

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

પુસ્તક નં. ૧૫૮-૭૮ તારીખ

પુસ્તકનું નામ જ્ઞાનકોશ-૨.

તારીખ ૩૨૦૪૪૪

ગુજરાતી જ્ઞાનકોષ

—સંપાદક—

શ્રી ધર વ્યંકટેશ કેતકર, એમ. એ. પીએચ. ડી.

(બીજો વિભાગ)

અથ—આગા

ગુજરાતી જ્ઞાનકોષ મંડળ લિં વતી ડૉ. શ્રી. વ્યં. કેતકરે જ્ઞાનકોષ અને હેમવલ્લભ છાપખાના (આશાસ્થાન, પુના ૪), માં છાપ્યું અને પ્રસિદ્ધ કર્યું.

મુખ્ય સંપાદક.

ડા. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર, એમ. એ. પીએચ. ડી.

ફ્રેંચ જર્મન, હચ ઇત્યાદિ ભાષામાંની માહિતિ માટે

સંપાદકીય મંડળનાં મદદનીશ.

મિસેસ શીલવતી કેતકર, એલએલ. એ.

મિસ એચ. કોહન, બી. એ. (લંડન) અધ્યાપિકા, ડેક્કન કૉલેજ, પુના.

ભાષાંતર ખાતાના મુખ્ય શાસક.

પ્રો. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી, એમ. એ. વડોદરા કૉલેજ.

ભાષાંતર ખાતાના વ્યવસ્થાપક.

શ્રી. શંકર વિઠ્ઠલ ભાવે, બી. એ. વડોદરા.

વિભાગ સંપાદક.

રા. રા. પ્રભાકર હરિરામ.

સર્વસામાન્ય સલાહકાર અને સાહિત્ય સમાચારનાતંત્રી.

પ્રો. નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી, એમ. એ. અમદાવાદ.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશના શાખા સંપાદકો.

અર્થશાસ્ત્ર:- પ્રો. ખુશાલ ટી. શાહ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી.

ડા. એન. બી. મેહતા, એમ. એ. પીએચ. ડી. સાંતાક્રૂઝ.

પ્રિ. ધનંજય રામચંદ્ર ગાડગીળ, એમ. લિટ.

વૈદ્યકીય વિષયો:-ડા. પુરષોત્તમદાસ ડી. પટેલ, એમ. ડી.

ડા. પરાડકર.

સ્થાપત્યશાસ્ત્ર:-શ્રી કાલિદાસ જહવળ ગાંધી, બી. એ. બી. ઈ. એમ. આય. એ.

ગણિતશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર:-પ્રો. ભાનુશંકર ધનજીભાઈ ઔદિય, એમ. એ.

કૃષિશાસ્ત્ર:-પ્રો. બી. એસ. પટેલ, બી. એલ. એન. ડી. ડી. એલ. (લંડન).

રસાયનશાસ્ત્ર:-ડા. કે. જી. નાયક, ડી. એસસી. વડોદરા. (સંકલ્પિત)

જૈનવિભાગ:-મુનીશ્રી દર્શન વિજયજી તથા જૈન સાહિત્ય સંસદના અનેક સભ્યો.

ઈંદો-ઈરાતી સાહિત્ય અને પારસી ધર્મ.

સર. ડા. જે. જે. મોદી, બી. એ. પી. એચ. ડી.

ડા. એચ તારપોરવાલા, પીએચ. ડી. કલકત્તા યુનિવર્સિટી.

મિ. બી. ટી. અંકલેસરિયાં, સાંતાક્રૂઝ.

વૈષ્ણવ વિષયના સલાહકાર:-પ્રો. જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ, એમ. એ.

મુદ્રણાધિકારી:-નારાયણ વિઠ્ઠલ વળમે, રનાતક. (ગુજરાત વિદ્યાપીઠ.)

ચિત્રો—૧૫૨-૧૬૪.

ચિત્રપૃષ્ઠ—૪૫-૫૨.

અસહકારિતા.

૧૫૨. મહાત્મા ગાંધી—નિઃશસ્ત્ર જગતને
સ્વાતંત્ર્ય સંપાદનની આશા ઉત્પન્ન કરનાર.

૧૫૩. જવાહીરલાલ નેહરૂ—મહાત્મા ગાંધી-
પક્ષવાદી યુવાન વર્ગના મુખ્ય વિનીત નેતા, જેમણે
લાહોર મહાસભાનું પ્રમુખપદ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે.

૧૫૪. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ—એમણે
ખારડોલીમાં કરખંધીની પહેલી ચળવળ વખતે સર-
કાર સામે કુંબેસ ઉઠાવી અને કરખંધીની હીલચાલ
શક્ય છે એ બાબતનો વિશ્વાસ આખા હિંદુસ્થાનમાં
પેદા કર્યો.

૧૫૫. સરોજિની નાયડુ—ગયા સત્યાગ્રહમાં
જેલગયાં. કૌંબેસ પક્ષની અત્યંત પ્રમુખ સ્ત્રી.

૧૫૬. તપસ્વી બાબાસાહેબ પરાંજપે—મહાત્મા
ગાંધીના અસહકારના તત્વનો વિરોધ કરનાર વ્યક્તિ.
કૌંસિલમાં જઈ ઓપોઝિશન કરવામાં તેઓ માનતા.

૧૫૭. વીર વામનરાવ ઉદ્દે વામન ગોપાળ જોશી—
વરાડના અસહકારી આગેવાન.

૧૫૮. મૌ.શૌકતઅલી—એક વખતના મહાત્માજીના
ચુસ્ત અનુયાયી. ડોમિનીયન સ્ટેટસ પણ નથી જોઈતું
એમ હવે તેઓ કહેવા લાગ્યા છે.

૧૫૯. મિસિસ ચિત્તરંજન દાસ— પહેલા
કૌંન્સિલ બહિષ્કાર વખતે તેઓ આગળ આવ્યાં.

૧૬૦. અચ્યુતરાવ કોલ્હટકર—છેલ્લું ચુદ્ધ પૂરે
થવા આખું ત્યાર પહેલાં થોડા વખત પર ચૂંટાયલા
મુખર્ધના ડિક્ટેટર.

૧૬૧. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે—કર્ણાટકના અસહ-
કારવાદી.

૧૬૨. ગોપાળરાવ ઓગલે—અસહકારની ચળ-
વળમાં મદદ કરનાર નાગપુરના એક પત્રકાર.

૧૬૩. ડા. એઈથિરામ—સિંધના પ્રમુખ કાર્યકર્તા
અને કરાંચી કૌંબેસના સ્વાગતાધ્યક્ષ.

૧૬૪. સુભાષચંદ્ર બોઝ—સવિનય ભંગની ચળ-
વળને શીઘ્ર ગતિ આપનાર ઉદ્દામપક્ષવાદી નેતા.

ચિત્રો—૧૬૫—૧૭૩.

ચિત્રપૃષ્ઠ—૫૩—૬૦.

અમદાવાદ.

૧૬૫. કવિ દલપત રામ-અમદાવાદીઓના પૂર્ણ પરિચયના હતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અસ્તિત્વમાં આણનાર એક પ્રમુખ વ્યક્તિ. તેઓ જ્ઞાતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા.

૧૬૬. નાનાલાલ કવિ-કવિ દલપતરામના પુત્ર. એમને અમદાવાદના કવિતા માધુર્ય કહી શકાય.

૧૬૭. સર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ-ગઈ પેઢીના એક અત્યંત પ્રમુખ પ્રબંધીય આગેવાન.

૧૬૮. હરિભાઈ દેસાઈભાઈ દેસાઈ; બી.એ.એલ. એલ. બી. જે. પી.-આ મુંબઈ સરકારના દિવાન હતા.

૧૬૯. લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ-અમદાવાદના અત્યંત પ્રમુખ સ્ત્રી. એ વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં સેક્રેટરી છે.

૧૭૦. કેવળ આગેવાનો જાણુયાથી અમદાવાદનો ખરો પરિચય થશે નહિ. અમદાવાદને ગૌરવ 'પૂર' પાડનાર સ્ત્રીઓને ભૂલતા ના.

૧૭૧. અમદાવાદ જીલ્લામાંની બળદગાડી ત્યાં જનારા બહારના લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેશે નહિ.

૧૭૨. રવિશંકર રાવળ-અમદાવાદના એક આગળ પડતા ચિત્રકાર અને કલાચિકિત્સક.

૧૭૩. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી-અમદાવાદના સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત મુખ્ય નવલકથાકાર.

પ્રસ્તાવના

જ્ઞાનકોશનો ખીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ થતાં ઘણાજ વિલંબ થયો છે. પૈસાની અડચણ એજ વિલંબ થવાનું મુખ્ય કારણ છે. ગુજરાતી જનતાએ અમને જોઈતી મદદ કરી નથી. આનું કારણ અમારા પ્રયત્નો પ્રત્યે તેમના મનમાં સહાનુભૂતિનો અભાવ હતો એમ નથી. આનાં કારણો જીદાંજ છે. ગુજરાતનું ધ્યાન સાહિત્યને મદદ કરવા તરફ નહતું. પણ 'ઇતિહાસ' નિર્માણ કરવા તરફ દોરાયેલું હતું. યુદ્ધના વખત દરમિયાન નિર્માણ થતું સાહિત્ય જો કે મનોવેધક હોય છે, છતાં પણ આ ગાળો સાહિત્ય નિર્મિતિ માટે અનાકર્ષક હોય છે. મહાત્મા ગાંધીએ હિંદુસ્થાનની સ્વતંત્રતા માટે પોકારેલું અનત્યાચારી યુદ્ધ લઢવામાં અને તે માટે દેશસંઘટન કરવામાં ગુજરાતનું તન, મન, ધન લાગેલું હતું. આથી સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણા ખરા લોકોનું ધ્યાન યુદ્ધ-વ્યતિરિક્ત બાબતોમાં લાગ્યું નહિ. જે તે કહેતા કે જ્ઞાનકોશ ખરીદવાનું મન તો થાય છે, પણ હમણાં તે વેચાતો લેવાનો વખત નથી. પહેલો ભાગ જ્યારે પ્રસિદ્ધ થયો, ત્યારે તે ઘણાખરાઓને આકર્ષક લાગ્યો. છતાં પણ યુદ્ધકાળ દરમિયાન ઘણાજ થોડા આહુક મળ્યા. આથી જ્ઞાનકોશનું કામ ઘણીજ મંદગતિથી ચાલ્યું. વધારેમાં જ્યાં બધાજ ધંધા ખેડા જેવા થયા, ત્યાં જ્ઞાનકોશ પણ વખતસર કેવી રીતે બહાર પડી શકે? ઘણા લોકોને પોતાનો વ્યવહાર ઘણીજ સંભળપૂર્વાક લાવડાવે પયો અને વ્યવહારની મંદીનું પરિણામ જ્ઞાનકોશની ઘરાકીપર જણાઈ આવ્યું. વડોદરા સરકાર તરફથી જે રકમ અમને મળવાની હતી. તે પણ કૌંસિલની ગેરસમજને લીધે આસરે એક વરસ મોડી મળી.

જીદે જીદે પ્રસંગે મનુષ્યના મનમાં અનેક ભાવનાઓ પેદા થાય છે. આ ભાગ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે જે ભાવનાઓ મનમાં આવી તેનો થોડો પણ ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. અંત્યપ્રકાશનનું કામ ઉત્સાહથી ચાલતું હતું. પણ વચ્ચે વચ્ચે નિરાશા અને સંતાપની ભાવના મનમાં ઉત્પન્ન થતી હતી. મારી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે જ્ઞાનકોશ રૂપી પ્રયત્ન કર્યા પછી હું ખીજી ભાષાઓના ઉત્કર્ષ તરફ વળ્યો. પણ ખીજી ભાષાના માણસો આ બાબતમાં

મારી તરફ યોગ્ય સહાનુભૂતિ બતાવતા નથી એમ મને તરતજ જણાઈ આવ્યું. કેટલાક ગુજરાતી સાક્ષરો મારા પર ગુસ્સે થયા. તેમના યોગ્ય હક્ક-ક્ષેત્રપર હું તરાપ મારું છું એમ તેમને લાગ્યું. આ પ્રકારની ભાવનાઓ હજી નાખુદ થઈ નથી. મારા પ્રત્યેની અસૂચાબુદ્ધિ જરા ઓછી થઈ છે. તો પણ અસૂચાનો પૂરેપૂરો લોપ થઈ, તેની જગાએ હજી સહાનુભૂતિની સ્થાપના થયેલી જણાતી નથી. કામ હાથમાં લેવા કોઇજ તૈયાર નથી. ખીજો કોઈ કરે તો તે રૂચતું નથી. ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગની આવા પ્રકારની મનઃસ્થિતિ મને વારંવાર જણાઈ આવી. તેમની આવી વૃત્તિને લીધે હું તેમના પર ચીડાયો હતો તે પણ મારે કબુલ કરવું જોઈએ. આ ચીડનો આવેગ મોટો હતો, પણ વખત જતાં તે શમ્યો. અસહકારના યુગમાં ગુજરાતે જે અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગ બતાવ્યો અને દેશની સ્વતંત્રતા માટે જે તન, મન, અને ધન ખર્ચ્યું તે જોતાં અંતઃકરણ ગદ્ગદિત થયા વગર રહેતું નથી. ગુજરાતે આખા હિંદુસ્થાન માટે જે સહન કર્યું તેનો વિચાર કરતાં મારા પ્રયત્નની કીંમત શી એવો વિચાર મારા મનમાં ઉદ્ભવ્યો અને તેથી મારા કામને ફરીવાર પ્રેરણા મળી. આખા હિંદુસ્થાન માટે ગુજરાતે જે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો તેનું ફળ મહારાષ્ટ્રને પણ મળવાનું છે. તે સ્વાર્થત્યાગ રૂપી ઉપકારનો બદલો જ્ઞાનકોશ જેવા અનેક પ્રયત્નોથી જગપણ વાળી શકાવાનો નથી. તોપણ મારી શક્તિ પ્રમાણે તે ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે મેં આ પ્રયત્ન કર્યો છે એવું મારા મનનું સમાધાન કરવા માટે શરૂ કરેલું ગુજરાતી જ્ઞાનકોશનું કામ વિરોધની ખીક ન રાખતાં અંત સુધી લઈ જવુંજ જોઈએ એવી ભાવના મનમાં આવી અને આ ભાવના આવતાંજ થોડા વખત માટે પેદા થયેલી વિષણુવૃત્તિ નષ્ટ થઈ અને ફરી એક વાર મારા કામને અંદરથી પ્રેરણા મળી.

આ પ્રેરણા વખતસર મળી હોત તો મીઠાનો સત્યાગ્રહ શરૂ થતા પહેલાંજ જ્ઞાનકોશનો ખીજો ભાગ બહાર પડ્યો હોત. આ વિલંબથી જ્ઞાનકોશને ઘણુંજ નુકશાન થયું. પણ આ વિલંબનું જ્ઞાનકોશ પર જરાપણ સાડું પરિણામ થયું નથી એમ કહી

શકાય નહીં. અસહકારનો લેખ નિમક-સત્યાગ્રહ પહેલાં જો છપાયો હોત તો અનત્યાચારી અસહકારના સંપૂર્ણ વિજયનું દૃશ્ય જગતની આંખો આગળ ખડું થયેલું ન હોવાથી આ લેખ ઘણીજ સિદ્ધિ માનસિક પરિસ્થિતિમાં લખાયો હોત.

બીજા ભાગમાં મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોષ કરતાં અનેક જુદા લેખો આવ્યા છે. અને કેટલાક લેખોને મહત્ત્વની પૂરવણીઓ જોડવામાં આવી છે. ભૌગોલિક લેખ છેલ્લામાં છેલ્લા છે. અમદાવાદ પરનો લેખ તદ્દન નવોજ છે. અવેસ્તા પરનો લેખ પણ નવો છે.

પણ તે લેખ મરાઠી જ્ઞાનકોષમાંના લેખનું સર ડૉ. મોદીએ કરેલું નવીન સંસ્કરણ છે. અર્થશાસ્ત્ર પર મરાઠી જ્ઞાનકોષમાં જે વિસ્તૃત લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તે અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રનો અને તેમનું કાર્ય એ બાબતમાં અપૂર્વ છે. આ બાબતની પૂરવણી પ્રિ. ધનંજય ગાડગીજે તૈયાર કરી આપી છે. અશોક પરનો લેખ લગભગ તદ્દન નવોજ કહી શકાય. અશોકના અનેક શાસનોમાંના મહત્ત્વનાં જે ગિરનારનાં શિલાશાસનો તે પણ ભાષાંતર સાથે પૂરેપૂરાં આપવામાં આવ્યાં છે. જતાં જતાં છેવટમાં વાંચકોને તેમના સૌજન્યભાવથી મેં કરેલી સેવાની કદર કરવાની વિનંતિ કરું છું.

અનુક્રમવિષયક પદ્ધતિ.

અનુક્રમવિષયક પદ્ધતિ:—આ પદ્ધતિ ગ્રહણ કરવામાં અમે હાલના સંસ્કૃત શબ્દના કોશકારોથી સિદ્ધ પંથ ગ્રહણ કર્યો છે. પ્રાચીન શબ્દકોષના લખનારાઓ આ અક્ષરાનુક્રમથી ગ્રંથરચના કરતા ન હતા. અક્ષરક્રમ કેવો હોવો જોઈએ તે સંબંધમાં કોઈપણ શાસ્ત્રસિદ્ધ નિયમના અભાવે, વાચકોની ટેવ કેવી હોય છે અને તેમને કેવી રચના અનુકૂળ પડશે એજ મુખ્ય રચનાતત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. અને અમે આ દૃષ્ટિથી ઉપયોગમાં લીધેલાં રચનાતત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે:—

અક્ષરાનુક્રમ:—અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋઋ, ઌ, ઌઌ, ઍ, ઍઐ; ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ; ચ, છ, જ, ઝ, ઞ; ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ; ત, થ, દ, ધ, ન; પ, ફ, બ, ભ, મ; ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, ળ, ક્ષ, સ્; આ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યો છે; અટલે ક્ષ અને સ્ માં ગૂંજરાતી વાચકોને અનુકૂળ પડે એવાં સ્થાનજ રાખવામાં આવ્યાં છે.

અનુસ્વારની બાબતમાં એવી પદ્ધતિ સ્વીકારાઈ છે કે કોઈપણ અક્ષર પર અનુસ્વાર આવે તો અનુસ્વાર ન હોય અમ સમજવું; પણ અનુસ્વારવાળા શબ્દનો ક્રમ અનુસ્વાર વગરના શબ્દ પછાજ રાખ્યો છે. વળી ‘અ’ ની બાબતમાં ‘અ’ થી શરૂ થતો શબ્દ ‘ઐ’ ની પછી જ્ઞાનકોષમાં લેવામાં આવ્યો

છે. વળી ક્ષ અને સ્ અક્ષરોને સ્વતંત્ર ગણવામાં આવ્યા છે અને તેમને હુ અને ળ ની પછી લેવામાં આવ્યા છે.

અર્ધાનુસ્વારને પૂર્ણાનુનાસિકની પહેલાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. વિસર્ગ સંબંધે એવો નિયમ રાખવામાં આવ્યો છે કે વિસર્ગ નથીજ, એમ સમજીને શબ્દોની રચના કરવી. અથવા તો વિસર્ગવાળા શબ્દોનાં સ્થાન, તેમને તેમ વિસર્ગ વગરના શબ્દોની પછી રાખવામાં આવ્યાં છે. અનુસ્વાર અને વિસર્ગમાં અનુસ્વારને પ્રથમ મુકવામાં આવ્યું છે. “ઐ” અને “ઐ” ને “અ” તથા “આ” જેવાજ ગણવામાં આવ્યા છે, માત્ર તેમનું સ્થાન અનુસ્વાર અને વિસર્ગની પછી રાખવામાં આવ્યું છે.

અપેક્ષિત લેખો અને તેનું સ્થાન:—

લેખો.	સ્થાન.
અરમાર	આરમાર
અરીઠાં	ધોવાની વનસ્પતિ
અલકંત	આળીતો
અલંકાર શાસ્ત્ર	સાહિત્ય શાસ્ત્ર
અલુણા	ગોરીવત
અશરફી	સુદ્રા વિજ્ઞાન
અશ્લીલતા	રસશાસ્ત્ર
આંખ	નેત્ર
આંખ આવવી	નેત્રાવકાર

અયુષ ખાન ૪૨૫	અરેટિઅમ	અલતાઈ પર્વત	અલી વહી ખાન	અવંતિવર્મા
અયોધ્યા	અરેન	અલનમ્થો ૫૬૬	અલીવાલ ૬૦૩	અવંતિ-
ખાંત	અરોરા (૧)	અલં પ્રભુ	અલુતી-	સુકુમાર ૬૫૯
અમ્યા કોણડા	અરોરા (૨) ૪૭૦	અલેફાંસા	બલુતી ૬૦૪	અવદાન
તિરૂમલાય ૪૩૩	અર્ક	અલેખુકકં	અલુખુખાર ૬૦૫	અશોકાવદાન ૬૬૩
અમ્યંજર	અર્ક પ્રકાશ ૪૭૧	અલેફાંજેડી ૫૬૭	અલેકઝાંડર ઝાર	અવધૂત ૧ ૬૬૬
કસ્તુરિંગ	અર્ક વિવાહ	અલંખુષ ૫૬૯	અલેકઝાંડર	અવધૂત ૨
અમ્યર સર	અર્કોટ ઉત્તર ૪૭૨	અલંખુષ :	ધિ ગ્રેટ ૬૦૭	અવન
શેષાદ્રિ ૪૩૪	અર્કોટ શહેર ૪૭૩	અલંખુષ	અલેકઝાંડર	અવનિ વર્મા ૬૬૭
અમ્યર સર	અર્કોટ દક્ષિણ	અલમગીર	પોપ છોકો ૬૧૦	અવની
તિરૂવરૂર	અર્કોટના	ડુંગર	અલેકઝાંડ-	અવલંખન
મુથુસ્વામી	નવામ ૪૭૪	અલમપુર	સંભાદ ૬૧૨	અવ-
અમ્યલ રાજુ	અર્કાવતી	અલમપુર	અલેકઝાંડિયા	લોકિતેશ્વર ૬૬૮
રામભદ્ર ૪૩૫	અર્ગાસ ૪૭૫	અલમપુર	(આફ્રિકા)	અવસર ૬૭૧
અમ્યા શાસ્ત્રી	અર્ધુન	અલમેલ	અલેકઝાંડિયા	અવસરી
અરખ	અર્ધુન ૪૭૬	અલમોદ ૫૭૦	ટ્રોઆસ ૬૧૩	બુદુક ૬૭૨
અરગ	અર્ધુનગઢ	અલમોરા ૭૯૬	અલેક શ્રીપાલ	અવસર્પિણી
ઝારંગ ૪૩૬	અર્ધુનમલ્લ	અલયપુર ૫૭૨	અલયપુર ૬૧૪	અવાજહાગીર
અરણિસુત	અર્ધુન	અલવા	અલેપે અથવા	અવિધવા મોપમી
અરદોઈ	સાદકા ૪૭૭	અલવર્ધ	અલપુલમ	અવિનાશીશ્વર
અરનાઈ	અર્ધુન સુખ ૪૭૮	અલવાર	અલેપો (૧)	અવિનીત
અરતાંગી	અર્ધુની	અલસાની	અલેપો (૨)	અવેલદેવ ૬૭૩
અરપલ્લી	જમિનદારી	પેદના ૫૭૬	અલેક અથવા	અવેલદેવી
અરખસ્તાન	અર્જેન્ટિના	અલસિમ્યમ ૫૭૭	અલેકલી ૬૧૫	અવેસ્તા
અરબી પાશા ૪૫૦	અર્જૂમ ૪૮૪	અલાઉદ્દીન	અલેક મુત્તિકાદર ૬૨૨	અવ્વન કવિ ૬૮૧
અરબી સમુદ્ર ૪૫૧	અર્જિજન	ખિલજી	અલેકાનેટ ૬૨૩	અવ્યયાર
અરબેલા	અર્થ શાસ્ત્ર ૪૮૫	અલાઉદ્દીન	અલેકાંતારા	અંબેળરી
અરરાજ	અર્થેખિલ ૫૪૪	સાહ ૫૮૦	અલેકોદ	અંબુરોજ
અરવંત ઘાટ	અર્થેસર (૧)	અલાયુધ ૫૮૨	અલિન્ડિયા ૬૨૫	અંબિગ્નોન ૬૮૩
અરવલ્લી	અર્ધના-	અલાવન	અલિન્ડિયા ૬૩૦	અંબિસેના ૬૮૪
પર્વત	રીશ્વર ૫૪૫	અલાવલપુર	અલેડરશાટ ૬૩૧	અંબોગરો-
અરસી સિંહ ૪૫૨	અર્ધ માગધીપ ૪૬૬	અલાસ્કા	અલિનક	અંબેવ ૬૮૬
અરસુપલ્લી ૪૫૪	અર્નેજ ૫૫૧	અલાહબાદ	અલેખની ૬૩૨	અંશખર્ટન
અરસુરડુંગર	અર્ધથનાટ જોન	વિલાગ ૫૮૫	અલેખનિયા ૬૩૩	અંશખોર્ન
અરહુરનવર	અર્ધ	અલી આદીલ-	અલેખનિયન	અશાંટી ૬૮૭
ગામ ૪૫૫	અર્ધમા ૫૫૩	શાહ (પહિલો)	સત્તોનો કાળ ૬૩૭	અશીરગઢ ૬૮૯
અરા (૧)	અર્ધ	પલ્લ ૫૮૯	અલેખેરોની	અશોક ૬૯૦
અરા (૨)	અર્ધત	અલી આદીલ-	ગિથુલિઓ ૬૪૦	અશોક ૭૦૬
અરાજકતા	અર્ધતીતિ ૫૫૫	શાહ (ખીજો)	અલેખેર	અશમક ૧
અરાગો	અર્ધનિયસ	પલ્લ ૫૮૨	અલેસેસ્ટર	અશમક ૨
ડામિનિકસ ૪૬૫	સ્વાન્ટે	અલીખેર ૫૮૬	અલ્લ	અશમક ૩
અરાચિયા ૪૬૬	ઓગસ્ટ	અલીગંજ	અલ્લોજ ૬૪૪	અશમક ૪
અરિસિંહ	અલક (૧)	અલીગઢ ૭૯૬	અલ્લેર	અશમદેવ
અરુચિ	અલક (૨)	અલીપુર (પેટા)	અલ્લેસેસ્ટર	અશમા ૭૧૦
અરુણ ૪૬૭	અલકનંદા ૫૫૬	વિલાગ ૧) ૫૮૬	અલ્લ	અશ્રુપાત્ર
અરુણગિરિનાથ	અલકા	અલીપુર (પેટા)	અલ્લોજન ૬૪૫	અશ્રવગંધા
ડિડિમ ૪૬૮	અલંકાર	વિલાગ ૨)	અવચિતગઢ	અશ્રવોષ
અરંતુલ	અલંકાર ૫૬૩	અલીપુરા ૬૦૦	અવચિતસુતકાશી	અશ્રવથ ૭૧૫
અરંધતી	અલંકાર	અલીખહાદર	૬૪૬	અશ્રવપતિ ૧ ૭૧૬
અરંધતી	અલખ બુલાખી	અલીખાગ	અવતંસક	અશ્રવપતિ ૨
દર્શન ન્યાય ૪૬૯	અલખ નામી	તાલુકો ૬૦૧	અવતાર ૬૪૭	અશ્રવમૂત્રામ્લ
અરે	અલગર	અલી મરહુમ ૬૦૨	અવંતિ ૬૫૮	અશ્રવમેધ ૭૧૭
અરેમાઈક	કોવિલ ૫૬૫	અલી રાજપુર		અશ્રવસેન ૭૨૪

અમીસેન	અપ્તાવક	અસોદા નદી ૭૫૭	અહિરી	અકાશ
અમીન	અપ્તાવકગીતા	અસ્કરીમિમાં	અહિભુન્ન ૮૦૩	આકાશયાન ૧૩
અમિનીકુમાર	અપ્તા	અસ્કલોન	અહિવત કિલ્લો	આકૃતિ
અમિદની	અપ્તે (૧) ૭૩૫	અસ્પૃશ્યતા ૭૫૮	આહવંશી	આકૃતિ
અમ્બઉપદ્રિય ૭૨૫	અપ્તે (૨)	અસ્મા ૭૬૭	અહિસા	આકૃતિ
અમ્બક	અપ્તે (૩)	અહમદ	અહુરમઝદ ૮૦૮	આકૃતિ (૧)
અમ્બકસૂત્ર	અપ્તોત્તરીરનાન	અહમદ	અહુરિયા ૮૧૦	" (૨)
અમ્બકા	અસર્ધ	અહમદ	અહોભિલમ	" (૩)
અમ્બ-	અસર્ધની લઢાઈ	અહમદખદૂ ૭૬૮	અળતે	આકૃતિ લેખક ૧૪
કુલાચલ ૭૨૬	અસંગ ૭૩૯	અહમદખાન	અળનાવર ૮૧૧	આકક ૧૫
અમ્બગંધ	અસતપ્રતિમા	અહમદખાન	અળખો	આકઝમ
અમ્બઆમ	મેટિકા	અહમદનગર	અળશી	આકટર લોની
અમ્બદિગ્ગજ	અસંદ	અહમદનગર	અળસુદી	(ખોરે)
અમ્બદિગ્પાલ	અસદખાન ૭૪૦	ગામ ૭૭૨	અળુ	આકટરલોની
અમ્બધાતુ	અસદપુર	અહમદનિઝામ	અળે	સરડેવિહડ
અમ્બનાગ	અસદિતુસિ	શાહ	અળેગામ ૮૧૨	આકસદડ ૧૬
અમ્બનાયિકા	અસનસોલ	અહમદપુર (૧)	અળેશ્ય તૃતીયા	આખા ૧૭
અમ્બપાદ	અસનસોલ	(૨) ૭૭૩	અક્ષવિચલન ૮૧૩	આગગાડી ૧૮
અમ્બપ્રધાન ૭૨૯	અસનશન ૭૪૧	અહમદ શાહ (૧)	અક્ષક્ષેત્ર	આગખોટ ૩૮
અમ્બભાવ ૭૩૧	અસકુદોદોલા	અહમદ	અક્ષાંશ ૮૧૫	આગખોટ
અમ્બભૈરવ	અસકુખાન (૧૨)	શાહ (૨) ૭૭૪	અક્ષોભ્ય-	લાગવી ૪૮
અમ્બમંગલ	અસખપ્ત	અહમદ	દિક્ષિત ૮૧૮	આગમ ૪૯
અમ્બમહા-	અસમજા ૭૪૨	શાહ (૩)	અજ્ઞાન	આગમોદય
રોગ ૭૩૨	અસરળી ૭૪૩	અહમદ શાહ	અજ્ઞાનદાસ ૮૧૯	સમ્મિતિ
અમ્બમહાસિદ્ધિ	અસરુર	અખદલ્લી	અજ્ઞાનદાસ ૮૧૯	આગરકર ૫૦
અમ્બમયોદાગિરિ	અસહકાર	અહમદશાહ	અજ્ઞાનસિદ્ધ	આગરવાલ
અમ્બમાંગલ્ય	અસખગામ ૭૫૨	વદી ૭૭૬	નાગેશ ૮૨૦	આગરી ૫૧
અમ્બમી	અસિક	અહમદખાન ૭૭૭	અજ્ઞેયવાદ	આગરે ૫૩
અમ્બયોગિની	અસિકની	અહરિમન ૭૮૩	અજ્ઞેયક્ષેત્ર ૮૨૭	આગરેટસખા-
અમ્બવસુ	અસિદીલીન	અહરોરા	આ	શાહ ૫૫
અમ્બવાદન	અસિદોન ૭૫૩	અહર્ગણુ	આ ૧	આગરેટસ-
અમ્બવિનાયક	અસિંદ	અહર્યા ૭૯૫	આઈની અકબરી ૧	ખાદ ૫૮
અમ્બવિવાહ ૭૩૩	અસુદી	અહર્યાખાઈ ૭૯૬	આંકડાનું શાસ્ત્ર ૨	આગરેટામ
અમ્બાગર	અસુર	અહાર (૧) ૭૯૯	આંકડિયા ૮	અન્ડર્સ
અમ્બાંગ	અસુરદેશ ૭૫૪	અહાર (૨) ૮૦૦	આંકડી	જેનાસ
અમ્બાંગહૃદય ૭૩૪	અસુરજાત	અહાલિંગ	આકર ૧૦	આગાખાન
અમ્બાધિકાર	અસુરજાનિ-	અહિ	આકરાવતી	" (૧) ૫૯
અમ્બાધ્યાયી	પાલ ૭૫૫	અહિરુછત્ર ૮૦૧	આંકલડ	" (૨)
અમ્બાહિનકપર્વ	અસુરિયા ૭૫૬	અહિરગાન	આકાખાઈ	" (૩)

ઇતિહાસ હિંદુસ્થાની-સામાન્ય.

વૈદિક—અર્થ, અર્થમા, અસિક, અસિકની, અસુર, અસુરદેશ, અહિ, અહિભુક્ત્ય.

પૌરાણિક હિંદુસ્થાન—અલક, અલકા, અષ્ટપદ્મ, અષ્ટકુલાચલ, અષ્ટદિગ્ગજ, અષ્ટદિગ્પાલ, અષ્ટમંગલ, અષ્ટમર્યાદાગિરિ, અષ્ટમાંગલ્ય, અષ્ટયોગિની, અહિચક્ર.

પૌરાણિક વ્યક્તિ—અરણીસુત, અરણ, અરંધતી, અર્જુન, અલંબુષ, અલંબુવ, અલંબુષ, અલાયુધ, અશ્વપતિ, (૧) અશ્વપતિ (૨) અશ્મક (૧)(૨) (૩) (૪), અશ્વસેન (૧) (૨), અશ્વિન-અશ્વિની, કુમાર, અષ્ટક, અષ્ટનાગ, અષ્ટનાયિકા, અષ્ટભૈરવ, અષ્ટવસુ, અષ્ટાવક્ર, અસંમળ, અહલ્યા.

પ્રાચીન હિંદુસ્થાન—અલેક શ્રીપાલ, અદહ, અવંતિ, અવંતિવર્મા, અવનિવર્મા, અવસર, અવિનીત, અવેલદેવ, અવેલદેવી, અશોક.

અર્વાચીન—અમ્યલ રાજુ રામભદ્ર, અલબુકક અલદેનેરેડી, અક્ષોબ્યદીક્ષિત, અજ્ઞાનસિદ્ધ નાગેશ.

મુસલમાની—અકાઉનો નવાબ, અલાઉદ્દીન ખિલજી, અલાઉદ્દીન શાહ, અલી આદીલશાહ, (૧) અલી આદિલશાહ (૨) અલીવદીખાન, અસદખાન, અસફઉરાલા, અસફખાન [૧૨], અરકરી મિર્ઝા, અહમદખદૂ, અહમદખાન બંગાળ, અહમદ નિઝામ-શાહ, અહમદશાહ (૧, ૨, ૩), અહમદશાહ અબદાલી, અહમદશાહ વલી.

રજપુત—અરસીસિંહ, અરીસિંહ.

મરાઠેશાહી—અધ્યાશાસ્ત્રી, અલી બહાદર, અહલ્યાબાઈ.

અંગ્રેજી અમદાની—અયુબખાન, અમ્યંગાર કરતુરિંગ, અમ્યર સરતીસવર મુથુસ્વામી.

જાતિ ઇતિહાસ—અરબ, અરસુપલી, અરે, અવૈન, અરોરા, અર્ધુન, અલાવન, અવર્ન, અસુર-જાત, અહિવંશી, અહેરિયા.

પ્રાદેશિક ઇતિહાસ અને ભૂગોલ વર્ણન.

કર્ણાટક—અસુદી, અળનાવર.

કાઠિયાવાડ અને ગુજરાત—અરદોઇ, અરનાઇ, અરસુર ડુંગર, અર્જુનગઢ, અર્જુનસુખ, અનેજ, અલમપુર, અહમદનગર ગામ, અહમદાબાદ.

મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈ ઇલાકો)—અલમેલ, અલપા, અલીબાગ તાલુકો, અવચિતગઢ, અવસરી બુદરક, અષ્ટમી, અષ્ટાગર, અષ્ટે (૧, ૩) અહમદનગર, અહારગાન, અહિવંતકિલ્લો, અષ્ટે.

વરાહ—અલયપુર, અસદપુર, અસરળી, અસળ-ગામ, અસોદા નદી, અહીરી, અળેગામ.

મરાઠી મધ્ય પ્રાંત—અરપલી, અરહર નવરગામ, અરા, અર્જુની જમીનદારી, અલમોદ અશીરગઢ, અષ્ટા.

પંજાબ—અલાવલપુર, અલીમસજિદ, અલીવાલ અસરર, અહમદપુર. (૧, ૨).

મધ્ય હિંદુસ્થાન (રજપુતાના)—અરવલી પર્વત, અલમપુર, અલવાર, અલીગઢ જીલ્લો, અલી-પુરા, અલીરાજખાન, અષ્ટે, (૨) અસીંદ, અહાર, (૧).

બંગાલ—અરરાજ, અરા, અરાચિયા, અલગીર ડુંગર, અલયપુર, અલીપુર (૧) અલીપુર (૨) અસનસોલ, અસનસોલ.

સંયુક્ત પ્રાંત—અમોઘ્યા પ્રાંત, અલકનંદા અલમોરા જીલ્લો, અલાહાબાદ વિભાગ, અશીગંજ અવાજહાગીર, અહરોરા, અહાર (૨).

હૈદરાબાદ સં.—અલમપુર, અલીખેર, અસઈ.

મૈસુર—અરગ, અકાવતી, અષ્ટગ્રામ.

ત્રાવણકોર—અલેપે અથવા અલપુલઈ,

મદ્રાસ ઇલાકો—અમ્યાકોડા તિસમલાય, અરંતાંગી, અરવંતઘાટ, અકાઉ ઉત્તર, અકાઉ શહેર, અકાઉ દક્ષિણ, અલગરકોવિલ, અલવહ, અલ્લર, અવની, અહોવિલમ.

મધ્ય પ્રાંત હિન્દી—અરંગ.

સિંધ—અરોરા.

બ્રહ્મદેશ—અલનમ્યો.

નાંદગાંમ સં.—અસા.

કોલહાપુર સં.—અળતે.

એશિયા—પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ભૂગોલ વર્ણન

એતિહાસિક—અર્દેસર (૧), અહમદ (૧)

(૨) (૩)

પ્રાચીન—અશ્મદેવ, અસુરબનિપાલ, અસુરિયા અસ્કાલોન.

પ્રાદેશિક—અરબસ્તાન, અરબીસમુદ્ર, અરબેલા, અઝીજન, અર્દેબીલ, અલતાઈ પર્વત, અલે-કઝાંઝિયા દ્રોઆસ, અલેપો (૧).

યુરોપ.

એતિહાસિક—અર્ગાસ, અલફેંસા, અલે-કઝાંઝર ઝાર, અલેકઝાંઝર પોપ છઠો, અલબેનીયન સત્તાનો કાળ, અલબેરોની ગિથુલીઓ.

પ્રાચીન—અરેટીઅમ, અલસિમ્યમ, અલેકઝાંઝર ધી ગ્રેટ, અલબની.

પ્રાદેશિક—અર્ઝમ, અલેકઝાંઝસાબાદ, અલે-પો (૨) અલ્ડરશોટ, અલ્નીક, આલબેનીયા, અલ્સે-કટર, એન્હેબરી, એવીગેનોન, એશબર્ટન, એશબોર્ન.

આ ક્રિ કા—અરણીયાશા, અલેકાંદ્રિયા, અલ્હ-
શિયા, અલ્હુસ, અશાંટી.
અ મે ર કા—અજેન્ડીના, અલેકાંદ્રા, અલેકાંતારા,
અસન્શન.

વાડમયેતિહાસ.

જા ગ તિ ક સા મા ન્ય—અરેમાઇક, અર્ધમા-
ગધી, એવુરોજ.

જે ન—અવસર્પિણી.

તા મી લ—અવેયાર.

તે લ શુ—અલસાની પેદશા, અવનકવિ.

ફા ર શી—અવેરતા, અસંદ, અસંદિત્સિ.

મ રા હી—અવચિતસુતકાશી, અસાનદાસ,

ઝા હ—અવદાન, અશોકવદાન, અવલંબન.

શી ખ—અર્જુનમદ્વ.

સં સ્કૃ ત—અરુગિરીનાથ ડિ'રિંગ, અલક,
અલંકાર, અલંકાર, અવિનાશીશ્વર.

સં સ્કૃ ત શા સ્ત્રી ય—અર્ધપ્રકાશ, અર્ધનીતિ,
અશ્વઘોશ,

શાસ્ત્રો.

કા ય દા—અસાન.

ખ ની જ—અપ્ટધાતુ, અસગસ્ટ.

જ્યો તિ પ—અલ્પીરની, અર્ધની, અહર્ગણુ,
અક્ષવિચલન, અક્ષદેવ, અક્ષાંશ.

ત ત્વ જા ન—અજેયવાહ, અજેયદેવ.

ધા મિં ક અને સાં પ્ર દા વિ ક—અર્ધવિવાહ,
અર્હત, અલખખુલાખી, અલખનામી, અલંપ્રભુ,
અવતંસક, અવતાર, અવંતિસુકુમાર, અવધૂત, (૧)
અવધૂત (૨), અવિધવાનોપમી, અશ્મી, અશ્વમેધ,
અષ્ટકસૂત્ર, અષ્ટકા, અપ્ટસહાતિયિ, અપ્ટવાયન,
અપ્ટવિનાયક, અપ્ટવિવાહ, અપ્ટાંગ, અપ્ટાન્દુકપર્વ
અપ્ટાવક ગીતા, અપ્ટોત્તરીન્દાન, અસંગ, અહરિમન,
અહિસો, અહુરમઝદ, અક્ષયતૃતીયા.

પ દા થર્ વિ જા ન—અસાંગો ટામિનીકસ, અહ્રે-
નયસ સ્વાન્ટે ઓગસ્ટ, એવોગડો અમેડેવ, અસ-
ત્રપ્રતિમા પેટિકા.

પ્રા શિ શા સ્ત્ર—અષ્ટપાદ.

ર સા ય ન—અરેતુલ, અર્ક, અર્વ, અલક અથવા
અલકલી, અલકમુત્તિકા, અલકાદ, અલ્યુમિનિયમ
અલ્યુમિનિયમ ઓઝ, એવિસેન્ના, અશ્વમૂત્રાશ્લ
અસિટીલીન, અસિટોન

વ ન સ્પ તિ શા સ્ત્ર—અર્જુનસાદકા, અહુખુઆર
અહુકાનેટ, અશોક, અશ્વગંધા, અશ્વત્થ, અહાલિંગ,
અળંબો, અળશી, અળસુદી, અળુ.

વંદક—અરુચી, અર્ધબોટ જોન, અષ્ટમહારોગ,
અષ્ટાંગહૃદય.

શા સ ન શા સ્ત્ર—અરાજકતા, અહુતીઅહુતી,
અષ્ટપ્રધાન, અસહકાર.

સ મા જ શા સ્ત્ર—અર્ધશાસ્ત્ર, અષ્ટાધિકાર,
અસ્પૃશ્યતા.

સં સા ર મં ડ ન શા સ્ત્ર—અર્ધનારીશ્વર, અલં-
કાર, અવલોકિતેશ્વર, અશ્રુમાત્ર, અષ્ટગંધ.

ન્યા ય—અર્ધધર્મીદર્શન ન્યાય.

ગ શિુ ત—અદહાજન.

મા ન સ શા સ્ત્ર—અષ્ટભાવ.

યુ હ શા સ્ત્ર—અસધની લઠાઇ.

ઇતિહાસ (હિંદુસ્થાની—સામાન્ય.

પૌ રા શિુ ક—વ્યાક્રત—આકૃતિ (૧, ૨, ૩),
આકૃતિ (૧, ૨)

પ્રા ચી ન હિં દુ સ્થા ન—આકર, આકરાવતી.

મ રા ઠે શા હી—આકાખાઈ, અગ્રે.

ઇં ય ઇ અ મ દા ની—આકટરલોની સર ડે-
વિહડ, આગાખાન (૧, ૨, ૩, ૪).

ધા મિ ક—આગમ.

જા તિ ઇ તિ હા સ—આગરવાલ, આગરી

પ્રાદેશિક ઇતિહાસ ભૂગોલ.

કા ડિ યા વા ડ અને શુ જ રા ત—આકેડિયા.

મ દ્રા સ—આકટરલોની.

જાગતિક.

એ શિ આ—યુરોપ

પ્રા ચી ન—ઓગસ્ટસ.

પ્રા દેશિક—ઓકલંડ, ઓકસફર્ડ, ઓગસ્ટસખાદ.

આ ક્રિ કા—આકક, આકઝમ.

વાડમયેતિહાસ.

ફા ર શી—આયની અકબરી.

સ મા જ શા સ્ત્ર—આંકડાનું શાસ્ત્ર.

જે ન—આગમોદય સમિતિ.

મ રા હી—આગરકર.

શાસ્ત્રો.

લિ પિ શા સ્ત્ર—આ.

વૈ ઇ ક—આંકડી, આગખોટ લાગવી.

જ્યો તિ પ—આકાશ.

યં ત્ર—આકાશયાન, આકૃતિલેખક, આગગાડી,
આગખોટ.

ચિ ત્ર ક લા—આકૃતિ (૩)

મા ન વ વં શા સ્ત્ર—આખા.

પ દા થર્ વિ જા ન શા સ્ત્ર—ઓગસ્ટમ અન્ડર્સ
જેનાસ.

સહાયક ગ્રંથો.

અર્થશાસ્ત્ર.

અર્થશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો સંખ્યામાં એટલાં બધાં છે કે તેમના સંઘર્ષ ગ્રંથની નામાવલી તૈયાર કરવી એ સુખ્યત્વે અગત્ય પસંદગીપર આધાર રાખે છે. નીચેનાં પુસ્તકો જુદાં જુદાં કારણસર આપવામાં આવ્યાં છે. કેટલાંક પુસ્તકોને ગણાવી અગત્ય આપ્યું છે, કારણ કે તે હિંદુસ્થાનને લગતા વિષયનાં છે અને કેટલાંકને અગત્ય આપ્યું છે કારણ કે તેના કર્તા હિન્દી છે. અર્થશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી દરેક વિભાગમાં થોડાં પુસ્તકોનો પણ નિર્દેશ કરવો હોય તો એક આખો ગ્રંથ બની જાય. નીચે આપેલાં પુસ્તકોનો ક્રમ લેખકોની અટકના અનુક્રમે રાખવામાં આવ્યો છે. અર્થશાસ્ત્ર પર લેખ લખતી લખતે જે પુસ્તકો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગમાં લીધેલાં તેમનાં નામો તો લેખમાં આવી જાય છે એટલે આ નીચે આપેલી યાદી વાચકોની આગળ ભિન્નભિન્ન વિષયો તથા વિચારશૈલિ રજૂ કરવા માટે પૂરવણી રૂપે આપી છે.

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત.

કેનેન, ઈ.—(૧) થીઅરીઝ ઓફ પ્રોડક્શન એન્ડ ડિસ્ટ્રિબ્યુશન. (૨) 'વેલ્થ' (અર્થિક કલ્યાણનો કારણોનું અન્વયણ.)

ટાસગ—પ્રિન્સિપલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ.

માકર્સ કાલ—ડાસ કાંપડલ.

માર્શલ—પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ ઇકોનોમિક્સ,

—એ રૂઢીચુસ્ત નવું પુસ્તક છે.

મિલ્લ, જે. એસ.—પ્રિન્સિપલ ઓફ પોલીટિકલ ઇકોનોમી; એમાં જુની પદ્ધતિનો વિરોધ પ્રથમ થયો છે.

રોબર્ટ્સન, જે. એમ.—ધી ઇકોનોમી ઓફ પ્રાઇસ.

વિધર્મ—ધી. મિનિંગ ઓફ મની.

વીક સ્ટીડ. ફિલિપ, એચ.—કોમન સેન્સ ઓફ પોલીટિકલ ઇકોનોમી.

સ્માલ—દિ કયામેરાલિટી (શિકાગો).

સ્મિથ, એડમ.—વેલ્થ ઓફ નેશન્સ.

—આ અર્થશાસ્ત્રવિષયક પુસ્તકોમાં માતામાં

મોટું યુગમવર્તક પુસ્તક છે.

હિન્ડમેન—ઇકોનોમિક્સ ઓફ સોશયેલિઝમ.

હોબ્સન, જે. એસ.—(૧) સાયન્સ ઓફ વેલ્થ, હોમ યુનિવર્સિટી લાઇબ્રરી. (૨) ઇવોલ્યુશન ઓફ મોડર્ન કેપિટાલિઝમ.

હોવાર્ડ, જે. એફ.—ઇન્ડિયા એન્ડ ધી ગોલ્ડ સ્ટેંડર્ડ.

અર્થશાસ્ત્રનાં વિશિષ્ટ પુસ્તક.

ઓકવર્થ, એ. ડબ્લ્યુ.—ફાઇનેન્શીયલ રીકન્સ્ટ્રક્શન ઇન ઇંગ્લંડ.

કલે ક્રેમ—ઇકોનોમિક હિસ્ટરી ઓફ મોડર્ન બ્રિટન (૧૮૨૦-૫૦).

ગૂડીલીફ વોલ્ટર—કેડિટ એન્ડ કરન્સી નેશનલ એન્ડ ઇન્ટરનેશનલ.

જૅક, ડી. ટી.—ઇકોનોમિક્સ ઓફ ગોલ્ડ સ્ટેંડર્ડ્સ. જે'કસ—ટ્રસ્ટ પ્રાપ્તેમ.

જેશી, એન. જી. એન.—મની એન્ડ મની માર્કેટ.

ડોળ, મોરિસ—વેઇજીઝ.

નિકલસન, શિલ્ડ—ઇન્ફલેશન.

નોગેરા, બટ્રોંડ—મોડર્ન મોનિટરી સિસ્ટિમ.

પાર્કેન્સ્ટી ડી. એન્ડ મૂલ્ટન—રશ્યન ડેલ્સ એન્ડ રશ્યન રીકન્સ્ટ્રક્શન.

પીગુ, એ. સી.—એસઝ ઇન એપ્લાઇડ ઇકોનોમિક્સ.

ફકલ, એ. ડબ્લ્યુ.—ફારિન એક્સચેન્જ.

ફેટર—એકોનામિક્સ (અમેરિકન અભ્યાસક).

ફ્રેન્સિસ પ્રા. પાલ.—ઇકોનામિક પોલીસી ઓફ સોવિયટ રાશયા.

ગ્રેસ એન્ડ વપમન—વર્ક એન્ડ વેઇજીઝ.

બ્રન્સ, ઇ. એમ.—વેઇજીઝ એન્ડ સ્ટેઇટ.

બાર્તાગેલ—પબ્લિક ફાયનાન્સ.

માર્ટિન—ધી ફૂલા ઇન ધી પ્રાઇસ સિસ્ટિમ.

માર્શલ—ઇકોનોમી ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રી.

રાઇટ એન્ડ હાઇ હાઉસ—આઉટ લાઇન ઓફ લોકલ ગવર્નમેન્ટ એન્ડ લોકલ ટેક્સેશન ઇન ઇંગ્લંડ એન્ડ સ્કોટલંડ.

રાઉન્ડ્રીઝ—પોવર્ટી.

લેવિંગ્ટન, એફ.—ટ્રેડ સાયકલ.

લેકેન્ડલ, આર. એ.—રેસ્ટોરેશન ઓફ ધી વલ્ડર્સ ઇકોનોમિક્સ.

બેબલિન—થિયરી ઓફ લીઝર્ડ કલેસેસ.
શેડવેલ, ડી.—ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એકિશિયન-સી.
સેલિગ્મન—એકાનામિક ઇન્ટરપ્રિટેશન ઓફ
હિસ્ટરી, ન્યુયાર્ક.
ડૉ. સોમારી, ફેલિકસ—એન્જલ ઇન ધી સ્ટ્રક્ચર
ઓફ ધી વર્લ્ડ ઇકોનોમિકસ સિન્સ વૉર.
સ્કલોસ—મેથડસ ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રેન્યુમેરેશન.
સ્પેલિંગ, હેરિસન લી.—ઇન્કમ ટેક્સ ઇન ગ્રેટ
બ્રિટન એન્ડ યુ. એસ.
સ્મિથ (બી. બી. પ્રો. કોલંબીયા યુ.)—(૧)
થિયરી ઓફ ડિસ્ટ્રિબ્યુશન (૨) એસેન્શલસ
ઓફ એકાનામિકસ એન્ડ અપ્પ્રાઇઝ હુ ડાય-
નેમિક પ્રોબ્લેમ્સ, ન્યુયાર્ક.
હોબસન, જે. એ.—ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સિસ્ટમ.
હાર્મોન્ઝ, ઇ. એલ.—રીસ્ટોરિંગ કરન્સી સ્ટેન્ડર્ડ્સ.

હિન્દુસ્થાનનું અર્થશાસ્ત્ર.

કાળે, વા. ગો.—(૧) ઇકોનોમિકસ ઓફ પ્રોટેક-
શન ઇન ઇન્ડિયા. (૨) ઇન્ડિયન ઇકોનોમિકસ
ઑ મીઆવૃત્તિ. (૩) ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેશન.
(૪) ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ ઇકોનોમિક
પ્રોબ્લેમ્સ. (૫) ઇન્ડિયાઝ વૉર ફાઇનેન્સ એન્ડ
આફ્ટર વૉર પ્રોબ્લેમ્સ. (૬) કરન્સી રીફોર્મ
ઇન ઇન્ડિયા. (૭) ધી ડોન ઓફ મોડર્ન ફાઇ-
નેન્સ ઇન ઇન્ડિયા.
કેનકર, એસ. વી.—ઇન્ડિયન ઇકોનોમિકસ, કલ-
કત્તા ૧૯૧૪.
કેનીસ, જોન મેટનાડ—ઇન્ડિયન કરન્સી એન્ડ
ફાઇનેન્સ.
જોશી, જી. વી.—પ્રાઇસિઝ એન્ડ વેઇલ્થ ઇન
ઇન્ડિયા.
દત્ત, કે. એલ.—રીપોર્ટ ઓન હાઇ પ્રાઇસીઝ.
જેનજી, અમરનાથ.—(૧) એ સ્ટડી ઓફ ઇન્ડિ-
યન ઇકોનોમિકસ, ત્રીજી આવૃત્તિ. (૨) ફીસ્કલ
પોલીસી ઇન ઇન્ડિયા.
મિત્ર નારાયણ—એસેઝ ઓન ઇન્ડિયન ઇકોનો-
મિક પ્રોબ્લેમ્સ.

મહિંદ, કે. સી.—ઇન્ડિયન કરન્સી એન્ડ એક્સ-
ચેન્જ.
રોબર્ટ્સન, જે. એમ.—(૧) ટ્રેઇડ એન્ડ ટેરિક્સ.
(૨) ધી ન્યુ ટેરિફિઝમ. (૩) પોલિટિકલ ઇકો-
નોમી ઓફ ફ્રી ટ્રેઇડ.
લીઓનાર્ડ આલ્સ્ટન—એલીમેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિ-
યન ટેક્સેશન.
પ્રો. વકીલ એન્ડ મુરંજન—કરન્સી એન્ડ પ્રાઇસીઝ
ઇન ઇન્ડિયા.
વાઇટ, એ.—ફાઇનેન્સ એન્ડ ફોરેઇન એક્સચેન્જ.
વાડીઆ. પી. એ.—ધી વેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા.
વિશ્વનાથ, કે. પી.—(૧) ઇન્ડિયન પ્રોબ્લેમ્સ
ફાઇનેન્સ. (૨) ઇન્ડિયા એન્ડ ધી એક્સચેન્જ
સ્ટેન્ડર્ડ્સ.
શર્મા, એસ. કે.—એ નોટ ઓન હાઇ પ્રાઇસીઝ.
શાહ, કે. ડી.—(૧) ઇન્ડિયન કરન્સી એક્સચેન્જ
એન્ડ બેંકિંગ. (૨) ટ્રેઇડ ટેરિક્સ એન્ડ ટ્રાન્સ-
પોર્ટ ઇન ઇન્ડિયા. (૩) સીકરટી યર્સ ઓફ
ઇન્ડિયન ફાઇનેન્સ.
શિરાઝ, ફ્રાન્સિસ—ઇન્ડિયન ફાઇનેન્સ એન્ડ બેંકિંગ.
સિંહ, એચ.—અલીયુરેપિયન બેંકિંગ ઇન
ઇન્ડિયા.
સ્ટેમ્પ, સર જોશિયા સી.—કરન્ટ પ્રોબ્લેમ્સ ઇન
ફાઇનેન્સ એન્ડ ગવર્નમેન્ટ.
સ્મિથ, આર્મિટેજ—પ્રિન્સિપલ એન્ડ મેથડસ
ઓફ ટેક્સેશન.
સર્વે ઓફ ઓવરસીઝ માર્કેટ્સ, (ગવર્નમેન્ટ
પબ્લિકેશન.)

અર્થ મા ગ ધી.

અ વે સ્તા.

અવેસ્તા વિષયક સાહિત્ય અને ગ્રંથ આપવા
સંપાદકનો ધરાહો હતો. પણ તે મુલતવી રાખી એ
બાબત ઇંદો-ઇરાની અભ્યસ સાહિત્યમાં તથા અર્ધ-
માગધી અને અપભ્રંશ સાહિત્ય પ્રાકૃત ગ્રંથમાં
આપવામાં આવશે.

જ્ઞાનકોશ કાર્યાલયમાં એક ડોકીયું.

ભાવનિરૂપણ.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશનું એકંદર કાર્યસ્વરૂપ વાચકો અને બીજા સહકાર કરનારાઓએ જાણવું જરૂરનું હોવાથી તે અહીં આપ્યું છે. હિંદુસ્થાન દેશ એક છે. અને તેથી જે વૈ-યક્તિક અને વૈજ્ઞાનિક ચળવળ એક ભાગમાં થાય તે આખા દેશમાં થવી જોઈએ. જ્ઞાનકોશ કાંઈ અમુક એકજ ભાગની ચળવળ નથી. એ ચળવળ અર્વાચીન હિંદુસ્થાનમાં જ્ઞાનવિષયી સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ તેની સાથેજ જન્મી છે. એ આકાંક્ષા સારાય ભારતમાં છે. તે મહારાષ્ટ્રમાં જ્ઞાનકોશચર્યાના રૂપમાં પરિણમી છે.

કાર્યવ્યાપ્તિ.

જે મહારાષ્ટ્રની તેજ ગુજરાતની અને તામિલી તેમજ કાનડી આકાંક્ષા. પણ તે હજી જોઈએ તેટલી તીવ્ર બની નથી. છતાં આપણી ભાષામાં પણ જ્ઞાનકોશ હોવો જોઈએ એવી મનોવૃત્તિ સમગ્ર દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ છે. હિંદી જ્ઞાનકોશનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે અને તામિલ તથા કાનડી મંડળા તરફથી જ્ઞાનકોશની યોજનાના સમર્થન માટે તથા શરૂઆત કરી આપવા જવાનું મને નિમંત્રણ મળ્યું, પણ તે હું હજી સ્વીકારી શક્યો નથી. બ્યારે ગુજરાતીઓ આ કાર્ય મારા હાથમાંથી લેવાનો નિશ્ચય કરશે ત્યારેજ તે ભાષાઓ તરફ મારાથી લક્ષ દેવાશે. બધી ભાષાઓ પોતેજ પોતાનો જ્ઞાનકોશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ મારી ઇચ્છા છે. આ ઇચ્છાનું કારણ લોકસ્તુતિનો લોભ કે સમગ્ર ભારતમાં આગળ આવવાનો હેતુ નથી. ભાષાનું નાયકપણું લેવાથી વ્યક્તિને ગૌરવ મળતું નથી, પરંતુ ટીકાપાત્રત્વ પ્રાપ્ત થાય એવી પરિસ્થિતિ આજે છે. બધી ભાષાને માટે જેને કામ કરવાનું હોય તેને ગૌરવ કે ઇતર પ્રાપ્તિની આશા નથી હોતી. મરાઠી ભાષાનો જ્ઞાનકોશ યશસ્વી થવાથી સર્વ સામાન્ય જનતા બ્યારે કૃતજ્ઞ બની ત્યારે મહારાષ્ટ્રનો આગળ પડતો વર્ગ તેજ યશને લીધે મારાપર કોપિત

થશે હોતો, એ વાત મહારાષ્ટ્રીય તરૂણવર્ગના લક્ષમાં તો આવેલી છે. ગુજર સાક્ષરવર્ગનો મોટો ભાગ મેં મારા હાથમાં જ્ઞાનકોશનું કામ લેવાનો મોટો ગુનહો કરવા બંદલ હજી પણ મારા પર ગુસ્સે છે. અને એજ કારણથી જોકે કાનડી-તામિલ વિભાગનો યુવાનવર્ગ જ્ઞાનકોશનો કાર્યારંભ કરી આપવા મને આગ્રહ કરી રહેલ છે, છતાં તે કાર્ય મેં હજી સ્વીકાર્યું નથી. કદાચ હું આગળ પડી તે કામ હાથમાં લઉં તો કણ્ઠાટકની આબરૂને થોડો પહોંચે ! વળી ગુજરવર્ગ જો એમનું કાર્ય હાથમાં લેવા આગળ આવે તો તેમને એ કામ કરતા જોવામાં હું આનંદ માનીશ. લોકો નિંદે યા સ્તુતિ કરે, કે મને ગુનહેગાર સમજે ને મારાપર ગુસ્સે થાય પરંતુ જ્ઞાનકોશ અખિલ ભારતનો બને અને તેનો કાર્યભાર એકાદ મોટી સંસ્થા ઉપાડી લે એવી મારી ઇચ્છા છે.

સંજ્ઞા અને સંજ્ઞાપદ્ય.

આખા ય હિંદુસ્થાનમાં જે દેશી ભાષાનું મહત્ત્વ સ્થાપન કરવું છે તો દેશી ભાષા શાસ્ત્રીય ભાષા બનવી જોઈએ; અને જે તે શાસ્ત્રોની ભાષા બનવાની છે તો તેની સંજ્ઞાપદ્યતિ એકજ હોવી જોઈએ; સંજ્ઞાપદ્યતિ એક હોવી એટલે કે સર્વ ભાષા સાહિત્યસંમેલનની એક કમિટી નીમાવી જોઈએ. અને તેવી કમિટી નીમાવી આજે શક્ય નથી. તેથી એકજ જ્ઞાનકોશનાં અનેક ભાષાંતર થાય તો સંજ્ઞાપદ્યતિ એક બની શકે. સંજ્ઞાપદ્યતિ એક કરવામાં અનેક શાસ્ત્રોની પરસ્પર સંગતિ જળવાવી જોઈએ. તેથી ભાષાનો સંજ્ઞાકોશ કરવાનો અધિકાર જ્ઞાનકોશ કરનારનોજ છે, એવું અમે મહારાષ્ટ્રના આગ્રહથી માન્યું છે, અને સંજ્ઞાકોશ કરવાનું હાથ ધર્યું છે. જ્ઞાનકોશમાં વાપરેલી સંજ્ઞાઓની પરસ્પર સંગતિ જોવી, તેમાંજ સુધારા તથા વિસ્તાર કરવો અને પછી તે સુધારેલી સંજ્ઞાપદ્યતિ આખા ભારતની કરવી એ હેતુથી અમારાં કાર્યાલયનું લક્ષ સામાન્ય સંજ્ઞાપદ્યતિ નક્કી કરવા

તરફ લાગ્યું અને છેલ્લા આઠ માસથી આ બાબતનો પ્રયત્ન એટલે કે સંજ્ઞા નિષ્કર્ષણ તથા સંજ્ઞાસ્પષ્ટીકરણ ચાલુ છે. વચ્ચે એમ લાગતું હતું કે સંજ્ઞાકોશનું કામ જલ્દી આટોપાઈ જશે ને તે પત્યા પછી સુધારેલા સંજ્ઞાસમુચ્ચય ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ સાથે જોડી દેવાશે. પરંતુ એ કામ ધાર્યા જેટલી ઝડપથી પૂરું થયું નહીં અને હજી એક વર્ષ તે કામ પૂરું થતા લાગશે એમ જણાય છે. તે કામ ચાલુ વધતું જતું હોવાથી ગુજરાતી જ્ઞાનકોશની પ્રસિધ્ધિ તેટલાજ કારણથી અટકાવી રાખવી અથવા વિલંબાવ્યા કરવી બની શકે એમ ન હતું. સંજ્ઞાકોશનો હસ્તલિખિતનો ઉપયોગ કરી અમે બની શક્યું તેટલું કામ કરેલું છે. એ સંજ્ઞાકોશના સ્વરૂપનો કંઈક ખ્યાલ આપવા માટે તે વખેની મરાઠી જાહેર ખબરમાંનું કંઈક ભાષાંતર નીચે આપ્યું છે.

સંજ્ઞાકોશ.

જ્ઞાનકોશ પરિશિષ્ટ અથવા વિભાગ ૨૪. (મરાઠી જ્ઞાનકોશ) પૃષ્ઠ આસરે ૧૦૦૦—સુપર રાવલ આઠ પેશી અટલ જ્ઞાનકોશના કદન.

સંપાદક મંડળ.

ડા. શ્રી. વ્હ. કેતકર, એમ. એ. પીએચ. ડી. શ. જી. ની. છત્રે, બી. એ. એલ. એલ. બી. રા. પાંડે શંકર અત્રે.
ડા. ભા. ગા. નેને, એલ. એમ. એંડ એસ.

શાખા સંપાદક.

જ્ઞાનકોશના જે શાખાસંપાદકો છે તેમાંના એટલે કે પ્રા. કેળકર, પ્રા.દામલ, પ્રા.નેને, પ્રા. નાયક, પ્રા. સહસ્ત્રબુધ્ધે, વૈદ્યભૂષણ જોશી, રા. દિવાકરપંત ફાટક, રા. આગાશ, વિંગેર સજ્જાનો ઉપયોગ મુખ્યતઃ કરીને સૂચિ તૈયાર કરવામાં થવાના છે. કારણ તેમણે અમુક સંજ્ઞા કયા અર્થમાં વાપરેલી છે તે તમનજ પૂછવામાં આવશે. ઉપરાંત બીજા નવા મંડળના પણ સમાવેશ કરવાનો છે. અહીં પુનામાં સ્થાપન થયેલ વૈજ્ઞાનિક મંડળના સાહિત્યનો ઉપયોગ પણ થવાના છે.

આકાર અને કીમત—જ્ઞાનકોશના બે ભાગ જટલા આ ભાગ થવાનો છે. પણ તે એકજ ભાગના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થશે. એના

કીમત આગળથી નામ નોંધાવનાર માટે રૂ. ૬ અને બીજાને માટે રૂ. ૧૫ રહેશે.

જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞા તથા અખિલ ભારતીય સંજ્ઞાપદ્ધતિનું નિર્માણ

—અખિલ ભારતીય સાહિત્ય વિકાસની દૃષ્ટિથી આ કામ ઘણુંજ મહત્વનું છે. અખિલ ભારતીય સંજ્ઞાપદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં લાવવી અત્યંત આવશ્યક છે. એ સંજ્ઞાપદ્ધતિ તૈયાર કરવામાં બે બાબત પર ખાસ ધ્યાન આપવું પડશે. એક જૂઠાં જૂઠાં શાસ્ત્રોમાંની સંજ્ઞાની સંગતિ અને બીજી વિવિધ પ્રાંતીય ભાષામાંની સંગતિ. વિવિધ શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાની સંગતિ જ્ઞાનકોશના નિષ્પાદનથી થાય છે. અને વિવિધ ભાષાઓની સંજ્ઞાપદ્ધતિનું ઐક્ય આણવા ખાસ પરિશ્રમની જરૂર છે. એ પરિશ્રમ વિવિધ ભાષાઓનાં એકીકરણથી નિર્માણ થયેલ સંસ્થાના કર્તૃત્વથી જ થઈ શકશે, અથવા તે એકજ ઠેકાણે ઉત્પન્ન થયેલી સંજ્ઞાપદ્ધતિનો પ્રચાર કરવાથી થઈ શકશે. પહેલી વાત બનવી આવે અશક્ય છે. તેથી એ કાર્ય એકસ્થાનીય સંજ્ઞાના પ્રચારના બળે ખર લાવવું પડશે. જ્ઞાનકોશ અને તેના પાયા પર રચાનાર સંજ્ઞાકોશજ એ કાર્ય કરી શકશે. આ સંજ્ઞાકોશના યોગથી મરાઠી જ્ઞાનકોશની અને તેના આધાર પર તૈયાર થનારા હિંદી તેમજ ગુજરાતી જ્ઞાનકોશની ઉપયોગિતા અને સંપૂર્ણતા વધશે. જ્ઞાનકોશની સાથે હજારો નવા શબ્દો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. અને અગાઉ થઈ ગયેલા લેખકોના વાપરેલા કંઈ હજારો શબ્દો સ્વીકારાયા. આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રચારમાં આવશે એવા આ જ્ઞાનકોશ જવો અથ હોવાથી અખિલ ભારતીય સંજ્ઞાપરંપરા ઉત્પન્ન કરવાનો અધિકાર પણ હિંદુસ્થાનમાં બીજા કોઈનો ન હોઈ તે જ્ઞાનકોશકારનોજ છે. અને એ કામ તેણે કરવુંજ જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાની એકવાક્યતા કરવી બીજાઓને શક્ય નથી. જ્ઞાનકોશકારનું આ ઐક્યવિષયક કર્તવ્ય પાર પાડવાને જ્ઞાનકોશના અભિમાને કર્તાને સમર્થ કરવા જોઈએ. ભારતીય સંસ્કૃતિવિકાસની દૃષ્ટિથી જેવા આ અર્થનો ઉપયોગ છે તેવોજ પુરૂ જ્ઞાનકોશની ઉપયુક્તતા વધારવાની દૃષ્ટિથી પણ છે.

મરાઠી જ્ઞાનકોશના આહુકોને આ અર્થનું મહત્વ:—અપરિચિત શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ ખુદ જ્ઞાનકોશમાં એક એ ઠેકાણેજ કરવાનું બન્યું છે. વિશિષ્ટ લેખ વાંચતી વખતે તે લેખમાં વપરાયેલી શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાનો અર્થ ક્યાં આપ્યો છે એ સમજવું શક્ય નથી. તેથી સર્વ સંજ્ઞાના કોશની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ. જ્ઞાનકોશના સૂચિવિભાગમાં એ સર્વ શબ્દ આપીશું એવું ૧૯૧૬ ની સાલમાં, જ્યારે ચોજના તૈયાર કરી ત્યારે ધારવું હતું. પરંતુ દરેક કામ લાંબાતું ગયું તેથી પાશ્ચાત્યસંજ્ઞા અને જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞાનો કોશ સૂચિમાં સમાવી શકાયો નહીં. તેથી હવે અનેક કારણોને લીધે જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞાનો પ્રથમ સંગ્રહ કરી તે સંગ્રહમાં ખીલું નવીન સાહિત્ય દાખલ કરી જણાવેલ સંજ્ઞાકોશ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

સંજ્ઞાકોશનું કામ:—સંજ્ઞાકોશનું કામ જ્ઞાનકોશની સાથેજ શરૂ થયું હોત. અને તે વખતે સર્વશાસ્ત્રસામાન્ય અને હિંદુસ્થાનભરમાં ચાલી શકે એવો પરિભાષા સમુચ્ચય બનાવવાનો હતો. પરંતુ તે ધ્યેયને જ્ઞાનકોશનું કામ ચાલુ હોવાથી પહોંચાયું નહીં. ઘણાઓ તરફથી લેખજ મોડા આવવાથી સર્વ શાસ્ત્રીય લેખોમાં વાપરેલા શબ્દોની પરસ્પર સંગતિ બળવાનું કામ થઈ શક્યું નહીં. હવે જ્ઞાનકોશનું ખીલુ ભાષામાં ભાષાંતર થાય છે અને પુરવણી પણ તૈયાર થાય છે. તેથી સંજ્ઞાપદ્ધતિનું અને પુર્ણતા લાવવાનું કામ પણ થવું જોઈએ. જે સંજ્ઞાપદ્ધતિની વ્યાપકતા આખા ભારતવર્ષમાં થવાની છે તેમાં સદોષતા ન હોવી જોઈએ. જ્ઞાનકોશમાં પ્રત્યેક પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ કૌંસમાં પાશ્ચાત્ય સંજ્ઞા આપીને આપવાનો હતો. પણ મોકલેલી સૂચનાનો લેખ કોએ સ્વીકાર ન કરવાથી તે હેતુ બર આપ્યો નહીં. તેથી જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞા કયા અર્થમાં વપરાયેલી છે એ વિષે સંશય પડવાથી ખુદ આહુકોને સંજ્ઞાકોશની જરૂરિયાત જણાઈ છે.

જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞા અને પ્રસ્તુત સંજ્ઞાકોશ:—જ્ઞાનકોશમાંના લેખોનો ઉદ્દેશ સંજ્ઞાબાહુલ્ય ન હોવાથી પણ તે જેટલો

લૌકિક ભાષામાં આપી શકાય તેટલો લૌકિક ભાષામાં આપવો એ હોવાથી ઘણી સારી સંજ્ઞાઓ તેમાં આવી નથી. વળી સંજ્ઞાકોશનું ક્ષેત્ર જ્ઞાનકોશની આગળ રાખવું ચાલે નહીં. કારણ બહારની સંજ્ઞા લેવાનું આવશ્યક છે. તો પણ સંજ્ઞાસમુચ્ચય જ્ઞાનકોશમાંની સંજ્ઞાથી અવિરૂધ્ધ હોય એ ધોરણ રાખવામાં આવશે. નવીન સંજ્ઞાસમુચ્ચય સ્વીકારતાં જે ઠેકાણે દેશી ભાષાથીજ અધ્યાપન શરૂ હશે તે જગ્યાની સંજ્ઞાને ખીલુ જગ્યાની સંજ્ઞાઓ કરતાં વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે.

સંજ્ઞાકોશ અને સામાન્ય ભાષા:—સંજ્ઞાકોશ ફક્ત શાસ્ત્રજ્ઞ અને વિદ્વાન વર્ગનેજ માટેનો અર્થ છે એમ રખે માનતા. તોપણ દરેક સુચિક્ષિત ઘરની તો પ્રસ્તુત અર્થ ખાસ જરૂરીઆત છે. જે શબ્દો લોકોને તદ્દન સામાન્ય જણાય છે તે શબ્દ સુધ્ધાં સંજ્ઞા હોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે ચૂલો, ઓલો, એ શબ્દો જોકે દેખાય છે તો સામાન્ય, પણ સંસારમંડન શાસ્ત્રમાંના પાકશાસ્ત્રમાંની એ સંજ્ઞાઓ છે, એટલુંજ નહીં પણ (Boiler) બાઈલર જેવા યંત્રની યાંત્રિક ક્રિયા સ્પષ્ટ કરવામાં ચૂલો અને ઓલો શબ્દોને શાસ્ત્રીય સંજ્ઞા ગણવામાં આવે છે. કાયદામાં પ્રતિદિન વપરાશમાં આવતા શબ્દો જેમકે ગીરો, ફરીઆદ, કબજો, ઔરસ, દસ્તાવેજ, વિગેરે શાસ્ત્રીય સંજ્ઞાઓ છે. પાંચો, ગોખ, ભારોટીયું, ચોરબારણું, દરવાજો, વિગેરે શબ્દો રોજના વ્યવહારના છે, પરંતુ તેઓ પણ સંજ્ઞાઓ છે. ખેતીનાં ઓબરના શબ્દો પણ સંજ્ઞા છે. તેવીજ રીતે મીલોમાંની શબ્દો સંજ્ઞાઓ,, વાણિજ્યના શબ્દો હુંડી, વટાવ, દલાલી, કરચી-પક્કી, એ બધા સંજ્ઞાઓ છે. વ્યવહારમાં વિશિષ્ટ ક્રિયા બતાવનારો દરેક શબ્દ સંજ્ઞા હોય છે. તેથી સંજ્ઞાકોશ અને સામાન્ય કોશ વચ્ચે બહુજ થોડો તફાવત છે. પરંતુ દરેક ભાષાકોશમાં સંજ્ઞાઓ તરફ દુર્લક્ષ રાખવામાં આવેલું હોય છે. ભાષાકોશમાં મયૂર એટલે મોર એમ કહેશે પણ મીલમાં ગાડીખાતું શામાટે રાખવામાં આવે છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરશે નહીં; અથવા નત્રાન્ન શબ્દ અલીગઢનો રાસાયણિક લેખક શાને માટે વાપરે છે

એ બતાવશે નહીં. પરંતુ શિક્ષિત વર્ગને ન-
ત્રાપ્ત (નાયટ્રીક એસીડ) અને ગાડીખાતું
(સુતર કાંતવાના ખાતામાંનું એક યંત્ર) એ
શબ્દો કહેનારોજ આ કોશ થવાનો છે. અબજ
એટલે કુમળ એમ કહેનારા કોશની તેને માટે
તેટલી જરૂર નથી. ઘણાખરા ભાષાકોશો સં-
સ્કૃત આ પારસી શબ્દોના અર્થ બતાવનારા
કોશો બને છે. પરંતુ સંજ્ઞાકોશ તેમના જેવો
નથી. વળી સામાન્ય કોશો કરતાં આજ કોશ-
ની શિક્ષિત વર્ગને ખરી જરૂર છે. આ કોશ
અર્વાચીન સ્થાનો ને તેની વિવિધ ક્રિયાઓમાં
વપરાતા શબ્દ સમૂહનું જ્ઞાન આપનારો છે.

આ કોશમાં શબ્દ તથા તેનો અર્થેણ
પ્રતિશબ્દ આવનાર છે. અનેક લૌકિક શ-
બ્દોના અર્થેણ પ્રતિશબ્દ લોકોને ખબર નથી
હોતા. લૌકિક શબ્દો સંજ્ઞા હોવાથી અર્થ-
ેણ લૌકિક ભાષાનું જ્ઞાન વધારવામાં પણ આ
ગ્રંથ સદૃશ્ય થશે. દાખલા તરીકે વેલણ સં-
સાર મંડન શાસ્ત્રમાંની વસ્તુ અથવા સંજ્ઞા
ખાતુજ જાણીતી છે. પરંતુ વિદ્યાયત ગયેલા
એકદા હીંદી પદનીધરને વેલણને માટેનો
અર્થેણ શબ્દ ખબર ન હોવાથી તે ત્યાં તે
ખરીદી શક્યો નહીં. તેણે તે હિંદુસ્થાનમાંથી
મંગાવ્યું. પરંતુ તે આવ્યા પૂર્વે તેને અર્થેણ
શબ્દ ભળીમક પોમ મળ્યો. તેથી તેણે હિંદુ-
સ્થાનમાંથી તેની આવવા માટે રાહ નજોતાં લા-
ગલોજ ખબરમાં જઈ ૬ પેનીમાં તે ખરીદી
લીધું.

આ કોશનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે નીચે પ્ર-
માણે રહેશે:—૧. પ્રત્યેક શાસ્ત્રના કે વહેવાર-
ના શબ્દ તે તે શાસ્ત્રો નીચે વર્ણાનુક્રમથી
આપવામાં આવશે. તેમાં તે શબ્દ, તેનું સ્પ-
ષ્ટીકરણ (ખની શકે ત્યાં), તેનો પાશ્ચાત્ય સ-
માનાથી શબ્દ અને પછી તે શબ્દનો જ્ઞાનકો-
શમાં તેમજ અન્યત્ર કરેલો ઉપયોગ. આટલી
ખાખતો આપવામાં આવશે. આ પ્રમાણે ૭૦૦-
૭૫૦ પાનાં શબ્દોના શાસ્ત્રવાર સ્પષ્ટીકરણ
માટે લાગશે. ૨. આ ઉપરાંત તેમાં બે સૂચિ
આવશે. એક સૂચિ મરાઠી શબ્દોની અને બી-
જી અર્થેણ શબ્દોની. તેમાં ૨૫૦ પાન થશે.
અર્થેણ શબ્દપરથી મરાઠીમાં તે શબ્દોના પ્ર-

તિશબ્દ કયો વપરાય છે એ જેમ શોધી કદાશે
તે પ્રમાણે મરાઠી શબ્દ કયા અર્થેણ શબ્દ
માટે વપરાય છે તે પણ શોધી કદાશે. તેજ પ્ર-
માણે શાસ્ત્રવાર સૂચિ હોવાથી વિશિષ્ટ શાસ્ત્રો-
ના અભ્યાસકોને પોતાના વિષય સંબંધમાં
મરાઠી કયો શબ્દ રૂઢ છે તે સમજશે. ડાકટરો
ને મરાઠીમાં આંગ્લવૈદક પર ગ્રંથ વાંચવાની
સવડ ન હોય તો પણ જો આવો શબ્દસંગ્રહ
તેમની સામે હોય તો તેમને ચાલી શકે છે.
તેજ મુજબ રસાયણ શાસ્ત્રી, સ્થાપત્ય વિશારદ,
વિગેરેને માટે પણ સમજી લેવું.

સંજ્ઞાના અંતર્ભાવની મર્યાદા:—

પ્રત્યેક વ્યવહારશાખા કે જ્ઞાનશાખામાં વિશિ-
ષ્ટ ક્રિયા તેમજ તદનુરૂપ શબ્દસમૂહ હોયજ.
અને તેજ પ્રમાણેંદરેક ધંધાવિષયક શબ્દો પણ
હોય. તે બધા આપીએ તો ગ્રંથસ્વરૂપ અતિ-
શય વિશાળ થઈ જાય. વળી સામાન્ય વાચ-
કોને તેમાંના પુષ્કળ શબ્દો શાસ્ત્રીય વાચનમાં
પણ કવચિતજ આવે છે. તેથી તેવા શબ્દો સંજ્ઞા
હોય તો પણ કોશમાં આપવામાં આવશે નહીં.
પરંતુ તેમના પૈકી જે વિશેષ પ્રચારમાં હોય
તેઓજ માત્ર આવશે. દાખલા તરીકે રાસાય-
ણિક સર્વ ક્રિયા, સર્વ મૂળતત્ત્વો અને સંયુક્ત
પદાર્થોના દર્શક શબ્દોનાં સર્વ ઘટકો એમાં
આવશે, પણ બધાજ સંયુક્ત પદાર્થોનાં નામો
એમાં આવવાનાં નથી, અગત્યનાંજ આવશે.
જેમકે, ઉજજ, અડકોદ, વિગેરે આવશે પણ
અડકોદમિન આવશેજ એમ ન સમજવું. આમ
એકંદર શબ્દ ૨૫,૦૦૦ થશે એવો અડસટો
છે. જ્ઞાનકોશમાંજ આવી ગયેલ ૧૫,૦૦૦ થી
ઉપરાંત શબ્દો છે. પ્રથમ, એ સર્વ કાર્ય પહે-
લાં કરી લઈ પછીજ લોકોની આગળ તૈયાર
પુસ્તક સૂકવું એવો વિચાર હોવાથી એ સંબં-
ધમાં પૈસા માગવાની જાહેરાત અગાઉ કરેલી
નહીં. પરંતુ અત્યારસુધીમાં સારોસરખો ખ-
રચ થઈ જવાને લીધે આગળ ખરચવાને હ-
વે પૈસાની તંગી પડતી હોવાથી નીચેની
ચોજના પ્રમાણે આગળથી લવાજમનો દર
જાહેર કરવામાં આવે છે.

લદાજમની પદ્ધતિ:—પુસ્તક સુમા-

રે ૧.૦૦૦ પાનાનું જ્ઞાનકોશના આકારનું થશે.

તેની કીંમત અંચ પ્રસિદ્ધ થયા પછી રૂ. ૧૫ રહેશે. પણ આગળથી લવાજમ ભરનારને એ રૂ. ૬ માં મળશે. અગાઉ લવાજમ ભરનારા એએ રૂ. ૩ ભરી નામ નોંધાવવું તથા પુસ્તક-રૂ. ૬ ભરી લઈ જવું. આ કાર્યમાં ખર્ચ આસરે રૂ. ૧૦,૦૦૦ થશે. આ કોશમાં ચિત્રો પણ મૂકવાં પડશે, કારણ સમજુતી માટે ઘણી વખત ચિત્રોથી સ્પષ્ટીકરણ સારું થાય છે.

સંજ્ઞાકોશ વિષેની અમારી વૃત્તિ બહિર-ખખરમાંના ઉપલા ઉતારા પરથી સ્પષ્ટ થશે અને અમને ગૂજરાતી જ્ઞાનકોશની પ્રસિદ્ધિમાં જે કાંઈ વિલંબ લાગ્યો તેનું કારણ પણ સમજશે.

વિગતો આપવાનું કારણ:—વાચકોના વિશ્વાસપાત્ર થવા માટે ઘણી બાબતો છે. જેમજેમ પ્રસંગ આવશે તેમ તેમ તે બાબતો સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. ઘણા ગુજરાતી વાચકોને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે જ્ઞાનકોશ દેવો હોવો જોઈએ તે વિષયમાં તેમના વિચાર પ્રમાણે પુસ્તક થયું નહીં વસ્તુસ્થિતિથી અબાણ હોવાથી તેમને લાગશે કે અમુક બાબતો વિષે પુખ્ત વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. છતાં પણ અમારે કહેવું જરૂરનું છે કે એવા સંકટો વિષયો તથા બાબતો પર પુષ્કળ વાદવિવાદ સાથે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. વળી મરાઠી જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરતી વખતે કેટલીયે ચર્ચામાં ઉતરવું પડેલું તેનો ખ્યાલ કોઈપણ ગૂજરાતીને આવવો કઠણ છે. અને તેથીજ અહીં નીચે એમાંની એકાદ બે બાબતો આપવાનું ઉચિત ધારીએ છીએ.

જર્મન શબ્દોના ઉચ્ચાર:—(લેખક સ. બા. હુદલીકર-ઈદોર.) આજકાલ જર્મન તત્ત્વજ્ઞાન, જર્મન રાષ્ટ્રમાંની રાજકીય પ્રવૃત્તિ અને તેજ પ્રમાણે જર્મન શિક્ષણ પદ્ધતિ વિગેરે વિષયો તરફ અમે મહારાષ્ટ્રીઓનું થોડું ધ્યાન લક્ષ લાગેલું હોવાથી કેટલાંક માસિકો, પુસ્તકો તેમજ વર્તમાનપત્રમાં આવતા કોઈકોઈ જર્મનનાં નામોના વિચિત્ર ઉચ્ચારો વાચવામાં આવે અને તે વાંચી મનમાં હસવું આવે. આ ઉચ્ચારો ક્યારેક અંગ્રેજી પદ્ધતિના અને ક્યારેક તર્ફન ખોટા હોય છે. તેથી સામાન્ય જર્મન શબ્દો-

ના ઉચ્ચારનો એક ચોક્કસ નિયમ બનાવી મહારાષ્ટ્રીય વાચકો આગળ મૂકવો, જેથી કઈ નહીં તો પણ દરેક વર્તમાનપત્રોમાંના શબ્દોનો એકજ રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે અને વાંચનારના મનમાં નાહક ઘોટાળો ન થાય એવા હેતુથી પ્રેરાઈ આ લેખ લખ્યો છે.

ખિલકુલ થોડા પ્રયત્નથી પણ ચોક્કસ ઉચ્ચાર કરવાનું તર્ફન શક્ય છે. એમ આ લેખ વાંચવાથી સમજશે. પણ આ વાત તરફ હજી સુધી જ્ઞાનકોશકારનું લક્ષ ગયું હોય એમ જણાતું નથી. તેમના સંપાદકમંડળમાં જર્મન ભાષા બાણુનારી એક વિદુષી બાઈ છે એમ અમને ખબર છે. તો પણ જ્ઞાનકોશના આજ સુધીમાં બહાર પડેલા ૧૨ ભાગમાં જ્યાં જ્યાં જર્મન પ્રાંતના અથવા શબ્દના ઉચ્ચાર કરવામાં આવેલા છે, ત્યાં ત્યાં તે વિદુષીનાં જ્ઞાનનો લાભ લેવાનો આ વિદ્વાન સંપાદકમંડળે ખિલકુલ પ્રયત્ન કરેલો જણાતો નથી. એટલું જ નહીં પણ આવી રીતનું શુદ્ધીકરણ જ્ઞાનકોશ જેવા હુમેશના ઉપયોગમાં આવનારા સંદર્ભ અંથમાં જરૂર હોવું જોઈએ એવું જ્યારે અમે મુખ્ય સંપાદકના ધ્યાન પર આવ્યું ત્યારે તેણે હસીને “ ઉચ્ચારમાં શું છે? ઉચ્ચાર ગમે તે કરે પણ અર્થ સમજાય એટલે બસ ” એવી રીતે જોરથી પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો. મને તો લાગે છે કે ભાષાનો અર્થ સમજવાની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ શબ્દના ખરાબ ઉચ્ચાર કરવાની છે. આપણે તો સત્યના શોધક હોવાથી ઝીણામાં ઝીણી બાબતોમાં સુધ્ધાં ટાપટીપ અને સુવ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ; અને આ બાબત ઉપરથી ભલે નજીવી દેખાય તો પણ તેને ધ્યાન બહાર ન રહેવા દેવી એમ અમને જણાય છે.

દાખલા તરીકે:—જ્ઞાનકોશ ભાગ ૧૨, પાન ૧૦૨ માંનો “ ગોએટે ” શબ્દ જુઓ. આ વિખ્યાત કવિના નામનો આટલી કૂર રીતે નિર્દેશ કરેલો જોઈને કાલીદાસ કવિને “ કયાલીડયાસ ”, બાણુને “ ખ્યાન ”, ઈંડીને “ દયાંડી ” અથવા ગોખલેને “ ગોખેલ ” કહેતાં સાંભળવાથી આપણા કાનની જે દશા

થાય તેજ અમારા કાનની “બોહાના, વુલ્ફગાંગ, વહાન, ગોએટે” સાંભળવાથી થાય છે. ઉપલાં નામોના ઉચ્ચાર “યોહાન, વોલ્ફગાંગ, ફાન, ગેઇટે” એવા થાય છે. આવા ઉચ્ચાર કેવી રીતે કરવા એ હું આગળ કહીશ. હાલ તરત તો હું બીજાં થોડાં ઉદાહરણ આપું છું. તા. પ મી મેના કેસરીમાં “હિ’ડે’બુર્ગ” એવો ઉચ્ચાર કરેલો મળી આવે છે. તેનો ઉચ્ચાર “હિ’ડેનબુર્ગ” થાય છે. ઘણાં વર્તમાન-પત્રોમાં “ઝીટગ” એમ લખેલું દેખાય છે. તેનો ઉચ્ચાર “છાયટુંગ” થાય છે. તેજ પ્રમાણે “વાયમાર”ને બદલે “બીમર” વિગેરે વિચિત્ર ઉચ્ચારો મળી આવે છે.

અસ્તુ. હવે આપણે જર્મન શબ્દોના ઉચ્ચારના કંઈક ચોક્કસ નિયમ વિષે વિચાર કરીએ. જર્મન ભાષાના મૂળાક્ષરોના ઉચ્ચાર તરત નિયમિત અને અનન્ય છે. તે નીચે મુજબ:—

A	B	C	D	E	F	G
આ	બે	ત્સે	ટે	એ	એફ	ગે
H	I	J	K	L	M	N
હા	ઈ	ચાટ	કા	એલ	એમ	એન
O	P	Q	R	S	T	U
ઓ	પે	ફ	એર્	એસ	ટે	ઉ
V	W	X	Y	Z		
વી	વહ	ઈક્સ	ઈસ્ક્રિલોન	છડ		

એટલેકે સ્વરોના ઉચ્ચાર આ, એ, ઈ, ઓ, ઉ, ઈ (મુખ્ય) અને વ્યંજનોના બ, ત્સ, ડ, ફ, ગ, હ, ય, ક, લ, મ, ક, ર, સ, ટ, ફ, વહ, કરસ, ઇ, છ, છે.

સ્વર—વર્ણ લેગા આવે ત્યારે નીચે-પ્રમાણે ઉચ્ચાર થાય છે:—

ie = ઈ, ei = આય, au = આઉ, a (ae) = કાનડી પ્રમાણે દીર્ઘ એ, O (oe) નો મોઢું ગોળ કરીને એ એવો દીર્ઘ ઉચ્ચાર કરવો એટલે કે કંઈક જ્યો જેવો ઉચ્ચાર થશે. ai = ઐ, eu = ઔય અને ee નો દીર્ઘ એ જેવા ઉચ્ચાર છે. હવે જો આ નિયમને અનુસરી ઉચ્ચાર કરાય તો જર્મન શબ્દોના એકજ નિશ્ચિત ઉચ્ચાર મળી શકશે. અંગ્રેજી પ્રમાણે

put = પુટ અને cut = કટ એવા u ના બુદ્ધ ઉચ્ચાર નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

	ખરો ઉચ્ચાર	ખોટો ઉચ્ચાર
Zeitung	છાયટુંગ	ઝીટંગ
Goham	યોહાન	બોહાન
Wolfgang	વોલ્ફગાંગ	વુલ્ફગાંગ
Von	ફાન	વહાન
Goethe	ગેએટે	ગોએટે
Weimar	વાયમાર	વીમર
Strassburg	સ્ટ્રાસબુર્ગ	સ્ટ્રસબર્ગ
Heidelberg	હાયડેલબર્ગ	હીડલબર્ગ
Oppenheim	ઓપેનહાયમ	અપ્પનહીમ
Faust	ફાઈસ્ટ	ફાસ્ટ
Herman Jakobi	હેરમાન-યાકોબી	હરમેન-ન્યાકોબી

આવી ભાતનાં કાંઈક ઉદાહરણો ખતાવી શકાય. તોપણ જ્ઞાનકોશમાંની બીજી ઘણી ભૂલોનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવશે તે વખતે જર્મન ઉચ્ચારની બાબત પર સ્હેજે લખવું પડશે.

હવે જર્મનમાં બીજા થોડા લખવામાં કંઈક ઉચ્ચારો છે. તે આવી રીતે:—કોઈપણ શબ્દને અંતે જ્યારે e હોય ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર અ અને -હસ્વ એની વચ્ચેનો સમજવો. જેમકે Blume નો ઉચ્ચાર બ્લૂમ થાય છે. અને જેવી રીતે આપણે “કરણ”માંના છેવટના અનુસ્વારરહિત ણનો ઉચ્ચાર કરીએ તે પ્રમાણે Deutschland નો ઉચ્ચાર ઉપર જણાવેલી રીતે ડાયટચલાંડ થાય. પણ તેનો ઉચ્ચાર ભૂલથી ડયૂશલૅંડ એવો કોઈક લખે છે. જર્મન ભાષામાં શબ્દમાંના દરેક અક્ષરના ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. કોઈપણ અક્ષર હ્રસ્વ હોતો નથી. દાખલાતરીકે Psalm નો પ્સલામ ઉચ્ચાર થાય. Pchychologie નો પ્સિશોલોગી, Halb નો હાલ્બ, Knie નો કની (અંગ્રેજીની). આજના આ દૂંકા લેખમાં મુખ્યત્વે શબ્દોના ઉચ્ચાર બરાબર કેવી રીતે કરવા એટલું જ કહ્યું છે. તેનો થોડો ઘણો પણ ઉપયોગ થતાં સાધારણ ઠીક પ્રગાત થયેલી જોવામાં આવશે. કોઈ અમુક પર દોષ ન મૂકતાં યોગ્ય તબવીજ

ન કરવાને કારણે આપણે ભૂલો કરીએ છીએ એમ ખતાવવાનો લેખકનો હેતુ છે.

જ્ઞાનકોશમાંના અન્ય પરકીય શબ્દોના ઉચ્ચાર (લેખક:-ડૉ. શ્રીધર વ્યંકેશ કેતકર, પુના):- કેસરીના તા. ૨૬-૫-૨૫ ના અંકમાં શ. હુદલીકરે જર્મન નામોની ખાખતમાં ખોટી ભેડણી કરવાની બ્રહ્મા માટે અમારા પર દોષ મૂક્યો છે. તેમની ટીકા કંઈક અંશે વાજબી છે. કારણ, કેટલીક ભૂલો નજરચૂકથી થવા પામી છે. પણ કેટલેક ઠેકાણે નજરચૂકનો દોષ ન હોઈ જે થવા દીધું છે, તે કાંઈક તત્ત્વને અનુસરી ભાષીબુઝીન થવા દીધું છે. પણ જે કારણથી જર્મન શબ્દોના ઉચ્ચારને અમે મહત્ત્વ ન આપેલું તે કારણ અમારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ.

અમારે માટે આ પ્રશ્ન ઉકેલતાં માત્ર જર્મન શબ્દો તરફ લક્ષ આપીને કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કરવી અશક્ય હતી. સર્વ દેશ અને ભાષાને લાગુ પડે એવી પદ્ધતિ ઠરાવવાની હતી. અને તેને માટે એકંદર પારકા શબ્દોના ઉચ્ચારની ખાખતમાં કાંઈક સામાન્ય ધોરણ ઠરાવવું જોઈએ કે જે જર્મન શબ્દોને પણ લગાડાય.

પરદેશી શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી વખતે અનેક ખાખતા આવીને ખડા થાય છે. કેટલીક વખત આપણે જે દેશ વિષે લખીએ તે દેશના ભૌગોલિક શબ્દ લેતા વખતે તેનાં દેશી નામ ન લેતાં અંગ્રેજી રૂપાતર લખીએ છીએ. જેમકે નેપલ્સના લોકો નેપલ્સન નાં પાલી કહે છે; વીએનાન આસ્ટ્રીયન લોકો વીન કહે છે. આવ પ્રસંગે આપણે અવા શબ્દોના જે ઉચ્ચાર ગ્રહણ કરીએ છીએ તે તદેશી ન હોઈ અંગ્રેજી લોકો એ રૂઢ કરેલા હોય છે તે લખીએ છીએ. આ ખાખત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. વિગેરે અને નેપલ્સમાં કેવળ ઉચ્ચારાંતર નથી પણ ભેડણી ફેર પણ છે. પણ પારીસ જેવા શબ્દોના વ.ત જુદા છે. પારીસ શબ્દને માટે અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ લોક ભેડણીનું અંકજ રૂપ વાપરે છે, પણ ફક્ત ઉચ્ચારમાં તફાવત રાખે છે. વિશેષ નામોને લિપિફર કરવામાં અમે જે ખાખત ધ્યાનમાં રાખેલી તે નીચે પ્રમાણે છે:-

પારકા ભૂગોળનાં અને વ્યક્તિનાં નામો

લખતી વખતે જે પદ્ધતિને અનુસરવામાં આવે છે. એક પદ્ધતિ એ છે કે તે નામ સ્વભાષામાં જે રીતે લખાય તે રીતે લખવાની છે. બીજી તે નામ તેજ ભાષામાં જે રીતે લખાય તે રીતે લખવાની છે. એ જે રીતો બધા સંસ્કારી રાષ્ટ્રોમાં વાપરવામાં આવે છે. એમાંની બીજી રીતને અનુસરવું દુનિયાના બધા રાષ્ટ્રો મુજબ મહા-રાષ્ટ્રને અશક્ય છે. અમારાથી પણ તે બની શકે એમ નથી. અમારાં કાર્યાલયને ભાષાની મદદ અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, ડચ, ઇટાલીયન અને સ્પેનીશ, આટલી યુરોપીય ભાષા પુરતી તથા હિંદી, ગુજરાતી અને કાનડી આટલી ભારતીય ભાષા પુરતી હતી. રશિયન જેવી અગત્યની પાશ્ચાત્ય તથા અરબી, તુર્કી અને ચીની જેવી એશિયાની ભાષા બાજુનારની મદદ અમને ખિલકુલ નથી. તેથી અમારાથી દરેક દેશનાં સ્થાનો તથા વ્યક્તિઓનાં નામોના ઉચ્ચાર તે તે દેશની ભાષા પ્રમાણે કરવાનું બની શક્યું નહીં. અને તેમાં બીજી પણ અનેક શાસ્ત્રીય અડચણો ઉભી થતી અમને જણાઈ આવી.

લખાણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વાચકોને તે સમ-ભવવાનો છે. અને તે દ્રષ્ટીથી અમારે અંગ્રેજી મુજબ શબ્દયોજના કરવી પડી. ભાષાશુદ્ધિ જેને સુશિક્ષિતો ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે તેમાં ઘણી ખાખતોને શુદ્ધ કે અશુદ્ધ કહેવાનું શિષ્ટ-સંપ્રદાય સિવાય બીજાં કારણ હોતું નથી. જે પાઠ મૂળ સ્વરૂપ સાથે આધિક મળતા આવે તે આધિક શુદ્ધ એવું ચૂસ્ત વૈયાકરણી આજે કબુલ ન કરશે. જે પારકા શબ્દ હોય તેનું સામાન્ય જનતાને મોઢે જે રૂપ ચઢે ગયું હોય તે વાપરવાની વૃત્તિ અચોક્કસ ન કહેવાય. ઘણાં અંગ્રેજી શબ્દોનાં મૂળ રૂપ ન લેતા અપભ્રંશ એટલે કે લોકાચારથી સંસ્કૃત થયેલું રૂપ લેવાનો રિવાજ આજે દેશી ભાષાઓમાં બધે પડેલા છે. હાખલા તરંકે ઇસ્પતાલ, મોટર, હૉકીસ, વિગેરે શબ્દો લખનારને કાંઈ અશુદ્ધ લખનાર કહેશે નહીં. ફારસીમાંથી મરાઠામાં આવેલા અપભ્રંશોને તો આજની ભાષામાં એવું શિષ્ટસ્થાન મળેલું છે કે શાહીને ખદલે સિયાહી (કાળી) અને સિપાઈને ખદલે શિપા-

યહિ એવાં રૂપો વાપરે તો તેને ભાષાશુદ્ધતા કોઈ કહેશે નહીં.

હવે આપણે એ જોવાનું છે કે પરદેશી શબ્દોનાં કયાં રૂપો મરાઠીમાં પ્રચલિત થયેલાં છે અથવા થઈ શકે. આ વિષયમાં એવો નિયમ બંધાય કે બધા પારકા શબ્દોને આપણે અંગ્રેજી ઉચ્ચારનું રૂપ આપીએ છીએ. મહારાષ્ટ્રની જનતામાં એકંદર, ફ્રેન્ચ, જર્મન, સ્પેનિશ અને રશિયન ભાષા કરતાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર વધારે રહેવાનો અને તે માટે જ અંગ્રેજીને અનુસરી ઉચ્ચાર ઠરાવીએ તો તે વધારે યોગ્ય તથા લોકોને વધુ સુગમ થાય. જેમકે અંગ્રેજીમાં જેનો હેનરી ઉચ્ચાર થાય તે નામનો ફ્રાંસમાં આંરી થાય છે. અમે ફ્રેન્ચ ઇતિહાસ લખતી વખતે આંરી શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ તો આંરી એટલે હેનરી એમ કેટલા સમજી શકશે? ફ્રેન્ચ ઇતિહાસ લખતી વખતે હેનરીનો આંરી ઉચ્ચાર લખતાં કદાચ ખુદ હુંદલીકરજ અમારા પર અતિપાંડિત્યનો દોષ મૂકશે.

અંગ્રેજી ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય આપવાનો જે રિવાજ મહારાષ્ટ્રીય લોકોમાં પડ્યો છે, તેનાથી પર જવાની અમને જરૂર જણાતી નથી. અંગ્રેજી ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય આપવાની આ રીત કેવળ યુરોપની ભાષા પુરતી વપરાય છે એમ નથી. હિંદુસ્થાનનાં શહેરોનાં નામો લખતી વખતે આપણે તેમજ કરીએ છીએ. બેંગલુરુ અને મંગલુરુ ને આપણે બંગલોર મંગલોર નથી લખતા શું? કોકોનાડાને બદલે કાકીનાડા લખી લેખ લખ્યો હોય તો તે

લેખ કયી દ્રષ્ટિથી જોવાશે? ઉત્તર સિલોનમાંના પ્રસિદ્ધ શહેર બાકનાને તામિલ લોક મધ્ય નમ કહે છે પણ તે કોનાથી સમજાશે? ભવાને બદલે બાવા અથવા ચવ એવું ક્ય કે સંસ્કૃત નામ લખીએ તો કેટલાં માણસો સમજાશે? આ રીતે જોતાં પરદેશી નામોના અંગ્રેજી ઉચ્ચારને અનુસરવુંજ આપણે માટે ઠીક છે.

ઉપલાં વિવેચનમાંના મુખ્ય તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે:—પારકા શબ્દોપર પોતાની સંસ્કૃતિનો આપ ચઢાવવાની સ્વતંત્રતા દરેક ભાષાને હોય છે. અને જે દેશના લોકો જે રીતે પોતાનાં વિશેષ નામોનો ઉચ્ચાર કરે તેજ રીતે ઉચ્ચાર કરવાનું દુનિયાનાં કોઈપણ રાષ્ટ્રને શક્ય નથી. અને તેથી દરેક રાષ્ટ્ર પરકીય વિશેષનામોના ઉચ્ચાર પોતાનીજ રીતે કરશે.

અંગ્રેજી ભાષામાંની જોડણી જોઈ અંગ્રેજી નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચાર નક્કી કરવાની પદ્ધતિ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત થઈ છે. અને તે બધાજ દેશોનાં વિશેષનામોને સરખી રીતે લાગુ પાડવામાં આવે છે.

મરાઠીમાં જે શબ્દ નવો આવે તેનો ઉચ્ચાર મહારાષ્ટ્રીય વચકવર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જે કરે તેજ જ્ઞાનકોશમાં વાપર્યો છે. પારકાં નામને પ્રથમ અંગ્રેજી સંસ્કાર થઈ પછી મરાઠી સંસ્કાર થાય અને તેથી પારકાં નામની વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર પદ્ધતિ મહારાષ્ટ્રમાં ચાલુ થશે, એ વાત અમને સ્પષ્ટ દેખાયાથી જર્મન, ફ્રેન્ચ, વિગેરે ભાષામાંના વિશેષનામનું તે તે દેશનું રૂપ પ્રચલિત કયું નથી.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ

(અ) ૪૨૫

અયુબખાન

અયોધ્યા

અયુબખાન—આ અફઘાન રાજપુત શેરઅલીના પુત્ર અને અરીર અબદુલ રહેમાનનો કાકાનો છોકરો સુમારે ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ ગાદી ઉપર હતો તે સમયે તે વીશેષ પ્રખ્યાત ન હતો. પણ અંગ્રેજોએ શેરઅલીને કાબુલમાંથી કાઢી મુક્યા પછી તથા ઇ. સ. ૧૮૭૬ ના બનેવારી માસમાં તેનો અંત આવ્યા પછી અયુબે હિરાત લીધું અને જુન ૧૮૮૧ સુધી તેજ ઠેકાણે દિવસ ગુજાર્યા. માત્ર આ વર્ષે તેણે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા અને ખાસ કરીને અંગ્રેજો પાસેથી કંદહાર કબજે કરવા અફઘાનિસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી. દરમિયાન ૨૭ જુલાઈના રોજ મૈવંદમાં જનરલ ખરેઝના નેતૃત્વ નીચે રહેતા અંગ્રેજ લશ્કર સાથે તેનો પ્રસંગ પડ્યો અને વિજયી થયો. પરંતુ તેનો વિજયાનંદ વધારે દિવસ ટક્યો નહી. કંદહાર ઉપર છાપો મારવો કે નહી એવા વિચારમાં તે હતો તે વખતે સર ફ્રેડ્રિક રોબર્ટ તેના ઉપર હુલ્લો કરી તેનો સંપુર્ણ પરાલવ કર્યો (૨૦ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૦) તેથી તે હિરાત પાછો ફર્યો. કેટલાક દિવસો ત્યાં શાન્ત રીતે ગાળ્યા, અને પાછો ૧૮૮૧ ના ઉનાળામાં અફઘાનિસ્તાન જઈ મૈવંદની લઠાઈના વર્ષ દિવસે જ તેણે અબદુલ રહેમાનના સેનાપતિ ઉપર જીત મેળવી. આથી કંદહાર તેના હાથમાં આવ્યું. પરંતુ અબદુલ રહેમાને બતેજ લઠાઈમાં આવીને અયુબખાનને હિરાતમાંથી હાંકી કાઢ્યો. અયુબે પછી કેટલાક દિવસ ધરાનમાં આશ્રય લીધો. ૧૮૮૭ માં અફઘાનિસ્તાનની અંદર અંતઃકલહ ચાલતો હોવાથી તેણે ફરીથી ગાદી મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો અને હુદ બહાર જવું પડ્યું. ધરાનમાં કેટલાક દિવસ ગાળ્યા પછી મેશેદમાં તે બ્રિટિશ એજન્ટના સ્વાધીન થયો; અને તેને રાજકીય કેદી તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં રહેવા માટે મોકલી દેવામાં આવ્યો.

અયોધ્યા પ્રાંત—સંયુક્ત પ્રાંતમાંનો એક બ્રિટિશ ભાગ ક્ષેત્રફળ ૨૩,૬૬૬ ચો માઈલ, ૨૫°૩૪' થી ૨૮°૪૨' ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૬°૪૧' થી ૮૩°૮' પૂર્વ રેખાંશ. વસ્તી (૧૯૨૧ માં) ૧,૨૧,૬૬,૬૪૨ હતી.

મર્યાદા—ઉત્તર નેપાળસંસ્થાન તથા આગ્રા પ્રાંત. પૂર્વે ગોરખપુર તથા કાશી વિભાગ, પશ્ચિમે બરેલી તથા આગ્રા વિભાગ, તથા દક્ષિણે અસાહાબાદ વિભાગ. ગંગાનદી આ પ્રાંતની નૈઋત્ય સરહદે વહે છે. ઉત્તર તરફના ત્રણ જિલ્લા (ખેરી, બાહરેચ અને ગોંડા) હિમાલયની તળેટીમાં આવેલા છે અને બાકી રહેલો સર્વ પ્રાંત ગંગાના સપાટ પ્રદેશમાં આવેલો છે. તેથી ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોય છે. જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં ઘણા જંગલો છે. નદીઓની રેતીમાંથી સુવર્ણ કણ જાડે છે. અહીં મીઠું તૈયાર કરવામાં આવતું હતું પરંતુ હાલ સરકારે બંધ કર્યું છે. આ પ્રદેશમાં વાયવ્ય આગ્નેય ઉતાર છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્ય નદીઓ ગંગા, ગોગ્રા (શરયૂ) રામી, ગોમતી, સઈ તથા શારદા છે. આ શિવાલ હાહરનામનું એક તલાવ પણ આ ભાગમાં છે.

ઇતિહાસ—પ્રાચીન:—અયોધ્યા શહેર કોસલ દેશની રાજ્યધાનીનું શહેર હતું. રામચન્દ્રના પિતા સુર્યવંશીય હશરથ અહીંના રાજા હતા. અયોધ્યા પ્રાંતના ઘણા ભાગોમાં યાત્રાળુઓ ભાવિક દષ્ટિએ દર્શન કરવા જાય છે. રામના અવસાન પછી તેના બે પુત્ર લવ અને કુશ વચ્ચે રાજ્યના ઉત્તર કોસલ અને દક્ષિણકોસલ એવા બે વિભાગ થયા રામાયણના કથાનકનો કાલનિર્ણય હજુ ખરોખર થયો નથી.

ખુદકાલ—ઐત્દવાડ મયમાં ગૌતમબુદ્ધ ઘણાં વર્ષો સુધી શ્રાવસ્તીમાં રહ્યા હતા એવું લખેલું મળી આવે છે. પરંતુ આટલું તો નક્કી છે કે આજે રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે તેમાં ગોધાનદીના ઉપરના અયોધ્યા પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો.

આ પ્રાંતમાં અદ્યાપિ પણ ઐત્દકાલીન ખંડેરો જાડે છે. ગોંડામાં સાહેત માહેતમાં જડેલા ૧૨ મા તથા ૧૩ મા શતકના લેખ ઉપરથી આ સિદ્ધ થાય છે.

ગુપ્તકાલ—પછી મગધ દેશના ગુપ્તરાજાઓનો ઉદય થતા સુધીનો આ દેશનો ઇતિહાસ અજ્ઞાત છે. ગુપ્તરાજાઓએ સાહેત અથવા અયોધ્યા શહેર લીધું એવું પુરાણોમાં લખેલું મળી આવે છે. ઘણું કરીને સમુદ્રગુપ્તના બાપની કારકીર્દીથીજ તે તથા શ્રાવસ્તી બન્ને શહેરો ગુપ્તરાજ્યમાં ભળ્યાં હોવાં જોઈએ. પાંચમા શતકમાં પાટલિપુત્ર કરતાં અયોધ્યા જ ગુપ્ત

રાજ્યમાં અધિક મહત્વનું શહેર હતું એવી માન્યતા સકારણ છે. અયોધ્યા પાટલિપુત્ર કરતાં વધારે મધ્ય-વર્તી હતું તથા તે સમુદ્રગુપ્તની તથા તેના છોક-રાનીકાર કીર્તીમાં કેટલાક સમય સુધી રાજધાનીનું સ્થળ હોતું જોઈએ. સમુદ્રગુપ્તના પુત્રની અયોધ્યામાં એક ટંકશાળ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. દક્ષિણના આકુત્યોના ઉત્તરકાલીન શિલાલેખોમાં તેઓ અયોધ્યાના રાજાના વંશજ છે એવું તેમણે લખેલું જણાઈ આવે છે.

મુસલમાની સ્વારીઓ:—આ કાલ પછીના કેટલાક શતકોના અયોધ્યાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી. તથાપિ ઇ. સ. ૧૦૫૦ સુધી આ પ્રાન્ત પાટણ અને કનોજના રાજાઓના તાબામાં હતો એવું માનવામાં હરકત નથી. આ સમયમાં ભારનામના લોકોએ (તેમના વંશજો હજુ ફેબ્રુઆરી તથા સુલતાનપૂર જિલ્લામાં છે.) બંડ કરી કનોજની રાજ્યસત્તા ઉખેડી નાખી. તેઓ પૈકી નાબાલ તથા દાલ નામના બે પુરૂષાની સંયુક્ત કારકીર્તીમાં તેમની રાજ્ય-સત્તાનો સારો અભ્યુદય થયો અને માળવા સુધી તેનો પ્રસાર થયો. તેમના તાબામાં કડા તથા કલિંગર નામના બે કિલ્લા હતા.

અયોધ્યા પ્રાન્ત ઉપર મુસલમાનોની પ્રથમ સ્વારી યઝનીના પ્રસિદ્ધ સુલતાન મહમદના ભાણેજ સમ્યદસાહર મસાઉદ ગાઝીએ કરી. સુલતાન મહમદે જાતે કનોજ સુધી સ્વારીઓ કરી હતી. પરંતુ અયોધ્યા પ્રાન્ત તેના તાબામાં આવ્યો ન હતો. તેથી પછીથી તેણે તેના બંને પુત્રો છોકરા સમ્યદ સાહરને અયોધ્યા પ્રાન્ત સર કરવા મોકલ્યો. તેથી અયોધ્યા પ્રાન્તના સંસ્થાનિક તથા સમ્યદ સાહર વચ્ચે અનેક વલાર્થઓ થઈ. છેવટે સાહેબ મહેતા છેલ્લા સામવંશી રાજા સોહલદેવે તેનીસાથે યુદ્ધ કરી તેને તા. ૨૦ ૨૪. ૪૨૪ હિજરી, એટલે તા. ૧૪ ઇ. સ. ૧૦૩૩ ના રોજ ઠાર કર્યો. તથા તેના આખા સૈન્યનો કચ્છરઘાણ વાળી નાખ્યો. આ યુદ્ધમાં અયોધ્યાનો હિન્દુ રાજા યશસ્વી થવાથી કેટલાક સમય સુધી આ પ્રાન્ત સ્વતંત્ર રહ્યો. પરંતુ આગળ શહાબુદ્દીન ઘોરીએ ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં અયોધ્યા પ્રાન્ત સર કરી તેને મુસલમાની સત્તા નીચે આણ્યો.

અફગાન અમલ:—ઇ. સ. ૧૨૨૬માં મલેક નાસરુદ્દીન અયોધ્યાનો અધિપતિ હતો અને તેણે ભારલોકોની સત્તા તોડી પાડી તેમને તાબામાં રાખ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૨૪૩ માં દિલ્હીપતિ અલાઉદ્દીને તેના કાકા નાસરુદ્દીનને અયોધ્યા પ્રાન્તના બાહરેયનો સુબેદાર નીમ્યો. તેની કારકીર્તીમાં બાહરેય પ્રાન્તનો

સારો ઉદય થયો. આજ નાસરુદ્દીન આગળ ઉપર દિલ્હીનો બાદશાહ થયો. અને તેણે ભારલોકોના અધિપતિ દાલપુતથા બાલનો ઇ. સ. ૧૨૪૬ માં પરાલવ કરી ભાર સત્તાનો સમૂલ નાશ કર્યો. તથાપિ ઇ. સ. ૧૩૫૦ સુધી અયોધ્યામાં મુસલમાનોનું વિશેષ જોર ન હતું. પરંતુ ત્યારપછી ઉત્તર તરફથી ઉતરી આવતાં અસંખ્ય મુસલમાની ટોળાંને લીધે, મુસલમાનોની વસ્તી વધી અને ખાસ કરીને હરદુધ લખનૌ, બારા બંકી તથા ફેબ્રુઆરીમાં તેમની સંખ્યા વિશેષ વધી.

અયોધ્યા, બાહરેય, સાંડિલ તથા માણિકપુરમાં દિલ્હીપતિના રાજ્યપ્રતિનિધી હતા. ૧૩૬૪ માં રાખાબજાહાન કનોજ, અયોધ્યા, કડા જોનપૂરનો અધિકારી નિમાયો હતો. પણ તે થોડાજ સમયમાં સ્વતંત્ર થયો.

સુમારે ૮૦ વર્ષ સુધી અથવા તેથી પણ વધારે સમય સુધી આ પ્રાન્ત જોનપૂરના રાજ્યમાં પડતી અનુલવતો હતો. જોનપૂરનું રાજ્ય ૧૪૭૮ માં નાશ પામ્યું. નૈઋત્ય તરફના ભાગમાં (બિયાસ) રજપુતોનો આગેવાન તિલોકચંદ ઘણો પ્રસિદ્ધમાં આવ્યો. તેની માલકીનો પ્રદેશ બેસવાડા કહેવાતો.

મો ગ લ ઇ સ ત્તા:—૧૫૨૬ માં પાણિપતના યુદ્ધ પછી બાબરને દિલ્હી તથા આગ્રાનો કબજો મળ્યો. પણ મધ્યદુઆળ, અયોધ્યાએ સંયુક્ત પ્રાન્તની પૂર્વ સરહદના જિલ્લા ઉપર લોહી વંશના રાજાઓની સત્તા હતી. ૧૫૨૭ માં બાબરે તેમનો દક્ષિણ અયોધ્યામાં કનોજનજીક પરાલવ કર્યો અને ત્યાંથી અયોધ્યા જઈ ૧૫૨૮ માં ત્યાં મસ્જીદ બાંધી. ૧૫૩૧ માં અફગાનોનો હુમાયુએ લખનૌનજીક પરાલવ કર્યો; પણ અફગાનલોકોના નૂતન સેનાપતિ શેરખાને ૧૫૪૦ માં હુમાયુનો પરાલવ કરી તેને હિન્દુસ્તાન બહાર હાંકી કાઢ્યો. પછી ૫ વર્ષ સુધી આ પ્રાન્તમાં શાન્તતા હતી. પણ ૧૫૪૫ માં શેરશાહના મરણ થયા પછી અફગાન સત્તા નબળી પડવા લાગી અને ૧૫૫૫ માં હુમાયુએ ફરીથી પોતાની સત્તા સ્થાપી. ત્યાર પછી ૧૫૬૫ માં વળી અયોધ્યાના બગીરદાર ઇસ્કંદરખાન તથા જોનપૂરના ખાનખાને બંડ કરી લખનૌ લીધું પણ તેમનો ટુંક સમયમાંજ પરાલવ કરવામાં આવ્યો.

અકબરની કારકીર્તીમાં સામ્રાજ્યના પ્રાન્ત-પ્રમાણે ભાગ પાડવામાં આવ્યો. તેથી અયોધ્યા પ્રાન્તનો એક જુદો સુબો વિભાગમાં આવ્યો. (ઇ. સ. ૧૫૬૦) આ સુબાના તાબામાં ૫ રાજ્ય તથા ૩૮ પરગણાંનો સમાવેશ થતો હતો. આ સુબામાં ૭૬૪૦ ઘોડેસ્વાર ૧,૬૮૨૫૦ પાયદળ તથા ૫૦ હાથી

રાખવામાં આવ્યા હતા. તે સમયે અયોધ્યા હિન્દુ-સ્તાનનું એક મુખ્ય યાત્રાસ્થાન હતું અને લખનૌ શહેરનો પણ ઉદય થવા માંડ્યો હતો. રાજા ટોડરમલ આ અયોધ્યા પ્રાંતનો રહેવાસી હતો. આગળ મોગલ કારકીર્દીમાં ૧૫૦ વર્ષ સુધી કંઈ મહત્વનો બનાવ બન્યો નથી. આ રાજાઓના અમલમાં આ પ્રાંતની વસુલાતનો આંકડો ૫૦ લાખથી તે ૮૩ લાખ સુધી વધ્યો હતો. આ ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે આ પ્રાંત ઘણો સમૃદ્ધ હતો. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૭૫૦૦ વર્ગ મીલ હતું. શહાબુદ્દીન તથા ઔરંગઝેબના સમયમાં જે ગાદીવિશે તકરારો થઈ હતી તેમાં અયોધ્યા પ્રાંતનો ઘણો ખર્ચ ભાગ અલિસ રહ્યો હતો.

સાદતખાન (૧૭૨૪-૧૭૩૦) :- ઔરંગઝેબ પાદશાહના મરણ પછી દિલ્હીની શહેનશાહત નબળી પડી ત્યારે, અયોધ્યા પ્રાંત સ્વતંત્ર થયો. ૧૭૨૪માં મહમદ અમીનુલ્લેખ સાદતખાનને અયોધ્યાનો સુબો નીમવામાં આવ્યો. ફૈઝાબાદ શહેર તેણેજ વસાવ્યું. પણ તેનો ઘણો ખર્ચ સમય મરાઠા તથા નાદિરશાહ સાથેના ઝગડાઓમાં ગયો. અયોધ્યાનો તથા અલ્હાબાદનો કારભાર તેના પ્રતિનિધીના હાથમાં હતો.

સફ્ફરજંગ (૧૭૩૦-૧૭૫૪) :- તેના પછી ૧૭૩૦માં તેનો ભત્રીજો તથા જમાઈ સફ્ફરજંગ અયોધ્યા પ્રાંતનો કારભારી હતો. તેની કારકીર્દીમાં પ્રાંત સમૃદ્ધ થયો અને તેણે ઘણાં લોકહિતનાં કાર્યો કર્યાં. તેણે ફૈઝાબાદને રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું. તેની કારકીર્દીમાં મહત્વના બનાવો ગણીએ તો રોહિલાનો ઉદય તથા તેમની સાથેનાં યુદ્ધ, તથા એહમદશાહ અબદાલી અથવા દુરાણીની ઉત્તરતરફની સ્વારીઓ તથા ફરુકાબાદના પઠાણ નવાબનો ઉદય ધ્યાને લેતાં તેની સાથે થયેલાં યુદ્ધ, સદર રોહિલા તથા પઠાણોની સાથેના યુદ્ધમાં એક વખતનો સફ્ફરજંગના તાબામાંથી અયોધ્યા પ્રાંત ગયો અને મરાઠાઓની મદદ માગી તે તે પાછો મેળવવો પડ્યો હતો. મરાઠાઓનું રોહિલાખંડમાં પ્રવેશ કરવાનું આજ કારણ હતું. સફ્ફરજંગે ૧૭૪૮ થી આશરે ૬ વર્ષ સુધી દિલ્હીના પાદશાહની વજીરી કરી હતી.

સુબુદ્દૌલા :- (૧૭૫૪-૧૭૭૫) ઇ. સ. ૧૭૫૪ માં સફ્ફરજંગ મરી ગયો અને તેનો પુત્ર સુબુદ્દૌલા ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે પોતાની રાજધાની લખનૌમાં આણી. તેણે નવીન વજીર ગાંધીની કે જેણે મરાઠાઓને મદદે બોલાવ્યા હતા તેને રોહિલાની મદદથી કાઢી મૂક્યો. વજીર

ગાંધીની છળ ઉપરથી જ્યારે રાજપુત અલ્લી ગોહર (કે જે પાછળથી શાહઆલમ બીજો થયો) ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં દિલ્હીથી સુબુદ્દૌલા તરફ નાસી આવ્યો ત્યારે સુબુદ્દૌલાએ તેને દિલ્હી ઉપર સ્વારી કરવાની સલાહ આપી. ૧૭૬૧ ની પાણિપતની લડાઈમાં સુબુદ્દૌલા મુસલમાનો તરફથી લઠયે. શાહઆલમ બીજાના લેવાનો પ્રયત્ન છોડી ટુંક સમયમાંજ સુબુદ્દૌલા તરફ પાછો વળ્યો. આજ સમયે સુબુદ્દૌલાને દિલ્હીપતિની વંશપરંપરાની વજીરીનો હક મળ્યો. ૧૭૬૩ની પટ્ટણીની કતલ પછી ગીરકાસીમ તથા તેનો સેનાપતિ સુમર જ્યારે અયોધ્યામાં નાસી આવ્યા ત્યારે ત્યાં તેમને સુબુદ્દૌલાની તથા પાદશાહની મદદ મળી. પરંતુ આ સર્વેનો અંગ્રેજોએ ૧૭૬૪ માં બકસર આગળ પરાભવ કર્યો. પણ શાહઆલમ આ લડાઈમાં કંઈ પણ ભાગ લીધો નહોતો તે આ દુર પછી અંગ્રેજોને જઈ મળ્યો. બીજી બાજુ સુબુદ્દૌલા બરેલી નાંસી ગયો, અને તેણે ફરીથી મરાઠા અને પઠાણોની મદદથી ૧૭૬૫ માં જનમઉ આગળ અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરી, પણ ત્યાં આગળ પણ તે હાર્યો. આથી સુબુદ્દૌલા તથા અંગ્રેજો વચ્ચે કરારનામું થયું અને સુબુદ્દૌલાએ અંગ્રેજોને લડાઈના ખર્ચ બદલ ૫૦ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ કર્યાં.

આજ સમયે સુબુદ્દૌલાએ પોતાની રાજધાની ફૈઝાબાદમાં આણી ત્યાં કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૭૭૧ માં મરાઠાઓએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પુષ્કળ વિજય મેળવી પાણિપતના પરાભવથી નષ્ટ થયેલી સત્તા પુનઃ સ્થાપિત કરી. દિલ્હીનો પાદશાહ તેને મળ્યો. આથી અયોધ્યાને તથા અંગ્રેજોને ભારે નુકસાન થાય એ ઉઠાડું હતું તેથી અંગ્રેજોએ આ તકનો લાભ લઈ સુબુદ્દૌલા સાથે કરાર કર્યો. આ કરારનામા પ્રમાણે સુબુદ્દૌલાએ અંગ્રેજોને સરહદ રક્ષણમાટે ૨૫ લાખ રૂપિયા આપવા કબુલ્યા, તરતજ ૫૦ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને તેના દરબારમાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રાખ્યો.

૧૭૭૨ માં સુબુદ્દૌલાએ રોહિલાને મરાઠા વિરુદ્ધ મદદ કરી હતી. તેના બદલામાં આપવાની રોહિલાઓએ કબુલ કરેલી રકમ હવે તેમણે નાકારવાથી સુબુદ્દૌલાએ તેમને શિક્ષા કરવાનો વિચાર નક્કી કર્યો અને અંગ્રેજોની મદદથી ૧૭૭૪ માં રામપુર સંસ્થાન સિવાય સર્વ રોહિલાખંડ તે પચાવી પડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૭૫ માં સુબુદ્દૌલા મરણ પામ્યો. (જુઓ સુબુદ્દૌલા.)

અસફુદ્દૌલા :- (૧૭૭૫-૧૭૮૭) સુબુદ્દૌલા પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર મિર્ઝા અમાની અસફુદ્દૌલા

ઉદ્દેશ્ય નામ ધારણ કરી ગાદી ઉપર આવ્યો. અસફ-
 ઉદ્દેશ્ય અધિકારારૂઢ થયા પછી અયોધ્યાના રેસીડન્ટે
 પુર્વની મૈત્રીનું કસરનામું રદ કરી જે નવીન કરાર
 નવાળ પાસેથી માન્ય કરાવી લીધો તેની મુખ્ય
 સરતો ગણીએ તો (૧) કરાર તથા અલાહાબાદ આ
 બે બિલ્લા કંપનીએ નવાળના અમલનીચે સોંપવા
 (૨) બનારસ, જોનપુર, ગાઝીપુર અને ચેતસિંગ
 રાજના તાબાનો સર્વ મુલક મળીને ૨૩ લાખનો
 પ્રાન્ત નવાળે કંપનીને આપવો, (૩) નવાળે પાછલી
 બાકી ચુકાવી અંગ્રેજી લશકરના ખર્ચ માટે દર માસે
 રૂ. ૬૦,૦૦૦ રૂપિયા આપવા, તથા અંગ્રેજીએ નવા-
 બના પ્રાન્તનું સંરક્ષણ કરવું અસફઉદ્દેશ્ય ગાદી
 ઉપર આવ્યા પછી બ્રિટિશ રેસીડન્ટે સંસ્થાનની
 સર્વ મિલકત તેને સોંપવાને બદલે તેની માને આપી
 તેણીને માટે એક સ્વતંત્ર જગીર બનાવી આપી.
 આથી માતા પુત્ર વચ્ચે વિરોધ થયો. અસફઉદ્દેશ્યએ
 તેની મા પાસેથી ૬૨ લાખ રૂપિયા લીધા પણ પછી
 અંગ્રેજ રેસીડન્ટ વચ્ચે પડવાથી અસફઉદ્દેશ્યએ
 અતઃપર તેની માને નહીં સતાવાનો કરાર કરી
 આવ્યો. (૧૫ ઓક્ટોબર ૧૭૭૯) આ તકરારને લીધે
 અસફઉદ્દેશ્યએ ફેબ્રુઆરી ૧૭૮૦ લખનૌ રહેણું કર્યું
 અને તેની રાજધાની પણ ત્યાં આણી. આ પછીના
 ૬ વર્ષ અસફઉદ્દેશ્યએ પોતાનો રાજ્યકારભાર સરળ
 રીતિએ ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ નવાળના
 લશકરમાં ફેરફાર કરી અંગ્રેજ રેસીડન્ટે અયોધ્યામાં
 અતિ અશાન્તિ ફેલાવી. સ્વેચ્છાચારી યુરોપીય
 લોકનું અયોધ્યામાં જોર વધવાથી તેઓ જમીનદારો
 પાસેથી મરજી મુજબ પૈસા ઉઠાવવા લાગ્યા. તેમણે
 વેપાર શરૂ કર્યો અને જકાતની વસુલાત પણ તેમ
 ણેજ કરવા માંડી. (આયર્વિન અને હેનરી લોરેન્સ)
 આથી એતદેશીય મૈત્ર્ય નારાજ થઈ બંડ કર્યું. આ
 સર્વ ભાંજગડમાં સૈન્યનું ખર્ચ વધી કંપનીની બાકી
 વધવા માંડી. આ સમયે કંપનીની નાણાં સંબંધી
 સ્થિતિ અત્યંત કફોડી હોવાને લીધે વોરન હેસ્ટિંગ્સે
 નવાળને ગમે તે રીતે પણ ૫૫ લાખ રૂપિયા રોકડા
 અને ૨૦ લાખ રૂપિયાની રકમ થોડા દિવસમાં
 આપવા માગણી કરી. હેસ્ટિંગ્સે કાશીના ચેતસિંગ
 રાજ સાથે : અત્યંત બુદ્ધિમંત્રી વર્તણુક ચલાવવાથી
 કાશીમાં ૧૭૮૧ના ઓગષ્ટમાં બંડ થયું. આ બંડમાં
 અયોધ્યાની બેગમનો હાથ હતો એવો ખોટો પુરાવો
 હેસ્ટિંગ્સે તેના મિત્ર મમ્મોની મદદથી ઉત્પન્ન કરી
 તેમની જાગિર તથા સંપત્તિ બુદ્ધ અસફઉદ્દેશ્યની
 મરજી વિરુદ્ધ પણ જમીન કરવાનું કામ શરૂ કર્યું.
 લખનૌના રેસીડન્ટ મિડલ્ટને તથા હેસ્ટિંગ્સની
 કુપાથી પ્રધાનપદ ધારણ કરતા સરદાર હૈદરબેગખાને

તે પડદાનશીન સ્ત્રીઓપર તથા તેમના વૃદ્ધ દ્વારપાલ
 પર બુલમ કરી તેમની પાસેથી ૭૫ લાખ રૂપિયા
 કઢાવ્યા (બુચો મિ. મિલનો ઇતિહાસ). આ બનાવ
 ૧૭૮૨ માં બન્યો. આવી રીતે હેસ્ટિંગ્સની કાર-
 કીર્દીમાં અયોધ્યાના રાજ્ય કારભારમાં ગેરવ્યવસ્થા
 થઈ સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી રહ્યા. કેપ્ટન એડવર્ડ્સ
 કહે છે કે ૧૭૭૪ માં સુબુદ્દેશ્યની કારકીર્દીમાં
 અયોધ્યા પ્રાન્ત અતિશય સમૃદ્ધ હતો. તે ૧૭૮૩માં
 વેરાન ખેરાન થઈ ગયો. પોતાનો નિભાવ થતો નથી
 એમ સમજી અસફઉદ્દેશ્યએ તેની તકરારો ગવર્નર
 જનરલ તરફ સતત મોકલવાનું ચાલુ રાખ્યું, ત્યારે
 ૧૭૮૪ માં સૈન્યની એક ટુકડી કમી કરી જપ્ત કરેલી
 જાગિરનો કેટલોક ભાગ છુટો કર્યો. પછી ૧૭૮૭
 માં કૌર્નવાલિસે, યુરોપીય લોકોનો બુદ્ધો બુદ્ધો ખર્ચ
 મળીને નવાળને દરસાલ જે ૮૪ લાખ રૂપિયા
 આપવા પડતા હતા તે ખર્ચ કમી કરી લશકરી
 ખર્ચના ૫૦ લાખ રૂપિયા મુકરર કર્યા તથા રેસી-
 ડન્ટે સંસ્થાનના અંતર્ગત કરભારમાં બિલકુલ
 હાથ ધાલવો નહિ એમ ઠરાવ્યું ત્યાર પછી બીજે
 વર્ષે લખનૌમાં ગવર્નર જનરલના એજન્ટ તરીકે
 દરસાલ ૧૦ લાખ રૂપિયાની નિમણુકનો એક
 અધિકારી હતો તેની જગા કમી કરી અને કંપનીના
 નામ હેઠળ કેટલાક યુરોપીય વેપારીઓએ અયો-
 ધ્યામાં જે હુક પ્રાપ્ત કર્યા હતા તે સર્વ ખેંચી લીધા.
 નવાળ અસફઉદ્દેશ્ય સાથે કૌર્નવાલિસે જે કરારનામું
 કર્યું તે પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા ઘણા દિવસો સુધી
 સરળ રીતે ચાલી, અને નવાળે ટિકાચતરાય તથા
 ઐલાલ નામના બે હિન્દુ મુસ્લિમોની મદદથી ઘણાં
 લોકોપયોગી કામો કરી પ્રજાનો અસંતોષ નષ્ટ કરવા
 પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ પછી જ્યારે ૧૭૮૫ માં કૌર્ન-
 વાલિસની જગ્યાએ સર જોન શોર ગવર્નર જનરલ
 તરીકે આવ્યો ત્યારે તેણે અયોધ્યા ઉપર અંગ્રેજ
 સૈન્યપ્રીત્યર્થ ફરીથી ૫૫ લાખનો અધિક લશકરી
 ખર્ચ લાદ્યો તથા તકરૂલ હુસેન નામના એક મુસલ-
 માનને નવાળની ઇચ્છાવિરુદ્ધ તેનો દિવાન બનાવ્યો.
 આથી નવાળના મનને આઘાત થવાથી તે માંદો
 પડ્યો તથા ઐવધોપચાર કરવા ના પાડવાથી તે
 આખરે ૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૭૮૭ ના રોજ મરણ પામ્યો.
 અસફઉદ્દેશ્ય મોઝિલે, વિષયાસક્ત પણ દાનવીર
 તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેણે લખનૌ શહેરનો વૈભવ ઘણો
 વધાર્યો.

સાદતઅલ્લી [૧૭૮૮-૧૮૧૪] :—અસફ-
 ઉદ્દેશ્યના મરણ પછી તેના ચોરસપુત્ર વજીરઅલ્લીને
 ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો. પરંતુ અસફઉદ્દેશ્ય-
 ની કારકીર્દીમાં ગવર્નર જનરલે નિમેલ દિવાન

અફઝલ હુસેન જે પૂર્વે સુબહદૌલાના બીજા પુત્ર સાદતઅલીનો શિક્ષક હતો તે તેણે વજીરઅલી ઉપર વિવિધ પ્રકરના અસત્ય આરોપ મૂકી ગવર્નર-જનરલ મારફત પોતાના બુના શિષ્ય અને અસફ-ઉદ્દૌલાના યોદ્ધામાર્ધ લાઈ સાદતઅલી ખાનને ગાદી પર બેસાડ્યો [ઈ. સ. ૧૭૬૮] તેણે અંગ્રેજો સાથે નવીન કરાર કરી તેમને અલાહાબાદ તથા ફતેગઢ નામના બે મજબુત કિલ્લા આપ્યા; તથા ૭૫ લાખ રૂપીયા દરસાત આપવાના કબ્જા કરી વધરામાં ઉપ-યુક્ત કિલ્લાઓની દુરસ્તી માટે ૧૧ લાખ તથા પોતાના રાજ્યરોહણ પ્રીત્યર્થે ૧૨ લાખ રૂપીયા આપ્યા. અંગ્રેજોએ અયોધ્યા પ્રાંતના રક્ષણની જવાબદારી પોતાને શિરલીધી. ચાર વર્ષ પછી જમાનશાહ દુરાણીની સ્વારીની બીકથી રોહિલાખંડમાં તથા અયોધ્યા પ્રાંતમાં ભારે ખગમળાટ થઈ રહ્યો. તથા આ તકને લાભ લઈ શિખીઓ કઠાચ આ પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરી એની બીક લાગતી હતી. તેથી અંગ્રેજોએ ૧૮૦૧ માં નવાબ પાસેથી એક નવીન કરાર કરાવી લઈ તેની પાસેથી સૈન્યના ખર્ચ માટે યોરખપૂર અલાહાબાદ, અજમગઢ, ફતેગઢ, કાનપૂર, ઈટાવા, મૈનાપુરી, ફરકાબાદ, વાસ્તી વગેરે મળીને એક કરોડ ૩૫ લાખ રૂપીયાની વસુલાતનો પ્રાંત સર્વ હક્ક સાથે કબાલી લીધો. તથા બાકીનો પ્રાંત સાદતઅલી પાસે વંશ પરંપરાના હકથી રહેશે એમ ઠરાયું તેથી તેની પાસે માત્ર બ્રિટિશરાજ્યવેદિત અયોધ્યાનો પ્રદેશ રહ્યો. સાદતઅલી ૧૮૧૪માં મરણ પામ્યો. તેની કારકીર્દી સંબંધી કર્નલ મેકઝેંડયૂએ એવું લખ્યું છે કે તેની રાજ્યવ્યવસ્થાથી લોક ઘણા સુખી અને સંતોષી હતા. રાજ્યની વડતર જમીનો ઠંડાણે બેઠી. અને ગાદવસ્તીવાળા પ્રાંતમાંથી વસ્તી ત્યાં ગઈ તેણે જમીન મહેસૂલ દ્રવ્યરૂપે ઉધરાવવાની પદ્ધતિ અમલમાં આણી. એકંદર રીતે જોતાં સાદતઅલી તેના મરણ પછી રૈયતનનો મિત્રતરીકે પડ્યો. તેણે રાજ્યનો ખજાનો સંપૂર્ણ ભરેલો મૂક્યો હતો. તેના મરણ સમયે તેના ખજાનામાં ૧૪ કરોડ રૂપીયાની શિલ્લક હતી.

ગાજીઉદ્દીનહૈદર [૧૮૧૪-૧૮૨૭]:—૧૮૧૪માં સાદતઅલીખાનનો પુત્ર ગાજીઉદ્દીન હૈદર ગાદીઉપર આવ્યો. ગાદી પર આવતાં વારજ તેણે પોતાના નામના શિક્ષા પાડ્યા. ઈ. સ. ૧૮૧૪ ની નેપાળની લડાઈના પ્રસંગે તેણે અંગ્રેજોનાં નેપાળની તબેદીનો મુલક તથા બૈરાગડ કિલ્લો ગિરો રાખી તેમને બે કરોડ રૂપીયા છ ટકા વ્યાજે આપ્યા. ૧૮૧૬ માં દિલ્હીનો પાદશાહ અંગ્રેજો તરફ બેવફાદાર છે એમ લાગ, વાથી તેની પાદશાહ તકમી કરી લખનૌના વજીરને

લાઈ હેરિટગ્સ પાદશાહની પદવી આપી. પણ દિલ્હીની ગાદીનું આ અપમાન મુસલમાનોને અસહ્ય લાગે-વાથી આ પદવીનો ફરફાર કોઈએ માન્ય કયો નહિ. પછી ૧૮૨૫ માં બ્રહ્મદેશની લડાઈના પ્રસંગે તેણે ફરીથી હોદ કરોડ રૂપીયા વધારે અંગ્રેજોને કર્યો ધીયા. ગાજીઉદ્દીને અંગ્રેજોને પૈસાની તથા લશ્કરી મદદ વારંવાર આપી તેથી અંગ્રેજો તેના ઉપર ખુશ હતા. તે ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યો.

નાસિરુદ્દીન હૈદર (૧૮૨૭-૧૮૩૭):—ગાજીઉદ્દીન પછી તેના બહેન પુત્ર નાસિરુદ્દીન અધિકારી રૂઢ થયો. તેણે અંગ્રેજી રીતરિવાજનું અનુકરણ કરવામાં ઘણા પૈસા ઉડાવ્યા. તેના દુર્વૃત્ત નથી કંપની સરકાર તેને પદબ્રષ્ટ કરી રાજ્યવ્યવસ્થા પોતાને કબજે કરવાની તૈયારીમાં હતી તેવામાં ૭ જુલાઈ ૧૮૩૭ ના રોજ વિષનો લોગ થઈ તે અણધાર્યો મરણ પામ્યો. તેના મરણ સમયે ૧૪ કરોડ પૈકી ફક્ત ૭૦ લાખ રૂપીયાજ શિલ્લક રહ્યા હતા.

મહમદ અલીશા (૧૮૩૭-૧૮૪૨):—નાસિરુદ્દીન પછી તેના એક યોદ્ધા પણ અપ્રિય પુત્ર મુન્તાઝનને નાસિરુદ્દીની માએ ગાદીપર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ નાસિરુદ્દીનની તેની દુલારી નામની વારાંગનાના ખાનજહા નામના પુત્રને ગાદી અપાવવાની ઈચ્છાથી, અને મુન્તાઝન મારો યોદ્ધા પુત્ર નથી એવું રેસિડન્ટને જણાવી મુકેલું હોવાથી, રેસિડન્ટે વચ્ચે પડી નાસિરુદ્દીનના કાકા નાસિરુદ્દૌલાને મહમદઅલીશાના નામથી ગાદીપર બેસાડ્યો. આને ગાદીપર બેસાડતી વખતે અંગ્રેજોએ ૧૮૦૧ ની સાલના કરારવિરૂદ્ધ અયોધ્યા ઉપર ૧૬ લાખ રૂપીયાનો નવીન લશ્કરી ખર્ચ લાદવાનો પોતાનો હેતુ સાધી લીધો. મહમદઅલીશા ૧૮૪૨માં મરણ પામ્યો.

અમજદ અલીશાહ (૧૮૪૨-૧૮૪૭) મહમદઅલીશાહ પછી તેના પુત્ર અમજદઅલીએ ગાદીઉપર આવી ૧૮૪૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે વિષયી નિવડવાથી તેની કારકીર્દીમાં અયોધ્યાની સ્થિતિ ઘણી બગડી હતી. તેની કારકીર્દીમાં સાર્વજનિક મહત્વના બનાવો ગણીએ તો ગોમતી નદી ઉપરનો લોખંડી પુલ તથા કાનપૂર લખનૌ રસ્તો, હતા.

વાજીદ અલીશાહ (૧૮૪૭-૧૮૫૬):—અમજદઅલીશાહ પછી તેના પુત્ર વાજીદઅલીશાહ ગાદીપર આવ્યો. આજસુધી દિલ્હિ સ્થાનમાં બેઠેલ સની, દુર્વૃત્ત, વિષયી અને કર્તવ્યશૂન્ય રાજાઓ થઈ ગયા તેમાં વાજીદઅલીનું નામ પ્રથમ મુકવામાં હરકત નથી. નબાળનું રાજ્યકારભાર તરફ હલક થવાથી સર્વ અયોધ્યા પ્રાંતમાં અધાધુની ફેલાઈ અને હરેક પ્રાંતના અધિકારીઓ સ્વેચ્છાચારી થઈ,

પ્રજા પર ભુલમ કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં કર્નલ ઔડામે અયોધ્યાના રાજ્યકારભાર સંભાળી જે રીપોર્ટ રજુ કર્યો હતો તે ઉપરથી જણાય છે કે ૧૮૫૩-૫૪ સાલની એકંદર વસુલાત એક કરોડ વીસ લાખ રૂપીઆ જમા છતાં તે પૈકી ફક્ત ત્રીસ ચાલીસ લાખજ લખનૌ આવ્યા, તથા બાકીના સર્વ પ્રાંતપ્રાંતોના અધિકારીઓએ પચાવી લીધા. અયોધ્યા પ્રાંતમાંનું એકંદર ન્યાયખાતાનું ખર્ચ ૧૬૦૦૦ રૂપીઆ હતું. અને સૈન્યની સંખ્યા ૬૦૦૦૦ હતી. છતાં તેનું વાર્ષિક ખર્ચ ૪૨ લાખ રૂપીઆ હતું. તેના રાજ્યકારભારમાં સુધારણા કરવા વારંવાર સૂચવ્યા છતાં જ્યારે સુચનાનો અમલ થતો ન જણાયો ત્યારે છેવટે તા. ૪ ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૫૬ ના રોજ વાજ્ઞદેવશી-શહાને અયોધ્યાના બાદશાહનો ખિતાબ, દિલ્લિપુશ અને ગિણિઆપૂર એ બે ઠેકાણાનું સ્વામિત્વ તથા વાર્ષિક ૧૨ લાખ રૂપીઆની તરવાખંપસાની નિમણૂક એટલું તેની પાસે રહેવાઈ તેનું રાજ્ય પાલવ્યા કરવાનો કંપની સરકારનો ઉદ્દેશ તેને બહેર કરવામાં આવ્યો. પરંતુ નવાબે આ નવીન કરારનામા પર સહી કરવા ના પાડવાથી તા. ૭ ફેબ્રુઆરીના રોજ તેને પદબ્રજ કરી, કેદ કરી કલકત્તા મોકલી દેવામાં આવ્યો.

અંગ્રેજી અમલ:—ઇ. સ. ૧૮૫૬ થી નવાબને ૧૨ લાખ રૂપીઆની નિમણૂક કરી આપવામાં આવી, તથા વાજ્ઞદેવશીશહાને તેના મરણ સુધી (૧૮૮૭) અયોધ્યાનો બાદશાહ કહેવડાવવાની પરવાનગી અપાઈ. પણ વાજ્ઞદેવશીશહાના મરણ પછી તે પદવી લઈ લેવામાં આવી તથા નિમણૂક પણ કમી કરવામાં આવી. ૧૮૫૬ માં બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડ્યા પછી અયોધ્યા પ્રાંતમાં એક ચીફ કમીશનરશિપ નિર્માણ કરવામાં આવી; તથા લખનૌ, સિતાપૂર, ફૈઝાબાદ અને સુલતાનપૂરમાં સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું.

આ પ્રાંત બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયાથી ખાનદાન કુટુંબોમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાયો. તાલુકદારોને કામ કરતાં બીક લાગવા માંડી. મીરતમાં બંડોના પોકાર થતાં વારંવાર અયોધ્યા પ્રાંતમાં ૧૫ દિવસની અંદરજ બંડ થયું. માર્ચ ૧૮૫૭ માં હેનરી લોરેન્સે લખનૌમાં કામનો ચાર્જ લીધો. તથા મેની તારીખ ૩૦ ના રોજ હિન્દુ સિપાઈઓએ બંડ કર્યું. બંડમાં પ્રથમ તાલુકદારોનો કંઈ પણ હાથ ન હતો. ગુલામના આરંભમાં લખનૌમાંના બ્રિટિશ સૈનિકો ઉપર બંડખોરોએ હુલો કર્યો, તથા ૪ જુલાઈના રોજ હેનરી લોરેન્સે તોપનો ગોળો લાગવાથી મરણ પામ્યો. ઔટરામ તથા હેવલોક રપ સપ્ટેમ્બરના રોજ આ સૈન્યની

મદદે આવ્યા, પણ સૈન્યબળ પુષ્કળ ન હોવાથી નવેમ્બરમાં ફોર્લિન કંમ્પએલ મદદે આવ્યો ત્યાંસુધી તેમનો સંપૂર્ણ છુટકારો થયો નહિ. નવેમ્બરની ૨૩ મી તારીખે અંગ્રેજોએ લખનૌ છોડી પોતાનાં બેરાં છોકરાંને કાનપૂર રવાના કરી દીધાં. એટલામાંજ નેપાળના પ્રધાનની મદદ મળવાથી ૮૦૦૦ ગુરખા લોકોની સહાયથી બંડખોરોના કંકડે કંકડા કરવામાં આવ્યા. ૧૮૫૮ ના ફેબ્રુઆરી માસના અંતમાં કેમ્પ-એલે સાહેબ ગંગાપાર જઈ લખનૌ પર કુચ કરી. તેણે લખનૌ શહેર ઘણી મુશ્કેલીએ મેળવ્યું, તથા દિલ્લિપુશ વાડો પોતાને કબજે કર્યું. જૂન માસમાં બેગમના સૈન્યનો નાશ કરવામાં આવ્યો. આ કામમાં કપુરથળાના રાજા રણુમીરસીંગના સૈન્ય તરફથી પુષ્કળ મદદ મળી. ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરમાં બળવાનો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો.

પ્રાચીન બંડેરો તથા ઈમારતો:—ગોંડામાં સાહેબ માહેતમાં પુષ્કળ જોદ્ધ તથા જૈન પ્રાચીન અવશેષો છે. અહીંજ પ્રાચીન શ્રાવસ્તી શહેર હોવું જોઈએ. અયોધ્યાનાં સર્વ દેવાલયો અર્વાચીન કાલના છે. બાહરેવમાં સૈયદ સાલારની કબર છે. અયોધ્યામાં બાબરની કબર તથા સુરવંશના પકાણાએ બાંધેલી ઈમારતો છે. ફૈઝાબાદ તથા લખનૌમાં અયોધ્યાના રાજા તથા નવાબોએ બાંધેલી ઈમારતો છે.

લોક વર્ણન:—અહીંની લોકવસ્તી દુનિયાના સર્વ ભાગ કરતાં વધારે ગીચ છે. લખનૌ જિલ્લામાં દર ચો. માઈલે સરાસરી ૮૨૮ લોક રહે છે. આથી હવે આસામમાં તથા વસાહતમાં લોકોએ જવા માંડ્યું છે. આ પ્રાંતમાં લખનૌ, ફૈઝાબાદ અયોધ્યા બાહરેવ, સીતાપુર, શહબાદ, ઇત્યાદી મોટાં શહેરો છે. આ પ્રાંતમાં લગભગ અર્ધા હિન્દુ અને અર્ધા મુસલમાની ધર્મના લોકો છે. હરદોઈ જિલ્લામાં પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાની ભાષા તથા બીજે સ્થળે અયોધી ભાષા બોલે છે. આ પ્રાંતમાં ગ્રામ્ય તથા રજપુત લોક હજારો અડકતા પણ નથી.

અક્ષાંશબાદથી ફૈઝાબાદ અને લખનૌથી ફૈઝાબાદ રસ્તા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. 'ઔધ અને રોહિલ-ખંડ સ્ટેટ રેલ્વે' એ મુખ્ય રેલ્વે છતાં બીજી ઘણી રેલ્વેઓ ચાલુ છે.

શા સ ન પ દ્વ તિ:—૧૮૫૬ માં અયોધ્યાનું રાજ્ય પાલસા કરવામાં આવ્યું ત્યારથી ૧૮૭૭ સુધી અયોધ્યાનો કારભાર અલગ હતો. પણ તે વર્ષમાં અયોધ્યાના ચીફ કમીશનરની તથા 'વાયવ્ય પ્રાંતના' લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની જગ્યા એકત્ર કરવામાં આવ્યાથી

અહીના અધિકારીને વાયવ્ય પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર તથા અયોધ્યાનો ચીફ કમીશનર એવું સંયુક્ત નામ આપવામાં આવ્યું. પછી ૧૯૦૨ માં ચીફ કમીશનર નામ કાઢી નાખી સર્વ પ્રાંતને આગ્રા અયોધ્યાનો સંયુક્ત પ્રાંત એવું નામ આપાયું. ૧૯૨૧ માં નવીન સુધારેલો કાયદો અમલમાં આવ્યો ત્યારે સંયુક્ત પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ગવર્નર થયો.

એકંદર ૩૬,૭૨૧ ખેડાણ જમીન પૈકી ૨૩,૫૪૩ ખેડાણ પ્રથમ આ પ્રાંતના તાલુકદારો પાસે હતી. ૧૮૫૬ માં ૨૩,૫૪૩ ખેડાણ પૈકી ૩૫ લાખના ઉત્પન્નવાળી ફક્ત ૧૩,૬૪૦ ખેડોનો તાલુકદારોનો હક સ્વીકારવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૫૮ માં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસાર પછી સર્વ યોજના બદલી નાખવામાં આવી; માલકીના સર્વ હકકો લઈ લેવામાં આવ્યા. ફક્ત પાંચજ તાલુકદારો રાજનિષ્ટ હીસી આવવાથી તેમના માલકી હકકો કાયમ રાખવામાં આવ્યા. તેમનો સરકારવારો કાયમનો નક્કી કરાવવામાં આવીને તેમને ખીજ વધારે બક્ષીસો આપવામાં આવી. ખીજ જે તાલુકદારો શરણે આવ્યા તેમને લખા અપાર્ક. ૧૮૫૬ માં ૨૨,૬૫૮ ખેડ તાલુકદારોને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. આ તાલુકદારો પૈકી ઘણા ખરા ખાનદાન કુટુંબના ન હતા. સાદતઅલ્લીખાન નવાખના વફાદાર પ્રધાન અલમાસઅલ્લીએ સર્વ તાલુકદારોને પોતાની હુકુમત નીચે આણ્યા હતા. ૧૮૫૬ માં જેમને કાયમના તાલુકદારો ગનાવવામાં આવ્યા તેમને તે પ્રમાણે સનદો આપવામાં આવી તથા ૧૮૬૮ માં 'ઐધ ઇસ્ટેટ એક્ટ' પસાર કરવામાં આવ્યો. જે ઇસ્ટેટમાં દેવું તથા અવ્યવસ્થા હતી તેના માટે 'મેનેજર' નીમવામાં આવ્યો તથા તેમના વિરુદ્ધ 'ફીડી' અથવા દિવાની દાવા ચલાવવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું; અને વ્યાજનો દર છ અથવા તેથી ઓછો રાખવામાં આવ્યો. ૧૮૭૬ માં બ્રિટિશ સરકારે આ તાલુકદારોને ૫ ટકા વ્યાજે વીસ વર્ષના કરારે રકમ ધીરી.

ખેડુ તો ની સ્થિતિ:—અયોધ્યા પ્રાંતમાં જમીનદાર તથા સરકાર, તથા જમીનદાર અને તેમના ખેડુત વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધનો પ્રશ્ન ઘણો ગુચવણ લેતો હતો. ૧૮૫૬ ના બંડ પછી અંગ્રેજ સરકારે આ પ્રાંતના જમીનદારોને, સરકાર તમારી જમીન ઉપર ખેડુતોને વહિવટનો હક સ્થાપવા દેશે નહિ એવું અભયવચન આપી મુકયું હતું. આ અભયવચનથી પરિણમતાં દુષ્પરિણામ ટાળવા માટે ઇ. સ. ૧૮૮૬ ની સાલમાં 'ઐધ રેન્ટ એક્ટ' નામનો એક કાયદો પાસ કરવામાં આવ્યો. તેથી જમીનદારો પોતાની જમીનની સાથે દર સાત વર્ષે દર રૂપીએ

એક આનાથી વધારે વધારી શકતા નહિ. ઉત્તર-અયોધ્યા પ્રાંતમાં વસ્તી ઓછી છે. તેથી ત્યાં આ કાયદો સરળરીતે અમલમાં આવી શક્યો. પણ દક્ષિણ અયોધ્યા પ્રાંતમાં લોકવસ્તી ગાઢ હોવાથી ત્યાં જમીનની માગણી પુષ્કળ હોય છે. ૧૮૮૫ ના કાયદાપ્રમાણે જમીનદારો પોતાની જમીનની સાંધમાં યોગ્યતા પ્રમાણે વધારો કરી શકતા નહિ. પણ તેઓ સાત વર્ષ આખરે અગાઉ સૂચના આપી પોતાના ખેડુતો પાસેથી જમીન કબજે કરી શકતા તેથી તેઓ બુના ખેડુતપાસે જમીન ચાલુ રાખવા અથવા નવીન ખેડુતને જમીન આપવા બદલ તેમની પાસેથી નજરાણાં લેવા લાગ્યા. આનું પરિણામ એવું આવ્યું કે અનેક ખેડુતોની જમીન જવાંથી તેમને ઘેર ઘેર મીખ માગવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને કેટલાકને ખેડુદ વ્યાજ આપી દેવું કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આ ત્રાસ દૂર કરવા ૧૯૨૦ ના ચોમાસામાં પ્રતાપગઢ જિલ્લામાં પ્રથમ 'કિસાન સભા' સ્થપાઈ; તથા તે ચળવળ ત્યાંથી રાયબરેલી તાલુકામાં તથા ખીજે સ્થળો પ્રસરી. ૧૯૨૧ ના જાનવારી તથા માર્ચ માસમાં રાયબરેલી તથા ફૈજાબાદ જિલ્લામાં તોફાન થયું. તેથી એક બાબુ જમીનદારો મરણ મુજબના સમયે ખેડુત પાસેથી જમીન સ્વાધીન કરી શકે નહીં અથવા નજરાણા તરીકે મોટી મોટી રકમો લઈ શકે નહીં, અને ખીજ તરફ જમીનદારો પણ પોતાના ખેડુતોપાસેથી યોગ્ય સાંધ લઈ શકે તેવી રીતે ૧૯૨૧ માં સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભામાં પાછલા કાયદાઓમાં સુધારો કરવા એક ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

૧૯૦૫ માં બુડીશીઅલ કમીશનરની મદદે એક મદદનીશ બુડીશીઅલ કમીશનર નીમવામાં આવ્યો; તથા પાંચ વર્ષ પહેલાં લખનૌમાં એક સ્વતંત્ર વીધા પીઠ સ્થાપવામાં આવી.

[સંદર્ભગ્રંથ:—સ્લીમન, જર્નો ઇન ઐધ; આયર્વિન, ગાર્ડન ઓફ ઇન્ડીઆ; પારસનીસ અયોધ્યાનો નવાબ; પેપર્સ રીલેટીંગ ટુ અંડર પ્રોપ્રાયટરી રાઇટ્સ ઓફ ધી કલ્ટીવેટર્સ ઇન ઐધ; એડમીનીસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ યુનાયટેડ પ્રોવીન્સેસ (૧૯૨૧-૨૨) ઇંપીરીઅલ ઝેઝેટીઅર.]

તાલુકદારી:—અયોધ્યાની તાલુકદારીનું ક્ષેત્ર ફૈજાબાદ, ગોંડા, સુલતાનપૂર, ખારાખાંડી, તથા લખનૌ જિલ્લાઓમાં પસરેલું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૬૨ ચો. માઈલ છે. તેને બ્રિટિશ સરકારને ૫ લાખ રૂપીઆ ખંડણી ભરવી પડતી અને તેની એકંદર આવક ઇ. જ. માં. યુમારે ૧૧ લાખ બતાવી છે. અખતાવરસિંગ આ તાલુકદારીનો સંસ્થાપક હતો. તે અયોધ્યાના નવાબ સાદતઅલ્લી ખાન પાસે પ્રથમ

ઘોડેકારની મોકરીમાં રહ્યો. તેનો ઉદ્ધવ બહુ જલદી થયો. મહામહાવલી શહેરે તેને રાજાનો ખિતાબ આપ્યો. તથા ફૈઝાબાદ જિલ્લાની મહાદેના જમીનદારી બંધાવી કરી. અયોધ્યા સંસ્થાનમાં બખ્તવારસિંગ પહેલા નંબરનો સરદાર થયો તથા ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં સર વિલ્હમ સ્લીમને જ્યારે અયોધ્યા સંસ્થાનની તપાસણી કરી ત્યારે એજ તેની સાથે હતો. તેનો નાનો ભાઈ દર્શનસિંગ પણ ઉચ્ચ પદે ચઢ્યો હતો. તે ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યો. તેના ત્રણ પુત્રો પૈકી સૌથી નાના માનસીંગે પણ અયોધ્યાના દરબારમાં મહત્વનાં કાર્યો કર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં બખ્તવારસિંગ અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેથી સર્વ માલમતા માનસીંગનેજ મળી. પછી અયોધ્યા સંસ્થાન ખાલસા થવાથી માનસીંગની ઘણી ખરી મીલકત લઈ લેવામાં આવી, અને જ્યારે ૧૮૫૭ માં બંડ થયું તે વખતે માનસીંગ ફૈઝાબાદમાં રોકાઈ ગયો હોત પરંતુ પછીથી તેને યુરોપિયન બેરો છોકરાને સુરક્ષીત સ્થળે પહોંચાડવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું અને પછીથી તેને મુક્ત કર્યો. આ કામ કર્યા પછી પાછો ફરીથી તે બંડખોરોને મળ્યો. પરંતુ ઔદ્યમ સાહેબનો હાક સાંભળી તેણે પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો અને ફરીથી અંગ્રેજોનાં બેરો છોકરાનું રક્ષણ કરી પ્રાંતમાં બંડ બેસાડી દેવામાં અમુલ્ય મદદ કરી. ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં તેની જમીનદારી તેને પાછી આપવામાં આવી તથા તેણે આપેલી મદદના બદલમાં તેને 'મહારાજા'નો ખિતાબ તથા ગોડારાજની જાત કરેલી મીલકત આપી. તે ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેના પૌત્ર સર પ્રતાપ નારાયણસિંહને આ તાલુકદારી મળી. તેણે વડી તેમજ પ્રાંતીક ડૉનસલમાં સારું કામ કર્યું હતું એ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં મરણ પામ્યો.

શહેર:—એ સંયુક્ત પ્રાંતમાંના ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં આવેલું છે. તે ૨૬° ૪૮' ઉત્તર અક્ષાંશ ઉપર અને ૮૨° ૧૨' પૂર્વ રેખાંશ ઉપર છે. આ ગામ ગોઆ (શરૂ) નદીના દક્ષીણ તીર ઉપર આવેલું કોઈ ઔધ રોહિલખંડ રેલ્વેનું એક સ્ટેશન છે. લોકસંખ્યા સન ૧૯૦૧ માં સુમારે ૨૧૫૮૪ હતી.

પ્રાચીન ઇતીહાસ:—આ ઘણું પ્રાચીન શહેર છે. હાલમાં પ્રાચીન શહેરનાં અવશેષ હયાતીમાં નથી. કેટલોક ઊંચાણનો ભાગ પ્રાચીન શહેરના સમયનો ભાગ છે એમ બતલાવવામાં આવે છે.

પ્રાચીન કાલમાં અયોધ્યા ઘણું વૈભવશાલી શહેર હતું. આ નગરી પ્રથમ વૈવસ્વત મનુએ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૬૬ માં) રહેવા માટે સ્થાપી હતી એવું

કહેવાય છે. ગ્રંથોમાં જો કે આ કોસલ દેશની રાજધાની હતી તેટલોજ માત્ર ઉલ્લેખ છે છતાં ઇંદ્રપ્રસ્થની પૂર્વ દિશાલેક્ષથી જો કોસલ દેશ થાય છે તેમાંના આગ્નેય કોસલનીજ રાજધાની આ હોવી જોઈએ. સૂર્યવંશી ૫૬ માં રાજા દશરથના સમયમાં આ નગરી ૧૨ યોજન લાંબી તથા ૩ યોજન પહોળી હતી એવું વાલ્મીકી રામાયણમાં લખ્યું છે. (ખાલકાંડ સર્ગ ૫). આજ ગ્રંથમાં આગળ (ઉત્તર કાંડ સ. ૧૧૧) એવું વર્ણન છે કે દશરથના મરણ પછી તેના પુત્ર રામે આ નગરીમાં ૧૧ હજાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને સ્વધામ જતી વખતે આ નગરીના દરેક પ્રાણિમાત્રને પોતાની સાથે લીધાં તેથી આ નગરી ઘણા કાલ સુધી શૂન્ય પડી રહી હતી; પરંતુ પછી આગળ ઉપર સૂર્યવંશીય ઋષભ નામના રાજાએ તેને ફરીથી વસાવી. રામાયણના પ્રારંભમાં આ શહેરનો પ્રાચીન વૈભવ વર્ણવેલો છે. છેવટના એટલે ૧૧૩ માં રામસુમિત્રના પછી અયોધ્યા શહેર ઉજ્જડ પડી ગયું અને રાજકુટુંબ નષ્ટપ્રાય સ્થિતિમાં આવી પડ્યું. આજ રાજકુટુંબનાં વંશજમાંથી હદેપૂર, જયપૂર વગેરેનાં કુટુંબો ઉદભવ્યાં એવું એ કુટુંબના વંશજોનું માનવું છે. અયોધ્યાની બંહોજલાલી પુનઃ ઉજ્જનના રાજા વિક્રમાદિત્યના સમયમાં આવી એવી દંતકથા છે. પરંતુ આ વિક્રમાદિત્ય કયો અને કયા સમયમાં થયો એ નિશ્ચિત કરી શકાતું નથી. જૌદ્રકાંડમાં અયોધ્યા શહેરની મહત્વતા વધારે ન હતી તથા તે સમયમાં કોસલની રાજધાની સાકેત તથા શ્રાવસ્તિ (સાવનિહ) સાકેતની ઉત્તરે ૪૫ માઈલ ઉપર (વિનય ૨. ૧૪૭) શહેરોમાં હતી. સાકેત શહેરની ચોક્કસ જગ્યા હવું સંશોધકોને જડી નથી. તથાપિ પ્રાચીન અયોધ્યા શહેરના ભાગ આગળજ આ શહેર વસેલું હોવું જોઈએ એવું કેટલાકનું માનવું છે. પરંતુ બુદ્ધના સમયમાં આ બન્ને શહેરો અસ્તિત્વમાં હોવાનો ઉલ્લેખ હોવાથી તે એકમેકની પાડોશમાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. ઈસવી સનના આરંભમાં અયોધ્યામાં તથા તેની આસપાસ એક સ્વતંત્ર રાજકુટુંબનો અમલ ચાલુ હતો એવું જમીનમાંથી જડેલા નાણાં ઉપરથી માલમ પડે છે.

અકબર પાદશાહના સમયમાં અયોધ્યા સુબાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. ૧૮ મી સદીમાં કેટલાક સમય સુધી અયોધ્યાના નવાબની રાજધાની અહીં હતી ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં સુબાઉદ્દૌલાએ ફૈઝાબાદને પોતાનું મુખ્ય રહેઠાણ બનાવ્યું. તેથી અયોધ્યા શહેરનું રાજકીય મહત્વ નષ્ટ થયું. હાલ ધાર્મિક દ્રષ્ટિએજ આ ગામની મહત્વ રહેલું છે.

વર્ણન:—જે સ્થળે શ્રી રામચંદ્રનો જન્મ થયો તે સ્થળ રામકોટ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી ટેકરીના એક ખૂણા ઉપર બતાવવામાં આવે છે. ત્યાં આગળનો ઘણો ખરો લાગ બાબરે બાંધેલી મસ્જીદોમાં રોકાયેલા છે. બહારની બાહુએ એક નાનકડા ચબુતરા પર એક મંદિર તથા રામની મૂર્તી છે. અને આ તેનું જન્મસ્થાન છે એમ દર્શાવાય છે. પાડોશમાં રહેજ મોટું એક બીજું મંદિર છે. તે સ્થળે સીતાનું રસોડું હતું એમ મનાય છે. ગોઆ ઉપર જે સ્થળે લક્ષ્મણ સ્નાન કરતા હતા ત્યાં એક મોટું મંદિર છે. શહેરમાં હનુમાનગઢમાં હનુમાનનું મંદિર છે. તે નાનું છે. છતાં તેનું બાંધકામ સુંદર હોઈ તેમાં હનુમાનની પ્રત્યંક મૂર્તી છે. આ દેવાલયના આગળના ભાગમાં રામ, લક્ષ્મણ, સીતાની નાની નાની મૂર્તીઓ હોઈ તેમનું મંદિર પણ છેક નાનું છે. ગઢમાં જતાં પુષ્કળ પગથીઓ ચઢવાં પડે છે. આસિવાય ૧૮ તથા ૧૯ મી સદીમાં બાંધાવેલાં પુષ્કળ મંદિરો અહીં છે. તે પૈકી તીકમગઢની રાણીએ બાંધાવેલી કનકલુવન નામની સુંદર ધમારત, નાગેશ્વર નામનું દેવાલય, દર્શન-સોહનું મંદિર તથા અંબોધ્યાના મહારાજાએ બાંધાવેલું એક નાનકડું સંગેમરમરી મંદિર મુખ્ય છે. અહીં પુષ્કળ જૈન મંદિરો પણ છે. તે પૈકી પાંચ દેવળ, પાંચ તીર્થંકરોની જન્મભૂમીના ચિરસ્મરણાર્થ ૧૮ મી સદીમાં બાંધવામાં આવ્યાં. જે સ્થળે રામાવતારનો અંત આવ્યો તે સ્થળે બાંધેલું સ્વર્ગદ્વાર નામનું મંદિર તોડી પાડી ઝોરંગજેબ બાદશાહે બાંધેલી મસ્જીદ હાલ ભાંગી તુટી હાલતમાં છે. બીજા એક ત્રેતા-કા-કાકેર નામના મંદિર ઉપર એજ બાદશાહે આવી એક બીજી મસ્જીદ બાંધાવેલી છે, તેમાં કનોજના રાજા જયચંદનો એક શિલાલેખ જડી આવ્યો છે. આ દેવાલય આગળની જગા ઉપર રામે યજ્ઞ કર્યો હતો એવી દંતકથા છે. સિવાય અસલમાનો જેમને પૂજ્ય માને છે એવા નોહ, સેથ અને જોબની ત્રણ કબરો અહીં હોઈ છેવટની જે કબરોનો તો આઈની અકબરીમાં પણ ઉલ્લેખ છે. પાડોશમાંજ મણિપર્વત નામનો એક માટીનો ઢગલો દેખાય છે. હનુમાને હિમાલયનો કેટલોક ભાગ ઉખાડી અહીં આણ્યો અને તેને માણપર્વત નામ અપાયું એવી દંતકથા છે; તેવીજ રીતે રામકોટ જગ્યાએ બાંધાયો ત્યારે મજુરોએ ટોપલીઓ ખંખેરેલી માટીનો આ મણિપર્વત થયો એવી બીજી દંતકથા છે. ઘણું કરીને આ કોઈ એક સ્તંભનો અવશેષ હોય એમ જણાય છે.

કૈંભાદની મ્યુનિસિપાલિટી અંબોધ્યાની વ્યવસ્થા રાખે છે. અહીં વેપાર બિલકુલ નથી એમ કહીએ શા... ૨ ભા... ૨

તો ચાલે. અહીં દર વર્ષે ત્રણ વખત માર્ચ-એપ્રિલ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, આક્ટોબર-નવેમ્બરમાં માટી જત્રા ભરાય છે. [ઇ. જ.]

અધ્યાકોંડા તિરૂમલાય:— (મદ્રાસ) ત્રિચિનાપલી જિલ્લા તથા તાલુકાનું એક ગામ ત્રિચિનાપલી શહેરની પશ્ચિમે ૩ માઈલ ઉપર આવેલું હોઈ લોકસંખ્યા (૧૯૦૧) ૧૫૫૦ હતી. આ ઠંકાણે એક પુરાતન દેવાલય છે તથા તેમાં ઘણા શિલાલેખો છે. આ કોટબંધી ગામ છે. આ કોટમાં નાનકડાં ગોમુખો હોઈ ગોમુખના ઉપરના ભાગમાં ગોળી જવા માટે બાંકા રાખવામાં આવેલાં છે. પૂર્વ તરફ તોપગોળા હજુ પણ નજરે પડે છે. ૧૭૫૩માં નવાબ તથા અંગ્રેજો વચ્ચેના યુદ્ધ દરમિયાન આ દેવાલયનો આશ્રય કોઈ કોઈ વખત લેવો પડતો. આનંદ પ્રતિહાસકાર આર્મ, અને વેકોંડા નામથી ઓળખાતો. મહેસૂરના યુદ્ધમાં ત્રિચિનાપલ્લિ પર તોપનો મારો કરી કોટન ડાલટને એક રાત્ર દેવાલયમાં વિશ્રાન્તિ લઈ બીજા દિને શહેર લીધું.

અધ્યંગાર, કસ્તુરિંગ:—હિન્દુ પત્રના તંત્રો. એ મદ્રાસના રહેવાસી હતા. અંગ્રેજ કેંગવણી લીધા પછી તેમણે રજીસ્ટ્રેશન ખાતામાં નોંધ કરી લીધી, પણ શોડાજ સમયમાં તે છોડી ઠઈ કાયદાના અભ્યાસ તરફ વળ્યા તથા કોઈમ્બટુરમાં વકિલાત શરૂ કરી. પછી કેટલાક સમય પછી તેમણે મદ્રાસ હાયકોર્ટમાં વકિલાત કરવા માંડી. ત્યાંથીજ તેમની સામાજિક અને રાજકીય જિંદગી શરૂ થાય છે. ત્યારપછી તેમનો ‘ હિન્દુ ’ પત્રના ચાલકસાથે સંબંધ થવાથી તેમણે વકિલાત છોડી સંપાદકનો ધંધો સ્વીકાર્યો. ‘ હિન્દુ ’ પત્ર ખોતાની માલકીનું કરી તેમણે તે પત્ર વીસ વર્ષ સુધી એવી હુશિઆરીથી ચલાવ્યું કે તે ઘણું લોકપ્રિય તથા પ્રમાણભૂત બન્યું હતું. ‘ હિન્દુ ’ મદ્રાસનું એક દૈનિક પત્ર હતું. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે બાણેકે અલૌકિક કલમની એક દિવ્ય જ્યોત્સ્ના જ હોય એવો લોકમત હતો. વળી તે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનનું એક મુખ્યપત્ર બન્યું હતું તેમજ તેનો પ્રાપ્ત થયેલી સર્વામાન્યતાનું તથા ટાઈમ્સ જેવી અંગ્રેજી પત્રની સરખામણીએ પહોંચવાનું મુખ્ય કારણ અધ્યંગારની કર્તવ્યનિષ્ઠાજ હતી. ૧૯૧૭માં એની-બીજાંટ બાઈએ સ્થાપેલી હોમરૂલલીગમાં તેમણે અગ્રભાગ લીધો હતો. ગયા મહાન યુદ્ધમાં યુદ્ધક્ષેત્રનું નિરીક્ષણ કરવા જે હિન્દી વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધીઓ હિન્દી સરકારે યુરોપ મોકલ્યા હતા તેમાં અધ્યંગાર પણ હતા. ૧૯૨૦માં અસહકારની ચળવળ વખતે તેમણે ‘ હિન્દુ ’ દ્વારા ઘણી મદદ કરી. છતાં કેટલાક વર્ષ સુધી કચેરામાં

તેમનું વજન ધણું હતું. કાંચેસે નિમેલી કાયદા-લંગ કમીટીના સભાસદ તરીકે તેઓ ૧૯૨૨માં આખા હિન્દુસ્તાનમાં સાક્ષીપુરાવા લેતા લેતા ફર્યાદો તેથી શરીર પ્રકૃતિ બગડી તે કાર્યમાંજ તેમનો અંત આવ્યો. (૧૨ ડીસેમ્બર ૧૯૨૩) મરણ સમયે તેમની ઉંમર ૬૪ વર્ષની હતી. મરણ પૂર્વે કેટલાક દિવસ સુધી મુંબઈના ઇંગ્લિયન જર્નાલિસ્ટ એસાસિએશનના પ્રમુખ સ્થાને તેમની ચોજના કરવામાં આવી હતી.

અચ્ચર, સર શેષાદ્રી (૧૮૪૫-૧૯૦૧):—

મહેસુરના એક દિવાન. તે મલબાર પ્રાંતમાંના પાલ-ઘાટમાં રહેતા એક બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા. તેમણે કાલિકતની નિશાળમાં તથા મદ્રાસની પ્રેસીડેન્સી કોલેજમાં શિક્ષણ લીધું હતું. પછી લાપોતરકાર તરીકે તેઓ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા. ૧૮૬૮ માં રંગાચાલુ દિવાનના હાથ નીચે તેમની મહેસુરમાં બદલી થઈ. ત્યાં ૧૨ વર્ષ સુધી જુદી જગ્યાએ કામ કરી ૧૮૮૧ માં સંસ્થાન જ્યારે પ્રત્યક્ષ રાજના તાબામાં આવ્યું ત્યારે શેષાદ્રી અચ્ચર રંગાચાલુ દિવાનના ડેપુટિ થયા. ૧૮૮૫ માં તેઓ દિવાન થયા. ત્યાર પછીના ૧૭ વર્ષ તેમણે સંસ્થાનની આર્થિક તથા ઐદાગિક ઉત્તતિ માટે ઘણી મહેનત કરી અને મહારાજ આમરજેન્દ્રે પણ તેમને ઘણી મદદ કરી. તેમણે આગગાડીના રસ્તા, નહેરો, તળાવો, વહેણા તથા બાણા વગેરેથી સંસ્થાનની સંપત્તિ પુષ્કળ વધારી તેની વસુકાતવ્યવસ્થા ઘણી ઉત્તમ રીતે ગોઠવી દીધી. ૧૯૦૦ માં તેમણે કામ છોડ્યું. ૧૮૯૩ માં તેમને કે. સી. આય. ઈ.ની પદવી બ્રિટિશ સરકારે આપી. ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૯૦૧ ના રોજ શેષાદ્રી અચ્ચર અવસાન પામ્યા. મહેસુર સંસ્થાનમાં તેમને ઘણું માન મળતું અને તેમને સ્મારક પણ એની રાજ-ધાનીમાં ગોઠવામાં આવ્યું છે.

અચ્ચર, સર તિરૂવડર મુથુસ્વામી (૧૮૩૨-૧૮૯૫):—મદ્રાસ હાયકોર્ટના એક હિન્દુ ન્યાયા-ધીશ. તંજાવર નજીક વુચુવાડી ગામમાં ગરીબ માળાપને પેટે ૨૮ જાનેવારી ૧૮૩૨ ના રોજ તેમનો જન્મ થયો. ગરીબીને લીધે તંજાનાં વિધવા માતૃશ્રીને મુથુસ્વામી તથા બીજા પુત્રને લઈને તિરૂવડરમાં રહેવું પડ્યું. તિરૂવડરમાં મુથુસ્વામી તામિલ શિળીને ત્યાંના નાણાવટીને ત્યાં દરમાસે એક રૂપીઆ પ્રમાણે પગારે નોકરીમાં રહ્યા. આ અરસામાંજ તેની મા મરણ પામી. કામપ્રસંગે તેને તાલુકાલદાર નાયકેન સાહેબ પાસે જવું પડ્યું. તે પ્રસંગે સાંકળનું જ્ઞાન તેની અસૌકરિક હુશિઆરી તથા ચાલાકી તરફ ખેંચાયું. તિરૂવડરમાં એક અંગ્રેજી નિશાળ હતી તેમાં મુથુ-

પોતાના ભત્રિજાના સહાધ્યાયી તરીકે મદ્રાસની સર હેન્ડ્રી માંટગોમેરી નિશાળમાં તેને મોકલ્યો. આ નિશાળમાં તેણે દર વર્ષે બક્ષિસો તથા શિષ્યવૃત્તિઓ સપાટાળધ મેળવવા માંડી. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં તેણે મદ્રાસ ઇલાકાના વિદ્યાર્થીઓ માટે (શિક્ષણમંડળે સર્વોત્કૃષ્ટ અંગ્રેજી નિબંધ માટે રાખેલું) ૫૦૦ રૂપી-આનું ઈનામ મેળવ્યું. તેથી કરીને સર અલેક્ઝાંડર અબ્દીનાટ તથા જસ્ટિસ હોલોવેન્ટુ જ્ઞાન તેના તરફ ખેંચાયું. ઇંગ્લાંડ જઈ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા આપવા તેમને મદદ આપવામાં આવી; પરંતુ બ્રાહ્મણ ધર્મ તથા વૈવાહિક સ્થિતિ આડે આવવાથી તેણે તે સ્વીકારી નહિ. તેથી તે હલકા દરજ્જાની સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયો; અને શિક્ષક, તંજાવરમાં દફતરદાર, ડેપુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર (૧૮૫૬) જેવી અનેક જગ્યા ઉપર તેની નિમણુક કરવામાં આવી. આજ સમયે મદ્રાસ સર-કારે વકિલાતની પરીક્ષા લેવાનું શરૂ કર્યું. પ્રથમ પરીક્ષા-માંજ મુથુસ્વામી પહેલા આવ્યા તથા તેણે સર ટી. માધવરાવ જેવા પુષ્કળ વર્ષના અનુભવી માણસોને હરાવ્યા. પછી મુથુસ્વામી ધીમે ધીમે ત્રાંકેબારના જિલ્લા મુનસફ, તંજાવરમાં ડેપુટિ કલેક્ટર (૧૮૫૬) ફક્ષણ કાનડાના સબજજ (૧૮૬૫) અને મદ્રાસમાં પોલિસ મેજિસ્ટ્રેટ (૧૮૬૮) જેવા હોદ્દાઓ ઉપર ચઢ્યા. છેલ્લા હોદ્દા ઉપર હતા ત્યારે તેમણે મદ્રાસના વિશ્વવિદ્યાલયની વકિલાતની (બી.એલ.ની) પરીક્ષા આપી. આગળ ઉપર તેમને મદ્રાસની સ્માલકાઠ કોર્ટના ન્યાયાધીશ નીમ્યા. અહીંથી ૧૮૭૮ માં તેમને હાયકોર્ટની બેચમાં લેવામાં આવ્યા. અને ૧૫ વર્ષથી પણ અધિક સમય સુધી તેમણે હાયકોર્ટના ન્યાયાધીશ તથા કોર્ટકે વળતે તેા મુખ્ય ન્યાયાધીશ તરીકે પણ કામ કરી લોકમાં ઘણી ખ્યાતિ મેળવી. ૧૮૭૭ માં વાઈસરોયનું નિમંત્રણ સ્વીકારી દિલ્લી દરબારમાંટે ગયા. બીજાં વર્ષે તેમને “સી. આય. ઈ.” તથા ૧૮૮૩ માં “કે. સી. આય. ઈ.”નું માન મળ્યું. પણ આ ઐશ્વર્ય ભોગવવા તે વધારે દિવસ ટક્યા નહિ. ૧૮૯૫ માં તેમનું એકદમ મરણ થયું.

પોતાના અધિકારનાં કામે કરવામાં તેઓ સદા ગર્ક રહેલા હોવાથી બીજા ઉદ્યોગમાં તેમનાથી લક્ષ અપાયું નહિ. પરંતુ મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયના કાર-ભારમાં તે પુષ્કળ લાગ લેતા. આ વિશ્વવિદ્યાલયના ૧૮૭૨ માં તેઓ સરકાર તરફથી ફેલો નિમાયા હતા; તથા ૧૮૭૭ માં સિડકેટના સભ્ય હતા. તે અંગ્રેજી કાયદા વાડમય તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉંચા અભ્યાસી હતા. છંવટ સુધી તેઓ કર્મઠ બ્રાહ્મણ રહ્યા હતા. તેમનો સ્વભાવ ઘણો મળતાવડા હતો. હિન્દુસ્થાનીય

પ્રાચીન સંગીત, વેદાભ્યાસ તથા સંસ્કૃત વાડમ-
યની બીજી શાખાઓનો તેમને શોખ હતો.

અમ્બાલ રાજુ રામભદ્ર—આ નિયોગી
બ્રાહ્મણ કડાપા પ્રાંતમાંના વૈદીમિદાના રહેવાસી
હતા. મિ. છ. અર. સુબ્રહ્મણ્ય પંતુલુએ વૈદી-
મિદાને અક્ષલીનગર નામ આપ્યું છે. પરંતુ શિલા-
લેખ પરથી તેમજ પ્રતાપરૂદ્રીય અથ ઉપરથી એમ
જણાય છે કે, અક્ષલીનગર કિંવા યક્ષીગનગર એવું
નિજામ સંસ્થાનમાંના વરંગળને કહેવામાં આવે છે.
તેથી કડાપા પ્રાંતમાંના વૈદીમિદા અને નિજામ-
શાહીમાં અક્ષલીનગર એ બન્ને ભિન્ન છે એવું રા. શં.
સા. પરશા તેમના તેલગુ વાડમયમાં લખે છે. આ
સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે, કારણકે તેલગુ ભાગવતના કતા
વોમ્મેરા પોતરાવની પણ આજ જન્મભુમિ છે.
રામભદ્ર મુમાડી વરદાચારીનો શિષ્ય હોવાથી, વૈષ્ણવ
હતો. તે અક્ષમ્યાનો પુત્ર તથા પર્વતમ્નાનો પૌત્ર હતો.
તેણે નાનપણમાં વીરરાઘવસ્વામી નામના દેવાકય
ઉપર રઘુવીરશતક નામનું શતક રચ્યું. તે વિજય-
નગરમાં કૃષ્ણરાયના છેવટના કાલમાં ગયો અને તેને
રાયે સહકથાસારસંપ્રહનું તેલગુ ભાષામાં કવિતા-
બદ્ધ ભાષાંતર કરવા કહ્યું, પરંતુ આ કાર્ય પૂરું થયા
પહેલાં જ કૃષ્ણરાય મરણ પામ્યો. તેથી કવિએ એ
કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ
કાવ્યના નવ ભાગ કર્યા છે. શ્રીરામ પુરૂષ પત્યાદીના
કુટુંબોની હકીકત લખેલી છે. આ કાવ્ય ઉપરથી આ
કવિની માતૃકતા, ઉત્તમ પ્રકારની વર્ણન શૈલીવગેરે
ગુણો દીસી આવે છે. આ કાવ્યમાં કેટલેક સ્થળે
વ્યાકરણ વિરૂદ્ધ તથા છંદશાસ્ત્રવિરૂદ્ધ પદો મળી
આવે છે. આ કાવ્ય તેણે ઇ. સ. ૧૫૩૦ માં લખ્યું
શરૂ કર્યું હોવું જોઈએ એમ ભાસે છે. તે ઘણા ગરીબ
હોવાથી તથા તેને લગભગ ૧૨ છાંદસ હોવાથી એ
પિણ્નાલા રામભદ્રમ્યા નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. રામરાવુ-
ભુપાણુ તથા એ, બન્ને સમકાલિન હોવાની એક આખ્યા-
યિકા પ્રસિદ્ધ છે. [શં. સા. પરશા તેલગુ વાડમય.]

અમ્બાશાસ્ત્રી—રામશાસ્ત્રીની પછી ઘણેલા
પુનાના ન્યાયાધીશ. સવાઈમાધરાવની કારકીર્દીમાં
અમ્બાશાસ્ત્રી પુનામાં પ્રસિદ્ધ થયા. જ્ઞાતિ બહુષ્કારને
નિકાલ કરવાનું કામ પણ વખતે તેમને સોંપવામાં
આપતું. તે દ્રવિડબ્રાહ્મણ હતા. ધ્રાવણમાસમાં દક્ષિણ
આપવા અત્રક્ષેત્રના એક દરવાજા આગળ તે બેસતા.
આવું દક્ષિણ ઝેંદયવાનું માન બહુ થોડાજ મહાન
પુરુષોને મળતું.

અરબ—આ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતોની
બંત દ્રાવિડ વંશની જણાય છે. ૧૬૦૧માં તેની
વસ્તિપત્રકમાં સંખ્યા ૭૬,૪૩૬ નોંધાઈ તે પૈકીના

ઘણા ખરા સંયુક્ત પ્રાંતમાં મળી આવ્યા. ૧૯૧૧ના
વસ્તિપત્રકમાં મધ્યહિન્દુસ્તાનમાં ૨૫૨૯ અરબ
હતા. મધ્યપ્રાંત તથા વરાડમાં ૧,૦૦૦ તથા સંયુક્ત
પ્રાંતમાં ૮૪,૫૯૧ હિન્દુ અરબ તથા ૬૫ મુસલમાન
અરબ મળી આવ્યા. તેઓ જોકે પોતાને હિન્દુ
હેખાયે છે છતાં તેમનો ધર્મ વન્યધર્મનુંજ એક
સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય. તેમની કુલદેવતા દેવી
હોઈ તેને તેઓ બકરાના બલિ આપે છે. તથા આ
વખતનો સંસ્કાર હલકા દરબના બ્રાહ્મણ દ્વારા
કરાવાય છે. તેઓ ઘણાખરા હિન્દુ તહેવારો પાળે છે.
કર્વાચાંદન દિવસ તેમના બેરાં નાળાચાવાળા માટીના
વાસણમાંનું પાણી જમીન ઉપર રેડી ચંદ્રની પુજા
કરે છે. મધ્યહિન્દુસ્તાનમાં બ્રાહ્મણ તેમને ઘેર પુજા
કરવા જતો નથી. તેઓ સુખ્યત્વે કરીને કરતલદેવ
નામના સર્પદેવતાની ઉપાસના કરે છે.

મધ્યપ્રાંતના અરબ—ચાંદા જિલ્લામાં તથા
વરાડમાં આ જાત મુખ્યત્વે મળી આવે છે. તેઓ
પોતાની ઉત્પત્તિ, એક વખત પરશુરામને જળો
કરડવાથી નિકળેલા લોહીથી થઈ એમ જણાવે છે.
તથા સુધ્ધમાં તેને મદદ કરી નહીં તેથી અથવા તેની
પછી તેના ધનુષ્યવડે શિકાર કર્યો હોવાથી શાપ
મળવાથી તેમનામાં બે ભેદ થયા. એક પેટા ભાગનું
નામ પાસી તથા બીજાનું અરબ એવું નામ પડ્યું.
આ લોકો પક્ષી પકડે છે તેમજ શિકારી પણ છે.
તેઓ હિન્દુ પદ્ધતિ પ્રમાણે લગ્ન કરતા નથી. તેઓ
ડુક્કરો પાળે છે, મધમાંસ ચર્ચેછ ખાય છે પરંતુ
આમકાઓને અડતા નથી. ચાંદાના અરબ ગોઝ
માંના અરબના નજીકના સગા છે. તેઓ સગેલ
વિવાહ કરતા નથી. તેઓ કુલાચાર પ્રમાણે ૩, ૪,
૫, ૬, ૭, ૮, અને ૧૨ દેવતાઓની પુજા કરે છે.
અને સમાન સંખ્યાના દેવતાઓની પુજા કરનારા
કુટુંબો અન્યેાન્ય લગ્ન કરતા નથી. તેમની માટીયા
તેજામ, તેસલી, ગોહામ, મડઈ, સયામ વગેરે અવ-
ટકો દેવતાઓની સંખ્યા ઉપરથી પડી છે. આ
જાત ગોંડ અને પાસીના સંબંધથી ઉત્પન્ન થઈ
હોવી જોઈએ એવો રસક તથા હિરાલાલના અંધમાં
ઉલ્લેખ છે. તેમના સામાજિક રીતરીવાજો કનિષ્ઠ
હિન્દુજાતી પ્રમાણે છે. તેમના લગ્નો હનુમાનના
મંદીર આગળ અથવા પાછલે વર્ષે જ્યાં આગળ
હોળી ચેતાવવામાં આવી હોય તે સ્થળે કરવામાં
આવે છે. કન્યાનું શુદ્ધ રૂપ થી ૪૦ રૂપીઆ હોય છે.
વિધવાના લગ્ન સમયે વર વિધવાને ઘેર જાય છે.
ત્યાં વધુવરનું સ્નાન થાય છે, તેમને પાટલા ઉપર
બેસાડવામાં આવે છે તથા નજીક કપાસના
દોડા દાવે છે. વર પાંચ હારનું મણકાવાળું

મંગળસૂત્ર વધુના ગળામાં બાંધે છે. તેઓ સુતક એક દિવસ પાળે છે. [સેન્સસ રિપોર્ટ; રસેલ અને હિસાબાલ-કાસ્ટ એન્ડ ટ્રાઈબ્સ ઈન સી. પી. એ. રિ. એ.]

અરગઃ—(મહેસૂર સંસ્થાન) શિનોગા જિલ્લાના તીર્થહલ્લી તાલુકામાં (ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં) ૫૭૬ લોકસંખ્યાવાળું એક ગામડું. આ ગામડું પૂર્વ મલે-રાજ્યની (ડોંગરી રાજ્ય) રાજધાનીનું સ્થળ હતું. આલુકચના અમલમાં હુમચના આંતર રાજ્ય આ બાગ પર રાજ્ય કરતા હતા. ૧૪ મા શતકમાં તથા પછી પણ વિજયનગરની આમદાનીમાં આ રાજ્યમાં ૩ શહેર તથા ૧૮ પરગણા હતાં. ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં દેંદરે હાંકી કાઢ્યા ત્યાર સુધી કેલદી રાજ અહીં રાજ્ય કરતા હતા.

અરગઃ—(મધ્યપ્રાંત) રાયપુર (જિલ્લો. રાયપુર. આ ગામ રાયપુર ગામથી ૨૨ માઈલ ઉપર છે. ૨૧°૧૨' ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૮૧°૫૬' પૂર્વ રેખાંશ. લોકસંખ્યા સુમારે સાત હજાર. ગામની આસપાસ તળાવો તથા આંગણવાડીઓ પુષ્કળ હોઈ આળુબાળુ બુનાં ઢેવાડેઓ પુષ્કળ છે. ઘણા યાત્રાળુઓ જગન્નાથ પુરીની યાત્રાએ જતી વખતે અહીંના બાગેશ્વરનાં દર્શને આવે છે, અહીં સાધારણ વેપાર પણ છે.

અરણીસુત—આ શુકાચાર્યનું બીજું નામ છે. આ નામ પડવાનું કારણ મહાભારત શાન્તિપર્વના અધ્યાય ૩૨૪માં એવું આપ્યું છે કે, એક સમયે વ્યાસ અગ્નિ ઉપવ્રત કરવા બે મિથનસ્વરૂપી અરણી એકમેક ઉપર ઘસતા હતા તે સમયે ધૃતાર્થી નામની અપ્સરા ત્યાં આગળ આવી. તેને જોતાં વારજ વ્યાસ કામ-વિવૃત્ત થયા; તેથી ધૃતાર્થી મેનાનું રૂપ લઈ તેમની પાસે આવી તથાપિ વ્યાસના કામવિકાર શાન્ત થઈ નહિ. તેમણે તે દાખવા ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ વ્યર્થ ગયો. છેવટે અન્તે અરણી ઉપર તેમનું રેતરખલન થયું તથા તેનાથી શુકાચાર્યનો જન્મ થયો. તેથી તેમનું નામ અરણીસુત પડ્યું.

અરદોઈ—કાઠિઆવાડમાંનું એક ગામ. લોક-સંખ્યા (૧૮૮૧)-૧૧૧૨. કોસાસાંગાણી જાગિરના મુળપુત્ર સાંગોજીને આ ગામ ૧૬૫૪-૫૫માં ગોંડલ તરફથી જાગિરમાં મળ્યું, તે પાંડલાં તે ગોંડલરાજની રાજધાનીનું સ્થાન હતું. પછીથી રાજધાની ગોંડલ ગઈ. અહીંની જમીન સારી છે. આ ગામ રાજકોટ-ગોંડલરસ્તાની પૂર્વે ૨ માઈલ ઉપર છે.

અરનાઈ—(મુ. ઇ. સુરત જિલ્લો ધરમપુરની દક્ષિણે સુમારે ૬ માઈલ પર આવેલું સ્થળ. અહિં ગરમ પાણીનો ઝ્રૂદો છે તથા ચેત્રી પુર્ણિમાએ યાત્રા ભરાય છે.

અરતાંખી—(મદ્રાસ ઈલાકો) તંબવર જિલ્લો, પુત્તુકોટ્ટ તાલુકાનું એક ગામ તે 'સાઉથ ઈન્ડીયન રેલ્વે' પર આવેલું હોઈ 'કિસ્કોટ બોર્ડ' રેલ્વે' આ ગામ સુધી આવી છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧માં લોકસંખ્યા ૨૯૨૫ હતી. અત્રે દરવર્ષ આશરે ૩૪ ૨૬ વરસાદ પડે છે. અહિં પ્રવાસીઓમાં 'કિસ્કોટ બોર્ડ રેલ્વેએ' બંધાયેલી એક છત્રી છે. ઉત્તમ પ્રકારની ડંગર, તમાકુ, મગફળી એ મુખ્ય પાક હોઈ સુતરાઉ, રેશમી તેમજ જરિયાન કાપડ તૈયાર થાય છે. રંગવાનું કામ પણ અહિં સાડે ચાલે છે.

આસપાસ લંદેરાઈટ નામનો પથ્થર પુષ્કળ જડે છે. તેનો ઇમારતીકામમાં ઉપયોગ થાય છે. ૧૫મી સદીમાં પાંડ્ય રાજના સેનાપતિ રામનદના રાજ્યે તંબવરના રાજ પાસેથી આ ગામ જિતી લીધું તથા પાંડ્ય રાજ્યમાં જોડ્યું. ૧૭મી સદીમાં આ ગામ તંબવરના કબજામાં હતું. પરંતુ ઈ. સ. ૧૬૪૬માં ફરીથી રામનદના રાજ રઘુનાથ તેવને તે જિત્યું. પરંતુ કરારનામા પ્રમાણે પાશ્વરું તે તંબવરની માલકીનું થયું. આ પછી ઈ. સ. ૧૬૬૮માં જે લઠાઈ થઈ તોમાં રામનદે ફરીથી આ ગામ જિત્યું. આવી રીતે આ ગામ કાંઈ વખત તંબવર તો કાંઈ વખત રામનદના તાબામાં હતું. છેવટે ઈ. સ. ૧૭૪૬થી આ ગામ તંબવરના તાબામાં છે. અહિંના કિલ્લામાં તથા શિવાલયમાં પ્રાચીન શિલાલેખ છે.

અરપહી—આ જિલ્લો મુળચાંદા જિલ્લાનું એક પરગણું છે. તે અગ્નિ કોણમાં આવેલો હોઈ તેનું ક્ષેત્ર ફળ ૪૪૦ ચોરસ માઈલ છે. તે પહાડી પરગણું છે. તેમજ તેમાં નદીનાળા તથા જંગલો પુષ્કળ છે તેમાં ૮૧ ગામો છે. તે પૈકી ઘાટ મુખ્ય ગામ છે. અહિં શેરડી બહુ પાકે છે. વેનગંજા તથા પ્રણીતીના કાંઠા પર જે ગામો આવેલાં છે તેટલાંજ માત્ર સારાં ગામો છે બાકીના સર્વ ગામ જંગલ તોડી વસાવેલાં, ગમડાં હોઈ તેમાં મારિયા લોક ખેતી કરે છે.

અરબરતાન—આ દ્વિપકલ્પ એશિઆ ખંડની નેર્કત્વે આવેલો હોઈ પશ્ચિમે રાતો સમુદ્ર, દક્ષિણે એડનનો આખાત અને હિન્દી મહાસાગર, પૂર્વે આમનનો આખાત તથા ઇરાનનો આખાત છે.

પોર્ટસમ્બદથી માંડીને એડનસુધીની પશ્ચિમ બાજુની લંબાઈ ૧૫૦૦ માઈલ છે બાબલ માંડળની સામુદ્રધુનીથી રાસેલહદ પર્યંતની લંબાઈ ૧૩૦૦ મૈલ હોઈ, ઉત્તર બાજુ પોર્ટસમ્બદથી સુએડીસનદી-સુધી ૬૦૦ માઈલ છે. ક્ષેત્રફળ સરાસરી ૧૨,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે.

ભુવણન:—અરબસ્તાન ઉચ્ચપ્રદેશ છે. એ નેર્ગલ્યખુણા તરફ અતિશય ઉચ્ચ હોઈ ઇશાનકોણ તરફ નીચો થતો ગયો છે. આ દેશમાં મોટા મોટા પર્વતો ન હોવાથી વાદળાઓ આગળ ચાલી જાય છે અને તેથી અહિં વરસાદ ભાગ્યેજ પડે છે; એટલે સરોવર તથા નદીઓ તો હોયજ શાની? જેમની નદીઓમાં ગણુના થાય છે તે જ્યારે પુષ્કળ વરસાદ પડ્યો હોય ત્યારેજ નદીસંજ્ઞાને પાત્ર થાય છે.

વીભાગ:—સાધારણ રીતે અરબસ્તાનના ઉત્તર મધ્ય, દક્ષિણ એમ ત્રણ ભાગ કરવામાં આવે છે. પ્રથમભાગ ઘણો ખરો રેતીથીજ ભરેલો છે. અહિં રમડતાં રખારીઓનાં મોટાં ટોળાંજ ઘણેભાગે વસે છે. મધ્યભાગમાં અધીં જમીન ખેતીલાયક હોઈ અહિંજ કેટલાક લોકો ઘર કરી વસ્યા છે.

પશુ દક્ષિણ ભાગ ઘણો ફળદ્રુપ છે. અહીં વરસાદ પુષ્કળ પડી ખેતી ઉત્તમ થાય છે. આ ભાગમાં વસનાં કુટુંબો સુખી છે. પરંતુ આવી સ્થિતિ ફક્ત કિનારા પરજ જણાઈ આવે છે. અંતર્દેશ રેતીથી ભરેલો છે. આ દેશના ઉત્તર ભાગની ઘણી ખરી શોધ થઈ છે. પરંતુ દક્ષિણ તરફની શોધ ત્યાંની રેતીને લીધે અનિશય મુશ્કેલ હોવાથી, સમુદ્ર કિનારાથી ૧૦૦ માઈલની અંદર કોઈ પણ પ્રવાસી ગયો નથી. ત્યાંનો વિસ્તીર્ણ રેતાળ પ્રદેશ હડાના નામથી પ્રખ્યાત છે.

આબોહવા:—સામાન્ય રીતે અરબસ્તાનનો પ્રદેશ આખી દુનિયામાં ગરમ પ્રદેશ ગણાય છે. આનો અનુભવ ઇરાનના આખા તથા રાતાસમુદ્રના દક્ષિણ ભાગમાં થાય છે. ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ દિવસે અતિશય ઉષ્ણ હોઈ રાત્રે જલદી ઠંડા પડે છે. તેના કરતાં દક્ષિણ પ્રાંત ઠંડા છે.

પ્રાણિઓ:—હરણ, સસલાં, જંગલી ખકરાં, ચિત્તા, વડે ઈત્યાદિ પ્રાણિઓ પુષ્કળ મળી આવે છે. માત્ર ઉંટ અને ઘોડાનેજ પાળવામાં આવે છે. આરબ લોકોને ઉંટ ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વૃક્ષ, વનસ્પતી તથા પાક:—અરબસ્તાનની વૃક્ષવનસ્પતી તરફ જોતાં તે જાત દક્ષિણ એશિયાના વૃક્ષવનસ્પતી કરતાં આફ્રીકાની વનસ્પતીને વધારે મળતી છે. ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અંજીર અમલી, જેવાં ઝાડો પુષ્કળ હોય છે. અસુરના પ્રદેશમાં એક મોટું અરણ્ય છે. દ્રાક્ષ આમ્રિકાંટ, પીચ, સફરચંદ, અંજીર કેળાં જેવાં ફળો ઉચ્ચ ડુંગરી પ્રદેશમાં, તથા ખજૂર સપાટ પ્રદેશમાં પાકે છે. મદીનામાં ઉત્તમ પ્રકારનું ખજૂર તૈયાર કરવામાં આવે છે. કાકડી વગેરે પુષ્કળ પાકે છે. કાકીના પાક

સર્વથી વધારે છે. કાકી ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં એળી સિનીયાથી અહીં આવી એમ કહેવાય છે.

વહેવાર માર્ગો:—૧૯૦૮ સુધી અરબસ્તાનમાં રેલ્વેમાર્ગ ખિલકુલ ન હતો. પૂર્વે મોટી મોટી સડકો જુદા જુદા શહેરોમાંથી મક્કા તરફ જવી હતી. પ્રત્યેક સડક ઉપર થોડે થોડે અંતરે ધર્મશાળા, વાવ વગેરે બાંધેલાં હતાં. ૧૯૦૮ પછી દમાસ્કસથી મક્કા તરફ જનારી એક રેલ્વે મદિના પર્ચત તૈયાર કરવામાં આવી. હાલ રાતા સમુદ્રનું મહત્વ ઘણું વધ્યું છે. ઇરાનનો આખા તથા રાતા સમુદ્ર ઉપરનાં ઘણાં ખરાં બંદરોનો સંબંધ હિન્દુસ્તાન જોડે બંધાયો છે. ૧૯૨૦ સુધી હેજાઝ રેલ્વેલાઈન સિવાય અરબસ્તાનમાં બીજો કોઈપણ રથળે રેલ્વે ન હતી. આજ લાઈન મદીનાથી મક્કા સુધી તથા માઆનથી આકાબા સુધી વધારવાનો વિચાર હાલ ચાલુ છે. ૧૯૧૮-૧૯ માં એડનથી હાઈજ તરફ સુમારે રૂપ માઈલનો લશ્કરી રેલ્વેનો ફાટો તૈયાર કરવા માં આવ્યો. અને તે ફાટો લશ્કરી કામ ન હોય ત્યારે ખોજા કામોમાં પણ વપરાય છે. મોટીદાથી સાનાયા ૧૭૩ માઈલ રસ્તા સિવાય ઈતર સડકો નથી. જુના કરવાનના રસ્તાજ હજુ પ્રચારમાં હોઈ ગયા સુદ્ધ કાલમાં તેમનેજ દુરસ્ત કરી મોટરી રસ્તા બનાવવામાં આવ્યા. તારયત્રના ફાટો જેદા-મક્કા; જેદા-રાબુલમેદિના, હાલીદા-મોકા શેખસમ્યદ; હાલીદા-લોલીઆ-મિદી; તથા મોકાતમ્યઝ-ચેરિમ-સાના છે.

મા પછીજીત તથા મર્યાદા નિશ્ચય:—આ દ્વોપ-કંઠની ઉત્તર સરહદ, તેમજ અંતર્ભાગની અનેક સંસ્થાનોની હદ અઘાપિ નક્કી થઈ નથી. ૧૯૨૦ ના ઇન્કો બ્રિટિશ કન્વેન્શનથી સીરિયા, પેલેસ્ટાઈન તથા મેસેપોટેમિયા તરફની સીમા માત્ર ઠરાવવામાં આવી. ૧૯૧૪ સુધી અરબસ્તાનની માહિતી ખિલકુલ તુટક હતી. પરંતુ તારથી પ્રવાસીઓએ કહેલી શોધને લીધે તથા જુદનિમિત્ત થયેલી ચળવળને અંગે પુષ્કળ માહિતી મળી છે. તેની સાથેજ અરબસ્તાનનો સવિસ્તર નકશો કાઢવાનું કામ ચાલુ હોઈ તે દેશના ઉત્તરાર્ધનો તો નકશો છપાઈ પણુ ગયો છે. ઉપર્યુક્ત પ્રવાસી શોધકોમાં ફ્રિંબો, શેકસપીઅર તથા બેલ મુખ્ય છે. ફ્રિંબોએ ઇરાનના આખા તરફના આકાર બંદરથી નિકળી મધ્યઅરબસ્તાન આળંગી છે. રાતા સમુદ્ર ઉપરના જેદા બંદર પર્ચત પ્રવાસ કર્યો. તેણે બીજી સફર નેજદના રાજ્યમાંથી કરી તથા રિયાધ તથા હામ એ બે શહેરોમાંના પ્રદેશની મોજણી કરી. ૧૯૧૩-૧૪ માં મિસ ગર્ટરૂડ લોથિયન બેલે ફક્ત દેશ્ય લોમિયા સાથે લઈ એકલીએ પ્રવાસ કર્યો. દમાસ્કસથી નિકળી તે દીમા

પૈત્રી મધ્ય, પછી પૂર્વ તરફ વળી હેલ જઈ, લોકો તથા નેજાક થઈ બગદાદ પહોંચી; અને તેણે આ અસાત લાગની પુષ્કળ માહિતી મેળવી. ગતયુદ્ધ પૂર્વે હેબાઝ રેલ્વે લાઈન પરનાં સર્વ સ્ટેશનોનાં નામ પણ પ્રસિદ્ધ ન હતાં; પરંતુ એ યુદ્ધમાં તુર્કોવિરૂદ્ધ ચંદાઈ કરતી વખતે હેબાઝ, તેમજ અસિર અને ચેમેન પ્રાંતની માહિતી મળી. તેવીજ રીતે યુદ્ધ સમયે રાતાસમુદ્ર પર પેરા ભરતી બ્રિટિશ આગ-બોટોએ અકાબથી એડનપર્યંતના સર્વ અરબી કિનારાની ખારીક તપાસ કરી તેનો નકશો તૈયાર કર્યો છે.

ઉદ્યોગ ધંધો:—અહીંના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ઉંટની પેદાશનો છે. ઉંટના વેપારનાં મુખ્ય સ્થળ હમાસ્કસ તથા બગદાદ છે. ત્યાંના સર્વ લોકોનાં ઉંટોની સંખ્યા એકંદરે લગભગ ૭ લાખ ૨૦ હજાર થાય છે એમ કહેવાય છે. ઘોડાની પેદાશનો પણ એક બીજો ધંધો હોય છે. અહીંના લોકો મેસેપોટેમિયા તથા સિરીયા બાંધે છે. સફેદ રંગી તથા ઉંચા હાડનાં ગધેડાં પણ પેદા કરવામાં આવે છે અને તે મહત્ત્વ મોકલવામાં આવે છે. અને મોતીનો તથા માછલી પકડવાનાં ધંધો ધમધોકાર ચાલે છે. ઘણાં ખરાં બંદરી ગામોમાં માછલાં સુકવવાનો ધંધો પુષ્કળ લોક કરે છે. ઝમરાન નજીક પુષ્કળ મીઠાની ખાણો ચાલુ હતી; પણ ૧૯૨૦ થી તે બંધ પડી છે.

વેપાર:—અરબસ્તાનમાંની મોતી, ખજૂર, કાફી તથા આ બહાર મોકલાય છે. આ સિવાય કંઈ બહાર મોકલવામાં આવતું નથી. આવત માલ-કાપડ, ચાંબા, લોટ, ખાંડ, ચણ, તથા ઘઉંનાં પદાર્થ છે. એડન બાદ કરતાં મસ્કત, માનામા તથા કુવૈત એટલાંજ વેપારનાં મુખ્ય મથક છે. આ પૈકી પ્રથમ નાનો વેપાર યુરોપ સાથે તથા બાકીનાં બેનો હિન્દુસ્તાન તથા બીજા પ્રાંત્ય દેશો સાથે હોય છે. જેદામા મોટો વેપાર માત્ર યાત્રાસમયે હોય છે. આ સિવાય હોદીદા, હુઝન, મોકા, તથા માકાલા એ વેપારી બંદરો છે. અરબસ્તાનના વેપારી વર્ગમાં વધારે સંખ્યા હિન્દુઓની અને તેથી ઉતરતી ઇટાલિઅન લોકોની છે. અંતર-ભાગમાં મુખ્ય વેપારનાં સ્થળ ટીમા અને ખેબર (હેબાઝ), મુહૈઝ તથા ખમિસ મુશીત (અસુર); સાના (ચેમેન); લાહિજ (એડન); રાસતક તથા નિઝદા (ઓમન); રિયાધ બેરીડા તથા હેલ (મધ્ય અરબસ્તાન) અને હોદુક (એઝહાસા) હોઈ ત્યાં ધાન્ય તથા બહારથી આવેલા તૈયાર માલની લેવડ-દેવડ મુખ્યત્વે ચાલે છે.

આરબ લોક:—સેમિટિક મહાવંશની જે શાખા, પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાળથી અરબસ્તાનના દ્વીપકલ્પમાં રહે છે તે આરબ નામથી ઓળખાય છે. હાલ આરબો અરબસ્તાન સિવાય મેસેપોટેમિયા, રાતા સમુદ્રનો પશ્ચિમ કિનારો તથા ઇરાનના અખા-તનો પૂર્વ કિનારો અને ઉત્તર આફ્રિકાએ પ્રદેશોમાં રહે છે. ખરા આરબો અરબસ્તાનના મૂળના રહેવાસી હતા.

આરબ લોકોનો ચહેરો લાંબો, આંખો કાળી શાદી જેવી તથા ઉંડી, બાહુ લાંબા તથા કપાળ સરળ પણ બહુ ઉંચું હોતું નથી. તેમનો બાંધો પાતળો હોય છે છતાં બુસ્સાદાર હોઈ તેમની રહેણી સ્વચ્છ હોય છે. ઘણાંજ મુઘી પણ તેઓ નિરાળી હોય છે. શારીરિક બાબતમાં સર્વ જગતમાં તેમનો નંબર ઘણો ઉપર આવી શકે. ઐદ્રિક દૃષ્ટિએ પણ તેઓ ઉતરતા નથી. તેમને એક જ્યાંમાં રહી કામ કરતા આવડતું નથી. તેથી તેઓ પછાત છે. તેઓ સુસ્વ-ભાવી, સહ્ય, તથા શૂર પરંતુ દુષ્ટ, ખુની, અવિશ્વાસી તથા વિચિત્ર મિજાજ છે. “પોતાનો છવ પણ જોખમમાં નાખી જ્યારે આરબ પોતાના મહેમાનનું રક્ષણ કરે છે તથા ઘણા સતોષથી નિરાશા, સંકટો તથા નસિબે આવી પડતા ફેરફાર સહન કરે છે ત્યારેજ તેનો ખરો મદાની સ્વભાવ દીસી આવે છે. દયા તથા કૃતજ્ઞતાને લીધે એ તુર્કોથી બુદ્ધો પડે છે. તુર્કો જન્મથી નિષ્કુર હોય છે. પરંતુ આરબો ઘણા દયાળુ અંતઃકરણવાળા, ગરીબને મદદ કરનારા તથા શત્રુના પણ ઉપકાર ન વિસરનારા હોય છે” એવું બર્કહાઈલએ છે (ટ્રાવેલ્સ ઇન અરબીઆ, લંડન ૧૮૨૬).

ઘઉં, લાઇપાલો, ખારેક તથા ફળો એ તેમનાં મુખ્ય ખાદ્ય હોઈ શ્રીમંત લોકો માંસાહાર પણ કરે છે. તેઓ માખણ પુષ્કળ ખાય છે તથા કોફી પીવાનો રિવાજ આ લોકોમાં ઘણો છે.

આરબોમાં ગુલામગિરીનો રિવાજ છે. ઢોરાંની બરદાસ રાખવામાં અથવા ઘરનાં કામો કરવામાં ગુલામોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાના પ્રદેશોમાંથી ગુલામો પૂરા પાડવામાં આવતા; પરંતુ ૧૯ મા સૈકાની છેવટમાં આ પ્રવાહ બંધ કરવામાં આવ્યો. ગુલામે મહમદી ધર્મની દીક્ષા લીધા પછી, સાત વર્ષ પુરો થયે તેને ગુલામ-ગિરીમાંથી મુક્ત કરવાનો રિવાજ આરબોમાં છે.

આરબો ઉત્તમ લલ્લૈયા છે; પરંતુ તેમનામાં સેનાનાયકનાં કામને માટે લાયક માણસો ઘણાં ઓછાં મળી આવે છે. ઘેર, ગાંધાનાં ત્રિભાગ સહવાની ટેવ તથા મરણવિશો બેઠકારી એ ગુણો આરબ સૈનિ-

કેમાં તરી આવે છે. તુકો કરતાં આરબો વધારે હયાળુ હોય છે. તેઓ પોતાનું વચન કદી પણ તોડતા નથી; અને સ્વભાવે શાંત હોય છે.

આરબો સ્વાગત કરવામાં પ્રખ્યાત છે. (સુઓ આતિથ્ય)

આરબ સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષો જેવીજ શુરવીર હોય છે. આરબી ઇતિહાસમાં આરબ સ્ત્રીઓના નેતૃત્વ હેઠળ થયેલી પુષ્કળ લઘઈઓનો ઉલ્લેખ છે.

આરબોમાં શિક્ષણનો પ્રસાર ઘણો થોડો થયો છે. મોટેરાના સહવાસમાં પુષ્કળ કાલ વ્યતીત કરવો પડતો હોવાથી આરબ છોકરાંને ધૈર્ય, આચાર વગેરે બાળતોનું શિક્ષણ ઘેરજ આપવામાં આવે છે.

આરબોમાં બે મુખ્ય જાતો છે. આરબ અને બેદુઈન, તે પૈકી પ્રથમ વર્ગ બેદુતોનો છે. તથા બીજો ભરવાડોનો છે. ચેમેન, હાશમત અને ઓમન પ્રદેશમાં આરબોની વસ્તી છે. તથા હેઝાજ, નેજ્દ, અલેહાસ, સીરિયાનો રેતાળ પ્રદેશ અને મેસેપોટેમિયામાં બેદુઈન લોક રહે છે. આ લોકની સમાજ વ્યવસ્થા જાતિવિશિષ્ટ હોય છે. પ્રત્યેક જાતિનો મુખ્ય મનુષ્ય શેખ કહેવાય છે. તેજ સર્વ વાદ્યસ્ત્ર પ્રદાનો નિવેડો કરે છે. અને તેના નિકાલ પ્રમાણે સર્વ ચાલે છે. ઉપરની બે જાતો સિવાય હજોઝ અને દક્ષિણ અરબસ્તાનની શરીફ અથવા સમ્યદ નામની એક જાત છે. તે પોતાને મહમદના વંશજ કહેવડાવે છે. આ વર્ગની ધર્મ તરફ પ્રવૃત્તિ વધારે જણાય છે. આ સિવાય મજુરવર્ગ, ગુલામ વગેરે ભેદ છે. દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં સિદી લોકોની વસ્તી પુષ્કળ છે.

લઘ્ન:—કેટલીક અરબી જાતોમાં લઘ્નરિતિ ઘણી સરળ હોય છે. તે કેટલીકમાં તે ઘણી ધામધુમવાળી હોય છે. બેદુઈન જાતિનો ક્રિસ્તી અરબ એક બકરાનું ગળુ કાપી તેનું રક્ત પોતાના સાવી સાસરાના તંબુ આગળના પથરા ઉપર છાટે છે; અને પડદા વગરની બેદુઈન બેગમ સાથે લગ્ન કરે છે. મક્કાના જે નગરવાસીઓ આરબ હોય છે. તેઓ માત્ર લઘ્નબાળમાં મુસલમાની રિવાજ પ્રમાણે બેહદ પાવત્રતા પાળવા જાય છે. અને લીલી પાઘડી પહેરનારા તથા સર્વ મુસલમાની આચાર તતોતંત પાળનારા શેખોની પડદાનશીન બેગમો સાથે શાદી કરે છે.

લઘ્ન માટે કન્યાનું પ્રસ્થાન:—આરબ વર-કન્યા ઘણું કરીને એકમેકથી દૂર રહેનારાં હોય છે. વરને કન્યાને ગામ જવું પડતું નથી. જેમ વધારે દૂર દેશની આરબ કન્યા ત્યાંથી ચાલી નિકળી વર તરફ જઈ તેને વર માળ પહેરાવે તેમ વરની ગ્રહસ્થી વધારે ગણાય છે અને તેમાં તે પોતાને અધીક

ભાગ્યશાળી તથા કુળવાન સમજે છે. નગરવાસી આરબ પોતાનાં બાલકને નાનપણમાંજ દૂર અંતરે રહેતાં બેદુઈન લોકો તરફ રહેવા માટે મોકલી દે છે. કારણ ત્યાં તેઓ બેદુઈન બાલકો સાથે ઉછરી તેમના જેવીજ મજબુત શારીરિક સંપાત્ત મેળવે એવી નાગરિક માતાપિતાની ઈચ્છા હોય છે. પુખ્ત વયના થતા સુધી ત્યાં છેકરો રહે છે. પછી પોતાને ઘરે પાછો આવ્યા પછી તેને પોતાને તથા તેનાં સગાંવ-હાલાંને તેનું લગ્ન કરવાનો વિચાર થાય છે. તેનું મન પૂર્વપરિચિત બેદુઈન કન્યા ઉપર બહુશ: ચોટેલું હોય છે તેથી લગ્ન કરવું તો તેનીજ સાથે કરવું એવો તેનો પ્રથમથીજ નિશ્ચય હોય છે. તેના નાગરિક માતાપિતાને પણ પોતાના છોકરાનો સશક્ત બેદુઈન કન્યાસાથેનો વિવાહ હિતાવહ જણાય છે. તેથી બહુશ: તેઓ પોતાના છોકરાનું વલણ જોઈ તેને ગમતી કન્યાનીજ માગણી કરે છે. આ માગણી પહોંચતાંવારજ કન્યા તરતજ મોટી ધામધુમ સાથે ઉંટ ઉપર બેસી વધુ થઈનેજ ત્યાં આવે છે !

વધુ પ્રસ્થાનના વરઘોડાનું વર્ણન:—ઉંટની પીઠ ઉપર એક ડાલી કસેલી હોય છે અને તેના પર એક બુરખો નાખવામાં આવે છે. આ બુરખાનું કાપડ રેશમી હોઈ તેમાં ઝીક તથા જરીયાનું ભસ્ત્ર હોય છે. વચ્ચે વચ્ચે સોનેરી જરીયાનવડે કુરાનમાંનાં વાક્યો ભરેલાં હોય છે. ભસ્ત્રમાં નાનાં નાનાં ટપકાં અથવા ટિકીઓ ચોટેલી હોય છે. તેમજ બુરખાને પણ ઠેકઠેકાણે બોરીઆ ચોઢલાં હોય છે. ઉંટના નાકપર એક સુંદર શાહમૃગના પીછાંનો તોરો લટકાવવામાં આવે છે. તેની વાકી અને ગગન ચુંબિતી ડોક મેંદીથી લાલચોળ રંગવામાં આવે છે અને તેની ચારે તરફ નાના નાના તકતા લટકાવે છે અને તેમાં સૂર્યકિરણો ચળકે છે. આ દર્પણોના તેજથી ઉંટની આંખો તદ્દન કીકી પડી જઈ કુક્ત અપારદર્શક દ્ષ્ટિક જેવી દેખાય છે ! તેના વાંકોટેડા શરીર પર છેક બરીઓપર્યંત લટકતી એક જુલ ચોટેલી હોય છે. હોદ્દામાં કન્યાસાથે તેની એકાદ સહિયર બેઠેલી હોય છે. કન્યાને સંભાળીને લઘ્ન જ્યાં માટે તેની સાથે કેટલાક પુરૂષો મોકલવામાં આવે છે. તેઓ કન્યાની આગળ પાછળનાં સાદી જુલ ચોટેલાં ઉંટો પર બેઠેલા હોય છે. તેમના ઉંટો પર કન્યાને વળાવામાં આવેલી વસ્તુ વસ્ત્ર, પાત્ર, રોકડ રકમ વગેરે—લાઘેલી હોય છે. આ વધુ પ્રસ્થાનના વરઘોડામાં છેવટે કેટલાક ઉંટદાર નગરવાસીઓ પણ હોય છે. તેઓ પોતાના ડંકા રસ્તામાં વગાડયાજ કરતા હોય છે. જોકે ડંકા બહુ

મોટા હોતા નથી પરંતુ તેમનો અવાજ કાન બહાર કરી નાખે તેવો હોય છે.

લગ્ન તથા સ્નાનાદિ વસ્તુઓ વરઘોડા:— આ પ્રમાણે કન્યા પોતાના ગામથી ઠાઠમાઠમાં વરના ગામમાં આવ્યા પછી તેનું મુસલમાની રિવાજ પ્રમાણે પૂર્વપરિચિત વરસાથે લગ્ન થાય છે. લગ્ન થયા પછી વર વાજતે ગાજતે સ્નાન કરવા સ્નાનાગાર તરફ જાય છે. આ વખતના વરઘોડા આગળ એક બે છોકરાં બહુ જુની પદ્ધતિની ડફડી વગાડતાં વગાડતાં અને તેના તાલમાં નાચતાં નાચતાં જતાં હોય છે.

બહુપત્નીકત્વ પત્નીત્યાગ વગેરે:—આરણ્યોમાં અનેક પ. ની કરવાનો નિષેધ નથી, પરંતુ શ્રીમંત શિવાય બીજા બહુપત્નીક ઘણા થોડા હોય છે. જેઓ અનેક સ્ત્રી કરે છે તેઓ નિન્દાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જોકે બહુપત્નીકત્વનો રિવાજ પડ્યો છે. છતાં આરણ્યો તેને પ્રશસ્ત ન માનતાં ઉલટો ત્રાસદાયક રિવાજ સમજે છે. સ્ત્રીત્યાગ થઈ શકે છે, પરંતુ નજીવા કારણમાટે તે કોઈ પણ કરતું નથી. વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષોના સર્વ લક્ષ કુરાનમાં કદ્યા પ્રમાણે પાળવામાં આવે છે.

આરણી સીયાતુ પ્રાણવ્ય તથા અરણી સમાજની નીતીની દૃષ્ટિ:—આરણ્યોમાં ત્રિયોનુ પ્રાણવ્ય વિશેષ હોય છે. ઘણે પ્રસંગે તેઓ સ્વેચ્છાનુરૂપ વર પસંદ કરી તેમની સાથે લગ્ન પછી અનેક પ્રકારનું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે. નાગરિક અથવા તંબુમાં રહેનારી ગ્રામ્ય વધુવરો એકમેકસાથે જુદાઅરણ્યથી વર્તવાનું લક્ષમાં ખુલ્લી રીતે વચન આપે છે. પરંતુ આગળ ઉપર એ વચનો પોથીમાંનાં રીંગણાં ના ન્યાયે બનને પક્ષ પાળે છે! સ્વવચન પાળવા પોતે અરેખર બંધાએલા છે. અથવા પોતાની પત્નીતો બંધાએલી છે, એવું આરણ્ય ગૃહસ્થ બિલકુલ સમજતો નથી! બંધે જો કોઈ પુરૂષ પોતાની પત્નીની અનીતિબદ્ધ ચિદાઈ તેને પજવવા પ્રવૃત્ત થાય તો તે લોકોથી નિન્દાય છે. તેમજ તિરસ્કાર પાત્ર બને છે! સળખ આરણ્યો પોતાની પત્નીની નીતિની ભાંજગડમાં કદી પડતાં નથી. તે બાબતમાં તેમને 'આંખ આડા કાન' કરવા પડે છે. કારણ તેમની સ્વનીતિમત્તા પણ ઠીકઠીક હોય છે! (અલોની—લગ્નવિધિ ઉત્સવ)

આરણ્યોના ધર્મ:—આરણ્યો મુસલમાની ધર્મના છે. એવી સામાન્ય માન્યતા છે. પણ ઇશમેલ (ઇસ્મએલ) ના મુજ રહેવાસીઓની જે જાત છે. તે જાતમાં મુસલમાની મહિના તથા તેમની પવિત્રતા પળાતી નથી. અરબસ્તાનની અંદર 'બડાવી' નામના જે લોક છે તેઓ મકકેજતાં મુસલમાન

યાત્રગુઓનાં મોટા શત્રુ છે. તેઓ ખુદ તુર્કી સુલતાન પાસેથી પણ ખંડણી વસૂલ કરવાનું ચુકતા નથી. તેઓ મુસલમાની ધર્મ માનતા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તેમનામાં એક ધર્મ જુનો મુર્તિ પૂજનો પ્રકાર હોય તેમ જણાય છે આ ઉપરથી મુસલમાની ધર્મનો પવિત્ર પ્રાંત જે મક્કા તથા સર્વ અરબસ્તાનનાં ખરા માલીક જે 'બડાવી' તેઓ બિલકુલ મુસલમાનજ નથી ઉલટા તે ધર્મના શત્રુ છે એમ ખુલ્લું દીસી આવે છે. (ઈ. એ. ૬. ૧૫ પા. ૩૧૨-૩૧૬)

હિન્દુસ્તાનમાં વસતા આરણ્યો:—પ્રાચીન કાલથી હિન્દુ અને આરણ્યો વચ્ચે સંબંધ ચાલતો આવેલો છે. આ સંબંધ વિશેષતઃ વ્યાપારાર્થે હતો. ઉમર બલીફનાં સમયમાં (ઈ સ. ૬૩૭) આરણ્યોની એક ટોળી થાણામાં આવી હતી પછી મહુલખ નામના સરદાર ઈ સ. ૬૬૪માં સમુદ્ર માર્ગે મુલતાન સુધી આવેલો હતો. આ પછી ૭૧૧માં મહમદ ઇસિમે સિંધ પ્રાંત પર સ્વારી કરી. તેણે સિંધનું દેવલખંદર કબજે કરી દાહર રાજા પર સ્વારી કરી; દાહર રણમાં અદ્દા ધઈ તેનું રાજ્ય આરણ્યોને ખંડણી ભરતું થયું. ઇસિમસાથે આવેલા આરણ્યોએ મુલતાન વગેરે ઠેકાણે તેમનાં વસાહતો સ્થાપ્યાં તેમની હિન્દુસાથે મૈત્રી થઈ તથાપિ કુરુષજાતના આરણ્યોએ સિંધમાંના હિન્દુઓની ઇમારતો, દેવળા વગેરે તોડી નાખી તે કાટમાલથી પોતાની નવી ઇમારતો બંધાવી.

અલિપ્તગિને ગઝનીમાં સ્થાપેલા સ્વતંત્ર રાજ્યની પૂર્વસરહદ પંજાબ પ્રાંતને અડીને હતી. તેથી પંજાબનો જ્યપાળ તથા અલિપ્તગીન વચ્ચે અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. પછી ગઝનીની ગાદીએ જ્યારે સળકતગીન આવ્યો ત્યારે રજપુત રાજસંઘ તેની હદમાં પેસી જઈ લડાઈ કરી પરંતુ સળકતગીનના જાણિતા પુત્ર મહમદે રજપુતોનો પરાજય કરી મહમદે મુલતાનપદ ધારણ કર્યું ત્યારે હિન્દુસ્તાનની સરહદ પરજ તુર્કી સ્વતંત્ર સ્થાપન થયા જેવીજ હતી. મહમદની હિન્દુસ્તાન પર સ્વારીઓ સર્વ જાણે છે ત્યારથી માંડીને આજસુધી આરણ્યો સાથે સંબંધ સતત ચાલતો ગયો, એ સર્વ ઇતિહાસમાં આપેલું છે.

મરાઠી અમલમાં આરણ્યો:—મુસલમાનો સિવાય આરણ્યો તેમજ પુરલખ્યા લોકોને મરાઠી પાયદળમાં પુકળ લેવામાં આવતા. સરદાર લોકો તેમજ શ્રીમંતો શરીર સંરક્ષણાર્થે અથવા તિજોરીના રક્ષણમાટે આરણ્ય કિંવા પરદેશી સીપાઈ રાખતા. આ પરદેશી સિપાઈઓ સ્વદેશ છોડી પારકાં મુલકમાં નાડેરી માટે આવેલા હોવાથી તથા તેમને,

ઋણાનુબંધ અહિં ન હોવાથી તેમને રાત્રિદિવસ બીજી વ્યવસાયજ ન હતો. પરદેશી લોકોને નોકરીમાં રાખવાનો ચાલ મરાઠી રાજ્યમાં એટલો વધ્યો હતો કે મરાઠા નોકરો પણ કેટલીક જોખમદાર જગ્યાઓ પર દેખાતા બંધ થયા. પ્રત્યેક શ્રીમંતને ત્યાં પહેરો આરખોજ લરે. નાના ફડનવીસ આરખોનીજ પખાલપર બાજરાવશાહીમાં મહાડ જીવ બચાવવા નાસી છૂટ્યો હતો. વડોદરામાં તો આરખોનું જોર એટલું વધી ગયું હતું કે ગાયકવાડને તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા અંગ્રેજોને અતી શ્રમ કરવો પડ્યો. ગાયકવાડ સરકારને દેવું થયું હોય તો સંસ્થાનની વસુલાતની પણ જામીનગીરી ઓછી પડતી; પરંતુ આરખ સરદારનું એક વચન બસ થતું અને 'બહાદરી' કહેતા અને તે ગાયકવાડી રાજ્યનો મહત્વનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. બીજો બાજરાવ નાસી ગયો તે વખતે ઉત્તર-હિન્દુસ્તાનમાં જે છેવટે સૈન્ય રહ્યું તેમાં આરખોજ મુખ્ય હતા. પરંતુ બાજરાવ અંગ્રેજોને શરણે થયો ત્યારે પોતાનો બાકી પગાર વસુલ કરવા તેમણે બંડ કરી તેને કેદ કર્યો અને જો જનરલ સ્મીથ વચ્ચે પડ્યો ન હોત તો આરખોએ તેનો જીવ પણ લીધો હોત ! નાગપૂરના આખાસાહેબ લોંસલેને પદબ્રષ્ટ કર્યા પછી શાંતતા ફેલાવતી વખતે ત્યાંના આરખ સૈનિકોને હાંકી કાઢતાં ઘણી મુશ્કેલી પડી. અઘાપ પણ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનો કરતાં આરખોજ સીપાઈગીરીમાં વધારે જણાય છે. (મરાઠા અને અંગ્રેજ)

જનરલ હીસ્લાપે 'સમરી ઑફ દી મરાઠા એન્ડ પેંઢારી કેપેન્સ' માં લોંસલેના સૈન્યના સીપાઈઓના વંશજોનું ઘણું સારું વર્ણન કર્યું છે. આરખો વીધે તેણે લખ્યું છે કે આ લોકો ઘણા શૂર તથા તેજસ્વી હતા. ૧૮૧૭ ના નવેમ્બરમાં તેમણે નાગપૂરની લઢાઈમાં પોતાનું વીરત્વ દેખાડ્યું હતું. આ વખતે તેમણે કેપ્ટન ડોટન સાથે આમરણ યુદ્ધ કર્યું. માલેગામમાં એક માસ પર્યંત લડી ડંકો વગાડ્યો. અમલનેરમાં તેમણે પોતાના સ્વામી તરફ વફાદાર રહી યુદ્ધ સમયે પ્રતિપક્ષીની લાંચને લાત મારી ફેંકી દીધી. અસીરગઢ સામે તેમણે અંગ્રેજો સાથે ઘણી સારી રીતે યુદ્ધ કર્યું હતું. તેમની સંખ્યા ૬૦૦૦ કરતાં કદી પણ વધી નથી.

અર્વાચી નઃ—તેમણે નાગપૂર તરફ તો સર્વ મુસલમાની રીતરિવાજો સ્વીકાર્યા છે. તેમનાં લગ્નો નીકા પદ્ધતિએ થાય છે. અને એકજ શાંતલોજન કરવામાં આવે છે. કારણ કે મહંમદની છોકરી ક્ષતિમાના લગ્નમાં એક શાંતિલોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ઘરમાં કેઈ મરી જાય તો મહંમદની આજ્ઞા...૩ બા...૨

પ્રમાણે તેઓ શોક કરતા નથી. આ લોકો બીજા સુન્ની મુસલમાનો સાથે લગ્ન કરે છે. સીતાબડીના યુદ્ધમાં તેમનો યુદ્ધનાદ 'દીન દીન મહંમદ' એવો હતો.

૧૯૧૧ માં પંજાબમાં રહેનારા ૯૬૯ આરખો પૈકી ૯૫૮ ભાવલપુર સંસ્થાનમાં હતા. તેઓ ભિખુ તથા શાદિખાન કે જેઓ અરબસ્તાનમાંથી પ્રથમ આવ્યા હતા, તેમના વંશજો છે એમ કહે છે. તેમનામાં જ્ઞાતિવિવાહ રૂઢ છે. પરંતુ નિરૂપાય સ્થિતિમાં જાટ લોકો સાથે પણ બેટી વ્યવહાર કરે છે. તેમના લગ્નના રીતરિવાજો જાટના સરખા હોય છે.

અરબી વાડમય કાવ્યો—અરબી વાડમયનો આરંભ મહંમદપૂર્વે જે આરખો હતા તેમનાં કાવ્યો તથા કથાથી થાય છે. આ કાવ્યો પ્રથમ મુખપાઠ હતાં અને પરંપરાથી મુખપાઠ રાખવામાં આવતાં. પ્રથમ અપૂર્ણ ગદ્ય હોઈ પછી ધીમે ધીમે યમક, પ્રાસ વગેરેએ પ્રવેશ કર્યો. આ કાવ્યો પ્રથમ લશ્કરી છાવણીમાં ગવાતાં અને વિષય તરીકે મૃતવીરોની સ્તુતિ અને પાછળથી કવિની પ્રશ્ન્યકથા, લેવામાં આવતા. પછીથી ધીમે ધીમે કવિતાનો વિષય સાર્વલૌકિક થતો જણાયો. એટલે કે શ્રીમંત અથવા મહાન પુરૂષની સ્તુતિ વગેરે.

મહંમદીય કાલ પૂર્વે કવિને પુષ્કળ માન મળતું. તેમનાં સ્તુતિ અને વ્યાજ્ઞેકિત એ મુખ્ય શસ્ત્રો હતાં. ઉપર કહેલા કલોદ્ભવ કાવ્યની સંહિતા આઠમાં સૈકાથી દશમા સૈકાની અંદર તૈયાર કરવામાં આવી. ત્યાંસુધી કોઈએ પણ આવી સંહિતા કરવાને પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. પૂર્વકાલીન કાવ્યનું રક્ષણ તથા એકીકરણ કરવા સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હતું? આ પૈકી પુષ્કળ વ્યાકરણ વગેરે વિષયોમાં ઉદાહરણ તરીકે આપેલાં તેમાંથી એકઠાં કરવામાં આવ્યાં. ઉપર કરેલાં કાવ્યો માત્ર શુદ્ધ સ્થિતિમાં ન મળ્યાં. વચ્ચે મહંમદી ધર્મનો પ્રસાર થવાથી આ પૈકી કેટલાકની ભૌતિક થિસ્તીમાં રૂપાંતર થયું હતું. આ રૂપાંતરનું બીજું કારણ મુખપાઠ પરંપરા પણ હોઈ શકે.

આ કાવ્યાની ભાષા મધ્ય અરબસ્તાની હતી. તેથી શહેરવાસીઓના જ્ઞાનને માટે ભાષાનો અભ્યાસ આવશ્યક હોવાથી તે ઉપર પુષ્કળ ટીકાઓ તૈયાર થઈ. આ કાલમાં ૬ મોટા કવિઓ હતા. સિવાય એક ચાહુદી તથા એક ખિસ્તી હતા.

મહંમદ આ કવિઓનો દ્રેષ કરતો હતો. કારણ તેમનું આરખોમાં પુષ્કળ વજન હતું તેમજ તેઓ પૂર્વેના ધર્મનીજ સ્તુતિ ગાતા હતા. બ્યારે આ કવિઓને મહંમદીઓ તરફથી ત્રાસ આપવામાં આવ્યો ત્યારે કેટલાક કાવ્યો પાઘડી ફેરવી મહંમદીય મતની સ્તુતિ ગાવા લાગ્યા.

મયમાં આર્યભટ્ટ પામીક તથા સાદા હોવાથી ધાર્મિક કાવ્યો સિવાય બીજી કંઈ પણ શાખામાં પ્રવેશાદન મળ્યું નહિ. પરંતુ ઉમરદ બલિક ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે જોડે મહમદી મત સંપૂર્ણ સ્વીકાર્યો હતો. છતાં આર્યભટ્ટના જુના રીતરિવાજોને તથા ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયને પૂર્ણ ટેકો આપ્યો હતો.

આ કાલમાં કવિઓના આશ્રયદાતા મુખ્યતઃ સરદાર તથા રાજાઓ જ હોવાથી કાવ્યનું સ્થળ વન મટી શહેર થવા માંડ્યું અને તેથી કાવ્યોમાં કૃત્રિમતાએ પ્રવેશ કર્યો. ધીમે ધીમે કાવ્યોમાં અધિક સ્વાતંત્રતા ફેલાતી ગઈ અને પૂર્વના નિયમો ઘસાતા બંધ સમૂહ નષ્ટ થયા. આ સમયમાં ફારસી વાઙ્મયનું પરિણામ પણ ઘણું દેખાઈ આવે છે. કવિતાનો વિષય સ્વદેશભિમાન મટી તે સ્થળે જિંદગીની સાદી બાબતો આવવા લાગી. આ પછી રપેન, સિસિલી વગેરે દેશોમાં પણ મોટા મોટા આરણ કવિઓ થઈ ગયા. સુમારે આઠમા સૈકાથી કેટલાંક કાવ્યોના સંગ્રહ થયો જણાય છે. આ સંગ્રહનાં વિવિધ કારણો હતાં. જેમકે, વ્યાકરણ દ્વારે શબ્દો-પદોના બનાવવા, રીતરિવાજોની માહિતી આપવી કિંતા કાવ્યોને ચિરકાલીન બનાવવાં છ.

યમકયુક્ત ગદ્યનો ઉપયોગ પ્રથમ મહમદે કર્યો. પરંતુ છેક ૧૦મા સૈકા સુધી તેનું કોઈએ પણ વાકરણ કર્યું નહિ. ૮મા સૈકા પછી આ વાઙ્મયના પુષ્કળ પ્રસાર થયો. તેના ઉપયોગ યુક્ત ભાષા-સંસ્કૃતમાં થયો. આજ સમયમાં વળી નૈનિક શિક્ષણ તથા સર્વસાધારણ જનોને ઉપયોગી એક વાઙ્મય તૈયાર થતું હતું. તેને 'અરણ' વાઙ્મય કહેતા. તે વાર્તા તથા કવિતાના રૂપમાં હતું. 'ઇબ્ન કુતૈબા'ના 'ઉમુલ ઉલ અબ્બાર' નામના ગ્રંથમાં આપણે રાજ્યકારભાર, યુદ્ધ, મૈત્રી, નીતિ, ઇત્યાદિ વિષયોના નામ જોઈએ છીએ. આઠમા સૈકામાં 'ઇબ્ન મુકાફા' મજદ પર્મ છોડી મલેચ્છ થયો તથા તેણે 'બિદયે' એ કહેતા પંચ તંત્રના પદ્ધતી ભાષાંતરને 'કલિલ વ દિમ્મ' નામથી અરબીમાં આણ્યું. આ ગ્રંથની ભાષા આત શુદ્ધ હોવાથી તથા લેખનશૈલી ઉત્તમ હોવાથી તે એક આદર્શ પુસ્તક ગણાય છે.

ઇતિહાસ-અરબી ભાષાનો ઇતિહાસ એટલે પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટીએ ઘેરેલી વાર્તાઓ બીજાઓને કહ્યા પછી તે પરંપરાથી ગ્રંથકાર સુધી પહોંચી તેમણે લખી મુકેલી હકીકત. આનુંજ એક બીજું સ્વરૂપ એવું હતું કે ગ્રંથકાર લિખ લિખ પ્રસંગની વિવિધ હકીકતો એકત્ર કરતો. પ્રથમ સ્વરૂપમાં કાવ્યવિષય વીરોનાં શૂર કૃત્યો તથા ઈરાન અને કાન્દહારના ખસના રાજાઓના વૈભવ હતા પરંતુ મહમદના ઉદય

તથા આરબોએ પછીથી મેળવેલ અધ્યા જગતના સ્વામિત્વે આ કાવ્ય તથા વાર્તાઓને ઘણું દિવસ-સુધી વિષય પૂરો પાડ્યો હતો. પરંતુ વાર્તાઓમાં એ તે સમયમાં પાપ ગણાતું. છતાં આવા પુષ્કળ ટાંચણો થતાં ગયાં. હાલ ઉપલબ્ધ હોનારા ઇતિહાસોમાં સર્વથી જુનો ઇતિહાસ 'ઇબ્ન ઈબક' નું મહમદનું ચરિત્ર છે. આ પુષ્કળ વિશ્વસનીય ગ્રંથ છે. તેની અસલ પ્રત ઉપલબ્ધ ન હોઈ નકલ છે (ઇબ્ન-હિષામકૃત). સર્વથી મોટો ઇતિહાસ તાબરીનો છે. આ કાલ સંબંધી કેટલીક અદ્ભુત ઐતિહાસિક કથાઓ પણ છે. આ સમયે કેટલાક બનાવટી ઇતિહાસો પણ તૈયાર થયા હતા અને તે ઉપરથી પણ કેટલીક અદ્ભુત વાર્તા અને કાવ્યો તૈયાર થયાં હતાં પરંતુ હિજરી સનના છઠા સૈકામાં આ અદ્ભુત કાવ્યો તથા વાર્તાઓ પ્રમાણ તરીકે લેવાયાથી પુષ્કળ અસત્ય વાર્તા ઇતિહાસમાં દાખલ થઈ.

ભૂગોળ:—મહમદી સંપ્રદાયના વિસ્તાર સાથે ભૂગોળનું જ્ઞાન વધતું ગઈ ૯ મા સૈકામાં પ્રથમ પુસ્તક બહાર પડ્યું. ટોલેમીની ભૂગોળના અધ્યયનથી આ વિષયના ગ્રંથોને લોકપ્રિયતા મળી. આ સિવાય જુનાં કાવ્યોમાં નિર્દેશ કરેલાં સ્થળો સંબંધી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો હતાં.

વ્યાકરણ અને શબ્દશાસ્ત્ર:—અબુલ અસ-બદ-ઉદ-દુઅલિએ ૭ મા સૈકામાં પ્રથમ અરબી વ્યાકરણ લખ્યું. પરંતુ ખરા વ્યાકરણનો આરંભ ૮ મા શતકમાં થાય છે. બલીક ઇબ્ન અહમદે પ્રથમ છંદ:શાસ્ત્રના નિયમો લખ્યા તથા એક કોશ તૈયાર કર્યો. તેના શિષ્ય સિબાવૈહિ (ઇરાણી)એ એક વ્યાકરણ લખ્યું અને તે અદ્યાપિ આદર્શ ગ્રંથ મનાય છે. આ ગ્રંથકાર બસરા તરફનો હતો. તે કુફા તરફના ગ્રંથકારો બેદુઈન લોકોની ભાષા તરફ લક્ષ આપતા તથા વ્યાકરણના નિયમ કરતાં પ્રચલિત ભાષા તરફ તેમનું વધારે લક્ષ હતું. આ પૈકી હુરન અલ રશીદના પુત્રનો શિક્ષક કિઝાઈ મુખ્ય હતો. ૪ થા સૈકામાં આ બંને સંપ્રદાયોનો અસ્ત થતો ગયો. બગદાદના ભાષાવેત્તાઓનો સંપ્રદાય આગળ આવ્યો. ૧૦ મા શતકમાં કેટલાક ઇરાની ગ્રંથકાર અરબી ભાષાનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા. એકે (હમધાની) પર્થિય શબ્દકોશ તથા બીજા એક જણે (બૈહરી) એક શબ્દકોશ (સહાહ) તૈયાર કર્યો. પરંતુ મહમદના શબ્દકોશ આ પછીથી તૈયાર થયા. 'ઇબ્ન મનઝુર'નો 'લિસાન ઉલ અરબ' નામનો ગ્રંથ ૧૨૩૨-૧૩૧૧ તથા 'મુતલ્લા ઉલ અબ્બી' ના કાબુસ નામના ગ્રંથકારે 'ફરજાબાફી' એ લખેલો 'તાઅ

ઉદ્ભવ આરંભ' નામનો ગ્રંથ, એ સર્વ પછીથી તૈયાર થયું.

શાસ્ત્રીય—પ્રથમ ગ્રીક ગ્રંથોનું ભાષાંતર થઈ અરબી શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો આરંભ થયો. આ પૈકી પુષ્કળ ગ્રંથો સિરીઅન ભાષામાંથી આવ્યા. સંસ્કૃત ભાષામાંથી પણ ઘણા ભાગ લીધેલા જણાય છે. વિશેષ કરીને જ્યોતિષશાસ્ત્ર સંસ્કૃતદ્વારા હિન્દુસ્તાનમાંથીજ આવેલું. તેમણે હિન્દુસ્તાન અને ગ્રીસ દેશોમાંથી મેળવેલા ગણિતશાસ્ત્રમાં પુષ્કળ વધારો કર્યો અને આગળ ઉપર આજ યુરોપના શિક્ષક બન્યા. આયુર્વેદનું જ્ઞાન ગલેનના ગ્રંથોદ્વારા તથા ગાંદિસપૂરમાંના વૈદ્યક સંપ્રદાયમાંથી મળ્યું. અરબી તત્ત્વવેત્તાઓમાંના ઘણાખરા વૈદ્ય હતા. એમને ખરા રસાયનશાસ્ત્રની ખબર ન હતી પરંતુ એમનું જ કિમિયાજ્ઞાન પછીથી રસાયનશાસ્ત્રની જનની થઈ. પ્રાણીશાસ્ત્રનું પણ તેમજ છે. ભૂસ્તરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન શાસ્ત્રીય ન હતું પણ વ્યાવહારિક હતું.

અરબી તત્ત્વજ્ઞાન—અરબી તત્ત્વજ્ઞાનમાં વાસ્તવિક રીતે જેતાં અરબી નામ તથા ભાષા સિવાય કંઈ નથી. આ મૂળ ગ્રીક વિચારપદ્ધતિ હોઈ તેનું આ ભાષામાં ભાષાંતર થઈ તેના ઉપર કંઈક પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિની અસર થઈ છે. જે રાજ્યો ઉદારમતવાદી હતા તેમણે તત્ત્વવેત્તાઓને વળતોવળત પ્રોત્સાહન આપ્યું; પરંતુ સાધારણતઃ લોકોનો તેમના પર વિશ્વાસ ન હતો. કલાંતરે સેમેટિક અને મહમદી પદ્ધતિમાં થએલો વિકાર નીકળી ગયો. અને પછીના સંસ્કૃત તત્ત્વવેત્તાઓએ ફક્ત એરિસ્ટોટલની પદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કર્યો.

મહમદી ધર્મની પણ એક તત્ત્વજ્ઞાનપદ્ધતિ હતી; પરંતુ એ પારમાર્થિક હતી; તેમાંથી 'કલામ' તથા 'મુતાકલિલમૂન' શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા. આ પદ્ધતિ મધ્યયુગના 'સ્કોલમેન'ની પદ્ધતિને મળતી હતી. તે તત્ત્વવેત્તાઓ પોતાના પારમાર્થિક તત્ત્વોમાં પણ આ પદ્ધતિને ઉપયોગ કરતા પછી ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનપદ્ધતિ ખલિફાની કારકીર્દીમાં જ્યારે પ્રચાર પામી ત્યારે તેઓ પોતાના તત્ત્વોને આધારભૂત ગણીને તે પદ્ધતિમાં કેટલાંક તત્ત્વો લેવા લાગ્યા.

અરબી તત્ત્વજ્ઞાનને તેના આરંભમાં (૬મા સૈકામાં) આ ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઘણો મોટો લાભ થયો. આનેજ લેટિન ભાષામાં આવવાને ૧૨ મા સૈકાસુધી સમય લાગ્યો. પ્રથમ સિરિયાના તત્ત્વવેત્તાઓએ પેલોગ્રા મતનો (પૂર્વતરક) સર્વત્ર પ્રસાર કર્યો હતો. પરંતુ 'નિજોપ્લેટોનિક' પદ્ધતિ ધીમે ધીમે પ્રચારમાં આવવાથી એરિસ્ટોટલના મતનો એટલો બધો વાયુ-વાયો કે આજ મતોને પછીથી 'ઈન્ટેલ' અર્થ,

પદ્ધતિમાં મુખ્ય સ્થાન મળ્યું. (૬ તથા ૭મું સૈકા) આ વિચારપદ્ધતિ આમજ વધતી ગઈ અને આંતે તેની પારમાર્થિક બાબત નહિ સૂંસાઈ ગઈ છેવટે એનો બાદશાહે મેસ્ટોરિયન તત્ત્વવેત્તાઓને એકેસ્સામાંથી ઇ. સ. ૪૮૬ માં ઇરાનમાં હાંકી કાઢ્યાં. અહીં તેમને સસ્સનિદ રાજ્યો આશ્રય આપ્યો. અને તેથી તેમણે 'નિસિબિસ'માં એક શાળા સ્થાપી. ગાંદીસપૂર અથવા નિશાપૂરમાં એક ગ્રીક વૈદ્યકની શાળા પ્રથમ શરૂ થઈ. અને વૈદ્યકસાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ આખા ઇરાનમાં પ્રસાર થયો. વૈદ્યકના જ્ઞાનને લીધે તેઓ સમાજમાં પુષ્કળ પૂજતા. તેથી મહમદી સંપ્રદાયના પ્રસાર પછી પણ તેઓ આ પદ્ધતિ બગદાદ તથા તેની આસપાસ ફેલાવી શક્યા. અને ટૂંક સમયમાંજ એરિસ્ટોટલનાં ગ્રંથોનું પ્રથમ સીરિયન અને પછીથી અરબી ભાષામાં ભાષાંતર થયું.

લૌકિક તત્ત્વજ્ઞાન અખ્યાસિ ખલિફાના સમયમાં પ્રસર્યું. આ રાજ્યો ઇરાન તરફના હોવાથી ઘણી ઇરાણી સંસ્કૃતિ આ સમય મહમદી સંપ્રદાયમાં પેઠી. સાધારણરીતે સમાજકરતાં આ તત્ત્વજ્ઞાનને રાજ તરફથીજ સારો આશ્રય મળતો. અને આ રાજ્યશ્રયથીજ લોભાઈને બગદાદ તથા નિશાપૂરની શાળાઓમાં વિદ્વાનો જતા.

અરબી તત્ત્વજ્ઞાનપદ્ધતિના ચાર પ્રકાર પ્રથમ લેટિન સ્કોલમેનને જાણીતા હતા. જેમકે અલકીડિઅસ, અલફરેનિઅસ, અબુસેન્ના, તથા અલ ગાઝેલની પદ્ધતિઓ. આ પૈકી અબુસેન્ના ઘણા પ્રખ્યાત થઈ ગયા.

અબુસેન્નાએ પારમાર્થિક તથા લૌકિક તત્ત્વજ્ઞાનને એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એનો સામાન્યિક ગૂઢ તત્ત્વો તરફ પદ્ધતિએ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન પુષ્કળ વળત ભૂલ ભરેલો ઠર્યો છે. ઘાશોલીએ પ્રચાર આ તેની ચૂક સ્પષ્ટ બતાવી આપી. ઘાશોલીની લૌકિક તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ વિશેષ કર્યો હોવાથી તેની દૃષ્ટિ પરમાર્થ તત્ત્વો ઉપરથી ઊઠી ગઈ. એણે લિન્નલિન્ન તત્ત્વજ્ઞાન પદ્ધતિઓનું પૃથક્કરણ કર્યું હતું. એનો (તત્ત્વજ્ઞાનોના નાશ) ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે. અહીંથીજ અરબી તત્ત્વજ્ઞાનની દુર્દશાનો આરંભ થાય છે. જનસમાજ પણ તત્ત્વવેત્તાઓને હુમલા પાળી ગણતી હતી. તેમજ તુર્કી અમલ જરમી; ઇરાનનું વર્ચસ્વ મહમદી સંપ્રદાયને લીધે આગળ ઘટ્યું અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ અંત આવ્યો. ખકીફ ગોસ્તનરુદે એક વાંચનાલય ૧૧૫૦ માં ગાળ્યું એવો ઉલ્લેખ છે. તથા ૧૧૬૨ માં એક વૈદ્યને કેદ કરી તેના પુસ્તકો સળગાવી મૂક્યાનું જણાય છે.

રૂપેનમાં પણ મહામદી અમલનીએ આવીજ જાતની પુનરાવૃત્તિ જણાય છે. માત્ર એઓના તત્વ વેત્તાઓનો યુગ અતિ દૂરો હતો. પણ તેમનું તત્વજ્ઞાન અતિ ઉચ્ચ હોઈ તેની વૃદ્ધિ પણ સપાટાબદ્ધ થઈ હતી. અંદાલુશિયા તથા કાઝોવામાં આ તત્વજ્ઞાનની શાળાઓ હતી. અબ્દે પેસ, અબુએસર તથા અબ્દેરોસ એ આ સમયના મુખ્ય તત્વવેત્તાઓ હતા. તેમાં પણ અબ્દેરોસ ઘણા પ્રખ્યાત હતો. મુસલમાને એ તેને મુકત કર્યો ત્યારે જ્યુ લોકોએ કેટલાક સમય સુધી એનાં તત્વોને આશ્રય આપ્યો. પછીથી આ તત્વો લેટીન સ્કુલમેનના હાથમાં આવ્યા. આગળ ઉપર અધ્યયનનો પ્રવાહ સૂકોતો ગયો ત્યારે ૧૨મા સદીમાં પેરિસમાં આ તત્વજ્ઞાનના ભકત નીકળ્યા. રોબર્ટ બેકન પણ આ તત્વજ્ઞાનને માનની નજરે જોતો. ૧૪મા સદીમાં જોન બેકનથોર્પ અને વાલ્ટર બર્લે અબ્દેરોસના ભકત હતા. છેવટે પડચા તથા તેની આસપાસનો પ્રદેશ આ તત્વજ્ઞાન પદ્ધતિનું કાયમનું સ્થાન થયું. પરંતુ આ સર્વ કાલ દરમિયાન આ તત્વજ્ઞાન પદ્ધતિની ઢોંગ તરીકે ગણના થતી.

આજ સમયે એરિસ્ટોટલના મૂળ ગ્રંથોનું ગ્રીક ભાષા નો લૅટિનમાં ભાષાંતર થવાથી અબ્દેરોસ ઝાંખો પડ્યો. વળી આજ સમય ચર્ચા પણ એકદમ ભગૃત થઈ. એરિસ્ટોટલના ગ્રંથ પાછળ પડ્યું પરંતુ દિન પ્રતિદિન વિચારદિશા બદલાતી જઈ તેજ મતો પ્રમાણુ થઈ બેઠા.

અરબી તત્વજ્ઞાને મુખ્યતઃ પાશ્ચિમાત્ય દેશમાં જે ડાયર્ય કર્યું તેને લીધે સ્કુલમેનને એરિસ્ટોટલ તથા તેના મૂળ ગ્રીક ગ્રંથો પર ધ્યાન આપવું પડ્યું.

આ રીતે નું શાસ્ત્ર જ્ઞાન:—પ્રાચીન આરબો જ્યોતિષ, વૈદ્યક તથા ગણિત શાસ્ત્રમાં ઘણા આગળ વધ્યા હતા. પ્રાચીન આરબોનું જ્યોતિષજ્ઞાન થેલીઝ પૂર્વેના ગ્રીકો કરતાં વધારે નાંદુ હોય. અખ્ખાસિ ખલિકાના સમયથી આરબો જ્યોતિષમાં વધારે રસ લેવા લાગ્યા. પ્રખ્યાત અલમનસુર ઉફ્ અબુબક્ર (રાબ્યારોહણ હિ. સ. ૧૨૬ ઇ. સ. ૭૫૪)ની કારકીર્દીમાં ઔદિક વિચારમાં ક્રાંતિ થવાથી શાસ્ત્રીય અભ્યાસને ઉત્તેજન મળ્યું. મનસુરજીતેજ જ્યોતિષ-શાસ્ત્રનો શોખી હતો. તેના પછી તે હરૂન અલ રશીદે તથા તેના પુત્ર મહમદ અલ અર્મીને ઉપર સંક્રમણને ઉત્તેજન આપ્યું. તેમાં વળી હરૂનના બીજા પુત્ર અલીફ અલ મામુન અબદલ્લા (રાબ્યા-રોહણ હિ. સ. ૧૮૮; ઇ. સ. ૮૧૩-૧૪) બહુ વિખ્યાત છે. એકાદિવાનો ધુરંધર પુરસ્કર્તા હતો. એના સમયથી આરબોએ સર્વ શાસ્ત્રોનો અને વિશેષ કરીને જ્યોતિષનો જડો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો.

અલમાજેસ્ટ અને અલેકઝાંડ્રામાંના ગ્રીક ગ્રંથોનું ભાષાંતર થયું. બગદાદના જ્યોતિષ શાસ્ત્રોએ વેધ લઈ ટાલેમી કરતાં અધિક બિનચુક સૂચ્ય ગ્રંથનાં કોષ્ટકો તૈયાર કર્યા. સાયન વર્ષોનું પરિમાણ તેમણે હિપાર્કસ કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ કાઢ્યું; પૃથ્વીનો આકાર ઠરાવવા માટે તેમણે મેસોપોટેમિયામાં ચામ્યોત્તર વૃત્તના એક અંશનું માપ લીધું.

અલમામુનની હયાતિમાં અને ત્યાર પછી પુષ્કળ જ્યોતિષીઓનો ઉદય થયો. એ સર્વમાં આલ-બાટેગ્નિઅસ (આલબટાની) નામથી યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ થએલો મહમદ બીન બક્ર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. એ સુમારે ઇ. સ. ૮૮૦માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોવો જોઈએ. એ સેવિયન જાતનો હતો. અને નક્ષત્રોપાસક હતો. આ સમયે બગદાદના દરબારમાં પરધર્મ-સહિષ્ણુતા હતી અને વિદ્યાને ઘણું માન મળતું. આલબાટેગ્નિઅસ શિરિયાનો મુલેદાર હોઈ તેનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર તરફ વધારે વલણ હતું. એણે ઘણું કરીને ઍટાયોક અથવા મેસોપોટેમિયામાંના રુક્કા શહેરમાં વેધ લીધો હતો.

આલબાટેગ્નિઅસે ટાલેમીની પદ્ધતિ તથા શોધમાં કેટલોક ફેરફાર કર્યો. તેમજ જાતે પણ કેટલીક શોધખોળ કરી. સ્થિર તારાઓની ગતિ-સંબંધી આલબાટે ગ્નિઅસની શોધ એના પુરોગામી કરતાં વધારે શુદ્ધ હતી. ટાલેમીના મત પ્રમાણે તેમની ગતિ એક શતકમાં ૧ અંશ છે. પરંતુ આલ-બાટેગ્નિઅસના કહેવા પ્રમાણે આ ગતિ ૭૦ અંશ હોઈ આધુનિક જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે ૭૨ અંશજ છે. ટાલેમીના વેધ સાથે તુલના કરી એણે જે ૩૬૫ દિવસ ૫ કલાક ૪૬ મી. ૨૪ સે. નું વર્ષમાપ ઠરાવ્યું તેમાં ફક્ત ૨૨ મીનીટનીજ ભૂલ હતી. આ સમયપૂર્વ ચન્દ્રોચ્ચ અચલ, કાલ્પનિક તથા નક્ષત્ર પાર છે એવી સમજણ હતી. એણે અન્ય અચલ તારા તથા આ બિન્દુ એ બેનો ફેર દર્શાવી જરા જલદ ગાંત હોય છે એમ દર્શાવ્યું. આ શોધ પ્રમાણે આજ ગાંત બીજા ગ્રંથોની પણ હોવી જોઈએ એમ તેને ભાવ્યું અને તે હાલ સત્ય ઠ્યું છે. ચન્દ્ર અને બીજા ગ્રંથો વિશેની ટાલેમીની ભૂલો તેણે સુધારી. એણે નવીન કોષ્ટકો તૈયાર કર્યા; અને તે ટાલેમી કરતાં અધીક સારાં કર્યા. 'ઝીબ-સાબી' નામના એના ગ્રંથનું લેટીન ભાષામાં રૂપાંતર થયું હતું પણ તે ઘણું અશુદ્ધ હતું. મૂળ ગ્રંથ બેટીકન ગ્રંથાલયમાં હોવો જોઈએ આ પ્રસિદ્ધ પુરૂષ હી. સ. ૧૩૭ (ઇ. સ. ૮૨૮) માં મરણ પામ્યો (વિજ્ઞાનેતીહાસ પૃ. ૨૮૦ જુઓ)

આરબ જ્યોતિષીઓએ ગ્રીકનું અનુકરણ કરી આત અદ્ય પ્રગતિ કરી એવું યુરોપમાં મનાવું. ૧૮૦૪ માં ડાલ્સિને ઇબ્નયૂનીસના અંથના કેટલાંક ભાગનું રૂપાંતર કર્યું. તેમાં અહણુ તથા અહોની યૂતિસંબંધી જે કલ્પના હતી તેથી તેા ઉલટી ઉપરની માન્યતા અધિક દૃઢ થઈ. જે. જે. સેદિલોએ ઇબ્નયૂનીસના રહેલા ભાગનું રૂપાંતર કર્યું તે સિવાય એને ઇબ્ન-શાથિરના અંથમાં એના બીજા વધારે ભાગ જડ્યા; તે પણ તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં. એમાં કેટલીક નવીન રીતો છે. અને તે સાંપ્રતની ત્રિકોણમિતિની સાથે મળતી આવે છે. ઇબ્નયૂનીસનો સમકાલીન અબલ-વેદ્દા ૧૦૦ માં સૈકામાં બગદાદમાં હતો. એના અલ્માગેસ્ટ અંથમાં સ્પર્શજ્યા તથા કેટીસ્પર્શજ્યાની સારણીઓ હોઈ તેમનો ઉપયોગ હાલના ત્રિકોણમિતિના કોષ્ટક પ્રમાણે કરાતો. આવી રીતે તેમણે ગણિત શાસ્ત્રમાં ક્રાંતિ કરી. ઉપરની શોધોથી ઉશ્કેર સેદીલોએ વધારે શોધ શરૂ કરી તેના મત પ્રમાણે ઉલુધબેગની યાદી સ્વતંત્ર હોઈ બાકીનાની કેવળ સેલોમીની નકલ હોવી જોઈએ. મેનેલાસે હિપાર્કસ પરથી અને ટોલેમીએ મેનેલાસપરથી નકલ કરી ઉપરના સેદીલોના પ્રયત્નથી પુષ્કળજ નવીન માહિતી મળી.

ગ્રીકોના શંકુચંત્ર માફક આરબોનાં ચંત્ર ઉપલબ્ધ નથી એવી સમજણ હતી. આલબાદેસ્તીઅ-સના અંથ પરથી આરબો ટોલેમીના કરતાં વિશેષ જ્ઞાતા ન હતા એમ જણાય છે. સેદિલોએ અબલ હસન અહ્લીના અંથોનું ભાષાંતર કર્યું. એમાં શંકુ ચંત્રનું અતિ ઉત્તમ વર્ણન કરેલું છે. એ ૧૩ માં સૈકામાં થઈ ગયો. એના અંથમાં આરબોની શોધ-બોળ વિશે બીજી પણ માહિતી મળે છે. વિશેષ કરીને સ્પેનમાં આરબોએ શાસ્ત્રીય વિષયમાં પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું હતું અને ત્યાનાં મુખ્ય શહેરોમાં મોટાં અધ્યાલયો હતાં.

આરબોના જ્યોતિષ અંથમાં ફલજ્યોતિષનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમણે બીજગણિતની શોધ કરી એમ કહેવાય છે. પરંતુ દશક સંખ્યાલેખન પદ્ધતિ, અન્ય ગણિતવિષયક શોધ તથા બીજગણિત તેમણે હિંદુપાસેથીજ લીધું હોવું જોઈએ. ધર્મ-યુદ્ધને લીધે પૌરસ્ત્યોની પુષ્કળ કલ્પનાઓ યુરોપમાં પ્રસરી. બગદાદના જ્યોતિષીઓએ અલેકઝાંડ્રના જ્યોતિષ-સંપ્રદાયને ઝાંખો પાડ્યો એમાં શંકા નથી. અબુલ વોદે કાદેલી વિચારપદ્ધતિથી આરબોના અંથ-સંબંધી ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ તેમની ચંત્ર-તરફ કેા ઇચ્છા પણ પૂરું લક્ષ આપ્યું નહિ.

વેધચંત્રો:—આરબો પાસે નક્ષત્રચંત્ર, પદ્માંશ-ચંત્ર (સેકસ્ટન્ટ) તથા અન્ય ચંત્રો હોઈ તેમણે ચંત્ર-

કલામાં ઘણી પ્રગતિ કરી હતી. હરૂન અલ રશીદે શાલ્મનને એક ઘડીયાળ નજર કર્યું હતું. તેમની પાસે ઘટિયંત્ર, રેતીનાં ઘડીયાળો તથા ચક્રથી ચાલતાં ઘડીયાળો હતા. હુમાયુસમાંના મોટા ઘડીયાળનું વર્ણન સિલ્વહેસ્ટ્રેક સેસીએ કર્યું છે. આરબો ધાતુનું ખગોળ તૈયાર કરતા. ઇરાની વાડ-મયનો નાશ થવાથી પ્રાચીન ઇરાની લોકોની પ્રવૃત્તિ બળવાનો માર્ગ નથી. ખલિફાની સત્તામાંથી મુકત થયા પછી ઇરાની જ્યોતિષી ઝબકવા લાગ્યા. તેમાંના એકે પંચાંગ સુધારી એક દિવસ વધાર્યો. ૧૩ મા સૈકામાં હોલગુ-ઇલેક્ખાને જ્યોતિષીઓને ઉત્તેજન આપ્યું. અને તેના પછીનો ઉલુધખાન બતે વેધ લેવામાં અતિ પ્રવીણ હતો. એણે ૧૪૭૭ માં રવિની પરમક્રાંતિ એટલે ક્રાંતિવૃત્તનું તિર્થંકત્વ માપી નોંધબુકો તૈયાર કરી. આથી અધિક શુદ્ધ નોંધબુકો ટાયકોપ્રાહીપર્યંત કોઈએ કરી ન હતી. અરબી અંથોમાં ચંત્રોસંબંધી બેજ પુસ્તકો હોઈ તેમનું રૂપાંતર સેદીલો પિતાપુત્રે કર્યું છે.

મુલ્લાફીરૂઝ અધ્યાલયમાં જ્યોતિષ, ગણિત વગેરે શીર્ષક હેઠળ ૯૩ હસ્તલિખિત અંથો છે. એમાંના ' નઝત-અલહકૈક ' નામના અંથમાં તેનો કર્તા જમશેદ બીન મસુદ અલત બીબ અલકારી ઉર્ફે ધયાસ ' તબક અલ મનાટેક ' (ક્રાંતિવૃત્તીય તબકડી) નામના ચંત્રનું વર્ણન કરે છે. નં. ૫૬ વાળા હસ્તલેખમાં પુષ્કળ માહિતી હોઈ તેમાં વિશેષ કરીને કંકણ, નક્ષત્રચંત્ર, અને શંકુનું વર્ણન છે. નં. ૭૨ વાળા હસ્તલેખનો કર્તા ઇબ્ન કાશેફ અલ-દીન મહમ્મદ કાજી હોઈ એમાં મુલાદીન-અલ-સદુવાત-વલઆઝ નામના ચંત્રનું વર્ણન છે. નં. ૨૧ સર્વમાં મહત્વનો અંથ હોઈ તેમાંનું પુષ્કળ વર્ણન હબોધ છે. પરંતુ તેમાં ચંત્રોની પ્રતિકૃતિ આપેલી છે.

આજ અંથમાં અબુલરૈહાન અલબેરૂણીનું એક તુરીય અંથ (કવાડન્ટ) હોઈ તેને લીધે ખસ્વસ્તી-કાથી ક્રાંતિવૃત્ત જે ઠેકાણે ક્ષિતિજને છેદે છે ત્યાં-સૂધીની ઊંચાઈ માપી શકાય છે. બીજા એક બુના ચંત્રવડે રવિની પરમક્રાંતિ કાઢી શકાય છે, આજ ચંત્રપરથી ઘણું કરીને સાંપ્રત લઘુભાગ માપકની (હનીઅરની) કલ્પના ઉદ્ભવી હોવી જોઈએ. સુર્યાચંદ્ર અહણુ માપવાનું એક ચંત્ર હતું. દ્વિપાદ અથવા અલરૂવયન નામના ચંત્રની મદદથી એકજ સમજ બે વેધ લઈ શકાય છે. અંશાત્મક વિભાગ પાડેલા ચંત્ર સિવાય માપવાનું પણ એક ચંત્ર હતું.

આ સિવાય આ અંથમાં [નં. ૨૧ બીજા પુષ્કળ ચંત્રોનું વર્ણન તેમજ તેમનાં ચિત્રો હોઈ તેમાં અને બુયા નામની પોલી નળીઓ વાળા એક ચંત્રનું ચિત્ર

નક્કર ત્ર પીત્તળનું બનાવતા અને તે સહેલી લાઈ ફેરવી શકાય તેવું હતું.

ઈ તિ હા સ :—અરબસ્તાન સેમાઈટ લોકનું વસતિસ્થાન હતું એવું કહેવાય છે; પરંતુ આ ખાખતમાં ખાત્રી લાયક પુરાવો મળતો નથી. અરબસ્તાનનો ખરો ઇતિહાસ દેશમાં જાતીજાતીવચ્ચે અતઃકલહ શરૂ થયો ત્યારથી લખાએલો છે.

૧૬ માં સૈકા સુધી અરબોની દંતકથાજ અરબસ્તાનના પુરાતન ઇતિહાસનું સાધન હતું. પરંતુ ઉપરના સૈકામાં પુષ્કળ શિલાલેખ જડવાથી ઈ.સ. પૂર્વે દશ અથવા તેથી અધિક સૈકાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થયો છે.

આ શિલાલેખો પરથી એવું અનુમાન કાઢવામાં આવ્યું છે કે તે સમયે મૈન, સાબ, હાદ્રમત અને કતબજી એમાં થોડાંક સંસ્કૃત રાષ્ટ્રો હતાં. તે પૈકી છેલ્લાં બે રાષ્ટ્રોની માહિતી વિશેષ જપલખા નથી, માત્ર હાદ્રમત રાષ્ટ્ર ઈ.સ. ૩૦૦ ની લગભગમાં ઇથીઓપિન લોકોએ જીત્યું. એટલીજ માહિતી મળે છે.

સાબિયન રાષ્ટ્રમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૧૧૫ વર્ષ સુધી એબીયન રાજા રાજ્ય કરતા હતા. પછીથી હિમિઅરાઈટ જાતના લોક ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. હિંદુસ્તાન અને ઇજીપ્ત વચ્ચેનો વેપાર આ રાષ્ટ્ર દ્વારાજ થતો હોવાથી એ રાષ્ટ્ર તે સમયમાં સમૃદ્ધ બન્યું હતું. પરંતુ ટાલેમી રાજાએ અલેક્ઝાંડ્રિયા સુધી જમીનમાર્ગ શોધી કાઢવાથી આ દેશનો વેપાર બંધ થયો અને પુષ્કળ આબીયન લોકો દેશછોડી ચાલી ગયાં.

મિનાઈનું રાજ્ય દક્ષિણ અરબસ્તાનમાંના જાફ સુધી પસરેલું હતું. આ રાજ્યમાં લગભગ ૨૫ રાજા થઈ ગયા એવું શિલાલેખ પરથી જણાય છે. એ ઉપરથી આ રાજ્ય ઘણું પુરાતન હોવું જોઈએ એમ ધરાય છે. કંનો, મૈન અને યાથિલ એ એનાં મુખ્ય શહેરો હતાં.

ઉપર આપણે જોયું કે ઈ.સ. પૂર્વે સુમારે ૧૧૫માં સાબિયન લોકોની દક્ષિણ અરબસ્તાન પરની સત્તા હિમિઅરાઈટ લોકોને હાથ ગઈ. આજ સમયે કતબનિયા રાષ્ટ્રનો પણ લય થયો. હિમિઅરાઈટ રાજાએ સાબા અને રૈદાન રાષ્ટ્રના રાજા તરીકે નામ ધારણ કર્યું. તેમનામાં ૨૬ રાજા થઈ ગયા એમ જણાય છે. એમના સમયમાં રોમન લોકોએ અરબસ્તાન પર સ્વારી કરી પરંતુ તેમના સૈન્યનો રણમાં નાશ થયો. પછીથી આફ્રિકાના કિનારા પર જે એબિસિનીયન લોક ગયાં હતાં તે પાછાં વળ્યાં તથા અરબસ્તાનમાં રહી તેમનું વર્ચસ્વ વધારી ઈ.સ. ૩૦૦ની લગભગમાં હિમિઅરાઈટ રાજાઓને જમીનહોસ્ત કરી તેમણે

ગાદી કબજે કરી અને સાબા, રૈદાન, હાદ્રમત અને દોમન રાષ્ટ્રના રાજા એવું નામ ધારણ કર્યું. પરંતુ હિમિઅરાઈટ લોકોએ જ્યુ ધર્મના અનુયાયી બની પુનઃ પોતાનો રાજા ગાદીપર બેસાડ્યો. હિમિઅરાઈટ અને એબિસિનીયન લોકો વચ્ચેનું યુદ્ધ એટલે જ્યુ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ વચ્ચેનું યુદ્ધ. અને તેથીજ ખ્રિસ્તાનુયાયી રાષ્ટ્રોની મદદ લઈ એબિસિનીયન લોકો વિજયી થયા. પરંતુ તરતજ ઈ.સ. ૫૭૫માં ઇરાનના રાજાની મદદથી યેમેનમાં જ્યુ ધર્મના અનુયાયીઓએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ઉપરનાં રાષ્ટ્રો સિવાય હીરા, ધસાન, અને કિંડા એ ત્રણ બળવાન રાષ્ટ્રો હતાં. હીરામાં લખમીદ નામનું કુટુંબ ઈ.સ. ૬૦૨ સુધી રાજ્ય કરતું હતું. પરંતુ આ રાષ્ટ્ર સ્વતંત્ર ન હોઈ ઇરાનની હુકમત નીચે હતું. ઈ.સ. ૬૦૨ પછી આ કુટુંબ નષ્ટ થવાથી ઇરાન તરફથી એક ગવર્નર નિમવામાં આવ્યો.

ધસાન સંસ્થાન અરબસ્તાનના વાયવ્યખૂણામાં આવેલું હોઈ ફરનિદ નામનું કુટુંબ તેમાં રાજ્ય કરતું હતું. આ કુટુંબને રોમ સાથે મિત્રાચારી હોવાથી ઇરાન કિંવા હીરા રાષ્ટ્ર સાથે તેનું સતત યુદ્ધ ચાલુ હતું. પરંતુ ૫૮૩માં ધસનીદ રાજ્યના કંકડા થઈ જઈ કેટલોક લાગ ઇરાન અને કેટલોક રોમની સત્તાનીચે આવ્યો. સુમારે ૫ માં સૈકામાં કિંડા નામના રાષ્ટ્રનો ઉદય થયો. એ રાષ્ટ્ર યેમેનના રાજાની સત્તામાં હતો. આ રાષ્ટ્રે એક સમયે તો હીરા રાષ્ટ્ર પર પણ સત્તા મેળવી હતી.

ઉપરનાં રાષ્ટ્રો સિવાય ઈ.સ. ના સુમારે ૬૬૩ સૈકામાં બેહરીન, આમન, બુલન્દ, અને હેબજ એવાં નાનાં મોટાં રાષ્ટ્રો હતાં. મહંમદ અને ખિલાફતને ઇતિહાસ જૂદો આપેલો છે.

આદિ બહીકા પછી ઉમરુદ કુટુંબનાં લોકો ખલિકા કહેવડાવવા લાગ્યા. એમની કારકીર્દીની શરૂઆતને વર્ષે અશાન્તિ નાશ કરવામાં ગયાં. આ કુટુંબના ખારિજિત લોકો મુખ્ય શત્રુ હતા, અહલીએ ૬૫૮માં તેમને હણ્યા; પરંતુ આ સમયે પુષ્કળ લોકો નાસ્તી ગયાં અને સર્વાત્ર અશાન્તિ ફેલાઈ. અહલીના મરણ સમયે તેના હસન અને હુસેન નામના બે પુત્ર હતા. પરંતુ હુસેને યાઝિદને ખલિકા કબૂલ ન કર્યાથી ૬૮૦માં કર્મેલામાં તેને મારી નાખવામાં આવ્યો. તેથી અબ્દલ્લા હુસેનના કુટુંબ તરફથી યાઝિદ ઉપર વેર લેવા તૈયાર થયો. યુદ્ધ શરૂ થયું અને મક્કા તથા મદિનાના પવિત્ર સ્થાનમાં યાઝિદે ઘેરો ઘાડ્યો. પરંતુ થોડાક સમયમાં તેનું મરણ થવાથી, અબ્દલ્લા અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત તથા સિરિયાના કેટલાક ભાગમાં ખલિકા તરીકે મનાયો.

પરંતુ ખારિજિત લોકોના અગ્રણી અબદુલ મલેક તરફથી ૯૦૨ માં અબદુલ્લાને મારી નાખવામાં આવ્યો. ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ હુસ પ્રાય છે.

ત્યાર પછી અબ્બાસી કુટુંબનો ઉદય થયો. તેમની હમા સૈફા સુધી કારકીદી હતી. પરંતુ એક પણ અરબસ્તાનને માટે મહત્વનો બનાવ આ સમયમાં થયો નથી.

ઈ. સ. ૧૦૦૦ પૂર્વે ઓમન રાષ્ટ્ર ખલિફાની સત્તા ઉખેડી નાખી સ્વતંત્ર થયું હતું. ત્યાર પછી એક સૈફા સુધી ઇમામ લોકો રાજ્ય કરતાં હતાં. પછી બાનીનેલાન નામનું કુટુંબ ૧૧૫૪થી ૧૪૦૬ સુધી અધિકાર પર હતું. હરમિયાન ૧૪૩૫માં બાનીનેલાન વંશ વિરૂદ્ધ બંડ થઈ ઇમામી કારકીદી શરૂ થઈ. ૧૫૦૮માં પોર્ટુગીઝ લોકોએ ઓમનના પૂર્વ કિનારા પરનો પુષ્કળ ભાગ કબજે કર્યો. પરંતુ ૧૬૨૪ માં એક નવીન કુટુંબનો ઉદય થવાથી પોર્ટુગીઝ લોકોનું વર્ચસ્વ ઓખું પડ્યું. તથા ૧૬૫૧માં પોર્ટુગીઝોને મસ્કેત છોડવું પડ્યું.

અરબસ્તાનનો અવાચીન ઇતિહાસ વાહાળી અળવળથી શરૂ થાય છે. આ અળવળનો પ્રવર્તક મહમદ ઈબ અબદુલ વહાલ હતો. મુસલમાની લોકોની ગેરસમજૂતી અને તેથી ઉદ્ભવતાં દુષ્પરિણામ દૂર કરવા અબદુલે આ પ્રયત્ન કર્યો હતો. ૧૭૪૨ માં હરૈયાના શેખ મહમદ સૈદ અબદુલને અનુયાયી થયો. અને ૧૭૬૫ સુધી નેજદ અને એલહાસમા તેણે તરવારના ગળે નવીન ધર્મની સ્થાપના કરી. ૧૭૬૫ માં તેનો પુત્ર અબદુલ અઝીઝ ગાદીપર આવ્યો. તેણે પણ તેના બાપનો કકકો ઘુટવા માંડ્યો હોવાથી તુર્કસ્થાનનો સુલતાન પણ તેનો વેરી થયો. પરંતુ અઝીઝ આગળ સુલતાનનું કંઈ વળ્યું નહિ. આથી વાહળીનું ભેર પુષ્કળ વધી જઈ સારો અરબસ્તાન સર કરવામાં આવ્યો. ૧૮૦૨ માં અઝીઝ મરણ પામ્યો. તથા તેનો પુત્ર સૈદ અમીર થયો. પરંતુ દેવળો તોડવાં, લોકોને કપટ કરવું ઇત્યાદિ ઘોર કૃત્યોથી લોકોના તથા અન્ય રાષ્ટ્રોના મનમાં દેવાણિ ઉત્પન્ન થઈ અમીર વંશનો નાશ કરવા ઇચ્છા ઉદભવી. આમાં તુર્કસ્થાન પણ સામેલ થયું. પરંતુ આ સમયે તુર્કસ્થાન યુરોપની ભાંજગડમાં ગુથાએલું હોવાથી ઇજ્જતના પાશા મહમદઅલીને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. તેજ પ્રમાણે ૧૮૧૧ માં મહમદઅલીના પુત્ર તસ્મન-પાશાએ સૈદ પર હુલ્લો કર્યો. પરંતુ સૈદ આગળ તેનું કંઈ ન ચાલવાથી મહમદઅલી બાતે ત્યાં આવ્યો. પણ વ્યર્થ. ૧૮૧૪ માં સૈદના મરણ પછી તેના પુત્ર અબદુલ્લાએ કરારનામું કર્યું. પરંતુ

ઈજ્જતનું સૈન્ય જતા રહ્યા પછી તેણે તે કરારનામું નાકબૂલ કર્યું. ફરીથી ૧૮૧૮ માં સૈન્ય અબદુલ્લા શરણે આવ્યો અને તેનો કેસ્ટાન્ટનોપલમાં વધ કરવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં અબદુલ્લાના પુત્ર તુકીએ ઇજ્જતનું સ્વામિત્વ સ્વીકારી, તથા બંડણી આપી ૧૦ વર્ષની અંદર પોતાનું રાજ્યબંધારણ મજબૂત બનાવ્યું. ૧૮૩૪ માં તેનું બૂન થયું તથા તેનો પુત્ર ફેસલ અમીર થયો. પરંતુ ૧૮૩૬ માં તેણે બંડણી આપવાની ના પાડવાથી તેને પકડીને કેરોમાં રાખવામાં આવ્યો. કેટલાક સમય પછી તુર્કસ્થાન તથા ઇજ્જત વચ્ચે રાજકીય ભાંજગડ ઉપસ્થિત થઈ અરબસ્તાન તરફ દુર્લક્ષ્ય થતું ગયું. આ સંધિનો લાલ લઈ ફેસલ ૧૮૪૨ માં નાસી આવ્યો. અને ઓમન તથા યેમેન સિવાય આખા અરબસ્તાને તેને અમીર તરીકે સ્વીકાર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં એલહાસની સ્વારીમાં ફેસલ સાથે શામરવંશજ અબદુલ્લા નામનો એક ગૃહસ્થ હતો. પોતાના બાપનું બૂન કરનાર મશારને પકડવામાં અબદુલ્લાએ ફેસલને મદદ કરી હોવાથી ફેસલે અબદુલ્લાને જેબેલ શામરનો ગવર્નર બનાવ્યો. પરંતુ ફેસલને કેરોમાં પકડી લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યારે અબદુલ્લાએ પોતાની સત્તા વધારી. ૧૮૪૩માં અબદુલ્લાનો પુત્ર તલાલ ગાદીપર આવ્યો. એ ઘણો ખટપટી અને મતલબી હોવાથી તેણે બીજાને સંશય ન આવે તેવી રીતે રાજ્યની મજબૂતી, પ્રગતિ તથા વૃદ્ધિ કરી. એજ પ્રમાણે તેણે ઇજ્જત સાથે પણ સંબંધ બાંધ્યો હતો.

તલાલ પછી તેનો ભાઈ મતાબ ૧૮૬૮ માં ગાદી પર આવ્યો. પરંતુ તેનો ટૂંક સમયમાં જ મારી નાખવામાં આવવાથી તેને ભત્રિજે બંદ અમીર થયો. તેની પછી થોડાકજ સમયમાં અબદુલ્લાનો ત્રીજો પુત્ર મહમદ અમીર થયો. કેટલાક કારણસર ફેસલના વંશજ અને મહમદ વચ્ચે લડાઈ થઈ અને તેમાં મહમદ વીજ્ય થયો. આ વિજયથી મહમદ, ઉત્તર અને મધ્ય અરબસ્તાનનો ૧૮૯૧ માં સ્વામી થયો.

૧૮૯૭ માં મહમદનો ભત્રીજો અબદુલ અઝીઝ ગાદીપર આવ્યો. એની કારકીદીમાં કુવેતમાં એક નવોજ સંઘ ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રાંતના બંદરે તુર્કસ્થાનની આંખમાં ઘણા વખતથી ખુશ્તાં હતાં. પરંતુ યોગ્ય સમયે કુવેતના શેખ મુબારકે અંગ્રેજોની સહાય મેળવી હોવાથી તુર્કસ્થાનની આશા ફાગટ ગઈ. અને ૧૯૦૩ માં કુવેતમાંના અંગ્રેજો રાજ ગણાવા માંડ્યા.

આ આશાભંગ થવાથી તુર્કસ્થાને પોતે નહિ તે બીજા મારફત પણ પોતાનો દાવ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આ દાવમાં પણ તુર્કસ્થાનને યશ મળ્યો નહિ. અને સલાહ કરવી પડી.

યુરોપીય વર્ચસ્વનો ઇતિહાસ :— પ્રથમ પોર્ટુગીઝ લોક અરબસ્થાનમાં આવ્યા. ૧૫૦૬ માં તેમણે હોર્મઝનુ થાણું લીધું. પછીથી ૧૬૫૦ માં મસ્કત શહેર લીધું. પોર્ટુગીઝો પછી ઓમનમાં ઇરાનનું વર્ચસ્વ હતું. પછી ૧૭૫૯ માં ધક્કરી વંશના અહમદ ઇબ્ન સમ્યદે ઇરાની લોકોને હાંકી કાઢ્યાં. તદ્દનંતર ૧૭૯૮ માં તેનો પુત્ર ઓમનની ગાદી પર આવ્યો. એના માથાળુ સ્વભાવ અને સાત્ત્વિક ધોરણથી રાજ્યભંધારણ દૃઢ થઇ પુષ્કળ વિસ્તાર પામ્યું. તેના સહાયકો અંગ્રેજો હતા.

૧૮૫૬ માં એના મરણ પછી તેના પુત્રો માંહે માંહે ગાદી વિશે લડી પડ્યા. છેવટે અંગ્રેજોની મદદથી યુવેની વિજયી થયો, તથા ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે કરાર થઈ ઓમનના સુલતાનની સ્વતંત્રતા પ્રસ્થાપિત થઈ. ૧૮૬૬ માં તેના મરણ પછી તેના પુત્ર સમ્યદ તુર્કીએ ૧૮૮૮ સુધી ગાદી સંભાળી. પછી સૈયદનો પુત્ર ફીસલ ગાદી પર આવ્યો. અંગ્રેજોની સંમતિ સિવાય એ પરરાષ્ટ્રીય કારભાર કરે નહિ તેથી એને હિન્દુસ્થાનની તિબેરીમાંથી ખંડણી આપવામાં આવતી.

૧૮૩૯ માં અંગ્રેજોએ એડન લીધું. ૧૮૫૭માં પેરીમ બેટ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યો. તુર્કસ્થાન અને અંગ્રેજોની અરબસ્થાનની સરહદ નક્કી કરવા માટે એક મંડળ યોજાયું તથા ૧૯૦૫ ના રિપોર્ટ પ્રમાણે દક્ષિણ અરબસ્થાનનો ઘણો ખર્ચ ભાગ અંગ્રેજોની સત્તા હેઠળ આવ્યો.

હેબઝ અને ચેમેન પ્રાંતો તુર્કસ્થાનના તાબામાં હતા. ચેમેનમાં સુમારે ૧૯૦૪ માં ખંડ ઉપસ્થિત થયું હતું. પણ જલદીજ તુર્કી સિપાઇઓએ તેને ખેંસાડી લીધું.

તાજે ઇતિહાસ :—જગદવ્યાપી યુદ્ધ પહેલાં ખલિફા તરીકે સુલતાનની ધાર્મિક સત્તા હોવાથી અરબસ્થાન ઓટોમન સામ્રાજ્યનો એક ભાગ ગણાતો. તથાપિ વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે અરબસ્થાનમાં પુષ્કળ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો હતા; અને તે પૈકી કેટલાંક ખલિફાની સર્વોપરી સત્તા અંશતઃ માન્ય કરતાં. બીજાં કેટલાંક ખ્રિસ્તી સંરક્ષણ હેઠળ આવ્યાં હતાં. તુર્કોનો પ્રત્યક્ષ અમલ હેબઝ પ્રાંત, મક્કા, મદીના એ પવિત્ર શહેરો અસીર તથા ચેમેન પ્રાંતોનાં કેટલાંક શહેરો, તથા બંદરો વગેરે ભાગો પર માત્ર હતો. હેબઝ રેલ્વે તુર્કોની અરબસ્થાનમાં

સત્તા દૃઢ ખેસાડવામાટેજ બાંધવામાં આવી હતી. પણ આ લાઇન ૩ ભાગ પરજ હતી અને તેટલી પણ તુર્કો સુવ્યવસ્થાપણે ચલાવી શક્યા નહીં. તેમજ બાકીનો ભાગ પણ તેઓ સુધારી શક્યા નહીં. જગદવ્યાપી યુદ્ધ પછી તુર્કોની અરબસ્થાનપરની સત્તા તદ્દન નાબૂદ થઈ અને ૧૯૨૧માં સ્વાયત્ત રાજ્યકર્તા પ્રસ્થાપિત થયા છે:—હેબઝનો રાબ્બ, નેજદ તથા એલહાસનો અમીર, જેબેલશામરનો અમીર અસિરમાંના સાબિયાનો સંસ્થાનિક, ચેમેનનો ઇમામ, ઓમનમાંના મસુતનો સુલતાન, હાદ્રામૌતનો સુલતાન, કુવૈતનો શેખ, કવાતારનો શેખ વગેરે.

હેબઝનું રાજ્ય:—મહાન યુદ્ધ સમયે જર્મન પક્ષે, તુર્કસ્થાન માટેજ ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યુ છે, એવો પલિતો અરબી મુસલમાનોમાં સળગાવ્યો હોવાથી ગ્રેટ બ્રિટન તથા મિત્રરાજ્યોને અરબસ્થાનમાં પુષ્કળ સંકટોમાંથી પ્રસાર થવું પડ્યું હતું. રાતો સમુદ્ર તુર્કોના તાબામાં જાય તો પૂર્વ તરફની આવજા માટે સુવેઝનો માર્ગ બંધ થાય એવી બીક લાગવાથી ગ્રેટ બ્રિટને મક્કાના શેરિફ તરફ લક્ષ દોર્યું. શેરિફનું ધાર્મિક વજન વધારે હોવાથી તે જો આ ધર્મયુદ્ધ નથી એમ જાહેર કરી યુદ્ધમાં પડવા મનાઈ હુકમ ફેરવે તો અરબી મુસલમાન માને એવું અંગ્રેજોનું ધારવું હતું. તેમજ એ મક્કાના શેરીફ કે જે અમીરને પણ હેબઝની ઓટોમન સત્તામાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં મક્કાના આ શેરીફ હુસેને ખંડ કરી સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા મિત્રરાજ્યોને જાહેર કરી. તેથી મિત્રરાજ્યોએ તેને દ્રવ્ય તથા હાડગોળો વગેરે યુદ્ધ સામગ્રી પૂરી પાડવા કબુલ્યું. ૧૯૧૬ માં શેરીફે ખંડ કરી પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું કાઢ્યું. તુર્કીપાસે તેની વિરૂદ્ધ મોકલવા મોટું વધારાનું સૈન્ય ન હોવાથી શેરીફને આસપાસના પુષ્કળ સંસ્થાનિકોએ, ‘આરબોના સુલતાન’ તરીકે સ્વીકાર્યો. પછી તરતજ તેણે ‘હેબઝના રાબ્બની’ પદવી ધારણ કરી; અને તેને ગ્રેટ બ્રિટન, ફ્રાન્સ તથા ઇટાલીએ અનુમોદન આપ્યું. યુદ્ધ સમાપ્તિ પછીની તદ્દપરિવર્તમાં હેબઝના રાબ્બનો સ્વતંત્ર પ્રતિનિધી પણ લેવામાં આવ્યો; તથા ૧૯૨૦ માં રાષ્ટ્રસંઘમાં હેબઝના રાજ્યને પ્રતિનિધિત્વનો હક મળ્યો. તુર્કસ્થાન સાથેના કરારમાં તુર્કોએ અરબસ્થાન પરની સર્વ સત્તા છોડી દીધી.

૧૯૨૦ માં હેબઝના હુસેન રાબ્બનો નેજદના અમીરસાથે સરહદ બાબત તટો થઈ લડાઈઓ પણ થઈ. અને ૧૯૨૧ સુધી પણ તેનો નિકાલ થયો ન હતો.

અરબ અરબસ્તાનમાંનાં રાજ્યો:-મધ્ય ભાગમાં નેજદ (રાજધાની રિયાધ) તથા જેઝેલ શામર (રાજધાની હેલ), એ બે રાજ્યો છે. નેજદના અમીર રાજ્યે ૧૯૧૪માં બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતાનો કરાર કર્યો અને તે યુદ્ધમાં છેવટ સુધી પાળ્યો. તેથી વિરુદ્ધ, જેઝેલ શામરનો અમીર તુકેઈને મળી ગયો હતો. તેથી આ બન્ને અમીરો વચ્ચે લડાઈઓ થઈ. તેમાં યશસ્વી થઈ નેજદના અમીરે મધ્ય અરબસ્તાનમાં પૂર્ણપણે પોતાની સત્તા સ્થાપી. નેજદનો અમીર હેઝાઝના રાજાની કોઈપણ ધામધંક યા રાજકીય સત્તા માન્ય કરતો નથી.

‘જેઝેલ શામર’ ના અમીરે ગયા મહાન વિગ્રહમાં તુકેઈને મળી તેમને ઉટવગેરેની પુષ્કળ મદદ કરી, પણ આ યુદ્ધમાં આગળ પર તેની સત્તા આર્થિક તેમજ પ્રદેશ દૃષ્ટિએ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ.

અસુર:-આ રાજ્યની સરહદ અઘાપિ નક્કી કરેલી નથી. છતાં સાધારણ પછે હેઝાઝ તથા ચેમેનની વચ્ચે આ પ્રદેશ આવેલો છે. અને પૂર્વે નેજદનું રાજ્ય છે. એના ઉચ્ચ તથા નીચાણના પ્રદેશ એવા બે ભાગ હોઈ આ બે ભાગના લોકોમાં રાજકીય તથા સામાજિક લેઠ અતિ તીવ્ર છે. અત્રેના લોકો સ્થાયિ વસનારા છે. કારણ આ મુલક ખેતીને માટે સગવડવાળો હોવાથી ભટકતા ફરવાની જરૂર રહેતી નથી. અત્રે ઘણાખરા સુન્ની મુસલમાનો છે તથા કેટલાક વહાણી પંથી પણ મળી આવે છે. ગત મહાન વિગ્રહ પૂર્વે આ પ્રાંત પર એંગ્લો સત્તા કોઈની પણ ન હતી. કેટલોક ભાગ તુકેઈનો, કેટલોક મક્કાના શેરીફનો, કેટલોક આબુ અરિશના ઇફ્રિસીનો, તો કેટલાક પર ભટકતા ટોળાનો અમલ હતો. પણ સર્વ પ્રાંતો પર તુકેઈની આધિપત્ય કહેવાતી. ગત મહાન યુદ્ધ આવતું હતું તે સમયે ઇફ્રિસી સમ્રાટ મહંમદની ઇચ્છા તુકેઈ અમલ નષ્ટ કરી પોતાનું વર્ચસ્વ સર્વ પ્રાંતો પર સ્થાપવાની હોવાથી, તેણે તુકેઈ વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી એડનના બ્રિટિશ રસીડન્ટ સાથે ૧૯૧૫ માં મે માસમાં કરાર કર્યો તથા મિત્ર રાજ્યો પાસેથી યુદ્ધ સામગ્રીની મદદ મેળવી. તથાપિ તે પોતાના સત્તા ઘણી થોડીજ ચંચારી શક્યો. ચેમેનના ઇમામસાથે તેને વેર હોવાથી એના તરફથી હુલો થવાની ખીક એને હુમ્મશાં હતી. યુદ્ધોત્તર કાળમાં (૧૯૨૧ માં પણ) આ રાજ્યની સીમા નક્કી કરેલી નથી.

ચેમેન:-અસુર પ્રમાણેજ ગાદિ પણ ઉચ્ચ તથા સપાટ પ્રદેશના લોકોમાં ધામધંક અને વંશપર પરાગત મોટો તીવ્ર લેઠ છે. ઉચ્ચ પ્રદેશના લોકો શિયા પંથી હોઈ તિહમ તરફના શક્તિ પંથના શા... ૪ ભા... ૨

છે. તેવીજ રીતે કેટલાક તુકેઈ રાજકીય સત્તા માને છે, તો કોઈ ઇમામની સત્તા માને છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં યહ્ય ઇબ્ન મહંમદ સત્તા ધીશ થયા પછી તેણે તુકેઈ સત્તા વિરુદ્ધ બંડ ક્યું. ઉભય પક્ષમાં પુષ્કળ વિરોધ ચાલુ હોઈ છેવટે ૧૯૧૩ માં સલાહ થઈ. તથા બાદશાહી કરમાનથી ઇમામની અસુરથી એડન સુધીના સર્વ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર સત્તા માન્ય કરવામાં આવી. બાગતિક યુદ્ધ શરૂ થયા પછી ૧૯૧૫ માં તેમણે પોતાની સહતુ ભૂતે તુકેઈને ખતાવી. પણ યુદ્ધમાં એણે પ્રત્યક્ષ ભાગ લીધો નહિ. યુદ્ધ સમાપ્ત થયા પછી ૧૯૨૮માં બ્રિટિશ હિંદી સૈન્યે હોદીદા બંદરે છાવણી નાખી તથા ઇમામ સાથે મિત્રતાનો કરાર કરાવવાની ખટપટ શરૂ થઈ. પરંતુ ૧૯૨૧ સુધી આ પ્રયત્નનું કંઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપ્યું નથી.

ઈરાની અખાત પરનાં સંસ્થાનો:-આ સર્વ હવે બ્રિટિશ અમલ હેઠળ ગમેલ હોઈ તેમનો પરરાષ્ટ્રીય રાજકારભાર બ્રિટિશોના હાથમાં છે. અંતર્ગત કારભારની સત્તા મિત્રતા બળવ વાની શરતેજ તેમને બ્રિટિશ સરકારે સોંપેલી છે આ સંસ્થાનો ઓમન, હુશિઅલ ઓમન, એલ કાટર, બહરીન તથા કુવૈત છે. ૧૯૨૧ માં બ્રિટિશ સત્તાના તાબાનો અરબી પ્રદેશ તથા એડનનો કારભાર વસાહત ખાતેને સોંપેલો હોઈ હેઝાઝની વ્યવસ્થા માત્ર પરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના સ્ટેટ સેક્રેટરી પાસે રાખવાનું બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ થી લિજા લિજા અરબી સંસ્થાનોને સુસંગઠિત બનાવી અરબસ્તાનને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર કરવાની ચળવળ ચાલુ છે. ૧૯૨૧ ના ઑગષ્ટમાં અમીર ફૈસલના ઇરાકના રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યા. વહાણી ટોળાના પ્રમુખ અમીર ઇબ્ન સાઉદને, બ્રિટિશ સરકાર શાંતતા તથા સુવ્યવસ્થા રાખવા બદલ મદદ તરીકે વાર્ષિક ૬૦,૦૦૦ પાઉં આપે છે, અને અજ ૧૯૨૨ના ઑગષ્ટથી મધ્યવર્તી અરબી સંસ્થાન મે તમા સુલતાન તરીકે રાજ્ય કરતો હોઈ તેણે ફૈસલ રાજાની સાથે મિત્રતા પાળવા જાહેર ક્યું છે. ૧૯૨૨ ના ડિસેમ્બરમાં માકિયસ કઝેને તુકેઈસ્તાનની સત્તામાંથી આરગોને મુક્ત કરી સ્વતંત્ર બનાવવાની બ્રિટનની ઇચ્છા જાહેર કરી. ૧૯૨૩ ની ફેબ્રુઆરી માં અંગેર સરકારે હેઝાઝનો હુસેન રાજા સર્વ આરબ રાષ્ટ્રોનો અધિપતિ છે એમ જાહેર ક્યું. અને હેઝાઝ સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન અને જેમે પારોમેયા સ્વતંત્ર છે એમ કબુલ્લું (૧૯૨૩ માર્ચ) મુખ્ય આરબ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિ લંડનમાં એકઠા થયા, અને તેમણે

સીરિયા, પેલેસ્ટાઇન, ઇરાક, હેબઝ, ચેમેન, અસુર, નેજદ તથા મસ્કત, એ સર્વનો મળી એક સંયુક્ત સંસ્થાનત્રય (ગ્રેટ આરબ કોન્ફીડરેશન) બનાવવાની સૂચના કરી. બ્રિટને ટ્રાન્સજોર્ડાનીયાનું સ્વાતંત્ર્ય કબુલ્યું. પણ તેનો પેલેસ્ટાઇનના અરબી પ્રદેશમાં સમાવેશ થતો નથી એમ જાહેર કર્યું. ૧૯૨૩ ના જૂન માસમાં જહામાં પેલેસ્ટાઇનની આરબ કોંગ્રેસ એંગ્લો-આરબ કરારનામાંનો પેલેસ્ટાઇન સંબંધનો કરાર અમાન્ય કર્યો. એંગ્લો-આરબ તહનાતનામા પ્રમાણે આરબોનું સ્વાતંત્ર્ય કબુલ કરવામાં આવ્યું. સપ્ટેમ્બર માસમાં હેબઝના રાજાએ પેલેસ્ટાઇનમાં રાષ્ટ્રીય સનદશીર સરકાર સ્થાપવાનું કબુલ કર્યું. ૧૯૨૩ ની સપ્ટેમ્બરમાં ટ્રાન્સજોર્ડાનીયામાં અમીર અબ્દુલ્લા વિરૂદ્ધ બંડ થયું પણ તેને અસુર સૈન્યે ટૂંક સમયમાં ખેસાડી દીધું.

અરબસ્તાનમાં ગુલામોનો વેપાર હજી પણ ચાલુ છે. રાતા સમુદ્રના કિનારા પરના જંગલી લોકને પકડીને તેમને મોટી કિંમતે વેચવામાં આવે છે.

અમ્મનથી મદીના સુધીની હેબનાજ રેલ્વે ૧૯૨૪ ને ૧૯૨૫ સુધી ખુલ્લું રાજા ખેતિજ ચલવતા હતા. ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૮ ને રોજ રિયાલ નામનું ચાંદીનું નવું નાણું શરૂ કરવામાં આવ્યું. ને તુર્કી ચલન બંધ કરવામાં આવ્યું. ફ્રાન્સ રિયાલની કિંમત એક પાઉંડ છે. રિયાલથી હલકી કિંમતનાં નાણાં નીચે પ્રમાણે છે: ૧૧ કાર્પ-મિરિ=૧ રયાલ; ૨ કાર્પ-દરિજ=૧ કાર્પ-મિરી. કાર્પ-દરિજના અરબી કાર્પ-દરિજ અને પા કાર્પ-દરિજ એવા ભાગ છે. કાર્પ-દરિજ અને એનાથી હલકાં નાણાં નીકળતાં છે. ૧૯૨૯ના નવેમ્બરથી પરદેશી વકીલો અહીં આવવાની શરૂઆત થઈ. ૧૯૨૯ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં ફ્રેન્ચ સરકારે પોતાનું કોન્સલ ઠાણું હવે તેને જાહેર વકીલ ઠાણું કર્યું. ૧૯૨૯ના ડીસેમ્બરની ૨૨મી તારીખે અંગ્રેજ સરકારે એનું અનુકરણ કર્યું. સાવિએટ સરકારે પણ એમ કર્યું. વકીલોનાં ઠાણાં જિદ્દામાં છે. ટર્કી અને હોલંડનાં ઠાણાં પણ છે. હાલના બ્રિટિશ વકીલ સર એન્ડ્રુ રાયનની નિમણૂક ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૦ ને રોજ થઈ છે.

અરબી પાશા:—(સુમારે ૧૮૩૬-૧૯૧૧) આ ઇજિપ્તનો ચોક્કો તથા રાજ્યકાલિકારક નેતા ૧૮૩૬ કિંવા ૧૮૪૦ માં ફ્રેલા કુળમાં જન્મ્યો હતો. સાધારણ લશ્કરી નોકરમાંથી તે ધીમે ધીમે વધતાં ૧૮૬૨ માં એક સૈન્યાધિકારી થયો. અને ૧૮૭૫માં ઈ.મ.ઇલ પાશાના આધિપત્ય હેઠળ જે એખીસિ-

નિયત સ્વારી થઈ તેમાં પણ તે હતો. આજ સ્વારીમાં તેના ઉપર પૈસા ખાધાનો આરોપ મુકવામાં આવ્યો હતો. પણ તે શાબિત ન થયો. છતાં પણ તેને અધા પગાર પર રાખ્યો. આ સમયે ઇજિપ્શિયન સૈન્યને તુર્કી અધિકારીઓ પાસેથી છોડાવવા અલ્લી રૂબીએ સ્થાપેલી ગુપ્ત યોજીમાં તે દાખલ થયો. એલ્લઅઝારની મસ્જિદમાં અપાતી વ્યાખ્યાનમાળામાં ભાગ લઈ તેણે ઉત્તમ વક્તા તરીકે નામ કાઢ્યું. ઈ.સ. ૧૮૭૮ માં નૂબર રિવ્હસ વિલ્સન, અને ડિપ્લોમટિસિયન એડવોકેટ મિત્રમંડળ વિરૂદ્ધ અરાજકતા ફેલાવવા માટે ઇસ્માઇલે તેને નિમ્મો. તથા બક્સિ-સમાં પોતાના જનાનખાનામાંની એક સ્ત્રી તથા એક દુકડીનું આધિપત્ય તેને અપાયું કર્યું. આથી ગુપ્ત-સંઘમાં તેનું માન વધ્યું. યુરોપીયન લોકો વિરૂદ્ધ તે સંઘે ખૂબ ચળવળ ચલાવી. ત્યાર પછીના સર્વ કૃત્યોપરથી અસંતોષી ઇજિપ્શિયનોના નેતા તરીકે અરબીનું નામ આગળ પડ્યું. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અલ્લીરૂબી અને મહમદ સમી જેવા ઉચ્ચ અધિકારીઓનું એ માત્ર હથિયારજ બન્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૮૧ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧ લી તારીખે અરબી તથા એ ઇજિપ્શિયન સૈનાધિકારીઓને લશ્કરી ન્યાયકોર્ટ આગળ પકડી લઈ જવામાં આવ્યા. પરંતુ તેમના સૈનિકોએ તેમને છોડાવ્યા. આથી ખેદીવને તત્કાલીન મંત્રીને પદ-ચ્યુત કરી તે સ્થળે મહમદ સમીને નિમ્મો પડ્યો. તારીખ ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧ ના રોજ અરબીએ સૈનિકોનું નેતૃત્વ સ્વીકારી ખેદીવને સૈન્યની સંખ્યા તથા પગાર વધારવા ફરજ પાડી. તેમજ મુખ્યપ્રધાન રિયાજ પાશાની જગ્યાએ સૈરફ પાશા અને શિષ્ટ લોકોનું એક સલાહકાર મંડળ પણ નિમવાની ફરજ પાડી. ઈ.સ. ૧૮૮૨ ના આરંભમાં અરબી યુદ્ધખાતા નો ડેપ્યુટી મંત્રી થયો તથાપિ તેનાં કારસ્થાનો તેણે છોડ્યાં નહિ. બજેટ પર મત આપવાનો હુક શિષ્ટ સલાહકાર મંડળે જ્યારે માગ્યો ત્યારે ઇજિપ્શિયન જમાવસૂકી ખાતાની વ્યવસ્થા રાખવા માટે નિમ્મોલા વિદેશી નિવાસક અધિકારી સાથે તટો થવાનો પ્રસંગ ઉદ્ભવ્યો. ફેબ્રુઆરી માસમાં શેરીફની જગ્યાએ મહમદ સમી જ્યારે મુખ્યદિવાન થયો ત્યારે અરબી પાશા યુદ્ધમંત્રી થયો. બ્રિટિશ સરકારને ગભરાવી મુકવાજેગ મુખત્યારી તેણે થોડા વખતમાંજ પ્રાપ્ત કરી. જૂનના આરંભમાં બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ નૌકા સૈન્ય અલેક્ઝાંડ્રિયા આવ્યું. તથા એ શહેરમાં તે માસની ૧૧મી તારીખે તોફાન થઈ પુષ્કળ યુરોપી-યનો મરણના ભાગ થઈ પડ્યા. તે સમયે અરબીએ વચ્ચે પડી શાન્તિ ફેલાવી. પરંતુ હવે તેનું યુરોપી-

યન વિરૂદ્ધ વલણ દેખાઇ આવ્યું. તેણે અલેકઝાન્દ્રિયામાં જે કિલ્લાબંધી કરી હતી તે બ્રિટિશ આરમાર સામે બચાવ માટે જ હતી, એમ જણાયાથી ફ્રાન્સની મદદ વગર પણ બ્રિટિશ આરમારે કિલ્લા પર તોપો ગોઠવી દીધી, અને તેલેલ કેપીરમાં સર ગારનેટ વુલ્ફસેએ અરબીનો પરાજય કર્યો. અરબી કેરો નાસી ગયો. પણ ત્યાં તે શરણ થયા પછી બંડ કર્યાના ગુન્હા માટે તપાસ ચાલી. અરબીએ ગુન્હો કબુલ કર્યા પછી તેની ફ્રાંસની સજા રદ કરી સિલોનમાં હુદપાર કરવામાં આવ્યો. મહમદ સમી વગેરેને પણ આજ શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. જન્મ દીપની શિક્ષા હતી છતાં સુમારે ૨૦ વર્ષ પછી ૧૯૦૧ ના મે માસમાં પોતાના અધિકાર દરમિયાન ખેદીવે અરબીને ઇજ્જત પાછા આવવાની પરવાનગી આપી. ૧૮૮૨-૮૨ની યજ્ઞવળમાં અરબી ખરો પ્રોત્સાહક ન હતો. પરંતુ માત્ર આગળ દેખાતો મનુષ્ય હતો અને જેના હાથનું રમકડું થઇ તે રહ્યો હતો તેના કરતાં તે આછો હોશિયાર હોય છતાં પણ વધારે પ્રામાણિક હતો. એનું ૧૯૧૧ માં મરણ થયું.

અરબી સમુદ્ર.—હિન્દી મહાસાગરનો ભાગ એને પૂર્વે હિન્દુસ્તાને, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને ઇરાનના દક્ષિણ ભાગે, પશ્ચિમે અરબસ્તાને અને દક્ષિણે કન્યાકુમારી તથા કેપ ગાડાંપુઇમાંની રેખાઓએ મર્યાદિત કર્યો છે. એની બે શાખાઓ છે. તેમાંની એક નૈઋત્યમાં બાબલ માંડેળની સામુદ્રધુની મારફત રાતાસમુદ્રને મળનારી એરનનો અખાત છે અને બીજી વાયવ્યમાં ઇરાનના અખાતને મળનારી એમનનો અખાત છે. ઉપરની શાખાસિવાય બાકીના અખાત તથા કચ્છનો અખાત પણ છે. અરબી સમુદ્રનું મહત્ત્વ, હિન્દુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચેના મુખ્ય માર્ગ તરીકે છે. એમાંના ટાપુઓ અતિ નાના અને અપ્રસિદ્ધ છે. તે પૈકી સોકોત્રા અને લખડોવ બેટ મુખ્ય છે.

અરબેડા.—આ અરબિયાનેમનું એક પ્રાચીન શહેર છે. એ અસુરિયન તથા તે પૂર્વના પણ કાળમાં નાની મોટી ઝાળ નદિઓમાં આવેલા પ્રદેશોની રાજધાની હતી. ઇશ્તારના સંપ્રદાયનું એ મહત્ત્વનું સ્થાન હતું. જુનાં પુસ્તકોમાં સિકન્દરે દરાયસનો પરાજય ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૧ માં અરબેડા આગળ કર્યો એવું કહેલું છે છતાં પણ આ લઘુ અરબેડાથી ૬૦ માઈલ દૂર ગૌગામેલામાં થતી હોવી જોઈએ. આધુનિક અરબિય અથવા એરબિય મોસલ જિલ્લામાં આવેલું હોઈ, મોસલથી બગદાદ તરફ જનારા રસ્તા પર ૪૦ માઈલના અંતરે છે.

ઇ. સ. ૧૧૮૪ માં આ શહેરમાં અયૂબીય

સુલતાન સલાહીને પોતાનું થાણું સ્થાપ્યું. ૧૨૩૩માં આ શહેરે બગદાદના ખલિફાએને મૃત્યુપત્ર દાખલ કર્યું. મોગલોએ ૧૨૩૬ માં તથા તૈમુરે ૧૩૬૩માં અરબેડા લૂટ્યું. નાદીરશાહે આ શહેર ૧૭૩૨ માં લીધું. ખ્રિસ્તી લોકોને ૧૪ માં સૈકામાં અહિંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. અહિંની લોકલંબ્યા ૨૦૦૦થી ૬૦૦૦ સુધી હોઈ ઘણાખરાં કુદ્દ લોકજ અહિં વસે છે.

પેલેસ્ટાઈનમાંના બીમ અરબેલાનાં અવશેષ ગેલીલીના સમુદ્રના પશ્ચિમ કિનારા નજીક છે. તેની પ્રસિદ્ધિ વાદી હમામની નજીક આવેલી ગુફાને લીધે છે. અરબેલાનાં લોકોએ સિરિયાના ડેમેટ્રિઅસના સેનાપતિએ સ્વારી કરી ત્યારે આ ગુફાનો આશ્રય લીધો. આજ મોટી ગુફામાં હેરાડના સમયમાં બુટારૂઓ વસતા.

અરરાજ.—(બંગાળા ઇલાકો) અંપારણ જિલ્લામાંના એક વિભાગનું મુખ્ય સ્થળ, ૨૬°૩૪' ઉત્તર અક્ષાંશ ૮૪°૪૦' પૂર્વ રેખાંશ પર આવેલું. લોકસંખ્યા (૧૯૦૧) ૧૧૦૭. આ ગામનાં નૈઋત્ય કોણમાં સુમારે એક માઈલ દૂર ઉંચો પથ્થરનો સ્તંભ હોઈ તેના પર અશોક લિપિમાં લેખ કોતરેલો છે. આ સ્તંભ એકજ આખા પથ્થરનો બનાવેલો હોઈ તે ૩૬.૫ ફૂટ ઉંચો છે. તેનો વ્યાસ તો ૪૧.૮ ઇંચ તથા ટોચે ૩૭.૬ ઇંચ છે.

અરવંત ઘાટ.—(મદ્રાસ ઇલાકો) નિલગિરી જિલ્લો. તાલુકા કુન્નુર. ઉજ્જુતકાઈ ગામડામાં આવેલી વાડી. ૧૧° ૨૨' ઉત્તર અ. ૭૬°-૪૫' પૂર્વ રેખાંશ પર આવેલું. નિલગિરીના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર આવેલી એક ખીણને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે આ ઠેકાણે વગર ધુમાડીનો દારૂ તૈયાર કરવાનું કારખાનું સરકારે કાઢેલું છે. અત્રેનાં યંત્રો વિજળીની મદદથી ચાલે છે. તથા વિજળી ત્રણ માઈલ પર આવેલા કાર્તેરી નામના ધોધમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આથી આ ગામડાને ઘણું મહત્ત્વ મળ્યું છે આ કારખાના પાસેજ ઉદ્દક ને જવ નો જંગલ રસ્તો છે.

અરવલ્લી પર્વત.—રજપુતાના તથા અજમેર મેરવાડમાં ઇશાન્ય દિશામાં ૩૦૦૦ માઈલ લાંબી પડેલી આ પર્વતની હારો ૨૪° થી ૨૭° ૦' ઉત્તર અક્ષાંશ તથા ૭૨° થી ૭૫° પૂર્વ રેખાંશ દરમિયાન આવેલી છે. સર્વ પર્વત ભોમડ તથા શિખરોથી ભરેલો હોઈ પહોળાઈ ૬ થી ૬૦ માઈલ પર્યાંત છે. એક હબરથી ૩૦૦૦ ફુટ પર્વત તેની ઉંચાઈ હોઈ 'માઉન્ટ આબુ' ઉર્દૂ આબુનો પહાડ

એ પદ્મપત્ર દુઃ લેખાઈ પરંતુ નૈઋત્ય તરફનું એક અતિ વિચિત્ર શિખર છે.

વિષ્ણુપુરાણમાંના “પારિપાત્ર” અને ટાલે મીચો જણાવેલા “અપોકોલી માંટે કેઓરમ પાના અપેટ્રેટી” ડુંગર—એજ અરવલ્લી ડુંગર હોવાનો એવું વિદ્વાનોએ સાબીત કર્યું છે. આ ડુંગર રજપુતાનાના બે ભાગ પાડે છે. એના ઉત્તરના અને પશ્ચિમ દિશાના પ્રદેશ રતાળ છે. રજપુતાનાના આસરે જ ભાગ આ ડુંગરની વાયવ્ય સરહદ પર હોઈ બાકીના આશિ કોણ તરફ છે.

દક્ષિણમાંથી માંડી આ ડુંગર જોતાં જઈએ તો જયપુર સંસ્થાનની ઉત્તરે ખિત્રાની પાસે (૨૮ ઉત્તર અ. અને ૭૫°૪૭' પૂર્વ રે.) આ ડુંગર વધારે પ્રમાણમાં માલમ પડે છે. જમણે નામના ગામડા આગળ એ ડુંગરની સમુદ્રસપાટીથી ઊંચાઈ ૨૫૯૪ ફૂટ છે. આ જગ્યાએથી તે નૈઋત્ય બાજી વળેલ છે ન ખોલી [૩૨૧૨ ફૂટ] રઘુનાથ ગઢ (૩૪૬૮ ફૂટ)ને સીકર બમિનદારમાંના હરસનાથ નામે પવિત્ર ડુંગર (૨૬૨૮ ફૂટ) વગેરે ડુંગરો રસ્તામાં આપણને મલમ પડે છે. જે તારાગઢ કિલ્લાની નજીક અજમેર શહેર વસેલું છે તે કિલ્લે આમાંનાજ એક ડુંગર પર આવેલો છે. અજમેરથી આસરે ૬૫ માઇલ પર આ ડુંગર દેખાતો અંબધાય છે. તો પણ મેવાડની આબુગાબુ એજ ડુંગરો ફરીથી દેખાવા માંડે છે. આ ઉંડાણે મેવાડના પહાર અને મારવાડ એ બંનેની વચ્ચે તે ફેલાયેલા છે.

અરવલ્લી ડુંગરના અગ્નિ ખૂણા બાજીના ચઢાવ ડુંગરના ઉપરના જઈએ તો પણ બીલકુલ જાણુ સારો નાવતો નથી. પરંતુ પશ્ચિમ તરફના ઉતાર (કિલ્લા) ધણેજ સીધાસળંગ છે. અજમેરની વિષ્ણુતરફ ડુંગરોમાં જંગલો થોડાજ હોઈ ત્યાં જંગલી જાનવરો પાણુ (તદ્વતીક વગેરે) જોવામાં આવે છે. પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશમાં વરસાદ વધારે પડવાને સંભવ હોવાને લીધે એ તરફ પૂર્વના પ્રદેશ કરતાં દેખીતી રીતેજ વધારે જંગલો છે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જાહુજ પાચીન સમયમાં એ ડુંગરો ઘણાજ ઉંચા હોવા જોઈએ અને તે સમયથી તેની તળિટીના ભાગ પૂરાં પૂરાંતો આજે તેની ઊંચાઈ આ સ્થિતિએ આવી છે. આ ડુંગરોએ એવા-વિવિધ ક્વાર્ટઝ જેવાં ખડકો છે. તેમાં ગ્રાણી પાના અથવા વનસ્પતીના અવશેષ હજી સુધી કોઈને જડ્યાં નથી.

મેર નામનાં જંગલી કોકો મુળથી આ પહાડી પ્રદેશમાંના છે. ત્યાં પ્રાદેશ, રાજ્યસરતા વગેરે પહાડો

એટલેજ સ. ૧૮૨૮ પ્રદેશ આ. મેર લોકો જંગલી અવસ્થામાં હતા. પછીથી સંસર્જવડે થોડા દિવસ વીત્યા બાદ એ લોકોમાં ધણેજ સુધારણા થવા લાગી. સરકારે એ લોકોની એક જુદીજ “મારવાડી હુકડી” તૈયાર કરી અને સેમ. ગણના પ્રિટિશ લશ્કરમાં થવા લાગી. લે. ઈ. ક્રિસ્તનની ૧૬૦૩ ની સાલની યોજના પ્રમાણે “પચાસમું મારવાડી પાલઠળ” તૈયાર કરવામાં આવ્યું. પર્વતની ઉત્તર બાજુનું પાણી, કચ્છના આખાતને મળનારી “હુમ્મ” ને “સાળી” એ બે નદીઓ લઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે દક્ષિણ તરફનું પાણી જરણાવડે અને જમના નદીમાં મળનારી ચંબળ નદીદ્વારા વહે છે.

અરસીસિંહ (ઈ. સ. ૧૭૬૧-૧૭૭૨)—ઉદેપુરના રાણા અરસીસિંહ ઉર્ફ અરસિંહ એ બીજા રાજસિંહના કોકો પતો હતો. તે તેની પછી વિ. સં. ૧૮૧૮ (ઈ. સ. ૧૭૬૨)માં ગાંધીપર બેઠો. વિ. સં. ૧૮૦૮ (ઈ. સ. ૧૭૫૨ માં અંબરના માધવસિંહે પોતાને કાંઈપણ હુક ન છતાં મેવાડનો રામપુરા મહાલ હાથકરને આપી દીધો. આ એક બાબત જો છોટી હઈએ તો અત્યાર સુધી મેવાડનો એક તસુભર પણ સુલક પરકીય લોકોના તાબામાં ગયો ન હતો. પરંતુ અરસીસિંહની કારકીર્તિથી માંડી મેવાડના રાજ્યના પરતીની શરૂઆત થઈ પ્રથમ (વિ. સં. ૧૮૨૦ (ઈ. સ. ૧૭૬૪)ની સાલમાં મદહારાવ તાગકરે માચરાવે ઠરાવેલી જાંડણી વસૂલ કરવા માટે ઉદેપુર ઉપર ચઢાઈ કરી. તે શહેરના ખજાનામાંથી તે ૫૧ લાખ રૂપીઆ લઈ ગયો. એજ વરસમાં મેવાડમાં મોટો હુકાળ પડી જનાજનો ભાવ રૂપયે પાણીશરના થયો.

ફિ. તુ રી પદ્મનો બળ વોઃ—એ પછી ચાર વરસે રાજ્યમાં અંતઃકલહનો પેસારો થઈ ભાઈ-ભાંડુની લડાઈએ શરૂ થઈ. આ બળવાનું ખરું કારણ શું હતું તે સમજાતું નથી. તો પણ એ માલુમ પડે છે કે અરસીસિંહ પોતાની ઉદ્દામ વર્તણૂકથી પોતાના આશ્રયતળે રહેનારા સાદકીના ઠાકોરના અને દેવગઢના યશવંતસિંહ ચોડાવતના મનને દીલગીરી ઉત્પન્ન કર્યાથી તે બન્ને તેની સામે થયા અને થોડાજ વખતમાં રાજ્યમાંના સકતાવત વિગેરે બીજા કેટલાં-એક ઠાકોરો તેને આવી મળ્યા. એ બધાએ મળી અરસીસિંહને ગાંધી પરથી ઉઠાડવાનો નિશ્ચય કરી પહેલાના રાજાને તેના મરણ પછી ગોંડુલવાલી રાજકન્યા પછી થયેલા રતનસિંહ નામના એક ધુતાસને તેમને એ ઉલોક્યો. રતનસિંહ રાજસિંહનો ખરેખરો છોકરો હતો અગર નહીં એ (વર્ષે રાજ્યમાં શંકા

હતી તથાપ આ કિતુરી પક્ષે રત્નસિંહનેજ મેવા-
હા રાણા તરીકે જાહેર કરી કમલમેરમાં તેને ગાદી
પર બેસાડયો. એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ
અરસીસિંહને ગાદીપરથી ઉડાડે તો સવા કરોડ
રૂપીઆ ધનમ આપીશું” એવી લાલચ બતાવી
સિંધીઆને પણ પોતાની મદદે બોલાવ્યો.

ઉજ્જનની લડાઈ :—આ વખતે કોટાનો
બલીમસિંહ અરસીસિંહનો પાસાન હોઈ તેની
પાસે તેનું વજન પણ ધણુંજ હતું. તેનાજ કહેવા
પરથી રાણાએ રથ પેગાવાલા અને દોલામિઆ એ બે
મરાઠા સરદારોને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એ શિવાય
તેણે પૂર્વાપરથી ચાલતો આવેલો જે પાંચોલીકને
રાજ્યનો કારભાર હતો તે કાઠી લઈ અગરજ મેહતા
નામના એક માણસને સોંપ્યો. રાજ્યના મુખ્ય
સોગ સરદારો પૈકી ફક્ત પાંચજ રાણાની તરફેણમાં
રહ્યા હતા. તેને લીધે રાણાના પક્ષની સ્થિતિ ચિંતા
જનક હતી. તેથી તેણે મહાદેવ સિંધીઆ ઉજ્જન
માં હતો તેની મદદ માટે યાચના કરી. (વિ સં
૧૮૨૪—ઈ. સ. ૧૭૬૮) પણ તેમાં કાંઈ પણ વળ્યું
નહિ. કારણ કે ઢોંગી ધુતારા પક્ષના લોકોએ એ
પહોંચાંજ સંધિ કરી તેની મદદ મેળવી લીધી હતી.
એટલુંજ નહિ પણ તે પક્ષ ક્ષિપ્રાતીરે મહાદેવની
છવાણી બેઠે છાવણી કરી રહ્યો પણ હતો. તથાપ
આવી સ્થિતિમાં જરા પણ પાછી પાની ન કરતાં
રાણાના લશ્કરે સામા પક્ષની સંયુક્ત છાવણી પર
હુલો કરી શત્રુપક્ષના લોકોમાં ગભરાટ ફેલાવ્યો
અને ઉજ્જનના ઠરાવજીસુધી તેમની પાછળ રાણાનું
લશ્કર ગયું. પરંતુ આ ઠેકાણે રાણાનું લશ્કર
પોતાનો વિજય થયો એમ સમજી લૂંટફાટ કરવામાં
મથગૂંવ હતું એવામાં શત્રુને મદદ મળી અને
તે વડે રાણાના લશ્કર પર વળી શત્રુના લશ્કરે હુલો
કર્યો. તે વખતે જે લડાઈ થઈ તેમાં રાણાની બાબુ
ના સહુબર, શહાપુરા બનેડા વગેરેના મોટામોટા
ઠાકોરા મરણ પામ્યા; પોતે બલીમસિંહ પણ ધાયલ
થઈ શત્રુના હાથમાં સપડાયો અને રાણાના લશ્કરને
પરાલવ પામી ઉદેપુર પાછું આવવું પડ્યું.

ઉદેપુરનો ઘેરો :—હવે અરસીસિંહ પાસે
ઉજ્જનીની લડાઈમાં મરી ગયેલા સહુબરોના કોકો
ભાઈસિંહ અને જયમદ્દનો વંશજ બેદનોરના
શઠોડ ઠાકોર એ બંનેજ ફક્ત વખાણવા લાયક સર-
દારો બાકી રહ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં મરાઠાઓએ
ચલાઈ કરી રાજધાનીને જીતે બાબુથી ઘેરો ઘાલ્યો.
પશ્ચિમ દિશાએ માત્ર તળાવ હોવાને લીધે તે બાબુ-
ઓથી અરવલીના રાજનિષ્ઠ પહાડી લોકો તરફથી શંક-
રમાંના લોકોને અનાજ વિગેરેની બેઠવી મદદ

મળતી હતી. શંકરનો બચાવ સર્વરીતે ભાડે રાખેલા
સિંધીસિપાઈઓની રાજનિષ્ઠા પર અવલંબી રહ્યો હતો.
પણ તેઓનું વર્તન દિવસે દિવસે એટલું બધું ઉદ્વેગ
થતું ગયું કે તેઓએ છેવટે પગારને માટે રાણાને
પજવવા માંડ્યું. તે વખતે સહુબરના ઠાકોરે ઠસ
વરસ પહેલાં જ અમરચંદ બડવા નામનો કારભારી
હતો તેના હાથમાં ફરીથી રાજ્યની લગામ આપવાની
રાણાને સલાહ આપી. આ અમરચંદ બહુજ કોપી
સ્વભાવનો હતો. તો પણ તેનાજ રૂબાબ તથા વજન
ને લીધે તેની પહેલાની કારકીર્દીમાં કેટલાક સંક-
ટોમાંથી રાજ્યનું રક્ષણ થયું હતું. મેવાડમાં સિંધી
સિપાઈઓનો પ્રવેશ પણ જ્યારે તેણે રાજ્યકારભાર
છોડી દીધો ત્યારે થયો. અરસીસિંહે અમરચંદને
તેડાવી રાજ્યકારભાર હાથમાં લેવાની વિનંતી કરી
ત્યારે તેણે પોતાનો નાનોમોટો કોઈપણ હુકમ
રાણાએ ફેરવવો નહિ એવી શરત કરી. આ શરતે
રાણાકેથી કારભાર હાથમાં આવતાંજ તેણે જવાહી-
રખાનું ઉઘાડી તેમાંના જરજવાહીર વિગેરેની સહા
થથી સિપાઈઓનો પગાર ચુકતો કીધો અને દારૂ-
ગેળાનો બહુ સારો સંચક કરી મૂક્યો. આવી રીતે
બધા પ્રકારે તૈયારી થવાને લીધે શહેરમાંના લશ્કરે
છ મહિના સુધી ઘેરો ઘાલી બેઠેલા લોકોને ફાવવા
દીધાં નહિ. ઢોંગી ધુતારાના પક્ષે ઉદેપુરની બહાર
મેવાડના ઘણાખરા લોગપર અમલ બેસાડયો હતો
તો પણ તે પક્ષ પાસેથી સિંધીઆને કબુલ કરેલી
રકમ મળે એવું લાગતું ન હતું તેથી મરાઠાઓ ઉદે-
પુરમાં વગર કારણે દિવસ ગુમાવવા કરતાં સૌંતેર લાખ
રૂપીયા લઈ ઘેરો ઉઠાવી લેવાને અને ઢોંગી ધુતારાનો
પક્ષ છોડવાને તૈયાર થયા પરંતુ સલાહના કોલ-
કાર થતાં વેતજ શહેરની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિના
સમાચાર કાને પડવાને લીધે સિંધીઆએ બીજા
વધારે વીસ લાખની માગણી કરી. એ બેઠ અમર-
ચંદને બહુજ કોપ થઈયો. તેણે તરતજ સંધિના
કાગળોના કકડેકકડા કરી તે મરાઠાઓ પાસે પાછા
મોકલાવી દીધા, અને સિંધીસિપાઈઓની આગળ
હથસ્થશી ભાવણ કરી તેઓમાં ધનામો વહેંચી
તેમનો પૂરેપૂરો ટેકો મેળવ્યો. એટલુંજ કરી તે
બેસી રહ્યો નહિ પરંતુ પાસ પોતાના સાળા તર-
ફથી ધડો બેસાડી શહેરમાંના બધા ઠાકોરોમાંનું
અનાજ બજારમાં લાવી એકઠું કરાવી એવો ઠંઠેરો
બહાર પાડ્યો કે કોઈપણ સિપાઈ અનાજ માગવા
આવે તો તેને છ મહિના ચાલે એટલી ધાન્યસાચુઓ
આપવી. જ્યાં આગળ પહેલાં કપીયે અચ્છેર પાણી
શેર આનાજ મળતું તે ઠાકણે હવે અનાજના ઢગલે
ઢગલા થયેલા બેઠ મરાઠાઓ અચંચે પામ્યા. તો

પછી રાહદરમાંના લોકોને ઉસાડુ પણ વધેલો. જોવામાં આવ્યો ત્યારે તેઓએ પોતેજ સંધિનું કહેણ મોકલાવ્યું. પરંતુ હવે અમરચંદ્રે વાંધો લીધો, અને “તમેએ પાછળની વખતે કરેલી સંધિ તોડવાને લીધે અમોને જેટલો ખરચ થયો તેટલો હવે પહેલાંની રકમમાંથી બાદ થયો જોઈએ” એમ તે કહેવા લાગ્યો. આવી રીતે તેણે સિંધીઆને ફક્ત ૬૩૦ લાખ રૂપીઆથી સંતોષ માનીને છાનામાના ખેસવાની ફરજ પાડી.

ખંડણી માટે મુલકગીરો મુકવાનું :— આમાંના ૩૩ લાખ રૂપીઆ જરજવાહીર અને ચાંદી સોનાના રૂપમાં તરતજ સિંધીઆને હવાલે કરવામાં આવ્યા. બાકીની રકમ માટે જાવહર, છરણ, નીમચ અને મોરવણ એ પેટામહાલોનું વસૂલ-લેવાનું કબુલ કરવામાં આવ્યું. અને દેવું પતતાં સુધી તે મહાલમાં બંને સરકાર તરફથી અધિકારી નિમવાં એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ કરારપ્રમાણે સં. ૧૮૨૫ (ઈ. સ. ૧૭૬૬) થી તે સં. ૧૮૩૧ (ઈ. સ. ૧૭૭૫) સુધી કોઈએ પણ એક બીજાના હકમાં દખલ કરી નહિ પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૭૫ ના સાલમાં સિંધીઆએ મેવાડના અધિકારીઓને કાઠી મૂકી પોતેજ તે મહાલ જોરનુવમથી લઈ લીધા. પછીથી ઈ. સ. ૧૮૧૭ ના સાલમાં મેવાડે અંગ્રેજોને જોડે સંધિ કરી ત્યારે મેવાડના વકીલોએ “અમારા મહાલો સિંધીઆકનેથી અમને પાછા મળવા જોઈએ” એવી શરત કરી. પણ આની પહેલાંના વચહારની ખબર ન હોવાને લીધે અગર અંગ્રેજો તે વખતે સિંધીઆને ખોટું લગાડવાને દબંગતા ન હોવાને લીધે આ પેટામહાલો તે વખતે પણ મેવાડના રાણાને પાછા મળી શક્યા નહિ.

ગોદવાડ પ્રાંતની પડતી અને ખાટ :—સિંધીઆએ ઢોંગી ધુતારાનો પક્ષ છોડતાં વેંતજ ત્રણ મુખ્ય ઠાકોરો શિવાય તેની તરફેણમાંના બધા ઠાકોરો એક પછી એક ફરીથી મેવાડના રાણા તરફ આવ્યા; અને કમલમેર શિવાયનો તાબામાંનો બધો પ્રદેશ ઘણાખરો જલદીથી છોડાવવામાં આવ્યો. ગોદવાડ પ્રાંત કમલમેરપાસે હોવાને લીધે તેનું ઉપત્ર માત્ર ઢોંગી ધુતારાના હાથમાં જતું. તે પ્રમાણે તે જવું જોઈએ નહિ તે માટે મેવાડના રાણાએ જે પ્રાંત મેવાડના રાણાઓએ જોધપુર વસાવતાં પહેલાં મેવાડના પ્રતિહારીપાસેથી છૂતી લીધો હતો અને જેની ઉત્તર સરહદ કાયમ કરવા માટે જોવાની કારકીર્દીમાં અનેક ચોંડાવતોનું લોહી ખરચાયું હતું, તે ફલદ્રુપ પ્રાંત, જોધપુરના વિજયાસિંહ રાજાને આખરે સ્વાધીન કર્યો. આ પ્રાંતની ઉપજમાંથી જોધપુરના

રાજાએ મેવાડના રાણાને ૩૦૦૦ લડવૈયાઓની મદદ કરવી એવી શરત હતી. આવી રીતે ચારે તરફથી બળાહીન થઈ જતાંજ બાકી રહેલાં ત્રણ ઠાકોરો પણ સં. ૧૮૩૧ (ઈ. સ. ૧૭૭૫) માં ઢોંગી ધુતારાને છોડી રાણાને આવી મળ્યા. અને તેના બળવાનો સંપૂર્ણરીતે નાશ થયો.

ખૂન :—વિ. સં. ૧૮૨૮ (ઈ. સ. ૧૭૭૨) માં અરસીસિંહ અહરિયાના તહેવાર વાસ્તે ખુંદીના રાજ્યમાં શિકાર રમવા માટે ગયો હતો. તે વખતે તે ઠેકણે તેનું ખૂન થયું. અરસીસિંહ અને ખુંદીનો રાજપુત એ બન્ને એક ડુક્કરની પાછળ દોડી રહ્યા હતા એવામાં ખુંદીના રાજપુતે એકાએક અરસીસિંહની સામે વળી તેની છાતીમાં ભાલો ઘોંચી તેનો પ્રાણ લીધો. કોઈ કહે છે કે ખુંદીના અને મેવાડના રાજાઓ વચ્ચે સરહદખાખત કાંઈ તકરાર હતી તે માટે આ ખૂન થયું. આ વિશ્વાસઘાતના કૃત્યનો ખુંદીના રાજાએ અને બધા હાડા લોકોએ તીવ્ર નિષેધજ કર્યો છે અને ખૂની-માણસને પોતાને પણ પાછળથી તેના કૃત્યવાનો પસ્તાવો થયો. તે વખતે અરસીસિંહના અવિચારી અને ઉદ્ભૂત વર્તનને મેવાડના ઠાકોરોને તિરસ્કાર છૂંટયાથી તેમણેજ ખુંદીના રાજપુતને ફેસલાવી પોતાના રાણાનું ખૂન કરાવ્યું એવી જે બીજી દંતકથા છે તેમાં સત્યતા હોવાનો સંભવ છે. અરસીસિંહને હંમીર અને ભીમસિંહ એવા બે પુત્રો હતા. (ડોડનું રાજસ્થાન)

અરસુપદલી :—કોચીન પ્રાંતની એક જાતનું નામ. આ લોકો તેલુગુ છે કે કાનડી એ નક્કી ખબર નથી. અરસુ અથવા રાજપિંડે એ જાત મહેસુરના રાજાઓના સગાવહાલામાંની છે. એઓ ખેતીમાં અથવા મહેસુરના રાજદરબારની નોકરીમાં છે. રાજપિંડેનો ધર્મ શૈવ અને વૈષ્ણવ પણ છે. એમન ગોર બ્રાહ્મણ અને લિંગાયત વડેરહોય છે. “અરસુ” (રાજ) એ પદ્ધતી અને પરચન તામિલ જાતનો પેટાવિભાગ છે. ઉર્સ એ અરસુનું સંકુચિત રૂપ હોવું જોઈએ. આ નામ મહેસુર રાજકુટુંબના લોકોમાં માલમ પડે છે. દાખલા તરીકે :—કાંતરાજ ઉર્સ (સેન્સસ રિપોર્ટ કોચીન થર્સ્ટન).

અરસુર ડુંગર :—(આરાસુર મુંબઈ ઇલાકો) મહીકાંઠામાંનો પર્વત દાંતા ગામની ઉત્તરે આસરે ૧૮ માઈલપર અરવલ્લી પર્વતના નૈઋત્ય ખૂણામાં અને સરસ્વતી નદીના મળ આગળ જે અંબા ભવાનીનું (અંબાજીનું) પ્રાચીન દેવળ છે તેને લીધે આ ડુંગર પ્રખ્યાત છે. વલ્લભીના કાળમાં ઈ. સ. ૭૪૬ માં આ સ્થાન જેટલું પ્રસિદ્ધ હતું

તેટલુંજ હાલ પ્રસિદ્ધ છે એમ કહેવાને વાંધા નથી. શ્રીકૃષ્ણે રૂકિમણીનું હરણ આજ ઠેકાણે કર્યું એવી કથા છે (જુઓ ઉમરાવતી). દર વરસે નવરાત્રમાં આ ઠેકાણે મોટો મેળો ભરાય છે. નવરાત્રમાં આઠમને દિવસે હાંતાનો રાણો પૂજા માટે હાજર હોય છે. દેવળ ક્યારે બાંધ્યું તેની ખબર પડતી નથી. દેવળના કેટલાક થાંભલા પર સોળમાં સૈકાના શિલાલેખો છે. અંબા ભવાનીના દેવળના અગ્નિ કોણમાં ચાર માઇલ પર કોટેશ્વર મહાદેવનું દેવળ છે. ભવાની માતાની જાત્રા માટે આવેલા જાત્રાળુ આ દેવનું દર્શન કરવા આવે છે અને સરસ્વતી નદીમાં નહાય છે. (ઝા. જ. પુ. ૫; જુઓ અંબા ભવાની).

અરહરનવર ગામ:—તાલુકો બ્રહ્મપુરી; જિલ્લો ચાંદા. બ્રહ્મપુરીથી બે માઇલ પર આ ગામડું છે. આસરે ૫૦ વરસ પહેલાં આ ગામ હાલના માલગુઝાર દાણરાધવે ૨૦૦૦ રૂપીઆમાં (નાગપુરનું નાણું) વેચાતું હતું. અહીંના લોકો સુખી છે. ઢંડભંગી લોકો પણ કરજ માટે પૈસા આપવાનો ધંધો કરે છે. અહીં એક નિશાળ છે. લોકવસ્તી ૨૨૩૧ (ઇ. સ. ૧૯૦૧)

અરા:—(૧) જશપુર સંસ્થાનમાંનું એજ નામના સત્તાધારીનું ગામ. આ જશપુર નગરની પૂર્વે દસ માઇલ પર છે. ઇનામદારની એકંદરે મિલકત ૨૮ ગામની છે. એ ઇનામદાર “રાતી-આ”, જાતનો હોઈ તેને “નાયક” એવો ઇલકાબ છે. અહીં એક પ્રાથમિક વર્ગની નિશાળ છે.

(૨) બંગાલ પ્રાંતના શહાબાદ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની સાલના બળવા વખતે દિનાપુરથી ૨૦૦૦ સિપાઇઓ અને કુંવર-સિંગના હાથતળે કેટલાંક ગામડાંનાં લોકો આ ગામ પર ચઢાઈ કરવા આવ્યા. ત્યાંના અગ્રેજોએ પહેલેથીજ ઐરાછોકરાંને પરગામ મોકલાવી દીધાં હતાં. અને ગામની અંદર ફક્ત થોડા અગ્રેજો અને શિખ સિપાઈઓ બાકી રહ્યા હતા. તેઓ બધાં એક નાના ઘરમાં જઈ બંદોબસ્તથી રહ્યા. તેઓએ ૮ દહાડા સુધી પોતાનો અચાવ કર્યા પછી તેમની મદદે બ્રિટિશ સેના એવર લશ્કર લઈ આવ્યાથી કુંવર-સિંગને ઘેરા ઉઠાવી જવું પડ્યું.

અહીં આ ૧૮૬૫ માં મ્યુનિસિપાલિટી સ્થપાઈ. તેનું ઉત્પન્ન ૫૫૦૦૦ રૂ. અને ખર્ચ ૪૮૦૦૦ હતું. આ ગામને સોન નદીનું ગાળેલું (ફીલ્ડર્ડ) પાણી મળે છે.

અરાજકતા—પ્રાચીન કાળથી ભરતખંડમાં રાજા અને પ્રજાના પરસ્પર સંબંધ વિષેનાં તત્ત્વો ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો અને નીતિગ્રંથો પ્રતિપાદતાં

હતાં. તેઓની અંદર વિચારવૈચિત્ર્ય તો હતુંજ. પાશ્ચિમાત્ય દેશમાંના હાઉસ વિગેરે રાજકીય તત્ત્વ-જોએ પ્રતિપાદન કરેલી રાજા અને પ્રજા એબાજે વચ્ચેના કરારની કલ્પના મહાભારતના શાંતિ પર્વમાં આપેલી મનુની વાતમાં સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં કદાપિ કોઈપણ રાજા જીલમી નીકળે તો તેનો જીલમ કાયદાના રૂપે ન હોવાને લીધે થોડાંજ માણસોને બાધક થઈ પડી એકંદર રાષ્ટ્રને બાધક થતો નહિ તેને લીધે રાજા જીલમ કરતો હોય તો પણ રાજસત્તાવાળું રાજ્ય જ્યાં અરાજકતા બહુજ પ્રમાણમાં ફેલાયલી છે એવા સમાજ કરતાં હંમેશા વધારે બલવાન અને સુખી હોઈ શકતું. અરાજકતાથી ઉત્પન્ન થનારાં પરિણામો મહાભારતની અંદર ઉત્તમ રીતે વર્ણવેલા છે. “રાજા ધર્મનું મૂળ છે. અધર્મથી વર્તનારાં લોકોને શિક્ષા કરી તે ઠેકાણે લાવે છે. અંદ્રસૂર્ય ન હોય તો જેમ આપું જગત અંધકારમાં મગ્ન થાય તેમ જો રાજા ન હોય તો લોકોનો નાશ થાય. દુષ્ટ લોક બળા-તારે કરી પારકાનું ધન, સો, પુત્ર વિગેરે બધું હરણ કરવા માંગે અને દ્રવ્યસંપન્ન લોકોને દરરોજ બંધન અને વધ લોગવવો પડે. કોઈના પર પણ કોઈની સત્તા ચાલે નહિ, અને રાજા રક્ષણ કરવા માટે હોય એટલે લોકો ઘરોનાં બારણાં ઉઘાડાં મૂકીને સુદ્ધાં નિર્ભયપણે ઉંઘ લે છે ઇત્યાદિ” — આ કારણસર દરેક સમાજને શાસક તરીકે રાજા હોવો જોઈએ એવી તે સમયે માન્યતા હતી. કારણકે:—

અથ ચેત્તદભિવર્તેત રાજ્યાર્થીં બલવત્તર:

અરાજકાનિ રાષ્ટ્રાણિ હનવીર્યાણિ વા પુન: ।

પ્રત્યુત્તમ્યામિપૂજ્યંસ્વાદેતદેવ સુમંચિત્તમ્ ।

નહિ પાપાત્પરતરમસ્તિ કિંચિદરાજકાત્ ॥

અરાજકતા કરતાં પારકો રાજા પણ વધારે સારો, પછી આપણો જીલમી રાજા બહુજ સારો, એવી તે વખતે પ્રવૃત્તિ થાય છે અરાજકની બીકેજ પ્રાચીન વખતમાં હિંદુસ્થાનમાં રાજસત્તા બહુજ બળવાન થએલી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

અરાજકતાની તાત્ત્વિક મીમાંસા:—લોકરાજ્ય એટલે અરાજકતા નથી. અરાજકતા એટલે સરકાર એ સંસ્થાનો અભાવ. નિયંત્રણ શિવાય કોઈપણ સમાજ શક્ય નથી, એમ છતાં “અરાજકતા” એ સમાજશાસન વિષયક તત્ત્વ ગયાં સોદોઢસો વરસ થયાં આગળ પાડવામાં આવે છે. હાલમાં સમાજ-સત્તાવાદીઓએ અરાજકતા એ શબ્દને સારો અર્થ આપી, રાજા અગર કોઈપણ પ્રકારની સરકાર જેમાં નથી એવા પ્રકારની સમાજ બનાવી એવા સમાજનું જીવિત અને યોગ્યેમ કેમ ચલાવવો એ સંબંધી

એક નવો સિદ્ધાંત જનસમાજની આગળ રજૂ કરવા માંડ્યો છે. એવા અરાજક સમાજમાં શાંતિ અને સુવ્યવસ્થા કાયદાના બળ ઉપર અથવા અધિકારી-ઓની હુકમનવડે રાખવાની નહીં પણ બધી વાતો સમાજના જુદા જુદા સ્થાનક અને ધંધારોજગારવાળા લોકોનાં અર્થોત્પાદન અને વ્યય એ અથ શાસ્ત્રીય કાર્યો ચલાવવા માટે તેમજ એવા સમાજના દરેક સુસંસ્કૃત આસામીની ભુદી ભુદી જરૂરીયાતો અને આકાંક્ષાઓ ધ્યાનમાં પૂરી પાડવા માટે જરૂરીયાતોના અને તે પૂરી પાડનારા વર્ગના અન્યોન્યાશ્રયપર અથવા ભુદા ભુદા વર્ગ અગર સંઘ બનાવી તેઓએ એક ખીજા ત્રાયે સ્વતંત્ર કરેલાં કરાર મંદારોના આધારપર બધા વ્યવહારો ઐક્યવી અને સુલેકથી ચલાવવાના હોય છે. આવા ઐક્યક રીતે બનાવેલા સંઘો એ માનવી સમાજમાંના સર્વ કાર્યક્ષેત્રો હાથમાં લઈ કાર્યકર્તાઓ થયા પછી પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર આવેલ વિસ્તૃત કરી હાલ સરકારની મારફત જે કામો થાય છે તે પણ દરેક દરેક સંઘ પોતા પોતાની મેળે કરવા લાગશે; આવી રીતે બધાં કાર્યો માટે નાનાં મોટાં અને ઓછાંવત્તાં ચિરસ્થાયી એવાં સ્થાનિક, પ્રાંતિક, રાષ્ટ્રીય અને સર્વરાષ્ટ્રીય વર્ગ (ગ્રુપ્સ) અને સંઘ (ફેડરેશન્સ) તૈયાર થઈ તેઓની એક માટીબજાબ બનશે; અર્થોત્પાદન, વિનમય, વ્યય, પરસ્પર વ્યવહાર આરોગ્ય વિષયક સગવડો, શિક્ષણ, આત્મસંરક્ષણ અને દેશ સંરક્ષણ વિગેરે બધાં કામો એવા સંઘો પોતાના પોતાની મેળેજ કરવા સમર્થ થશે; એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રીય સંજોગત કાર્યકાર્યો વાડ મયાત્મક કાર્ય અને બીજાં બધાં સમાજને આ સ્વક એવાં કાર્યો આ પ્રકારના સંઘો સંકલ્પમાંથી કરી શકશે. એ શિવાય મહત્વની વાત એકે, વર્ગલેખ, કાલત્રયે પણ ન બદલનારી એવી કોઈપણ બાબત, વ્યવસ્થા અથવા નિયમ હોઈ શકશે નહિ. ગમે તે બાબતમાં ગમે ત્યારે ફેરફાર કરવાની છૂટ હશે, ઉલટ પક્ષે જોઈએ ના, જેમ સર્વ વસ્તુઓ સેદ્રિય કુદરતમાં જોવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સર્વ કાર્યશક્તિ અને કાર્યપ્રેરક એ બંનેની સમતોલપણું સતત થતા રહેતા સ્થિત્યતરને લીધે વધારે મહેત્તાઈથી રહેશે. કારણ કે પશ્ચાત્તવડ કોઈને અડચણ કરનારી અથવા કોઈનું વધારે સંરક્ષણ કરનારી એવી સરકાર અસ્તિત્વમાંજ રાખવાની નથી.

આ તત્ત્વના પુરસ્કર્તાઓનું કહેવું એમ છે કે જો સમાજની રચના ઉપર યુક્ત તત્ત્વોના સાર કરીએ તો કોઈપણ માણસની ઉત્પાદક શક્તિ નાણાધીરનારાંની હુકમતવડે નિયંત્રિત થવાનું ખીલકુલ કારણ રહેશે નહિ. પૈસા ધીરનારાઓને સરકારનો આધાર

તથા ટેકો હોય છે, પણ સરકાર બંતેજ નહ થવાથી એ પૈસાદારો પણ જીવતા રહેશે નહિ. એવા સમાજમાં કોઈપણ વ્યક્તિના ઐશ્વિક વહેવાર ઉપર શિક્ષા થવાની બાંકનું દબાણ રહેશે નહિ. અથવા કોઈપણ સત્તાધારી માણસનો અગર અતીંદ્રિય ત્રિભુતિઓનો પણ (મેટફિઝિકલ એટિટિઝ) સત્તા-વિકાર કોઈ ઉપર ચાલશે નહિ. અને તેને લીધે કોઈને પણ ઉત્સાહભંગ તેમજ માનસિક ગુલામગિરીનો ત્રાસ થવાનું કારણ રહેશે નહિ. દરેક વ્યક્તિ પોતાની સમજ પ્રમાણે કામ કરતી રહેશે અગર તેની સમજણ અગર સદ્વિવેક બુદ્ધિ તેની પોતાની અને આભુળાભુની પરિસ્થિતિને લીધે બંદી નૈતિક કલ્પનાઓના આઘાતપ્રત્યાઘાતોવડે થતી જશે. એને લીધે દરેક માણસમાં રહેતી ઐત્દિક, નૈતિક અને કલાવિષયક શક્તિઓ સરકાર તરફથી અગર પૈસાદારો તરફથી કોઈપણ પ્રકારની નડતર અથવા અટકાવ ન થતાં પૂર્ણપણે વિકાસ પામતી જશે.

અરાજક સમાજવાદી (એનાર્કિસ્ટ) ઓએ સુચોદીત ઉપરિનિર્દેષ સમાજવ્યવસ્થા સરથામસ મૂર નામના અંગ્રેજ લેખકના યુરોપિયા નામે પુસ્તકમાંની યોજના પ્રમાણે અવ્યવહાર્ય નથી. તેમજ કેટલાંક થોડા એક ગૃહિત પ્રમેયોથકી કાઢેલું કેવળ તર્કપ્રધાન અનુમાન પણ નથી એવી તેઓની ખાતરી છે. વતરવડ યોજના પ્રસ્તુત સમાજમાં અસ્તિત્વમાં હાવાવાળી પ્રવૃત્તિપરથીજ ડરેલી છે. સમાજસત્તાવાદના નિરસ્કાર કરનારા સુધારણુવાદીઓ આજે ગમે તેટલા હોય તો પણ તેઓનું આ મત ચિરકાલ સુધી ટકશે નહિ. જીવનનું માટે જરૂરીયાત વસ્તુઓના સહેલાઈથી લરપૂર સંચય કરનારી આધુનિક યંત્રસામગ્રી સ્વાતંત્ર્યની લાવનાનો માનવ સમાજમાં વિકાસ, સર્વ પ્રકારના કાર્યક્ષેત્રના કાર્યકર્તાઓમાં દેખાઈ આવતી સ્વયંપ્રેરણા અને સ્વતંત્ર વિચારો, વધુ તો શું પણ ધાર્મિક સંસ્થા અને રાજકીય સંસ્થાએ વચ્ચે વધારેને વધારે ફેલાતો જતો સ્વાતંત્રતાનો પવન-આ સર્વ બાબતોને લીધે અરાજક સમાજ રચનાને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ધીમે ધીમે પરંતુ નિઃસંશયપણે તૈયાર થતી જાય છે.

અરાજકસમાજવાદી (એનાર્કિસ્ટ્સ) ઓ એકંદર સમાજસત્તાવાદી (સોસિઆલીસ્ટ્સ) ઓના પક્ષનું ડાળી બાળુનું એટલે કે થોડી સંખ્યાવાળું અત્યેવ કમતાકાતવાળું અંગ હતું. એ બધાઓના અર્થ શાસ્ત્રીય મતો દેખીતી રીતેજ એકબીજાને મળતાં છે. દાખલા તરીકે ખેડનાં મતે જમીનનો ખાનગી માલિકી હક, અને ખાનગી મુડીના બળપર ગરબાના ચલવી.

મોટો નફો મેળવવાની પરવાનગી એ બન્ને તત્વો ન્યાયી પણાની અને ઉપયુક્તતાની દૃષ્ટિએ નુકસાનકારક છે. હાલની યાંત્રિકસામગ્રીની સહાયથી આખા સમાજનું જીવન પૂર્ણ સુખમય કરવાના માર્ગમાં આ બે મોટી અડચણો છે. પરંતુ અરાજક સમાજસત્તાવાદીઓનું એમ પણ કહેવું છે કે, ખાનગી જમીનદારપણું અને ખાનગી મુદીની પદ્ધતિ આ ગળનેનું સંરક્ષણ કરી તેઓને વરસોના વરસો સુધી જળરો ફાયદો ખાવા દેવા માટે પરવાનો આપનાર સરકારજ છે અને તેટલા ખાતરજ ખાનગી જમીનદારી અને ખાનગી પદ્ધતિનું ઉચ્ચાટન કરવાના પ્રયત્નની સાથેજ સરકારરૂપી સંસ્થાનો પણ જડ મૂળથી નાશ કરવાના પ્રયત્નો કરવાબેઠાં છે. સરકાર પછી ગમેતો તે રાજસત્તાક હો યા તો લોકસત્તાક હો—એજ બધાં અનર્થનું મૂળ છે તેટલા માટે તેનોજ સંપૂર્ણ નાશ થવો જોઈએ (જુઓ: સમાજસત્તાવાદ)

પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ જુઓ, અથવા અર્વાચીન કાળનો જુઓ, મેસિડોનિયાનું સામ્રાજ્ય, રોમનું સામ્રાજ્ય અગર યુરોપમાંના રાજ્યોપૈકી કોઈપણ સરકાર જેવા જઈએ તો તે થોડાકજ અધિકારનિયુક્ત શખસોની ધનેલી હાઈ તેના હાથમાં સર્વ સત્તા એકઠી થએલી હોય છે અને આ અલ્પ સંખ્યાક વ્યક્તિઓ સત્તાસોબુપ હોવાના કારણે જમીનદાર, ભંડોળવાળા, વિગેરે ખીજા હકકદાર અલ્પસંખ્યાક લોકોનો નાશ કરવાનું કામ સરકાર નામક સંસ્થાના હાથે થઈ શકે નહિ; તેમજ સરકાર એ નામક સંસ્થાની અધિકારી વ્યક્તિઓ: પણ પોતાના હાથમાંના હક અને અધિકાર છોડવાને તૈયાર થશે નહિ. તેથી ભંડોળવાળા જમીનદારો ઈલાહિ હકદાર વર્ગો નાંટ કરી તેઓની જમીન, ખાણો, રેલવે, બેન્કો અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ સરકારના હાથમાં આવી શિશુણ, ધર્મખાતું, દેશસંરક્ષક લશ્કરી ખાતું વિગેરે સરકારના હાથમાંની પહેડાની સત્તામાં ઉમેરો કરવો એટલે લોકોપર જીલમ કરવાનું બીજું એક નવું યંત્રજ તૈયાર કરવા જેવું છે. સરકારી ભંડોલગ્યવસ્થા અમલમાં મૂકવી એટલે નોકરશાહી અને ભંડોલવાલા એ બળનેની સત્તા એકત્ર કરી સરકારની સત્તામાં વધારેને વધારે ઉમેરો કરી તે સત્તા પ્રબળવર્ગને અધિકાધિક કષ્ટપ્રદ કરવા જેવું છે. ખરેખરો સુધારો તો સત્તા એકત્રિત કરવાથી થવાનો નથી પરંતુ વધારેને વધારે અધિકારની વહેંચણી કરવાથી, સ્થાન વિષેની અને કાર્યવિષેની વહેંચણી કરી ઘણાંઓના હાથમાં સત્તા આપવાથી, વ્યક્તિમાત્રને અધિકાધિક કાર્યસ્વતંત્રતા અને સ્વયં-

પ્રેરણાને સ્થાન આપવાથીજ તે થઈ શકશે.

ઘણાખરા સમાજસત્તાવાદીઓ પ્રમાણેજ અરાજક સમાજવાદીઓને પણ આ વાત કબૂલ છે કે સૂષ્ટોમાંના વિકાસસિદ્ધાન્તના કાર્ય પ્રમાણેજ સમાજની અંદર પણ હંમેશાં વિકસનકાર્ય ધીમે ધીમે ચાલુ હોય છે અને વચમાં કેટલીક વખતે ફક્ત ક્રાંતિકારક સ્વરૂપના મોટા ફેરફારો થઈ, સુધારાના કાર્યમાં એકદમ મોટો ઉમેરો થાય છે. આ પ્રકારના ક્રાંતિકારક, બનાવો બનવાનો સમય હવે આવ્યો છે. મંદગતિવાળા સુધારાના કાલ પછી એકદમ બહુજ ઝડપથી સુધારા થવાના દિવસ ઉગતા દેખાય છે, અને આવી તકનો લાભ લેવો એ બધા સુધારણાવાદીઓની ફરજ છે. પણ આવી તકનો ઉપયોગ સરકાર નામક સંસ્થાની સત્તા અધિકાધિક વધારવા તરફ ન કરતાં તે ઓછી કરવા માટે કરવો જોઈએ અને તે માટે એકે એક ગામના અને એકે એક પ્રાંતના શ્રમજીવીઓના સંઘ તૈયાર કરી-તેઓની વચ્ચે બંધી બાળતો અને સત્તાઓ વહેંચી આપવી જોઈએ. આ પ્રકારના સંઘ સર્વ રાષ્ટ્રમાં ને પછી જગતમાંના એકંદર રાષ્ટ્રોમાં તૈયાર કરવા જોઈએ.

અરાજક સમાજવાદીઓના મત આવા પ્રકારના હોવાના કારણે પ્રસ્તુત કાળમાં અસ્તિત્વમાં હોવાવાળી સરકાર નામક સંસ્થાના કાર્યમાં લાગ લેવાનો અથવા તેની સત્તામાં અધિકાધિક વધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તેઓને પસંદ નથી. તેથી કરી પાર્લામેન્ટ જેવી રાજ્યકારભારી સંસ્થામાં પગપેસારો કરી ત્યાં આગળ મજૂર પક્ષનું પ્રાબલ્ય પ્રસ્થાપિત કરવાનો માર્ગ તેઓ સ્વીકારતા નથી, યા તો મજૂરવર્ગને તેમ કરવાને ઉપદેશ પણ કરતા નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રમજીવી વર્ગની પરિષદ (ઇંટરનેશનલ વર્કીંગમેનસ એસોસિએશન) ૧૮૬૪-૬૬ સાલથી સ્થપાયા પછી અરાજક સમાજવાદીઓએ પોતાના મત પ્રત્યક્ષ મજૂરવર્ગ આગળ સાદર કરવાનો અને મજૂરોના ઉપર વર્ણવેલા પ્રકારના સંઘો તૈયાર કરી ભંડોળવાલાઓનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો છે. પાર્લામેન્ટ જેવા કાયદામંડળની મારફતે કાયદાઓ કરી સુધારા અમલમાં મૂકવાના કાયદાસર ગણાએલા માર્ગ ઉપર તેમને ભરોસોજ નથી.

અરાજક સમાજવાદી પંથની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ:—ઉપર વર્ણવેલા પ્રકારના સામાજિક સંઘ તૈયાર કરવાની કલ્પના અને સરકારને નામે રાજ્યકારભાર કરનારી સંસ્થાની મારફત સમાજનું શાસન કરવાની કલ્પના આ બન્ને માનવજાતિના મનમાં

પુરાતન કાળથી અસ્તિત્વમાં છે; અને ઐતિહાસિક કાળની અંદર કોઈ વખત પહેલી કલ્પનાનું તો કોઈ વખત બીજીનું અધિક પ્રાબલ્ય જણાઈ આવશે. પહેલા પ્રકારની પ્રવૃત્તિને લીધે ધીમે ધીમે કુળ, ગોત્ર, મામ, જાતિ, સંઘ અને નગર એવા સમુદાયો લોકોએ જાતે જ તૈયાર કર્યા અને તેના બળ ઉપર પરચક્રથી અને સત્તાધિકારીઓના જુલમી વર્તનથી પોતાનું સંરક્ષણ કરવાનો ઉપાય શોધી કહ્યો. ગ્રીસની અંદર ઈ. સ. પૂ. આસરે ૪૩૦ માં થઈ ગયેલા અરિસ્ટોપેસ નામના સીરેનાયક પંથના એક સંસ્થાપક એમ પ્રતિપાદન કરવાની શરૂઆત કરી કે હાહા! લોકોએ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવી સરકારનું નિયંત્રણ સ્વીકારવું એ બિલકુલ ઉપયોગી નથી; અને સોક્રેટીસના સવાલના જવાબમાં તેણે એમ કહ્યું કે તે જાતે શાસનકર્તા, અગર શાસિત એ પૈકી કોઈપણ વર્ગમાં આવતો નથી તથાપિ અરિસ્ટોપેસની આ મનોવૃત્તિ કેવળ એપિક્યુરિયન પંથના અનુયાયીઓએ સામાન્ય જનસમુદયની જોડે રાખેલા બેજવાળદાર વર્તનનું પરિણામ છે. ગ્રીસમાંના અરાજક સમાજવાદી તત્વ-માનના સૌથી આગેવાન પુરસ્કર્તા ક્રીટનો રહેવાસી અને સ્ટોઈક તત્વજ્ઞાનનો આદ્યજનક એનો દત્તા ક્લેટાએ 'રિપબ્લીક' નામના ગ્રંથમાં જે રાજકારનારની પદ્ધતિ આદર્શ તરીકે લોકો આગળ માંદર કરી-તેના વિરોધ કરી એનો એ સરકાર હિત એવી સમાજરચના નાખી પોતાની યોજના રજૂ કરી. સરકારના નિયંત્રણને બદલે દરેક વ્યક્તિ પર પોતાની જાતનું નૈતિક નિયંત્રણ હોવું જોઈએ. દરેક વ્યક્તિમાં સ્વાર્થબુદ્ધિની સાથેજ સહવાસ પ્રિયતા પણ કુદરતીજ હોવાને લીધે વ્યક્તિના સ્વયંનિર્મિત નૈતિક બંધનો સ્વસંરક્ષક થશે એટલુંજ નહિ પણ પરાર્થપાપક પણ એની મેળેજ થઈ શકશે. એ પ્રમાણે પોતાની નૈસર્ગિક પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તવાની બુદ્ધિ ઉપજ થયા પછી તેઓ સરકારી અમલનીયેની સરહદ છોડી દઈ પેલી તરફ સ્વતંત્ર સંઘ બનાવી રહેવા માંડશે. આવા પ્રકારની વસાહતમાં તેઓને ન્યાયકોર્ટ, પોલીસ, દેવાલયો, સાર્વજનિક પ્રાર્થના અગર નાણાં વિગેરે બાબતોની જરૂર પડશે નહિ. પૈસાને બદલે બધી લેણદેણ ફક્ત બક્ષિસ રૂપે અરસપરસ ચાલુ રહેશે. ખુદ એનોના ગ્રંથો આજે ઉપજી પડ્યા નથી, બીજાઓનાં ગ્રંથોમાં તેના લેખનના ઉદારા આપેલા છે. તથાપિ તેટલાપરથી એનોની અને તાત્કાલીન લોકસમાજની એ વિષેની પ્રવૃત્તિ કપટપણે માલમ પડે છે.

મધ્યયુગના નવમા સૈકાના અરસામાં અને આર્નિસ્ટ લોકોમાં જોહન્સ ડેન્કના હુસાર્ટ્સ પૈકી જોએકીના અને આલ્બાના બિશપ માર્કો ગિરોલ્લોનો વિહુડા એના ગ્રંથમાં ઉપર વણુવેલા પ્રકારના મતો માલમ પડે છે.

૩ સો, ૬૩૩ે ગોડવિન અને મૂઠાં વિગેરેની અરાજકતા:—અદારમાં સૈકામાં કેંચ એનસાયકલોપીડીયાના કર્તાઓના મગજમાં એવીજ કલ્પનાઓ રમતી હતી. આવાત ૩સો અને ૬૩૩ેટના સ્વતંત્ર ગ્રંથમાંના મજકુર ઉપરથી સહેજમાં સાબીત થાય છે. આજ કલ્પનાઓ પછીથી કેંચ રાજ્યક્રાંતિની વખતે જાહેર રીતે લોકોની આગળ મૂકવામાં આવી. તે વખતે એક બાબતે જોકોની લોકો બધી રાજકીય સત્તા પોતાના હાથમાં લેવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતાં તો સામી તરફ પ્રત્યેક પ્રાંતનાં લોકો પોતપોતાના સંઘો બનાવી ન્યાય ખાતું, લશ્કર ખાતું, દાનધર્મ ખાતું વિગેરે બધી બાબતોની તજવીજ અને વ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લેવાનો ઉદ્દેશ ચલાવી રહ્યા હતા. અને એ વખતે આસરે ૩૬૦૦૦ સંઘો વચ્ચે એકબીજા સાથે પત્રવ્યવહાર પણ શરૂ થયો હતો.

અરાજક સમાજરચના સંબંધેની રાજકીય અને અર્થશાસ્ત્રીય કલ્પના ગોડવિન ૧૭૬૩ ની સાલમાં પ્રથમ વ્યવસ્થિતપણે પોતાના ગ્રંથદ્વારા આગળ મૂકી. તેની અંદર તે કહે છે કે, અસલના કાયદાઓ એ આપણા પૂર્વજોના હડાપણના નિદર્શક નથી પરંતુ બીકણપણ, મત્સર, મહત્વાકાંક્ષા વિગેરે મનોવિકારથી પ્રેરિત થઈ તે કાયદાઓ તેઓએ કરેલા છે.

કાયદા અને ન્યાયકોર્ટો વિગેરે સર્વ કાઢી નાખી તેને બદલે બધી તકરારો અને તાંટાબેડા નિબળ્યને માટે સારા વિચારી માણસને સોંપવાથી યોગ્ય ન્યાય તરતજ મળવા લાગશે. સરકારનો જડમૂળથી નાશ કરવો; સરકાર નામક સંસ્થાવગર સમાજ ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહી શકશે.

સમાજના નાનાનાના અને સ્વયંશાસિત એવા સંઘ બનાવવા, માલમત્તાની બાબતમાં ખાનગી માલીકી નષ્ટ કરી સામુદાયિક માલીકીનું તત્વ શરૂ કરવું, એવા પ્રકારના ગોડવિનના મતો છે. પરંતુ તેણે પોતાના 'રાજકીય ન્યાયાન્યાય' ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિમાં માત્ર આ મતો બીકથી સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા ન હતા.

ત્યાર બાદ ૧૮૪૦ માં મૂઠાંએ પ્રથમ અરાજક સમાજ એ પ્રત્યક્ષ નામ આપી પોતાના વિચાર દર્શાવવાની શરૂઆત કરી. કેંચ રાજક્રાંતિની વખતે

ફક્ત ૧૭ માં હુઈને રાજ્યપરથી કાઢી નાખવાથીજ જેનું સમાધાન થયું ન હતું એવા પક્ષને છૅડિસ્ટ નામના પક્ષે “અરાજક” (અનાર્કિસ્ટ) એવું નિઃદાન્યજક નામ આપવા માંડયું હતુંજ. મૂઢાંએ સરકાર વિરહિત એવો સમાજ કેવી રીતે બનાવવો તે બાબતની કલ્પનાઓ જાહેરપણે રજૂ કરી હતી. “માલમત્તા એટલે ચોરી” આ સૂત્રથી શરૂઆત કરતાં વેંતજ લોકોનું ધ્યાન તેના મત તરફ ખેંચાયું. તથાપિ સામુદાયિક માલીકીના તત્ત્વનો તે પુરસ્કર્તા ન હતો, તેમજ બધા જમીનદારો, કારખાનાવાળા, ખાણવાળા વિગેરે પૈસાદારોની મિલકત એકદમ હરણ કરવી એવા મતનો પણ તે હતો નહિ. તેણે સૂચવેલો મુખ્ય ઉપાય એટલે શાહુકારી અને વ્યાજ-વટાવનો ખાનગી વેપાર બંધ કરવો અને બંડોળ પૂરું પાડનારી એવી એક રાષ્ટ્રીય બેંક સ્થાપવી. એ હતો. નાગરીકોએ સર્વ વ્યવહારો અરસપરસ અને બેંકની આર્થિક મદદવડે ચલાવવા અને ટંટા-બખેડાઓ મધ્યસ્થ લોકોએ મટાડવા એવી બધા સંધોમાં વ્યવસ્થા થયા પછી સરકારની જરૂર રહેતી જ નથી, એમ તેનું કહેવું હતું. જુદાજુદા પ્રકારની રાજ્યકારભાર પદ્ધતિ ઉપર ઝીણવટથી ટીકા અને સર્વ આર્થિક પ્રશ્નોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન એ મહત્ત્વના ગુણ મૂઢાંના અંધમાં દેખાઈ આવે છે. મૂઢાંના મતના તેની પહેલાં ઇંગ્લંડની અંદર વીલીયમ થોમ્પસ અને તેનો અનુયાયી જોન એ અને અમેરિકામાં જોશિયા વૉરેન, એ થઈ ગયા હતા. ઇંગ્લંડમાં આવેને આવા પ્રકારના સંધોનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ પણ કર્યો હતો. પણ તેમાં ન ફાવવાનું કારણ વૈયક્તિક સ્વતંત્રતાનો અભાવ એ હતું, એમ મૂઢાંએ સાબીત કરી વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યનો પૂર્ણ રીતે પુરસ્કાર કર્યો અને જાતે “ઈકિવટી સ્ટોઅર” (વાજબી કિંમતની વસ્તુઓની દુકાન) સ્થાપન કરી. “ઈકિવટી વિલેજ” અને “ઈકિવટી હાઉસ” એવી બે સંસ્થાઓ પણ અમેરિકામાં ન્યૂ યૉર્ક અને ઓસ્ટન એ કેકાણે અનુક્રમે નિકળી.

મૂઢાંની અર્થશાસ્ત્ર વિષેની અને ખાસ કરીને શાહુકારી પેઢીઓ (મ્યુચ્યુઅલ બેંકિંગ) સંબંધીની સૂચનાઓ થોડાજ વખતમાં પસંદ થઈ એટલું નહિ પણ પ્રત્યક્ષ અમલમાં પણ મૂકાયા માંડી. પરંતુ તેના અરાજકતા-વિષેના મતોને ખુદ ફ્રાન્સની અંદર પણ બહુ અનુયાયીઓ મળ્યા નહિ. ફ્રાન્સની અંદર ફોરિયર અને સેન્ટ સાયમન એ નામના સમાજસત્તાવાદીઓના મતનો ક્યારનોયે જૂદો પ્રકાર શરૂ થયો હતો. મૂઢાંના મતોને જર્મનીમાં

પણ પુરસ્કર્તાઓ મળી આવ્યા. મોઝેસ હેસે ૧૮૪૩ની અંદર અને કાર્લ યુને ૧૮૪૫ માં અરાજક સમાજ વિષેના અભિપ્રાયો પ્રતિપાદન કરવાની શરૂઆત કરી હતી. એ પછી સ્ટર્નરે સરકાર વિરૂદ્ધ અને સમાજ-સત્તાક પદ્ધતિની પણ વિરૂદ્ધ જાહેર રીતે બળવાખોર ભાષા વાપરવાની શરૂઆત કરી, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ પણ પ્રકારના સામાજિક અને નૈતિક બંધનો વ્યક્તિપર હોવાં જોઈએ નહિ, વ્યક્તિમાત્રને પૂર્ણ સત્તા અને સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એવું પ્રતિ-પાદન કરવાનું તેણે શરૂ કર્યું.

આવી જાતના વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્યચુક્ત અરા-જક સમાજનું પર્યાવસાન કેવી રીતે થવાનું તે સ્ટર્નર પછીના પ્રો. બોશો પોતાના અંધમાં બતાવી આપ્યું. પ્રો. બોશનું કહેવું છે કે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનો ઉદ્દેશ મનુષ્ય જાતિમાંની સર્વ વ્યક્તિની ઉન્નતિ થવા માટે સર્વસાધારણ માર્ગોને સાધનો ઉપલબ્ધ કરી આપવાં એ ન રાખતાં જન્મથીજ ઉચ્ચગુણસંપન્ન એવી કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓનો સંપૂર્ણપણે વિકાસ થવા માટે બીજી સામાન્ય વ્યક્તિઓનાં મુખ-સાધનો અને જરૂર પડે તો અસ્તિત્વની સુદ્ધાં દરકાર ન રાખતાં સગવડો કરી આપવી, એ હોવો જોઈએ. આ રીતે વ્યક્તિસ્વામિત્વના (ઇન્ડિવિજ્યુઆલિટી) જ અન્તે પ્રસ્થાપિત થવી એ ઇષ્ટ છે અને આજ સુધીની માનવ જાતિની સુધારણાઓ ઉચ્ચગુણચુક્ત એવાં થોડાંજ માણસોના હાથથી થતી આવી છે. બોશ પ્રભુતિ વિદ્વાનોના વ્યક્તિસ્વામિત્વવાદ એટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે કે વૈયક્તિક સુધારણાનું ક્યેય પૂરેપૂરું સાધવું એ કરી પણ શક્ય નથી, કારણ અન્ય સામાન્ય જનસમાજ તરફથી સહરહુ ક્યેયને અડચણ કરનારી, ત્રાસદાયક, જુલમો એવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ પસંદલી હોય છે, એવું તેમનું માનવું છે. તે કારણસર ‘સકલગુણાલંકૃત’ એવો ઉચ્ચ શિષ્ટવર્ગ કોઈપણ દહાડો તૈયાર થવા શક્ય નથી; તો પણ સામાન્ય વર્ગ અને ઉચ્ચ વર્ગ એ બન્ને વચ્ચે હંમેશાં મોટું અંતર કાયમ રહેવાનું એમાં કોઈપણ શક નથી. સહરહુ વિચારસરણી-માંની વૈયક્તિક ઉત્કર્ષના પૂર્ણત્વની કલ્પના મનન પસંદ પડે તેવી અને ઉપયુક્ત હોય તો પણ આ પંથને કેટલાક થોડા વિદ્વાન અને કલાવાન વર્ગો શિવાય અન્ય કોઈજ અનુયાયી મળ્યા નથી.

સર્વ રાષ્ટ્રીય મજૂર પરિપદના અરા-જક પંથ વિષે મત :- ૧૮૪૦ માં ફ્રાન્સની અંદર રિપબ્લીક લેય પાર્ટી ફરીથી બાદશાહી સત્તા શરૂ થઈ. તે પછી કેટલોક કાલ સમાજસત્તાવાદી-

એમાંનાં બુદ્ધાનુદા સર્વ પેટા વર્ગોનું મત પ્રચારનું કામ ઘણાજ પ્રમાણમાં શિથિલ થઈ ગયું; કારણ બાદશાહી સરકારે સમાજસત્તાવાદી પંથના બધાં છાપખાનાઓનાં મોં બંધ કર્યાં. તે પ્રમાણે આગળ ૨૦ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. તથાપિ આ કાળમાં પણ અરણ્યક પંથની થોડીક પ્રગતિ થઈ. ૧૮૬૪ની સાલથી સમાજસત્તાક પંથની હિલચાલ ફરીથી શરૂ થઈ. તે સાલમાં લંડનમાં યુવિનસંલ એકિઝબ-શનના બહાને આવેલા ફ્રેંચ કામગાર વર્ગોમાંના (એ બધાં અન્યોન્ય સહાયકવાદી હતા) કેટલાંક લોકોએ કોનર્ટ એવેન પાંચી અંગ્રેજોની મદદથી સાર્વરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદની સ્થાપના કરી. આ પરિષદની ઘણીજ ઝડપથી ઉત્થતિ થઈ અને રાજકીય પાત્રાં મેંટની સત્તા હાથમાં લેવાના માગની અવલંબ ન કરતાં એકઠમ પરસ્પર બંડાળવાળા જોડે અર્થશાસ્ત્રીય તત્વાનુસાર એ પરિષદે વિચાર શરૂ કર્યો; અને આ ધોરણે જી. સ. ૧૮૭૧ સુધી હતું તેવુંજ ચાલવા લીધું. ફ્રેંચ-જર્મન યુદ્ધ પછી સાર્વરાષ્ટ્રીય પરિષદના કાર્યને ક્ષાન્તની અંદર બાંધી કરવામાં આવી, તે સમયે જર્મનીમાં સર્વ હુકમને મતદાનનો હુક મળેલો હોવાને લીધે જર્મન કામગાર વર્ગે જર્મન સામ્રાજ્યની પાત્રાં મેંટની ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાના ઉદ્દેશથી પરિષદનું ઉત્તરનું ધોરણ બદલવાનો આગ્રહ કરીને પોતાનો સંસ્કૃત ઉમોકેટિલ નામનો બુદ્ધો રાજકીય પદ્ધતિ સ્થાપન કર્યો. અને લીધે સાર્વરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદમાં તરો પડ્યાં અને સ્પેનિશ, ઇટાલિયન, બેલ્જિયન એવી બહુબુદ્ધી કાર્યકારી સંસ્થાઓ સ્થાપન થઈ ને તેઓએ પોતાના એક સંઘ (ફેડરલ યુનિયન) વેચાર કર્યો. આ સંઘમાંથીજ “આધુનિક અરણ્યક સમાજપંથ” વિકાસ પામ્યો. આ સંઘનો આગેવાન બાકુનિન થયો અને તેણે અનેક લેખો, કાગળપત્રો, અને પુસ્તકો લખી અરણ્યક તત્ત્વને વધારે ફેલાવો કર્યો. સરકાર (સ્ટેટ) એ સંસ્થા સનૂળ નષ્ટ થવી જોઈએ; કારણ તે લોકોની ધાર્મિક માન્યતાના (બીલીફ) પાયા પર રચેલી હોઈ સુધારણાના નીચેના પગથિયાની નિદર્શક હોય છે, તેને લીધે સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થાય છે એવું તેણે પ્રતિપાદન કર્યું.

સાર્વત્રિક મતદાન પદ્ધતિને લીધે થયેલા કાયદાઓ પણ અમાન્ય ઠરાવી દરેક માણસને અને દરેક પ્રાંતિક સંઘને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એમ તે કહેતો. અર્થોત્પાદનોનાં સર્વ સાધનો કાર્યકારી સંઘની માલીકીનાં હોવાં જોઈએ અને તૈયાર થયેલી વસ્તુઓ દરેક સંઘે પોતપોતાના

(નિયમો ઠરાવીને તે પ્રમાણે વહેંચી લેવી એ પ્રકારના બાકુનિનના અર્થશાસ્ત્રીય મતો હતા.

ત્યારબાદ કેટલાંક વર્ષો સુધી ઉપયુક્ત સ્પેનિશ, ઇટાલિયન ઇત્યાદિ કામ કરનારી સંસ્થાઓ, સાર્વરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદની કેટલીક શાખાઓ, અને જર્મન અને અમેરિકન અરણ્યક મંડળીઓ આજ અરણ્યક પંથની મુખ્ય અને કાર્યકારી સંસ્થાઓ હતી. તેઓએ રાજકીય સત્તા હાથમાં લેવાની બિલકુલ ખટપટ ન કરતાં કાર્યકારી વર્ગોની અન્યોન્યમાં દૃઢ મૈત્રી વધારી. ને આવા સંઘદ્વારા દેશની અંદર પોતાનું મહત્ત્વ વધારવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. કામ કરવાનો વખત દરરોજ આડ કલાકજ હોવો જોઈએ, વિગેરે હુકમોને માટે અને સૈન્યમાંના સિપાઈઓનાં મન લશ્કરી નોકરીથી પરત્રવત કરવા માટે તેઓએ ચળવળો ચલાવી. તેને લીધે ઘણા યુરોપીય દેશોમાં અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આ પંથના આગેવાનો પર મુકામોના ચાલી તેઓને મળત થઈ. તેને લીધે કાર્યકારી વર્ગોએ આધિકારિક અત્યાચાર કર્યા અને ફરિયાદો, દંડ, સજાનું પ્રમાણ વધ્યું અને તેનું વેર વાળવા વાસ્તે, અધિકારી લોકો પર વખરે ને વખરે અત્યાચારો થવા લાગ્યા. આથી અત્યાચાર એજ અરણ્યક પંથનું મુખ્ય કાર્ય એવી સાર્વત્રિક માન્યતા લોકોમાં ફેલાવા લાગી. એટલે આ પંથના પ્રવર્તકોએ સદરહુ આરોપનું નિરાકરણ શરૂ કર્યું. સરકાર સારી ચળવળ બેસાડી દેવા માટે અન્યાય ભરેલી રીતે બુલ્લમ કરે છે, તેનું અત્યાચાર એ કેવળ નૈસર્ગિક પરિણામ છે, અને તેને અરણ્યક પંથના મૂળ તત્ત્વ અને ધોરણ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી એમ સિદ્ધ કરવાની તેમણે શરૂઆત કરી.

એ પછી અરણ્યક પંથનાં (વકાસ, કેટલોક ફ્રેંચ તત્ત્વવેત્તાં પ્રૂઢોનાં તત્ત્વોના આધારે, કેટલોક ક્રિસ્તીયન અને કોંઝમ અને ટોલરેન્સના મતો વડે, કેટલોક અરણ્યક લેખકોના દ્વારા અને મુખ્યત્વેકરી કમ્યુનિટ-અનાર્કીઝમના દ્વારા થતાં) ગયો. પ્રૂઢોની પરસ્પર સહામ્યક જોડની કલ્પના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની અંદર ઘણી અનલમાં મૂકાઈ. વ્યક્તિસ્વામિત્વવાદી અરણ્યક પંથનો પ્રસાર પરસ્પર અમેરિકામાં બેન્જામિન આર. ટકર નામના વિદ્વાને પોતાના ‘લિબર્ટી’ નામના વર્તમાન પત્રદ્વારા ઘણો કર્યો. તેણે પ્રૂઢો અને હુબર્ટ સ્પેન્સર એ બન્નેના મતોનો એકસામટો આધાર લીધો. વ્યક્તિસ્વામિત્વ, સમાનસ્વતંત્રતા અને પૂર્ણ સમતા એ ત્રણે તત્ત્વોનો પ્રચાર કરી વ્યક્તિશઃ માણસ સ્વાર્થી હોય તોપણ જો સર્વ લોકો પોતપોતાના હુકમો બળવીને રહે તો બધી

વ્યવસ્થા ન્યાય્ય અને કાયદાસર એવીજ થશે એવો મૂલ્યોની માફક તેનો મત હતો. એ શિવાય સ્પેન્સરના સ્વસંરક્ષણના હુકમો પુરસ્કાર કરી તે એમ સાબીત કરવા લાગ્યો કે એકાદ માણસ હુકમો અતિ-ક્રમ કરે તો તેનો પ્રતિકાર કરવા માટે સંરક્ષક હુક દરેકને હોય છેજ. માટે દરેક વ્યક્તિને અને પ્રત્યેક સંધને આત્મસંરક્ષણ કરવા માટે અપરાધી માણસને દેહાંત પ્રાપ્તિ સુધી એવ્ય તે સજા કરવાના હુક છે. તેવીજ રીતે એક વખત કરેલા કોલકરાર પાળવાની ફરજ પાડવા માટે પણ અત્યાચાર (એટોસીટી) કરવાનો હુક છે આ પ્રમાણે સંરક્ષણના કાર્ડ માટે જરૂરી એવા કેઈપણ રાજસત્તા પાસે હોય છે, એવા સર્વ અધિકારો નૂતન સમાજરચનામાં પણ હોવા જોઈએ એવો બી. આર. ટકરના મતોનો સારાંશ નીકળે છે.

વ્યક્તિસ્વામિત્વવાદી અરાજક પંથના પ્રવૃત્તિ મતના અનુયાયીઓને અમેરિકામાંના મજૂર વર્ગ તરફથી બહુ સહાનુભૂતિ મળતી નથી. વ્યક્તિસ્વામિત્વવાદનો અંગીકાર કરવાથી આ સ્થિતિ કેવળ વ્યકિત: પ્રયત્નવડે સાધ્ય થાય એ બનવા જોગ ન હોવાને લીધે તેમને અરાજક સમાજવાદી પંથમાંથી નીકળી જઈ અલિમત અર્થશાસ્ત્ર પંથના ઉદારમતવાદીઓના પક્ષમાં જવું પડે છે; અથવા ઇપિક્યુરીયન પંથની નૈતિક બંધનશૂન્ય સમાજ-સ્થિતિ સ્વીકારવી પડે છે, અથવા સ્ટનર અને નિચો એ બન્નેનો શ્રેષ્ઠ-માનવકોટિવર્ષેનો “ સુપરમન-અરી ” સિદ્ધાંત પણ કબૂલ કરવો પડે છે. તેને લીધે અરાજક પંથનાં ઘણાંખરાં લોકો અનાર્કિસ્ટ-કમ્યુનીસ્ટ મતવાદી બનેલા છે. એઓમાં ટ્રાન્સના એલીસીરસ્કૂસ, જીનએન્ડ્રુને સેગાસ્ટિયનકાર, એમિલી ફ્રાન્કટ વિગેરેનો અને ઇટાલીમાંના એનરિકો. મેલા ટેસ્ટા અને કોન્ડુલી અને સ્પેનમાંના આર. મેલા, એલ. લોરેંઝો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એ શિવાય અરાજક પંથની બીજી શાખા (સિડીકેલીસ્ટ પંથ (જુઓ) નામે યુરોપમાં હમણાં મહત્ત્વ પામેલી હોઈ રાજકીય સત્તા હાથમાં ન લેતાં એકદમ ભંડોળવાળા ધનીકો સાથે પ્રત્યક્ષ લડત તેઓએ શરૂ કરી છે.

અનાર્કિસ્ટ કમ્યુનિસ્ટ પંથના વિદ્વાન અનુયાયી-ઓએ આગળ બતાવેલી ઉપયુક્ત બાબતો કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવેલો છે; જૌતિક શાસ્ત્રમાંની શોધો થવાને લીધે તૈયાર થએલું આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન અને અરાજક સમાજવાદની વચ્ચેના તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંબંધ બતાવી આપવો, સાંપ્રત સમાજમાં દબાઈ

આવનારી પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરી અરાજક સમાજ પંથના મતોની શાસ્ત્રીય પાયાપર રચના કરવી, અને આ મતોનો હવે પછી વિકાસ કેવી રીતે થતો જશે એ વિષેનું દિગ્દર્શન કરવું, અને અરાજક સમાજમાંનાં નૈતિક બંધનો એવ્ય તત્ત્વના આધારે તૈયાર કરવા, કલેક્ટીવીઝમ કરતાં કમ્યુનિઝમ ગ્રાહ્ય થવાનો વધારે સંભવ કેટલો છે, અને તેથી આખરે અનાર્કિસ્ટ-કમ્યુનિઝમજ બધા સુધરેલા સમાજોને માન્ય થવાનો કેટલો સંભવ છે, તેમજ કમ્યુનિઝમ અને અનાર્કી આ બે વિકાસદર્શક શબ્દો હોઈ તેઓ અન્યોન્ય પૂરક છે એટલે કે તેમાંનું એક તત્ત્વ માન્ય કરીએ કે બીજું માન્ય કરવુંજ પડે છે, વિગેરે બાબતો સપ્રમાણ સાબીત કરી બતાવવાનો કોપોટકીનના લેખોનો હેતુ છે. રાજ્યક્રાંતિના કાળમાં એકાદ મોટા શહેરમાં રહેનારાની સંમતિ હોય તો તે ઠેકાણે કમ્યુનિઝમ તરતજ અમલમાં લાવી શકાય છે, એવું કોપોટકીનનું કહેવું છે અને તે યોજના માટે તે કહે છે, કે આવા શહેરના દરેકદરેક રહેવાશીને મધ્યમ વર્ગનાં લોકોને હાલ મળે છે તેટલા પ્રકારની રહેવાની જગા, ખાવાના પદાર્થ અને કપડાં એટલું તેમને અર્થા દિવસના કામના મોબદલા તરીકે આપવું જોઈએ અને બાકી રહેલા અર્થ દિવસના પાંચ કલાક તેઓ શિક્ષણ વિષેની, વાડ-મય વિષેની અથવા શાસ્ત્ર, કલા અને શારીરીક વ્યાયામનું કામ કરનારી કોઈ પણ સંસ્થામાં કામ કરે તો પણ મોજશોખની રહેણીને લગતી બાકી સર્વ વસ્તુઓ સહેલાઈથી મળી શકશે. ખેતી અને બાકીના ઔદ્યોગિક ધંધાનાં કામો ઔદ્વિક વ્યવસાયોની સાથે કેવી રીતે જોડી દેવામાં આવે તે વિષે પણ કોપોટકીને ચર્ચા કરી છે.

પંદરમા અને સોળમા સેકાના જોયેકી, ડેન્ક વિગેરે કેટલાંક માણસા પ્રમાણે સામાન્ય જન-સમાજમાં પાર્મિક દૃષ્ટિએ અગવળ કરનાર રશીયન દેશભક્ત લીઓ ટોલ્સ્ટોયે પ્રત્યક્ષ અરાજક સમાજવાદી એવું નાન ધારણ ન કરતાં રાજસત્તા અને માત્રમત્તા ઉપરની માલીકી એ બે બાબતો સંબંધે અરાજક સમાજપંથનાજ મતોનો અંગીકાર કરેલો છે. તેણે આ મતો ક્રાઈસ્ટે આપેલા ઉપદેશની તોતોમાંથીજ અને સામાન્ય તર્કશાસ્ત્ર વડે કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે બતાવ્યું છે. ચર્ચા એટલે ધર્મો-પદેશકોની સંસ્થા, રાજસત્તા (ધી સ્ટેટ) અને રાજકીય કાયદા, અને સુખ્યત્વે કરી: ખાનગી મિલકત સંબંધેના કાયદા, એ બધાં ઉપર તેણે પોતાનું સર્વ બુદ્ધિસામર્થ્ય ખરચી અત્યંત અસરકારક અને

દૃઢતાપૂર્વક ટીકા કરી છે. સુવ્યવસ્થિત સરકાર એ પ્રત્યક્ષ ધાડપાડુઓ કરતાં પણ ઘણી વધારે લયાવહ હોય છે. ધર્મસત્તા, રાજસત્તા અને માલમિલકતની થતી સાંપ્રતની વહે ચણી એ વિષે લોકોના મનમાં હાલમાં રહેલી કલ્પનાઓ ભૂલભરેલી છે, એ બતાવી આપી, કામ્પિટના ઉપદેશમાંથીજ અપ્રતિકારનું (નોનરેઝિસ્ટન્સ) તત્ત્વ અને કોમ્પિયુ કારણને માટે યુદ્ધ થવું જોઈએ નહિ એ તત્ત્વ શી રીતે નિષ્પન્ન થાય છે એ ચર્ચા ટાલસ્ટોયે કરેલી છે. તથાપિ ટાલસ્ટોયના એકંદર લેખનની અંદર સાંપ્રત સમાજના દોષોનું અવલોકન કરી સૂઝી આવતા વિચારોનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સૂચનારા વિચારો સાથે એટલો ઉત્તમ મેળ બેસાડી દીધેલો છે કે તેના અંશમાં અરાજકતા વિષેનું વિવેચન ધાર્મિક અને અધાર્મિક બન્ને વૃત્તિનાં લોકોને સરખાજ આજ્ઞા લાગે છે.

અ રા જ ક સ મ અ જ વા હી એ ના અ ત્યા ચાર :—આ વિષય સંપૂર્ણ કરતાં પહેલાં “અરાજક સમાજવાદી” એટલે માગમારી અને ખૂન કરનારો માણસ એવો અર્થ સામાન્ય જનસમૂહના મનમાં કેમ આવે છે એનો યોગ્ય ખુલાસો કરવો જોઈએ. વસ્તુતઃ અરાજક સમાજપંથના તત્ત્વવેત્તાઓને આવા પ્રચારના અત્યાચાર બિલકુલ પસંદ નથી. એવી સ્થિતિ છતાં સામાન્ય જનસમાજની ઉપર જણાવેલી માન્યતા શામાટે થઈ છે તે નીચે આપેલી હકીકત ઉપરથી માત્રુમ પડશે.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ થી ૧૮૮૬ની સાલ દરમિયાન ફ્રાન્સની અંદર પ્રિન્સ કોપાટકીન, લુઈ માયકેલ અને બીજા કેટલાકને જેલમાં નાખવામાં આવ્યા. ઈંગ્લંડની અંદર મોસ્ટ નામના જર્મન અરાજક સમાજવાદી આગેવાનને સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં થયેલા બીજા અલેક્ઝાંડરના ખૂનનું સમર્થન કરવાના આરોપ પરથી ૧૮ મહિનાની સખત મજૂરીની શિક્ષા આપવામાં આવી. તે ભોગવ્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના મે મહિનામાં મોસ્ટ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ગયો અને ન્યુ યૉર્કમાં પોતાના પક્ષનું વર્તમાનપત્ર તેણે શરૂ કર્યું.

આ સમયમાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની અંદર અનાર્કિસ્ટ પક્ષની વાર્ષિક સભાઓ પણ ઘણી થઈ. તેમાંની ૧૮૭૬ ની સાલમાં અલેક્ઝાંડર શહેરમાં ભરાયેલી સભામાં આ પંથમાં અનત્યાચારી અને ક્રાંતિકારક એવા બે પક્ષો ઉત્પન્ન થયા. ક્રાંતિકારક પક્ષ એમાંથી પૂટીને બૂદો થયો. તે પક્ષે ચિકાગો અને બોસ્ટનમાં પોતાના પક્ષનાં ધાપાંઓ શરૂ કર્યાં. ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં પિટ્સબર્ગમાં ભરાયેલી સભામાં

આ પક્ષનો કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવામાં આવ્યો:—

(૧) અત્યારે વિશિષ્ટ વર્ગના હાથમાં રહેલી સત્તા હરેક ઉપાયોવડે, એટલે કે દયા પણ ન રાખતાં, જોરદાર, ક્રાંતિકારક ઉપાયોવડે, તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય હિલચાલની મદદવડે સમૂળ નષ્ટ કરવી.

(૨) સ્વતંત્ર સમાજની સ્થાપના કરીને તેમાં અર્થોત્પાદનની વ્યવસ્થા સહકારના તત્ત્વાનુસાર કરવી.

(૩) સમાન કિંમતની વસ્તુઓનો વિનિમય અર્થોત્પાદનમાં ભાગ લેનારી સર્વ વ્યક્તિઓએ એક બીજા સાથે કરવો.

(૪) સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બન્નેને માટે શાસ્ત્રીય તત્ત્વના પાયાપર સમાન શિક્ષણનો કાર્યક્રમ આંકી તે અમલમાં મૂકવો.

(૫) સ્ત્રી, પુરૂષ અગર વંશ, જાતિ વિગેરેમાં તફાવત ન રાખતાં સર્વને સરખા હક્ક આપવા.

(૬) બૂદા બૂદા સ્વતંત્ર સમાજ, સંઘ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘ બનાવીને એના સભ્યોએ સ્વતંત્રપણે કોલકરાર કરીને બધાં સાર્વજનિક કાર્યો કરવાં.

આ કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો અને તે સાથે મજૂર વર્ગને ઉદ્દેશીને એક પત્રિકા ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં ચિકાગોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી અને ફ્રેંચ, બ્રોહિમિયન, જર્મન અને ઇંગ્લિશ એવી ચાર સ્થાનિક કમીટીઓની સ્થાપના કરી. તેમાંની એક કમીટીનો મુખ્ય અધિકારી ઓગસ્ટ સ્પાઈસ નામે હતો. તેને ચિકાગો શહેરના હેમાર્કેટ પ્રકરણમાં ભાગ લેવાના આરોપ પરથી ઈ. સ. ૧૮૮૭માં ફાંસી દેવામાં આવી. તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે:—આઠ કલાકનો દિવસ હોયો જોઈએ એવી લડત ચલાવનારા મજૂરો અને પોલીસ વચ્ચે થયેલી ઝપાઝપીમાં કેટલાક મજૂર મરણ પામ્યા. આ વાતનો નિષેધ કરવા માટે સભા ભરવામાં આવી. પોલીસે તે વીજેરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો; ત્યારે પોલીસ પર એક ઝાળ ફેંકવામાં આવ્યો, તેથી કેટલાક પોલીસ મરણ પામ્યા અને કેટલાકને સખત દર્દી થઈ. એને માટે કેટલાક મજૂર આગેવાનો પર કેસ ચલાવાયમાં આવ્યો. સ્પાઈસ વગેરે ચાર આગેવાનોને ફાંસીની શિક્ષા થઈ. એ પછી ઘણા અત્યાચાર થયા; અને એ બધા ક્રાંતિકારક ઉપાયોથી સુધારણા અમલમાં લાવનાર પક્ષની ઉશ્કેરણીને લીધે થયા, ૧૮૮૩ ની સાલમાં ફ્રાન્સના ચેંબર ઓફ ડેપ્યુટીઝ (કાયદામંડળ)માં વૉલ્ટ નામના માણસે એક ઝાળ ફેંક્યો. ત્યારે

તેના પર થયેલા મુકદ્દમાની વખતે ન્યાયાધીશે વૈલ્ડને ગરીબ નિરપરાધી સ્ત્રીપુરૂષોના પ્રાણ દેવાની કૃત્યને માટે ઘણાજ ઠપકો આપ્યો. તે ઉપરથી વૈલ્ડે જવાબ દીધો કે:—“બુર્જવા લોકોની (મધ્યમ વર્ગના) અંદર કોઈ નિરપરાધી માણસ હોય એ બની શકેજ નહિ એટલે કે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષો ગુન્હેગાર છે. માટે સજાને લાયક છે”. આ જવાબ પરથી આ પક્ષના મતની સ્પષ્ટ કલ્પના થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૪ ની સાલમાં ફ્રાંસની અંદર બે ઠેકાણે અત્યાચાર કરવામાં આવ્યા. અને તેમાં એક ગુન્હા માટે છ જણને ફ્રાંસીની શિક્ષા થઈ. તેજ વરસમાં લીથેનમાં એક ઇટાલિયને ફ્રેંચ પ્રબલસત્તાક રાજ્યના પ્રમુખ કાનોનું ખૂન કર્યું. આ કૃત્યનો અરાજક સમાજના મતો સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ એવો સર્વસાધારણ લોકોનો મત હોવાથી ઈ.સ. ૧૮૬૪ માં યુનાઈટેડ સ્ટેટસની કૉંગ્રેસે (કાયદા મંડળે) વિદેશી અરાજક પંથીઓને દેશમાં આવવાની મનાઈ કરી. દેશમાંના અરાજક મતનાં લોકોને દેશનિકાલ કરવાનો કાયદો પસાર કર્યો, આ શિવાય રોમની અંદર ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં ભરાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદને આ અરાજક મતવાદીઓનો બંદોબસ્ત કરવાનો ઉપાય યોજવા માટે વિનંતી કરી. વળી અરાજક મતવાદીઓના ગુન્હા રાજકીય ન ગણતાં સામાન્ય સમજી તેઓને તપાસને માટે જૂદી જૂદી સરકારે એકબીજાના ગુન્હેગાર પાછા આપવા અને આ ક્રાંતિકારક પક્ષના છાપખાનાં બંધ કરી, આ પક્ષના ગુન્હેગાર લોકોને શોધી કાઢવા માટે દુનિયા ભરના પોલીસ ખાતાએ એક બીજાને સાથ આપવો એવી સૂચના પણ પ્રસિદ્ધ થઈ; પરંતુ નક્કી ધોરણ જાહેર થયું નહિ. ઉલટું ૧૯૦૦ ની સાલમાં બુસેડસ શહેરમાં ઇંગ્લાંડના યુવરાજનું ખૂન કરવાનો સિપિડો નામના જુવાને પ્રયત્ન કર્યો. તેની તપાસ વિગેરે થઈ. સિપિડોને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો, ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે બેલ્જિયન સરકારને રાખ-ભર્યો કાગળ પણ લખ્યો. તે જ વરસમાં ઇટાલીના હંબર્ટ રાજનું ખૂન થયું. તેને લીધે ઇટાલીમાંના અરાજકપંથીઓ સામે બહુ જ વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં બફ્લો એ ઠેકાણે યુનાઈટેડ સ્ટેટસના પ્રેસિડેન્ટ મેક-કિનલેનું ઝાગોકે ખૂન કર્યું. આ કરતાં પણ ભયંકર જુલમ ૧૯૦૬ માં સ્પેનના નવયુવાન રાજરાણીનું તેઓના વિવાહના મંગલ દિવસે ખૂન કરવાનો પ્રયત્ન એ છે.

હિંદુ સ્થાનમાં નાં જુલમી કૃત્યો—
અરાજકતાની તાત્વિક મીમાંસા કરનારા થયો અર્વા-

ચીન અથવા પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં બિલકુલ થયા નથી અને અરાજકતાના તત્વના અનુયાયી હિંદુસ્થાનમાં બિલકુલ છેજ નહિ એમ કહીએ તો પણ વાંધા નથી. ગયાં વીસ વરસમાં જે ચળવળો હિંદુસ્થાનમાં થઈ તેમાંની કેટલીકને અરાજક ચળવળો એવું કહેવામાં આવે છે પણ તે નામ સાર્થક છે એમ લાગતું નથી. જ્યારે લૉર્ડ સિડેનહામ જેવા કેટલાક ખ્રિસ્તી અધિકારીઓને ખ્રિસ્તી રાજ્ય અપ્રિય થતું જાય છે એમ કબૂત કરવું ગમતું, જેઓ ખ્રિસ્તી રાજ્યના દેષી તે કેવળ ખ્રિસ્તી રાજ્યની વિરૂદ્ધ ન હોઈ શાસન સત્તાની વિરૂદ્ધ છે, એવો ભાસ લોકોને બતાવવાનો હતો ત્યારે તે પ્રકારના અત્યાચારના પ્રયત્નને અરાજક ચળવળો કહેવાનો તેણે ઉપક્રમ શરૂ કર્યો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. ખૂન કરવાં, ખ્રિસ્તી રાજ્ય ઉલથાવી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો, એના જેવી ક્રિયાઓને નાકાન ઠરાવવાના અનેક પ્રયત્નો પૈકી તેમને અરાજક ઠરાવવા એ પણ એક પ્રયત્ન હતો એમ લાગે છે. આ ચળવળોને અરાજક કહેવા કરતાં અરાજ-નિષ્ઠ ચળવળો કહેવી વધારે યોગ્ય થશે. રૉલેટ જેવા લોકોએ પણ આ પ્રકારને અરાજક ન કહેતાં ક્રાંતિ-બ્યેચ કહે છે.

હિંદુસ્થાનમાં સરકારી અધિકારીઓનાં ખૂન અને આગ વિગેરે લગાડી કારસ્થાન કરનારાં લોકોની છૂપી ટોળી હોવાનો સંશય બ્રિટિશ સરકારને ઘણાં વરસથી હતો. આવા ક્રાંતિકારકોની ચળવળોનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં લઈ તેનો બંદોબસ્ત કરવાના ઉપાય સૂચવવા માટે રૉલેટસાહેબના અધ્યક્ષપણા નીચે એક કમીટી ૧૯૧૭ ની સાલમાં નિમવામાં આવી. તે કમીટીએ રિપોર્ટમાં જે જે બળવાઓ નોંઘ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે:—

મુંબઈ ઇલાકા:—૧૮૯૭ ની સાલમાં પુનામાં ભયંકર પ્લેગ શરૂ થયો. તેના પ્રતિબંધક ઉપાય તરીકે ક્વારંટાઈન, સેન્ટ્રીગેશન, ઘરો તપાસવાં, દૂષિત ઘરો ધોઈ નાખવાં, કપડાં બાળી નાખવાં-માંઠા માણસને તરતજ હોસ્પિટલમાં પહોંચતો કરવો વિગેરે કૃત્યો ગોરા સિપાઈઓની મદદવડે પુના શહેરની અંદર થવાં લાગ્યાં. આ કામ ઉપરનો મુખ્ય અધિકારી પ્લેગ કમિશનર રૅડ સાહેબ અને બીજા એક અંગ્રેજ લેફ્ટનન્ટ આયસ્ટર્ટ એ બન્નેનું ખૂન ૨૨ જુન ૧૮૯૭ ને રોજ દામોદર ચાફેકર અને તેના ભાઈએ પુના, ગણેશ ખીણ રસ્તા ઉપર રાત્રે કર્યું. તેમની તપાસ દરમ્યાન ચાફેકર અસોસિએશન (ગુપ્ત મંડળ) હોવાનું સાબીત થયું. તે પછી ચોડાજ દિવસમાં શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા નામના માણસે, કચ્છનો મૂળ રહેવાસી, લન્ડનમાં ઇંગ્લિયા હોમરૂલ

સોસાયટી સ્થાપીને સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય એકતાની કલ્પના હિંદુસ્થાનમાં ફેલાવવા માટે તૈયારી કરનારાઓને સ્કૉલરશિપ વગેરે મદદ કરવાનું બહેર કયું. ૧૯૦૫ ના સુમારે મહાત્મા શ્રી અગમ્યગુરુ પરમહંસે પુનાની અંદર એક સોસાયટી બોલવાને પ્રયત્ન કર્યો, તેની અંદર વિનાયક દામોદર સાવરકર પ્રમુખ હતા; પણ થોડાજ વખતમાં તે ઇંગ્લંડ ગયા અને કૃષ્ણવર્માની સોસાયટીમાં સામેલ થયા. વિનાયકના લાઈ ગણેશ સાવરકરે અભિનવ ભારત સોસાયટી અને મિત્રમેળો એવી મંડળીઓ સ્થાપન કરી હતી. ૧૯૦૬ માં કૃષ્ણવર્માના એક અનુયાયી મદનલાલ ધિંઆ નામના પંજાબી યુવકે લંડનની અંદર કર્નલ વાયલી પોલિટિકલ એ. ડી. સી. નું ખૂન કયું. એજ અરસામાં ગણેશ સાવરકર પર પીનલ કોડની ૧૨૧ કલમ મુજબ રાજા વિક્રમ યુદ્ધમાં મદત કરવાનો મુકદ્દમા થયો, ત્યારે અભિનવ ભારત સોસાયટીના કાન્હેરા નામના સભ્યે નારીકના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ (કલેક્ટર) જેકસનનું ૨૧ ડીસેમ્બર ૧૯૦૨ ના રોજ નારીકમાં ધિએટરની અંદર ખૂન કયું.

બંગાલને બીજા પ્રાંતો—અસમ્મડોના મંડળના બંગાલામાંના ઉપાદ્ય ગરીન્દ્ર કુમાર ઘોષ (આર-વિંદ ઘોષના ભાઈ) ને પાશ્ચિમાત્ય દેશનાં અરાજક લોકોની ચળવળની માહિતી હતી અને બંગાલમાં એ પ્રભાવે કરવાનો તેના પ્રયત્ન ૧૯૦૨ થી શરૂ થયો. લાઈ કલેક્ટરને કરેલા બંગાલના ભાગલાને લીધે લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો. ત્યારથી ખૂન અને દરોડા વિગેરેની પરંપરા શરૂ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર પ્રમોટીવ કલેક્ટરની આગગાડી પર બેંગ ફેંકવામાં આવ્યો; પણ કોઈને ઈજા થઈ નહિ. તેજ સાલમાં ઢાકાના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ એલનનું ખૂન થયું. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં મુમ્બઈ પુરના જડજ કિંગફોર્ડને બદલે ભૂતથી મિસિસ અને પ્રેન્સ કેનેડી એ જે સ્ત્રીઓને મારવામાં આવી ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં અલીપુર બેંગ કેસના પબ્લીક પ્રોસિ-ક્યુટરનું અને ૧૯૧૦ માં ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આફ પોલીસનું ખૂન થયું. કેટલાંક છૂપાં કાર-સ્થાનો પોલિસોએ ઘોઘી કાઢી તેમાં પકડાયેલા માણસો ઉપર કોર્ટમાં મુકદ્દમા કર્યા. પણ તેથી અત્યાચાર ન થોભતાં વધતાજ ગયા. ખૂન અને દરોડાઓ મળી ૧૯૧૧ ની સાલમાં ૧૬ અત્યાચાર, ૧૯૧૨ ની સાલમાં ૧૪; ૧૯૧૩ ની સાલમાં ૧૬; ૧૯૧૪ ની અંદર ૧૭; ૧૯૧૫ માં ૩૨, ૧૯૧૬ માં ૧૨, ૧૯૧૭ ની સાલમાં ૬, એ પ્રમાણે જુલમી

કૃત્યો વરસો સુધી ચાલુ રહ્યાં. દરોડા મોટા શ્રીમાન લોકોનાં ઘરોપર પડતા, અને ખૂન ગોરા અધિકારી, પોલીસ ખાતાના નેટિવ હાક, પબ્લિક પ્રોસિક્યુટર, સરકારની તરફના સાક્ષીઓ વિગેરે લોકોનાં થતાં. તેને લીધે સાક્ષી મળવા પણ અઘરા થઈ પડ્યા. અને ખરા ગુન્હેગાર પર પણ રોગ્ય પુરાવાના અભાવે આરોપ સાબીત કરવાનું મુશ્કેલ થવા લાગ્યું. અલી-પુર, હાવરા, ઠાકા, બારીસાદ એટલાં ઠેકાણાંના ગુપ્ત કારસ્થાનની તપાસ થઈ. આજ સમયમાં સંયુક્ત પ્રાંતમાં બનારસનું કાવતરું અને પંજાબમાં લાંહોરનું કાવતરું પકડવામાં આવ્યાં તેની જળ બિહાર ઓરિસા, મધ્યપ્રાંત, મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ વિગેરે પ્રાંતોમાં ફેલાયલી જળુવામાં આવી. તિનેવલ્લી (મદ્રાસ) ના ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ (કલેક્ટર) નું વંચી આચરે ૧૭ જૂન ૧૯૧૧ ને રોજ ખૂન કયું.

જર્મન કારસ્થાન:—બર્નહાર્ડીએ પોતાના “જર્મની એન્ડ ધી નેક્સ્ટ વૉર (જર્મની અને આવતું યુદ્ધ) નામના ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકમાં એવું કહ્યું હતું કે હિંદુસ્થાનના બ્રિટીશ રાજ્યને બંગાલી અને મુસલમાનો મળી નુકસાન કરશે. ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં સેનફ્રેન્સિસ્કોમાં થયેલા મુકદ્દમામાં જર્મન ઇંડીયન કારસ્થાન સંબંધે વાલી માહિતી બહાર પડી. કેલિફોર્નિયામાં (અમેરિકામાં) ગદર, રેવોલ્યુશનરી પાર્ટી ૧૯૧૪ પહેલાંજ સ્થાપન થઈ હતી, અને તે સાલમાં બર્લિનમાં “ઇંડીયન નેશનલ પાર્ટી” અંપકરમન પિલેએ સ્થાપી. આ પાર્ટીને જર્મન જનરલ રોકની મદદ હતી. હિંદુસ્થાનમાં બળવો કરવાની તૈયારી હિંદુસ્થાનની વાયવ્ય સરહદ, બેંગાલ અને બહેરિયાથી શાંધાયના જર્મનીના કૉન્સલ જનરલની દેખરેખ નીચે ચાલુ હતી અને તેમને પોશિંગ્ટનની જર્મન એમ્બસી તરફથી હુકમ મળતો. ઈ. સ. ૧૯૧૫ ની સાલમાં મેક્સિકો નામની આગબોટમાંથી ૩૦૦૦ બંદુકો, દારૂગોળાની ૪૦૦ પેટીઓ, અને જે લાખ રૂપીઆ બંગાળમાં મોકલવાનું બહેરિયામાં નક્કી થયું. પરંતુ સરકારને તે વાતની ખબર પડી અને તે પકડવા બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. આ પ્રકરણમાં કલ-કતામાં પોલીસોએ કેટલીક જખ્તીઓ કરી અને કેટલાંક માણસો પર મુકદ્દમા ચલાવી સજા ફટકારી. મેક્સિકો આગબોટનો ઇરાદો ફૂટી જવાથી શાંધા-યના જર્મન-કૉન્સલ-જનરલે બીજી વધારે જે આગબોટો, બંદુકો, પિસ્તોલો અને દારૂગોળા ભરી મોકલવાનું કરાવ્યું. પરંતુ આ કારસ્થાનની પણ

સરકારને પહેલેથીજ ખબર પડી, અને શાંધાય, શિકાગો અને સેન્ટ્રીસિકોના કેટલાક માણસોને પકડી તેઓને સજા કરવામાં આવી અને બધાં કારસ્થાનો દાખી દેવામાં આવ્યાં.

આ પ્રમાણેની હુકીકત ૧૯૧૮ની સાલના સેડિ-શન-કમિટીના રિપોર્ટમાં આપવામાં આવી છે. તે પછી સત્યાગ્રહની અને અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ અને ગયા પાંચ છ વરસમાં કેટલાક જુલમી વર્તનો થયાં તેમાં કેઈપણ ઠેકાણે અરાજક માજ સ્થાપના એ હેતુ નથી; પરંતુ બ્રિટીશ સત્તા નષ્ટ કરી સ્વરાજ મેળવવું એટલોજ હેતુ માલમ પડે છે. અનાકિંસ્ટોનું લંડોળ વિરૂદ્ધનું ક્ષેત્ર બોલશે (વોકોએ લીધું). પણ તેઓએ શાસન સંસ્થાને સર્વસત્તાધીશ બનાવી.

બોલશેવિકોની હિલચલ હિંદુસ્થાનમાં આવી નથી એમ કહી શકાય નહિ, ઉલટું આજના નગરવાસી નવજુવાનોમાં આ મતનો પુરસ્કાર જૂરસાથી થાય છે. અને રચિયયા વિશે જાણસા સતત વધતીજાય જાય છે, તથાપિ સોવિએટ સરકારની સાથે અત્રેન કોઈ પણ રાજકીય વર્ગનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ હશે એવું સાબીત થયું નથી. એ બાબતમાં સરકારને સંશય આવ્યાથી કેટલાક લોકોપર મુકદ્દમા કરવામાં આવ્યા એક મુકદ્દમા મીરતમાં હજુસુધી ચાલુ છે. તે મુકદ્દમામાં રા. ડાંગે, ઠેંગડી, જોગજેકર, નિમકર. દેસાઈ વગેરે લોકો છે. આમાંથી એકજ માણસના ઉપર કેસ પૂરવાર થયો છે. અને તે શોકત ઉસ્માની છે. એનેજ બ્રિટીશ કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીમેન્ટના સભાસદની જગ્યાએ (સર સાયમન વિરૂદ્ધ) ઉમેદવાર તરીકે દાખલ કર્યો હતો. એ મુકદ્દમામાં અંગ્રેજ અને હિંદુ એવા બન્ને પક્ષરના આરોપી છે. રશિઆની જોડે કાંઈ સંબંધ નથી એવું કંઈ નથી. પણ હજી એ સંબંધ સ્પષ્ટ થવાનો છે.

બોલશેવિકોનો પૈસો-મજૂર વર્ગમાં સંપના દિવસોમાં સહાનુભૂતિ દર્શાવવા ખાતર મોકલવામાં આવ્યો, એ વાત સ્પષ્ટ છે. તો પણ અહીં ક્રાંતિ કરવામાટે અહીંના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે સોવિએટ સરકારનું અંકિતત્વ કબૂલ્યું, એ બાબત હજુ સુધી કોરટમાં શાબીત થવાની છે. જો કે અહીંના કમ્યુનિસ્ટો સોવિએટ જોડે સંબંધ નક્કરે આવ્યો. એટલા ઉપરથીજ અહીંના કમ્યુનિસ્ટો અરાજકતા તત્વની માન્યતા સાથે સંબંધ જોડી શકાય નહિ. તાત્વિક દૃષ્ટિએ અરાજકતા મૃતપ્રાય થઈ છે. એમ માનવાને કાંઈ હરકત નથી. કમ્યુનિસ્ટની ચળવળ

શા...૬ ભા...૨

અરાજકતાની નથી. પણ ઉલટી સમાજ જૂદા તત્વ-પર સ્થાપન કરી સરકાર સંસ્થા સમર્થ કરવામાટે છે.

અરાગો, ડામિનિકસ ક્રેસ્વાલન (૧૭૮૬-૧૮૫૩) એ ક્રેચ પદાર્થવિજ્ઞાનીનો જન્મ તા. ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૭૮૬ને રોજ પિરિનીઝ પર્વતની પાસેના ઇસ્ટાગેલ નામના ગામમાં થયો. તેને લશ્કરી ખાતાનો શોખ છે એમ જોઈ તેને લશ્કરી કાલેજમાં મોકલવવામાં આવ્યો. ત્યાં ઉચ્ચ શિલ્પ વિદ્યાલયમાં જવાના હેતુથી તેણે ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સને ૧૮૦૩ની સાલમાં તેનો તે નિશાળમાં પ્રવેશ થયો અને ત્યાંથી તોપો ચલાવાના શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવી બહાર પડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પછી સને ૧૮૦૪માં ડી. એ. પ્લાઝાન નામના શાસ્ત્રજ્ઞની લલામણુથી પેરિસની વેદશાળામાં મંત્રી જગ્યાએ તેની નિમણૂક થઈ. ત્યાં આગળ તેની લાપ્લાસની સાથે ઓળખાણ થઈ અને પછી લાપ્લાસની ઓળખાણથી રેખાંશ વૃત્તનું માપ કરવાના કમીશન પર તેને નિમવામાં આવ્યો. આ કામમાં જે. બી. બિઆટ તેનો સાથી હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૬ની સાલમાં એ બંનેએ પેરિસ શહેર છોડ્યું અને સ્પેન દેશમાંના પર્વત ઉપર એતત્સ-બંધી માપણી કરવાની શરૂઆત કરી. તે બંનેએ ફારમેન્ટેરના અક્ષાંશ નિર્ણયનું કામ કર્યા પછી આગળનું બધું કામ અરાગો પર આવી પડ્યું. ત્યારે તેને ફારમેન્ટેર અને ઇવરાર્નો સંબંધ મેલેકો (બેટ) સાથે જોડી રેખાંશવૃત્ત સંબંધોની તપાસ પૂરી કરવાની ફરજ પડી. તે વખતે ફ્રાન્સ માંની રાજકીય ઉથલપાથલ લીધે સ્પેન દેશમાં પણ ક્રાંતિકારક ચળવળો શરૂ થઈ, અને તે હિલચાલના મોજા ઉપરના બેટ સુધી આવી પહોંચ્યાં. તે બેટપરનાં લોકોને અરાગો વિષે મજબૂત શંકા આવવા લાગી. તેને એક ટેકરી પરથી બીજી ટેકરી પર દેવતા કરી નિશાની આપવી પડતી. ગામડીયાં લોકોને લાગ્યું કે આ નિશાનીઓ કોઈ વિરોધી સૈન્યને મારેજ છે. તેથી તેને એક કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. ત્યાં દોઢ બે મહિના કેદ લોગવી રત જુલાઈ ૧૮૦૮ને રોજ એક માછીની બોટમાં તે નાસી છૂટ્યો. પણ ફરી તે સ્પેનિશ લોકોના હાથમાં સપડાયો. પછીથી ફ્રેન્સ સૈન્યે તેનો છૂટકારો કર્યો.

અરાગોએ પોતાની આગલી માપણીના કાગળો સંઘરી રાખ્યા હતા. તેણે તે પેરિસ શહેરની ખુરો ડી. લ્યાં જિટ્યૂક નામની સંસ્થા તરફ મોકલી આપ્યા. શાસ્ત્રીય શોધો માટે તેણે આવું સાહસિક કામ કર્યું તે માટે તેને ઇ. સ. ૧૮૦૬ની સાલમાં

“અકેડેમી ઓફ સાયન્સ” નામની સંસ્થાનો સભા-સદ બનાવવામાં આવ્યા તેમજ તેને ઉચ્ચ શિક્ષણ-શાળાનો અધ્યાપક નિમવામાં આવ્યા. આ અર-સામાં પાઠશાળા તેની રાયલ ઓફિસરવેટરીમાં નિમણુંક કરી. એજ વેધશાળામાં તેણે ઇ. સ. ૧૮૨૨ થી તે ૧૮૪૫ સુધી પોતાનું કામ કર્યું. સન ૧૮૨૨ ની સાતમાં તેને રાજ્ય મંડળના (પ્યુરો ઓફ લૅન્ડિટ્યુડ) સભાસદ બનાવવામાં આવ્યા.

સન ૧૮૩૦ની સાતમાં તેને લોઅર સીનને ઓફિસરી નિમવામાં આવ્યા. તે પછી લાપ્લાસ અને અનં ક્રમીટના ગ્રંથોનું પ્રકાશન, કદનીનું પદાર્થ સંપ્રદાય, તારાચંદ્ર અને રેલ્વેનો વધારો, સીન નદી પરથી વહાણો જવાની સગવડ અને પાતાળ કૂવા (આર્ટિસિયન વેલ્સ) વિગેરે સર્વ બાબતો તરફ તેણે લક્ષ આપ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૪૮ ના આરસમાં લુઈ ફિલીપીને ગાદી પરથી ઉઠાડવામાં આવ્યા. તે પછી જે થોડા વખત સુધી શાસનસ્થાપના થઈ તેને મદદ કરવા માટે પોતાની વેધશાળા છોડી લશ્કર ખાતું અને આર-માર ખાતું એ બંને ખાતાના પ્રધાનની જગા પર તે થોડા વખત નિમવા. તેણે આરમાર ખાતામાં ઘણા સુચારુ કર્યા. બધી જાતના રાજકીય વિષયમાં શપથ વિધિ બંધ કરાવી અને મુલીવાદી-આના વિરોધ તરફ ધ્યાન આપતાં દ્રેવ્ય સંસ્થાનો માંથી શુક્રામગિરીની પદ્ધતિ નામરોપ કરી.

ત્યારબાદ ઇ. સ. ૧૮૫૨ ની સાલમાં લુઈ નેપોલિયનની કારકીરીમાં એવું કરાવવામાં આવ્યું કે દરેક સરકારી અમલદારે રાજનિઝની પ્રતિજ્ઞા લેવી; પરંતુ અરગોએ તેવી પ્રતિજ્ઞા કરવાની ના પાડી અને તાબડતોમ વેધશાળામાંની પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું રાજ તરફ મોકલાવી આપ્યું. પરંતુ રાજએ તે રાજીનામું મંજૂર કર્યું નહીં. પછી થોડાજ દિવસમાં તારીખ ૨ ઓક્ટોબર ૧૮૫૩ ને રાજ તે પેરિસમાં મરણ પામ્યો.

તેણે કરેલી કોષ્ટા:—અરગોએ વિદ્યુત શાસ્ત્ર અને લોહચુંબક એ બંનેમાં જે સોંપા કરી અને જે પ્રયોગો કર્યા તેને લીધે તે પ્રખ્યાત થયો. તેણે પ્રકાશશાસ્ત્રમાં પણ ઘણી સોંપા કરેલી છે. અલોકમય દ્રવ્ય ઉપર ચલચુંબક સૂચિ અદ્વર લટકાવીએ તો જે પ્રમાણમાં તે દ્રવ્ય અને વચ્ચે સૂચીનું અંતર હોય તે પ્રમાણમાં સૂચીનું પ્રકંપન ઓછુંવનું થાય છે એવું તેણે સાબીત કરી બતાવ્યું. તે પ્રયત્ને માટે તેને ઇ. સ. ૧૮૨૫ ની

સાલમાં રાયલ સોસાયટીએ પોતાનો ચાંદ આપ્યો. એ પછીની તેની અગત્યની શોધ એટલે તામ્રવર્તુલની ગતિથી ચલચુંબકને પ્રાપ્ત થનારી ગતિ એ છે. ધ્રુવસ્થ તેજોમંડળ (આરારા ઓરઆલીસ) અને ભૂચુંબકત્વનો સંબંધ છે એવું તેણે બતાવી આપ્યું.

અરગો, ફ્રેન્સ અને યંગ એ ત્રણેએ પ્રકા-શના આલોહનનો (સિદ્ધાન્ત, ગણિતની અને પ્રાયો-ગિક દીતિઓની સાહાયથી પ્રસ્થાપિત કર્યો. ફ્રેન્સ અને અરગો એ બંનેએ પ્રકાશના ધ્રુવી-ભવનની ગણિતની દ્રષ્ટીએ ઉપપત્તિ શોધી કાઢી. અરગોએ ધ્રુવીભૂત પ્રકાશદર્શક (પોલારિસ્કોપ) નામનું યંત્ર તૈયાર કર્યું. આરસપહાણના રક્ષા-ટિકના અંગમાં ધ્રુવીભૂત પ્રકાશનું વર્તુલાકૃત બ્રમણ કરાવવાનો શુભધર્મ છે એવું તેણેજ પ્રથમ શોધી કહાડ્યું.

અરારીયા:—અંગાલ પુણીઆ જિલ્લામાંને વાવ્ય તરફનો મુલક, નેપાળની સરહદ પર છે. ક્ષેત્રફલ ૧૦૭૭ ચોરસ માઈલ. ૨૫૦૫૬ થી તે ૨૬૦૩૫ ઉ અક્ષાંશ અને ૮૭૦૩ થી તે ૮૭૪૮૨ પૂર્વ રે. વસ્તી આસરે ચાર લાખ. એની અંદર ૬૦૦ ગામડાં છે. વસંતપુર, ફોર્સગંજ, રાણીગંજ વિગેરે ઠેકાણે બજાર ભરાય છે અને મદનપુર અને અંદ્રદિહિ નામના ગામોમાં ઢોરોની બજાર ભરાય છે. વસંતપુર આ વિભાગનું મુખ્ય શહેર હોઈ અહીંથી ચાર માઈલ પર અરારિયા ગામ આવેલું છે. અ ગામડાપરથીજ મુલકનું આ નામ પડ્યું.

અ. (સંહ):—લાવણ્યસિંહ અગર લવણ સિંહને હાકરો એણે પોતાના આશ્રયદાતા કૈન મંત્રી વસ્તુપાદના સન્માનાર્થ “સુકૃત સંકીર્તન” નામના ગ્રંથ લખ્યો. આ વસ્તુપાળ, પોળકાના રાણા વીરધવલનો અને તેના કાકરા વીરલહેવનો પ્રધાન હતો. “બાલ ભારત” “કાવ્ય કલ્પલતા પરિમલ” અને “પદ્માનંદ” એ ગ્રંથોનો કર્તા, અને જિનદત્તસૂરીનો શિષ્ય અમર પાંડિત, એ અરિસિંહનો સમકાલીન હતો. એ અમરચંદ્રનો મહાબાઈ હતો (જુઓ અમર-ચંદ્રસૂરિ) અરિસિંહે “કવિતા રહસ્ય” નામનું અલંકારશાસ્ત્રવિષેનું નાનું પુસ્તક લખ્યું; અમર-ચંદ્રને “કાવ્ય કલ્પકતા” નામનું પુસ્તક લખ-વાના કામમાં તેણે મદદ કરેલી હોવી જોઈએ, એમ જણાય છે.

અરૂચિ—શરીરની અંદર કોઈપણ રોગોદ્ભવ થાય એટલે ઘણું કરી અરૂચિ એ લક્ષણ પેદા થાય

છે. એ માટે અરૂચિ થઈ હોય ત્યારે તે શા કારણથી થઈ એ દરની સમજાય નહિ તો વૈક પાસે તળીઅત બતાવવી. એકાદ વખતે કારણ ન જડે તો હુધા પ્રતીપન ફરનારાં એસડે લેવાથી હુધા અને પાચન-શક્તિ પણ વધે છે. તથાપ આ મુખ્ય રોગ ન હોઈકોઈપણ રોગનું લક્ષણ છે, એ જ્ઞાનમાં રાખવું અને જે મૂળ રોગને લીધે અરૂચિ થઈ હોય તેના ઉપચાર કરવા. માને રૂચિ સારી હોય છે એવા પણ કેટલાક રોગો છે, તે પૈકી મધુમેહ અને ભસ્મક રોગ (આંતરશય ખાવાની ઇચ્છા ધવી) વિગેરે દાખલામાં સામાન્ય છે. કેટલાક પ્રકારના આશ્માંધ જેવા રોગોમાં જીભ સ્વચ્છ હોય છે, અરૂચિ હોતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ અમુક વખતે જીભ લાગે છે અને થોડુંક ખાવાન તે વખતે ન મળે તો ચક્કર આવ્યા પ્રમાણે થઈ મનને અને શરીરને ગહુજ થાક લાગે છે. જઠરમાંનું પાચન બહુમા સાડું થાય છે, પરંતુ કેઈકોઈવખત ખાટાં અને અપચા જેવા એડકાર આવે છે. જઠરની કોથળી ઘણા ભાગે મોટી ઘએલી હોય છે. આ સર્વ રોગોપર વૈદ્યકીય મત પ્રમાણે યોગ્ય ઉપાયો કરવા.

(ન દા ન (આયુર્વેદીય (વિવેચન) — જીભ અને હૃદય એ બેમાં રહેલા દોષોથી એટલે વાત પિત્ત, કફ અને સન્નિપાત વિગેરેથી અને મનના સંતાપને લીધે થનારી એવી એકંદરે અરૂચિ પાંચ જાતની છે. વાતજ અરૂપિમાં તુરં, પિત્તજ અરૂચીમાં કડવું, કફજ અરૂચિમાં ગળ્યું, અને સન્નિપાતજ અરૂચિમાં સ્વાદ વગરનું મોં થાય છે. એક કે.ધ, વિગેરે મનોવિકાર-રોથી ઉત્પન્ન થનારી અરૂચિમાં તેના ઉત્પાદક દોષો અનુસાર ચાની રૂચ થાય છે.

અરોચક રોગ — જીભ અંથોમાં (લોજ, માંડવ) ત્રણ પ્રકારનો છે. અરૂચિ, અન્નાનાભિનંદન અને ભક્તદ્વેષ. એ ત્રણેમાં પણ થોડો તફાવત છે. તે નીચે પ્રમ.ણે: — જીભ લાગી હોય છતાં ખવાય નહિ (રૂચ ન હોવાને લીધે) તેને અરૂચિ કહે છે. ભાવતો હોય તે પદાર્થ પણ અણગમતો થાય છે. તેને લીધે ખવાય નહિ તેને અન્નાનાભિનંદન કહે છે.

ખોરાક યાદ આવે અગર ખાવાનું અન્ન નજરે પડે તો કંટાળો અને અણગમો છૂટે છે, તેને ભક્તદ્વેષ કહે છે. એ બધામાં થોડો ફેર છે; પરંતુ બધાનો અર્થ ન ભાવવું (અરોચક) એમ થાય છે. તે માટે એ ત્રણે વિકાર અરોચકમાંજ અંતર્ભૂત કરેલા છે.

ચિ કિ ત્સા: — વાતિક (વાયુથી થતા) અરોચકપર ભસ્તિ, પિત્તજ અરોચકપર વિરેચન,

અને કફજ અરોચકપર એકાદી એ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. શમનરૂપ એ પૌષ્ઠા એસડના કોગળા કરવા, ધુસ્રપાન, મોં ધોવાના એવય, અને મનને ભાવે ત્યાં અન્નપાન, આસ્વાસન એ ઉપાયો મુખ્યત્વે કરી યોજવા.

ખાટી કાંછની અંદર થોડું સિંધવ નાખી તેના કોગળા કરવા, આમલી અને મગના એસામણમાં તજ, એતચી અને મરી નાખી તેના કોગળા કરવા. એકભાગ લીંબુનો રસ અને છ ભાગ ખડના પાણીમાં લવીંગ અને કાળાં મરી નાખી (તેનું ચૂર્ણ) પીવું. કરંજ (એ નામનાં છોડ) ના કુમળા દાખણ વડે દાંત ઘસવા. વાવડિંગનું ચૂરણ એક તોલો અને મધ ૪ તોલા એકડાં કરી મોંમાં ધરી રાખવાથી અસાધ્ય અરૂચિ પણ જતી રહે છે. નાકર સુંઠ, મરી, પીપર અને પાકું કેહું એ બધાંને વટી મધમાં ગોળી કરવી અને તે ગોળાને મોંમાં રાખવી. તેથી અરૂચિ જાય છે. મહાળુંગ (સં: માતુલિંગ-લીંબુની જાતનું મોટું ફળ) નો ગર, સિંધવ અને મધ એ ત્રણે મોંમાં મૂકી મમળાવવું. દોષાનુરોધ પ્રમાણે એ સાધેથી પણ લેવું. દાડમની છાત ચાવી ચાવીને ખાવી.

પારો, ગંધક, અબ્રક, લીંડીયાપર, આમલી, મરી અને સિંધવ-એ બધું સમભાગ પ્રમાણમાં લઈ એક ગોળી કરી મોંમાં રાખવી.

હડીંગનું પાણી, મધ, ગોળ, અને ખાટી કાંછ, એ બધું મટકામાં નાંખી, મો બંધ કરી ત્રણ દિવસ સુધી અનાજના ઢગલામાં મુકવું-અને “ચુક” કહે છે એ મોંમાં રાખવાથી અરૂચિ નાશ પામે છે. કાકડી, નેતરનાં ફળગા, કુમળા મુળા, રીંગણાં, સરગવાની શીંગો, પાકી કેરી, દાડમ, લીંબુ, પરવળા, સંચળ, ફૂલ ધી, તાડનું ફળ, લંચણ, સુરણ, કાળી દરાખ, કાંછ, ખેર, શ્રીખંડ, હહી, છાશ અને આદુ વિગેરેના ઉપયોગ કરીએ તો પણ અરૂચિ જતી રહે છે.

સ્નાન વિગેરેથી દેહશુદ્ધિ કરવી એ પણ અરૂચિ મટાડનાર ઉપાય છે. યવાની ખાંડવચ્ચું, આમલકયાદિ ચૂર્ણ વિગેરેના પણ ઉપયોગ કરવા. (યોગ રતનાકર)

અરૂણ — સૂરના સારણિ રૂપે હોનાર ઉવાનું સૂર-સંસ્કૃતિમાંનું આ નામ છે. અરૂણ એ નામ ઘણી પૌરાણિક વ્યક્તિઓને આપવામાં આવેલું જણાય છે. કશ્યપ પુત્ર જે સૂર્યસરથી અરૂણ તે જ સર્વમાં પ્રખ્યાત છે. એની મા વિનતાચંદ્રી ઇંડુ પરિપક્વ થતાં પહેલાંજ ફેરવું તેથી તે એક પગે લુલો થતા. (મહાભારત અને વાલ્મીકીય)

અરૂણગિરિનાથ દિહિડમ:—આ કવિ સાવભોમ તરીકે જાણીતો હતો. એણે “સોમવદલી યોગાનંદ” નામનું પ્રહસન લખ્યું. (સ્ટેન કનેનો નાટક વિષેનો અર્થ.)

અરૂંતુદ—રસાયન શાસ્ત્રમાં અરૂંતુદ-ક. ૧૩ ઉ. ૯ અને એકિઝાઈન એ એક ઉત્કર્ષ (હાયડ્રો-કાર્બન) છે. ખાણમાંના કોલસામાંથી ડામરમાં ૩૪° થી ૩૬° શ ઉષ્ણમાન પર શુદ્ધપાત પામનારો જે ભાગ હોય છે તેમાંના અશુદ્ધ કર્બસંકાશીના તેના અરૂંતુદ હોય છે. એની ઘટના ચક્રવલ મેતર (હિટરો સાયકલીકરેંગ) છે. અશુદ્ધ કર્બસંકાશીનનો ભાગ પાતળા અંધકામ્લના દ્રવ સાથે હલાવીએ તો અરૂંતુદ વિદ્રાવ્ય થાય છે. એનું જે અમ્લ ગળણ (ફ્લુઇડ) આવે છે તેમાં પાલાશાદ્દ કુર્મીત મેળવીએ તો અરૂંતુદ દિક્રુમિતના રૂપમાં નિપાત પામે છે. તે નિપાતને ગાળી લઈ તે પર અમ્લ અમોનિયા વડે ક્રિયા કરવાથી અરૂંતુદ અસંયુક્ત થાય છે. એના રંગહીન સ્વાચકાર સ્ફટિક હોય છે. તે ૧૧૦° શ ઉષ્ણતામાન પર નાગળે છે. આ સ્ફટિક શીઘ્ર ઉર્ધ્વપાત પામે છે અને તેમાંથી નાકમાં ઝણઝણાટ ફેલાવનારી વરાળ નીકળે છે. દ્વિજાનિત અમિન (ડાયફાનિત અમિન) અને પુત્તિકામ્લ (ફોર્માલ્ડેહાઇડ) એ બંનેનું સંયોગીકરણ જસાદહિનના જ્ઞાનવ્યસા કરીએ તો અરૂંતુદ તૈયાર થાય છે તે નીચે પ્રમાણે:—

દ્વિજાનિત અમિન	પુત્તિકામ્લ
કદ ઉપ નઉ. કદ ઉપ	+ કઉપ્રઉ
અરૂંતુદ	પાણી
૩૬. ઉ. ૪ ન. ૪ઉ:૩૬ઉ૪	+ ૨ઉરપ્ર.

આ શિવાય અરૂંતુદ કૃત્રિમ સંયોગીકરણ વડે તૈયાર કરવાની ઘણી રીતો છે.

અરૂંતુદન શરીરની આમડાનો સ્પર્શ થાય તો અતિશય ખંજવાળ છટે છે અરૂંતુદ ક્ષારનું દ્રવ હોય છે. તેના જાંબુડા જેવો આછો રંગ હોય છે. (રંગકાંતિ) પાલશપારમંગલિત વડે (પોટેશિયમ પરમેંગેનટ) એ પર પ્રાણિકરણની ક્રિયા કરવાથી અરૂંતુદામ્લ (કદ ઉપ અને કપ્રપ્રઉ) તૈયાર થાય છે.

ભાનિત અરૂંતુદમાંથી (ફેનિત-એકિઝાઈન) સુવર્ણનીલીન (કિસઅનિઝાઈન), કાન્તિભાસ્વિન (ફોસ્ફાઈન) અરૂંતુદ પીત વિગેરે ઉત્તમ પ્રકારના રંગ બને છે. સુવર્ણનીલીનના લાલ રંગના ક્ષાર હોય છે, તેની સહાયથી રેશમ અને ઉન પર પીળો રંગ ચુદે છે. આ ક્ષારના દ્રવને પીળાશ

પડતી લીલા રંગની કાંતિ હોય છે. ઉદીલ પ્લાવિન (બેઝોપ્લાવિન) એ સુવર્ણ નીલીનનો સમઘટક છે. ઉદીલ પ્લાવિન (બેઝોપ્લાવિન) નું પીળા રંગનું પાવડર હોય છે. તે ગરમ પાણીમાં વિદુત થાય છે. આવા અને બીજા અનેક રંગો ઉદીલ પ્રાયોજિન (બેઝોડિકહાઈડ) અને અરૂંતુદના સંયોગીકરણમાંથી તૈયાર થાય છે.

અરૂંધતી:—૧ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાંનો જે વસિષ્ઠ ઋષિ તેની સ્ત્રી, એ કદંમ પ્રજાપતિથી દેવહુતીને થએલી નવ કન્યામાંની અક હતી

૨ ચાહુ વૈવસ્વત મન્વંતરમાના જે મૈત્રાવરૂણિ વસિષ્ઠ ઋષિ તંત્રી સ્ત્રી, આ કોની કન્યા તે જડતું નથી, માત્ર નારદની ભાગની અટલું જ લખેલું માહુમ પડે છે. અને વસિષ્ઠ ઋષિ થકા થએલો પુત્ર તજ શાકંત ઋષિ (મત્સ્ય ૦ અં ૨૦૦)

૩ પ્રાચીનસ દક્ષની કન્યા, વસંતકાષેની દશ સ્ત્રીમાંની એક, અનેજ કકુબ અં ૦ કુલ એવાં નામાતર છે. અને સંકટ નામ પુત્ર અને કીકટ નામ પૌત્ર હતા (ભાગ ૦ ૬ સ્કં ૦ અં ૬)

અરૂંતીના પત્તવતા તરાકે વચ્ચે ખ્યાત છે. તયાવ ત પણ મત્સરયા મુગ્ધ ન હતી. એક વખત વસિષ્ઠ ઋષિ સત્તાપેના મધ્યભાગમાં વરાજમાન વસા હતા ત વખત અરૂંધતાએ તમના આચરણ સખ પ્રાસંગ લગ તમનું ખહુજ અપમાન કર્યું. પછી અરૂંધતા પાપર સખ પહરા રાખવા માટે ગુપ્તવપવા કાઈ વખત દર્ય તા કાઈ વખત અદૃશ્ય આના સ્વાતમા રહવા લાગી. (મહાભારત ૧, ૨૩૩)

એક વખત બાર વર્ષ સુધી દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે અરૂંધતી નરાહાર રહી અને સપ્તાર્ષિઆ માત્ર વૃત્તિને માટે હુમાલયના અરણ્યમાં ગયા. ત્યારે શંકરે સંતુષ્ટ થઈ તણીને વર માગવા કહ્યું. ત્યારે જે તીર્થને કાઠ આતાથ વેષ આવેલા શંકરને સાડ તે બાર રાધતી બાર વરસ નરાહાર બેઠી હતી તે “બદરપાચન” તીર્થનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે તેણે વર માગ્યા. (મં ૧ાં ૬, ૪૮)

અરૂંધતીની યોગ્યતા લોકો ખહુ મોટી માનતા. તેની પાસથી ઉપદેશ લેવા માટે દેવ, ઋષિ વિગેરે ઘણા ઈતેજર રહેતા. એક વખતે દેવ, પિતૃ અને ઋષિગણ વિગેરેની વિનંતી પરથી તે ધર્મરહસ્ય કહેવા લાગી. વૈવાહિક સુખના આદર્શ તરીકે વસિષ્ઠ-અરૂંધતી તરફ આંગળી બતાવવામાં આવે છે. આર્થ લગ્નવિધિમાં અરૂંધતી દર્શનનો એક પ્રસંગ હોય છે; તે વખતે વરે વધુને અરૂંધતી નક્ષત્ર બતાવી “તુ અરૂંધતી જેવી પતિવ્રતા થજ” એમ કહેવાનું હોય છે.

અરૂંધતીદર્શનન્યાય:—અરૂંધતી નક્ષત્ર એ એટલું સૂક્ષ્મ છે કે તે બતાવતી વખતે પાસેના મોટા તારો પહેલાં બતાવી પછી અરૂંધતી તેની જોડે જોવાનું કહેવામાં આવે છે. આ કૃતિને અરૂંધતી-દર્શનન્યાય એવું કહે છે.

અરે:—આર્ય શબ્દમાંથી આ જાતિવાચક શબ્દની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાય છે. આ લોકો મધ્ય પ્રાંત અને ત્રાવણકોર એ ભાગમાં જ છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ની સાલમાં હિંદુસ્થાનમાંના કુલ ૨૪૧૨ અરે લોકો પૈકી ૨૨૮૯ મધ્યપ્રાંત-બીહારમાં અને બાકીનાં ત્રાવણકોર સંસ્થાનમાં જણાયા હતાં.

મધ્ય પ્રાંતનાં અરે—ચાંદા જિલ્લામાં ખેતી કરનારો આ વર્ગ છે. એની વસ્તી ૨૦૦૦ કરતાં વધુ છે. મધ્યપ્રાંતમાં, એઓ તેલંગણમાંથી આવેલા કણુબી લોકો પ્રમાણે રહેનારાં લોકો છે. એમનામાંના કેટલાંકની અટકો કણુબીએના (પાટીદાર) જેવી જ છે. જેવી રીતે, ખેરે, ભરેળા, ગરેન્ના નામો કાયસ્થ અને ખત્રી એવાં છે. આ બ્રાહ્મણો વાણીયા અને કોમટી લોકોને નાતમાં લે છે. મહારાષ્ટ્રનાથી એ લોકો પૂર્વે તેલંગણમાં જઈ ત્યાંથી ચાંદા તરફ આવેલા હોવાં જોઈએ.

તેલંગણમાંનાં અરે:—તેલંગણ તાલુકાના દક્ષિણ ભાગમાં આ લોકો રહે છે. બ્રાહ્મણના સર્વ ધર્મવિવિનું આચરણ તેઓ બ્રાહ્મણની મદદ વડે કરે છે પરંતુ તે બ્રાહ્મણોની સાથે રોટીચવહાર કરતા નથી. સુતક અને વૃદ્ધિનો કાલ ૧૫ દિવસ હોય છે. (સેન્સસ રિપોર્ટ અને હિરાલાલ કાસ્ટ એન્ડ ટ્રાઇબ્સ ઇન સી. પી.)

અરેમાંઈક:—આ ભાષામાનુ વાડ. મય ઉપલબ્ધ નથી. આ એક સેમેટિક ભાષા હતી. આ ભાષાના શબ્દો બાયબલમાં ઘણા જોડે છે. બૌદ્ધ લૅનિઆ દેશની અંદર પણ આ ભાષા બોલવામાં આવતી. ઇસુ ખ્રિસ્તની આ જ જન્મ ભાષા હતી.

અરેટઅમ:—એટ્રીઆ પ્રાંતમાંનું પ્રાચીન શહેર. આ શહેરની નક્કી જગા સંખ્યા વાદ છે. આ ફારેશિયાની આબુબાબુમાં ૫૦ મૈલ પર છે. નવા શહેરના ભાગમાંથી ઘણી બૂની એદુસ્કન કબરો જોડે છે નવા શહેર નજીક ઘણુંજ પ્રાચીન ખંડેર માલુમ પડે છે. અહીં અર્ધવર્તુલાકૃતિ રંગભૂમિના (એન્ક્રીથિએટર) હજી પણ કેટલાક અવશેષ દેખાય છે. રોમમાંથી ટારકવીન્સોને કાઢી મૂક્યા પછી તેઓને અરેટઅમમાં આશ્રય મળ્યો હતો. ઇસ્વી સનના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામાં આ શહેરને રોમ સાથે વેર હતું.

હુનિબાલ સાથે થયેલા યુદ્ધ સમયે આ શહેરમ; રોમન લોકોની છાવણી હતી. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૫ માં આ શહેરે સીપિઓને પુષ્કળ ધાન્ય, હથિયાર વિગેરે વસ્તુઓ પૂરી પાડી હતી. અરેટિએમે “સુલ્લા વિરુદ્ધ મેરીયસ” નામની રોમની અંદરની યાદવાસ્થળીમાં મેરીયસની બાબુ લીધી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૯ માં વરસે સીઝરે આ શહેર લીધું. મીસીનસ એ એ જ જગ્યાનો રહેનાર હતો. અહીંની જમીન ઘણીજ ફલદ્રુપ હોઈ માટીનાં સુંદર વાસણો માટે એની પ્રસિદ્ધિ હતી.

અરૈન:—અરૈનમાં હિંદુ મુસલમાન, જૈન અને શિખ એ લોકો છે. બધાં કરતાં મુસલમાનોની સંખ્યા વધુ છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ના વસ્તીપત્રકમાં કુલ અરૈન ૧૦,૦૧,૫૯૩ (એ પૈકી ૫,૫૪,૫૦૧ અને ૪૪,૭,૦૯૨ સ્ત્રીઓ) હતી. એની અંદર ૧૦, ૦૦,૩૬૦ મુસલમાન લોકો અરૈન નીકળ્યા. પંજાબમાં અને કાશ્મીરમાં એ લોકો માલુમ પડે છે. ઘણા ભાગે પંજાબમાં સૌથી વધારે અરૈન લોકો છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

પંજાબમાંનાં અરૈન:—પંજાબમાં એમની સંખ્યા, ૧૯૧૧ની સાલમાં ૯,૭૭,૬૦૧ (૫૪૧૧૯૯ પુરૂષ અને ૪,૩૬,૪૧૨ સ્ત્રીઓ) હતી. આ ખેડૂતવર્ગ કંલો (કાંગોજ) જાતિમાંથી બનેલો છે. તેઓમાંના કેટલાક હજી પણ પોતાને કંલો અરૈન કહેવડાવે છે. પતીયાળામાં અને કર્નાળની અંદર હજી હિંદુ અરૈન છે; અને કંલો જાતિમાં પણ અરૈન નામની એક પેટા જાત છે. આ નામ ઘણું કરી રૈન અગર રહિન (રહક-જમીન ખેડનાર) પરથી પડેલું હોવું જોઈએ. રોહતક, ગુરગામ, સિમલા, કાંબ્રા, ઝેલમ, રાવળપિંડી અને અટક જિલ્લાઓ શિવાય બાકીના ભાગોમાં એઓ ખેડૂત તરીકે જાહેર છે. આ જાત ધંધા રોજગારપરથી થયેલી છે અને એમનામાં ઘણા ભાગે વટલાએલાં કાંગોજ લોકો છે.

કાશ્મીરમાંનાં અરૈન:—આ જાતની લોક-વસ્તી ૨૦,૬૨૧ હોઈ એ લોકો મુસલમાની ધર્મના છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાંના મુસલમાની ધર્મ પાળનારા કચ્છી લોકો પ્રમાણે આ લોકો ખેતી કરે છે. સાધારણપણે શાકલાળ અને બજારમાં વેચાતા અન્ય બાગમાંના પદાર્થો વિગેરે તેઓ વાવે છે. (સેન્સસ રિપોર્ટ ૧૯૧૧-પંજાબ અને કાશ્મીર).

અરોરા:—(૧) આ ભાગવા માંડેલું ગામ, સિંધ પ્રાંતમાં રોહરી તાલુકામાં છે. અહીં પૂર્વે સિંધના રાજાની રાજધાની હતી સિંધુ નદીના બૂના પ્રવાહને કાંઠે આ ગામ વસેલું છે. ઇ. સ. ૯૬૨માં

ધરતીક પના ધોગે નદીનો પ્રવાહ બાંધાઈ ગઈ આ ગામનો નાશ થયો. અવશિષ્ટ ભાગમાં આજગીરે બાંધેલી એક મસજીદ છે અને કાલિકા માતાની મૂર્તિવાળી એક ગુફા છે. ત્યાં વા પકે બનાવેલ રાય છે.

(૨) એક જાત. એની વસ્તી વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, પંજાબ, કાશ્મીર વિગેરે ઠેકાણે છે. ઇ. સ. ૧૬૨૧ ની સાલમાં એની વસ્તીઅંખ્યા ૭, ૪૬, ૮૩૮ હતી. તેમાંથી એકલા પંજાબમાં જ ૬, ૭૩, ૬૬૫ અરોરા લોકો માલમ પડ્યાં. હિન્દુ, શીખ, જૈન અને મુસલમાન એવા ચાર ધર્મનાં લોકો અરોરામાં છે. પંજાબમાંનાં અરોરા:-મુખ્યત્વે કરી હિન્દુ અને શીખ છે. એમાં ફક્ત ૨૮૨ મુસલમાન છે. તેઓ આખા પંજાબમાં ફેલાયેલા છે, પરંતુ ખાસ કરી રાવગપિંડી, મુક્તિયાન, લાંહારાલભાગ, ફિરોઝપુર જીલ્લો અને ભાવતપુર સંસ્થાન વિગેરે ઠેકાણે માલમ પડે છે. તેઓનાં પરંપરાગત ધર્મો, વેપાર અને રાહુદારી છે પરંતુ કેટલાક ખેતીપર પણ પાતાનું લરણુ-પોષણ કરે છે તેઓની વર્તણૂક ઉપરથી તેઓ મૂળ ખત્રી લોકો જ હોવાં જોઈએ એમ કેટલાક સાબી કરે છે. સિંઘ જીલ્લાની પ્રાચીન રાજધાની રોરી (સક્કર) શંકર અને તેની પાસેના અરોર કોટ સાથે આ લોકોનો સંબંધ હોવો જોઈએ. (ઈતિહાસ) પાંડત રાધાપ્રસાદે કાન્વીય અર્જુનના વંશજ પ્રાચીન ઓડરાદેવ અહીં મારફત અરોરા અને અંદ્રવંશી રજપુતાનો સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. તેમના મત પ્રમાણે મહાભારત (૨. ૫૨) અને બાહુભાંડવાના ગ્રંથો પરથી ઓડરાદેવ પંજાબની દી. જે અથવા નૈઋયમાં હોવાં જોઈએ. પરશુરામના ત્રાસમાર્થે છૂટવા માટે દાત્રિય લોકો અહીં નાસી આવેલાં હોવાં જોઈએ અને એ અજાનવાણી અંદર તેમણે રહોતવિત કાઢી નાખી કારીગરોના ધર્મો શરૂ કર્યા હોવાં જોઈએ. ઓડરા શબ્દના અપભ્રંશ રોડ્ર અને વણત જતાં રોડ્ર અથવા અરોર અથવા રોરા કિંવા અરોરા એવો થયેલો હોવો જોઈએ. મહાભારતની અંદર ઓડ્ર દેશનો ઉલ્લેખ છે અને ઓડ્ર બી શૂદ્રત્વ સુધી ગયેલી ક્ષાત્રિયની જાત છે એવું મનુસ્મૃતિમાં છે (૬. ૪૩-૪૫) રાધાપ્રસાદે અરોરાને ક્ષાત્રિય ઠરાવવા માટે કરેલી ગોડવણ સમાધાનકારક નથી; કારણ કે પ્રાચીન રાષ્ટ્રને ઓડ્ર આ એક જ શબ્દ નથી; પરંતુ ઉડ્ર એવો પણ છે અને તેઓનું સ્થાન પંજાબ નથી પરંતુ અંગવંશની આસપાસ હોવું જોઈએ એમ ઉલ્લેખ

પરથી જાણે છે. ઉડ્રનો અર્થ કેટલાક અંથકર્તા દિવિયા એવો કરે છે, અને મનુસ્મૃતિની કેટલીક પ્રતોમાં એડ્રને બદલે એડ એવા પાઠલેલ છે. એ શિવાય એકાદ જાત કોઈ પણ પૌરાણિક વાક્યમાંથી કાઢવી એ કેવળ લોભાપણું છે. પાંડત રાધાપ્રસાદે રહે છે: તે જાત કેટલાક કાલ ફક્ત પાંડત થઈ હતી!! સિંઘના હુહાણા અને અરોરા એ બંને ઘણું કરી એકજ છે. તેઓ લોભાંડુ કામ કરે છે, તે પરથી તેમની જાતને લોહાણા એવું નામ પડેલું હોવું જોઈએ. પછી તે લોકો વેપાર કરવાં લાગ્યાં અને સિંધુનદની બાજુએ અરોરકોટથી પંજાબમાં પશ્ચિમ તરફના પ્રાંતમાં તેઓનાં કિરાત એવું નામ છે, કિરાત શબ્દ એ કિરાત શબ્દનો અપભ્રંશ છે અને આ પરથી અરોર લોકોનો કિરાત દેશ જોડે સંબંધ હોવો જોઈએ. અરોરાની પંડતો આ નામ હોવું જોઈએ. તેઓના "દક્ષિણી અરોરા" અને "ઉત્તરીય અરોરા" એવા વિભાગ ઘણુંકરી બુદ્ધ ધર્મના તેમના પર થયેલા પારણામન લખન થયેલા હોવા જોઈએ, એવું પણ કહેવામાં આવે છે. પણ આને શાનો આધાર છે એ સમજાતું નથી મધ્યપ્રાંતમાં પણ કેટલાક અરોર જાતનાં લોકો છે. તેઓનું પણ ખત્રીવર્ગ જોડે સામ્ય છે. પણ તે કરતાં એમની નીચા દરજ્જામાં ગણના થાય છે. તેમને મધ્ય પ્રાંતમાં કિરાત કહેવામાં આવે છે. આ લોકો બહુજ બીકણ હોવાનાં પરંતુ ઘણાં (ઘોગી અને ધનાઢય છે. ખેતી કરવામાં તો એઓ બહુજ પ્રવીણ છે. કાશ્મીરના અરોરાની સનાની લોકોની વસ્તી ઓડ્ર. હિન્દુ, શીખ, આયસમાજ મુસલમાની વર્મના લોકો. આ જાતમાં જણાઈ આવે છે. વૈશ્ય પ્રમાણે વેપાર અને પેસાની લોજહેણ એ લોકો કરે છે. ખત્રી જાતનીજ આ એક શાખા છે, પરંતુ આ પેતા જાતનાં લોકો પોતાની જાતને એક સ્વાતંત્ર જાત સમજી ખત્રી લોકો પ્રમાણે અને પણ ક્ષાત્રિયના વંશજ છે એવું અભિમાન રાખે છે; પણ ક્ષાત્રિયોને આ વાત કબૂલ નથી. "અનુહ" નામના પંજાબમાંના પ્રાચીન રાષ્ટ્રવાચક શબ્દ જોડે અરોર શબ્દનો સંબંધ હશે કે કેમ તે વાતનો પણ વિચાર કરવાની અમે સૂચના કરીએ છીએ. (સેન્સસ રિપોર્ટ પંજાબ રોઝ ગ્લોસરી રસેલ અને હિરાજાલ કાસ્ટસ એન્ડ ટ્રાઈબ્સ ઇન સી પી.)

અકુ—કોઈપણ ઔપધીદ્રવ્યનો અક કાઢવાની મુખ્ય રીતો બે છે. તેનો ઉકાળો અથવા કપાય કરી તેમાંનાં ઉપયુક્ત દ્રવ્યોને ઉકાળવાં અથવા અલકો

હોલની અંદર (મધ્યાર્કમાં) કેટલીકવાર તે પદાર્થને રાખીને તેનો અર્ક થા તો સત્ત્વ કાઢવું. આપણા આર્ક વૈધક પ્રમાણે કષાય કાઢવાના ૫ પ્રકાર છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) કોઈપણ તાજી વનસ્પતિ લઈને એને તરત જ વાટીને ઝાણા લુગડાના કકડાથી ગાળવાથી તે વનસ્પતિનો જે રસ નીકળે છે તેને અંગરસ કહે છે. (૨) ઔષધિઓ ખાંડીને તે બધી ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરવો તેને કઠ્ક કહે છે (૩) ૨ તોલા ઔષધિ ખાંડી તેમાં ૬ તોલા ઠંડું પાણી નાંખી એક રાત અગર કેટલાક કકડાક સુધી મૂકી રાખ્યા પછી તે પાણીનો ગાળીને ઉપયોગ કરવો. એને હિમ અગર શીતકષાય કહે છે. (૪) ૩ તોલા ઉકળેલા પાણીની અંદર ૧ તોલા ઔષધિ નાંખી ૧૦-૧૧ કલાક પછી તે પાણી ગાળી લેવું અને (૫) ૩૨ તોલા પાણીમાં જે તોલા ઔષધિ નાંખી તે પાણી ઉકાળીને ૧ તોલા ખાંડી રહ્યા પછી લેવું એને કષાય કહે છે.

અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે કોઈપણ ઔષધિ પદાર્થનો અર્ક કાઢવો હોય તો તે પદાર્થ કેટલાક દિવસ સુધી શુદ્ધ મધાર્કમાં મૂકીને પછી ગાળી લેવો એટલે એ પદાર્થનો અર્ક થાય છે. દાખલા તરીકે:—પેપરમીટનો અર્ક:—પેપરમીટનું તેલ ૧ આઉંસ અથવા તેનાં કુદ લઈને ૪ આઉંસ શુદ્ધ કરેલા મધાર્કમાં નાંખવાં અને તે મિશ્રણને રંગ લાવવા માટે ૧૫ ગ્રામ કારમઈન પીળો રંગ તેની અંદર મેળવવો એટલે રંગવાળું “એસેન્સ” બને છે અર્વાચીન પદ્ધતિની “એસેન્સ” એ શબ્દના મથાળા નીચે સવિસ્તર હકીકત આપી છે. કાફીનો અર્ક:—૩ આઉંસ ઉત્તમ પ્રકારની લીલી ર-ખેલી કાફીની પાવર જેવી લૂત્રી લઈ ૬૦ ડાઝી શુદ્ધ ૩ પાઇન્ટ મધાર્કમાં મેળવવી અને એક અઠવાળું શીશીમાં સજ્જડ બૂચ મારીને રાખવાથી એના અર્ક તૈયાર થાય છે.

ગુલાબનો અર્ક:—ગુલાબનું અત્તર ૭ હામ લઈ ૧ ગેલન મધાર્કમાં મેળવી ૭-૮ દિવસ પછી એ અર્ક ઉપયોગમાં લેવો. સુંઠનો અર્ક:—૧ પાઇન્ટ શુદ્ધ મધાર્કમાં ૫ આઉંસ દળદાર સુંઠનાં લૂત્રી નાખીને એક અઠવાડિયા બાદ ગાળીને એ મિશ્રણ શીશીમાં ભરી મૂકવું. ડમરો (સં. દમનક) નો અર્ક:—૫ તોલા લીલો અગર સૂકો ડમરો લઈ તેને ૨૦ તોલા શુદ્ધ મધાર્કમાં ૧૦ દિવસ સુધી પલાળી રાખી ગાળી લેવો. ધાણાનો અર્ક:—૫ તોલા સૂકા ધાણા લઈ ૨૦ તોલા શુદ્ધ મધાર્કમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખવા અને પછી

ગાળી લેવા. કેશરનો અર્ક:—ઉત્તમ કેશર ૪ આઉંસ લઈ ૪ પાઇન્ટ શુદ્ધ મધાર્કમાં ૩ દિવસ પલાળી રાખવું પછી તે ૫ ગીનું ૨ પાઇન્ટ મધાર્ક નાંખી બીજા ૩ દિવસ સુધી પલાળી મૂકવું અને પછી ગાળીને સજ્જડ બૂચની ખાટલીમાં ભરી મૂકવાથી અર્ક તૈયાર થાય છે. કપુરનો અર્ક:—શુદ્ધ મધાર્ક ૮ આઉંસ અને કપુર ૧ આઉંસ એક વાંધ કરેલી શીશીમાં મૂકવું એટલે અર્ક તૈયાર થાય છે. લીંબુની છાતનો અર્ક:—૧૫ ગ્રામ લીંબુની પીળા છાત ૧૫ આઉંસ લેવી અને ૧ પાઇન્ટ શુદ્ધ મધાર્કમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખી શાહીચૂસ કાગળ વડે ગાળી નાખવી. હિંગનો અર્ક:—૫ તોલા ઉત્તમ હિંગનું વસ્ત્રગાળ ચૂણ કરી તે ૨૫ તોલા શુદ્ધ મધાર્કમાં ૮ દિવસ પલાળી રાખવું એટલે હિંગનો અર્ક તૈયાર થાય છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ગમે તે વનસ્પતિનાં ફુલોનો અગર બીજા સુગંધી દ્રવ્યોનો શુદ્ધ મધાર્કનાં સહાયથી અર્ક કાઢવામાં આવે છે. (કકડાવૈભવ, ખાનાપૂર શાહીરાદિ વૈધક ગ્રંથ; સેનગુપ્ત આયુર્વેદિક સંસ્કૃતિમ એન્ડ મેડિસિન ને અર્ક પ્રકાશ).

અર્ક પ્રકાશ:—અર્ક પ્રકાશ અથવા અર્ક ચિકિત્સા નામનો એક ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે અને તેના કર્તા લકેશ્વર રાવણ માનવામાં આવે છે.

આ વિવાહ (આકડા સાથે લગ્ન :—આ વિવાહ આકડા (અર્ક) ના પવિત્ર મનાતા ઝાડ સાથે કરવામાં આવે છે. એ ઝાડની અંદર સૂર્ય-દેવતા નિવાસ કરે છે એવી માન્યતા છે. જે પુરુષની પહેલી બે સ્ત્રીઓ ગુજરી ગઈ હોય તે ત્રીજી સ્ત્રી પરણે તો એ પત્ની અથવા પતિ એ બેમાંથી એક જણ મરણ પામે છે એમ લોકો માને છે. આ આફત દૂર કરવા વાસ્તે ત્રીજું લગ્ન આકડા સાથે સૂર્યની કન્યા જોડે કરવું અને તે પછી ત્રીજો વિવાહ કરવો એમ માનવું છે. આકડા સાથેનું આ લગ્ન ઘરમાં પણ કરે છે અથવા તો તે ઝાડ પાસે જઈને પણ કરે છે. અને તે વિવાહ શનિવાર અથવા રવિવારે હસ્તી નક્ષત્ર હોય એવા મુહૂર્ત પર કરવામાં આવે છે. અથવા ત્રીજી સ્ત્રી પરણતાં પહેલાં કેટલાક દિવસ અગાઉ કરવામાં આવે છે. આકડાનું ઝાડ પાંદડાં કુદ અને ફળવાળું હોવું જોઈએ. સામાન્ય વિવાહ પ્રમાણે આ આકડાના ઝાડ સાથેના વિવાહમાં પણ પુણ્યાહવાચન, નાંદીશ્રાદ્ધ, મધુપર્ક, પછી કન્યાદાન વિગરે બધી વિધિઓ કરવામાં આવે છે. આ કાર્ત્તિક વિવાહ સંપૂર્ણ કરવા માટે આખરે શાંતિમુક્ત પણ બોલાય છે અને બ્રહ્મ-

લોજન અને પ્રજાદક્ષિણા અપાયા પછી આ સભારંભ પૂરે થાય છે.

અકાંટ—(ઉત્તર અકાંટ) મદ્રાસ ઇલાકાની પૂર્વ દિશા તરફનો એક જિલ્લો છે. ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૨°-૨૦ થી ૧૩°-૫૫ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૮°-૧૪ થી ૭૯°-૫૬ છે. ક્ષેત્રફળ આશરે ૭૩૮૬ ચોરસ માઇલ જેટલું છે. મુસલમાની અમલ દરમિયાન આકાંટનો સમાવેશ પાલાર નદીની ઉત્તર બાજુના પ્રદેશમાં થતો તેથી તેનું આ નામ પડેલું. “આકાંટ” શબ્દ તામિલ ભાષાના “આર કાડુ” (છ અરણ્ય) શબ્દનો અપભ્રંશ છે. તે સ્થાનમાં પુરાતન કાળમાં છ જૂદાં જૂદાં અરણ્યો આવેલાં, અને છ ઋષિઓનો વાસ હતો એવી લોકવાયકા છે. આ પ્રદેશ ઘણાજ ડુંગરાળ છે. આ પ્રાન્તમાં પાલાર અને તેને મળનારી ચેયાર અને પાયની નદીઓ મુખ્ય છે. આ પ્રદેશમાં ઉગતાં વૃક્ષો અને વનસ્પતિઓમાં ખાસ વિશેષતા નથી સદ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર જણાતાં ઘણાંખરાં ઝાડ અહીંના ડુંગરોમાં નજરે પડે છે. શિકારને યોગ્ય હિંસક જનાવરો પૈકી ગોધા અને વાઘ છે. ડુંગરી પ્રદેશમાં સાધારણ રીતે ચિત્તાઓ વિશેષ જોવામાં આવે છે. રીંછ, તરસ સાબર, બકરા, અને જંગલી ડુક્કર કોઈકોઈ સ્થળે નજરે પડે છે. આ સ્થળનાં હવા પાણી સાધારણ રીતે નિરોગી ગણાય, કારણ કે પ્રદેશ સૂકો છે. વરસમાં સરાસરી વરસાદ ૩૭” પડે છે, પરંતુ પ્રદેશના અંદરના ભાગમાં લગભગ ૪૦ ઇંચ જેટલો પડે છે.

ઇતિહાસ:—ઘણાજ પ્રાચીન કાળથી તે ઈ. સ. ૬૦૭ સુધી આ પ્રદેશ કાંજીવરમના પલ્લવ રાજાઓની છાયા હેઠળ હતો. અમુક આ કાળ પછી આ પ્રાન્ત ચોલરાજ અને ચાંદ્રકૂટના તાગામાં આવ્યો; અને આખરે વિજયનગરના હિંદુ નરેન્દ્રના હસ્તક ગયો. તાલીકોટાના યુદ્ધ પછી તે પ્રદેશ વિજયપુર અને ગોવળકોટના મુસલમાન સુલ્તાનોના હાથમાં પડ્યો, અને જ્યારે તે રાજ્યોનો અસ્ત થયો ત્યારે મોગલ સામ્રાજ્યના એક સુબા તરિકે તે પલટાઈ ગયો, ત્યારથી એકસો વર્ષ સુધી તે દક્ષિણના રણયજ્ઞની વેદી તરિકે પરિવર્તન પામ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં કર્ણાટકની મહેસૂલ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને આપી ત્યારથી તે કંપનીના હસ્તક આવ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં તે ભાગ કંપનીના પૂરેપૂરે તાબામાં આવ્યો.

લોક વસ્તી:—આ પ્રદેશની એકંદર લોક સંખ્યા (૧૯૨૧) ૨૦૫૫૫૬૪ છે; ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં

વસ્તી ૧૯૬૦૬૬૦ જેટલી હતી, તે પૈકી ૧૮૦૧૩૫૫ હિન્દુ, ૧૧૭૬૦૬ મુસલમાન, અને ૩૨૮૨૨ ખ્રિસ્તી હતા, જૈનોની સંખ્યા ૮૮૨૬ હતી અને ૧૫૨૪૫૬૩ માણસો તામિલ ભાષા બોલનારાં અને ૩૨૨૮૫૬ તેલગુ ભાષા બોલનારાં તેમજ ૮૪૧૦ મરાઠી બોલનારાં હતાં. તામિલ લોકોમાં ખાસ જાણવા જેવી જાતિઓ પલ્લી, પરૈયન, વલ્લોલ, ઇસ્લા, મોડી, પાનસાવન, વિગેરે હતી. તેલગુની મુખ્ય જાતિઓ કાપુ, માલબલીજ અને કમ્મા હતી; ૨૩૦૦૦ ખ્રિસ્તીઓમાંથી ૨૨૧૦૦ ત્યાંનાં મૂળ વતનીઓ છે. આ પ્રાંતમાં મોટાં મોટાં મિથનો છે.

ખેતી વાડી: આ પ્રદેશની જમીન કાળી પણ રતાશ પડતી છે. પાકમાં રાતા ચોખા, કઠોળ, શેરડી, અને કેરી છે. પહેલાં ગળીની ખેતી થોડા પ્રમાણમાં થતી હશે પરંતુ હાલમાં તો કાંઈ નથી. ખેતીને ઉપયોગી ઢોરો સાધારણ પ્રકારનાં છે. કુરંબ જાતિનાં ઘેટાં અહીં થાય છે. એમનાં શરીર ઉપર ઊન ઘણું થાય છે ને કામળીઓ બનાવવાના કામમાં વપરાય છે. ૧૩૩૭ ચો. મા. ખેડાણના કામમાં આવે એવી જમીન પૈકી ૫૬૬ ચો. મા. જમીન કૂવા અને વેકળાના પાણી ઉપર આધાર રાખે છે. ૧૨૬૧ ચો. મા. જમીન પડતર જંગલ છે. અને ઇ. સ. ૧૯૦૨-૩ માં તેની પેઢાશ ૫૩૩૦૦૦ રૂ. જેટલી થઈ હતી.

ખનીજ:—ઇમારતના કામમાં આવતો ગ્રેનાઇટ પથ્થર સર્વસામાન્ય છે. કેટલેક સ્થળેથી અખરખ મળી આવે છે. કાળહસ્થિની જમીનદારીમાં તાંબાની ખાણો છે. અને કાનગુંડી જમીનદારીમાં સુવર્ણની ખાણો છે.

વેપાર વણજ:—ખેતીથી ઉતરતો ધંધો કાપડવણાટનો છે. પરંતુ વણેલું કાપડ હલકા પ્રકારનું હોય છે. વેલોર(જુઓ) જેલમાં ગાલીચા સુંઢર બને છે. પરંતુ આ ધંધો તે શિવાય બીજા સ્થળે બહુ જણાતો નથી. વિલાયતી ઢબના ધોળી માટીનાં વાસણ ગુડીયાટ્ટમ તાલુકામાં બનતાં. કાળહસ્થિમાં બંગડીઓ બને છે અને ઘણું સ્થળે ચામડાં કમાવવાનાં કારખાનાં છે.

નિકાશ:—આ સ્થળની નિકાશમાં ચોખા, ચામડાં, મગફળી, એક જાતની સાકર, હળદર, પથ્થર વિગેરે છે, અને આયાતમાં સુતર મીઠું, મરચાં, તમાકુ, કાચું લોખંડ, અને પિત્તળ છે. વ્યાપાર કરવાના સાધનમાં સંઘર્ન મરાઠા રેલ્વે, સાઉથ ઇન્ડીઅન રેલ્વે, અને ૧૪૬૩ માઇલ લાંબી સડક છે

રાજ્ય વ્યવસ્થા:—તેના ચાર રાજ્યકીય વિભાગ નીચે પ્રમાણે પાડવામાં આવેલા છે. વેલોર, રાણીપેઠ, આરણી (બુઓ); ચિત્તર. પ્રથમના બે વિભાગ કલેક્ટરની હકૂમત નીચે છે. બીજા બે ડાયુટી કલેક્ટરને હસ્તક છે. ત્યાં છ મુનસફ કચેરીઓ છે.

કર્ણાટકના નવાબોની પહેલાંના કાળમાં જમીનદારીની કેવી પદ્ધતિ હતી તે કહી શકાતું નથી. ઈ. સ. ૧૮૨૨ થી રૈયતવારીનું ધોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું. કોરાંટ જમીનનો આકાર વીંધા દીઠ રૂ. ૧-૪-૨ અને કૂવાવાળી જમીનનો આકાર રૂ. ૪-૧૫-૨ ઠરાવેલો છે.

આ પ્રાન્તમાં બીજા પ્રાન્તોને મુકાબલે કેળવણી ધણી ઓછી છે. સો માણસોમાં માત્ર છ માણસ લખીવાંચી જાણે છે. તેલગુ લોકો કરતાં તામિલ લોકો કેળવણીમાં વધારે રસ લે છે.

અર્કાટ શહેર:—મદ્રાસ ઇલાકાના વાલાની પેઠ તાલુકાનું મુખ્ય શહેર. એ રાણીપેઠ સ્ટેશનથી બે માઈલને અંતરે પાલાર નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. મદ્રાસ રેલ્વેનું રાણીપેઠ શાખાનું એ એક સ્ટેશન છે. ત્યાં સરાસરી ૫૦" જેટલો વરસાદ પડે છે. લોક સંખ્યા ૧૧,૪૫૦ આ શહેરનું મહત્ત્વ ફક્ત ઇતિહાસ દ્રષ્ટિએ છે. જૂના સમયમાં કર્ણાટકના નવાબોનું એ પાટનગર હતું. તે સમયમાં તે નગરની આસપાસ પાંચ માઇલ લાંબી અને ૨૪ તે ૧૨ ફુટ પહોળી દિવાલો હતી. આ સ્થળે નવાબ સાદતુલ્લાખાનની કબર છે. શહેરમાં વીસ, પચીસ સુંદર મસ્જિદો છે. જૂની દિવાલો અને રાજવાડાના નામનિશાન પણ રહ્યાં નથી. ચાંદીનાં વાસણ સોનારૂપાનું જરીકામ હાથ વણાટનું કામ, હીપાકામ અને પિત્તળની કારીગરી એ આ શહેરની પ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય અંગો છે.

ઈતિહાસ:—ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં મોગલ સેનાપતિ સાદતુલ્લાખાને મહીસૂરની ચડાઇ વખતે અર્કાટમાં પોતાનો મોરચો ગોઠવ્યો હતો. પ્રથમ તેણે કર્ણાટકની નવાબી, વંશ પરંપરા માટે પોતાને કબજે કરી લીધી, ત્યારપછી વીસ વર્ષ સુધી આ શહેરે રાજધાનીની ગરજ સારી. પરંતુ, ૧૭૮૦ માં રાધાણ લોસલેએ આ પ્રાન્ત સર કર્યો, અને સાદતુલ્લાખાન પછી ગાદીનશીન થયેલો નવાબ હોસ્તઅલી. યુદ્ધમાં હણાયો. તે સમય પછી લાંબા કાળ પર્યંત અર્કાટ અનેક સત્તાધીશોના હાથમાં ગયું અને ૧૭૫૧ ની સાલમાં એક ઇંગ્લેન્ડ સૈનિક હુકડીએ અર્કાટ કિલ્લો લેધો. તેજ

સાલમાં કલાઈવે મહીસૂર સૈનિકોની સહાયથી અર્કાટ છતી લીધું એ પ્રસંગ આર્યાવર્તના બ્રિટીશ અમલના ઇતિહાસમાં અમરસ્થાન લોગવે છે. ૧૭૫૮ ની સાલમાં અર્કાટ ફ્રેન્ચોને શરણે ગયું. અને ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લેન્ડે તે પાછું મેળવ્યું. ત્યાર પછી વીસ વર્ષ સુધી ઇંગ્લેન્ડના પરમ મિત્ર નવાબ મહમદના તાબામાં તે રહ્યું, પરંતુ ત્યાર પછી ૧૭૮૦-૮૨ સુધી મહીસૂરના યુદ્ધ વિગ્રહની ધમાલમાં અર્કાટ હેઠરના હાથમાં રહ્યું. દીપુએ આ નગરના કોટને જમીનહોસ્ત કરીને પાદર કયું. ૧૮૦૧ માં કર્ણાટક ઇંગ્લેન્ડે ખાલસા કર્યું અને તેમાં અર્કાટ શહેર પણ આવી ગયું.

અર્કાટ દક્ષિણ:—મદ્રાસ ઇલાકાના અગ્નિ ખૂણામાં આવેલો જિલ્લો. ઉ. અ. ૧૧°-૧૧. થી ૧૨°-૩૫ અને પૂ. રે. ૭૮°૩૮ થી ૮૦° ક્ષેત્રફળ ૫૨૫૭ ચો. મા. અરકાટ શહેરની ઉત્પત્તિના ઉલ્લેખ ઉત્તર અરકાટના વર્ણનમાં પહેલાં આવેલો છે. આની પૂર્વે બંગાળાના ઉપસાગર, ઉત્તરે તમ્બવર અને ત્રિચીનાપલ્લી, પશ્ચિમે સાલેમ અને ઉત્તરે ઉત્તર અરકાટ અને ચિંગલપટ્ટ, એ તેની સીમાઓ છે. આ પ્રાન્તમાં કલરાયન અને જવાહી એ બે મુખ્ય ડુંગરની હારો છે. આ પ્રાન્તની સર્વ નદીઓ પૂવ, દિશામાં વહેનારી છે. પૈનૈયાર સર્વથી મોટી છે જીજી, ગડીલમ અને વેલ્લાર એ બીજી નદીઓ છે. આ પ્રાન્તમાં ચંદનના વૃક્ષો ઘણાં છે. પહાડી પ્રદેશમાં ચિત્તા, સાબર રીંછ, બકરા, જંગલી હુકર, વિગેરે નજરે પડે છે. વળી સસલાં, મતક, વગેરે પણ ઘણાં છે. સમુદ્રમાં અનેક જાતનાં માછલાંયાય.

હવામાન:—હવા ઘણીજ સૂકી હોવાથી આરોગ્યવાળી છે, પણ કેટલેક સ્થળે મેલેરીયા તેમજ સમુદ્ર કિનારા પરના સ્થળોએ એલીફન્ટાઈસિસ (હાથીપચું) નો ઘણો ઉપદ્રવ છે. સમુદ્ર કિનારે અંદરના પ્રદેશ કરતા ગરમી ઘણા ઘાટા પ્રમાણમાં પડે છે. તેમ વરસાદ આશરે ૫૦" જેટલો થાય છે. આપણે તે પ્રદેશના અંદરના ભાગમાં વધારે જઈએ તેમ તેમ વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું જણાય છે. મધ્ય ભાગમાં ૪૫" જણાયેલો આશરો છે. જ્યારે છેકજ અંદરના ભાગમાં ૩૬ જેટલો પડે છે.

ઈતિહાસ:—ઉત્તર અને દક્ષિણ અર્કાટના ઇતિહાસમાં ઘણા ઓછા તફાવત છે. આ પ્રાન્ત શિવ રાજાઓના તાબામાં હતો અને પછી કાન્નીના પદ્મવ રાજાઓના હાથમાં આવ્યો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ના ૧૪ મા સૈકાની આખરે તે પ્રદેશ વિજયનગરના રાજ્યમાં સામેલ કરવામાં આવ્યો. તાલિકોના

સુદ પછી વિભાગના આદ્યક્ષ પાસેથી શિવાલ મહારાજને છત્રી લીધું સભારામના અમલ દરમિયાન તે મોગલોના તાબામાં ગયું. ઇંગ્લેન્ડનો આ પ્રાંત સાથે ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં સંબંધ આવ્યો ઇ. સ. ૧૬૮૩ માં કુડલોર આગળ ઇંગ્લેન્ડનો મરાઠાઓની પાસેથી હાલનો કોર્ટ સેન્ટ ડેવીડ અને આબુખા-બુનો પ્રદેશ વેચાતો લીધો. કર્ણાટક અને મહીસૂ-રના વિમોહ સાથે આ પ્રદેશને નિકટ સંબંધ છે.

આ પ્રાંતમાં પુરાતન કાળની ગુફાઓ ઘણી જ છે. રામરામની કારકીર્તી દરમિયાન મરાઠા સૈન્યનાં સત્રો જ્યાંથી ખેંચાતાં તે છ'છ નામનો પ્રાસદ્ધ કિલ્લો આજ પ્રાંતમાં છે.

વસ્તી—દક્ષિણ અકોટમાં ૨૭૪૫ ગામડાં તેમજ ૧૦ શહેર છે. તે પ્રાંતના આઠ તાલુકા પાડવામાં આવેલા છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં અહીંની વસ્તી ૨૩,૨૦,૮૦૫ હતી. કડ્ડૂર, ચિદંબર, તિરૂ-વન્નામલે આ પ્રાંતના મુખ્ય શહેરો છે. આ પ્રાંતની વસ્તીના ૬૪ ટકા હિન્દુ છે; બાકીના મુસલમાન તેમજ ખ્રિસ્તી લોક છે. જૈનોની વસ્તી આશરે પાંચ હજારની હશે. લોકોની સામાન્ય ભાષા તામિલ છે. આ પ્રાંતમાં તેલુગી જાતિનાં લોકો ઘણાં છે પણ એમના કરતા તામિલ લોકો સંખ્યામાં પ્રથમ પદ ભોગવે છે. આમાં પછી અને પરાયા જાતિનાં લોકો ખેતી કરનારા છે.

જમીન અને પાક—અહીંની જમીનનો હાલ લાલ છે, બાકીની જમીન કાળી હોવાથી કાસન યોગ્ય છે. પરંતુ ચો. મા. જમીન રૈયતની પાતીડી હાઈ તેમાંની ૩૪૯ ચો. મા. જેટલી ઇનામો છે. કંબુ, વરગુ, ને રાગી એ અહીંનો મુખ્ય પાક છે. શાકભાજી અને ફળફળાદિ પાક ખાસ કરીને કડ્ડૂર, તિડીવન, વિલુપુર, અને ચિદંબર તાલુકાઓમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. વેપારની દ્રષ્ટિએ મગફળીના પાક ઘણો મહત્વનો છે. અત્રે પા-ણીના બંધારા પુષ્કળ અને ઘણા પ્રાચીન કાળથી છે. ચોડ રાતના પાણીના સંબંધમાં ઘણાજ દક્ષ હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૩-૪ ની સાલમાં રૈયતવારી ઇનામી જમીન પેટી સંકડે ૩૨ ચો. મા. જમીનને પાણી પૂર પાડવામાં આવ્યું. ત્યાં ૮૭૦ બંધારા, ૨૦૫૦ હેરો, અને ૩૨૪૩ તળાવ છે.

વંચા રોજ ગા ૨—આ ભાગમાં આવેલી બાજીમાં ધાતુની ખાણો ભાગ્યેજ છે. કેટલીક જગ્યાએથી લોખંડ નીકળે છે. કારોગરીની બનાવટો પણ ખાસ બનતી નથી. માત્ર એક ઇંગ્લેશ કંપનીએ ખાંડનું કારખાનું ખોલ્યું છે એટલું જ.

પહેલાં ગળીનો ધંધો સારા પ્રમાણમાં થતો પરંતુ વેપારની હરિશ્ચંદ્રમાં એ વ્યાપાર ઠીક થયો છે. ગામડાઓમાં સૂતર અને બિનના વણાટનું કામ ચાલે છે.

આ પ્રાંતમાં કડ્ડૂર અને પોર્ટોનોવો એ બે બંદરો છે. મગફળી, ખોળ, અમડાં ચોખ્ખા, હળદર, તમાકુ, ચીરટ વિગેરે ચીજો પરદેશ નિકાસ થાય છે; જેમાં મગફળી લગભગ રૂ. ૬૦ લાખની માત્રામાં જાય છે. પ્રાંતના આંતર વિભાગમાં વાહનનું સાધન ' સાઉથ ઇન્ડિયન રેલ્વે ' છે. તે ઉપરાંત પગ-રસ્તાઓ અને સડકો પણ સુંદર અને મોટા પ્રમા-ણમાં છે. દર અઠવાડિયે બ્રિટીશ નવીગેશન કંપનીની સ્ટીમર કુડલોર બંદરે લંગરાય છે.

રાજ્ય વ્યવસ્થા—રાજ્યવ્યવસ્થા સરજ કરવા માટે પ્રાંતના ચાર વિભાગ કરવામાં આવેલા છે, અને તે વિભાગો એક કલેક્ટરના તાબામાં છે. કલેક્ટરના તાબામાં રેપ્યુટી કલેક્ટરો અને તાલુકા દીઠ એક મામલતદાર હોય છે, અને પ્રત્યેક તાલુકાના મુખ્ય સ્થળે મુનરાફ કચેરી હોય છે. આ પ્રાંતમાં એક સેરાન્સ કોર્ટ અને અપીલ કોર્ટ પણ છે. જથ્થકર ગુન્હાઓનું પ્રમાણ નહિ જેવું છે. ખૂન જેવા ગુન્હા જવલ્લેજ બને છે.

હિન્દુ તેમજ મુસલમાન રાજાઓના કાળમાં જમીન મહેસૂલના નિયમો શા હતા તેની ચોક્કસ માહિતી ભાગ્યેજ મળી શકે એમ છે. પરંતુ નવાબ મહમદઅલીના કારભારી રાયજીએ જમીનની માપણી કરી કંઈક મહેસૂલ ઠરાવી હોય એમ જણાય છે. તેના સમયમાં ખાગાયત અને ફૂવાવાળી જમી-નની મહેસૂલનું ધોરણ નાણાખંધી હતું; જ્યારે બાકીની જમીનનું ધોરણ પાકનો અમુક ભાગ વસૂલ કરવો એવું હતું. તે વખતે સરકારની મહે-સૂલ વસૂલ કરવાની પદ્ધતિ વસૂલાતના ઇબારા આ-પીને ઠરાવવામાં આવતી હતી, અને તે પદ્ધતિ બ્રિટી-શોના અમલ દરમિયાન ઇ. સ. ૧૮૦૧ સુધી ચાલુ રહેલી; પરંતુ ૧૮૦૫ માં માં બીજી માપણી વખતે તે પદ્ધતિ બંધ કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં જમીન મહેસૂલ પેટે રૂ. ૪૯,૫૭,૦૦૦ વસૂલ થયા હતા.

અકાઉંટનો નવાબ—જુઓ " કર્ણાટકનો નવાબ. "

અકાઉંટની—મહીસૂર પ્રાંતમાં કાવેરી નદીને મળનારી નદી. લંબાઈ ૧૨૦ માં. આનંદી દૂર્ગમાંથી નિકળીને બેંગલોર જીલ્લામાંથી વહે છે. તેને મળનારી નદીઓ—પશ્ચિમતરફ કુમ્મવતી અને પૂર્વ-

તરફ વૃષભાવલી. નદીના ઉપરનાં પ્રવાહમાં મોટાં મોટાં તળાવો છે, અને તે તળાવોના સરઘટ નામના તળાવના પાણીનો ઉપયોગ બેંગલોર શહેરમાં થાય છે. સાવનગઢની દક્ષિણે તેના પ્રવાહ ખીણોમાં ધસેને જતો હોવાથી તે બંધરાના ઉપયોગમાં આવતો નથી. (ઈ. ઈ. પુ. ૩. ૧૯૦૮)

અર્ગાસ:—ઓસ દેશનું, આ પુરાતન અને સુવિખ્યાત નગર છે. ઈજિપ્ત, લિસિયા વિગેરે દેશો સાથે અર્ગાસને સંબંધ હતો. અર્ગાલિસનો દ્વિપકંઠ, સીથેરા, એજના સીસીઓન વિગેરે પ્રદેશો ઉપર અર્ગાસની સત્તા જાહેરી હતી ફીકાન રાજાના અમલ દરમિયાન આખું પૂર્વ પેલોપોનેસસ અર્ગાસને શરણે આવ્યું.

માત્ર, ઈ. સ. ની પૂર્વે આઠમા સૈકાની આખરે આર્ગાસ નગરનો ભાગ્યરતિ બહુજ ઝંખવાયો, કારણ કે અર્ગાસ નગરના સ્વામિત્વના હક્કને પડકાર દેવા સ્પાર્ટા કટિબદ્ધ થયું. ઉપરાંત લાસીડીમોનીઆના વતનીઓ અર્ગાસના કંઠા દુશ્મનો હતા. તેમની સાથે થયેલા યુદ્ધમાં, અર્ગાસને હાર ખાવી પડી. એ ઉપરાંત સિન્યુરીઆ પ્રાંત ગુમાવવો પડ્યો. અને ઈ. સ. પૂ. ૪૯૫માં દિરિસની હારથી અર્ગાસના સ્વામિત્વને સખત ફટકો પડ્યો. ઈ. સ. પૂ. ૪૭૦ના સુમારમાં, સ્પાર્ટા અને અર્ગાસ વચ્ચે પુનઃ વેરના તણખા ઝરવા માંડ્યા, અને ૪૬૧ માં અર્ગાસે એથેન્સ સાથે સંધિ કરીને સ્પાર્ટાને હરાવ્યું અને વૈરાગ્યને એ વખતે તો આલવી નાખ્યો એથેન્સના મધ્યસ્થપણથી ખાસ લાભ એ થયો અદ્યજન સત્તાબળને સખત ફટકો પડ્યો અને પ્રજાસત્તાના મંગળ ગણેશ મંડાયા. અને આ સ્થિતિ લગભગ ચાળીશ વર્ષ સુધી ટકી શકી.

સ્પાર્ટાનો વિનાશ કરવાના ઉદ્દેશથી જ, “કોરિનથિઅન સંઘ”ની સ્થાપના થયેલી, તેમાં અર્ગાસે નગરે પ્રમુખ ભાગ ભજવીને કોરિંથ નગર પોતાના રાજ્યમાં ઉમેર્યું. ગુમાવેલી સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી સત્તાલેખી અમીરોએ કરેલાં બંડને, અર્ગાસની લોકસભાએ કચરી નાખી, બંડખોરોમાંના ૧૨૦૦ ને ફાંસી દીધા, એમ કહેવાય છે. સ્પાર્ટાના લોકોનો પૂરેપૂરો વિનાશ કરવો એ અશક્ય હોવાથી અર્ગાસની લોકસભાએ મેસીડોનના ફીલીપની સહાય માગી, અને સિન્યુરીઆનો પ્રાંત શત્રુ પાસેથી પાછો છતી લીધો. કોઈ પણ રાષ્ટ્રને બીજા રાષ્ટ્રથી બળવત્તર ન થવા દેવાને સિદ્ધાંત ઇતિહાસમાં વારંવાર નજરે પડે છે. મેસીડોનના ફીલીપ આખા ઓસને કોળીઓ કરી લેતો

બેંધને, ભૂતકાળના ઉપકાર વિસરી જઈ, અર્ગાસે કેટલાંક સ્વાભિમાની રાષ્ટ્રો સાથે સંતલસ કરી, ફીલીપની સામે યુદ્ધ પોકાર્યું. એટલુંજ નહિ પણ પોતાના હાડવેરી સ્પાર્ટાના શહેરીઓ સાથે મહકાર સાધી, એપિરસના રાજા પિરમ ઉપર ચડાઈ કરી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે અર્ગાસનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થયું તેમજ મેસીડોનીઆના એન્ટીગોનસ ઝાનાટસના બુલમ આગળ અર્ગાસને ગરકન ઝુકાવવી પડી.

તે પછી અર્ગાસ રોમન સામ્રાજ્યના છત્ર તળે ગયું. ઈ. સ. ૨૬૭ અને ઈ. સ. ૩૯૫માં ગાય લોકોએ અર્ગાસ લૂંટ્યું. ઈ. સ. ૧૨૪૬માં તે ફરીથી એથેન્સના તાબામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૩૬૭ અને ૧૫૦૦ની સાલમાં તુર્ક લોકોએ અસંખ્ય મનુષ્યોની કલેઆમ કરી તેથી, આદ્યેનીઆ પ્રાંતનાં લોકો અહીં આવીને વસ્યાં. ૧૮૨૫માં ઇબ્રાહીમ પાશાએ આ શહેરને ભસ્મસાત્ કર્યું. હાલના અર્ગાસ નગરની વસ્તી ૧૦,૦૦૦ માણસની હોઈ, બધા ખેતી કરનારા છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સંગીન કળામાં, અર્ગાસનાં લોકોએ નામના મેળવી હતી. આ સ્થળે હેરેક્યુમ નામનું પ્રખ્યાત અને મનોરમ મંદીર છે. હંતકથા પ્રમાણે આ મંદીર ફોરોનીઅસે બંધાવેલું અને એમ કહેવાય છે કે દ્રોજન યુદ્ધમાં જતાં પહેલાં અર્ગાસેમનોને આજ મંદીરમાં સર્વ વૃદ્ધ સલાહકારોને ભેગા કરેલા હતા. (એ. ફ્રિ.)

અર્ધુન:—કાશ્મીરની એક જાતિ. સંખ્યા (૧૯૧૧) ૧૫૧૭ (મુસલમાની) મંગોલીઅન મહાવંશમાંની એક મિશ્ર જાતિ છે. આ જાતિની ઉત્પત્તિ લદાખ પ્રાંતની સ્ત્રીઓ અને ચારકંદ, મધ્ય એશિયાના પ્રદેશ, કેટલોક કાશ્મીર અને પંજાબ એ સર્વના મુસલમાનો વડે થયેલી છે. એમ માનવામાં આવે છે. તે જાતિનો મુખ્ય ધંધો વ્યાપાર છે.

[વસ્તીગણતરી ૧૯૧૧ પુ. ૨૦]

અબ્દુન:—સોમવંશીય નહુષ કુલોત્પત્ત યયાનિપુત્ર પુરૂના અજમીદ વંશમાં જન્મેલા જન્મુરાજના કુળમાં શાંતનુના પાંડુ નામક પૌત્રથી પૃથા યાને કુંતી નામની લાર્યાના ઉદરથી પ્રાપ્ત થયેલા ત્રણ પુત્રોમાં કનિષ્ઠ હતો, જેણે દુર્વાસા મુનિના મંત્ર વડે ઇંદ્રના અંશ રૂપે કુંતાની કુખે જન્મ લીધો હતો. [ભારત આદિ અ. ૧૧૮-૧૨૪]

અબ્દુને શસ્ત્રવિદ્યા ગુરૂશ્રેષ્ઠ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી સંપાદન કરેલી હતી. પાંડવોના વિનાશ અર્થે કૌરવોએ રથેલા લાક્ષાગૃહમાંથી સુરસિત રીતે બહાર નીકળ્યા પછી દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં વિષ

વેશે પોતાના ભાઈઓ સાથે જતાં, માર્ગમાં અંગાર. પર્ણ અધર્વાજા સાથે ભેટો થયો, ને તેમની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં અધર્વાજાનો પરાજય થયો તેથી વિજેતા અમુન સાથે તેમણે ગિરાદરી ખાંધી. ત્યાર બાદ સર્વે ભાઈઓની સાથે અમુન પાંચાલ નગર ગયો, અને ત્યાં મત્સ્ય યત્રને ભેટીને દ્રૌપદી સાથે પરણ્યો, અને સર્વે ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા. એક સમયે રાજા યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીના એકાંતવાસમાં અમુનની દષ્ટિ પડવાથી તેણે દેશવત્રે લીધો અને યાત્રા કરવા ગયો. (ભા. આદિ. અ. ૨૧૩) યાત્રા સમાપ્ત કરીને અમુન પાછો આવ્યો હતો તે સમયે ઉદ્ધૃષ્ઠી સાથે તેનો સમાગમ થયો. તેવીજ રીતે ચિત્રાંગદાની સાથે તેનો વિવાહ થયો. ત્યાર બાદ યાત્રા નિમિત્તે દારિકા જતાં કૃષ્ણભગિની સુભદ્રા સાથે તેના લગ્ન થયાં. આ રીતે તીર્થ યાત્રા સમાપ્ત કરીને તે ઈંદ્રપ્રસ્થાન તરફ પાછો ફર્યો.

અમુન ઈંદ્રપ્રસ્થમાં આવી ગયો ત્યાર પછી અગ્નિદેવ વ્રાહ્મણ વેશે ખડ્ગ વનની ભક્ષા માગવા અમુન પાસે આવ્યા. તેમના તરફથી ગાંડીવ ધનુષ્ય તેમજ રથના લાલ થયો એટલે ખડ્ગ વનનું ભક્ષણ અર્થે અગ્નિદેવને દાન કર્યું. (ભાર. આદિ. અ. ૨૨૪-૨૩૪). ત્યાર પછી મહારાજા યુધિષ્ઠિરે રાજસુય યજ્ઞ કરવાના નિશ્ચય કર્યો. પણ તે કરવામાં દ્રવ્યની જરૂર હોવાથી તેમણે પોતાના ચાર ભાઈઓને ચાર દિશાઓમાં જઈ વિજય પ્રાપ્ત કરવાની તેમજ દ્રવ્ય મેળવવાની આજ્ઞા કરી. એટલે અમુન ઉત્તર દિશા છત્રવાને ગયો.

રાજસુય યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી પાંડવોનું ઐશ્વર્ય દુર્યોધનથી ના સહવાયું, અને તેથી જુગાર ખેલવાને બહાને તેમની સર્વ સંપત્તિ તેણે હરી લીધી, અને તેમને અરણ્યવાસ આપ્યો. (ભા. વન. અ. ૨)

વનચર્યાના સમય વીતી ગયા બાદ અજાત વાસની આ તલાને લીધે, વિરાટ રાજાના રણવાસમાં અમુન નટવેશે બૃહદ્ગદા નામ ધારણ કરી ના પ્રવેશ કર્યો. (વિરાટ. અ. ૧૧) પછી કૌરવો સાથે સમાધાન કરવું એ અશકય જણાવાથી યુદ્ધમાર્ગ સ્વીકાર્યો. પરંતુ સ્વજનોની હિંસા કરીને રાજમહિતના સુખ ભોગવવા કરતાં ભિષ્મવ્રથી ઉદર નિર્વાહ કરવાનો આમુલ્ય ધર્મ, તેના ક્ષામ ધર્મને ભેટીને તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો અમુનને આમુલ્ય ધર્મ તરફ પ્રેરાયેલો એજેક શ્રીકૃષ્ણે, તેના આ મિથ્યા મોહનો ક્ષય કરવા ગીતાપદેશ કર્યો અને તેને યુદ્ધ

પથે દોર્યો. (મા. ભીષ્મ. અ. ૨૫-૪૨) (ગીતા જુઓ) આખરે એણે શિખંડીને નિમિત્તરૂપ બનાવીને ભીષ્મને રણશય્યા ઉપર અંતિમ નિદ્રા લેવડાવી, અને ત્યાર પછી દ્રોણાચાર્ય અમુનની સામે આવી ઉભા. ધૃષ્ટદ્યુમ્નને હાથે દ્રોણાચાર્યનો અસ્ત થયા પછી વીર કણે યુદ્ધમાં અંપડાવ્યું; પરંતુ ભીષ્મ-યુદ્ધના અંતમાં અમુને કણને પણ હણ્યો. કૌરવોનો સંપૂર્ણ વિનાશ તેમજ ઐધર્વદેહિક થયા પછી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય મળ્યું; પરંતુ સ્વકુલ વિનાશના પાપપુજમાંથી શી રીત પોતાનો ઉદ્ધાર થશે વિચારથી તે વિમાસણમાં પડ્યા. તે સમયે ભીષ્મ તેમને અનેક પ્રકારના નીતિ વચનો વગેરે બોલ આપ્યો અને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ કરવાની ઉત્કંઠાસહ યજ્ઞીકા લીધી, અને પૃથ્વી ઉપર સ્થામ-કણ અશ્વને રમતો મકયા, અને તેના રક્ષણર્થે અમુન નીકળ્યો, અને એક વર્ષની અંદર સર્વ દિશાઓના રાજાઓ ઉપર છત્ર મેળવી તે પાછો ફર્યો. આ અશ્વ મેધનું વર્ણન જૈમિનીએ પોતાના અધ્યાયમાં સુંદર રીતે કર્યું છે. (જુઓ ' અશ્વમેધ ')

અમુનને દ્રૌપદી વડે પ્રાપ્ત થયેલો શ્રુતિ-કીર્તે, ઉતુપાથી સંભવ પાયેલો ઈરાવાન, ચિત્રાંગદાથી પ્રાપ્ત થયેલો બજ્રવાહન, અને સુભદ્રાથી થયેલો અભિમન્યુ એમ ચાર પુત્રો હતા.

શ્રીકૃષ્ણ, લીલા વિસ્તારી ગયા બાદ, અમુન દારિકા ગયો અને બાકી રહેલી કૃષ્ણાઓ અને તેમના મજ નામના પ્રપૌત્રને સાથે લઈને હસ્તિનાપુર આવ્યો; અને ઈંદ્રપ્રસ્થની ગાદી ઉપર મજને, અને હસ્તિનાપુરની ગાદી ઉપર પરિક્ષિતને બેસાડીને, પોતાના બંધુઓ સાથે સ્વર્ગપથે વિર્યર્થી અમુનનું ચારિત્ર મહાભારતમાં સાવચર હોવાથી તેમજ ત વ્યક્તિ સર્વને પરિચિત હોવાથી, અમે આટલા ઉલ્લેખ સાથે અટકીશું. કાર્તવીર્ય-સહઅમુન, હૈહયરાજ, આની સમન્વિત માટે જુઓ ' કાર્તવીર્ય ' "

અમુન ગદ્ય—દમણ પાસે આવેલો એક ગદ્ય મરાઠાઓના ઇતિહાસમાં આ સ્થળનો સંબંધ એ તણ વખત આવે છે. રઘુનાથરાવને બાર ભાઈઓ હાંકી દીધા પછી યુદ્ધમાં શકે ૧૬૬૮ અધિક ભાદ્રપદ શુક ૧૨ ને આસરે (થી લગભગ અમુન ગદ્યનો કિલ્લો રઘુનાથરાવના હાથમાં આવ્યો અને ત્યાંથી તેણે ગોવાનાં લોકો જોડે સંધી કરી (રા. ખ. ૧૬-૧૮-૧૭૫, ૧૧૬-૧૭ ૧૬૬૬ અધિક ભાદ્રપદ વદિ ૬ નો પત્ર-દમણ

ના શીરંગીઓનું સૂત્ર-સરકાર તરફથી આ બે કિલ્લા મળે તો બસો ગોરા અને જલુસો પાઘડીવાળા સિપાઈઓ તથા આઠ હસતોપો આપી ખે, એ અર્થનો આવ્યો. પરંતુ અંગ્રેજોનો અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેથી કિલ્લા આપ્યા નહિ. " (રા. ખં. ૧૨ ૧૭૭. ૧૧૮) પેશ્વા સરકારનું ગાયકવાડ પાસે લેણું હતું તેનો હિસાબ સારૂ ખંડો મુકુંદ સરકાર તરફથી વડોદરા જતો હતો, તે માર્ગની વસાગણી સંબંધમાં અર્જુન ગઢના લોકોએ કડ્યાણથી ખંડો મુકુંદ આવે ત્યારે તેને સરંજામ સાથે માંડવી ખેંચાડવો-અવી જાતના ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

અર્જુન મહલ-(૧૫૮૧-૧૬૦૬) પાંચમા શીખ ગુરૂ અર્જુન શીખ ગુરૂ રામદાસે જ્યારે પોતાના જ્યેષ્ઠ પૃથ્વીચંદને સંસારાસક્ત અને આજ્ઞા લોપી જોયો, તેમજ બીજો પુત્ર આગસુપણાને લીધે પોતાની ગાદી માટે નાલાયક જણાયો ત્યારે તેણે પોતાના ત્રિજ પુત્ર અર્જુનને ગાદી વારસ નીચ્યો. પિતાની ગાદીના વારસ હોવાથી પોતાના માયા ઉપર બાંધેલો ફેટો જ્યારે પૃથ્વીચંદે અર્જુન પાસેથી માગ્યો ત્યારે અર્જુને શાન્તથી તેને આપી દીધો આ જોઈને શીખ લોકોએ પૃથ્વીચંદની આ ઉદ્વેગ સામે ખંડ જગાવ્યું, તેમજ અર્જુનને પોતાનો હક્ક બજાવી ગામ ન જવા દેવા વિનવ્યો. આદિગ્રંથ ગુરૂ અર્જુનેજ રચ્યો છે (૧૬૭૪) અને તેમાંજ પોતાના તેમજ પોતાના પૂર્વજોના લેખોના સંચય કર્યો. (જુઓ ' આદિ ગ્રંથ ') આ ગ્રંથની રચના તેમજ પ્રસિદ્ધિથી આપણા દેશના દેવોની હાંસી કરી નવો ધર્મ સ્થાપન કરવાનો મોટો દ્રોહ કર્યાનો આરોપ મૂકીને તેને કેદ કરવામાં આવેલો; પરંતુ પરમત સહિષ્ણુ સમ્રાટ અકબરે તેને નિર્દોષ ગણ્યો. અકબર પછી જ્યારે જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના પુત્ર ખુશરૂને નસાડી મૂકવાનાં ગુન્હાસર તેની સર્વ સંપત્તિ જપ્ત કરવામાં આવી. તેમજ તેને જન્મભર કેદમાં સડાવી ત્યાં તેના હાલ હવાલ કર્યા. રાજકુમાર ખુશરૂ મોટા સંકટમાં આવી પડવાથી ગુરૂ અર્જુન પાસે જ્યારે તેને દ્રવ્ય યાચના કરી ત્યારે ગુરૂનું હૃદય પલંગ્યું અને તેણે પાંચ હજાર રૂપીઆ આપ્યા. આ વાત જહાંગીરને કાને જ્યારે આવી, તેમજ ગુરૂનો અભિમાનકારક ઉત્તર જ્યારે તેણે સાંભળ્યો ત્યારે તેણે ગુરૂને બે લાખ રૂપીઆ હંડ ફરમાવ્યો. પરંતુ ગુરૂ અર્જુને જ્યારે ફટી બદામ પણુ આપવાની ના પાડી ત્યારે પાંચ વિવેક સુધી તેના અયંકર હાલ કરી તેનો જીવ લીધો.

(જૂન ૧૬૦૬) એવી માહિતી વિન્સેન્ટ સ્મીથ આપે છે (ઑક્સફર્ડ ડિક્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા ૧૯૨૦). તત્કાલેના બંગા સિવાય પોતાનો પંથ ટકી શકશે નહિ એ વાત લક્ષ્યમાં લઈને તેણે મૃત્યુ સમયે પોતાના પુત્ર હરગોવિંદને સશસ્ત્ર ગાદીએ બેસવાનો તેમજ શક્ય હોય તેટલું સૈન્ય રાખવાનો ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશનો અમલ થયો ત્યારથી શીખ જાતિના ઇતિહાસમાં નવિન ઓપ આવ્યો. અત્યાર સુધી આ પંથ, માત્ર ધર્મ-પંથ તરીકે ગણાતો અને ત્યાર પછી આ જાતિ મુસલમાન કોમની દુશ્મન, રણવીર મહાન શીખ કોમ તરીકે આગળ આવી. [એ. પ્રિ. (શિખિજમ.) સરદેસાઇ મુસલમાની રિયાસત રિમથ ઑક્સફર્ડ ડિક્ટરી આફ ઇન્ડિયા.]

અર્જુન (સાદડા)-સાદડા વૃક્ષનું સંસ્કૃત નામ અર્જુન છે. બીજા વૃક્ષોની માફક આ વૃક્ષ જંગલોમાં જોવામાં આવે છે. મરાઠી ભાષામાં આ ઝાડને ' સાદડા ' પણ કહે છે. આ ઝાડનું પાંદડું આશરે પાંચ આંગળ પહોળું તેમ લગભગ એક બેંડ લાંબુ હોય છે. તેમાંથી ફીકાશ પડતો ધોળો રસ નીકળે છે. આ વૃક્ષની છાત્ર ફીક્કા રંગને મળતી હોય છે. વાળ્યા છતાં પણ છાલનો રંગ ફીકકોજ રહે છે. તે વૃક્ષના ઘસ પણ પીળાશ પર હોય છે. મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં અને ઉત્તર દિશામાં અયોધ્યા સુધી, તેજ પ્રમાણે પ્રદેશ અને સિલોનમાં નહિ અને વહેળાઓના આરા ઉપર આ ઝાડ મળી આવે છે. પંજાબમાં આ ઝાડ ખાસ કરીને રોપવામાં આવેલાં છે, એનો સ્વચ્છ ધોળો રસ દવા તરીકે વેચાય છે. છાલનો સ્વાદ તુરો છે, તેનો ઉપયોગ, રંગવામાં ચામડાં કમાવામાં, તેમજ ઔષધ તરીકે, કરવામાં આવે છે. આ વૃક્ષ ત્રણડ કોમ માટે ખરડ છે, પરંતુ ખટારા ગાડાં, ખેતીના ઓળરો, ઘર બાંધકામમાં. વિ. સર્વ કામમાં ઘણુંજ ઉપયોગમાં આવે છે. આ ઝાડના લાકડાની રાખમાં ચુનાનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. વૃક્ષની અંદરની છાલનો ઉપયોગ દવામાં થાય છે. શરીર ઉપર ગડ ગુમડ થયું હોય તો તે જગ્યા ઉપર અર્જુનની છાલ અને પાંદડાં લસોટીન તે લેપ ચોપડવાથી ઘા ભરાઈ જાય છે. અને તે રસ વડે ધોવાથી ઘા રૂઝ ઉપર જલદી આવી જાય છે અને જીવ પડતા નથી. આ છાલ ના ચૂર્ણને ઘામાં ભર્યું એટલે અગ્નિદગ્ધવસ્તુ એકદમ ભરાઈ જાય છે; આ શિવાય ઘણા રોગ ઉપર આ ઝાડનો સારો ઉપયોગ થાય છે. (પદે. વન્ય. વાટ.)

અર્જુન સુખ—જુનાગઢ તાલુકાનું (કાઠી-ચાણડ) એક ગામડું. આ ગામડું જુનાગઢની પૂર્વે રહે માઈલ અને અમરેલીની પશ્ચિમે ૨૨ માઈલ ઉપર વસેલું છે. જન સંખ્યા ૬૮૮ (૧૮૮૧) ભાવનગર ધોરણ-રેલ્વેના ખાખરીયા સ્ટેશનથી ફક્ત બે માઈલ છેટે છે. (મુ. ગે. ૮. ૧૮૮૪).

અર્જુનની જમીનદારી—સાકોલી તહશીલ, ભંડારા જિલ્લા સાકોલી તહશીલીની પૂર્વ દિશાએ આ જમીનદારી છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૮૬૦ ચો. મૈલ હોઈ તેનો અર્ધ ભાગ જંગલ છે. આ એસ્ટેટ દેવ-ગઢના રાજાએ, હુંદારાએ સામે મદદ કર્યા બાબત બક્ષીસ કરી હોય એમ જણાય છે. ઓગણિસમાં સૈકાની આરંભમાં બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે વિખવાદ થવાથી આ જમીન સરખે ભાગે બહેંચાઈ ગઈ. તલવારશા પાસે અર્જુનની અને ગંગારામના ભાગમાં હુંડા આવ્યાં, આગળ ઉપર ગંગારામના જમાઈ ચંદરશા હુંદારા ભેગો કેદ થવાથી એસ્ટેટ જપ્ત કરવામાં આવ્યું. અર્જુનનીનો હાલનો સં. ૧૯૦૮) જમીનદાર રામલાલ બાપૂ રાજગોડ છે. જમીનદારીને કરજ નથી. આ જમીનના તાબામાં ૧૦ ગામડાં કુલ છે. ડી. સ. ૧૯૦૬-૦૭ ની સાલમાં એકંદર ૨૪૦૦ એકર જમીન ખેડાણ હતી. અર્જુનનીમાં દર અડવાડીએ ગુજરી ભરાયા ઉપરાંત ત્યાં શાળા અને પોસ્ટ ઓફીસ છે.

આ જમીનદારીમાં આવેલા દેવપીટી નામના ગામડામાં એક મંદીર છે. તે દેવળ ઉપર બે ધોળા વાઘનો પહેરો છે એમ કહે છે, એવી માન્યતા છે કે દરેક જમીનદાર મૃત્યુ સમયે આ વાઘ તેને દેખા દે છે. એક સમયે નાગપૂરના રાજાએ નવેગામના ખોદાણ ભાગમાં એક તળાવ બાંધવાનું ધાર્યું. પરંતુ એ સમયે ત્યાં એટલા માણસોનો કાળ થયો, કે તળાવ બાંધવાનું માંડી વાળવું પડ્યું. પરંતુ જે દ્રવ્ય આ તળાવ બાંધવામાં ખર્ચવાનું હતું, તે દ્રવ્યને તેણે હુંગરામાં સમાવી દીધું, અને તે હાલ પર્યટ ત્યાંજ છે, એવી વાત સંભળાય છે. એસ્ટેટનું ઉત્પન્ન ૩૧૦૦ રૂપીઆ [ભંડારાડિ. ગ ૧૯૦૮]

અર્જુન્ટિના—યાને અર્જુન્ટાઈન રિપબ્લિક, આ બ્રેઝિલની નજદિક મહત્તા પામેલું રપેનિશ ભાષા બોલનાર લોકસત્તાક રાજ્ય છે. આ દેશે અમેરિકાનો દક્ષિણ ભાગ ઠીક પ્રમાણમાં રોક્યો છે. દક્ષિણ અક્ષાંસ ૨૧°-૫૫' થી ૫૫°-૨'-૩૦" અને ૫૩° થી ૭૩°-૧૭-૩૦" આ રેખાંશસુધી પ્રસરેલો છે. આ દેશની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૨૮૫ માઈલ

અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૬૩૦ મૈલ છે. આનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૮૩,૫૬૬ ચો. માઈલ છે. આ દેશની ઉત્તરે બોલિવિઆ અને પ.રાગ્વે, પૂર્વે પારાગ્વે, બ્રાઝીલ, યુરાગ્વે અને આટલાંટિક, પશ્ચિમે ચિલી, અને દક્ષિણ દિશાએ આટલાંટિક અને ચિલી એ પ્રમાણે છે.

સરહદ :—અર્જુન્ટાઈનના પાડોશન રાજ્યો સાથે, જૂની જૂની વખતે, રાજ્યની હદના અમલ થયેલા છે

સામાન્ય વર્ણન :—અર્જુન્ટાનાના ત્રણ મોટા વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે. આ રિપબ્લિકને સંબંધ, પહોળા પ્રમાણમાં પશ્ચિમ દિશામાં પ્રસરેલા પહાડી મુલક તેમજ હુંગર ઉપરના સપાટ પ્રદેશ સુધી મિક્ષો માયોથી રિઓનીગ્રો સુધી પૂર્વ તરફના વિશાળ મેદાનો સુધી; તેમજ પોર્ટોગાનિયાના ઉજ્જડ પથરાળ સુધી છે. પહાડી પ્રદેશમાંથી અને વિશેષ કરીને જ્વાલામુખી પ્રદેશમાંથી સેનું, રૂપ, કલાઈ અને તાંબુ એ ધાતુની પથ્થરો મળી આવે છે. વર્ષા અને ઉષ્ણતાનું પ્રમાણ ઉત્તર ગોળા-ખંથી આ અક્ષાંસ સુધીના પ્રદેશ સુધી જુદું-જુદું હોય છે. દાખલા તરીકે દક્ષિણ પોર્ટોગાનિયા અને ટિએરોડલ ફ્રેએગોનું અક્ષાંસ લાખ્રાડોર જેટલું છે. તેમ છતાં આ બન્ને પ્રાંત વિષુવવૃત્તીય પ્રવાહથી બનેલી વસ્તીને યોગ્ય એવો દ.ક્ષેણ પ્રદેશ છે પરંતુ પશ્ચિમ યુરોપમાં આટલાજ અક્ષાંસ ઉપર આવેલા દેશો કરતાં અત્રે થંડી વધારે છે. પોર્ટોગાનિયાના સમુદ્ર કિનારાનો, પ્રદેશ તેમજ પહાડી, પ્રદેશ ઉષ્ણ તેમજ ઉત્તમ હવાવાળો છે. વિશેષમાં અર્જુન્ટિનામાં ઉત્તર ભાગમાં આવેલો કેટેમાર્કા સુરખો હુંગર ઉપરનો ઉંચો પ્રદેશ, આરોગ્ય સ્થાન તરીકે મશહુર છે.

યુરોપિયન સંસ્કૃતિનો પ્રવેશ અર્જુન્ટિનામાં થયો ત્યાર પછી નવીન વૃક્ષ વનસ્પતી ત્યાં આણવામાં આવ્યાં તે પૈકી ઘઉં, જવ, ઓટ; અને દ્રાક્ષ, સફરજન જેવા ફળ પણ થાય છે આસ્ટ્રોલિઅન યુકેલિ-પ્ટસ ઝાડ અહિં ઉછેરવામાં આવે છે, તેમજ યુરોપના ધાન્યની મદદથી દેશને સાંપત્તિક દ્રષ્ટિથી મોટો ફાયદો થાય છે.

ટાપિર અને ગ્યાનાકો એ અસલના વખતના પ્રાણી છે. ઘોડા, ગધેડાં, ડુક્કર વિ. યુરોપિઅનોની સાથે આવેલાં પ્રાણીઓ છે. ઉત્તર અને ઇશાન તરફ પુષ્કળ પ્રાણીઓ છે. ખૂમા નામના સિંહ, જંગર નામના વાઘ, તેમજ જંગલી વાંદરાંની એક બે જાતો આ પ્રદેશમાંથી પુષ્કળ જડી આવે છે.

નદિ-સરોવર :—પારાગ્વે, પાસના અને યુર-ગ્વે એ મોટી નદિઓ છે, પિરકોમાયો, બર્મેનો,

સેલ્ડો, ડેલી નોર્થ કેર, કેરાનાલયા, લા પ્લાટા, બુના વખતની નદિઓ છે પ્રિમેરો, સેધુડો, કિવટો, લુબન આ નાની નદિઓ છે કોરિન્ટો, ફ્લિસિઆનો, બ્લાલેગ્વે, એત્રુ આપે, મિરિને, આ નદિઓ, પારાના તેમજ મુરાગ્વે નદિને મળે છે સેલ્ડો ડેલસૂડ એ આરા પાણીની નદિ છે. કોલોરેડો અને નીઓ એ નદિઓ વિશાળ તેમજ નાવ્ય છે. આ દેશમાં અસંખ્ય સરોવરો છે; પરંતુ તેમાંના વિશેષ ભાગ છછરા નાનો તેમજ ખારો છે, જેમ્ડેરોવ, પોરાંગેસ એ છછરા તેમજ ખારા પાણીવાળાં સરોવરો છે. મારચિકિવટા નામનું એક વિશાળ ખારું સરોવર છે.

ખંડ રો:—અર્જેન્ટિનાનો કિનારો લાંબો હોવા છતાં સારા ખંડરો ઘણાં જ થોડા છે પ્યુનોસ, એરીઝ, અને એન્સેનાડા, નામના મોટા ખંડરો છે. બોહિયા પ્લેકા ખંડર નૈસર્ગિક દ્રષ્ટિએ ઉત્તમ છે. બોહિયા પ્લેકાથી દક્ષિણેથી સો માઈલ જેટલે અંતરે સેન પ્લાકનો ઉપસાગર છે, તેમજ ૪૨ અને ૪૩ અક્ષાંસે સેન જોસે અને ન્યુવ્યા નામના ઉપસાગરો છે. પ્યુટોડેસીડો, સેન્ટાક્રુઝ, ઉશુઆ, ટેરાડેલફુવાગો એ નાનાં ખંડરોમાં કોન્કોડિય મુરગ્વેનદિ ઉપર સેન નિકોલસ અને કેમ્પાના પારાના નદી ઉપર સેન્ટાફ્રેસેલોડો નદિ ઉપર અને બ્લાલેગ્વે ખંડર તેજ નામની નદિ ઉપર આવેલ છે.

લોક સંખ્યા:—આ દેશની ૧૯૨૦ માં વસ્તી ૮,૫૩,૩૪૩ હતી. લોક ભાષા સ્પેનીશ છે. કોર્ડોવાનું વિશ્વવિદ્યાલય અતિશય પ્રાચીન હોવા છતાં અર્જેન્ટિનાના વાસ્તવ્યમાં કાંઈ ઉમેરો થયો નથી. ઓગાં રિઓફ્યુન્સે (૧૭૪૬-૧૮૩૭) ઐતિહાસિક મંથ યોજ્યા છે. પ્રેસિડન્ટ સર્મિન્ટોને શાસ્ત્રીય શિક્ષણનો કોર્ડોવાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રથમ સંચાર કર્યો, સાહિત્ય ક્ષાંતીમાં આદેશ અઘાપિ પર્યાંત પરાધીન છે. પ્યુનોસ એરીઝમાં કેટલાંક ઉત્કૃષ્ટ દૈનિક પત્રો બહાર પડે છે.

રાજકીય વિભાગ અને શહેરો:—આ દેશના રાજકીય વિભાગ એટલે એક ફેડરલ ડીસ્ટ્રીક, ચૌદ પ્રાંત તેમજ દસ પરગણાં છે. રાજધાની પ્યુનોસ એરીઝ (૧૬,૬૮,૦૭૨) છે તેમજ બીજાં પ્રખ્યાત શહેરો રોઝેરિયા, લા પ્લાટા, લુકમૅન, કોર્ડોવા, મેટાફ્રે, મેડોગા, પારાના, સાલ્ટા, કોરિન્ટેસ, ચિન્હિલકોચ, બ્લાલેગ્વેચ, સેનનિકોલસ, કોન્કોડિયા, સેનજવાન, રિઓ કવાટો, સેન લુઇ, બેરકેસ અલમુડ, એ નામનાં છે, અને દરેક શહેરની વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૯૨૦ માં સવા બે લાખથી અઠ્ઠાવીસ હજારની વચ્ચે છે.

વેપાર માર્ગ:—અર્જેન્ટિનામાં ૧૮૫૮ ની સાલમાં રેલ્વે શરૂ થઈ અને ૧૯૦૬ માં ૧૨૨૭૪ માઈલના વિસ્તારમાં પ્રસરી.

ખેતી અને ખનીજ દ્રવ્ય:—૧૯૧૦-૧૧ માં ૫,૭૩,૩૦,૦૬૬ એકર જમીન ખેડાણ હતી. ૧૯૧૭-૧૮ માં ૬,૧૨,૧૮,૬૧૩ એકર જમીન ઉપયોગમાં લેવાઈ. અહિંના મુખ્ય પાકમાં ઘઉં, ઓટ, દ્રાક્ષ, તમાકુ, શેરડી, બટાકા વિગેરે ખાસ થાય છે. કપાસનો પાક આ દેશમાં ઘણાં જ ઝડપથી વધ્યો છે. ૧૮૯૫ માં ૮૭૯ એકર ૧૯૧૪ માં ૩૩૦૦ એકર અને ૧૯૧૭-૧૮ માં ૧૧૭૭૫ એકર જમીન કપાસના વાવેતરમાં આવી સરકારે આ કાર્યમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં વિદ્યાર્થીઓ મેકલી આ શાસ્ત્રમાં પારંગત બનાવી આપ્યા છે.

ઘઉંની નિર્ગતીમાં આદેશ જગતમાં ત્રીજું સ્થાન ધરાવે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસ અને કેનેડા એ બે દેશો અનુક્રમે પહેલું, અને બીજું સ્થાન ધરાવે છે. ખેતીવાડી વિષેના શિક્ષણની વ્યવસ્થા ૧૯૧૦-૨૦ સુધીના કાળમાં મોટા પ્રમાણમાં વૃદ્ધી પામી છે. મહત્તા પામેલાં દરેક શહેરમાં દામ્બેની સગવડ છે. ૧૮૯૫ની સાલના રીપોર્ટમાં એકંદર ૪૯૬ માઈલ દામ્બેનો રસ્તો હતો. પ્યુનોસ એરીઝમાં દામ વીજળીના બળવડે ચલાવવામાં આવે છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં રેલ્વે રસ્તો ૨૧૬૧૫ મૈલ હતો. ૧૯૦૬માં ૩૪૦૮૦ મૈલ તારાયંત્રની વ્યવસ્થા હતી, યુરોપ અને સંયુક્ત સંસ્થાનો સાથે વ્યાપાર વ્યવહાર છે. ટપાલ તેમજ તારખાતાં સરકારના કબજામાં છે. અર્જેન્ટિનાનો સમુદ્ર કિનારો વિસ્તૃત હોવા છતાં વહાણોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે.

ખેતીવાડી—ડરહામ, હિઅરફોર્ડ વિગેરે સ્થળેથી આ દેશમાં જનાવરો આણીને તેની ઉછેર કરવામાં આવેલ છે અને તે જનાવરોનું માંસ દેશની વપરાશ પુરતું રાખીને બાકીનું બીજા દેશોમાં રવાના કરવામાં આવે છે. અત્રે ઘઉં, ઇન્ડિઅન કોર્ન, સાકર, તમાકુ, ઓલિવ, એરંડેલ, કેન રીસીડ, જવ, રાઈ, ફળ અને શાકપાન ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્યાપાર—આ દેશની નિકાશમાં, માંસ, મટન ઘઉં, ઇન્ડિઅન કોર્ન વિ. પરદેશ થાય છે; અને ખાદ્ય પદાર્થ, દારૂ, કાપડ, કાચો માલ, લકઝ, તેમજ તેની બનાવટો, લોખંડ, તેમજ ચોલાની જથ્થો, કાગળ અને પુઠાં, કાચ અને માટીનાં વાસણ વિ. વસ્તુઓ દેશમાં આયાત થાય છે. ૧૯૧૮ ની સાલની આયાત ૬,૬૩,૨૫,૬૪૩ પૌંડ અને નિર્યાત ૧૫,૬૦,૨૧,૧૨૦ પૌંડ હતી.

રાજ્ય વ્યવસ્થા:—હાલની રાજ્યવ્યવસ્થા ઇ. સ. ૧૮૬૦ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫મી તારીખના ઠરાવના ધોરણ ઉપર છે. કાયદા ઘડવાની સત્તા બન્ને સભાઓ પાસે છે. સેનેટ ૩૦ મેમ્બરોની બનેલી છે. આ મેમ્બરોની ચુંટણી ૬ વર્ષને માટે કરવામાં આવે છે, તેમજ ડેપ્યુટી લોકોના મેમ્બરમાં ૧૨૦ સભાસદો હોય છે. આ મેમ્બરોની ચુંટણી ચાર વર્ષ માટે છે. સર્વ કારોબારી સત્તા પ્રેસિડન્ટની પાસે છે, પ્રેસિડન્ટ અર્જેન્ટિનાનો મૂળ વતની હોઈ, રોમન કેથલીકધર્મ પાળનારો અને ૩૦ વર્ષથી કર્મી ઉમરનો ના હોવો જોઈએ. તેને વાર્ષિક ઉપજ ૨૦૦૦ પૌંડ, હાવી જોઈએ. પ્રેસિડન્ટની નિમણૂક છ વર્ષને માટે થાય છે. કેબિનેટમાં જુદાંજુદાં ખાતાઓ ઉપર મુખ્ય એવા આઠ મંત્રી હોય છે. તેમની નિમણૂક પ્રેસિડન્ટ પોતે કરે છે.

ન્યાય:—પાંચ વરિષ્ઠ ન્યાયાધિશીની એક વરિષ્ઠ ફેડરલ કોર્ટ, એટની જનરલ, ચાર અપીલ કોર્ટો, અને કેટલી નાની અને સ્થાનિક કોર્ટો ન્યાય આપે છે.

સૈન્ય—પ્રત્યેક ઇસમે વીસથી અઠ્ઠાવીસ વર્ષ સુધીમાં નોકરી કરવાનું ફરજિયાત ધોરણ ઠરેલું છે. સૈન્યની (૧) લાઇનમાં ૨૦-૨૮ વયના નાગરિકની નોકરી કરવાની ફરજ છે, (૨) નેશનલ ગાર્ડમાં ૨૮-૪૦ વર્ષની ઉમરના હોય છે (૩) ટેરિટોરિયલમાં ૪૦-૪૫ વર્ષના માણસ હોય છે, આવા ત્રણ પ્રકાર છે. સેન માટિનમાં લશ્કરી શાળા અને રાજધાનીમાં ટ્રેનિંગ સ્કૂલ છે. ૧૯૨૦ની સાલમાં સૈન્યમાં ૧૭૫૧ અધિકારી અને ૧૮૦૦૦ સૈનિક હતા; તે ઉપરાંત રિઝર્વ સૈન્ય ૩૦૦૦૦૦નું હતું. ૧૯૧૪ સુધી લશ્કરની બાબતમાં જર્મનીની પ્રતિષ્ઠા વધારે હતી. તે પછી તે ઓછી થવાથી બ્રિટિશ, ફ્રેંચ અને અમેરિકાનું જનુકરણ શરૂ થયું.

આરમાર:—એકંદર ૩૨૦ ઑફિસર અને પાંચથી છ હજાર સીપાઈ છે. આ નોકરી સાર્વજનિક નથી. નેશનલ ગાર્ડની અંદર બે વર્ષને માટે માણસ લેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ૪૫૦ માણસની તોપખાનાની એક પલટણ છે. બ્યુનોસ એરીઝ બંદરના ઉત્તર ભાગમાં દરીઆઈ તોપખાનું છે. બેંદિયા પ્લેકા નામનું લશ્કરી બંદર છે. લાપ્લાટામાં ગોદી અને રાપીડોનું તોપખાનું છે. ગારેટમાં તોપખાના ડેપો અને માટિન ગાસિયા અને ટાયગ્રેના બેટા ઉપર આરમારી ડેપો આવેલી છે. આરમારમાં બે ડ્રેડનોટ, બે પ્રોફેડનોટ, ચાર...કુઝરો, એક જુની લાઈટ ક્રુઝર, તેમજ સાત ડિસ્ટ્રોયરો; એટલા પ્રકારનાં વહાણો ઇ. સ. ૧૯૨૦ હતાં. ડ્રેડનોટની ગતિ ૨૨૦૫

નોટ છે. નૌકાસૈન્યમાં ૩૧૬ એકિઝક્યુટિવ, ૯૭ ઇન્જનેર ૨૩ ઇલેક્ટ્રિકલ ઇન્જનેરો અને પાંચથી છ હજાર લકાયક માણસો હતાં.

શિક્ષણ:—પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત તેમજ છ થી ચૌદ વર્ષના બાળક માટે ફરજિયાત છે. દુષ્યમ પ્રતિનું શિક્ષણ મફત આપવામાં આવે છે. પરંતુ તે ફરજિયાત નથી. આ શિક્ષણના પ્રસાર સાડે સરકારે ૩૭ વિદ્યાલયો સ્થાપ્યા છે. આ ઉપરાંત ૩૩ કોલેજો છે. શિક્ષકો તૈયાર કરવા સાડે ૭૮ નોર્મલ સ્કૂલ્સ છે. ઉચ્ચ પ્રકારના શિક્ષણ મેળવવા માટે તેમજ ઉદ્યોગ હુન્નરના જ્ઞાન અર્થે ૫ વિશ્વ-વિદ્યાલયો છે. ધંધોરોજગારનું જ્ઞાન આપનારી શાળાઓ પણ છે. બે વેધશાળા અને પદાર્થ સંશ્લેષણ છે, તેવીજ રીતે હવામાનના માપને માટે ગૃહો પણ છે. એકંદરે અર્જેન્ટિનામાં ૫૨૦ વર્તમાનપત્રો પૈકી ૪૯૩ સ્પેનીશભાષામાં, ૧૪ ઇટાલિયન ભાષામાં, ૫ જર્મન ભાષામાં અને ૫ ઇંગ્લેશ ભાષામાં છપાય છે.

ધર્મ:—રોમન કેથલિક પંથ રાષ્ટ્રીય મનાય છે, પરંતુ બીજા ધર્મ પાળવાની છુટ છે.

જમાખંદી:—જગત અને આબકારીનું ઉત્પન્ન સરકારી મહેસુલના મુખ્ય અંગ છે. અને રાષ્ટ્રીય દેવુ ફેડવામાં વપરાતું દ્રવ્ય એ ખાસ ખર્ચે છે. આંતર રાષ્ટ્રીય કબજોના મુખ્ય ભાગ કાગળનું નાણું હોવાથી ઘણોજ ત્રાસ થાય છે. આર્જેન્ટિના સરકારનું ૧૯૨૦ની સાલનું ઉત્પન્ન ૩,૯૨,૫૫,૭૬૪ પૌંડ, અને ખર્ચ ૩,૯૨,૪૫,૭૦૬ પૌંડ હતું. આ સાલના બજેટમાં ૩૦ લાખ પૌંડ લશ્કર પાછળ અને ૨૦,૦૪,૬૧૧ પૌંડ આરમાર ખાતે અડસદવામાં આવ્યા હતા.

ઇતિહાસ—અર્જેન્ટિનામાં પ્રથમ જોનડિઆઝ ડિસોલિસના નેતૃત્વતળે ૧૫૧૬ માં સ્પેનિશ લોકો આવ્યા, પછી ૧૫૨૦માં પોર્ટુગીઝ ખલાસી ફ્રેડિ-નંડ મંગેલન આવ્યો. પરંતુ તેણે વસાહત કરતાં તે પાછો ગયો. ત્યારબાદ સ્પેન સરકારે સેબાસ્ટિઅન મેબટને મોકલ્યો ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં તે પ્લેટ નદી ઉપર આવ્યો અને કાર્યાશનાલ નદીના મુખ ઉપર તેણે એક વસાહતની સ્થાપના કરી. બે વર્ષ પછી તે પાછો ગયો ૧૫૩૫ માં મેડોઝા, પ્લેટ નદી તરફ વળ્યો, અને ત્યાં સેંટા મેરિયા ડિબ્યુનોસ નામનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું. તેમજ પારાના ઉપર કૉંપસ ઓસ્તી નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. આ ૧૫૩૭ માં પાછો ગયો આજ લોકો પૈકીના ઇરાલા અને તેના મિત્રો પહેલી કાયમની સ્પેનીશ સંસ્થા ૧૫૩૬ માં

સ્થાપી; જેનું પાછળથી અશાન્સન નામ પડ્યું છે. ત્યાર પછી આશરે આઠીશ વર્ષે જૉન ગેરે આવ્યો જેણે ખુનોસ ઍરીઝની જગ્યાએ શહેર વસાવ્યું. ૧૫૬૫માં હુકુમાન અને ૧૫૭૩માં કોર્ડોબા નામના શહેરો વસાવવામાં આવ્યાં.

ઈ. સ. સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં ઘણો સાહસિક પ્રયત્ન આદરીને સ્પેન લોકોએ વસવાટ પ્લેટ નદી ઉપર કરવા માંડ્યો.

ત્યારબાદ સંસ્થાનોમાં રહેનારાઓનો પુષ્કળ વધારો થવા માંડ્યો. કેટલાક વર્ષો બાદ આ સંસ્થા સારૂ સ્પેન સરકારે ગવર્નરની નિમણૂક કરવા માંડી. પરંતુ સ્પેન સરકારની આ સંસ્થા પ્રત્યેની રાજ્યનીતિ બેદરકાર હોવાથી ખુનોસ ઍરીઝ વિગેરે સ્થળોથી અંદરના ભાગમાં જેપાર ચલાવવામાં ઘણી અડચણ આવવા માંડી, અને પરિણામે દાણચેરીના ગુન્હાઓ મોટા પ્રમાણમાં બનવા માંડ્યા. પોર્ચુગીઝ લોકોએ ખુનોસ ઍરિઝ નજદીક એક વસાહત સ્થાપી અને દાણચેરીની નીતિથી જેપાર ચલાવવા માંડ્યો; અને તેમાં અંગ્રેજ લોકોએ તેમને સારી મદદ આપી. આ સંસ્થાનને ગુલામો પુરા પાડવાનો ઇજારો બ્રિટીશ લોકો પાસે હતો. ડ્રાન્સ દેશમાં રાજ્યકાન્તિ જે સમયમાં ચાલી રહી હતી, તેમજ જે સમયે નેપોલીયન સામે સ્પેન યુદ્ધ કરવામાં ગુંથાયલું હતું, તે સમયે અંગ્રેજ લોકોએ ખુનોસ ઍરીઝ છૂટી લેવાનો બે વખત પ્રયત્ન કરેલો, પણ બે વખત તેમને હાંકી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ આ પ્રસંગથી સંસ્થાનવાસીઓમાં આત્મવિશ્વાસ બંધત થયો અને સ્વાતંત્ર્ય લાલસા જન્મ પામી.

આખરે ૧૮૧૦ માં એક સશસ્ત્ર માણસોની સલા ખુનોસ ઍરીઝમાં મળી, અને તે સમય પુરતી એક જ્યોટો સ્થપાઈ. કેટલોક સમય લોક પક્ષ અને રાજકીય પક્ષ વચ્ચે વૈમનસ્ય રહ્યું હતું, અને ઘણીજ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. પરંતુ ૧૮૧૬ માં કેપ્યુટી સલાસદોની એક મહાસલા ભરવામાં આવી અને ડૉન માટિન પ્વરેડોનલાને વરિષ્ઠ ડિરેક્ટર નિમવામાં આવ્યો, અને રિયોલા પ્લાટા નામના સંયુક્ત પ્રાંતની, સ્વતંત્રતા બહેર કરવામાં આવી. ખુનોસ ઍરીઝ રાજ્યધાનીનું શહેર નક્કી થયું, પરંતુ બોલ્શેવિયા, પારાગ્વે ઉગ્ગે વિગેરે નગરો એ ખુનોસ ઍરીઝ સામે બંડ કર્યું અને પરિણામે દરેકે પોતાનું સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ખુનોસ ઍરીઝ અને ચિલી, એ સંસ્થાનોના સંયુક્ત સૈન્યે સ્પેનિશ લોકોનો ૧૮૧૮ માં મેપૂ આગળ પરાલવ કર્યો. પ્રજાસત્તાક સૈન્યે છેવટનો સંપૂર્ણ વિજય અચાક્યા આગળ ૧૮૨૪ માં મેળ-

શા...૮ ભા...૨.

વ્યો. ૧૮૪૨ સુધી સ્પેન સરકારે આ દેશની સ્વતંત્રતા માન્ય કરી નહિ. ૧૮૨૫ માં સંયુક્ત પ્રજાસત્તાક સંસ્થામાટે એક શાસન ઘટના યોજવામાં આવી અને ઇંગ્લંડ દેશે આ પ્રજાસત્તાક સંસ્થાને કબૂલ રાખ્યું.

૧૮૨૬માં બર્નાડો રિવ્હાડાવિહ્યા પ્રેસિડન્ટ થયો. આ યુનિટેરિયન પક્ષનો અધ્યક્ષ હતો. બીજો પક્ષ ફેડરેલિસ્ટ લોકોમાં હતો. આની કારકીર્દીમાં બ્રાઝિલની લઢાઈ થઈ, તેમજ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાં જુદા જુદા રાજ્યોના બંધનો વધારે સુદૃઢ કરવામાં આવ્યા. પરંતુ આ પ્રસંગથી બંધે ઘણાજ વિરોધ થયો જણાયો અને રિવ્હાડાવિહ્યાને રાજીનામું આપવાની ફરજ પડી. ફેડરેલિસ્ટ પક્ષના અધ્યક્ષ લોપેઝ, તેના પછી પ્રેસિડન્ટ તરીકે આવ્યો પરંતુ થોડાજ સમયમાં ડારેગો પ્રેસિડન્ટ બન્યો. યુનિટેરિયન પક્ષનો અધ્યક્ષ જૉન ડિલ્ગોલેસ હતો. તેણે ડારેગોને હાંકી મૂકી ગોળીથી ઠાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં સર્વત્ર બંડ અને લઢાલડી ચાલી રહી હતી. ડારેગો પછી ફેડરેલિસ્ટ પક્ષના નેતા તરીકે જૉન મેન્યુયલ ડિરોઝાસ આગળ પડ્યો. તેણે ૧૮૨૯ માં લાવેલોનો પરાલવ કર્યો અને ખુનોસ ઍરીઝ સર કર્યું; અને ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ સુધી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. તેને યુનિટેરિયન પક્ષની કૂર પછે ઝડપી લીધી. અને તેની કારકીર્દી, બીતીના સામ્રાજ્ય તરીકે ગણાઈ. ધીમે ધીમે તેણે સર્વ સત્તા હાથ કરી અને તેના અમલ દરમિયાન સંસ્થાન પુષ્કળ થયો, અને અતિશય જીલમી બન્યો. આખરે ૧૮૫૨ માં, ઉર્કિઝાએ રોઝસનો પરાલવ કર્યો.

૧૮૫૩માં ઉર્કિઝા પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચુંટાયો. શાસન સંસ્થાની ઘટના ઠરાવવાને અર્થે દરેક પ્રાંતના સરખા પ્રતિનિધિઓવાળી એક મહાસલા ભરવામાં આવી. તેનું અધિવેશન સાન્તાફેમાં કરવામાં આવ્યું; અને તેથી ખુનોસ ઍરીઝ તે મહાસલાથી વિગુપ્ત રહ્યું. તેનો આરસામાં ઉર્કિઝાએ પરાના શહેરને સજ ધાનીનું નગર બહેર કર્યું, અને ખુનોસ ઍરીઝને સ્વતંત્ર સંસ્થાન તરીકે માન્ય કર્યું. પરંતુ ઘણાજ થોડા સમયમાં સંયુક્ત પક્ષ અને ખુનોસ ઍરીઝ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં ઉર્કિઝાએ ખુનોસ ઍરીઝના સેનાપતિ માયટરનો પરાલવ કર્યો, અને પરિણામે ખુનોસ ઍરીઝ પુનઃ સંયુક્ત સંઘમાં દાખલ થયું. પરંતુ તરતજ ખુનોસ ઍરીઝ અને ઇંતર પ્રાંતો વચ્ચે વચ્ચે માટે ઉઘાડી લઢાઈ સળગી. માયટર અને ઉર્કિઝાની સત્તા નીચે બંને પક્ષના સૈન્ય વચ્ચે લઢાઈ ફરીથી પેંબેન આગળ ૧૮૬૧ માં થઈ. માયટરનો વિજય થયો. તેને પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચુંટવામાં

આવ્યો, અને તેણે આ ઝગડાનો કાયમનો અને સુંદર રીતે ફડકો આપ્યો. ૧૮૫૩ ની સ્થાપના થતા કાયમ કરવામાં આવી, અને પચુનાંસ ઍરીઝ સંયુક્ત સંઘતું (ફેડરલ ગવર્નમેન્ટનું) મુખ્ય સ્થાન બન્યું. ત્યારબાદ પારાગ્વે સાથે લડાઈ થઈ. આસમયે અજોડિના, ઉરુગ્વે અને બ્રાઝિલ વચ્ચે મૈત્રીબંધાઈ અને ૧૮૭૦ માં પેરાગ્વેના લોકોનો પૂર્ણ પરાજય થયો. સાથે સાથે અજોડિનામાં બંડ થયું. પરંતુ તેને દાખી દેવામાં આવ્યું. ૧૮૬૮ માં માયટરની પ્રેસિડન્ટ તરીકેની મુદત પૂરી થઈ, અને ડૉ. ડોમિંગો ફ્રાન્સિસ્કો પ્રેસિડન્ટ થયો. તેની કારકીર્દી દરમિયાન શિક્ષણ તેમજ દેશની આર્થિક સંપત્તિમાં પુષ્કળ વધારો થયો. પચુનાંસ ઍરીઝની સમૃદ્ધિ અને લોક સંખ્યામાં વધારો થયો. અજોડિના અને બ્રાઝિલ વચ્ચેની લડાઈનો અંત માયટરના અધ્યક્ષપણને લીધે આવ્યો. ૧૮૭૦ માં એન્ટ્રેરિઓસમાં લોપેઝ જોડને બંડ જમાવ્યું, તેને પ્રેસિડન્ટ સંમિટોને સૈન્ય મોકલી દાખી દીધું. ૧૮૭૪ ની ચુંટણી સમયે અને પચુનાંસ ઍરીઝના ત્રીજા વખતે (પોર્ટોનો) ઇતર પ્રાંતના લોકો (પ્રોવિન્સિયલ્સ) વચ્ચે તણાવ થયો. પ્રોવિન્સિયલના ઉમેદવાર ડૉ. નિકોલસ વુલ્ફનેડા ચુંટણીમાં જનરલ માયટરના કરતાં આગળ આવ્યા, પણ લોકોને ચુંટણીમાં દગો હોવાનો સંશય પડ્યો. જનરલ માયટરે આ તકરારનો નિવેડો હથિયારથી આણવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ નવીન અધ્યક્ષના તાબા હેઠળના સરકારી સૈન્ય વડે, તેણે બંડખોરો ઉપર બે વખત વિજય મેળવ્યો, જેથી માયટરે, તેમજ તેના સાથી-દાર અરન્ડોડો તેને શરણે આવવા લાગ્યા પ્રેસિડન્ટનો ત્રાટ, એવો હતો કે જનરલ રોકા પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચુંટાઈ આવે એટલી સારૂ જેટલો પ્રયત્ન થાય તેટલો કરવો અને પચુનાંસ ઍરીઝના લોકો તેનો વિરોધ કરતા હતા. પોર્ટોનોએ પચુનાંસ ઍરીઝના સશસ્ત્ર લોકોને લશ્કરી શિક્ષણ આપી તેમાં નિષ્ણાત બનાવીને સ્વયંસવક દળ તૈયાર કરવાને માટે, તેમજ પ્રોવિન્સિયલ લોકોની મુશ્કેલ નજર કરવાને અર્થે, સૈન્યની ભરતી સારૂ 'ટિરોનશનલ' નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી. તેજ અરસામાં પ્રેસિડન્ટે તે સંસ્થાના નાયકને બોલાવી, આવા પ્રકારની ફોલની મનાઈ કરી તેથી તે લોકોએ રસ્તામાં સરખસો કાઢી અને અનેક સલાઓ ભરવા માંડી. પ્રેસિડન્ટ આથી ગભરાયો, અને સમાધાન અર્થે તેણે કેટલાક વચન કાઢ્યાં, પરંતુ આખરે ટંઈ જ શુભ પરિણામ ન આવતાં યુદ્ધ કરવાનું નક્કી થયું.

૧૮૮૦ માં રાષ્ટ્રીય અને સરકારી પક્ષ, તેમજ બાર પ્રાંત એક પક્ષમાં મળ્યા અને સામા પક્ષમાં પચુનાંસ ઍરીઝ શહેરનો પ્રાંત, અને ઍરીઝની ત્રીસ પ્રાંત મળ્યા. કેટલીક અપાઝપી થયા બાદ જનરલ રોકાના આધિપત્ય નીચે રાષ્ટ્રીય સૈન્યે, પોર્ટોનોસ લોકોને પરાજય કર્યો અને તેમને શરણે આવવાની ફરજ પાડી. તેમના સર્વ નાયકોને સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યા, અને તેમની સત્તાનો વિનાશ કરવામાં આવ્યો. જનરલ રોકાને પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચુંટવામાં આવ્યો, અને તે સત્તા તેણે ૧૮૮૦ માં ધારણ કરી.

રોકા પ્રેસિડન્ટ—તેની કારકીર્દી દરમિયાન બે કાંઈ ખાસ મહત્વનો બનાવ બન્યો હોય તો તે પચુનાંસ ઍરીઝ શહેર એ રાષ્ટ્રીય માલ મત્તા છે એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું તે છે. પચુનાંસ ઍરીઝ પ્રાંતની રાજધાની લાપ્લાટા ખાતે લઈ જવામાં આવી. અને લીધે પોર્ટોનોસ લોકોની સત્તા ઘણીજ ઓછી થઈ ગઈ.

આ પ્રેસિડન્ટે દેશની સંપત્તિ વધારવાના ઉપાય યોજ્યા, અને સર્વ પ્રાંતોનો પચુનાંસ ઍરીઝ સાથે વ્યાપાર રોજગાર શરૂ કરવા સારૂ રેલ્વે શરૂ કરી. પરંતુ તેણે બે મોટી ભૂલો કરી. એક ૧૮૮૫ માં એવો કાયદો પસાર કર્યો કે નોટોનું રોકડ નાણું બે વર્ષ સુધી મળી શકશે નહિ, એ અને બીજી પોતાના બનેલી કેલ્મનને આગળ ઉપર પ્રેસિડન્ટ તરીકે ઉભો કર્યો, એ હતી.

કેલ્મન પ્રેસિડન્ટ—કેલ્મન અધ્યક્ષ થતાની સાથે બુના કોર્ડોબા લીગના સલાસદો પૈકીના ઘણા સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયા અને આ લોકોએ લાંચ રૂશવત વિગેરેથી પોતાના ખીસ્સાં ભરવાનો પ્રયોગ આદરવા માંડ્યો. આ બુલમ ઘણીજ વધવા માંડ્યો. આ બુલમને પડકાર દેવા સારૂ 'યુનિયન સિન્ડિકા' નામની સંસ્થા પચુનાંસ ઍરીઝના શહેરીઓએ સ્થાપી. ૧૮૯૦ માં 'યુનિયન સિન્ડિકા'એ હથિયાર ધારણ કર્યાં. તેની મદદે કેટલીક પલટનો જોડાઈ એટલે કેલ્મને રાજીનામું આપ્યું, અને કાલ્સ પેલેઝિની પ્રેસિડન્ટ તરીકે આવ્યો.

પેલેઝિની પ્રેસિડન્ટ—આના સમયમાં દેશની સાંપત્તિક સ્થિતિ ઘણીજ શોચનીય થઈ હતી, પણ પેલેઝિનને આમાં સુધારો કરતાં બીલકુલ આવડ્યું નહિ. ૧૮૯૨ માં તેમની મુદત

પૂરી થઈ. ડૉ. સાએન્ઝા પે પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચૂંટાયા. એણે રાજ્ય વ્યવસ્થા સુધારવા ઘણાજ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે કેબ્રેસમાં તેનું મતાધિક્ય નહોતું. કેબ્રેસમાં તેનો વિરોધ એક સરખો થતો હતો. ૧૮૯૩ માં ખુનાસ એરીઝના લોકોવડે ત્યાંના ગવર્નર વિરુદ્ધ બંડ કયું પરંતુ વિશેષ લડાઈ ના થતાં તેનો તાબડોળ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. સેંટાફેમાં પણ બંડ ભગ્યું, પણ તે જનરલ રોકાએ તે શમાવી દીધું. ૧૮૯૪ માં કેબ્રેસમાં એટલો સખળ વિરોધ-પક્ષ ઉભો થયો કે બજેટ નામંજુર થયું. તેથી ૧૮૯૫ માં પેનાએ પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપ્યું, અને યુરિબર્કે જે ઉપાધ્યક્ષ હતો તે અધ્યક્ષ બન્યો.

યુરિબર્ક પ્રેસિડન્ટ—આ સમયે ચિલીની સરહદ વિશે ઝઘડો ચાલતો હતો અને બન્ને દેશોને લશ્કરી તૈયારી કરવા માટે પુષ્કળ ખર્ચ થયું હતું. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં યુરિબર્કે દેશની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવા માટે બહુ સારો પ્રયત્ન કર્યો. ૧૮૯૭ માં સ્થિતિમાં સારો સુધારો કર્યો, અને પારકા દેશો ઉપર પોતાની સત્તા તેણે પુનઃખેસાડી.

રોકા પ્રેસિડન્ટ—૧૮૯૮ માં પુનઃ ચૂંટણી થઈ, અને ચિલી સાથે યુદ્ધ થવાનો સંભવ હોવાથી જનરલ રોકાને પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યો. પ્રેસિડન્ટ રોકાએ, ચિલીના પ્રેસિડન્ટ બેડે મંગેલની સામુદ્રધુની ઉપર મસલત કરીને, સરહદના પ્રશ્નનો નિકાલ લવાઈ મારફત કરવાનું ઠરાવી યુદ્ધ માટેની તૈયારી બંધ રખાવી કેટલીક સરહદ વિષેના તંટાનું કામ યુનાઈટેડસ્ટેટસને આપવામાં આવ્યું અને કેટલું કામ ઈંગ્લાંડના બાદશાહને સોંપવામાં આવ્યું. યુનાઈટેડસ્ટેટસના પ્રતિનિધિએ ૧૮૯૯ માં આપેલો નિકાલ ઉભય પક્ષે માન્ય રાખ્યો. ૧૮૯૯ માં રોકાએ ન્યાય આપવાની પદ્ધતિમાં, ચૂંટણીના નિયમમાં અને કેળવણી ખાતામાં સારા સુધારા સુચવ્યા, અને તે બધા કેબ્રેસમાં એકદમ મંજૂર કરવામાં આવ્યા. ડોલરની કિંમત સરકારી ધોરણને અનુસરી ૪૪ સેન્ટ સોનાના માપથી કાયમ કરવામાં આવી, અને તેથી કાગદી ડોલરની વારંવાર બદલાતી કિંમતને લીધે વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ ધંધામાં થતા નુકશાનનો અનુરોધ થયો. ૧૯૦૦ પ્રાંતિલના પ્રેસિડન્ટ આ દેશને મુલાકાત આપી તે વખતે તેમનું ઘણાજ પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. ચિલી અને અર્જન્ટિના વચ્ચેનું વૈર લગભગ શમી ગયું હતું. પેટાગોનિયાની સરહદ સંબંધી ૧૯૦૨ માં સાતમાં એડવર્ડ બાદશાહે આપેલો નિર્ણય ઉભય પક્ષોએ માન્ય રાખ્યો. રોકાના

ફરદશી પછાને લીધે આવા અણીને પ્રસંગે, દેશમાં શાન્તિનું સામાન્ય મસયું અને અર્જન્ટિના તેમજ ચિલી વચ્ચેના ઝઘડાનો કાયમનો નિકાલ થયો. રોકાની મુદત ૧૯૦૪ માં પૂરી થઈ. તેના પછી ડૉ. મેન્ચુએલ કિવન્ટાના પ્રેસિડન્ટ થયો. આ ગૃહસ્થ મુષ્કળ ઉદ્યોગી અને મોટો સુધારક હતો. આ મનુષ્યે દેશના બેપાર રાજગારમાં વૃદ્ધિ કરવાને પુષ્કળ મહેનત કરી. ૧૯૦૬ માં તે મૃત્યુવશ થયો, અને તેના પછી ઉપાધ્યક્ષ ડૉ. આલ્ફોર્ડો પ્રેસિડન્ટ થયા.

૧૯૧૦ ના ઓક્ટોબરમાં પ્રેસિડન્ટ બેડે ફિગુરો આલ્ફોર્ડોની કારકીર્દી પૂરી થયા પછી રૅક સાએન્ઝા પેના પ્રેસિડન્ટ થયો. તેના પિતા ૧૮૯૨-૯૫ પર્યંત પ્રેસિડન્ટ હતા. વિક્ટોરિનોડલાંપાઝા એ વાઈસ પ્રેસિડન્ટ થયો. આ સમયના પ્રધાનમંડળમાં ઘણા ખરા સભ્યોએ પર-રાષ્ટ્રોમાં વકીલ તરીકે કામ કરેલું હતું. ૧૯૧૪ માં રૅક સાએન્ઝા પેના મરણ પામ્યો અને ડીલા પ્લાઝા પ્રેસિડન્ટ થયો. આ સમયમાં યાદવાસ્થળી જગતમાં જાગી. તે સમયે અર્જન્ટિનાના પ્રેસિડન્ટે તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી. પરંતુ ઘણા લોકોનું તેમજ અધિકારીઓનું વલણ મિત્ર રાજ્યોની તરફેણમાં હતું. ૧૯૧૬ માં પ્રેસિડન્ટની ચૂંટણી થઈ, અને રૅકિકલ પક્ષના હિપોલિટો ઇરિગોવેનની પ્રેસિડન્ટ તરીકે ચૂંટણી થઈ. અર્જન્ટિનાના ઇતિહાસમાં રૅકિકલ પક્ષ અધિકારારૂઢ થયાનો આ પ્રથમ દાખલો છે. આ પ્રેસિડન્ટે પ્રથમ કોઈપણ જોખમદાર તેમજ અધિકારવાળી જગ્યાએ કામ કયું નહોતું. તેમ છતાં આ પક્ષનો રાજ્ય કારોબાર પ્રજાપ્રિય થયો, અને ૧૯૧૯ ની ચૂંટણીમાં આ પક્ષ વધારે બળવાન થયો અને અધિકાર ઉપર કાયમ રહ્યો.

૧૯૧૭ માં યુનાઈટેડ સ્ટેટસે જગતના મહાન યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું, તે સમયે અમેરિકાના બુદ્ધિમાન દેશમાં બન્યા પ્રમાણે અર્જન્ટિનામાં પણ જિત્તે ભિન્ન મતાનુવાદિઓ થયા, અને પક્ષો પડી ગયા. એક પક્ષનો મતજર્મન સરકાર વિરુદ્ધ બંધાઈ કરવાનો થયો જ્યારે બીજા પક્ષનો મત તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરીને લાલ મેળવવાનો હતો. સમાજના બંધાણો સમૂહ મિત્ર રાજ્યો તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવતો હતો. પરંતુ અર્જન્ટિનાની પ્રજામાં ૨૬૦૦૦ જર્મન અને ૪૦૦૦૦ જર્મન વંશીય હતા. આ લોકોની સંઘ-શક્તિથી કાચ કરવાની પદ્ધતિ એટલી બધી સારી હતી કે દેશમાં તેમનું વજન ઘણુંજ પડતું. પુરૂ પ્રેસિડન્ટની સહાનુભૂતિ મજૂર પક્ષ તરફ હોવાથી આજ અરસામાં દેશમાં સંપૂર્ણ સારો થયો, અને તેથી જગતની યાદવીને બદલે લોકોનું લક્ષ

સ્વદેશ તરફ અધિક લાગ્યું. ૧૯૧૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં યુનોસ એરીઝના વર્તમાનપત્રેએ યુનોસ એરીઝમાં જર્મન મિનિસ્ટર કાઉન્સિલેકઝબર્ગે પરરાષ્ટ્રીય ખાતાને કહેલો તાર બહાર પાડ્યો તે તારમાં એવું હતું કે “અર્જેન્ટિનાના વહાણે સંબંધી મારી સલાહ એવી છે કે તેમને પાછા જવાની ફરજ પડે અને શંકા પડે નહિ. એવી યુક્તિથી વહાણોને જળ સમાધિ કરાવી દેવી એમનો.” આ નીતિ અનુસાર જર્મનોએ અર્જેન્ટિનાનાં ચાર વહાણુ ડુબાવ્યાં. આ બાબતે પ્રસિદ્ધ થયાથી લોકો ઘણાજ અકળાયા અને તેમણે એક મોટી જર્મન કલબનો વિનાશ કર્યો, ત્રણ જર્મન પક્ષના વર્તમાનપત્રોની આક્રીસો ઉપર દોડાકો પાડ્યો, અને કેટલીક જર્મન દુકાનો પાવમાલ કરી નાખી. અર્જેન્ટિનાના પરરાષ્ટ્રીય મંત્રીએ કાઉન્સિલ લેકઝબર્ગને જણાવી દીધું કે તેની વધી નીતિ અર્જેન્ટિનાનાની સરકારને ના મંજૂર છે. આ દિવસ જર્મનો વિરુદ્ધ ચારે બાજુથી માર મારવા માંડી, તેમ છતાં અર્જેન્ટિનાની સરકાર લગભગ લગભગ તરફ નહીં હતી. ૧૯૨૭ ના અર્જેન્ટિના સરકારી પાવમાલમાં સરખાનાઓ સંબંધી નીચેના અવગત એવામાં આવે છે. કારખાનાઓની સંખ્યા ૧૯૦૦ માં ૧૦ લાખ પાવમાલની કિંમત ૨૬૨૦૦ પેસો અને તૈયાર થયેલી કિંમત ૨૮૮૬૦ લાખ પેસો; એટલે દેશ દરરોજ લગભગ દશ કરોડ પાઉંડ હતી.

પ્રદેશો:—અર્જંતમ યુરોપી તુર્કસ્તાનના અર્જંતમ પ્રાંતમાં હોઈ, તેમાં ત્રણ ભાગ છે. બ્રાસિલ, અર્જંતમ અને અર્જિજન, અર્મિનિઅન દેશો તેમજ મેપટ ઉંચા ભાગ અહિંજ આવેલો હોવાથી, ખરાબી સુલક ઘણો છે. યુક્રેનીસની બાજુએ જાણવાના સુખ આ વિલાયતના પ્રદેશમાં છે. આ પ્રદેશ ખેતીવાળા હોઈ ઇંતર ઉચોગ હુલસ ત્યાં ઘણાજ થોડા છે. લોખંડ, ગંધક, મીઠું અને ઇંતર ખનિજ પદાર્થો આ દેશમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક કોયલાની ખાણો પણ આવે છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ આર્મિનિઅન અને ફૂક લોકોનો છે. વિલાયતના ભાગનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૮૧૮૦ ચો. માઈલ છે અને લોકોની સંખ્યા સાલ ૭ લાખની છે.

શહેર:—અર્જંતમ શહેર એજ નામના વિલાયતના પ્રાંતનું પાટનગર છે. તે સ્થળમાં લશ્કરી થાણું છે અને લગભગની દૃષ્ટિથી ત્યાંના કિલ્લાઓ ઘણાજ મહત્વવાળા છે. આ શહેરની પૂર્વ બાજુએ ‘ડેન્ડે-

બાયુન’ (ઉટનીડોકી) નામની લેખડ છે. અને દક્ષિણ બાજુએ પલાન ડુઈન પર્વતોની માળા છે. ત્યાંના અનેક ઝરણાઓવડેજ શહેરમાં ખાણી પુરું પાડવામાં આવે છે. આ શહેરની આબુ બાબુ એક માટીની દિવાલ છે, પાસેની ટેકરી ઉપર એક ગઢ છે. એકઢરે શહેરની કીલ્લેબંદી મજબૂત છે. હાલમાં ભિંત અને અંતર્દુર્ગનાં નામ નિશાન પણ નથી. કોટની અંદરનો શહેરનો ભાગ અસ્વસ્થ હોવાથી, રસ્તા સાંકડા અને કંગાલ હાલતમાં છે. શહેરના લોકોની સંખ્યા આશરે ૮૦,૦૦૦ ની છે. કુરદિસ્તાનનો બ્રિટિશ એલચી અહિં છે અને એક અમેરિકન મિશનરી શાળા છે. આ શહેર ઉંચાભાગ ઉપર હોવાથી ત્યાં ટાઢ પુષ્કળ પડે છે. આ સ્થળમાં ઘણીજ સુંદર મસિદો તેમજ સાર્વજનિક સ્નાનગૃહો છે સેલજુકોએ ખારમાં શતકમાં ખાંધેલી “મરેસા” ની ઇમારત ઘણી મનોરમ છે. તેનો દરવાજો નકશીદાર છે, અને તેને બે મિનારા છે, તેને “ચિફ્ટે મિનારા” કહે છે. પૂર્વે આ સ્થળમાં ઉંટ દ્વારા ઘણાજ વહેપાર ચાલતો હતો. આહુની પિત્તળની કારિગીરી નું કામ ઘણુંજ વખ-ભાય છે. અહિંયા ચામડાને કમાવાનું કામ થાય છે અને તુર્કીષ્ટ અને જીન બને છે. આ પ્રાંતમાં ઘઉં, જવ, દાળ અને શાક લાજી ઉત્પન્ન થાય છે. સુંદર ઇરાની ગાંઝિયા અહિં મળે છે.

અર્જંતમ ઘણુંજ પુરાણું નગર છે. સેલજુકે ૧૨૦૧ ની સાલમાં તે સરકયું અને ૧૫૧૭ ની સાલમાં તુર્ક લોકોની સત્તા તળે તે આવ્યું. રશિયન સેનાપતિ પાર્કેવિઝે ૧૮૨૬ માં તેને જીતી લીધું. આઝીયાનોપલનું કરારનામું થતાં સુધી તે રશિયન લોકોના તાબામાં રહ્યું હતું. ૧૮૭૮ ની સાલમાં ફરીથી રશિયાએ તે જીતી લીધું પરંતુ બર્લિનની સુલેહ થયા પછી તે તુર્કોના તાબામાં આવ્યું. શહેરનો મોટો ભાગ ૧૮૫૬ માં થયેલા ધરતીકંપથી નાશ પામ્યો. તેવીજ રીતે ૧૯૦૧ ની સાલના ધરતીકંપથી વધારે નુકસાન થયું. એની વસ્તી ૧૯૨૭માં ૨૭૦,૪૨૫ હતી.

અર્જિજન:—અર્જિજન ઉર્ફે એરજિજન એ એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાં હોઈ અર્જંતમના યુરોપીય સ્થાનની માફમ મુખ્ય એશિયાઈ સ્થાનક છે લશ્કરી દૃષ્ટિએ તેનું મહત્વ ઘણુંજ છે. એ શહેર સમુદ્રની સપાટીથી ૩૬૦૦ ફૂટ ઉંચાણમાં આવેલું છે. શહેરનો આસપાસ ફળેની વાડીઓ તેમજ પુષ્પોદ્યાન સારા પ્રમાણમાં છે. નગરના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પહોંચવાનો એક મોટો

રાજમાર્ગ છે. ઇતર માર્ગો શાંકડા તેમજ અસ્વચ્છ છે. સરભરી મકાનો તેમજ હાથ ઇગત પાશાની મશીન તરફ જવાનો રસ્તો ઠીક છે અને ખાસ જોવા લાયક જગ્યા માત્ર આ ઇમારત છે. સિપાઈઓને રહેવાની મુખ્ય ચાલ, લશ્કરી હોસ્પિટલ અને કાપડ બજાર, એ આ સ્થળમાં છે. લશ્કરના સિપાઈઓને રહેવાની ભૂની ચાલી અને જોડા તૈયાર કરવાનું કારખાનું આ સ્થળે છે. આ સ્થળની વસ્તી ૧૫૦૦૦ માણસની છે તે પૈકી અર્ધ ભાગની આર્મેનિયન પ્રજા છે. આ સ્થળને મુખ્ય ધંધો રેશમ અને કપાસનો છે અને તે ઉપરાંત તાંબાનાં વાસણ પણ અહિં બને છે. ઉન્હાળામાં આ સ્થળની હવા ઉષ્ણ રહે છે, અને શિયાળો સાધારણ છે. ઘઉં, ફળ, દ્રાક્ષ અને કપાસનો પાક થાય છે. ત્યાંના લોકો ઢોર અને ઘેટાં પાળે છે પ્રદેશની આબુખાબુનાં સ્થળોમાંથી લોખંડ મળી આવે છે. કેટલેક સ્થળે ગરમ પાણીના ઝરા છે રોમના સુલતાને ૧૨૪૩ ની સાલમાં મોગલ લોકોનો અહિંના ક્ષેત્ર ઉપર પરાજય કર્યો હતો સેન્ટ્રાલગરીનો પ્રસિદ્ધ મઠ આ શહેરથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલો હતો.

પૂર્વે જે શહેરમાં અનૈટીસનું દેવળ હતું તેજ ઠેકાણે હાલનું શહેર સ્થપાયું છે. અનૈટીસ પ્રાચીન આર્મેનિયાની એક દેવી હતી. પશુની અનાહિત દેવતા તેજ હોવી જોઈએ એમ કહેવાય છે. સેન્ટ ગ્રેગરીના કાળમાં ઇ. સ. ચોથા સૈકામાં આ શહેર એક મહત્વનું સ્થાન હતું. રોમેનસનો ૧૦૭૧ માં પરાજય થયા પછી આ શહેર બાઈઝેન્ટાઈન લોકોના હાથમાંથી સેલ જુકોના તાબામાં આવ્યું અને ૧૨૪૩ ની સાલમાં મોગલ લોકોએ તે જીતી લીધું. મોગલ લોકો પછી તાતાર પાસે અને ત્યાર બાદ તુર્કોમન લોકોએ આ શહેર લીધું અને આખરે ખીજા મહમદ શાહે ૧૪૭૪ ની સાલમાં ઉસ્માનઅલી સામ્રાજ્યમાં તેને જોડી લીધું. ધરતીકંપને પરિણામે ૧૭૮૪ માં આ શહેરનો ઘણોખરો વિનાશ થયો.

અહિંયા:—લૅટિઅમમાં રૂઢી લોકોનું આ નગર દક્ષિણ કિનારાની નૈઋત્યે ૩ માઈલ, અને બહાયા આર્ડિઆટિનાની બાબુએથી રોમની દક્ષિણે ૨૩ માઈલ છે. આર્ડિસઅસ અને સસીના છોકરાએ અથવા પરસીઅસની માતા ડૅનીએ આ શહેર વસાવ્યું હોવું જોઈએ એવી લોકવાયકા ચાલે છે. આ દુરનુસની રાજધાનીનું શહેર ટારકિવનસ સુપરબસે જીતેલું હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૮ની સાલમાં કાર્યેજમાં થયેલી સુલેહ પ્રમાણે રોમના તાબામાં ગયા પછી તરતજ એ

લૅટિન સંધને મળી ગયું. અહિં આવેલા વીનસના મંદીરના સેમનાઈટ લોકોએ વિનાશ કર્યો. ૧૮૬ ની સાલમાં આ સ્થળ જેલખાતાનું મુખ્ય સ્થાન થયું. બહાયા આર્ડિઆટિના નામની સડક અહીંથી ઠેઠ રોમ પર્યંત જાય છે. આ શહેર ડુંગરની સપાટી ઉપર એ ખીણોની વચમાં આવેલું છે. તેની આબુખાબુ ૬૦ ફુટની ઉંચાઈની હીવાલ છે.

અર્થશાસ્ત્ર:—અર્થશાસ્ત્ર શબ્દ ઘણોજ પ્રાચીન છે. એ વિષય ઉપર સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. તે સર્વ ગ્રંથોમાં ચાણક્યનો ગ્રંથ (કૌટિલ્યનીતિ) સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથ હાલ માંજ હાથ આવ્યો છે, અને તેનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ ઠીક થયો છે, છતાં હજી તે ગ્રંથનાં વિષયનો ઉંડો અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. રાજ્યોનું બળબળ જાણવા માટે અર્થશાસ્ત્રનો ઉપયોગ એટલો બધો હતો, અને તે અભ્યાસનું એટલું બધું મહત્વ માનવામાં આવતું, કે ધર્મશાસ્ત્રથી ખીજે નંખરે આ પુરુષાર્થ, છે એવી પ્રાચીન પંડિતોની માન્યતા હતી.

અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રનું સ્થૂલ સ્વરૂપ:—હાલમાં અર્થશાસ્ત્ર શબ્દનો ઉપયોગ યુરોપીયનો “પોલીટિકલ ઇકોનોમી” યાને “ઇકોનોમિક્સ” શબ્દોથી જે અર્થ સમજે છે, અને તે શબ્દથી જે જ્ઞાનક્ષેત્ર દર્શાવવામાં આવે છે, તે પ્રગટ કરવા માટે કરે છે. પાશ્ચાત્ય લોકોએ જે માહિતી અને જે સિદ્ધાંત એકત્ર કર્યા છે તેજ વસ્તુઓ તેમની વિવેચન પદ્ધતિથી નહિ દર્શાવતાં સ્વતંત્રપણે આ લેખમાં વ્યક્ત કરી છે. તેમાં સંજ્ઞા લક્ષણબળનો ઘણોખરો ત્યાગ કર્યો છે. શબ્દોની વ્યાખ્યા ગ્રંથકારની મતિ પ્રમાણે હોય છે. અને એ વ્યાખ્યાઓ ખીજા ગ્રંથકારને કબૂલ ના હોવાથી તેઓ વચ્ચે વાગ્યુદ્ધ થાય છે, અને તેને પરિણામે તાર્કિક વાદનું સાહુત્ય વૃદ્ધિ પામે છે. તે કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવીને શાસ્ત્રના સંવર્ધનની જે પદ્ધતિ હોય છે તેનું વિવેચન અન્ય સ્થળે કરેલું જ છે (જુઓ વિજ્ઞાન ઇતિહાસ પ્ર. ૧). અર્થશાસ્ત્ર એ વ્યવહારિક વિષય હોવાથી, એ વિષય ઉપર જે વાડમય જન્મ પામે છે તે ચાલુ આર્થિક પ્રશ્નોને લીધે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી થાય છે તેમ છતાં તે સમયના મનુષ્યહિતના પ્રશ્નોને પ્રાધાન્ય મળે છે એવું કાંઈ નથી. પરંતુ લેખક જે વર્ગનો હોય છે એ વર્ગની જીવન-સમસ્યાને પ્રાધાન્ય મળે છે અને એ વિષે પુસ્તકો લખાય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના સાહિત્યના ઇતિ-

હાસ સાથે, તે ઇતિહાસના સ્પષ્ટીકરણ માટે તે સમયની આર્થિક પરિસ્થિતિનું પણ સાથે સાથે વિવિચન કરવું પડે છે. આર્થિક પરિસ્થિતિ કેવળ સાહિત્ય સ્વરૂપ જ નિર્ણય કરે છે એમ નથી, પરંતુ તે સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતા મતમતાંતરોનું પણ એ કારણ બને છે. આર્થિક પરિસ્થિતિ એ વિચારોનું કારણ નથી પરંતુ બનતા સાહિત્યમાં જે વિચારો દેખાય છે તેમાં કેટલોક અંશે સાતત્ય અને પરંપરા દૃષ્ટિએ પડે છે. અર્થશાસ્ત્ર વિષયક સાહિત્યના ઇતિહાસ કારે આ સાતત્યનો સ્વરૂપણે ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ. વાડમયના વિષયોનું સ્વરૂપ ચોક્કસ ઠરાવવાનું મુખ્ય કારણ શાસન-સંસ્થા હોય છે. અર્થશાસ્ત્ર સંબંધે એમ કહી શકાય કે જ્યાં સુધી રાજ્યકર્તા પ્રજાને વ્યાપાર વધારવામાં હેશમાં નવા નવા ઉદ્યોગો સ્થાપન કરવામાં હેશની ઉત્પાદન શક્તિ વૃદ્ધિગત કરવામાં આ બધી બાબતોની પોતાના કરની આવક વધારવામાં જરૂર છે એમ સમજી તે અનુસાર પોતાની રાજ્યનીતિ રચવા પ્રયત્ન ન કરે ત્યાં સુધી અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રનો આરંભ પણ થયો ગણાય નહિ. ચાણક્યનાં અર્થશાસ્ત્ર અને જર્મન લોકોના કામેરાલ શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ લગભગ એક છે. હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્યકર્તાઓ અનેક ધંધા કરતા, ખાણનું તેમજ ખેતરનું કામ અને શરદ્ધને ધંધા પણ કરતા આ રાજ્યપદ્ધતિ મહારાજા ચંદ્રગુપ્તના કાળમાં જેવી હતી; તેવીજ આજે પણ છે. મુસલમાની, મરાઠી અને ઇંગ્લેન્ડ અમલમાં થોડા ઘણા તફાવત હશે; પરંતુ તરવત; ઝાંઝા તફાવત નથી. હિન્દુસ્તાનના રાજ્યકર્તાને પોતાને ધંધા કરવાની આવશ્યકતા જ્યાં સુધી જણાયે ત્યાં સુધી તેનું લક્ષ્ય હેશની ઉન્નતિ તરફ પૂરેપૂરું વળી શકશે જ નહિ. તેનું કારણ એ છે કે આ સરકાર પોતાના આવકની બાબતમાં માત્ર કર વેરા ઉપર અવલંબન રાખતી નથી. લોકોની પ્રગતિ થાય અને તેના નફામાંથી પોતાને કર મળે એ કલ્પનાને બદલે જમીનદારી કરવામાં આ સરકાર મશગૂલ છે. તેથી સરકારની છાયા તળે ઉછરેલું સાહિત્ય કામેરાલ પદ્ધતિનું છે, અને સાચું અર્થશાસ્ત્રીય નથી. અહિં અર્થશાસ્ત્રી વાડમય ન વધવાનું કારણ અહિંની સરકાર હજી પણ લોકમતને વિશેષ જવાબદાર નથી એ છે, સને ૧૯૧૯ પહેલાં લોકમતની કિંમત શાસનપદ્ધતિની દૃષ્ટિએ જરાપણ નહોતી ફક્ત જ્યારે સરકારી અમલદારો ઉપર ગોળી બાર કરવા માટે કિંવા ઇંગ્લેન્ડ ઉપર બોંબ ફેંકવા માટે ઉત્તેજન દેવા માટે આ હેશનો લેખક વર્ગ પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે જ બેજવાબદાર સરકારને એ તરફ ધ્યાન

આપવાની જરૂર પડતી. આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં હેશમાં અર્થશાસ્ત્રના સાહિત્યની વૃદ્ધિ ક્યાંથી થાય! ઇંગ્લાંડ કિંવા યુરોપનાં અર્થશાસ્ત્રીય પુસ્તકોનું વેદાંત શાસ્ત્રની જેમ અધ્યયન કરવું એવીજ પારિસ્થિતિ આજ સુધી હતી. આ હેશના કેટલાક લોકોમાં આ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ કેટલોક અંશે હાલમાં જોવામાં આવે છે.

કામેરાલ શાસ્ત્ર અને પોલિટિકલ ઇકોનોમી માં ફરક માત્ર એટલોજ છે, કે જ્યારે, કામેરાલ શાસ્ત્રનું ધ્યેય, શાસન સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવા તરફ છે ત્યારે પોલિટિકલ ઇકોનોમીના હેતુ શાસન સંસ્થાને શ્રીમંત કરવાનો ના હોઈ રાષ્ટ્ર અથવા સંસ્થાનને શ્રીમંત કરવાનો છે. જેમ રાજની દોલત રૂપીયા આના અને પૈમાં સહેજ ગણી શકાય, તેમ સર્વ રાષ્ટ્રની સંપત્તિનો અંદાજ કાઢવો સહેલ નથી. અને જે રાષ્ટ્રમાં કયું રાષ્ટ્ર અધિક સંપત્તિવાળું છે તે જાણવાનું, જે રાજ્યોમાં કયો રાજ અધિક શ્રીમંત છે. તેના કરતાં વધારે કઠીન છે. ચાણક્યાદિ પુરૂષોના અર્થશાસ્ત્ર અને અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચે એટલોજ માત્ર ફરક છે, કે ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર કામેરાલ અર્થશાસ્ત્ર છે જ્યારે અર્વાચીન અર્થ શાસ્ત્ર પોલિટિકલ ઇકોનોમી છે. ચાણક્યના કાળમાં જે અર્થશાસ્ત્રની પ્રગતિ જણાઈ આવે છે. તેનો પ્રકર્ષ ત્યાર પછીના કાળમાં થયો હોય એમ જણાતું નથી. મુસલમાન લોકોના આક્રમણ પૂર્વેના નિકટ કાળમાં, હિંદુ રાજ્યોમાં રાજ્યોનું શાસન શાસ્ત્ર કેટલું વ્યાપક હતું તે સમજાતું નથી. દંડીના દશકુમાર ચરિત્રમાં ઉલ્લેખ જણાય છે; પરંતુ રાજ્યોને અનુરૂપ એવા શાસ્ત્રનો વિકાસ થયો હોય એમ જણાતું નથી. જો તે વિકાસ થયેલો હોત તો હેશવર્ણન વિષયક, અને ઇતિહાસ વિષયક અનેક પુસ્તકોનો જન્મ સંભવતઃ કનિષ્કાદિ નરેન્દ્રોએ સરકારી નાણાનો પ્રચાર કયો અને ખાનગી નાણાના પ્રચારને બદલે સરકારી નાણાનું ચલણ થયું એટલુંજ માત્ર પરદેશી હલ્લાઓનું પરિણામ આગ્યું એમ કહી શકાય. રાજ્યકર્તાઓએ ખાનગી ધંધા કરવો નહિ એ પ્રકારનો ઉપદેશ કદ્દહુણી રાજ્ય તરંગિણીમાં વાંચવામાં આવે છે અને ખેતી કરનાર રાજ ઉપર તેણે સખત ટીકા કરેલી છે. અત્રે સામાજિક જીવનક્રમમાં યુરોપના સફૂડમ જેવી ઘાતક નીતિ નહોતી તેમજ ક્રાન્સ હેશની ગિલ્ડપદ્ધતિ જેવી પદ્ધતિ પણ નહોતી પણ જાતિલેદ તો અવશ્ય હતોજ, અને સમાજમાં પ્રત્યેક મનુષ્યે ગુણકર્માનુસાર પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત

કરવાનું હતું. આ યોજનામાં ઉત્તરતાપણું જણાઈ આવતું. મુસલમાન રાજાઓએ જે કાંઈ કંઈ તેમાં ખડી ફાંજ તૈયાર રાખી અને કેટલેક અંશે રાજસત્તા વધારે બળવાન કરીને દેશમાં આર્થિક જીવનક્રમની સ્થિરતા ઉત્પન્ન કરી. પણ તેના શહેરો હિંદુ-રાજાઓના શહેરો કરતાં શ્રમ વિભાગની નીતિથી કેટલા વધારે ઉત્તેજક હતાં તે ભાગ્યેજ કહી શકાય એમ છે. ગોવળકેંડા શહેર ઘણીજ આબાદીવાળું શહેર હતું એમ કહે છે; પણ તેની ચતુઃસીમા ધ્યાનમાં લઈએ તો હૈદરાબાદના માત્ર ચોથા ભાગ જેવડું તે હશે એમ જણાય છે. વિજયનગર ગોવળકેંડા કરતાં ઓછી સમૃદ્ધિ વાળું નગર નહોતું.

મુસલમાની અમલથી દેશની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર કાંઈજ અસર થઈ નથી એમ ના કહી શકાય. જ્યાં રસ્તા નહોતા ત્યાં મુસલમાન રાજાઓએ રસ્તા બંધાયા હોય, પરંતુ તેને લીધે બેંદોર ઉપર અસર થયા વગર રહે નહિ. મુસલમાનોએ જે વસ્તુઓનો પ્રચાર કર્યો તેમાં કાગળ અને ગુલાબ જેવાં પુષ્પો ખાસ છે. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગનું પરિણામ માત્ર મુસલમાન અમલ મારફતે થયેલું હોવું જોઈએ. પોર્ટુગીઝ લોકો મારફત ઘણીજ નવીન ચીજો આ દેશમાં સંચાર પામી. તમાકુ, મરચાં, રતાણ, ખટારા અને મકાઈ નો પાક દેશમાં થયો. એટલે પંદરમાં સૈકાના અંત-કાળમાં જે ભૌગોલિક શોધો થઈ તેની અસર આયા-વર્તની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર થઈ મુસલમાનોના અમલને સમયે એનેક શોખ અને ચેનબાજીની ચીજો તરફ દેશની વૃત્તિ દોડી હશે. મેજ, ખુરશી, ઇત્યાદી ફારસી શબ્દો, ઘરમાંની વ્યવસ્થા અને શાંતિની કલ્પના હિંદુઓ કરતા તેમના સમયમાં વધારે હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. સંસ્કૃતમાં વેદકાળના સમયથી “આસંદ્ધી” એટલે એક આસન વાચક શબ્દ છે. પરંતુ આ “આસંદ્ધી” નો પ્રચાર દેશના કેટલા કુટુંબોમાં થયેલો હશે તે વાત શંકાસ્પદ છે. મુસલમાની અમલ સમયે મોજ શોખની વસ્તુઓ પુષ્કળ વૃદ્ધિ પામી. મરાઠા-શાહી દરમીયાન અર્થશાસ્ત્ર કેવા પ્રકારનું હશે તે અત્યારે કહેવું કઠણ પડે એમ છે. શાહુના મૃત્યુ પછી પેશ્વાઓએ શાસન સંસ્થા અજબ ચાલાકી અને પટુતાથી પડતી અટકાવી એ સત્ય છે પણ આર્થિક વિકાસ તરફ તેમનું બહુ લક્ષ નહોતું. અથવા તો તે તરફ ધ્યાન આપવાનો તેમને અવ-કાશજ નહોતો. યુદ્ધોપયોગી સમાન તૈયાર કરવા તરફ પણ ધ્યાન આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. સર

ચાર્લસ મેલેટે મરાઠા સરકારના અર્થશાસ્ત્ર પર એવી ટીકા કરી છે કે “મરાઠાઓનું અર્થશાસ્ત્ર એટલે મજબીબૂસપણું” અને લીધે કળા-કૌશલ્યનો વિકાસ ના થયો. મુસલમાનોનું અર્થશાસ્ત્ર મરાઠા અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ઉત્તમ પ્રકારનું હતું, તેઓ દ્રવ્ય ખર્ચતા અને તેથી ઉદ્યોગવૃદ્ધિ થયેલી, અને તેને પરિણામે સરકારી કોષ ઉભરાતો પરંતુ ખાણીની તીબેરીમાં સપડાયલું દ્રવ્ય કદાપી અજવાળુ બેતું નથી એમ તેનું કહેવું છે.

પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્ર ઉપર જે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે:— એક શાસન સત્તા નીચે આવેલાં સપ્તે તેના ઇન્ટ વર્ગ હોઈ તે રાષ્ટ્રોનો ઉત્કર્ષ કેવા કેવા પ્રકારથી થઈ શકે એમ છે તે સંબંધમાં વિચાર-પરંપરા નિર્માણ કરવામાં આવી. સંસ્થાનોના મુત્સદ્દીવર્ગ પોતાની પ્રજાનો બેંદોર વધારવાને, કળાકૌશલ્યનો વિકાસ કરવા માટે તેમજ ક્ષેત્ર ખીજ પ્રકારની સાંપત્તિક વૃદ્ધિ અર્થે સંસ્થાનોએ શા ઉપાય આદરવા જોઈએ, કયા કૃત્યનું શું પરિણામ આવે એમ છે, તે વિષય ઉપર તાત્વિક વિવેચન, અને શાસન વિષયક: તેનો સહકાર કરવા સારું, ઘણુંજ પ્રયત્ન કર્યો છે. જર્મન લોકોની “નેશનલ ઇકોનોમી” અને ઇંગ્લેન્ડની “પોલિટીકલ ઇકોનોમી” એ બન્નેની વિચાર માલાનો હેતુ એજ છે. શાસની વૃદ્ધિ જે થાય છે તે કેટલેક અંશે વ્યવહારિક કારણોને લીધે થાય છે. સમાજમાં, ક્રિયાના કાર્ય કારણભાવ સમજવા માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેના મૂળમાં જ્ઞાનનો, વ્યવહારમાં ઉપયોગ એ પ્રયોજન મુખ્ય હોય છે. ઇન્ટ વર્ગનું હિત અંતરમાં ધરીને તેનું સંવર્ધન કરવાના ઉદ્દેશથી, મનુષ્ય પદ્ધતિસર વિચાર કરવા પ્રેરાય છે, અને અન્યોન્યાશ્રયવાળો તેમજ સ્વતંત્ર પરિસ્થિતિમાં કાર્ય કારણ ભાવનો વિચાર થવા માંડે છે. એજ પ્રમાણે પાશ્ચાત્ય અંતઃ-કારોએ સમાજમાં વ્યવહારનું પૃથક્કરણ તેમજ ભીન્ન ભીન્ન પરિસ્થિતિ સંબંધમાં કાર્ય અને કારણનો બરોબર અભ્યાસ કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે તેમણે જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાને જે કારણનો ઉપદેશ કરેલો છે, તે કેવળ સ્થાનિક અને અમૂક કાળમાં અને અમૂક પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગમાં આવે એવાં પ્રકારનો હોય છે. તથાપિ તેના ઉપર અન્યોન્યાશ્રયનો જે તાત્વિક અભ્યાસ થયો છે તેજ ફક્ત શાસ્ત્રનો ભાગ ગણાય. પ્રકૃત પ્રશ્નને છોડી દબને તેમાંથી શોધેલા કાર્ય કારણ સંબંધનું જે જ્ઞાન અસ્તિત્વમાં

આવેલું છે, તેનું એકીકરણ કરવામાં આવે તો સમુ-
ચ્ચય બહુ બહોળો થાય એમ નથી, અને એક
સમૂહમાં એકત્રિત કરેલાં તારવો અભ્યાસકને કાંઈ
ઉપયોગમાં આવે એમ નથી. જે પ્રમાણે કોઈ કાયદા
પડિતે કાયદો સમજીને અભિપ્રાય આપતાં પહેલાં,
વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનો સંબંધ સમજી લેવાં પડે,
તેજ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના પાશ્ચાત્ય લોકોનો નિયમ
'કેસ લો' એટલે વિશિષ્ટ પ્રસંગાનુરૂપ બનાવેલો
નિયમજ માની લેવો પડે એમ છે. ક્રિયાનો અન્યો-
ન્યાશ્રયનો સિદ્ધાંત જે પ્રથમ બહાર આવ્યો, તે
'કેવળ પ્રવૃત્તિદર્શકજ હોવો જોઈએ. દાખલા
તરીકે, માગણી મોટા પ્રમાણમાં હોય અને માલ
ઓછો હોય તો તે ચીજના ભાવ ઉંચા ચઢે છે એટલું
સમજાય એટલે એ પ્રવૃત્તિની સહેજ આપણને
ગમ પડી કહેવાય. પરંતુ આપણે આ વિષયનું જ્ઞાન
વધારે સૂક્ષ્મ હોવું જોઈએ. માલ આવ્યા પૂર્વે સોદો
થાય તો પરિણામ જે પ્રકારનું હોવાના સંભવ છે.
(૧) ભાવ તાલમાં વધારો અને (૨) માગણીમાં
ઘટાડો. માલ ઓછો થાય ત્યારે પ્રથમ કિંમત
માં વધારો થાય. પરંતુ ત્યાર પછી માગણી વધારે
નિયમિત થાય, એટલે વસ્તુની કિંમત સેંકડે ૩૩
સુધી ન વધતાં ઓછીજ વધારવી શક્ય છે. વસ્તુતઃ
કિંમતમાં કેટલી વધતી થાય છે તેનો નિર્ણય બજાર-
માંથી સાચા આંકડા મેળવી કરવો પડે, અને આવા
પ્રકારનો અભ્યાસ વસ્તુસ્થિતિના આંકડા લઈને
કરવા માંડીએ તો આપણે જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ વિષયક
ના રહેતાં તે પ્રવૃત્તિનું પરિમાણ સમજાય તો આ
વિષયનું જ્ઞાન, કેવળ પ્રવૃત્તિ કરવા પુરંતુ નહિ પરંતુ
પરિણામાત્મક અભ્યાસને માટે ખાસ આવશ્યક છે.
જ્ઞાનને પરિણામાત્મક કરવા સારૂ આંકડા શાસ્ત્રનો
ઉપયોગ પાશ્ચાત્ય લોકોએ કર્યો છે. (જુઓ 'આંકડા
શાસ્ત્ર') સર્વ ઉદ્યોગોમાં ઉપયોગી થનારી જે
વસ્તુઓ સમાજમાં નજરે પડે છે, તે વસ્તુઓ કઈ,
એ બાબત ઉપર વિચાર કરી મુંડી, મનુર, ચોગ-
કનો પરિશ્રમ ઇત્યાદિ મુખ્ય વસ્તુઓ શોધી કાઢ-
વામાં આવેલી છે. તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? તેમનો
ઉભય સંબંધ કયા પ્રકારના છે? વસ્તુની કિંમત
અને તેનું મહત્ત્વ આવે છે, તે શા કારણથી આવે
છે? આ વિષય ઉપર તે આંકડા શાસ્ત્રમાં, તાત્વિક
ચર્ચાના રૂપમાં એક અંશ તૈયાર થયો છે, તેમજ આ
પ્રકારના પૃથક્કરણમાં તેમજ બીજાઓમાં પરસ્પર
સંબંધ ચોખ્ખામાં મતલેદ કિંવા વિચારલેદ જણાઈ
આવે છે. આ પ્રકારના વિવેચનને ઇકોનોમીક થીઅરી
નામ આપવામાં આવ્યું છે. અર્થશાસ્ત્રમાં જે ભિન્ન

ભિન્ન મત યાને વિચાર સંપ્રદાય જણાય છે, તે
વિચાર લેદના મૂળમાં લેદનું એક સ્વરૂપ વિજ્ઞાન
રચના વિષયક હોય છે અથવા ઇટલર્ગ-મૂલક ભેદ
હોય છે. ઇટલર્ગના હિત સંબંધનો મતલેદ જેમ જેમ
વિચારકના મગજમાંથી બુસાઈ બાય છે તેમ તેમ કેવળ
શાસ્ત્રરચના વિષયક અને વિજ્ઞાન વિષયક તેનો
મતલેદ રહે છે. પરંતુ જે મતલેદનું કારણ જે
પોતાના ઇટલર્ગ વિષયક ભાવના હોય તો તેમાંથી
વર્ગ વિષયક વિચાર-સંપ્રદાય ઉદ્ભવે છે.

“સમાજસત્તાવાદ વિ. વ્યક્તિસત્તાવાદ.” સમા-
જમાં જે દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે દ્રવ્યોત્પાદનનો
મોટો ભાગ કોનો અને તે કોને આપવો જોઈએ?
આ પ્રથમ પ્રશ્ન. તે દ્રવ્ય મનુરોને આપવું કે માલિ-
કોને આપવું? આ સ્વરૂપની વાટાઘાટ ઉત્પન્ન થાય
છે અને તેનું પરિણત સ્વરૂપ સમાજે માલ ઉત્પન્ન
કરવો, અને પરિશ્રમનો બદલો સમાજના દરેકે
લેવો, એ પ્રકારની વિચારમાલા શરૂ થાય છે. આ
વિચારમાલા કેવળ વિજ્ઞાન વિષયક નથી. તેમાં રહેલો
મતલેદ, સમજ અથવા ગેરસમજ લીધે નથી ઉદ્ભ-
વેલો, પરંતુ તે વર્ગ ઇટલિતભાવના ઉપર અર્થાત
આત વર્ગના હિતને માટે રચાયેલો છે. વાદવિવાદમાં
વિશેષ લાગણીયુક્ત વિવેચન દૃષ્ટિએ પડે છે. તે
વાર્જમય પોતાના વર્ગનું હિત સાધ્ય કરવા
અર્થે નિર્માણ કરેલું છે.

રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર અને જગતવિષયક
અર્થશાસ્ત્ર એવા ભેદ પણ થવા માંડ્યા છે.
પહેલી બીજી અર્થશાસ્ત્ર એવો મત ધરાવે છે કે
દરેક રાષ્ટ્રે અર્થશાસ્ત્ર બુદ્ધા પ્રકારનું હોય છે,
અને જગતનું અર્થશાસ્ત્ર એ બુદ્ધા પ્રકારનું હોય
છે. કેટલાક અંશકારો એવું કહે છે કે અર્થશાસ્ત્ર
એટલે સમસ્ત જગતને એક સરખો લાગુ પડનાર
નિયમ છે, તેમાં દેશ દેશનો ભિન્ન સંબંધ જેવું
કંઈજ નથી. અમૂક રાષ્ટ્રોએ શું કરવું જોઈએ એ
પ્રકારની વિચારમાલા જે અંશમાં હોય તે
અર્થશાસ્ત્ર ના કહી શકાય. શાસ્ત્ર એટલે સાર્વાત્રિક
સિદ્ધાંત. જે સમયે વાદવિવાદ શરૂ થાય છે, તે
સમયે મૂકાતા આક્ષેપો તેમજ બંને વચ્ચેના વાગ-
યુદ્ધમાંથી દરેક પક્ષનું મન સમજાય છે. ‘શાસ્ત્ર’
ઉપનામ કયા પ્રકારની વિચારમાલાની જોડે ચોગવું
એ સંબંધમાં અનિશ્ચયપણું એક કારણ હતું,
અને પોતાને કાવતા કામ માટે આટલા મહત્ત્વવાળું
ઉપનામ ગોઠવી દેવાની વૃત્તિ અભ્યાસકોમાં હતી
એ બીજું કારણ હતું. ત્રીજું કારણ એ હતું કે
“આખું જગત એક સમાજ છે” અને “અર્થ-
શાસ્ત્ર જગતિક છે.” એવા પ્રકારના ઉદ્ધાર

મતનું પ્રતિપાદન અતિશય બળવાન અને આગળ પડેલા સમાજનેજ લાભકારક છે, અને તે સમાજનાં લોકો વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વજ્ઞાનની વાત કરે તો હિંમત ધરાવતાં પછાત રહેલા દેશો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો અર્થ કરે, કે પારકે પૈસે લઠ્ઠ અનેલા ચોર ઉઠાવગીર લોકો જગત-બંધુત્વનો દંભ કરતાં આવ્યા છે; અને બીજા દેશો પાસે પોતાનું આત્મહિત સાધવવા અર્થે અને તેમના પ્રયત્ન ને બગાડવા માટે આ બદમાશો જગતના તત્ત્વજ્ઞાનનાં ખાલી બણાં કુંદે છે. આ તરેહને આત્મહિત પરાયણતાનો જ્યારે સંશય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિશિષ્ટ વિચાર પદ્ધતિને શાસ્ત્રનું નામ આપી મનાવવાનું કામ અસંભવિત જણાય છે. અર્થશાસ્ત્રનાં ઇતિહાસમાં જગતવિષયક અર્થશાસ્ત્રનો યોગ પાઠ આપનાર ઇંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓ અને તેમનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરીને તૈયાર થયેલા શિક્ષકો અને લેખકોનીથી ઉપર અમેરિકા અને જર્મનીમાં શાસ્ત્રજ્ઞાની ઓથી સ્વાર્થી પણાનો આશ્રય મૂકવામાં આપ્યો છે. તેજ પ્રકારના આશ્રયોનો બ્વેનિ કિંદુસ્તાનમાં ગયા દશ વર્ષથી મૂકવામાં આવે છે. હાલમાં અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અનેક રીતે અને અનેક ક્ષેત્રોમાં થાય છે, તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ રચ્ય કરવાની ખાસ જરૂર છે. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું સાહિત્ય હાલનો એકંદર જનસમાજ, તેની સાંપત્તિક સ્થિતિ, તેઓ વચ્ચેનો સહકાર, તેમનાં દૃષ્ટિએ પડતો શ્રમ વિભાગ, મનુષ્ય માત્રના શ્રમથી સંચય પામેલો દ્રવ્યસમૂહનું માપ ઇત્યાદિ વિષયોનું જ્ઞાન ખુરશી ઉપર બેઠાં બેઠાં ગ્રંથ લખનારા શાસ્ત્રીઓ કદાપી પ્રાપ્ત કરી શકવાના નથી. આ પ્રકારનું સાહિત્ય વધારવાનો બોલો સરકાર અથવા મોટી મોટી સંસ્થાઓને શિર છે. અર્થશાસ્ત્રની પૂર્વે જે ગ્રંથ યોજાયેલા તે સમયે આ તરેહના સાહિત્યની અવપતા હશે, પરંતુ આધુનિક સમયમાં આ પ્રકારનું વાઙ્મય બહુ વૃદ્ધિ પામ્યું છે. અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કેવળ આ પ્રકારના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરીનેજ પોતાનો મત બહાર કરી શકે છે.

આખું જગત આર્થિક દૃષ્ટિએ એક સમાજ છે, એવું માની લઈને તેનો અભ્યાસ પદ્ધતિસર કરવા તરફ જેટલું લક્ષ્ય દોરાવું જોઈએ તેટલું દોરાવું જણાતું નથી, તેમજ તે વિષય ઉપર સુદર ગ્રંથ યોજાયા નથી. આનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે આખા જગતને વિશ્વાસ પડે એવી સત્તાનું અસ્તિત્વ નથી થયું, અને તેથી જગતનું આર્થિક ધોરણ ઘડી શકાતું નથી, આ સ્થિતિ હોવા છતાં જગ-

તિક અર્થ શાસ્ત્રને સ્થાન છે. જેવી રીતે એકાદ પૃથ્વીના ભાગમાં જ્યાં સ્થિર શાસન સત્તા નથી હોતી ત્યાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ વચ્ચે આર્થિક સહકાર દૃષ્ટિએ પડે છે, અને પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાનું કામ કરાવે છે, અને તે યોગથી, સ્પર્ધાના અથવા અંતર્ગત અન્યોન્યશ્રયના નિયમો આપી આપ ઘડાય છે તેમ. જુદાં રાષ્ટ્રો પોતાના બીજા રાષ્ટ્રો સાથેના વ્યવહારના નિયમો પોતે ઘડી કાઢે છે. તે રાષ્ટ્રીય નીતિ નિયમોનો તેમજ મોરણોનો સમુચ્ચય કરીને જગતિક વ્યવહારનો નિયમ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જુદા જુદા દેશો એ માત્ર જગતના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો હોઈ તેમાંથી અન્યોન્ય આશ્રયના નિયમો ઉત્પન્ન થાય છે. જગતમાં સ્પર્ધા, અને સહકાર, તેનું સંગઠનું કરવાનું કાર્ય, એટલે વિશ્વના અર્થશાસ્ત્રનું ઉત્પાદન. જગતિક અર્થશાસ્ત્ર, જ્યારે તાર્કિક વિચારનો ત્યાગ કરી ન કર્તવ્ય ક્ષેત્ર તરફ પ્રેરાય છે, ત્યારે, પોતાના દેશની માફક બીજા દેશની સુધારણા રીતે કરી શકાય તેમ છે તે તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોરે છે. પ્રત્યેક દેશમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ ભારે કાર્ય કરવાનું હોય છે. સરકાર કેવળ ન્યાય અને સંરક્ષણ કરીને ન બેસી રહેતાં કેળવણીનું કાર્ય કરે છે. જે સુધારણા દેશની સમૃદ્ધિ વધવાનો સંભવ છે, પરંતુ મુડી રોકનારને તાર્કિક કાંઈ કાયદો મળવાનો સંભવ નથી, તેવા કાર્યમાં પણ સરકાર ભાગ લે છે. નીકળે નહેર કામ કરીને પાણી પુરું પાડવાનો, અને તે માફતે ખેતીમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં અને તેને પરિણામે કર નાખી મહેસુલ વધારવાનો અને ખરચેલા પૈસા વસુલ કરવાનો અખતરો અને તેના જેવા બીજા અખતરો અખૂટ દ્રવ્ય ખરચીને સરકાર અજમાવે છે. જે સુધારણા પરિણામે થતી પ્રાપ્તિ અમૂક લાંબા સમય પછી થવાનો સંભવ હોય, તેવા સુધારા અન્ય દેશમાં કરવા માટે અમૂક બીજો દેશ પોતાની મુડી રોકે એ વાત સંભવે ખરી? “જે કાર્યથી મને લાભ નહિ તે કાર્ય માટે હું મારા પૈસા શું કામ ખર્ચું” એવો વ્યક્તિગત સવાલ રાષ્ટ્ર પણ કરે અને તેની પણ એવી વૃત્તિ હોવાનીજ. પારકા દેશની કેળવણીને અર્થે કેટલાક રાષ્ટ્રો ધણજ ખર્ચ કરે છે, તે બાબતમાં એટલુંક કહેવું બસ થશે કે પારકા દેશના શિક્ષણ અધીની પ્રવૃત્તિ સાધારણ પ્રકારની ના હોઈ સાધારણ શિક્ષણ માટે જેટલી કરકસરથી ખર્ચ કરવામાં આવે છે, તેટલી કરકસર ખ્રિસ્તીધર્મ દેલા-

જવાનાં કામમાં કરવામાં આવતી નથી. તે ધર્મ દેલા-જવાના પડાના હેઠળ ચૂંટી દ્રવ્યનો વ્યય કરવામાં આવે છે.

જુદા જુદા દેશમાં મજૂર, મુડી અને જમીન એ વચ્ચેની સરસાઈના તત્વના ઉપયોગ થવામાં અનેક અડચણો આવે છે. મુડીવાળાઓ પારકા દેશમાં પોતાનું દ્રવ્ય ખર્ચવા તૈયાર હોતા નથી, અને જુદા જુદા દેશની શાસનસંસ્થાઓ પોતાના દેશમાં પારકા દેશની મુડી રોકવાની બાબતમાં શંકાની દ્રષ્ટિએ જુએ છે. પારકા દેશની મુડી પોતાના દેશમાં આણી પરંતુ, મુદતસર તે દેવાઈ નહિં તો ઘણે અંશે તે મુડી સ્વતંત્રતાનો નાશ કરનારની ગરજ સારી છે એવો નબળા દેશોનો ખાસ અનુભવ છે. ધનિકવર્ગ જ્યાં પોતાની સરકારની સત્તા ચાલતી હોય એવા રાજ્યમાં અથવા પોતાના દ્રવ્યને પોતે જ્યાં સુરક્ષિત ગણતા હોય એવે સ્થળે મુડી રોકવાની વૃત્તિવાળા હોય છે. આટલી અડચણો હોવા છતાં પારકા દેશમાં જોઈ મુડી રોકાતી નથી. ઈંગ્લાંડ દેશમાંથી પોતાના પૈસા વડે હિન્દુસ્તાનમાં તેમજ સંસ્થાનામાં રહેવે બાંધી. હિન્દુસ્તાનની બહારના દેશો સાથે બેંકપાર કરવાની સુગમતા કરવા માટે વિશાળ વડાણો પારકી મુડીથી તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. ખુદ હિન્દુસ્તાનમાં બાણો ખોદવાનું કામ ધણું ખર્ચ પરદેશી મુડીના રોકાણથી કરવામાં આવે છે, અને તેજ પરદેશી મુડીને પ્રતાપે હિન્દુસ્તાનનો વિકાસ આર્થિક થવા માંડ્યો છે. હિન્દુસ્તાનમાં રથપાવેલી મીલોમાંની ઘણી પરદેશી મુડી ઉપર આધાર રાખે છે. હિન્દુસ્તાન સરકારની શાખા દુનિયાનાં રોકડ બજારમાં, દક્ષિણ અમેરિકા દેશમાં બીજા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો કરતાં વધારે છે, અને આ દેશે પોતાના સુધારા અર્થે પારકા પૈસા એકઠા કરવાનું કાર્ય ઈંગ્લેન્ડ સરકારની છાયાતળે ધણુંજ સારી રીતે કર્યું છે. ભૌતિક સુધારણાને અર્થે એક દેશથી બીજે દેશ દ્રવ્ય જાય છે, તે દ્રવ્ય બ્યાજ મેળવવાની આશાથી ધીરાય છે. પણ જે ધન કેળવણી અર્થે પરદેશમાં જાય છે તે અર્થશાસ્ત્રના ભાગ તરીકેજ ગણી શકાય. રાષ્ટ્રની દાનશક્તિ વ્યવસ્થિત થવા પછી દાનનું મહત્વ અથવા સમાજ-દાન-નિવારણનું મહત્વ વધે છે અને તેની સાથે દાનની સંસ્થા અનિરાપ્તીય બનવા માંડે છે. અને સમસ્ત જગત એક સમાજ છે એ કલ્પનાને ધણું સાથે સાથે વિકાસ થાય છે.

હિન્દુસ્તાનમાં જે સમયે હુકાળ પડ્યો હતો, તે સમયે હિન્દુસ્તાન સરકારને હુકાળ નિવારણ

માટે જગતના સર્વ રાષ્ટ્રોએ ફંડ ઉભું કરીને મોકલ્યું હતું, અને જાપાનમાં ધરતીકંપથી ૧૯૨૩ ની આખરે જ્યારે ટોકિયો અને યાકોહામા વિનાશ પામ્યાં તે સમયે સમસ્ત જગતે તેને મદદ આપી હતી, અને આમાં હિન્દુસ્તાન પાછળ પડ્યું નહોતું. જે પ્રસંગે આ પ્રકારના કૃત્યો લોકો તરફથી થાય છે, તે સમયે તે કૃત્યોને દાન સ્વરૂપી ધાર્મિક કૃત્યો ગણીને કરવામાં આવે છે એ વાત સત્ય છે, પણ જે રાષ્ટ્રનો આપત્તિમાં આવેલા દેશ સાથે વધારે સંબંધ હોય છે તે રાષ્ટ્ર તરફથી વધારે મદદ મળે એ વાત લક્ષ્યમાં લઈએ તો અતિ રાષ્ટ્રીય દાન કરવામાં વ્યવહાર બુદ્ધિજન મુખ્ય કારણ ભૂત હતી એમ કહી શકાય.

જગતિક અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પદ્ધતિસરનું વિવેચન શરૂ થયું નથી છતાં ભવિષ્યના એક બે દશકામાં એ દિશામાં આ શાસ્ત્ર વૃદ્ધિગત થશે એવું અનુમાન કરવાને ખાસ કારણ છે.

અર્થશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ — તેની રચના આપણે આ પ્રમાણે કરીશું. — પ્રાચીન ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર તરફ પ્રથમ લક્ષ આપીને પછી મરાઠાઓના અર્થશાસ્ત્ર તરફ લક્ષ દોરીશું અને પછી પાશ્ચાત્ય લોકોના વિકાસ તરફ ધ્યાન આપી આખરે હાલમાં તૈયાર થતા તથા ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર તરફ વળીશું.

સંસ્કૃત ગ્રંથકારોનું અર્થશાસ્ત્ર — “અર્થશાસ્ત્ર” નામના શબ્દની અંદર ભારતીય લોકો વ્યવહારિક જીવનમાં જે વસ્તુનો સંબંધ છે એવા સર્વ ઉપદેશ ઉપર રચાયેલા ગ્રંથો તેમજ કેળવણીનો સમાવેશ કરે છે.

વ્યવહારિક જીવનમાં કળા, ગૃહવ્યવસ્થા, કારભાર અને મુખ્યત્વે કરીને રાજકારણનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રની રાજકારણ અતિ મહત્વની શાખા હોવાથી તેની ગણના સ્વતંત્ર શાસ્ત્રમાં કરેલી છે. તેનું નામ “નીતિશાસ્ત્ર” રાખવામાં આવ્યું છે. રાજાને સુધ્ધાં કલારચના, આર્થિક સ્થિતિ અને કારભારવિષયનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય છે, અને તેથી તેને રાજકારણનું એક અંગ માનવામાં આવે છે. તેથી કેટલીકવાર અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર નામો એકજ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથકારો રાજસત્તાક પદ્ધતિજેવી બીજી શાસન પદ્ધતિ દેશમાં હોવા છતાં પરિચિત અથવા મગજમાં પેસી શકે એવી ન હોવાથી તેને “રાજનીતિ” નામથી પણ સંબોધે છે. અને તેમણે શાસનશાસ્ત્રનું વિવેચન રાજનીતિની

દુષ્ટિએજ કરેલું છે; અને રાજશાસનનું મુખ્ય સાધન કંડબળ હોવાથી તેનું ખીજું નામ “કંડનીતિ” પણ છે.

અર્થશાસ્ત્રની પ્રગતિનો સંબંધ જીવનના જે ત્રણ હેતુ છે તેની સાથે હોય છે. તે ત્રણ હેતુઓ પતંજલીને પહેલેથી ખબર હતા (પાણિની ઉપર મહાભાષ્ય ૨, ૨, ૩૪ વાર્ત્તિક ૬.). હિરણ્યકેશી ગૃહ્ય સૂત્રમાં (૨, ૧૬, ૬)—ધર્મ, અર્થ અને કામ, તેના ઉપર ચેતન ધર્મનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રિવર્ગથી લાભ પ્રાપ્ત કરવાનો યજ્ઞમાનનો મુખ્ય ધર્મ છે એવું વિષ્ણુ સ્મૃતિમાં (૫૦, ૩૦) લખાણ છે. અશ્વધોષ આ ત્રણ હેતુથી પરિચિત હતો અને મહાભારત [મહાભારતમાં આ ત્રણ હેતુઓજ અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર છે. એવું આગલા શ્લોકોમાં વર્ણન કરેલું છે.

અર્થશાસ્ત્ર મિદં પ્રોક્તં ધર્મશાસ્ત્રમિદં મહત્.

કામશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં વ્યાસેનામિત્તં બુદ્ધિના ॥

(આદિપર્વ. અ. ૨ શ્લોક ૩૮૪)]

મનુસ્મૃતિ અને તંત્રાખ્યાયિકામાં પણ આ ત્રિવર્ગનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તથાપિ ત્રિવર્ગના પ્રત્યેક વર્ગ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્ર, કોઈપણ સમયે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોય એમ અમારી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી.

અથર્વવેદપરિશિષ્ટમાં ચરણવ્યૂહના ભાગમાં અર્થશાસ્ત્રને ઋગ્વેદના ઉપવેદ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. સર્વવિદ્યા-શાસ્ત્રમાં અતિ વ્યવહારિક શાસ્ત્રોનો સમાવેશ વેદમાં કરવાના પ્રાક્ષણ પ્રયત્નોમાંનો આ એક પ્રયત્નજ ગણી શકાય. ભાસ કવિને અર્થશાસ્ત્રનો પરિચય હતો. [પ્રતિજ્ઞા યૌગધરાયણમાં (અ. ૨ શ્લોક ૧૩) અને પ્રતિમાનાટકમાં આનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.] રાજકુમાર સિદ્ધાર્થે અવ્યાસ કરેલા શાસ્ત્રોમાં આ એક હોઈ લલિતવિસ્તારમાં (પ્રત લેક્ષ્મન, પાનું, ૧૫૬), તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. મહાભારતમાં (૧૨, ૫૮, ૧) બૃહસ્પતિ, વિશાલાક્ષ, ઉશનસ, સહસ્રાક્ષ, મહેન્દ્ર, પ્રાચેતસ, મનુ, ભરદ્રાજ, અને ગૌરશિરસ એ નામના ઋષીઓની રાજશાસ્ત્રપ્રણેતા તરીકે ગણના થઈ છે. એજ આચાર્યો કેટલાક ધર્મ-શાસ્ત્રોના કર્તા હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરથી આપણું એમ અનુમાન થાય કે, અર્થશાસ્ત્ર ધીમે ધીમે ધર્મશાસ્ત્રના બંધનમાંથી મુક્ત થયું હશે. અર્થ-શાસ્ત્ર સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર તરીકે જહાર આવ્યા પૂર્વે જોકોળીને (એસ. બી. એ. ૧૯૧૨, પા. ૮૩૮) સ્વતંત્ર અર્થવાદનો સંપ્રદાય હોવા વિષે સંશય થયેલો, તેવીજ રીતે જોલી (એડ, ડી, એમ્. જી.

૭ ૧૯૧૩. પા. ૬૫), અને હિલેબ્રેન્ટ (એડ ડી, એમ્. જી, ૬૬, ૧૯૧૫, પા. ૩૬૦) જુદી જુદી શાખાઓને સ્વીકાર કરે છે છતાં એકજ શાખામાંથી રાજધર્મ શિક્ષણદાર આ બંને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આપવા આવતું એમ માનવા પ્રેરાય છે. એ બંને શાસ્ત્રોમાં કેટલાક વિષય સમાન હોય એવું બને. પ્રાચીન ધર્મસૂત્રમાં (અપસ્તંબીય ધર્મસૂત્ર, ૨. ૧૦, ૨૫-૨૬.) અર્થશાસ્ત્રની કક્ષામાં સમાય એવા વિષયનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. દાખલા તરીકે શહેરો અને રાજવાડાઓની રચના, અધિકારીઓની નિમણૂક, મુલકી અને જકાત પદ્ધતી, તેમજ સૈન્ય વ્યવસ્થા વિગેરે. તે છતાં આ છંદોબદ્ધ ધર્મસૂત્રોમાંથી અર્થશાસ્ત્ર જેવું એક સ્વતંત્રશાસ્ત્ર તે પૂર્વેનું હોવું જોઈએ એવો સૂર સંભળાય છે. વિષ્ણુસ્મૃતિના ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણોમાં એવોજ બ્વનિ નીકળે છે. મનું (૭, ૧૫૫,) યાજ્ઞવલ્કય (૧, ૩૪૪, ૬.) વિષ્ણુ (૩, ૩૮, ૬.) આ લખાણોમાં અર્થશાસ્ત્રને ૩૬ એવી પરિભાષા કલ્પનામાં આવેલી છે. યાજ્ઞવલ્કય (૨, ૨૧) અને નારદ (૧, ૩૬) પૂર્વાપર નિયમમાંથી એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે, ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર બંને વચ્ચે વિરોધ પડવાને પ્રસંગે ધર્મશાસ્ત્રને વધારે પ્રમાણ ગણવું. આ બંને શાસ્ત્રોમાં ચર્ચાયેલા નિયમોની અંદર પણ મૂળથીજ ભેદ જણાઈ આવે છે. અર્થશાસ્ત્ર સત્ય વસ્તુસ્થિતિને અનુસરે છે જ્યારે ધર્મશાસ્ત્ર ઘણીવખત પ્રાક્ષણેચ્છાનુસાર, સુંદર પણ કાલ્પનિક સ્થિતિને અનુસરે છે. એક શાસ્ત્રને જે વિષય અતિ મહત્વનો જણાય છે તેજ વિષય બીજા શાસ્ત્રના મતમાં ક્ષુલ્લક જણાય છે અને તેના ઉપર આંખ મીછામણી થાય છે. દાખલાતરીકે, અર્થશાસ્ત્રમાં દૈવી શિક્ષા તરફ દુર્લભ આપવામાં આવે છે અને કાયદાના સાધનથી શિક્ષા કરવા તરફ તેનું લક્ષ્ય છે, ત્યારે ધર્મશાસ્ત્રમાં દૈવી શિક્ષા તરફજ વલણ જણાય છે. પરંતુ તે કાળમાં આ બે પ્રકારની શિક્ષા અમલમાં મૂકવામાં આવી હોવી જોઈએ. (જેડી. એડ, ડી. એમ્. જી. ૬૭, પાન ૪૬-૬૪ ઈ. સાથે સરખાવો.) આ બંને શાસ્ત્રોમાં ઉધાટો વિરોધ જણાય છે. ધર્મશાસ્ત્ર, યુનિ ઉપરથી ઉદ્ધૃત થયેલા કર્તવ્યોનો યોગ દેવાનો દાવો અથવા આડંબર કરે છે; જ્યારે અર્થશાસ્ત્ર નીતિ અને ધર્મ જોડે સંબંધ જેને નથી [“આત્મોન્નતિ અને શત્રુનો પરાજય આ બે વસ્તુ એટલેજ ધર્મ અને નીતિ” માધ શિશુપાલ વધ ૨, ૩૦] એવી ભૌતિક સિદ્ધિનો માર્ગ દર્શાવે છે. આ કારણને લીધેજ યોદ્ધ સંપ્રદાયી અર્થશાસ્ત્રને બીલકુલ માન્યતાજ નથી.

નાટકમાલામાં (૬, ૧૦, ૩૧, પૂરઠાં.) અર્થ પ્રાપ્તિમાં અર્થ સુખી ધર્મ વિરોધ, કતા ના થતો હોય ત્યાં સુખી ધર્મ શાંદ છે, એ પ્રકારના રાજશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનો વ્યવસ્થા છે. તેની નીતિને ખોટી ગણી છે.

અર્થ અને નીતિ સંબંધનાં બુનાં વચનો સત્રના રૂપમાં, તેમની શાખા અને શાસ્ત્રો અસ્તિત્વમાં આપ્યાં તે પૂર્વે લોકોને સુખપાડ હતાં. તે સુખમિત્ર વચનો છ'દોષધ હોઈ રાજધર્મ સંબંધે તમામ પુરૂ વિવેચન કરેલું છે.

આથી કરીને જ મહાભારતમાંના ઘણા ઉતારા આમાંથી ધર્મ અને નીતિ સંબંધ ના વાક્યોને કાઢી કરીને મૂક્યાં છે. [ઉદાહરણ પ માં પર્વમાં (વિહરનું) ભાષણ, વધારામાં, ૩૩, ૩૬, ૩૭, અને ૩૮, અધ્યાયોમાં ૧૨મા પર્વમાં નીતિવચનો પુષ્કળ છે. અધ્યાય ૮૦ ૮૩ ૧૦૩ ૧૧૨, ૧૧૪ ૧૧૮ ૧૬૮ ઈ. બુઓ] મહાભારતમાં અનેક ભાગ લેવા છે કે ખરી રીતે તેમને નાનાં નીતિશાસ્ત્રના ઘણી શકાય. [આ ઉકાણે મહાભારતમાંના પર્વ ૧ અ, ૧૪૦ બુઓ, તેમાં કૃષિક ધૂતરા'ટ રાજાને સ્વશત્રુ દુર્યોધનો કેવો નિહર હુકમથી બોલ કરે છે

મહાભારત પરથી એવું ઉપલબ્ધ થાય છે કે વિશાલાક્ષ શ્રી શકે સ્વતઃ પ્રજ્ઞાના એક લાભ અધ્યાયના અર્થશાસ્ત્રના મહાગ્રંથનો પ્રથમ સ્વીકાર કરે તથા પ્રજ્ઞની આવરદા એટલી થતી જોઈ આ શાસ્ત્ર સંક્ષેપમાં મૂક્યું. આ સંક્ષિપ્ત નીતિગ્રંથ વિશાલાક્ષને નામે એળખાય છે. આગળ ઉપર ભગવાન ઈંદ્રે દસ હજાર અધ્યાયવાળા આ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથને આર્યવ વધારે સંક્ષેપમાં મૂકી પાંચ હજાર અધ્યાય કાયમ ગણ્યા. આને બાહુલ્યકને નામ એળખાવ્યો. પછી બૃહસ્પતિએ તેને ફરી ટુંકાવી ત્રણ હજાર અધ્યાય બનાવ્યા. આ ગ્રંથનું બાહુલ્યક નામ પડ્યું; અને રમ્ય તે કાવ્ય (શુકાચાર્ય) તેને તેથીએ વધુ ટુંકાવી એક હજાર અધ્યાયમાં ગોઠવ્યો. આની પાછળ કંઈક પ્રતિદાસ હોવા જોઈએ. પણ ગ્રંથ ત્રિપસે દિવસે વધવાને બદલે ઘટતો ગયો, એ માત્ર કવિકલ્પનાજ લાગે છે. (મહાભારત ૧૨-૫૬, ૨૮ ઈ. ૭૬ ઈ.) કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં વિશાલાક્ષ, બાહુલ્યકીયુત, બૃહસ્પતિ અને ઉશનસ એમને અર્થાચાર્ય તરીકે એળખાવ્યા છે. તેમ કામનુત્રમાં (૧, ૧) લખ્યું છે કે ત્રિવર્ગવિષે પ્રેક્ષકનીએ લખેલા મોટા ગ્રંથમાંનો 'ધર્મ' સંબંધીનો હોંગ મનુષ્ય, અર્થ સંબંધીનો બૃહસ્પતીએ અને 'કૌશલ' સંબંધીનો મહાદેવાનુચર નંદીએ તૈયાર કર્યા હતા.

ભારતના વિદ્વાન કવિઓને નીતિશાસ્ત્ર સાથે વિશેષ પરિચય હતો. નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો

એ કવિનો ખાસ ગુણ માનવામાં આવતો એટલું જ નહિ પણ મોટા કવિઓ આ શાસ્ત્ર વિષેની ચોતાની પ્રવિણતા વ્યક્ત કરવાના ખાસ પ્રયાસ કરતા. દાખલા તરીકે, કાલિદાસે રઘુવંશમાં (સર્ગ ૧૧, ૫૫; ૧૨, ૬૬; ૧૭, ૪૫ ઈ.); ભારવિએ કિરાતાબુનીયામાં (૧ અને ૨) તથા માધે શિશુપાલ વધના સમયે ૨ જ સર્ગમાં પોતપોતાનું નીતિશાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાન ઘણી સુંદર રીતે રજૂ કરે છે. સોમદેવે કથામરિતસાગરમાં પોતાને નીતિશાસ્ત્ર પદુ તરીકે દર્શાવ્યો છે. કલ્હણે પોતાના રાજતરંગિણીમાં (૪, ૩૪૪ ઈ.) રાજા લલિતાદિત્યને મોકલે જે નીતિશાસ્ત્રના તત્ત્વો વર્ણવ્યા છે તે ત્યારની કાશ્મીરની જ્ઞાનસ્થિતિ દર્શાવનારા છે.

અર્થશાસ્ત્ર વિષેના અતિ પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થતા નથી. ઉપર દર્શાવેલા મહાભારતમાંના ઉતારાઓ પરથી અર્થશાસ્ત્ર નિર્માણ કરવાનું પ્રથમ માન બૃહસ્પતિને જ ધરે છે. તે લોકાયતશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવિણ હતા. આ જ શાસ્ત્રોનાં ઘણા સંબંધ વિષે હિલે-બ્રે સાફ વિવેચન કર્યું છે. મહાભારતમાં બીજે એક સ્થળે (૩, ૩૨, ૬૦. ઈ.) દ્રોપદી કહે છે કે, એક વિદ્વાન ગ્રાહ્ય ભારાભાઈન શાસ્ત્રો શીખવતો ત્યારે મેં બૃહસ્પતિના નીતિતત્ત્વો સાંભળ્યા હતા. 'મેં બાહુલ્યક અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે.' એમ ભાસના પ્રતિમા નાટકમાં રાવણ કહે છે. હુલાવે આજે બૃહસ્પતિના અર્થશાસ્ત્રની જે નકલ ઉપલબ્ધ થાય છે તે મૂળ પ્રાચીન ગ્રંથમાં અનેક સુધારા થયેલી તથા અર્વાચીન વાંતા ઘુસારેલી એવી છે આ પ્રતમાં દર્શાવ્યા મુજબ બીજા તથા ત્રીજા અધ્યાયમાં પાખંડીઓ સામે જે હુમલાઓ કરવામાં આવેલા જોવામાં આવે છે તે પ્રાચીન અર્થશાસ્ત્રમાં સાંભળે જ નહિ. વળી કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં બાહુલ્યકના જે અનેક અભિપ્રાયો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે પણ આ પ્રતમાં જડતા નથી. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, હાલમાં મળી આવેલી પ્રતમાં મૂળ ગ્રંથનો અમૂક ભાગજ સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર તથા તેનો અભ્યાસ:—અર્થશાસ્ત્ર સંબંધેના સાહિત્યમાં અતિ મહત્ત્વના ગ્રંથ તરીકે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ગણાવી શકાય છે. મૈત્ર્ય કુળમાના રાજા ચંદ્રગુપ્તનો મંત્રી કૌટિલ્ય (ચાણક્ય કે વિષ્ણુગુપ્ત) એણે રાજ્યશાસન ઉપર લખેલો આ ગ્રંથ છે. ભારતીય સાહિત્યમાંના બીજા કોઈપણ ગ્રંથમાં રાજ્યની તથા આર્થિક સ્થિતિ વિષે આના જેટલી ભરપૂર અને મહત્ત્વની પુરાણી માહિતી મળી આવતી નથી. આ ગ્રંથ અનેક વર્ષોથી આપણી જાણમાં છે. પણ ૧૯૦૬ની સાલથી આપણને તેની સાથે પરિચય થયો. (મકાશક, અર.

શામશાસ્ત્રી, મૈસુર ૧૯૦૯, ખીજી આવૃત્તિ ૧૯૧૬) તેનું સમગ્ર ભાષાંતર બેંગલોરમાં ૧૯૧૫ ની સાલમાં પ્રગટ થયું. તે પહેલાં છુટાછવાયા ઉતારા અને તરજુ માંથી ઇંડિયન એન્ટીકવરીમાં (પુ. ૩૪, ૩૮ અને ૩૯) આવી ગયા હતા. તેમ મૂળ ગ્રંથ ઉપર વિવેચનાત્મક નિબંધ પણ પશ્ચિમના તથા બંગાળના લેખકોએ પુષ્કળ લખ્યા છે. મરાઠીમાં પ્રો. ગો. ગો. ટિપણીએ એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમ ખીજી પશ્ચિમના દેશોમાં પણ આ ગ્રંથનું ભાષાંતર થઈ ચુક્યું છે. નરેન્દ્ર-નાથ દોશએ અર્થશાસ્ત્રના પૂર્વાધ ઉપર 'સ્ટીટીઝન એન્ડ ઇન્ડિયન ઇકોનોમી' લંડન (૧૯૧૪) તથા ઉત્તરાર્ધ ઉપર 'ઇટર સ્ટેટસ (રેલેશન-સ ઇન એન્ડ-ઇન્ડિયા) ભાગ ૧ લો (કલકત્તા અને લંડન) ૧૯૨૦ એવાં બે પુસ્તકો લખ્યાં છે. ચાણક્યને નામે ઓળખવામાં આવતો આ ગ્રંથ ગદ્યમાં રચાયેલો હોઈ તેની શૈલી સૂત્ર તથા ભાષ્યના સેગલેજ જેવી છે. વચમાં વચમાં કહેવનો અને સ્મૃતિપાઠો સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે જે ઘણે ભાગે શ્લોકમાં ને થોડે ભાગે ઉપનતિ વૃત્તમાં લખાયેલા છે. દરેક અધ્યાયની આખરે એક કે વધુ શ્લોક હોઈ તેનો અર્થ આગલા ગદ્યના યોગ્ય ઉપસંહાર જેવો જ છે. ભાષ્યમાંથી સૂત્રો વાળી કાઢવા લગલગ અશક્ય છે. શામશાસ્ત્રીજી માને છે કે ૧૫૦ અધ્યાયમાંના દરેકને મથાળે લખવામાં આવનારા વિષયસૂચન તરીકે આ સૂત્રો માનવાં. પણ તેઓ પોતે જ આગળ ઉપર એમ જણાવે છે કે, પુષ્કળ ઠેકાણે ભાષ્ય અને સૂત્ર એ બેમાં ફેર દેખાતો નથી. વળી કેટલીક ભાષા ઉપનિષદ અને તે પછીના ગ્રાંથોની ભાષા જેવી લાગે છે. ડૉ. થોમસ (જર્નલ રોયલ એ. સો. ૧૯૧૦) કૌટિલ્યની શૈલી પંતજલીની શૈલી સાથે સરખાવે છે. તેમ યાકોબી પણ કૌટિલ્યના ગ્રંથને ચાસ્કના નિરૂક્ત કે પંતજલીના મહાભાષ્યની પંક્તિએ મૂકે છે. ગમે તેમ હોય છતાં એક વાત ચોક્કસ છે કે મહાભાષ્યનું ગદ્ય આ ગ્રંથ કરતાં વધુ સરસ છે. શામશાસ્ત્રીજીની ખીજી આવૃત્તિના પરિશિષ્ટમાં "ચાણક્ય સુત્રાણિ" વગેરે જે ભાગ આવ્યો છે તેમનું સૂત્રો સાથે ઘણું જ થોડું સામ્ય લાગે છે. તેમાં ૫૭૧ નાનાં નાનાં વાક્યો હોઈ તે સૂત્ર કરતાં ગદ્યશૈલી ને વધારે મજાતાં આપે છે. આમાંના ઘણાં જ થોડાં વાક્યો મૂળ કૌટિલીય ગ્રંથમાં મળી આવે છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર એ ગ્રંથ તે પૂર્વેના વિદ્વાનોએ રચેલા અર્થશાસ્ત્રીય ગ્રંથોના સામાન્ય સારાંશ ઉપરજ રચાયો છે, એમ તે ગ્રંથના પ્રારં-

ભમાં જણવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી વિષયોની અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે. આ ગ્રંથનાં મુખ્ય ભાગ કે અધિકરણો ૧૫ છે. તેમાં ૧૮૦ વિષય ઉદ્દેશ પ્રકરણો છે. ગ્રંથમાંના દરેક અધિકરણના અધ્યાય વાર પણ વિભાગ પાડ્યા છે. પણ તે પાછળથી પાડવામાં આવ્યા હોય એમ વિંટર નિટઝ માને છે.

પહેલું અધિકરણ :—પહેલું અધિકરણ ઉદ્દેશ ભાગને 'વિનયાધિકારિક' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં 'રાજનું' શિક્ષણ તથા ઉપદેશ' એ સંબંધીનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. રાજને તત્ત્વજ્ઞાન (આન્વીક્ષકી), વેદ (ત્રયી) અર્થશાસ્ત્ર (વાર્તા) અને શાસન શાસ્ત્ર (દંડનીતિ) એ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાન એજ ખીજી વિદ્યાઓનો પાયો છે. એનાથી જીવનમાં દલી થતી હાડમારીઓ સામે પડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચાર માટે જોઈતું ચાતુર્ય મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રયી એટલે ત્રણ વેદો (ઋગ્, સામ, યજુસ્) તથા છ વેદાંગો (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને ન્યૌત્તપ) નું જ્ઞાન તે ઉપરથી ચાર વર્ણ તથા ચારે આશ્રમોના કર્તવ્યો સમજાય છે. આ કર્તવ્યો અથવા વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રાક્ષણી ધર્મને અનુસરીનેજ અર્થશાસ્ત્રમાં ક્યાં છે. તેમજ સ્મૃતિ ગ્રંથો મુજબ તેમાં પણ પ્રત્યેક વર્ણના અને પ્રત્યેક આશ્રમના કર્તવ્યો વર્ણવામાં આવ્યાં છે. અર્થશાસ્ત્રનું (કૃષિ, પશુપાલન અને વાણિજ્ય) જ્ઞાન અમલદારોએ રાજને આપવું. અને શાસન-શાસ્ત્ર (દંડનીતિ) મુત્સદ્દી તથા રાજકીય પુરૂષોએ શીખવવું. શિવાય શિક્ષણ પૂર્ણ થવા માટે રાજાએ હિમેશ વૃદ્ધ અને અનુભવી પુરૂષોના સમાગમમાં પોતાનો કાળ વ્યતિત કરવો. તેણે સવારે યુદ્ધ-કળાની તાલીમ લેવી તથા સ્વહંમે ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું. ઇતિહાસમાં પુરાણ ઇતિવૃત્તિ (આખ્યાયિકાના સમાચાર) કહેવનો, દાખલાઓ, ધર્મ-શાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે (૧-૨). રાજને માટે અત્યંત અગત્યના કર્તવ્યોમાં ઇંદ્રિય નિગ્રહ કરવો તથા કામ, ક્રોધ, લોભ, અભિમાન, મદ અને હર્ષ એ ષડ્રિપુઓ પર વિજય મેળવવો એ મુખ્ય છે, પણ આ સર્વે ગુણ તેનામાં હોવા છતાં યોગ્ય મિત્ર અને સેવકો મળ્યા વિના પોતાની આમ-દાની યશસ્વી થાય એવી ખાત્રી રાજા માની શકે નહિ. જેથી અમાત્ય, મંત્રી, પુરોહિત વગેરે અધિકારીઓની પસંદગી કેમ કરવી તે વિષે અર્થશાસ્ત્રમાંના અનેક

પ્રકરણમાં વિવરણ આવી જાય છે. રાજાના સેવકમાં અતિ મહત્વના કયા ગુણ હોવા જોઈએ તથા પોતાનું મંત્રીમંડળ પૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર કેમ બનાવી શકાય, તે વિષેની માહિતી પણ તેમાં આવી જાય છે. આ કામ માટે જસુસ, ગુપ્તદુત (ગુપ્ત પુરૂષ) વગેરે નીમ્યા વિના છુટકોજ હોતો નથી. ખરેખર અંતર્બાહ્ય શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે રાજાને જસુસોની ખાસ અગત્યતા હોય છે. જેથી અનેક જાતના ગુપ્તચરો તથા તેમની કાર્ય પદ્ધતિ સંબંધીની ચર્ચાએ આ ગ્રંથમાંની પુષ્કળ જગ્યા રોકી છે. કેટલાક જસુસો વિદ્યાર્થી અને સંન્યાસી અને ખેડૂતો અને બહુપારીઓને ભિષે કરતા હોય છે. લિસુણી તરીકે પણ કરવાનો પ્રચાર હોતો એમ માલમ પડે છે. 'તીક્ષ્ણ' નામના જસુસોનો એક વર્ગ જણાવવામાં આવ્યો છે. તે શિવાય રાજદ્રોહી માણસોને તથા શત્રુઓને ઝેરથી ઠાર કરવાનું કામ કરનારા લોક પણ હતા. રાજ્યમાંના અમલદાર વર્ગના ખનગી વર્તન ઉપર ગુપ્ત નજર રાખવાના કામમાં રસોઈયા, હબમો, નટો, નર્તકીઓ તથા કરતા ઉપદેશકોનો પુષ્કળ ઉપયોગ થતો. આવી અનેક જાતના જસુસોની જાળ યોગમ પાથરી દઇ અંતર્બાહ્ય શત્રુઓ વિષેના સમાચાર ગુપ્તરીતે મેળવવાની વ્યવસ્થા રાજા કરે છે, આ જસુસો મારકતેજ શહેરમાં તથા ગામડાં ગામોમાં રાજનિષ્ઠ લોક કયા કયા છે. તેમ અસંતોષ પામેલા લોક કયા છે તેમની માહિતી મેળવવામાં આવતી. રાજનિષ્ઠ લોકોને રાજા તરફથી સારું માન અને ઈનામ મેળવતાં તેમ અસંતુષ્ટ લોકો તરફથી રાજાને ત્રાસ ન મળે તેવી ખબરદારી રાખવામાં આવતી, અથવા તેનો નાશ કરી નાંખવામાં આવતા. તે શિવાય નજીકના શત્રુના દેશમાં અસંતોષ ફેલાવવો તથા પોતાના પક્ષમાં જોડાઈ જાય તેવા લોક લેવા કરવા એ કામો પણ આ ગુપ્તચરો કરતા.

એક પ્રકરણમાં મંત્રી લોકોને કેમ પારખવા અને તેમની સાથે કરેલી મસલતો કેમ ગુપ્ત રાખવી તે વિષેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યો છે. બીજા એક પ્રકરણમાં પરદાંતમાં મોકલવામાં આવનાર વકીલ વિષે માહિતી આપી છે. આ વકીલો માગ સંદેશાજ ચલાવે તેમ નહિ પણ તેમની તે તે રાજ્યની પરિસ્થિતિ નિહાળી ગુપ્ત જસુસ મારકતે તેની ખબર પોતાના રાજા ઉપર પણ મોકલી આપવી. પછીના એક કંટાળા ભર્યા પ્રકરણમાં 'રાજપુત્રો ઉપર દેખરેખ' એ વિષયની ચર્ચા આવી જાય છે. પોતાના દીકરાએ રાજાને કાયમના ભય કારણરૂપ થઈ પડે છે. જન્મથીજ તેમના ઉપર રાજાએ સૂક્ષ્મ નજર

રાખવાની જરૂર છે. કેમકે 'રાજપુત્ર પિતૃમક્ષક હોય છે.'

આ અર્થશાસ્ત્રમાંની માહિતીઓનો ધર્મશાસ્ત્રના વિષયો સાથે સંબંધ દર્શાવનારું એક પ્રકરણ છે કે જેમાં રાજાના નિત્ય કર્મોનું વર્ણવ્યું છે. આ નિત્ય કર્મોનું વર્ણન વાંચતાં એમજ થાય કે રાજાના જીવન જેવું અથડું અને મહેનતવાળું જીવન બીજા કોઈનું એ નહિ હોય. આ પ્રકરણને અંતે (૧, ૧૬,) નીચેની લીટીઓ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી લીધેલી છે.

પ્રજા સુખે સુખં રાજઃ પ્રજનાંષ હિતે હિતં ।

નાસ્મ પ્રિયં હિતં રાજઃ પ્રજાનાં તું પ્રિયં હિતં ॥

એટલે—પ્રજાના સુખમાં રાજાને સુખ. અને પ્રજાના કલ્યાણમાં રાજાનું કલ્યાણ. પોતાને પ્રિય હોય તેવી વસ્તુમાં રાજાનું હિત નથી, પણ પ્રજાને પ્રિય હોય તેનાથી હિત છે.

એક આપું પ્રકરણ રાજાના અંતઃપુરની રચના તથા વ્યવસ્થાનાં વર્ણનો આપવામાં રોકાયું છે. રાજાએ પોતાની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કિલ્લો પુરૂષોથી કરાવવું તેમ પોતાનું રક્ષણ અનેક ઉપાયો મેળવે કેમ કરવું તે સંબંધીની માહિતી વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવી છે. રાજાએ અંતઃપુરમાં જતાં બીજા કોઈ પણ સ્થળ કરતાં વધુ સાવધાની રાખવી જોઈએ. ઘણા રાજાઓ અંતઃપુરના પ્રાણધાતક હુમલાના ભોગ થઈ પડ્યા છે. ઝેર કે શસ્ત્રપ્રયોગથી માર્યા ગએલા અનેક રાજાઓના અહિં દાખલા આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રથમ અધિકરણના છેલ્લા પ્રકરણમાં રાજાએ રાજમહેલ, રાજમાર્ગ તથા અન્ય સાવજનિક સ્થળોમાં વિષપ્રયોગ આદિ સામે પોતાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તે વિષે અનેક ચેતવાણીઓ આપવામાં આવી છે.

બીજું અધિકરણ—આ 'અધ્યક્ષ પ્રચાર' નામના બીજા ભાગમાંના ચિત્ત આકર્ષક વિષયોનો કંઈક ખ્યાલ તેમની નામાવળી આપવાથી થશે. રાજ્ય કારભારનાં દરેક ખાતા માટે ખાસ તપાસનીશ હોય છે. તેમની તપાસના વિષય સંબંધીના પ્રકરણમાં જુદા જુદા ખાતાઓના કારભાર વિષે પણ સવિસ્તર માહિતી આપવામાં આવેલી છે. ગામો અને નગરોની રચના, જમીનની વહેંચણી, ઉદ્યોગધંધાની યોજના, ખાણો, પાણી પુરું પાડવું, ખજાર, નિરાધાર અનાથ, રોગી, વૃદ્ધ ઇત્યાદી અને વિશેષે કરી પ્રસૂતિ કાળમાં સ્ત્રીઓને માટે સાવજનિક સંસ્થાઓ સંબંધીની તેમજ જંગલ રક્ષણ કરવા વિષેની વિદ્યા, હાથીનો શિકાર, કીલ્લા બાંધકામ તથા તેમનું રક્ષણ, ખજાનો, કર, ખંડણી, ખજાનાનું રક્ષણ

કરનાર અમલદારો તથા તેઓ નાણાંની ઉચ્ચાપત કરે તો તેમને આપવી ઘટતી સબ્બો, એવા અનેક વિષયો વિષેની આ અધિકરણ ભાગમાં માહિતી આવી જાય છે. સરકારી આમલદારોમાં કદાપિ વિશ્વાસ મૂકવો નહિ એમ કહેતાં નીચેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. (૨૨૭)

મથા જ્ઞાનાસ્વાદયિતું નશકયં જિજ્ઞાસતલ્લયં મધુ વા વિપંચા અર્થસ્તથા જ્ઞાનચરેણરાજઃસ્વરૂપાપ્યનાસ્વાદયિતું નશકયઃ મત્સ્યા યથાન્તસ્સાલિલેચરન્તો ક્ષાતું ન શકયા સલિલંપિબન્તઃ યુક્તાસ્તથા કાર્યવિધૌ નિયુક્તાઃજ્ઞાતું ન શકયા ધનમાદદાનાઃ

આનો અર્થ એ છે કે જીભ ઉપર ઝેર કે મધનું ખીંદુ આવી પડે છતાં તેનાં સ્વાદ ન લેવાય એ અનેક નહિં. તેમજ રાજાનો ખજાનચી તીજેરીમાંનું દ્રવ્ય જરાય ખાય નહિં એમ તો અનેક નહીં તેમ છતાં પાણીમાં રહેનારી માછલી પાણી પીએ છે કે નહિં તે પકડી પાડવું અશક્ય છે તેવીજ રીતે ખજાના પરનો અમલદાર પૈસા ખાય છે કે નહિં તે સમજવું અશક્ય છે.

ખીજ પ્રકરણોમાંના થોડાંક વિષય દર્શાવીશું. ગુજરાતેને માફી આપવા વિષેનાં રાજાના હુક તથા તેમનો ઉપયોગ, રત્નપરીક્ષા, ખાણો ખોદવી, મીઠાનો બેપાર, સીંકા પાડવા, ખાધ્ય પદાર્થોની પેદાશ અને આપલે, આપાત અને નિકાશ બેપાર, સરહદ ઉપરના બેપારનું નિમંત્રણ, સૂતર કામ અને વિણકામ, કૃષિ (ખત, વાતાવરણશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ) ઘરે ઇનાવવાનાં કારખાના, લોજનગૃહો તથા વેશ્યાવૃત્તિનું નિમંત્રણ, હાથીને કેળવવા, પાળવા તથા યુદ્ધોપયોગી ઇનાવવા તેમને જોઈતી તાલીમ આપવી, કર વસુલી ઇત્યાદિ. ઉપર વાતાવરણશાસ્ત્ર એ શબ્દ વાપર્યો છે તેનું કારણ એ છે કે વરસાદ માપવાનાં સાધનો તે કાળમાં પણ ભણવામાં હતા. (રાંચલ મિત્રચારોલોચકલ સોસાયટીનું કંવેન્ટલી જર્નલ ૧૯૧૨ પા. ૬૫)

ત્રીજું અધિકરણ:— આ ' ધર્મસ્થીય ' નામના અધિકરણમાં ન્યાય મેળવવાના કાયદેસર માર્ગ અને પ્રજાના નાગરિકતાના હુક વિષેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

ચોથું અધિકરણ:— ' કંટકશોધન ' નામના આ ભાગમાં રાજાને હાનિકારક હોય તેવી સર્વે ખાખતોનો પોલીસની મદદથી અને હંડ શિક્ષા વગેરેથી કેવી રીતે ખંદોળસ્ત કરવો તે જણાવ્યું છે. આ અધિકરણમાંના પહેલા પ્રકરણમાં જે ' કંટકો ' વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે હુચ્ચા કારાગીરો, ખોટા સીંકા પાડનારા, બેઈમાન વેંચો, ફરતા ઉપદેશકો, નર્તકો વગેરે લોકો છે. આવા લોકોનો રાજાએ ખાસ ખંદોળસ્ત કરવાનો છે. કેમકે આવા હુચ્ચાઓ ખુલ્લી રીતે નહિં પણ શસ્ત્રવિક રીતે ' ચોર ' જ ગણાય. ખાકીના પ્રક-

રણોમાં બેપાર ઉપર દેખરેખ (વસ્તુઓની કિંમત વધે નહિં, ખાવાની જણસોમાં હુચ્ચાઈ નહિં થાય વગેરે સાવચેતીઓ), સાર્વજનિક આરોગ્ય અને અન્ય સામાજિક ખાખતોની વ્યવસ્થા, તથા તે સંબંધીના ગુજરાતેને સબ આપવાના હુક, એ સર્વે વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રીજા અને ચોથા અધિકરણમાંનું વિવેચન ઘણું ભાગે ધર્મ શાસ્ત્રના વિવેચન જેવું હોઈ યાજ્ઞવલ્કય તથા નારદ સ્મૃતિ સાથે તે ઘણું જ મળાતું આવે છે. આ ગ્રંથોની કાળમર્યાદા વિષે જો કે હજી મતભેદ છે છતાં તે લગભગ નજીકના કાળમાંના જ હોય એવો સંભવ દેખાય છે.

પાંચમું અધિકરણ:— આ ' યોગવૃત્ત ' નામના અધિકરણમાં રાજ્યના શત્રુઓ તથા રાજ્ય-દ્રોહ વગેરે ગુન્હા કરનારા જે લોકો સામે રાજા ખુલ્લી રીતે કંઈપણ કરી શકતો ન હોય તેવા લોકોને નાશકરવા માટે કેવા કાબેલ ઉપાયો યોજવા તે વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે. કૌશલ્યની બધી યુક્તિઓ અહિં દર્શાવવામાં આવી છે. ઈષ્ટ કાર્યની સિદ્ધ માટે યોજાયલો ગમે તેવો અસ્લાધ્ય ઉપાય પણ ત્યાજ્ય માનવામાં આવ્યો નથી. તેમ તેની પર્વા પણ રાખી નથી. ઉદાહરણ તરીકે એકાદ પ્રધાન રાજ્યદ્રોહ કરે એવો છે એમ રાજાને શક જાય તો રાજા તેને એકાદ જંગલી ટોળીનું ખંડ તોડી પાડવાના કામ પર મોકલે અને બળવાખોરો સાથે લડાઈ થતાં તેની પાછળ મોકલવામાં આવેલા દુષ્ટ માણસ કે ગુપ્તચારને હાથે માર્યો જાય તો રાજાનું કામ થાય અને પ્રજા તો એમજ માને કે પ્રધાન લડાઈમાં માર્યો ગયો. અથવા ખીજે દાખલો લઈએ રાજા લડાઈ કે શીકાર માટે જવા તૈયાર થયો હોય તેવે વખતે શક લયાર પ્રધાનને મુલાકાત માટે બોલાવે. આમ પ્રધાન રાજાને મળવા જતો હોય. તેવામાં નક્કી કરી રાખ્યું હોય તેમ કેટલાક ખૂનીઓ હથીઆરો સાથે રાજમંડલમાં ઘુસી જાય, તેમને પકડી પાડી ઝડતી લેવામાં આવે અને સંતાડી રાખેલા હથીઆરો મળી આવતાં પેલા પ્રધાનેજ તેમને રાજાનું ખૂન કરવાની પ્રેરણા કરી હોય તેવું જહાનું કાઢવામાં આવે. તે પછી આ સમગ્ર હકીકત પ્રજા આગળ રજુ કરી તે પ્રધાનનો વધ કરવામાં આવે તેમ ખૂનીઓને બદલે બીજાને કોઈને પકડી તેમને મોતની સજા કરવામાં આવે.

આ અધિકરણના ખીજ પ્રકરણમાં રાજા નાણાંની તંગીમાં હોય ત્યારે પૈસા લેગા કરવા તેણે કયા ઉપાયો યોજવા તે વિષેની માહિતી આપવામાં આવી છે. જેમાંના કેટલાક તો ઘણાજ

ધૂર્તતા છે. પ્રથમ જમીનદારો બેપારીઓ અને ઉલોગ ધંધા કરનારાઓ પાસેથી મીઠાશ કે ધમકીથી કર અને ખંડણી રૂપે પૈસા કઢાવવા. તે પછી માન ચાંદની લાલચ આપી શ્રીમાન લોકો પાસેથી મોટા નજરાણાં કઢાવવાં ઉપરાંત પાખંડી લોકો પાસેથી તથા દેવસ્થાનોમાંથી પૈસા ઉઘરાવવા. વગી રાજાએ એકાદ કેકાણેનું મંદિર ત્યાનાં દેવ સાથે સ્વયંભૂ પ્રગટ થયું છે એવી અફવા ફેલાવવી અને લોકો તેની યાત્રાને માટે કે ધર્મ કૃત્ય માટે લેગા મળે ત્યારે જે ઉપજ થાય તે સરકારી તિલ્તેરીમાં લેગી કરવી. અથવા રાજાના સાથીએ તાંત્રિક હોવાનું જ્ઞાનું કાઢી એકાદ ઝાડ ઉપર ભૂત છે એવી ખબર ફેલાવી લોકોમાં ભય પેદા કરવો અને પછી તે ભૂતને હાંકી મૂકવાને જ્ઞાને લોકો પાસેથી પૈસા કઢાવવા. તે શિવાય એક ગોળીએ જે શિકાર કરવા માટે એવો ઇલાજ લેવો કે અવિશ્વાસુ લોકોને કંઈક ગુંદાપર પકડાવીને તેમને કેદની કે મોતની સજા આપવી તથા તેની માલમત્તા સરકારે જમા કરવી. ત્રજા પ્રકરણમાં ન્હાનાં મોટાં અમલદારોના પગારોની મર્યાદા આપી છે. રાજપુરોહિત તથા પ્રધાનોના ૪૮ હજારથી માંડીને ન્હાનાં ન્હાનાં નોકરને ૬૦ “ પણ ” (૩૫૫૫૫ જેવું કંઈક નાણું) સુધીના વાર્ષિક પગાર આપવા વિષે હિસાબ કરી કોષ્ટકવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. બાકીના આગલા પ્રકરણમાં દરબારી પુરૂષોને માટે અમુક નિયમો તથા મંત્રીમંજીને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા છે. અને તેમનો સંપૂર્ણ અધિકાર પોતાના હાથમાં શી રીતે લેવો તે વિષેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

છઠું અધિકરણ:—આનું નામ ‘ મંડલયોનિ, ’

છે. અહિં થીજ શાસન શાસ્ત્ર અને રાજ્યતંત્રના શાસ્ત્રો અરોપારંભ થાય છે. પહેલાં પ્રકરણમાં સાત પ્રકૃતિ અથવા મુખ્ય સત્તાના સાત અંગો કે તરવો (રાજા, મંત્રી, પ્રજા, જનપદ, દુર્ગ, મથકો, ખજાનો લશ્કર અને મિત્ર) તથા તે દરેક માટે અવશ્યક ગુણોની મીમાંસા કરી છે. બીજા પ્રકરણમાં આસપાસના શત્રુ તથા મિત્રો વિષેની વ્યાખ્યાએ અપવામાં આવી છે તેમાં શત્રુ કે મિત્ર ઠરાવવામાં સૂક્ષ્મ લેહ આ છે. શત્રુ, મિત્ર, શત્રુના મિત્ર, મિત્રના મિત્ર, શત્રુના મિત્રનો મિત્ર, પ્રચ્છન્ન શત્રુ, પ્રચ્છન્ન શત્રુનો મિત્ર, પ્રચ્છન્ન મિત્રનો મિત્ર, મધ્યસ્થ, તટસ્થ. આ વર્ગીકરણ પછી મિત્ર અને શત્રુના સહજ તથા કૃત્રીમ એવા બે ઉપલેદો પાડવામાં આવ્યા છે. તેપછી રાજ્યની આર્થિક ઉત્તતિ અને તેનાં રક્ષણ વિષેના તરવો જણાવવામાં આવ્યા છે.

સાતમું અધિકરણ:—આ ‘ પાડગુપ્ત ’ નામના સાતમાં અધિકરણ માં શાસન શાસ્ત્રની છ પદ્ધતિઓનું વિવેચન આવી જાય છે. તે પદ્ધતિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—શાંતિ, યુદ્ધ, તટસ્થતા, યુદ્ધની તૈયારી દોસ્તી, અને દ્વેધીલાવ એટલે શત્રુ અને મિત્ર એ બન્નેને છાંજે તેવી વૃત્તિ. આ છ માંની દરેક પદ્ધતિ ક્યારે અને કેવી રીતે અમલમાં મૂકવી તે વિષેની ચર્ચા આ અધિકરણમાં જ આવી જાય છે.

આઠમું અધિકરણ:—આને ‘ વ્યસનાધિકારિક ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં રાજાના વ્યસનો એટલે શિકાર, ભુગાર, મધપાન, ઓંચો વિષેની આસક્તિ સંબંધીનું, તથા રાજાપરના સંકટો એટલે રોગ, અગ્નિપ્રલય, જલ પ્રલય ઇત્યાદિ સંબંધીનું વર્ણન આવી જાય છે તથા રાજાનાં વ્યસનોમાંના અતિ લયંકર વ્યસનો કયાં કહેવાય તે જણાવવામાં આવ્યું છે.

નવમું તથા દસમું અધિકરણ:—આ અનુક્રમે ‘ અલિયાસ્યત્કર્મ ’ અને ‘ સાંગ્રામિક ’ નામનાં બે પ્રકરણોમાં સુબ્ધ વિષયક એટલે (લશ્કરમાં ભરતી, લશ્કરના ભુદા ભુદા પ્રકાર, લશ્કરની છાવણીની રચના તથા તેની વ્યવસ્થા વગેરે) બાબતોની વિગતો આપી છે. જે રાજા ખુદી લડાઈમાં શત્રુને હરાવી શકતો ન હોય તેણે પોતાના શત્રુનો નાશ કરવામાં કોઈપણ કુટિલ ઉપાય યોજવા ખંચાવું નહિં જ્યારે લડાઈ શરૂ થવાની હોય ત્યારે રાજાએ અસરકારક લાષણો કરી લશ્કરને ઉત્તેજિત કરવા. આ કામમાં તેણે જોશી, પુરોહિત તથા દરબારમાંના ભાટચારણોનો ઉપયોગ કરવો. તેમણે લશ્કરને ઉપદેશ કરવો કે શરવીરો સ્વર્ગે જાય છે અને બીર નરક ગતિ પામે છે. અંતે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે શત્રુને હરાવવામાં એકલા લશ્કર ઉપરજ આધાર રાખવાથી પુરૂ પડે તેમ નથી. પ્રસંગે કપટપ્રયોગ પણ કરવા પડે. કારણ—

एकं हन्यान्न वा हन्याद्विषुः क्षिप्ता धनुष्मता ।

प्राज्ञेन तु मतिः क्षिप्तो हन्याद्भर्गतातनपि ॥

એટલે યોદ્ધાએ છોડેલા એક બાણથી ઘણું તો એક માણસ મરશે, અથવા કદાચ કોઈપણ મરે નહિં. પરંતુ બુદ્ધિશાળી માણસે યોજેલી યુક્તિમાના ગર્ભમાં રહેલા શત્રુનો પણ નાશ થાય. આ શ્લોક પછીના અધિકરણમાં લડાઈ વખતે યોજવાની અનેક યુક્તિઓ વર્ણવી છે.

અગિયારમું અધિકરણ:—આ ‘ સંઘવૃત્ત ’ નામના અધિકરણમાં લડાયક જીવન ગાળનારા સંઘ કે ટોળાંઓ સાથે રાજાએ કેવું વર્તન રાખવું તેનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ રાજાએ તેમને પેતાનાં પક્ષમાં ખેંચી લઈ તેમનો પોતાનાં લાભ માટે

ઉપયોગ કરી લેવાની ખટપટ કરવી. જો તેમાં ન ફાવે તો પછી રાજ્યે તેમનામાં અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ રચી ફાટ પાડવી કે જેથી તેમને પોતાને ત્રાસ ન થાય. આમાં રાજ્યે સ્ત્રિઓની પણ યોજના કરવી. આવી સ્ત્રિઓ મેળવવા માટે તેમનામાં માંહયમાંહય હરિક્ષક શરૂ થાય અને તોફાનો બળે કે તરત રાજ્યે ખૂની માણસોને હાથે તેમની ટોળીના મુખ્યને ઠાર કરાવે.

ખાર મું અધિકરણ:—આને ‘આખલી; યક્ષમ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અને તેમાં અસમર્થ રાજ્યે પ્રબળ શત્રુનો નાશ કરવા બસુસો, ગુપ્ત સાથીઓ, ખૂનીઓ અને ઝેર દેનારાઓની મદદ મેળવી કેવા ઉપાયો યોજવા તેનું વર્ણન આવી જાય છે. દાખલા તરીકે, ગુપ્ત સાથીઓને તાંત્રિકોના વેષ ચઢાવી તેમની પાસેથી સ્વલંપટ રાજ્યોને કામો-દીપક ઔપધીને નામે ઝેર આપવું. અથવા તો રાજ્યે પોતાના બસુસોને બેપારી, ભરવાડ કે સંન્યાસીના વેષમાં શત્રુના રાજ્યમાં મોકલી આપવા. કે જેથી તેઓ શત્રુના રાજ્યમાં સર્વ સ્થળે ભ્રમણ કરે શકે અથવા મદ્યમાંસનો ધંધો કરી વિષ પ્રયોગ પણ કરે શકે અથવા શત્રુની પ્રજાને દેવસ્થાનોમાં ભેગી થતી હોય ત્યાંની ભીંતા તેઓ ભેગા થાય ત્યારે યંત્રની સહાયતાથી તેમના ઉપર તુટી પડી તેઓ મરી જાય તેવું કામ કરે ઈત્યાદિ ઉપાયો સૂચવ્યા છે.

તેર મું અધિકરણ:—આ ‘દુર્ગલક્ષ્મીપાત્ર’ નામના અધિકરણમાં કીલ્લા અને બુરજોની જગાએ હસ્તગત કરવાના ઉપાયો જણાવ્યા છે. જો શત્રુનું એકાદ ગામ જીતવું હોય તો રાજ્યે પોતાને માટે અનુકૂળ હોય તેવા લોકોને ઉત્તેજન આપવું તથા શત્રુના માણસોમાં પોતાની સર્વજ્ઞતા તથા દેવતાઓની અનુકૂળતા વિષેના ચમત્કારો ફેલાવી તેમના માં ભય પેદા કરવો. સર્વજ્ઞતાની કીર્તિ ફેલાવવા માટે બસુસો અને કળતરો મારફતે મેળવેલી ખબરો પ્રગટ કરવી અને તે દેવી સામર્થ્યથીજ મળી છે એવું જાહેર કાઢવું. દેવતા આવીને કહી જાય છે એવી ખ્યાતિ મેળવવાના ઉપાય:—અગ્નિકુંડમાંથી અગ્નિદેવતા બોલે છે અથવા બીજી કોઈ મૂર્તિઓ માંથી દેવો બોલે છે એ દાખવવા માટે અગ્નિકુંડની નીચે અથવા મૂર્તિના અંદરના પોલા ભાગમાં પોતાનો સાથી છૂપાવી રાખી તેની પાસેથી જોઇતું વચન બોલાવવું. શત્રુ-રાજાનો નાશ કરવાના કામમાં જે યુક્તિઓ કરવાની તેમાંની એક આ છે:— (૧૩-૨૭૨) શત્રુની સરહદ પાસેના એકાદ દુર્ગ-રની ગુફામાં માથું મુકાવેલો અથવા જટા રાખેલો

એકાદ કપટવેષધારી સંન્યાસી લઈ જઈ ખેસાડવો. તેણે પોતાની ઉંમર ૪૦૦ વર્ષની છે એમ લોકોને કહેવું. તેની પાસે ઘણા થેલા હોવા જોઈએ. આ થેલાઓએ કુલ તથા કંદ નજરાણા તરીકે લઈને રાજા પાસે જવું તથા તેને સંન્યાસી મહારાજના દર્શન કરવા આમંત્રણ આપવું. રાજા આવે એટલે પેલા સંન્યાસીએ તેને તેના રાજ્યોની તથા જૂન સ્થળોની વાતો કરી સંભળાવી જણાવવું કે ‘સો વર્ષ પૂરાં થતાં હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી પાછો યુવાન બનું છું.’ હવે તારી સામે હું ચોથીવાર અગ્નિ પ્રવેશ કરનાર છું; માત્ર તારે મારી પાસેજ ઉભા રહેવું અને ત્રણ વર માગવા. “રાજા કબુલ થાય એટલે સંન્યાસીએ તેને ફરીથી કહેવું: “પણ આ કામમાં તારે આહુતિ આપવા માટે ત્રી પુત્રો સહ સાત દિવસ અને સાત રાત્રી એહી આવી રહેવું પડશે” અને તેમ રાજા ત્યાં આવી રહે એટલે તેનો નાશ કરવો.

મોરચાના મથકો સર કરવા સંબંધી રચવાની કપટ જાળનાં વર્ણનો ઉપર ઘણાં પ્રકરણો રોકાયા બાદ એક પ્રકરણમાં આવા મથક સીધે રસ્તે કે ઘેરા ઘાલી કેમ જીતી લેવાં તે કહ્યું છે. તે પછી બીજા મહત્વના પ્રકરણમાં જીતેલા પ્રદેશમાં સુલેહ કેવી રીતે સ્થાપન કરવી તે જણાવ્યું છે:— ‘જ્યારે રાજા નવો પ્રદેશ જીતે ત્યારે તેણે ત્યાંના રાજાના દુર્ગુણ પોતાના સદ્ગુણોથી ઢાંકી નાંખવા તથા તેનામાં જે ગુણ હોય તેવા ગુણ પોતાનામાં બમણા કરી બતાવવા પોતાનાં કર્તવ્યો વેળાસર અદા કરી, ઉદાર હાથે સંભાવતો આપી, તેમ નવી પ્રજાને હક તથા માન મરાતબ વધારી આપી તેનું કલ્યાણ સાધવા ઉલટ પૂર્વક બહાર પડવું. પેશાક, રીત-ભાત, ભાષા અને રહેલી કરણીમાં આ પ્રજાનું તેણે અનુકરણ કરવું તેમજ તેમના સમારંભ, ઉત્સવો, વગેરે તેમની ધાર્મિક રીવાજો ઉજવવા. વિદ્વાનો તથા અન્યશિષ્ જનોને ઈનામો આપીને કે કરવેરા માફ કરીને સન્માન કરવા. કેદીઓને છોડી દેવા. અમૂક તહેવારોને દિવસે જીવહત્યા બંધ કરવી. તથા જીવહત્યા સંબંધીના બીજા કામો કરવાં. અર્થશાસ્ત્રમાંની આ બાબતો ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિએ પણ નકામી તો નથીજ છતાં જીવ-હત્યા કે ન્યાયનો ખાતર આ કામો કરવા કહ્યાં નથી પણ જીતેલા પ્રદેશમાં સુલેહ સ્થાપવાને માટે કરવાનાં છે.

ચૌદમું અધિકરણ:—આનું નામ ‘ઔપનિષદિક’ હોઈ તેમાં ગુપ્ત ઉપાયો એટલે અભિચાર

(બહુ ઇલામ.) વિષે કથન છે. પણ તે સમજવા કઠણ છે. આમાં આગ લગાડવી, માણસને ઠાર મારવો, તેને ગાંડપણ લગાડવું તેમ બીજા અનેક ભતના રોગ ફેલવવાની દવાઓની માહિતી આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત એક મહિના સુધી અન્ન ખાધા શિવાય રહેવું, શરીરનો રંગ બદલવો, અગ્નિ ઉપરથી ચાલી જવું, પેતે અદૃશ્ય બનવું અને બીજાને બનાવવું માણસ તથા બીજા પ્રાણીઓ ઉપર ઉંઘની અસર પાડવી, ઇત્યાદિ પ્રકારો માટે ઔષધી ઉપાયો જણાવવામાં આવ્યા છે.

પંદરમું અધિકરણ:—આ 'તંત્ર યુક્તિ' નામના છેલ્લાં અધિકરણમાં આ સમગ્ર ગ્રંથની રચનાની યોજના આપવામાં આવી છે. જેમાં અનુમાન પદ્ધતિની યાદિ આપવામાં આવી છે. મીમાંસાકારીની તર્ક પદ્ધતિમાંથી તથા તત્ત્વજ્ઞોના ભાષ્યોમાંથી માત્ર પાંચ કે છ જ અનુમાન પદ્ધતિઓ મળી આવે છે, જ્યારે આ ગ્રંથમાં ૩૨ અનુમાન પદ્ધતિઓ, તેમની વ્યાખ્યા તથા આ ગ્રંથમાંના જ દાખલાઓ સાથે આપવામાં આવી છે. આ ૩૨ પારિભાષિક શબ્દપ્રયોગોમાં કેટલાક શબ્દો ન્યાય પદ્ધતિ અને તર્કશાસ્ત્ર પદ્ધતિના છે, પણ તે ઉપરથી જો એવું અનુમાન દોરીએ કે ખ્રીસ્તી શક પૂર્વે ૪ થી સદીમાં પણ તર્કશાસ્ત્રનાં નિયમો અસ્તિત્વમાં હશે તો ખબર કે પ્રો. વિંટરની ૩૩ તે વિષે એમ માને છે કે આ અર્થશાસ્ત્ર તેટલું પુરાણ માનવા કરતાં મૂળ ગ્રંથ ઉપરથી તે પછીના કોઈપણ ડિટેલ આ અર્થશાસ્ત્ર નવેસર લખ્યું હશે એ માનવા માટે છેલ્લાં ભાગમાં જોઈતો પુરાવો મળી આવે છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના પ્રકરણવાર નિરીક્ષણ કરતાં જોઈએ માત્રમ પડે છે કે આ ગ્રંથ ઘણા જ અપ્રાપ્ત હાઈ તેણે ભારતીય સાહિત્યમાંના બીજા કોઈ પણ ગ્રંથ કરતાં પ્રાચીન ભારતના વિસ્તાર તથા તેની સંસ્કૃતિની સ્થિતિ પર વધારે પ્રકાશ પાડ્યો છે. અનેક મહાન પંડિતો માને છે તેમ જો આ ગ્રંથ રાજા ચંદ્રગુપ્તના મંત્રીએ લખ્યો હોય તો ખરેખર એક અમૂલ્ય થઈ ગ્રંથ પડ્યો છે. તેમ તે ઈ. સ. પૂર્વે ૪ થી સદીના ગ્રંથ તરીકે જ માનવો જોઈએ. ઘણી આટલા પુરાતન ગણના સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ સંબંધીનો આ એક જ એવો ગ્રંથ છે કે જેની રચના કાળ મુકરર કરી શકાય છે. પ્રથમ તે કૌટિલ્યનો જ હોવા જોઈએ એવો મત ૬૬ થાય છે દાખલા તરીકે, પ્રથમ યાકોબી (ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ" એસ. બી.એ. ૧૯૧૧, ૭૩૨ ઇત્યાદિ "કૌટિલ્ય" ઉપરથી સાહિત્ય અને ભાષાનો

ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિ સંબંધે વિવેચન" એસ. બી.એ. ૧૯૧૧, ૯૫૪ ઇ; "કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રની સત્યતા વિષે ખાત્રી" એસ. બી.એ. ૧૯૧૨, ૮૩૨ ઇ; એડ. ડી. એમ. જી. ૭૪, ૧૯૨૦; ૨૪૮ ઇ. ૨૫૪ ઇ. એ લેખોમાં) એ ચાણક્યના આ ગ્રંથ વિષે અનુકૂળ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે ઘણા વિદ્વાનો યાકોબીનો મત માન્ય રાખે છે. [દાખલા-ચાપેન્ટીયર ડબ્લ્યુ. એડ. કે. એમ. ૨૮, ૧૯૧૪, ૨૧૧; સ્મિથ-અલી ડિસ્ટરી ૧૫૧ ઇ. ફલીટ-ઈન્ડોડક્ટરી નોટ ટુ શામ-શાસ્ત્રીઝ ઇંગ્લીસ ટ્રાન્સલેશન (૧૯૧૫) સોલી-ઈન્ડોડક્ટ-ઝિઓને પા. ૧૬ ઇ. ગાર્બ-સાંખ્યક્રિલોસોફી પા. ૩ ઇ] તે પછીના વિદ્વાનોએ કૌટિલ્યજ આ ગ્રંથનો લેખક હોતો એ વિષે જરાય શક દર્શાવ્યો નથી. [શામશાસ્ત્રી (મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ તેના અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે જોડેલી અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના); એન. એન. લાહુ-સ્ટડીઝ ઇન એન્શન્ટ હિંદુ પોલિટી (લંડન ૧૯૧૪) તથા લાહુના ગ્રંથ ઉપર રાધાકુમુદ મુકરજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી-જે એ એસ.બી. ૬, ૧૯૧૦, ૩૦૫ ઇ. અને કે. પી. જયસવાલ ઇ. ઐ. ૪૨, ૧૯૧૩, ૩૦૬. આવો અભિપ્રાય અંગ્રેજ લેખકોએ પણ જાહેર કર્યો છે. પાર્મીટર જે આર એ એસ ૧૯૧૭, ૧૫૭ ઇ, ૧૫૬ ઇ. એલ. ડી. બાર્નેટ એન્ડીકવીટીઝ ઓફ ઇન્ડિયા, લંડન ૧૯૧૩, પેરા ૯૮]

આવો અપ્રતિમ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થાય ત્યારે રહેજે જ હર્ષ થાય છે, પણ તેથી જ આપણી નિર્ણય શક્તિ ઉપર આ હર્ષજનક ભાવનાનો દાખ ન પડે, અને તે ગ્રંથનો લેખનકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૪ થી સદી એજ હશે કે કેમ તે વિષે ઘણી જ સુદૃઢ દૃષ્ટિથી તપાસ કરવી અગત્યની થઈ પડશે. હિલેબ્રેન્ટ, [એડ ડી એમ જી. ૬૬, ૧૯૧૫, ૩૬૦ ઇ; અને જી.એ. ૧૯૧૫, ૬૨૯ એ જેની તુલના કરે] કહે છે:—આ સમગ્ર ગ્રંથ કૌટિલ્ય એકલાએ જ લખ્યો હશે એમ માનવું જોઈએ નહિ. તેના સંપ્રદાયમાંથી આ ગ્રંથ નિર્માણ થયો. હર્ટલ (તંત્રાખ્યાયિકાનો તરજુમો ૧ પાન ૨૨,) એ લેખક પણ હિલેબ્રેન્ટ સાથે મળતો થઈ માને છે કે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર એકી વખતે લખાયું નથી. છતાં તેની વિચારસરણી એવી છે કે, આ ગ્રંથ, તથા ભાષ્યના મૂળભૂત તત્ત્વો ચાણક્યના કાળમાં જ ઉત્પન્ન થયા હશે એમાં શક નથી. ઓલ્ડનબર્ગ ૧૯૧૩ ની સાલમાં લખી ગયો છે કે આ ગ્રંથ ઈ. સ. પૂર્વે ૩ જી સદીમાં ચાણક્ય અથવા તેના પછીના પંડિતોએ લખ્યો હતો, પણ તે પછી (એન.જી. ૧૯૧૮ માં) ના લખાણમાં તે આ ગ્રંથ વિષે શ્રદ્ધાહિન થતો જાય છે. જોલીએ પણ પ્રથમ

તેને ચાણક્યના અંથ તરીકે માન્ય રાખ્યો. (“ રાજ-
નીતિ વિષયક અને પ્રાચીન ભારતીય અંથ,” જર્મન
લેખ ૧૯૧૨) પણ પાછળથી તેનો કાળ તથા
તેની સત્યતા એ વિષે શંકા પણ લાગી (એડીએમ્સ
૬૮, ૧૯૧૪, ૩૫૯) વળી ૧૯૧૯ નીસાલમાં તેણે
ફરીવાર પોતાનો મત બદલે કરી આ અંથનો
કાળ ઇસ ૪ થી કે ૫ મી સદીનો જ હોવો જોઈએ
એમ નિશ્ચય પૂર્વક જણાવ્યું છે. (“ તુલનાત્મક
ન્યાયતત્વ શાસ્ત્રનું નિયતકાલિક,” જર્મન ૩૭ પા.
૩૨૬) એ. બી. કીશ (જે. આર. એ એસ. ૧૯૧૬,
૧૩૦ ઇ; ૧૯૨૦, ૬૨૮) અને ડૉ. ભાંડારકરે
(પ્રેસીડીંગ એન્ડ્રો-એકશન્સ ઓફ મી ફર્સ્ટ ઓરિ-
એન્ટલ કોન્ફરન્સ પુના ૧૯૨૦) પણ આ અંથના
પ્રમાણ વિષે શક દર્શાવ્યો છે તથા ચાણક્યને
તેના લેખક તરીકે એમણે અમાન્ય કરાવ્યો છે.

આપણી પાસે કૌટિલ્યના સંબંધમાં કેટલી
માહિતી છે? પુરાણો (લવિષ્ય કથનના સ્વરૂપમાં)
જણાવે છે કે, કૌટિલ્યે નંદરાજ વંશનો નાશ કરી
ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને ગાદીએ બેસાડ્યો. [એફ. ઇ.
પાર્ગિટરથી પુરાણોનું એક ધી ડાઈનેસ્ટ્રાજ ઓફ
ધી કલીએજ ”] રાજ્યમાંનો ખરા ચાલક પુરૂષ
તરીકે ચાણક્યને પુરાણોએ વર્ણવ્યો છે પણ તેમાં
તેનું લેખક તરીકેનું વર્ણન ક્યાંયે મળી આવતું નથી.
ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ ના આરસામાં ગાદીએ
બેઠો. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૨ માં સેલ્યુકસ નિકેરાના વકીલ
તરીકે મેગસ્થિનિસ તેના દરબારમાં આવી પહોંચ્યો.
તેણે પોતાના પરદેશવાસનો જે ઇતિહાસ લખી
રાખ્યો હતો તે ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ગ્રીક મેગસ્થિ-
નિઝ અથવા તેના પછીના પ્રાચીન ગ્રંથકારો પણ ચંદ્ર-
ગુપ્તના આ સુવિખ્યાત મંત્રી વિષે સૂક્ષ્મ જાણવી
રહ્યા છે. એ પણ આશ્ચર્યકારક જ કહેવાય! મેગ-
સ્થિનીઝના આ ઇતિહાસ સાથે અર્થશાસ્ત્ર મેળવી
જોતાં તેનો લેખક મેગસ્થિનીઝનો સમકાલીન
હશે એમ માનવા અડપ પુરાવો પણ મળી
શકતો નથી. (આર. મુકરજીએ લાહાના
“ સ્ટડીઝ ઇન એન્શન્ટ હિંદુ પોલિટી ” પુસ્તક
ઉપર લખેલી પ્રસ્તાવના જુઓ.) મુકરજી અને સ્મિથ
(અલી હિસ્ટરી) માને છે કે મેગસ્થિનીઝ અને
કૌટિલ્યના ગ્રંથમાં તેમને કેટલાક સમ્યક્શક મુદ્દા મળી
સૂક્યા છે. એચ. જી. રોલિન્સન્સે (ઇન્ટરકોર્સ બિટવીન
ઇન્ડિયા એન્ડ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ કેંબ્રીજ ૧૯૧૬)
મેગસ્થિનીઝ અને કૌટિલ્યની પરસ્પર સામ્યતા
દર્શાવવા લાહાનો આધાર દર્શાવે છે. કેટલીક બાબ-
તોમાં સામ્ય છે એ ખરું છે. પણ એટલે સ્ટીનના

મત મુજબ (“ મેગસ્થિનીઝ એન્ડ કૌટિલ્ય ” એસ
ડબ્લ્યુ એ. ૧૯૨૧) થીક રિપોર્ટની કૌટિલ્ય
અંથ સાથે સરખામણી કરતાં મહત્વની બાબતોમાં
સામ્ય કરતાં વિરોધ દર્શક મુદ્દા પુષ્કળ મળી
આવે છે. શિવાય અશોકના કાળની સ્થિતિ અને
આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ એ વચ્ચે પણ સામ્ય
માલમ પડતું નથી. ડૉ. થોમસે જે આર એ એસ
૧૯૧૫ એ લેખમાં જે ઉતારા ટાંક્યા છે તે ઉપરથી
પણ કોઈ જાતનો નિષ્કર્ષ આપી શકાતો નથી. મહા-
ભાષ્યમાં મૌર્ય અને ચંદ્રગુપ્તની સલામો (વધે
ઉલ્લેખ આવી જાય છે, છતાં કૌટિલ્યનો તેમાં જરાય
ઉલ્લેખ નથી. કૌટિલ્ય વિષે તો જે અન્ય માહિતી
મળે છે તે કેવળ દંતકથા કે નવલકથામય જ ગણાય.
દાખલા તરીકે “ મુદ્રારાક્ષસ ” નાટકમાં
વર્ણવેલી કથા, સોમદેવનું “ કથાસરિસાગર ” અને
હેમચંદ્રનું “ પરિશિષ્ટપર્વન ” એ ગ્રંથોમાં ચાણ-
ક્યનો ઘણે ભાગે ધૂર્ત અને કપટી મુસદ્દી તરીકે જ
જણાવવામાં આવેલો હોઈ આવી જાતની કથાઓ
તેને નામે વર્ણવામાં આવી છે. પરંતુ ગ્રંથકાર
તરીકે આ કથાઓમાં પણ તેનો પરિચય કરાવવામાં
આવ્યો નથી. મુદ્રારાક્ષસના પહેલા અંકમાં કૌટિલ્ય
શિષ્યો સાથે પ્રવેશ કરે છે એવું તેનું આચાર્ય સ્વરૂપ
દર્શાવવામાં આવ્યું છે ખરું, પરંતુ કૌટિલીય અર્થ-
શાસ્ત્રના પ્રધાન ભાગોમાં નંદ, મૌર્ય, રાજા ચંદ્ર-
ગુપ્ત કિંવા તે કાળની સ્થિતિ સંબંધી કોઈપણ
ઠેકાણે ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મુકરજીને કેટલેક ઠેકાણે
(લાહા. પાનું ૩૩ જુઓ) ચંદ્રગુપ્ત વિષેની માહિતી
મળી આવી છે. પરંતુ વિંટરનહઝ માન છે તે
કોઈને સમજાય તેવી નથી.

અર્થશાસ્ત્રમાં કૌટિલ્યજ તેનો લેખક હોવા
વિષે લખવામાં આવ્યું છે. ૧-૧ અને ૨-૧૦ એ
ભાગના છેલ્લા પ્રલોકમાં તથા ગ્રંથને અંતે એટલે
જ્યાં “ જેણે પળવારમાં અને ઉત્કંઠાપૂર્વક નંદ-
રાજાની ભૂમિ, તલવાર તથા જ્ઞાન ઉદ્ધૂત કર્યાં તે ”
એવો નંદરાજના નાશ વિષેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે. ત્યાં તેને માટે ઉલ્લેખ મળી આવે છે, “ ઉદ્ધૂ-
ત કર્યાં ” બાલબોધી એ શબ્દ અહીં ત્રણ
ભિન્ન અર્થે યોજાયેલો છે તેનો આશય એ છે કે,
“ જેણે અપાઠાભંધ નિશ્ચિત કરેલું જ્ઞાન (જુના
ગ્રંથો ઉપરથી આ અર્થશાસ્ત્ર ગ્રંથ) બહાર પાડ્યું,
તેણે મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી કાઢી અને જેણે
નંદરાજના હાથમાંથી તેની માલીકીની જમીન
ખૂંચવી લીધી. ” પણ જે અધ્યાયમાં આ પ્રલોક
આવી જાય છે તે અધ્યાય જો કે ગ્રંથના મૂળ

ભાગમાંથી લીધેલા હોય અને અંતે જોડવામાં આવ્યા નહોય (વિંટરનિડઝ માને છે કે તે અધ્યાય અંતે જોડવામાં આવ્યા છે.) તો પણ તેથી એમ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી કે અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ તેજોજ લખ્યો હોય. કદાચ તે અર્થ તેનો હશે એમ કહી શકાશે. મૂળ અર્થમાં પણ તેના લેખક તરીકે ચાણક્ય કે વિષ્ણુગુપ્ત એવાં નામો નથી. માત્ર કૌટિલ્ય એજ નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. પરંતુ “ કૌટિલ્ય ” એ શબ્દજ સચવે છે કે લેખકનું ખરું નામ તે નથી. ‘ કૌટિલ્ય ’ એટલે અસત્ય પણ ઢોંગ. આ અર્થ મુદ્રા રાક્ષસનો લેખક જાણતો હતો (૧ પ્રલો. ૭-૧ અને ૪ પ્રલો. ૨ જુઓ), અને તેથી ચંદ્રગુપ્તના મંત્રીએ પોતાને આવે નામે ઓળખાવ્યો હશે એ અસંભવિત છે એમ વિંટરનિડઝ માને છે. છતાં કોઈ પણ માણસને આવું નામ પસંદ નજ પડે એમ પણ કહી શકાય નહિ. યાકોળી ધારે છે કે આ અર્થનો કતા પંડિત નહિ પણ કોઈ મુત્સદ્દીજ હોવો જોઈએ. તે આ લેખને ‘ ભારતનો બિસ્માક ’ એ નામથી ઓળખાવે છે તથા ફેડરીક ધીએટ મુજબ તેણે કુરસદને અવસરે અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના જીવન કાર્ય ઉપર એક ઔપચિત્તિક અર્થ લખ્યો હશે. એમ પણ તે માને છે. પણ યાકોળીની આ ઉપપત્તિ અર્થશાસ્ત્રમાંના વિષયો તપાસતાં ખરી હોય એમ વિંટરનિડઝ માન્ય કરી શકતો નથી. કેમકે પંડિતોએ રચેલા અન્ય અર્થો પ્રમાણે આ અર્થમાં પણ તેની તેજ વ્યાખ્યાઓ, પાંડિત્યદર્શક વર્ગીકરણ, પ્રકરણો અને સૂત્રો આવી જાય છે. વળી તે કાળમાં નીતિસૂત્ર વિષે જે પરિભાષા ઉપલબ્ધ હતી તે આ અર્થમાં યોજાયલી છે. નીતિશાસ્ત્રનાં અભ્યાસની એક અતિ પુરાતન કાળથી ચાલતી આવેલી શાખા માન્ય રાખીએ તો જ આચાર્ય, અથવા (માનવ, બાહુદય, ઐશ્વર્ય વગેરે જેવો) કેટલીક શાખા આ કિંવા (ભારતજ, વિશાલાક્ષ, પરાશર જેવા) વ્યક્તિગત લેખકોના મતો કૌટિલ્યના મત સાથે સરખાવી જોવા માટે રજુ કરવામાં આવ્યા છે તે તથા તે ઉપરથી એવી ચર્ચા એનો આપણે અર્થ કરી શકીએ છીએ. આવી ચર્ચાઓને અંતે જ્યારે “ કૌટિલ્ય આમ કહે છે ” એવા પુરાવા આપવામાં આવેલા હોય છે ત્યારે તે ઉપરથી આ અર્થનો લેખક કૌટિલ્યજ હોવો જોઈએ એમ સાબીત થાય છે. પરંતુ આવી રીતે કર્તા કે લેખકનો પરિચય ઘણે ભાગે સૂત્રરૂપ અર્થોમાંજ કરાવેલો હોય છે. આવા સૂત્રઅર્થો વ્યક્તિગત લેખકના માનવામાં આવતા નથી. દાખલા તરીકે પૂર્વ મીમાંસા સૂત્રમાં જૈમિનીનું,

વેદાંત સૂત્રમાં બાદરાજ્યનું, અને ઐદ્યાયન ધર્મ-સૂત્રમાં ઐદ્યાયનનું, એવાં નામો આવી જાય છે. વંટરનિડઝ આ વિવેચન છે. ઉપરાંત તે એમ પણ માને છે કે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને કૌટિલ્યનુંજ માનવામાં આવે છે તે માત્ર એકજ કારણસર અને તે કારણ એકે, દંત કથામાંના ચંદ્રગુપ્તનો મંત્રી શાસનશાસ્ત્રીનો ઉત્પાદક ન હોય છતાં તે એક આદર્શ ગુરુ હતો એમ કહે છે. ચાણક્ય કે કૌટિલ્ય એ સુસંસ્કારી, ધૂર્ત અને કાબેલ મંત્રી-ઓને આદર્શ હતો છતાં તે પોતાના રાજસાથે અત્યંત વફાદાર, એકનિષ્ઠ હતો. અને આવોજ નમુનો ભાસ તથા તે પછીના નાટ્ય સાહિત્યમાં હંમેશા મળી આવે છે. અને આથી કરીનેજ તે પછીના કાળમાં નિર્માણ થયેલા સર્વે નીતિસૂત્રો ચાણક્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે.

મૂળ અર્થમાંના વિષય તપાસતાં એમ જણાય છે કે, શાસનશાસ્ત્ર (સંકુચિત અર્થે) ઉપરાંત વ્યવહારમાંના પણ અનેક વિષયોનો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ વિષયોનાં વિવેચનમાં કળાકુશળતા, કૃષિકર્મ, ખેતીજ, યુદ્ધશાસ્ત્ર ઇત્યેવા વિષયોમાં પણ તે કાળની પ્રબલ સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતી એમ માનવામાં આવ્યું છે. તેમ એક મનુષ્યને માટે આ સર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું અશક્ય હતું. ધારે કે આ વિભાગો માટે કૌટિલ્યે વિવિધ અમલદારો પોતાની મદદે રાખ્યા હશે. યાકોળી આવો અભિપ્રાય ધરાવે છે અને કામદંડની માન્યતા મુજબ તેમાં પિસંગતિ પણ નથી જ. વળી હર્ટલ અને ગર્મોંટિયર પણ આમજ માનતા લાગે છે. “ અર્થશાસ્ત્રમાંથી જેણે નીતિશાસ્ત્રરૂપ અમૃતનું દોહન કર્યું તે સુવિખ્યાત અને શાણા વિષ્ણુગુપ્તને સંસ્કાર હશે ” કામદંડના આ ઉદ્ગારો ઉપરથી કૌટિલ્ય પૂર્વકાળના જ્ઞાનનો સંગ્રાહક તથા અગ્રગણ્ય મુત્સદ્દી હતો એમ તે માનતો જણાય છે. કૌટિલીય અર્થમાં જે નવા શબ્દો આવી જાય છે તે અર્થશાસ્ત્રમાંના વિવિધ શાસ્ત્રીય શાખાઓમાં ચર્ચાયા છે. [હર્ટલ ડબલ્યુ જેડકે એમ ૨૫, ૧૯૧૦, ૪૧૬ ઇ.] [યાકોળી એસ બી એ ૧૯૧૧, ૬૫૪ ઇ.] શાપેટીયર ડબલ્યુ જેડ કે કેમ ૨૮, ૧૯૧૪, ૨૧૧ ઇ.] વિંટરનિડઝના મત મુજબ જુદી જુદી શાખાઓ ઉપર તે કાળે સ્વતંત્ર અર્થ લખાયલા હતા અને અર્થશાસ્ત્રના લેખકે તેમાં કંઈક સુધારો વધારો કરીને પોતાના અર્થમાં તેમનો ઉપયોગ કરી લીધો હશે એમ કહેવું વધારે વ્યાજબી લાગે છે. આનું પરિણામ એજ કે, પુષ્કળ અધ્યાયોમાં તેનાં તેજ વિષયો આવી જાય છે. શિવાય ઉપર્યુક્ત દલીલ

માન્ય રાખીએ તો અર્થશાસ્ત્રના પહેલાં કેવળ શાસનશાસ્ત્રમાં જ નહિ પણ વિવિધ કળા, વ્યાપાર અને વ્યવહાર એ શાખામાં પણ પુષ્કળ સમયથી સાહિત્યને લગતી ચળવળો ચાલુ હશે એમ દેખાઈ આવશે. વિંટરનિડઝ માને છે કે આ અંથને ઇ. સ. પૂર્વે એથી સદી જેટલો પુરાતન માનવો એ અશક્ય વાત છે.

કૌટિલ્યનો કાળ મુકરર કરતાં તે અંથમાં આવી જતા અર્થશાસ્ત્ર વિષયક સાહિત્ય શિવાય બીજા કયા સાહિત્યની ચર્ચા આવે છે તે પણ તપાસવું જોઈએ. આ દિશાએ તપાસ કરતાં આપણને જણાઈ આવે છે કે, વેદ તથા વેદાંગ ઉપરાંત વર્ણન વિષયક તથા ઉપદેશ વિષયક મહાકાવ્યરૂપ સાહિત્યની પણ તે કાળમાં માહિતી હતી. મહાભારત તથા રામાયણમાંથી મુખ્ય કથાઓ તો પહેલેથી જ સૌ કોઈ જાણતાં. છતાં આ બે મહાકાવ્યમાં ન હોય તેવી કથાઓ પણ આ અંથમાં આવી જાય છે તે તો પ્રાચીન વૈદિક અને યૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી જ ઉપાડી લેવામાં આવી હશે. છતાં સર્વત્ર પ્રાક્ષણી કથાઓનો જ ઉલ્લેખ છે. આખા કૌટિલીય અંથમાં તે કાળમાં ચાલતા સારા નાટક કે કાવ્યનો ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી.

તંત્રાખ્યાયિક, દશકુમાર ચરિત, અને વાત્સ્યાયનના 'ન્યાયસાખ્ય'માં આ અંથ અંદગુપ્તના સુવિખ્યાત મંત્રીએ જ લખ્યો હોય એમ માનવામાં આવ્યું છે. આ અંથનું યાજ્ઞવલ્કય અને નારદના ધર્મશાસ્ત્રો સાથે જે સામ્ય આગળ ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમાં તથા કૌટિલ્યમાં જણાવેલા એકાદ કળા વિષયક અંથમાં કીમિયો કરતા સંબંધીની માહિતી આપવામાં આવી છે તે બ્યાનમાં લેતાં વિંટરનિડઝના અભિપ્રાય મુજબ એમ કહેવું ઘટે છે કે, જો કે આ અર્થશાસ્ત્રનો અંથ અતિ પુરાતન છે છતાં તે ઇ. સ. ની ત્રીજી સદીથી વધુ પુરાતન તો નથી જ. જો ન્યાયસાખ્ય અને તંત્રાખ્યાયિક એ અંથોને ઇ. સ. ની ૪ થી સદીના અંથો તરીકે ગણીએ (અને એજ વધુ સંભવિત લાગે છે) તો કૌટિલીયનો કાળ તેથી કંઈક અર્વાચીન ગણાવો જોઈએ. જૈન સંપ્રદાયના નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર અંથોમાં જણાવેલાં પ્રાક્ષણ અંથોમાં “કેડિલયમ”નો જે ઉલ્લેખ આવે છે તે ઉપરથી વિંટરનિડઝના મત મુજબ કોઈપણ જાતનો વધુ પ્રકાશ પડતો નથી. યાકોબી [એડ ડી એમ ૯ ૭૪, ૨, ૫૪ ઇ] શાપે“ટર (ઉત્તરાખ્યાયન પ્રત પ્રસ્તાવના પાં. ૨ ઇ.). એ કોઈપણ આ ઉલ્લેખ કોઈસ્થળે પુરાતન હોય એમ કહેતો નથી. જૈનસંપ્રદાયનો અમુક ભાગ નંદકાળનો હોય છતાં સ્વતંત્ર લેખોનો કાળ દેવદ્વિ (ઇ. સ. ની ૪ થી

સદી) થી પણ પુરાતન કદપી શકાય તેવો પુરાવો આપણી પાસે મોબુદ નથી. કાલિદાસ અર્થશાસ્ત્ર જાણતો હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. પરંતુ એકાદ લેખકે કહ્યું છે તેમ (એચ. એ. શાહ— ‘કૌટિલીય ઍન્ડ કાલિદાસ, જર્નલ ઑફ ધી મિથિક સોસાયટી, બેંગલોર પુ. ૧૦, ૧૧) કૌટિલ્ય અને કાલિદાસમાં સામ્ય છે એટલું જ નહિ પણ એ બંને પુરૂષો એકજ હોવા જોઈએ એમ સાબીત કરવાના પ્રયાસ કરવા એ તો વિલક્ષણ જ કહેવાય !

એ રીતે ઇ. સ. પૂ. ૪ થી સદીનો અંથ આપણી પાસે હોવાની આશા નિષ્કળ જાય છતાં આ અર્થશાસ્ત્રની જેટલી પુરાતનતા સાબીત થાય તેટલા પુરાણ કાળનો અંથ આપણી પાસે હોય તે પણ કંઈ સાધારણ સંતોષની વાત તો નજ કહેવાય.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના અંતરંગ પરથી એટલું તો ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય છે કે, તેના કર્તાની ધાર્મિક તથા ઐહિક દ્રષ્ટિ પ્રાક્ષણીય હોઈ તેણે આદર્શભૂત ગણેલા રાજ્યમાં પ્રાક્ષણો માટે તેણે પુષ્કળ વ્યાપક કાર્યક્ષેત્ર દર્શાવ્યું છે. રાજ પોતાની ફરજ અદા કરતો ત્યારે તેની પાસે હંમેશા ઉપાધ્યાય અને ધાર્મિક માણસો રહેતા. તેમને દરબારી અમલદારો તરીકે વર્ષાસન મળતાં. તેમાં છતાં જ્યારે રાજના હક નિશ્ચિત કરવાનો કે ખાલી પડેલી તિજોરી પાછી છલકતી કરવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે લોકોની ધાર્મિક માન્યતાઓ ઉપકરવામાં પણ આ પ્રાક્ષણી વર્ચસ્વ કદી આડે આવતું નહિ. એ ખાસ બ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આવા સંજોગોમાં કૌટિલ્ય મુજબ મંશીનીગ્હેલીને પણ પોતાના હેતુ સાધવાને અર્થે પણ જાતનાં પગલાં લેવા અયોગ્ય લાગતું નથી. જો કે તે પણ ધાર્મિક પ્રાક્ષણ સ્વભાવનો છે. આ સામ્ય બાદકરતા કૌટિલ્યને “ભારતનો મંશીગ્હેલી” કહેવાય છે તે માત્ર અદ્વાશે જ ખરું છે. જોસેફ કોલહર કૌટિલ્યને “હાજનો ભારતીય પુરોગામી” તરીકે ઓળખાવે છે તેમાં તો અત્યંત સત્ય જ રહેલું છે. “બુક ઑફ ધી પ્રિન્સ” એ પુસ્તકની જેમ અર્થશાસ્ત્રમાં પણ રાજસત્તા વિના બીજી કોઈપણ સત્તા પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ આવેલો નથી તેમ રાજ્યરક્ષણના હેતુસર એ બંને અંથો આવહારિક ગણાય. છતાં તે બંનેમાં એક મુખ્ય ભેદ રહેલો છે તે એ કે, મંશીગ્હેલી મુખ્યત્વે કરીને ઇતિહાસકાર હોઈ તે પોતાના સિદ્ધાંત ઇતિહાસના જ્ઞાનમાંથી તારવી કાઢે છે. જ્યારે આપણા ‘ભારતીય મંશીગ્હેલી’ તરીકે સંબોધાયેલા કૌટિલ્યની સ્થિતિ આથી ભિન્ન છે. તે માત્ર સિદ્ધાંતવાદી જ છે અને ‘રાજ્ય રક્ષણ માટે કયા

સાધનો ઉપયોગી છે ને કયા ઉપયોગી નથી ' એટલા પુરતો જ વિચાર કરે છે. કેટલાક અધ્યાય (દા.અમલદારોના પગાર, નગર રચના અને વ્યવસ્થા ઇ.) વાંચીને આપણને એવો ખ્યાલ થાય છે કે આ લેખકે વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી જ પોતાના સિદ્ધાંતો દોર્યા હશે, અને તેથીજ તે અધ્યાયો અને કદાચ સમગ્ર ગ્રંથનો કતાર કોઈ નાનોસૂનો માણસ નહિ પણ રાજાનો શ્રેષ્ઠ મંત્રી હોવો જોઈએ એ સંભવનીય લાગે છે.

સન ૧૯૦૬ માં અર્થશાસ્ત્રની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પછી કીથે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે અર્થશાસ્ત્રનો કર્તા વિષ્ણુગુપ્ત તથા કામસૂત્ર કર્તા વાત્સ્યાયન એ બન્ને એકજ હતા. પોતાની દલીલ માં તેણે હેમચંદ્રના અભિધાન ચિંતામણિમાંના તથા યાદવ પ્રકાશના વૈજયંતીમાંના અનુક્રમે વાત્સ્યાયનો મલ્લનાગઃ કૌટિલ્યશ્રગળ્કમ્મજઃ । અને વાત્સ્યાયનસ્તુ કૌટિલ્યો વિષ્ણુગુપ્તો વરાણકઃ । એ શ્લોકો આધાર તરીકે ટાંક્યા છે. તેમજ ભોજ-રાજાએ લખેલી નામમાલિકામાં વાત્સ્યાયન શબ્દને બદલે કાત્યાયન શબ્દ આપવામાં આવ્યો છે. કાત્યાયનસ્તુ કૌટિલ્યો વિષ્ણુગુપ્તો વરાણકઃ । આ કાત્યાયન શબ્દ પ્રત્યક્ષ ભોજેજ વાપર્યો હતો કે ભૂલથી તે લખાઈ ગયો હતો ? વળી વાત્સ્યાયન અને કાત્યાયન અને કૌટિલ્ય એ બધા એક જ છે કે કેમ ? એ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. જો ભોજે કાત્યાયન શબ્દ યોગ્ય રીતે જ વાપર્યો હોત તો વાત્સ્યાયન અને કૌટિલ્ય ભિન્ન હતા એ ખુલ્લું પડી જાય છે. પરંતુ જો વાત્સ્યાયન શબ્દ ખરો હોય તો કૌટિલ્ય નંદના કાળનો પુરૂષ હતો વગેરે વિષ્ણુ પુરાણ ઇત્યાદિમાં જે વાક્યો આવી જાય છે તે નિરર્થકજ ઠરશે. મૌર્યચંદ્રગુપ્તાર્થ ચાળક્યોર્થશાસ્ત્રં વિરચયામાસ દંડીના આ ઉદ્ગાર પરથી ચાણક્યનો કાળ કાઈસ્ટ પૂર્વે ૪થી સદી તરીકે બતાવવામાં આવે છે. ' કર્તાર્યા કુતસ્ત્વાત્કર્ણિશ્ચાંતવાહનો મહાદેવીં મલવતીંજવાન ' કામસૂત્રમાંના આ સૂત્ર પરથી વાત્સ્યાયનનો કાળ ઇ. સ. ૧૩૭ થી ૨૦૬ એ દરમિયાનમાં આવી જાય છે. વાત્સ્યાયનનાં ન્યાય સૂત્ર લાખ્યમાં અર્થશાસ્ત્રમાંના વાક્યોનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છતાં અર્થશાસ્ત્ર પોતે લખ્યું હોય એવી જાતનો ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. કામસૂત્રમાં પણ અર્થશાસ્ત્રમાંના વાક્યો જેવા પુષ્કળ આવી જાય છે યશોધરે કામસૂત્ર લાખ્યમાં વાત્સ્યાયનનું મદ્વ નામ એ ખીલું નામ જણાવ્યું છે, છતાં કૌટિલ્યના નામનો ત્યાં જરાય નિદોષ થયો નથી. ઉલટું "કૌટિલ્યેન અર્થશાસ્ત્રે ઉક્તમ્"

" ઇત્યાદિ ઉલ્લેખો ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રનો કર્તા કૌટિલ્યજ હતો એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ તેમાં કેટલાક અર્થશાસ્ત્રમાંના વાક્યો પણ ઉચકી લેવામાં આવ્યા છે. કૌટિલ્ય પાણિનિના વ્યાકરણનો પૂજક નથી. જ્યારે બૃહજ્ઞતકની વ્યાખ્યામાં 'વિષ્ણુગુપ્તેચાપિ ચાળક્યાપરનામ્ના' એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે પરંતુ 'વિષ્ણુગુપ્તચાળક્યાવાહતુઃ—કસ્યાંશોજિ એવા વાક્ય ઉપરથી વિષ્ણુગુપ્ત અને ચાણક્ય એ બે ભિન્ન હતા એમ સૂચિત થાય છે; પરંતુ જ્યોતિર્વિદ વિષ્ણુગુપ્ત, અર્થશાસ્ત્રકાર વિષ્ણુગુપ્તથી ભિન્ન હતો, એમ બૃહત્સંહિતાપરથી (૨-૪) સ્પષ્ટ થાય છે. નન્દિસૂત્રકાર પણ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર જાણતો હતો. વિષ્ણુગુપ્તની નીતિકથાઓ કૌટિલ્ય પૂર્વેથી ઇ. સ. પૂર્વેની પાંચમી કે છઠ્ઠી સદીથી પણ પ્રચારમાં હતી. અને તે વિષ્ણુગુપ્ત કૌટિલ્યથી જુદો હતો, એ દલીલ કૌટિલ્યે તે કથાઓમાં 'દીર્ઘતૃણુ' 'શીત શાટી' ઇત્યાદિ પદો વાપર્યા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વળી ગ્રંથને અંતે ચાણક્યના સૂત્રો તરીકે જે સૂત્રો આવી જાય છે તે ચાણક્યના નથી તેમ તેમને અર્થશાસ્ત્ર સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. (શામશાસ્ત્રી ખીલુ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.)

કામદાકિ કે કામદક "નીતિસાર" [રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે બિખિલ. ઇ. માં (૧૮૪૬-૧૮૮૪) ગણપતિ શાસ્ત્રીએ શંકરાચાર્યના લાખ્યસહ નં. ટી. એસ. એસ. ૧૪ માં (૧૯૧૨) પ્રકટ કર્યું. જેનું મન્મથનાથ દત્તે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે (વેલ્થ ઓફ ઇન્ડિયા. કલકત્તા ૧૮૬૬) ઇટાલીયનમાં ફ્રાન્સિ-ચીએ (ઇ. એસ. એ. ૧ પુ. ૧૨-૧૭) ભાષાંતર કર્યું છે ૭ માં સર્ગ ભાષાંતર [ઇ. એ. ૪૧૮૭૬, ૧૧૬ ઇ.] તાલિણ ઉલર્ધદમે કર્યું]છે આ ગ્રંથ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર પછીનો છે એટલુંજ નહિ પણ, તેનું સ્વરૂપ પણ ભિન્ન છે. તે પદ્યમય હોઈ તેને ઉપદેશક કાવ્ય તથા હસ્તપુસ્તક (હૅન્ડ બુક) એ બે વચ્ચેનાં લખાણ તરીકે માનવું જોઈએ. કૌટિલીયને જેમાં તેમાં શાસ્ત્રનો સુકકો અવાજ પૂરાયો નથી પણ તેમાં કેટલેક ઠેકાણે મહાભારતાદિ મહા કાવ્ય મુજબ ઝણઝણતાં નીતિ વચનો મળી આવે છે. કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણેજ આના સર્ગો (તથા પ્રકરણો) પાડવામાં આવ્યા છે તથા તેનું સ્વરૂપ, લાખ્યકારો માને છે કે મહા કાવ્ય જેવુંજ છે. [યાકોબી એસ. ખી. એ. ૧૯૧૨, ૮૩૬ જુઓ] તેના પ્રાસ્તાવિક શ્લોકમાં કર્તા વિષ્ણુગુપ્તની 'જેણે નંદને રસાતળે પહોંચાડ્યો, પોતાનાં કાવતરાથી અંદ્રગુપ્ત માટે જગત છત્યું'

અને અર્થશાસ્ત્રના મહોદધિમાંથી નીતિશાસ્ત્ર અમૃત તારવી કાઢ્યું” એ શબ્દોમાં પ્રશંસા કરી આ આચાર્યની શીખામણ અનુસાર રાજશાસ્ત્રમાં પારંગત હોય તેમનાં વચનો સંક્ષિપ્ત રૂપે અમે હવે રજૂ કરીશું એવું વચન આપે છે. બીજે દેકાણે તે કૌટિલ્યને પોતાના ‘ગુરુ’ તરીકે સંબોધે છે. અહીં ગુરુ શબ્દનો અર્થ હંમેશ મુજબ ‘શિક્ષક’ એટલો જ થતો નથી પણ જેના અર્થનો મને અતિશય લાભ થયો તેવો પડેલ, એવા ગૌરવયુક્ત શબ્દથી કરવામાં આવ્યો છે. કારણ, ચંદ્રગુપ્તનો મંત્રિ તથા કામંદકીનું ‘નીતિસાર’ એ જેમાંજ માત્ર નહિ પરંતુ કૌટિલ્યના તરીકે માનવામાં આવતું ‘અર્થશાસ્ત્ર’ અને કામંદકીનું ‘નીતિસાર’ એમના કર્તાઓ વચ્ચે ઘણે ભાગે અનેક સદીઓનો કાળ વહી ગયો હશે. તંત્રાખ્યાયિકામાં કૌટિલીયમાંથી આધાર મેળવવામાં આવ્યા છે, બ્યારે પંચતંત્રમાં નીતિસારનો ઉલ્લેખ આવી જાય છે, (હર્ટેલ ઝડેડી એમ. જી. ૬૬, ૨૬૩, ઇ.) એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ભવભૂતિએ ‘માલતી માધવ’ નાટકમાંના પ્રેમ કીસ્સામાં મુસદ્દી અને પરિત્રાજિકા કામંદકીના નામથી જે સ્ત્રી યોજી છે તે કામંદકીના આ અર્થની લોકોને ખાસ યાદ આપવાને માટેજ છે. કેમકે તેના કાળમાં કાંતો આ અર્થ અતિ અગત્યનો હોવો જોઈએ ને નહિ તો તેનો લેખક ભવભૂતિના કાળનો હોઈ તેનું ગૌરવ કરવાની તેની ઈચ્છા હોવી જોઈએ. વામને (ઈ. સ. ૮૦૦ આસરે) જે પ્રલોક-માંથી (કાવ્યકારવૃત્તિ ૪, ૧, ૨ શિવાય પાંડુરંગ. વા. કાણે ઇ. એ. પુ. ૪૦, ૧૯૧૧, ૨૩૬ અને જાલી એડ. ડી. એમ જી. ૩૪૮ ઇ. જુઓ, એક ફક્તે ઉચકી લીધો છે તેમાં ‘કામંદકી નીતિ’ ના ઉલ્લેખ આવ્યો છે. જે અર્થ દંડી હજી ‘નીતિસાર’ થી વાકેફ હતો નહીં (દશકુમાર ચરિતના આરંભમાં કામંદકીનો જે ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી તો કંઈજ સાબીત થતું નથી. કેમકે તે ઉલ્લેખ પાછળથી ઉમેરવામાં આવેલી ‘પૂર્વ પીઠિકા’ માંથી ઉપાડી લેવામાં આવ્યો છે. દંડી કૌટિલ્ય માન્ય રાખે છે તેવા વિષે આટલું બધું સવિસ્તર વિવેચન આપે છે (દશકુ. ૮ મો ઉલ્લાસ) તથા શુક્લ, વિશાલાક્ષ ઇ. અર્થ શાસ્ત્રકારોનાં નામ ગણાવે છે. પણ કામંદકીનું તો નામ પણ જણાવતો નથી! આ વસ્તુ સ્થિતિ શું દર્શાવે છે? આનો અર્થ એજ થાય છે કે, દંડી કામંદકીને ઓળખતોજ ન હતો. આથી આપણને મહાપ્રયાસે આ અર્થની ઉત્પત્તિનો કાળ ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૫૦ ના દરમિયાનનો ગણવો યોગ્ય લાગે છે.

બલિકીપમાંના કવિસાહિત્યમાં ‘કામંદકીનીતિ’ નામનો એક અર્થ છે. (એસ. આર. ફ્રેડરીક, ઇન્ડિ. સ્ટ. ૨. ૧૩૩, ૧૪૫. જે. આર. એ. એસ ૧૮૭૬, ૧૮૮, જ્ઞાનકોશ ૧.૨૧૨). આ અર્થ પણ એ દલીલ તોડી શક્યો નથી કારણ કે, ડા. હિઆનને જાવામાં ઇ. સ. ૪૧૩ ની સાલે જોકે બ્રાહ્મણો જોવા મળ્યા છતાં કવિસાહિત્યનો સુવર્ણકાળ ઇ. સ. ની ૧૦ મી સદીનોજ ગણવો જોઈએ.) ઇ. કુંહનનું “દક્ષિણ અને પૂર્વનાં પ્રદેશોમાં આર્થ લારતની વર્ચસ્વતા” એ પુસ્તક જુઓ (ચુનિચ ૧૯૦૩, પા. ૧૬).] કાલિદાસ કામંદકીના આ અર્થ સાથે પરિચિત હતો એમ મજબુદાર કહે છે. (ઈ. એ. ૪૬. ૧૯૧૭ પા. ૨૨૦) પણ રઘુવંશ ૪.૩૫ ની નીતિસાર ૧૦, ૩૫. સાથે સરખામણી કરીને પણ આ મત માન્ય કરી શકાય તેવો નથી.

નીતિસારમાંના વિષય કૌટિલીયમાંના વિષયો સાથે કેટલેક અંશે મળતા ઉતરે છે. કૌટિલીયમાંનાં પુષ્કળ પ્રકરણો મોટાં છે. દાખલ રાજ્ય વ્યવહાર સંબંધેના ૨, ૩, અને ૪ પ્રકરણો; ઉપનિષદમાંનું (૧૪ મું) તેમજ સાધનનું છેલ્લું. એ કોઈ પણ નીતિસાર સાથે મળતા ઉતરતાં નથી. શિવાય નીતિ. સારમાં દેખીતા ફેરફાર રહ્યા છે. આ ઉપરથી એમ કદપી શકાય છે કે તેના કર્તાએ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર શિવાય બાકીના ઉપર દર્શાવેલા સર્વે અર્થોનો ઉપયોગ કરી લીધો હોવો જોઈએ.

પહેલા અને બીજા સર્ગમાં ઇન્દ્રિય નિગ્રહ તથા રાજા માટે મહત્વનાં થઈ પડે તેવાં શાસ્ત્રો આપવામાં આવ્યા છે જે કૌટિલીય ૧. ૬ અને ૧. ૧. સાથે સામ્યતા ધરાવે છે. પણ “આન્વીક્ષિકી” નો કામંદકીએ આત્મવિજ્ઞાનમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. (નીતિસાર ૨.૭; દહલમન-મહાકાવ્ય અને કાયદાના અર્થ તરીકે મહાભારતનું વિવેચન પા. ૨૨૬ ઇ. ની તુલના કરો). ત્રાજ સર્ગમાં સારો રાજા કેવો હોવો જોઈએ તે દર્શાવનારા વચનો આવે છે. જે ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મપદમાં આવે છે તેવાંજ છે. ચોથા સર્ગમાં રાજ્યનાં સાત અંગો (કૌટિ. ૬ માંની પ્રકૃતિ મુજબ) નું વિવેચન આવે છે. રાજસેવા વિષના પાંચમાં સર્ગમાં (કૌટિ. ૫. ૪. પ્રમાણે) એક બાજુએ દરબારી જનોને વર્તન વિષયક ઉપદેશ તથા બીજી બાજુએ રાજ્યે તેમની સાથે કેમ વર્તવું એ વિષેનાં નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. વળી અહીં અર્થકારે સરકારી ખજાનાનું તરફ રાખતું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેમ પ્રજા સાથે તેણે કેવી રીતે વર્તવું તે વિષે પણ સલાહ આપી છે. (પ. ૮૧-૮૩)

આ પ્રલોક. અતિ મનનીય છે. પ્રજાપર પાંચ બાતનાં સંકટો આવે તેવાં હોય છે. એક રાજ્યનાં અમલદારો તરફથી, તે પછી ચાર અને શત્રુ તરફથી, તે પછી રાજ્યના માનીતા માણસો તરફથી, અને છેવટે રાજના લોભ વિકારને લીધે. પ્રજાનાં આ પાંચેય સંકટો દૂર કરનાર રાજા પોતાના જીવનની સિધ્ધી તરીકે અતે સારું કૃણ મેળવશે. જેમ એક કાળે નિગાહ રાખતાં ગાય દૂધ આપે છે, જેમ વેલને વખતસર પાણી પાતાં કુલ આપે છે, તેમ પ્રજાને ચુંસતા પહેલાં તેને પ્રથમ સુરક્ષિત રહેવાદો.

રાજ્યદ્રોહી મનુષ્યને સજા કરી તેમને નિરૂપદ્રવી બનાવવા વિષે લખાયેલા છઠો સર્ગ કૌટિલીયના પાંચમાં અધિકરણ સાથે મળતો ઉતરે છે. સાતમો સર્ગ કે જેમાં રાજ્યરક્ષાના નિયમો ગણાવવામાં આવ્યા છે તે કૌટિ. ૧.૧૭ અને ૨૧ ની આગે-હુબ સામ્યતા ધરાવે છે. ૮ થી ૧૧ સુધીનાં સર્ગોમાં (કૌટિ. ૬, ૭, અધિકરણ મુજબ) બાહ્ય રાજકારણનો ઉદ્ધાપોહ કરવામાં આવ્યા છે. તથા તેમાં નિકટ શત્રુ અને મિત્ર મંડળના વર્ગીકરણ તથા તેમાંના લેહ અતિ સૂક્ષ્મ રીતે વર્ણવ્યા છે. બારમાં સર્ગમાં (કૌટિ. ૧.૧૫ પ્રમાણે) મંત્રિ મંડળ; તેરમાં સર્ગમાં (કૌટિ. ૧.૧૬ પ્રમાણે) રાજના વકીલ તથા પરિશિષ્ટમાં (કૌટિ. ૧.૧૧-૧૨ પ્રમાણે) બસુસા; એ વિષેનું વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. બસુસા 'રાજની યોગમ ભમતી આંખ' જેવા હોઈ 'સૂક્ષ્મ બળ પ્રમાણે તે શત્રુના કાવતરાં જોઈ લે છે.' 'કેમકે જેની પાસે આવા બસુસા હોય તે રાજા ઉધ્યો છતાં બગતોજ હોય છે.' (૧૩.૨૮ ઈ.) સર્ગ ૧૪ તથા ૧૫ માં (કૌટિ. ૮ માં અધિકરણ મુજબ) રાજ્યમાંની ખરાબ વસ્તુઓનો ખ્યાલ કરાવ્યો છે; અને છેલ્લાં સર્ગોમાં (૧૬-૨૦) લશ્કરી કારભારની વિગતો આવી છે. કામંદકી પણ પોતાનાં ગુરુ (કૌટિલ્ય) મુજબજ વધારે બળવાન શત્રુને જીતવામાં યુક્ત પ્રયુક્તિઓપરજ આધાર રાખે છે. તે કહે છે કે, (૧૬, ૭૧) "દૃઢ સંકલ્પ પૂર્વક તેણે અધર્મ યુદ્ધમાં શત્રુના નાશ કરવા જોઈ અ. કારણ કે, શત્રુને છળ કપટથી ઠાર કર્યો છતાં તેના ધાર્મિક ગુણ એણે ન ધ્યાય. અશ્વત્થામાએ સુતેલી પાંડવસેના પોતાની તીક્ષ્ણ તલવારથી શું કાપી નહોતી નાંખી ?

છેક દસમી સદી સુધી કાશ્મીરમાં આ અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થતો હતો એમ, સોમદેવસૂરીના 'નીતિવાક્યામૃત' [આ લખાણ થોડાં ભાષ્ય સાથે અંતરતન માળામાં (મુંબઈ ૧૮૮૭-૧૮૮૮)

પ્રગટ થયું છે. જલ્દીનો રિપોર્ટ એક ડી એમ જી ૬૬, ૩૬૬ ઇ. એ. ભાગમાંજ વલ્લારિયા નીતિ વાક્યામૃતમાંના અનેક ફકરા આપે છે] નામના અર્થ ઉપરથી દેખાઈ આવશે. સોમદેવસૂરી એ જૈન લેખક 'યશસ્તિલક' ના કર્તા તરીકે વિખ્યાત છે. (યશસ્તિલકની પ્રસ્તાવનામાં તે 'યશોધર મહારાજ ચરિત' એમ લખે છે જ્યારે નીતિ વાક્યામૃતના પૂર્વ ભાગમાં તે પોતાને યશોધર મહારાજ ચરિત શાસ્ત્રના કર્તા તરીકે ઓળખાવે છે. એટલે આ તેનાથી પ્રાચીન છે. આ " નીતિવાક્યામૃત " ઘણું ભાગે કૌટિલ્યમાંથીજ ઉતારેલું હોઈ તેમાંનું ઘણું ખરું લખાણ શબ્દશઃ મળતાવડું લાગે છે, ક્યારેક સોમદેવે કૌટિલીયનો અનુવાદ કર્યો છે. છતાં આ અર્થનું સ્વરૂપ તદ્દન ભિન્નજ છે. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રની જેમ તેનું સ્વરૂપ રાજકારણ અને અર્થ વિવેચનાત્મક નથી પણ રાજાઓને ઉત્તમ સૂચના કરનારને એક શિક્ષણ વિષયક અર્થ ધર્મ પડ્યો છે. સોમદેવની નીતિની વ્યાખ્યાઓમાં સદવર્તન તથા મુતસદ્દેગિરી પણ આવી બંધ છે; અને તેથીજ તે પ્રારંભે આ ચાર શાસ્ત્રના એકાદ હસ્ત પુસ્તક (હિંડુ પુસ્તક) જેવો લાગે છે. તેમજ આગળના પ્રકરણોમાં પણ નીતિની પુષ્કળ છટા દેખાઈ આવે છે. વળી જ્યારે આ નીતિવાક્યામૃતમાં કૌટિલ્યમાંનાજ પ્રકરણોનાં નામ અને વિષય જેવાને તેવા આવી બંધ છે. ત્યારે પણ સોમદેવ રાજના વર્તન વિષે સામાન્ય નિયમો જણાવવા તરફ ઢળે છે. ત્યારે કૌટિલ્ય રાજકીય વહિવટનું વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન કરે છે. કૌટિલ્ય જ વસ્તુમાં મહત્ત્વ માને છે તે પ્રત્યે સોમ દેવ ધ્યાન પણ દેતો નથી દાખલા તરીકે, નીતિવાક્યામૃતમાં કોટપુરજ, ખજાનો તથા લશ્કર એ વિષે જે પ્રકરણો આવ્યાં છે તેમાં કૌટિલ્ય જેવી વિગતવાર માહિતી મળી આવતી નથી. કળાવ્યવહારમાં પણ તેમની વચ્ચે કંઈક લેહ રહેલા દેખાવ આપે છે. જેમકે, ન્યાયની બાબતમાં ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર પણ આ લેખક કૌટિલ્યના મતનાં વિરોધ કરી દેવા નિકાલમાંજ માનતો લાગે છે. વસ્તુતઃ સોમદેવ જૈન છે છતાં તે બ્રાહ્મણ કાયદા અને વિચારો સાથે સમરસ થઈ ગયો હતો. વિશેષ જાતિલેહનો તે કટ્ટો અભિમાની છે. ભાગ્યેજ તેનો જૈન-ધર્મ દેખાવ કરતો હોય.

અર્થની ભાષા તથા રચના બેતાં પણ નીતિ વાક્યામૃત કૌટિલ્ય તથા નીતિસારથી જૂદું પડતું લાગે છે. આ આખો અર્થ ગદ્યમાં લખાયેલો હોઈ

તેનાં વાક્યો ઘણે ભાગે નાનાં નાનાં છતાં અર્થ પૂર્ણ છે. તે સૂત્ર પદ્ધતિ સાથે જરાય મળતાવડો લાગતો નથી. ભાષા સાદી અને સ્પષ્ટ છે. કહેવતો અથવા તેના જેવા વાક્યો રચવાની સોમદેવને ઘણી આવડ હતી. આ વાત સ્પષ્ટ કરવા થોડા ઉતારા ટાંકવા બસ થશે. “જે માણસ પોતાના વિશ્વાસુ માણસોની બળતમાં ઈંદ્ર જેવો, શત્રુ સાથે યમ જેવો રહે છે તેજ રાજા હોય કેમકે રાજાનું કર્તવ્ય દુષ્ટોને દંડ દેવાનું વથા સર્જનોનું રક્ષણ કરવાનું છે. માથાનું મુંડન કરવાનું કે વાળના કંઠા વધારવા નુ નથી. (પા. ૯) “જેણે જ્ઞાનાર્જન કર્યું” નથી તે આંખ છતાં આંધળો છે. કેમકે, અજ્ઞાનથી વધુ ખરાબી બીજી કોઈજ નથી. મૂર્ખો રાજા હોવા કરતાં રાજા ન હોય તે સારું.” પ્રપંચની સાધનામાં લોકાયત એજ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. જે રાજાએ લોકાયતના પૂરેપૂરો અભ્યાસ કર્યો છે, તે રાજ્યમાંના કાંટા કાઢી નાંખવાનાજ પ્રયાસ કરે. જે રાજાએ કેવળ સંન્યાસી તરીકેજ રહે છે તેમનું વર્તન દોષ મુક્ત હોઈ શકતું નથી. જેને હંમેશ દયા ઉપજે તે પોતાના તાબામાંના કામો પણ સંભાળી શકતો નથી. કેમકે જેની આખી ખટપટ આત્મશાંતિ માટેજ હોય તેનો તિરસ્કાર કોણ ન કરે? દુષ્ટ માણસના પ્રસંગમાં આવ્યા છતાં આત્મશાંતિ જાળવવી એ સંન્યાસીને માટે ભૂષણરૂપ હશે, રાજાને માટે નહિ જ. જે નથી કોઈ દાખવી શકતો કે નથી સ્નેહ દાખવી શકતો તેને ધિક્કાર હજો! જે શત્રુ સામે શૂરવીરતા પૂર્વક લડી શકતો નથી તે જીવંતો છતાં મૃતજ છે.”

ધર્મશાસ્ત્ર અને કૌટિલીય એ બન્ને ગ્રંથો મુજબજ સોમદેવ પણ જાતિ માટે તથા જીવનાવસ્થા માટે ધર્મની આવશ્યકતા દર્શાવે છે, અને તેમાંય વળી શુદ્રોના ધર્મ ઉપર કૌટિલીયથી વધારે ભાર મૂકતો લાગે છે. તેમ સત્યદ્રુની પણ લાગણી જાણે છે એ તેની વિશેષતા કહેવાય. પાન ૧૬:— “દોષરહિત આચાર, પવિત્રતા, પરિશ્રમ અને શારીરિક સ્વચ્છતા એ ગુણોથી શુદ્ર પણ દેવ, બ્રાહ્મણ તથા સંન્યાસીની સેવા કરવા યોગ્ય થાય છે. ધર્મબુદ્ધિ, સત્યપ્રીતિ, પારકાધન વિષે અલોભતા, ઈંદ્રિય નિગ્રહ, વર્ણાશ્રમ ધર્મનો વિરોધ કરી લગ્ન ન કરવાં, અગમ્ય ગણાતી સ્ત્રીઓ સાથે અવ્યભિચારી આચરણ રાખવું; એ કર્તવ્યો સર્વે જાતીઓ માટે એક સરખાંજ છે. સૂર્ય દર્શન જેમ સર્વને થઈ શકે છે તેમ આ કર્તવ્યોનું પાલન સર્વેએ કરવાનું છે.

જે રાષ્ટ્રનો રાજા હંમેશાં પૈસા સંઘરવામાંજ રચ્યો રહેતો હોય ત્યાં દુઃખનો હંમેશાજ વાસો છે.

જ્યારે મહાસાગર પોતેજ તરસ્યો પડ્યો હોય ત્યારે જગતને પાણી કેમ મળે ?

પોતાના માલીકની જેને સેવા કરવી હોય છે તેવા મંત્રિઓને સંજોધીને નીચેના વચનો લખાયાલાં મળી આવે છે. “માલીકનો હુકમ થાય ત્યારે ધેડું પણ સિંહ બની જાય છે.” પ્રત્યક્ષ કામ સામે આવી પડે ત્યારે મંત્રીની સલાહ માટે કદી રોકાવું નહિ. ધરને આગ લાગ્યા પછી કૂવો ખોદવા મંડી જવાથી શો લાભ ?” સેવક પસંદ કરતાં રાજાએ પૂરી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. “બુદ્ધિને, ચતુરતાને. પૈસા ખર્ચવાને કે લડાઈને પ્રસંગે પણ મિત્ર રહે તેજ ખરો ઉપયોગી માણસ. મિજલસમાં કોણ મિત્ર ન બને ? શાણપણના આ શબ્દો તો જાણે કે આજના જમાના માટેજ લખી રાખ્યા છે. જેમનો ધંધો તક્તવારનો છે તેમને માટે સલાહકારી મંડળનો વંધો નથીજ, એટલે સિપાઈ મંત્રી ના હોય.”

રાજાના નિત્ય ધર્મ વિષેનાં પ્રકરણમાં સભ્યતા, નૈતિક આચાર, ધાર્મિક મત, આહાર અને આરોગ્ય એ સંબંધમાં સંજ્યાબંધ નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં ખાવામાં નિયમિત રહેવા વિષે ભાર પૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે. જે નિયમિત આહાર કરે છે તેજ વધારે ખાય છે.” આમાં થોડાંક જૈન વિધિ જણાવવામાં આવ્યા છે તેમાંના એક એ છે, કે જીવ હત્યા સાથે જેનો સંબંધ પહોંચે તેવી કોઈપણ રમત કરવી નહિ.”

આ ગ્રંથમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનો આટલો બધો ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો છતાં તેનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે આવતો નથી. છતાં ચાણક્ય જેણે ‘નંદને ઠાર કરવા એક હોંશિયાર દુષ્ટ કર્મી બન્યા સની યોજના કરી’ તે મંત્રીનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (પા. ૫૨) “મિત્ર” સંબંધેનાં પ્રકરણમાં (પા. ૮૬ ઈ.) મનુષ્ય કરતાં મિત્રાચારી માટે જનાવરોજ વધારે લાયક હોવાનું જણાવ્યું છે; અને તેના પુરાવામાં ભારતીય તેમ સમગ્ર જગતના સાહિત્યમાં વિખ્યાતી પામેલા વક્ષાદાર જનાવરો અને ખેવક્ષાદાર માણસો વિષેની એક ઉપકથા જણાવવામાં આવી છે, જે આ પ્રમાણે છે.

“એક વેળા એક વાંદરૂ, એક સાપ, એક સાંકડ અને એક અક્ષશાલિક એ બધા જંગલમાંના એક ઢંકાઈ ગયેલા કુવામાં પડ્યા. કાંકાયન નામનો એક પ્રવાસી ત્યાંથી જતો હતો તેણે તેમને અંદરથી ખુદાર કાઢ્યા. છતાં આ ઉપકાર કર્યાનો મૃત્યુ એક મોટા શહેરમાં આ અક્ષશાલિક માણસનેજ થયો.”

ખીએ એક દાખલો પંચતંત્રમાંના (તંત્રા-
ખ્યાયિક ૩. ૫) સુપ્રસિદ્ધ વાતમાંનો છે. ‘ જ્યારે
ન્યાયમૂર્તિ તથા તેના સલાહકાર ખોટો નિર્ણય
આપે ત્યારે કેસ કેવી રીતે જીતવો ? ઘણા દોકોએ
ઘેરાનો કુતરો બનાવ્યો છે. એક ગ્રાહણ યજ્ઞને માટે
એક ઘેટું લઈ જતો હતો ત્યારે તેને રસ્તામાં લોકોએ
જણાવ્યું કે તે ઘેટું નથી. પણ કુતરું છે. ગ્રાહણે
આ વાત ખરી માની ઘેટું મૂકી દીધું એટલે પેલા
લકુંગાએ તેને ઉપાડો ગયા. લવણતિના; માલતી
માધવ નાટકમાંનો એક રમુજી ઉલ્લેખ પણ તેમાં
આવી ગયો છે. આ યુદ્ધમાં શાસ્ત્રો કરતાં બુદ્ધિની
મહત્તા ત્રિશેષ છે એ દર્શાવવાને માટે સૌમદેવ
જણાવે છે કે. (પા. ૧૨૧) આપણે સાંભળીએ છીએ
કે, માધવના બાપે દ્વરથી કામદંકીની મદદ મેળવી
માધવને માલતી મેળવી આપી. ”

“ લઘુ અર્હન્નીતિ શાસ્ત્ર (સન ૧૯૦૬ માં આ
ગ્રંથ ટીકા સહિત અમદાવાદમાં પ્રગટ થયો). હટેલ-
તંત્રાખ્યાયિક, ભાષાંતર ૧, ૧૫૭, ૧૫૯ જુઓ. જૈનો
માટે લખાયેલું રાજકારણ વિષયક નાનકડું પુસ્તક
ઉપલબ્ધ છે. તે સુવિખ્યાત હેમચંદ્રે લખ્યું છે.
હેમચંદ્ર સાધુ હતો છતાં સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોમાં
આપણને તેની સાથે ભેટો થાય છે. “ બૃહદ્-અર્હ-
ન્નીતિશાસ્ત્ર ” નો તે એક ભાગ છે. બૃહદ્ અર્હન્નીતિ-
શાસ્ત્ર હેમચંદ્રે રાજા કુમારપાળની ઇચ્છાનુસાર
લખ્યું હતું. છતાં તે આજે ઉપલબ્ધ નથી. લઘુ
અર્હન્નીતિશાસ્ત્ર શ્લોકબદ્ધ હોઈ વચમાં વચમાં
ગદ્ય ટીકા આવી જાય છે. ગ્રંથનો ઘણો ખરો ભાગ
ધર્મશાસ્ત્ર અને વિશેષ મનુસ્મૃતિને આધારે બનાવેલા
દિનાની તથા ફોજદારી કાયદા વિષેનો છે.

રાજાના ગુણધર્મ : તેના આચાર વિષયક
નિયમા, સંપત્તિપ્રકૃતિ, રાજકારણના છ પ્રકાર, મંત્રી
સેનાપતી તથા અન્ય અધિકારીઓ માટે નિયમ, અર્થ-
શાસ્ત્રમાંના આવા હુંમેશાના વિષય એક નાનાં પ્રકરણ-
માંજ આટોપી લેવામાં આવ્યા છે. ખીજા પ્રકરણના
આરંભમાંજ નીતિના ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા છે. યુદ્ધ, દંડ
અને ન્યાય કારભાર, આમાંના યુદ્ધવિષેના પ્રકરણમાં
લેખકનો જનભાવવ્યક્ત થાય છે. અહિં એ જણાવામાં
આવ્યું છે કે, શત્રુને દૂર રાખવાના અન્ય રસ્તે ઉપાયો
નિષ્ફળ ન નિવડે ત્યાં સુધી લડાઈનું પગલું ભરવું
નહિ. કેમકે, “ લડાઈમાં વિજય અનિશ્ચિત હોય છે
જ્યારે માનવ સંહાર તો નિશ્ચિત છે. જેથી ખીજા
ઉપાય સંભવે ત્યાં સુધી રાજાએ લડાઈ કરવા પ્રવૃત્ત
થવું નહિ ” (૨. ૧. ૧૬. તેમ પંચ તંત્ર ૧, ૩૧૪
અને ૪, ૧૩ જુઓ) છતાં લડાઈ કરવાનુંજ નક્કી થાય

તે પછી પણ અને તેમ ઓછી કાપાકાપી થાય અને
જેટલા દયા ભાવથી લડાઈ પાર ઉતારી શકાશે તેટલા
સર્વે પ્રયાસ કરવા જોઈએ. ” ગુપ્ત કે જેરી જીવ-
લેણ શસ્ત્રોથી, અગ્નિમાં તપાવી ઘડેલા શસ્ત્રોથી,
અથવા પથ્થરથી તેણે લડવું નહિ. તેમજ વળી યત્ન,
કે ગ્રાહણ કે હાથમાંથી હાથયાર છોડીદેનાર ખીકણ
કે મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડેલો કે કોઈ દુર્ભાગી, કે
એકાદ પંઢ, નગ્ન, શરણાગત, અયોદ્ધા, સુપ્ત,
રોગી, રક્ષણ માટે યાચના કરનાર, બાલક, દીક્ષાર્થી
કે અતિથિ એમનો પણ વધ કરવો નહિ. [૨. ૧,
૨૭; ૫૬, ૬૧ ઈ. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ આવીજ જાતના
નિયમ મળી આવે છે (આપસ્તંબ ૨, ૧૦, ૧૧;
ઔદાયન ૧. ૧૮. ૧૧. ગૌતમ ૧૦, ૧૮; મનુ ૭. ૯૦;
યાજ્ઞવલ્કય ૧. ૩૨૩. ૩૩૫) તેમ મહાભારતમાં
(૧૨. ૯૮ ૪૯)] દંડનીતિના અગ્યાયનો પ્રારંભ
(૨૨) જૈનસ્થાનકમાંના (આમાં દંડના સાત પ્રકાર
જણાવ્યા છે) એક વચનથી કરવામાં આવ્યો છે.
સૌથી મોટું પ્રકરણ (૩ જુ) ન્યાય વ્યવહાર વિષેનું
છે; અને તેમાં મનુસ્મૃતિમાં દર્શાવ્યા મુજબ ન્યાયના
૧૮ સાધનો આપવામાં આવ્યા છે. ચોથા પ્રકરણમાં
પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ આપવામાં આવ્યા છે, જે ધર્મ-
શાસ્ત્ર મુજબ પ્રામદ્ભૂતી છાપનાજ છે. ફેરમાત્ર
એટલોજ કે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે જીનોપાસના કહી છે.
પ્રાચીન હિંદમાંના રાજ્યોની રચના હુંમેશજ
પ્રામદ્ભૂતી પાયા ઉપર રચાયેલી હતી એમ આ
ભાગના વાંચન ઉપરથી જણાઈ આવે છે. રાજ્યમાં
પોતાની છાપ બેસાડતાં જૈનોએ આ ખુબી ધ્યાનમાં
રાખી હતી. આને લીધેજ હેમચંદ્રે જાતિભેદ માન્ય
કરી હોત જાતિને ત્યાં જમતાં પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ
મુચ્ચવ્યા છે. (૪-૮)

શુક ક્રિંવા ઉશનસ ને નામે ઓળખાતી
“ શુકનીતિ ” તથા મહાભારતકાર વૈશંપાયનને
નામે ઓળખાતી ‘ નીતિપ્રકાશિકા ’ એ બન્ને ગ્રંથો
ખરી રીતે તદ્દન અર્વાચીન છે. તેમનો પહેલો પ્રકાશક
ગસ્ટાવ ઓપ્પર્ટ એણે એમ સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસ
કર્યા છે કે, પ્રાચીન ભારતીય લોક તોપો, ખંડુકો
તથા દારૂ બનાવી જણુતા. (મદ્રાસ જર્નલ ઓફ
લીટરેચર એન્ડ સાયન્સ. પુ. ૨ ૧૮૭૬ અને પુ. ૪
૧૮૮૧ શિવાય બર્જેસ, ઈ. એ. પુ. ૧૨, ૧૮૮૩
પાન ૫૦ જુઓ).

શુકનીતિની ઓપ્પર્ટજીદાર પાડેલી પ્રત
શિવાય (મદ્રાસ ૧૮૮૨), એક જીવાનંદ વિદ્યાસા-
ગરની [કલકત્તા ૧૮૮૨ (૧ લી આવૃત્તિ) ૧૭૬૦
(૨ જી આવૃત્તિ) તથા બંગાળી, મરાઠી, હિંદી

વગેરે અનેક ભાષાઓમાં તે પ્રગટ થઈ છે. બી. કે. સરકારની પણ એક પ્રત છે. (ન્યુયોર્ક ૧૯૧૫) બી. કે. સરકારકૃત “ધી પોઝિટિવ ઍક માઉન્ડ ઍફ હિંદુ સોશિયોલોજી” (૧, ૨ અલાહાબાદ ૧૯૧૪ અને ૧૯૨૧) ની રચના શુક્રનીતિને આધારે કરવામાં આવી છે. શુક્રનીતિમાં પ્રાચીન અર્થશાસ્ત્રના અવશેષનું સંશોધન આવી જાય છે. નીતિપ્રકાશિકા (ઑપ્પટ પ્રત, મદ્રાસ ૧૮૮૨) માં યુદ્ધ કળાની ચર્ચા પ્રમુખ છે. લોન્ગરાજનો ‘યુદ્ધકંપતર’ અથવા હવે પ્રગટ થયો છે (કલકત્તા ઓરિએન્ટલ સીરિઝ નં. ૧-૫. ઇશ્વરદત્ત શાસ્ત્રી ૧૯૧૭) જેમાં નીતિ યુક્તિ, વાસ્તુયુક્તિ, આસનયુક્તિ, છત્રવજ આમર-યુક્તિ, અલંકારયુક્તિ, શસ્ત્રાસ્ત્રયુક્તિ, યાત્રાયુક્તિ, અશ્વ-ગજ-વૃષ-મૃગયુક્તિ અને યાન-યુક્તિ જેવા ઉપયુક્ત વિષયો ચર્ચાયા છે. ધર્મનિબંધકર્તા ચંદ્રવર પાણી એક “ નીતિ રતનાકર ” નામનું નીતિશાસ્ત્ર રચ્યું છે. જેનાં સમગ્ર વ્યવહાર, ફેગ, લંકરી કારભાર, મુલકી વ્યવસ્થા વગેરે વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે (હરપ્રસાદ રિપોર્ટ ૧ પાન ૧૨; આર્કેકટ ૧૭૭.) વિશિષ્ટ વિષયોનાં સર્વે પ્રકારનાં પુસ્તકો અર્થશાસ્ત્રમાં આવી જાય છે. દાખલા તરીકે, અશ્વપરીક્ષા, ગજપરીક્ષા, યુદ્ધશાસ્ત્ર, વસ્તુસૌહાર્યશાસ્ત્ર, રતનપરીક્ષા, ઇ. વિષયક ગ્રંથો. પ્રસ્થાન ભેદમાં મધુસૂદને તો અર્થશાસ્ત્રમાં નીતિ-શાસ્ત્ર, અશ્વશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, સૂપકારશાસ્ત્ર અને ચતુષ્કોણશાસ્ત્ર એ પણ ગણાવ્યા છે. વળી સૂપશાસ્ત્રમાં આહાર વિષેનું વિવેચન આવતું હોવાથી તેને માટે વૈદ્યકમાં પણ સ્થાન તો છેજ. મહાપિ વિશ્વામિત્રના ચાર ગ્રંથોમાં વિવેચાયેલા ધનુર્વેદશાસ્ત્રો, યુદ્ધનું સ્વરૂપ તથા યોદ્ધાના ગુણધર્મ એ ઉપરાંત ગુપ્ત અસ્ત્રો, મંત્રતંત્ર, રાજ્યાભિષેક અને શકુન એ વિષય પણ આવી જાય છે એમ મધુસૂદન માને છે. ધનુર્વેદના મધ્યાણા નીચે લખાયેલા હસ્ત લખાણો સદાશિવ ત્રિકુમારિય અને શારંગદત્તનાં માનવામાં આવે છે [ઇન્ડિયન રિપોર્ટ પા. ૩૬ હરપ્રસાદ, રિપોર્ટ પા. ૬] અશ્વશાસ્ત્રને લેખક શાલિહોત્રકપિ હોવાથી અશ્વશાસ્ત્રને શાલી-હોત્ર શાસ્ત્ર એવું પણ ખીજું નામ પડી ગયું છે. આમાં ઘોડાનાં રોગ વિષે માહિતી આપવામાં આવેલી હોવાથી તે અશ્વ ચિકિત્સા, અશ્વ વૈદ્યક કે અશ્વાચુર્વેદને નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પણ જ્યહત્તનું “ અશ્વવૈદ્યક ” તથા નકુળનું “ અશ્વચિકિત્સા ” જેવા પુસ્તકોમાં ઘોડાઓને સાજા કરવાની વિદ્યા જણાવવામાં આવી છે અને

તે ઉપરાંત તેમનું સંગોપન કરી તાલીમ આપવા વિષેનું વિવેચન પણ કરવામાં આવ્યું છે. આ બન્ને પુસ્તકો ઉમેશચંદ્ર ગુપ્તે પ્રગટ કર્યા છે, (વિખિલ. ઇ. ૧૮૮૭) લોન્ગરાજને નામે એક “ શાલિહોત્ર નામનો અથ ઉપલબ્ધ છે. તેમાંના ૧૩૮ શ્લોકોમાં ઘોડાઓની શુશ્રૂષા, તેમના રોગ વગેરે જેવી માહિતી આવી છે. [સેડી-મ્યુનિય (૧૯૧૨) પા. ૬૧ જુઓ] શારંગધર પદ્ધતિમાં આ ગ્રંથમાંના શ્લોક ઉચકી લેવામાં આવ્યા છે. (આર્કેકટ એડ. ડી. એમ. જી. ૨૭ પા. ૩૦, ૪૩, ૯૨ જુઓ) પણ વૈદ્યક તરીકે શાલિ-હોત્ર શાસ્ત્રનો ક્યારેક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ગજશાસ્ત્રમાં પાલકાખ્ય ઋષિને પ્રમાણુ ભૂત માનવામાં આવ્યા છે. આ શાસ્ત્ર પણ પશુ રોગ નિવારણને લગતું હોય એમજ માનવામાં આવે છે. પણ આ શાસ્ત્રમાંના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોમાં હાથી વિષે સર્વ સામાન્ય માહિતી આપવામાં આવેલી હોય છે. હસ્તયાચુર્વેદ [એ. એન. એસ. એસ. નં. ૨૬ માં પ્રગટ થએલું ઉપરાંત જલ્દી મેડિસીન (ડ્રાફ્ટ) પા. ૧૪ જુઓ] નામનો એક મોટો અને પ્રાતિષ્ઠિત ગ્રંથ પુરાણોની તરફ મુજબ ચેપાનગરના રાજા રોમપાદ તથા મુનિ પાલકાખ્ય એમની વચ્ચે થએલા સંવાદરૂપે લખવામાં આવ્યો છે. નીલકંઠના “ માતંગલીલા ” (ટી. એસ. એસ. નં. ૧૦ સન ૧૯૧૦ માં પ્રગટ થયું) નામના શ્લોકબદ્ધ ગ્રંથમાં ગજશાસ્ત્ર પણ ટુકમાં આવી જાય છે. આ ગ્રંથમાં કાગ અનિશ્ચિત છે. નાનાં બાર અઠ્યાયોમાં હાથી તથા તેના શાસ્ત્રનો ઉત્પાદક પાલકાખ્યની કાર્પનિક ઉત્પત્તિ, હાથીની આવરદા, વૃદ્ધાવસ્થા તથા તેના સારા ગુણ તેને પકડવા કેળવવો વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

શિલ્પ શાસ્ત્ર:—સામાન્ય રીતે આના અર્થ ગિત્રકળા એવો કરવામાં આવે છે, છતાં વિશેષ કરીને તેનો ઉપયોગ વાસ્તુવિદ્યા તરીકે જ કરવામાં આવે છે. ‘શિલ્પશાસ્ત્ર’ અને ‘વાસ્તુવિદ્યા’ એ નામના ઘણાં ગ્રંથ પ્રગટ છે, પણ તેમના લેખકો રાત નથી. (ગોલ્ડસ્ટકર—લિટરરી રિવિન્સ, ” ૧, ૧૯૧ ઇ. જુઓ. આ લેખકે રામરાજના ‘ઑન ધી આર્કીટેક્ચર ઍફ ધી હિંદુઝ ” લંડન, ૧૮૩૪ એ ગ્રંથમાંના ઉતારા ઉદ્ધત કર્યા છે “ વાસ્તુવિદ્યા ” નામનો શિલ્પકળા વિષયક છંદોબદ્ધ ગ્રંથ ટી. એર. એસ. નં. ૩૦, ૧૯૧૩ માં પ્રગટ થયો. ઇ. ઍ. પુ. પ. ૧૮૭૬. ૨૩૦૦ આમાં જી, એફ. કને’ શિલ્પશાસ્ત્ર ઉપર લખાયેલા સંસ્કૃત ગ્રંથના તામીળ ભાષાંતરના ઉલ્લેખ કર્યો છે.) “ માનસાર ” નામનો આ શાસ્ત્ર ઉપર એક પ્રમુખ ગ્રંથ લખાયો છે. તેના ૬૫

અધ્યાયો હોઈ તેમાં માપણી, માપ, ઘરો અને દેવ-
ળેની યોજના, ગ્રામ અને નગરોની રચના, દેવ-
મૂર્તિકર્મ. ઇ. વિષયો આવે છે.

અહીં સંગીતશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કરવો આવ-
શ્યક છે. પૂર્વે આ શાસ્ત્રનો નાટ્યશાસ્ત્ર સાથે
સંબંધ જોડવામાં આવતો હતો તે યોગ્યજ હતો.
ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રના ૨૮-૩૪ માં અધ્યાયોમાં
સંગીતવિષે ઉહાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. (આર.
સાયમન ઝેડ. ડી. એમ. જી. ૫૦, ૧૯૦૨, ૧૨૯
એડિસ્ટકર, 'લિટરરી રિવ્યુ' ૧, ૧૮૮૬, બર્નેલ
નંબર, પા. ૫૯૬. એંગ્લિ' ઇડિયા ઓફિસક્ટર,
પા. ૩૧૫૬) છતાં તે પછીના કાળમાં તો કેવળ સંગીત
શાસ્ત્ર પરજ લખાયલા અંથ પણ મળી આવે છે. જેમાં
સ્વર તથા તેમના પ્રમાણ, રાગ, ગાયન કળા, વાદ્ય,
નૃત્ય, નકલ, નગારખાનાં, જલસા, સંગીત શિક્ષક,
નિર્દેશ, ગાયક ઇ. તેમને માટે અવશ્યક ગુણ, વગેરે
વિષયો પર પ્રકરણો લખાયલાં છે. "સંગીત રતનાકર
(અનુર કહીનાથની ટીકાસહ એ એન. એસ. નં. ૩૫
પ્રગટ થયેલું) નામના કાશ્મીર તરફના સોઠ-
ના પુત્ર નિશાંકસારંગદેવે લખેલો અંથ જે કે ભાર-
તીય નાટ્યશાસ્ત્રના પાછળથી લખાયલો છતાં
સંગીતનો પુરાતનજ છે. અંથનો કાળ સુકરર કરી
કે નથી. પરંતુ તેનો ભાષ્યકાર કહીનાથ ઇ. સ.
૧૫૦ ના આસપાસ થઈ ગયો હતો એટલું તો
તેણે જાણીએજ છીએ. તે પછીના કે જેમાં કલિલ-
પાત્ર નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે અંથ 'સંગી-
ત રત્ન' (સાયમન ઝેડડી એમ જી. ૫૬, ૧૯૦૨,
૧૨૯૬. બુચો) હોઈ તેનો કર્તા લક્ષ્મીધરનો પુત્ર
જોઈએ. તેણે સંગીત રતનાકરનો ઉપયોગ કર્યો
પરંતુ માત્ર નહિ પણ કેટલાક ભાગ તો જેવાને
જેવા અનુસાર ઉતારી લીધા હતા. પણ જ્યાં તેને
અનુકર સાથે મતવિરોધ થયો ત્યાં તેણે આથીય
જોડેના આશ્રય કર્યાથી તેના અંથને મહત્તા મળી
ગઈ કેટલાક અંથોનો રાગદારી ઉપર લખાયલા છે.
જો સોમનાથના રાગવિગ્રહ (૧૬૦૬) ના પાંચમાં
પ્રકરણમાં સતાર વગાડવાના કેટલાક રાગ આપ્યા છે.
૧૬૯૬ ૫૦ રાગોના લિખ્ત લિખ્ત પદ્ય આમાં આવ્યા છે.
(સાયમનનું એસ. બીએ. ૧૯૦૩ પા. ૪૪૭ ઇ
બુચો.) વિદ્યમયનેસે પોતાનાં આન મ્યુઝિકલમોડસ
ઓફ ધિ હિંદુઝ' પુ. ૩ નામના પુસ્તકમાં આનો
સમાવેશ કર્યો છે. તેના મત મુજબ એ અતિ
પ્રાચીન અંથ છે. પુરૂષોત્તમમિશ્રના 'સંગીત નારા-
યણ' નામનો અંથ તથા જગજ્ઞોતિમહલે જે અંથ
ઉપર સંગીત ભાસ્કર જ્ઞામની ટીકા લખી છે તે

'સંગીતચંદ્ર' નામનો કલાકોશ એ બન્નેનો અર્વા-
ચીન અંથોમાંજ સમાવેશ થાય છે.

રત્નશાસ્ત્ર કે રત્નપરીક્ષા એ ભારતનું એક અતિ-
પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે. દિવ્યઅવદાનમાં વ્યાપારીઓનાં
છોકરાં પહેલાં આ શાસ્ત્ર શીખે છે. કામસૂત્રમાંની ૬૪
કળામાં રત્ન પરીક્ષા એ એક કળા તરીકે ગણાઈ છે.
બૃહત્સંહિતામાં વરાહ મિહિરે આ શાસ્ત્રમાં સારી
પ્રગતિ કરેલી દેખાય છે. બુદ્ધભટ્ટનો 'રત્નપરીક્ષા'
નારાયણ પંડીતનો 'નવરત્નપરીક્ષા' એ તથા એ
વિષયપરના બીજા ઉપાધ્યય અંથોનો કાળ નિશ્ચિત
કહી શકાતો નથી. એલાઈનોએ આ સર્વે લેખકોનાં
મૂળ અંથ, તેનાં ભાષાંતર તથા તે વિશેની ચર્ચા એ
સર્વે પ્રગટ કર્યા છે (પેરિસ ૧૮૬૬.) આ અંથો
માત્ર રત્નના વર્ણનો આપી સંતોષ માની લેતા
નથી પણ તે ઉપરાંત તેમની ઉત્પત્તિ, રંગ, તે મળ-
વાનાં સ્થળો, તથા તેમના ખરાખોટા વિશેની નિશા-
નીઓ અને દરેક રત્નનું વજન કીંમત વગેરે શોધી
કાઢવાની માહિતી આપવામાં આવી છે.

કળાસાહિત્યમાં ચૌર્યકલા આવે છે. મૂચકટિક
અને મહાભારતમાં આવા વિધાનો છે. એ તો શું
પણ તે વિષે એક (હસ્તલિખીત) અંથ પણ મળી
આવે છે. આનું નામ 'ષણ્મુખકલ્પ' છે. ષણ્મુખ:
કીર્તિ. કેય એ ચૌરોનો દેવ ગણાય છે. કૌટિલીય
અર્થશાસ્ત્રના છેલ્લા પ્રકરણમાં જેમ મંત્ર તંત્ર,
બુદ્ધધર્મ વગેરેનો રાજકારણમાં સમાવેશ થાય એમ
જણાવવામાં આવ્યું છે તેવીજ રીતે ષણ્મુખ કલ્પના
મતમુજબ તે સાધનો ચૌર્યકળામાં ખાણુ અગત્યનાં
છે. (હરપ્રસાદ રિપોર્ટ ૧, પા. ૮ બુચો)

મરાઠી રાજ્યમાંનું અર્થશાસ્ત્ર વિષેનું સાહિત્ય:—
મરાઠા શાહીમાં આ વિષય પર કંઈ ખાસ સાહિત્ય
ઉપજ્યું હોય એમ લાગતું નથી. પણ ઇ. સ. ૧૧૧૬
માં કરવીકરનાં સંભાળ મહારાજે 'ચિરંજીવ
રાજેશ્રી રાજકુમાર રાજકાજમાં સુશિક્ષિત નિવડે
અને રાજ્યના અન્ય પ્રાંતમાંના અમલદારો તથા
સેનાપતિઓ નીતિપૂર્વક રહી રાજ્યનું રક્ષણ કરે'
એવા હેતુ સર એક આજ્ઞાપત્ર પ્રકટ કરીને 'યથા-
શાસ્ત્ર રાજ્યનીતિ' ઉપદેશી. તે મુજબના વિવિધ
જ્ઞાન વિસ્તાર નામના મરાઠી માસિકમાં ઇ. સ. ૧૮૬૦-
૬૧ ની સાલમાં છપાઈ ગયું છે. તેમજ આવી જ
જાતનું બીજું એક પુસ્તક સવાઈ માધવરાવ માટે
લખાયલું જે તાઇ સાઠેના દફતરમાંથી મેળવી રાજ-
વાડેએ પ્રકટ કર્યું છે. વળી તાલુકાનો મહાલવાર
જમા ખર્ચ કેવી રીતે લખવો, ખાતાના કેવા પ્રકાર

હોવા જોઈએ ઇત્યાદિ માહિતી આપતું એક છંદો બદ્ધ, તેમ યાદીના રૂપમાં એક મેસ્તક રૂપ પુસ્તક ઉપલબ્ધ હોઈ તે જો કે ફારસી પોષાકમાં દેખાવ આપે છે છતાં મૂળમાં તે હેમાદ્રિથી ચાલતું આવ્યું હોય, એમ સત્તરમી સદીમાંના એક છંદગદ્ય મેસ્તકની આવૃત્તિ પરથી વ્યક્ત થાય છે. વળી મરાઠી રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરનારને જોઈતું સાહિત્ય સતારાના મહારાજા પેશવે એબન્નેની રાણ (ડાયરી) માંના જે ચુટી કાઢેલા ફકરા પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થયા છે તેમાંથી તેમ અન્યત્રથી મળી આવે છે. છતાં એક તો મરાઠી રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિનો સર્વાંગ ચિતાર રજુ કરવા માટે આટલું સાહિત્ય અધુરું છે. વળી છુટા છવાયા સાહિત્યના સાંગોપાંગ અભ્યાસી જવાનો પચીસ વર્ષ પૂર્વે કે, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ પ્રયાસ કર્યો હતો. પણ તે પછી કોઈએ પણ આ બાબત પ્રત્યે જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી.

અર્થ શાસ્ત્રની કલ્પના-મરાઠા શાહીમાં અર્થ-

શાસ્ત્રીય સાહિત્ય માટેની રહેતી ઉણપ સંભાળના આજ્ઞાપત્રથી કંઈક પુરાઈ જાય છે. વળી તે ઉપરથી ત્યારના મુત્સદીઓના અર્થ શાસ્ત્રી તથા શાસન-શાસ્ત્રી વિષેનાં મતનો પણ ખુલાસો મળી જાય છે. જે કે અર્થ શાસ્ત્રી વિષેની તેમની કલ્પના સ્પષ્ટ કરવી કઠણ છે. રાજ્યતંત્ર એટલે શાસન સંસ્થાની ધન દોલત વધારવી એ જ ત્યારથી બીજા રાજ્યાધિપતિ મુજબ મરાઠાઓનું ધ્યેય હતું એ દેખીતું છે. સંભાળના આજ્ઞાપત્રમાં તો સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે આવક અને ખર્ચનો વિચાર કરી જેથી રાજ્યની તિજોરી વધે તેમ કરવું માત્ર આના કારણમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આમ કરવાથી પ્રસંગે ‘સર્વે સંકટોના પરિહાર કરી શકાય છે. એટલે હવે એકજ પ્રશ્ન તપાસવો રહ્યો કે પ્રજાની ઉન્નતિ સાધી તેના નફામાંથી કરરૂપે નાણાં મેળવવા તરફ મરાઠી મુત્સદીઓના પ્રવૃત્તિ હતી કે પ્રજાને બને તેમ પીસી પૈસા કઢાવવાની? તેમની ઠાનત હતી? પ્રજાની ઉન્નતિ થવી જ જોઈએ. એવી તેમને ઇચ્છા તો હોવી જ જોઈએ. કારણ અમુક પ્રાંતમાં સ્થાયીક થઈ પડ્યા બાદ કોઈ પણ રાજ્ય સત્તા પ્રજાની ઉન્નતિ કર્યાં વિના તે પ્રાંતની ઉપજ વધારી શકતી નથી એ મૂળભૂતતત્ત્વ મરાઠી મુત્સદીઓના ધ્યાનમાં રહેજે આવી શકે તેવું છે. છતાં એટલું તો નક્કી જ છે કે, ગમે તેવા કારણસર હશે, પણ પ્રજાની ઉન્નતિમાં મરાઠાઓ જોઈએ તેટલા પ્રયાસ કરી શક્યા નહતા.

શાસન સંસ્થાની વણિકવૃત્તિ:—સંભાળના આ આજ્ઞાપત્રમાં મરાઠી મુત્સદીઓની રાજ્ય સત્તા વિષેની બીજી પણ કેટલીક કલ્પનાઓ ધિંમિત થયેલી છે. રાજ્ય કર્તાઓએ બંને ધંધા ઉદ્યમમાં પડવું નહિ. એ સિદ્ધાંત મરાઠી મુત્સદીઓથી અવગત હતો. એમ જણાય છે. સંભાળના આજ્ઞાપત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, રાજ્યકર્તાએ સઠળ શિદ્ધ હુન્નર અવશ્ય શીખી લેવાં; પરંતુ તે ધંધા પોતે ન કરવા. કારણ કે તેમ કરતાં કદાચ એકાદ શરીર ઉપદ્રવ એટલે પીડા થાય અને તેથી રાજકાર્યમાં અંતર પડે! વસ્તુતઃ કર એજન્સી લેવાની પદ્ધતિને લીધે મરાઠી રાજ્યમાં ધાન્ય, કાપડ વગેરેની દુકાનો સરકાર તરફથી ચલાવવામાં આવતી. હિરાની ખાણો તો બંને સરકાર તરફથી જ ચાલતી તેમ ઘોડ નદી તુંગભદ્રા વગેરે જેવી મોટી નદીઓમાં ફરતી હોડીઓ પણ સરકાર તરફથી ભાડે ફેરવવામાં આવતી.

સરંજામી પદ્ધતિ:—લશ્કરની બાબતમાં સર્વસ્વી ધાતક ગણાતી સરંજામી પદ્ધતિનો જ મરાઠાઓને આશ્રય કરવો પડ્યો હતો, છતાં આ દોષથી મરાઠી મુત્સદીઓ પુરી રીતે પરિચિત તો હતાજ. અને તેથી જ તે દોષ કાઢી નાંખવા ખાતર હુનુરાતી સૈન્યની અગત્યતા રાખવામાં આવી હતી. સંભાળનું આજ્ઞાપત્ર કહે છે. ‘જેની પાસે બળવાન હુનુરાત પાગા નથી તે સત્તા પરાધીન છે. આવા રાજ્યો એકય કામ પોતાને માથે લઈ શકાતું નથી. આથી કેવળ સેવકોને આધીન થવું પડે છે. તેઓ કહે તે સાંભળ્યું ન, સાંભળ્યું તેમ ઉઠાવી દે તો કાર્યકારી લોક તથા સરદારો હૃદયપૂર્વક કાર્ય ઉપાડી લેતા નથી. આથી કાર્યનાશ જ થાય છે.’

પ્રધાન પદ -મરાઠા શાહીમાં પ્રધાન માત્ર રાજનેજ આધીન હતો. આ શિવાય પ્રધાન વિષેની બીજી કલ્પના અસ્તિત્વમાં હોવી અશક્ય લાગે છે. પ્રધાનના રાજ સાથેના સંબંધ વિષે ઉપલા આજ્ઞાપત્રમાં ટુંકમાં છતાં અતિશય માર્મિક રીતે નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યું છે. પ્રધાન એટલે રાજમદને લીધે ઉપસ્થિત થતા અન્યાયની મર્યાદા છે. પ્રધાન એટલે હાથીનું અંકુશ.”

વ્યાપાર વૃદ્ધિ ને ઉત્તેજન:—રાજ્યનો વ્યાપાર વધે કે રાજ્ય ધનવાન બને એ સાદી બાત મરાઠી મુત્સદીઓ જાણતા. શિવાય અડચણને પ્રસંગે રાજ્યમાંના સાહુકારો પાસેથી જોઈએ તેટલું કરજ પણ મેળવી શકાતું એ બીજો લાલ હતો. આથી સંભાળના આજ્ઞા પત્રમાં જણાવ્યું છે કે, બન્ન-

કેમાં હુકાનો તથા વખારો ખોલી હાથી, ઘોડા, જર જવાહીર, ઉંચાવસ્ત્રો, શસ્ત્રો, તથા બીજી વસ્તુઓના વહેપાર ચલાવવો તથા પર મુલકના વહેપારીઓને સંતોષી ખોલાવી આણવા. એટલુંજ નહિ પણ દર્બા ઉપરના શાહુકારો ઉપર ખરીતા લખી આમદ-રક્ષી કરવાનું પણ જણાવ્યું છે. મરાઠી મુત્સદીઓનું વ્યાપારવિષયનું ધોરણ આવી જતનું હોવા છતાં અંગ્રેજો પોતાનો વહેપાર મરાઠી રાજ્યમાં જમાવી શક્યા નહિ તેનું કારણ તો મરાઠી મુત્સદીઓને અંગ્રેજો વિષે રહેલી સંશય વૃત્તિમાંજ છે. સંભાળના આજ્ઞાપત્રમાં એવો એક સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે, શાહુકારોમાં ફીરંગી અંગ્રેજો, વલંદા, ફ્રેન્ચ, ડિંગ-માર ઇત્યાદિ ટોપીવાળા પણ વહેપાર કરનાર હોય છે. પણ તેઓ તો આ દેશમાં પ્રવેશ કરી અને રાજ્ય સ્થાપી પોતાનાં મતો ફેલાવવાની મગરૂરી ધરાવે છે. તેમ કેટલાંકે સ્થળોમાં તેઓ ફાવી ગયા છે. આ હઠીલી જાત હાથમાં આવેલું મથક જન જાય તો છોડે નહિ તેમની પ્રત્યે વૃત્તિ તો આવ્યા તો આવો ને ગયા તો જાઓ એવી જાતનીજ રાખવી, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપીયન વહેપારીઓ વિષેનું મરાઠા મુત્સદીઓનું ધોરણ આમા સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ થયું છે. ‘ અને કદાચ તેમને વખાર માટે જગા આપવીજ પડે તો પણ તે નહીની, ખાડીએ કે દરિયાને કીનારે તો નજ આપવી. આપવી તે ખાડીથી ગાઉ બે ગાઉ દૂર આપવી. જેવી કે ફ્રેન્ચ લોકોને આપી હતી તેમ. બે ચાર મોટાં શહેરોમાં આપવી. એટલે કે શહેરને ત્રાસ ન પહોંચે તેવી શહેર બહારની નીચી નગા વખાર માટે મુકરર કરી આપવી. પણ ઈમારત ખાંધવા દેવી નહિ’ ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં સર ચાર્લ્સ માલેટે ગવર્નર જનરલ ઉપર એક પત્ર લખી તકરાર કરી હતી કે મરાઠાઓનું ધોરણ આપણા વહેપાર માટે પ્રતિકૂળ છે; આમ લખવાનું કારણ મરાઠાઓની ઉપયુક્ત શંકા વૃત્તિજ છે. આ વૃત્તિ જાણુતો. આ પત્ર લખ્યો ત્યારે પુનામાં પુકળ નવી ઈમારતો બાંધાતી હોવાથી અંગ્રેજોને માટે માલ વેચવાની આ એક સારી તક હતી. છતાં તેમ જો કરીએ તો મરાઠા મુત્સદીઓ ચેતી જશે તેથી આગ કાંઈ જાતના વિશેષ પ્રયાસ કરવા નહિ એવી સલાહ માલેટે પ્રસ્તુત પત્રમાં પોતાના ઉપરી અમલદારોને આપી છે.

વતનદારો સાથે વર્તવાનું ધોરણ:—સરંજામ-દાર ને જેમ :દેશમુખ, દેશકુળકર્ણી, પટેલ આદિ વતનદારોનો પ્રશ્ન પણ મરાઠી મુત્સદીઓને માટે મુરકેલ થઈ પડ્યો હતો. કેમકે રાજા સ્વેચ્છે વફાદાર

હોવાની તેનામાં દાનત ન હતી એ તેઓ જાણતા રજ પ્રમાણે રજ નવીન મેળવવું ને તે પચાવી પાડ્યું કે બીજાનું લઇ લેવું, લુંટફાંટ કરવી એજ તેમની નિત્ય ઝંખના હતી. વળી પારકાની સ્વારીયતાં વતન મેળવવાની આશાએ તેઓ આગમથીજ સલાહ કરી લેતા એ વાત પણ દેખીતીજ હતી. છતાં તેમના વતન ખુચવી લેવાં તે પણ ચોકખો અન્યાયજ ગણાય, એવી ભાવનાને વશ થઈ તેમની સત્તા કાયમ રાખવાનું ધોરણ અખત્યાર કરવાની મરાઠી મુત્સદીઓને ફરજ પડી હતી.

ઈનામ આપવા વિષેનું ધોરણ:—કોઈ કંઈક નામ દેવા જોગ કામ કરે કે તેને ઈનામ કરી આપવાની ચાલ પેશવાઈમાં ઘણીજ રૂઢ થઈ હતી આને ઉદારતા કહો કે અહ્મરદશીં પણ કહો, પણ પ્રગતિનીગતિ અટકી પડેલા કરવીર રાજ્યના મુત્સદીઓને આ ચાલ અસત્ય થઈ પડી પૂર્વથી ચાલતા આવેલા ઈનામ ખુચવી લેવાની કુદ્રતા ન રાખવી એ વાત તેમણે પણ માન્ય રાખી હતી. પણ સેવકો ઉદંડ સેવા કરે તો તેમને ધન, હાથી, ઘોડા, વસ્ત્રભૂષણ આદિ આપવા, યોગ્યતા જોઈ ને કામ સોંપવું, પરંતુ નવીન ઈનામ કદી આપવું નહી એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. કેમકે મુલકી મેહેસુલમાંથી ઈનામ કરી આપવાથી તો તેટલા પ્રમાણમાં વંશપરંપરા મુધી મહેસુલ ઓછું થાય. શિવાય તે માણસના વંશોજો હરામખોરની વૃત્તિ રાખતા થય તો આવાં ઈનામો તેમના હાથમાં એક મજબુત સાધન રૂપ થઈ પડે છે.

કીલ્લાની મહત્તા વિષે કલ્પના:—લડાઈનાં સાધનોમાં તોપખાતાનો ઉમેરો થયો ત્યારથી ગઢ અને કોટની મહત્તા નષ્ટ થઈ. છતાં તેમને રાજ્યના મૂળરૂપ ગણવામાં આવતા. કેમકે, મરાઠાઓ જાતિ અનુભવથી જાણી શક્યા હતા કે ઐરંગઝેબે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે રાજ્યમાં કીલ્લા હતા તેથીજ તે ટકી શક્યું એટલુંજ નહિ પણ નવા પ્રદેશ જીતવામાં પણ આ કીલ્લાઓ મહત્તા ભરો લાગ ભજવતા. સંભાળનું આજ્ઞાપત્ર જણાવે છે કે જે દેશમાં ગઢ અને કોટ ન હોય તે દેશમાં પોતાના રાજ્યની સરહદ વધારવી તથા જખરજસ્તીથી નવા કોટ કીલ્લા બાંધતાં આખા દેશનું આક્રમણ કરી ત્યાં પોતાની ફેાજ રાખવી અને આગળનો પ્રદેશ સ્વશાસનથી વશ કરી લેવો. એ રીતે પોતાનું રાજ્ય વધારવું. કોટ કીલ્લાનો આશ્રય ન મળે તો આપણું લશ્કર પારકા મુલકમાં ટકી શકતું નથી.

દરીયાઈ બંહેપાર—આગળ ઉપર ઉલ્લેખવામાં આવેલા માલેટના પત્રમાં મરાઠાઓના બંહેપારે વિષયક ધોરણ સામે તકરાર કરવામાં આવી છે તે ખાસ કરીને મલબાર કીનારા પરના બંદરો સંબંધીની જ છે. માલેર લખે છે કે, મને ખાત્રી થઈ. ચૂકી છે કે, મરાઠાઓમાં શક્તિ હોત તો તેમણે જમીન પ્રમાણે દરીયા ઉપર પણ હુટકાટ ચલાવી હોત પણ તેમને એટલો પણ ખ્યાલ નથી કે, બંદરમાં વહાણોની ખુબ આવબલ થતી હોય તો તેથી કીનારા પરના પ્રદેશની લોકવસ્તી વધતી જાય અને તેથી લાભ મળે. પણ આ મુદ્દો બાબુએ મૂકીએ છતાં એકઝી જકાતનીજ ઉપજ હુટકાટ કરતા કેટલી બધી વધી પડે તેમ છે. જે ભાગમાંના બંદર વિષે માલેટે તકરાર કરી છે. તેની ભાગમાંકરાવીકરમરાઠાઓનું રાજ્ય હતું. ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓનું ઉપયુક્ત આશાપત્રમાં દાખવેલું ધોરણ તપાસતાં આ મુદ્દા વિષે તેમને ભાન હતું કે નહિ તે સ્પષ્ટ થાય છે. આરમાર માટે મૂલકમાંથીજ વાર્ષિક પગાર અપાવવો. પેદાસમાંથી આ ખર્ચ આપતાં સાહુકારોને પીડા થાય, તેથી સાહુકારીને ધોકો પહોંચે; બંદરો તો ટકી રહેવાંજ જોઈએ. જેનું પ્રયોજન હોય તેની વસ્તુઓ પરદેશથી આણીએ ત્યારેજ મળે તેવી છે, આ વાક્ય ઉપરથી દરીયાઈ વ્યાપારનું રક્ષણ કરવું મરાઠી મુતસદીઓને અગત્ય લાગતું. 'સાહુકારીથી જકાત હાંસલ થશે' એ તેઓ જાણતા વળી સાહુકારી વધારવાને માટે કેવા સાધનો યોજવા વિષે આશાપત્રમાં લખાયું છેજ 'મુસલમાનોના પ્રાંત શિવાયના પ્રાંતમાંનો વિદેશીયોની સાહુકારી હોડીઓ આવ જા કરતી હોય તો તેમને પરભાર જવા દેવી નહિ. નીતિભયથી હાથ કરી તેમની માલમત્તાને ધક્કો ન પહોંચે તેમ સંભાળ પૂર્વક પોતાનાં બંદરમાં લઈ આવવી. લાકડા કે પાણી જોઈશે તો લેવા દેવાં. નારીયળ વગેરે બીજો માલ જોઈતા હોય તો તે વેચાતો લેવાની અનુકુળતા કરી આપવી. તે શિવાય પણ તેઓ જે ખરીદા કરે તે પણ અલપસ્વલપ જકાત લઈ કરવા દેવી.' એ રીતે મનાવી પટાવીને પારકાના વહાણો પોતાનાં બંદરોમાં લઈ આવવાની ઇચ્છા ધરાવનાર મરાઠી મુતસદીઓ સામર્થ્ય હોતતો બંહેપારી વહાણો લૂંટાં તાજરી ભરી કાઢત એ તદ્દન અસંભાવિત છે. ઉલટું એમજ કહી શકાય છે કે સંપૂર્ણ અંકુશમાં રાખવાની આપણામાં તાકાદ નથી એ સત્ય મરાઠાઓ જાણતા હોવાથીજ તેમણે પોતાના બંદરો સર્વ જાતના બંહેપારી વહાણો માટે ખુલ્લાં રાખ્યા ન હતા. જે આવી અસમર્થતાન હોત તો તેમણે

પોતાનાં બંદરો ખુલ્લાં રાખી જરૂર જકાતની ઉપજ વધારી હોત.

પેશવાઈમાંનું કરજ—રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને આગળ વધારનાર અને રાજ્યતંત્ર સાથે સંબંધ હોય તેવો અર્થશાસ્ત્ર વાળી મહત્તાનો મુદ્દો રાષ્ટ્રીય કરજનો છે. જેને માથે રાષ્ટ્રીય કરજ નથી તેલું એકેય સુધરેલું રાષ્ટ્ર આજે જડશે નહિ પરંતુ મરાઠી રાજ્યની રાષ્ટ્રીય કરજ વિષેની કલ્પના આપણને કેવળ અભાવરૂપેજ દગોચર થાય છે. શિવાજીથી માંડી શાહુની કારકીર્દીના પૂર્વાર્ધ સુધીનું મરાઠી રાષ્ટ્ર સામાન્ય રીતે રચનાની અવસ્થામાંજ હોવાથી તે કાળ વિષે રાષ્ટ્રીય કરજનો સવાલજ સંભવે નહિ પહેલા પેશવા બાલાજી વિશ્વનાથની આમદાનીની આખરમાંજ મરાઠી રાજ્ય સ્થિરતાની પાયરીએ પહોંચ્યું એમ સ્થુળ રૂપે કહી શકાય. અને તેથીજ ત્યાર પછીના રાજ્ય સૂત્રધારોમાં પ્રબળ પાસેથી કરજ કરજ ઉચાપત કરવા જેટલો આત્મ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થએલો દેખાઈ આવે છે. છતાંય ઉત્તર હિંદની સ્વારીઓ માટેકરજ મેળવવામાં તેમને કેવી મુશ્કેલી વેઠવી પડતી તે સર્વ જાણીતું છે. પહેલા બાજીરાવ જેવો કાર્ય દક્ષ અગ્રેસર પણ આ મુશ્કેલીમાંથી બચી શક્યો નહોતો. આ સ્થિતિ માટે રાષ્ટ્રીય શાખ વધારવાની કલ્પનાનો અભાવ જ કારણ રૂપ છે. મરાઠી મુતસદીઓને સાહુકારો કનેથી ઉચાપત કરવાના પ્રસંગો અનેક વટાવવા પડ્યા હતા. પણ આવે દરેક પ્રસંગે તેઓ માણુ માણુ કરજ મેળવી શક્યા. પરંતુ આ કરજ રાષ્ટ્રીયપતને લીધે નહિ પણ તેમની વ્યક્તિગત શાખ ઉપરજ મળતું. છતાં આ વ્યક્તિગતપત કેવી હશે તેનો ખ્યાલ કરજની રકમો ઉપર લેવાતું જખરૂ વ્યાજ તથા પેશવાને બારણે સાહુકારો ઉઘરાણી કરતાં સંભળાય તે ઉપરથી બાંધી શકાય છે. શાહુની રાજનિશીમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, બાજીરાવ સિદ્ધી ઉપર કરી ગયો ત્યારે તે માટે દર મહિને ગણ રૂપીયા લેખે ઉચાપત કરવામાં આવી હતી, વળી ઉપરાંત એવો પણ કરાર કરવામાં આવ્યો હતો કે ઠરાવેલી મુદતમાં નાણાં ન પતે તો વસુલાતનો હક ઠરાવી આપવામાં આવ્યો હતો ! સાહુકારોની પીડાથી બાજીરાવ પોતે પણ કેટલો બધા કંટાળી ગયો હતો તે તેણે ગ્રમ્હંદ્ર સ્વામીને લખેલા પત્રો જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. ઈ. સ. ૧૭૪૦ અને ૧૭૬૦ ની દરમિયાન બાલાજી બાજીરાવે એકંદર રીતે દોઢ કરોડ રૂપીયાનું કરજ કચું હતું. આ કરજ ઉપર તેને દર સાલ દર સેકંડે સરાસરી ૧૨ થી ૧૮ ટકા

જેટલું વ્યાજ સરકારી તિબેરીમાંથી ભરવું પડતાં છતાં કેટલેક પ્રસંગે તેને દર મહિને રાં ટકાને લેખે પણ વ્યાજ આપવું પડતું એવા દાખલા મળી આવે છે. આ પાણીપતના જંગ પહેલાંની સ્થિતિ છે. પાણીપતની લડાઈમાં મરાઠી રાજ્યને જખરો ધકકો લાગ્યો. અને તે ઉપરાંત ત્યાર બાદ તરતજ રાજ્યમાં કુટુંબ કલહ પેદા થયો. આવી સ્થિતિમાં મરાઠી મુત્સદ્દીઓને માટે પોતાની શાખ જાળવી રાખવી કઠણ થઈ પડ્યું હશે. છતાંય પહેલાં કરતાં હવે તેમની રાજ્યસત્તા સ્થિરતાએ પહોંચેલી હોવાથી. મોટા માધવરાવની આમદાનીમાં વ્યાજનો દર સરેરાસ એક જેટલો ઘટી પડ્યો હતો, મોટા માધવરાવના મૃત્યુ સમયે તેમને માથે મોટી રકમનું કરજ કહેવાતું તેઆખું ચોવીસ લાખ રૂપિયા જેટલું હતું, ત્યારની મરાઠી રાજ્યની પજ તથા તેનો નિસ્તાર એ બેનો તોલ કરતાં આ કરજ કંઈ વધારે પડતું કહેવાય નહિં. છતાં તાત્કાલિક મુત્સદ્દીઓની તેમજ શાહુકારોની દષ્ટિએ આ દબાણ એકંદરે તો વ્યક્તિગતજ હોવાથી મોટા માધવરાવને આ કરજ ઘણું ભારે લાગ્યું અને તેથી મૃત્યુ-શય્યાપર પડ્યાં છતાં તેને કરજનોજ ઝંખના થતી હોવાથી તેના મુખ્ય કારભારીને તેની પતાવટ કરવાનું જોખમ પોતાને માથે લઈ પોતાના માલીકને તે ઝંખનામાંથી મુક્ત કરવો પડ્યો તે પછી નાના ફડણવીસ થોડાક લાખ જેટલુંજ કરજ કાઢી નલાવી રાખ્યું અને છેલ્લા બાણરાવની આમદાનીમાં તો એવી સ્થિતિ આવી પહોંચી કે જ્યારે રાજ્યને માથે જરાય કરજ રહ્યું નહિં. એટલુંજ નહિં પણ તેની ખાનગી સંપત્તિ પણ પુષ્કળ વધી પડી હતી.

રાષ્ટ્રીય કરજની કલ્પનાને અભાવે મરાઠી રાજ્યને ગએલું નુકશાન:—પંશવાના કરજ વિષની ઉપલી હુકિત વાચી એટલે રાષ્ટ્રીય કરજની કલ્પના અસ્તિત્વમાં ન હોવાથી મરાઠી શાહીની પ્રગતી કેટલે બધે અંશે અટકી પડી તા વિશેના પુરો ખ્યાલ મળી જાય છે. પહેલા બાણરાવથી તે છેક છેલ્લા બાણરાવ સુધીની આમદાનીના પ્રારંભ-કાળ પર્યંત સરકાર કરજ કાઢતું તે કેવળ અધિકારી મુત્સદ્દીઓની પતને લીપજ આપત ઘણે ભાગે કરજના માબદલામાં મામલતદારી મળશે એવી જાતનો આશા ઉપરજ આધારેલી હતી. એક રાજસત્તાધારીએ ઉપાડલું કરજ તના પછીના રાજસત્તાધારી વાળશેજ અને તથી સરકારમાં નાણાં રોકવામાંજ લાલ રહ્યો છે એવી જાતનો વિશ્વાસ જો પેશવા પ્રજામાં ઉત્પન્ન કરી શક્યા હોત તો

તેમને એકલી સ્વારીએને માટે જ નહિં પણ અન્ય સ્થાનિક સુધારા માટે પણ લોકોએ સુલભ રીતે તેમ ઘણાંજ ઓછા દરથી ગમે તેટલા નાણાં આપ્યા હોત. આવી જાતનો વિશ્વાસ એટલેજ રાષ્ટ્રીયપત અસ્તિત્વમાં ન હોવાથી મરાઠી રાજ્યને કેટલું નુકશાન ગયું તે નીચેથી સ્પષ્ટ થશે. ૧ કરજ ઉચાપતમાં પુષ્કળ મુશીબતો આવી અને નાણાંને અભાવે કેટલીયે મસલત બગડી ગઈ. અને કેટલીય ઉપાડી પણ શકાઈ નહી. (૨) ઉચાપત કરેલા નાણાં ના માટે ભારે વ્યાજ આપવું પડ્યાથી સરકારી તિબેરીને ભારે નુકશાન પહોંચ્યું. (૩) સરકારને નાણાંભીડ હતી છતાં અને તે ભારે વ્યાજ આપવા તૈયાર છતાં રાષ્ટ્રનું ધન નિરૂપયોગી થઈ પડી રહ્યું. (૪) કરજથી શરમીંદા બનેલા મુત્સદ્દીઓ ઉપર શાહુકારોને મામલતો આપવાની ફરજ પડતી હોવાથી એવા શાહુકારો મ મલતદારી કરતાં ગેર-વર્તન કરે તો તે પ્રત્યે તેમને દરગુજર કરવી પડતી. રાષ્ટ્રીય કરજની કલ્પનાજ મૂળમાં આ કાળ પછીનીજ છે એમ પણ કહી શકાય નહિં. ઈ. સ. ૧૬૮૮ ની રાજ્યક્રાંતિ પહેલાં એટલે મોટા માધવરાવના કાળથી એક સદી પહેલાં ઇંગ્લંડનું રાષ્ટ્રીય કરજ માધવરાવના કરજ કરતાં અઠી ગણુ હતું. પણ આક્રાંતિ પછી તે લગભગ સોળ કરોડ જેટલું વધી પડ્યું. ઇંગ્લંડ જે કરજ કાઢતું તે પણ અંતર્ગત સુધારા માટે ન હતું. મરાઠાઓ પ્રમાણેજ ઇંગ્લંડને પણ પર રાષ્ટ્રીય ચુક્યા માટે કરજ કરવું પડતું. તેમજ ૧૬૮૮ પહેલાં ઇંગ્લંડને માથે પણ પેશવા-જેટલોજ રાજ્યક્રાંતિનો લય લટકતો હતો. છતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે કે, ઇંગ્લંડ આટલી ઝડપથી પોતાના પ્રગતિ સાધી શક્યું તનું કારણ ઘણે ભાગે તણુ આરંભથીજ પોતાના શાખ વધારી હાથ ધરેલા કામકાજ માટે જીજ વ્યાજને દરે જહારથી નાણા આણવામાં સગવડતા કરી રાખી. જ્યારે મરાઠી મુત્સદ્દીઓનું બ્યય, સંભાળના આજ્ઞાપત્રમાં વ્યક્ત કર્યા મુજબ સંકટમાંથી નિલાવી જવા તિબેરી ભરી નાખવાનુંજ હતું. ક્રાંસ અને જર્મની જેવા યુરો-પના દેશોનું ધોરણ પણ કંઈક અંશે આવુંજ હતું. પણ આગળ ઉપર તેમને તે બદલી નાંખવાના ફરજ પડી હતી; અને સાંપ્રત યુગમાં તો રાષ્ટ્રને માટે ખીન જરૂરિયાત રકમો કરને રૂપે લેગી કરી સર-કારી તિબેરીમાં ભરી રાખવાં કરતાં, આપત્તિના સંજોગો માટે રાષ્ટ્રીય કરજ ઉભુ કરી તેમાંજ પ્રજાનાં નાણાં રોકી લવા અને તે ઉપર વ્યાજને પેટે તેને પાછો કાંઈક બદલો આપવો એજ ગ્રેયસ્કરેજ એમજ

હવે દરેક દેશ માની રહ્યો છે. અઢારમીસદીમાં હિંદની સંપત્તિનો પ્રયાહ જ્યારે યોગમથી પુનામાં આવી પહોંચ્યો હતો ત્યારે રાજ્યતંત્ર માટે રાષ્ટ્રીય કરજ ઉભું કરવાનો વિચાર મુતસદીઓએ હાથ ધર્યો હોત તો મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આજે દેખાય છે તે કરતાં કંઈક જુદાજ રૂપમાં આપણી નજરે પડત એ પુરવાર કરવા કંઈ ખાસ અર્થશાસ્ત્રની જરૂર નથી.

હવે આપણે યુરોપના અર્થશાસ્ત્રના વિકાસનો વિચાર કરીએ. ગ્રીક અને રોમન અર્થશાસ્ત્ર યુરોપની આર્થિક ભાવનાનો ઇતિહાસ આપવો એટલે પ્રથમ તો ગ્રીકના અને તે પછી રોમના ઇતિહાસ તરફ ધ્યાન દેવું પડશે. ગ્રીકોનાં અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન વિસ્તૃત તો નહિ જ થાય. એરિસ્ટોટલના 'પોલિટિક્સ' નામના ગ્રંથમાંથી અર્થશાસ્ત્ર સંબંધીના વિચારો મળી આવે છે. તેમ પછી દ્રવ્યને સાધ્ય તરીકે ગણાવવામાં આવ્યું નથી સમાજની સમૃદ્ધતા એજ સાધ્ય ગણાવ્યું છે. માત્ર સમાજ અથવા રાજ્યતંત્રના એક ખાતા તરીકે જ દ્રવ્યોત્પાદન વિષે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જરૂરીઆતોની વિવિધતાને લીધે જે અન્યોન્યાશ્રય થાય છે તે સમાજ ઘટનાને કારણરૂપ થઈ પડે છે એ સિદ્ધાંત તેણે સ્વીકાર્યો નથી. પણ તેના કારણમાં મનુષ્યમાલની સહવાસપ્રિયતા એજ તત્વ આગળ ધર્યું છે. એરિસ્ટોટલની આર્થિક ભાવનાઓ વ્યાપક બનાવવામાં અનેક અડચણો હતી. ગુલામગીરી સર્વસામાન્ય રીતે ચાલુ હતી એટલે સુધી કે, એરિસ્ટોટલ જેવા તત્વેષક તેને એક સ્વાભાવિક સંસ્થા તરીકે માની લીધી. સ્વતંત્ર માણસોની જરૂરીઆતોને લીધે સમાજમાં જે અન્યોન્યાશ્રય ઉત્પન્ન થાય છે તે ત્યારના સમાજમાં થતો નહતો, તેમજ આર્થિક હેતુઓની સર્વદેશીય વ્યાપકતા કે જે અર્વાચીન સમાજોમાં દેખાઈ આવે છે તે પણ ત્યારે નહિ હોવાથી અર્થશાસ્ત્રની ભાવનાઓ પણ તે કાળમાં વિકસિત થવી શક્ય નહતી. છતાં ખાનગી માલમત્તાનું તથા વ્યક્તિગત કુટુંબ સંસ્થાઓની મહત્તા એરિસ્ટોટલ પુરેપુરી રીતે સમજતો હોવાથી તેની વિરૂદ્ધમાં તેના શુરૂ પ્લેટોએ જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા તેના તેણે તીવ્ર વિરોધ કર્યો હતો. રાજ્યની લોકસંખ્યા નિમ્નમિત હોવી જોઈએ ઇત્યાદિ વિચારો તેણે પ્રકટ કર્યા છે. છતાં ઉત્પાદન વિષેના તેના વિચાર ઘણે ભાગે અસંવાદી લાગે છે. ખેતીવાડીને તો તેણે ઉત્પાદક માની છે પણ જે ક્રીયાને અંગે વસ્તુનું રૂપ બદલાતું હાય તેની ક્રીયાને તે ઉત્પાદક ક્રીયા તરીકે ગણાવતા નથી.

રોમન ગ્રંથકારોએ અર્થશાસ્ત્રીય વિચાર ઘણે ભાગે તો પ્રકટ કર્યા જ નથી. છતાં તેમના કાયદાના પુસ્તકોમાં તેમની આર્થિક કલ્પનાની ચોખ્ખાંકે અચોચતાની મીમાંસા મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, વ્યાજ આકારણી વિષે તેમાં કઠોરભાવ વ્યક્ત કર્યા છે. રોમનું સાહિત્ય વિશાળ છે. પણ તેમાં અર્થશાસ્ત્ર વિષેનું વિવેચન ઘણું જ ઓછું હોવાથી આ શાસ્ત્રના વિકાસમાં રોમન રાષ્ટ્ર માટે સ્થાન છે નહીં.

મધ્ય યુગનું અર્થશાસ્ત્ર:—અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ ઈ. સ. ૪૦૦ થી ૧૩૦૦ દરમિયાનનો કાળ મધ્યયુગ તરીકે કલ્પી શકાય છે. આ કાળ દરમિયાન પણ અર્થશાસ્ત્રનો જોઈએ તેવો વિકાસ થઈ શક્યો નહતો. ફ્યુડલ ઉર્ફ સંયુક્ત સરદારી પદ્ધતિ આર્થિક વિકાસને માટે જોઈએ તેવી અનુકુળ ન હોવાથી તેમ રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયને લીધે અર્થ એટલે દેવસ્થાનમાં જ ઘણીખરી માલમત્તા જમા થતી હોવાથી તે કાળનો આયુષ્યક્રમ એક અમુક કક્ષાની અંદર જ સમાયલો રહેતો. માત્ર આગળ પર મધ્યયુગના ઉત્તર ભાગમાં આર્થિક ઇતિહાસનું સ્વરૂપ બદલાવા લાગ્યું. ક્રેસેડ નામના લંબાણ વિગ્રહને લીધે વિવિધ દેશો એક બીજાનાં સંબંધમાં આવ્યા. અનેક સરદારો ફના થઈ ગયા તથા તેમની માલમત્તા ધીરધાર કરનાર વર્ગને હાથ ચાત્રી ગઈ. તેમ લિન્ન લિન્ન દેશો વચ્ચે વેપાર શરૂ થયો. પુષ્કળ દેશોમાંથી પોપ માટે દક્ષણ તરીકે નાણાં મોકલવા પડતા હોવાથી આ પૈસા મોકલવાનો ધંધો કરનારો વર્ગ વધી પડ્યો. આ અવસરમાં જ ઈંગ્લંડમાં લૅબર્ડ લોક આવી દાખલ થયા તથા તેમણે પોતાના ધંધાના ક્ષેત્રમાં પૈસાના જે વ્યવહાર ચાલુ કર્યા તે આજે પણ ઈંગ્લંડમાં ચાલુ છે આને લીધે જ ત્યાંનો રોકડ બજાર લૅબર્ડ સ્ટ્રીમને નામે ઓળખાય છે.

મધ્યયુગની આખરે ગુલામગીરી બંધ પડી ને સર્ફ નામનો અર્ધ ગુલામ અને અર્ધ સ્વતંત્ર જેવો મજૂર વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. અને તેજ વર્ગનો આગળ ઉપર અનેક ધંધા કરનાર લોકોમાં વિકાસ થતો ગયો. પુષ્કળ ઉંકાણે શહેરો સ્થપાયા. આ શહેરોમાં વધુ સ્વતંત્રતા લોગવતારા તથા અન્યોન્યાશ્રયી વર્ગ ઉત્પન્ન થયા. પરંતુ આ કાળમાં બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ ખાસ કરીને યદ્ય નહતી. ખ્રીસ્તી સંપ્રદાયના લોકોન ગળે ઉતરે તેવું વિવેચન કરવામાં જ ઘણીખરી નિષ્ફળતા ખર્ચાઈ જતી. એરિસ્ટોટલના મત લોકોન સમજાવી આપવા માટે ટોમસ અકવાયનસને એક ગ્રંથ લખ્યો હતો.

ચૌદમી તથા પંદરમી સદીમાં યુરોપના આર્થિક જીવનમાં અતિથય ફેરફાર થતા હતા. સંયુક્ત સરદારોની રાજ્ય પદ્ધતિ એટલે સરંજામી પદ્ધતિ તુટી પડતી હતી એટલે રાજ્યોને જેમ જેમ સ્વતંત્રતા મળતી ગઈ તેમને પ્રજા પણ સ્વતંત્ર થવા લાગી. આથી નગરોની વૃદ્ધિ થઈ શહેર યોગ્ય ધંધાઓ પણ આગળ વધવા લાગ્યા. એટલુંજ નહિ પણ રાજસત્તા અને સરદારોની સત્તા વચ્ચે લડાઈ જાતી ત્યારે આ સ્વતંત્ર શહેરો તથા તેમાંના ઉદ્યોગો અને શ્રમજીવી વર્ગોની અપેક્ષા રાજા તથા સરદારો એ બંનેને જણાવા લાગી. આથી આર્થિક ઉદ્યમ ધંધો કરનાર વર્ગ રાજકીય મહત્તાએ ચઢતો ગયો. રાજ્ય તંત્ર જેમ જેમ મજબુત બનવા લાગ્યું અને પગારી લશ્કરો રાખવાની યોજના ચાલુ થઈ તેમ ઉદ્યોગ ધંધાની સ્થિરતા પણ વધવા લાગી. બાદ સૈન્ય સુધારા હાથ લેવા પ્રત્યે ધ્યાન દેવામાં આવ્યું. તેમજ કાર્યોજાઈ અને વાહકો વચ્ચે આર્થિક અંતર પણ વધવા લાગ્યું. વળી આ કાળ દરમિયાન મુઘલ કળા પણ સારી રીતે પ્રચારમાં આવી ગયેલી હોવાથી ઉદ્યમ ધંધાની તથા માનસિક ઉત્તેજિતિ વચ્ચે પણ અન્યોન્યાય ઉભો થવા લાગ્યો. હોદ્દા-યાત્રા પ્રચારમાં મુકાયું. તેમ દરિયા ઉપરના ધોમો પણ વધુ સુલભ થઈ પડ્યા. વ્યાપારી ચળવળો જેમ વધવા લાગી તેમ રોકડા નાણાંને ખર્ચે હાલુકા જેવી શાખ ઉપર આધાર રાખતા કાગળોના ઉપયોગ થવા લાગ્યો. વધુમાં સાર્વજનિક એટલે બહાર સંસ્થાઓની શાખ પણ નિશ્ચિત થવા લાગી. આ બધા ફેરફારો હોત-હ અને ઇંગ્લેન્ડની મહત્તા માન્ય થતા પૂર્વજ ફોર્ડેન્સ, વેનીસ તથા જીનીવામાં થઈ ચુક્યા હતા. એટલે તે કાળમાં એક નવીન પરિસ્થિતિ નિર્માણ થતી હતી છતાં તે દરમિયાન યૌદ્ધિક ચળવળ ઝપાટા બંધ વધી શકી નહી. સેન્ટ ટોમસ એકવાયનસના અંતમાંની રાજ્ય તંત્ર વિષયક કલ્પનાઓજ લોકોમાં પ્રચલિત હતી. વળી વ્યવહારિક દ્રષ્ટિએ આ કાળમાં માત્ર પૈસા પરજ ખુબ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. આથી ઇકન અર્થશાસ્ત્રીન કાળમાં પણ શોભે તેવો ત્યારે એક પ્રયંત્ર અંધ ઉત્સાહ થયો હતો. આ અંતમાં કતાર નિકાલ આરંભે નામના માણસ હતો. તે ૧૩૮૨ માં મરણ પામ્યો. ફ્રાન્સના રાજા પાવમાં આર્લ્સના તે શિક્ષક હોઈ આગળ ઉપર તે વિચારકસનો બિરાપ બન્યા હતા. ચૌદ અને પંદરમાં સૈકા દરમિયાન આ શિવાય બીજો એક અર્થશાસ્ત્રીય અંધ પેદા થયો નથી. બૂલોરડી નામના લેખકે આ અંતની બીજી આવૃત્તિ

સન ૧૮૬૪ માં ખુદ પાડી હતી.

સોળમી સદી:—પંદરમી સદીની આખરમાં અમેરિકા તથા રિંદનો જળમાર્ગ જડી આવવાથી જેમ રાજ્યકી ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ શરૂ થયો તેમ આર્થિક વિષયમાં પણ નવું પ્રકરણ મંડાયું. આથી કરીને જેપાર તથા ઉદ્યમ વિષયક પ્રવૃત્તિઓનું મુખ્ય આશ્રયસ્થાન આજ સુધી મધ્ય તથા દક્ષિણ યુરોપ હતું તેને બદલે હવે તે પશ્ચિમ યુરોપ થઈ પડ્યું. તેમજ આ નવીન શોધને અંગે જે આર્થિક અને સામાજિક ફેરફાર થયા, તેથી આર્થિક વિચારસરણીને પણ એક નવી દિશા મળી પશ્ચિમ યુરોપમાં અને ઉદ્યમ વધારવા તરફ મુતસદીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું. રાજનીતિ પણ તેવી જાગૃતની થઈ પડી અને આ ધોરણ સાથે લડાઈઓનો નિકટ સંબંધ આવવા લાગ્યો.

સોળમી સદીના પ્રારંભની રાજ્યની સંપત્તિ વધારવા વિષ મુતસદીઓનાં મગજમાં જે કલ્પનાઓ ઘોળાતી હતી અને જે કલ્પનાઓને લીધે રાજ્યોની વ્યવહારનીતિ ઘડતી તેને અર્થશાસ્ત્રકારોએ 'મર્કન્ટાઈલ સિસ્ટમ' તરીકે જણાવી છે. મર્કન્ટાઈલ સિસ્ટમ ઉદ્દેશ વણિક શાસ્ત્ર એટલે જુ' અને તેમાં કઈ કઈ કલ્પનાઓનાં સમાવેશ થાય છે, તેમજ આ કલ્પનાઓ મુજબ રાજ્યો જે કાંઈ કાંઈ તે તાત્કાલીક સંપત્તિ વધારવા પ્રયત્ન કરતાં હતાં કે તેમનાં મુખ્ય અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી કઈક જુઓ રહી ગયેલી હતી તે વિગતો અમને આલેખકર છે અને વાદવિવાદ આલેખકર છે અને તેમને ગરુતાવ સમાહર જેવા લોક વણિક વાદવિતું સમર્થન કરે છે અને તેમને અમેરિકામાં અનુભવી આપણુ મળી આ છે. દસ બાર વર્ષ પહેલાં પ્રા. સમાવ (શિકાગો યુનિવર્સિટી) એ અહરુ કેનસલિસ્ટ વિષે જે એક વદતાપૂર્ણ પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં આ ચર્ચા ઉપા લઈ આ વાદવિતો વિરોધ કરનાર એડમ-સ્મિથના સખ વિરોધ કર્યો છે 'વણિક અર્થશાસ્ત્ર' સામાન્ય રીતે બીચેની બાબતો આવી બાય છે. (૧) નાણા અને સંપત્તિ એ બંને તેઓ એકજ માને છે. (૨) જેપારનો ઉદ્દેશ એ હોયો જેમએ કે, જેથી આપણા દેશમાં સોના રૂપા જેવી અણુમોલી ધાતુ ખેંચી આણી શકાય. આને માઠ નિકાસ વધારી આયાત એછી કરવી. "જેપારી લેવડ દેવડની શિકલ" એટલે 'એલેક્સ આફ્ટેડ' બીજા દેશો પાસેથી નિકળતો જેમએ આપણી નિકાસ વધે તેમ સરકારે અનેક જાતની યુક્તિઓ યોજવી. જેન પારકા માલને ખાડિંકાર અથવા તે ઉપર જખર.

જસ્ત જકાત હોયી જોઈએ. નિકાસમાં સરકારે મદદ કરવી વગેરે કદપના આવી જાય છે. એટલે આપણા અર્થશાસ્ત્રની ખીણ અવસ્થા જો આ વણિક અર્થ શાસ્ત્ર હોય તો ત્રીજી અવસ્થા આપણા ઉદ્યોગ અને લેવડ દેવડની સ્વતંત્રતા એ છે. 'નિસર્ગ' સિદ્ધ સ્વાતંત્ર્ય' એ તત્વ જે અવસ્થામાં આગળ વધારવામાં આવ્યું તે અવસ્થાના (૧) જોડાની ઉચ્ચ પરિણતિ (૨) અને યાંત્રિક ઉત્પાદન એ જે સારભુત અંગ છે. આ અવસ્થામાં મુડીવાદીઓ અને કામદારો વચ્ચે તીવ્ર વિરોધ પેદા થયો. છતાં યંગની સહાયતાને લીધે અત્યંત કષ્ટનાં કામો પણ સુલભ થઈ પડવાથી મનુષ્યની ઉચ્ચ દરજ્જાના કામોમાં યોજના થા લાગી અને તેથી માણસની આધ્યાત્મિક યોગ્યતા પણ વધી.

મધ્ય યુગમાં યુદ્ધને પ્રધાન અંગ તરીકે અને ઉદ્યોગ ધંધાને તેનો પોષક એટલે જોણું અંગ તરીકે માનવામાં આવ્યાં. ઉદ્યોગ ધંધાને જ્યારે ત્યારના રાજ્યો ઉત્તેજન આપવા ત્યારે તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દ્રવ્ય ગળ વધારી યુદ્ધ માટે પાત્રતા ઉત્પન્ન કરવી એજ હતો. પરંતુ હવેના યાંત્રિક યુગમાં આ સ્થિતિ ફરીથી અલગ પડેલો મુખ્ય અંગ બની સૈન્ય તથા મુતસદ્દિગરી તેને સહાયભૂત તરીકે થઈ પડી. અદારમી સદીમાંની લડાઈઓ વસાહતો સ્થાપી વેપાર વધારવાને માટેજ પ્રેરાયલી હતી અને તેથીજ રાષ્ટ્રો વચ્ચે કડક વધતા ગયા. પરંતુ તેથી એક વસ્તુ નિશ્ચિત થઈ કે, આધુનિક સમાજનું કોયે જો ઉદ્યોગ અને આર્થિક-ઉત્પાદન એજ છે. આજે ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ ઉપર એવી જાતનું રાજકીય પરિણામ ઉપજ્યું કે, ંડેપારને બહુકી ઉઠેલી સામાજિક ક્રાંતિ રાજ્ય સત્તાને માટે અનિષ્ઠ હોવાની તે મિટાવી દેવા માટે ત્યાંની સરકારોએ લૅલિટ 'દુર્ગંજતા સ્વીકારીને પણ નવયુગની નવી આવનાને નંદ કરવા કેડ બાંધી. છતાં તેથી કંઈક કનિ જાવ પડી નહિ. પુરાતન સમાજ સરણી નંદ કરી તેને બદલે નવીન સરણી ઉત્પન્ન કરવાનાં ફ્રાન્સની પ્રજાએ નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ આ નવીન રચના કેવી જોઈએ તે સંગ્રામે કોઈ પણ જગાલ ધરાવતો નહિ, અને આથી કરીને ફ્રાન્સની રાજ્ય ક્રાંતિ ઘાતકી સ્વરૂપની થઈ પડી. વોલ્ટેર અને ડેકો એમને પણ આ નવીનતાનો પૂરો ખ્યાલ થયો ન હતો. આવીજ 'ફિઝિઓક્રેટસ' સંપ્રદાયની પણ સ્થિતિ થઈ પડી હતી. આ સંપ્રદાય નો કંઈક ફિલિડાસ તપાસીએ.

ઈંગ્લંડમાં ઉછળી નિકળેલા નવા વિચારોના પડઘા અદારમી સદીમાં. ફ્રાન્સમાં પડવા લાગ્યા. ખેડુતોની કંગાલીયત, સરકારી નાણાંની અસ્થિરતા અને કરનું દબાણ એ સર્વે હાડમારીઓ 'મક' ટાઈલ પોલીસી' ને લીધેજ ઉભી થઈ છે. એવી ફ્રાન્સના બુદ્ધિમાન વર્ગોની ખાત્રી થઈ ચૂકી. આ વર્ગોમાં ખ્વાગિલ જેર વોખાન, અને મોનતેસ્ક્યૂ એ પ્રધાન વ્યક્તિઓ હતી. તેમની માન્યતા એવી હતી કે, સોનું અને રૂપું એ કંઈ દેશની ખરી દોલત નથી. ખેતી અને ંડેપારથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનેજ દેશની ખરી સંપત્તિ ગણવી જોઈએ. સરકારી અંકુશને લીધે ઉત્પાદકતામાં નફો થવાને બદલે નુકસાન જાય છે.

હવે ખેતી એ ઉત્પાદનનું મુખ્ય સાધન છે. આયાત અને નિકાસ માલ ઉપર જકાત મુકવી અનિષ્ઠ છે. સર્વે રાષ્ટ્રોમાં ખુલ્લો ંડેપાર હોવો ટ્રેડસ્કર છે. સમાજની સુસ્થિતિ માટે રાજકીય કરતાં પણ નૈસર્ગિક કાયદાનીજ ઘણી અગત્યતા છે, એવી જાતના તેમના વિચાર હતા. કેઝને (૧૬૬૪-૧૭૭૪) અને ગુરને (૧૭૧૨-૧૭૫૬) એ જે ફિઝિઓક્રેટિક સંપ્રદાયના અગ્રેસરો હતા. તેમણે પુરાતન કાળ સાથે એક હાર સાંધી નવા વિચારોની પદ્ધતિ ચાલુ કરી. સમાજમાં પ્રચલિત દેખાતી સર્વે ઘટનાઓ કૃત્રિમ હોઈ તેમનામાં આજે જે દોષ દેખાઈ રહ્યા છે તે આવી બનાવટને લીધે જ છે. જગતમાં જે 'કુદરતી કાયદો' ચાલુ છે તેને આધારે જ સમગ્ર સમાજની રચના કરવી જોઈએ. તેમ ન થાય તો વિવિધ આપત્તિઓ ઉત્પન્ન થશે. આ વિચાર સરણીનો કટાક્ષ મુખ્યત્વે પ્રચલિત આર્થિક સંસ્થા પરજ હતો. આ સંપ્રદાયના આર્થિક પ્રમેયો આ મુજબના હતા. ને અંગબળના કામોથી ધાન્ય તથા કાચો માલ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ખર્ચે 'ઉત્પાદક' બળ કહેવાય. આ શ્રમથી તેની આજીવિકા માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે માલ પેદા થાય છે. કારખાના કંઈ ઉત્પાદક નથી કેમકે તેમાંથી શ્રમના ખર્ચ કરતાં કદાપિ જસ્તી માલ પેદા થતો નથી. ંડેપારને લીધે રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં કદાપિ ઉમેરો થતો નથી, જે થાય છે તે એજ કે માત્ર સંપત્તિ એક હાથમાંથી ખીજ હાથમાં પસાર થતી હોય છે. ખેતીની ઉપજમાં સર્વે ધંધાધારીઓની વ્યવસ્થા થઈ જાય છે. વક્રીવ, સીપાહી, વૈદ્યો, વાણીઆ એ સર્વે અનુત્પાદક વર્ગો છે. સર્વે કરોમાં જમીન મહેસુલના કરજ વધારે ન્યાય ભર્યો અને સગવડવાળો છે. આ સર્વે સિદ્ધાંતોના તાત્કાલિક પરિણામ તો વિશ્વ સક

જ હતા. 'મક' ટાઇલ પોલીસી'ના અંકુશ સામેજ તે સમજાઓના આશ્રય હતા. સરકારે અમુક વસ્તુઓ ઉત્પાદન કરવાની અમુક દરે વેંચવી ઇત્યાદિ નિયમ ઘડવા એમાં સમાજનો વિઘાત છે. વસ્તુતઃ સરકારી અંકુશમાં પુષ્કળ લાભ હતા. પણ આ સંપ્રદાય તેમને સમજી શક્યો નહિ. સુધારકોની ઠરાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર તેમણે પુરાતન સંસ્થામાં રહેતા દોષો અતિશયોક્ત કરી દાખવ્યા. આ સંપ્રદાયનું ધ્યેય વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય હતું એમ પણ કહી શકાય. દેશના રાજકીય કાયદા નૈસર્ગિક કાયદાને અનુરૂપ ઘડાવા જોઈએ એવો પણ તેમનો મત હતો.

આ સંપ્રદાયની જ્ઞાનસના મધ્યમવર્ગ ઉપર જરાય અસર થઈ નહિ. પરંતુ રાજ્યકાંતિ પછી 'કોન્સ્ટીટ્યુ એસેમ્બલી' ઉપર તેની સારી અસર જામી. છતાં અમુક કાળ પછી આ સંપ્રદાય નંટ થઈ ગયો. અઢારમી સદીમાં ઇટલીમાં આ અર્થશાસ્ત્ર ચાલતું હતું:—ગ્રીની, મીનિવેચી, બિકેરિયા, વેરી, કાલો, વાલ્કા, ઓરડીસ, તથા સ્પેનમાં ઉસ્તારિઝ એ સર્વે 'મક' ટાઇલ પોલીસી'ના પૂજારી હતા. રોડરિગ્યુ ફ્રિજિઓકેટિક સંપ્રદાયનો અનુયાયી હતો. જર્મનીમાં પણ 'મક' ટાઇલ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. પરંતુ કેટલાક અવસર પછી ફ્રેડરીક તથા તે પછી રહેટગીન (૧૭૩૧-૧૮૦૨) અને રમોલ્ડે (૧૭૬૪-૧૮૩૧) ફ્રિજિઓકેટિક મતનો પુરસ્કાર કર્યો. આ કાળના લોકોના આર્થિક સાહિત્યમાં વિશેષ પ્રગતિ થઈ નથી. અઢારમી સદીના પ્રારંભમાં તો ઇંગ્લંડમાં પણ આર્થિક શોધને નામે ઉદ્દામીનતા હતી. ૧૭૭૫ માં બર્કલે નામના તત્ત્વજ્ઞે નવા વિચારોનું પ્રવર્તન કર્યું. તે પછી હુમે પોતાનાં નિર્ગંધોમાં અર્થશાસ્ત્ર વિષયક કેટલાક વિષયો વિષે લખતાં છેક આધુનિક જાતના કેટલા મતો પ્રતિપાદન કર્યાં. પૈસાને આપવામાં આવતી વધારે પડતી મહત્તા ઓછી કરી વસ્તુ જ ખરી સંપત્તિ છે એમ તેણે દર્શાવી આપ્યું. ભિન્ન દેશોમાં વ્યાપાર હોય તે સર્વેનાં હિતનું છે એમ તે માનતો અને તેથીજ બેંકપારને પ્રતિબંધ થાય તેવી જગતો મૂકવી તે અનિષ્ટ ગણતો. હુમે આર્થિકવાદમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિનો પ્રવેશ કરાવ્યો તથા દરેક દલીલના પુરાવામાં ઇતિહાસમાં બનેલા બનાવો પ્રમાણ તરીકે ટાંકવાનો ઉપક્રમ ચાલુ કર્યો. એડમ સ્મિથના મન ઉપર આની ઘણીજ ઉંડી અસર થઈ તથા તેની પદ્ધતિમાંની ઉત્તમ યજ્ઞનાઓ તેણે ઉપાડી લીધી. એડમસ્મિથથી પુરાતન અર્થશાસ્ત્રીઓમાં જોશી આટકરની ગણના થવી જોઈએ. તેણે પુણ બેંકપારના સિદ્ધાંતનો જોસલેર પ્રચાર

કર્યો. સર જેમ્સ સ્ટુઅર્ટ એક ઉત્તમ અર્થકાર હોઈ તેણે પોતાનાં પુસ્તકમાં 'મક' ટાઇલ, પદ્ધતિનું પરંપરાનું રૂપ સમર્થન કર્યું છે. વિશેષતાઃ મૂલ્યની ઉપપત્તિ તથા પ્રબલવૃદ્ધિ એ વિષયો તેણે અપ્રતિમ રીતે ચર્ચ્યા છે. પરંતુ તે પછી ટુંકમાંજ એડમસ્મિથનો સુવિખ્યાત અર્થ પ્રગટ થવાથી તે વિસારે પડ્યો. કેટલાક માને છે કે એડમસ્મિથ એજ અર્થશાસ્ત્રનો જનક હતો પરંતુ વસ્તુસ્થિતિથી આ માન્યતા ભિન્ન છે. સામાજિક સંપત્તિ એ વિષયજ એવો છે કે, અનાદિકાળથી અનેક અર્થકારોએ આ વિષય ઉપર પોતાના વિચાર જાહેર કર્યા છે. વળી સ્મિથને કાળે તો આ વિષય ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલો હતો. ટર્ગો જેવા અર્થકારોએ પોતાના અર્થોમાં આ વિષે ઘણુંજ પદ્ધતિસર વિવેચન કર્યું છે. પૂર્વકાળના અર્થોનો આધાર લઈ તે ઉપર ટર્ગોએ એક નવીન જાતની સુંદર ઈમારત રચાથી તે પુષ્કળ વર્ષો સુધી ઉભી રહી. કેટલાક વળી ફ્રીજીઓકેટ અને સ્મિથિયન એ બેને ભિન્ન સંપ્રદાય તરીકે માને છે, જે ભૂલ છે. કેમકે એ બંને વચ્ચે વિષમતા કરતા સામ્યજ વધારે જણાય છે. પુરાતન યુરોપીય રાજસત્તા એ બેંકપાર ઉપરજે અંકુશ મુક્યા તે બંનેનાં મત મુજબ નિરૂપયોગી હતો. તેમ આ નિરૂપયોગિતા દર્શાવવા તેમણે અંગીકારેલી તર્કસરણી પણ એકજ પ્રકારની છે. સ્મિથનું વિવેચન અધિક સૂક્ષ્મ અને સંપૂર્ણ લાગે છે; તેમજ ફ્રિજીઓકેટ પંથના ઉત્પાદક તથા અનુત્પાદક શ્રમ વિષેના ભૂલ ભયાં મનો તેણે સુધાયા છે. છતાં તે પંથના સર્વે ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને તેણે પોતાના અર્થમાં સંગ્રહ કરી રાખ્યો છે. તેમજ મધ્યયુગમાંની સંસ્થાઓ સામે ટીકા કરી તેમનો નાશ કરવામાં પણ ફ્રિજીઓકેટ પંથ કરતાં સ્મિથજ વધુ અસરકારક નિવડ્યો હતો. સ્મિથના કાળમાં અર્થશાસ્ત્ર તથા અન્ય શાસ્ત્રોનું પૃથકરણ થયું ન હતું. જેથી સ્કૉચ વિદ્યાલયમાં નીતિશાસ્ત્રની સાથેજ અર્થશાસ્ત્ર પણ શીખવતા. હાલના સમાજશાસ્ત્રનું વિવરણ પણ સ્મિથે પોતાના નીતિશાસ્ત્ર વિષેના અર્થમાં કર્યું છે. માત્ર સમાજશાસ્ત્ર સંબંધી લખવાની તેની મનીષા પાર ઉતરી શકી નહી સ્મિથે પોતાનાં 'વેલ્થ ઓફ નેશન' નામના અર્થમાં અનુગમન અને નિગમનમાંની કઈ પદ્ધતિનું અવલંબન કર્યું તે વિષે ઘણું મનલેદ રહે છે. કેટલાક પહેલીને કેટલાક બીજાનું અવલંબન કર્યું હોય તેમ માને છે. પદ્ધતિના અભિપ્રાય મુજબ તે નિગમનાત્મક હતી. અને આ મતજ ઘણું અંશે ખરો લાગે છે. સ્મિથના અર્થમાં અનુલવથી ખરી પડેલી બીનાઓને

આધારે નિગમન પદ્ધતિ અનુસાર અનુક્રમે અનુમાનો તારવ્યા છે. ઉપરાંત બનેલાં બનાવોને બદલે કેટલાક મૂહીત સિદ્ધાંતો ઉપરથી પણ નિગમન પદ્ધતિ અનુસાર અનુમાનો ખેંચી કાઢ્યા છે. જેમાં એક આ છે:- આ સૃષ્ટિમાંની દરેક વ્યક્તિમાં પોતાનું હિત બળવવાની બુદ્ધિ રહેલી છે. સૃષ્ટિની રચનાજ એવી છે કે, આ વ્યક્તિઓની બુદ્ધિથી સમાજનું પણ કલ્યાણ સધાય. વ્યક્તિ અને સમાજના અવિરોધની આ ભાવના સ્મિથના લગભગ સર્વે સિદ્ધાંતોમાં રહેલી બેવામાં આવે છે. પરંતુ તેની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ ઘણી તીવ્ર હોવાથી તેના અનુયાયીઓએ તેની નિગમન પદ્ધતિની (ડીડક્ટીવ) જેટલી અતિશયોક્તિ કરી દાખવી છે તેટલી તેણે મૂળમાં કરી નથી. નૈસર્ગિક કાયદાની ઉપપત્તિમાં તેને શ્રદ્ધા હતી. છતાં મોંતે સકયુના પુસ્તકમાંની અનુગમનાત્મક (ઇંડક્ટીવ) પદ્ધતિની તેના મન ઉપર અસર થયેલી હતી. એ રીતે એ બંને પદ્ધતિનું મિશ્રણ સ્મિથના અંધમાં બેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ સ્મિથે સમાજશાસ્ત્રના નિયમ લેશમાત્ર પણ શોધી કાઢ્યા નથી સમાજમાંના દ્રશ્યો સંબંધેના નિયમોજ માત્ર તેણે દર્શાવ્યા હતા. સમાજની દરેક અવસ્થા તે કાળની પરિસ્થિતિને આભારી હોય છે તેમ ઐતિહાસિક કારણોથી તે મર્યાદિત બનેલી હોય છે. કેટલાક તો એવો પણ મત ધરાવે છે કે, સ્મિથનો અંધ છેકજ અવ્યવસ્થિત છે. તેમ તેમાં મોટા અંશે માટે અગત્ય બજાતી સંગતિ પણ તેમાં નથી. પણ આ દલીલ અચ્છજ છે. જો કે અર્વાચીન અંધોનું પ્રમાણ આ અંધમાં વિવિધ ભાગો અને પ્રકરણોનું પદ્ધતિસર પ્રગટન કરવામાં આવ્યું નથી છતાં વિચાર અને સિદ્ધાંતોનું ઐક્ય તો તેમાં ખાસ થયેલું દેખાય છે. તેમ તેમાં ખાસ અસંગતિ પણ નથી. સ્મિથના સિદ્ધાંતો હવે અનુક્રમે તપાસીશું. તેનો પાંડલો સિદ્ધાંત એ છે કે, સર્વે આવશ્યક સંપત્તિનો મુખ્ય ઉદ્ભવ એકંદર રાષ્ટ્રના શ્રમમાંથી થયેલો છે. આથી તે ફિઝિયાલોજીકલ સ્થિતિ લિખ પડે છે. શ્રમવિભાગથી શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિ અતિશય વધી પડે છે. શ્રમવિભાગના સિદ્ધાંતનું સ્મિથે એવું અપ્રતિમ વર્ણન આપ્યું છે કે આજકાલના સર્વે અંધકારો તેના અનુવાદ કર્યે બાય છે. એક વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુનો વિનિમય કરવાની મનુષ્યને જે સ્વાભાવિક ઇચ્છા હોય છે તેમાંથી જ શ્રમવિભાગનો જન્મ છે. શ્રમવિભાગ મુંડીની વૃદ્ધિ ઉપર અવલંબી રહે છે. શ્રમની વિભાગણી પછી ક્રમેક્રમેજ વિનિમય એટલે ખર્ચની અગત્યતા ભાસવા લાગે અને પૈસા અસ્તિત્વ ધરાવે, પૈસામાંથી

મૂલ્યની કલ્પના પ્રાદુર્ભૂત થાય છે. પણ મૂલ્યનો મુખ્ય આધાર શ્રમ ઉપરજ રહે છે. શ્રમની જે સંખ્યાઓ હંમેશાજ એકજ કિંમતની હોય છે. પરંતુ વ્યવહારમાં પૈસામાં જ કિંમતની ગણતરી થઈ બાય છે. સદીઓથી સોનું અને રૂપું એ બે ધાતુઓની કિંમત એક સરખીજ રહેવાથી આ કામમાં સર્વે-તકુષ્ટ વસ્તુઓ ગણાઈ છે. પણ લિન્ન લિન્ન કામોના તોલમાં શ્રમ એજ સૌથી સરસ માપ છે. શ્રમનો બદલો મજૂરી છે. એક માણસ પાસે ઘણી મુંડી હોય અને તેણે ઉત્પાદનના કામમાં મજૂરોને શુભવામાંજ તે રોકી હોય એટલે તેમાંથી 'નફા' ઉત્પન્ન થાય છે. જમીન ઉપર માલીકી શરૂ થઈ એટલે તેની સાથે જ ગણોત, શરૂ થાય છે. દરેક સુધરેલા સમાજમાં દરેક વસ્તુના મૂલ્યમાં આ ત્રણ અંગો એટલે જમીનનું ગણોત, નફા અને મજૂરી એ હોય છે. ગણોત, નફા અને મજૂરી એ દરેકનાં દર તે તે. કાળેજ ઠરાવેલા હોય છે અને તે સર્વેનો સરવાળો કરતાં જે રકમ થાય તેજ તે વસ્તુની કિંમતની કુદરતી મર્યાદા ગણાય. બજારમાં પણ તે વસ્તુની કિંમત અંકાય છે તે આ મર્યાદાની આસપાસજ હોય છે. તેથી તે ઘણી દુર જઈ શકતી નથી. કેટલીક વસ્તુઓની પેદાશ જો એકજ મનુષ્યના હાથમાં હોય તો તેની કિંમત આવી કુદરતી મર્યાદાથી ઘણી વધી બાય, કામદાર અને મુંડીદાર વચ્ચે કલહ જમી મજૂરીનો દર મુકરર થાય, ઘણા ધંધાઓમાં નફા અમુક કક્ષા એજ આવી ચઢે છે અને આકક્ષા સ્વધર્મ એટલે હરિક્ષાઈને લીધે સુખ્યવસ્થિત થાય છે. મુંડી ઓછી હોય તો નફાનોદર વધી બાય છે અને તેવધારે હોય ત્યારે દર ઉતરી પડે છે.

હવે જમીનમાંથી પાકેલા માલની કિંમત સામાન્ય નિયમો મુજબ અંકાયા બાદ, નફા તથા મજૂરી ચુકવી આપી જે બાકી રહે તે ગણોતને નામે જમીનદારને મળે છે. ગણોત, મજૂરી અને નફા એ ત્રણ આવકના રસ્તા છે. સમાજનો મુખ્ય વર્ગ આ ત્રણમાંના એક અથવા વધુ રસ્તે માલદાર થઈ પડે છે. જમીનદારોનું હિત અને સમાજનું હિત એ બે વચ્ચે તાદાત્મ્ય કે સામ્ય હોય છે. કામદારોનું કલ્યાણ પણ સમાજની પ્રગતિમાંજ સમાયલું છે. પરંતુ મુંડીદારોનું હિત સમાજના હિતથી અવગું છે. મુંડીનાં અચળ અને ચળ એવા બે પ્રકાર હોય છે. રાષ્ટ્રની કુલ ઉપજમાંથી અચળ મુંડી અને નાણાં બાદ કરતાં બાકી રહે તે રાષ્ટ્રની નિખાલસ પેદાશ છે. સુધરેલાં દેશોમાં ત્યાંની આખી ઉપજમાંનો સૌથી મોટો ભાગ મુંડી તરીકે જુદા રાખવામાં આવે છે.

તાણાની ખચત કરવી એ રાષ્ટ્રીય હિત માટે ઘણું જ અમત્યનું છે. સમાજના ઘટકો ઉઠાડી હોય તો ઉપજમાં મંદી જાય છે. ઉત્પાદક મનુરો વધારવા અને તેમની ઉત્પાદનની શક્તિ વધારવી એ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ વધારવાના એ માર્ગ છે. આ બંનેમાં મોટી મુંડીની જરૂર રહે છે. દેશમાં મુંડી વધતી જાય તેમા પ્રમાણમાં વ્યાજના દર ઓછા થતાં જાય છે. યુરોપમાં હાલ વ્યાજના દર ઓછા થઈ ગયા તેનું કારણ મુંડી વધી પડીએ છે, નહિ કે સોનું રૂપું વધી પડ્યું તેથી જમીના અને ખાણોમાં વધુ ઉત્પાદક મનુરો જોઈએ પણ તેટલીજ મુંડી કારખાનાઓમાં રોકવામાં આવે તો ઓછી ઉત્પાદન શક્તિના મનુરો જોઈએ. ઉપર જણાવેલાં કુદરતી ક્રમનો આશ્રય કરવાથીજ રાષ્ટ્ર આગળ વધે નહિ, તો હાનિ થાય. પરંતુ એકંદર રીતે ખતીને વધુ પ્રધાનતા આપવી ઘટે છે. સ્મિથની અંધાવડીમાંના ત્રીજા ઐતિહાસિક શોધનો ઉત્તમ દાખલો મળી આવે છે. યુરોપમાં ક્રમે ક્રમે આર્થિક ઉત્થાન શી રીતે થતી ગઈ અને કંઈ અવસ્થામાંથી ઉદ્ધાગ ધંધા પસાર થયા તે સંબંધે આ પુસ્તકમાં મનોરંજક ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આમાં એ 'કુદરતી કાયદાના' ગૂઢીન સિદ્ધાંતની કેટલી બધી અસર પડેલી દેખાય છે. કેમકે તે તો એમ જગમગી રહ્યો છે કે, તેણે જણાવેલી દલીલજ માત્ર કુદરતી છે અને તે શિવાયની બાકી બધી કૃત્રિમ અર્થની વિઘાતક છે. આથી પુસ્તકમાં સ્મિથે 'મક' ટાઇલ' પદ્ધતિનું વિસ્તાર પૂર્વક ખંડન કર્યું છે. ઇંગ્લંડમાં કાંઈ કાળે પણ ખુલ્લો જોપાર શરૂ થશે એવી સ્મિથને જરાય આશા થતી ન હતી. પરંતુ ખુણીની વાત તો એ છે કે, તેનાજ પુસ્તકને લીધે આ વસ્તુ જલદી બનવા પામી. કેટલીક બાબતોમાં તેણે ખુલ્લા જોપાર સામે અપવાદો પણ કબુલ કર્યા છે. આ બાબતો એટલે પોતાના વહાણ બાંધવા. લગાઈની સામગ્રી, તથા દેશને અતિ અગત્યના ધંધા એજ છે, પાંચમાં પુસ્તકમાં સ્મિથે રાષ્ટ્રીય જમા અને ખર્ચ, નંદા કરવડીના તત્વોની ચર્ચા કરી છે. સાર્વજનિક એટલે જાહેર હિતની સંસ્થાઓ સરકારે ચલાવવી શ્રેયસ્કર છે, શિક્ષણ, સૈન્ય, ન્યાયપદ્ધતિ એ બાબતોમાં સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાંત દાખલ કરવો ઠીક નથી. આમાં તો અંકુશ હોય તેજ આદરણીય ગણાય સ્મિથ માન છે કે ક્રિડિઓક્રટિક પદ્ધતિ ઘણે અંશે પરિપૂર્ણ છે, સરકારનો અંકુશ બને તેમ ઓછો હોવો જોઈએ તથા પ્રજાએ પોતાની બાહોશીથીજ સંસ્થાઓ ચલાવવી જોઈએ. પરંતુ રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધોગનું સર્વસ્વ માત્ર ખેતી-

માંજ સમાઈ રહેલું છે એ ભાવના સ્મિથે તોડી પાડી કર વસુડી વિષે તેણે જે સિદ્ધાંતો તારવ્યા હતા તે તો આજે પણ સર્વામાન્ય થઈ પડ્યા છે. છતાં સરકારે કરેલાં કામની ફી અથવા મનુરો એટલેજ કર સ્મિથનો સિદ્ધાંત જોકે અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બરાબર હોય તોય એકાદ વ્યક્તિએ, સરકારેજ પ્રમાણમાં તેની સેવા બજાવી હોય તે પ્રમાણમાંજ માત્ર કર આપવા એ સિદ્ધાંત યોગ્ય નથી. કેમકે જે કામો લેવડ દેવડને રસ્તે થઈ શકતા નથી તેવાં કામો કરવા એજ સરકારના અસ્તિત્વનું મૂળ કારણ છે. પણ એકંદર રીતે તપાસતાં સ્મિથનું કાર્ય ટીકાત્મક અને વિવેકસંકળ હતું એમજ કહેવું જોઈએ, અર્વાચીન આર્થિક ઉન્નાતમાં સહાયતા પુરવાને કામે તો તાત્કાલિક સરકાર પણ અપાત્રજ હોય છે એવો સ્મિથનો ખાસ અભિપ્રાય છે. પણ તેની ખરી મહત્તા તો એમાંજ રહેલી છે કે વિવેકસંકળ કાર્યના યુગમાં પણ તેણે એક રચનાત્મક અને નવેસર સિદ્ધાંત રચના કરી અર્થશાસ્ત્રની પદ્ધતિસર રચના કરી, તેણે ત્યાર પહેલાંની સંસ્થાઓમાં રહેલાં દોષ વિશદ કરી આર્થિક કલ્પનાઓનું પૃથક્કરણ કર્યું. નવીન સુચનાઓ નવીન વિચારો તથા અવહારિક આતુર્ય એ સર્વે તેના અંધમાં સંકલિત થયેલાં હોવાથી તે અંધને વિચાર ક્રાંતિ ઉત્પન્ન કરવાનું શ્રેય મળી જાય છે. સ્મિથના અંધોમાં નિગમનપદ્ધતિ વિષે જે દોષ ગર્ભરૂપે રહ્યા હતા તે રિકાર્ડો, કેન્સ, મિલ ઇત્યાદિ લેખકોનાં અંધોમાં સ્ફુટ થયા. ફિલ્ડ-ખંડના મતાનુસાર સ્મિથ સંપ્રદાયમાં નીચેના દોષો હતા. (૧) વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિ મહત્તા વિષે અતિશયોક્તિ; મનુષ્ય સ્વભાવમાં સ્વાર્થશિવાય બીજી મનોદશા છે જ નહિ એવો અભિપ્રાય (૨) મનુષ્ય માત્ર પોતાનું હિત સમજે છે તથા જગતમ સર્વે અગવળોનો અંત ગુલજ છે એવો વિશ્વાસ (૩) સંપત્તિ વિષે વિનિમયત્મક અંકુચિત ભાવના (૪) સમાજ સત્તા નામેજ ખરાબ એવી માન્યતા (૫) આર્થિક જીવનમાં ઉચ્ચ ક્ષેત્ર અને નૈતિક કલ્પના એ બંનેનો પૂર્ણ અભાવ છે એમ માનવું (૬) એકાંગીપણું અને સંસ્કૃતિની લિનન અવસ્થાઓ પ્રત્યે દુર્લક્ષ આ દોષ સ્મિથના અનુયાયીઓમાંજ મોટા પ્રમાણમાં રહેલાં જોવામાં આવે છે. છતાં તે સર્વેનાં મૂળ તો સ્મિથનંજ અંધમાં રહ્યા છે એ પણ કબુલ કરવું જોઈએ તેના પછી જે અંધે અર્થશાસ્ત્રી શિવાય બાકીના સર્વે શાસ્ત્રોમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું સ્મિથના કેટલાંક મુદ્દાઓ સામે જે અંધ અને લારેલ એ બંનેએ

ટીકા કરી છે. પણ તે ખાસ મહત્વની નથી આપણે બેઈ શક્તિઓ છીએ તેમ સ્પષ્ટ રીતે સિમ્બલ યાંત્રિક યુગના દોષ બેઈ ન શકવાથી સ્વતંત્રતા અને નિરંકુશતાને લીધે કેવી હાનિ થાય છે એ કલ્પીત શક્યતા નહિ યાંત્રિક યુગમાં રહેતાં દોષોને લીધેજ સમાજ સત્તાવાદ પ્રાદુર્ભૂત થયો અને પ્રજાવૃદ્ધીના સવાલે લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું માલથસનામના અર્થશાસ્ત્ર એજ તે પ્રથમ અર્થો. ગોડવિન અને કોનડોરસે એમણે સમાજના સર્વે દુઃખો વિભાગીકરણની વિષમતાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે એવો મત પ્રતિપાદ કર્યો છે. સંપત્તિ તો ઘણીય છે, પણ તેની વહેંચણી ખરાબ થતી નથી એમ તેઓ માનતા હતા. પરંતુ માલથસે આની વિરુદ્ધમાં અનેક પ્રમાણો રજુ કરી દર્શાવી આપ્યું હતું કે સમાજસંસ્થા ગમે તેવી ઉત્તમ હોય અને સંપત્તિ પણ ગમે તેટલી હોય છતાં પ્રજાવૃદ્ધિને લીધે થોડી મુદતમાંજ દરિદ્રતા પેદા થઈ જીવન કસહ તીવ્ર થશે. ૧૭૬૧માં વોલ્ટેએ આ કલ્પના એક અંશમાં રજુ કરી છે. ભવિષ્યકાળમાં માનવ જાતિ પૂણ્યવસ્થાએ પહોંચશે અને સર્વત્ર આનંદની વ્યૂહાળીઓ લેવાશે. આવી કોનડોરસની કલ્પના હતી. પણ માલથસે પોતાના જ્ઞાનભંડારમાં શું ઉમેરો કર્યો તથા આચારમાં ઉતારવા કઈ પ્રયુક્તિઓ શોધી કાઢી તે વિષે તે નિશ્ચિત વિધાન કરવું મુશ્કેલ છે. માલથસની ભાવના એવી હતી કે પ્રજાવૃદ્ધિ તથા આજીવિકાના સાધનોની વૃદ્ધિ એ જ વચ્ચેનો સંબંધ પ્રથમ આપણે દર્શાવી ગયા છીએ. પણ આ ભારના ખરી નથી. તેનાથી આગતા ઘણા લેખકો આ સંબંધ દર્શાવી ચૂક્યા છે. માલથસના મુખ્ય સિદ્ધાંત તો એ હતો કે, પ્રજાભૂમિતિ શ્રેણીએ વધતી જાય છે જ્યારે અનાજ તો ગણિત શ્રેણીથી વધતું હોય છે. પરંતુ આ સિદ્ધાંત પણ ભૂલ ભર્યોજ છે કેમકે પ્રજાવૃદ્ધિ થાય તે પહેલાં લગાઈઓ, રોગો અને દરિદ્રતા એને લીધે તે મર્યાદિત થશે અથવા દરિદ્રતાના ભયને લીધે પ્રજા કુટુંબ વૃદ્ધિ ઉપર અંકુશ મૂકશે. આથી 'વધતી જાય છે' એ શબ્દ પ્રયોગને બદલે 'તેમાં વધવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે' એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવો જરૂરનો છે. પરંતુ આમ કરતાં મૂળ સિદ્ધાંત સંદિગ્ધ અને સૂત્રહીન થઈ પડે છે એ પણ બે-શક છે.

એજ રીતે માલથસના અંશમાંની ઐતિહાસિક શોધો પણ વિશેષ મહત્તા ભરી ગણાતી નથી. કારણ તેણે કરેલો આડંબર બાદ કરતાં તેના મૂળ સિદ્ધાંત તો તેના પહેલાંના અનેક લેખકો બહાર કરી ચુક્યા છે. પ્રજાવૃદ્ધિના સિદ્ધાંતને આટલી ગંધી મહત્તા

મળી જાય છે તેનું કારણ એ છે કે જમીનની કુમે કુમે ઓછી થતી જાય છે. પ્રજા વધી પડે તો અનાજ પણ વધવું બેઈએ. પણ તે વધારવું ઉત્તરોત્તર વધુ કષ્ટ મય થઈ પડે છે, આ કારણસરજ મિલે પણ આ પ્રજન અતિ મહત્તા ભરી દૃષ્ટિએ જોયો છે. છતાં પ્રજાવૃદ્ધિથી સંભવિત આર્પાત્તઓ અતિશો-ભોક્તા કરી દાખવવી તે પણ યોગ્ય નથી. અમૂક શક્તિથી અમૂક કાર્ય સાધી શકાય તેમ હોય એટલે તે કાર્ય નિશ્ચય પૂર્વક થશેજ એવી યંત્રવત્ ચોક્કસ આગાહી ન થાય. તેવીજ રીતે પ્રજાવૃદ્ધિ પર અંકુશ ન હોય તો અમૂક પરિણામ આવે અને ફરી તેવુંજ પરિણામ બનવા પામે તે પરથી અનુમાન કરવું કે અંકુશનું અસ્તિત્વ નથી એ કેવળ અશાસ્ત્રીય છે. સામાન્ય રીતે પ્રત્યે મનુષ્ય પુષ્કળ સંતતિ થવામાં નિયમ ન કરે છે જ. માલથસના અભિપ્રાય મુજબ વિવાહની મર્યાદા વધારવાથીજ આ નિયમ ન સાધી શકાય તેમ છે. ત્યાર પછી વિવાહિત છતાં પ્રજાવૃદ્ધિ પાળવાની કલ્પના મીલે પહાર પાડી પણ ઘણી મોટી ઉમરે પરણવાની ભલામણ ગરીબોને કરવી તે યોગ્ય નથી. કેમકે સારી ઉપજ થાય નહિ. ત્યાં સુધી ન પરણવાનો ઠરાવ કરવામાં આવે તો ઘણા લોકોને ઘરડા થાય ત્યાં સુધી પરણવાની તકજ મળે નહિ, એ શક્યતા માલથસ તથા તેના અનુયાયીઓ વિસરે છે. વળી વિવાહિત સ્થિતિને લીધે મજનાઈ સુખ, શાંતિ તથા અન્ય નૈતિક લાભો ધ્યાનમાં લેતાં માલથસનો ઉપદેશ અવ્યહારજ લાગે છે. મૂળ સિદ્ધાંતમાંથી માલથસે એવા અનુમાનો દોર્યા છે કે, કોઈ પણ સરકારે પ્રજાવૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવું નહિ, તેમ ગરીબ પ્રજા માટે સરકારને ખર્ચે અનાજગૃહો ખોલવા નહિ. પરંતુ એ બંને અનુમાનો ભૂલ ભર્યાં છે. સામાજિક જીવનમાં એવી કેટલીક અવસ્થાઓ રહેલી છે કે જ્યારે પ્રજાવૃદ્ધિ સમાજને હિતકારી થઈ પડે છે. તેમજ ગરીબોની પણ કંઈક જોગવાઈ કરવી અતિ અગત્યની છે માલથસના સિદ્ધાંત સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં મુકવામાં આવે તો ગરીબોનાં છોકરાં ભૂખમરાથી મરણવશ થતાં આપણને નરી આંખે જોવા પડે. પરંતુ આમ કરવામાં એકે ધર્મ પરવાનગી આપશે નહિ. એટલે તત્વતઃ તેમજ ન્યાયઃ માલથસના ઉપસિદ્ધાંત ખરા હોય છતાં તે ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. માલથસના સિદ્ધાંત માત્ર શ્રીમાન વર્ગનેજ ગળે ઉતરે તેવા છે. કેમકે તેથી ગરીબોની મદદ કરવાની ફરજમાંથી તેઓ મુક્ત થાય છે. ડાર્વિનનો સિદ્ધાંત બહાર થયો ત્યારથી માલથસની કીર્તિ વધી પડી છે.

કારણ કે, તેના સિદ્ધાંતમાં તેણે 'જીવન કલહ' જેમું અભિપ્રાયન કર્યું છે તે કાવિં નથી પુરાતન છે. પરંતુ પ્રબુદ્ધિ વિષે તો કાવિં અને માલથસ વચ્ચે ચોક્કસ વિરોધ હતો. કાવિંન માનતા કે પ્રભુ વૃદ્ધિને લીધે જે જીવન કલહ ઉભો થાય છે તે જગતની પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. સાંપ્રત કાળમાં કેટલાક લેખકોએ માલથસના ઉપદેશનો વિપર્યાસ કરી એવો મત તારવી કાઢ્યો છે કે જે જીવન કલહમાં જીવતા રહેવાની પાત્રતા ધરાવતો નથી તેણે બેથક નાશ પામવું. પરંતુ હયા વિચાર શક્તિના અંગ્રેગથી જીવન કલહમાંની નિહુરતા આછી થાય છે. વળી માનવ સમાજમાં હંમેશ લડાયક વૃત્તિ દાખલ કરી શકાય તેમ નથી એ વાત તેમણે ભુલવી નેહ્યો નહિ. ડેવિડ રિકાર્ડો સ્મિથનો અનુયાયી હતો. પરંતુ સ્મિથે દરેક ઉત્પત્તિના સમર્થનમાં ઐતિહાસિક પુરાવા આપવાની જે પ્રથા પાડી હતી તે ડેવિડ રિકાર્ડોએ પાળી નહિ. તેણે તો એક અમૂક પ્રમેયમાંથી ભુમિતિની પદ્ધતિએ એક પછી પીળું એમ અનુમાનો દોરવાની નવી પ્રથા ચાલુ કરી. અને કવચિત્ દાખલા આપતો તે પણ કાલ્પનિક જ હતા. આથી પ્રથમ દર્શન થતાં તેના સિદ્ધાંત નિશ્ચિત અને અર્થપૂર્ણ લાગતા છતાં સ્મિથના ગ્રંથોમાં જેમ વાંચક પ્રત્યક્ષ જગતનો સંબંધ અનુભવે છે તેમ રિકાર્ડોના ગ્રંથોથી થતું નથી. ખીજે પણ એક દોષ તેના ગ્રંથોમાં રહે છે. તે એકે શબ્દોમાં અર્થ વારંવાર બદલવા. શાસ્ત્ર પદ્ધતિના દ્રષ્ટિ બિંદુથી આ દોષ ઘણો જ ઘાતક છે. વિશેષે રિકાર્ડોએ 'વિલાજન' વાળા પ્રશ્નનો ઉડો વિચાર કર્યો છે તેમાંથી જે સિદ્ધાંતો તેણે તારવ્યા હતા તે માંના કેટલાક આ પ્રમાણેના છે:—દરેક વસ્તુની કિંમત, તેની ગમે તેટલી માગણી થાય છતાં તેને પહોંચી વળાતું હોય તો તે વસ્તુ પેદા કરવામાં જે શ્રમ ખેડવો પડે તે ઉપર આધાર રાખે. પરંતુ આમાં મુંડીનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલા આદ્યોગિક સમાજ માટે આ સિદ્ધાંત અધુરો જણાય મુડી એ પણ શ્રમનો જ એક પ્રકાર છે. એવી તેની માન્યતા હતી. પરંતુ તે કેવળ જમણા જ છે. આ જમણામાંથી જ 'સાશાઆલીજમ' ના જમકારી સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવ્યા વસ્તુતઃ ખરી વાત એ છે કે, પેદાશ માટે થતા શ્રમનો માગણીની પુરવણી ઉપર પ્રથમ અસર થાય અને પછી કિંમત ઉપર થાય. સીધી રીતે અસર થતી નથી. રિકાર્ડો જમીનના ગણોત વિષેનું અર્થશાસ્ત્ર સ્પષ્ટીકરણ ઉદ્દેશ 'રિકાર્ડોના ગણોત વિષેનો સિદ્ધાંત' તેના પોતાનો

નથી પણ તે તો તેના પહેલાંજ ઍડરસન તથા માલથસે ચોકખી રીતે ઉલ્લેખ્યો છે. જમીનમાંથી જે પેદાશ થાય છે તેની કુલ કિંમત તથા તે પેદાશ માટે જે ખર્ચ થાય છે તે એ જે વચ્ચે જે અંતર રહે છે તેને ગણોત કહે છે. આખા દેશમાં જે અનાજ અને અન્ય ખેતીની માલ જ્યારે થાય છે. તેની દર મણની કિંમત આ પાકમાંનો જે પાક વધુમાં વધુ ખર્ચે પેદા થાય છે તેના જેટલી હોય છે. અને તેથી આછા ખર્ચે ઉત્પન્ન થતા અનાજની કિંમત અને આ કિંમત વચ્ચે જે ફેર રહે છે તેટલુંજ ખરી રીતે જમીનનું ગણોત હોવું નેહ્યો. રિકાર્ડોના આ સિદ્ધાંત મુજબ હિસાબ કરવો હોય તો પ્રથમ ગણોત ન આપનારી જમીનની પણ એક જાત કલ્પવી રહી. જમીનદાર ગણોત માફ કરે તો એ અનાજની કિંમત ઉપર જરાય અસર થશે નહિ. કેમકે અનાજની કિંમતનો આધાર ગણોત પર નથી ઉલટું ગણોતની રકમ જ અનાજની કિંમત ઉપરથી કરાવવામાં આવે છે. ગણોત વિષેની આ ઉત્પત્તિ સ્મિથના ગ્રંથમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં સ્મિથ અને હુમ વચ્ચે જે પત્ર વ્યવહાર થયો હતો તે તપાસતા એમ જ કહેવું પડશે કે, સ્મિથને ઍડરસનની ઉત્પત્તિ અમાન્ય જ હતી રિકાર્ડો માને છે કે ભિન્ન જમીનોની કુદરતી ફળદ્રુપતા ભિન્ન હોવાથી ગણોતમાં ફેર રહે છે. પરંતુ રેલ્વે દૂર કે નજીક એવી જાતની જમીનની સ્થાન ભિન્નતાને લીધે જે આછા વધતો નફો થાય છે તેને લીધે પણ ગણોતમાં ફેર તો રહેજ, એ મુદ્દો તેના ધ્યાનમાં આવ્યો નથી. વળી તેના 'ગણોત' શબ્દથી સાચી ગણોતની રકમ સૂચવાતી નથી માત્ર કાલ્પનિક ગણોત જ ધ્વનિત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જે ગણોત આપવામાં આવે છે તેમાં ગણોત અને નફો એ બન્નેનો સમાવેશ થએલો હોય છે. પરંતુ તેમની ભિન્નતા દિગ્દર્શન કરવી એ કામ ઘણું અંશે મુશ્કેલી લયું થઈ પડે છે. આ સામે રિકાર્ડોની દલીલ એ છે કે, જમીનમાં મુંડી રોકી તેની ફળદ્રુપતા વધારવાતી નફો અને ગણોત એ બન્ને એક રૂપ પામે છે. ખેતીવાડીમાં માણસ કુદરતી મદદ મેળવી શકે છે તેમ ત કારખાનાંમાં મળવી શકતો નથી એ સ્મિથના કલ્પના રિકાર્ડોએ સ્વીકારી નથી. જમીનમાંથી જ ગણોત મળે છે તે કુદરતની સહાયતાથી નહિ પણ અનાજની કિંમતને લીધે જ મળે છે, અને આ કિંમત એવી જાતની હોય છે કે, જેમા માગણી અને પુરવણી એ બન્નેનાં પાસાંનો મેળ થાય છે. જમીન ખેડવામાં કંઈક સુધારા દાખલ કરવામાં આવે તો

ઉપજની સરખામણીમાં ગણોત નજીવું થઈ પડે પરંતુ લોક સંખ્યામાં વધારો થાય તો તે પ્રમાણમાં ગણોત માગનારા વધી પડે અને તેથી ગણોત પણ વધી પડે રિકાર્ડોએ મજૂરી અને નફા વિષે જે ઉપ-પત્તિ રચી છે તે પણ જમીનનાં ગણોતની ઉત્પત્તિ પર આધાર રાખે છે અનાજની કિંમત વધવાથી મજૂરી વધે અને મજૂરી તથા નફા એ બે વચ્ચે વ્યસ્ત પ્રમાણ રહેલું હોવાથી નફો ઓછો થાય. મુડી-વાદીઓ અને કામદારો એમની વચ્ચે આવી ભાતનો વિરોધ હંમેશા રહેવાનો અને તેમની નફા નુકસા-નીનું ગમે તે થાય છતાં જમીનદારોને મળતા ગણોત વધારો થઈ ફારદો થશે. કારખાનાઓ સુધા-રાના પાયા ઉપર રચાયતો તેના ખર્ચામાં કરકસર થઈને નફો વધી જાય છતાં એકંદરે તેના નફાનો દર ઘટતો જ જવાનો મજૂરને માટે અત્યંત આવશ્યક વસ્તુઓ વેચાતી લેવા પુરતો જ. મજૂરીનો દર હંમેશા કેમકે, મજૂરી વધે તો ફરી લોક સંખ્યા વધે અને પૂર્વ સ્થિતિ આવી પહોંચે. આથી રિકાર્ડોની ઉપ-પત્તિમાં કામદારોની સ્થિતિ સુધારી શકાય તેવું આશાળિંદુ છે જ નહિ. કામદારની રહેણી ઉચ્ચ કક્ષાએ ચઢાવીએ તો તેના પ્રમાણમાં મજૂરીના દર વધશે એટલી જ કળુલત તે આપે છે. પરંતુ આ કામ શી રીતે કરવું તે તેણે સુચવ્યું નથી. મજૂરી વિષ-યક આ સિદ્ધાંતનો લાભ લઈ સમાજ સત્તાવાદીઓએ આ ખોટા પાયા ઉપર આગળ ઉપર પોતાની ચળવળ રચી અને ક્રાંતિ શિવાય મજૂરોની સ્થિતિ સુધરશે નહિ એવો સિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો. એકંદર રીતે તપાસતાં રિકાર્ડોની જમીન ગણોતની ઉપપત્તિ તથા ઉપરથી દેરવેલા અનુમાનો એ બન્ને અમુક પ્રમેયો માન્ય રાખીએ તો જ ખરા ગણાશે, નહિં તો નહિં એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. એક કાલ્પનિક “આર્થિક મનુષ્ય” ને આધારે જ તેણે પોતાનાં સિદ્ધાંતનો આખો વિસ્તાર જણાવ્યો છે. આથી પુરાતન આ ચાર, સંઘસજ્જિત, ઈત્યાદિ. મુદ્દાઓ વિષે તેની શરતચૂક થઈ છે. વળી તેના સિદ્ધાંતો ઉપરથી બીજા એક મુદ્દો ફલિત થાય છે, તે એકે, ધંધો ઉદ્યમ સ્પર્ધાની અવી કક્ષાએ જઈ પહોંચ્યો-છે કે, મજૂર અને માલિકો થોડા નફા માટે પોતાના ધંધા બદલી નાખશે. તેના સિદ્ધાંતોમાં રહેલા આ દોષોને લીધે ઇંગ્લંડના ત્યાર પછીના અર્થશાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં એક ભાતની કાલ્પનિકતા દાખલ થઈ, જે આજે પણ મોબુદ છે, ખેતી ગણોત વિષેનાં રિકાર્ડોનાં વિવેચનમાં પરદેશ ગમનને જરાય સ્થાન આપ્યું નથી. તેથી દેશમાંની ખેતી ઉપરજ સર્વેનો

નિર્વાહ ચાલી શકે છે તેમજ પરદેશમાંથી હજારો ખાંડી જેટલું અનાજ સ્વદેશમાં આયાત કરી શકાય છે એનું પણ તેને જ્ઞાન ન હતું. આવી ખામીઓને લીધે જ પ્રો. નિકોલસન નામના અર્થશાસ્ત્રીએ રિકાર્ડોની ઉપપત્તિને નિરૂપણી અને અવ્યહાર કહી છે. પરંતુ અન્ય દેશો સાથે બેપાર કરવામાં રહેલા ફાયદાઓનો રિકાર્ડોએ સારો ચિતાર આપ્યો છે. અમુક શ્રમ તથા મુંડીરોડી તેમાંથી સ્વદેશમાં જેટલી વસ્તુઓ પેદા કરી શકાય તેનાં કરતાં પરદેશ. સાથે બેપાર કરવાથી વધારે વસ્તુઓ મેળવી શકાય રિકાર્ડોએ એમ પણ સાબીત કર્યું છે કે, આમ દેશમાં પેદા કરેલી અને પરદેશી બેપારને અંગે મંગાવેલી એ બન્ને વસ્તુઓ આપણને સસ્તી પડતી હોય છતાં તુલના કરતાં તેમાંની જે વસ્તુથી દેશને લાભ થયો હોય તે દેશમાંજ પેદા કરવી અને તેથી ઓછો લાભ મળતો હોય તે પરદેશથી મંગાવી એમાંજ એકંદર રીતે દેશનું હિત છે. આજ સિદ્ધાંત આગળ ઉપર મિલ તથા ઍસ્ટેબલ એમણે વિસ્તાર પૂર્વક વિશદ કર્યો છે. આખા દેશની સંપત્તિ વિષે રિકાર્ડોના મત એવો હતો કે, દેશની કુલ ઉપજમાંથી મજૂરીનો ખર્ચ બાદ કરતાં જે કુલ બાકી રહે છે તે જ સૌથી વધારે મહત્વ ભરી છે. આ બાકી રહેલું અર્થાત્ જમીનનું કુલ ગણોત અને કુલ નફો બેનો સરવાળો છે. આ સંપત્તિનો ઉપલોગ લેવા દેશની વસ્તી ઓછી હોય કે વધારે એ બન્ને સરખા જ છે. સમાજ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા રિકાર્ડોની બુદ્ધિજ અનુકૂળ ન હતી એમ કહેવું પડે છે. અનુમાન કરવામાં તેની બુદ્ધિ કુશાગ્ર હતી પરંતુ માનવી સ્વભાવ સમજવામાં તેની અક્કલ ઘણી મંદ હતી. વળી સામાજિક સહાનુભૂતિનો પણ તેના અંતઃકરણમાં અભાવજ હતો. સમાજમાં રહેતો કાર્યકારણ સંબંધ ઘણો કિલ્લટ સ્વરૂપનો હોય છે, એ તેના મન ઉપર ઠસ્યું ન હતું. આથી કરીનેજ અદ્ય આધારો ઉપર વ્યાપક સિદ્ધાંતો રચવાનું તેણે કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી. ઐકીંગ, ચલણ, ઈત્યાદિ પ્રશ્નો વિષેના તેના મત ગ્રાહ્ય હોવાથી તેના બીજા સિદ્ધાંતો વિષે પણ લોકોમાં સ્વભાવિક રીતે આદર ફેલાયો હતો. આથી અંગત યોગ્યતા કરતાંય તેણે અમુક કાળસુધી ઘણું વધારે માન મળ્યું. પરંતુ સિમથની સરખામણીમાં તો તે એક સામાન્ય સમાજ શાસ્ત્રીજ હતો એમ ચોક્કસ કહી શકાય છે. તેને વિષે માલથસનો અભિ-પ્રાય ઘણોજ પ્રતિકૂળ હતો. રિકાર્ડો ને લીધે તેના પછીની અર્થશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ બ્રહ્મ થઈ ગઈ. વસ્તુ-સ્થિતિ તરફ ધ્યાન નહિં આપતાં નિગમન પદ્ધતિએ

એક પછી બીજું એમ તે અનુમાનો ઠોકતો જાય. સ્મિથ અને રિકાર્ડો પછીના અનેક નાના અર્થકારોએ તેમના સિદ્ધાંતો ઘડી કાઢી વ્યવસ્થિત કર્યા, તેમને માટે લાગુ પડે તેવી મર્યાદાઓ દોરી, તથા વ્યવહારમાંના એક પ્રશ્નો ઉકેલવા તરફ તેમનો ઉપયોગ કર્યો. આ અર્થકારોમાં જોન્સમિલ, મેકડુલોડ, સિનિયર, કર્નલ ટોરન્સ બેન્ચેન, થોર્ન્ટન, એમર્સન, વેટલે, રિચર્ડ જોન્સ, એ મુખ્ય હતા. આમાંના જોન્સે રિકાર્ડોની પદ્ધતિ ઉપર સંગોષાંગ અને પદ્ધતિસર વિવરણ કર્યું છે. વિશેષે જમીન ગણોત્તની ઉપપત્તિ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાંના ગણોત્તને લાગુ પડતી નથી, એમ પણ તેણે દર્શાવી આપ્યું. જોન્સની અનુમાન પદ્ધતિ અનુગમનાત્મક (ઈન્ડિક્ટિવ) હતી. શુદ્ધ સિદ્ધાંતો કરતાં પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાંના દૃષ્ટો પ્રત્યેક વધારે ધ્યાન પુરવું જોઈએ નહિ તે એકલાં સિદ્ધાંતો ખોટા અને (યુક્તિ યુક્તજ થીઓરેટીકલ) રહી જાય છે, એમ તેણે જોસભેર પ્રતિપાદન કર્યું હતું. ઈંગ્લંડમાંની સંસ્થાઓનાં તથા ત્યાંની પરિસ્થિતિના હાખતા આપી તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે સમગ્ર જગતમાં, સદા સર્વકાળ, હરકોઈ સામાજિક અવસ્થામાં, એકના એક સિદ્ધાંત જેવાને તેવો લાગુ પડે છે એમ માનાવમાં શાસ્ત્રની પદ્ધતિના ઘાત છે. ઐતિહાસિક પદ્ધતિના પુરસ્કાર કરનાર જર્મન અર્થકારોના પુષ્કળ મતો સ્મિથના અર્થમાં અર્થિત કરેલાં મળી આવે છે. આથીજ તેની યોગ્યતા ઘણી મોટી હતી. વળી તેના કડીક અને લેસ્લેનાં સિદ્ધાંતોમાં પુષ્કળ સમ્ય છે. આથી તે બન્નેના ઈંગ્લંડમાં 'ઐતિહાસિક પદ્ધતિ' નો પુરસ્કાર કરનારા તરીકે માનવામાં કાંઈ બતની હરકત નથી.

જોન્સ અને લેસ્લેએ કરેલા અદ્વૈતોના લેખકોએ એવા ઉત્તર આપ્યો છે કે, હાલમાં ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સમાં જે આર્થિક સ્થિતિ ચાલે છે તે અત્યારે જોકે અપવાદ રૂપ હોય છતાં કાળ કરીને તેજ સાવત્રિક થશે. પરંતુ આ આગાહીનો સ્વીકાર કર્યા છતાં પ્રચલિત સંસ્થાઓને અને પરિસ્થિતિને રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતો લાગુ કરવા નિષ્પ્રયોજન તેમજ નેષ્કળ છે. રિકાર્ડો પછીના આ વાદવિવાદને લીધે ઘણાંઓને એમજ લાગ્યું કે, અર્થશાસ્ત્રના નિયમ નિશ્ચેત નથી પણ ઘોટાળા ભર્યા હોય છે. કેટલાક તો વળી એમ પણ માનનારા હતા કે આ મૂળતો શાસ્ત્રજ નથી. છતાં મિલે તે સર્વ સિદ્ધાંતોને સુવ્યવસ્થિત બનાવી પુષ્કળ ચર્ચા કરી તેથી આ ભાવનો ક્રમે ક્રમે નષ્ટ થઈ ગયો. ઈંગ્લંડમાંના અન્ય દેશો પણ અર્થશાસ્ત્ર કરતાં મીલેજ અર્વાચીન

અર્થશાસ્ત્રને આગળ વધારવામાં મદદ કરી છે એ નિર્વિવાદ છે. તેનો મુખ્ય અર્થ વિસ્તૃત, વ્યવસ્થિત તેમ સાહિત્ય દૃષ્ટિએ પણ ઘણોજ આકર્ષક થઈ પડ્યો છે. ૧૮૪૦ થી તે લગભગ તે સદીના અંત સુધી તો પ્રજામાં તેનાજ અર્થનું પરિચીલન થતું ૧૮૪૪ માં તેણે પહેલીજવાર કેટલાક નિબંધ લખી પ્રગટ કર્યા. તેમાં મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હતા. દેશોના બેંકપારમાં નિકાસ માલ તથા આયાત માલ એ બેનું માપ એક સરખું જ થાય તેવી રીતે તેમની કિંમત અંકાવી જોઈએ. પરદેશી માલ ઉપર મુકાયેલી જકાત માફ કરતાં તે દેશે ઈંગ્લંડ સાથે ખુલ્લો બેંકપાર સ્થાપન કરવાની શરત કરવી. અમુકકાળ સુધી જરૂર કરતાં વધારે વસ્તુઓ પેદા થાય છે, પણ સર્વ કાળ તેમ થઈ શકે નહિ. નફો અને મજૂરી, એમનું પ્રમાણ વ્યસ્ત છે. ઉપરાંત આ નિબંધોમાં તેણે અર્થ શાસ્ત્રમાં કઈ તાર્કિક પદ્ધતિ અનુકુળ છે તેનું, તથા ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક શ્રમ એ મહત્વના પ્રશ્નનું વિવેચન કર્યું છે. ૧૮૪૮ માં મિલે ખોતાનો મુખ્ય અર્થ પ્રગટ કર્યો છે. સ્મિથનો અર્થ નવીન શોધો સાથે પ્રસિદ્ધ થયાને લાંબો કાળ વહી ગયાથી બીજા એક નવા અર્થની પડતી ઉણપ પુરી પાડવાની તેને આકાંક્ષા હતી પણ આખરે તે પૂર્ણતા પામી નહિંજ. વસ્તુતઃ સ્મિથ, રિકાર્ડો, માલથસ એમના સિદ્ધાંતોથી તે જરાય આગળ વધી શક્યા નથી. ઘણે ભાગે તેણે રિકાર્ડોનુંજ સમર્થન કર્યું છે. છતાં રિકાર્ડોમાં સમાજ વિષ જરાય સહાનુભૂતિ ન હતી. ને મીલમાં હતી. ઘણાખરા સામાજિક પ્રશ્નો વિષ તેને ઉદારતા ભાવના દર્શાવી છે. બેંચેમની સંકુચિત ભાવનાને તો તેની પાસે સ્થાનજ ન હતું તેની આ નૈસર્ગિક વૃત્તિ કેટલા અર્થ સાથે પરિચય થવાથી દૃઢ બની, વળી બેંચેમ અને જોન્સ મીલ સાથે પૂર્વભાવનમાં ઘોટો સંબંધ આવવાથી તેમના સિદ્ધાંતોની પણ તેના મન ઉપર ઘણીજ અસર થઈ હતી. આ દોષ છેવટ સુધી કાયમ હતા. અને તથાજ તેના અર્થમાં ઐતિહાસિક અને નિગમન એ બન્ને પદ્ધતિઓનું મિશ્રણ થયેલું દેખાય છે. મીલના આભિપ્રાય મુજબ ઉત્પાદનના નિયમો તથા વિભજન એટલે વહેંચણીના નિયમો એ બે વચ્ચેના ભેદ અનુભવવા એ તેના અર્થોની વિશેષતા છે. આમાંના ઉત્પાદન સંબંધીના નિયમો આધિજ્ઞેતિક નિયમો પ્રમાણે અચળ હોય છે, જ્યારે વહેંચણીના નિયમો માનવી પ્રચારા ઉપર અવલંબી રહેલા હોવાથી તે ચલિત છે. આથી વહેંચણીની વિષમતાને લીધે ઉત્પન્ન થતા દારિદ્રતા આદિ દોષો કાઢીનાખી તથા

સમાજ ઘટના સંબંધી સુધારા કરી તેનું નિરાકરણ કરી શકાય છે. આવી જાતના વિચારોનો વિકાસ એવી કક્ષાએ જઈ પહોંચ્યો છે કે સમાજ સત્તાવાદ પ્રમાણે તેના મત પણ વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાને માટે પ્રતિકૂળ બની ગયા. પોતાની આત્મકથામાં તેણે આ વિચારપરિવર્તન અતિસુંદર રીતે ચિત્ર્યું છે અર્વાચીન સમાજ રચના તાત્કાલીક હોઈ તેનું પર્યાવસાન ન્યાયના સિદ્ધાંત ઉપર સંપત્તિની સરખે સરખી વહેંચણી કરવામાં જ થશે, એમ તે અંતે માનવા લાગ્યો. જમીન તથા બીજા પેદાસના સાધનો સમગ્ર સામાજિક માલકીના જ હોવા જોઈએ. એ મતનો તેને પોતાના અર્થશાસ્ત્રના ત્રીજા પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. પરંતુ આ સ્થિતિ સહજ સાધ્ય થઈ પડશે એવી તેને જરાય આશા ન હતી. તે એમ પણ માનતો હતો કે ખાનગી માલમત્તા તથા વ્યક્તિ સ્વતંત્રતા અમુક કાળ સુધી જ અગત્યનાં છે. ખેડુતો જ પોતે જમીનના માલિક બને તો જમીનમાંથી સારો નફો મેળવી શકાય એ તેના સિદ્ધાંતોમાંનો એક વિખ્યાત સિદ્ધાંત હતો. તેમજ તેણે સહકારી સંસ્થાઓને પણ ટેકો આપ્યો છે. છતાં આ સંસ્થાઓમાંથી પણ હરિકાઈ સમુગ્ગી ન પડે થઈ નથી જ. પ્રજા સત્તા સ્થપાયા વિના મનુરોની સ્થિતિ સુધરવાની નથી એમ પણ મીલ માનતો. તેથી તેણે મનુરોને તેમની કંગાલીયતની લાન કરાવી શ્રીમાન લોકો વિરૂદ્ધ ચળવળ કરવા ઉશ્કેર્યા. શ્રીમાનો પાસે સંપત્તિ છે તેમ તેમને માથે જવાબદારીઓ પણ છે, છતાં તેમણે પોતાની શક્તિઓ નીચલા વર્ગોની ઉન્નતિ માટે જ વાપરવી જોઈએ એ મીલ જોઈ શક્યો નહિ એકંદર રીતે મીલમાં વ્યવહારિક ખુદ્દિનો અભાવ હતો. આથી તાત્વિક વિવેચનના આ વેગમાં તેણે સામાજિક ત્રુટિઓની અતિશયોક્તિ કરી છે. સમાજ શાસ્ત્રમાં તથા અર્થશાસ્ત્રમાં નિગમન પદ્ધતિ અનુસરી કે પ્રત્યક્ષ સંકલનાત્મક અનુગમ પદ્ધતિ સ્વીકારવી તે વિષે તેણે અંત સુધી નિર્ણય આપ્યો નથી. અર્થશાસ્ત્ર એક સ્વતંત્ર શાસ્ત્ર છે કે તે સમાજ શાસ્ત્રનું એક અંગ છે તેનો પણ ફેરસો આપ્યો નથી. કેન્સે અર્થશાસ્ત્રની તાર્કિક પદ્ધતિ ઉપર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં પણ તેણે નિગમન પદ્ધતિનો જ અનુવાદ કર્યો છે. અને અનુગમન પદ્ધતિને નકામી ગણી છે. કેન્સના મત મુજબ અર્થશાસ્ત્રમાંના સિદ્ધાંતો કેવળ કાલ્પનિક હોઈ તેમને અવહાર ઇનિયા સાથે સંબંધ નથી, વળી મિલ

કેન્સના મતોને લીધે વાંચકો એ સત્ય પણ જાણી ચુક્યા છે કે રિકાર્ડોના સિદ્ધાંત વસ્તુસ્થિતિ ઉપર નહિ પણ એક કાલ્પનિક 'આર્થિક માણસ' ની સ્થિતિ ઉપર જ રચાયેલા છે. વળી મીલ એમ પણ માનતો કે અર્થશાસ્ત્રનું પ્રયોજન તો માત્ર સિદ્ધાંતો તારવવા પુરતું જ છે, સારાનરસાનો ઉપદેશ આપવાનું નથી. કેમકે તે એક શાસ્ત્ર છે. કળા નથી. અર્થાત્ નીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચે જરા પણ સંબંધ નથી. જેથી અમુક થશે તો અમુક બનશે એટલી આગાહી કરવા ઉપરાંત આશાસ્ત્રને કોઈ જાતનું કાર્ય રહેતું જ નથી 'અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વો' એ ગ્રંથમાં કેન્સે તે પહેલાનાં સિદ્ધાંતો મર્યાદિત કરી તેમને તદ્દન નવા પાયા ઉપર ગોઠવી દીધા. એકલા એક દેશમાં હરિકાઈ પૂરી થતી નથી, મનુરોમાં પણ કેટલાક વર્ગો છે કે જેમનામાં હરિકાઈ હોતી જ નથી એ સિદ્ધાંત તેણે જાહેરમાં રજૂ કર્યો. સાર્વારાષ્ટ્રીય વહેપારમાં વસ્તુની કિંમત તેની પેદાશના અર્થપર આધાર રાખતી નથી એમ સાબીત કરી તેણે રિકાર્ડોની ઉપપત્તિને પણ મર્યાદામાં આણી તથા માગણી તથા તેની પુરવણી એજ કિંમતના નિર્ણાયક એમ દર્શાવી આપ્યું. માગણી તથા પર્યાપણ શક્તિ (પહોંચી વળવાની શક્તિ) વિષે તેણે એવું સ્પષ્ટીકરણ રજૂ કર્યું છે કે, તે બન્નેનો અર્થ પ્રચલિત અર્થમાં જ લેવાનો છે. ભવિષ્યમાં પુરવણી વધી પડે તો તે સાથે કિંમત પણ વધી પડશે. મીલ એમ માનતો કે દરેક દેશમાં મનુરોનો એવો એક આંકડો ઠરાવવામાં આવે છે કે તેનું તથા મુંડીની કુલ રકમનું ઠરાવેલું પ્રમાણ જ આવે. આને તેણે 'મનુરોની રકમની ઉપપત્તિ' એ નામ આપ્યું હતું. કેન્સે તેનું સમર્થન કર્યું હતું. પેદાસની શક્તિ વધે એટલે મનુરોની સ્થિતિ પણ આપોઆપ સુધરશે જ એવો નિયમ નથી. તેથી સહકારના તત્ત્વપર મુંડીદારોને હાંપી કાઢી મુંડી ઉપર રહેતો નફો મનુરોમાં સામેલ કર્યા વિના છુટકો નથી એવો તેનો મત હતો. આથી મિલની ઉપપત્તિમાં 'સાર્વારાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં આયાત અને નિકાસના માલની બરાબરી થાય છે' એ શબ્દો બદલી તેમને બદલે 'એકંદર કરજ' એ શબ્દો લખ્યા છે, કેમકે માલ વિના ખંડણી બંકિંગ કમિશન, ખતો ઇત્યાદિની વહેપારી વસ્તુઓની કિંમત પર અસર થાય છે. ખુદલા વ્યાપારનું સમર્થન કરવા માટે કેન્સે સંરક્ષણ પદ્ધતિના સર્વે પ્રચલિત આદેશોનું નિરાકરણ કર્યું હતું. પણ તે ખસ સમાધાન કારક નહતું. અગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓના સંપ્રદાયમાંનો કેન્સે છેલ્લો અર્થશાસ્ત્રી

ગણાય છે. માત્ર તે સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો ટકી રહેશે એવી તેણે ખામેશી આશા વ્યથા હતી.

ફ્રાન્સના અર્થકારોએ પણ ઘણું અંશે અંગ્રેજ સંપ્રદાયનોજ અનુવાદ કર્યો છે. સ્મિથના અંથો થી. સી. એ વિશદ કર્યો તેનું પુસ્તક સ્મિથના અંથો કરતાં પદ્ધતિસર અને વિશદ હતું ખરું પણ તેમાં સ્મિથનો ઐતિહાસિક પુરાવો તેમાં નથી. એક-દર રીતે એના અંથમાં કોઈ જાતની નવીનતા નથી. છતાં પ્રચલિત સિદ્ધાંત મનોરંજક રીતે લોકો આગળ રજૂ કરી તેમને લોકપ્રિય બનાવવાની તેની કુશળતા અપ્રતિમ છે. સિસમોંડી આ સાંપ્રદાયિક મતનો વિરોધી હતો. પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રમાં સદાનુભૂતિનો પૂર્ણ અભાવ હતો તેમ તેના સિદ્ધાંતો શ્રીમાન જમીનદારો તથા મુંડીદારોને અનુકૂળ થાય તેવા હતા એમ તે માનતો. વળી તે સામાજિકસત્તાવાદની તરફેણમાં હતો. છતાં નવીન પાયા ઉપર સમાજઘટના કરવા વિષે તેને ઘણી શંકા હતી. ઘણી બાબતોમાં સરકારી અંકુશ લાભકારક થઈ પડે છે, એવી તેની માન્યતા થઈ અને તે સાથેજ વળી ફિઝિઓક્રેટ-પંથનો ‘પૂર્ણ’ સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાંત પણ હિતકારી નથી જ એમ તે માનવા લાગ્યો. આથી એણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું કે સરકારનું અસ્તિત્વ માત્ર શાંતિ જાળવવા પૂરતું જ નથી પણ સમાજમાંના સર્વે વર્ગોને સામાજિક પ્રગતિના લાભ મેળવી આપવા એ પણ તેની ફરજ છે. પણ તે યાત્રિક યુગનો દ્રેષી હતો. માત્ર યાત્રિક યુગમાં નૈતિક ભાવનાનો પ્રવેશ કેમ કરાવી શકાશે તે વિષે તેણે કોઈ જાતનો ઉદાપોહ કર્યો નથી. પરંતુ મીલની જેમ એ પણ માનતો હતો કે જમીનો ઉપર ખેડુતોની જ માલિકી હોવી જોઈએ. અને આમ થાય તો પ્રજાનિયંત્રણમાં ઘણું લાભ થશે. ત્યાર પછી ચાર્લ્સ ડયુનોયરે સમાજ-શાસ્ત્રમાં અર્થશાસ્ત્રનો સમાવેશ કરી તેને ઐતિહાસિક સ્વરૂપ આપવા પ્રયાસ કર્યો. તેણે પ્રગતિના નિયમો અને કાયદાઓ સ્થાપન કર્યા. માનવવંશ તથા સંસ્કૃતિના આર્થિક ઉત્પાદનપર કેવા પરિણામ થાય છે તેનું તેણે વર્ણન આપ્યું છે. વસ્તુની વહેંચણી કરવામાં મનુષ્ય ઉદ્દેશ પરસ્પર સેવા કરી ઉપયોગી થવું એજ છે. મૂલ્યનો ઉચ્ચ માનવી પ્રયત્નમાં છે. સૃષ્ટિ તેના પ્રયત્નોમાં નિરપેક્ષ સહાય આપે છે જમીનગણોત એ પણ એક વ્યાજની જ રીત છે. બાસ્તિયાના આ સિદ્ધાંતો ડયુનોયરના અંતમાં પણ મળી આવે છે. પણ તે એવું પણ માનતો કે સરકારી અંકુશ હંમેશા કષ્ટદાયક તેમ પ્રજાની સ્વતંત્રતામાં વિરોધ કરનારો હોય છે.

અમેરિકામાં પહેલો મ્હોટો અર્થશાસ્ત્રી કરે થઈ ગયો તેના પહેલાં બેંજમિન ફ્રેંક્લિન તથા અલેક્ઝાંડર હમિલ્ટન એ અર્થશાસ્ત્રીઓ કેટલાંક ન્હાનાં પુસ્તકો તથા હેવાલ વગેરે દ્વારા પોતાના વિચાર પ્રગટ કરી ગયા છે. પરંતુ તેમના વિચારો ખાસ ધ્યાન લેવા જેવા નહતા. પરંતુ જૉન રેમંડ નામનો એક મ્હોટો અને સ્વતંત્ર વિચારક કરે પહેલાં થઈ ગયો હતો. કરે સ્મિથનો વિરોધી હતો. માલ-થસની પ્રજાવૃદ્ધિની ઉપપત્તિમાં પણ તે માનતો નહતો. જમીનોની ઉપજમાં કુમેકમે ઘટાડો થતો જાય છે, એ તત્ત્વ સર્વે સામાજિક અવસ્થાઓમાં લાગુ પડતું નથી, એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. વિનિ-મયના મૂલ્યમાંથી સંપત્તિ પેદા થાય છે એ દલીલ ખરી નથી. સંપત્તિનો આધાર તેના ઉપયોગ પર તથા મુખ્યપર આધાર રાખે છે. સમાજ પ્રગતિએ ચઢે તેમ તેમ વિનિમયનું મૂલ્ય ઓછું થતું જાય છે, છતાં ખરી સંપત્તિ વધે જાય છે. વળી વસ્તુની કિંમત તેનો પ્રથમ પેદાસના ખર્ચ ઉપર અવલંબતી નથી. પણ તે નવી પેદાસના ખર્ચ ઉપર આધાર આપે છે. રિકાર્ડોના અભિપ્રાય મુજબ જમીન કુદરતની બક્ષીસરૂપ હોવાથી તેને મનુષ્યના શ્રમ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. પરંતુ કરેના મતાનુસાર જમીન નિસર્ગની બક્ષીસરૂપ છતાં તે મનુષ્યના પ્રયાસને લીધે જ ખેડવા લાયક બને છે જેથી આવા પ્રયાસ કરનારનો જ તે ઉપર ન્યાયથી પ્રથમ હક હોવો જોઈએ. આ હકને લીધે જ ગણોત લેવું અન્યાયી નથી. કરેના અભિપ્રાય મુજબ રિકાર્ડોની ગણોતની ઉપપત્તિ કાર્પનિક હોઈ ઇતિહાસ વિરોધી છે. ઉત્તમ જમીન સૌથી પ્રથમ ફળદ્રુપ થઈ શકતી નથી. પણ તેના ક્રમ ઉલ્ટો છે. ઓટલે પ્રથમ કનિષ્ઠ તે પછી મધ્યમ અને સર્વથી પછી જ ઉત્તમ જમીન પાકને માટે લાયક થાય છે જમીનદાર તથા મજૂરનું હિત એકમાં જ છે. જમીનમાંથી તે પેદા કરીએ તેજ તેમાં પાણું મૂકવું પડે છે, આથી સ્વદેશમાંનું અનાજ પરદેશમાં મોકલવું વિઘાતક છે. આને માટે સંરક્ષક જકાત પદ્ધતિ આવશ્યક છે. નવીન વસાહતોને માટે ખુલ્લો બંહેપાર નુકશાનકર્તા થઈ પડે છે. કરે ઉપર સિસ્ટના અંથોની ઉંડી અસર જામી હતી.

હવે ફરી એક વાર ફ્રાન્સ તરફ નજર ફેરવી એ:—બાસ્તિયાએ કોબડનના ખુલ્લા બંહેપારના સિદ્ધાંતનો છૂટથી પ્રચાર કર્યો હતો. તેનો મુખ્ય અંથ ૧૮૫૦ માં પ્રગટ થયો. જેનું નામ ‘અર્થશાસ્ત્રમાં એકતાનતા’ એનું હતું. બાસ્તિયાન લેખનમાં મુખ્યતત્ત્વ આશાવાદ એ હતું સમશ્રુષ્ટિની

રસનાજ એવી છે કે, બધી વસ્તુઓ સારામાંજ પરિણામે અને સર્વે લાવનાઓનું સુખમાં પર્યવસાન થાય. દરેક મનુષ્ય સ્વાર્થી હોવા છતાં બધાની ક્રિયામાંથી પરાર્થની નિષ્પત્તિ થાય છે. મૃદ્ય વસ્તુમાં નથી પણ તે તો 'માણસે અરસ પરસ જે ઉપયોગી કામો કર્યા' તેમનું એક પ્રમાણ છે, એવી નવી ઉપપત્તિ પણ તેણે જાહેરમાં મૂકી સામાજિક પ્રગતિમાં વ્યક્તિની માલમત્તા એાછી થતી જાય છે તથા સામાજિક સંપત્તિ વધવા લાગે છે. જમીનના ગણોત વિષેની તેની ઉપપત્તિ કંદેની ઉપપત્તિ જેવીજ હતી. પણ તેમાં રહેલો દોષ એ છે કે, જોકે પ્રસ્તુત જમીને હાલની અવસ્થાએ આણી મૂકવા શ્રમ ખેડવા પડ્યા હશે છતાં જમીનનું આખું ગણોત વ્યાજને રૂપે છે, એમ કહેવું બરાબર નથી. તેમાને કેટલાક અંશ તો જમીનના કુદરતી ગુણને લીધેજ પેદા થાય છે એમ માનવુંજ જોઈએ. આસ્તિઆની એકંદર રીતે પ્રવૃત્તિ પ્રચલિત સંસ્થાઓનું સમર્થન કરવા તરફજ ઢળતી હતી. કુદરતના હક અને સૃષ્ટિના અંતિમ હેતુ વગેરે જેવી કલ્પનાઓ તેના સિદ્ધાંતના મૂળમાં હોવાથી તત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેમની પદ્ધતિ દૂષિતજ છે. સમાજમાં અનેક જાતના કલહ તથા ઘોટાળા થવા છતાં એકતાને ઢોંગ કરવો તથા આશાવાદના ગણગા ફૂંકવા તે નિષ્પ્રયોજન છે. નિરંકુશતા તથા સ્વતંત્રતા એ એથી જેમ લાલ થયા છે તેમ કેટલુંક નુકશાન પણ ખમવું પડ્યું છે. સમાજ સ્થિતિ સ્થાપક છે એ તો નિર્વિવાદ છે પરંતુ તેથી બધીય વસ્તુઓમાં સ્થિરતા આવી જાય અને શાંતી ઉત્પન્ન થાય એમ માની લેવામાં વસ્તુસ્થિતિનો વિપર્યાસ થાય છે.

કુર્ના ગણિતજ હતો તેમ અર્થશાસ્ત્રજ પણ હતો. એટલે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં ગણિતશાસ્ત્રનો સાથી પ્રથમ તેણેજ ઉપયોગ કર્યો હતો. પણ ગણિત પદ્ધતિમાં એવો એક દોષ છે કે, દરેક પ્રશ્નના અંગોમાંથી કેટલાક અંગો બાદ કરવાં પડે છે. આથી તે પર રચાયેલા સિદ્ધાંતમાં વિશેષ મહત્તા રહેતી નથી. અને જેમની મહત્તા માનવામાં આવે છે તેમની સત્યતા વિષે પણ ઘણો શક રહે છે. પરંતુ ક્રમે ક્રમે તે પણ આ પદ્ધતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ પદ્ધતિમાં જે ગૂઢિત પ્રમેયો માનવામાં આવે છે તે તે લોકોને સ્વીકાર્ય તેમ અંતિમ લાગે એવો સંલવ રહે છે. વળી જે મુદ્દાઓ પદ્ધતિ આમાં અનુમાનો, ઠાઠવાના હોય છે તે સર્વ મુદ્દાઓનો વિચાર કરી એક ફાર્સુલા એટલે સંક્ષિપ્તસૂત્ર બનાવવાની જવાબદારી પણ અંથકારને માથેજ આવી પડે છે. તત્વતઃ આ પદ્ધતિ સફળ નથી કેમકે સુખદુઃખ,

ઉપયુક્તતા, કિંમત ઇત્યાદિનાં 'યુનિટ' એટલે મૂલમાન ઠરાવવા અશક્ય છે. અર્થશાસ્ત્રમાં ગણિતનો લાલ માત્ર એટલાજ પૂરતો છે કે, પોતાનાં ગૂઢિત પ્રમેયો તથા મૂળ સિદ્ધાંત સંદિગ્ધ કે વાંધા ભર્યાં ન રહીજાય તે માટે ગણિતશાસ્ત્ર પૂરું ધ્યાન આપે છે. તથા જે તત્વ અને સિદ્ધાંતમાંથી સ્પષ્ટ અર્થ નિકળતો ન હોય તેમને તે બાબુએ મૂકી દે છે.

ઈટલીનો અદારમી સદીનો સુવિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી ગિઓના હતો. મોટા પાયાપર વેપાર ચલાવવાની તથા યાંત્રિક ઉત્પાદનને તે મહત્ત્વ આપે છે. વેપાર પર અંકુશ હોવો જોઈએ તેમ રાજસત્તાનું ઘણું ઘણી બાબતોમાં નિયમન થવું જોઈએ તથા તેણે માર્ગદર્શક બનવું જોઈએ એમ તે માનતો હતો. ધર્મસત્તાનું પર્યસ્વ તથા મધ્યયુગમાંની અન્ય સંસ્થાઓ એ સર્વેનો તે વિરોધી હતો. બીજા અંથકારો રોમનોસી, સિઓલોના, સિબેરિઓ, બેકંડા, ફેરેરા, બિએકિની.

સ્પેનમાં આર્ટિએ સ્મિથના અંથોનો તરબુએ કર્યો છે. ઉપરાંત જોવેલેનોસે પણ એક અંથ લખ્યો છે.

શરૂઆતમાં જર્મનમાં સ્મિથના અંથપ્રત્યે કોઈએ ધ્યાન દીધું નહિ કેરિક ધી એટ પણ આ અંથ જાણતો ન હતો. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં સ્ટાઈન નામના મુત્સદ્દી ઉપર આ અંથની ઉંડી અસર થઈ. તે પછી સ્ટાઈનની સાથેના મુસદ્દીઓ તેને માનથી સંબોધવા લાગ્યા. સ્મિથના અંથ ઉપર વિવરણ કરી ટીકા કાઢી, સાર્ટોરિયમ, લ્યુડર, હુક્લેંડ લોઝ, યાકોબ વગેરેએ કરી છે. રાઉના અંથમાં પુરાતન અર્થશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, ઉપરાંત ત્યારના આંકડાપણુ રજુ કર્યા છે નિળીનીયસે રાષ્ટ્રીય જમા બર્થપર, એક નાની ચોપડી લખી છે. હર્મનનો અંથ રિકાર્ડોની પદ્ધતિપર રચાયેલો છે. થ્યૂનનના અંથમાં ખેતીવાડીનું સાંગોપાંગ વર્ણન આપ્યું છે. તેમાં અનેક જાતની સૂચનાઓ કરી છે તેમ વિચાર પ્રેરક સિદ્ધાંતો રજુ થયા છે. રશિયામાં સ્ટૉક અને પોસોશ કૉફ એ બે સુવિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા પૈકી સ્ટૉકે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લેખકોનોજ અનુવાદ કર્યો છે. પણ તેમાં ચાલતી સફડમ એટલે અર્ધ ગુલામીનો વિશેષ વિચાર કર્યો છે. રલોઝરે સ્મિથના અંથોનો પુષ્કળ પ્રચાર કર્યો છે. સ્મિથ સામે જેમણે ટીકા કરી તથા નવીન પદ્ધતિનો જેમણે સ્વીકાર કર્યો તેવા અંથકારોમાં મુલર તથા ફ્રેડરિશ લિસ્ટની ગણના થાય છે. મુલર બર્કનીજમ

પુરાણ મતવાદી હોતો. મધ્યયુગની સંસ્થાઓ વિષે તે ઘણો આદર ધરાવતો તેમ સમઝલીન ઉદાર મતો વિષે તિરસ્કાર દર્શાવતો. મિલર લખે છે. સ્મિથની ઉપપત્તિ છેકજ યાત્રિક હોઈ તેમાં અધ્યાત્મિકતાનો અભાવ હતો. હરેક વ્યક્તિ એટલે સમાજનો એક સ્વતંત્ર પરિમાણ તે સર્વેના મિશ્રણથી એક સમાજ બને છે, એવી સ્મિથની કલ્પના હતી. ખાનગી માલ-મત્તા અને ખાનગી સ્વાર્થ એટલાનોજ તેમાં વિચાર થાય છે. સમાજ એ એક સ્વતંત્ર, વિશિષ્ટ, નૈતિક બળવાળી શક્તિ છે. એનો તેને જરાય ખ્યાલ નહતો સ્મિથે આધિભૌતિક મુંડીનો વિચાર કર્યો છે, પણ ભાષા સંસ્કૃતિ નૈતિક ભાવના, મુત્સદીપણું ઇત્યાદિ આધ્યાત્મિક મુંડી પ્રત્યે તેણે ધ્યાન આપ્યું નથી. સરકાર હંમેશાજ દુષ્ટ હોય એમ ધનવંતું અશક્ય છે. ઉચ્ચ સામાજિક ક્ષેત્ર મેળવવામાં સરકાર એજ. મુખ્ય સાધન રૂપ થઈ પડે છે. સ્મિથની વિચાર સરણી ઇંગ્લંડને માટે અનુકૂળ હશે પણ તે યુરોપના બીજા ભાગ માટે તો હાની કારકજ છે. એકલી સંપત્તિ વધતે લાલ નથી, તેની સાથે રાષ્ટ્રીય એકત્ય, નૈતિક ઉન્નતિ એ પણ સાધી લેવાં જોઈએ આ વિચારોમાં અર્થશાસ્ત્રીઓના ઐતિહાસિક સંપ્રદાયોનું પુરાણ રૂપનું દિગ્દર્શન થાય છે.

લીસ્ટની વિચારણા મુલપર ઘણી અસર કરી હતી. તેનો મુખ્ય કટાક્ષતો સર્વ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની વિરુદ્ધમાં હતો. રાષ્ટ્રીયતા પરજ તે ખૂબ ભાર મૂકતો. અને હરેક રાષ્ટ્ર પોતપોતાનું સંભાળી લેવું એમ કહેતો. વ્યક્તિગત હિત ધ્યાન લેતાં રાષ્ટ્રહિત કદાપિ જાળવી શકાશે નહિં આખા સમાજની ઉન્નતિ વિના વ્યક્તિને સુખ, સંસ્કૃતિ, નીતિ, ઇત્યાદિનો લાભ કદી પણ મળશે નહિં ખેતીવાડી, કારખાના અને જોપાર એ ત્રણે એક સામટા આગળ વધવાં જોઈએ એકલી ખેતી ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે તો દેશ નિરૂત્સાહી, સાહસ શૂન્ય બને છે. સમાજને સર્વે અવસ્થાઓમાંથી ક્રમેક્રમે દોરી જવાની ફરજ સરકાર પર છે. પ્રથમ રાષ્ટ્ર ખુલ્લો જોપાર સ્વીકારી પરદેશથી માલ આવવા દેવો. તે પછી ધીમે ધીમે પોતાનાં કારખાનાં ખોલી સંરક્ષક જ્ઞાતની પદ્ધતિનો અંગીકાર કરીને તે કારખાનાઓ સંપૂર્ણ રીતે ખીતવવા. આમ થાય તો પછી પાછા ખુલ્લા જોપારનો પુરસ્કાર કરવામાં હરકત નથી. ઇંગ્લંડ જેવા દેશે આ ક્રમને અનુસરીનેજ પોતાની ઉન્નતિ સાધ્યા પછી હવે ખુલ્લો જોપાર આદર્યો છે. આથી કરીને જર્મની, કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ જેવા દેશોને માટે ખુલ્લો જોપાર અનુકૂળ થશે. અમુક કાળ સુધી સંરક્ષક

પદ્ધતિને લીધે નુકશાન જશે છતાં ઉત્પાદન શક્તિ વધતાં તેની પૂરવાણી થશે. લીસ્ટના આ મતો જર્મનીમાં ક્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી શક્યા. તથા ત્યાંના મુત્સદીઓપર પણ તેની ઉંડી અસર થઈ. ઇંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્ર જર્મનીને કિંચિત પણ લાગુ પડે તેમ નથી, એવી તેની ખાસ માન્યતા હતી. રાષ્ટ્રની જુદી જુદી અવસ્થાઓપર તથા તેની પરિસ્થિતિપરજ તે દેશનું અર્થશાસ્ત્ર અવલંબી રહે છે, વળી એકજ સિદ્ધાંત જગત પરના સર્વે દેશોને લાગુ પડી શકે નહિ એ વાત લીસ્ટેજ જર્મન પ્રબંધનાં મનપર ઠસાવી હિંદને માટે પણ લીસ્ટના સિદ્ધાંત અતિ અગત્યનાં થઈ પડે છે એમ રાનડે તથા ગોખલે કહેતા. કેમકે તેઓ માનતા કે લીસ્ટના કાળમાં જર્મનીની જે દશા હતી તેજ આજે હિંદની પણ છે.

અત્યાર સુધી ઉલ્લેખેલાં કેટલાક અંથકારોએ સ્મિથનાં સિદ્ધાંતોમાં ફેરફાર કરવાના પ્રયાસ કર્યા છે અને કયાં સુધી તે ગ્રાહ્ય છે તે પણ દર્શાવ્યું. પરંતુ એકંદર રીતે સર્વે અંથકારોને સ્મિથના સંપ્રદાયીજ ગણવા જોઈએ. તેમનામાના કેટલાક લેખકોનાં અંથોમાં ઐતિહાસિક સંપ્રદાયમાના કેટલાક મતો રજૂ થયેલ છે. પરંતુ સ્વતંત્ર સંપ્રદાય શરૂ કરવાની કલ્પના એકેય લેખકને સુઝી હોય એમ કહી શકાતું નથી. આ કામ એકલા ઐતિહાસિક સંપ્રદાયેજ કર્યું હતું એટલે તેનું પરીક્ષણ કરવું ઘટે છે.

ઐતિહાસિક પંથ:—અઢારમી સદીમાં જે વિચાર સરણી પ્રચલિત હતી તેથી એ પરિણામ આવ્યું કે, આર્થિક જીવન સરકારી ત્રાસમાંથી ઘણે ભાગે મુક્ત થઈ શક્યું તથાપિ આ તત્વજ્ઞાન નિરંકુશ હતું, સંવર્ધક તો નહીંજ. અર્થશાસ્ત્રીના અભ્યાસમાં અત્યાર જે ફેરફાર થયા છે તે માટે અનંક કારણો દર્શાવી શકાય તેવાં છે. (૧) સોશીઓલોજી જેવા શાસ્ત્રની આવશ્યકતા ભાસવા લાગી છે. (૨) આર્થિક પ્રશ્નોમાં આંકડા શાસ્ત્ર દાખલ થયું તેમ તાત્વિક વિચાર અનુભવના પ્રકાશમાં તપાસી જવા માટે જોઈતાં સાધનો ઉત્પન્ન થયાં વળી જે પ્રવૃત્તિની ગણતરી તથા માપ કરવાની તક મળી (આંકડા શાસ્ત્ર જુઓ. ૧૮૩૬ની સાલમાં કેંટ નામના લેખકે પ્રથમ સોશીઓલોજી શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો. રોયલ સ્ટેટ સ્ટાટિસ્ટ સોસાયટી પણ તેજ સાલમાં સ્થાપન થઈ. આ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ આંકડા શાસ્ત્ર પૂરતોજ ન હતો પણ તે સમગ્ર સમાજ શાસ્ત્રનો હતો. જર્મનીમાં અનુસાન સાથે પ્રત્યક્ષ

પ્રમાણનું શાસ્ત્ર જોડીને અનુમાનિત અર્થશાસ્ત્રના નિયમોની મર્યાદાઓ સુકર કરવાના પ્રયત્ન થયા હતા. આ દીશામાં કાર્ય કરનારા રોશોર, હિલેબ્રાંટ તથા કનીસ એ હતા. આમાંના દરેકના કાર્યનો અંગત વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી ફક્ત વિચાર પ્રવાહનો પરિચય થાય તેટલું વિવેચન પૂરતું થયે.

૧૮૩૬ ના આરસામાં કોટે સોશીઓલોજી (સમાજ શાસ્ત્ર) એ શબ્દનો ઉપયોગ કરી તે વિષે પોતાના વિચારો પણ પ્રગટ કર્યા. તેમા વિચારોમાંના મુખ્ય મુદ્દા આ પ્રમાણે હતા:—

માનવ જીવનના વિવિધ અંગોનું નિરીક્ષણ કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે સમગ્ર સમાજને એકજ શાસ્ત્ર લાગુ પડે છે. અને અર્થશાસ્ત્ર એ એક વિવેચનાત્મક લાગ એટલે સમાજની એક સ્થિતિ નથી પણ તે આ શાસ્ત્રનો એક લાગ છે. એથી અમુક જાણની સ્થિતિ નથી પણ સમાજના એક વિવેચનીય લાગ છે. એથી અમુક કાળની સ્થિતિ ઉપરથી એ વાત જ્ઞાનમાં આવી જાય છે કે, અતિ-મ સત્ય જાણી શકાય તેવું નથી. વારંવાર બદલાતા સમાજ વિષેના સચો તો માત્ર અમુક કાળ અને અમુક સ્થિતિને આભારી હોય છે. સામાજિક પ્રશ્નોમાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિના મુખ્યતઃ સમાવેશ કરતો જોઈએ. તેમ જરૂરિયાતો તથા મુખ્ય આરામનું અર્થ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિવેચન કરતાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ પ્રત્યે ખાસ જ્ઞાન ખેંચવું જોઈએ. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા એ જીવનનું ધ્યેય હોઈએ શકાતું નથી. પ્રજાઆગળ સામાજિક કર્તવ્યો વિષેનું ધ્યેય રજુ થવું જોઈ એ. આર્થિક કારણોને લીધે સમાજ એવી કક્ષાએ આવી રહ્યા છે કે દિનપ્રતિદિન પ્રજાકીય ધ્યેયો સાધ્ય થતાં જશે. પણ આ સાધના ક્રાંતિથી નહિ પણ વિકાસને લીધે ક્રમેક્રમે જે ફેરફાર થાય તેને લીધે થશે. કેટની પોઝિટિવ ફિલોસોફી જેને તે 'સમાજ શાસ્ત્ર' એ નામથી ઓળખાવતો તે શાસ્ત્ર અથવા તે શાસ્ત્ર સંબંધીની કલ્પનાઓ અત્રે ગણવા અવકાશ નથી. (જુઓ 'સમાજ શાસ્ત્ર અને 'કેટ') અહીં માત્ર જેટલુંજ જણાવવું જરૂર છે કે, વ્યાપક સામાજિક વિચારોની અર્થશાસ્ત્ર પર ઉડી અસર હતી. છતાં કેટની વિચારસરણીથી અર્થશાસ્ત્ર એક નવી કક્ષાએ પહોંચ્યું એમ કહી શકાતું નથી. એવું માન તો જર્મન "ઐતિહાસિક સાંપ્રદાયના" અર્થ શાસ્ત્રીઓનેજ ઘટે છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં ઐતિહાસિક પંથ પ્રથમ જર્મનીમાં દાખલ થયો પણ કેટને જેમ સમાજ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને માટે વ્યાપક તત્ત્વજ્ઞાન શોધતાં આમ થયું એમ કહી શકાતું નથી. સાલ્વિની વગેરે વિચાર કેએ કાયદાના અભ્યાસમાં જે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો આણી તેજ પદ્ધતિનો પ્રવેશ પાછળથી અર્થશાસ્ત્રમાં પણ થયો. આ પદ્ધતિના આઘ પ્રવર્તક તરીકે ત્રણ અંથકારો ગણવામાં આવે છે. રોશોર હિલેબ્રાંટ અને નાઇસ (કાઇસ, કનીસ) સમાજને હિતકારી થઇ પડે તેવા ત્રિજાળબાધિત સિધ્ધાંતો શોધવાની લાંબગડમાં પડવું વ્યર્થ છે. સમાજની માગણીઓ વારંવાર બદલાયા કરે છે, આથી જે કાયદો કે તત્ત્વ એક કાળ માટે યોગ્ય હોય તે બીજા કાળ માટે અયોગ્ય થઈ પડે છે. તેવીજ રીતે વળી જે અર્થશાસ્ત્રીય ઉપાયો એક કાળને માટે લાગુ પડતાં હોય તે બીજા કાળને લાગુ ન પડે. ઇત્યાદિ સિધ્ધાંતો તેણે પ્રગટ કર્યા. રોશોર (૧૮૧૭-૧૮૬૪) પોતાનો ઐતિહાસિક પદ્ધતિ પર રચેલો: અર્થશાસ્ત્રીય અંથ સન ૧૮૪૩ માં પ્રસિધ્ધ કર્યો. આના પ્રસ્તાવનામાં તેણે જે સિધ્ધાંતો અંથિત કર્યા છે તે સામાન્ય રીતે આ મુજબ હતા:—ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો અર્થ એવો નથી કે કાળક્રમ અનુસાર વૃત્તાંત કહી જવો પણ તેમાં કેટલીક અવસ્થાઓ આ પ્રમાણે અમુક એકાદ રાષ્ટ્ર આર્થિક બાબતમાં શું વિચાર કરે છે, તેને શું પ્રાપ્ત કરી લેવું છે અને અત્યાર સુધીમાં શું મેળવી લીધું છે, તેનો વિષય એટલે ઇતિહાસિક અર્થશાસ્ત્ર રાષ્ટ્ર એટલે કે કંઈ સાંપ્રત કાળની પ્રજા નહિ એટલે વિશિષ્ટ કાળ વિષયક આર્થિક પ્રશ્નોના અભ્યાસથી કાર્ય સધાય એમ નથી. આર્થિક સંસ્થાઓ જોતાંની સાથે સારી કે નરસી છે એવો ઉતાવળો અભિપ્રાય પ્રગટ કરી જવામાં શાણપણ નથી. કેમકે સંપૂર્ણ રીતે સારી કે સંપૂર્ણ રીતે ખરાબ એવી તો એકેય સંસ્થા હોઈ શકે નહિં માટે આવી સંસ્થાઓનું અન્ય પારસ્થિતિના પ્રકાશમાં અવલોકન કરવું ઘટે છે. ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં હિલેબ્રાંટનું (૧૮૧૨-૧૮૭૮) અર્થશાસ્ત્ર ઉપરનું પુસ્તક બહાર પડ્યું. આ પુસ્તકમાં સ્મિથ મુલ્કર, લીસ્ટ, ઇ. પૂર્વ કાળના અર્થશાસ્ત્રીઓનાં અંથોનું સંગીન વિવેચન આવી જાય છે. વળી તેમાં અર્થશાસ્ત્રનાં નિયમોનું વિવેચન ધ્યેય તરીકે માનવામાં આવ્યું નથી પણ જે માર્ગે રાષ્ટ્ર પોતાની આર્થિક પ્રગતિ સાધી શકે તે માર્ગોનું સંશોધન કરવું એજ શાસ્ત્ર ધ્યેય ગણાવ્યું છે. હિલેબ્રાંટ ઇતિહાસિક અર્થશાસ્ત્રને માટે આદર્શ તરીકે

ઐતિહાસિક કાયદા શાસ્ત્રનો સ્વીકાર ન કરતાં ભાષા શાસ્ત્રનો સ્વીકાર કર્યો છે, એ મુદ્દા પણ ખાસ યાદ રાખવા જેવો છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં કાર્લ નાઇસ (૧૮૮૧-૧૮૯૮) નો અર્થ બહાર પડ્યો. આમાં ઐતિહાસિક પદ્ધતિની અત્યંત વ્યાપક રીતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. દરેક કાળની અર્થશાસ્ત્રીય પરિસ્થિતિ તથા અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન એ બંને પુરાતન કાળના વૃત્તાંત પરંપરા તથા વિચાર પરંપરાના પરિણામ છે. અને આ બંને એકંદર સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે અવયવ અવયવી સંબંધ છે. આખી સંસ્કૃતિમાં ઉચ્ચતા દર્શક પાય દરબજા અને દરેક કાળની આર્થિક પરિસ્થિતિને તે કાળની આર્થિક પરિસ્થિતિને સ્થિતિ સાથે ઘાટો સંબંધ હોવાથી બંનેનો અભ્યાસ સાહચર્ય રૂપે થવો જોઈએ. એટલે આજે આપણે જેને અર્થશાસ્ત્રીય સત્યો ગણી ઉલટથી સ્વીકારી લઈએ છીએ તે તો કેવળ અમુક પરિસ્થિતિ તથા સંસ્કૃતિની પાયરી દર્શકજ છે. અંતિમ સત્ય નથી.

ઐતિહાસિક પદ્ધતિના જર્મનીમાં તે પછી આગળ પડતાં અનુયાયીઓ લુથેએટાનો, આડોલ્ફ હેલ્ડ, અરવિનનાસ, ગસ્ટાવ શ્લોસર, એચ રોઝલેર, આલબેરટ શાફેલ, હાન્સવાન શીલ, ગસ્ટાવ સ્કોન બર્ગ અને આડોલ્ફ વાગ્નર એ હતા. આમનાં સંબંધમાં અહિં વધુ માહિતી આપતા નથી.

અમેરિકામાંના અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રીઓના અર્વાચીન અર્થો વિષેની માહિતી પણ અહીં ન આપતાં તેમનું વિવેચન આવશે તે સ્થળે તે આપવામાં આવશે. અજે હવે ભારતીય અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર કરીશું.

હિંદી અર્થશાસ્ત્ર:—(ઉપોદ્ધાત) એડમ સ્મિથે જ્યારે પોતાના ‘વેલ્થ ઓફ નેશન્સ’ નામનો અર્થશાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખ્યો ત્યારે ઇંગ્લંડ તથા અન્ય યુરોપીય દેશો ‘રાષ્ટ્ર’ ની પદવીએ પહોંચેલા હતા. શિયાય ઇંગ્લંડમાં તો પ્રજાનિયંત્રિત પણ રાજ્યતંત્ર પણ ઠીક જામી ગયું હતું તથા રાજ્ય એટલે રાજની ખાનગી માલમત્તા એ ભાવનાનો સાફ સાફ લોપ થયો હતો. પ્રજાએ રાજસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી હતી તથા પ્રજાનાં સામુદાયિક હિતપ્રત્યે તેનો શી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તે વિષે ત્યાં વિચાર ચાલી રહ્યા હતા. અર્થશાસ્ત્રીય વિચારોમાં મહાન ક્રાંતિ કરાવનાર એડમ સ્મિથે તેનાં પહેલાનાં શ્રેયસ્ક પુમવગેરે કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓની રાષ્ટ્રીય હિત સંબંધીની

કેટલીક ભૂલ ભરેલી કલ્પનાઓ, કાઠી નાંખી હતી. ઇંગ્લંડ જેવા એકાદ રાષ્ટ્રને માટે શું હિતાવહ થઈ શકે તેનો નિર્ણય કરતાં અર્થશાસ્ત્રી વિષેના કેટલાંક સામાન્ય મુદ્દાઓની ચર્ચા તેણે પોતાનાં ગ્રંથમાં કરી તથા પરોક્ષ રીતે અર્થશાસ્ત્રીના કેટલાંક સિદ્ધાંતોનો પાયો નાંખ્યો. આ પાયાપર પાછળથી અર્થશાસ્ત્રની ઇમારત બાંધનાર ઇંગ્લેન્ડના અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ શાસ્ત્રનો વધુ અભ્યાસ કરી અર્થશાસ્ત્રના પ્રશ્નોના અનેક સાર્વત્રિક સિદ્ધાંતો મુકરર કરી તેજ જગત ભરના દરેક દેશને લાગુ પડે તેવાં છે એવો ખ્યાલ બાંધી લીધો. પરંતુ ઇંગ્લંડની તે કાળની વસ્તુ સ્થિતિ ઉપરજ અર્થશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતો રચના એટલે સર્વ વ્યાપક શાસ્ત્રની ઇમારત એક સંકુચિત પાયા પર રચવા જેવું જ છે, ટુંકમાં તે પડી ભાંગવાનો સંભવ છે. એનો તેને ખ્યાલ થયો નહિ. તેણે આ લખાણમાં ઇંગ્લંડમાંની સામાજિક પરિસ્થિતિ વિષે જે બાબત ગૃહિત માની તે આ મુજબ હતી:—દેશ અને રાષ્ટ્ર એ બંને એકજ છે; ત્યાંનું રાજ્યતંત્ર હાકનારી એક સંસ્થા ત્યાંના લોકોનીજ બનેલી છે. દેશમાંનો સમગ્ર સમાજ એકજ ભાષા બોલનારો તેનો સંસ્કૃતિ સંબંધનો દરબજો એક સરખોજ વળી તે દેશમાં ખંડણીમાં રાજ્યને અભાવ તથા અર્થશાસ્ત્રને વિધાતક હોય તેવી તત્વજ્ઞાન વિષયક કે પરમાર્થ વિષયક કલ્પનાઓનો પૂર્ણ અભાવ, નિરંકુશ રાજસત્તા નષ્ટ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવા જે ઝગડા કરવા પડે છે તે બધા ભૂતકાળના ઘર્ષ પડ્યા હોય, એવી એક વિશિષ્ટ સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ કલ્પી લઈ તે ઉપર રચેલું અર્થશાસ્ત્ર એક કે અનેક બાબતોમાં ભિન્ન હોય તેવા બીજા દેશોને પણ તે શી રીતે લાગુ પડે દાખલા તરીકે જર્મની તરફ જુઓ. તે કાળમાં જર્મની એક રાષ્ટ્રની સંજ્ઞાએ પહોંચ્યું ન હતું ત્યાં પુષ્કળ ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો હતા તેમ પ્રજાસત્તાક નગરો હતા. તેમને માટે હિતકારી થઈ પડે અથવા અર્થશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંત જગતભર લાગુ પાડવા અંગ્રેજ પંડિતોએ જે સિદ્ધાંતો તારવ્યા હતા તેથી ભિન્નજ હતાં છતાં તેમાં અત્યંત આવશ્યક ઘર્ષ પડતી ખરેખરી રાષ્ટ્રીય ભાવના સંકલિત થઈ હતી, અને તેમાંથીજ વ્યક્તિગત કે રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્ર પેદા થયું. વળી આ જર્મન અર્થશાસ્ત્રની વિશેષતા એ હતી કે અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી પ્રશ્નો તથા રાજકીય અને સામાજિક પ્રશ્નો વચ્ચે ઘણાજ ઘાટો સંબંધ છે, એ તત્વ જર્મન પંડિતો જોઈ શક્યા હતા.

સ્વ તંત્ર હિંદી અર્થ શાસ્ત્રની આવશ્યકતા:—હિંદી અર્થ શાસ્ત્રનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે હિંદી અને અંગ્રેજ સમાજોની સ્થિતિ તદ્દન ભિન્ન છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી પડે છે. અંગ્રેજ પંડિતોએ ઠરાવેલા અર્થ-શાસ્ત્રવિષયક ઘણા ખરા સિદ્ધાંતો હિંદને ઘણે ભાગે લાગુ પડતા નથી એમ માની લેવું જોઈએ. આપણી હિંદની આર્થિક ઉન્નતિ સાધવામાં અનેક રાજકીય અને સામાજિક અડચણો ઉભી છે તેમનું ખાસ નિરીક્ષણ કર્યા વિના આર્થિક ઉન્નતિ માટેના સર્વે પ્રયાસો અરણ્ય રૂઢનસમાં નિષ્ફળ થઈ પડશે. જેથી પ્રથમ હિંદની સામાજિક રાજકીય અને ભાવનાત્મક પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી તે સ્થિતિનો આર્થિક સ્થિતિ પર કેવી અસર થવાનો સંભવ છે તેનો પૂરો ખ્યાલ પાંચવો જોઈએ. બ્રિટિશ તથા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ઠરાવેલાં સિદ્ધાંતો જેવાને તેવા ઉચકી લઈ તેમાં દેશમાં લાગુ કરવાથી હિંદની આર્થિક ઉન્નતિ તો સાધી શકવાનીજ નથી પણ, વધારામાં પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની વિકલતા માત્ર સ્પષ્ટ થશે. એ તો શું પણ છેલ્લી ૧૫૦ વર્ષની બ્રિટિશ આમદાની દરમિયાન ઘણાય બ્રિટિશ અર્થશાસ્ત્રીના અભ્યાસક્રોએ હિંદમાં આટલા આટલા પ્રયાસ કર્યા છતાં તેની આર્થિક સ્થિતિ કહેવા જેવી તો સુધારી શકાઈ નથી જ. સામાજિક અને રાજકીય ત્રુટિઓ પ્રત્યે ધ્યાન રહેતું નથી. પરદેશી મુડી, રેલ્વે વગેરે સુધારા આપ્યા છતાંય પ્રગતી આર્થિક સ્થિતિ સુધરી નથી. હિંદમાં વારે વારે પડતા દુષ્કાળને ભોગરૂપ થઈ પડતા લાખો લોકો ધ્યાન કરતાં અપણાં સરકારી પંડિતોની અઘ્ઘલનો ખ્યાલ આવી જાય છે. અને તેથીજ આપણાં દેશની સ્થિતિ આપણે જાતેજ અવલોકીને આપણું સ્વતંત્ર અર્થ-શાસ્ત્ર નિર્માણ કરવું જોઈએ. આ દેશનાં હિંદી લોકોના અર્થશાસ્ત્રીઓને આ સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું તથા તે હીશાએ તેમણે કંઈક પ્રયાસ શરૂ કર્યા. ડા. કેતકરે તે મુજબ એક સ્વતંત્ર વિચાર રજૂ કરતું ‘ઇન્ડિયન એકોનોમિક્સ’ નામનું પુસ્તક લખી નવા વિચારનો પવન ફુંક્યો. આ પુસ્તકનો આશય નિચે મુજબ છે:—

હિંદી અર્થશાસ્ત્ર તૈયાર કરતાં પહેલાં પ્રથમ તો હિંદી સમાજોની, તેમની ઐતિહાસિક પરંપરાની, સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની, સાહિત્ય તથા પ્રસ્તુત રાજકીય પરિસ્થિતિની લેખકે સારી માહિતી મેળવવી જોઈએ વળી જે ઉપાય સૂચવે તેમનો સ્વીકાર કરી પોતાની રાજકીય અને આર્થિક ઉન્નતિ સાધ-

વાની લોકોમાં પ્રબળ ઈચ્છા હોવી જોઈએ અને તે ઉપરાંત આ સુધારા અમલમાં મુકવા જેમના હાથમાં રાજ્યતંત્ર હોય તે મુતસદ્દીઓને મદદ કરવા માટે અર્થ-શાસ્ત્રજ્ઞોનું એક સલાહકાર મંડળ નીમવું જોઈએ. આવસ્તુઓનો અભાવ એ જ હિંદની આર્થિક ઉન્નતિ ન થવાનું એક કારણ છે, પણ તેથીજ બળવાન કારણ તો હિંદની ભૌગોલિક પરંપરા નષ્ટ કરી તેને બદલે પશ્ચીમની સંસ્કૃતિ સ્થાપવાની કેટલાકોનાં મનમાં રહેલી મનીષાં એજ છે. છતાં તે કાળ હવે ઉલટી ગયો છે. અને હિંદનું ખરું અર્થશાસ્ત્રી નિર્માણ થઈ આર્થિક ઉન્નતિ સત્વર સાધી શકાય તેવા ચિન્હો દેખાવા લાગ્યાં છે. ‘હિંદી અર્થશાસ્ત્ર’ એટલે શું? સામાન્ય રીતે અર્થશાસ્ત્ર એ વિષય હિંદની પ્રજા માટે નવીન છે એમ કહેવાય નહિ. નફા નુકસાનીના શાસ્ત્રને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ‘વાર્તા’ ને નામે ઓળખવામાં આવ્યું છે. વળી રાજ્યની ઉપજ અને ખર્ચ તથા ખીજ સંપત્તિ વિષેના વિચારો જે શાસ્ત્રમાં ગ્રથિત થયાં છે તે ‘અર્થશાસ્ત્ર’ હિંદમાં રૂઢ છે. માત્ર ‘રાષ્ટ્ર’ નો પંકિત એ ચહેલા સમગ્ર હિંદી સમાજનું અર્થશાસ્ત્ર એ અર્થ માત્ર આવું શાસ્ત્ર હજી નિર્માણ થયું નથી. સામ્રાટ હિંદમાં એક રાષ્ટ્રીયકરણના પ્રયાસ આવું હોવાથી તે પ્રયાસોની સાથેજ નવું ‘હિંદી અર્થશાસ્ત્ર’ નિર્માણ થવાની જરૂર છે, એ પણ હંખીતું જ છે.

‘હિંદી અર્થશાસ્ત્ર’ એટલે હિંદુ લોકોની સામાજિક રાજકીય, ભાવનાત્મક વગેરે પરિસ્થિતિ ધ્યાન કરી પ્રતિપાદન કરેલું અર્થશાસ્ત્ર આ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરતાં પહેલાં હિંદની ભૌગોલિક સ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. માત્ર કુદરતી સ્થિતિને વધારે પડતું મહત્વ આપવું નહિ. હાખલા તરફ ઠંડક જેવા કેટલાક લેખકોએ લખ્યું છે કે સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિ હિંદની ભૌગોલીક સ્થિતિના પરિણામરૂપ છે. આ કેવળ અર્ધસત્ય છે. ઉપરાંત વળી નૈસર્ગિક કારણોની વધારે પડતી મહત્તા ધારવાથી એવી વિધાતક અસર પેદા થાય છે કે, સામાન્ય વર્ગોને, પોતાની સ્થિતિ કેવળ નૈસર્ગિક (દૈવ) નિર્મિત છે, જેથી તેમાં સુધારા કરવાનાં માનવી પ્રયાસો નિષ્ફળજ નવાર છે, એવી ભ્રમણા હોય છે. માટે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે સમગ્ર જનતાના વિશિષ્ટ આર્થિક સ્થિતિ જેમ ભૌગોલિક સ્થિતિને આભારી છે તેમ તે સામાજિક, રાજકીય વગેરે અન્ય સ્થિતિને પણ છેજ. એટલે આમાં સર્વે કારણોની એકત્રિત મીમાસા થવી અજતવની. થઈ પડે છે. તેની સાથે જ વળી જગતપર એકવાર સર્વ

પ્રેમ થઈ પડેલો આ હિંદુસ્થાન આજે હરિક્ષાઈમાં પાશ્ચાત્ય દેશોથી કેમ પાછળ પડ્યું તેના કારણો ઉંડે ઉતારી તપાસી જવા અને અંતે હિંદની આર્થિક ઉન્નતિ સાધવા જે ઉપાયો થોજવા આવશ્યક છે. તેમનું ચિંતન કરવું જોઈએ તાત્પર્ય એ કે, દરેક વસ્તુને તાત્ત્વિક અને વ્યવહારિક એવા બે અંગ હોય છે, એવો ભેદ જો માન્ય રાખીએ તો ‘હિંદી અર્થશાસ્ત્ર’ મૂળ અર્થશાસ્ત્રનાં વ્યવહારિક અંગ તરીકે જ ગણાવી શકાય.

આ દેશમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયું તે પહેલાં ગારો ગોંડ, સંતાળ વગેરે વર્ગોમાં જાતિ વિશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રી પ્રચલિત હતું. શિવાય આ દેશમાંના નહાતાં દેશી રાજ્યોનું આર્થિક હિત જાળવનાર અર્થશાસ્ત્ર પણ ચાલુ હોય જ મરાઠી સામ્રાજ્યના અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન આગળ આવી ગયું છે- પણ તે સ્થિતિ બદલાઈ હવે આખા દેશનું એક ‘હિંદી અર્થશાસ્ત્ર’ નિર્માણ કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે.

સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ:—હિંદુ સમાજ અસ્થિત તથા નેની આર્થિક સ્થિતિ પર જાતી અન્તર એ વિષયનો અભ્યાસ અત્યંત મહત્વનો હોઈ મનોરંજક પણ છે. તેનું જોટલું વિવેચન થાય તેટલું આશ્ચર્ય પણ નેનું અર્થે કિંચિત્ દિગ્દર્શન કરવાનો ઇરાદો છે. હિંદુ સમાજમાંની ખાસ ધ્યાન ખેંચતી બીજા તો જાતિવેદની છે. હિંદની આખી વસ્તીના બે તુલિતર જેવો ભાગ હિંદુઓનો છે. પરંતુ તેઓ હાલમાં પણ હજાર પેઢા-જાતિઓમાં વહેંચાઈ ગયા છે. આવી એ પાટી પેઢા-જાતિના પહેલી હોય છે. આવી પ્રિયજ્ઞ જાતિઓમાં વિવાહ સંજ્ઞ થતા ન હોવાથી તેમાંની દરેક જાતિ પૃથક્ પૃથક્ રહેતી આવી છે. આમાંની કેટલીકના રીતરિવાજમાં સ્વયં અને કામ મુજબ કંઈક ફેરફાર થયા છે. જ્યારે કેટલીકમાં સદીઓથી પણ જરાય ફેરફાર થયા નથી. ઘણી જાતિઓના ધંધા નક્કી થઈ ગયેલા હોય છે આથી તેઓ ધંધાદારી જાતિ થઈ ગયેલી છે. વધુમાં વળી સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યતાની કલ્પનાઓ ઘર કરી બેઠી છે. આથી દરેક જાતિની રહેણી અલગ અલગ બની જઈ આ ઉચ્ચ ને પેલો નીચ એવી હાગણીઓ રૂઢ થઈ પડી છે.

જાતિ ભેદ તથા અસ્પૃશ્યતાનું આર્થિક પરિણામ:—જાતિભેદને લીધે હિંદુ સમાજમાં પડેલી કુટકાટથી તથા અસ્પૃશ્યતાની કલ્પનાથી હિંદની આર્થિક સ્થિતિમાં ભયંકર અસર થઈ છે. જાતિઓમાં વિવાહ સંજ્ઞ થઈ શકતા નથી, એટલું

જ નહિ પણ પરસ્પર રોટીવ્યવહાર અને કોઈ વખત તો સામાન્ય બેસવા ઉઠવા જેટલો પણ વ્યવહાર હોતો નથી. આથી ત્રણ જાતનાં પરિણામ નિપજ્યાં છે. (૧) આખા સમાજની રહેણી અને રીતભાત એક જાતની રાખી શકાતી નથી (૨) હલકી જાતિઓની રહેણી સુધારી તેમને ઉચ્ચ બનાવવા અવસર મળતો નથી અને (૩) વસ્તુની પેદાસમાં શ્રમવિભાગના સિદ્ધાંત અનુસાર સહકારની ખાસ અગત્યતા હોય છે તે ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓમાં સાધી શકાતો નથી. આ અલગ જાતિ તથા વર્ણોની રીતભાતો બુદ્ધી બુદ્ધી હોવાથી તેમની માગણીઓ અલગ અલગ થઈ પડે છે. આથી દરેક જાતની સંજ્ઞાના પ્રમાણમાં જ વસ્તુનાં પેદાશ કરવી પડે છે. દાખલા તરીકે દરેક જાતિનો પોશાક ભિન્ન હોવાથી દરેકને માટે સ્વતંત્ર દરજ્જાની અગત્યતા ઉભી થાય છે. હિંદુનો પેશાક બુદ્ધો, મુસલમાનોનો બુદ્ધો, એટલું જ નહિ પણ વળી ગુજરાતી, દક્ષિણી એવા પણ પ્રાંત ભેદ પડ્યા છે. આથી કરીને એક મુંબઈ શહેરમાં જ દરેક વર્ગના બુદ્ધા બુદ્ધા દરજ્જાઓ વસ્યા છે. વળી ગુજરાતી અને દક્ષિણી એ બન્ને વર્ગની રૂ મ પણ ભિન્નતા હોવાથી તે વર્ગોના રસોઈઓ પણ બુદ્ધા જ હોય. ખાવાની વાનીઓ પણ બુદ્ધી અને વાની એક જાતનાં તે બનાવવાની પદ્ધતિમાં ફેર હોય છે. આથી ખાવાની વાનીઓનો ધંધો સંઘો સંકુચિત અને અમૂક ભાતનાં થઈ પડે છે.

એ રીતે જ એક જ સમાજમાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો તથા તેમની વિવિધ આવશ્યકતાઓ, એને લીધે આખા સમાજની આર્થિક ઉન્નાતિમાં ઘણી અડચણો પેદા થાય છે. સમાજની રહેણી ઉચ્ચ બની વસ્તુઓની પેદાશ જોડાણ પ્રમાણ પર થાય તથા દરેક ધંધામાં કામની ચહેવણી થઈ તતા દરેક વિભાગમાં પ્રવીણતા મેળવી શકાય એ જાતના સંલગ્ન જાતિ ભેદથી પડતી કાટકુટને લીધે હિંદુ સમાજ માટે અશક્ય લાગે છે. સ્થાનિક માગણીઓ પૂરી પાડવા જેટલી જ પેદાસ કરવી એવા જ જાણ કે હિસાબ ઘરાઈ ગયો છે. આ હિસાબ પુરાતન કાળમાં કે જ્યારે હિંદ જગતથી વિપુલ હતું ત્યારે ખાસ કંઈવા જેવો નુકશાનકારક નહતા. પણ હાલના સંજોગમાં સમગ્ર સ્થિતિ બદલાઈને જગતભરના મોટા જથ્થામાં માલ પેદા કરનાર તથા ધંધાના દરેક ક્ષેત્રમાં નિપુણતા મેળવનાર દેશોની જંબુપારી હરિક્ષાઈમાં હિંદ સપડાયું છે. આ સ્થિતિ સામે ટક્કર ઝીલવા જોઈતી શક્તિ મેળવવાને માટે હિંદી સમાજની સામાજિક તથા આર્થિક પુનર્ઘટના કરવી અત્યંત અગત્યની થઈ પડી છે.

આ પુનર્વિદ્યાના કંઈ જાતની હોવી જોઈએ તે સમજવાને માટે હાલની સામાજિક સ્થિતિમાં રહેતા દોષોનો અધિક પરિચય કરી લેવો જોઈએ.

હરકોઈ વસ્તુની પેદાસ ખોળા પ્રમાણ પર કરવી હોય અને ગમે તે જોપાર ખોળા કક્ષાએ અઢાવવો હોય તો બુદ્ધિ, શારીરિકશ્રમ તથા મુડી એ ત્રણેનું એકીકરણ થવું જોઈએ. પણ આ એકીકરણ હિંદુ સમાજ માટે કેવું અશક્ય છે તે જોઈએ. ઉપલાં ત્રણે સાધનો પૃથક્ એટલે ભિન્ન ભતિઓમાં વહેંચાઈ ગયેલા છે. એટલે મહારાષ્ટ્રના ગ્રામણે પાસે બુદ્ધિ, મારવાડીઓ પાસે મુડી અને શુદ્રો પાસે શારીરિક બળ: વળી હિંદુ સમાજની રચના જ એવી વિચિત્ર છે કે, આ ત્રણ વર્ણોનો અરસપરસ કંઈ ખાસ સંબંધ આવતો નથી. આજે પણ એવી સ્થિતિ છે કે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ મેળવેલો વર્ગ મુંડીવાદોએથી ઘણો જ દુર પડ્યો છે. દાખલા તરીકે એકાદ મહારાષ્ટ્રીય કે બંગાળી સુશિક્ષિત ગ્રામણ એકાદ શ્રીમાન મારવાડી પાસે જઈતોને અમૂક મોટો ઉદ્યોગ ધંધો ઉલો કરવાની યોજના સમજાવવા માગે તો પ્રથમ તો તે મારવાડીને તેને માટે જરૂર વિશ્વાસ થાય નહિ. પણ આને બદલે એકાદ શિક્ષિત મારવાડી જાતભાઈ પાસે નાણા માટે જાય તો સહેજે સહકાર થઈ શકે પણ કમનસીબની વાત તો એ છે કે આપણા ગુજરાતી ગ્રામણીયા કે મારવાડીઓમાં પરદેશ જઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવનાર માણસો નથી. આથી બુદ્ધિ અને મુડીનો સહકાર દુરાપાસ્ત થઈ પડ્યો છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ સાધનોમાં એકતા સાધવામાં બીજી અડચણ સ્પૃશ્ય, અસ્પૃશ્ય કંપનાથી થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ચામડું પકવી તેની વિવિધ વસ્તુઓ બનાવવાનો ધંધો આપણા દેશમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતી ઢેડ જાત કરે છે. પરંતુ આ વર્ગ પાસે નથી બુદ્ધિ કે નથી મુડી. પુરાતન કાળમાં જ્યારે ધંધાઓ ઇક નહાના પાયા પર ચાલતા ત્યારે આ ટીક હતું. પણ હવે પરદેશી માલ સામે ટક્કર ઝીલવા મોટી મુડી રોકી તથા તે ધંધા વિષે સારું જ્ઞાન મેળવી તે ખોળા પ્રમાણમાં શરૂ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. પરંતુ ગ્રામણ, મારવાડી અને ઢેડ એમના સહકારમાં અસ્પૃશ્યતાની આડબીલી ભરાઈ રહી છે. જેથી આ ધંધો હવે મુસલમાન, પારસી અથવા અન્ય પરદેશીના હાથે જતો જણાય છે.

ત્રીજો ધંધો હોટેલ અને વિશીઓનો. હિંદુઓમાં ગ્રામણ શિવાય બીજાએ બનાવેલી રસોઈ કોઈ ખાતું નહીં હોવાથી ગ્રામણ વર્ગ શિવાય બીજા વર્ગોના હાથમાં આ ધંધો પસાર થયો નહિ. અને નહિતો

દરેક ભતિ માટે અલગ હોટેલો અને વિશીઓ કાઢવી પડે એટલે આ ધંધો પણ એવો છે કે જે ખોળા પાયાપર ઘલાવી શકાય તેવો નથી. ઉપરાંત દરેક જાતની તેમ પ્રાંતોની ખાવાની વાનીઓ બુઢી બુઢી હોવાથી પણ આ ધંધો ખોળા પ્રમાણ પર ખીલવી શકાય તેમ નથી. આથી ભારે જકાતો મૂકવા છતાં પણ ધંધાને જે ધોકો પહોંચવો અશક્ય છે તે આવા ભેદભાવોને લીધે સહેજમાં પહોંચી રહ્યા છે.

ખર્ચની દૃષ્ટિએ જોતાં હિંદની ઘણીખરી પ્રજાની રહેણી અન્ય સુધરેલા દેશોની સરખામણીમાં હલકા દરજ્જાની જ જણાય છે. અમેરિકાનો સામાન્ય મજૂર પણ આપણે ત્યાંના મધ્યમ વર્ગના માણસ કરતાં સારો ખોરાક લે છે અને સારાં કપડાં વાપરી શકે છે. પ્રજામાં પોશાક રીતભાત ઘરમાંનો સામાન સુમાન તથા સુખ સગવડો ઇત્યાદિ બાબતોમાં એક રીતે હરિકાઈ ચાલતી હોય છે. સંસ્કૃતિ તથા રસિકતાની દૃષ્ટિએ આપણને કોઈ પછાત ન ગણે એ એક જ હેતુસર મોટા મોટા ગ્રંથો ખરીદી ઘરમાં લાયબ્રેરી શોભાવતા લોક ત્યાં ઘણા મળી આવે છે. આપણા દેશમાં પણ ઉચ્ચ સંસ્કાર તથા ઉપર લખી તેવી કંપના ધરાવનારા લોક નથી એમ કહેવાય નહિ. પણ મુખ્ય સવાલ તો એ જ છે કે આવા અનુકરણ બીજા વર્ગોમાં ઇચ્છા પેદા થવા માટે જે લેવડ દેવડ કે અન્ય જાતના પરિચયમાં આવવાની આવશ્યકતા રહ છે તે ભતિ ભેદ તથા અસ્પૃશ્યતાની ભાવનાને લીધે અશક્ય થઈ પડે છે. આવી અનુકરણ કે હરિકાઈ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનો સમાગમ વધે ત્યારે જ થઈ શકે છે. પણ આપણી હિંદુ સ્ત્રીઓમાં ચાલડ છેટની ભાવના એટલી બધી વધી પડી છે કે ન પૂછો વાત! આથી કરીને ઘરગથ્થુ સંસ્કાર વધવાનો સંભવ અત્યાર સુધીમાં જરૂર દેખાતો નથી.

રેલવેની રચનામાં રહેલા દોષ:—હિંદુ સંસ્કૃતિના કેંદ્રરૂપ ગણાય તેવું મધ્યવર્તી શહેર હિંદમાં નથી. તેનું કારણ એ છે કે હાલની રેલવે રચના જ ભૂલ ભરેલી છે, એવું એકેય શહેર નથી કે જ્યાં સર્વે રેલ રસ્તા આવી મળતા હોય ઉલટું તે બુઢા બુઢા બંદરો તરફ જ લઈ જવામાં આવ્યાં છે. કેમકે, આમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ તો હિંદના વિવિધ ભાગો નો સંબંધ લાંડન સાથે જોડવાનો છે. આથી રેલ રસ્તાની ફરી નવેસર ગોઠવણ કરવી જોઈએ એવી રીતે કે જેથી પ્રાંતોમાં અરસ પરસ સંબંધ સાધી શકાય તેમ અમુક એક મધ્યવર્તી શહેર સાથે સર્વે પ્રાંતોનો સંબંધ જોડાય આમ થાય તો સર્વે પ્રાંતોમાં સમાન પદ્ધતિની રીતભાત તથા રહેણી

ચાલુ થવામાં ઘણી સગવડ મળી જાય હજીય ડિંદની એવી જાતિઓ પડી છે કે જેમાં સુધારા પ્રવેશ કરી શક્યા નથી. આ જાતિઓ છેક પછાત સ્થિતિમાં પડેલી છે. તેમ સુધરેલા વર્ગોથી તદ્દન અલગ રહે છે. પણ જો રહેવે સારી રીતે ફેલાઈ જાય તો તેમની સ્થિતિ સુધારવામાં તે મદદ રૂપ થઈ પડે. વળી ભિન્ન પ્રાંતોમાં સામાન્ય રહેણી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હોય છતાં તેમાં ભિન્નતા રહેલી છે. આને બદલે સર્વ પ્રાંતોમાં એકજ જાતની રીતભાવ દાખલ કરવામાં આપણી નવી રાજધાની દીલ્લી સાથે સર્વ પ્રાંતોને રહેણી એકી દેવામાં આવે તો તેથી પુષ્કળ સહાયતા મળી શકે તેમ છે.

વિચાર પદ્ધતિના આર્થિક પરિણામ:—ડિંદની આર્થિક ઉન્નતિમાં આ શિવાય બીજી પણ અડચણો રહેલી છે અને તેમાં પડદાની ચાલ તથા હાલની વિચાર પદ્ધતિ મળાવી જોઈએ, ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં સ્ત્રી પુરુષ પ્રમાણ દર્શાવનારા આંકડા તપાસતાં દેખાઈ આવે છે કે કેટલાક પ્રાંતોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે છે ત્યારે બીજામાં પુરુષો વધુ સંખ્યામાં છે. કેટલીક પ્રાંતોમાં વિધવાઓની તથા વૃદ્ધ પુરુષોની સંખ્યા ઘણી જાડાએ મોટી સંખ્યામાં નજરે પડે છે. આવા અન્ય જાતિઓમાં કદાવર, મજબુત, સ્વચ્છ, સ્વચ્છ, અધિવાસિત પુરુષો મોટી સંખ્યામાં પડાશે. આવી પ્રવૃત્તિઓ માટે હિતાવહ તો નથી. આવા વિચાર સંબંધ જોડવામાં માન્યતા અને સહયોગના હોય જેમ વધારે તેમ તે સહયોગી થઈ શકે તેટલે અંશે ઓછીજ સહાયતા થઈ શકે. આવી જાતિઓ પ્રતિજનની રીતિઓ આપણે જાણીએ અને સુસંસ્કારી જીવનનો પ્રચાર કરીએ. આમ ધવાનું કારણ દેખીતું છે. જે સહયોગી વિચાર સંબંધ જોડવામાં જાતે યુવક યુવતીનાં જીવનમાં છે ત્યાં જાતે જાણી આયુર્નિર્ણય કરીને જીવનની પ્રવૃત્તિ સંભાળ લે છે. સ્ત્રીઓના જીવનમાં પુરુષ વર્ગ જરૂર પણ કંઈક ભાગ લેવાની જોડાઈ જોઈએ અને ચિત્રો ખરીદી તે જીવનમાં સહાયતા પડે છે. જ્યારે પુરુષોને માટેની જીવનની જોડાઈ માટે સારા ગુણ દીલમાં વધારવાની જોડાઈ રહે છે. આથી શિક્ષણ વધીને સુધરવાનું છે. જીવનમાં ઉચ્ચ સંસ્કાર દાખલ થાય અને માત્ર સાથે સ્ત્રી અને પુરુષ એ જાતે વર્ગોની ધર્મભાવક શક્તિ ખોલવાની તે આવશ્યક થઈ પડે છે.

સ્ત્રી-પુરુષોના મિશ્ર વ્યવહાર તથા પડદાની ચાલના પરિણામ:—સ્ત્રી પુરુષોના વ્યવહારથી પણ સમાજની આર્થિક ઉન્નતિમાં સારી મદદ મળી જાય

છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉપહાર ગૃહોમાં સ્ત્રી પુરુષો સાથે જવાની ચાલ હોત તો, રસ્તાપરનાં ઉધાડી જગ્યામાંના અવ્યવસ્થિત ગૃહ (હોટેલ) માં લોકો કદી જાત નહિં સાથેની સ્ત્રીને માટે બેસવા લાયક હોય તેવા સુવ્યવસ્થિત ગૃહોમાંજ પુરુષો જવા લાગશે. પુના મુંબઈની તથા લંડનની હોટેલોની સરખામણી કરતાં ઉપલા વિવેચનનો મર્મ ધ્યાનમાં આવશે. એટલુંજ નહિં પણ સ્ત્રીઓ સમાજમાં છૂટથી લાગ લેતી થાય તો ચાલતી રીતમાં શિષ્ટતા અને સંસ્કાર દાખલ થાય. પુરુષોનાં વર્તનમાંની અશ્લીલતા તથા બીજા-ત્સતા આપોઆપ જતી રહે. પરંતુ આ જાતના મિશ્ર વ્યવહારમાં પડદાનો અમલ તથા હાલની લગ્ન પદ્ધતિ અડચણરૂપ થઈ પડે છે. જે પ્રાંતોમાં પડદાની ચાલ પ્રચલિત છે. ત્યાંની સ્ત્રીઓ અન્ય પ્રાંતની સ્ત્રીઓની જેમ સાદાને સરળ ધંધામાં પણ લાગ લઈ શકતી નથી. આથી કરીને પુણા તથા મુંબઈ મુજબ કલકત્તા વગેરે ઉત્તર ડિંદના શહેરોમાં સ્ત્રીઓને બદલે પુરુષોની સંખ્યા વધારે પડતી થઈ પડી છે. કલકત્તાની વસ્તીમાં ૧૦૦ પુરુષો દીઠ ૩૨ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ આવે છે. અને આખા ડિંદના શહેરોમાં ઘરઘથ્થુ કામો જેવા સામાન્ય ધંધા પણ પુરુષોએજ કરવાની રૂઠી પડી ગયેલી હોવાથી સર્વે શહેરોમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોનું પ્રમાણ વધારે પડતું હોય છે. જ્યારે લંડનના શહેરોમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા મોટી હોય છે.

તે ઉપરાંત બીજી અડચણ મકાનોની છે. ડિંદના શહેરોમાં ધંધા ઉદ્યોગને અંગે જઈ વસેલા યુવાનો વિવાહિત છતાં મુંબઈ કલકત્તા જેવા શહેરોમાં પણ રહેવાના મકાનો એટલા બધા મોંઘા અને સગવડ વિનાનાં હોય છે. કે આ યુવકોને કુટુંબ સહિત ત્યાં રહેવું પાડવતું નથી. ન્યૂયોર્ક, લંડન, પેરિસ એ શહેરોમાંના ગરીબોના મકાનો અડિંનાં મકાનોની તુલનામાં સ્વર્ગ સમાં લાગે છે. આમ શહેરોમાં પુરુષોનું પ્રમાણ વધી પડે તેથી નૈતિક દૃષ્ટિએ લયંકર પરિણામ ઉપજે છે. એકલા કલકત્તા શહેરમાંજ વેશ્યાઓની સંખ્યા પચાસ હજારથી એક લાખ સુધીની ગણવામાં આવે છે. તે શિવાય પાનપટ્ટીવાળી, બીડીવાળી વગેરે ધંધા કરનારી સ્ત્રીઓ શરીર વિક્રયનો ધંધા છુપી રીતે કરતી હોય તે તો બુદ્ધજ. તાત્પર્ય એકે પડદાની ચાલને લીધે સ્ત્રીઓને નહાના સરખા ધંધા કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે. વળી હલકું જીવન ગાળવું પડે છે. અને વ્યસનોમાં પણ પૈસા ખર્ચે છે. જાતિ-લેહને લીધે ઉત્પાદન પહેળા પ્રમાણમાં થઈ શકતું

નથી. હલકી જાતોમાંના શ્રીમાન લોકોનું જીવન ઉચ્ચ બનાવી શકાતું નથી. આથી દારૂબાજી જેવા વ્યસનોમાંથી ધન તથા શરીરને હાનિ પહોંચે છે. તે ઉપરાંત જ્ઞાતિઓના ધંધા મુકરર થઈ ગએલાં હોવાથી પરજાતિનાં માણસોને તે ધંધાનું જ્ઞાનજ થઈ શકતું નથી. વળી ધંધામાં પણ પોતપોતાની જ્ઞાતિનાં માણસોને જ મદદ કરવાની સામાન્ય પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ રીતે હિંદુ સમાજની ખાસ સામાજિક બાબતોથી આ દેશની આર્થિક સ્થિતિ પર ઘણાંજ માઠાં પરિણામો થતાં હોવાથી આ બાબતો પૂરેપૂરી ધ્યાનમાં રાખીનેજ આર્થિક ઉન્નતિના ઉપાય સૂચવવા જોઈએ.

હિંદી અર્થશાસ્ત્ર તથા હિંદી મનોદશા:—મનની પ્રેરણા મુજબ માણસોને હાથે કામે થાય છે તેજ રીતે સમાજની ભાવનાઓ મુજબ તે દેશના લોકોને હાથે ચમત્કારો થઈ શકે છે. આથી પ્રજાના વિચાર, ભાવના, દેહ વાસના તથા વિચાર પરંપરા એ સર્વે સમાજની આર્થિક સ્થિતિમાં મજબુત પરિણામ ઉપજાવે છે. સ્વતંત્ર દેશોમાં એટલે જ્યાં રાજ્યકર્તા તથા પ્રજાજનો એકજ ભાવનાધીન તથા એકજ પરંપરાવાળા હોય છે ત્યાં આવા વિવેચનની અગત્ય રહેતી નથી. પરંતુ પરતંત્ર હિંદનો રાજ્યકારભાર વિદેશી સંસ્કૃતિ તથા પરંપરાવાળી પ્રજાને હાથ પસાર થઈ ગએલા હોવાથી તથા તેમણે જેજેલા આર્થિક ઉન્નતિના ઉપાયો પણ નિષ્ફળ થઈ પડવાથી સમાજની આર્થિક સ્થિતિ પર પ્રજાની જે ભાવનાઓ તથા પરંપરા અસર કરી શકે છે તેમનું હિંદી અર્થશાસ્ત્રમાં વિવેચન કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

આર્થિક ઉન્નતિને વિધાતક ભાવનાઓનું વર્ગીકરણ:—જગતભરની સમગ્ર માનવ જાતિની સામાન્ય મનોદશા લગભગ એકસરખી જ હોય છે છતાં દેશ અને કાળ પરત્વે અમૂક વર્ગોમાં અમૂક જાતની ભાવનાઓ ખીલી નિકળે છે. આમાંની કેટલીક સામાજિક તથા રાજકીય પરિસ્થિતિને અંગે તથા ખીલુ કેટલીક વિચાર પરંપરાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હિંદુ સમાજમાં જાતિભેદ રહેલો હોવાથી તેમ આતુર્વર્ણ્ય અવસ્થાનું ધ્યેય હોવાથી દ્વિવેગવંધા સંબંધી પ્રજાને જે તાલીમ મળી રહી છે તે અંગે લાગતા વળગતા વર્ણો તથા જાતિઓમાં અમૂક ભાવના દૃઢ થઈ પડી છે. એક કાળના તત્વજ્ઞો એ સુધારા માટે સમાજ સંરક્ષણને અત્યંત આવશ્યક માની આતુર્વર્ણ્યની ખૂબ સ્તુતિ કરી હતી. તે પછી

આતુર્વર્ણ્ય વિષે સમાજમાં જે ભાવના ઉત્પન્ન થઈ તેથી આજે આતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા લગભગ વિખેરાઈ ગઈ છતાં તે સમાજના મનમાંથી નષ્ટ થઈ નથી. આથી જ્યારે સમાજ ઘટનામાં નવીનતા દાખલ કરવી હોય ત્યારે પ્રથમ આ જુની ભાવનાઓ તથા નૈતિક કલ્પનાઓ અને નવી ભાવનાઓ વચ્ચે કંઈક કલહુતો ખાસ થવાનોજ. આજુની ભાવનાઓમાંની જે આર્થિક પરિસ્થિતિ સાથે સંલગ્ન છે તેમનું વર્ગીકરણ નિચે મુજબ આપી શકાય છે:—

(૧) જેથી કરીને નિવૃત્તિ એટલે સન્યાસ વૃત્તિ પેદા થાય અને વધી પડે તેવી ભાવનાઓ.

(૨) જેથી નૈષ્કર્મ્ય વૃત્તિનું સમર્થન થતું ન હોય છતાં ધનોત્પાદક ક્રિયા શિવાયની અન્ય ક્રિયાઓ કરવા તરફ લોકોને પ્રવૃત્તિ થાય તેવી ભાવનાઓ.

(૩) સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાથી ભિન્ન નહિં છતાં નવીન સામાજિક અને આર્થિક ધ્યેયને પોશક ન હોય તેવી ભાવનાઓ.

(૪) નવા ધ્યેયને પોષક નહિં તેમ વિરોધક પણ નહિં છતાં સાંપ્રત કાળના ધનોત્પાદન તથા ખર્ચ વિનિમયના માર્ગોને વિશિષ્ટ રૂપ આપે તેવી ભાવનાઓ.

(૫) તેમજ પ્રત્યક્ષ ભાવનાવિના પણ એવી કેટલીક વસ્તુઓ છે કે જેમની યોગ્ય દીશાએ ખીલવણી કરવાથી તે નૂતન ધ્યેયને પોશક થઈ પડે તેવી વસ્તુઓ.

હવે ઉપલી કલમોનો અનુક્રમે વિચાર કરીએ.

હિંદુઓનાં દૈવતાહુનાં પરિણામ:—હાલમાં આપણા સમાજમાં લૌકિક અને આર્થિક ઉન્નતિ વિષે ઉદાસીનતા ફેલાવનારી જે ભાવનાઓ તથા કલ્પનાઓ આપની નસેનસેમાં ફેલાઈ ગઈ છે તેમની વિચારવાન માણસે પૂરી નોંધ લેવી જોઈએ. એટલુંજ નહિં પણ આવો વિચાર કરનાર માણસે પોતે પણ આ ઉદાસીનતાનો અનુભવ કરેલો હોય છે. પોતાની લૌકિક સ્થિતિ સુધારવામાં એ ઉદાસીનતા દાખવવાનાં અનેક કારણો રહેલાં છે. આમાંના કેટલાંક દૈવવાદને લીધે તથા કેટલાંક કલિયુગ અને કલ્પાંતની કલ્પનાઓને લીધે ઉપજી થએલાં હોય છે. અનંત કાળમાંની અનંત, અતકર્થ તથા માનવ શક્તિ ઉપરાંતની અનેક ગંજાવર ઉથલ પાથલ આ વિશ્વમાં અહર્નિશ ચાલી રહી છે, તે જોઈ મનુષ્યના મનમાં એક જાતની નિરાશા યુક્ત ભાવના પેદા થાય છે. તથા માનવી પ્રયાસો વ્યર્થ છે, એમ લાગી આવે છે. દરેક વસ્તુ નૈસર્ગિક કે ઈશ્વરી

નયમોને આધીન છે એવીજ તેની ખાસ માન્યતા થઈ ગએલી હોય છે, અને પછી તે સમાજ અથવા, જીવનની ઉન્નતિના પ્રયાસો છોડી દે છે. આવી જાતનો દૈવવાદ હિંદુઓમાં ઉડા પેસી ગયો છે. આ સ્થિતિ હિંદુઓનાં જીવનમાં કેવો મોટો ફાળો આપી રહી છે, તેનો ખ્યાલ યુરોપીય વિચારકોને નજ હોય. આવા દૈવવાદી મનુષ્યને તેના સામાજિક કર્તવ્ય વિષે સવાલ પૂછવામાં આવે તો તે ચોકખા શબ્દમાં 'કશેજ નહિ' એવો જવાબ આપે! અંતે આખું સચેતન અને અચેતન વિશ્વ પ્રક્રમમાં વિલીન થવાનું છે અને તેથી મારે જલદી મોક્ષ મેળવી લેવો જોઈએ એમજ તે માનતો થાય છે. હિંદુ સમાજમાં ઉડી ઉતરેલી આ માન્યતા ઉમેડી નાંખવી અતિશય મુશ્કેલ છે. તે ઉમેડી નાંખવાના પ્રયાસ અત્યારે પહેલાં કેટલા એક થઈ ગયા છે. કેટલાક કહે છે કે મોક્ષ મેળવવાના ગો માર્ગ છે એક પ્રવૃત્તિમય (કર્મયોગી) અને બીજો નિવૃત્તિમય (સંન્યાસ) છે. ભગવદ્ગીતાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને પ્રવૃત્તિમય એટલે કર્મયોગી બનાવવાનો છે. મોક્ષ માં દૈવ વિશ્વાસ રાખનાર લોકો કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવાને માટે ભગવદ્ગીતામાં સરસ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે એ ખરું છે. પણ આટલું બસ નથી કેમકે હાલમાં આપણામાં એવો એક વર્ગ ઉભો થયો છે કે જેને મોક્ષમાં વિશ્વાસ નથી, છતાં તે દૈવવાદી છે. આ વર્ગને કાર્યોન્મુખ કરવા માટે તેની આગળ એકાદ રાજકીય કે સામાજિક ક્ષેત્ર મૂકવાની અગત્ય છે. અને ક્ષેત્રને પ્રચાર કરનાર નવા સમાજ શાસ્ત્રીઓ નિર્માણ થવાની પણ અગત્ય છે.

આર્થિક સ્થિતિ સુધરતાં નીતિ પણ સુધરે છે. દરિદ્ર વ્યક્તિ કે સમાજ દુર્ગુણ અને કુવર્તનશીલો બને છે. જ્યારે સારી સ્થિતિ ભોગવતા સમાજમાં સારા આચાર વિચાર દાખલ થાય છે. સુખ તથા દરિદ્ર એ બે સમાજની નીતિનું તોલન કરી બતાવવામાં આવે તો તેથી એકાદ ચુસ્ત દૈવવાદી વિદ્વાન પણ કાર્ય પ્રવૃત્ત થયે તે માટે પુષ્કળ સંભવ રહે છે.

કલિયુગની ભાવના તથા તેનાં પરિણામ:— હિંદુઓને નિરાશાવાદી તથા કાર્ય નિવૃત્ત બનાવનાર બીજી વસ્તુ કલિયુગની ભાવના છે. આપણા માના જૂના લોકો એમ માને છે કે, સાંપ્રતમાં હિંદુ સમાજમાં જે ત્રુટિઓ અને ખરાબ સ્થિતિ દેખાઈ આવે છે તે કલિયુગને લીધેજ છે. ભવિષ્ય-પુરાણ નામના ગ્રંથમાં પુરાતન પંડિતોએ લખી મૂક્યું છે કે, રાહુ કલિયુગમાં અનીતિ તથા અનર્થ

વધતા જવાના તથા આખરે આખી દુનિયા રૂષી જવાની! અર્થાત્ હિંદુ સમાજમાં રહેલી હાલની ત્રુટિઓ તથા દુ:ખ ઓ ઈશ્વરની પ્રેરણાથીજ ઉત્પન્ન થએલી છે! તે નષ્ટ કરીજ શકાય નહિં. આ કલ્પનાઓ કાઢી નાખવાનું કામ સમાજશાસ્ત્રીઓનું છે. અર્થશાસ્ત્રીઓનું નથી.

સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ભાવના તથા તેના પરિણામ:— સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ અથવા જન્મ-મરણ ચક્રિત જેવા-પારમાર્થિક ક્ષેત્રને લીધેજ કંઈ હિંદુ સમાજ ઓટલો બધો કાર્ય નિવૃત્ત થયો નહિં હોય છતાં સમાજની ઘણાખરા સુશિક્ષિત વર્ગી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે તીર્થયાત્રાઓ, તપ આચરણ વગેરેમાં વિશ્વાસ રાખતો હોવાથી અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિઘાત પરિણામ ઉત્પન્ન રહ્યાં છે. આ વર્ગ કાર્યનિવૃત્ત ન હોય છતાં લૌકિક સ્થિતિ સુધારવા પ્રત્યે ધનોત્પાદક ધંધા પ્રત્યે તે ઉદાસીનજ રહે છે. સ્વર્ગ-મોક્ષ મેળવવાની ઘેલછા બળવાન થઈ પડવાથી પુષ્કળ બુદ્ધિ-શાળી અને વિચારશીલ લોક દેશની આર્થિક ઉન્નતિ કરવામાં નિરૂપયોગી થઈ પડ્યા છે. પરંતુ તેમની સમક્ષ રાજકીય કે સામાજિક ક્ષેત્ર મૂકવામાં આવે તો તેના સરસ કામ કરી શકે તેવો સંભવ રહે છે. કેવળ ધન સંચય કે ધનની પેદાસ જેવું સીધેસીધું ક્ષેત્ર તેઓ ન સ્વીકારે તોય હરકત નહિં. આશા પૂર્વક તેઓ સમાજ સુધારા સંબંધી ગમે તે કાર્ય હાથ ધરે તો પરોક્ષ રીતે સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિનાં પોશકજ થઈ પડશે. પ્રજાની જરૂરીઆતોમાં માનસિક જરૂરીઆતોનું કે માગણીઓનું પ્રમાણ મોટું છે. કળા તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં માનસિક માગણીઓની પ્રગતિ રહેલી છે. આ પ્રગતિમાં અનિષ્ટ અંશ આવી જાય છે કે કેમ તે વારંવાર તપાસવું જોઈએ. હિંદુઓની સાંદર્ય-વિષયક જાતની ભાવનાઓ અંગ્રેજ વગેરે પરદેશી પ્રજાની ભાવનાથી ભિન્ન છે. હાલમાં ચિત્રકળા, સંગીત, વાદ્ય વગેરેમાં પરદેશીઓનો પરિચય થવાથી આ ભાવનાઓ તથા રૂચીઓ બદલાઈ રહી છે. પરંતુ આપણી પુરાતન વસ્તુઓ સુધરાવી અને પારકાની નવી ઉપાડી લેવી તેમાં ફેર છે. દાખલા તરીકે તાંબુરો, સતાર, તબલાં વગેરે સ્વકીય વસ્તુઓ સુધારવી અને તે વસ્તુઓના બદલામાં પીયાનો જેવી પરદેશી વસ્તુઓ દાખલ કરવી એ બેમાં આર્થિક દૃષ્ટિએ મોટો ભેદ રહે છે. હિંદી વાદ્યને બદલે પરદેશી વાદ્યોનો પ્રચાર થાય તો આપણા કારાગીર વર્ગ નષ્ટ થઈ પરદેશી કારીગરોને આશ્રય મળે. આથી કળાની બાબતોમાં હિંદ પારકાંઓની

અભિરૂચી સ્વીકારે તો તેમાં તેને આર્થિક હાનિ થનાર છે. છતાં એ પણ ક્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, આપણા કારીગર વર્ગ નાલાયક છતાં તે આપણા છે તેથીજ કેવળ તેણે બનાવેલી વસ્તુઓ ઉપયોગમાં લેવી તે પણ સમાજને માટે હિતકારી નથી. કારણ કે, તેમ કરવાથી સમાજમાં ઉભી થતી નવી નવી માગણીઓ પૂરી પાડનારો વર્ગ તૈયારજ થાય નહિ. પરકીય સાહિત્યમાં રસ લેવાય તો તેથી આપણા કારીગરોને નુકશાન નથી થવાનું કેમકે સાહિત્ય તે ભાષા જાણનારાજ માત્ર ખરીદશે આખો દેશ તેને નજ સંગ્રહે, સાહિત્યમાં પણ સ્વભાષા તથા સ્વ-સાહિત્ય વિષેનું સ્વાભિમાન નષ્ટ થવું ન જોઈએ. પણ પારકા સાહિત્યનો અભ્યાસ પોતાનાં સાહિત્યમાં કંઈક વધારો કરવો જોઈએ. અને તપાસ કરતાં આપણને લાલજ થયો છે અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિચયથી આપણને લાલજ થયો છે. અંગ્રેજી અમલમાં હિંદમાં શિક્ષણનો પ્રસાર થવાથી આપને જગતના વિચાર-પ્રદેશના પરિચયમાં ઉતરી શક્યા. જેથી આપણી સમાજ સંબંધીની કલ્પનાઓ પણ વિસ્તૃત થઈ. વળી આખા હિંદના સમગ્ર સાહિત્યમાં વિચાર તથા કલ્પનાઓ પુષ્કળ વધી પડી તેમ પહેલાં કરતાં ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટકો નવલકથાઓ તથા પ્રત્યક્ષ નાટ્ય પ્રયોગો વગેરે સાહિત્યના દરેક ક્ષેત્રમાં આગળ વધી રહ્યા છીએ. જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ આપણામાં વધ્યો છે. અને દેશાભિમાનની લાવના જાગૃત થવાથી તેને ઉત્તેજન આપનાર ગદ્ય તથા પદ્ય પણ નિર્માણ થઈ રહ્યું છે.

શિક્ષણ તથા સાહિત્ય અભિરૂચીનાં પરિણામ-સમાજમાં શિક્ષણ તથા સાહિત્ય વિષેની અભિરૂચી વધવાથી તેમાં સામાજિક તથા આર્થિક પરિણામ કેવા આવે છે તે જોઈએ. શિક્ષણથી બુદ્ધિ તીવ્ર થઈને ધનોત્પાદન તથા વ્યય એટલે ખર્ચ એ બંને વધી પડે છે. તેમ ઉચ્ચતા દાખલ થાય છે. શિક્ષિત માણસ પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રોનો આહુક બને છે. આથી વર્તમાન પત્રોનો ધંધો વધે છે એટલુંજ નહિ પણ વર્તમાન પત્ર દ્વારા અનેક જાતની જાહેરાતો વાંચવામાં આવતી હોવાથી ગામડાઓમાં રહેનાર માણસ પણ નવી નવી વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે. અમેરિકા તથા જર્મનીમાંનાં શિક્ષિત ખેડૂતો પોતે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ દલાલ કે બીજા કોઈ પણ મધ્યસ્થ વિના પોસ્ટ મારફતે આહુકને પૂરી પાડી શકે છે. વળી શિક્ષિત મનુષ્યને માટે પાવતાંઓ, ખત વગેરે કાગળ પત્રોમાં ફસાવાનો સંભવ ઘણો રહે છે. શિક્ષિત ખેડૂતની સમાજમાં શાખ પણ સારી જળવાય છે. વળી કેળવણીથી

મનુષ્યના સ્વભાવ તથા નૈતિક આચાર પર સારી અસર થઈ તેની શંકા તથા બીક ઓછી થઈ જાય છે. આ નૈતિક ફેરફારોની આખા સામાજિક તથા રાજકીય જીવનપર ઘણી અસર થાય છે. આમાંની રાજકીય અસર વિશે હવે વિચાર કરીશું.

હિંદની રાજકીય સ્થિતિ વિશે એક અતિ-મહત્વની બાબત હિંદની પરતંત્રતા એ છે. છેલ્લા રાજકીય સુધરા પછી પણ પોતાના દેશનું ભાવિ આંકવાની ખરી સત્તા હિંદની પ્રજાને મળી નથી. પ્રજાની ઇચ્છા અને આકાંક્ષા સમજી લેવા માટેજ રાજકર્તાઓએ હિંદી પ્રજામાં અંગ્રેજી જાણનાર વર્ગ નિર્માણ કરી તેને પોતાને અંકિત કરી લીધો. પરંતુ આ વર્ગનો પ્રભાવ અધિકારી વર્ગ પર ઘણી ખરી રીતે પડી શક્યો નથી અને ખરું લોકમતને અનુસરતું રાજ્યતંત્ર હજીએ સ્થપાયું નથી. રાજકીય પરવશતાની આર્થિક સ્થિતિપર ઘણીજ અસર થાય છે. છતાં પારકી સરકારે આપણી આર્થિક અને રાજકીય માગણીઓ હુમેશ નામંજુર કરી હોય એમ બન્યું નથી. ઉલટું હાથમાં સત્તા આવે તો કઈ જાતના સુધારા કરવા તે સંબંધમાં હિંદી આગેવાનો પાસે ઘણું ભાગે યોજનાજ હોતી નથી. હાલના પ્રાંતિક અને વરિષ્ઠ કાયદા મંડળોમાં વિરાજતા સમાસદો પાસે પણ દેશ સુધારા વિષે જોઈએ તેવી યોજનાઓ તૈયાર નથી, વળી હાલનો અંગ્રેજી અમલદાર વર્ગ જેમ સ્વાર્થ સાધવા હિંદને નુકશાન કરવા પણ તૈયાર હોય છે તેમ ભવિષ્યમાં હિંદી અમલદારો સુદ્ધાં સ્વાર્થની ઝંખનામાં પ્રજાહિત જતું કરતાં ડરશે નહિ. સદંતર દારૂબંધીમાં સરકારો ઉપજાવે નુકશાન પહોંચશે એવા ભયથી હાલના હિંદી પ્રધાનો પણ તે ઠરાવની વિરુદ્ધમાં જશે. તાત્પર્ય એ કે, અત્યાર સુધીની આપણી દુઃખદ સ્થિતિ માટે અંગ્રેજ સરકાર સામે બળાપો કરવો બાજબી ગણાયો નહિ. તેમજ દારૂના વ્યસનમાં દેશને ડૂબાવી રાખી તેનો નાશ કરવામાંજ અંગ્રેજોને સંતોષ વળે એમ કહેવું પણ ભૂલ ભર્યુંજ છે. પણ આની સામે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે બ્રિટિશ વસાહતોને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના હક્ક આપ્યા છતાં હિંદને માત્ર પરતંત્રતામાંજ પૂરા રાખવાનું ભૂલ ભર્યું ધોરણ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ લાંબા કાળ સુધી ચાલુ રાખ્યું હતું. હિંદ એક રાષ્ટ્રીય બની ઇંગ્લંડને સહાયતા આપવા જેટલો શક્તિમાન થઈ પડશે એવો તેમને અદ્યપમાત્ર પણ ખ્યાલ ન હતો. અને તેથીજ હિંદી પ્રજામાં એક્ય કેળવી તેમની ઉન્નતિ થાય તે માટે જોઈએ તેવા પ્રયાસ તેમણે કર્યા ન હતા. વધુમાં તેમને એવો પણ ભય હતો કે

હિંદ એકયથી પ્રબળ બને તો અદ્ય સમયમાં જ બ્રિટિશ સત્તાની ઝુંસરી ફેંકી દેશે પરંતુ હવે આ ધોરણ બદલાઈને હિંદને સ્વરાજ્ય આપી તેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંના એક સમાન હકના ભાગીદાર તરીકે સ્વીકારવાનું ધોરણ બદલે રીતે સ્વીકારાયું છે. બન્ને પક્ષના રાજકીય ધોરણની ચર્ચા કરવાનો હેતુ એજ હતો કે, પારકા બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાના ગુણ દોષ યથાર્થ રીતે ધ્યાનમાં આવે તથા સરકાર વિષે ખોટો અવિશ્વાસ કે ગેરસમજ ન રહે બ્રિટિશ રાજ્ય-સત્તાથી આર્થિક નફો નુકશાન શું થાય છે તે તપાસીએ.

બ્રિટિશ અમલથી થએલો પહેલો લાભ સુલેહ શાંતિ એ છે. છેલ્લા સો વર્ષથી દેશમાં જે સુલેહ શાંતિ સ્થપાઈ છે તેવી બતની શાંતિ તે પહેલાની કેટલીય સદીમાં કોઈએ અનુભવી નહોતી. આથી હાલની સરકારની શાખ ઘણી વધી ગઈ છે. ખુદ મરાઠા સ્વરાજ્યમાં પણ સરકારને જોઈતા નાણાં પર ૧૪ થી ૧૮ ટકા જેટલું કરજ આપવું પડતું. કવચિત્ ૧૬-૨૦ ટકા પણ આપવા પડતા. વળી હાલની સુલેહ શાંતિને લીધે પરદેશના મુડીવાદીઓ પણ પોતાની મુડી આ દેશમાં રહેજે રોકી શકે છે. દાખલા તરીકે અહિંની સર્વે રેલ્વે કંપનીઓ પર-દેશી મુડીથીજ ચાલી રહી છે. પણ આમાં દેશને નુકશાન પણ થાય છે જ. જેનું વિવેચન નીચે કરીશું.

બ્રિટિશ અમલથી થતા નુકશાનની યાદચારી નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

(૧) હિંદનું પુષ્કળ ધન ઇંગ્લંડમાં જ ખર્ચાઈ જાય છે.

(૨) બ્રિટિશ સરકાર એક પારકી સરકાર હોવાથી આ દેશમાં કોઈ બતના સામાજિક સુધારા દાખલ કરવાની યોજના હાથ ધરતી નથી પણ સામાજિક અવસ્થાની અસર આર્થિક સ્થિતિ પર થતી હોવાથી સામાજિક સુધારાના સંબંધમાં સરકારે ધોરણ કરેલી તટસ્થતા દેશને નુકશાન કારક થઈ પડી છે.

(૩) બ્રિટિશ સરકારનો અમલ આગળ થયા બાદ જે રાજકીય ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું, તે અનુસાર આર્થિક ધોરણ પણ ઘડવામાં આવ્યું હતું પણ દેશના ખરા હિતની દૃષ્ટિએ તે વિઘાતક હતું.

(૪) અંગ્રેજોની ભાષા વગેરે અનેક વસ્તુઓ આપણે શિર મૂકાયથી પણ ઘણું નુકશાન થાય છે.

હિંદના ઇંગ્લંડમાં ખર્ચાતાં નાણાંની હકીકત આ પ્રમાણે છે (૧) ઇંડિયા કાઉન્સિલના સભાસદો તથા બીજા નોકરોનાં પગાર, (૨) હિંદની સરકારે વિભાગમાં કરેલા કરજ પર અદા થતું વ્યાજ; આ

આખું કરજ હિંદમાં સુધારો કરવા માટે નથી. પણ હિંદને જીતવામાં જે નાણાં ખર્ચાયાં તથા સામ્રાજ્યના લાભ માટે હિંદને લડાઇઓમાં જે ખર્ચ કરવો પડ્યો તે સર્વે આમાં આવી જાય છે. (૩) હિંદનો સરકારની અનેક કચેરીઓમાં વપરાતી વસ્તુઓ હિંદી વજીર વિભાગમાં જ ખરીદ કરી અહિં મેકલી આપે છે તેની કિંમત (૪) રજા પર વિભાગત ગએલા અંગ્રેજ અમલદારોનાં પગાર તથા (૫) નોકરીની મુદત પૂરી થતાં ઇંગ્લંડ પાછા ગએલા મુલકી અને લશ્કરી અંગ્રેજ અમલદારોને પેન્શન માટે અદા કરવામાં આવતી રકમો. આ ખર્ચ લગભગ ૨૪ કરોડ જેટલો છે.

ખર્ચની બીજી કલમ એ છે કે, સિવિલ સર્વિસ કે બેરિસ્ટરના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લંડમાં જઈ વસેલા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે ઇંગ્લંડમાં થતો ખર્ચ માટે દર સાલ હિંદમાંથી લગભગ ત્રીસ લાખ રૂપિયા તથાઈ જાય છે. ઉપરાંત બ્રીટનના સામ્રાજ્ય સરકારના દેશ તરીકે ઇંગ્લંડે જે મહત્તા મેળવી છે તેથી ઘણાય હિંદી રાજા રજવાડાઓ ઇંગ્લંડ જઈ લાંબા કાળ સુધી ત્યાં રહે છે. તેમનો ખર્ચ પણ હિંદને પૈસે જ થાય છે તથા ખર્ચ પણ ઘણો ભારે હોય છે. 'હિંદકી કમાઈ લંડનમે ગમાઈ' એ કહેવત સર્વેને સુપરિચીત છે. વળી ઇંગ્લંડમાં રહેવાથી ત્યાંની વસ્તુઓ વાપરવાની તેમને ટેવ પડેલી હોય છે. આથી તે વસ્તુઓ મંગાવવામાં આપણા રજવાડાઓ પોતાની તિજોરીમાં ઇંગ્લંડને બારણે ઠાવવા લાગે છે. એટલું જ નહિ પણ પોતાના ખર્ચલા અને મહેલો બાંધવા ઇંગ્લેન્ડમાં પણ વિભાગતથી જ બોલાવવા પડે એવો ધારો જ પડી ગયો છે. આમ રજવાડાઓ મારફતે હિંદનાં પુષ્કળ નાણાં વિભાગત ધસડાઈ જાય છે.

ત્રીજી કલમ સામ્રાજ્યનું વરિઠ કોર્ટ ઉફે પ્રીવીકાઉન્સિલ. આ કોર્ટ વિભાગતમાં હોઈ હિંદની પ્રજાને પોતાની અપીલો ત્યાં મોકલવી પડતી હોવાથી ત્યાંના દાવાનો ખર્ચ બેરિસ્ટર સોલીસીટરોની ફી વગેરે માટે પક્ષકારો હિંદની કેટલી બધી સંપત્તિ વિભાગત મોકલી આપે છે. અને પારકાં એટલે બ્રિટિશોનો અમલ અહિં ચાલુ હોવાથીજ આ સંપત્તિ આમ તથાઈ જાય છે. એટલે પ્રચલિત રાજકીય પદ્ધતિની આપણી આર્થિક સ્થિતિ પર ઘણી અસર થાય છે.

બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ પારકા હોવાથી સામાજિક બાબત હાથ પરતા નથી અને તેમ કરવાની હિંદી પ્રજા પાસે જોઈતી સત્તા નથી. બ્રિટિશ સરકારને

સામાજિક કાયદા ઘડવાની ફરજ પાડી શકે તેવા પ્રતિષ્ઠિત હિંદી નેતાઓનો વર્ગ નવી ધારાસભાઓને અંગે નિર્માણ થયો છે તથા તે આવા કાયદા કરાવી અમુક કક્ષા સુધી સુધારા દાખલ કરી શકશે પણ ખરો. છતાં સમગ્ર સમાજ કાયદાને અંગે સુધરી શકતો નથી. અનુકરણની અસર દરેક દેશમાં થાય છે એ ખરું છે. પણ તે માટે સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર વર્ગની અગત્ય રહે છે. હિંદના રાજાઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થઈ શકે છે તથા તે સામાજિક સુધારામાં ઉપયોગી થઈ પડે એ પણ સંભવનીય છે. પારકી રાજ્યસત્તાને આવી જાતની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા કદીય મળી શકતી નથી. બંગાળમાં છેલ્લાં દોઢસો વર્ષથી અંગ્રેજોનો અમલ ચાલુ છે, છતાં હજીય ત્યાં પડદાની ચાલ પૂર્વવત કાયમ જ છે. હવે બ્રીટીશોને બદલે જો ત્યાં મરાઠાઓનું રાજ્ય હોત તો તેમના સમાજ-મમાં ત્યાંના રીતિરિવાજોમાં કંઈક ચોક્કસ પરિવર્તન થઈ શકત.

ચોક્કસ રાજકીય ધોરણથી થતા પરિણામ તપાસીએ. દાખલા તરીકે રેલ્વેઓનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાય છે કે, તેમની આખી રચના જ એવી જાતની છે કે, જેથી મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, કરાચી, રંગુન વગેરે હિંદી બંદરો લંડન સાથે જોડાઈ જાય એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ રાજકીય ધોરણ હિંદને માટે વિઘાતક હોવાથી તે બદલી નાખવાની સરકારે કબુલાત આપી છે. પરંતુ અત્યાર પહેલાંના ધોરણનાં માઠાં પરિણામ હજી ભોગવવાં પડે છે. બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રાંતોમાં જે પારી વ્યવહાર જાળવવામાં રેલ્વે નિરૂપયોગી થતી નથી. એક પ્રાંતમાં બનતો માલ બીજા પ્રાંતમાં લઈ જવામાં અડચણો રહે છે. પરંતુ ઇંગ્લંડથી માલ મંગાવવો ઘણો જ સરળ થઈ પડે છે. આથી પરદેશી માલની આયાત વધી પડી છે. રેલ્વે વ્યવહાર સુલભ થઈ પડે તો વિવિધ પ્રાંતો વચ્ચે માલની પેદાસનો જેવાર જામશે અને તેથી દેશની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિને પુષ્ટિ મળી જશે. પરંતુ આમ બનવું હાલમાં શક્ય નથી. વળી રેલ્વે વ્યવહાર પ્રાંત ભેદને અંગે જે રીતરિવાજમાં અને રૂચીમાં ભિન્નતા દેખાઈ આવે છે તેમાં પણ એક જાતનું સામ્ય ઉત્પન્ન થઈ એક રાષ્ટ્રીય ભાવ ખીલવવામાં મદદ થઈ પડશે.

અત્યાર સુધીનું ધોરણ એવું છે કે હિંદ એક જાતના દોશ હોઈ તે કેવળ ઇંગ્લંડના હિંદ માટેજ છે. આથી હિંદની સ્થિતિ સુધારવા તરફ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ ધ્યાન આપ્યું નથી. હિંદ યાવત્યંદ્ર દિવાકરે અંગ્રેજોને આધીન રહે એવીજ દરેક અંગ્રે-

જની ઈચ્છા હોવાથી પોતાની સત્તા આખાં રાખવાના જ તેમણે સર્વે કાવતરાં કર્યાં હતાં. પ્રાંતોમાં વ્યવહાર સંબંધ ખીલવવા સુલભ થઈ પડે તેમ રેલ્વેની આંકણી કરવામાં આવે તો હિંદને બ્રિટિશ સત્તા સામે બંડ ઉઠાવવું અતિ સરળ થઈ પડશે એવો તેમના મનમાં હંમેશા ભય રહ્યો છે, તેમજ હિંદી પ્રજાની વફાદારી વિષે પણ તેમણે હંમેશા શંકાની દ્રષ્ટિજ રાખી છે અંગ્રેજો પોતાને મોઢે ભલે આ ભય કબુલ ન કરે, છતાં જાતેલા દેશ વિષે આવો ભય સંભવિત છે એ સ્હેજે જાણી શકાય તેમ છે. આ ભય દૂર કરવા તેમણે હિંદી પ્રજામાં બ્રિટિશ રાજ્યપદ્ધતિ તથા પાશ્ચાત્ય સુધારાઓ માટે પ્રેમભાવ ઉત્પન્ન કરવાની ઘણી ખટપટ કરી જોઈ. પરંતુ આથી હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચે સંબંધ જોડાઈ દૃઢ બને તથા તે ચિરકાળ સુધી ટકી રહે એ આશા કોઈને ગળે ઉતરી નથી. આ પ્રશ્ન પ્રજા આગળ જેમ સવિસ્તર રજુ થયો જોઈતો હતો તેમ કદી થયોજ નથી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ સંબંધ ટકવો અગત્યનો છે તેમ હિંતકારી પણ છે, એમ અનેક દલીલોથી પુરવાર કરી શકાશે.

અંગ્રેજ સાહિત્યમાં સોશિયાલિઝમ વિરૂદ્ધ ઇડિવિજ્યુઅલિઝમ એવા મતભેદ દેખાઈ આવે છે. માટે આ બન્ને પંથોનાં તાત્વિક રૂપનું વિવેચન તથા સોશિયાલિઝમ હિંદ માટે ક્યાં સુધી ગ્રાહ્ય છે તે વિષેનું વિવરણ ડો. કેતકરે પોતાના ઉક્ત પુસ્તકના એક પ્રકરણમાં કયું છે.

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ દ્રષ્ટિ બિન્દુ પર ઠરાવવામાં આવે છે. એક બિન્દુ એ કે આખા સમાજને ઇન્ટ વર્ગ કલપી વિચાર ચલાવવો. આની વિરૂદ્ધમાં બીજું બિન્દુ એ છે કે વ્યક્તિને જ ઇન્ટ વર્ગ કલપી વિચાર સરળી આંકી કાઢવી. રાજકીય અર્થશાસ્ત્ર (પોલીટીકલ ઇકોનમી) એ વ્યાપક અર્થશાસ્ત્રનો એક ભાગ છે. અને તેમાં સામુદાયિક રીતે સમાજને માટે હિંતકારી થાય તે વસ્તુઓનોજ મુખ્યત્વે વિચાર કરવામાં આવે છે. સમાજ સત્તાક પદ્ધતિ (સોશીઅલિઝમ) નો અર્થ સમાજ હિંતવાદી અર્થશાસ્ત્ર (કોમ્યુનલ ઇકોનમિક્સ) એવો નથી. ઉલટું, આ પદ્ધતિમાં દરેક મનુષ્યને વ્યક્તિશઃ અત્યંત નફો મેળવી આપવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે. વ્યક્તિને માટે કાર્ય સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. અને વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાપર સરકારનો અંકુશ જેમ બને તેમ ઓછોજ હોવો જોઈએ એ તત્ત્વ સમાજ હિંતવાદી અર્થશાસ્ત્ર પણ માન્ય રાખે છે. જ્યારે વ્યક્તિના

લાભ માટે આખા સમાજની ગરદન મારવી એમ તો વ્યક્તિવાદીઓ (ઈન્ડિવિજ્યુ એન્ટિસિસ્ટ) પણ કહેતા નથી. તાત્પર્ય એ કે સમાજ હિતવાદી અર્થ-શાસ્ત્રમાં સામાજિક હિત પ્રધાન રીતે માનવામાં આવ્યું છે. જ્યારે વ્યક્તિ હિતવાદી અર્થશાસ્ત્રમાં વ્યક્તિ હિત પર ભાર મૂકાયેલો છે.

સમાજ સત્તાવાદમાં અમુક રાજ્યની નિયંત્રણ પર ધ્યાન આપતું નથી, તેમ મનુષ્યનું કર્તવ્ય તે ક્યાંધર્મનો અનુયાયી છે કે ક્યાં દેશનો પ્રજાજન છે તે ઉપરથી ફેરાવવામાં આવતું નથી આ કર્તવ્ય ધનનું ઉત્પાદન કરનારો અને તેનો ઉપયોગ લેનારો એ દૃષ્ટિ બિંદુથી ઠરાવવામાં આવે છે. સમાજ સત્તાવાદનો પડકાર એ છે કે, એક વ્યક્તિ બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ જેટલોજ અમુક વસ્તુનો ઉપયોગ લેવાનો હક ધરાવે છે. સમાજ સત્તા પદ્ધતિમાં મનુષ્યને આજના કરતાં ઘણીજ સ્વતંત્રતા મળે એવી સમાજ સત્તાવાદીઓની ધારણા છે અને તેમાં ઘણું સત્ય છે. સમાજવાદી એમ કહી પણ કહેતા નથી કે વ્યક્તિને સંસ્કરણની જરૂર નથી તેની તકરાર તો એટલી જ છે કે હાલનું સંસ્કરણ દરેક વ્યક્તિનું પૂરેપૂરું જીવનગવવા અનુમતી છે. અને આવું હિત જાળવે તેનું સંસ્કરણ આમારે રચવું છે. આ ઉપરથી સમાજ સત્તાવાદ તથા વ્યક્તિવાદ વચ્ચે વિવાદ છે એમ કહી શકાય નહિં આ બે વિવાદ વચ્ચેના સંબંધ આ પ્રમાણેના છે. વ્યક્તિવાદની માંગની સામે કેટલેક વ્યક્તિને એકેક વ્યક્તિને તમામ સામાજિક જાનસંચયને ફેરફાર કરવાનું કારણ ત્રણ મહત્વનાં બિંદુઓ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. સમાજ સત્તા પદ્ધતિ પીઠે પીઠે જોવી જરૂર મળી શકે એ એવો સમાજ સત્તાવાદીને તો દેવો જ્યારે આથી ટકરવું વ્યક્તિવાદના સ્વભાવે છે કે આવું જાપકેલો વ્યક્તિના હિતરક્ષાને બેહુક છૂટ મળે તોજ સમસ્યા છે. આવી પ્રવૃત્તિ સમાજ રચના જરાય ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી એવી વ્યક્તિ વદીઓની માન્યતા છે, પરંતુ સમાજ સત્તાવાદી એમ માને છે કે, પાતાનું જીવ સાચવાને માટે સમાજ રચનામાં પુષ્કળ ફેરફાર કરવાની જાણ જરૂર છે. હાખત્રા તરીકે સમગ્ર સમાજને માટે ઉપ-યોગી થઈ પડે તેવી રીતે હવે સંપત્તિ સમાજની મલિકીની બનાવવી જોઈએ. હવે આ એકજ વસ્તુ સ્થપિત કરવી હોય તો એ સામાજિક વ્યવસ્થામાં ધણા ફેરફાર કરવાના છે. સમાજ સત્તા પદ્ધતિમાં આવું બંધનો ઘણું અંશે શિથિલ થઈ પડશે સંપ-ત્તિનો ઉપયોગ સર્વે મનુષ્યોને એક સરખોજ

મળવો જોઈએ એમ માનીએ તો ગેર કાયદેસર થએલી સંતતિને વારસા હુકની મનાઈ થઈ શકે નહિં. એટલે કે લગ્નની અને લગ્ન શિવાય એ બન્ને સંતતિ વારસા હુકનો ઉપયોગ એક સરખી રીતેજ લઈ શકે અને આમ થાય તો પછી ગેર કાયદા સંતતિ પર રહેલો નૈતિક અંકુશ બળહીન થઈ પડશે. વળી દરેક સ્ત્રી ધન મેળવવા લાયક થવાથી અને તેને આખા સમાજનો આમાં ટેકો મળવાથી તેને પુરૂષ વર્ગ પર અવલંબી રહેવાની જરૂર રહેશે નહિં. આને લીધે પણ લગ્નનાં બંધનો શિથિલ થશે.

સમાજ સત્તા પદ્ધતિ જરી રહેવા તે જગત-ભરમાં સ્થપાવી જોઈએ. આમ થાય તોજ તે ટકી રહેશે. કેમકે અમુક એક દેશમાં સમાજ સત્તા શરૂ થાય તો એ તે દેશને જોવાર હુન્નર આદિ ક્ષેત્રોમાં અન્ય દેશની સ્પર્ધામાં ઉતરવું પડતું હોવાથી આવી સ્પર્ધામાં એ એકલો દેશ સમાજ સત્તા નલાવી રાખવા અસમર્થ થઈ પડશે. હરિક્ષણમાં જે સમાજ પદ્ધતિ યશસ્વી નિવડે તેજ દેશમાં ટકી રહે.

સમાજ સત્તા પદ્ધતિ અને વ્યક્તિ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ એ બે વચ્ચે રાજકીય ક્ષેત્રમાં જરાય મત ભેદ નથી. આખો મતભેદ સંપત્તિની વિભાગણી સંબં-ધીજ રહે છે. એટલે સમાજ સત્તા પદ્ધતિ વ્યક્તિ-સ્વતંત્રતા માટે વિધાનક તો નથીજ પણ ઉલટી તેને પોપક થઈ પડે છે. પણ કેટલેક દરજ્જે તે સમાજ હિતવાદી અર્થશાસ્ત્રનો માત્ર વિધાન કરી શકે છે.

હવે આ સમાજ સત્તા પદ્ધતિ ક્યાં ધોરણ પર સ્વીકારે તો તે હિંદ માટે હિતકારી થશે તે વિષે વિચારન કરીશું આ વિચારને બે રીતે થઈ શકે છે. સમાજ સત્તાવાદીઓએ આકેલા કાર્યક્રમમાંની જે કામને ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે તેમનો હિંદમાં પ્રચાર કરવો ઈચ્છે અને શક્ય છે. હાખત્રા તરીકે રેલ્વે, પોસ્ટ આતું વગેરે સાર્વજનિક હિત બળવતી સંસ્થાઓ સરકારની માલિકી નીચે આવે તે હિંદને માટે લાભદાયક પડશે. આવી બતની સમાજ સત્તા-સત્તાવાદીઓનાં અનેક મુદ્દાઓ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. માત્ર તેમનો દરેક સિદ્ધાંત સારા નરસાનો વિચાર પણ ન કરતાં સ્વીકારવો હાનિકારક છે. સમગ્ર સમાજ સત્તાવાદ આ દેશને લાગુ કરવો એ તો તદ્દન મૂર્ખાઈજ છે. યુરોપ અને અમેરિકાના આગળ વધેલા દેશોમાં પણ આ સ્થિતિ ચાકુ થવા હજી પુષ્કળ અવકાશ છે. એટલે હિંદ માટે તો તેથી એ વધારે અવકાશ હોય જ. સમાજ સત્તાવાદીઓનું

ધ્યેય સફળ થવા સમગ્ર જગત એ એક સમાજ છે એવી બાંધુત્વની વ્યાપક ભાવના માનવ જાતિમાં ઉત્પન્ન થવી જોઈએ; બેપાર સંબંધીની દેશ દેશ વચ્ચેની હરિદ્રાઈ સદંતર નષ્ટ થવી જોઈએ, અમુક સમાજ કે દેશ વિષેની વિશિષ્ટ લાગણી તથા તેની ઉત્પત્તિ તે વિષેની અમુક આકાંક્ષાઓ જ્યાં સુધી સમાજોમાં જગત છે ત્યાં સુધી સમાજ સત્તાવાદ માંના પોતાને લાલદાઈ થઈ પડે તેવાજ માત્ર સિદ્ધાંતો જગત પરના રાષ્ટ્રો સ્વીકારશે એ દેખીતું છે.

વળી આ સિદ્ધાંત પુષ્કળ અંશે કામદાર વર્ગનો જ લાભ જાળવે તેવો છે. હિંદને કામદાર વર્ગ હજી ઘણાજ અજ્ઞાની અને પછાત છે. શિક્ષિત ધનિકોમાં પણ હજી એક દોર સંધાયો નથી. એટલે કામદાર વર્ગ સજ્જાન થઈ તેનું સંગઠન કરવાનું કામ હજી કાળાવધી પરજ રાખી મૂકવું જોઈએ. વળી સમાજ સત્તાવાદમાં ભિન્ન ભાષા, ભિન્ન ધર્મો તથા ભિન્ન જાતિઓ મહાન અડચણ રૂપ થઈ પડે છે. વધુમાં એ પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે સાંપ્રત કાળમાં હિંદી ઉદ્યોગ ધંધાવધારવો અત્યંત અગત્યનો છે. આવે વખતે ઉદ્યોગ ધંધાની વૃદ્ધિથી કામદારોની જેટલી ઉન્નતિ થશે તેટલી તે ધન વિભાગથી માટે લડત ઉભી કરવાથી થઈ શકવાની નથી. શંકરો બાદ કરતાં ગામડાં ગામોમાં તો હજી ઉદ્યોગ ધંધા છેકજ આરંભવાયા હોવાથી કામદાર અને મુડીવાદી એવા ભિન્ન હજી ઉત્પન્નજ થયા નથી આવા અનેક કારણોસર પેદાશ સંબંધીનો સમાજ સત્તા વિષયક પ્રશ્ન હિંદ માટે કેવળ લવિષ્યના પ્રશ્ન તરીકેજ થઈ પડે છે, વળી આ પદ્ધતિમાં સરકાર વધુને વધુ સત્તાવાળી બનતી જાય છે. પણ હિંદની રાજકીય સત્તા હજી પારકાઓના હાથમાંજ રહેલી હોવાથી સમાજ સત્તાવાદનો સ્વીકાર કરવો એટલે જનતાને પારકાની ગુલામીમાં દબાવી રાખવા જેવું છે. આથી જનતાનાં હુઃખ વધી પડે છે. જેથી પ્રથમ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવવી એજ આપણું અર્થશાસ્ત્ર વિષેનું કર્તવ્ય છે.

ભારતીય અર્થશાસ્ત્રના ભાવિ સંબંધી વિચાર શરૂ કરીએ ત્યારે અનેક જાતના પ્રશ્નોનો ઉદભવ થાય છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ હિંદને આર્થિક સ્વતંત્રતા અદ્યકાળમાં મળી જશે એમ માનીએ તો એ તેની હાલની પછાત આર્થિક સ્થિતિને લીધે ખરેખરી આર્થિક સ્વતંત્રતા લાંબા કાળ સુધી મળવાની નથીજ આથી આપણે લવિષ્યમાં કંઈ જાતનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવો તે વિષે હુંકમાં વિચાર કરીએ.

દેશમાંની મુડી એકાએક વધી શકતી નથી. આપણો દેશ એવો છે કે જ્યાં ધન ઉત્પન્ન કરવા માટે નૈસર્ગિક સાધનો વિપુલ છે. પરંતુ આ સાધનોનો લાભ લેવા મુડી અને ઉંચી જાતના મજુરોની ઘણીજ આવશ્યકતા છે. છતાં સવાલ તો એ છે કે તે શી રીતે મેળવી શકાય? ઇંગ્લંડ જેવા સમૃદ્ધ દેશની મુડી અહિં આણી રોક્યા વિના આપણું આર્થિક જીવન ખીલેજ નહિં પણ પરદેશની મુડી આણવામાં અહિંની પ્રજાની વ્યવહારિક શક્તિ વિષે જહારના દેશોમાં એટલો વિશ્વાસ પેદા થવો જોઈએ કે પોતાની મુડી રોકવામાં તેમને સાહસ જેવું જરાય લાગે નહિં. પોતાની મુડી સુરક્ષિત એટલે સહી મલામત રહેશે અને તેને રોકેલી મુડી પર લાભ મળી શકશે એવી તેને ખાત્રી થવી જોઈએ, દેશ સ્વતંત્ર થાય તો તેથી જગતના રાષ્ટ્રો નાણા બંતર પર કેવાં પરિણામો ઉત્પન્નશે તે વિષે ઉંડા વિચાર કરવાની આપણને ફરજ પડે છે.

મુડીની માગણી કરનાર કરખાનદાર એવા શાહુકારની શોધમાં હોય છે કે જે તેના કારખાનાના આંતરિક કામકાજમાં કાબજ નહિં કરે તેવી જ રીતે જહારની મુડી આણતાં પોતાની સ્વતંત્રતા નષ્ટ ન થવી જોઈએ તેવી રાજસત્તા પણ પુરી સાવચેતી રાખે એ દેખીતું છે. પણ સાચી જાણુએ શાહુકાર એવો વિચાર કરે છે કે હું જે ધીરવાર કરું છું તે રકમ પાછી મેળવવા માટે જે ઉદ્યોગ માટે મેં મારા નાણાં આપ્યાં તે ઉદ્યોગ પર મારે કાળુ મેળવવોજ રહ્યો. આવી મનોદશાને લીધે ઘણીવાર પારકી મુડીનાં દેવાદાર દેશો પોતાનું સ્વતંત્ર્ય ગુમાવી બેઠા છે. શાહુકારને જાતે ધંધો કરવો હોતોજ નથી પણ ધંધો કરનાર વિ તેને વિશ્વાસ થવો જોઈએ એટલે અહિંની રાજસત્તા પ્રજામતાનુવર્તી થાય છતાં જહારના શાહુકારોને તેનામાં વિશ્વાસ રહે તેવી રીતે તેનું રાજ્યતંત્ર વ્યવસ્થિતપણે ચાલવું જોઈએ.

આ દેશમાં ઇંગ્લંડની મુડી જેટલી અપાટણ થઈ આવી શકશે તેટલી અન્ય દેશોની આવી શકવાની નથી. અને આપણું જાડું તો પારકી મુડી વિના ચાલીજ શકવાનું નથી. વળી ઇંગ્લંડમાં રાષ્ટ્રીય અર્થશાસ્ત્રને ગઢલે સામ્રાજ્ય વિષયક અર્થશાસ્ત્રનો વિકાસ થાય તોજ ત્યાંની મુડી અહીં આવી શકે. આથી ઇંગ્લંડના સામ્રાજ્ય વિષયક અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન કરવું અગત્યનું છે. ઇંગ્લંડના આ જાતના અર્થશાસ્ત્રમાં જે ખાખતો હિંદના હાલને માટે સુકશાનકારક હોય તેમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી આપણું હિત ઇંગ્લંડના નાણા બંતરમાં સ્પષ્ટ રીતે

બહાર કરવું જોઈએ. તથા ઇંગ્લંડ અને હિંદ વચ્ચેના આર્થિક સંબંધ બંનેને માટે કેવી રીતે હિતાવહ થઈ શકે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ આથી કરીને હિંદના આર્થિક જીવન પર અસર ઉપજાવવાની ઇચ્છા રાખનાર જે પુરૂષો ઉત્પન્ન થશે તેમણે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર જુદું અને કલકત્તાને બદલે લંડન અને લિવરપુલમાં નક્કી કરવું જોઈએ.

હિંદમાં દરેક જાતનો માલ પેદા થવો જોઈએ, તે વિપુલ પ્રમાણમાં પેદા થવો જોઈએ અને જૂની મોંઘી પદ્ધતિ દૂર કરી અવાચીન પદ્ધતિએ પેદાશ કરવી જોઈએ, એ જાતનું ક્ષેત્ર સાધવા માટે અહીંના ઉદ્યોગ ધંધાની પદ્ધતિસર ગણતરી ઉદ્દેશ સેનસસ લેવાનું જોઈએ. આજે દેશમાં યંત્રશક્તિ કેટલી છે, દેશમાં માગણી કઈ જાતની છે તથા તે માગણી પૂરી પાડવા માટે હાલની યંત્રશક્તિ કેટલી ખીલવવી જોઈએ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વિષેની સંપૂર્ણ જોજના સરકાર પાસે હાજર હોવી જોઈએ. વળી આવી જાતનું આર્થિક ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરી લેવામાં ઇંગ્લંડના યંત્રના કારખાનદારોમાં વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ. ઇંગ્લંડ જેવા દેશના કારીગરો સાથે સ્પર્ધા અને સહકારનો સંબંધ જોડવા વિના અહિંની કારાગીરી કદીએ સુધરશે નહિ. જેથી ત્યાંના કારીગરો આ દેશમાં અને અહિંના તે દેશમાં જઈ શકે તેવી સુગમતા થવી જોઈએ. આજે તો પુરદેશ ગમન એ વસ્તુ શ્રીમાનોને માટેજ શક્ય છે ગરીબો માટે નથી, પણ ઉત્પાદન કાર્યમાં રોકાયેલા કામદારો પરદેશ ન જાય ત્યાં મુઠ્ઠી આપણા મજૂરવર્ગની સ્થિતિ સુધરવ ની નથી સંરક્ષક બેંકાર પદ્ધતિનો એ હેતુ નજરોય કે ગમે તેવું નકામું કામ કરનારને પણ ઉત્તેજન મળે.

છેલ્લા ૫૦ વરસનું અર્થશાસ્ત્ર:—

સ્મિથ રીકાર્ડો સંપ્રદાયને એક પ્રકારનું વ્યવસ્થિતિ સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય મુખ્યત્વે કરીને નાના-મીલે કયું, તેથી એનોજ અંથ લગભગ વીસમી સદીન પ્રારંભ સુધી પ્રમાણભૂત અંથ મનાતો હતો, એ ઉપર કહ્યું છે. મિલ જે કે રીકાર્ડો સંપ્રદાયનો હતો, તોપણ કેટલા મતની અસર તેના પર થયેલી હોવાથી તે સમાજ સત્તાવાદ તરફ કેવી રીતે વળતો હતો તે પણ સ્પષ્ટ કયું છે. આ પ્રમાણે મીલે, નવા વિચારો ગ્રહણ કરી, જૂના વિચારો સ્પષ્ટ કરી બતાવવાથી હવે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સ્થાય પ્રાપ્ત થયું. મૂલભૂત સિદ્ધાંતોમાં હવે ઘણા મતભેદ નથી, એવું મીલનું અને બીજા ઘણાઓનું એ વખતે માનવું હોય તો તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી. આ કેવળ જામક હતું. મીલની હયાતીમાંજ

જૂના સિદ્ધાંતો પર જુદી જુદી બાબતોથી એવા સખત પ્રકાર થવા માંડ્યા કે, ઘણા ખરા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો નવેસરથી વિચાર કરવાની ફરજ પડી.

જર્મનીમાંના ઐતિહાસિક પંથની હુકીકત પહેલાં આપવામાં આવી છે જર્મનીમાં સંપ્રદાયિક અર્થશાસ્ત્રને વિરોધી એવો જે બીજો પંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તેણે 'શાસ્ત્રીય સમાજ સત્તાવાદ' એવું નામ ગૃહીત કયું. આ પંથનું સ્થાપકત્વ રોગનર્ટસ અને માર્ક્સ એમને આપવામાં આવે છે. પરંતુ ખરી રીતે તો માર્ક્સેજ આ પંથના સિદ્ધાંતો જે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આવ્યું. અને સમાજ સત્તાવાદીઓનું જુદા પ્રદારનું અર્થશાસ્ત્ર ઘડવામાં તેણેજ વ્યાપક અને વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કર્યો. માર્ક્સેના સિદ્ધાંતો, હેગલનું તત્ત્વજ્ઞાન રિકાર્ડોના અર્થશાસ્ત્રીય મતોનો એક નિવસિત ભાગ, અને તેનું પોતાનું આર્થિક સ્થિત્યંતરોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ, એના પર રચવામાં આવ્યા છે. 'મુડી' એ તેના મુખ્ય અંથમાં તેણે મુડીવાદની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ બાબત પર લંબાણ પૂરક વિવેચન કયું છે. અને હમણાંના મુડીવાદની સ્થિતિ એ કેવળ ઐતિહાસિક ઉત્ક્રાંતિનું એક પગથિયું છે, અને તેનું પરિણામ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું થશે, તે બાબતના સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે. મુડીની ઉત્પત્તિ, મજૂરવર્ગને છતરવા માટે થઈ છે અને મુડીવાદીઓએ, નફા અને વ્યાજ લેવું એ કેવળ ચોરી છે, એવું તેણે પ્રતિપાદન કયું છે સર્વ વસ્તુઓની કીમતનું મૂળ માનવી શ્રમ છે અને આવા પ્રકારનો શ્રમ વેડનારા વગર કોઈ પણ બીજા વર્ગને, આ કીમતમાં ભાગ પડાવવાનો હક નથી; આ માર્ક્સેના મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. અને આ સિદ્ધાંત તેણે રીકાર્ડોનાજ પ્રમેયો અને તેનીજ તાકીક વિચાર પદ્ધતિ સ્વીકારને પ્રતિપાદન કર્યા છે આ વસ્તુ, જ્ઞાનમાં રાખવાની છે માર્ક્સે સમાજસત્તાવાદીઓના વિચારોને નવી દિશા આપી અને આજે પણ ઘણા ખરા સમાજ સત્તાવાદીઓના પંથ માર્ક્સના અંથને આદ્ય અંથ માને છે. આ જો કે ખરૂં છે તો પણ, સાંપ્રદાયિક અર્થશાસ્ત્રની વિચાર પદ્ધતિ પર માર્ક્સના વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતોની જોઈએ તેવી અસર થઈ નહિ.

લગભગ ૧૮૭૦ માં અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની બાબતમાં તદ્દન નવાજ પ્રકારની વિચાર સરણી આગળ મૂકવામાં આવી. આ નવીન વિચાર સરણીને આગળ લાવનારા, એટલે આંદિયામાંના થોડા મુખ્ય અર્થશાસ્ત્રીઓ અને અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી જેન્ડ્રસ હતો આમનો મુખ્ય કટાક્ષ

રીકાર્ડોએ નક્કી કરેલા કિંમતના મુદ્દા પર કરેલા વિવેચન તરફ છે. રીકાર્ડોના મત પ્રમાણે કોઈપણ વસ્તુની કિંમત તે વસ્તુને નિર્માણ કરવામાં લાગનારા ખર્ચ ઉપર આધાર રાખે છે. આર્થિક પંથ અને જેન્ડ. ન્સ એમના મત પ્રમાણે, આ કેવળ બાહ્યાંગપરીક્ષણ થયું. કોઈપણ વસ્તુ કામની હોય, તે આપણને જોઈતી હોય, તો જ આપણે તેનો ખર્ચ આપવા તૈયાર થઈએ છીએ. કોઈપણ વસ્તુ નિર્માણ કરવામાં ભારે ખર્ચ થાય છે તેટલા માટે તેની કિંમત વધે છે એવું નથી. ઘરાકને તે વસ્તુનો જેટલા પ્રમાણમાં ખર્ચ તેટલી તેની કિંમત થઈ શકે ઘરાકની વસ્તુની પોતા માટે ઉપયુક્તતાનો અડસટો કાઢવાની જે માનસિક ક્રિયા તેજ વસ્તુની કિંમત આપવા તેનું પણ રૂપાંતર એટલેજ તે તે વસ્તુની જે કિંમત આપવા તૈયાર થાય છે તે આ નવીન પંથ પ્રમાણે વસ્તુની ઉપયુક્તતાજ, પ્રમુખ રીતે વસ્તુની કિંમત નક્કી કરે છે. વસ્તુની કિંમત આંકવામાં ઉત્પાદન ખર્ચનો લગભગ નહિ જેવોજ સંબંધ છે આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં આ અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા પરંતુ આગળ ઉપર માત્રનો જથ્થો આથી મર્યાદિત થાય છે, તેથી આનો પણ વસ્તુની કિંમત ઠરાવવામાં અપ્રત્યક્ષ સંબંધ છે, એવો મત ફેલાવવા લાગ્યો. ઉત્પાદન ખર્ચ ઉપરથી જ્યાં સુધી વસ્તુની કિંમત નક્કી થાય છે, ત્યાં સુધી કિંમત આંકવી બહુ મુશ્કેલ નથી. પણ વસ્તુની ઉપયુક્તતાપરથીજ જે વસ્તુની કિંમત અંકાતી હોય તો તે અમુક એક જગ્યાએ કેવી રીતે સ્થિર થાય છે, તેનું લાંબાણુ પૂર્વક વિવેચન કરવું જોઈએ. આથી વસ્તુની ઉપયુક્તતાપર ભાર મૂકનારા પક્ષને, બજારભાવ કેવી રીતે નક્કી થાય છે એ બાબતમાં ઘણો વિચાર કરવો પડ્યો.

આના પહેલાં જ ઘણા ગણીતશાસ્ત્ર જાણનારા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આ બાબતમાં ચર્ચા કરી હતી. તેમણે બતાવેલી દિશામાંજ આગળ પ્રયત્ન ચાલુ થયો બજારમાં ખેંચતાણુ ચાલુ છે, અને દરેક ઘરાક અને વહેપારી, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કાયદા તરફ લક્ષ્ય રાખી, કેવી રીતે વસ્તુ ખરીદી, અને વસ્તુવિક્રય કરે છે, એ પ્રમેયો બ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે હોય તો બધા જગ્યામાંથી છેવટે માલ ખરીદનાર ઘરાકો જે કિંમત આપવા તૈયાર થાય, તેજ કિંમતે બધે માલ વેચાવો જોઈએ એવું બતાવવામાં આવ્યું છેવટે ઉપયુક્તતાનો સિદ્ધાંત રજૂ કરવામાં આવ્યો: વસ્તુ ખરીદવામાં અને વેચવામાં છેવટનો વેપારી કે છેવટનો ઘરાક, છેલ્લામાં છેલ્લા ખરીદકરેલા કે વેચેલા માલનો બજારભાવ કેવી રીતે ઠરાવે છે, એ આ

વખતે આર્થિક પંથ અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું. વિશેષતઃ અહીં આથી જ સીમાગત ઘટકોનો વધારે વિચાર કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ આ પ્રમાણે સીમાગત પદ્ધતિની વિચાર સરણિનો પ્રસાર અપાટમાં થયો. મેંગર, વીઝર, (આર્થિક પંથના પ્રારંભના આ બે આગેવાને છે) એમણે આ વિચાર પદ્ધતિ, મૂલ્યનિશ્ચિત કેવી રીતે થાય છે, આનો વિચાર કરવામાં કામે લગાડી અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રજ જે. બી. કલાર્કે, તેનો જ ઉપયોગ વિલજન વિચાર નવીન રીતે રજૂ કરવામાં કર્યો. ખંડની બાબત કરેલું વિવેચન બાદ કરતાં રિકાર્ડોની વિભાજનની પદ્ધતિ સમાધાન કારક નથી. રીકાર્ડો સંપ્રદાયે આ બાબતમાં રીકાર્ડો કરતાં પણ વધારે અવ્યવસ્થા કરી હતી. આ સંપ્રદાયમાંના મજૂરીના દર એક મુકરર નિશ્ચિત પ્રમાણે વહેંચવામાં આવે છે, આથી આ દર વધારવા શક્ય નથી; આ અજબ સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો. બીજી બાબતોમાં સિનિયરે વ્યાજનું જે વિવેચન કર્યું છે. તેના વગર, એક પગલું પણ આગળ જવાયું નથી. આ વિષયપર અમેરિકન વોકર એમણે નવીનદિશામાં લખવા માંડ્યું. મજૂરીની નિશ્ચિતતાની કલ્પના દૂર કરી, મજૂરીની ઉત્પાદન શક્તિનો મજૂરી સાથે કેવા પ્રકારનો નિકટ સંબંધ છે, તે તેણે બતાવી આપ્યું. આપછી જે. બી. કલાર્કે, સ્થિર સમાજ અને પ્રાગતિક સમાજ એવી બે જુદી જુદી અવસ્થાઓ નક્કી કરીને બધા આર્થિક સિદ્ધાંતો પહેલાં સ્થિરસમાજમાં કેવી રીતે નક્કી થાય છે, અને તે પ્રાગતિક સમાજમાં લાગુ કરવા જતાં, કેવી દુરકતો નડે છે એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું, આણેજ, સીમાગત પદ્ધતિનો અવલંબ કરી જમીન મજૂરવર્ગ, મુડી અને આ બધાને ઉત્પાદનનો હિસ્સો મળવો એટલે, ઉત્પાદન કાર્યમાં ઉપયુક્તતા પ્રમાણે તેની નક્કી કરેલી કિંમત એજ છે, અને એ કિંમત બીજી વસ્તુઓના બજારભાવ પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે છે, અને તે ઘણુંખરૂં પ્રત્યેકની ઉત્પાદક શક્તિપર આધાર રાખે છે, એવા સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપ્યા.

આ પ્રમાણે જૂના સંપ્રદાયપર ચારે બાજુએથી પ્રહાર થયા છતાં, નવા જૂનાનો મેળ ખેસાડવાનું મોટું કામ અજેજ અર્થશાસ્ત્રજ ઓસ્કેડ માર્શલ એણે કર્યું. ઉત્પાદનતાપર ભાર મૂકી, ઉપયુક્તતા તરફ રિકાર્ડોએ દુર્લક્ષ કીધું, આવાત ખરી પણ તેથી વિરૂધ્ધ, વસ્તુની કિંમત કેવળ ઘરાકના માનસિક ક્રિયાપરજ આધાર રાખે છે, એ પણ કહેવું બરાબર નથી, એવું તેણે બતાવી આપ્યું. ઉપયુક્તતાની તીવ્રતા પ્રમાણે, માંગણી નક્કી થાય છે, જ્યારે ઉત્પાદન

દનને લાગનારા અરથ પ્રમાણે જથ્થે મર્યાદિત થાય છે. આથી મૂલ્ય નક્કી કરવામાં બંનેનું મહત્વ સરખું જ છે. કાતરના બે પાનામાંથી, અમુક એકજ પાનું કાપવાનું કામ કરે છે, એવું કહી શકાય નહિ. આ પ્રમાણે જ જથ્થો અને માંગણી છે, એવું માર્શલે આધાર આપીને બતાવ્યું. તે પણ સીમાગતપદ્ધિતિનો મોટો પુરસ્કર્તા હતો. અને કિંમત નક્કી કરવામાં સીમાગત ઉપયુક્તતા. અને સીમાગત ઉત્પાદનવ્યય, આ બંનેનો યોગ્ય સંબંધ ઘણીજ સૂક્ષ્મતાથી, તેણે બતાવ્યો. વિમજ્જન વિચારમાં, કલાકના વિવેચન પ્રમાણેજ એણે પણ ઘણું વિવેચન કર્યું છે. પણ આ વિષયમાં પણ તેના પાતાના નવીન મહત્તાના વિચાર હતા. વિશેષતઃ બંડનું બંડનું સ્વરૂપ શું, અને વિશિષ્ટ કારણોને લીધે મુડી માનવીશ્રમ અથવા ગાંભીર્ય, કેટલાક વિવક્ષિત કેટલાં અથવા કાળે મર્યાદિત થવાથી તેની મજાગારી કિંમત, બંડનીસ્વરૂપની કેવીરીતે લાય છે, એ તેણે નવેસરથી બતાવ્યું. પૂર્ણ પરિશ્કર્તન હોવાથી, વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં ઘટકોને અથવા ઉત્પાદકોને અથવા ઉત્પાદન વ્યવસ્થામાંના વિવક્ષિત ઘટકોને કેવો ભાર ફાળે થાય છે, એ પણ માર્શલેજ બતાવ્યું. હમણાંના ઘોગ ધંધાનો ફાલ અને તેની ઘટના આ બાબતના બુદ્ધા બુદ્ધા મુદ્દાઓનું વિવેચન પણ તેણેજ ઘણીજ સુંદર રીતે કર્યું છે. ચલનપદ્ધતિ, અને આંતરરાષ્ટ્રીય બેંકોના એનાપરના એના વિચાર, નવીનતાવાળા અને પ્રગટ્ત હતા. તેણે ઘણા વરસો સુધી શિક્ષણ આપેલું હોવાથી કેટલીકમાં અત્યંત ખ્યાલશાલી પરંપરાને શરૂઆત થઈ.

માર્શલે રબુ કરેલો તત્ત્વવિચાર સામાન્યરીતે માન્ય હોય તો પણ તેના આગળ ઘણી પ્રગતિ થઈ છે. ઉદાહરણાર્થ બંડનો અને કિંમતનો તો સંબંધ બંડનું સ્વરૂપ વગેરે બાબતોના આજના પ્રચલિત વિચારો માર્શલના સિદ્ધાંતોથી થોડા ભિન્ન છે. પરંતુ હમણાંનું વલણ વાસ્તવિક વિચારો પર એટલો ભાર મૂકવા તરફ છે એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી. આર્થિક પરિસ્થિતિ અને આર્થિક વિચાર, આમનો પરસ્પર સંબંધ ઘણોજ છે; એવાત મશહૂર છે અને ગયા ત્રીસ ચાલીસ વરસમાં જેમ જેમ નવા સ્વરૂપના આર્થિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા છે, તેમ તેમ અર્થશાસ્ત્રજ્ઞાનું બ્યાન તાત્વિકવિચાર મૂકીને, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં સહેજજ રોકાયું. અર્થશાસ્ત્રજ્ઞોની દષ્ટિ હમણાં હમણાં વધારે વ્યવહારિક થવા માંડી છે. અર્થશાસ્ત્રજ્ઞનું કામ એટલે સમાજનું નિરીક્ષણ કરી કેટલાક શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો પ્રસ્થાપિત કરવા એટલું જ નથી

પણ બધી આર્થિક ઘટનામાંના દોષ કાઢી નાંખી સમાજની સુસ્થિતિ કેવી રીતે વધશે, એના ઉપાયની યોજના સૂચવવાનું છે. આ વિચારસરણી આજે સર્વ માન્ય છે. આ ફેરફારનું શ્રેય ઘણુંખરૂં સમાજસત્તાવાદીઓને જે આપેલું છે એ આ પ્રમાણે સામાન્ય પકારના સિદ્ધાંતો આગળ મૂકવામાં સમાધાન ન માનતા, આર્થિક ભાંગતોડનો ઘણીજ બારીકાઈથી અભ્યાસ કરીને વધારે નિશ્ચિત સ્વરૂપનું વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા ગયા આ વીસ વરસમાં જણાવા લાગી. ઐતિહાસિક પંથના પ્રસારનું આ પરિણામ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. તેથી હવે, અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી અમુક થાય તો અમુક પ્રકારનો ફરક દેખાઈ આવશે એવું મોઘમ કહેવાં કરતા આટલો નાનો કે આટલો મોટો ફેરફાર દેખાઈ આવશે, એવું પરિણતમાક વિધાન કરતાં આવડે, એ દિશામાં પ્રત્ય આજે જે ગયા પંદર વરસમાં બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોમાં વિશેષતઃ અમેરિકામાં—આર્થિક ભાંગતોડનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવા માટે જે અનેક સંશોધન સંસ્થા સ્થાપતમા આવી છે, તે બધાને ઉદ્દેશ આજ છે.

પરિસ્થિતિ બદલાવાથી આર્થિક વિચારો પણ બદલાય છે એવું ઉપર કહ્યું છે આનું એક ચાલુ ઉદાહરણ એટલે સકારી નિયંત્રણની બાબતમાં અર્થશાસ્ત્રીઓનું જે મત છે તે છે. સ્મિથે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને નિયંત્રણનનો પૂર્ણ અભાવ, એની ઘોષણા પહેલા શરૂ કરી. રિકાર્ડો સંપ્રદાયમાં આ તત્ત્વ તદન નિર્વાદ ગણાતું હતું. આ બાબતમાં રીલના વિચારોમાં પહેલાં જ ફેરફાર પડવા લાગ્યો, તે આજે એ અવસ્થાએ જઈ પહોંચ્યો છે કે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય આપવું એટલે આર્થિક અસાજકતાજ ફેલાવવી. આવું થાય તો “ બળિયાના બે ભાગ ” આ કહેવત પ્રમાણે ગરીબોના હકની ધૂળઘાણી થશે. એવું આજ ગયા કબુલ કરેલ. ગાંધીજી સુધરેલા રાજ્યો અને દરેક પ્રકારના આર્થિક વ્યવહારમાં, નાનામાંનાની બાબતોમાં પણ નિર્બંધ નાંખે છે. કોઈપણ અર્થશાસ્ત્રજ્ઞ નિયંત્રણ નાંખવું એ સરકારનું કાર્ય નથી, એમ સમજતો નથી. આજ પ્રમાણે સ્મિથના જાગૃતિક તત્ત્વજ્ઞાનની અને વિશેષતઃ બુદ્ધા બુદ્ધા રાષ્ટ્રો પોતાનું હિત જાગૃતિક હિતથી ભિન્ન છે એમ માને છે, અને તે સાધવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાટે મૂડી અને મજૂર, એ દેશાંતરોમાં વિદ્યનકર્તા થાય છે ત્યાં સુધી જાગૃતિક દષ્ટિથી કરેલા વિચારનો આ પરિસ્થિતિ સાથે મેળ ખાશે નહિ. અને બધા રાષ્ટ્રોની આ પ્રકારની સ્વાધી

દષ્ટિ ઓછી, થતી નથી ઉત્કૃષ્ટ હમણાં હમણાંતે વધે છે કે શું એમ લાગે છે. આથી અર્થશાસ્ત્રને જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનો ભિન્ન વિચાર કરવો આવશ્યક છે, અને ઇંગ્લંડ જેવા રાષ્ટ્રને પણ પેનાનું દષ્ટિ બિંદુ બદલવું પડે છે. બીજો દાખલો આપવાનો એટલો આર્થિક સમાજમાં પૂર્ણ હરિક્ષાર્થ હંમેશાં ચાલુ હોય છે આ જુના પ્રાપ્તવાદિક અર્થશાસ્ત્રનું એક પ્રમેય ગૃહિત છે. પ્રત્યેક વ્યવહારમાં સ્વતંત્ર હરિક્ષાર્થ ચાલુ છે એવો સમાજ કોઈ વખત અસ્તિત્વમાં હતો કે કેમ આ માટે શંકા છે. પરંતુ ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇંગ્લંડ જેવા દેશમાં અનિર્બંધ વેપાર, અને સ્પર્ધા, પ્રમુખ રીતે જણાઈ આવતી હતી. પરંતુ ધીરેધીરે, હરિક્ષાર્થને લીધે કંટલી ધૂળ ધાણી થાય છે, અને સંઘટનથી કેવા કાયદા થાય છે, આ ઉત્પાદકોને જણાઈ આવવાથી અને ઉદ્યોગ ધંધા-ઓના ઘટકોનું પ્રમાણ પણ ઘણુંજ વધ્યું હોવાથી, જુનાજુદા કારખાનાવાળાઓનું એકીકરણ થઈ, મોટી મોટી સંસ્થાઓ જ્યાં ત્યાં નિર્માણ થવા લાગી છે. ગયા ત્રીસ ચાલીસ વરસમાં આ પરિસ્થિતિ ઘણીજ પગપર ગઈ છે અને આ નવીન, અને ઉત્પાદન બાળતમાં કુલ મુખ્યત્વાર બનેલી સંસ્થાઓને કેવી રીતે નિયંત્રણ કરવી એજ એક મોટો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે તેથી આર્થિક વ્યવહારમાં જ્યાં ત્યાં પૂર્ણ હરિક્ષાર્થ છે એવું ગૃહિત ધરવામાં, હાસ્તિક સ્પર્ધા જણાયો.

પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કંટલાક નવા પ્રશ્નો તરફ અથવા જુના પ્રશ્નોનાં નવીન સ્વરૂપ તરફ ધ્યાન નાખ છે. દાખલા તરીકે બધુંજ દષ્ટિબિંદુ ફરી જવાથી, મજૂર લોકોની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારી શકાશે એ માટે વિચાર થવા લાગ્યો ત્યારે, આજની સંપત્તિની વિષમ વહેંચણી એનું મૂળ શું, અને તે કેવી રીતે ઓછી થઈ શકશે, એનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો છે. વિભજનનો જુનો વિચાર એટલો સમગ્ર ઉત્પત્તિની વહેંચણી જમીન, મૂડી, મજૂર વગેરે જે ઉત્પાદક ગણ્યા છે, તેમની આમાં ગણના કરવામાં આવી છે રાષ્ટ્રનું આણું ઉત્પન્ન સમાજના જુદા જુદા વર્ગોમાં અને વ્યાક્રતમાં કેવી રીતે વહેંચાય છે, એનો વિચાર થતો નથી. ખરી મહત્વની વહેંચણી આજ છે. તેવીજ રીતે બધા આર્થિક વ્યવહારમાં તેજ મંદીની ઘટમાળ ચાલુ છે, તેનું નિયંત્રણ કરવું એ મહત્વનો પ્રશ્ન થઈ ગયો ભારતી અને ઓટ પ્રમાણે આવેલા આ ક્રમને લીધે આર્થિક પ્રગતિમાં વિધ્નો દેખાય છે. હંમેશાં બેકાર સ્થિતિને લીધે, મજૂર વર્ગ પર અત્યંત અનિષ્ઠ પરિ-

ણામ થાય છે એ જણાવાથી, આને પ્રતિબંધ કરવામાં આવશે કે કેમ એ તરફ ઘણાનું ધ્યાન ગયું છે લડાઈ દરમિયાન, અને લડાઈ પછી થયેલી ચલન પદ્ધતિમાં થએલા ફેરફારોને લીધે, આંતર રાષ્ટ્રીય બેંકપારના માર્ગમાં ઉભાં થએલા વિધ્નો આ બધા અનુભવને લીધે પૈસા ચલન પદ્ધતિ હુંડણાવણ, વગેરેના સ્વરૂપોની કલ્પના બદલાઈને બધાજ વિચાર પદ્ધતિમાં પ્રગતિ થઈ છે. આ પ્રમાણે મહત્વના દેખાતા પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ જુના પ્રશ્નોથી જરા જુદું છે. અને આજનું દષ્ટિબિંદુ એને આજની કાર્ય પદ્ધતિ તે પણ જરા જુદા છે મૂળ ભૂત સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ પણ હજીવે હજીવે બદલાવાનુંજ. પણ અર્થશાસ્ત્ર એટલે શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોનો સમૂહ છે, એવું આજે કોઈ સમજાતું નથી અર્થશાસ્ત્રની સમજૂતીથી આર્થિક પ્રશ્નોનું આકલન કરવાની એક દષ્ટિપ્રાપ્ત થાય છે. મિ. કેટલ એમણે કહ્યા પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રનું મુખ્ય કામ એટલે, કોઈ પણ પ્રશ્નમાંના પ્રસ્તુત અને ઉપયુક્ત એવી બધા પ્રકારની માહિતી મેળવીને, તે માહિતી ઉપરથી યોગ્ય અનુમાનો તારવવા એ છે આ બાબતમાં અર્થશાસ્ત્રજ્ઞને હસ્તગત કરવાનું ક્ષેત્ર એટલું બધું મોટું છે કે, હજી ઘૂણા વખત સુધી આ શાસ્ત્રની વૃદ્ધિ માટે પૂર્ણ અવકાશ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી.

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર વિષયક ગ્રંથો:—એ વિષયક ઇંગ્લેન્ડ માહિતી અત્રે આપીશું. પ્રો. કાળે, ડૉ. કેટલર, બેનજી, પ્રો. શાહ ઇત્યાદિ લેખકોએ આ વિષય પર ઉપયુક્ત પુસ્તકો લખ્યાં છે. પ્રો. કાળેએ પોતાના ગ્રંથમાં આ સહિત્ય વિષયક અનેક વિષયો પર લખાયેલા ગ્રંથોની નોંધ આપી છે, જેમાંના મુખ્ય ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે:—

ના. ગોખલે, ગ. વ્યં. જોશી એમનાં ભાષણો, રિપોર્ટ ઓન ધી એડમિનિસ્ટ્રેશન ઓફ ધિ ઍગ્રી પ્રેસિડન્સી, એડ્વેટન-એલિમેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયન ટ્રેડક્સેશન. બેડન પોવેલ-લૅન્ડ રેવેન્યુ ઇન બ્રિટિશ ઇન્ડિયા. દલ-લેટર્સ ઓન લૅન્ડ રેવેન્યુ ઇન ઇન્ડિયા પ્રો. કાળે-ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેશન, ઇન્ડિયન એકોનોમિક્સ અને ઇન્ડિયાઝ વૉર ક્વાયનેન્સ લવડે-હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડોનોમિક્સ ઓફ ઇન્ડિયન ક્વાયનેન્સ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાઝ રેવેન્યુશન ઓન લૅન્ડ રેવેન્યુ પોલીસી. ફ્રેમિન કમિશનના રિપોર્ટ ઇરિગેશન કમિશનના હેવાલ-એચિસન અને ઇસિલેગ્ન કમિશન ઓન પબ્લિક સર્વિસિઝ તથા વેલ્ફેર કમિશનના રિપોર્ટ ડીકીન-ઇરિગેટેડ ઇન્ડિયા. ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાઝ રેવેન્યુશન ઓન એગ્રીકલ્ચર, સેનિટરી

પાલિસી, લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેંટ.

(આ લેખમાંનો 'મરાઠાઓનું' અર્થશાસ્ત્ર' એ ભાગ રા. સ. વા. દેશપાંડે (ઉપસંપાદક-મરાઠી જ્ઞાન કોશ) એમણે લખ્યો છે. તથા યુરોપીય અર્થશાસ્ત્રના અર્વાચીન ઇતિહાસમાંનો ઐતિહાસિક સાંપ્રદાય પહેલાંનો ભાગ પ્રો. વા. ના. ગોડબોલેએ લખ્યો છે.)

“હેલ્લા ૫૦ વરસનું અર્થશાસ્ત્ર” આ લેખ પ્રો. ધ. રા. ગોડબોલેએ લખેલો છે.

અદેખિલ (આદેખિલ) ઇરાનના વાયવ્ય પ્રદેશમાંના અઝરબૈજન નામના પ્રાંતમાં વસેલા અદેખિલ નામનાં જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર; તે ઉત્તર અક્ષાંસ ૩૮° ૪' અને પૂર્વ રેશાંશ ૪૮° ૨૧' પર ૪૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈ પર વસેલું છે. વસ્તી લગભગ ૬૫ હજાર જેટલી છે. શહેરમાં પોસ્ટ અને તાર ઓફિસો પણ છે. ઇરાન અને રશિયા એ બે દેશો વચ્ચે આવેલી જંહુપારી વાહતુકનાં એક મેદાન મધ્યક તરીકે પણ તે મહત્વનું છે. યોગમ એક માટીની પટી ગંભીરી ભીંત હોઈ તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ખુરજ છે. પૂર્વની બાજુમાં પા માઈલને છેટે એક પથરા તથા માટીથી બાંધેલો કીલ્લો છે તેના મોઝાં યુરોપીય પદ્ધતિના છે. શહેરમાં યોગ શક્તિદીન તથા તેના વંશજ પહેલો શહા ઈસ્માઈલ (૧૫૦૨-૨૪) કે જે સફવી વંશનો સંસ્થાપક હતા, લગભગ કળરા તથા સ્મારકો છે. મધ્ય યુગમાં આ શહેરમાં ઘણા યુરોપીય તથા ચીની જંહુપારીઓ જઈ વસ્યા હતા. કેમકે તાબ્રીઝ, ટેબ્રીઝ, ઝેંઝ, ડાળો સમુદ્ર એ નાગે તથા કોકશાય પર્વત અને વોલગા નદીને સામે અરિયાનો યુરોપ સાથે જંહુપાર આવેલો હતા. ૧૨મી સદીમાં ઇરાનપર સફવી વંશની સત્તા આવુ થઈ ત્યારથી અહિંની યોગ સફવીની કળરના દર્શન કરવા પુષ્કળ વાત્રાજીઓ આવવા લાગ્યા. અહિંના સ્મારક સ્થાન સાથે એક કોલેજ અને એક ઉત્તમ પુસ્તકાલય જોડવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યાં પુષ્કળ દુર્લભ અને બહુમૂલ્ય હસ્તલેખોના સંગ્રહ કરી રાખવામાં આવ્યો હતો. પણ પાછળથી ૧૮૨૮માં રશિયનો તે ઉપાડી ગયા જે હાલમાં લેનીનગ્રાડ (સેંટપીટર્સબર્ગ)ની લાયબ્રેરીમાં મોબુદ છે. ત્યાંની એક મસજીદમાં ત્રણસો વર્ષ સુધી પાથરી રાખેલો એક સુંદર ગાલીચો એક પ્રવાસીએ ૧૮૬૦ના આરસામાં ૧૦૦ પાઉંડની કિંમતે ખરીદ્યો હતો અને તે આખરે સાઉથ કેનસિંગટનના મ્યુઝિઅમ માટે અમૂક હજાર પાઉંડ ખર્ચી ખરીદવામાં આવ્યો હતો. આ સુંદર ગાલીચાની લંબાઈ ૩૪ ફુટ હોઈ પહોળાઈ ૧૭ ફુટ જેટલી છે.

અદેસર ૧લો—એના અર્તશીર, અર્તક્ષર, અર્તકસકસીજ એવાં પણ બીજાં નામો છે. સેસનિય જ વંશનો સંસ્થાપક પહેલો અરદશિર (ઈ. સ.

૨૨૬-૨૪૮) પર્સેપોલીસની અગ્નિદિશામાં વસેલા ખીર (ચીર) નામના રાજ્યનો રાજા પાપાક તેનો પુત્ર હતો. ઇરાન તથા તેની આબુબાબુના રાજ્યો હસ્તગત કર્યા બાદ અરદશિરે પાર્થિયન રાજાધિરાજ અર્નાબાનને ઠાર કર્યો તથા તે પછીના બે વર્ષમાં ટેસિફ્રેન રાજધાની જીતી લીધી. પહેલેથીજ તેણે મજ્દયત્સન-સંપ્રદાયને ઉન્નાતને શિખરે આણી શકાય તેવી બાતનું રાજકીય ધોરણ આંકી રાખ્યું હતું. તે કાળમાં જે કે હેલેન સંપ્રદાય અતિશય પ્રબળ હતો છતાં મજ્દયત્સન પંથને માટે પણ લોકોમાં સારું માન હતું. આથી તેને અરથુસ્ત પંથના ભિક્ષુકો એટલે મગી લોકોની સંગીન મદદ હતી. આથી પાર્થિયન લોકોએ હાથ ધરેલું કામ તેમણે આગળ આવુ રાખ્યું. રાષ્ટ્રીય ધર્મમાં તે માનતો હોવાથી તેણે જૂની પરંપરાઓ કાયમ રાખી હતી. દાખલા તરીકે તેનો દાદો સાસાન હાઈસ્ટરપ્પ (પર્સેપોલીસ)માંની અનાહિત દેવીના સ્થાન વિષે શ્રદ્ધા રાખતો. આ શ્રદ્ધા અરદશિરમાં પણ કાયમ હતી. મગી પંથના સંસ્કારો વિષે તેને પક્ષપાત હતો તથા તે ગૂઢવિધિ કરતો. અલેકઝાંડરનો કાળ તથા તે પછીની સદીઓમાં જે અવસ્થા અંથા નાશ પામ્યા હતા તે અરદશિરે પાછા મેળવ્યા તથા તેનો મુખ્ય પુરોહિત તન્સર એણે મૂળ પ્રત મુજબ તે સંપૂર્ણ લખી રાખ્યો (દિન ૬૬ ૩) અરદશિર પછીના રાજાની કારકીર્દી સુધી (૧લો શાપૂર ઈ. સ. ૨૪૧ થી ૨૬૨) અવસ્થાનું લખાણ ફરી પુરું થયું ન હતું. ‘અદે-વિરાઈ’ નામના અંથનું પરશિયનમાં જે ભાષાંતર પ્રગટ થયું તેની પ્રસ્તાવનામાં એ વિષે બીજી એક કથા આપવામાં આવી છે. અરદશિરે સર્વે પુરોહિતોને પોતાની રાજધાનીમાં ગોલાવી લાવી તેમના સ્મરણો ઉપરથી અવેસ્થા અંથ તથા જેંદ દીકા ઉપબંધવી હતી. મસૂદા ઉપરથી જણાય છે કે, ઈન્સાદ (યસ્ન) નામનો અધ્યાય મેહાંટ કરવાનો ચાલ અરદે-શરથી જ પડ્યો હતો. એટલે ડર્મેસ્ટેટર (જેંદ અવેસ્તા ૩, પાનું ૩૨) મુજબ આપણે પણ એમ કહી શકીએ છીએ કે, અરદશિર તથા હેરબદ એમણે સામાજિક પ્રાર્થનામાં એક નવું જ વલણ દાખલ કર્યું. ધર્મના ઉદ્ધારાર્થે અરદેશરે જે બે મુખ્ય કામો કર્યા તેમાંનું એક ધર્મઅંથ, પુરાણો, કાયદા તથા તત્વજ્ઞાનનો સંગ્રહ એ હતું. જ્યારે બીજું કામ સત્યધર્મ તથા સત્યપૂજા માટે તેણે પ્રબળે આપેલા ટેકો એ હતું. એ બન્નેનો ઉદ્દેશ તન્સરે નખરિસ્થાનના રાજા ગુશનસ્પર લખેલા પત્રમાં કર્યો છે. રાજ્ય તથા ધર્મ એ બે સત્તાઓના પરસ્પર સહકારનો જે સિદ્ધાંત

અરદેશરે દોરવ્યો તેથી તેનું રાજકીય તથા ધાર્મિક મહત્વ હ મેશને માટે અંકિત થયું છે. મસૂદીએ પોતાના પુત્ર શાપૂરને અરદેશરના સિદ્ધાંત તરીકે નિર્ધારિત ઉપદેશ કર્યો હતો. ધર્મ અને રાજ્ય એ બે સગી પહેનો છે તેથી એક વિના બીજી નભેજ નહિ કેમકે રાજ્યનું અધિષ્ઠાન જ ધર્મ પર છે. જ્યારે રાજ્ય ધર્મનું રક્ષણ કરનાર છે (એરિએ).

અર્ધનારીશ્વર :—શાસ્ત્રોમાંની એક દેવતા વિષયક કલ્પના. આવી જાતની મૂર્તિની કલ્પના ગ્રીસ રોમ, કે પેરુ જેવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન જગતમાં દેખાતી નથી. શંકર અને પાર્વતીના એકત્ર રૂપની આ મૂર્તિ છે. અડધો ભાગ મહાદેવનો અને અડધો ભાગ પાર્વતીનો એટલે અડધો પુરુષનો અને અડધો સ્ત્રીના શરીરનો ભાગ એકત્ર જોડી દર્શને મિશ્ર મૂર્તિ બને છે તેને અર્ધનારીશ્વરને નામે ઓળખવામાં આવે છે. દક્ષિણમાં શૈવધર્મ પ્રબળ હોવાથી ત્યાં અન્ય પ્રાંતો કરતાં આવી મૂર્તિઓ મહોટા પ્રમાણમાં દેખાઈ આવે છે.

મત્સ્ય પુરાણમાં (અધ્યાય ૨૬૦) અર્ધનારીશ્વરનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. માથાના જમણા ભાગ પર જટાભાર કપાળ પર ચંદ્રની કોર, ડાબી બાજુએ કુંકુમ તિલક જમણાં કાનમાં વાસુકીનું કુંડલ અને ડાબામાં વાળી વગેરે સ્ત્રીઓનાં અલંકાર, જમણા હાથોમાં નરકપાલ, ત્રિશુલ વગેરે અને ડાબામાં આરસો કે કમળ, જમણે હાથે સર્પ ભૂષણ જ્યારે ડાબે હાથે રત્નકંકણો, જમણો પગ કમળ પર મોઢવાયલો, જ્યારે ડાબામાં નુપૂર ચઢાવી મેદીથી રંગેલો તથા જમણાથી જરાક ઉંચો રાખેલો આવી જાતનું વર્ણન આપ્યું છે.

શિવ શક્તિ કિંવા સ્ત્રી પુરુષ તત્વનો સંયોગ જગતને માટે આધારભૂત હોવાથી તે સંયોગની સાકાર મૂર્તિ આ અર્ધનારીશ્વરના રૂપમાં કલ્પી છે. આવી મૂર્તિઓનું પુષ્કળ ઠેકાણે સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે.

ખં ગાળ માં ની મૂર્તિ :—ખં ગાળમાંના સેન રાજાએ ચુસ્ત શિવપૂજક હોવાથી તે પ્રાંતમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે શિવમૂર્તિઓ નજરે પડે એ સ્વભાવિક છે, અત્યાર સુધીમાં ત્યાં બે ત્રણ મૂર્તિઓનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે.

રાજશાહીના વરેંદ્ર સંગ્રહાલયમાં બે મૂર્તિઓ ભેગી કરી રાખી છે. જેનો એક દક્ષિણાર્ધ શિવરૂપ અને વામાર્ધ પાર્વતી છે મુગટ ત્રીજી નેત્ર, મહોં; વક્ષ સ્થળ, તથા અન્ય અવયવો તેમજ દક્ષિણાર્ધ પર પુરુષોના અલંકારો અને વામાર્ધ શરીર પર તેથી

ભુદ્દીજાતના અલંકારો ભેવામાં આવે છે. દુર્ભાગ્યે આ મૂર્તિ ખંડિત રૂપમાંજ મળી આવી હતી. તેનો જમણો હાથ અડધો ખંડિત છે અને ડાબો સમુંજગો ભાંગી ગયો છે. વળી ઘુંટણ નીચેના પગ પણ મોઝુદ નથી. છતાં આવી સ્થિતિમાં પણ તે મૂર્તિ ભેત્રાં તેની કારીગરી પ્રશંસાને પાત્ર થઈ પડે છે. (મોડર્ન રિવ્યુના ઓક્ટોબર ૧૯૨૦ ના અંકમાં આ ચિત્ર પ્રગટ થયું છે.) ડાક્કા જીલ્લામાંના પુરપારા ગામમાં પણ એક મૂર્તિ મળી આવી છે. બીજી એક મૂર્તિ છે તે છેકજ ભાંગી ગયેલી છે, તે મૂળમાં ગયાના અક્ષયવટથી મેળવવામાં આવી હતી.

પણ એ શિવાય ડાક્કા જીલ્લામાંના રામપુર ગામમાં આથી તદ્દન ભુદાજ પ્રકારની એક અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિ ઉપલબ્ધ થઈ છે, તેના શરીરનો નિચલો ભાગ શિવલિંગા કૃતિ થઈ તે લિંગમાંથી કમર સુધી પહાર નિકળેલો ભાગ પાર્વતીનો જણાય છે. પાર્વતીને ચાર હાથ છે ઉપલા જમણા હાથમાં માળા તથા ડાબા હાથમાં પોથી છે. નિચલા બે હાથ ઉરની નીચે ધ્યાન મુદ્રાના આકારમાં જોડેલા છે, દેવી યોગ સમાધિમાં હોય તેવી લાગે છે, અર્ધનારીશ્વરની આ કલ્પના કંઈક નવીન હોઈ તેને અર્ધનારીશ્વરને નામે સંબોધી શકાય કે કેમ તે વિષે ઘણા શક છે ડાક્કામાં મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર નીલકંઠ ભટ્ટશાહીએ તેને અર્ધનારીશ્વરને નામેજ ઓળખાવી છે.

નાગાભુવનના ડુંગરામાંની ગુફાઓમાં મૈખરી રાજા અનંતવર્માએ જે મૂર્તિ સ્થાપ્યાનો ઉલ્લેખ (કોર્પસ ઇન્સ્ક્રીપ્શનમ ઇન્ડિકારમ નં. ૪૯ પ્લેટ ૩૧. અ.) છે. તે મૂર્તિ અર્ધનારીશ્વરનીજ હોવી ભેઈએ.

અર્ધનારીશ્વરનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ ઈ. સ. ની ત્રીજી સદીમાં પૅરિક્સિરી નામના લેખકે કર્યો છે. આ મૂર્તિ તેને ઉત્તર હિંદની એક ગુફામાં મળી આવી હતી. (ગાંગોલી-સાઉથ ઇન્ડિયન પ્રાંએસ).

રાજતરંગિણીકાર કલ્હણે અર્ધનારીશ્વર સ્તોત્ર લખ્યું છે. અર્ધનારીશ્વરની એક મોટી મૂર્તિ એલિકંટા કેવઝ (હાથી ગુફા) માં છે. મૂર્તિને ચાર હાથ છે. તે સોળ કુટ નવ ઇંચ જેટલી ઉંચી હોઈ તેનો અડધો પુરુષ ભાગ સારો કસાયલોં લાગે છે. એક હાથ પાસેની નંદીપર મૂકી તે ઉભી છે. માથે મુગટ છે અને કપાળની જમણી બાજુ પર ચંદ્ર શોભે છે. માથાનો ડાબો ભાગ કુંડલ શોભીત છે. જમણાં કાનમાં વલય (કુંડલ) છે અને ડાબા કાનમાં ઉપલી બાજુએ એક રત્ન જડિત વાળી છે.

કમરે પટો છે. પુરૂષ દેહના ભાગ તરફના હાથમાં કડાં છે અને સ્ત્રી ભાગના હાથમાં રતનનાં કાંકણ છે. બીજા બે હાથ સામુત હોઈ તેમાંના જમણા હાથમાં સાપ તથા ડાળામાં ખાતુનો આરસો છે. તેનો આગલો ડાળો હાથ ભાંગેલો છે. બાકીની આખી મૂર્તિ તથા પાસેનો નદી સામુત છે (થાણા ગેઝીટીયર ક. ૭-૬૬)

અર્ધમાગધી:—એકપ્રાકૃતભાષા; જૈનોના સૂત્રો જે ભાષામાં લખાયલાં છે તેને અર્ધમાગધી ભાષા કહે છે. ભારતીય વૈયાકરણોએ તેને આર્ષ ભાષાને નામે સંજોગી છે. શૌરસેની તથા માગધી ભાષાના પ્રદેશોમાંજ અર્ધમાગધી ભાષાનો પ્રદેશ હતો એટલે હાલનો અયોધ્યા પ્રાંત તથા તેની દક્ષિણનો પ્રદેશ એ ભાગમાં અર્ધમાગધી ભાષાનો પ્રચર હતો.

હીનયાન બૌદ્ધ સંપ્રદાય સાથે જેમ પાલી ભાષા જોડાઈ તેમ તે પ્રવેતાંબર સંપ્રદાય અને અર્ધમાગધીનો સંબંધ જોડાયો હતો. પ્રવેતાંબર જૈનોના ધાર્મિક ગ્રંથો અર્ધમાગધી ભાષામાં લખાયલા હતા એ વિષેની સવિસ્તર માહિતી વેબરે (ઇ. સ્ટુ. ૧૬. ૨૧૧-૪૭૮; ૧૭, ૧-૮૦ માં) આપી છે. બર્લિનની રાયલ લાયબ્રરીમાંના સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલા હસ્તલેખોનું જે કેટલોગ આપ્યું છે તેમાં વેબરે અર્ધમાગધી ગ્રંથોમાંથી જે અમૂલ્ય ઉતારા ઉતાર્યા છે તેથી આ સાહિત્યમાં ઘણો સરસ ઉમેરો થયો છે. આ કેટલોગમાંજ તેણે હિંદ તથા યુરોપમાં અત્યાર સુધીમાં આ ગ્રંથોની જેટલી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ છે તેમની નામવાર માહિતી આપી છે. વળી વ્યાકરણ લખનારાં તેણે અત્યાર સુધીમાં જેટલું સાહિત્ય પ્રગટ થયું છે, તેના સમગ્ર ઉપયોગ કર્યો છે. દુસાળે હજી સુધી તેની ચિકિત્સક દૃષ્ટિથી લખાયેલી આવૃત્તિઓ પ્રગટ થઈ નથી. કેટલાક મૂળગ્રંથો પ્રગટ થયા છે તે વ્યાકરણ વિષયક દાંડિએ તદ્દન નકામા છે. છતાં આમાં ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહત્વનો ગ્રંથ પ્રથમ, અંગ “આચારંગ સુત્ત” એ છે. આની ભાષા છેક જૂની જેવી છે. બીજું અંગ “સુચગડગ સુત્ત” પર વધુ વિચાર રોકવાની જરૂર છે. તેનો પ્રથમ ખંડ ઘણે ભાગે પદાત્મક હોઈ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જેમ આચારંગ સુત્ત ઉપયોગી છે તેમજ પદ્યભાષાની નજરે આ પણ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. ચોથું અંગ “સમવાયંગ,” સંખ્યાવાચક શબ્દોની માહિતી માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે. છઠ્ઠું અને સાતમું અંગ અનુક્રમે નાયાધમ્મકહાઓ અને ઉવાસગદસાઓ એ છે. અગીયારમું અંગ વિવાગા-

સુચ અને પાંચમું વિવાહ પત્રત્તી, એ બેમાંના બુદ્ધ બુદ્ધા ભાગોમાં એકજ જાતની કથાઓ આવી જાય છે. તથા વિલક્ષિત અને ક્રિયાપદના અભ્યાસ માટે તે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આવવાઈય સુત્ત અને નિર્યાવલિયાઓ, છેદસૂત્રમાંના કપ્પસુચનો પહેલો ભાગ, એ સર્વેનો ઉપયોગ પણ ઉપલા જેવોજ થાય છે મૂલસૂત્રોમાંનું અત્યંત શ્રેષ્ઠ અંગ ઉત્તર જમ્બયણ સુત એજ છે તે માટે ભાગે પદ્યમાં લખાયેલું હોઈ તેમાં જૂના અને વિચિત્ર લાગે તેવા શબ્દો અને રૂપો આપવામાં આવ્યાં છે. શિવાય બીજું મહત્વનું અંગ દસવેયાલિસુત્ત, એ છે, પરંતુ તેની ભાષા અતિશય અપભ્રંષ થયા જેવી લાગે છે. તેના તેજ શબ્દો અને અલંકારો ફરી ફરી આવ્યા કરે છે છતાં આ એકલા ગ્રંથ પરથી પણ અર્ધમાગધી ભાષાની સ્પષ્ટ અને અચૂક કલ્પના આવે તેમ છે કેમકે તે પરંપરાગતરીતે ચાલતી આવેલી તેમ અન્ય સઘળી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અધિક સંપન્ન છે. અર્ધમાગધીનો સૌથી પ્રથમ પરીચય તો સ્ટીવેન્સને કલ્પસુત્ર (પા. ૧૩૨ થી આગળ બુઓ) વ્હારા કરાવ્યો, પણ તે ઘણાજ અધુરો તેમ ઘણે ભાગે દોષવાળો છે. તે પછી હાફરે (૩૬૪ થી આગળ) કંઈક પરિચય કરાવ્યો. આમાં તેણે અશ્રુતિ, અર્ધસ્વર તથા ‘ક’ નો ‘ગ’ જેવો થતો ઉચ્ચાર, એ સર્વે ફેરફારો ઘણીજ સરસ રીતે બતાવી આપ્યા. પરંતુ આવિષયપર માહિતી-પૂર્ણ લખાયેલો સૌથી પહેલો ગ્રંથ વેબરના [યુમેરીન ફ્રેગમેન્ટકર ભગવતી ભાગ ૧ અને ૨ (બર્લિન ૧૮૬૫—૬૭) બર્લિન ૧૮૬૫ માં ક. ૭. એલ. એકેડમી ડર વિસ્સેચ્છેટ્ટને લખેલા નિબંધ પા. ૩ ક. ૪૪૪; ૧૮૬૬ પા. ૧૫૫-૩૫૨] એ નિબંધોમાં જૈન હસ્તલેખોમાંની લેખન વપસક કેટલીક વિલક્ષણ પદ્ધતિઓની પ્રથમ ચર્ચા કરી છે. ઉપરાંત આ નિબંધોમાં કેટલાક અક્ષરોની ધ્વનીશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ રહેલી મહત્તા ઠરાવવાનો (ક્યારેક ભૂલ ભરેલો) પ્રયાસ કર્યો છે. તેમ આ ભાષાના વ્યાકરણની સામાન્ય રૂપરેખા પણ આપી છે જે આજે પણ ઉપયોગી થઈ પડેતેવી છે. વળી ભાષાના દાખલા પણ આપ્યા છે. ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ઉપર જે પાંચમું અંગ ગણાવ્યું છે તેજ ભગવતી; જે વિવાહ-પત્રતિના સંજોગનથી ઓળખાવ્યું છે. વ્યાકરણમાં ઉતારાટાંકતા પણ વિવાહપત્રતિ એજ નામ સામાન્ય રીતે વાપર્યું છે. માત્ર વેબરના નિબંધ વિષે જ્યાં ઉલ્લેખ હશે ત્યાંજ ભગવતી નામનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઇ. મુદ્દલરના “જૈન પ્રાકૃત ભાષા” (ના વ્યાકરણની માહિતી) (બર્લિન ૧૮

એ : અથમાં વેળરે પોતાના અંથમાં આપી તેથી કોઈ પણ રીતે વધુ માહિતી મળતી નથી. માત્ર ઉચ્ચારના સંબંધમાં તેમાં કંઈક વધારે માહિતી આવી છે. યાકોળીએ (આચાર્યના ભાગ ૮-૧૪ માં) વ્યાકરણ વિષે ટુંક માહિતી આપી તેને પાલી ભાષા સાથે સરખાવી છે. અને હાલમાં ઈંદોરની પ્રવેતાંબર સ્થાનક સ્વાસી જૈન પરિષદ તરફથી અર્ધમાગધી કોશ છાપવાનું કામ પણ ચાલુ થયું છે (ઉપરાંત ' પ્રાકૃત ' જુઓ)

જૈનોના મતાનુસાર 'અઘ્ય માગાહાણ માસાણ માહિતિ મરિહા અર્થાત્ અહત્ અર્ધમાગધીમાં ઉપદેશ કરે છે. જોકે આગમોઆને મૂળ સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન નથી અને કાળ બળે તેમાંનો ઘણો ભાગ ઘસડાઈ ગયો છે અને જે છે તેમાં કાળની અસર જણાઈ આવે છે છતાં જૈન આગમોની ભાષા અર્ધમાગધી છે તેમાં લેશ પણ શક નથી. અર્ધમાગધી ભાષાનું લક્ષણ દર્શાવતાં નીચેના સૂત્રો અગત્યના છે માગધમાયા લક્ષણં કિચ્છિત્ કિચ્છિત્ પ્રાકૃતં માપાલક્ષણં યસ્યામસ્તિ સા અર્ધ માગધ્યા ઇતિ વ્યુત્પત્યા અર્ધમાગધી ” અર્થાત્ જે ભાષામાં કેટલુંક લક્ષણ માગધીનું હોય અને કેટલુંક પ્રાકૃતનું હોય તે માગધીનું અડધું એવી વ્યુત્પત્તિથી અર્ધમાગધી કહેવાય છે ઉપરના સૂત્રવાળા આચાર્યે ઔપપત્તિક સૂત્રની ટીકામાં અર્ધ માગધીની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે. ‘ રસો લંશો માગધ્યા મિત્યાદિ યન્માગધ માપાલક્ષણં તેના પરિ પૂર્ણ પ્રાકૃત બહુલા “અર્ધ માગધી ત્યુચ્યેત ” એટલે રનો લ અને સ નો શ થાય છત્યાદિ જે માગધી ભાષાનું લક્ષણ છે તેથી અપૂર્ણ અને અધિક પ્રાકૃત લક્ષણવાળી અર્ધમાગધી કહેવાય છે.

જૈન આગમ અંથોમાં વપરાયેલી અર્ધમાગધી ભાષાનાં થોડાં ઉદાહરણો નીચે આપ્યાં છે:—

આર્ષભાષા (અને અર્ધમાગધી:—મહારાષ્ટ્રી ભાષા સાથે જે જે ભાષાઓના હંમેશ નિકટ સંબંધ જોડવામાં આવે છે તે ભાષા એટલે જૈન લોકોમાં પ્રચલિત થયેલી અને યાકોળીએ જેમને જૈન મહારાષ્ટ્રી તથા જૈન પ્રાકૃત એ નામથી ચોળખાવી હતી તે છે. આમાંની જે ભાષા ભાષ્યકારો તથા કવિઓએ વાપરી હતી તે જૈન મહારાષ્ટ્રી હતી તથા પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રીભાષા એટલે જૈન પ્રાકૃત ભાષા હતી એમ ભૂલભરી રીતે જણાવવામાં આવે છે. હિંદુ વ્યાકરણકારોએ જૈનોનાં પુરાતન સૂત્રોની ભાષા આર્ષમ એટલે “ અધીની ભાષા ” ને નામે ઓળખાવી છે. હેમચંદ્ર સ્પષ્ટપણે જણાવે છે

(૧, ૩) કે, મારા વ્યાકરણમાં મેં જે નિયમો આપ્ય છે તે સામે આર્ષ ભાષામાં ઘણા અપવાદ રહે છે. અને (૨. ૧૭૪) આગળ ઉપર જે નિયમો મેં આપ્યા છે તે તો આર્ષ ભાષાને લાગુ પડતા જ નથી. એટલું જ નહિ પણ તેમાં ગમે તે જાતની છૂટ અપવામાં આવી છે ત્રિવિક્રમ નામના લેખકે પણ પોતાનાં વ્યાકરણ અંથમાંથી આર્ષ અને દેશ્ય એ બન્ને ભાષાઓ વેગળી રાખી હતી. અને આમ કરવાનું કારણ એ હતું (રૂઢવાત્) કે, તે ભાષાઓની ઉત્પત્તિ તદ્દન સ્વતંત્ર છે. એટલે તે ભાષાઓના નિયમો સ્વતંત્ર હોઈ તે સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉપજેલી નથી (સ્વંતંત્રત્વાચ્ચ મૂયસા) દંડીના કાવ્યા દર્શનમાં (૧. ૩૩) પ્રેમચંદ્ર તર્કવાગીશે આપેલાં ફેરારઓમાં સ્વતંત્ર પ્રાકૃત ભાષાના બે પ્રકાર જણાવવામાં આવેલા છે જેમાં તો એક અર્ષભાષામાંથી ઉપજેલી છે અને બીજી તેના જેવો જ છે. (અર્ષોત્થ અર્ષતુલ્યં ચ દ્વિવિધં પ્રાકૃતં વિદુઃ) રૂદ્ર કાવ્યાલંકારમાં નમિ સાધુ લખે છે (૨. ૧૨) પ્રાકૃત એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે, પ્રાકૃત ભાષાનો મૂળ પાયો ઉર્ફે પ્રકૃતિ એટલે સમગ્ર જનતાની રાજાદી બોલવાની સરળ ભાષા એ જ છે. વ્યાકરણ વગેરેના વિયમો તેને લાગુ જ પડતા નથી. તેની ઉપપત્તિ આવી હોવાથી અથવા વપરાશમાં આજ પરંતુ બીજા કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે પ્રાકૃત એટલે, ભાષા હોવાથી તેને પ્રાકૃત ભાષા એવું નામ પડ્યું. પ્રાકૃત એટલે “ જુના જમાનામાં ઘડાયેલી (પૂરાતન) ” કેમકે, આર્ષ ધર્મ શાસ્ત્રોમાં વપરાયેલી પ્રાકૃત ભાષા એટલે અર્ધમાગધી ભાષા; અને આ ભાષા દેવોની ભાષા છે (અરિસવયણે સિદ્ધં દેવાણં અઢમાગહા વાણી) અર્થાત્ પ્રાકૃત ભાષા એટલે ઘેરા છોકરાંઓ જે સહેલાઈથી સમજી શકે છે તે. તે જ અન્ય સર્વે ભાષાઓની પાયા રૂપ છે. વરસાદના પાણીની જેમ પ્રથમતો તે સર્વત્ર એક જ પ્રકારની હતી, પણ આગળ ઉપર દેશભિન્નતાને લીધે તેમ વ્યાકરણ સંબંધીની શુદ્ધાશુદ્ધતા વિષેના નિયમોને લીધે તેમાં ભિન્નતા પેદા થઈ તથા તેના વિભાગ પડી તેમાંથી સંસ્કૃત અને રૂદ્ર (૨. ૧૨) માં જણાવ્યા મુજબ અન્ય ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ રીતે અહિં પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃતની જનની તરીકે દર્શાવવામાં આવી છે. તેનું કારણ માત્ર એટલું જ જણાય છે કે, જેમ યૌદ્ધ લોક કહે છે કે માગધી ભાષા એ જ અસલ મુખ્ય ભાષા હોઈ તેમાંથી આગળ ઉપર બીજી ભાષાઓ નીકળી આવી તેવી જ રીતે જૈન પંડિતો પણ માની રહ્યા છે કે અર્ધમાગધીમાંથી જ એટલે વ્યાકરણકારો જેને

અર્ધભાષા કહે છે, તેમાંથીજ અન્ય ભાષાઓનો ઉદ્ભવ થયો છે. કેમકે, જૈન ધર્મપ્રચારક મહાવીરે આ ભાષાદ્વારાજ પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો એવી તેમની દલીલ છે. સમવાયંગસુત (૯૮) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગુરૂએ અર્ધમાગધી ભાષાદ્વારાજ ધર્મ નિયમોનો પ્રચાર કર્યો. આ ભાષા જ્યારે વપરાશમાં મૂકાઈ ત્યારે તેમાં કેટલાક ફેરફાર થઈ તે સમગ્ર જનતાને બોલવાની ભાષા થઈ પડી. તથા તે દ્વારાજ દરેક જણ મોક્ષ.) સુખ અને આનંદ મેળવી શકે છે; તેજ આર્થ અને અનાર્થ દ્વિપાદ અને ચતુષ્પાદ ગૃહપથ અને વનપથ, પક્ષી અને સર્પ) એ સર્વેની ભાષા છે.” અલંકાર તિલકમાં વાગ્ભર (૧-૧) જણાવે છે. કે “અહિં” તો માત્ર ભાષાનો (વાક) વિચાર કરવાનો છે. આ ભાષા એટલે અર્ધમાગધી; કેટલાક ફેરફાર સાથે આમાથીજ આગળ ઉપર અન્ય ભાષાઓ પેદા થઈ એટલે આજ ભાષા સર્વ શ્રેષ્ઠ અને સર્વગામી છે. ” પશુ વણાસુત્તમા (૫૯ થી આગળ) પ્રજ્ઞના કુલ નવ વર્ગો જણાવ્યા છે. તેમાંનો છઠો વર્ગ ભાષારિયા એટલે “ભાષાનુરૂપ બનેલા આર્થ લોકો” એમને વિષે એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, “ભાષાનુસાર આર્થ લોક એટલે શું? ભાષાનુસાર બનેલા આર્થ લોકો એટલે જેઓ બોલવામાં અર્ધમાગધી તથા લખવામાં ગ્રામ્ય ભાષાઓ વાપરે છે તે ” મહાવીરે પોતાનો ધર્મપ્રદેશ અર્ધમાગધી ભાષાદ્વારા કર્યો એ દલીલ પ્રવાર કરવા ઉપર સમવાયંગ સુત્તમાંનો ચોક ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે. શિવાય એવવાર્થ સુત્ત (પેરા. ૬) માં પણ આવી જાતનોજ ઉલ્લેખ આવી જાય છે.

આને ઉદ્દેશીને અભય દેવે ઉવાસગદસાઓ (પા. ૪૬) માં તથા મલયગિરીએ સુરિયપનન્તિ (વેળરનું ભગવતી ૨. ૨૪૫) માં કેટલુંક લખાણ કર્યું છે. (ઉપરાંત હેમચંદ્ર (અભિધાન ચિંતામણી ૫૯ સટીકા જુઓ હેમચંદ્ર ૪; ૨૮૭) માં આપેલા ફકરાઓમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જુનાં સુત્તો અર્ધમાગધી ભાષામાંજ લખાયેલાં છે. એ વિષે હેમચંદ્ર એમ જણાવે છે કે જોકે જુના લોકોમાં તેવી પરંપરા હશે છતાં (અર્ધમાગધી ભાષાના ઘણાખરા નિયમો તદ્દન સ્વતંત્ર છે. માગધી ભાષાના કાનુન તેને લાગુજ પડી શકતા નથી. તેની બીજી દલીલ એવી છે. “સે તારિસે દુઃસ્વસહે વિદિએ” (દસવેયાલિય સુત્ત ૬૩૩, ૧૬;) આ વાક્ય માગધી ભાષામાં મૂક્યું હોય તો આમ બને “સેતાલિસે દુઃસ્વસહે વિદિદિયે”

સેદેવે અભયકુમારં एवं वयासी । अहं न देवाणु पिआ पुव्व संगतिए सोहम्मकप्पवासी देवे महिद्धिए जणं तुम पासेहसालए अठमं भत्तं पाणिणिहत्ता षं भमं मणासिकरेमाणे चिठसि; तं एसणं देवाणुपिआ अहं इहं हव्वमागण। संदि साहिणं देवाणुपिआ किंकरेमि किं दलामि किं पयच्छामि किं वातेहिय इच्छित्तं? ततेणं से अभयकुमारे तं पुव्व संगतियं देवं अंतलिक्ख पडिच्चं पासइ पासित्ता हठतुठे पोसहं पारेइरत्ता करयल-अंजलि कदु एवं वयासी । —ज्ञाताधर्मकथाङ्ग ३१.

एगेभवं, दुवेभवं, अणेगेभवं अक्खएभवं अव्वएभवं अव्हिएभवं अणेगभूय भाव भविए विभवं? सुया । एगेवि अहं दुवेविअहं जाव अणेग भूय भाव भविए विअहं । सेकेणट्ठे णं भंते एगेविअहं जाव, सुया । दव्व दयाए एगे अहं नाण दंसणहया दुवेवि अहं पय सट्ठयाए अक्ख-एवि अहं अव्वए विअहं उवयोगदयाए अणेग भूय भाव भविए विअहं । एत्थणं सेसुए संवुध्वे थावच्चीपुत्तं वंदति नमंसति २ एवंवदासि । ज्ञाताधर्मकथाङ्ग १०७.

इत्यधिजाणह अकस्मात् एवंतेसिं नेा सुयक्खाए धम्मे नेासुप्पन्नते धम्मे भवइ । —आचाराङ्ग २६६.

पुरच्छिमेणं कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथी ण वा जाव मग्गाओ एत्तए दक्खिणेणं कप्पइ निग्गंथा णवानि-ग्गंथीणवा जाव कोसम्बीओएत्तए पच्छिमेणं जाव थूणा-विसओ उत्तरेणं जाव कुणालाविसओ ताव आरिए नोकप्पइ इत्तो वाहिति । —आचाराङ्ग २४५

एणं खलुजम्बू । तेणं कालेणं तेणं समएणं वाणियगामे नामं नयरे होत्थी । वण्णओ । तस्स वाणि-यगामस्स नयरस्स वहिया उत्तर पुरास्थिमोदिसिताए दुइपळासए नामं चेइए । तत्थणं वाणियगामे आणन्दे-नामं गाहावइ परिवसइ अट्ठे जावअ परिभूए ।

उपासक-दशाङ्ग २.

તણંસે સદાલપુત્તે સમણોવાસે ગોસાલં મ્હ-લીપુત્તં एवं वयासी तुभ्भेणं देवाणुपिया । इयच्छेया । जावइथनि उणा इथ नयवादी इथ उवए सलघ्वा इथ विण्णाणपत्ता पभूणं तुव्मे ममधम्मायरिएणं धम्मो वएसएणं भगवया महावीरेण सद्धि विवादं करेत्तए ?

નોત્તરેણ સ્મરે । સેતેણદેણ દેવણુપ્પિયા એવં ભુચ્છદ
 નોત્તરેણ પમ્ભુ તુમ્મે મમ ધમ્મચરિણં જાવ મહાવીરેણં
 સન્ધિવિવાદં કરત્તે ? સદાલપુત્તાસે જહાનામ્મ
 કેવલપુરિસે તરુણે જુગવં જાવ નિડણાસિપ્પો વગ્ગેણં
 અયં વા એલયં વા સુયરં વા કુક્કુલં વા તિચ્છિરં વા વટ્ટયં
 વા કમ્મયં વા કવોટાં વા કલ્લિજલં વા વાયસં સેણયં વા
 હલ્લસિવા પાયંસિવા સુરિસિવા પુચ્છંસિવા પિચ્છંસિવા
 સિંહસિવા વિસાણંસિવા રોમંસિવા જહિં જહિં ગિણ્હ
 તહિં તહિં નિચ્છલં નિપ્પન્દં ધરેહ ; એવામેવ સમણે ભગવં
 મહાવીરે ગમંવહ્મહિં અદેહિય હેઅહિ જાવ વાગરણેહિય
 જહિં જહિં ગિણ્હ તહિં તહિં નિપ્પઠપસિણવાગ-
 રણં કરેહ । સેતેણદેણ સદાલપુત્તા એવં પુચ્છદનોલ્લ પમ્ભુ
 અહં તવ ધમ્માચરિણં જાવ મહાવીરેણં સન્ધિવિવાદં
 કરત્તે ।

ઉપાસક દશાજ્ઞ ૫૦

સારાંશ એકે, : આર્ષ અને અર્ધ-માગધી એ
 બન્ને ભાષા એકે બીજાથી તદ્દન અલિપ્ત હોય તેમની
 પરંપરાગત માન્યતા પણ એવી છે કે પુરાતન જૈન
 સુ-તોની ભાષા અર્ધ-માગધી છે. વળી હેમચંદ્રે જણા-
 વેલા દસવેયાલિયમુત્તામાંના ઉતારાઓ ઉપરથી
 પણ એમ સાબીત થાય છે કે, અંથોમાંજ માત્ર અર્ધ-
 માગધી ભાષા વપરાયેલી છે એમ નથી પણ પદ્ય
 અંથોમાંની ભાષા ઘણે ભાગે એક સરખી હોય તેમાં
 ફેર પણ રહ્યો છે માગધી ભાષામાં જે અનેક વિશિષ્ટ
 નિયમો છે તેમાંના એક વિશેષ એ છે કે તેમાં 'ર'
 ને 'લ' થાય છે, તેમ 'સ' નો 'શ' થાય છે.
 અને પ્રથમ વિભક્તિમાં અકારાંત નરજાતિનું એક-
 વચન 'ઓ' હોય તો તેનું રૂપાંતર એમાં થાય છે.

સંસ્કૃત અને અર્ધ માગધી ભાષાઓમાં વિભ-
 ક્તિ તથા વર્તમાન કાળનાં રૂપો કેવાં બને છે તે
 નિચેનાં કોષ્ટક પરથી ધ્યાનમાં આવશે.

	સંસ્કૃત		અર્ધ-માગધી	
વિભક્તિ	એક વ.	બહુ વ.	એક વ.	બહુ વ.
પહેલી	પુત્ર:	પુત્રા:	પુત્તે	પુત્તે, પુત્તા
			પુત્તો.	
બીજી..	પુત્રમ્	પુત્રાન્	પુત્રમ્	પુત્તે, પુત્તા
ત્રીજી.	પુત્રેણ	પુત્રૈ:	પુત્રેણં	પુત્તેહિં
ચોથી.	પુત્રાય	પુત્રેભ્ય:	પુત્રાણ	પુત્તાણ
			પુત્રસ્સ.	
પાંચમી.	પુત્રાત્	પુત્રેભ્ય:	પુત્રાઓ	પુત્તેહિંતો
			પુત્તા.	

છઠ્ઠી.	પુત્રસ્ય	પુત્રાણમ્	પુત્રસ્સ	પુત્રાણં
સાતમી.	પુત્રે	પુત્રેષુ	પુત્રે	પુત્રેષુ
	પુત્રસ્મિન		પુત્રસ્મિ.	

	સંસ્કૃત	અર્ધ-માગધી
પુરૂષ	એ. હે. બ. વ. એ. વ. બ.વ.	
પહેલી પુરૂષ.	પુચ્છામિ	પુચ્છામઃ પુચ્છામિ પુચ્છામો
બીજી પુરૂષ.	પુચ્છસિ	પુચ્છથ પુચ્છાસિ પુચ્છહ
ત્રીજી પુરૂષ.	પુચ્છતિ	પુચ્છમિ પુચ્છહ પુચ્છન્તિ

અર્ધ-માગધી ભાષામાં ર, વ, શ, કામમ રહે
 છે. પરંતુ પહેલી વિભક્તિનું રૂપ એ એવું થાય છે.
 અભયદેવે (સમવા. પા ૯૮ તથા ઉવાસ પા ૧૬ માં)
 આ ભાષાનું નામ અર્ધ-માગધી કેમ પડ્યું તે વિષે
 ચર્ચા કરતાં આ કારણનો આ રૂપ સાથે સંબંધ
 જોડાયો છે. સિટવનસને આગળ ઉપર જણાવ્યું છે
 અને વેબરે તો વિસ્તાર પૂર્વક ચર્ચા કરી એમ સિદ્ધ
 થયું છે કે અર્ધ-માગધી તથા માગધી એ બે ભાષાઓ
 વચ્ચે ઘણો નિકટ સંબંધ નથી.

વળી માગધી ભાષાના અવશેષ આથી વધારે
 પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોત તો, અને તેમનું વર્ણન તર
 અધિક સરસ રીતે કરી બતાવવામાં આવત, તે
 પરસ્પર ના સંબંધો વિષેના વધુ મુદ્દા આપી
 શકાત એમાં શક નથી. માત્ર આમાં સહજ સામ્ય
 ઘણું દેખાઈ આવે છે. દાખલા તરીકે અર્ધ માગધી
 શબ્દ ઉસિણુ=સંસ્કૃત ઉષ્ણુની માગધી કોશિણુ-
 કોણુ શબ્દ સાથે ઘણી સામ્યતા છે. વળી એ વસ્તુ
 પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે માગધી અને
 અર્ધ-માગધી એ બન્નેય ભાષામાં સંસ્કૃતમાંની
 છઠ્ઠી વિભક્તિનું એક વચની રૂપ 'તવ' એનોજ
 ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અન્ય કોઈ પણ
 ભાષામાં યોગ્ય હતું નથી.

પરંતુ કવિતામાં માત્ર પહેલા પુરૂષ એક-
 વચનનું રૂપ એ ન થતાં ઘણીવાર યોગ્ય રહે છે.
 અંથોમાં આ બન્ને રૂપો અનેકવાર એક બીજા જોડે
 આવી જાય છે. દાખલા તરીકે આચારંગ પા. ૪૧
 -૧ અભિવાય—મીણુ, પરંતુ (૨) હય પુવ્વો,
 (૩) લૂસિય પુવ્વો; પા. ૪૫. ૧૬, નાઓ, પરંતુ
 પા. ૨૦ સે મહાવીરે, ફરી પા. ૨૨ અલહ પુવ્વા
 અને ગામો; પા. ૪૬-૩ હુ:ખસે. અપહિન્ને, ૪
 સૂરો પ સંવુડે ૬ પડિસેવમાણુ, ૭ અચલો, ૧૪
 અપુકે, ૧૫ પુકો, અપુકો આમાં ઘણાંતર કરતાં બહુ
 થવી પણ સંભવે છે. પરંતુ તે સુધારી શકાય તેવી
 હોય છે. કલક-તામાં છાયાવદી એક પ્રતમાં ૪૫, ૨૨
 ગામે, ૪૬, ૬-પડિસેવમાણુ એવો શબ્દ છે અચરે

અન્ય ઠેકાણે એને બદલે એ આપ્યો છે, પરંતુ તે મુધારી એ લખવો જોઈએ. છતાં અન્ય અર્થોમાં પ્રથમ વિલક્ષિતનું મૂળ રૂપ જ 'એ' છે. દાખલા તરીકે આયાર. પાન ૧૨૭ થી આગળ મળેને બદલે (પા. ૧૨૮, ૩) મળે એમ લખવું જોઈએ. આવા શબ્દો પદ્યમય લેખોમાં આવે છે દા. સૂચ-જડંજસુતાંત, ઉત્તર જગયણ સુતાંત, દસવેયા-લિયાસુતાંત ઇત્યાદિ.

પદ્ય ભાષા :— આ ભાષામાં ગદ્યભાષાથી ધ્વનિ તથા રૂપની ઉપપત્તિવિષે ઘણાજ ફેર રહેલા છે. પણ મહારાષ્ટ્રી તથા જૈન મહારાષ્ટ્રી સાથે સરખામણીમાં તે ઘણાજ મળતા ઉતરે છે. છતાં તે બંને સર્વે રીતે સરખા છે એમ માત્ર કહી શકાતું નથી. દાખલા તરીકે સંસ્કૃતનો પ્રલેચ્છ શબ્દ અર્ધમાગધી ગદ્યભાષામાં મિલ કપૂ બને છે. છતાં પદ્યમાં મહારાષ્ટ્રી અને જૈનમહારાષ્ટ્રી મુજબજ પ્રલેચ્છ એજ શબ્દ લખાય છે. અર્ધમાગધીમાં લખાયલા પદ્યોમાં મહારાષ્ટ્રી તથા જૈન મહારાષ્ટ્રી પ્રમાણે ફૂનુંરૂપ ફૂણું થાય છે. અને હમેશ નહિં તોજ ધણી-વાર અર્ધ માગધીમાં, મહારાષ્ટ્રીમાં તેમ જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં જણાતા તૂણમાંના—ઉણવા રૂપ કુત પદ્યોમાંજ આવે છે. સંધેના નિયમો. વિલક્ષિત પ્રત્યયો અને શબ્દ સંગ્રહ એ ત્રણે બાબતોમાં પદ્ય અર્થો ગેઢ અર્થથી ભિન્ન પડતા દેખાય છે. ઉસવ, ઉતર અને સુયગ. એ અર્થોનું નિરીક્ષણ કરીએ તોય વ્યકરણ વિષે કટેલીક વસ્તુઓ વિશેષાત્મકરી તે દેખાઈ આવે છે. કમરશ્વરે કરેલું વિવેચન (૫-૪૮) પદ્યભાષાને ઘણું અર્થે લાગુ પડે તેવું છે. તે જણાવે છે તેમ આભાષા મહારાષ્ટ્રી અને માગધીનું મિશ્રણ છે. એટલે નેને યોગ્ય નામતો ' મહારાષ્ટ્રી મિશ્ર અર્ધ માગધી ' એમ ઠીક લાગશે અર્થાત જૈનોની અંકે મીલ સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે તેને સ્વીકારવામાં કોઈબંધનની હરકત રહેલી નથી. પરંતુ આવું ચોક્કસ વિધાન પણ કરી શકાતું નથી. પાલી ભાષામાં સુદ્ધાં પદ્ય અર્થોમાં ગદ્યઅર્થોની ભાષા કરતાં છેકજ જુદી અને જુની ભાષા તથા તેના અમ કૃત્રિક રૂપો દેખાવ આપે છે. પરંતુ એટલાથી તે બંને સ્વતંત્ર ભાષા છે એમ કહેવાય નહિં અને આથીજ પદ્ય અને ગદ્ય અર્થો ની ભાષાઓ વચ્ચે મુખ્ય બાબતોમાં પુરેપુરું સામ્ય છે. તે જોઈ પિશેલે તેને પરંપરાગત આલતા આવેલા અર્ધ માગધીજ ઓપ ખાવી છે. ભારતીય નાટ્ય શાસ્ત્રમાં (૧૧, ૪૮) માગધી, આતંતી, પ્રાચ્ય, શરસેની, બાહલિકા અને દાક્ષિણાત્ય એ ભાષાઓની સાથેજ અર્ધ માગધીને સાતમી ભાષા તરીકે

ગણાવી છે (૧૭, ૫૦,) તેમજ સાહિત્યદર્શણ (પા. ૧૭૩, ૩) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે નાટકમાં નોકરો, રાજપુત્ર, શેઠ સાહુકારો તથા બેપારીઓનો ભાષણોમાં અર્ધ માગધી ભાષાજ વાપરવી (ચેટાનાં રાજપુત્રાણાં શ્રેષ્ઠીનાં વાર્ધમાગધી) પરંતુ આને ને નાટકો ઉપલબ્ધ છે તેમાં આ નિયમ-પળાયલો દેખાતા નથી. નાટ્ય કથાનકમાં જ્યાં જ્યાં જૈનલોકોનો સંબંધ આવે છે ત્યાં તેમને મ્હોઠ અર્ધ-માગધી ભાષા બોલાવવામાં આવી હોય એ સ્વભાવિક છે. લાસેને (ઈ. આ. પા. ૪૧૦ થી આગળ) પ્રબોધ ચદ્રોદય તથા મુદ્રારાક્ષસ એ નાટકોને સાધમે અર્ધ માગધી ભાષાની વિશેષતાઓ દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તે જણાવે છે કે ધૂતોમાં નાવી એટલે હુલમ તેની ભાષા અર્ધ માગધીજ હુતિ મુદ્રારાક્ષસ- (પા. ૧૭૪-૧૭૮; ૧૮૭; ૧૪૦-૧૬૪ માં) અંકે ભિક્ષા માગનાર (ક્ષપણુક) જીવસિદ્ધિ નામને ભિક્ષુ છે. તેને વિષ ધુડિરાજ નામના ટીકાકારે પા. ૪૦ માં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે કે. " ક્ષપણિકો જૈનાકૃતિઃ " અર્ધ માગધી ભાષા નુસાર તેના ભાષણોમાં પણ પ્ર. પહેલી વિલક્ષિતના એક વચનના પમાં અર્થે ' એ ' જ આવે છે દા. કુંવિદે, લદન્ટે (૧૭૮ તેવીજ રીતે. નાન્યતર જાતિના રૂપમાં પણ આપી પ્રયોગ થયા છે. દા. અદ કિંબણે. નકબતે (બીજો પાઠ ' હબ ' ૧૭૬, ૧, ૨ : તે ઉપરાંત બીજો, ફેર એવો છે કે, ' ક ' નો ' ગ ' થાય છે. દા. ' શાવગા-બમ ' (૧૭૫ ૧; ૧૮૫. ૧, ૧૪૦ ૧૦); સાતમી વિલક્ષિત અંકે વચનમાં ' શાવગા ' (૧૭૫. ૨; ૧૭૭ ૨; ૧૮૩. ૫ વગેરે), વળી અહીં અર્થ દીર્ઘ ઉચાર પણ જોવા પડે છે. પહેલી વિલક્ષિત અંકે વચન ' શાવગે ' (૧૭૮, ૨; ૧૪૩. ૧; એમ વાંચવાનું હોય છે) અને હવે અહીં; વળીસા ભાષા માગધી જ છે. કારણ હેમચંદે (૪. ૩૦૨) તેમાંથી માગધી ભાષાના દાખલા ટાંકી બતાવ્યા છે. પ્રબોધચદ્રોદય નાટકમાં (પા. ૪૬-૬૪) એક ક્ષપણુક આવે છે. તેનું નામ દિગંબર છે. તેને મ્હોડે બોલાવેલી ભાષા માગધી છે એમ રામદાસ યોગ્ય રીતે કહે છે તે કહે છે કે આ માગધી ભાષા ભિક્ષુ, ક્ષપણુક, રાક્ષક અને અંતર્ગૃહમાંના આકરો બોલે છે. બીજો એક દીગંબર લટક મેલકમાં (પા. ૧૨-૧૫-૨૫-૨૮) આવ્યો છે. તે પણ માગધી ભાષાજ બોલે છે પરંતુ દીગંબરોની ભાષા પ્રવેતાંબરોથી વેગળી પડે છે. અને ધ્વનિ-શાસ્ત્રમાં તે માગધી ભાષા સાથે મળતી આવે છે. આ બારીક છતાં મહત્વનો લેઢ ધ્યાન રાખવા જેવો યદે. નાટ્ય અર્થોમાં અર્ધમાગધી ભાષાનો કયા

ઉલ્લેખ નથી.

અને જ:—(મુંબઈઈલાકા) અમદાવાદ જિલ્લામાંના ધોળકા તાલુકામાં એ એક ગામડું છે. ધોળકાની નૈઋત્ય દીશામાં આશરે પંદર માઈલને છેટે આ ગામ વસેલું છે. હાલમાં જો કે તે એક નહાનું ગામ થઈ પડ્યું છે, છતાં એક વખતે તે રાધનપૂર, કડી, પાટણ, અમદાવાદ અને ખેડા એ શહેરોમાંનો ધોળકા તથા કાઠીયાવાડ સાથે જોડેપાર ચાલતો તેનું મુખ્ય મથક હતું. આ ગામની કુલ ઉપજ ભુતલવાની નામના દેવસ્થાન પાછળ ખર્ચાય છે. જમાણાધીની વ્યવસ્થા સરકારે નીમેલા પંચ કરે છે. વળી ઉપજમાંથી એક સદાનત ચાલુ છે. ભરવાડો યાત્રાળુઓને છાણાં પૂરાં પાડે છે. છાણાં પૂરાં પાડવાં એ તેમની ફરજ માનવામાં આવે છે. (મું. ગ. પુ. ૪ ૧૮૭૬).

અર્થ નોટ જોત:—આ અંગ્રેજ વૈદ્ય અને અર્થકાર ૧૬૬૭ના એપ્રિલની ૨૯મી તારીખે જન્મ્યો હતો. ૧૬૯૧માં તેનો બાપ મરણવશ થતાં જોન અર્થ નોટ ઈંગ્લંડ ગયો તથા ત્યાં ગણિત વિષયનું શિક્ષણ આપી પોતાનું ગુજરાન કરવા લાગ્યો. ૧૬૯૨ ની સાલમાં તેણે ક્રિશ્ચન હ્યુજેનના ઠગ્ય અથવા લેટિન ભાષાંતર પરથી સંભવનિયમ (લોઝ ઓફ ચાન્સ) નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. તે સાલમાં જ તેણે ઓક્સફર્ડ હુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરી ૧૬૯૬ની સાલે ઐડ્યુક વિશ્વવિદ્યાલયની એ. મી. ની પદવી મેળવી. ૧૬૯૭માં તેણે ‘વુડવર્ડના પ્રલય વિષયક અર્થનું પરીક્ષણ’ (ઐન એકઝામિનેશન ઓફ ડૉ. વુડવર્ડસ અકાઉન્ટ ઓફ ધી ડીલ્યુઝ) નામનું પુસ્તક લખી વુડવર્ડના મતોનું સરસ ખંડન કર્યું હતું. સન ૧૭૦૧માં ‘ગણિત વિષયની ઉપયુક્તતા’ (એસે ઓન ધિ યુસફુલનેસ ઓફ મેથેમેટિકલ લીનિંગ) એ વિષય પર તેણે એક અર્થ લખ્યો. ૧૭૦૪માં તે “રેયલ સોસાયટી” એ નામની સંસ્થાનો સલાસદ બન્યો. ૧૭૦૫માં તે ઐન રાણીના ખાસ વૈદ્ય તરીકે નીમાયો તેમ ૧૭૧૦માં તેને રેયલ કોલેજ ઓફ ફીઝીશીઅન્સ નામની સલાનો સલાસદ ચુંટવામાં આવ્યો. સમયસૂચકતા તથા અગાધ વાંચનને લીધે તે ઠોરીપક્ષનો આધાર થઈ પડ્યો હતો. જોનાથન સ્વિફ્ટ, એલેક્ઝાંડર પોપ અને લૉડ ચેસ્ટરફીલ્ડ એ તેના આત્મમિત્ર હતા, તેમનાપર તેણે અગણિત ઉપકાર કર્યા હતા. પોતાની અર્થ રચના શક્તિ માટે તેણે કદીય મગફરી દર્શાવી નથી. ઉલટું પોતાની અગાધ કલ્પના શક્તિથી તે મિત્રોનું મનરંજન કરતો. ૧૭૧૨માં તેણે કાયદા પર એક ઉપરોધિક

લેખ લખ્યો હતો (લૉ ઈઝ એ ઓટમલેસ પીટ). જોન બુલનું તેણે ચિતરેલું શબ્દચિત્ર આજે પણ મનરંજન કરી શકે એવું છે. આ ઉપરોધિક લેખો સ્વિફ્ટ લખતો એમ માનવામાં આવતું. પરંતુ પોપે જણાવ્યું છે કે તેમનો લેખક અર્થ નોટ હતો. રાજનીતિમાં અસત્ય ભાષણની કળાપર (એટ્રીટાઈઝ ઓન ધિ આર્ટ ઓફ પોલિટિકલ લાઈંગ) તેણે બીજો ઉપરોધિક અર્થ લખ્યો હતો. ઐન રાણીના અવસાન પછી તેની દરબારી પ્રતિષ્ઠા ઘટી પડી. ૧૭૨૭માં તેણે ‘રેયલ સોસાયટી ઓફ ફિઝિશિયન્સ’ એ સંસ્થા સન્મુખ એક ભાષણ કર્યું હતું. ૧૭૩૧માં અર્થનોટનો કનિષ્ઠ પુત્ર મરણ પામવાથી તેને આઘાત થયો તેથી તેની તબીયત બગડી તથા ૧૭૪૫ માં તે લંડનમાં જ મરણવશ થયો. પ્રાચીન શીક્ષા, વજન તથા માપનું કોષ્ટક (ટેબલ ઓફ એન્શિઅન્ટ કોઈન્સ વેટસ ઓફ મેઝર્સ) લગ્ન પછીના ત્રણ કલાક (થ્રી અવર્સ આફ્ટર મેરેજ) જેવી ઉપયોગી અને વિનોદાત્મક સાહિત્ય કૃતિઓ તેણે નિર્માણ કરી હતી. તે સભ્ય અને સાલસ હતો. તેને માટે સ્વિફ્ટને ઘણો આદર હતો. લેખનકળામાં તેણે સ્વિફ્ટની શૈલીનું અનુકરણ કર્યું હતું. અને તે એટલે દરજ્જે કે તેનાં લખાણો જાણે સ્વિફ્ટના જ હોય તેવો ભાસ થતો પરંતુ તેના લખાણોમાં સ્વિફ્ટનો આવેગ દેખાતો નથી. (સં. સાહિત્ય જોજી એટકેન-ધિ લાઈફ એન્ડ વર્ક્સ ઓફ જોન અર્થનોટ (૧૮૮૧) બાયાગ્રાફીકલ ડિક્સનરી ઓફ ઈંગ્લિશ લિટરેચર-એવરીમન લાયબ્રરી એ. બિ.]

અર્થ:—આ વૈદિક શબ્દના શિષ્ઠ, સ્વામી, શત્રુ, માલિક, વૈશ્ય, નાગરિક, કરનારો એવા અનેક અર્થ થાય છે. ઋગ્વેદમાં આ શબ્દ કયે ઠેકાણે કેવા અર્થમાં ઉપયોગવામાં આવ્યો છે, તે વિષે સવિસ્તર પૃથક્કરણ ‘બુદ્ધપૂર્વ જગત’ (જ્ઞાનકોશ પ્રસ્તાવના ખંડ વિભાગ ૩ ને) ના ૩૭ પ્રકરણમાં આવી ગયું છે. વાજસનેયી સંહિતામાં આ શબ્દ અનેકવાર આર્યને અર્થે વપરાયલો જણાય છે. તે પછીના સાહિત્યમાં જો કે તે વૈશ્યને અર્થે જ રૂઢ થયો છે છતાં આ અર્થ જોઈએ તેવો સ્પષ્ટ નથી.

વેદોમાં અર્થ અને આર્ય એવા બે શબ્દો છે ઘણે ઠેકાણે અર્થ એ બંને શબ્દો એકજ અર્થમાં વપરાયલા જોવામાં આવે છે. લોક નિશ્ચયાર્થ આર્ય શબ્દનું સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ કરતી વખતે અર્થ શબ્દ પણ તપાસવો ઘટે છે. આર્ય કે અર્થ શબ્દ શિષ્ટજન વાચક હતા યજ્ઞનશીલ વર્ગનો હોતક હતા કે તે વંશ વાચક હતા ?

આર્યન એ માનવવંશ વિષયક અને આધુનિક શબ્દ છે. કેટલાક ઇરાની યૂરોપીય અને કેટલાક ભારતીયોનું ભાષા સંબંધી જે વર્ગમાં એકીકરણ કરવામાં આવે છે તે વર્ગને આર્યન એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વેદમાં આર્ય એટલે યજ્ઞનશીલ. દાસ, દસ્યુ આ તેના વિરોધ વાચક શબ્દ છે આ જાતિ બાદક શબ્દ નથી.

આર્ય અને દસ્યુ એમનો સામુદાયિક કલહ વેદમાં વર્ણવ્યો છે એવી સમજ ઘણા જૂના લોકોમાં પ્રચલિત છે તેનો વિચાર કરવા જોઈએ.

૧ આર્ય કિંવા અર્ય શબ્દ મહાવંશવાચક કિંવા રાષ્ટ્રવાચક કિંવા રાષ્ટ્રસામુદાય વાચક છે ખરે ?

૨ એમનો અને દસ્યુઓનો સામુદાયિક કલહ વેદમાં છે ખરે ?

૩ આર્યવિષક ઉતારાઓ ભેગા કરીએ તો તેમની ઇતિહાસ સૂચક સંગતિ બેસાડી શકાય ખરી ?

આ ત્રણ પ્રશ્નો આંખો સામું રાખી વેદમાંના મંત્ર રાશિનું જે આપણે અવલોકન કરીએ તો ત્રણેનો ઉત્તર નકારાત્મક જ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. દસ્યુ નામથી ઓળખાતા લોકો હિંદુ સ્થાનમાં વસતા હતા. તેમને આર્ય લોકોએ જીત્યા આવા પ્રકારની પૂર્વના લેખકોએ વેદો વિષેની આપેલી હકીકત ભૂલ ભરેલી છે.

આર્યન એ નામથી આજે જે મહાવંશ ઓળખાય છે તે શબ્દનું આર્ય એ રૂપાંતર છે બીજું કંઈ જ નથી. સંશોધકોએ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વાપરેલા આર્ય શબ્દ, આર્યનનું રૂપાંતર છે, તેમ કરવાથી અર્થાંતર થયું નથી એવી જે પ્રચલિત માન્યતા છે, તે ભૂલ ભરેલી છે યૂરોપીય સંશોધકો ને જે આર્ય શબ્દ, વૈદિક ગ્રંથમાં જડયો, ને તે દાસ અને દસ્યુ એ શબ્દો સાથે વિરોધાત્મક જણાયો. તેમને મંત્રવાંગ્મયનું ક્ષેત્ર પંજાબ જણાયું. આ ઉપરથી આર્ય એ કોઈ નવીન જાત હોવી જોઈએ. અને તે પંજાબમાં વસ્તી હોવાથી તેણે દેશ પ્રવેશ કર્યો હોવો જોઈએ એવી કલ્પના તેમણે કરી. સંસ્કૃત ભાષા અને વેદભાષા એની સાથે જ્યારે બીજા રાષ્ટ્રોનો સંબંધ જણાયો, ત્યારે તે બધાં રાષ્ટ્રોને પણ આર્ય એવું નામ આપવામાં આવ્યું આજ સામુદાયિક નામ પસંદ પડવાનું કારણ વેદમાંનું આર્યનામ તેમને જાતિવાચક જણાયું અને વેદ બધામાં જૂનો ગ્રંથ હોવાથી તેમાં ઉલ્લેખાએલા લોકોનું આર્ય નામ જૂનું સામુદાયિક હોવું જોઈએ

એવી સમજ ફેલાઈ. આગળ ઉપર ભાષાશાસ્ત્રજ્યારે વધતું ગયું ત્યારે સંસ્કૃત ભાષા સાથે જે જે ભાષાનો સંબંધ જણાયો તે બધી ભાષાને આ નામ મળ્યું અને આર્યન એ એક મહાવંશ વાચક નામ તૈયાર થયું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે વેદમાંના કિંવા બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં વપરાયેલા આર્ય શબ્દ વંશવાચક એટલે જાતિવાચક જ છે એવો અર્થ અજાણતાં લેખકોમાં રૂઢ થયો. આ માટેજ આર્યન નામની એક જાતિ દેશ પ્રવેશ કરે છે, એવા વિધાનનો પૂરાવો મંત્રોમાં છે એ કલ્પના આપણે તપાસીએ

આર્ય શબ્દનો અર્થનિશ્ચય:—ઋગ્વેદમાંજ અર્થ આર્ય અને તત્સાધિત શબ્દોના ઉતારાપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે, કે અર્થ કે આર્ય આ બંને શબ્દો મહાવંશકવાચક (એટલે રેઈસ એ અર્થ આપનારો) નથી. અર્થ એ ઘણું ઠેકાણું આર્ય વાચક ન હોઈ અહિં શબ્દનું બહુવચન તરીકે આવ્યો છે.

(દાખલા તરીકે જુઓ ઋ. ૧.૩૩.૩. ૭૭.૧. ૭૧.૩. ૭૧.૫. ૭૩.૫ ૮૧.૬. ૮૧.૬ ૧૧૬.૬. ૧૧૮.૬. ૧૨૧. ૧૫. વગેરે વગેરે.)

આર્ય શબ્દ માટે જુઓ ઋ. ૫.૩૪.૬ ૧૦. ૩૮.૩. ૧૦.૧૩૮.૩. ૧૦. ૧૦૩.૩. ૧૦.૧૩૦.૮. ૧. ૧૫૬.૫. ઋ. ૩. ૩૪. ૬. અથર્વ. ૨૦.૧૧૬ વગેરે વગેરે.

અથર્વ વેદ જુઓ:— અર્થર્વ ૨૦.૧૮.૫. ૨૦. ૮૫.૪. ૨૦ ૮૬.૬. ૨૦. ૧૨૬.૧ ૨૦.૧૨૬.૩. ૨૦. ૮૫.૪, ૫. ૬૩.૪. ૫. ૧૧. ૩.

પૂર્વેનું મત જ્ઞાન કોશનું આજનું મત
૧. આર્ય જાતિ વાચક કે ૧. આર્ય એ શિષ્ટ વર્ગ
મહાવંશક વાચકનામ વાચક અને યજ્ઞનશી-
હતું. લજ્જનવાચક નામ હતું.

૨. હિંદુસ્તાનમાં વેદભાષી ૨. આર્યન લોકોનું આગ-
(આર્યન) લોક આ- મન વેદપરથી સ્પષ્ટ
આ. વેદ તેમનું આગ- થતું નથી. ભરત લોક
મન બતાવે છે. એટલાજ આર્ય હતા,
એવું જણાઈ આવતું
નથી.

૩. આર્ય આવ્યા ત્યારે તે ૩. ભરત હિંદુસ્તાનમાં
વખતે વસતા, દેશમાં- આવ્યા ત્યારે તેમને
ના કાળા લોકો સાથે- દેશમાં બધાપ્રકારના
તેમને લડાઈ થઈ. લોકો સાથે લડવું
પડ્યું હતું.

૪. દસ્યુ, એટલે દેશમાંના મૂળ લોકો.

૪. દસ્યુ એટલે જે યજ્ઞ-શીલ નહિતે. બહુ બહુ તો દસ્યુ એ શબ્દ શત્રુત્વવાચક હશે. આ શબ્દથી, ભારતીય વિશિષ્ટ જાતિનો ઉલ્લેખ નથી. એક ઠેકાણે ચપટા નાક-વાળા લોકોને દસ્યુ એવું નામ આપ્યું છે, તે આર્યોના શત્રુજ એમ નથી.

૫. દસ્યુઓની સાથે યુદ્ધ પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું નથી. દિવોદાસ અને સુદાસ એમની ઘણા રાજ્યો સાથે લડાઈનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જે રાજ્યો સુદાસ અને દિવોદાસની વિરુદ્ધ લડ્યાં તે દિવોદાસથી ભિન્ન-વંશના કે ભિન્ન ધર્મનાં હતાં. એવું સમજવા માટે કંઈ પણ પૂરાવો નથી.

અર્ચકાવૂ:—(મદ્રાસ ઇલાકો). ત્રાવણકોર સંસ્થાનનું એક ગામ છે. એજ નામનો એક રસ્તો તથા દેવાલય પણ શેનકોટા તાલુકામાં છે. ઉ. અં. ૮-૫-૬ અને પૂ. રે. ૭૭. ૬' પર ત્રિવેંદ્રમથી ૫૪ માઈલને છેટે અને તિને વેલ્વથી અસરે ૫૦ માઈલને છેટે એક વર્તુલ આકારની દરીમાં આ ગામ વસેલું છે. લોકની વસ્તી આસરે ૧૦૦૦ ની છે. ચહા કોરીના બગીચાઓને લીધે તેની મહત્તા વધી પડી છે. અહિં સાસ્થાનું એક મોટું પુરાતન મંદિર છે, અને તે પરશુરામે બંધાવ્યું છે એમ કહેવાય છે. અહિંની વનશ્રી મનોહર છે. (ઇ. જ. ૬-૧૯૦૮).

અર્ચના:—એક વૈદિક દેવતા. આદિત્ય નામના દેવોના સમૂહમાં અર્ચમન દેવતાનો સમાવેશ થાય છે. ઋગ્વેદમાં આશરે ૧૦૦ વાર તેનો ઉલ્લેખ મિત્રાવરુણ સાથે કરવામાં આવ્યો છે. અવસ્તામાં પણ આ દેવતાનો ઉલ્લેખ થયેલો મળી આવે છે. બ્રાહ્મણસાહિત્યમાંના 'અર્ચમ્ણુ: પંથા: એ શબ્દ, કેટલાક પંડિતોના મત મુજબ આકાશગંગાને

અર્ચે અને કેટલાક પંડિતોના મત મુજબ 'અહણ' ને અર્ચે બોલ્યેલો છે. વધુ વિવેચન માટે મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ વિ. ૨ 'વેદવિદ્યા' માંનો 'દૈવત ઇતિહાસ, ભુઓ.

અર્ચ. (અર્ચિઅમ)—સં. ૫. લા. ૧૬૫-૧૬૬. એક દુર્લભ મૃત્તિકા ધાતુ. આ ધાતુ જે બની જ પદાર્થમાંથી પેદા થાય છે તે બની જ પદાર્થ જે ગાદોલિને ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં શોધી કાઢ્યો અને તેના નામ પરથી જ આ પદાર્થ "ગાદોલિનાઇટ" ને નામે ઓળખાયો. એક બર્મા નામના સંશોધકે ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં એમ સાબીત કર્યું હતું કે, ગાદોલિનાઇટમાં અન્ય દુર્લભ મૃત્તિકા ધાતુ પણ રહેલી છે જે 'ચિત્રિયા' ને નામે ઓળખવામાં આવે છે. વાસ્તવિક ચિત્રિયા એ તો અનેક ભિન્ન વસ્તુઓનું મિશ્રણ છે. તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમાંથી "ટર્બિયા" નામનો એક પદાર્થ મળી આવ્યો. વળી આ ટર્બિયાનું સારેટ, કલીવ, લેકાકે, બાબોદ્રાન, વગેરે એ પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી અર્ચિઆ, હોર્લિમયા, ધુલિયા અને ડિસ્મોસિયા વગેરે પદાર્થો શોધી કાઢ્યા. પરંતુ આ ચારમાંનો એકેય પદાર્થ મૂળદ્રવ્ય તરીકે છે કે નહિ તે વિષે શક છે. દુર્લભ મૃત્તિકા ધાતુ 'ગાદોલિનાઇટ' 'સમસ્કંઇટ' 'ફેગ્યુસોનાઇટ' 'યુક્રોનાઇટ' અને 'સેરાઇટ' નામના બની જ દ્રવ્યોમાંથી મળી આવે છે. બની જ માંથી અલગ પાડવા તેમનું કાઠિતમાં (એકઝ લેટસ) માં રૂપાંતર કરવું પડે છે. આ કાઠિત (લાકડાના રૂપમાં) ને બાળતાં તેનું રૂપાંતર પ્રાણિદમાં થાય છે. પછી પ્રાણિદમાંથી દ્વિગંધક્રિત બનાવી આંશિક સ્ફટિકીકરણ (ક્રીસ્ટલીસેશ) બે ચાર વાર કરવું પડે છે. અથવા અમ્લ કે બીજો એકાદ અનામ્લ અલ્ક લઈ તેથી આંશિક નિપાત કરવો પડે છે. આટલી બધી ક્રિયા પછી અર્ચ એ ધાતુ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છુટી પડે છે. અર્ચ ધાતુના ક્ષાર ગુલાબી રંગના છે અને પ્રણિત પણ તેવાજ રંગનું હોય છે. અમ્લમાં પ્રણિદ જલદી પીગળતું નથી ઉબજની ક્રિયાથી તે શુદ્ધ થતું નથી. વળી તે રસભાવિ (ઇન્ડ્યુ સિબલ) પણ નથી. તેના ક્ષારમાંથી અપ. શોષિત વિચ્છિન્ન કિરણો પેદા થાય છે.

અર્હત:—વેદ કાળ પછી આધ્યાત્મિક ઉચ્ચતા. માંથી જ સામાજિક ઉચ્ચતાના હક પ્રાપ્ત થઈ વગ પાસે માંગનારા લોક પોતાને અર્હત કહેવડાવવા લાગ્યા. વેદોમાં અગ્નિના વિશેષણ તરીકે (ઋ. ૧. ૬૪, ૧) અર્હત શબ્દ પ્રવિષ્ટ થવાથી તે પવિત્ર, બન્યો હતો. જેથી બ્રાહ્મણોની હરિદાઈ કરનાર

વર્ગ તે વિશેષણ ઉપાદી લીધું. અને ખરા પ્રાક્ષણ તેઓજ હતા એવી ભાવના શરૂ થઈ. જેન તથા ઐક્ય એ બંને સંપ્રદાયોએ અહત શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. છતાં તે શબ્દની મહત્તા તેમનામાં લાંબા કાળ સુધી ટકી શકી નહિ. ઐક્ય મત મુજબ નિવાળુની ઉદ્ભવ અવસ્થા દર્શાવનારો પાલી ભાષામાંનો 'અહત' શબ્દ પ્રારંભના ઐક્યધર્મ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે. પરંતુ તેમાં તે એ અર્થમાં વપરાયેલો છે. એક ઐક્ય ધર્મી અહત અને બીજો અન્ય સંપ્રદાયોને અહત અન્ય સંપ્રદાયોમાં આ શબ્દનો અર્થ તે સંપ્રદાયના મતો મુજબ ધાર્મિક મનુષ્યની જે ઉચ્ચ ચેયથી પ્રાપ્ત થતી અવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય એવો કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ બુદ્ધ પૂર્વેના સાહિત્યમાં આ શબ્દ તેવા અર્થમાં વપરાયેલો જોવામાં આવતો નથી. શરૂઆતમાં ઐક્યધર્મીઓએ આ શબ્દનો જે રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે પરથી તે ઐક્ય ધર્મ સ્થાપન થતાં પહેલાં ઉત્તર હિંદમાં જે ઉપાસના પંથો સ્થાપન થયા તે પંથોએજ આ શબ્દ સૌથી પ્રથમ પ્રચારમાં મૂક્યો હશે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. છતાં તે ઐક્ય ગ્રંથોમાં વિશેષ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. ઐક્ય સંપ્રદાય પ્રમાણે તેનો અર્થ એવો છે કે જે માણસે અષ્ટાંગ માર્ગ પૂર્ણ રીતે આક્રમણ કરી તેથી પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિનો ઉપલાગ કર્યો છે તે માણસ (મગ્ગફલ તથા) એવો છે. આવા માણસે અષ્ટાંગક માર્ગના દરેક માર્ગમાં એટલે (૧) સમ્યક્ દષ્ટિ (૨) સમ્યક્ સંકલ્પ (૩) સમ્યક્ વાક (૪) સમ્યક્ કર્મ (૫) સમ્યક્ આજીવ (૬) સમ્યક્ વ્યાયામ (૭) સમ્યક્ સ્મૃતિ અને (૮) સમ્યક્ સમાધિ, પરિપૂર્ણતા મેળવેલી હોય છે. (સંયુક્ત ૪. ૫૧. પુગ્ગલ, ૭૩.) તેણે ઇન્દ્રિયલોગચ્છા પુનર્જન્મ અને અજ્ઞાન અત્રણે આસ્રવો છતેલાં હોય છે. અહત હુષ્ મનોવિકારથી વેગળો રહે છે (મજ્જિમ, ૧-૨૮૦) પહેલા પાંચ શિષ્યોએ જ્યારે સચેતન પ્રાણીભાવમાં રહેલા પાંચ શારીરિક અને માનસિક ગુણ સમૂહમાં અનાતમતા જોઈ ત્યારેજ તેઓ અહત પદ પ્રાપ્ત કરી શક્યા. (વિનય. ૧-૧૪) બુદ્ધના પુત્ર રાહુલે આસના પર વિનય મેળવ્યો હતા તેથી તે અહત બની શક્યો. તેને માટે પુનર્જન્મની ઉપાધિ નથી (ઘેર ગાયા, ૨૬૬) દરેક અહતે સંજોધ મેળવેલી હોય છે. સંજોધોનાં સાત ભાગ છે. સ્મૃતિ, ધર્મવિનય, ભગ, મીતિ, શંતિ, એકગ્રતા અને સમાધિ.

અહત પદ પ્રાપ્ત કરેલા આ પુરૂષો બુદ્ધની હયાતીમાં પણ હતાજ. અહત પુરૂષોએ લખેલાં ૬૬ સુક્તો તથા ૩૦૦૦ના લખેલાં ૭૩ સુક્તોનાં

સંગ્રહ હાલ ઉપલબ્ધ છે. આ અહતોમાંના પદોને ત્રણ વિભાગ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થયા હતા. આ વિભાગો એટલે પોતાનાં તેમ અન્ય લોકોના પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન તથા બીજાના વિચારો જાણવાની કળા. સંસારી મનુષ્ય પણ અહત થઈ શકતો. બુદ્ધની હયાતીમાં આ પદે આરૂઢ થયેલા પુરૂષોની ટીપણી અંગુત્તર, ૩, ૪૫૧ માં આપવામાં આવી છે. અહત હતા તેજ બુદ્ધ બન્યા હતા. છેક શરૂઆતના લેખોમાં સાત બુદ્ધોની માહિતી આપવામાં આવી છે. અને તેમને વિષે જે વર્ણન આવ્યું છે તેમાં આ શબ્દ ચોખ્ખોયેલો છે. ઘણા ખરા સંવાદોમાં અહતના માનસિક તથા નૈતિક ગુણોનું તથા તે અવસ્થામાં થતા અનુભવોનું વર્ણન આવી જાય છે. દીધ નિયાકના પ્રથમ સંવાદમાં અષ્ટાંગ ભાગો પૈકી પ્રથમ અંગની બીજા સંવાદમાં ધાર્મિક જીવન ગાળવાથી થતા લાભોની તથા ત્રીજા સંવાદમાં સામાજિક દરજ્જાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેમાં અહત પદને શ્રેષ્ઠ અવસ્થા તરીકે વર્ણવામાં આવી છે ચોથા સંવાદમાં જણાવામાં આવ્યું છે કે અહત એજ ખરો પ્રાક્ષણ છે. પાંચમાં સંવાદમાં યજ્ઞસંબંધીની ચર્ચા આવે છે. અને તેમાં પણ અહતપદ પ્રાપ્તિનેજ સર્વોચ્ચ યજ્ઞ તરીકે ગણાવ્યો છે. એ રીતે તે સંવાદમાંથી દસમાંમાં અહત વિષેનીજ ચર્ચા આવી જાય છે. જેમાંના બુદ્ધના છેલ્લા સંવાદનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે. "લિક્ષુઓ, મેં જે સત્યો પ્રાપ્ત કર્યા છે તે તેમનું મેં તમને કથન કર્યું છે. આ સત્યો તમને અવગત થશે. ત્યારે તેમનું સેવન કરી તે પર વિચાર કરજો. અને સમગ્ર માનવજાતિના કલ્યાણને માટે તથા સુખને માટે એ વિશુદ્ધ ધર્મ ચિરકાળ ટકી રહે તેમ ત સત્યોના પ્રચાર કરજો. એ સત્યો કયાં? વસ્તુ સ્મૃતિઉપસ્થાન, ચાસુસમ્પપધાન, ચતુઃઋદ્ધિપાદ પંચ અભિસા, પંચઇન્દ્રિય, પંચબળ, સપ્તભોધિ અને અષ્ટાંગ માર્ગ, એ તે સત્યો છે.

અહત નો અર્થ વધવા લાગ્યો અને તે સાથેજ તેવા માણસો વિષેની પૂજ્ય ભાવના પણ વધવા લાગી જુના ગ્રંથોમાં એવી એક પ્રથાની માહિતી આપવામાં આવી છે કે, એકાદ લિક્ષુને જ્યારે તે અહત બન્યા છે એમ લાગતું, ત્યારે તે તેમ જાહેર કરતા. મજ્જિમનિકાયમાંના ૧૧૨ માં સંવાદમાં આવનાવા અહત પદેષ્ટુ લિક્ષુઓનેજ છે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા તે પ્રશ્નો આપવામાં આવ્યા છે. આ પ્રશ્નોના જોત સમાધાનકારક જવાબ આપે તો તેનું અહત પદ માન્ય કરવામાં આવતું. આગળ ઉપર લાખ્યકારના કાળમાં આ ચાલ બંધ પડી ગઈ. તે કાળમાં

કોઈ અહર્તુ અથવા દાખલા કે નિર્દેશ નથી. તેમજ કાઈએ પછી કે અહર્તુ અથવા કોઈ અહર્તુ અથવા ઉલ્લેખ કયાંય જણાતો નથી. કેમકે, અહર્તુ પદ વિષેની કલ્પનાઓ એટલી ઉચ્ચતર થઈ પડી કે, તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાચીન કાળના પુરૂષો જોઈએ હતા. હાલના જમાનામાં તેવા પુરૂષો થવા અશક્ય છે, એવી માન્યતા ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ હતી.

પણ સંસ્કૃત ભાષામાં અહર્તુ શબ્દનો જે અર્થ આપવામાં આવ્યો છે તે ઉપલાથી તદ્દન ભિન્ન છે. ઔદ્ધર્મની સ્થાપના પછીની કેટલીક સદીઓ પછી જે ઔદ્ધર્મના વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાં અથરચના કરવા લાગ્યા તેમણેજ પ્રથમ આ શબ્દ સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં યોગ્યો હતા. પરંતુ અહર્તુને બદલે ઔદ્ધર્મમાં અંતિમ સાધ્ય તો બોધિસત્વપદની પ્રાપ્તિ એજ છે એમ જેઓ માનતા તેમણેજ આ શબ્દ સંસ્કૃતમાં દાખલ કર્યો હતો. આ કાળમાં અહર્તુપદ એટલે ઉત્તિની અંતિમ અવસ્થા એ માન્યતા નષ્ટ થઈ હતી. એટલુંજ નહિ પણ, પ્રત્યક્ષ બુદ્ધની વાણીમાંથી ઉચ્ચારાયલા ઉપદેશમાં તો અહર્તુ વિષે ઉલ્લેખ પણ નથી. લલિતવિસીર કે મહાવસ્તુ નામના ગ્રંથમાં પણ તે શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર બુદ્ધ કે તેના પ્રથમ શિષ્યોનો એક વિશેષણ તરીકે તે જણાય છે. દિવ્યાવહાન (વાર્તાસંગ્રહ) નામના ગ્રંથમાં બુદ્ધકાળની વ્યક્તિઓ સંગ્રહી વાર્તાઓ આપવામાં આવી છે. અને તેમાં અહર્તુ શબ્દ જુના અર્થમાં યોગ્યવામાં આવ્યો છે. વળી તેવોજ અર્થ અશોકના ભાઈ વીતાશોકની વાતમાં આવ્યો છે. સદ્ધર્મ પુરંકર નામના ગ્રંથમાં અહર્તુ શબ્દ પંદર-વીસ વાર આવી જાય છે. પરંતુ તેમાં અહર્તુપદની સ્થિતિ બુદ્ધથી ઉતરતી હોવાનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—હીસ ડેવિડ્સ-ડાયલોગ્સ ઓફ બુદ્ધ. આપટે ઔદ્ધર્મ. કર્ન-મૅન્યુઅલ ઓફ બુદ્ધિઝમ. ઔદ્ધર્મગ્રંથ (ત્રિપિટક). એ. રિ. એ. માનો (' અહર્તુ ') લેખ]

અહર્નીતિ—શ્રીહિમચંદ્ર સૂરિએ (?) આ ગ્રંથ પ્રલોકબદ્ધર રચ્યો. આ ગ્રંથ ત્રણ અધિકારમાં વિભાજિત છે. પ્રથમાધિકારમાં રાજા, મંત્રી, સેનાપતિ, દૂતના લક્ષણો, દ્વિતિયાધિકારમાં દંડનીતિ અને યુદ્ધનું સ્વરૂપ અને તૃતીયાધિકારમાં ન્યાય આપવાની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. કહેવાય છે કે, કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રાચાર્યે રાજા કુમારપાલના આગ્રહથી રાજા પ્રજ્ઞના હિત ખાતર આ ગ્રંથ રચ્યો.

અહર્નિયમ સ્વાત્તે કોમગરહ:—એ એક સ્વિડિશ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેમ સ્વાસ્થ્યશાસ્ત્રી તા. ૧૬-૨-૧૮૫૬ ને રોજ શાસત્રિજકમાં જન્મ્યો હતો. સન ૧૮૭૬ થી ૮૨ સુધી ઉપાધ્યાય તથા ૧૮૮૧ થી ૮૪ સુધી સ્ટોકહોમમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો. સન ૧૮૮૬ થી ૮૮ દરમિયાનના બે વર્ષો સુસાક્ષરીમાં ગાળી રીંગાની વિવિધ કળા શાળા તથા યુનિવર્સિટી, આગા, એમ્સ્ટરડેમ તથા લાઇપ્ઝિગના વિશ્વવિદ્યાલયો (યુનિવર્સિટી) વગેરેનું તેણે નિરીક્ષણ કર્યું. પછી તે સ્ટોકહોમમાં પ્રોફેસર અથવા પદો. વિદ્યુદ્ધિ-પ્રલેખણનો સિદ્ધાંત (થિયરી ઓફ ઇલેક્ટ્રોમેડિક ડિસએસોસિએશન) પૂર્ણ અવસ્થાએ આણી મૂકવા માટે તેની કીર્તિ પ્રસરી. સન ૧૮૮૩ માં તેણે આ વિષયપર એક લેખ લખી તે સ્ટોકહોમની શાસ્ત્રીય એકેડમી (પ્રયોગ શાળા) આગળ સાદર કર્યો. વિદ્યુદ્ધિપ્રલેખણ ઉપરાંત તેણે જીવનશાસ્ત્ર-સંગ્રહી પણ એક સિદ્ધાંત રચ્યો હતો. તેની દલીલ એવી હતી કે, અત્યંત સૂક્ષ્મ બીજકણમાં પણ ગતિ હોય છે. આ બીજ આખા વિશ્વમાં ફસાઈયાએ ફેલાઈ જાય છે. લેમાંના ઘણા ખરા તેજસ્વી તપશ્ચર્યાની દ્રઢક ઉષ્ણતાથી બળી જાય છે. પરંતુ કેટલાંક બીજ જોગ્ય પરિસ્થિતિમાં સ્વસ્થ જોડક પર જઈ પહોંચે છે અને ત્યાં તેમ ઉછરે છે.

અ હ ક :—(૧) આ એક અલંકાર શાસ્ત્ર હતો. રત્નાકરના હરવિજય નામના ગ્રંથ પર તેણે એક વિષમપદોષોત નામની ટીકા લખી છે. રાજા-નક જ્યાનકનો તે પુત્ર હતો મમ્મટને અપૂર્ણ રહી ગયેલો ' કાવ્યપ્રકાશ ' ગ્રંથ અલંકાર પૂર્ણ કર્યો. વળી ' અલંકાર સર્વસ્વ ' પર પણ તેણે એક ટીકાનો લેખ લખ્યો હતો.

અ હ ક :—(૨) એક પ્રાચીન અજ્ઞાત શહેર. અલકના પ્રભુ (અલક-નાથ) તરીકે બુદ્ધસંહિતામાં (૧૧, ૫૮) એક ઉલ્લેખ આવે છે. કર્ન નામના લેખકે પોતાના ભાષાંતરમાં તેનું અલકા એવું નારી ભતિવાચક રૂપ આપ્યું છે પરંતુ તે રૂપ છંદોમાં બંધ બેસતું લાગતું નથી. પ્રખટ થયેલા મૂળ ગ્રંથમાં ઇલ્વકૌ-રલકનાથો, " ઇલ્વક અને રલકનો પ્રભુ ". રલકને બદલે કુકુલ અને રલક એવા કેટલાક ષડ્ભેદ આવી જાય છે, પરંતુ પોતાના ભાષાંતરસાથે લખેલા વિવેચનાત્મક લેખમાં કર્ન ઇલ્વાકુર અલકનાથો એ સંધિનેજ વધારે પસંદ કરે છે. ટીકામાં એજ ષડ્ અપવામાં આવ્યો છે. અને તેને ' અલકા તગરી તત્ત્વ-નાથ રાજા ' એ ટીકાથી આધાર મળે છે, બીજી પદ્ધતિએ અલક

એટલે કુબેરની નગરી છે. અન્ય અલકાના નામનો ઉલ્લેખ મળતો નથી (અલકા. બુઓ.)

અલકા નં દા—(અલકાનંદા-યુવતિ)
પ્રિટિસ મહારાજ હુદમાંની એક નદી. તે ગંગામાં મળી જાય છે. પણ આ નદીમાં ખીણ પુષ્કળ નદીઓ આવી મળતી હોવાથી તેના પ્રવાહ માગમાં પુષ્કળ સંગમો બન્યા છે. અહિં સ્નાન માટે યાત્રાઓ ભરાય છે. ઉદા—નંદાકિની નદી જ્યાં આવી મળે છે. તે નંદપ્રયાગ; પિંડરનો સંગમ થાય છે તે કણુપ્રયાગ; મંદાકિની મળે છે તે રૂદ્રપ્રયાગ; તથા ભાગિરથીનું સંગમસ્થાન તે દેવપ્રયાગ. તેનાં અહીંથી આગળ ઉપરના પ્રવાહને ગંગા કહે છે. આકાર અને સ્થાનની દૃષ્ટિએ અલકાગંગા ભાગિરથી કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. છતાં ભાગિરથીનેજ ગંગાનું ઉગમસ્થાન કહેવામાં આવે છે. તેનું અંથોમાંનું પ્રાચીન નામ હણ ટકી રહ્યું છે. તેનું અંથમાં સ્વરૂપ એવું છે કે, ભગવત્પદીના ચાર પ્રવાહોમાંનો આપણી બાજુનો પ્રવાહ (ભાગ પાંચમો. અ. ૧૭. ગદ્ય ૯) હિમાલય પરની કુબેરની અલકા નગરીના પહારના પ્રદેશમાં આવે નદી વહે છે. અલકાનંદાને મહાનદીના નામથી પણ ઓળખાવી છે. ભાર. વન. અ. ૧૪૨) ગંગા-નદીનું પણ એજ નામ છે. (ભાગ. ૪. ૬: ૧૧. ૨૯) (પ્રા. કો.)

અલકા:—પૌરાણિક શહેર અને સરોવર. કુબેરની આ કૈલાસ પર્વત પરની નગરી સર્વે સુખોથી ભરપૂર છે. ‘ યયાતિએ પુર પાસેથી યુવાવસ્થા મેળવ્યા પછી તે ઉત્તરના મેરૂ પર્વત પરની અલકા નામની કુબેર નગરીમાં વિષયભોગ ભોગવવા લાગ્યો. એવો ભારતમાં ઉલ્લેખ છે. (મ. ભારત. ૧. ૮૫.) ઉર્વશી-સહ પુરૂરવા પણ અહિં જ હતો. (વિષ્ણુ પુ. ૪. ૬.) આ નગર ભૂતેષ ગિરીપર આવ્યું છે એમ ભાગવતમાં (૪. ૬.) જણાવવામાં આવ્યું છે સંસ્કૃત કાવ્યોમાં આ નગરનો અતિ ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. “ વિભાતિ યસ્યાં લલિતાલકાયાં મનોહરાવૈશ્વજનસ્ય લક્ષ્મી: ” (ભામાવિલાસ ૨. ૧૦) આવા શબ્દોમાં જગન્નાથ પડિતે. તેનું વર્ણન કર્યું છે.

અલંકાર—(સાહિત્યશાસ્ત્ર બુઓ.)

અલંકાર:—અલંકારનો પ્રધાન હેતુ શરીર ભૂષણ એ છે. પોતાનું શરીર શોભાયમાન દેખાય તેવી ઈચ્છા મનુષ્યમાં સ્વભાવે જ રહેલી હોય છે. પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીમાં આ ઈચ્છા પ્રબળ હોવાથી તેમને દાગીનાઓનો ઘણો મોહ હોય છે. એ સર્વકાળ તથા સર્વે દેશોની રિતિ છે. દાગીના ઘણું ભાગે

સ્ત્રીઓ માટેજ હોય છે. આવા દાગીનાઓમાં દેશની પુષ્કળ સંપત્તિ રોકાઈ રહેલી હોવાથી દેશી જોવાર માટે જોઈતાં નાણાં મળી શકતા નથી એવી ભાવની એક તકરાર આજકાલ સંભળાય છે, તે તફાન ખોટી તો નથીજ. સામાન્ય રીતે ખચત ઘરેણામાં જાય છે. વિશેષ કરીને જ્યાં બેંક નથી અથવા નાણાં મૂકવા ધારસ્તી વગરનું જ્યાં સાધન નથી ત્યાંના લોકો પોતાની ખચત દાગીનામાં રોકી રાખે છે. ગરીબોમાં પણ આનો અપવાદ નથીજ. શ્રીમંતોના દાગીના ઓછાં છતાં મૂલ્યવાન અને મોહક હોય છે, જ્યારે ગરીબોના દાગીના ઘણા પણ હલકી ધાતુઓનાં હોય છે. આપણે ત્યાંની પછાત વર્ગોની સ્ત્રીઓ રૂપા ચાંદીના દાગીના કેટલા બધા પહેરતી દેખાય છે. ગોંડ વગેરે લોકોમાં તો પિત્તળના બડા દાગીના પણ પહેરે છે. કાળી પરજ જતોમાં પણ આવો રીવાજ હોય છે. મારવાડની દનોગી જાત આ બાબતમાં સર્વ શ્રુત જ છે. પરંતુ હાલમાં સુશિક્ષિત વર્ગો તથા રાજા રજવાડાઓમાં દાગીનાની હેંસ ઓછી થતી જાય છે. નહિં તો હિંદી સંસ્થાનિક એટલે નખ શિખાંત અલંકારોથી જડેલી વ્યક્તિ પાશ્ચાત્ય રંગ-ભૂમિપર તથા ચિત્રપટોમાં તેમની નકલ કરવામાં આવે છે.

દેશકાલ અનુસાર અલંકારોમાં પુષ્કળ વૈચિત્ર્ય દેખાઈ આવે છે. એટલે તેમાંની દરેક ભાતનું વર્ણન અહિં આપવું બને તેમ નથી એટલે પાશ્ચાત્ય તેમ પૌરસ્ત્ય લોકોના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન અલંકારોની કેટલીક માહિતી આ લેખમાં નીચે મુજબ આપીએ છીએ.

વેદ કાળ ના અલંકાર:—ઋક્સંહિતામાંના મરૂત ખાસ કરીને અલંકાર પ્રેમી દેખાય છે. (૧. ૬૪: ૮. ૨૦: ૧૯ ૭૮ સુકતો બુઓ.) તે સુદર વસ્ત્રા-ભરણથી પોતાનાં શરીર શોભાવે છે. વગી શોભા માટે ગંગામાં હાર પહેરે છે. હારને માટે ઋક્ષમ અને સામાન્ય અલંકાર માકે અંજ એ શબ્દો યોજાયલા છે. સ્ત્રી પુરૂષ તેમ ગાયના દાગીનાઓના પણ ભરપૂર ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. (ઋ. ૮. ૬૭, ૨) અલંકાર વાચક હોય તો તે કયો અલંકાર દર્શાવે છે, તે ચોક્કસ જાણી શકાતું નથી. હાલમાં જેમ ‘ નજર ન લાગે તે માટે મણી ’ ભાવિક લોકોમાં પ્રચલિત છે તેવીજ રીતે ત્યારે તે કાળમાં પણ આપ-તી, દોષ વગેરેના નિવારણાર્થે મણી પહેરવામાં આવતો. (બુદ્ધપૂર્વ જગત પા. ૪૧૧ બુઓ.) યજ્ઞ સમયે પણ દાગીનાની આવશ્યકતા રહેતી એ વેદવિદ્યા વિભાગમાંના યજુર્વેદ પ્રકરણ પરથી (પા. ૧૩૨)

જણાઈ આવશે. વાજપેય યજ્ઞમાં સર્વે ઋત્વિજ્ઞેએ સોનાની કંઠી પહેરવી અને હોતા એ જે કંઠીમાં 'વજ' નામના રત્નો જડેલાં સો સોનાનાં કમળ પુષ્પની કંઠી ધારણ કરવી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (આ. શ્રો. સુ. ઉ. ૫૮૩ ૩૬,) અન્ય યજ્ઞોમાં હોતા, ઉદાતા, વગેરેને વિશિષ્ટ અલંકાર આપવાની સૂચના કરી છે. (આ. શ્રો. સુ. ૧૨, ૧૮, લાઠ્ય. શ્રો. સુ. ૮. ૧૦; આ. શ્રો. સુ. ઉ. ૩, ૪.)

પ્રાચીન અલંકારોના અવશેષ બૌદ્ધ સ્તૂપોમાં મળી આવ્યા છે (જે. આસ. એ. એસ. ૧૯૦૮) તેમજ પ્રાચીન શીલ્પમૂર્તિઓમાં ઠોરેલી અલંકારોની વિવિધ વાનીઓ જોવા મળે છે. ભરહૂત સ્તૂપ પરની શિરિમાં દેવતાનો રત્નમય કંમરપટો તથા અન્ય દેવતાઓનાં કાનમાંના કુંડલ તથા હાર પુરાતન અલંકારોની યાદ પુરે છે.

વેદોત્તર કાળના અલંકાર:—પુરાતન કાળમાં કેટલાક અલંકારો સ્ત્રી તથા પુરૂષ એ બન્ને વાપરતા. ભારતીય લોકોની અલંકારપ્રિયતાનું વર્ણન ઓક ઇતિહાસકારોએ સારું કર્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં સોનું, મોતી તથા રત્ન, હીરાઓની જે અખૂટ સમૃદ્ધિ હતી તે ધ્યાનમાં લેતાં અહિંના લોકોને વિવિધ અલંકારોનો શોખ હોય એ સ્હેજે સમજી શકાય તેમ છે. સામાન્યપ્રતિના લોકો સોના ચાંદીના દાગીના પહેરતા. એટલું જ નહિં પણ ગાયો, ઘોડા તથા હાથીઓને પણ સોના ચાંદીના દાગીનાઓથી શણગારવામાં આવતા હતા. એક ઓક ઇતિહાસકાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે, હિંદની પ્રજાએ આખા જગતની અભિરૂચી બગાડી છે. કેમકે તેમણે લોકોને મોતી માટે અતિશય પૈસા ખર્ચતાં શીખવાડ્યા છે. ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્ર પરથી એમ દેખાય છે કે, (૧) આવેશ્ય (૨) મધનીય (૩) શ્લેષ્ય અને (૪) આરોપ્ય, એવા અલંકારોના ચાર પ્રકાર છે. પહેલામાં કુંડલ, બીજામાં કટિસૂત્ર અને અંગદ ત્રીજામાં નૃપુર અને ચોથામાં સોનાના હાર આવે છે.

ચૂડામણિ અને મુકુટ એ શિરભૂષણો હતાં. કુંડલ એ કર્ણઅલંકાર છે. મુકુટાવલિ (મોતીના કંઠા), હર્ષક અને સૂત્ર એ કંઠાલરણ હતા. પટિકા અને અંગુલિમુદ્રા આંગળીએ પહેરવાની હોય છે. કેયૂર અને અંગદ એ અલંકાર હાથની કોણી ઉપર એટલે દંડપર પહેરવાના હોય છે. ત્રિસર અને હાર ગળામાં તથા સ્તનમંડલ પર પહેરવાના અલંકારો હતા. તરલ અને સૂત્રક કટિભૂષણો હતાં. સ્ત્રીઓ મમણે પુરૂષો પણ આ અલંકારો ધારણ કરતા.

દેવતા અને રાજ સ્ત્રીઓના અલંકારોનાં નામ:—શિખાપાશ, શિખાબલ, ખંડપત્ર, ચૂડામણિ, મકરિકા, મુકુટાબલ, ગવક્ષી, કુંડલ, ખડગપત્ર, વેણી ગુચ્છ, દારક, લલાટતિલક, ભૂર, કર્ણિકા, કર્ણવલય, આપેશ્રુક, રત્નખલિત, દંતપત્ર, કર્ણપૂર, પત્રલેખા, ઇત્યાદિ. આ અલંકારોની આકૃતિ કેવી હશે અને તે કયાં પહેરવાનાં તે વિષેની સમગ્ર માહિતી મળતી નથી. પરંતુ કેટલીક ગુફાઓમાં પ્રાચીન દેવતાઓની જે મૂર્તિઓ આજે જોવા મળે છે તે પરથી આ દાગીનાઓની આકૃતિનો કંઈક ખ્યાલ મળી આવે છે. છતાં તે પરથી તેમનાં નામો તો નજ કદપી શકાય. જેથી વ્યાકરણની મદદથી કેટલાક અલંકારોની માહિતી મેળવી તે નીચે આપી છે.

રામાયણમાં હાર, હેમસૂત્ર, રશના (કમરપટો) અંગદ, કેયૂર, કુંડલ, વલય (કંકણ) વગેરે મુખ્ય અલંકારોની નામાવલિ મળી આવે છે. અંગદ માટે 'વિચિત્ર' તથા કેયૂર માટે 'શુભ' એ વિશેષણો યોજાયેલાં છે. વળી અંગદ અને કુંડલ સોનાનાં હતાં એવી પણ માહિતી ઉપલબ્ધ છે.

મસ્તકાલરણ:—અલંકારોનું વર્ણન આપતાં માથેથી શરૂ કરીએ. સુવિખ્યાત કોશકાર અમરસિંહે અલંકારોની નામાવલિ આપતાં આવી જ રીતે પ્રારંભ કર્યો છે. તેની નામાવલિમાં સ્ત્રીઓના સીમંતમાં (કિશકલાપમાં) બાલપાશ્યા અને પરિતથ્યા એ અલંકારો પહેરવામાં આવતા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. અને હજી પણ સ્ત્રીઓ તે પહેરતી દેખાય છે. બંગાળમાં આ અલંકારો નજરે પડે છે. તે સોનાના હોય છે. હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓ તે રૂપાના બનાવી પહેરે છે. લલાટના અલંકારોનું પત્રપ્રાર્થના અને લલાટિકા એવાં નામો છે. પત્રપ્રાર્થના એ નામ પરથી આ અલંકાર ઝાડના પાયા જેવો લાગે છે. મુખ્ય ડાળી યોગમ ફેલાતાં ન્હાનાં ન્હાનાં પાંદડાંઓ થાય એવી આકૃતિ જેવો આ સુંદર અલંકાર બનાવવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રીય સ્ત્રીઓ કુતવમાં કેતીપત્ર (કિવડો) પહેરે છે તેની રચના પણ આવી જ હોય છે. રાજાઓ માથે રત્નજડિત મુકુટ ધારણ કરતા. અર્જુનના કિરીટનું વર્ણન કર્ણપર્વમાં આવ્યું છે. રાજા સ્ત્રીઓ મુકુટને બદલે પદ્મ એટલે એક રત્નથી જડેલી સોનાની સાંકડી પટી માથે બાંધતી. આ પરથી જ મુખ્ય રાણીનું પદ્મરાણી કે પદ્મહિષી એ નામ પડ્યું હતું.

કર્ણ ભૂષણો:—અમરસિંહના મત મુજબ આમાં કુંડલ અને કર્ણિકા એવા બે પ્રકાર છે. કર્ણિકાનું

તાલપત્ર એવું પણ એક નામ છે. તે કાનના ઉપલા ભાગમાં પહેરતા. કુંડલ મીચલા ભાગનો અલંકાર છે. રાજાના કુંડલ હીરાના હોઈ તે ગોળ હતા એમ મહાભારત પરથી જણાય છે. (વૈદ્ય-મહાભારતનો ઉપસંહાર પા. ૨૬૦.) સ્ત્રીઓનાં કુંડલ પુરુષોથી સિત્ત હતાં. હેમચંદ્ર કહે છે. કે, કુંડલને સ્થાને જ તાલપત્ર તથા આ અલંકાર પહેરવામાં આવતા. વળી કાનની પાછલી બાજુમાં ઉચ્છિન્નિકા, કણ્ઠું અને બીલિકા એ અલંકારો પહેરતા.

હાલની જેમ પ્રાચીન કાળમાં બન્ને કાનોમાં એક જ ભતના અલંકારો પહેરવામાં આવતા નહિ. કેટલીકવાર એક જ કાનમાં એક અલંકાર પહેરવાનો પણ પ્રચાર હતો. બાણની કાઢંબરીમાંની ચાંડાલ કન્યાનું વર્ણન બુઓ (एककर्णा मुकुटंतपत्रप्रभाधवलितकपोलमंडलम्) એ રીતે એક કાનમાં તાટક, અને બીજામાં કુંડલ અથવા બીજો કોઈ દાગીનો સ્વેચ્છા મુજબ પહેરવામાં આવતો. વાસવદત્તા નાટિકામાં તાટકનો વિશેષ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. “રક્ષામૂષણા નિમિત્તં બાલસ્ય કર્ણો વિધ્યતે” (સૂત્રસ્થાન અ. ૧૬) એટલે શરીરના રક્ષણને અર્થે ઔષધી, વનસ્પતિ વગેરે ધારણ કરવા કાન વિધે છે એવું સમ્યક્તામાં એક વાક્ય છે. તે પરથી જોતાં પ્રથમ આવા વિશિષ્ટ હેતુસર કાન વિધવાનો ચાત્ર પડ્યો અને પાછળથી તેનો ઉપયોગ અલંકાર માટે થવા લાગ્યો એમ રા. વા. ગો. આપટે માને છે.

બાણભટે દધીચિતું જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાં ત્રિકંટક નામના એક અલંકારનો ઉલ્લેખ છે. કદંબની કળી જેવા સ્થુલ મોતીના ઝુમખામાં મરકતમણીનું લોતક બાંધતાં આ અલંકાર બને છે એવું તેમાં વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

ભાગવતના દશમ સ્કંધનાં ગોપીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં ‘જવલોલ કુંડલા’ એવું એક વિશેષણ આવે છે. તે પરથી હાલની છોકરીઓ જે ભતના એરીંગ પહેરે છે, તેવાંજ તે કાળે કુંડલ હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. પ્રાચીન દેવતાઓની મૂર્તિઓનાં કાનમાં કુંડલો દેખાય છે. તેમનો આકાર ગોળ હોય છે. તથા સુંદર કારીગરી કરવામાં આવે છે. તેમાં વળી વિવિધ ભાતનાં સુંદર રત્નો પણ જડવામાં આવતાં. શિશુપાલવધ કાવ્યમાં કૃષ્ણના કુંડલોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં રત્નોનું વર્ણન છે. રામાયણમાં લંકાની સ્ત્રીઓનું જે વર્ણન છે તેમાં તેમના કુંડલમાં હીરા જડેલા હતા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. હમચંદીના સ્વયંવરમાં

આવેલા રાજાઓના કાનમાં અધિકુંડલ હતાં એમ મહાભારતમાં તે વિવેલખાયેલા વર્ણન પરથી જણાય છે. આ અંશમાંની ઋષ્યશૃંગી કથામાં તેને ત્યાં આવેલી વેશ્યાનું વર્ણન આપતાં કહ્યું છે કે, તેના કાનમાં ચક્રવાક પક્ષીના આકારના વિચિત્ર કુંડલ હતાં.

કંઠ ભૂષણ:—કંઠી વગેરે અલંકારોને ઐવેયક એવું નામ આપવામાં આવેલું હતું. સ્વેજ લંબગ્રેણ આકારના કંઠભૂષણને લલન્તિક કહેતા. પરંતુ તે સોનાનો હોય ત્યારે પ્રાલંબિકા અને મોતીનો હોય ત્યારે ઉરસ્ત્રિકા કહેવામાં આવતો. હાલમાં ન્હાનાં છોકરાંઓના ગળામાં એક કડાં જેવો દાગીનો (હાંસળી) પહેરાવવામાં આવે છે. તે સોનાનો કે ચાંદીનો પણ શક્તિ પ્રમાણે હોય છે. આ હાંસળી પહેરવાની ચાલ પુરાતન કાળથી ચાલતી આવેલી છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે હાલ તે નાનાં છોકરાંઓનેજ માત્ર પહેરાવે છે જ્યારે પૂર્વે તે મોટા માણસો પણ પહેરતા.

હાલ સ્ત્રી પુરુષ એ બન્ને સોનાની, પ્રવાળની, તુલશી કાષ્ઠની કે રૂદ્રાક્ષની માળા ગળામાં પહેરે છે. જ્યારે પ્રાચીન કાળમાં તે માથે ધારણ કરવામાં આવતી એમ લાગે છે. “માલ્યં માલાસ્ત્રજૌમૂર્ધ્નિ” એવો અમર કોશમાં ઉલ્લેખ છે. મેદિનીકોશ પરથી જણાય છે કે, તે પુષ્પમાળા હતી. પરંતુ વૈદિક ગ્રંથોમાં સુવર્ણ માળાનું વર્ણન મળી આવે છે. તાંડય મહા પ્રાક્ષણમાં યજ્ઞકર્તા ઋત્વિજોને આપવાના અલંકારોની માહિતી આપતાં ઉગ્રતાને સુવર્ણમાળા આપવી એમ જણાવ્યું છે. હોતાને રૂકમ નામનો સુવર્ણ અલંકાર આપતા. ગોલિલસત્રમાં સ્વધારણ (માલા ધારણ કરવી) નિહિત છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તે પરથી ગોલિલના કાળમાં માથે પુષ્પમાળા તથા ગળે સોનાની માળા પહેરત, એમ સ્નાત્વાડલંકૃત્ય ઇત્યાદિ વચનો પરથી જાણી શકાય છે. ત્યારે માળા કેવળ શોભા માટેજ ધારણ કરવામાં આવતી. પરંતુ પાછળથી વૈષ્ણવોએ તેમાં ધાર્મિકતાના ભાવ દાખલ કરી તુલસી કાષ્ઠની માળા ધારણ કરવાની પ્રથા પાડી, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવ જેવું છે.

વૈદિક યુગમાં વક્ષસ્થળે ધારણ કરવા માટે એક નિષ્ક નામનો અલંકાર હતો. તેનો આકાર જાણવા સાધન નથી. અમરસિંહે તેને ઉરભૂષણ તરીકે જણાવ્યો છે. મેદિની કોશમાં પણ તેનોજ ઉલ્લેખ છે. તે બન્ને કોશકારોએ આ અલંકારોને માલાને નામે સંબોધ્યો છે, પણ છાંદોગ્યોપનિષદમાં તે હાર તરીકે જણાવવામાં આવ્યો છે.

‘તત્ત્વ પરમ્યુકાવાહ હરેસ્વામ્ય’ ઇ. વૈદિક અર્થમાં એક સૂકા નામનો હાર જેવાજ અલંકાર આવી જાય છે. વળી ઉપનિષદમાં પણ એવું વર્ણન છે કે ધર્મરાજ યમે પ્રસન્ન થઈને નચિકેતને આવી જાતનો એક અલંકાર આપ્યો હતો.

પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હારના ઉલ્લેખ વિપુલ છે. પણ તે હાર મોતીનાજ હોવાથી તેમને ‘મુક્તાવલિ’ કહેતા હારના દરેક સરને (દોરાને) યદ્દિલતા કહેતા. અને સરની સંખ્યા પ્રમાણે તેના જુદાં જુદાં નામો હતા. સો સરના હારને દેવચ્છંદ છે. ખત્રીસ સરનાને ગુત્સ, ચોવીસનાને ગુત્સાર્ધ, ચોતરીનવાળાને ગોસ્તન, વીસવાળાને માણવક ને એકજ સરવાળા હારને એકાવલી, એવાં નામો હતાં. પરંતુ આ હારમાં સાત આઠસો મોતી હોય તો તે નક્ષત્ર માળાને નામે એળખાતો. (અમરકોશપરની ભાનુજી દીક્ષિતની ટીકા જુઓ.)

અર્વાચીન સાહિત્યમાં દેવદંડ નામના હારને શતેશ્વરી એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ઇંદુચ્છંદ નામની એક હારની જાત હતી. તે દેવો ધારણ કરતા. તેમાં એક હજાર આઠ સર રહેતા. વિન્યચ્છંદમાં તેથી અડધા સર રહેતા. ઇંદુચ્છંદની લાંબાઈ ચાર હાથની અને વિન્યચ્છંદની બે હાથની હતી. એક સો આઠ કે એકચાસી સર વાળા બે હાથ લાંબાઈના હારને દેવચ્છંદ કહેતા. ચોસઠ સરવાળા હારને અર્ધ-હાર તથા ચોરાણું સરવાળાને માટે રશ્મિકલાપ એવાં સંબોધનો હતા. આઠ સરવાળો તે મંદર, પાંચ સરવાળો હાર ફલકા, સત્તાવીસ સરનો એક હાથની લાંબાઈવાળો તે નક્ષત્રમાળા અને એક હાથ લાંબો તથા સોનાના મણિ તથા મોતીથી ગૂંથેલો મણિ. સો પાન, એવાં આ હારોનાં નામ હતાં. વળી મણિ સોપનના મધ્યમાં એક સોનાનો મોટો મણિ હોય તો આટુકાર કહેવામાં આવતો. એકાવલિ હારમાં આવો મણી હોય ત્યારે તેને યદ્દિને નામે સંબોધવામાં આવતો.

વિક્રમાર્ચશીય નાટકમાં ઉર્વશીના એકાવલી હારને વૈજયંતિકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ભાગવતમાં શ્રી કૃષ્ણના કંઠમાંના હારને વૈજયંતિ માળા કહી છે. (દશમ સ્કંધ) ઉર્વશીની વૈજયંતિકા તથા કૃષ્ણ વજયંતિ એ એકજ જાતની માળા હતી, કે જુદાં જુદાં હતી તે જાણવા સાધન નથી.

અંગુરીય :—અંગુરીય, અંગુલીય, અંગુલીયક અને ઉર્મિકા એ સર્વે એક અલંકારનાંજ નામો છે. તે પર નામના અક્ષરો કે બીજા કંઈક ચિહ્નો રહેતાં. હાલમાં તેને મોહાર (ની અંગુરી)

કહે છે. નંદઅમાત્ય રાક્ષસની અંગુલિ મુદ્રિલા ખીજના ફાથમાં જઈ પડતાં તેના સર્વે દાવ પૂળ જળયા તે વિષેની મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાંની કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. દુશ્યંતે શંકુતલાને આપેલી અંગુલિ મુદ્રિકા (અંગુરી) આગળ ઉપર શંકુતલાના હુઝોનું કેવી રીતે કારણ થઈ પડી તે શંકુતલા નાટકમાં જણાવ્યું છે. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક પરથી જણાય છે કે અંગુરીઓમાં કેટલીકવાર એક વિલાપહારક મણિ જડવામાં આવતો. (જુઓ—‘અંગુરી’).

કટિભૂષણ :—સ્ત્રી વપુરોનાં કટિભૂષણ માટે સિન્ધુ સિન્ધુ નામો હતાં. કોશકારોએ સ્ત્રી કટિભૂષણના મેખલા, કાંચી, સપ્તકી રશના અને સારસન એવા નામો આપ્યા છે. કટિભૂષણ એકજ હાર હોય ત્યારે તેને કાંચી, આઠ હાર હોય ત્યારે મેખલા સોળ હોય ત્યારે રશના અને પચીસ હોય કલાપ એવાં નામોથી એળખવામાં આવતા. (ભાનુજી દીક્ષિતની ટીકા જુઓ) પુરોના આ દાગીનાને શુંખલા કહેતા. એ કે અમરસિંહે સારસનને સ્ત્રી અલંકાર તરીકે ગણાવ્યો છે છતાં તે પુરોનો પણ હોવો જોઈએ. કારણ કે, શિશુપાલવધ કાવ્યમાં શ્રીકૃષ્ણે સારસાન અલંકાર ધારણ કર્યો હતો એવું વર્ણન આવે છે. કાદંબરીમાં મેખલા અલંકારમાં ઝુન ઝુન નિનાદ કરતી રતન માલાઓનું પણ સંકલન કર્યું છે. સુખંધુ કવિના વાસવદત્ત નાટકમાં રશનામાં (કમર પટ્ટામાં) રતન મળા પણ હતી એવો ઉલ્લેખ છે. વળી કલિદાસે રઘુવંશમાં લખે છે:—

અર્ધાચિતા સત્ત્વર મુત્થિતાગ્રા:

પદે પદે દુર્નિમિતે ગલંતી ।

કસ્યાશ્વિદાસિદ્રસના તદાની-

મંગુલ્મૂલાર્પિતસૂત્રોષા ॥

આ વર્ણન પરથી સોનાના તારમાં મણિ પદો-વીને આ અલંકાર બનાવતા એમ લાગે છે. પ્રાચીન મૂર્તિઓની કમરમાં આવીજ જાતનો એક સૂત્ર માણ્યુક્ત અલંકાર જોવામાં આવે છે. વળી હાલ પણ છાંકરાઓને સોના રૂપાની જે સાંકળીઓ પહેરાવે છે તેમાં ધુંગર પડેલેલા છે. કમર પટ્ટો દીલો અને દોરી જેવા નરમ હોય એમ લાગે છે. તેના ઉપયોગ શીલા પુરતોજ (વસ્ત્ર સંભાળવા માટે નહિ) હોવો જોઈએ.

પાદભૂષણ :—આનાં પાદાંગદ, તુલકાદિ, મંજીર, તુપુર, હંસ, પાદ કટક, વગેરે અનેક નામો હતાં. પરંતુ એ સર્વે નામો એકજ અલંકાર માટે હતાં કે તેની જુદી જુદી ભાતો હતી તે ચોક્કસ સમજાવું નથી

નૂપુર નામ વધારે વપરાશમાં હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો પ્રારંભ ઉલ્લેખ થયો છે. માત્ર તે જ્ઞાનો બનાવવામાં આવતો તે વિષેની માહિતી મળતી નથી. બાણભટ્ટની કાદંબરીમાં આંકાલ કન્યાના નૂપુરનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તે પરથી તેમાં મણિ (રત્નો) જડેલા હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. મણિમંજુર એ મધ્યમપદ લોપી સમાસના શબ્દ પરથી પણ તેવો જ અર્થ સંભવે છે પરંતુ તેના આકારનું વર્ણન કોઈ પણ સ્થળે આપવામાં આવ્યું નથી. હંસક એ નામ પરથી તેનો આકાર હંસ જેવો કંપી શકાય છે. માત્ર તે કલ્પનાજ ગણાય, સિદ્ધાંત નહિ. કેમકે હંસ જેવો અત્રાજ થવાથી પણ તે નામ મોળાયું હોય એ સંભવિત છે. કાદંબરીમાં એવું એક વર્ણન આવે છે કે નૂપુરોના અવાજથી હંસોનું ધ્યાન આકર્ષાયું હતું, આ પરથી બીજો સંભવ સમજ થઈ પડે છે.

બા હુ ભૂષણુ:—કેયૂર અને અંગદ એ અલંકારો હાથની કહોણીને ઉપલે ભાગે પહેરવાના હોય છે. એટલે હાલમાં અહિં બાબુબંધ અને કડું પહેરવામાં આવે છે. કાદંબરીમાં શુદ્રક રાજાનું જે વર્ણન આપ્યું છે. તેમાં શુદ્રકે દંડપર કેયૂર ધારણ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. કવિએ કેયૂર પર સર્પની ઉત્પેક્ષા રચી છે. આ અલંકારનો આકાર ગોળ હોવો જોઈએ.

ખેંડાંચા પર પહેરવાનાં અલંકારોને આવાપક, પારિહાર્ય, કટક, અને વલય એવાં નામો હતા. મેઘદૂત કાવ્યમાં શાપથી વિરહાવસ્થા લોગવતો યક્ષ તદન કૃશ (સૂકો) થઈ જવાથી તેના હાથમાંનું સોનાનું વલય નિકળી પડ્યું ને તેથી તેનો હાથ અલંકાર વિહીન દેખાતો હતો એમ જણાવ્યું છે. (કનક-વલય ઝંઝારિક્ષ્પ્રકોષ્ઠ:) દુષ્યંતની વિરહાવસ્થામાં ખેંડાંચાપરના કનક વલય કહોણી સુધી ચઢી જતાં એમ કાલીદાસે તેનું વર્ણન આપ્યું છે. (કનકવલયં સ્તંતં સ્તંતં મયા પરિસર્યતે) શિશુપાલ વધ કાવ્યમાં શ્રી કૃષ્ણનું જે વર્ણન આપ્યું છે, તેમાં તેનું વલય પદ્મરાગમણિમય હતું, એવો ઉલ્લેખ છે. બાણભટ્ટની કાદંબરીમાં આંકાલકન્યાનું વલય રત્નોથી જડેલું હતું એવું વર્ણન છે.

વલય સાથે પરિધાન કરવાનો બીજો અલંકાર કંકણ એ હતો. સામાન્ય રીતે તેને ' કર ભૂષણુ ' એ સંજોગથી ઓળખવામાં આવતો. (' કંકણં કરમૂષણં. ') (અમર-મનુષ્ય વર્ગ) મધ્યયુગના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કંકણનો ઉલ્લેખ વારે વારે આવે છે. ભવભૂતિએ જાનકીના હાથમાં કંકણ હતાં એમ જણાવ્યું છે. સીતા પરિણયને પ્રસંગે શ્રી રામચં-

દ્રજી કંકણ ઉતારવા અંત:પુરમાં ગયા હતા એમ વર્ણવી કવિએ તત્કાલીન રીતભાતનો પરિચય કરાવ્યો છે, પરંતુ આ કંકણ સોનાનું હતું કે હાલના જેવું સુતરનું જ હતું તે આ પરથી સ્પષ્ટ થતું નથી. મેદિની કોશમાં કંકણ શબ્દના કર ભૂષણ, મંડન અને સૂત્ર એવા ત્રણ અર્થ આપ્યા છે.

અર્વાચીન સાહિત્યમાં ચુડીનો (બંગડી) ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. બંગાળના પ્રાચીનકાળના કવિઓએ જણાવ્યું છે કે આ ચુડીઓ શંખની હોઈ તેમાં કાઢવા ઘાલવાની સોઈ માટે ખીલીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. બંગાળમાં હજી પણ આવી ચુડીઓ પહેરવામાં આવે છે. પરંતુ જુના મરાઠી સાહિત્યમાં શંખની ચુડીઓનો અથવા ખીલીની ચુડીઓનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ ઉત્તર-હિંદુસ્થાન પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં કાંસાની બંગડીઓ પહેરવામાં આવતી હશે. કેમકે બંગડીનો ધંધો કરનારને કંસારા કહેવામાં આવે છે. વળી વાસણનો ધંધો કરનાર જાતિને પણ આ નામેજ સંજોગવામાં આવે છે. એ પરથી એવી કલ્પના થાય છે કે, પ્રાચીન કાળમાં આ જાતિ કાંસાના વાસણ તથા બંગડીઓ બનાવતી અને તેથી કાસ્યંકાર ઉદ્દે કંસારા એ નામ બંગડીવાળા તેમ વાસણવાળા એવી બંને જાતિના લોકો માટે પડ્યું હશે.

ના સિ કા ભૂષણુ:—સંસ્કૃત કવિઓએ શરીરના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો પર પરિધાન કરવાનાં અલંકારોનું વર્ણન આપ્યું છે. છેક માથેથી પગ સુધી. પરંતુ તેમાં નાકમાં પહેરવાના અલંકારોનો ઉલ્લેખ નથી. એ ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં નાકમાં ઘરેણું પહેરવાની પ્રથા નહિ જ હોય એમ. રા. આપટે માને છે. (વ. વિસ્તાર, પુ. ૪૬, ૨)

નાકમાં નથની (વાળી) ચુંણી કે લોલક પહેરવાના ચાલ ખાસ અર્વાચીન છે અને તે મુસલમાના અમલમાંજ પડેલો હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. અરબ સ્ત્રીઓ નાકમાં એક મોટું કડું પહેરતી તેમ મુસલમાન સ્ત્રીઓ તથા ઉત્તર હિંદના જે પ્રદેશમાં મુસલમાન અમલનો પ્રભાવ વધારે હતો ત્યાંની સ્ત્રીઓ પણ સોનાના તારનું મોટું કડું નાકમાં પહેરે છે. મદ્રાસ પ્રાંત વગેરે દક્ષિણના ભાગમાં પણ વાળી પહેરવાનો રિવાજ કવચિતજ જોવામાં આવે છે. અને તે પણ પડોસના મહારાષ્ટ્રીઓના સંસર્ગને લીધેજ હોવાનો સંભવ છે.

ઘરેણાના પ્રસ્તુત પ્રકાર:—શિલ્પકમાં બચેલાં નાણાં ઘરેણામાં રોકનાની ટેવ આખી હિંદુ જાતિઓમાં છે. પરંતુ હાલ બ્રિટિશઅમલમાં બેઠે

થવાથી આ આલ જરા ઓછો થયો છે. હિંદમાં જાતિ લિન્નતા અનુસાર ઘરેણામાં પણ લિન્નતા દેખાય છે. કનિષ્ઠ વર્ગો સાંપત્તિક સ્થિતિ પ્રમાણે રૂપા ચાંદીનાંજ ઘરેણાં વિશેષ પહેરે છે. વરિષ્ઠ જાતિમાં સ્થિતિ પ્રમાણે સોનાનાં, મોતીનાં કે અવેશતના દાગીના પહેરે છે. ગુજરાતમાંની લિન્ન લિન્ન જાતીઓના ઘરેણાં નીચે મુજબનાં છે.

હિંદુ સ્ત્રીઓનાં અલંકાર. માથાનાં—દામણી, ચાક, કાનનાં—લોળીયાં, બુટ્ટી, વાળી, કાપ, એરીંગ, ઠોળીયાં, પોખાની, ત્રોટી, કોકરવાં, નખલી, મચ-કણીયું, નાકનાં—ચુંક, કાટો, વાળી, કુલ. ગળાનાં—મંગળસૂત્ર, ખોરમાળા, ચંદ્રહાર, કોલર, માદળીયાં, કાંદલી, મગમાળા, જમમાળા, રાયણ માળા, નેકલેસ ઝરમર, કંઠો, મોહનમાળા, હાથનાં—ગુજરી, દર્શ-નીયાં, કડાં, વળીયા, ચુડલી, ચુડો, અંગડી, લોકીટ, માછલી, કુલ, કરડા, અંગઠીયા, વીંટી. કાંખી નાંઝર છડા, ખેડી, કડલાં.

મુસલમાન સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં—લટકણ, ચાંદ તારા, મોર, ટીકો, પીનખાળીયા, કરણકુલ, ઝુમખા, બુગડી, વિજળીની વાળી, મુરકી, દુલ, નથ, બુલાખ, કાટો, ખેસર, દાણિયું, તુળસી પાટીયાં, કંઠી, ચંપા-કડી, માળા, અગ્રકીનોહાર, ચીનમાળા, ચંદન હાર, ખામુખંદ, જહાંગિરી, કંગન. પોંહોચી, ચુડી, અંગુઠી, તોડા, કડમાદા, મકોડા, કાંખી, પાછજેખ, જોડવા, પિછવા,

મુસલમાની ઘરેણાંઓનાં ઘણા ખરા નામો હિંદુના ઘરેણાંઓનાં નામો સાથે મળતા આવે છે. તેનાં બે કારણો સંભવે છે. એક તો ઘણાખરા મુસ-લમાન મૂળમાં હિંદુ હોવાથી હિંદુઓનાં ઘરેણાં. તેમણે ચાલું રાખ્યાં. અને વળી અસ્સલ મુસલ-માનોએ પણ ઘરેણામાં હિંદુઓનું અનુકરણ કર્યું હશે.

પારસી ઓ નાં ઘરેણાં:—પારસી સ્ત્રીઓના દાગીના હિંદુઓ જેવાં વિવિધ ભાતના હોતા નથી. તે સોનાનાં, મોતીનાં તથા હીરાનાં હોવાથી મુલ્ય-વાન હોય છે. કાનમાં, હાથમાં અને ગળામાં, એમ ત્રણ ઠેકાણેજ પારસી સ્ત્રીઓ ઘરેણાં પહેરે છે, અને તે ઘણે ભાગે હીરામોતી નાજ હોય છે. સોના કરતાં હીરામોતી વાપરવાનો શોખ તેમનામાં વધારે પડતો હોય છે. ગળામાં મોતીના દાગીના તથા હાથમાં હીરાની અંગડીઓ પહેરે છે. શ્રીમાન સ્ત્રીના શરીરપર ત્રણથી છ હજાર રૂપીયાની કીંમતના દાગીના હોય છે.

જ્ઞા...૧૮ ભા...૨

હિંદુઓમાં ઘરેણા પહેરવામાં મૈદર્યની તથા ધનસંચયની ભાવના રહેલી છે, પણ તે શિવાય એક બુદ્ધિજ કલ્પના એક અંગ્રેજ લેખકે સૂચવી છે. (આમને ઝંઝેરીયર—પુણા ભાગ ૧ લો. પરિશેષક ડી.) આ લેખક જણાવે છે કે વાળમાં જે ઘરેણાં પહેરવામાં આવતા તે મુખ્યત્વે ભૂતબાધાનાંશક વસ્તુઓનાં બનાવેલા હતાં. સૂર્ય, ચંદ્ર નાગ, ક્રમ વગેરે રક્ષક દેવતાઓ અથવા તુણ, ફલ, પત્ર, પુષ્પ જેવી પવિત્ર માનવામાં આવેલી વસ્તુઓનાં નામોજ દાગીનાને પાડવામાં આવતાં. તેમજ પવિત્ર ગણવામાં આવેલા પ્રાણીઓના દાંતતથા અન્ય કેટલાક અચ્ચવેા ધારણ કરવાની પ્રથા હતી. વળી શરીરના જે અવયવમાંથી ભૂત મનુષ્ય દેહમાં પ્રવેશ કરે છે તે ભાગ પરજ એટલે કે માથું, કાન, નાક, ગળુ એ ઠેકાણે—ઘરેણાં પહેરવામાં આવે છે. આંગળાઓમાંથી પણ ભૂત પિશાચ પ્રવેશ કરી શકે એ ભાવનાને વશ થઈ આંગળીઓમાં પણ થાણા ચાઢાવી દેવામાં આવે છે. પવિત્ર ગણાયેલી તુલસીની માળા ધારણ કરવાની પુરાતન પદ્ધતિમાંથીજ તુલસી પટ્ટી અથવા સાંપ્રતની કુશી દલ કે દુવાંના પવિત્રકોમાંથી અંગુઠીઓ; કેંકણમાં ભાથના ઝુમખાં પહેરતા તે પરથી હાલની કાનમાંની વાળીઓ અને બુગડીઓ; પહેરવામાં આવે છે, એવી જાતની ઘરેણાંઓની ઉત્પત્તિ મજકુર લેખકે સૂચવી છે. અમૂક રત્નોમાં ભૂત પિશાચોને હાકી કાઢવાની શક્તિ છે. એવી હિંદમાં માન્યતા છે. ૧૭ મી સદી સુધી ઇંગ્લંડમાં પણ આવી માન્યતા સર્વાત્ર હતી. અને આજે પણ અમૂક પ્રમાણમાં ચાલુ છે. 'ગિરમ્સ સાયકર' અને 'ગિબ્બર્ટ કોરલ' એ ઘરેણાઓમાં ભૂત બાધા નાશક શક્તિ છે એમ આજે પણ માનવામાં આવે છે. નવગ્રહોને પ્રિય હોય તેવા નવરત્નો માનવામાં આવ્યાં છે, અને અમૂક ગ્રહની પીડા ટાળવામાટે તે ગ્રહને પ્રિય હોય તેવા રત્નની અંગુઠી ધારણ કરવાની પ્રથા આજે પણ પ્રચલિત છે.

પાશ્ચાત્ય અલંકાર:—કાળકુમે તપાસતાં પશ્ચિમના દેશોમાં ઇશ્વરની સંસ્કૃતિ સર્વેથી પ્રાચીન છે. પરંતુ હવે તે મૃતપાય થવાથી જૂની કળાને વગેરેમાંથીજ અલંકારો મળી આવે છે. તે પરથી પ્રાચીન ઇશ્વરના અલંકારોની કલ્પના કરવી જોઈએ દાહરમાં ૧૮૯૪-૯૫ ની સાલ દરમ્યાન જેડી. મોર્ગને ઇશ્વરના ૧૨ માં રાજવંશની (ઇ. શ. પૂ. ૨૪૦૦) રાણીઓનાં ઘરેણાં મળી આવ્યાં હતાં. અન્ય સંશોધકોને કેટલાક અન્ય અલંકાર પણ જડ્યા છે. જેમાં હીરા જડેલા સોનાનાં તેમ સોનાનું પાણી ચઢાવેલા, એવા બે પ્રકાર મળી આવે

છે. આ દાગીનાઓમાં અંગુઠી, સાંકળી, કરલુપણ, મુગટ વગેરે વિવિધતા છે. ક્રીટ ખેટમાં મળી આવેલી પુરાતન મૂલ્યવાન વસ્તુઓમાં એક ઔઝની ન્હાની તલવાર છે તે સોનાના પત્રાથી જડેલી છે. તથા તે પર સિંહ અને જંગલી ઘેટાનાં ચિત્રો કેતરહામાં આવ્યાં છે. પ્રાચીન ગ્રીક સંસ્કૃતિની અણમૂલી વસ્તુઓ ઇ. પૂ. ૭ મી અને ૬ઠી સદીથી ઉપલબ્ધ થાય છે. ગ્રીક, એટ્રસ્કન અને રોમન એ એ ત્રણે જાતિનાં અલંકારોમાં પુષ્કળ સામ્ય જણાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક અલંકાર અતિ સુંદર અને નાનુક હતા. ખ્રિસ્તી મ્યુઝિયમમાં તેમનાં નમૂના જોવા મળે છે. એટ્રસ્કન લોકોના પ્રાચીન અલંકારો પર દાણા પાડવાનું કામ (ઑન્સુ લેશન) ઘણું જ સરસ થતું. આ કામ કેવી રીતે કરવામાં આવતું તે વિષે ઘણી મુઝવણ થતી હતી. પરંતુ તે કામ કરનારા કારીગરો અબ્જુઝી પ્રાંતમાં (દક્ષીણ ઇટાલીમાં) મોજુદ છે. તેઓ મળી આવ્યા ત્યારથી તેમની મદદથી આ કળાનો પ્રસાર નેપલ્સ તથા અન્ય દેશોમાં થયો. રોમન લોકોમાં મોટા રત્નો જડેલા દાગીના ધરવાની પદ્ધતિ વિશેષ રીતે પ્રચલિત થઈ. રોમન સામ્રાજ્ય નષ્ટ થઈ જંગલી લોકોની સત્તા આખા યુરોપમાં ફેલાઈ, ત્યારે નવીન ટ્યુટોનિક પદ્ધતિ પ્રચાર પામી. આના નમૂના ૧૮૩૭ માં મળી આવ્યા હતા જે ખુખારેસ્કના મ્યુઝિયમમાં રાખવામાં આવ્યા છે. આ પદ્ધતિનું મેરોવિજીયન એવું ખીનું નામ છે. અને તેના નમૂના સ્પેનથી સાઈબીરીયા સુધીના પ્રદેશોમાં મળી આવે છે. આ પદ્ધતિની બરાબરી કરતી કેલ્ટિક પદ્ધતિ ખાસ કરીને બ્રિટીશ ખેટોમાં વૃદ્ધિ પામી. આયર્લેન્ડમાં આ પુરાતન પદ્ધતિના સોનાના દાગિના ઇ. પૂર્વે પહેલી સદીનાં અરસામાં જડ્યાં જે ખ્રિસ્તી મ્યુઝિયમમાં મોજુદ છે. જુની પદ્ધતિમાં વિકાસ થતા ગયો અને સોળમી સદીમાં ઇટાલીયન રિપબ્લીકન રાજ્યમાં આ કળા શીખરે પહોંચી. ગીલીટનું કામ, રવા પાડવાનું કામ, નક્ષીનું કામ, માણસો તથા જાનવરોનાં નખથી ચિત્રો કેતરવાનું કામ વગેરેમાં તે કામે જે ઉત્કૃષ્ટ કળાના નમૂના ઉત્પન્ન થયા તેની બરાબરી કરી શકે તેવાં કામો તો હાલમાં પણ લાગ્યેજ થતાં હશે. વિક્ટોરિયા તથા આલબર્ટ મ્યુઝિયમમાં સમગ્ર યુરોપમાંના પુરાતનકાળથી ચાલતાં આવેલાં ધરેણાંઓનાં નમૂનાનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૮૫૧ માં લંડનમાં જે પ્રદર્શન ભરાયું હતું, તેમાં પ્રાચ્ય અને વિશેષે હિંદના દાગીના રાખવામાં આવ્યા હતા. ત્યારથી ભારતીય પદ્ધતિના

પરિચયમાં આવી યુરોપિયનોએ તેમની ઘણીજ પ્રશંસા કરી હતી. હમણાં હમણાં એટલે ૧૮૯૫ સાલના સુમારમાં યુરોપની કળામાં રેને લાલીકે ઘણાં ફેરફાર કર્યા હતા. તેણે સોનકામ, નક્ષીકામ, ગીલીટ કામ તથા રવા પાડવાનું કામ, એ સર્વેનું એકીકરણ કરી અલંકાર બનાવવાની એક નવીન પદ્ધતિ શરૂ કરી. હીરામાણુકની બાબતમાં ઉચ્ચ નીચતા એટલે “ગારગોટી (વિશિષ્ટ જાતનો પથ્થર) થી હીરો ઉચ્ચ” એવી જાતની પરંપરાગત માન્યતા તોડી પાડી તેણે હિરા, પાચુ (એમરલ્ડ) માણુક (રૂબી) નીલ (સફાયર) વગેરે ઉચ્ચ રત્નોની પશ્ચાત્ ભૂમિકા (બેકગ્રાઉન્ડ) પર અકીક (રાતો પથ્થર-કાર્નેલિયન), ગોમદે (એગર) માલાકાઈટ (લીલા રંગનો પથ્થર જેમાં રેશમી જેવી ઝાંખ મારતી હોય છે.) પ્રવાળ (કોરલ) રાહુનો પથ્થર (જેસ્પર: યાશેફ) વગેરે જેવા સામાન્ય પથ્થર સુખ્ય રીતે જડવાની નવી પ્રથા પાડી. ક્ષીરસ્કૃટિક (ઓપલ: શિવધાતુ) એ તેનો અતિપ્રિય પથ્થર હતો. વળી આ પથ્થરનો રેનેએ પુરસ્કાર કર્યોથી ક્રાન્સના હીરાજડીત ધરેણાંઓમાં તે અથસ્થાન મેળવી શક્યો. પરંતુ રેનેના ધરેણા રોજની વપરાશ માટે અતિ ચમત્કારિક અને અડચણરૂપ થઈ પડે છે. તેમ હીરાની કીંમત ન આંકવી એ ઝવેરાત કળાની દૃષ્ટિએ દોષમય છે.

પરંતુ ક્રાન્સમાં રેનેએ આદરેલી આ પદ્ધતિ ઇંગ્લેન્ડ, બેલ્જિયમ, જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા, સ્વિત્ઝર્લેન્ડ, રશિયા, યુનાઈટેડસ્ટેટ્સ વગેરે દેશોમાં ધીમે ધીમે ફેલાઈ ગઈ છે. પરંતુ હાલના દાગીનાઓમાં એક મુખ્ય દોષ એ છે કે, આ ધરેણાંઓમાં ટકાઉપણાને હોવો જોઈતો ગુણ જરાય નથી. સર્વે દેશોમાં આ દોષ રહ્યો છે. જેથી સુંદરમાં સુંદર અલંકાર ધારણ કરવા કરતાં પેટીમાં મૂકી રાખ્યેજ વધારે શોભાયમાન દેખાય છે.

અર્વાચીન અલંકાર:—આજે યુરોપમાં જે દાગિના દેખાય છે તે નવા નથી. તેમાંના ઘણાખરા પ્રાચીન રોમન તથા ગ્રીક અવશેષોમાંથી મળી આવે છે. હિરા, પાચુ કે અન્ય રત્નો જડેલી ટાયપીન્સ ઘડીયાળની સાંકળી, અંગુઠી અથવા ખ્રીસ્તી લિક્ષુકોના ધાર્મિક અલંકાર, એ ઉપરાંત પુરૂષવર્ગ અન્ય ધરેણાં પહેરતો નથી. સામાન્યરીતે એમ કહી શકાય કે, પૂર્વના લોકો કરતાં પશ્ચિમના લોકો દાગિના ઓછા પહેરે છે. વળી આ વીસમી સદીમાં ધરેણા પહેરવાની ઇચ્છા તે પહેલાંની સદીઓ કરતાં ઓછી થતી જાય છે. તેમ ધરેણાં ખરીદતાં તેમની

કુદરતા તથા શૌભા પ્રત્યેજ વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

ધા મિં ક ધ રેણુઃ—હસ્તીદંત અથવા લાકડાની મણીમાળા તથા 'કુસિક્કિકસ' (કોસપરની કાંઈટની પ્રતિમાં) જડેલી માળા પહેરવાની પ્રથા સર્વે રોમન કેથોલિક દેશોમાં દેખાઈ આવે છે. સોનારૂપાનો કોસતો સમગ્ર ખ્રીસ્તી પ્રદેશમાં માન્ય થઈ પડ્યો છે. અને વળી ખૂબીની વાત એ છે કે જેમને આવી માળા તથા કુસિક્કિકસમાં મૂર્તિપૂજા થતી હોય છે, તેઓ પણ કોસતો છડેચોક ધારણ કરેજ છે.

ઉત્તાર:—પ્રાચીન કાળમાં ઘણાખરા દાગીના ભાવિકતાપૂર્વક બાધા કે ઉતાર તરીકે પહેરવામાં આવતાં, પણ હવે તેમાંથી જાડુની માન્યતા નિકળી ગયેલી હોઈ તે કેવળ શરીરભૂષણને અર્થેજ વાપરવામાં આવે છે. આ દાગીના, નાલ, ચારપાની કલોવર, કાળાંબલાડા, સ્વસ્તિક વગેરે હોય છે. યુરોપનાં મહાયુદ્ધપછી જર્મનીમાંના સેમાઈટના વિરોધક લોકો મંગળવસ્તુ તરીકે સ્વસ્તિક ધારણ કરે છે એ દેખાવ અમરકારિક છે. શ્રધ્ધા, આશા અને અનુકંપા દર્શાવવા માટે ક્રોસ, હુળ અને હૃદયની આકૃતિના ઘરેણાં ઘણા લોક પહેરે છે. ઉતારની ભાવનાથી કેટલીક જાતનાં નાણા પણ ગણામાં પરોવવામાં આવે છે.

ગિરૂદ અને પદક:—ગ્રેટબ્રિટનમાં શાળા તથા કોલેજ માટે એક અમૂક જાતનાં 'જૂય' તથા ટાય-પિન્સ હોય છે. અને તે સુખ્યત્વેકરીને વિદ્યાર્થીઓમાં તે તે સંસ્થા વિષેની ભાવના જગૃત રાખવા ખાતર તેમ શૌભાની ખાતર બનાવેલાં હોય છે. લશ્કર, આરમાર (દરીયાઈકાફલો) તથા શાળાઓમાં ઇનામમાં પદક આપવામાં આવે છે. ત્યારના જેમ હવે પણ રાષ્ટ્રીય પ્રસંગે ઇનામોમાં આવાં પદકજ આપવામાં આવે છે.

સ્મરણ (ચન્દ્ર:—અંદરની બાજુમાં બેન્ડાના ફોટો, જડેલા સોનાના લોકેટ એ આજકાલ પ્રિય થઈ પડેલું ઘરેણું છે. તે દેખાય નહિં તેમ કપડાની અંદર ધારણ કરવામાં આવે છે. યુદ્ધકાળના સ્મૃતિચિન્હો, જૂય જેવા લશ્કરી ખટનો અથવા સોનાની જડેલી બંદુકની ગોળીઓને રૂપે, અલંકાર ધારણ કરવામાં આવતાં દેખાય છે.

લગ્નની અંગુઠી સર્વે વિવાહિત સ્ત્રીઓ તેમ કેટલાક પુરૂષો પહેરે છે. તે સોનાની હોઈ તદન સાંદી હોય છે. વિવાહ (સગાઈ)ની અંગુઠીઓ ઘણું

ભાગે સોનાનીજ બનાવેલી હોઈ લગ્નની અંગુઠી કરતાં પાતળી હોય છે. કેટલીકમાં હીરા પણ જડેલા હોય છે. સ્ત્રીઓ ત્યારથી ટુંકી બાંહમની ડગલીઓ પહેરવા લાગી ત્યારથી બંગડીનો પુષ્કળ પ્રચાર થયો છે. હિરા, મોતી, લીલમ, નીલમણી એ અતિ મૂલ્યવાન રત્નો તરીકે મનાય છે. તેમ ખરા અંબરમર્ગ-જની માળાઓ તરફ પણ એ ઘણું આકર્ષણ થતું જાય છે. છેક થોડા સમય પર્થન્ત નકસીદાર ચાંદીના પટા તથા જેમાં હાંથીના દાંતની પેટીઓ કે ચાંદીની પેન્સલો જડેલી હોય તેવી સાંકળીઓ પહેરાવાની રૂઠિ હતી. પણ હાલ સ્ત્રીઓ પૈસાની કોથળીને સોના-ચાંદીની સાંકળી; છત્રીની લાકડીપર સોનાની મુઠ, ટોપીમાં ફીત અને પ્લોંચીપર ઘડીયાળ ધારણ કરવું વધારે પસંદ કરે છે. સાયંકાળના વસ્ત્રો જે ઘણીવાર રત્નમય હોય છે. શીલો અને તારાના જેવી એક વિશિષ્ટ પ્રભા દેખાય તેવા હેતુસર સ્ત્રીઓ વાળમાં હીરા-માણેકના અલંકારો પરિધાન કરે છે.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—વૈદ્ય-મહાભારતનો ઉપસંહાર; વા. ગો. આપટે-પ્રાચીન કાળના અલંકાર (વિ. વિસ્તાર, પુ. ૪૬, ૨); એ પ્રિ. જ્યુએલરી; ધામ્મે ગેઝેટ; કુમારસ્વામી-આર્ટ્સ એન્ડ કેફ્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા ઇ.]

અલંકાર:—કાશ્મીરના જયસિંહ રાજાનો (૧૧૨૬-૫૦) પ્રધાન. તે પ્રાણી હતો. તેના બાપનું નામ વિશ્વાવર્ત. તેનો ભાઈ સુવિખ્યાત મંખ કવિ હતો. તેણે શ્રી કંઠચરિત્ર નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો હતો. આ ગ્રંથ કેવો લખાયો છે તેની પરીક્ષા કરવા, મંખ કવિના કહેવા પરથી અલંકારે પડિતોની એક સંભા ગોલાવી હતી જેમાં ત્રીસ પડિતોએ હાજરી આપી હતી. તેમનાં નામો:—આનંદ કવિ નૈયાયિક, બીજો આનંદ કવિ, કલ્યાણ કવિ, ગર્ગ કવિ, ગોવિંદ કવિ, જનકરાજ વૈદિક તથા વૈયાકરણ, જદ્દહણ, છંદક મીમાંસક, તેજકંઠ, ત્રૈલોક્ય કવિ મીમાંસક, દામોદર, નંદન, નાગ કવિ, પદ્મ પદ્મરાજ કવિ, પ્રગટ, ભૂદ મંડનમંખનો ગુરુ-બંધુ, યોગરાજ, રમયદેવ, રમ્યક મંખનો ગુરુ, લક્ષ્મીદેવ, લોખંટ કવિ, વાગીશ્વર, શ્રોકંઠ, શ્રીગર્ભ, શ્રીગુણ, શ્રીવત્સ, શખ્ઠ અને સુહલ, આ માહિતી જુદહરની શોધખોળ પરથી અર્વાચીન કોશકારોએ આપી છે.

અલખબુલાખી:—આને માટે જ્ઞાનકોષમાંનો બુલાખી શબ્દ જુઓ.

અલખનામી:—આના અલખગીર કે અલખિયા એવાં પણ બીજાં બે નામો છે. અલખનામી

એ શબ્દ અલક્ષ નામનું પદ્યથી તેમ અલખગીર એ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ અલક્ષ્યશિરમાંથી નિકળી આવ્યો હશે. દસનામી શૈવપંથમાંના ગોસાધની જાનિનું આ નામ છે. અલખીયા એ નામ હિંદુસ્થાની અલખ શબ્દમાંથી બનેલું હોઈ તેનો અર્થ અલખનો અનુયાયી, એવો થાય છે.

ઉત્તર હિંદમાંના અનેક શૈવ વૈરાગીઓને માટે આ નામો યોજવામાં આવે છે. અલખીયા એ સર્વેનું એક સામાન્ય નામ છે. પરંતુ દસનામી પંથમાંની એક પુરી નામની પેટાજાતિનાં લોકો જ માત્ર પોતાને અલખનામી કહેવડાયે છે. તથા ગીર જાતિને અલખગીરના સંબોધનથી ઓળખાય છે. આ ગોસાધીઓ 'અલખ' કરીને બ્રહ્મ પાડે છે. તેથી તેમને 'અલખકો' જગાને વાલે (અલક્ષ્યને જાગૃત કરનાર) એ વિશેષણથી ઓળખવામાં આવે છે. શૈવસંપ્રદાયના અન્ય પંથમાંના લોકો પણ પોતાને અલખિયાને નામે ઓળખાવે છે; પરંતુ શુદ્ધ અલખીયા પોતાની એક સ્વતંત્ર જાતિ કહી ગોરખપંથીઓનાં જેમ કાન ચીરવા વગેરે અમૂક જાતિ વિશિષ્ટ રીતિરિવાજો પાળતા નથી.

પરમેશ્વર અગોચર છે (અલખીયાના શબ્દોમાં "અલક્ષ્ય" છે એમ કહેવું જોઈએ) એ તેમનાં ધાર્મિક અભિપ્રાયોનું મુખ્ય મધ્યવર્તિ સૂત્ર છે. તે પરજ તેમની આખી ફિલસુફી રચાયત્રી છે. તેમ તે સર્વે અરસપરસ સરખે સરખાં લાગે છે. ખીકાનેરનો અલખગીર પંથ એક મોઝીએ સ્થાપન કર્યો હતો એમ કહેવાય છે. (જર્જેટયર ઓફ ખીકાનેર, મેન્ડર પાઉલેટકૃત, ૧૮૭૬). તેના ચેલાઓએ તેને લાલગીર એવી પદવી આપી હતી. તેણે મૂર્તિપૂજનો ધનંકાર કરી કેવળ અલક્ષ્યને ભજવાનો ઉપદેશ પોતાના ચેલાઓને આપ્યો હતો. આખી ઉપાસના અલખ નામના સ્મરણમાં આવી જાય છે. દાનધર્મ માં તેને શ્રદ્ધા હતી. હિંસા તથા માંસ ભક્ષણ તે નિષિદ્ધ માને છે. સાધુવૃત્તિ ધારણ કરે છે. પરલોક કે મરણોત્તર અવસ્થામાં તેઓ માનતા નથી. દેહ સાથે બધું નાશ પામે છે અને અંતે શરીર પણ મહાભૂતમાં વિલય પામે છે એમ તેઓ માને છે.

પોતાના શિષ્યવર્ગ આગળ તેણે જે ક્યેય મૂક્યું હતું તે આ ભવમાં જ પવિત્રતા, સ્થિર સમાધિ અને શાંતિનો લાભ થવાથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે એવી તેની માન્યતા હતી. મૃત્યુપછી જન્મ નહિં હોવાથી સ્વર્ગ કે નરક, સુખ કે દુઃખ કેવળ હયાતીમાં જ હોય છે એમ તે માનતા.

અલખીયાઓનો પોશાક વિચિત્ર છે. શરીર એક લાંબી ઘુંટણ સુધીની કામળી જેવી કફની અને માથે ગોળ કે ઉંચી અણીદાર ટોપી હોય છે. વૃત્તિ ભીક્ષાની છતાં ખુદ્દી રીતે ભીક્ષા માગતા નથી. એકાદ ઘરને બારણે જઈ "અલખક હો; અલખકો લખો" એવા ચોકકસ ઠરાવેલા શબ્દો બોલે છે. આને અલખ જગાવવી કહે છે. અને આમ અલખ જગાવતાં ભીક્ષા મળે તો લેવી નહીં તો નિકળી જવું એવી તેમની રૂઢી છે જેથી તે એક શાંત અને નિરૂપદ્રવી ભીક્ષાવૃત્તિવાળો વર્ગ છે એમ માનવામાં આવે છે.

લાલગીરનો ચોકસ કાળ જડનો નથી; તેમ આ સંપ્રદાયનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત ક્યારે ગિર્મીણ થયો તેની પણ તપાસ લાગતી નથી. પરમેશ્વર નિર્ગુણ, અતકર્મ અને વિચારણાબાહ્ય છે, એ સિદ્ધાંત સર્વે પંથોમાં મળી આવે છે. પરંતુ ભક્તિમાર્ગના પ્રચારને લીધે દેલ્લાં હજાર વર્ષથી આ સિદ્ધાંત રૂપાંતર પામી મૂર્તિભાવના પામ્યો છે. તે ઉપરાંત ભક્તિમાર્ગીઓએઆમાં બીજી પણ એક કલ્પના પરાવી છે તે એકે, મનુષ્યની પામરતા તથા તેના દોષથી દયા ખાઈ પરમેશ્વર દશ્ય સ્વરૂપમ્— મૂર્તિને રૂપે-પ્રગટ્યો છે. એટલે સગુણ ઉપાસના કરવી એ આપણી ફરજ છે. ભક્તિમાર્ગના સર્વ શ્રેષ્ઠ અગ્રણી તુલશીદાસ હતો (૧૫૨૩-૧૬૨૩). તેણે પરમેશ્વરની જ્ઞાનાતીતતાનું પુષ્કળ વર્ણન કર્યું છે તથા આ 'મનોવાક્યમગોચર' પ્રભુને ભજી મોક્ષ મેળવવાનો એકજ માત્ર રસ્તો છે, એમ વારંવાર જણાવ્યું છે. તે માર્ગ પ્રભુએ રામ સ્વરૂપે જે પુરુષાવતાર ધારણ કર્યો હતો તેની ઉપાસના કરવી એજ છે. પણ અલખીયાઓનો મત આથી ઉલટો છે. તેઓ મૂર્તિદેવતામાં માનતા નથી. અદ્વૈત વૈદાન્તનો તેઓ પુરસ્કાર કરતા જણાય છે. શંકરાચાર્યને ગુરુ માનનારા શૈવો પોતાને "ગીર" ના અસિધાનથી ઓળખાવતા હોવાથી 'લાલગીર' 'અલખ-ગીર' એમાંનો ગીર શબ્દ અતિ મહત્વનો થઈ પડે છે. કદાચ આ સંપ્રદાય પર જૈન સિદ્ધાંતોની અસર થઈ હોય એવો પણ સંભવ છે; કારણ કે, રાજપુતાનામાં જૈનોની વસ્તી પુષ્કળ છે; ઐહસિદ્ધાંતો સાથે તો લાલગીર પંથની ઘણી સામ્યતા દેખાય છે. પરંતુ ઐહધર્મ જ્યારે હિંદમાં પ્રચલિત હતો ત્યારે લાલગીર હયાત હતો એમ માનવા આપણી પાસે જરાય પુરાવો નથી. તુલશીદાસના પદ્ય તરીકે માનવામાં આવતા એક પદ્યમાં અલખીયાઓ સંબંધી જે ઉલ્લેખ આવે છે તેજ તે પંથ માટેનો પ્રથમ

ઉલ્લેખ હશે એમ લાગે છે. એક અલખીયા સાથે તુલસીદાસને જ્યારે ચર્ચા થઈ ત્યારે તુલસીદાસે એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે અલખને જોવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે રામસ્વરૂપ.

અલખીયા પંથ સાથે મળતો આવતો એક અર્વાચીન પંથ મુકુંદદાસ નામના એક સાધુએ ૧૮૫૦ સાલના અરસામાં ઓરીસા પ્રાંતમાં સ્થાપન કર્યો. મુકુંદદાસના ચેલા પો તેને અલખનો અવતાર માનતા. અલખને તે નિરાકાર, સર્વવ્યાપી તથા ચિન્મૂર્તિ માનતો. તે શિવાયના તેના ખીજ મતો ઉત્તર હિંદના અલખીયા જેવાજ હતા. ૧૮૭૫ માં મુકુંદદાસનું અવસાન થયું તથા તે સાથેજ તેનો પંથ પણ નિર્મળ બન્યો છતાં હજી પણ ઓરિસાની પશ્ચિમમાં આવેલા સંબલપુર જિલ્લામાં આ પંથ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. (જુઓ— 'ગોસાઈ' દસનામી)

[સંદર્ભ ગ્રંથ—ફ્રેન્ક-લિ ટ્રાઈબ્સ ઍન્ડ કસ્ટમ્સ ઓફ ધિ નૉર્થ વેસ્ટર્ન પ્રાવિન્સેસ ઍન્ડ આઉથ (૧૮૯૬) એચ એચ. વિલ્સન એસેઝ ઍન્ડ ધિ રિલિજન ઓફ ધિ હિંદુઝ ઈ. ઍ. પુ. ૨૨ (નોટ્સ ઍન્ડ તુલસીદાસ) પૉસિડીંગ્સ ઍન્ડ ધિ બેંગોલ એશિઆટિક સોસાયટી; ૧૮૮૨ ગ્રીઅરસનનો એ. રિ. એમાંનો ' અલખનામી ' લેખ.]

અલગરકોવિલ:—(મદ્રાસ ઇલાકો) મદુરા જિલ્લામાંના મેપૂર તાલુકામાં આવેલું એક દેવસ્થાન ઉત્તરે અ. ૧૦° ૫ અને પૂર્વે ૭૮° ૧૪' રે. આ દેવસ્થાન મદુરાની ઇશાનમાં ૧૨ માઈલ પર વસેલું છે. તે દેવાલય અતિ પ્રાચીન છે કલ્લાર વગેરે ચોરોની જાતિઓની આ દેવ પર અતિ લક્ષિત છે. ચોરીમાં મેળવેલા માસમાંનો અમૂક ભાગ તેઓ આ દેવસ્થાનમાં અર્પણ કરે છે. દેવસ્થાનની ચારે બાજુ એક ઉચી ભીંત છે આ દિમાસની અમાવાસ્યને દિવસે અહિં એક મોટી યાત્રા ભરાય છે ત્યારે હજારો યાત્રાળુઓ ભેગા થાય છે. દેવળનો ઘણો ખર્ચ ભાગ પડવા આવ્યો છે. અહિંથી ત્રણ માઈલને છેટે અલગરનાં ડુંગર પર વહેતા એક ઝરાને કિનારે એક ઇમારત બાંધવામાં આવી છે. આ નિર્ઝરના પાણીમાં સર્વ પાપોનો નાશ કરવાની દૈવી શક્તિ છે, એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. (ઇ. ઍ. ૫. ૧૯૦૮)

અલતાઈ પર્વત:—આનું મોંગોલિયન નામ અલતાઈન ઉલા (સુવર્ણ ગિરી) એવું છે. એશિયા ખંડમાં આ નામ પુષ્કળ અર્થમાં ઉપયોગમાં આવે છે, પશ્ચિમ સાઇબીરીયા તથા મોંગોલિયા આ દેશો-

માંનો આ પ્રદેશ સ્વિત્ઝર્લેન્ડના જેવો છે અને તેનું ક્ષેત્ર અતિ વિસ્તારવાળું છે.

"સાયલુધેમ અથવા કોલવિન અલતાઈ પર્વત" એ આ પ્રદેશનું જાણુ કે કરોડરમણુ (બેકમેન) હોય તેવો છે, તે ઉત્તરે ૫૧° ૬૦' અ અને પૂર્વે ૬૮° રે. ની દક્ષિણમાં આવેલી (સાયન) પશ્ચિમ ટોચ તરફ ઉત્તરે ૪૮° અ અને પૂર્વે ૮૬° રે. અંશથી આ પર્વત ઇશાન દીશા તરફ ફેલાયલા છે. શિખરોની ઉંચાઈ ૯-૧૦ હજાર ફુટ જેટલી છે. ૧૭૦૦ ફુટની ઉંચાઈનો ઘણો ખર્ચ ભાગ ખરફથી ઢંકાયેલો હોય છે. પર્વતપર થોડક ઘાટ પણ છે. દક્ષિણ તરફનો ઉત્તર-દખન ઘાટ તથા ઉત્તરને અપચન-દખન ઘાટ એ બે નોંધ લેવા જેવા ઘાટો છે. આ પ્રદેશમાં કેટલાક સરોવર પણ છે. જેમાંના ઉસબા-નોર, કિરગીઝ-નોર, દુર્ગા-નોર, કોબદો-નોર વગેરે સુંદર હોઈ મહત્વનાં છે.

ખાસ અલતાઈ પર્વત:—આને " એકટાઇ " " મંગોલીઅલતાઈ " એમ પણ કહે છે. આ પર્વત ડુંગરની બે સતતર હારોથી બનેલો હોઈ તે હારો ૬૬° અંશ સુધી ફેલાયલી છે. ૬૪° અંશથી પર્વતની સર્વે દિશાએમાં ફાંટા ફુટે છે. જે અમૂક સ્થાનિક નામોથી ઓળખાય છે. તે પર ' કિરગિઝ ' નામની જંગલી જાતિઓની વસ્તી છે.

સાયલુધેમ પર્વતની વાયવ્યમાં એક દ્વિશૂંગ (બેટોચવાળું) અતિ ઉંચું શીખર (ઉંચાઈ ૧૪૮૯૦ તથા ૧૪૫૬૦ ફુટ અનુક્રમે) છે. અહિંથી પુષ્કળ ખરફાડિની નદીઓ નિકળે છે. પર્વત ભાગ અસંખ્ય ખીણો તથા શૂળોથી ભરપૂર છે. કેટલીક ખીણોમાં વસ્તી પણ દેખાય છે. મુખ્યત્વે " ચૂખા " " ચુકમા " " લુકતમાં " વગેરે નામની દરીઓ । વસ્તી ઘણી છે. ખીણ કેટલીક દરીઓમાં દાખલા તરીકે બશકાઉસ, ચકાઇમન, ચલચા વગેરેમાં આગતેમ રખડનારી ટેલેનધીટ અથવા ટેલુત નામની જંગલી જાતો વસે છે. નજીકમાં એક ટેલેટસ્કાય નામનું સરોવર છે. તેની ઉંચાઈ ૪૮ માઈલ જેટલી તથા પહોળાઈ ૩ માઈલ જેટલી હોઈ કુલ ક્ષેત્રફળ ૮૭ ચો. માઈલ જેટલું છે. તે ૧૭૦૦ ફુટની ઉંચાઈ પર આવેલું છે. ફળદ્રુપ દરીઓમાં રક્ષીયનોની વસ્તી દિનપ્રતિદિન વધેજ વધે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં. ના. બાયસ્કન નૌક, કઝને ટરક એ બે ખીણોમાં આઠ લાખ ઉપરાંત વસ્તી હતી એમ જણાવામાં આવ્યું હતું. એ લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતીનો છે. તે ઉપરાંત આ પર્વતપર રૂપું, તાંબુ, સીસું વગેરેની ખાણો હોવાથી ખોદવાનું કામ પુષ્કળ લોકો કરે છે,

અલતાઇ પ્રદેશની રાજધાની બનીલમાં હોવાથી ત્યાં જોપાર પણ પુષ્કળ છે. બીજી મોટી વ્યાપારી શહેર બિસ્ક એ છે. આજોને લીધે કોલિવન, મેનો-ગોરસ્ક, રિંડર અને સેલારસ્ક વગેરે ગામો પણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે.

અલનમ્ચો:—(બ્રહ્મદેશ) રમેન્દુયો જીલ્લા-માના મ્યેડ વિભાગનું મુખ્ય મથક છે અને તે ઇરાવતી નદીના પૂર્વ કીનારાપર ઉ. ૧૯. ૨૨. અ. અને પૂર્વે ૯૫° ૧૩ ૨. પર આવ્યું છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૧૦૨૭ જેટલી હતી. ૧૮૫૪ ની સાલમાં મેજર એલને અમી કીલ્લો મ્યેડની દક્ષિણે જે સરહદની રેખાદોરી હતી તે રેખા પરજ આ ગામ વસેલું છે. બ્રહ્મદેશ ખાલસા થતાં સુધી સર-હદપરના મથક તરીકે આગામ મહત્વનું લેખાતું હાલમાં અહિં કપાસનો મોટો જોપાર ચાલે છે. તેમ કપાસીયાના તેલમાંથી સાબુ બનાવવાનું કાર-ખાનું પણ ત્યાં છે (ઈ. ગ. ૫-૧૯૦૮)

અલપ્રભુ:—અલ્પમપ્રભુ અને પ્રભુલિંગ ને નામે પણ જોળખાય છે. તે આરાધ્ય જાતનો તેલ-ગુ બ્રહ્મણ હતો એમ માનવામાં આવે છે. માત્ર તે એક ઐતિહાસિક પુરૂષ છે કે કેમ તે પણ હજી ચોક્કસ નથી. વીર શૈવ જાતિ માને છે કે તે લિંગાઈત ધર્મના સંસ્થાપક બસવથી પણ પુરાતન પુરૂષ હતો. કાનડી ભાષામાં આમરસ કવિએ ‘પ્રભુલિંગ લીલે’ નામનો ગ્રંથ પદપદ વૃત્તમાં રચ્યો છે તેમાં અલપ્રભુનું વર્ણન આવે છે. આ કાવ્યમાં તેને ગણપતીના અવતાર તરીકે માનવામાં આવેલો હોઈ પ્રત્યક્ષ પાર્વતીએ તેની પરીક્ષા જોવા પોતાના અંશમાંથી એક વનવાસી રાજકન્યા ઉત્પન્ન કરી હતી એવી કથા વર્ણવી છે. તે અતિ પવિત્ર આરિચત્રો શાંત ગંભીર તથા પુષ્કળ પ્રવાસ કરેલો પુરૂષ હતો તેમ તેણે પ્રવાસમાં લોકોને અનેક ચમત્કાર બતાવ્યાથી પ્રખ્યાતી મેળવી હતી. કોદહાપુર સંસ્થાનમાંના અળતા ગામમાં જે અલપ્રભુનું દેવાલય છે તે તેનું નથી પણ ઐરંગઝેબને સ્મરણાર્થે દેવીને તે નામ આપ્યું છે. (કોદહાપુર ગેઝેટ બુચો). આની વિસ્તાર પૂર્વક સંપ્રદાયિક કથા આપવી એટલે પ્રભુ લીંગ લીલાનો કથા સાર આપવા જેવો છે. આને માટે પ્રભુલિંગ લીલા જોવી.

અલફોન્સા:—અનેક પોર્ટુગીઝ તથા સ્પેનિશ રાજાઓનું આ નામ છે.

પોર્ટુગીઝ રાજાઓ, પહેલાં અલફોન્સો (૧૦૬૪-૧૧૮૫) તે અતિશય શૂરો અને સ્વતંત્ર સ્વભાવનો હતો તેણે લીઓનનું માંડલિકપણું

ઉઠાવી હતું મૂર લોકોનો પરાલવ કર્યો તથા તેમનો મુલક જીતી લીધો. આગળ ઉપર લીઓનના રાજા-એ તેને હરાવી કેદ કર્યો તથા તેની પાસેથી ગેલિશિયા લઈને તેને છોડી મૂક્યો. પોર્ટુગીઝ લોકો તેને હજીપણ એક સાધુ અને સ્વરાજ્ય સ્થાપક પુરૂષ તરીકે પૂજે છે.

બીજો (૧૧૮૫-૧૩૨૩) અલફોન્સો તેણે ધર્મગુરુઓની સન્તા નાશ કરવાના પ્રયાસ કર્યો. તથા રાજાના કાયદા બદલાવી નવા રચ્યા.

ત્રીજો (૧૨૧૦-૧૨૭૯) તેણે મૂર લોકો સાથે લડાઈ ચાલુ રાખી. તેની આમદાનીમાં અલસેગાર પોર્ટુગાલ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું હતું.

ચોથો (૧૨૯૦-૧૩૫૭) તેણે પોતાના પુત્ર-વધૂનું ખુન કરાવ્યું તેથી તેના પુત્રે બંડ કર્યું હતું.

પાંચમો (૧૪૩૨-૧૪૮૧) આફ્રિકાના મુર પ્રદેશ પર સ્વારી કર્યાથી તે “ધિ આફ્રિકન” એ નામ પડ્યું. તેને ક્રેસ્ટાઈલ તથા લીઓનનું સ્વામિત્વ સંપાદન કરાવની મહત્વાકાંક્ષા હતી. પરંતુ અતે ઉદાસીન બની તેણે રાજ્યગાદીનો ત્યાગ કર્યો તથા ત્યાં સિંત્રાના મઠમાં જઈ રહ્યો.

છઠો અલફોન્સો (૧૬૪૩-૧૬૭૫) દુર્વાર્-નને લીધે તેની પત્ની તથા ભાઈઓ મળીને તેને ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં પદચ્યુત કર્યો હતો.

સ્પેનિશ રાજાઓ:—સ્પેન દેશમાં ૭૩૯ થી ૧૦૨૮ સુધી અલફોન્સો નામના છ રાજાઓ થઈ ગયા. તેમની આમદાની વિષે વિગતવાર માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેમની વંશાવલી નીચે પ્રમાણે છે.

પહેલો અલફોન્સો ૭૩૯-૭૫૭, બીજો:—૭૮૯-૮૪૨; ત્રીજો:—૮૬૬-૯૧૪. ચોથો:—૯૨૪-૯૩૧. પાંચમો:—૯૯૯-૧૦૨૮. છઠો: ૧૦૬૫-૧૧૦૬. તે અતિ પ્રસિદ્ધ હતો. પુષ્કળ કવિઓએ તેને પોતાના કાવ્યોનો નાયક બનાવ્યો છે. અરણ પ્રજાને સંતોષી તેણે ખ્રિસ્તી તથા મુસલમાન ધર્મીઓને એકત્ર કરી મૂક્યા હતા.

સાતમો અલફોન્સો (૧૧૨૪-૧૧૫૭) તે ૧૧૩૫ માં ગાદીએ બેઠો પોતાના દેશમાં ઐક્ય સાધવા માટે તેણે ઘણો શ્રમ કર્યો હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મનો પુરસ્કાર કરતો હોવા છતાં તે મુસલમાનોને પણ ચહાતો.

આઠમો:—ક્રેસ્ટાઈલનો રાજા (૧૧૫૮-૧૨૧૪). ખ્રિસ્તી રાજાઓ પણ રાષ્ટ્રીયધર્મીઓ દ્વારા આગ્રહાણી બની તેણે અલમોહડે લોકોનો ૧૨૧૨ માં

પરાલવ કર્યો સ્પેનનું પ્રથમ વિદ્યાપીઠ તેણેજ સ્થાપ્યું હતું.

નવમો:—ડીઓનનો રાજા (૧૨૩૦-૧૨૮૮.) મજીકના સગાઓમાં તેણે બે વાર લગ્ન સંબંધ કર્યાથી પોપે તેનો બહિષ્કાર કર્યો હતો.

દસમો:—(૧૨૫૨-૧૨૮૪ તેણે જ્યોતિષ શાસ્ત્રને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. રાજા તરીકે કાયદા કાનૂનો ઘડવામાં તેણે ઘણી કુશળતા દાખવી હતી. ક્યુરો રિઅલ તથા સાયેટ પાર્ટીંગસ એ નામના તેણે કાયદાના બે ગ્રંથ પણ લખ્યા હતા. જેમાંનો બીજો અધુરો રહી ગયો હતો.

અગીઆરમો. (૧૩૧૨-૧૩૫૦) તે અતિ કૂર હોઈ પોતાના પુત્ર પીટર ધિક્ચેલ (કૂરપીટર) ને કૂરતાની તાલીમ તેણેજ આપી હતી એમ કહેવામાં વાધો નથી.

બારમો. (૧૮૫૭-૧૮૮૫). બાબ એસે-બેલેનો પુત્ર. ૧૮૬૮ ની રાજ્યક્રાંતિ પછી તે પોતાના માબાપ સાથે પેરિસ ગયો. ત્યાંથી તેને વિએન્નામાં અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવ્યો. પછી ૧૮૭૦ માં તેની માએ રાજ્યપરનો પોતાનો હક જતો કર્યો ત્યારે તે ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૮૭૪ માં “ સ્પેનની રાજ્યસત્તા મારા હાથમાં સંકલિત થઈ છે. ” એમ જાહેર કર્યું. ૧૮૭૬ માં તેણે કાર્લિસ્ટ પક્ષનો સંકલિત થઈ છે ” એમ જાહેર કર્યું. ૧૮૭૬ માં તેણે કાર્લિસ્ટ પક્ષનો પરાલવ કર્યો. ૧૮૭૮ માં મરાયાડી લેસ મસેંડેસ સાથે તેણે લગ્ન કર્યું. પછી ૧૮૭૯ માં તે મરણ પામી ત્યારે એસ્ટ્રિયાની રાજકન્યા મરાયા. ક્રિશ્ચિનિયા સાથે પરણ્યો.

તેરમો. (૧૮૮૬) બારમા અલક્ષ્મીજાનો તે પુત્ર હતો. ૧૯૦૨ માં તેણે રાજ્યસૂત્ર હાથ ધર્યાં. ૧૯૦૭ ની સાલમાં તે ઇંગ્લંડના રાજા ૭ મા એડવર્ડની લત્રીજી વિક્ટોરિયા એલિના યજ્ઞયુશિઆએના મરાયા ક્રિશ્ચિનિયાને પરણ્યો.

એરેગોનમાં પણ અલક્ષ્મીજો નામના પાંચ રાજા થઈ ગયા છે. જેમાંનો પહેલો (૧૧૦૪-૧૧૩૪) સ્પેનના છઠ્ઠા અલક્ષ્મીજાનો જમાઈ હતો. તે અતિ-શૂરો તેમ ધાર્મિક હતો. પરંતુ તેની ઐરી માત્ર કુત્યા (કબજ) હતી. આ વંશનો પાંચમો અલક્ષ્મીજો મહોટ્ટી યોગ્યતાવાળો તેમ વિદ્વાન હતો. ૧૫મી. સદીમાં યુરોપનું પુનરુજ્જીવન ઠરવાનું કાર્ય તેણે પોતાને શીર ઉપાડી લીધું હતું (એ. બ્રી.)

અલબા લાંગા:—ઇટલીમાંના લેટિઅમ માંનું એક પુરાનન શહેર તે “અલબાનસ લાકસ”

સરોવરના પશ્ચિમ કીનારા પર અને રોમના અગ્નિ-ખુણા પર ૧૨ માર્ગલ પર આવ્યું છે, આસકાનિયે તે વસાવેલું હોઈ ને સર્વે લેટિન શહેરોમાં અતિ પ્રાચીન હોવાની દંતકથાઓ ચાલે છે. ટલસ ઑસ્ટ-લિયસે તે ઉદ્ભવસ્ત કર્યા પછી લેટિન શહેરોનું અગ્રે-સરપણું રોમને હાથ આવ્યું. અલબાનસ મોન્સ તથા અલબાનસ લાકસ એ બેની વચ્ચેમાં આ શહેર આવ્યું હશે એમ કેટલાક માને છે. જ્યારે લીવી તથા સિસેરોનાં વર્ણનો મુજબ તે અલબાનસ લાકસની પશ્ચિમમાં હાલના “ કેસલ ગાડાલ્ફો ” ની જગાપર આવ્યું હોયું જોઈએ. એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. હાલ તે શહેરના અવશેષરૂપ ત્યાંની રમશાનભૂમિજ માત્ર જોઈ શકાય છે. ત્યાંની કબરો જવાળામુખીમાંથી વહેલા રસથી હવે ઢકાઈ ગઈ છે. ડોમિટિઅન નામનો રાજા આ શહેર નજીકના સરો-વરને કીનારે રહેતો હતો. “ કેસલ ગાડાલ્ફો ” માંના સાંપ્રતના “ વિલાબારબિરિની ” ને સ્થળે જૂનાં રામમંદિરો તથા ક્રીડા ભવનો હતાં, આ ક્રીડા ભવનના કેટલાંક ખંડો હજીજોવામાં આવે છે. અહિંની રોમન સીપાઈઓની કબરોમાંથી મેક-ઝેટિઅસના કેટલાંક નાણાં (સીકકા) મળી આવ્યા છે. જવાળામુખીના રસનાં બનેલા પથ્થર આદિ ઇમારત બાંધવાના કામમાં વાપરવામાં આવે છે. (એ. બ્રી.)

અલબુકક અલક્ષ્મીજો:—

(૧૪૫૩-૧૫૧૫) લિસ્બન નજીકના એલેક્ઝાંડ્રિયા શહેરમાં સન ૧૪૫૩ માં તેનો જન્મ થયો હતો. તેનો બાપ ગોન્ઝાવો પોર્ટુગીઝ રાજવંશમાંનો એક અનોરસ વંશજ હોઈ પોર્ટુગલના દરબારમાં તે એક મહત્વનો અમલદાર હતો. પાંચમાં અલક્ષ્મીજો રાજાના દરબારમાંજ તેણે આખું શિક્ષણ લીધું હતું. તથા તે રાજાના મૃત્યુ પછી તેણે અમુક કાળ સુધી આફ્રિકામાં કામ કર્યું હોય એમ લાગે છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેને બીજા જોનરાજાના મુખ્ય એકવરી (અપ્રવાધિકારી) તરીકે નિમવામાં આવ્યો હતો. ૧૫૦૩ માં તે પહેલવહેલો પૂર્વના પ્રદે-શોમાં ફરવા નિકળ્યો. તથા કેપ ઑફ ગુડ હોપનો ફેરો ફરી હિંદમાં આવ્યો, ત્યાં કોચીનના રાજાને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. ત્યાં પોર્ટુ-ગીઝો માટે એક કિલ્લો બાંધવાની તેણે તે રાજા પાસેથી પરવાનગી મેળવી. એ રીતે પોર્ટુગાલના સામ્રાજ્યનો પાયો પૂર્વમાં નાખાયો, ૧૫૦૪ માં તે સ્વદેશ ગયો (જુલાઈમાં) ત્યારે એમ્બુએલ રાજાએ તેનો સત્કાર કર્યો. તથા પોતાના સોળ

જહાજોના કાફલામાંના પાંચ તેના તાબામાં આપી દીધાં આ કાફલો સન ૧૫૦૬ માં દિસ્ત્રન્ડ હુન્ડાની સરદારી નીચે હિંદ પાછો આવવા નિકળ્યો. માર્ગે તેમણે આફ્રિકાના પૂર્વ કીનારા પરના અરબ લોકોના શહેરો પર હુમલો કરી જય મેળવ્યા બાદ અલબુકર્ક હુન્ડાથી વેગળો પડી ઈરાની અખાતમાંના આર્મિઝ ખેટ પર સ્વારી કરી તે કાંઠામાં આ બંદર પૂર્વના વહેપારનું એક અતિ મહત્વનું મથક માનવામાં આવતું. તા. ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૫૦૭ ને રોજ તે આર્મિઝ બંદરમાં આવી દાખલ થયો તથા ટુંક મુદતમાંજ તે સર કયું. છતાં તે તેના હાથમાં લાંબી મુદત સુધી ટકી શક્યું નહિ. ૧૫૦૮ ની સાડાની આખરે તે ત્રણ વધારે વહાણો લઈ મલબાર કીનારે આવી પહોંચ્યો તથા ત્યાંના સુબેદાર ક્રિસ્ટોફોરો આલમિડાની જગ્યાએ રાજ્યે તેની નિમણૂક કરી છે એમ તેણે જાહેર કયું. પરંતુ તેને હાથ સત્તા સોંપી ન હતાં ક્રિસ્ટોફોરોએ તેને કેદ કર્યો. ત્રણ માસ પછી પોર્ટુગલના સેનાપતિએ મેડોરા આરમાર સહુ આવી તેને છોડાવ્યો. ૧૫૦૯ ના નવેમ્બરમાં એટલે અરબો સમુદ્રની સ્વારી પૂરી કરી પાછા આવ્યા બાદ લગભગ એક વર્ષ પછી અલબુકર્ક સુબેદારીના કામ પર રજુ થયો. અધિકાર હાથમાં આવતાંજ તેણે પોતાના હંમેશના આવેશક મુજબ ૧૫૧૦ ના જાન્યુઆરીમાં કાલિકત પર સ્વારી કરી. પણ તેમાં તે હાર્યો અને ભારે ઘા થયા છતાં ટુંક મુદતમાંજ ગોવા શહેરને ઘેરા ઘાલી વિજયપુરના રાજા પાસેથી તે ખુચવી લીધું. પરંતુ તે સંભાળી રાખવા જોઈતું સૈન્ય પોરો નહિ હોવાથી ઓગસ્ટમાં તે છોડી ચાલ્યો ગયો. અને નવેમ્બરમાં મોટા લશ્કર સાથે સ્વારી કરી તે પાછું સર કરી લીધું. પછી તે મલાક્કા પર ચઢાઈ લઈ ગયો. ત્યાં મેડોરો યુદ્ધ થયું અને આખરે તેણે તે મથક પણ જીતી લીધું. શહેરનો પૂરો બંદોબસ્ત કરી પોર્ટુગીઝોની સત્તા જમાવવા અલબુકર્ક અહિં આસરે એક વર્ષ રહ્યો હતો. ૧૫૧૨ માં તે મલાક્કાથી ફરી મલબાર કીનારે આવવા નીકળ્યો. પણ રસ્તે દરીયામાં તોફાન થયું. અને જો કે અલબુકર્ક મુશીબતે જાન બચાવી શક્યો છતાં તેણે મલાક્કાથી જે અપાર સંપત્તિ આણી જેમાં ભરી હતી તે તેનું વહાણ દરીયામાં નાશ પામ્યું આ વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાંજ તે ફરી ગોવામાં ગયો તથા ઇલાકને શરૂ કરેલું બંડ તોડી શહેરમાં એવો મજબુત બંદોબસ્ત જમાવ્યો કે તે પછી આ શહેર પોર્ટુગીઝોનું એક મુખ્ય મથક થઈ પડ્યું. તે પછી તેણે પોર્ટુગાલ સરકારના હુકમથી રાતા સમુદ્ર પર

સ્વારી કરવાનું કામ સ્વીકાર્યું. આ સ્વારીનો હેતુ એ હતો કે રાતા સમુદ્રમાં થતું સર્વે ઇજ્જતવળણ પોર્ટુગીઝ સરકારની સત્તામાં આવી જાય. હુકમ મુજબ અલબુકર્કે સન ૧૫૧૩ માં એડનને ઘેરા ઘાલ્યો પણ તે નિષ્ફળ નિવડવાથી તેને પીછેહઠ કરવી પડી એમ કહેવામાં આવે છે કે ઇજ્જતની સત્તા નોટ કરવા મારે નાઈલ નદીનો પ્રવાહ રાતા સમુદ્ર તરફ ફેરવી આખું ઇજ્જત ઉજ્જડ બનાવી દેવાની અલબુકર્કની મહત્વાકાંક્ષા હતી. તેમજ પુલેસ્ટાઈન પાછું સર કરી લેવા કેવી રીતે ચર્ચા કરવી તેની રૂપરેખા પણ તેણે આંકી રાખી હતી. ૧૫૧૫માં તેણે આર્મિઝ બંદર પર ખીજ સ્વારી કરી ત્યારે ત્યાંના લોકો અલબુકર્કની સામે ન પડતાં તટકાળ શરણ થયા. આ ખેટ ૧૬૨૨ સુધી પોર્ટુગીઝ સત્તા નીચે રહ્યો. અલબુકર્કનો અંતનો કાળ અતિ કષ્ટ અને ચિંતામાં ગયો. પોર્ટુગીઝ દરબારમાં તેના કેટલાક દુશ્મનો હતા. તેઓ તેની સામે રાજનું મન બગાડવાની એકેય તક ગુમાવતા નહિ. વળી અલબુકર્કના અદ્ભૂતશી તથા મીઠાશ સ્વભાવને લીધે તેના દુશ્મનોનું કામ સહેલું થઈ પડ્યું. આર્મિઝ થી પાછા આવતાં ગોવાના બંદરમાં એક જહાજ ઉભેલું તેના જોવામાં આવ્યું. આ જહાજ સાથે જ પોર્ટુગીઝ સરકારનો હુકમ હતો જે અન્વયે અલબુકર્કને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકી તેની જગ્યાએ તેનો દુશ્મન સુઆરેનની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ સમાચાર સાંભળી તેના મન પર એટલી બધી ઉડી અસર થઈ કે તે દરીયા પરજ તા. ૧૬ ડિસેમ્બર ૧૫૧૫ને રોજ મરણ પામ્યો. મરતાં પહેલાં તેણે પોતાના રક્ત પર એક પત્ર લખી રાખ્યો હતો. જેમાં તેણે પોતાની સેવાનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન આપી તેનો બદલો પોતાને ન મળ્યો છતાં પોતાના પુત્રને મળવો જોઈએ એવી ઈચ્છા પ્રગટ કરી હતી.

હિંદમાં સ્વારી કરવાનો પોર્ટુગીઝોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માત્ર વહેપારજ હોવાથી તેમણે દરીયા કાનારાથી દૂરના પ્રદેશો પર સ્વારીઓ કરવાનો વિચાર પણ કદી કર્યો નહોતો. પરંતુ અલબુકર્કની દૃષ્ટિ આટલી સંકુચિત ન હતી. એશિયાખંડમાં પોર્ટુગીઝ સામ્રાજ્યનો પાયો રચવો એવી તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી. તેને હાથે ગોવાની સ્વારીમાં પકડાયલા કેદીઓના બેહાલ કરવા, રાતા સમુદ્રમાંના નિરાશ્રિત માછીઓનાં નાક કાન કાપવા, રૈસ અહમદનું ખૂન કરવાના કાવતરાં રચવાં વગેરે કેટલાંક કૂર અને ન ઈચ્છિવા જોગ બનાવો બન્યા હતા, તેની કારકીર્દીમાં હિંદુઓને ધર્માત્મને મારે જરાય ત્રાસ પડ્યો નથી

આસપાસના હિંદી રજવાડાઓ સાથે પણ તે સુલેહ-પૂર્વક રહેતા. સુસ્વભાવને લીધે તેણે એટલી બધી લોકપ્રિયતા મેળવી હતી કે, તેના પછીના પોર્ટુગીઝ સુબાઓએ જ્યારે લોકો પર જીલમ ચલાવ્યો, ત્યારે લોકો ભાવિકતા પૂર્વક અલખુકકની કબર આગળ બાંધા લેતા હતા. પ્રજાને ન્યાય આપવાના હેતુસર તેણે ગોવા, ચાલ તથા વસઇમાં ફોજદાર નિમ્યા હતા. આ ફોજદારોજ દિવાની અને ફોજદારી ફરીયાદોની તપાસ ચલાવતા. બંદોબસ્ત સરકારે જ સ્વાધીન રાખેલો હોવાથી અલખુકકે દરેક બંદરમાં જકાતના નાકા બેસાડ્યાં. વળી હિંદમાંનો સતી થવાનો જે ચાલ અંગ્રેજો છંક ૧૮૨૯ની સાલ બુધી બંધ કરાવી શક્યા હતા તે ચાલ અલખુકકે પોતાના પ્રદેશમાં ૧૬મી સદીના આરંભમાં જ નાબુદ કરી નાખ્યો. તેમ ગામ-ડાંઓની ગ્રામ પંચાયત વગેરે સંસ્થાઓ તેણે અબાધિત રાખી હતી. પોર્ટુગાલ જેવા છેકજ ન્હાની સરખી વસ્તીના રાજ્યમાં એકલા યુરોપીયન લોકો-વડે બંદરો ટકાવી રાખી શકાતાં નથી. આ સ્થિતિ ઓળખી અલખુકકે અહિંની સ્ત્રીઓને ખ્રીસ્તી બનાવી તેમની સાથે લગ્ન કરવામાં પોતાની ગોરી ફોજને ઉત્તેજન આપ્યું. એ રીતે ભવિષ્યનું રાજ્ય-તંત્ર ચલાવવા માટે તેણે એક મિશ્ર લોહીની જાતિ નિર્માણ કરી. તેના મરણ પછી પોર્ટુગાલના રાજાને અલખુકકની વફાદારી વિષે ખાત્રી થઇ અને તેથી તેના દાસીપુત્ર આ ફોજનો રાજાએ સન્માન કરી અલખુકકને થયેલો અન્યાય ભૂલી નાંખવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. અલખુકકના પુત્રે “કાંમેટરીઓસ ડોઆંડે આફ્રો-ઓડી અલખુકક” એવા નામથી પોતાના બાપના કેટલાક પત્રોનો એક સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો હતો. (ખ્રિસ્તીકા; અલખુકક, રૂલર્સ ઓફ ઇન્ડિયા સેરીઝ; ઇ.)

અલખુષ:—(૧) બકાસુરનો ભાઈ તથા દુર્યોધન પક્ષનો એક રાક્ષસ. (ભાર. ઉદ્યોગ ૧૬૭). ભારતીય યુદ્ધમાં તે ઘટોત્કચને હાથે માર્યો ગયો હતો (ભાર. દ્રોણ. અ. ૧૦૬).

અલખુષ:—(૨) જટાસુરનો પુત્ર; પોતાના બાપને માસાએ મરાવેલો તેનું વેર વાળવા તે દુર્યોધન તરફથી ભારતીય યુદ્ધમાં લડતો હતો, તેમાં રાત્રે ઘટોત્કચે તેને ઠાર કર્યો હતો. (ભાર. દ્રોણ. અ. ૧૭૪)

અલખુષ:—(૩) દુર્યોધન પક્ષનો એક રાજા યુદ્ધમાં તેને સાત્યકીએ માર્યો હતો. (ભાર. દ્રોણ. અ. ૧૪૦).

ઉપલા દરેક જણનાં વધનું વર્ણન દ્રોણપર્વમાં એકએક સ્વતંત્ર અધ્યાયમાં આવી જાય છે.

અલમગીર ડુંગર:—(બંગાળ ઇલાકો) કટક જિલ્લામાંના જયપુર વિભાગમાં આવેલા ડુંગરનું આ એક શિખર છે, ઉત્તરે ૨૦', ૩૬' અક્ષાંસ તથા પૂર્વે ૮૬', ૧૪' રેખાંશ પર તે આવ્યું છે. આ ડુંગર પર સન ૧૭૧૯માં બાંધેલી તખ્ત-ઇ-સુલેમાનની મસજિદ પ્રસિદ્ધ છે (ઇ. જી. પ. ૧૬૦૮).

અલમપુર:—(મુંબઈ ઇલાકો) કાઠીયાવાડનું એક નાનું સંસ્થાન છે. ૧૮૮૧માં અહિંની વસ્તી ૫૯૮ હતી. ચમારડી થાણાની હદમાં બંડણી ભરનાર આ એક સ્વતંત્ર સંસ્થાન છે. અહિંના ગરામીયા ગોહિલ વંશના હોઇ ભાવનગરના કુટુંબીઓ ગણાય છે. અલમપુર ગામ ચમારડીની વાયવ્યે ૧૪ માઇલને છેટે તથા ઘેલો નદીની દક્ષિણે ૨ માઇલ પર આવેલું છે. (ઇ. જી. પ.)

અલમપુર:—(૨) મધ્ય હિંદુસ્થાન. બુદ્ધ-બંડ એજન્સીના ઇંદોર સંસ્થાનમાંનો એક તાલુકો. એમાં અલમપુર ૨૬૦૨ ઉત્તરે અ, અને ૭૮૫૦ પૂર્વે રે. અંશોપર આવ્યું છે. એકંદર ક્ષેત્રફળ ૩૭ ચોરસ માઇલ છે. હોલકર શાહીના સંસ્થાપક મહારાવ હોલકરનું અહિં અકસ્માત અવસાન થયું, ત્યારે તેમની સ્મારક છત્રીના ખર્ચ પેટે આસપાસના ન્હાના ન્હાના રજવાડાઓ પાસેથી ૨૭ ગામો લઇ તેની ઉપજ આ કામ પેટે જમા થઇ. શરૂઆતમાં પહેલ-વહેલાં આ સંસ્થાનિકોએ છત્રી બાંધવાના કામમાં ઘણી અડચણો કરી છતાં શીદે સરકારની મદદથી છેવટે આ કામ પાર પડ્યું. અહિંની વસ્તી (૧૯૦૧) આશરે ૧૬,૭૧૧ છે. અલમપુર ને મહાર નગર એ નામ પણ પડ્યું છે. આ તાલુકાનો સર્વ વ્યવહાર બુદ્ધ ઇંદોરથીજ ચાલે છે. ઉપજ ૫૬,૦૦૦ હબર રૂપિયા છે (ઇ. જી. પ. ૧૬૦૮).

અલમપુર:—૩ (હૈદરાબાદ સંસ્થાન) રાયપુરાના અગ્નિ ખૂણામાં એક તાલુકો. વસ્તી (૧૯૦૮) આશરે ૩૦૨૨, ક્ષેત્ર ફળ ૧૮૪ ચો. માઇલ એકંદર ગામો ૪૩ છે અને તેમાંનું એક ઇનામી છે. મુખ્ય મથક અલમપુર-આ તાલુકો અને મહેબૂબ નગરની વચ્ચે થઈ કૃષ્ણાનદી વહે છે. ઉપજ ૧૨ લાખ રૂપિયા છે. (ઇ. જી. પ-૧૬૦૮)

અલમેલ:—(મુંબઈ ઇલાકો) વિજાપુર જિલ્લા સીંડળની ઉત્તરે ૧૨ માઇલ પર ન્હાનું ગામડું છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૮૮૧) ૩, ૧૩૩ છે. જિલ્લાનું આ એકજૂનું મુખ્ય મથક હતું. આ ગામ કળચુરી વીજળી નામના રાજાએ વસાવ્યું હતું. ગામની નીશાળ નજીકના પથ્થરની એક બાજુએ કાનડી ભાષામાં શીલા લેખો છે. એ બધાં શકે ૧૦૦૭

નાં છે. આમમાં રામલિંગનું એક મંદિર છુલ્લું સ્થિતિમાં છે. ગામ બહાર એક હનુમાનજીનું પણ એક મંદિર છે. વળી રામાજી નરહરિ ખીનીવાલે નામના મરાઠા સરદારે બંધાવેલું એક લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર પણ છે (૧૭૮૦). તેમજ શેષગીરી રાવ દેશપાંડેએ પણ એક રામનું મંદિર બંધાવ્યું અને તેના બચ્ચાં માટે બાજીરાવ પેશ્વાએ જમીન આપી છે. અહિં દર વર્ષે ચૈત્ર માસમાં મેળો ભરાય છે. ગામમાં બીજા ન્હાનાં મહોટાં પુષ્કળ મંદિરો છે. ચાવડી પાસે એક જૂનો કિલ્લો છે. વિજયપુરના પહેલા અલીઅલીલશાહની આમદાનીમાં અટલે ૧૫૫૭-૧૫૮૦ ના આરસામાં સંજીવભાઈ નામના સુલેદારે આ મંદિર તોડી તે પર મસજિદ બાંધી. ૧૭૬૦ ના રિપોર્ટ પરથી એમ જણાય છે કે અલમેલ એ વિજયપુર સરકારનું તાલુકાનું રહેઠાણ છે. તેની ઉપજ તે કાળે ૧,૫૭,૦૦૦ રૂપિયાની હતી. (વેરીંગ મરાઠાજ ૨૪૨ સુ. ગે.)

અલમોર:—આ જહાંગીર હુશંગાબાદ જીલ્લામાં છે. એમાં ૨૯ ગામો છે. આ બધાં ગામો મહાદેવ પહાડની આસપાસ છે. મહાદેવ મંદિરનો જમીનદાર એક પૂજારી છે. જાત્રાળુઓ પાસેથી કર ન લેવા માટે સરકાર તેને ૨૦૦ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપે છે. પરંતુ જહાંગીરી પેટે તેમાંથી ૪૦ રૂપિયા આપવામાં આવે છે. (મ. પ્રો. ગે. ૧૮૭૦)

અલમોરા જિલ્લો:—(સંયુક્તપ્રાંત) કુમાઉન ભાગના ઇશાન્ય તરફનો જિલ્લો. ઉત્તરે ૨૮°૫૬ થી ૩૦°૪૯ આ અને પૂર્વે ૭૯°૨ થી ૮૧°૩૧ ર. પર આવેલો છે. ક્ષેત્રફળ ૫૪૧૯ ચો. માઈલ છે. ઉત્તરે તિબેટ, પૂર્વે કાળી નદી અને તે પાર નેપાળ, દક્ષિણે નૈનિતાલ જિલ્લો વાયવ્યે ગઢવાલ જિલ્લો. કાંઈક જાગ ભાગ બાદ કરતાં બાકીનો સર્વ પ્રદેશ હિમાચલ પર્વતમાં આવી ગયો છે. આ પહાડની હારો તદ્દન અલગ અલગ અને સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને તે અગ્નિ તરફ પ્રસરેલી હોઈ મધ્યમાં હંમેશા હિમાચ્છાદિત શિખરો છે. પશ્ચિમમાં ત્રિશુળ પર્વત આવ્યો છે. તેની આશરે ઉંચાઈ ૨૨૩૦૦ થી ૨૩૪૦૦ ફુટ જેટલી છે. આ પહાડનો કેટલોક ભાગ ગઢવાલ જિલ્લામાં છે. નંદાદેવી શિખર ત્રિશુળ પર્વતની અગ્નેય તરફ હોઈ તેની ઉંચાઈ ૨૫૬૬૧ ફુટ છે અને “નંદાકોટ” ૨૨૫૩૮ ફુટ છે. એની પૂર્વ દિશામાં હંમેશા હિમાચ્છાદિત રહેતા પાંચ ચૌલી ડુંગરો છે, અને તેમાં બે શિખરો છે તેની અનુક્રમે ઉંચાઈ ૨૨૬૭૩ અને ૨૧૧૧૪ ફુટ છે. આશરે ૧૮૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈની એક પર્વતની હાર તિબેટ અને હિંદુ-

સ્થાનની વચ્ચે હોઈ ઉત્તર તરફ સિંધુ અને સતલજ અને દક્ષિણે કાલી નદીનું મૂળ છે. આ જિલ્લાની મુખ્ય નદી કાલી છે તેને હિમ પ્રવાહમાંથી વહેનારી ગૌરીગંગા, ધવલગંગા અને હિમાલયની તળેટીમાંથી વહેનારી સરયૂ, રામગંગા તેમજ હિમાલય પર્વતની બહારની હારોમાંથી વહેનારી ગોમતી, લહુવતી અને લલીયા નદીઓ મળે છે. આ જિલ્લામાં નદી કાંઠાનો પ્રદેશ બાદ કરતાં ૩૦૦૦ ફુટ ઉપર ચઢ્યા બાદ સાધારણપણે સપાટ પ્રદેશ કાંઈપણ ઠેકાણે મળી આવતો નથી. ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરીએ તો એમાં ઘણી જાતના ખડક જણાય છે. આ જિલ્લામાં ઘણી જાતની વનસ્પતીઓ પણ જુદી જુદી ઉંચાઈએ જડે છે. ઉંડા-ગામાં વનસ્પતિ કુલે છે ત્યારે ત્યાંની શોભા અપ્રતિમ દેખાય છે. અહિં હાથી, વાઘ, રીંછ, હરણ વિગેરે જુદી જુદી જાતના જંગલી જાનવરો છે. હિમાલય પર્વતની બહારની હારોપર સુમારે ૮૦ ઇંચ સુધી વરસાદ વરસે છે. પણ સહેજ ઉત્તરે જઈએ તો વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે. હિમરેષા પાસે વરસાદ અને બરફ કેટલો પડે છે, તેની નોંધ લેવાની વ્યવસ્થા નથી પણ જિલ્લાના મધ્ય ભાગ કરતાં અહિં વરસાદ અને બરફ નિઃસંદેહ વધારેજ પડે છે.

ઈતિહાસ:—મહાભારતમાં આ પર્વતના ઘણા સ્થળોનું વર્ણન આવ્યું છે. અહિંયા ધ્રમ્હપુર નામનું રાજ્ય હોઈ ત્યાંના લોક મજબુત અને આશક્ષિત હોવાનું વર્ણન સાતમાં મૈકામાં આવેલા કાંઈ ચીની મુસાફરે કર્યું છે. આ રાજ્યની યોગમ હિમાચ્છાદિત ડુંગર હોઈ તે પર એક સ્ત્રીનો અમ્મલ તે વખતે હતો. પુરાતન કાળમાં અહિં કલ્યુરી વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારબાદ ચંદ રાજાઓએ રાજ કર્યું. તેમાંના પહેલો રાજા સોમચંદ દસમી સદીમાં અલાહાબાદ પાસેના જૂસી ગામથી અહિં આવ્યો. અને ચંદ રાજાઓએ કાલી કુમાઉનમાં આવેલા ચંપાવત નગરમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. ૧૫૬૩ માં આસપાસના બધાં રાજ્યો ચંદરાજાના ખંડણીયા બન્યા બાદ રાજા કલ્યાણચંદ અલમોરા પોતાની રાજધાની કરી. કલ્યાણચંદનો પુત્ર રૂદ્રચંદ અકબરનો સમકાલીન હોઈ ૧૫૮૭ ની સાલમાં તે અકબરની મુલાકાતે લાહોર આવ્યો હતો. મુસલમાન રાજાઓ ડુંગરી રાજ્યનું પૂર્ણપણે સ્વામીત્વ કદાપિ મેળવી શક્યા ન હતા. પણ ઇ. સ. ૧૭૪૪ ની સાલમાં અલી અહમદખાન રોહિલાએ કુમાઉનપર સ્વારી કરી અલમોર પણ કબજે કર્યું હતું. જોકે તે ત્યાં ઘણીજ દૂંધ

મુક્ત રહ્યો પરંતુ તે દરમ્યાન તેણે મંદીરોની ઘણીજ પાયમાલી કરી. અલીઅહમદખાન રોહિલાએ મોઢેલેલા સરદારે દુક મુક્તમાંજ ત્યાંના હવાપાણીથી કંડાળી ત્રણ લાખ રૂપિયાની લાંચ લઈ પાછા ફર્યો. આ વાત અલી મહમદખાનને પસંદ ન પડવાથી તેણે ફરીથી ઈ.સ. ૧૭૪૫ની શરૂઆતમાં કુમાઉનપર સ્વારી કરી પરંતુ બારેખડી નજીકના ફંગરની ખીણમાં તેનો પરાલવ થયો. ત્યારબાદ મુસલમાનોએ ફરી કદાપિ એ પ્રાંતપર સ્વારી કરી નહિ. દિલ્હીના બાદશાહો-ઓએ પણ ખાસ કુમાઉનપર પોતાની સત્તા કદી પણ પ્રસ્થાપિત કરી નથી. પરંતુ આ પ્રદેશના રાજાઓને પર્વતની તળેટીનું રાજ્ય કાયમ રાખવા બાદશાહોનું નામધારી ખંડણીયાપણું કબુલ રાખવું પડતું. ત્યાર બાદ હુમાઉનના રાજાઓમાં માંહોમાહ્ય તકરારો થઈ તેઓ પર્વતની તળેટીનો પ્રદેશ ગુમાવી બેઠા. અને માત્ર લાખર નામનો પ્રદેશજ તેમના કબજામાં રહ્યો. હાલ જે નેપાળનું રાજ્ય કહેવાય છે તે ભાગપર અઢારમી સદીમાં ગુરખા જાતનો પૃથ્વી નારાયણ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો જેના વંશજોએ ઈ. સ. ૧૭૯૦ માં કુમાઉન પર સ્વારી કરી હતી તેમાં ચંદ્રરાજ નાસી ગયો અને એ પ્રદેશપર ગુરખાઓએ ચોવીસ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું. ગુરખાઓએ પોતાની કારકીરદીમાં ઘણો જીલમ કર્યો. ઓગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં ગુરખાઓ ખ્રિટિશોના સપાટ પ્રદેશમાં ઘણો ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા. ચંદ્રરાજનો કોઈ પણ વારસ શિલક ન રહેવાથી ખ્રિટિશોએ ગુરખાઓ પાસેથી આ ભાગ જીતી લેવાનું ઠરાવ્યું અને એ કામમાં જુના ચંદ્રરાજના પ્રધાન હરકદેવે પૂર્ણ સંમતિ આપી હતી. ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં ખ્રિટિશોએ અલમોરા કબજે કર્યા પછી થયેલી સંધિની રૂએ કુમાઉન અને ગઢવાલ ખ્રિટિશોને મળ્યા. વાગેશ્વરમાં કત્યુરી રાજના વખતનો એક શિલાલેખ છે પણ તે પર તારીખ નથી. ચંપાવતમાં ચંદ્રરાજના વખતની ઘણી વસ્તુઓ છે. અહિં જુદા જુદા મંદિરોમાં ઘણા તામ્રપટો હજી સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે. આ જીલ્લામાં બે મોટાં ગામો અને ૪૯૨૮ ન્હાનાં ગામડાં છે. વસ્તી દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧ ની સાલમાં અહિંની વસ્તી ૫,૩૦,૩૩૮ હતી. શિયાળામાં લોકો નીચે આવી રહે છે પણ ઉનાળામાં પાછા ઉપરજ જાય છે. આ જીલ્લામાં ચંપાવત અને અલમોરા એવી બે તહશીલા છે. અહિં ૯૯ ટકા જેટલા હિંદુ હોય તે પહાડી ભાષા બોલે છે. જમીનનો પાક, તેની ઉંચાઈ અને સ્થિતિ મુજબ

હોય છે. આશરે ૩૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈના પ્રદેશપર કાંઈક સારો પાક થાય છે ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ ની સાલમાં એકંદર ૪૬૩ ચોરસ માઈલમાં પાક થયો હતો. મુખ્ય પાક ભાત, ઘઉં, મકાઈ વિગેરે છે. ચાહનો પાક આશરે ૨૧૦૦ એકર જમીનમાં થાય છે. અહિં જનાવરો કદે ન્હાનાં છે તેમજ સારી જાતના ઘોડા પણ થતા નથી. ઘેટાં અને બકરાં સર્વત્ર ભાગમાં પાળવામાં આવે છે અને તેમાંથી જમીનમાટે ખાતર તથા ઉન ઘણું મળે છે. અહિંના જનાવરોની પેદાશ સુધારવાના ઘણા યતન કર્યા પરંતુ તે ખાણો સફળ નિવડ્યા નથી. આ પ્રદેશમાં ત્રાંખાની ઘણી હોઈ તેનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી એક પાશ્ચાત્ય કંપનીને આપવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત આ જીલ્લામાં શેફાઈટ, લોખંડ, સિસુ અને ગંધકની ખાણો છે. જેપાર એક સરખો વધતોજ જાય છે. આ જીલ્લામાં રેલ્વે નથી દુષ્કાળ પણ વધારે જણાતો નથી. જીલ્લાનો અધિકારી ડેપુટી કમીશનર છે. નોન રેગ્યુલેશન નીચે તેનો તમામ કારભાર ચાલે છે. ગુરખાઓ પાસેથી જ્યારે આ જીલ્લો ખ્રિટિશોના કબજામાં આવ્યો તે વખતે ત્યાંની જમીન મહેસુલ ૭૦,૦૦૦ રૂપિયાની હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૪-૪માં તેજ મહેસુલ ૨-૩ લાખ રૂપિયાયા સુધી વધ્યું. ફક્ત અલમોરામાંજ મ્યુનિસિપાલિટિ છે.

તહશી:—સંયુક્તપ્રાંત, અલમોરા જીલ્લામાં જોહાર દાનપુર, ચૌગરખા, ગંગોલી, બારામંડલ, ફલદકોટ અને પાલીપ ચ્યૌન એ તાલુકાઓ છે. આ ભાગ ઉત્તરે ૨૯° ૨૬ થી ૩૮° ૪૯ અ અને પુર્વે ૭૯° ૨૫ થી ૮૦° ૩૦ રે ની વચમાં છે ક્ષેત્રફળ ૩૬૧૪ ચો. માઈલ છે અને ત્યાંની વસ્તી ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં ૩,૪૨,૮૭૦ ની હતી. આ તહશીલોમાં બે શહેરો અને ૩૪૬૬ ગામ છે. ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ માં જમીન મહેસુલ ૧,૬૫,૦૦૦ રૂપિયા તથા ખીજાની ઉપજ ૧૨,૦૦૦ રૂપિયા જેટલી હતી. આ તહશીલ હિમાલય પર્વતમાં વસેલી છે તેથી હિમાચ્છાદિત શિખરોની પેલી બાજુએ તિળેટીની સરહદ સાથે જોડાએલી છે. સન ૧૦૯૩-૪ માં પાકની જમીનનું ક્ષેત્રફળ ૨૯૪ ચો. માઈલ જેટલું હતું. (ઈ. ગ. ૫)

ગામ:—સંયુક્ત પ્રાંત, અલમોરા જીલ્લાનું તેમ તહશિલનું મુખ્ય મથક છે. ઉત્તરે ૨૯° ૩૬ અ અને પુર્વે ૭૯° ૪૦ રે. અંશપર છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૮૫૬૬ હતી. રોહિલખંડ—કુમાઉન રેલ્વેના કાથ ગોદમ સ્ટેશનથી અલમોરા ગામ ૩૭ માઈલને છેટે આવેલું છે અહિં વરસાદ આશરે ૪૨ ઇંચ પડે છે. સોળમી સદીથી અલમોરા ચંદ

રાજાઓની રાજધાનીનું શહેર હતું. ઈ. સ. ૧૭૪૪ માં રાહિલાઓએ આ પ્રાંત પર સ્વારી કરી અલ-મોરા સર કચું પણ હુંક મુદતમાંજ તે પાછું ગયું. અલમોરા નજીક શિતોળી ગામે ગુરખા અને બ્રિટિશો વચ્ચે લઢાઇ થઈ આ પ્રાંત ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં બ્રિટિશોને કબજે થયો અહિં ઈ. સ. ૧૮૬૪ થી મ્યુનિસિપાલિટી શરૂ થઈ આ શહેરમાં ગુરખા કોજ રહેતી હોઈ જેપાર પણ સારો ચાલે છે. અહિં આયાત અને નિકાશ ની વસ્તુઓ મુખ્યત્વે અનાજ કાપડ, ખાંડ અને મીઠું એ છે. તેમજ અહિં ઘણા બગીચા છે તેથી જીવલોના અધિકારીઓ પણ અહિં જ રહે છે. ગામમાં જુદી જુદી શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ૫-૬ દવાખાનાઓ છે (ઈ. ગ. ૫-૧૯૭૮ અને ૬૩ની ઇંડીદન ગાઈડ ૧૯૨૦)

અલખપુર:—(બંગાળ ઇલાકા) ખુલના જીલ્લાની અગર બાંકી અને ભૈરવ નદીના સંગમ પર ઉત્તરે ૨૨°૫૦ અ અને પૂર્વે ૮૬°૩૬ રે. અંશો પર વસેલું આ એક ગામ છે. તેની વસ્તી આશરે (૧૯૦૧) ૧૨૦૦ ની છે. અહિં સ્થાનિક જેપાર સાધારણ છે. કુભાર કામ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. (ઈ. ગ. ૫-૧૯૦૮)

અલવા:—(મુંબઈ) રેવાકાંઠા એજન્સીમાંનું આ એક સંસ્થાન છે. મહેવાના ચાહાણું સંઘમાના ૧૧ ગામની સાંખેડ એ એક જહાંગીર છે. ઉત્તરે તથા દક્ષિણે પાતાગવડી પૂર્વે ગાયકવાડી ગામે અને પાતાગવડી અને પશ્ચિમે દેવલીયા આવેલાં છે. ક્ષેત્રફળ ૫ ચા. માઈલ છે. ઉપજ આશરે ૫૫૦૦ રૂપિયાની છે. (ઈ. સ. ૧૮૮૦) વસ્તીમાંની મુખ્ય જાત બીલોની છે. મુખ્ય પાક જુવાર, ચાખા, અને તલ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં અહિંના ડાકરના મરણથી અલવા પ્રત્યક્ષ રીતે પોલિટિકલ એજન્ટના હાથમાં આવ્યું. (ઇડિયન ગ. ૫-૧૯૦૮)

અલવર્ધ:—(મદ્રાસ ઇલાકા) ત્રાવણકોર સંસ્થાનના અલનગઢ તાલુકાનું મુખ્ય મથક હોઈ કોચીન-શોરણુર રેલ્વેનું તે એક મથક છે. ઉત્તરે ૧૦°૭ અ અને પૂર્વે ૭૬°૨૨ રે. પર અલવર્ધ (પેરીયર) નદીકાંઠે આ ગામ વસેલું હોઈ શંકરાચાર્યનો જન્મ અહિં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં આ ગામની વસ્તી ૩૮૬૬ ની હતી. તેમાં ૧૨૬૨ હિંદુ, ૭૬૪ મુસલમાન ૧૭૮૦ ક્રિશ્ચિન હતા. પોચુંગીઝ લોક અહીં હવા ખાવા માટે આવતા. અહિંની નદીના પાત્રમાં એક શિવાલય છે. ત્યાં શિવરાત્રીએ મોટી યાત્રા ભરાય છે. અહિં ઉનાળામાં યુરોપીયન અને હિંદી શ્રીમંતો આવી રહે છે. ગામમાં પ્રાણીઓ

માટે અત્રછત્ર છે. અને ત્રાવણકોરના મહારાજા તથા રેસિડેન્ટ એમના બંગલાઓ પણ છે. મુખ્ય પાક નારીએળ. ભાત, અને ખાવાના પાન છે અને અહિં વાસણનું કારખાનું છે. (ઈ. ગ. ૫-૧૯૦૮ અને ૬૩ની ડિરેક્ટરી સેન્સસરિપોર્ટ સ ૧૯૧૧)

અલ્લવાર સંસ્થાન:—અલ્લવાર રજપૂતાનાના પૂર્વ ભાગમાંનું એક દેશી રાજ્ય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૩૧૪૧ ચોરસ માઈલ છે. તે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૭° ૩ થી ૨૮° ૧૩ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૬° ૭ થી ૭૭° ૧૩ વચ્ચે આવેલું છે.

સીમા—તેની ઉત્તરે પંજાબનો ગુરગાંવ જીલ્લો જયપુર રાજ્યનું કોટકાસીમ અને નાભા રાજ્યનું બાબલ આવેલાં છે. વાયવ્ય કોણમાં પતિયાળા રાજ્યનું નરનાળ આવેલું છે. પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે જયપુર રાજ્ય આવેલું છે. તેનો આકાર બરાબર ચોરસ આકાર જેવો છે અને ઉત્તર તથા દક્ષિણ સુધીની તેની લંબાઈ સુમારે ૮૦ માઈલ છે તથા દક્ષિણે ઉત્તર પહોળાઈ વધુમાં વધુ ૦ માઈલ છે. આ સંસ્થાનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વસ્તુ તેના એક બીજાથી સરખે અંતરે આવેલા ડુંગરો છે. એમ છતાં તેના ઉત્તર ભાગીના તથા પૂર્વના ભાગો ઉઘાડા અને સપાટ છે. તેમાંનો મુખ્ય ડુંગર અરવલી પર્વતનો એક ફાટો છે. તે આ સંસ્થાનની બરાબર વચ્ચેથી દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી, અલ્લવાર શહેર પાસેથી જયપુર રાજ્યની સીમા સુધી પથરાયેલો છે. તેની લંબાઈ આશરે ૫૬ માઈલ છે. પશ્ચિમે તો આ ડુંગરને લીધે એક કુદરતી અને સામાન્ય રીતે અગમ્ય એવો તટ બંધાયેલો રહેલો છે. આ સંસ્થાનની મુખ્ય નદી સાબી છે. બીજી મોટી નદીનું નામ બારહા અથવા લાસવારી છે. અલ્લવાર અને ભરતપુર એ બે સંસ્થાનોમાં આ નદીના પાણી માટે વારંવાર ઝગડો ઉભો થાય છે. આ નદી પર બન્ને રાજ્યોની સરખી માલકી છે. થોડાં વર્ષ પર અલ્લવાર સંસ્થાનના લાલમાં આ પ્રકરણનો નિકાલ આવ્યો છે.

દિલ્હીની આસપાસ અને અલ્લવાર સંસ્થાનમાં સ્ફટિક જેવો જે પથ્થર (ક્વાર્ટ્ઝ) મળી આવે છે તેને અલ્લવાર પથ્થીજ નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેનો રંગ લુખરો છે અને તેના પર સુંદર કણો દેખાય છે. આ સિવાય શિસ્ટ અને સ્લેટની જાતના પથ્થર અહિં મળી આવે છે અને તે નીચેના થરમાં હોય છે. દરીઆ વગેરે કેટલાક ભાગોમાં તાંબુ મળી આવે છે અને ગાઝી જીલ્લામાં સીસું પણ નીકળે છે.

સપાટ પ્રદેશમાં મળી આવતાં નાનાં શિકારી પ્રાણીઓ અને હરણો ઉપરાંત ડુંગરાળ પ્રદેશમાં

વાઘ, લોકડી, સખર અને લગભગ સર્વ ઠેકાણે ચિત્તાઓ મળી આવે છે. જંગલી ડુક્કર તથા વંર પણ કોઈ કોઈ વખતે નજરે પડે છે.

લગભગ અધે ઠેકાણે હવા સુક્ષ્મ અને નિરાગી છે. ઉત્તર ભાગનો પદ્દેશ ઉઘાડો અને જમીન નરમ હોવાથી ઉનાળામાં ત્યાંની હવા, ડુંગરાળ પ્રદેશના કરતાં વધારે ઠંડી હોય છે.

સંસ્થાનમાં સરાસરી વરસાદ માત્ર ૨૨ ઇંચ પડે છે અને તેમાંનો ૪-૫ વરસાદ જુલાઈ ચોગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર મહિનાઓમાં પડે છે. પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં વધારે હોય છે.

રજપૂતોમાં (કચ્છ વાહ) કરીને એક જાત છે. જયપુરના મહારાજ આ જ જાતિના છે. તેમાંથી નીકળેલી નરક નામની પેટા જાતિની લાલાવત શાખા અલ્પવારના રાજવંશની છે. યૌદ્ધમા સૈકાના ઉત્તરાધમાં અંબરમાં ઉદયકરણ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર બારસિંગને અલ્પવારના રાજવંશનો મૂળ પુરૂષ માનવામાં આવે છે. બારસિંગ પોતાના પિતાની જોડે લડી રાજગારી પરનો પોતાનો હક્ક જતો કરી જયપુર રાજ્યની નોકરીમાં રહ્યા. ત્યાં તેણે તથા તેના વંશજોએ અંશરે ૩૦૦ વર્ષ નોકરી કરી. કડ્યાણસિંગને તેની કુશળતા માટે જયસિંગ તરફથી માથેરીની જાગીર મળી. ચાર પાંચ પેઢી પછી પ્રતાપસિંહે અલ્પવાર સંસ્થાન મેળવ્યું. તેણે પોતાની સત્તર વર્ષની વયે જયપુર સંસ્થાનમાં નોકરી લઈ, ઉર્નગારા મુકામે થયેલા નરક લોકોના બળવાને દાણી દીધો અને મરાઠાઓએ રણથંભોરના કિલ્લાને ઘાલેલા ઘેરા સામે પોતાની તલવારનું પાણી બતાવી નામ કાઢ્યું. પણ તેને થોડાજ વખતમાં લોકોના દ્રેષને લીધે જયપુર છોડવાની ફરજ પડી. પછી તે સુરજમલ જાટવી અને તેના મરણ પછી તેના પુત્ર જગ્ગુરસિંગને સૈન્ય સાથે જયપુર રાજ્યમાં થઈને પુષ્કર જવાનો વિચાર તેને ગમ્યો નહિ અને તે ફરી પોતાના માત્રિક પાસે ગયો એમ કહેવાય છે કે જગ્ગુરસિંગનું સૈન્ય પાછું ફર્યું ત્યારે પ્રતાપસિંહને લીધે તેની ઘણી ખાનાખરાળી થઈ. આ વખતે તેણે રાજગઢને કિલ્લો બંધાવી ભવિષ્યમાં ગાદીએ બેસનારા બાળ-રાજાના વખતમાં મદદ કરવા બદલ તેને માથેરીની સનદ મળી. તે પછી અલ્પવારના લશ્કરને પગાર મળતો ન હોવાથી અને જોડેને થયેલી એકંદર નુકસાનીને લીધે, તેઓની ધીરજ ખૂટી અને જોડોએ તે કિલ્લો પ્રતાપસિંહને સોંપી દીધો. તે વખતથી તેના નરકા જાતિના લોકો, તેને રાજા માનવા લાગ્યા.

તેના પછી અખતાવરસિંગ ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના મુલકમાં વધારો કર્યો. મરાઠાઓની જોડે થયેલી લડાઈઓમાં, લાસ વારીની લડાઈમાં તે અંગ્રેજોના પક્ષ તરફથી હાજર હતો. અખતાવરના મરણ પછી ૧૮૧૫માં ગાદી માટે ઝગડો થયો. અખતાવરની ઇચ્છા પોતાના ભત્રીજા બન્નિસિંગે દત્તક લઈ તેને ગાદીનો માલિક બનાવવાની હતી. પરંતુ આ કામ થતાં પહેલાંજ તે મરણ પામ્યો. બીજો વારસ તેની રખાતનો પુત્ર બલવંતસિંહ હતો. અંગ્રેજોએ એવી યુક્તિ કરી કે બન્નિસિંગને રાજાની પદવી ધારણ કરવી પણ સર્વે અધિકાર બલવંતસિંહના હાથમાં રાખવા પણ આ વ્યવસ્થાનો અમલ કોઈ દિવસ થયો નહિ. ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં બન્નિસિંગે રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી અને પોતાના ભાઇને તુરંગમાં પૂર્યો. તથા તેના સહાય-કર્તા અહમદબક્ષનો જીવ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડીને તોડ કર્યો કે બન્નિસિંગ પાસેથી બલવંતસિંહને અઘો મુલક તથા અધીર દોલત વંશપરંપરા માટે અપાવી. પણ તે બધું બન્નિસિંગ પાસે પાછું આવ્યું. તેણે પોતાના રાજ્યમાં પુષ્કળ સુધારાઓ કર્યા. ગેરવ્યવસ્થા તોડી શાંતિ પ્રસારવી. જમીનનું મહેસુલ નાણાંના રૂપમાં લેવાનું શરૂ કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં તેણે અંગ્રેજોને સારી મદદ કરી પોતાની રાજનિષ્ઠા સારી રીતે બતાવી આપી. બન્નિસિંગના પછી તેના પુત્ર શિવદાનસિંહ ન્હાનો હોવાથી, મુસલમાન પ્રધાનની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. આથી ૧૮૫૮ માં રજપૂતોએ બંડ કર્યું. જેને પરિણામે તે મુખ્યત્વાર નીમાયો અને ઇ. સ. ૧૮૬૩માં તેને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો.

પરંતુ તેના કેટલાંક કૃત્યોને લીધે રાજ્યમાં અંધાધુંધી શરૂ થઈ. આથી અંગ્રેજોને ફરીથી તેના કારભારમાં હાથ નાખવો પડ્યો. શિવદાનસિંગના હાથમાંથી કારભાર લઈને, એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમવામાં આવ્યું. શિવદાનસિંગ ઇ. સ. ૧૮૭૪ માં ચૌરસ અથવા દત્તક વારસ મૂકી ગયા વગર મરણ પામ્યો. આથી આખું રાજ્ય અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું પણ તેઓએ રાજકુટુંબની બીજી શાખામાંથી ગાદી વારસ ચુંટી કાઢવાનો અધિકાર મંડળસિંગને પસંદ કર્યો તથા સરકારે તેને અલ્પવારના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો. આ રાજા ઇ. સ. ૧૮૯૨ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેના એકના એક પુત્ર જયસિંગને ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં તે ઉમરમાં આવ્યા પછી, રાજાની લગભગ સોંપવામાં આવી. અલ-

૧ વારના રાજ્યને રૂપ લોપની સલામીનું માન આપવામાં આવે છે.

આ સંસ્થાનમાં કુલ આમડાં તથા શહેરો ૧૭૬૨ છે અને ઇ. સ. ૧૯૨૧માં વસ્તી ૭,૦૧૧૬૪ હતી.

સંસ્થાનના ૧૨ તહસીલો તથા ૧ બગીર મળી તેર ભાગો છે અને તેમાં ૭ મ્હોટાં શહેરો હોઈ તેમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે. તેમાં મુખ્ય અલવાર અને રાજગઢ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં હિંદુઓની સંખ્યા સેંકડે ૭૪ કરતાં વધારે એટલે ૬,૧૮,૩૭૮ હતી, તેઓમાંનો મ્હોટો ભાગ વૈષ્ણવ પંથનો હતો. મુસલમાનોની સંખ્યા ૨,૦૪,૯૪૭ એટલે કે સેંકડે ૨૪ હતી. તેઓમાંના ઘણાખરા સુન્ની પંથના હતા. જૈનોની સંખ્યા ૪૯૧૬ હતી, ૧૯૧૧ની સાલમાં ૬૨ હસ હજારે ૭૪૩૦ હિંદુ, ૨૫૧૫ મુસલમાન અને ૫૧ જૈન હતા. અહિંની મુખ્ય ભાષા હિંદી અને મેવાડી છે.

મેઉ લોકોની સંખ્યા વધુમાં વધુ સેંકડે ૧૩ અથવા કુલ ૧,૧૩,૦૦૦ છે. આ લોકો મુસલમાની ધર્મના છે અને તેઓનો મુખ્ય ધર્મો ખેતી છે. તેઓની સ્ત્રીઓ તેઓને ખેતીના કામમાં ઘણી મદદ કરે છે. તેઓની અંદર પડદાનો રિવાજ નથી. બીજા લોક ચમાર છે, જેઓ ખેતી, ચામડું કમાવવું તથા બીજાં મજૂરીનાં કામો કરે છે. બ્રાહ્મણો ગૌડ સારસ્વત અથવા કનોજ વર્ગના છે. મિના જાતિના બે વર્ગ છે, એક જમીનદાર અને બીજો ચાકીદાર. આ બીજા વર્ગના લોકો પહેલાં લુટારાઓ હતા પણ હવે તેઓ સીધે રસ્તે વળ્યા છે. એમ છતાં કોઈ કોઈ વાર તેઓની આગલી ખાસીઅતો ઉભરાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે જાટ, રજપૂત, ગુજર અને મહાજનની વસ્તી પુષ્કળ છે.

જમીન ત્રણ પ્રકારની છે (૧) ચિકનાટ (૨) મદિયાર અને (૩) લુર. અહિં મુખ્યત્વે કરીને બાજરી બુવાર, ચણા, કપાસ, ઘઉં, મકાઈ અને તલ ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. આ જ પ્રમાણે કેટલીક જગાએ તમાકુ, શેરડી, ગળી, ચોખા અને અડીણ થાય છે. અલવારનાં જનાવરો ખાસ સારાં નથી હોતાં. અહિં બકરાં મેઢાં પુષ્કળ છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ની સાલમાં એકંદરે ૨૧૨ ચોરસ માઈલ જમીનમાં વાવણી થઈ હતી. તેમાંની સેંકડે ૧૫ માઈલ નહેરના પાણી વડે કરવામાં આવી હતી. ખાલસા મુલકમાં કુવાઓની કુલ સંખ્યા ૧૫૦૦૦ છે જેમાંની ૧૭૫ બંધીઆર છે. ધાન્ય કોસના પાણીથી પકાવવામાં આવે છે.

સુમારે ૩૬૭ ચોરસ માઈલ જમીન જંગલ છે અને તે સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે નીમેલા એક અમલદારની વ્યવસ્થા હેઠળ છે. ઝાડોની ઉત્પત્તિને દષ્ટિએ આના ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ડુંગર તેની ટોચ તથા ઢોળાવ, આ એક ભાગ છે. આમાં સાલર તથા બાંબુની નાની જાત પુષ્કળ થાય છે તેમ ઉત્ર, ધામણ, ગોલ વગેરે ઝાડો પણ ઉગે છે. બીજો ભાગ ડુંગરની તળેટી સુધીનો છે. ત્રીજો ભાગ સપાટ પ્રદેશનો છે. આમાં ધાક અને ખેરનાં ઝાડો થાય છે. ચોથા ભાગમાં બાંબુ, કરમાલ, ખેડાં વગેરે જાડા પાંદડાંનાં અને છાંયો આપનારાં ઝાડો ઉગે છે. અહિં બાંબુની પેદાશ વિશેષ છે. સંસ્થાનના ઉપયોગ માટે આશરે ૨૦,૦૦૦ બાંબુ વપરાય છે. બાકીના બાંબુઓમાંથી દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૨૦૦૦ ઉપજે છે. આ સિવાય ઘાસની ઉપજ પણ સારી છે. સંસ્થાનને જોઈતું ઘાસ એકડું કર્યા પછી, રૈયતનાં ઢોરોને ચરવાની છૂટ છે. અહિંના ડુંગરોમાંથી તાંબુ, લોખંડ, તથા સીસું પુષ્કળ મળી આવે તેમ છે પણ ખાણે કોઈ જોઈતું નથી. વળી આરસપહાણ પણ ઉત્તમ મળે છે અને તે મૂર્તિ બનાવવાના ખપમાં આવતા હિંદુસ્થાનમાં નીપજતા પત્થર કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરે તેવો નથી.

અહિં તૈયાર થતા માલમાં વણેલું કાપડ મુખ્ય છે. તિબ્બર મુકામે કાગળ બને છે. જમીનમાંથી ખેદી કાઢેલા ક્ષારમાંથી હલકી જાતનો કાચ બને છે. જેનો ઉપયોગ બંગડીઓ તથા શીશીઓ બનાવવામાં થાય છે. પત્થરનું કોતરકામ કરનારા લોકો પણ અહિં છે, તેઓ પત્થરની મૂર્તિઓ, પ્યાલા જાળી-વાળા પડદા વગેરે બનાવે છે. અહિં ગળીનું એક કારખાનું છે.

અહિંથી બહાર જનારા માલમાં રૂ, શિયાળુ પાક, બાજરી, ઘી, ગામઠી કાપડ, ગળાના રૂમાલ તથા જોડા છે, તથા બહારથી આવનારા માલમાં સાકર, મીઠું, ઘઉં, ચણા લોખંડ તથા રસોઈનાં વાસણો છે. માલની બધી લાવલઈજ રાજપૂતાના-માળવા રેલ્વે મારફત થાય છે.

આ સંસ્થાનમાં ૨૮ ટપાલ ઓફિસો છે, રેલ્વે સ્ટેશનની તારઓફિસો ઉપરાંત રાજધાનીના શહેરમાં બ્રિટિશ તાર ઓફિસ છે.

આ ભાગમાં દુઃકાળો બહુ પડતા નથી. ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં દુઃકાળ પડ્યો હતો, એ વખતે ઘડો ૮ શેરનો હતો. તે પછી ઇ. સ. ૧૮૬૮-૬૯ એ બે વર્ષ પણ દુઃકાળનાં હતાં. તે વર્ષોમાં ચારાની તંગીને લીધે પુષ્કળ ઢોર મરણ પામ્યાં અને આ રીતે દુઃકાળ

મનુષ્યો કરતાં ઠેરોને વધારે નહયો. તે પછી ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં વરસાદ બિલકુલ ન પડવાથી, દુઃકાળ પડ્યો એ વખતે દુઃકાળપીડિત લોકોની મદદ માટે રાજ્ય તરફથી કામ કરવામાં આવ્યું હતું. એ જ રીતે ખેડૂતોને હળ વિગેરે માટે ભેંષતાં જનાવરો માટે તથા કુવાઓના સમારકામ માટે ૩ લાખ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં રાજ્યની લગામ મહારાજાના હાથમાં આવેલી હોઇ, રાજ્યનો કારભાર ત્રણ પ્રધાનો અને બીજાં ખાતાંઓના મુખ્ય માણસોની સલાહ પ્રમાણે ચાલે છે. જમીન મહેસૂલની વસૂલ માટે રાજ્યના બે લાગ કરેલા છે અને તેના પર એકેક ટપ્પુટી કલેક્ટર નીમેલો છે. રાજ્યમાં કુલે ૧૮ તરસીલો હોઇ, પ્રત્યેક પર એક એક તહસીલદાર નીમેલો છે.

અહિંની ન્યાયકચેરીમાં ખાલસા મુલકમાં ચાલતા કાયદાનું અનુસરણ કરવામાં આવે છે. તહસીલ ક્ષેત્રદારી, પ્રાંત અને સેશન્સ કચેરી એમ એક એકથી ચઢીઆતી કચેરીઓ છે.

સંસ્થાનની ઉપજ લગભગ ૩૨ લાખ છે અને આને ખર્ચ પણ તેટલોજ છે. ઉપજના મુખ્ય સાધનો જમીન મહેસૂલ પ્રિટીશ ટીબેરીમાં મૂકેલી થાપણનું વ્યાજ, મીઠું કાઢવાને આપેલા પરવાનાની અને જંગલની આવક છે. ખર્ચની ખાખતો આ છે—લશ્કરી ખર્ચ ૮ લાખ, સરકારી નોકરોના પગાર ૪, ૩ લાખ સરકારી હાથી ઘોડા વગેરેનો ખર્ચ ૨-૮ લાખ રૂપિયા.

આર્થિક દૃષ્ટિએ સંસ્થાન માલદાર હોવાથી તેણે બ્રિટિશ પ્રોપ્રિયેટરી નોટોમાં ૪૫ લાખ રૂપીઆ રોકેલા છે. જમીનદારીની પદ્ધતિ ચાર પ્રકારની છે. અને તે આ પ્રમાણે છે:—(૧) ખાલસા એટલે જમીનદાર પરસ્પર સરકારને મહેસૂલ આપે છે. (૨) મસ્તિઆરી, આવી બધી જમીન રજપૂતોના તાબામાં છે. તેનું મહેસૂલ હંમેશાને માટે ઠરાવેલું છે. (૩) બગીર જમીનના ઉપલોગ બદલ ઘોડે-સ્વારોની ટુકડી રાખી, સરકારને લડાઇમાં મદદ કરવી પડે છે. આનો જ એક પ્રકાર ખારદારી છે. (૪) મુઆફી. આ બહુતાની () મળેલી હોય છે. જ્યાં સુધી જમીનદાર જમીનની મહેસૂલ આપે છે ત્યાંસુધી તેના પર તેની માલીકી ગણાય છે અને આવી જાતના કાયદા છે. પંજાબના ઈક્ષણુ ભાગની તથા અહિંની પદ્ધતિ એક જ જાતની છે. ઇ. સ. ૧૮૩૮ પછી ત મહેસૂલ વસ્તુઓના આકારમાં આપાતું. અત્યારે નાણું આપવું પડે છે.

સંસ્થાનમાં ૬૦૦ ઘોડેસ્વાર અને એકહજાર પાયદળ જેટલું લશ્કર હોઇ, જરૂર પડતાં તૈયાર થઇ જાય તેવું લશ્કર ૬૮ ઘોડેસ્વાર, ૫૫૧ પાયદળ અને ૧૧૩ ગોલંદાજનું છે. તોપોની સંખ્યા ૨૭૨ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૦-૦૧ માં ચીનની સાથે થયેલા યુદ્ધમાં અહિંના પાયદળે સાફ કામ કર્યું હતું.

પોલીસની સંખ્યા ૯૪૨ છે. તેની પાછળ ૧ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થાય છે. રાજધાનીમાં એક કેદખાનું છે.

રાજપૂતાનામાંનાં સંસ્થાનોમાં અલવારનો નંબર ૧૨ મો છે. લખીવાંચી બહુનારા લોકોનું પ્રમાણ સેંકડે ૨-૭ છે. અહિં નીશાણોની સંખ્યા ૧૦૩ છે તેમાં ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં ૫૫૦૭ છોકરાછોકરી ભણતાં હતાં. શિક્ષણની પાછળ રૂ. ૬૫૦૦૦ ખર્ચાય છે. આ સંસ્થાનમાં ૧૨ ઈસ્પતાલો છે. ઇ. સ. ૧૮૭૦ લગભગથી માતા ટોચાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં કરવામાં આવી છે અને ઘણાખરા લોકો રાજપુત્રીથી માતા ટોચાવી જાય છે. (ઇ. ગે. એફ ઇડિયા પુ. પ.)

શહેર:—અલવાર સંસ્થાનની રાજધાની. દિંદીની નૈઋત્યે ૯૮ માઇલ દૂર રાજપૂતાના-માળવા રેલ્વેનું આ સ્ટેશન છે. ૨૭° ૩૪' ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૬° ૩૬' પૂર્વ રેખાંશ. ગામમાં જવા માટે એકા શિવાય બીજું કોઇ વાહન નથી પણ સ્ટેટ કાઉન્સિલના સેક્ટરીને અગાઉથી લખવામાં આવે તો રાજ્યના વાહનો તથા બીજા સગવડો મળે છે. આનું પહેલાંનું નામ અલપુર (' મજબૂત શહેર ') હતું, એમ કેટલાકો કહે છે. કોઇ તેનું નામ અરબલપુર અથવા અરવલી શહેર (અરવલી પર્વતપરથી નીકળેલું નામ) હોવાનું જણાવે છે. જનરલ કનિંગહામ જણાવે છે કે ' સાલવા ' જાતિના નામ પરથી સાલવા-પુરા-સાલવાર-હલવાર અને પછી અલવાર નામ પડેલું હોવું જોઈએ. ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં શહેરની વસ્તી ૪૪૭૬૦ હતી.

જેવા લાયક ઇમારતો—ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં મહારાવ રાજા બ્રિજસિંગે બંધાવેલો રાજ-મહેલ અને મહારાવ રાજા બખતાવરસિંગની છત્રી, એ જેવા લાયક ઇમારતો છે. તરંગ સુલતાનનો સ્મરણાર્થે ઇ. સ. ૧૬૧૩ માં બંધાવેલી જૂની કબરો તથા પુરાણી મસ્જિદો પરના શિલાલેખો જેવા લાયક છે. રેલ્વે સ્ટેશન આગળ ફતેહગંજની કબર છે. પરંતુ ઇ. સ. ૧૫૪૭ માં નાગરી લિપિઓ લખેલા તેના પરના શિલાલેખ પરથી, આ ઇમારત પહેલાં હિંદુઓની હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

અહિં ઇ. સ. ૧૮૭૧-૮૨ થી મ્યુનિસિપાલિટી છે. તેની વાર્ષિક આવક ૬૦૦૦૦ રૂપીઆ તથા

ખર્ચ ૫૩૦૦૦ રૂપીઆ છે. શહેરની નૈઋત્યે સુમારે ૬ માઈલ પર આવેલું સિલિસેર નામનું તળાવ છે. ૧૮૪૪ માં મહારાવ રાજા બન્નિસિંગે બંધાવેલું છે. આમાંનું પાણી બે નહેરો ખેતીને શહેરમાં આણેલું હોય તેનો ઉપયોગ સરકારી તથા ખાનગી બગીચાઓમાં કરવામાં આવે છે. શહેરમાં લેડી ડક્રિન હોસ્પિટલ. અલવાર હાઈસ્કૂલ અને મિશનરી સંસ્થા છે. કાપડ વણવું તથા પાઘડીઓ રંગવી એ બે અહીંના મુખ્ય ધંધા જણાયા છે. મીઠામાંથી કાચ તૈયાર કરીને તેની બંગડીઓ તથા બાટલીઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પથ્થરનું કોતરકામ પણ અહીં થાય છે. સુતર, તલ પાઘડીઓ તથા જોડા એટલે માલ અહિંથી બહાર જાય છે અને સાકર, ચાખા, મીઠું, ઘઉં, બાટી, લોખંડ વગેરે ચીજો આયાત થાય છે. અલવાર સ્ટેટ વર્કશોપ અને એક બરફનું કારખાનું, એવાં બે કારખાનાં અહીં આ છે. (ઈ. ગે. ૫-૧૯૦૮: આર્નોલ્ડ ડિરેક્ટરી.)

અલસાની પેદના—એ તેલગુ કવિ નંદવડીક નિયોગી પ્રાહ્મણ હતો. તેના બાપનું નામ ચોકત્રા. એનો જન્મ બેલારી પ્રાંતના દુપાડ તાલુકાના દોલારના ગામે થયો. તેણે ન્હાનપણમાં સંસ્કૃત અને તેલગુ ભાષાનો અભ્યાસ કરી તે ઉપર સારો કાબુ મેળવ્યો અને થોડાજ વખતમાં બંને ભાષામાં કાવ્યો કરવા લાગ્યો. એને થોડા સમય વિતી ગયો એટલે કૃષ્ણદેવરાયનું બાપ નરસિંહરાય-લુના દરબારમાં કવિ તરીકે રહ્યો. નરસિંહરાય-લુના મરણબાદ કૃષ્ણદેવરાયલુ ગાદી ઉપર બેઠો એટલે તેણે એ કવિને પોતાના દરબારના “ અષ્ટદિગ્ગજ ” માં નિમ્ણે. પેદનાનું તેલગુ કાવ્ય તેના માધુર્યથી ઘણુંજ લોકપ્રીય થયું. “ સ્વારોચિષમનુચરિત્ર ” એ કાવ્ય તેણે ઘણા શ્રમપૂર્વક રચ્યું. એ કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં કૃષ્ણદેવ રાયે સુસલમાનો ઉપર જે વિજય મેળવ્યો તે સંબંધી તેના પરાક્રમનું વર્ણન છે. મનુચરિત્ર શિવાય પેદનાનો સમસ્ત અને રાજમ નામનો રામસ્તુતિ સંબંધી એક ગ્રંથ છે. એમ મિ. કાવેલી વ્યંકટરામ સ્વામી એમણે પોતાના દક્ષીણમાંના કવિચરિત્રમાં જણાવ્યું છે. પરંતુ તે સંબંધી ખોળે કાંઈ ઉલ્લેખ આપીતો નથી. સદર કવિલ્લી વ્યંક-રામ સ્વામી “ અદ્વૈતસિદ્ધાંતમ્ ” નામનો તત્ત્વવિષયક ગ્રંથ પેદનાએજ લખ્યો હશે એમ કહે છે. પેદનાએ હરિકથાસાર કાવ્ય રચ્યા વિષે પણ તે જણાવે છે. અને તે સંબંધી પેદનાનો છંદ-શાસ્ત્ર વિષે જે “ રંગરઘ્ન ” નામનો ગ્રંથ છે.

પેદનાના કાવ્યો અતિમધુર હોવાથી તે સર્વ પ્રીય થયા છે. એક દીવસે પેદનાએ પોતાના આશ્રય-દાતા મહાપરાક્રમી કૃષ્ણદેવરાયલુની વિનંતિથી એક શ્લોક સંભળાવ્યો તેમાં તેણે પોતાનું સંસ્કૃત અને તેલગુ ભાષાનું પ્રાવિણ્ય બતાવી દરબારના સર્વ કવિ-મંડળને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂક્યું. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ભાષાંતરો શિવાય તે વખત સુધી કોઈએ સ્વતંત્ર એવું કાવ્ય લખ્યું નહોતું. તે વખતે પેદનાએ સ્વતંત્ર કાવ્ય “ સ્વારોચિષમનુચરિત્ર ” લખ્યું. તેથી તે વખતના સર્વ વિદ્વાનોએ અને ખુદ કૃષ્ણ-દેવરાયલુ એમણે આંધ્રકવિતાપિતામહલુ એ પદવી આપી. મનુચરિત્રનું રંગાધિરોહણ થયા બાદ કવિને પાલખીમાં બેસાડી સરઘસ કાઢ્યું. તે વખતે પાલખી ઉત્તરવામાં રાજા મુખ્ય હતા એમ કહેવાય છે એમણે એક વખતે ભર સભામાં રાજના ફરમાનથી બત્રીસ ચરણની કવિતા કેવી હોવી જોઈએ એ વિષય ઉપર એક ઉત્પલમાલિકારચી. એ ઉત્પલ-માલિકામાં એવી ખુબી છે કે તેના બત્રીસ ચરણ પૈકી દરેક ચરણનું પ્રથમાક્ષર અને દ્વિતીયાક્ષર એક જ છે. તે શિવાય અમી માલિકા કેવળ સંસ્કૃત પ્રમાણે અને અમી કેવળ તેલગુ પ્રમાણે લાગે છે. રાજા ખુશ થઈ તેના પગમાં સોનાની સાંકળી પોતાને હાથે પેહેરાવી.

પેદનાએજ પ્રથમ તેલગુ ભાષામાં સુસલ-માની શબ્દ વાપરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને તેનુજ અનુકરણ તેના પછીના લેખકોએ કર્યું. કૃષ્ણદેવરાય શકે ૧૪૪૬ માં મરણ પામ્યો. તે વખતે પેદનાએ જે કાવ્યરૂપો દુઃખોદ્ધાર પ્રગટ કર્યા તે અપ્રતિમ છે. તેમાં કવિએ કર્ણ રસની જમાવટ અદ્ભુત કરી છે. પેદનાએ રાયના જે સહસ્રાવધિ ગુણ ગાયા છે. તે કેવળ તેના ઉપર કરેલાં ઉપકારનો બદલો નહિ પરંતુ કૃષ્ણરાયે તેલગુ વાડ-મય તેલગુ કવિમંડળ અને તેલગુ પ્રદેશ ઉપર જે અપરિમિત ઉપકાર કર્યા છે તે માટે છે. કૃષ્ણદેવરાય પછી તેનો જમાઇ રામ-રાજા ગાદી ઉપર બેઠો તેને આ કવિ માટે ઘણું આદર હતો. એ કવિ પોતાની મરણમાં આવેત્યારેજ કવિતા કરતો. રાજના હુકમથી તે કદી પણ કાવ્ય-રચના કરતો નહિ. તેને તે વખતે એકાદ માંડલિક રાજા પ્રમાણે માન આપતા હતા. દેવરાયે તેને પુષ્કળ ઇનામો આપ્યાં હતાં તે પૈકી કીકટ ગામ એ મુખ્ય છે. જો કે જન્મથી એ સમાર્ત હતો તો પણ અદ્વૈત મતવાદી હતો. એ કવિ તેના આશ્રય દાતાના મરણ પછી વધારે જીવ્યો નહિ. થોડીજ મુદતમાં એટલે ઈ. સ. ૧૫૩૫ માં તે પોતાની જન્મભૂમિ દોરના-

લામાં મરણ પામ્યો. જ્યાં જ્યાં તેલગુ લાખા પ્રચલિત છે ત્યાં એ કવિના કાવ્યો દૃષ્ટીગોચર થાય છે. અલસાની પેદજાને હયાતીમાં જેટલું માન મળ્યું તેટલું આજ સુધી ખીલ કોઈ પણ તેલગુ કવિને મળ્યું નથી. (તેલગુ વા. મય-શં. સા. પર શાકૃત)

અલસિય મ:—અર્વાચીન પેલી ઇટાલીના ઇટુરિયા પ્રાંતનું જુનૂ શહેર છે. તે વહાયા આરિલીયા નદીને કાંઠે રેલ્વેથી રામના પશ્ચિમે ૨૯ માઇલ ઉપર છે. ઇટુરિયા પ્રાંતના આતિ પ્રાચીન શહેરોમાંનું આ એક છે. રામન વસાહત થયા પછી ઇ. પૂ. ૨૪૭ વરસ સુધી એ શહેર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વનું ન હતું. મ્હોટા મ્હોટા શ્રીમંત લોકોના બંગલા અને બાગબગીચા એ શહેરમાં હતા. આ નદીના કીનારા ઉપર ફીકાલવનના પુષ્કળ અવશેષ હાલમાં પણ મોજૂદ છે. એ ફીકાલવનનો પૈકી એક ૪૦૦ x ૨૫૦ યાર્ડનું છે. ઑડિસકલ વંશનો મધ્યયુગમાં બાંધેલો ફીલ્લો એ શહેરમાં છે. પાલો નજીક “લાડિસ પોલી” નામનું જલવિહાર સ્થાન ઑડેસકલ વંશના રાજપુત્રે બાંધાવ્યું છે. (હ. પ્રી.)

અક્ષાઉદીન ખીલણ:—(૧૨૯૬ થી ૧૩૧૬) દિલ્હીના ખિલજી વંશના સંસ્થાપક જલાલુદીનનો આ ભત્રીજો. તેના બાપનું નામ શહાબુદીન મસા-ઉદ્-હતુ. જલાલુદીન ગાઝીપર બેઠો ત્યારથી તેણે અક્ષાઉદીનને તથા તેના ભાઈને પોતાની પાસે આણી રાખ્યા હતા. અક્ષાઉદીને મોગલોને નસાડવાથી તેના કાકાએ ગંગા-ચમુનાની વચ્ચેના અંત-વેદીના કોરા પ્રાંતનો સુબેદાર નીમ્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૩ માં અક્ષાઉદીને માળવાપર સ્વારી કરી લિલસા વિગેરે કેટલીક જગ્યાના હિંદુઓને હરાવ્યાથી જલાલુદીને તેને વધુમાં અયોધ્યાનો સુબેદારી પણ આપી. માળવામાં ઘણા કિલ્લા તથા લૂંટ મળવાથી અક્ષાઉદીન મોટી ફોજ રાખી શક્યો.

દેવગીરીપર ચઢાઈ:—જ્યારે અક્ષાઉદીનનો મુકામ લિલસામાં હતો ત્યારે તેને દક્ષિણમાંના દેવગીરીનામક ધનાઢય શહેરની ખબર મળી. અને તેવિષે તેને જાણસા થઈ. પોતાનો અંતિમ હેતુ કાકાને કે અન્ય કોઈને પણ નજાણાવતાં આઠ હજાર સ્વાર લઈ ૧૧૯૩ માં તેણે કોરાથી કુચ કરી અને બુદ્ધેલખંડના જંગલોમાં થઈ તે દક્ષિણમાં ઉતરી આવ્યો. છ માસ સુધી કોઈને પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. દિલ્હીના સુલતાન જલાલુદીનનો પોતે ભત્રીજો હોઈ તેની સાથે તકરાર થવાથી તેલંગણમાં આવેલા રાજમહેંદ્રીના રાજા પાસે નોકરી માટે જાઉ છું એમ તે રસ્તામાં લોકોને જણાવતો. અક્ષાઉદીન

નર્મદાપાર ઉતરી એકદમ દેવગઢના તોટાપાસે આવી ચઢ્યો ત્યાંના રાજા રામદેવની ફોજ ત્યારે ખીજે ગઈ હતી. એ ઉપરાંત આણીને અવસરે કિલ્લામાં અનાજને બદલે મીઠાની ગુણો ભરાયાનું રામદેવરાવના જાણવામાં આવ્યું. તેથી ગલરાઈ એકદમ જઈ પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી અક્ષાઉદીન સાથે તેણે સંધિ કરી અક્ષાઉદીન પાછા ફરવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં રામદેવરાવનો પુત્ર શંકરદેવ મોટી ફોજ જમાવી બહારથી આવ્યો અને તેણે પીતાની સંધિ કબુલ નહિ કરતાં અક્ષાઉદીન સાથે લઢાઈ પુકારી. આ લઢાઈમાં મુસલમાનોનો સમૂળનાશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, પણ કિલ્લાના રક્ષાણાર્થે રાખેલી ફોજ લઈ રામદેવરાવનો સરદાર શંકરદેવની કુમકે આવતો હતો તેના સૈન્યની ચાલથી ઉડેલી ધુળ જોઈ દિલ્હીથી અક્ષાઉદીનની કુમકે મ્હોટી ફોજ આવનાર છે એવી અક્ષાઉદીને ઉડાવેલી અફવાનું સ્મરણ થયું અને હિંદુ લોક રણ મેદાન છોડી છૂટા છવાયા નાસવા લાગ્યા, આથી અક્ષાઉદીનની ફતેહ થઈ. અક્ષાઉદીન કિલ્લામાં ગયો ત્યારે અનાજને બદલે મીઠાની ગુણો ભરી હતી તેની ત્યાં ખબર મળી. એટલે રામદેવરાવને ખીજે કાંઈ ઇલાજ ન રહેતાં અપાર દ્રવ્ય અને એલીચપુર તાલુકો અક્ષાઉદીનને આપી તેને પોતાનો બચાવ કરી લેવો પડ્યો.

ઠાકાનું ખુન:—એ રીતે વિજયશાલી થઈ અક્ષાઉદીન કોરા મુકામે પાછો આવ્યો. પોતાના ભત્રીજાને મળવા બાદશહા થોડી ફોજ લઈ અહિં આવ્યો. અક્ષાઉદીન સાથે તેને મુઠાકાત થઈ તેમાં તે પ્રેમથી પોતાના ભત્રીજાના ગાલ પરથી હાથ ફેરવતા હતો તેવામાં અક્ષાઉદીનના ખૂનીએ જલાલુદીનનું ખૂન કર્યું. ૧૭ રમજાન (હિ. સ. ૬૯૫ જુલાઈ ૧૨૯૬)

રાજ્યા રો હણ:—જલાલુદીન મરણ પામ્યાની ખબર જાહેર થતાંજ તેની રાણીએ પોતાના અલ્પ-વયી પુત્રને તખ્તનશીન કરી તેના નામથી રાજ્ય ચલાવવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ અક્ષાઉદીન કુચ કરી રાજધાની તરફ ગયો અને દેવગઢની લૂંટમાં મળેલા પૈસાના બળથી જે સરદારો અને ફોજના અમલદારો આનાકાની કરતા હતા તેમને વશ કરી છાંપન હજાર સ્વાર અને સાઠ હજાર પાયદળનું મ્હોટું સૈન્ય જમાવ્યું. અક્ષાઉદીનના આગમનની ખબર સાંભળી રાણી પુત્રને લઈ મુલતાન નાસી ગઈ, એથી ૧૨૯૬ ના ઓક્ટોબર મહિનામાં (જુલેજ ૬૯૫) અક્ષાઉદીનને દિલ્હીનું તખ્ત ખીનહરકતે પ્રાપ્ત થયું. લોકોને સંતુષ્ટ રાખવા અક્ષાઉદીને મ્હોટા મ્હોટા સમારંભ કરી લોકોને

મીઝખાનીઓ આપી નહાના મહોટાઓને બક્ષીસ અને ઈનામ આપી લશ્કરને એકઠમ છ માસનો પગાર અગાઉ ચૂકવી આપ્યો. ત્યાર બાદ અલ્લાહપાન નામના પોતાના દુધમાઈ પાસેથી મુલતાનથી બન્ને રાજપુતોને પકડી મંગાવી તેમની આંખો કાઢી તેમને હુસીના કિલ્લામાં કેદ કર્યા રાજ્યાડઠ ધત્તાજ અલાઉદ્દીને લાંચખાઉ અમલદારોની પુરી ખોડ ભુલાવી. જે સરદારોને પૈસા આપી તેણે વશ કરી હતા તેમની કૃતજ્ઞતા માટે તેમને યોગ્ય શાસન કરી કાકાના ધાતકી કૃત્યમાં મદદ કરનારાઓની તેણે ઘણીજ દુર્દશા કરી. અલાઉદ્દીનની લાંચને વશન થતાં જલાલુદ્દીન સાથે વફાદાર રહેલા ફક્ત ત્રણજ સરદાર હતા, તેમને અલાઉદ્દીને કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

મોગલોની પહેલી સ્વારી:—અલાઉદ્દીનની કારકીર્દીના પ્રથમાર્ધમાં મોગલોના ટોળેટોળાં એક સરખાં હિંદુસ્થાનમાં આવતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૨૬૬ માં મધ્ય તુર્કિસ્થાનના બાદશાહ અંગીજ-ખાનના વંશજ અમીરહાઉદ્દે એક લાખ લોકની સેનાસહ સિંધ અને પંજાબ પર સ્વારી કરી. તે પ્રસંગે અલાઉદ્દીનના સરદાર આલ્લાખાને લાહોર નજીક તેમને હરાવી જેમના જૈરાં છાકરાં મળ્યા તેમનો શિરચ્છેદ કર્યો.

ગુજરાત પર સ્વારી:—(ઇ. સ. ૧૨૬૭) અલાઉદ્દીને ગાદી પર બેઠા પછી આલ્લાખાન અને વજીર નુસ્રતખાનને ગુજરાત પ્રાંત સર કરવા મોકલ્યો. ગુજરાતમાં અણહિલવાડમાં રાજ કરણ રાજ્ય કરતે હતા. મુસલમાન ફ્રેજ આવી કે તરત તેણે નાગી જઈ દેવગઢના રાજા રામદેવરાવનો આગ્રય માગ્યો. અહિં મુસલમાનોએ તેનું રાજ્ય અને કુટુંબ કબજે કર્યો. તે સમયે વેપારને લીધે ખંભાત સધન હતું. તે નુસ્રતખાને લૂંટ્યું. અને આ સ્વારીમાં મુસલમાનોએ સોમનાથનું દેવળ ફરીવાર લૂંટી ત્યાંની મૂર્તિ લાંગી તથા તેના દુકડા દિલ્હી લઈ જઈ ત્યાંની મસજીદના પગથીયાં પર જડ્યાં. આલ્લાખાન અને નુસ્રતખાન પાછા જતા હતા ત્યારે લશ્કરમાંના મોગલ સૈનિકો સાથે તેમને ભારે તકરાર થઈ તથા મોગલોએ આલ્લાખાનના ભત્રીજાને આલ્લાખાન બાણી હાર કર્યો. દિલ્હી પહોંચ્યા પછી બાદશાહે તમામ બંડખોર મોગલોની એકઠમ કતલ કરી. કરણ રાજાની લાવણ્યવતી સ્ત્રી કૌળાદેવીને પકડી મુસલમાનો દિલ્હી લઈ ગયા હતા તેને બાદશાહી પોતાની પટરાણી બનાવી, બાદશાહનો તેના પદ ધણીજ પ્રેમ હતો.

મોગલોની બીજી સ્વારી:—હાઉદ્દીન સ્વારીને બે વર્ષ પૂરાં થયા નહિં ને ઇ. સ. ૧૨૬૮ના સુમારમાં તેના પુત્ર કુતલબખાને બે લાખ મોગલ સૈન્ય સાથે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો અને દિલ્હી નજીક આવી યમુના કાંઠે છાવણી છાઈ રહ્યો. મોગલોના બુલમથી ડરી સમગ્ર પ્રજા દિલ્હી શહેરમાં ઘૂસી ગઈ. તેથી દિલ્હીના તમામ રસ્તા ભરાઈ ગયા. બહારથી દાણો પાણી આવવાનું બંધ થવાથી અનાજની ઘણીજ મોઘવારી થઈ. આવા અણીને અવસરે દરબારના લોકની સલાહ ન હોવા છતાં ભરોસો રાખી પોતાની ત્રણ લાખ ફ્રેજલઈ અલાઉદ્દીન મોગલો પર ચઢી આવ્યો બક્ષરખાન અને આલ્લાખાનએ બે સરદારોને બાબુએ રાખી અલાઉદ્દીન પોતાના વજીર નુસ્રતખાન સાથે મધ્યમાં લઢવા માટે ઉભો રહ્યો. શરૂ આંતમાંજ બક્ષરખાને જોરથી હુમલો કરી મોગલોની પીછે હઠ કરી અને તેમની પીઠ પકડી એકલોજ ઘણો આગળ વધી ગયો. આજે સુલતાને અલ્લાખાનને તેની કુમકે જવા હુકમ કર્યો; પરંતુ આ બે સરદારોમાં વ્હેવ હોવાથી આલ્લાખાન તેની કુમકે ગયો નહિં જેથી બક્ષરખાનની સેનાને ઘેરી લઈ તેની કતલ કરવા મોગલોને ઘણીજ સરી તક મળી. તથાપિ અલાઉદ્દીનની બાકીની ફ્રેજ તૈયારીમાંજ હતી, તેની સામે મોગલોનું કાંઈ પણ ન આવવાથી તેઓ છત્તલઈ હિંદુસ્થાન છોડી નાસી ગયા.

રણથંભોરની જીત:—ઇ. સ. ૧૨૬૮ માં અલાઉદ્દીનને જયપુરની હદમાં આવેલો કિલ્લો લિધો આલ્લાખાન અને નુસ્રતખાનને મોકલ્યા. ત્યાંના રાજા હંબીરદેવે મુસલમાનોને પાછા હઠાવ્યા એટલે અલ્લાઉદ્દીને જાતજઈ કિલ્લાને ઘેરા ઘાલ્યો. હંબીરદેવેના પ્રધાન વિશ્વાસઘાત કરી અલ્લાઉદ્દીનને મળી જવાથી રજપુતોના ધાત થયો તથા રાજસહ સવે સેના મુસલમાનોની તરવારના લોગ થઈ પડી, અને અલ્લાઉદ્દીનને તે કિલ્લો મળ્યો. વિશ્વાસઘાતી પ્રધાનને અલ્લાઉદ્દીને પોતાના હંમેશના શિરસ્તા મુજબ હાર કર્યો. સ્વારીમાં અલ્લાઉદ્દીનનાં ભત્રીજા રૂકનખાને અલ્લાઉદ્દીનનું ખૂન કરી રાજ્ય પચાવી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ અલ્લાઉદ્દીનના જળરા નસીબે તેનો આ દાવ નિષ્ફળ ગયો અને તેને અંતે દેહાંત થઈ લોગવવો પડ્યો.

ચિતોડ ગઢની સ્વારી:—ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં ચિતોડના રાણાની ખુબસુરત સ્ત્રી પદ્મિનીના લોભથી અલ્લાઉદ્દીને ચિતોડ પર સ્વારી કરી. કિલ્લો ઘેર્યો છતાં શહેર હસ્તગત થયું નહિં. એટલે કપટથી પદ્મિનીનું હરણ કરવાનો પ્રયત્ન અલ્લાઉદ્દીને કર્યો

તેમાં પણ તે કાળે નહિ. કેટલાક દિવસ ભારે લઘાઈ થઈ તેમાં અલ્લાઉદ્દીનને ઘણું તુકસાન થયું અને છેવટે દિલ્હી પર મોગલોએ ચઢાઈ કર્યાના સમાચાર આવ્યાથી ઘેરે ઉઠાવી તેને પાછા જવું પડ્યું. (૩ મોહરમ ૭૦૩; ઓગસ્ટ ૧૩૦૩) અને બાપતા માટે ત્યાં મુસલમાની લશ્કર રાખી ઝાલોર વંશના માલદેવ નામના એક રાજાને ચિતોડની ગાદી પર બેસાડી અલ્લાઉદ્દીન પાછો દિલ્હી આવ્યો. પરંતુ અલ્લાઉદ્દીનને દિલ્હી પહોંચ્યાને થોડોજ વખત થયો કે તરતજ હમીર નામક મેવાડના એક શુર રાજા પુત્રે માલદેવ પાસેથી ચિતોડનું રાજ્ય પાછું છુટી લીધું. (ઇ. સ. ૧૩૦૪) લખમસી, પાંદિની અને હમીર જીવ્યો.

મોગલોની ત્રીજી અને ચોથી સ્વારી:—ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં અલ્લાઉદ્દીન ચિતોડ સરકરવામાં રોકાયો હતો. તેવામાં મોગલ સરદાર તુર્કાયાખાને ફરીથી હિંદુસ્થાન પર ચઢાઈ કરી. આ પ્રસંગે અલ્લાઉદ્દીનની ફ્રેજ પાસે ન હોવાથી મોગલો દિલ્હી સરકરવાની આજ્ઞાએ હતા; પરંતુ કાંઈક દૈવી ચમત્કારથી મોગલો ગભરાયા અને પહેલી સ્વારી પ્રમાણેજ આ વખતે પણ તેઓ એકાએક હિંદુસ્થાન છોડી નાસી ગયા એમ કહેવાય છે. દરમ્યાન મધ્ય એશિયાના મોગલ વગેરે નવા મુસલમાનોથી વસેલા મોગલ પુરા નામના દિલ્હીના ભાગમાં ફીતુરી બહેર થવાથી અલ્લાઉદ્દીને એકજ દિવસમાં ત્રીસ ચાળીસ હજાર માણસોની કતલ કરી તેમનાં ગૈર છોકરાઓને રજળતાં બનાવ્યાં. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૩૦૫ માં એળકખાખાન નામના સરદારની દેખરેખ નિચે ફરીથી મોગલ ફ્રેજ હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી અને મુઝતાન ઉકવસ્ત કરી તે શિવાલીક પહાડ પર આવી ચઢી, પણ દિલ્હીની પશ્ચિમે બંદોબસ્ત માટે રાખેલા ગાઝી-બેગ તુઘલક નામના અલ્લાઉદ્દીનના સરદારે બીજેજ રસ્તે આવી મોગલો પર પાછળથી હુમલો કરી ભારે કતલ કરી. જે કોઈ મેદાન તરફ નાસી ગયા તેમનો ઉનાળાને લીધે ત્યાંજ સંહાર થયો. ઘણાઓને પકડી દિલ્હી લઈ જઈ હાથીના પગનીચે ચગાદી નાંખ્યા. પુદાઉન ગેટ બહાર તેમના શિરોના એક મોટો મિનારો બનાવ્યો. ફરી એકવાર તેની કારકીદીમાં મોગલોની આવીજ ખરાબ હાલત થવાથી તેઓ એટલાતો નાહિંમત થયા કે ઘણા દિવસ સુધી હિંદુસ્થાનમાં પણ મૂકવાનો વિચાર સરખોએ તેઓ કરી શક્યા નહિ.

મલીક કાફુરની દક્ષિણમાં સ્વારી:—દેવગીરીના રામદેવરાવે ખંડણી મોકલવી બંધ કરવાથી અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં પોતાના સર-

દાર મલીક કાફુરને મોટું સૈન્ય આપી દક્ષિણમાં સ્વાના કર્યો, તથા ગુજરાતના સુબા આલકખાનને તેની મદતે જવાનો હુકમ કર્યો. કાફુર આ સ્વારીમાં આખ મહારાષ્ટ્રમાં લૂંટ ચલાવી રામદેવરાવને પોતાની સાથે દિલ્હી લઈ ગયો ત્યાં અલ્લાઉદ્દીને રામદેવરાવનો સારો સન્માન કરી તેને છત્ર, રાખધિરાજનો કિતાબ અને એક લાખ રૂપિયા બક્ષિસ આપી માનપૂર્વક સ્વદેશે સ્વાના કર્યો. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં સુલતાને આંધ્ર દેશની રાજધાની વારંગળ ઉપર કાફુરને સ્વારી કરવા મોકલી ત્યાંના રાજા નરપતિને પોતાનો તાબેદાર બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૧૦ ની સ્વારીમાં કાફુરે અલ્લાઉદ્દીનની રાજધાની રાજધાની દ્વારસમુદ્ર લઈ તેના રાજ્યનો નાશ કર્યો. પછી કાફુર છેક દક્ષિણમાં ગયો. રસ્તામાં તેને કોઈએ અટકાવ્યો નહિ. આ સ્વારીમાં અલ્લાઉદ્દીનના સેનપતિ, ૬૧૨ હાથી, ૨૦ હજાર ઘોડા, ૯૫ હજાર માણસોનું તથા તે ઉપરાંત જડજવાહીર એટલી સંપત્તિલભ દિલ્હી આવ્યો. (સેવેલફરગાટન અંપાયર પૃ. ૪૦૨) રામદેવરાવના પુત્રે વખતસર ખંડણીન મોકલવાથી કાફુરે ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં છેવટની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી રામદેવરાવના પુત્રને ઠાર કરી દેવગડ રાજધાની કબજે લીધી અને મહારાષ્ટ્ર મુસલમાનોના સંપૂર્ણ કબજામાં આણી-અપાર સંપત્તિ લઈ તે દિલ્હી પાછો આવ્યો.

ખંડ અને આખર:—કાફુરની આ છેલ્લી સ્વારીએ અલ્લાઉદ્દીનની સત્તા શિખરે ચઢાવી કાફુર પર તે અત્યંત રાજ થયો. આ મહેરબાનીના દુરુપયોગ કરી પોતાના શિવાય બીજાઓનું પણ અલ્લાઉદ્દીન પાસે કાંઈ ન ચાલે એમ કયું. ખુદ રાણી તથા પુત્રો સાથે પણ સુલતાનને વૈમનસ્ય કરાવી તેમને કાફુરે કેદમાં રાખ્યા. આથી ઉમરાવો કંટાળ્યા. ગુજરામાં ખંડ થયું. ચિતોડગઢ હાથમાંથી ગયો. દક્ષિણમાં રામદેવરાવના જમાઈ હરપાળદેવે મોટો બળવો કરી ત્યાંના મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી કાઢ્યા તથા તે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અહિં અલ્લાઉદ્દીનની તબીયત અવ્યવસ્થિત રહેવાથી રોજરોજ બગડતી ગઈ તેવામાં આ બધી હકીકતો બાજુવાથી તેણે વારંવાર ક્રોધના આવેશ આવતા અર્થી બિમારી વધતી ગઈ અને થોડા દિવસમાં જ તેનો અંત આવ્યો. તેણે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. કેટલાક એમ કહે છે કે, કાફુરેજ તેના પર વિષપ્રયોગ કર્યો. ફરિસ્તા પ્રમાણે અલ્લાઉદ્દીનની મરણતારીખ ૬ સવાલ હિ. સ. ૭૧૬ (૧૬૭૬) એસેબર ૧૩૧૬) છે; પરંતુ તેની કારકીદીમાંનો અમીર ખુશુ નામનો કવિ પોતાના

દિવાનના બકીય-ઈ-નકિય નામના લાભમાં ૬ સવાલ ૭૧૫ ખતાવે છે. (આશરે ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૩૧૫)

રાજ્ય વ્યવસ્થા:—અલાઉદ્દીનનો સ્વભાવ જક્કી, નિર્દય અને જુલમી હતો, તોપણ તેની રાજ્ય-વ્યવસ્થા પ્રશંસનીય હતી. ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં થયેલી મોગલોની સ્વારીથી અલાઉદ્દીને શિખામણ લઈ દિલ્હીમાં મજબુત કિલ્લો બંધાવ્યો. નવી તોપો તથા હથિયારો બનાવરાવી રાજ્યધાનીના બંદોબસ્તની તેણે સારી વ્યવસ્થા કરી. અલાઉદ્દીનની રાજ્યનીતિ વિચિત્ર હતી- હાથ ધરેલા કામમાં એક સરખો યશ પ્રાપ્ત થવાથી તે જેપરવા તથા ઉદ્ભવ બન્યો તથા પોતાની મરજી મુજબ કાયદા ઘડવા લાગ્યો. બરાણી કહે છે કે, લશ્કર કાર્ય અને તહેવારના જમણુ પ્રસંગે લોકો લેગા મળી મદાપ્રાશન કરી જુદી જુદી ચર્ચા અને મસલતો કરે છે અને તેમની પાસે પૈસા વધી પડવાથી બંડની સામગ્રી સહેલાઈથી એકઠી કરી શકે છે અને તેથીજ રાજ્યમાં ફંદરીતુરો થાય છે, એવી અલાઉદ્દીનની માન્યતા થઈ પડી હતી. આથી સરકારની પરવાનગી શિવાય કોઈએ પણ લશ્કર-કાર્ય કે મીજબાની કરવી નહિ અને દરબારના કામની ચર્ચા કરવી નહિ એવા કાયદા બનાવી ગુપ્ત-ચરોની નવીન વ્યવસ્થા કરી. તેણે પોતે મદાપ્રાશન કરવું બંધ કરી દારૂ તથા બીજા તમામ કેફી પદાર્થોનું વેચાણુ બંધ કર્યું. લોકોને પૂર્વે ગામો જમીન વિગેરે જે ઇનામો આપવામાં આવ્યા હતા તે તેણે ખાલસાં કર્યાં. ગમે તેવાં કારણો બતાવી પ્રજાને ચૂસી તેણે વિપ્લવધન ભેગું કર્યું. ખેડુતોએ અમૂકજ જમીન, જનાવર તથા નોકર રાખવા એમ ઈરાવ્યું. તેણે સરકારી મહેસુલ જુલમથી વસુલ કર્યું. પરંતુ વસુલાતની બાબતમાં જુલમ ગુન્નરવામાં આવે તેની તપાસ કરવા માટે ચોગ્ય અમલદારોની નિમણૂક પણ તેણે કરી હતી. ચિજોના ભાવ મુકરર કરી તેજ ભાવે માલનું વેચાણુ કરવાની સખતી કરી. રાજ્યની બહાર માલ લઈ જવાની સખત મનાઈ કરી. તે સરકારી પૈસા પ્રજાને કરજે આપતો. ધર્મની બાબતમાં અલાઉદ્દીને કદી પણ જુલમ ગુજાર્યો નહિ, છતાં હિંદુની બાબતમાં તેના કાયદા વધારે કડક હતા એમ જણાય છે. અલાઉદ્દીનના કડક કાયદાથી તેને માટે ચોગમ ડર લાગતો. આથી રાજ્યની સુરક્ષિતતા વધી. એમ કહેવાય છે કે, તેની કારકીર્દીમાં સામ્રાજ્ય સારી આબાદીએ પહોંચ્યું હતું. જાદુઈ લાકડી ફરી હોય તેમ અધ્ધ અવધિમાંજ ત્યાં મહેલ, મસજીદો, સ્નાનગૃહો, કિલ્લા, કબરો, પિઠાપીઠો, વિગેરે ઈમારતો ફેખાવા લાગી. તેમજ તેની કારકીર્દીમાં

વિદ્વાન પંડીતો ઘણા આગળ વધેલા જણાય છે. શરૂઆતમાં અલાઉદ્દીનને લખતાં વાંચતાં આવડતું ન હતું, પરંતુ તેને તે લાંછનવાળું લાગવાથી લખતાં વાંચતાં શિખી તે ઘણો હોશિઆર થયો. તેની પાસે ઝીયાઉદ્દીન બરાણી નામનો માણસ હતો જેણે તેની કારકીર્દીનો ઇતિહાસ લખ્યો છે.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—ફરિસ્તા, મુસલમાની રિયાસત, ખીલજી ઓરિએન્ટલ બાચોગ્રાફી વગેરે].

અલાઉદ્દીનશહા:—(ઈ. સ. ૧૩૪૭—૧૩૫૮) પહેલો. દક્ષિણના બહામણી રાજ્યનો સંસ્થાપક બકરખાન ઉર્ફે હસનગંજી આ નામ છે (હસનગંજી જુઓ ૨ ખીજો.) (ઈ. સ. ૧૪૩૫ થી ૧૪૫૭) તે અહમદશાહ વલીનો પુત્ર અને બહામની રાજ્યનો આઠમો સુલતાન હતો. એ ઈ. સ. ૧૪૩૫ ના ફેબ્રુઆરી (હિ. સ. ૮૩૮) માસમાં અમદાવાદ ખેદર મુકામે તે તખ્તનશિન થયો. વિજયાનગરન રાજ્યે પાંચ વર્ષથી બંડણી આપેલી ન હોવાથી તેણે પોતાના ભાઈ મહમદખાન તથા વજીર ખ્વાબજખાનને લશ્કર આપી તેની સામે મોકલ્યો અને ઘણી સંપત્તિ મેળવી. પણ પાછા ફરતાં રસ્તામાં તેના ભાઈ મહમદખાને બંડ કરી વિજયનગરના રાજાની મદતથી મુદલક, રાયપુર, સોલાપુર, ત્રિવંતપુર અને નળદુર્ગ એ તાલુકા હસ્તગત કર્યાં શહાએ પોતાની સમગ્ર ફોજ એકઠી કરી તથા ઘણો પૈસો ખર્ચ કરી પોતાના ભાઈનો ખેદરા નજીક પરાલવ કર્યો. પરંતુ અંતે ક્ષમા કરી શહાએ તેની રાયચુર પરગણાંની નિમણૂક કરી. પછી ઈ. સ. ૧૪૩૬ માં (હિ. સ. ૮૪૦ ચ. ૧ મોહરમને દિવસે) શહાએ દિલાવરખાનને મોકલું લશ્કર આપી કોકણ સર કરવા તેને મોકલ્યો. રાયરી અને સોનખેડના રાજા તરતજ શરણ થયા. સોનખેડના રાજાની સુંદર કન્યા દિલાવરખાન શહાને નજર કરવા લઈ આવ્યો. બાદશાહ તેને જોઈ અત્યંત ખુશ થયો અને તેને પેરિચેર (સ્વર્ગનીરંભા) એવું નામ આપ્યું. ઈ. સ. ૧૪૩૭ માં (હિ. સ. ૮૪૧) ખાનદેશના સુલતાન નશીરખાનની દિકરી મલકાબતકેજ બાદશહાની પટરાણી હતી તેણે નશીરખાન પાસે એવી તકરાર કરી કે બાદશહા પેરિચેર પર મોહિત થઈ મારી અવગણના કરે છે. નશીરખાને આ કારણ સરવરાડ પ્રાંત છૂટવાનો ઘાટ ઘાલ્યો તથા વહાડના કેટલાક અમલદારોને બંડ કરી ગુજરાતના રાજાની પણ મુદત મેળવી. આ અણીને અવસરે દરબારો લોકોએ શહાને પોતેજ લઢવાની સલાહ આપી. પરંતુ શહાને પોતાના સરદારોની રાજનિષ્ઠા માટે શક રહેતો

હોવાથી માલિક ઉત-તુબર નામના સરદારને લશ્કર આપી લઢાઈ માટે મોકલ્યો અને નશીરખાનનું તથા ખંડખોરનું પરાજય કરાવ્યો. વિજયાનગરના રાજા બીજા દેવરાયને પોતાનું વારંવાર થતું અપમાન સહન ન થવાથી કોઈ પણ રીતે તે મુસલમાનોને તોડી પાડવાના વિચારમાં હતો. તેણે ઘણા મુસલમાનોને નોકરીએ રાખી તેમને માટે વિજયા નગરમાં એક મસજિદ પણ બંધાવી અને હિંદુરાજાને કુર્નિ-સાત ભરવો મુસલમાનોને અધાર્મિક લાગશે એવી શંકા થવાથી તેણે પોતાના સિંહાસન આગળ એક ઉચ્ચ વ્યાસપીઠ પર કુરાન આણી રખાવ્યું. તેથી પોતાનું માન જાળવી મુસલમાનો કુરાનને કુર્નિ-સાત કરે છે એવો બાહ્ય દેખાવ થતો. આ ઉપાયોથી મોટી ફ્રાજ જમાવી ઈ. સ. ૧૪૪૩ માં (હિ. ગ. ૮૪૭) તુગલકા ઉતરી વિજયા નગરના દેવરાયએ મુદલ-ડુનો કિલ્લો લીધો. રાયચુર તથા બંકાપુરના કિલ્લાને ઘેરા ઘાલવા થોડુંક સૈન્ય મોકલ્યું અને પોતે કૃષ્ણા-નદીને કીનારે ધાવણી કરી રહ્યો તથા ત્યાંથી લશ્કરની ટુકડીઓ મોકલી, સાગરથી વિજાપુર સુધીના મુલક લૂંટી ઉઠાડ કરાવ્યો. અલાઉદ્દીન શહાને આ વાતજી ખબર મળતાંજ તેનું પરાજય કરવા નિકળ્યો. પ્રથમ તો શહાના સરદાર માલિક-ઉત-તુબરે દેવરાયના જેટ પુત્ર સાથે લઢાઈ કરી ઘેરો ઉઠાવ્યો. બાદ સુમારે જે માસની અવધીમાં ત્રણ મહોટી લઢાઈ થઈ તેમાંથી પહેલીમાં હિંદુ તથા બીજી બેમાં શહાને જય થયો એટલે દેવરાયએ પોતાના મુલકમાં કોઈ પણ જાતનો ત્રાસ ન થાય એવું શહા પાસેથી વચન મેળવી અગાઉ ઠરેલી ખંડણી દરસાલ આપવાનું કબુલ કર્યું. તથા પાછલી બાકી રહેલી ખંડણીમાંથી કંઈક આપી શહા સાથે સુલેહ કરી. આ સુલેહ અલા-ઉદ્દીન શહાની હયાતીમાં બન્ને પક્ષ તરફથી અશરશ: પાળવામાં આવી. આ શહાએ ઘણા ધર્મકૃત્ય કર્યા બેદરમાં ભિક્ષાગૃહસ્થાપન કરી લોકોને ઔષધો પચાર કરવા માટે હિંદુ—મુસલમાન વૈદ્ય રાખ્યા. તે પોતે દારૂ પીતો હતો છતાં બીજાઓને તેમ કરવાની સખત મનાઈ કરી હતી. તેણે મુલકી તથા લશ્કરી ખાતાં સુધાર્યાં. તેણે હિંદુઓને ઘણો ત્રાસ થતો. ગ્રામીણો સાથે તો શહા વાત પણ કરતો નહિ; તેમજ તેમને નોકરીએ પણ રાખતો નહિ.

વિજયાનગરના યુદ્ધ પછી શહા વ્યસનાધીન થઈ રાજ્યકારભાર પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવા લાગ્યો. એવા એવામાં મેમુતઉલ્લાએ દક્ષણીએ દરીયા કિનારા પરના તમામ કિલ્લાઓ સર કરવાનો વિચાર કર્યો. અને તે માટે શહા મત્રિક-ઉત્ત-તુબરને તેનું

લશ્કર સાત હજાર દક્ષણી પાયદળ અને ત્રણ હજાર અરબી ઘોડા આપી મોકલી આપ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૫૩ હિ. સ. ૮૫૮) તુબરે ચાકણમાં મુખ્ય ધાવણી કરી જુનર પાસેના કિલ્લો પોતાના તાબામાં લીધો, અને ત્યાંથી વારંવાર કોકણમાં લશ્કર મોકલી ઘણા રાજાઓને જીતી લીધા. ત્યાર પછી તુબરે શિરકે નામના મુખ્ય રાજાને જીત્યો.

૨. કોકણની સ્વારીમાં કેટલીક એવી તો સાંજ-ગઝો ઉપસ્થિત થઈ કે જેથી દરબારમંડળમાં તકરારનો પાયો નંખાઈ આખરે બહામની રાજ્યનો અંત આવ્યો. “ જો તું મુસલમાન ન થાય તો તારો જીવ લઈશ ” એવી તુબરે શિરકેને ધમકી આપી પરંતુ આંવા ણિકટ પ્રસંગે શિરકે જેવા ધૂર્ત સરદારે મોટી નમ્રતાઈથી સંકટ ટાળી પોતાનો બચાવ કર્યો. કોકણમાં ખેળણા નામે એક પરગણું છે તેમાં વિશાળગઢ અને તેના જંગલી પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો. ખેળણા પરગણા પર શંકરરાય નામે એક હિંદુ રાજા રાજ કરતો હતો. શંકરરાય મારો શત્રુ છે, પહેલાં તેને આપણે બંને મળી મુસલમાન બનાવી પછી હું મુસલમાન થઈશ એમ કહી શિરકેએ તુબરને સમજાવ્યો. ખેળણા પરગણામાં જવું ઘણું મુશ્કેલ એવી હરકત તુબરે પતાવી પણ તે કામ પોતે કરવાની કબુલી શિરકેએ આપ્યાથી તુબરે પણ તે કબુલ કર્યું. તુબર અસલ પરદેશી ઝંડેપારી હતો દક્ષિણના તમામ મુસલમાનો ખરા ધરાની તથા તુકી હતા પણ અહિં આવ્યા પછી તેમનો ઘણો ફેલાવો થયો. હબસી લોક પણ તેમના જ પક્ષના હતા. પરંતુ તે કાળના ઇતિહાસકારોએ પરદેશી લોકોને મોઝલ એવી સંજ્ઞા આપેલી હતી છતાં તેમાંના ઘણા ખરા સૈયદ હતા.

આ લોકો ઝંડેપારની ઈજ્જતથી આવ્યા હતા. તેમની અને દક્ષિણના મુસલમાનોની વચ્ચે અણબનાવ હતો. આજ સુધી થયેલી ઘણી લઢાઈઓમાં તુબરે દક્ષિણી અને હબસી લોકની મદદ લીધી ન હતી. પ્રસ્તુતમાં પણ ખેળણાના અધના પ્રદેશમાં જવાની હબસી તથા દક્ષિણી લશ્કરે ના પાડી અને તુબરને છોડી તે પોતાની ફ્રાજ સાથે પાછા જ રહ્યા. શિરકેની મસલતથી અત્યંત અધરા જંગલી પ્રદેશમાં થઈ તુબર ખેળણા પ્રદેશના ગીચ જંગલમાં ધુસ્યો. ત્યાંની હવા ઘણી જ ખરાબ હોવાથી લોકપણ ઘણા બીમાર થયા. આ પરિસ્થિતિમાં આચિંતા આવી હુમલો કરવાની ખબર શિરકેએ શંકરરાયને આપી. શંકરરાય મહોટી ફ્રાજ લઈ નિકળ્યો અને અણુધાયે હુમલો ચલાવી ૭૦૦ મુસલમાનોને કતલ કર્યા જેમાં

તુભર પશુ માયો ગમે. જે કોઈ બચ્યા તે પાછ દક્ષિણી ફ્રાન્સને જઈ મળ્યા અને ત્યાંથી સર્વે મળી ચાકણના કિલ્લા પર ગયા.

ઉપર જણાવેલા અપયશથી દક્ષિણી અને પરદેશી એ બે પક્ષોમાં વધારે ટંટા મર્યા. પોતાના વડેલપણની તકરારો શહા તરફ પરદેશીઓ કરશે એ ડરથી પરદેશી સૈયદોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા માટે દક્ષિણી શીપાઈઓએ ભાતભાતની હુકીકત લખી શહા તરફ મોકલી અને શહા દારૂની નિશામાં ચકચુર હતો ત્યારે તમામ પરદેશીઓને પકડવાનો હુકમ મેળવ્યો. પરદેશી અમલદારો ચાકણના કિલ્લામાં જ જઈ રહ્યા હતા ત્યાંજ તેમને ઘેરી લીધા. આખરે બન્ને પક્ષમાં યુદ્ધ થયું, તેમાં કેટલાક મોગલો બચી શહા પાસે ગયા અને ખરી હુકીકત જણાવી શહા પાસેથી દક્ષિણી લોક સામે પૂરો બદલો વાગ્યો. (ઈ. સ. ૧૪૫૩) આ સાલમાં પોતાના ગુરૂના ઉપદેશથી દારૂ ન પિવાની શાહે પ્રતિજ્ઞા કરી પોતે નિયમિત પણે રાજકારભાર જેવા લાગ્યો અને જવાબદારીની જગ્યાથી દક્ષિણીઓને રજા આપી. ઈ. સ. ૧૪૫૫ (હિ. સ. ૮૫૯)માં શહાના પગ પર ફેલ્લી ધઈ તે મરણ પામ્યાની ખોટી બાતમી ચોતરફ ફેલાવાથી બંડ બચ્યાં.

નવલગુદ અને તેલંગણના સુખાઓમાં બે કે ખાનદેશ અને માળવાના સુવ્રતાનોની આ બંડખોરોને મદદ હતી, તોપણ શાહે આ બંડ શમાવ્યાં. બહામની રાજ્યનો પ્રસિદ્ધ સરદાર ખાજેખાન મહંમદ ગવાનના ઉદયની શરૂઆત પ્રથમ તો આ શહાના લશ્કરમાં જ થઈ હતી.

મૃત્યુ:—પગમાં ઘા થઈ તે ઘણોજ વધી પડ્યાથી ઈ. સ. ૧૪૫૭માં (હિ. સં. ૮૬૨) ૨૩ વર્ષ (ચાંદ) ૯ માસ અને ૨૦ દિવસ રાજ્ય કરી અલાઉદ્દીન શહા મરણ પામ્યો. (કિંગ્ડમ અને પારસનીસના મરાઠાના ઇતિહાસના ભાગ ૧માં ૩ એપ્રિલ ૧૪૫૮ શહાની મરણ તારીખ લખી છે.) આ શહા એક સરસ વક્તા, નકલબાજ અને દૂરદર્શી હતો અને તે વિદ્યાપ્રેમી હતો. (ફેરિસ્તા ખા. પ્ર. મોડક બહામની ઉર્ફે બ્રાહ્મણી રાજ્યનો ઇતિહાસ).

અગ્રાયુધ:—એક પરાક્રમી રાક્ષસ હતો. ઘટોત્કચના રાત્રીયુદ્ધમાં તેણે મહાન પરાક્રમ કરી ભીમને જજ્જરિત કર્યો, છેવટે ઘટોત્કચેજ તેને માર્યો. (મહાભારત દ્રોણપર્વ અ. ૧૭૬-૧૭૮)

અલાવન:—(મદ્રાસ ઇલાકો) ત્રાવણકોર સંસ્થાનમાં મીડું પકવનારી એક જાત છે. આ લોકોને આલમ અથવા મિઠાગરમાં કામ કરવું પડે છે, તેથી

તેમને ઉપલાવણ (ઈપુમીડું) એવી સંજ્ઞા છે.

ત્રણ ચાર સદી પહેલાં સાત અલાવન કુટુંબો પાંડ્ય દેશમાંથી ત્રાવણકોરના મિઠાના અગરમાં કામ કરવા માટે લાવવામાં આવ્યા એવી દંતકથા છે. તામર કુલમ, પુટ્ટલમ અને દક્ષિણ ત્રાવણકોરના અન્ય ભાગોમાં આ લોકોના દેશાંતર વિષે શિલાલેખ હોવાનું કહે છે. પણ તે લેખો હજી ઉપલબ્ધ થયા નથી. આ લોક મંસાહારી છે અને તામિલ ભાષા બોલે છે, પરંતુ ઝાઝું મધપાન કરતા નથી. આ લોકમાં દફનનો ઘણો પ્રાચિન રીવાજ છે પણ હાલ કોઈકોઈ વખતે દફનવિધિ પણ કરે છે. તેઓની કુલ દેવતા “સાસ્ત” (જુઓ) અને ભદ્રકાલી છે. અજાત ઘણી ઉદ્યોગી છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં આ જાત કરતાં ખીજ સારા મીઠાના મજૂર મળે નહિં. ઈ. સ. ૧૯૧૧ની ખાને સુમારીમાં (સેન્સસ) મદ્રાસ ઇલાકામાં ૧૪૦૬ અને ત્રાવણકોર સંસ્થાનમાં ૮૭૦ અલાવન જણાયા હતા.

મદ્રાસ સેન્સસ રિપોર્ટ (૧૯૦૨)ની નીચે મુજબ હુકીકત છે. મિઠાગરમાં કામ કરનાર આ લોકો મદુરા અને તિનેવેલ્લીમાં જ માત્ર જણાય છે. પન્નેયન અને મૂખ્યન એવાં તેમનાં નામો છે. હિંદુ દેવાલયમાં તેમને જવા દેવામાં આવતા નથી. (થર્સ્ટન કાસ્ટસ એન્ડ ટ્રાઇબ્સ ઓફ સધર્ન ઇન્ડિયા).

અગ્રાયુધ:—(પંજાબ) જાતકંદર જીલ્લો અને તડુશિવમાનું એક ગામ ઉત્તરે ૩૧°૨૬' અ અને પૂર્વે ૭૫°૦૦' રે. પર આવ્યું છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૦૧) ૪૪૨૩ છે. સુશી અને ગાખુન કાપડનો અહિં બહુપાર ચાલે છે. ૧૮૬૭ સાલે અહિં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪માં અહિં ૧૧ ઉપજ ૨૧૦૦ રૂા તથા ખર્ચ ૨૨૦૦ રૂપિયા હતી. (ઈ. જ.)

અ લા સ્કા:—આને પૂર્વે રશિયન અમેરિકા કહેતા ઉત્તર અમેરિકાની વાયવ્યનો પ્રદેશ તથા આબુગાબુના બેટો મળી અલાસ્કા બન્યું છે. પૂર્વે તે રશિયાને આધીન હતું. પરંતુ હાલમાં તે અમેરિકાના સંયુક્ત સંસ્થાનોની સત્તા નીચે છે. તેમાં (૧) પૂ. રે. ૧૪૧ ની પશ્ચિમનો પ્રદેશ. (૨) ડાયામિડ બેટ, બેહરીંગ સમુદ્રમાંના બેટો તથા અલ્યુશિયન બેટોની હાર તથા (૩) અલેક્ઝાન્ડ્રીયાના બેટ તથા ડીનારાનો પ્રદેશ એ ત્રણ ભાગો આવે છે.

સીમા:—ઉત્તરે-આર્ટિક મહાસાગર; પશ્ચિમે આર્ટિક મહાસાગર તથા બેહરીંગની સામુદ્રધુનિ; દક્ષિણ તથા નેક્રોને-અલાસ્કાનો અખાત તથા બહેરિંગની સામુદ્રધુનિ; પૂર્વે—યુકાટન પ્રાંત અને

પ્રિદેશ કોલંબીયા મધ્યમાં અખંડ મેદાન એ મુખ્ય શરીર તથા નૈઋત્ય અને અગ્નિ તરફના ખંડિત પ્રદેશ એ તેના બે હાથ એવું આ ભાગનું સામાન્ય વર્ણન આપી શકાય છે. એ ત્રણે ભાગોને મિશ્ર નામો પડ્યાં છે. (૧) કૉન્ટિનેન્ટલ અલાસ્કા (૨) અલ્યુશિયન અલાસ્કા (૩) પેન હૂંડલ. ક્ષેત્રફળ ૫,૮૬,૪૦૦ ચો. માઈલ છે. કીનારાની લંબાઈ ૨૬,૦૦૦ માઈલ જેટલી છે. દક્ષિણ કિનારો વર્તુલ જેવો વળેલો છે. તથા કિનારા નજીકનો ભાગ ઉંચા સુળા જેવો છે. આ પ્રદેશ બહેરિંગના દરીયામાં ફર સુધે. અંદર ગયો છે. દક્ષિણ કિનારો પ્રદેશ રેતીવાળો નથી. ઉત્તર તથા પશ્ચિમના કીનારાઓ સરળ તથા રેતીવાળા છે. પણ ત્યાંના દરિયાના કેટલાંક ભાગમાં પાણી તદ્દન ઓછું છે.

બે ટો:—અગ્નિ દીશાના મુખ્ય બેટ:—(૧) શિકોગોફ (૨) બારનોફ (૩) એમિરેતિટી (૪) કુપ્રીનોફ (૫) કુધ (૬) પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (૭) એટોલીન. નૈઋત્યના મુખ્ય બેટ:—(૧) કોડિયાલ (૨) અલ્યુશિયન, (૩) સેન્ટલોરેન્સ વગેરે. છેલ્લા બે બેહરિંગના સમુદ્રમાં છે. તેમાંના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ અને કોડિયાલ એ બે ધણાં મોટા છે.

દેશ વિભાગ:—પશ્ચિમના સંયુક્ત સંસ્થા: નોના પ્રદેશ પ્રમાણેજ આ પ્રદેશનાં ભૂપૃષ્ઠભાગનું અવલોકન કરતાં તેના ચાર ભાગ પડતા દેખાય છે. આ ચારભાગ:—પેસિફિક પર્વતોનો પ્રદેશ; મધ્યના મેદાનનો પ્રદેશ; રોકી પર્વતોનો પ્રદેશ તથા મેદાન પ્રદેશ પેસિફિક પર્વત એ પશ્ચિમ અમેરિકાના મહાસાગરના કીનારાની સમાંતર રેખામાં ફેલાયેલી દક્ષિણ ઉત્તર હારાના અવશિષ્ટ ભાગ છે. અલાસ્કાની સમાંતર રેખામાં ફેલાયેલી આ હારોનો આકાર સાધારણ રીતે ઘોડાની નાળ જેવો છે.

જળચર પ્રાણીઓ:—કૉડ માછલા દેવ માછલા, ઓટર, સીંહ, વાલરસ વગેરે આ પ્રદેશમાં નરમ અને પુષ્કળ ઉત્પાદાન જનાવરો અતિશય છે. ચામડાં માટે તેમનો એકસામટો પુષ્કળ શિકાર કરવાથી તેમાંની ઘણી જાતના પ્રાણીઓ હાલમાં હુલ્લ થઈ પડ્યાં છે.

વનસ્પતિ:—ચુકાનના ભાગોમાં તેમ દરિયા કિનારા પર પીળાં સીંડર ઝાડોના ધીજ અરણ્યો છે. નદી કીનારે ઘાસની જમીનો છે તેમ શેવળની વનસ્પતિ ઉંડાણમાં જ્યાં ત્યાં ઉગી નિકળેલી દેખાય છે.

જમીનો:—અહિંની જમીન ફળદ્રુપ છતાં પ્રમાણમાં ઉષ્ણતા ઓછી હોવાથી પાક પણ ઓછું ઉતરે છે.

ઝેપાર ઉદ્યોગ:—ઘટકવ (ઉન) વળા ચામડાં તથા માછલાંનો ઝેપાર વિશાળ છે. દ. અલાસ્કામાં કાગળનો ઉદ્યોગ મોટા પાયા પર શરૂ કરવાના પ્રયાસ થઈ ચૂક્યા છે. તે માટે ટોંગાસજંગલના ૧૪ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧૯૧૮ ની સાલમાં ૪,૪૨,૮૦,૦૭૫ ડોલરની કીંમતનો માલ યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાંથી અહિં ઉતર્યો હતો તેમ અહિંથી ૭,૧૫,૬૫,૪૧૪ ડોલરની કીંમતનો માલ ચઢાવવામાં આવ્યો હતો.

ખનિજ સંપત્તિ:—અલાસ્કામાં ખાણોનો ધંધો સૌથી વધારે મહત્વનો છે. ખનિજ વસ્તુઓમાં સોનું અને તાંબુ મુખ્ય હોઈ રૂપરૂટિનમ, કાંસુ, સીસુ, ઑટિમની, કોમાઈટ, લોખંડી કોલસો, પેટોલીયમ આરસપહાણ, ગ્રાઈટ, સલ્ફર ગંધક વગેરે અનેક પદાર્થોની ત્યાં ખાણો છે. માછલાં પકડવાનો ધંધો પણ મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ છે. ૧૯૧૬ ની સાલની ઉપજ ૫,૦૨,૮૨,૦૦૦ ડોલર જેટલી હતી અને તે દરસાલ વધેજ જાય છે.

વસ્તી:—અલાસ્કાની યુરોપીયન વસ્તી ૫૦ ટકા કરતાં ઓછી છે. ૧૯૦૦ ની સાલમાં અહિંની વસ્તી ૬૩,૫૬૨ ની હતી. જેમાં યુરોપિયનો ૪૮ ટકા જેટલા મૂળના વતની ૪૬ ટકા જેટલા અને ચીનાઓ તથા જાપાનીઓ ૬ ટકા જેટલા છે. માનવવંશ શાસ્ત્રજ્ઞોના અભિપ્રાય મુજબ મૂળવતનીઓની ચાર જાતો પડે છે (૧) અસ્કિમો (૨) હૈડાસ અથવા કાઈગાની (૩) ચીલીન કીટ (૪) તિન્નેહુ અથવા પારકન અલ્યુટસ આ લોક પહેલી જાતના છે ખીજી જાત પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બેટ પર રહે છે. ત્રીજી જાતના લોક પેન હૂંડલમાં રહે છે, અને ચોથી અંદરના ભાગોમાં વસે છે. આ સર્વે લોકો યુરોપિયનોનું અનુચરણ કરવા લાગ્યા છે.

નદીઓ:—કૉન્ટિનેન્ટલ અલાસ્કા એક ઉંચાણનું વિશાળ સપાટ મેદાન છે. તેની ઉંચાઈ પાંચથી ત્રણ હજાર ફુટની હોઈ ઉત્તરે ઉતાર આવે છે. આહિંથી પશ્ચિમ તરફ નદીઓ વહે છે. પ્રદેશ સપાટ હોવાથી નદીનો પ્રવાહ મંદ છે. આહિંની નદીઓમાંની યૂકોન તથા કોચુકુક એ બે નદીઓ મુખ્ય છે. તેમાંની યૂકોન આન મ્હોટી છે. તેની લંબાઈ બે હજાર માઈલની છે. તે મેદાનના મધ્યમાંથી વહે છે. આ બન્ને નદીઓને ખીજી ઘણી ન્હાની નદીઓ મળે છે.

તેમના પ્રવાહ પણ મંદ હોવાથી તે સર્વે વ્યવહાર માટે અતિ ઉપયોગી થઈ પડી છે.

પર્વત:—‘ રોકી ’ પર્વતના હારો અલાસ્કામાંથી પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પ્રસરેલી છે, પરંતુ તેમની ઉંચાઈ ઘણી ઓછી છે. તેમાં એનડી કાર પર્વત મુખ્ય છે. તેમની ઉંચાઈ આઠ હજાર ફુટની છે. આ હારો સમુદ્ર કીનારા તરફ સપાટ થતી જાય છે. તેમના ચાર ભાગ પડ્યા છે. પહેલો ભાગ (૧) પેનહૂડલના કીનારા તરફની હારની પહોળાઈ ૧૦૦ માઈલની હોઈ શિખરોની ઉંચાઈ પાંચ કે છ હજાર ફુટ જેટલી છે. (૨) સેન્ટ એલીસની હારમાં શુગાખ કેનાઈ, સ્કોલાઈ અને નટઝોટિન પર્વતોનો નમાવેશ થાય છે. (૩) અલ્યુશિયન હાર-અલ્યુસિયન બેટો આ હારના અવશેષ છે. (૪) અલાસ્કનરેન્જ નટ ઝોટિન તથા સ્કોલાય પર્વતોમાં છે. અલાસ્કન તથા અલ્યુશિયનની હારોમાં આશરે બાર જગતા જવાળામુખી પર્વતો છે. બીજો ભાગ ‘ રોકી ’ પર્વતની પૂર્વપશ્ચિમની હારોથી બનેલો છે. પણ આ હારો સપાટ છે. તેમની ઉંચાઈ છ હજાર ફુટથી વધારે નથી. ત્રીજો ભાગ—ઉપર ૦ થી પહેલાં બે ડુંગરાળ પ્રદેશોના વચ્ચેના મેદાનનો છે. અને ચોથો ભાગ પૂર્વ પશ્ચિમની રોકી પર્વતની હારો તથા આર્ટિક મહાસાગર એ બેની વચ્ચેના ભાગ તથા કીનારા તરફ ઢળેલો સપાટ પ્રદેશ મળીને બનેલો છે.

ભૂપૃષ્ઠ ભાગનું વર્ણન:—પેનહૂડલનો પ્રદેશ અતિરમણીય છે. તે સંકટો બેટોનો એક સમુદાય બનેલો છે. આ બેટ એટલે દરિયામાંના પર્વતોના શીખરો છે. તેમની સમુદ્ર સપાટીથી ઉંચાઈ ૩ ની પ હજાર ફુટ જેટલી છે. તે પર ગાદું અરણ્ય પણ છે. માત્ર તેમના પડખાં બરફના ધર્ણુથી ખુદ્ધાં અને વનસ્પતિ વિનાનાં હોવાય છે. અંદર ઘણા ઝરાઓ નિકળી દરીયામાં જઈ મળે છે. અને તેનાં પ્રવાહમાં દરીયાનું પાણી દૂર સુધી ફરી વળે છે. આ પ્રવાહોની બાજુમાં કેટલાક પાંચથી છ હજારની ઉંચાઈવાળાં પર્વત શ્રેણી છે. તેમની શોભા અતિ અપૂર્વ લાગે છે. આ શ્રેણીમાં પોર્ટલેન્ડ કનાલ તથા લિયન કનાલ સુવિખ્યાત છે. અહિંના જેવા હિમપ્રવાહ પેસિફિક મહાસાગરમાં અન્યત્ર ક્યાંય નથી. બરફના સંકટો પ્રવેત પ્રવાહ સાગરને જઈ મળે છે, અને મનોહર દેખાવ રજૂ કરે છે. તેમાંના સૌથી મોટો પ્રવાહ “ માલાસ્પીના ” છે. તેણે ૧૫૦૦ માઈલની જગા રોકી લીધી છે. અલ્યુશિયન બેટો પણ સમુદ્રમાં ડુબેલાં પર્વતોના શિખરોના જ બનેલા છે. આર્ટિક

મહાસાગર નજીકના ઉતારની પહોળાઈ આશરે ૮૦ માઈલની છે અને તેમાંના સૌથી ઉંચા ભાગની ઉંચાઈ ૨૫૦૦ ફુટની છે.

આ બો હવા:—આ પ્રદેશના ચાર ભાગ પડે છે. અને તે દરેકનું લિજ્જત આબાહિબા હોય છે. યુકોનના મેદાનની હવા પેનહૂડલની હવાથી છેક નિરાળી છે. પેનહૂડલથી કુક પ્રવાહના મુખ સુધીના ભાગની હવા સમશિતોષ્ણ છે. જેમ જેમ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર તરફ જઈએ તેમ તેમ હવા થંડી લાગે છે. શિયાળો પણ ઘણો સખ્ત હોઈ તેની મુદત પણ લાંબી હોય છે. વળી સખ્ત શિયાળો અને સખ્ત ઉનાળો એ બેની હવામાં માત્ર ૨૫ અંશનો જ ફેર રહે છે. ડીસેમ્બરની પહેલી તારીકે શિયાળો શરૂ થાય છે અને મહેના પ્રારંભમાં પર્વતના શિખરો સિવાય અન્ય ભાગનો બરફ પીગળી ગયેલો હોય છે. ઉષ્ણતામાપક્યંત્રનો પારો શૂન્ય નીચે ક્વચિત્ જ ઉતરતો હશે. છતાં ઉનહાળામાં તે ૭૫ અંશથી ઉપર કદિ ચઢતો નથી. શિયાળા તથા ચોમાસામાં સમુદ્રતીરના ભાગમાં જ્યાં ત્યાં વરસાદ તથા ધૂમસ પડતું દેખાય છે. અને બેકરિંગનો દરીયો તો સદાસર્વકાળ ધૂમસથી જ વ્યાપ્ત હોવાય છે. અને અલાસ્કાના બેટ પર હાથની આંગળી પર ગણી શકાય તેટલા જ દિવસો નિરજ્જ હોય છે. શિયાળામાં બફ પડવા લાગે છે. અને ભર મોસમમાં તે ઘણો ઘટ રહે છે. ઉનહાળામાં ખાણોમાં કામ ચાલે છે. મહે તથા જીન માસમાં સૂર્ય ૧૮ થી ૨૦ કલાક સુધી ક્ષિતિજ પર દેખાય છે. આ ઋતુમાં વનસ્પતિ પણ તાજી રહે છે. પ્રાણી અને વનસ્પતિ ઉનહાળામાં મચ્છરના ટોળેટોળાં અંદરના પ્રદેશમાં ફરી વળે છે. જમીન પરનાં પ્રાણીઓ રીંછ, ક્યારિઓ (હરણ જેવું આ જનાવંર છે.) વરૂ, ઈત્યાદિ.

ઈતિ હા સ:—રશિયન કેપ્ટન વ્રિટસબેરિંગ અને ચિરિકોવે એ બે જણાએ મળી સન ૧૭૪૧ માં આ અજ્ઞાત પ્રદેશ શોધી કાઢવાનું કામ માથે લીધું. તેમની પછી ઘણા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા ૧૭૮૩ નાં સાલમાં કોડીયાકની શોધ થઈ. ૧૭૯૩-૯૪ માં વૉકુવર નામના મુસાફરે દક્ષિણના બેટોનો નકશો ચિતરી તૈયાર કર્યો. તે પછી ઘણાં વર્ષ સુધી આ સંશોધન ચાલુ હતું. તેમ હજીયે પણ આર્ટિક-મહાસાગરના કીનારા પરનો ઘણો મોટો પ્રદેશ જાણુ બહાર રહ્યો છે.

સન ૧૯૧૦ થી આજ સુધીમાં અલાસ્કામાં જે કેટલીક અગત્યની બીના બનવા પામી હતી તે નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) જમીનો તથા નૈસર્ગિક સાધાનોની તપાસણી (૨) જમીન માલીકો વિષેન-

કાયદાઓમાં ફેરફાર (૩) સ્વરાજ્ય નાહકનું દાન (૪) વ્યવહારના સાધનોની ખીલવણી (૫) ઉદ્યોગ-ધંધાની ઉત્તિ.

મુખ્ય શહેરો:—ભુનેઆઉ એ રાજધાનીનું શહેર છે. અંકરેજ, ફેઅરબેંકસ, નોમ, સ્કાગવે, સિદ્ધા વગેરે ખીલ પણ કેટલાક શહેરો મોટાં માનવામાં આવે છે.

અલાસ્કાની વસ્તી ૧૯૧૦ માં ૬૪,૩૫૬ હતી. ૧૯૨૦ માં તે ૫૪૮૯૯ જેટલી જણાઈ એટલે પ્રમાણમાં ૧૪.૭ જેટલી ઘટી ગઈ. છેલ્લું મહાનયુદ્ધ એજ તેનું મુખ્ય કારણ છે. વળી ખીલુ એ કે યુનાટેડ સ્ટેટ્સમાં મજૂરી વધારે મળતી હોવાથી લોકો ત્યાં જાય છે. ૧૯૨૦ માં ગોરા લોકો માટે ૬૨ તથા ઈન્ડિયનો માટે ૭૦ શાળાઓ હતી. ખેતીવાડી તથા માઈનીંગની એક કોલેજ ફેઅરબેંકમાં છે. ૧૯૧૦માં અલાસ્કામાં ૩૭૧ માઈલનો રેલ્વે રસ્તો હતો. જેમ ૧૯૨૦ સુધીના કાળમાં ૩૮૩ માઈલનો ઉમેરે થયો હતો.

રાજ્ય કારભાર:—અલાસ્કા પ્રથમ રશિયાના કબજામાં હતું. પણ ૧૮૬૭ માં અમેરિકામાં (સંયુક્ત સંસ્થાનોએ) તે ૭૨ લાખ પાઉંડમાં ખરીદી લીધું. સન ૧૯૦૬ આ દેશને અમેરિકાનાં કૉંગ્રેસમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક મળ્યો. અમેરિકાના અધ્યક્ષને અહિં એક ગવર્નર નીમવાનો હક્ક છે. તેમ તેને મદદ કરવા ખીલ અમલદારો પણ તે નીમી શકે છે. ગવર્નર તથા તેના મદદગાર એમનાં જ હાથમાં કુલ રાજ્યકારભાર હોય છે. ૧૮૯૧ની સાલથી આ દેશમાં નવીનકાયદા અમલામાં મૂકાયા છે. પરંતુ અહિં રાજ્યતંત્ર સુવ્યવસ્થિત પણે ચાલતું નથી. કારણ કે, અધિકાર વિભાગણી ઘણી થઈ ગઈ છે. તેમ અમલદારોમાં શિસ્ત નથી. આથી ઘણીજ અંધાધુની છે. કાર્યક્ષેત્રની વિભાગણી ખાતાવાર કરવામાં આવી નથી. પ્રજાની કંગાલીયત તથા કાયમ વતનીઓનો અભાવ, એ બંને માટે ઢીલો રાજ્યકારભાર જવાબદાર છે.

રાજકીય હક:—વૉશિંગ્ટનની ધારાસભામાં પોતાનો પ્રતિનિધિ ચૂંટી મોકલવાનો એમને હક હોવો જોઈએ એવી ચળવળ પ્રથમ અલાસ્કામાં શરૂ થઈ અને ચાલીસ વર્ષ પછી તેને યશસ્વી થઈ; તે પ્રમાણે ૧૯૦૬માં લોકો કૉંગ્રેસમાં જે પ્રતિનિધિને ચૂંટી કાઢે તેને ધારાસભામાં લેવો એવો કાયદો ઘડાયો. સ્વરાજ્યની માગણી પણ એક સરખી ચાલુ જ હતી. તે ૧૯૧૨માં સફળ થઈ. અને અલાસ્કામાં સ્વતંત્ર ધારાસભાઓ સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો. સેનેટ

ઉદ્દેશ્યવરિષ્ઠ સભા અને હાઉસ ઓફ રેપ્રેઝેન્ટેટિવ એટલે કનિષ્ઠ સભા, એવી બે ધારાસભાઓ થાય અને દરેક જુલો તરફથી વરિષ્ઠ સભામાં બે અને કનિષ્ઠ સભામાં ચાર પ્રતિનિધિઓ જાય, એવો ઠરાવ થયો. પરંતુ આમ પ્રતિનિધિઓની થતી વહેંચણી લોક-વસ્તીના પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી આખા અલાસ્કા દેશનું હિત યોગ્ય રીતે જળવાતું નથી. વળી વૉશિંગ્ટનની કૉંગ્રેસને અલાસ્કાની ધારાસભાનો હર કોઈ ઠરાવ રદ કરવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. ૧૯૧૩ થી આ દેશી ધારાસભાઓ કાયદા પસાર કરવા લાગી. સ્ત્રીઓને રાજકીય હક આપવાનો કાયદો પ્રથમજ પસાર થયો. ખાણો, મજૂરોના કામના કલાક, શિક્ષણ, બેંકિંગ વગેરે વિષે ઉપયોગી કાયદાઓ પણ હુંક મુદતમાં જ ઘડવામાં આવ્યા. સન ૧૯૧૭માં મધ્યપાન પ્રતિબંધક કાયદાને પણ વૉશિંગ્ટનની કૉંગ્રેસે પરવાનગી આપી.

જમીનો પર ખાનગી માલિકી રહે તેમાં જ ખર્ચ હિત છે એવી પ્રથમ માન્યતા હતી. પરંતુ પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટની આમદાનીમાં આ માન્યતા બદલાઈ સરકારી માલિકી હોય તો જ કુદરતી સાધનોનો ઉત્તમ લાભ લઈ શકાશે એવો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકારનો મત થયો. પણ તેથી ઉદ્યોગ-ધંધાપર અંકુશ આવી લોકોની તકરારો વધી પડી. તે પછી વિડ્સન પ્રેસિડન્ટ થયા ત્યારે તેમણે જમીનો પ્રજાને ગણેાતપટે આપવાનો ઠરાવ કર્યો. કાગળો બનાવવા સરકારી જંગલમાંના લાકડાં પ્રજાને વેચાતાં આપવા વિષે પણ કાયદો થયા. ૧૯૨૧ની સાલમાં એ સંબંધમાં ખીલ પણ કેટલાક નવા કાયદા પસાર કરવામાં આવ્યા છે.

અલાહાબાદ વિભાગ:—સંયુક્ત પ્રાંતમાં નૈઋત્ય દિશાએ એક લાગ, ઉત્તરે ૨૪૦૧૧૦ થી ૨૬૦ પટ અ તથા પૂર્વે ૭૮૦૧૦થી, ૮૨૦૨૧૦ પર આવેલો છે—ઉત્તરે ઈટાવા અને ફરકાબાદ જુલો; ઈશાન્યમાં ગંગા નદી; પૂર્વે મિરઝાપુર જુલો; દક્ષીણે તથા પશ્ચિમે મધ્ય હિંદુસ્થાન એજન્સીના સંસ્થાનો છે. મુખ્ય શહેર અલાહાબાદ શહેર છે. વસ્તી (૧૯૨૧) ૪૭, ૬૫, ૬૬૬ છે અને એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૨૭૦ ચો. માઈલ છે. ૧૯૦૧માં વસ્તીનું પ્રમાણ ૬૨ ચો. માઈલે ૩૨૧ જેટલું હતું. પણ હાલમાં તે ઘટી ગયું છે. ૧૯૦૧ માં હિંદુઓ ૬૦ ટકા, તથા મુસલમાનો ૧૦ ટકા, એ પ્રમાણે વસ્તીનું પ્રમાણ હતું. આ વિભાગમાં ૫૧ ગામો તથા ૧૦,૬૫૦ ગામડાં છે. તેમાંના કાનપુર, અલાહાબાદ, ઝાંસી અને બાંદીયા એ મોટાં છે. સંયુક્તપ્રાંતમાં કાનપુર સાથી મોટું જોવાયું

મધ્ય છે. દક્ષિણ તરફના જિલ્લાઓમાં મહોબાના ચંદેલ રાજાઓએ બંધાવેલા હિંદુ મંદિરો અને કિલ્લાઓ પ્રુકળ છે. આ વિભાગમાં ફરકાબાદ, ઇટાવા, કાનપુર, ફત્તેપુર અને અલાહાબાદ જિલ્લાઓ છે.

જિલ્લા:—સંયુક્ત પ્રાંત. અલાહાબાદની પૂર્વ તરફનો જિલ્લો ઉત્તરે ૨૪°-૪૭° અ અને પૂર્વે ૮૧°-૬૦' તે ૮૨°-૨૧° રે અંશો પર આવેલો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૧૧ ચો. માઈલ છે. ઉત્તરે પ્રતાપગઢ જિલ્લો, પૂર્વે જાનપુર અને મીરજાપુર; દક્ષિણે રેવા સંસ્થાન અને બાંદા જિલ્લો અને પશ્ચિમે ફત્તેપુર આવેલાં છે. જિલ્લાની મધ્યમાં અને કેટલાક ભાગની ઉત્તરે ગંગા નદી વહે છે. તેજ પ્રમાણે યમુના નદી દક્ષિણ તરફ વહીને પછી અગળ જિલ્લાના મધ્યભાગમાં ગંગાને મળે છે. આ જિલ્લાના ત્રણ તદ્દન સ્વતંત્ર વિભાગો પાડી શકાય છે. (૧) ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેનો દુઆબ (અંતરેઈ) આ ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે; તથાપિ જ્યાં નાળાં પડ્યાં છે તે ભાગ ઉજ્જડ પડી ગયો છે. (૨) ગંગાની પેલી બાજુનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ છે અને એમાંનો ઘણો ભાગ લેજવાળો છે એટલે ત્યાં ભાતનો પાક સારો થાય છે. (૩) યમુનાની પેલી પારનો પ્રદેશ; આ ભાગ સૌથી મોટો છે અને તેમાં ઘણી ટેકડીઓ છે. ખુદેલખંડના ભાગો જેવોજ આ ભાગ છે.

વ ન સ્પ તિ:—ગંગાનદીની ઉત્તરે ઘણી આંખાવાડીઓ છે. ઇતર ઝાડો, મોહુડા, પિંપળ, ખાખરા અને ખાવળ વગેરે.

જંગલી પ્રાણી:—જંગલી ડુકર, શિયાળ, વર ઇત્યાદિ.

આ બો હ વા:—હવા નિરોગી હોય છે. યમુનાના દક્ષિણ પ્રદેશમાં ઉનાળાના દિવસોમાં ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે. અલાહાબાદમાં છાંયડામાં ઉષ્ણતા માપ ૧૧૩°-૧૧૪° સુધી ચઢે છે. વરસાદનું પ્રમાણ સરેરાસ ૩૭ ઇંચનું છે છતાં હંમેશાં તેમાં ફેરફાર થાય છે. દાખલા તરીકે ૧૮૮૦માં વરસાદ ફક્ત ૧૭ ઇંચ થયો હતો જ્યારે ૧૮૬૪માં ૬૭ ઇંચ થયો હતો.

ઇતિહાસ:—પાંડવો પોતાના વનવાસના થોડા દિવસ વારણાવતમાં રહ્યા હતા તેજ વારણાવત એટલે અલાહાબાદની આજુબાજુનો પ્રદેશ કહેવાય છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે રામ અને સીતાએ પણ પોતાના વનવાસનો કંઈક કાળ અહિંજ ગાળ્યો હતો. મહાભારત અને પુરાણોમાં જેનો ઉલ્લેખ નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેજ દક્ષિણનું મેસલ છે એવી અદ્યપી માન્યતા છે.

ચોથી અને પાંચમી સદીમાં આ ભાગ મગધ-દેશના ગુપ્ત રાજાઓના રાજ્યમાં જ સમાયો હતો, પણ સાતમા સૈકામાં તેને કનોજના રાજા હર્ષવર્ધનના રાજ્યમાંના એક ભાગ તરીકે પ્રસિદ્ધ ચિની પ્રવાસી હુ એનસંગે જણાવ્યો છે. ત્યાર બાદ ૧૧૬૪ સુધીના કાંઈ પણ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી. આ સાલમાં શહાબુદ્દીન ઘોરીએ સ્વારી કરી મુસલમાનોએ તે ભાગ જીતી લીધો. ત્યારથી બ્રિટિશ અમલની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી આ ભાગ મુસલમાની અમલ નીચેજ હતો. તેરમી અને ચૌદમી સદીમાં આ ભાગ કઝાના સુબાની હુકમત નીચે હતો. ઈ. સ. ૧૨૮૬માં મુજુદ્દીન અને તેના બાપનો ઇતિહાસમાં જણાવ્યા મુજબનો ભેટો કઝા મુકામેજ થયો. તે વખતે મુજુદ્દીનજ બલબનની પછી દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો હતો, અને આમાં વિધન ઉપસ્થિત કરવા માટે તેનો બાપ બંગાલ તરફ જતો હતો, આ બાપ દિકરાની ભેટ કઝા મુકામેજ થઈ. નિષ્કારણ રક્તપાત કરવો ઉચિત નથી એવા સફેદેતુથી પેરાઈ ગંગા-પ્રવાહના મધ્યમાં હોડીમાં તે બન્નેનો ભેટો થયો, અને ત્યાંથી તેઓએ સાથેજ દિલ્હી તરફ ફર્ય કરી. ત્યાર બાદ તેરમી સદીની આખરમાં આ ભાગ અલા-ઉદ્દીનના તાબામાં હતો, અને તેણે માણિકપુર અને કઝાની વચ્ચેના ગંગાના મેદાનમાં પોતાના વયોવૃદ્ધ કાકા સુલતાન ફેરોજશાહનું નીચતાથી ખૂન કર્યું. ત્યાર પછી આ ભાગમાં ઘણાં બંડો બન્યાં. આસરે ૧૫૨૬માં બાબરે આ ભાગ પકાણો પાસેથી જીતી લીધો. શાહજહાં સેલીમ (જહાંગીર) પોતાના બાપની કારકીર્દીમાં અહિં સુબેદાર હતો. ત્યારે તે અલાહાબાદમાં રહેતો. અઠારમી સદીની શરૂઆતમાં ખુદેલાઓએ છત્રસાલ રાજાના નિશાન નિચે એકઠા થઈ મોગલોની સત્તા ઉથલાવવા શરૂઆત કરી હતી, તે વખતે મરાઠાઓએ અને ખુદેલાઓએ હામેરપુર અને બાંદા જિલ્લાઓ જે ભાગમાં આવે છે તે ભાગ લૂંટ્યો. ત્યાર પછી આ ભાગ કોઈ વાર મરાઠાના હાથમાં તો કોઈવાર અયોધ્યાના નવાબના હાથમાં રહેતો. ઈ. સ. ૧૭૬૫માં દિલ્હીના નામધારી બાદ-શાહ શાહઆલમને ફરીથી આ પ્રદેશ બ્રિટિશોએ મેળવી આપ્યો. મોગલ બાદશાહનો દરબાર કેટલાક વર્ષો સુધી અલાહાબાદમાં જ ભરાતો હતો. પરંતુ ૧૭૭૧માં શહાઆલમ ફરીથી દિલ્હી ગયો અને ત્યાં તે મરાઠાઓના તંત્ર મુજબ વર્તવા લાગ્યો. તેથી બ્રિટિશોએ પૂર્વ તરફના પ્રદેશ ખાલસા કરી. અયોધ્યાના નવાબને પાછો ૫૦ લાખ રૂપિયે વેચ્યો ૧૮૦૩ સુધી શહાઆલમ મરાઠાઓના તાબામાં રહ્યો.

પરંતુ તેજ સાલમાં લોડ લેકે તેને મરાઠાઓથી છુટા કર્યો. દરમ્યાન અયોધ્યાના નવાબે કબુલ કરેલી ખંડણી ખિટિશોને ન આપવાથી તકરારો ઉપસ્થિત થઈ હતી; પણ ૧૮૦૧ માં અયોધ્યાના નવાબે ગંગા અને યમુનાની વચ્ચેનો પ્રદેશ ખિટિશોને આપવાનું કબુલ કર્યોથી તકરાર મટી ગઈ. તેજ વખતે અલાહાબાદ જીલ્લો ખિટિશોને મળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના ખંડમાં અલાહાબાદના સિપાઈઓ સામેલ થઈ તેમણે પોતાના અમલદારોની કતલ કરી પણ જલદીજ મદદ આવી પહોંચવાથી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ. આ જિલ્લામાં પ્રાચીન વસ્તુઓ વિપુલ છે.

ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે ત્રીજા શકમાં બંધાએલા અશોકના વખતના સ્તંભથી તે મોગલોના વખતે બંધાએલી ભવ્ય ઇમારતો સુધીના બાંધકામો દર્શનીય છે. કોસમ, ઝુસી, અને ગઢ્ડામાં ગુપ્ત રાજાઓના કાળના શિલાલેખો હવે મળી આવ્યા છે. વસ્તી (૧૯૨૧) ૧૪,૦૪,૪૪૫ હતી. એકંદર ગામે ૩,૪૭૩ અને ૧૩ કરબા છે. આ જિલ્લામાં અલાહાબાદ, સિરાધુ, મંજનપુર, સોરાન, કુલપૂર, હંડીયા, કર્યના, ખાર અને મેળ એવી ૯ તહશિલો છે. એકંદર વસ્તીમાં હિંદુઓનું પ્રમાણ ૮૬ ટકા જેટલું મુસલમાનોનું ૧૩ ટકા જેટલું, અને ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા ૬૮૮૦ જેટલી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના ભાગોમાં હિંદી ભાષા બોલાય છે. ગંગા કિનારાના પ્રદેશમાં પાક સારો ઉતરે છે. ચોમાસામાં અહીં પુરતું પાણી ફરી વળે છે, શેરડીનો પાક આ જિલ્લામાં સારો થાય છે. ઝીલ નામની જમીનમાં ભાત પાકે છે. કઠોળનો પાક મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. યમુનાની આસપાસના કેટલાક ભાગમાં તાલુકાદાર પદ્ધતિ ચાલે છે. મુખ્ય પાક, જુવાર, બાજરી, જવ, ઘઉં, કઠોળ, અદીણ, શેરડી, સણ વગેરે છે. જનાવરોની પેદાશ સાધારણ છે. પણ ઘોડાની પેદાશ આ જિલ્લામાં કોઈ કરતું નથી. ખનીજ પદાર્થો:—સૈંટસ્ટોન; અને કાંકરા છે. આ જિલ્લામાં કોઈ પણ ધંધો મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ નથી. ઇસ્ટ ઇંડીયન રેલવેનો મુખ્ય રસ્તો આ જિલ્લામાં થઈને જાય છે. આ જિલ્લામાં ફક્ત અલાહાબાદમાં જ મ્યુનિસિપાલિટી છે. તેની ઉપજ (૧૯૦૩-૪) ૧-૭ લાખ અને ખર્ચ ૧-૬ લાખ રૂપિયા હતા.

તહશિલ:—(સંયુક્ત પ્રાંત) અલાહાબાદ જિલ્લાની તહશિલ ઉત્તરે ૨૫૦-૧૭ થી ૨૫૦-૩૫ અને પૂર્વે ૮૧-૨૮ થી ૮૧-૫૫ રે. અંશોપર છે. ક્ષેત્રફળ ૨૬૬ ચો. માઈલ છે. એમાં બે ગામ તથા ૩૦૬ ગ્રામડાં છે. એની વસ્તી (૧૯૦૧) ૩,૩૮,૮૨૦

હતી ૧૯૦૩-૪ માં જમીન મહિસુલ ૩,૦૭,૦૦૦ રૂપિયા અને બીજા કરની ૫૧૦૦૦ રૂપિયા જેટલી ઉપજ હતી. ૨૧૦ ચો. માઈલ જમીન ખેતીના પાકને માટે છે તેમાંથી ૪૫ ચો. માઈલ પાટના પાણી નીચે હતી. આશરે બે તૃતીયાંશ જમીન કુવાના પાણી પર પાકે છે.

શહેર:—(સંયુક્ત પ્રાંત) અલાહાબાદ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. સંયુક્ત પ્રાંતની સરકાર અહિંજ રહે છે. ઉત્તરે ૨૫૦-૨૬ અ થી પૂર્વે ૮૧-૫૦ રે. અંશોપર યમુનાના કાબા તીર પર આ શહેર આવ્યું છે, તેની પાસેજ ગંગા-યમુનાનો સંગમ છે આ શહેર આગગાડી માર્ગે કલકત્તાથી ૫૬૪ માઈલ તથા મુંબઈથી ૮૪૪ માઈલ છે. ત્યાંની વસ્તી. (૧૯૨૧) ૧૫૭૨૨૦ છે.

ઇતિહાસ: આ શહેરનું હિંદુ નામ પ્રયાગ છે. ગંગા યમુનાનો સંગમ થવાથી આ તીર્થનું સ્થાન-મહત્ત્વ છે. પંજાબના નૈઋત્ય પ્રદેશના મેદાનમાં ગુપ્ત થયેલી સરસ્વતી નદીનું ફરી આ ઠેકાણે દર્શન થતું હોય અહિંજ ત્રણ નદીઓનો ત્રિવેણી સંગમ થાય છે, એવી શ્રદ્ધાળુ લોકોની માન્યતા છે. પ્રયાગમાં નીચે મુજબના તીર્થો મુખ્ય છે:—ત્રિવેણી, માધવ, સોમેશ્વર, ભારદ્વાજેશ્વર, વાલ્મીકી-શ્વર, અક્ષયવટ, શેષ, પ્રયાગ, વેણી, માધવ, ભાગીરથી, સરસ્વતી, યમુના, આ ક્ષેત્રમાં બધાંએ (જેમના પિતા હયાત છે તેઓએ પણ) મુંડન કરાવવું એવી રીત છે. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ વેણી-દાન કરે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની (દ્રાવિડી) સ્ત્રીઓ તો સર્વ કૌશભાર કાઢી નાંખે છે. પ્રયાગ પુરાણમાં વપનને આધાર છે. આ ક્ષેત્રને તીર્થસજ કહેવાય છે, અને એનો મહિમા પુરાણોમાં ઘણો વર્ણવ્યો છે.

પુરાણ વસ્તુ:—ખ્રિસ્તી શકની પહેલાં ત્રીજા શકમાં ઉભો કરેલો એક સ્તંભ: અદ્યાપિ કિલ્લામાં ન. તે પર અશોકના વખતનો લેખ કોતરેલો છે. તેમજ: એથી સદીના સમુદ્રગુપ્તના વૈભવનું વર્ણન કોતરેલો બીજો એક સ્તંભ છે. તે પ્રમાણે જહાંગીર બાદશાહના વખતનો એક સ્તંભ છે. પરંતુ એ અશોકના વખતનો હોવો જોઈએ, એમ લાગે છે. કારણ કે તે પર કૌશાંબીના રાજાઓને ઉદ્દેશીને કાંઈક હકિકત કોતરેલી છે. સાતમી: સદીમાં આ શહેરમાં બ્રાહ્મણાનુયાયી લોક ઘણા રહેતા હતા તેઓ આ જગ્યાને ઘણી જ પવિત્ર માનતા એવું ચિની પ્રવાસી હુયુએન-ત્સાંગે લખી મુક્યું છે. એક દેવળ સામેના એક પુરાતન વૃક્ષ પરથી. મોક્ષ મળવા માટે

લોખા લોકો મુસલમાનના એવું વર્ણન તેણે કર્યું છે. સોળમી સદીના મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ પણ આનું વર્ણન આપ્યું છે. આગળ ઉપર જહાંગીરે આ વૃક્ષ તોડી નાખ્યું એમ કહેવાય છે. હાલમાં પણ ભૂમિ અંદરના મંદિર સામેના એક ખડના થડને ત્યાંના પુત્રીઓ “અક્ષયવટ” તરીકે ઓળખાવે છે. ડા. હિઆન (ઈ. સ. ૪૧૪) નામનો ચિની પ્રવાસી પણ પ્રયાગને જાણતો હતો. મુસલમાની અમલના પૂર્વ કાળમાં પ્રયાગ કડા પ્રાંતનો ભાગ હતો. તે વખતે તેનું કંઈ મહત્વ રોકાતું નહિ. પરંતુ ત્યારપછી અકબરે અહિં કિલ્લો બંધાવ્યો (૧૫૭૨) ત્યારથી તેનું અલાહાબાસ, અલાહાબાસ બેરો નામ પડ્યું. અને તે જુદાનું મુખ્ય મથક થયું. (અલાહાબાદ જુલ્લા જુલ્લા.) ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં મરાઠાઓ અલાહાબાદ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં આ ભાગ બ્રિટિશોના કબજામાં ગયો. ૧૮૩૪ માં આ આ પ્રાંતનું મુખ્ય મથક નિમવામાં આવ્યું, પરંતુ બંડ પછી પાછું અલાહાબાદને મુખ્ય મથક બનાવવામાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં બંડમાં ત્યાં રાખેલું સૈન્ય સામેલ થયું. સામે જે યુરોપિયન દેખાય તેનો ઠાર કરવો એમ ચાલતું હતું. તે વખતે કંઈ એક મોલવીએ પોતાના હાથમાં સત્તા લઈ મોગલ બાદશાહના નામનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો. આ બંડમાં તમામ શહેર બંડવાલાઓએ લૂંટ્યું એવી અંધાધુંધીની ફક્ત છ દિવસજ ચાલી હતી (જુન ૬ થી જુન ૧૧) બ્રિટિશોનું લશ્કર આવ્યા બાદ સર્વત્ર સુલેહ થઈ અને બંડખોર મોલવી નાસી ગયો. ત્યાર પછી શહેરનાં કાંઈ તોફાન થયું નહિ.

પ્રયાગ યમુના નદીપર વસેલું છે. કિલ્લો ગંગા-યમુના સંગમપર છે. શહેરની ઇમારતો વિશેષ સારી નથી, તેમ રસ્તા પણ ઘણાજ સાંકડા છે. બંડ પછી દારાગંજમાં કંપ વસાવેલો છે. ત્યાંના રસ્તા પહોળા છે તેથી કેટલાક શ્રીમંત વહેપારીઓએ ત્યાં બંગલા બંધાવ્યાં છે. કિલ્લામાં ઘણો ફેફકાર થવાથી પૂર્વકાળનું કામ તેજ સ્થિતિમાં જોવામાં આવતું નથી અને તે દૃષ્ટિએ કિલ્લાની મહત્તા ઓછી થઈ છે. કિલ્લા નિચે વિસ્તીર્ણ મેદાન છે. ત્યાં મોટી યાત્રા ભરાય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૪ ના મુખ્ય દિવસે દસલાખ લોક સ્નાન માટે ભેગા થયા હતા એમ કહેવાય છે. દરવર્ષે અહિં માઘ-મેળો ભરાય છે, અને તે અવસરે લાખો યાત્રાળુ ત્રિવેણી સંગમપર સ્નાન કરવા આવે છે. અહિંના પ્રયાગ ગૌર ઇતર ક્ષેત્રના ભિક્ષુકો પ્રમાણે જ યાત્રાળુ સાથે વર્તે છે. પ્રયાગની પશ્ચિમે ખુશુબાગ હોઈ તેમાં

ખુશુની, તેની માની, તથા જ્ઞેનની એવી ત્રણ કબરો છે. આ બાગ જહાંગીરે તૈયાર કરાવ્યો હતો. અકબરની પછી દિલ્હીનું તખ્ત મેળવવાનો ઘાટ ખુશુએ ઘડ્યો હતો પરંતુ તેમાં યશ ન મળતાં તે કેદ થયો. સરકારી કચેરીઓ, હાય કોર્ટ, ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ, મ્યૂર સેન્ટ્રલ કોલેજ, મેયો મેમોરીયલ હોલ વગેરે નવીન ઇમારતો સુંદર છે. યમુનાના દક્ષિણ-તીરપર નૈનીમાં મુખ્ય જેલ છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં અહિં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઈ. ૧૯૦૩-૪ માં અહિંની ઉપજ ૪-૫ લાખ તથા ખર્ચ પણ ૪-૫ લાખ રૂપિયાનો હતો. અલાહાબાદમાં પાણી ભરપુર છે. ૧૭-૨ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરી. યમુનાનું પાણી ગાળી ગામમાં આણવામાં આવ્યું છે.

૦૨ પાર:—અહિં જોવાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલતો નથી. પરંતુ મોટું બજાર ભરાય છે. ઇસ્ટ-ઇડિયા રેલ્વેનું આ એક મુખ્ય સ્ટેશન છે તેથી બીજી ન્હાની લાઇન્સો અહિંથીજ નીકળે છે. અહિંથી કોઠાળ તથા અનાજ પરદેશ ચઢે છે અને અનાજ, ખાંડ, ઘી, અને બીજાં માલ અહિં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૩ સરકારી છાપખાનમાં ૧૦૩૧ કામદાર હતા, ને શિવાય બીજા ન્હાન મળી કુલે ૩૬ છાપખાનાઓ તે વખતે હતાં. નળિયા તથા ઇંટોના મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ અહિં છે. ખાંડના બે, ચામડા કમાવાના ત્રણ, સાબુના બે, એક દારૂગાળવાનું, એક તેલનું એવાં કેટલાંક કારખાનાંઓ ચાલે છે.

શિક્ષણ:—આ શહેર સંયુક્તપ્રાંતનું કેન્દ્ર-સ્થાન હોવાથી અહિં અલાહાબાદ યુનિવર્સિટી છે. એક કોલેજ અને ઘણી હાઈસ્કૂલો, તથા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણની શાળાઓ છે. વર્તમાનપત્રો, માસિકો વગેરે મળી અહિં ૧૭-૧૮ સામાજિક, પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ શહેરમાં જુદી જુદી હિંદી અને યુરોપીઅન સંસ્થાઓ છે. હિંદી ભાષાનું અભિમાન ધરાવનારી ઘણી સંસ્થાઓ પંડિત મદન મોહન માલવીયજીના નેતૃત્વ નિચે કામ કરે છે.

તહશીલ:—(પંજબ) ભાગલપુર સંસ્થાન અને નિઝામતમાંની એક તહશિલ ઉત્તરે ૨૭-૪૨' થી ૨૬-૧૨' અ અને પૂર્વે ૭૮-૩૮ થી ૭૧-૫' રે અંશોપર છે. ક્ષેત્રફળ ૧૩૫૫ ચો. માઈલ અને વસ્તી (૧૯૦૧) ૫૭,૫૧૭ છે. એમાં અલાહાબાદ ગામ (વસ્તી) ૨૮૬૮ ખાનવેલા અને જનપુર એવાં બે મ્યુનિસિપાલિટીવાળા ગામો અને ૬૫ ગામડાં છે. અહિંની જમીન ઘણીજ ફળદ્રુપ છે. પરંતુ પ્રદેશ ઘણોજ સખલ હોવાથી અત્યંત રોગી છે. ઉપજ (એકંદર) સન ૧૯૦૫-૬ બે લાખ રૂપિયાનું હતું.

ગામ:—(પંજાબ) ભાવલ સંસ્થાનની અલાહાબાદ તહશીલતું એ મુખ્ય મથક ઉત્તરે ૨૮°-૫૭' અથી પૂર્વે ૭૦°-૫૩' રે અંશોપર ભાવલપુરની નૈઋત્યે ૫૬ માઈલપર આ શહેર વસેલું છે. વસ્તી (૧૯૦૧) ૨૮૬૮ છે, આગામ ભાવલપુરના નબાબ સાહિક અહમદખાને (પહેલો) ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં વસાવ્યું. અહિં ચોખા તથા ખજુરનો મોટો બેંકાર ચાલે છે. મ્યુનિસિપાલિટીની ઉપજ (૧૪૦૩-૪) ૩૧૦૦ રૂપિયાની હતી (ઇ. ગ. ૫-૧૬-૮).

અલી આદીલશાહ:—પહેલો (ઇ. સ. ૧૫૫૭ થી ૧૫૮૦ વિજાપુરના આદિલશાહી વંશનો પાંચમો બાદશાહ એ પહેલા ઇબ્રાહિમ આદિલશાહનો પુત્ર હોઈ તેના મરણ પછી વિજાપુરની ગાદીએ આવ્યો. બાળપણથી જ તેને શિઆપંથ તરફ આકર્ષણ હોવાથી પોતાને વિષપ્રયોગ કરનારાઓની પ્રપંચમાં એ પણ સામેલ હોવો જોઈએ એવી શંકા જવાથી તેના બાપે તેને મિરજના કિલ્લામાં કેદ કરી રાખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૫૫૭ માં ઇબ્રાહિમ આદીલશાહ મરણ પામ્યા પછી આ સદખાનના પુત્ર કીશ્વર ખાનની મદતથી તે ગાદીપર બેઠો. સિંહાસનપર બેસતાની સાથે જ તેણે પોતાના ભાઈઓ પોતાના વિરુદ્ધ બંડ ન કરે તેમણે તહમાસીપ અને બીજા બે ભાઈઓમાંથી કોઈની આંખો ફેડી, તો કોઈનું નાક કાપી, અને કોઈના આંગળા કાપી કેદમાં રાખ્યા. (મીરઇબ્રાહિમ આસદખાન) તેજ પ્રમાણે તેણે શિઆપંથનાને જાહેર રીતે ટેકો આપી પોતાના દાદાની કારકીર્દી મુજબ આખા રાજ્યમાં ઇમામના નામથી ખુતબો વાંચવા હુકમ ફેરવ્યો.

વિજયા નગર સાથે દોસ્તી:—પોતાના પિતાની કારકીર્દીમાં હુસેન નિઝામ શાહે કલ્યાણી અને સોલાપુર એ કિલ્લાએ કબજો કર્યો હતા, તે પાછા મેળવવાની તેને ઉત્કંઠા થવા લાગી. તેથી તેણે પહેલે જ વર્ષે વિજયાનગરના રામરાજાનો પુત્ર મરણ પામવાથી તેને દીવાસો આપવાને બદલે પોતે પણ માત્ર ૧૦૦ સ્વારો લઈ વિજયા નગર જઈ રામરાજાને મળ્યો. આ ભેટ-મોટાં લપકામાં થઇ. આ મુલાકાતમાં આદીલશાહે જરૂર પડે ત્યારે શત્રુ સામે રામરાજા પાસેથી મદદ મેળવવાનું વચન લીધું.

રામરાજાની સહાયથી કલ્યાણી સરકાયું:—ત્યારબાદ આદીલશાહે પોતાના વકીલો હુસેન નિઝામશાહ પાસે મોકલી, કલ્યાણી તથા સોલાપુર એ બંને અથવા તે બેમાંથી કોઈ પણ એક કિલ્લો પાછો આપવાની માગણી કરી. સ્વાભાવિક રીતે જ નિઝામશાહે આ માગણી નાકબુલ કરી, જો

આ પ્રમાણે જવાબ મળે તો શું કરવું તે આદીલશાહે પ્રથમથી જ ઠરાવી રાખ્યું હતું ઇ. સ. ૧૫૫૮ માં આદીલશાહે રામરાજાની મદદથી નીઝામશાહી મુલક પર સ્વારી કરી અને પરાંડાથી જુજર સુધી તથા અહમદનગરથી દોલતાબાદ સુધીના તમામ મુલક ઉજ્જડ કર્યો પોતાના મંત્રીની સલાહ મુજબ હુસેન નિઝામશાહ શત્રુ સામે મેદાનમાં સરખામણીમાં પાછો પડતાં પૈઠણ મુકામે ગયો અને કેટલોક કાળ વીત્યા પછી કલ્યાણીનો કિલ્લો આદીલશાહને આપી તેની સાથે સુલેહ કરી. આ સ્વારીમાં પ્રથમથી જ હિંદુઓની મગરૂરી જણાવવા લાગી એમ કહેવાય છે કે તેઓએ મુસલમાન સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર કર્યો, મસજીદો વગેરે પાડી, ન્હાનાં ઘરોને આગ લગાડી તથા કુરાનની પણ બે અદબી કરી. એટલું જ નહિ પરંતુ, આદીલશાહ અને તેના લોકોનું પણ ભારે અપમાન કર્યું.

નિઝામશાહનો કલ્યાણીને ઘેરો અને તેની સાથે ફરીથી યુદ્ધ:—આ પરાલવનો બદલો વાળવા ખાતર હુસેન નિઝામશાહે પહેલા ઇબ્રાહીમ કુતુબશાહ સાથે પોતાની દિકરીને પરણાવી તેની દોસ્તી મજબુત કરી અને પછી બીજે વર્ષે તેણે કુતુબશાહ અને ઇમાદ-ઉલ-મુલ્કના લશ્કરો લઈ વિજાપુરના મુલક પર સ્વારી કરી અને તરતના પાછા આપેલા કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આદીલશાહે આ ખબર રામરાજાને પહોંચતાં જ તે ૫૦,૦૦૦ સ્વાર તથા અક્ષટ પાયદળ લઈ કૃષ્ણાનદીને કાંઠે આદીલશાહને આવી મળ્યો અને ત્યાંથી બંનેએ કલ્યાણીની દિશાએ કુચ કરી. નિઝામશાહ તથા કુતુબશાહના સૈન્યે આ કિલ્લો ઘેર્યો હતો. પરંતુ આદીલશાહનું જોર વધારે જણાવાથી પોતાના હંમેશના શિરસ્તા મુજબ ઇબ્રાહીમ કુતુબશાહના બળવાન પક્ષને જઈ મળ્યો. આ જોઈ નિઝામશાહની હિંમત છૂટી ગઈ અને નિઝામશાહ પોતનો સામાન સરંજામ ત્યાં જ નાંખી અહમદનગર નાસી ગયો, પરંતુ શત્રુના સૈન્યે ત્યાં પણ તેની પીઠ પકડી. ત્યારે ત્યાંના કિલ્લા પર ફોજ સામગ્રી ચલાવી પોતે જુજર ગયો. આદીલશાહ તથા તેનાદોસ્ત લશ્કરે અહમદનગર ઘેરી આસપાસનો પ્રદેશ ઉજ્જડ કરવા ફોજની ટોળીઓ રવાના કરી; પરંતુ કિલ્લામાના લોકો ચોમાસાની શરૂઆત સુધી હિંમતથી ટકી રહ્યા. ચોમાસુ શરૂ થતાં જ નદીઓને પૂર ચઢી ઘેરો ઘાલનાર સૈન્યને ઘાસ તથા અનાજની ખોટ પડી ઘણી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યું. ઉલટું કુતુબશાહે કિલ્લામાનાં લોકો સાથે સંબંધ રાખી તેમને સામગ્રી પહોંચાડવાની વ્યવ-

સ્થા ક્યોથી તેઓ જલદી ચરણ થાય એવો સંભવ આદીલશાહને જણાયો નહિ. પાછલી સ્વારી કરતાં આ સ્વારીમાં હિંદુઓનું વર્તન વધારે મગર જણાયાથી તે લઢાઈથી કંટાળી ગયો હતો. પ્રથમ તેણે રામરાજને અહમદનગરનો ઘેરો ઉઠાવી શોલા-પુર પર ચઢાઈ કરવાની સલાહ આપી; પણ તે કિલ્લો છતાંય ત્યારે હિંદુઓજ તે પચાવી પાડશે એવી કીશ્વરખાને દહેશત લાગવાથી આદીલશાહે રામ-રાજની મદદથી તે વખતે નગદુર્ગ નામનો ખીજેજ કિલ્લો સર કરી આ સ્વારી સમાપ્ત કરી.

મુસલમાની રાજ્યોનું હિંદુઓ સામે એક અંતે વિજયાનગરનો નાશ:—ઉપર જણાવેલી સ્વારી પર નિકળતાં પૂર્વે આદીલશાહે મુસલમાનોને વિના કરણ ઉપદ્રવ ન થાય એવો કરાર રામરાજ સાથે કર્યો છતાં તે સ્વારીમાં રામરાજના વર્તનમાં પહેલા કરતાં આધિક સ્વૈરતા જણાઈ. નજ-દુર્ગથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં રામરાજએ પોતાના હોસ્ત આદીલશાહના પ્રાંતમાંના ગામે સુદ્ધા લૂંટ્યાં. શિવાય વિજયાનગર જતી વખતે તેણે પોતાના લાઈ વેંકટાદ્રીને થોડી ફોજ સાથે મુસલમાની ગામે લૂંટવા પાછળ રાખ્યો. ત્યાર પછી થોડી મુદતે આદીલ-શાહનો તથા કુતૂબશાહનો મુલક હસ્તગત કરવાના ઇરાદાથી સરહદ પર તેણે પોતાની ફોજ મોકલી. તે સમયે આદીલશાહે યાદગીર અને ખાગલકોટ એ બે તાલુકા આપી તેમને પાછા ફેરવ્યા. બહામની રાજ્યનું એક નાશ પામવાથી રામરાજ આપણા સર્વને ભારે થઈ પડી તે આપણને તુરંત ગણે છે આ વાત સ્પષ્ટ રીતે આદીલશાહના ધ્યાનમાં આવી તેથી તેણે દક્ષિણના તમામ મુસલમાની રાજ્યોને એકઠા કરી વિજયનગરનો નાશ કરવાનું ઠરાવ્યું. પ્રથમ તેણે કીશ્વરખાન મારફતે કુતૂબશાહને પોતાની ઇચ્છા જણાવી તેની સંમતિ મેળવી અને પછી કુતૂબ-શાહની મધ્યસ્થતાથી અહમદનગરના હુસેન નિઝામ શાહ સાથે મસલત શરૂ કરી. આ વાટાઘાટમાં હુસેન-શાહે પોતાની દીકરી ચાંદબીબીને અલીઆદીલશાહ સાથે પરણાવી, ઉપરાંત શોલાપુરનો કિલ્લો પહેરા-મણીમાં આપ્યો અને અલીઆદીલશાહે પોતાની બેન હાદીસુલતાનાને હુસેનશાહના પુત્ર મૂર્તિજ સાથે પરણાવવી એવો નિશ્ચય કરી આદીલશાહી તથા નિઝામશાહીનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું. આ કરાર મુજબ લગ્ન થયા કે તરતજ અલીઆદીલશાહ, એ સર્વેએ રામરાજ પર સ્વારી કરવા જંગી તૈયારી ચલાવી.

યુદ્ધ કરવા કાંઈક કારણ ઉપસ્થિત કરવા માટે આદીલશાહે પોતાનો વફીવ રામરાજ પાસે મોકલી

યાદગીર, મુદગલ રાયચુર, ખાગલકોટ એ કિલ્લા તેની પાસેથી પાછા માગ્યા. આગાહી મુજબ રામ-રાજએ વફીલનો ઘણો તિરસ્કાર કરી તેને દરબાર-માંથી હાંકી કાઢ્યો. સંગઠિત થયેલા મુસલમાન રાજ્યોને રામરાજ સાથે લઢાઈ કરવા આટલું કારણ બસ હતું. ત્યારે ખાદશાહોના સૈન્ય ઈ. સ. ૧૫૬૪ ના જમાદીલાવલ માસની ૨૦ મી તારીખે વિજાપુર મુકામે ભેગાં થઈ લઢાઈ માટે નિકળ્યાં. આ મુસલ-માની રાજ્યોના સૈન્ય સાથે તાલીકોટ આગળ ભારે લઢાઈ થઈ રામરાજ માર્યો ગયો અને વિજયાનગરના રાજ્યની પાયમાલી થઈ. (તાલીકોટની લઢાઈ જુઓ) આ લઢાઈ પછી મુસલમાનોએ વિજયાનગર પર કુચ કરી તે શહેર લૂંટ્યું. તથા ત્યાંની મોટી મોટી ઇમારતો પાડી, ચોતરફ દેશ ઉજ્જડ કરી તે વૈભવ-શાળી હિંદુ સામ્રાજ્યનો નાશ કર્યો.

હુસેન શાહનું મૃત્યુ તથા નિઝામ શાહી પર સ્વારી:—તાલીકોટની લઢાઈ પછી ટુંક મુદતમાંજ હુસેનશાહ મરણ પામ્યો. (ઈ. સ. ૧૫૬૫) તેની પછી તેનો પુત્ર મૂર્તિજ ગાદી પર બેઠો, પણ તે અદપવયી હોવાથી કર્નાટકમાં પોતાના રાજ્ય વિસ્તાર માટે આ તક સારી છે એવો વિચાર કરી આદીલશાહે તાલીકોટની લઢાઈ પછી રામ-રાજનો લાઈ વેંકટાદ્રી પેણકોંડાને આશ્રયે રહ્યો હતો તેના પર સ્વારી કરી. આ વાતની ખબર મળતાંજ વેંકટાદ્રીએ મૂર્તિજ નિઝામશાહની મા પાસે મદદ માગી. આદીલશાહીનો વિસ્તાર નિઝામ શાહી રાજ્યોને પ્રિય નહિ હોવાથી મૂર્તિજની માએ પોતાના એક સરદારને સૈન્ય આપી વિજાપુર પર મોકલ્યો, એટલે લઢાઈનો વિચાર રદ કરી આદીલ-શાહને વિજાપુર આવવું પડ્યું. એ રીતે ધારેલો હેતુ પાર પડવાથી નિઝામશાહી લશ્કર આદીલશાહી લશ્કર સાથે થોડીક અપાઝપી કરી પાછું પોતાના રાજ્યમાં આવ્યું. બીજે વર્ષે અહમદનગરના રાજાના આમંત્રણ મુજબ આદીલશાહે નિઝામશાહના સૈન્ય સાથે જઈ વ-હાડ પ્રાંતનો કેટલોક મુલક ઉજ્જડ કરી તે ચોમાસા પહેલાં પાછો આવ્યો. આજ વર્ષે વિજાપુરને ફરતા બંધાતાકોટનું કામ પુરું થયું. ત્યાર બાદ નિઝામ શાહીમાં ચાલેલી અંધાધુનીનો લાભ લઈ આદીલશાહે ઈ. સ. ૧૫૬૭ માં કીશ્વરખાનને મોકલ્યો અને આ રાજ્યના કેટલાક પ્રાંતમાં વગર-હરકતે પોતાની સત્તા જમાવી તથા હસ્તગત કરેલા પ્રદેશના રક્ષણાર્થે ધારૂર નામનો કિલ્લો બંધાવ્યો. પરંતુ આ કિલ્લો તથા પ્રદેશ આદીલશાહ પાસે ઝાઝો વખત રહ્યો નહી. મૂર્તિજ નિઝામમાં હે ઉમ્મર લાયક થતાંજ ધારૂર પર સ્વારી કરી અને આદીલશાહ

હના સરદારોના માહોમાહેના કુસંપથી કીસ્વર-ખાન માર્યો ગયો અને આદીલશાહી ફાજની ફરજ શા થઈ. આથી નીજમશાહ પોતાનો મુલક અદ્વપ્રયા-સેજ મેળવી શક્યો-

ગો વા ની સ્વા રી—પોટુંગીઝ લોક પાસેથી ગોવા પાછું લેવા ઈ. સ. ૧૫૬૮ માં આદીલશાહે તે પ્રાંતપર સ્વારી કરી પરંતુ તેમાં તેને યશ નહિ મળતાં પાછું ફરવું પડ્યું. તથાપી રામરાજના એક સ્વતંત્ર થયેલા અમલદારના તાબાનો અદવાની નામનો આજ સુધી અજમ્ય ગણાયેલો કિલ્લો આ સ્વારીમાં હસ્તગત થવાથી તેની સર્વત્ર વાહવા થઈ (અદવાની જુઓ) ત્યારપછી આદીલશાહે નિજમશાહ સાથે સુલેહ કરી તેને જોઈએ તેટલો વ-હાડ પ્રાંતનો મુલક પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેવાની પરવાનગી આપી તથા વિજયાનગરના મુલકમાંથી જોઈએ તેટલો પ્રદેશ જીતવા પોતાને માટે રસ્તો ખુલ્લો કરાવ્યો.

ક નાં ટ ક ની સ્વા રી:—ઉપરના કરાર થવાથી દક્ષિણમાં પોતાનું રાજ્ય વિસ્તારવાનો ઘણા દિવસનો હેતુ આદીલશાહે પાર પાડ્યો. રામરાજાએ વિજ-પુરના જીતેલા મુલકમાં તેના મરણ પછી વિજપુરના એક સ્વતંત્ર થયેલા વેંકટાદ્રીચેસુરાયા નામના અમલદારે પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તેના તો રગલ નામના કિલ્લાપર હવે આદીલશાહે ૧૫૭૩માં સ્વારી કરી સાત માસના ઘેરા પછી તે કબજે કર્યો. ત્યાર પછી તે ધારવાડ ગયો. આ કિલ્લો રામરાજાના ભાઈને થોડી ખંડણી આપનાર વિજયા નગરના એક જુના અમલદાર પાસે હતો. તેને છ માસ ઘેરો ઘાલી આદીલશાહના કારભારી મુસ્તફાખાને તે કબજે કર્યો, અને પછી તે બંકાપુર તરફ ગયો. આ કિલ્લો વેલ્લખપારાય નામના રામરાજાના મરજીના સરદાર પાસે હોઈ, જેર, ચંદ્રગુડી, અને કાંરના રાજાઓ તેને ખંડણી આપતા હતા આસપાસના રાજાઓ પણ તેની કુમકે આવ્યા. તેમના કર્નાટકી શિપાઈ-ઓએ આદીલશાહની છાવણી પર રાતના છાપા મારી તેને હેરાન કર્યો તથાપિ આદીલશાહે બરગી સ્વારો-ની મદદથી આ લોકોનો પ્રતિકાર કરી પંદર માસ ઘેરો ચાલુ રાખ્યો તથા તે કિલ્લો સર કર્યો. બંકાપુર હસ્તગત થયા પછી આદીલશાહે એશઆરામ માટે તે કિલ્લા પર મુકામ કરી રાજ્યકારભાર મુસ્તફા-ખાનને હાથે સોંપ્યા. મુસ્તફાખાને જેર રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી. ચંદ્રગુડીને ઘેરો ઘાલી ૧૪ માસમાં તે કિલ્લો જીતી લીધો. આ પ્રસંગે પણ ચંદ્રગુડીની મદદ આવેલા આસપાસના રાજાઓ સાથે લઢવા માટે બરગી સરદારોનો સારો ઉપયોગ થયો. ચંદ્ર-

ગુડી કબજે થયા બાદ આદીલશાહ ત્યાં આવ્યો અને બંદોબસ્ત માટે મુસ્તફાખાનને પાછળ રાખી પોતે ત્રણ વર્ષ પછી પાછો વિજપુર જઈ પહોંચ્યો.

બીજે વર્ષે આદીલશાહે જુના કિલ્લાની જગ્યા-એ નવો કિલ્લો બાંધવાની શરૂઆત કરાવી તે એક વર્ષમાં પુરો કરાવ્યો. તે જોવા માટે આદીલશાહ કર્નાટકમાં આવ્યો ત્યારે કાંરના શંકર નાઈકે તેની મુલાકાત લઈ ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું તથા બારસિલોરની રાણી અને બીજા રાજાઓ પાસેથી પણ ખંડણી અપાવી. કર્નાટકમાં નવેસર જીતેલા મુલકની વ્યવસ્થા કરી આદીલશાહે જમાખંદીના કામ પર એક બ્રાહ્મણને નીમ્યો અને સમગ્ર સેનાનું ઉપરીપણું મુસ્તફાખાનને આપી તે પાછો વિજપુર આવ્યો. કેટલીક મુદતે મુસ્તફાખાનની સલાહથી પેણકોંડા કબજે કરવા આદીલશાહ પાછો દક્ષિણમાં ગયો. તે આવ્યો કે તરતજ કિલ્લો બીજા એક સર-દારના કબજામાં સોંપી વેંકટાદ્રી ચંદ્રગુડી તરફ ચાલ્યો ગયો. અહિં ત્રણ માસના ઘેરાની અવધિ-માંજ પેણકોંડાના અંદરની સામગ્રી ખલાસ થઈ અંદરના લોક શરણ આવવાની અણીએ હતા. પણ વેંકટાદ્રીએ વિજપુરના બરગી સરદારોને ચોવિસ લાખ રૂપિયા આપી ફિતુર કર્યા અને તેના લશ્કર પાસેથી વિજપુરના લશ્કરને એટલું તો હેરાન કરાવ્યું. કે આદીલશાહ ઘેરો ઉઠાવી બંકાપુરને રસ્તે વિજપુર પસાર થયો.

બરગી સરદારોનું બંડ અને તેમનો વધ:—બીજે વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૫૭૮માં બરગી સરદારોએ વિજયા નગરના અસપાસના પોતાના મુલકમાં બંડ શરૂ કર્યું. તેનો બંદોબસ્ત કરવા આદીલશાહે પોતાના પરદેશી, દક્ષણી તથા હુબલી લશ્કરો મોકલ્યાં. પરંતુ સતત એક વર્ષ લઢતાં એ આ લશ્કર બરગીનો બંદોબસ્ત કરી શક્યું નહિ. ત્યારે મુસ્તફાખાનની સલાહથી આદીલશાહે બરગી સરદારોને આશ્વાસન આપી પોતાના દરબારમાં બોલાવી આજ્ઞા અને આખરે ઘણાખરાનો વિશ્વાસ-ઘાત કરી વધ કર્યો.

મૃત્યુ તથા સ્વભાવ વર્ણન:—જેદરના દરબારમાંથી જેર જીલ્લાથી પકડી લાવેલા એક ખોળાએ જ ઈ. સ. ૧૫૮૦માં અલી આદીલશાહનું ખૂન કર્યું. તેની રોઝાઅલી નામની કબર અઘાપા વિજપુરમાં મોજુદ છે. આદીલશાહ વિદ્વાન, ધર્મ-નિષ્ઠ, દયાવાન, ન્યાયી અને ગુણી માણસોનો આદ-તો હતો. તેની રહેણી તદ્દન સાદી હતી. દાન કરતી વખતે શિયા, સુન્ની કે હિંદુ એવો ભેદ તે કદાચ

કરતો નહિ. એમ કહેવાય છે કે તેના બાપે સંઘ-
હેલું દ્રવ્ય અધ્યાપકોમાંજ દાનશરતાથી તેણે ખચી
નાખ્યું. અકબર બાદશાહે તેના દરબારમાં બે વકીલ
મોકલ્યા હતા. જુમ્મા મસજિદ, હબલી શહાપુર,
શહેર ફરતો કોટ, અને ફરેક રસ્તા પર પાણીના નળ
વગેરે સર્વ કામો તેનીજ કારકીર્દીમાં થયાં.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—એની કારકીર્દીની હકિકત
મહંમદ કાસીમ ફેરિસ્તા, રફીઉદ્દીન શિરાજી, મીર
ઈબ્રાહિમ આસદખાન, અબૂ હુસેન ઇત્યાદિ ખુસલમાન
ઇતિહાસકારોના ગ્રંથોમાં જણાય છે.]

અહીં આદીલશાહ ૨ જો:—(ઈ. સ.
૧૬૫૬ થી ૧૬૭૨) મહંમદ આદીલશાહનો પુત્ર
અને શિવાજીનો સમકાલીન વિજયપુરનો બાદશાહ
એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૩૮માં (૧૬ રખીલાખર
૧૦૪૮) થયો. મહંમદ આદીલશાહના મરણ પછી
૧૬૫૬ના નવેમ્બર માસમાં તે તખ્તનશીન થયો.
તેના બાપે જ્ઞાનપણથી જ એને રીતસર શિક્ષણ
આપી લખતાં, વાંચતાં, કસરત, તીર, લાલો ખરછી,
તરવાર ખરછી વગેરે વાપરવા તથા ઘોડા પર બેસતાં
સારી રીતે શિખવ્યું હતું.

ઐરંગઝેબની સ્વારી:—તખ્તનશીન થઈ
થોડા દિવસ વીત્યા કે તરતજ અહીંમહંમદ શાહનો
એ ખરો પુત્ર નથી પરંતુ તેના જ્ઞાનખાનામાં ઉછ-
રેલો કોઈએક છોકરો છે અને તેણે ગાદી પર બેસતાં
પહેલાં મોગલ બાદશાહની પરવાનગી લેવી જોઈતી
હતી, એવી કાંઈક સખખો બતાવી ઐરંગઝેબ ૧૮
જાન્યુઆરી ૧૬૫૭ના દિવસે ઐરંગાબાદથી નીકળી
વિજયપુરના મુલક પર ચઢી આવ્યો. લાંચ આપી
વિજયપુરના કેટલાક સૈનિકોને ફીતુર કરવાનું કામ
તેણે અગાઉથી જ ગોઠવી રાખ્યું હતું. ૨૭ માર્ચને
દિવસે ઘેરો ઘાલી ૨૭ દિવસમાં જ તેણે બેદરનો
કિલ્લો લીધો. (૨૫ જમા દીલાખર, મંગળવાર)
પછી તેણે કલ્યાણીના કિલ્લા પર ચઢાઈ કરી (૨૬
રજબ) ત્રણ માસમાં તે પણ સર કર્યો. (૧ ઓ-
ગસ્ટ) વિજયપુરના દરબારે વજીર ખાનમહંમદ તથા
અફઝલખાન એ બે સરદારોને ઐરંગઝેબ સામે
મોકલ્યા હતા. આ સરદારોએ ઐરંગઝેબનો ઘેરો
પડયો હતો એટલે તેના સૈન્યના ચોતરફ આંટા મારી
તેની ખોરાકી લૂંટવાનું કામ ચલાવ્યું. કલ્યાણીને
ઘેરો પડયો હતા તેવામાં વિજયપુર અને મોગલ
સેનાની વચ્ચે ત્રણ નામીચી લઢાઈ થઈ. તા. ૧૨મી
એપ્રિલને રોજ કલ્યાણીના દક્ષિણનો વિજયપુરી મુલક
ઉજ્જડ કરવા નિકળેલા મોગલ સરદાર મહોબતખાન
પર વિજયપુરના સૈન્યે હુલ્લો કર્યો. પરંતુ એક ઠેકાણે

ચોકસ રીતે ઉભા રહી તેઓ લઢયા નહિ. બાદ
કલ્યાણીની ઇશાન્યે ૧૦ માઇલ પર મોહબતખાન
પોતાની ખોરાકી હોંશિયારીથી લાવતો હતો તેવામાં
વિજયપુરના સૈન્યે તેને ઘેરી લીધો. તે દિવસની લઢા-
ઈમાં મોગલોના અનેક રજપુત વીરો રણમેદાનમાં
માર્યા ગયા. તારીખ ૨૮મી મે ને દિવસે ત્રીજી
લઢાઈ થઈ તેમાં મીર જુમલા અને દિલ્લીરખાનની
મોગલ સેનાએ વિજયપુરની સેનાનો પરાલવ કરી તેમની
પીઠ પકડી તથા તેમની છવણી લૂંટી. બીજી
બાજુએ મોગલ સેનાની છૂટી ટુકડીઓએ ઘેરાનું
કામ ચલાવ્યું હતું તેવામાંજ નિલાંગ અને ચિંચો-
લીના બે કિલ્લા સર કર્યા અને તારીખ ૨૨ જુલાઈ
ને દિને બહાર પડી કુંલખુર્ગા સુધીનાં મુલક લૂંટી
ઉજ્જડ કર્યો. વિજયપુરના ઇતિહાસમાં આગળ
જણાવ્યા મુજબ બીજી એક લઢાઈનું વર્ણન છે.
ઐરંગઝેબ એક અઘરી બારીમાંથી ઉતરતો હતો,
તેવામાં ખાન મહંમદે તેને ઘેરી લઈ દાણાપાણી
બંધ કર્યાં. જ્યારે ઐરંગઝેબ આવી મુશ્કેલીમાં સપ-
ડાયો ત્યારે તેણે ઘેરો ઉઠાવી રસ્તો આપવા ખાન-
મહંમદને વિનંતિ કરી અફઝલખાનની સલાહ ન
માનતાં ખાનમહંમદે આ વિનંતિ માન્ય કરવાથી
ગુસ્સે થઈ અફઝલખાન વિજયપુર આવ્યો ગયો. ત્યાં
તેણે મહંમદખાન વિરુદ્ધ બાદશાહના કાન લંલેચ્યાં.
આથી બાદશાહે તેને પાછો બોલાવી ઠાર કર્યો. (હિ.
સ. ૧૦૬૮ ઈ. સ. ૧૬૫૭) ખરેખર જો આ લઢાઈ
થઈ હોય તો તે ચોકસ ક્યારે થઈ તે જણાતું નથી.
એટલું તો ચોકસ કે વિજયપુરના જે વકીલો શહા-
જહાનના દરબારમાં હતા, તેમણે અનેક કારસ્થાનો
રચી કલ્યાણીનો ઘેરો ચાલુ હતો ત્યારે ઐરંગઝેબને
વિજયપુર સાથે સુલેહ કરવા શહાજહાન પાસેથી
પત્રો રવાના કરાવ્યા હતા. પરંતુ ઐરંગઝેબે એક
માસ વિલંબ કરી કલ્યાણીનો કિલ્લો સર કર્યો. એ
પ્રસંગે વિજયપુર અને ગોંગલ પાસેજ સુલેહ થઈ તે
મુજબ આદીલશાહે દોઢ કરોડ રૂપિયાનો દંડ,
બેદર, કલ્યાણી અને તેની આસપાસનો મુલક,
પરાંડાનો કિલ્લો નિમ્મશાહી તથા કોકણના કિલ્લા
અને પાંગી પરગણું આપવાં એમ કયું. પરંતુ
આ તહ મંજુર કરતી વખતે શાહજહાને દંડમાંથી
અડધા કરોડ રૂપિયા આદીલશાહને માફ કર્યાં.

શાહજહાન તરફથી યુદ્ધ બંધ કરવાનો હુકમ
આવ્યાની ખબર મળતાંજ ઐરંગઝેબના તાબાના
સરદારો તેનું કહ્યું ન માનતાં ધીમે ધીમે હિંદુસ્થાન
તરફ કુચ કરવા લાગ્યા અને છેવટે શાહજહાનની
બીમારીના સમાચાર સંભળી ઐરંગઝેબ પણ

દક્ષિણ છોડી જવાની તયારી કરવા લાગ્યો. એ જોઈ વિજયપુરના શાહે તહુનાં શરતો મુજબ કિલ્લા તથા ખંડણી આપવાનું બાબુએ મૂકી પાછલાં યુદ્ધમાં શુભાવેલો મુલક પાછો મેળવવાનાં પ્રયત્ન કર્યો. આ સમયે આરંગઝેબનું મન વ્યગ્ર હોવાથી તેણે પરીડા કિલ્લો અને નવો મુલક ખુલ્લો પત્ર લખી છોડી દીધો. અને ૬૦૦૦ પૈકી બીજા ૩૦ લાખ રૂપિયા માફ કર્યા. (સરદેસાઈ)

શિવાજીનું બંડ અને અફઝલખાનના વધ:—અલી આદીલશાહનો બાપ મરણ પામ્યો. તે અગાઉની બિમારીમાં વિજયપુરમાં અંધાધુની ફેલાવાથી કોંકણના સુબેદાર મુલ્લાઅહમદને રાજધાનીમાં બોલાવવામાં આવ્યો હતો. આ તક સાધી શિવાજીએ ત્યાં પોતાનું રાજ્ય વધારવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો અને આદશાહના મરણ પછી પોતાનો ઉધોગ જોરથી ચલાવી રાહોર સાથે કુલ આદીશ કિલ્લા સામાન સરંજામ સહ કબજે કર્યા. એટલે શિવાજીનો ખંદોબસ્ત કરવા આદીલશાહે ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં અફઝલખાન નામના સરદારને રવાના કર્યો. આ સ્વારીની સવિસ્તર હકિકત અફઝલખાન નામના લેખમાં આપી છે. અ. બાબત વિજયપુરના ઇતિહાસમાં નીચે મુજબ હકીકત મળે છે. પોતાના દશ હજાર ચુનંદા સૈનિકો લઈશિવાજીએ પચાવી પાડેલા મુલકમાંથી ઘણા ખરો મુલક અફઝલખાને પાછો લીધો. ખુલ્લી રીતે લઢાઈ કરવાથી નભરો નહિ જાણી શિવાજીએ નમ્રતા પૂર્વક પત્ર લખી મીજબાની માટે અફઝલખાનને પ્રતાપઘડપર બોલાવ્યો અને અફઝલખાન કિલ્લાની તળેટીએ પોતાની ફોજ રાખી સાથે ફક્ત ૧૨ માણસો કિલ્લાપર લઈ ગયો. એટલે શિવાજીના હથિયારખંધ લોકોએ હુમલો કરી તેને ઠાર કર્યો. આ વાતની ખબર મળતાંજ આપણું રક્ષણ કરવા હુવે કોઈ રહ્યું નથી એમ માની તેની ફોજ નાશી ગઈ.

પન્ડાળા પર ચઢાઈ:—અફઝલખાનના ખૂનનો ખલ્લો વાળવા અલીઆદીલશાહે મોગલો સાથે મળી જઈને શાહીસ્તેખાને ઉત્તર તરફ અને પોતે દક્ષિણ તરફ એકદમ સ્વારી કરવી એમ ઠરાવ્યું. શિદ્દીજેહાર નામે પોતાના ખેઈમાન થઈ કનુજ પચાવી પાડેલા સરદારને તેની વિનંતીથી સલાખતખાન એવો ઇલકાબ આપી તેને શિવાજી પાસે મોકલ્યો. (મે ૧૬૬૦) મેદાનમાં થયેલી ઝપાઝપીમાં શિદ્દીજેહારે શિવાજીના સૈન્યનો પરાલવ કર્યો. તથા શિવાજીએ નાયકવાડી લોકને વશ કરી પન્ડાળાનો આશ્રય કર્યો છ એમ જાણતાં તેણે તે કિલ્લો

ઘેરી લીધો. પણ ત્યારપછી અંદરખાનેથી તેણે શિવાજી સાથે સલાહ કરી એટલે આદીલશાહે પોતે શિવાજી પર ક્રુર કરી. (૫ ઓગસ્ટ) આદીલશાહ મીરજ સુધી આવ્યાના સમાચાર શિવાજીને જણાયા કે તરતજ તે કિલ્લા પરથી નાત્રી ગયો એટલે ખાનહુરકતે કિલ્લો આદીલશાહને મળ્યો. (અદમાસે ૨૫ ઓગસ્ટ) આ સમાચાર મળતાંજ આદશાહ મીરજથીજ વિજયપુર પાછો ગયો તેણે બીજા સરદાર પાસેથી શિદ્દીજેહારને થોડો હિતોપદેશ કરાવ્યો તેમજ કૃષ્ણાને તીરે ચિમુલકા મુકામે તેની લેટ લઈ મીઠાં ભાષણથી તેની દિલસક્ષી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેની જરાએ અસર થયેલી જણાતી નથી.

ક નીં ટ ક માં ના બં ડો નુ પ રા જ્ય:—કારણ આદીલશાહ પોતાના તોરગલના એક ખંડખોર સરદારનું પરાજય કરવા ગયો ત્યારે તેના જોવામાં આવ્યું કે શિદ્દીજેહાર તરફથી આ સરદારને દારૂ ગોળાની મદદ થતી હતી. એટલે તોરગલનો કિલ્લો સર કરવાનું તહુકુબ કરી તેણે શિદ્દીજેહાર પર સ્વારી કરી. મેનારના કિલ્લા નજીક ગળને સૈન્યે વચ્ચે યુદ્ધ થઈ જોહારનો પરાલવ થયો. ત્યારે તેણે પોતાના જમાઈને આદશાહ સામે લડવા મોકલ્યો, પણ તેમાંય તેને યશ મળ્યો નહિ પરંતુ તે પછી આદશાહનો વિરોધ કરવા જોહાર ઝાઝો વખત જીત્યો નહિ, તેના મરણ પછી આદશાહે પોતાના સરદાર અબદુલ મહમદની સલાહથી જોહારના પુત્રને આગ્રય આપી બાપનો નોકરી પર તેને કનુજના કિલ્લાપર કાયમ કર્યો.

જોહારની સ્વારીથી પાછા ફર્યા બાદ અંધ અવધિમાંજ ૧ સાબાન હિ. સ. ૧૦૭૩ (ઇ. સ. ૧૬૬૨) ને દિવસે આદીલશાહ મળનેરનાજ મેદાર તથા ખેડનુરના ભદ્રપ નાઈકનો પરાજય કરવા નીકળ્યો અને તેમના પર ખંડણી બેસાડી નવ માસમાં આ ચઢાઈ પૂરી કરી તે વિજયપુર પાછો આવ્યો.

શિવાજી વિરુદ્ધ જયસિંહને મદદ:—ઈ. સ. ૧૬૬૨ માં શહાજી મારફતે આદીલશાહે શિવાજી સાથે સમાધાની કરી હુવે પછી અરસપરસ કોઈએ આક્રમણ કરવું નહિ એવો ઠરાવ થયો. ત્યારબાદ આરંગઝેબે જયસિંહને દક્ષિણના સુબેદાર નીમ્યો તથા તેણે સન ૧૬૬૫ ના પ્રારંભમાંજ શિવાજી પર સ્વારી કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને શિવાજીના શત્રુઓ સાથે મસલત ચલાવી તેમાં આદીલશાહ સામેલ થયો. વાસ્તવિક રીતે આગળ ઉપર

અર્થ ગએલા કરારો ન પાળવાથી ઐરંગઝેબ વિન્નપૂર સામે છેડાયો હતો. અને જ્યસિંહને નીમી તેને શિવાજી તથા વિન્નપૂર એ બન્ને પર સ્વારી કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. પરંતુ જ્યસિંહે તે બન્ને ને એકીવખતે ઇડવા યોગ્ય નથી એમ ધારી આદીલશાહ સાથે સંધિ કરી તથા તે અંગે બાદશાહ પાસેથી તેની ખંડણી ઓછી કરવાની લાલચ આપી તેને વશ કરી લીધો. અને પોતે એક દીશાથી શીવાજી પર હુમલો કરેવારે તેણે સામી બાબુએથી હુમલો કરવો એવો વિચાર તેની સાથે નક્કી કર્યો. મોગલોને મદદ આપી શિવાજીને ચગદી નાંખવામાં તેને લાલ ન હતો, પણ બાદશાહની નારાજી ચાલુ રાખવા પણ તે તૈયાર નહિં હોવાથી જ્યસિંહની સલાહ માન્ય રાખી તેણે પોતાના સરદાર ખવાસખાનને શિવાજી સામે મોકલી આપ્યો. એક અત્યંત વિકટ જગ્યાએ તેમની વચ્ચે લડાઈ થઈ અને મરાઠાઓએ અતુલ પરાક્રમ દાખવ્યું છતાં અંતમાં તેમને રણમેદાન છોડી નાસી જવું પડ્યું. તેવામાં જ્યસિંહે ધસી આવીને પુરંદરના કીલ્લાને ઘેરો ઘાડ્યો. આથી બીજો ઈલાજ ન રહેવાથી શિવાજીએ જ્યસિંહ સાથે સંધિ કરી. આ સંધિમાં એવી એક કલમ હતી જે શિવાજીએ યે હજાર ઘોડેસ્વાર તથા સાત હજાર પગદળ સાથે જ્યસિંહને વિન્નપૂરની ચઢાઈમાં મદદ આપવી. (શિવાજી જીવો).

વિન્નપુરના શાહ પર જ્યસિંહને ભરોસો ન હોવાથી તેણે શિવાજી સામેથી ચઢાઈમાં તેની પ્રત્યક્ષ રીતે મદદ લીધીજ ન હતી. તેમજ શાહે પણ મદદ આપવામાં ઉત્સાહ દાખવ્યો નહિં. આથી શિવાજી સાથે સંધિ કરી જ્યસિંહે વિન્નપુરના મુલક પર સ્વારી કરવાની તૈયારી ચલાવી.

જ્યસિંહની સ્વારી :—ઈ. સ. ૧૬૬૫ ના જુનના પહેલા પખવાડીયામાં પુરંદરની સંધિ થઈ પરંતુ નાણાની બીડને લીધે જ્યસિંહ ૧૯ મી નવેમ્બર સુધી પુરંદર છોડી શક્યો નહિં. દરમિયાન તેણે આદીલશાહના અંકિત જમીનદારો તથા સરદારોમાં ફાટકુટ જગાવવાનું શરૂ કર્યું. એ રીતે ફેડેલા લોકોમાં વિન્નપુરનો બીજા નંબરનો સરદાર મુલ્લા મહમદ એ મુખ્ય હતો. દરબારને કોઈ જાતનો શક ન બચ તેવી સાવચેતીથી જ્યસિંહે તેને વિન્નપુરની હદમાંજ પહોંચાડી પરંતુ તેની કોઈ જાતની મદદ થતાં પહેલાં એટલે હુકમો તે અહમદનગરમાં મરણ પામ્યો. મોગલ બાદશાહ સાથે મિત્રાચારી કાયમ રાખવાની આદીલશાહની ઘણી ઈચ્છા હતી. આનો ફાયદો સ્વારીની સર્વે તૈયારીઓ થતાં સુધી જ્ય-

સિંહે તેને કોઈ જાતનો શક થાય નહિં તેવી સંભાળ રાખી. પણ આદિલશાહ તેના હેતુથી ચેતી ગયો અને સત્તર લડાઈની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પોતાના મરાઠા તથા મુસલમાન સરદારો લશ્કર સાથે હાજર થવાના હુકમ રવાના કર્યા તેમ વિન્નપુરનો કીલ્લો પણ સમારીને તૈયાર કર્યો. તેપર તોપો વગેરે યુધ્ધ-સામગ્રી ચઢાવી અને શત્રુ વિન્નપુર ઘેરી લે તો તેને ઘાસ અને દાણાપાણી ન મળે તે ખાતર તેણે શહેરની આબુબાબુનો મુલક લૂંટી ઉજાડ કર્યો તેમ તલાવો ફેડી તથા કુવાઓ પુરી દઈ યોગમ પાણીની ખોટ પડે એવું કર્યું.

વિન્નપુર પર ચઢાઈ :—પુરંદરથી નીકળી જ્યસિંહ રસ્તે કોઈ જાતનો પ્રતિરોધ ન થવાથી સીધા મંગળવેડા સુધી જઈ પહોંચ્યો. કિલ્લા છૂટવાના કામપર શિવાજીના લશ્કરની નિમણૂક થઈ હતી. તેમને વિન્નપુરના અમલદારોએ કિલ્લા ખાત્રી કરી આપ્યા. તા. ૭ ડિસેમ્બરને રોજ ફલટનનો, બીજે દિવસે ઉઠારનો અને ૧૮ મી એ મંગળવેડાનો કિલ્લો એ રીતે ત્રણ કિલ્લા સર થયા. વિન્નપુર તથા મોગલોના લશ્કરો વચ્ચે પહેલી લડાઈ તા. ૨૫ ડિસેમ્બર ૧૬૬૫ ને રોજ થઈ. મોગલો તરફથી દિલ્હિરખાન તથા શીવાજીનું લશ્કર હતું જ્યારે વિન્નપુર તરફથી સર્જખાન ખવાસખાન, કડ્યાણીનો જધવરાવ અને શિવાજીનો ભાઈ વ્યંકેજી એ હતા. આ લડાઈમાં વિન્નપુરના શાહનો પરાજય થયો, તોપણ જધવરાવે મરતાંસુધી મોગલોને હેરાન કર્યો. આથી મોગલોને ઘણુંજ તુકસાન પહોંચ્યું. ઉપલી લડાઈને આગલે દિવસે જ વિન્નપુરના સરદાર સર્જખાને મંગળવેડાપર કુચ કરી ત્યાંની લડાઈમાં મોગલ સરદાર સર્જરાજખાનને ઠારકર્યો પરંતુ કિલ્લાપરની તોપોના મર સામે તે ટકી નહિં શકવાથી કિલ્લો હસ્તગત થયો નહિં. બીજી બાબુએજ્યસિંહ અને વિન્નપુરની સેનાવચ્ચે તા. ૨૭ ડિસેમ્બરને રોજ ઝપાઝપી થઈ અને તેમાંતે આગળવધી. જે દિવસમાંજ વિન્નપુરથી બાર માઈલને છેટે આવી પહોંચ્યો તથા ત્યાંના શાહને પુરી તૈયારીઓ કરવાનીતક મળે તે પહેલાંજ હુમલો કરી વિન્નપુર સર કરવાનો જ્યસિંહે ઘાટ ઘડ્યો હતો. આથી મારામાટે જોઈતી મોટી તોપો પરાંડાથી આવી પહોંચે તે પહેલાંજ જ્યસિંહ ઉપડી ગયો હતો. પણ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તેની અબયબી વચ્ચે વિન્નપુરનું રક્ષણ કરવા કરવા પૂરેપૂરી તૈયારીઓ થએલી તેના જોવામાં આવી તેમજ આસપાસનો આખો પ્રદેશ ઉજાડ અને જળહીન કરી મૂકવામાં આવ્યો હતો. વળી કુતુબશાહે પોતાનું લશ્કર આદીલશાહની મદ-

દમાં મોકલ્યું છે એવી પણ અફવાઓ આવવા લાગી. આવીવિકટ પરિસ્થિતિમાં શત્રુની હુકમાં રહેવું જોખમ-ભયું છે એમ વિચારી જયસિંહ પાછો મોગલ સરહદ તરફ આવ્યો ગયો. (તા. ૫ જાન્યુઆરી ૧૬૬૬)

સરહદ તરફ પીછે હઠ:-આમ જયસિંહ પીછેહઠ કરવા લાગ્યો એટલે લડાઇને કંઈક અને રોજ રંગ ચઢ્યો. અત્યાર સુધી બાહ્ય સ્થિતિ જયસિંહના કાબુમાં હતી પરંતુ હવે તેને બાહ્યસ્થિતિને તાબે થવું પડ્યું, કેમકે હવે સર્જાખાન અને શિદીમસા-ઉદ કે જેઓ અત્યાર સુધી જયસિંહની પીઠ પક-ઠીને મોગલ હુકમાં સ્વારીઓ કરતા તેઓ હવે પાછા ફરી જયસિંહની છાવણીને ફરી આગ મારતા વજીર અબદુલ મહમદને જઈ મળ્યા. તા. ૧૧ ને રોજ વિજાપુરના તથા જયસિંહના લશ્કર વચ્ચે લડાઈ થઈ અને તા. ૧૨ ને રોજ સર્જાખાને જય-સિંહના રસદ તથા દારૂ ગોળો લઈ આવનાર સર-દાર પર હુમલો કરી તેને નેસ્ત નાબુદ કર્યો. આ સર્વે લડાઈઓમાં તા. ૨૨ ને રોજ લોહરીમાં થયેલી લડાઈ ધણીજ લયંકર હતી. તે બંને લશ્કરો વચ્ચે ઉકરકોળ અપાઝપી થઈ તે તો વળી જીદીજ. આમ લડતો લડતો જયસિંહ પરાંડાની દક્ષિણે ૧૬ માઈલ પર સુલતાના મુકામે આવી પહોંચ્યો. અને એક મહિનામાં શત્રુ સાથે પાંચ લડાઈઓ લડવાથી તેણે ત્યાં રજદિવસ સુધી આરામ લેવા માટે મુકામ કર્યો.

શિવાજી અને તે તાજી:- ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિજાપુરની સ્વારીમાં નહિં ધારેલો પરાલભ થવાથી મોગલ લશ્કરમાં ટંટા બખેડા શરૂ થયા. જયસિંહના વિરોધીઓ શિવાજીની ઢીલાઇનેજ આ પરાલભના કારણરૂપે ગણી તેને ક્રેદ કરવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. એટલે શિવાજીને હરકત થવાનો સંભવ જાણી જયસિંહ તેને તેની ફરમાસ પરથી પન્હાણ ગઢની સ્વારીએ રવાના કર્યો. ભીમા નદીના કીનારાપરની જયસિંહની છાવણી છોડી શિવાજીએ સ્વારી માટે નિકળ્યો તે પાંચજ દિવસમાં પન્હાણા મુકામે આવી પહોંચ્યો તથા રાત્રે કિલ્લા-પર અચાનક હુમલો કર્યો. પરંતુ કિલ્લાની અંદરનું લશ્કર પણ ગાફીલ નહિં હોવાથી તે મરાઠાઓ સામે સવાર સુધી યુદ્ધાતનથી લડ્યું તથા હુમલો કરનાર લશ્કરમાંના હજાર લોકોને જખમી તથા ઠાર કર્યા. સવારે શિવાજીના બ્યાનમાં આ ખરાબ દશા આવી એટલે લડાઈ બંધ કરી તે ખેપણા મુકામે નિકળી ગયો. બાદ તેના લશ્કરે તે ભાગમાં શત્રુનો મુલક લૂંટી ઉજાડ કરવાનો સપાટો લગાવ્યો. આથી વિજાપુરથી દશ હજારની ફાજ ત્યાં મોકલવી પડી,

વળી વિજાપુરકરે શિવાજીના ઘોડેસ્વારોના સેનાપતિ નેતાજીને ચાર લાખ હોનની લાંચ આપી સામીલ કરી લીધાથી નેતાજી તે પછી મોગલોના મુલકપરજ સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો.

ભીમામાં જે રા મુલક પર સ્વારી:-પરંતુ ગોવળકોંડાના સુલતાને તા. ૩૧ જાન્યુઆરીને રોજ વિજાપુરના લશ્કરને મદદ મોકલી આપી એ મોગલ સેનાપર ખરેખરી આક્રમક હતી. જયસિંહ સુલતાન-પુરમાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો ત્યારે આ બંને લશ્કરે મળી મોગલ પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવા શરૂઆત કરી. આથી તેમનો બંદોબસ્ત કરવા પૂર્વ તરફના નવા જીતેલા કલ્યાણી બંદરના મુલક તરફથી કુચ કર-વાની જયસિંહને ફરજ પડી. હવે લડાઈ ત્રીજી અવસ્થાએ આવી પહોંચી. ત્યારબાદના સાડા ત્રણ મહિના સુધી જયસિંહ પૂર્વે મંજેરા નદી, પશ્ચિમે ભીમા નદી, ઉત્તરે ધારૂર અને દક્ષિણે તુળજાપુર એ સરહદની અંદરના ધનુષકોનના ભાગમાં ભટકતો હતો. આ અવધીમાં તેણે વિજાપુરના લશ્કર સાથે ચાર ઘોર લડાઈઓ કરી. તેમાં વિજાપુરની હાર થઈ, પરંતુ તે લશ્કરનો પૂરો નાશ થયો ન હોવાથી તે હંમેશના નિયમ મુજબ મોગલ લશ્કરની યોગમમાં આંટા મારી તેની ખોરાકી લૂંટી તથા લશ્કર પર હુમલો કરી ઘણા ત્રાસ પહોંચાડતું. છેવટે જેવા સાથે તેવા બન્યા શિવાય આપણા નિભાવ થયો અશક્ય છે એવી ખાત્રી થવાથી જયસિંહ સાથેનો સરસામાન ધારૂર મુકામે રાખી ચપળ ઘોડેસ્વારોની ફાજ લઈ તા. ૧૬ મેને દિવસે માજેરા થઈ દક્ષિણ તરફ નીકળ્યો. તે સીમા ઓળંગી થાક્યો પાક્યો ભીમા નદી સુધી આવી પહોંચ્યો પણ તેનું લશ્કર લાંબી મજલો તથા ભૂખ મરાથી એટલું બધું હેરાન થઈ ગયું હતું કે તેને માટે વધુ કુચ અશક્ય થઈ પડી. તેવામાં સ્વારી પડતી મૂકી ચારંગાબાદ ઉપડી આવવાનો ચારંગ-જેબ તરફથી હુકમ આવ્યો એટલે જયસિંહ પાછો ફર્યો. એ રીતે અગણિત ધન ખર્ચું છતાં જરાય ફાયદો ન થતાં આ સ્વારી જીનની શરૂઆતમાં મોકુફ રાખવી પડી. તેમજ જીતેલા મંગળવેદા, ફલટન વગેરે કિલ્લાઓ મોગલ સરહદથી ઘણા દૂર હતા એટલે તે કબજે રાખવા મુશ્કેલ હોવાથી મોગ-લોએ પોતેજ તે જતા કર્યા.

અંતકાળ:-ઉપર જણાવેલી જયસિંહની સ્વારી પછી મહા આદીલશાહે રાજ્યકારભારમાં બ્યાન ન હેતા એશઆરામ માણવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ તેના બાહોશ કારભારી-વજીર અબદુલ મહમદે આદીલશાહના અંતકાળ સુધી ઘણીજ

દીર્ઘદંટિથી કારભાર ચલાવ્યો. અલી આદીલશાહ તા. ૨૪ નવેમ્બર ૧૬૭૨ (૧૩ શાબાન હિ. સ. ૧૦૮૩) ને રાજ પક્ષાઘાતની બીમારીથી મરણ પામ્યો પોતાની હયાતીમાં તેણે મહાપ્રયાસે વિન્નપુરની સદતન ટકાવી રાખી હતી. તે વિષયો હતો છતાં નિયમ પાલન કરી પ્રબલિત તરફધ્યાન દેતો. પોતે કવિ હોઈ વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. તેના દરબારમાં કેટલાય ફારસી કવિ હતા. તેમ દરબારીઓમાં અતકલહ હતો છતાં તેની હયાતીમાં તે તે બહાર આવવા પામ્યો નહિ, ધર્મોછ પંડિત વગેરે કેટલાંક દક્ષિણી ગ્રંથસ્થો તેની પાસે હતા તેણે હસની-મહેલ (અ. જ. ઇ. સ. ૧૬૫૭). આરસામહેલ (ઇ. સ. ૧૬૬૧) વગેરે ઇમારતો બાંધાવી તથા વિન્નપુરમાં શહાપેઠ વસાવી (સન ૧૬૬૨).

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—આદીલશાહી ભુઓ સરકારી ઔરંગઝેબ પુરતકના (૧ અને ૪ ભાગમાં) મોગલ દરબારના અસ્સલ કાગળપત્રો પરથી લખાયેલી માહિતી આદીલશાહની અમદાની પર પુરા પ્રકાશ પાડે છે.]

અલીખેર:—(હૈદરાબાદ સંસ્થાન) બેદર જીલ્લામાંના ચિંચોલીના પૈગા તાલુકાનું આ મુખ્ય મથક. ઉત્તરે ૧૭° ૫૧' અ. પૂર્વે ૭૮° ૧૩' રે. પર આવ્યું છે. ત્યાંની વસ્તી સ. ૧૯૦૧ માં ૫૭૪૦ અને સન ૧૯૧૧ માં ૫૨૬૨ ની હતી.

અલીગઝ:—તહસીલ (સંયુક્ત પ્રાંત) ઇંદા જીલ્લાના પૂર્વમાં આવેલી તહસીલ તેમાં અબ-મનગર, બના, પતિયાગી અને નિધપુર એ ચાર પરગણા છે. ક્ષેત્રફળ ૫૨૭ ચો. માઈલનું હોઈ આ તહસીલ ઉત્તરે ૨૭°-૧૯° થી ૨૭°-૫૪° અ. અને પૂર્વે ૭૮°-૫૨° થી ૭૯°-૧૭° રે. પર આવેલી છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૧૧ માં ૨,૨૬,૩૦૧ જેટલી હતી. તહસીલમાં ૫ શહેરો તથા ૪૦૮ ગામો છે. આમાંના અલીગઝમાં તહસીલની મુખ્ય કચેરીઓ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૩-૪ ની સાલમાં જમીનની ઉપજ ૨,૧૧,૦૦૦ રૂ. તથા અન્ય કરો ૩૮,૦૦૦ રૂ. જેટલા હતા. પણ નવેસર જે પહાણી થઈ તેમાં જમીન મહેસુલ રૂ. ૨,૨૬.૦૦૦ નો થઈ પડ્યો. ઉત્તરે ગંગાનદી અને દક્ષિણે કાળી નદી છે. વરસાદ અતિશય હોવાથી જમીનોને ઘણું નુકશાન પહોંચે છે. સન ૧૮૯૮-૯૯ માં ૨૮૭ ચો. માઈલ જેટલી જમીન ખેડતી હતી. આમાંની ૮૫ ચો. માઈલ જેટલી જમીન પાણી નીચે હતી. દક્ષિણ ગંગા (લોઅર ગેંજ) ની નહેરનો કુતેપુર કાંઠો આ તહસીલમાંથી પસાર થાય છે.

તેમ કુવાના પાણીથી બે ત્રિયારા જેટલી જમીન ખેડાય છે.

ગામ:—(સંયુક્ત પ્રાંત) ઉપલી તહસીલનું મુખ્ય કેકાણું ઉત્તરે ૨૭°-૨૬' અ. અને પૂર્વે ૭૯°-૧૧' પર વસેલું છે ત્યાંની વસ્તી (૧૯૧૧) ૬૪૩૨ છે. ઇંદા ગામની પૂર્વમાં ૩૪ માઇલ પર એ ગામ આવ્યું છે. ફરકાબાદના નવાબની તહેનાતમાંના એક ખોબાએ તે વસાવ્યું હતું. આ નવાબ શેહિલાઓ સાથે સન ૧૭૪૮ માં આવેલી લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો. તેની હાલ અહિં કબર છે. ગામમાંના ઘણાખરાં મકાનો માટીના બાંધેલાં છે. અહિંનું અનાજ તથા કપાસ ૯ માઈલ પરના કાણુદયાગંજ નામના સ્ટેશન પર લઈ જવામાં આવે છે; જ્યાંથી તે બહાર ગામ ચઢે છે (ઇ. ગે. ૫-૧૯૦૮).

અલીગઢ:—જીલ્લો (રાજપુતાના) ટોંક સંસ્થાનનું એક પરગણું. ઉત્તરે ૨૫°-૩૬' થી ૨૬°-૨' અ. અને પૂર્વે ૭૬°-૩ થી ૭૬°-૨' રે. પર વસેલું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૭ ચો. માઈલ જેટલું છે. ઉત્તરે-પશ્ચિમે અને પૂર્વે જયપુર, દક્ષિણ તથા નૈઋત્યમાં બુંદી; અગ્નિમાં કોટા; ઘણાખરો પ્રદેશ સપાટ છે. અને એક ખૂંભો હુંગરાળ છે. વસ્તી (૧૯૧૧) ૧૬,૨૮૮ છે. કુલ ગામડાં ૮૫ છે, શહેર એકય નથી. વસ્તીમાં મુખ્ય બતો-મિના, ચમાર, ગુજર, માળી, મહાજન આનો પુરાતન ઇતિહાસ ઘણેભાગે ઉપલબ્ધ નથી ઇ. સ. ૧૬૮૮ થી ૧૭૪૮ સુધી તે બુંદીના હાડા રાજપુતાના તાબામાં હતું. તે પછી અહારમી સદીની આખર સુધી હોળકર અથવા જય-પૂરના રાજાઓની સત્તા નીચે હતું. ૧૮૧૮માં હોળકરને અંગ્રેજોએ મહિદ્દપુરમાં હરાવ્યાબાદ અંગ્રેજોએ તે ખાલસા કર્યું. પરંતુ તે પછી સન ૧૮૧૯ ની સાલમાં તે પિંઢારાના નવાબ અમીરખાનને બહાલ આપવામાં આવ્યું. અલિગઢનો અર્થ કે તેથી પણ વધુ ભાગ બગીર પર હોવાથી ખાલસા પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૬૭ ચો. માઈલનું છે. જુવાર, ઘઉં, તલ એ મુખ્ય પાક થાય છે. જમીનો સાધારણ છે. એકંદર ઉપજ ૩૬ હજાર રૂપિયાની છે.

ગામ:—(રાજપુતાના) આ જીલ્લાનું મુખ્ય મથક હોઈ તે ટોંક શહેરની. અગ્નિમાં ૨૪ માઈલને અંતરે છે. તે ઉત્તરે ૨૫°-૫૮' અ. અને પૂર્વે ૭૬° ૫૨' રે. પર વસેલું છે. વસ્તી (૧૯૦૧) ૨૫૮૪ જેટલી હતી. આ ગામ સન ૧૬૬૪ માં કોઈ વસંતરામ નામના માણસે વસાવ્યું હતું. અને રાંઠોડ વંશના રાજા રામસિંહના નામ પરથી તેનું નામ રામપુર પાડવામાં આવ્યું હતું. આગળ ઉપર પહેલા નવાબ

અમીરખાને આ નામ બદલી તેને બદલે અલીગઢ નામ પાડ્યું. આમાંનાં અહિંની હવામાં બગાડ છે. ગામથી યોગમ એક કોટ છે.

અ લિ ગ ઠ જિલ્લો:—સંયુક્ત પ્રાંત. આગ્રા ભાગમાંનો એક જિલ્લો. ઉત્તરે ૨૭૦-૨૬ થી ૨૮૦-૧૧ અ. અને પૂર્વે ૭૭૦-૨૬ થી ૭૮૦-૩૮ ર. પર તે આવ્યો છે. ક્ષેત્રફળ ૧૬૮૬ ચો. માઈલ છે.

અ તુ: સી મા:—ઉત્તરે જુલંદ શહેર જિલ્લો; પૂર્વે તથા દક્ષિણે ઇતા; પશ્ચિમે તથા દક્ષિણે મથુરા. ગંગા તથા યમુના, યમુનાની આસપાસના કીનારાના સખળ એટલે કંઈક ઢળવાળા પ્રદેશને 'ખાદર' કહે છે. ગંગા ખાદર ફળદ્રુપ છે. પરંતુ યમુના ખાદરમાં નાનાં ઝાડોનું જંગલ છે. બાકીની જમીન ફળદ્રુપ છે. આ જિલ્લામાંથી ત્રણ નદીઓ વહે છે. કાલી નદી, નીમ નદી અને ખોઈયા નદી. જમીનો નરમ છે છતાં કેટલાક ભાગમાં કાંકરા પણ છે. ક્ષારને લીધે પડતર જમીનો પણ પુષ્કળ છે. આ જિલ્લામાં જંગલો નથી. ત્યાંનાં મુખ્ય ઝાડો-બાવળ, લીંગડા, આંબા અને ખાખર છે. જંગલી પશુઓમાં જંગલી ડુંકર, હરણુ ઇત્યાદિ છે. સામાન્યરીતે અહિંની હવા દુઆબ જેવી છે. વરસાદનું સરેરાશ પ્રમાણ ૨૬ ઇંચ છે.

ઈતિહાસ:—અલીગઢનો કિલ્લો તથા સ્ટેશન એ બન્ને કોઈલ નામના અતિ પ્રાચીન શહેરના ભાગ છે. પૂર્વે ચંદ્રવંશમાંના કોઈ કોશાખર નામના ક્ષત્રિય રાજાએ આ શહેર વસાવી તેને પોતાનું નામ પાડ્યું હતું. તે પછી બળીરામે કોલ નામના રાક્ષસનો વધ કરી આ શહેરને કોઈલ એ નામ પાડ્યું, એવી જાતનો તેનો દંતકથાત્મક ઇતિહાસ છે.

મુસલમાનોની હિંદ પર સ્વારીઓ શરૂ થઈ તે પૂર્વે એ ભાગ ડોર નામના રજપુતોની સત્તા નીચે હતો અને બારમી સદીની આખરસુધી વરનનો રાજા ત્યાંનો રાજ્યકર્તા રહ્યો હતો. ચૌહાની સદીમાં તૈમુરલંગે જે સ્વારી કરી તેમાં આ ભાગને ઘણી નુકશાની પહોંચી. આગળ ઈ. સ. ૧૫૨૬માં બાબરે ત્યાં કચકઅલી નામનો પોતાનો સુબેદાર નીમ્યો હતો. ત્યારની ઘણી મસજિદો હજી મોજુદ છે. ચોરંગજેખના અવસાન પછી આ ભાગ પર મરાઠા તથા બટોની વારંવાર સ્વારીઓ થવા લાગી. ઈ. સ. ૧૭૫૭માં સુરજમલ બટો તે શહેર હસ્તગત કર્યું હતું. કારણ કે મથુરા, આગ્રાથી દિલ્હી તથા રાહીલખંડના રસ્તાપરનું આ એક મુખ્ય મથક હોવાથી લશ્કરી થાણા તરીકે તે અતિ મહત્વનું થઈ પડે તેવું હતું. પરંતુ તુરતજ (૧૭૫૬)માં અફઘા-

નોએ બટોને હાંકી મૂક્યા. તે પછીના વીસ વર્ષમાં તે હિંદુ મુસલમાનોનું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું. સન ૧૭૮૪માં આ ભાગ શીંદેએ લુટી લીધો. અને લગભગ ૧૮૦૩ની સાલ સુધી તે મરાઠાઓના જ હાથમાં હતો. મરાઠી ઇતિહાસમાં તે વિષે પુરાવો મળે છે. માગસર શુદ્ધ ૧૧-૧૭૦૬ ને રોજ ગોવિંદરાવ પુરષોત્તમે નાના ફઠ્ઠવીસ પર મોકલેલો પત્ર-પાટીલ બાબા (મહાદેવ શીંદે) એ અશફકાબખાનનો પુત્ર હુસેનઠેલો બહાદુરને સરદાર નીમી અલીગઢ પર પૈસા અને કપડાં આણવા મોકલ્યો. (સ. ખં. ૧૨-૪૪,૩૩). અલીગઢનું પ્રાચીન નામ રામગઢ હતું. નજીબખાન ત્યાં રહેવા લાગ્યાથી આ નામ બદલાયું હતું એવો ઉલ્લેખ પણ ગોવિંદરાવના ચૈત્ર વદ. ૫. ૧૭૦૭ના પત્રમાંથી મળી આવે છે. આ પત્રમાં ગોવિંદરાવ લખે છે:—આજકાલમાં નજીબખાને જે રામગઢનું નામ અલિગઢ પાડ્યું છે, ત્યાં જઈ ત્યાંનો કિલ્લો ખાલી કરાવી ત્યાં બાદશાહનો અમલ બેસાડવો એવો રાજાખાન તથા રાયાજીપંતનો ઇરાદો છે (રાજવાડે-ખં. ૧૨,૫૦,૩૬)." તે કાળમાં આ કિલ્લો અતિ મહત્વનો ગણાતો. ડી. ખવાને પોતાનું કવાયતી લશ્કર અહિં જ તૈયાર કરતો હતો. ૧૮૦૨ની સાલમાં શીંદે, નાગપુરના લોંસલે તથા હોળકર એ ત્રણે ખ્રિદિશ તથા નિઝામની સામે લડાઈમાં રોકાયા હતા ત્યારે આ કિલ્લો શીંદેના હાથમાં હતો અને ત્યાંનો કારભાર એક પેરન નામનો ફ્રેંચ સેનાપતિ ચલાવતો હતો. ઈ. સ. ૧૮૦૩માં ખ્રિદિશોએ તે સર કર્યો. આથી આસપાસનો મુલક પણ ખ્રિદિશોના અમલ નીચે આવી ગયો. અને તરતજ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા તરફ અંગ્રેજોએ ધ્યાન આપ્યું. તે પછી ટુંકમાં જ હોળકર સાથે લડાઈ ચાલુ થઈ તથા હોળકરની ઉશ્કેરણીથી ત્યાં બંડ થયું. પણ તે તારકાળ શમાવી દેવામાં આવ્યું હતું. છતાં ૧૮૧૬ સુધી જ્હાનાં જ્હાનાં છમકલાં થયાંજ કરતાં. પણ તે પછી સન ૧૮૫૭ના બળવા સુધી સામાન્યરીતે શાંતિ હતી. માત્ર આ બળવાની અડિં અસર ફેલાઈ અને તે બળવાખોરોના કબજામાં ગયું ત્યારે તેમણે અહિંના લોકોને ઘણા હેરાન કર્યા હતા. આથી બળવા પછી જ્યારે ખ્રિદિશો આ ભાગમાં આવ્યા ત્યારે અહિંની પ્રજા તેમને એકદમ સામીલ થઈ અને બંડખોરોને નાસી જવું પડ્યું.

બૌદ્ધ તથા હિંદુ કાળના પુરાતન અવશેષ ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે.

અહિંની વસ્તી ૧૯૨૧માં ૧૦૬૧૭૪૫ ની હતી. આ જિલ્લામાં કુલે ૨૩ ગામો અને ૧૭૫૩ ગામડાં.

એ છે. ઈ. સ. ૧૮૭૬-૭૭માં અહિં મહેરો દુકાળ પડ્યો હતો. પાંચ અહિં નહેરો ઘણી હોવાથી તેનેમાંથી કાચીમાંકયો. છતાંમાં છ તહસીલો છે. જે અલીગઢ, અલીગઢ, ઇલાસ, હામસ, ખેર સિકંદ્રાબાદ એવા નામોથી ઓળખાય છે.

આ જિલ્લામાં ખારવાળી પડતર જમીન પુષ્કળ છે. જેમાં પાક કરવાના પ્રયાસ ચાલુ છે. કંઈક અંશે હવે તેમાં સફળતા પણ મળી છે. સુખ્ય પાક-ધઉં, જમ, બુવાર, ચણા, મકઈ, બાજરી, અડદ અને કપાસ. દિવસે દિવસે ઘઉંનો પાક વધતો જાય છે. ઘેડાની પેદાશ પણ ઘણી છે. અપર ગૈંભીર કેનોલ (ઉત્તર ગંગાની નહેર) આ જિલ્લામાંથી લઈ જવામાં આવી છે. તથા તેનું પાણી સન ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં ૨૨૯ ચો. માઈલ જેટલી જમીનને આ નહેરનું પાણી મળતું. તેમ લગભગ ૫૧૫ ચો. માઈલ જેટલી જમીનમાં કુવાઓનું પાણી લેવામાં આવે છે.

ખ નિ જ પ દા થો:—કંકર, રસ્તાપરની માટી અને કપચી મકાનો બાંધવામાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સાંકંદ્રાવની તહસીલમાં ખારવાળી જમીનમાંથી સોડા અને કાચ બનાવવામાં આવે છે.

ઝે પાર ઉઘા ગ:—અહિં સુતરાઉ ગાલીચા બનાવવામાં આવે છે. સન ૧૯૦૪ થી ગળીનો ઝેપાર સહંતર નંટ થઈ ગયો છે. તે પહેલાં અહિં તેનાં ૧૫ કારખાનાં હતાં. અને તેમાં ૪૫૦૦ કામદારો કામ કરતા. અહિંથી અનાજ અને કપાસ દેશાવર ચઢે છે. જિલ્લાનો કાનપુર, મુંબઈ તથા કલકત્તા સાથે મહેરો ઝેપાર ચાલે છે. રેલ્વેની સગવડ સારી છે, તેમ રસ્તા પણ સારા છે.

અહિં દુકાળ ઘણા પડ્યા હતા. જેમાં સન ૧૮૩૭ અને ૧૮૭૩-૭૪ ના દુષ્કાળો અતિ લયકર હતા પરંતુ નહેરો થઈ ત્યારનું દુષ્કાળનું પ્રમાણ ઓછું થયું છે.

અહિંનો કારભાર કલેક્ટર, ડેપુટી કલેક્ટર તથા તહસીલદાર વગેરે અમલદારો ચલાવે છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૪ થી આ જિલ્લામાં કોઈ બાતના ફરકાર થયા નથી. જમીન મહેસુલ ૨૪-૫ લાખ રૂપિયાની છે. જિલ્લામાં ચાર મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ છે.

ત હ સી લ:—(સંયુક્ત પ્રાંત) કોઈલ; એ અલીગઢ જિલ્લાની ઉત્તરમાં આવેલી તહસીલ છે. ઉત્તરે ૨૭°-૪૬° થી ૨૬°-૮° અં. અને પૂર્વે

૭૭°-૫૫° થી ૭૮°-૧૭° રે. પર તે આવેલો છે. ક્ષેત્રફળ ૭૫૮ ચો. માઈલ છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૧૧ માં ૨,૫૭,૩૪૧ જેટલી હતી. આમાં ત્રણ પરાગ ગાંઓ છે. કોઈલ, મોર્થલ અને ખરોલી તહસીલમાં ગાયો તથા ઝર ગામડાંઓ છે. પૂર્વે કાળી નદી વહે છે. આ તહસીલ અતિ ફળદ્રુપ છે. ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં અહિં ની મહેસુલ ૪,૫૭,૦૦૦ તથા અન્ય કરો ૭૬,૦૦૦ રૂ. જેટલા હતા. ૨૪૬ ચો. માઈલ જેટલી જમીનમાં પાક થતો જેમાંની ૧૬૭ ચો. માઈલ જમીન બાગાયત છે.

શ હે ર:—(સં. પ્રાંત). અલીગઢ જિલ્લાનું તેમ તહસીલનું સુખ્ય મથક. ઉત્તર ૨૭°-૫૩° અં. અને પૂર્વે ૭૮°-૪° પર તે વસેલું છે. અ.ધ રોડિલ-ખંડ રેલ્વે તથા ઈસ્ટ ઇન્ડિયન રેલ્વેનું ત્યાં જંકશન છે. શહેરનું જીનું નામ કોઈલ અથવા કોલ હોઈ તે અલીગઢની પૂર્વમાં આવ્યું છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૧૧ પ્રમાણે) ૧૪,૮૨૫ છે.

ઈતિહાસ:—(‘અલીગઢ’ જિલ્લા જીઓ.) આહુના કિલ્લાનું સોળમાં સૈકામાં મહમદગઢ એવું નામ હતું. સન ૧૭૧૭ના અરસામાં સાળીતખાન નામના સુબેદારે તેનું સાબિતગઢ એ નામ પાડ્યું. તે પછી જટોએ સન ૧૭૫૭માં તેનું નામ બદલી રામગઢ એ નામ ચાલુ કર્યું. અને તે પછી નજફખાને તે સર કર્યા બાદ ફરી તેનું નામ બદલાઈને અલીગઢ પડ્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બંડમાં અહિંનું લશ્કર સામીલ થયું હતું. તે વખતે આ શહેર લૂંટાયું હતું. સુલતાન નાસિરુદ્દીનને મળેલા વિજયની યાદગિરીમાં બાંધેલો સ્તંભ સન ૧૮૬૨માં પાડવામાં આવ્યો હતો.

સન ૧૮૬૫માં અહિંની મ્યુનિસિપાલિટી સ્થાપન થઈ. ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં આની કુલ ઉપજ ૯૫ હજાર રૂ. ની હતી અને ખર્ચ એક લાખ રૂ. નો હતો.

અહિંથી અનાજ, ગળી અને કપાસ દેશાવર ખાતે ચઢે છે, તેમ સામાન્ય વાસણો તથા સુકાવેલું માંસ પ્રસિદ્ધ થાય છે. જીર્ણોગ તથા તાળાં બનાવવાનાં કારખાનાં પણ ઘણાં છે.

અહિં બે મસ્જિદો તથા હાઈસ્કુલો તથા બીજી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે. મુસલમાનોનું એક વિદ્યાપીઠ પણ અહિં છે. પ્રસિદ્ધ, સોમાલીલડ, ધરાન બલુચિસ્તાન, અરેબિયા, યુગાંડા, મોરિશસ, કેપકોલોની વગેરે ઠેકાણેથી અહિં વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. ‘અલીગઢ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઝેટેડ’ તથા હિંદી ‘અબુદય’ એવા પત્રો અહિં પ્રગટ થાય છે.

યુનિવર્સિટી:—મુસલમાન જાતિને સુલભતાથી ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી શકાય તેવી જોડવણ કરવી જોઈએ એવો સર સમ્મદ અહમદ લાંબા કાળથી વિચાર કરી રહ્યા હતા. તે મુજબ સન ૧૮૭૬ માં તેમણે અલીગઢમાં એક અંગ્રેજી શાળા સ્થાપન કરી ત્રણ વર્ષ પછી તેનું કોલેજમાં રૂપાંતર થયું. તે પછી છેલ્લી સદીના આખરમાં આ કોલેજ માટે વિશ્વવિદ્યાલય (રેસિરેન્શિયલ) કરવાની ખટપટ શરૂ થઈ સન ૧૯૧૧ માં મુસ્લિમયુનિવર્સિટી એસોસિએશન સ્થપાઈ સન ૧૯૨૦ માં અલીગઢ યુનિવર્સિટી ઍક્ટ પસાર થઈ યુનિવર્સિટી સ્થાપન થઈ. આ યુનિવર્સિટી પ્રાંતિક સરકારના અમલનીચે નથી, પણ તેના પર ગવર્નર જનરલની દેખરેખ છે અલાહાબાદની હાઈકોર્ટ આ વિદ્યાપીઠના પદવીધરાને વકીલાત કરવા હકક આપ્યો છે.

અલીગઢ તહસીલ:—(સંયુક્ત પ્રાંત) ફરકાબાદ જીલ્લાની ઈશાન તરફનો તહસીલ ઉત્તરે ૨૭° ૧૪ થી ૨૭° ૪૦ અ અને પૂર્વે ૭૦° ૩૨ થી ૭૬° ૪૫ રે. પર વસેલો છે. ક્ષેત્રફળ ૧૮૧ ચો. મા. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૧૧) ૮૨,૭૪૨ છે. એકંદર ગામડાં ૧૦૩ છે. ત્યાંના પરગણાં અમૂતપુર, પરમનગર, આખરમાવ સન ૧૯૦૩-૪ ની સાલમાં આ તહસીલની ઉપજ ૧,૧૮,૦૦૦ રૂપિયાની હતી અને ખીજા કર વગેરે ની ઉપજ ૧૬,૦૦૦ રૂ. જેટલી હતી. ૧૧૧ ચો. મા. જેટલી જમીનો ખેડાતી હતી. વરસાદમાં મહાપુર આવે છે.

અલીપુર:—પેટા વિભાગ (૧) બંગાળ-ચોવીસ પરગણાના જીલ્લામાંનો એક મહાલ ઉત્તરે ૨૨° ૮ થી ૨૨° ૩૮ અ અને પૂર્વે ૮૮° ૭ થી ૮૮° ૩૯ રે પર આવ્યો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૬૪ ચો. મા. છે. તેમાંનાં ૪૫૦ ચો. માં. સુદર વનમાં આવી જાય છે. વસ્તી આસરે પોણાસાત લાખની છે. આમાં કલકત્તા શહેરના પરાઓની વસ્તીનો આંકડો સામીલ નથી. આ વિભાગનું મુખ્ય શહેર અલીપુર છે. સાઉથ સબપર્સ, તોલ્લીગંજ, રાજપુર, આપરધપુર. જયનગર અને બજબજ એ છ શહેરો આ વિભાગમાં આવી જાય છે.

પેટા વિભાગ-(૨) બંગાળ રાજશાહી વિભાગ-માંના જલપૈશુરી જીલ્લાની પુર્વનો મહાલ ઉત્તરે ૨૬° ૪ થી ૨૬° ૫૧ અ. અને પૂર્વે ૮૬° ૩ થી ૮૬° ૫૩ રે પર તે આવ્યો છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૪૨ ચો. માઈલનું છે. વસ્તી (૧૯૧૧ માં) ૨,૦૨,૭૦૧ ની હતી. મુલ ગામડાં ૧૬૦ અને શહેર એક છે.

ભૂતાનના રાજ્યસમી આ લામ ક્રિટિયોના કબજામાં આવ્યો. રહાના બગીચાઓ ધવાથી અહિંની વસ્તી વધ્યેજ જાય છે.

ગામ—(બંગાળ), ચોવીસ પરગણાનું મુખ્ય ઠાણું ઉત્તરે ૨૨° ૩૨ અ. અને પૂર્વે ૮૮° ૨૧ રે પર આવ્યું છે. અલીપુર કલકત્તાની દક્ષિણમાં આવેલું હોઈ કલકત્તાની મ્યુનિસિપાલિટીની હદમાં આવે છે. ગવર્નરનો બંગલો પણ અહિં જ છે. તેમ જેશી લશ્કરની પલટનો તથા જીલ્લાની સર્વે કચેરીઓ અહિં જ છે. અહિં કુચબિહારના રાજાનો બંગલો પણ છે. આ બંગલો પ્રથમ નાનાસાહેબે બંધાવ્યો હતો પરંતુ ૧૮૫૭ નું બંડ નિષ્ફળ નિવડ્યાથી તે અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો તે પછી અંગ્રેજોએ તે કુચબિહારવાળાઓને વહેંચી દીધા. અહિંની જેલમાં ૧૮૩૭ કેદીઓ રાખવાની વ્યવસ્થા છે. કેદીઓ પસંદી લાતલાતનું કામ કરાવી લેવામાં આવે છે, અને તેમાં સરકારને નફો મળે છે. ૧૯૦૮ ની સાલમાં અંગ્રેજ સરકારે સામે બંડ ઉઠાવવાને એક મહોલું કાવતું પકડાયું અને તેમાં પુષ્કળ ભદ્રલોક દુવકોને સજા કરવામાં આવી.

અલીપુર, તહસીલ—(હિંગલુઘાટ). વધાં-જીલ્લો વધાંની ચંચિત્રીશામાં ૧૬ માઈલનેછેટે તથા સોનેગામ સ્ટેશનથી પા માઈલને અંતરે આગામ આવ્યું છે.

વલી નામના મુસલમાને આગામ વસાવ્યું હતું. તેની અહિં એક કબર છે અને નજીકમાં મંદિરા પાણીનો એક કુવો છે. હાલમાં આગામ નાગપુરના ચિટણવીસના તાબામાં છે. ગામમાં એક તલાવ છે. તે સન ૧૯૦૦ માં જ્યારે ડુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે તે સમારવામાં આવ્યું હતું. સાર્વજનિક ઉપરાણીથી એક મહાદેવનું મંદિર બંધાવેલું છે. તે ઉપરાંત એક મસજિદ અને હાવી ગઢ છે. દર મંગળવારે અહિં બજાર ભરાય છે. અહિં વણકર લોકોની વસ્તી ધણી છે. આ લોકો બહુભરડું કાપડ વણે છે. અહિં એક શાળા અને પોલીસ કચેરી પણ છે. (વધાં. મ. પ્રાં. ગ.)

ગામ—(બંગાળ) અલીપુરના પેટાવિભાગનું આમુખ્ય મથક. ઉત્તરે ૨૬° ૨૬' અ અને પૂર્વે ૮૬° ૩૨' રે. પર તે આવ્યું છે અને ત્યાંની વસ્તી ૫૭૧ ની છે. કાલબની નદીને ઉત્તર કીનારે આગામ આવ્યું છે. તેથી કુચબિહારની સ્ટેટ રેલવેનું એક વહેપારીમથક છે. ફેબ્રુઆરીમાં અહિં એક વાર્ષિક આત્રા ભરાય છે.

અલીપુર, તહસીલ—(પંબબ). મુઝફ્ફરબદ જીલ્લાની દક્ષિણનો આ એક તહસીલ ઉત્તરે

૨૮-૫૬' થી ૨૬,૪,૬' અ. અને, પૂર્વે ૭૦-૩૧' થી ૭૧-૦૬' રે પર આવ્યો છે. ક્ષેત્રફળ ૬૨૫ ચો. માઈલનું છે. પશ્ચિમે સિંધુનદી અને પૂર્વે ચિનાબ નદી વહે છે. આ નદીઓનો સંગમ તહસીલના ઉત્તર છેડા તરફ થાય છે. પ્રદેશ ઉડાણમાં હોવાથી ઉંડાણમાં જ્યારે નદીઓને પૂર ચઢે છે. ત્યારે ઘણાખરા દક્ષિણ ભાગમાં પાણી ફરી વળે છે. ૧૯૧૧ માં વસ્તી ૧,૪૬,૧૩૫ ની હતી. કુલ ઉપજ ૨.૭ લાખ રૂ. ની હતી. આ તહસીલમાં એક શહેર અને ૧૭૭ ગામડાં છે.

ગામ—(પંખબ) મુઝફરગઢ જિલ્લાના અલીપુર તહસીલનું આ મુખ્ય ઠેકાણું, મુઝફરગઢ ગામની દક્ષિણમાં ૫૧ માઈલ ને અંતરે ઉત્તરે ૨૬૦-૨૩ અ. તથા પૂર્વે ૭૦૦-૫૫' રે પર તે આવ્યું છે. સન ૧૯૧૧ માં અહિંની વસ્તી ૩૩૨૨ જેટલી હતી. સિતપુરના નહરવંશના રાજાઓમાંના અલીખાને આગામ વસાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. સન ૧૮૭૩ માં અહિં મ્યુનિસિપાલિટી દાખલ કરવામાં આવી હતી. ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં તેની ઉપજ ૬૩૦૦ રૂ. અને ખરચ ૬૩૦૦ હતા. અહિંથી સિંધ અને ખેરાસાન ખાતે ગુળી ચલાવવામાં આવે છે. તેમ તંબાકી પણ પહારગામ મોકલવામાં આવે છે. (ઈ. ગ.)

અલીપુરા—(મધ્ય હિંદુસ્થાન) ખુદેલખંડ એજન્સીમાંનું એક તહસીલનું સનદી સંસ્થાન છે. ક્ષેત્રફળ ૭૩ ચો. માઈલનું છે. ઉત્તરે ૨૫૦-૧૦' અ. અને પૂર્વે ૭૬૦-૨૧' રે. પર તે આવ્યું છે. જી. આઈ. પી. રેલ્વેની ઝાંસી. માણિકપૂર લાઈન પરના હરમાલપુર સ્ટેશનથી તે ૯ માઈલને છેટે છે જાગીરદારનું અહિં એક મકાન છે.

ઉત્તર, દક્ષિણ તથા પૂર્વમાં, સંયુક્ત પ્રાંતમાંના હમીરપૂર જિલ્લા તથા પશ્ચિમે ગરોલીની જાગીર છે. અહિંનો રાજા રજપુત હોઈ તે અગ્નિકુળના પરિહાર-વંશનો છે. એમ માનવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૭૦૮માં કોઈ એક ગરીબ માણસ પન્નાના રાજાને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો. તેના પૌત્ર અચલસિંગને પન્નાના રાજા હિંદુ-પતે સન ૧૭૫૩ માં આ ભાગ ઈનામમાં આપ્યો. બાંદાના અલિબહાદરે ખુદેલખંડ જીત્યું અને ત્યાં પ્રતાપ-સિંગને જાગીરદારની મેથો. સન ૧૮૦૮માં બ્રિટિશ સરકારે પણ તેના હક્ક માન્ય રાખી તેની સનદ ચાલુ કરી હતી. પ્રતાપસિંગને ચાર પુત્ર હતા. સન ૧૮૫૩ માં આ જાગીરની કુલ મુખત્યારગીરી આ ચારમાંના વડીલ છોકરાને હસ્તક ગઈ ત્યારે તેણે જાગીરના ચારભાગ પાડી દરેક ભાગને તે વહેંચી આપ્યા પણ આમાં પાછી તકરારો ઉભી થઈ અને જાગીર આ વિભાગથીની ખબર બ્રિટિશ સરકારને

આપેલી નહિં હોવાથી તેણે પણ તે રદ કરાવી. સન ૧૮૫૭ ના બંડમાં આ જાગીરદારો બ્રિટિશ સરકાર સાથે વફાદાર રહ્યા તથા બ્રિટિશ સરકારે તેમને પાંચ હજારની સનદ આપી હતી. અને ૧૮૬૨ માં દત્તક લેવાની પણ સનદ આપી. બાદ છત્રપતિસિંગ સન ૧૮૭૧ માં જાગીરનો માલીક થયો. તે દત્તક પુત્ર હતો સન ૧૯૭૭ માં તેને રાવબહાદુર, ૧૮૮૭ માં સી. એસ. આઈ. અને ૧૯૦૩ માં રાજા એવો ધલકાઓ પણ તેને એનાયત કરવામાં આવ્યા આ જાગીરદારોનો વંશ પરપરાગત ધલકાબ રાવ એ છે. સન ૧૯૧૧ માં અહિંની વસ્તી ૧૬,૧૪૬ ની હતી જેમાં હિંદુ-ઓની સંખ્યા ૧૫,૧૦૩ જેટલી હતી. કુલ ગામડાં ૨૭ છે. ૧૮ ચો. માઈલ જેટલી જમીનમાંથી પાક ઉતરે છે. ૧૫ ચો. માં. ની જમીન હવે પાક લાયક બની છે. અને ૧૦ ચો. માઈલમાં જંગલ છે. આખો કારભાર જાગીરદારજી ચલાવે છે. પરંતુ ઝાંસી, જન્મ-ટીપ કાળુપાણી વગેરે જેવી મહોટી સબ આપવા જેવા મહોટા કેસ પોલિટિકલ એજન્ટ ચલાવે છે. જાગીર-દારને આવા કેસ ચલાવવાનો અધિકાર નથી એકદર ઉપજ ૩૦ હજાર રૂ. ની છે. (ઈ. ગ. ૫-૧૯૦૮)

અલીપુરાદર—ખાજીરાવ પેશવાનો પુત્ર સમશેર બહાદુરને તેની પત્ની મેહરબાઈથી થયેલે દીકરો એનું કૃષ્ણસિંગ એવું પણ બીજું નામ છે. તેનો જન્મ ૧૭૫૮ માં થયો હતો, એમ રિસાયતકાર જણાવે છે પરંતુ ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ ના આઠમા સંમેલન સમક્ષ “મસ્તાનીની વસ્તવાની” નામનો જે નિબંધ વાંચવામાં આવ્યો હતો તેમાં તેનો જન્મકાળ સન ૧૭૬૦માં એટલે સમસેર બહાદુર નિઝામ સામે સ્વારી કરવા જતા હોતો ત્યારનો જણાવ્યો હતો. તે બાપથી પણ શૂરો અને પરાક્રમી નિવડ્યો હતો. મહાદજી શિંદે ઉત્તર હિંદમાં અતિપ્રબળ થઈ પડ્યો ત્યારે તેના પર અંકુશ રાખવા નાના રૂડણવિસે અલી બહાદરને તેના લશ્કર સાથે મહાદજીને મદદ કરવાને ખુદાને માકેલી આપ્યો હતો તે વખતે અલી-બહાદરે ખુદેલખંડમાં શુરાતન દાખવી ૧૫ લાખની ઉપજનો મુલક જીતી લીધો હતો. તે કાળના—સન ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૦ ના તેમના કાળગપત્રો ઇતિહાસ સંગ્રહમાં પ્રગટ થાય છે (મરાઠી રિયાસત, મધ્ય વિભાગ પૃ. ૪૩૭-૩૮) દિલ્હીના બાદશાહને ગુલામ કાદરના છળમાંથી મુક્ત કરવા સન ૧૭૮૮ માં જ્યારે રાણેખાન દિલ્હી ગયો ત્યારે અલી બહાદર તેની સાથે હતો. (ઝાંટ ૬૬) તે સાલમાં શિંદેના સિપાહીએ હિંમત બહાદુર નામના એક ગોસાઈ લશ્કરી અમલદારને કેદ પકડી લઈ જતા હતા ત્યારે તે છટકી જઈ

અલી બહાદુરને આસરે આવ્યો. મહાદેવે તેની અલી બહાદુર પાસે માગણી કરી ત્યારે તેણે મહાદેવને જણાવ્યું હતું કે નાના ફૂલથી સને તેવી ભતનો ફૂકમ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી હું તેને તમારા હથમાં સોંપી શકતો નથી. એ રીતે હિંમત બહાદુરનો અલી બહાદુરે ખચાવ કર્યો હતો. અને નાનાનો એ સંબંધમાં પત્ર આવે તે પહેલાંજ તેણે હિંમત બહાદુરને છોડી દીધો હતો. (કિત્તો પૃ. ૩૪) સન ૧૭૮૨માં હિંમત બહાદુરે અલી બહાદુરને બુંદેલખંડ છોડવા ઉશ્કેર્યો. અને તે બંનેએ મળી મહાન પ્રયાસો કરી ત્યાં પોતાનું થાણું સ્થાપન કર્યું પરંતુ તે પછી તેમને લાંબાકાળ સુધી પડાસના રાજાઓને છોડવામાં તથા છતાંયલા મુલકમાં ઉભા થતાં બંડો શમાવવામાંજ રોકાઈ રહેવું પડ્યું. (કિત્તો પૃ. ૭૫). અલી બહાદુરે બુંદેલખંડમાં જે પ્રદેશ છોડ્યો તેમાંનો કેટલોક પહેલા પેશવાને કબજે હતો. અને બીજા તેણે નવેસર છોડ્યો હતો. નવા પ્રદેશને તે પોતાની જાગીરી તરીકે ઓળખાવતો, છતાં પેશવાની સાર્વભૌમ સત્તાને તે આધીન હતો (કિત્તો પૃ. ૨૩૫-૩૬). નાના ફૂલથી સને ફૂકમ મેળવી તેણે સાગરની ઈશાન તરફના બાંદામાં પોતાની વસ્તી કરી. તથા પુનાથી કારેગિરેલ લઈ જઈને ત્યાં અઢારુંકારખાનાંઓ સ્થાપન કર્યાં. ગોરે નામના એક માણસને તેણે પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો હતો. તેના વંશજો હાલ બાંદામાંજ રહે છે. એ રીતે નાના ફૂલથી સની આમદાનીમાં સન ૧૭૮૮માં બાંદાની જાગીર ઉભી થઈ. કલિંજર કીલ્લો સર કરતાં સન ૧૮૦૨માં અલીબહાદુર મૃત્યુ પામ્યો. તેની સ્ત્રી બાદશાહ બેગમ નાનપણમાંજ મરણુવશ થઈ હતી. આ બેગમ ઉપરાંત તે દુલજ બેગમ તથા બક્ષી બેગમ એ બે સ્ત્રીઓ સાથે પરણ્યો હતો. આમાંની દુલજ બેગમનો પુત્ર સમશેર બહાદુર તથા બક્ષી બેગમનો પુત્ર જુલ્ફીકારઅલી (મરાઠી રિયાસત, મધ્ય વિભાગ પૃ. ૪૩૭-૩૮) એ સ્ત્રીઓ ઉપરાંત અલીબહાદુરની રહિમતબીબી નામની એક રખાત હતી. (લા. વ. પુ. ૨, મસ્તાનીનો વંશ.)

અલીબાગ તાલુકો:—(મુંબઈ ઇલાકો). કોલાબા જિલ્લાની વાયવ્યમાં આ તાલુકો ઉત્તરે ૧૮૦-૨૬ અને ૧૮૦-૩૬' એ તથા પૂર્વે ૨૪'-૫૧ ૭૩'-૫' રે. પર આવ્યો છે. ક્ષેત્રફળ ૧૬૩ ચો. માઈલ તેમાં ૩ ગામો તથા ૧૭૭ ગામડાં છે. મુખ્ય ઠેકાણું અલીબાગ લોકસંખ્યા (૧૯૧૧ માં) ૮૦૮૬૨ ની હતી. જમીન મહેસુલની ઉપજ ૧૯૦૩-૦૪ ની સાલમાં ૨ પર લાખની તથા અન્ય કરોની ઉપજ રૂ. ૧૭,૦૦૦ ની હતી.

શા...૨૩ બા...૨

આ તાલુકામાં ખારી જમીનો ઘણી હોઈ ગરમી બીજા તાલુકાઓ કરતાં વિશેષ હોય છે.

ગામ:—(મુંબઈ ઇલાકો) કોલાબા જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન તે મુંબઈની દક્ષિણે ૧૬ માઈલ પર દરિયાને કિનારે વસેલું છે. ઉત્તરે ૧૮૦-૩૬' અને પૂર્વે ૭૨૦-૫૩' રે. આવે છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૨૧માં ૫,૨૫૩ હતી.

ઈતિહાસ:—૧૭મી સદીમાં અલી નામના એક શ્રીમાન મુસલમાને અહિં ઘણા કુવાઓ બંધાવ્યા અને બગીચાઓ કર્યા, જેમાંના કેટલાક હાલ પણ મોજુદ છે. તેના નામ પરથી આ ગામને અલીબાગ કહેવાય છે. ૧૭મી સદીની આખરમાં આંત્રેએ બીજું એક ગામ વસાવી ત્યાં પોતાનું મુખ્ય મથક સ્થાપ્યું એટલે આંત્રેની જાહોજલાલીમાં આ ગામ મહત્તા પામ્યું. ૧૮૪૦થી અલીબાગ એ કોલાબા જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન થઈ પડ્યું છે. તેની વાયવ્યમાં એક કિલ્લો જેવી ઇમારત છે જે કાન્હોજ આંત્રેએ ૧૭૨૦માં બંધાવી હતી એમ કહેવાય છે. આ કિલ્લો સાગર કીનારાથી લગલગ એક ફ્લીંગ જેટલો પાણીમાં છે. તે પૂર્વે મરાઠા સરદાર આંત્રેના કબજામાં હતો. કિલ્લાની નૈઋત્યમાં આસરે બે માઈલ પર એક દિવાદાંડી વહાણોને ઇશારત આપવા માટે બાંધવામાં આવી છે. અહિંનો ભાગ પથરાયેલ હોઈ ઉંડો નથી. પણ જ્યારે ભરતી આવે છે ત્યારે આ ભાગ પાણીમાં ઢંકાઈ જાય છે. અહિં અત્યાર સુધીમાં ઘણા જહાજોને અકસ્માત થયો છે. એક માઈલ પર એક તળાવ બંધાવી ત્યાંથી પીવાનું પાણી આણ્યું છે. પૂર્વમાં સાગરગડ કિલ્લો તથા કનકેશ્વર નામનું ડુંગર ને મથાળે એક દેવસ્થાન છે. દક્ષિણે ચાલ ગામની ટેકરીઓમાં પુષ્કળ બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. નારીયળ તથા કલમી આંખાની બાગો માટે અલીબાગ મહશુર છે. જોપાર પણ સારો છે. અહિં સન ૧૮૬૪માં મ્યુનિસિપાલિટી સ્થાપન થઈ હતી. તેની ઉપજ (૧૯૦૩-૦૪ના આંકડા મુજબ) ૧૧૦૦૦ રૂ. ની હતી. મુંબઈની વેધશાળાની લોહચુંબક શાખા અહિં લાવવામાં આવી છે. અહિં જિલ્લાની તથા તાલુકાની કચેરીઓ છે અને એક હાઈસ્કૂલ છે. મે મહિનામાં ઉષ્ણતામાન સૌથી વધારે હોઈ તે ૬૫-૨ ડીગ્રી સુધી ચઢે છે જ્યારે શીયાળામાં ૮૦ સુધી ઉતરી આવે છે. સમુદ્ર કીનારાપર છેક ખુલ્લી હવામાં તે આવ્યું હોવાથી ત્યાંના હવા પાણી જિલ્લાના બીજા કોઈપણ ભાગ કરતાં સારા છે. પીવાના પાણી માટે ધિ રાયલ અલિબાગ વૉટર વર્ક્સ નામનો નદી પર પાળ બાંધી એક તળાવ બનાવ્યું છે. આ

કામ માટે લાઉ સાઈબ (પુડિરાજ વિનાયક) ધિવ-લકરે વીસ હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા.

કિલ્લા:—અલિયાગ (કોલાળા છલ્લા) ના આ કિલ્લા શિવાઈના અનેક કિલ્લાઓમાંના એક છે. પરંતુ અગ્રેના કળમાંજ તે વિખ્યાતી પામ્યો. તેની દક્ષિણ ઉત્તર લંબાઈ સુમારે ૬૦૦ ફુટની જેટલી રાઈ પૂર્વ પશ્ચિમની પહોળાઈ ૩૫૦ ફુટની છે. અંદર ગણપતીનું સંદીર. પદ્માવતીની સમાધિ, લેલચર તથા હુન્ના છે. તે શિવાય અગ્રેનું એક પાંચ માળાનું મહાદુર્ગ મકાન હતું પણ તે હાલ પડી ગયું છે. ઐત્ર-માં અહિં યાત્રા ભરાય છે.

અહીંસાસન:—(વાયવ્યમાં) બૈજનર ઘાટ-માંના એક ગામ તથા કિલ્લાનું નામ. જમરૂટ અને લાંબી દોરડા વચ્ચે અહીં સસાનુદ એ એક સ્થાનક છે. આનુશાસનના મહેશ આદિતી કોલાળા વસ્તી વાળા છે. આ લાગમના ગામ કિલ્લાએક પ્રમાણુ અરિના કિલ્લા પણ હોના સરખાજ છે.

જામ:—રાજપુર:—સંસ્થાન (અંબલિંદુ-મતન) પાદપર એક નગરીમાંનું એક સંસ્થાન ઉત્તરે મરુ ની યો મરુ-ઉડ ના પાસે પૂર્વે ૭૪-૧૮ ની ૭૪-૭૪ ની. ગર ની આગેનું હોઈ કાવરજ દરદ મા. રાજપુર ની અહિંના કિલ્લાનું તોળ અગ્રી, તથા રાજ-પાસનું નામ હજારપુર. બન્ને એકજ નાનામી આ રાજ્ય એકાગ્રામાંજ આવે છે. તેની ઉત્તરે હુન્નાઈ ઈલાકામાંના પંચમાહાદ હોવા લેવાનું નર્મદાની પાશ્વરે કોલાળા અગ્રેના તથા પૂર્વે લોપાવર એક નગરીમાંના ઉડેમાંના ગતરોળા છે. આ મહેશ ધણુપર હુન્નાઈ રાજપુર ની ગામ વિષુદ છે. ઉત્તરમાં નવ પ્રાચીના બન્ને કંડ છે. વરસાદનું ત્રાસસરી પ્રમાણુ ૩૫ હલનું છે.

ગુજરાત હી હાલ વિનિસનીય નથી. જોધપુર વંશનો હાઈ એક હેલદવ અથવા આનંદદવ નામના પુરુષ આ સંસ્થાનના સૂબ હોઈ તેણે ઇ. સ. ૧૪૭૭ માં આલેના કિલ્લા બંધાવ્યા એમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ જોધપુરના રાજવંશીઓ આ સંબંધ અમાન્ય કરે છે. ગુગલદેવ તથા કેસરદેવ એ બે આનંદદેવના પાત્ર હતા. જેમાંના ગુગલદેવને અહીં-રાજપુર તથા કેસરદેવને જોળટ સંસ્થાનો મળ્યા ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં અહિંના કારભાર રાણા પ્રતાપ-સિંહ તરફથી મુશાફર મકરાણી ચલાવતા હતા. પ્રતાપસિંહના કાળ પછી તેના પુત્ર તરફથી જ સવં-તાસિંહ અહિંનો રાજ્યકારભાર ચલાવતા. તે પછી ધાર અને આ રાજ વચ્ચે કંઈકે તકરાર ઉપસ્થિત થઈ. પરંતુ આગળ ઉપર સર્વ ૧૮૨૧ માં બ્રિટિશ

સરકાર તથા તે બે રાજ્યો વચ્ચે કંઈકે સમાધાની થઈ જ સવંતસિંગ સન ૧૮૨૨ માં મરણ પામ્યો. તેણે પોતાનાં મૃત્યુપત્રમાં એમ લખી રાખ્યું હતું કે, આ સંસ્થાન તેના બે પુત્રો વચ્ચે વહેંચી આપવું. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે તે અમાન્ય કરી મહોટા દોકરા ગંગદેવને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ તેની નાણાયકીને લીધે તેને સન ૧૮૭૧ માં પદચ્યુત કરી તેના ન્હાનાભાઈ રૂપદેવને ગાદી આપવામાં આવી. તે સન ૧૮૮૧ માં મરણ પામ્યો. તેને સંતાન નહિ હોવાથી ગાદી સાંઢેવા ઠાકુરવંશના વિજયસિંહને મળી. કુલમાલના છતસિંહે ત્યાંના ભીલોને ઉરકેરી બંદ કરાવવાની કોશીશ કરી હતી. પણ તે તાબક-તેજ પ્રસાવી દેવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૯૦ માં વિજયસિંહ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તેના કાકાના છોકરા પ્રતાપસિંહને ગાદી રાખી તેણે હંદોરની ડેલી કોલેજ માં શિક્ષણ મેળવેલું હોઈ રાણાનો ઇલકાળ ધરાવે છે. તેમ તેને ૬ તોપાની સલામીનું માન આપવામાં આવે છે.

૧૯૨૧ માં અહિંની વસ્તી ૮૬,૩૨૪ હતી. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં અહિંની વસ્તી લગભગ બમણી થઈ પડી છે. ગામડો ૩૦૭ છે. જમીનો કસદાર નથી. વાળી બીલ અને લીંલાણ લોકોનીજ ઘણી ખરી વસ્તી હોવાથી ઉપજ પણ સારી નથી. ગરજ કરતાં વધારે માક કરવાની લાંચગડમાં આ લોક પડતાજ નથી. આગળાડી રહેવે વગેરે કાંઈ જાતની સગવડો ન હોવાથી વ્યાપાર પણ સાધારણ છે.

આ સંસ્થાનમાં પાંચ પરગણાઓ છે. લાખ્રા, રાઉ, નાનપુર, છકતાલ અને આંદપુર, પરગણાના મુખ્યત્વે કમાવસાકાર કંડ છે. અહિંના રાજાનું પહેલા વર્ગના ચેલુસ્કેટના હુક આપવામાં આવ્યા છે. બ્રિટિશ કાયદા અહિં લાગુ છે.

ઠેક અત્યારસુધામાં વરુલીપેટે અનાજ લેવામાં આવતું સામાન્ય રાત એક લાખ રૂ. ની ઉપજ છે. અને ૮,૬૦૦ રૂ. બહણી પેટ ભરવા પડે છે.

ગામ:—અહીંરાજપુર સંસ્થાનનું મુખ્ય ગામ, ઉત્તરે ૨૨૦-૧૧ અ અને પૂર્વે ૭૪૦-૨૨ રે પર સમુદ્ર સપાટીથી ૬૭૦૦ ફુટની ઉચાઈ અ વસલું છે (૧૯૦૧ માં) અહિંની વસ્તી ૩૬૫૪ હતી. મુશા-ફર મકરાણીએ આનં રાજધાનીનું ઠેકાણું બનાવ્યું હતું. (ઇ. ગે.)

અહીંવરહીખાન:—એના બાપમિર્ઝામહં-મદ તુકે મન હાઈ તે પ્રથમ રાજપુત અર્ઝમથ-હાના નાકર હતા. પાણુ તેના મૃત્યુ પછી સન ૧૭૦૭ માં મિર્ઝા હિંદુલાઈ કટક ગયા. અને મુશિફ

કુલીખાનના જમાઈ સુબહદીન (સુબખાન) ને આપ્રયે રહ્યો. સુબહદીને મિર્ઝાના પુત્ર મહમ્મદઅલીને રાજમહેલનો ફાજદાર નીમ્યો. તથા બાદશાહ તરફથી મનસખી (લશ્કરી અમલદારો) અને અલીવદીખાન (અલ્લા વિદીખાન) એ ઇલકાબ મેળવી આપ્યા. વળી પાછો મહાબતજંગએ ખીલ્તે એક ઇલકાબ પણ તેણે તેને અપાવ્યો. એ રીતે બંગાળના નવાબ સુબહદીનનો એક સામાન્ય નોકર આગળ ઉપર વધતો વધતો નવાબના રાજ્ય કારભારમાં પણ પોતાના ભાઈ હાજી મહમ્મદ સાથે પ્રવેશ કરી શક્યો. તે પછી નવાબે અલીવદીખાનને બિહાર પ્રાંતનો કારભાર સોંપી આપ્યો. ત્યાં તેણે તમાખી રાજ્યોને હરાવી નરમ પાડ્યા. ઉપરાંત મોગીર અને પાટણ વચ્ચેના ચકવાર નામના શરાઈદુઓનાથે લડીને અલીવદીખાને ઘણા નવા કર નાંખ્યા તથા કપટથી ચકવાર લોકોને નિઃપાત કર્યો. દરમ્યાન તેની અધ્યાની સેનાએ ઘણી વાર બેપર્વાઈ દાખવી. તેમને પણ તેણે છળ કપટથી તોડી પાડ્યા. દરબારમાં પણ લાંચ રશવતો આપી તેણે સુબહદીનની સામે કાવતરાં શરૂ કર્યાં હતાં. અંતે ૧૭૩૬ માં દિલ્લીથી પરભારેજ તેને બિહાર પ્રાંતનો સુબેદાર નિમવામાં આવ્યો અને તેજ આરસામાં સુબહદીન એકા એક મરણ પામ્યો. તેને અલીવદીખાનનોભાઈ હાજીમહમ્મદ કે જે દરબારમાં હતો તેણેજ ઠાર કર્યો હતો. એમ કહેવાય છે. નવાબનો વારસ પુત્ર સફરજખાન ડાકમાં રહેતો તેમ નવાબનો જમાઈ મુશિદકુલીખાન ચોરિસાનો નાયબસુબેદાર હતો. સુબહદીનના મરણ પછી તેના પુત્ર સફરજખાનની તેની જગ્યાએ નિમણુક થઈ. પરંતુ તે બધા સાથેજ ઉદ્વેગથી વર્તતો હોવાથી તેની સામે ચોગસ ગુમ કાવતરાં શરૂ થયા. આનો લાભ લઈ અલીવદીખાને બંડ કરી સફરજખાનને એક લડાઈમાં ઠાર કર્યો (ડિ. સ. ૧૧૫૩ ઇ. સ. ૧૭૦૪) શિવાય તેણે મુશિદકુલીખાનપર સ્વારી કરી તેને ચોરીસામાંથી હાંકી મૂક્યો. અત્યારે મુશિદકુલીખાનનો એક મીરહુસીન નામનો અરખી માણસ ત્યાંનો પ્રધાન હતો. તે અલીવદીખાન પાસે નોકરીએ રહ્યો. સફરજખાનની જે માલમત્તા તથા ઝરઝવેરાત અલીવદીખાનને મળ્યું તેમાંથી કેટલુંક તેણે મોગલ દરબારના અમીર ઉમરાવોને આપી બંગાલ પ્રાંતની નવાબી મેળવી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના આરસામાં બંગાળ બિહાર અને ચોરીસા, એ ત્રણે પ્રાંતોમાં અલીવદીખાનની સત્તા સ્થપાઈ ગઈ હતી.

અલીવદીખાનના પ્રથમના અગીઆર વર્ષો મરાઠાઓ સાથે લડવામાં ગયાં મરાઠાઓ અત્યારે

બંગાળપર સ્વારી કરતા હતા. તેણે પોતાના ભત્રીજા તથા છોકરીના પુત્ર સિરાજઉદ્દૌલા (સુરાજઉદ્દૌલા) ને કટકનો સુબેદાર નીમ્યો. પણ તેના બુદ્ધિ વર્તનને લીધે ત્યાં સન ૧૭૪૨ માં બંડ ઉપસ્થિત થયું (ચાં-ટડક) બુદ્ધા બુદ્ધા ગ્રંથકારો પ્રમાણે અત્યારે સિરાજઉદ્દૌલાની ઉંમર આરથી પંદર વર્ષની હતી.) આ બંડ શમાવવામાં અલીવદીખાન રોકાયો હતો. ત્યારે રાધાજી ભોંસલેનાંદીવાન ભાસ્કરપંતે લગભગ ૧૨૦૦૦ ફાજ સાથે બિહાર પર સ્વારી કરી ત્યાં હુંટકાટ ચલાવી કટકનું બંડ શમાવી અલીવદીખાન મુશિદદાખાદ જતો હતો ત્યાં રસ્તે તેને મરાઠાઓની સ્વારીની ખબર મળી. એટલે ચાર હજાર થોડેસ્વારો લઈ તેમની સામે ઉપડ્યો. પરંતુ મરાઠાઓએ તેની ફાજની એવી તો કચરવાણ કરી નાખી કે અલીવદીખાન નાચીને કટકા જઈ પહોંચ્યો ત્યારે તેની પાસે ત્રણ હજાર ફાજ પણ બાકી રહી નહતી. વળી પહેલાજ મુકાબલામાં તેનો સરદાર મીરહુસીન મરાઠાઓના હાથમાં સપડાઈ ગયો. તેની સહાયતાથી મરાઠાઓએ મુશિદદાખાદના કરોડપતિ જગતચેડ અલમચંદની પેટી લૂંટી આસરે ચાલી કરોડ રૂપિયા મેળવ્યા તથા હુગળી શહેર તથા કટવાથી ગિરના-પૂરની દરમ્યાનનો સમગ્ર પ્રદેશ જીતી સર કર્યો. એટલે અલીવદીખાને મોગલ બાદશાહની તથા બાબાજી બાજીરાવ પેશવાની મદદ માગી. પેશવાને તેણે કંઈક પૈસા પણ મોકલી આપ્યા. પરંતુ અચોખ્યાના નવાબે રચેલા કપટથી તે રસ્તેજ હુંટાઈ ગયા. છતાં અલીવદીખાન સદંતર પદારની મદદપર અવલંબી રહ્યો ન હતો. તેણે એકજ સતમાં હુગળી તથા અદજ નદીઓપર પુલ બંધાવી તે યોગળીને મરાઠાઓની ઘાવણી ઉપર અચાનક હુમલો લઈ ગયો તથા ભાસ્કર પંતને પોતાના મુલકમાંથી હાંકી કાઢ્યો. પરંતુ અદજ નદી યોગળી જતાં અદસ્માત થવાથી તેની ૧૫૦૦ ની ફાજ નદીમાં પડી હુગળી ગઈ બીજે વર્ષે જતે રઘુજીરાવ ભોંસલે આ પ્રાંતપર ચડી આવ્યો પરંતુ દિલ્લીના બાદશાહના નિમંત્રણથી બાબાજી બાજીરાવ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેની મન્યસ્થતાથી અલીવદીખાને વાર્ષિક બંડણી પેટે અમૂક રકમ આપવાનું કબુલ થયાથી રઘુજીરાવ બંગાળ છોડી ચાલ્યો ગયો (૧૭૪૩) (રઘુજી ભોંસલે બુચો) ઇ. સ. ૧૭૪૪ નું ચોમાસું પસાર થતાં રઘુજીરાવ ભોંસલેના દિવાન ભાસ્કરપંતે વીસ હજાર સેના સહ ચોરીસાને માર્ગે બંગાળપર સ્વારી કરી ત્યારે સુલેહ કરવાને બુદ્ધાને અલીવદીખાને તેના મુખ્ય સરદારોને જમવા આમંત્રી વિવસઘાટથી તેરનાં ખૂન કર્યાં. તેથી ભાસ્કર

પંતના લશ્કરને બાકી રહેલો રઘુભ ગાયકવાડ નામનો સરદાર પાછું વહીડમાં લઈ ગયો.

ચાલુ સાલમાંજ એટલે ઇ. સ. ૧૭૪૪ માં અલીવદીખાનની નોકરી કરતી અફઘાની સેનાએ બળવો કર્યો. આ બળવો તોડવામાં તે રોકાયેલો હતો. તેનો લાલ લઈ રઘુભરાવ ભોંસલેએ ઓરીસા-પ્રાત પર ફરી સ્વારી કરી. અલીવદીખાને પ્રથમ પોતાના લશ્કરનો બળવો તોડી પાડીને તે રઘુભનો સામનો કરવા આવી ચઢ્યો. દરમ્યાનમાં રઘુભરાવે કેટલાક જીલ્લાઓ જીતી લીધા હતા. પરંતુ વળી પાછું વહીડમાં બંડ ઉપસ્થિત થવાથી આ સ્વારી પડતી મૂકી રઘુભરાવને પાછા જવું પડ્યું મરાઠાઓની આ સ્વારીઓથી કંટાળીને છેવટે અલીવદીખાને ઇ. સ. ૧૭૫૧ માં ઉત્તરે પાલાસોર સુધીના કટક પ્રાત ભોંસલેને સ્વાધીન કરી આપ્યો. તથા બંગાળ અને બિહાર એ બે પ્રાંતોની વચ્ચે પટે દરસાલ બાર લાખ રૂપિયા આપવાનો કરાર કરી મરાઠાઓનાં પંજમાંથી છુટો થયો.

અત્યારે અલીવદીખાનની ઉંમર ૭૦ વર્ષથી પણ વધારે હતી. અને વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્વાભાવિક રીતે થતી મનની દુર્બળતા તેનામાં પણ પેદા થઈ હતી. તેની સાથી ન્હાની દીકરીનો પુત્ર મિર્ઝા મહમુદ ઉર્ફ સિરાજુદ્દૌલા હતો. તેના તેણે ખૂબ લાડ લડાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૦ માં આ સિરાજુદ્દૌલાએ પોતાના દાદા અલીવદીખાન સામે બંડ કર્યું. છતાં અલીવદીખાને તેથી ખોટું લગાડયું નહિ. એટલુંજ નહિ. પણ તેણે સિરાજને પોતાનો વારસ નામી રાજ્યકારભારમાં પણ તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો. રાજકરણમાં ગમે તેવા મેલા કૃત્યો કર્યાં છતાં અલીવદીખાનનું ખાનગી વર્તન અત્યંત નીતિ શુદ્ધ હતું. તેમ સમકાલીન રાજાઓની તુલનામાં તેનો રાજ્યકારભાર પણ ઘણો સરસ હતો.

એ રીતે બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસા પ્રાંતોમાં ૧૬ વર્ષ સુધી પોતાની સત્તા ચલાવી અલીવદીખાન શનિવાર તા. ૧૦ એપ્રિલ સન. ૧૭૫૬ (રજજળ. હિ. સ. ૧૧૬૯) ને રોજ મરણ પામ્યો. ચાંદસાલ મુજબ તેને અત્યારે ૮૦ મું વર્ષ જતું હતું. તેના શબનું મુશિંદાબાદના ખુશબાગમાં તેની માની કબર પાસેજ દફન કરવામાં આવ્યું હતું. તેની પછી સિરાજુદ્દૌલા સત્તાધીશ બન્યો. (સંદર્ભગ્રંથ:—યૌન્ટનનો ઇતિહાસ; સ્ટુઅર્ટ-હિસ્ટરી ઓફ એંગલ. લંડન, ૧૮૧૩; આંટડક-હિસ્ટરી ઓફ ધિ મરાઠાઝ; મુસલમાની અને બ્રિટિશ રિયાસત.)

અલીવાલ:—(પંજબ) હુધિઆના જીલ્લામાંની જગરાન (જગ્રાવન) તહસીલમાંનું એક ગામડું ઉત્તરે ૩૦°-૫૬' અ. અને પૂર્વે ૭૫°-૩૮' પર આવ્યું છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૧૧) ૭૨૪૫૪ છે. વરસાદનું સરેરાસ પ્રમાણ ૨૫ ઇંચનું છે. બન્યુ-આરીની તા. ૨૮ સન ૧૮૪૬ ને દીવસે અહિં શીખો અને અંગ્રેજો વચ્ચે લડાઇ થઈ. તેમાં શીખોએ અત્યંત મોટું જીત્યું હતું અને અત્યંત હારી ગયા. લડાઈના સ્મારક તરીકે અહિં એક સ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે.

અલુતી બલુતી:—અલુતેદાર તથા બલુતેદાર નામના ગામડાના કામદારોને જે વતની હક મળે છે તેને અલુતીબલુતી કહે છે. બલુતેદાર અલુતેદારથી વરિષ્ઠ અમલદાર ગણાય છે. બલુતેદારોમાં પટેલ તલાટી જેવા માત્ર સરકારી અમલદારોનોજ સમાવેશ થાય છે એમ નહિ પણ ગામના વંશપરંપરાગત વતનદારોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે પટેલ, તલાટી તથા સરકારી અમલદારો ઉપરાંત ગામમાં બાર બલુતેદારો હોય છે. તથા હકના પ્રમાણમાં તેમના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવે છે. જેમાંના લુહાર, સુથાર, ઢેડ, અને ચાંડાળ એમને પહેલી અથવા મ્હોટી કાસ ઉર્ફે વળ એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. સુથાર, લુહાર તથા ચાંડાળોને ચાર પાચુંદાનો (વીસ પેઠી. માપ) તથા ઢેળને આડ પાચુંદાનો હક હોય છે. કુભાર, મોચી, ધોળી, અને હુબમ બીજી પંકિતના એટલે વચલી કાસના હોઈ તેમનાંમાના દરેકને ત્રણ પાંચુંદાના હક છે. અને ગોર, મુલાણી, દેવસ્થાનના ગોર તથા કોળીઓની ત્રીજી પંકિત ઉર્ફે ન્હાની કાસ હોઈ તેમાંના દરેકને બે પાંચુંદાનો હક હોય છે. એવી જાતની માહિતી મોલવસ્થા અને કેંડીના સન ૧૮૫૭ માં છપાયેલા કોશમાં આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત દરેક ગામમાં બાર અલુતેદાર હોઈ તેમાં ધાંચી, સાળવાળા, માળી, જંગમ, કળવંત, ઠાકર, તરાળ, સોની, ચોગલા, પાનવાળા, ડવરા, અને ઘડશી એ બાર જાતના હકદારોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાંના દરેકને એટલું અનાજ આપવું તે મુકરર કરવામાં આવ્યું નથી. બલુતેદારોનાં જે નામે ઉપર જણાવ્યા છે તેથી કંઈક જુદાં નામે પણ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે પટેલ, તલાટી ચોધરી, પોતદાર, દેશપાંડા, હુબમ, ધોળી, ગોર, સુથાર, કુભાર, વેસકર અને બેશી. એ લોકે કેટલાંક ભાગમાં બલુતેદારોમાં આવી જાય છે. જ્યારે અન્ય કેટલાંક ભાગમાં સુથાર, લુહાર, મોચી અને કુભાર-એમની શ્રેષ્ઠ કાસ; હુબમ, ધોળી, કોળી

અને ગુરવની મધ્યમકાસ; તથા જોશી, મુલાણુ, સોની અને ઢેડની કનિષ્ઠ કાસ માનવામાં આવે છે. વળી કોંકણમાં બહુતેદારના નામ આથીય કંઈક જુદા જ છે. જુદા જુદા ભાગોમાં તેમના હક પ્રથમથીજ ઠરાવવામાં આવેલાં હતા. પરંતુ તેમાં આગળ ઉપર કાળ, સ્થળ તથા અજ્ઞાનને લીધે ઘણા ફેરફાર થયા છે. સન. ૧૮૫૭ માં ઈંદાપુર પરગણામાં આ પ્રમાણે બહુતેદાર હતા:—સુથાર, લુહાર, મોચી અને ઢેળની પહેલી કાસ, ધોળી, કુંભાર, હજમ અને ચાંડાળની બીજી કાસ, અને સોની, મુલાણુ, ગુરવ, જોશી, કોળી તથા રામોશી એમની ત્રીજી કાસ. પરંતુ ત્યાંના કેઈપણ ગામમાં આ બધાય ચૈદ બહુતેદાર મળી આવતા નહિ. તેમ તે પૂર્વે તેઓ હશે એમ માનવા કેઈજાતનો પુરાવો પણ નથી. તેમ પંદરપૂર ભાગમાં ઢેડ, સુથાર, લુહાર અને મોચીની શ્રેષ્ઠ પંક્તિ; ધોળી, કુંભાર, હજમ અને ચાંડાળની બીજી પંક્તિ; તલાટી, જોશી, ગુરવ, અને પોતદારની ત્રીજી પંક્તિ, એવા બહુતેદારના અનુક્રમે દરજ્જા હતા. ગ્રાંટ ડેફે સુથાર, લુહાર, મોચી, ઢેળ, કુંભાર, હજમ, ધોળી, ગુરવ, જોશી, ભાટ અને મુલાણુ એ બહુતેદાર હતા તથા સોની, જંગમ, કોળી, તરાળ, વેસકર, માળી, ઠવરા, ગોસાંઇ, ઘડશી રામોશી, ઘાંચી, તાંબોળી અને ગોંધળી એ અલુતેદાર હતા. એમ જણાવ્યું છે. દક્ષિણ હિંદના ઉત્તર ભાગમાંના કેટલાંક ગામોમાં મોલસ્વર્થના કાળમાં ઢેડને પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા, એ ત્રણે ભાગના બહુતા મળતા એટલે ઢેળ ઉપરાંત ત્યાં નવજ બહુતેદારો હતા. અહુતેદારોના જે કે બાર નામો આપવામાં આવ્યાં છે. છતાં મોલસ્વર્થના કાળમાં પણ તેણે સોની, ઢેડ, દરજ, જોશી કે ગોર, ગોંધળી, કોરશુ, કોટવાલ, અને તરાળથી વધુ અલુતેદારો જણાવ્યા નથી. વળી અલુતેદાર અને બહુતેદાર આ નામો વિષે પણ તેને કંઈક વાંધો લાગ્યો હતો. એક ગામનો અલુતેદાર બીજા ગામનો બહુતેદાર અને ત્યાંના અલુતેદાર અહિંનો બહુતેદાર, એવી કંઈક ઉલટા સુલટી થએલી પણ તેના જોવામાં આવી હતી.

અલ્પબુધાર:—બીજા નામો—પ્લમ, અલુચા, ફળ—અલ્પબારા, અલ્પબુધાર, અલેચ, લોતિયાબદામ, એલચી, જરદાળુ. આલુ લુની, અલપોગાદા, પેઝમ ઇત્યાદિ.

પેદાસનું ક્ષેત્ર તથા વર્ણન:—આ ઝાડ સાધારણ દશ હાથ જેટલું ઉંચું હોઇ તે પશ્ચિમ હિમાલયમાં ગઢવાલથી કાશ્મીર સુધીનાં પ્રદેશોમાં પથી ૭ હજાર ફુટની ઉંચાઇ પર તે રોપવામાં આવે છે.

ઇરાન, અફઘાનીસ્તાન તથા ગ્રીસમાં પણ આ ફળ થાય છે. તે લંબવર્તુળાકાર છે અને તેને એક છેડે વધારે જડું હોય છે. બહારથી તેનો રંગ કંઈક રતાસ પડતો કાળો જેવો હોય છે. અને અંદરનો ગર પીળો હોય છે.

ઉત્પત્તિ:—આ ઝાડમાંથી એક જાતનો પીળા રંગનો ગુંદર નિકળે છે. જે સાધારણ બાવળના ગુંદર જેવો દેખાય છે. તેનો ખાસ ઉપયોગ કંઈજ નથી. પણ ખીમાંથી કાઢેલું તેલ બાળવામાં વપરાય છે. યુરોપમાં જે ‘પ્લમ તેલ કહેવાય છે. તે એજ તેલ છે, પાકેલા ફળ લોકો ઘણાજ ભાવથી ખાય છે. અફઘાનીસ્તાનમાંથી ‘બોખારાપ્લમ’ નામના સુકવેલા ફળો મોટા પ્રમાણમાં દેશાવર મોકલવામાં આવે છે. જે ખાવાનાકામમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેની ચટણી પણ બને છે. હિંદમાં સપાટ ભાગોમાં અલ્પબુધારનો પાક ઘણો ઓછો છે. અને તે ડુંગરનાં ફળો કરતાં હલકાં હોય છે. તેનું લાકડું સુવાળું હોવાથી કાશ્મીરમાં કાગળનીરાંધાની પેટીઓ બનાવવા તેનો સાંચો બનાવવામાં આવે છે. [બેથામ-જર્નલ ઓફ ફોટિ. સોસાયટી ૧૮૫૫ ૯૦૧૬૨. સ્મિથીજ-એગ્રિ. લેજ. ૧૮૬૪, ૪૨, ૪૬. બુક્સ-ઇડિ. ગાર્ડ. ૧૯૦૩, ૩૦૬. ફર્મિજર-ઇડિ. ગાર્ડ. ૧૯૦૩, ૨૪૫-૬. વાટ-ધિ કમર્શિયલ પ્રોડક્ટ્સ ઓફ ઇન્ડિયા. પદે-વનૌષધી. ગુ. ૧.]

અલેકઝાંડર ઝાર, પહેલો (૧૭૭૭-૧૮૨૫)
રશિયાનો એક બાદશાહ તેના બાપનું નામ ટ્રૅડડયૂક પાલ પેટ્રાવીચ તથા માતાનું નામ મેરી ફેડોરાવેના હતું. તે બટોર્ગના ફેડરિક યુજેનની પુત્રી હતી: અલેકઝાંડરના વિચિત્ર સ્વભાવને લીધે તેનો અમલ મનોરંજક થઈ પડ્યો છે. તેની નહાનપણની સ્થિતિ તથા શિક્ષણનાં તેના પર વિચિત્ર પરિણામથયાં. તેના એક શિક્ષકે તેને રૂસોના સિદ્ધાંતો શિખવ્યા હતા. પણ તે પછી એક લશ્કરી અમલદારે તેને આપખુદ આરશાહીના પાઠ શિખવ્યા. વળી તેના બાપે તેનામાં લશ્કરી ધંધા નો શોખ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એરીતે પદપદ વિરોધી તત્વોની તાલીમથી તેનું રાજકીય ધોરણ અતિ ચચળતા ભર્યું થઈ પડ્યું હતું. અને તેથીજ નેપોલિયન તેને “ અસ્થિર બાયઝન્ટાઇન ” કહેતો. મેટરનીકે તો તેને ગાંડોજ ગણ્યો હતો. આગળ તેનું મન ઉદાસીન થઈ ગયું. એટલેસુધી કે તે ક્યારે ભડકશે અને ભયંકર કૃત્ય કરશે તેવિષે સદાય ભય રહેવા લાગ્યો. સન ૧૮૦૧ માં પોતાના બાપનું ખૂન કરી તે ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેની બુદ્ધિ સરળ હતી, તથા અત્યારે તેણે પોતાની રાજકીય

આકાંક્ષાઓ સફળ કરવાના પ્રયાસ કર્યા હતા. બાપના વખતમાં ભૂદા મંત્રીઓ તેણે કામગીરી સંભાળી હતી. તેમ યુવાન મિત્રોનું એક મંડળ સ્થાપી તેણે ઇંગ્લંડમાં મિત્રો પર રશિયાના નવા સુધારા દાખલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ રશિયાની સ્થિતિ અનુકૂળ નહિ હોવાથી આ સુધારા અમલમાં મંદી શક્યા નહિ. ગુલામગરી આલુ હોવાથી. મહાદેવ પ્રજા જંગલી સ્થિતિમાં હતી. આથી નિરાશ થવાથી તેનું મન ઉઠી ગયું અને તેની આખરની આમદાનીમાં રશિયાની સ્થિતિ વધુ લચાનક થઈ પડી આ સ્થિતિ માટે ઝાર પોતે જવાબદાર હતો. કેમકે પ્રજાસ્વતંત્રતાની તેની કલ્પનાઓ વિચિત્ર હતી. પોતાને અતિ ઉદાર તથા પ્રજા કલ્યાણવાદી કહેવડાવવામાં તે આનંદ માનતો માત્ર પોતાના હાથમાંના અધિકાર છોડવા તે જરાય તૈયાર હતો નહિ. આપખુદીરાજસત્તા અને ખરા પ્રજાસત્તા એ બે તત્ત્વોનો એક મ્યાનમાં મિલિત રહી શકતી નથી એવું તેને લાન નહતું. અને તેથી તેની દિશાભૂત થઈ હતી. કાયદાઓનો કોડ બનાવવાનું કામ તેણે હાથ ધર્યું પણ તે અધુરું હતું હતું. તેનું વર્તન અત્યંત આપખુદી ભર્યું હતું. તેમ બુદ્ધિશાળી અને કર્તવ્યપરાયણ માણસોના હાથમાં સત્તા આપવા તે તૈયાર ન હતો. પ્રજા પર પણ વિશ્વાસ રાખતો નહિ. આથી પોતાના ધોરણ-સર સુધારા કરવાના અખતરાઓ તેણે ખેલડ, ફિનલેન્ડ, આલ્સિક વગેરે જેવા દૂરના પ્રાંતોમાં કરી બેસ્યા. રશિયામાં તેણે નવું મંત્રીમંડળ સ્થાપ્યું. સેનેટને સર્વ સત્તા આપી પરંતુ આખરમાં સેન્ટના નામદારો ઝાર તથા તેના દોસ્તના હુકમના તાબેદાર થઈ પડ્યા. શિક્ષણ પ્રસારને અર્થે સ્થાપવામાં આવેલી નવી યુનિવર્સિટીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય પર સુવ્યવસ્થા કરવાના તથા પુરાતન ધોરણ ચાતુ રાખવાના પહાના હેઠળ તેણે અંકુશ મૂક્યો તથા લોકોની વસાહતો સ્થાપી. ખેડૂતો પર કર વર્ત્યો. આર્થિક બેજો, બેજો, પ્રીસ્ટ એ સર્વેને તેણે પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની ફરજ પાડી હતી.

દેશના અંતર્ગત રાજ્યકારભાર સાથે જ યુરોપ-ભરના રાજકારણમાં લાગ લગવાનીય તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. પરંતુ આ દિશામાં પોતાની આપખુદી નહિ આલી શકે એવો કડવો અનુભવ તેણે અલ્પકાળમાં જ મેળવ્યો. ગાદી પર બેસતાં જ સાથે જ તેણે પોતાના આપખુદી ધોરણ સહંતર બદલી નાંખી ઇંગ્લંડ સાથે સંધિ કરી ઓસ્ટ્રીયા સાથે પણ વાટાઘાટ ચાલુ જ હતી. તેમ પ્રશિયાના તરફ રાજ દ્રષ્ટિક વિલ્ચમની અને ખાસ કરીને તેની સુદર

રાણીની મિત્રાચારી સંપાદન કરવા તેણે પ્રશિયા સાથે પણ સંધિ કરી હતી. ફ્રાન્સનું રિપબ્લિક તથા નેપોલીયન ઓમને વિષે તેનો મત શરૂઆતમાં ધોળાજ તરફેણમાં હતો. પરંતુ આગળ ઉપર લાહુપે પેરિસની નજર નજર બેએલી સ્થિતિને આધારે જે પુસ્તક લખ્યું હતું તેના વાંચનથી તથા પેરિસમાં થતી ખૂનામરદમીથી તેનો મત સાફ ફેરવાયો. તથા 'યુરોપ પર ભુતમ ગુલરી જગતની શાંતિનો નાશ કરનાર' નેપોલીયન સાથે તેણે યુદ્ધ આરંભ્યું. તે માટે યુરોપનાં સઘળાં રાજ્યોની સંઘ સ્થાપવાની એક યોજના તેણે ઘડી કાઢી હતી. તથા તેમાં આ સંઘ આગળ પોતાની તકરારો રજુ કર્યા વિના કોઈ પણ રાષ્ટ્રે લડાઈ કરવી નહિ, અને જે કોઈ કરે તો બાકીનાં બધા રાષ્ટ્રોએ સામઝા મળી તેનો પરાજય કરવો વગેરે નિયમો ઘડ્યા. આથી કલંટુ નેપોલીયન આ તરંગી ઝારને પોતાની મિત્રાચારીની બળમાં દબાવવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. વિગેના હાથ પડી તેણે ઝાર સાથે મિત્રાચારીની વાટાઘાટ શરૂ કરી હતી. "ફ્રાન્સ અને રશિયા વચ્ચે તકરાર થવા લૌગિક દષ્ટિએ કોઈ જાતનું કારણ ઉપસ્થિત થાય તમ નથી." એવી દલીલ તેણે ઝાર આગળ કરી હતી. બાદ બેનાની લડાઈમાં જીત થયા પછી તેણે પોતે જીતી અને પશ્ચિમ દોડાને ઝાર સામે ઉત્કેષી. તેમ બુદ્ધ રશિયામાં ઝારના લાભનો પક્ષ નેપોલીયનની તરફેણમાં રાખીને માગણી કરી રહ્યો હતો. છતાં જ ઝાર નેપોલીયન સામે યુદ્ધ આરંભ્યું. પરંતુ પાલ્લી લડાઈમાં જ નેપોલીયને ફેડલેન્ડમાં રશિયન સેનાનો કબજાળુ કાઢી નાંખ્યો. આથી મંધિ કરવાની ફરજ પડી ઝાર અને નેપોલીયન ટિલ-મીટમાં મળ્યા. આ સુલહામાં નેપોલીયનની અધિકૃત હુકમસત્તાથી તેને તેના ઉદારતાના હુકમો ગણાટથી ઝાર એટલે જ બધા અંબલ ગયો કે તે નેપોલીયનને સર્વશઃ આપીને બની ગયો. અહિં સમજ જગત જીતી પૂર્વ તરફના સર્વ દેશોના બાદશાહ બનવાના મરોરથ પડી તેણે આખરે સંધિ કરી અને નેપોલીયને ફિનલેન્ડ તથા ડેન્યુબ નદીના કીનારાનો પ્રદેશ ઝારને આપી દીધો.

પરંતુ આ મિત્રાચારી લાંબાકાળ સુધી ટકી શકી નહિ. કેમકે, નેપોલીયનના પ્રશિયાના પ્રદેશ ગળી જવાના પ્રયાસ ઝારને અમાન્ય હતા. પરંતુ નેપોલીયને ઝાર સાથે અતિમાનમયું વર્તન રાખેલું હોવાથી સન ૧૮૦૮માં તે બંનેની ફરી મુલકાત થઈ નવેસર કરારો ઘડ્યા. પરંતુ તે પછી જલદીથી જ ઝાર નેપોલીયનની આ આજખાજી આજખી ગયો.

જગત જીતવાનો મોહ બતાવી મંગ્યયુરોપમાં પોતાની સત્તા મક્કમ બતાવવાનો નેપોલીયનનો દાવ હવે તેના ક્યાનમાં આવ્યો. અને તેથી તેનું તેની સાથેનું વર્તન પણ ફેરવાઈ ગયું. એટલુંજ નહિ પણ તેને મદદ આપવાની પણ આર ના પાડી. નેપોલીયન આ બધું સમજતો હતો. અને તે વિષે પૂરી ખાતરી કરી લેવા ખાતર નેપોલીયને ઝારની બેનની અચિંત્ય માગણી કરી. પણ તેણે તેની નહાની ઉંમર તથા માનો વિરોધ, જેના બે કારણ બતાવી આ માગણીનો આદર પૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો. અહિંથી તેમની મિત્રાચારીને ઓટ લાગ્યા લાગી. આગળ 'કૉન્ટિનેન્ટલ સિસ્ટમ'ને લીધે રશિયાના બંદુખારમાં નુકશાન પહોંચવા લાગ્યું ત્યારે ઝાર બુલ્કી રીતે નેપોલીયનની સામે થયો. સન ૧૮૧૨ માં તેણે રશિયા પર સ્વારી કરી મોસ્કો જીતી લીધું. છતાં ઝાર સંધિ કરવા તૈયાર થયો નહિંજ. આ સ્વારી પરથી પાછા ફરતા નેપોલીયનના લશ્કર પર રશીયન લશ્કરે હુમલો કરી તેનો નાશ કર્યો. આ આખા પ્રકરણથી ઝારના મન પર એવી ઉંડી અસર થઈ કે તે એવા નિબંધ પર આવી પહોંચ્યો કે, "નેપોલીયન સાથે મિત્રાચારી અશક્ય છે." હું કે તે, બેમાંનો એકજ જણ હવે જગત પર રહી શકે, બન્ને તો કદાપિએ નહિં અને આખરે ૧૮૧૫માં નેપોલીયનના યુરો નાશ થયો ત્યારે ઝારને "વિબર્સિન્ટિલ્ક" જેવા આનંદ થયો.

પરંતુ આજ અરસામાં ઝારની મનોદશમાં પરિવર્તન થઈ તે યુદ્ધ અને ધાર્મિક બનવા લાગ્યો. ઐહિકતા વિષેનું તત્ત્વ ઇન્ટિ મિડુ બદલાઈને યુરોપમાં શાંતિ પ્રત્યાપન કરવા માટેજ પરમત્વર મન સબંધી છે એવા તેની માન્યતા થઈ પડી. ઇપજીસ્ટ પંથની બેરોનાસ ડી કુડનરના ફક્તમા ફક્ત તે પોતાની ગુપ્ત વાતો પણ તેને કહેવા લાગ્યા. તેમ છત્વરની પ્રરણુથી જગતના ઉદ્ધારથી હું પરિશ્રમ ખેડી રહ્યો છું એમ ઇચ્છ્યાક કહેવા લાગ્યા. ટેલસીટની સંધા હજી જ્યાં ભૂલ્યા ન હતા તેવા મેટ્રાનક જેવા લોકોને તો એમજ લાગ્યું કે ઝારે સ્વાર્થ નિરપેક્ષતાનો આ ઢોંગ ચલાવ્યા છે. ૧૮૦૮ માં સમગ્ર જગત જીતી તે પર પાતાની સત્તા બેસાડવાની વાતો કરનાર બાલશાહ ૧૮૧૩માં જગદુદ્ધારની વાતો કરે તે કેવળ ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલા એક ખીજથી દૂર હતી. જેથી ઝારમા કાઈનથ વિશ્વાસ થયો નહિં. આગળ ઉપર બીજાનાની કે પ્રેતમાં તેણે જે વર્તન આદર્યું તે પરથી તો લોકોના શક બમણો થઈ પડ્યો અને કસલગીર તો તેની ઠીક આટકણી પણ કરી. પરંતુ ઝારના અંતરમાં કપટ નહતું એમ

હવે આપણે નિશ્ચિતપણે કહી શકીએ છીએ. તેમજ તેણે સ્થાપન કરેલા 'હોલી એલાયન્સ'ને પણ કેટલાંકોએ વખોડ્યું તે પણ અયોગ્યજ હતું. આમાં તેના હેતુ સ્તુત્ય અને ઉદારજ હતા. તેમ તેની ધાર્મિક ઉદારતાથી યુરોપને લાલજ થયો છે. ક્રાન્સના લાગલા ન પડતાં ત્યાં રાજ્ય તથા પ્રજાએ બન્નેને હિતકારી થાય તેવી રાજ્ય વ્યવસ્થા દાખલ કરવાનું ક્યેય ઝારનું હતું. સ્વીત્ઝર્લેન્ડમાં શાંતિ બળવવી, જર્મનીને ઓસ્ટ્રીયાથી બચાવી ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય કારભાર શરૂ કરવો અને પોલંડને તેનું રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપવું આવાં પવિત્ર કામો ઝારેજ કર્યાં હતાં.

૧૮૧૮ની સાલ પછી ઝારના મતો ફરી ચગડાળે ચઢ્યા. રશીયામાં સ્થપાયલા ક્રાંતિકારકોના ગુપ્ત કવત્રાંઓથી તેને પરાભવ થવા લાગ્યો ત્યારે તેના ઉદાર વિચારો ફેરવાયા. તે પછી નેપલ્સ, પીડમોંટ વગેરે રથળે પણ લોકોએ બંડ શરૂ કર્યાં. ત્યારે તો સ્વતંત્રતા અને રાજકીય હક્કની પ્રજાની ચળવળો કેવળ તોફાની હોવાથી રાજ્યે તે દબાવીજ દેવી જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરનારા મેટ્રનિકને તે સંપૂર્ણ રીતે અકિત થઈ ગયો. સન ૧૮૨૦ ના નવંબરમાં તેણે ટ્રોપી પ્રોટેક્ટોલના કરારો પર સહી કરી ગમે તે દશના અંતર્શત કારભારમાં પડવાનો બીજા રાષ્ટ્રોને હક છે; એ સિદ્ધાંત દાખલ કર્યો. તે પછી ગ્રાંક લોકોએ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે તુકી સામે બગવો કર્યો ત્યારે તુકી લોકોને યુરોપમાંથી હાંકી કાઢવાની ઘેરછા તેના મગજમાં ફરી ઉભળી નેડળી. પરંતુ જલદીજ એટલે સન ૧૮૨૫ ના ડીસેમ્બરની ૧ લી તારીખને રોજ તે મરણ પમ્યો અને રાજ્ય કારભારની અસહ્ય ઝુંસરીમાંથી મુક્ત થયો. આ વખતે રશિયાની સ્થિતિ અત્યંત વિકટ હતી. ગુપ્તચરો અને પોલીસોને ઉપદ્રવ, લશ્કરમાં અસંતાપ, પોલંડમાં બંડ, તુકી સાથે વિમનસ્કતા અને આખા રશિયાભરમાં ગુલામી! ખાનગી આચરણમાં તેના સદ્ગુણ દેખાઈ આવતા મળતાવડો સ્વભાવ, મોહક વાણી, સાદાઈ-ભર્યું વર્તન વગેરે ગુણો સાથે કળાને તે આશ્ચર્ય આપનારો હતો.

અંગ્રેજીકાંડર (૫ પ્રેટ:— (ઉર્ફે સિકંદર. ઇ. પૂ. ૩૫૬-૩૨૩) બાળપણ-મૅસડોનનો આ રાજા બીજા (ફિલ) તથા આપરાટની રાજકન્યા ઓલિપિયસનો પુત્ર હતો. ક્રિસ્ટિય વ્યવહાર કુશળતા માટે ઘણા નામકિત હતો પણ ઓલિપિયસ માત્ર અર્ધ-સંસ્કારી, બદ્દુગરી અને તામસી હતી,

તેમતે શેખમલીના વિચારોમાં હુ'મેશ મગ્ન રહેતી. અલેકઝાંડર નહોતો હતો ત્યારે તેના બાપના દરબારમાં યુદ્ધ તથા રાજ્ય વ્યવસ્થા સંબંધી ઘણી મહત્વની પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી ઓક રાજ્યની સત્તા મેસિડોનને આધીન કરી લઈ મહાન પ્રસાદ મે કરવાની વાતોથી દરબારનું આખું વાતાવરણ ધ્વાઈ ગયું હતું. હેલેનિક સંસ્કૃતિના મૂર્તિમાન અવતાર ગણાતા ઍરિસ્ટોટલને અલેકઝાંડર ૧૪ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો શિક્ષક નીમવામાં આવ્યો. પરંતુ તત્વજ્ઞાન કરતાંય હોમરની કવ્યનાઓની જ છાપ અલેકઝાંડર પર પડેલી તેના ચરિત્ર પરથી દેખાઈ આવે છે. વળી અલેકઝાંડરનું શિક્ષણ પોપટીયા ન હતું. ફિલિપના દરબારમાં આવતા ઓક તથા પૂર્વના એલચીઓના સમાગમથી તે જગત ભરની સ્થિતિનો પરિચય કરી શકે છે. બાપની ગેરહાજરીમાં એકવાર તેણે ડુંગરી ટોળીઓનું બંડ વિખેર્યું હતું તે પછી ટુંકમાં જ કૌટુંબિક કલહ પેદા થયો. ફિલિપે પહેલીરાત્રીનો ત્યાગ કરી. કિલિઓપાટ્રા નામની બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે અલેકઝાંડર બાપનું ઘર છોડી મા'સાથે નાસી ગયો. પછી બીજી રાત્રીથી ફિલિપને એક પુત્ર થયો. આથી અલેકઝાંડરને રાજ્ય ગાદી મળવામાં અડચણ ઉભી થઈ. તેવામાં ઈ. પૂ. ૩૩૬માં ફિલિપ માર્યો ગયો અને આ બાપનો આરોપ અલેકઝાંડર પર મૂકવામાં આવ્યો. પરંતુ તેના ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કરતાં તેણે આ નિય કામ કર્યું હશે એમ માની જ શકાતું નથી.

રાજ્યારોહણ તથા સત્તાની પ્રસ્થાપના:—લશ્કર અનુકૂળ હોવાથી અલેકઝાંડર ગાદીએ બેઠો. તેણે પોતાના સાવકાભાઈ તથા પિતરાઈ ભાઈને ઠાર કરાવ્યા અને બાપનું અધુરું રહેલું કામ ઉપાડી લીધું. હેલેન પ્રભાવે પણ તેને પોતાના અગ્રેસર તરીકે માન્ય કર્યો. પ્રથમ તેણે આબુબાબુના ડુંગરમાં વસતા લોકોના બંડ તોડી પાડ્યાં. તે પછી પશ્ચિમ તરફની ડેન્યુવ નદીનો પ્રદેશ સ્વારી કરી જીતી લીધો તેવામાં થીબી લોકોએ બળવો કર્યો. પણ અચાનક હુમલો કરી તેનું પણ તેણે તરત જ શામન કર્યું તથા તેમની રાજ્યધાની જમીનદોસ્ત કરીનાંબી આથી આખા ઓસ દેશ પર તેનો પ્રભાવ પડ્યો અને એશિયામાંના ઇરાન વગેરે દેશો પર સ્વારી કરવામાં ત્યાંના લોકોએ તેને સહાય આપવાનું વચન આપ્યું.

દરાયસનો પરાલભ:—ઈ. પૂ. ૩૩૪માં મેસિડોનિયન, ઈલિરિયન, થ્રેસિયન તથા અન્ય ઓક રાજ્યોમાંના લોકોનું મળી આસરે ૪૦,૦૦૦ લશ્કર લઈ

અલેકઝાંડર એશિયાની સ્વારીએ નિકળી પડ્યો. પ્રથમ દાયમાં જઈ હોમરના કાવ્યમાંના મૃતજીવોનું તેણે યથાવિધિ સન્માન કર્યું. ત્યાંથી તે ઈરાન તરફ નિકળ્યો તેની સામે થવા ઈરાનના રાજાએ પણ એશિયા માઈનરમાં લશ્કર મોકલ્યું હતું. આ લશ્કર અલેકઝાંડરના લશ્કર કરતાં મોટું હતું એમ કહેવાય છે. એનિક્સને કિનારે આ બન્ને લશ્કરોનો ઝગડો થયો. બન્ને પક્ષના ઘોડે સ્વારો વચ્ચે રહાંજ સુધી લઢાઈ થઈ. પણ તે પછી ઈરાની લશ્કર નાસી ગયું. એ રીતે સમગ્ર એશિયા માઈનર અલેકઝાંડરને કબજે થયું. ત્યાંના ઓક શહેરોને તેણે પ્રથમ સ્વતંત્ર બનાવ્યા. તથા બાકીના પ્રાંતોમાં પોતાના સુબેદારો નીમી પોતાને નામે રાજ્યકારભાર શરૂ કર્યો. આ ભાગ જીતવામાં અલેકઝાંડરને કોઈ જાતની મુશ્કેલી પડી નહિ કેમકે અહિંના ઓકો સામાન્ય રીતે જ તેની તરફ ઢળતા હતા. વળી ત્યાંના લશ્કરમાં પણ ભાડુતીયા ઓકજ રાખવામાં આવ્યા હતા બીજે વર્ષે તેણે ઉત્તર ફિનિયામાંનું ગોર્ડિયનનું રાજ્ય જીતી લીધું. અહિં તેણે પ્રાચીન ફિનિયન રાજા ગોર્ડિયસના રથ પરનો 'ગોર્ડિયન નોટ' તોડ્યો હતો એવી દંત કથા છે.

અહિં સુધી તેણે હેલેસ્પાટમાં આણેલા આરમાર મારફતે સ્વદેશ સાથે દલાણ વલણ ચાલુ રાખ્યું હતું પણ હવે આ આરમાર પાછું મોકલવું પડ્યું. આ સ્થિતિનો લાભ લઈ ઈરાનના આરમારે ઓસ પર હુમલો કરવાનો ઘાટ ઘડ્યો આ આફત ટાળવા માટે અલેકઝાંડર સિરીયામાં દરાયસ બાદશાહ મોટી ફાજ સાથે લડાઈ કરવા ઉતરી આવ્યો. ઇસસ આગળ તે બન્ને વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ (ઈ. પૂ. ૩૩૩) તેમાં દરાયસ પરાલભ પામ્યો તથા તેનું સૈન્ય ઈરાન તરફ જોર જોર નાસવા લાગ્યું. દરાયસનું જનાનખાનું અલેકઝાંડરના હાથમાં સંપડાયું પણ તેણે અત્યારે સરસ સ્ત્રી સન્માન બતાવ્યું દરાયસ અડધું રાજપાટ આપી સંધિ કરવા તૈયાર થયો પણ અલેકઝાંડરે આખું રાજ્ય માગ્યું. તે પછી સાત મહિના ઘેરો નાંખી તેણે ફિનિશિયા હસ્તગત કર્યું. પછી ગાઝા સર કરી તે ઇજિપ્તમાં ઘૂસ્યો પણ ત્યાંના લોકોએ તેનો ઈરાની સત્તામાંથી તેમને મુક્ત કર્યા બાબત સત્કાર કર્યો ઈ. પૂ. ૩૩૨-૩૧ નો આખો શિયાળો તેણે ઇજિપ્તમાં જ પસાર કર્યો હતો.

અહિં તેણે સુવિખ્યાત અલેકઝાંડ્રિયા શહેર વસાવ્યું. તે પછી તે ઈરાન પર ઘસી ગયો. ઈ. પૂ. ૩૩૧ ની સાલમાં તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બરને રાજ તેણે ટાઈગ્રીસ નદી બાજબી મેસે પોટેમિયા થઈ ગંગા-

મીલ સુધી ચઢી જઈને દરાયસ સાથે બીજી લડાઈ કરી. અત્યારે પણ દરાયસની હાર થવાથી તે મીડીયા-તરફ નાસી ગયો. આ લડાઈને ગ્રાગમીલની લડાઈ અથવા અહિંથો સાઠ માર્ગ પર આવેલા આરબેલા ગામના નામ પરથી આરબેલાની લડાઈ એવું નામ પડ્યું છે. તે પછી એલેક્ઝાંડરે ઈરાનનનો અત્યંત સંપન્ન બાબિલોનિયા પ્રાંત સર કર્યો. પછી તેણે ઈરાનમાં ઘુસી ત્યાંની રાજધાની પર્સે પોલિસ જીતી લીધી. તથા રાજમહેલ બાળી નાંખ્યો. કસકસીએ એકવાર ગ્રીક દેવાલયો બાળ્યા હતાં. તેની સામે તેણે અત્યારે વેર લીધું એમ કહેવાય છે. પછી ઉત્તર તરફ નાસી પસાર થતા દરાયસની તેણે પુઠ પકડી. આખરે એક દીવસે તે એલેક્ઝાંડરની નજરે પડ્યો. તે વખતે દરાયસ સાથે માત્ર તેનો પિતરાઈ ભાઈ બેસમ તથા થોડાક સરદારો જ હતા. અને એલેક્ઝાંડર તેને પકડી પાડે તેવામાં તો આ સરદારોએ દરાયસને પોતાને હાથેજ મારી નાંખ્યો. તથા તેનું શબ એલેક્ઝાંડર પર મોકલી આપ્યું. [ઇ. પૂ. ૩૩૦ નો ઉન્હાળો. બુધ્ધોત્તર જગત પૃ. ૬૪ તથા તે પછીના પાનાં જુઓ.]

હિંદ પર સ્વારી:— તે પછી કાસ્પિયન કીનારાનો આખો ડુંગરાળ પ્રદેશ જીતી એલેક્ઝાંડર કંદહાર—કાબુલ ગયો. હવે મેસિડોનિયન રીતરિવાજો છોડી તે પૂર્વના આપજુતી રાજ્યો પ્રમાણે રહેવા લાગ્યો. દરગારમાં પણ તે પશિયન પોશાક કરી જતો. આથી ઘણા દિવસથી તેના દરબારના મેસિડોની લોકો તેની સામે ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. છેવટે સીસ્તાનમાં પ્રાચીનશિયા નજીક વોલસ્વારનો સેનાપતિ ફિલોટાસ તથા બીજા કેટલાક સરદારોને રાજનું ખૂન કરવાનાં ઇરાદા સર ગુપ્ત કાવતરાં કરવાના આરોપથી ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા. ઇ. પૂ. ૩૨૮ ની વસંત ઋતુમાં તેણે હિંદુકુશ એાળગી બંકિંદ્રાનો પ્રદેશ જીતી લીધો. તેજ અરસામાં ગુપ્ત કાવતરાંના આરોપ સર લશ્કરમાંના ઘણાં લોકોને ઠાર કરવામાં આવ્યા. તેમ અહિંજ ઓઝકટીઅઝની દીકરી રોકાના તેના હાથમાં સપડાઈ રોકાના સાથે તે પરણ્યો. પછી તે હિંદમાં પ્રવેશ કરતો હતો. ત્યારે કાબુલી પઠાણોએ તેને હાલ જેમ આ પઠાણો અંગ્રેજોને હરાવ કરે છે તેમ હરાવ કર્યો.

અહિં તેણે વિસા નામના પવિત્ર ડુંગરની તથા હાયોનાયસની નિશાનીઓની શોધખોળ કરી કહેવાય છે. તે પછી સિંધુ નદી પર પુલ બંધાવી એલેક્ઝાંડરે અટક પાસે સોળ માર્ગ પર છાવણી કરી. અહિં તે વખતે ત્રણ રાજ્યો હતા. એક એલમ નદીને

કીનારે હતું જેની રાજધાની તક્ષશીલા હતી, બીજું પોરસ રાજનું રાજ્ય ચીનાબ નદીને કીનારે હતું. તથા ત્રીજું કાશ્મિરની બાબુએ અલિસારનું રાજ્ય હતું. (રાજતરંગિણી ગ્રંથ જુઓ.) તક્ષસિલાને રાજા તથા પોરસ એ બંને વચ્ચે નદાવત હતી. એટલે પોરસ સામેની ચઢાઈમાં તક્ષશિલાના આંભીઓ આપણને જોઈતી મદદ આપશેજ એવી એલેક્ઝાંડરને પુરી ખાતરી હતી. અલિસાર રાજા તટસ્થ જ રહ્યો. છેવટે ચીનાબ નદીને કીનારે તે બંને વચ્ચે ઝગડો થયો. પોરસનું લશ્કર મોટું હતું અને તેમાં ૨૦૦ હાથી હતા. વરસાદનું ખૂબ જોર હતું. આવા સંજોગોમાં એલેક્ઝાંડરે એશિયામાંની આ ચોથી અને છેલ્લી લડાઈ આરંભી. અને આ લડાઈમાંજ મેસિડોનિયન લશ્કરની યુદ્ધશક્તિનું પુરું પારખું થયું. પણ અંતે એલેક્ઝાંડરનેજ જ મળ્યું. તથા પોરસ ઘાયલ થઈ તેને હાથ સપડાયો. એલેક્ઝાંડરે તેની સાથે મિત્રતા કરી તે પછીની સ્વારીઓમાં તેની મદદ મેળવી. પછી તે રાવો અને બિઆપ નદીઓ સુધી શત્રુઓને હરાવતો આગળ વધ્યો. પણ તેથી આગળ વધવાની તેના લશ્કરે ના પાડી. આથી એલેક્ઝાંડરને ઘણુંજ ખોટું લાગ્યું. ગંગાનો રમણીય પ્રદેશ જીતવા તેનું હૃદય લલચાતું હતું. ત્રણ દિવસ તેણે લશ્કર સાથે મસલત ચલાવી; પણ આખરે લશ્કરનો મત સ્વીકાર કરી તેને પાછા ફરવું પડ્યું. જતી વખતે સિંધુનો પ્રદેશ તેણે પોરસ રાજાને સોંપી દીધો. તથા પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં પોતાના સુબાઓ નીમ્યા. પછી તે સિંધુના મુખ સુધી જવા નિકળ્યો. રસ્તે મહીનગર દેખાયું. તે પછી મુસિકેનસ, આકિઝકેનસ અને સંજુના લોકોએ અકડાં મળી તેનો પ્રતિકાર કર્યો. આ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં મૂળ બ્રાહ્મણોનોજ ઉશ્કેરણી હતી. પરંતુ અંતે તેમને એલેક્ઝાંડરના પરાક્રમી લશ્કર આગળ નમવાની ફરજ પડી.

સ્વદેશ તરફ ચાલે મૃત્યુ:—તે પછી સિંધુના મુખથી ઈરાનના અખાત સુધીના જળમાર્ગ શોધી કાઢવા માટે તેણે એક કાફલો રવાના કરી પોતે બલુચિસ્તાનને માર્ગે સ્વદેશ જવા ઉપડ્યો. રાસમલન, પાસ્ની મુકામે આવતાં કડક તાપથી તેના લશ્કરને ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી. પછી ગેડ્રેસિ-આરે રસ્તે તે કાર્મેનિયા ખાતે ગયો. ત્યાં તેની આર-મારી ફોજ તથા કેટેરાસના સરદારો નીચેનું લશ્કર તેને આવી મળ્યાં. અહિંના જીતેલા પ્રદેશ પર નીમેલા સુબાઓએ તેની ગેર હાજરીમાં ગેરવ્યાજબી વર્તન કર્યું હતું તેથી તેમને કાઠી મૂકી ત્યાં બીજી

સારી વ્યવસ્થાગતના સુએકાસે નીમ્યા. પૂર્વની પ્રજા તથા મેસિડોનિયન પ્રજા એ બન્નેનો એક મિશ્રસમાજ બનાવવાના હેતુથી તેણે મિશ્રવિવાહની પ્રથા ચાલુ કરી. તે પોતે ઇરાનના બે રાજકન્યાઓ સાથે પરણ્યો હતો, તેમજ પોતાનાં સેનાપતિઓને બીજી રાજકન્યાઓ સાથે પરણાવી. સામાન્ય સૈનિકોને પણ એશિયાની સ્ત્રીઓ પરણવાનું ઉત્તેજન આપ્યું. પરંતુ મેસિડોનિયન સેનામાં અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો અને ઈ. પૂ. ૩૨૪ માં મિડિયા પ્રાંતમાં બળવો થયો. એટલે પોતાનાં લશ્કરને હાંકી મૂકી પૂર્વના લોકોની ભરતી કરવાનો ધાક બતાવી તેણે તે બંડ શમાવ્યું. ઈ. પૂ. ૩૨૩ માં તે બાગલોન જઈ પહોંચ્યો. (અલેકઝાંડરની સ્વારીના માર્ગનો નકશો બુદ્ધોત્તર જગત પૃ. ૬૧ ની સાગી બાજુએ આપ્યો છે.) ત્યાંના દરબારમાં જાણપરતા તે વખતના રાત દેશોમાંથી વકીલો આવી પહોંચ્યા હતા. પુષ્કળ રાજ્યો તેના પરાક્રમથી હચમચ ગયા હતા. તેમ કેટલાક તેનાથી પોતાનાં પણુ દાતા. રોમથી પણ વકીલ આવ્યા હતા. તેના કેટલાક આવે છે, પણ ત વિષે શક રહે છે, અલગસ્થાનના ફરફરી તેણે આબલોનથી છળિત માત્ર જાણ માર્ગે દળાવવલણ સાંકયું હતું. તેમ અલેક્ઝાંડર પુષ્કળ કામ બાદ તેણે સ્વારીએ ઉપડવાનો હુકમ કર્યો હતો. સ્વારીએ ઉપડતા પહેલાંનાં બે મિનિટ પણુ નોડવસને ત્યાં દારૂ પીવામાં ગાળ્યાં હતાં. મોટા દિવસ તેને તાવ લરાયો દશ દિવસ તેના પાંચ પાંચ બંધ પડી ગઈ. અને ઈ. પૂ. ૩૨૩ માં તેની રટ મી એ તે મરણ પામ્યો. થોડા સમય પછી તેની રાણીને એગસ નામનો પુત્ર થયો. તે પુત્રના બન્ને ફેલ્ડરના હાથમાં સપડાઈ મરણ પામ્યા.

વ્યવસ્થા અને ધોરણ:—અલેકઝાંડરના સ્વ-સારવસ્થા ધોરણ વિષે પુષ્કળ મતલેદ છે. તેનામાં વિવિધાનુ કૌશલ, અત્યંત ઉત્સાહ તથા તીવ્ર કંડપના માર્ગ હતાં એ વિષે મતલેદ નથી. યુદ્ધકળામાં વર્તી નિપુણતા તો તેના વિરોધીઓએ પણ માન્ય કરે છે. છતાં તે વિષે સ્કેજ મતલેદ રહે છે. તેના બહુ હેશ વિષે એક મત થતો નથી. કોઈ કહ છે કે આણું જગત છતી સર્વે દેશોએ તેને દેવ સમા મનાવ્યા આવી મહત્વાકાંક્ષાથી તે ઉશ્કેરાયલો હતો. પરંતુ નિસ નામનો અંધકાર જણાવે છે કે ઇરાનનું સામ્રાજ્ય છતવા પુરતીજ તેની મહત્વાકાંક્ષા હતી. બાકીની વાતો ખોટી અને કલ્પિત છે. ગ્રીક લોકો

અને પૂર્વના લોકોનો મિશ્ર સમાજ બનાવવાના તેના ધોરણ વિષે પણ ભિન્ન ભિન્ન જાતના મતો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

તેના પુતળાં તથા વર્ણનો પરથી તેની શરીર-રચનાનો ખ્યાલ મળે છે. તેનું શરીર કસાએલું હોઈ બાંધો મધ્યમ ગોરો અને રતાશ પડતા વર્ણનો હતો. તેની આંખની અમક દીપાવનારી હોઈ માથાના આગલા વાળ સિંહના જેવા હતા. આગળ ઉપર તે મુંડન કરવા લાગ્યો તથા ગ્રીક અને રોમન પ્રજામાં પણ મુંડનની પ્રથા ચાલુ કરી તે પછી ૫૦૦ વર્ષ સુધી ચાલુ હતી.

તેને વિષે અફઘુત રસ પૂર્વ વાંડ.મય પુષ્કળ લખાયેલું છે. પરંતુ હિંદ અને ઇરાનમાં પાંચસો વર્ષ પછી તેની યાદ છેકજ ભૂસાઈ ગઈ અને માત્ર એક પવિત્ર-અંધ બાળનારો રાક્ષસ એટલીજ સ્મૃતિ કાયમ રહી. પરંતુ હિંદી મહાસાગરથી આટલાંટીક સુધીના આખા પ્રદેશની ભાષાઓમાં તેને વિષે સુંદર વાતો રચાયલી છે, તેમ ઈંગ્લિશ, ફ્રેંચ, જર્મન તથા અન્ય યુરોપની અન્ય ભાષાઓમાં તેના વિષે પુસ્તકો પણ ઘણા લખાયાં છે.

અલેકઝાંડર પોપ છઠો—(૧૪૩૧-૧૫૩૦)
અલેકઝાંડર એ નામના કુલે આડ પોપ થઈ ગયા તેમાંનો છઠો અલેકઝાંડર રાડિંગો બોર્ગ્યા એ પોપ અત્યંત અનૈતિક હતો એવી તેની ખ્યાતિ છે. તે સ્પેનમાં જન્મ્યો હતો. બાપની અટક લેંઝોલ અને માના બોર્ગ્યા એ હતી બોલોનમાં તેણે કાયદાના અભ્યાસ કર્યો હતો. ૧૪૫૫ માં તેના મામા કેલિક્સ્ટ સત્રાંજે એ નામથી પોપ થયા ત્યારે અલેકઝાંડર બેશપ, કાર્ડનલ, ચર્ચનો વાઇસ ચન્સલર એ હોફાઓપર પોપના હાથ નીચે કામ કર્યું. આથી તેને સમગ્ર કામનો અનુભવ થયા તેને તેના પ્રતિષ્ઠાવધી અને સંપત્તિ પણ સારી મળી. એટલે તે મહાટી હવેલીમાં ઠાઠમાટથી રહેવા લાગ્યો. સ્વભાવે તે સારો હતો તેમ તેનો ચંદરો મોહક હતો. આથી તેનું આચરણ જાન્યે તે કનક અને કાતાની માહુજામાં સપડાયો. તેણે અનેક રખાતો રાખેલી તે સર્વેથી તેને જે ફરજંદા થયા તે પ્રત્યે તેને ઘણો જ ખ્યાર હતો. વેનોસડી કેટની નામની રખાત પર તે આતશય આશક હતો. પોપ પહેલા આ બાઈએ ત્રણ ધણી કર્યાં હતા. પણ અલેકઝાંડર પોપ બન્યો એટલે તે ગ્યુલિયા બેલા નામની બીજી એક બાઈપર આશક થયો. પોતાની ગેરકાયદેસર સંતાતને તેણે પુષ્કળ ધન દોલત તથા સારા હોફાઓ જગાઓ આપી હતી,

સાતમો ઇનોસેન્ટ પોપ મરણ પામ્યો ત્યારે તેણે પુષ્કળ ધન ખર્ચી બહુમતી મેળવી. તથા તા. ૧૦ ઓગસ્ટ ૧૪૯૨ ને રોમ તે પોપ બન્યો. આરંભ તેણે ન્યાય અને દક્ષતા પૂર્વક કામકાજ લીધું. પરંતુ તરતજ તે પરંપરાના રસ્તાપર ચઢી ગયો. તથા સગાં વહાલાઓને હોદ્દાપર ગોઠવવા લાગ્યો. તેણે પોતાના છોકરાઓના લગ્ન સંબંધ સારા મોભાદાર કુટુંબો સાથે જોડવાના પ્રયાસ કર્યા. આમાં સ્પેનના રાજાની તેને મદદ હતી. આના બદલામાં પોપે સ્પેનના રાજાની અમેરિકા ખંડ કે જેની નવીજ શોધ થઈ હતી તેની માલિકી માન્ય રાખી હતી.

રોમમાં સ્પેનિશોની વસ્તી વધી પડી. સાહુસિકો, ખૂનીઓ અને વેશ્યાઓ વધી પડવાથી ચોરી ખૂન વગેરે ગુન્હાઓ પણ વધવા લાગ્યા.

નેપલ્સના રાજાએ પોપની સામે ખંડ ઉઠાવ્યું ત્યારે પોપે ફ્રાન્સની મદદ માગી. ફ્રાન્સના આલ્ફ્રાન્સ રાજાએ ઇટાલી પર સ્વારી કરી. આથી સમગ્ર ઇટાલીયન પ્રજા અને પોપ ગભરાઈ ગયા. પરંતુ નેપલ્સ જીતી ત્યાંનો રાજમુકુટ પોતાને શીર ધારણ કરી આલ્ફ્રાન્સ સાથે પાછો ફર્યો. પરંતુ તે નિકળી ગયા પછી સ્પેનની મદદથી નેપલ્સનો રાજા બીજા ફર્ડિનાન્ડ ફરી રાજા બન્યો. તે પછી અલેક્ઝાંડરે મહોટમહોટા જમીનદારોની સત્તાનો નાશ કરી ત્યાં પોતાની આપખુદી જમાવવાના પ્રયાસ કર્યા. તેની પાસે ત્રણ હજાર સ્પેનિશોની ફોજ હતી. ને તેના બળથી તે આવાં કામો કરતો. સન ૧૪૯૭ માં પોપના સગા સંબંધીઓમાં એક લયંકર બનાવ બન્યો. ગાંડિયાનો ડયુક એકાએક ગુમ થયો તથા બીજે દિવસે તેનું શબ ટાયબર નદીમાં મળી આવ્યું. આમાં પોપના એક દાસીપુત્રનો હાથ હતો, પણ તે સાબીત થયું નહિ આ બનાવથી પોપને અત્યંત દુઃખ થયું.

પોપને અનેક જાતનાં કામો કરવાં હતાં. પણ તે માટે તેને પૈસાની ઘણી જરૂર હતી. આથી તેણે સંજ્યાબંધ મિલકતો જપ્ત કરવાનો સપાટો માર્યો. કાર્ડિનલ, સરદાર, અમલદાર એમાંના ગમે તેને માથે ગમે તે જાતના ગુન્હાનું આરોપણ કરી તેને સજા કરાવી, ઠાર કરવો અને તેની મિલકત જપ્ત કરી લેવી. મહોટા હોદ્દાની જગ્યાઓ ભારે નજરાણાં લઈ ભરીદેવી વગેરે કામો રોજીંદા થઈ પડ્યા. કીરકોળ ગુન્હો કરનારને પણ ફાંસીએ લટકાવવાનો તેણે ક્રમ શરૂ કર્યો. તેમ રાજા તથા બીજા મહોટા લોકોને છૂટાછેડા કરવાની પરવાનગી આપી તે તેમનો સ્નેહ અને સંપત્તિ મેળવવા કારણે. ફ્રાન્સના ૧૨ માં

લુઇને છૂટાછેડાની પરવાનગી આપીનેજ પોપે તેની સહાય મેળવી હતી.

ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં જ્યુબિલિમહોત્સવ થયો. તે માટે જગતભરમાંથી યાત્રાળુઓનાં ટોળેટોળાં રોમમાં આવી દાખલ થવા લાગ્યા. તેમનામાં પોપ નિવારણ પત્રો વેચી તેણે ખૂબ ધન મેળવ્યું. કાર્ડિનલની ખારનવી જગ્યાઓ પેદાકરી તે પર એકલાખ વીસ-હજાર ડયુકેડ (એક જાતનું નાણું) લઈ નીમણુંકો કરી. તેના પુત્ર સિમરે કુએડને ખડાને દસહજારની ફોજ ભેગી કરી ઇટલીના કેટલાય પ્રાંતો કબજે કર્યા. એકવાર પોપ જાતે સ્વારીએ ચઢ્યો અને પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાના પોપ તરીકેના સર્વે અધિકાર તેણે પોતાની ગેરકાયદેસર જન્મેલી દીકરી ને હાથે સોંપી આપી આખા જગતમાં ચકચાર ફેલાવ્યો ! તે અરસામાંજ બોર્જિયા કુટુંબમાં એક બીન વારસ છોકરાનો જન્મ થયો. કેટલાક કાગળપત્રોમાં અલેક્ઝાંડર પોપને જ તેના પિતા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. જ્યારે બીજા કેટલાક પત્રોમાં તે માન (સિમરને આરોપવામાં આવ્યું) છે.

નેપલ્સપ્રાંત વિષે ફ્રાન્સ અને સ્પેન વચ્ચે કલહ જાગવાથી ફ્રાન્સના લુઇએ ઇટલી પર ફરી સ્વારી કરી. ત્યારે બોર્જિયાન કુટુંબ વિરુદ્ધ તેને કાને ઘણી તકરારો આવી પહોંચી. પરંતુ નેપલ્સ જીતવામાં પોપે તેને મદદ આપવાનું કબુલ કરી લુઇને મનાવ્યો. તથા મધ્ય ઇટલીમાં પોતાની એકલગ્ય સત્તા સ્થાપન કરી. અર્સિની તથા કોલોન એ બે કુટુંબોને તેણે ઘણા ત્રાસ આપ્યો. તેમનામાંના કાઇને પોપે લડાઈમાં ઠાર કર્યા અને બીજાઓનાં ખૂન કરાવ્યાં. એ રીતે અનેક કુટુંબના પુરૂષોનાં ખૂન કરાવી તેણે ધનસંચય કર્યો. ફ્રાન્સ અને સ્પેન એ બે લડાયક પક્ષોમાંથી જેને મદદ કરવાથી વધુ લાભ મળવાનો સંભવ હોય તેને તે મદદ આપતો તથા પોતે બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રદેશો જીતી લેતો. આવી ખટપટમાં રમ્યા પડ્યા હતા તેવામાં પોપ તથા તેનો પુત્ર એ બન્નેય તારાવી સપડાયા અને આ પોપ ૭૨ વર્ષની ઉંમરે તા. ૧૮ ઓગસ્ટ સન ૧૫૦૩ ને રોમ મરણ પામ્યો.

છઠ્ઠા અલેક્ઝાંડર વિષે અનેક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. બુદ્ધિમાં તે સાધારણ પંક્તિનો માન્ય હતો. તેમ રાજકારણમાં પણ ખાસ હકાવણું નહતું. પોતાનું ઘર ભરવું એ એકજ સ્વાર્થ તેના મગજમાં હતો. પોપની ગાદીની ધાર્મિક પવિત્રતા તેણે એકજ રસાતાળે ઉતારી. તેનામાં એકજ સદ્ગુણ હતો તે

એ કે શિવપક્ષાને ઉત્તેજન આપી તેની તેણે સંજીન ઉત્તેજ કરી હતી.

અલેક્ઝાંડ્રિયા : સ. ૪૧૬ :—ખાવેરીયાની હદમાંનું એક હવાખાવાનું જર્મન મથક. તે સમુદ્ર સપાટીથી ૧૬૦૦ની ઉંચાઈએ મનોહર સ્થાને આવ્યું છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૬૦૫માં ૧૨૦૦ હતી. અહિંના પાણીમાં લોહનો અંશ પુષ્કળ છે અને કર્ણામ્લ વાયુ (કાર્બોનિક એસિડ ગેસ) હવામાં હોય છે. અને તે મજબૂત વિકાર તથા સંધિવા પર અસરકારક ગણાય છે. આ ગામની આસપાસ લુપ્તસેન્નગર્ નામની વજીરુંડ (આનાઈટ) પથ્થરની એક ટેકરી છે. તે ઉપરથી ચોગમનો દેખાવ ઘણો જ ભવ્ય દેખાય છે.

અલેક્ઝાંડ્રિયા :—(આફ્રિકા) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંનું ઇજીપ્તનું આ એક ખંદર હોઈ તે પ્રાચીન કાળથી વિખ્યાતિ પામ્યું છે. ઉત્તરે ૩૧°-૧૨ અં. અને પૂર્વે ૨૯°-૧૫ રે. પર તે વસેલું છે. રેલ્વે માર્ગે કેરો શહેર અહિંથી ૧૨૬ માઈલને છેલે છે.

પ્રાચીન એલેક્ઝાંડ્રિયા ગ્રીક આમદાનીમાં આ શહેરના ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. તે આ પ્રમાણે ચલુદિ લોકોની વસાહતવાળો પ્રદેશ તે ઇશાન દિશામાં હતો. ઇજીપ્શિયન લોકોની વસ્તીવાળો સેવોટિસ ભાગ તથા ત્રીજો ગ્રીક લોકોની વસ્તીવાળો બુલેયુમ વિભાગ. ઉપરાંત રોમન આમદાનીમાં બુલેયુમ ભાગની નજીકમાં સરકારી અમલદારોનું મથક હતું.

પ્રાચીન કાળમાં તે એક નહાનો સરખો ખેટ હોઈ ફેરેસ એ નામથી ઓળખાતું હતું. તથા એક સાંકડા બંધારથી તેને દરિયા કીનારા સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું હતું. સેવોની આમદાનીમાં એટલે ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે પહેલી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અહિં માત્ર ૧૪ ઈમારતો હતી. તે આ પ્રમાણે (૧) રાજમહેલ (૨) નાટકગૃહ. ત્રીજરે તેના કિલ્લા તરીકે ઉપયોગ કરી હતો. (૩) જલદેવતાનું દેવાલય. તે નાટકગૃહની સામી બાજુએ હતું. (૪) એંટનીએ બંધાવેલું ટિમોનિયમ નામનું એક મકાન (૫) સીઝરીયમ (૬) સરદારખાનું (૭) લેવડદેવડનું મથક (૮) ગોદી (૯) કસરત શાળા (૧૦) પેલેસ્ટ્રા (૧૧) શનિનું મંદિર (૧૨) ચંદ્રમંદિર (૧૩) વસ્તુ સંગ્રહાલય અને (૧૪) સેરાપિયમ નામનું દેવાલય ફેરોસ ખેટ પર એક ૪૦૦ ફુટ ઉંચાઈનું દીપગૃહ હતું. જગતપરની સાત અબ્ધયળીઓમાં તેની ગણના થતી. અહિં ત્રીજા હજાર નાગરિકો તથા પુષ્કળ ગુલામો રહેતા.

ઈતિહાસ :—ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે ૩૩૨ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ એલેક્ઝાંડર બદશાહે તે વસાવ્યું હતું. તે તેથીય પુરાતન કાળથી સુવિખ્યાત હતું. ઇ. પૂ. ૨૮૦૦ વર્ષોથી દક્ષિણ હિંદ અને ઇજીપ્ત વચ્ચે જે જોપાર ચાલેતો તેને માટે આ ખંદર અતિશય અગવડવાળું અને મહત્વનું થઈ પડ્યું હતું. અહિંના રાજા ટામેલીના ઉત્તેજનથી જયોતિષશાસ્ત્રનો ઉદય થયો. તથા ત્યાં એક ભવ્ય વેધશાળા બાંધવામાં આવી (દીક્ષિત—ભારતીય જયોતિષશાસ્ત્ર પા. ૩૪૬. ૫૦). એલેક્ઝાંડ્રિયાના ગ્રીક લોકો તે નામીયા છેજ. આગળ ઉપર જોપારને લીધે તેની એક સીમાંજ એટલી બધી પ્રગતિ થઈ કે તે રોમની બરાબરી કરવા લાગ્યું. સન ૮૦ માં તે રોમના હાથમાં આવ્યું. ૪૭ ની સાલમાં સીઝર અહિં કલીઓપેટ્રા સાથે રહેતો ઇ. સ. ૨૧૫ માં કેરે કાલ્લા બાદશાહે આ શહેરને ભેટ આપી હતી. તથા આ બાદશાહે અહિં જે કાલ કરી તેથી હિંદી સાથેનો તેનો વેપાર તૂટી પડ્યો, એમ કહેવાય છે. (જે. આર. એ. એસ. ૧૬૦૭ પા. ૯૫૪). તે પછી સન ૧૭૯૮ માં ફ્રાન્સમાં રાજ્યક્રાંતિ થઈ. તે વેળાએ નેપોલીયને આ શહેર પર સ્વારી કરી તે કબજે કર્યું. ૧૮૦૧ ની સાત્ર સુધી તે ફ્રાન્સને આધીન રહ્યું. પણ તે સાત્રમાંજ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે અહિં લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજોએ તે સર કર્યું.

તે પછી ઓટોમન આમદાનીમાં ઇજીપ્તમાં બેહુદ અંધાધુની વધી પડ્યાથી આ શહેરની પડતી થઈ અને તેની વસ્તી ચાર હજાર જેટલી થઈ પડી. પણ પાછળથી મહુમદઅલીએ તેને ઠીક બહોજ-લાલીની સ્થિતિએ પહોંચાડ્યું. ઇસ્માઈલ પાશાએ ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટી સ્થાપી. ૧૮૮૨ માં આ શહેર તથા ઇજીપ્ત અંગ્રેજોને કબજે ગયાં. અહિં જર્મીન ખોદતાં ઘણી પ્રાચીન ઈમારતો તથા ભુની વસ્તુઓ મળી આવે છે.

અર્વાચીન એલેક્ઝાંડ્રિયા :—મેરિઓટિસ સરો-વર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચેના ભૂભાગ પર આ શહેર વસેલું છે. તેની પશ્ચિમ તથા પૂર્વમાં અનુક્રમે રાસ એટલિન તથા કેટળે એ ભૂશિરો આવી છે. પશ્ચિમ ભાગમાં જકાતનુ નાકું તથા મોટા વખારો હોઈ અન્ય મુખ્ય મકાનો પૂર્વ તથા અગ્નિમાં છે. પાશ્ચિમના ખંદરથી મહુમદઅલીના મહેલ સુધી એક ધોરી રસ્તો છે. અહિંનો “ગ્રેંડ સ્કવેઅર” નામનો ભવ્ય એક પંચકોણ હોઈ તેની આબુળા-બુએ ઝાડો લગાડ્યા છે. તથા મધ્યમાં એક રાજ-

પુત્રનું ઘોડાપર બેસાડેલું પુતળું મૂક્યું છે. ચોકની સામે ઇટાલીયન પદ્ધતિની સુંદર ઇમારતો છે. જેમાંની ન્યાય કચેરી, ઓટોમન પેટ્રી, અંગ્રેજોનું દેવળ, આખ્યાસ હિલ્મી નાટક ગૃહ એ મુખ્ય છે. શહેરના પૂર્વ ભાગમાં એક ઝિઝિનિયા નામનું નાટકગૃહ છે. આ ભાગમાં મ્યુનિસિપાલિટીની ઇમારત તથા વસ્તુ સંગ્રહાલય પણ છે. જેમાં પ્રાચીન ગ્રીક, રોમન ઇજ્જતિયન વસ્તુઓ સંગ્રહી રાખી છે. ઉપરાંત રોમન કૃત્યોલિક પંથનું એક દેવળ, મસજિદ તથા ખેતીવ વંશના રાજ પુરૂષોની કબરો છે. શહેરના ઉત્તર ભાગમાં ત્યાંના મૂળવતનીઓની વસ્તી છે.

આ શહેરના પૂર્વ બંદરનો દરિયો પથરાળ હોઈ છીછરો છે. આખા શહેર ભરમાં આગગાડીની લાઇનો તથા તારોની જાળ પથરાયેલી છે. વળી ઇજ્જતના વહેપારનું તે કેન્દ્રસ્થાન હોવાથી ત્યાં અંગ્રેજોની તેમ જીજી પરદેશીઓની વહેપારી કોઠીઓ છે. ઇજ્જતના આયાત નિકાશ માલમાંનો ૯૦ ટકા જેટલો માલ આ બંદરમાંથી ઉચાપત જાય છે. નિકાશ મુખ્યત્વે કયાસની અને આયાત કાપડ, યંત્રો ઇમારતી લાકડું તથા કોલસાની છે. ૧૯૨૦ માં અહિં ૫,૬૮,૪૦,૦૦૦ પાઉંડની કીંમતનો વહેપાર થયો હતો. શહેરની વસ્તી ૧૯૧૭ માં ૪,૪૪,૬૧૭ હતી. પારકી વસ્તીમાં ગ્રીક, ઇટાલિયન, સીરિયન. આર્મેનિયન વગેરે લોકો હોઈ તે શિવાયના પશ્ચિમના તેમ જ પૂર્વના લોકો પણ ઘણા વસે છે. અરેબિક ઉપરાંત ગ્રીક, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ અને ઇટાલિયન ભાષાઓ પણ ચાલે છે.

મુન્નુમદારના 'યુરોપનો પ્રવાસ' (૧૯૧૫) એ પ્રવાસગ્રંથમાં નીચેની માહિતી મળે છે. આ દેશમાં બળદને બદલે પાડા અથવા ઉંટને હળે જોડવામાં આવે છે. ખેતરોમાં તલનું વાવેતર દેખાય છે. ગુજરાતના ગાડાં જેવા ચાર પૈડાંના ભારવાડક ગાડાંઓને એક ઘોડો જોડેલો હોય છે. આ ગાડાં ૧૨ થી ૧૪ કુટલાંબા હોય છે. ખચ્ચરના ખટારા પણ હોય છે તેના પૈડાંનો વ્યાસ ૭-૭૫ કુટ જેટલો હોય છે. અહિંની નવી વસ્તી સારી છે. કોકીપાન-ગૃહ પણ ભપકાદાર હોય છે. રેમલે વસ્તી ગામથી દૂર છે. અને ત્યાં શ્રીમાનો રહે છે. અહિંના કુલ બંગલાઓ દરિયાકીનારે છે. અને દરેકની આબુ-બાબુએ સુંદર બગીચાહોય છે. કોકીગૃહમાં યુરો-પીયન પદ્ધતિના ખેલની રમત ગમત ચાલે છે. અંદર જવા ટિકિટ ફરજિયાત હોતી નથી. માત્ર અંદર જતાં ખાવાની કંઈક વાનીઓ લેવીજ પડે એવો રિવાજ પડી ગયો છે. ખેલ જોવાની ફી ની

કિંમત આ વાનીઓમાંજ વધારીને વસુલ કરવામાં આવે છે. અહિં નિશાનખાણ, કસરત, સિનેમા, ગાયન એવી જાતના ખેલ થાય છે. ત્યાંના " પોમ્પેનો પિલર " (સ્તંભ) ખાસ જોવા લાયક છે, તે રતાશ પડતા સળંગ પથરનો બાંધેલો છે. ઉચાઈ આસરે ૭૦ ફુટ જેટલી છે. એક ઝરાના કીનારાપર તે બંધાયો છે. તેની ચારે બાજુ તારની વાડ છે. અંદર જવા માટે ફી ભરવી પડે છે.

અલેક્ઝાંડ્રિયાટ્રોઆસ-(એસ્કી સ્તંભુલ) ટ્રો આસમાનું એક પ્રાચીન ગ્રીક શહેર ટેનેડોસની દક્ષિણ તરફના પશ્ચિમ કીનારાપર ઍટિગોનસે આશરે ઇ. ૩૧૦ માં તે વસાવ્યું હતું. તે પછીની સદીમાં લીસીમેક્સે એલેક્ઝાંડરના સ્મરણાર્થે તેને એલેક્ઝાંડ્રિયાટ્રોઆસ એ નામ પાડ્યું. રોમન આમદાનીમાં એશિયા માઈનરના વાયવ્ય કીનારાપરનું તે એક મુખ્ય બંદર હતું અને તે સારી જહોજલાલી લોખવતું હતું. યુરોપ જવા સેન્ટપૉલ અહિંથીજ ઉપડ્યો હતો. પ્રાચીન ઇમારતોના અવશેષ હજીય દેખાવ આપે છે. તેમ જ દ્રાજને બંધાવેલી પાણીની નહેર હજી મોજુદ છે. (એ. પ્રી.)

અલેક્ઝાંડ્રિયાલ્હા:—વિક્રમની બારમી શતાબ્દમાં થયેલ પ્રસિદ્ધ જૈન રાજા હતો. બુદ્ધરાડમ અમરાવતી પાસે અલેચપુર ગામ છે. ત્યાંનો તે રાજા હતો. એને માટે એમ કહેવાય છે કે એકવાર તે કોઢથી પુષ્કળ પીડાતો હતો પુષ્કળ અકળાવાથી ઘર છોડી, રાજ્ય છોડી તે નિકળ્યો. રસ્તામાં જતાં એક સુંદર તળાવ નજરે પડ્યું. ત્યાં પાણી પીધું. ત્યાંના પાણીની તે જાદુઈ અસર થઈ. તેને ઉંઘ આવી અને શાન્તિ વળી. અને એનાથી તેનો રોગ મટ્યો. આથી રાણીને શંકા થઈ કે તે સ્થળે કોઈ દેવમૂર્તિ હોવી જોઈએ. રાત્રે સ્વપ્ન આવતાં જણાયું કે ત્યાં પાર્શ્વનાથ (જૈનોના તેવીસમાં તીર્થંકર) ની પ્રતિમા છે પણ તેને ત્યાંથી રથમાં બહાર લાવતાં રાજાએ તે પાછળ આવે છે કે નહિ તે જોતું નહિ. પણ રાજાથી પાછું જોયા વિના રહેવાયું નહિ. શિરપુરની નજીકમાંજ રથ થઈ ગયો અને પ્રતિમા ત્યાં જ અદ્ધર રહી. અન્તે જૈનાચાર્ય અભયદેવસૂરિને બોલાવ્યા અને ત્યાં જૈનસંઘે નવું મંદિર બંધાવ્યું. ત્યાં તેની ૧૧૪૨ના મહા સુદી ૫ ને રવિવારે વિજય મુહુર્તે પ્રતિષ્ઠા કરી. આ મંદિર અત્યારે પણ સિરપુર ગામની બહાર છે. આ રાજાની રાજધાની અલેચપુરમાં અત્યારે પણ થોડાં જૈન ઘરો છે. એની પાસે મુક્તાગિરિ પહાડ પર રાજાએ એક જીન મંદિર બંધાવ્યું હતું. મુક્તાગિરિ પહાડ અમરાવતીથી

૨૦ માઈલ દૂર છે. એ પણ પ્રવેતાખરોનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે. અલેખરાજાએ સિરપુરમાં બંધાવેલા મંદિરના અર્ચમાં ખાર ગામ આખ્યાં હતાં. આ તીર્થ એની કથા સૂચવે છે તેમ અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથજી તરીકે જાણીતું છે. તે અકોલાથી ચાલીશ માઈલ દૂર છે. મોટરો ત્યાં જાય છે. પાકી સડક માલેગામ સુધી છે. ત્યાંથી ચાર પાંચ માઈલનો કાચો પણ રસ્તો છે. વિશેષ માટે અંતરિક્ષ પાર્શ્વનાથ જુઓ.

અલયપુર:—અમરાવતીથી ચોવીસ માઈલ દૂર આ ગામ છે. ત્યાં જૈનધર્મી અલેક શ્રીપાલ નામનો પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો હતો. ત્યાં થઈ છ માઈલ દૂર મુક્તાગિરિ પહાડ છે. જ્યાં પ્રવેતાખરોનાં મંદિરો છે. અને પહાડ ઉપર કેસરના છાંટા પડે છે. વરાડ ગેઝેટીયર જણાવે છે કે જૈન ધર્મી અલેક શ્રીપાલની આ રાજધાની હતી. તે સમયે આ ગામ બહુ ઉન્નતિએ હતું. અત્યારે તો તે નહાના ગામ જેવું છે. ત્યાં ખંડિએરો પડ્યાં છે અને એક જૈન મંદિર છે.

અલેખે અથવા અલપુલધ:—(મદ્રાસ) ત્રાવણકોર રાજ્યમાંનું આ એક મુખ્ય બંદર ઉત્તરે ૯°-૩૦' અ. અને પૂર્વે ૭૬°-૨૦' રે. પર આવ્યું છે. તે તિનેવેલ્લી-કિવલાન રેલ્વેના કિવલાન સ્ટેશનની ઉત્તરે ૪૯ માઈલ અને કોચીનથી ૩૫ માઈલને અંતરે છે. વસ્તી (૧૯૧૧) પ્રમાણે ૨૫૬૬૫ છે. સરાસરી ૧૧૫ ઈંચ જેટલો વરસાદ થાય છે. ડચ લોકોના પોરકડ બંદર સાથે ત્રાવણકોર રાજ્યની ઉત્તરનો બેંકપાર શરૂ થયો જેથી રાજ્યને નુકસાન જવા લાગ્યું; તેથી મહારાજા રામવર્માએ આ બંદર ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બંધાવ્યું. તે પહેલાં અહિં રેતીનું મેદાનજ હતું. હાલ ત્યાં બેંકપાર ધમધોકાર ચાલતો લાગે છે. દર સાલ આસરે ૨,૮૦, ૫૮૫ ટન જેટલું નૌકાનયન (શિપિંગ) થાય છે. એક દ્વીપગૃહ તથા ગોદામમાં માલ લઈ જવા ટ્રામ્વે પણ છે. ઘણીખરી તેલની જ મીથો છે. કાથાની સાદડીઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. મુખ્યત્વે કોપર, નારિયળ, કાથો, એલચી, આદુ અને મરી એ વસ્તુઓનો નિકાશ થાય છે ચોખા મુંબઈનું મીઠું, તમાકુ, ધાતુ વગેરે કીરકોળ માલ આયાત થાય છે.

ડિસ્ટ્રિક્ટ તથા સેશન્સ જજ, મુનસફ તથા પહેલા અને બીજા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટની કચેરીઓ તથા ' ઍક ઓફ મદ્રાસ ' નામની એક પેઢી પણ અહિં છે.

અલેખે:—(૧) એશિયા-તુર્કસ્તાનનો યુરોપીય ભાગ. આમાં ઉત્તર સિરિયા અને વાયવ્ય મેસોપોટેમિયાનો સમાવેશ થાય છે. અલેખે, મરાશ અને ઉર્ફ એ ત્રણ સંજકો આમાં આવી જાય છે. તેનો અડધો ભાગ ડુંગરાળ છે. તથા અલેકઝાંદ્રેટા એ એક મહત્વનું બંદર ત્યાં આવેલું છે. નિકાસ આશરે દસ લાખ સ્ટર્લિંગ જેટલી અને આયાત તેથી બમણી છે. કાયમની વસ્તી દશ લાખ જેટલી પણ નથી. પણ અગ્નિ ભાગમાં મોસમમાં વસ્તી વધી પડે છે. લોકવસ્તીનો એક પાંચમાંશ ભાગ ખ્રિસ્તીઓનો છે અને મુસલમાનોની વસ્તી પણ મહોટી છે. આ ભાગમાં ૭૧૦ મુસ્લીમ, ૨૫૦ ખ્રિસ્તી અને ૩૧૦ જયુ શાળાઓ છે.

(૨)—તુર્કી યુરોપની રાજધાની. કુવૈક દરી-માંના સપાટીના ભાગ પર તે શહેર વસેલું છે. વસ્તી આશરે ૨,૫૦,૦૦૦ છે. નવું શહેર કુવૈક નદીને બન્ને તીરે આવ્યું છે. અને જુનો ભાગ ૩ માઈલના પરિઘ વાળા સેરાસન ઢળના કિલ્લામાં આવ્યો છે. જે મહત્વની મસજિદો છે. પહેલી ઉમાવી અથવા ઝકારિયા અને બીજી કકુન. અહિંની હવા ઠંડી સૂકી અને અરોગ્યવાન છે. અહિં મેંઠો તથા હાથ પર એક બતના ફેલ્ડો થાય છે. જેનાં ચાંડાં કાયમ રહે છે. આને અલખોળટન કહે છે. યુરોપનો એલચી અહિં રહે છે. ઉત્તરસિરિયા પ્રાંતનું તે એક મહત્વનું કેંદ્ર છે અને ત્યાં રેશર્મી કાપડ, ગરમ કાપડ, શતરંજ, ગાલીચા, ચામડાની વસ્તુઓ વગેરે બને છે. આબુબાબુની જમીનમાં દ્રિદગ અનાજ, પિસ્તાં તથા બીજાં ફળો થાય છે. તુર્કીઓ આ શહેરને ધર્મ તથા રાજસત્તાના કેંદ્ર રૂપે માને છે. ઐરટ-દમાસ્કસ રેલ્વે સાથે રાયકમાં આ શહેરનો સંબંધ બેંકવામાં આવ્યો છે.

ઈતિહાસ અને અવશેષ:—એ શહેર એક ક્ષણરૂપ મેદાનમાંની આઠ ટેકરીઓ પર સમુદ્ર સપાટીથી ૧૪૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવ્યું છે. સેલ્યુકસ નિકેટરે તેનું બેરોયા એવું મેસિડોનિયન નામ પાડ્યું અને સેલ્યુસિડના યુદ્ધમાં તે શહેરને એ નામથી જ ઉલ્લેખેલું જોવામાં આવે છે. અસ્મોનિયક લોકો સાથે જાણી જોઈને લડાઈ કરનાર મેનાલસનું ખૂન આજ શહેરમાં ઈ. પૂર્વે ૧૬૪ ની સાલમાં લિસિયસે કર્યું હતું. તેમજ એંટી ઓક્સ ગ્રીપસનો ખૂની હેરાકલિઆન પણ અહિં જ જન્મ્યો હતો. તેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૬માં અહિં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

ઢોલેમીને તેનો ચાલીબોન એ નામે ઉલ્લેખ કર્યો હોઈ ચાલીબોનિટીસ જીવજાતનું તે મુખ્ય સ્થાન હતું એમ તેણે જણાવ્યું હતું. પરંતુ તે અરબોના હાથમાં પસાર થયું ત્યાં સુધી તે બેરો નામથીજ પ્રગટ હતું. જુલી અને પૂર્વમાં કરેલી સ્વારીમાં (ઈ. સ. ૩૬૩) તથા ઇરાની લોકોની સ્વારીમાં (ઈ. સ. ૫૪૦) પણ તેને એજ નામે ઓળખાવ્યું હતું. બીજા ખુશરુએ તે ૬૧૧ માં જીતી લીધું. અને ૬૩૮માં સારાસન લોકોએ તે જીત્યા પછી તેને ફરી હલેપ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. ભૂકંપથી તે શહેરને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું. છતાંય વહેપાર અને જાહોજલાલીની દૃષ્ટિએ તેની મહત્તા કાયમ જ છે. આ શહેર પ્રથમ પૂર્વના ખલિફાની સત્તામાં હતું. દરમ્યાન બિઝાનશીયમનો બાદશાહ જોન ઝિમીસીસે પોતાની સત્તા ત્યાં સ્થાપી હતી. તે પછી ૧૦૬૦ થી ૧૧૧૭ સુધી સેલજુકોએ તે સર કર્યું. અલાઉદ્દીને ૧૧૮૩ માં અલોહો જીતી લઈ તેને ધર્મયુદ્ધનું એક મહત્વનું મથક બનાવી ઘણું મજબુત બનાવ્યું. તાત્તર લોકોએ ૧૨૬૦ માં તે હસ્તગત કરી લીધું ને તેમની પાસેથી તે મામેલૂકોને હાથે ગયું. અંતે ૧૫૧૭માં તુર્કીઓએ તે સર કરી લીધું. તેમની સત્તામાં અહિંનો વહેપાર સુધર્યો. બ્રિટિશ ટર્કી કંપનીએ પહેલા જેમસની આમદાનીમાં અહિં એક વખાર ખોલી. પણ કેપ હિંદ સાથે સંબંધ જોડનારો જળમાર્ગ કેપને રસ્તે મળી આવ્યો ત્યારથી આ શહેરની વહેપારી પ્રતિષ્ઠા ઘટી પડી. અને તે પછી સુવેઝની સામુદ્રધની સુધી તૈયાર થઈ ત્યારથી તો તે છેક જ બેસી ગયું. ૧૮મી સદીની આખરમાં તથા ૧૯ મી સદીના આરંભમાં અહિં જાનઝરી અને શેરીફ એ બે પક્ષો વચ્ચે તકરારો શરૂ થઈ અને અનેકવાર તે લોહી વહે તે અહીંએ જઈ પહોંચી હતી. ધરતીકંપ તથા કોલેરાથી પણ ઘણી તારાજ થઈ હતી. કેરોના મહમદઅલીએ સિરિયા પ્રાંત જીતી લીધો. સન ૧૮૫૦ અને ૧૮૬૨માં ખ્રિસ્તીઓની અહિં કતલ થઈ હતી. અમદુલ મજીદના પ્રધાનોએ સિરિયામાં ઓટોમન સત્તા સ્થાપન કરી. ત્યારથી અલેપોનો વહેપાર ઉત્તરિને પંથે ચઢ્યો.

અલ્પ અથવા અલ્પલી:—અલ્પ પદાર્થના ગુણ ધર્મ એ છે કે તે પાણીમાં પીગળી જાય છે અથવા રસગુણ છુટા પાડે છે. સંદ્રિય પદાર્થોને બાળે છે અને લીટમસ જેવા વનસ્પતિના રંગ ફેરવી નાંખે છે. સામાન્ય રીતે હિંદમાં જે અલ્પ મળી આવે છે તથા જેમની ખેતીપર અસર થાય છે તેવાં થોડાંક અલ્પ દ્રવ્યોનોજ આ લેખમાં વિચાર કરીશું.

૧. અમ્ન (અમોનિયા) તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતો ક્ષાર—આ અલ્પલી દ્રવ્ય યુરોપ અને અમેરિકામાં વાયુ દ્રવ્ય (ગેસલિકર) અસ્થિદ્રવ્ય (બોનલિકર) અને જ્વાળામુખી પર્વતનો ખાર એમાંથી બનાવવામાં આવે છે. પરંતુ હિંદમાં આ ત્રણે દ્રવ્યો ઘણે ભાગે મળતા નહિ હોવાથી આ ક્ષાર અહિં બનતો નથી.

અમો નિયામાંથી બનતા પદાર્થો—(અ) (અમ્ન-દ્રવલિકર અમોનિયા) એ “મદાક” અમોનિયા” ઔષધી, રાખ તથા અન્ય વનસ્પતિજન્ય પદાર્થોનો દ્રવ કરી (લીકવીડ) વારનીસ, ટીકચર વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે. દાખલા તરીકે આદુનો અક” (આ) નવસાગર એટલે અમોનિયાનો કાચો પદાર્થ આમાંથી અમોનિયાના બીજા કેટલાક ક્ષાર પણ બનાવમાં આવે છે. કલઈ બનાવવામાં વિજળી પેદા કરનાર ઘટમાં મુકવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે (બ) ગંધકિત (સફેટ) ખતમાં વપરાય છે. (ઇ) કર્મિત (કાર્બો-નેટ), ગંધકિદ (સફાઈટ) સ્ફુરિત (ફ્રાક્સેટ) અને સ્તબિદ (બ્રોમાઇડ) એ સર્વે દ્રવ્યો ઉદ્યોગ-ધંધા તથા કળામાં વપરાય છે. હિંદમાં આ દ્રવ્યો પરદેશથી આવે છે.

૨. ખાર અથવા અશુદ્ધ પાલાશ કર્મિત-વાહક પાલાશ (કોસ્ટિક પોટેશ) આમાંથીજ કાઢવામાં આવે છે. અશુદ્ધ કર્મિતને અંગ્રેજીમાં પોટેશીસ અથવા પર્લ્એશ કહે છે. બીજા નામો—બંગાળી સર્તિકા. હિંદુસ્થાની—જેનખાર અથવા ઇવક-ચાર, સંસ્કૃત યવક્ષાર, શિવાય તેના બીજા પણ કેટલાંક નામો છે. ઝાર-કા-નમક ઝાડીનું મીઠું, મારાવૃથુ, મનુવૃથુ, બુદિદેવૃથુ, કારમ વગેરે.

યુરોપમાં આ પદાર્થ પર્લ્એશ અથવા કાઈ-લસ્મ (વુડએશ) માંથી કાઢે છે. આ પદાર્થ અમેરિકા, કાનડા અને રશિયામાંથી આણવામાં આવે છે. ઓછો બગાડ થઈ વધુ શાસ્ત્રીય હોય તેવા પદાર્થો ઉપયોગવામાં આવવા લાગ્યા ત્યારથી પર્લ્એશની પેદાશ ઓછી થવા લાગી.

ક્ષાર બનાવવાની રીત—દાહુક પાલાશ સામાન્યરીતે કર્મિતમાંથી બનાવે છે. કર્મિત નિચેના પદાર્થોમાંથી નિકળે છે:—

(૧) વનસ્પતિની રખોડી (૨) જમીન (૩) પાલાશ ગંધકિત (૪) ઘેટાનું પરસેવાવાળું ઉન અને (૫) બીચનાં મુળીઓનો પાલાશ ખાર. રોકસબર્ગનાં મત મુજબ હિંદના સર્વે જગલોમાંથી પાલાશ બનાવી શકાય તેમ છે. વરસાદ ઓછો તથા ઉષ્ણતા

વધારે હોવાથી અહિં આ ધંધા ઘણાજ કીકાયત ધર્મ પડ્યો એવી તેની ધારણા છે. કાષ્ઠભસ્મ (પલંચેશ) બનાવવા માટે અત્યાર સુધીમાં હિંદના જંગલો બાળવામાં આવ્યાં નથી. મોટા વૃક્ષો કરતાં ન્હાની ઝાડીમાં અને ખાસ કરીને કુમળા ઝાડોમાંથી આ પદાર્થ વધુ પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

પાઈન ઝાડનાં ૧૦૦૦ ભાગમાંથી ૪૫ ભાગ, ઓકમાંથી ૭૫, દ્રાક્ષની વેલીમાંથી ૫-૫૦, સાદા ઘાસમાં ૫-૮, ફર્નમાં ૪-૨૫ થી ૬-૨૬ ભાગ જેટલો આ ખાર (પોટેશ) મળી આવે છે. હિંદના અનાજના કડબામાંથી તે ૧૭-૫, ઘઉંના પરાળમાંથી (ઘઉંના દાણા બાજે તે પહેલાં) ૪૭ અને કડવો ડમરો (વર્મવુડ)માંથી ૭૩ ભાગ જેટલો ખાર નિકળે છે. હાલમાં બીટરૂટ (ચુકંદર)માંથી સાકર બનાવવાનો ધંધો વધી પડ્યો ત્યારથી પાલાશ કર્ખિતને ઉપ-ઉપજ (બાઇ પ્રોડક્ટ) તરીકે બનાવવામાં હરકત નથી.

ક્ષારો ત્યાં જ ક વ ન સ્પ તિ—કાષ્ઠભસ્મ બનાવવામાં વપરાતી વનસ્પતીઓ અઘાડો (એચિ-રાન્થેસ અસ્પેરા) અડુળસો (અઘતોદા વામિકા) સપ્તવર્ણી (અલસ્ટોનિયા સ્કોલેરિસ) કાંટેરો માઠ (એમેરેન્ટસ સ્પિનોસસ) બાંબુ, સ્પી તાડ (બોરે-સસ ફ્લેબેલિક્સ) પાંપળો (બુટી-ફાન્ડોસા) સિસે-લ્પિનિમા બાન્ડુસેલા) માં દારકે રૂઈ (કેલોત્રોપિસ જયગેન્ડી) બાહવા કે ગિરમાળા (કેસિયા ફ્રીચુલા) દેવદાર, પાંગરો (ઈરિથ્રિના ઈડિકા), શુવેર, ચુફ-ખિયા નેરિફેલિયા, શેર તરૂકલ્લી, શિવળી (ગ્મોલના આરબોરી) સફેત કુડા (હોલેરેના અન્ટિડિસેન્ટરિકા) જવ (હોડિયમ વલ્ગર) ગુળી (ઈડિગો ફેરા ટિક્ટો-રિયા), દોડકાં (લુકા ઇલ્પિટઆકા) કેળ (મુસા-સપિઅન્ટમ), કણેરી નેરિયમ આંડારમ, પેનસટમ ટોયફાયડિયમ, ચિત્રક (પ્લેબેગો ઝેલેનિકા) કરં-છયા (પાંગોમયા પ્લેબા) શાલ અથવા શાલપર્ણી (શેરી રોબસ્ટા) સ્ટિરિઓ સ્પેર્મમ સુઆવેઆ-લેન્સ, લોંઘ કે હુરો (સિંમલો કોસ રેસમેસા) બેહેડા (ટર્મિનાલીયા બેલેરિકા) વેલેરિસ હેની અને કાંત્રો અથવા નિર્ગુડ (વિટેક્સ નિગંડો).

ઉપલા ઝાડ બાળી બનાવેલી અશુદ્ધ ભસ્મ-માંથી હિંદમાં પાલાશ બનાવી તેનો કળા, શાસ્ત્રીય પ્રયોગ અને ઔષધિમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ઉપયોગ—સાબુ, કાચ, રંગ વગેરેમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાબુ માટે દાહક પાલાશની અગત્ય હોય છે. તેમજ પાલાશ કાચ (પોટેશ ગ્લાસ)

બનાવવામાં તથા લાલ તુઈ (ટર્કી રેડ) તથા અનોટો બિકસા ઓરેલા રંગ આપવામાં તેનો કેઇને કોઈ રીતે ઉપયોગ કરવોજ પડે છે. ગઢવાલમાં બળપાતા પહેલાં આમાં સણના તંતુઓ ઉકાળવામાં આવે છે. હિંદમાં અશુદ્ધ પાલાશ કર્ખિતના ઉપ-યોગ અગણિત છે. સારી વનસ્પતિ તથા કાષ્ઠ ભસ્મ બનાવવાની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવો એ જ અતિ અગત્યની વસ્તુઓ છે. હિંદના કુંગરાળ પ્રદેશોના ઘણા ખરા ભાગમાં કડવો ડમરો (વર્મવુડ) ઉફ્ આર્ટો મિસિયા જાતના ઝાડો વિપુલ હોઈ તેની રખોડી ખત ઉપરાંત અન્ય કોઈ પણ રીતે હાલ ઉપ-યોગમાં લેવાતી નથી. પણ તેમાં પાલાશ કર્ખિતનું પ્રમાણ પુષ્કળ હોવાથી નવીન ધંધા તરીકે તેમાંથી કાષ્ઠ ભસ્મ ઉપજાવવા માટે સમશીતોષ્ણ પ્રદેશના લોકોને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. મુખ્ય તરફ અને વિશેષ કરીને જ્યાં વરસાદ ઘણો હોય છે તે ભાગમાં એક ભુત્રીજ પદ્ધતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ભાગમાં લાકડાં, ઝાડની ડાળીઓ તથા છાણ જમીનમાં પૂરે છે. તેપર માટીનો પાતળો થર પાથરી તેને સળગાવી મૂકે છે. આથી માટીમાં રખોડી મળી જાય છે અને તે રખોડીમાં અશુદ્ધ પાલાશ કર્ખિત પદાર્થ પુષ્કળ હોય છે. પોટેશ એટલે અશુદ્ધ પાલાશ કર્ખિત ખાતર તરીકે ઉપયોગવામાં આવે છે. પ્રથમ બાળેલી જમીનમાં ઉંચી જાતનું ભાત વાવી તેના રોપ બીજ જગાએ રોપવા પડે છે. ૩ પાલાશ નત્રિત અંગ્રેજીમાં પોટેશિયમ નાયટ્રેટ કે સાલ્ટ પેટરને નામે ઓળખાય છે. (સોરા ભુઓ.)

૪. સિંધુ અને તેના સંયુક્ત પદાર્થ, સિંધુ-કર્ખિત-સિંધુને અંગ્રેજીમાં સોડિયમ એવું નામ છે. વાસ્તવિક રીતે ધાતુના પ્રાણિદ (ઑકસાઇડ) નેજ સોડા એ નામ છે. પણ ઉત્પ્રાણિદ (હાઇડ્રોક્સાઇડ) તથા કર્ખિત એમને પણ સોડાને નામેજ ઓળખવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. કર્ખિત એકલું વ્યાપારી દ્રવ્ય એજ કિંમતી છે, એમ નહિ પણ તેમાંથી બીજા પુષ્કળ જાતના સિંધુ ખાર નિકળે છે. સિંધુ ખારમાં સિંધુ કર્ખિત એ મહત્વનો પદાર્થ છે. કુદ-રતી રીતે જ તે મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. વળી ખેતીની દ્રવ્ય એ જમીનમાંના ક્ષારોમાં તે સાથી વધારે હાનિકારક છે.

સજ્જમાતી (રેડ કિંવારેજ) એ પદાર્થ-માંથી આ દ્રવ્ય છૂટું પાડી વ્યાપારાર્થે શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. આમાંથી એક જાતનો અશુદ્ધ ખાર નિકળે છે જે ખાસ પ્રકારના અદક બનાવવામાં અથવા કાચ, સાબુ અને અન્ય બેપારી વસ્તુઓ

બનાવવામાં વપરાય છે. વરાડમાંના લોણુર સરોવર પ્રમાણે અન્ય સરોવરોના ખારા પાણીમાંથી શુદ્ધ સિંધુ કર્મિત કાઢી શકાય તેમ છે.

કૃતિ:—પૂર્વે યુરોપમાં કેલ્પ અને ઝરિલા એ નામથી દરિયાઈ વનસ્પતિમાંથી સિંધુ કર્મિત ઉપજાવવામાં આવતું. એ વનસ્પતિની રક્ષામાંથી ઉત્તર સોડા નીકળે છે. સ્પેન સાથેના યુદ્ધને લીધે જ્યારે ખેરિલા વનસ્પતિ મળવી મુશ્કેલ થઈ પડી હતી. ત્યારે ફ્રેંચોએ આ પદાર્થ બનાવવાની નવી રીત શોધી કાઢવાની ફરજ પડી હતી. એટલે લેબલાં-કની કૃત્રિમ સોડા બનાવવાની રીત ખુલ્લાર આવી. તેણે સાદા મીઠામાંથી સિંધુ કર્મિત બનાવવા માટે ૧૭૯૨ માં સન્ટી હક (પેટન્ટ) મેળવ્યો. આ શોધથી યુરોપના રસાયનિક ઉદ્યોગમાં મોટી ક્રાંતિ થવા પામી છે.

દરિયામાંની વનસ્પતિની રાખનો આજકાલમાં સોડા કરતાં કાઠ ભસ્મ (પોટેશ) બનાવવામાં વધારે ઉપયોગ થાય છે. અને સામાન્ય રીતે ઉપલા અલ્કને બદલે અલ્ક (આયોડિન) બનાવવામાં કેલ્પ નામનું દ્રવ્ય તો બાણીતું જ છે. સિસિલનું ગંધક મોઘું પડતું હોવાથી તેને બદલે (પાયરાઈટ) માક્ષિક નામના ગંધકિદમાંથી ગંધકમ્લ ઉપજાવવા લાગ્યા. એટલે સોડા બનાવવાનો ધંધો આર્થિક રીતે વધુ કિશ્કાયતી થઈ પડ્યો. ફ્રિંદમાં તામ્ર માક્ષિક (કોપર પાયરાઈટ) વિપુલ હોવાથી તેમાંથી તાંબુ અને ગંધકમ્લ ઉપજાવવાનો ધંધો હાથ ધરવામાં આવે તો તે ઘણો જ ફાયદાકારક થઈ પડવાનો સાંભવ છે.

સારી જાતનો કાચ બનાવવા માટે તેમ બીજા કેટલાંક સામાન્ય કામો માટે શુદ્ધ સોડા (કર્મિત) આવશ્યક હોય છે.

ગરમ પાણીમાં એ રાખ પીગળાવી તે ઠરવા દેવી પછી તેને ભઠ્ઠી પર ઉકાળતાં શુદ્ધ કર્મિત પેદા થાય છે. સોડાના સ્ફાટક બનાવવામાં આવે છે, જેમાં પાણીનું પ્રમાણ દશ ભાગ જેટલું હોય છે.

સિંધુ કર્મિત નો ઉપયોગ ગ:—પદાર્થ સાફ કરવો કપડાં ધોવા, રંગ લગાડવા વગેરે કામોમાં સિંધુ કર્મિત હજી પણ વપરાય છે. તેમાંથી સિંધુદ્ધિકર્મિત તથા દાહક સિંધુ એ બે દ્રવ્યો કાઢવામાં આવે છે.

૫. રેહ અથવા સજ્જમટ્ટી (સજ્જ માટી) ફ્રિંદના લગભગ બધાય પ્રાંતોમાં જમીનો પર સજ્જ માટીનો ખાર ફાટી નીકળે છે. જેમાં સજ્જ

(સિંધુ કર્મિત) ખારી (સિંધુ ગંધકિત) મીઠું (સિંધુ હરિદ) નું મિશ્રણ હોય છે. ઘણા ખાર પ્રાંતોમાં ખાત્ત કરીને સજ્જ (કર્મિત) તથા ખારી (ગંધકિત) મળી આવે છે. ઘણીવાર ગંધકિતમાં પાલાશ નત્રિત (પોટશિયમ નાઇટ્રેટ) કિંવા ખટન-ત્રિત (કેલશિયમ નાઇટ્રેટ) ભળેલું હોય છે. જે જમીનમાં અલ્ક હોય છે. તેને ઉસર, ભાડી, રેહાલ, રહાસ, રેહ, કલાટ (કાલ્લ) એવાં નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જેમ ખારીમાં ગંધકિતનો પણ ભાગ થાય છે તેમ આ નામોથી સાદા મીઠાવાળી જમીનોને સંબોધવામાં આવે છે. ક્ષાર જમીનમાં પ્રયોગ કરી જોતાં ત્યાં ગંધકિત મળી આવ્યું હતું. વોએલકર માને છે કે રેહ જમીનોમાં મુખ્યત્વે કરીને અશુદ્ધ સિંધુ કર્મિત તથા ગંધકિત, સાદું મીઠું અને ખટ (કેલશિયમ) અને મગ્ન (મેગ્નેશિયમ) એ ખાર હોય છે.

સિંધુ અને પાલાશનત્રિત અનેકવાર લાભકારી માનવામાં આવે છે. કેટલીક જમીનોમાં તો ખાર એટલો બધો હોય છે કે તેમાં પાક થઇ ન શકવાથી તે પડતર રહે છે. કેટલેક ઠેકાણે ખાર જમીન પર ફાટી નીકળે છે, ત્યારે તે સફેદ દેખાય છે. છતાં જમીન સફેદ હોય કે ન હોય તેના પેટમાં ખાર હોય તો તે પાકને હાનિ કર્યા વિના રહેજ નહિ. કપડાં ધોવાની ખારી માટીને (કુલ્લર્સ અર્થ) ખોટી રીતે સજ્જ માટી કહેવામાં આવે છે. કેમકે તેમાં સોડા હોતો નથી.

ક્ષારની ઉત્પત્તિ:—જમીન પર ખાર કેવી રીતે ફાટી નીકળે છે તે વિષે અનેક જાતના મત પ્રદર્શિત થયા છે. આ ખારનો ઉલ્લેખ સૌથી પ્રથમ સ્કીમને કર્યો. તેનો અભિપ્રાય હાલના અભિપ્રાયથી ઘણો ભિન્ન નથી. પણ રાઇલે તે વિષેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ આશ્ચર્ય છે. યમુના નદીની પશ્ચિમ નહેરની બાજુ પરની જમીનોમાં ખાર પેદા થતો હોવાથી તે ખેડવા માટે નકામી થઇ પડી હતી. આથી ખાર કેવી રીતે બને છે અને નહેર સાથે તેને કંઈ સંબંધ છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા સન ૧૮૭૬ માં એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું હતું. તે કમિશને જે હેવાલ લખ્યો હતો તેમાં નીચેની માહિતી મળે છે:—

વનસ્પતી ઉગવાથી તેમ જમીન ખેડવાથી તેમાંના દ્રવ્યો વીખરાઈ જવાથી ખાર ઉત્પન્ન થાય છે. સિકિતાંબર (સિલિકેટ) ઉષ્ણતા, હવા, પાણી તથા કબામ્લ એ સર્વેનું પૃથક્કરણ થઇને પાણી તેની પુનર્ઘટના થતાં અલ્કમય ક્ષાર બને છે. જમીનોને

ફળદ્રૂપ બનાવતાં તેમાં અન્ય દ્રવ્યો વળે છે. અને સિંધુ કળિત દ્રવ્ય નાશ પામે છે. જમીનમાં ચૂનો હાવ ત્યારે આ વધવટ રહેજે દેખાઈ આવે છે. ફળદ્રૂપ જમીનમાં કળિત ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ચારી જમીનમાં દ્રવશીલ સિંધુ ક્ષાર ૫ ટકાથી વધુ પ્રમાણમાં ભાગ્યેજ મળી આવતો હોય. આરા પાણી અથવા તે કળિત હોય છે. જે જમીનમાં ૫ ટકા જેટલું સિંધુ કળિત હોય છે તેમાં અનાજ પકે છે. પણ આ પ્રમાણ ૨ ટકા જેટલું હોય ત્યારે તે પાકને માટે હુકમનાકારી થઈ પડે છે. ખારી વનસ્પતિના માવ અપાય થતો નથી. કેટલીક વાર તો જમીનના પૃષ્ઠ લાગ પરના માટીના થરમાં આ ખાર ૨ થી ૬ ટકા જેટલો પણ મળી આવે છે. પછી વરસાદને પાછલા પાણીની પીગળી તે જમીનમાં ઉંડે ઉતરે છે. કેટલીક લાગ ઉપર પણ બમી રહે છે. ખાર કળિતની કઠીનતાને લીધે જ્યાં પાણી અંદર દાખલ નહીં થાય તેમાં પાણી સાથે આ ખાર સિંધુ કળિતના પક માટે તે કંઈક લાભકારી થઈ પડે છે. કેટલીક વાર ખારી રાખેલા હોય છે. પછી પૃષ્ઠ લાગ પરના જમીનમાં આ ખાર પીગળીને ગહેતા પાણી સાથે આ થરમાં વધી જાય છે. એટલે હાલ પુર્ણ જમીનમાં ખાર ઓછા પ્રમાણમાં સિલક રહેતો હોય જ જમીનમાં પાણી ઉંડે ઉતરી શકતું નથી ત્યારે જ આવા થરનો પુષ્કળ સંભવ હોય છે. હાલ પુર્ણ (૧) વચ્ચે વચ્ચે ઉત્પન્ન થતો ગરમ થરનો, ખાર જમીન પણ ખાડ ન હોવાથી છાંયડાનો નાશ થાય છે. તેને નિકળવાની દ્રવ્ય ભરી પદ્ધતિ.— આ પદ્ધતિને લાગ લાગ હોય ત્યારે જમીન ઉપરથી પાણી નીકળે છે. (૨) જમીનના રહેલા મૂળ દ્રવ્યોના રાસાદ્રવ્યો (૩) જમીનની હુદરતી સ્થિતિ (૪) પાણીના સ્તરો—પુષ્કળ રેતી કે ચૂનો વગેરે) અને (૫) જમીનની ઘેરાવા તથા તે પછી લાગ કાળથી તે પરના કાળ વગેરે અસર એથી કરીને (અ) તથા (અ) જેવા અત્યંત વહેંચાણી થાય છે. આથી તે જમીન ખર રહી ખારના ધાનુક થર બને છે.

ખારિત સ્તરો તથા કેશાકર્ષણથી થતી નિષ્કા—પ્રથમ ખાર જમીનમાં ફેલાય છે અને તે પાણીના તરતુ પૃષ્ઠ લાગ પર ઉભરી નિકળે છે. જમીન પર બમીલું પાણી જલદી ખુદાર નીકળી જાય તેવી ઓછા ન હોય અને જમીન જલદી સૂકાતી હોય તો તેમાં કેશાકર્ષણ થવાનો પૂરા સંભવ રહે છે.

ખાર ન અ ને બે ડાણુ—રેહુ ખારવાળો જમીનમાં ખાર કાળમાં ચૂનાના ખાર વાપરવાની શોધ ડા. પ્રા. ઉને કરી છે. જ્યારે હાનિકારક ગંધકિત અને

કળિત ચૂનાના દ્રવ્યમ ખારમાં લેણ થાય છે (દાખલા તરીકે ચૂનાનું નાત્રત) ત્યારે તેમનું પૃથકકરણ થઈ ચૂનાનું કળિત અને ગંધકિત બને છે તેજ વખતે સિંધુ નત્રિત પણ તૈયાર થાય છે. ચૂનાનું કળિત પાણીમાં પીગળતું નથી તેમ તે વનસ્પતિને નુકશાન પહોંચ કરતું નથી. સોડા તથા ચૂનાના નત્રિત (સિંધુ અને ખટ નત્રિત) વનસ્પતિને બેઠતું નાત્રત પુરું પાડે છે. સિંધુ નત્રિતથી ખારનું પૃથકકરણ થઈ ખટ ગંધકિત હવામાંથી અમ્લ શોશી લેછે તેવેળાએ નત્ર બને છે. સિંધુ કળિત સંદ્રિય દ્રવ્ય આદ્રવ્યમાં મળવાથી ખટ નત્રિત બને છે. ડા. પ્રા. ઉને આકડાનાં (કાલો ટ્રેપિસ બાયગેન્ડી) ઝાડ ખેતરમાં ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે એવી પણ શોધ કરી છે. કેમકે તેમાં રહેલા નત્રનો ચૂના સાથે (કાળી જમીનમાં આ ચૂના હોય છે) સંયોગ થવાથી તેમાંથી સિંધુ કળિત એ નિરૂપદ્રવી પદાર્થ બને છે. ખટ નત્રિત વિષેનો ડા. પ્રા. ઉનેનો અભિપ્રાય સેન્ટરે માન્ય રાખ્યો છે. ઉસર જમીનમાં રહેતા સિંધુકળિત દ્રવ્યને નિરૂપદ્રવી બનાવવામાં ખટગંધકિત (અસમ) ઉપયોગી થઈ પડે છે એ શોધ પણ તે પછી જલદી સિંધુ થઈ ચૂકી. રહેજમીનમાં જે સિંધુ ગંધકિત હોય તો ખટ ગંધકિતથી લાલને ગઢલે હાનિ થવાનો વધારે સંભવ હોય છે. લિન્ન લિન્ન વનસ્પતિનું વાવેતર કરી તથા તેપર અનેક પ્રયોગો કરી લેઢરે એમ સાળીત કયું છે કે કોઈ પણ બતના સિંધુ ખાર કરતાં સિંધુ કળિતજ વનસ્પતિને માટે વધુ હાનિકારક હોય છે. આ હાનિકારક સિંધુ-કળિતના ગુણ ધર્મ દર્શાવનારો તેના પ્રયોગ અત્યંત બાધપ્રદ છે. માટીમાં કેટલીક એવી જતો હોય છે કે જે પાણીમાં પીગળતી નથી. કપડામાંથી આ પાણી ગાળો તા નીચે ડાળાયલું પાણી ટપકતી અને કપડાં પર માટીના થર બમશે. પછી પાણી ટપકતું અટકી જશે. જે માટીમાં સિંધુ કળિત માટે ભાગે હોય તે નો આ ગુણધર્મ છે. ત સામે ઇલાજની યોજના માટે પ્રયોગ કરી બેતાં અમ દેખાઈ આવ્યું કે, સફેત અડકતું કાળા અડકમા રૂપાંતર કરવું તથા માટીમાં ન પીગળવાનો જે દોષ છે તે કાઢી નાખવો, એવી ક્રિયાથી કટાર જમીનના પાક લાયક બનાવવા માટે રસાયાનક ખાતર તરીકે કુલનાર (અસમ) દ્રવ્ય વાપરવું. હવા તથા માટીની પારોસ્થાતને અંગે બે રેહુમાં સિંધુ કળિત લેણું હોય તો તેથી પાણી ન ટપકે તેવા થર અવશ્ય બનશે. આ થર નજરે પડે તોટલી બડો ન હોય તો બેતો પૃષ્ઠલાગ પર બમ્યોજ હોય તો હુકમાંજ ખારનો કંઠણ થર દ્રષ્ટિગોચર થયા

વિના રહેશે નહિ. રાસાયનિક ઘટના મુજબ જમીનની સ્વભાવિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થવા પાણુ અત્યંત જરૂરના છે.

આ પરથી દેખાઈ આવશે કે, આવા પિગળનારા ખટ (ચૂનાના) ખારથી જમીન પર કંઈક રાસાયનિક પ્રયોગ કર્યા શિવાય અથવા ઝાડ રોપવા માટે ઊંડા ખાડા ખોદી તેમાં ખીજી માટી નાંખ્યા શિવાય આ છિદ્ર વિનાના થરની નીચે પાણી પહોંચવું અશક્ય થઈ પડે છે.

ઝાડની ઉંઠેર સારી હોય તો તેમની આજુબાજુએ ખીજી વનસ્પતિઓ પણ સારી રીતે ઉછરી શકે છે. એમ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એ હોયું જોઈએ કે, આવા ઝાડો માટે ખોદેલા ખાડા પૃષ્ઠ-ભાગ પરના પીગળનારા ખારને ઘસડી જતા પાણીને માર્ગ તરીકે સારા ઉપયોગી થઈ પડતા હોવા જોઈએ.

કર્ષિતના દુષ્પરિણામ કાઢી નાંખવા તેનું નિર્ગુણીકરણ માટે આવશ્યક ગણાતા વજનનું કુલનાર (અર્થિસમ ખટગંધકિત) આખુંને આખું ખાતર તરીકે વાપરવાની જરૂર નથી. કેમકે, એક તો પાણી વિના કુલનાર નકામો છે વળી જ્યાં કર્ષિત ન હોય તેવા ઠેકાણે તેની જરાય આવશ્યકતા નથી. તે જમીનમાં પાણી ઝરાવવાનું કામ કરે છે અને તેથી તેને જમીનને સહેજે ફાયદો મળી જાય છે. જમીનના અંદરના પડમાંથી પાણી સ્વભાવિક રીતે વહી જતું ન હોય તો કુલનાર ખાતરનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં પાણી વહે તેવી સગવડ કરવી જોઈએ કુલનાર ખાતરવાળી જમીનમાં ખારી વનસ્પતિ (સીડટવાટ) અથવા તેવી જમીનમાં સામાન્ય પણે જે ઝાડ ઉછરી શકતાં નથી તેવાંજ ઝાડો લગાડવાં એટલે જો તે ઝાડ ઉગી નીકળે તો જમીનમાં રહેલો હાનિકારક ખાર નીકળી ગયો છે એમ સાબીત થાય છે. પછી મોઘું પડતું કુલનાર વાપરવાની જરૂર નથી.

અમે રિકાનો અનુલવ:—આને માટે અમે રિકામાં ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા. તથા ત્યાંના શાસ્ત્રાને પણ હિંદના જેવોજ અનુલવ થયો હતો. એવું તે બંનેના અનુલવમાં ફેર એજ હતો કે, અતો રિકાના આ પ્રવિણો પોતેજ સરકારી અમલદાર હોવાથી અલ્લથી નિરૂપયોગી થઈપડેલી જમીનો પાક લાયક કેમ બનાવવી તે વિષેના પ્રયોગ કરવા પડતા તે પ્રયોગોથી જે અનુલવ મળ્યો તે તેમણે તરત જ વહારમાં મૂક્યો. આથી પરિણામ એ આવ્યું કે ત્યાંની અક્ષાટ પડતર જમીનો કેમે પાક લાયક થઈ પડી.

ખારી જમીન સુધારનારી વનસ્પતિ:—ખારી જમીનને પાક લાયક બનાવવામાં કેટલીક જાતની વનસ્પતિનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે. ખારી જમીન પાક માટે હાનિકારક છતાં તેમાં અમુક જાતના ઝાડ ઉગે છે એટલુંજ નહિ પણ કંઠાવર થાય છે. ખારી વનસ્પતિ તે એજ ઝાડો. જેવી ખારી જમીનને પાક લાયક બનાવવી હોય તો આવી વનસ્પતિ ત્યાં ઉગવવાથી તે જમીનમાંનો નિકારી ખાર શોષણ કરી લેશે.

એમાંમાં પછી ખારી જમીનોમાં જનાવશે ચારવાનો રિવાજ છે, આ રિવાજ જો અમુક વર્ષ સુધી મંદ રાખવામાં આવે તો એમાંમાં આવી જમીનમાં વનસ્પતિ ઉગી શકશે. અન્ય પ્રકારની વનસ્પતિ અથવા ઝાડો સુદ્ધાં દેર ચારવામાં નથી આવતાં તેવી જમીનમાં ઉગશે અને ઘોડાં વર્ષમાંજ તેમાંનો ખાર નિકળી જશે. આવી જાતના પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા અને તે સફળ પણ થયા છે. આવી રીક્ષત જમીનોમાં પ્રથમ ખાર-ઉચર (સ્પોરા ઓસ ઓરેબિકસ) નામનું ઘાસ ઉગે છે. તે પરથી આ ઘાસ ખારવાળું હોયું જોઈએ. આ ઘાસ જો કે તાપથી જમીનનું રક્ષણ કરી શકતું નથી પરંતુ તેને ખાવડાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. જમીન સુધારતી જાય તેમ તેમ ઘાસની ખીજી જાતો ઝાડ (અરેબો-સ્ટિસ સાયનો સુરોઈડેસ), દુધ (સાયના ડોન ડેકિટલોન) ખટ (ડાયપ્લેકને ફુસ્કા) જાતના (અન્ડ્રો પોગાન ઍનુલેટસ) વગેરે ઉગવા લાગે છે. દેરાતો ઘાસની ઘણીજ જરૂર હોવાથી જમીનને પાક લાયક બનાવતાં પ્રથમ કઈ જાતનું ઘાસ ઉગવવું તે આવડું અવશ્ય છે. હિંદમાં ખારી વનસ્પતિઓનું અભિવન હજીય થયું નથી એ દિલ્લીની ઉપવનસ્પતિ છે. કેમ કે જમીન સુધારવામાં આવી વનસ્પતિઓના કાચ-દાથી થઈ પડે છે. ઓસ્ટ્રેલિયન ખારી વનસ્પતિ અહિં સ્થાપ કરવાના છટા છવાયા પ્રયાસ અહિં થયા છે. પરંતુ હિંદમાં અન્ય દેશો કરતાં વિષુદ્ધ પ્રમાણમાં ખારી વનસ્પતિ મળે છે છતાં આપણા ખેતીવાડી ખાતાના અમલદારોએ તે પ્રત્યે હજી ધ્યાન આપ્યું નથી.

અશુદ્ધ સિંધુ કર્ષિત (ખરિજા) પેદા કરવા માટે પંજાબમાં આ વનસ્પતિનો ઉંઠેર કરવામાં આવે છે. પણ 'ઉસર' જમીન પાક લાયક બનાવવામાં તેમાંની એ કેમ ઉપયોગમાં લેવામાં આવી નથી. અત્યંત ખારવાળી જમીનોમાં ઉગનારા વનસ્પતિ તથા સામાન્ય પ્રમાણ કરતાં જરાક વધારે પડતો ખાર હોવાથી ન ઉગનારી વનસ્પતિ એ જે

વચ્ચેના ગાળામાં કેટલીય જાતની વનસ્પતિઓ મો-
બુદ હશે. આવી વનસ્પતિ પર કાળજી પૂર્વક પ્રયોગ
કરી કઈ વનસ્પતિ વધુ ખાર મીસી શકે છે અને કઈ
વનસ્પતિ કેટલો ખાર ખમી શકે છે તે નિશ્ચિત કરવું
જોઈએ. તથા તે મુજબ ખારી જમીનો પાક લાયક
બનાવવા તે તે વનસ્પતિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ
પ્રયોગ કયાવિના સર્વે વનસ્પતિઓ સરખાજ પ્રમા-
ણમાં ખાર ચુસતી હશે એમ ધારી લેવામાં તથ્ય
નથી. દાખલા તરીકે આવળનું ઝાડ (એકેશિયા અરે-
બિકા) પીપળો (બ્યુટિયા-ફ્રોડોસા) સાગ (હિંમ-
લ્યા સિસુ) વગેરે ઝાડો ખાર ચુસનારા છે. પણ
આ ઝાડોની જાતના ઝાડ બીજી કોઈ પણ જાતના
ઝાડો કરતાં ખાર વધારે ના પસંદ કરે છે. આ ઝાડ
ખારી જમીન સુધારવામાં ઉપયોગી થઈ પડતા હશે,
પરંતુ જે ઝાડો પસંદ કરવા જોઈએ તેમાં તે ઉત્તમ
જાતના છે કે કેમ? વળી જે તે ઉપયોગી અને સગ-
વડાવાળા હોય તો તેમને ક્યારે રોપવાં તથા તેમના
પહેલાં, તેમની સાથે અને તેમની પાછળથી કયા
ઝાડો રોપવા એ સલાહનો વિચાર કરવો હિંદની
જમીનના હિંદની દ્રષ્ટિએ અત્યંત મહત્વનું છે.
પરંતુ તે વિષે સમાધાનકારક વિચાર હજી થયો
નથી. જમીનમાં પાક કરવામાં અથવા જંગલ ઉછેર-
વામાં હિંદમાં પ્રયોગો થાય છે તેમાં મુખ્ય ઉણપ
એ રહે છે કે, ઉપજ ચોછા પ્રમાણમાં હોય તેની
હરકત નહિ પણ પાક જલદી ઉતરવો જોઈએ એવી
ઈચ્છાથીજ પાક કરવામાં આવે છે.

સોડાના ઔદ્યોગિક ઉપયોગ:-હિંદમાં લગભગ
દરેક ઠેકાણે સોડા મિશ્રિત માટીને ખોદીને તેમાંથી
ચોછા કે વધતા પ્રમાણમાં શુદ્ધ કાર્બોન ડાયોક્સાઇડ લેવામાં
આવે છે. દક્ષિણ હિંદમાં (સાલેમ માર્કેટ વગેરેમાં
આ ધંધો મોટા પાયા પર કરવામાં આવતો. તેમ તે
હવે પછી મોટા પ્રમાણમાં શરૂ થશે એવી આશા
રખાય છે. ખારી જમીનમાંથી સજીવ અથવા સસી
સિંધુ કાર્બોનની બનને જાતિ બનાવવા માટે
બિહાર સંયુક્ત પ્રાંત અને બીજા પ્રાંતોને
પરવાના આવવામાં આવતા હતા પણ તેનો હેતુ
સરકારી વસુલમાં ખોટ ન જાય એવી સંભાળ રાખ-
વાનો હતો. કેમકે સોડા બનાવી તેને શુદ્ધ કરવામાં
રહેજે પુષ્કળ પ્રમાણમાં મીઠું તૈયાર થાય છે. વરાહ-
માંના લોણાર સરોવરમાંથી શુદ્ધ કાર્બોન ઉપજાવ-
વામાં આવે છે. સરોવરના કેટલાક ભાગોમાં ડુબકી
મારી જોતાં મિશ્રખારના ગાંડાં જડે છે. છતાં તેનું
પાણી સૂકવતાં તેમાંથી સિંધુ કાર્બોન જ મુખ્યત્વે
મળી આવે છે. આનાં જુદાં જુદાં સ્થાનિક નામો છે.

જે પડમાં સોય જેવા સ્ફટિક હોય છે તેને 'ડહ્લા'
કહે છે. 'કુપ્પલ' એ એક પાતળો ડહ્લા હોઈ રંગે
લાલ હોય છે. પાપડી કે પ્રાપી એ સફેદ રંગનું
ખાર ફીણ છે. જમીનના ખારમાંથી અથવા ખાર
તળાવના પાણીમાંથી ગંધક અમ્લની મદદથી ઉપ-
જાવેલા મિશ્રિત ખારમાંથી (આમાં ગંધકનું પ્રમાણ
વધારે હોય છે) સોલ્ટ કેક એટલે સિંધુ ગંધકિત
બનાવી શકાય તેમ છે. તથા ચૂનો અને કોલસા સાથે
ભઠ્ઠીમાં બાળી તેનો સોડાલરમ (સોડાએશ)
બનાવવામાં આવે છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં આવ્યા ખાતે
રેહ જમીનના થરોનાં કાચ કે માણી બનાવવામાં
ઉપયોગ થઈ શકે કે કેમ તે વિષે સન ૧૮૮૦ માં
પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા હતા. તે માટે ખાસ વેનિ-
સથી જોઈતા સાધનો મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં. તે
વખતે કાચકામમાં અલ્કનો ઉપયોગ થઈ શકે
કે કેમ તે વિષે નીચેના અનુભવ ટાંકવામાં
આવ્યો હતો.

(અ) અલ્કમાં રહેલા અશુદ્ધ દ્રવો ઉચ્ચ
પ્રકારની સફેદ કાચ બનાવવામાં હરકત કરે છે (આ)
જેથી શુદ્ધ અલ્ક બનાવવાના કારખાના ખોલવા
અવશ્ય થઈ પડે છે; (ઈ) સારી જાતના મણિ
બનાવી શકાય છે. પરંતુ તે પરદેશથી આવતા મણિ
કરતાં સરતા પડશે કે કેમ તે વિષે શક રહે છે.
બહેળા પ્રમાણમાં આ ધંધો શરૂ કરવામાં આવે
અને ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે તો કાચ
ઉદ્યોગમાં સારા સુધારા થઈ શકે તેમ છે. જ્યાં સોડા-
ના થર મળી આવે છે ત્યાં કાચનો અને ખાસ
કરીને બંગડી બનાવવાનો ઉદ્યમ ચાલુજ હોય છે.
દેશી લોકો રેહ અને સજીવનો અનેક રીતે ઉપયોગ
કરે છે. લાખ તથા કમ પીગળાવવામાં રેશમ તથા
સુતરાઉ કાપડ રંગાવવામાં તેમ કુસુબાના કુલમાંથી
કુસુબી રંગ કાઢવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.
રેશમી, સુતરાઉ અને ઉનના કપડાં ધોવામાં પણ તે
વપરાય છે. તેમ ફરફાળાદમાં તાગમાંથી દેશી કાગળ
બનાવવામાં તે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ બંને ખાર
સાણુમાં વપરાય છે. ખાંડ બનાવવા માટે જ્યારે
શેરડીનો રસ ઉકાળવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંના
સંદ્રિય અમ્લમાં રવા માટે (નિર્શુણીકરણ કરવા માટે)
સફેદ રેહ છાંટે છે. તેમ તમાકુમાં તેનું વજન
વધારવાના હેતુથી રેહ ભેળવે છે. આર્થવૈદ્યક આ
ખારને પાચક ગણે છે. હિંદના માટીકામની કળા
સુધારવા વિષે જે કે પ્રયોગો થયા છે. છતાં તેના
વાસણ બનાવવામાં સિંધુ કાર્બોનનો ઉપયોગ કરવા
તરફ હજી ધ્યાન આપાયું નથી. લગભગ ૭૫ વર્ષ

પહેલાં અંગાળમાં કાલગાંગખારી, સાબુન મીઠી, રેટસ માટી, મૈલમેન તથા સીંગાપુરી માટી વિષે ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા. તેમ માટીના વાસણ પર જીલ્લ કરવા વિષે પણ કેટલાક પ્રયાસો થયા હતા.

૬. સંચળા:—સ્થાનિક બજારોમાં તે એક મહત્વની વસ્તુ ગણાય છે. ઉત્તર હિંદમાંના લિવાની તથા હિસ્સર ગામોમાં તે બનાવવામાં આવે છે.

આમળાં અને હરડા સાથે સાદા મીઠાને અને સજ્જને તે પીગળે ત્યાં સુધી શકે છે. એ રીતે જે પદાર્થ બને છે તે ઔષધી કામોમાં વપરાય છે. ડા. વાર્થની શોધ મુજબ સિંધુ ગંધકિત એ આ પદાર્થનો એક આવશ્યક ઘટક છે. સાદું મીઠું, સિંધુ-ગંધકિત, સિંધુ કર્ણિત તથા સેંદ્રિય દ્રવ્યોને બદલે સાકર મેળવી આ પદાર્થના નમૂના બનાવવામાં આવ્યા. ત્યારે જણાઈ આવ્યું કે ન પીગળનારા સિંધુ ગંધકિતનું પ્રમાણ ૧ થી ૩ ટકા સુધી વધી પડે છે તેમ ઔષધિની દ્રષ્ટિએ તેમાંથી વધુ ગુણકારી ક્ષાર બને છે. અને તેનો મૂળ ગુણથી રંગ બદલાઈને તે હિંચુળ જેવો રાતો ચોળ થઈ પડ્યો. ૧૫ ટકા ગંધકિતમાંથી જાંબુડા રંગનો ક્ષાર બન્યો. આ સઘળાં ગંધકના મિશ્રણવાળા ઉચ્ચ ખારોનો વાસ અપાનવાયુ જેવો હોય છે. તેમ તેના ધર્મ દેશી ખારના જેવાજ રાસાયનિક હોય છે. આની ભઠ્ઠીમાં દેશી લોકો જે જંગલી ફળ નાંખે છે તેનો કોઈનો ઉપયોગ હોતો નથી. કેમકે તે બળવા લાગે છે ત્યારે તેમનું રૂપાંતર શુદ્ધ કર્ણિતમાં થાય છે અને તેમાંના ગંધકિતમાંનો પ્રાણવાયુ નાશ થઈ તે ગંધકિતની બનાવટમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. સંચળમાંનું મુખ્ય દ્રવ્ય તે આ બનાવટજ હોય છે.

૭ કુલી—સિંધુ કર્ણિતનો આ એક પ્રકાર છે. આ દ્રવ્ય ચંગઠણ, રૂપશુ તથા નુત્રાર્થી લેહખાતે આણવામાં આવે છે. કડક ચડા બનાવવામાં આનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કાશ્મિર, કુલ્લુ અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાન તરફ તે મોકલી આપવામાં આવે છે. ભોતીયા-લોકો કપડાં બોવામાં તથા બને રંગવામાં તેને વાપરે છે. સાધારણ રીતે ૫૦ થી ૧૨૦ ટન જેટલી આ માલની આયાત હોઈ તેની સરાસરી કિંમત (૧૫ વર્ષ પહેલાં) દરમિયા ૬૧૦ રૂ. જેટલી હતી.

૮. સજ્જખાર (ખેરિંડા) એ અશુદ્ધ સિંધુ કર્ણિત પદાર્થ છે. તેની ચર્ચા સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવશે.

૯. ટાંકણખાર—અંગ્રેજીમાં આને ખોરેકસ અથવા સોડિયમ બાય-ખોરેટ કહે છે. તેની ઘટના-દર્શક સંજ્ઞા (સોડિયમ બાય ખોરેટ) સિંધુ દ્વિટકિત એવી છે. તે વિષે આગળ ઉપર સ્વતંત્ર રીતે માહિતી આપવામાં આવશે.

૧૦. દાહક સિંધુ—કાર્બિક સોડા. આજકાલ તે પરદેશમાંથી પુરું પાડવામાં આવે છે. એક કાગળના કારખાનામાં ‘રહે’માંથી આ પદાર્થ ઉપજાવવાના પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેના પરિણામની માહિતી મળી નથી.

વિજળીના પ્રયોગથી સાદા મીઠાનું પૃથક્કરણ કરી તેમાંથી દાહક સિંધુ તથા હરવાયુ છુટા પાડી શકાય છે. અમેરિકામાં આ પ્રયોગ ઉલટપૂર્વક ઉપાડી લેવામાં આવ્યા છે. આમ સાદાં મીઠાનું પૃથક્કરણ થવાથી આ અહક દ્રવ્ય સાબુ તથા કાગળના ઉદ્યમ માટે સસ્તે ભાવે મળી શકે તેવી અનુકૂળતા થઈ છે. કેમકે મીઠું (સિંધુ હરિદ) ગમે તેટલું મળી શકે છે. હિંદને માટે આ શોધથી એ લાભ છે કે, આ પદ્ધતિમાં ગંધક અદ્યમની જરાય જરૂર હોતી નથી. તે વિનાલેખેકની પદ્ધતિ મુજબ સોડાભસ્મમાં સાદું મીઠું અથવા રેહ ઉપયોગમાં લઈ શકાતું નથી. જેથી આ શોધ થતાં પહેલાના કાળમાં રાસાયનિક ઉદ્યોગમાં હિંદની પ્રગતિ થવાની જરાય આશા નહતી.

૧૧. સિંધુ હરિદ અથવા મીઠું:—સ્વતંત્ર લેખ જુઓ.

૧૨. સિંધુ ગંધકિત:—આ ખાર ગ્લોબસ સોલ્ટને નામે પ્રસિદ્ધ છે. હિંદમાં તેને ખારી કે ખારિનમ એ નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ ખાર રેહનો ઘટક ભાગ છે. સિંધુ કર્ણિત બનાવવામાં તે યોગ્ય છે. લેખેકની સોડા બનાવવાની પદ્ધતિમાંનું પ્રથમ પગલું એટલે આ ખારની બનાવટ એજ હતી. એટલે જ્યાં જ્યાં જમીનના થરમાં આ ખાર મળી આવે છે ત્યાં ગંધક અમ્લ વાપર્યા શિવાય પણ લેખેકની આ પહેલી પાયરી સુધી સહેજે પહોંચી શકાય છે.

હિંદમાં તાપનું બાપ્પી ભવન કરી એટલે બનાવટ ઉણ્ણતાની મદદથી અશુદ્ધ સોરા બનાવવામાં આવે છે. એ પદ્ધતિથી રેહ માટીમાંથી પણ આ ખાર ઉપજાવવામાં આવે છે. પણ તે બન્ને પ્રયોગોમાં માટીના ગુણ ધર્મ ભિન્ન હોય છે. સાહિત્ય ગળણી બાપ્પ પાત્ર (બોઈલર્સ) થાળી વગેરે એકજ ભતના હોય છે. ખારવાળા પાણીની વરાળમાંથી ખાર વેગળો પાડવા માટે બાપ્પપાત્રો તથા ચૂનાની

થાળીઓ વાપરે છે. આપવાનો ઉપયોગ બિહાર પ્રાંતમાં અને ચૂનાની થાળીઓનો ઉપયોગ સંયુક્ત-પ્રાંતમાં થાય છે. કેમકે બહાર કરતાં સંયુક્ત પ્રાંતની હવા સૂકી અને ઉષ્ણ હોવાથી તે અનુકૂળ થઈ પડે છે.

ઔષ્ઠો ગિક કા મો માં ઉપયોગ:—પટના ખારી (બિહારની ખારીને પટના ખારી કહે છે) નો ઉપયોગ કાચા ચામડાં પકવવામાં તેમ જરાવરોને બુલાખ આપવામાં થાય છે. આ ખારમાં સિંધુ હરિદ (સાદુ મીકું) ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. પૂર્વ તરફના પ્રદેશોમાં પણ તાપથી પાણી સૂકવીને તેમાંથી જે ખાર કાઢવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ જનાવરોને રોચ આપવા માટે કરવામાં આવે છે. પણ તેમાં ૨૦ થી ૩૦ ટકા જેટલું (ક્યારેક તેથી પણ વધારે) સાદુ મીકું હોય છે સિંધુ હરિદ એટલે સાદા મીકાં કરતાં સિંધુ ગંધકિત જ ચામડા પકવવામાં વધુ ઉપયોગી હોય છે. કેમકે સાદા મીકામાં એક એવો દોષ હોય છે કે તે હવામાંનું પાણી ચુસી લઈને ચામડાને નરમ બનાવે છે. આથી કરીનેજ સંયુક્ત પ્રાંતના ખાર (ચમડાખારી) કરતાં બિહારના ખાર માટે હિંમેશ વધારે માગણી હોય છે. દત્તના અભિપ્રાય મુજબ ઉત્તર કાળના સંસ્કૃત ગ્રંથકારોએ “ક્ષારિ લગાડવી” એ શબ્દ ચામડા પકવવા માટેજ વાપર્યો છે. હિંદમાં બનતો ખાર અશુદ્ધ હોય છે.

ઉપલા વિવેચન પરથી જણાઇ આવશે કે અલ્પલી બનાવવાના કે તેને શુદ્ધ કરવાના આધુનિક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ચાલતાં કારખાના હિંદમાં નથી. અને જે મોબુદ છે તે એક સદી જેટલા પછાત છે. વળી ત્યાં માત્ર સોરા જેવા પદાર્થો જ બને છે.

સંકુચિત અર્થમાં અલ્પથી અમ્ન (અમોનિયમ), પાલાશ (પોટશિયમ), સિંધુ (સોડિયમ) અને આવ (લિથિયમ) ના ઉજ્જવનો બોધ થાય છે. પણ વ્યાપક અર્થે જોતાં અલ્ક મૃત્તિકા એટલે ભાર (બેરિયમ), ખટ (કેલ્શમ), સ્નાંત (સ્ટ્રોન્શિયમ), એ ઉજ્જતોનો પણ તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ. (અમ્લ મૃત્તિકા બુઓ). વળી કેટલીક વનસ્પતિઓ બાળવાથી તેમની રાખોડીમાં અલ્ક પેદા થાય છે. ઍકેનિટાઈન, મોફાઈન, કિવનાઈન વગેરે અલ્કો ‘સેંદ્રિય અલ્ક’ કહેવાય છે. અલ્કલીના મુખ્ય ગુણ એ હોય છે કે તે પાણીમાં પીગળે છે, અમ્લનું નિર્ગુણ કરણ કરે છે, સેંદ્રિય પદાર્થોને બાળે છે અને ક્ષિત્રમસ જેવી વનસ્પતિમાંથી ઉપજાવેલા રંગ ફેરવી નાંખે છે (વૅટ. ક. પ્રો.).

અલ્ક મૃત્તિકા:—(અલ્ક લાઈન અથર્સ) જે ધાતુ અલ્ક મૃત્તિકાને નામે ઓળખાય છે તેમાં (૧) વિદુર (બેરિલિયમ), (૨) મગ્ન (મેગ્નેશિયમ), (૩) ખટ (કેલ્શિયમ), (૪) સ્નાંત (સ્ટ્રોન્શિયમ) અને (૫) ભાર (બેરિયમ) એ મૂલ દ્રવ્યો હોય છે. પ્રાચીન રસાયન શાસ્ત્રો મૃત્તિકા શબ્દનો ઉપયોગ પાણીમાં ન પીગળે તથા સખત ઉષ્ણતાની પણ જે પર અસર ન થાય તેવા ધાતુ પદાર્થોને માટે કરતા. અને તેમાંના કેટલાક પદાર્થો—દાખલા તરીકે કળી ચૂનોમાં—પુષ્કળ અંશે અલ્ક મળ્યું હોવાથી તેને “અલ્ક મૃત્તિકા” કહેવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૦૭ સુધી અલ્ક મૃત્તિકાને મૂળ દ્રવ્ય તરીકે માનવામાંજ આવી હતી. પરંતુ સર હંક્રે ડેવીએ પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે તે મૂળદ્રવ્ય નહિ પણ અનેક જાતની ધાતુઓના પ્રાણિદ (આકસાઈડસ) છે. આ વર્ગમાં સંકલિત થતી ધાતુ અસંયુક્ત સ્થિતિમાં કદી જડતીજ નથી. પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને કર્બીત (કારબોનેટસ) અને ગંધકિત મૂ. પ્ર. સારણીના હોય છે. મૂ. પ્ર. સારણીના ઘટક પ્રાણિદ પાણીમાં પીગળતા નથી. આ દ્રવ્ય બળવત અલ્કમાં પ્રતિક્રિયા કરી મૂકે છે તેમ હવાના સંસર્ગને લીધે ને કર્બદ્વિપ્રાણિદ (કાર્બનડાય ઓક્સાઈડ) નું શોષણ કરે છે વળી તે અનામ્લ (બેસિક) ધર્મી હોઈ અમ્લમાં રહે જે પીગળી જાય છે અને તે જાતના ક્ષાર રૂપ બને છે. આ મૂળ દ્રવ્યોના પરમાણુ ભારનો આંકડો જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેમ ના ગંધકિત પાણીમાં ઓછા પીગળવા લાગે છે એમ જોવામાં આવ્યું છે.

રાસાયનિક ધર્મોનો વિચાર કરતાં કેટલાક રાસાયનિક ગુણ ધર્મોમાં વિદુર એટલે બેરિલિયન એ એક સ્વતંત્ર મૂલ દ્રવ્ય ગણાય છે. અને બીજા કેટલાક રાસાયનિક ધર્મોમાં તેસ્કુટ (એલ્યુમિનિયમ) ધાતુ માં વિલીન થાય છે. વિદુર અને મગ્ન ધાતુઓ નિર્જળ હવામાં અવિકૃત અને કાયમ રહે છે. પરંતુ ખટ, સ્નાંત અને ભાર ધાતુઓ હવામાં રહેજે પીગળી જાય છે.

આ ધાતુઓના ખારના સારા સ્ફટિક (ગાંગડા) બને છે. તથા તેમના હરિદ (કલો રાઈડ) અને નત્રિત (નાઈટ્રેટસ) પાણીમાં પીગળે છે. પરંતુ કર્બીત સ્કુરક (ફાસ્ફેટસ) અને ગંધકિત (સાલ્ફેટસ) પીગળતા નથી. હિંદના અલ્ક મૃત્તિકા ઉદ્યોગની સ્થિતિની માહિતી અવશ્ય હોવાથી તે અહિં આપવામાં આવે છે:—

ભાર (બેરિઅમ) ધાતુના પ્રાણિદ અત્યંત દાહક, વિકારી અને અલ્કધર્મી હોઈ તેપર પાણીની ક્રિયા થાય તો તેનું ઉજ્જન (હાઈડ્રેટ) બને છે. ભાર કર્મિત દ્રવ્યની હિંદમાં થતી આયાતનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે. યુરોપમાં અમુક પ્રકારની માટીના તથા કાચના વાસણ બનાવવામાં તેનો એક ઘટક દ્રવ્ય તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી તેમાંથી મનોહર રંગ બનાવી શકાય છે. ક્રાન્સમાં 'વીટ રટ' ની સાકર શુદ્ધ કરવા માટે ચુનાને બદલે આનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાર ન ત્રિત્ત:—નત્રામ્બથી કર્મિતનું પૃથકકરણ કરી આ દ્રવ્ય ઉપજાવવામાં આવે છે. આતસ બાજમાં લીલા રંગ માટે તે વાપરવામાં આવે છે. 'મેટિટાગ્રીન' નામના રંગમાં પણ ભારનત્રિત્ત મુખ્ય દ્રવ્ય તરીકે હોય છે. આજ કાલમાં કેટલાક (અકસ્પ્લોઝીવ) સ્ફોટક દ્રવ્યો બનાવવામાં પણ સોરા ને બદલે ભારનત્રિત્તનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાર ગંધકિત:—ભારના ખારમાં આ એક મહત્વનું દ્રવ્ય છે. તે ભૂગર્ભમાં મળી આવે છે. કર્તુળ જીવામાં (મદ્રાસ) તે કાચમણિની (કવાર્ટઝ) ની ધાતુમાં કાચા સીસા સાથે ભળેલું મળી આવે છે અને અલંગયમ (સાલેમ જીલા) નજીકમાં કાચ મણિ સાથે તે મોટા પ્રમાણમાં જડી આવે છે. તેમ મધ્ય પ્રાંતમાં જમલપુર તથા રેવા સંસ્થાનમાં ભાર ગંધકિત તાંબા સાથે મિશ્રણ રૂપે જડી આવે છે. રજ પુતાનામાં તથા અજમેર તરફ તારાગડની સીસાની ખાણોમાં તે જડી આવે છે એમ પણ કહેવાય છે. હિંદમાં આ જાતની અલ્ક મુત્તિકાના કારખાના નથી છતાં અહિંના બજારોમાં ભારગંધકિત વેચાય છે અને તે સફેદા (વાઈટ લેડ સીસાનું કર્મિત) તરીકે મોટા પ્રમાણમાં ખપે છે. તેમજ આફ્રીકી મીણ કાપડ બનાવવામાં પણ હિંદમાં તે છુટથી વપરાય છે. ઉપરાંત કાગલ બનાવવામાં તથા આતસબાજીની કેટલીક વાનીઓમાં પણ ભારનત્રિત્તને બદલે સોંધી વસ્તુ તરીકે તે વાપરવામાં આવે છે.

ખટ તથા તેના ખાર:—એ વિષેની માહિતી ચુનાના લેખમાં આવી છે. સ્નાંત (સ્ટ્રોન્શિઅમ):—કુરતી રીતે પ્રાણિદ રૂપમાં મળી આવતું નથી. પણ કર્મિત કિંવા ગંધકિતને બાળી તેમાંથી તેને ઉપજાવવામાં આવે છે. સ્નાંત ગંધકિત હિંદમાં બે ઠેકાણે જડે છે. સિંધમાં કિરથારની ચુના ખડીમાં તથા મીઠાના ડુંગરમાં સુરડાગની લાલ માટીમાં. યુરોપમાં ખાંડ સાફ કરવામાં ચુનાને બદલે આ કર્મિતનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવતો પરંતુ હિંદમાં

તો આ ધાતુ પરદેશથી આવેલા નત્રિત તરીકેજ ઓગળાય છે અને આતસબાજીમાં લાલ રંગની જગાલા ઉપજાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. (વેટ. ક. પ્રો. એ. પ્રી.)

અલ્કાનેટ:—એક જાતની આ વનસ્પતિ છે. દક્ષિણ ક્રાન્સમાં તથા લિવાંટના કિનારાપર થાય છે. તે બેરેલનાસી વર્ગની હોઈ તેનાં ઘણાં નામો છે. અલ્કાના કે અચુન્સા ટિંકોરિયા, આ નામો વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાંના છે. પણ તે ઉપરાંત લૌકિક પ્રચારમાં ઓરચાનેટ, ડાયર્સ બુલ્લાસ, સ્પેનિશ બુલ્લાસ અથવા લૅન્ગ્વેડોકનું બુલ્લાસ એ નામો પણ ચાલુજ છે. તેના મૂળમાં એક જાતનો ઘણો સરસ લાલ રંગ હોય છે. આ રંગ બિન્નલિન્ન દ્રવ્યો (અર્ક), તેલો, મદ્યા, કુલં (રોગણ) માં વપરાય છે. અલ્કાનેટ એ શબ્દ સ્પેનિશ અલ્કાના એ શબ્દનું લઘ્વાર્થ વાચક રૂપ છે. આળી અલ-હેન્ના, હેન્ના એ તેનો વ્યુત્પત્તિ દર્શક શબ્દ હોઈ તેને ઇજિપ્શિ, પ્રિવેટ અથવા લાસોનિયા ઇટરમિસ એમ પણ કહે છે. કોન્સ્ટેન્ટિનો પલના અલ્કાનેટનો રંગ ટકાઉ નહિં હોય તો એ ચળકતો હોય છે. (એ. પ્રિ. લુઈ-મટી-મેડિકા મેક્ કુલ્લોઈ-ડિકસનરી ઓફ કૅમર્સ).

અલ્કાંતારા—પ્રાચિનનું એક નાનકડું બંદર મેરાનહાવ સંસ્થાનમાં સાવ મારકોસના ઉપસાગરને પશ્ચિમ કીનારે મેરાનહાવ શહેરથી જળ માર્ગે સોળ માઇલને છેટે છે. અહિંનું બંદર સાફ છે. ઉત્તમ ચોખા તથા કપાસ પાકે છે. અને દેશાવર રવાના થાય છે.

અલ્કોહ—રસાયન શાસ્ત્રમાં અલ્કોહ (અલ્ક લૅલક) એ સંજ્ઞા હરેક જાતના સેંદ્રિય અનામ્લ પદાર્થને માટે વાપરવામાં આવતી આ અનામ્લ પદાર્થો (બેસેસ) નત્રજન્ય (નાયત્રોજનસ) હોઈ અમ્લ સાથે સંયુક્ત થઈ તે ક્ષાર રૂપ બની જાય છે. પરંતુ હાલમાં અલ્કોહનો અર્થ સંકુચિત થયો છે. હવે તો તે વનસ્પતિજન્ય અનામ્લનો ખ્યાલ આપી તેમાં કંઈક ઝેરી ધર્મનો વિચાર કરવા પ્રેરે છે. આ અનામ્લ પદાર્થો ઘણે અંશે મુખ્યત્વે કરીને દ્વિજન વનસ્પતિ (ડાયકોટી લેડનસ) માંજ મળી આવે છે. તથા તે રેવસામ્લ (મેલિક એસિડ) જમ્બીરામ્લ (સાયટ્રિક એસિડ) દ્રાક્ષામ્લ (ટાર્ટરિક એસિડ) કે આવી જાતના અમ્લો સાથેજ ભળેલા હોય છે. તેનું નિષ્કાસન (એકસ્ટ્રેક્શન) કરવા માટે જરૂર ની વનસ્પતિનો ભાગ પાતળા અમ્લથી શોષણ કરી જે થાય છે તેમાંથી (ફિલ્ટ્રેટ) અનામ્લનો નિષ્પાત, પાલાથ, સિંધુ, ખટ, અથવા મગ્નના પ્રાણિદથી કરે

છે. એ રીતે અનામલ-અલ્ફોલનું મિશ્રણ બને છે. આ મિશ્રણમાંથી અલ્ફોલનું પૃથક્કરણ કરવા પારંવાર અશક્ત (ફેક્શનલ) સ્ક્રીટીંગવન કરવું પડે છે અથવા તેમાંના અમુક ઘટકોનું પૃથક્કરણ કરવું પડે છે.

અલ્ફોલની ઘટના ઘણી વિકટ હોવાથી તેમનું રાસાયનિક વર્ગીકરણ કરવું પણ અઘરું થઈ પડે છે. તેમાંય વળી પુષ્કળ અલ્ફોલ હજી એવા છે કે જેમની ઘટના હજી ઉપલબ્ધ નથી થઈ.

દરેક અલ્ફોલના ધર્મ જો કે ભિન્નભિન્ન છે તે પણ તે સઘળામાં કેટલાક સર્વ સામાન્ય ગુણ પણ જડી આવે છે. દગ્ગશાસ્ત્રમાં (ઑપ્ટિકલી) તે કાર્યકારી (એક્ટિવ) હોય છે અને ઘણે ભાગે દ્રવ્ય સ્થિતિમાં (સોલ્યુશન) વામાવર્તી (લેવો રોટેટરી) હોય છે. બલકિંદ અથવા બલકીન (પ્રોટીડસ અને પ્રોટીન્સ) પદાર્થો સાથે સંયુક્ત થઈ જે ક્રિયાકારી દ્રવ્યો (રીએજન્ટ્સ)નો આવદ્રવ નિપાત થાય છે તે ક્રિયાકારીઓ સાથે આ અલ્ફોલ ઘણે ભાગે મિશ્ર થઈ અવિદ્યનિપાતસમા બને છે. જેમ તનાલ (ટેનિક એસિડ), સ્કુરમોલહામ્સ (ભુજંગ મામ્સ) અને પાલાશ સૂત (પારદ) આદિ અલ્ફોલનો અદ્રવને લીધે અસ્ફટિક (અમાર્ફસ) રૂપે પીગળા પડતા રંગમાં નિપાત થાય છે. દરેક અલ્ફોલમાં અલ્કધર્મ રહેલા છે. તેમ દરેકનો સ્વાદ કટુ (બીટર) હોય છે. વળી સઘળા અલ્ફોલ ગુણે ખેરી છે. એક બે અલ્ફોલ (તમાખીન-નિકોટીન અને કોનાઈન) પ્રવાહી (લિક્વિડ) છે. બાકીના ઘણા ખરા ઘનરૂપ છે. પાણીમાં પીગળતા નથી છતાં સંદ્રિય દ્રાવકમાં પીગળે છે. જેમ કે:-ઇથેલ અલ્કહોલ (અથિલ અલ્કહોલ), આમલ અલ્કહોલ, ઇથર (ઇથર), હરપુત્તિક (કલારે ફામ) ઇત્યાદિ અલ્ફોલના મુખ્યત્વે કરીને હારદ અને નાત્રત એ આર પાણીમાં અતિ-વિદ્રવ હોય છે. તે દ્રવમાં અલ્ફોલનો નિપાત અલ્કથી થાય છે. અલ્ફોલના પ્લોટીન હારદ (પ્લોટીનમ કલોરાઇડ) ખાર પીગળા રંગના હાઇ સ્ક્રીટિક જેવા અવિદ્રાવ હોય છે. ઘણા ખરા અલ્ફોલ ત્રિઅનામ્લક (ટરટીઅરી બેસીસ) હાઈ તે ઉત્કર્ષિત આલ્દ સાથે (આલ્કક આયોડાઇડસ) સંયુક્ત બની એક સંયુક્ત પદાર્થ (ઑડાઇવ કામ્પાઉન્ડસ) માં ફેરવાઇ જાય છે. સામાન્ય રીતે ઉપર જણાવ્યા મુજબના અમ્લ શિવાય સામાન્ય રીતે દરેક અલ્ફોલ અમુક અમ્લ સાથે ભળેલું હોય છે. જેવું કે:- સિકોનાની છાલમાંના અલ્ફોલ કુનીનામ્લ (કિવાનિક એસાઇ)માં ભળેલા હોય છે. વતનામ્લ અમ્લમાં (એકોનાઇ

એસિડ) ભળેલા હોય છે. વનસ્પતિમાં અલ્ફોલના ખાર હંમેશા બલકીન (પ્રોસીડસ) તનામ્લ (ટેનિક એસિડ) રાળ (રેઝીન્સ) મુગધી તેલો અને બીજા વનસ્પતિજન્ય પદાર્થો સહચરતા હોય છે. આથી અલ્ફોલનું નિષ્કાસન કરતી વખતે તે સંબંધી વિચાર કરવો પડે છે.

દરેક અલ્ફોલનું નિષ્કાસન કરવાની એક અમુક પદ્ધતિ હોય છે. ઔષધિમાં વપરાતા અલ્ફોલનું મૂળ દ્રવ્યમાં કેટલું પ્રમાણ છે તે અતિ કાળજીપૂર્વક તેમ ગ્રાહ્યરીતે મુકરર કરવામાં આવે છે. અલ્ફોલ ઉપજવાની સામાન્યરીતિનું સ્વરૂપ નીચે દર્શાવેલા સંક્ષિપ્ત વર્ણન પરથી ધ્યાનમાં આવશે.

અલ્ફોલનું નિષ્કાસન કરવાની સર્વ સામાન્ય રીત:—અલ્ફોલવાળું દ્રવ્ય વાટી તેની ભૂકી પાણીમાં પલાળવી આથી અલ્ફોલના ખાર પાણીમાં પીગળી જાય છે. આ પાણીમાં અલ્ક અથવા પીગળાવેલો ચુનો ભળી નિપાત કરવો જો અલ્ફોલ કોનાઈન અલ્ફોલ પ્રમાણે બાપ્પલાવી (વાલટાઇલ) હશે તો તેનું બાપ્પોદરેક પદ્ધતિથી (સ્ટીમડિસ્ટિલેશન) પાતન કરી તેને છુટું પાડવું. અલ્ફોલ બાપ્પલાવી ન હોય તો હરપુત્તિક અમિત્ર, અલ્કહોલ ઇત્યાદિ જેવા બાપ્પલાવી (વાલટાઇલ) દ્રાવકથી તેનું નિષ્કાસન ઇથર (ઇથર) બનાવવું અથવા અલ્ફોલનો નિપાત ગાળી લેવો. બાપ્પલાવી દ્રાવકનો ઉપયોગ કયો હોય તો તેનું પાતન કરી તેને જુદો પાડવો અથવા તેમાં સૌમ્ય અમ્લ નાખી હલાવવું; એટલે અલ્ફોલ તેમાં ખાર રૂપે પીગળી જશે. અલ્ફોલના નિપાતપર એ રીતે અમ્લની ક્રિયા કરવી તે પછી આ અલ્ફોલ ખારનું સ્ક્રીટી કરણ કરવું સઘળાં વનસ્પતિમાં એકજ બતનું અલ્ફોલ ક્વાચિતજ હોય છે. ઘણી ખરી રીતે ઘણાં બતના અલ્ફોલ એકજ વનસ્પતિમાં રહેલાં હોય છે. અને રસાયનિક ધર્મમાં તેમનું સામ્ય હોવાથી તેમને છુટા પાડવાં અતિશય અઘરાં છે. તો પણ દરેક અલ્ફોલને શુદ્ધ રૂપે છુટું પાડવાની અતિ ઉપયાગી રીત આપી છે. જેથી પ્રયોગ કરનારાઓની ઘણી ખરી અડચણો દૂર થશે.

(૧) બાપ્પલાવી (વાલટાઇલ) અલ્ફોલનું બાપ્પ જળમાં પાતન કરતાં તે નીચેનાં ઉતારમાં ટપકે છે. બાપ્પ અર્ક ગાળવાનું કામ ઉજજ (હાઈડ્રોજન) વાતા વરણમાં કરવું ટપકેલા અર્કનું નિર્ગુણીકરણ (ન્યુટ્રલાઇઝેશન) કાષ્ટમ્લથી (ઑકઝાલિક એસિડ) થી કરવું તથા તેનું મંદ તાપથી બાપ્પજળ (ઇવેપો-રેશન) કરવું તે પછી આ કાષ્ટિતને અલ્કહોલમાં પીગળાવી ગાળવું તે પર ફરી બાપ્પક્રિયા કરવી

પછી તેમાં સિંધુ ઉજ્જતનો અર્ક નાંખી હલાવીને ઇશ્વરી નિષ્કાસન કરવું પછી તે મિશ્રણને બાષ્પ તાપ આપતાં તેમાંથી શુદ્ધ અલંકાર નીકળે છે.

(૨) બાષ્પભાવી ન હોય તેવાં અલંકારનું બાષ્પ ક્રિયાથી (સ્ટીમડિસ્ટિલેશન) પતન થતું નથી આવા અલંકારને શુદ્ધ રૂપે છુટા પાડવાની રીત:- આ અલંકારના ત્રણ ભાગ પડે છે (અ) અબાષ્પ અલંકારના ક્ષાર અર્કમાં સિંધુ ઉજ્જતથી કંઈક દ્રવ્ય તરી આવે છે (પ્રેસિપિટેટ) અને તે સિંધુ ઉજ્જતની અધિકતામાં (એક્સેસ) પીગળી જાય છે. આ વર્ગમાં અરીણ (મોર્ફીન) અને કોકીન (કોકાઇન) જાતનાં અલંકાર હોય છે. (આ) અબાષ્પ અલંકારના અર્કમાં સિંધુ ઉજ્જતથી ઉતાર (નિપાત) થાય છે. પરંતુ તે ક્રિયાકારી (રીએજન્ટ) ની અધિકતામાં પીગળતા નથી. સિંધુ ઉજ્જત ઉપરાંત સિંધુ દ્વિકર્મિત થી પણ અમ્લદ્રવ્યોમાં એક જાતનું દ્રવ્ય તરી આવે છે. આ વર્ગમાં (૧) કોચનેલ (કવીનાઈન) સિંધુનિક (સીકોનાઈન) અને નરકુતિન (નરકોટાઈન) એ અલંકારોનો અંતર્ભાવિ થાય છે. (ઇ) આ બાષ્પ અલંકારના જળમાં સિંધુ ઉજ્જતથી નિપાત ઉપજે છે. તથા તે અધિકતા (એક્સેસ) માં પીગળતું નથી પરંતુ અમ્લજળમાં સિંધુ કર્મિતથી નિપાત થતો નથી. આ વર્ગમાં (૧) કુચલિન (સિદ્ધકાઇન) (૨) ઉપકુચલિન (પ્રસાઈન) અને (૩) ધતુરિન (એડ્રોપાઇન) એ અલંકાર હોય છે.

(૩) અરીણ અને કોકીન એબેને છુટા પાડવા માટે તે ક્ષારોનું અમ્લદ્રવ્ય અમ્ન (અમોનિયા) થી સ્કેન્જ અલ્ક બનાવવું તેમાં પાષાણ ઇશ્વર (પેટ્રોલિયમ ઇથર) ભળી હલાવવાથી તેમાં કોકીન પીગળે છે. પણ અરીણ પીગળતું નથી. પાષાણ ઇશ્વર બાષ્પ ક્રિયા (જળતાપથી) કરતાં તેમાંથી શુદ્ધ કોકીન નીકળે છે.

(૪) કુનિત, સિંકુનિત અને નરકુનિતના મિશ્રણમાંથી તેમને જુદા પાડવા હોય ત્યારે તેમના અમ્લઅર્કમાં હરપુત્તિક (કલોરોફોર્મ) ભેળવું એટલે તેમાં નરકુનિત પીગળી હરપુત્તિકનો થર પાણી પર તરી આવશે. તથા કુનિત અને સિંકુનિતનીચે બેસી જશે. આ થર કાઢી લઈ તેપર જળતાપથી બાષ્પ ક્રિયા કરવી એટલે તેમાંથી નરકુનિતની શુદ્ધ સફેદ ભુકી નીકળશે.

હરપુત્તિકના નીચે જણાવેલા અમ્લાકમાં અમ્ન અર્ક ભળી અલ્ક કરવું અને તેમાં ૧-૨ ટકાના પ્રમાણમાં આલ્કહોલ ભેળવેલું ઇશ્વર નાંખવું. આ ઇશ્વર

જ્ઞા...૨૬ ભા...૨

માં કુનિત, પીગળશે. તે પર બાષ્પક્રિયા કરતાં કુનિત છુટું પડશે. અર્કમાં નિપાત થએલું સિંકુનીન ગાળી તથા ઘોઈને છુટું કાઢી મૂકવું.

(૫) કુચલિન, ઉપકુચલિન અને ધતુરિનને છુટા પાડવાં હોય ત્યારે આવા અલંકારના નિપાતનું નિર્જળ આલ્કહોલથી નિષ્કાસન કરવું એટલે તેમાં ઉપકુચલિન તથા ધતુરિન પીગળી જશે. આમ કરતાં અલ્ક હલ નિર્મળ તથા ઠંડુ હોવું જોઈએ. આમાનું કુચલિન ન પીગળનાર હોવાથી તેને ગાળી વેગળું મૂકવું. ઉપકુચલિન અને ધતુરિન છુટા પાડવા માટે તેમના અલ્ક અર્કનું પાષાણ ઇશ્વર નિષ્કાસન કરી બાષ્પ ભાવથી તેની વિરાળ બનાવતાં ઉપકુચલિન છુટું પડી જશે. અને આ પાષાણ ઇશ્વરના થર નીચેના જળમાં ધાતુરિન હોય તો તેમાં ઇશ્વર (ઇથર) ભેળવી હલાવવાથી ઇશ્વરમાં ધતુરિન પીગળી જશે. આ ઇશ્વર અર્ક પર જળતાપથી બાષ્પક્રિયા કરતાં ધતુરિન છુટું પડે છે.

કુચલિન, તથા ઉપકુચલિન એ બન્ને હિમેશ મિશ્ર હોય છે. જ્યારે તે બન્નેનું મિશ્રણ હોય ત્યારે તેમનું તદ્દન સુકું અને નિર્મળી મિશ્રણ ચિની માટી ની રકાળીમાં લઈ (પાસલેનડીથ) તેપર હર (કલોરિન) મિશ્રજળાક ભળવું, એટલે તેમાં ઉપકુચલિન પીગળીને હરનો અર્ક લાલ બનશે. તથા કુચલિન અવિકૃત રહેશે. અલંકાર ઔષધ છે. પણ દરેકના ઔષધના ગુણ ધર્મ ભિન્ન હોય છે. ઔષધે શાસ્ત્રનો વિષય હોવાથી અહિં તેનું વિવેચન કર્યું નથી.

(બેડલ-ધી વેલ્ટેબલ અલ્ક હોઈડસ (ન્યુ યોર્ક ૧૯૦૪) વોટ-કોમર્શિયલ પ્રોડક્ટસ. એ. બ્રિ. મેકકુલ્લાક-ડકસનરી આર્ક કોમર્સ, થાપ-હિસ્ટરી આર્ક કોમર્સ, મિલર કોમર્સ પુ. ૧-૨; પાઠ્ય-શાસ્ત્ર યન શાસ્ત્ર.)

અલંકાર્યા:--(આલ્કાર) આલ્કારના ઉત્તર તરફની અલ્ક ક્રેંચ વસાહત.

સી મા:--ઉત્તરે ભૂમધ્યસમુદ્ર; પાશ્ચિમે મારાકો; દક્ષિણે સહારા; અને પૂર્વે ટયુનિસિયા આવેલાં છે. પૂર્વે પાશ્ચિમ લંગાજ ૬૫૦ માઈલ છે અને ઉત્તર દક્ષિણ પહાળાઈ ૩૨૦-૩૮૦ માઈલ છે. ક્ષેત્ર ફળ ૧૮૪૪૭૪ માઈલ છે રાજકોટ દાખલ તના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. (૧) પશ્ચિમે આરાન (૨) કાન્સ્ટન્ટાઇન (૩) મધ્યમા અલ્કારિયા.

ભૂ પૃષ્ઠ વર્ણન, કિનારા:--અલ્કારિયાનો કિનારો રૂક્ષ અને રોળી છે. પશ્ચિમના અલ્ક કિનારા પર ટેકરીઓનો એક તટજ બનેલા છે. જ્યાં જ્યાં

અંતઃપ્રવાહથી ખીણો પડી છે ત્યાં ત્યાં સપાટ રેતીનું મેદાન છે. ડેલેજ અને ફિલિપવિલ એ બે ગામના કિનારા ઘર બાજુ સમુદ્રમાં પર્વત ઉભા હોય એવો દેખાય છે. ફિલિપવિલની પૂર્વે એ પર્વતો કિનારા પર ન હોઈ અંતઃપ્રદેશમાં સરકેલાં દેખાય છે. બોના તથા લાકોલે એ બે બંદરોમાંજ ફક્ત સમુદ્ર કાંઠાને પ્રવેશ સપાટ અને વાલુકામય છે. બાકીના કિનારા તટ જેવા ડુંગરો છે. આ કિનારા પર અદલરયા નામનો ઉપસાગર હોઈ પુષ્કળ અખાતો છે. તેમના મુખ્ય પશ્ચિમ તરફથી પૂર્વ તરફ (૧) ચોરાન (૨) ચારજુ (૩) બોજ (૪) સ્ટોરા (૫) બોના એ છે. જે કે કીનારો એટલો મોટો તથા લાંબો છે તોપણ વખાણવા જેવા સારા બંદરો ઘણા જુજ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળથી અહિં ચાંચિયા લોક રહેતા હતા. ઉંડા-ગામાં પૂર્વ તરફના પવન સાથે ઘાડુંડિમ આવી તે કિનારા પર પથરાયેલું હોય છે અને શિયાળામાં ઉત્તર તરફનો પવન એ કિનારા પર જોસબંધ અથડાય છે.

કિનારાના દક્ષિણ પ્રદેશના સ્વાભાવિક રીતે ત્રણ વિભાગ થાય છે. કિનારા લગતનો તથા તેની સાથેના સમાંતર ડુંગરાળ પ્રદેશ તેમાં પ્રવાહથી ઉંડા મેદાનવાળા પુષ્કળ ભાગ દેખાય છે અને કેટલીક જગ્યાએ ફળદ્રુપ સપાટ ભાગ પણ છે. આ ડુંગરી પ્રદેશને અરબી ભાષામાં 'રેલ' એવું નામ છે. તેની પેલીપાર સાધારણ ૨૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈનું સપાટ મેદાન છે. એ મેદાનમાં ખારા પાણીના કેટલાંક સરોવરો છે. સમી પછી તથા તેની દક્ષિણે મોટો અટલસ નામનો પર્વત અને એ પર્વતની ખીણ બાબુએ સહારાનું રણ છે.

વર્ણન—કિનારાની ખીણ બાબુએ તેની સાથે સમાંતર ડુંગરાળ પ્રવેશ છે, તેમાં ન્હાના અટલસ પર્વતની હારો છે. એ હારોની ખીણ બાબુના એક ઉંચું મેદાન તથા તેની દક્ષિણે મહાન અટલસ પર્વત અટલે સહારાની ઉત્તર તરફની અચોત્ અદલરયા તરફની સીમાજ છે.

પર્વત—આ દેશમાં અટલસ પર્વતની હારો-પથરાયેલી હોવાનું ઉપરજણાવ્યું છે. એ હારો ના બે વિભાગ કરેલા છે. મોટો અટલસ સહારાની ઉત્તર સીમા પર છે; તેનું શેલી થા નાનનું સર્વોચ્ચ શિખર ૭૬૧૧ ફુટ ઉંચું છે. છોટા અટલસની હારો પૂર્વ-પશ્ચિમ દશાએ કિનારા સાથે સમાંતર ફેલાયેલ છે. તે હારોની ઉંચાઈ ૩૭૦૦ થી ૫૫૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ—અદલરયાના પ્રદેશમાં ઘણી નદીઓ છે પરંતુ તેમના પ્રવાહની લંબાઈ વધુ નથી. તેમનો મળના કિનારા લાગીના પર્વતમાં થઈ તેનો પ્રવાહ ખડકમાં થઈ ને વહે છે. એ નદીઓને લીધે એ માસામાં જ્યવહારનો અટકાવ થાય છે. શેલીકએ મુખ્ય નદી છે તેની ઉત્પત્તિ મોટા અટલસમાં થઈ તે નાના અટલસની હારોમાં થઈ વહીને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે.

સરોવરો—અદલરયામાં ખારા પાણીના સરોવરો તથા ભીનાસવાળો ઘણો પ્રદેશ છે. ઉત્તરે કીનારાને લાગીને કેઝરા બાન પાસે; સેવખા અને એલ મેલ્ડા-આરનની દક્ષિણે મેદાનમાં—પશ્ચિમે પશ્ચિમેશાટ, દક્ષિણે, શાટ-એલજેરિડ; અને શાટ મેલરિર, ઉંડા પાણીના પણ અહિં પુષ્કળ ઝરાઓ છે. તેમાં આપધિ ચૂનાનો ક્ષાર હોય છે. ગુચેલમાં પાસે સૈથી આશ્ચર્યજનક ઝરા છે. તેમાં બે બાબુથી પાણી આવી જે ઠેકાણે આ પ્રવાહનો સંગમ થાય છે ત્યાં પાણીમાંનો ચુનો એકઠો થઈ રાક્ષસી શંકુ બન્યા છે. તે સરોવરનું પાણી હમેશાં ઉકળતું હોય છે તે શંકુ વિષે અત્યંત મનોરંજક વંતકથા પ્રસિદ્ધ છે. એક અરબે પોતાની બહેન ઘણીજ ખુબસુરત હોવાથી તેની સાથે જ લગ્ન કર્યું. ઇશ્વરી કોપથી લગ્નવિધિ ચાલતો હતો તેવામાંજ જમીનમાંથી ઉકળતું પાણી એકા એક નીકળી તેમનાં શરીર પર પડ્યું અને તે બંનેનું પથ્થરમાં રૂપાંતર થયું.

આબોહવા—એકદર અહિંની હવા ઉષ્ણ છે જુદાજુદા ભાગોમાં ઉષ્ણતામાન, દેશમાનમુજબ બદલાતું જાય છે. કિનારા પર ના ભાગની હવા સૌમ્ય છે. બાન્યુ નારી માસમાં શિયાળો ઘણો સખત હોય છે. ડિસેમ્બરથી માર્ચ સુધી પુષ્કળ વરસાદ વરસે છે. જુલાઈ, ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર માસમાં ગરમી પુષ્કળ હોય છે. મેથી સપ્ટેમ્બર સુધી કોઈ કોઈ પ્રસંગે સિરોકકો નામનો ઉષ્ણપવન વહે છે. હવામાં સર્વત્ર રેતી પ્રસરેલી હોય છે. ભીનાશવાળો પ્રદેશ બાદ કરતાં એકદર ત્યાંની હવા નિરોગી છે. ભીનાશ વાળો પ્રદેશ પૂરી દઈ પાણી કાઢી નાખવાનું કામ ચાલુ છે.

પ્રાણી—આ પ્રદેશમાં (૧) હિંસ-તરસ, રાનીડુકકર, શિયાળ, (પહંત્રા સિંહ હતા પણ હાલમાં જણાતા નથી) (૨) પાળેલાં-ઘેટા, બકરા, ઉંટ, ઘોડા, ખચ્ચર, (૩) ઇતર-માકડા અને રાતાં હરણ. (૪) પક્ષી (ગંધાડ, કૌચગરૂડ, ચહામૂંગ, ઘુવડ, ઈત્યાદિ પક્ષી છે) સાપ, વિંછી, કાસવ, એ પણ પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. તીડનો પણ પુષ્કળ ઉપદ્રવ છે.

૧. વસ્તુપતિ:—દક્ષિણ યુરોપના ધણાં ખરા લોકો અહિં છે. ઉદાહરણ: ઓક, પાઈન, ફર, એલમ, અંશ, આલિવ અને બુચના ઝાડ. ફળફળાદિ-અંશર ફાક્ષ, નારી એળ ઇત્યાદી.

લોક:—૧૯૧૧ નું વસ્તીપત્રક ભેટાં એકંદર વસ્તી ૫૪૬૨૫૬૬ હતી. એ સંખ્યા પૈરસ્ય, પાશ્ચિ-માત્ય વ અને આફ્રિકન લોક મળી બનેલી છે. પાશ્ચિ-માત્ય-લોકોમાં નેચ, સ્પેનિશ, ઇટાલિયન, જ્યુ અને થોડા ધણુ અંગ્રેજ તથા જર્મન એમનો સમાવેશ થાય છે તે પૈકી ૫૬૮૫૧૨ ફ્રેન્ચ, ૧૩૪૪૧૬ સ્પેનિયર્ડ અને બાકીની વસ્તીમાં (૧) બર્નર (૨) મૂર-બીજી ભતના મિશ્રણથી બનેલા છે (૩) અરબ (૪) ગુલામ તરીકે આણેલા નિગ્રો (૫) માઝેબાઇટ એ એક બર્નર લોકનીજ પેટાભત છે. (૬) તાવરંગ. એ પણ બર્નર લોકની: એક પેટાભત છે. એ ભતોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં ધણા તુર્ક લોક હતા. પણ ફ્રેન્ચ સરકારે તેમને પાછા સ્વદેશ જવાની ફરજ પાડી. ૧૯૨૬ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૨૮૦૨૨૧૫ ની વસ્તી: ૬૦૬૩૪૬૬ છે. તેમાંના ૮૩૩૩૫૬ યુરોપિયન ૫૧૪૭૮૭૨ મૂળવતની અને ૮૨૨૨૫.૯૬૬ ફ્રેન્ચ, માણ-સો અને અમલદારો હતા વળી: ૧૯૨૬ પ્રમાણે ત્યાની મ્યુનિસિપાલિટીની લોકસંખ્યા ૫૧૪૭૮૭૨ મૂળવત નીઓ ૫૪૬૧૪૬ મૂળ ફ્રેન્ચ ૧૦૮૪૬૫ ફ્રેન્ચ બનેલા ૧૩૫૦૩૧. સ્પેનિયર્ડ ૨૮૫૬૪ ઇટાલિયન ૩૬૦૫ માલ્ટેર અને ૮૧૦૭ પરદેશી છે.

લગ્ન રીત રિવાજ:—એ પ્રાંતના કોઈ માણસનો લગ્ન કરવાનો વિચાર થાય તો તે પોતાના જનાવરો હાંકી પોતે પસંદ કરેલી કન્યા રહેતી હોય ત્યાં લઈ જાય છે. કન્યાના માતાપિતા અને કુમારિકા તે પછી લગ્ન માટે તે પુરુષને પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે. પછી સ્વબળતીય સર્વ સ્ત્રીઓને જમણુ આપવામાં આવે છે. લોજનોત્તર વરના ઘોડા પર બેસી વધુ વરને ઘેર જાય છે. ઘરના દરવાજા પાસે આવી ઉતરતાં જ (કન્યા) વધુને એક લાકડી આપે છે તેને જમીનમાં ડૂબોસી તે એક ગાયન ગાય છે. તેનો આશય એવો હોય છે કે જે પ્રમાણે આ લાકડી જમીનમાં મજબુત દટાઈ છે તેજ પ્રમાણે હું મારા પતિ સાથે મજબુત બંધાયું છું. બળનો ઉપયોગ કર્યા શિવાય: જેમ તે નીકળી શકે નહિ તેમજ હું પણ મરણ પામ્યા શિવાય પતિ પાસેથી છુટી થનાર નથી, અથવા: તેના અને મારા પ્રેમ વચ્ચે અંતર પકશે નહિ. ત્યાર પછી પતિની કોઈ પણ આજ્ઞાનુસાર વર્તવા પોતે તૈયાર હોય એવું સિદ્ધ કરી બતાવવા તે પતિના જનાવરો પાણી કાંઠે લઈ

જાય છે અને તેમને પાણી પાઈ પાછાં લાવી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી બન્ને ખાવા પિવામાં તથા આનંદમાં કાલ નિર્ગમન કરે છે. સદરહુ લોકોમાં લગ્નનો નિશ્ચય મિત્રોની મધ્યસ્થતાથી થાય છે અને લગ્ન નક્કી થયા પછી વર તરફથી વધુને નજરાણું મોકલવામાં આવે છે, અને તેના સંગાવહાલાઓને મીઠાખાની આપવામાં આવે છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ લગ્ન પ્રસંગ: પાર પડ્યા પછી ફરીથી એક વખત તેઓને વર પક્ષ તરફથી મીઠાખાની આપવામાં આવે છે. તે મીઠાખાની થઈ એટલે સમારંભ ખલાસ થાય છે. (અલોની-લગ્નવિધી અને રીત-રિવાજ)

મુખ્ય શહેરો: તથા બંદરો:—રાજધાની તથા મુખ્ય બંદર અલ્જીરિયા છે. એ શિવાય ઓરાન અને કોન્સ્ટંટાઈન તે નામનાં રાજકીય વિભાગના મુખ્ય શહેરો છે. એ ઉપરાંત મુખ્ય બંદરો બોના, મોસ્ટા ઍનમ, ફિલિપવિલ, શેરેડલી વગેરે.

મોરોકોની સીમા પાસે નેમુજ બંદર છે. તેના પ્રાચીન નામનો અર્થ, જામા-એલ-ગાઝેર ગામના લોકનું વસ્તીસ્થાન એવો છે. આરબુની પૂર્વે ટેનેજ નામનું એક ગામ છે ત્યાં રોમન લોકની એક વસાહત હતી. તેજ પ્રમાણે જાહેલીમાં પણ રોમન વસાહત હતી. સેટીફ એ પ્રાચીન રોમન વસાહતનું મથક હતું પણ હાલ તે એક બજારનું મથક છે. રોમન કાલીન અવશેષ હજી અહિંથી જડે છે ખાટનામાં લરફર થાણું છે.

પુરાણ વસ્તુ સંશોધન:—અલ્જીરિયામાં પ્રાસ્તર સંસ્કૃતિ કાલીન: પુષ્કળ અવશેષ સાંપડે છે. કોલીયા, હલેમકેચ, અને મેશોરાફ એ ગામો આ પ્રકારના અવશેષો માટે પ્રસિદ્ધ છે. કુબ્રેરમિયા, એ ઇજીપ્તની પ્રસિદ્ધ રાણી (કલઓપેટ્રા અને એન્ટની છોકરી કિલઓપેટ્રા સેલીનીની: કબર છે. એ જગા કોલીયામાં છે. એવીજ કબર કોન્સ્ટંટાઈન શહેરની પાસે છે. બીજી કેટલીક જગાએ એવી કબરો છે.

ખેતી:—ફળદ્રુપ જમીન માટે ધણા પ્રાચીન કાળથી આ દેશ જાણીતો છે. ખેતીયાંશથી વધુ પ્રબળો ધંધો ફક્ત ખેતીજ છે. ફ્રેન્ચ સરકારના અમલની શરૂઆત થઈ ત્યારથી નહેરોની વ્યવસ્થા થઈ અને તેને લીધે પુષ્કળ નવી જમીનમાં ખેડાણ થયું છે.

ઘઉં, જવ અને ઘોટ એ મુખ્ય પાક છે. બીજબીજ પ્રકારના ફળ તથા શાકભાજી અહિં પાકે

છે. માછલીનો સાધારણ વહેપાર ચાલે છે. કપાસ અને તમાકુની ઉપજ વધારે પ્રમાણમાં છે. ૧૯૧૮માં ૨૪૦૦૦ ટન તમાકુ પાક્યો હતો. પકારી પ્રદેશમાં અદકાનો પાક પુષ્કળ થાય છે અને કાગળ બનાવવા માટે તે ગ્રેટબ્રિટન મોકલવામાં આવે છે.

ખ નિ જ પ દા થી:—અદલ્શરિયામાં અને વિશેષતઃ કોન્સ્ટંટાઇન પ્રદેશમાં ખનિજ સંપત્તિ વિપુલ છે. લોખંડ, સીસું, તાંબુ તથા જસત એ ધાતુ મળી આવે છે. સેડીફ, ગુલેમા, અને એનખેઈ-કાગમે ફાસ્ફેટ ખારની ખાણો છે. ખનીજ કોલસાની ખાણો પણ જડી આવી છે.

વેંડ પા રા—સર્વ વહેપાર ક્રેંચ જહાજોમાં ચાલે છે. નીકાસ:—ખકરાં, ઘેટાં, બળદ, ઘોડા, ઉન, ચામડાં, ફળફળાદિ, વાસ, તેલો, અનાજ, મધ, લાકડું તંબાકું વગેરે. આયાત:—ખાંડ, કાંદી, યાંત્રિક સામાન, કાપડ, ચિની, માટીના વાસણ વગેરે. ૧૯૨૦ માં ૨૫૩૫૦૦૦૦૦૦ ફ્રેંકની આયાત અને ૧૪૪૨૦૦૦૦૦૦ ફ્રેંકની નિકાસ થઈ હતી. ૧૯૨૮ માં મુખ્ય નિકાસ તમાકુ ૮૫૨૬૦૦૦ ફ્રેંકસ, સિગારેટસ ૫૯૮૫૧૦૦૦ ફ્રેંકસ, એટલે ૧૯૨૮માં ત્યાંની આયાત ૪૯૧૮૧૬૦૦૦ ફ્રેંકસ અને ૩૩૯૬૫૬૮૨૦૦૦ ફ્રેંકસ નિકાસ હતી.

આ પ ગા ડી ત થા તા ર:—અદલ્શરિયામાં આખરે પાલ એ હબરસ માઈલ સુધી આગગાડીનો રસ્તો ખનલ્યો છે. અહરના ભાગ શિવાય બધે તાર મારવામાં છે.

રાજકારણ ર:—રાજકારભાર ગવર્નર જનરલના હાથમાં છે. તે અદલ્શરિયામાં રહે છે. માત્ર ન્યાય ખેતિ, શિક્ષણ, શિશુ જન્મનો જકાત એટલા ખાતા હાલ ક્રેંચ ખાતની મંડળની સત્તાથી ચાલે છે. ગવર્નરની મદદમાં સરકારી કાઉન્સિલ છે. ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૨ સુધીને બજેટની બાબતમાં પુષ્કળ સત્તા મળી છે. એક વસાહતવાળાનું એક સ્થાયીક કર-વસાહતવાળાનું (ટ્રેડઅગ્રેયર્સ) અને એક દેશી મુસલમાનોનું એવા ત્રણ પ્રતિનિધિ મંડળો આગળ ગવર્નર જનરલ બજેટ મુકે છે, અને તેમણે તે પાસ કરી પછી ક્રેંચ પાર્લામેન્ટ તરફ મોકલે છે. ૧૯૨૨ સાલનું બજેટ ૫૬૫૦૦૦૦૦૦ પાઉંડનું હતું. આ દેશના ઉત્તર ભાગમાં એક મુલકી અને એક લશ્કરી એવી બે રાજ્યકારભાર પદ્ધતિઓ છે. ક્રાન્સની પદ્ધતિ જેવીજ વ્યવસ્થા મુલકી પદ્ધતિ ક્ષેત્રમાં છે. એક્ષેત્રના એરાન, આદલ્શરિયા, કોન્સ્ટંટાઇન એવાં ત્રણ ભાગ છે. તેમાં ક્રીપેકટ, જનરલ કાઉન્સિલો, અને સબ ક્રીપેકટના હાથમાંજ ક્રાન્સના અધિકાર

મુજબ અધિકાર છે. આ દરેક ભાગને બે ડેપ્યુટી અને એક સેનેટર નિવડી ક્રેંચ પાર્લામેન્ટમાં મોકલવાનો અધિકાર છે.

ગયા મહાયુદ્ધમાં દેશી લોકોએ ક્રાંસને મદદ કર્યાથી ક્રેંચ સરકારે તેમનો વધુ રાજકીય હકક આપ્યા છે. દેશી મુસલમાનોએ ક્રેંચ નાગરિકો પ્રમાણે ૧૯૧૯ ના કાયદા મુજબ કાઉન્સિલમાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક તેમને મળ્યો. તેજ કાયદા મુજબ મહાયુદ્ધ વખતે સૈન્ય કે આરમારમાં નાકરી કરેલા અને જમીનદાર, ખેડુત અથવા પરવાનાદાર વહેપારી હોઈ ક્રેંચ ભાષા લખી વાંચી શકે તેવા સખસને કિંવા ક્રેંચ સરકાર તરફથી સન્માન-દર્શક ચિન્હ મળેલાં દેશી મનુષ્ય બે એ ૨૫ વર્ષ ઉપરનો હોય અને એક પત્નીક હોયતો તેને ક્રેંચ નાગરિકોના હકક અર્પણ કરવામાં આવ્યા. તે ઉપરાંત પૌરસ માં સલાહ આપનારી અદલ્શરિયન કમિટી સ્થાપી તેમાં દેશી લોકોને સલાસદ કરવાનું ક્રેંચ સરકારે ઠરાવ્યું છે.

લ શ્ક ર:—લશ્કરી વ્યવસ્થાના ત્રણ વિભાગ હોઈ દરેકપર જનરલ એ એક અમલદાર હોય છે. તેઓ ગવર્નર જનરલની હુકમત નીચે કામ કરે છે. આ ભાગનો સ્થાનિક કારભાર કેટલીક જગ્યાની લોક-નિયુક્ત મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કેટલીક જગ્યાએ સરકાર નિયુક્ત મ્યુનિસિપાલિટીઓ, ઇત્યાદી બે ત્રણ પ્રકારની સ્થાનિક સંસ્થા મારફતે ચાલે છે.

અદલ્શરિયાના દેશી લોક યુદ્ધપ્રિય અને સ્વસંસ્કૃતી યુસ્ત હોવાથી ત્યાં વસાહત કરવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. પ્રથમ સપાટ પ્રાંતમાં અને પછી ઉંચા ડુંગર સપાટીના પ્રદેશમાં વસાહતો થઈ ઘણા ઇટાલિયન અને સ્પેનિયર્ડ લોક વસાહત કરવા અભ્યા. વિના મુલ્યે જમીન તથા ઇંતર સગવડો આપવાનું કબુલ કરવાથી દક્ષિણ ક્રાંસમાંથી પણ પુષ્કળ લોક વસાહત કરવા અભ્યા.

જ મી ન:—મુસલમાન લોકમાં મોટા મોટા કુટુંબની સંયુક્ત જમીન હોય છે. કેટલીક જમીન ખાલસા કરી સરકારે ક્રેંચ લોકોને ખેતી કરવા વેચી છે. બની શકે તેટલી વસ્તી વધારવાની ક્રેંચ લોકની ખટપટ ચાલુ છે.

ન્યાય:—અહિં બે પ્રકારની ન્યાય પદ્ધતિ ચાલુ છે. એક સ્થાનિક અને બીજી ક્રેંચ. અદલ્શરિયામાં મુખ્ય વરિષ્ઠ કોર્ટ છે. મુસલમાન લોકોના કલ્યા તેમના કાયદાનુસાર કાલ ચલાવે છે, માત્ર અપીલે ક્રેંચ કોર્ટમાં જાય છે.

શિક્ષણ:—શિક્ષણની પણ બે પદ્ધતિ શરૂ કરવી પડી. એક મુસલમાનો માટે તથા બીજી યુરોપીયનો માટે. મુસલમાન લોક પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો તિરસ્કાર કરે છે તેમનું શિક્ષણ વ્યવહારોપયોગી નથી. ધાર્મિક વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. સ્થાનિક શિક્ષણ ક્રમમાં સુધારણા કરવા ક્રેંચ સરકારે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા છે.

૧૯૨૮ માં આ પ્રાંતમાં ૧ વિશ્વવિદ્યાલય, ૧૭ માધ્યમિક શિક્ષણ સંસ્થા અને ૧૨૩૫ પ્રાથમિક શાળા હતી. તેમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૧૫૪૪૫ હતી. પુરૂષ શિક્ષણ માટે બે અને સ્ત્રી શિક્ષણ માટે ત્રણ એવી એકંદર પાંચ શિક્ષણ શાળા હતી.

ઇતિહાસ:—સ્વાભાવિકરીતે અદલ્લખયા મોરોકકો અને લ્યુનિશિયા એ ત્રણ પ્રદેશોનું બે નિરીક્ષણ કરીએ તો એવું જણાઈ આવે છે કે એ ત્રણ પ્રદેશ મળી ખરેખર એક દેશ થાય છે. ઉપર જણાવેલા વિભાગ ફક્ત રાજકીય સુગમતા માટે જ કર્યા છે. આ દેશના ઇતિહાસ પર નજર ફેરવીએ તો એવું જણાય છે કે ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં જે રાજકીય તોફાન થયા તેનો આ ઘાત એ દેશ પર થયો છે. જે જે રાષ્ટ્રોએ ભૂમધ્ય સમુદ્ર પર અને તેને લગતા દેશો પર સત્તા ચલાવવાના પ્રયત્ન કર્યા, તે દરેકે આ દેશ જીતવાની બનતી કોશીશ કરી હતી.

ફિનિશિયન, રોમન, વેન્ડાલ, અરબ, તુર્ક અને ક્રેંચ લોકોએ અહિં વસાહતો કરી છેવટે ક્રેંચ લોકોએ આ દેશ જીતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યો. સોળમી સદીમાં સ્પેન અને તુર્કસ્થાન એ બે રાષ્ટ્રો પ્રબળ હતાં અને બેની વચ્ચે અદલ્લખયા અને તેને લગતો પ્રદેશ પોતાના કબજામાં લેવા માટે ઝઘડા ઉપસ્થિત થયા તે સંબંધી ઝઘડાઓનો ૧૫૪૧ માં અંત આવ્યો. સ્પેન લોકના મોટા આરમારના તોફાનમાં નાશ થયા પછી સ્પેનીશ લોક બીલકુલ શાંત થયા અને દેશનું સ્વામિત્વ તુર્કોના હાથમાં ગયું.

તુર્કોએ આ દેશના ત્રણ ભાગ કરી તે દરેક પર એક એક કાર્યકર્તા નિમ્મે તે સર્વના ઉપર, એક મુખ્ય અધિકારી નિમવાનો રિવાજ હતો. તે પછી દર ત્રણ વર્ષે એક મોટો અધિકારી (પાશા) મોકલવાની શરૂઆત થઈ. ખરી સત્તા અહિં નાંજ લશ્કરી અમલદારોના હાથમાં રહેતી આ લોકને અથવા તે વર્ગને જ્ઞાનેસરીજ એવું કહેતા.

અદારમી સદીથી લશ્કરી વર્ગજ દેશના મુખ્ય શાસ્તાની ચુંટણી કરી નિમણુક કરતો, ત્યારબાદ

અદવાવધિમાંજ એ લશ્કરી લોકોએ પોતાનું એટલે દેશનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યું.

કિનારા પર રહેનારા લોકોનો ચાંચિયાનો જ બંધો હતો અને તેનો ઉપદ્રવ જોવારને પુષ્કળ થતો. તેથી જુદા જુદા રાષ્ટ્રોએ લડાયક જહાજો મોકલી આ લોકને યોગ્ય સમયે શિક્ષા કરી.

૧૮૧૮ માં અંગ્રેજોએ લડાયક જહાજો મોકલ્યા. ૧૮૧૯ માં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ એ બંને રાષ્ટ્રોએ ચાંચિયા વૃત્તિ બંધ કરાવવા એક સ્વારી કરી પણ તે નિષ્ફળ નીવડી ૧૮૨૦ સાલમાં એક ચમત્કારિક કારણથીજ ક્રેંચ લોકોને આ દેશ જીતવા પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. અદલ્લખયામાના ખૂબાકી અને ખુશનાક એ બંને યાહુદી જોવારીઓએ ક્રેંચ સરકારને અનાજ પુરું પાડવાનો કરાર કર્યો અને થોડી મુદત બાદ કાંઈ કારણસર હુસેનડેએ ક્રેંચ પરરાષ્ટ્રીય વકીલના મોંઢાં પર તમાચો માર્યો હુસેનડે એ લશ્કરી વર્ગનો નાયક (મુખ્ય) હતો. એ અપમાન એટલે પોતાના રાષ્ટ્રનું અપમાન થયું એવી ક્રેંચોની માન્યતા થઈ તેઓએ માર્શલવોરમાંટને હુસેનડેનું પતન કરવા મોકલ્યો. તેણે હુસેનડેનો પૂર્ણ પરાલવ કરી તમામ લશ્કરી લોકને પાછા તુર્કસ્થાન મોકલી દીધા અને કિનારા પરના કેટલાક બંદરો પોતાના કબજામાં લીધા.

ક્રેંચ સરકારે અંગ્રેજ સરકાર સાથે કેટલીક સુલેહ કરી હોવાથી એકદમ અદલ્લખયા જીતવાનું સાહસ તેઓ કરી શક્યા નહિ તેઓએ આ દેશના ક્રેંચ વસાહત વાલાનું રક્ષણ કરવા એક ગવર્નર નિમ્યો. ૧૮૩૦ થી ૧૮૩૭ સુધી એ સ્થાનોનો બચાવ કરવો એજ ફક્ત ક્રેંચોનું ધોરણ હતું.

અબદુલકાદરનું બંડ:—એજ સમયે અબદુલકાદર નામનો એક માણસ આ દેશમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો. ધાર્મિક કૃત્યો બદલ તેની સર્વ પ્રખ્યાતિ હતી. તેણે પોતાના દેશમાં એકતા કરી સ્વતંત્ર રાજ્યવ્યવસ્થા શરૂ કરી તેની ક્રેંચો સાથે લઢાઈ થઈ ક્રેંચોને સુલેહ કરવી પડી. એ તહ મુજબ ક્રેંચોના તાબામાં ફક્ત છ પૈકી ચાર ગામો તથા તેની આસપાસનો મુલકજ ફક્ત તેમના કબજામાં રહ્યો. તે પછી અબદુલકાદરે ક્રેંચોને સંપૂર્ણ રીતે હાંકી કાઢવાના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા. તેની ખબર ક્રેંચ સરકારને થતાંજ ફરીથી યુદ્ધ શરૂ થયું. આ યુદ્ધમાં ક્રેંચ સેનાપતિ બુગોએ આરાન પ્રાંત પર સ્વારી કરી અબદુલ કાદરની સામગ્રીના સર્વ કોઠારો દારૂ-ગોળાથી ઉડાવી નાખ્યા, મોરોકકોના સુલતાને એ

વખતે આખરુલ કાઢીને મદદ કરી, ત્યારે તેનું પતન કરવા માટે ૧૮૪૪ માં બુગેએ ઢાંચર પર મારે-કરી સુલતાનને 'ઈસલી' મુકામે પરાલવ કર્યો. ફ્રેંચે મોરોકોમાં શુ'થાએલા બેઈ અબદુલ કાદરે ફરી પોતાનું સૈન્ય જમાવી સીદીગ્રાહીમ મુકામે ફ્રેંચેને હરાવ્યા; પણ ફ્રેંચેનું વધતું સામર્થ્ય તથા પોતાની કુમક મળવા જેવી સ્થિતિ ન હોવાથી તે ૧૮૪૭ ના ડીસેમ્બરમાં ફ્રેંચ સેનાપતિને સ્વાધીન થયો.

તદનંતર બુદી બુદી ટોળીએને હરાવવાનું તથા નાનાં નાનાં બંડ સમાવવાનું કામ પુષ્કળ દિવસ ચાલુજ હતું. ૧૮૫૧ માં બુમાગલાનું બંડ સમાવવામાં આવ્યું. એટલું થયું તો પણ પૂર્ણપણે અલ્જીરિયા ફ્રેંચેના તાળામાં આવ્યો ન હતો. કેબિલિયાનો જંગલી પ્રદેશ જીતવાનો બાકી હતો. મુસલમાનોને ઉશ્કેરી બંડ કરવાનું ચાલુજ હતું. મોટા મોટા કુટુંબો અઘાપિ ફ્રેંચેથી દૂરને દૂરજ રહેતા હતા. તેમના મન આકર્ષી, તેમને ફ્રેંચેના ખરા આધાર સ્તંભ કરી લેવાનું બાકી રહ્યું હતું.

એ રૈડન એ સેનાપતિ જ્યારે ગવર્નર હતો ત્યારે ૧૮૫૨ ના આરસામાં દક્ષિણમાં એક બે બંડ થયાં. પરંતુ વાલિદ શિદી શેખ એ વંશની મદદથી તે સમાવી લીધાં. રૈડને કેબિલિયાજીઆનો નિશ્ચય કર્યો અને તેણે ખટપટ ચાલુ કરી. એ જંગલી પ્રદેશમાં તુકો તેમજ રોમન લોક પણ ફાવી શક્યા નહિં. પણ આ શર પુરૂષે બે માસમાંજ તે પ્રદેશ સર કર્યો. આગળ ઉપર વાલિદ શિદી શેખ વંશના એક પક્ષને ફ્રેંચે સાથે અંટસ પડી. તે પક્ષના આગેવાન સી-સ્લીમને બંડ કર્યું. તે ૧૮૬૪-૧૮૭૧ સુધી ટક્યું અને તેજ સાલમા તેનો પરાલવ થયો. વાસ્તવિક રીતે આ બંડનું કારણ એ હતું કે ફ્રાન્સ દેશમાં તે વખતે જે તોફાન અને અસ્વસ્થતા ફેલાઈ હતી તેથી ફ્રેંચ સરકારનું માન એાણું થયું હતું.

૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સમાં ત્રીજી વખત પ્રબલ સત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ફ્રેંચ સરકારે પોતાના લોકોને અલ્જીરિયામાં વસાહત કરવા માટે. ઈગવડો આપવા શરૂઆત કરી. એ દેશના રાજ્ય-કારભારની જવાબદારી ફ્રેંચ મંત્રીઓને સોંપી હતી. પરંતુ તે લોકોને નાપસંદ હોવાથી ૧૮૯૨ માં ગવર્નર જનરલ નિમવામાં આવ્યો અને અલ્જીરિયાનો જમા ખર્ચ ફ્રાન્સના જમા ખર્ચથી જુદો રાખવામાં આવ્યો.

મોટા અટલસની બીજી બાજુએ સહરાના પ્રદેશમાં અઘાપ સુધી જે થાણું હતા તે ફ્રેંચેના

કબજામાં આવવાના બાકી હતા. ૧૮૮૨ માં મઝાબ થાણું જીત્યું, ૧૮૮૩ માં વાલિદ શિદી શેખ વંશના મોટા પક્ષે ફ્રેંચે સાથે મિત્રતા કરી. તે પછી સાત વર્ષે ગુરાસ, હુઆટ, ટિટિકેટ એ સાહારામાંના થાણું ફ્રેંચેએ લીધાં. એ વખતથી ફ્રેંચેએ અલ્જીરિયામાં શાંતિ રાખી લોકમાં બેહેપાર તથા શિક્ષણને પ્રસાર કરી તેમની સુધારણા કરવા શરૂઆત કરી.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—ફ્રાન્સના વાર્ષિક રિપોર્ટ અલ્જીરિયા સંબંધી વાર્ષિક સામાન્ય માહિતીના રિપોર્ટ ફારિન ઓફીસ રિપોર્ટસ ઓન્યુઅલસેરીજ લંડન-કીન-આફ્રિકા પુ. ૧ ૧લેફેઅર મિપ્લીઓ-ઑફી ઓફ અલ્જીરિયા, લંડન ૧૮૮૮ સ્ટેન્ડર્ડ અબાઉટ અલ્જીરિયા સ્ટોટ-દી રિયલ અલ્જીરિયા એ. પ્રિ. સ્ટેટ સમન્સ ઇયરબુક વાર્ષિક]

અલ્જીર્સ:—અલ્જીરિયાની રાજધાનીનું સૌથી મોટું શહેર. અહિં ગવર્નર જનરલનું નિવાસ સ્થાન, અપીલ કોર્ટ અને આર્ચબિશપનું પીઠ છે. ભૂમધ્ય-સમુદ્રના ઉપસાગરની પશ્ચિમે ૩૬, ૪૭ પૂ. રે. અને ૩૪, ઉ. અ. ની વચ્ચે એ આવ્યું છે. સમુદ્ર પરથી એ શહેરનો દેખાવ ઘણોજ રમ્ય દેખાય છે. ઘરોની ચોતરફ લીલાંછમ વૃક્ષોની ઝાડી હોવાથી શહેરનું લતા-મંડપમાંજ વસેલું હોવાનો ભાસ થાય છે. આધુનિક ફ્રેંચ શહેર અને પ્રાચીન શહેર એવાં આ શહેરના બે વિભાગ છે.

જૂના તથા નવા શહેરમાં પુષ્કળ તફાવત છે. જૂના શહેરના રસ્તા સાંકડા તથા બળદગાડીના પ્રવાસને પણ અયોગ્ય છે. ઘરો તથા દુકાનોની પણ તેજ સ્થિતિ છે.

ગવર્નર જનરલ તથા આર્ચબિશપના બંગલાઓ, 'ગ્રૅડ' તથા 'ન્યુ' એ બે મસજીદો તથા સરકારી કચેરીઓ અલ્જીર્સમાંની સાર્વાજનિક જોવાલાયક ઇમારતો છે. તેજ પ્રમાણે 'હોલી ત્રિનિટી' ન મનુ પ્રાર્થના મંદિર પણ જોવા જેવું છે. મંદિરના અંદરના ભાગને રંગ ખેરંગી આરસ પહાણથી શોભા આપી છે. એ આરસ પહાણ પર અંગ્રેજ રેસિડેંટો વિષેના લેખો તથા ઇતર ઐતિહાસિક માહિતી છે. કાગળ બનાવવામાં ધાસનો શુ ઉપયોગ છે તે જગતને પ્રથમ સમજાવનાર એડવર્ડ લોઈડ નામના ગૃહસ્થ વિષે એક શિલાપર ઉલ્લેખ છે.

અલ્જીર્સ બંદર સર્વ પ્રકારના પવનથી અત્રીમ છે. એ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં કોલસા લેનાર બંદરો પૈકી સુખ્ય બંદર છે. ૧૫૪૪ માં અહિં દીવાદાંડી બાંધવામાં આવી અલ્જીર્સ તથા મારસેલીજની વચ્ચે

આગખોટથી વહેવાર ચાલે છે. કાન્સના ટાપેડા રોશનો પૈકી અદલ્તસં એક છે.

અદલ્તસંમાં એક વિદ્યાલય છે અને તેને કાયદો, વૈદ્યકી, શાસ્ત્ર તથા વાડમય વગેરે વિષયોની શાખા જોડવામાં આવી છે. પદાર્થસંગ્રહાલયમાં અત્યંત પ્રાચીન કોતર કામ મૂક્યાં છે. અહિં એક અપીલ કોર્ટ છે. ૧૯૧૨ માં અદલ્તસંની વસ્તી ૧૭૨૩૬૭ હતી યુરોપિયન તથા મુસલમાન એવાં વસ્તીના બે ભાગ છે. યુરોપિયનોમાં ફ્રેંચ, સ્પેનિયર્ડ, ઇટાલિયન, માલ્ટીઝ, બ્રિટીશ, તથા જર્મન લોકનો સમાવેશ થાય છે. મુસલમાનોમાં મૂર, અરબ, બર્બર તથા થોડા તુર્ક લોકનો સમાવેશ થાય છે. યુરોપિયનો પૈકી વિશેષતઃ રોમન કૅથોલિક છે.

ઇતિહાસ:—અદલ્તસંના હાલના સમુદ્ર કિનારા પરના પ્રદેશમાં રોમન કાલનું આયકોસિઅમ નામનું એક નાનું શહેર હતું. આયકોસિઅમના બિશપ વિશે પાંચમી સદીના લેખમાં ઉલ્લેખ થયો છે. હાલનું શહેર ૯૯૪ માં ‘ઝેરિડ-સંહાબ’ વંશનો સંસ્થાપક બુલુકિને સ્થાપન કર્યું. ૧૧૪૮ માં એ વંશ નાશ પામ્યો પરંતુ તે પહેલાંજ અદલ્તસં તેમના કબજામાંથી થયું હતું. ૧૧૫૯ માં આલમો હેડાએ તે કબજે કર્યું તથા ૧૩ મી સદીમાં તે ટ્રેન્લેંકનના સુલતાનના અમલમાં હતું. એ અમલ ફક્ત નામનોજ હતો. સ્પેનમાંથી મૂર લોકને હાંકી કાઢ્યા બાદ તેઓ અદલ્તસંમાં વસ્યા. તેઓએ ઓરાન તથા આફ્રિકાના કિનારાના ઇતર શહેરોમાં વસ્યા. ત્યારે સ્પેને પેનાનને ગઢ બાંધવાનું શરૂ કર્યું. બંદર સામેનો ખેટ સ્પેને ૧૩૦૨ માં જીત્યો તો તેજ પેનાન નામથી આગળ પ્રસિદ્ધ થયો. અદલ્તસંના અમીરે બાર બારોસા બંધુને ‘સ્પેનિઅર્ડસાને’ હાંકી કાઢવા આમંત્રણ કર્યું. અમીરની નબળાઇનો લાભ લઈ એ બંધુદ્રવ્યમાંથી એકે અમીરનો વધ કરાવ્યો અને ગાદી પચાવી પાડી. એ ગાદી પચાવનારનું ‘અરૈજ’ એવું નામ હતું. તેની પછી ખૈરદીન ગાદીપર બેઠો. તેણે ૧૫૩૦ માં પેનાનમાંથી સ્પેનિઅર્ડ લોકને હાંકી કાઢ્યા. તે વખતથી બારબરીના ચાંચિયાઓનું અદલ્તસં એ મુખ્ય મથક બન્યું. ૧૫૪૧ માં પાચમાં ચાર્લ્સ બાદશાહે એ શહેર જીતવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તેમાં તે ફાળો નહિ ૧૮૧૬ માં બ્રિટીશ જહાજના કાંક્લાએ અદલ્તસં પર તો ખોદાગી છતાં ૧૮૩૦ સુધી ચાંચીયો-પણું ચાલુજ હતું. તેજ સાલની ૪ જુલાઇને દવસે ફ્રેંચોએ શહેર પર હુલો કરી તે જીતી લીધું.

અદલ્તસંની ઇતિહાસ:—(ઇંગ્લંડ) હુંબરલ્ડમાં બર્વિંક (અર્જન્ટીડ) ના પાર્લમેન્ટરી વિભાગનું આ એક બંદરની નૈરૂથે ૩૪ માઈલ પર છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૨૧) ૨૮૭૫૬ હતી. ૧૮૫૩ માં આદલ્તસંનું કંપલોર્ડ હાંડિંગે તેની સ્થાપના કરી. નોર્થકેપને હાલ માર્લ બરો લાઇન્સ અને સાઉથ કંપને સેન્ટ હોપ લાઇન્સ એવું નામ છે. રોયલ ઇંગ્લીશસં અને આર્મી સર્વિસ ફોજ માટે અહિં બેરકો છે. પાંચ પાયદળની બેરકો અને રોયલ આર્મી મેડિકલ ફોજ માટે કેટલીક બેરકો છે. અહિંયા દરદીઓ માટે દવાખાનું સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

અહિંની ગટરો તદ્દન અવાંચીન પદ્ધતિની છે. આદલ્તસંવોટર કંપની અહિં પાણી પુરું પાડે છે.

ફોજના શિપાઈઓ માટે બાંધેલી ઇમારતો શિવાય કિલ્લાના સિપાઈઓને ઉપયુક્ત એવી ઇમારતો પણ છે. અહિં જુની જુની શાળા શરૂરી શિક્ષણ માટે કાઢવામાં આવી છે. આદલ્તસં આર્મી-કોરનું એ મુખ્ય સ્થાન છે (એ. પ્રિ.)

અદિત્યક:—(ઇંગ્લંડ) નો હુંબરલ્ડમાં બર્વિંક (અર્જન્ટીડ) ના પાર્લમેન્ટરી વિભાગનું આ એક બંદરની નૈરૂથે ૩૪ માઈલ પર વસેલું છે. આ જહાજની વસ્તી (૧૯૦૧) ૬૭૧૬ હતી. અહિં એક કિલ્લો તે ૧૩૦૯ થી પર્સીના કબજામાં એક દરવાજો, એક ૧૨ મી સદીની સુંદર નામન કમાન, (આર્ચ) કિલ્લાની અંદરની એક જુનીવાવ, એ સહુત્વના પ્રાચિન ભાગ છે. હાલ એ કિલ્લામાં ઘણો ફેરફાર થયો છે. ઇટાલીના તેમજ બીજા દેશોના કરીગરોના સુંદર કામો અને બ્રિટિશ, રોમન તથા ઇટાલીશન પ્રાચીન વસ્તુઓના સુંદર નમુનાઓ આ કિલ્લામાં છે. સુંદર બગીચામાં (પાર્ક) વિવિધમ ધી લાયન આફ સ્કોટ-લુંડનું એક સ્મારક છે. આજ બગીચામાં સ્મારક તરીકે બે મિનારા અને એક પથ્થરની બ્રિટિશ ચોરડી છે તટના બંદર હજી જોવામાં આવે છે. સેન્ટ-માયકલનું એક જીવું દેવાલય છે. અવાંચીન સેન્ટ-પાલનું દેવાલય જોવા લાયક છે. એજે શિવાયના બીજા અવશેષો પણ આ બાગમાં મળી આવે છે. સેન્ટ લિથોનાર્ડનું અહિં દવાખાનું હતું નજીકમાંજ ડરટનવરો કિલ્લાના અવશેષ દેખાય છે.

અહિં ઘરગાળવો, માછલી પકડવાની દોરીઓ બનાવવી, તમાકુ તથા છાંકણી બનાવવી, અનાજનો બહેપાર અને ઢગવું એ મુખ્ય ધંધા છે. ખરી રીતે અદિત્યક એક ડિસ્ટ્રિક્ટબોર્ડના કબજામાં હતું.

પરંતુ કાયમના વહીવટથી તે એક મ્યુનિસિપાલિટી-વાળું શહેર થઈ પડ્યું છે. આ શહેરના ક્ષેત્રફળ એક સંયુક્ત મંડળ (બાંડીકોર્પોરેટ) હોય છે. પરંતુ શહેરના કારભારમાં આ મંડળને કોઈ જાતની સત્તા હોતી નથી. ૧૮૮૨ ના કાયદા પ્રમાણે આ મંડળને ૫૦૦ પાઉંડ કરતાં વધારે રકમ માત્ર આપવી પડે છે. અને કાર્પોરેશનની શાખાઓ (કાર્પોરેશન સ્કુલ્સ) અલાવવામાં આપસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

શરૂઆતમાં અલ્હિનક ગિલ્બર્ટ ટાયસનની માલિકીનું હતું. પરંતુ તેનો પુત્ર મરણ પામવાથી તેની કન્યા સાથે રાજ્યે તે આયવોડિવેસીને આપ્યું. આયવોનો એક વંશના વિલ્યમ ડિવેસી ૧૨૬૭ માં મરણ પામ્યો. તેને સંતાન ન હોવાથી આજ હાગીટી ડરહમના બિશપને મળી. ૧૩૦૬ માં તેણે તે સર હેન્રી પર્સીને વેચી, અઘાપ તે તેનાજ વંશમાં ચાલે છે. આશરે ૧૧૫૦ ચુસ્ટેસ ફિટ્ઝ જોને કિલ્લો બંધાવ્યો એમ કહે છે. પ્રસંગોપાત્ મળેલી સનહો મુજબ આ શહેરે બજાર તથા જત્રાઓની પરવાનગી મેળવી છે. પ્રાચીન કાળમાં ચામડાં પકવવાનો તથા કાપડ વણવાનો એ મુખ્ય ધંધો હતો. અલ્હિનકે પોતાના પ્રતિનીધિ પર્લામેન્ટમાં કદી પણ મોકલ્યા નથી. (એ. પ્રિ.)

અલખની:—પ્રાચીનરત્ન એનું નિવાસસ્થાન અલખેનિયામાં હતું. અલખેનિયાએ પૂર્વ કૉંકેશનમાંના એક જિલ્લાનું પ્રાચીન નામ રેટ્રોબાના જાણ્યા પ્રમાણે (૧૧,૪,૧-૮) સાયરસ (કુરૂ) નદીનો કિનારો અને આધુનિકશિર્વાન એટલાજ ભાગનો સમાવેશ એમાં થતો હતો. અલખની લોક વાસ્તવિક રીતે હાલના દધિસ્થાનના આસપાસના હોવા જોઈએ. (૯પી. ની. ૬-૩૬) ઇટાલીમાંના એલબાથી આવેલા લોકોના તેઓ વંશજ છે એવી દંતકથા હેલિકોન સસના ડાયઓની સિઅસે આપી છે. રેટ્રોબાના આધારે એવું જણાય છે કે અલખના લોક સૂર્યો પાસકે હતા. પરંતુ વિશેષતઃ ચંદ્રોપાસકે હતા. અસલના વખતમાં એમાં નાનાં નાનાં ૨૬ રાજ્યો હતાં તથાપિ રેટ્રોબાની કારકીદીમાં એકજ રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. રોમન લોકને આ લોકની માહિતી હતી. કારણ મોટા મિથ્રીડાટીસ (ઇ. પુ. ૬૫) ની પાંપે પુક પકડી હતી ત્યારે અલખની લોકોએ તેને મદદ કરી હતી. પાંપે તેમને ફક્ત નામનાજ ખંડણીયા બનાવ્યા. પરંતુ તેમનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થયું નથી. હર્ડિયનની કારકીદીમાં અલખની લોકોએ આ પ્રદેશ જીતી લીધો. (મોમસેન મોહિન્સેસ ઓફ ધી રોમન અમ્પાયર ઇં. ભાષાંતર

૧૮૮૬) ત્યાર પછી તે સરસ નિઃઅમ્મલ નીચે હતો. ખાતર લોકોએ અલખની લોકોને આમેનિયામાં હાંકી કાઢ્યા. તે પછી હુણ; હુરગિયન અને મોગલ લોકોની એક પછી એક સ્વારી આ પ્રદેશ પર થઈ. (એ. પ્રિ.)

અલખની:—અબુરૈહાન મહંમદ (૯૭૩-૧૦૪૮) આશરે ૯૧૩ માં ખ્વારીઝમ પ્રાંતના બિરૂન શહેરમાં જન્મ્યો. તે પ્રખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રી, જોતિષી, ઇતિહાસ કાર અને તર્કશાસ્ત્રી હતો. સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવિણતા મેળવનાર આ એકજ સુસલમાન પડિત હતો. તેણે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને વકતૂત્વ-શાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ મુખ્યતઃ ગૂઢ વિદ્યા જાણનાર તરીકે તેની ઘણી કીર્તિ થઈ. તે બાબત હંમેશા એક વાત કહેવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—એક દિવસે સુલતાન મહંમદ દરબારમાં બેઠો હતો ત્યારે તેણે અલખિરૂનિને આજ પોતે દર-બારમાંથી કેવી રીતે બહાર જશે તેનું વર્ણન અગાઉથી લખી રાખવાનું કહ્યું. તે મુજબ બિરૂનીએ લખી રાખ્યા બાદ સુલતાને પુષ્કળ દરવાજા પૈકી કોઈ પણ એક દરવાજામાંથી બહાર જવાને બદલે જીંતમાં બાંકુ પાડી પોતાનો જવાનો રસ્તો બનાવ્યો. ત્યાર પછી અલખિરૂનીએ લખેલો કાગળ જોતાંજ તેમાં બરાબર આ પ્રમાણેજ વર્ણન કરેલું જણાઈ આવ્યું. આ કોઈ એક જાદુગર છે જાણી સુલતાને તાબડોલ તેને બારીમાંથી નીચે ફેંકી દેવાનો હુકમ કર્યો. પણ અલખિરૂનીને આ વાત પ્રથમથીજ માલમ પડવાથી તેણે અગાઉથીજ તૈયારી કરી હતી જેથી તેને કોઈ પણ ઇજ્જત થઈ નહિ. રાજ્યે તેને પોતાની સમક્ષ બોલાવી આ પ્રકારની શિક્ષા તને લોગવી પડશે એવું તને અગાઉ શું ખબર હતું? એ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો. અલખિરૂનીએ હુકારમાં પ્રત્યુત્તર આપ્યું, તે દિવસનું લખેલું લવિખ્ય બતાવ્યું. ચાલીસ વર્ષ સુધી તેણે ઘણાં દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો. સુલતાન મહં-મુદ ગિઝનીની સ્વારી સાથે તે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો તેણે ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં હિંદુસ્થાન સંબંધી 'તારીખ અલ હિંદ' અથવા 'હિંદુસ્થાન સંબંધીની હકી-કત' નામે ગ્રંથ લખ્યો. અબુલફઝલે આઈની અકબરીમાં 'આ ગ્રંથ માંથી ઘણો આધાર લીધો છે. જો કે આ ગ્રંથમાં રાજકીય ઇતિહાસનું પરિ પૂર્ણ અને સુસંબદ્ધ વર્ણન નથી તો પણ તે કાલનાં હિંદુ રીત રિવાજ, શાસ્ત્ર અને સાહિત્ય જાણવાને તે ઘણું ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથમાં તેણે અઢાર પુરાણોના નામ આપ્યા છે. મત્સ્ય, આદિત્ય; અને વાયુ એ ત્રણ પુરાણો જોવાનું પણ લખ્યું છે. તેમજ વિષ્ણુ પુરાણ

માં લખેલા અઢાર પુરાણોના લિખ્ત નામો પણ લખેલાં છે તે પરથી વિષ્ણુ પુરાણ ૧૦૩૫ માં રચાયું એ વિદ્વત્સનનો મત મિથ્યા ઠરી ૧૦૩૦ ની અગાઉ થીજ અઢાર પુરાણોનું અસ્તિત્વ હતું. એ સિદ્ધ થાય છે. ભગવત ગીતાનું તત્ત્વજ્ઞાન તેને ઘણું જ પ્રિય હતું. ઘણાગ્રીક ગ્રંથોનું તેણે ભાષાંતર કર્યું હતું. ટોલેમીના આદમાગ્રેસ્ટનું અરબી ભાષામાં તેણે સંક્ષિપ્ત ભાષાંતર કર્યું છે. બીજે એક મહત્ત્વનો ગ્રંથ એટલે 'કાનુન મસુદી' એ છે. તેણે આ ગ્રંથ સુલતાન માહમુદને અર્પણ કર્યો હતો અને તેના બદલામાં હાથીના ભારના રૂપિયા તેને મળ્યા હતા એવું કહેવાય છે. જોતિષશાસ્ત્રપર તેને ઘણો વિશ્વાસ હતો. અરબી ભાષામાં તેણે જોતિષ ગ્રંથનું ભાષાંતર કર્યું છે. તે ઈ. સ. ૧૦૪૮ માં મરણ પામ્યો. જોતિષ, ગણિત, કાલગણના. ભૌગોલિક ગણિત પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયન અને ખનિજ શાસ્ત્ર એ તેના પ્રિય અભ્યાસ વિષય હતા.

તારીખ હિંદુ:—આ હિંદુસ્થાન વિષેના ગ્રંથના ૮૦ પ્રકરણ છે. પહેલા પ્રકરણમાં હિંદુ લોકો વિષે માહિતી મેળવવા કેવી અરચણ પડે છે તેનું વર્ણન છે. પ્રકરણ ૨ થી ૧૧ તત્ત્વજ્ઞાન; પ્રકરણ ૧૨ થી ૧૭ વેશ પુરાણ, વ્યાકરણ, છંદ શાસ્ત્ર વગેરે વાડ મય અને હિંદુ રીતરિવાજ. પ્રકરણ ૧૮ થી ૩૧ ભૂગોલ અને જોતિષી, પ્રકરણ ૪૩-૬૬ એ પ્રકરણોમાં હિંદુઓના વાર તહેવાર, ઉત્સવ, રીતરિવાજ, વગેરે મહત્ત્વની માહિતી ગ્રંથિત કરેલી હોઈ છે. પ્રકરણ ફલજોતિષ વિષે છે. આ ગ્રંથમાં ઘણી ખરી હાકકત ફકત સાંભળેલીજ હોવાથી તે ભૂલભરેલી હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ અદિબરૂની કાલીન હિંદુસ્થાન કેવું હતું એ તેના પરથી સારી રીતે જાણી શકાય છે આ ગ્રંથ ૧૭૮૩ માં સી. ઈ. સાચોએ લંડનમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો અને બીજે વર્ષે બે ભાગમાં તેનું ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ થયું.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—સ્મિથ, અલી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. બિલકોશ. એ. પ્રિ. ઇલિયટ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. ચિત્રમય જગત પુ. ૧૪ અં ૧]

અદબોનિયા:—આ એક પ્રબલ સત્તાક શાસ્ટ્ર છે આ પ્રદેશ બાદકન દ્વિપ કંદપના સમુદ્ર કિનારાનો છે અને તે માંટેનિઓની દક્ષિણ સરહદથી ઓસની ઉત્તર સરહદ સુધી પથરાયેલો છે. યુરોપ ખંડમાંનો અતિશય અગ્રાત પ્રદેશ આજ કહેવાય છે.

અહિંનો ભયંકર, જંગલી પ્રદેશ, કાયદો ન માનનારા લોક તેમની ભાષા અને વિશિષ્ટ સામાજિક પ્રથનો, અને અહિંની અંધા ધુધી એ બધાને લીધે

પરકીય મુસાફરોને અહિં રહેવું જોખમ ભરેલું છે. બર્તિનની સુલેહ મુબબ માંટેનિઓ પ્રાંત વધ્યો અને અદબોનિયાની સરહદ ઘટી. માંટેનિઓએ ડુલીસિંગનો જીલ્લો લઈ તેના બદલામાં પ્લાન્કા અને ગ્યુસિને જીલ્લા તુર્કસ્થાનને આપ્યા. ઈશાન અદબોનિયાનો ભાગ કોસાગ્લો આ તુર્ક વિલાયતમાં આવ્યો હતો. ઉત્તર તરફનો જંગલી પ્રદેશ રકોડા (સ્કુટારી) માં હતો. મધ્ય અદબોનિયાના પૂર્વ તરફનો ભાગ મોન-સિટર વિલાયતમાં હતો. દક્ષિણ તરફના જીલ્લા ઇઆ-નિયામાં ગણાતા હતા.

પ્રકૃતિ વર્ણન:—અદબોનિયાનો વિશેષતઃ ઉત્તર ભાગ ઘણાજ ડુંગરવાળો છે. પૂર્વે શાર પર્વતની હારો હોઈ તેની લગભગ દક્ષિણે ગ્રંથાસ અને પિંડસની બે હારો છે. એનું ઉંચું શિખર લિઉ-ખોત્રન અગ્નેય યૂરોપમાં સૈથી ઉંચું (૮૮૫૮ ફુટ) શિખર છે. ઉપરના પર્વતની હારને લીધે ઉત્તર, મધ્ય દક્ષિણ એવાં અદબોનિયાના ત્રણ વિભાગ થાય છે. રકુબ નદીથી ઉત્તર અને મધ્ય વિભાગ જુદા પડે છે. અને વિડ્યોસા નદી મધ્ય અને દક્ષિણ વિભાગની સરહદ પરથી વહે છે. ઉત્તર અદબોનિયામાં પ્રોકલે-ટીયા એટલે 'શાપિત પર્વત' એ મુખ્ય હાર છે. દક્ષિણ અદબોનિયામાં ત્યિકા અને ખિમરા એ મુખ્ય શહેરો છે. આહિંની ઘણી ખરી નદીઓ પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ વહે છે. બોયના અને આતા નદીઓનાજ મુખ પાસે ફકત બોટ ચાલે છે. અહિંની મુખ્ય નદી બોયના, સ્કટારી સરોવરમાંથી ઉદય પામી તેને મોરાચા, ડ્રિન વગેરે નદીઓ મળે છે. અને પછી તે ઓએશિયનના અખાતને મળે છે. સ્કુટારી અને ઓચરીડના બે સરોવરો યૂરોપમાં ઉત્તમ ગણાય છે. આ શિવાય આયાનિના એ બીજું એક સુંદર સરોવર છે.

હવા:—જંગલી પ્રદેશની હવા નિરોગી છે. પણ ગામડાઓમાં હમેશાં તાવના વ્યાધિ ચાલે છે અહિં શિયાળો ઘણાજ ટુંક મુદત સુધી હોય છે પરંતુ ટાઢ અતિશય પડે છે. વસંત ઋતુમાં સમુદ્ર કિનારા પર બોરા અથવા ઉત્તર તરફનો તોફાની પવન વહે છે.

ખનિજ સંપત્તિ:—અદબોનિયાના ડુંગરોમાં ઘણા ખનિજ પદાર્થ છે એવું કહેવાય છે. પરંતુ અધાપિ તેની કોઈએ શોધ કરી નથી. અહિં લોખંડ તથા કોલસા પુષ્કળ હોવા જોઈએ. પહેલાં આહિંથી સોનું તથા રૂપું કાઢતા હતા. સેલિનિટમાં ખનિજ હામર મળતું હોઈ રોમન કાળમાં તે પુષ્કળ કાઢતાં હાલમાં પણ જુની રીત મુબબજ અહિંથી હામર

કાઠે છે. અહિં ચોટાં જંગલો છે. તેમાંનો વધુ ભાગ ખીચ અને ચોકના જંગલોનો છે. મિરટાઈડ ભાગમાં સુમાક ઝાડો ઘણાં થાય છે. અહિં ફળ ઝાડ પણ પુષ્કળ છે તેમજ સાધારણ પ્રકારનું મધ પણ અહિં ખનાવવામાં આવે છે. દક્ષિણ અદ્ભુતનિયામાં તમાકુ ઘણો પાકે છે. અહિંની ઉપલ્લવિકાનું મુખ્ય સાધન ખેતી તથા જનાવરો પાળવાં એ છે. ખેતીની જુની પદ્ધતિ વહેવારના સાધનોનો અભાવ, અને પૂરથી થતું નુકસાન, એટલી અડચણો હોવા છતાં ડેલમેશિયન કિનારો તથા ખેડોને અહિંથીજ અનાજ પુરતું પાડવામાં આવે છે. મુખ્ય ખોરાક મકાઈ હોઈ જવ, રાય. ઓટ, અને ઈતર અનાજની પણ ઘણી નિકાસ છે. ઉત્તર તરફના જંગલી લોકોની સંપત્તિ ઘેટાં તથા બકરાં એજ છે. ચાંમડાં તથા ઉનનો અહિંથી નિકાસ થાય છે. અહિંની નદીઓ તથા સરોવરોમાંથી માંછલાં મળી આવે છે.

ઉદ્યોગ તથા વહેપાર વર્ણન:—ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં અહિંની નિકાસ ૪,૮૦,૦૦૦ પાઉંડની હતી. તેમાં ખેતીની ઉપજ, જનાવર, ચામડાં, ઉન, ચીઝ, ઈંડા, મરઘાં બતક, ઓલિવતેલ, વલોનિયા, ચોક, સુમતુ ઝાડના પાન, ઈમારતી લાકડું, રેશમ, તમાકુ, ખારા માછલાં વગેરે પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે. ૧૮૬૮ માં આયાત માલની કિંમત ૧૩,૬૦,૦૦૦ પાઉંડની હતી. પહેલાં અહિંનો વહેપાર વેનિશિયન લોકના હાથમાં હતો. ત્યાર બાદ તે ઓસ્ટ્રિયા અને હંગેરીના હાથમાં ગયો. ઇટાલી શિવાય બીજા કોઈ પણ દેશ સાથે તેનો મહત્વનો વહેપાર નથી. અહિંના લોકોને ઓસ્ટ્રિયાનો સસ્તો માલ પસંદ પડે છે. ટ્રીસ્ટએ વહેપારનું મુખ્ય બંદર હોઈ ઓસ્ટ્રિયન લોઈડ કંપનીની આગેવાની દરિયાઈ વહેપાર ચાલે છે. પરંતુ કિનારા પરનો વહેપાર તુર્કી તથા ગ્રીક બોટો મારફત ચાલે છે. રેલવે શરૂ થવાથી ત્રાલાનિકા બંદર મારફત હાલમાં ઘણું વહેપાર ચાલે છે. આવવા જવાના સાધનાના અભાવને લીધે વહેપાર પુષ્કળ પછાત છે. આ દેશમાં રેલવે તથા સારા રસ્તાઓ નથી. રહદારી માટે પુલ પણ સારા સુરક્ષિત નથી. અહિંના દેશી ઉદ્યોગ ધંધા મહત્વના નથી અને જે કાંઈ છે તે પણ નાશ પામતા બાય છે. ૧૯૨૮ માં ત્યાંની આયાત ૩૨૩૧૧૫૮૩ ગોલ્ડ ફ્રેંકર, અને નિકારન ૧૪૮૫૬ ૬૦૦ ગોલ્ડ ફ્રેંકસ હતો.

વસ્તી:—અદ્ભુતનિયાની વસ્તી આશરે દસ લાખ છે. પૈકી અર્ધાં ઉપરાંત અદ્ભુતનિયન લોક હોઈ બાકીના સ્લાવ (સર્બ અને બલ્ગેરિયન) લોક છે. મધ્યયુગમાંનો 'ગ્રેટવેલાચિયા' કે જે હાલ માઉંટ

અથગોસ અને પિંડસના નામથી ઓળખાય છે તે પર્વતમાં વસાય અથવા ટિકન્ટાર લોકો રહે છે. અગ્નિ ભાગમાં તુર્ક, એપિરોસમાં ગ્રીક ભાષા બોલનારા લોક અને આયનિના, પ્રેવેઝા તથા તર્ફન દક્ષિણ તરફના ભાગમાં અસલ ગ્રીક લોકો (સરેરાસ વસ્તી ૧ લાખ) રહે છે. ૧૭૯૧ પ્રમાણે ત્યાંની વસ્તી ૮૩૩૫ ૫૧૪ છે. તેમાના ૫૬૩૭૨૦ મુસલમાન ૮૮૬૩૬ રોમન કેથોલિક અને ૧૮૧૦૫૧ નેશનલ અદ્ભુતનિયન ઓર્થોડોક્સ ચર્ચના માણસો છે.

મુખ્ય શહેરો:—અદ્ભુતનિયામાં સ્કુટારી, પ્રિઝરેન, આયનિના, જેકોવા, ઢિબ્રા, પ્રિશ્ટિના, ડુરાઝે, એ મુખ્ય શહેરો છે.

અગ્નિ યૂરોપમાં અદ્ભુતનિયન લોક ઘણા પ્રાચીન વંશના હોઈ તેઓ બાલ્કન દ્વિપકલ્પમાં ક્યારે આવ્યા તેનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસ અથવા ઇતકથામાંથી ઉપલબ્ધ થતો નથી. ઇલિરિયન, મેસિડોનિયન, અને એપિરોટસ એ જાતો પ્રમાણેજ આ લોક અહિં અતિ પ્રાચીન આવેલા આર્યોના વંશજ છે. ઇલિરિયન અને એપિરોટ લોક અનુક્રમે ઘેગ અને ટોસ્કના પૂર્વજ હોવા જોઈએ એવું હોનનું મત છે. આ લોકમાં સ્લેવ્હાનિક નામો પણ ઘણા પ્રચલિત છે અને અહિં સ્લાવ લોક જણાતાજ નથી તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે મધ્યયુગમાં આ પ્રાંતમાં પુષ્કળ સાવિયન લોક તથા બલ્ગેરિયન લોક આવેલા હોવા જોઈએ. પરંતુ એક તો તેમને હાંકી, કાઢ્યા હોય યાતો મૂળ લોકમાં તેઓ ભળી ગયા હોય. પોતાના ડુંગરી પ્રદેશમાં આ લોકોએ પરકિયોને ખિલકુલ માર્ગ આપ્યો નથી. તેથી મોટેનિગ્રીયન લોકો પ્રમાણેજ આ લોકોની માહિતી વિશેષ પછાત નથી. એવી રીતે આ લોકો એ પોતાના ગુણ ધર્મ, ભાષા રીત-રિવાજ, તથા ઇતકથાઓ કાયમ રાખી છે. મૂળ-વંશથી ૬ શતક પછીના ગ્રીસ અને ઇટાલીમાંના અદ્ભુતનિયન લોક આસપાસના લોકો સાથે અઘાપિ ભળ્યા નથી.

અદ્ભુતનિયન એટલે ટોસ્ક અને ઘેગ એ લોકો પોતાને સ્કુપેટર તથા પોતાના દેશને સ્કુપેનિયા અથવા સ્કુપરિયા એવું કહવરાવે છે. મોટે નિગ્રોની સરહદ પરનાબંદરે નથી મિટ્રોવટઝા સુધી અને મર્વિયન સરહદ પરના વન્યા સુધી જો રેવા આંકી ત્યાંથી ઉસ્કુબ, મિલેપ, મોન્ટિસ્ટરા ફ્લોરિના, કેસ્ટોરિયા, આયનિના અને પગા સુધી રેખા ખેંચવામાં આવે તો સાધારણતઃ આરેખામાં અદ્ભુતનિયન લોકોના પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. ટોસ્કલોકની ટોળીઓએ

૧૪ મી સદીમાં ગ્રીસમાં વસાહત કરી. ગ્રીસમાંના અદ્ભુતનિયન લોક તેમના હાલના વંશજ છે. ઉત્તમ ગ્રીક સૈનિક તરીકે, હાલમાં તેઓ ઘણા પ્રસિદ્ધ છે. સ્વાતંત્ર યુદ્ધમાં (૧૮૨૧-૧૮૨૯) આ લોકોએ પોતાનું કર્તવ્ય ઘણી સારી રીતે બજાવ્યું તેઓમાંના ઘણા લોક પોતાની જ ભાષા બોલે છે. ઇટાલી અને સિસિલીમાંના અદ્ભુતનિયન લોક પણ ટોસ્ક લોકના જ વંશજ હોઈ ઘણા લોક અઘાપિ ટોસ્કથી બનેલી એક : ઉપભાષા બોલે છે. ઘેગ અને ટોસ્ક લોક જ અદ્ભુતનિયનના ખરા વંશજ છે લિઆપ અને શામ અથવા ચામ એ એક ટોસ્ક લોકની જ શાખા છે. ઘેગ પોતાને ઘેગ ન કહેવડાતાં તે એક અટક છે એવું માને છે. તેમજ વાયબોસા નદીના ઉત્તર ભાગમાં રહેનારા ઘણા લોકોને ટોસ્ક નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

સ્વ ભા વ વણું નઃ—બાલકન દ્વિપકલ્પના ઇતર રહેવાસીઓ પર જે અસર પડકીયોના સહુ-વાસથી થઈ તેવી અસર અદ્ભુતનિયન લોકો પર થઈ નથી. આ લોકોએ પોતાની ભાષા, રીતરિવાજો અને પ્રાચીન સંસ્થાઓ કાયમ રાખી પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય અન્ય લોકોથી સાચવી રાખ્યું. ઘેગ લોકોમાં ભયંકર, બે કાયદેસર પણું, અંધ વિશ્વાસ, અજ્ઞાન વગેરે કેટલાક એવા દુર્ગુણ છે કે તે પૂર્વયુરોપમાં જન્મે જોવામાં આવે છે. તથાપિ આ લોકો સાદા, શર વિશ્વાસુ અને ઈમાની હોઈ ઉત્તમ સૈનિક અને નોકર તરીકે એમની ખ્યાતિ છે. તુર્કી સુલતાનની અંગરક્ષક ટુકડીમાં ઘણા વર્ષથી આ લોકોની ભરતી થાય છે. પરકીય વકીલાતોમાંના અને કાઉન્સલના ખાસ તહેનાતના લોકોમાં ટોસ્ક લોકો પ્રમાણે આ લોકોની પણ ભરતી કરવામાં આવી. ગ્રીક, વ્લાચ લોકના સહુવાસથી ટોસ્ક લોકના સ્વભાવમાં પુષ્કળ ફરક થયો છે. ઘેગ લોક લડાઈ, ચોરી અને જનાવરો પાળવાનો ધંધો કરે છે પરંતુ ટોસ્ક લોક બંહેપાર ધંધો અને ખેતી કરે છે.

ઘેગનો સ્વભાવ કડક, ગંભીર અને અભિમાની હોય છે જ્યારે ટોસ્ક આનંદી, વાતોડીયા અને મન મેળવનારા હોય છે જે કે આ બન્ને જાતીમાંનું નૈસર્ગિક વૈમનસ્ય પ્રાચીનકાળ પ્રમાણે ભયંકર સ્વરૂપનું નથી છતાં તે તદ્દન નાશ પામ્યું નથી. મરણાન્ત વેર લેવાની પદ્ધતિ પૂર્વાપાર ચાલતી આવે છે. કારણ વેર વાળવું એ પવિત્ર કાર્ય છે એવી આ લોકોની માન્યતા છે. એક મનુષ્ય વધના બદલામાં પુષ્કળ ખૂન થઈ કેટલાક વંશમાં અથવા ટોળીઓમાં એક જાતનું યુદ્ધજ ચાલે છે. એટલે

ઘણી વખતે ખૂની માણસ ડુંગરોમાં અથવા ઘરમાં જ ઘણા વર્ષ સુધી સંતાઈ રહે છે. આ પ્રકારના વૈરાગ્યને લઈ કેટલાક ભાગોમાં ૭૫ ટકા સુધી મૃત્યુ થાય છે. કોઈની દરમ્યાનગીરીથી અથવા તેમના શીક્ષકગોર મારફતે કેટલીવાર કામચલાઉ અથવા કાયમની 'બેસા' (સુલેક) પણ થાય છે. આ પ્રકારની સુલેહ સુલતાન પણ બહાર કરે છે. સંધિ થાય તો મોટા સમારંભો કરવામાં આવે છે. આ લોકોમાં અતિથિસત્કારના નિયમ ઘણા જ કડક હોવાથી જે અતિથિને કંઈ પણ ઇન્ન પહોંચે તો નુકસાની ભરી આપવી પડે છે. એકાદ રહેવાસીની બેઠક હોવાશિવાય પ્રવાસી લોકો એ ત્યાં જવું જોખમ ભરેલું છે. પરંતુ જે તે હોય તો તેમની સારી વ્યવસ્થા થાય છે. કેટલાક : જુદલાઓમાં નરવધ બદલ ૧૨૦૦ પિઆસ્ટર્સ એલે આશરે ૧૫૦ રૂપિયા દંડ આપવાથી સંધિ થાય છે. પરંતુ કેટલાક જુદલાઓમાં આ દંડની રકમ ૨૦૦૦ પિઆસ્ટર્સ પણ છે.

સ્ત્રિઓને સ્વાતંત્ર્ય નથી પરંતુ તેમને ઘણું માન આપવામાં આવે છે. તકરારો મટાડવા માટે પણ ઘણી વખતે તેમની યોજના કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ જાતની ઈન્ન શિવાય સ્ત્રીઓ શત્રુના પ્રદેશમાંથી જઈ શકે છે. મરદો સાથે સ્ત્રીઓ રણાંગણ પર જાય છે અને ત્યાં ધાયલ થએલાઓની શુશ્રૂષા કરવાનું તથા મૃતાત્માઓને લઈ જવાનું વગેરે કામો તેઓ કરે છે. વર તરફથી કન્યાને વાંકડો મળતો નથી પરંતુ કાંઈક કિંમત આપી કન્યા ખરીદવી પડે છે. વિવાહ નાનપણથી જ થાય છે ત્યારે જુદાનું પણ આપવું પડે છે. ઘેગ લોકથી ટોસ્ક લોકોનો પોશાક જુદો હોય છે. ગ્રીક લોકો પ્રમાણે તેઓ પણ ચુણીનો ઘાઘરો પહેરે છે. ઉત્તર તરફ બંદુકો તથા તરવારો બન્ને જાતો વાપરે છે. મિરદા ઇટ અને મેટ જાતોનો પોષાક પણ ઘણા જ વિચિત્ર હોય છે.

જા તિ પ દ્વ તિ:—ઉત્તર અદ્ભુતનિયામાં અઘાપિ સમાજ ઘટનાની પ્રાચીન પદ્ધતિ જ ચાલે છે. તુર્કી અમલનો પ્રતિકાર કરી ઘેગ લોકો એ પુષ્કળ વર્ષ સુધી સ્વસત્તા રાખી. આ લોકો કર આપતા નથી; તેમને લશ્કરી નોકરી સજ્જતીની ન હોઈ તેઓ તુર્કી કાયદા માનતા નથી. જે થોડા ઘણા તુર્કી અમલદાર હોય છે તેમની સંતા પણ નામની જ હોય છે. લઢાઈ વખતે તુર્ક સરકારને તેઓ ફક્ત લશ્કરની ટુકડીઓ પૂરી પાડતા. આ લોકો 'પૂર્વાપર રિવાજ કિંવા' 'કનુન-ઈ-લેક્સ ડુકેલ્નિદ' નામનો અભિ

ખિત મુલકી તથા ફોજદારી કાયદો' એટલું જ માની તે પ્રમાણે વર્તે છે.

ઉપર જણાવેલા કાયદો લોક-ડુકા-જીની નામના ગૃહસ્થે ૧૩ મી અથવા ૧૪ મી સદીમાં ઘડ્યો એમ કહેવાય છે. આ જાતમાં ઘણા વંશો હોય છે અને તેમના રાજને બરિયાકટર કહે છે. દરેક વંશમાં કેટલાક વૃદ્ધોની કાઉન્સિલ હોય છે. રાજ તથા કાઉન્સિલરોના હક્ક વંશ પરંપરા ચાલે છે. વંશોના નાના વિભાગો પાડી તે દરેક પર જોખર અથવા તે જગ્યાનો મોટો માણસ મુખ્ય હોય છે. આ જોખર કાયદો બજાવવો, કર વસુલ કરવા, શિક્ષાની સુનાવણી કરવી વગેરે કામો પર દેખરેખ રાખે છે. તેનો સંબંધ સ્કુટારીની દરેક જાતના પ્રતિનિધિ સાથે હોય છે. આ પ્રતિનિધિઓ ડુંગરી લોકો અને તુર્કી સરકારની વચ્ચે સંબંધ ચાલુ રાખે છે. રીતરિવાજ તથા સંસ્થાને અનુસરીને વલીએ ઘડેલા કાયદાઓ આ પ્રતિનિધિઓ પોતાના લોકોને જાહેર કરે છે. ઉત્તર અદ્વૈતનિયામાં કિંવા ઘેગે રિયામાં સાત મુખ્ય જાતિ છે. તે નિચે મુજબ:—

(૧) મિરઝાઈટ:—આશરે સંખ્યા ૧૭૦૦૦, રાજકીય અને સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિથી આ લોક ઘણા મહત્વના છે. આ લોકો રોમન કેથોલિક હોઈ ડેરા ઈજેન મરકુટ (જેનમર્કો જેનો વંશ) ના કુટુંબમાં રાજવંશ ચાલે છે. અહિંના ફેક રાજને તુર્ક સરકારે ઉપાડી લઈ જઈ એનાટોલિયામાં કેદ કરી રાખ્યો અને તેના બીજા એક કુટુંબીને ગાદીપર બેસાડ્યો. પરંતુ મિરઝાઈટને આ રાજ નાકબુલ હોનાથી સર્વત્ર અંધા-ધુંધી ફેલાઈ. આ ભાગમાં મુસલમાનોને રહેવાની મનાઈ હતી.

(૨) મિંકોદ્રક સંઘ અથવા અલાસિયામથે:—આ જાતમાં બીજી ઘણી જાતોનો સમાવેશ થતો હોઈ તેઓ સ્કુટારીની ઇશાને રહે છે. આ લોકો રાજધાનીની નજીકમાં હોવાથી તુર્કી સત્તા માનતા તથા વાર્ષિક કર પણ આપતા. તેઓના મુખ્ય અધિકારી કર વસુલ કરવાનું કામ કરતા જીસલ નામના સંઘની સરકારી કાઉન્સિલ સ્કુટારીમાં હોઈ તેનો અધ્યક્ષ એક મુસલમાન (અધિકારી) છે.

(૩) ડુકજીન:—આ લોક ઉપલા પ્રદેશ અને જેકોવાની વચ્ચેમાં રહે છે. મિંકોદ્રક કરતાં આ જાત વધારે સ્વતંત્ર અને જંગલી છે. આજસુધી આ લોકો એ કદી પણ કર આપ્યા નથી.

(૪) પુકા સંઘ:—આ લોક હીન નદીની દક્ષિણે રહે છે. તુર્કી "કૈમાકમ" નો અહિં નામનોજ અધિકાર હતો.

(૫) માલાસિયા જેકોવસ:—આ લોકમાં બે કેથોલિક અને ત્રણ મુસલમાની જાતો છે. જે કોવમાં તેમનો સરકારી પ્રતિનિધિ રહે છે. તેમને કર આપવો પડતો નથી.

(૬) અને (૭) માલસિયા લેઝ:—આ જાતના લોક ઘણા ગરીબ હોઈ કર આપતા નથી. તેમના પૈકી માલસિયા ક્યૂ આ જાત હુંટારૂના ધંધો કરે છે. આ જંગલી લોકો શિવાય માલસિયા અને મેંટ જાતમાં ચાર શ્રોમાન કુટુંબોની સત્તા વંશપરંપરા ચાલે છે. અલી પાશાના વખતથી દક્ષિણ અદ્વૈતનિયામાં તુર્કી સત્તા સારી રીતે જામી ગઈ છે.

પરમાર્થ સાંપ્રદાય:—બે પંચમાંશ કરતાં વધારે લોક મુસલમાની ધર્મના છે. ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીમાં આ લોકો મુસલમાન થયા હોવા જોઈએ. અદ્વૈતનિયન મુસલમાનોમાં અઘાપિ કાંઈક ખ્રિસ્તી રીતરિવાજ તથા સંસ્કાર છે. સ્કુટારી વિલાયતમાં ૫૫ ટકા જેટલા આ ધર્મના લોકો છે. મધ્ય અદ્વૈતનિયામાં ઘણાખરા મુસલમાનજ છે. અદ્વૈતનિયામાં મુસલમાની ધર્મની વસ્તી ૬ લાખ છે. પુકા માલસિયા, જેકોવ અને માલસિયા ક્યૂ એ જાતોમાં કેથોલિક અને મુસલમાન એ બન્ને ધર્મના લોક છે. મિરઝાઈટ અને મેંટ લોકો અનુક્રમે કેથોલિક અને મુસલમાન ધર્મના છે.

શિક્ષણ:—અહિં ઘણા ખરા લોક અશિક્ષિત છે. કાંઈ રાજકીય કારણને લીધે અદ્વૈતનિયન ભાષામાં શિક્ષણ આપવાની તુર્કી સરકારે મનાઈ કરી હતી. કેટલાક મોટા ગામોમાં થોડી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સરકારી શાળાઓ છે. ગામડાઓની મસદોમાં કુરાન શિખવે છે પરંતુ લખતાં વાચતાં શિખવતા નથી. શ્રીમાન મુસલમાન કુટુંબના છોકરાં કાન્સ્ટાન્ટિનોપલ અને વિયોનામાં શિક્ષણ મેળવવા માટે જાય છે. જે સુધી લોકનું એક વિદ્યાલય તથા શાળા સ્કુટારીમાં છે. ક્રાન્સિસ્કિયન લોકની થોડી પ્રાથમિક શાળાઓ છે અને તેમાં ઇટાલિયન ભાષા બોલાય છે. દક્ષિણ અદ્વૈતનિયાના મોટાં ગામોમાં ગ્રીક પ્રાથમિક શાળાઓ છે. ઈ. સ. ૧૮૬૧ થી ફેરિટજામાં એક કન્યાશાળા સારી રીતે ચાલે છે. ૧૯૨૮ માં અહિં ૫૬૬ પ્રાથમિક શાળા ૧૨ આગમ અજ્ઞાસની શાળા (કન્ટિન્યુએશન સ્કૂલ) ૪ માધ્યમિક શાળા ૨ ફેચ લેસીસ અને એક શિક્ષકો માટે કેમિનિંગ કોલેજ છે.

ભાષા:—આ દ્વીપકલ્પની મૂળ ભાષા ગ્રેસો-ઇલિરિયન ભાષા સમૂહમાંની એક છે અને તે આર્યન વંશની છે એ ઘણાઓને માન્ય છે. આ ભાષાના મૂળરૂપ તથા તેમાંનો દરેક જાણવાને કાંઈ પણ માર્ગ

નથી. આ ભાષામાં ગ્રીક લૅટિન, ઇટાલિયન, તુર્કી, અને સ્લાવ શબ્દ વપરાય છે. લૅટિન અને ગ્રીક ભાષા સાથે સરખાવતાં એવું જણાય છે કે આ ભાષા મૂળ આર્ય ભાષાથીજ નિકળી છે. વાડમયનો ફેલાવ ઝાઝો થએલો ન હોવાથી એક બીજા સાથે વિસદ્દશ એવી ઉપભાષાઓ આ ભાષામાંથી થઈ છે. ઘેગ અને ટોસ્ક લોક એક બીજાની ભાષા ઘણી મુશ્કેલીથી સમજી શકે છે. ઘેગ લોક લૅટિનલિપી તથા ટોસ્ક લોક ગ્રીક લિપીનો ઉપયોગ કરે છે. ગયાં બે શતકોનું સાહિત્ય એટલે ભાષાંતર અને પરમાર્થિક પુસ્તકો એજ છે. ગિર્લેમો ડીરદા એ એક પ્રસિદ્ધ કવિ તથા ભાષા શાસ્ત્રજ્ઞ હોઈ તેણે પ્રચલિત દંતકથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે.

પ્રાચીન અવશેષ:—અદ્ભુતનિયામાં પુષ્કળ પ્રાચીન અવશેષો હોઈ અદ્યપિ તેમનું સંશોધન થયું નથી. હાલમાં કેટલીક લગ્ન ઇમારતોના અવશેષ જોવામાં આવ્યા. એકંદરે એવું જણાય છે કે, અહિં રોમન સંસ્કૃતિનીજ વધુ છાંય પડી હતી. પ્રસિદ્ધ ડાયરેચિયમનો ઘણોજ થોડો પત્તો લાગે છે. ડોડોના માના અવશેષો ઘણા મહત્વના છે. મધ્યકાલીન સ્કેડન-બર્ગના કિલ્લાના એટલે કે હાઈઆ માના અવશેષ જોવા લાયક છે.

મધ્ય યુગ પાતો ઇતિહાસ:—રોમન સામ્રાજ્યના વિભાગ થયા પછી અદ્ભુતનિયન લોકોનો દેશ ખાયઝન્ટાઈન સામ્રાજ્ય સાથે જોડાયો. ૪ થી અને ૫ મી સદીમાં ગાથલોકોએ આ દેશ તફન ઉબ્વસ્ત કર્યો. જસ્ટિનિયને આ દેશ ઈ. સ. ૫૨૫ માં ફરીથી કબજે કર્યો. ઈ. સ. ૮૬૧ માં બલ્ગેરિયન લોકોએ દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ જીતી લીધા. ઝાર સાયમને (૮૬૩-૯૫૭) સર્વિયન લોકોના પરાલવ કરી ડુરાઝો શિવાયનો સર્વ પ્રદેશ પોતાની સત્તા નીચે લીધા. સાયમનની પછી શિશમને પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો. શિશમનના પુત્ર સમ્યુએલે ડુરાઝો લઈ સર્વ દ્વિપકલ્પપર સત્તા બેસાડી પરંતુ ૧૦૧૪ માં બીજા બે સિલે તેનો પરાલવ કર્યો. ૧૦૮૧ માં નોર્મન લોકોની સત્તા અહિં સ્થાપાઈ ત્યાર પછી ખાયઝન્ટાઈન સત્તાનો ફરીથી ઉદય થયો. ધર્મયોધ્યાઓએ કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ જીત્યા પછી એપાયરસમાં માયેકલ કોમનનેસના નામનો વંશ સ્થાપન થયો. ૧૩૧૮ થી ૧૩૫૮ સુધી આરનિસીવંશે રાજ્ય કર્યું. દરમ્યાન ૧૨૭૧ થી ૧૩૫૮ સુધી મધ્ય અદ્ભુતનિયામાં સિસિલિયન રાજકુળની સ્થાપના થઈ તે 'અદ્ભુતનિયાનું રાજ્ય' એમ કહેવાતું. આશરે ૧૧૮૦ માં ઉપલા અદ્ભુતનિયામાં સર્વિયન સત્તા સ્થાપાઈ

તેના મોટા રાજા સ્ટીફન ડુશન (૧૩૩૧-૫૮) ના અમલ નીચે આખો અદ્ભુતનિયા હતો.

અદ્ભુતનિયન સત્તાનો કાળ:—ડુશનના મૃત્યુ પછી સર્વિયન સામ્રાજ્યના વિભાગ થઈ અદ્ભુતનિયામાં નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યોનો ઉદય થયા લાગ્યો. ઉપલા અદ્ભુતનિયામાં બાલશી વંશની સત્તા હતી ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં એટલે અદ્ભુતનિયા રાજ્યપર પ્રથમ થોપિયા વંશ અને પછી ક્રિસ્ટિઓટા વંશ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સ્કેડરબર્ગનો જન્મ આજ વંશ માં થયો. ઉત્તર તરફના ડુંગરી પ્રદેશમાંથી અદ્ભુતનિયન લોક ૧૪ માં શતકાર્ધમાં દક્ષિણ તરફ વસાહત કરવા લાગ્યા. તેજ સદીની આખરે મોરિયા ઈટિશ અને બિચોશિઆમાં ટોકસ લોકોએ પોતાની વસાહતો સ્થાપન કરી. ૧૪ મી સદીની આખરે વેનેશિયન લોકોએ સ્કુટારી, અદ્ભુતનિયા વગેરે ઇતર ભાગોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી.

તુર્કી સત્તા કાળ:—ઈ. સ. ૧૪૩૧ માં આયાનિનાં જીતી અદ્ભુતનિયામાં તુર્કોએ પ્રવેશ કર્યો. આ વખતેજ આ દેશના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બૉર્જ ક્રિસ્ટિઓટાના અધિપત્ય હેઠળ પહેલીજ વખત સંસ્થાનિક રાજ્યો લેગા મળ્યા. તેમને ૧૪૪૪ થી ૧૪૬૬ સુધી તુર્કી સત્તાનો પ્રતિકાર કર્યો. પછી વેનેશિયન લોકોને તુર્કો સાથે ઘણી ચક્રમકો ઝરી. પરંતુ ૧૫૭૧ માં ઈટિવેરી અને ડલ્મિઝનો એ બે પ્રાંત તુર્કોને મળી નેવેશિયન સત્તાનો નાશ થયો. પુષ્કળ લોકોએ મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો છતાં સુન્નતનાની સત્તા સારી રીતે સ્થાપાઈ નહિ. હંમેચ્છા તુર્ક અને અદ્ભુતનિયન લોકો વચ્ચે તકરારો થતી. ૧૭ મી સદીમાં તુર્કી સત્તાનો ચોટ શરૂ થવાથી આ ભાગમાં ઘણી અંધાધુંધી ફેલાઈ. ૧૭૬૦ માં સ્કુટારીના પાશા મહંમદ જુશતે ઉપલા અદ્ભુતનિયામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું તેજ પ્રમાણે દક્ષિણ અદ્ભુતનિયામાં ટેપેલેનના અલી-પાશાએ પોતાની સત્તા જમાવી પરંતુ ૧૮૮૨ માં તુર્કી ફાજે તેનો પરાલવ કર્યો. ત્યાર પછી અલ્બાનિયામાં સ્કુટારીની રાજ્ય સત્તાનો નાશ થયો.

પોતાની સુધારણાઓને અદ્ભુતનિયન લોકોએ વિરોધ કર્યાથી બીજા મહંમદે આખો દેશ ઉબ્જાડ કર્યો. ત્યાર પછી બલ્કનની સુલેહ સુધી (૧૩ જુલાઈ ૧૮૭૮) કોઈ પણ રાજકીય ભાજગડ થઈ નહિ. આ વખતે પોતાનો દેશ આસ્ટ્રિયા, હુંગેરી, સર્વિયા, મોન્ટેનગ્રો, એમને ન આપવા બાબત ઘણી ચળવળ થઈ પ્રિઝરેનમાં અદ્ભુતનિયન સંઘની સ્થાપના થઈ. અંદરખાનેથી તુર્કી સરકારની એને મદદ હતી. આ

સંઘના પ્રયત્ન વચ્ચેની નીવડી પ્લાવા અને ગુબિના આ બે છલ્લાઓ અહિંસાનિયમને પાછા મળ્યા અને તેના બકલામાં ડલસિંગનો છલ્લો માટેનિઓને આપવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી તરતજ અહિંસાનિયમ લોકોએ પોતાના સ્વાતંત્ર્યનું તેજ તુકોને પણ બતાવ્યું. પણ દરવિશ પાશાએ ડલસિંગનો મુકામ અહિંસાનિયમ લોકોને પણ ભાવ કરી સંઘ તોડી નાખ્યો. ગ્રીસને મળેલા દેશ વિરૂદ્ધ ચળવળ કરવા માટે દક્ષિણમાં પણ એવોજ સંઘ સ્થાપાયો. ૧૯૦૩ માં વાયવ્ય અહિંસાનિયામાં બંડ થયું પણ તરતજ તુકોએ તે સમાપ્ત્યું. ઉપલી ચળવળોને જરાએ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ હતું નહિ પરંતુ દેશમાં રહેનારા અહિંસાનિયમ લોકોએ રાષ્ટ્રીય ભાવના સર્વત્ર ફેલવવાની ખટપટ શરૂ કરી હતી અને ટ્રેસેલ્સ, બુખારેસ્ટ અને અથેન્સ માં સંસ્થાઓ પણ સ્થાપન કરી છે. સ્થાનિક અગર જાતીય હક્ક રાખવા શિવાય ધતર બાબતોના ધ્યેય અનેતેના પ્રયત્ન એકજ છે એની કલ્પના પણ અહિંસાનિયમ લોકોને નહિ હોય એવું જણાય છે. શિક્ષણનો સારો પસાર થયા શિવાય દેશ સંબંધી ભાવનાઓનો પ્રસાર થાય નહિ. આ રીત મુજબ ૧૯૦૮ સુધી કાંઈ પણ પ્રગતિ થયેલી જણાઈ નહિ.

૧૯૦૮ સુધી અહિંસાનિયાના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોએ પોતાનું ધોરણ નીચે મુજબ રાખ્યું હતું:- (૧) અહિંસાનિયમ લોકોમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત થતાં સુધી આટોમન સામ્રાજ્ય કાયમ રાખવું તથા (૨) તે દરમિયાન અહિંસાનિયા પુરતી સ્વતંત્રતા સંપાદન કરવી. આ ફેબિયન ધોરણોના પુરસ્કર્તાઓ પૈકી ફેરિદપાશા અને ઈસ્માયલ કેમલ એ પ્રમુખ હતા. પરંતુ આગળ ઉપર ઉલ્લેખેલી વાતો પર તેઓ કાબુ રાખી શક્યા નહિ. ૧૯૦૮ માં તરૂણ તુકોએ રાજક્રાંતિ કરી તેમાં અહિંસાનિયાના ડુંગરી રાજાઓ સામેલ થયા અને કોન્સ્ટાંટિનોપલના સુલતાનને પદચ્યુત કરવામાં આવ્યો. આ રાજ્યક્રાંતિનો અહિંસાનિયમ લોકોએ સત્કારજ કર્યો, કારણ તેથી પોતાને સ્વતંત્ર કારભારનો હક્ક અને સ્વ ભાષામાં શિક્ષણ આપવાની સગવડ મળવાની તેમને આશા હતી. ૧૮૭૬-૮૬ સુધીના કાળમાં આ પ્રકારની તકનો ફાયદો લઈ સ્વ-ભાષા શિક્ષણને તથા વાડમયને તેમણે સાડ ઉત્તેજન આપ્યું. પણ આ બાબતમાં તરૂણ તુકોએ તેમને નિરાશ કર્યો. યુનિયન ઍન્ડ પ્રોગ્રેસ કમિટિએ ફરીથી તુર્કસ્થાનની અધીન લોકજાતિમાં ઓટોમની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય હાથમાં લઈ તરતનીજ ઉઠડેલી અહિંસાનિયમ ભાષાની શાળાઓ બંધ કરી અહિંસાનિયમ વર્તમાન પત્રોને પરદેશમાં જવાની

ફરજ પાડી તે લોકોની રાષ્ટ્રીય ચળવળ બંધ કરી નાખી. તુર્કી લિપિ વાપરી અહિંસાનિયમ ભાષા શિખવવાની પરવાનગી આપવામાં આવી અને તેને બંધ બેસતાં ક્રમિક પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યાં. પરંતુ અહિંસાનિયમ લોકોએ સાર્વજનિક સ્થળે તે પુસ્તકો જથ્થાબંધ બાળી નાખ્યા.

૧૯૧૧-૧૨ નું બંડ:-જવાન તુર્કી પક્ષે જંગલી જાતો પર નવા કર બેસાડયાથી તે જાતના લોકોએ બંડ કર્યું. પરંતુ નિહુર ઉપાયોથી તુર્કોએ તે બંડ શમાવ્યું અને ત્યાંના લોકોને નિઃશસ્ત્ર કર્યા. કેટલાંક ગામો ઉજ્જડ કર્યા એટલુંજ નહિ પણ બંડ ખોરોના આગેવાનોને ગુસ્સો ચઢે તેવી ફટકાની શિક્ષા ફરમાવી. આ ઉપાયોથી મુસલમાનલોક દબાઈ ગયા. પણ ૧૯૧૧ માં માલસિયા અને માથેજાતના રોમન કથોલિક લોકોએ બંડ કર્યું. તેમને માટે નિઃશીયન લોકોએ ઉત્તેજન આપ્યું. બંડ શમાવવા માટે ટોરગુ શૈવકેટ પાશા મોટીસેના સહ આવ્યો પણ તેનોજ પરાલવ થયો. તે ઉપરાંત માટે નિઓ પર ચઢાઈ ન કરવા વિષે રશિયાએ તુર્કોને સત્તાવારી રીત જણાવ્યું આથી બંડ ખોરોનું જોર વધ્યું અને તેમણે પોતાની માંગણીઓ તથા તકરારો જાહેર નામાથી રજુ કરી તેમાં અહિંસાનિયાને રાષ્ટ્ર તરીકે માન તથા શાળાઓમાં અને સ્થાનિક કારભારમાં અહિંસાનિયમ ભાષાને પરવાનગી એ માંગણીઓ મુખ્ય હતી.

બાલ્કન યુદ્ધ:-૧૯૧૨-૨૩ તુર્કોએ સ્કુટારીના આર્ચબિશપને હરકોઈ રસ્તે વશ કરી તેને મધ્યસ્થ નિમવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેણે તે વાતનો સાફ ઇનકાર કર્યો. તેથી બીજે વર્ષે તુર્કસ્થાન ઇટાલી સાથેના યુદ્ધમાં ગુંથાયેલું હતું ત્યારે આ બંડને વિશેષ જોર મળ્યું. તુર્કોને પણ બીજે ઇલાજ ન હોવાથી તેમને નમતું આપી અહિંસાનિયમ લોકની માંગણીઓ કબુલ કરી. અહિંસાનિયાના રાષ્ટ્રને માન્યતા એ એક તેમની વિશેષ સરત હતી.

આ અહિંસાનિયમોના જયથી ઉત્તેજન મળી બાલ્કન લીગે ૧૯૧૨ માં તુર્કસ્થાન સાથે યુદ્ધ પુકાર્યું. આ યુદ્ધમાં અહિંસાનિયાએ કેવું ધોરણ રાખવું તે ઠરાવવા પુરતો અવસર ન મળવાથી અહિંસાનિયામાના કેટલાક લોક તુર્કોને અને કેટલાક મોન્ટેનિગ્રિયોને મળી બાકીના તટસ્થ રહ્યા. તેથી સર્વિયન અને મોન્ટેનિગ્રિયન લોકોએ અહિંસાનિયા પર હલ્લો કર્યો. ઉલટ પક્ષે તુર્કો તર્ફ ઈસ્માઈલ કેમલ અહિંસાનિયાની મદદે આવ્યો. તેણે અહિંસાનિયાના સર્વ ભાગના પ્રમુખ સરદારોની સભા ભરાવી જાહેર નામાથી અહિંસાનિયાનું સ્વાતંત્ર્ય તથા તટસ્થ વૃત્તિ જાહેર

કરી. એસ્ટ્રિયા હુંગેરીની તથા ઇટાલીની આ વાતને સંમતિ હતી; પણ રશિયાનો વિરોધ હતો. એટલે યુદ્ધની આગ અખિલ યુરોપમાં ફેલાવાની ધાસ્તી ઉત્પન્ન થઈ. એટલે સમાધાની કરવા ઇંગ્લંડજ ત્રયસ્થ તરીકે કાંઈક અંશે યોગ્ય હતું અને તે મુજબ સર એડવર્ડ એ (તે પછી લોર્ડ) ની ખટપટથી લંડનના પરરાષ્ટ્રી વકીલોની પરિષદ ભરી નીકાલ થયો અને અદ્ભેનિયાની સ્વતંત્રતા માન્ય કરવામાં આવી અને સરહદો એટ પાવર્સ (મોટા રાષ્ટ્રોએ) ફેરવવી એવું ઠયુ. પછી કમિશનો નિમી આ હદો મુકરર કરવામાં આવી.

વિડના વિલ્યમની કારકીર્દી:—અદ્ભેનિયા સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર છે એવું માન્ય કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં એક પરકીય રાજાને લાવી ગાદીપર બેસાડ્યો એવું ઠયુ. તે ઉપરાંત અદ્ભેનિયાના રાજ્ય-કારભાર પર દેખરેખ રાખવા એક કમિશન ફસ વર્ષની મુદતનું નિમવામાં આવ્યું. તેમાં એટ પાવર્સ તર્ફે એક અને અદ્ભેનિયા તર્ફે એક એ પ્રમાણે પ્રતિનિધિઓ નિમવાનું ઠયુ.

મુખ્ય રાષ્ટ્રોની (એટ પાવર્સ) પરસ્પર સ્પર્ધાને લીધે અદ્ભેનિયા માટે રાજાની ચુંટણીનું કામ ઘણું વિકટ થયું. પણ અંતે વિડના વિલ્યમની ચુંટણી કાયમ કરવામાં આવી. ૧૯૧૪ ના જાન્યુઆરીમાં સર્વ રાષ્ટ્રીય કમિશને રાજ્ય કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો અને માર્ચમાં વિલ્યમ તજ્જતનશિન થયો. તથાપિ રાજ્યમાં અંતસ્થ બખેડો પુષ્કળ મર્યો હતો. તુર્કસ્થાન ગ્રીસ, ઇટાલી, અને આસ્ટ્રિયાની ગુસ્સા ખટપટ ચાલુજ હતી. વિલ્યમ રાજા પર પણ સર્વ પ્રજા અનુરક્ત ન હતી કારણ અદ્ભેનિયામાં લોક પ્રિતી સંપાદવાના વિશેષ ગુણ તેની પાસે હતા નહિ. વિલ્યમે ઇસદ પાશાને યુદ્ધ મંત્રી નિમ્યો હતો પરંતુ ઇટાલિયનોની મદદથી તેજ ગુસ્સા કારસ્થાન કરતો હતો એટલે રાજ્યપક્ષના લોક ઇસદ વિરુદ્ધ ગુપ્ત કપટ કરતા હતા. અંતે ઇસદના ઘરને બંડખોરાએ મે મહીનામાં બેરી લીધું તેના પર મારો ચલાવાની પરવાનગી વિલ્યમે આપી તેથી ચિઠાઈ આખું રાષ્ટ્ર બંડમાં સામેલ થયું. આખરે સપ્ટેમ્બરમાં તે દેશ છાડી ચાલ્યો ગયો.

જાગતિક યુદ્ધ:—આજ સુમારમાં યુરોપમાં મોટું યુદ્ધ શરૂ થયું. તેથી ઇતર રાષ્ટ્રોનું લક્ષ અદ્ભેનિયા તરફ રહ્યું નહિ એટલે ફરી અદ્ભેનિયાના જુદા જુદા વિભાગ થઈ સિન્નલિન્ન રાજ્ય-સત્તા સ્થાપિત થઈ. મધ્ય ભાગમાં ઇસદ પાશાએ

પોતાની સત્તા જમાવી. દક્ષિણ ભાગ પ્રથમ ગ્રીકોના હાથમાં અને ૧૯૧૫ થી ઇટાલિયનોના હાથમાં ગયો. સ્કુટારીનો ભાગ સર્વ લોકો એ પોતાની સત્તા નીચે લીધો અને બાકીના ભાગોમાં જુદા જુદા સ્થાનિક રાજ્ય કર્તાઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. અદ્ભેનિયાના ત્રણ વિભાગ કરી ગ્રીસ, સર્વ અને પોતે એકેક ભાગ લઈ ઇટાલીની અધિરાજ સત્તા માન્ય કરવાની ઇસદ પાશાની ઇચ્છા હતી. લંડનના કરાર પ્રમાણે અદ્ભેનિયા પરની ઇટાલીની સામ્રાજ્ય સત્તા માન્ય પણ કરી અને તેથીજ ૧૯૧૮ ની સુલેહ પરિષદમાં અદ્ભેનિયાનો પ્રશ્ન છેડતાં મોટી અડચણો ઉપસ્થિત થઈ. ઇટાલીની સંરક્ષણ સત્તા હેઠળ અદ્ભેનિયાનું સ્વાતંત્ર્ય ૧૯૧૭ માં ઇટાલીએ જાહેર કર્યું હતું. તેથી ૧૯૨૧ માં મિત્રરાષ્ટ્રોએ ઇટાલિયન સૈન્યને સ્કુટારીમાં રહેવા દીધું. પણ દેશની વિભાગશી કરવાની સૂચનાને પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને વિધન આપ્યું. તે કાળમાં અદ્ભેનિયામાં સર્વ રાજ્યો પર સત્તા ચલાવનાર એકજ રિપબ્લિક સ્થાપવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો, અને ઇટાલિયન સૈન્યને દેશ બહાર હાંકી કાઢવા તેની સાથે ઝપાઝપી પણ શરૂ થઈ. ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં સુલેમાન વેડેવિનાની અધ્યક્ષતા નીચે રિપબ્લિકની શરૂઆત થઈ. ઇટાલી વિરુદ્ધ અદ્ભેનિયન સૈન્યને યશ પણ મળવા લાગ્યો, અને ઇટાલીમાં ગિઓલિટીનો પક્ષ અધિકારારૂઢ થયા પછી ઇટાલીએ અદ્ભેનિયાનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય માન્ય કરી પોતાનું સૈન્ય ઉપાડી લેવાનું કબૂલ કર્યું. ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીમાં પ્રથમ વિભાગશી કરવા ઇચ્છનારા રાષ્ટ્રોની સંમતિ, અદ્ભેનિયાને મળી રાષ્ટ્ર સંઘનું સભાસદપણું પ્રાપ્ત થયું.

આ રિપબ્લિક (લોક શાસન પદ્ધતિ) ૧૯૨૮ સુધી ચાલ્યું. પણ ૧૯૨૮ ના ઑગસ્ટ માસમાં અદ્ભેનિયાના લોકશાસનપદ્ધતિ બદલી રાજ્ય-શાસન પદ્ધતિ સ્થાપવા એક સત્તાઘટક સભા ઉભી કરવામાં આવી અને સપ્ટેમ્બરની પહેલીએ તે રાજ્યબંધારણમાં યોગ્ય સુધારા પસાર થઈ અહમદ-બેગ ઝોગુ કે જે ૧૯૨૫ ની ૨૫ મી જાન્યુઆરીથી રિપબ્લિકનો પ્રમુખ હતો તેને રાજા જાહેર કરવામાં આવ્યો. આ નવી પદ્ધતિ યુરોપની સત્તાઓ તરફથી માન્ય થઈ છે. આ રીતે ૧૯૨૮ ના બંધારણ પ્રમાણે અદ્ભેનિયા એ લોક શાસન યુક્ત પરિષદ બદ્ધ સ્વતંત્ર રાજ્ય શાસન પદ્ધતિ છે કે જેમાં એકે રાજ્ય ધર્મ નથી અને માત્ર એકજ ચુંટાએલી સભા છે. રાજાને રાજ્ય વ્યવહાર ચલાવામાં મંત્રી મંડળની સહાય હોય છે.

[સંઘર્ષ અથા—હરહયામ-પી સ્ટેગલફાર સ્કુલરી, પીકાક-અફેનિયા, પિયર્સ-ટકીઁ ઑડ ઇટસ પીપલ એ. પ્રિ. સ્ટેટસ મેન્સ રાયલ્ડ-લીક-ટ્રેવેલ્સ ઇન નોર્થન ગ્રીસ ટોઅર-રિસેચર્સ ઇન ધિ હાયલ્ડસ ઑફ ટકીઁ.]

અદ્ભેરોની ગિયુલઓ:—(૧૬૬૪-૧૭૫૨) એક સ્પેનિશ ઇટાલિયન મુત્સદી અને કાર્ટુનલ હતો. એનો પિતા માગી હતો. પહેલાં એ પાપસે-આના ખ્રિસ્તી દેવાલયમાં છડીદારનું કાન કરતો હતો. (૧૬૬૨) ત્યાર બાદ તેણે ગાની બિશપની મરજી સંપાદન કરી ધર્મોપાસકની જગ્યા મેળવી. ત્યાર-પછી તે પોતાના આશ્રયદાતાના પુત્ર સાથે રોમ શહેરમાં ગયો. સ્પેનની ગાલીના વારસ હક બાબત થએલી લઢાઈમાં તેણે ઇટાલીના ફ્રેંચ સેનાપતિની જગ્યાએ કામ કર્યું. અને તે વખતે તેનું રાજ-કારણનું કૌશલ્ય જનતાની નજરે પડ્યું. ૧૭૧૨ માં તે ફ્રેંચ સેનાપતિ પેટ્રામન્ટા ચિટાણીસ તરીકે તેની સાથે સ્પેનમાં ગયો. ત્યાર પછી એ વર્ષે તેને કાર્ટ (સરદાર) બનાવી પાંચમા ફિલિપના દરબારમાં પાર્માના પ્રતિનિધિ તરીકે નિમત્રામાં આવ્યો. પછી સ્પેનના બાદશાહનું લગ્ન પાર્માના અંતિગાયેથ ફર્નસ સાથે થવાથી તે તેની મારફતે સારી પાયરીએ ચડ્યો. તે અનુક્રમે સમગ્રના સલાહકાર મંડળના સભાસદ, માતાગાના પર્ગેનુરની જગ્યાથી વધતાં ૧૭૧૫ માં મુખ્ય પ્રમુખ અને કાર્ટુનલ થયો. સ્પેનદેશમાંના અલગ અલગ આખર ઉઠવા તેનું સાંપત્તિક પુનર્જન્મન કર્યું. ઈંગ્લેન્ડ બેઠામાંના બેંકપાર પરના નિર્ણય કાઢી નાખવા ત્યાં ગુસ્સો બેંક-પાર શરૂ કરવા. જગતનાં પુનઃકલ્પના કરવી, એ સુધારણાઓ કરી જે દ્રવ્યસંચય થાય તેનો વિનિયોગ પાંચમાં ફિલિપની ઇટાલી અને ફ્રાન્સના ભાગોમાંની આકાશ પૂર્ણ કરવા માટે કરવા એની તેની ઇચ્છા હતી. પરંતુ ઉપર મુજબની તેની ઇચ્છા રાજ તથા રાણીની ઉતાવળને લીધે સફળ ન થતાં ઉલટું સ્પેન દેશ પર સંકટ આવ્યું. અને તેથીજ ૧૭૧૬ માં તેને સ્પેનથી હટપાર કરવામાં આવ્યો. પછી તે ઇટાલીનાં જર્મરહયા. ત્યાં ૧૩ મા ઇનોસેન્ટ પોપની ચુટણીમાં તેનું અંગ હતું. ૧૭૩૦ માં ૭ મા કલેમન્ટ પોપે તેને પોતાના સવેનનના પ્રતિનિધિ તરીકે નિમ્યા. ૧૭૪૦ તે પાપસે-આમાં જર્મરહયો. ત્યાં ૭ મા કલેમન્ટે તેને મહારાણીના દવાખાનાનો વ્યવસ્થાપક નીમ્યો. પણ આગળ ઉપર તેણે આ દવાખાનું બંધ કરી ત્યાં ૭૦ ગરોળ વિદ્યાર્થીઓની સગવડ થાય એવું શિક્ષણ આપવા

એક વિદ્યાર્થી સ્થાપન કર્યું. તે ૧૬ જુન ૧૭૫૨ ને દિવસે મરણ પામ્યો. પોતાના મૃત્યુપત્રમાં તેણે પોતે કાઢેલી સંસ્થાને છ લાખ ફુકેટનું દાન આપવા લખી રાખ્યું હતું.

[એ. પ્રી. અદ્ભેરોનીનું ૧૭૧૬ સુધીનું ચરિત્ર તેજ સાલમાં હેગ ખાતે જીનરૂટેસ ડિમોસ્ટ્રીએ પ્રગટ કર્યું હતું. એદ્ભેરોનીએ પિઆસે-આમાં સ્થાપેલી કોલેજમાં શિક્ષણ મેળવેલા સ્ટીફેનો બર્સાની નામના એક ધર્મોપદેશકે સન ૧૮૬૧ માં તેનું ચરિત્ર લખ્યું છે. અદ્ભેરોનીનાં પત્રો પણ ૧૮૬૨ માં પ્રગટ થયા છે]

એડ્યુમિનિયમ—(સ્કટ, સ્કટ. ૨૭૦.૦) રાસાયની ધાતુનું મૂળ દ્રવ્ય આ ધાતુ તદ્દન અલગ અને શુદ્ધ સ્થિતિમાં મળતી નથી. મુખ્યત્વે તે સિક્કિત (સિલિકેટ) રૂપે અન્યપદાર્થોમાં ભળેલી હોય છે. એડ્યુમેન (ફટકડી) એ લેટિન શબ્દ પરથી એડ્યુમિનિયમ એ નામ ઘડવામાં આવ્યું છે અને તેથીજ સ્કટિકી (ફટકડી) એ શબ્દ પરથી ઉપજાવેલો સ્કટ (ફટ) એ શબ્દ ગુજરાતી તેમ મરાઠીમાં વપરાય છે. ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં ગોટલિન ખાતે એફ. વોલરે આ ધાતુનું છુટી પાડી શુદ્ધ બનાવી હતી.

અશોધિત ધાતુ:—સ્કટમાં કુદરતીરીતે ચાર મુખ્ય પદાર્થો ભળેલાં હોય છે. પ્રાણિદ (ઑક-સાઈડ) ક્રિસ્ટાલિન (હાઈડ્રો ક્રસાઈડ), સિક્કિત અને ખર્ચાવદ પ્રાણિદમાં કુર્ડ (સ્ક. ૨ પ્ર. ૩) મુખ્ય હોઈ તે દક્ષિણ દિશમાં તથા સુનાઈડેડ સ્ટેટસમાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. આમાં સ્કટનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. (પર-૬ ટકા) છતાં ધાતુ ગાળવામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. કારણ કે તેની ભૂકી બનાવવી ઘણી કઠણ પડે છે. ફ્રેંડ આતે કઠીન હાવાથી હથોડાના ધાર ચઢાવવામાં તે ઉપયોગમાં લવાય છે. આથી તેની કિંમત પણ સારી ઉપજે છે. ક્રાયાકાઈટ (સ્ક. પ્લ. ૩ પ ધુસ્પ) એ પદાર્થ પણ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં મળી આવે છે. પણ તે સંયુક્ત હોય છે. તે સ્કટ અને સિંધુના બેવડા પ્લાવદ (ડગલ ફુચ્યારાઈટ) રૂપ હોઈ તે માત્ર ગ્રીનલેંડના પાશ્ચિમ કિનારાપરજ જડે છે. ત્યાંથી તેને ખસેડવું મુશ્કેલ હોવાથી તેને બદલે બીજી જાતના ખાર વાપરવાનો રિવાજ પડ્યો છે. હેરોલ્ટ-હોલે શોધી કાઢેલી હાલની રીતથી ક્રાયાકાઈટની દ્રાવક તરીકે જરૂર હોય તો તે કૃત્રિમ રીતે ઉપજાવી શકાય છે. દરેક જાતની માટીમાં નહિં જેવું સ્કટ સિક્કિત હોય

છે. કેઓલાઇન અથવા ચિની માટી (સ્ક્ર ૨ પ્ર. ૩. ૨ રિપ્ ૨ ૨ ઉ ૨ પ્ર.) ના થર જગત ભરમાં મળી આવે છે. તથા તેમાં અજબ (અનહાઇડ્રસ) રૂપે ૨૪-૪૮ ટકા જેટલી ધાતુનું પ્રમાણ હોય છે. પણ સામાન્ય માટીમાં તેને બદલે ખટ, મગ્ન, તથા અલ્ક લેણેલું હોઈ રેતીનું પ્રમાણ પણ ૭૦ ટકા જેટલું હોય છે. હરકોઈ ખનીજ સિક્કિતમાંથી શુદ્ધ સ્ક્ર લસ્મ (અલ્પબિના) કાઢવાની યુક્તિ હજી જડી નહિ હોવાથી સ્ક્ર બનાવવામાં કેઓલિનનો ઉપયોગ થતો નથી. બ્રાકસાઈટ (સ્ક્ર. ૨ પ્ર. ૩. ૨ ઉ ૨ પ્ર.) એ સ્ક્રટનું સજળ પ્રાણિદ્રૂપ છે અને તે ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે. છતાં તેના મુખ્યથર ક્રાન્સની દક્ષિણમાં, આયલેન્ડની ઉત્તરમાં તથા ઉત્તર અમેરિકામાં અલબામાં, જોળ્યા અને આરકાનસસમાં જ છે.

વિદ્યુદ્દિલ્લેખણથી સ્ક્રટ બનાવવાની રીત:—વિદ્યુત શક્તિથી સ્ક્રટ તૈયાર થાય તે પહેલાં સ્ક્રટના હરિદ (કલોરાઈડ) તથા ક્રાયોલાઈટમાંથી આ ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. હાલની પદ્ધતિનું પેટન્ટ ૧૮૮૬ તથા ૮૭ ની સાલમાં સી. એમ. હાલ અમેરિકામાં તથા પી. ટી. એલ. હેરોલ્ટે ક્રાન્સ અને ઇંગ્લંડમાં મેળવ્યું. હેરોલ્ટેના વિદ્યુત્વટક લોખંડ કે પોલાઈની ચારસપટી જેવો છે અને તેની અંદર કોલસાની પટી ચીણીને ખેસાડવામાં આવેલી હોય છે. તળીએ લોખંડનું રેડેકું પત્તું મારેલું હોઈ તે વિદ્યુત્જનકના ઋણધ્રુવ સાથે જોડેલો હોય છે (પરંતુ તે ખરે ઋણધ્રુવ નથી પણ વાંસણને તળીએ ધાતુનો જામેલો થર હોઈ તેજ આ કામ કરે છે.) કોલસાની જડી પટ્ટી-આથી ધનધ્રુવ બનાવેલો હોઈ તેને બહારથી અંદર મૂકવાની ગોઠવણ કરેલી હોય છે. વિદ્યુત્વટમાં ક્રાયોલાઈટ મુકીને વિદ્યુત્પ્રવાહ શરૂ કરે છે. અને ક્રાયોલાઈટ પીગળ્યા પછી કામ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી ઉપરા છાપરા સ્ક્રટ લસ્મ (અલ્પબિના) ની ભૂકી નાંખવી પડે છે. દરઘટદીઠ પ્રવાહનું જોર ૩ થી ૫ વોલ્ટ જેટલું હોઈ તે ૧૦ અથવા ૧૨ ઘટનાં માળા-માંથી પસાર થાય છે. વિદ્યુત્પ્રવાહનું કામ બેવડું છે. (૧) સ્ક્રટ પ્રાણિદ્રૂના રાસાયનિક આકર્ષણનો પ્રતિ-રોધ કરવા તથા (૨) વિદ્યુદ્દિલ્લેખણને થતો પ્રતિબંધ નષ્ટ કરી તેનું ઉષ્ણતામાન વધારવું. શર્કિતનો અમુક ભાગ આ કામ પાછળ ખર્ચાતા હોવાથી બાકીની શક્તિનો ઉપયોગ રાસાયનિક કામમાં થાય છે. અને ક્રાયોલાઈટમાંના સ્ક્રટ પ્લાવિદનું વિઘટન કરવામાં ૪ વોલ્ટની જરૂર હોવાથી વાસણમાં સ્ક્રટલસ્મનું પરિમાણ ભરપૂર હોય તો પ્લાવિદપર કોઈ જાતના સર થશે નહિ. આથી એકવાર ક્રાયોલાઈટ ભર્યા

પછી ફરી ફરી તે ભરવાની જરૂર રહેતી નથી. તથા તેમાંના સિંધુ તથા અન્ય વિજાતીય પદાર્થોનો સંસર્ગ પણ સ્ક્રટને થતો નથી એટલે સ્ક્રટ લસ્મને કાળજી-પૂર્વક શુદ્ધ કરી લેતાં આખું કામ થઈ જાય છે. આ આખી ક્રિયામાં સ્ક્રટ લસ્મનું (સ્ક્ર ૨ પ્ર. ૩) વિઘટન થઈ ઋણ ધ્રુવની બાજુમાં સ્ક્રટ લેગું થાય છે તથા ધનાધ્રુવમાં પ્રાણિદ્રૂનો વિલય થઈ તેમાંથી કર્બોન-પ્રાણિદ્રૂ બને છે. કર્બોનપ્રાણિદ્રૂને બાળી તેનું કર્બોન પ્રાણિદ્રૂ બનાવે છે. તત્વતઃ ૫૪ ભાર સ્ક્રટ પેદા થતાં ૩૬ ભાર જેટલા કર્બોનું પ્રાણિદ્રૂ કરવું જોઈએ. પણ વસ્તુતઃ ધાતુના થર જે પ્રમાણમાં જામતા હોય તેજ પ્રમાણમાં ઉલટો ધનધ્રુવનો ક્ષય થતો જાય છે. વળી સ્ક્રટ ધાતુ ઘણી હલકી હોવાથી જેમાં તે જલદી ડુબી શકે તેવા દ્રાવકપદાર્થની ઘણી કુશળતાપૂર્વક પસંદગી કરવી જોઈએ. અને તે માટે પીગળેલી ધાતુનું વિશેષ ગુરૂત્વ ૨.૫૪ તથા સ્ક્રટ લસ્મની સંપૃક્તતા (સંચુરેશન) વાળા ક્રાયોલાઈટનું વિશેષ ગુરૂત્વ ૨.૩૫ હોવાથી તેનો જ ઘણે ભાગે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ગુણધર્મ:—સ્ક્રટ ધાતુ કલઈ જેવી સફેદ હોય છે. પણ અશુદ્ધરૂપમાં કે હવામાં લાંબો વખત રહી હોય ત્યારે તેના પર જાંબુડા રંગની છટા દેખાય છે. રસ ગાળેલી આ ધાતુનું વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ ૨.૬ તથા પતરાનું ગુરૂત્વ ૨.૭ હોય છે. સ્ક્રટ ૬૨૬° અંશે પીગળે છે. સઘળી ધાતુઓમાં ધનવર્ધનમાં તે ત્રીજા તથા તાર કાઢવામાં છઠ્ઠા નંબરે ઉતરે છે. તેમ તેનાં. ૦૦૦૦૨૫ ઇંચની જાડાઈનું પતરું તથા. ૦૦૪ ઇંચ જાડાઈનો તાર બને છે. શુદ્ધ સ્થિતિમાં તે કલઈથી કઠણ હોઈ તેની કઠીનતા ટીપવાથી વધે છે. આ ધાતુ-માં ચુંબક ગુણ નથી. ધનતામાં તે અલ્ક ધાતુથી સહેજ ઉતરતી હોવાથી અનુકૂળ સ્થિતિમાં પ્રાણ તથા હરવાયુમાં જલદી વિલય પામે છે. તેની લંબાઈનો પ્રસરણ ગુણક ૬૨ ૧૦ અંશે. ૦૦૦૦૨૨૨ (રિચર્ડસ) હોય છે. ૦ અને ૧૦૦ ની દરમિયાનમાં તેની સરાસરી વિશિષ્ટ ઉષ્ણતા ૦.૨૨૭ જેટલી તથા ધનીભૂત થતી વખતે અનુદ્રૂત ઉષ્ણતા (લેટન્ટ હીટ ઓફ ફ્યુઝન) ૧૦૦ કેલરી જેટલી હોય છે. સરખે સરખા વજનનું તાંબુ તથા સ્ક્રટ લઈએ તો તેની વિદ્યુત્વાહનશક્તિ તાંબાથી બમણી છે તેમ બન્ને ધાતુ સરખી આકારની લઈએ તો આ પ્રમાણ ગેતૃતીયાંશ જેટલું હોય છે. ખીજા ધાતુઓ ભારેભાર લઈ તેમની વચ્ચે તુલન કરતાં તાંબુ (ટેન્શન) સહન કરવામાં રેડેકું પોલાઈ અને સ્ક્રટપ્રાઈ એ બેજ ધાતુ સ્ક્રટથી ચઢી જાય છે. ખુદલી હવામાં કે વરસાદમાં મુકવાથી આ ધાતુ પર કાંઈ અંદર

છે. છતાં આ કાંઈ પ્રમાણમાં લોખંડ તાંબુ અને પાતળાની ધાતુના કરતાં ઓછો હોય છે. (બજારમાં મળનારા વિશુદ્ધિલેવણમય સ્ફટમાં ૦-૪૮ ટકા સિંક (સિંકિકન) અને ૦-૪૬ લોહ હોય છે.) આ ધાતુ ખરેખર મકંઠક પાણીની જરાય અસર થતી નથી. તેમ જ ધંધક નય ઉજાથી પણ તેને કોઈ જાતનું નુકસાન થતું નહિ હોવાથી ધૂમકાગી હવામાં અથવા ધુમકાના દીવા હોય તેવી જગામાં આ ધાતુનાં વાસણો કાળા પડતા નથી. નિરિદ્રીય અમ્લમના ઉદ્ભવ હરામત શિવાય બીજા કોઈ પણ અમ્લની તેના પર ખાસ અસર થતી નથી. સિરકા જેવા સંદ્રિય અમ્લ મીઠું, અનાજના ઘટક પદાર્થ અથવા અન્ન ન બગડતા આ ધાતુના વાસણમાં સ્થિતિમાં રહે છે. રાસાયણિક રીતે આ ધાતુનું ઘણીવાર સુધી ઉકાળવામાં આવેલો તે મોટા પ્રમાણમાં પીગળે છે. પરંતુ સામાન્ય એટલે રસોઈના કામમાં આ ધાતુના વાસણ વાપરવામાં આવે તો તેનો ખાસ ધ્યાન આપવા જેવો અંશ ધોરક સાથે પેટમાં જતો નથી. છતાં તાંબા કે સીસાના જેવા આના ખાર જેરી નહિ હોવાથી તે પેટમાં જતાં શરીર પર તેની અસર ઘણીજ ઓછી થાય છે.

સ્ફટ ધાતુનો ઉચ્ચ ધનવિદ્યુત ઇલેક્ટ્રો પોઝિટિવ ધર્મ આત્મ મહત્વનાં છે. ઉચ્ચતામાન વધારતા આ ધાતુ સઘળી ધાતુના પ્રણિદનું વધતન કરે છે. તેથી ધાતુકર્મવિદ્યામાં (મેટલોર્જીમાં) તે આંતરે ઉપયોગી થઈ પડે છે. લોખંડ, પોલાદકે પિત્તળનો રસ બનાવવામાં આનુ અલ્પ પ્રમાણમાં ૬૦૦ પ ટકા જેટલું મિશ્રણ કરવામાં ત્રણાં પ્રણિદ નીકળી જાય છે. તથા પીગળતો ધાતુ પાતળા બનાવે ઘટ થતાં તેમાં છદ્મ રહેતા નથી. ઉલટું તેના ધનવિદ્યુતમય ગુણન લીધે તેના ઉપયોગ કરતા ઘણીજ સાવચેતી રાખવા પડે છે. લાજવાળા જગામાં કે ખારાપાણીમાં કે ક્ષયકારી (કોર્સાસવ) પદાર્થમાં બીજા ધાતુ સાથે આ ધાતુ મૂકવામાં આવે, અથવા બીજા અકાંઠાકળ ધાતુ સાથે તનું મિશ્રણ કરવામાં આવે તો તેમાં અત્યવધુત્રિષયક ક્રિયા શરૂ થઈ તેજલઈ ઘસાય છે. જેથી મીઠા જેવાં પદાર્થ આવા વાસણમાં રાખવાં નહિ. લોખંડ કે તાંબાના બીજાથી રેવેટ કરતાં સ્ફટની બાદે ખરાબ થાય છે તેનું કારણ પણ એજ છે. તેવળી લોખંડ, તાંબુ વગેરે ધાતુ પ્રમાણ આને કાંઈ ખેસાડી શકતો નથી. પરંતુ ઘણે ભાગે જ સાગ સાંધવા માટે બીજા સાધનો ઉપયોગ્ય હોવાથી આદોષ પર ભાર મૂકવાનું જોઈ કારણ નથી.

સ્ફટમાંથી પુષ્કળ મિશ્ર ધાતુઓ ઉપજાવી શકાય છે. તેમાંની જે ધાતુમાં બીજી ધાતુઓનું પ્રમાણ ૧ કરતાં જેટલું હોય તે ધાતુઓ સ્ફટ જેવીજ હલકી છતાં તે કરતાં ઘણીજ કઠણ અને મજબુત હોય છે. પણ બે બીજી ધાતુઓનું પ્રમાણ ૬૦ થી ૬૪ જેટલું ભારે હોય તો મિશ્ર ધાતુના ગુણ સામાન્યરીતે તેમના જેવાંજ પણ કંઈક પ્રમાણમાં સુધારેલાં દેખાય છે. જડમિશ્ર ધાતુમાં સ્ફટ ઝાંઝ (તાંબુ ૬૦ થી ૬૭.૫; સ્ફટનું પ્રમાણ વધે જાય તેમ તેની તાણ તોલવાની શક્તિ પણ (દર ચોરસ ઇંચે ૨૦ થી ૪૧ ટન જેટલી વધી પડે છે. તથા હવા કે ખારા પાણીથી તે ખરાબ થતી નથી કે ઘસાતી નથી. તાંબાના મિશ્રણવાળી હલકી ધાતુમાં આ પ્રમાણ આથી ઉલટું હોય છે. અને તેવી ધાતુમાં અત્યવિદ્યુત ક્રિયા સામે પ્રતિરોધ કરવાની શક્તિ ન હોવાથી, તેમનો ઘણોખરો ઉપયોગ પણ થઈ શકતો નથી.

ઉપયોગ :—સ્ફટની ઉપયોગીતા એટલી બધી છે કે અને અનેક રીતે તેનો ઉપયોગ થાય છે કે તે સર્વે અહિં ગણાવી શકાય તેમ નથી. પણ સૌથી વધારે ઉપયોગ પોલાદ અને લોખંડ શુદ્ધ કરવામાં થાય છે. વળી રસોઈ માટે તેના વાસણ બનાવવામાં આવે છે. ખરાં; પણ એકવાર આવાસણ ખરાબ થતાં તાંબા પિત્તળ જેવા તે ફરી સાફ અને સ્વચ્છતા થઈ શકતા નથી. તેમ લોખંડ જેવું તે સ્થિતિ સ્થાયી પણ નથી.

સીસાનું પાણી ચઢાવેલા માટીના વાસણ અથવા કલઈ વગરના તાંબાના વાસણ જેવા આ ધાતુના વાસણ જેરી હોતાં નથી. એટલે તેમને કલઈ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ટનના સસ્તા વાસણની જેમ આ વાસણ ઘસાતા નથી કે કટાતા પણ નથી. વળી બાળકો ધાતુ કરતા વજનમાં તે હલકી છે. ધંધાની બાળકમાં અને ખાસ કરીને જ્યાં સામાન સુમન હંમેશા ઘસડવા પડે છે ત્યાં આ ધાતુની મહત્તા ઘણીજ વધી પડે છે. દાખલા તરીકે ટોપેડોના ઇંછનના પાયામાં, સ્ટોમર પર લાકડાને બદલે વાપરવામાં, સ્ટોમર પરની નાની હોડીઓ બનાવવામાં, મોટરના કેટલાક ભાગ બનાવવામાં અને રાસાયણિક કામમાં તાંબા પિત્તળને બદલે આ ધાતુજ હવે વાપરવામાં આવે છે. આરમાર તથા લશ્કરમાં પણ તે વાપરવામાં આવે છે. શીળા મુદ્રણમાં પણ હવે સોલેન હોફન પર્યવરને બદલે આ ધાતુ વપરાવા લાગી છે. તાંબુ મીઠું પડતું હોવાથી વિદ્યુત વાહનમાં સ્ફટ ધાતુ ઉપયોગવામાં આવે છે. તાંબાના ૦-૧૦૦ ઇંચ જેટલા

જાડ તારમાંથી જેટલી વિજળી પસાર થાય છે તેટલી વિજળી પસાર થવા આ ધાતુના ૦-૧૨૬ ઈંચ જેટલા જાડ તારની જરૂર હોય છે. પણ તાંબાના એક માઈ. લના જેટલા જાંબા તારનું વજન ૧૬૨ પાઉંડ થાય છે ત્યારે સ્ફટના તેવડાજ તારનું વજન ૭૬ પાઉંડ હોય છે. તે બંનેની તાણ સહન કરવાની શક્તિ સરખીજ છે એમ માનીએ તો સ્ફટનો તાર વાપરતાં વિદ્યુતવાહનનું વજન પર ટકા જેટલું ઓછું થશે જ્યારે મજબુતી ૬૦ ટકા જેટલી વધી પડવાનો સંભવ રહે છે. જાડાઈ માત્ર ૨૬ ટકા જેટલી વધી પડે છે. આજ કાલમાં વિદ્યુત યંત્રમાં (કંઈકેસ) પીડાળા કરવામાં સ્ફટની ખુદલી પટીનો ઉપયોગ કરવાના પ્રયોગ થયા છે. એ પટીઓ વચ્ચે રહેતું આનું પ્રાણિદ વિદ્યુત રોધનનું કામ કરે છે. સ્ફટની કિંમત તાંબાની કિંમતથી ઘણીજ ઓટલે ૫૦ ટકા કરતાં પણ વધારે જેટલી ઓછી હોય તો સ્ફટનો વિદ્યુત વાહક તાંબા કરતાં સસ્તો પડે છે. પણ વિદ્યુત રોધનની જરૂર હોય તો તાંબાનો તારજ લાલકારી નીવડે છે. ઘણે ઠેકાણે ટેલીગ્રાફ, ટેલીફોન વગેરેમાં આના તારનો સંતોષકારક ઉપયોગ થતો જણાયો છે. તેમ સાંધવાના કામમાં પણ આ ધાતુ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

આ ધાતુ વિષે એ મહત્વના મુદ્દા જણવા જેવા છે. તેનો બધે છુટથી ઉપયોગ થવાનું કારણ તે વજનમાં ઘણીજ હલકી છે. પરંતુ કિંમત આંકવામાં ઘોટાળો થવાનો સંભવ છે. કેમકે હરકોઈ ધાતુની આર્થિક કિંમત તેના વજનપર આંકાય છે તેમ ઔદ્યોગિક કિંમત ઘણેલાગે આકારપર ઠરાવવામાં આવે છે. એજનનો પાગો (એડપ્લેટ) કડક હોય તો તેનું વજન ૧૦ હંડરવેટને બદલે ૩૦ હંડરવેટ જેટલું કરવામાં ફાયદો નથી કેમકે તેમ કરતાં નાહક ભારમાત્ર વધી પડે. સ્ફટથી તાણું ત્રણગણું ભારે હોવાથી જ્યારે સ્ફટની કિંમત તાંબાની ત્રણગણી કિંમત કરતા ઓછી હશે ત્યારે અદ્યુભિનિયન વાપરવુંજ સસ્તું પડે છે. વિદ્યુત્ત્રિલેષણયુક્ત સ્ફટની શોધ ૧૬ મી સદીમાં થઈ હોવાથી તેના ઉપયોગ વિષે હજી પુરજ્ઞાન મેળવી શકાયું નથી. પરંતુ દિન પ્રતિદિન તેનો ઉપયોગ માત્ર વધતો જાય છે.

સ્ફટના સંયુક્ત પદાર્થો—સ્ફટલસ્મ (અદ્યુ-મિના) અથવા સ્ફટ પ્રાણિદ (સ્ફ. ૨=૩) એ સંયુક્ત પદાર્થ હોઈ ખનીજ કુરંદના આકારમાં મળી આવે છે. તે એટલો બધો કઠણ હોય છે કે તેપર ખીજ પદાર્થો ઘસાઈ જાય છે. રત્ન, ઇંદ્રનીલમણિ, પુષ્પરાગ (પોપ્પરાજ-ફોર્સ પીંગા સ્ફટિક) નીલમાણુ તથા

લીલમ એ આ પદાર્થનાંજ સ્ફટિકરૂપે હોઈ તેપર ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓનાં પ્રાણિદથી રંગ ચઢે છે. સ્ફટના ઉત્પ્રાણિદ તપાસતાં સ્ફટલસ્મ (અદ્યુમિના) સફેત ભૂકીના રૂપમાં મળી આવે છે. આ ભૂકી બાળતાં તે કુરંદ જેવી ઘટ બને છે. વિજળીની જ્યોતિથી કે પ્રાણોજ જ્યોતિથી તેનો રસ બને છે તથા આ રસ ઠંડો પડીઉપર જણાવેલા ખનિજ પદાર્થો પ્રમાણે સ્ફટિકના આકારમાં ઠરી જાય છે. સ્ફટના પ્લેવિદ (ક્લેયુઓ રાઈડ) ટંકત્રિ પ્રાણિદ (ઓરોનટાય આઈ-આઈડ) સાથે તપાવતાં, તેમ સ્ફટના સ્ફુરક (ફ્રાક્સેટ સિંધુગંધકિત સાથે પિગળાવતાં, અથવા દાબનીએ રાખેલા ઉદ્દહર અમ્લના વાયુમાં રતાસ પડતો રંગ પેદા થાય ત્યાંસુધી સ્ફટલસ્મ તપાવતાં અને સીસાના પ્રાણિદસાથે લાલચોળ રંગ થાય ત્યાંસુધી સ્ફટલસ્મ ઉકાળતાં સ્ફટિકના આકારમાં સ્ફટલસ્મ મળી આવે છે. આ ક્રીયાઓ અતિ મહત્વની છે. કારણ કે, અદ્યુ-મિનિયમમાંથીજ બનાવટ માણેક અને ઇંદ્રનીલ મણિ ઉપજવવામાં આવે છે.

સ્ફટ વિજ્ઞાત (અદ્યુમિનિયમ હાઈડ્રેટસ) સ્ફટ પ્રાણિદના કેટલાક ઉજ્જમય પદાર્થ મળી આવ્યા છે તેમાંના ગિબસાઈટ [સ્ફ. (પ્રઉ) ૩] ડાયા-સ્પોર [સ્ફ પ્ર (પ્રઉ)] અને બાકસાઈટ [સ્ફ ૨ પ્ર (પ્રઉ) ૪] એ ખનીજ પદાર્થમાં મળી આવે છે. સ્ફટખારના ઠંડા પાણીમાં અમોનિયા ભળતાં સ્ફટ ઉજ્જત એ પદાર્થ ધૂમસ જેવા સફેત રંગમાં મળી આવે છે. તે હરિદમાં પીગળતો નથી. પણ પાલાશ કે સિંધુ ઉત્પ્રાણિદમાં (હાઈડ્રોકસાડ) પીગળે છે. રંગ કામમાં તે અતિ ઉપયોગી છે.

સ્ફટના ક્ષાર—ત્રિપ્રાણિદ (સ્ફ ૨ પ્ર. ૩) માંથી બનતા ખાર સ્ફટિકના આકારના તથા અન્ય બાળ-તમાં કુંમ (કોમિયમ) અને લોહિક (ફેરિક) લોખંડ તથા તેનાજેવા ખર જેવાજ હોય છે. સ્ફટ હરિદ (સ્ફ ૩) ને સુકા હરમાં ઉકાળતાં તેનું ઉર્ધ્વપાતન થાય છે. સ્ફટહરિદ એ સફેત ઘન દ્રવ્ય હોઈ તે પીગળવાના બીંદુ એ અગ્નિદાહ જઈ પહોંચે તે પહેલાંજ તેની વરણ થવા લાગે છે. સ્ફટગંધકિત [સ્ફ ૨ (ગપ્ર ૪) ૩] જવાળામુખી પર્વત પાસેના સ્ફટ પથરોમાં મળી આવે છે. સ્ફટાસકિત (સિત્તિકેસ) ખનિજ પદાર્થમાં વિખરાયલા હોઈ તે પત્થર રત્ન, પીંગાસ્ફટિક, ગાનેટ વગેરેમાંથી જડી આવે છે. વૈદ્યુત તથા સમુદ્રપાર રંગાં સિંધુસિકિત તથા સ્ફટસિકિતના બનેલાં હોય છે. સ્ફટસિકિત સઘળી જાતની માટીમાં હોવાથી ચીનીમાટી તેમ ખીજા

માટીના કારખાનામાં તેને ઉપયોગ થાય છે. સ્ક્રટ-હાલિંગ (એસિડેટ) કંપના તેમ જ નિરોધના કામમાં વપસાય છે.

અહધુમિનમ બાંઝુ:—એમિશ્ર ધાતુ ધણે અંશે સોનાજીવી દેખાય છે. પરંતુ તેથી વિશેષ કઠણ તથા હલકી હોય છે. નવ ભાગ ત્રાંખામાં એક ભાગ સ્ક્રટ ધાતુ ભેળવી એ મિશ્ર ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. નાના ઘડિયાળોની ડબ્બી, સાંકળી તથા બીજા કેટલાક અન્ય અલંકાર એ ધાતુથી બનાવવામાં આવે છે મંદ આસ્તકોણ પ્રમાણ સુધી તેને ઉણુ કરી, પછી થંડા પાણીમાં બાળી તેને પાણી ચઠાવવામાં આવે છે. અહધુમિનિયમ જુઓ.

અહધુર:—નેલોર જીલ્લો. નેલોર તાલુકામાંનું એક ગામ છે. ઉત્તરે ૧૪° ૧૧' અ થી પૂર્વે ૮૦° ૩ રે અંશો પર છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૧૧) માં ૮૩૨૨ છે. એ ગામમાં ખેતીનું ઉત્પન્ન પુષ્કળ છે. અહિંથી પાંચ માઇલ પર ઇસ્કપટ્ટી નામે મિઠાનું કારખાનું છે. અહિં રેલ્વેટી તહશિલદારનું મુખ્યસ્થાનક છે.

અહસેસ્ટર:—(ઇંગ્લંડ) વૅરિકશાયરના સ્ટ્રેટફોર્ડ જ્ઞાન એવર એ પાલ્સમેટરી (વિભાગમાંની એ એક બબ્બરની પાઠ છે. વૅરિકથી ગ્રેટ વેસ્ટર્ન રેલવે રસ્તે એ ૧૬ માઇલ પર છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૨૩૦૩ હતી. અવનની ઉત્તર તરફની જે ઉપનદી ઝરે તથા અહની નામનો એક નાનો પ્રવાર એ બેના સંગમ પાસેની એક અરણ્યમય ટેકરી પર તે આવ્યું છે. અહિં સેન્ટ નિકોલસનું દેવાલય છે. અહિંના કેટલાક સ્મારક ચિન્હોમાના હર્ટફોર્ડના બીજા માર્કવેસને અર્પણ કરેલાં ચૈત્રીના કામના ઉત્તમ નમુના છે. અહિં એક નગર ભવન તથા એક મોક્ષ પ્રાથમિક શાળા છે. સોય બનાવવી, હાથોરો અને સાયકલો બનાવવી, તથા ઘાડૂ ગાળવો એ મુખ્ય ધંધા અહિં ચાલે છે.

પ્રાચીન કાળમાં એ એક નાનું રોમન બ્રિટિશ ગામડું હતું. ત્રીજા હેનરીની કારકીર્દીમાં એ 'મૅનોર' નો કેટલોક ભાગસર વૅલ્ટરબોર્ચેમ્પને ખરીદ કરી તેણે બબ્બર તથા જુદા જુદા પ્રસંગ ભરાવનારી યાત્રાઓ ની સ્થાપના કરી. સાતમાં હેનરીની કારકીર્દીમાં એ મૅનોર કન્યા વંશમાંના ગ્રેવિલીઝ પાસે ગયો. ઈ. સ. ૧૧૪૦ માં અહિં એવસ્લેના રાજ્ વૅલેલેરે એક બોની ડિક્ટ પંથનો મઠસ્થાપન કર્યો. તેને 'ચર્ચ ઓફ અવરલેડી ઓફ ધી આઇલ' એનામ આપવામાં આવ્યું પણ ૧૫૩૬ માં ઇતર નાનાં નાનાં ઘરો સહ એ મઠ પણ પાડવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં અહિં સોય બનાવવાનો ધંધો પુષ્કળ મોટાં પ્રમાણ પર ચાલુ હતો. (એ. જી.)

અહહ:—મહોબા (બુદેલખંડ) નો રાજપુત્ર-અહહ અને ઉદલ એ બુદેલખંડના પ્રસિદ્ધ વીર હોઈ તેમની ઉત્પત્તિનો હું કવૃત્તાંત નીચે મુજબ છે.

અહેલરાજ પરમારે સર્વ હિંદુસ્થાન જીત્યું તે સમયે તેણે જીતેલા શહેરો માનું મહોબાએ પહેલું શહેર છે. અહિંના રાજા બાસદેવને ત્રણ પુત્રી હતી. તેમાંની સૌથી ગ્રેષ્ઠ મલદેની સાથે પરમારે પોતાનું લગ્ન કર્યું. બીજી પુત્રીઓના નામ દિવલા તથા તિલકા એવાં હતાં. એક દિવસ રાજા કબ્બરીના અરણ્યમાં શિકાર માટે ગયો હતો ત્યારે મા બાપે તજેલાં બે બાળકો તેણે ભાળ્યાં. તેમને તેણે પોતાના હાથી પર લઈ પોતાની રાજધાની મહોબામાં આવ્યો. પોતાની પત્નીની વિનંતિ માન્ય કરી તેણે તે બન્ને. ને દત્તક લીધાં અને તેમાંના દસરાજાને (યશરાજ) દિવલા સાથે વિવાહ કર્યો તથા વત્સરાજાને તિલકા સાથે પરણાવ્યો. તે બન્નેને સંતતિ થઈ. દસરાજાને દિવલાથી અહહ તથા ઉદલ એવા બે પુત્ર થયા.

અહહ એ મુસલમાનોનો હડહડતો વૈરી હતો તેના પર કાલી માતાનો વરદ હસ્ત હતો એવું કહેવાય છે. અઘાપિ સુધી પણ લશ્કરી ઔરંગઝેબો હિંદી સિપાઈઓ ઢાલના તાલ પર અહહ ગીત ગાતા જણાય છે.

નૈનાગઢના રાજા ઇંદરમનની ભગિની સોનાવતીની માગણી અહહાએ કરી હતી. પોતાની બહેને અવિવાહિત રહેવાની ઇંદરમનની ઇચ્છા હોવાથી તેની માગણી કરનારા કેટલાકોને તેણે કેદ કર્યા હતા. પરંતુ ઉદલે પોતાના ભાઈવતી તેની સાથે પુષ્કળ લઢાઈ કરી તેને ઠાર કર્યો અને આખરે અહહનું સોનાવતી સાથે લગ્ન થયું.

અહહખંડના નામના અહહાના વિવાહ ગીતમાં ઉદલે ઇંદરમન સાથે કરેલી લઢાઈનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. અહહખંડની અનેક આવૃત્તિઓ મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. એ કાવ્યભોજ પુરી ભાષા માં લખાયેલું હોઈ તેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયું છે. (ઇ. અ. પુ. ૧૪ મોલનો કોશ)

અંદના પૃથ્વીરાજ રાસામાં અહહ વિશે કાંઈક જુદી માહિતી આપી છે. તે અહહખંડ સાથે કેટલી વિરોધક છે તથા કેટલી પૂરક છે તેની હજી તપાસ થઈ નથી. પૃથ્વીરાજરાસામાંની માહિતી મરેઠી પૈકી લોકહિત વાદીના પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ એ પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ કરી છે તે એવી છે કે:-મહોબાના રાજા પર મારના દરબારમાં અહહ અને ઉદલ એ બે મોટા પરાક્રમી સરદાર હતા. કેટલાક દરબારી લોકોની

યુગલી પરથી રાજાને તેમના માટે ગ્રહ ખરાબ થયો હતો. પૃથ્વીરાજ ચોહાણના કેટલાક સૈનિક મહોબાના રાજેધાનમાં પેસી તોફાન કરવા લાગ્યા ત્યારે ઉદલે રાજસાથી તેમનો તાબડોતોમ નાશ કર્યો. તથાપિ પરમાલને તેથી સંતોષ ન થતાં તેણે અદહ અને ઉદલને હુદપાર કર્યા, ત્યારે તેઓ કનોજનારાજ જયચંદના દરબારમાં મોટા માન થી રહ્યા હતા. પૃથ્વીરાજના માણસોની પરમાર રાજાએ દુર્દેશ કરેલી હોવાથી પૃથ્વીરાજે એ તકનો લાભ લઇ ચંદેલ પ્રાંતપર સ્વારી કરી. તે સમયે યુવરાજ બ્રહ્મીજી તે મહોબા દરબારના સરદારોને ઉરકેરી પૃથ્વીરાજ સાથે બાથલીડી, પરંતુ પરાલવ ટળ્યો નહિ, એટલે રાણીની સલાહથી પરમાર રાજાએ અદહ અને ઉદલને અત્યંત સત્કાર પૂર્વક આ મંત્રણ આપ્યું. તેઓ પણ પાછલું અપમાન ભૂલી મહોબા આવ્યા, અને પરમાર ગભરાઈ કલંજરના કિલ્લામાં સંતાયો હતો છતાં તુમુલ યુદ્ધ કર્યું. અતુલ શૌર્ય બતાવી ઉદલધારાતીથે પડ્યો. પરંતુ ગોરખનાથના વરથી અદહ અમર હોવાના કારણે પૃથ્વીરાજ તેની સામે ટક્યો નહિ. તેણે મોહનાસ્ત્ર છોડી પૃથ્વીરાજનું સૈન્ય નિદ્રાવશ કર્યું. ત્યારે ચંદ ગાટે કલિકાને પ્રત્ન કરી લીધી અને શિવગણ આતતાધને અદહ સાથે લઢવા મોકલ્યો. તદ નંતર અદપકાળમાં ગોરખનાથ પોતે પ્રગટ થઈ તેમણે અદહને શસ્ત્ર મૂકી દેવડાવી પોતાની સાથે લેવાનો વિચાર જણાવ્યો. અદહે ગુર આજ્ઞા માન્ય કરી ત્યારે યુદ્ધ બંધ પડ્યું. એવી કથા પૃથ્વીરાજરાસા, નામના ગ્રંથમાં મળે છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એ અદહ ઉદલની લઢાઈનું પુસ્તક સર્વત્ર વંચાય છે. તેમજ પ્રત્યેક સ્ટેશનપર તથા શહેરમાં વેચાય છે. [લોહહિતવાદી-પૃથ્વીરાજચોહાણ.]

અદહાજન:—અરબી ગણિતજ્ઞ અને શાસ્ત્રજ્ઞ હતો. તે અગીઆરમી સદીમાં થઈ ગયો. તેનો જન્મ બસરા શહેરમાં થઈ મૃત્યુ કાયરો શહેરમાં ૧૦૩૮ માં થયું ટાલેમીના અદમાન્ડેટ નામના ગ્રંથનું ભાષાંતર કરનાર અદહાજન એનાથી જુદોજ છે. એણે એક વખતે એવી બડાશ મારી કે “નાઈલ નદીના પુરમાંથી બચાવી પાણી નિયમિત રીતે પુર પાડી આપનારું યંત્ર તૈયાર કરી શકાય તેવું છે.” એ વાતની ખબર થતાંજ તે વખતના અલિફ હકીમે તેને બોલાવી લીધો. પરંતુ ત્યાં ગયા બાદ એ કાર્ય અશક્ય છે એવું જાણી તથા અલિફનો રોષ ન થાય તે માટે પાગલપણું માથે ઝોરી લીધું. અને તેવી વર્તુલુક હકીમના મૃત્યુ સુખી (૧૦૨૧) તેણે જારી રાખી હતી. ટાલેમીના મૃત્યુ પછી પ્રથમ એણેજ

ફક શાસ્ત્ર (આર્કિટકસ) નો શોધ કર્યો. સૂર્ય ચંદ્રાદિક ખસ્થ પદાર્થ સિતિ જોના પાસે હોઈ મોટાં કેમ દેખાય તેનું કારણ તેણેજ પ્રથમ નિવેદન કર્યું. નેત્રમાંથી કેટલાક કિરણ નિકળી પદાર્થ પર પડે છે અને પછી આપણે તેને જોઈ શકી એ છીએ એવી જે પ્રાચીન શાસ્ત્રજ્ઞોની માન્યતા હતી તે ભૂલ ભરેલી છે. પરંતુ તેના બદલામાં પદાર્થમાંથી કિરણ નિકળી તે નેત્રમાં જાય છે એવું તેણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. પ્રકાશના વક્રી ભવન વિષે તેણે લેખ લખ્યા છે. હવામાં થઈ પ્રકાશ કિરણ જતી વખતે તેનું વક્રી-ભવન થાય છે અને તેથી સંધી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે એવું તેણે સિદ્ધ કર્યું છે. અંતર્વક આરશા સંજંધી પણ તેણે વિવેચન કર્યું છે. ફક શાસ્ત્ર એ વિષય પરના તેના ગ્રંથનું લૅટિન ભાષામાં વિટ્લો-એ ભાષાંતર ૧૭૨૦ માં કર્યું છે. મધ્યયુગમાં એ ગ્રંથની પુષ્કળ પ્રશંસા કરવામાં આવતી તેણે ભૂમિતી વિશે પુષ્કળ લખ્યાનું જણાય છે. એ લેખન ૧૮૩૪ માં સેડિલોટને પેરિસના બિપ્લઓથેક નેશનલમાં છાપ્યું. બીજા કેટલાક વિષય પરના તેના ગ્રંથ આકસફોર્ડ અને લંડનના ગ્રંથાલયમાં રાખ્યા છે. (એ. પ્રિ.)

અવચિતગદ્ય:—એ તટ વાળો કિલ્લો રોહા (જુલ્લા કુલાબા) ગામથી ત્રણ માઈલ પર કુંડલિકા નદી કાંઠે ઉત્તર તીરપર આવેલો છે. તે ૯૧૭ ફુટની ઉંચાઈ પર આવેલો હોઈ તેની તટ ૬૦૦ યાર્ડ લાંબી અને ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈ પર છે. કિલ્લાપર જવા એક રોહાની બાબુથી તથા બીજો મેઢાની બાબુથી એવા બે પગ રસ્તા છે. ચોતરફ સારા પથ્થરોના બુરજ હોઈ દક્ષિણ તરફના એક બુરજની ભિંતમાં શકે ૧૭૧૮ (ઇ. સ. ૧૭૬૬) નો એક શિલાલેખ છે. તેના મરાઠી હેવાલનો આરંભ “શ્રીગણેશાયનમઃ શ્રીજયદેવ શકે ૧૭૧૮ નલનામ સંવતસરે ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદા” એવા પ્રકારનો છે. ઉત્તર તરફના બુરજથી આશરે ૫૦ યાર્ડ પર છ ફુટ લાંબી તોપ છે તથા તેની બીજી બાબુએ થોડા અંતરે બીજી બે તોપો છે. કિલ્લાપર કેટલીક ઈમારતોના ખંડેર છે, પૈકી સદર ઈમારત લખ્ય તથા ઉત્તમ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. પૂર્વ તરફના દરવાજા પાસેની સદર કચેરીના ઈમારતનો પાયો ફક્ત શિલ્લક છે. એ ઈમારતની દક્ષિણે અંતર્દુર્ગ અથવા બાલે કિલ્લો છે. તેની દક્ષિણે ઉત્તર લાંબી ૩૦૦ યાર્ડ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈ ૧૦૦ યાર્ડ છે. બાલે કિલ્લાનો તટ સારો મજબુત હોઈ દરેક ખૂણાપર બહુકોની બુરજ છે. તે ઉપરાંત

મધ્યમાં નાનાં નાનાં ગોલપુરનાં છે. ઉત્તર તરફના તરફને બે દરવાજા તથા દક્ષિણ તરફના તરફને એક દરવાજો છે. બાલે કિલ્લાપર એક પાણીનું મોટું ટાંકું હોઈ તેને એક બાલુએથી અંદર ઉતરવા પગથીયાં છે. તેની લગભગ દક્ષિણ તરફ સાત માના ટાંકા છે તથા ત્યાં બાપુજી હવાલદારની સમાધી છે. સરકાર તરફથી તેને ૩૨) રૂપિયા નિમણુંક તરીકે આપવામાં આવે છે. સમાધીની સામે એક દીપમાળ છે, અને તેના પગથીયામાં બાપુરાવ પાશિલકરનું પુતળું છે બાલેકિલ્લાના નૈઋત્ય ખુણામાં એક મહાદેવનું દેવળ હોઈ તેમાં ગણપતી, પાર્વતી અને ત્રિશુ એમની પણ સુંદર મૂર્તિઓ કોતરેલી છે.

અવચિતગઢ એ સુરગઢ કર્નાલ પ્રાંતના સૈન્યે ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુવારીમાં જ્યારે પાલીનો તથા ભોરા-ધનો એ બે કિલ્લા જીત્યા ત્યારે તેની સાથે જ જીતી લીધો. મૂળ એ કિલ્લો શિવાજીએ શેખમહમ્મદ નામના કારીગર પાસે બંધાવ્યો હતો એવું કહેવાય છે.

[સંદર્ભ ગ્રંથ—કુલાબા ગેઝિટયર]

અવચિત સુતકાશી:—(આસરે ઇ. સ. ૧૬૬૨) એક મહારાષ્ટ્ર કવિ એ કવિની અટક સોલંકી હતી. ગોઅત્રિ, જાત ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિય હતી. તેનો પિતા અવચિતરાવ એ ભારમ ગામનો દેશમુખ હતો. તેણે સ્વતંત્ર મુઠુકગિરી કરવાનો ઉદ્દેશ આરંભ્યો એટલે આરંગજે તેના બે પુત્રો સહિત તેને પકડી દિલ્લી લઈ ગયો. ત્યાં અવચિત-રાવનો અંત આવ્યો તેના બે પુત્ર ત્રિંગક અને કાશી (ચરિત્રનાયક) એમની ત્યારપછી અદ્વ-કાળમાં જ સુક્રિત થઈ. અવચિતરાવ અતિ સાવિક તથા હરિભક્તિ પરાયણ હતા. તેમણે પુત્રોને પણ તેવો જ ઉપદેશ કર્યો હતો. અવચિતસુતનું અદ્વ ચરિત્ર તેના જ શ્લોકગદ્ય દ્રૌપદી સ્વયંવરના છેલ્લા અધ્યાયમાં આપ્યું છે.

દ્રૌપદી સ્વયંવર પર એ કવિએ બે મોટા ગ્રંથ રચ્યા હોઈ તે પૈકી એક શ્લોકગદ્ય અને બીજો ચોવી-બદ્ધ છે. પહેલાના ૧૪ અધ્યાય છે બીજાના ૨૯ અધ્યાય છે. એ બન્ને ગ્રંથ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

કાશી કવિ મહાનુભાવપંથી હોવાથી તે પંથમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ જણાય છે દ્રૌપદી સ્વયંવર એ ગ્રંથ શકે ૧૬૧૮ ના પોશ વદ ૧૦ ગુરૂવાર એ દિવસે પૂર્ણ થયો. એ ગ્રંથ ઉપરાંત કાશી કવિના કેટલાક પદો છેવટે “કાશી” એવાં નામ પરથી ચોળખી શકાય છે. તેમાંના “હરિચી ભગિની કાણે સુભદ્રા” એ પદ પ્રસિદ્ધ છે.

એ મહારાષ્ટ્ર સંત કવિની વાણી પ્રાસાદિક અને રસાળ છે. અલંકાર તો ખીચોખીચ ભર્યા છે. ચોવી બદ્ધ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાંના કેટલાક પ્રસંગ એવાં તાદૃશ વર્ણવ્યા છે કે તે વાંચતી વખતે બાણે કે તે નજર આગળ થઈ રહ્યા હોય એવો ભાસ થાય છે. એ કવિને મરાઠી ભાષા પ્રત્યે બહુ લક્ષિત હોય એમ જણાય છે.

મરાઠી ટિકા દેશ ભાષા મરાઠી ।

મરાઠા કુળી જન્મ વાણી મરાઠી ।

ગુરૂ ગ્રંથહિ વાલેમ્યાં મરાઠી ।

કરોની ક્ષમા ન્યૂનતી પૂર્ણ દૃષ્ટિ ।

દ્રૌપદી સ્વયંવર ૧૪-૧૦

એની તે વખતના મહારાષ્ટ્રમાં પુષ્કળ પ્રતિષ્ઠા હતી.

[આજગાંવકર-મહારાષ્ટ્ર-કવિચરિત્ર]

અવત સંકે:—બૌદ્ધોનો એક સૂત્ર ગ્રંથ. ચિની ભાષામાં થએલા એના બે ભાષાંતરો આજે ઉપલબ્ધ છે. તેમાંનું એક પાંચમી સદીમાં બુદ્ધ ભદ્રે કરેલું હતું અને બીજું શિક્ષાનંદે કરેલું. તે બન્નેમાં દર્શાવેલા સ્થળો બરાબર ઉતરે છે. પરંતુ શિક્ષાનંદના ગ્રંથમાં જ્યાં “ચૌલે” એ નામ આવે છે તેજ ઠેકાણે બુદ્ધ ભદ્રના ગ્રંથમાં ‘પિએન-યિ’ એવું નામ જડે છે. આમાંનું પહેલું એટલે ચૌલે દેશના નામ તરીકે અને પિએન-યિ સરહદ પરના જંગલી લોકોના નામ તરીકે યોજાયેલા છે. મહાસન્નિપાત સૂત્ર (આનું ‘તાત્ત્વિ-કિંજ’ નામનું ચિની ભાષાંતર નરેન્દ્ર યશસે સન ૧૮૯૬-૬૧૮ દરમિયાનના કાળમાં કર્યું હતું.) માંના સૂર્ય ગર્ભ સૂત્રમાં બુદ્ધના પ્રવાસ સ્થળોના જે ઉતારા છે, તે અવત સંક સૂત્રમાંના ઉતારા સાથે મોટે ભાગે મળતું આવે છે, પણ અવત સંકમાં જ્યાં ચૌલે નામ આવે છે ત્યાં સૂર્ય-ગર્ભ નામના ગ્રંથમાં ‘યૂ-ત-ઇએ’ (ખોતાન) એવું નામ મળે છે. એટલે ચૌલે, પિએન-યિ તથા યૂ-ત-ઇએ એ ત્રણે એકજ દેશના નામ હોય એમ લાગે છે. ખારીકાઈથી તપાસ કરતાં આ ત્રણેનું ક્ષેત્ર સ્થાનનો ‘નિઇઓયુ-ત-ઓયુ’ (ગોશીર્વ) એજ છે. એ ઉપરથી પણ એકજ ભાગના આ ત્રણ નામો હશે એ અનુમાન મજબુત થાય છે.

અવત સંક સૂત્ર પ્રથમ નાગાર્જુને નાગદેશ-માંથી શોધી કાઢ્યું હતું એમ કહેવાય છે. તેનો એક ચિની પ્રકાશક પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે, ત્વાંગ-લુગ-શુ (નાગકોશુત) ના બુદ્ધ ભિક્ષુને તે સૂત્ર નાગરાજ મંદિરમાં જડ્યું. તેમાં

૪૮ પ્રકરણો છે. પણ શિક્ષાનંદ ૩૯ પ્રકરણો જ જણાવે છે (જે. આર. એ. એસ. ૧૬ પૃ. ૩૨૬, વાસિલજન્યુ બુદ્ધિસ્મસ, જર્મન ભાષાંતર પા. ૧૨૮ જુઓ.) તારા નાથ ધારે છે કે મૂળમાં આના ૧૦૦૦ પ્રકરણો હતાં. (તારાનાથ પા. ૬૮) પરંતુ માતૃષ્ટ (અશ્વધોષ) અને અસંગના વખતની ધમાલના કાળમાં આ સૂત્ર ૩૮ પ્રકરણોમાં જ પુરું થયું. બુદ્ધ-ભદ્રના ભાષાંતરમાં તો ૩૪ પ્રકરણો છે અને તે ઉપરાંત ૬૦ પેટા પ્રકરણો છે. જ્યારે શિક્ષાનંદના ભાષાંતરમાં ૩૯ પ્રકરણો તથા ૮૦ પેટા પ્રકરણો છે.

હવે આ સૂત્ર અંથનો કાળ તપાસીએ નાગાભુતને જાતે શોધી કાઢ્યો એમ માનીએ તો પ્રથમ નાગાભુતનો કાળ નક્કી કરવો પડે. આ નાગાભુત શાતવાહનનો સમકાલીન હતો. તેણે શાતવાહન પર એકલેલો પત્ર મશહૂર છે. એ રીતે વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે કે, આ સૂત્રનો કાળ ખ્રિસ્તી શકનો આરંભ કાળજ હોવો જોઈએ. લલિત વિસ્તાર અંથમાં તે વિષે જે ઉલ્લેખ મળી આવે છે તે ઉપરથી તેમ તે અંથની ખરોખરી લિપી પરથી પણ ખ્રિસ્તી ઇસ્વિસનનો આ કાળજ નિશ્ચિત થાય છે (લેવી-ઇ. એ. ૧૯૦૬).

અવતાર:—ઉપપત્તિ દૈવી અથવા અતિમાનુષ વ્યક્તિઓ માણસ અગર અન્ય પ્રાણીઓનું રૂપ ધારણ કરી પૃથ્વી પર નિવાસ કરવા ઉતરી આવે છે તેને અવતાર સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે. અર્થાત્ અવતાર એ શબ્દ આત્માની હેહાંતર પ્રાપ્તિ (ટ્રાન્સમાયગ્રેશન), દેવો કે ભૂતોનો માનવહેહમાં સંચાર (પેઝેશન) તથા ઇશ્વર સંલવ (ઇમેનેશન) થી ભિન્ન છે. અવતાર તથા પુનર્જન્મ વચ્ચે એ ભેદ છે કે, પુનર્જન્મ આત્માને લાગુ પડે છે, દેવને નહિ. જ્યારે એક શરીર તણ બીજામાં પ્રવેશ કરે તે પુનર્જન્મ સંચાર અને અવતારમાં રહેલો ફેર એ છે કે, પહેલામાં દેવતા મનુષ્ય હેહમાં અમુક કાળને માટે પ્રવિષ્ઠ થાય છે. તેમ ઇશ્વર સંલવ અને અવતાર બેમાંનો ફેર એ છે કે, પહેલામાં ઇશ ઉત્પત્તિ દેખાય છે. હેહમાં દેવતાનો વાસ આખા જન્મ પર્યાન્ત હોતો નથી. તેમ અવતારમાં ગમે તે વેળાએ ગમે તે રૂપ ધારવાનો સંલવ રહેતો હોવાથી અવતારી પુરૂષ તથા દેવતા વિભૂતિ અને માત્રિકા અમની શક્તિમાં ફેર રહે છે.

પણ ઉપર જણાવેલા તાર્કિક અર્થ મુજબ પ્રાચીન લોકોએ અવતારને માન્યો નથી. તે લોક જે મનુષ્ય અગર પ્રાણીની પૂજા કરતા તેને તેઓ

દૈવી માનતા દેવતાના અવતાર રૂપે નહિ જ જ્યાં દેવતાના અવતાર તરીકે મનુષ્ય કે પ્રાણીની પૂજા થએલી જણવામાં આવે છે ત્યાંના લોકોની મનો-દશાનું નિરીક્ષણ કરતાં એમ માલમ પડે છે કે, તે લોકો આ માનવીઓને પ્રત્યક્ષ જીવંત દેવતા રૂપે જ માનતા (ક્રેઝર-લેકચર્સ ઓન ધે અલ્ડી હિસ્ટરી ઓફ કિંગશિપ) આગળ ઉપર આ પુણ્યશાળી પ્રાણીઓ ઇશ્વરના અવતાર તરીકે મનાયા. દાખલા તરીકે અવ-લોકિતેશ્વર ઇલાઇલામાંમાં અવતર્યો હતો. પ્રાણી-ઓમાં મૃતમનુષ્યથી વિશિષ્ટ અને અદ્ભુત શક્તિ વસે છે અને તેથી તેમની પૂજા અગત્યની છે એવી પ્રાચીન લોકોની જે માન્યતા હતી તેમાં અવતારની માન્યતા છાયા રૂપે દિગ્દર્શિત થાય છે. તેજ પ્રમાણે વૃદ્ધ મોણસો તથા વૈદ્યોમાં અમાનુષ શક્તિ વસે છે અને તેઓ જાદુગાર હોય છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ પ્રત્યક્ષ દેવ હોય છે એવી જે કલ્પના દેખાઈ આવે છે તેમાં પણ ઉપલીજ માન્યતા રહેલી છે. અર્થાત્ તેમને ઠેકાણે ઇશ્વરનું જે આરોપણ કરવામાં આવે છે તે કાયમને માટે નહિ પણ તાર્કાલિક હોય છે. મેક્રિસકન લોકોમાં એક માનવી દેવ માનવામાં આવતો. તેનું દેવત્વ વ્યક્ત કરવા માટે દસ કેદીઓ-માંથી એક સુંદર યુવાનની પસંદગી કરતા તથા તેને ટેઝક્રોલિપોકના અવતાર તરીકે માની લેતા. આ પ્રાચીન માન્યતાની તે પછીની સુધરેલી ગણાતી માન્યતા તપાસીએ તો એમ જણાઈ આવે છે કે, દેવતાની પ્રત્યક્ષ આકૃતિ દેખાવી જોઈએ એવા હેતુસર મનુષ્યોને જ દેશ તરીકે માની લેવાની ત્યાં પ્રથા પડવા માડી.

અવતારની ભાવનાનો મૂળમાં પ્રારંભ પ્રથમ ઇજિપ્તમાં થયો હતો. તે પછી સી ગ્રીકોમાં ઉતરી આવી તથા ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયમાં તેનું આત્યંતિક પર્યાવસાન થયું. ઇસ્લામમાં પણ તેના અનેક રૂપ દેખાયા. એજ રીતે હિંદુઓની અવતારની માન્યતામાં વધારો થયો. તથા તેનો પ્રથમ પરિચય લગ-વદ્ગીતામાં થયો. હિંદુઓની આ અવતાર ભાવનાની છાપ મુસલમાન તથા ઇમામના શિયાપંથો પર પડેલી દેખાઈ આવે છે.

સર્વે ગ્રિયાપંથીઓ અવતારમાં માનનારા હોતા નથી એ ખરું છે, તથાપિ ખલીફાનો વારસા હક અલીના વંશજોને મળ્યો તે ઇશ્વરી કાયદા મુજબ તેમ હોઈના સંબંધને લીધે મળ્યો. પણ સુની-પંથના લોકો કહે છે તેમ તે લોકનિયુક્ત ખલીફાને મળી શકતો નથી એવી જાતની જ શિયાપંથની

હલીલ છે તેમાં અવતાર કલ્પનાની સામ્યતા મળી આવે છે. ઇમામ સંખ્યાની સિદ્ધાંત પણ પુષ્કળ આધાર પર અવલંબી રહ્યા છે. આ ઇમામોના ઇશ્વરદત્ત વારસા હક, તેમની, ધર્મગુરુથી ઉત્પત્તિ, તેમના અતિમાનુષ કૃત્ય તથા હૈવી તે, એ સર્વેને હીલે સાબીત કરવામાં આવે છે. અંકમ પછીની સર્વે વિભૂતિઓમાં જે તેજ પરંપરાગત ઉતરી આવ્યું છે, તે તેજ મહંમદની તથા અલીની જાગદ્વારા તેમના શરીરમાં પ્રવેશ પામ્યું, તથા તેના અંશ અખદલાને, તેના દીકરા (મહંમદ) ને, પૌત્રી કૃતિમાને, અબુતાલીબ તથા તેનો દીકરો અલી એ સર્વેમાં સંચાર પામ્યા. પછી અલી કૃતિમાએ જોડાથી તે છોકરો (કરવેલાનો ધર્મગુરુ) થયો તેના શરીરમાં તે તેજ ઉતરી આવ્યું. એ રીતે મહંમદના વંશજોને આ તેજ આખર સુધી એટલે જગતના પ્રલય કાળ વખતેના છેલ્લા ઇમામ સુધી (પ્રચ્છન્ન રીતે) સંચાર કરશે એવી આ ઇમામોની શ્રદ્ધા છે.

સુની લોકોમાં પણ નુરમહંમદ એટલે મહંમદના હૈવી તેજ વિશે એક સિદ્ધાંત છે. આ તેજ-માંથીજ સર્વે ધર્મગુરુઓ ઉત્પન્ન થયા. આ તેજ ત્રિકાળાભાષિત હોઈ હૈવી પરંપરા ચલાવનારના હેહમાંજ ઉતરે છે. તે મહંમદના પૂર્વજોમાં વસતું હતું. પણ શિયાપંથીઓ કહે છે કે આ તેજના અત્યંત ઉજ્જવળ કીરણ અલીને મળ્યા હતા. સ્પષ્ટતા આરંભથી પણ પહેલા ૧૪ હજાર વર્ષોથી મહંમદ તથા અલીના ભ્રાતૃતેજ પરમેશ્વર સામે ઝગકયા અને પછી મહંમદના દાદાની જાંઘમાંથી તે તેજ પ્રગટ થયા. ઇમામનો હક સાબીત કરનાર તેજ અવેસ્તામાના વરેનાહ સાથે મળતું આવે છે અને તેને પારસી કલ્પનાના સાથ કઢાય કઈક ઐતિહાસિક સંબંધ પણ હશે એમ લાગે છે. ગાદ્ડાઝહરનઆ સંબંધ અમાન્ય છે. પણ મહંમદનું પૂર્વ આસ્તત્વ તથા સનાતન તેજ એ વચ્ચેના સંબંધનું અનુની પ્રતિપાદન કરી જ્યુ લોકોના વિચારની છટા તમા પ્રાતિબિંબિત થઈ છે એવી તેણે સામી દલીલ કરી છે. છતાં ઇશ્વર પ્રેરિત વારસા હકનો સિદ્ધાંત મૂળ ઇસ્લામધર્મમાં નહિ હાવા છતાં તે ઈરાનના શિયાપંથીઓમાં વસતા દેખાય છે એ વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

હવે દરેક નવા ઇમામમાં આ હૈવી તેજ પરંપરાથી ઉતરી આવે છે એ દલીલમાં શહરસ્તાની પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનું દર્શન કરે છે. અવસ્તામાં પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત નથી. દરેક યુગ માટે જુદા

જુદા ઇમામ હોય છે. તથા તેને જે માન આપવામાં આવે છે કે શ્રદ્ધાના પાંચ સ્તમ્ભ સાથેનો છઠો સ્તમ્ભ છે એ માન્યતા પર નવીન પ્લેટોપંથના વિશ્વવ્યાપી શક્તિના યુગયુગના પ્રભાવવાળા સિદ્ધાંતની તેમજ દરેક યુગમાં વિજ્ઞા અવતાર ધારણ કરે છે એ હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતની છાપ પડેલી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. છેલ્લા ઇમામનું જે વર્ણન મળી આવે છે, તેપર જ્યુ ધર્મનો પ્રભાવ પડેલો દેખાય છે. ઇમામને લગાડવામાં આવતું સકીના એ વિશેષણ શકીનાહ એ જ્યુ શબ્દ પરથીજ ઉપજેલું હોય એમ લાગે છે.

ધુલાત સંપ્રદાય પણ હૈવી તેજમાં માને છે. એટલુંજ નહિ પણ તેણે તો અવતાર કલ્પનાનો પણ પુરસ્કાર કર્યો છે. અને અલીને તેઓ ઇશ્વરને નામે સંબોધતા સામાન્ય શિયાપંથીઓએ આ અવતાર તત્વનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. શહરસ્તાનીએ ધુલીય લોકો પ્રમણે (હુલુલી) અવતારવાદી લોકોની પણ ખ્રિસ્તીઓ સાથે સરખામણી કરી છે. આ તત્વમાં વિશ્વાસ રાખનારા લોકોએ તો મહંમદ કરતાંજ અલીને ચઢાયાતો ગણાવ્યો હતો. એ રીતે આર્યન વિચાર પર ઇશ્વરવિષયક કલ્પના રચી. ઈરાનના ઇસ્લામ ધર્મમાં ઇશ્વર તથા મનુષ્યનો ઘાડો સંબંધ માનવામાં આવ્યો છે. નવમી સદીમાં શીરી અને દેવ વચ્ચે જે એક રૂપતા માનવામાં આવી હતી તે સાથે તત્વતઃ અવતાર તત્વનો જરાય સંબંધ નથી. શીરી પંથના તત્વજ્ઞાનમાં નૂતન પ્લેટો પંથના અને હિંદુ ધર્મના પરમાત્મકય વિષેના વિચારો મોટા પ્રમાણમાં ધુસલા હતા એમ અલખિરનાઅ સિદ્ધ કયું છે. આ રીતે સર્વવ્યાપીપણાના વિચારમાં આતિશયોક્તિ થવા લાગી અને અવતાર-તત્વ પણ ઘણું વ્યાપક હોવાથી તેમાં અનિશ્ચિતતા ઉત્પન્ન થઈ એમ સાડરજ્ઞાનમ કહે છે. તેની દલીલ એવી છે કે ગમે તે ધર્મગુરુન અવતારરૂપ માનવામાં તે શબ્દની મહત્તા નષ્ટ થઈ જાય છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મની વિશેષતા એ છે કે તે માત્ર એકજ અવતારમાં માને છે. જ્યારે હિંદુ ધર્મની સ્થિતિ આથી તદ્દન ઉલટી છે. કૃષ્ણાવતારથી અસંખ્ય અવતાર આ ધર્મીઓ માને છે. દરેક ધર્મગુરુ અવતાર રૂપ મનાયો છે. તેમજુગ અસંખ્ય માન્યા હોવાથી દરેક યુગમાં એક અવતાર ગણાયતોય તેની સંખ્યા વધી પડે છે. મહાયાન પંથની કેટલીક શાખાઓમાં તો વળી દરેક ભૌતિક બુદ્ધ દીઠ એક એક મનોમય બુદ્ધ કલ્પાયો છે. આના અર્થ એ થયો કે

ખરે બુદ્ધ એક હોઈ બાકીના આ બધા તેના અંશ છે. શોપેનહાર તથા અન્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાય એવા છે કે, ખ્રિસ્તીઓનો એકાવતારની માન્યતા કરતાં અનેક બુદ્ધોની કલ્પનાજ તર્કશાસ્ત્રને વધુ સંમત થઈ પડે છે.

પણ શીયા પંથ તથા તેની શાખાઓએ વચ્ચેલો રસ્તો પસંદ કર્યો છે. ઇમામની સંખ્યા વિષે તેમનામાં એક મત નથી. ઇરાનના ધર્મ મુજબ માત્ર ૧૨ ઇમામો હોઈ છેલ્લો ઇમામ મહંમદ અબુલ કાસિમ મહદી તરીકે છેલ્લા યુગમાં અવતરશે એમ જાણાય છે. મધ્ય યુગમાં સાત ઇમામ માનવાની પ્રથા હતી. આડમ, નોહા, અબ્રાહમ, મોઝેસ, જીસસ, મહંમદ અને મહંમદ મહદી એ સાત નાટિક (અવતાર) હતા. બાયબલ પ્રમાણેજ ઇસ્લામી ધર્મ પણ માને છે કે માનવી ઇતિહાસને માટે અંતકાળ તો છેજ, એપરથી અવતારની સંખ્યા ને પણ કંઈક મર્યાદા તો હોવીજ જોઈએ.

અવતાર વિષે વિવિધ ધર્મોની માન્યતા નિચે પ્રમાણે છે:-

હિંદુ:—પુરાણો તથા તેવા બીજાં ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન કરેલો અવતારનો સિદ્ધાંત એ મધ્ય યુગના તથા અર્વાચીન હિંદુ ધર્મનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. વિશેષે વૈષ્ણવધર્મીઓમાં તે ખાસ કરીને પ્રચલિત છે. ઘણા ખરા વૈષ્ણવો મૂળ વિષ્ણુને જદેલે તેના છેલ્લા અવતાર રામ અને કૃષ્ણનીજ પૂજા કરે છે. જ્યારે શૈવો શિવના મૂળ રૂપને તથા તેના અન્ય સ્વરૂપોને કે જે તાત્વિકરીતે અવતાર માની શકાતા નથી-પૂજે છે. એટલે હિંદના અવતાર સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ બ્યાનમાં આવતા તથા તે વિષેના ઇતિહાસમાં રહેલી આંટી ગુટીઓ સમજવા વિષ્ણુ અવતારનું વધુ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

વિષ્ણુ અવતારના સિદ્ધાંતનું વિવેચન કરતાં પ્રથમ એક સુદો માન્ય રાખવો પડે છે. અને તે એકે વિષ્ણુ ઉદ્ધે નારાયણ પરમેશ્વર હોઈ સકળ વિશ્વનો ઉત્પાત્તે કર્તા તથા રક્ષણ કર્તા છે. જ્યારે તેની સત્તા નમાનતાં દુર્જનો ત્રાસવર્તાવે છે ત્યારે જગતું રક્ષણ કરવા માટે તે પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરે છે. ભગવદ્ગીતામાં જણાવ્યું છે કે:-

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સુજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાયચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મ સંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગેયુગે ॥

શ્લો...૨૬ બા...૨

આ વચન પરથી એમ જણાય છે કે, પ્રથમ વિષ્ણુના અનંત અવતાર માનવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તે પછી અવતારની સંખ્યા નિયમિત કરી. તેનો પરમેશ્વર સાથે સ્પષ્ટ સંબંધ જોડાવા તરફ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. હરિવંશ પર્વના ૪૧ માં અધ્યાયમાં વિષ્ણુ અવતાર વિષે જે વર્ણન આવ્યું છે તે પરથી આ પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ થાય છે. ૪૧ માં અધ્યાયના ૧૭-૨૦ શ્લોકો આ પ્રમાણે છે.

હન્ત તે કથયિષ્યામિ વિષ્ણોર્વિદ્યાં કથાં શૃણુ ॥

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય તદા સંભવતિ પ્રભુઃ ॥ ૧૭ ॥

તસ્ય હેઠ્ઠા મહારાજ મૂર્તિર્ભવતિ સત્તમા ।

મિત્યં દિવિષ્ટા ચારાજસ્યચરતિ દુશ્વરમ્ ॥ ૧૮ ॥

દ્વિતિયાચસ્ય રાયને નિદ્રાયોગમુપાયયા ।

પ્રજા સંહારસર્ગાર્થં કિમધ્યાત્મવિચિંતકમ્ ॥ ૧૯ ॥

સુપ્ત્વા યુગસહસ્રં સ પ્રાદુર્ભવતિ કાર્યતઃ ।

પૂર્ણે યુગસહસ્રે તુ દેવદેવો જગત્પતિઃ ॥ ૨૦ ॥

તે પછી વિષ્ણુના કેટલાક અવતારનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. અને જે અર્થમાં દસમો અવતાર કલંકી રૂપ મનાય છે તે અર્થમાં વિષ્ણુના દસ અવતારજ માનવામાં આવ્યા હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. પરંતુ આહિં અવતારને જદેલે પ્રાદુર્ભાવ એ શબ્દ વાપર્યો છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. સર્વેથી પરિચિત છે તે વિષ્ણુના અવતાર (૧) મત્સ્ય, (૨) કૂર્મ, (૩) વરાહ, (૪) નરસિંહ, (૫) વામન, (૬) પરશુરામ, (૭) રામ, (૮) કૃષ્ણ, (૯) બૌદ્ધ અને (૧૦) કલંકી.

વિષ્ણુ અવતારનું અવલોકન કરતાં જણાઈ આવે છે કે, તેના બુદ્ધા બુદ્ધા વર્ગ પાડી શકાય છે. પ્રથમ વામનાવતાર જુઓ. વામને ત્રણ પગલામાંજ ત્રૈલોક્ય વ્યાપી નાખ્યું હતું એવો ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે, આ કથા ઉપજ્ઞવેલી લાગે છે. ઔર્ણવાલ તથા યાસ્ય એમણે આના બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થ કર્યા છે. કૂર્મ અને વરાહ અવતારના કૃત્યે મૂળભૂત રીતે પ્રજાપતિના હોઈ તે વિષ્ણુને ખાતેજ મા કરવામાં આવ્યા લાગે છે. (શતપથ બ્રાહ્મણ ૭, ૫, ૧, ૫: ૧૪-૧, ૨: ૧૧.) (તૈત્તરીય સંહિતા ૬-૨, ૪૨; તૈત્તરીય આરણ્યક ૧: ૧૩) અમુક કારણસર પ્રજાપતિ અવતાર ધારણ કરતો એવું આમાં વર્ણન આવે છે. પ્રજાપતિએ કૂર્મ તથા વરાહના અવતાર ધારણ કર્યા આનું કારણ તેના પૂજકોમાંનો મોટો વર્ગ પશુપૂજકોનો હોવો જોઈએ. પરંતુ જ્યારે પરમેશ્વર અને જગત્પતિ કતા તરીકે નારાયણને માનવામાં આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણ

કાળમાં ઉત્પત્તિ કરી તરીકે માનવામાં આવેલા પ્રજા-પતિના કૃત્યોના અધ્યયન નારાયણ પર કરવામાં આવ્યો. આમાંજ મત્સ્ય અવતાર પણ ગણાવી શકાય છે. પણ નરસિંહાવતારનો વર્ગ સ્વતંત્ર છે. અથવા તે વામનાવતારમાં સંકલિત કરી શકાય. નરસિંહની કથા તૈતરીય આરણ્યકમાં એક પ્રસંગે આવી છે.

બાહીના રામ, કૃષ્ણ અને પરશુરામ એ અવતાર-નો વિવેચ એ છે કે, તેમનો મૂળમાં વિષ્ણુ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. રામાયણમાં પરશુરામની જે કથા લખાયેલી છે તેમાં તેની પાસે વિષ્ણુના ધનુષ્ય બાણ હોઈ તેણે રામનો પરભવ કરવાના પ્રયાસ કર્યા હતા. પરંતુ રામે તે ધનુષ્યને વાંકું કરી પરશુરામનો તંગેસંગ કર્યો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. હવે જો તેઓ વાર્તાચક્રીતે એકજ વિષ્ણુના અવતાર ધારી હોય તો એકે બીજાને હરાવવા મથવું એટલે પોતે પોતાને હરાવવા જેવુંજ ગણાય પણ એપરથી એટલું તો ચોક્કસ જણાય છે કે, બહારમાં પણ તેનો વિષ્ણુ સાથે સંબંધ જોડવામાં આવતો હતા.

અત્યાર સુધી આપણે મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, નરસિંહ અને વામન એ અવતારો વિષે વિવેચન કર્યું. પણ આ અવતાર નિત્યના પ્રચારમાં નથી. જ્યારે રાગ અને કૃષ્ણ ના અવતાર નિત્ય પરિચિત હોઈ હિંદુ ધર્મમાંત મહત્વનું સ્થાન લેવાયે છે. તેમ તેમના ઉપાસકોની સંખ્યા પણ ઘણી માટી છે. એટલે તેમને વિષે વિચાર કરવા માટે રોકાવાની જરૂર છે. ત્રેતાયુગને અંતે રામનો અવતાર થયો તથા કાલિયુગને અંતે કૃષ્ણાવતાર થયો. એવીજ હિંદુઓની માન્યતા છે. આનું કારણ રામાયણમાં કૃષ્ણના ઉલ્લેખ નથી જ્યારે મહાભારતમાં કૃષ્ણ એજ ગુણ્ય વ્રજા હોતા છતાં રામાયણના નો તેમાં સ્વતંત્ર રીતે સમાવેશ થયો છે.

પણ રામને અવતાર તરીકે પાછળથી મનાયો હતો, એમ લાગે છે. કારણ મૂળ રામાયણમાં કવચે તેને એક મનુષ્ય તરીકેજ લેખ્યો છે. પરંતુ તે પછી રામાયણમાં જે ઉમેરો થયો તેમાં તેને પૂર્ણાવતાર તરીકે વર્ણવ્યા હતા. એપરથી જણાય છે કે જ કાળે આ ઉમેરો થયા તે કાળમાં તેને અવતાર તરીકે માનવા હતા. તે પહેલાં રામ એક કાવ્યના નાયક હતા. પરંતુ રામાયણને લીધે બહાર પ્રજાને તેના પુષ્કળ પરિચય થયો. અને કવિએ તેને માન-લીલામાં અપ્રગણ્ય. સ્વર્ગના પાલક પુત્ર, પ્રેમાળ મિત્રકર, સદશુરનો ખાત્રી, નીનિનો આદર્શ તરીકે મળ્યું કર્યું છે તથા તે લોકોમાં અનિમિત્ત થઈ પડ્યો

અને પૂજ્ય મનાયો. રામને અવતારી પુરુષ માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે, તેણે જે સાહસ કર્યો તે મનુષ્ય શક્તિની હદ બહારના છે. વાનરો સાથે મિત્રા-ચારી બાંધી સો યોજન સાગર યોગળી તેમની મદદથી રાવણ જેવા બલાઘ્ય રાક્ષસનો વધ કર્યો. અર્થાત આવા અનુપમેય સાહસથી લોક આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમણે તેને અવતાર તરીકે માની લીધો.

અવતારની કલ્પનાના બે અંગો છે. એક લૌકિક અને બીજું માનસિક કે અધ્યાત્મિક. પહેલું અંગ રાક્ષસોના સંહારપર રચાયલું છે. વિષ્ણુ દૈત્યો-નો સંહારકર્તા હોવાથી જે કોઈ તેવું કામ કરે તેને વિષ્ણુરૂપ માનવામાં આવતો. જુદા જુદા દેશોની પૌરાણિક કથાઓમાં આવી જાતનાં સંબંધો છેજ પણ તેમની રીત જરા ચમત્કારિક લાગે છે. એટલે આ અવતારરૂપ વ્યક્તિ અમુક કુમારિકાને અથવા સ્ત્રીને અમુક દેવથી ઘષ્ટ હતી એમ માનવામાં આવતું. પરંતુ અવતાર વિષે હિંદુઓમાં આવી અશ્લી-લતા ક્યાંયે નથી. રામાવતારની કથા આવી છે :—
“દેવોએ વિષ્ણુ સમક્ષ રાવણના જીલમ સમે ફરી-આદ કરી અને દેવોથી તારો વધ થવાનો નથી. એવું રાવણને વરદાને મળેલું હોવાથી વિષ્ણુએ આવતાર ધારણ કરવાનું કબુલ કર્યું. તથા દશરથને ત્યાં જન્મ ધારણ કરવાના વિચાર કર્યો. તે પછી દશરથે જ્યારે પુત્ર પ્રાપ્તિમાટે યજ્ઞ આરંભ્યો ત્યારે જાતે વિષ્ણુએ વરણ પે પ્રગટ થઈ દશરથને એક દિવ્ય કુળ આપી તે પોતાની રાણીઓને વહેંચી આપવાનું કહ્યું. બાદ કૌસલ્યા, સુમિત્રા અને કેકેયીને અનુક્રમે રામ, લક્ષ્મણ ત્યાર પછી ભરત અને શત્રુઘ્ન એ પુત્રો થયા. તેમાંના રામમાં વિષ્ણુનું સૌથી વધારે તેજ માત્રમ પડ્યું. પણ આમાં કદાચ રાગ મગ્ન અવતાર છતાં પાછળથી બીજા ત્રણને પણ અંશવાતાર ગણાવ્યા હશે. તેમજ સૌના પાછળથી લક્ષ્મીના અવતાર તરીકે મનાવ-વામાં આવ્યા હતાં એ તાર્ત્વિક વિચારને પરિણામેજ હશે. બહુલ પણ એમ માને છે કે, રામની મહત્તા વધવાનું કારણ કાળ છે.

એક કથાના માનથી નાયકથી તે વિષ્ણુના અવ-તાર સુધી રામનું જે નિયત્યંતર થયું તેપરથી એટલું તો નક્કીજ થાય છે કે, અવતારના ભાવના આધીય પૂર્વ કાળથી ચાલતી આવેલી છે. અને કવિએ રામ-સાથે તે જોડી દીધી હતી. દેવ તરીકે કૃષ્ણ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો તેમાથી અવતારની ભાવના પ્રથમ નીકળી અને પાછળથી આ અવતારિત્વ રામને પણ લાગુ કરવામાં આવ્યું હશે એમ લાગે છે. પરંતુ હવે આ

તેવ કિંદુધર્મમાં અત્યંત મહત્વનું થઈ પડેલું હોવાથી પ્રથમ કૃષ્ણથી તે શરૂ થયું તેથી તેનું ચરિત્રનું અવલોકન કરીએ.

મહાભારતમાં, હરિવંશમાં તથા પુરાણોમાં તેને વિષ્ણુ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. હાલનું મહાભારત રચાયું તે પહેલાનાં સાહિત્યમાં પણ કૃષ્ણવિષે કિચિત ઉલ્લેખ મળી આવે છે. જે મહત્વનો તેમ મનોરંજક છે. આ ઉલ્લેખનો વિચાર કરતાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ તે એક મહાભારત પછીના સાહિત્યમાં વાસુદેવ અને કૃષ્ણ એ બંનેને એક વ્યક્તિ તરીકે જ માનવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તે પહેલાંના સાહિત્યમાં તેમને ભિન્ન વ્યક્તિ તરીકે માનવામાં આવ્યા હતા. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં (૧૧-૧,૬) વાસુદેવનો પણ નારાયણ અને વિષ્ણુના નામસાથે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. 'વાસુદેવોન્મુનાખ્યામ્' એ પાણિનીના સૂત્રમાં વાસુદેવને દેવકોટિમાં ગણ્યો છે. કૃષ્ણના નામનો સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ છાંદોગ્યોપનિષદમાં થયો છે. તેમાં દેવકી પુત્ર કૃષ્ણને ઘોરાગીરસે મંત્રોપદેશ આપ્યો હતો એમ જણાવ્યું છે. અહિં પણ કૃષ્ણને મનુષ્ય તરીકે જ સંબોધ્યો છે. તે પછી નારાયણપૂર્વશિરસ તથા આત્મ બોધમાં કૃષ્ણ તથા મધુસૂદન (વિષ્ણુ) નો એકત્ર ઉલ્લેખ થયો છે. તથા તેને માટે 'બ્રહ્મણ્ય' એ વિશેષણ યોજ્યું છે. આ વિશેષણનો અર્થ જમે તે હોય છતાં અહિં કૃષ્ણને વિષ્ણુના ઘરાબરીઆ તરીકે જ સંબોધ્યો છે એટલું સ્પષ્ટ છે. સારાંશકે, ઉપલા ઉલ્લેખોપરથી એવું અનુમાનનીકળે કે વેદકાળની આખરમાં વાસુદેવનું સ્થાન વિષ્ણુ અને નારાયણની ઘરાબરીમાં હતું દેવકી નંદન કૃષ્ણ જ્ઞાની અને યતિ ગણાયો છે. તે બંનેય જુદા હતા પરંતુ પાછળથી તે એકરૂપ મનાઈ તેમને અવતારનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું.

વાસુદેવનો વસુદેવ વંશોત્પન્ન એવો અર્થજ સઘળા ભારતીય ગ્રંથકારોએ કર્યો છે. પરંતુ બલદેવ પણ તેજ વંશનો છતાં તેને વાસુદેવ કહી શકાતો નથી. વાસુદેવનું વસુભદ્ર એવું પણ બીજું નામ છે. આ વાસુભદ્રનું અપભ્રંશ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. જો તેમ હોય તો વાસુદેવ નામ પરથી તેનો બાપ વસુદેવ માત્ર એક નામનોજ રાજા ગણાતો હશે. આનો બીજો પુરાવો એ છે કે, અતિપ્રાચીન સાહિત્ય-મ્ કૃષ્ણના બાપનું નામ કયાંયે જડતું નથી. પણ 'દેવકીના પુત્ર' એ શબ્દોથી તેનો પરિચય કરાવ્યો છે. આગળ વર્ધીને જ્યારે આપણે કૃષ્ણના ચરિત્રના સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય

છે. કે તેનામાં દૈવી અને માનવી એ બંને ગુણ હતા. તેના ચરિત્રના બે ભાગ પડે છે. બાળ ચરિત્ર ગોપ-ગોપીઓ સાથે રાસ રમવામાં રોકાયેલું છે. બીજા ભાગમાં વૃષ્ણીના રાજા તથા પાંડવોના પક્ષપાતી તરીકે કરેલા રાક્રમો સંકલિત થાય છે. બાળપણ તથા યુવાવસ્થામાં તેણે રાક્ષસોના સંહાર જેવા અદ્ભૂત કાર્યો કર્યા હતા. બલદેવને પણ અવતાર માનવામાં આવ્યો છે. કદાચ કૃષ્ણ અને બલદેવ નામના પૂર્વે કોઈ દેવ હશે અને તેમની વચ્ચે બાણી કોઈને સંબંધ જોડવામાં આવ્યો હશે. કંસના વધ સુધી તે બંનેનું ચરિત્ર સામટું જ લખાયલું છે. પણ તે પછી તે જુદા પડે છે. કૃષ્ણ યાદવોનો રાજા બને છે; અને તેમનું અનેકવાર રક્ષણ કરે છે, તે દ્વારકા નગરી સ્થાપે છે. પાંડવો સાથે દ્વેષ જોડી જરાસંબનો વધ કરે છે. શિશુપાલને ઠાર કરે છે, તે પછી યાદવોમાં કલક બમી તેમનો નાશ થયે તો પોતાની નજરે જુએ છે. અને અંતે જરસ નામના વ્યાધે હરણુ માની મારેલા બાણથી તેનું મરણ નિપજે છે. કૃષ્ણ વિષે વિપુલ સાહિત્ય પેદા થયું છે. હરિવંશ, પુરાણો તથા અન્ય-ગ્રંથો, એ સર્વેમાં કૃષ્ણના યશગાન ગાયાં છે. અને એ રીતે આખાલ વૃદ્ધ સર્વેજનો તેનું ચરિત્ર જાણે છે.

મહાભારત, હરિવંશ તથા પુરાણો, એ દરેક-માં તેને પરમાત્મા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. પરંતુ તેનું ચરિત્ર અમરપણે નિહાળતાં તે રામજીવું શુદ્ધ, નથી જેના સાથે તેવા થવાનું ધોરણ સ્વકારી કાર્ય કરવાની નીતિ તેના ચરિત્રમાં દર્શન આપે છે.

આ સ્થિતિમાં કૃષ્ણને દેવજ નહી પણ પરમાત્મા રૂપ કેમ માનવામાં આવ્યો એ એક વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે. વેળે જણાવ્યું છે કે કૃષ્ણની ભક્તિનાં ખ્રિસ્તી ધર્મની છાપ પડેલી છે, પણ આ વિધાન મિથ્યા છે. દારણકે, કૃષ્ણ પૂજામાંથીજ જૈનોએ પોતાની વિચાર સરણી આકી છે એમ હવે સાબીત થયું છે અને આ વાત ખ્રિસ્તી શક પહેલાની છે એ પરથી તે કાળમાં પણ કૃષ્ણ પૂજા પ્રચલિત હતી એમ દેખાય છે. ડા. ભાંડારકર માને છે કે યાદવ, વૃષ્ણી અથવા સાત્વત કુળમાંના વાસુદેવ નામના એકાદ ક્ષત્રિયે ગૌતમ બુદ્ધ મુજબ પોતાની વિચાર પદ્ધતિ સ્થાપન કરી હશે. પણ યાકોબી આ માન્યતા અમાન્ય કરે છે. કેમકે, મહાભારત અદિ ગ્રંથોમાં તેને ધર્મ સંસ્થાપક તરીકે નહિ પણ યોદ્ધા તરીકે જ વર્ણવ્યો છે. કદાચ એમ કહી શકાય કે પ્રાચીન ઉપનિષદકાળના રાજા પ્રમાણે કૃષ્ણ પણ તત્ત્વજ્ઞાનની જાણતમાં પુષ્કળ રસલેતો હશે. ડા. ભાંડારકરે જાણે એવો પણ

એક ચરિત્રપ્રાય દશાંગ્યો છે કે, 'વાસુદેવ સાત્વતોનો રાજા હોઈ તેના અવસાન પછી લોકોએ તેને દેવ માની લઈ તેનું પૂજન શરૂ કર્યું. આ પૂજન સાથેજ કેટલાક તત્વો પણ પ્રચારમાં મૂકાયા અને તે પછી સાત્વત ધર્મ પ્રસ્તર પામ્યો, જોકે પછી આ અભિપ્રાય સંભવિત ગણે છે. પરંતુ તેમાં કઈક ફેરફાર કરવાની જરૂર જુએ છે. વાસુદેવ તથા કૃષ્ણ એ બન્ને ભિન્ન હોઈ આગળ ઉપર પાંચ રત્ન અને ભાગવત એમણે તે બન્ને ને એક રૂપ બનાવી તેમની પૂજા શરૂ કરી એમ મહાભારતમાંના નારાયણીય આખ્યાન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેપરથી એમ પણ જણાય છે કે, આ નવીન ધર્મ મૂળ સાત્વતોનો હોઈ તેઓ કૃષ્ણવંશી હતા. કૃષ્ણે પ્રતિપાદન કરેલા નૂતન ધર્મની કઈક દાવા છાંદોગ્યોપનિષદમાં પડેલી દેખાય છે. છાંદોગ્યોપનિષદમાં જીવની કિંમત યજ્ઞ જેટલીજ માનવામાં આવેલી હોઈ તેમાં જીવની અમરતા નિદ્રા કરી પરમાત્મા સાથે તેનો તેનું તાદાત્મ્ય બનાવ્યું છે. વળી આમાં યજ્ઞની મહત્તા ઉતારી પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સાત્વત ધર્મમાં પણ આ મુદ્દાપરજ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. (વિ. ૪ પ્ર. ૬ જુએ) રાજા-રામ શાસ્ત્રી ભાગવત માને છે કે, શ્રી કૃષ્ણની અવતાર સ્થાપના એટલે જાગૃક્ષણ ધર્મને ઉદય. પોતાનો આ મત તેમણે વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તારકારા સરિસ્તર રજુ કર્યો છે.

ઉપલી હકિકત ઉપરથી યાદોળીના અભિપ્રાય મુજબ શ્રી કૃષ્ણના અવતાર વિષે નીચેના અનુમાન તારવી શકાય છે. પ્રમદણ કાળમાં એવી માન્યતા હતી કે, માનવીઓના હુબ્બ નિવારણને અર્થે પ્રભુપતિ અવતાર ધારણ કરતા. એમ તેણે લખ્યું છે. તે પછી નારાયણ દેવ આગળ આવ્યો તથા દૈત્યોનો શત્રુ જે વિષ્ણુ તેની સાથે તેને એક રૂપ ગણવામાં આવ્યો. તથા વેદકાળને અંતે વાસુદેવ નામની દેવતા વિષ્ણુના અંશ તરીકે મનાતી હતી. એટલે તથા સાત્વતોના કાળમાં આ દેવતાનો પુરુષ પ્રચાર હતો. તે પછી યાદવો તથા સાત્વતોએ પોતાના દેવ કૃષ્ણ તથા વાસુદેવને એકરૂપ માન્યા. એ રીતે કૃષ્ણ વિષ્ણુ રૂપ મનાયો હોવો જોઈએ અર્થાત પાછળથી તે વિષેની કથાઓ રચાઈ. જેવી કે, દેવોએ સંક્ષસાથી પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે નારાયણની પ્રાર્થના કરી ત્યારે નારાયણે પોતાની જટાના બેગળ એક કાળો ને બીજો સફેત-પૃથ્વી પર નાંખ્યા તેમાંના કાળો તે કૃષ્ણ અને સફેત તે બલદેવ થયાએ રીતે તે બન્નેની અવતારોમાં ગણના થઈ ચૂકી.

પ્રાચીન કાળમાં અવતાર શબ્દને બદલે પ્રાદુર્ભાવ એ શબ્દ પ્રચારમાં હતો. પ્રાદુર્ભાવનો અર્થ ઇશ્વર હોઈ તે મનગમતા રૂપ ધારણ કરતો અને ઉપરાંત તેને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ હતુંજ. અવતાર એ શબ્દ પાછળથી પ્રચારમાં આવ્યો છે. તેમ અંશાવતાર, એવા પણ ભેદ પાડવામાં આવ્યા. છતાં કૃષ્ણને માત્ર પૂર્ણાવતાર માનતા.

હવે વિષ્ણુનારાયણ ઉપરાંત બીજા દેવોના અવતાર વિષે કઈક જણાવવું જોઈએ. શિવની વિવિધ સ્વરૂપમાં પૂજા થાય છે. પાર્વતી પણ અનેક રૂપે પૂજાય છે. પરંતુ આ રૂપ તેના અવતાર માની શકાતા નથી. બીજા દેવોના અવતાર અથવા અંશાવતાર પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમાંની કથામાં વર્ણવેલી વિભૂતિ દેવોથી ઉત્પન્ન થયેલી હતી એમ માનવામાં આવતું. રામાયણમાં હનુમાનને વાયુપુત્ર, વાલીને ઇંદ્રપુત્ર, સુગ્રીવને સૂર્ય પુત્ર, તેમ મહાભારતમાં ભીમને વાયુપુત્ર, અર્જુનને ઇંદ્ર પુત્ર યુદ્ધિષ્ઠિરને ધર્મપુત્ર તથા નકુળ સહદેવને અશ્વિની પુત્ર તરીકે વર્ણવ્યા છે. ધ્રમહાએ દેવોને અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરી વાનર પેદા કરવાની આજ્ઞા કરી એવો રામાયણમાં ઉલ્લેખ છે. તેમ મહાભારતમાંના સલ્વા વીરો દેવ અથવા દૈત્યના અંશાવતાર માનવામાં આવ્યા છે. અર્ધિ પુનર્જન્મનું તત્વ પ્રચલ્લ રીતે પ્રતિજિગિત થયું છે. રાક્ષસોને માટે પણ આ તત્વ લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે. રાયણને હિરણ્યકશિપુના પૂનર્જન્મ તરીકે માનવામાં આવ્યો છે. તેમ શિશુપાલને રૂપે તે ફરી અવતર્યો હતો. અર્જુન ઇંદ્રનો પુત્ર હોઈ નરાવતાર હતો એવી માન્યતા છે.

અવતાર તત્વો લોકોને સંપૂર્ણ રીતે પરિચિત હોવાથી અનેકવાર તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એકાદ સાધુ જો તેની હયાતીમાં ઠીક પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યો હાય તો તેને એકાદ દેવ કે ઋષિના અવતાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવતો. સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કથાઓમાં તો આ સ્થિતિ વારંવાર નજરે પડે છે. કથાના નાયક કે નાયિકા યજ્ઞ, અથવા અપ્સરાઓના અવતાર માનવામાં આવેલા હોઈ અમુક કારણસર તેમને શાપ મળેલો હોય છે તથા તે મુદતવિતી જતાં તેઓ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એમ હંમેશા દેખાય છે. એટલુંજ નહિ પણ સુંદર પુરૂષોને મદનના તથા સુંદર સ્ત્રીઓને રતીના અવતારરૂપ માન્યા છે. તે પરથી અવતારની માન્યતા હિંદુઓમાં કેવી અસ્થિ રૂઢિ-રમાં ભરાયલી છે તે જણાય છે.

ઐઃ—ઐઃ લોકોમાં અને ખાસ કરીને મહાયાન પંથમાં અવતારની કલ્પના પરિણત અવસ્થાએ પહોંચેલી જણાય છે. બુદ્ધ બોધિસત્વના અવતાર હતા અને જાતે બુદ્ધનું નિર્વાણ થયું છતાં તેનામાં પુનરાવતાર લેવાની શક્તિ છે એમ તેઓ માનતા. અશોકનો પુત્ર કુનાલ, તેને પણ બુદ્ધના અવતાર તરીકે માનવામાં આવે છે (ક્ષેમેન્દ્ર-અવધાન કલ્પકતા દિવ્યાવધાનનું) વળી આમાં એવી પણ આગાહી કરી છે કે બુદ્ધ આગળ મૈત્રેયનેરૂપે અવતરશે. બોધિસત્વના અવતારની વિસ્તારપૂર્વક કથા આપવા અત્રે અવકાશ નહિ; હોવાથી તેમાંના મહત્વના ભાગ અત્રે ટાંકી જઈશું.

અભિધર્મ નામના સંસ્કૃત અભિપ્રાય પરથી જણાય છે કે, બોધિસત્વનો અવતાર તથા અમાન્ય મનુષ્યોના જન્મ એ વચ્ચે તાત્વિક રીતે કોઈ જાતનો તફાવત નથી.

‘સર્વે યોનિઓમાં ઉત્તમ યોનિ કયું?’ ઐપાદુક. કેમ કે, તે લોહી રેત આદિથી સુક્ત છે. જો તેમ છે તો બોધિસત્વ પોતાના છેલ્લા અવતાર માટે જરાયુયોનિજ કેમ પસંદ કરી હશે? આનો જવાબ એ છે કે, તે ચાહે ને યોનિમાં તે જન્મધારણ કરી શકે. આ યોનિમાં જ જન્મધારણ કરવામાં તેને અનેક લાભ દેખાયા જેવાં કે:—પહેલો લાભ એ કે જરાયુયોનિમાં ઉત્પન્ન થવાથી શાક્યકુળ ધર્મ સાથે જોડી શકાયું. બીજો એ કે ચક્રવર્તીના વંશના પુરૂષ તરીકે લોકોમાં તેની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા જામી. ત્રીજો એ કે માનવી તરીકે પેદા થઈને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાથી સામાન્ય જનતામાં પણ તે જાતની શ્રદ્ધા અને આકાંક્ષા ઉદ્ભવી. જો કુલશીલ ન હોત તો તે એક બહુમાર કે ભૂત તરીકે મનાત એ શિવાય બીજી રીતે પણ દલીલ આપી શકાય તેમ છે.

પાર્થિવ શરીરવિનાનો પ્રાણી મરી જતાં તેનું કોઈ પણ જાતનું તત્વ બાકી રહેતું નથી. પરંતુ હજારો લોકો મોક્ષ મેળવી શકે તે માટે બોધિસત્વને નિર્વાણ પછી પણ પોતાનાં કંઈક અવશેષ પાછળ રાખી મુકવા હતા. અને તેથીજ તેણે જરાયુયોનિમાં જન્મ ધારણ કરવો પસંદ કર્યો. પરંતુ આ દલીલ સઘળી જાતના બુદ્ધના અનુયાયીઓ માન્ય કરતા નથી. કેમ કે, બુદ્ધ અદ્ભુત શક્તિવાન હોવાથી તે અંતે ગમે તે અવશેષ ઉત્પન્ન કરી શક્ત એવી તેમના માન્યતા છે.

તિ ઐ ટ:—તિબેટમાં અવતારની ભાવના અતિશય વિકાસ પામી છે. ઐઃ સમ્પ્રદાય પ્રમાણે ‘મનુષ્યને તેના કર્મ પ્રમાણે કૃણ મળે છે’ એજ

કેવળ નીતિ તત્વનો બોધ કરવામાં તે કલ્પના વિરમતી નથી. પણ આગળ વધીને મહાલામના દેહમાં દેવતાઓ નિરંતર નિવાસ કરે છે એમ સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસ તેણે કર્યા છે.

પરંતુ લામાપદની શ્રેષ્ઠતા વધારવામાં અવતારની માન્યતાને ઉપયોગવાની યુક્તિ પ્રથમ ગેલુ-ગમ્પા નામના પીતશિરોભૂષણ પંથના પ્રણેતા વસોનખપના ઉત્તરાધિકારી ગેડનડપ નામના પહેલા દમાઈ લામાએ શોધી કાઢી હતી. બહારથી ઐઃ સિદ્ધાંતોનો આશ્રય કરી પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓને તોડી પાડવા માટે તથા પોતાનો પંથ અબાધિત રાખવા માટેજ તેણે આ યુક્તિ કરી હતી. આમાં અવિચિત્ર પરંપરાથી સિત્તલિત રૂપોમાં એકજ વ્યક્તિની ત્રિકાળા બાધિતતા કાયમ રાખવામાં આવી છે. અર્થાત્ બુદ્ધ ધર્મમાંના પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતથી આ સિદ્ધાંત લિત્ત છે. આ સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય એ છે કે મૃતલામા હમેશા તેજ દેશમાં અને ખાસ કરીને મઠની આબુ બાબુ બાળકને રૂપે જન્મધારણ કરે છે. આ બાળકને દેવી ઉપાયોથી શોધી કાઢી તેને આચાર્યની ગાદીએ બેસાડવાનો નિયમ છે.

શરૂઆતમાં આ નિયમ દહાસાના દલાઈલામાઓને માટે પાળવામાં આવ્યો હતો. પણ સન ૧૬૬૨ ના અરસામાં ત્યારના દલાઈ લામાએ નવેસર સ્થાપન કૃત્યોલા મહાલામાના મઠમાં આ નિયમ ચાલુ કર્યો અને અત્યારે તો તે તિબેટ, ચિન મંગોલીઆ ઇત્યાદિ દેશોમાંના સઘળાં વિહારોમાં ચાલુ છે. પણ આથી અનેક જાતનાં કાવતરાં કરી શકાય છે. તિબેટ પર સત્તા ધરાવતી ચિની સરકાર દલાઈલામના ‘નવા અવતાર’ તથા રાજા એમની સાથે પુરી લાગવગ ધરાવાના પ્રયાસ કરે છે. સન ૧૯૬૩માં ચિનની સરકારે ત્યાંના રાજા તથા લામાની ચુંટણી કરવા ‘અસ્થિપાત્ર પ્રસાદ’ નામની પદ્ધતિ ચાલુ કરી. આ અધિકાર માટે બહાર પડનારા ઉમેદવારોનાં નામની ટીકીઓ એક સોનાના અસ્થિપાત્રમાં નાખી પુષ્કળ મંત્ર ભણી તથા પ્રાર્થના કરી તેમાંથી એક ટીકી ઉપાડવી અને તેમાં જેનું નામ હોય તેની નીમણુંક કરવી. આવી જાતની ચુંટણી કરવાનો હુકમ દહાસના મહાદેવાલયના દરવાજા આગળ ચિની સમ્રાટનું જે આજ્ઞા પત્ર ૧૮૦૮ ની સાલમાં પત્થરપર કાતરી રાખ્યું છે તેમાં મળી આવે છે.

“દહાસનો દલાઈલામા અવલોકિતેશ્વરનો અંશાવતાર હોઈ ‘ઓમ્ મણિ’ એજ તેમના મંત્રનો વિષય છે” એવી માન્યતા લોઝાંગ ગેમ્ત્સો (૧૬૧૫-

૧૬૮૨) નામના દહાસના પહેલા બિંદુએ પ્રથમ દેવાવી પોતાને તે રાજા તેમ પરમેશ્વરના અવતાર તરીકે ઓળખાવતો એ વિષેનો પુરાવો ૧૭ મી સદીમાં થઈ ગયેલા ગુજરાતના નામના જોસુફ પાદરીના કાગળમાં મળી આવે છે. આ પત્રમાં દહાઈકામાને "જે તેને પૂજતા નથી તેમને ઠાર કરવાનો બાપ અથવા સેતાન" એ શબ્દોથી ઓળખાવ્યો છે.

ચિન:—ચિનનો પહેલો રાજા શાંગતિ સદાચાર અને સદ્ગુણનો આદર્શ મનાય છે. પરંતુ તેને દેવત્વ આરોપણ કરેલું જણાતું નથી. એ ઉપરથી આપણા જેવી અવતારની ભાવના ચિનીઓમાં પ્રચલિત થયેલી લાગતી નથી.

અરથુઝ—આ ધર્મમાં અવતારની ભાવના હોય એમ લાગતું નથી. અરથુઝને અહુરગઝનેનો અવતાર માનવો વ્યાજબી નથી, એવી મઝદ પંથીઓ દલીલ કરે છે (આર. ઇ. દસ્તુર-એડુ અરથુસ્ત્રી ધાઈડ મું. ૧૬૧૩ પા. ૧૮૨) છતાં રાજા પવિત્ર હોઈ તેનામાં દેવી શક્તિઓ વસે છે એવી તેમની માન્યતા છે. વરેનાહ એ એક અદ્ભુત તેજ હોઈ તે મૃતાત્મા તથા દેવોને પૂજનીય કરે છે, સૂર્ય, ચંદ્ર તારા વગેરેમાં સમર્થતા પૂરે છે, અને આર્યોને શક્તિ તથા ધન બક્ષે છે. કવિવંશના રાજાઓમાં આ તેજ વસતું હતું. અરથુઝમાં આ તેજ પુષ્કળ હતું તેમ અદ્-શીર અને સરસમ વંશના રાજાઓમાં પણ તે અંશ રૂપે રહેતું, એવી પણ તેમની માન્યતા છે.

ઈજિપ્શિયન:—દેવતાઓ મૂર્તિ કે પ્રાણીઓમાં વસતી એવી ઈજિપ્તમાં પણ સમજણ હતી. તેમ એકજ દેવતા એકજ વખતે અનેક પ્રાણીઓમાં વસી શકે છે એમ પણ તેઓ માનતા. ઘણા પ્રાણીઓની પૂજા ઈજિપ્તમાં પ્રચલિત હતી.

રાજામાં ઈશ્વરી અંશ હોવા વિષે તેમની માન્યતા આવી છે. રાજા ઈશ્વરના અંશ તરીકે અથવા ઈશ્વર તરીકે મનાય છે. તે કોઈ દેવતાનો અવતાર હોતો નથી. પણ માનવ માતાથીજ થયેલો હોય છે. છતાં તે દેવો સાથે સમાન દરજ્જા પૂર્વક વ્યવહાર રાખે છે. મરણ કાળે તેના ગુણ હુમ શબ્દ બળે છે. પ્રાચીન કાળમાં એવી માન્યતા હતી કે રાજા તેનાથી ઘરણા દેવાનું લક્ષણ કરી તેમના ગુણ મેળવતો એ રીતે તે ઈશ્વર બનતો. પરંતુ તે પછીના કાળમાં આ ઉદ્દેશ થયેલો જોવામાં આવતો નથી.

પરમેશ્વરે ફરોને પેદા કર્યો તેથી તેને ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થયું. જ્યારે એકાદ દેવને પૃથ્વીપર મોકલવાનો દેવો વિચાર કરતા ત્યારે શા અથવા અંમોન રા.

રાજકર્તા રાજાનું રૂપ ધારણ કરી તેની રાણી સાથે સુતો, પોતાનું ખર્ચ રૂપ તેને બતાવતો, પોતાનું પ્રેમ તેના હૃદયમાં રેડતો, એ રીતે તે નવો રાજપુત્ર પેદા કરી તેનું નામ પણ નક્કી કરી રાખતો. આમને રાણીમાં દેવી તેજ રેડાયા પછી ખનૂશીસ નામના દેવને નવા બાળકના ભિન્ન ભિન્ન અવયવો બનાવવાનું ફર્માન થતું. તેણે તે બાળક તથા 'રા' ના અવયવ ઘડ્યાબાદ તેમાં બીજી એક દેવતા ચેનન રેડતી. અંતે દેવો સમક્ષ તથા તેમની સહાયથી તે બાળક જન્મ પામતું.

દેવો રાજા અથવા ફરોનું માત્ર ઈશ્વરત્વજ ઉત્પન્ન કરતા આનું કારણ એ હતું કે, ઈજિપ્શિયનો નામત મુજબ રાજા દેવી શક્તિ પુરતોજ ઈશ્વરનો અવતાર હતો. આ કલ્પનાઓ રા તથા ઇસીસ સંબંધની કથાઓમાં જડી આવે છે. સૂર્યની ચુંક માટીનાં લોળી તેનાથી ઇસિસ સાપ બનાવતો. 'સેટ' પર હુકમન મેળવવા અને સેટના બીજનો અંશ મેળવવા ઇસિસ પ્રયાસ કરતો, આવી બાતની તેને વિષે ઘણી કથાઓ છે.

નવીન ઇશ્વરી બાળક નિર્માણ કરવા માટે રાજકર્તા રાજાનુંજ રૂપ ધારણ કરવાનું કારણ એ જણાય છે કે, અન્ય પ્રસંગોમાં રાજા સાથે ઈશ્વરને સંબંધમાં ઉતરવું પડતું ત્યારે તે તેના જેવુંજ રૂપ ધારણ કરતો. પણ આપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇશ્વરે રાજાના દેહમાં સંચાર કર્યો નથી. દેવતાઓ રાજાનું રૂપ ધારણ કરતા ત્યારે તેને એક અમુક નામે ઓળખતા. અને આ સંબોધન રાજાને પણ લાગુ પાડવામાં આવતું. એકાદ ઘનાદય માણસે જો એકાદ મંદિર બાંધ્યું તો તેને પણ રાજા પ્રમાણેજ દેવાંશ માનતા. દાખલા તરીકે, બીજા રેગેસીસની કારકીર્દીમાં તેના સહુની પૂજા કરતા નહિ પણ મેદાના સહુની પૂજા કરવામાં આવતી.

ખરા સાથે ખોટા અવતાર પણ અહિં મહત્તા પામતો. તાંત્રિક પોતાને દેવતાંશ મનાવતા તથા તેમના વિરોધીઓને મહાન્ શક્તિ ઉત્પન્ન કરી નાશ કરવાની ધમકી આપતા. જો કે પોતે દેવાંશ છે. એમ તેઓ મનમાંથી તો કહી પણ માનતાજ નહિ છતાં લોકોપર છાપ બેસાડવા તે આ બહાનું કાઢતા. કોઈ વારતો તેઓ અમુક દેવનું પોતાનાં શરીર પર ચિત્ર પણ કઢાવતો. આને લીધેજ શોક કરનારી સ્ત્રીઓના દેહ ઉપર ને કંઈ સ અને ઇસિરાના નામો કેતરવામાં આવતાં. આવી સ્ત્રીઓ શોકગીન ગાઈ મૃતાત્માઓને પુનર્જન્મ ધારણ કરવાની કરજ પારતી. પ્રાચીન કાળમાં પોતે દેવ છીએ એવી લોકો,

માં ઇષ ખેસાડવાને માટે તેઓ દેવો જેવાંજ વેશ ધારણ કરતી કે કેમ તે વિષે ચોક્કસ વિધાન કરી શકાતું નથી. પરંતુ જ્યારે ચોક્કસ સંસ્કૃતિનું વર્ચસ્વ હતું ત્યારે ઇસિસ વિષે જે કંઈ લખાયું છે તે પરથી આ ચલ હોવો જોઈએ એમ માની શકાય છે.

મૃત્યુનામઃઓ તથા દેવો અન્ય દેવોનાં રૂપ પણ ધારણ કરી શકતા. દાખલા તરીકે, ઇસિસે પવિત્ર ગાયનું અને હોરસે અપિસના ગળદનું રૂપ ધારણ કરી આપિસ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો હતા. આનો અર્થ આ પવિત્ર ગાય તથા ગળદમાં દેવો અવતર્યા હતા એવો નથી. પણ તેમણે તેવા આકાર ધારણ કર્યા હતા એવો આનો અર્થ છે. ખટઉએ ગળદનો વેષ ધારણ કર્યો હતો તેનો અર્થ પણ આવોજ છે. આ કથાઓ પરથી એમ જણાય છે કે, દેવી પ્રાણી ગમે તેટલા અવતાર ધારણ કરી શકતા. ખટઉએ ગળદનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. પણ આ ગળદ માથો જતાં તેના હોઠમાંથી બે ઝાડ પેદા થયાં. તેમાંથી ફરી તેને એક સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું. તે પછી તે સ્ત્રીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો અને તેથી જે પુત્ર થયો તે ખટઉનો છેલ્લો અવતાર હતો.

ઘણી ખરી જાળતોમાં જે દેવતાનો અવતાર થવાનો હોય તે દેવતાની શકતોનો એક અંશમાત્ર પણ નવીન અવતારમાં દાખલ થાયતો તે અવતારમાટે પુરતો ગણાતો. ઇજિપ્શિયનોમાં દરેક જાતના અવતારને મૂર્તિસ્વરૂપ આપવાની હોંસ દેખાઈ આવે છે. મૃત્યુ તથા દેવોને 'પોતાનું' શુરાતન અને પ્રભાવ જગત સમક્ષ રજુ કરવામાટે મૂર્તિસ્વરૂપની અગત્યતા રહેતી.

સેમિટિક :— સેમિટિક લોકોમાં પણ અવતારની માન્યતા જોવામાં આવે છે. જુના કરારમાંના કેટલાક ઉત્તારા પરથી દેખાઈ આવે છે કે, ઇશ્વર મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી ગમે ત્યારે તેનો ત્યાગ પણ કરતો. અબ્રાહમના તંબુમાં ગએલો માણસ, ગીડી-ઓનની નજરે પડેલો. માણસ, મેનોહાતી પત્નીને તથા યશયાને દેખાયેલો માણસ, એ સર્વે ઇશ્વરના (હે-હના) રૂપ હતાં.

ઈશ્વર મનુષ્ય દેહમાં પ્રવેશ કરે છે એ માન્યતામાંથી બે ભાવનાઓ ઉદ્ભવ્યામી. તે એક ઇશ્વરથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ તથા કેટલાક મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થતું દેવરૂપ. આમાંની પહેલી ભાવના આધક પુરાતન છે. 'ઉત્પત્તિ' વિષે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, મનુષ્યથી અદૃશ્ય એવો એક સ્વાસ ઇશ્વરે મનુષ્યના નસકોરામાં મુક્યો અને તેથી મનુષ્ય જન્મ્યો થયો.

એબિલોનિયામાં ચાલતી એક કથા પરથી એમ પણ જણાય છે કે, તેણે શ્રેત્રમાં 'પોતાનું' લોહી મેળવી મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. 'ઉત્પત્તિ' માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે, દેવકોટિની વ્યકિતની માનવી સ્ત્રીઓ સાથે પદજીવાથી જે સંતતિ થતી તે વીરશાળી હતી. તથા તેને વિભૂતિ તરીકે ગણવામાં આવતી. એ ઉપરથી મહાન પુરૂષોમાં દેવી અંશ હોવાનો સિદ્ધાંત અહિં સ્વીકારમાં આવેલો જણાય છે. એબિલોનિયાનો અત્યંત જ્ઞાની અંડપાનામનો પુરૂષ ઇઆનામના દેવનો પુત્ર હતો.

મહાન વ્યકિતઓ ઇશ્વરથીજ નિર્માણ થએલી હોય છે એ માન્યતા ગ્રાચીન સેમિટિક જગતમાં અતિ પ્રચલિત હતી. ખ્રિસ્તી શકના આદંબથી તે આછી પડવા લાગી. ક્રીસ્ટોનુડિયસ જણાવે છે કે, મોઝેસના ગર્ભમાં ઝિપોરા કંઈક અમાનુષરોતે ઉત્પન્ન થઈ. ઇઝાક દેવનિર્મિત હતો. સંમ્યુએલ દેવીબીજથી પેદા થયો હતો. તામરની ઉત્પત્તિ પણ આવીજ છે. માનવી જાપને તદ્દનજ ધુતકારવો એવી, ક્રિસ્ટોની માન્યતા હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ અમલ પતિના દેહમાંથી તેની સ્ત્રીને દેવી બીજ મળી જાય છે. એવી તંત્રી માન્યતા હતી એમ જણાય છે.

સમગ્ર મનુષ્યજાતી ઇશ નિર્મિત છે એ માન્યતા પણ ઉપલી માન્યતા જેટલીજ પ્રાચીન છે. દાખલો તરીકે, મેઓબાદ્ધસને ખેમોશની સંતતિ તરીકે માનવામાં આવ્યા છે. મૂર્તિપૂજક સેમિટિક લોકને જર્મિયા ઇશ્વરની પ્રજા તરીકે જોવા આવે છે. વક-જીયા જણાવે છે કે, ટામરિયન લોકો બેટહેક્તેથી પેદા થયા હતા. અરબિયન લોકો પણ એમજ માનતા હતા. પણ સમગ્ર માનવજાતિ ઇશ્વરથી પેદા થઈ છે એમ માનવાની કલ્પના અવતાર કલ્પનાથી ભિન્ન છે.

પરંતુ રાજાને ઇશ્વર માનવાની કલ્પના અવતારની માન્યતા સાથે અતિશય સામ્ય ધરાવે છે. છતાં જાળલોનિયામાં તે સાર્વત્રિક નહતી. ઘણા એબિલોનિયન રાજાઓ પોતાને દેવથી ભિન્ન માનતા. શરગનિશરીને દેવની પદવી આપવામાં આવી હતી. તમ નરમસિન પોતાના દેવતાની નિશાન તરીકે પોતાના શિગડાવાળા ચિત્ર કઢાવી લેતો. નરમસિનને 'અક્કડનો દેવ' જણાવ્યો છે. પોતાને દેવ ગણાવવામાં તેનોશો હેતુ હશે તે જણાતું નથી. નિષ્ચુરનું મંદિર કબજામાં હોવાથી તે પોતાને દેવ ગણાવતો એમ કેટલાક માને છે. પરંતુ આ મંદિર કબજામાં હોવા છતાં એવા પણ કેટલાક રાજા થઈ ગયા છે કે,

તેમણે પોતાને દેવ તરીકે કહી પણ મનુષ્યા નથી. કેટલાક વર્ષો એમ માને છે કે, આ રાજાએ આખું જગત પાદપાંત કયું તેથી દેવ ગણાયો જ્યારે કેટલાક માને છે કે, ઇશ્વરના વિચારની છાપ પડવાથી આમ બન્યું હશે. તે પછીની બે ત્રણ સદીઓ વહી ગયા પછી અગડેના રાજાનું ડંગી બરસિંહ અને ગિમિલસિન નામના ઉરવંશના રાજાઓએ અનુકરણ કયું હતું. આવંશનો મૂળ પુરૂષ ઉરએડંગર દેવ મનાતો ન હતો. પણ ડંગીએ ઉરપ્રાંતનો પુષ્કળ વિસ્તાર કર્યા પછી તેણે 'દેવ' એ સંજ્ઞા ધારણ કરી આમ કરતાં તેણે એક મીજલસ કરી હતી. વળી પંચાંગોમાં પોતાના નામનો અક માસ દાખલ કર્યો. ઉર રાજાની ઠારકીદીં મા ગુડિયા અને ઉરમલને હાવ (બલીદાન) આપવામાં આવતા. અને તેમના મરણ પછી તેઓ દેવ રૂપ મનાયા. એ ઉપરાંત બાબિલોનના રાજાઓના દેવત્વ વિષે વધુ સ્પષ્ટ ખુલાસો મળતો નથી. ઇસિનવંશનો ઇમ્મિડગન રાજા પોતાને દેવ તરીકે મનાવતો હોવાથી ઇરેચના ઇસિર દેવતાઓમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યો રાજાઓનું દેવપણું શાથી ઉગી નિકળ્યું હશે કોણ જાણે; પણ તેમને મનુષ્ય રૂપમાં દેવ માનવા એટલે તેમને અવતાર માનવા સમાન છે. વળી બેબિલોનિયન વિચારોથી આ તત્વ વિસંગત હોવાને લીધે તેની મહત્તા વધી પડે છે.

ગ્રીક :- ગ્રીકોમાં અવતાર વિષેની ભાવના આર્યોથી લિનન છે. તેમની પુરાણ કથાઓમાં દેવ મનુષ્ય રૂપે પૃથ્વીપર જન્મ્યા હોય એવા દાખલા ક્યાંક મળતા નથી. પરંતુ અમુક કારણ પુરતાં જ માનવ કે અન્ય જાતિઓમાં રૂપ લઈ પ્રભોત્પત્તિ કરનારા અવતારોની અનેક કથાઓ મળી આવે છે.

ખ્રિસ્તી :- ખ્રિસ્તી શકની પહેલી બે સદીઓ વિતી ગઈ ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નનું તાત્વિક વિવેચન કોઈએ પણ કયું હોય એમ લાગતું નથી. અને તે પછી જે વિવેચન થયું તે પર ખ્રિસ્તી ધર્મ પૂર્વેના ધર્મની અસર પડેલી જણાઈ આવે છે. ઇશ્વર જડ-દેહ ધારી બને છે, તેને જન્મ, મૃત્યુ, ફાંસી વગેરે બધુંય વેઠવું પડે છે. એ વાત જુના જુના ધર્મ સ્વીકારી ન હતી. ઇશ્વર તથા ક્રાઈસ્ટ વચ્ચે શું સંબંધ છે, તેને દેવનો અવતાર માનવો કે નહિ, એ અતિવાદ પ્રસ્ત સવાલ થઈ પડ્યો હતો. કોઈ તેને ઇશ્વરનો અવતાર માનતા કોઈ મનુષ્ય માનતા, જ્યારે સામાન્ય જન સમાજ આ તાત્વિક ચૂંથણમાં જરાય ધ્યાન આપતો નહિ. આગળ પર ક્રાઈસ્ટ ઇશ્વરનો પુત્ર હોઈ જાતનો સત્તાધીશ હોવાના વિચાર ફેલાયા.

સૂર્ય તેજસ્વી છે, પણ તેનો ઉત્પાદક ઇશ્વર અત્યંત તેજસ્વી હોવો જોઈએ, આ તેજ જે આકારમાં સંકલનપામી પૃથ્વીપર પ્રાદૂર્ભૂત થાય છે તેને જ ઇશ્વરનો અવતાર ગણી શકાય એવી જાતની અવતારની માન્યતા તે પછી ઘડાઈ. છતાં ક્રાઈસ્ટ મનુષ્ય છે અને દેવનો અવતાર છે એ બે પરસ્પર લિપ્ત વિચારોનો મેળ કેમ કરવો તેપર તે પછીની કેટલીય સદીઓ સુધી વિચારો અને ચર્ચાઓ ચાલુ રહી. આમાં ન પડતાં તેના સારા વિચારો તથા ઉપદેશોનો પ્રચાર જરૂરી રાખવાનો એમ કહેનારા પુષ્કળ લોક હતા. એટલું જ નહિ પણ આવા સવાલો ઉપસ્થિત કરવા એ ક્રાઈસ્ટ ધર્મનું અપમાન કરવા સમાન છે એમ માનનારા પણ કેટલાક લોકો હયાત છે. આ સવાલ વિષેના અર્વાચીન વિચારો ટેકાડે નામના તત્ત્વવેત્તાએ પ્રથમ શરૂ કર્યા. તે પછીની શાસ્ત્રીય શોધખોળથી તો આત્મા અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષેની જ શંકા ઉપસ્થિત કરનારા સંદેહવાદી, અજ્ઞેયવાદી વગેરે પંથ ઉપસ્થિત થવાથી અવતારનો મૂળ સવાલ વધુ વિકટ થઈ પડ્યો છે.

મુસલમાની :- મુસલમાનોમાં અવતારની કલ્પના કેવીરીતે ફેલાઈ તે વિષેનો ઇતિહાસ ઘણો જ મનોરંજક છે. આ માન્યતા ઇસ્લામ ધર્મના પરિશિયન વિભાગમાં એટલે શિયા પંથમાં જણાય છે. આ માન્યતા ના પ્રકારો વિષે પુષ્કળ મતભેદ રહેલા છે. પરંતુ તેની જે સામાન્ય રૂપરેખા સ્પષ્ટ છે તે આ પ્રમાણે છે. મહંમદના મનમાં જેને તેના પછી ખલિફાની જગાએ નીમવાનો ઇરાદો હતો, તે અલી ને મદીનાના અગ્રેસરોએ પદચ્યુત કર્યા. કરી અબુ બકકિમર અને ઉસ્માન એ ત્રણ જણાને ખલિફા તરીકે નીમ્યા. આગળ ઉપર ૬૬૦ ની સાલમાં અલી મરાયો હતો, ઇત્યાદિ કથાઓ પરથી અવતારની કલ્પના ઉદ્ભવી હતી. અલીનો જેટ પુત્ર અલ હસન સન ૬૬૯ માં ઝેર પેટમાં જવાથી મરણ પામ્યો તથા અલ હુસેન નામનો તેનો ન્હાનો ભાઈ ૬૮૦ માં કરબેલની લઠાઈમાં મરણ પામ્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, અલીના ઇરાની અનુયાયીઓ તેને તથા તેના ફરજદને દેવોના અવતાર માનવા લાગ્યા. શિયા પંથીઓ તો પરમેશ્વરજ અલીનું રૂપ ધારણ કરી ઉતરી આવ્યો એમ માને છે. તેમ નુબેરી નામનો એક મુખ્ય પંથ અલીને ત્રિમૂર્તિમાંની એક મૂર્તિ માને છે.

શિયા પંથીઓનો સર્વ સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે, અલી તથા તેના બે પુત્રો ઇમામ એટલે ઇશ્વર નિયુક્ત અગ્રેસરો છે. તેમના પછીના ઇમામો

પણ તેવાજ હતા. કેટલાક તેમને દૈવી ચમત્કારના નુકત (બિંદુ) માનતા. કેટલાક શીયા પંથીઓ સાત ઇમામ માને છે જ્યારે બીજા કેટલાક બાર ઇમામો જણાવે છે. છેલ્લો ઇમામ મયો નથી પણ પોતાનો પુણ્યવતાર પ્રકટ કરવા યોગ્ય તકની રાહ જોતો ગુમ જગત્ત વાસ કરે છે એ વિષે ઉપલા બન્ને પક્ષોમાં એક મત છે. વળી શિયા લોકોના જુદા જુદા પંથો જુદા જુદા અવતાર માનતા જણાય છે.

સાત ઇમામ માનનારાઓમાં 'અસસિન' નામનો એક પંથ ઉપસ્થિત થયો તથા 'ધર્મ' યુદ્ધ' કાળમાં તેની એક શાખા સિરિયામાં સ્થાપન થઈ. ઘણા કાળ સુધી લોકોને ભયભીત કરનારો રાશીદ અદ દિન સિનાન એ કેવળ ઇમામજ નહિ પણ દેવાવતાર મનાતો. ઇસ્માઇલ પંથીઓમાંના ઘણાઓએ તેનો અવતાર તરીકે સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ તે લંગડો હોવાથી કેટલાકોએ તેને અવતાર તરીકે સ્વીકારવાની ના પાડી. બાર ઇમામોમાં માનનારાઓમાં આથી આગલી સદીમાં બાબીસ અને બહાઈ એવા બે પંથ નિર્માણ થયા. તા. ૨૩ મે ૧૮૪૪ ને દિને શિરાઝના બહેપારી મિરઝાઅલી મહંમદે પોતાને બાબ એટલે ગુમ રહેલા ઇમામના હુત તરીકે જાહેર કર્યો. તે પછીના થોડાજ દિવસોમાં તો તેણે આગળ વધીને દેવના અવતાર તરીકે પોતે જાહેર થયો. આમાં જોકે પુષ્કળ અનુયાયીઓ જોડાયા હતા. તો પણ ઘણાં ઓને તે માટે દેહદંડ પણ લોગવવો પડ્યો હતો. મિરઝાઅલીના અનુયાયીઓમાંના બહાઉલ્લાહ, બાબે વર્તારો કર્યા પ્રમાણે પોતાને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે મનાવવા લાગ્યો. બાબે જૉન-બેપ્ટિસ્ટા જેવાજ હોય છે એમ તેણે ૧૮૬૬-૬૭ માં જાહેર કર્યું હતું. આથી બે પક્ષ પડ્યા. જેમાંના બહાઈ નામના પંથે બહાઉલ્લાહને પરમેશ્વરના અવતાર તરીકે સ્વીકારી લીધો હતો.

શિયાતત્વની બીજી એક રસુલ અસર એ થઈ કે, ઇસ્લામમાં સન ૯૬૭ માં ફતિમિદ વંશ સ્થાપન થયો. આ વંશના ખત્રિફા હકીમની કારકીર્તીમાં (૯૯૬-૧૦૨૧) એક ઇસ્માયલી પંથના ઇરઝી નામના માણસે ઇસ્લામમાં આવી ઇસ્માયલી સિદ્ધાંતનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. ઇસ્લામના લોકોએ તો તેન ગણ્યું કર્યોજ નહિ. પરંતુ ફતિમિદ વંશે તેને આશરો આપ્યો. આથી ત્યાં સ્થિર થતા તેણે એવોમત ફેલાવવાનું શરૂ કર્યું કે, 'અંડમનો આત્મા અલીના દેહમાં વાસ કરતો હતો. પાછળથી તે હવે ફતિમિદ વંશમાં ઉતરી આવ્યો આથી હકીમ અવતાર છે.' હકીમ એક વિચિત્ર વ્યક્તિ હતી. ખ્રિસ્તી તથા જયુ

લોકોનો તેણે અત્યંત છળ કર્યો છે તેમ વૈવાહિક અનીતિ નષ્ટ કરવા તેણે જે ઉપાય યોજ્યા તે અતિ-શય વિલક્ષણ હતા. દરઝીના મત તેણે સ્વીકાર કર્યા ત્યારથી દરઝારમાં પણ તે મતોની છાપ પડી. પણ હકીમ એકાએક ગુમ થયો ત્યારે દરઝી તથા તેના અનુયાયીઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. ત્યાંથી દરઝીએ લેબેનન ખાતે જઈ ત્યાં નવીન પંથ સ્થાપન કર્યો. આ પંથનું નામ દરાશિયન અગર ફુસેસ હતું. આ લોકો હકીમને અવતાર તરીકે માને છે. હકીમ જીવતો હતો ત્યારે દરાઝી તથા બીજો એક હમઝા નામનો ધર્મ ગુરૂ એ બે વચ્ચે મત ભેદ ઉત્પન્ન થયા. અને તે પછી હમઝાના સિદ્ધાંતજ લોકોને વધારે પસંદ પડ્યા. ફુસેસ પંથનો ખરો સંસ્થાપક આ હમઝા હતો. હવે તો દરઝીને નાસ્તિક માનવા સુધી લોકોની મનાદેશા પલટી ગઈ. સૂફીના આરંભ કાળમાં પરમેશ્વરે પ્રથમ વિશ્વવ્યાપી મન ઉત્પન્ન કરી તેની પાસેથી સૃષ્ટિ પેદા કરાવી. બાદ ઇશ્વરે જ્યારે હકીમનું રૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે પેલા વિશ્વવ્યાપી મને હમઝાને રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો એમ ફુસેસ પંથી ઓ માને છે.

[સંદર્ભ વાડમય-ફ્રેઝર-લેકચર્સ ઓન ધિ અલિ' હિસ્ટરી ઓફ ધિ કિંગશિપ, લંડન, ૧૯૦૫, કે. ટી. ડયૂસ-ડાયનયરિટ. એકસપિડિશન, લિપઝીગ ૧૯૧૨, નિકલસન-ટ્રેન્ઝે. ઓફ ધિ થર્ડ ઇંટર. કૉંગ્રેસ, ફ્રાંસ; ધિ હિસ્ટરી ઓફ રિલિજિયન્સ, ઓક્સફર્ડ ૧૯૦૮, બાર્થ-રિલિજિયન્સ ઓફ ઇંડિયા, લંડન ૧૮૯૧.

હિંદ-ભગવદ્ગીતા, યોગસૂત્ર, હરિવંશપર્વ, ઋગ્વેદશત બ્રા. તૈ. સં. તૈ. આ. છાંદો ઉપ, રાનાયણ મહાભારતના પુરાણો, ભાંડારકર-રિપોર્ટ ઓન ધિ સર્ચ ફોર સંસ્કૃત મૅન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ ૧૮૮૩-૮૪, મૂર-આરિં સંસ્કૃત ટેક્સટ્સ ૪-વિષ્ણુ પુરાણ.

બૈ.દ્.—ત્રિપિટક. વાસિલીફ-બુદ્ધ સ્મસ. એ. રિ. એ. કોસ્મોગોની એ લેખ અલિ ધર્મ કોશ વ્યાખ્યા ક્રેંચ આપાંતર લક્ષિત વિસ્તર. ઓલ્ડનબર્ગ રિલિજિયન ધિવેદ. રીસકેવિડસ જે. આર. એ. એસ ૧૮૯૯ હાપકિન્સ-ગ્રેટ એપિક; ન્યૂયોર્ક ૧૯૦૨. [ત્રિપિટ-પેકીંગ ગેઝેટ ૩૧ માર્ચ ૧૮૭૭ રાનહિટ-તૌગપાઓ ૧. લંડન ૧૯૧૦. વાડન-બુદ્ધઝમ ઓફ ત્રિપિટ.

ત્રિપિટી-ઇંગ્લિશ ડિક્શનરી.

ચિન-એસ. બી. ઇ. ડ. શી. કીંગ.

ઇંગ્લિશિયન-બજ-ફેસિમિલિઝ ઓફ ઇંગ્લિશિયન હિસ્ટોરિક પાપાયર્સન બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, લંડન ૧૯૧૦.

બેન્સન્સ અને ગૌલે—ધિ ટેપલ ઓફ નુટર્ન અયેર, બજ-બુક ઓફ ધિડેડ, ગૌડસ ઓફ ધિ ઇંગ્લિશિયન્સ, વીડમન-ધિ એન્શન્ટ ઇંગ્લિશિયન ક્રિકિટ્સ ઓફ ધિ ઇમ્પેરિયલિટી ઓફ ધિ સોલ.

સેમિટિક—સ્મિથ-રિલ. સેમા. બાર્ટન-સેમેટિક ઓરિજિન્સ, રોબર્ટસન સ્મિથ લેકચર્સ ઓન્ડ એસેઝ, લંડન ૧૯૧૨, કિંગશિપ ઓન્ડ મેરેજ. કિંગ-હિસ્ટરી ઓફ સુમેર ઓન્ડ અક્કદ.

સુસલમાની—વોટા ષેટ-રિલિયન ઇન ધિ ઇસ્ટ. બિલસ ધિ રિલિયન્સ ઓફ મોટર્ન સિરિયા ઓન્ડ પેલેસ્ટાઇન એ. રિ. એ.]

અવંતિ—પ્રાચીન ઉજ્જવિની અયોધ્યા-આદિ સાત મોક્ષદાથી સ્થળોમાં આનો સમાવેશ થાય છે. માળવામાંની આ નામાંકિત નગરી વિક્રમાદિત્યની રાજધાની હોઈ ભાસ્કરાચાર્યે તે કયા અક્ષાંશપર આવી છે તે વિષે લખ્યું છે. આપણા જ્યોતિષિ શાસ્ત્રી એમ જણાવે છે કે લંકાથી ઉત્તર ધ્રુવ રુદ્રી પચેલી ચાર્મોત્તર રેખા આ નગરી પર-ચીજ ગઈ છે (ઉજ્જવિની જુઓ). આનેજ તેઓ ચાર્મોત્તર રેખા માને છે. હાલની ઉજ્જવિનીની દક્ષિણમાં એક માર્ગન છે કે પ્રાચીન અવંતિ આવ્યું હતું એમ જણાય છે. ત્યાં ખાદતાં જમીનમાં બુની ઈમારતોના આલસા વગર હજી મળ્યા આવે છે. અહિં મહાકાળ પર નામનું જ્યોતિર્લિંગનું સ્થાન છે. કાળીદાસ અવંતિ, મહાકાળ અને શિખા, એમનાં સુવર્ણમાં (સર્ગ ૬-૩૨-૩૫) ઉલ્લેખ કર્યો છે. એમ કહેવાય છે અહિં વિક્રમાદિત્યનું એક આરસ-પહાણનું હુવું મૂકવામાં આવ્યું હતું જે સુસલ-માનાના તાડ નાખ્યું.

અવંતિની સ્ત્રીઓ રતિકર્મમાં અત્યંત નિપુણ હોય છે, અથા બાલ સમાયજીમાં (૧૦-૮૨) ઉલ્લેખ છે. અવંતિની સ્ત્રીઓ અટલ આવાંતકાચાને ચુંબનાઈ પૂર્વવાંધ પસંદ નથી તંત્રા એકદમ સંલોગજ પસંદ કરે છે (કામ સૂત્ર ૨, ૫)

પાંડવાના કાળમાં, આહિં વિંદ અને અનુવિંદ નામના બે ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા એમ મહાભારત પરથી જણાય છે. તે કાળમાં આ રાજ્યની મયાદાઓ દાક્ષણે નર્મદા અને પશ્ચિમ મહા નદીના કિનારા સુધી ફલાયલી હતી. અવંતિના લોકોને

આવંત્ય કહેતા અવંતિની રાજધાની અવંતિકા હતી. બૃહત્સંહિતામાં અનેકવાર તેનો ઉલ્લેખ આવે છે (૫, ૪૦, ૬, ૧૭ અને ૧૮, ૧૧, ૩૫ ઇત્યાદિ) તે પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો અવંતિ નગરી જહેપારના મથક તરીકે વિખ્યાતી પામી છે. બુદ્ધ ધર્મના ઉદય કાળમાં હિંદના જે સોળ રાજકીય વિભાગ પાડવામાં આવ્યા તેમાં અવંતિ એ એક ભાગ હતો. તે ભાગની રાજધાની ઉજ્જવિની હોઈ ત્યાં ચંદ્રપ્રદોત રાજા રાજ્ય કરતો નાશિક અને અજં-ટાના શિલા લેખોમાં અવંતિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. રૂદ્રદામન એ આકરાવંતિ પ્રદેશ જીતીલીધો એવી માહિતી જુનાગઢના લેખ પરથી મળે છે ('આકર' જુઓ.)

[સંદર્ભ ગ્રંથ—હિસ્ટરી ઓફ ધિ ડેક્કન (જા. જ. પુ. ૧ ભા. ૨) આર્કિ સર્વે. વેસ્ટ ઇન્ડિયા પુ. ૪. ઈ. એ. પુ. ૭. આ. કોશ દીક્ષિત ભારત વર્ષીય ભૂવર્ણન (પ્રાચીન) સ્મિથ-આર્કિ હિસ્ટરી ઇ.]

અવંતિનમા:—કાશ્મિરનો રાજા કકોટક વંશ જુનો પુરાણા ધર્મ અસ્તંગત થવા બાદ અવંતિ-વર્માએ કાશ્મિરની રાજગાદી પર પોતાના ઉત્પલ-વંશની સત્તા સ્થાપન કરી. (૮૮૫ ની સાલ) અવંતિવર્માના દાદા ઉત્પલ નામના હતા. તથા કકોટક વંશના નાશ થયા ત્યારે તે કાશ્મિરનો મંત્રી હતા. તણુ પાતજ ત્યાંની ગાદી પચાવી પાડવાનો ઘાટ રચ્યા હતા. તેના વંશજો તેને નામેજ ઓળખાયા અવંતિવર્માના કર્તવ્યશાકત તથા સદ્સદ્વિવેક જુદ્ધિ આ જુલુ ઉત્કટ હતા. ન્યાયની બાબતમાં તે કડક હતા તથા વિવેકી કેટલીક કથાઓ રાજતરંગિણીમાં જોવામાં આવે છે. તણુ દાળલ કરેલી જમીન મહસુલની પદ્ધતિ પણ ધણીજ યશસ્વી નિવડી સુવ્ય નામના બાહ્યા તથા જુદ્ધિમાન મંત્રીની સહાયતાથી તણુ પોતાના રાજ્યના વિતસ્તા તથા બાહ્ય નદીઓ પર બંધ બંધાવી નહેરો ચાલુ કરી. આથી સંકડા નવા ગામવાંયા તમ હજારો એકર પડતર જમીનમાં પાક થવા લાગ્યા. કાશ્મિરમાં આત પ્રાચીન કાળમાં પણ એક ખાંડી ભાતની કિંમત ૨૦૦ દીનાર જટલી પડતી. પણ આ નવા સુધારાને લીધે આ કિંમત ૩૬ દીનારપર ઉતરી પડી. એમ કહેજી જણાવ્યું છે (૫-૧૧૬-૧૧૭)

અવંતિવર્મા આત ધાર્મિક હતા. તેણે, તેની રાણીએ તથા તેના પ્રધાનોએ પુષ્કળ શિવમંદિર બંધાવ્યા હતા. એકિકતાને તે અટલી બધી તુચ્છ લેખતો તમ ગ્રામહણ સાથે તે અટલી તો ઉદાર

હતો કે છત્ર આમરખાદ કરી બાકીનું સર્વસ્વ તેણે પ્રાણહણીને અપણું કયું હતું. (૫-૧૮.) તે મહા-વૈષ્ણવ હતો તેમ અહિંસાવાદી હતો. પોતાના શબ્દમાં તેણે સદંતર હત્યાબંધ કરાવી હતી. ત્યારથી આગલા દસ વર્ષો સુધી કાશિમરમાં પ્રાચીન મેઘ વાહનની કારકીર્દી પ્રમાણે એકેય હત્યા થઈ ન હતી એમ કહેલું જણાવે છે (૫-૬૪), શિયાળામાં કાચબાઓ નદીના પાણીમાંથી બહાર કીનારા પર તાપમાં આવી પડતા (૫-૬૫) 'અવંતિવર્માના અમલમાં ભટ્ટ કલ્લટ તથા બીજા અનેક સિદ્ધ પુરુષો દેશના ઉદ્ધારને અર્થે અવતર્યા હતા' (૫-૬૬) જેમ અવંતિવર્માનું આખું આયુષ્ય ધર્માચરણમાં વીત્યું હતું તેમ તેનો અંતપણુ તેજ અવસ્થામાં થયો. ભગવદ્ગીતાનું પારાયણ કરતાં લૌકિક શક પદ ના આપાડ શુકલ ડેને રોજ તેનું અવસાન (૫-૧૨૬) થયું (૫-૧૨૫) તે સાલમાંજ ઈ. સ. નું ૮૮૪ (૩૬૫૬-૩૦૭૫) વર્ષ આવે છે. એટલે અવંતિ-વર્માએ ઈ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૪ સુધી એટલે ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કયું (વૈદ્ય-મંદ્ય. ભારત ૧ સ્મિથ-અહીં-હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા બુકોસ્ટર જગત રાજ-તરંગિણી).

અવંતિ સુકુમાર:—જૈન માન્યતા પ્રમાણે અશોક રાજાના પૌત્ર સંપ્રતિગલ્લને જૈન બનાવનાર આચર્ય સુદર્શિન સરિચ્છ કરેલા નાલિની ગુરૂમ વિમાનનું વર્ણન સાંભળી ભદ્રશેઠના યુવાન પુત્ર અવન્તિ કુમારને તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ. સુખ વૈભવ સ્વો આદિ સર્વનો ત્યાગ કરી દિક્ષા લઈ તેણે તેની પ્રાપ્તિ માટે અડગ તપશ્ચર્યા આદરી એ જ્યાં ધ્યાન કરતો હતો ત્યાં એક ભૂખી શિયાળણુ એના પૂર્વ જન્મની વૈરિણીએ-તેનો ભક્ષ કર્યો તેનો ભક્ષ થતો હોવા છતાં મરણુ પર્યન્ત તે પોતાના ધ્યાનમાં અડગ રહ્યો. આથી તેને નલિની ગુરૂમ વિમાનમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. તેનો પુત્ર મહાદેવ થતાં તેણે પિતાના મૃત્યુસ્થાન એક વિશાળ મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ મૂર્તિ અવન્તિ-પાર્શ્વનાથને નામે જાણીતી છે. અત્યારે પણ ઉજ્જવનીમાં અવન્તિ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ વિદ્યમાન છે.

અવદાનો:—અવદાન સાહિત્ય-અવદાન એટલે જાતક બોધિસત્વ તેમનો નાયક હતો. જાતક માલાને બોધિસત્વાવદાન માલા એવું પણ બીજું નામ છે. કારણ, બોધિસત્વાવદાન અને જાતક એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થના છે. સૂત્રાલંકાર અને જાતક માલા

એ ગ્રંથો અવદાન વાક્યમયમાંના ધર્મગ્રંથો સાથે ઘણે ભાગે મળતાં આવે છે. અવદાન સંમુચ્ચયમાં પણ કેટલાક જાતકો છે.

સૂત્રાલંકાર તથા જાતકમાળા એ કથા ગ્રંથો પ્રમાણે અવદાન ગ્રંથોમાં પણ કેટલોક ભાગ હીન-યાન પંથન સાહિત્યનો તથા કેટલોક મહાયાન સાહિત્યનો છે. જુના ગ્રંથો કેવળ હીનયાન પંથના છે. પાલિજાતકોમાં તેમ અવદાનોમાં જણાતી બુદ્ધની આરાધના જે કે આ ગ્રંથોમાં પણ મોજુદ છે, છતાં મહાયાની પૌરાણિક કથા અને મર્યાદાનું અતિક્રમણ એમનાથી તે ગ્રંથો વિમુક્ત છે. માત્ર ન્હાના ન્હાના અવદાન ગ્રંથો સંપૂર્ણ રીતે મહાયાની પંથનાજ છે.

'અવદાન' શબ્દ પરથી ધાર્મિક કે નૈનિકતાના અસામાન્ય કૃત્યો અથવા તેવા કૃત્યોના ઇતિહાસનો બોધ થાય છે. આત્મચરણ આવા કૃત્યમાં ગણાય છે. પરંતુ ધૂપ, પુષ્પ, વિલેપન, સુવર્ણ અને રત્નોનું દાન, અથવા પવિત્રસ્થાને બાંધેલા સ્તુપ કે ચૈત્ય, એ કાંઈ પણ અસાધારણ જ ગણાતા 'દુષ્ટ કર્મોના પરિણામ ખોટાંજ હોય' એ સિદ્ધાંત મન પર ઠસાવવા માટેજ આવી કથાઓ લખાઈ છે. માત્ર તેમાં કર્મનો સંબંધ હોઈ એક જન્મના કર્મોના ભૂત કે ભવિષ્યના જન્મોમાંના કર્મો સાથે કેવો નિકટ સંબંધ હોય છે તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એક રીતે તે સઘળી દંતકથાઓ છે. પરંતુ તે તદ્દન ખરી છે. વળી તે સઘળી બુદ્ધે કથેલી હોવાથી બુદ્ધ વચન તરીકે સૂત્રો મુજબ આધાર ભૂત છે એમ બોદ્ધ લોકો માને છે.

જાતકો પ્રમાણેજ અવદાનો પણ નિત્ય ઉપદેશ તરીકેજ રચાયેલા છે. આથી કરીને પૂર્વ વૃત્તાન્ત છોડી ક્યારે અને ક્યાં આ વાતો બુદ્ધે કહી હતી તે બહુધા ઉપન્યાસમાં જણાવવામાં આવે છે અને અંતે તે કથાનો સાર આપવામાં આવે છે. ભૂતકાળની વાતોનો નાયક જે બોધિસત્વજ હોય તો તે અવદાનો 'જાતક' એ નામથી પણ સંબોધી શકાય છે.

કેટલાક અવદાનો વિશેષે જાતના છે. તેમાં બુદ્ધે પૂર્વ વૃત્તાન્ત પરથી વાતો કહેલી નથી પણ ભવિષ્ય જણાવ્યો છે. ભવિષ્યકાળની આ વાતોનો ભૂતકાળની વાતો પ્રમાણેજ વર્તમાન કાળના કર્મોનું વિવેચન કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. વળી આવી બન્ને જાતની કથાઓ વાળાં પણ કેટલાક અવદાનો છે. તેમ કેટલાક અવદાનોમાં કર્મના સારા નરસા કૃણ ચાહુ જન્મ-માંજ મળી જાય છે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે

આ સઘળા અવદાનો વિનયપિટકના તથા સૂત્રાલંકારમાં વેગ વેગળા સમાવિષ્ટ થયા છે. સમુચ્ચયમાં તે એકત્ર આપવામાં આવ્યા છે. ઘણેભાગે તે જ્ઞાનવૃદ્ધ માટે અથવા વિદ્યાવિષેની મહત્વાકાંક્ષા માટેજ રચાયેલા હોવાં એમ અનુમાન.

અવદાન શતક:—એટલે સો અવદાનો. આ અંથ પહેલી ભાતનો હોઈ સૌથી પ્રાચીન છે એવી અટકળ બાંધી શકાય છે. ત્રીજી સદીમાં આ અંથનું ચિની ભાષામાં ભાષાંતર થયું અને તેમાં દીનાર નાણાંનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે ઉપરથી આ અંથ ઈ. સનની બીજી સદીમાં રચાયો હશે એમ લગભગ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય છે. [રોમન દેનારિયસ નાણાંનો દીનાર એવો ઉલ્લેખ કરનારા અંથો ઈ. સનના બીજા સૈકા પહેલા લખાયાજ નથી. કેમકે આ નાણું ગ્રીકો મારક્ષેજ હિંદમાં આવેલું હોવું જોઈએ (જલીફકટ ઉંડ મિટ્ટે, ઝુડિસ ૨, ૮, પા. ૨૩) આ અંથ હીનયાન પંથનો છે એ તેના કથાનક પરથી તેમ વસ્તુસ્થિતિ દર્શક ઉલ્લેખોમાં સંકલિત થયેલા પરિનિર્વાણ સૂત્રોમાંના તેમ જ્ઞાણસ્તરાઓના સંસ્કૃત ધર્મ શાસ્ત્રમાંના અન્ય સૂત્રોના ઉત્તારોના પરથી પદ્મલેથીજ (સદ્ધર્મ ચુકયું છે (સ્વપર ૬, પા. ૧૬ અને એડ. ડી. એમ. જી. ૫૩, ૧૮, ૯૯ પા. ૧૨૦ એડડન જગ, એડ. ડી. એમ. જી. ૫૨ પા. ૬૭૨) આ દંતકથાઓમાં મુખ્ય ભાગ બુદ્ધ ઉપાસનાનો છે. પરંતુ બોધિસત્વ સંપ્રદાય તથા મહાયાની તત્ત્વજ્ઞાન આ બન્નેનો તો તેમાં છાંયો સરખાય નથી.

અવદાનશતકમાં દસ દસકા છે દરેક દસકામાં એક અમુક વિષય રચાયેલા છે. દરેક દસ ભાગોના એક વર્ગ (વર્ગ) આ વિભાગણી પાંચવિધોમાં ઘણીજ પ્રચલિત છે. અને તેથીજ તે પ્રાચીન બૌદ્ધ ધર્મમાંથી લીધી હોવી જોઈએ. બુદ્ધ અથવા પ્રત્યેક બુદ્ધ થવામાટે શું કરવું તે વિષે પહેલા દશકામાંની સઘળી કથાઓ તેમ ત્રીજા દશકામાંની ઘણી ખરી કથાઓ ભવિષ્ય કથનના ઢબની છે. જે ધાર્મિક ક્રિયાથી એકાદ માણસ (બ્રાહ્મણ, રાજકન્યા, કુસીદક પુત્ર, શ્રીમાન વહેપારી, બાગના માળી, રાજા, ખલાસી, ન્હાની છેકરી વગેરે) બુદ્ધની આરાધના કરે તો કંઈક ચમત્કારથી આગલા યુગમાં તે બુદ્ધ અથવા (ત્રીજા દસકામાં) પ્રત્યેક બુદ્ધ થશે એમ કિચિત સ્મિત કરી બુદ્ધ મોટે સાદે કહે છે. આ ધાર્મિક કૃત્યની માહિતી એક કથામાં સંકલિત કરવામાં આવી છે. પરંતુ બીજા અને ચોથા દસકાઓમાંની કથાઓ ભતકે રૂપ છે. પહેલાના કોઈ એક જન્મમાં

પોતે બુદ્ધ આ કથાનકનો નાયક હોવાથીજ આ ભતકમાં જણાવેલી ધાર્મિક, પુણ્યશાળી અને અદ્ભુત કૃત્યો તેને હાથે થઈ શક્યાં એમ કહેવામાં આવે છે. પાંચમો દસકો એક ભતની પ્રેતવસ્તુ હોઈ પાલી-ભાષામાંનું પ્રેતવત્તુ તેના સમાનાર્થે વપરાયલું લાગે છે. મૌર્યકાલના જેવો સાધુ પ્રેતકોટિનું નિરીક્ષણ કરે છે. એકાદ (પુરૂષ અથવા સ્ત્રી) પ્રેતને થતી સંવેદના જોઈ તે તેને તેનું કારણ પૂછે છે. આ પ્રેત તેને તે બુદ્ધને પૂછવા કહે છે, બુદ્ધને પુછતાં ખુલાસામાં તે જણાવે છે કે, તે શયે ભિક્ષા આપી નથી, સાધુઓને તિરસ્કાર કર્યો હતો સત્કૃત્યોને લીધે સ્વર્ગ મેળવી દેવ બની રહેલા મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓની કથાઓ છૂટા દશકામાં આપી છે. છેલ્લા ચાર દસકાઓમાં કેવા કર્મો કરવાથી અર્કતૂ થઈ શકાય છે તે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાતમાં દસકામાં જણાવેલા અર્કતો શાકયવંશના છે. આઠમા દસકામાં જણાવેલા અર્કતો સ્ત્રી, નવમાંમાંના શુદ્ધ આચરણવાળા પુરૂષો તથા દસમાંમાં જેમણે પૂર્વજન્મમાં દુરાચરણ કરવાથી શિક્ષા ભોગવ્યા પછી ધાર્મિક કૃત્યો કર્યા અને તે પછી જેઓ અર્કત પદ પામ્યા તેવા પુરૂષો આવે છે.

આ સમુચ્ચયમાંની કથાઓનું વર્ગીકરણ કરી એક અમુક પદ્ધતિ સરજ તેમની રચના કરવામાં આવી છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, કેટલોક સ્થળે ભાષા સરખી તથા સ્થળના વર્ણનો તદ્દન એકજ ભતના શબ્દોમાં ફરી ફરી આવી ગયા છે. દરેક કથાનો આરંભ આ રીતેજ થયો છે:—

“રાજા, મંત્રી ધનવાન લોકો, નાગરીકો વહેપારી સંઘ, સાર્થનાયક, દેવ, નાગ, યક્ષ, અસુર, ગરૂડ, કિન્નર તથા મહાનાગ એ સર્વેએ જેને પુજનીય ગણી જેની સ્તુતિ કરી છે અને દેવ નાગ, યક્ષ, અસુર, ગરૂડ, કિન્નર તથા હમાનાગ એમણે જેનું આરાધન કર્યું છે, તે વિખ્યાત, પુણ્યવાન ગુરૂબદ્ધ, પોતાના શિષ્યગણસહ, અન્ન, વસ્ત્ર, પથારી, આશ્રય, ખાવની વસ્તુઓ ઐપધિ વગેરે દરેક અગત્યની વસ્તુ ભીક્ષાતરીકે મેળવી અમુક સ્થળે ગયો અને અમુક ઠેકાણે રહ્યો.”

“ગુરૂએ આ ભાષાણું પૂરું થતાં પરમઆનંદથી હૃદય પૂર્વક તે ભિક્ષુઓએ તે ગુરૂ વચનની પ્રશંસા કરી”

તેમજ એકાદ કથાનું તાત્પર્ય પણ લગભગ આ શબ્દોમાંજ આવે છે:—

“ભિક્ષુઓ, એ રીતે કુકર્મના પરિણામ પણ કડવાંજ હોય છે. ઉત્તમ કર્મોથી ઉત્તમ ફળ મળે છે. મિશ્ર કૃત્યોના ફળ મિશ્રજ હોવાના. જેથી તમે ભિક્ષુજનોએ કુકર્મો તથા મિશ્ર કર્મોનો ત્યાગ કરી સત્કર્મમાં આનંદ માનવો જોઈએ.”

વળી ધાર્મિક મનુષ્ય, શ્રીમાન મનુષ્ય, ખલિષ્ટરાજ, સુખકારી વિવાહ, યુવકનું શિક્ષણ, પૂર્વેના બુદ્ધનું આગમન વગેરે કથાઓ તેના તેજ શબ્દોમાં ફરી ફરી આવી જાય છે. કઈક છુટાછવાયાં વાક્યોનીજ આ સ્થિતિ છે એમ નહિં પણ એક સામટા લંબાણ લખાણોની આસ્થિતિ છે. કોઈ અમુક માણસ બુદ્ધ થશે એવી બુદ્ધ હાસ્યવદન પૂર્વક આગાહી કરી તે સંબંધીનો આખો લંબાણ ભાગ આના દાખલા તરીકે ટાંકી શકાય તેવો છે. લવિષ્ય કથન કરતી વેળાએ હમેશ બુદ્ધ હાસ્ય કરતો અને ત્યારે તેના મેહોમાંથી જાંબુડાં, પીળાં તથા શુભ્રકીરણો ઝરતા. આમાંના કેટલાક કિસ્સા નીચે પાતાળમાં જતાં અને કેટલાક સ્વર્ગમાં જતાં તથા સહસ્ત્રાવધિ લોકોમાં ભ્રમણ કરીતે બુદ્ધના શરીરમાં પાછલી બાબુથી આવીને લવિષ્યના રૂપ મુજબ અંતર્ધાન પામતા. એ કથા ભાગનું વર્ણન અત્યંત વિસ્તાર પૂર્વક આપવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે અવદાનશતકમાંની કથા પદ્ધતિની વિસ્તાર અને દીર્ઘસૂત્રતા એ વિશેષતા છે. પરંતુ સાર્વાત્રિક અને કંટાળા ભરેલી છતાં બોધપ્રદ કથા ઉપરાંત અવદાનશતકમાં અનેક મહત્વની કથાઓ તેમ બૌદ્ધ કથાત્મક વાડમયમાં આવી જતા ભાગોથી ભિન્ન તેમ અન્ય ગ્રંથોમાંથી પરિચિત થયેલી એવી અનેક કથાઓ જોવામાં આવે છે. આ કથા સંગ્રહનો ખ્યાલ થવા તેમાંની કેટલીક વાનગીઓ સારાંશ રૂપે અહિં આપીએ છીએ

કથા ૨૮ મી:—એક ગરીબ છોકરીએ બુદ્ધના પગને ચંદનનું વિલેપન કર્યું. આથી આખા શહેર ભરમાં ચંદનનો સુવાસ છતાઈ ગયો. આ ચમત્કારથી તે છોકરી હર્ષ પામી અને બુદ્ધને પગે પડી તથા આવતા જન્મારામાં હું પ્રત્યેક બુદ્ધ થઈશ એવી વિનંતિ પૂર્વક ઈચ્છા પ્રગટ કરી. ત્યારે બુદ્ધે સ્મિત કરી લવિષ્ય કથન કર્યું. એ એક દિવસે તું ગંધમાદન નામની પ્રત્યેક બુદ્ધ થશે.

કથા ૩૪ મી:—સર્વસ્વત્યાગી શિખી રાજાની કથાનું આમાં રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું છે. કેવળ મનુષ્ય પ્રાણીઓને સંતોષવામાં તેને સમાધાન થયું નહિં. જ્ઞાનાં પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવાની પણ તેની ઝંખણ હતી. આથી ચાકુવડે તેણે પોતાની ચામડી

કાપી તેથા ત્યાંથી નિકળતું લોહી પીને માખીઓ સંતોષે તે માટે તે માખીઓની સહ ભેતો બેઠો. શકે સ્વર્ગમાંથી આ દેખાવ જોયો તથા તેની કસોટી કરવા તેણે ગીધાડનું રૂપ ધારણ કરી. ઝડપ, મારવાને મીચે તે શિખિરાજ પાસે ગયો. રાજાએ તેની સામે દયાભાવથી જોતાં કહ્યું ‘હે મિત્ર, મારી શરીરમાંથી ઇચ્છા હોય તે લઈ લે. હું તે તને આપું છું.’ તે પછી શકે પ્રાન્હણનું રૂપ ધારણ કરી રાજાની બન્ને આંખો માગી. ત્યારે શિખિએ કહ્યું ‘હે ભૂદેવ, જે ચાહો તે લ્યો. હું ના પાડીશ નહિં’ એટલે શકે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ તેની આગળ પ્રગટ કરી લવિષ્ય ભાષ્યું કે શિખિરાજ, તને સંપૂર્ણ આત્મબોધ થશે.

કથા ૩૬ મી:—આમાં મૈત્રકન્યકની વાર્તા આવે છે. અને તે મિત્તવિંદકના પાલિ જાતકનું રૂપાંતર છે. પરંતુ બોધસત્ત્વ તેમાં નાયક હોવાથી આ કથા અહિં મૂળ પાલિ રૂપાંતર કરતાં છેકજ-ભિન્ન સ્વરૂપમાં રજુ થઈ છે. તેણે પોતાની માતાને ગુન્હો કર્યાથી તેને નરકવાસ પ્રાપ્ત થયો. નરકવાસમાં તેના માથાની આબુ બાબુમાં એક લોખંડનું ઉત્તમ (તપાવેલું) ચક્ર લમતું હતું, એમ આ વાર્તામાં જણાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આવી ભયંકર યાતના તે ભોગવતો હતો તેવામાં બીજો એક પાપી માણસ ત્યાં આવ્યો તે દરમ્યાન (૬૬૦૦૦ વર્ષે સુધી) તેને આ સન્ન ભોગવવી પડી. આ હકિકત સાંભળી તેને પ્રાણીઓ માટે દયા આવી અને આવી કઠોર યાતનાઓમાંથી સમગ્ર પ્રાણીજાતિને મુક્ત કરવા તેણે ચક્ર પોતાને માથે ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના આ દયાભાવના પ્રભાવથી પેલું ચક્ર સદંતર નષ્ટ થઈ ગયું.

કથા ૫૪ મી:—બુદ્ધે આપેલા વાળપર તથા કાઢેલાં નખોપર બિંબિસાર રાજાએ તેની રાણીઓના આગ્રહને વશ થઈ રાણીઓનાં અંત:પુરમાં એક સ્તૂપ બંધાવ્યો હતો. તે રાણીઓ આ સ્તૂપની ધૂપ દીપ, પુષ્પ આદિ સાહિત્યથી પૂજા કરતી. પરંતુ જ્યારે અજાત શત્રુએ પિતાનો વધ કરી ગાદી મેળવી ત્યારે તેણે કુર્માન કાઢ્યું કે કોઈ પણ સ્ત્રીએ સ્તૂપની પૂજા કરવી નહિં. કરશે તેને દેહાંત શિક્ષા ભોગવવી પડશે. પરંતુ અંત:પુરમાંની રાણીઓ પૈકી શ્રીમતી રાણીએ તે હુકમની પરવા ન કરતાં તે સ્તૂપની આબુ બાબુમાં દીપમાળ કરી. રાજાને ક્રોધ થયો અને તેણે તેને ઠાર કરાવી. મરતી વેળાએ તેણે બુદ્ધનું સ્મરણ કર્યું. આથી તાત્કાળ તે દેવોના સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પામી.

કથા ૧૦૦ મી.—બીજા અધ્યા અવધાનોના નાયક બુદ્ધના સમ કાલીન હતા. પરંતુ છેલ્લી વાર્તાનો નાયક આશોક રાજાનો સમકાલીન હતો. આમાં બુદ્ધના પ્રયાણની કથા શરૂઆતમાં આપીને બુદ્ધ ગળ સાથે સંબંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. પરિનિર્વાણ સૂત્રના એક ભાગમાંની આ વાર્તા છે અને તે પાલિ ભાષામાંના મહાપરિનિપ્પાન સૂત્ર સાથે ઘણે ભાગે મળતી આવે છે. ૪૦ મી કથાન: પ્રસ્તાવમાં પરિનિર્વાણ વિષે બીજો એક દૃષ્ટાંત છે. બુદ્ધ પ્રયાણ પછી સો વર્ષે રાજા અશોક થઈ ગયો હતો. તેને કુનાલ નામનો એક પુત્ર હતો (બુદ્ધો ૦ અશોક) આ કુનાલ એટલો બધો સુંદર હતો કે સૌદર્યમાં તે વખતે આખા જગતમાં તેની ખરાબરી કોઈ કરી શકતું નથી એમ રાજા માનતો. પરંતુ તેની અગત્યબી વચ્ચે એક ગંધારના બેંધારીએ જણાવ્યું કે કુનાલ થી પણ ચઢી જાય તેવો મારા ગામમાં એક સુંદર યુવક છે. તેના સૌદર્યમાં જરાય ખામી નથી, એટલું જ નહીં પણ તે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં એક કમલ-તળાવ અને ઉપવન એકાએક ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાત સાંભળી અશોક રાજાએ પોતાના એક દૂતને મોકલી ખાત્રી કરાવી. આ યુવકને આવું રૂપ કેમ મળ્યું હશે એવો રાજાએ ઉપગુપ્ત (આ ઉપગુપ્તે બીજા અવધાનમાં બુદ્ધની ભૂમિકા અંગીકારી છે) ગુરૂએ જણાવ્યું કે, બુદ્ધને સંપૂર્ણ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તે એક સુંદર ખેડૂત હતો. મહાકાશ્યપ તથા તેના ૫૦૦ અનુયાયીઓ બુદ્ધનો અત્યંત વિધિ કરવા ગયા ત્યારે ગુરૂના પ્રયાણથી અત્યંત દુઃખી બની તેઓ ખૂબ ભટકવાથી ઘણાજ થાકી ગયા હતા. ત્યારે આ સુંદર ખેડૂતે તેમને થાક ઉતારવા એક અવગાહનસ્થાન બનાવી તેમને માટે લોજન તૈયાર કર્યું. આ સત્કૃત્યનું રૂપ તે હવે લોકાવી રહ્યો છે.

અવધાન શતકમાંની કેટલીક કથાઓ અન્ય અવધાન સમુચ્ચયમાં તથા કેટલાંક પાલિ અવધાનમાં આવી જાય છે. દાખલા તરીકે, રાષ્ટ્રપાલની કથા (૯૦ મી) કેટલેક અંશે મન્નિઝમ નિકાલના રહુ પાલ સુત્ર સાથે અને અમુક અંશે રહુપાલ અવધાન સાથે મળતી લાગે છે. જ્યારે કેટલીક વાર ફક્ત નામોમાં જ સામ્યતા રહેલી હોઈ અવધાનોમાં ઘણાજ ફેરફાર જણાય છે.

કર્મશતક નામનો પ્રાચીન ગ્રંથ તથા અવધાન શાતક એ વચ્ચે ઘણીજ સામ્યતા છે. કર્મશતકમાં તો અવધાન શતક માંની કેટલીક કથાઓ પણ આપવામાં આવી છે. પરંતુ હુલાંચે તેમનાં ત્રિગેટી ભાષાંતરોજ હવે ઉપલબ્ધ છે [આવી જાતનો બીજો પણ

એક ત્રિગેટી ગ્રંથ છે. જગતના સહિતમાં તે 'સંગલુન ને નામે જોખાખાય છે. જર્મન ભાષામાં શિરમટે તે ઉતારીને 'પ્રાક્ષ અને મૂર્ખ' એ સંજ્ઞાથી પ્રગટ કર્યો છે (સેન્ટ પીટર્સ બર્ગ ૧૮૪૩.)].

દિવ્યા દાન:—અવધાન શતકથી આ ગ્રંથ નહાનો છે. પરંતુ તેમાં કેટલાંક અતિ પ્રાચીન સૂત્રો સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે. પ્રારંભમાં મહાયાન પંથનું સ્તવન છે 'પરમ બુદ્ધ તથા બોધિસત્વને માટે પૂજ્યબુદ્ધિ રાખો' વળી મહાયાન પંથના ધોરણ પ્રમાણે કેટલીક માહિતી આમાં છટેલોક પાછળથી લેવામાં આવી છે. (૩૪ માં પ્રકરણનું નામ 'મહાયાન સૂત્ર' છે.) પરંતુ એકદર રીતે જોતાં આ ગ્રંથ હીનયાન પંથી લાગે છે. સંસ્કૃત ધર્મશાસ્ત્ર અને દીર્ઘાગમ, ઉદાન અને સ્થવિર ગાથા ઇત્યાદિ વિધિવિધ ધર્મ ગ્રંથોના આમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યા છે. કેટલીક કથાઓના આદિ અંત અવધાન શતકમાંની કથાઓ જેવાંજ હોઈ તે સંગ્રહમાંના વિશેષ શબ્દ પ્રયોગ તથા વર્ણનો અદ્વરશ: અવધાન શતકમાં પણ મળી આવે છે. સ્વાસ્તિવાદીઓના વિનયપટકમાં ઘણે ભાગે તેમનો પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય થયો હશે. અડધાથી પણ વધુ કથાનકો વિનય પિટકમાંથી ઉપાડી લેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ બાકીની કથાઓ અશ્વઘોષના સૂત્રાલંકારમાંથી ઉંચડી લીધેલી છે.

વસ્તુતઃ આ ગ્રંથની રચના અતિ ગુચવણુવાળી તેમ વિસંગતિવાળી છે. તેમાં વર્ગીકરણનું એકેય તત્ત્વ જણાતું નથી. તેમ ભાષા અને પદ્ધતિનું દેશ માત્ર પણ એકીકરણ થતું નથી. ઘણી ખરી કથાઓ સુંદર સાદા ગદ્ય સંસ્કૃતમાં લખાયેલી છે. વચ્ચે વચ્ચે ગાથા આવે છે. માત્ર યોગ્ય ભાગમાં સુચતુરવ્રતો અને મોટી સંખ્યાઓવાળી ઉત્કૃષ્ટ પદ્ધતિ જોવા મળે છે. પણ આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સંચાલકે અન્ય ગ્રંથોમાંથીજ આ ભાગ જેવાંને તેવા ઉંચડી લીધા હશે. વળી તેના બુદ્ધ બુદ્ધ ઘટકો ભિન્નભિન્ન ઢાળના હોવા જોઈએ એવું પણ અનુમાન બાંધી શકાય છે. ચિની ભાષામાં આ ગ્રંથ ઇ. સનની ત્રીજી સદીમાં ઉતાર્યો હતો. [દિવ્યાવધાનમાંના કેટલાક અવધાનોનું ત્રીજી સદીમાં ભાષાંતર થયું હતું, (કાવેલ તથા નીલ, દિવ્યાવધાન પા. ૬૫૫) પણ તે ઉપરથી આખા સંગ્રહનું ચિની ભાષામાં ભાષાંતર થયું હશેજ એમ માની શકતું નથી] આ માન્યતા સ્વીકારીએ તો તે કાળ પહેલા તેનો ઉદ્દેશ્ય થયો ન હતો એમજ માનવું પડે છે. અશોક પછીના શુંગવંશમાંના પુષ્ય મિત્ર સુધીના (આસરે ઇ. સ.

પૂર્વે ૧૭૮) રાજાઓ વિષે તેમાં ઉલ્લેખ છે, વળી ઈ. સનના બીજા સૈકાનો બોધ આપનાર દીનાર સીકાઓનો પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. એટલું નહિ પણ અશ્વમેધ પછી પણ લાંબો કાળ વહી ગયો હશે; આ સર્વે કારણોને લીધે આ સંગ્રહ બીજી સદીને બદલે ત્રીજી સદીમાંજ નિર્માણ થયો હશે એમ વિંટરનિઝ માને છે.

પરંતુ દિવ્યાવધાનની અતિશય મનોરંજક વાતોમાંની શાર્દૂલ કણ્ઠાવધાન નામની એકજ વાર્તા ઇ. સ. ૨૬૫ માં ચિની લાખામાં ઉતારવામાં આવી હતી, એ પુરાવો મહત્વનો છે. આ અવધાન અનેક કારણોસર સ્મરણ કરવા જેવું છે. તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—

“બુદ્ધ ગુરુશ્રાવસ્તી ધામમાં રહેતો હતો ત્યારે આનંદ રાજ શહેરમાં શિક્ષા પર્યાટન કરતો. એક દિવસે શહેરમાંથી પાછા આવતાં તેને તરસ લાગી. તેવામાં કુવાપરથી પાણી ભરી જતી પ્રકૃતિ નામની ચાંડાળ કન્યા તેના જોવામાં આવી આનંદ તેને કહ્યું ‘જહેન થોડું પાણી પા.’ તેપર પ્રકૃતિએ જણાવ્યું ‘પૂજ્યવર આનંદ, હું ચાંડાળ કન્યા છું.’ આનંદ ઉત્તર વાળ્યો ‘તારા જાત કે વંશ મં તને પૂછ્યાં નથી તારી પાસે પાણી હોય તો પા’ (સંટ જોન-માંની ૪, ૭, ૯૭૪ અને સમાચિવાની સંવાદ કથા સાથે આની સામ્યતા ચિલક્ષણ છે. પરંતુ આગલી કથા ખ્રિસ્તી શુભ વર્તમાનથી અટલી બધા ભિન્ન છે કે તે બન્નેનો સંબંધ જોડવા અશક્ય ગણાય). ચાંડાળ કન્યાએ તોને પાણી પાડ્યું. અને ત આનંદ સુન પર પ્રેમ મુગ્ધ બની આનંદને પાતિ તરીકે ન મળ તા હું આપઘાત કરીશ એમાં તેણે પોતાના માન જણાવ્યું. પ્રકૃતિની મા બહુમંતર કરનારી હોવાથી તેણે આનંદને મંત્ર મુગ્ધ બનાવ્યા આથી ચાંડાળના ઘરમાં હવે છવાઈ ગયા. સહવા પ્રકૃતિએ રોગ્યાની પહેલવાજ તૈયારી કરી રાખી હતી. પરંતુ તે સંકટ કાળે આનંદ ગદગાદિત થઈ બુદ્ધના પ્રાર્થના કરી. બુદ્ધ પાતાની મંત્ર શાક્તસહ તની વહાર ધાયા બુદ્ધના મંત્ર આગળ પ્રકૃતિના માની મંત્રજાલ નિપજ્ઞ ગઈ અને આનંદ પોતાના મઠમાં આવી પહોંચ્યા. મારા મંત્રા કરતા બુદ્ધના મંત્રની શાક્ત વધાર છે એમ પ્રકૃતિને તની માએ જણાવ્યું. પરંતુ પ્રકૃતિના મહનપાડ શમી નાહું. આનંદ શહેરમાં જાળ મારવા જતા ત્યારે રાજ તેની પાછળ સટકવા લાગી. આ સંકટમાંથી બચાવી લેવા આનંદ બુદ્ધ ગુરુની ફરી પ્રાર્થના કરી. પણ બુદ્ધે પ્રકૃતિને બોલાવા આજી આનંદ સાથે પરણ-

વાના તેના ચિચારને સંમતિ આપી. માત્ર ચતુરાઈ-પૂર્વક પાતિવ્રત્ય ધર્મની તેની પાસેથી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી તેને ભિક્ષુણી બનાવી આથી માથું મુકાવી તેને ભિક્ષુકીના વસન પરિધાન કરવા પડ્યા તે પછી સત્ય ચતુષ્ટય તત્ત્વ તથા બુદ્ધ સંસ્કૃતિ એ બન્નેનો તેને પુરો બોધ થયો.

પરંતુ નગરવાસી પ્રામ્હણ્ય ક્ષત્રિય તથા બીજાઓને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમને અતંકોષ થયો તથા રાજા પ્રસેન જગતને આ વાતની તેમણે ખબર પહોંચાડી રાજા તત્કાળ બુદ્ધ પાસે ગયો. શ્રાવતીના પ્રામ્હણ્ય ક્ષત્રીય તથા બીજા નગરવાસીઓ પણ ત્યાં જઈ ચઢ્યા હતા. અહિં બુદ્ધે ચાંડાળ અધિપતિ ત્રિશંકુની કથા સર્વેને સંભળાવી. પુષ્કસારિન્ નામના એક અહંકારી પ્રામ્હણ્યની કન્યા સાથે પરણવાની ત્રિશંકુના વિદ્વાન પુત્ર શાર્દૂલ-કણ્ઠને ઇચ્છા થઈ આવી. પરંતુ તે પ્રામ્હણ્યે આનો તિરસ્કાર કર્યો. એટલે ત્રિશંકુએ અત્યંત મનોરંજક લાષણ કરી તેમાં બતિલેદ તથા પ્રામ્હણ્યોએ કરેલા નૈતિક ઉપદેશપર કડક ટીકા કરી. આમાં તેની દલીલ એ હતી કે વિવિધ વનસ્પતિઓ વચ્ચે જેમ લેદ બતાવી શકાય છે તેમ મનુષ્યજાતિમાં તે દર્શાવી શકાતો નથી. પુનર્જન્મ અને કર્મથી જાતિ બને છે એ પણ અશક્યજ છે. કેમ કે કર્મ અનુસાર દરેકને પુનર્જન્મ મળે છે. અંતે ત્રિશંકુની વિદ્વત્તા વિષે પુષ્કસારિનને ખાત્રો થઈ અને તેણે તે વિવાહને સંમતિ દર્શાવી. આ પ્રામ્હણ્યકન્યા એટલે પૂર્વજન્મની ચાંડાળ કન્યા પ્રકૃતિજ હતી. અને બુદ્ધે જાતે ત્રિશંકુનો વેશ ધારણ કર્યો હતો તેમ આનંદ શાર્દૂલ કણ્ઠને રૂપે જન્મ્યો હતો.

અશોકાવધાન:—અશોકાવધાન (દિવ્યાવધાન) ચક્ર (૨૬-૧૯) એ પણ અતિ પ્રાચીન છે. કારણ ઇ. સનની ત્રીજી સદીમાં તેનું ચિની લાખામાં લાખાતર થયું હતું. પ્રતાપી રાજા અશોક તે કથા-ચક્રનું મઠવાબંદુ હતો. આ કથાઓમાં ઐતિહાસિક રીતે મહત્વનો ભાગ કવચિતજ હશે. પરંતુ તેમની સાહિત્ય વર્ણવક મહત્તા ઘણી છે. તે ઉપરાંત ઉપશુપ્ત અને માર અમની અદ્ભુત નાટ્યકથા પણ આ ચક્રમાં ગુપ્તવામાં આવી છે. માર સંતાનને એક બુદ્ધ ભિક્ષુને હાથે ધર્મની દીક્ષા આપવી એ કલ્પનાજ અત્યંત સાહસિક છે. સા વર્ષ પહેલાં નિર્વાણ પામેલા બુદ્ધને પ્રત્યક્ષ જોવાની ઇચ્છા થવાથી ઉપશુપ્ત સુનિએ આ માર સંતાનને બુદ્ધનો વેશ ધારણ કરવાના વિનંતિ કરી હતી. મારે એવા તો આમે-હવે વેશ ધારણ કર્યો કે સુનિ નાટ્યભૂમિકા વિચારીને

પ્રાર્થના મન થઈ ગયો. આ આખી કથા કલ્પનાની વિશ્રામજાતા દર્શાવે છે. વળી તે એટલી ઘણી અભિનયાત્મક છે કે ભણે કે આખું બુદ્ધચરિત્ર અહિં રહ્યું થઈ જાય છે લાખા તથા વૃત્તછંદો નિશ્ચિત દરબારી ઢબવા છે એમ હુબરે સાબીત કર્યું છે. તે ઉપરથી દિવ્યાવદાનના સંપ્રદાયકારે આ સુંદર ભાગ અશોકાવદાનના સૂત્રાલંકારમાંથી અક્ષરશઃ ઉપાડી લીધો હશે એમ સહજ માની શકાય છે.

ઉપગુપ્ત પછીનો અશોકનો શિક્ષક જે મઠમાં રહેતો તેને 'નટ' (નાટકમાંનો) અને 'ભટ' (ચોદા) એ બન્ને ભાઈઓએ મદદ કરેલી હોવાથી 'નટ ભટિકા' એ સંબોધન લગાડવામાં આવ્યું, એ વિચિત્રજ લાગે છે. અશોકાવદાનને મથુરાના નટ-ભટિકા મઠનું મહાત્મ્ય ગાનારા ગ્રંથ તરીકે લેવીએ ઓળખાવ્યે છે (તૌંગ પાઓ, ૧૯૦૭ પા. ૧૨૦) તે ખોટું છે એમ કહી શકાય નહિં.

દુષ્ટ સાવકીમાના કાવતરાંઓને લીધે જેની આંખ ફાડવામાં આવી છતાં જેણે સાવકીમા પર જરા પણ ક્રોધ કે વૈર વ્યક્ત કર્યું નથી તે અશોકચંદ્ર-માંની અત્યંત સુંદર પરંતુ હૃદયસ્પર્શી કુનાલ નામની અશોકના પૂત્રની કથાનું મૂળ શું હશે તે જાણી શકાતું નથી.

પાલિતિપટક અને દિવ્યાવદાન એ બન્નેમાં અનેક કથાઓ એકજ જાતની છે. મહાપરિનિર્વાણ સૂત્રમાંનો એક ઉતારો સત્તરમાં પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે. પૂર્ણની વાર્તા સુપરિચિત પાલિ સૂત્રો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. અસભ્ય અને તોફાની શ્રાણુ-પરાંતકોએ તિરસ્કાર કર્યો છતાં, મારમાર્ચો છતાં ઠાર મારવાની ધમકી આપી છતાં, તે સઘળું શાંતિ-પૂર્વક સહન કરીને પૂર્ણ પ્રચારક તરીકે તેમની પાસે ગયો હતો. ભૂખથી મરી જવાનો પ્રસંગ આવવાથી પોતાની દીકરીને ફાડી ખાવાની અણીએ આવી ચઢેલી એક બાઈનો જીવ ઉગારવાના હેતુસર રૂપ-વતીએ તેને પોતાના સ્તન કાપી ખાવા આપ્યા વિષેની અવદાન કથાઓ જાતક માળાની કથાઓનું સ્મરણ કરાવે છે. આ રૂપવતીએ બાધિસત્વનું મહા-યાન પંથી ક્યેય પોતાના ક્યેય તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. આમાં તારો ઉદ્દેશ શું છે એમ પૂછતાં રૂપવતીએ કહ્યું કે:—

“મેં તે બાળકનો જાન બચાવવાને માટે પોતાના સ્તનોનો ત્યાગ કર્યો તે સાર્વ ભૌમત્વ માટે કે ઉપ ભોગ માટે કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે, કે ઇંદ્રપદ મેળવવા માટે કે રાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે કે આત્મ પ્રબોધન શિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ ને માટે કર્યો નથી. પણ ઉદ્ધત

ને નમ્ર કરવા જે મુક્ત નથી તેમને મુક્ત કરવા અને પાશવશ માનવીઓને પૂર્ણ નિર્વાણ પ્રાપ્તિ કરી આપવાની ઇચ્છાએજ મેં પોતાના સ્તનોનો ભોગ આપ્યો છે. આ મારી ઇચ્છા ખરી હોય તો મારું સ્ત્રીત્વ નષ્ટ થઈ મને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાયો.” આ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરતાંની સાથેજ તેનું રૂપવત રાજ-પુત્રમાં રૂપાંતર થયું. આ રાજપુત ભવિષ્યમાં ગાદી-એ બેઠો અને તેણે સાઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું.

આડત્રીસમું પ્રકરણ પણ જાતકમાળા જેવુંજ કાવ્યપદ્ધતિ પર રચાયું છે. તેમાં અવદાનોના રૂપાંતર અતિ ચતુરાઈથી કરવામાં આવ્યાં છે. આવા કેટલાક ભાગોને લીધે દિવ્યાવદાનને અવદાન માળાનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે.

કલ્પદ્રુમાવદાનમાલા, રતનાવદાનમાલા, અશોકાવદાનમાલા એ સર્વ અવદાનોનાં પદ્યાત્મક રૂપાંતર હોઈ તેમાંના કેટલાક અવદાન શતકમાંથી આબાદ રીતે ઉદ્ધૃત કરેલા છે તેમ બીજા અન્ય સ્થળોના છે. અવદાન શતકમાંની છેલ્લી કથાના ભાષાંતરથી કલ્પ-દ્રુમાવદાન માળાનો આરંભ થાય છે. અને જેમ અવદાન શતકમાંની છેલ્લી કથામાંના અશોકના ભાષણમાં સ્થવિર ઉપગુપ્તનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે. (અશોકના શિક્ષક તિસ્સ મોગ્ગલી પુત્રનું બીજું નામ ઉપગુપ્ત હતું) તેમ અવદાનમાલામાંની સઘળી કથાઓ, અશોક તથા ઉપગુપ્ત વચ્ચેના સંભાષણ તરીકેનીજ છે. અશોકાવદાન માલાના પ્રથમ ભાગમાં અશોક-વિષેનીજ કથા આવેલી છે. અને પછી ઉપગુપ્તે અશોકને કરેલો ઉપદેશ વાર્તા રૂપે આપવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણે ગ્રંથો વીરકાવ્યની ઢબ પર લખાયેલાં છે, એ એકજ પુરાવા પરથી તેમને અવદાન શતકથી ભિન્ન ગણી શકાતા નથી. પણ આ ગ્રંથો ખાસ મહાયાનપંથનાજ છે. તથા તેમની રચના અને ભાષા પરથી પુરાણો યાદ આવે છે. આ પુરાવાસર તેમને અવદાન શતકથી ભિન્ન માનવામાં આવ્યો છે. જે કાળમાં સંપ્રદાયના પુરાણો લખાયા તે કાળમાં (લગભગ ઈ. સ. ના ૬ ઠા સૈકા પછી) આ ગ્રંથો પણ રચાયા હોવા જોઈએ.

દ્વાવિંશત્યવદાન—અવદાન શતકમાંથી ઘણી ખરી કથાઓ ઉપાડી લેનારો બીજો ગ્રંથ તે આ દ્વાવિંશત્યવદાન છે. તથા તેમાં પણ ઉપગુપ્ત અને અશોક વચ્ચેના સંભાષણ આવે છે. પરંતુ આ ભાષણ ટુંક ભાગમાં ખલાસ થઈને આગલા ભાગમાં શક્ય મુનિ તથા મૈત્રેયનું સંભાષણ શરૂ થાય છે. આમાંની વાર્તા ગદ્ય હોઈ (કેટલોક પ્રાક્ષેપ્ત ભાગ પદ્યમય છે) તેમના સારાંશ મુજબ તેમના પ્રકરણો ગોઠવવામાં આવ્યા છે (પુણ્યમય ઈર્મ, ઉપદેશ-શ્રવણ, ઉદારતા વગેરે.)

ભદ્રકલ્પાવદાન:-આમાં ચોતરીસ કથાઓનો સંગ્રહ હોઈ તે ઉપગ્રન્થે અશોકને કહેલી હતી. અવદાનમાલા પ્રમાણે આ આખો સંગ્રહ પદ્યમય છે. પરંતુ તેમાં રમુ થતી કલ્પનાઓ તથા હકિકતો કેટલેક અંશે વિનગ પિટકમાંના મહાવગ્ગ જેવીજ છે એમ કહે છે.

વ્રતાવદાનમાલા:-જેમ સંગ્રહાયેલા પુરાણોમાં કથન કરતા કરેલા ઉત્સવો અથવા વ્રતો માટે શોધી કાઢેલી કથાઓ સંકલન કરનારા લાંબા પ્રકરણો અને અથ (મહાત્મ્ય) આવી જાય છે તેમ તે પુરાણોમાં તેવીજ જાતની ઐદ્ધ કથાઓ પણ છે. વ્રતાવદાન માળા એ આવી જાતની કથાઓનો એક સમુચ્ચય છે. તેમાંના ઉપગ્રન્થ અને અશોક વચ્ચેના સંભાષણનું રૂપ પહેલાં જણાવેલા અવદાન સમુચ્ચયના રૂપ જેવુંજ છે.

વિચિત્ર કણિંકાવદાન:-વિચિત્ર કણિંકાવદાન નામના સમુચ્ચયમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હકિકત હોઈ તેમાં ૩૨ કથાઓ સંગ્રહિત છે. આમાંની કેટલીક વ્રતાવદાનના નમુનાની છે જ્યારે કેટલીક અવદાન શતકમાંથી લીધેલી છે. કથા ભાગ મુજબ કેટલેક સ્થળે અણુધડ સંસ્કૃત ભાષા આવે છે, કેટલેક સ્થળે સુંદર સંસ્કૃત ભાષા છે તેમ અન્ય સ્થળે પાલી ભાષા છે.

સુમાગધાવદાન:-કુળ સુધી આ સર્વે અંથો થોડીક હસ્ત લિખિત પ્રતોમાંજ સમાઈ રહ્યા છે. બાકીના અંથો તેમના તિગેટી તથા ચિની ભાષાંતરોને લીધેજ પ્રકાશમાં આવ્યા છે. હસ્તલિખિત પ્રતો તથા ચિની અને તિગેટી ભાષાંતરોમાં કેવળ અવદાન સંગ્રહનું સંકલિત કર્યું છે એમ નથી, પણ તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક મહોટાં અવદાનો પણ તેમાં ગુંથાયા છે. સુમાગધાવદાન એ આના દષ્ટાંત રૂપે દર્શાવી શકાય છે. અનાથ પિણ્ડક નામના એક બહેપારીની સુમાગધા નામની કન્યાએ પોતાના પતિને જૈન ભિક્ષુઓના પંજમાંથી છોડાવી આપા શહેરને ઇંછિક અદ્ભુત ચમત્કારથી બુદ્ધધર્મી બનાવી દીધું હતું. આ સુમાગધા પૂર્વ જન્મમાં પોતાના દસ અદ્ભુત સ્વપ્નાથી ખ્યાત પામેલા કૃત્તિન રાજાની પુત્રી હતી.

અવદાન કલ્પકતા:-અંતે કાશ્મિરનો કવિ ક્ષેમેન્દ્ર (ઇ. સ. ૧૦૪૦ ના સુમારમાં) એણે રચેલા અવદાનકલ્પકતા નામના વિસ્તારવાન અવદાન સમુચ્ચયનો પરિચય કરાવવા અને રોકાવું બેઠાં. ખાસ કરીને તિગેટમાં આ અંથ વંદનીય મનાયો છે.

ક્ષેમેન્દ્રે પુષ્કળ અંથ લખ્યા છે. તેના કથનો કલ્પનાપ્રચુર છે. આગળ ક્ષેમેન્દ્ર સાથે ઘણે પ્રસંગે આપણને મુલાકાત થશે છે. કેમકે પોતાની બાહોશીથી નતેણે ઘણા ક્ષેત્રો પ્રવેશ કર્યા છે. બુદ્ધ શક્તિ તથા રસિકતા કરતાં પણ દઢનિશ્ચયથીજ તે આગળ વધી નામના મેળવી શક્યો હતો. પદ્ધતિસર કાવ્યની ઢબમાં ક્ષેમેન્દ્ર ઐદ્ધ અવદાનોનું જે કથાઓમાં વર્ણન આપ્યું છે, તે કથાઓમાં પણ બુદ્ધ અને રસિકતા કરતાં પણ બોધ પ્રદાન વિશેષ રીતે દેખાઈ આવે છે. ઐદ્ધ લોકોના સ્વાર્થ ત્યાગની અહિં કેવળ પરાકાષ્ટા કરવામાં આવી છે, કર્મ તત્વોનું વિવેચન ચમત્કારિક રીતે કર્યું છે, તેમ સારાંશમાં પણ એટલી બધી અતિશયોક્તિ કરી છે કે, કેટલેક પ્રસંગે તેના વાંચનથી તિરસ્કાર કરતાં બુદ્ધજ પરિણામ નિપજોઈએ. આ સમૂહમાં ૧૦૭ વાર્તાઓ છે. અને ક્ષેમેન્દ્રના પુત્ર સામેન્દ્રે પ્રસ્તાવિના ૧૦૮ મી 'જીમૂત વાહુન અમદાન' ની કથાનો તેમાં ઉમેરો કર્યો છે. ઘણી ખરી કથાઓ પ્રાચીન અવદાન સંગ્રહમાં તેમ અન્ય સ્થળે તે પહેલાંજ આવી ગયેલી છે. [પાત્રિ ટીકા પરથી પરિચિત થએલી પદ્માવતીની (જેના પગ નીચે કમળ પુષ્પ ઉત્પન્ન થતા) કથા પદ્માવતી અવદાન (નં ૬૮) સાથે મળતી આવે છે. એક શૃંગ અવદાન (નં ૬૫) તથા સુવિખ્યાત ઋષ્ય શૃંગ કથા વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. તે બન્ને મહાવસ્તુમાં આવી જાય છે. મહાવસ્તુની ઢબ પર ક્ષેમેન્દ્રે ઋષ્ય શૃંગ-કથા રચી હતી એમ દ્યુડસે (એન. જી. ૭. ૬૫૩, ૧૯૦૧ પા. ૨૬) સાબીત કર્યું છે. હર્મન કેકે ક્ષેમેન્દ્રના અવદાનનો જર્મન ભાષામાં પદ્યમય તરજુમો કર્યો છે. એ વિષય માટે નિપિટક(બુદ્ધ પૂર્વ જગત પ્ર. ૧૧) એ લેખ વાંચો.

[સંદર્ભ અંથ:-વિંદરનિટઝનો 'ભારતીય સાહિત્યનો ઇતિહાસ' બીજા ભાગનો પૂર્વાર્ધ. આ અંથ અતિ મહત્વનો તેમ વિદ્વતા પૂર્ણ છે. અવદાન સાહિત્ય માંના આગત્રા ભાગો પણ ઉપલબ્ધ છે. ૧ અવદાન શતક-સ્પેયરે પ્રગટ કર્યું. તથા (સેંટ પીટર્સ બર્ગ ૧૯૦૨-૬) એન્ડ. ફીરે તેનું ફ્રેંચમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. (પેરિસ ૧૮૯૧) દિવ્યાદાન-કાવેલ અને નીલ, કેપ્રિજ ૧૮૮૬. આમાંના લાંબા ઉત્તાર બનોફે પોતાના ભારતીય ઐદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસની પ્રસ્તાવનામાં ભાષાંતર કરી સંકલન કર્યો છે. બિપ્લવો ચિકા બુદ્ધિકા. બોલ્ડનબર્ગ જે. એ. ૧૮૮૪. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર-સંસ્કૃત બુદ્ધિસ્દ લિટરેચર ઓફ નેપાળ, કલકત્તા ૧૮૮૨. એડ. ડી. એમ. જી. પરા ૧૮૬૮ (બોલ્ડનબર્ગનો લેખ) લેરી ટોચ.

પાઓ. કેનું મનુષ્યવદ. રીસડેવિદસ-એ. પી. ડી. એસ. ૧૯૬૬. એવકનખર્ગ-પુદ્ગડી-અશોક. બેંડાલકેવલોગવ્યુદસ એન. જી. જી. ૩૫૬-યુ. ૧૬૦૧ બુદ્ધોત્તર જગત્તે સ્થાન કોશ પ્રસ્તાવ ખંડ].

અવધૂત:—(૧) (સાનેંદ્ર સરસ્વતી) સાતારા છલ્લામાંના વિદ્યા સામના કુળકણ્વી (તલાટી) હતા. ચૈતન્ય સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. તેમનું પૂર્વાશ્રમમાંનું નામ શૈશવ હતું. પિતાનું નામ જ્યોતિ-લિંગ અને માતા યમુનાબાઈ. તેમણે રચેલા અંથ પરથી શૈશવની અટક જ્ઞાન સાગર એવી પડી. કાકાએ તેમને દત્તક લીધા હતા. તેમની ગુરુપરંપરા-કૃષ્ણ ચૈતન્ય ભુગણી અદ્ય ચિદધન (અદ્યના પુત્ર અને શિષ્ય), માગેશ (પુત્ર અને શિષ્ય). તેની પહેલે નિરાબાઈ તેનો પુત્ર. શિવચૈતન્ય લાઇ જ્યોતિ લિંગ. શિવલિંગનો દત્તક પુત્ર અને શિષ્ય અવધૂત (૧૭૩૪ પૂર્વે) એ હતી. કુળદેવત ક્ષેત્રપાલ, અને હતું ગોત્ર વિશ્વામિત્ર તેના અંથ—જ્ઞાનસાગર (ર. શ. ૧૭૩૪) જ્ઞાન સાગરાનંદ (ર. શ. ૧૭૬૪). (સં. ક. કા. સ.)

અવધૂત:—(૨) (નિરંજન) એમના મૂળ પુરૂષ ચિતોન્નતિ ચિતામાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા એવી ભાવના થકા છે. તેમના પુત્ર સિદ્ધેશ્વર તેમના પુત્ર વિપ્રવેન્દર, તેમના શ્રીધર અને તેમના શામરાજ ગુરુ બોલિવંદને તેઓ ગુરુ તરીકે પોતાને મનાવે છે. તેમ પોતાને તેઓ અવધૂત નિરંજન તરીકે ઓળખાવે છે. તેમના અંથ-કપિલગી (૧૬૩૦) મૂલસ્તંભ, અલંગ, દ્રુટક વગેરે (સં. ક. કા. સ.)

(૩) સાધુઓનો એક પંથ. અવધૂત, યોધુલ, અવધૂત એવા તેમના બીજાં નામો છે. 'અતીત' (જુઓ) અને અવધૂત એ લગભગ એક સરખા પંથ છે. તેમની ભિન્નતા વિષે તથા બીજી કેટલીક માહિતી અત્રે આપીશું.

અતીત એટલે સંસાર ને 'પેલે પાર ગએલો' ત્યારે અવધૂત એટલે ન્યાત જાતના બંધનો 'છોડી નાસે' અવધૂતોમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ એ બંને પંથમાં લોકો હોય છે. પણ અતીતોમાં ઘણું ભાગે વૈષ્ણવ છે. પરંતુ કેટલેક સ્થળે (બિહાર) વૈષ્ણવ અતીતો હોય છે (સ્વિસ-દ્રાઇપ્સ ઍન્ડ કાર્ટ ઍન્ડ બિંગાલ) આ સંપ્રદાય લેહ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ઘણું ઠેકાણું જીએ છે.

અવધૂતોમાંના શૈવ અવધૂત અતિ વિરક્ત હોય છે. અમે જેટલી હદ સુધી ઓછા કપડાં વાપરી શકાય તેટલા ઓછા વાપરે છે. માથે જટા વધારી માટી આપડે છે. મિત્ર સખી ભિક્ષાવૃત્તિ, સેવે છે. શિયાળામાં ધુણી ચેતવે છે. તેમનું આખું જીવન કંટ-

યુક્ત હોય છે. કાનફાટા-સંપ્રદાયનો ઉત્પાદક ગોરખનાથને અવધૂત પંથીઓ પોતાના ગુરુ તરીકે માને છે. 'ગોરખ બોધ' અને 'ગોરખ નાથની વાતો' એ પુસ્તકોમાં ગોરખ નાથને 'અવધૂત' એ વિશેષણ લગાડવામાં આવ્યું છે. ઘણા અવધૂતો દત્તાત્રેયને પોતાની ઉપાસ્ય દેવતા માને છે.

વૈષ્ણવોમાં 'અવધૂત' નો એક વિશેષ અર્થ છે જ્યારે રામાનંદે રામાનુજ પંથીઓમાં મોટા સુધારા દાખલ કર્યા અને પંથમાંથી જાતિભેદ સહંતર કાઢી નાખવાના પ્રયાસ કર્યા ત્યારે પોતાના અનુયાયીઓએ નિસર્ગ તથા સમાજના બંધનો તોડી પાડ્યા છે એમ દર્શાવવા પોતાના પંથને અવધૂતને નામે ઓળખાવ્યો હતો. રામાનુજ અવધૂતો રામ તથા હનુમાનના ખાસ પૂજકો હોય છે. હોપકિન્સ (રિલિ-જયન્સ ઍન્ડ ઇંડિયા) ના અભિપ્રાય મુજબ જાતિ-બંધનના ત્યાગના સચક તરીકે અવધૂત શબ્દની ઓળખ નથી. પણ રામાનુજના કડક બંધનો તોડ્યાં તે દર્શાવવા માટેજ આ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. તેમનો ધર્મ 'રામાનંદી' 'લક્ષ્મી માર્ગ' એ લેખો-દ્વારા જાણી શકાય છે.

ધર્મને નામે ભીખ માગનારા હરકોઇ ભીખા-રીને સામાન્ય રીતે અતીત કે અવધૂત એ નામોથીજ ઓળખવામાં આવે છે.

[સંદર્ભ અંથ—'અતીત' જ્ઞાનકોશ વિભાગ ૬ કો. વિદસન એસેન્સ ઍન્ડ ધિ રિલિજયન્સ ઍન્ડ ધિ હિંદુઝ રિસ્લે દ્રાઇપ્સ ઍન્ડ કાર્ટ ઍન્ડ ઍન્ડ ધિ દ્રાઇપ્સ ઍન્ડ કાર્ટ ઍન્ડ ધિ નૉર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સિસ ઍન્ડ આઉંધ એ. રિ. એ. વગેરે.]

અવન:—વસ્તી (૧૯૧૧) ૪,૨૫,૬૩૧. પંજાબમાંની એક જાત. તેઓ પોતાને તદ્દન પરદેશી જાત તરીકે માને છે તેમ હિંદમાંની જાતિઓ સાથે તેમને કોઈ રીતે સંબંધ નથી એવી પણ તેમની માન્યતા છે. અલીનો એક વંશજ કુતુબશાહ; એનેજ તેઓ પોતાના મૂળ પુરૂષ તરીકે માને છે. આ જાતિની ઉત્પત્તિ વિષે થોડા વર્ષ પહેલાં મોટી ચર્ચા ચાલી હતી. અને સર ડેન્જિલ ઇબટસનેઆની ઉપપત્તિજ ચર્ચા હતી. જનરલ કનિંગહૅમ એમ માને છે કે અવન અને જાન જુઆના તેઓ વંશનો હશે. અને ઇટાલિયન લોકોની સ્વારીઓ વખતે મીઠાના પર્વ-તાની ઉત્તરમાં આવેલા સપાટ મેદાન પર રહેતા હશે. એલમની જમાબંધી ખાતાનો અમલદાર થોમસન જણાવે છે કે અવન એ એક જાતોની જાત હોઇ ડેરા ઇસ્માઈલ ખાનની વાયવ્યમાંથી તે પંજાબમાં આવી

મેજર વેક આ સાથે સંમત થાય છે. કાલાબાગના અવન સરદારોની વંશાવળીમાં મુસલમાન નામો આગળ બાપના નામ હિંદુ બેઠેને સરડેન્ઝીલ ઈન્ટ-સનને અત્યંત નવાઈ લાગી. તેમને પરદેશી જાતિ તરીકે ઓળખવવા માગનારોનો આ પુરાવાથી ઘાત થવાથી તેમણે એક દંતકથાને આધારે અવન જાતિ વિષે એક કાલ્પનિક કથા ઉપજાવી કાઢી તે આ પ્રમાણે છે. અવનો મૂળના કુતુબશીજ છે. પરંતુ કુતુબશાહના મૃત્યુ પછી ૧૦૦ વર્ષે એક ચોગીએ તેમની શુદ્ધી કરી હિંદુ બનાવ્યા-વળી પાછા સૈયદ અમદુર રહીમે તેમને મુસલમાન બનાવ્યા પણ મુસલમાનોની સ્વારી થઈ તે કાળમાં કોઈ પણ વિધર્મી હિંદુ થઈ જ શકતો નહિ. એ આ કથા જોડી કાઢનારા ભૂલી જાય છે. રોઝ ખાત્રી પૂર્વક જણાવે છે કે અવન એ એક દેશી જાત છે. અવન એ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ છે. તેનો અર્થ રક્ષણ એવો થાય છે. રોઝે થામસન તથા વેકનો અભિપ્રાય કે તેઓ જાટ છે તે માન્ય રાખ્યો છે. કેમ કે આજે પણ જાટોમાં અવન નામની એક પેટા જાતિ છે.

અતિ પ્રાચીન કાળથી તેઓ મીઠાના પર્વતની ઉત્તરના મેદાનોમાં સ્થાયી બની રહ્યા હશે તેમ તેમણે મુસલમાનોની સ્વારીઓનો કસીને પ્રતિરોધ કર્યો હશે તેથીજ તેમને હિંદુઓના રક્ષક એ અર્થે અવન એ સંજ્ઞા મળી હશે. એવો રોઝે તર્ક કર્યો છે. મુસલમાનોની સ્વારીએ પછી સૈયદ કુતુબશાહે તેમને મુસલમાન બનાવ્યા તે પ્રાંતમાં લશ્કરી સર-જામી પદ્ધતિ જારી હોવાથી તે કાળમાં ત્યાંના મુખ્ય સરદારે મુસલમાન થવાથી તેમના આશ્રિત લોકો પણ તે પછી મુસલમાન થયા હશે. અને તે પછીજ તેઓ પોતાને કુતુબશાહી કહેવડાવવા લાગ્યા હશે. એમ રોઝ જણાવે છે. મિયાનવાલી જીલ્લામાંના અવ-કરી લાગના લોકોનું નિરીક્ષણ કરતાં અવન એ એક જાટોનીજ જાત છે એમ ચોકસાપણે કહી શકાય છે. મમ્મલ નામના એક ગામડામાં એક ભટિઅવન વગેરે પેટા જાતિઓ રજપુત વંશથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ હતી તે સંબંધીના ભલકદાર વર્ણનો રોઝને સંભળાવ્યા હતાં. આ આખા પ્રદેશમાં હિંદુ નિશાનીઓજ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે સપાટ પ્રદેશના મધ્ય-ભાગમાં વસેલા એક ગામડાનું નામ મઝવન-મધ્ય-વન-એવું છે.

પુરાણ વસ્તુ સંશોધનના શાસ્ત્રની રીતે ખીજ મહત્વની વસ્તુ એટલે મીઠાના પર્વતો નજીકનું અંબ નામનું એક ગામડું છે. આ ગામમાં પુરાતન

કાળમાં રાજા અમરિકની રાજધાની હતી. ભાંગી પડેલી એક ઇમારતનું બાંધ કામ તપાસતાં તે ઇમારત ઇ. સ. ના હજારમાં વર્ષમાં બાંધાયેલી હોઈ તે વખતે ત્યાં અવનોની વસ્તી હતી, એમ અવનોની પરંપરાગત કથાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપરાંત આ જાતિમાં હજી હિંદુઓની પુષ્કળ રીતરિવાજો દેખાઈ આવે છે. વળી તેમના નામનું તૌલનીક રીતે નિરીક્ષણ કરતાં તે અરેબિક હોવાનો સંભવ પણ અશક્ય થઈ પડે છે. તેમનામાંની પેટા જાતિઓનાં નામ અહિર, ભાટ, ચાંદ, હરપાળ, પસવડ, કલાલ, કરહત ઇત્યાદિ છે. જેથી અવનો જાત કે રજપુતોજ છે અભિપ્રાય સચુક્તિ લાગે છે. જાટોની નસોમાં રજપુત લોહી વહે છે. કેમ કે રજપુત એ શબ્દ સરદારી દરજ્જે દર્શાવનારો છે (રોઝ-વૉલ્સરી; સેન્સસ રિપોર્ટ).

અવનવર્મા:—એ એક ચાલુક્ય રાજા થઈ ગયો. તે સધન્વનો પુત્ર અને સિંહવર્માનો પૌત્ર હતો તેની પુત્રી હૈહેય વંશના કેયુરવર્ષ યુવરાજ પહેલા ને આપી હતી. એનો ઉલ્લેખ કલ્ચુર યુવરાજદેવના ખીજના બિહારી શિલાલેખ (શ્રી નિવાસ અને સ-જનન કૃત) માં હૈહેય વંશસાથે થયો છે. (ઇ. એન્ટ- વો ૧ પા. ૨૫૪ અને પ્લેઈટ)

અવની:—મદ્રાસ ઇલાકાના કોલાલ્લોમાં આવેલું મૂલબાગલ તલુકાનું એક ગામ. ૧૯૦૧ માં અહિંની વસ્તી ૯૪૯ હતી. હિંદના દસ ધામોમાંનું અવનિતકા ધામ તે એજ ગામ એમ તે જાણના લોકો જણાવે છે. વાલ્મિકી ઋષીનો અહિં આશ્રમ પણ હતો. તેમ શ્રીરામચંદ્રજીએ લંકાથી પાછા આવતા અહિં મુકામ કર્યો હતો એવી દંત કથાઓ ચાલે છે. શિલાલેખોમાં આ ગામને ‘દક્ષિણના ગયા’ તરીકે વર્ણવ્યું છે. અહિં સ્માર્તપંથના ગુરૂનો નિવાસ હોઈ વાર્ષિક યાત્રા પણ ભરાય છે (ઇ. જ. ૬).

અવલંબન:—એક જૌદ સૂત્ર-પ્રથમ પ્રામ્હે-ણના ધંધાને વખેડી તે પછી તે ધંધો એટલે શાબ્દ વગેરે લિણુક (ગોર) કામો પોતાને હાથ સર કરવાના જોઈએ એ જે પ્રયાસ કર્યા તેના પરિણામ તરીકે આ સૂત્રનું નિર્માણ છે. અવલંબન એ શબ્દથી પ્રેત્યોનીમાંથી મુક્ત થએલા તેમ અધોમુખ અવ-સ્થામાં રહેલા આત્માઓની સ્થિતિ દર્શાવવામાં આવે છે. તેમના પૃથ્વી પરના વંશજો જ્યાં સુધી યત્ન કરતા નથી ત્યાંસુધી આ આત્માઓની દુઃખીઅવ-સ્થાનો અંત આવતો નથી. પાશ્વર સીનવંશના

કાળમાં (આસરે રૂપ ઇ. સ.) વિખ્યાત બુદ્ધ ભિક્ષુ ધર્મરક્ષે આ સૂત્રનું ચિનીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. મૂલો માટે યજ્ઞ કરવાની પદ્ધતિ એ આ સૂત્રોના વિવરણનો વિષય છે. આ સૂત્ર કિંગત્સોંગચો-શ્રવે નામના સંપ્રહના પાંચમાં ભાગમાં આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં તેનું નામ ફો-શ્રવે-ઉલમ-પ્વનકિંગ એટલે બુદ્ધે ગાએલું અવલંબન સૂત્ર એવું લખાયું છે.

સૂત્ર સારાંશ: - એક સમયે બુદ્ધશ્રાવસ્તી નગરીમાંના જેતવનમાં રહેતો હતો. મોગ્ગહાન ત્યારે અદ્વિનું સંપાદન કરી રહ્યો હતો. તેણે એકવાર પોતાની અંતર્જાનિશકિત અજમાવી જોઈ ત્યારે તેને જણાવ્યું કે તેની માતા પ્રેત લોકમાં અન્ન પાણીવના કૃશ થઈ પડી છે. તેણે તેને ભાત ખાવા આપતાં તેના કોલસા થઈ ગયા. માતાને હુકત કરવાનો ઉપાય તેણે બુદ્ધને પૂછ્યો ત્યારે બુદ્ધપ્રભુએ જણાવ્યું કે “સાતમા મહિનાના ૧૫ મા દિવસે દશ દીશાના અચાર્યોને બોલાવી લાવી સંપત્તિમાંના પૂર્વજોની મુક્તિને માટે અન્ન, પાણી તથા વસ્ત્રો તે આચાર્યોને અર્પણ કર, આથી તારા સઘળા પૂર્વજે કદથી મુક્ત થઈ સ્વર્ગની સુખી અવસ્થામાં મહાલતા થશે.” યજ્ઞપણને વળતે ઉચ્ચારવાના મંત્રો પણ બુદ્ધ પ્રભુને કથન કર્યો હતા. મોગ્ગહાને આ ક્રિયા કરી કે તરતજ તેની માતા મુક્ત થઈ. (ઈ. એ. પુ. ૯. પૃ. ૮૫-૮૬).

અવલોકિતેશ્વર: - બૌદ્ધ લોકોની એક દેવતા-વિષેની કલ્પના નૈયાયિક અને ભાક્ત (લક્ષિમણી) લોકો સગુણ પરમાત્માને ઈશ્વર એ સંબોધન લગાડે છે. ઈશ્વરનો બૌદ્ધાર્થ રાજ (ઈશ-રાજ્ય કરવું) એવો છે. ઈશ્વર એ વિશેષણ બોધસત્ત્વને અને નિર્લેપ કરીને મહાબોધિસત્ત્વને અગર દશ ભુમિશ્વરને લગાડય છે.

‘અવલોકિતેશ્વર’ નો અર્થ સ્પષ્ટ નથી. વિદ્વાનોમાં પણ તેના અર્થ વિષે મતભેદ રહે છે. અવલોકિતેશ્વરનો જે દૃષ્ય છે તેનો એટલે આ જગતનો સ્વામી એવો અર્થ થશે અથવા દૃષ્ટિનો ઈશ્વર તે ઈશ્વર, અથવા વ્યક્ત ઈશ્વર અથવા સાત. ઈશ્વર એવા પણ અર્થ થઈ શકે છે. તેમ દૃષ્ય છે તે, એવો અર્થ પણ થાય. ત્રિજોડી ગ્રંથકારોએ તથા તે મના હિંદી ટીકાકારોએ આનો અર્થ ‘સમગ્ર જગતનું નિરીક્ષણ કરનારો ઈશ્વર’ એવો કર્યો છે. કેટલાક અર્વાચીન પંડિતોએ આનો અર્થ ‘ઉપરથી નીચે જોનારો’ એવો પણ કર્યો છે. પરંતુ તે સંતોષકરક નથી. કેમકે, સઘળા બોધિસત્ત્વો પ્રમાણે અવ-

લોકિતેશ્વર ‘લગવં-મુખાવલોકનપર’ એટલે બુદ્ધ તરફ જોનારો અને ‘કરણાસ્તિગ્ધાવલોકન’ એટલે દયા ભાવ પૂર્વક જોનારો પરમેશ્વર એવો થાય છે. અવલોકિતનો અર્થ સઘળી દીશામાંની સર્વે વસ્તુઓ જોનારો તથા સર્વેને મદદ કરવાનો દેવ એવો છે તેને સમંત મુખને નામે પણ સંબોધે છે.

અવલોકિતેશ્વરનું સૈધી વધારે મહત્વનું નામ લોકેશ્વર અથવા લોકનાથ એ છે. લાંબાકાળ સુધી તેનું પરંપરાથી જે સ્વરૂપ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેનું આ નામ યથાર્થ નિદર્શક છે. વર્તમાન કાળ-પર હુકરત ચલાવનારો, જગતનો ભાર ઉપાડી લેનારો, આત્મ અવતાર, પ્રકાશ તથા જીવોનો ઈશ્વર, એવી બહુવિધ વર્ણનો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એને વિષે આપવામાં આવ્યાં છે.

અવલોકિતેશ્વરનો જે વ્યક્ત એટલે સગુણ અથવા કાર્યકર્તા ઈશ્વર એ અર્થ માન્ય કરીએ તો અવલોકિતેશ્વર વિષેની કલ્પના ક્યારે ઉદ્ભવી હશે તે અધુરાં સાધનોને લીધે સોધી કાઢવું અશક્ય છે. આ કલ્પનાનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો, તેનું મૂળ શામાં છે, વગેરેનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો તે પણ કાળજી અગર છે. પરંતુ તર્કશાસ્ત્રની રીતે અવલોકિતેશ્વર વિષેની કલ્પના શીરીતે ઉદ્ભવ પામી હશે તે બાબત જોવું છે.

મહાવસ્તુમાં જોકે બોધિસત્ત્વની ‘ભૂમિ’ નું વર્ણન આવી જાય છે અને જોકે તેમાં બુદ્ધ ક્ષેત્રનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તોપણ બુદ્ધનું પાલન કરનારા તથા સર્વ ભૂતોનું રક્ષણ કરનારા બોધિસત્ત્વ મહાસત્ત્વોનો તેમાં ઉલ્લેખ નથી. તેમ અવલોકિતનો પણ તેમાં પત્તા નથી. લલિત-વિસ્તારમાં બુદ્ધનો ઉપદેશ ધ્રુવણ કરનારા જે ૩૨૦૦૦ બોધિસત્ત્વ જણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં પુષ્કળ ગિરોગાથો ‘મહાકરણ ચંદ્રિન’ નો પણ ઉલ્લેખ આવ્યો છે. ત્રિજોડી ભાષાંતરમાં આને બદલે મહાકરણ ગત્ય’ એ નામ છે જેમ વહેલ જણાય છે. અવલોકિતેશ્વરના વિવિધ સંબોધોમાંનો આ એક છે. પણ લલિતવિસ્તારમાં અવલોકિતેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી એવોજ મત પ્રચલિત છે તેને આથી કોઈ બહતનો બાધ આવે છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવો અઘરો છે.

ધર્મસંપ્રદાયના આઠ બોધિસત્ત્વોમાં અવલોકિતેશ્વરનો ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે કેટલાક ગ્રંથોમાં અવલોકિતનો ઉલ્લેખ આવે છે. માત્ર તેને તેમાં સંપૂર્ણ રથાન આપવામાં આવ્યું નથી. એટલુંજ નહિ પણ બોધિસત્ત્વથી ભિન્ન તરીકે જે પાંચ સાત

દેવિવ્યકિતઓ તેમાં જણાવી છે તેમાં આનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દાખલા તરીકે અવલોકિત તથા મંજુલોચ, જેમના અગ્રણી છે તે બુદ્ધના પુત્ર અને અવલોકિત, મંજુલોચ ક્ષિતિર્ગર્ભ તથા વજ્રન એમનું સામંતુ વર્ણન આપ્યું છે. અવલોકિતનું ખાસ કામ દૈત્યોસાથે લડવાનું હતું.

કેટલાક મહાયાનિ ગ્રંથમાં સઘળા બોધિસત્વોની મુખ્ય અને સર્વ શ્રેષ્ઠ વ્યકિતઓના વર્ણનો જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથોના અભિપ્રાય પ્રમાણે બોધિસત્વ એજ ત્રિરતનોમંતુ ત્રીજી રતન જે સંઘ તે છે. ધર્મસંગીતિ જેવા કેટલાક સૂત્રામાં અવલોકિતેશ્વરનું પુષ્કળ મહત્ત્વ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં અવલોકિતેશ્વર મહત્ત્વ પૂર્વક રજી ચતા જોવામાં આવે છે બોધિસત્વેતો પાપનો પણ ભય ન રાખતાં ભૂત દયાના પ્રચાર કાર્યમાટે પોતાની સેવા અર્પણ કરી હતી. આ કાર્યને અવલોકિતેશ્વરે કલ્યાણકારક તરીકે જણાવી તેની સ્તુતિ કરી છે. ભૂત દયાના કામમાં એકાદ પાપ કરવું પડે તો તેપણ કરવું, કેમકે, જે આપણાપર આધાર રાખે છે તેનો વિશ્વાસ ભંગ કરવા કરતાં ભલે પાપ કરવું પડે તો તે કરીને નરકવાસ પણ વહોરી લેવો બેહેતર છે એવી તેણે દલીલ કરી છે.

અવલોકિત બોધિસત્વ મહાસત્વ છે પણ તે કાંઈ સર્વ શ્રેષ્ઠ નથી. અવલોકિતેશ્વરના ઇતિહાસમાંની આ દલીલજ પુરાતન માન્યતાથી પુરવાર થાય છે. આ માન્યતા એટલે સાત આઠ બોધિસત્વોસહ પદ્મપાણી બુદ્ધની આબુ બાબુએ બેઠેલો ચિતર્યો છે. તે તથા તેવી જાતના વર્ણનો.

મૈત્રેય (ભવિષ્ય કાળનો બુદ્ધ) ને એકલાનેજ હીનયાનમાં બોધિસત્વ માન્યા છે. તે અવલોકિતેશ્વરનો પૂર્વગામી હોયે એમ સંસ્કૃત તિબેટી મહાવ્યુત્પત્તિ કોષપરથી તથા ચિની કોષ પરથી જણાય છે. એટલું તો ચોક્કસજ છે કે, બોધિસત્વને જે દયાશીલ દૈવી, પરમાર્થ અભયચંદ્ર વગેરે સંબોધનો લગાડવામાં આવે છે તે કેવળ અવલોકિતેશ્વરને લગાડતા પહેલાં ક્ષિતિર્ગર્ભ વગેરેને પણ લગાડવામાં આવતા. પરંતુ આ સર્વે કેવળ તાર્કિક અનુમાનો છે કેમકે, ખ્રિસ્તી શકના આરંભ કાળનાં કેટલાક સંપ્રદાયોમાં અવલોકિતેશ્વરજ સર્વ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે.

સદ્ધર્મ પુંડરિકમાં અવલોકિતેશ્વરનું પ્રધાન પદ મળી આવતું નથી. પણ તેની મહત્તા ગાતું એક જુદુંજ પ્રકરણ લખાયલું છે તે મંજુશ્રી શિવાય ખાત્રીનાં અક્ષયમતિ વગેરે બોધિસત્વ મહાસત્વો

કરતા અતિશ્રેષ્ઠ હોઈ જગતનો તારણકાર છે. તે હજારો બુદ્ધોથી વધારે વંદનીય છે. પોતાનું ભૂતદયામત આગળ ધર્યાવવામાટે તે બુદ્ધ, બોધિસત્વ, મહેશ્વર, કુબેરવજ્ર પ્રાણિ વગેરેના રૂપ ધારણ કરે છે અક્ષયમતિ તેને કુલ અર્પણ કરે છે. અને તે અક્ષય શાક્યસુ અને તથા પૂર્વ બુદ્ધોને અર્પણ કરે છે. આ ગ્રંથમાં 'સુખાકર' નામના લોકમાં તેનું નિવાસ સ્થાન જણાવેલું હોઈ કોઈવાર તે બુદ્ધને જમણે હાથે અને કોઈવાર ડાબે હાથે બેસે છે એમ જણાયું છે.

અમિતાયુધ્યનિસૂત્રોમાં તથા સુખાવતીમાં અમિતામ તથા અવલોકિત એમની ઈશ્વર સંબંધીની ભાવનાઓ રજી થઈ છે. ભક્તિયોગ વિષેના ભાવમાં અતિશયોક્તિ છે. પુરાતનકલ્પના વિષે રહેલી દૃઢશ્રદ્ધાની છાયા આ ગ્રંથમાં ઠેર ઠેર છવાઈ રહેલી જોવામાં આવે છે.

અમિતાભ અથવા લોકનાથ એ અતિપ્રાચીન કાળમાં ધર્માકર નામનો શિશુ હતો. તેને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થઈને દસકલ્પ વહી ગયા. તેમ તેને ગુપ્ત થવાને હજી થલો લાંબ કાળ વહી જશે. તત્વતઃ સઘળા બુદ્ધ સરખાજ હોઈ સમજાની, તથા પૂણ્યવસ્થાએ પહોંચેલા હોય છે. માત્ર બુદ્ધ થયા પછીજ તેમના કર્મમાં ભેદ પડે છે. દાખલા તરીકે ધર્માકરે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, હું બુદ્ધ થયા પછી અતિશય શુભ બુદ્ધક્ષેત્ર કરીશ. સુખાવતી ક્ષેત્ર તે આ. અને આથી કરીનેજ નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કરનારી વ્યક્તિઓ બુદ્ધ ક્ષેત્રમાં તેની સાથે ભેગા મળે છે. જે દોષી હોઈ દોષનું ક્ષાલન કરવા રહ્યાના હોય તથા તેવી જાતની તેમનામાં શક્તિ હોય તેઓ અમિતાભ સાથે પોતાનો કાળ કમળપુષ્પોમાં ગાળે છે. આની સાથેજ જે બોધિસત્વોને બુદ્ધ થવાની ઇચ્છા હોય, તેઓ બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળવા જાય. અને તે પછી બુદ્ધ બની તેઓ શાશ્વતસ્થાન મેળવી લેશે. આ યુગને અતે અવલોકિતેશ્વર હજારો અને છેલ્લો બુદ્ધ બની આવશે.

યોગ્યતાની નજરે સઘળા બોધિસત્વો સરખા હોતા નથી. અમિતાભના સ્વર્ગમાં અવલોકિતેશ્વર તથા મહાસ્થાનપ્રાપ્ત એ બન્ને બુદ્ધ જેટલાજ તેજસ્વી અને મહાન હોય છે. છતાં તે બન્નેમાં પહેલો કંઈક વધારે મહાસાધાન અને ઉચ્ચ ઈરજાવાળો હોય છે. કેમકે સર્વે પ્રાણીઓને સ્વર્ગ મેળવી આપવું એ તેનું ધ્યેય છે. તે પોતાના તેજસ્વી સંરીર સહ સઘળા લોકોમાં પ્રયાસ કરે છે ત્યારે બનતા રૂપ

ધારણ કરે છે. અમિતાભ પ્રમાણુ તેના અંશાવતાર હોય છે. તેમને પોતાનું 'સુખાવતિ મેળવી આપવાનું' કાર્ય કરી વિસરતો નથી.

અમિતાભ તથા અવલોકિત એમની મહત્તા વિષે ઉપર જે ગૌરવશાળી તેમ ભાવયુક્ત વર્ણન આપ્યું છે તે મહાયાન પંથના સર્વ સામાન્ય મોક્ષ માર્ગથી તદ્દન ભિન્ન છે. હીનયાન પંથના મત મુજબ બુદ્ધ પોતેજ ઉપદેશક હોય છે. પણ મહાયાન પંથ એ મુજબ બુદ્ધ ધર્મેયાત્મક તથા ઓધિસત્વ તે પ્રાપ્ત કરનારા હોય છે. જેમ બિલાડી પોતાનાં બચ્ચાને મ્હોંમાં પકડી તેમના જીવ બચાવે છે તેમ સુખાવતીમાં અમિતાભ તથા અવલોકિત પોતાના એકનિષ્ઠ ભક્તો નું રક્ષણ કરે છે. પાપીઓને માટે અહિં સ્થાનજ નથી. અમિતાયુધ્યાનમાં માત્ર આવી જાતની સરતો નથી. જે પાપી અમિતાનું ધ્યાન કરશે તેનો ઉદ્ધાર થશે.

ચિની પ્રવાસીઓએ જે મૂર્તિઓનાં વર્ણન આપ્યા છે તે મૂર્તિઓ આ કાળનીજ છે. કારણકે, અમિતાયુધ્યાનમાં દેવોનો વિશેષાત્મક સ્વભાવ દાખવનારી મૂર્તિઓ સંખ્યા ઉલ્લેખ આપ્યા છે. અવલોકિતના ભવ્ય પુતળાઓ પણ આપણને મળી આવે છે. તેમ મૈત્રેય, મંજુશ્રી, તારા અને કવચિત્ મહાસ્થાન સ્થાનેથી મૂર્તિઓ પણ દેખાય છે. આ આશ્ચર્ય-કારક મૂર્તિઓ ઇશાન્ય હિંદથી સિલોન સુધી ઠેર ઠેર દેખાય છે. તેમ અંધોમાં તે વિષે જે વર્ણનો આપ્યા છે તે વાંચતાં જાણેકે મૂર્તિજ આપણી નજર આગળ ઉભી હોય તેવો ભાસ થાય તેવું આ આગેહુળ વર્ણન આપ્યું છે. અમિતાયુધ્યાન સૂત્રમાં અવલોકિતેશ્વરને માથે રૂપ યોજનની ઉંચાઈ વાગે બુદ્ધ અમિતાભની ડાબી બાજુએ બેઠો છે એમ વર્ણન પરથી જણાય છે અને જે મૂર્તિઓ જડી છે તે પણ આવીજ જાતની છે.

ઓધિસત્વ, મંજુશ્રી, અવલોકિત તથા પ્રણ એમની પૂજા એ મહાયાન પંથનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આલક્ષણ ચિની પ્રવાસીઓએ ઝોળજીયુ હતું એમ લાગે છે. જ્યાં હીનયાન પંથનો પ્રચાર હતો ત્યાં સુદ્ધાં મૈત્રેયની મૂર્તિ પૂજાતી હતી એમ હુએનસંગે જણાવ્યું છે.

કારણકે બુદ્ધ અને શરંગમ એમાં તો અવલોકિતના ઉપલાથી પણ વધુ ગૌરવશાળી વર્ણનો આપ્યાં છે. પરંતુ તેમાં સંપ્રદાયનીજ આંટીધુટી વધી પડી છે. વળી તેમાં પ્રાચીન સૂત્ર સહિત્ય કરતાં પૌરાણિક ઢબજ ઘણું ભાગે દેખાવ દે છે, આથી ઉલ્લેખ મંત્ર

તંત્ર વિષેના પુસ્તકો તથા શિલ્પશાસ્ત્ર પરથી તો અવલોકિત અને બીજી દેવતાઓ ભિન્ન નહિ. પણ તત્ત્વ રૂપે એકજ છે એમ જણાય છે. ઉપર જણાવેલી પુરાણો વિષેની કદપનાઓમાંથીજ અવલોકિત સંખ્યા આવી જાતજાતની ભાવનાઓ ઉભી થયેલી જોવામાં આવે છે. આ અવલોકિત ઔદ્ધોનો શિવ હોઈ તે યોગી તથા તાંત્રિક પણ છે.

કેટલીક બાબતોમાં કારકંડબુદ્ધ, સદ્ધર્મપુંડરિક અને અમિતાયુધ્યાન વચ્ચે સામ્ય રહેલું છે. અવલોકિતે અમિતાભ પાસેથી ધર્મજ્ઞાન મેળવ્યું છે. તે શાક્ય મુનિની પૂજા કરવા આવે છે. ત્યારે સાથે પુષ્પ અને અમિતાભના આશીર્વાદ લેતો આવે છે. અર્થાત્ આ બાબતમાં તેનો દરજ્જો બુદ્ધથી ઉતરતો છે. પરંતુ બીજી કેટલીક બાબતોમાં તે બુદ્ધ તથા સંમત-ભદ્રથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. તેના જેટલી તેજસ્વિતા બીજા એકેય બુદ્ધમાં નથી. સઘળા બુદ્ધ એકઠા કરીએ તો પણ તેની બરાબર એ આવતા નથી; તેના શિવાય બીજા કોઈથી પણ માયાવપુ ધારણ કરી શકાયું નથી. બુદ્ધતો આવપુ જોઈ પણ શક્યો ન હતો. વળી તેના ફેહના દરેક છિદ્રમાં હજારો બુદ્ધ અને અગણિત મહાત્માઓ સમાઈ જાય છે. તેના શરીરમાંથી સામાન્ય દેવો ઉત્પન્ન થાય છે. તેની આંખોમાંથી સૂર્ય ચંદ્રની ઉત્પત્તિ છે. તેના કપાળથી મહેશ્વર પેદા થયો છે તેમ બ્રહ્મા તેની બગલમાંથી નીકળ્યો છે. તે ઉત્પત્તિ કર્તા છે તેમ જગતનો પાલક છે તેની આંગળીઓમાંથી નરકાગ્નિ નું શમન કરનારી તથા પ્રેતોને તૃપ્ત કરનારી નદીઓ નીકળી છે. દૈત્યો તેની આગળ કંપે છે તેમ વજ્રપાણી પણ તેનાથી ડરીને નાસી જાય છે. સર્વે મનુષ્યો તથા પ્રાણીઓ પર તેની સત્તા ચાલે, એમાં કોઈ જાતની નવાઈ નથી. અવલોકિત એક મહાન યોગી હોઈ તે વિદ્યાધિપતિ અને અનેક મંત્રશતાવક્રીણ છે. તે ગૃહમંત્રો જાણે છે. પણ તેમાંય વળી 'સર્વોત્તમ ઐ મણિપદ્મ મે હુમ' એ વડફેટી મંત્ર તેના શિવાય બીજો કયો બુદ્ધ જાણે છે? કોઈજ નહિ. આ વિદ્યા કેવળ અવલોકિતેશ્વર પાસેજ હોઈ તે ચાહે તેને તે આપી શકે છે. 'વંદિત' એજ તેનું વર્ણન. તેનામાં બુદ્ધ ધર્મ, સંઘ અને શરણો એ સર્વેનું કરણ થયા છે. જે કોઈ પોતાના શરીર પર ઐ વડફેટી બીજાકર કોતરાવશે તે વજ્રકાય શરીર ભાંગે તથા ગતયાન કોટિ અને ધાતુસ્તૂપવાન બનશે.

મૂર્તિ શિલ્પશાસ્ત્ર તથા મંત્ર ગ્રંથ પરથી એવું એકસ અનુમાન બાંધી શકાય છે કે, અવલોકિત-નું દેવત્વ કેવળ શાબ્દિક નહિ પણ તેને પૂજા

અને મૂર્તિ પૂજા સાથે સંબંધ છે. તેની તિબેટમાંની મૂર્તિઓ હિંદુ સંસ્કૃતિના નમૂના રૂપ છે. એટલું જ નહિ પણ તેપર ચિની ઉદ્યાન વગેરેની પણ છાપ પડેલી દેખાય છે. અવલોકિતેશ્વરની મૂર્તિનું સમગ્ર વર્ણન આપવું અશક્ય છે. પણ તેનું સાથી સરસ વર્ણન તો ફરાર આપ્યું જ છે. એટલે મૂર્તિની કલ્પના વિષે કેટલીક ખાસ હકિકત આપીશું.

અવલોકિતેશ્વરના ઘણા રૂપે છે. ઘણે ઠેકાણે તે મનુષ્ય રૂપે પણ મળી આવે છે. માથે જન અભિતાલની મૂર્તિ હોય છે. એક હાથમાં પદ્મ છે અને બીજે હાથેતં અનુગ્રહની નિશાની કરે છે. તેના હાથમાંથી ઝરતું અમૃત શવ હોઠથી પીએ છે એમ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેની પાસે હંમેશા કોઘાયમાન કે શાંત તારા (ક્યારેક બન્ને સ્વરૂપમાં) ૩૦,૫૦૦,૦૦૦ મંત્રોનો પાલક હયગ્રીવ તથા મૈત્રેયનો મિત્ર સુધન એ દેવોનો નિવાસ હોય છે.

શિવસ્વરૂપી અવલોકિતેશ્વર:—જ્યારે તેના ચાર હાથ બતાવવામાં આવે છે ત્યારે બે હાથથી અંજલિ વાળેલી હોય છે. બીજા બે હાથમાં પદ્મ તથા રૂદ્રાક્ષની માળા હોય છે. જ્યારે તે શિવ, અમોઘ-પાશ, હલાહલ, નીલકણ્ઠ, પદ્મનરોશ્વર ઇત્યાદિ રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેને અનેક હાથ અને આંખો હોય છે. તે વ્યાઘ્રાંખર ધારણ કરે છે, હાથમાં કમંડલુ હોય છે. નાગ ગળે વીટળાયેલો હોય છે. અને હાડકાની માળા કંઠે ધારણ કરે છે. તેનું શિવ સાથે એકત્ર દર્શાવનારી આકૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) સિંહનાદ-શાક્યમુનિએ જે ગંભીર પ્રતિજ્ઞાઓના ઉચ્ચાર કર્યા તેન સિંહનાદ કહે છે. મંબુશ્રીના કલ્પના અવલોકિતમાં લગવાથી જે આકૃતિ બની તે સિંહારૂઢ હોઈ હાથમાં તલવાર તથા મંબુશ્રીના ગ્રંથ ધારણ કરેલી છે. (૨) મોરપાંછ પંખા જેવા પ્રસરેલા અને તે દરેકમાં એક એક આંખવાળી હજાર હાથવાળી મૂર્તિ (૩) અગ્નીઆર મહા અને હજાર હાથવાળી મૂર્તિ આ મૂર્તિ સંબંધીની વાત અવી છે કે મનુષ્ય માત્રનું જ હું રક્ષણ નહિ કરી શકું તો મારૂ માથું હજારો ટુકડામાં વિદાણ થાઓ. એવી શંકરે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આ પછુનું પાલન નહિ થવાથી તેના માથાના હજારો ટુકડા થયા. જે પાછળથી અભિતાલે લેગા કરી એક સાથે જોડી દીધા.

નેપાળી શિલા લેખપરથી પણ તેની બીજી આકૃતિઓનો ખ્યાલ આવી જાય છે. યોગીરાજ તેને મત્સ્યેન્દ્રને નામે સંબોધે છે. શાક્રતપંથીઓ તેને

શક્તિ કહે છે. યૌધ્યા લોકેશ્વરને નામે ઓળખે છે. બ્રહ્મ તરીકે તેને સઘળા પંથવાળા માને છે. ચિનમાં તેને સીરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. પણ તે ભારતીય કલ્પના હોઈ આવી મૂર્તિ ઘડવાનું કારણ અવલોકિતેશ્વર અને શક્તિની એક રૂપતા દર્શાવવી એજ હોવું જોઈએ.

તિબેટના અવતાર સિદ્ધાંતો વિષે હજી વિવેચન કરવાનું પ્રયોજન નથી. (જુઓ—‘અવતાર’) ધર્મોપદેશકો નિર્માણ થએલા હોય છે જ્યારે અવલોકિતેશ્વર મહાલામામાં અવતરેલો હોય છે. તેમ અભિતાલ બીજા મઠના મહાપંડિતોમાં અવતીર્ણ થાય છે, એ મત અર્વાચીન છે એમ વડલ માને છે. પરંતુ તે બરાબર હોય એમ લાગતું નથી.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—સુખાવતિચુદ્ર અભિતાચુદ્રનિ-સૂત્ર બોધિચર્યાવતાર કારંડ્યૂહ અને વિદ્સનના સિલેકટ વર્ક્સ ૧; બુદ્ધ ટ્રકટસ લામનેપાળ ચુંક-વેલ બજેસ-બુદ્ધિસ્ટિક આર્ટ ઇન ઇંડિયા. ગંગેટીયર ઑફ સિખિમ ૧૮૯૩. બજેસ-આર્કિંગ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇંડિયા નં. ૬ અને ૫. વાડેલ-ધિ ઇંડિયન કલ્ટ ઑફ અવલોકિત શરતચંદ્રકાસ ડિકસનરી (જે. એ. એમ. બી. ૨, ૧૮૮૨) બીલ-ધિ બુદ્ધિસ્ટ પિલગ્રિમસ.]

અવસર:—એ નામના શિલાહાર વંશમાં ત્રણ રાજા થઈ ગયા. પહેલો અવસર ઐયાપરજનો પુત્ર હતો. તેને આદિત્યવર્મા નામનો એક પુત્ર હતો. બીજો અવસર તે આદિત્યવર્માનો પુત્ર અને પહેલા અવસર રાજાનો પાત્ર હતો. ત્રીજો અવસર લે બીમનો પુત્ર અને બીજા અવસર રાજાનો પાત્ર હતો. તેને રદ્દ (રદ્દરાજા) નામક એક પુત્ર હતો. આ રાજાઓનો ઉલ્લેખ શિલાહારના માંડલક રદ્દરાજાએ જો અશ્વિમના ચાલુક્ય સત્યાશ્રયનો આશ્રયીરાજા હતો તેના માટે પાટણ તામ્ર પત્રીમાં મળી આવે છે. આ તામ્રપત્રે શકે ૬૩૦ ક્રિલક સંવત્સરના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૫ મી ના હાલના છે.

તેમા અવસર રાજાના નામનો ઉલ્લેખ કરતાં લાગે નીચે પ્રમાણે છે:—

તસ્માદૈયપ રાજોમૂત, વિગિગીષુ ગુણાન્વિત:

સ્નાતશ્વદ્રપુરાસન્ નાલિકેરામ્બુનામવ:

બમ્વાવસરસ્તસ્માન્નીતિશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વવિદ્

એકનેત્રપ્રલગ્નરિકાંડશ્વડપરાક્રમ

આદિત્યવર્મો પુત્રોમૂત તેજસાદિત્યવર્ચસી

તસ્માદ્વસરો જાતઃ જિતિરિર્ધર્મવાન્ નૃપઃ
 નિમલ્લખ્વદ્ધુરજક્ષમામૃત સહાય્યમદોષઃ
 તત્તો ભવદિદ્રાજસ્ત્યાગભોગાતિસુંદરઃ
 તસ્માત્ પ્રમૂતમાર્ગ્યો મૂત (મીમો) મીમાભવિક્રમ્
 તેજસા રાહુવદ્પ્રસ્તંદ્રમંદલઽઽજ્વલઃ
 તતઃ ચાવસરો રાજા જાતોડતીવ વિવેકવાન્
 પ્રાજ્ઞઃ પ્રાજ્ઞજનાવાસઃ સુરઃ પરમપરુવાન્
 રદ્ધનામા ભવત્તસ્માદ્ રાજા પુણ્યવતાં વરઃ
 નીતિજ્ઞો નીતિશાસ્ત્રાર્થ વૃદ્ધસેવિ જિતેન્દ્રિયઃ

[સંદર્ભ ગ્રંથઃ—એવિ. ઇન્ડિ. વૉ. ૩. પાનુ ૨૬૭
 અને તેમાંની તામ્રપત્રની પ્રતિકૃતિ]

અવસરી ખુદુકઃ—(મુંબાઈ ઇલાકો.) પુનાઈ-
 દ્વાના ખેડ તાલુકાની ઇલાકાએ ૧૫ માઈલ પર આવેલું
 એક નાનું ગામડું. અહિંની વસ્તી (૧૮૮૧ પ્રમાણે)
 ૨૭૭૮ છે. ૧૮૬૨ સુધી તે કર્ણાટુ મુખ્ય સ્થાન
 હતું. તે વખતે જ્યાં કચેરી હતી તે મકાનમાં હાલ
 નિશાળ છે. પશ્ચિમ સીમા પર એક ભૈરવનું દેવળ
 છે તે આસરે સો વર્ષ પહેલાં શંકર શેઠ નામના
 લિંગાયતવાણીયાએ બાંધાવ્યું હતું. તેના મંડપની
 ભીતો પર પુરાણોમાં વર્ણવેલા પ્રસંગોના દેખાવ
 ચિત્રેલા છે. સુંદર કમાન પર ગણપતિની મૂર્તિ છે.
 દેવળ સામે બે દીપમાળા છે અને આગળ નગારખાનું
 છે. નગારખાના નીચે એક પથરનો ઘોડો છે (પુના
 જ. પા. ૧૦૪, સ. ૧૮૮૫).

અવસર્પિણી—જૈન લોકો કાળના બે ભાગ
 કરી તેમાંનો એક ઉત્કૃષ્ટ અને બીજો નિકૃષ્ટ એવી
 માન્યતા રાખી પહેલાને ઉત્સર્પિણી અને બીજાને
 અવસર્પિણી એવાં નામોથી સંબોધે છે. અવસર્પિણી
 એટલે ગૌણ ભાગના છ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.
 તેમના નામા—(૧) સુસમ સુસમ (૨) સુસમ (૩)
 સુસમ દુઃસમ (૪) દુઃસમ. સુસમ (૫) દુઃસમ અને
 (૬) દુઃસમ દુઃસમ હાલમાં પાંચમો દુઃસમ અર્થાત્
 દુઃખના કાળ ચાલુ છે તેનું પ્રમાણ ૨૧ હજાર વર્ષનું
 છે એમ તે લોક માને છે (અ. કો.).

અવાળહાગીર—આ જાગીરી સંયુક્ત પ્રાં-
 તમાં છે. તેનું ક્ષેત્ર ૬૫ ચો. માઈલ છે. ૧૯૦૩
 ૦-૪ માં અહિંની સરકારી ઉપજ ૩-૩ લાખ રૂપિ-
 યાની હતી.

અહારમી સદીની શરૂઆતમાં ચતુરભુજ નામનો
 ભાવ રજપુત મથુરાથી જાલેસર આવી ત્યાંના સુબે-

હારને ત્યાં વૈદ્ય તરીકે રહ્યો હતો. તેના દીકરાએ
 લશ્કરમાં ઠીક પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. તે પછી તેનો
 પૌત્ર ભક્તસિંગ ભરત પુરના રાજાની નોકરીમાં
 રહ્યો અને પુષ્કળ ગામો મેળવી પાસે મેવાલી
 લોકનું લશ્કર જમાવ્યું. મરાઠાઓએ તેને અવામાં
 એક કિલ્લો બાંધાવી આપ્યો. પણ અહિંના રાજાએ
 સન ૧૮૦૩ માં મરાઠાઓ સામે અંગ્રેજ સેનાપતિ
 લોકને મદદ આપી હતી. ૧૮૫૭ ના બંડમાં અંગ્રે-
 જોએ તેને જાલેસરનો પ્રદેશ આપી પોતાના પક્ષમાં
 હતી કીધી તેમ ત્યાંના રાજાએ પણ તેમને બંડ-
 ખોરો સામે સારી મદદ કરી હતી.

હાલના રાજા બળવંતસિંગ સી. આ. ઇ. નો
 ઇલ્કાબ ધરાવતા હોઈ એકવાર સંયુક્ત પ્રાંતની
 પ્રાંતિક ધારાસભાના સભાસદ હતા. આ જાગીરનું
 મુખ્ય શહેર જાલેસર છે. રાજા માત્ર અવાગામમાં
 રહે છે. સન ૧૯૦૧ માં અહિંની વસ્તી ૨૮૨૩ હતી.
 (ઈ. જ.)

અવિધવાનો વમી—ભાદરવા વદ દને અવિ-
 ધવાનોમ કહે છે. પણ ગુજરાતજમાં તે નોળીનો-
 મને નામેજ ઓળખાય છે. તે દિવસે જેનો પિતા
 હયાત હોય અને માતાનું અવસાન થયું હોય તેવા
 ગ્રામહણે પોતાને અવિધવા માતાને ઉદેશી શ્રાદ્ધ
 કરવાનું હોય છે.

અવિનાશીશ્વર—બંદવાસી, રામનો પુત્ર
 તેણે શૃંગારરાજ (તલક ભાણુ નામેનો ગ્રંથ લખ્યો
 છે (કુપસ્વામી ન. ૧૨૭૦૮).

અવનીત—પશ્ચિમ ગંગાનો રાજા. તેનું
 બીજું નામ અવિનીત કોંગણી મહાધિરાજ પણ
 હતું. માધવ મહાધિરાજનો પુત્ર અને જાનહવી વંશનો
 તે હતો. એની માતા તે કંદળના રાજા મહાધિરાજ
 કૃષ્ણવર્માની પંડન થતી હતી. પશ્ચિમના ગંગ અવ-
 નીત કોંગણી મહાધિરાજના મારહરના સંસ્કૃત અને
 કેનેડી તામ્રપત્રોમાં તેના ઉલ્લેખ થયો છે. તેના કાળ
 શકે ૩૮૮ છે-વળી આ રાજાનો ઉલ્લેખ પશ્ચિમના
 ગંગ દુર્વિનીત કોંગણી વૃદ્ધરાજના મલ્લાહેલ્લી
 તામ્રપત્રોમાં થયો છે. તે વિજય સંવત્ર નો છે. ડા.
 કીલહાન લખે છે. કે. મિ. રાઇસ પ્રમાણે એને કાળ
 શકે ૪૩૫ ના છે.) વળી શિવમાર પહેલા પૃથિવી
 કોંગણી મહારાજ નવકળના હળંગેગેરે તામ્રપત્રોમાં
 પણ તેના નિર્દેશ થયો છે. આ છેલ્લા તામ્રપત્રનો
 કાલ શકે ૬૩૫ (વિજયેશ્વર્ય સંવત્સર છે.

પુરાણવસ્તુ સંશોધકોએ આ તામ્રપત્રો ખોદા
 અને કૃત્રિમ ગણ્યા છે. તેના કારણ નીચે પ્રમાણે

હોઈ શકે. સામાન્ય રીતે તામ્રપત્રો ઈ. સ. ૪૫૦ ના મળી આવે છે. અને એ કાળમાં તામ્રપત્રો મળી આવે તો એ તેમાં અશોકની પ્રાચીને મળતી લિપિનો પ્રચાર થતો. ઉપરના તામ્રપત્રોમાં આ બે દોષો ઉપરાંત એક વધુ દોષ છે તે એ કે રાજના અસ્તિત્વ સંબંધી ઘણી ભિન્ન સાલો આપવામાં આવી છે.

અવેદ્વદેવ:—શાકભરીનો આડુમાન રાજ. તેને વીસલદેવ વિગ્રહ રાજા નામનો પુત્ર હતો. વીસલદેવ વિગ્રહરાજાના દિલ્હી શિવાલિક સ્થંભ શિલાલેખમાં નિર્દેશ થયો છે. આ શિલાલેખ વિક્રમ સંવત ૧૨૨૦ અર્થાત ઈ. સ. ૧૧૬૪ ના એપ્રિલના ગુરુવાર તારિખ નવમી નો છે. (ઈ. અન્ટ. ડો. ૧૯ પા. ૨૧૮ અને પ્લેઈટ)

અવેદ્વ દેવી:—અવેદ્વદેવ જુઓ

અવેસ્તા (પારસીઓનો ધર્મગ્રંથ):—

અવસ્તા અથવા ઝંદ અવસ્તા એ ગ્રંથ જરથોસ્થે ફેલાવેલા ધર્મનું ધર્મ-પુસ્તક છે. આનેજ પારસીઓએ હવન માગીઓ પવિત્ર ગ્રંથ માને છે. વિદ (એટલે ભણવું) અવેસ્તા એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માટે મતફેર છે પણ સંભવિત છે કે તે આર્યન ધાતુ વિદ્ [એટલે જાણવું] પરથી નીકળ્યો હશે અને અને તેનો અર્થ જ્ઞાન આપનાર ગ્રંથ એવો થાય છે. અવસ્તા બે શબ્દ ઉપરથી જ્ઞાન આપનાર ઝંદ-અવેસ્તા એ નામ અસલધર્મ ગ્રંથમાટે બરાબર નથી. પહલવી ભાષામાં, 'અવિસ્તાકઓ ઝંદ,' અવેસ્તા અને ઝંદ' શબ્દોવપરાય છે તે મુજબ ઝંદ-અવસ્તાનો અર્થ ધર્મગ્રંથ અને ટીકા એવો મૂળ શબ્દ પ્રયોગ છે.

અવસ્તાને પોતાનો ધર્મગ્રંથ માનનારા, એટલે કે ઝરથોસ્ત્રીધર્મના પારસીલોકોહિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૮૦૦૦૦ અને ઈરાનમાં ૧૦,૦૦૦ જેટલા છે. પરંતુ અવસ્તાગ્રંથનું ઐતિહાસિક મહત્વ ઘણું છે. કદાચ તેમાં, ઈરાનમાં ઘણા પ્રાચીન વખતમાં રહેનારા લોકોની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને રીતરીવાજનો સંગ્રહ કર્યો છે. ભારતીયોને વેદોનું જેટલું મહત્વ લાગે છે તેટલુંજ પારસીઓને અવેસ્તા ધર્મગ્રંથનું જણાય છે. કારણ આનીજ મહદંથી પારસીઓનું પ્રાચીનત્વ અને તેમની સંસ્કૃતિનું ઉન્નતત્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. માનવજાતિના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તેનું ઘણુંજ મહત્વ છે. કારણ પુરૂષપૂર્વના ઇતિહાસમાના પશુ-ભારતીય વખતપર એટલે કે વૈદિક આર્યોએ જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાંના વખત પર પ્રકાશ પાડવામાં આ ગ્રંથ ઘણુંજ ઉપયોગી છે તેથી હુંકમાં તેના વિષે માહિતી આપવામાં આવે છે.

અવસ્તામાંના વિષયો અને તે વિષયોની માહિતી:—અવસ્તા એ ગ્રંથ એક વખતના ત્રિશાળ સાહિત્યનો કેવળ અવશેષ છે. તેમનાં છુટક પ્રકરણો હમણાંસુધી મળી આવે છે. આજે મળી આવતા બધા ગ્રંથો એકે પણ હસ્તલિખિત પ્રતમાં એકે ઠેકાણે મળી આવ્યા નથી. તેથી તેમને જુદાજુદા સંગ્રહોમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. હમણાં મળી આવતા અવસ્તાના નીચે આપ્યા પ્રમાણે છ ભાગ કરી શકાય તે આ પ્રમાણે:—

૧. યસ્ન એમાં ગાથાઓનો અંતર્ભાવ થયે હોવો જોઈએ. ૨. વિસ્પરહ ૩. યસ્ત. ૪. નીઆએશ ગાહ વગેરે અપ્રમાણ ગ્રંથ. ૫. વહીદાદ. ૬. હાદોખત-નસ્ક વગેરેમાંનો છુટક ભાગ.

પહેલા પાંચ ભાગના બે સમૂહ માનવામાં આવે છે. પહેલા સમૂહમાં, વહીદાદ વિસ્પરહ અને યસ્ન આવે છે. આમનો ઉપયોગ પૂજાને વખતે થતો હોવાની પહેલેથી એને પૂજાવિષયક એવો જુદો સમૂહ માનવામાં આવે છે. આનેજ મુખ્ય અવસ્તા એવું કહેમાં આવે છે. આ ત્રણ ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રત બે જાતની મળી આવે છે. ઘણામાં પહલવી ભાષાંતર લેવામાં આવે છે. ઘણીમાં નથી. જ્યાં આ ત્રણ ગ્રંથ જુદાજુદા મળી આવે છે, ત્યાં ઘણુંકરીને પહલવી ભાષાંતર આપ્યું છે. પરંતુ આ ત્રણ ગ્રંથોનો અનુક્રમે ધર્મકાર્યોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. ત્યારે જે પ્રમાણે વિધિમાં ગ્રંથોમાંના ભાગ આવે છે તે પ્રમાણેજ તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રયોગની સગવડ જાળવવા ખાતર એકત્રિત કરેલા આ ગ્રંથોમાં પહલવી ટીકા હોતી નથી. આ સંગ્રહને વહીદાદ સાથે 'એટલેકે' પહેલવીય ગ્રંથની સાદા વહીદાદ એમ કહેવામાં આવે છે. બીજા સમૂહમ. પ્રાર્થના અને તેનીજ સાથે દેખાતા હસ્તલિખિત પ્રતોના મળી આવતા ભાગો આવે છે. આને ખોઈડ અવસ્તા કે નાની અવસ્તા એમ કહેવામાં આવે છે. આ બીજા સમૂહના ઘણાખરા ગ્રંથોમાં પહલવી ટીકા મળી આવતી નથી. ઉપરના છ ભાગ માટે થોડું વિવેચન કરવું અહિં અપ્રસ્તુત લેખારો નહિં.

ધર્મસંગ્રહોમાંનો પૂજાને લગતો યસ્ન એટલે યજ્ઞ કે પૂજા એ મુખ્ય ગ્રંથ છે. આમાં મુખ્યત્વે દેવસ્તુતિ અને દેવોની પ્રાર્થનાઓ છે. અહિં 'દેવ' શબ્દ હિંદુ (દેવતાના) અર્થમાં વાપર્યો છે. આમાંજ ગાથાઓનો બે અંતર્ભાવ થાય છે. ગાથા એટલે જરથોસ્થના ભાષણોમાંની કવિતાઓ. આ અવસ્તામાંનો અતિપ્રાચીન અને અતિપવિત્ર ભાગ

છે. યસ્ન (સંસ્કૃત યજ્ઞ) ના ૭૨ અધ્યાયો છે. તેમને હા અથવા હામીતિ એમ કહેવામાં આવે છે. આ સ્તુતિઓ પુરોહિત યજ્ઞ વખતે બોલે છે. આ ગ્રંથના ત્રણ સરખા ભાગો પડી શકે છે. પહેલા ભાગની શરૂઆત (અધ્યાય ૧-૨૭) ઓરમજ્દ અને બીજા દેવતાઓના નમનથી થાય છે. આ ભાગમાં પવિત્ર જાડા, (ઝેઓઝા) ના શુદ્ધીકરણના મંત્રો છે. હઝોમ તૈયાર કરવાના, અને તેને અર્પણ કરવાના મંત્રોપણ આમાં જ છે. હઝોમ (હિંદુસ્તાનના લોકો જેને સોમ કહે છે) એ એક પાણી છે. આ પાણીનો રસ યજ્ઞ વખતે પુરોહિત લોકો પીતા હતા. અને આ પ્રકારનું પાન ધાર્મિક કૃત્ય લેખાતું. આજ પ્રમાણે પુરોહિતના અને માંસના યજ્ઞના મંત્રો પણ છે. આ પુરોહિત અને માંસયજ્ઞનો અંશ પુરોહિત લોકો પ્રસાદ માનીને આરોગતા. આ ભાગમાં વચ્ચે વચ્ચે ધર્મ અને આચારની બાબતમાં અપ્રત્યક્ષરીતે વિવેચન કરેલા કેટલાક અધ્યાયો મળી આવે છે. દાખલા તરીકે યસ્ન ૧૨માં જરતોસ્થી ધર્મનો એકરાર છે, અને યસ્ન ૧૯-૨૧ માં પ્રજન અને ઉત્તરના રૂપમાં ત્રણ નાની પણ પુરાણી પ્રાર્થનાઓને બાતે વિવેચનના વિષયો આવેલા છે. બીજા ભાગમાં ગાથા-શબ્દાર્થ ગાયન-ધર્મગીતો એમનો સમાવેશ થયેલો છે. આ ગાથા છંદોબદ્ધ છે, અને તેમાં જરથોસ્તનો ઉપદેશ, પ્રવચનો, અને ધર્મદર્શનો આવ્યા છે. આમાં તેણે મનુષ્યોને ખરાબ વસ્તુથી દૂર રહેવા, અને સારી વસ્તુનો આશ્રય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અધકારના સામ્રાજ્યનો ત્યાગ કરી પ્રકાશના, જ્ઞાનના સામ્રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાનો બોધ આપ્યો છે. ગાથાઓ છંદોમય છે. અને તેમાંની ભાષા, અવસ્તાના બાકીના ભાગની ભાષા કરતાં બુની છે. ગાથાઓ પાંચ છે. અને તેમનાં અનુક્રમ વૃત્તના પ્રમાણે છે. તે પના શરૂઆતના શબ્દો “ અહુન વૈતિ, ઉષ્ટ વૈતિ ” વગેરે પરથી તેમને નામ આપવામાં આવ્યાં છે. ગાથામાં સત્તર સૂકતો છે, અને ‘ ગિસ્તી સામ ’ પ્રમાણે યાદવના વખતમાં આમનો ઉપયોગ પ્રાર્થના વખતે થતો હોયો જોઈએ. જે છંદોમય પંથો ઉપરથી, પાછલા ભાગમાં જરથોસ્તે ધર્મોપદેશ કર્યો એમ કહેવાય છે તેજ આ મૂળની ગાથાઓ હોવી જોઈએ એમ જણાય છે. આ ગાથાઓમાં સપ્તાધ્યાયી યસ્ન (યસ્ન હપ્તધ હામીતિ) વચ્ચેજ મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. આ સપ્તાધ્યાયી યસ્ન પશુ ગાથા ભાષામાં છે, અને તેમાં પ્રાર્થના અને અહુરવજ્દ પ્રધાન દેવદૂત, સદ્ગુણલોકોના આત્મા, અગ્નિ, જળ, અને પૃથ્વી ઇત્યાદિ સ્તુતિ છે. પ્રાચીનત્વ અને જાનીભાષાની

દષ્ટિએ હપ્તધ હામીતિ ગાથાના જરા પછીના વખતના છે. છતાંપણ ગાથામાં જે ધર્મનો ઉદય જણાય છે તેજ ધર્મનું, તે પછીનું સુધારણું સ્વરૂપ તેમાં જણાઈ આવે છે. ગાથામાંજ ત્રણ કે ચાર વિશેષ પવિત્ર મંત્રો છે. આ મંત્ર અહુન વૈય અથવા હોનવર અશેમવેહુ એર્થમ ઇશ્યો અને ચેંધહેહાતામ એ પ્રમાણે છે. તેમના નામો તેમના પહેલા શબ્દપરથી પડ્યાં છે. ત્રીજા ભાગમાં (ભાગ ૫૨, ૫૫ ને ૭૨) કે ત્યાર પછીના યસ્નમાં (અપર યસ્ન) બુદાબુદા દેવતાઓની સ્તુતિ અને કૃતજ્ઞતા જોવામાં આવે છે.

વીરપરદ (અવસ્થા વિરપરનવો) માં. યસ્નના કેટલાક ભાગમાં વધારેના વિષયો આવેલા છે. આમાંની ભાષા અને રચના યસ્ન પ્રમાણેજ છે. આના બેજ અધ્યાય કે કહે હોઈ, તે યસ્નના સાતમા ભાગ જેટલામોટા છે. ધર્માચાર ગ્રંથોમાં યસ્નમાંના અધ્યાયોની સાથેજ વીરપરદમાંના અધ્યાયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અવસ્તા-વીરપરતવો માં વિશ્વે (સર્વ) દેવોનો આવહનના અને આત્માર્પણના મંત્રો આવેલા છે. આથી આને ‘ વિરપરદ ’ એમ કહેવામાં આવે છે.

યસ્ન (અવસ્તા ચેષ્ટી-સ્તુતિ વડે પૂજા કરવી) ના એકવીસ સૂકતો છે. આમાં યજ્ઞત (ઇજ્ઞ) ની કે દેવતાઓની સ્તુતિ છે. અદ્વિસુર એટલે જલદેવતા (યસ્ન ૫) તિષ્ઠ્ય તારકા (યસ્ન ૮), મિથ્ર એટલે સત્યદેવતા (ય. ૧૦), ફ્રવશી કે સદ્ગુણી લોકોના મૃતાત્માઓ (ય. ૧૩), વેરેદ્રદન એટલે યશોદેવતા (ય. ૧૪) અને રાજતેજની દેવતા (ય. ૧૯) આમના સ્તુતિપરના યસ્ન એ આખા યસ્તોમાં મુખ્ય છે. યસ્નની રચના મુખ્યત્વે છંદોબદ્ધ છે અને તેમાં કાવ્ય છે. અને તેમાંની ઘણી ખરી કથાઓ અને ઐતિહાસિક ભાગ ફીરદોશી કવિના ‘ શહાનામા ’ નામના મહાકાવ્યમાંની કથાઓ સાથે સરખાવવા જેવા છે.

નીઆઓશ, ગાહ, સિરોઝી, અક્રાજગાન એ સપ્રધાન ગ્રંથોમાં નાનકડી પ્રાર્થનાઓ, સ્તુતિઓ અને વરદાન પ્રાર્થનાઓ છે. આ પ્રાર્થનાઓ રોજ અને ખાસ પ્રસંગ હોય ત્યારે બોલવાની હોય છે.

વેદીદાદ એટલે દઝેવ (રાક્ષસ) વિરૂદ્ધ કાયદો:- આ ધર્મવિષયક કાયદાનો ગ્રંથ છે. તેમાં ખાવીસ અધ્યાય (ફર્ગર્હ) છે. આ ગ્રંથમાંના કેટલાક ભાગ ઘણા જૂના છે, જ્યારે કેટલાક પાછળના છે. આ ગ્રંથનો કોઈક ભાગ પાછળથી ઉમેરાયેલો હોય છે, પહેલા અધ્યાયમાં (ફર્ગર્હ ૧) બુદાબુદા ૬૫ મૂળ

કેની ઉત્પત્તિ જણાવી છે. આમાં સૃષ્ટિ સદસદૃષ (અરે અને ખોદુ) દ્વૈતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તેસદસદૃષ દર્શાવી છે. ખીજા અધ્યાયમાં ચિમની કથા, સુવર્ણયુગ (કૃતયુગ) અને ઇરાનના એક પ્રકારના સર્વવિધસક હિમકાન્તનું આગમન વગેરે વિષયો ટુંકમાં આપવામાં આવ્યા છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ખીજપણુ વિષયો હોઈ, એમાં કૃષિવિદ્યાથી થતા ફાયદા ગણાવ્યા છે. ચોથા અધ્યાયમાં કશરનો ભંગ કરવો, દંડપાર્શ્વ ધાકપાર્શ્વ અને શિક્ષાઓ વગેરેના કાયદાઓ આપવામાં આવ્યા છે. અધ્યાય ૫ થી ૧૨ માં મૃતશૈત્ય એ મુખ્ય વિષય છે. અધ્યાય ૧૩-૧૪ માં મુખ્યત્વે કરીને કુતરાના માંબધા નિયમો આપેલા છે. અધ્યાય ૧૫ માં ગુતાહ અને ભુમાં કાયોનાબાળત છું. અધ્યાય ૧૬ અને ૧૭ બુદા બુદા પ્રકારના અશૈયમાંથી કેવીરીતે શુદ્ધ થવું અધ્યાય ૨૦ માં નાસાયક ધર્મ મુકઓ પાથે આવ છે એ વિષેનું વિવેચન આપ્યું છે. ૧૬ માં અધ્યાયમાં ભૂતબાધાને તરફ ખેંચવા પ્રયત્ન, તે નામ તતતતત અને તેને થયેલુ ધર્મદર્શન આ વાતો છે ૨૦ મો અધ્યાય વૈદ્યક વિષયને લગતો છે. ૨૨ માં અધ્યાય બદી અને બામારીતા ચોમાજેઝએ.

ઉપરના ગ્રંથો વગર ખીજપણુ ઘણાં છુટા પ્રકરણો છે. અને તેમાંના એક બે હાદોખતનસ્કમાંના છે. અનુપલબ્ધ નસ્કમાંના ઘણાં અવતરણો આમાં છે, અને કેટલીક ટીકા અને શબ્દસંગ્રહ છે. નારંગી-સ્તાન, અને અઓગમદ્યેચા અને ખીજ કેટલાક છુટક ભાગ, આજ ભાગમાં આવ્યા છે. આ અવસ્તા ભાષામાં લખાઈ છે. અને એકવખતના વિશાળ સાહિત્યના આ અવશેષો છે. જરથોસ્તી ધર્મના સાહિત્યમાં અવસ્તામાં ન લખાયા હોય, પણ પદ્ધતી ભાષામાં લખાયા હોય તેવા ગ્રંથોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. આ પદ્ધતી ગ્રંથો, ઘણા ખરા મૂળ અવસ્તાનું ભાષાંતર છે. અને તેમાં પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાંના જૂના વિષયો આવેલા છે. તે કોઈક તવારીખની બાબતનાં છે.

ઉપરના વિષયો ઉપરથી હાલના અવસ્તાને બાયબલ કહેવા કરતાં પ્રેયરબુક કહેવી વધારે યોગ્ય છે. પુરાહિતોએ પોતાના કામમાટે વેદીદાદ, વિષ્ણુરેદ અને યસ્ન આ ત્રણે એક ઠેકાણે મૂકી. આ સઘળા ધર્મગ્રંથોનું પછણ રાજ પુરાહિતોએ કરવું જોઈએ. આથી તેમની પોતાની શુદ્ધિ થઈ, ખીજઓની પાપ-ક્ષાલનમાટે પ્રાયશ્ચિતને લગતી ધર્મક્રિયાઓ તેમના હાથથી થઈ શકે. યજ્ઞને વખતે વેદીદાદ, વિષ્ણુરેદ અને યસ્ન એ ત્રણે એક ઠેકાણે મૂકી આ સઘળા

ધર્મ ગ્રંથોનું પઠન રાજ પુરાહિતો એ કરવું જોઈએ. આથી તેમની પોતાની શુદ્ધિ થઈ ખીજઓના પાપ-ક્ષાલન માટે પ્રાયશ્ચિતને લગતી ધર્મક્રિયાઓ તેમના હાથથી થઈ શકે. યજ્ઞ વખતે વેદીદાદ, વિષ્ણુરેદ, યસ્ન, વગેરેનું ગંભીરતાથી પઠણ થતું. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જણાવેલો ઇશુ, નો પ્રસાદ ગૃહણ કરવો, ગોસ્પેલ બોલી જવું, વગેરે બાબતો સાથે સોમપાન કરવું ગાથાઓ બોલવી વગેરે બાબતો મળતી આવે છે. ખોદેહ અવસ્તામાંના મોટા યસ્નની તુલના, બાયબલમાંના કથાવિષયક ભાગસાથે થઈ શકે તેમ છે. ખોદેર અવસ્તામાં કોઈએક દેવતાને ઉદ્દેશીને જે એક ભાગ આવેલો છે. અને તેમાંની કથાઓ ઘણીજ જૂની હોવાથી બાયબલના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં પણ આવા ભાગો જડી આવશે નહિ. ડિનકર્ડે (પુસ્તક ૩ માં) એવું કહ્યું છે કે, મૂળ અવસ્તાની બે પ્રતો હતી, અને તે બંને પ્રતમાં ૨૧ નસ્ક (પુસ્તકો) હતા. અર્ધ વિરાડ કહે છે તેમાંની એક પસેપોલીસના પુસ્તકાલયમાં હતી અને તે અલેક્ઝાંડરે જ્યારે ઇરાન-પર ચઢાઈ કરી, અને રાજમહેલ બાળ્યો, ત્યારે બગીને બાબ થઈ ગઈ! એવું કહેવામાં આવે છે ખીજ પ્રત ગ્રીક લોકોએ ગુમ કરી. પણ આ કેવીરીતે ગુમ કરવામાં આવી, તે કહી શકાતું નથી. રિવાયત અને ડિનકર્ડેમાં આ એકવીસ નસ્કોના, તેમના પહેલા શબ્દોપરથી પહેલાં નામો અને તેના વર્ણનો આપ્યાં છે. તે પ્રમાણે દરેક નસ્કની મૂળ ગ્રંથ સંખ્યા અને વિષય નીચે આપવામાં આવે છે:—

નસ્ક	પરિચ્છેદ	વિષય.
૧	૨૨	સદૃગુણ અને ધર્મગ્રંથો.
૨.	૨૨	ધર્મને લગતા આચાર.
૩.	૨૧	મજ્દયસ્નધર્મ અને તેના આચાર.
૪.	૩૨	આ અને ખીજ દુનિયા. મૃત માણસોનું સદેહ પુનરુત્થાન અને પાપ અને પુણ્યનો નિકાલ.
૫.	૩૫	જ્યોતિષશાસ્ત્ર.
૬.	૨૨	યજ્ઞને લગતો આચાર અને તેમાંથી મળતું પુણ્ય.
૭.		અલેક્ઝાંડરના વખતના મુખ્યત્વેકરીને. રાજકીય પહેલાં ૫૦, પણ અલે- અને સા મા જિ ક કાંડરના વખતમાં ૧૩ વિષયો.
૮.		અલેક્ઝાંડર પહેલાં ૨૦ આજે મળી આવતાં—ફાયદો. ૧૨.

૬. અલેકઝાંડર પહેલાં ૬૦-ધર્મ અને મનુષ્યનો ત્યાર પછી બાકી રહેલા ન્યાયહારિક સંજોગ. ૧૫.

૧૦. અલેકઝાંડર પહેલાં ૬૦-રાજા ગુરતાપ અને તેની ત્યાર પછી બાકી રહેલાં કારકીર્દી. ૧૦.

૧૧. પહેલાં ૨૨. અલેક-જરથોસ્તના ઉપદેશનું ઝાંડર પછી બાકી પરિણામ. ધર્મ અને મનુષ્યનો ન્યાયહારિક દષ્ટિએ સંજોગ.

૧૨. ૨૨ દશ્ય સત્ય અને અન્યા-ત્મિક પુનર્જન્મ.

૧૩. ૬૦ પુણ્યકર્મો અને જરથો-સ્તાના બચપણનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન.

૧૪. ૧૭ ઝોરમઝદ અને પ્રધાન દેવદુત.

૧૫. ૫૪ વ્યવહાર, વજન અને તોલવામાં પ્રામાણિક-પણું, પુણ્યમાર્ગ.

૧૬. ૬૫ આ ધર્મમાંના, પાસેના સગાંસંજોગો સાથે લગ્ન કરવા બાબતના તત્ત્વો.

૧૭. ૬૪ બિષ્વકળમાં મળનારી શિક્ષાઓ; ફલજ્યોતિષ.

૧૮. ૫૨ અધિકારના ઉપયોગ કરતી વખતે ન્યાય. મૃતમાણ્યોનું મદદ ઉત્થાન; અને અસંતોનો નાશ.

૧૯. વિદેહાદ અ. વેંદીદ.દ—અશૌચ અને તેમાંથી ૨૨. હનુમળી આવે છે. શુદ્ધિકરણ.

૨૦. ૩૬ સાધુતર્વાવધે.

૨૧. ૩૩ ઝોરમઝદ અને પ્રધાન દેવદુતની સ્તુતિ.

અવસ્તા ગ્રંથનો નાટ અને અવશિષ્ટ ભાગ અલેકઝાંડરની ચઢાઈ પછીની પાંચ દસીમાં ચોક્કસ, ઘણા ખરા ધર્મગ્રંથનો ભાગ નહીં પામ્યો, અને તેથી ઘણા ભૂતપ્રાચીનોની પરંપરા અને ડીનક્રડ અને રિવાજ આ બધામાં પણ આવડત મન્ય રાખી છે. એજ પ્રમાણે, ૮-૯-૧૦-૧૧ માંના નરકમાંના ઘણા ખરા

ભાગ નાશ પામ્યો છે, એમ જણાવ્યું છે. અલેકઝાંડરની ચઢાઈથી માંડી સસાર્જન રાજ્યોના વખત સુધી, પાંચસો વરસ દરમિયાનમાં નહીં થયેલો ધર્મ ગ્રંથનો ભાગ, સસાર્જન વખતથી આજ સુધી નાશ પામેલા ધર્મગ્રંથોના ભાગ આગળ કંઈજ હિસાબમાં નથી. એમ કહીએ તો ચાલે છે. સનના સાતમાં સૈકામાં થયેલી મુસલમાનોની ચઢાઈને લીધે પારસી-ધર્મને ઘણુંજ નુકસાન થયું છે. જુલમ નીચે કચ-ડાયેલા પારસીલોકો, પોતાના ધર્મગ્રંથોની સંભાળ લઈ શક્યા નહિ. આથી ઘણા ભાગ હુપ્ત થયા. પ્રાચીન અવસ્તામાંના સસાર્જન વખતમાં બાકી રહેલા એકવીસ નરકમાંથી આજે એકડું ઓગ-ણીસમું એટલે કે વેંદીદાદજ હુપ્ત છે. પણ એમાં પણ વિષયોની અને હકીકતની ગોડવણ પાછળથી કરવામાં આવી છે કેમ તે ચોક્કસ નથી. વિચાર કરીએ તો જણાઈ આવશે કે સસાર્જન કાળથી આજ સુધી ધર્મગ્રંથોનો લગભગ બેતુનીયાંશ જેટલો ભાગ નાશ પામ્યો છે.

ગ્રંથ રચનાના કાલ :—કાલાનુક્રમનો વિચાર કરતા, અવસ્તાના ભિન્ન ભાગો, ભિન્ન વખતના હોય, એ સંભવિત છે. આ નક્કી કરવા માટે, મૂળગ્રંથનું છંદની દૃષ્ટિએ કરેલું સૂક્ષ્મ-પરીક્ષણ ઘણુંજ ફાયદાકારક જણાશે. મૂળધર્મપુસ્ત-કના ઘણાખરા ભાગ છંદોમય છે અને પાછળથી ઉમેરેલા ભાગો ઘણુંજ ગદ્યમાંજ લખાયેલા છે. વ્યાકરણનો વિચાર કરવો પણ જરૂરનો છે. પાછળના ગ્રંથમાં વ્યાકરણના શુદ્ધ જ્ઞાનનો લોપ થતો જોવામાં આવે છે. આ દાંટેએ વિચાર કરતાં છંદોમય ગ્રંથ ઘણુંજ વ્યાકરણશુદ્ધ છે. આ અવસ્તામાંના ભાગ ઘણા પ્રાચીન છે. અને જરથોસ્થના વખતથી ચાલી આવેલા છે. મોટા યસ્ત અને યસ્તના પદ્યમય ભાગમાં ઘણાજ પ્રાચીન વખતની, એટલે કે ઇરાનના પ્રાચીન ધર્મમાંથી ઉતરી આવેલી ઘણી વતો છે. વેંદીદાદમાં કોઈપણ જાતની સંગતિ નથી. તેમના કેટલાક ભાગનું સ્વરૂપ અપ્રખ્યાત થયું છે, તોપણ તે ઘણા જૂના વખતના છે. બીજા ભાગો યસ્તના હુમણાના ભાગોની માફક, હુમણાના છે. અવસ્તામાંના મંત્રમય ઉતારાઓની બાબતમાં, અને નિસ્પરહ અને ન્યાયશોમાંના યજ્ઞ અને બીજા સંસ્કારો માટે જૂઠા કાઢેલા ભાગોની બાબતમાં ઉપર પ્રમાણનીજ સ્થિતિ જણાઈ આવે છે. સર્વ ધર્મગ્રંથોના કાલક્રમ નીચે આપ્યા પ્રમાણે છે.

૧. ગાથા (યસ્ત ૨૮-૫૩) અને મંત્ર યસ્ત ૨૭-૧૩. ૧૪ અને ૧૫ ગાથાઓ.

૨. યસ્ન હુષ્તાદૈતિ (ય. ૩૫-૪૨) અને બીજા ભાગ ય. ૧૨-૫૮ અને ૪-૨૬ ગાથાની ભાષામાં.

૩. હુષ્તમય યસ્ન વ યસ્ન. જેવાકે-યસ્ન ૬, ૧૦, ૧૧, ૧૭, ૬૨, ૬૫; યસ્ન ૫, ૮, ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૯. વેદીકાદમના ૨, ૩, ૪, ૫, ૧૮, ૧૯ અને વિસ્તરક, નીઆએશો નામ્શ અને અક્રિતગાન આ બંધમાં વચ્ચેવચ્ચે આવેલી કવિતાઓ.

૪. અવસ્તાનો ગાકીનો ગદ્યમય ભાગ. આ છેવટના એટલે કે એવા ભાગમાંની ભાષાસરણી અને રચના ઉપરથી મૂળગ્રંથ કયો અને પાછળથી ધુસાડેલો ગદ્ય માત્રાગ કયો એ સહેજે જાણી શકાય તેમ છે.

પારસીઓના દ મંત્ર અવેસ્તાને લગતી હકીકત ઉપર આપી છે. નીચે અવેસ્તા ભાષા વચ્ચેનું સામ્ય બતાવનારા કેટલાક શબ્દો આપવામાં આવે છે.

અવેસ્તા	ગ્રંથકૃત	ગુજરાતી.
અમૃતિ	અર્તિ	પાછળ
અમૃદય	અદ્ય	અહીં આ.
અમૃનીક	અનીક	મુખ્ય
અમૃપિ અમૃપી	અપિ	વળી. જો.
અમૃબી, અમૃબિ.	અભિ	ઉંચે પાસે
અમૃબી		

અમૃર્થ	અર્થ, આર્થ	માન આપવાને યોગ્ય,
--------	------------	-------------------

અમૃર્થમન્	અર્થમન્	સુખ શાંતિદાયક અર્થમનની પ્રાર્થના સુખદાયક દેવ.
-----------	---------	---

અમૃવિતિ	અભીતિ	પાસેની
અમૃવિતો	અભિતસ	આસપાસ, પાસે, બંને બાજુએ

અઉરુન	અરુણ	જંગલી
અઉરુષ	અરુષ	ધોળો.

અમૃર્વાત	અવન્ત અર્વાન્	દોડનારો. ચાલાક મજબૂત.
----------	---------------	-----------------------

અએત	એત	હા, તો
અએનડ્ હ	એનસ	અપમાન, નુકસાન

અએમ	અયમ્	આ. પેલો.
અએવ	એક	એક, એકલો.

અએવ	એવ	આ પ્રમાણે
અએવો-દસ	એકાદશ	અગિયારમો

અએવો-દસ	એકાદશ	
અએવો દસીન્	એકાદસીન્	અગિયાર

અએરમ	ઇદમ	લાકડું
------	-----	--------

અએષ	એષ, એવા	ધરિશ્વર
અઓઝ્હ	ઓઝ્હ	શક્તિ
અઓર	અવર	અધિક, નીચે
અક	અક	ખરાબ વાત. પાપ
"	અક	આંકડા
અખષ	ઇક્ષ	તપાસરાખવી જોવું
અધ	અધ	પાપ
અધ	અઘ	શિખર
અડક, ઇશ્વિ	અસત્ય	ભુડું
અઝિ	અહિ	સાપ
અઝ	અહ,	બાંધવું
અઝ	અઝ,	ફંકરવું ફેંકવું.
અઝી	અહી	ફરવું, ચાલવું.
અઝેમ્	અહમ્	હું
અંક	અંક	વળવું

અંગ	અંગુષ્ઠ	અંગુઠો.
-----	---------	---------

અગિરત અંગુ	અંગુષ્ઠ	દુઃખ આપવું
------------	---------	------------

અંધ	અંધ	જવું
-----	-----	------

અંચ	અંચ	વાંકુ કરવું, ફેંકી દેવું
-----	-----	--------------------------

અંચ	અંચ	અપવિત્ર કરવું
-----	-----	---------------

અંજ	અંજ	છેવટ. ટોચ.
-----	-----	------------

અંત	અન્ત	અંદરનું
-----	------	---------

અંતર	અન્તર	અંદર
------	-------	------

અંતર	અન્તર	જમીન અને આકાશ વચ્ચે ઉભે રહેનારો.
------	-------	----------------------------------

અંતરેશ્તા	અન્તરેશ્થ	ખીજે છેડે.
-----------	-----------	------------

અંતેમ	અંતિમ	આંધળું કરવું.
-------	-------	---------------

અંદ	અંદ	આંધળો.
-----	-----	--------

અંદા	અંધ	આ પ્રમાણે
------	-----	-----------

અથ	અથ	અહીં આ.
----	----	---------

અથ	અથ	ખાવું.
----	----	--------

અદ્	અદ્	નિરુપદ્રવી
-----	-----	------------

અદ્એવ	અદ્એવ	અહીં આ
-------	-------	--------

અધ	અધ	નીચેનો
----	----	--------

અધર	અધર	રસ્તો.
-----	-----	--------

અધવન્	અધવન્	સ્વાસ લવો.
-------	-------	------------

અન્	અન્	દર્શક સર્વનામ.
-----	-----	----------------

અન	અનેન	હીન કુલમાં ઉત્તમ થયેલો
----	------	------------------------

અનર્ધર્થ	અનાર્થ	માફક
----------	--------	------

અનુ	અનુ	ધર્મ વિષયક કાયદાને
-----	-----	--------------------

અનુમ ઇતિ	અનુમતિ	અનુરૂપ વિચાર કરવો
----------	--------	-------------------

અન્ય	અન્ય	બીજો.
------	------	-------

અપુ	અપુ	પાણી.	ઉપધરિ	ઉપરિ	ઉપર.
અપુ	અપુ	આલે	ઉપમન	ઉપમા ઉપમાન ઉપમા	ઉપમા
અપુ	આપુ	પહોચવું મળવું.	ઉપારિત	ઉપારિત	પ્રાર્થના
અપેશ્વિ આસક	અપકૌશ	ખુમ મારવી.	ઉભ	ઉભ	બે.
અપગતિ	અપગતિ	પલાયન.	ઉડ	ઉર	મોડું વિસ્તીર્ણું
અપર	અપર	ઉત્તરકાલીન. હલકો	ઉર્વા	ઉર્વા	આડ
અપુત્ર	અપુત્ર	સંતતિ વગરનો.	ઉષ	ઉષ	બાળવું પ્રગથવું.
અપેમ	અપમ	છેવટનું.	બિન	બિન	ઓછું થવું
અખ	અખ	મેષ	આંસુ	આંશુ	હાળી
અમ	અમ	હીંમત.	કધિય	કધિય	કામ
અમવણ	અમવંત	હીંમતવાન	કઉર્વા	કબુર્, કબુર્	હાગપડેલો
અયસ્	અયસ્	લોહું.	કતાર	કતાર	બેમાંથી એક
અયન	અયન	માર્ગ.	કથ	કથા, કથમ્	કેવી રીતે,
અરેજ	અર્	લાયક બનવું	કન	કન	પ્રીતી કરવી
અરેત	ઋત	સત્ય.	કન	કેન	કોણ.
અરેત	ઋત	સાચું બાલવું.	કન્યા	કન્યા	કુમારી
અરેધ	અર્થ	નફા.	કમ	કમ	પ્રેમ કરવું
અરેદ	અર્દ	દુઃખ આપવું.	કયધ	કયાદ	દુષ્ટ માણસ.
અરેથ	અર્ધ	અડધું	કરેણ	કર્તા	કાપવું
અસૂન	અશૂન્ય	ભરપૂર.	કરેન	કર્ણ	કાન
અસ્તાન અસ્તિ	અસ્થન અસ્થિ	હાડકું.	કરેસ	કર્શ	અશકત હોવું
અસ્વ	અસ્થ	ઘોડો.	કર્ષા, કર્ષ	કર્ષ	ખેડવું
અસ્થા-સ્થાન	અસ્થસ્થાન	તખેલો.	કસ્	કાશ	પ્રકાશવું
અસ્મ	અસ્મન	પરતર.	કષ	કષ	ખેચવું
અસ્તુ	અસ્ત	આંસુ	કષપ	કરચપ, કર્ષપ	કાચખો
અપિ	અપિ	આંખ	કષ	કરછ, કક્ષ	કનારા
અસ્તદસ	અષ્ટાદશ	અઠારમો.	કા,	કન	પ્રેમ કરવું
અસ્તાન	અષ્ટન	આઠ	કામ	કામ	ધરછા
અસ્તાપતિ	અશીતિ	એંશી	કું	કું	ખરાબ
અહ	અસ	થવું. હોવું	કુંદ	કબન્ધ	એક રાક્ષસનુ નામ
આકૃતિ	આકૃતિ	લવ્ય ચહેરો	કુપ્	કુપ્	રીસાવું
આશ્રગન	અથર્વન	ઉપાધ્યાય.	કેરેત	કુર્ત	કરેલું
આદાન	આધાન	સ્વીકાર	કેરેતર	કુર્તુ	કરનાર
આયુ	આયુ	આયુષ્ય.	કેરેમા,	કુર્મિ	કોટો
આસુ	આશુ	તરતળ.	કેરેસ	કુશ	પાતળો
અધિવિ ઇ	અલિ-ઇ	પાસે જવું.	કવ	કવ	કયાં
ઉપ-ઇ	ઉપ-ઇ	પાસે આવવું.	દ	રવ	પોતાનું
ક. ઇ	પ્ર-ઇ	આગળ જવું	દનૌ	સ્વતસ્	પોતે
ઇજ	ઇહ	ધરછા કઢવી.	વિપ્	સ્વપ્	સંધજવું
ઇજએનિ	અજન	ખકરો.	વિસુર	સ્વશુર	સાસરો
ઇદ્ર	અજિન	ચામડાનુ વચ.	વીસ	આસ	શ્વાસ નાંખવો
ઇથ	ઇદ્ર	ઇદ્ર	ખદ્	ખદ્	ખોદવું
ઇધ. ઇધ	ઇદ્રથા	આ પ્રમાણે	ખુખ	કુખલ,	ફાંસે
ઇસ	ઇધિ ઇચ્છ	બાળવું.	ખુ	કુચ્ચ	કાચુ માંસ
ઇસિ	ઇધિ	ધરિયાકરવી	ખધુ	કુધ્	રીસે ભરાયલો
ઇપુ	ઇધિ	સમર્થ હોવું	ખરેર	કુર	કુર
ઇશિત	ઇધિ	બાણ	ખપુખ	કુભુ	હાલવું.
ઇર્	ઇધ	ધરિયાવું.	ખનુ	કુભુ	ખૂશ થવું
ઉમ	ઇધ	હાલવાન	ખશશ	કુભુ	સોળમો
ઉન	ઉમ	ખજવાન	ખશપ	કુભુ	છઠો
ઉપ	ઉપા	માથાપરના વાળ.	ગધાત	પઠ	ગતિ
	ઉપ	પાસે,	ગધરિ	ગિરિ	પર્વત

ગસો	ગો	ગાય	ઝર	ઝર	ઘરડા થવું
ગઝોજન	ગોહન	ઠાર મારનારો	ઝરન	ઝિરણ	સોનું
ગઝોતેમ	ગોતમ	ગોતમબુદ્ધ	ઝરનએન	ઝિરણય	સોનાનું
ગઝોધન	ગોધન	ગાયરૂપી ધન	ઝરેધય	હરધ	અંતઃકરણ
ગઝોન	ગુણ	ફાયદો.	ઝરેષ	હર્ષ	આનંદ થવો
ધાખૂ	કણ	કાન.	ઝવ	હવ	પ્રાર્થના
ગંદરેવ	ગંધર્વ	એક બલવાન પણ	ઝવન	હવન	આરાધના
		દુષ્ટદેવનું નામ	ઝરત	હરત	હાત
ગઢા	ગઢા	ગઢા	ઝત	ઝાત	જન્મેલો
ગમ્	ગમ્	જવું	ઝમાતર	ઝમાતુ	જમઈ
આ-ગમ્	આગમ્	આવવું.	ઝિ	ઝિ	જીતવું
ગર	ગર	ઝર	ઝિમ	ઝિમ	શિયાળો
ગરેઝ	ઝહ	પકડવું	ઝું	હું	હવન કરવો
ગરેમ	ધર્મ	ગરમ	ઝાંથર	ઝનિત	ઉત્પન્ન કરવું
અપ-ગરેવ	અપ-ઝહ	જીદું કરવું	તઝરન	તઝણ	યુવક
ન-ગરેવ	નિઝહ	નિઝહ કરવો	તેમડું	તમસ	અધાર
ગરેવ	ગર્ભ	ગર્ભસ્થાન	તખએષ	ઠંધ	ઠંધ.
ગવો-સ્તાન	ગોસ્થાન	ગોઠા	તિષ	ઢિષ	હઃખ દેવું.
ગાતુ	ગાતુ	જગ્યા	તનુ	તનુ, તનૂ	શરીર
ગાથા	ગાથા	પવિત્ર ગીત	તરો	તિરસ	આરપાર
ગી	જિ	જીવતા રહેવું	તાયુ	તાયુ	ચોર
ગુપ્	ગુપ્	આશરો આપવો	તિષ્	તિષ્	પ્રકાશવું
ગોઉરુ	ઘોર	ખરાબ.	તમ્	તમ્	તું
ગ્રીવ	ગ્રીવા	ઠોક.	ઝયજ	તયજ	ત્યાગ કરવો.
ઘન	હન	મારનાર.	ઝા	ઝા	પોષણ કરવું
ચઘતિ	કતિ	કેટલું ?	ઝિ	ઝિ	તીન.
ચપ્	ચક	પેડું.	ઝિદસ	ઝયોદશ	તેરમો.
ચરૂ	ચતુર	ચાર	ઝિપથ	ઝિપદ	ત્રણ કુટ લાંબુ.
ચરૂ	ચરૂ,	ચાલવું.	ઝાંદૂ	તૂપ્	તૂપ્ત થવું
આચરૂ,	આચરૂ,	જવું.	ઝાંકેધ	તૂપ્ત	તૂપ્ત.
વીચરૂ,	પ્રચરૂ,	આગળ જવું.	ઝએવ	દેવ	અસુર.
ચરન	ચરણ	પગ.	ઝએનૂ	ધેનુ	ગાય.
ચરેમા	ચર્મન	ચામડું	ઝઝ	દહ	દાઝવું.
ચમ્મન	ચક્ષુસ્	આંખ.	ઝણનૂ	દન્ત	દાંત.
ચિત્	ચિત્	વચાર કરવો.	દંસ	દંશ	ચાવવું.
જઘતિ	જાતિ	કુટુંબ.	દન	ધન	ધન.
જન્તર,	(હન્ત) હન્તર,	ઠાર મારનાર.	દવ્	દમ્લ	ફસાવવું.
જન્	હન્	ઠારમારવું	દમ્	ધમ્	જાસો-જાસલેવો.
ઉપ-જન્	ઉપ-હન્	મારવું.	દરેન	ધારણા	પકડવું.
જમ્	ગમ્	જવું.	દરેસ	દર્શ	જોવું.
ઉપજમ્	ઉપગમ્	પાસે જવું.	દરેસ	દર્શ	દેખાવ.
જય	જય	જય.	દરેવ,	ધર્ષ	ધૂણતા કરવી.
જી	જી	જીતવું.	દરિત	દરિ	દરિદ્ર,
જીવ્	જીવ્	જીવવું.	દવ્	ધાવ્	નાસી જવું
જીવ્ય	જીવ્ય	તાજી દુધ.	દસનૂ	દશનૂ	દસ
જની	જની	બાઈ.	દપિન	દક્ષિણ	જમણો!
જયા	જયા	ખનુબ્યની દોરી	દા	દા	આપવું
જયાતુ	જયાતુ	આયુધ.	આ-દા	અભિ-દા	દલલો કરવો
જીવુ	જીવુ	ધુટણ	દા	ઢયે	વિચાર કરવો
ઝઝોષ	ઝોષ	ખુશી.	ઢાઉરૂ	ઢારૂ	સાકડું
ઝહવુ	ઝવુ	ગામ.	ઢાન	ધાના	અનાજ
ઝન	ઝન	જન્મવું.	ઢીઢિ	ધાસિ	ધાસિ

દિવ	દિવ	પ્રકાશવું	ખિત્ય	દ્વિતીય	બીજો.
દિશ	દિશ	શિખરવું	ભુ	ભૂ	થવું
દિશ	દિશ	ખતાવવું	ખૂમિ	ભૂમિ	જમીન
હ	હ	હમવવું	ખૂપ	ભૂષ	ભૂષિત કરવું.
હાંધર	હાંધર	છાકરી	ખાતર	ભાતર	ભાઉ
હાંમન	ધૂમ	ધુમાડો	મધૂતિ	મતિ	વિચાર
હાંકેરત	હાંકુત	હાંકુત્ય	મધેધ	મેધ	મેધ
હાંમનહાં	હાંમનસ	ખરાખ મનનો	મગવન	મધવન	ધર્માત્મા
હાંપિતિ	દૂષિત. દૂષિતા	ત્રાસ હાંખ	મન્દ	નગ્ન	નાગો
દ્રર	દ્રર	ખારણું	નઝ	મહ, મહા	મોટો.
દ્રિષ	દ્રિષ	હાંખ દવું	મઝણત	મહાંત	વિસ્તૃત
ન	ન	નહિ. નક્કી	મણત	મંત	વિચાર
નધર્થ	નર્થ	ખહાદુર	મન્	મન્	વિચાર-મન્
નખા	નખસ	આકાશ	નરદ્	મદ્	ચર્ચણ કરવું
નખિ	નાખિ	હાંટી	મા	મા	માપવું
નમ્	નમ્	નમસ્કાર કરવો	મુચ	મુચ	છોડી મૂકવું.
નર નર	નર નર	માણસ	મુદ્	મુદ્	મળ કરવી.
નવ	નવ	નવું	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નવધતિ	નવતિ	નેવું	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નવદસ	નવદશ	ઓગણીસ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નવદસન	નવદશન	ઓગણીસ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નવસત	નવશત	નવસો.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નાએડ હાંધ્ય	નાસત્ય	અસુરતું નામ.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નાએધ	નાસા	નાક	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નાવય	નાચ્ય	વહેવું પાણી	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નિ	નિ	નાચ્ય	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
નામન	નામન	નામ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પધતિ	પતિ	શેડ.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પધતિચ્ય	પ્રતિવચન	જવાબ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પધીતરતા	પ્રતિષ્ઠા	માન, આગર	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પચ	પચ	રાંધવું	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પણ્યદસ	પાંચદશ	પદરમો	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પણ્યાસન	પાંચાશત	પચાસ.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પતર પિતર	પિતર	ખાપ.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પત્	પત્	પહવું	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પથન	પથિન	રસ્તો	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પરસ	પ્રસ્થ	પથ કરવો.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પામન	પામન	તવચારોગ.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પાયુ	પાયુ	રક્ષણ કરનાર	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પાર	પાર	છેલો	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પેરન	પૃથુ	પહોળું.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પેરન	પૂર્ણ	પુર્ણ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
પેરેસુ	પરવ	ખગલ, ખાબુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ફતેમ	પ્રથમ	પહેલો.	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ફાયત	પ્રયત	નકકી થયલો	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ફિતિ	પ્રીતિ	સ્તુતિ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ફેતાન	સ્તન	સ્તન	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ખરેજ	ખાજ	પ્રકાશવું	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ખરેજ	ખહ	વધારવું	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ખસ્ત	ખક	ખાંધવું	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ખાબુ	ખક	હાથ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.
ખાવ	ખાવ	કિરણ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ	મુદ્શ્યુ.

અંબુબરી :—આ એક તેલગુ કવિ હતો. તેનો કાળ નિશ્ચિત નથી પરંતુ સંસ્કૃત અને તેલગુ ભાષામાં તે ઘણો પ્રવિણ હતો. રાજપુરવાનું સંસ્કૃત ચરિત્ર તેણે તેલગુ ભાષામાં ત્રણ વિભાગમાં ઉત્તર્યું છે (કવિચરિત્ર.)

અંબુબરી :—આ સુવિખ્યાત દ્રવિડ કવિચત્રી પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગઈ. તેનો જન્મ તામિલ જાતિમાં થયો હતો. તે તથા તેના છ ભાઈ મળી તે સાતેય જણા વિદ્વાન હતા. તેથી સ્વપ્રાંતમાં જેમ તેમની કીર્તિ ફેલાઈ તેમ જીજ્ઞાસુઓ તથા પરદેશોમાં પણ તે ફેલાઈ હતી એમ કહેવાય છે આ સાત જણામાંની અંબુબરી, આપગા, વાટીજ અને મુરગા એ ચાર પહેલો હતી અને તે રૂવેલુર, અધિકનાન અને કપિલર એ ત્રણ ભાઈ હતા.

નીતિશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, વૈદ્યકશાસ્ત્ર, ભૂગોળ અને રસાયન એ સર્વે વિદ્યાઓમાં અંબુબરી એવીતો પ્રવિણ હતી કે તેણે આમાંના દરેક વિષયપર સુદૃઢ ગ્રંથ રચ્યા છે. અત્તિસુદી, કોનિવેડન મદુરસી નાદવાલી, ઇત્યાદિ ગ્રંથ નીતિશાસ્ત્ર સંબંધીના છે તેજ પ્રમાણે અન્ય વિષયોપર પણ તેણે ગ્રંથ રચ્યા છે. તામિલ દેશનાં વિદ્યાપીઠોમાં તે ભણાવવામાં આવતા. એપરથી આ સ્ત્રીની યોગ્યતા સમજી શકાય છે. વળી તે અન્ય વિદ્યામાં જેવી પારંગત હતી. તેવીજ તે પંચશાસ્ત્ર, ધાતુવાદ અને કલ્પ-વિદ્યામાં પણ પ્રવીણ હતી. કલ્પવિદ્યા યોગ્યરીતે ૨૪૦ વર્ષની આવરદા ભોગવી શકી હતી એમ પણ કહેવાય છે.

અંબુબરીનો પિતા પિરલી તામિલ પ્રાક્ષણી હતો. તેની મા જાતે અતિ શુદ્ધ હતી. પ્રાક્ષણને તે અતિ શુદ્ધ સ્ત્રી કેમ મળી હશે અને તેમને સંતાન યોગ કેમ થયો હશે તે વિષેનો પ્રમથ વૃત્તાન્ત ' પિરલી ' એ શબ્દસાથે આપવામાં આવ્યો છે. અંબુબરીનો જન્મ થયા પછી થોડી મુદતમાંજ પિરલીએ તેને જંગલમાં છોડી દીધી અને એક કવિની નજરે પડવાથી તે તેને ઉચકી ગયો તથા તેનું પાલન પોષણ કર્યું. તથા તેની તીવ્ર ખુદ્ધિ જોઈને તેને વિદ્યા પણ શિખવી. આથી તે પાંડત બની ઘણી પ્રખ્યાતી પામી મરતાં સુધી તે કુંવારીજ રહી. તેમ આખું જીવન પ્રજ્ઞચર્ચના પાલનમાં વિદ્યાભ્યાસમાં તથા કવિતા રચવામાંજ વ્યતીત થયું તેની કીર્તિ લોકો હજી પણ ગાય છે. (કવિચરિત્ર.)

અંબુબરી :—વિદ્યશાયરના ડેવાઇએસ નામના પાલ્મૅટરી વિભાગમાં માલ્બરીથી પગરસ્તે આઠ માઇલને છેટે કેનેટ નદીપર આવેલું આ એક ગામડું છે. સેંટ જેમ્સનું અહિં એક સુદૃઢ દેવળ

છે. તેમ પૂર્વ કાળના કેટલાક અવશેષો પણ છે. પરંતુ તેમના આકાર વિષે પુષ્કળ મતભેદ રહ્યો છે. છતાં તે ઔઝ કાળના હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે. અંબુબરીનું દેવળ અને તેનો મિનારા પાછળ ઇતિહાસ રહ્યો છે. ડુમ્સડેની માપણી થઈ તે વખતે અંબુબરીનું દેવળ બોલ્ડ નામના એક ધર્માધિકારીનાં (પ્રિસ્ટના) તાબામાં હતું. ત્રીજા હેનરીએ તે સિરેસેસ્ટરના અંબટ તથા મંકોને આપી દીધું હતું સા. તમા હેનરીની કારકીર્દી સુધી તે તેમનાં કબજામાં હતું. નોર્મંડી સેંટ બૅન્જ આફ બુચેરવિલના બેનાડિકટાઈન મંકોને પહેલા હેનરીના કાળમાં અંબુબરીના મિનારા આપ્યો હતો. ત્રીજા એડવર્ડની આમદાનીમાં ક્રાન્સમાં જે લડાઈ થઈ તેમાં રાજાએ આ મિનારા પરદેશી સિલ્હુઓના અંકુશમાંથી છીનવી લઈ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધા અને સઘળા હક તથા તેમાંની વસ્તુઓ સાથે તે આફસર્ડની ન્યુ કૉલેજને અર્પણ કર્યો.

અંબુબરી :—(૧૧૨૬-૧૧૬૮.) અરબી સાહિત્ય કેવળ પ્રાંતીક ખાબોચીયામાંજ પડીન રહેતાં તે સમગ્ર જગતની સંસ્કૃતિના વિકાસમાં જે પાંડિતોનાં પરિશ્રમથી મહત્તા પૂર્વક સ્થાન મેળવી શક્યું તે પાંડિતોમાંનો અંબુબરી એ એક હતો. મધ્ય કાળનું યુરોપ અંબુબરી પાસેથીજ ગ્રીક જ્ઞાન મેળવી શક્યું તેમ સ્કુલમેનનો સંપ્રદાય પણ તેના ગ્રંથોનેજ આભારી છે. તે સ્પેનમાંના કોર્ડોવા ગામમાં જન્મ્યો હતો. તેનું આખું નામ અબુલ વલીદ મહમદ-ઇબ્ન અહમદ ઇબ્ન મહમદ ઇબ્ન રશીદ એ હતું તેનો દાદો તથા બાપ બન્ને કાજી હતા. બાળપણથીજ તેનું અભ્યાસમાં રસ પડતો હોવાથી વેદાન્ત ગણિત, કાયદો, વૈદ્યક અને તત્ત્વજ્ઞાનનો તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો. ઇબ્નજૂર નામના એક વિખ્યાત વૈદ્યસાથે તેમ ઇબ્ન અરબી નામના પ્રખ્યાત વેદાન્તી સાથે તે સનેહ થયો. તેનો તત્ત્વજ્ઞાન ઇબ્ન ટુફેલ મોરેકકોના અમીર યાકુબ-યુસફનો વજીર હોવાથી તેણે અંબુબરીને અમીર સાથે પરિચય કરાવ્યો. તેમ તેને તેણે ઍરિસ્ટોટલના ગ્રંથપર એક ટીકા ગ્રંથ લખવાની ભલામણ કરી હતી. અંબુબરીને ૧૧૬૬ ની સાલમાં પ્રથમવારજ સેનિલીનો કાજી નીમવામાં આવ્યો હતો તે પછીના તેની જીંદગીનાં પચીસ વર્ષ સેવિત્ર, કોર્ડોવા, મોરેકકો ઇત્યાદિ સ્થળે કાજીનું કામ કરવામાંજ પસાર થયા. દરમ્યાન તેણે ગ્રંથ રચના કરી. વળી તેવામાં તે મુખ્ય કાજી બન્યો. યુસફ અમીર પછી યુસફ અલ મનસુર ગાદીએ બેઠો. તેની પ્રથમ અંબુબરીપર બહાલ મરજી હતી. પરંતુ તે પછી

પુરાણમતાભિમાની કાળઓએ તેના લખાણો પર તીવ્ર ટીકાઓ કરેલી જોઈ અમીરનું દીલ બદલાયું. આ કાળઓએ તેને નાસ્તિક વાંદી ઠરાવ્યો. તેમ તેમજુ છે એવી અફવા ફેલાવવાનું કામ પણ ઉપાડી લીધું એ સર્વેનું પરિણામ એ, આખું કે, તેની તપાસ ચાલી તથા તેને હુકમ કરી હુસેનાખાતે મોકલવામાં આવ્યો. વળી તેના વૈદિક, ગણિત તથા જ્યોતિષ શાસ્ત્ર ઉપરાંતના સર્વે અથો બાળી નાખવાનો અમીરે હુકમ આપ્યો. તેરીતે અલિનવ ઉદાર મતવાદી સંસ્કૃતિની થતી પ્રગતિ અટકાવવામાં આવી. તે પછીનાં ઘણા વર્ષો વહી ગયા બાદ અંબરોજને ફરીથી ખોલાવવામાં આવ્યો. પણ તે પછી લાંબોકાળ જીવી શક્યો નહીં. સન ૧૧૯૮ માં તેનું અવસાન થયું મોરોકોમાં તેની કબર હજી મોજુદ છે. તેને ઘણાં ફરજ હતા. તેમાંના કેટલાકોએ નામના પણ સારી મેળવી હતી. તેના એક છોકરાએ તો તેના 'બુદ્ધિ' વિષેના સિદ્ધાંતનું વિવેચન કરી એક નિબંધ પણ લખ્યો હતો. અંબરોજના અથોપરથી તેના સ્વભાવનો આપણે પરિચય કરી શકીએ છીએ. સ્વમાન તથા માર્મિક લેખનશૈલી પરથી તેની લલાર્થ જાણી શકાય છે. પોતાના રાષ્ટ્રના ઇતિહાસ માટે તેને ઘણું માન ન હતું. તેમ તે કોઈ પણ પંથ સાથે જોડાયેલો હતો નહિ. મરણકાળ સુધી તેની કીર્તિ ટકી રહી તેમ તેના મરણ પછીના સા વર્ષ સુધી સ્પૈનમાં તેના પુસ્તકો વંચાતા હતા એમ પણ જણાય છે.

અથ:—અરિસ્ટોટલના ટીકાકાર તરીકેજ તે મુખ્યત્વેકરીને વિખ્યાતિ ધરાવે છે. આ અથોજ તેને મધ્યકાળના યુરોપમાં પ્રકાશમાં મૂક્યો. તેના તત્ત્વજ્ઞાનનું ઘણું પરિતોએ ખંડન કર્યું છે. પણ તેની પદ્ધતિસર રચના, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અ ઘણાંજ આદરપાત્ર થઈ પડ્યા છે. મુસલમાની પદ્ધતિ મુજબ તેણે લઘુ, મધ્યમ તથા બૃહત્ ટીકાઓ લખી છે. 'પૃથક્કરણ વિદ્યા', 'પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાન' એ વિષયો પર તેણે આ ત્રણે પ્રકારની ટીકાઓ લખી છે. બાકીના અથો પર માત્ર બૃહત્ ટીકા લખી નથી. તમ પ્રાણીઓના ઇતિહાસ વિષે તે મુખ્યજ રહ્યો છે. આ ઉપરાંત અંબરોજે 'તહાફત અલ તહાફત' નામનો અથ લખી પુરાણમતાભિમાની કાળઓનું તેમાં ખંડન કર્યું છે ત શિવાય રેનિન એમ પણ માને છે કે તેણે પ્લેટોના રિપબ્લિક, ફરાળીના ન્યાય અથ, અવિસેન્નાના સિદ્ધાંતો નિકૌલસનું 'મેટાફિઝિકસ' 'અકીદહ' વગેરે અથોપર અનેક ટીકાઓ લખી છે તેમ વૈદ્યક, જ્યોતિષ અને કાયદા વિષે અથો પણ લખ્યા છે. આ સઘળા લેખનમાં વૈદ્યક વિષેનું લેખન 'કુદિસ્યાતન' માત્ર આજે ઉપલબ્ધ છે.

અંબરોજ વિષે લખાયેલા પાશ્ચાત્ય અથો વાંચવાથી તેના સિદ્ધાંતોનો પૂરો પરિચય થતો નથી. તેમ પુરાણપ્રિય કાળઓએ તેના લખાણોમાંથી જે ખોટા તકરો ઉપજાવી કાઢ્યાં છે તેમના સમાગમાં આવવાથી પણ અંબરોજના સિદ્ધાંતો જાણી શકાતા નથી. તે જાણવા તેના મૂળ અરણી અથોનોજ આશ્રય કરવો રહે છે. રેનન જેવા મુદે સુદ, વિચારક પંડિતથી પણ તેના સિદ્ધાંતો સમજી શકાયા નથી. એ પરથી આ કામ કેવું અઘરું છે તે કદપી શકશે. અવિસેન્નાની જેમ અંબરોજ પણ અલફલાસિકા પંથનો અનુયાયી હતો. અલઘઝલીએ અલફરાખી તથા અવિસેન્ના પર કરેલી ટીકાનું અંબરોજે ખંડન કર્યું છે અવિસેન્નાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેટલાક સુધારા સૂચવ્યા છે, પણ તે પરથી તેનો પંથ જુદોજ હતો એમ માની લેવું અશોભ્ય છે.

સિદ્ધાંતો:—અંબરોજના તત્ત્વજ્ઞાન પર દ્રષ્ટિકોણ કરતાં જણાઈ આવે છે કે, તે પૃથક્કરણ તરફજ વધારે ઢગતું લાગે છે. જાતે તે પોતાના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન જીતોજીતોજ કરે છે. માત્ર બીજા લેખકોના સિદ્ધાંતો તોડી પાડવાના તેના પ્રયાસ સ્પષ્ટ છે. તેના સિદ્ધાંત નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જગતની નિત્યતા—ઇસ્લામ ધર્મમાંના અબુલહુદેલ તથા તમામહ જેવા પ્રાચીન પંડિતો પણ જગતની અબાધિતતામાં માને છે. હુદેલનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જગતને ગતિ આપવી એજ તેની ઉત્પત્તિ. જ્યારે અંબરોજના મત મુજબ ઘણેઘણે નવું રૂપ ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પત્તિ. જગત નિત્ય છે પરંતુ ઘણેઘણે થતી ઉત્પત્તિને કારણે રૂપ કંતી તો હોવાજ જોઈએ આ કારણે રૂપ કે કંતી એકલેજ પરસ્પર. છતાં તે માત્ર કારણ જુદા અથવા ક્રિયાહીન છે.

(૨) વિવિધતાની ઉત્પત્તિ:—બીજા અરેબિક તત્ત્વજ્ઞ પ્રમાણેજ અંબરોજના મગજમાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિના વિચાર ઘેરાઈ રહેલા જણાય છે. પરમેશ્વર એકજ છે. પણ તેનાથી અસંખ્ય પ્રાણીઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થયાં હશે એ સવાલ પર પુકળ વિચાર કરી તેણે એવો સિદ્ધાંત દોર્યો છે કે, પરમેશ્વરમાંથી એક શક્તિ પેદા થઈ તથા તેમાંથી આ વિવિધતાવાળું જગત નિર્માણ થયું. એ શક્તિની પ્રેરણાથીજ જગતનું આખું ચંત્ર ચાલી રહ્યું છે.

(૩) પરમેશ્વર વિષેનું જ્ઞાન:—'પરમેશ્વર કેવળ પોતાનું સ્વરૂપજ આજળી શકે છે' એ સૂત્રનો કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એવો અર્થ ઘડી કાઢ્યો છે કે, પરમેશ્વરને આ સુષ્ટિનું જ્ઞાન હોતું

નથી. આ અર્થે અવરોજે અમાન્ય કયો છે. તે માને છે કે સૃષ્ટિ વિષેનું તેનું જ્ઞાન અહિંના પ્રાણીઓ પર આધાર રાખે નહિ. જે તેમ હોય તો સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ. જેમ જુદા જુદા કાચમાંથી એક વસ્તુ ભિન્નભિન્ન રંગમાં દેખાય છે તેમ પરમેશ્વર ઉચ્ચ સ્થિતિમાંના પ્રાણીઓનેજ જાણી શકે છે એમ તે માનતો.

(૪) આત્મા અને પુદ્ગિ:—આ આખતમાં અવરોજ અવિસેન સાથે સહમત થાય છે. માત્ર એક ફેર રહે છે. આ ફેર આત્મા અને પુદ્ગિ વચ્ચેના ભેદ સંબંધે છે. અવરોજ, આત્મા તથા પુદ્ગિના એકાકારમાં માને છે. તે આત્માની અમરતામાં માનતો નથી એમ કહેવું અયોગ્ય છે.

(૫) પુનરુત્થાન:—અલ ધઝાલીએ અલક્-સાફ પંથ સામે એવો આક્ષેપ કર્યો હતો કે તે પંથ પુનરુત્થાન વાદી નથી. અવરોજે એ આક્ષેપનું ખંડન કરી દરેક ધર્મ પ્રજ્ઞના સુખ તથા કલ્યાણને માટે પુનરુત્થાનનો સિદ્ધાંતજ શિખવે છે એમ સાળીત કર્યું હતું.

(૬) સત્ય અને ધર્મ:—રાજકારણમાં તે પ્લેટોના અભિપ્રાયમાં માનનારો હોઈ પ્લેટોનું 'રિપબ્લિક' તેને સંપૂર્ણ રીતે માન્ય છે. કેમ કે તે સામે મતભેદ દર્શાવનારી અલ્પ ટીકા પણ તેણે લખી નથી.

અવરોજની છાપ જયુ તત્ત્વજ્ઞાન તથા ખ્રિસ્તી સ્કોલેસ્ટિક તત્ત્વજ્ઞાન પર પડેલી જોવામાં આવે છે. તેના અંથે હિંદુ તથા લૅટિનમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યા છે. અવરોજ, અવિસેના આદિ અરેબિક તત્ત્વજ્ઞાનાં અંથેનાં ભાષાંતર થવાથીજ મુખ્યત્વે કરીને પાશ્ચાત્ય દેશો અસ્કિટોલના સમાગમમાં આવ્યા એમજ માનવું જોઈએ. અસ્કિટોલના ઘણા ખરા અંથેના અરેબિકદ્વારેજ ઇંગ્લેશ, લૅટિન વગેરેમાં ભાષાંતર થયા છે. ૧૫-૧૬ મી સદીમાં તો અવરોજના સિદ્ધાંતોની પુષ્કળ છાપ પડી હતી. પરંતુ તે સદી પૂર્વે તેમ તે પછી આલબર્ટ મિ ગ્રેટ, આ ક્વાયનસ, ગિલ્સ વગેરે તથા બીજા પાઠરીઓએ તેના સિદ્ધાંતો પર સખત ટીકાઓ કરી અને વિવિધ ધર્મ પરિષદોમાં તેની ઝાટકણી કાઢવામાં આવી હતી. ફ્રાન્સમાં તો ૧૪ મી સદીમાં તેમ ઇટલીમાં ૧૬ મી સદીમાં તેના સિદ્ધાંતોની અતિશય છાપ પડેલી જોવામાં આવતી તે છેક ગલિલિયોના કાળ સુધી ટકી રહી હતી.

[સંદર્ભ અંથ:—ફિલોસોફી ઍન્ડ થિઓલોજી ઍન્ડ અવરોજ ધિ હિસ્ટરી ઍન્ડ ફિલોસોફી ઇન ઇસ્લામ.]

અવિઞ્ઞાન:—ફ્રાન્સના અમિદીશમાં આવેલા વેકલુસ વિભાગનું મુખ્ય શહેર લીઆની દક્ષિણે ૧૪૩ માઇલ પર લીઆથી માર્સેલીસની રેલ્વેપર આવેલું છે. ૧૯૦૬ માં અહિંની વસ્તી ૩૫,૩૫૬ હતી. રોન નદીને પશ્ચિમ તીરે રોન તથા ડુરેન્સના સંગમથી થોડાં માઇલ પર તે આવ્યું છે. અહિં એક ગુલતો પૂલ છે. પોપનો મહેલ પણ અહિંજ છે તેમ કોવલેટ નામના પદાર્થ સંગ્રહ સ્થાનમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર-વેત્તા એફ કાલવેટના અંથ, કાચના તથા બીજા પ્રાચીન અવશેષ, તથા શીલાલેખ વગેરે સંગ્રહ કરવામાં આવ્યા છે. શહેરમાં જીન આદ્યેન નામના એક ઇરાનીનું પુતળું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. આ ઇરાની ગૃહસ્થે અહિં સન ૧૭૬૫ માં મંજુષ્ટનો છોડ વાવ્યા હતા જેનો હાલ જહેપાર્કચાલે છે. સન ૧૮૭૩ માં અહિં જીન સ્ટુઅર્ટ મિલનું અવસાન થયું તથા તેને અહિંના સ્મશાનમાંજ દાટવામાં આવ્યો હતો. અવિઞ્ઞાન શહેર મહાધર્મોધિકારીનું મુખ્ય મથક હોવાથી ત્યાં પહેલા વર્ગની ન્યાયાધિશ કોર્ટ, જહેપારી ન્યાય મંદિર દલાલ મંડળ, વણિક સભા, ફ્રાન્સની પેટીની શાખા વગેરે ખાતાંઓ છે. અહિંની જમીનો ફળદ્રુપ હોવાથી જહેપાર સારા પાયા પર ચાલે છે. અહિં લોટ દળવાની ચક્કીઓ, ઘાટ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ તથા સાબુના કારખાના છે.

પ્રાચીન કાળે અવિઞ્ઞાન શહેર કેવેરિસની ગૌલિક લોકોનું શહેર હતું. આગળ ઉપર રોમન સત્તાના કાળમાં આ શહેર ગૌલિઆ નામોનેન્સિસના મુખ્ય શહેરોમાંનું એક થઈ પડ્યું. પછી તે અનુ-કુમે બર્ગાંડી તથા આલ્ફેસ રાજ્યમાં જોડાઈ ગયું હતું. અને તે પછી પરંપરાથી પ્રાવેન્સ, ટ્યુલોજ અને ફારકેલકિવઅરના કાઉન્ટની સત્તા નીચે આવી પડ્યું. ૧૨ મી સદીની આખરમાં ત્યાં પ્રજા સત્તા ચાલુ હતી. પણ ૧૨૨૬ ની સાલમાં આઠમા લુઈએ તે જીતી લીધું. ૧૨૫૧ તેને પ્રાવેન્સ તથા ટ્યુલોજના કાઉન્ટને શરણે થવાથી ફરજ પડી સન ૧૩૦૯ માં પાંચમો કલેમેન્ટ અહિં રહેવા આવ્યો. તે પછી ૧૩૭૭ સુધી અહિં પોપનો નિવાસ હતો. વચ્ચે વચ્ચે કેચ રાજ્યોએ લઈ લેવાનાં ઘણા ફાંફાં માર્યા છતાં ૧૭૯૧ ની સાલ સુધી તે શહેર પોપનેજ આધીન રહ્યું હતું. સન ૧૭૯૧ માં પોપના અનુ-યાયી તથા પ્રજા સત્તાવાદીઓ વચ્ચે લડાઈ થઈ લોહી રેડાયાં. ૧૮૧૫ માં રાજસત્તા વાદીઓએ માર્શલ બૂનનું ખૂન કર્યું. અને ત્રીજી સદીમાં સ્થપાયલું અહિંનું ધર્મોધિકારીનું સ્થાન સન ૧૪૭૫ માં મહા-ધર્મોધિકારી (આર્ચબિશપ) ના સ્થાનમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યું.

અવિસેના:—(૬૮૦-૧૦૩૭). ઇપ્પનસિંહએ અરેબિક નામનું તથા અવેતસિના એ હિબ્રુ નામનું અવિસેના એ લેટિન રૂપ છે. આનું સંપૂર્ણ નામ અબુઅલિ અલહુસેન ઇપ્પન અબદલ્લા ઇપ્પનસીના એવું છે. તે બુખારામાં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ કરમસુદીનું કામ કરતો. તેનો ન્હાનો ભાઈ જન્મ પામ્યો ત્યારે તેનો બાપ બુખારા ખાતે રહેવા ગયો. તે કાળમાં બુખારા અતિ મહત્વનું શહેર ગણાતું ન્હાનપણથીજ અવિસેના કુશાગ્રબુદ્ધિ માટે પંકાયો હતો. તેણે શિક્ષકોપાસેથી ઉત્તમ તાલીમ મેળવી હતી. તે દસ વર્ષનો હતો ત્યારેજ આખું કુરાન તેણે મ્હોઠે કયું હતું. એક શાકવાળા પાસેથી તે ગણિત શીખ્યો તથા તેને ત્યાં રહેતા નાટિલી નામના સાધુ પાસે તેણે યુકિલડ, તર્કશાસ્ત્ર અને અદ્ભુત જ્ઞેષ્ટનું અધ્યયન કર્યું. હતું. પણ આગળ ઉપર આ સાધુનું જ્ઞાન હુંક ભાંગી પડ્યું જણાયાથી ભૂમિતિ વગેરે વિષયોનો તેણે પોતાની મેળેજ ટીકા ગ્રંથોની મદદથી અભ્યાસ કર્યો. સાળમે વર્ષે તો તેણે વૈદ્યકનું પુરું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ તે રાજીઆને પણ તપાસવા જતો. અને ત્યારેજ તેણે બુદ્ધિ બુદ્ધિ ઉપચાર પદ્ધતિ શોધી કાઢી હતી. તે પછીના એક બે વર્ષો તેણે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવામાં ગાળ્યા. આમાં તેને અતિશય પરિશ્રમ લેવો પડ્યો હતો. ક્યારેક સમજણ ન પડવાથી માનું પાડી જતું ત્યારે મસજિદમાં જઈ ચિત્ત શાંત કરવા તે પ્રાર્થના કરતો એટલે તેને સમજણ પડતી અભ્યાસમાં તેણે અનેક સત્રીઓ ગાળી હતી. અરિસ્ટોટલનું તત્ત્વજ્ઞાન ગ્રંથોમાં તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી.

બુખારાના સુલતાનને તેણે જીવલેણ માંદગીમાંથી બચાવ્યો ત્યારે રાજ્ય વૈદ્ય તરીકે તેની નીમણૂક થઈ. આથી સમિનિહનાં ગ્રંથસંગ્રહાલયને તે લાભ લઈ શક્યો. આગળ ઉપર તે નોઢરીમાંથી છુટો થયો. તથા એકાદ સારા આશ્રયદાતાની શોધમાં કારકંજ, નિશાપુર, અળીવર્દ, બનુસ વગેરે સ્થળે શ્રાવક દિવસ ગાળી જોરજાન મુકામે આવ્યો. ત્યાં તેણે અલબુઝાની નામને એક ચેલો ઘણોજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. અને તેની મદદથી તે કિંમતી ગ્રંથ લખી શક્યો. વૈદ્યકના સિદ્ધાંતવળે ગ્રંથ લખવાનું કામ તેણે અહિંજ શરૂ કર્યું હતું. ત્યાર પછી તે રાઈ ખાતે રહેવા ગયો. અહિં તેણે ન્હાના ન્હાનાં ત્રીસ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં એમ કહેવાય છે. પછી તે કઝવાન તથા હમદાન ગયો. હમદાનના અમીરને તેણે માંદગીમાંથી બચાવ્યો. તેથી અમીરે તેણે

વજર નીમ્યો. પરંતુ તેનાપર કંઈક તોહમત મૂકવામાં આવ્યાથી તે એક દવા વેચનારના ઘરમાં સંતાઈ રહ્યો. છતાં લેખન તો ચાલુજ હતું. પરંતુ અમીરને તેની ખબર પડતાં તે કેદ પકડાયો. કેદમાં પણ લખાણ તો ચાલુજ રહ્યું. થોડા સમયમાંજ તેણે અતિ સંકટો વેઠી ફકીરના વેષમાં મુક્તિ મેળવી તથા કફેાડી સ્થિતિમાં તે ઇસ્પાહન શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંના અમીરે તેનું સાડું સન્માન કર્યું. તે પછીના જીંદગીના દસબાર વર્ષ તેણે આ અમીરના આશ્રયમાંજ ગાળ્યા. તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા તે રાજ રાત્રે સભા બોલાવતો. વચ્ચે વચ્ચે જતો અમીર પણ આવી તોભામાં હાજરી આપતો વળી અહિં તે મોજશોખ પણ પુષ્કળ કરતો. સ્વભાવે તે રસીયો હતો. તે ઘણો દારૂ પીતો તેમ સ્ત્રીઓનો પણ આશક હતો. આથી તેની આવરદા ઘટી ગઈ અને પંદ વર્ષની ઉંમરે તેનું અવસાન થયું. હમદાનમાંજ તેને પુરવામાં આવ્યો હતો.

ગ્રંથ રચના:—તેણે લગભગ સો પુસ્તકો લખ્યાં છે. જેમાંનાં : અશશિક્ષા અને ‘ઇશાગત’ અતિ પ્રખ્યાત છે. તર્ક ન્યાય, વેદાંત વગેરે વિષયો પર ઓછામાં ઓછા એક ગ્રંથ તો તેણે લખ્યોજ છે. કિમિયાશાસ્ત્રપર પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે. પ્રાણી વિષેના તેના ગ્રંથોનું સ્કોટો ભાષાંતર કર્યું છે. તેના લેખનના વિષય આ પ્રમાણે છે— ‘શાસ્ત્રોની ઉપયોગિતા તથા તેના લાભ, ૨૦ ગ્રંથ; ‘નિરપરાધી-પણ’ તથા ગુન્હેગારી, —૨ ગ્રંથ આરોગ્ય અને ઉપચાર ૧૦ ગ્રંથ; આરોગ્ય રક્ષણ નાં સાધનો — ૧૪ ગ્રંથ; ‘જ્યોતિર્નિરીક્ષણ’ — ૧ ગ્રંથ; ગણિતશાસ્ત્ર ‘સિદ્ધાંત તથા તેમના પ્રયોગ,’ દરેક ૧ પુસ્તક; ‘અદોળેક ભાષા’ — ૧૦ ગ્રંથ; ‘છેવટનો નિકાલ’ ‘આત્માનું મૂળ’ ‘અન્ત અને અનન્તા’ ‘પુનરુત્થાન’ ‘સંક્ષિપ્ત યુકિલડ;’ ‘ઇત્યાદિ.

સ પ્રદાય:—અવિસેના અલફલાસિકા પંથી હતો. ઝાંક ગ્રંથોનો વિશેષ અભ્યાસ કરનારાઓને આ ઇલકાળ આપવામાં આવતો. અવિસેના પહેલાં ઓછામાં ઓછા ત્રીસ પાંડતો આ ઇલકાળ મેળવી શક્યા હતા. તેના પહેલાં અલકિંડી તથા અલદુરાળી એ બે પ્રખ્યાત પુરૂષો થઈ ગયા હતા. અલકિંડી એ આ સંપ્રદાયનું સંગઠન કર્યું હતું. આ પંથ એટલે નૂતન પેલેટો પંથનું પરિણત સ્વરૂપ. એ વિસેનાએ તેના પહેલા થઈ ગયેલા ગ્રંથકારો વિષેની માહિતી સુચંગત લખી છે.

અવિસેનાના લખાણોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલા મતોના પાંચ છ વિભાગ પાડી શકાય છે:

તર્ક, પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર, માનસ શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન-શાસ્ત્ર, ગૂઢવિદ્યા અને નીતિશાસ્ત્ર.

(૧) તર્કશાસ્ત્ર—અવિસેક્ષાએ તર્કશાસ્ત્રને ઉચ્ચ શ્રેણી પર મુક્યું છે. તેમ આ શાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર પણ તેણે આંત વ્યાપક કદખ્યું છે. ઍરિસ્ટોટલની પદ્ધતિને અનુસરીને તેણે તર્કના ૯ ભાગ પાડ્યા છે. ‘ઇશારત’ માં તર્કનું કાર્ય કથન કરતાં તેણે લખ્યું છે કે, “મનુષ્યની વિચારસરણી નિર્દોષ અને તેમાટે નિયમ ઘડવાં એ ‘તર્કનું’ કાર્ય છે.” હરકોઈ સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવામાં પ્રથમ જાતિ અનુભવ અવશ્યક છે. જાતિ અનુભવથી વસ્તુનું રૂપ સમજી શકાય છે અને તે પછી અનુ માન બાંધી શકાય છે. ‘વ્યાખ્યા કરીને વસ્તુનું વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ રજૂ કરી શકાય છે’ એમ તે માનતો. વ્યાખ્યા તથા વર્ણન વચ્ચેના ભેદ પણ તેણે સરસ રીતે ખુલ્લો પાડ્યો છે. કારણના તેણે ચાર પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. ઉપાદાન, નિમિત્ત, અંત્ય અને સાધક. આ ચારેય પ્રકાર લક્ષણમાં હોય છે એમ પણ તે જણાવે છે.

(૨) પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર—આનાં તાત્વિક પ્રકરણોમાં શક્તિ, કાળ અને ગતિ એ સંબંધીનું અવિસેક્ષાએ સરસ વિવેચન કયું છે. “જડવસ્તુ ‘દ્રવ્ય અને રૂપ’ એ બે તત્ત્વોથી બનેલી હોય છે.” તથા તેનો ઉપયોગ તર્ક અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે. એમ તેણે જણાવ્યું છે. તેણે શક્તિ વિષેની જે ભાવના ઘડી છે તે ગતિશાસ્ત્ર સાથે મળતી આવે છે. તેમાં વળી તે વસ્તુમાં રહેતી આંતરિક શક્તિ પરજ વિશેષ વિચાર કરે છે. આવી જાતની સર્વ સામાન્ય અંતઃ શક્તિ (આંતરિક શક્તિ) ‘વજન’ એજ છે. આ માન્યતા તેણે માનસશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં વિસ્તાર પૂર્વક રજૂ કરી છે. “શક્તિમાં થતો વધારો વેગમાં નાશ પામેછે” એ યંત્ર શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત પણ તેને અવગત હતો. કાળ ગતિને લીધે ઝાળખી શકાય છે. વસ્તુ કાળ પરિચ્છિન્ન છે તેનું કારણ તેમના દ્રવ્યમાં કાળ નહીં પણ ગતિ છે, અને ગતિ કાળ વિચ્છિન્ન છે, એજ છે. તેણે દિક્ તથા વસ્તુ સ્થાન સંબંધે પણ ઉંડો વિચાર કર્યો છે. તે માને છે કે વસ્તુ પોલમાં જઈ શકતી નથી. એપરથી પોલ છેજ નહીં એવો તેણે અનુમાન બાંધ્યો છે.

માનસ શાસ્ત્ર—અવિસેક્ષાએ માનસશાસ્ત્રનું અતિ સરસરીતે ઉદ્ઘાટન કયું છે. પ્રાણી તથા તેના ઇદ્રિયોની શક્તિનું તેણે કરેલું વિવેચન મનનીય છે. તેના અભિપ્રાય મુજબ મનના ત્રણ પ્રકાર છે. વનસ્પતિ, પ્રાણિ અને માનવી. વનસ્પતી મનના ત્રણ ગુણ ધર્મ છે. પોષક ધર્મ, વિકાસ ધર્મ અને ઉત્પા-

દક ધર્મ. પ્રાણી મનના બે પ્રેરક ધર્મ અને ઇદ્રિય-અહણ ધર્મ એવિષે પોતાના અર્થમાં તેણે સૂક્ષ્મવિવેચન કયું છે. બુદ્ધિ માત્ર માનવી મનમાંજ હોય છે. આ બુદ્ધિના વ્યાવહારિક તથા અવ્યાવહારિક એવા બે પ્રકાર છે તે વિષે વિચાર કરતાં ઇદ્રિય શક્તિ તથા ઇદ્રિય વરતી સંબંધે જે પ્રશ્નો ઉદભવે છે તે વિષે પણ તેણે વિવરણ કયું છે તેમજ તેણે ‘જાતિ’ વિષે પણ વિવેચન આપ્યું છે. આત્માની અમૂર્તતાના તેણે નિચલા કારણો આપ્યા છે. (૧) આત્મા સ્વસ્વરૂપ યોગ્ય છે. (૨) આત્મિક શક્તિથી વ્યક્તિમાંથી અવ્યકત કલ્પનાઓ છુટી પાડી શકાય છે. સેયતા શરીરમાં હોઈ શકેજ નહીં. આત્માની અમૂર્તતામાંથીજ તેની અમરતાનું અનુમાન આપો આપ બાંધી શકાય છે. આત્મા શરીરસાથે ઉત્પન્ન થતો હોય એમ તે માને છે. આ સમાન ઉત્પત્તિને લીધે પુનર્જન્મનો સવાલ ઉદભવેજ નહિં એવી તેની માન્યતા હતી.

તત્ત્વ જ્ઞાન—આમાંનો કેટલોક ભાગ જુની માન્યતાઓ વિષે લખાયેલો હોવાથી તે જરા ચમત્કારિક લાગે છે. આમાં શ્રેષ્ઠ ચિત્ શક્તિની ઉત્પત્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ અહોની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે:—“સૌથી પ્રથમ આરંભે સત હતું તેમાંથી શ્રેષ્ઠ આત્માઓ (ચિત્ શક્તિ ઉત્પન્ન થયા તેમાંથી બીજા આત્માઓ ઉપજ્યા. આત્મા શરીરમાં ચેતન ઉપજાવે છે. આકાશમાંના જે શરીરો આત્માને લીધે ચેતન્ય પામેછે તેમને તારા કહે છે. તારા સ્થિત હોય છે એ જુના મતમાં તે માનતો હતો. અવિસેક્ષાએ કાર્ય કારણ ભાવની પણ મીમાંસા કરી છે. પરમાત્માજ મૂળ કારણરૂપ હોવાથી તેમાંથી અન્ય આત્માઓ ઉપન્ન થાય છે. તારાઓને ઇશ્વર પોતે ઉત્પન્ન કરતો નથી. પણ તે તેમને બીજી શક્તિઓમાંથી નિર્માણ કરે છે. કારણના જાતિકારણ તથા વ્યક્તિકારણ એવાં તેણે બે ભાગ પાડ્યા છે. પરમેશ્વર સચ્ચિદાનંદ છે; પૂર્ણ છે” આ ભાગ જતો કરી એ તો બાકીનો ભાગ સરસરીતે લખાયેલો છે.

ગૂઢ વિદ્યા :—આનો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જે અર્થ થાય છે તે અર્થમાં અવિસેક્ષાએ આ શબ્દ યોજ્યો છે કે કેમ તેવિષે શંકા રહે છે. પરંતુ ગૂઢવિદ્યા એ તત્ત્વજ્ઞાનનોજ એક ભાગ છે એમ માનવામાં તેણે ખેલોના નૂતન પંથનુંજ અનુકરણ કયું છે. એવી રીતે ગૂઢવિદ્યાનું વિવેચન ન કરતાં બીજી રીતે તેના તત્ત્વોનો વિચાર કરવો અવશ્ય છે. તેનો આશાવાદ લિખિનીદ્રઝ જેવો છે. પાપ કંઈ પરમેશ્વરી ધર્મ નથી, પણ તે કેવળ પ્રાસંગિક છે. પાપના ત્રણ પ્રકાર છે શારીરિક-દુઃખ, ન્યૂનતા અને અસદ્ધર્મચરણ.

નીતિશાસ્ત્ર:—અવિસેક્ષાએ નીતિશાસ્ત્રનો ઉડો વિચાર કર્યો હાગતો નથી. તેના કેટલાક સિદ્ધાંતો ઘણા સુદર છે. એ વિષે શક નથી પણ તેનું મગજ પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ગુથાઈ રહેવાથી તેણે આ બાબત તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નથી. શાસન શાસ્ત્રવિષે પણ તેણે થોડું ઘણું લખ્યું છે. તેમ ભૈરી, છોકરાં અને નોકરો માટે પણ નિયમ ઘડ્યા છે. કળાના તેણે ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા છે. બુદ્ધિગત શિક્ષણગત અને શક્તિગત આમાંની ગમે તે એક કળાતો દરેકે શિખવીજ જોઈએ એવી તેણે ભલામણ કરી છે. ‘સારી સી ધણીના દરેક કામમાં મદદ કરતાં થાય છે. તે બુદ્ધિમાન, ધાર્મિક અને પ્રેમાળ હોય છે. કુટુંબની વ્યવસ્થા, દરજ્જો, ભય અને આસ્થાપર અવલંબી રહેવી જોઈએ’ એમ તેણે લખ્યું છે.

અવિસેક્ષાના સંપ્રદાયમાં બીજા કોઈ મોટા પંડિત થયા નથી. અલબાહલી જેવા મુસલમાનોએ તેના સિદ્ધાંતો ખંડન કર્યો છે. યુરોપના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પાંચમી સદી સુધી વૈદ્યક વિષયમાં અવિસેક્ષાનો અંથજ પ્રમાણ ભૂત માનવામાં આવતો હાલમાં તે પુરો વંચાતોએ નથી માત્ર એની ટીકા ઘણી થાય છે.

(આ વિષયનું સાહિત્ય:—ઈપ્ત અબી ઉશૈ-બિયા-‘ઉયુનઅલ-અનબા-મુસ્લર સંપાદિત કેનિંગ્સ બર્ગ ૧૮૮૪; કરાદ વેક્સ એવિસેક્ષે, પેરીસ ૧૯૦૦; એલ્બેજ એ. રિ. એ. માં અવિસેક્ષપર એક લેખ લખ્યો છે. બોઅર-ધિ. હિસ્ટરી ઓફ ફિલોસોફી ઇન ઇસ્લામ, લંડન ૧૯૦૩.

અવિસેક્ષાના ‘શિક્ષા’ નામના અંથપર હાલમાં જર્મનીમાં મહત્વનો અંથ રચાયો છે. તેનો ન જાત તથા વૈદ્યક સિદ્ધાંતોનો અંથ ૧૫૬૩ માં રોમમાં પ્રગટ થયો હતો. તેમ ૧૮૯૨ માં લંડનમાં ‘ઈશાગત’ પ્રગટ થયું હતું. એ. પ્રિ. બીલનો કોષ જુઓ.)

અવોગડો અમેડેવ:—આ ઇટાલિયન શાસ્ત્રજ્ઞનો જન્મ તા. ૬ જુન ૧૭૭૬ માં ટ્યુરિન ગામે થયો હતો. તથા તા. ૬ જુલાઈ ૧૮૫૮ ને રોજ તે આ ગામમાં જ મરણ પામ્યો. ટ્યુરિનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં તે વર્ષો સુધી પદાથ વિદ્યાશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો. તેણે વિદ્યુત, તાપથી પ્રવાહી દ્રવ્યોનું વર્ધન, વિશિષ્ટ ઉષ્ણતા, ફેશાકર્ષક ઇત્યાદિ વિષયોપર એક ચાર ભાગનો અંથ લખ્યો છે. પરંતુ તે પ્રખ્યાત થયો તેનું કારણ એ કે તેણે નીચેના સિદ્ધાંત સાબીત કર્યો હતો—“સમાન ઉષ્ણતા અને દાબ હોય ત્યારે જો એક સરખા આકારના બે વાયુ લઈએ તો તેમના અણુઓની સંખ્યા પણ સરખીજ થાય છે.” આ સિદ્ધાંત અવોગડોનો સિદ્ધાંત કહેવાય છે.

અંશખટન:—ડેવન શાયરમાંના અંશખટન નામના પાલમેટરી વિભાગમાં એક વહેપારી મથક. તે ખ્રીષ્ઠમથથી ૨૪ માઈલને છેટે ગ્રેટવેસ્ટર્ન રેલવેની એક શાખા પર આવ્યું છે. તેની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૨૬૨૮ હતી. ચારે બાજુએ ટેકરીઓવાળી એક ખીણમાં આવ્યું છે. ડાટમાં સેન્ટ ઍડનું એક દેવળ છે. ત્યાં સર્જ નામનું ગરમ કાપડ બને છે. અહિં દારૂના, રંગના તથા ચીરના કારખાનાં છે. સ્લેટના પથર, તાંબુ અને ટિનની ખાણો પૂર્વે પુષ્કળ હતી. સર્જના વહેપાર માટે નજીકનું વહેપારી મથક બક-ફાસ્ટ લે છે. એ બે શહેરો વચ્ચે બકફાસ્ટ એબે આવ્યું છે.

આ શહેર તરફથી પાલમેટમાં પ્રતિનિધિ ચુંટી મોકલવામાં આવે છે. અહિં પહેલાં કાસાની ખાણો હતી. જુના જમાનાઓમાં અહિંનો કારભાર ત્યાંના સરદારો દર વર્ષે સભા બોલાવી એક પ્રતિનિધિ ચુંટી કાઢતા તે તથા એક બેલીફ, એ બે મળી ચલાવતા.

ડુમ્સડે મુજબ અંશખટન પણ એકિઝટરના બિશપની સત્તા નીચે હતું. સન ૧૫૫૨ માં બિશપે અંશખટનબરો તથા અંશખટન ફારેન એ બન્ને મનોર્સ (વિભાગ) વહેંચી નાખ્યા, તે પછી તે રાજના કબજામાં ગયા. થોડાંક વર્ષ પછી આનો અમુક ભાગ કિલન્ટન કુટુંબના તાબામાં ગયો. તે ભાગને બે પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક હતો. પણ ૧૮૩૨ માં તથા ૧૮૮૫ માં જે સુધારાના કાયદા ઘડાયા તેથી તે હક નષ્ટ પામ્યો. અહી ગુરૂતથા શાંનવારે બજાર ભરાયછે તથા વર્ષમાં ચારવાર યાત્રા ભરાય છે.

અંશખોટ:—ડર્બીશાયર નામના પશ્ચિમ તરફના પાલમેટરી વિભાગનું એક વહેપારી મથક. તે ડર્બીથી ૧૩ માઈલને છેટે લંડન અને નોર્થ વેસ્ટર્ન અને નોર્થ સ્ટ્રેફોર્ડશાયર રેલ્વેપર આવેલું છે. જુલ્લાની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૪૦૩૯ હતી. ડોવ નદી પાસેની બે દરીઓમાંની ઉંચી સપાટીપર તે આવ્યું છે. આથી અહિંથી ડોવ દરીનો અનુપમ દેખાવ રહેજે નજરે પડે છે. સેન્ટ ઍસ્વેડનું પ્રાચીન મંદિર કોસના આકારનું છે. અહિંનો ખેતીવાડીને લગતો વહેપાર મોટો છે. અહિં કોરસેટ બને છે. નજીકમાં વહેતી નદીમાં માછલાં પુષ્કળ હોય છે. અંશખોટ હાલને પ્રિન્સચાલી સાથે ઘાટો સંબંધ છે. કેમ કે તે ૧૭૪૫ માં ડર્બીપર સ્વારી કરવા જતાં પહેલાં તથા સ્વારી કરી આવતાં અહિં રહ્યો હતો. ડૉ. જોન્સન તેના મિત્ર ડૉ. ટેલરને મળવા અહિં આવતો.

અશાંટી:—પશ્ચિમ આફ્રિકામાંની બ્રિટિશોની એક વસાહત. તેની પૂર્વમાં (કેંચ) ‘આઈવરી કોસ્ટ કોલોની’, ઉત્તરમાં ‘નોર્થર્ન ટેરિટરીઝ ઓફ ધિ ગોલ્ડ કોસ્ટ’ નામનું એક બાણીતું બ્રિટિશ રક્ષણ નીચેનું સંસ્થાન, તથા પૂર્વમાં વોલ્ટા નદી છે. આનું ક્ષેત્ર કુલ ૨૪૫૬૦ ચો. માઇલ છે. ૧૯૨૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૪૦૭૦૦૦ હતી. જેમાં યુરોપિયન માત્ર ૪૦૦ હતા ત્યાંના મુખ્ય શહેર કુમાલીમાં ૨૫૦૦ લોકની વસ્તી છે.

શિક્ષણને માટે અશાંટી ગોલ્ડકોસ્ટનો ભાગજ ગણાય છે ૧૯૨૮ માં ત્યાંની સરકારી શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૧૦૨૫ હતી અને મિશનરી શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૪૨૫૧ થતી હતી.

અશાંટીનો ઘણો ખરો પ્રદેશ ધનઅરણ્યોથી ઘવાયલો છે તેમાં હરણ, વાંદરા, ચિત્તા, ઇત્યાદિ પ્રાણીઓ જડે છે. નદીઓમાં મગરો પણ ઘણા હોય છે. અહિંની હવા યુરોપિયોને માફક આવતી નથી છતાં સામાન્ય રીતે ઠીક હોય છે. પાણી પણ વિપુલ છે. મેની આખરથી ઓકટોખર સુધી ચોમાસું ચાલે છે.

મુસલમાનોની સ્વારીઓથી કંટાળીને નાઇજર તથા સેની નદીના કિનારા પર વસતા મૂળના લોકો અહિં ૧૬ કે ૧૭ મી સદીમાં આવી ચઢ્યા હશે એમ ધારવામાં આવે છે. આ જગા સુરક્ષિત હોવાથી પોતાનું બળકેળવી એક બલિષ્ઠ રાષ્ટ્ર નિર્માણ કર્યું. આ લોકો અસલ નીચોની ઢબમાં હોઈ મૂળ ફાંટી વંશના છે એમ કહેવાય છે. અશાંટી લોકોમાં ઘણી બલિષ્ઠતા છે. પુરાતન કાળમાં આ દરેક બાલતનો એક સ્વતંત્ર રાજ હતો. પણ ૧૮ મી સદીના આરંભ કાળથી તે બધાએ કુમાલીના રાજાને સમ્રાટ તરીકે માની લીધા પહેલાના કાળમાં અહિંના રાજ્ય તંત્રના બે વિભાગ હતા. એક રાજસત્તા અને બીજી લશ્કરી મહાજન સત્તા. બુદ્ધી બુદ્ધી ટોળીઓમાંથી રાજમંત્રી ચુંટી કાઢવામાં આવતા. અને રાજની સત્તા પુષ્કળ અકુશમાં રહેતી. બની શકે તે એકથી વધુ સ્ત્રીઓ પરણતો. જુના અથકારો તો અહિં સુધી કહી ગયા છે કે રાજાને ૩૩૩૩ સ્ત્રીઓ પરણવી પડતી. રાજના અવસાન પછી ગાદીનો વારસો તેના દીકરાને ન મળતાં તેના ભાઈને અથવા જો નહીં તો દીકરાને મળતો. રાજમાતાને પુષ્કળ અધિકાર હતા. માત્ર રાણીઓ તો કેવળ નામનીજ હતી. કાહોમઅન લોકો પ્રમાણે આ લોકોમાં સુદ્ધા મૃત સગાંઓની કબરો આગળ નરબળી (માણસનોબળી) આપવાનો

પ્રચાર હતો. પરદેશોમાંથી બેપારાથે અહિં કેટલાક મુસલમાનો આવી વસ્યા છે. કેટલાક ખ્રિસ્તી પણ થયા છે. છતાં ભૂતપિશાચો પૂજનારાઓનીજ વસ્તી એકંદર પુષ્કળ છે.

અશાંટીના લોકો સરસ કારાગીર છે. ખાસ કરીને કાપડ વણાટમાં તેઓ ઘણા બાહોશ છે. ચિનાઈ માટીનાં વાસણો તથા સોનાનું કામ પણ કરે છે. ઉત્તર ભાગમાં તમાકુનો પાક સારો થાય છે. તેમ પશ્ચિમ ભાગમાં સોનું પુષ્કળ મળે છે.

કુમાલી તથા સુન્યાઓમાં સરકારી તેમ મિશનરી શાળાઓ છે. પોસ્ટ તથા આબકારી ખાતું, કર વગેરે ઉપજના ખાતાંઓ છે. સન ૧૯૧૭ માં અહિંની કુલ ઉપજ ૫૨,૬૪૪ પાઉંડની હતી. કોકો તથા રબર એ મુખ્ય પેદાશની વસ્તુઓ છે. જંગલ ખાતું કિંમતી છે. આ પ્રદેશમાં સાગ તથા તેલના ઝાડ ઘણાં છે. ૧૯૧૬ ની સાલમાં સોનું ૪૨૧૬૬૬ પાઉંડ કોકો ૧૪૨૫૧૮૫ પાઉંડ, રબર ૬૩૨ પાઉંડ જનાવરો તથા બકરાં ૭૦૦૦૦ પાઉંડ ચામડાં ૭૦૧૨ પાઉંડ એમ કુલે ૨૪૩૩૨૦૫ પાઉંડ કિંમતનો માલ અહિંથી દેશાવર ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. તેમ યુરોપમાંથી લગલગ ૧૭,૭૩,૨૫૭ પાઉંડની કિંમતનો માલ આયાત થયો હતો. આમાં જનાવરોની આયાત ઘણી વધી પડી છે. કે અશાંટી લોકોના ખોરાકમાં માંસ વધી પડ્યું છે. સન ૧૯૧૮ માં અહિં ૩૮૦ માઇલ જેટલી મોટરની સડક હતી. અહિં ૧૯૨૮-૨૯ માં સોનાની પેદાશ ૪૫૬૫૩૩ પાઉંડ હતી.

પ્રથમ ૧૮ મી સદીમાં યુરોપિયોની નજર અશાંટી તરફ આકર્ષાઈ. અહિંના રાજ્યનો મૂળ સંસ્થાપક ઓસાઈ હુદુ હતો. તેણે કુમાલી શહેર વસાવ્યું તથા પડોસનું ‘ડેનકેરાનું’ રાજ્ય જીતી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો હતો. સન ૧૮૦૦ માં અહિં ઓસાઈ હુદુ કવાલિના રાજ્ય કરતો હતો. બ્રિટિશોને પ્રથમ સંબંધ આ હુદુ રાજ સાથેજ બેઠાયો. સન ૧૮૦૭ માં તેણે આ નામાઓ નજીકના કિનારાપર આવેલા બ્રિટિશોના કિલ્લાને ઘેરા ઘાલ્યો. ત્યારે અંગ્રેજોએ તેને તે કિલ્લાને બદલે તેમ કેપ કોસ્ટના કિલ્લાને બદલે અમુક ભાડું આપવાનો કરાવ કર્યો. તે પછી સન ૧૮૧૭ માં જે સંધિ થઈ તેમાં આ કરાર કાયમ કરવામાં આવ્યો. પણ બે વર્ષ પછી એટલે ૧૮૧૬ માં તે સંબંધી કંઈક તકરાર ઉભી થઈ અને અશાંટીના રાજાએ ત્યાંની પ્રજાને બ્રિટિશોને સોંપવાની ના પાડી. આથી ૧૮૨૦ માં ફરી સુલેહ કરવામાં આવી જેને આધારે પ્રજા અશાં

ટીના રાજની સત્તા નીચેજ રહેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. પરંતુ કેપ કોસ્ટનો સુખો જ. લોપરિમથ આ કસર કબૂલ કરવા સંજીવન હતો. વળી લંડનની સરકારે પણ તેનેજ ટેકો આપ્યો. ૧૮૨૧ માં ત્યાંના મથકો લંડનની સરકારે સીધાં પોતાને હાથ લઈ લીધાં. આથી ઓસાઈ દુદુ ક્વાલિનાનો કોધાનળ ભડક્યો અને તેણે બ્રિટિશ સામે રણશિંગ ફૂંક્યા. ૧૮૨૪ માં પહેલો બ્રિટિશ ગવર્નર સર આર્લ્સ-મેકાથી પરાલવ પામી આ લડાઈમાં માર્યો ગયો. તેજ દિવસે ઓસાઈ દુદુ પણ મરણ પામ્યો. તેની ગાદીએ ઓસાઈ ઓકોટો આવ્યો અને ડોડોવા ખાતે ૧૮૨૬ માં હારી ગયો. આથી અશાંટીના કિનારા નજીકની જાતિઓપરનો અમલ ડગમગવા લાગ્યો તથા પ્રાનદીની દક્ષિણ તરફથી પ્રજાતો બ્રિટિશોને આધીન થઈ. પહેલા કવાકા ડયુઆની આમદાનીમાં (ઈ.સ. ૧૮૬૩) ફરીવાર બ્રિટિશો તથા અશાંટી વચ્ચે લડાઈ થઈ. આમાંની બે મહત્વની લડાઈઓમાં અશાંટી રાજનો જય થવાથી તેની પ્રતિષ્ઠા ઘણીજ વધી પડી. નવા રાજ કોફી કારી કારીએ તો ગાદીએ બેસતાંજ લડાઈનું ધોરણ બદલે કયું. ૧૮૭૩-૭૪માં લડાઈ થઈ. તેનું કારણ એ હતું કે બ્રિટિશોએ એલ-મિનનો કિલ્લો ડચ લોકો પાસેથી લઈ લીધો હતો તેમ અશાંટીના રાજાએ ચાર સુરોપિયનોને કેદ કર્યા હતા. અલમિના કિલ્લામાંની પ્રજાને અશાંટી રાજ પોતાની પ્રજા જેવીજ માનતો હોવાથી તેને બ્રિટિશોનું આ કૃત્ય પસંદ પડ્યું નહિ. આથી તેણે પ્રાનદી આગળીને બ્રિટિશ મુલક પર સ્વારી કરી. પણ સર ગારનેટ વુલસલને કુમાસી પર હુમલો કરવાની તૈયારી કરતો જોઈ અશાંટી કુમાસીમા જઈ પહોંચ્યો. સર ગારનેટની સેના પણ કુમાસીમા દાખલ થઈ. તથા તેની પાછળથી કેપટન ગ્લાવર પણ લશ્કર સહુ આવી ચઢ્યો. આથી કોફી કારીકારી રાજાને સમાધાનીનું નિશાન ઉભું કરી અપમાનકારક સંધિ કરવાની ફરજ પડી હતી.

આ લડાઈ પછી તરતજ કોફી કારા કારીને તેની પ્રજાએ પદચ્યુત કરી તેના ભાઈ મેન્સાને ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ તે અતિ જીલમી નીવડવાથી રાજ્ય-ક્રાંતિ થઈ અને બીજો કવાકા ડયુ આ ગાદીએ બેઠો. પરંતુ તે ટુંકમાંજ મરણ પામવાથી પ્રે'પેને રાજ્યા-લિષેક કરવામાં આવ્યો. આણે કુમાસીમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રાખવાની ના પાડી. તેથી બ્રિટિશોએ સ્વારી કરી ૧૮૬૬ ના જાન્યુઆરીની ૧૭ મી તારીખે કુમાસી સર કરી લીધું. પ્રે'પેને હઠપાર કરવામાં આવ્યો તથા અશાંટીમાં રેસિડેન્ટ રાખવામાં આવ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૦૦ માં કુમાસીના સરદારોએ બંડ કયું. તેથી રેસિડેન્ટને નાસી જવું પડ્યું. પરંતુ દરમ્યાન છેક અણીને અવસરે કર્નલ વિલ્કોક્સ ફ્રાજ લઈ આવી પહોંચ્યાથી બંડખોરોનું જોર તૂટી પડ્યું અને કુમાસી ખચાવી શકાયું.

તા. ૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૧ ને રાજ અશાંટી બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું. ગોલ્ડ કોસ્ટનો ગવર્નર અહિંનો કારભાર ચલાવે છે. આમાં તેને ચાર કમિશનર તથા ચાર આસિસ્ટન્ટ કમિશનર મદદ કરે છે. ન્યાય ઈનસાફમાં દેશી કાયદાઓ પાળવામાં આવે છે.

સન ૧૯૦૬ માં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ તથા લોક વસ્તીના ધોરણસર અશાંટી પ્રોટેક્ટોરેટ અને ગોલ્ડ કોસ્ટની કાઉન કાલોની વચ્ચેની સરહદ ઠરાવવામાં આવી હતી. તેમ રાજકારભારની સરળતા માટે અશાંટીના મધ્ય, દક્ષિણ પશ્ચિમ તથા ઉત્તર એવા ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા અને તે દરેક વિભાગમાં એક એક કમિશનર નીમવામાં આવ્યો. તે સર્વેપર દેખરેખ રાખનારો ચીફ કમિનર અશાંટીની રાજધાની કુમાસીમાં રહે છે. તે ગોલ્ડ કોસ્ટના ગવર્નરને આધીન હોય છે. કુમાસીના ચીફની એક કાઉન્સ છે. કુમાસી સેક્રેટરી નામની રેલ્વે પણ શરૂ થઈ છે. આ પ્રદેશની વિધવિધ જાતિઓપર તેમનીજ જાતના ચીફની સત્તા ચાલે છે. આ ચીફ ચુંટાયલા હોય છે. માત્ર આ ચુંટણી રાજકારભારના વંશપરંપરાગત હક ધરાવતા સરદારોમાંથીજ થવાની હોય છે. સ્ત્રી વંશજોને વારસો મળતો હોવાથી ચીફના મરણ પછી તેનો અધિકાર તેના ભાઈને કે માસીના દીકરાને કે જીજનના દીકરાને મળે છે. પણ મરત ચીફના પુત્રને કદાં પણ આ વારસો મળે નહિ. દીવાની તથા ફ્રાજદારી દાવા ચલાવવા ૧૯૨૧ ની સાલથી જ્યુડિશિયલ કમિશનર નીમવામાં આવે છે. માત્ર અદાલતોમાં વકીલો હોતા નથી. આથી ન્યાય મેળવવામાં ઘણો ખર્ચ થાય છે. છતાં વકીલ આવે તો કળ્યા ટટો વધી વધી પડે તેથી ચીફ વકીલ વર્ગના વિરોધી છે.

સન ૧૯૦૦ થી ૧૯૧૪ નું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું તે દરમ્યાન અહિં શાંતિ સુલભ હોવાથી ત્યાં ઘણા સુધારા થઈ શક્યા છે. ગાલેસ મિશન તરફથી મૂળમાં શરૂ કરવામાં આવેલી શાળાઓમાં હવે સરકારી શાળાઓનો ઉમેરો થવાથી શિક્ષણ પ્રસાર ઠીક થઈ રહ્યો છે. કોકોની પેદાશ પણ વધી પડે છે. ૧૯૧૪ ના રિપોર્ટમાં ચીફ કમિશનર કુલરે લખ્યું છે કે અશાંટીની પ્રજા પૂરે પૂરાં વફાદાર છે. આ વફાદારી

ફેલી લડાઈમાં પણ કાયમ રહી શકી. પરંતુ તે પછી દાખલ કરવામાં આવેલી નવીન લશ્કરી તાલીમ પસંદ પડવાથી અશાંતીના લોકો લશ્કરમાં પ્રવેશ કરતા નથી.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—એ. પ્રિ. લંડનમાં કલોનિયલ આફિસ, મારફ્ટે પ્રગટ થતા અશાંતી વિષેના રિપોર્ટ; એલિસ—એ હિસ્ટરી ઓફ ધિ ગોલ્ડ કોસ્ટ ઓફ વેસ્ટ આફ્રિકા; એકનબરી-નૅરેટિવ ઓફ ધિ અશાંતી વૅર, સ્ટેન્લે કુમાસી, ક્રોમન-ટ્રાવેલ્સ ઇન અશાંતી-એન્ડ જમન; સ્ટેટ્સમેન ઈયર બુક.

અશીરગઢ:—(મધ્ય પ્રાંત) જી. આઈ. પી. રેલ્વેના ચાંદણી સ્ટેશનની પશ્ચિમમાં સાત માઈલને છેટે અને બરાનપુરની ઇશાનમાં ૧૨ માઈલને છેટે તેમ ખાંડવાની નૈઋત્યમાં ૨૬ માઈલપર આ અશીરગઢ નેમાડ જિલ્લામાં આવ્યું છે. તે ઉત્તરે ૨૧૦-૨૬' અ તથા પૂર્વે ૭૬-૨૦' રે પર સાતપુડા ડુંગરોની હારમાંના એક અલગ ડુંગર પર અશીરગઢ કિલ્લો બંધાયેલો છે. ચાંદણીથી અહિં સુધીના આખે રસ્તો જંગલોમાંથી જ જતો હોવાથી આ ટેકરીની તળેટીમાં દ્રાક્ષની કેટલીક વાડીઓ કરવામાં આવી છે. અહિંની હવા આરોગ્યકારી અને સુખકારી છે. અશીરગઢ ગામ આ ટેકરીની પશ્ચિમમાં આવેલું છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૮૮૨ માં બે હજાર જેટલી હતી. ચારે બાજુએ ૮૦ થી ૧૨૦ ફુટની ઉંચાઈના ખડક પર આ કિલ્લો બાંધવામાં આવેલો હોવાથી તેમાં જવાના રસ્તા બેજા છે. કિલ્લાની અંદર આસરે સાઠ એકર ક્ષેત્ર ફળ જેટલી જમીન આવી જાય છે. એકની અંદર બીજે એ રીતે કિલ્લામાં ત્રણ ફરતા કોટ બંધાવ્યા છે. તથા દરેક ખૂણા ઉપર એક બુરજ છે. તેમાં તોપો રાખવામાં આવતી. ચારે બાજુના ખડક સીધા ડિયા હોઈ તે માત્ર બેજા જગ્યાએ તૂટલા જણાય છે. ઘણા દરવાજાઓમાંથી વાંકે ચુકે રસ્તે પસાર થયા બાદ મુખ્ય પ્રવેશ દરવાજા પાસે આવી પહોંચાય છે. તે સર્વે દરવાજાઓ એક બીજાની નજીકમાં છે અને તેમની બાજુમાં ડુંગરા ઉંચા કરાડ છે. ૧૮૧૬ માં જ્યારે બ્રિટિશોએ તે જીતી લીધો ત્યારે ત્યાંની કેટલીક ભીંતો તૂટેલી હતી. બીજી ભાંતનો થોડો ભાગ મુખ્ય દરવાજા સામે આવે છે. તથા તે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફના અડધી ભીંત સુધી ફેલાયેલો છે. પરંતુ થોડો ભાગ પૂર્વ તરફના “સાત દરવાજા” નામના દરવાજાના બચાવ કરવાને અર્થે જ બાંધવામાં આવ્યો છે. ત્રીજે કોટ મુખ્ય દરવાજાની બાજુમાં હોવાથી તેથી પશ્ચિમ દિશાને વધુ મજબુતી મળે છે. પશ્ચિમના મુખ્ય

દરવાજામાંથી અથવા પૂર્વ તરફના સાત દરવાજામાંથી કિલ્લામાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. અશીર ગામથી એક રસ્તો સીધો કિલ્લામાં જાય છે. મુખ્ય બરાનપુર રસ્તો ઉત્તર તરફથી વાંકો ચુકે થતો મુખ્ય દરવાજા સુધી આવ્યો છે. કિલ્લામાં છ ટાંકીઓ છે.

અશ્વત્થામાના સંબંધમાં અશીરગઢમાં પ્રથમ ઉલ્લેખ મહાભારતમાં આવ્યો છે. ઇ. પૂર્વેના ૧૬૦૦ વર્ષથી અહિં ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતા એમ કંત-કથાઓને આધારે ટાંકામાં છે. ત્યાર પછી તુલુપાટ નામના ચોહાણુ રાજાએ અશીરગઢ તથા બેરાળકોટા જીત્યા એવો ઉલ્લેખ ભાટોત્ત કવનોમાં આવે છે (ટાંકનું રાજસ્થાન) ‘ત્યાર પછીના અશીરગઢના ટાંક’ (રજપુત જાત). એ ઉલ્લેખ ચાંદણાસોટના કવનોમાં છે. ત્યાર બાદ આ કિલ્લો હાહાવંશના સંસ્થાપક ઇષ્ટ પાલના હાથમાં ગયો (ટાંકનું રાજસ્થાન). તેના પૌત્રના પુત્ર હમીર અને ગમીર એ બન્ને પૃથ્વિરાજન માંડલિક હતા. આસાંઆ હીરેઆ કિલ્લો બંધાવ્યો અને તે ૧૩૭૦ સુધી તેના કબજામાં હતો. એમ ફિરસ્તાએ લખ્યું છે છતાં તે સંભવિત લાંબાં નથી. તેરમી સદીની આખરમાં આ કિલ્લો અલાઉદ્દીન ખીલજીએ લઈને એક જણ શિવાય તમામ હાહા-વંશીઓની કતલ કરી. ત્યાર પછી પણ એકવાર તે હિંદુ સત્તા નીચે આવ્યો હતો. પણ ૧૪ મી સદીને અંતે નાસિરખાં ફરૂકીએ તે કપટશ્રી હુસૈન કમી. આ વંશના પાંચમાં બાદશાહ આદિલશાહે (પહેલો ૧૪૫૭-૧૫૦૩) માલધીગડ નામનો ત્રીજો કિલ્લો બંધાવ્યો. આને અગિયાર માસ સુધી ઘેરા ઘાતી મહાન પ્રયાસથી અકબરે તે સર કર્યો એમ (સં ૧૬૦૦) ઇલિયટે જણાવ્યું છે. તેના મુખ્ય દરવાજા પાસે આ ઘેરા વિષે એક શિલા લેખ છે. (૧૦૦૬ હિ. સ, ૧૬૦૦ ઇ. સ.) ચૌરંગઝેબના વખતની પણ તોપ તથા બે એક શિલાલેખ ત્યાં છે. સન ૧૭૨૦ માં નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે આ કિલ્લો લાંચ આપી સર કર્યો. (ઇલિયટ) અશીરગઢ ઉત્તર માર્ગના એક નાકાપર હોવાથી મરાઠી ઇતિહાસમાં પણ તે મહત્વ પૂર્વક લેખાયો છે. તે જીત્યાનો પ્રથમ ઉલ્લેખ બાગા-જી બાજુરાવ પેશવાએ તા. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૭૬૦ ને રાજ ગોવિંદ બહાણ પર મોકલેલા પત્રમાં આ મુજબ કર્યો છે. “આ બાજુના મોગલોને હરાવી, પાસતાની સ જાગીરા જીતી, બરાનપુર, ‘અશીર’ દોલતાબાદ સર કર્યા. (રા. ખ. ૧, ૧૬૪, ૨૫૪) તે અરસામાં જ નિઝામે ગોવિંદ પંતને આસરી અને દોલતાબાદ એ બે કિલ્લા આપ્યાં બાજુરાવ બુદ લેખે લખ્યું હતું (તા. ૧૫ ફેબ્રુ. ૧૭૬૦ રા. ખ. ૧.

૧૬૫-૨૫૭) વળી સદાશિવ રાવ ભાઉએ પણ આવીજ મતઝબને કાગળ ગોવિંદ પંત પર મોકલ્યા હતા. (૧૯ ફેબ્રુ ૧૭૬૦ પત્ર નં. ૧૬૬) તેમજ દિલ્હીના બાદશાહ યાથાજી વસુદત કરી બાકીની રકમ કરાર મુજબ શાહુ રાજ પર મોકલી આપવી એમ જણાવી. તે મહાકોના નામ પણ તેણે જણાવ્યા હતા. તે પત્રમાં આ નામોમાં જુનનર તરફના ૧૩ તાલુકાઓનાં નામ હતાં તેમાં અચેરી અશીરગઢનું પણ નામ આપ્યું છે. (રા. બ. ૮.૭૮.૧૦૫) બાદ શકે ૧૬૯૭ ના કાગળ સુદ ૮ ના પત્રમાં “લખિત જંગ હરિ બલ્લાળને સામીત થયા છે તથા નગર અને અચેરીના બે કિલ્લાઓ માગે છે, પરંતુ લગાઈ જતા વિના તે આપવાની હાર બલ્લાળે ના પાડી છે.” વગેરે બાર ભાઈ તરફની હકિકત સંધો માથે લક્ષમણ આપ્પાજી ગોસાવી પરદખી જણાવી હતી. (રા. બ. ૧૨૧૩૩, ૮૪) આમ એકંદર રીતે આ કિલ્લો ૧૭૬૦ ની સાલમાં પરવાના કગળમાં આવ્યો અને અઢાર વર્ષ બાદ તે મહાદેવ શિંદેને મળ્યો. વળી પાછો ૧૮૨૧ માં તે પ્રિન્સોને હાથ ગયો.

શાહજહાંની કારકીર્દી માંની એક મસજીદ, એક નાટી દોષ, અને કેટલાક શિલા લેખ આ કિલ્લા પર છે. તેમ મોટા ટાંકા પાસે મસજીદ બંધાઈ ત્યારના પણ એક શિલા લેખ છે. તે ઉપરાંત ઔરંગઝેબ ને તે મળ્યા બાબતનો (૧૬૬૦) એક શિલા લેખ અને નેઝરત તરફના ગુરજમાની તોપ પર એક શિલા લેખ છે. (ઈ. સ. ૧૬૬૩) આદીલશાહ ફરકીના (સ. ૧૫૮૬) શિલા લેખ પણ છે. એક પંચ રસ ધાતુની જાહ-જુહુમાં બનાવેલી તોપ પણ આહ હતી જે હોલમાં નાગપુરના સરકારી મહેલમાં છે.

અશોક:—(ખ્રિ. પૂ. ૨૭૩-૨૩૨) મૌર્યવંશને ત્રીજો રાજા તથા અંદ્રશુપ્ત મૌર્યનો પૌત્ર. હિંદના ઇતિહાસમાં આ એક સાથી પહેલો રાજા છે કે જેને વિષે તેના સમકાળના લેખો પરથી આપણે માહિતી મેળવી શકીએ છીએ. આ અસલ લેખ એટલેજ અશોકના શિલાલેખ. તે ઉપરાંત બૌદ્ધ સાહિત્ય તથા સીકોનના બખરોમાં તેને વિષે ઘણી માહિતી મળે છે. પરંતુ ગ્રંથોનાં તેમ પ્રાગૃણ સાહિત્યમાં તેને વિષે જરાય મુશવેલ મળતો નથી. યુરોપના પાંડેનાએ જ્યારે અશોક વિષે તપાસ કરવી શરૂ કરી ત્યારે સીકોનની તવારીખોજ તેમને મહત્કારી થઈ પડી હતી. આ તવારીખો ન હોત તો અશોક એટલેજ શિલા લેખમાં જણાવેલો પિયદસ્સા રાજા એ શોધ કદાપિ થઈ શકત નહોત એવી રીસડે વિદ્વાનો માન્યતા હતી. પરંતુ સન ૧૬૧૫ માં શયરુદ પાસે-

ના નિઝામી રાજ્યમાંના મસ્કી ગામમાં હુદ્દીની પ્રાચીન સોદાખારની બાણની આબુ બાબુમાં મળી આવેલા શિલ. શાસન લેખોમાં અશોકની નવેસર માહિતી મળી આવવાથી પાછલા પુરાવાઓને અચાનક પુષ્ટી મળી છે. જેમ્સ પ્રિન્સેસ નામના પાંડેએ આ શોધ કરી તથા તેની મહત્ત્વીજ હવે આપણે શિલા લેખોને ખરો અર્થ સમજતા શિખ્યા. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સીકોનની તવારીખો બે કે બેઠાંએ તેટલી દોષ રહીતતો નથી, છતાં તેમને પડતી મૂકી એકલા શિલા લેખો પરથીજ અનુમાન બાંધવા એ પણ ઠીક નથી. કેમકે શિલા લેખોમાં પણ દોષ રહેલા છે. આથી ઉત્તર કાળનો ઇતિહાસ વાંચ્યા વિના શિલા લેખો પર યોગ્ય રીતે પ્રકાશ પડવો અશક્ય છે એમ રીસડેવિડ્સ માને છે.

અશોક વિષે ચારે તરફથી સુસંગત માહિતી મળે છે (૧) નેપાળમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલો “અશોક અવધાન” ગ્રંથ (૨) બ્રહ્મદેશમાં પાલી ભાષામાં લખાયેલું દીપ વંશ નામનું પુસ્તક (૩) વિનયની ટીકામાં બુદ્ધધોષે આપેલી હકિકત (૪) સીકોનમાં પાલી ભાષામાં લખાયેલું મહાવંશી પુસ્તક.

રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના સામાયિકમાં રીસ ડેવિડ્સે આ હકિકતની ઐતિહાસિક તુલના કરી છે. (સન ૧૯૦૨ નો અંક. પૃ. ૩૬૭-૪૧૦) ઐતિહાસિક તુલના કરતાં આ લેખકોના કાવ્ય ગ્રંથોમાંથી પુષ્ટકા હકિકત મેળવી શકાશે.

અશોક ના શિલા લેખ:—પણ હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસકોને મટે અશોકના શિલાલેખ તેમની પ્રાચીનતાને લીધે અતિ મહત્વના થઈ પડ્યા છે.

અશોક શાસનો:—અશોકના શાસનો નો હવે આપણે વિચાર કરીએ. ટાંકા જુમાંના લેખો પૂરેપૂરા ઉપલબ્ધ ન હોવાથી, મહારાષ્ટ્ર પાસેના શાસનોમાં મળી આવતી, મહારાષ્ટ્રને લગતી માહિતીનો વિચાર કરીએ.

અશોકના શાસનોના બે ભાગ પડે છે. ૧. શિલા શાસનો ૨. સ્તંભ શાસનો. પહેલા વિભાગ ચૌદ શાસનોના બનેલા છે. આમાં બધાનું મૂળ એક સરખું નથી. શાળિહક તદ્વાવતને બાદ કરીએ તો આગબારમાં અને તેરમાં શિલાશાસનોની હકિકતમાં ફક્ત ધૌલિ અને જૈગઢ આવૃત્તિઓમાંજ ફેર જણાઈ આવે છે. બાકીના શાસનો એક સરખાં છે. આ શિલા શાસનો અને સ્તંભ શાસનો આખા ભારતીય ઇતિહાસના અત્યંત મહત્વના સાધનો છે.

૧. શિલા શાસનો:—૧. જુનાગઢની પૂર્વમાં એક માઇલ પર. જુનાગઢ પાસેજ અશોકના શિલા લેખ ઉપરાંત બે મૈથી રાજાઓના ઉલ્લેખવાળા રૂદ્ર-દામાનો એક લેખ સુદર્શન તડાગ ઉપર છે. તે યોગ્ય પ્રસંગે આગળ આપવામાં આવ્યો છે. (પ્રાચીની લીપિ) ગિરનારના શાસનો આગળ પૂરેપૂરાં છાપ્યા છે.

૨. કાલસી શિલા લેખ:—ડહરાડન જીલ્લામાં ચક્રાતા તહસીલમાં કાલસી ગામથી દોઢ માઇલ પર ચમુના નદીના પૂર્વ કિનારાપર (પ્રાચીની)

૩. શહાબાજ ગઠી શિલા લેખ:—પેશાવર જીલ્લો યુસફઝે વિભાગ મકામ નદના કિનારાપર શહાબાજ ગઠીથી અડધા માઇલ પર આ લેખ પ્રથમ શોધી કાઢવાનું માન રણજીતસિંહના દરબારના કોર્ટ નામના માણસને ઘટે છે. (ખરોટી)

૪. માનસેહરા શિલા લેખ:—(ખરોટી) માનસેહરા તહસિલ, હુન્નરા જીલ્લો, વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત.

૫. ધૌલિ શિલા લેખ:—(પ્રાચીની) પેટા વિભાગ ખુર્દા. જીલ્લો (જગન્નાથ) પુરી. ભુવનેશ્વરથી સાત માઇલ પર.

૬. જૈગઢ શિલા લેખ:—(પ્રાચીની) ઋષિકેશ નદીના ઉત્તર તીરે જૈગઢ નામના ભગ્નગઢ ઉપર બરહામપૂર તાલુકો જંગમ જીલ્લો.

(ધૌલિ અને જૈગઢના શિલા લેખમાં ૧૧ અને ૧૩ માં શિલા શાસનો ભિન્ન છે.)

૭. સોપારાના શિલા લેખ:—આ પથ્થર ભાટેલાના તળાવ પાસેથી જડી આવ્યો. આમાં આઠમાં શિલા-શાસનમાંનો થોડો ભાગ છે. આ ઉપરથી અહિં આ પથ્થર શાસનો હોવાં જોઈએ એવી કલ્પના થાય છે. આનો મૂળ ભાગ આપ્યો છે.

૨. સ્તંભ શાસનો:—૧. દિલ્હી ટોપરા સ્તંભ. (પ્રાચીની) હમણાં ના આ સ્તંભ તેનું મૂળસ્થાન જે ટોપરા ત્યાં નથી. હમણાંના દિલ્હી શહેરના અગ્નિખૂણાના દિલ્હી દરવાજા બહાર આ આવેલો છે. આની ઉપર સાન શાસનો છે. એમાંના પહેલાં છ શાસનો ખીજે ઠેકાણે આવેલાં છે. સાતમું શાસનજ ફક્ત વધારેનું છે. આ સ્તંભ ઉપર અશોકના લેખ ઉપરાંત ઉત્તર-કાલીન લેખ પણ કોતરેલા છે.

૨. દિલ્હી (પ્રાચીની) મીરત સ્તંભ લેખ. આ સ્તંભ ફરીજશાહે મીરતથી દિલ્હી આણ્યો. હમણાં આ હમણાંના દિલ્હી શહેરના વાયવ્ય દરવાજા ઉપર છે. ટોપરા સ્તંભ પરના પહેલાં પાંચ શાસનો આમાં આવેલા છે. (પ્રાચીની)

૩-૪. લૌરિય સ્તંભ:—આ બે સ્તંભોને લૌરિય-અરારાજ સ્તંભ અને લૌરિય નંદનગઢ સ્તંભ એવાં નામો હમણાં આપવામાં આવ્યા છે. અને આથીજ તેને જે અશિષ્ટ નામ પ્રાપ્ત થયું છે, તેનુંજ 'લૌરિયા' એ અંગ્રેજો ઈડિયન રૂપાંતર છે. એક સ્તંભ ઉપર અશોકના લેખ ઉપરાંત આરંગઝેબનો લેખ પણ છે. બન્ને સ્તંભો પર પહેલા છ લેખો આરા-લેખોજ છે.

૫. રામપૂર્વ સ્તંભ લેખ—આ પણ ચંપાર-ણ્યમાંજ છે. આ ઉપર પણ પહેલા છ લેખોજ છે.

૬. અલ્હાબાદ કિલ્લામાંના સ્તંભ લેખ—આને કૌશાંખીથી આણવામાં આવ્યો. આ ઘણોજ મહત્વનો સ્તંભ છે. આની ઉપર અશોકનો લેખ છે. તે ઉપરાંત નીચેના લેખોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

(૧) અશોકના લેખો.

(૨) પહેલા છ લેખ.

(આ) રાણીના કહેવામાં આવતો લેખ.

(ઈ) કૌશાંખી લેખ.

(૨) સમુદ્ર ગુપ્તનો લેખ.

(૩) વચ્ચે વચ્ચે નાગરી લીપિમાં કેટલીક લીટિઓ.

(૪) જહાંગીરનો લેખ.

૩. છુટા છવાયા સ્તંભ લેખ:—૧. સાંચી સ્તંભ લેખ—સાંચી સ્ટેશનથી પોણા માઈલ પર. ફક્ત સાતજ લીટિઓ મળી આવે છે.

૨. સારનાથ સ્તંભ—બનારસથી સાડા ત્રણ માઈલ પર. આ ઉપરના લેખની સમાપ્તિ પછી અશ્વ-ઘોષ રાજનો લેખ આવ્યો છે. ઉપરાંત એક ગુપ્ત વખતના અક્ષરોથી લખાયેલો બૌદ્ધલેખ પણ છે. આ લેખ ફક્ત અગિયાર લીટિનો છે.

૩. રૂમ્મિનદૈ સ્તંભ—નેપાળમાંના તરાઈ નામના ખુદ્દ જન્મસ્થાનમાં. નેપાળ તહસિલનું આ ગામ ભગવાનપૂરથી બે માઈલ પર આવેલું છે. આજે ખુદ્દનું જન્મસ્થાન છે. એમ કહેનારો, અને રૂમ્મિની ગામ-ને કરમુકત કરનારો પાંચ લીટિનો લેખ આ સ્તંભ પર છે.

૪. નિગાલી સાગર સ્તંભ લેખ:—નેપાળનું તહસિલ. તૈલિવામાં નિગાલી સાગર તળાવના કિનારે પોતાના રાજ્યને વીસવરસ વીતવાબાદ, 'કનકમુનિ' ખુદ્દના સન્માન માટે આ સ્તંભ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો એમ અશોક આ લેખમાં જણાવે છે.

૪ છુટા છંવાયાં શિલા લેખ.—૧. રૂપનાથ શિલા લેખ. મઘ્ય પ્રાંત, જળપૂર-કટણી રસ્તા પર સ્લીમનાળાદ સ્ટેશનથી ૧૪ માઈલ પર— અને શાક્ય થયે અદી વરસે થયાં પણ હું ‘બીઠ પકતે’ એટલે ‘પૂરેપૂરે પોકો થયો નહિ, હવે થયો છું.’ એવું બહેર કરનારે આ છ લીટિના લેખ, પોતે તે ઠેકણે પ્રવાસ કર્યો છે એવું બતાવે છે.

૨. સહસ્ત્ર શિલા લેખ.—સહસ્ત્ર આશહેર દક્ષિણ બિહારના શહાબાદ જીલ્લાના એક સખડિવીજનનું મુખ્ય શહેર છે. એક શહેરથી લગભગ અદી માઈલ પર એક ડુંગરની ગુફામાં તે છે. આમાંની ઘણીખરી હકીકત રૂપનાથના શિલા લેખ જેવીજ છે.

૩. ઐરત શિલા લેખ.—જયપૂર સંસ્થાનમાં ઐરત નામના તહસીલ ગામમાં, ગામથી ધશાન-ખાણમાં એક માઈલ પર આ ઘણાજ ભગ્નસ્થિતિમાં હોવાથી આનો પૂરેપૂરો અર્થ લાંચી શકાતો નથી. તો પણ તેનું સ્વરૂપ રૂપનાથ અને સહસ્ત્ર જેવુંજ છે.

૪. ઐરત-કલકત્તા શિલા લેખ.—આ લેખ ઉપર જણાવેલા ઐરત મુકામેજ જડી આવ્યા છે પણ હમણાં તે કલકત્તાના એશિયાટિક સોસાયટીના કબજામાં છે. આ લેખમાં ‘મગધરાજ’ સંધને નમન કરી ધર્મચર્યામાંના સાત પુસ્તકોના ઉલ્લેખ કરી તેનું વાંચન પણ કરવાની આજ્ઞા કરે છે.

૫. મસ્કી શિલા લેખ.—મસ્કી, લિંગુસર તાલુકા રાયચૂર જીલ્લા. આ લેખ રૂપનાથ, ઐરત અને સહસ્ત્ર એમના જેવોજ છે. પરંતુ અશોકનું નામ અશોક એ શબ્દમાંજ આવ્યું છે, એ આ લેખની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૬-૮. મ્હેસુર સંસ્થાનમાંના શિલા લેખ.—૬, ૭, ૮, આ બે ને સિદ્ધપૂર પાસે છે. હુદ્દો અમને ઓછી કાઢ્યા. આ ત્રણે ચપડ નામના (ચરડવ લિલિલે લિલિ-કરેણ) એકજ લિપીકારે લખેલા છે. આમનું સ્વરૂપ પણ રૂપનાથ લેખ જેવુંજ છે.

૯. બરાબર શિલા લેખ.—ગયાથી પંદર માઈલ પર આ નાનકડા લેખમાં ઘણું કરીને આજીવકોને જે ગુફાઓ આપવામાં આવી હતી તેના દાનલેખો આવ્યા છે.

આ બધા છુટાછવાયા લેખ પ્રાચી લિપીમાંજ છે. મ્હેસુરી લેખમાંજ જ્યારે લિપીકાર ચપડ તેણે આ લેખ પોતે લખ્યો છે, એમ જણાવે છે, ત્યારે તેટલાજ અક્ષરો તે બરાબરી લિપીમાંજ લખે છે. આ એકજ વાત પરથી લેખનકલાનો ઇતિહાસ બાબતમાં કયા કયા નિર્ણયો નીકળે છે, તેનું વિવેચન આગળ કરવામાં આવ્યું છે. (લિપી ભુજો)

આ લેખોને સેનાટ અને એફ. ડબ્લ્યુ. થોમસના મત સાથે બને તેમ સુધી વિરોધ ન થાય તેમ વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથે નીચેનું કાલાનુ કમવાર વર્ગીકરણ કર્યું છે.

શાસન લેખ

બે (કિંવા ત્રણ) શિલા શાસનના ઉપલેખ ઈ. પૂ. ૨૫૭	
લાખ શાસન લેખ	આસરે ઉપલેખ કાળ ૧૦૯
શૈલ શિલાશાસન લેખ	ઈ. પૂ. ૨૫૭-૨૫૬
કલિંગ શાસન લેખ	” ૨૫૬-૨૫૫
સાત સ્તંભ લેખ	” ૨૪૩-૨૪૨
ચાર દુધ્યમ સ્તંભ લેખ	” ૨૪૧-૨૩૨

છુટાછવાયા લેખ

અશોકની ગુફાઓનાં દાન	ઈ. પૂ. ૨૫૭-૨૫૦
તરાઈના સ્મરણ સંબંધે અંકિત લેખ	” ૨૪૯
દશરથની ગુફાઓનાં દાન	” ૨૩૨?

દુધ્યમ શિલાશાસન લેખ.—પહેલા અને મહત્વના દુધ્યમ શિલા શાસનના લેખોના બે પાઠ ગણીએ તો પહેલામાં ૩૧ દસ્તાવેજો અને બીજામાં પરિસ્થિતિ તથા હકીકત વિષે દશરથના લેખોની સામ્યતા અશોકના લેખસાથે હોવાથી તે લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવે તો કુલે ૩૫ દસ્તાવેજો થાય છે.

પહેલા દુધ્યમ શિલા શાસનના લેખોમાં અશોકે મંતાતર કર્યું તે કળુલ કર્યું છે. ઉત્તર હિંદમાં આની ત્રણ પ્રતો જડી છે જેમાંની એક જળપૂર જીલ્લાના રૂપનાથ મુકામે (ઈ. આઈ. આર. રેલ્વેના સ્લીમનાળાદ રોડ સ્ટેશનની પશ્ચિમે ૧૪ માઈલ પર), બીજી પ્રત શહાબાદ (દક્ષિણ બિહાર) સહસ્ત્રામ ખાતે, અને ત્રીજી રાજપુતાનામાં જયપૂર રાજ્યમાંના ઐરત ગામમાં કાતરાવેલી છે. આ પ્રતોથી સહેજ ભિન્ન તરેહની બીજી ત્રણ પ્રતો દક્ષિણ હિંદમાં મ્હેસુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં ચિત્રદુર્ગ જીલ્લામાં પ્રહગિરી, સિંધપુર અને જતિંગ રામેશ્વર નામનાં નજીક નજીકના ધામોમાં મળી આવી છે. બીજો શિલાશાસન લેખ ન્હાનો અને આગલાની પુરવાણી રૂપ હોઈ તેની લાખા શંડી ઉત્તરના લેખોથી તદ્દન જુદી પડતી લાગે છે. દક્ષિણના સુબેદાર રાજપુત્ર આ લેખ સુવર્ણગિરીમાં રચી પ્રગટ કર્યો હોવો જોઈએ એવી ધારણા બાંધવામાં આવે છે.

લાખનો શાસન લેખ.—ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ લેખ પ્રાચીન કાળમાં ઐરત ગામ પાસે બૌદ્ધ મઠના ચોકની ધીલા પર હતો. હવે તેની સલામતી

ખાતર તે કલકત્તે લઈ જવામાં આવ્યો છે. તેની વિશેષતા એ છે કે, તેમાં આ મગધ રાજ્યે બોદ્ધ ધર્મ તથા સંપ્રદાય વિષે પોતાનું આદર વ્યક્ત કરી ધર્મ ગ્રંથમાં જે વચનો તેણે પસંદ કર્યા છે તેમાંનાં પાંચ, સાતબોદ્ધ સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ હોવાનું દર્શાવ્યું છે.

ચૈદ શિલાશાસન લેખ:—આ લેખ વર્ગ અશોકના લેખોમાંનો અતિ મહત્વનો હોઈ અશોકે તેમાં પોતાના તત્વો તથા વાસ્તવિક આચારોની સવિસ્તર માહિતી આપી છે.

આ ચૈદ શાસન લેખોમાંનો પહેલો અહિંસા, બીજો અશોકનાં ધાર્મિક કૃત્યો; ત્રીજો અમલદારોની દર પાંચ વરસે થતી બદલી; ચોથો ધર્માચરણ; પાંચમો ધર્મમહત્તા; છઠ્ઠા કાર્યની ચપળતા; સાતમો ધાર્મિક ગુણ, આઠમો ધર્મયાત્રા; નવમો મંગળ સમારંભ; દસમો યશ અને કીર્તિ; અગિયારમો ધર્મ દાન; બારમો પરમતસાહિષ્ણુતા; તેરમો ધર્મ વિજય સંબંધી છે, અને ચૈદમામાં ઉપસંહાર છે.

આ લેખોની પ્રતો ઉત્તરે પેશાવરથી દક્ષિણે માઈસુર, અને પશ્ચિમે કાઠિયાવાડથી પૂર્વે ચોરીસા સુધીના આખા હિંદુસ્થાનમાં મળી આવી છે. તેમ હજી પણ મળવાનો સંભવ છે. પાટલીપુત્રથી હજારથી પણ વધારે માઇલને છેટે પણ વારમાં ભાગ શિવાય બાકીના સઘળા શાસન લેખો એક ટેકરીપરની પ્રચંડ ગુફા (દ્રુપ) ના પૂર્વ પશ્ચિમ પથરોપર કેતરેલો હોઈ તેમની લંબાઈ ૨૪ ફુટ અને પહોળાઈ ૧૦ ફુટની છે. વળી આજથી થોડાંક વર્ષ પૂર્વે હવે પરમતસાહિષ્ણુતાવાળો લેખ ઉપલા લેખોથી પચાસ યાર્ડને છેટે બીજા એક પથર પર કેતરેલો મળી આવ્યો હતો. હજીરાજીવલાના મન્સેરા (અંબટાબાદ ની ઉત્તરે આસરે ૧૫ માઈલ) માં જે પ્રત મળી છે તેમાંપણ આ બારમાં લેખને સ્વતંત્ર સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ સર્વેમાંથી જીવલાના ખાલસી (સહરાણુપુરથી ચકત જતી સડકપર મસુરીની પશ્ચિમમાં ૧૫ માઈલપર) ગામમાં સન ૧૮૬૦ માં જડી આવેલો લેખજ સૌથી સરસ છે. આના તેમ તદ્દન વાયવ્ય ભાગ શિવાયના તમામ શિલાલેખમાં ડાબીથી જમણી તરફ લખાતી પ્રાક્ષી લિપિ કે જેમાંથી દેવનાગરી વગેરે હિંદની લિપિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે લિપિજ વાપરવામાં આવી છે. શાહબાજ ગઢીના લેખની લિપિ માત્ર આથી ભિન્ન એટલે ધરાનની જમણી તરફથી ડાબી તરફ લખાતી લિપિ જેવી છે. થાણા જીવલાના સોપરાની (મુંબઈની ઉત્તરે) તેમ ઝાંઝીયાવાડમાંના ગિર-

નારપરના શિલાલેખ; એ સઘળા પ્રસુત શાસનલેખના પશ્ચિમ તરફના પાકજ દર્શાવે છે. સોપારામાં તો માત્ર આઠમાં શાસન લેખનો એક થોડાક શબ્દો વાળો કકડો મળી આવ્યો હતો. પણ ગિરનારના લેખની વિશેષતા એ છે કે, અર્વાચીન પંડીતોનું સૌથી પ્રથમ ધ્યાન તેણેજ આકર્ષ્યું હતું અને કર્નલ ટોડે સન ૧૮૨૨ માંજ પ્રથમવાર તે લેખોનું વર્ણન આપ્યું હતું. ગિરનાર અને ત્યાંની બીજી ટેકરીઓ વચ્ચેની વિશાળ શિલાઓપર આ લેખ કેતરેલા હોઈ આ શિલા પ્રાચીન માનવનિર્મિત સુદર્શન તળાવને કિનારે હતી આ તળાવ અશોકના દાદા ચંદ્રગુપ્તના હુકમથી બાંધવામાં આવ્યું અશોકે તેમાં સુધારા કર્યા હતા. આ શિલાની પાછલી બાજુએ તે પછીના (ઈ. સ. ૪૫૫) કાળના લેખ હોઈ તેમાં આ તળાવનો બંધારો કુટ્યાની પણ વિગત મળી આવે છે. ચોરીસામાં ઘોલી તથા ગંજીમમાં જોગડ એ ઠેકાણેના શિલાલેખ મજકુર શાસન લેખોના પૂર્વ તરફના પાઠરૂપજ છે.

કલિંગ શાસન લેખ:—આ લેખ બેજ હોઈ તે ઘોલીના (ચોરીસા પ્રાંત; પુરી જીવલાના જુવનેશ્વરી ભાગની દક્ષિણે છ માઈલપર) તથા જંગમ જીવલામાંના જોગડના શિલાલેખોના પાઠોમાં ૧૧, ૧૨, અને ૧૩ માં શાસન લેખોની જગાએ આવ્યા છે. આ લેખમાં અશોકે ત્યાંના નવા જીતેલા પ્રદેશમાંની જંગલી પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવવાના તેમ રાજ તેમનું પુત્રસમુ પાલન કરશે એવી તેમને ખાતરી આપવાની પોતાના અમલદારોને આજ્ઞા કરી છે. આમાંનો એક લેખ દર વર્ષમાં ત્રણવાર તથા બીજો દર મહિને અમુક દિવસેજ જાહેર પ્રજાને વાંચી સંભળાવવામાં આવતો.

સાતરતંભ લેખ:—આ લેખોમાં અશોકે પોતાનાં જીવલાં કૃત્યોનું સમાલોચન કર્યું છે. પહેલાં અને બીજામાં તેણે પોતાની ધર્મ આસક્તિ પ્રગટ કરી છે. ત્રીજામાં આત્મ પરીક્ષણ છે. ચોથામાં તેણે પોતાના અમલદારો (રાજાઓ) ના કર્તવ્ય તથા અધિકારનું વર્ણન આપ્યું છે. પાંચમાંમાં પ્રાણી હિંસાની મર્યાદા કરનારા નિયમ છે અને છઠ્ઠામાં દરેકને પોતાના ધર્મને અનુસરી વર્તન રાખવાની ભલામણ કરી છે. કે જેથી મનુષ્ય માત્રના સુખની અભિવૃદ્ધિ થાય. એવી મારી પોતાની ઇચ્છા છે એમ તેણે જણાવ્યું છે. સાતમો સ્તંભ લેખ સૌથી મોટો અને મહત્વનો હોઈ તેમાં અશોકે ધર્મ પ્રચારને અર્થે ચોજેલા ઉપાયોનું નિવેદન આપ્યું છે. પરંતુ તેમાં પરદેશ

મોક્ષલેલા ઉપદેશક મંડળોનો અશોકે કોઈ ઠેકાણે જિલ્લેખ કર્યો નથી. તેના દસ કોતરેલા સ્તંભ ઉપલબ્ધ થયા છે. છતાં તોપરથી દીલ્હીમાં આણેલા તોપરા સ્તંભ પરજ આ સાતય લેખ કાયમ છે. દીલ્હી મિસ્લ સ્તંભ પર એકથી છ લેખો છિન્નભિન્ન થઈ ગયા છે. અલાહાબાદના સ્તંભપર લેખ છે. તેમ રાણી તથા કૌશાંબીના લેખ પણ છે. પરંતુ તે બધા અપૂર્ણ અવસ્થામાં છે. ચંપારણમાંના લૌરિયા અરારાજ તથા લૌરિયા નંદનગડ સ્તંભ પર પહેલા છ લેખ ઘણા ભાગે સલામત છે તેમ ત્યાંના રામની પૂર્વમાં પડેલા સ્તંભ પર પણ આ છ લેખોજ સારી હાલતમાં જોવા મળે છે. સાંચીના સ્તંભ લેખ પર દુષ્યમ સ્તંભ લેખના કેટલાક ભાગ છે. સારનાથના લેખમાં આ લેખો કઈંક વધારે સુસ્થિતિમાં જોવા મળે છે. તે ઉપરાંત રૂમ્મિન દેવી અને નિર્ગિલવમાં સ્મરણ તિથિ વિષે બે લેખ છે. પણ આથીએ વધારે સ્તંભ જડવાનો સંભવ રહે છે. હયુએનત્સંગે ૧૬ સ્તંભનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ હજી સુધીમાં તો આપણને જડેલા સ્તંભોમાંના માત્ર બે સ્તંભોનોજ તેના સ્તંભો સાથે ખાત્રી લાયક મેળ થાય છે.

દુષ્યમ સ્તંભ લેખ :-આ લેખો ચાર છે. સારનાથના શાસન લેખમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાયના વધતા પંથ ભેદનો તિરસ્કાર કર્યો છે. કૌશાંબી તથા સાંચીના લેખોમાં પણ આ વિષયજ ચર્ચાયેલો છે. બૌદ્ધ સંપ્રદાય ચિરસ્થાયી થવા વિષેની પોતાની ચિંતા અશોકે તેમાં વ્યક્ત કરી છે. ચોથો લેખ રાણી વિષેનો છે. તેમાં બીજી રાણીના દાન તેના નામ પરજ ચાલુ રાખવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે.

સ્મરણ તિથિ લેખ :-તરાર્ધમાંના આ લેખમાંથી રૂમ્મિન દેવી સ્તંભપરના લેખમાં અશોક ખુદની જન્મ ભૂમિના દર્શન કરવા ગયો તે વિષેની હકિકત હોઈ નિગલવ સ્તંભ પરના લેખમાં એમ જણાવ્યું છે કે, અશોકે પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી ૧૪ વર્ષે કોનકમન (ખુદનો એક પ્રાચીન અવતાર) ના સ્તૂપનો બીજી વાર પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. અને ત્યાર પછી છ વર્ષે અશોક પોતે ત્યાં દર્શન કરવા ગયો ત્યારે સ્તંભ ચણાવ્યો. પરંતુ આ સ્તૂપ કયો તે વિષેની સાધાર માહિતી હજી મળતી નથી.

અશોકની તથા દશરથની ગુફાના દાન :- અશોકની ગુફા વિષેના ત્રણ લેખ છે અને તેમાં આલુવિકને ડુંગરમાંની ત્રણેય ગુફાઓ યાવચ્ચંદ્ર દેવાકરૌ દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાગાભુનનો લેખ અશોકે લખેલા નુથી પણ અશોક વિષે લખાયેલો

હોઈ તેમાં અશોકની પછી ગાત્રીએ આરૂઢ થએલા દશરથ રાજાએ પોતાનાં રાજ્યાભિષેક પછી તરતજ આલુવિકને ત્રણ ગુફાઓ રહેવા માટે આપી એવી હકિકત છે.

અશોકનું ચરિત્ર :-ઉપર્યુક્ત શિલા લેખોમાંની માહિતીમાં બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંની હકિકત ઉમેરી અશોકનું ચરિત્ર ઉપજાવી શકાય છે. પોતાના શિલાલેખોમાં અશોકે પોતાના જીવનની માહિતી નહિ જેવીજ આપેલી હોવાથી આપણને તે માટે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંની દંતકથાઓપર આધાર રાખવો પડે છે. આ સાધનથી અશોકના જીવનપર જે પ્રકાશ પડે છે તે નીચે પ્રમાણે છે :-

અશોકના બાપનું નામ બિંદુસાર હતું. તેનીમા ચંપા નગરીની હોઈ બ્રાહ્મણની કન્યા હતી એમ કહેવાય છે. પિતાની હયાતીમાં અશોક પ્રથમ તક્ષશિલાનો અને તે પછી ઉજ્જયિનીનો સુબો હતો. ઉજ્જનીમાં હતો ત્યારે અશોકે વેદિસ (વિદિશા) ની એક વૈશ્ય કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં હતા અને તેનાથી તેને મહિંદ તથા સંઘ મિત્રા એ બે અપત્ય (કેટલાક ગ્રંથકારોએ તેમને અશોકના ભાઈ જહેન તરીકે ઓળખાવ્યાં છે) થયા એમ સધળા સીલોની ગ્રંથ કહે છે. પણ ઉજ્જની છોડી ચાલ્યા જતાં અશોકે આ સ્ત્રીને ત્યાંજ રાખી હતી. પિતાના મૃત્યુ પછી ઈ. પૂ. ૨૭૩ માં (કેટલાકોના ધારવા મુજબ ૨૭૨ માં) તેણે પોતાનો ભાઈ કે જે તક્ષશિલાનો સુબો હતો તેની સાથે લગાઇ કરી પિતાની ગાદી મેળવી. ઈ. પૂ. ૨૬૯ માં તેને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. ઈ. પૂ. ૨૬૧ માં તેણે કલિંગ દેશ જીતી લીધો. આ લગાઈમાં જે માનવી સંહાર થયો તેની તેના મન ઉપર એટલી બધી ઉંડી અસર થઈ કે તે ખુદ્ધ ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાયો. ઈ. સ. ૨૫૯ માં તેણે શિકાર કરવો છોડી દઈ ઠેક ઠેકાણે ઉપદેશક મંડળો સ્થાપ્યાં ઈ. પૂ. ૨૫૭ અને ૨૫૬ માં તેણે બૌદ્ધ શિલાશાસન લેખ તથા કલિંગનો લેખ, એ બે લેખ જાહેર કર્યા. અને ધર્મ મહામાત્ર (તા. ૧) સ્થાપ્યું. ૨૫૪ માં કોનાગમનો સ્તૂપ વધાર્યો. ૨૫૧ અથવા ૨૫૦ માં મહેન્દ્રનું ઉપદેશક મંડળ સીલોન ગયું. ૨૪૯ માં તેણે ખુદ સંપ્રદાયનાં પવિત્ર ક્ષેત્રોની યાત્રા કરી. ૨૪૨ માં સ્તંભ લેખ પ્રગટ કર્યા. ૨૪૦ અને ૨૩૨ ની વચ્ચેમાં પાટલી પુત્રની ધર્મ સભા સ્થાપન થઇ અને તેજ અરસામાં અશોકે સ્તંભ લેખ પ્રગટ કર્યા. ૨૩૨ માં તેનું અવસાન થયું. અને તે પછી તેનો એક પૌત્ર દશરથ પૂર્વ તરફના પ્રાંતનો અને ઘણું કરીને સંપ્રતિ પશ્ચિમ તરફના પ્રાંતનો, રાજ થયો.

અશોકને ચાર રાણી હતી. એવું અનુમાન બાંધવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેના શિલાલેખ પરથી તો એટલું જ જાણી શકાય છે કે, કુરુવકી વંશની તેમી બીજી રાણી પર તેની વધારે પડતી પ્રીતિ હતી તેને 'તિવર' નામનો પુત્ર હતો પણ તે અશોક પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો એમ જણાય છે.

અશોકની કારકીર્દીનું સવિસ્તર વિવેચન 'બુધ્ધોત્તર જગ' ના વિભાગમાં (મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ) નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે. બિન્દુસારના મરણ પછી તેનો પુત્ર અશોક વર્ધન ગાદીપર આવ્યો. પ્રથમ એ કેટલાક વરસ સુધી ઉપરાજ તરીકે તક્ષશિલા નગરીમાં રાજકારભાર પરંપરા આપતો હતો. તે પછી તે માળવા પ્રાંતના ઉજ્જનીનો રાજ્ય કારભાર લેવા લાગ્યો. તે રાજ્યાડઠ થયા પછી ચાર વર્ષ વીત્યા પછી આખરે તેને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. એ ઉપરથી એમ અનુમાન નીકળે છે કે તેને થોડાક પ્રતિસ્પર્ધી હોવા જોઈએ. એનો મોટો ભાઈ સુસીમ એ એક પ્રતિસ્પર્ધી હતો એમ જુદી જુદી કથાઓ પરથી માલમ પડે છે. અશોકે રાજ્ય મેળવવા સારૂ ૬૮-૬૯ ભાઈઓ માર્યા એમ જે સિલોનમાં આખાંચિકા ચાલે છે તે તદ્દન ખોટી હોવી જોઈએ. ઉલટું અશોક પોતાના ભાઈ જોડેનાની સારી સંભાળ રાખતો હતો એવું શિલાલેખ પરથી જણાય છે. અશોક વિષે ચોક્કસ અભિપ્રાય બાંધવામાં આવ્યો તે પૂર્વેની જે ઐદ્ધ કથાઓ પ્રચલિત છે, તે તદ્દન અસત્ય હોવી જોઈએ એમ સંશોધકો માને છે. અશોક વિષેની વિશ્વસનીય માહિતી તેના શિલાલેખો પરથીજ મેળવી શકાય. આ શિલા લેખો બહુજ નમૂનેદાર છે.

લગભગ આખી જીંદગી શાન્તિમાં પસાર થવાથી અશોકની પાસે કેટલી લશ્કરી ફ્રાજ હતી તેનું અનુમાન કરવું અશક્ય છે. તેની જીંદગીની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક હતી. ને આ ધાર્મિક હિલચાલને લીધે અશોકની રહેણીમાં કેટલોક ફરક પડ્યો એ તેના શિલાલેખો પરથી સ્પષ્ટ છે.

અશોકના આરંભ કાળના વરસો શી રીતે વીત્યાં હશે અને તે રાજ્યાડઠ થયા પછી કયા કામો કર્યાં હશે તેનું ચોક્કસ જણાવું નથી. પોતાના બાપદાદાની માફકજ તેને પોતાની કારકીર્દીનો પૂર્વ ભાગ મોજશોખને આનંદમાં પ્રસાર કર્યો હોવા જોઈએ એમ લાગે છે. પણ તેપરથી તેણે નઠારાં કૃત્યો કર્યાં હશે એમ માનવું યોગ્ય નથી.

કલિંગ દેશ પર સ્વારીને તેના પરિણામ-કલિંગ દેશ સાથે થયેલા યુદ્ધ પછી (ઇ. પૂ. ૨૬૧) અશોકનો સ્વભાવ એકદમ બદલાઈ ગયો. યુદ્ધમાં

થયેલી પ્રાણહાનિ, લોકોના હાલ, મરી ગયેલા સગાં વહાલાંઓને થતી દિલગીરી, એ બધી બાબતોએ રાજના મન પર ઊંડી અસર કરી. એ વિષે અશોકે પોતાના શિલાલેખમાં એમ કહ્યું છે કે—

“પ્રિયદર્શી” સમ્રાટે રાજ્યારોહણ પછી આઠ વરસે કલિંગ દેશ જીત્યો, તે વખતે તેણે ૧,૫૦,૦૦૦ લોક પકડ્યા; ૧,૦૦,૦૦૦ લોક મરી ગયા ને ઘણા નાસી પાસ થયા પણ કલિંગ દેશ રાજ્યને જોડાયા પછી, સમ્રાટે ધર્મનું પાલન કર્યું. તેનાપર પ્રીતિ રાખીને તેનો પ્રસાર કરવાની શરૂઆત કરી. કલિંગ યુદ્ધે સમ્રાટના મનપર ઘણી અસર કરીને તેને પશ્ચાતાપ થયો. આ પછી થયેલા યુદ્ધના દશમા ભાગનું પણ નુકસાન લોકોને થાય, તો પણ સમ્રાટના મનને બહુજ દુઃખ થશે. સમ્રાટનો કોઈ અપરાધ કરશે અને તે જો સહન કરી શકાય એવો હોય તો તે સહન કરવા પાછી પાની કરશે નહિ. જંગલી લોકપર પણ સમ્રાટની પૂર્ણ કૃપા હોવાથી તેમણે પણ સહમર્થી ચાલવું એવી સમ્રાટની ઇચ્છા છે. સર્વે માનવ પ્રાણીઓમાં સંયમન, મનઃશાંતિને સમાધાન હોવું જોઈએ એમ સમ્રાટની ઇચ્છા છે.

આ લેખમાં અશોક એમ કહે છે.

‘ધર્મવટે માનવોના અંતઃકરણ પોતાની તરફ આકર્ષવા એજ ખરો વિજય કહેવાય. એ પછી ‘ઐદ્ધ સંપ્રદાયનો પ્રસાર ૬૦૦ માઈલ દૂર થયેલો હોવાથી દક્ષિણ તરફ ચોલ, પાંડ્ય, ચેન, કાંગોજ, લોજ એ બધા સ્થળોમાં પણ આ સંપ્રદાયનો પ્રવેશ થયેલો છે એમ કહેવામાં આવે છે. અને જે કોઈ આ ધર્મ સાંભળશે, તેને તે પસંદ પડશે. અને સ્વીકારવા જેવો છે એમ લાગે છે ‘એમ કહ્યું છે. તેમજ આ ધર્મની સહાયથી મેળવેલી જીત ક્ષણભંજુર ન હોઈ શાશ્વતને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ બહુજ ઉપયુક્ત હોવાથી બધાએ તેને માન આપવું એમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

એજ ઉપદેશ અશોકે બીજા બે વધુ શિલાલેખોમાં ચાલુ રાખ્યો છે. તેમાંનો એક શિલા લેખ સમાપા શેડુરના અધિકારીઓને ને બીજો તોસલીના અધિકારીઓને ઉદ્દેશીને લખ્યો છે. ઉજ્જયિનીના તેમજ તક્ષશિલાના રાજ્ય પ્રતિનિધિઓએ પણ આ તત્વનો પ્રસાર કરવા વિષે ને તે અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવા વિષે ઉપદેશ કર્યો છે. ‘સર્વ મળ એ મારી બાળક છે,’ એમ તે હંમેશા કહેતો હતો, તેણે જંગલી પ્રદેશમાં રહેતા લોકોના મન ફેરવવા માટે સાશ સારા મત પ્રચારક મોકલ્યા કોઈ અધિકારીઓ

અન્યાથી વર્તન કરે તો તે જોઇ તેણે બહુ દિલગીરી થતી ને તેઓને તે દોષથી દૂર થવા તે ઉપદેશ કરતો.

આ શિલા લેખમાંના ઉપદેશ પરથી અશોકને ખરા હૃદયની કેટલી લાગણી હતી ને કેટલોક પશ્ચાત્તાપ થયો હતો એ સારી રીતે જણાઈ આવે છે એમાં કાંઈ શક નથી.

અશોક સમકાલીન રાજાઓ—પહેલા શિલાલેખમાં અશોકે જે કેટલાક રાજાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પરથી એટલું તો દેખીતું છે કે અશોક આંધ્રોડસ થિયસ, ઇલુમનો ટોલેમી ફિલાડેલ્ફસ, સિરીનનો રાજા મગસને એપારસનો રાજા એલેકઝાંડરનો સમકાલીન હતો. તેમજ અશોકનું ને ગ્રીક રાજાનું સખ્ય હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. કારણ કે એ રાજાઓએ પોતાના રાજ્યમાં જૌદ્ર સંપ્રદાયનો અટકાવ કર્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ અશોકે ત્યાં એ સંપ્રદાયનો બહુજ પ્રચાર કર્યો. તેમજ આ વખતે ચોક્કસ પાંડય એ તામિલ રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતા તેમને અશોકના દૂતો તામ્રપણી નહીં સુધી ઉપદેશ કરતા આવ્યા હતા. બીજા એક શિલાલેખમાં, કેરળ પુત્રનો તેમજ બીજા જ્ઞાનના લોકનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો નજરે પડે છે.

જૌદ્ર સંપ્રદાયનો પ્રસાર—અશોકના ચરિત્રના મુખ્ય આધાર તેના શિલાલેખ પરજ હોય એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે શિવાય બીજા આધાર કાંઈ નથી એમ તો નથીજ આ આધારમાંનો એક આધાર તે સિલોનમાંના મહાવંશને દીપવંશ એ બે ગ્રંથો છે. બીજો ગ્રંથ દંશુની પછી ચાથા સૈકામાં થએલો હોયો જોઈએ. જૌદ્ર સંપ્રદાયના પ્રસાર સાંજાથી જે હકિકત શિલાલેખમાં આપવામાં આવી છે તેને આ ગ્રંથપરથી સખળ પુરાવો મળે છે એમ કહેવાં કાંઈ દુરકત નથી આ દીપવંશમાં અશોકે નવ દેશમાં ઉપદેશક મંડળ મોકલ્યાંના ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાંના સાત દેશમાંને બાકી રહેલા બે સુવર્ણ ભૂમિ એટલે દક્ષિણ પ્રદેશને લંકા એ ઠંકાણે મોકલ્યા એમ ત્યાં લખ્યું છે. તેમજ આ દીપવંશમાં ઉપદેશકોના નામો પણ આપવામાં આવ્યાં છે તેમાંના કેટલાક લેલસામાંના શિલા લેખમાં નજરે પડે છે. દક્ષિણ પ્રદેશમાંજ માત્ર જૌદ્ર સંપ્રદાયનો બહુ પ્રસાર થએલો જણાતો નથી. આ દેશમાં પ્રથમમાં મહાયતન પંથનો પ્રવશ થયો ને આ પંથ અશોક પંથથી જુદો હતો. (પૃ. ૧૫૮ જુઓ.)

સિલોનમાં આ ઉપદેશકોને બહુ સારો યશ મળ્યો. વિશેષ કરીને તો ત્યાંનાં રાજાએ આશ્રય

આપ્યાથી આ પંથનો પ્રસાર બહુજ ઝડપથી થવા માંડ્યો. તિસ્સ રાજાની ઇચ્છા હોવાને લીધે આ ઉપદેશક મંડળ સિલોનમાં આવ્યું (ઈ. પૂ. ૨૫૧ કે ૨૫૦) તેમણી કારકીર્દીમાં આ ઉપદેશક મંડળે જૌદ્ર સંપ્રદાયના પ્રસારાર્થે પુષ્કળ શ્રમ લીધો. ને મહોટા મહોટા વિહાર બાંધ્યા. અહિંનો મુખ્ય ધર્મોપદેશક અશોકનો કનિષ્ઠ બંધુ મહેન્દ્ર હતો, એ સિલોનમાં ઈ. પૂ. ૨૦૪ સૈકામાં મરણ પામ્યો. આ ધર્મોપદેશના કામમાં મહેન્દ્રની જીવન સંઘમિત્રે બહુ મદદ કરી. મત પ્રસારના કામમાં મહેન્દ્રે જેટલો પુરૂષ વર્ગમાં યશ મેળવ્યો તેટલોજ સંઘમિત્રે સ્ત્રીઓમાં મેળવ્યો.

જૌદ્ર સંપ્રદાયના પ્રસારને સિલોનમાં તિસ્સ રાજાની કારકીર્દીમાં બહુજ યશ મળ્યો ને આજ સંપ્રદાયનું વર્ચસ્વ અત્યારે પણ ત્યાં રહ્યું છે. આના વિષે સૌડર્સ એમ કહે છે કે:—

દેતિયાના સુધારણાના ઇતિહાસમાં અશોકના સંપ્રદાયનો પ્રચાર એ એક મહત્વની વસ્તુ છે. તેના ઉપદેશકો જંગલીને અસંસ્કૃત પ્રદેશોમાં ગયા ને ત્યાંના લોકોને આ સંપ્રદાય અમૃતતુલ્ય લાગ્યો. સિલોન, પ્રમહદેશ, સયામ, જપાન ને તિબેટ એ બધાના ઇતિહાસની આ સંપ્રદાય સ્વીકારથીજ શરૂઆત થઈ એમ કહીએ તો ચાલે. આ બધા દેશોમાં તે સંપ્રદાય ઝડપથી પ્રસાર પામ્યો માત્ર સુધરેલા ચિન દેશમાં ફક્ત આનો પ્રસાર જોઈએ તેવો થયો નહિ.

પણ જૌદ્ર ભિક્ષુઓએ પોતાની સાથે ધર્મ-શિવાય બીજા સંસ્કૃતિ લઈ ગયા. મહેન્દ્રે પોતાની સાથે સિલોનમાં જૌદ્ર કામ અને નહેર બાંધ કામની કલા આણી આવા મહેન્દ્ર દીર્ઘ પ્રયત્નથીજ જૌદ્ર સંપ્રદાય ચિરસ્થાયી થયો ને હમણા પણ સિલોનમાં પ્રચંડ દાગબાને અનેક બુદ્ધ ભિક્ષુના વિહાર નજરે પડે છે.

અનુરાધપુર નગર એ જૌદ્ર સંપ્રદાયનું 'રામચ' હોઈ અશોકની કારકીર્દીથી દુનિયામાં શું પરિણામ આવ્યું તેનું તે નિદર્શક છે. આજે ત્યાં જે અનેક અવશેષ જોવામાં આવે છે. તે તે શહેરની પ્રાચીન જાહેજલાલીનું લાન કરાવે છે.

કેટલાક યૂરોપીય વિદ્વાનોએ આ સિલોની ઇતકથા પરજ કેવળ વિશ્વાસ રાખી સિલોનના સંપ્રદાય પ્રસારનું માન અશોકને ન આપતાં પાટલી પુત્રના ધર્મ સંગીતિ ભરાવનારા તિબ્બને છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અશોકના શિલા લેખમાં આ

સંગીતિનો ઉલ્લેખ નથી. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ, અશોકે તેની કારકીદીને અંતે ભરાવી હોવી જોઈએ એમ વિન્સેન્ટ સ્મિથ મત ધારે છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની દંતકથા પરથી ઉપગુપ્ત એ અશોકનો ગુરૂ હતો એમ જણાય છે. એના નામનો વિહાર મથુરામાં સાતમાં સૈકામાં ઉપલબ્ધ હતો. સિલોની દંતકથામાં મોગલી પુત્ર તિષ્યને વિષે ઉપગુપ્ત સંબંધી પ્રસિદ્ધ થયેલી વાર્તાઓ જ કહેવામાં આવી છે. ઉપગુપ્તને મોગલી પુત્ર તિષ્ય એ બન્ને એકજ હોવા જોઈએ, એમ હવે નિશ્ચિત થયું છે.

આ ઉપગુપ્તે અશોકને ખબર આવી જુદા જુદા દેશમાં સંપ્રદાય પ્રસારક ઉપદેશ મોકલ્યા ઇ. પૂ. ૨૪૯ સૈકામાં ઉપગુપ્ત અશોકને તીર્થયાત્રા લઈ ગયો. પહેલાં તો તે અશોકને લુબિનીવનમાં લઈ ગયો. ત્યાં જે સ્તંભ છે તેના પરના શિલાલેખ પરથી અશોક ત્યાં ગયો હતો એમ જણાય છે. અશોકે તે સમયે શિકારનો મોહ છોડી દીધો જણાય છે. તેમજ ભક્ષ્યને માટે પ્રાણીની હિંસા કરવી એ પણ તેણે વર્જ્ય ગણ્યું હોવું જોઈએ. અશોકે ટુંક સમય સારૂ લિશ્તુવેષ લીધો હોવો જોઈએ. ઇતિહાસે અશોકનું લિશ્તુવેષવાળું પુતળું જોયાનું વર્ણન કર્યું છે.

અશોકે પોતાની કારકીદીમાં સંપ્રદાયપ્રસારાર્થે ધર્મોપદેશાર્થે ને પ્રજા હિતાર્થે જે જે કામો કર્યાં હતા તે બધા સ્તંભપર કેતરી રાખવામાટે ઇ. પૂ. ૨૬૨ સનમાં શરૂઆત થઈ. તેમની સાત સ્તંભલેખ એવી સંજ્ઞા છે. એમાંના પાંચમાં સ્તંભલેખમાં તેણે પોતાના અહિંસા વિષેના વિચાર પ્રગટ કર્યા છે. બળદની ખાસી કરવાની પદ્ધતિ તેને બીલકુલ પસંદ ન હતી. તેમ તેણે જીવરક્ષણાર્થે ઘણા નિયમો જણાવ્યા છે. અશોકની અવધ્ય પશુની યાદિમાં સશૃંગ પ્રાણીઓની ગણના નથી. પશુકૌટીલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ગાય, બળદ, એને કૌં પણ અવધ્ય માન્યા છે. તથાપિ અર્થશાસ્ત્રમાંના હિંસાના નિયમો તેમજ અશોકના પાંચમાં સ્તંભલેખમાંની આજ્ઞા એ બન્નેમાં બહુ સામ્ય છે.

અશોકનું છેલ્લું મહત્વનું કાર્ય તે સાત સ્તંભલેખ કેતરવાનું છે. આશરે ઇ. પૂ. ૨૪૦ ની સાલમાં પાટલીપુત્રમાંના નાસ્તિક લોકોના મતખંડનાર્થે જે ધર્મશલા બોલાવવામાં આવી હતી ને તેમાં જે નિયમો ગુકરર કર્યા હતા તેજ દુષ્યમ સ્તંભલેખમાં કેતરેલા હોવા જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. વૃહદ્વા-

જ્ઞા...૩૫ બા...૨

વસ્થામાં અશોક બોદ્ધસંપ્રદાયનો પૂરેપૂરો અંધભક્ત બન્યો હતો. કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે, તેણે લિશ્તુ માટે ને વિહારના કાર્યમાટે અગણિત અને અસ્થાને ખર્ચ કર્યો. શિલાલેખ પરથી અશોક એ અંતસુધી કડક શાસ્તા હતો એમ જણાય છે. મરણ પૂર્વે તેણે રાજ્યત્યાગ કર્યો હતો એમ પણ કહેવામાં આવે છે. પણ એ વિષે નિશ્ચિત મત કાંઈજ આપી શકાય નહિં.

અશોકનું સામ્રાજ્ય :—અશોકનું સામ્રાજ્ય અક્ષાંશસ્થાન, બલુચિસ્થાન, મકરાણ, સિંધ, સુવાત કાશ્મિર, નેપાળ ને લગભગ આખા હિન્દુસ્થાન પર પસરેલું હતું. છેક દક્ષિણ તરફના તામિલ સંસ્થાનો સ્વંત્ર હતા. કદાચ ખેતરપર પણ એની સત્તા હોવી જોઈએ. તેના સામ્રાજ્યમાં અનેક માંડલિક સંસ્થાનો પણ હતાં તેમજ જંગલી જાતો પણ ઘણી હતી. તથાપિ ખાસ રાજપ્રતિનિધિના અમલ નીચે ઘણા મુલક હતા. એમાંનો એક તક્ષશિલામાં બીજો તોસલીમાં ત્રીજો ઉજ્જયિનીમાં ને ચોથો સુવર્ણગિરીમાં હતા.

અશોકે પોતાના પૂર્વજોની જેમ રાંજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો. વરિષ્ઠ અધિકારીઓને મહામાત્ર એવી સંજ્ઞા હતી. ને તેના હાથનીચે ઘણા અધિકારીઓ રહેતા. ચૌદ શિલાલેખ ખોદવામાં આવ્યા તે વખતે ધર્મમહામાત્ર નામના નવિન અધિકારીઓ નીચ્યા. આ ધર્મમાંનાં નીતિતત્વો સર્વમાન્ય હોવાને લીધે તે સર્વ ધર્મના લોકોને માન્ય થાય એમ હતાં. કેટલીક જાતોને અહિંસા નિયમ બાધક થયેલા જણાયા છતાં હિંસા ન થાય તેટલાસારૂ મહામાત્ર પૂર્ણ ખબરદારી રાખતો.

અશોકની નીતિવિશેની ભાવના :—અશોકની નીતિવિષયક ભાવના શી હતી એ દુષ્યમશિલાલેખમાંના બીજા લેખપરથી માલમ પડે છે. એમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ જીવને પ્રત્યે આદર હોવો જોઈએ. સત્ય બોલવું જોઈએ ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રત્યેકે વર્તન રાખવું જોઈએ શિષ્યે ગુરૂની તેમજ સગાવહાલાની સાથે નમ્રતાથી વર્તવું જોઈએ કે જેથી આયુષ્યને સુખની વૃદ્ધિ થાય.

એવીજ જાતની આજ્ઞા તેણે હરહંમેશ ફરમાવી છે. એ ઉપરાંત ભૂતદયા નોકરો સાથે સારી રીતે વર્તવા વિષે દાનધર્મને પરધર્મસહિષ્ણુતા એવા અનેક સદગુણોનું શિક્ષણ તેણે આપ્યું છે. પ્રવાસીઓની સગવડ માટે રસ્તાપર કુવા ખોદાવવા, ધર્મશાળા બંધાવી તેમજ બન્ને બાજુએ ઝાડો રોપવાં એવા અને પરો

પ્રકારના કામો તેણે કર્યાં. ધર્મ દ્વાખાની પણ તેણે સ્થાપ્યાં.

અશોકના શાસનલેખમાંના હુણ કેટલાક ઉતારા આપવાથી તેની વ્યવહારનીતિ અધિક સ્પષ્ટ થશે. તે કહે છે.—

“મારા રાજ્યના વરિષ્ઠ આધિકારીઓએ તેમજ પ્રાંતિક તેમજ તાલુકાના આધિકારીઓએ દરેક પાંચ વરસે કામની તપાસણી કરવા માટે ને ધર્મનો પ્રસાર કરવા માટે આખા રાજ્યમાં ફરવું જોઈએ. આ ધર્મ એટલે પિતૃઆત્મા પાલન દાન, સદાચાર અહિંસા. ભૂતદયા, ને મિત આહાર ને વિહાર. (શિલાશાસન લેખ.) ધર્મદાન જેવું બીજું દાન નથી (શાસન લેખ ૧૧) સ્વધર્મ પ્રત્યે અભિમાનને પર ધર્મ વિષે તિરસ્કાર ન હોવો વગેરે.”

આવા પ્રકારની અશોકની નીતિલાવના તેના શિલાલેખોપરથી ને બીજા આધારોથી જણાઈ આવે છે. અશોક જાતે બીજા પંથના ભિક્ષુઓને દાન કરતો હોવા છતાં પોતે જૈન પંથનો ચુસ્ત ભક્ત હતો. જૈન પંથ માટે ને તેના પ્રસાર માટે તેને કેટલું અભિમાન હતું તે રાજપુતાનાના લાઘુ સ્થળના શિલાલેખોપરથી જણાશે. આ શિલાલેખ ભિક્ષુઓને સંબોધી લખ્યો હતો. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

“ભિક્ષુઓ મને બુદ્ધમાટે ને તેના ધર્મ માટે કેટલું અભિમાન છે તે તમે જાણતા નથી એમ નથી. બુદ્ધની બધી આજ્ઞાઓ મને વંદનીય છે” ત્યાર પછી તેણે ભિક્ષુભિક્ષુણીઓને સારૂ હંમેશા મનન કરવા જોગ એવા બુદ્ધનાં વચનો ઉદ્ધૃત કર્યો હતો.

અશોકની રાજનીતિ—કૌટીલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં રાજ્યના જે કર્તાવ્યો વર્ણવ્યા છે, તે પ્રમાણે તેણી પોતાનું આચરણ આચરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હિંદુ રાજ્યોના પ્રગતી તકરારો પોતે સાંભળી તેનો નિકાલ આપતા. હલકામાં હલકા એવા માણસની પણ તકરારો સાંભળી લેવાની કાળજી તેણે રાખતા. કળે કરી અહુર્યા અને જાડાગીર પણ તે પ્રમાણે ચાલતા. અશોકે એક ઠેકાણે આગળ વર્ણવ્યા પ્રમાણે કહ્યું છે. “જયા ઘણા વર્ષોથી સર્વકાલે પ્રજાની તકરારો સાંભળવી ને પ્રજાના હિત સંબંધવિષે લક્ષ આપવું એ બાબતો બનતી ન હતી. પણ મેં એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે, જમતી વખતે, અંતઃપુરમાં હોય ત્યારે, ખાનગી કામમાં હોય તો પણ, એટલે જ્યાં હોય ત્યાં અધિકારીઓએ પોતાના કામ સારૂ મારી માસે આવવું. હું પ્રજાનું કર્તાવ્ય કરવા હંમેશા તત્પર

છું. પ્રજા હંમેશા સુખી રહે તે માટે તેનો પ્રયત્ન કરવ હું જરાએ ખામી નહિં રાખું. (શિલાશાસન લેખ.)

અશોક કાલી ન કલા કૌશલ્ય:—અશોકની કારકીર્દીમાં વાડમય ને કલા એ બન્નેનો અભ્યુદય ઉત્તમ રીતે થયો. બુદ્ધ બુદ્ધ સ્તૂપો પરથી તેમજ ઘણી એક મૂર્તિઓ પરથી તે સમયના કારીગરોનું કલાનૈપુણ્ય ઉત્તમ રીતે જણાઈ આવે છે. સારનાથ-સ્તંભશિરપરના સિંહમાં દેખાતી કારીગીરી (કૌશલ્ય) ઈરાની કે ગ્રીક કારાગીરી કરતાં ઉત્તમ છે એમ સહેજ નજરે લાગી આવે છે. મૌર્યશિલ્પજો ઘણા નિષ્ણાત હતા એવિષે કાંઈપણ શક નથી. અશોકના સમયમાં જૈન-ભિક્ષુઓ શિક્ષણનું પવિત્ર કામ કરતા એમ લાગે છે. તે સમયે શિક્ષણનું પ્રમાણ સંતોષકારક હતું. અશોકના શિલાલેખની ભાષા બળયુક્ત ને ઉત્તમ છે. પુષ્કળ ગ્રંથો એના વખતમાં થયા હોવા જોઈએ પણ તે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

હિંદુસ્થાનનાં ઇતિહાસમાં અશોક અને અકબરના ચરિત્રો અત્યંત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં છે એમાં જરા સંશય નથી. આ બન્નેના સ્વભાવ તરફ જોતાં, જોઈએપણે તેમનામાં જે ભિન્નતા અને સાદૃશ્ય સહે જોઈ કીધું. કલિંગ છુટ્યા પછી અશોકના મનને જે પાશ્વત્તાપ થયો તે જોઈ અકબરે ખૂબ હસવું આવ્યું હોય નવાઈ તો તેમાં નથી. અકબરને આટલા અસંખ્ય લોકોની હાનિ જોઈને કોઈ પણ દિવસ દુઃખ થયું ન હોત. અકબર ઘણાજ મહત્વાકાંક્ષી રાજા હતો. અશોકનો ખરો વિજય તો ધર્મનો પ્રસાર કરવામાં હતો. તો પણ રાજ્યના બધાં કામો કરવામાં તે જરાપણ ટીલ કરતો નહિં. અકબરની માફક અશોક ને સાહિત્ય અને કલા વગેરેનો શોખ હતો. અશોકની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની હતી.

અશોકના મૃત્યુ વિષે કંઈ પણ માહિતી મળતી નથી. નિર્ગટી દંતકથા પરથી એમ દેખાય છે કે તે તક્ષશિલામાં મરણ પામ્યો. તેના કેટલાક છોકરાંઓનું નામો આજે ઉપલબ્ધ છે. તીવર નામનો એક છોકરાના નામનો ઉલ્લેખ એક શિલાલેખમાં છે. તેવીજ રીતે કુણ્ડલ અને જલૌકના નામો પણ બીજે ઠેકાણે આપ્યાં છે.

તેના ઇતિહાસના અસલ સાધનો એટલે તેના શિલાલેખ; પણ તેમાં તેની રાજકીય આમદાની કરતાં ધર્મ સંબંધીની માન્યતાઓનુંજ વિશેષતઃ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. એટલે તેના ધર્મ સંબંધે તો આ શિલા લેખો તરથીજ આપણે અનુમાન બાંધવા રહ્યાં.

અશોકનો ધર્મ:—અશોકના શિલાલેખો પરથી જો કોઈ જાતની માહિતી મળતી હોય તો તે તેના ધર્મ વિષેની જ છે. ધર્મ એટલે સદલાવનારી લ માણસને આદરવા યોગ્ય આચરણ. અથવા સામાન્ય માણસને માટે સ્વભાવિક જણાય તે આચરણ. આ ધર્મના પ્રવર્તક લિખુઓ ગણાય છે. અને તેથી લોકો તેમને ગુરૂ તરીકે માને છે. આજે આપણે જેને બોદ્ધ તરીકે માનીએ છીએ તે બૌદ્ધ પ્રાંતમાં ધર્મ શબ્દ ૩૬ હતો. આચારાદિ યજ્ઞ યાદ કર્મો અથવા દેવતા યજ્ઞનાત્મક કર્મો સાથે બુદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓને કોઈ રીતે સંબંધ હતો નહિ. તેમના મત મુજબ તો ધર્મના ત્રણ પ્રકાર પડે છે. ઉપાસક, પરિત્રાજક અને અહર્ત. આ ત્રણ વર્ગો માટે ત્રણ પ્રકારના ધર્મ હોય છે. જેમાંથી ઉપાસકો માટેના ઉપાસકોને તેમના અધિકાર મુજબ યોગ્ય હોય તેવા ધર્મનોજ અશોકે સર્વત્ર પ્રચાર કર્યો હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અશોકના ધર્મની મહત્તા અસાધારણ છે. જેથી અહિં તે આખો રબ્બ કરીશું.

શિલાશાસન લેખ:—(૧) યજ્ઞ ખાતર કોઈએ પણ હિંસા કરવી નહિ. (૨) જ્યાં મ્હોટા જલસા કે મિજલસો થાય છે ત્યાં હિંસા ખાસ કરીને થતી હોવાથી કોઈએ જલસા કે મિજલસો કરવી નહિ. (૩) માતા પિતા પ્રત્યે નમ્રતા રાખવી ઉચિત છે. (૪) લાઈ બંધ, મિત્રો, સગાસંબંધી, બ્રાહ્મણ, અને લિખુ, પ્રત્યે ઉદારતા રાખવી. (૫) પ્રાણી હિંસા નકરવી એ ઉત્તમ છે. (૬) ચર્ચા અને ખર્ચમાં મિત્ત બનાવ્યું. (૭) આત્મ સંયમ (૮) ચિત્ત શુદ્ધિ (૯) કૃતજ્ઞતા (૧૦) શ્રદ્ધા (૭-૯) આ સર્વે તત્વો કંગાલ માણસ પણ પાળી શકે છે. આથી દરેકે તે પાળવા (૧૧) પોતાના ઘરમાં માણસ બીમાર હોય ત્યારે પણ, લગ્ન પ્રસંગે, સંતાન જન્મ પ્રસંગે, પ્રવાસ ગમનને અવસરે, તેમ મંગલકાર્યને ખડાને ઘણા લોકો મ્હોટા સમારંભ કરે છે, પણ તે નિરર્થક હોય છે. ધર્મ શબ્દથી વ્યક્ત થાય તેજ ખરો ધર્મ છે, તેમાં ગુલામો અને નોકરો વગેરે સાથે યોગ્ય વર્તન, વડિલો પ્રત્યે આદરભાવ બ્રાહ્મણો તથા લિખુઓ તરફ ઉદારતા, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ધર્મ તે એજ છે. સઘળે પ્રસંગે આચરવા યોગ્ય મંગલકાર્ય પણ આજ છે. દાનશૂરતાને લોકો મહાન ગુણ તરીકે જાણખાવે છે. પણ બીજાને ધર્મ શિખવવો અને કોઈને શિખવામાં મદદ કરવી, તેના જેવી દાનશૂરતા બીજી એકેય નથી. (૧૨) તત્તિક્ષા, સહિષ્ણુતા; અમુક માણસ ગમે તે પંથમાં માનનારો

હોય, તે સામાન્ય હોય કે લિખુ હોય, સર્વેને સમાન લેખવા; પોતાનો સંપ્રદાય યશસ્વી થાય તે માટે અન્ય સંપ્રદાયોની નિંદા કરવી નહિ, વાણીપર અંકુશ જાળવવો, એ અતિ ઈષ્ટ વસ્તુઓ છે. (૧૩) ધર્મ ઉત્તમ છે, પણ ધર્મ એટલે મનમાં લેશમાત્ર પણ લોભ કે મોહ ન હોય તે. બીજાનું લલુ હોય તેવા કામો બને તેમ કર્યે જવું. દયા, ઉદારતા, સત્યાચરણ અને પવિત્રતા, એ સર્વેનો સમાવેશ ધર્મમાં થાય છે. મનુષ્ય પોતાના સત્કૃત્યોજ માત્ર દેખી શકે છે પણ તેને બીજાના દુષ્કૃત્યોનું લાન હોતું નથી. “મેં અમુક સારું કામ કર્યું” એવા શબ્દ તેની વાણીમાંથી તરત સરી પડે છે પણ “મારે હાથે અમુક ખરાબ કામ થયું” એમ તે કદી કહેતો નથી આત્મપરીક્ષણ વધી જવાથી. આપણી પવિત્રતા નષ્ટ થાય છે. પશુવૃત્તિ, નિંદ્રિયતા ક્રોધ, અને અહંકાર એ દુર્ગુણો પ્રબળ થાય છે. તેથી આલું વર્તન બોદું છે એ સમજી લઈ દરેકે સંયમ પાળવો.

જોકે આ ધર્મ લોકોનાં આચરણમાં ખાસ કરીને ઉતર્યો ન હતો, છતાં ધ્યેય તરીકે તેનો સ્વીકાર થઈ ચૂક્યો હતો એ વિષે શંકા નથી. કેમકે, સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો વિષે જેવી લાખા સામાન્ય રીતે વપરાય છે તેવીજ લાખા આ ધર્મ વિષે પણ વપરાય લી દેખાય છે. તેમાં નથી ચર્ચા કે દલીલો અને નથી શંકાનિવૃત્તિ. અશોકે પોતાના સામ્રાજ્યની સરહદમાંજ આ ધર્મનો પ્રચાર કરાવ્યો એટલુંજ નહિ પણ ઈ. સ. પૂ. ૨૫૫ ના અરસામાં કોતરાયલા તેરમાં શિલાલેખમાં સિરિયા, ઇજીપ્ત, મેસિડોનિયા એપાયરસ અને સાયરીની (કાયરીની) એ પરદેશ રાજ્યોમાં પણ તેનો પ્રસાર થયો એમ લખાયું છે. તે ઉપરાંત દક્ષિણમાં ચાલ અને પાંડ્ય રાજ્યોમાં પણ ધર્મનો પ્રચાર થઈ ચૂક્યો હતો. મોગલીના પુત્ર તિસ્સે તો કશ્મિર, ગંધાર, હિમાલય, સિંધુ કિનારાનો પ્રદેશ બ્રહ્મદેશની, સરહદ, દક્ષિણ હિંદુસ્થાન તથા સિંધોનમાં પણ ધર્મ પ્રચારકોને મોકલ્યા હતા. તવારીખકારોએ તેમનાં નામ આપ્યાં છે. અને તે નામો જેવાં ને તેવાં તેમ જ્યાં ને ત્યાં જોવામાં આવે છે. આનો એકજ પુરાવો આપીશું તે એ કે, બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારકો ખરેખર ઠેઠ હિમાલય સુધી ફરીવળ્યા હશે તેમ સિંધોનમાં પણ પહોંચી ગયા હશે એમ પરંપરાથી ચાલતી, આવેલી સિંધોની દંતકથાઓ પરથી જણાયું છે. માત્ર સિંધોનની આ તવારીખમાં અશોકે ધર્મ પ્રચારને અર્થે ગ્રીક્ષપર કરેલી સ્વારીનું વર્ણન નથી.

અશોકના શિલ્પકામો :— જે વિષે આપણે ખાત્રી લાયક પુરાવો મેળવી શક્યા છીએ તેવું અશોક વિષેનું બીજું કામ એટલે અશોકના કાળના શિલ્પકામ તથા નક્શીકામ એ છે. અશોકે બંધાવેલી ઇમારતોમાંની આજે એકેય આખી ઇમારત જડતી નથી એ ખરું છે, પણ સાંચીમાં જે શિલા લેખ જડ્યો છે તે ઉપરથી અન્ય પડિતો પ્રમાણે જ રીસડેવીડસની માન્યતા પણ એવી થઈ ચૂકી હતી કે અશોકે બુદ્ધ ગયામાંજ પહેલું મંદિર બંધાવ્યું હતું. સાંચીનું પુરાતન નામ ચેતયાંગરિ હતું. અશોક ઉજ્જયિની ગયો તે પહેલાંથીજ આ સ્થળ વિખ્યાત હોવું જોઈએ. આ પર્વતના શિખરપર ૧૧ સ્તૂપ છે. જેમાંના કેટલાક ૧૮૨૨ માં અને કેટલાક ૧૮૫૧ માં જડ્યા હતા. તે પછી બીજી વાર શોધ-ખોળ કરી ત્યારે કેટલાક ન્હાના ન્હાના સ્તૂપોમાં સારીપુત્ર અને મોગલાન નામના બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્યોની રક્ષા મળી આવી હતી.

આ સ્તૂપોમાંના સૌથી મોટો સ્તૂપ કોને નામે બંધાવ્યો તે, તેના અવશેષોની પેટી ન જડવાથી જાણી શકાતું નથી. તોપણ; અશોકની હયાતીમાં સ્તંભ ઉપર તથા કંઠેડાઓ લખાયલા ઘણા શિલા લેખ હજી પણ મળી આવે છે. જનરલ કેનિંગહૅમના અભિપ્રાય મુજબ આ સપાટીપરના અન્ય સ્તૂપો પ્રમાણેજ આ સ્તૂપ પણ અશોકથી પણ પહેલાનો હોય તથા તેના દરવાજા વગેરે અશોક પછીના હોય તો પણ તેમાંના બોદ્ધ પદ્ધતિના કંઠેરા તો અશોક કાળનાજ હોવા જોઈએ. દરવાજા પણ ત્યારનાજ સંભવે છે. સાંચીનો જે અવશેષ ઉપલબ્ધ છે, તે પરથી અશોકના કાળની ઇમારતોની કલ્પના કરી શકાય છે. એમ રીસડેવીડસ માને છે. હાલમાં બધા સ્તૂપ ખડેર રૂપેજ નજરે પડે છે. તેમ તેમનું મૂળ રૂપ કેવું હશે તે શોધી કાઢવાના આજા પ્રયાસ પણ કોઈએ કર્યા નથી.

બૌદ્ધગયામાં અશોકે જે મંદિર બંધાવ્યું તેની અંદરનું સિંહાસન હજી કાયમ રહ્યું હશે એમ લાગે છે. બાકીનો બધો ભાગ બ્રિટિશ સરકારે સમારવાથી બદલાઈ ગયો છે. જુની ઇમારતો કાયમ રાખવા તેને સમારતો કંઈક ફેરફાર થવાનો સંભવ છે.

અશોકે બંધાવેલી ઇમારતો હાલ તુટી પડી છે. પરંતુ પાટનાની દક્ષિણે કુમ્હાર ગામની પેલી બાજુએ જે પ્રાચીન અવશેષ જડ્યા છે તે પરથી અશોકના રાજમહેલનો કંઈક ખ્યાલ બાંધી શકાય છે. ૧૯ મી સદીના છેલ્લા દસકાની આખરમાં કર્નલ

વાડેલે ઉપર્યુક્ટ ઠેકાણેથી અશોકના સ્તંભના કેટલાક ટુકડા ખોદી કાઢ્યા ત્યારે એવી ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ હતી કે ટુકડા એકાદ રાજમહેલના માંભલાનાંજ હોવા જોઈએ. જમીનમાં એકાદ મોટો રાજમહેલ મળી આવવાનો આમાં ખુલ્લો સંભવ છતાં પુરાણ વસ્તુજ્ઞાતા પાસે પૈસા ન હોવાથી આ અદ્ભુત મહેલના દર્શન લવિષ્ય કાળનાંજ થઈ પડત. પણ મુંબઈના રતન તાતા નામના પારસી ગૃહસ્થે હિંદના કોઈ પણ પુરાતન શહેરની શોધ ખોળ માટે ગમે તે સમય સુધી દરસાલ ૨૦,૦૦૦ હજાર રૂ૦ આપવાનું વચન આપ્યું એટલે આ કામ હવે હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. આ કામની કંઈક પ્રગતિ થવા પામી ત્યારે માલમ પડ્યું કે કર્નલ વાડેલને મળેલા ટુકડા બીજા કશાના નહિ પણ ત્યાંના હારખંધ ચળકતા થાંભલાનાજ હતા. આમાંના કેટલાક થાંભલાઓના નીચલા ભાગનો વ્યાસ સાડા ત્રણ ફુટ જેટલો છે અને ઉંચાઈમાં તે વીસ ફુટના હતા. તેમ તે ચૂના રની રેતીના પથ્થરના બનાવેલા હતા. અર્થાત્ અશોકના મહેલના એકાદ દિવાનખાનાનોજ આ અવશેષ હોવો જોઈએ એમ ઉપલી હકિકત પરથી પુરવાર થાય છે. આ થાંભલાઓ સમાંતર રેખામાં હતા. અને બન્ને હારોમાં તેમ દરબે થાંભલા વચ્ચે ૧૫ ફુટનું અંતર હતું. ઇમારત પૂર્વ પશ્ચિમ બાંધેલી હતી. ખોદકામ શરૂ કર્યું તે સાલમાંજ આઠ આઠ થાંભલાની એક એમ દસ હારો હોઈ તેમની જગા પણ ઠરાવવામાં આવી હતી. છતાં આખો મહેલ આથી પણ વિસ્તારવાળો હોવો જોઈએ એમ માનવા સખળ કારણો રહે છે. મકાનનું છત લાકડાનું છે તે હાલમાં જમીનમાં ૧૭ ફુટ જેટલા ઉંડાણમાં છે. છત પર આઠ દસ ફુટ જેટલા જડા માટીના થર છે અને તેના પર રાખ ના થર છે. અને આ થરમાંથીજ થાંભલાનાં ટુકડા મળે છે. દરેક થાંભલાની જગાએ માટીમાંથી નીચે ઠેક છતની સપાટી સુધી રાખના ગોળ થાંભલા મળી આવે છે. ડૉ. સ્પૂનરે આનો ખુલાસો આપતાં જણાવ્યું છે કે, એક અમુક સમયે (તેની માન્યતા મુજબ ગ્રુસ કાળ એટલે, ઇ. સ. ૩૨૦ થી ૪૮૦) આ ઇમારત મહાપુરમાં ડુબી ગયેલી હોવી જોઈએ. કેમકે આઠ નવ ફુટ જેટલો જડો ગાળાનો થર જમીને જામવા તે અતિશય લાંબા કાળનો હોવો જોઈએ. ઝાડનો થર જામતાં પાંચો પુરને લીધે નબળો પડી એક થાંભલો નીકળી પડેલો દેખાય છે. તેમ બાકીના કાયમ રહ્યા હશે. પૂર ઓસરી ગયા પછી જામેલા થરનું છત બનાવીને કોઈએ તે જગા વાપરી હશે એવી નિશાની દેખાય છે. બાદ

આસરે પાંચમી સદીમાં આ મહેલ બળીને નષ્ટ થઈ ગયો. આગથી ઇમારતનું લાકડાનું બાંધકામ બળી નાશ પામ્યું. સાલવૃક્ષના લાકડાના વજનદાર પીઠિયામાં કુંભી શિવાય પથરાના થાંભલા બેસાડેલા હતા અને નીચેના થાંભલાઓ કેઈ એક ધાતુની (ઘણે ભાગે તાંબાની) બંદી ચીપોથી જડેલા હતા એમ જણાય છે. ઇમારતને જ્યારે આગ લાગી ત્યારે તેની ઉજ્જ્વળતાથી આ ચીપો પીગળી અને તેમ થવાથી પથરનો ઉપલો ભાય તુટી તેની છાપ પડી. છતાં જે ભાગ નીચે જમીનમાં દટાયલો હતો તે સુરક્ષિત રહ્યો. આગથી અસલના માટીના થર પર રાખનો થર બાક્યો અને જ્યારે માટી નીચે દબાયલું લાકડાનું છત એટલી તખ્તપોશી સડીને નીચે દબાવા લાગી ત્યારે તેના ભારથી આ પથરાના થાંભલા પણ નીચે દબાયા તેમ તેમની સાથે જામેલો રાખનો થર પણ દબાવા લાગ્યો.

ઉપલાં અનુમાનો તદ્દના સ્પષ્ટ છે. થાંભલાવાળા દિવાનખાનાની દક્ષિણે જડેલા સાલવૃક્ષના સાત પીઠિયાઓએ પુરાણવસ્તુસંશોધકોને ઘણી ગુંચવણમાં નાંખ્યા છે. દરેક પીઠિયું ૩૦ ફુટ લાંબું, ૬ ફુટ પહોળું અને સાડાચાર ફુટ ઊંચું છે. તથા તે તમામ પૂર્વ પશ્ચિમ દિશાએ એક બીજાથી ભિન્ન અંતરે છતાં સામસામે આવ્યાં છે. તેમ અજાયબી ઉપજે તેવી સરસહાલતમાં હજી હયાત રહ્યા છે. આ પીઠિયાં શાનાં હતા તે વિષે મતમતાંતર છે. સ્થાનિક લોકો ની તેવિષે એવી મજબૂત માન્યતા હતી કે મૌર્યસામ્રાટોના ખજાનો રાખવાની તે પેટી હતી. આથી તેમાંનું એક પીઠિયું ભાંગી તેમની માન્યતા ખોટી છે એમ સાબીત કરવું પડ્યું. આપ્રમાણે એક પીઠિયું તોડતાં તેનકર માલમ પડ્યું. ડૉ. સ્પૂનરની ધારણા એવી છે કે, આમાંનું દરેક પીઠિયું કદાચ ઘણા વજનદાર પથરાના થાંભલા નીચે પાયા તરીકે વપરાયું હશે.

ઉપલાં સંશોધનના પાયા પરથીજ પુરાણવસ્તુ શોધકો આજ અશોકના રાજમહેલનો નકશો ઉપજાવી શક્યા છે. તે પરથી આ ઇમારત પસેપોલિસના સો થાંભલાવાળા દિવાનખાના સાથે મળતી આવે છે. એટલુંજ નહિ પણ આ રાજ્ય મહેલના થાંભલા પર શિલ્પકારોએ પોતાની અમુક નિશાની કરી રાખી છે તેવીજ આબેહુબ નિશાની પસેપોલિસના થાંભલાઓ પર જોવામા આવે છે. આથી આ રાજમહેલ બાંધવા અશોકે પસેપોલિસથી કારોગીરો મંગાવ્યા હશે કે શું એવો શક ઉપજે છે.

અશોકના કાળનું નક્ષીકામ:—અશોકના કાળના નક્ષીકામના જે નમૂના ઉપલબ્ધ છે તે તપાસી જોતાં તે સમયની આ કળાની ઉત્કૃષ્ટતા જાણાવે છે. પથર પરનું નક્ષીકામ જાણે કે લાકડા તથા હાથીદાંતના નક્ષીકામની આબેહુબ નકલજ નકરી હોય તેવું લાગે છે. કદાચ એમ પણ હોય કે અશોકના આગ્રહને વશ થઈ કેટલાક લાકડા પર કામ કરનારા કારીગરોએ પથર પર કોતર કામ કરવાનો અભ્યાસ કરી આ મહેલનું કામ કર્યું હશે. વિન્સેન્ટ સ્મિથની માન્યતા મુજબ તે સમયની કળાપર ઇરાનની તથા હેલેનની કળાની છાપ પડી હોય એમ માનીએ તો પણ તે મૂળમાં હિંદી હોઈ તેની પદ્ધતિ માં ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી. વળી સારનાથનો એક થાંભલો તપાસતાં આ અનુમાનની સત્યતા જણાઈ આવે છે એવી તેની ફલીલ છે. ઓક કળાનો ખારીકાઈથી અભ્યાસ કરનાર સરજોન માર્શલે પણ સારનાથના થાંભલા પર કોતરેલા એક સિંહની કળાની અતિશય પ્રશંસા કરી છે. અને જણાવ્યું છે કે તેમાં જણાઈ આવતી સમતોલતા તેમ સુંદરતા બીજી કોઈ પણ પ્રાચીન કળામાં માલમ પડતી નથી. ત્યારના પાથરવટોની કળા કુશળતા અત્યંતિમ લાગે છે. આ થાંભલાઓને માથે ચાલીસ ફુટ ઉચાઈના રેતીના પથરના અખંડ થાંભલામાં તો તે કારીગરોની કુશળતાની અવધિ થઈ લાગે છે. વળી પથર ઘસી લીસા બનાવવાની કળાતો અર્વાચીન કારીગરોને માટે પણ અશકયજ છે. બરાબરની ગુફાઓ જંબુર (ગ્રોસ) જેવા અત્યંત સુશકેલી ભર્યા પથરો માંથી કોતરાવી છે છતાં તેની જીતો ઘસીને કાચ જેવી સુવાળી બનાવી છે. તો પરાથી દિલ્હીમાં આણેલા ફિરોજશાહના થાંભલા પરનું ગીલીટ કામ એવું તો સુંદર છે કે થાંભલા ધાતુનાજ બનાવેલા હોવા જોઈએ એવી પુષ્કળ પ્રેક્ષકોએ ભૂલથાપ ખાધી છે. કળાની સર્વાંગ પરિપૂર્ણતા લાકડાના નક્ષીકામ વિષે પણ હતી, એવું પ્રમાણ પત્ર કુમ્હારમાં મળેલાં પીઠિયા જોઈને ડૉ. સ્પૂનરને આપવાની ફરજ પડી છે. (વિન્સેન્ટ સ્મિથ આ પીઠિયાં ચંદ્ર ગુપ્તના કાળના હશે એમ માને છે.)

અશોક શાસન:—અશોકના ગિરનારનો સ્તંભ ઘણા ખરા ગુજરાતીઓને પરિચિત હોવાથી

તે સ્તંભપરના અશોક નો મૂળલેખ અને ભાષાંતર નીચે આપવામાં આવ્યું છે.—

શાસન ૧ લે

(ક) इयं धम्मलिपी देवानंप्रियेन प्रियदसिना राजा (+) लेखापिता (ख) इध न किंचि जीवं आरभित्वा प्रजुहितव्यं. (ग) न च समाजो कतव्यो (घ) बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति देवानंप्रियो प्रियदासि राजा (ङ) अस्ति पि तु एकचा समाजा साधुमता देवानंप्रियस प्रियदसिनो राज्ञो (च) पुरा महानसमिह देवानंप्रियस प्रियदसिनो राजो अनुदिवसं बहूनि प्राणसतसहस्रानि आरभिसु सूपथाय (छ) से अज यदा अयं धम्मलिपी लिखिता ती एव प्राणा आरभरे सूपथाय द्वौ मोरा एको मगो सो पि मगो न ध्रुवो (ज) एते पि त्री प्राणा पछा न आरभिसरे

+ મૂળમાં ઉલટા “ ત ” જેવોજ અક્ષર આવ્યો છે તેનું માતૃકાંતર “ જ ” એવું પ્રાચીન લિપિવેત્તાઓ કહે છે મારા મતપ્રમાણે “ જ ” ને બદલે “ જા ” એવું માતૃકાંતર કર્યું હોય તો ને અધિક અનુક્રિતક થશે. એનું અવિસ્તર વિવેચન આગળ કરવામાં આવ્યું છે.

શાસન ૨ રે

(ક) सर्वत विजितमिह देवानंप्रियस प्रियदसिनो राजो एवमपि प्रचंतेसु यथा चोडा पाडा सतियपुतो केतलपुतो आ तंबपणी अंतियको योन-राजा ये वा पि तस अंतियकस सामीपं राजानो सर्वत देवानं प्रियस प्रियदसिनो रायो द्वे चिकीछ कता मनुसचिकीछा च पसुचिकीछा च (ख) ओसुढानि च यानि मनुसोपगानि च पसोपगानि च यत यत नास्ति सर्वत्रा हारापितानि च रोपापितानि च (ग) मूलानि च फलानि च यत यत्र नास्ति सर्वत हारापितानि रोपापितानि च (घ) पंथेसू कूपा च खानापिता ब्रछा च रोपापिता परिभोगाय षसुमनुसानं

ગિરનાર શિલા શાસનો.

અર્થ.

(ક) આ ધર્મ લિપિ દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ લખાવી છે. (ખ) અહિં કોઈ પણ જીવને (વધ અથવા) યજ કરવો નહિ. (ગ) મેળા ભરવા નહિ (ઘ) કારણ મેળામાં દેવપ્રિયરાજા પ્રિયદર્શીને ઘણું દોષો જણાઈ આવે છે. (ડ) તો પણ દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શી એ કેટલાક મેળાઓ (સમાજ) સારા પણ ગણ્યા છે. (ચ) પહેલાં દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શી ની પાકશાળામાં ઘણા હબરો જીવો રસોઈ માટે મારવામાં આવતા. (છ) પણ હવે કે જ્યારે આ ધર્મ લિપિ લખાય છે ત્યારે ફક્ત ત્રણજી જીવ રાંધવા માટે મારવામાં આવે છે. જે મોર, એક હરણ. અને આ હરણ પણ હંમેશાં મરાતું નથી. (જ) આગળ ઉપર આ ત્રણ પ્રાણીઓ પણ મારવામાં આવશે નહિ.

શાસન બીજું.

અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી એના રાજ્યમાં સર્વત્ર તેમજ સીયાદેશોમાં દાખલા તરીકે ચોલા પાંડ્ય સતીય પુત્ર, કેતલપુત્ર બદકે તામ્રપણી યવન રાજા અંતિયક અને જે રાજાઓ આ અંતિયકના પડોશીઓ છે, તેમના રાજ્યમાં રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી એ જે પ્રકારના ચિકિત્સાગૃહો ઉઘાડ્યાં છે, એક મનુષ્યોને માટે અને બીજું પશુચિકિત્સા માટે. (ખ) જ્યાં જ્યાં મનુષ્યોપયોગી કે પશુપયોગી વનસ્પતિ ન હોય ત્યાં ત્યાં તે લાવવામાં આવી છે અને ઉગાડવામાં આવી છે. (ગ) જ્યાં કંદમૂળ અને ફળ નહતાં ત્યાં તે આણવામાં આવ્યાં છે અને ઉગાડવામાં આવ્યાં છે. (ઘ) રસ્તાપર ઢોરો માટે અને માણસો માટે કુવા ખોદાવ્યા છે.

શાસન ૩ રે

(ક) દેવાનં પ્રિયો પ્રિયદસિ રાજા એવં આહ
(લ) દ્વાદસ વાસાભિસિતેન મયા ઇદં આજપિતં
(ગ) સર્વત વિજિતે મમ યુતા ચ રાજૂકે ચ
પ્રાદેસિકે ચ પંચસુ પંચસુ વાસેસુ અનુસંયાનં
નિયાતુ એતાયેવ અથાય ઇમાય ધંમાનુસસ્ટિય યથા
અજાય પિ કંમાય (ઘ) સાધુ માતરિ ચ પિતરિ
ચ સુચ્છસા મિત્રસંસ્તુતજાતીનં વામ્હણસમણાનં સાધુ
દાનં પ્રાણાનં સાધુ અનારંભો અપવ્યયતા અપમા-
હતા સાધુ (ચ) પરિસા પિ યુતે આજપયિસતિ
ગણાનય હેતુતો ચ વ્યંજનતો ચ.

શાસન ૪ થે

(ક) અતિકાતં અંતરં બહુનિ વાસસતાનિ
વદિતો એવ પ્રાણારંભો વિહિંસા ચ ભૂતાનં જાતિસુ
અસંપ્રતિપતી બ્રાહ્મણસમણાનં અસંપ્રતીપતી (લ) ત
અજ દેવાનંપ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો ધંમચરણેન
ભેરીઘોસો અહો ધંમઘોસો વિમાનદર્સણા ચ હસ્તિ-
દસણા ચ અગિચંધાનિ ચ અજાનિ ચ દિવ્યાનિ
રૂપાનિ દસયિત્વા જનં (ગ) યારિસે બહુહિ
વાસસતેહિ ન ભૂતપુવે તારિસે અજ વદિતે દેવા-
પ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો ધંમાનુસસ્ટિયા અનારંભો
પ્રાણાનં અવિહીસા ભૂતાનં જાતીનં સંપટિપતી બ્રાહ્મણ-
સમણાનં સંપટિપતી માતરિ પિતરિ સુચ્છસા ચૈરસુ-
ચ્છસા (ઘ) એસ અજે ચ બહુવિધે ધંમચરણે વદિતે
(ચ) વઢયિસતિ ચેવ દેવાનંપ્રિયો પ્રિયદસિ રાજા
ધંમચરણં ઇદં (છ) પુત્રા ચ પોત્રા ચ પ્રપોત્રા ચ
દેવાનંપ્રિયસ પ્રિયદસિનો રાજો પ્રવધાયિસંતિ ઇદં
ધંમચરણં આવ સવટકપા ધંમમ્હિ સીલમ્હિ તિસ્સંતો
ધંમં અનુસાસિસંતિ (જ) એસ હિ સેસ્ટે કંમે ય
ધંમાનુસાસનં (ઝ) ધંમચરણે પિ ન ભવતિ અસી-
લસ (ટ) ત ઇમમ્હિ અથમ્હિ વધી ચ અહીની
ચ સાધુ (ઠ) એતાય અથાય ઇદં લેખાપિતં ઇમસ
અથસ વધિ યુજંતુ હીનિ ચ નો લોચેતવ્યા (ડ)
દ્વાદસ વાસાભિસિતેન દેવાનંપ્રિયેન પ્રિયદસિના
રાજા ઇદં લેખાપિતં

શાસન ત્રીજું

અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી કહે છે કે, (ખ)
અભિષેક પછી બાર વર્ષો વીત્યા બાદ મેં આજ્ઞા કરી
કે. (ગ) મારા રાજ્યમાં ચારે બાજુ યુક્ત રાજ્ય અને
પ્રાદેશિક એમણે (પોતપોતાના પ્રદેશમાં) દર પાંચ
વર્ષે ખાસ ધર્માનુશાસન માટે અને બીજા કામે
માટે પ્રવાસ કરવો જોઈએ. (ઘ) માબાપની
શુશ્રુષા પુણ્યકારક છે. મિત્ર, ઓળખીતો આસ
બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એમના પ્રતિ ઉદારતા બતાવવી
પુણ્યકારક છે. વધ ન કરવો તેપણ પુણ્યકારક છે. વ્યય
અને સંચય આ બે બાબતમાં પરિમિતતા ઇષ્ટ છે.
(ચ) પરિષદ પણ યુક્ત માણસો માટે આ નિયમ
સકારણ અને રક્ષરશ: પાળવા માટે આજ્ઞા કરશે.

શાસન ચોથું. અર્થ.

(ક) જુના વખતમાં હજારો વરસ સુધી પ્રાણી
મારવા અને જીવતાં પ્રાણીઓને ઈજા કરવી, એ
વાતને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું. અને
જ્ઞાતિને, બ્રાહ્મણને અને શ્રવણને પણ અનાદર થતો.
(ખ) પણ હવે દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શીના ધર્માચરણ
ને લીધે ધર્મબોધ આજ લેરીઘોષ થઈ પડ્યો છે.
લોકોને વિમાન દર્શન, હસ્તીદર્શન, અગ્નિજવાળા
અને દિવ્ય રૂપ એવું દર્શન કરાવવામાં આવતું હતું.
(ગ) જે પહેલાં હજારો વરસો સુધી નહતું તે હવે
દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાની ધર્માસક્તિને લીધે વધાર-
વામાં આવે છે (એટલે કે) પ્રાણીઓની હિંસામાંથી
પરાવૃત્તિ, જીવતાં પ્રાણીઓને ઈજા પહોંચાડવામાંથી
નિવૃત્તિ, અને જ્ઞાતિ, બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ એમની
સાથે સમાન રીતે વર્તન માતાપિતા અને વૃદ્ધ
માણસોની શુશ્રુષા. (ઘ) આ અને બીજા અનેક બાબ-
તોમાં ધર્માચરણ વધતું જાય છે. (ચ) અને દેવપ્રિય
પ્રિયદર્શી રાજા આ વધારે છે. (છ) અને દેવપ્રિય
પ્રિયદર્શી રાજાના પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર, આ ધર્મા-
ચરણ વધારતા જશે, અને લોકોને ધર્મ પ્રમાણે
અનુશાસન કરી, ધર્મ અને શીલ શિખવાડશે. (જ)
કારણ ધર્માનુશાસન એ શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે. (ઝ) જે
પોતે શીલહીન છે, તેમના હાથથી ધર્માચરણ થતું
નથી. (ટ) એ માટે ધર્મવૃત્તિ વધારવી પણ ઓછી
ન કરવી એ શ્રેયસ્કર છે. (ઠ) આ હેતુ પૂર્ણ થવા માટે
આ લખાયું છે. વૃદ્ધ થાય, અને હીનતા અને અને
દુર્લક્ષ્ય ન થાય તેટલા માટે. (ડ) આ દેવપ્રિય પ્રિય-
દર્શી રાજાના બારમે વરસે લખાયું.

શાસન ૫ વે

(ક) દેવાનંપ્રિયો પિયદસિ રાજા એવં આહ
(લ) કલાણં દુકરં (ગ) યો આદિકરો કલાણસ
સો દુકરં કરોતિ (ઘ) ત મયા બહુ કલાણં કતં
(ઙ) ત મમ પુતા ચ પોતા ચ પરં ચ તેન ય મે
અપચં આવ સંવટકપા અનુવતિસરે તથા સો સુકતં
કાસંતિ (ચ) યો તુ એત દેસં પિ હાપેસતિ સો
દુકતં કાસતિ (છ) સુકરં હિ પાપં (જ) અતિકાતં
અંતરં ન ભૂતપ્રુવં ધંમમહા માતા નામ (ઝ) ત મયા
ત્રૈદસવામસામિસિતેન ધંમમહામાતા કતા (ઞ) તે
સવપાસંડેસુ વ્યાપતા ધામધિસ્થાનાય
ધંમયુતસ ચ યોણકંબોજગંધારાનં રિસ્તિકપેતેણિકાનં
યે વા પિ અંજે આપરાતા (ટ) ભતમયેસુ વ.....
સુખાય ધંમયુતાનં અપરિગોધાય વ્યાપતા તે (ઠ)
બંધનબધસ પટિવિધાનાય પ્રજા કતામીકારેસુ
વા થૈરેસુ વા વ્યાપતા તે (ડ) પાટલિપુતે ચ
બાહિરસુ ચ યે વા પિ મે અંજે જાતિકા સર્વત
વ્યાપતા તે (દ) યો અયં ધંમનિસ્થિતો તિ વ....
તે ધંમમહામાતા (ણ) એતાય અથાય અયં ધંમલિપિ
લિખિતા

શાસન ૬ વે

(ક) દેવા સિ રાજા એવં આહ (લ)
અતિક્રાતં અંતરં. ન ભૂતપ્રુવ સવ લ અથકંમે વ
પટિવેદના વા. (ગ) ત મયા એવં કતં. (ઘ)
સવે કાલે ભુંજમાનસ મે બોરોધનમ્હિ ગમાગારમ્હિ
વચમ્હિ વ વિનીતમ્હિ ચ ઉયાનેસુ ચ સવત્ર પટિવે-
દકા સ્થિતા અથે મે જનસ. પટિવેદેથ ઇતિ (ઙ)
સર્વત્ર ચ જનસ અથે કરોમિ (ચ) ય ચ કિંચિ
મુખતો આજપયામિ સ્વયં દાપકં વા સ્વાવાપકં વા
ય વા પુન મહામાત્રેસુ. આચાર્યિકે અરોપિતં ભવતિ
તાચ અથાય વિવાદો નિશ્ચિતિ વ સંતો પરિસાબં
આનંતરં પટિવેદેત્યં મે સર્વત્ર સર્વે કાલે (છ) એવં
મયા આજપિતં (જ) નાસ્તિ હિ મે તોસો

શાસન પાંચમું. અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી કહે છે કે (ખ)
સત્કર્મ દુષ્કર છે. (ગ) જે સત્કર્મ કયાં જાય છે તે
કંઈક દુષ્પ્રાપ્ય સાધ્ય કરે છે. (થ) મેં ઘણું સત્કર્મ
કયું. (ડ) એટલા માટે મારા પુત્ર, પૌત્ર અને મારી
પાછળ આવનારા હમણાં સુધીના જે વંશજો છે તે
જો એ કર્મ કરશે તો તે સત્કર્મ કહેવાશે. (ઙ)
પરંતુ જો અંશતઃ પેણુ તે આ કર્તવ્ય કરવામાં ખલેલ
કરશે તો તે દુષ્કર્મ કરશે. (છ) કારણ પાપ સહેલાઈ
થી થાય છે. (જ) જુના વખતમાં ધર્મ મહામાત્ર
નામના અધિકારીઓ ન હતા. (ઝ) પરંતુ તેરમા વરસે
રાજ્યાભિષેક થયેલો મેં ધર્મ મહામાત્ર અધિકારી
નીમ્યા. (ઞ) આ બધી જ્ઞાતિઓમાં ધર્મ પ્રસાર કરવાના
કામમાં રોકાયેલા છે. પણ, કંબોજ, ગંધાર, રિસ્ટીક,
અને પેતેનિક, અમાંના અને પશ્ચિમ દિશા તરફના
મારા રાજની સીમાપરના જે ધર્મપરાયણ લોકો છે.
(ટ) તે સૂત્ય અને સ્વામી માં વ્યાપૃત છે. કારણ
કે ધર્મપરાયણ લોકો એ સુખી થઈ તેમણે મુક્ત
થવું. (ઠ) બંધનવાળાઓને આધાર અને મદદ
આપવા માટે તે મહેનત કરે છે. જેમને છોકરાં છે કે
જે વયોવૃદ્ધ છે, કે રોગગ્રસ્ત છે તેમને માટે. (ડ)
અને બધે ઠેકાણે તે વ્યાપૃત છે. પાટલી પુત્રમાં તેમજ
બહાર બધે ઠેકાણે મારો બધા આસ માણસો આજ
કામમાં મથ્યા રહે છે. (દ) હે ધર્મ મહામાત્ર જો
કોઈ પણ ધર્મ પરાયણ હશે. (ણ) ધર્મપરાયણ લોકો
માટે નીચે ધર્મ લિપિ લખી છે.

ગિરનાર છઠું. અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી કહે છે કે, (ખ)
પ્રાચીન કાળમાં, કાર્ય યોજના અને વાર્તાકથન
એ જેની કંઈજ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી ન હતી.
(ગ) તે મેં આ પ્રમાણે કરી છે. (ઘ) બધે ઠેકાણે,
ગમે તે વખતે હું અંતઃગૃહમાં, જનનખાનામાં,
પાલખીમાં, કે રાજમહેલમાં, કે ગમે ત્યાં હોઉં ત્યાં
લોકોના કામની ખબર પહોંચાડવા માટે મેં હૂત
રાખ્યા છે. (ડ) અને દરેક ઠેકાણે હું લોકકાર્યો કરું
છું. (ઙ) અને જો ધર્મમહામાત્રોની સલામાં વાદવિ-
વાદ ઉત્પન્ન થાય, અથવા તો મેં આપેલા દાનને
કે કચેલી આજ્ઞાને અનુસરીને ઠરાવ કરવામાં આવે,
અથવા તો ધર્મમહામાત્રોની આજ્ઞામાં રહેલા કોઈ
પણ મહત્વના કાર્ય બાબત ઠરાવ થાય તો તે મને
તેજ ક્ષણે, અને ગમે તે સ્થિતિમાં જણાવવો જોઈએ
(છ) આવી મેં આજ્ઞા કરી છે. (જ) કારણ જાત મહે-
નતથી બધાજ કામકાજની હું જ જાતે વહિવાટ કરું

ઉસ્તાનમ્હિ અયસંતીરણાય વ (જ) કતવ્યમતે હિ મે સર્વ લોકહિતં (ઝ) તસ ચ પુન એસ મૂલે ઉસ્તાનં ચ અયસંતીરણા ચ (ટ) નાસ્તિ હિ કંમતરં સર્વલોકહિતસ્યા (ઠ) ય ચ કિંચિ પરાક્રમામિ અહં કિતિ મૂતાણં આનંણં ગચ્છેયં ઇધ ચ નાનિ સુસ્થાપયામિ પરસ્થા ચ સ્વગં આરાધયંતુ ત (ડ) એતાય અથાય અયં ધંમલિપી લેસ્થાપિતા કિતિ ચિરં તિસ્તેય ઇતિ તથા ચ મે પુત્રા પોતા ચ પ્રપોત્રા ચ અનુવતરં સર્વલોકહિતાય. (ઢ) દુકરં તુ ઇદં અજત્ર અગેન પરાક્રમેન.

શાસન ૭ વેં

(ક) દેવાનંપિયો પિયદસિ રાજા સર્વત્ત ઇચ્છતિ સર્વે પાસંઢા વસેયુ (ખ) સર્વે તે સયમં ચ ભાવસુધિં ઇચ્છતિ (ગ) જનો તુ ઉચાવચછંદો ઉચાવચરાગો (ઘ) તે સર્વં વ કાસંતિ એકદેસં વ કસંતિ (ઙ) વિપુલે તુ પિ દાને યસ નાસ્તિ સયમે ભાવસુધિતા વ કતંજતા વ દઢમતિતા ચ નિચા બાઢં.

શાસન ૮ વેં.

(ક) અતિકાંત અંતરં રાજાનો વિહારયાતાં જયાસુ. (ખ) એત મગવ્યા અજ્ઞાનિ ચ એતારિ-સનિ અમીરમકાનિ અહુંસુ. (ગ) સો દેવાનં-પ્રિયો પિયદસિ રાજા દસવર્સાભિસિતો સંતો અયાય સંબોધિં (ઘ) તેનેસા ધંમયાતા (ઙ) એતયં હોતિ બ્રાહ્મણસમણાં દસણે ચ દાને ચ થૈરાનં દસણે ચ હિરણ્પટિવિધાનો ચ જાનપદસૂ ચ જનસં દસપ્પનં ધંમાનુસસ્સી ચ ધમપરિપુચ્છાચ તદો-પયા (ચ) એંસા ભુય રતિ ભવતિ દેવાનંપિયસ પ્રિયદસિનો રાજો ભાગે અંજે.

શાસન ૯ વેં.

(ક) દેવાનંપિયો પ્રિયદસિ રાજા એવ આહ (ખ) અસ્તિ જનો ઉચાવચં મંગલં કરોતે આબાધે-વા આવાહવીવાહેસુ વા પૂત્તલાભેસૂ વા પ્રવાસંઢિ ધા એતઢિ ચ અજ્ઞાઢિ ચ જનો ઉચાવચં મંગલં

તે થઈ શકે તેમ નથી. (ઝ) કારણ બધા લોકોની ઉન્નતિ સાધવી એ હું મારું કતવ્ય સમજું છું. (ઞ) પરંતુ તેનું મૂળ પણ ઉલ્લેખ અને કાર્ય કરવું એજ છે. (ટ) કારણ બધાનું કલ્યાણ કરવા ઉપરાંત ચારે બીજું કોઈજ મહત્વનું કતવ્ય નથી. (ઠ) અને હું જે કાર્ય કરી રહ્યો છું, તે હું જાતે પ્રાણીમાત્રના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ અને તેમને આ જગતમાં સુખી કરીને બીજા લોકોમાં સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કરી આપ વી તેટલા માટેજ કરું છું. (ડ) આ ધર્મલીપિ હર-હંમેશ ટકી રહે તેટલા માટે અને મારા છોકરા પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર, આ લીપિ વાંચી તે પ્રમાણે આચરણ કરે, અને પ્રત્યેક મનુષ્યના કલ્યાણ માટે મહેનત કરે તેટલા માટે લખવામાં આવી છે. (ઢ) પરંતુ ઉત્સુકતા વગર આ વાત સાધ્ય થઈ શકશે નહિં.

ગિરનાર ૭ મું અર્થ

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી એવી ધર્મિયા ધરા-વે છે કે બધા મતવાળા લોકોએ બધે ઠેકાણે વસતિ કરવી જોઈએ. (ખ) કારણ બધા (મતા) આત્મસંયમન અને માનસિક પાવિત્ર્યની ધર્મિયા ધરાવે છે. (ગ) પણ મનુષ્યજાતમાં જુદા જુદા પ્રકારની ધર્મિયાઓ અને લાવનાઓ છે. (ઘ) તે ધર્મિયાઓ તથા લાવનાઓ સા-ધ્ય કરશે, અથવા તો થોડોભાગ પણ સાધ્ય કરશે. (ડ) પરંતુ તેને આત્મસંયમન, માનસિક પાવિત્ર્ય અને પૂર્ણલક્ષિત નથી, તે અસંખ્ય દાન કરે તો તે નીચ છે.

ગિરનાર ૮ મું અર્થ

ધણુ જુના વખતમાં રાજાઓ વિહાર કરવામાટે જતા હતા. (ખ) આમાં તેઓ મૃગયા અને બાંજ અનેક રમણીય વાતો અનુભવતા. (ગ) પરંતુ દેવ-પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને દસમે વરસે સંયોધવામાં આવ્યો. (ઘ) એટલેજ, મૃગયાને બદલે ધર્મનીતિજ રાજગમનના વખતે પ્રચલિત થઈ. (ડ) આ રાજ-ગમનના વખતે પ્રાણી અને શ્રમણ એમને મળવું તેમને દાન આપવું, વૃદ્ધ માણસોનું કુશલ પૂછવું તેમને દ્રવ્યની મદદ કરવી, દેશમાં વસતા માણસોને મળવું, અને તેમને ધર્મનીતિના તત્ત્વો શિખવાડવા, અને સમયોચિત એવા પ્રશ્નો તેમને પૂછવા વગેરે કામો કરવામાં આવતા હતા. (ચ) આવીરીતે રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શીના રાજ્યકાળના બીજા ભાગ ધ-ણીજ (પારમાર્થિક) સુખકર થાય છે.

ગિરનાર ૯ મું અર્થ

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી કહે છે કે. (ખ) મનુષ્યો જુદી જુદી જાતના ધાર્મિક અને મંગલ વિધિ મંદિરાડમાં, પુત્ર અને કન્યાના લગ્નપ્રસંગે પુત્ર લાભ વખતે પ્રવાસે નીકળતા પહેલાં, વગેરે અનેક

કેરતે (ગ) એત તુમહિદ્રાપો વહુકં ચ વહુવિધં
ચ કુરં ચ નિરં ચ મંગલં કરોતે (ઘ) ત
કતવ્યમેવ તુ મંગલં (ઙ) અપ્પલં તુ સ્વો, એતરિસં
મંગલં (ચ) અયં તુ મહાફલે મંગલે ય ધંમમંગલે.
(છ) તત્તેત દાસમતકમ્હિ સમ્યપ્રતિપતી ગુરુનં
અપ્પચિતિ સાધુ પાણેસુ સયમો સાધુ વસ્થુસમખા-
સાધુ દાનં એત ચ અજ ચ એતારિસં ધંમ-મંગલં નામ
(જ) ત વતવ્યં પિતા વ પુત્રેન વા માત્રા વા
સ્વામિકેન વા इदं સાધુ इदं કત્તવ્ય મંગલં આવ તસ
અથસ નિસ્તાનાય (ઝ) અસ્તિ ચ પિ વુતં સાધુ દન
इति (ઞ) ન તુ એતારિસં અસ્તા દાનં વ અનગહો
વ યારિસં ધંમદાનં વ ધમ્મનુગહો વ (ટ) ત તુ
સ્વો મિત્રેન વ મુહદયેન વા જતિકેન વ સહાયન
વ ઓત્રાદિતવ્યં તમ્હિ તમ્હિ પકરણે इदં કચં इदં
માધં इति इमિના સક સ્વગં આરાધેતુ इति (ઠ)
કિં ચ इमિના કતવ્યતરં યથા સ્વગારધી

શામન ૧૦ વે.

(ક) દેવાનંપિયો પ્રિયદમિ રાજા યમો વ કીતિ
વ ન મહાથાવહા મજ્જેતે અજત તદાત્પનો દિઘાય
ચ મે જનો ધંમસુચુમા મુચ્છસતા ધંમવુતં ચ અનુ-
વિધિયતાં (ખ) એતકાય દેવાનંપિયો પ્રિયદમિ
રાજા યમો વ કિતિ વ છતિ (ગ) યં તુ કિચિ
પરિકમંતે દેવાનં પ્રિયદમિ રાજા ત સવં પાગત્રિકાય
કિતિ મકલે અપપરિચ્છંવે અમ (ઘ) એસ તુ
પરિચ્છંવે ય અપુંજં (ઙ) દુકરં તુ સ્વો એતં છુદ્ધકેન
વ જનેન ઉમંટેન વ અજલ્લ અગન પગકમન સવં
પરિચ્છિત્તયા (ચ) એત તુ સ્વો ઉમંટેન દુકરં

શામન ૧૧ વે

(ક) દેવિનંપ્રિયો પ્રિયદમિ રાજા એવં આહ
(ખ) નાસ્તિ એતારિસં દાનં યારિસં ધંમદાનં
ધંમસંસ્તવો વા ધંમસંવિભાગો વા ધંમસંવધો વ
(ગ) તત્તેત ભવાતિ દાસમતકમ્હિ સમ્યપ્રતિ-
પતી માતારિ પિપરા સાધૂ મુચ્છસા મિતસ્તુતજાતિકાનં
માનવજન્મખાનં સાધુ દાનં પ્રાણાનં અનારંભો સાધ

પ્રમોદે વખતે અનેક પ્રકારના વિધિ કરે છે. (ખ)
પરંતુ આવા પ્રસંગો વખતે સ્ત્રીઓ નિરર્થક અને
ભાષકળ વિધિઓ કરે છે. (ઘ) વિધિ આવશ્યક છે.
(ચ) નીચે આપેલા વિધિ, એટલે કે ધર્મમંગલ
વિધિ વિપુલ ફળ આપે છે. (છ) તે આ પ્રમાણે દહ-
સ્થમાં પડેલાઓમાટે પૂર્ણ પ્રેમ પ્રાણીઓમાટે મૃદુતા
પ્રાક્ષણ અને શ્રમ જોમાટે ઔદાર્ય, વગેરે અનેક સારા
ગુણોને ધર્મમંગલ કહેવામાં આવે છે. (જ) એટલા-
માટે દરેક ભાષે, પુત્રે, ભાઈએ અને સ્વામીએ એવું કહેવું
જોઈએ કે આ સત્કર્મ છે. અને પોતાનું ઇષ્ટકાર્ય
સિદ્ધ થાય ત્યાંસુધી આ સત્કર્મ પાળવું જોઈએ. (ઝ)
અને એવું કહ્યું છે કે, દાન એ સત્કર્મ છે. (જ)
પરંતુ ધર્મદાન કરતાં, કે ધર્મનિગ્રહ કરતાં જગતમાં
કોઈપણ દાન ઉચ્ચ નથી. (ટ) એટલામાટે મિત્ર કે
હિતચિંતક અથવા તો આવા કોઈ સહગામી એણે
વારેવારે ઉપદેશ કરવો કે આ કર્તવ્ય છે. આ સત્કર્મ
ફક્ત આનાથી જ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે. (ઠ) અને સ્વર્ગ-
પ્રાપ્તિ કરતાં મનુષ્યનું બીજું ઇષ્ટિસ એવું શું
હોઈ શકે?

૧૦ મું અર્થ.

(ક) દેવપ્રિય રાજા પ્રિયદર્શી વૈભવ અને કીર્તિ
એનામાંથી તારકાલિક ફળ આપનારા વગર બીજું
કશું જ મોટું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનતા નથી.
ઘણા વખત પછી પણ મનુષ્ય ધર્મનીતિ પ્રમાણે
આચરણ કરે અથવા તો ધર્મનીતિ અને કર્તવ્યકર્મ
કે એમ સમજી વર્તન કરે. (ખ) અને એટલે જ રાજા
દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી વૈભવ અને કીર્તિ એની ઇચ્છા
કરે છે. (ગ) પરંતુ રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી જે પ્રપ-
ત્ત કરે છે તે સ્વર્ગનેમાટે, પુણ્યસંચયન માટે અને
માનવ જાતને સંકટમુકત કરવામાટે કરે છે. (ઘ)
પરંતુ પાપરાશિ આજ ખરેખર સંકટ છે. (ઙ) પરંતુ
નીચ કે ઉચ્ચ એ જેમાંથી કોઈપણ મનુષ્યને તીવ્ર
ઇચ્છા નહોતી તો; બીજું કંઈય ત્યાજ્ય કીધાપિના.
આ વાત સાંભળ થવી ખરેખર અશક્ય છે. (ચ) પરંતુ
નીચ અને ઉચ્ચ આ જેમાંથી ઉચ્ચ માણસને આ
સાંભળ થવું ખરેખરજ વધારે અઘરું છે.

૧૧ મું અર્થ.

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી એમ કહે છે કે
(ખ) ધર્મદાન, ધર્મનો પરિચય ધર્મવિભાગ કરવો
અને ધર્મસંબંધ, આના વગર જગતમાં બીજું કાં-
ઈજ ઉંચા પ્રકારનું દાન નથી. (ગ) આમાં નીચે આ-
પેલાનો સમાવેશ થાય છે. દારૂમાં સપડાયેલા અને
નોકરો તરફ ઔજન્ય, માઆપમાટે દહલકિત, મિત્ર,
આત્મીય, પ્રાક્ષણ, શ્રમણ એમને માટે ઔદાર્ય અને

(ચ) દત્ત વતવ્યં પિતા વ પુત્રેન વ માતા વ મિત્ર
સસ્તુ હાતેદેવ વ આવ પટકોસિયેદિ इद સાધુ इद
કતવ્યં (ઙ) સો તથા કરુ ઇલોકચસ આરધો હોતિ
પરત ચ અનંતં પૂજનં ભવતિ તેન ધંમદાનેન

શાસન ૧૨ વેં

(ક) દેવાનંપિયે પિયદસિ રાજા સવપાસંડાનિ ચ
પવજિતાનિ ચ ધરસ્તાનિ ચ પૂજયતિ દાનેન ચ
વિવાધાય ચ પૂજાય પૂજયતિ ને (ખ) ન તુ તથા
દાનં વ પૂજા વ દેવાનંપિયો મંજતે યથા કિતિ
સાઘ્વદી અસ સવપાસંડાનં (ગ) સારવદી તુ
બહુવિધા (ઘ) તસ તુ इदં મૂલં ય વચિગુતી
કિતિ આત્પાસંડપૂજા વ પરપાસંડગરહા વ નો
મવે અપ્રકરણામ્હિ લહુકા વ અસ તમ્હિ તમ્હિ
પ્રકરકે (ઙ) પૂજેતયા તુ એવ પરપાસંડા તેન
ત (તે) ન પ્રકરણેન (ચ) એવં કરુ આ-
પપાસંડં ચ છળતિ પરપાસંડસ ચ પિ અપકરોતિ
(જ) યો હિ કોચિ આત્પાસંડં પૂજયતિ પરપાસંડં
વ ગરહતિ સવં આત્પાસંડમતિયા કિતિ આત્પ-
પાસંડં દીપયેમ ઇતિ સો ચ પુન તથ કરાતો
આત્પાસંડં બાઢતરં ઉપહનાતિ (ઙ) ત સમવાયો
એવ સાધૂ કિતિ અજમંજસ ધંમં છુણારુ ચ સુસુંસેર
ચ (જ) એવં હિ દેવાનંપિયસ ઇચ્છા કિતિ સવ-
પાસંડાં બહુછુતા ચ અસુ કલ્પાનાગમા ચ અસુ
(ટ) યે ચ તત્ત તત પ્રસંના તેહિ વતવ્યં (ઠ) દેવાનંપિયો તો તથા દાનં વ પૂજાં વ મંજતે યથા
કિતિ સારવદી અસ સર્વપાસંડાનં (ડ) બહુકા ચ
એતાય અથા વ્યાપતા ધંમમહામાતા ચ ઇથીયરવ
મહામાતા ચ વચમૂયિકા ચ અજે ચ નિકાયા
(ઢ) અયં ચ એતસ ફલ ય આત્પાસંડવદી ચ
હોતિ યંમસ ચ દીપના.

શાસન ૧૩ વેં.

(ક) જો કલિંગા વજ.
(ખ) બેઠ સતસહસ્રમાત્રં તથા હતં બહુતાવતકં
મત (ગ) તતા પછા અધુના લધેસુ કલિંગેસુ
તીવો ધંમવાયો (ઘ) સર્વો દેવમન-

પ્રાણીમાત્રમાટે અહીં આવૃદ્ધિ. (ધ) આને અનુસરીને
પિતા, પુત્ર, ભાઈ, આપ્તેષ્ટ અને પાકોશી એમણે
પણ એમ કહેવું જોઈએ કે આ સત્કર્મ છે. આ કર્ત-
વ્ય છે. (૬) જે આ પ્રમાણે કોઈપણ આચરણ કરશે
તો તેને જરૂર બૌદ્ધિક સુખ મળશે અને ધર્મજનનથી
પરલોકમાં અગમ્ય પુણ્યપ્રાપ્તિ જોગી કરી મુકશે.

૧૨ મું અર્થ

(ક) રાજા દેવપ્રિય પ્રિયદર્શી બધા સંપ્રદાયોને
માન આપે છે. સંન્યાસી અને ગૃહસ્થાશ્રમી આ
બંનેને માન આપે છે. આ રાજા દાન અને વિવિધ
પ્રકારની પૂજા અને સત્કાર કરીને માન આપે છે.
(ખ) પરંતુ આ દેવપ્રિય રાજા દાન કે સત્કાર અને
સર્વ સંપ્રદાયોની સારખુદ્ધિ (તત્વોનું રક્ષણ) જેટલું
મહત્વ આપતો નથી. (ગ) પરંતુ બધા સંપ્રદાયોની
સારખુદ્ધિ ઘણા રસ્તેથી થઈ શકે તેમ છે. (ઘ) પરંતુ
તેનું મૂળ એટલે પોતાની વાચાપર નિયંત્રણ (વચિ-
યુતિ) એટલે કે સંપ્રદાયોની સ્તુતિ ન કરવી, પર
સંપ્રદાયની અયોગ્ય નિંદા ન આદરવી કે તે અ-
પ્રાસંગિક તો નજ હોવી જોઈએ અથવા પ્રસંગ ઉપ-
સ્થિત થતાં કરવી પડે તો થોડીક કરવી. (૬) પરંતુ
બીજા સંપ્રદાયોના પણ તમારે વ્યાજબી સત્કાર તો
કરવો જ જોઈએ. (ચ) જે કોઈપણ આચરણ કરશે તો
તે પંથને ઉન્નત બનાવશે અને પરપંથપર ઉપકાર
કરશે. (ઙ) પરંતુ જે કોઈપણ આશી વિરુદ્ધ વર્તન
કરશે, તો તે પોતાનો પંથ નષ્ટ કરશે અને પરપંથ-
પર અપકાર કરશે. (જ) જે કોઈ પોતાના સંપ્રદાયની
પૂજા કરે છે, અને પરસંપ્રદાયની નિંદા કરે છે તો તે
બધું પોતાના સંપ્રદાયની તેની ભક્તિને લીધે કરે છે
અને એને એમ લાગે છે કે હું મારો સંપ્રદાય ઉદ્ધ-
પિત કરીશ તો તેમ કરવા જતાં હું મારાજ સંપ્ર-
દાયને વિધાનક નીવડીશ. (ઙ) એટલામાટે સમવાય
એજ સારી વાત છે. (ઝ) દેવાનાં પ્રિયની એવી ઇચ્છા
છે કે બધાજ સંપ્રદાયો બહુશ્રુત અને શુદ્ધ હોવા
જોઈએ. (ટ) જે પોતાના મતમાટે પ્રસન્ન છે, તેમને
એવું કહેવાનું કે, (ઠ) દેવાના પ્રિય જેવીરીતે બધા
મતોના મૂળભૂત તત્વોના પુરસ્કારને (સારખુદ્ધિને)
જેટલો માન આપે છે તેટલો દાન કે પૂજાને આપતો
નથી. (ડ) આ કામમાટે ઘણાજ (અધિકારીઓ) છે.
ધર્મમાટે મહામાત્ર, ગણીકાઓપર મહામાત્ર પ્રજાપર
દેખરેખ સંખનારા અને બીજા અધિકારીઓ (નિકાય)
(ઢ) અને આનું કૃણ એવું છે કે જે કૃણાની મરદંવડે
પોતાના સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ થાય છે. અને ધર્મનું
ઉદ્દીપન થાય છે.

શાસન ૧૩ મું અર્થ

(ક) કલિંગ (ખ) લાખોસુધી ત્યાં મરાઠા
અને ઘણા મયા. (ગ) ત્યારપછી હવે કલિંગ
મરાઠાઓ તોમ ધર્મવાય (ધર્મોપદેશ) (ધ) દેવાનાં

પ્રિયસ વજ(ક) વધો વ મરણં વ
અપવાહો વ જનસ ત વાઢં વેદનમત ચ ગુરુમત ચ
વાનાંપે સ (ચ) વામ્હણા
વ સમણા વ અજેસા માત્રિ પિતરં
સુસુંસા ગુરુસુંસા મિસસ્તતં સહાયજાતિકેસુ દાસમ
..... અમિરતાનં વ વિદેહલ્લપ્પ (છ) યેસં
વા પ, ... હાયજાતિકા વ્યસનં પ્રાપુણતિ તત
સો પિ તેસ ળપપ્પાતો હાતિ (જ) પટ્ટીમાગો ચેસા
સવ.....(ઝ)સ્તિ ઇમે નિકાયા અજન્ન
.....યોનેસુ.....મ્હિ યચ નાસ્તિ માનુસાનં
એગલ્લમ્હિ પાસંડમ્હિ ન નામ પ્રસાદે (ઞ) યાવ-
તકો જનો તદા.....છમાગો વ ગુરુમતો દેવાનં
(ટ) ન ય સંક છમિતવે યા ચ પિ
અટવિયો દેવાનંપિયસ પિજિતે પાતિ ચતે
તેસં દેવાનંપિયસ સવભૂવાનાં અછતિં ચ
મયમં ચ સમચૈરે વ માદવં ચ લધો.....
નંપ્રિયસ ઇધ સવેસૂ ચ યોનરાજ પરં ચ તેન
ચત્પારો રાજાનો તુરમાયો ચ અંતેકિન મગા ચ
..... ઇધ રાજવિસયમ્હિ યોનકંબો ધપારિંદેસુ
સવત દેવાનંપિયસ ધંમાનુસસિં અનુવતરે (ઠ) યત
પિ દૂતિ નં ધમાનુસસિં ચ ધમં
અનુવિધિયરે..... વિજયો સવથા પુન વિજયો
પીતિરસો સા (ડ) લધા સા પીતિ હોતિ ધંમ-
વિજયમ્હિમુપ્રિયો (દ) ઇતાય અથાય
અયં ધંમલ.....વં વિજયં મા વિજેતવ્યં મંજા
સરસકે એવ વિજયે છાતિ ચકિકો ચ
પારલોકિશો ઇલોકિકા ચ પારલોકિકા ચ

શાસન ૧૪ વેં.

(ક) અયં ધંમલિપી દેવાનંપ્રિયેન પ્રિયદસિમા
રાજા લેખાપિતા અસ્તિ એવ સંખિતેમ અસ્તિ મન-
મેન અસ્તિ દિસ્તતનં (ચ) ન ચ સર્વત ઘટિતં
મહાલકે હિ વિજિતં બહુ ચ લિખિતં લિખાપિયસં
ચેવ (ગ) અસ્તિ ચ એત કં પુન પુન વુતં તસ
તસ અથસ માધૂરતાય કિંતિ જનો તથા પટિપજેથ
(ઘ) તત્ર એકદા અસમાતં લિખિતં અસ દેસ વ
સઠાય કારણં વ અલોચેત્પા લિપિકરા પરધેન વ

પ્રિયેને (પર્યાપ્ત) (ડ) લોકેનો અપવા
() ઘણોજ થયો. આ દેવાનાં પ્રિયને ઘણુંજ
દુઃખદ લાગ્યું (ચ) પ્રામ્હણ અને શ્રમણ અને બાળ
એમને ઠેકાણે.....માખાપ એમને ઠેકાણે શુશ્રૂષા
ગુરુશુશ્રૂષા, મિત્ર, સંસ્તત અને સહાય અને જ્ઞાતી
એમની...અને દાસ અથવા અભિરકંતાનુ. (પ્રેમ
કરનારાઓનું) નિર્યાતન (છ) જ્ઞાતિમાં સપડાવાથી
આથી જેમની જ્ઞાતી તેમને પણ દુઃખ. (જ) આ
બધાનંજ લોગવવું પડે છે. (ઝ) આ નિકાય છે...
બીજે ઠેકાણે યવનેમાં માણસોના એકપણ મતને
પ્રસાદ (આસક્તિ) નથી (જ) જ્યાંસુદ્ધી માણસોએ
ત્યાંસુદ્ધી. (ટ) દેવાનાં પ્રિયને આ અસાદ્ય લાગે છે
(ઠ) એવે દેવાનાં પ્રિયના રાજમાંના અરણ્યોમાં પણ
(ડ) તે દેવાનાં પ્રિયના છે. (દ) સર્વ ભૂતો તરફ
અક્ષતિ, સંમય, સમચૈર અને માદવ, આ આવ-
શ્યક છે. (ધ) અહીં આ બધામાં, દેવાનાં પ્રિયને
મળ્યું. યોનરાજ અને તેની પેઢી પાર ચાર રાજ
કરે છે. તુરમાય અંતદિન મગા. (ત) અહીં આ
રાજના વેષમાં ચવન અને કંબોજ આંધ્ર અને
પારિંદ, આબધામાં બધેઠેકાણે (લોકો) દેવાના પ્રિયના
ઉપદેશને અનુસરે છે. (થ) જ્યાં હૂત છે ત્યાં ધર્મ-
શિક્ષણ ધર્મને અનુસરે છે. (ધ) આ ખરેખર
વિજય છે. વધુમાં તે પ્રીતિરસ યુક્ત વિજય છે.
(ન) જે પ્રીતિ ધર્મવિજયને લીધે મળે છે, તે મળી
છે. (પ) એટલામાટે આધર્મ...વિજયને ધર્મ
સમજશે નહિ. જે રસયુક્ત હોય છે, તેમ ખરે
વિનય છે. (ફ) પરલોકમાં. (બ) આ લોકમાં અને
પરલોકમાં ધોળો હાથી લોકોને સુખ આપનારો.

શાસન ૧૪ મું અર્થ

(ક) આ ધર્મલીપિ દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદસી
એણે લખાવી છે. તે સંક્ષિપ્ત. મધ્યમ કે પૂર્ણ છે.
(ખ) જે સંપૂર્ણ છે, તે દરેક ઠેકાણે યોગ્ય નથી.
(ગ) કારણ મારું રાજ્ય મોટું છે. મેં ઘણું લખાવ્યું
છે અને ઘણું લખાવવાનો છુ- (ધ) આમાંનું જે
ઘણું ફરીફરી કહ્યું છે. તે વિષયની મધુરતાને લીધે
છે. (ડ) ઘણું ઠેકાણે લખાણ અપૂર્ણ હશે એના
કારણો સ્થાનિક હશે અથવા તો મારો હેતુ નહિ
ગમ્યો હોય તેથી (ઓછું લખાવું હશે) અથવા તો
લેખન દોષને લીધે હશે.

[પ્રમાણુ ભૂત ગ્રંથો:—જે. એમ. મેક્કાયલ-અશોક; સ્મિથ અશોક (રૂલર્સ ઓફ ઇન્ડિયા) બીજી આવૃત્તિ ૧૯૦૬; રીસ ડેવિડસ બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા; સ્મિથ-એડિકટસ ઓફ અશોક; રાઈસ-એડિકટસ અશોક ઇન માઈસોર; થોમસ-ફેથ ઓફ અશોક (જૈનિઝમ); કેનિંગ હુમ-ઇન્સ્ટ્રક્શન ઓફ અશોક (કોપર્સ ઇન્સ્ટ્રક્શન ઓનમ ઇન્ડિકારમ ભાગ ૧ લો); વાડેલ ડિસ્કવરી ઓફ ધિ એકઝેક્ટ સાઈટ ઓફ અશોકઝ કલાસિક કંપિટલ ઓફ પાટલી પુત્ર, મહા-રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન કોશ-બુદ્ધોત્તર જગત. મનોરંજનનો અંક જુન ૧૯૨૫ (ચૌદ શિલા શાસન લેખ, કલિંગ લેખ તથા અન્ય ત્રણ લેખોનું મરાઠી ભાષાંતર)]

અશોક:—એક ઝાડ. તે આંખાના ઝાડ જેવડું મોટું હોય છે. આનું લેટિન નામ જોનેસિયા અશોકા એવું છે. તેના પાંદડા આંખાના પાંદડાથી સ્હેજ લાંબા અને વાંકી ચુંકી કોરવાળા હોઈ આખું ઝાડ પાંદડાથી છવાયલું અને શોભાયમાન હોય છે. છાયા ઘટ હોઈ ઝાડ હંમેશા લીલુંછમ રહે છે. તેને લાલરંગના મોટા ફુલ આવે છે. દેવળ સામેની ખુદ્દી જગ્યામાં અથવા બગીચામાં આ ઝાડને રોપે છે. અતિપુરાતન કાળથી આ ઝાડ વિખ્યાત છે. વાલ્મિકી રામાયણના સુંદર કાંડમાં રાવણે સીતાને જે અશોકવનમાં રાખી હતી તે વનનું હૃદયંગમ વર્ણન આવે છે. તેમ કેટલાક સંસ્કૃત નાટકો તથા ચંપૂ વગેરે ગ્રંથોમાં પણ અશોક વૃક્ષનું વર્ણન આવે છે. તેમ “યૌવનવતી સ્ત્રીના પદઆધાતથી અશોકને અંકુર કુટયા” એવી કલ્પનાઓ કવિએ વ્યક્ત કરી છે. વળી ચોષધિમાં પણ તેનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનાં રોગોપર તે અતિ ઉપયોગી હોવાનું વૈદક ગ્રંથ પરથી જણાય છે.

અશ્મક:—(૧) આ દેશ વિષે મહાભારતમાં (ભીષ્મપર્વ અ. ૬. અને બૃહત્સંહિતામાં (૧૪:૨૨ વગેરે) ઉલ્લેખ આવ્યા છે. અંજરાના શિલા લેખોમાં પણ આ દેશ સંબંધે ઉલ્લેખ છે. ઍલેકઝાંડર સામે લડનારા ‘અસ્સકનોઇ’, નામના લોકોનો સંબંધ કર્ન નામનો લેખક આ દેશ સાથે સંબંધ જોડે છે. (આર્કિ. સર્વે. વેસ્ટ. ઇ. ૪. પૃ. ૧૩૧.)

અશ્મક (૨) (સૂર્યવંશી): ઇક્ષ્વાકુ કુલોત્પન્ન રાજા મિત્રસક કે જેનું પાછળથી કલ્માષપાદ એ નામ પડ્યું તેનો પુત્ર. આની જન્મકથા એવી છે કે, મિત્રસહુ રાજા કોઈ એક બ્રાહ્મણીના શાપને લીધે સ્ત્રી સમાગમ કરવા અસમર્થ થઈ પડ્યો. રાજામટે વારસ તો જોઈએજ. આથી તેણે વસિષ્ઠ ઋષી પાસેથી

પોતાની સ્ત્રીને ગર્ભધારણ કરાવ્યો તે ગર્ભ સાત વર્ષ વહી ગયા છતાં બહાર ન આવ્યાથી મદ્યંતી એ અશ્મા (પથરો) લઈ તે વડે પેટ ચીરી ગર્ભ બહાર કાઢ્યો. આ ગર્ભમાંથી જે પુત્ર જન્મ્યો તેનું અશ્મક એ નામ પડ્યું. (૬ મો ભાગ અ. ૬) અશ્મક મોટો થયો ત્યારે તેણે પોદન્ય નામની પુરી સ્થાપી. તેની પત્નીનું નામ મૂલક હતું. પાછળથી તેનું નામ નારી કવચ પડ્યું.

અશ્મક (૩) એક બ્રાહ્મણ તેણે જનક રાજાસાથે સુખ દુઃખની નિવૃત્તિ શાથી થઈ શકે તેવિષે ચર્ચા કરી હતી. (ભારત, શાંતિ પ. અ. ૨૮).

અશ્મક (૪) દુર્યોધન નામનો એક રાજા. મહાભારત યુદ્ધમાં તે અભિમન્યુને હાથે માર્યો ગયો હતો. (ભારત દ્રાણ પર્વ અ. ૩૮).

અશ્મદેવ:—(અસ્મોદુસ) જયૂ લોકોની કથા. એમાં વર્ણવેલો રાક્ષસોનો રાજા. ક્યારેક બીલઝેબબ કિંવા અપોલિઓનસાથે તેનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે. તલમુદના સોલોમનની કથામાં તે મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. યહૂદીઓના ધર્મશાસ્ત્રમાં ટોબિયસ વિષે ટોબિટ નામનો એક ગ્રંથ છે. તેમાં (૩:૮) એક એવી કથા આવે છે કે, રાગવેલી સુંદર કન્યા સારા પર આશક થવાથી તેણે તેના સગનની રાત્રીએ તેણે તેના સાતેય પતિ ઠાર કર્યા હતા. અંતે ટોબિઅસે માછલાનું કલેન્ડું તથા યજ્ઞતૂનો ધૂપ બાળી તેને ઇજીપ્ત તરફ નસાડી મૂક્યો હતો. આ કથા ઉપરથી તેને વૈવાહિક સુખનો દુશ્મન માનવામાં આવ્યો છે. અવેસ્તાદિ ધર્મોના ગ્રંથોમાં જે અએક્ષ્મ રાક્ષસ આવે છે તે આ અશ્મદેવ હોવો જોઈએ. કેમકે અસ્મોદુસ-માંનો દુસ શબ્દ અએવ-દેવનો અપભ્રંશ હોવો જોઈએ અએક્ષ્મ પરથી અસ્મો એવું જયૂ ભાષામાં નામ બન્યું હશે એપણ સંભવિત લાગે છે.

જેદ અવેસ્તામાં ભાલો ધારણ કરી ધાકરાખનારો એવું તેનું ઠામઠામ વર્ણન આવ્યું છે. (ઓર્મઝદ યશત ૩૨; સ્ત્રોપયશતહા ઘોખ્ત, ૧૫, ફર્વદીનયશત ૧૩૮, અષિ યશત ૫, આશતાદ યશત ૨, અગ્યાદ યશત ૪૬, ૬૫, ઇત્યાદિ) તે કોધનો રાક્ષસ હોઈ અદુરમઝદે તેનો નાશ કર્યો હતો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. વૈદિક દેવતામાંથી આને અનુરૂપ થતી દેવતા શોધી કાઢવી મુશ્કેલ છે. અશ્મા શબ્દ ભાલો (અથવા તેના જેવું આયુધ) એ અર્થેજ વાપરવામાં આવ્યો છે. (જ. ૧:૧૭૨-૨), એટલે, દેવગણમાંના એકાદ દેવને એકાદ પ્રમુખ દૈત્યનો પરશુથી નાશ કરવાનો ઉપદેશ

કરવામાં આવ્યો હશે. [અમુક એન્સાઈક્લોપિડિયા એન્સાઈક્લોપિડિયા પિન્ડિયા પિન્ડિયા એ. પ્રિ. એન્સાઈક્લોપિડિયા (સેક્ટર બુક્સ આર્થિક ઈન્ટ) નક્કર હિતા.]

અરમા:—પ્રાચીનમાં મરણપછીના ઔર્ધ્વ-દૃષ્ટિક્રિયામાં પ્રાયોગિક પદ્ધતિનુસાર પ્રેતદહન પછી ઘેર પાછા આવતાં સ્મશાનમાંથી જે એક પથ્થર આણી મૃત માણસના સગાઓ તેના પહેલા દિવસથી દસ દિવસ સુધી દરરોજ જેને તિલાંજલિ આપે છે, તે પથ્થરને અરમા કહે છે. સૂત્રોમાં આ તિલાંજલિ વિષે કોઈ જાતની માહિતી નથી. પરંતુ પ્રેત દહન કર્યા પછી સઘળા સગાસંબંધિઓએ અરમાનો સ્પર્શ કરી સ્નાન કરવું અને તે પછી ઘરમાં પ્રવેશ કરવો તેમ અસ્થિ સંચયન પછી પણ અરમાનો સ્પર્શ કરવો એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. માત્ર આ અરમાને પ્રાયોગિક અરમાસાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી. સૂત્રોમાંનો અરમા પ્રેતરૂપ નથી. પણ મૃતમાનવીનો આત્મા દસ દિવસ સુધી એકાદ વસ્તુમાં પ્રવેશી રહે છે. એ પ્રાચીન પ્રણાલિકાને આધારે પ્રયોગ અંતમાં અરમાનો ઉલ્લેખ આવ્યો હશે.

અશ્રુપાત્ર:—કાચ કે શેકેલી લાલ માટી (ટેરા કોટા) ના બનાવેલું એક જાતનું વાસણ. રોમન તથા ગ્રીક કળામાં તે મળી આવે છે. મૃત માણસ માટે શોક કરનારાઓ આ પાત્રમાં અશ્રુગાળતા. એમ કહેવાય છે. કબરમાં પુરતી વખતે આ વાસણોમાં સુગંધી પદાર્થો મૂકવામાં આવે છે. કબરમાં મૂકવાનું કારણ એ કે મૃત મનુષ્યની ઉત્તર ક્રિયામાં જુના કાળમાં આવાં સુગંધી પદાર્થો વાપરવામાં આવતાં. આ વાસણનો આકાર સુતર લપેટાયેલી ટકલી જેવો તથા ચંબુ જેવો હોય છે. (એ. પ્રિ.)

અશ્વગંધા:—આના આસ્કંદ, અજગંધ, દોર ચટોણી એવા પણ નામો છે. ખાનદેશ, નાશિક, વરાહ તથા ઘાટ પણ આઝાડો પુષ્કળ છે. તેની ઉંચાઈ આસરે બે હાથ જેટલી હોય છે. તેનું આયુષ્ય ૪-૫ વર્ષનું જ હોય છે. તેનું પાના કોરંટીના પાના જેવાં છે પણ તે કરતાં સહેજ મોટાં હોય છે. તેને ચણાડી જેવા લાલ ફળ આવે છે. તેમાંની બી રીંગણાના જેવા હોય છે. આ ઝાડના મૂળીઆને આ સ્કંદ કહે છે અને તે પૌષ્ટિક હોય છે.

ઉપયોગ:—આનું તાળું સુકાયેલું ફળ ઔષધિ હોય છે. સિંધ વાયવ્યસરહદના પ્રાંત, અફઘાનીસ્તાન અને બહુચિસ્તાનમાં દુધ જાડું કરવામાં રેનેટ અટલે વાછરડાના પટેમાના પાચક અમ્લને બદલે આનો ઉપયોગ કરે છે. તેમ જોવો મુખ્ય

ઉપયોગ પણ એજ હોય છે. મીઠાના પાણીમાં (૧૦૦ લાગ પાનીમાં ૫ લાગ મીઠું) આ ફળમાંનું વિપાક કારી દ્રવ્ય જલદી ઉતરે છે. તેના પાણીથી દહિં બદ બંધાય છે. તે એક મહત્વની ઔષધિ છે. અને આવાં કામોમાં વપરાય છે. વીર્યવૃદ્ધિ માટે આસ્કંદનું ચૂર્ણ, ઘી તથા મધમાં વિષમ ભાગે સાંત્રા ચાટવું તથા તે પર દુધ પીવું લાભ કરક છે. ગર્ભપુષ્ટિ માટે આસ્કંદનો કાઢો કરી અપવર્ધી ગર્ભ પુષ્ટ અને છે અને તેથી સંતતિ મજબુત થાય છે.

શરીર રોગ રહીત કરવા આસ્કંદનું ચૂર્ણ ૧ તોલો તથા ગુળવેલીનું સત્વ ૧ માસોએ બન્ને મધમાં લેવો. એરીતે આસ્કંદ ઘણા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

અશ્વઘોષ:—સંસ્કૃત સાહિત્યમાંનો એક મુખ્ય કવિ. કાલીદાસનો એક અતિ મહત્વનો પૂર્વ કાલીવ તેમ મહાકાવ્ય, નાટ્યકાવ્ય તથા રસાત્મક કાવ્ય ઉત્પાદક તરીકે અશ્વઘોષ પ્રખ્યાત છે. તેના જીવન ક્રમની માહિતી ઘણે ભાગે ઉપલબ્ધ નથી. તે કનિષ્ક (ઈ. સ. ૧૦૦ આશરે) રાજાનો સમકાલીન તથા તેનો પરિચિત હતો એ એકજ મુદ્દા પર સર્વે વિચારકો સહમત થઈ શક્યા છે. અને જોકે મહાયાની પંથનો તે સંસ્થાપક નહોતો છતાં તે પંથના મુખ્ય અંત કારોમાં તેની ગણના થવી જોઈએ. તે પ્રામુખ્ય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો હતો તેમ જુદા ધર્મનો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં તેને કુલ પ્રામુખ્ય શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. જોકે થતાં તે પ્રથમ સર્વાસ્તિવાદી બન્યો હતો પરંતુ જુદા પર તેને ઘણી ભક્તિ હોવાથી તેણે મહાયાન પંથ સ્થાપ્યો. સાકેત (અયોધ્યા) એજ ઘણું કરીને તેનું જન્મ સ્થાન હોતું જોઈએ. પરંતુ કાશી અને પટનાનો પણ તેના જન્મસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

તેની માતાનું નામ સુવર્ણાક્ષી હતું. તેના તિબેટી ચરિત્ર કારે તેનું વર્ણન કરતા લખ્યું છે કે “તેનાથી ઉઠેલી શકાય નહિ તેવો એકેય પ્રશ્ન ન હતો, તેનાથી ખંડન થઈ શકે નહિ એવો એકેય આક્ષેપ હતો નહિ, જેમ વાવાઝોડું જીવું મોટું ઝાડ તોડી પાડે છે તેમ અશ્વઘોષ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને તોડી પાડતો.” તે ઉત્તમ ગાયક હતો. જાતે ગાયનો જોડતો અને સ્ત્રી પુરુષ ગાયકો સાથે પ્રવેશ કરતો એમ પણ તેના તિબેટી ચરિત્ર લેખક આપણે જણાવે છે. આ ગાયક ગણ સાથે તે જીવનની નિરર્થકતા દર્શાવનારાં વિષાદ કવનો ગાતો. તથા તેના સુસ્વર અને મધુર કંઠાવાપથી મોહિત બની

જનસમુદાય તે શાંતિ પૂર્વક સાંભળતો. એ રીતે તેણે ઘણાં જ લોકોને પોતાના સંપ્રદાયમાં ખેંચી આણ્યા હતા. ઈ. સ. ૬૭૧ થી ૬૮૫ સુધીમાં હિંદલરમાં પર્યટન કરતા ઇતિહાસના નામના ચિની પ્રવાસીએ તેને વિષે લખ્યું છે કે, પાખંડી લોકો સામે ઝુંબેશ ઉપાડી તેણે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો તેથીજ દેવ અને મનુષ્યો કરતાં પણ વિદ્વાન ભિક્ષુઓ વધુનીય થઈ પડ્યા. પ્રાચીન કાળના (અશ્વઘોષ, દેવ, નાગા-જુન તથા કુમારલઘ્ન એમને આ પ્રવાસીએ જગત માં પ્રકાશ કરનારા ચાર સૂર્ય જણાવ્યા છે) નાગા-જુન, દેવ તથા અશ્વઘોષ જેવા પુરૂષો વંશમાં અતિ અદ્ય હોય છે, એવો અભિપ્રાય પણ તે દર્શાવી ચૂક્યો છે. તેમ વધુમાં ઇતિહાસ જણાવે છે કે, બૌદ્ધ નાં ધામોમાં અશ્વઘોષે લખેલા પવિત્ર ગ્રંથો પણ અન્ય ગ્રંથો સાથે વંચાતા હતા. સૂત્રાલંકાર, બુદ્ધ ચરિત્ર તથા કેટલાક કવનો તેણે રચ્યાં હતાં એમ પણ આ મુશાફર આપણને જણાવે છે.

બુદ્ધ ચરિત્ર :—ઇતિહાસ જણાવે છે કે આ વિસ્તાર પૂર્વક ગ્રંથમાં અશ્વઘોષે બુદ્ધ રાજમહેલમાં રહેતો ત્યારથી તેનો શાલવૃક્ષ નીચે અંત થયો ત્યાર સુધીનો તેનો જીવનક્રમ તેમ તેનું જીવનકાર્ય એ વિષેની માહિતી આપી છે. 'હિંદના ચારે ભાગોમાં તથા દક્ષિણ સાગર તરફના (એટલે મલાયા, આફ્રિકા, પેલેગો, સુમાત્રા, જાવા તથા તેની નજીકના બેટ) પ્રદેશમાં આ ગ્રંથનો પ્રચાર થયો હતો. થોડા શબ્દોમાં અનેક વિચારો તથા કલ્પનાઓ રજૂ કરવાની તેનામાં કળા હતી. આથી આ ગ્રંથ એટલો બધો આદરુદાયક થઈ પડ્યો છે કે વાંચકોને તે વાંચતાં જરા કંટાળો આવતો નથી. (ઇતિહાસ પૃ. ૧૬૫) કાવ્ય માં પણ ઉચ્ચ તત્વો થોડાક શબ્દોમાં ગુંથેલા હોવાથી તેનું વાંચન પુણ્યમય ગણાય છે." એમ પણ તે લેખક જણાવે છે. તેમ બુદ્ધનું ચરિત્રનું ચિની ભાષાંતર જે આકારનું છે તેજ આકારનું મૂળ બુદ્ધ ચરિત્ર ઇતિહાસે જોયું હતું. એમ તેના લેખનપરથી કલ્પી શકાય છે. ચિની ભાષાંતરમાં આ ચરિતના અઠાવીસ સર્ગ પાડવામાં આવેલા છે અને બુદ્ધના નિર્વાણ સુધીની માહિતી તેમાં સંકલન કરવામાં આવી છે. વળી તિબેટી ભાષાંતરમાં પણ અઠાવીસજ સર્ગો છે. તે પરથી સત્તર સર્ગવાળો જે સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો છે. અને જેમાં અંતે કાશીમાં અનેક બુદ્ધ ધર્મમાં પ્રવેશકર્યાનો ઉલ્લેખ છે તે ગ્રંથ સમગ્ર નહિ. પણ અસલ ઉતારો રૂપ હોવો જોઈએ. વળી તેના સત્તરમાંના ફક્ત તેર સર્ગજ પ્રાચીન તેમ જુદા છે તે ઉપરથી પણ આતર્ક વધુ સંભવિત લાગે

છે. ૧૬મી સદીની આખરમાં અમૃતાનંદ નામના કોઈ લેખકે આ છેલ્લો ભાગ ઉપલા મૂળ ગ્રંથમાં બેડી દીધો છે. કારણકે, (આ લેખક જણાવે છે તેમ) તેને એકેય સંપૂર્ણ (હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી શોધિત બુદ્ધ ચરિતની હસ્ત લેખિત પ્રત ચૌદમા સર્ગના મધ્ય સુધીનીજ છે.) પ્રત મળી નહતી.

પરંતુ ટકી રહેલા ઉપર્યુકત સંસ્કૃત ટાંચણ પરથી પણ ચિની પ્રવાસીએ બુદ્ધ ચરિતની એટલી બધી પ્રશંસાકરી છે તે કેમ તથા તે કયાં સુધી ગ્રંથ છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. આ ગ્રંથ એટલે એક ઉત્કૃષ્ટ કવિએ રચેલું સૌથી પ્રથમનું બુદ્ધ કાવ્ય છે. આ કવિનો પોતાનો ગુરુ મહાત્મા બુદ્ધ, તેને વિષ અત્યંત પ્રેમ અને આદર હતાં તેમ તે બુદ્ધ તત્વની સત્યતા બેઈ શક્યો હતો આથી તેણે પોતાના ગુરુનું ચરિત્ર તથા તેના તત્વો ઉચ્ચ, ખુબીદાર અને કુદરતી ભાષામાં લખ્યું છે. સાહિત્ય શાસ્ત્રીની રીતે જોતાં બુદ્ધ ચરિત એક મહા કાવ્ય ગણાય છે. પશ્ચિમના શાસ્ત્રજ્ઞો તેને દરબારી કાવ્ય તરીકે ઓળખાવશે. તેની રચના રામાયણની પદ્ધતિ સર કરવામાં આવી છે. જેમ અશ્વઘોષ કાલીદાસનો પૂર્વ કાલીન હતો તેમ વાલ્મીકી તથા તે પછીના કવિએ અશ્વઘોષના પૂર્વકાલીન હતા. વાલ્મીકી, અશ્વઘોષ તથા કાલીદાસ એ ત્રણેય કવિઓમાંને છેકે તેમણે સાહિત્ય માં અલંકારની યોજના અતિમર્યાદિત રીતેજ કરી છે. ભાષા અને પદ્ધતિના સંબંધમાં અશ્વઘોષ જેટલો મિત છે તેટલોજ તે બુદ્ધ ચરિતમાંની અદ્ભુત કથાઓનું વર્ણન આપવામાં મિત છે. લલિત વિસ્તારમાં જે આતશયોકિત મળી આવે છે તેથી અશ્વઘોષ હંમેશા અલગ રહેલો છે. મહાવસ્તુ અને લલિતવિસ્તાર વગેરે ગ્રંથોમાં જે અવ્યવસ્થા રહેલી છે તે બુદ્ધ ચરિતમાં રહી નથી તેમ તેમાંના પ્રતિપાદિક વિષયની સંગતિ વિચાર પૂર્વક રજૂ કરવામાં આવી છે. કવિ પ્રાચીન ધર્મ ગ્રંથોની પૂણ માહિતી ધરાવતો હતો છતાં કેટલીક બાબતમાં તેણે સ્વતંત્ર કેળવી છે. પરંપરામાં પણ તેણે ફેરફાર કરવા બાકી રાખ્યા નથી. પરંતુ જુની જાણીતી વાતો નવા કાવ્ય સ્વરૂપમાં કેમ રજૂ કરવી તથા બૌદ્ધ સૂત્રોમાંના પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંતોને અસલ સ્વરૂપનો સ્વાંગ કેમ ચઢાવવો એ કળામાં તે નિપુણ હતો એમ જણાય છે. બુદ્ધ ચરિત પરથીજ અશ્વઘોષને પારખવો હોય તો તેમાંના ભિક્ષુ પણા કરવા કવિત્વજ વધારે હતું એમ કહેવું જોઈએ.

રાજ પુત્રના પર્યાટનનું ત્રીજા તથા ચોથા સર્ગ-
માંનું વર્ણન લલિત વિસ્તારથી કેટલું બધું મિલે છે.
તે સહજ જાણી શકાય એવું છે.

રાજપુત્રના નગર પહાર જવા નીકળ્યાના સમા-
ચાર સાંભળતાં નગરમાંની સ્ત્રીઓ પોતપોતાની
ઓરડીઓમાંથી, ઘરના છાપરાપરથી કે બારીમાંથી
ઉત્સુકતા પૂર્વક પહાર ડોકીઆંકરવા લાગ્યા તે વિષેનું
વર્ણન આત રસમય અને મનોહર છે કટિમેખલાને
લીધે તેમનામાં અથડા અથડી થતાં, એક બીજીને
અઢેલી તથા મેખલા અને નુપૂરના અવાજથી છાપરે
બેઠેલા પક્ષીઓને ઉડાવી દઈ તે સ્ત્રીઓ ધાંધલમાં
આતુરતા પૂર્વક હોડવા લાગી. સુંદર સ્ત્રીઓનાં બારી-
માંથી પહાર દેખાતા મુખ કમલોને લીધે ઘરની
ભીતોમાંજ જાણે કે કમળ પુષ્પ ઉગી નિકળ્યાં નહોય
તેઓ ભાસ થતો. [અશ્વઘોષના (બુદ્ધ ચરિત ૩, ૧૩
૨૪) આ વર્ણનનું કાલીદાસે રઘુવંશમાં (૭, ૫-૧૨)
અનુકરણ કર્યું છે એમ કાવેલે દર્શાવી આપ્યું છે
(બુદ્ધ ચરિત, પ્રસ્તાવના).] દેવોએ મોકલેલા વૃદ્ધ
માણસના ભેટાનું વર્ણન પણ ઘણુંજ સુંદર છે.
સભય આશ્ચર્યથી રાજપુત્રે પ્રશ્ન કર્યો, ‘અહો સારથે
જેના વાળ શુભ્ર થયા છે, આંખો ઉંડી ગઈ છે, જેણે
હાથમાંની લાકડી પરજ આંખો ભાર મૂક્યો છે અને
જેના અવયવ કંપી રહ્યા છે એવો પેલો આ તરફ
આવનારો માણસ કોણ હશે? શું આ નિસર્ગ ધર્મ
છે કે દૈવદીલા હશે?]

ત્યારે સારથીએ ઉત્તર દીધો “સૌંદર્યનું હસ્થ
કરનાર સત્વલીન કરનાર, ચિંતા ઉપજાવતું, સુખ-
નંદ કરતું ધંદ્રિયોનું દુઃશ્મન અને સ્મરણ શક્તિ
નાબુદ કરનાર” એવું વાર્ધક્ય (ઘડપણ) ને લીધે
તે અશકત થઈ પડ્યો છે. બાળપણમાં તેણે પણ
માતાનું સ્તનપાન કર્યું હશે. અમુક કાળ વહી
જતાં તે ચાલતા શિખ્યો હશે. ધીમે ધીમે તે શક્તિ-
માન યુવક બન્યો અને કાળા વધમાં હવે તે ઘરડો
થયો છે.” તે રાજપુત્રે ત્રણ પર્યાટન કર્યા પછી તે
વાર્ધક્ય, રોગ અને મૃત્યુ વિષે જાણી શક્યો. તેને
કશામાંએ આનંદ રહ્યો નહિ. રાજાની ભલામણથી
કુલોપાધ્યાયે રાજપુત્રને મોહ પમાડવાને માટે રાજ-
મહેલમાં સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓને બોલાવી લાવી
સર્વે જાતની શૃંગાર એંટા શરૂ કરાવી. પરંતુ તેના
કોઈ જાતનો ફાયદો થયો નહિ. આ આનંદ મગ્ન
સ્ત્રીઓને જોઈ તેને આશ્ચર્ય થતાં તે પૂછવા લાગ્યો
(૪, ૬૦) “જે ચારે બાજુની વૃદ્ધાવસ્થા, ખીમારી અને
મૃત્યુ જોઈનેને પણ ભય પામતા નથી અને આનંદ-
માં રૂચ્યાં રહે છે તે મને લાગે છે, કે, ઘણુંજ અવિ-

ચારી હોવાં જોઈએ. કૃષ્ણ પુષ્પ વિનાનું ઝાડ પડી
ભય કે પાડવામાં આવે ત્યારે તેની બાજુમાં ઉગેલાં
ઝાડને તેથી કોઈ જાતનો વિષાદ શું નથી થતો !

મહાકાવ્યમાં શૃંગારને અગત્ય આપ્યું છે.
રાજમહેલમાંથી રાજપુત્ર નાસી પસાર થવા સ્ત્રીઓ-
નોજ શૃંગાર મહેલ કારણ ભૂત થયું મનાય છે. તેનું
વર્ણન આપતાં કવિએ પોતાનું શૃંગાર સંબંધનું
જ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે. [૫, ૪૮-૬૨ વિનયપિટકમાં
યસને મ્હોડે શૃંગાર વર્ણન કરાવ્યું છે. (બુદ્ધોત્તર
જગત ૫-૧૬૫-બુઓ) અશ્વઘોષનું અનુકરણ કરી
રામાયણમાં પણ એવું વર્ણન આપ્યું છે.] તેમ
રાજપુત્રને મોહિત કરવા સુંદર સ્ત્રીઓએ જે પ્રેમ
લીલા કરી હતી તેમનું રસમય વર્ણન આપી શૃંગાર
ની આવશ્યકતા કવિએ પૂરી કરી છે. પરંતુ
મહાકાવ્ય રચનાર કવિ નીતિ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પણ
જાણતો હોવો જોઈએ. તેમ રાજપુત્રને તેના વિચારો-
થી પરાવૃત્ત કરવા આ સિદ્ધાંતો કુલોપાધ્યાય તેને
કથન કરે છે. લડાઈના (૪-૬૨૮૨) દૃષ્ટ્યે પણ એમાં
વર્ણન કરવામાં આવ્યો છે. તેમ તેરમા સર્ગમાં માર
તથા તેના સાથીઓ સાથે બુદ્ધને જે લડાઈ થઈ હતી
તેનું આવેગથી વર્ણન આપી કવિએ આ બાબતમાં
પણ પોતાની શક્તિનું પારખું કરાવ્યું છે.

સૌંદર્યનન્દ:-અશ્વઘોષના સૌંદર્યનન્દ કાવ્યનું
હર પ્રસાદ શાસ્ત્રીએ શોધન કર્યું છે. તે બુદ્ધ ચરિત
ને લગતુંજ છે. પરંતુ બુદ્ધ ચરિતમાં જે પ્રસંગો
તથા ઉપકથાઓ સંક્ષેપમાંજ આપવામાં આવી છે
તે તથા આ ચરિતમાં જે કથાઓનો સમૂળગો ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો નથી, એવી કથાઓનું કવિએ આ
ગ્રંથમાં વિસ્તાર પૂર્વક કથન કર્યું છે. તેમ બુદ્ધે
તેના સાવકા ભાઈ વિરહીનન્દને તેની મરણ નહિ
છતાં જે ભિક્ષુ દીક્ષા આપી છે તે આ ગ્રંથનો મુખ્ય
કથા વિષય છે.

જેમ નન્દની સુંદર પત્ની પોતાના ગુપ્ત થયેલા
પતિ માટે શોકવિલાપ કરે છે. તેમ નન્દ પણ પ્રિયા
પાસે જવા ચિંતાતુર થઈ રહ્યો છે. અને તે પંથના
અનુયાયીઓએ તેને સમજાવવાના જે પ્રયાસો કર્યા
તે નિષ્ફળ ગયા હતા. બુદ્ધના ઉપદેશથી પણ તેને
સમાધાન થયું નહિ. તેથી ગુરૂએ તેનો હાથ પકડી
સ્વર્ગમાં આરોહણ કર્યું. રસ્તે હિમાલય પર તેમને
એક એકાદી (એક આંખ વાળી) વાનરસ્ત્રી સાથે
મેળાપ થયો. બુદ્ધે નન્દને સલાહ કર્યો “તારી
સુંદરી આનાથી પણ સુંદર છે.” નન્દે હાપાડી.
પરંતુ તે પછી થોડી વારમાંજ સ્વર્ગની અપસરાએ

તેમને નજરે પડી. ત્યારે નન્દ બાણી શક્યો કે તેની સુંદરી તથા વાનરી વચ્ચે જે ફેર તેજ ફેર હવે સુંદરી અને આ સ્ત્રીઓ વચ્ચે રહ્યો હતો. આથી તેને અપ્સરા મેળવવાની ઝંખના થઈ અને પૃથ્વીપર પાછો આવ્યો ત્યારે સ્વર્ગમાં જવા તે આતુર થઈ રહ્યો. આથી તે હૃદય પૂર્વક તપાચરણ કરવા લાગ્યો તે પછી સ્વર્ગ સુખની મિથ્યતાનું આનંદે તેને ભાન કરાવ્યું. એટલે મને હવે અપ્સરાઓ માટે ઇચ્છા રહી નથી એમ કહેવા નન્દ બુદ્ધ પાસે ગયો. આથી બુદ્ધને અતિ હર્ષ થયો અને તેણે તેને લંબાણ ચૂર્વક (કેટલાક સર્ગો) પોતાના સંપ્રદાયની માહિતી કરાવી. તે પછી નન્દ જંગલમાં ગયો અને લોકોને ચાર જાતના ધ્યાન ઉપદેશી અહંત જાન્યો તે પછી બુદ્ધ પાસે જઈ તેણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેની પૂજા કરી. ત્યારે તારો હેતુ હવે પાર પડ્યો હોવાથી લોકોને મુક્તિનો ઉપદેશ કર તથા તેમની દયા કરી તેમને [નન્દે ધર્માત્મર ક્યાંનો ઉલ્લેખ મહાવગ્ગમાં આવી ગયો છે (૧, ૫૪) તેમ કથામાં પણ તે આવી ગયો છે] ઉદ્ધારને પંથે ચઢાવ એમ ગુરૂએ તેને કહ્યું.

પરંતુ બુદ્ધ ચરિતમાં મહાયાન પંથમાં ચાકસ સિદ્ધાંતો સમૂળગ મળતા નથી. માત્ર સૌંદર્યનન્દ કાવ્યના ઉપસંહારમાં તેના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. નન્દને સિદ્ધ પુરૂષ બનાવી તેને નિર્વાણ પ્રાપ્તિ કરાવી આપી એટલેથીજ નહિ થોભતાં તેને ધર્મ પ્રચારના કામમાં રોકી લીધો (હીનયાનોમાં પણ ઉપદેશ અને ધર્માત્મરની મહત્તા ઘણી હતી એમ અંગુત્તર નિકાયના ૪૭ માં પાના પર આવેલા એક સુત્ત પરથી જણાય છે.) એમાં વિશેષતા રહી છે.

સૂત્રાલંકાર :- અશ્વઘોષના આ ત્રીજા ગ્રંથમાં હીનયાન પંથની કથાઓ આવી છે. ઇ. સ. ૪૦૫ ના અરસામાં એનું લાપાંતર થયું અને તે ઉપરથી કેન્દ્રમાં જે લાપાંતર કરવામાં આવ્યું હતું તેપરથીજ આપણે સૂત્રાલંકારને ઝણુતા આવ્યા છીએ. જાતક તથા અવદાનોના જેવોજ સૂત્રાલંકાર પણ એક ધાર્મિક કથાનો સમુચ્ચય છે. આ કથાઓ ગદ્ય અને પદ્યએ બન્નેમાં છે અને તેમની કાવ્ય રચના તર્કન સાદી છે. દીર્ઘાંશુ તથા શિબિરાજ ઇત્યાદિ વિષેની કથાઓ આના પહેલાંજ આપણી બાણમાં આવી ગઈ છે. તે શિવાયની બીજી કથાઓમાં મહાયાની પંથના કિંવા બુદ્ધ આરાધનના તત્વો માટા પ્રમાણમાં સંકલિત થયેલા દેખાય છે. આમાંથી ૫૭ મી કથા આવીજ જાતની હોઈ તે સુંદર કથાઓમાંની એક છે. આ કથાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

જ્ઞા...૩૭ જ્ઞા...૨

એક માણસ મઠમાં આવ્યો અને તેણે દીક્ષા મેળવવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. સારિપુત્ર નામના શિષ્યે તેની કસોટી કરી. ત્યારે તેને જણાયું કે, સમગ્ર વિશ્વયુગનાં એકેય જન્મમાં તેણે સાડાં કામ કર્યું નહતું. આથી તેને જણાવવામાં આવ્યું કે દીક્ષા માટે તે નાલાયક હતો. આથી રૂઢન કરતો તે મઠમાંથી પાછો ચાલ્યો. રસ્તે માતા પુત્ર પર પ્રેમ કરે છે તેવી જગત પર પ્રેમ કરનાર તથા સમગ્ર મનુષ્ય જાતિને પોતાના પંથમાં સમાવિષ્ટ કરવા ઇચ્છનાર મહાત્મા બુદ્ધ તેને મળ્યા. અને તેને માથે વરદ હસ્ત મુકી તેને રડવાનું કારણ પૂછ્યું. બનેલો બનાવ તેણે કથન કરતાં મેઘગર્જના જેવા અવાજથી બુદ્ધે તેનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે સારિપુત્ર કોઈ સર્વજ્ઞ નથી. પછી બુદ્ધ તેને મઠમાં લઈ ગયો તથા ક્યાં સત્કૃત્યને લીધે તેને મોક્ષ મેળવવાનો હક પ્રાપ્ત થયો છે. તે ભિક્ષુઓને નિદન કરવા લાગ્યો કે, કોઈ એક વખતે આ માણસ અતિ દરિદ્ર હોવાથી લોકડાં ભેગાં કરવા તે ડુંગર અને જંગલોમાં ભટકતો હતો. તેવામાં એક વાઘે તેના પર ત્રાપ મારી. આથી ભય પામી તેણે “ બુદ્ધનો ઉત્કર્ષ હતો.” એવી બૂમપાડી આથી તે મોક્ષ મેળવવા લાયક બન્યો છે. બાદ જાતે બુદ્ધે તેને દીક્ષા આપી અને તે પછી થોડા સમયમાં તે અહંત બન્યો (૬૮ મી કથામાં મહાયાની બુદ્ધ ભક્તિનું ખરૂં દ્રષ્ટાંત છે. બુદ્ધની કૃપાથી જૈનમતી નિર્વાણ પામી તેથી તેણે બુદ્ધની પૂજા કરી.)

સૂત્રાલંકારમાં બુદ્ધ ચરિતનો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરથી આ ગ્રંથબુદ્ધ ચરિત પછી લખવામાં આવ્યો એવું અનુમાન બાંધી શકાય છે. સૂત્રાલંકારની (૧૪ અને ૩૧) એ બે કથાઓ કનિષ્ક રાજા સંબંધી છે. એ પરથી એમ જણાશે કે, આ ગ્રંથ રચાયો ત્યારે અશ્વઘોષ વૃદ્ધ થયેલા હોવાથી રાજાના દરબારમાં હોવો જોઈએ. પરંતુ અત્યારે સુધીમાં તેનું માત્ર ચિની લાપાંતરજ આપણે મેળવી શક્યા છીએ એ શોચનીય છે. વળી આ ગ્રંથની મહત્તા, તેમાં અચત્રિલા વિષયને લીધેજ ગણાઈ છે એમ નહિ પણ (લેવી જણાવે છે તે પ્રમાણે તેનાં બે લાપાંતરો પરથી તેની મહત્તા પુરવાર થાય છે) મહાભારત અને રામાયણ એ બે આર્ષ કાવ્યોનો ઉલ્લેખ; સાંખ્ય અને વૈશેષિકોનાં સિદ્ધાંતોનું તાત્ત્વિક નિરસન; ગ્રાન્થણ અને જૈનના ધાર્મિક તત્વો લેખન, કળા તથા ચિત્ર કળા ઇત્યાદિ પ્રકારના અનેક વિવેચનોને લીધે તેની મહત્તા અતિશય વધીપડી છે. પ્રાચીન હિંદી સહિત્ય તથા સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ સમજી લેવામાં પણ તે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડે છે.

વજ્ર સુ ચીઃ—બીજા પણ કેટલા અથ અશ્વ-
ઘોષેવળ્યા છે એમ કહેવાય છે. પણ તે ખરેખર
તેનાજ હુશે કેમ તે વિષે ઘણી સંકારણ શંકાઓ ઉત્પન્ન
થાય એ હુઃખની વાત છે. વજ્ર સુચી અથને આ
બાબત ખાસ કરીને લાચુ પડે છે આન્હાનકડા મનોરં-
જક અથમાં પ્રામહ્યોની ભતિભેદની માન્યતા અતિ
માર્મિક રીતે ખંડન કરી છે. અથકારે મતે પ્રામહ્યોની
તરફેણ કરી (અને આપદતિ અતિપરિણામકારક
થઈ પડી છે) તેમ નાંજ અથપરથી, વેદના દૃષ્ટાંતો-
પરથી, મહાભારત અને મનુસ્મૃતિ માંના દાખલાઓ.
પરથી, પ્રામહ્યોની મહત્તાની ભ્રમણાકેળી મિથ્યા છે
તે સિદ્ધ કરવાનો તેણે આમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. એચ
ફોક્સને ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં જ્યારે આ અથનો તર-
તુમો કર્યો તથા એચ. મિલરિનમને ૧૮૩૬ માં
જ્યારે તે અથ પ્રગટ કર્યો ત્યારે તે અથમાં સઘળા
લોકોની સમાનતાનું પ્રતિપાદન આવેલું જઈ તેમ
મુખ, હુઃખ જીવિતનું સફળજ્ઞાન, એકંદર જીવન
જન્મ, મૃત્યુ ભયઅને પ્રેમ એવિષે લોકોમાંત્યારે
રહેલી સમઘટિ ભેદ, યુરોપની તેમના હૃદયમાં
રહેલી અજ્ઞાતાત્મક ભાવનાને લીધે, તેમને આ
મોઘાંતિ અતિ કેતુક થયુ આ અથકાર તથા તેની
મોઘાંતિ એવિષેજે અપણે કમક ચોકસ માહિતી
રેખણી શક્યા તો પ્રાક્ષણી અથોમાંના ફકરા આને
દાખલ પણ સરિત્યના ઇતિહાસ રચવામાં આઅથ
આ પરાકર ઉપયોગ પડ્યો. અશ્વઘોષજ આ અથ રચ્યો
અર્થે દર્શાવવામાટે વજ્ર સુચીમાંના ઉતારાઓ
અને તે મનુસ્મૃતિમાંના ઉતારા આખી મુદ્રાઅલ-
કાર્યો (નં ૭૭) પ્રામહ્યોના રીતરિવાજ વિષે
સંકેતી આપવામાં આવી છે. પરંતુ તિબેટનો તંદ-
જુર કે ચિની ઇતિસજ આ અથની ગણના સ્વચ્ચ
માનના અર્થમાં, કરતા નથી જેમાં ચારેય વેદોનું
ખંડન છે અને જે અથ ૬૧૩ થી ૬૮૧ દરમ્યાનમાં
ચિની ભાષામાં ઉતારવામાં આવ્યો હતો તે વજ્ર સુચી
અથ મર્મકીર્તીએ (ધર્મકીર્તીના સંસ્કૃત અથનું
ચિની ભાષાંતર સાશાંતેનામે ઓળખાય છે) રચ્યો-
હતો એમ ખ્યાનમાં નેજીઆના ચિની ત્રિપિરક
અથની સુચીમાં જણાવામાં આવ્યું છે.

ચિની, જપાની. તિબેટી અથકારો જણાવે છે
તેમ અશ્વઘોષે આ ઉપરાંતના બીજા અથો રચ્યાહતા
કે કેમ તે સંબંધે ઘણી શંકા રહે છે. મહાનશ્વેદપાદ
નામનો અથ લખવાથી અશ્વઘોષ મહાયાની પંથના
ઉપદેશક તરીકેની વિખ્યાતપામ્યો જપાનમાં પાઠશા-
ળાઓ તથા મંડામાં મહાયાની સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ

કરતાં પહેલી આત્મજ્ઞાન વિષયક અથનુમનન
કરવામાં આવે છે. લેવી જણાવે છે કે: “બુદ્ધના
ચરિત્રકારે પોતાને મહાન અધ્યાત્મવાદી તરીકે
ઓળખાવ્યો છે તેમ જોઈને ધર્મનું પુનરુજ્જવન
કરવાની ઘોષણા કરી છે.” પરંતુ આમાં હોઈજાતનું
નિશ્ચિત પણ નથી. આ અથમાં અશ્વઘોષના કાળ-
પછીના પણ મતો સંકલિત થયેલા હાવેથી તે
અશ્વઘોષના લખેલો હોય એ મહોટેભાગે અસંભવિત
લાગે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તેની અસલ સંકૃત પ્રત
ઉપલેખ્ય નથી ત્યાં સુધી આ અથ નો કાળ તથા તેનો
કર્તા, એમને વિષે ચોકસ વિધાન કરી શકતું
નથી. આ અથ પ્રથમ ઇ. સ. ૫૫૪ માં અને પછી
૧૧૦ માં ચિની ભાષામાં ઉતારવામાં આવ્યો. આ
માંના બીજા અથનું તૈતરો સુઝુકી એ અંગ્રેજીમાં
ભાષાંતર કર્યું હતું તે સુઝુકી માને છે કે આ અથનો
કર્તા તથા મહાયાન પંથનો સ્થાપક અશ્વઘોષજ છે.
પરંતુ આ અથમાં અસંગ નો વિજ્ઞાન વાદ, લંકા
અવતાર માનો તથા ગતગર્ભ અનેતથતા એ
સિદ્ધાંતો પણ આમાં સંકલન થયેલા જોવામાં
આવે છે એપરથી પ્રો. તાકાકુસુ એવો અભિપ્રાય
ધરાવે છે કે અશ્વઘોષે આ અથ લખ્યો હોય એ
છંકજ અસંભવિત લાગે છે. ચિની અથોની બુની
ટીપણીમાં તો અથકાર તરીકે અશ્વઘોષનો નિર્દેશ
પણ કરવામાં આવી નથી એસ પ્રો. તાકાકુસુની
દલીલ છે.

શતપંચાશતિકા—ઈતિસંગના ધારવા મુજબ
શતપંચાશતિકા નામનું સ્તોત્ર માત્રચેત નામના
કવિએ રચ્યું છે. પણ તંદજુર જણાવે છે કે તેનો
લેખક પણ અશ્વઘોષજ છે. ઇતિસંગનું કંહુવું અવું
છે કે માત્રચેતની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલા
ઓછીજ ગણાય. વળી માત્રચેત અશ્વઘોષના પંથનો
હોવાથી મુશકલી વધી પડે છે. તારાનાથ નામના
તિબેટી ઇતિહાસકારના અભિપ્રાય મુજબ તો માત્ર-
ચેત એ અશ્વઘોષનુંજ બીજું એકનામ હતું. એમ
જણાય છે. વળી મહારાજ કાનેક-લેખ એ અથનો કર્તા
મતિચત્ર અને આ માત્રચેત એ બન્ને એકજ હતા
એવો પણ એક મત દેખાય છે. વેંટરનિજાણુ આ
મતમાં માનતો નથી. ઇતિસંગ લખે છે કે માત્રચેત વિર-
ચિત દોઢસો શ્લોકોનું સ્તોત્ર અથવા લક્ષુસ સુદાયમાં
ભણવામાં આવતું ચારસો શ્લોકોનું સ્તોત્ર સાંભળી
ઘણું આહ્લાદ ઉપજે છે. આ રમ્ય અથની સુંદરતા
દિવ્યમુખનોના સૌંદર્ય જેવી છે તેમાંના ઉચ્ચતત્વો
પર્વત શિખરોની રૂપધા કરનારાં છે જેથી તેને સાહિત્ય
પ્રણેતા માની હિંદના કવિઓ તેનુંજ અનુકરણ

કરે છે યોધિસત્વ અસંગ તથા વ સુખંધુજ્યેષ્ઠ પુરુષો પણ તેની સ્તુતિ ગાય છે. પાંચદસ સૂત્ર આવડવા લાગ્યા કે હિંદ માંનો દરેક ભિક્ષુ માતૃચેતનું સ્તોત્ર શિખવા મંડી પડે છે પૂર્વ જન્મમાં તે બુદ્ધબુદ્ધ પક્ષી હતું અને પોતાનાં મીઠા ગીતોમાં તેણે બુદ્ધની સહતિ ગાઈ હતી દોઢસો શ્લોકોવાળાં સ્તોત્રનું તે ઈતિસંગેજ ચિનીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું હવે માતૃચેતના મૂળ સંસ્કૃત સ્તોત્રનો કહેલા કે ભાગ મધ્ય એશિયામાં મળી આવ્યા છે. તથા જેના આપણે ઘણાજ આભારી છીએ તે ટક્ષિનીની હસ્ત લિખિત પ્રત પરથી ડબ્લ્યુ સિલ્વેલિંગે લગભગ બે પૃતિયાંશ ગ્રંથની ઘણી સરસ રીતે પુનર્રચના કરી છે. આ શ્લોકોમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી વળી તેમની કાવ્ય રચના પણ આકર્ષક છે.

સારી પુત્ર પ્રકરણ:—હિંદમાં નાટ્ય લેખનનો પ્રારંભ કયારે થયો તે વિષે ખાત્રી લાયક પુરાવા હજી મળી શક્યા નથી. અન્યર સુધીની માહિતી પરથી મહાયાન પંથનો આચાર્ય અશ્વઘોષ એજ સૌથી પ્રાચીન નાટ્યકાર લાગે છે. તેના નાટકો તરીકે જે જાણીતાં છે તે નાટકો તપાસતાં તેમાં જે કહેલીક મુકરર વસ્તુઓ દેખાઈ આવે છે તે પરથી અશ્વઘોષજૂ પૂર્વે પણ કેઈ નાટ્યકાર થઈ ગયો હશે એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે અશ્વઘોષના નાટકમાં વિદુષકનો જે પાઠ આવે છે તે પરથી નાટ્યકળામાં વિદુષક એ એક અવશ્યક ભાગ તરીકે પહેલાંજ મુકરર થઈ ગયો હશે તેમ આ નાટકના પ્રકાર તથા તેનું બાહ્યઅંગ એ પણ પૂર્વેના નિશ્ચિત નમુના પરજ હશે એવી ધારણા થાય છે છતાં એકંદર નાટકમાંનો ખરેખરો પ્રારંભ કાળ અશ્વઘોષથી વણે પુરાતન તો નથીજ લાગતો. કેમકે તેજ પદ્ધતિ પરથી શ્લોકોમાં નાટ્યકળાનો હમણાંહમણાંજ પ્રવેશ થયો છે અનેહજી સ્વતંત્રરીતે તેમાં વિકાસ થવાનો સમય આવ્યો નથી એમ સહેજ લાગી આવે છે.

અશ્વઘોષે ‘સારિ પુત્ર પ્રકરણ’ નામનું એક નવએકનું નાટક લખી તેમાં બુદ્ધ શિષ્ય સારિપુત્ર તથા મૈગ્ધયાયનના ધર્મ પ્રવેશ વિષે ફેલાયલી અફવાઓસામે સખત ટીકા કરી છે, એતો નક્કીજ છે. આ નાટકના છુટાછવાયા હસ્તલિખિત ભાગ ‘કુશન’ કાળના હોઈ તે ટુકડિયાતે જડયાહતા હુંડસે. તે છપાવી પ્રગટ કર્યું છે.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—વિંટરનિજ-હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન લિટરેચર પુ. ૨. આ જર્મન ગ્રંથ અતિ અમુલ્ય તેમ વિદ્વત્તાપૂર્ણ છે. સ્ટીનકનો-ઈન્ડિયન લામા (જર્મન) જે આર એ. એસ (૧૯૧૨-૧૫)

માંજ લખાણો, એન્સાયકલો. રિલિ એન્ડ એશિયન કોશમાંનો અશ્વઘોષ સંખંધીનાં અનાસાકી ને, આળંધ. અશ્વઘોષના બુદ્ધિચરિત વગેરે ગ્રંથ [ગનિન-બુચોર્કેટ-ક્રિષ્ણનીજ બુદ્ધિસ્ટ બુકસ.]

અશ્વઘોષ—પીપળો. અશ્વઘોષ શબ્દનો ‘અશ્વ-શાળા, કે ઘોડાની પાગા એવો પણ અર્થ થઈ શકે છે. આના લોકડાના જહાજોનો જગવેદમાં ઉલ્લેખ આવે છે. (૧-૧૩૫; ૮; ૧૦-૬૭-૫) તેમ પછીના વૈદિક-સાહિત્યમાં આ જાડનો ઠેરઠેર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. (અથર્વ. ૩.૬, ૧:૪-૩૭, ૪ ઈ.) અગ્નિ મંથન કરવામાં મંથા અશ્વઘોષ વૃક્ષનો અને અરણિ શમીની હોવી જોઈએ. (અથર્વ ૬-૧૧, ૧: ૩૧-૫૧-૫, ૧. ૧૩). આ વૃક્ષને ‘વેળાધ’ (વિનાશ-કારી; ગુમડું) એમ પણ કહે છે. કેમ કે બીજા જાડમાં કુટીનીકળી તથા પોતાનાં મૂળીઆં લંડા ઉતારી તે બીજા જાડને ઉખેડી નાંખે છે. (અથર્વ. ૩૦૬) આના ફળ મીઠાં હોવાથી પક્ષી ખાય છે. (ઋ. ૧.૧૬૪, ૨૦-૨૨). ત્રીજા સર્ગમાં અશ્વઘોષને દેવસહન માન્યો છે. (અથર્વ. ૫-૪.૩; છાં. ઉપ. ૮-૫-૩; કૌષી. ઉપ. ૧-૩) આ માહિતી પરથી અશ્વઘોષનું મહત્વ મંત્ર-કાળમાં પણ ગણાતું એમ જણાય છે. ‘અશ્વઘોષ: નવ વૃક્ષાણામ્’ એ ગીતા વચન પરથી આ વૃક્ષની પુરાણ કાળમાં કેવી મહત્તા હતી તે જણાય છે. આતુ-મોસ માહાત્મ્ય (અ. ૨૦). કાર્તિક માહાત્મ્ય (અ ૪.) શ્રાવણ માહાત્મ્ય, વ્રત કૌમુદી, વ્રતરાજ વગેરે ગ્રંથોમાં તેની મહત્તા વર્ણવી છે. તેનું ઉપનયન છે. તુલસી સાથે લગ્ન કરે છે. સંસ્કારવિધિમાં તેની સમિધા વપરાય છે.

હિંદ શિવાય: બીજા કોઈપણ દેશમાં આ જાડ નથી. ગામમાં: જંગલઅરણ્યોમાં. એમ દરેક ઠેકાણે તે ઉગે છે. કયારે કે તેનો એટલો મોટો વિસ્તાર થાય છે કે તેની છાયમાં ત્રણસો ચારસો માણસ સહેજે સમાઈ જાય છે. તેમ તેનું આવરણ પણ ઘણું લાંબુ હોય છે. તેના ઔષધિ-ધર્મ વિવિધ છે. હિંદુઓમાં તે પવિત્ર ગણાય છે. આથી શ્રદ્ધાળુ હિંદુઓ તેની નીચે ઓટલા બંધાવે છે. તેમ પીપળના લોકડાં બાળવાની મનાઈ પણ હિંદુઓમાં કરવામાં આવી છે. તેને ઝીણું ફળ ઉગે છે. તેમ તેપર લાખ ઘણી બાજે છે. લાજનો ઉપયોગ બહેપાર, ચોંટાડવાની કૃતિ વગેરે “લાખ” એ વિભાગ નીચે આવે છે. પાંપળાની છાયા ઠંડી આરોગ્યકારી અને શ્રમહારી હોય છે. આથી કરીને તે મુસાફરોની સગવડતા માટે ખાસ કરીને દેવળના રસ્તાની બાજે બાબુએ લગાડવામાં આવે છે.

ઔષધી ઉપયોગ:—વૈદ્યકશાસ્ત્રમુજબ પીપાળે મધુર, ઠંડો, તુરો, સ્ત્રીરોગહારક, દાહ, પીત્ત, કફ અને ગુમડાંદિ ઘણાને નાશ કરનારો છે. તેની છાલ પાણી કે દહિંમાં ઘસીને ગુમડાંપર લગાડવી. તે બાવી તેની રાખ અને ચુનો માખણમાં ઘુટી તે લગાડવું. અફીણ ચઢ્યું હોય ત્યારે તેપર પીપળની છાલનો કાવો પાવાથી અફીણ ઉતરે છે. ઉપદંશ એટલે ગરમીના આઘાપર આ છાલની રાખ નાખતાં તે સુકાઈ મટી જાય છે. બોખડાને તેના ફળ ખવડાવથી તેની વાચા શુદ્ધ થાય છે. તેમ જ્ઞાનાં છોકરાંઓનાં શરીરપર જે આણી ફાટલીઓ તથા ખુજલી થાય છે તેપર પીપળની છાલ તથા ઘંટ ઘસી લગાડવી. આગથી બળેલા ભાગપર સૂકી છાલની ભૂકી ધીમાં મેળવી લગાડવી. ધુપણીપર—પીપળની છાલ એક તોલો, છાસમાં ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી પીવા આપવી. આવા અનેક જાતના ઔષધિ ઇપયોગ થાય છે.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—વેદ, સંહિતા, ગ્રાંથાણુ વગેરે વેદિક ઇન્ડોલોજી. ધર્મશાસ્ત્ર. પદ્મ-વર્ણા ગુણદર્શન. મું. ગૅ. બોટની.].

અશ્વપતિ:—આ નામ અનેક પૌરાણિક વ્યક્તિઓને અપાયું છે. તેમાંની મુખ્ય વ્યક્તિ તે મદ્ર દેશનો રાજા કે જ સાવિત્રીનો પિતા હતો. (સાવિત્રી જુઓ.)

(૨) કેકય દેશનો રાજા એને યુધાન્વિત નામે પુત્રને કેકયે નામે કન્યા હતી. આ કેકયે એટલે શ્રી રામચંદ્રના પિતા દશરથની રાણી. રાજાની સ્ત્રી એટલે કેકયોની માતા અતિ સાહસિક સ્ત્રી હતી. આ રાણી વિષે એક કથા છે તે એ કે આ રાજાને બધા પક્ષીઓની વાતચિત આવડતી હતી. એકવાર કુંભ નામના પક્ષીના વિચિત્ર ભાષણથી રાજાને હસવું આવતાં રાણીએ હસવાનું કારણ પૂછ્યું. રાજાએ કહ્યું “તેનું કારણ કહેતાંજ માઈ માત થશે.” રાણીએ કહ્યું “ભલે તેમ થાય પણ મને કારણ કહેવુંજ પડશે.” રાજાએ તેના આ બેદરકાર વચનો સાંભળીને તેને કાઢી મૂકી (વા. હા. અયો. સ. ૩૫.)

અશ્વમૂત્રામ્લ:—(હિંદુચિકિત્સા એસીડ) અશ્વ-મૂત્રામ્લની ઘટના કઉર (નઉક ૬ ઉપક્રમ) કપ્ર પ્રઉ એવી છે- તેને ઉદાયિલ અર્મામ્લ અથવા ઉદાયિલ અયિદ દર્વામ્લ (બેઝોયિલ ગ્લીસાર્જન અથવા બેઝોમિડો અસેટિક એસિડ) એવાં નામ છે. આ અમ્લ વનસ્પત્યાહારી જનાવરોનાં મૂત્રમાં હોય છે. ઘોડા ગાય એમના મૂત્રમાં આ અમ્લનું પ્રમાણ

વિશેષ હોય છે. તેથી તેમાંથી આ અમ્લ કાઢવામાં આવે છે. ગંધવર્ચના (એટોમેટિક) પદાર્થ પેટમાં જવાથી આ અમ્લ તૈયાર થાય છે. કૃત્રિમ રીતે પણ તે તૈયાર કરવામાં આવે છે. ૧૮૫૩ ઇ. સ. માં વી ડેસાઇએસે તે પહેલાં કૃત્રિમ રીતે તૈયાર કર્યું.

રીત:—આ અમ્લ કાઢવા માટે ગોમૂત્ર તાળું લઈને તેને ચૂનાના પાણી સાથે ઉકાળવું પડે છે. તે પછી તેને ગાળીને ડરવા દેવું. પછી તેમાં ઉદ્ધરામ્લ (હાઇડ્રો કલોરિક એસિડ) નાખી દેવું જેથી અશ્વ-મૂત્રામ્લ છુટું થાય. આને ગાળીને જીલું કરવું.

શુદ્ધીકરણ:—અશ્વમૂત્રામ્લ શુદ્ધ કરવા માટે તેનો દ્રવ ઉકળતા પાણીમાં નાખી તેના હર (કલોરિન) વાસુ નાખવો બધી દુર્ગંધી ગયા પછી તે દ્રવ ગાળીને તેના પર પન: હરીકરણની ક્રિયા (કલોરિનેશન) કરવી જેથી અશ્વમૂત્ર શુદ્ધ થાય. હરીકરણમાં હર-વાયુની ઝેરી અસર શરીર પર થતી હોવાથી વધારે પ્રમાણમાં આ અમ્લ કાઢવો તે જોખમ ભરેલું છે. વળી અહિં તે કાઢવો ખૂબ મોંઘો પણ પડે છે. આ અમ્લ ઇ. સ. ૧૮૨૦ ના પહેલાં ઔષ્ધ સંસ્થાનમાં રા. નરસો ગણેશ વાડદેકર એ ભાર્ડએ લગભગ ૧૫૦૦ રૂ. ના મૂલ્યને કાઢ્યો, ને તે ઇંગ્લાંડને અમેરિકા મોકલી આપ્યો. એને તૈયાર કેટલી વખતે તેમણે હરીકરણનો ઉપયોગ ન કરતાં પોતાની જીદી રીત અજમાવી હતી. એ રીતથી ઝેરી અસર થવાને બદલે વધારે પ્રમાણમાં સોંધા ને શુદ્ધ રંગહીન શુભ્ર અમ્લ તૈયાર થાય છે. તે રીત નવીન છે. અને તે નીચે આપી છે:—

અશુદ્ધ અશ્વમૂત્રામ્લને હવામાં સૂકવવો જેથી તેમાંના ભાનિલ (ફિનોલ) જાતના પદાર્થો પ્રાણી દીકરણ પામી પાણીમાં અવિદ્રાવ્ય બની જાય છે. પૂરી રીતે સૂકાય એટલે તે અમ્લનું ૩-૪ વખત શુદ્ધ પાણીમાં સ્ફટિકીકરણ કરવું. તે પછી ચૂના વડે નિર્જીણ બનાવી ફરીથી ઉદ્ધરામ્લ વડે તેનો વિનિ-પાત કરવો બાપ્પજલથી અશુદ્ધિ દૂર કરી રહ્યા પછી તેના સ્ફટિક બનાવવા આ સ્ફટિક શુભ્ર, સુંદર, ચતુ-ષ્કોણ, ચકચકિતને લાંબા હોય છે. ડંડા પાણીમાં તે દ્રવિત નહિં થાય, પણ ઉકળતા પાણીથી ઝટ દ્રવી જશે. એનો રસાંક ૧૮૭૫ હોય છે. આ અમ્લ ૨૪૭૫ ઉપર પૃથક પ્રમાણે જાય છે. ઉપજુ દાહક સિંધુથી તેનું પૃથક્કરણ થાય છે ને ઉદામ્લને અર્મામ્લ એ બન્ને અમ્લ જીલું પડે છે. અશ્વમૂત્રામ્લ સિંધુ સ્ફુરિત (સોડિયમ ફાસ્ફેટ) ના પ્રણમાં વિદ્રવ્ય હોવાથી ગોમૂત્ર અમ્લક્રિયાદાયક હોય છે. અશ્વ

મૂત્રામ્લ અલ્ક સાથે સંયુક્ત થઈને તેના નિર્ગુણ ક્ષાર બને છે. તે ઔષધિ તરીકે પેટના મૂત્ર વિકાર ઉપર સારો ફાયદો આપે છે.

અશ્વમેધ:—આ નામનો એક વર્ષ પર્વત ચાલનારો યજ્ઞ છે. એનો ઉલ્લેખ વિશેષતઃ તૈત્તિરીય સંહિતામાં કરવામાં આવ્યો છે. ઋગ્વેદમાં ભલે અશ્વમેધનો પ્રત્યક્ષ ઉલ્લેખ ન હોય, છતાં અશ્વમેધના છુટા મૂકાતા ઘોડાનું વર્ણન આવે છે. (૧-૧૩૨) તૈત્તિરીય સંહિતામાં (૫-૪-૧૨) અશ્વમેધને લગતી જે આખ્યાયિકા છે, તે નીચે મુજબ છે. એક વાર પ્રજાપતિની આંખની કીકી જમીનપર પડી ગઈ. ને તેમાંથી અશ્વનામની જાતિ (પ્રાણી) ની ઉત્પત્તિ થઈ. પછી દેવોએ અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઉપાય કરીને પ્રજાપતિની કીકી પાછી આણી; તેથી અશ્વમેધ કરનાર પ્રજાપતિને ખુશ કરે છે એમ ત્યાં કહ્યું છે. વળી આ યજ્ઞથી પ્રમુદ્ધત્યાના પાપથી પણ મુક્ત થવાય છે, એવું જણાવવામાં આવ્યું છે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં (૮-૨૧-૨૩) લગભગ આઠ નવ રાત્રીઓએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી પૃથ્વી જીત્યાનો ઉલ્લેખ છે. અને તેમ ભરતના અશ્વમેધનું વિશેષ મહત્વ વર્ણવ્યું છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ સર્વ-લૌભ રાજાજ કરી શકે એમ હોય છે. પણ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં ચક્રવર્તી ન હોય, તેવા રાજાઓએ પણ આ યજ્ઞ કરીને પૃથ્વી જીત્યાનો ઉલ્લેખ છે.

અશ્વમેધનો ઉલ્લેખ અને પ્રયોગવિધિ યજુર્વેદના સર્વ સૂત્રમાં થયો છે. તેમાંથી સત્યાષાઠ સૂત્રમાંની કેટલીક બાબતો અહિં આપવામાં આવી છે.

યજ્ઞ કરનારાએ ચૈત્રી પુનેમે “સાંઘહણી” નામની ઇષ્ટિ કરવી. વૈશાખી પૂનેમે પ્રજાપતિ દેવતાને ઉદેશીને પશુયાગ કરવો. બીજે દિવસે ઋત્વિજોની વરણી (વૃ) કરીને અશ્વમેધનો સંકલ્પ કરવો અને ઉક્ત લક્ષણવાળો અશ્વ રક્ષકોની સાથે છુટો મૂકવો. તેજ દિવસથી દરરોજ સવારે, મધ્યાહ્ન સમયે ને સાંજે સારસ્વતી નામની ઇષ્ટિ કરવાની હોય છે ને દરરોજ યજ્ઞમાન પારિશ્લવ નામનું આખ્યાન નિયમિત રીતે આંબળવું.

આ રીતનો ક્રમ એક વરસ લગી ચાલ્યા પછી અને છૂટો મૂકેલો અશ્વ પાછો આવ્યા પછી યજ્ઞમાને દીક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ યજ્ઞમાં સુત્યાહ એટલે સોમયાગ કરવાના દિવસો ત્રણ હોય છે. યજ્ઞમાં મરાતા અશ્વની સાથે અનેક દેવતાઓને ઉદેશીને આમ્ર્ય અને આરણ્ય પશુઓનું; ઉપાકરણ કરવામાં આવે છે. તેમાંના આમ્ર્ય પશુને મારવામાં આવે છે

અને જંગલી પશુને છોડી દેવામાં આવે છે સુત્યાન વચલા દિવસે એટલે બીજે દિવસે અશ્વનું ઉપાકરણ કરવામાં આવે છે. તે પહેલાં તેને સરસ રીતે શશુ-ગારીને એક શણગારેલા રથ સાથે જોડીને યજ્ઞમંડપની આસપાસ ફેરવવામાં આવે છે ને તે પછી તેને ઉત્તર વેદીની ઉત્તર બાજુની જગ્યાએ (આસ્તાવ) ઉભો રાખવામાં આવે છે. આ જગ્યાને જો તે સુધે અથવા ત્યાં જો તે ફરે તો તે શુભ ગણાય છે. (અશ્વનું સજાપન, અશ્વસમીપ યજ્ઞમાન પત્નીઓનું ઉપવેશન ઋત્વિજોના પ્રશ્નોત્તરો વિગેરે વસ્તુઓપર ઝીણવટથી ભાર મૂકવામાં આવેલો છે.) બીજા પશુઓની જેમ અશ્વને વપા ન હોવાથી અન્દ્રનામક તેના શરીરમાંના મેદને વપાને બદલે યાગ થાય છે. આ યાગ પછી ઋત્વિજે યજ્ઞમાનને અભિષેક કરે છે. સૂત્રમાંના અશ્વમેધનો પ્રયોગ આ રીતનો છે.

પુરાણોમાં જૈમિનીકૃત અશ્વમેધ નામનો એક એક ગ્રંથ છે, ને તેમાં પંડુ પુત્ર યુધિષ્ઠિરે કરેલા અશ્વમેધનું વર્ણન છે તેના વિધિ આગળ આવ્યો છે. ભારતીય સંગ્રામમાં થએલાં પાપોનું ક્ષાલન કરવા તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તેણે ચૈત્રી પુનેમે દીક્ષા ગ્રહણ કરીને અશ્વને છુટો મૂક્યો એક વર્ષ પછી તે અશ્વ પાછો આવ્યો, ત્યારે અશ્વને તેના રક્ષાકોને લેવા ધર્મરાજ સામો ગયો તેના યજ્ઞમાં વ્યાસ ઋષિ અશ્વયુજ અને બકદાલક્ય બ્રમ્હા હતા. તેનો યજ્ઞમંડપ આઠ દ્વાર વાળો હતો ને તેમાં આઠ કુંડ હોવા ઉપરાંત ત્રણ વેદીઓ હતી. બકદાલક્યની આજ્ઞાનુસાર ધર્મરાજે અશ્વમેધને જોડીને રથેન ચિતિ કર્યો. તેના પ્રથમ વિસ્તારની ઇંટો (ઇષ્ટિકા) ચારસો હતી. રથેનની જમણી પાંખ માટે એકસો સવાચાળીસ ઇષ્ટિકાને તેટલીજ ડાબી પાંખ માટે મૂકાઈ હતી. સો ઇંટોની પૂંછડી બનાવવામાં આવી હતી. એકવીસ ઇંટોનું શીર બનાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે એકથી બીજો બમણો એ પ્રમાણે પાંચ થઈ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. અશ્વને યૂપ સાથે બાંધતાં પહેલાં વ્યાસની આજ્ઞાથી ચોંસઠ દંપતિએ આણેલા મંગળ પાણીથી અશ્વને સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું હતું. ને યૂપ આગળ તેને બાંધવામાં આવતાં તેજ સ્થાને ભીમસેને તેને તરવારથી મારી નાંખ્યો. અશ્વને માર્યા પછી તેમાંથી માંસ નીકળવાને બદલો કપૂર નીકળ્યું જેનું હવન અગ્નિમાં વ્યાસે સુવા વડે કર્યું. ઇત્યાદિ.

ઉપર કહેલાં વિધિમાં અશ્વના પાછા આવતા પહેલાં દીક્ષા ગ્રહણ, યજ્ઞમંડપમાં આઠ અગ્નિકુંડ ને ત્રણ વેદીઓ; ચોંસઠ દંપતિઓએ આણેલા પાણી

વટે અશ્વને મંગલ સ્નાન; ધૂપ સાથે બંધાયેલા અશ્વને તલવાર વડે કાપી નાખવો ને તેના મરીગયા પછી માંસને બદલે કપૂરતું નીકળવું, આ બધી બાબત શ્રોતધર્મ સાથે અસંગત દેખાય છે.

જૈમિનીય અશ્વમેધ ગ્રંથમાં કથાના અનુરોધમાં દાશરથી રામે કરેલા અશ્વમેધનો અને ધર્માશ્વમેધના સમકાલીન મયૂરબ્ધને કરેલા અશ્વમેધનો ઉલ્લેખ છે. પણ તેમાં વિધિવિષયક ઉલ્લેખો નથી.

મહાભારતમાં અશ્વમેધિક પર્વમાં ધર્મ-રાજાએ કરેલા અશ્વમેધમાં વિધિવિષયક નિયમોનો ઉલ્લેખ આવે છે. ચૈત્રી પુનેમે સંકટપ સાથે અશ્વને છોડવો; તેજ વખતે દીક્ષાગ્રહણ; માધ પુનેમે અર્જુન અશ્વસાથે પાછો આવે છે. સદ, આગ્નિદ્રીયા પત્ની શાલા વિગેરે યજ્ઞશાલા કે યજ્ઞમંડપમાંના પેટા વિભાગો તૈયાર કરવા, યજ્ઞમાંજ “સ્કય” નામના ઉપકરણનો ઉલ્લેખ સુવર્ણનો પ્રવર્ગ્ય, સોમા-મિષવ (સોમને છૂંદવો) યજ્ઞને વચ્ચેથી વીંટવો, શોભા માટે સુવર્ણના વખાર યૃષે પૂરવા, અશ્વસાથે બીજા પશુનું ઉપાકરણ કરવું, રથનચિતિ કરવી, તેમાંની ઇષ્ટિકા સુવર્ણની રાખવી, મૃત અશ્વપાસે રાજ્યપત્નીનું સુવું, અશ્વની વપા કાઢીને તેનું હવન કરવું અશ્વમાંસનું સર્વ (૧૬) ઋત્વિજેએ અગ્નિમાં હવન કરવું, વિગેરે ઘણી ખરી બાબતો સૂત્રમાંના વિધિ સાથે મળતી આવે તેવી છે. સુવર્ણનો “સ્કય” સુવર્ણની ઇષ્ટિકા; અશ્વમાંસનું સર્વ ઋત્વિજે હવન કરે, આ બાબતો શ્રોત ધર્મ, જે સૂત્રોક્ત છે, તેથી વિરુદ્ધ છે.

વાલ્મીકી રામાયણમાં દશરથ રાજાએ પુત્ર-પ્રાપ્તિ માટે અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ છે. (૧-૧૩) તેમાંની વિધિ વિષયક બાબતો ભારતમાં લખાયા જેવીજ હોવા ઉપરાંત સૂત્રાની શ્રોતધર્મ સાથે મળે એવી કેટલીક બાબતોનાં પણ તેમાં ઉલ્લેખ છે. દાખલા તરીકે: સુત્યા [સોમનું હવન] ત્રણ દિવસ ચાલે;—પહેલે દિવસ “જ્યોતિષ્ઠોમ”, બીજે દિવસે “ઉકથ્ય” ત્રીજે દિવસે અતિરાત્ર એ કંતુનું અનુષ્ઠાન કરવું, રાજમહિષીનું મૃત અશ્વ સાથેનું શયન, રાજમહિષીનો સૂત્રોક્ત નામથી ઉલ્લેખ, વિગેરે.

ધર્મરાજાના અશ્વમેધ ઉપરના ગ્રંથોમાં જૈમિ-નીય અશ્વમેધ એ સુપ્રસિદ્ધ ને કથાત્મક છે. ભાવિક હિંદુઓ એ પુરાણ શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચે છે. બીજાં પુરાણોની જેમ લાંબા લખાણથી આ ગ્રંથ પૂરવાને બદલે અનેક મનોરંજક ઉપકથાઓ તેમાં શુદ્ધીને

આબાલવૃદ્ધોને તે ગમે એવો બનાવવામાં આવ્યો છે. અશ્વમેધ પુરાણમાંની મુખ્ય બાબત નીચે આપી છે:—

જૈમિની અશ્વમેધ:—અધ્યાય પહેલો. ગોત્ર હત્યાના દાલન માટે ઉપાય કયો એવું પૂછ્યું ત્યારે વ્યાસે ધર્મરાજને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની સૂચના કરી અને સર્વે શંકાઓનો પરિહાર કરીને આ કંતુ માટે યોગ્ય અશ્વ કયાં હશે તેનો પણ સ્પષ્ટ ખુલાસો કરી આપ્યો. અધ્યાય ૨-૫ માં કૃષ્ણ ભીમની ધીરજને હિંમત બોવાને માટે યજ્ઞ ન કરવાની સલાહ આપે છે ને ભીમને મનકમા ઉડાવે છે. ભીમ પણ તેને તેવાજ જવાબ આપે છે ભીમ, વૃષકેતુ (કર્ણપુત્ર) અને મેઘવર્ણ (ધૃતેત્કથ્ય પુત્ર) યજ્ઞાશ્વ લાવવાને માટે યૌવનાશ્વના રાજ્યમાં બંધ છે, ને ત્યાં તે બળવાન રાજાને હરાવીને અશ્વહરણ કરે છે.

અધ્યાય—૬-૭ માં યૌવનાશ્વ રાજા પ્રજાને પરિવાર સાથે પાંડવોને દર્શન આપે છે. અશ્વમેધના સમારંભની તૈયારીઓ થાય છે. વ્યાસ પાસેથી ધર્મ-રાજા મરુતયજ્ઞની માહિતી મેળવે છે.

અધ્યાય—૮-૯ માં વ્યાસ ધર્મને આચાર્ય તરફથી લગતો ઉપદેશ કરે છે. નવમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણના ભોજન સમારંભના વર્ણન પરથી સમયના બાવાની વાનગી બરાબર આજના જેવી હોય એમ લાગે છે. સત્યભામા અને દેવકી એ સાચુ વહુવચ્ચેને કૃષ્ણના ગુણાવગુણોનો સંવાદ બરેબર આનંદ-દાયક છે.

અધ્યાય—૧૦-૧૨ માં કૃષ્ણને યજ્ઞ માટે આમંત્રણ ને તેનું પ્રજા પરિવાર સાથે આગમન આવે છે. ત્યાં બધા દરબતના લોકો તરફથી તેનો થયેલો સત્કાર, કૃષ્ણના પેરી અનુશાસ્ત્રે કરેલું યજ્ઞીય અશ્વનું હરણ ને તેથી થયેલી ગડબડ વગેરે આવે છે.

અધ્યાય—૧૩-૧૪ માં ભીમ કૃષ્ણ જેવા રથી મહારથીઓને હાવનાર અનુશાસ્ત્રનો પરાજય કરે છે. તેને પકડી આણનાર બાકાં વૃષકેતુનું આગમન ને તેની ગુપ્ત રહેલી કૃષ્ણ ભક્તિનું પ્રગટ થવું, તેનું પાંડવ પક્ષમાં ભળી જવું વગેરે આવે છે. અશ્વ વિધિ-પૂર્વક છૂટો થાય છે; ને તેનો પાલક અર્જુન પાછળ બંધ છે, માહિષ્મતી નગરીમાં અશ્વહરણ થાય છે.

અધ્યાય—૧૫ માં માહિષ્મતીના નીલંબજ રાજાનો પરાજય થાય છે. તેની સ્ત્રીએ ગંગાને “તારા પુત્રને (ભીષ્મને) અર્જુને માર્યો” એમ કહી ચઢાવી, તેથી ગંગાએ અર્જુનને આપેલો શાપ, આ શાપનું પરિણામ ને બહુવાહન સાથેના યુદ્ધમાં અર્જુનનું ગતપ્રાણ થવું વિગેરે આવે છે.

અધ્યાય—૧૬ માં એક શિલાને અશ્વનો સ્પર્શ થવાથી તે તેનેજ વળગી રહે છે ત્યારે સૌરભિ ઋષિને કારણ પૂછતાં તેમણે શિલારૂપી ચંડીની કથા કહી શિલામુક્ત થવાનો ઉપાય બતાવ્યો. અશ્વની મુક્તિને ચંડીની પણ શિલાત્વથી મુક્તિ થાય છે.

અધ્યાય—૧૭-૨૦ માં સુધન્વાની કથા; તેના પિતાના રાજ્યમાં એક પત્નીત્વ બરાબર પગાતું; પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે સ્ત્રીને પુત્ર પ્રાપ્તિ કરાવવા જતાં. સુધન્વાને સમરાંગણમાં જતાં મોડું થાય છે, તેથી સત્યનું વ્રત પાળવા માટે રાજા હંસધ્વજ તેને તેલની કઢાઈમાં નાખે છે પણ ત્યાં દરિભક્તિથી તે બચે છે. એકપત્ની વ્રતના પુણ્યને બળે તે કૃષ્ણાન્નને પણ ભારે પડે છે. પણ પોતાની દૈવી શક્તિથી કૃષ્ણ તેનો વધ કરે છે. તેના ભાઈ સુરથ પણ એજ રીતે વધ થાય છે. આ કથામાં એક ખુબી એ છે કે કૃષ્ણ માટે પૂરતી ભક્તિ હોવા છતાં તેના દુષ્મનો તેની સાથે લડે છે. એમાં અન્નુનના પરાક્રમનો અંશ કયાં ચે જણાતો નથી; માત્ર કૃષ્ણના દૈવી અંશથી તે વિજય પ્રાપ્તિ કરે છે. તેના શત્રુઓનાં વખાણુ દાણે-દાણે કરવાનું મન થાય છે.

અધ્યાય—૨૧-૨૨ માં સૌરાજ્યમાં અશ્વપ્રવેશ અને પ્રમિદા સાથે યુદ્ધ થાય છે. તે સ્ત્રી વળી અજેય હોવાથી અન્નુન તેની સાથે પરણે છે. લીધણુ રાક્ષસનો પરાજય, બજ્રવાહનનો મણિપુરમાં પ્રવેશ. વગેરે તેમાં વર્ણવ્યું છે.

અધ્યાય ૨૩-૨૪ માં બ્રહ્મવાહન પિતૃભક્તિથી અન્નુન આગળ નમ્ર બની આવે છે. છતાં અન્નુન તેનું અપમાન કરે છે. તેથી તે પિતા સાથે યુદ્ધ કરી તેને જર્જરિત કરી મૂકે છે.

અધ્યાય ૨૫-૩૬ કુશલવંશપાખ્યાન છે. રાવણુ વધ પછી રામનો અયોધ્યા પ્રવેશ. લોકાપવાદ કાન્ત સીતાનો ત્યાગ વાલ્મિકીના આશ્રમમાં તેનું આગમન કુશલવ જન્મ, રામાશ્વમેધ-અશ્વ હરણુ, ઘન-ધાર યુદ્ધ-રામના પરાજય, સીતાને પુત્રાનો રામે કરેલો સ્વીકાર વગેરે આવે છે. પ્રસ્તુત વર્ણન આ કથામાં છે, છતાં વાલ્મિકી રામાયણુ કથાસાથ તે અસંગત છે.

અધ્યાય ૩૭-૪૦ માં બ્રહ્મવાહન પાંડવ સેનાનો પૂર્ણ નાશ કરે છે. અન્નુન મરાતાં તેની માતા ચિત્રાંગદને ઉકુપી ભર્તૃવધ માટે શોક કરી પુત્રનો કપકો આપે છે, તેથી બ્રહ્મવાહન પાતાળ પ્રવેશ કરી નાગોને હટાવી મૃત સંજીવક પાણિ લાવી અન્નુનને સજીવન કરે છે પણ તે પહેલાં એક નાગ અન્નુનનું માથું

લઈ જાય છે. ને કૃષ્ણ પોતાના બ્રહ્મચર્યના પુણ્ય-પ્રતાપે તે પાછું લાવે છે. સૌ સજીવન થઈ અશ્વ સંરક્ષણના કાર્યમાં પરોવાઈ જાય છે.

અધ્યાય ૪૧-૪૬ માં તામ્રધ્વજ અશ્વ ગ્રહણુ કરી અન્નુન સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેમાં અન્નુન સખત રીતે હારે છે, ને તેના અર્ધા શરીરની લિક્ષા માગે છે, જે આપવાની તે હા પાડે છે, પણ કૃષ્ણ પ્રગટ થઈ તેના પર અનુગ્રહ કરે છે, ને ઘોડાને છોડાવે છે.

અધ્યાય ૪૭-૪૯ માં વીરવર્મા અશ્વ હરણુ કરે છે. તેના જમાઈ ચમધર્મ સાથે યુદ્ધ થાય છે વીરવર્માનો જમાઈ ચમધર્મ કેમ થયો તેની કથા આવે છે. એમાંજ કયા પાપથી કયો રોગ થાય છે, ને કયા પુણ્ય-દાનથી તેનું નિવારણ થાય છે, તે વિષેનું સવિસ્તર વિવેચન છે. વીરવર્મા યુદ્ધમાં જીતે છે, પણ અન્નુન પૌરુષરહિત થઈ જવાથી તે તેનો મિત્ર બને છે.

અધ્યાય ૫૦-૫૮ માં ચંદ્રહાસોપાખ્યાન છે. ચંદ્રહાસનું નિરાશ્રિત પણું, વધ માટે જોડેલા ચાંડાળ પાસેથી છુટવું, તેની અત્યંત હરિભક્તિ તેને દિગ્વિજય, તેના પ્રધાનનો તેને મારવાનો ઘાટ, પ્રધાનકન્યા વિષયા સાથે વિચિત્ર રીતે થયેલું ચંદ્રહાસનું લગ્ન, વળી પ્રધાનની ચંદ્રહાસને મારવાની ઇચ્છા, પણ તેમાં તેનો પુત્ર મદનજ મરાઈ ગયો, પ્રધાનનો આપ-ઘાત, ચંદ્રહાસના ચમત્કારથી પિતા પુત્ર સજીવન થાય છે. ચંદ્રહાસને રાજ્યપ્રાપ્તિ, શાલિગ્રામ ભક્તિ મહિમા એ સર્વે બનાવો આવે છે.

અધ્યાય ૫૯ માં શ્રી કૃષ્ણ ભક્તિને લીધે ચંદ્રહાસે અશ્વહરણુ ન કર્યું ન અન્નુનનો મિત્ર થઈ તેની સાથે અશ્વ રક્ષણુ માટે નીકળ્યો એ વિષે હકિકત આવે છે.

અધ્યાય ૬૦-૬૪ માં મેઘસાગરમાં બકદાહ્ય મુનિનો મેળાપ. જ્યદ્રથની નંગરી તરફ જવું, ત્યાં દુઃશીલાનું સાંત્વન, વર્ષાલગીન પૃથ્વીપર ભ્રમણુ કર્યા પછી હસ્તિનાપુરમાં પુનરાગમન યજ્ઞની શરૂઆત, ઇષ્ટિકાચરન, ચિતિરચના, જલામરણુ, અશ્વવધ અને તેના શરીરનું હવન. અવભૂથ રનાન, પુરોડાશ-લક્ષણુ ઇત્યાદિ યજ્ઞના અંગો પૂરાં થઈ યજ્ઞની સમાપ્તિ થાય છે.

અધ્યાય ૬૫ માં યજ્ઞ પછી મુનિઓને આપેલા ભોજનનું વર્ણન આવે છે, કલિયુગમાં કેવી સ્થિતિ થશે તેનું વર્ણન પણ આપવામાં આવ્યું છે.

અધ્યાય ૬૬-૬૮ માં અધ્યાયમાં દાણા વીણને પેટ ભરનાર એક ધાર્મિક કુટુંબની કથા છે. દુકાળમાં શેર દાણા મળ્યાપછી ત્યાં કુટુંબનાં માણસ તેને ગંઢેથી

ખાયછે ત્યાં અતિથિ આવે છે. ને તેને પોતાના ભાગ દરેક જણુ આપી દે છે. તેથી તે કુટુંબને દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, છેવટના અધ્યાયમાં અશ્વમેધની ફલ શ્રુતિ આપેલી છે.

૨૪ અશ્વમેધ.

સંહિતા	કાં.	પ્ર.	અ.
"	૪	૬	૬-૬
"	૪	૭	૧૫
"	૫	૧	૧૧
"	૫	૨	૧૧-૧૨
"	૫	૩	૧૨
"	૫	૪	૧૨
"	૫	૫	૧૧
"	૫	૬	૧૧-૨૩
"	૫	૭	૧૧-૨૬
"	૭	૧	૧૧-૨૦
"	૭	૨	૧૧-૨૦
"	૭	૩	૧૧-૨૦
"	૭	૪	૧૨-૨૨
"	૭	૫	૧૧-૨૫
બ્રાહ્મણ	૨	૫	૨
"	૩	૮	૧-૨૩
"	૩	૯	૧-૨૩

અશ્વમેધ શેષભૂત એકાદશિન સંસક પશુ

સંધ પહેલો.

૧ ઈંદ્ર રાજા	કુકર
૧ વરુણ રાજા	હરણ (નર)
૧ યમરાજા	એક જાતનું હરણ
૧ ઋષભ રાજા	હાકનીચે ચામડી લગકતી નથી એવો ગાય જેવો એક પશુ
૧ શાર્દૂલ રાજા	ધોળું કે લાલ હરણ
૧ પુરુષ રાજા	વાંદરો
૧ ક્ષિપ્રશ્ચેન (શકુની રાજા)	ચકલી જેવું એક પક્ષી
૧ જીલંશુ (જાંબુડો સર્પનો રાજા)	છાણમાંનો કીડો
૧ સોમરાજા	કણ્ઠકટુ અવાજવાળો ચિત્રક નામનો પશુ
૧ સમુદ્ર રાજા	મગર
૧ હિમવાન (પર્વત-રાજા)	હાથી
૧ પ્રભાપતિ	સંધ બીજો જંગલી મોર

૧ ધાતા	ધૂવડ, લીલાકે કાળા રંગની ચકલી અને બિલાડી
૧ સરસ્વતી	લાલરંગની બોલનારી મેના
૧ સરસ્વાન્	ધોળો બોલનારો પોપટ
૧ પૂષા	કવડો, નોળીઓ, અને માખી અથવા લાંબા કાનવાળું હરિણ
૧ વાક	કૈાચ સંધ ૩ જો
૧ અપાંનપાત્ર	માછલીના મોઢાજેવો મગર
૧ અક્રૂપાર (સમુદ્ર)	લાંબા મોઢાવાળો મગર કે લાંબી પૂછડીવાળી માછલી, અને વાંકા મોઢાવાળો મગર, અને બહુ પગવાળી એક જાતની માછલી
૧ વાક	લાલ આંખોવાળો ભારદ્વાજ પક્ષી કે ચક્રોર
૧ ભગ	સમુદ્ર કાગડો
૧ વાયુ	હરિણી કે ચાપપક્ષી, પીંકપર એક નાનો સરખો શંખ ધા- રણ કરનારો એક જંતુ અને પાણી ફૂકડો
૧ દિશા	ચક્રવાક સંધ ચોથો.
૧ બલ	ઉંદર, જાંબુડા રંગની માખી કે ધોળો સર્પ અને કાચાંડો
૧ મૃત્યુ	કાળો સાપ
૧ મન્યુ	પોતાની મેળે દરમાં પેદાથનાર સાપ
૧ ત્વષ્ટા	ઉંઘણસી સાપ. ભમરો અને લાલ-ધોળો સાપ
૧ પ્રતિશ્રુતકા	એક જાતનો ઝેરી સાપ સંધ પાંચમો
૧ ચંદ્રમા	માણસના મોઢાજેવા મોઢાવાળું હરણ
૧ વનસ્પતિ	પાટલાલો કાચાંડો અને જાડની બખોલમાં રહેનારો ફૂકડો
૧ અહ :	હરિણી
૧ રાત્રિ	હરણ (નર)
૧ અર્ચમા	કોયલ લાલ મોઢાની વાંદરી અને કાળા માથાની વાનરી.
૧ ધાતા	કરચલો
૧ સૂર્ય	સંધ છઠ્ઠો.
૧ ગંધર્વ,	વાગોળ હરણ, મોર અને સસડું

૧ વસુ	આતક કે કવડો	૧ ધાવા પૃથિવી	સાથુ નામનો પશુ.
૧ રૂદ્ર	તિત્તિર નામનું પક્ષી (મનુષ્યના જેવા અવાજ વાળું)		સંધ અગિયાર મો.
૧ અસર	રોહી, કોળ અને જરા પીળાશ પડતા રંગનો 'તાજવા' નામનું પક્ષી	૧ પર્જન્ય	ગરૂડ.
૧ અરણ્ય	ધોળી પૂંછડી વાળી વનગાય	૧ ઇંદ્ર	હંસ, શિયાળ અને એક જાતની ખીલાડી.
૧ વિશ્વેદેવ	ધોળા ટપકાવાળું હરણ	૧ આપ	પાણીની ખિલાડી.
૧ અનુમતિ	વાધ, હરણ અને કેશ નામનું હરણ	૧ અર્થમા	શિયાળ.
૧ અર્ધમાસ	અન્વવાપ જાતનું હરણ	૧ મહેંદ્ર	સિંહ, નોળિયો અને વાધ.
૧ માસ	કશ્યપ જાતનું હરણ	૧ કામ	પાટો.
૧ સિનીવાડી	કવપિ (?) કુટર અને જલકૂકડી		સંધ બારમો.
૧ બૃહસ્પતિ	ખિલાડી જેવું એક પ્રાણી	૧ અગ્નિ	ડોકપર કાળા રંગવાળો બકરો.
૧ ભૂમિ	સંધ આઠમો.	૧ સરસ્વતી	બકરી.
૧ પિતર	માંખી	૧ સોમ	પીળાશ પડતા રંગનો બકરો.
૧ ઋતુ	પોંત્ર નામનું પક્ષી, કશ નામનું પક્ષી અને જલકુકડી	૧ પૂષા	શ્યામકર્ણ બકરો.
૧ સંવત્સર	દરમાં રહેનાર શિયાળ	૧ બૃહસ્પતિ	ધોળી પીઠવાળો બકરો
૧ નિર્ઋતિ	સ્મશાનમાં રહેનાર ધૂવડ કે કાગડો	૧ વિશ્વેદેવ	અનેક રંગવાળો બકરો
૧ સવિતા	હોલગડ, ધૂવડ અને સસલું	૧ મરૂત	કાળા ટપકાવાળો બકરો.
૧ રૂદ્ર	જંગલી કૂકડો	૧ ઇંદ્રાગ્ની	કાળા ધોળા મિશ્રિત રંગનો બકરો
૧ શરવ્યા	સંધ નવમો.	૧ સવિતા	કાળા ધોળા પેટનો બકરો
૧ મરુતુ	રોહી	૧ વરૂણ	ખાસી કરેલો બકરો
૧ પ્રહ્લા	દાંચડો, કાગડો અને પિંચકા નામનું પક્ષી	૧ પ્રજાપતિ	સંધ તેરમો.
૧ ઇતરજન	હરણ	૧ અગ્નિ	ધોડો, શિંગડા વગરનો બકરો અને આંખલો
૧ અગ્નિ	જંગલી ચકલી	૧ ત્વષ્ટા	કાળા રંગની ડોકવાળા બે બકરા
૧ અંતરિક્ષ	ગધેડાના આકારનો વાધ, આંખોપર ટપકાવાળો કુત્રો અને ગધેડો	૧ બૃહસ્પતિ	જાંઘપર બહુ કેશવાળા બે બકરા
૧ આપ	ધોળી કાગડી	૧ ધાતા	ધોળી પીઠવાળા બે બકરા
૧ અદિતિ	સંધ દસમો.	૧ સૂર્ય	પેટપર ધોળા ટપકાવાળો બકરો
૧ ઇંદ્રાણી	લાસ નામનો પશુ.		ધોળા રંગનો ખાસી કરેલો બકરો.
૧ દૌ	પાણીમાં રહેનાર ખિલાડી, પાણીનો કાગડો અને એક જાતનો વાદરો.	૧ અગ્નિરની કવાન	સંધ ચૌદમો.
	ધોળા રંગનો હંસ.	૧ સવિતા	શિંગપર લાલ રંગવાળો બકરો
	કુંભારીણ નામનું પક્ષી.	૧ પૂષા	ધોળા અને કાળા મિશ્ર વર્ણન પેટવાળા બે બકરા
	ગીધ, ધોળા પેટવાળું ગીધ અને ખડ્ગમુગ.	૧ મરૂતુ	ધોળા રંગની ડુંડીવાળા બે બકરા
		૧ અગ્નિ	શિંગડા વગરના બે બકરા
			કાળા ટપકાવાળો બકરો

અશ્વમેધાંગભૂત અષ્ટાદશિન પશુસંઘ.

સંઘ ૧, (પશુ ૧૮)

૧ પ્રભાપતિ	ધોળા રંગનો બકરો. આછા લાલ રંગનો અને કાળો ભમ્ભર બકરો
૧ રૂદ્ર	પિળાશપર ધોળો બકરો લાલ પીળો બકરો અને પોપટી રંગનો બકરો
૧ પિતર	લાલ રંગનો બકરો લાલ આંખોવાળો બકરો અને લાલ ઠોકવાળો બકરો
૧ વરુણ	કાળા રંગની ત્રણ બકરીઓ
૧ સૂર્ય	ધોળા રંગની ત્રણ બકરીઓ
૧ મિત્રાબૃહસ્પતિ	શિંગડા વગરનો અને કપાળ પર ધુમાડાના રંગ જેવા પાંદડાવાળી ત્રણ બકરીઓ સંઘ બીજો.
૧ મરુત	ધોળા ટપકાંવાળો ધોળો બકરો ધોળા રંગના આડા ચટાપટાવાળો બકરો, અને ધોળા ઉભા ચટાપટાવાળો બકરો
૧ સરસ્વતી	મીઠાના રંગ જેવો બકરો, આછા લાલ રંગના વાળવાળો બકરો અને ધોળા રંગની બકરી
૧ વિશ્વેદેવ	ધોળાં ટપકાંવાળી, મોટા ધોળાં ટપકાંવાળી અને નાના ધોળાં ટપકાંવાળી એવી ત્રણ બકરીઓ
૧ પૂષા	કાળા રંગની ત્રણ બકરીઓ
૧ મિત્ર	લાલ રંગની બકરી
૧ ઇંદ્રાબૃહસ્પતી	કપાળ પર લાલ રંગનું પાંદડું હોય એવી ત્રણ બકરી
૧ ઇંદ્રવાયુ	એક તરફ એક ઠેકાણે ધોળા રંગવાળો અને બીજી બાજુએ પહેલાં કરતાં જૂદી જગાએ ધોળા રંગ હોય એવો, અને બધી બાજુ ધોળી હોય એવા ત્રણ બકરા
૧ મિત્રા વરુણ	ધોળા રંગના ચિન્હવાળો બકરો
૧ અશ્વિનૌ	પૂંછડીનો થોડો ભાગ ધોળો હોય આખી પૂંછડી ધોળી હોય અને કાળા અને ધોળા એવા મિશ્ર-રંગની પૂંછડીવાળા ત્રણ બકરા
૧ વિશ્વેદેવ	જૂદી, જૂદી જાતના રંગવાળી ત્રણ બકરો

૧ પરમેષ્ઠી

૧ સોમાપૈષ્ણ

૧ ઇંદ્રાવરુણ

૧ ઇંદ્રાબૃહસ્પતિ

૧ ઇંદ્રાવિષ્ણુ

૧ વિશ્વકર્મા

૧ ધાતા

૧ ઇંદ્રાપૈષ્ણ

૧ યમ

૧ સોમ

૧ અગ્નિ ચવિષ્ઠ

૧ વસુ

૧ રૂદ્ર

૧ વિષ્ણુ

૧ વિષ્ણુ ઉરુક્રમ

૧ વિષ્ણુ ઉરુગાવ

૧ આદિત્ય

૧ અગિરસ

૧ ઇંદ્રા વિષ્ણુ

૧ અદિતિ

૧ ઇંદ્રાણી

૧ કુહુ

૧ રાકા

૧ અગ્નાવિષ્ણુ

૧ સિનીવાલી

ધોળા રંગની ત્રણ બકરી

કપાળ પર ભસ્મ જેવા સ્થામ-વર્ણના ચિન્હવાળી ત્રણ બકરી સંઘ થોથો.

ઊંચી પીઠવાળો, યુવાન અને ઠીંગણો એવા ત્રણ બકરા

ધોળી ખુંધવાળો, ધોળી પીઠ-વાળો અને ધોળી પૃષ્ઠભાગવાળા એવા ત્રણ બકરીઓ

ધોળા પગવાળો, ધોળા, ઓઠ-વાળો અને ધોળી ભમરવાળો એવા ત્રણ બકરા

ધોળા પગવાળો અને ભૂરા શરીરવાળી ત્રણ બકરીઓ

પેટપર ટપકાં ટપકાંવાળી ત્રણ બકરી

કપાળ પર ધોળું પર્ણાકાર ચિન્હ હોય એવી ત્રણ બકરી

સંઘ પાંચમો

કાનકાપી નાંખેલી ત્રણ બકરી

ધોળા પગવાળી ત્રણ બકરી

નોળિયાના રંગજેવી ત્રણ બકરી લાલ રંગની અને દોઢ વરસની

ત્રણ બકરી

અરુણવર્ણની અને બે વર્ષની ત્રણ બકરી

સંઘ છઠો

ત્રણ ઠીંગણા બકરા

કાનપર કાનવધેલા ત્રણ બકરા

લાંબા પૂંછડાવાળા ત્રણ બકરા

સાડાત્રણ વરસના ત્રણ બકરા

ત્રણ વરસની ઉંમરના ત્રણ બકરા

કપાળ પર ગૌરવર્ણનું ચિન્હ હોય એવા ત્રણ બકરા

સંઘ સાતમો

લાલ પીળા રંગના ત્રણ પશુ

કાળા લાલ રંગના પશુ ત્રણ

ગાઢ લાલ રંગના પશુ ત્રણ

ગાયો ત્રણ

કપાળ પર લાલ પાંદડાકાર જેવા ચિન્હવાળા ત્રણ બકરા

બળદ ત્રણ

સંધ આરંભો	
૧ ઇંદ્ર રાટ	ધોળીપીઠવાળા પશુ ત્રણ
૧ ઇંદ્રધિરાટ	ધોળા ત્રણ પશુ
૧ ઇંદ્ર સ્વરાટ	ધોળા ઢેકાવાળાં પશુ ત્રણ
૧ સાધ્ય	૪૧ વરસની બકરી ત્રણ
૧ વિશ્વેદેવ	૪ વરસની બકરી ત્રણ
૧ અગ્નીદ્ર	કાળી પુછડીવાળા પશુ ત્રણ
સંધ નવમે	
૧ સોમ	ગોરોચનવર્ણના પશુ ત્રણ
૧ સોમરાજ	સારંગવર્ણના પશુ ત્રણ
૧ પર્ણ	કાજળવર્ણની બકરી ત્રણ
૧ ઇંદ્રણી	ગળાપર સ્તનવાળી બકરી ત્રણ
૧ અદિતિ	ઘેટાં ત્રણ
૧ ઘાવા પૃથિવી	મોટા શરીરવાળી બકરી ત્રણ
સંધ દસમે	
૧ વરુણ	કાળારંગનું પાંદડું કપાળપર હોય તેવા પશુ ત્રણ
૧ વરુણ રાજ	આછા લાલરંગનું પાંદડું કપાળપર હોય તેવા ત્રણ પશુ
૧ વરુણરિશાદસ	અરુણ રંગનું પાનાકાર ચિન્હ કપાળપર હોય એવા ત્રણ પશુ
૧ વિશ્વેદેવ	જુદા જુદા રંગના પશુ ત્રણ
૧ સર્વદેવતા	ટપકાંટપકાંવાળાં પશુ ત્રણ
૧ ઇંદ્રાસુર	ધોળી પુછડીવાળા પશુ ત્રણ
પશુઓની જોડી	
૧ સોમસ્વરાટ	ગાડું ખેંચનારા બળદની જોડી
૧ ઇંદ્રાગ્ની (ઓભેદ)	ગાડું ખેંચનારા ઉંટની જોડી
૧ ઇંદ્રાગ્ની (બલદ)	હુળ ખેંચનારા અને બકરી જેવી નાનીખરીના બળદની જોડી
૧ ભૂમિ	બે ગાયો
૧ દિશા	બે ઘોડી
૧ ભૂમિ	ગાય બે
૧ વિરાટ	માનવી સ્ત્રીઓ બે
૧ ભૂમિ	ગાયોની જોડી
૧ વાયુ	માણસોની ગાડીને જોડવાના
૧ વરુણ	કાળવીટ જાતના બે હરણ
૧ ધુ	જેની પહેલાંના અને જેની પછીના બે લાઈઓ મરી ગયા છે એવા બકરાની જોડી

અશ્વમેધની છેલ્લા દિવસે થનારા અભિરાત્રમાં મારવામાં આવતા પશુ.

૧ પ્રજાપતિ	ગાયના આકારના એક જાતના પશુ ૧૧
૧ ત્વષ્ટા	બકરાનું કાળાધોળારંગનું નાનું બચ્ચું તિત્તિર પક્ષી અને એક પ્રકારનો ફૂકડો
૧ સૂર્ય	ધોળારંગના વાંઝણી બકરી ૬ આસિવાય આહુવનીય તરફ જેમની એક લાઈન બનાવવામાં આવી હોય છે તે ઉંચા અને મુખ્ય યુપને ઢેકાણે અગ્નિ, ઐદ્રાગ્ન આશ્વિન આ ત્રણ દેવોને ઉદેશીને ત્રણ પશુ મારવામાં આવે છે.
૧ વસંત	ઋતુ પશુ
૧ ગ્રીષ્મ	ગોરોચનના રંગના ત્રણ પશુ
૧ વર્ષા	સારંગવર્ણના ત્રણ પશુ
૧ શરદ	જૂદા જૂદા રંગના ટપકાંવાળાં પશુ ત્રણ
૧ હેમંત	ધોળા રંગના પશુ ત્રણ
૧ શિશિર	ધોળી કેડવાળા પશુ ત્રણ
૧ સંવત્સર	મિશ્ર વર્ણવાળા પશુ ત્રણ
	છાતી બેસી ગયેલો પશુ ૧
[ઉપર જણાવેલા પશુઓનો અશ્વમેધમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.]	
આ સોમયજ્ઞ સાવલૌભ ચક્રવર્તી એવા રાજપુરુષે કરવોનો છે. શ્યામકર્ણ જાતનો એક ઘોડો ચારે દિશામાં ફેરવવામાં આવે છે. આ ઘોડાને જે પકડે તેની સાથે યુદ્ધકરીને આ ઘોડો પાછો મેળવવામાં આવે છે. એક વર્ષમાં ચારે દિશાઓમાં ઘોડો ફેરવીને, સર્વત્ર વિજયી થઈ આવે, ત્યારે તે ઘોડાને મારી નાંખીને તેના શરીરના જુદા જુદા અવયવોનો યાગ આ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં મુખ્ય છે. આ ઘોડાને પહેલાં મંગલસ્નાન ઘાલવામાં આવે છે. સો રાજપુત્રો ને સાથે લઇને પૂર્વદિશામાં ઉભો રહેલો અશ્વયુજ, રાજમાટે અધિકારી નહિ પણ શરવીર એવા સો ક્ષત્રિયોને લઈ દક્ષિણ દિશામાં ઉભો રહેલો બ્રહ્મા, સારથિ અને જુદા જુદા ગામના અધિપતિ એવા સો માણસો સાથે પશ્ચિમ દિશાએ ઉભો રહેલો હોતા, અને ક્ષત્તા જાતમાંથી (વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમના મિશ્રણ થી બનેલી) અને જામદાર ખાનામાંના મળીને સો લોકો સાથે ઉત્તર દિશાએ ઉભો રહેલો ઉદગાતા, આ પ્રમાણે ચારે ઋત્વને ઘોડાને પાણીથી ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ રીતે ધોઈ કાઢે છે. ઘોડાની સાથે એક પુત્રો પાણીમાં છોડવામાં આવે છે. અને આ કુત્રાને સામે લાવી મારમરી ઠાર કરવામાં આવે છે. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પશુઓને બાંધવા માટે છ બીલીની, છ ખેરના, છ ખાખરાના, ૪ દેવદારના અને એક રગતરોડા	

નામના વૃક્ષનો આમ એકવીસ ચૂપ થાંભલાઓ રાપવામાં આવે છે. દરેક ચૂપને ૯-૯ પ્રમાણે, વીસ થાંભલાઓને ૧૮૦ પશુ બાંધવામાં આવે છે. ત્યાર પછી આગળ પર તેમને મારવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત મુખ્ય ચૂપની સાથે ચાતુ મોંસ્ય, એકદશિન અને દશિન એવી સંજ્ઞાઓથી દર્શિત કરેલા બીજા ઘણા પશુઓ મારવામાં આવે છે આ બધા પશુઓમાં આમ્ય (ગામમાતું) અને આરણ્યક (જંગલી) એવા બે વર્ગો હોય છે. જંગલી પશુઓનો વિશિષ્ટ રીતે સંસ્કાર કરી તેમને છોડી મૂકવામાં આવે છે. યજ્ઞમાનપત્ની અને મરેલા ઘોડાનો મૈથુનપ્રસંગ આગ યજ્ઞમાં વિહિત છે. ઉપરાંત ઋત્વિજોમાં પરસ્પર પ્રશ્નોત્તર સંવાદ કરવાનો પ્રકાર પણ આ યજ્ઞમાં યોજાયેલો જવામાં આવે છે. શ્યામકર્ણુ નામનો જે મુખ્ય ઘોડો હોય છે તેને મારતાં પહેલાં તેને રથ સાથે જોડી યજ્ઞભૂમિની આસપાસ ફેરવામાં આવે છે. રથ ઉપર એક વિનયધ્વજ ઉડતો રાખવામાં આવે છે.

રાજાની જૂદી જૂદી સ્ત્રીઓ તે ઘોડાના શરીર પર સોના રૂપાની સોયો ભોંકે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે ચિન્હો કરે છે. રગતરોડાનો જે મુખ્ય થાંભલો છે તેને આ ઘોડો બાંધી મૂકવામાં આવે છે. ગાનકુશલ એવા એક બ્રાહ્મણનું અને ક્ષત્રિય બંનેનું વીણા વાદન અને ગાયન પણ આ યજ્ઞમાં એક પ્રસંગે થાય છે. દહાડે માણસનું ગાયન હોય છે અને રાતે ક્ષત્રિય ગાય છે.

ઘોડાને જ્યારે મારી નાંખવામાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે આગળ એક ઘોડી દોરવામાં આવે છે. વેતસ નામના ઝાડની ડાળીપર, ધીમાં ભીજવેલું ઉનનું લુગડું, અને ઓઢવાના કામમાં લેવામાં આવે છે, તે ચામડું નીચે પાથરવામાં આવે છે. અને તેની પર સોનાથી મઢેલી પથારી પાથરવામાં આવે છે તેનીપર રૂપાનું પતરું મુકી, તે પતરા પર ઘોડાને આડો નાંખી, તેને મારી નાંખવાનો વિધિ કરવામાં આવે છે. ઘોડા સાથે એક ગાય પણ મારવામાં આવે છે.

અવસેન:—૧ કદુપુત્ર તક્ષક નામના નાગનો પુત્ર. અર્જુને બાંડવવન અગ્નિને અર્પણ કર્યું, તે વખતે વન સળગેલું જોઈએ આ નાની ઉમરનો હોવાથી તેનીમા તેને મોંમા મૂકીને બહાર જવા લાગી, તેથી અર્જુને તેને મારી નાંખી; છતાં આ આ જીવતો રહ્યો. આ વાતનું વેર લેવાનો ઠરાવ કરી જ્યારે મહાભારતના યુદ્ધમાં કર્ણે અર્જુન ઉપર બાણ છોડ્યું, ત્યારે તે બાણ ઉપર બેસીને તેણે અર્જુનનો જીવ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ તે વાત

શ્રીકૃષ્ણ બાણી ગયા ને તેમણે તેજ ક્ષણે રથને, ઘોડાઓ નીચા નમાવી, હેઠો કર્યો, તેથી તે બાણ અર્જુનની છાતીમાં લાગવાને બદલે તેના મુગટપર લાગ્યું ને તે મુગટ હેઠો પડી ગયો. તેથી તે મુગટ, સળગીને બળી ગયો.

૨. સત્યાને કૃષ્ણથી થયેલો પુત્ર તે મહારથી હતો.

અશ્વિન, અશ્વિની કુમાર:—આ બે દેવતા અતિ પુરાતન છે. તે સ્વતંત્ર છે કે સૃષ્ટિ વ્યાપારને દર્શાવનાર છે, તે ચોક્કસ નથી. તેમનું વૈદિક સ્વરૂપ અગત્યનું છે. તે મનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં આવે છે.

અશ્વિની રૂપધારિણી સૂર્યપત્ની સંજ્ઞાને અશ્વ-રૂપધારી સૂર્યથી થયેલા આ પુત્રોને અશ્વિની કુમાર કહે છે. તે અશ્વિનીના નાસિકાદ્વારથી બહાર આવ્યા તેથી તેમને નાસત્ય પણ કહેવામાં આવેલા છે, ચાલુ મન્વંતરમાં સત્પતિ દેવતાઓનાં એ છઠ્ઠા દેવ છે, અને દેવોના વૈધ છે. તેથી તેમને યજ્ઞમાં ઘણા સમય લગી હવિલાંગ મળતો નહિ. પણ તે અ્યવન ભાગવે તેમને અપાવવાનો આરંભ કર્યો.

તે બન્ને નાસત્યો, અશ્વિનો, દરત્રો વિગેરે નામેથી સામાન્ય રીતે ઓળખાય છે, છતાં મોટા એ નાસત્ય ને નાનો એ દરત્ર એમ કહેવાનો રીવાજ છે. (ભારત અનુશ. અ. ૧૫૦, શ્લો. ૧૮)

અકંપત્ર લક્ષણ કરવાથી આવેલું ઉપમન્યુનું અન્ધત્વ તેમણે તેની ગુરૂ સેવાથી પ્રસન્ન થઈ. ફર કર્યું, ને તેને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવી. (આદિ. અ. ૩) એ વર્ણન મહાભારતમાં મળી આવે છે,

અશ્વિની:—એક નક્ષત્રનું નામ તેના તારાઓ કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે બે અને કેટલાકના મન પ્રમાણે ત્રણ છે. આ ત્રણ તારા ગામા, બીટા, આર્ક્ટા એરાયટીઝ છે. ત્રણમાં બે પૃથેક બીજાની પાસે છે. તેમાંના ઉત્તરનો તારો વધારે તેજસ્વી છે. આશો માસમાં તે સાંજે પૂર્વભિંદુથી કાંઈક ઉત્તરે ઉગે છે. અશ્વિન માસને તેનું નામ આ નક્ષત્ર પરથીજ મળેલું છે. કારણ આ મહિનામાં ચન્દ્ર અશ્વિની નક્ષત્રમાં પૂર્ણ થાય છે. એની ત્રણ તારકા માનીએ, તો તેમની આકૃતિ ઘોડાના મોઢા જેવી હોય છે, અશ્વિનીકુમારની ઉત્પત્તિની કથાનો સંબંધ આ નક્ષત્ર સાથે હોય એમ લાગે છે. વેદકાલમાંની અશ્વિનો એ જ પ્રસિદ્ધ દેવતાઓ છે, તે મૂળ તાર રૂપ છે; એમ કે. શં. બા. દ્વીક્ષિત માને છે. તે એમ કહેતા, કે શુક અને ગુરૂ એમનું પ્રથમ નામ અશ્વિન હોવું જોઈએ.

ઋગ્વેદમાં 'અશ્વિની' (૫, ૪ ધ, ૪) એ શબ્દ અથવા બીજી સંહિતાઓમાં તેને માટે વપરાયેલો 'અશ્વયુજ' (૫-૫૪-૨) એ બન્ને શબ્દ એક વાર વપરાયો છે. છતાં પહેલીવાર દેવપત્ની એ અર્થમાં યોજાયો છે. તૈત્તિરીય સંહિતા (૪, ૪ ૧૦) તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (૧-૫-૧) અને અથર્વવેદ (૧૬, ૧) એમાં બીજાં નક્ષત્રો સાથે આનોપણ ઉલ્લેખ છે. પણ ત્યાં અશ્વયુજને એ સ્ત્રી લિંગ નારી પ્રતિમાં દિવચનમાંજ વપરાયેલો છે, તે ઉપરથી તે બે તારા મનાતા હશે, એમ લાગે છે. પાટસુટ સૂત્રમાં 'ત્રિષુ ઉત્તરાદિષુ સ્વાતૌ મૃગશિરસિ રેહિષ્યામ્, એવુ' વચન છે. તે તેની વ્યાખ્યા હરદ તે ઉત્તરા. હસ્ત, ચિત્રા, ઉત્તરા પાઠા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની એવી કરેલી છે. હાલમાં ચિત્રા, શ્રવણ ધનિષ્ઠા, અશ્વિની એ નક્ષત્રો મુહુર્ત માટે વિવાહ નક્ષત્રમાં નથી ગણાતાં. મહાભારતમાં આ નક્ષત્રનું નામ બીજા નક્ષત્રો સાથે અનુશાસન પર્વમાં બે વાર આવ્યું છે. ત્યાં અશ્વયુજને બદલે હાલનો પ્રચલિત શબ્દ અશ્વિનો ઉપયોગમાં લેવાયો છે.

(૨) સોમની એકવીસ સ્ત્રીઓમાંની એક

(૩) અકૂરની સ્ત્રીઓમાંની એક

(૪) નકુલ સહદેવની માતા (મહાભાર શાં.)

(૫) સૂર્યની અશ્વરૂપ પત્નીને અશ્વિનોની માતા.

અષ્ટઉપદ્રવ:—જંબુદ્વિપની આસપાસ ક્ષીર સમુદ્રમાં આઠ ઉપદ્રિષો છે. તેનાં નામ સ્વર્ણ પ્રસ્થ, ચંદ્ર, શુક્ર અથવા શુકલ, આવર્તન, રમણુક, મંદર હરિણુ, પાંચજન્ય, સિંહલ અને લંકા (ભાગવત પંચમ અ. ૧૬ શ્લો. ૩.) (દૈવી ભાગ. અષ્ટમ અ. ૧૧ શ્લો. ૩૦-૩૨).

અષ્ટક:—વિશ્વામિત્ર ઋષિને માધવીથી થયેલો પુત્ર. તે વેદવિદ્યાપારંગત હતો તેણે એકવાર યજ્ઞ કર્યો ને તે વખતે ઘણા ઋષિઓને રાજ્યો આવ્યા હતા. યજ્ઞ પૂરો થયા પછી પોતાના ત્રણ ભાઈઓ—પ્રતર્દન, વસુમના અને શિષિની સાથે રથમાં બેસી ક્યાંક જતો હતો, ત્યાં તેને નારદમુનિ મળ્યા. તેમને રથમાં બેસાડી લીધા ને તે પૂછવા લાગ્યો કે "સ્વર્ગમાં ગયા પછી અમારામાંથી પહેલું પતન કોનું થશે?" નારદે કહ્યું "પ્રથમ તારું, પછી પ્રતર્દનનું ને પછી વસુમનાનું શિષિ માત્ર ત્યાંજ સ્થિર થઈને રહેશે" આમ જવાબ આવી તેના કારણે આખ્યાં. (વનપર્વ અ. ૧૬૮)

આત્મજ્ઞાધાને કારણે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડેલ યયાતિ રાજાને એણે પોતાનું ને પોતાના ભાઈઓનું પુણ્ય દાન કરીને ફરીથી સ્વર્ગસ્થિત બનાવ્યો (આદિપર્વ અ. ૮૬; ઉદ્યોગ અ. ૧૨૧) આ અષ્ટક વિશ્વામિત્ર કુલમાં પ્રવર પ્રવર્તક અને ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂકતોનો દ્રષ્ટા હતો.

અષ્ટકસૂત્ર:—પરદર્શન શાસ્ત્રકાર શ્રી. હરિભદ્રસૂરિના ૧૪૪૪ ગ્રંથોમાંનો આ એક ગ્રંથ છે. તેમાં સરળ સંસ્કૃત ભાષામાં જૈન તત્ત્વચિંતનનું સ્પષ્ટ આ લેખન થયું છે. બત્રીશ વર્ગ પાડી પ્રત્યેક વર્ગમાં આઠ આઠ શ્લોકોનો કુમ ગોઠવ્યો છે. એટલે એકંદર ૨૫૬ શ્લોકોનો આ ગ્રંથ છે. આ સૂત્રપર ચંદ્રકુલીન શ્રી. જીનેશ્વર સૂરિએ ૩૩૭૪ શ્લોક પ્રમાણે સંસ્કૃતવૃત્ત બનાવી છે.

અષ્ટકા:—આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં (અધ્યાય ૨ ૪ કંડિકા) આનવિષે નીચેની માહિતી મળી આવે છે હેમંત એને શિશિર ઋતુમાંની (માર્ગશીર્ષ પૌષ, માઘ અને ફાલ્ગુન એ મહિનામાંની) વદ આઠમે અષ્ટકાશ્રાદ્ધ કરવાનું હોય છે. આ ચારે યઆઠમને દિવસે ચાર અષ્ટકાઓ કરવી. અથવા એમાંની એક તિથિએ એકાષ્ટકા કરવી. (ઘણું ખરૂં માઘ વદ આઠમને દિવસે એકાષ્ટકા કરવાનો રીવાજ છે.) પહેલે દિવસે (વદ સાતમે) પિતૃઓને આદાન, કૃસર [તલ-મિશ્રિત ભાત] પાચસ અથવા ચાર શરાવના અપૂષ " ઉદીરતામપર ઉત્પરાસ " ઇત્યાદિ ઋગ્વેદમાંની (૧૧ ૧૫ ૧ થી આગળની) આઠ અથવા ગમે તેટલી ઋચાઓનો પાઠ કહીને આપવા. બીજે દિવસે પશુની ઇષ્ટિવડે અથવા સ્થાલિપાકવડે અષ્ટકા કરવી. કંઈ નહિતો બળદને પણ ખવડાવવા અથવા ચારઅગ્નિ પાસે કક્ષ (વન) બળાવવું, પાણુ અષ્ટકા કર્યા વિના ન રહેવું પશુ કંપ પ્રમાણે પશુ માટીને અને પ્રેક્ષણને ઉપાકરણ છોડી દઈને તેની વપા બહાર કાઢવી ને કહેલો મંત્ર બોલી તેનું હવન કરવું તે બાદ સ્થાલી-પાઠને અવદાન ભાગના હવી સૂત્રમાં આપેલા મંત્રો બોલીને આપવા પછી બ્રાહ્મણોને ભોજન આપવું.

બીજે દિવસે અન્વષ્ટક શ્રાદ્ધ કરવું તેજ માં-સનો એક ભાગ તૈયાર કરી રાખવો. દક્ષિણ બાજુએ ઉતરતા સ્થંડિલ પર અગ્નિ મૂકીને તેની આસપાસ પરિસ્તરણ કરવા. તેની ઉત્તરે બહાર રાખવું તે બાદ અગ્નિની ઉત્તરે દાબને સમૂળ પ્રસારવાને તેમને હલાવ્યાવિના તેમની ઉપર અપસવ્ય થી ઓદન કૃસર પાચસ, દધિમંથને મધુમંથ એ હવિદ્રવ્ય મૂકવા આ સંસ્કાર પિંડપિતૃ યજ્ઞની માફક કરવો પછી મધુમંથ-શીવાયના બીજા દ્રવ્યોનું પિતૃઓને ઉદેશીને હવન

કરવું ઉપરના પદાર્થો ઉપરાંત સ્ત્રીઓને સુરા અને આશામ (રાખ) આપવી. કેટલાક પિંડ બે કે છ ખાંચા પાસે (કપુર) મૂકે છે પુર્વ તરફના પિતઓને આપે છે ને પશ્ચિમ તરફના સ્ત્રીઓને આપે છે. આરીતે માધ પ્રોષ્ઠપદ પૂનેમ પછીના પખવાડીયામાં આ સંસ્કાર કરનારને કહેલો છે.

આગ્રહાયણી પછી અષ્ટકા આવે છે. એમ પારશ્કર ગૃહ્ય સૂત્ર (કાંડ ૩. કંડીકા ૩)માં ઉલ્લેખ છે સાંખ્યાયન ૩,૧૨ ગોલિલ ૩,૧૦ એમાં અષ્ટકાવિષયક વર્ણન મળી આવે છે. આશ્વલાયનમાંની માહિતી ઉપર આપેલી છેજ. ચોથી અષ્ટકાને વખતે શાક પદાર્થોનું હવન કરવું એવું પારશ્કર સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેને શાકાષ્ટક એવું નામ આપેલું છે, કેટલાક લોકો ત્રણ અષ્ટકા માને છે, તો કેટલાક ચાર માને છે. ગોલિલ પ્રકરણમાં અષ્ટકામાં ગાયો મારવાના ને તેમને હોમવાના રીવાજનું વર્ણન છે. બધા અષ્ટકા સંસ્કાર માંસથીજ થવા જોઈએ એમ તેનો આગ્રહ છે. ગોમિલ ગૃહ્ય સૂત્રમાં છે તેટલું અષ્ટકાને લગતું વિવેચન બીજે ક્યાંય નથી. આશ્વલાયન સૂત્રમાંની અષ્ટકાવિષયકની મોટી આવૃત્તિ છે, એમ કહેવું જોઈએ. શ્રાદ્ધમાંની નાની બાબતો પણ તેમાં વિગતો જણાવવામાં આવી છે.

અષ્ટ કુલાચલ:—ભરત ખંડમાં જે આઠ કુલ પર્વતો છે, તેમના નામ પારિયાત્ર, ઋષ્યવાન અથવા ઋક્ષવાન, વિંધ્યાદ્રિ, સહ્યાદ્રિ, મત્રય, મહેન્દ્રાચલ અને શુક્રતમાન. શલેમી સાત પર્વતોનો ઉલ્લેખ કરે છે. મહા. ભીષ્મ ૯-૧૧.

અષ્ટગંધ:—આઠ સુગંધી દ્રવ્ય એકઠાં કરી તૈયાર કરેલું વિલેપન તે આઠ દ્રવ્યો નીચે પ્રમાણે—ચંદન, અગર, હીબેર, દેવધર, કાષ્ઠ, ઊલિજન કુસુમ, શેલજ, જટામાંસી ને સુરગોરોચન છે.

અષ્ટગ્રામ:—મૈસુર સંસ્થાનમાં શ્રીરંગપટ્ટણની પાસેનો કાવેરીના બન્ને કીનારાપરનો પ્રદેશ જૈનધર્મ છોડી હિંદુધર્મ સ્વીકારનાર બારમાં સૌકામાં થઈ ગયેલા વિષ્ણુવર્ધન નામના હોપસળ રાજાએ આ પ્રદેશ વૈષ્ણવધર્મથી રામાનુજચાર્યને આપેલો હતો. તેમણે તેને આઠગ્રામમાં બહેચીનાખી તેમની વ્યવસ્થા કરવામાટે પ્રાક્ષણેને નીમ્યા હતા. પંદરમાં સૈકાની આખરે વિધ્યાનગરના નરસિંગ રાજાએ એ પ્રાક્ષણેના વંશજો જેવો નાગમંગલના રાજા હતા, તેમને હરાવીને શ્રીરંગપટ્ટણ લીધું. મૈસુરના રાજાના અમલમાં નદીના ઉત્તર તરફના પ્રદેશનો પટ્ટણ અષ્ટગ્રામ અને દક્ષિણ તરફના પ્રદેશને મૈસુર અષ્ટગ્રામ એવી

(વિભાગણી થઈ. ૧૮૬૩ માં અષ્ટગ્રામ વિભાગમાં મૈસુર અને હસન એમ બે જિલ્લા આવતા હતા. પણ ૧૮૮૦ એ વિભાગ રદ કરવામાં આવ્યો ઈ. જ.

અષ્ટદિગ્ગજ:—ઐરાવત, પુડરિક, વામન, કુમુદ અંબન, પુષ્પદંત, સાર્વભૌમ, અને સુપ્રતીક, એવા પૂર્વાદિ અષ્ટ દિશાઓમાં પૃથ્વીને ટેકો આપનારા આઠ ગજ છે, એમ પુરાણોમાં જણાવ્યું છે.

અષ્ટ દિગ્પાલ:—કલ્પની શરૂઆતમાં પૂર્વાદિ આઠ દિશાઓના દિગ્પાલ ઇંદ્ર, અગ્નિ પિતર, નિર્ઋતિ વસણ, વાયુ, સોમ અથવા વૈશ્રવણ અને ઇશાન એ હતા. અ. તે ઉપરથી દિશાઓના નામ હજીય ચાલે છે. પરંતુ ચાલુ મન્વતરમાં આષ્ટદિગ્પાલ, છે, તે નીચે મુજબ વ્હાદશ આદિત્યમાંથી ઇંદ્ર અથવા શક નામનો આદિત્ય, અનલ નામનો વસુ, સૂર્યપુત્ર યમ, નિર્ઋતિ નામનો રુદ્ર, વરુણ નામનો આદિત્ય અનિલ નામનો વસુ. વૈશ્રવણ અથવા કુબેર. અને ઇશ્વર નામનો રુદ્ર એવા પૂર્વાદિ દિશાઓના આઠ દિગ્પાલ છે. (પ્રા. કો.)

અષ્ટ નાતુ: સોનું રૂપ, તાંબું કથિલ, શિસું પિતળ, લોખંડ અને પોલાદ એ આઠ ધાતુને અષ્ટ ધાતુ કહે છે.

અષ્ટનાગ:—અનંત, વાસુકિ, તક્ષક, કર્કોટક, શંખ, કુલિક, પદ્મ અને મહાપદ્મ એ અષ્ટનામ છે. (પ્રા. કો.)

અષ્ટ નાયિકા:—કૃષ્ણની ૧૬૦૦૦ સ્ત્રીઓમાંથી જે આઠ પટરાણીઓ હતી તેમને માટે આ સંજ્ઞા યોજવામાં આવતી. તેમના નામ ભૈષ્મી, જાંબવંતી ભામા, ભદ્રા, સત્યા, લક્ષ્મણા, કાલિંદી અને મિત્રબિદા.

અષ્ટપાદ:—(ઔરંગઝીર) સામાન્ય રીતે આ વર્ગમાંના પ્રાણીઓને આઠ પગ હોય છે, તેથી તેમને અષ્ટપાદ એ સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે; મૃદુકાય સંઘમાં એ અષ્ટપાદ એ ઉપવર્ગ છે. છતાં આ વર્ગ સાથે તેમનો કશો સંબંધ નથી. મૃદુકાય સંઘ એ અષ્ટપદ વંશ પ્રાણીઓની છેલ્લી એટલે સર્વથી ઉચ્ચ પાયરી છે.

આ વર્ગમાં વિંછી, કરોળીઓ, જંગોડી, કિંગકૉબ વિગેરે પ્રાણીઓ આવે છે. આ પ્રાણીઓનું સામ્ય કીટક વર્ગ કરતાં ક્વાચધારી પ્રાણીઓ સાથે વિશેષ છે. તેમનાં શરીરના બે ભાગ હોય છે. શીર્ષ-વક્ષ (સેફા લેથોરેકસ) અને ઉદર શીર્ષવક્ષ એ ભાગ શીર્ષ અને વક્ષ મળીને થયેલો હોય છે ઉદરનાં જુદાં જુદાં લગ્યા હોય છે. આ વર્ગના પ્રાણીઓને શિંગડાં

કદીય હોતા નથી. શીર્ષવક્ષની પહેલાં ગાત્રોની જોડી એટલે શૃંગ ચપટી (કેલી સેટી) હોય છે, બીજી દંપ્ટાચરણ (પેડીપેડવી) હોય છે. શ્વસનેન્દ્રિય વ્યૂહ કેટલીક વાર કીટકોની જેમ વાત નલિકાઓનો બનેલો હોય છે. કેટલીક વાર તે ફેફસાંની કોથળી કે ફેફસાં કોષ (બુક લાન્સ) અથવા પૂર્ણ જલશ્વાસ સેન્દ્રિય સમૂહ (ગલ બુકસ) નો થયેલો હોય છે. આંખો સંયુક્ત હોતી નથી.

ઉદરના ધૂર્વ (મેસ) ને પશ્ચિમ (પેટા] એવા બે ભાગ પાડી શકાય છે.

જનનેન્દ્રિય દ્વાર ઉદરની આગળને નીચે હોય છે. નરને માદાં જુદાં જુદાં હોય છે. પરિપૂર્તાની અવસ્થામાં રૂપાન્તર થતું નથી.

આ વર્ગનાં પ્રાણીને વિષે માહિતી મેળવવા કરોળીઓ અથવા વિંછી ઘણો ઉપયોગી છે. આપણા દેશમાં વિંછી બધે મળી આવતા હોવાથી તેનેજ તપાસી જઇએ.

વિંછી. આ પ્રાણીનું નીવાસસ્થાન ઉષ્ણ પ્રદેશ છે. તેમાંની મોટી જાતો આફ્રિકાને અમેરિકામાં મળી આવે છે. આપણા દેશમાં રાયચૂરને કલ્યાણ તરફ મોટા વિંછી મળી આવે છે. તેઓ રાત્રે ભટકનારા હોય છે. દિવસે પથરા, ખડકો કે દરોમાં પડી રહી રાત્રે બહાર લક્ષ માટે નીકળે છે. ખેતર વિગેરેમાં પડેલા પત્થર ઉચકીએ તો તેમની નાંચ વિંછી મળી આવે છે. કરોળીયાને નાના કિડા ખાઇને એ જીવે છે આગલા દંપ્ટા ચરણો વડે લક્ષને પકડી તેને દંશ કરે છે. તે પછી તેમાંના રસ શોષી લઈ તેને પડતા મૂકે છે મોટા વિંછી નાના વિંછીને પણ આવી રીતે મારતા જોવામાં આવ્યા છે. તેમની ઘણી જાતો છે.

બાહ્ય લક્ષણો:—એનો સામાન્ય આકાર કાંઈક કરોળીયાને મળતો છે. ઉદરનાં છેવટનો ભાગ સાકડો થતો જાય છે, ને તંતુ પૂછડું બને છે. એને છેડે ડાંબ હોય છે. પૂર્વ ઉદરમાં સાતન પશ્ચિમ ઉદરમાં પાંચ વલયો હોય છે. આ રીતે બધાં મળી બાર વલયોનું ઉદર બનેલું હોય છે ગુરૂદ્વાર પૂંછડીના વલયની નાંચ ઉઘડતું હોય છે.

મુખ તદ્દન નાનું હોય છે ને તેની ઉપર એક ઊંચોટ (લેપ્સ) હોય છે. તેની બન્ને બાજુય શૃંગ ચીપીયા હોય છે. આ ચીપીયા જ્યાં લાગ્યા અથવા વળગ્યા હોય છે, તેનેજ દંપ્ટા ચરણ કહે છે. તેની પાછળ પગની જોડી હોય છે. તે ચાર હોય છે.

દરેક પગને સાત ભાગ હોય છે ને છેડે એક નખી હોય છે. આ બધા અવયવો શીર્ષ વળને વળગેલા હોય છે.

પૂર્વ ઉદરના પહેલા વલયના અધોવલયાધ (સ્ટર્નમ) ઉપર જનનેન્દ્રિયદ્વાર હોય છે બીજો અધોવલયાધ ઉપર “કંકતિકા” (પેકટાઇન) હોય છે. તેનો આકાર કાંશકીના દાંતા જેવો હોય છે, તેમનું કાર્ય શું હશે, તે હજી સુધી અણ જણાયું રહ્યું છે પૂર્વ ઉદરમાં એ સિવાય બીજાં ગાત્રો હોતાં નથી એથા, પાંચમા કે છઠ્ઠા અધોવલયાધ ઉપર શ્વસનરન્ધ્ર હોય છે. જેમને સિટગમાટા કહે છે. શીર્ષવક્ષની અંદરને જ્ઞાનવ્યૂહની ઉપર એક તરુણસ્થિ (કોર્ટીલેજ નસ) નો સમૂહ નાનીશી થાળી જેવો હોય છે. તેમને અધોવલયાંતા પ્રસર (એડોસ્ટનીઈર્ષટ] કહે છે. સ્નાયુની ઉત્પત્તિ આના વડે થાય છે.

શેવડું, ઝોડું ને વિંછીના ગાત્રોની તુલના:—

શેવડું	ઝલ	વિંછી
લઘુશૃંગ (એટેન્ચુલ)	શૃંગ (એટેની)	નથી હોતું
બૃહતશૃંગ (એટની)	નથી	શૃંગ ચીપીયો (કેલીસેરી)
દંપ્ટા (પેડીબલ્સ)	દંપ્ટા	દંપ્ટા ચરણ (પેડી પેડવી)
પ્રથમ પાશ્વેષ્ટિ	પ્રથમ	પગની પ્રથમ
(ફર્સ્ટ મેકિસલી બ્રહ્મીય પાશ્વેષ્ટિ)	પાશ્વેષ્ટિ	જોડી
(સેકન્ડ મેકિસલી પ્રથમ ઓષ્ટપાદ)	દ્વિતીય પગની પહેલી	બીજી ત્રીજી
(ફર્સ્ટ મેકિસલી પેડી)	જોડી	
દ્વિતીય ઓષ્ટપાદ (સેકન્ડ મેકિસલી પેડી)	બીજી	ચોથી
ત્રીતીય ઓષ્ટપાદ (થર્ડ મેકિસલી પેડી)	ત્રીજી	

પચનેન્દ્રિય વ્યૂહ:—સાંકડા મુખ પછી ગલવિવર આવે છે. તંતી સાથે ઘણા સ્નાયુઓ જોડેલા હોય છે. તેથી તે ગમે તેટલું તાણી ખેંચી શકાય છે. ભક્ષ્યમાંના રસ ચુસવાનું કાર્ય એજ કરે છે. પછી અન્નનાલિકા આવે છે અને છેડે જ્યાં પચનેન્દ્રિય નાલિકા સાંકડો થાય છે ત્યાં લાળ પિકની નળીઓ આવીને મળે છે. એ પછી મધ્યાંત્ર (મસેન્ટે અન) આવે છે, જે એક લાળીને પહેચી નળી હોય

છે. તેમાં પાંચ સાંકડી નળીઓની જોડી ઉઘડે છે. જ્યાંથી તે આવે છે, તેને યકૃત કહે છે. આ લાગને ઉપયોગ બરાબર યકૃત જેવો થાય છે, કે કેમ એ વાત અનિશ્ચિત છે.

રુધિરા લિસરણુ વ્યૂહ:—હૃદયની એક લાંબી નલિકા હોય છે જે પૂર્વ ઉદરની ઉપરની બાજુએ હૃતકલા વડે ઢાંકેલી હોય છે. તેની અંદર આડા પડતા હોય છે, જેથી તેના તે નળીના આઠ લાગ પડે છે. તે દરેક લાગ પર છિદ્રો (ઓસ્ટીઆ) ની જોડી હોય છે તેમાંથી લોહી અંદર જાય છે. હૃદયની આગલી ને પાછલી બાજુએ ધમની જોડેલી હોય છે, તેમને પૂર્વ ધમની અને પાશ્વર ધમની કહે છે, એ ઉપરાંત હૃદયના દરેક લાગમાંથી ધમનીની આડી જોડીઓ જાય છે. પૂર્વ ધમનીની બે શાખા બને છે ને તે બંને શાખાઓ અજ્ઞાનલિકાની બંને બાજુએ જઈને નીચે આવે છે. તે જ્ઞાનકંઠની સાંકળી આંગળ મળીને વળી એક ધમની બને છે. ને તે પાછલી દિશાએ વળે છે. જુદા જુદા લાગોમાંથી રક્ત ઉદરતલના શિરા માર્ગ પર આવીને ફેફસામાં જાય છે ત્યાંથી નસોદ્ધારા હૃતિકલા વિવર (પેરિકાર્ડીકલ સિનસ) માં જાય છે ને ત્યાંથી છિદ્ર વાટે હૃદયમાં જાય છે. આ રીતે સધિરાલિસરણુ ચાલુ થાય છે.

શ્વસનેન્દ્રિય વ્યૂહ:—આ પ્રાણીનાં શ્વસનેન્દ્રિય ફેફસાંની કાયળી રૂપે હોય છે, બહારનાં શ્વસનરન્ધ્ર વિષે ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે એપીડીનાં પાનાની જેમ અથવા કાયળીની અંદરનાં અનેક પડોની જેમ તેમાં પડ હોય છે. એ પડોમાં થઈને હવા અંદર જાય છે ને પડોની અંદર અલિસરણુ પામતા રક્તને શુદ્ધ કરે છે. તેથી લોહીની અને પ્રાણવાયુનાં આપલ થાય છે ને લોહી પણ ચાકળું થાય છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિય સમૂહ:—પ્રથમ બે જ્ઞાનકંઠ મગજની માફક ગોળા ચક્રતા જવા હોઈ તેમાંથી જ્ઞાનરજ્જુ નત્રામાં જાય છે. પછી અજ્ઞાનાકામિની બે બાજુએ પાશ્વર જ્ઞાનરજ્જુનીકળે છે, નીચે અજ્ઞાનાલિકા પર જ્ઞાનકંઠન મળે છે, ચાર પછી તેમની જ્ઞાનરજ્જુની એક સાંકળ બને છે. ને શરીરમાં પ્રવેશ છે. આ પાશ્વર જ્ઞાનરજ્જુ પાસથી અને અજ્ઞાનાલિકાજ્ઞાન કંઠ પાસથી પહોંતાં છ ગાત્રોમાં જ્ઞાનરજ્જુઓ જાય છે. એમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાનેન્દ્રિયો નત્ર અને કંકાતકા અજ છે, એને ચાર નેત્ર હોય છે બે બેને બાજુએ, અને બે મુખ્ય લાગમાં.

જનનેન્દ્રિય સમૂહ:—નરોને મુખ (ટોટી) ની બે ઉભી જોડી હોવા ઉપરાંત આડા કાંટાથી તે અરસ પરસ જોડાએલી હોય છે. તેમની વચ્ચે શુક્ર-સ્ત્રોતસ (વેસડે ફેરસ) હોય છે ને તેને છેડે શિશ્ન (પેનિસ) હોય છે. માદાઓને અંડકોશ (ઓવરી) ની ત્રણ લાંબી નળીઓ હોવા ઉપરાંત તે આડી શાખાઓથી જોડાએલી હોય છે. અંડસ્ત્રોતસ (ઓવિડક્ટ) પૂર્વોદરના અધોવલયાધના મધ્યભાગ ઉપર ઉઘડે છે. વિંછ જરાયુજ છે. ઇંડા ફલક્રુપ થયા પછી તેના બચ્ચાં અંડસ્ત્રોતસમાં વિકાસ પામે છે ને તે પૂર્ણ આકારમાં બહાર આવે છે.

આ પ્રમાણે વિંછી વિષે સામાન્ય માહિતી છે. આ આષ્ટપાદ વર્ગના આઠ ગણ પાડેલા છે. તેમાં વૃશ્ચિક ગણમાં વિંછી આવે છે. કરોળીયો પણ આજ વર્ગમાં આવે છે. એ ગણનાં લક્ષણો નીચે આવેલાં છે.

કરોળીયા ગણ (અરેનિઆયડા) આ ગણમાં બધી જાતના કરોળીયા આવે છે. તેના ઉદરમાં વલયો નથી હોતાં, પણ તે મૃદુ હોય છે. તેની અને શીર્ષ-વક્ષ વચ્ચે એક લીંટી પડેલી હોય છે. આ પ્રાણીઓમાં શ્રંગીસળીયા પૂર્ણ નથી હોતા, તેમ તેમને વિષપિંડ લાગેલાં હોય છે. ગાત્રની બીજી જોડી દ્રુટાચરણની સાદી હોય છે. ઉદરને છેડે તંતુકર્તક પ્રસર (સ્પિનરેટ) હોય છે, ને તેમાંથી તે જાળાના તાતણા કાઢે છે, આઠ આંખ હોય છે. એ શિરાય બીજા ગણ નીચે વળ્યું વ્યા છે.

વિષ કરોળીયા ગણ:—(ફાલેનજિડા) કેટલાક લોકો આ વર્ગના પ્રાણીયાન કરોળીયાજ માને છે. પણ આ પ્રાણીઓ તદ્દન જુદા હોય છે. તેના શીર્ષ-વક્ષને વલય અથવા લીંગડાં નથી હોતા. તેની અને ઉદરની વચ્ચે લીંટી ન હોવાથી પૂર્વ લાગને ઉદર જુદા પાડી શકતા નથી તેમના પગ લાખા ને નાજુક હોય છે ઉદરમાં લીંગડા હોય છે. તંતુ કર્તક-પ્રહાર નથી હોતા. તેઓ નિશાચર નથી હોતા. સખત શિયાળાની શરૂઆતમાં તેઓ મરી જાય છે. છતાં તેમના ઇંડા શિયાળામાં ટકે છે. ને તેમાંથી બીજાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ ગણમાં વિષ કરોળીયા અથવા “હાવેસ્ટમન” આવે છે.

જંગોડી ગણ:—(એકાટાયના કે એકાયડા) જંગોડી એ કીટક વર્ગમાં આવે છે. એ પરોપજીવી હોય છે છતાં રોગકાટક હોય છે તેમનું શરીર વલયાંકિત નથી હોતા મુખપાસના અવયવ કરડવા યોગ્ય અથવા છિદ્રોને શોષણ કરવા યોગ્ય હોય છે.

ખ ૬ ગ લાં ગૂ લાં ગ લુઃ—(અયક્રોસુરા) આમા ભીમ કંકટક અથવા લીમ્બુલસ કે કિંગકુખ આવે છે. તેની પૂંછડી કટાટ જેવી હોય છે. તેઓ પાણીમાં રહે છે, છતાં કીનારાથી દૂર નથી રહેતાં શરીરપર કંઠથી કવચ હોય છે. પૂર્વભાગને પર્ણ જલશ્વાસે નિદ્રયના પૂંજ વળગેલા હોય છે. પાણીમાં ઇંડાં મૂકે છે. તે તે ત્યાંજ પકવ થાય છે.

અષ્ટ પ્રધાન:—શિવજી પૂર્વકાલીન ઇતિહાસ-અષ્ટ પ્રધાન અને શિવાજી એ એ શબ્દો એટલા બધા સહચારી છે, કે અષ્ટ પ્રધાન રાજ્ય-પદ્ધતિની વાત નીકળે કે તરતજ શિવાજી કાલીન રાજ્યપદ્ધતિ સામે આવીને ઉભી રહે છે. અષ્ટ પ્રધાન અર્થની શબ્દ રચના મહાભારતમાં પણ મળી આવે છે. શાંતિ પર્વ અધ્યાય ૮૫ માં અષ્ટાનાં મંત્રીના મધ્યે મંત્ર રાજોપધારયેત્ આયુ એક વચન મળી આવે છે. તે ઉપરથી અષ્ટ પ્રધાન એ સંસ્થા ખૂબ જુની હશે, એવું અનુમાન થાય છે. એવો અભિ પ્રાય રા. બ. ચિં. વિ. વૈદ્ય ધરાવે છે. પણ આ આઠ મંત્રી કયા તેનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં ક્યાં એ કરેલો જણાતો નથી. સભા પર્વ અધ્યાય પાંચમાં તો એક ઠેકાણે સાત 'પ્રકૃતિ' કઇ તેનો કોઈ ઠેકાણે જણાવ્યું નથી. પરંતુ શ્રી વૈદ્યના મતાનુસાર મુખ્ય સચિવ, સેનાપતિ પુરોહિત, જનસુસ, દુર્ગાધ્યક્ષ, જ્યોતિષો અને વૈદ્ય એટલા અધિકારી રાજા પાસે હોવાજ જોઈએ. કચ્છિ-દાધ્યાયના એક શ્લોકમાં રાજા પાસે અઢાર અધિકારી કહ્યા છે, તે ટીકાકારે તેમના નામ આ પ્રમાણે આપ્યા છે. (૧) મંત્રી અથવા મુખ્ય પ્રધાન, (૨) પુરોહિત, (૩) યુવરાજ (૪) સેનાપતિ અથવા અમૂપતિ, (૫) દ્વારપાલ અથવા પ્રતિહારી, (૬) અંતર વેશક અથવા અન્તગૃહનો અધિકારી, (૭) કારા ગૃહાધિકારી, (૮) કોશાધ્યક્ષ (૯) ન્યાયાધિકારી (૧૦) પ્રદેપ્ટા, (૧૧) રાજધાનીનો અધિકારી (૧૨) કામની સોંપણી કરનાર અધિકારી, (૧૩) ધર્માધ્યક્ષ, (૧૪) દુર્ગાધ્યક્ષ (૧૫) સીમાધ્યક્ષ, (૧૬) અરણ્યાધ્યક્ષ વગેરે છે. ખીજા એક સ્થાને ૧૪ અધિકારીઓનાં નામ આપ્યા છે. તે નીચે મુજબ છે. (૧) દેશાધિકારી, (૨) દુર્ગાધિકારી, (૩) રથાધિપતિ, (૪) ગજાધિપતિ, (૫) અશ્વાધિપતિ, (૬) શસ્ત્રસૈનિક, (૭) અંતરપુરાધિકારી, (૮) અન્નાધિપતિ, (૯) શાસ્ત્રાધિપતિ, (૧૦) સેનારાણીક, (૧૧) આગવ્યયાધિપતિ, (૧૨) ધનાધિપતિ, (૧૩) ગુપ્ત જનસુસ, (૧૪) મુખ્ય કામગાર. (મહાભારતનો ઉપસંહાર, પાનું ૨૬૨).

મહાભારતની માફક મનુ સ્મૃતિમાં પણ રાજા-એ સાત કે આઠ મંત્રી નીમીને તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું, એમ મોઘમ જણાવ્યું છે. (અં ૭ શ્લોક ૫૪-૫૭) એના પછી મુસલમાની રાજ્ય કારભારમાં પણ તેમના અંતરિક્ષાએ જણાવવા મુજબ આ પ્રમાણેનું શિવાજી જેવું પ્રધાનમંડળ નહતું, એમ બતાવાય છે પ્રધાનમંડળની સ્થાપના સાથે તેના નિભાવ માટે કેટલાક વિશેષ પ્રકારના અધિકાર જુદા જુદા અદવા એકત્રપણે પ્રધાન મંડળને આપવા પડે છે પરંતુ પોતાના અનિયંત્રિત આચાર ઉપર દાખ આણે એવી સત્તા કે અધિકાર પ્રધાનમંડળને આપવા જેટલી ઉદારતા મુસલમાન રાજાઓમાં ન હતી. આ બધી વાતોનો વિચાર કરતાં શિવાજીએ પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને, તેમાં પોતાની બુદ્ધિ વાપરી તથા પોતાના સલાહ આપનારાઓની સલાહ લઈને દેશકાલને અનુસરતી યોજના તેણે નવીન કરી એમ લાગે છે.

શિવાજીની વ્યવસ્થા:—અષ્ટ પ્રધાનની નીમણુંક શિવાજીએ ક્યારે કરી તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. સ્વરાજ્યનો આરંભ થયા પછી જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ, તેમ તેમ નવા નવા અમલદારો તેણે નીમ્યા હશે, એમ જણાય છે. ઇ. સ. ૧૬૪૦ થી ૧૬૪૫ માં માવળના રાજ્ય કારભાર વ્યવસ્થિત કરતાં કેટલાક અધિકારી ઉત્પન્ન થયા. દેશ-મુખોને અનુકૂળ કરી લેવામાં જે અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યો, તેને ડખીર અથવા ઉક્તિ અલિસ એ હોયો આપવામાં આવ્યો. જે અમલદારે દેશમુખ ને હંકાર્યો ને તેને પોતાની સાથે જોડી રાખ્યો તેને પેશવાઇ અથવા મુખ્ય પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું. જે સૈન્યે હુટાર્યોને હંકાર્યા તેમની વ્યવસ્થા માટે સળનીસ નીમવામાં આવ્યો. પછી વધારે મુલક કબજામાં આવવાથી જમા ખરચનું કામ વધ્યું ને તેથી મજમુદારની જગ્યા ઉઘાડવામાં આવી. આ જ રીતે સુરનીસ, સરનાઇત, ચિટનીસ, ફૂલીસ, વગેરે નાના મોટા અધિકારીઓ, અસ્તિત્વમાં આવ્યા. શરૂઆતમાં તેમના નામ ફારસી હતાં. પણ પાછળથી પોતાના હિંદી રાજ્યને પૂર્ણ સ્વરૂપ આપવા માટે તેણે સંસ્કૃત નામેનો ઉપયોગ કર્યો. અષ્ટ પ્રધાનનાં ફારસી સંસ્કૃત નામ, તેમનાં કામ, ને પગાર આગળ આપ્યા પ્રમાણે હતાં.

ફારસીનામ	સંસ્કૃત નામ	કામ
પેશવા	પંત પ્રધાન	મુખ્ય હીવાનગીરી
મજમુદાર	પંત અમાત્ય	મુલકી હિસાબ
સુરનીસ	પંત સચીવ	દફતર સાયવણી
વાકનોસ	મંત્રી	ખાનગી કારભાર
હીર	સુમંત	પરરાજ્ય વ્યવહાર
સરનામત	સેનાપતિ	લશ્કરી વ્યવસ્થા
	ન્યાયાધીશ	ન્યાય ખાતું
	પંડિતરાવ	શાસ્ત્રાર્થને દાનધર્મ

તેમના વાર્ષિક પગાર અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

૧૫,૦૦૦ હેાન
૧૨,૦૦૦ હેાન
૧૦,૦૦૦ હેાન
૧૦,૦૦૦ હેાન
૧૦,૦૦૦ હેાન
૧૦,૦૦૦ હેાન
૧૦,૦૦૦ હેાન
૧૦,૦૦૦ હેાન

ઉપર આપેલા પ્રધાનોમાંથી પંડિતરાવને ન્યાયાધીશ તથા મે પ્રધાનો સિવાય બાકીનાને લશ્કરી ગિરજા લેવું પડતું. આ દરેક પ્રધાનને એક મુતાલિક આપવામાં આવેલો. પ્રધાન સ્વારી પર જતો ત્યારે તેની પાછળ તેના બધા કામની વ્યવસ્થા આ મુતાલિકને બેઠી પડતી. મુતાલિકની નીમણુક સરકાર તરફથી થતી ને તેમના સાલિકના શિક્ષા વિગેરે તેમની પાંચેજ રહેતા. છતાં મહત્વના કામ પ્રસંગે તેની પોતાના ઉપરીને પ્રધાન વિના તે કામનો નિકાલ કરી શકતા નહિ. પ્રત્યેક ખાતામાં વળી આઠ ઉપ આધિકારીઓ રહેતા. તેમનાં નામ ને કામ આગળ આપ્યા છે.

(૧) કારબારી. તે પોતાના ખાતાનો બધા કારભાર તલાસતો.

(૨) મુજમુદાર. તેની પાસે જમા ખરચનું કામ રહેતું.

(૩) ફરનીસ. એ મજમુદારના હાથ નીચે રહેતો.

(૪) સબનીસ કે દફતરદાર. એ દફતર સાયવણી.

(૫) ચિટણીસ. પાસે બધા પત્ર વ્યવહાર રહેતો.

(૬) કારખાનનીસ. તેની પાસે કોહાર, દાણો વિગેરેની વ્યવસ્થા રહેતી.

(૭) જમદાર. તેની પાસે નગદ નાણાં સિવાય બધી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ રહેતી.

(૮) પોતનીસ. તેના તાબામાં બધી રોકડ રહેતી આ બધા કામદારોના હાથ નીચે એક નાના મોટા અનેક કારકુનો કામના પ્રમાણમાં રહેતા. એ ઉપરાંત ખુદ હજુર પાસે એક ચિટણીસ, એક ફરનીસ એક પારસનીસ અને એક પોતનીસ એલા અધિકારીઓ સ્વતંત્ર રીતે રહેતા.

પ્રધાન મંડળમાં દરેકનો દરજ્જો : — અષ્ટ પ્રધાનમાં પેશવા એ મુખ્ય હતો ને તેની હકુમત બધા પ્રધાનો ઉપર રહેતી. તેનો દરજ્જો રાજ્યની નીચે ને તેનું બેસવાનું સ્થાન સિંહાસનની નીચે જમણી બાજુએ પહેલું રહેતું. મુલકીને લશ્કરી એ બન્ને ખાતામાં તેની નજર રહેતી. એટલુંજ નહિ, તો રાજ્યની તમામ ખટપટો તેની દેખરેખ નીચેજ ચાલતી. સેનાપતિ પાસે આખા લશ્કરનો અધિકાર હતો, તેની જગ્યા ડાબી બાજુએ પહેલી હતી. અમાત્ય, સચીવ અને મંત્રી એ પેશવાની નીચે અનુક્રમે બેસતા. તેમ સામંત, પંડિતરાવ ને ન્યાયાધીશ ડાબી બાજુએ સેનાપતિ નીચે અનુક્રમે બેસતા. એમ રીસાયત કાર લખે છે. છતાં મહારાવ કૃત રાજનીતિમાં પ્રધાનોનો બેસવાનો અનુક્રમ જુદી રીતે આપેલો છે. જમણી બાજુએ મુખ્ય પ્રધાન, અમાત્ય, સચીવ અને સુમંત, ને ડાબી બાજુએ પંડિતરાવ, સેનાપતિ, મંત્રી ને ન્યાયાધીશ એમણે અનુક્રમે બેસવું એવો ક્રમ આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે.

અષ્ટ પ્રધાનની સંસ્થાને રાજ્ય સિધ્ધિ વિધિમાં સમાવેષ્ટ કરીને તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ કેવી રીતે અપાયું હતું, તે જિવાળના રાજ્ય સિધ્ધિને લગતી જે માહિતી ઉપલબ્ધ છે, તે પરથી જાણી શકાય છે. આ રાજ્યસિધ્ધિને વખતે સિંહાસનની ચારે બાજુએ આ અષ્ટ પ્રધાનો હાથમાં સુવર્ણકલશ લઈને ઉભા હતા. પૂર્વ દિશામાં મુખ્ય પ્રધાન મોરોપંત પિંગળે સુવર્ણ કલશને હાથમાં લઈ ઉભો હતો. દક્ષિણ તરફ સેનાપતિ હાજીરાવ મોહિતે દુગ્ધપૂર્ણ સૈન્ય કલશ લઈ ઉભો હતો. પશ્ચિમે રામચંદ્ર નીલકંઠ દધિદુગ્ધ પૂર્ણ તામ્ર કલશ લઈ ઉભો હતો. ઉત્તરે છાંદોગ્યામાત્ય પ્રધાન રઘુનાથ પંડિતરાવ મધુપૂર્ણ સુવર્ણ કલશ લઈને ઉભો હતો. તેની પાસે મૃદુમય કુંડમાં સમુદ્રજલ ને મહાનદીઓનું જલ ભરી મૂકેલું હતું. ઉપદિશાઓમાં અગ્નિ તરફ અણ્ણાળ દત્તો પાંડવ

સચીવ છત્ર લઈ ઉભો હતો. નૈઋત્યમાં જનાદંન પડિત સુમંત વ્યજન લઈ ઉભો હતો. વાયવ્યમાં દક્ષી. ત્રિમલ મંત્રી ચામર લઈને ઉભો હતો. ઇશાન દિશાએ બાજાણ પડિત ન્યાયાધીશ બીજી આચર લઈને ઉભો હતો. 'મહારામ રાવ' કૃત રાજનીતિમાં મુખ્ય પ્રધાન બ્રાહ્મણ, સેનાપતિ ક્ષત્રિય, ને અમાત્ય વૈશ્ય હોવો જોઈએ, એવો એક નિમય લખેલો છે.

નવા અમલદારોનો વધારો :— જુદાં જુદાં કામની વહેંચણી થઈને તેમની જબાબદારી વહેંચાઈ જાય, ને દરેકને જુદું જુદું કામ મળવાથી તેમાં તે પૂર્ણ નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલા માટે શિવાજીએ આ પ્રધાનમંડળ અસ્તિત્વમાં આણ્યું હતું. આ યોજનામાં દરેકશીલ્પ હોવાથી સ્વરાજ્ય રક્ષણ ને સ્વરાજ્ય સંવર્ધન એ બંને કાર્યો શિવાજી ને તેના વંશનો કરી શક્યા. ચૌરંગઝેબ જેવા બલવાન શત્રુની સાથે સામનો કરી તેને હરાવીને વિજય પ્રાપ્ત કરાવવાનાં આ યોજના ઘણી ઉપયોગી નીવડી. શિવાજીના મૃત્યુ પછી સંભાળીએ આ અષ્ટપ્રધાનની યોજના ભાંગી નહિ. કે તેના કાર્ય કર્તાઓમાં ફેરફાર કર્યો નહિ, પણ તેની પાસે જવાને છંદોગામાત્ય કલુશા સિવાય કોઈ હિંમત ન કરતું હોવાથી ઘણાં ખરાં કામો કલુશાની; ઇચ્છા પ્રમાણે જ થતાં. રાજરામની કારકીર્દીમાં વધારે લાયક માણસો ઉત્પન્ન થવાથી તેમને માટે જો વધારે રથાનો ઉભાં કરવામાં આવ્યા. એક પંત પ્રતિનિધિ ને બીજી હુકુમત પન્હા પંત પ્રતિનિધિનો અધિકાર બધા પ્રધાનો ઉપર ચાલતો હોવાથી તેનો પગાર પણ સૌથી વધારે એટલે ૧૫,૦૦૦ હોત એટલો હતો. હુકુમત પન્હાએ હોધો રાજરામે ઉભો કરેલો તેનો અધિકાર આખા મહારાષ્ટ્રના સ્વરાજ્યમાં ચાલવાનો હોવાથી તેનો હુકુમ તોડવાની પ્રત્યક્ષ રાજને પણ છુટ ન હતી.

નામધારી જાગીરદારોનું રૂપાંતર :— રાજરામના અમલમાં અષ્ટપ્રધાનની વ્યવસ્થામાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે પ્રધાનોને સ્વરાજ્ય સંસ્થાપનાના કામમાં ઉત્સાહ આવે તે માટે તેણે તેમને જાગીરો આપી. તેનું પરિણામ એ થયું કે પાછળથી જ્યારે કુલસત્તા પેશવા પાસે ગઈ ત્યારે રાજ્યકારભારની વહેંચણી માટે અસ્તિત્વમાં આણેલા પ્રધાનો નાની મોટી જાગીરોના મનસબદારો થઈ ગયા. શાહુની કારકીર્દીમાંજ આ સંસ્થા બહુ ઉપચારિક સ્વરૂપની થઈ રહી. ને તેની પછી તે નામશેષ થઈ ગઈ.

અષ્ટ પ્રધાનોની તે સરદારોની નીમણૂકો પહેલાની માફક ચલાવવી એવી શાહુની આજ્ઞા હતી. ખરું જોતાં હાલમાં તો તેનું નામ માત્ર રહ્યું હતું. બધો અધિકાર પેશવાના હાથમાં હતો. સચીવ, પ્રતિનિધિ, અમાત્ય અને સેનાપતિ તદ્દન અશક્ત થઈ પડ્યા હતા. બીજાં પ્રધાનોનું મહત્ત્વ તો ક્યારનુંય નાશ પામ્યું હતું. નવા સરદારો આગળ આવતા હતા. આ સભેગોમાં જુની વ્યવસ્થા આગળ નીભાવવી મુશ્કેલ હતી, આ વાત પેશવાને બીજા સમજ્યા વિના નહિજ રહ્યા હોય. પણ શાહુના છેલ્લા દિવસોમાં એ વિષે વાટાઘાટ કરવી એ તેથીય વધારે મુશ્કેલ હતું. શાહુની આજ્ઞા એટલા પૂરતી હતી કે રાજકારભાર એક તંત્રીને એક હથથુ ન થઈ જાય. અને એ હેતુ સાચવનાનો પ્રયત્ન પેશવા બંને તેટલો કરતો હતા. જુના કુટુંબોમાં કાર્યકર્તા માણસો નથી, એ કારણથી તેમના વતન ખાત્રસા કરવાથી નાહકનો ક્ષોભ થશે, એમ સમજી પેશવા નવો ફેરફાર કરવાની ઉતાવળ કરતો ન હતો. છતાં બની શકે તે ફેરફાર તે કરી રહ્યો હતો.

(સદલ્ અન્ય મરાઠી રિયાસત, મહારાષ્ટ્ર ઉપસંહાર; મહારાવ કૃત રાજનીતિ, મનુસ્મૃતિ, પારસનીસ ને કીકટ, હિસ્ટરી ઓફ ધી મરાઠાસ ભાગ. ૧ લો.).

અષ્ટભાવ :—શરીરના આઠ ભાવ છે, ને તે સત્ત્વ ગુણને દર્શાવનારા છે, એમ મનાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે સ્તંભ, સ્વેદ, રોમ, ચ, સ્વરસંગ, કે વૈસ્વર્ક વેપથુ અથવા કંપ વૈવર્ણ્ય, અશ્રુપાત અને પ્રલય.

અષ્ટભૈરવ :—ભૈરવ એટલે ભયંકર. તે શંકરનું નામ છે. છતાં ભૈરવને શિવના ગણમાંની વિશિષ્ટ દેવતા તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેના આઠ સ્વરૂપ છે. ને તે બધાં ભયંકર સ્વરૂપનાં છે. (૧) અસિતાંગ, કાળાં અવયવ વાળો, (૨) સંહાર નાશ, (૩) રુદ્ર, કુંતરો, (૪) કાલ, (૫) કાષ, (૬) તામ્ર ચૂડ, લાલ કલગી વાળો, (૭) ચંદ્રચૂડ, (૮) મહા. આ નામમાંથી કેટલાંકને બદલે કપાલ, રૂદ્ર, ભીષણ, ઉન્મત્ત કુપતિ વિગેરે નામો પણ જોવામાં આવે છે. આ સ્વરૂપોનાં શિવ કેક વાર કુતરા પર ચઢીને બ્રમણ કરતો હોય છે, ત્યારે તેને 'પ્રવાશ્વ' (કુતરો જેનો અશ્વ છે, તે) એમ કહેવામાં આવે.

અષ્ટમંગલ :—આ સંસ્થા શ્રૌતરમાર્ત ધર્મમાં નથી, પણ પૌરાણિક ધર્મમાં છે. અષ્ટ મંગલ એટલે આઠ મંગલદાયક વસ્તુઓનો સમુદાય સિંહ, વૃષભ, ગજ, પૂર્ણાદક કુંભ, વ્યંજન, ધન, વાદ્ય ને

દીપ એ આઠ વસ્તુઓ (અષ્ટમંગલ) રાજ્યાભિષેકને વખતે વપરાય છે. આઠહુણ, અભિ, ગાય, સુવર્ણ, ધત્ત, સૂર્ય, જલ અને રાજા એમને પણ અષ્ટમંગલ ગણવામાં આવે છે. (મંગલ જુઓ).

અષ્ટમહારોગ:—આ શબ્દ વાગ ભટે પ્રચારમાં આવ્યો. તે અંતમાં વાતવ્યાધિ, અશ્મરી, કૃમ્મ (કે કુક), મેહ, ઉદર, લગ્નર, અર્શ, સંઘ્રહણી, (કે ગ્રહણી) એ અષ્ટ મહારોગ કહેવાયા છે.

અષ્ટમહાસિદ્ધિ:—અણિમા, મહિમા, ગરિમા, લધિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઇશિત્વા, વશિત્વા એ અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ કહેવાય છે.

અષ્ટમર્યાદાગિરિ:—હિમાલય, હેમકૂટ, નિષધ, ગંધમાદન, નીલ, શ્વેત, શૃંગવાન, અને માલ્યવાન એ આઠ મહાગિરિ જુઓ દ્વિપમાં ભારતાદિ નવ વર્ષ (વિભાગ) કરાવવાના કારણ રૂપ છે. આને વિષે અનેક પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે.

અષ્ટમંગલ્ય:—ત્રણ વર્ણ માટે એક સંસ્કાર. સોળ સંસ્કારમાંનો જે ગર્ભાધાન સંસ્કાર વખત કરવામાં આવ્યો હોય, તે ગર્ભિણી સ્ત્રીને આઠમે મહિને આ સંસ્કાર કરાવવામાં આવે છે. એ સંસ્કાર સૂત્રોક્ત નથી. પણ રૂઢી છે. છતાં તેનો ઉલ્લેખ સંસ્કાર કૌસ્તુભ નામના ગ્રંથમાં મળે છે. સૂત્રોક્ત સોળ સંસ્કારમાં એની ગણના કરવામાં નથી આવી. વ્યવહારમાં તેને આઠાંગુલી, કે આપ્ટાંગુળ એ નામે ઓળખે છે. ગર્ભાધાન સંસ્કારને આભાવે તેની પછી આવનારા પુંસવનને સીમંતોન્નયન એ બંનેને જોડીને આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. એમાંના બધા વિધિ ગર્ભાધાનની જેમ ઋતુશાંતિ સાથે કરવામાં આવે છે. પ્રથમ ગર્ભાધાનને તે પછી પુંસવનને સીમંતોન્નયનના સંસ્કાર વિધિસહ કરવામાં આવે છે.

અષ્ટમી:—મુખ્ય ઈલાકા કોલાબા જીલ્લા-રોહા મ્યુનિસિપલ હદમાં આ ગામ છે. ત્યાં એક સુંદર સરોવર છે. વસ્તીમાં ઇસ્લામેલ લોક ઘણા રહે છે. શિવાજી પાસે રાયગડ મુકામે આવેલો ઝાંકસ-ડન નામનો અંગ્રેજ વકીલ આ ગામને અષ્ટમી એમ સંબોધે છે. (ઈ. સ. ૧૬૭૩ આર્મ' હિસ્ટોરીકલ ફ્રેમ્સ ટસ, ૧૫, ફાયર ન્યુ એકાઉન્ટ ૭૭) ૧૭૭૧માં ચેઉલ નદીના કીનારા પાસેથી કેટલેક અંતરે આવેલું અગત્યનું ગામડું. એનો ઉલ્લેખ આરીએટલ મેમોઈર્સ (૧-૨૧૧) માં ફ્રાન્સે 'ઉસ્તોમ' તરીકે કર્યો છે.

અષ્ટ યોગિની:—દુર્ગા દેવીની આઠરાક્ષસી પરિચારિકા. તેમનાં નામ મંગલા, પિંગલા, ધન્યા, બ્રામરી, ભદ્રિકા, ઉત્તકા, સિદ્ધા, અને સંકટા. બીજી એક પાઠ છે તે આ પ્રમાણે છે. માજની, કપૂરતિલકા, મલયગંધિની; કૌમુદિકા; ભેરૂંડા; માતાલિ; નામકા; અને જ્યા અથવા શુભાચારા. આ ઉપરાંત સુલક્ષણા અને સુનંદા એ નામ પણ ક્યાંક ક્યાંક જોવામાં આવે છે.

અષ્ટ વસુ:—વસુનો ઉલ્લેખ વેદોમાં છે. તેમનું પૈરાણિક મહત્ત્વ વૈદિક સ્વરૂપ કરતાં જુદી ભાવનું છે. પૈરાણિક સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે. વૈવસ્વત મન્વંતરના ધર્મઋષિ તેમનાથી પ્રાચતેસ દક્ષકન્યા વસુ થઈ તેમ થયેલા વસુ સંજ્ઞાવાળા આઠદેવ તે આજના સત્યવિધ દેવોમાં પાંચમાં દેવ છે. તેમના નામ ધર, ધ્રુવ, સોમ, અહ: અનિલ, અનલ, પ્રત્યુષ, અને પ્રભાસ છે. (ભારત અદિ અ. ૬૬) પુરાણોમાં એજ નામ હોવા ઉપરાંત કેટલાંક બીજાં નામો પણ છે ભાગવતમાં દ્રાણુ, વસુ, વિભાવસુ એનાં મો છે.

અષ્ટ વાયન:—આનો દાનખંડમાં ઉલ્લેખ છે. આખી હજાર, સોપારી, દક્ષિણા, ખંડ, સુપડું બંગડી, અનાજ, ને કાચમણી (કોડી) આ આઠ વસ્તુ એ સૌભાગ્ય પ્રાપ્તિ માટે આઠ પ્રાઠહુણને વાહન રૂપે આપવાની હોય છે.

અષ્ટ વિનાયક:—શ્રીગજાનન વિષે માહિતી આવીશકે, એવાં બે પુરાણ છે. એક ગણેશપુરાણ અને બીજું મુદ્ગલ પુરાણ આ બાંનેમાંથી મુદ્ગલ પુરાણમાંજ અષ્ટ વિનાયક ને લગતી વિશેષ માહિતી મળી આવે છે. અષ્ટ વિનાયક સંખ્યા બે સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક છે, તે નીચે પ્રમાણે.

સ્વસ્તી શ્રી ગણનાયકં ગજમુખં મોરેશ્વરં સિદ્ધિં
બલ્લાલં મુરુલં વિનાયક મંડ ચિંતામણિ સ્થેવરમ્ ।
લેખ્યાદિ ગિરિજાત્મકં સુવરપં વિઘ્નશ્વરમોદ્ધરમં
પ્રામોરં રાજણ સાંસ્થિતો ગણપતિઃ કુર્યાત્ સદામંગલમ્.

આશ્લોક મૂળ ગ્રંથમાં ક્યાં છે તે માલમ પડતું નથી. ઉપર આપેલો શ્લોક વ્યાકરણ દૃષ્ટિથી ઘણો અશુદ્ધ છે. અષ્ટવિનાયક વિષે ભૌગોલિક માહિતી ઉપરનાશ્લોકને આધારે નીચે આપેલી છે

દેવતાનામ	સ્થાન	જીલ્લો
મોરેશ્વર ગણનાથ	મોરગામ	પુણા (જેજુરીપાસે)
બલ્લાળેશ્વર મુરુડ	(પાલી) કોલાબા	(ખાપવાળીપાસે)
વિનાયક	મઢ	કોલાબા (કેર્નટ પાસે)
ચિંતામણિ	થેઉર	પુણા (લોણી પાસે)

ગિરિજાત્મક લેણ્યાદિ પુણા (નુત્તર પાસે)
 વિન્ધેશ્વર ઓઝર પુણા (નુત્તર પાસે)
 ગણપતિ રાંજણગાંવ પુણા (પુણા નગર રસ્તા પર)
 ગજમુખ સિંદરેક નગર (દૈંડ પાસે)

આ ઉપર થી જોતાં એક સ્થાન નગર જીલ્લામાં, બે સ્થાન કોલાબા જીલ્લામાં ને બાકીનાં પાંચ સ્થાન પુણા જીલ્લામાં છે. દેવાલયો તરફ જોતાં (પાલી) નું દેવાલય વિશાળ, પથરનું બાંધેલું અને ચારે બાજુએ પથરો વડે જડેલું છે. આજ જાતનાં દેવાલયો થેઉર ને મોરગામમાં છે છતાં બધે નથી પાલીનું દેવાલય મોરોદાદાં ફડણીસે બંધાયું. આ મોરોદાદાદાં નાના ફડણીસ ના સમયમાં થઈ ગયા એટલે પાલીનું મંદિર ઇ. સ. ૧૭૬૫-૧૮૦૦ માં બંધાયેલું હોયું જોઈએ. થેઉરને મોરગામમાં મંદિરો વિષે “તીર્થયાત્રા પ્રબંધ” નામના ગ્રંથમાં નીચે ઉતારેલી માહિતી આપેલી છે.

“થેઉર :—ગામમાં અષ્ટવિનાયકોમાંનું એક સ્થાન છે. અહિં મૂલામુઠા નહીં છે. અહિંનું ગણપતિનું દેવળ સુંદર તે ભવ્ય છે. માધવરાવ પેશવાએ બદામીના કિલ્લો જીતી લીધા પછી આ દેવાલયમાં લોકડાનો મંડપ તૈયાર કરાવી આવ્યો તે હાલમાં જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. આજ ઠેકાણે ગણપતિની સામે માધવરાવ પેશ્વા કૈલાસવાસી થયા. તેમનાં પત્ની રમાબાઈ જ્યાં સતી થયાં, તે સ્થાન પણ અહિં નહીં કિનારે છે. તે ઠેકાણે આજે તુલસી વૃંદાવન દેખાય છે. (તીર્થયાત્રા પ્ર. પા. ૧૧૬).

“મોરગામ :—એ ગામમાં ગણપતિનું સ્થાન છે. ગણપતિની ભવ્ય મૂર્તિ છે. પણ તેના અવયવ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતા નથી. ગણપતિને મયૂરેશ્વર નામે ઓળખાવામાં આવે છે. આ દેવના ઉપાસક પુણા જીલ્લામાં ઘણા છે. તીર્થસ્થાન કમંડલુ નદી પહે ગણાય છે. તે આજે કહ્ના નામે ઓળખાય છે. એમ મનાય છે કે પ્રમુદદેવના કમંડલુમાંથી આ નદી ઉત્પન્ન થઈ છે અહિંના લોકોને મોટો ભાગ ગણપતિના ઉપાસક હોવાથી ગણપતિની પૂજા અહીં કરી સંકષ્ટ ચતુર્થીનું વ્રત કરે છે. આ ક્ષેત્રનો મહિમા મુદગલ પુરાણમાં અતિશય રીતે વર્ણવ્યા છે દેવાલયમાં એક વૃક્ષ છે જેને ભાવિક જનો કંડવૃક્ષ તરીકે ઓળખે છે. ભાદરવા સુદી ચોથને દિવસે અહિં મેળો ભરાય છે ને મોટો ઉત્સવ થાય છે.” (તીર્થયાત્રા પ્ર. પા. ૧૮૩).

અષ્ટ વિનાયક :—સૂત્રગ્રંથોમાં વિવાહના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે (૧) પ્રાર્થ, (૨) ગાંધર્વ, (૩) રાક્ષસ, (૪) દૈવ (૫) આર્ષ, (૬) પ્રાજ્ઞપત્ય (૭) અસુર, (૮) પૈશાચ તેમની વ્યાખ્યા સંક્ષેપતઃ આવી છે. પ્રાર્થ: સાલકૃત કન્યાદાન થી થયેલો વિવાહ ગાંધર્વ. વધૂવરની સંમતિ થી થયેલો વિવાહ. રાક્ષસ બલાત્કારે હરણ કરીને કરેલો વિવાહ. દૈવ. વિધિપૂર્વક કન્યાદાન થી થયેલો વિવાહ. આર્ષ ગાય કે બળદ લઈને કરેલો કન્યાપણ પછીનો વિવાહ પ્રાજ્ઞપત્ય. પ્રજોત્પાદન માટે કન્યાપણ પછીનો વિવાહ અસુર. પૈસા અપીને કન્યા લેવી તે પછીનો વિવાહ. પૈશાચ: કન્યા ચોરીને તેની સાથે થયેલો વિવાહ.

આને વિષે ધર્મ સિંધુ તૃતીય પરિચ્છેદ પૂર્વાર્ધમાં અને વિજ્ઞાનેશ્વરમાં સવિસ્તર હકીકત આપી છે. આ ઉપરાંત “વિવાહ” એ લેખ જુઓ.

અષ્ટાગર :—આ નામ હજી હમણાંજ પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. આક્ષી, રીહિળ, ચૌલ, થળ, નાગામ, રેવદંડા વિગેરે આઠ આગર મળીને થયેલા મુલકને શરૂઆતમાં અષ્ટાગર એ શબ્દ લગાડવામાં આવ્યો આ બધામાં ચૌલ સૌથી જીનું હોય એમ લાગે છે. (વિ. વિ. પુ. ૨૨ પૃ. ૧૦૧.)

અષ્ટાંગ :—આ શબ્દવડે શરીરના કયાં આઠ અંગને ઉદ્દેશવામાં આવ્યા છે. તેનો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કયાંય નથી. તે વિષે એક મતપણ નથી. બે હાથ, છાતી, કપાળ, બે આંખો, ગળું, કમર, અથવા હાથ, પગ, ઘૂંટણ, છાતી અને કપાળ (અથવા વાણી અને મન) એમ આઠ અંગ ગણવામાં આવે છે. પૂજા પ્રકરણમાં બે આઠ અંગ છે, (સાષ્ટાંગ દંડવત) તેમાં હાથ, પગ, ઘૂંટણ, માથું, છાતી, વાણી, દૃષ્ટિ અને મન એ અષ્ટાંગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

વૈદકમાંનાં અષ્ટાંગ :—શલ્ય, શાલાકય, કાયચિં. કિત્ત્સા, ભૂતવિદ્યા, કૌમારભૂત્ય, અગદતંત્ર, રસાયન-તંત્ર અને વાજસંયતંત્ર.

સ્મૃતિમાંનાં અષ્ટાંગ :—કાયદો, ન્યાયાધીશ, પંચ, લેખક, જ્યોતિષ, સુવર્ણ, અગ્નિ અને પાણી.

પૂજામાંનાં અષ્ટાંગ :—પાણી, દૂધ, ઘી, દહિં, દર્ભ, ચોખા, જવ અને સર્પપ.

મૈથુનમાં અષ્ટાંગ :—સ્મરણ, કીર્તન, ક્રીડા, દર્શન, ગુહ્યભાષણ, ચિંતન નેશ્વર, સંયોગ.

યોગમાં અષ્ટાંગ :—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ.

બુદ્ધિના અર્થાંશ :—શુદ્ધિ, શ્રવણ, શ્રુણુ, પ્રાણ, ચિંતન, અર્થ, અર્થ વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન.

અષ્ટાંગ હંદય :—વાગ્મટકૃત વૈદકવિષયનો અર્થ “વાગ્મટ” બુદ્ધિ.

અષ્ટાધિકાર :—જલાધિકાર, સ્થલાધિકાર, આમાધિકાર, કુલદેખન, પ્રકારન, દંડવિધિ, પૈરોહિત્ય, જ્યોતિષ, આ પ્રમાણે આઠ ખાતાં પૂર્વ-કાળમાં ગામડામાં રહેતાં ગામની વ્યવસ્થામાટે તેમની જરૂર રહેતી.

જલાધિકાર પ્રવાસીઓને અને સરકારી અમલદારોને પાણી પૂરું પાડવાનો અધિકાર.

સ્થલાધિકાર અનેક વસ્તીની જગ્યા નિશ્ચિત કરીને ખતાવવી. આ અધિકાર ગામના મુખીપાસે રહેતો.

આમાધિકાર. નાના ગામડાંના બહેપાર હુજરને ઉલ્લેગ ઉપર તપાસ રાખવાનો અધિકાર. કુલદેખન. જૈયતની બરાબર નોંધ રાખવી ને સરકારી દફતર સાચવવું એ અધિકાર તલાટી સાચવતો.

પ્રજ્ઞાસન. બેલીફનો અધિકાર.

દંડ વિધિનિમોગ મેંજરેટનો અધિકાર.

પૈરોહિત્ય. આમોપાધ્યાયક કુલોપાધ્યાયનું કામ.

જ્યોતિષ. આમ જ્યોતિષનું કામ.

આ બધા અધિકાર બળવનારા લોકોનાં રૂઢ નામ કોળી, પટેલ, દેશમુખ અથવા મહાજન, તલાટી વરતાણીઓ, નગર શેઠ, પુરોહિત ને જોશી.

સ્નાન શૌચ, ભોજન, નિદ્રા વિગેરે શારીરિક નિક ક્રિયાઓને પણ કોઈક કોઈક ઠેકાણે આ શબ્દ લગાડે છે.

અષ્ટાધ્યાયી :—પાણિનીનો વ્યાકરણ ગ્રંથ. “પાણિની” બુદ્ધિ.

અષ્ટાનિક પર્વ :—આષાઢ, કાર્તિક અને ફાલ્ગુન એ ત્રણ મહિનામાં સુદી આઠમથી પુનેમ લગી છત્ર મંદિરમાં નંદીશ્વરજિંજની પૂજાઅર્ચા ચાલુ હોય છે. નંદીશ્વરવંદીપમાં ચારે દિશાએ અષ્ટ-ત્રિય બાબન છત્ર ચેત્યાલયો છે, આ ચેત્યાલયોમાં પર મૂર્તિની કલ્પના કરીને દરેક દિશાએ ૧૩ મૂર્તિ બેસાડી પર તીર્થંકરોની એક પ્રતિમા તૈયાર કરેલી હોય છે. ઘણુંખરું દરેક ચેત્યાલયમાં તે હોય છે આ આઠ દિવસમાં પંચમેરૂની સ્થાપના કરીને તેની ઉપર નંદીશ્વરજિંજ મૂકી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ પર્વને નંદીશ્વર પર્વ પણ કહેવામાં આવે છે.

(જૈન લોકોનો ઇતિહાસ, અનંતતનય કૃત ૧૬૧૮ બેલગામ)

અષ્ટાવક :—એ કહોડ ઋષિનો પુત્રાહુતો. ગર્ભમાં હતો ત્યારે આખો દિવસ ને રાત અભ્યાસ કરવા માટે તેણે પોતાના પિતાની મશ્કરી કરી, તેથી એના પિતાએ તેને શાપ દીધો ને તેને પરિણામે તે આઠ ઠેકાણે વાંકો થઈ ગયો. જનક રાજના દરબારમાં વરણપુત્ર બંદીએ આના પિતા કહોડને વિવાદમાં હરાવ્યો, એ વાત સાંભળતાંજ તે દરબારમાં ગયો ને બંદીને હરાવી પિતાને છોડાવી લાવ્યો પિતાએ ખુશ થઈ તેનું વક શરીર સીધું કરી આપ્યું. અષ્ટાવકની કથા મહાભારતમાં (વનપર્વ અધ્યા. ૧૩૨) સવિસ્તર આપેલી છે.

અષ્ટાવક ગીતા :—અવધૂતાનુભૂતિ અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ વેદાંત વિષયક સંસ્કૃત ગ્રંથ છે. અને તેની ઉપર પૂર્ણાનંદ તીર્થ, ભાસુરાનંદ, મુકુન્દ વિશ્વેશ્વર, અધ્યાત્મ પ્રદીપ વિજ્ઞાનેશ્વર વિગેરે એ ટીકાઓ લખી છે. તંજાવરના ‘સરસ્વતી મહાલ’ નામે પુસ્તક નંદ્રહાલયમાં આ પુસ્તક ઉપર નીચેની ટીકાઓ છે. શિવરામકૃત અષ્ટાવક ગીતાવૈદનાથકૃત અષ્ટાવકી સૂક્ત ટીકા; સિદ્ધાન્ત ચિદંગરી.

અષ્ટા :—મધ્યપ્રાંત વર્ધાજિલ્લાના આવી તહ-શીલમાં એક મોટું ગામ છે. ઉ. અ. ૨૧૦૧૨ અને પૂ. રે. ૧૮૦૧૧. લોક સંખ્યા લગભગ પાંચ હજાર. વધાથી પર મૈલ દૂર વાયવ્ય ખૂણામાં સાતપુડા પર્વ. તની દક્ષિણ બાજુએ તળેટી નજીક આવેલું છે. પૂલ-ગામ સ્ટેશનથી ૩૬ માઈલ ને આવીથી ૧૫ માઈલ દૂર છે. આવીથી અષ્ટ જતાં વચ્ચે તલેગામ આવે છે. આહીરાની કારકીર્દીમાં આ શહેર આબાદી ભોગવતું.

જહાંગીર બાદશાહે અષ્ટી આમનેર, પવનાર, અને તળેગામ એ પરગણાં મહમદખાન નિયાઝીને જાગીર પેટે આપ્યા. આ નિયાઝી અફગાન સરદાર હતો ને તેણે જહાંગીરની ને તેના પિતાજી ઠીક ઠીક ચાકરી કરી હતી એણે અષ્ટાનું પુનર્જીવન કર્યું ને આસપાસની જમીન સારી ખેતીને લાયક બનાવડાવી તેના પછી તેના પુત્ર અહમદને ત્યાં અમલ ચલાવ્યો એ બંનેની કબજે ત્યાં બાંધેલી છે મહમદખાનના કબજે ભોગલાઈ ઘાટની હોવા ઉપરાંત સુંદર છે; જ્યારે અહમદખાનની તેટલી બધી સારી નથી.

અહમદખાનના મૃત્યુ પછી આભાગ મસઠા-ઓની સત્તા નીચે આવ્યો. હાલમાં અહિં નિયાઝી-ઓ પાસે ઇનામી ખેતી સિવાય બીજું કશુંજ નથી.

અમેની બે કબરો પુરાનન હોવા થી મ્યુનિસિપાલિટી ને ખરચે સમારવામાં આવી છે.

નવાબ વાહિદખાન નિયાઝી વંશના હોવાથી સરકારે નેમને ઓનરરી મેજિસ્ટ્રેટ બનાવ્યા છે. આ એક બેપારી ગામ છે. અને ત્યાં દેશી કાપડ, અનાજ, ગોળ, મસાલાની વસ્તુઓ ને કપાસનો બેપાર ઠીક ચાલે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીએ કરેલાં સારા કામમાં નદીએ બંધ બાંધીને લોકોને ઉનાળામાં પાણી પુરું મળે, એ મોજના ખાસ ગણાવવા જેવી છે. આ ગામમાં નિશાળ છે, ને રવિવારે બજાર ભરાય છે. પોલીસ થાણું ને લોકલ બોર્ડની સરાઈ [ધર્મશાળા] પણ છે. અહિં એક ડાકાસ પિલવાનું ને ગાંસડીયો બનાવવાનું એમ બે કારખાનાં છે. [મ. પ્રાં. ગ. ૧૮૭૦ વર્ષ. ગ.]

અષ્ટો:—[મુંબઈ ઇલાકો.] સતારા જિલ્લો. અ' ગામ વાળવા તાલુકામાં છે. ઇસ્લામપુરથી અગ્નિ દિશામાં ૧૨ માઈલ અને સતારાથી ૨૦ માઈલ છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૧૨૪૦૬ હતી. ઘણી ખરી વસ્તી હિંદુઓની છે. ત્યાં એક મ્યુનિસિપાલિટી છે. પૂર્વે કૃષ્ણનદી વહે છે. ને પશ્ચિમે પેઠ—સાંગલી રોડ છે. ગામની ચારે બાજુએ કિલ્લો છે ને તેને દરેક દિશાએ એક દરવાજો છે, ગામમાં પોસ્ટ, દવાખાનું, કોર્ટ, અને અંગ્રેજી હાયસ્કુલ છે. કોટના કુવાથી ગામ દૂર હોવાથી દૂર રહેનારને પાણીની ખૂબ મુશ્કેલી પડે છે, અસ્પૃશ્યોને પણ પાણીનું ખૂબ દુઃખ છે. ઉનાળામાં તો કૃષ્ણનદીનું પાણી આણવું પડે છે. લોકો ખેડુત હોવાથી ગામમાં બેપાર થોડો છે. જમીન મહેસુલ ૩૦૦૦૦ રૂપિયાનું છે અહિંથી ૫ માઈલ ઉપર બાંધવાળું એક તળાવ છે પણ તેમાં પાણીના થર જમેલા હોવાથી પાણી એકદુરં થતું નથી. તેના પશ્ચિમ ભાગમાં ભેરવનાથનું દેવાલય છે. તેની અંદર પૂજનું કામ ભરવાડ લોકો કરે છે. આ ભરવાડ લોકોનાં ઘર તેમનો પૂર્વકાળનો વૈભવ દર્શાવે છે.

અષ્ટો (૨)—મધ્ય [હિંદુસ્તાન] લોપાળ જિલ્લામાં પશ્ચિમ બાજુનું જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન. અકબરના વખતમાં આ એક મહાલનું મુખ્ય સ્થળ હતું. આ ગામની આસપાસ કિલ્લો હોવા ઉપરાંત તેની અંદર દોસ્ત મહમદે એક નાનાશો કિલ્લો બંધાવ્યો છે; જોકે આજે તે બંને ખંડેર જેવાં થઈ ગયાં છે. ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં મરાઠાઓએ આ ગામ લીધું; પણ ૧૮૧૭ ના તહનામાંથી તે પાછું લોપાલને પાછું આપવામાં આવ્યું. અહિં ૧૬૦૨ ઇ. સ. માં બંધાયેલી એક મશીન હજી પણ જેવા લાયક

સ્થિતિમાં છે. મુખ્ય ધંધો વણાટ, રંગાટનો છે. અફિણનો બેપાર ખૂબ ચાલે છે.

અષ્ટો (૩)—[મુંબઈ ઇલાકો.] સોલાપુર જિલ્લો. માઠે એ ગામની નૈઋત્ય બાજુએ ૧૫ માઈલ પડે છે. ત્યાંની વસ્તી એક હજારથીએ ઓછી હશે. આ સ્થાને ૧૮૧૮ ઇ. સ. માં જનરલ સ્મિથ અને બાપૂ ગોખલે ઘરચે લડાઈ થઈ જેમાં બાપૂ ગોખલે મરાયો ને પેશવાની હાર થઈ. અહિં એક તલાવ છે, તેમાંથી બે બાંધ—નહેર કાઢી છે. આ તલાવનું કામ ૧૮૭૭ ના દુકાળમાં થયું ને તેમાં લગભગ ૨૦૦૦૦ લોક કામ કરતો.

અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર :—જૈન સમાજમાં તીર્થ કરવાના જે અનેક પ્રકારના અભિષેકો છે તેમાંના આ એક મુખ્ય અભિષેક છે. જ્યારે તીર્થ કર મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થવાની હોય, મહાન ધર્મોત્સવ હોય માંગલિક પ્રસંગ હોય કે કોઈપણ ઉપદ્રવના શમનની આવશ્યકતા હોય ત્યારે જૈનો આઠ દિવસનો કે ઓછાવત્તા દિવસને જીન મહોત્સવ કરી એક દિવસે શાન્તિસ્નાત્ર કે બૃહદ્ સ્નાત્ર ભણાવે છે. આ બૃહદ્ સ્નાત્રનું બીજું અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર છે.

અસઘ:—મોગલાઈમાં અજંટાની અગ્નિ ભણી ને ઔરંગાબાદની ઇશાન્ય બાજુએ ૩૪ માઈલ છેટે આ ગામ છે. અહિં સિંધિયા અને લોંસલેન સૈન્યોને ૧૮૦૩ ઇ. સ. માં ડચુક ઓફ વેલિંગટને હરાવ્યો.

અસઘની લડાઈ:—સિંધિયા અને લોંસલેને અંગ્રેજો સાથે જે યુદ્ધો થયાં, તેમાં આ યુદ્ધ અગત્યનું છે. ૧૮૦૦ ની સાલમાં આ યુદ્ધ દરમિયાન સપ્ટેમ્બર માસમાં મરાઠાઓનું સૈન્ય લોકરધન અને બક્રેરાબાદની વચ્ચે હતું; ને તેમાં સારી કવાયત પામેલું લશ્કર ૧૮ પલટનો જટલું હતું. તે વખતે જનરલ વેલેસ્લી અને કર્નલ સ્ટીવન્સનનો બદનાપુર પાસે મેળાપ થયો, ને તેમણે એવું નક્કી કર્યું કે બન્નેનાં સૈન્યોએ એક બીજા પાસે પડી રહેવા કરતા એક બીજાથી છેટે જઈને મુકામ કરવો. ને તારીખ ચોવીસમીએ સવારે શત્રુઓ ઉપર હુમલો ચલાવવો. આ ઠરાવ થયા પછી બન્ને જણા બુદ્ધિ દિશાએ ગયા, સ્ટીવન્સન પશ્ચિમ બાજુએ અને વેલેસ્લી પૂર્વ બાજુએ ગયો. તેવીસમી તારીખે વેલેસ્લી નૌલની ગામ પાસે આવીને છાવણી નાખવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં તેને બસુસે આવીને ખબર આપી, કે મરાઠાઓની છાવણી તે સ્થાનથી માત્ર છઠ્ઠ માઈલ પર છે. હજી સ્ટીવન્સન આવી પહોંચ્યો ન હતો.

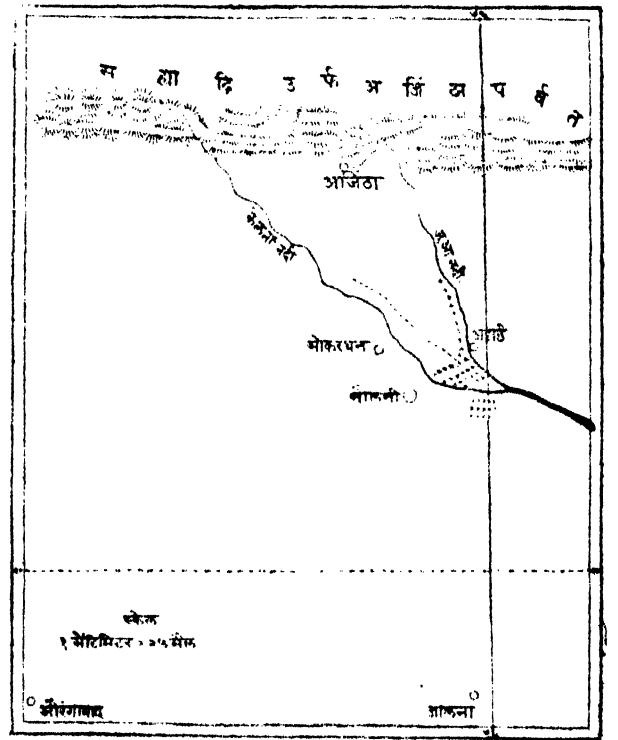
પણ તેની સહુ ન બેતાં મરાઠા ઉપર છાપો મારવાનો ઠરાવ વેલેસ્લીએ કર્યો પોતાના હાથ નીચેલા કર્નલ બાકલેને તેણે બધા સામાન સાથે નૌલની ગામમાં જવાનો ને ત્યાં મુકામ કરવાનો હુકમ કર્યો. પોતે આગળ ધસ્યો. આસપાસ બરાબર નજર કરતાં તે આગળ ચાલ્યો હતો; તેને માલમ પડ્યું, કે કૌલના નદીને પેલે પાર જ્યાં તે નદી જુઓ નદી મળે છે. ત્યાં—એક લાંબી હારમાં મરાઠાઓનું સૈન્ય પડ્યું હતું. જરા પાસે આવ્યા પછી તેને માલમ પડ્યું કે જમણી બાજુએ કેવળ લશ્કર હોવા છતાં બીજી બાજુ એટલે પાયદળ અને તોપો તો ડાબી બાજુએ છે. મરાઠાઓની તોપો લઈલેવી એ ધરિદાથી તેણે ડાબી બાજુએ ઝંપલાવ્યું.

આ લડાઈને વખતે મરાઠાઓનું સૈન્ય ૫,૦૦૦૦ ઉપરાંત હતું. સાડા દશહજાર પાયદળને ત્રીશહજાર બીજી ફોજ હતી. એજેજી લશ્કર પૂરૂ સાડાચાર હજાર જેટલું થ ન હતું, એમ આંટ ડફ કહે છે. એ સિવાય પટવર્ધન, બાપુ ગોખલે, નિપાણકર, પાટણકર, પેશવા, ની મહેસુરકરના લશ્કરોનો અંગ્રેજોને સાથ હતો. પણ તેમની મદદ અંગ્રેજોને જરાએ નમળી, એમ તેનું કહેવું છે.

નદી એળંગ્યા પછી વેલેસ્લીએ પોતાના લશ્કરની બે હારો કરી. ત્રીજી હાર કરી તે આ બેની પાછળ રાખી યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલા આ સૈન્યની ડાબી બગલ કૌલના નદીએ હતી ને જમણી જુઓ નદીએ હતી. પેશવાની ને મહેસુરકરની ફોજ સાથે હતી, તેમને કૌલના નદીની પેલેપાર શિસ્તમાં ઉભી રાખવામાં આવી હતી. આ લશ્કરની યોજનાફકરવામાં વેલેસ્લીના ઠરાવ એવો હતો, કે તેથી મરાઠાઓની ફોજનો અગાડીનો ભાગ આકુચિત ભાગમાં આવી પડે. કારણ વેલેસ્લીના લશ્કરે હલ્લો કરેલા બેતાંજ મરાઠાઓએ પોતાના લશ્કરને બેહારામાં વાંટચી નાંખ્યું. તેમાંની એક સામે ઉભી હતી, ને બીજીએ તેની સાથે કાટખૂણો કર્યો હતો. આ જાને હારોની ડાબી બગલો અસમં નામના કિલ્લાવાળા ગામ તરફ હતી. અંગ્રેજ સૈન્ય સામે ઉભું રહ્યું, એટલામાં તો મરાઠા સૈન્યે તેમની ઉપર હુમલો કર્યો ને તેમાં તોપનો ઘડાકો તો આ અંગ્રેજોને ખુબ ભારે પડ્યો, કારણ તે ઘડાકાથી તેમની ડાબી બાજુએ લયંકર નાશ થયો તેમાં તોપ ખેંચનારા બળદોનો નાશ થવાથી તોપો પણ નકામી પડી ગઈ. એટલે વેલેસ્લી પોતાની એક ટુકડીને મરાઠા ઉપર એક બેસલેર હલ્લો કરવાને સૂચના આપી. તોપોના અભાવથી

અંગ્રેજોને દુશ્મનોની તોપોનો જબરો માર સહન કરવો પડ્યો. જમણી બાજુની અંગ્રેજોની ૭૪ મી રેજીમેન્ટના ઘણા ખરા માણસો ઠાર થયા. તે ટુકડી પર મરાઠાઓ ધસી આવ્યા એટલે પાછળ રહેલી અંગ્રેજ ફોજને આગળ ધસવાનો વેલેસ્લીએ હુકમ કર્યો. દેશી સિપાઈઓની મદદથી આ ફોજે મરાઠાઓ પર જોરથી હુમલો કરી તેમને ખુબ હંફાવ્યા આ ફોજનું કામ અવર્ણનીય છે. અસમંના યુદ્ધમાં મળેલા

વિજયનું બધું શ્રેય આ ફોજનેજ છે. આ પછી અંગ્રેજ પાયદળ ગણ આગળ આવ્યું ને મરાઠા પાછા પડ્યા ને તેમનામાં ભંગાણ પડવા માંડ્યું છતાં તેઓ વળી ભેગાં થઇ સામા થયા ને તેમનો એક સેનાપતિ મિ-મૅકસવેલ દામ સાણાધુ મરાથો. મરવાનો ઢાંગ કરી પડેલા ને ઘવાયેલા મરાઠા ઉભા થયા તે તેમણે અંગ્રેજો પર ગોળીબાર શરૂ કર્યો. પણ અંગ્રેજોએ આ લોકો તરફ ધ્યાન ન આપતાં મુખ્ય સૈન્યની પછવાડે નાસવાનુંજ કામ ચાલુ રાખ્યું. મરાઠાઓ પણ વારંવાર તેમની ઉપર છાપો કરતાજ હતા.

અસમંના લડાઈનો નકશો.

આ લડાઈમાં મરાઠાઓની ૬૮ તોપો અંગ્રેજોને મળી. અંગ્રેજોના ઘાયલ અને મરાયલા મળીને એકંદર સંખ્યાનો ત્રીજો ભાગ થતો હતો. મરાઠાઓના લગભગ ૧૨૦૦ જેટલા માણસો મરાયા હતા. અને ૬૬૦

લાઈ ધવાયા હતા. રધોણ ભોંસલે તો લડાઈ શરૂ થઈકે તરતજ નાઠો. તે શિંધીયાએ પણ તેનેજ અનુસરવાનું યોગ્ય ધાયું હતું. શિંધીયાના પાયદળના પ્રિન્ટશ અમલદારો લડાઈ શરૂ થતાંજ તેને થોડા અંતેજોને મળી ગયા હતા; છતાં તેની પલટનના માણસોની વર્તણૂક તેમની આખરૂને ક લંક લગાડે એવું જરા પણ ન હતું.

સ્વીવન્સનને રસ્તા અડચણો આવવાથી તે તા. ૨૪ મી એ સાંજે ત્યાં હાજર થયો. વેલેરલીએ તેને મરાઠાઓને પકડવા મોકલી આપ્યો. (આંટડક)

અસંગ:—માધ્યમિક પંથમાં જટલું નાગા-ભુનનું મહત્વ છે, તેટલુંજ મહાયાન પંથમાં યૌદ્ધ-ધર્મના યોગાચાર પંથમાં અસંગ અથવા આવ-સિંગનું મહત્વ છે. આ પંથમાં વિજ્ઞાનવાદનો અટલો જ્ઞાનશાક્રેત સિરાય બીજી કશીવાતનું અસ્તિત્વ નથી, અવો ઉપદેશ કરેલા છે આ રીતે શૂન્ય વાદ પ્રમાણુ આપા દશ્ય જગતના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કર્યો છે. છતાં એક રીતે જ્ઞાનશક્તિ અને વિચાર અબન્નના સંબંધમાં જોકે તનું અસ્તિત્વ માન્ય થયું છે. છતાં બધાં માનાસિક વ્યાપારોનું જેમાં સંમિલન થાય છે, એવી જ્ઞાનશક્તિ (આલયાવેજ્ઞાન) જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, એવું જ નિર્વાણ તેજ બોધે છે, તજ એક અને સત્ય છે; બુદ્ધના અસંગ્ય અને અનની સ્વરૂપોમાં જોકે ત વ્યકત થાય છે. તો પણ તે એકજ છે. છતાં આ બોધ સ્થિતિ જ યોગાચારો છે અટલો જે યોગનો અભ્યાસ કરે છે, તેનેજ મળે છે; અને તે પણ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. બોધસત્ત્વના માર્ગની દશ પગથી અભ્યાસ દશભૂમિકા આક્રમ્યા પછી આ બોધસ્થિતિ મળી શકે છે. યોગાભ્યાસને ગૂઢવાદ હોવાના યૌદ્ધ પંથીઆને છે. કે અભ્યાસે હાય અમ જણાતું નથી. અને તનો મહાયાન સાથે સંબંધ જોડી આપવાનું કામ અસંગ કરે છે.

ચરિત્ર:—અસંગના ચરિત્રની માહિતી મેળવવા માટે આપણે પરમાર્થ (છડું સૈકું) હ્યુએનસંગ (સાતમું સૈકું) ઇલસીંગ (સાતમું સૈકું) તારાનાથ (૧૬ મું સૈકું) એ સર્વેએ લખી રાખેલી ખબરો જોવી પડશે. તે જોયા પછી નીચેની માહિતી મળી આવે છે. ઉત્તર હિંદમાં પુરુષપુરમાં કૌશિક કુળમાં તેનો જન્મ થયો. ત્રણ લાઈમાં સૌથી મોટો અનેહતો સૌથી નાનો લાઈ વસુબંધુ ધાર્મિક અને સાહિત્ય વિષયક વ્યવસાયોમાં અસંગની સાથે ઉલો રહી શકે તેવો હતો. વાનપ્રસ્થાશ્રમની જે શાખામાં તેને દીક્ષા આપવામાં આવી, તે માહિશાખક નામની યૌદ્ધ

સંપ્રદાયમાંથી તદ્દન પ્રાચીન શાખા હતી; પણ પાછળથી અસંગ જેને આજે વિજ્ઞાતિ માત્રતાને અસંગ કહેવાય છે. તે યૌદ્ધ પંથ તરફ વળ્યો. તેના આ વિજ્ઞાતિ માત્રતાવાદ ઉપર તેના પૂર્વ ધર્મની ઘણી અસર થઈ હોય એમ હજી પણ દેખાઈ આવે છે.

હ્યુએનસંગ એમ માને છે કે અસંગની હિલચાલોકનું કેન્દ્ર અયોધ્યા નગરી હતી. આજ શહેરમાં તેણે લોકોને જાહેર રીતે ઉપદેશ કર્યો, ત્ર્યંથ લેખનનું કાર્ય પણ કર્યું અને ઘણું ખર્ચ આજ સ્થાનમાં તેણે પોતાના લાઈ વસુબંધુને પરમધ્યેયની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરનારા મહાયાન પંથની દીક્ષા આપી. પરમાર્થ અમ માને છે, કે આ ઘટના પુરુષપુર એ ગામમાં બની. છતાં એક વાત નક્કી છે, કે અસંગને તેના લાઈ વસુબંધુને અયોધ્યાના રાજા સાથે ખૂબ લગલગ હતી, અને તેઓ રાજા બાલાદિત્ય અને તેનો મિત્ર વિક્રમાદિત્યના વખતમાંજ થઈ ગયા હતા. જો આ વિક્રમાદિત્ય વંશનો બીજો ચંદ્રગુપ્ત હશે, તેનો સમય પાંચમાં સૈકાનો પૂર્વાર્ધમાં ગણાવો જોઈએ. પણ જો તે સ્કંદગુપ્ત હશે. તો ઉત્તરાર્ધમાં ગણાશે. બીજી રીતે પણ આજ સમય આવે છે. હ્યુએનસંગ એમ કહ છે, કે ઈ. સ. ૬૩૩ માં જ્યારે તેણે પોતાના ગુરુ શાલેલદ્રને જોયા, ત્યારે તેમની ઉંમર ૧૦૭ વર્ષની હતી. રતલલદ્રના ગુરુ ધર્મપાત્ર અસંગના અનુયાયી હતા. આ રાત અસંગનો સમય પાંચમાં સૈકાની ગણી શકાય આ વાત નિશ્ચિત કરવા માટે આપણી પાસે પૂરતાં સાધના છે. એમ જાપાની પાંડિત અને સાકી હિંમતથી કહ છે. [અસંગ, એન્સારિ. ઓથિક્સ ૧૬-૧૦] લવી વગેરે પાંડિતા એના સમય અંથીય પહલા માને છે.

અસંગના લખેલાં અનેક પુસ્તકોની ને અંથોની યાદી હ્યુએનસંગે આપી છે. તે અંથો અજા આપણે ચાની લાખામાજ જોઈ શકીએ છીએ. જો તે આજે મૂળ પ્રત એક પણ ઉપલબ્ધ નથી; તા પણ તેની પરંપરાની સત્યતા આપણને ખરાબર ઠસ અમ છે. તેના ઘણા ખરા અંથ હ્યુએનસંગ ચાનમાં લઈ ગયા. તે પોત તના ઉપદેશન તા તત્ત્વજ્ઞાનના જખરા પુરસ્કર્તા હતો. તેના મહત્વના અંથ નાચે પ્રમાણે હતા.

(૧) માર્ગાચાર્યભૂમિ:—આમાં યોગ સાધનનું વર્ણન હોવા ઉપરાંત તે સારા મનુષ્ય જે એક પછી એક પગથિયાં ચઢે છે, તેમની અવસ્થાઓ અંગ્રેજી

છે. મૈત્રેયપ્રકટી કરણનો આ અર્થ છે. તેનો એક ભાગ (ઓધિસત ભૂમિ) સંસ્કૃતમાં ઉપલબ્ધ છે.

(૨) મહાયાન—સંપરિગૃહ:— અસંગના માનસ શાસ્ત્ર આમાં સંક્ષેપમાં વર્ણન કરેલું છે.

(૩) પ્રકરણ આર્યવાયા:— અસંગ પ્રદતિનુ નૈતિકને વ્યાવહારિક સ્વરૂપ આમાં વર્ણવેલું છે.

મહાયાન સૂત્રા લંકાર:—આ અર્થ ભવિષ્ય બુદ્ધ મૈત્રેય કૃત છે, એમ મનાય છે, છતાં તે નિઃશંક રીતે અસંગનો છે. એવો મી. એસ. લેલ્હી એ સિદ્ધ કર્યું છે આ આખો ટીકા અર્થ અસંગ પ્રણિત છે. અસંગ જોકે શ્રેષ્ઠ કવિ ન હતો, તો પણ સંસ્કૃતમાં કૌશલ્ય પૂર્ણ લેખન કરવામાં તે હોશિયાર હતો. તેને કવિ કહેવા કરતાં તત્ત્વવેત્તા કહેવો, એજ યોગ્ય છે. તે આર્યો, અનુદ્ધુપ, વિગેરે વૃત્તોમાં શ્લોક કરી શકતો. આ અર્થનાં છેલ્લાં પ્રકરણમાં તેણે બુદ્ધના પૂર્ણત્વની કીર્તિ ગાઈને તેની હાદિક લાગણી અને પૂજ્યતાનું વર્ણન કરવાને બદલે વધારે ભાર તેની પંડિતમ્ભ ઉપરજ મૂકેલા છે. માત્ર નવમાં પ્રકરણમાં ઓધિ અને બુદ્ધત્વ એ બંનેની કલ્પનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપતી વખતે તેણે જે પોતાની બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા બતાવી છે, તેમાં પ્રસંગોપાત દુર્ગોચર તથા રૂક્ષ ભાદ કરતાં ભાષા અને કલ્પના મધુર તથા વર્ણન મનોહર હોવાથી આખું વર્ણન પ્રૌર્વ અને આનંદ દાયક થઈ પડ્યું છે. દાખલા તરીકે બૌદ્ધ લોકો જેને લીધે સમગ્ર જગત ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, તે ઓધિસ્થિતિની એક રૂપક માલિકમાં તુલના કરી છે.

તત્ત્વજ્ઞાન:—આ સાધનો ઉપરથી અસંગની તત્ત્વજ્ઞાન પદ્ધતિ વિષે આપણને માહિતી મળે છે. નાગાર્જુનના માધ્યમિક પંથસાથે તેની તુલના કરતાં તે નિરસંશયરીતે સત્યાત્મક છે એમ લાગે છે. ભલે તેને 'વિજ્ઞાતિ માત્રા' કહે છે, અને જોકે અસંગના મત પ્રમાણે બૌદ્ધજ્ઞાન એટલે ભૌતિક જગતની આસક્તિથી મુક્ત થવું એ છે. તો પણ અસંગનું તત્ત્વજ્ઞાન દરેકે મનુષ્યના અંતર અને બાહ્ય વિશ્વની સત્યતાને ટેકો આપે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં તેની મીમાંસા સાંખ્યના જેવી છે.

મનને આ લય અને નિદ્રાસ તરીકે અસંગ ઓળખાવે છે. અને તે ઠેકાણે બધી બાહ્યાત: સૃષ્ટિ વિષયક બાબતો ગુત્પરીતે નિવાસ કરે છે, ને ત્યાંથી આવિષ્કાર પામે છે. નિદ્રાસમાંથી અનુક્રમે મન, બુદ્ધિ અને પંથ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેને અષ્ટમ એવી સંજ્ઞા છે. દરેક વિજ્ઞાનેદ્રિય આલ્સ્યમાં ભેગાં કરેલાં બીજને લીધે પોતાનું સારા નરસા હેતુનું

આવિષ્કરણ કરે છે. અને આવીરીતે આવિષ્કૃત વિશ્વ સાત અપ્રધાન મનસેન્દ્રિયની સહાયથી અષ્ટમની (આલય) ઉપર પ્રતિક્રિયા કરે છે. આરીતે બાહ્ય સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ આલય ઉપર પડે છે એટલે વિશ્વનો ઉગમ થનારું જે નિદ્રાસ છે તે આધાન બને છે. આ પણ મનનું ઇન્દ્રિયવિષયી કરણ ઓખેકિટકિટકેશન, ખરીરીતે જોતાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરનારા મનથી સ્વતંત્ર એવું વિશ્વ છે, એમ માનવામાં માનવી જીવનની માયા ભરેલી છે. એ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ મૂલભૂત માયાથી મુક્ત થવાને માટે આપણે આપણા મનનો ને તેમાં બાહ્ય સૃષ્ટિ કરણનો ખરો ધર્મ કયો તે વિષે અભ્યાસ કરવો જોઈએ આ ધર્મ લક્ષણના જ્ઞાનથી જ્ઞાનબીજનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે. અને તેવી અસર સમગ્ર જગતને આપણામાં અંતર્ભૂત કરવામાં થાય છે. તેથી ખરા જ્ઞાનને અનુસરીને પહેલાં વિચારનો અને પછી બાહ્ય દૃગ્વિષયનો આપણા અન્તરાત્મામાં અન્તર્ભાવિ કરવો એજ યોગ્ય ચાર બુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ માટે એ અત્યંત આવશ્યક છે.

એની પ્રાપ્તિ માટે સાતભૂમિ અને બુદ્ધની ત્રિકાય (ત્રણ કાયા) માંથી જવું પડે છે. એમાંથી એક પણ ત્વજવું હોય એમ લાગતું નથી. તેમાં વેદનાની વિશિષ્ટતા અને તેમાંના બીજના સિદ્ધાંતોને ઘણા અંતથી અને વ્યવસ્થા પૂર્ણ રીતે ગોઠવવામાં રહેલી છે. આ કારણથી એ તત્ત્વોપર ગોઠવાએલા પંથને ધર્મલક્ષણ એ નામ અપાયું છે. વાસ્તવિક રીતે આ ધર્મ નથી, પણ કેવળ એક તત્ત્વજ્ઞાન છે. ને એમાં જે કાંઈ ધર્મના લક્ષણો જોવામાં આવે છે, તે આ પદ્ધતિ સાથે ગમે તેમ જોડી દેવામાં આવ્યાં છે.

અસંગના બૌદ્ધપંથમાં ગૌતમબુદ્ધ પરનો વિશ્વાસ એછો થતો ચાંદ્યો હોય, એમ જણાય છે. ને તેને બદલે પાછળથી આવેલો મૈત્રેય નામના બુદ્ધની ઉપાસના શરૂ થઈ છે. ઘણા દિવસલગી આ પંથ હિંદુસ્તાનમાં ને પૂર્વ તરફનો દેશોમાં પ્રચલિત હતો. પણ પાછળથી અભિતાયુની ઉપાસના લોકપ્રિય થયા પછી (એટલે બીજો બૌદ્ધધર્મ પંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી) તેની પડતી થઈ. અને આરીતે હિંદ અને ચીનમાંથી તે નીકળી ગયો. હમણાં જાપાની લોકોએજ જ્ઞાનની એક શાખા તરીકે તેને સાચવી રાખ્યો છે.

અસંગે બૌદ્ધ સાંપ્રદાયમાં તંત્રોનો પ્રવેશ કરાવ્યો. શૈવપંથના દેવદેવીઓને બુદ્ધોપાસક ગણીને બૌદ્ધપંથીય દેવતાઓમાં રાખીને બૌદ્ધમતને માનનારા અર્ધદગ્ધ જંગલી બૌદ્ધો દેવતાઓ આગળ લોહીમાંસનો નૈવેદ્ય ધરાવે એવી છૂટ આપવામાં

આવી છે, વળી સિદ્ધિ, ધારણી ને મંડલ વિગેરે બહુ મંત્રની વાતોનો સમાવેશ આ ધર્મમાં કર્યો. આરીતે અનેક લોકોને માફક આવે,, એવી ધર્મની રચના કરી પણ એની અસર એવી થઈકે ખુદ અસંગના દેશમાં હિંદમાં અને નેપાળમાં શૈવ સંપ્રદાય પ્રબળ થયો ને બૌદ્ધ સંપ્રદાય નામશેષ થયો.

[સંદર્ભ અર્થ—પરમાર્થ ઈ. સ. ૪૯૯-૫૬૯] એણે વસુભંધુ ચરિત્ર લખ્યું છે. ને તેમાં અસંગ વિષે ઘણું ઉલ્લેખ આવે છે. તાકાસુસુએ પરમાર્થ-કૃત વસુભંધુ ચરિત્રનો અનુવાદ કર્યો છે. (જે. આર. એ. એસ. ૧૯૦૫) એન્સાયકલોપીડિયા ઓફ રિલિજન્સ ઑડ એથિક્સમાં આનેસકીએ અસંગ વિષે એક લેખ લખ્યો છે. તેમાંનો ઘણાખરો ભાગ ઉપર આવેલો છે. એ ઉપરાંત વિંટરનીકસ હિસ્ટરી ઓફ ઇંડીયન લિટરેચર પુ.ર. કર્ન મેન્યુઅલ ઓફ ઇંડીયન બુદ્ધિઝમ-વાડલે. ધી બુદ્ધિઝમ ઓફ તિબેટ એટલા અર્થો અગત્યના છે.

અસત્પ્રતિમા-પેટિકા (ઉલટી પ્રતિમા):— વિવ્યમ હાઈડ વુલ્વેસ્ટન નામના માણસે આ પેટિકાની શોધ કરી. આ પેટિકાથી યથાદર્શનાનુરૂપ ચિત્ર કંઠવામાં ઠીક મદદ મળે છે.

આપણે જો આંખની સામે ક્ષિતિજ સાથે ૪૫૦ ખૂણા કરે એવો એક કાચ રાખીએ ને એક આંખ મીચી બીજી આંખે તે કાચમાંથી જોઈએ, તો તે કાચની સામે રહેલી વસ્તુના પરાવર્તનથી પડેલું પ્રતિબિંબ તે કાચમાં દેખાવા માંડે છે. તેજ પ્રમાણે કાચ પારદર્શક હોવાથી કાચની પેલી બાજુના પદાર્થ પણ દેખાય છે.

વસ્તુની ભામક (વચ્ચુંઅલ) પ્રતિમા કાગળના પૃષ્ઠભાગપર આવેલી દેખાય છે. અને આવી સ્થિતિમાં તેમની રૂપરેખા શીસાપેનથી પણ કાઢી શકાય છે. આ અસત્ પ્રતિમા પેટિકાની તદ્દન સાદી રીત થઈ પણ આ પ્રતિમા ઉલટી (ઇનવર્ટેડ અને વિપર્યસ્ત પર્વટેડ) એવી હોય છે. આજ પ્રમાણે કાચની પરાવર્તક શક્તિ ઘણી અલ્પ હોવાથી તે એછી સ્પષ્ટ હોય છે, જો કાચને થોડાકે પારો લગાડયો હોય તો પ્રતિમા વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કાચના અર્ધા ભાગને પારો લગાડયો હોય, તો તે કારાભાગમાંથી કાગળ દેખાય છે અને પારો લગાડેલી બાજુમાંથી પ્રતિમા દેખાય છે આવી રીતે તૈયાર કરેલું સાધન સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રસાથે વાપરવામાં આવે છે. આરસો નેત્ર કાચને (કુખીનમાંથી) જોતી વખતે આપણી

બાજુએ જે કાચ હોય છે તે કાચને લગાડી સૂક્ષ્મદર્શક-ચંત્ર નલિકાને ક્ષિતિજ સાથે સમાંતર રાખે છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા :—ઓગણીસમા સદીની શરૂઆતમાં ડૉ. વુલ્વેસ્ટને પ્રત્યક્ષ અને સ્પષ્ટ પ્રતિમા પાડે, એવી પેટિકા શોધી કાઢી. તેણે એક ચારસ સમપાશ્વર્ કાચ તૈયાર કર્યો. તેનો એક કાંટખૂણો બનાવ્યો ને બીજો ૧૩૫૦ અંશનો બનાવ્યો જેથી બાકીના બંને ખૂણા સરખા એટલે ૬૧-૧-૨૦ના થયા.

આવી કાચની એક બાજુ ઉપર આંખની અર્ધી કીકી સમપાશ્વર્ કાચ ઉપર અને અર્ધી કીકી બહાર રાખીએ, એટલે અર્ધા ભાગમાંથી પ્રતિમા દેખાય છે અને અર્ધા વડે નીચે મુકેલો કાગળ જોઈ શકાય છે. આવી રીતે આંખ મૂકવાથી પહેલાં તો એક પૃષ્ઠ-ભાગપર વ્યુત્ક્રાન્ત પ્રતિમા ઉઠે છે. પછી જ પ્રતિમાની પ્રતિમા તેને લાગીને રહેલા બીજા પૃષ્ઠભાગપર જેવી ને તેવી પડે છે. ને આ બીજી પ્રતિમાની રૂપરેખા કલાક ઉપર આગળ આવેલી દેખાય છે. આવી રીતે મૂળ પદાર્થની આકૃતિ કલાક પર લઈ શકાય છે. આકૃતોની રૂપરેખા પેન્સ વડે ઘૂંટી લેવા માટે પ્રતિમા બંને તેટલી સ્પષ્ટ રીતે કાગળ પર આવે એ જરૂરનું છે, તેથી પદાર્થ અને કાચ એ બેની વચ્ચે જોઈતા અંતરે એક બાહ્યગોળ કાચ મૂકવામાં આવે છે. કારણ જો પ્રાતમા કાગળ પર સ્પષ્ટ રીતે ન પડે, તો તેનો ઘૂંટનારી પેન્સિલની અણી અને પ્રતિમા એકજ સપાટી ઉપર બરાબર દેખાતાં નથી. ને તેથી બરાબર રીતે ઘૂંટી શકાતી નથી.

ઉપયોગ :—પ્રકાશ લેખન વિદ્યા (ફોટોગ્રાફી) ની શોધ પહેલાં નકશા કાઢનારાઓને અસત્પ્રતિમા પેટિકા એ એક અગત્યનું સાધન હતું. આ પેટી કિંમતમાં સસ્તી, આકારે નાની, ને ગમે ત્યાં લઈ જઈ શકાય, એવી છે. તેજ પ્રમાણે પ્રતિમાનો વિપર્યાસ તેમાં થતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં ક્ષેત્રપણુ વિશેષ હોય છે. અસત્પ્રતિમા પેટિકાથી વસ્તુનું અંતર તેની પ્રતિમાના અંતરથી બમણું હશે, તો મૂળ વસ્તુના અર્ધા જેટલા પ્રતિમાનો આકાર પડશે, એવો નિયમ છે. આ ઉપરથી મૂળ ચિત્રો મોટાં કરવાં, નાનાં કરવાં; અથવા તેમની બરાબર નકલ કરવી એ બધી બાબતો અસત્ પ્રતિમા પેટિકાથી સહેજે સાધ્ય થાય છે.

અસંદ્ધ :—મિર્ઝા અસદ ઉલ્લાખાન અથવા મિર્ઝા નૌશહાનુ કવિનામ : એના પૂર્વજો સમરકંદમાં હતા. પણ એ આગ્રામાં જન્મ્યો. દિલ્હીના દરબારમાં પ્રખ્યાત કવિ અને ફારસી લેખક તરીકે એ પ્રખ્યાતિ

ખાગ્યો. એ ઉદ્ધમાં પણ અંથો રચતો. છેલ્લા મેગલ બાદશાહ બહાદુરશાહે અસહને નવાબની પદવી આપીને દરબારના કાવ્યશાસ્ત્રનો અધ્યાપક બનાવ્યો. ઇશા અલીની પ્રશંસા માટે તેણે એક ફારસી મસનસવી અને એક ફારસી ને બીજો ઉદ્ધ એમ બે કાવ્યોમાં તેણે બે દીવાણ લખ્યાં છે. ઇ. સ. ૧૮૫૨માં દિલ્હી મુકામે તે દિલ્હના મેગલ બાદશાહોનો ઇતિહાસ લખાવામાં ગુથાયો હતો તે વખતે તેની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હશે. ઘાતીબ એ એનું બીજું કવિનામ હતું. તેનું મૃત્યુ ૧૮૬૬ ઇ. સ. માં થયું.

અસહ્યાન :—એને નવાબ, અસહ ઉદ્ધા, અને જમુલત ઉલમુલક એવી ત્રણ પદવીઓ હતી. એ વિખ્યાત તુર્કીમન વંશમાં જન્મ્યો હતો. તેનો બાપ ઇરાનના બાદશાહના મુલમથી ત્રાસી દિલ્હમાં નાસી આવ્યો હતો. જહાંગીર બાદશાહે તેને પદવીએ અઢાવી નરજહાંનાં એક સગાની દીકરી સાથે એને પરણાવ્યો હતો. અસહ્યાન (મૂળનામ ઇબ્રહિમ) ચાવા કુળમાં જન્મેલો હોવાથી શહાજહાનની તેની ઉપર રહેમ હતી. બાદશાહે પોતાના વઝીર અસહ્યાનની દીકરી વેરે એને પરણાવ્યો અને એને હુમ્મય બક્ષી એ હોદ્દાપર ચડાવ્યો. આ કામપર તે ૧૬૭૧ લગી રહ્યો. આ વર્ષમાં તેને ૪૦૦૦ ની મતસબ મળી ને થે ડાજ વરસ પૂર્ણ તે વઝીર થયો. બહાદુરશાહની કારકીર્દીમાં તે વકીલ મુલક (વઝીરથી ઉપરનો દરજ્જો) થયો. ને તેના પુત્રને મીરબક્ષપદને ઝુલ્ફીકારખાન એ પદવી મળી પણ જ્યારે ફરજી-અર ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે તેની બધી માલમલકત જપ્ત કરવામાં આવી. ને તેના પુત્રને મરી નાખવામાં આવ્યો. આ પછીના સમય તેણે આજે પગારે અજાતવાસમાં ગાળ્યો. છતાં તેની કીર્તિ આજી થઈ નહિ; કારણ જ્યારે ૧૭૧૭ માં તે ગુજરી ગયો ત્યારે સરકારી ખર્ચે સાગં માન સન્માનથી તેની દફન-ક્રિયા થઈ હતી. (વીલનો કોશ: મુસલમાની રિયાસત ઇ.)

અસહપુર :—(ગિરાર) એકીચપુર તાલુકામાં એક ગામ ત્યાં ૪૪૨ ઘર અને ૨૩૫૫ની વસ્તી છે. અસેગામની પશ્ચિમ બાજુએ ચંદ્રસાગરને કાંઠે એ ગામ છે. શાહપુર, રાયપુર, અસહપુર, અને ગાસીની ચાર વાડીઓ મળીને તે બનેલું છે. તે બંધાવે રંગસ્વામિ એવું પણ નામ છે. ઇ. સ. ૧૭૬૩ માં નિઝામ અલીખાને મહેતાબખાનને આ ગામો પુકળ જમીન ઇનામ આપી હતી ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં માહો મહેકાઈને સર્વાધી જમીનદાર પાસેથી તે લઈ લેવામાં આવી એને બધી ઇનામી જમીન ખતવા

વામાં આવી. મુખ્ય ભાગીદાર અસહપુરમાં રહે છે. (૧૯૧૧) ત્યાં નિશાળ ને પોસ્ટ ઓફીસ છે. ગુરુવારે બજાર ભરાય છે.

શ્રીનરસિંહનું એક મંદીર છે. ત્યાં સભા મંડપ સુંદર રીતે બાંધવામાં આવ્યો છે. વ્યવસ્થા એલીચપુરના દેશપાંડે તરફથી થાય છે તેમને આ ગામ ઇનામ મળ્યું છે. જેવૈશાખ સુદ છઠથી વૈશાખ વદી ૪ લગી ઉત્સવ થાય છે. (ઉમરાવતી ગેઝેટ).

અસહિતુસિ :—ગોરાસાન પ્રાંતમાં ના તૂસને-રહેવાસી. અને ગઝનીના સુલતાન મહમૂદના દરબારનો એક પ્રખ્યાત કવિ. સુલતાન તેને ઇરાનનો દંત-કથાત્મક ઇતિહાસ લખવાને હંમેશાં કહેતો, પણ ઘડપણની હરકત બતાવી તે ના પાડતો. તેનો એક સર્વોત્તમ ગ્રંથ નપ્ટ થયો હોય એમ મનાય છે. શાહ નામનો કર્તા ફિરદોસી કવિનો આ ગુરુ થાય એમ કહેવાય છે કે ગીઝનીથી નીકળતી વખતે બાકી રહેલો શાહનામાનો ઇતિહાસ પૂરો કરવા આને ફિરદોસીએ વિનંતિ કરેલી. એ ઉપરથી અસહિએ બકીફ ઉમરના તાબાના પૂર્વ ઇરાનનો ઇતિહાસ ચાર હજાર હોડરા લખીને પૂરો કર્યો. અસહિનો મૃત્યુ-સમય વિષે બરાબર મારિતી નથી પરંતુ ઉપરની કથા પરતી એવું અનુમાન નીકળે છે, કે ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં જીવતો હતો. કારણ આજ સાલમાં ફિદોસીએ ગીઝની છોડ્યું. અસહિના બીજા ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ પામેલો ગ્રંથ “સત્રી દિવસનો અગલો” છે. એનું છંદોબદ્ધ ભાષાંતર હાઈસા સ્ટુઅર્ટ કૉસ્ટેલો, એ ૧૮૪૫ માં લંડન માં પ્રગટ કરેલા રોઝ ગાર્ડન ઓફ પ્રિન્સિપા નામના પુસ્તકમાં મળી આવે છે, (બીલનોકોશ).

અસ (સોલ) :—(૧) બંગાળા પ્રાંતમાંના ખર્દવાન જીલ્લામાં વાયવ્ય તરફનો વિભાગ. ૧૯૦૬ લગી તેનું રાણીગંજ વિભાગ નામ હતું-તેનું ક્ષેત્ર-ફળ ૬૧૮ ચો. માઈલ અને (વસ્તી ૧૯૧૧ પ્રમાણે) ૩૮૮૫૮૨ છે. મોટાં ગામ. અસતસત્તિ, અને રાણીગંજ. એમાં લોખંડને કાઢવાની ખાણો મળી આવી છે. દીગ્નાગરમાં પીત્તળના અને કાંસાના વાસણ તેમજ લખનાં રંગ લેપર થાય છે.

અસનસોલ (૨) અસનસોલ વિભાગનું સ્થાન. કલકત્તાથી ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેલ્વેથી ૧૩૨ માઈલ દૂર છે. એક મહત્વનું રેલ્વે સ્ટેશન ને જંક્શન હોવા ઉપરાંત કેલસાના વપારનું મુખ્ય ધામ છે. તેથી વસ્તી અપ. ૮માં વધે છે ૧૯૧૧ માં ૨૧૬૧૬ વસ્તી હતી. અહિં બે ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ ને દેવકીક શિક્ષણ અધ્યાપકો

છે. દારૂ ગાળવાનાં બેને લોખંડી કામનો એક એમ ત્રણ કારખાનાં છે. (ધ. ગ. ૬ આર્નોલ્ડ હીરકટરી).

અસન્શન :—(અસન્શન ન્યુસ્પેસેનેહાડિલા અસન્શન.) એ પેરાગ્વેમાં શહેર તેમજ બંદર છે. પેરાગ્વે પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર. પેરાગ્વે નદીને ડાબે કીનારે છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૨૦૦૦૦ છે. આ બંદરમાંથી ખુનાસ એરીઝ અને માંકે વિહુડિયો તરફ નિયમિત જોટો જાય છે. અને વિહુલારિકી સાથે આ શહેર રેલ્વેથી જોડાયેલું છે. આ શહેર રેતીના પ્રદેશ પર વસેલું છે ને ઉપસાગરને કીનારે છે ને તે વસાવવાનું માન ડિક્ટેટર ફ્રેન્સિયાને છે. મુખ્ય રસ્તે પથર જડેલા હોઇને ત્યાં વીજળીના ને ગ્યાસના દીવા છે. દ્રામગાડી ને લીફાન પણ છે. હવા ઉષ્ણ ને નીરોગી છે. ઉષ્ણતામાન ૭૨ ફેરન હીટ છે અહિં ૧૫૪૭ થી બિશપનું સ્થાનક છે. ને ધાર્મિક ઇમારતો ઘણીય છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય ને સાર્વજનિક પુસ્તકાલય છે છતાં શિક્ષણની પ્રગતિ વિશેષ નથી. નાના લોપેઝે બાંધવાને શરૂઆત કરેલા રાજ્યમહેલ એજ જોવાજેવી મુખ્ય ઇમારત છે. અહિં એક બેંક છે. વેપારીઓનાં મકાનો ને દુકાનો ઠીક જોવા જોવાં છે. ઘર માટીનાં છે. રાજ્યકારભાર અવ્યવથિત અને લોકોની કંગાલિયત છતાં ૧૯માં સૈકાનાં છેલ્લાં ૪૦ વર્ષ દરમિયાન ખૂબ પ્રગતિ કરવામાં આવી હતી એમ જણાય છે. ૧૯૧૭ માં ભારે વડાણો ૩૭૬૧ ની સંખ્યામાં આ બંદરમાં આવ્યાં ને ૩૭૬૦ બંદરમાંથી બહાર ગયાં. રેલ્વે હોવા ઉપરાંત ટેલીગ્રાફ લાઇન પણ છે. અહીં ગિનતારી તારાયત્ર શરૂ થયું છે. લાખલાની ઉપરની સાથી જુની સ્પેનીશ વસાહતી આજ છે. ઘણા વખત લગી સ્પેનીશ રાજકારભારનું સ્થાન આજ ગણાતું. ધર્માધિકારી અને જે સુગ્રેટ લોકો વચ્ચે કળ્યા અહિંજ થયેલા. ૧૮૧૮ માં સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કર્યા પછી આ શહેર ડા. ફ્રેનીઆ અને મોટો ને નાનો લોપેઝ એમની અનિયંત્રિત સત્તા નીચે સંપડાયું. તેથી તેની પ્રગતિ જરા અટકી. ૧૮૬૬ માં બ્રાઝિલના લોકોએ આ શહેર કબજે કરી લુંટ્યું ને પછી અહીં કેટલાંય રાજ્યક. તિકારક બંડો થયાં ૧૯૦૫ ના બંડ વખતે અહિં ઘણા વખત લગી ઘેરો ઘાડ્યો હતો તે કેટલાય માસ લગી ચાલ્યો હતો.

અસફઉદ્દૌલા :—અયોધ્યાનો નવાબ (૧૭૭૫ ૧૭૮૭) “અયોધ્યા પ્રાંત” એ લેખ જુઓ.

અસફખાન :—(૧) નરજહાંનો લાઇ મૂળ નામ અબુતલુસન, તેને અનેક પદવીઓ-ચત્રકાદખાન એમીનઉદ્દૌલા ઇત્યાદિ મળેલી. તેનો બાપ ક્યાસમેગ મહી ગયા પછી જહાંગીરે તેને વઘીર બનાવ્યો. તેની

હીકરી અબુબંદ બાનો બેગમ અથવા મુમતાઝ મહાલ (જેને નામે તાઝ મહાલ બંધાયો તે) શહાજહાન વેરે પરગુણવામાં આવી હતી. જહાંગીરની પાછળ શહાજહાંને ગાદી ચલાવવાના પ્રયત્નો આજે ઘણા કર્યા હતા. ને તેને માટે નરજહાં સાથે દુશ્મનાવટ પણ કરી હતી. ૧૬૪૨ માં તે લાહોરમાં ગુજરી ગયો. તેમની સાથે અમાપ દોલત હતી, મુમતાઝ, સિવાય તેને ચાર પુત્રો હતા. તેમાંનો શાએસ્તાખાન એ એરંઝેબના વખતમાં ખૂબ આગળ અવ્યે (ખીલ) મુસલમાની રીયાસત. ઈ.)

અસફખાન :—(૨) એ (મિર્ઝા) આફર એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ કઝવીનનો રહેવાસી હતો ને જુવાનીમાં હિન્દમાં આવ્યો (૧૫૭૭). એની નજીકનો સગો અકબરની કચેરીમાં બક્ષીના હોદ્દા પર હતો. તેને પણ અસફખાન એક પદવી હતી. તે મરીગયા પછી બાદ શાહે આને એજ પદવી આપી ને તેની જગ્યાએ નીમ્યો. (૧૫૮૧.) એ ઉત્તમ કવિ હતો. અકબરે “તારીખ અફઝી” રચવાને જે નીમ્યા હતા, તેમાં એ મુખ્ય લેખક હતો. મુઘ્લાં મહમદનું ખૂન થયા પછી એણેજ આ ગ્રંથ પુરો કર્યો. “શીરીન કે ખુશરૂ” એ નામનું કાવ્ય એણેજ રચેલું છે. (૧૫૮૮) માં અકબરે એને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો. અને જહાંગીરના અમલ દરમિયાન એને વઘીરાતનો ઉંચો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો. અસફખાન ૧૬૧૨ માં મરણ પામ્યો. પોતાના કાવ્યમાં પોતાને માટે તે બાફર એ નામ યોજતો [ખીલ].

અસખસ્ત :—(અસખસ્તોસ) એ એક તંતુ-મય ખનિજ દ્રવ્ય છે અને તેની ઉપર અગ્નિની અસર ન થતી હોવાથી તેને અજવલનશીલ કહે છે. પ્રાચીન સમયમાં યુરોપમાં એના હાથ રૂમાલ અને મડદાની રાખ લાકડાની રાખ સાથે ન મળે તેથી ની કદની બનાવતા.

જુડીજુદી જાતના અસખસ્તોસના તંતુ બિન્ન બિન્ન હોય છે. તે રેશમ જેવા હોય, તો તેને ડુંગરી તાગ કહેવામાં આવે છે. આ તંતુ સ્વાભાવિક રીતે ખુનુસ જેવા દળાવીને બેસાડેલા હોય, તો તેમને ડુંગરી ચામડાં, ડુંગરી ખુચ અથવા ડુંગરી કાગળ વિગેરે નામે આપવામાં આવે છે હાલમાં બધી જાતનાં અસખસ્તોસમાં કાનડામાં મળી આવતો અસખસ્તોસસ ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ ખૂબ મહત્વનો છે. તા કેવળેક પ્રાંતમાં મુખ્યતઃ કાંગા સરોવર અને થેરફોર્ડ એની પાસેના નાના નાના પ્રદેશમાં મળી આવે છે. ખાણમાંથી જોઈ કદાચ પછી પથરના.

હુમોઝાથી તે ફાડવામાં આવે છે, ને તેના દુકડા કરવામાં આવે છે ને તે સૂકાવાય છે. તે પછી તેનો ઝીંજો ભૂંડા બનાવે છે ને પછી ચરખામાંથી મહાર કાઢી છે. પછી તેના તંતુ બુદા બુદા કર્યા પછી તેને ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. શાલમાન રાજા પાસે એસ્બેસ્ટોસની એક ટેબલ પરની ચાદર હતી. જે બગડે કે અગ્નિમાં નાખી સાફ કરવામાં આવતી. લાખાકારના એ રિક્તો પ્રાચીન સમયથી તે ૧૧ વાટો હીવા માટે બનાવતા આવ્યા છે. આજના વખતમાં ઐદોગિક સમયમાં તેનો ઉપયોગ ઘણાં કામમાં કરવામાં આવે છે. ગમે તેટલી ઉષ્ણતા વધારીએ, તો પણ તેની ઉપર કશીય અસર થતી નથી. આ એકજ બાબતમાં માટે નહિ, પણ તેની ઉષ્ણતા વહુન શક્તિ (થરમો કંડકિટવિટી) તદ્દન એછી છે, અને અમ્લની પણ તેમની ઉપર કશી અસર થતી ન હોવાથી તેને મહત્વ આપવામાં આવે છે. આજ કારણથી તાપક (બાયલર) અને વરાળ લેનારી નળીઓની આસપાસ તે લગાડવામાં આવે છે. અને ક્ષયકારી દ્રવ્ય પદાર્થ (કરોઝિવ લિકવીડઝ) ગાળવાને માટે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિદ્યુત રોધક જેવો પણ તેનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. તેના તંતુ બુનુસ, પત્તરાં અન્થિ (ગ્લેડ) (બોર્ડ) બતાવીને તેમનો ઉપયોગ સાંધા બેડવાના કામમાં ને તોટીઓ બેસાડવાના કામમાં કરવામાં આવે છે. અદાહ્ય બુનુસોનો ઉપયોગ જમીન ઉપર પાથરવા માટે અથવા ઘર ઉપર નાંખવાને માટે કરે છે. નાટક માટે અદાહ્ય પડદા અને અગ્નિશાપકોનાં (ફાયર મેનોનાં) કપડાં એસબેસ્ટોસનાં બનાવવામાં આવે છે. અદાહ્ય સીમેન્ટ, રંગ વિગેરેમાં પણ તે નાંખેલા હોય છે. એ ઉપરાંત અનેક કામોમાં તેનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે.

ઉત્તર અમેરિકામાં કાગળ બનાવવામાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. આ કાગળ બળે, તો પણ તેની ઉપરના અક્ષરો વાંચી શકાય છે.

કાચા સ્વરૂપમાં આ પદાર્થ ઘણુંખરું બધે મળી આવે છે. પણ જસતનાં માત્ર થોડાંજ સ્થાનોમાં વેપાર માટે પુષ્કળ જથ્થામાં આ પદાર્થ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે. ટિરીલ, હંગેરી, કવીન્સલૅન્ડ, ન્યુ-સાઉથ વેલ્સ અને ન્યુઝીલૅન્ડ એ દેશોમાં તે મર્યાદિત પ્રમાણમાં મળે છે. અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં પણ તે ઘણું ઠેકાણે હોય છે. કેપ કોલનીમાં કેપ એસબેસ્ટોસ નામનો ભૂરા તંતુના પદાર્થ મળી આવે છે. પહેલો ઇટાલિને કૅસિકમાંથીજ તે પૂરો પાડવામાં આવતો; પણ હાલમાં તે કાનડામાંથી મોટા

જથ્થામાં પૂરો પાડી શકાય છે. ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં લોઈડ બ્રૅપોર્ટનો પેટેન્ટ એક્ટ પસાર થયા પછી એના વેપારને ઘણું ઉત્તેજન મળેલું છે. શુદ્ધ એસ્બેસ્ટોસ નાખીને બનાવેલાં લંડન પોર્ટલૅન્ડ સીમેન્ટનાં નળીયાને ફરસબંદી પત્થર બાંધકામમાં ઘણા ઉપયોગી જણાયાથી બજારમાં તેમની અગત્ય ખૂબ વધી ગઈ છે. ગૃહસૌન્દર્યના કામમાં “પેન્ટાઈલ” એ નળીયાં આગ ને પાણીથી ઘરનું રક્ષણ કરે છે, એટલુંજ નહિ, પણ હવાની પણ તેમની ઉપર કશી અસર થતી નથી. એસબેસ્ટોસનો ચઢાઈઓ પણ ગમે ત્યાં શાળા, નાટકગૃહ, કારખાના, ઈસ્પિતાલો, આગ-ગાડી, આગબોટો વિગેરે ઠેકાણે ઉપયોગમાં આવે છે, તેથી તે આગથી અને લિનાશથી પણ માણસોનો બચાવ કરે છે.

હિન્દુ સ્તાન :— એસ્બેસ્ટોસને મુંબઈમાં શંખપલિત એ નામ છે. અફગાનીસ્તાન, પંજાબ, ધરવાલ, લોપાલ, (મધ્ય હિન્દ) છોટા નાગપુર ને મહેસુરમાં એસ્બેસ્ટોસ મળી આવે છે.

હિન્દમાં દર વરસે ૪૦ થી ૪૪ રૂપીયાની કિંમતનો એટલે પ-૭ હન્ડ્રેડવેટ એસબેસ્ટોસ થાય છે. અદાહ્ય પદાર્થોની ગરજ વધારે જણાવાથી તેની માગણી ખૂબ વધી ગઈ છે અને તેને વધારે પ્રમાણમાં કાઢવાનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. હાલમાં સેન્ટ્રલ ઈન્ડિયા એજન્સીમાં મળી આવેલા એસ્બેસ્ટોસનો નમુનો વિલાયતમાંના ઇંપિરિયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં પરીક્ષણ માટે મોકલવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંનો એવો અભિપ્રાય થયો, કે અહિંનો એસ્બેસ્ટોસ, ઘરડ અને સુવાળો છે. ને તેના તંતુ ખૂબ ટુંકા હોય છે. તેમનો રંગ પણ હલકી ભતનો હોય છે. તેને પરદેશી મોકલવાથી નફો નહિં થાય, પણ તેનો અહિં ઉપયોગ કરવામાં કશો વાંધો નથી.

[સંદર્ભ ગ્રન્થ:—ફ્રીટસ-સટકેલ-એસ્બેસ્ટોસ, એટાવા ૧૯૦૫. એન્યુઅલ રીપોર્ટ્સ ઓન મીનરલ રીસોર્સીઝ. યુના-સ્ટેટસ-જીઓ. સર્વે મેરીલ.—ડી. બેન્સ. એસબેસ્ટોલ ઍન્ડ એસ્બેસ્ટિક, લંડન ૧૮૯૭. એ.બ્રિ. વૅટ-કોમર્શિઅલ પ્રોડક્ટસ; મોડક—પદાર્થ વર્ણન ભાગ ૧ લો. વીટકર્સ અલ્મૅન્ક ૧૯૨૩.]

અસંમંજસ :—સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન સગર રાજાને કેશિનીથી થયેલો પુત્ર. તે નગરવાસી-ઓનાં બાળકોને નદીમાં ડૂબાડતો : આ રીતે ઘણાં બાળકોને ડૂબાડવામાં આવ્યા, તેથી શહેરમાં ખૂબ કોલાહલ થયો ને રાજાને કાને વાત ગઈ. તેથી રાજાએ તેને રાજ્યમાંથી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરી. તેથી

તેણે હુબાડલાં બાળકોને યોગ સામર્થ્યથી જીવતાં કર્યાં. ને મોટો જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. એને અંશુમાન નામે એક પ્રખ્યાત પુત્ર હતો (મહાભારત ૩ ૧૦૭, ૧૨, ૫૭) સગર પછી એ રાજ્યપદ પામ્યો ને પોતાના પરાક્રમથી પંચજન એ નામે પ્રખ્યાત થયો એવો હરિવંશમાં ઉલ્લેખ છે.

અસરણી:—જીલ્લા ચાંદા તાલુકો શીરોંકાચા-ગોદાવરી નદીને ડાબે કીનારે શીરોંચાની દક્ષિણે લગ-લગ ૧૯ માઇલે આ ગામ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ ની સાલમાં અહિંની ૩૧૨૮ લોક વસ્તી હતી. આ ગામમાં ખેતી એ મુખ્ય ધંધો છે. દર શુક્રવારે બજાર ભરાય છે. રાજુ ને કોમટી લોકોની વસ્તી વધારે છે. પોલીસ થાણું, નિશાળો, ને પોસ્ટ પણ છે (ચાંદા ગેઝેટ ૧૯૦૬).

અસરુર:—(પંજબ) ખાન ઘાડાઓન તાલુકો. એ ટાકોની અથવા ઉત્તર પંજબની રાજધાની હતી. લાહોરને પીંડી ભાટીઆન વચ્ચેના રાજમાર્ગની દક્ષિણે બે માઇલ પર એ આવ્યું છે આ ગામમાં ઇ. સ. ૬૩૦ માં હયુએનસંગ આવ્યો હતો. તે વખતે આ ગામનું નામ તિસકી અથવા ટાકી એવું હતું, એવું કનિંગહામ માને છે. પહેલાંના અવશેષોમાં મળી આવેલી ૧૮ ઇ.સ. લાંબી ૧૦ ઇ.સ. પહોળી અને ૩ ઇ.સ. જાડી ઇંટો ને ઇન્ડો-સીથીઅન નાણાંના સિક્કા ઉપરથી આ ગામની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. જુના શહેરના અવશેષ ભાગનો ઘેરાવો ત્રણ માઇલ છે, ને તેના વાયવ્ય ભાગમાં ૬૦૦ ફુટ લાંબો ૪૦૦ ફુટ પહોળો ને ૬૬ ઇંચો એવો એક ભાગ છે. તે ઠેકાણે ૨૧ ફુટ વ્યાસનો એક જુનો ને પાણી વિનાનો કુવો છે. અહિં જુનો રાજમહેલ હતો એમ કનિંગહામનો અભિપ્રાય છે. આ જગ્યાની આસપાસ નાના નાના ટેકરાની હાર છે. એ પહેલાંના કિલ્લાના ખંડેર હશે. હયુએનસંગના સમયમાં આ ગામમાં દસ યૌદ્ધ મઠ હતા ને અહિંથી નજીક બે માઇલ પર અશોકે એક ખસો ફુટની ઉંચાઈ વાળો સ્તૂપ બંધાવ્યો હતો. હાલમાં જેને સાલાર ટેકરી કહે છે તેજ આ સ્તૂપ છે, એમ કનિંગહામ માને છે. એને પહેલાં ઉદ, અથવા ઉદનગર કહેતા, એમ કહેવાય છે. કેટલાક વરસો સુધી આ પ્રદેશ વેરાન પડેલો પણ પાછળથી અકબરના વખતમાં ઉગરશાહે અહિં એક મસીદ બંધાવી હતી.

હાલનું અશરુર ગામ તદ્દન નાનું છે. ત્યાં માત્ર ૪૫ ઘર છે. (ઇ. જી. ૬ દિક્ષિત ભારત વર્ષીય જીવર્ણન.)

અસહકાર:—(નાન-કોઓપરેશન) આ શબ્દ હમણાં હમણાં પ્રચારમાં આવ્યો છે. સરકાર અને પ્રજા અથવા સમાજના જુદા જુદા વર્ગોમાં નબળાનું સબજને હરાવવાના રાજકીય અને સામાજિક નીતિની દ્રષ્ટિએ સફળ હથિયાર તરીકે આ શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યો છે. સહકાર એટલે એકત્ર અથવા અસ્પર્શની સાહાય્યથી કામ કરવું અને અસહકાર એટલે સહકાર અથવા મદદ ન કરવી. મનુષ્ય પ્રાણી કદી જુદો એકલવાયો ન રહી શકે, પણ સમાજ બનાવી સૌની સાથે રહી શકે છે, તેથી સમાજનું અસ્તિત્વ અને કાર્ય એક બીજાની મદદથી ચાલી શકે છે. અન્યોન્યાશ્રય એ સમાજ વ્યવસ્થાનો મૂળ પાયો છે. સરકાર એટલે સમાજ ઉપર સામાન્ય રીતે નિયંત્રણ કરનારી શક્તિ. તે શક્તિ સરકાર ને રૈયત એ બંનેના પરસ્પર આશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ અન્યોન્યાશ્રયનું ભાન પ્રજામાં ઉત્પન્ન કરાવી તેનું સ્વત્વ તેને સમજાવવું એ અસહકારની હિલચાલનું ધ્યેય છે. અન્યોન્યાશ્રય સમજ કે તેનું ભાન ઉત્પન્ન કરાવી પ્રજામાં સ્વત્વ જગાવવું એ વાત બહુ નવી નથી. રુસો નામના ફ્રેન્ચ તત્ત્વવેત્તાએ સરકાર એ સંસ્થાની ઉત્પત્તિને “સોશયલ કોંટ્રાક્ટ” એટલે સામાજિક કરાર એવું આદિકારણ કહીને શાસ્ત્ર અને શાસિત એ બંનેના સહકાર પરજ સરકાર નભી શકે છે, એ તત્ત્વ લોકોને સમજાવ્યું. રુસોએ બતાવેલું સમાજ-ઘટનાનું આદિકારણ ભલે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ભૂલ ભરેલું લાગે, તોપણ રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં તે સુપરિણામ કારક થયું છે. જેથી એક પક્ષ સહકાર ન આપવાનું જણાવે તો બીજો પક્ષ લૂલો બની જાય છે. કાયદા બનાવવા, ન્યાય આપીને તેના અમલ કરવો આ ત્રણ કામ સરકારનાં ગણાય છે. તેમાં સરકાર સાથે સહકાર ન રાખવો, ધારાસભામાં ન જઈ કાયદા બનાવવાનું કામ અટકાવવું, ન્યાય કોર્ટોમાં ન જઈ ત્યાનું કામ બંધ પાડવું, કર ન આપવા, ને આવી રીતે સરકારનો રાજ્ય શકંટ ચાલતો અટકાવવો, આવો ઉદ્દેશ અસહકારની એક-દર હિલચાલનો હોય એમ જણાય છે.

આવા અસહકારના દષ્ટાંત પ્રાચીન ઇતિહાસમાં અનેક મળી આવે તેમ છે. તેમાંના પ્રસિદ્ધ દાખલો લેવો હોય તો પ્રાચીન રોમન ઇતિહાસમાં પૅટ્રિશિયન અને પ્લીબીઅન એ બંને વચ્ચેના ઝઘડાનો છે. પ્રાચીન રોમમાં સમાજના બે ભાગ હતા. તેમાંના પ્લીબીઅન લોકોએ પૅટ્રિશિયન લોકો પાસેથી રાજકીય હક મેળવવા માટે તેમની સાથે અસહકાર કર્યો, ત્યારે પૅટ્રિશિયન લોકોને સમાધાન કરવું પડ્યું.

આકના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં “એ.સ્ટ્રાસિઝમ” (રાજદ્રોહી માણસને દશ વર્ષની દેશ નિકાલની સજા) એ બીજી જાતનો અસહકાર, “એકસ કામ્યુનીકેશન” એટલે ધર્મ સત્તાએ પાપી માણસપર આદરલો સંઘબહિષ્કાર અથવા જાતબહિષ્કાર એ વળી બુદ્ધ પ્રકાર, બાયકોટ એ વળી ત્રીજો પ્રકાર કોઈની સાથે જોડેપાર વિષયક અથવા સામાજિક વ્યવહારવિષયક સંબંધ ન રાખવાનું ઠરાવી તેને પેચમાં સપડાવવો, એને બાયકોટ અથવા બહિષ્કાર કહે છે. દેશનિકાલ અથવા જાતિ બહિષ્કૃતતા એ સત્તાધીશોના હાથમાંના બંડખોરોને કબજે લેવા માટેના દુશિયારો છે. બાયકોટ એ સામાજિક નાપસંદગી દર્શાવવાની રીત છે. અને અસહકાર એ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટેનું પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ ન હોવા છતાં પોતાના સહકારની ઉપર જે કામો આધાર રાખે છે. તે કામો ન કરવા ને સહકાર પણ ન આપવો, પણ પોતાના કબજામાં તે કામો લઇને રાજકર્તાને નમાવવાનો એ દાવ છે.

આ ધુનિક ઇતિહાસ:—બલવાન રાજસત્તા પાસેથી પૂર્ણ સ્વતંત્રતા અથવા મર્યાદિત રાજકીય હક મેળવવા માટે અસહકારનો ઉપયોગ ૧૯ માં અને ૨૦ માં સદીમાં વધારે થયો હોય એમ લાગે છે, એસ્ટ્રીઅન સામ્રાજ્ય સામે હંગેરિયન લોકોએ, અને બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય સામે આયર્લેન્ડ લોકોએ તેમજ ઇન્ડિયન લોકોએ અસહકાર કર્યો. પણ આ બધા દેશના લોકોએ પોતાના અસહકારને માટે દુશિયારોની મદદ લીધી. પણ મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૨૦ ૨૧ માં જે અસહકારનો ઉપદેશ કર્યો, તેમાં અનત્યાચારનું મુખ્ય સ્થાન હતું. હિંદુસ્તાનના અને બાંજ દેશોના અસહકાર વચ્ચે આ મૂળ તફાવત છે. અને એમાંજ ખરી પ્રગતિ દેખાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ રાજકીય હક માટે ઉપદેશોના માર્ગમાં ત્રણ પગથીયાં દેખાયા છે. પહેલું નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર (પેસિવ રેઝિસ્ટન્સ) બીજું સવિનય કાયદાલંગ (સિવિલ ડિસઓબીડિઅન્સ) અને ત્રીજું શાંતમય અસહકાર (નોન વાયોલેન્ટ નોન કોઓપરેશન) એમાંથી અસહકારનો કાર્યક્રમ ખૂબ વ્યાપક હોવા છતાં અસહકારન આ દેશમાં થોડા વખતમાં ધાર્યો કરતાં વધારે સફળતા મળી એનું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે લોકોને “અમુક કામ ન કરો” એ વાત વધારે ગમે છે. કરવા કરતાં ન કરવા પ્રત્યે લોકો સહેજે ખેંચાય છે. કારણ એ એક નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ છે. સત્યાગ્રહ, કાયદાલંગ જેવાં કામ જેમાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાનું હોય છે, તે ન કરતાં ધારાસભા બહિષ્કારનું કામ લોકો સહેજે

કરે છે. કારણ તેમાં મત ન આપવાના હોવાથી ઘેર બેસવાનું હોય છે. છતાં અત્યંત દુર્બળ માણસને પણ આ પંચાક્ષરી મંત્રે કામ આપ્યું ને તેથી અસહકારને અનુયાયી ઘણા મળ્યા, જેથી તે શબ્દ મહત્વ પામ્યો. એટલુંજ નહિ પણ તે અસરકારક પણ નીવડ્યો.

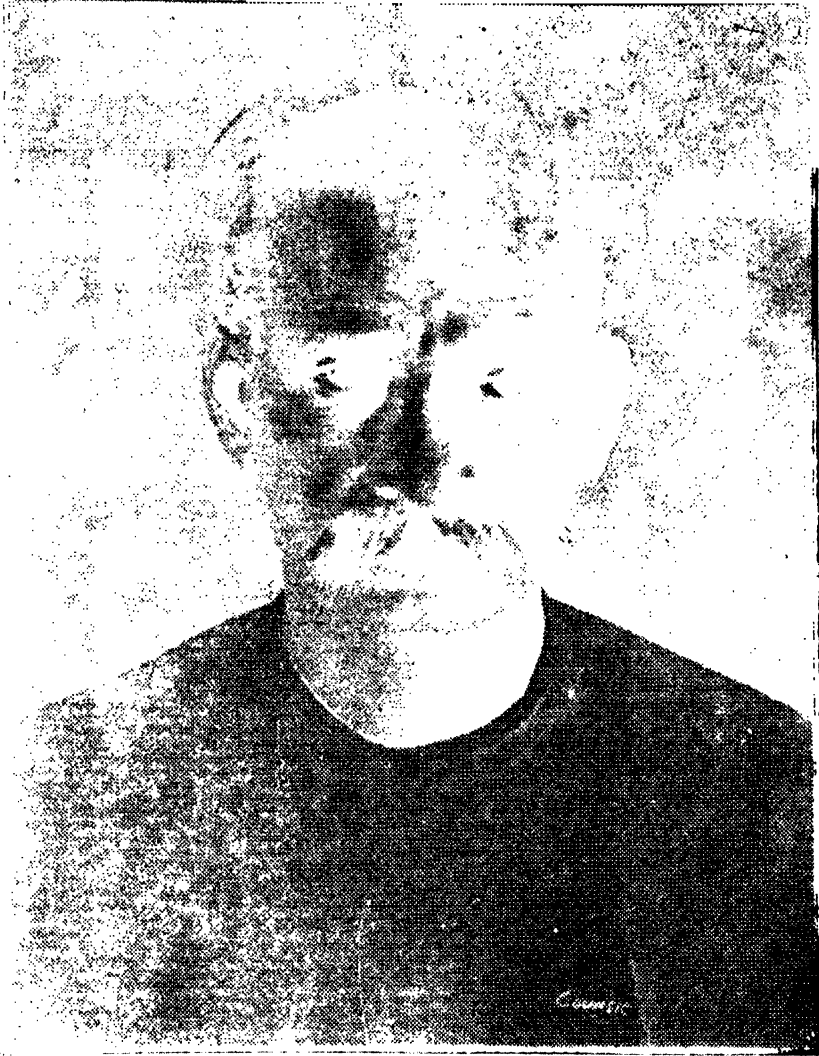
હિંદુ સ્તાનમાં અસહકાર:—હિંદુસ્તાનનો ૧૯૧૯ ના કાયદાથી મળેલા સ્વરાજ્યના હક અસંતોષકારક છે, એવો મત આખા દેશમાં પ્રચલિત થયો હતો. આજ અરસામાં પંજાબમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓએ કરેલા અત્યાચારોને માટે ખિલાફતને લગતો મુસ્લીમ ખિરાદરોને થયેલો અન્યાય દૂર કરવાને માટે અને બ્રિટીશ સરકારે કરેલા વચનલંગ માટે સરકાર સાથે અસહકાર કરીને લોકોની મંગણીઓ કબુલ કરાવવાના હેતુથી અસહકારનો સિદ્ધાન્ત મહાત્મા ગાંધી એ લોકો સમક્ષ મૂક્યો. અસહકારના કાર્યક્રમમાં (૧) ધારાસભા બહિષ્કાર, (૨) કોર્ટોનો બહિષ્કાર, (૩) સરકારી ને સરકારી સહાય લેતી શિક્ષણ સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર, (૪) સરકારે આપેલા કિતાબોનો ત્યાગ, (૫) પરદેશી કાપડ ઉપર બહિષ્કાર એ બાબતો કહી તે પછી તેમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમ માટે (૧) શુદ્ધ ખાદીની (હાથે કાતેલી હાથે વણેલી) ઉત્પાદન, (૨) અરપૃથક્તા નિવારણ, (૩) ટિળક સ્વરાજ ક્ષણ, (૪) વકાલાત વકાલાત ન વિદ્યાર્થીઓએ શાળાન મહાવિદ્યાલયો છાડીને ગામડામાં પ્રચાર અર્થે નીકળી પડવું (૫) હડતાળો પાડવી, (૬) પ્રાર્થનાઓ અને અપવાસ કરવા વિગેરે વસ્તુઓ મૂકી. આ બધા કાર્યક્રમ કયા કયા સફળ થયા, અ વાત જાણીતી છે. સરકાર સાથે જ્યાં જ્યાં વિરોધના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં ત્યાં શાન્તતા અથવા અનત્યાચારથી પ્રાતકાર કરવા, અ તત્વ ગાંધીજીએ મુખ્યતઃ પ્રજાહાથમાં લીધા. પછી કોર્ટોન શિક્ષણસંસ્થાનો બહિષ્કાર હાથમાં લીધા. તે પછી ટિળક સ્વરાજ્ય ક્ષણનું કામ હાથમાં લીધું (એના એક કરોડ રૂપીઆ લગા કરવાના હતા) તે પછી પરદેશી કાપડની હાળી અને ખાદી પ્રચાર આટલી વસ્તુઓ એક પછી એક શરૂ કરી આના પછી રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક મંડળો સ્થાપીને સરકાર જ્યાં વિરોધ દર્શાવ્યો ત્યાં કાયદાલંગની હિલચાલ ઉપાડીને તેનો પ્રતિરોધ કર્યો. સ્વયંસેવકોના કાયદાલંગને જેલ નિવાસથી આખો દેશ ખગલગા ઉઠ્યો. ડિસેમ્બર માસમાં અમદાવાદ કૌન્સિલ બાંહેલી તાલુકામાં સરકાર સાથે પુરોઅસરકાર કરીને મહમુલ ન ભરવાનું ને પોતાના બધાં કામ બંદે ચલાવી લઈ

૧૫૨. મહાત્મા ગાંધી—નિઃશસ્ત્ર જગતને
સ્વાતંત્ર્ય સંપાદનની આશા ઉત્પન્ન કરનાર.

૧૫૩. જવાહીરલાલ નેહરૂ—મહાત્મા ગાંધી-
પક્ષવાદી યુવાન વર્ગના મુખ્ય વિનીત નેતા, જેમણે
લાહોર મહાસભાનું પ્રમુખપદ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે.

૧૫૪. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ— એમણે
ખારડોલીમાં કરખંધીની પહેલી ચળવળ વખતે સર-
કાર સામે જુએસ ઉઠાવી અને કરખંધીની હીલચાલ
શક્ય છે એ ખાખતનો વિશ્વાસ આખા હિંદુસ્થાનમાં
પેદા કર્યો.

૧૫૫. સરોજિની નાયડુ—ગયા સત્યાગ્રહમાં
જેલગયાં. કૌએસ પક્ષની અત્યંત પ્રમુખ સ્ત્રી.

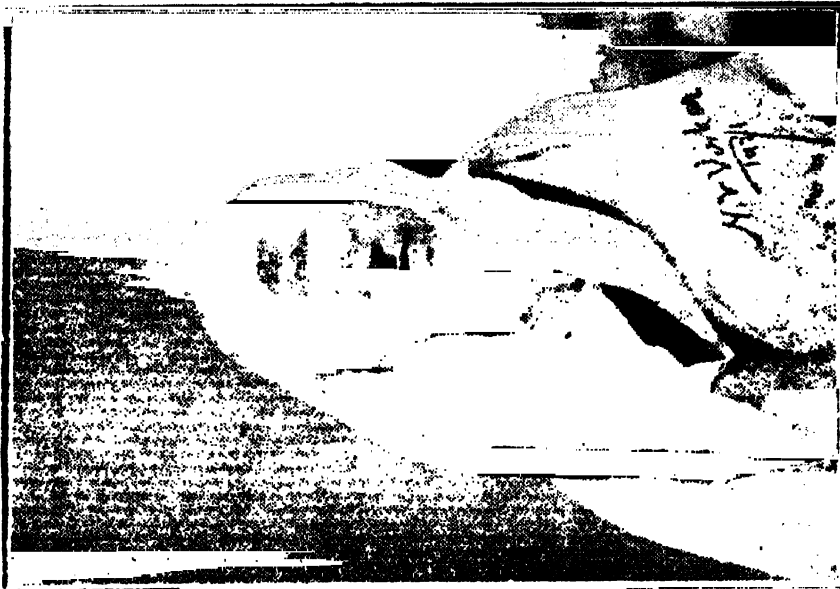
૧૫૬. તપસ્વી આળાસાહિય પરાંજ પે—મહારામા
ગાંધીના અસહકારના તત્વનો વિરોધ કરનાર વ્યક્તિ.
કોસિલમાં બધાં ઔપોઝિશન કરવામાં તેઓ માનતા.

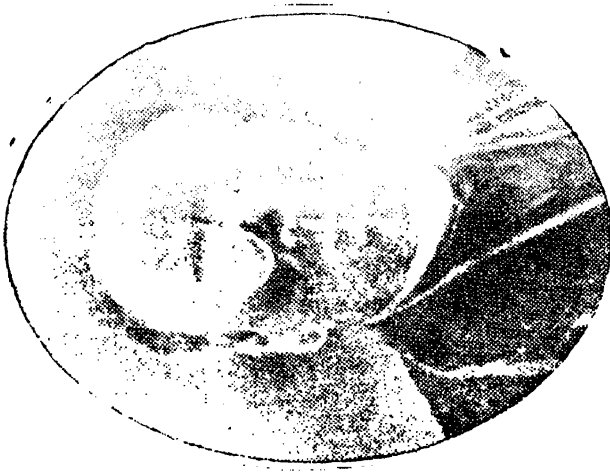
૧૫૭. વીર વામનરાવ ઉદે વામન ગોપાળ ભેશી-
વરાડના અસહકારી આગેવાન.

૧૫૮. મૌ.શૌકતઅલી-એક વખતના મહાત્માજીના ચુસ્ત અનુયાયી. ડોમિનીયન સ્ટેટસ પણ નથી જોડતું એમ હવે તેઓ કહેવા લાગ્યા છે.

૧૫૯. મિસસ ચિત્તરંજન દાસ— પહેલા કોન્મિસલ અફિષકાર વખતે તેઓ આગળ આવ્યાં.

૧૬૦. અચ્યુતરાવ કોલ્લટકર-છેલ્લું ચિત્ર પૂરે
ધવા આવ્યું ત્યાર પહેલાં થોડા વખત પર ચૂંટાયલા
મુંબઈના ડિપુટી.

૧૬૧. ગંગાધરરાવ દેશપાંડે-કર્ણાટકના અસહ-
કારવાદી.

૧૬૨. ગોપાળરાવ યોગદે-અસહકારની ચળ-
વળમાં મદદ કરનાર નાગપુરના એક પત્રકાર.

૧૬૩. ડા. યોદ્ધિરામ—સિંધના પ્રમુખ કાર્યકર્તા
અને કરાંચી કોંગ્રેસના સ્વાગતાશ્રયક.

૧૬૪. સુભાષચંદ્ર બોઝ—સવિનય ભંગની ચળ-
વળને શીઘ્ર ગતિ આપનાર ઉદ્દામપક્ષવાદી નેતા.

સ્વાવલંબી થવાનું ખીંડું જડાયું, ને ગાંધીજી એ પ્રયોગ સફળ કરવાનું હાથમાં લીધું. પણ તેજ અસામાં ચૈત્રીચૌરામાં તોફાન થવાથી ખાડોલીનો કાર્યક્રમ બંધ રાખવામાં આવ્યો. તે ફરીથી ખાદીપ્રચાર, અસ્પૃશ્યોદ્ધાર, હિન્દુમુસ્લીમ ઐક્ય વગેરે રચનાત્મક કાર્યક્રમ શરૂ થયો. ત્યાં તો સરકારે ગાંધીજી ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેમને છ વરસની કારાવાસની સજા કરી (૧૯૨૨).

આ બધી બાબતોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય એટલા માટે તે ચળવળનું વિગત વાર વર્ણન રાજકારણની દૃષ્ટિએ અને લોકોની ભાવનાની દૃષ્ટિએ કરવું જોઈએ.

૧૯૨૦ આગસ્ટની પહેલી તારીખે ગાંધીજીએ અસહકારની હિલચાલ પોતાની જબાબદારી પર શરૂ કરી. વાત એમ બની, કે જુલાઈ માસમાં તેની યોજના સ્પષ્ટ રીતે જાહેર થઈ અને ૧લી આગસ્ટને દિવસે લોકમાન્ય ટિળક સ્વર્ગવાસી થયા. તેમ છતાં આ નવી હિલચાલને ઉદાપોહ તો લોકમાન્યની હયાતીમાં જે નેતાઓએ શરૂ કર્યો હતો. નવા સુધારા અસંતોષકારક હોવા છતાં ધારાસભામાં જઈને ત્યાં પ્રતિયોગી સહકારના સિદ્ધાન્ત પર સરકાર સાથે લડવું એવો કાર્યક્રમ ટિળક, દાસ વગેરે આગેવાનોએ નક્કી કર્યો હતો. પણ ગાંધીજીએ નવા સુધારાની સંદોષતા, ૧૯૨૦ માર્ચમાં લોઈડ જ્યોર્જે હિંદી મુસલમાન પ્રતિનિધિ મંડળની કરેલી નિરાશા, પંજાબમાં અત્યાચારોની બાબતમાં હંટર કમિટીએ કરેલો અન્યાય, અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું વલણ વગેરે બાબતોથી ચચેલી નિરાશાનો વિચાર કરી. પ્રતિયોગી સહકારને બદલે અસહકાર કરીને સરકાર સાથે લડવાનો ઉપદેશ કર્યો. પણ લોકમાન્ય જ્યાં લગી જીવે, ત્યાં લગી ગાંધીજીએ લોકો અનુસરે એ શક્ય ન હતું. છતાં ૧લી આગસ્ટથી ગાંધીજીએ અસહકાર જાહેર કર્યો, ને તેજ દિવસે લોકમાન્યનું અવસાન થયું. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં કલકત્તાની બહી કોંગ્રેસમાં જીજ વધુમતીથી પ્રજાએ અસહકાર શરૂ કરવાનો તે તેમાં નાંચેની બાબતોનો સમાવેશ કરવાનો ઠરાવ કર્યો:-(૧) સરકારી ઇલકાબ, સન્માનની જગાઓ છોડવી ને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થામાંથી સરકારની ચુકત સ્થાનોમાંથી રાજીનામાં આપવાં (૨) સરકારી દરબાર અને બીજા સરકારી મેળાવડાનો બહિષ્કાર કરવો. (૩) વિદ્યાર્થીઓએ શાળા કૉલેજોનો ત્યાગ કરવો, ને તેમને માટે નવી શાળા મહાશાળાઓ ખોલવી. (૪) બ્રિટિશ ન્યાય કોર્ટના વકીલોએ ને પક્ષકારોએ કોર્ટોનો બહિષ્કાર કરવો અને

લવાઈ મંડળ મારફતે પોતાના વાંધા દૂર કરવા. (૫) મેસો પોટામીયામાં લશ્કર, કારકુન ને મજૂર તરફે કોઈએ નોકરીમાં જવું નહિ. (૬) નવા સુધારા પ્રમાણે મળેલી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ઉમેદવારોએ અને મતદારોએ બિલકુલ ભાગ ન લેવો. આ ઠરાવ થયા પછી ગાંધીજીએ અને તેમના અનુયાયીઓએ આખા દેશમાં ફરીને આ કાર્યક્રમ લોકોને સમજાવવાનું કામ કર્યું. પદવી અને વકીલાત છોડનારાની સંખ્યા ખુબ ઓછી હતી. શિક્ષણ સંસ્થા ઉપર બહિષ્કારનું કામ માત્ર ખુબ જોરમાં થયું. જ્યાં જ્યાં ગાંધીજી જતાં ત્યાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તેમની મીઠી અને સૌમ્ય વાણીની અને ઉચ્ચ વિચારોની ખુબ અસર થતી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ સંસ્થાઓ છોડી ને રાષ્ટ્ર કાર્યમાં જંપલાવ્યું. બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં પંડિત માલવીય અને ગાંધીજી વચ્ચેનો આ બાબતમાં મીઠો વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે જણાયો. અલિગઢની ઍંગ્લો ઓરીયન્ટલ કૉલેજમાંથી ઘણી મોટી મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા બહારપડી. તે ઉપરાંત નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ, કૉલેજો ને વિદ્યાર્થીઓની પણ સ્થાપના થઈ. પુણાનું ટિળક વિદ્યાપીઠ, ટિળક મહા. વિદ્યાલય મુંબઈની રાષ્ટ્રીય મેડિકલ કૉલેજ, અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ને તેને અનેક શાળાઓ દિલ્હીમાં હકીમ અજમલખાને કાઢેલી કૉલેજ વગેરે અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ ઉઘડી.

પણ ૧૯૨૦ નવેમ્બરમાં થયેલી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ગાંધીજી ના ઉપદેશની ખુબ અસર થઈ ને કોંગ્રેસપક્ષીમાંથી એક પણ ઉમેદવાર ધારાસભામાં ન ગયો પણ મોડરેટ (વિનીત પક્ષીઓ) ન વા સુધારા સફળ કરવાનું વચન સરકારને આવી આવેલા હોવાથી તેઓ ધારાસભામાં ગયા ને ત્યાં તેમને સહેજે જગા મળી. ગાંધીજીના આ અસહકારના પ્રયોગથી પ્રતિયોગી સહકારના પ્રયોગ કરતાં તદ્દન જીજા પ્રકારની અસર શાસન પદ્ધતિ ઉપર થઈ. પણ ઇંગ્લેન્ડ આયર્લેન્ડની માફક પહેલાં જગ્યાઓ રોકીને પછી તેમની ઉપર બહિષ્કાર પોકારીને અસહકાર કરવામાં આવ્યો હોત તો શી અસર થાત, તેનું અનુમાન કાઢવા જેવું છે. પણ મોડરેટો ધારાસભામાં જઈ શક્યા, તેથી સરકારની દૃષ્ટિએ આ બહિષ્કાર અફળ થયો. ૬૩૭ બેઠકો માંથી માત્ર ૭૪ બેઠકો અણપુરાએલી રહી. મતદાન ની દૃષ્ટિએ શહેરમાં વધારે મત અપાયા ગામડાંના લોકોએ વિશેષ મત આપ્યા નહિ.

ઈ. સ. ૧૯૨૦ ના ડીસેમ્બર લગી જે ચળવળ થઈ તેને આટલી સફળતા મળેલી જોઈને નાગપુર કોંગ્રેસે ગાંધીજીને ટેકો આપ્યો પણ માલવીયા જીના

આપડે વગેરે એવા આગેવાનો તટસ્થ રહ્યા. આ મહાસભામાં કૌંઝેસનું દુષ્કૃત્ય બદલવામાં આપ્યું કૌંઝેસ એ સંસ્થા ધારાસભા બહારના લોકોને લેગા કરી તેમના હક તેમને અપાવનારી ને તે માટે સરકાર ને અને ત્યાં વિરોધ કરનારી સંસ્થા:યર્ધ, તેથી તે ધારાસભાવાળા લોકોને મન વિશિષ્ટ પક્ષની સલાહ લાગવા લાગી. તેથી તેઓ તેનાથી દૂર રહેવા લાગ્યા.

અસહકારની શરૂઆતથીજ તેનું ગંભીર સ્વરૂપ સરકારની દૃષ્ટિમાં આવી ગયું હતું. કારણ તેથી સ્વરાજ્યની હિલચાલ કેવળ શિક્ષિતોમાંજ રહેવાને બદલે ગામડામાં તે અલણ લોકોમાંએ પ્રવેશે એવો સંભવ હોવાથી તે લોકોમાં હિંસા ઉદ્ભવશે, એમ સરકારને લાગતું હતું આમ હોવાથી સરકાર આ હિલચાલ તરફ કેવી રીતે જશે એ વાત સ્પષ્ટ થવાની જરૂર હતી. એટલે લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ (વાઈસરોયે) મળી એસેમ્બલીની બેઠકમાં બહેર ક્યું, કે અસહકારની હિલચાલ બેકાયદેસર છે, કારણ તેનો હેતુ ચાલુ રાજ્યપદ્ધતિ ને અટકાવી મૂકવાનો છે, એમ સરકાર માને છે છતાં તેના પ્રભુતાને સરકારે જેલમાં બેસાડ્યા નથી; કારણ તેઓ અનત્યાચારનો ઉપદેશ સાથે સાથે કરે છે. પણ તેમની તરફમાં લોકો અત્યાચારને ઉત્તેજન આપે એવો ઉપદેશ કરશે અથવા પોલીસ અને લશ્કરો અરાજનિષ્ઠ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, તો તેમની ઉપર કામ અજાવવામાં આવશે, એવા હુકમો પ્રાંતિક સરકારને કરવામાં આવ્યા છે. પણ આખા દેશની સંપત્તિ લોકો સમજદાર હોવાથી આ હિલચાલમાં નહિ મળે, એવી સરકારને ખાતરી છે. એટલે જે રીતનો સહકાર લોકો આ હિલચાલને આપશે તે રીતના ઉપાયો સરકારને યોગ્ય પડશે.

અસહકારની હિલચાલ થોડા વખતમાં લોકપ્રિય થઈ પડી તેનું કારણ ગાંધીજીનું ઉદાત્ત ચરિત્ર છે. ગાંધીજી કાઉંટ ટાઉસ્ટોયના શિષ્ય તરીકે લવિષ્ય માં ગણાય તો નવાઈ નહિ. અસહકારનો જે કાર્યક્રમ ગાંધીજીએ યોજ્યો તેમાં તેમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ અને પ્રામાણિકતા વ્યક્ત થાય છે. એટલુંજ નહિ, તો સમગ્ર રાષ્ટ્રની સામાજિક પુનર્ધર્ટિના કરવાનો તેમનો હેતુ પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે આજનો સુધારો માનવના ઉદાત્ત સ્વભાવ અને ક્યેયનો વિનાશ કરનારો છે; પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી ઔદ્ધિક ગુલામગિરી પછી છે, ડૉક્ટર લોકો પ્રજાને અધ:પાત ને માર્ગે દોરે છે. ન્યાય કોર્ટને વકીલ મનુષ્યત્વને ખોવડાવે છે. રેલવેથી મનુષ્ય ઇશ્વરથી દૂર જાય છે,

પાર્લામેંટ એ ભારે મૂલનું રમકડું છે, દરેક જણ પોતાનું આધ્યાત્મિક બળ વધારે એ તેનું ક્યેય છે. દરેક માણસને પોતાના હેતુ સફળ કરવા માટે નિ:શસ્ત્ર પ્રતિકાર જેવું બીજું સુંદર હથિયાર કદીય મળી શકાશે નહિ, એવા વિચારો ગાંધીજી સેવે છે. આ વિચારોને તે યથામતિ આચારમાં પણ મૂકે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે હિન્દી બોની ફરીયાદો દૂર કરવા માટે મોટા પ્રમાણમાં હિલચાલ કરી ને હિંદુ-સ્તાનમાં આવ્યા પછી આ સાધનનો ઉપયોગ વધારે વિશાળ રીતે કરવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો. ગાંધીજી ની કાર્યનિષ્ઠા અને સ્વાર્થત્યાગે લોકો પર ખૂબ છાપ પાડી. છતાં નિ:શસ્ત્રપ્રતિકાર એ હથિયાર અનેક ભાષા, ધર્મ, ને જાતિઓથી ભરેલા આ વિશાળ દેશમાં જોખમકારક છે. એમ જાણીને સ્વર્ગસ્થ ગોખલે એ હિન્દની પરિસ્થિતિ પૂરી રીતે તપાસ્યાવિના તેનો ઉપયોગ ન કરવો, એવી સાવચેતી આપેલી પણ શ્રી. ગોખલે થોડાજ વખતમાં સ્વર્ગવાસી થયા. ગાંધીજી એ મહાયુદ્ધના વખતમાં માત્ર સામાજિક કાર્યમાંજ પોતાના મતને પરોવ્યું હતું. ને સરકારને પૂરી મદદ આપી હતી. ૧૯૧૬ માં રોલેટ અંકટનો વિરોધ કરવા માટે તેમણે સત્યાગ્રહનો અથવા નિ:શસ્ત્ર પ્રતિકારનો ઉપાય જોરથી અજમાવ્યો.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સેવા, ને તેમની સંન્યાસી જેવી રહેણીકરણથી લોકો તેમને મહાત્મા કહેવા લાગ્યા હતા, પણ અસહકારમાં મુસલમાનોને ખેંચવાની ખાસ જરૂર હતી ખિલાફતને લીધે એ લાગ સરસ રીતે મળ્યો. ૧૯૧૬ નવેમ્બરમાં દિલ્હીમાં ભરાયેલી ખિલાફત પરિષદમાં ગાંધીજીએ મુસ્લીમોને અસહકારનો ઉપાય શિખવ્યો. ને મૌલાના મહમદ અલીને શૌકેતઅલી ને સમજવીને પોતાની ચળવળમાં લીધા અલીભાઈઓને ગાંધીજી ના ક્ષમાં જવું પડે તેમ હતું. કારણ તેમણે અમારી અમુક માંગણીઓ મંજૂર નહિ થાય, તો અમે તલવાર હાથમાં લઈશું એવી ધમકો સરકારને આવેલી હતી. પણ તલવાર ખેંચવી એ સહેલું ન હતું; પણ ન ખેંચવાને કારણ તો જોઈએ; ને તે મહાત્માજીના અનુયાયી થવાથી પોતે અહિંસામાં માનનારા થયા છે. એમ કહેવાથી તેમને એક મોઢું પહાનું મળ્યું. ખિલાફત, પંજાબ અને સ્વરાજ્ય એ ત્રણ બાબતોમાં ન્યાય મેળવવા માટે ગાંધીજીનો અસહકાર કલકત્તા અને નાગપુરની મહાસભાએ માન્ય રાખ્યો તેને લગતો શરૂઆતનો કાર્યક્રમ ઉપર આપેલોજ છે. કૌંઝેસના નેતાઓએ એક કરોડ રૂપિયાનો ૮૦૦૦ સ્વરાજ્ય ક્ષણો લેશે

કરવાનો ઠરાવ કરી રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક મંડળ સ્થાપવા નિશ્ચિત કર્યો. આ અરસામાં ડચુક ઓફ કૉન્ટ્રોલ હિંદમાં આવ્યા, ને તેમણે નવી ધારાસભાઓ ચાલુ કરી. તેમણે બ્રિટિશ અને હિન્દી લોકોએ અસ્પર્શની ભૂલ માટે ક્ષમા આપવી ને ગેરસમભૂત દૂર કરવી એવી સલાહ બંને પક્ષોને આપી. થોડેજ દિવસે લૉડ એમ્સફોર્ડની જગ્યાએ લૉડ રીડિંગ આવ્યો. પણ ધારાસભાના કામ તરફ જરાય ધ્યાન ન આપતાં ગાંધીજી એ અસહકારનો કાર્યક્રમ બેશરૂંચ ચાલુ રાખ્યો. ગાંધીજી અને અલીભાઈએ પ્રાંતપ્રાંતમાં ઉપદેશ દેતા ફરી રહ્યા હતા. અને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવકોની ટુકડીઓ દિન પ્રતિદિન સ્થપાતી ગઈ. કૉંગ્રેસના સભાસદો વધવા લાગ્યા. પ્રચારકોને પોલિસ અધિકારીઓની વચ્ચે કડવાશ વધતી ગઈ. ને કાં તો અહિંસાત્મક અસહકારનાં બીજા જનતામાં પૂરાં ન ઉતર્યાં હોય, તેથી અથવા અમલદારો ની બેદીલથી કે જે પરવાઈથી ક્યાંક ક્યાંક નાનાં મોટાં તોફાનો થયાં. ૧૯૨૧ ના ફેબ્રુઆરી ને માર્ચ માસમાં મળુરોના સંપ થયો. પિકેટિંગને લઈને બિહાર, નાગપુર, આસામ, મદ્રાસ મુંબઈ વગેરે ઠેકાણે રમખાણો થયાં. ગાંધીજીએ અહિંસાનો ઉપદેશ ચાલુ રાખ્યો. ને લોકોમાં પાછી શાંતિ સ્થપાય એટલા માટે કૉંગ્રેસના સભ્યોની સંખ્યા એક કરોડની કરવી. વીસ લાખ રેંટીઆ ચાલુ કરવા વગેરે રચનાત્મક કાર્યો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

લૉડ રીડિંગ અધિકાર ઉપર આવીને અનેક દેશનેતાઓની મુલાકાતો લીધી ને ગાંધીજી ને પણ મુલાકાત માટે બોલાવ્યા. અલીભાઈઓનાં ભાષણોમાં અત્યાચાર ઉત્તેજક શબ્દો હોય છે, તેથી સરકાર તેમની ઉપર કોર્ટમાં કામ ચલાવશે; એવી વાત નીકળતાં અલીભાઈઓએ પોતે અનત્યાચારનું વ્રત પાળવાનાજ છે, એવું આશ્વાસન આપી એક રીતે માફી માગી ને સરકારે કામ ચલાવવાનો વિચાર મુલતવી રાખ્યો.

માર્ચ, એપ્રિલ, મે ૧૯૨૦ માં કોર્ટ બહિષ્કાર, દારૂબંધી ને અત્યંતબંધાર એ ત્રણ બાબતો વિષે ખૂબ પ્રચાર થયો. ને એક કરોડ જેટલો ફાળો સ્વરાજ્ય ફાળામાં થયો. સપ્ટેમ્બરની આખરે પરદેશની કાપડનો પૂર્ણ બહિષ્કાર કરવાનું ઠરાવી રેંટીયા હાથવણાટને ખાદી પ્રચાર એ ત્રણ વસ્તુ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો. ૧૯૨૧ ના ઓગસ્ટમાં મલબારમાં એપલાઓએ ખૂબ મોટું બંડ કરી મુસ્લીમ રાજ્યની ઘોષણા કરીને કેટલાક હિંદુઓને વટલાવ્યા ને તેમની

ત્રીઓને બ્રૂટ કરી તેમની માલમત્તા ઝુટવી લીધી. સરકારે આ બંડનું કારણ અસહકારજ છે, એમ જણાવ્યું. આ પછી યુવરાજને હિંદમાં લાવવાનો નિશ્ચય થયો ને ગાંધીજીએ આ મેળવડામાં લોકોએ ભાગ ન લેવો એવું બહાર કહ્યું. ને લોકો અ સફળ રીતે આ બહિષ્કાર સિદ્ધ કર્યો. ઓક્ટોબર માસમાં અલીભાઈઓ ઉપર કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું. ને તેમને બપોળે વર્ષની શિક્ષા મળી. તે બાદ આણંદ અને બારડોલીમાં સાર્વત્રિક કાયદા ભંગ કરવાનો ગાંધીજીએ નિશ્ચય બહાર કર્યો ને તેની તૈયારી શરૂ કરી. નવેમ્બર ૧૯૨૧ની ૧૭મી તારીખે મુંબઈમાં યુવરાજ આવ્યા; પણ તે દિવસે ને બીજે દિવસે મુંબઈમાં રમખાણો થયાં. ગાંધીજી મુંબઈમાં હતા. તેમણે અપવાસ આદરી થોડાજ વખતમાં શાંતિ સ્થાપી. બુદ્ધા બુદ્ધા સમાજના આગેવાનો પાસે શાંતિ સ્થપાવા વચનો લીધાં. બારડોલીના કાર્યક્રમ બંધ રાખી અશાન્તિને દૂર કરવાના તેમણે ખૂબ પ્રયત્નો કર્યા. ગાંધીજીની અહિંસાની લડત ન હોત, તો અત્યાચારની લડતથી લોકોને ને સરકારને કેટલું શોષવું પડત તે કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ છે. મુંબઈની જેમ અનેક શહેરોમાં યુવરાજના આગમન દિને હડતાળો પડાઈ ને રમખાણો થયાં. સરકારે પણ દમનનીતિ ખુબ ચલાવી. ગાંધીજીએ આ દમનનીતિના જવાબ રૂપે કાયદા તોડી જેલો ભરવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. જેથી આખો દેશ હુલમચી ઉઠ્યો. લાલા લજપતરાય, મોતીલાલ નેહરુ, દેશબંધુ દાસ જેવા મોટા આગેવાનો પણ કાયદા ભંગ કરી જેલમાં ગયા. ભાષણ સ્વાતંત્ર્ય ને સંઘ સ્વાતંત્ર્યનો નાશ કરવા માટે મોડરેટો પણ ઉકળ્યા. ને રાઉડેબલ કોન્ફરન્સ ભરવાની સૂચના કરી. પણ સ્વયંસેવકો કાયદાભંગ બંધ ન કરે ત્યાં લગી કશુંય શક્ય નથી, એવો જવાબ લૉડ રીડિંગે આપ્યો. અલીભાઈઓને અને બધા અસહકારીઓને મુક્ત કરવાની તેમજ સ્વયંસેવકોની ભરતી થવા દેવાની શરતો ગાંધીજીએ આગળ મૂકી એટલે સરકારે બધો દોષ ગાંધીજી ઉપર લાદીને મોડરેડોને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

ડિસેમ્બરમાં યુવરાજ લખનૌ, અલાહાબાદ બનારસ કલકત્તા વિગેરે શહેરોમાં ગયા. પણ બધે સંપૂર્ણ હડતાલ પાડવામાં આવેલી હોવાથી સમારંભ નિષ્ફળ જેવા લાગ્યા. આજ માસમાં અમદાવાદમાં મહાસભા ભરાઈ ને ગાંધીજીને સર્વાધિકારી નીમવામાં આવ્યા. ને સાર્વત્રિક કાયદા ભંગ કરવાનું નક્કી થયું. ને તેનો પ્રયોગ ગાંધીજીએ બારડોલીમાં પડેલાં કરવો,

એમ ઠસવવામાં આવ્યું. કેટલાક ઉતાવળીયા ગાંધીએ એક વરસમાં સ્વરાજ્ય ન અપાવ્યું માટે ગાંધી વિરુદ્ધ પ્રચાર કાર્ય કરી રહ્યા હતા. પણ તેમના પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા ને બાટોલી તરફ સૈન્ય બળ વાપર્યું. બન્યુઆરીમાં સર્વ પક્ષી પરિપક્વ મુઁખમાં સર શંકરન નાયરન પ્રમુખ પદ નીચે મળી પણ તેમાં કંઈ માર્ગ મળ્યો નહિ. ૧૯૨૨ની ફેબ્રુઆરીમાં ગાંધીજી એ યોધસિરાયને (અલિટમેટમ) છેલ્લો પત્ર મોકલ્યો તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે ભાષણ સ્વાતંત્ર્ય, મુદ્રણ-સ્વાતંત્ર્ય ને સંઘ સ્વાતંત્ર્ય એ દેશના પ્રાથમિક હુક મેળવવા માટે સત્યાગ્રહને સવિનય ભંગ કરવા પડે છે. જો બધા રાજકીય કેદીઓને છોડવામાં આવે, તો કાયદા ભંગની હીલચાલ પાછી લેવા પોતે તૈયાર છે વિં. પણ સરકારે તે માન્ય ન કરતાં પોતાની હઠીલાઈ બતાવી આપી. ગાંધીજી બાટોલીની તૈયારી પર ખુબ ભાર દેવા લાગ્યા ને કાયદા ભંગની શરૂઆત કરે તેટલામાં તો ૧૯૨૨ ફેબ્રુઆરી ૪થી તારીખે સંયુક્ત પ્રાંતમાં ચૌરીચૌરામાં પ્રબલ ને સરકારી માણસો વચ્ચે રમખાણ થયું ને બન્ને પક્ષના મળી એકવીસ માણસો મરાયાં, એ સમાચાર મળવાથી ગાંધીજીએ સવિનય ભંગ તહકુળ રાખ્યો, કારણ અહિંસાના ને શાંતિના પૂર્ણ વાતાવરણ વિના તે ન સંભવી શકે, એમ તેમનું માનવું હતું.

વળી પહેલાંની જેમ રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. કૉંગ્રેસની વકિંગ કમિટીઓ પણ તેજ કાર્યક્રમને મંજૂર કર્યો પણ ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાં પક્ષો પડી ગયા છે, એમ દેખાયું.

ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાં પક્ષ પડયા છે, એ લાગ જોઈ સરકારે તેમને છ વર્ષની કારાવાસની શિક્ષા આપી. (૧૦ માર્ચ) પણ ગાંધીજીના ઉપદેશને લઈને ક્યાંય તોફાનો કે રમખાણો થયા નહિં.

ગાંધીજી જેલમાં ગયા પછી તેમના કાર્યક્રમ વિષે કૉંગ્રેસ કમિટીએ લોકમત અજમાવી જોયો ને સવિનય ભંગ માટે દેશ તૈયાર નથી એવું એકમતે જાહેર કર્યું. પણ બહિષ્કારની બાબતમાં કમિટીમાં જે મત થયા. કાઉન્સિલવાદી લોકો દેશભર પ્રચાર કરીને પોતાના વિચારો લોકોને સમજાવવા લાગ્યા ને સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ ની દિલ્હીની ખાસ કૉંગ્રેસમાં ધારાસભાના પ્રવેશને કૉંગ્રેસે વિરોધ ન કર્યો એમ નક્કી થયું ને સ્વરાજ્ય પક્ષની કુત્તેહ થઈ પણ તે એજ શરતે કે કાઉન્સિલમાં પણ તેઓ એક સરખો વિરોધ કરીને સરકાર સાથે અસહકારજ કરશે. આ કાર્ય તે પક્ષે મધ્યપ્રાંતમાં સફળ કરી બતાવ્યું ને

ત્યાંના ગવર્નરને સર્ટિફિકેશનની સત્તાથી રાજતંત્ર ચલાવવાની ફરજ પાડી. તેણે ત્યાં દિલ્હી રાજ્યપદ્ધતિના ભૂકા ઉઠાવી મૂક્યા ને ધારાસભામાં પણ અસહકાર યશસ્વી કરી બતાવ્યો. ૧૯૨૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ગાંધીજી જેલમાંથી બહાર આવ્યા.

ગાંધીજીની હીલચાલનાં બધાં અંગો સફળ થયા એમ ન કહી શકાય. અસહકાર એ સમાજધ્યેય નથી પણ સમાજ સુધારણાનો ઉપાય છે. સમાજનો અન્યોન્યાશ્રય લોકોને શિખવવો, એ તેનો હેતુ છે, જે સમાજમાં ધણું અરાન હોય, અને સંઘીકરણના માર્ગમાં અનેક વિઘ્નો ઉભાં હોય, ત્યાં ગમે તેવો ઉપાય કાંઈ ને કાંઈ કામ કરી જાય છે. એ પરિણામની અસર માપવી વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ખુબ જરૂરનું છે. એટલે અસહકારમાં જે જે સાધનો પ્રચારમાં આવ્યાં તેમની અસર આપણે જોઈએ.

કોટો ઉપરનો બહિષ્કાર જરા પણ પળાયો નહિ પળાયો હોય તો માત્ર જુજ લોકોએ વ્યક્તિગત રીતે તે પાળ્યો હશે પણ તેની અસર રાજકીય દૃષ્ટિએ વધારે થઈ નહિં. સરકારી નિશાળોને કોલેજોને ત્યાગ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ કર્યો ને તેમને માટે નવી વિદ્યાપીઠો ને શાળાઓ કાઢવામાં આવી તેમાંની કેટલીક સંજ્યાને કારણોને આર્થિક કારણે બંધ કરવી પડી. પણ જે આ મુશ્કેલીઓને યોગગીને જીવતી રહી, તેમનું કામ અદભૂત છે. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ ચાલુ દેશસ્વાતંત્ર્યના યુદ્ધમાં અપૂર્વ બલિદાનો આપેલા તેથી તેમની કિંમત જળરી છે. અસહકારની પછી આ દશ વર્ષ પછી ચાલુ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દેશે ચલાવ્યો, તેમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓનો મોટો હિસ્સો છે. એ વાત ગમે તેને કબુલ કરવી પડશે છતાં એકદંર રીતે સરકારી શાળા કોલેજોને બહિષ્કાર નિષ્ફળ ગયો એમજ કહેવું પડશે. ખાદી પ્રચારની અસર ખીમી છતાં મહત્તમ છે. તે ધીમે ધીમે પ્રગતિ પામે છે, પણ ખાદી પ્રચારને લીધે સ્વદેશીનો પ્રચાર ખુબ થયો. વચ્ચે ચોગ્ય વ્યવસ્થા શક્તિને અભાવે કાંતણના કામ માટે પૂણીઓ વગેરે પૂરી પાડવામાં પણ ખુબ મુશ્કેલીઓ ઉભી થએલી. પણ આંધ્રમાં ખાદીની ચળવળ વધારે યશસ્વી થઈ. ક્ષાળા ખુબ લેગા થયા ને કૉંગ્રેસ કાંટમાં જવાની નથી, એવી ખાતરીથી કેટલાક લોકો ખુબ પૈસા પણ ખર્ચ ગયા એ વાત પણ ક્યાંક ક્યાંક ખરી પડી છે. પણ એવા મોટા કામોમાં એવા ખોટા લોકો પણ હોયજ તેનો ફોણ ઉપાય થાય નહિં.

આ રીતે એકદંર રીતે નિષ્ક્રમ ગયેલી હીલ-ચાલના પણ અનેક લાભો થયા. જનસમાજ વધારે નિર્માણ થયો અને લોકોમાં અસહકાર વિષે ઠીક ઠીક પ્રચાર થયો. જેને પરિણામે આ લઘુત્વ પછી કેટલાક પ્રાંતોમાં સરકાર સાથે નાની નાની લડતો લડીને પ્રભુએ પોતાની મુશિબતો દૂર કરાવી લીધી. અલભ્ય લોકોમાં કાંઈ પણ ચળવળનો ફેલાવો કરવાનું કામ મુશ્કેલ હોય છે. પણ આ હિલચાલ ગામેગામમાં પ્રવેશ કરવાથી લોકોમાં જાગૃતિ આવી, આત્મ સુધારણાની તૈયારી ચાલી, લોકકાર્ય માટે ધન ખર્ચવાની ઇચ્છા થવા લાગી, પ્રભુલિત માટે જેલ જવાની સરકારની સામે થવાની લાઠી ખાવાની, ગોળી ખાવાની ને મરણને આનંદથી ભેટવાની તૈયારી લોકોમાં ચાલી એ કાંઈ સૂનો લાભ ન થયો કહેવાય.

વિરોધનો જે અગ્નિ આખા દેશમાં સળગ્યો, તેની અસર થોડાંજ વર્ષોમાં સરકારને પૂરી રીતે માલમ પડી ને લોકો ક્યાં લગી જઈ શકે છે. તેનું પણ તેને બાન થયું. સ્વરાજ પક્ષની વિરોધી નીતિનું માન પણ ગાંધીજીના અસહકારનેજ આપવું જોઈએ.

સ્વરાજ્ય પક્ષનો અસહકાર કાન્ડસીલમાં ચાલુ હતો. જે કે તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારની વિધાયક સ્વરૂપની ક્રિયા થઈ નહિ છતાં પણ એકત્ર બળથી સરકારનો વિરોધ કરવાની પ્રવૃત્તિ અખાધિત ચાલુ રહી. અને તે પ્રવૃત્તિ ૧૯૨૬ ની કોંગ્રેસ સુધી ચાલુ રહેવાથી કોંગ્રેસને સ્વાતંત્ર્યેનું ધ્યેય વધારવા માટે ઘણી કામ આવી. થોડી વિધાયક પ્રવૃત્તિ પણ કરવી જોઈએ, એવું નક્કી કરીને કેટલાક લોકો સ્વરાજ્ય-પક્ષમાંથી જૂદા પડ્યા. અને તેમણે પ્રતિસહકારપક્ષ સ્થાપ્યો પણ પ્રતિસહકારપક્ષમાં કર્તૃત્વપરંપરાજ ન હોવાને લીધે તે પક્ષ પૂરેપૂરો કર્તૃત્વહીન અને તિરસ્કારાહુ દેખાવા લાગ્યો. પ્રતિયોગ કરવો, અને સરકાર સાથે સહકાર સાધવો એ કેવળ સરકાર પાસે લાંચ માંગવા માટે હાથ લાંબાવવાનું તત્વ છે, બીજું કશુંજ નથી, એવું તેમના પ્રતિસ્પર્ધીઓ તેમને કહેવા લાગ્યા. પ્રતિસહકાર પક્ષના હાથથી કશુંજ વિધાયક થઈ શક્યું નહિ એ વાત માત્ર ચોક્કસ કેવળ ચુંટણી તરફ જોઈએ તો, પ્રતિસહકારવાદીઓનું જોર મહારાષ્ટ્ર, વરાહ અને મધ્યપ્રાંતમાં ઘણુંજ હતું. પરંતુ સરકાર સાથે સહકારસાંધી કાર્ય સિદ્ધ કરી લેવાની હોંશિયારી તેમનામાં ન હોવાને લીધે, અસહકારનું તત્વજ લોકોને વધારેને વધારે ચોગ્ય જણાતું ગયું. અને કોંગ્રેસને વધારેને વધારે સાથ મળતી ગઈ.

૧૯૨૮ ના કોંગ્રેસમાં ડોમિનીયન સ્ટેટસ પણ તિરસ્કરણીય લાગ્યું અને સંપૂર્ણસ્વરાજ્ય માંગનારા પક્ષનું જોર વધ્યું. આ પક્ષમાં સુભાષચંદ્ર બોસ અને પં. જવાહિરલાલ નેહરૂ પ્રધાન હતા. છતાં પણ જુના અને નવા પક્ષ વચ્ચે સમાધાની થઈ. અને મહાત્મા ગાંધી અને પં. મોતીલાલ નેહરૂએ પોતાના વજનથી સ્વાતંત્ર્યઘોષણા એક વરસ આગળ ઢકેલી.

અસહકારના તત્વની પ્રગતિ થવાનું બીજું કારણ એટલે સાયમન કમિશન. આ કમિશન નીમીને હિંદુસ્થાનનું ઇંગ્લેન્ડે અપમાન કર્યું છે. તેથી આ કમિશન પર બહિષ્કાર નાંખવો જોઈએ એવા પ્રકારની હિલચાલ શરૂ થઈ. આ હિલચાલમાં પ્રાગતિકપક્ષે આગળ પડતો ભાગ લીધો. આ વખતે પણ પ્રતિસહકારપક્ષ પ્રતિયોગની આશા માટે ખટખટ કરતો હતો. પણ જનતા આ પક્ષના કરતાં અસહકારવાદી વધારે છે, એવું જણાવાથી અમે પણ એમાનાજ છીએ. એમ આ પક્ષને ખતાવવું પડ્યું. અને પૂના તળમાં પણ સાયમન કમિશનના આગમનને દિવસે યશસ્વીરીતે હડતાળ પાડવામાં આવી.

૧૯૨૯ સાલની કોંગ્રેસમાં ડોમિનીયન સ્ટેટસ એ કોંગ્રેસનું ધ્યેય નથી પણ પૂર્ણસ્વાતંત્ર્ય એ કેવળ ધ્યેય નહિ પણ નિકટ કર્તવ્ય છે, (ઇમિજીયેટ ઓ-બજેક્ટિવ) એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ કોંગ્રેસ લાહોરમાં ભરાઈ હતી અને આ વખતે યુવનીઓનો પક્ષ મહાત્મા ગાંધી પર તૂટી પડ્યો હતો. તરુણોની અધીરાઈને દાબી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરનાર મહાત્માજીને તરુણોએ લગભગ ગાલિપ્રદાન પણ કર્યું. તો પણ આ વખતે સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા સંભળાઈ અને આ સ્વાતંત્ર્ય કેવીરીતે પ્રસ્થાપિત કરવું એને માટે વિચાર શરૂ થયો. લઘુ કરતા અસહકારનું તત્વજ વધારે લાભકારક છે. એવી ખાત્રી આખા જગતની આવખતે મહાત્માજીએ કરી આપી એમણે આગળ મૂકેલો કાર્યક્રમ વિરોધ કરવા કરતાં, અસહકારના સિદ્ધાંતવાળોજ હતો અને તેમાં સાત્ત્વિક ભાવના અને વૃત્તિઓ પોષી ખરાબ કાર્યનો અભિમાની સરકારને બનાવવો એવી તેમાં ખુબી રહેલી હતી. મીઠાનો કાયદો તોડવાથી શરૂઆત થઈ. કાયદાનો ભંગ કરી લોકો કેટલું મીઠું પકવવાનો છે. અને તેથી આખો દેશ ને તે શીરીતે પૂરું પડી શકવાનું છે. છતાં પણ બધા લોકોને કર્તૃત્વાત્મક અસહકારની પ્રેરણા રેડવા માટે આ મીઠાનો કાયદો ભંગ ઘણોજ ઉપયોગી નીવડ્યો એમાં શંક નથી, મીઠાના કાયદો ભંગથી એક

મને એક કાયદો લોકવાની સરકાર થઈ અને તે કાયદો ભાંગવાથી પોતાની માલમિલકત ધોકામાં ન આવે, તે પ્રકારે કાયદો તોડવો એ તત્ત્વ મહાત્મા-જીએ કહ્યું હોવાને લીધે સરકારનો વિરોધ કરવાનો જુસ્સો ખરે જાણી નીકળ્યો. અને તે પુરૂષોમાં તેમજ સ્ત્રીઓમાં પણ જણાઈ આવી. લગભગ ૬૦,૦૦૦ માણસો આ વિરોધમાં જોડાયા. અને તેમણે જેલયાત્રા સ્વીકારી. જ્યારે ૬૦,૦૦૦ માણસોએ કેદખાના ભરી નાંખ્યા, ત્યારે વિરોધ કરનારાઓની સંખ્યા તો સાઠ લાખ જેટલી હોવી જોઈએ. આ યુદ્ધ ન હતું; પણ અસહકાર હતો. એટલે પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવો સરકારનું પ્રત્યક્ષ નુકસાન ન કરવું, પણ સરકારને થકવવી, સરકારના અધિકારીઓને અત્યાચાર કરવા દેવો, અને તેમના અત્યાચાર જાહેર કરવા, વગેરે આવી બાબતોમાં સરકારને રોકીએલી રાખવી. લોકો સ્વતંત્રતાના અને સદાચરણના અભિમાની થયા અને સરકારને વેપાર અને દારૂબાજીની અભિમાની બનાવી. અર્થાત નૈતિક દષ્ટિએ સરકાર સાથે અસહકાર સાંધવાના તત્ત્વનું સમર્થન થાય એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. આથી સરકારી અધિકારીઓએ હિંદી-લોકોની નાલસતી કરવા માટે જો કે પરકીય લેખકોને પ્રેર્યા હોય (મિસ મેયો જેવા લેખકોને સરકારેજ પ્રેર્યા હશે એમ અમારી ખાત્રી નથી) તો પણ બીજા દેશો તેમને માટે શુધારણે? તેમને તો એમજ જણાઈ આવશે કે હિંદુસ્થાનના લોક સ્વતંત્રતા, મધ્યપાનનિષેધ અને અત્યાચાર એનાજ અભિમાની છે, અને દારૂબાજી પરદેશનો વેપાર અને લાઠીશાહી કરનાર સરકાર સાથે અસહકાર સાંધે છે. આ વાત બીજા દેશો માને કે ન માને પણ આખો હિંદુસ્થાન દેશ આ લાઠીશાહીથી સક્રિય અસહકાર કરવા બદ્ધ પરિકર થયો. આનું પરિણામ થયા વગર રહ્યું નહિ. હિંદુસ્થાનમાંનો તીવ્ર અસંતોષ, અસહકારનું બળ, અને આગેવાનો વગર આ અસહકાર ચાલુ રાખવાની શક્તિ, પૂરે પુરી દેખાઈ આવી એમાં જરા-પણ શંકા નથી. અને આજે જો કે નવીન સંઘટના સંદિગ્ધ સ્વરૂપમાં છે છતાં પણ લોકછંદાનુવર્તિત્વ સરકારને ઠેકાણે પૂરેપૂરું સ્થાપિત કરવા જેટલી શક્તિ અસહકારે પેદા કરી છે એ કહેવા હરકત નથી.

મહાત્મા ગાંધીના છૂટકારા પછી શ્રીયુત સમુજયકર એમના પ્રયત્નથી, વાઈસરોય લોર્ડ ઇરવિન અને મહાત્મા ગાંધી એમની ૧૯૩૧ ફેબ્રુઆરીના પહેલા અઠવાડિયામાં મુલાકાત થઈ. ધુળેટીના દિવસે

ગાંધી-ઇરવીન ઠરાવ થયો. અને મહાત્માજીએ કાયદેલંગની હીલચાલ, અને બહિષ્કાર બંધ કરવાનું કબૂલ કર્યું. અને વાઈસરોયે કાયદાલંગની હીલચાલ દરમિયાન પકડાયેલાઓની મુક્તતા, કિનારા પર રહેનારા લોકોને મીઠું પકવવાની અને વેચવાની, અને કૌંઝેસની જમત કરેલી માલ મિલકત તેમને પાછી આપવાની સંમતિ આપી. આ પ્રમાણે અસહકારનું તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ નિઃશસ્ત્રપ્રતિકારમાં રૂપાંતર પામ્યું, અને વિજયી નીવડ્યું. લોકમતનો આ વિજય એટલે જગતના ઇતિહાસમાં એક મહત્વની ઘટના બનવા પામી એમ કહી શકાય. બલવાન સામ્રાજ્ય સામે અસંતુષ્ટ અને નિઃશસ્ત્ર જનતાએ શું કરવું જોઈએ એવો પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો. તે અસહકાર રૂપી નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારના ઉપાયથી છોડવવામાં આવ્યો. હજુસુધી લોકો ઉપાય વગરના હતા અને તેમને કોઈને માર્ગ સૂઝતો ન હતો. સરકાર સામે ટીકા કરવામાં આવે તો થોડા દિવસ સરકાર તે તરફ ધ્યાન આપવી નહિ. પછી જેલમાં નાંખતી. લોકોને મારવામાં આવે તો લોકો બોલ્યાવગર મારખાઈ લેતા. હજુસુધી બલવાન સામ્રાજ્ય સામે થવાનો રાજકીય હીલચાલનો અર્થ લોકો આટલો જ કરતા હતા લોકોની હીલચાલ કોઈપણ દિવસ યશસ્વી નીવડી ન હતી. અને તેથી ગાંધીજીનું નામ-પણ બદનામ થયું હતું. ગાંધી-ઇરવીન ઠરાવનામા સુધી લોકો કહેતા હતા કે ગાંધીજી એ લોકોને નિઃશસ્ત્ર રહીને મારખાતાં શીખવ્યું. આમ ઠહીને લોકો ગાંધીજીને દોષ દેતા હતા. પણ વિજય મળતાં જ, બધું પલટાઈ ગયું. અને ફરીએક વાર લોકોમાં ગાંધીજી પૂજ્ય વ્યક્તિ તરીકે ગણાઈ.

આ વિજય કેમ પ્રાપ્ત થયો તેનું થોડું પૃથક્કરણ આવશ્યક છે. મહાત્માજીને લઢાઇ શરૂ કરવાનું શ્રેય છે. ચલાવવાનું નથી. લઢાઈ ચાલુ રાખવાનું શ્રેય ખરેખર લોકોને છે. મહાત્માજીને લઢાઇ શરૂ કરવાનું શ્રેય પણ નિયમિત પ્રમાણમાંજ આપવું જોઈએ. લાહોરની કૌંઝેસે સ્વાતંત્ર્ય ઘોષણા કરી. અને આ સ્વાતંત્ર્યઘોષણા આગલે વરસે સુભાષચંદ્ર બોઝ એમની આગેવાની નીચે સ્વાતંત્ર્યપક્ષ જ્યારે અધિક બળવાન જણાયો ત્યારે કરવી આવશ્યક થઈ પડ્યું. એક વરસમાં ડોમિનિયન સ્ટેટસ ન મળે તો હું સ્વાતંત્ર્યવાળો થઈશ એવું મહાત્માજીએ કહ્યું, આથી મહાત્માજીને સ્વાતંત્ર્યઘોષણા કર્યા વગર છૂટકો ન હતો. લાહોરની કૌંઝેસમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યવાદી લોકો તરફથી જેટલા કટુવેણુ મહાત્માજીને સાંભળવા પડ્યા, તેટલા બીજા કોઈજ આગેવાને સાંભળ્યા નહિ

હોય. મહાત્માજીને લઢાઈ પોકાર્યા વગર ખીજે રસ્તોજ ન હોતો. અને આ લઢાઈ ન પોકારી હોત તો મહાત્માજીનું મહત્વ રહ્યું હોત નહિ. ખીજ કોઈ આગેવાને આગળ આવીને મહાત્માજીની આગેવાની ખુંચાવી લીધી હોત એવો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. આગેવાની ખીજ પાસે ગઈ નહિ; અને મહાત્માજીએ આ પ્રસંગે કાયદાલંગ અને નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધની આગેવાની લીધી, એ વાત ઘણી દૃષ્ટિએ કાયદાકારક થઈ. કારણ ખીજ આગેવાનનું આખા દેશપર આટલું વધું વજન પડ્યું નહોત અને માથા ફરેલા યુવાનીઓની આ હીલચાલ છે એમ કહીને સરકારે હીલચાલને બંધ કરી નાંખી હોત. ઉપરાંત આ હીલચાલમાં ગુજરાતની બહારના ખીજ કોઈ માણસને આગેવાની મળી હોત, તો મુંબઈના ગુજરાતી વેપારીઓ, અને સ્ત્રી વર્ગ તરફથી આટલો બધો સહકાર મળ્યો ન હોત. સ્ત્રી વર્ગ તરફથી સહકાર મળવા માટે, જેના પવિત્રાચરણ માટે પૂર્ણ ખાતરી છે, એવો પુરૂષ વર્ગમાંથી વૃત્તિ અને વ્યવે આગેવાન આવશ્યક છે. નહિ તો કુત્સિત મનમાં જૂદીજ શંકાઓ આવવા માંડે છે. વિવાહિત સ્ત્રી પુરૂષોએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ આ ઘેલી કલ્પના મહાત્માજીના મોંઠા વાટે બહાર પડે અને તેનું લોકોને હસવું આવે. પણ તે સાથેજ મહાત્માજીના વાસનાત્યાગની પણ બધાને ખબરજ હતી. અને તેથી તેમની આગેવાની નીચે સ્ત્રીઓને લેગી થવામાં, પુરૂષોએ ઝાઝો વિરોધ કર્યો નહિ. એટલા માટે પરિસ્થિતિજ એવી ઉભી થઈ કે મહાત્માજી વગર ખીજ કોઈથીજ આ હીલચાલનું યશસ્વી રીતે નેતૃત્વ થઈ શક્યું નહોત. અને મહાત્માજીને પણ યુદ્ધ પોકાર્યા વગર છુટકો ન હતો. કોમ્યુનિસ્ટ આગેવાનો પર સરકારે પોતાનું શસ્ત્ર ફેંકીને તેમને આગળ આણ્યા. અને તેમની તરફ બધા રાષ્ટ્રોનું ધ્યાન ખેંચાયું. મહાત્માજીએ વેપારીવર્ગને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં ખેંચ્યા ન હોત તો કોમ્યુનિસ્ટ લોકોના હાથમાં આ હીલચાલ આગળ પાછળ થઈ હોત. અને કોંગ્રેસ એ લોકોની હીલચાલ નથી પણ કેવળ ખુઝર્ગ શેઠીઓનીજ આ હીલચાલ છે એવી ઘોષણાની શરૂઆત થઈ હોત, અને ક્રાંતિના સ્વરૂપને ખીજ દિશા મળી હોત. પોતાને સોશયલિસ્ટ કહેવડાવનાર પંડિત જવાહીરલાલ નેહરૂ જેવા પાસે કોંગ્રેસનું આધિપત્ય આવ્યું. આ વાત પણ કાળનિદર્શકજ છે. અસહકારના યશાપયશ માટે આગળના નિયમો બાંધી શકાય. (૧) પહેલો નિયમ એટલે અસહકાર વિજયી થવા માટે તે મોટા પ્રમાણમાં થવો જોઈએ (૨) ઉપ-

રાંત યુદ્ધ ચાલુ થયા વગર અસહકાર મોટા પ્રમાણમાં શરૂ પણ કરી શકાતો નથી. (૩) નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધ, સરકારની કર નાંખવાની અને કરજ કરવાની ક્ષિંમત ઓછી કરી, યશસ્વી થઈ શકે છે. સરકારનો ખર્ચ વધે છે અને લોકોને, સરકાર પોતાના ખર્ચે તેવા પગાર મેળવવા માટે લોકોનાજ માથા ફેાડે છે, એવું જણાઈ આવે છે. આથી લોકોની બાજુ વધારે બળવાન બનતી જાય છે.

આ યુદ્ધ વિજયી નીવડ્યું તેના પૂર્ણકારણો ઘણા દિવસો સુધી સમજાશે નહિ. બહિષ્કારનું પરિણામ દેશોને જણાઈ આવ્યું, કે કેમ? એથી તેમની સરકાર તરફથી, બ્રિટિશ સરકારને કંઈ સૂચનાઓ મળી કે કેમ? ઉપરાંત બ્રિટિશ જનતા તરફથી બ્રિટિશ સરકારને કંઈ સૂચનાઓ મળી હતી કે કેમ? આ બધી વાતો વખત પછીજ બહાર આવશે. અને ત્યાર પછી અસહકારનું જોર કેવી રીતે વધતું ગયું, એ બધું સમજાશે. નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારની આજે મોટા પ્રમાણમાં લઢાઈ થઈ, તેમાં સરકારે અનેક ખાખ-તોમાં દુરાચરણ કર્યું, એવું જે લોક પક્ષનું કહેવું છે. તેની તપાસ થયા પછી, સરકાર ક્યાં સુધી જઈ શકે અને ક્યાં સુધી નહિ, એ ખાખતના તત્વા નક્કી થશે.

આવા પ્રકારનું યુદ્ધ શરૂ થાય ત્યારે અધિક બેગુમાનપણે વર્તવાનો આપણને હુકમ મળ્યો છે. એવું સરકારી અધિકારીઓને લાગે નહિ તેટલા માટે અને નિઃશસ્ત્ર લઢાઈનું બંને પક્ષને લાગુ પડે એવું નીતિશાસ્ત્ર દઢ થવા માટે, મહાત્માજીએ તપાસનો જે આગ્રહ પકડી રાખ્યો તે યોગ્ય હતો. રાજકીય પ્રગતિ માટે તકરારો થવાનીજ આ તકરારોમાં એક બીજાનું નુકસાન થવાનુંજ. અને પછી તકરારો પારપાડવાના નીતિશાસ્ત્રો નિર્માણ થવાના. આ સામાજિક વિકાસનો અવશ્યક ક્રમ છે, અધિકાર વર્ગ પર નીતિશાસ્ત્રનું નિયંત્રણ ન હોય તો, અધિકારાંતર થતાંજ રક્તપાત થાય. આથીજ સરકારનો પરાભવ થાય ત્યારે અધિકારનું પાત્રાંતર થાય છે. ન થાય તો અધિકાર પાત્રાંતર ગોળીબારથીજ થવા માંડશે. દક્ષિણ અમેરિકાના અનેક સંસ્થાનોમાં આ પ્રમાણે થાય પણ છે. આથી બંધનાકારક એવું નીતિશાસ્ત્ર નિર્માણ થવુંજ જોઈએ. આટલા માટે તપાસની ખાસ જરૂર છે. આ નીતિશાસ્ત્ર સંકલિત તપાસ પછી તૈયાર થશે. છતાં અસહકારે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનું યુદ્ધશાસ્ત્ર તૈયાર કર્યું છે. તે આગળ ‘(નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધ)’ એ મથાળા નીચે આપવામાં આવશે.

અસળગામ:—(વરાડ) તાલુકો જલગામ. બુલઢાણા જલગામની દક્ષિણે ત્રણ માઈલ ઉપર આ ૨૫૦૮ વસ્તીનું ગામડું છે. બનર દરમંગણવારે ભરાય છે. લગભગ સાતહજાર માણસો બનરમાં આવે છે. અહીં મરાઠી શાળા, પોષ્ટ ને ધર્મશાળા છે. એક જીનિંગનું કારખાનું છે. (બુલઢાણા ગેઝેટ ૧૯૦૬.)

આસક :—એ રાષ્ટ્રનો જૂહતસંહિતામાં (૧૧-૫૬) અને નાશિકના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખ થયો છે. વાશિષ્ઠપુત્ર પુલું માર્યીનું રાજ્ય આ રાષ્ટ્ર-પર હતું એનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ નથી.

આસકની:—આ નદીનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં નદી સૂક્તમાં (૮.૨૦; ૫૫, ૧૦૦. ૧૫, ૫) આવેલો છે એ ચંદ્રલાગા એ નામથી પણ ઓળખાતી એલેકઝાંડરના અનુયાયીઓએ અને એક સિનીઝ કહી છે. એ નદી એલેકઝાંડરે ઈ. પૂ. ૩૨૫માં ઓળંગી તે વખતે તેની તે જગ્યાએ તેની પહોળાઈ ૩૦૦૦ યાર્ડ હતી અને પાણી ખુબ જોરથી વહેતું વઝીરાખાદ અથવા જલાલાખાદ એમાંનાં કયે સ્થાને એણે એ નદીએ-ળાંગી તે જણાયું નથી. આનદી ઉપર એલેકઝાંડરે ફરીથી આવી ને એક શહેર વસાવ્યું. તે પછી એ નદીના પ્રવાહમાં ખૂબ ફેર થયો છે હાલમાં એ નદીનું નામ ચિનાબ (બુઓ) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આસિટીલીન:—દારિલિન એટલે અસિટીલીન કર્ખા અને ઉજ્જવાયુનું ૨૪=૨ એ પ્રમાણમાં જે વાયુરૂપ દ્રવ્ય બને છે તેનું આ નામ છે એનું રાસાયનિક સૂત્ર કાર ઉ.ર એવું છે. એનું વિ.ગુ.હર હોય છે ખટ કર્ખિત (કેલ્શમ કાર્બાઈડ) નો પાણી સાથે સંયોગ થાય તો આ વાયુ નીકળે છે તેની ઘણી ખરાબ વાસ આવેછે કારણ તેમાં ગંધકયકત ઉજ્જ (સેન્ડ્યુરેટેડ હાયડ્રોજન) અનેસ્કુરયુકત ઉજ્જ (ફોસ્ફેરેડ હાયડ્રોજન) એ બે વાયુ હંમેશાં હોય છે તે કાઢી નાખવામાં આવે, એટલે અસિટીલીન ને મીઠી વાસ આવેછે હવાથી ૨૧૫ ગણું દબાણ એન ઉપર મૂકવામાં આવે ૦૦ ઉષ્ણમાન ઉપર એ દ્રવરૂપ થાય છે. અથવા એને સામાન્ય હવાનો દબાણથી દ્રવરૂપ કરવો હોય તો તો ઉષ્ણમાન ૮૨૦ સુધી ઓછું કરવું પડે છે. એ વાયુ જ્વલનીય છે અને તે બળતાં ખૂબ પ્રકાશ પડે છે તેથી તેનો બાળવામાં ખુબ ઉપયોગ થાય છે. પણ દ્રવરૂપમાં તેને એકઠો કરી શકાતો નથી કારણ તેનો સ્ફોટ થાય એવો ખુબ ભય હોય છે. બલવાને માટે એ હંમેશાં તાજે તૈયાર કરવો પડે છે. દ્રવરૂપ અસિટીલીન એકદમ તાજી નળી

માથી બહાર છોડીએ, તો તે એકદમ વાયુરૂપ બની જાય છે અને બાકી તો દ્રવરૂપ અસિટીલીન એકદમ ઘનરૂપ બને છે ઘન અસિટીલીન એનો રંગ ખરફ જોવો ઘોળો હોય છે. અસિટીલીન પાણીમાં દ્રવ થાય એવો છે. પણ મીઠાના પાણીમાં (ખાઈન) વિદ્રાવ્ય નથી તેથી એવાયુ મીઠાના દ્રવણમાં (ખાઈન) મુકાય છે. એ વાયુ એસિટીલીમાં ઘણો વિદ્રાવ્ય છે તેથી મોટી નળીઓમાં થઈને અસિટીલીન છોડવામાં આવેછે. પછી તે જરૂર પડે ત્યારે બાળવાના કામમાં લઈ શકાય છે.

એ વાયુ ઘણો ઝેરી હોવાનું મનાતું. પણ હવે જણાવ્યું છે, કે તે ઘણોઝેરી નથી.

કર્ખાનું ઘનધ્રુવ અને ઋણ ધ્રુવ કરીને તે ઉજ્જ વાયુની નળીમાં મુકીને તેમાંથી વિદ્યુતસ્કુલિંગ પ્રવાહ ચાલુ કરવામાં આવેતો કર્ખા અને ઉજ્જ એ સંયોગ થાય છે અને અસિટીલીન તૈયાર થાય છે, અને એમાંથી પછી કર્ખા અને ઉજ્જ એમના અનેક રાસાયનિક દ્રવ્યો બનાવી શકાય છે દાખલા તરીકે તેમાં વધારે ઉજ્જ ઉમેરાય તો એથિલીન વાયુ થાય છે, એનો ગંધકામ્લ સાથે સંયોગ કરવામાં આવે ઇથિલ ગંધામ્લ તૈયાર થાય છે. એમાં પાણી ઉમેરીને તેનું પૃથક્કારણ કરવામાં આવે તો અકલ હલ તૈયાર થાય છે.

અસિટીલીનજો હર વાયુ સાથે (ક્લોટીન) સંક્ષેપ કરવામાં આવે તે એકદમ સળગી ઉઠે છે અને કર્ખા પરમાણુ બાકી રહે છે કર્ખા અને ઉજ્જ વાયુ સંયોગ મળીને જ્યારે અસિટીલીન તૈયાર થાય છે. ત્યારે તેને ખુબ ઉષ્ણતા દેવી પડે છે તેથી આવાં સંયુકત દ્રવ્યને ઉષ્ણતા લક્ષક (એંડોથર્મિક) કહે છે અસિટીલીનનો દીવાબતીમાં ખુબ ઉપયોગી છે, તેથી તે સસ્તો મળે, તેથી ખટકર્ખિત (કેલ્શમ કાર્બાઈડ) નામનું દ્રવ્ય તૈયાર કરવામાં આવે છે અને પાણી નાખવામાં આવે, તો અસિટીલીન વાયુ નીકળે છે જમ કે.

$$\text{ખક ૨} + \text{ઉ ૨} \text{ પ્ર} = \text{ખ પ્ર ૨} + \text{ક ૨ ઉ ૨}$$

અથવા

$$\text{ખક ૨} + \text{૨ ઉ ૨ પ્ર ૨} = \text{ખ (ઉ પ્ર) ૨} + \text{ક ૨}$$

ઉ ૨

તેથી ખટકર્ખિત એ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરવો પડે છે એક મોટી વીજળીની લકડામાં ચૂનો અને કર્ખાંયુકત દ્રવ્યો નાખાય છે અને વિદ્યુત સ્કુલિંગ શરૂ થાય, એટલે ખર કર્ખિત તૈયાર થાય છે.

ખટકખિંદના ગુણધર્મના એના સ્ફટિક ધોળા અને સ્વચ્છ હોય છે એના વિ. ગુ. ૨. ૨. છે. એને સુકી હવામાં મૂકવામાં કશો વાધો નથી પરંતુ હવામાં થોડી એ બીનાશ હોય, તે તરતજ એસિટિલીન તૈયાર થાય છે તેની સુવાસ બધે ફેલાય છે એક પાઉંડ ખટકખિંત માંથી પાંચ ઘન ફુટ એસિટિલીન નીકળે છે (વેટ. ક. પ્રા.)

અસિટોન:—દારન અથવા અસિટોન ક ઉ ૩ ક પ્ર ક ઉ ૩. એ કિતન વર્ગમાનો સૌથી નીચેનો કિતન છે (કેટોન) બધા માણસોના વિશેષતઃ મધુમહેવાળાં માણસના લોહીમાં અને મૂત્રમાં તે હોય છે. ઉર્બંપતન ક્રિયાથી લાકડા અને ખાંડ માંથી એ કાઢી શકાય છે. ખર સિરકીત [ખ (ક ઉ ૩ ક પ્ર ૩) ૨] ઉર્બંપાતન થયા પછી મોટા પ્રમાણમાં આ કાઢી શકાય છે. અથવા તેને બનાવવાની બીજી કૃતિ છે. એક મોટી લોખંડની નળીમાં પ્યુમિસના પથ્થર અને ભાર (કખિંતખોરીયેમ કાર્બોનેટ) નાખે છે. અને તે નળીને ફળદેવે છે. તે કેટલી હોય ત્યારે તેમાં સિરકામ્લ વાયુરૂપ બનાવી તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખે છે એટલે અસિટોન થાય છે પછી તે એક પ્રળીકરણ નળીમાંથી પસાર થાય છે એટલે તેનું દ્રવરૂપ થાય છે.

અસિટોન એક પાતળો નિર્વર્ણ દ્રવ છે. એની વાસ બહુ મીઠી હોય છે. એ પાણી અલ્કહલ અને ઇથર એમાં દ્રવ પામી શકે છે. એનો ઉપયોગ હરપુત્તિક (કલોરોફોર્મ) કરવામાં થાય છે. અને કૃત્રિમ ગળી બનાવવામાં તે ઉપયોગી છે. એનું પાલાશ અદિદ (પોટેશમ આયોડાઇડ અને ગ્લિસરીન) સાથે મિશ્રણ કરીને દમના રોગીને સુધવા આપે છે.

અસીંદ:—(રાજપુતાના) ઉદેપુર સંસ્થાનમાં એક જાગીરનું મુખ્ય સ્થાન એમાં ૭૨ ગામ છે. ઉપજ લગભગ એક લાખની હશે. ઉદેપુરથી અસીંદ ગામ લગભગ ૬૦ માઇલ દૂર હશે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૦૧ માં ૨૨૩૭ હતી. અસીંદના રાઉત સીસોદીયા વંશના ઔડાવત કુટુંબના છે. કુટુંબના મૂળ પુરુષ ઠાકોર અજિતાસિંહ ૧૮૧૮ના બ્રિટિશ સરકાર સાથે થયેલા તહનામમાં મહારાણાની વતી સહી કરી હતી. (ઇ. ગે. ૬)

અસુંદી:—(સુંબઈ ઇલાકો) ધારવાડ જિલ્લો ગઢગની નૈઋત્યમાં ત્રણ માઇલ પર આવેલું નાનું શું ગામ છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૮૮૧) માં ૮૪૮ હતી. અહિં બાં બપ્પાનું મંદિર છે. ને તેમાં ૧૦૨૭ ની સાલનો શિલા લેખ છે. અને હનુમાનના મંદિરમાં સન ૧૦૩૫ નો શિલા લેખ છે. (ધારવાડ ગેઝેટ)

અસુર:—એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં લગભગ ૧૦૫ વાર આવેલો છે. તેમાંના લગભગ ૨૦ ઠેકાણે તેનો અર્થ સારી રીતે કરેલો છે ને ૧૫ ઠેકાણે તેનો અર્થ દેવોના શત્રુ એવો કરેલો છે. તેનો યૌગિક અર્થ શક્તિમાન, વીર્યવાન એવો છે ને દેવોને સામાન્ય વિશેષણ તરીકે લગાડવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે, વેદમાં દેવોના મહત્ અસુરત્વની સ્તુતિ કરેલી છે. (ઋ. ૩. ૫૫) અગ્નિ, પૂષન, સોમ એ દેવતાઓને આ શબ્દ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. અને મિત્ર વરુણ અને ઇંદ્રને એ વિશિષ્ટ અર્થમાં લગાડ્યા હોય એમ જણાય છે. ઇંદ્રની બાબતમાં તે વૈયક્તિક બળ દર્શાવે છે. ને મિત્ર અને ખાસ કરીને વરુણની બાબતમાં તે નૈતિક ને શાસન બળ બતાવે છે. આ ઉપરથી વરુણનો અહુર્મંજંદ એ દેવતા સાથે સંબંધ જોડવામાં આવતો હોવો જોઈએ. રા. વૈ. કા. રાજવાડેના મત પ્રમાણે આ સામ્ય ભૂલભરેલું છે, ને વરુણને બીજા દેવોની જેમ અસુર અથવા અસુર પુત્ર કહેલો છે. દેવોને દિવસ્પુત્રાસઃ, મહસ્પુત્રાસઃ અસુરસ્પત્રીરાઃ એમ ઓળખાવ્યા છે. વિન્સેન્ટ શ્વિલ એમણે અસુર દેવતાની આપેલી યાદીમાં અસુર મઝાશ એ પણ એક દેવતા છે, અને તેનો સંબંધ અહુર્મંજંદ એ ઝરથુસ્ત્રી દેવતા સાથે જોડી દીધેલો છે. (એ. રિ. એ. ૬ પૃ. ૫૬૮) અને તે અશુરમહસ્ નો અપભ્રંષ્ટ પાઠ હશે, એમ રા. રાજવાડે માને છે. આપરથી ખાદડીયન ઇરાની, અને ભારતીય લોકોના પૂર્વજો એક વખતે એકત્ર હતા, અને તેમને કેટલીક સામાન્ય દેવતાઓ હોવી જોઈએ, પણ પછી તેમની અંદર કુસંપ થવાથી વિશિષ્ટ શાખા અમુક દેવતાને માને અને બીજા દેવતાઓને ગૌણ સ્થાન મળ્યું હશે ને પરસ્પરની દેવતાઓના દોષે બતાવાની રીત પ્રચારમાં આવી હશે. એથી અસુર એ શબ્દ ભારતીય લોકોમાં દૈત્ય વાચક બન્યો. અને દેવ એ શબ્દ ઇરાની શાખામાં દૈત્ય વાચક થયો. ભારતીય લોકોએ ઇંદ્રને અસુરજ્ઞ એ વિશેષણ લગાડ્યું, તો ઇરાનીઓએ ઇંદ્રને અંધ્રમન્યુ બનાડ્યો. ઋગ્વેદમાં આપણે પિપ્પુ વગેરે અસુરો મળી આવે છે. અને તેમને ઇન્દ્રધાર્યા હોવાનો ઉલ્લેખ છે (૧૦. ૧૩૮. ૩-૪) શતપથ બ્રાહ્મણમાં (૧૩. ૮. ૨. ૧) દેવ અને અસુર એ સપત્ત ભાતવ્ય હતા. એમ કહેલું છે. તેજ પ્રમાણે અસુર એ દેવોની દૃષ્ટિથી અપભ્રંષ્ટ ભાષા બોલતા એવા શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઉલ્લેખ છે. (ને ૬ મુરા હેલ્લયો હેલ્લયઃ ક્વિતિ કુર્વતઃ પરા વમ્બુઃ) પતંજલીએ પણ ઉપરના શબ્દો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. શબ્દર સ્વામીએ પણ પીક નેમ, તામ્રસ, વગેરે શબ્દો અસુર ભાષાસુમાંથી આવ્યા

છે, એમ કહ્યું છે. ઇશાવાસ્થો પનિવદ્ધમાં અશુર્યાં દેશનો ઉલ્લેખ છે.

અષ્ટ વિવાહમાં અસુર વિવાહનો એક પ્રકાર વર્ણવ્યો છે. તે અસુરોમાં પ્રચારમાં હશે. તેમજ આશ્વલાયન ગૃહસૂત્રમાં શ્રાદ્ધ કલ્પમાં

ઉદ્ધરે યદિવા પાત્ર વિવૃત્તં વાથદા મેવત્ ।

તદા સુર મેવેત્ શ્રાદ્ધં કુદ્ધેઃ પિતૃગણૈર્ગતૈઃ ॥

એવો પ્રલોક છે. અશુરોમાં પણ શ્રાદ્ધવિધિ હતા, એવું રાજરામ શાસ્ત્રી ભાગવતે અનુમાન કાઢ્યું છે. અસુર અને આર્ય એ પહેલાં એકત્ર હતા; તેનો પરસ્પર સંબંધ સિદ્ધ થાય છે, એ વિષે આર્ય અસુર સંબંધ પ્રકરણમાં પૂરી માહિતી મળી આવે તેમ છે.

અસુરદેશ:—અસુર એ શબ્દ જુના કરારમાં છે, તે આસુરીયન રાષ્ટ્રની સત્તા નીચેના પ્રદેશનું તે નામ હતું. અસુર એ દેશને અસુરો બેળિલોની વાડ-મયમાં “મત અસુર” એવું નામ છે. અશુર શહેર પરથી આખા દેશને એ નામ મળેલું હશે. એ અસુર શહેર અસુરિયાના દક્ષિણ છેડે છે. અસુરિયાના રાજ્યને અસુર શહેરની વસાહતનું રૂપાંતર કહી શકાય.

બેળિલોનીઆમાંના સેમિટિક લોકોએ ઘણાં વસ્તુ પહેલાં અસુર શહેર સ્થાપ્યું હશે. શહેર અને દેશ એ બન્નેનું એકજ નામ હોવાથી અસુર શબ્દ નો અર્થ કરતાં ખૂબ મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. એજ નામ જમુરખીના લેખમાં અને અસુરી વાડ-મયમાં મળી આવે છે. (બેળિલોન જુઓ)

શહેર:—અસુર એ અસુરિયાની જુની રાજધાની હતી. ટાઇગ્રીસ નદીને પાશ્વરમ કિનારે અલેક્ષેર ઘાટના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આ શહેરનું સ્થાન બતાવાય છે. શહેર ઉપરથી અસુરીયાની રાષ્ટ્રીય દેવતાનું નામ પડ્યું કે દેવતા ઉપરથી શહેરનું નામ પડ્યું, એ વિષે બે મત છે. સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે શહેર પરથી દેવતાનું નામ પડ્યું છે. આજ અસુર દેવતાના મંદિરની આસપાસ શહેર વસ્યું ને તેની આળાદી થઈ આ દેવળ ઉરપિયા નામના ધર્માધ્યક્ષે બાંધ્યું હશે બેળિલોનાઆનો માંડવિક મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ શહેરનો અને દેશનો રાજકારભાર ભેટો. બેળિલોનીયાની સત્તા નષ્ટ થયા પછી એણે અહિં સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપ્યું. અને અશુર એ રાજધાની તરીકે ગણાવા લાગ્યું. અનુ અને હદાદ એ બન્નેનાં મોટાં દેવળો બેલ ઇશ્તરનાં નાનાં દેવળ આ શહેરમાં હતાં. રાજ્યની રાજધાની તરીકે તે મુતકી કામના જાણ્ય સ્થાન

તરીકે નિનેવાનો ઉચ્ચ થયા પછી પણ ધર્મનું કેંદ્ર અસુરજ ગણાતું રાજાને ધર્મકૃત્ય કરતી વખતે એ શહેરમાં આવીને રહેવું પડતું. અશુરિયાનો વિનાશ થયા પછી અસુર શહેર અસ્તિત્વમાં હતું એ કેંકાણે મોટી મોટી ઇમારતો અને પાર્થિયન સમયની કબરો ભેવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત હજીએ સંશોધન ચાલુ છે.

અસુર જાત:—બિહારમાં છોટા નાગપુર પર-ગણમાં આ અનાર્થ જાત મળી આવે છે. આર્ય શત્રુ જે પ્રખ્યાત અસુર અને મિરઝાપુર જીલ્લામાં હજીય મળી આવતા જુના બંધ બાંધનારા કારીગરોની સાથે આ જાતિનો કેટલો સંબંધ હશે, તે કહી શકાતું નથી. “કેલારિયન અથવા દ્રાવિડ” લોકોના ઇશાન્ય બાજુથી આવતાં પહેલાં છોટા નાગપુરમાં અસુર લોકો રહેતા અને બીજા લોકો સાથે આર્ય લોકોદ્વારા તેમની પણ પીછે હઠ કરવામાં આવી. આવી રીતે તેમના પૂર્વ ઇતિહાસ વિષે અનુમાન કરવામાં આવ્યાં છે. તાંબાની ખાણોના અવશેષ અ-ધાપિ છોટા નાગપુરમાં ભેવામાં આવે છે. તે પ્રાચીન સમયમાં આ અશુરો તે ખાણો ચલાવતા એમ કહેવાય છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે, કે અસુર લોકો પોતાની જન્મભૂમિ છોડીને જતાં પહેલાં કેટલાક વખત તેમણે આ સંસ્કૃતિ ઝીટી હશે. આ જે આ લોકોનો વ્યવસાય લેખાંડની ખાણોમાં ખોદવાના કામમાં, લેખાંડને આગાળવાના કામમાં ને પહોંશી ગામોને ખેતીના ઓળરો બનાવી આપવામાં સમાય છે. છોટા નાગપુરમાં ૧૯૧૧ માં ૩૪૩૨ અસુરો મળી આગ્યા (આખા હિંદમાં તે વર્ષમાં ૫૧૧૧ અસુરો હતા.) ૧૯૦૧ માં ૪૮૯૪ હતા. એ ઉપરાંત ૪૬૧૬ બ્રિજિયા અને અમરીયા જુદાજ હતા. છોટા નાગપુરમાં ખેતી કરી ગુજરાત ચલાવનારા બ્રિજિયા અથવા બ્રિજીયા જાતિ સાથે અસુરો સંબંધ ભેડે છે. એ ઉપરાંત અગરીયા વાંદરા ને માંકડાં લઈને ફરનારા મઢારી સાથે પોતાનો સંબંધ દર્શાવે છે. એ શિવાય બીજી એક પેટા જાત લુહાર અસુરોની ગણાય છે. પહાડીઆ અને ડુંગરી અસુર એ પેટા જાતે પણ આ લોકોનીજ છે. એમની સંખ્યા થોડી હોવા છતાં તેમની અંદર અનેક દેવકો ઉપરથી ચંચેલી જાતો છે. દાખલા તરીકે બાસ-રીયાર (બાંબુથી થએલા) મકરાર (કોળ) ઇંદ (બાંબ) ખોશ (કાચખા) વગેરે. આ દેવક વિવાહ પ્રતિબંધક નથી. છતાં બને ત્યાં લગી એકજ દેવકની સાથે વિવાહ સંબંધ નથી કરતા. છોટા નાગપુરથી

બીજે નંબરે બંગાલમાં આ ભતની વસ્તી છે. (૧૯૧૧ ની વસ્તી ગણતરી) આશામમાં ૫૦૦ લગી વસ્તી છે. તેમાંના કેટલાક લાહુરસ ગાળે છે, ને કેટલાક અહાના બગીચામાં કામ કરે છે.

રી ત રી વા જઃ—અસુર લોકોમાં ખાણ વિવાહ થતા નથી. કન્યાને ૩ થી ૫ રૂપિયા પહેરામણી આપવામાં આવે છે. વિધવા વિવાહ અને બહુ પત્નીત્વ લોકોમાં સંમત છે. લગ્નમાં પુરોહિતની જરૂર નથી પડતી. કોલ લોકોની જેમ એમનાં નૃત્યગૃહો નથી હોતા કારણ આ લોકો એક સ્થાને રહેનારાં નથી હોતા. લોખંડની ખાણનું કામ અને ખેતી કામ પૂરાં થાય કે તરતજ આ લોકો સ્થાન બદલે છે. જમીન ખાતર વગર ને ખેડ્યા સિવાય એ લોકો ખેતીના કામમાં લે છે. એ ઉપરથી તેમની જંગલી અવસ્થા ખરાબર વ્યક્ત થાય છે. એમની સ્ત્રીઓની નીતિ-મત્તા શિથિલ હોવાથી છોટા નાગપુરના માટાં શહેરમાં અથવા ગામોમાં તેઓને સહેલાઈથી ફાસલાવીને લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં તેઓ નાચનારીની ધંધો કરી ઉપજવિકા ચલાવે છે એવો કેન્ડરિક હાફનો મત છે. ખાવા પીવામાં પણ આ લોકો સુધયાં નથી. ગમે તે ખાઈને પોતાના દિવસો પૂરા કરે છે.

ભાષા:—પોતાની ભાષાને તેઓ “હુકમા” નામ આપે છે. એ કોલારિયન ભાષા વંશમાં એક પેટા ભાષા છે, ને અસુરી લોકોએ પોતાના નેતાઓ મુંડ લોકોની પાસેથી લઈને તેને પોતાને સગવડ થાય એવું રૂપ આપ્યું છે. વિશેષતઃ ઉચ્ચારમાં તેમણે ફેરફાર કર્યો દાખલા તરીકે “હુકમા” ભાષામાં મળી-આવતા ઘણા ખરા હુથી શરૂ થનારા શબ્દ હને બદલે ‘હ્’ જેવા ઉચ્ચારથી બેલવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે મુંડારી શબ્દમાં નની પછી જો સ્વર આવે તો આ લોકો એ બંને વચ્ચે ‘ય’ ધુસાડી દે છે. એમની મૂલ ભાષાનો પ-તો મળતોજ નથી. તેમના શબ્દ કોષમાંના શબ્દ કેટલાક કોલારીઅન તો કેટલાક દ્રાવિડી ઉત્પત્તિવાળા છે. આર્ય લોકો સાથે સંબંધમાં આવવાથી કેટલાક સંસ્કૃત ઉત્પત્તિવાળા શબ્દ એમની ભાષામાં મળી આવે છે.

ધર્મ:—અસુરોનો ધર્મ તેમના કોલારી ભાઈઓથી જુદો છે. તેઓ કોલારી લોકોની જેમ જંગલી નથી. અસુર રાક્ષસોના ઉપાસક નથી. તે લોકોમાં પુરોહિતો નથી હોતા પર્વત અથવા ક્ષેત્રમાંની કુદ્ર દેવતાઓને તેઓ બલિદાન આપે છે. પણ આ વાત તેઓએ દ્રાવિડી અથવા કોલારી લોકો પાસેથી લીધી હશે. કારણ કે જ્યારે પોતાના આ પડોશીઓથી તેઓ

દૂર હોય ત્યારે આ દેવતાઓની પૂજા પણ તેઓ નથી કરતા જગતની ઉત્પત્તિ કરનારો અથવા ચલાવનારો કોઈ એક દેવ છે, એમ આ લોકો માને છે. અને તેની કોઈ પણ રીતે ઉપાસના કરવાની જરૂર નથી એમ તેઓ માને છે. તે સૂર્યના આકારમાં અથવા સૂર્યમાં હોય છે, એવું તેઓ માને છે. જે દેવતાઓને તેઓ બે પગવાળું બલિદાન (પક્ષી) આપે છે, તે દેવતાઓ પોતાના મૃત પિતૃઓના ત્રસ્ત અને પીડિત આત્માઓ છે, તેથી તેમની શાંતિ માટે આ રીતે બલિદાન આપવાની ખાસ જરૂર હોય છે. એમ તેઓ માને છે. જ્યારે પૂર્વજોના આત્મા પુનર્જન્મ લઈ આ દુનિયામાં ફરી આવે ત્યારે, તેમને ઘરમાંના કોઈ માણસની નજર નથી લાગતી. માત્ર પારકા લોકોની નજર તેને ન લાગે માટે તેઓ તેને પગમાં એક લોખંડી કડું પહેરાવે છે.

આ લોકોના નૈતિક આચરણને લગતા કશા નિયમો નથી. પૂર્વજોના આત્માને સંતુષ્ટ રાખવા, એજ તેમને મોટી ચિન્તાનો વિષય હોય છે. પૂર્વજોને કુદરતી મૃત્યુથી મરી જાય તો તે સદાત્મા થાય ને જો અકસ્માતથી મરણ શરણ થાય તો તે દુરાત્મા થાય, એવી આ લોકોની માન્યતા છે. મૃત માણસોને અગ્નિદાહ કરવામાં આવે છે ને આઠ દિવસ લગી પોતાની થાળીમાંથી એકાદ કેળીઓ ઘર બહાર મૂકવામાં આવે છે. નવમે દિવસે પોતાનાં સગાં વડાડાને જમવા બોલાવે છે, ને તે વખતે ચોખાનો દારૂ ખુબ પીએ છે, આથી સદાત્મા તૃપ્ત થાય છે ને કુટુંબીઓને પજવતો નથી. પણ દુરાત્મા વારંવાર લોકોને પજવે છે, ને તેની પજવણીથી મુક્ત થવા માટે બલિદાન આપવાં પડે છે. (અગરીઆ જુઓ.)

[સંદર્ભ ગ્રંથ:—એન્સાયકલોપીડિયન ઓફ ઇથિક્સ; સેન્સસ ઓફ ઇન્ડિયા, ૧૯૦૧-૧૯૧૧; હંટર સ્ટેડીએકા ઓફ બેંગાલ પુ. ૧૭, રિરલે ધી ટ્રાઇબ્સ ઓફ કાસ્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા, ડાલ્ટન એથનો-લોજી ઓફ બેંગાલ, હુન એ પ્રાયમર ઓફ અસુર હુકમા, ફ્રેક ધી પોપ્યુલર રીલિજન ઓફ ફ્રેક લોર ઓફ નોર્થ ઇન્ડિયા, લિંગ્વીસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા]

અસુર-ખનિ-પાત્ર:—એ પ્રાચીન અસુરિયાનો પ્રખ્યાત સાર્વભૌમ રાજા ધ્ર. સ. પૂ. ૬૬૮ માં પોતાના પિતાના મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવ્યો. એસ-હુડન રાજાએ પોતાના બે પુત્રોને અસુર ખનિ પાત્ર અને સમાસ-સુખ-ચુકિનને અસુરિયાને બેબિલોનિયા એ પ્રાંતો વહેંચી આપ્યા હતા. અસુર ખની પાલને નાનપણથીજ કલા અને શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ મળેલું હતું. અને આજે અસુરિયન ગ્રંથોમાં મળી આવતું

ઘણું ખર્ચ પ્રાચીન બેબિલોની વાડ-મથ બનિ-પાલના વિશ્વાવ્યાસ-ગતું કળ છે. એમ કહી શકાય. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં હજારો લેખો કોતરેલી ઇટો એનાજ સંગ્રહમાંથી અણાઈ છે. આટલું હોવા ઉપરાંત તે સર્વ લોભ ચક્રવર્તી રાજા હતો. એ વાત નવાઈની છે. તે પોતાના લશ્કરને અને સેનાપતિને હંમેશાં બહાર યુધ્ધો માટે રોકી રાખતો ને પોતે પોતાના જનાન-ખાનામાં અથવા શાસ્ત્રાભ્યાસમાં કે ઈશ્વરોપાસનામાં મગ્ન રહેતો.

ગાદીએ બેઠા પછી પહેલું કામ તેણે ઇજિપ્ત પર હલ્લો લઈ જવાનું કયું કારણ કે બાપના મૃત્યુથી તે બંધ રાખવામાં આવ્યું હતું. ઇજિપ્ત તે વખતે તિરહાકના કબજામાં હતું. ઇ. સ. પૂ. ૬૬૭માં તેના મૃત્યુ પછી તેની પછીથી આવેલો તાંડ-માને ઉત્તર ઇજિપ્તમાં પેઠો. ત્યાં અસુરિયા સામે બંડ ચાલ્યું હતું. તેમાં અસુરિસૈન્યને હાંકી મૂકવામાં આવ્યું આ વાતની ખબર પડતાં અસુર બનિ પાલે બંડખોર પ્રાંતમાં નવું સૈન્ય મોકલી આવ્યું ને પોતાની સત્તા પૂર્વની માફક ચાલુ કરી. આ યુદ્ધ વખતે તેના લશ્કરે થિબીસમાં લૂંટ ચલાવી અને ત્યાંના દેવા-લયોનાં તોફાન કરી તેમને તોડી પાડ્યાં. ત્યાંના બે મિનારા નિનેવે મોકલી આવ્યા. આ રીતે બધા બંડખોર શરણે આવ્યા ને અસુર બનિ-પાલ સત્તાને શિખરે હતો. અરારાટની અંધ બાબુનો પ્રાંત અસુરિયન લોકોએ વેરાન કરી મકંચો ને ત્યાંના રાજાને માંડલિક બનાવ્યો. એલામ પ્રાંત કબજે કરી ત્યાં પણ પોતાનો રાજા નિમ્યો. સિલિરિયા ને તાબાલના રાજાઓએ પોતાની દીકરીઓ અસુર-બનિ-પાલના જનાનખાનામાં મોકલી આપી. અરારાટ એને લિડિયાથી વકીલો આવ્યા. લિડિયાના જાયસે એ સીમેરિયન લોકો સામે નિનેવે પાસે મહદ માગી, પણ તે નમજતાં તેણે ઇજિપ્ત પર ભાટે લશ્કર રાખીને હલ્લો કર્યો ને તે સર કરી લીધું. ત્યાંથી અસુરિયન લોકોને કાયમને માટે હાંકી કાઢ્યા. (ઇ. સ. પૂ. ૬૬૦) બાબિલોનીઓમાં અસ્વસ્થતા વધતી હતી. ને છેવટે સમાસ-સુમ-યુકિન ત્યાં રાષ્ટ્રીય પક્ષનો આગેવાન થયો. પોતાના ભાઈ વિરુદ્ધ તેણે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. તેણે લાંચ આપીને એલામઘટ લોકોની સહાય મેળવી ને અરબી લોકો પણ તેને મળી ગયા. આ વખતે બનિ-પાલ પોતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. બધા ઉપાયો કર્યા. તેજ વખતે એલામમાં કોઈ કારણથી અન્તઃકલહ થયો. તેનો લાભ લઈ બનિપાલે જોરથી હુમલો કર્યો ને વિજય મેળવ્યો. શત્રુઓનાં એક પછી એક એમ બધાં શહેરો લઈ દેવામાં આવ્યાં

ને છેવટે (૬૪૮ ઇ. સ. પૂ.) બેબિલોનના લોકો શરણે આવ્યા. શત્રુને હાથે ન જવા સાડ સંમાસ-સુમ-યુકિને પોતાની જાતને આગમાં બાળી નાખી. અસુરિયન લોકો અરબસ્તાનમાં ફરી વળ્યા ને ત્યાં સર્વ ને કબજે કર્યા. એલામ પ્રાંત એકલો રહ્યો તે કદી સામે ન થાય, માટે કડક ઉપાયોની યોજના કરવામાં આવી.

પણ આ લડાઈઓથી અસુરિયાના લોકો નબળા થયા. માણસો અને સામગ્રીને અભાવે સુમિરિયન એ સિથિયન લોકો સામે ટકી રહેવાની તેનામાં શક્તિ ન રહી. ઇ. સ. પૂ. ૬૨૬માં જ્યારે અસુર બનિપાલ મરણ પામ્યો, ત્યારે તેનું સામ્રાજ્ય પણ નાશ પામવા માંડ્યું હતું. ને થોડેજ વર્ષે તેનો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો.

નિનેવે શહેરમાં તેણે મોટો પુરાણ વસ્તુ સંગ્રહ કરાવી રાખ્યો છે. જુની બેબિલોની અંકિત ઇટોપર ના લખાણોની નકલ કરવા માટે તેણે ઘણા માણસો રાખ્યા હતા. પણ તેને ફલજ્યોતિષ અને શકુન શાસ્ત્ર પ્રત્યે અભિરુચિ હોવાથી તેના વખતની આજ વિષયની નકલો ખૂબ મળી આવેલી છે. આ સંગ્રહસ્થાનના બાંધ કામ ઉપરથી તે વખતની કલાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે.

[સંદર્ભ ગ્રંથ:-જ્યોર્જ સ્મિથ: હિસ્ટરી ઓફ અસુર બનિપાલ; (૧૮૭૧) એમ. એ. સ્મિથ. અસુર બનિપાલ (૧૮૮૭-૧૮૮૯); રૉજર્સ: હિસ્ટરી ઓફ બેબિલોનિયા ઍંડ અસિરિયા અંડરસન સ્ટોરી ઓફ એકસ્ટિકટ સિવિલિઝેશન ઓફ ધી ઇસ્ટ. એ. બ્રિ.]

અસુરિયા:—અસુરિયા અને બેબિલોનિયા એ યુક્રેટિસ અને ટાઈગ્રીસ નદી ઉપરનાં સામ્રાજ્યો ઐતિહાસિક અને ભૌગલિક દૃષ્ટિએ એકજ છે. શરૂઆતથીજ તે બન્નેને ઇતિહાસ એકજ છે. આ બન્ને સામ્રાજ્યોનો પ્રાચીન સંગઘ ઘણાં વર્ષોનો છે. તે તેની શાધખોળને અંતે, આજના ગ્રંથકારોને પણ ખબર પડી છે. આ સંગઘ હવે સિદ્ધ થયો છે. સાતમા અને આઠમાં સૈકાં સિવાયના વખતમાં આ મળીને એકજ પ્રાંત ગણાતો. જેને સીસના દશમા ભાગમાં કહ્યા પ્રમાણે બેબિલોનીઆ એ માતૃદેશ હતો. એટલુંજ નહિ, પણ પરમાર્થ સંપ્રદાય અને સંસ્કૃતિ વાડ-મથ અને લિપિ, કલા અને શાસ્ત્ર એ બધી વસ્તુઓ અસુરિયાએ પોતાના દક્ષિણ ભાગ પાસેથીજ લીધી હતી. આ બન્ને દેશની ભાષાને જાતિ એક સરખીજ હતી.

અસોદા નદી:—આવી તાલુકામાં આ નદીનું મૂળ છે. ને ખોરી પાસે તે વર્ધા તાલુકામાં પ્રવેશ કરે છે. આ નદી લગભગ ૩૮ માઈલ છે. ને કોંડાળીપાસે તે વર્ધા નદીને મળે છે. દેગામ સ્ટેશન પાસે આ નદીનો રેલ્વે પૂલ છે. (વર્ધા. જ. ૧૯૦૬.)

અસ્કરી (મિર્ઝા)—ખાખર બાદશાહનો ત્રીજો શાહબદો હુમાયુએ ગાદીએ આવ્યા પછી સંખળ પ્રાંત તેને જાગીર પેટે આપ્યો. ગુજરાત પ્રાંત જીતી લીધા પછી અસ્કરીને ત્યાં સુબેદાર નીમવામાં આવ્યો હતો. પણ અસ્કરી વિદાસી અને શોખીન હોવાથી બાદશાહ બહાદુરશાહે વળી તેની પાસેથી ગુજરાત પ્રાંત જીતી લીધો. ત્યારે અસ્કરી નાસી ગયો. શેરખાન સાથે થયેલી લડાઈમાં પરાજિત થઈ હુમાયુન જ્યારે લાહોર તરફ કામરાન પાસે ગયો ત્યારે અસ્કરી તેની સાથેજ હતો. કામરાજે હુમાયુનને આશ્રય ન આપ્યો, પણ અસ્કરીને કંદહારનો કારભાર સોંપ્યો. પાછળથી હુમાયુને કાબુલ કંદહાર જીતી લીધું, એટલે અસ્કરીએ ખંડ કયું, એટલે તેને હુમાયુને દેશ નિકાલ કરી દીધો. તે મક્કા જઈને ૧૫૫૮ માં મરણ પામ્યો. તેને એક દીકરી હતી. તેનાં લગ્ન મશહના એક યુસફખાન સાથે થયાં હતાં. (ખીલનો કોશ; મુસલમાની રિયાસત)

એસ્કાલોન—ફિલીસ્ટાઈન લોકોના પાંચ મુખ્ય શહેરોમાંનું એક. તે ઉત્તર સમુદ્રમાં ગાઝાની ઉત્તરે ૧૨ મૈલ પર આવેલું છે. અમર્નાનાં પત્ર વ્યવહારમાં એનો અનેકવાર ઉલ્લેખ આવે છે. તેને એક મજબુત કિલ્લો પણ હતો. આ શહેરમાં મત્સ્ય દેવતા ડરકાટોની પૂજા થતી. આ શહેર જ્યુડીઆમાં ઇસ્માએલ લોકોના તાબામાં ન હતું. બાયબલમાં આવેલી આ શહેરનો નાશ કર્યા વિષેની વાત આજ નામના ખીજા શહેર વિષે હોવી જોઈએ. સેનાચારિએ ઇ. સ. પૂ. ૭૦૧ માં એસ્કાલોન કબજે કર્યું. હેરોડ ધી ગ્રેટ અહીં જન્મેલો. તેણે આ શહેરમાં ખૂબ સુધારા કર્યા. રોમન ને યહુદીઓ વચ્ચેના યુદ્ધમાં આ શહેરને ખૂબ નુકસાન પહોંચ્યું. સાતમાં સૈકામાં આ શહેર મુસલમાનોના હાથમાં પહોંચ્યું ૧૦૯૮ ઇ. સ. માં ખ્રિસ્તી લોકોએ પહેલાં ધર્મયુદ્ધમાં આ ઠેકાણે પ્રથમ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. છતાં ૧૧૫૦ લગી અહીં ખલીફાની સત્તા હતી. ટાયબેરીયનની લડાઈમાં જય મેળવીને સલાદીને આ શહેરનો કિલ્લો સમરાવવા માંડ્યો. પણ રીચર્ડ સેન્ટજોન ડીએકરે લીધું. એ સાંભળી એણે કિલ્લાની દીવાલો તોડી નાંખાવી અંગ્રેજ રાજાઓએ વળી તે સમરાવ્યો. પણ થોડીજ વારમાં તેમને તે શહેર છોડવું પડ્યું. ત્યારથી

એસ્કાલોનનો આબાદીના દિવસો આવ્યા નથી. ૧૨૭૦ માં સુલતાન ખિલસે ખાફી રહેલો કિલ્લો પણ તોડી પડાવ્યો. હાલમાં અહીં પડેલી ઇમારતો છે.

અસ્પૃશ્યતા: ભારતીય સમાજમાં એક એવો વર્ગ છે, જેને અડતાં માણસ અભડાય છે. સમાજમાંનો અસ્પૃશ્ય વર્ગ અને પ્રામુખ્ય વર્ગ એ એકદમ જુદા વર્ગ નથી. પ્રામુખ્ય અને અસ્પૃશ્યોની વચ્ચે જે ભત્તિપરંપરા છે, તે એક ખીજથી ઓછો પવિત્ર ને તેનાથી ખીજો ઓછો પવિત્ર અથવા ઓછી આભડ છેટવાળો એવી પરંપરા જોવામાં આવે છે, જે સમાજમાં જે જુદી જુદી જાતો હોય છે, અને તેમાં લગ્ન વહેવાર ન હોય, તે જાતમાં ઉચ્ચ નીચલાવ રહેવાજોજ એ સાંસ્કૃતિક નિયમ છે. હિન્દી લોકોમાં જે વધારે છે, તે એકેએ ઉચ્ચ નીચલાવ સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યતાના જે આભડ છેડના નિયમમાં વ્યક્ત થયો છે. આવી સામાજિક સ્થિતિનો અને હિંદુમાંની દેવતા અને અદ્વૈત મતનો કશો સંબંધ નથી. ધર્મ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં સામાજિક પગથીઓને માન્યતા આપેલી છે. અને આભડછેટની માન્યતાઓ તેમાં વધારે વધારે વ્યક્ત થઈ છે. તેથી સ્પૃશ્યસ્પૃશ્યતાને હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં સ્થાન છે. એટલુંજ નહિ, તો હિંદુ ધર્મ એટલે સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય વિચાર એવી લોકોની માન્યતા થઈ ગઈ છે. ભારતીય ધર્મશાસ્ત્રોના ઇતિહાસમાં સ્પૃશ્યસ્પૃશ્ય વિચારને એટલે તેના વિકાસને એક મોટો ઇતિહાસ છે, એમ માલમ પડે છે. (સ્પર્શસ્પર્શ વિચાર જુઓ) સોળાંઓળાં (આભડ છેટ) નો વિચાર દરેક દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં દેખાય છે. માણસ માણસ વચ્ચેની ઉચ્ચ નીચતા વ્યક્ત કરવાનાં સાધનો અર્વાચીન દુનિયામાં જુદાં છે. રાજા મહત્વની વ્યક્તિ હોવાથી ઉચ્ચનીચ ભાવ ખીજી રીતે વ્યક્ત થાય છે.

બોદ્ધ અથવા જૈનોએ અસ્પૃશ્યતા ઓછી કરી નથી. સિલોનમાં “રોડા” ની સ્થિતિ મહાર ભંગી લોકો જેવી હતી. અને જપાનમાં અસ્પૃશ્ય લોકો હજી છે, એ વાત જાણીતી છે, જૈનોને લીધે સ્પૃશ્ય-સ્પૃશ્યતાના વિચારો વધ્યા છે. યુરોપમાં અસ્પૃશ્યતા હતી નહિ. એમ નહિં ક્રાન્સમાં ફ્રાંસ દેનારા લોકોનો વર્ગ જુદો પડી ગયો હતો.

સમાજ સંઘટિત સ્થિતિમાં હોય, એટલે એવું બને છે, કે વ્યક્તિની સામાજિક સ્થિતિમાં ફેર થાય એટલે તે ફેરફારને માન્ય કરવાને સમાજનો ને તેના પછીને ધર્મોધ્યક્ષ હોય કે રાજા હોય, હિંદુ સમાજ સંઘટિત ન હોવાથી અસ્પૃશ્ય લોકો પોતાના આચરણ છોડે તો તેમને માન્ય થવાને સ્થાન નથી, ખાતિ,

લોકના વિનાશમાં (નાતિલેહ જુઓ) જે હરકતો છે, તેજ અસ્પૃશ્યતા વિનાશમાં પણ છે. છતાં એ વાત પણ કહેવી જોઈએ, કે સમાજ કેન્દ્ર જીવંત હોય, તો પણ તે બદલાએલી સ્થિતિમાંજ તેને માન્ય કરશે. સમાજમાં વિશિષ્ટ વર્ગની સાંપત્તિક સ્થિતિ અથવા તેમનું શ્રમ વિભાગમાનું સ્થાન નહિ બદલાય. સામાજિક સ્થિતિ સુધરે અને સામાજિક શ્રમ વિભાગમાં વિશિષ્ટ અસ્પૃશ્ય જાતોને વધારે વ્યાપક સ્થાન મળે, તો બદલાએલી પરિસ્થિતિને શાસ્ત્રાધાર રાખી કે ધર્માધ્યક્ષજ આવી શકશે. અસ્પૃશ્યતાનો પૂર્ણ લોપ થવાને માટે જે કરવાની જરૂર છે, તે આગત્યનું છે. તે આગળ જણાવવામાં આવશે પ્રથમ અસ્પૃશ્યતાના લોપને માટે અર્વાચીન પ્રગતી વ્યક્ત કરવા માટે રા. વિ. રા. શિંદેનો લેખ આપેલો છે. (તંત્રી)

“ અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો આધુનિક ઇતિહાસ ”

ઉત્પત્તિ:—અસ્પૃશ્યતાનો ઇતિહાસ આર્યન લોકોના આગમનથી શરૂ થાય છે. ચાંડાલ એ શબ્દ ઔદિક અને વૈદિક સાહિત્યમાં મળી આવે છે. ખુદ્દના સમય પહેલાંથી ચાંડાલો અસ્પૃશ્ય મનાતા હશે. એવું માની શકાય છે. ઇરાનમાંનાં ઝરથુસ્ત પંથી આર્ય પ્રજા હિંદમાંના દેવયજ્ઞ કરનારા અને દેવોપાસક આર્યોને પણ અસ્પૃશ્ય ગણાતી જિતાયલી પ્રજાઓ પણ અસ્પૃશ્ય ગણાતી. અસ્પૃશ્ય અને તિરસ્કારને પાત્ર ગણાવામાં આ લોકો હતા. પારસીઓના જુના ગ્રંથોમાં એ વિષે પુરાવા મળી આવે તેમ છે. આર્ય લોકો હિંદમાં ઇરાન પર સ્થિર થયા પછી અહિં નાદર્યુ લોકોને તેમણે ગામ બહાર રહેવાની ફરજ પાડી અને તેમને અસ્પૃશ્ય ઠરાવ્યા કારણ તેઓની ભિન્ન સંસ્કૃતિ આર્યોની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ સાથે સેજલેજ થઈ જાય. જાપાનમાં હૈટા અને હીના નામની અસ્પૃશ્ય જાતો હોવાથી કેવળ આર્યોએજ અસ્પૃશ્યતા શરૂ કરી એમ કહી શકાય નહિ. મોગલ પ્રજામાં પણ એ વસ્તુ હતી. એમ સિદ્ધ થાય છે. હૈટા અથવા ઐટા એ જાત ફિલિપાઈન બેટમાંથી જાપાનમાં ગઈ હોવી જોઈએ. અથ્ર વણ (આમહણ) રથેસ્ટ્ર (રાજન્ય) વસ્ત્રય (વેશ્ય) અને હુઈટી (શુબ્ર) એવા ચાર ભેદ ઝરથુસ્તના વખતમાં ઇરાનમાં હતા. વેદમાં શુદ્ર એ શબ્દ નથી મળતો પણ મહાભારતમાં અભિર અને શુદ્ર એ શબ્દો છે ને તે પ્રજાની વસ્તી સિંધુ નદીના મુખ પાસેના પ્રાંતમાં હશે, એમ લાગે છે. (ઋગ્વેદમાં પુરુષમુક્તમાં શુદ્ર એ શબ્દ આવ્યો છે, અને શુકલ યજુર્વેદમાં આઠ વાર એ શબ્દ આવેલો છે. ૨૩-૩૦-૩૧ ઈ.) ઇસ્ટર્સ ઓફ ઈન્ડિયા એ પુસ્તકમાં

વિદ્યાસ જણાવે છે કે કંદહાર પ્રાંતમાં શુદ્રોઈ એ નામનો એક પ્રાચીન રાષ્ટ્ર હતું. ને સિંધુ નદી ઉપર શુદ્રોસ એ નામનું એક શહેર હતું. ઇરાનમાં હુઈટી અથવા શુદ્રોઈ અને ફિલિપાઈન બેટમાંના ઐટા એ જાતોનો એ સંબંધ જોડી શકાય તો અસ્પૃશ્યતાની ઉત્પત્તિ ઉપર ખૂબ પ્રકાશ પડે એમ છે.

આર્યોનો વિસ્તાર ઉત્તર હિંદમાં થયે તે પછી તેમણે પોતાની રાજ્ય સ્થાપના કરી તે વખતે તેમની સેવા કરવાની ફરજ તે વખતની કોઈ જાત પ્રજાએ સ્વીકારી હોય ને તેના બદલામાં આર્યોએ તેમનો સમાવેશ પોતાની વર્ણવ્યવસ્થામાં કર્યો હશે, અને તેઓ ધીમે ધીમે અસ્પૃશ્ય ગણાઈને ગામની બહાર રહેવા લાગી હશે. મનુસ્મૃતિ પછીની અસ્પૃશ્યોની માહિતી ઠીક ઠીક મળે છે. મનુસ્મૃતિમાં ગ્રામહણુ સ્ત્રી અને શુદ્ર પુરુષની પ્રતિલોભી પ્રજાને ચાંડાળ કહેલી છે.

અંગ્રેજી શિક્ષણથી હિંદમાં જે સુધારાનું મોજું આવ્યું, તેથી થયેલા અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રયત્નોની નોંધ નીચે છે. આ પ્રયત્નો ઘણુંખરું હિંદુઓએજ કરેલા છે.

આ વિષયના બે લાગ પડે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં મુંબાઈમાં ડીપ્રેસડ કલાસીસ મિશન સ્થપાયું. તેનો પૂર્વ અને ઉત્તર કાળ આ પ્રમાણે છે. પૂર્વ-કાળમાં મુંબઈ મહારાષ્ટ્ર, બંગાલ, વડોદરા ને મદ્રાસ પ્રાંતોમાં કેટલાક પ્રયત્નો વ્યક્તિગત થયા. પણ આ પ્રયત્નોમાં સત્યતા, સંગઠન અને પરસ્પર સંબંધ ન હોવાથી આ પ્રયત્નો મજબૂત ને અસરકારક થયા નહિ. પણ આ મંડળ મિશન સ્થાપન થયા પછી તેની શાખાઓ આખા હિંદભરમાં સ્થપાઈ. તે બધી વચ્ચે સહકાર અને સંબંધ ખુબ વધવાથી આખા દેશમાં લોકમત કાંઈક તૈયાર થયો. ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં મિશનના જનરલ સેક્રેટરી મિ. શિંદેના પત્રથી કલકત્તા કૉંગ્રેસે એ ઠરાવ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પ્રસાર કર્યો. પછીથી મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રયાસથી એ પ્રયાસોને અનુષ્ઠાન બળ મળ્યું ને આ પ્રશ્ન અખિલ રાષ્ટ્રીય થયો તે કલકત્તામાં મિસીસ બેસન્ટે પોતાના અનુયાયીઓની મદદથી આ ઠરાવ પસાર કરાવ્યો.

મહારાષ્ટ્રમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ :— અંગ્રેજી શિક્ષણનો આરંભ ઓગણીસમાં સૈકામાં થયો ને ત્યાં રાજારામમોહન રાય અનેકવિધ સુધારાની ચળવળ કરી. છતાં અસ્પૃશ્યોદ્ધારના પ્રશ્નની શરૂઆત તો મહારાષ્ટ્રમાં થઈ. એ શરૂઆત કર-

નારા રા. જ્યોતિબા કુલે હતા, જેમને આજે મહાત્મા તરીકે ઓળખનારા ઘણા લોકો મહારાષ્ટ્રમાં છે, તેમના પ્રયત્નોની ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. નાનપણમાં અસ્પૃશ્ય પહેલવાનના અખાડામાં એમણે શરીર કસેલું, ત્યારથીજ અસ્પૃશ્યોદ્ધારના પ્રશ્ન તરફ તેમનું ધ્યાન ગએલું. બંગાલમાં શશિપાદ બાનર્જી એ અસ્પૃશ્ય તા નિવારણની પ્રવૃત્તિ બીજી સુધારાની પ્રવૃત્તિ સાથે માંડી તે પહેલાં વીશ વર્ષ આમણે મહારાષ્ટ્રમાં પ્રયત્નો શરૂ કરેલા. જ્યોતિબા કુલેએ પહેલી કન્યાશાળા (૧૮૪૮ માં) તેમને અસ્પૃશ્યોની શાળા (૧૮૫૨ માં) સ્થાપન કરી, તેથી ખુશ થઈ સરકારે તેમને ૨૦૦ રૂ. ની શાલ લેટ આપી. આ શાળા મુંબઈ ઇલાકામાંજ નહિ તો આખી દુનિયામાં અસ્પૃશ્યો માટેની શાળાઓમાં પહેલી હતી. મેજર કૂંડી ૧૮૫૮ માર્ચમાં આ શાળાની પરીક્ષા લઈને ખુશ થયા હોવાનો ઉલ્લેખ તે વખતમાં જ્ઞાન પ્રકાશ (વર્તમાન પત્ર) માં કરેલો છે. તેજ છાપાના તેજ અંકમાં આ શાળાના અહેવાલને લગતાં વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે. “એક કન્યા શાળા ઘટનવક સ્થાપી તેથી તેમને (જ્યોતિબાને) ખુબ સહન કરવું પડ્યું છે. તે તેમણે અસ્પૃશ્યો માટેની શાળા કાઠ્યા પછી તેમના પિતાએ તેમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા, એ વાત જાણ્યા પછી જ્યોતિબાને સહેવા પડેલા સંકટોનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. આખી અસ્પૃશ્ય જાતિ ઉપર તેમનો આ મોટો ઉપકાર છે. અમ પણ તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ + + + બ્રાહ્મણોએ આ જ્યોતિબાને દ્રવ્ય વિગેરેની મદદ આપી છે. તે આ રીતે અપ્રત્યક્ષ મદદ અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે કરી છે, તો તેમનાં નામનો ઉલ્લેખ પણ જ્યોતિબાએ પોતાના રિપોર્ટમાં કરવો જોઈતો હતો. એમ અમારું માનવું છે.” આ નિશાળમાં અસ્પૃશ્ય કન્યાઓને જ્યોતિબા અને તેમના પત્ની કેટલાસ્નેહથી શિખવતા તે વિષે પણ એ છાપામાં એક પત્રમાં ઉલ્લેખ થયો છે. બીજા ત્રણ મિત્રો (રા. વાળવેકર; પરંજપે અને ગોવંડે) તેમને તેમના પ્રયત્નોમાં યથાશક્તિ મદદ આપી રહ્યા હતા જ્યોતિબાએ આ અસ્પૃશ્યોને પોતાના ઘરના કુવા ઉપર પાણી ભરવાની છૂટ આપી. જ્યોતિબાની નિશાળમાં લગભગ ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઆ ભણતા અને શિક્ષકો આઠ હતા, કન્યાઓ તે વખતે એક પણ ન હતી. પહેલાં બે વરસ લગી કન્યાઓની થોડાક સંખ્યા હતી ખરી, પણ પાછળથીએ ઘટી ગઈ. આ નિશાળના અભ્યાસ બરાબર વધતો નથી, કારણ શિક્ષક સારા મળી શક્યા નથી, એવો ઉલ્લેખ તેમ છાપામાં આવેલા એક પત્રમાં છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ ની સાલમાં જ્યોતિબાની શાળા માટે સરકાર તરફથી મકાન બાંધવાની શરતે જમીનનો એક ટુકડો અપાયો. ને ઇમારત બાંધાવવા માટે ૫૦૦૦ રૂ. દક્ષિણા ફંડમાંથી આપવાનું નક્કી કર્યું. પણ આ વખતે શાળા બંધ હતી. પણ આ જમીન સેક્ટરીના કબજામાં હતી. પાછળથી લોકલ ફંડ કમિટી પાસેથી પુણા મ્યુનિસિપાલિટી પાસે આ શાળા આવી, ને આ શાળાને સરકાર તરફથી જુદી મદદ મળવાની શરૂઆત થઈ. હાલમાં આ બધી મિલકત ડીપ્રેસડ કલાસીઝ મિશન એ મંડળ પાસે છે. તે શાળા પણ આ મંડળની શાળામાંજ સમાવિષ્ટ થઈ છે.

શશિ પાદ બંદો પા ધ્યાનના પ્રયત્નો :— બંગાલમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પ્રવૃત્તિ પ્રથમ આદરનાર આ બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ હતા. ૧૮૪૦ માં તે કુળવાન બ્રાહ્મણ વંશમાં બારાનગરમાં જન્મ્યા. ૧૮૬૫ માં તે બ્રાહ્મો થયા. ત્યારથીજ તે નીચગણાતા લોકો સાથે હળી જવા લાગ્યા. તેમણે મીલમાંના મજૂર લોકોની સાથે ચર્ચા કરીને એક દિવસની અને ગત્રીની એવી બે શાળાઓ ચલાવી પણ તોફાની ગુંડોને એ વાત નગમવાથી તેમને તે બંધ કરવી પડી. પણ તેમને પોતાને આ શાળા માટે મકાન બાંધાવ્યાં. ને તે શાળાઓ કાયમ કરી. બંગાલમાં કર્તા ભજ પંથી નામનો એ ચાંડાળ વર્ગ ભજનોનો ખૂબ શોખીન છે. બાબુજી તે વર્ગમાં જઈને ભજનો સાંભળવા બેસતા. ૧૮૭૦ ની સાલમાં તેમણે આ લોકો માટે એકલખ (મંડળ) કાઢી ને તેમને વાચન ની અભિરૂચિલગાડી તેમને મધપાન વગેરે દુષ્ટદેવોમાંથી ઉગાર્યા. ગંદા ભજન બંધ થયાં, ને આ લોકો સાત્ત્વિક ભજનો ગાઈ ઇશ્વરની ઉપાસના બરાબર રીતે કરવા લાગ્યા. ૧૮૭૧ માં બાબુજી વિલાયત જવા ઉપડ્યા, ત્યારે મજૂરોએ અને અસ્પૃશ્યોએ તેમને હાર્દિક સન્માનથી એક માનપત્ર આપ્યું. આદીનજનોની સેવા કરવાથી વિલાયતમાં પણ ખ્રિસ્તલ શહેરની એક મિશનરી સંસ્થાએ બાબુજીનો ખુબ સત્કાર કર્યો. વિલાયતથી આવ્યા પછી તેમણે એક પૈસાની કિંમતનું એક છાપું કેવળ ગરીબોની જરૂર ને પહોંચી વળે એટલા માટે ચલાવ્યું તેની ૧૫૦૦૦ પ્રતો અપતી શિવનાથ શાસ્ત્રી જેવા વિદ્વાન પંડિત તેમાં લેખ લખતા. શ્રીમાન લોકો પણ આ કામમાં ઠીક સહાનુભૂતિ બતાવતા. આ પછી તેમણે બારાનગર સમાચાર નામનું એક સાપ્તાહિક છાપું પણ ચલાવ્યું. તેઓ ચાંડાલ ગણાતા લોકો સાથે જમતા. મહેતર લોકોનાં બાળકોની સેવા

શુદ્ધિ અને સારવાર કરતા સર્વિંગ જૈનમાં તેમના પૈસા મૂકી આપીને તેમને કરકસર શિખવતાં તેમની સર્વાંગસુંદર ઉત્પત્તિ થાય. માટે તેઓ ખુબ પ્રયત્ન કરતા. આમના સિવાય બંગલામાં નીચી કોમો માટે ઉત્પત્તિના પ્રયત્નો બીજા કોઈએ કર્યા હોય, એમ જણાતું નથી. ઉપરની માહિતી સિતાનાથ તત્વભૂષણે લખેલા 'શશિપાદ બાબુના ચારેત્ર પરથી લીધી છે. હાલ બંગાળમાં ગામેગામ ડિપ્રેસડ મિશનનું કામ ચાલે છે, પણ તેની ઉત્પત્તિ મહારાષ્ટ્રમાં સ્થાપ્યેલા મિશનમાં છે.

શ્રી. સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રયત્નો:— વડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ સુધારક છે. તેઓએ વખતો વખત રાજ્યમાં ખૂણે ખોચરે ફરીને અંત્યજે જંગલી અને ગુન્હેગાર ગણાતી જાતિઓની સ્થિતિ પોતે જોઈ છે. નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢપાસે ઢાણકા નામની એક કોમ છે. તે લોકો મહારાજ સાંહેબને મળવા આવ્યા. ત્યારે સંતાઈને ઝાડપર લપાઈ ગયા. આજથી ચાળીશ વરસ પહેલાં આ લોકોને માટે બે બોડીંગ અને એક બેતી શાળા ખોલવામાં આવી હતી. જેનું પરિણામ ઘણું સારું આવ્યું છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત બાળકોને ધાર્મિક શિક્ષણ અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન હતો. એ બોડીંગના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ત્યાં એક પ્રાર્થના સમાજ પણ ચલાવેલી એ શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીની ને વિદ્યાર્થીઓનાં લગ્ન કરી આપી તેમાંથી સારા નાગરીકો બનાવવાનો વિચાર મહારાજાએ રાખેલો.

અસ્પૃશ્યની કેળવણી માટેનું એક જુદું ખાતું છે. તે ખાતાના મુખ્ય અધિકારી પંડિત આત્મારામ છે. તેમને મોકલેલો સંક્ષિપ્ત હેવાલ નીચે પ્રમાણે છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૩ થી અસ્પૃશ્યોમાં જુદી શાળાઓ ખોલવાનો આરંભ થયો. ૧૮૮૪ માં ૭ ને ૧૮૯૧ માં ૧૦ શાળાઓ થઈ. હિંદુ શિક્ષકો મળવાનું અશક્ય હોવાતાં મુસલમાન શિક્ષકોથીજ કામ ચલાવવું પડ્યું. અમલદારોની પણ સહાનુભૂતિ આછી હોવાથી અડચણો ઘણી આવી.

આને માટે મુંબઈમાં એક મંડળ સ્થપાયું ને વડોદરામાં ફરજિયાત કેળવણીનો કાયદો પસાર થવાથી શિક્ષણનો પ્રચાર ખુબ થયો.

છોકરી	છોકરાં	વસતિ	વસતિ	બધા
વર્ષ	ની	લેગી	કન્યા	ગૃહ. ગૃહના
				મળીને
	શાળા.	શાળા.	વિદ્યાર્થી	વિદ્યાર્થી.
૧૮૮૪	૭	૦	૦	૦
૧૮૯૧	૧૦	૦	૫	૩૬૦
૧૮૯૩	૦	૦	૦	૧૨૬૩
૧૮૯૬	૨૧	૦	૦	૦
૧૯૦૬	૨૨	૦	૧	૫૦
૧૯૧૦	૨૮૭	૫	૨	૦
૧૯૧૫	૦	૦	૩	૦
૧૯૨૧	૦	૦	૫	૦

અંત્યજોમાં ધર્મશિક્ષણ પ્રસારે એ હેતુથી તેમનો પુરોહિતોના શિક્ષણ માટે એક ખાસ સંસ્કૃત પાઠશાળા ઉઘાડવામાં આવી, ને ભણનારા ૨૫ અંત્યજ વિદ્યાર્થીઓને દર મહિને ૮ રૂ. પ્રમાણે વિદ્યાર્થી વેતન આપ્યાં. એક અંત્યજને ધારાસભામાં સભ્ય નીમ્યો. ૧૯૧૧ ની સાલમાં શિક્ષણ ખાતામાં ૨૦૦, લશ્કરમાં ૧૬, મ્યુનિસિપાલિટીમાં ૧૦, પોલીસમાં ૭, સર્વે ખાતામાં ૩ અને બીજા ૩ મળીને ૨૪૨ અસ્પૃશ્યભાઈઓ સરકારી નોકરીમાં હતા. વડોદરા કોલેજમાં અંત્યજો માટે સ્કોલરશિપ છે. અંત્યજ બોડીંગોમાં સંસ્કૃત ધર્મ-શિક્ષણ મળે છે. રાજમહેલમાં અંત્યજ બાળકોને બોલાવીને ઉત્સવો કરવામાં આવે છે. ૧૭ વરસની એક અંત્યજ અનંથ બાલકાનાં લગ્ન એક ઉચ્ચ જાતિના સ્પૃશ્ય છોકરા સાથે કરવામાં આવ્યા. વસતિગૃહમાં કન્યાઓને સર્વ જાતની ગૃહોપયોગી કેળવણી આપવામાં આવે છે. મી. આંબેડકરને અમેરિકા મોકલીને કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં પી. એચ. ડી. થવાની જોગવાઈ કરી આપી. એક અંત્યજને એલ. એમ. એસ. કરવાની સગવડ કરી આપી. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં લોકોની ટીકા ને વિરોધ મોટા પ્રમાણમાં સહન કરવો પડ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા અલૌકિક મહાત્માને આજે આટલો વિરોધ સહવો પડે છે તો તે વખતે ગુજરાત પ્રાંતના લોકોએ કેટલો વિરોધ દર્શાવ્યો હશે, એ કલ્પી શકાય તેમ છે.

કર્નલ આલ્ફોર્ટ (થિયોસોફીકલ સોસાયટી મદ્રાસ) કર્નલ આલ્ફોર્ટ સોસાયટીના ૧૯૦૨ ની સાલમાં અધ્યક્ષ હતા. તેમણે " પુનઃ પટાય " નામની એક ચાપડી પ્રગટ કરી તેમાં ૧૭ થી ૨૩ પાનામાં નીચેનું નિવેદન છે. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટેના ઉપાય કરવાના હેતુથી તેમણે પોતાની શાળા એક ઝૂંપડીમાં મદ્રાસ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૯૪ મ

ખેલી. ખીજી શાળા ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં અને ત્રીજી ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં શરૂ કરી. ૧૯૦૧ ના રિપોર્ટમાં ત્રણે શાળામાં ભણના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૩૪ (છોકરા ૩૮૪ છોકરીઓ ૧૫૦) ને શિક્ષકો ૧૬ હતા. શિક્ષણ આપતાં તેમના ધર્મની બાબતમાં જરાય હાથ નાખવામાં નથી આવતો. શિક્ષણ આપીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવા સિવાય ખીજી કશોય ઉદ્દેશ સોસાયટીને નથી. આ શાળાનું કામ આજે પણ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં ચાલી રહ્યું છે.

રા. સા. કે. રંગરાવ મંગલોર:—મદ્રાસ ઇલાકામાં ખાસ કરીને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વસનારા અસ્પૃશ્યોનાં દુઃખ અમાપ છે. સ્પૃશ્ય મનુષ્યથી ૬૦-૭૦ ફીટ દુર અસ્પૃશ્યને રહેવું પડે, એવા પ્રાંતમાં અંત્યજને માટે શાળા ખોલવાની શરૂઆત ખુબ મોડી થાય, તેમાં કશી નવાઈ નથી. રા. સા. કે. રંગરાવ એમણે મંગલોરમાં પોતાની પહેલી શાળા ૧૮૯૪માં અંત્યજને માટે ઉઘાડી. લોકોએ એ માટે એમને અતિશય ત્રાસ આપ્યો. પણ દશ વરસમાં આ બધી અડચણો સહન કરી શાળાઓ ખુબ પ્રગતિ કરી. સરકારની સહાયથી તેઓ પોતાની સંસ્થામાટે મકાન જમીન, ઉઘોગ શાળા, ને રહેવાના મકાનો વગેરે ઘણી વિકાસભરી પ્રગતિ કરી શક્યા. તે કામ માટે તેમને વીશ એકર જમીન સરકાર તરફથી મળી. મુંબઈની નિ. સા. સંસ્થા (મિ. શિંદેએ ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં સ્થાપેલી) સાથે આ શાળા જોડાયા પછી તે દિન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે આબાદ બનતી જાય છે.

ખ્રિસ્તી સરકારને ખ્રિસ્તી મિશનના પ્રયત્નો:—સરકારના અને મિશનરીઓના પ્રયત્નો તો જાણીતા છે. એમના કામમાં આવેલી હરકતો બે પ્રકારની હતી નોકરશાહીની નવાબશાહી પદ્ધતિ અને મિશનરીઓની ધર્મોત્તર કરાવવાની વૃત્તિ આ બે મોટી હરકતો હતી. આ હરકતો ન હોત તો આ બંને પ્રયાસ મળીને અથવા માત્ર હિંદી સરકારને હાથે આ પ્રશ્ન ક્યારનોય ઉકલી ગયો હોત. મદ્રાસ તરફના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ રોમન કેથોલિક પંથને માનનારા માત્ર ખ્રિસ્તીઅનુયાયીઓની સંખ્યા વધારવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોવાથી અસ્પૃશ્યોને ધર્મોત્તર કરાવી પાછા પોતાની હલકી કોટીમાંજ તેમને રાખી તેમને નીચા ગણે છે. તેમના ધર્મવી આ વિરુદ્ધ હોવા છતાં તેઓ આકામ ધર્મપ્રસારવા ગાંડામોહથી કદે છે. આથી અસ્પૃશ્યોને બંને માર્ગો હિંદુઓતરફનો અને ખ્રિસ્તીઓ તરફનો બંધ થઈ

ગયો છે. ખ્રિસ્તીઓમાં હાલમાં બે રાષ્ટ્રીય ચળવળ શરૂ થઈ છે, તે ચાલુ રહે ને કોંગ્રેસ વધારે કાર્યકરવાની વૃત્તિવાળી થાય, તો આ ખ્રિસ્તી અસ્પૃશ્યો વળી પાછા હિંદુ ધર્મમાં આવે, એવો પૂરી સંભવ છે.

અંગ્રેજી રાજકારણમાં અંત્યજને મોટી તેમજ નાની નોકરી મળે. તોય આ અસ્પૃશ્યતાને ન્યાય સહેલાઈથી દૂર થઈ જાય પણ આ બાબતમાં કોઈનો દોષ કાઢવાને બદલે પોતાનોજ દોષ કાઢવાની ખાસ જરૂર છે.

વિઠ્ઠલ રામજી શિંદે:—આ મહારાષ્ટ્રના અસ્પૃશ્યોદ્ધારક કનૌટકમાં જન્મ્યા (૧૮૭૩). ૧૮૯૮ માં તેમણે ફર્ગ્યુસન કૉલેજમાંથી બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી વિભાગત જઈ ધર્મ અને સમાજશાસ્ત્ર નો અભ્યાસ ઓક્સફર્ડ વિદ્યાલયમાં કરીને સ્વદેશમાં ૧૯૦૩ માં પાછા આવ્યા. આવી ડીપ્રેસડ ક્લાસીઝ મિશન સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા એ નામની સંસ્થા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન તેમણે કરવા માંડ્યો. ૧૯૦૩ માં મહારાજ ગાયકવાડની આજ્ઞાથી વડોદરા રાજના કામની તપાસ કરી તેમણે રિપોર્ટ કર્યો. સૂચનાઓકરો તે પછી ચાલુ વર્ષ મુંબઈની પ્રાર્થના સમાજમાં પ્રચારક તરીકે તેમણે આખા દેશનો પ્રવાસ કર્યો ને અસ્પૃશ્ય જંગલી અને ગુંહેગાર કોમોની પ્રત્યક્ષ માહિતી લીધી. ૧૯૦૫ થી હિંદના સેન્સસ રિપોર્ટમાંથી આ લોકોની સંખ્યાની તુલનાત્મક માહિતી મેળવીને તેમણે વ્યાખ્યાનો આપી પોતાનો અનુભવ લોકો સમક્ષ મૂક્યો. મુંબઈના પ્રાર્થના સમાજોની મદદથી તેમણે પોતાની પહેલી શાળા બરસમાં ઉઘાડી. ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૨ લગીની બધી કોંગ્રેસોમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રયત્નનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી તેમણે ભાગ લીધો ને બન્યો તેટલો પ્રચાર કર્યો. આ બધે ઠેકાણે તેમણે સ્વતંત્ર પરેષદો મેળવી ને સ્થાનિક મદદ મેળવી તેને ઠેકાણે મિશનની શાળાઓ પણ ચાલુ કરી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રત્યક્ષ કામ કરનારી સંસ્થા આર્ય સમાજની હતી. ને બંગાલમાં બ્રાહ્મ સમાજની સંસ્થા આ કાર્ય કરવા તૈયાર હોવાથી માત્ર દક્ષિણને પશ્ચિમ હિંદમાં કાર્ય કરવાનું મિશનને માથે આવી પડ્યું તે ને તે ઠેકઠેકાણે શાખાઓ ખોલીને યથા શક્તિ કર્યું. તેમાટે પ્રાંતિક ને જિલ્લાની શાખાઓ ઉઘાડવામાં જેઓ મધ્યસ્થ સંસ્થાની દેખરેખ નીચે કામ કરતી હતી. ૧૯૧૨ સુધી તેની ઘટના સામાન્ય બનાવવામાં આવી. પૈસા અને લાગણીના પ્રમાણમાં

બધે કામ બોલું વતું થયું અને પાછળથીએ મદ્રાસની કેટલીક સંસ્થાઓએ તો સ્વતંત્ર પણ થઈ. હાલમાં આ ભારતીય મિશનની મધ્યવર્તી સમિતિના તાબામાં માત્ર પાંચ મુખ્ય શાખાઓ ચાલુ છે. તેમનો પ્રત્યક્ષ કારભાર સ્થાનિક કમિટીઓ ચલાવે છે. મુંબઈ, મહારાષ્ટ્ર (પુણા) કર્ણાટક (હુબલી) મધ્યપ્રાંત વરાહ (નાગપુર) તામિલ (બંગલોર) એમનાં કામ ને રિપોર્ટ પ્રગટ થયાં કરે છે આ મિશનના કામને હવે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ મળેલું છે અને તેનું વ્યવસ્થિત કાર્ય આખા ભારતવર્ષમાં ચાલુ થયું છે. સેક્રેટરી મિ. શિંદેએ કલકત્તાની કૉંગ્રેસમાં મિસીસ બેન્નેટ તાર કરી અસ્પૃશ્યોને લાગતો ઠરાવ પ્રસાર કરાવ્યો ને તેની બીજી સાલમાં નાગપુરમાં પણ તેજ ઠરાવનો સમાવેશ અમહુકારના ઠરાવમાં કરવામાં આવ્યો. ને તેનો ઉલ્લેખ મહાત્મા ગાંધીજીએ ખાસ કર્યો. પાછળથી ગાંધીજીએ દોઢલાખની અબાવન અસ્પૃશ્યતા નિવારણના કામ માટે કૉંગ્રેસને આપી. તેની સહાયથી અસ્પૃશ્યોદ્ધારનું કામ ઠેકઠેકાણે ચાલી રહ્યું છે ખાસ કરીને રેટિઆ ચલાવી અસ્પૃશ્યોને આ હિલચાલ તરફ બેંચવાના પ્રયત્નો થાય છે. તે ઠેકઠેકાણે તેમને મતે આશ્રમાં શાખાઓ હવાસ્કવા વિગેરે જાનજાતની સગવડ અંત્યજે આપે થઈ રહી છે. મહાત્મા ગાંધીજીની દેખરેખ નીચે આ કામ આખા ગુજરાતમાં બેસબર ચાલી રહ્યું છે ગાંધીજી એ જેટલા આ ચળવળને ધપાવી છે તેટલા પ્રગતિ કોઈ પણ કરી શક્યું ન હોત આગાંધશમાં આ પ્રવૃત્તિના બીજી ફેલાયાં છે ઠેકઠેકાણે અસ્પૃશ્યો પોતાનાં હુકમો લે છે મંદિર પ્રવેશ માટે સત્યાગ્રહ કરે છે. નવાં મંદિરો તેમનાં દર્શન માટે બાંધવામાં આવે છે ને સામાન્ય જનતાની સહાનુભુતિ પણ એ અંત્યજ લોકો તરફ થઈ છે. આ બધાનું માન મહાત્મા ગાંધીજી ને છે.

કામની દિશા :—અત્યાર લગી ડીપ્રેસડ ક્લાસીય મિશનની સ્થાપના પહેલાંની પ્રવૃત્તિ વિષે કંઈ પહેલાંના કામની મુખ્ય દિશા શિક્ષણનો પ્રચાર કરીને તે દ્વારા એ વર્ગની ઉન્નતિ કરવાનોજ હતો. પણ આ મિશનની દિશા અથવા ઉદ્દેશ મુખ્યતઃ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ છે ને તે માટે આ વર્ગ માટે શિક્ષણનો પ્રસાર સ્વાભાવિક ને વૈયક્તિક સુધારો ને ઉદાર હિંદુધર્મનો પ્રચાર, ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ રાષ્ટ્રીય હક્કનું યોગ્ય ભાન ઇત્યાદિ વખતો વખત મુજે તે બધા ઉપાય કરી જોવાનો છે. આ રીતે મિશનનો પાથો ઉઠા ગયો છે તેથી ને તેની પ્રવૃત્તિ વશાળ જોવાથી લોકોએ ને સરકારે તેને ખૂબ ટેકો

આપ્યો; એટલુંજ નહિ પણ જુના અને નવા વિચારના લોકોને અસ્પૃશ્યતા નિવારણમાં રાષ્ટ્રીય કામ છે, એવી ખાતરી થઈ છે. આ સ્થુળ દૃષ્ટિથી મિશનની કાર્ય પદ્ધતિ યશસ્વી થઈ એમ કહેવું જોઈએ. છતાં બધી રીતે સફળતા મેળવવા ઘણું કામ કરવું પડશે. નિશાળમાં પાણીને કુત્રા મંદિરોમાં આ લોકોને રસ્તો મળે તે માટે કૉંગ્રેસ કાઉન્સિલ. મ્યુનિસિપાલિટી; હિંદુસમાજ ધર્મ પરિષદો અને સંસ્થાઓ એ સોંપે આજથી વધારે સારા પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે.

મિશનનો વિકાસ :—ઉપર્યુક્ત પ્રયત્નો થાય માટે મિશનને પણ પોતાના કામનો પ્રચાર અને પદ્ધતિ વખત પ્રમાણે બદલી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં પુણામાં સર ડૉ. લાંડારકરના પ્રમુખપણા નીચે આ મિશનને જે પહેલી મોટી અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પરિષદ બોલાવી તેમાં આગેવાનો શ્રાશંકરાચાર્ય કુતકોટી સંસ્થાનિક (પ્રાક્ષણ) વગેરે જુના વિચારના લોકોએ પણ ભાગ લીધો. બધા લોકોએ ફંડમાં સહાયકરી. બધી જાતના લોકોએ બધા પ્રાંતોમાંથી આવીને આ પરિષદને સફળ બનાવી હતી. સહભોજન થયું તેમાં અસ્પૃશ્યો સાથે ઉચ્ચ કોમના લોકોએ પણ ભાગ લીધો. જનરલ સેક્રેટરીએ તે વખતે હિંદના ભાગોમાં કામ કરી રહેલી સંસ્થાની માહિતી આપી હતી. તે નીચે પ્રમાણે છે. ૨૩ શાખા; ૫૫ શિક્ષક; ૨૧૦૦ વિદ્યાર્થી, ૫ બોર્ડીંગો, બીજી બાર સંસ્થાઓ અને પાંચ આજન્મ સેવાસાવી પ્રચારકો સાથે આ સંસ્થા કામ કરતી હતી. વાર્ષિક ખર્ચ ૨૪૪૫ રૂ. જેટલો છે. આ સિવાય બંગાળમાંની સંસ્થા સાથેનો અપ્રત્યક્ષ સંબંધ પણ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.

આ પછી લગભગ છ વરસ પછી એટલે ૧૯૧૮ માં મુંબઈમાં શ્રી. સર સયાજીરાવ ગાયકવાડના પ્રમુખપદ નીચે મિશનની બીજી એટલે અખિલ ભારતીય અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પરિષદ ભરાઈ. તે વખતે પરિષદમાં લો. ઈટનક મિસીસ બેન્નેટ, મહાત્મા ગાંધી વિગેરે આગેવાનોએ ભાગ લીધો હતો. તે વખતે ૩૮૦ ઉચ્ચ હિંદુઓએ ગોતે વ્યક્તિશઃ અસ્પૃશ્યોદ્ધાર માટે યતન કરશે, એવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરી હતી. તે વખતે લોકમાન્યે જણાવે છે કે રાષ્ટ્રીય સભાએજ અંત્યજનો પ્રશ્ન હાથમાં લેવો જોઈએ. ને બીજેજ તર્પે કૉંગ્રેસમાં તે ઠરાવ કલકત્તામાં પસાર થઈ શક્યો. ગાંધીજીએ તો એ પ્રશ્ન ઘેરે ઘેર પહોંચાડ્યો.

અસ્પૃશ્યો ને થયેલું ભાન :—પરિષદમાંના ઠરાવો જો અસ્પૃશ્યોમાંજ સત્વનું ભાન ન બળે, તો

સાવ નકામા હતા. ખુદ અસ્પૃશ્યોના અજ્ઞાનથી જનરલ સેક્રેટરી મિ. સિંધે ને અસ્પૃશ્યોનો વિરોધ સહેલો પડ્યો પણ તેથી અસ્પૃશ્ય આગેવાનોમાં જાગૃતિ આવી એ એક કાયદોજ ગણવો જોઈએ.

રાજકીય પ્રવૃત્તિ :—લખનૌની કાંગ્રસમાં હિંદીરાજ સુધારાની ચળવળ પહેલાં હિંદી મુસ્લિમ સ્કીમ પાસ થઈને શરૂ થઈ. તેને હિંદમાંની બધી જાતોનો ટેકાની જરૂર હતી. આ યોજનાને બધા પ્રાક્ષણેતરો અને અસ્પૃશ્યોનો ટેકો મળે તે માટે મિ. સિંધે એ ખૂબ મહેનત કરી. ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના નવેમ્બરમાં પુણામાં, એક મરાઠા રાષ્ટ્રીય સંઘ સ્થપાયો, તેમાં અસ્પૃશ્યોમાં પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ આણવાનો હેતુ હતો. તે પછી પુણામાં ભરાયેલી મોટી સભામાં સૌ જાતના અસ્પૃશ્યોએ લખનૌની પેકટને ટેકો આપ્યો હતો. તેજ દિવસે મુંબઈમાં પણ એક સભા ભરવામાં આવી. ને સ્વરાજ્ય માટે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા. પણ પાછળથી સરકારની કારવાઈથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી અસ્પૃશ્યોજ મિ. સિંધેની વિરૂદ્ધ થયા પ્રાક્ષણેતરોનો રોષ વહેરી લીધો. છતાં તેમણે અંગીકૃત કામ છોડી દીધું નહિ.

મોટેચુ એમ્સ ફર્ડ સુધારા :—આ પછી હિન્દી રાજકીય સુધારાનો પહેલો હક્કો કેવો ને કેટલો આપવો, એ ઠરાવવા માટે સાઉથબરો કમિટી હિંદમાં આવી તેની આગળ મિ. સિંધે એ સાક્ષી આપી. ત્યાં તેમણે અસ્પૃશ્યો માટે ધારાસભામાં નવ જગ્યાઓ માગી તેમ છતાં એકજ મળી, તેથી તેમને નિરાશ થવું પડ્યું. બીજા કોમ માટે જાતવાર પ્રતિનિધિત્વ તે ન માનનારા છતાં તેમણે અસ્પૃશ્યો માટે તેનું પ્રતિનિધિત્વ માગ્યું. ને સરકારના ધોરણ વિરૂદ્ધ ટીકા કરી મધ્યપ્રાંતમાં જેજ જગ્યા અને મદ્રાસમાં પાંચ જગ્યાઓ ધારાસભામાં મળી એ અન્યાય વિરૂદ્ધ મિ. સિંધેએ પોકાર ચલાવ્યો.

મિશન માં અસ્પૃશ્યોની ભરતી :—આ રીતે ક્રાઈસ્ટ તરફથી નાઉમેદીને સરકાર તરફથી નિરાશા મળવાથી પ્રત્યક્ષ મિશનમાં અસ્પૃશ્યો સારો ભાગ લે એવો પ્રયત્ન મિ. સિંધેએ ચલાવ્યો. અસ્પૃશ્યોનાં કામ પોતે કરી શકે, એટલા માટે ૧૯૨૦ ની સાલમાં પોતે ધારા સભામાં જવા તૈયાર થયા. પણ ધારાસભા બહિષ્કારની તેમને સફળતા મળી નહિ. મહાયુદ્ધથી મોઘવારી, સારા માણસોનો અભાવ, નાણાંની અછત વગેરે કારણોથી તેમને ખૂબ હરકતો આવી. મિશનનાં કામમાં અસ્પૃશ્યો પ્રત્યક્ષ ભાગ લે, એવી માગણી મિ. સિંધે એ અનેક વાર કરી ને ધીમે

ધીમે બધો વહીવટ અંત્યજને સોંપી દીધો પોતે માત્ર સામાન્ય દેખરેખનું કામ કરવાનું સ્વીકારી તેજ કરે છે.

સંસ્થા નિકોની સહાનભૂતિ :—ડીપ્રેસડ કલાસીસ મિશનની સ્થાપના પહેલાંજ વડોદરા મહારાજાને અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન બાકી રહ્યો હતો. ને તેમણે તેના ઉપાયો લેવાની શરૂઆત કચારનીય કરી હતી. ઉપર એ વાત આવીજ ગઈ છે. ૧૯૧૨ ની લગભગ ઈંદુરના સર તુકોણરાવ હોળકરે પણ પુણા-મિશનના મકાનને વીસ હજાર એવો ભારે રકમ આપી. પોતાના રાજ્યમાં પણ અસ્પૃશ્યોની કેળવણી ને ઘણું ઉત્તેજનમાં છે. તેમને ઈનામો, સ્કાલર્શીપો ને બીજા એવી આર્થિક મદદ આપવામાં આવે છે. મ્હેસુરના વિદ્યાધિકારી મિ. રામલીંગના સમયમાં, તેઓ સમાજ સુધારક હોવાથી આ પ્રશ્ન ઘણા આગળ આવ્યો અસ્પૃશ્ય બાળકોને સ્પૃશ્ય બાળકોની સાથેજ ભણાવવા માટે હુકમો નીકળ્યા ને તેવી રીતે તે હુકમ અમલમાં પણ આવ્યો. શ્રી શંકરાચાર્યના વિરોધને પણ ન ગણતાં આ યોજના ચાલુ રહી હતી મ્હેસુરમાં પચાસ અસ્પૃશ્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે વિદ્યાર્થીગૃહ ચાલુ થઈ ગયું હતું. ત્યાં ઉચ્ચ પ્રકારનું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મફત અપાય છે. તેના અધ્યક્ષ મહારાજાના ભાઈ અને યુવરાજ સર કાંતિરાવ વાડીઆર પોતે છે, ઉપરાંત લોકોએ ડીપ્રેસડ કલાસીસ મિશન નામની સંસ્થા ચલાવી છે.

ત્રાવણકોર :—શિક્ષણ માટે આ રાજ્યની ઘણી ખ્યાતિ છે. પણ અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય છે. સાર્વજનિક સ્થાનોમાં ફરવાની પણ અંત્યજને મનાઈ છે. આવી મનાઈ પુલયા ચીરમા, પરૈયા, નાયાડી વિગેરે અસ્પૃશ્ય ભાઈઓ ઉપર હજી પણ ચાલુ છે મુખ્ય રસ્તા ઉપર ફરવાના ગુનહાસર અસ્પૃશ્યોને ઉચ્ચ સ્પૃશ્યોએ અનેકવાર સખ્ત માર પણ મારેલો છે. નીચે લખેલા કોન્ટ્રાક્ટપરથી અસ્પૃશ્યોનું કેટલું શિક્ષણ વધ્યું છે તેનો ખ્યાલ આવશે મિ. સિંધેએ દરસાલ મેળવેલી માહિતી ઉપરથી એ આંકડા લેવામાં આવ્યા છે.

અસ્પૃશ્ય ગામનું વિદ્યાર્થીઓની દરસાલ થએલો નામ સંખ્યા વધારો

	૧૯૧૪—૧૫—૧૬	૧૯૧૪—૧૫—૧૬
પુણ્યા	૨૦૧૭૪૨૫૬૮૪૬૪	૮૨૬૧૨૩૬૪૨૩૮
પરૈયા	૦ ૧૧૮૧૬૧ ૨૬૫૨	૦ ૭૧૬૧ ૮૩૬

રસ્તા ઉપર અસ્પૃશ્યોના ફરવાથી અનેકવાર રમખાણો થયા છે બ્રિટિશ રાજ્યમાં યુરોપીઅન

તેમજ અસ્પૃશ્યો માટે ખાસ બુદ્ધી સંસ્થાઓ ઉઘાડે તેમ અહીં મલખાર પ્રામુખ્યે માટે ખાસ સંસ્થા ચલાવ્યા વિષે રિપોર્ટમાં ઉલ્લેખ છે પણ આ શાળા ખરાબર ન ચાલવાથી તેને ખરાબર ચલાવવા માટે મલયાલી પ્રામુખ્યેની ખાસ પરિષદ રાજ્ય તરફથી ઓલાવવામાં આવી. ને તેમને શિક્ષણમાં ઉત્તેજન મળે, એટલા માટે તેમને કેટલીક સગવડો આપીને તેમને માટે એક અમલદાર નીમવામાં આવ્યો. એવો ઉલ્લેખ નવાઇ જેવો છે. કારણ અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા વધતી બનાવવામાં આવી છે, જ્યારે પ્રામુખ્યેની સંખ્યા ઘટતી જણાય છે.

નિઝામ હૈદરાબાદ:—આ સંસ્થાનના શિક્ષણ ખાતાના હેવાલમાં અસ્પૃશ્યોનો ઉલ્લેખજ નથી મળતો. મુસલમાની સંસ્થાન હોવાથી તેઓ આ ભેદ ન માનતા હોય એ શક્ય છે. છતાં ૧૯૧૧ ના રિપોર્ટમાં ચક્કલન, ચમાર, માદીગ, મહાર, ને માંગ એ જાતોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે ને તેમની સંખ્યા ૪૭૬૧૮૫ જેટલી દર્શાવી છે. જે અસ્પૃશ્ય પોતાની જાતની ગણના આર્ય અથવા હિંદુ તરીકે ગણાવે છે, તેમને લશ્કરી મુલકી ખાતામાં નોકરી મળી શકે છે. ૧૯૧૫ માં હૈદરાબાદમાં પ્રામુખ્યે સમાજની જાગૃતિ આવે એ હિતુથી અસ્પૃશ્યતા વિષે ખૂબ ચળવળ રા. શિંદેએ કરી હતી. તે વખતે તેમને અસ્પૃશ્યોનો સામાજિક દરજ્જો ને સાંપત્તિક સ્થિતિ ઘણી સારી જણાય આ લોકોમાંથી પોતાની જાતને ઘણા પ્રામુખ્યે કહેવડાવે છે. તેમની સંખ્યા (૧૯૧૧) રિપોર્ટમાં માત્ર ૩૬ ની જણાવી છે છતાં તેથી ઘણી વધારે સંખ્યા હોવાનું મિ. શિંદે માને છે.

કોલ્હાપુર:—આ સંસ્થાન બીજાં સંસ્થાનોના પ્રમાણમાં નાનું છે, તો પણ કે. શાહુ છત્રપતિ મહારાજ ઘણા આગળ વધેલા સુધારક હતા ને મરાઠાઓના નેતા હતા. તેમણે કરેલી સુધારાની મરાઠા સમાજમાં અને આખા મહારાષ્ટ્રમાં સારી અસર થઇ. જુવાનીમાં મહારાજ જુના વિચારના હતા. પણ મિ. સિંદેના સહવાસથી વિચારની સંકુચિતતા વધારે વાર ન ટકી ને તેઓના વિચાર બદલાઈ ગયા. ૧૯૦૭ માં ડી. સી. મિશનની એક શાખા કોલ્હાપુરમાં સ્થપાઈ. મહારાજની સહાનુભૂતિ તેના પ્રત્યે હતી. ને દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. મહાયુદ્ધમાંથી પાછા આવ્યા પછી તો તેમણે આ વિષય પર અતિશય ધ્યાન આપવા માંડ્યું. નાગપૂરની અખિલ ભારતીય અસ્પૃશ્ય પરિષદના પ્રમુખ હતા. દિલ્લીની પરિષદમાં પણ તેઓ હાજર હતા. તેમના રાજ્યમાંજ

નહિ, પણ તેમના મહેલમાં પણ અસ્પૃશ્યો જઈ શકતા. તેમની સાથે તેઓ સહભોજન પંથુ કરતા. બધી સરકારી નોકરીમાં અસ્પૃશ્યોને દાખલ કરવાનો અને બધા સાર્વજનિક સ્થાનોમાં તેમને જવા દેવાનો હુકમ તેમણે બહાર પાડ્યો હતો. તેમની મ્યુનિસિપાલિટીમાં અધ્યક્ષ પણ અસ્પૃશ્ય થઈ શકતા, ને મ્યુનિસિપાલિટીમાં કેટલાક કારકૂન પણ અસ્પૃશ્યોજ હતા. કોમ્યુનીસ્ટ રીપ્રેઝેન્ટેશન તેમણે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કર્યું હતું. આ સર્વ બાબતો મિ. શિંદે જોઈ આવ્યા હતા. પોતાના મહેલમાં પચાસ અસ્પૃશ્યોનું વસતિગૃહ ને ભોજન ગૃહ ચલાવ્યું હતું. વસતિગૃહમાં તે કેટલીકવાર બાળકોને પોતે પણ શિખવતા. સુશિક્ષિત અસ્પૃશ્ય જુવાનોને વકીલાતની સનદો મળી હતી. હાથીનો મુખ્ય માવત અસ્પૃશ્ય હતો. રાજ મહેલના જુવાનું પાણી ભરવાની છૂટ અસ્પૃશ્યોને આપવામાં આવી હતી. આ રીતે સામાજિક, શિક્ષણને લગતી ને રાજકીય એમ બધી છૂટો અસ્પૃશ્યોને આ રાજ્યમાં આપવામાં આવી હતી. તેથી તેમના સંસ્થાનમાં અસ્પૃશ્યતા બહુ ઓછી દેખાય છે.

ઉપસંહાર:—આ રીતે છેલ્લાં ૭૦ વરસ ઇસ્મિયાન અસ્પૃશ્યોના ઉદ્ધાર માટે હિંદુઓએ કેવા પ્રયત્ન કર્યા તેનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત ઉપર આપવામાં આવ્યો છે આ ઉપરાંત પરધર્મી મંડળે અને ખ્રિસ્તી સરકારે જે પ્રયત્નો કર્યા, તેમનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવ્યું નથી. પરધર્મી મંડળોની ઇચ્છા આ વર્ણને પોતાના ધર્મમાં ખેંચવાની હોય એ સ્વભાવિક છે. જ્યાં જ્યાં આ વૃત્તિથી કામ થયું ત્યાં તે પ્રતિક્રિયા પણ થયેલીજ છે. ખ્રિસ્તી સરકાર તરફથી થયેલા પ્રયત્નો માત્ર નિરપેક્ષ બુદ્ધિથી થયા હોય એમ જણાય છે. પણ તે તદ્દન અપૂરા અને ઓછા છે. કારણ આગળ ઘણા વધારે પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે. સરકારે અસ્પૃશ્યોની અનેકવાર નિરાશા કરી છે. પોલીસ અને લશ્કરમાં પોતાને પ્રવેશ મળે, તેમ તેનો આ વર્ગનો પ્રયત્ન છેલ્લા વીસ વર્ષથી ચાલુ છે. આ વર્ગને સરકારી નોકરીની જગ્યાઓ તેઓ લાયક હોવા છતાં મળી શકતી નથી એવું મિ. શિંદે માને છે. કારણ તેમણે આવા દાખલા જોવા છે. જ્યારે ધારાસભાના પ્રશ્નો વખતે તેઓ લાયક નથી અને અરજીઓ મોકલતા નથી એવ જવાબ આપવામાં આવે છે. તેમને પ્રજા તરફથી પણ પૂરતું ઉત્તેજન નમળતું હોવાથી તેમની સ્પૃશ્યો માટેની પૂજ્યબુદ્ધિ ઓછી થતી જાય છે. જોકે હિંદુધર્મ પ્રત્યે તેઓ વફાદાર છે, છતાં હિંદી તરીકે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી

તેઓ અવાર નવાઉચ્ચ હિંદુઓનો વિરોધ કરે છે ને કરશે. એ વાત મહાત્મા ગાંધીજીના ધ્યાનમાં આવી છતાં સામાન્ય પ્રજા એ વાત સમજતી નથી. એ ખેદની વાત છે. આમાં આખા રાષ્ટ્રને મોટું નુકસાન છે.

મોટાં શહેરોમાંથી તો અસ્પૃશ્યતા ગઈજ છે. નાનાં ગામડાંમાં ખાસ કરીને જ્યાં રેલ્વે નથી થઈ ત્યાં તેની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. દક્ષિણ દેશમાં નૈઋત્ય કિનારા પર અને આખાં મલબાર-માં અસ્પૃશ્યતા અતિશય પળાય છે. સ્વતંત્ર જમીન રાખવી અથવા મોટા રસ્તા પર છૂટથી ફરવું એમાં પણ અસ્પૃશ્યો પર જીવન થયા કરે છે અસ્પૃશ્યોને ગુલામની જેમ રાખવાની પ્રથા પણ હજી કયાંક કયાંક જોવામાં આવે છે.

અત્યંત અથવા પંચમ વર્ગની લોક સંખ્યા આખા દેશમાં નીચે પ્રમાણે છે.

જાત	વસતિસ્થાન	સંખ્યા
અમાર	હિંદમાં બધે	૧,૧૧,૩૭૩૬૨
મોચી	"	૧૦૦,૭૮૧,૨
ટાંબ	બંગાલ, આસામ પંજાબ	૯,૭૭,૦૨૬
ભંગી	મુંબઈ, સં. પ્રાં. રજપુતાના	૬,૫૬,૫૮૬
ડાણુક પંજાબ,	બંગાલ, વડોદરા રાજ્ય	૮,૭૦,૫૫૭
બતોડી	બંગાલ આસામ	૧૦,૪૨,૫૫૦
વળઈ	માળવા મ. પ્રાં.	૫,૮૪,૩૩૪
ભૂરા	ઉત્તર હિંદ	૧૩,૨૬,૪૧૮
નામશૂદ્ર ચંડાલ	ઉત્તર હિંદ. બંગાલ	૨૦,૩૧,૭૨૫
રાજવંશી	" "	૨૪,૮૦૮૬૫૪
મહાર	મુંબઈ, બિહાર, મ. પ્રાં.	૨૬,૨૮,૬૬૬
માંગ	મુંબઈ. બીહાર મ. પ્રાં.	૫,૭૯,૩૦૬
વલીયા (મહાર)	કર્નાટક, મદ્રાસ	૭,૭૦,૮૯૯
માદીગ માંગ	" "	૧૨,૮૧,૨૫૨
પારીયા	મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ	૨૨,૫૮,૬૧૧
ચીકલીયા	" "	૪,૭૮,૪૯૮
માલ	મદ્રાસ, બંગાલ	૧૮,૬૩,૬૦૮
બાકીના	બધા ભાગમાં	૨,૦૬,૯૯,૪૭૦
બધા મળી	"	૫,૩૨,૦૬,૬૩૨

બધી લોક સંખ્યા સાથે અસ્પૃશ્યોનું પ્રમાણ સરખાવવામાં નીચેનું કોષ્ટક કામમાં આવશે.

એકંદર લોકસંખ્યા	૨૬,૪૩,૬૧,૦૫૬
હિંદુ એકંદર સંખ્યા	૨૦,૭૧,૪૭,૦૨૬
અત્યંતની ,, ,,	૫,૩૨,૦૬,૬૩૨
મુસલમાન ,, ,,	૬,૨૪,૫૮,૦૭૭
નીચ મુસલમાન ,,	૮૬,૨૮,૫૮૬

આ આંકડા ૧૯૦૧ ના ઇંપીરીયલ સેન્સસમાંથી લીધા છે. આ પછીની બે વસ્તી ગણતરીમાં પ્રાંતવાર અસ્પૃશ્યોની સંખ્યા દર્શાવવાની રીત બદલવામાં આવી, તેથી તુલના કરવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, ઉપર આપેલા નામ મુખ્ય અસ્પૃશ્ય વર્ગોનાં છે. એ ઉપરાંત વધારે નામ પણ કેટલીક પ્રાંતોમાં સંભળાય છે. ૧૯ પદ્મ, ૨૪ હારી, ૨૫ કોરી, ૨૬ રાહાટ, ૨૭ સરેરા, ૨૮ મેઘવાળ ૩૯ મેઘ ૪૦ ષેક ૩૧ ગંડ ઇત્યાદિ.

ગુન્ટે ગા ર જા તિ:ઓ:—માંગ રામોશી માંગ, ગારોડી, ખેરડ વિગેરે અસ્પૃશ્ય મનાતી કેમો સરકારનાં દફતરમાં ગુન્ટેગાર જાતિઓ ગણાય છે. આ ગુન્ટેગાર જાતો માટે વસાહતો કરી તેમને સુધારવા-પ્રયત્નો ડીપ્રેસડ ક્લાસીફ મિશન તરફથી મિ. શીંદે અને ડૉ. મેને ઘણાં કર્યાં. સરકારે પણ ૧૦૦૦ એકર જમીન આ કામમાં આપવાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો. પણ મહાયુદ્ધ શરૂ થવાથી પૂરતી રકમ (૨૦,૦૦૦૩.) ન મળી શકવાથી એ યોજના પડતી મૂકવી પડી હતી. પાછળથી એ જમીન પણ લખરના માણસોને ઇનામમાં આપી દેવામાં આવી હતી. પણ સરકાર-તરફથી હુબળી વિજાપુરના ભાગોમાં ગુન્ટેગાર જાતો માટે વસાહતો સ્થાપવામાં આવે છે. તેથી આ જાતના ગુન્ટા ઓછા થવા માંડ્યા છે. તે છતાં ગુન્ટેગાર ગણાતી આ કેમ ઉપર પોલીસનો જાતો ને હાજરી પૂરાવવાનો રીવાજ છે તેવોજ છે. તેથી મિશન તરફ તેની વિરૂદ્ધ ઘણી ફરીઆદો આવે છે તેનો વિચાર સરકારે જલદી કરવો જોઈએ.

ઉપર કહેલી રા. શિંદે ની ચળવળ સિવાય મહારાષ્ટ્રમાં રા. માટે એમને પણ ખૂબ ચળવળ કરી હતી. એમનો પ્રયત્ન પણ રા. શિંદેની જેમ શિક્ષણને લગતો છે. એમનો પ્રયત્ન અસ્પૃશ્યોમાં છે ને ઉચ્ચ ગણાતી કેમોમાં અસ્પૃશ્યો માટે મૌખિક સહાનુ-ભૂતિ જાગૃત કરવામાં પણ સમાય છે. તેમના લેખો, ભાષણો આ દિશામાં ખૂબ જાગૃતિ કરી રહ્યાં છે.

અસ્પૃશ્યોનો પ્રશ્ન પાર ઉતરાવા માટે જે ઉપાય લેવા જોઈએ, તે અનેક પ્રકારના છે. અસ્પૃશ્યોને રાજકીય અડચણ જરા પણ નથી. કાયદાથી તેમની સ્થિતિ બીજા કરતાં કોઈપણ રીતે નીચી કે ખરાબ નથી. તેમની બધી હરકતો સામાજિક છે. આજ તેમને મળેલા મતોને કારણે બીજા અનેક કેમોને તેમની સાથે આપલે કરીને છૂટ છાટ મૂકવી પડશે. અસ્પૃશ્યના એટલે બ્રાહ્મણથી અતિશય દૂર રહેવું તે બ્રાહ્મણથી મરાઠાઓને પણ દૂર રહેવું પડે છે.

અને અસ્પૃશ્યતા દ્વંશ થતાં મરાઠા અને મહાર-અંત્યજ ની સ્થિતિ લગભગ સરખી થશે અને તેથી વ્યવહારમાં એ અંત્યજોને વિરોધ કરનારી કોઈ કોમ નીકળે, તો તે બ્રાહ્મણો નહિ, પણ બ્રાહ્મણોતરો એટલે મરાઠાઓજ નીકળશે, એ વાત નિશ્ચિત છે. અને એનો અનુભવ આપણને ઘણી વાર આવે છે. મહાર અંત્યજોનાં સરઘસ બ્રાહ્મણો પોતાના મહોદલામાંથી જવા દે છે, પણ મરાઠાઓ જવા દેતા નથી. ઘણે ઠેકાણે અસ્પૃશ્યતા નિવારણની ચળવળ કરનારા બ્રાહ્મણો હોવાથી આ ચળવળ મરાઠાઓને નીચા પાડવા માટે બ્રાહ્મણોએ ઉપાડી છે, એવા આક્ષેપ તેની સામે ઉપાડવામાં આવે છે.

મહારામાં ઘણી જાગૃતિ થઈ હોય, એવું આપણને ક્યાંક ક્યાંક દેખાય છે. ને તેથી તેઓને ડીપ્રેસડ ક્લાસ મિશન એ શબ્દજ નથી ગમતો. તેઓ માને છે કે એમને ડીપ્રેસડ ક્લાસીસ કહીને અમારો નીચ લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા તમે ઉચ્ચ લોકો આવો છો, એમ કહીને અમારું અપમાન કરો છે. જ્યાં અસ્પૃશ્યોએ પોતેજ ચળવળ ઉપાડી, તે ગામ નાગપૂર પાસેનું મોહલે એ ગામ છે. ત્યાં કામ કરનારા લોકોએ પોતાને માટે મહાર સુધારક મંડળ એવું નામ ધારણ કર્યું છે. મધ્યપ્રાંતના આગેવાનો ગવર્ધ, ભટકર, વનસોટ વગેરે છે. મિ. ગવર્ધએ બહિષ્કૃત ભારત નામનું છાપું ચલાવ્યું છે. મુંબઈ ઇલાકામાં મૂક નાયક નામનું છાપું ચલાવતું. પૂનામાં રા.રાજભોજ અને ઇલાકામાં ડા. આંબેડકર પણ ઠીક પ્રવૃત્તિ આદરી રહ્યા છે.

અસ્પૃશ્યો અને રાજકારણ:—આ લોકોની રાજકારણની પ્રવૃત્તિ વિવિધ છે. તેમાંના કેટલાક આગેવાનો એ સરકારને જણાવ્યું છે, કે જે દેશી લોકોને મોટી જગાઓ મળશે. તો તેઓ અસ્પૃશ્યોના લાભની વિરુદ્ધ જશે ને તેથી હિંદના પૂર્ણ સ્વાતંત્રની લડતમાં વિરોધ પણ દર્શાવ્યો છે. પણ આ લોકો એ વિચાર બધાજ અસ્પૃશ્યોમાં છે કે કેમ તે કહી શકાય નહિ. બધા પક્ષે અસ્પૃશ્યોને પોતાના તરફ વાળી લેવાને કરી રહ્યા છે નાગપુરમાં રાષ્ટ્રીય નેતાઓ અને અસ્પૃશ્ય આગેવાનો ખૂબ સારો સંબંધ છે અસ્પૃશ્યોને પોતાના પક્ષમાં લેવાને પુણાનો પ્રાગતિક પક્ષ અને બ્રાહ્મણોના પક્ષ ખૂબ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ને પુણાના અસ્પૃશ્ય પરિષદમાં (૧૯૨૩) પ્રાગતિકો એ પૂરતી સહાનુભૂતિ ન દર્શાવવાથી તે પક્ષ બ્રાહ્મણોતરોને મળી ગયો.

સાતારા જીલ્લામાં બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણોવચ્ચેનાં ઝગડામાં બ્રાહ્મણોએ અસ્પૃશ્યોને પોતાના પક્ષમાં લીધા એમ દેખાય છે અસ્પૃશ્યોમાં ઘણી જાતો હોવાથી તેમાં આગેવાન કોણથાય, એ વિષે હારીફાઈ ઘણી છે. ને સરકાર અસ્પૃશ્યો લોકો તરફથી કેને ચુંટણીમાં સ્વીકારે, એ વિષે ખૂબ ચળવળ થઈ. તે વખતે અસ્પૃશ્યોના આગેવાન મહારજ કેમ થાય એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો.

અસ્પૃશ્યોની ઉન્નતિ માટે ઇતર પ્રયત્ન આમાં ખાસ પ્રયત્ન નોંધવા જેવો એક છે તે એ કે અસ્પૃશ્ય એ નામજ પ્રચારમાંથી જવું જોઈએ મદ્રાસના અંત્યજોએ પોતાને માટે પંચળ એનામ નલગાડવું પણ આદિ દ્રવિડ એનામ લગાડવું, એવી ચળવળ કરી એ નામ સરકારી દફતરોમાં દાખલ કરાવ્યું તેવોજ પ્રયત્ન મહારાષ્ટ્રમાં થાય છે ને તે લોકો પોતાને માટે આદિ હિંદુ એ નામ પસંદ કરે છે. કેટલાક છાપાંઓએ તો એનામ વાપરવાની શરૂઆત પણ કરી છે.

અસ્પૃશ્યતા ને સાંસ્કારીક ચળવળ:—ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચારથી વધારે વર્ણ ન હોવાથી શૂદ્ર અને અંત્યજોમાં ફેર કરી શકાતો નથી. તેમ છતાં કણબી ને મરાઠાઓને શૂદ્ર સંસ્કારોથી ક્રિયાઓ કરાવાતી હોવાથી અસ્પૃશ્યોને માટે તેથી હલકા પ્રકારના સંસ્કારો હોવા જોઈએ એવી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. કેટલેક ઠેકાણે મહારોના પુરોહિત બ્રાહ્મણો હોય છે. તો ક્યાંક તેઓ નથી હોતા. અને એનું પરિણામ એ થાય છે. ક્યાંક ક્યાંક લિંગાયત અથવા વીર શૈવ લોકોએ પોતાના પ્રચારને માટે આ સ્થાન યોગ્ય માની અસ્પૃશ્યોનું પૌરોહિત્ય સ્વીકારી લીધું ને તેઓ અસ્પૃશ્યોના વિધિઓ કરાવવા લાગ્યા. હિંદુઓના સંસ્કાર ધર્મમાં અંત્યજોને પણ સ્થાન હોવું જોઈએ, એમ ઉચ્ચ હિંદુઓ માનવા લાગ્યા, અને તેમને પુરાણોક્ત વિધિ તો આપવાજ જોઈએ, એવી પ્રવૃત્તિ કેટલેક સ્થળે શરૂ થઈ ગઈ છે.

૧૯૨૩ થી ૧૯૩૦ ના વચ્ચે ગાળામાં અસ્પૃશ્ય વર્ગે ઘણીજ ઉત્તમ રીતે સંધી ભૂત થઈને, પોતાના રાજકીય અને સામાજિક હકોને પ્રસ્થાપન કરવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો. ડા. આંબેડકર જેવો સુંદર આગેવાન તેમને મળવાથી, અને બીજા અસ્પૃશ્ય આગેવાનો કરતાં તેમનો દરજ્જો ઘણોજ ઉંચો હોવાથી, તેમની આગેવાની નીચે મહાર નામની અસ્પૃશ્ય જાતિનું એકીકરણ ઘણી સારી રીતે થવા પામ્યું. અને તેમણે મહાડ, નાશિક વગેરે ઠેકાણે, જે જલા-

શયોનો અને દેવાલયોનો ઉપયોગ કરવાની તેમને બંદી હતી, તે બંદી દૂર કરવા માટે, મોટો સત્યાગ્રહ કરવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું. બીજાઓની માફક અમને પણ જો હિંદુત્વના હક નહિ આપવામાં આવે તો અમે હિંદુધર્મના ત્યાગ કરી મુસલમાન થઈ શું એવો ધાક પણ તેમણે દેખાડ્યો. પણ તે હિંદુ મહાસભાના આગેવાન ડૉ. મુંજેના આશ્વાસનથી તહફાસ રહ્યો. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વાદી લોકોએ પોતામાંના સ્પૃશ્ય હિંદુ આગેવાનોને બાતલ કરવાનો પણ પ્રયત્ન આદર્યો છે: સ્પૃશ્ય લોકોમાંના આગેવાન પૂર્ણ સમતાવાદી હોઈ શકેજ નહિ, અને તે કેવળ વિશિષ્ટ મર્યાદા સુધીજ પોતાની સાથે આવશે, એવું જણાવીને ડૉ. આંબેડકરે રા. માટે એમને પોતાના સમુદાયમાંથી બાતલ કર્યા. માટે મુખ્યત્વે ચમાર નામની અસ્પૃશ્ય જાતિ માટે પ્રયત્નો કરતા હતા. માટેનું બહિષ્કરણ મહાર અને ચમાર જાતમાં રહેતી જુદાઈ વધારવા માટે અને અસ્પૃશ્ય વર્ગમાં, મહાર બીજાઓપર પોતાની સત્તા બેસાડવા ઇચ્છે છે એવી સમજ ફેલાવવા માટે કારણ થઈ.

ડૉ. આંબેડકરે રા. માટે એમને અસ્પૃશ્યો માટે પ્રયત્ન કરવાના કામમાંથી કોરાણે કર્યા, છતાં ડૉ. આંબેડકરને બીજી જાતોમાંથી સહાયક નહતા જોઈતા એમ તો હતુંજ નહિ. પોતાના વિચારો સાથે સંમત અને પોતાની આગેવાની માન્ય રાખનાર, તેની નીચે કામ કરવા તૈયાર હોય; એવા પ્રામુખ્ય અને સ્પૃશ્ય હિંદુ તેમને જોઈતાજ હતા. આવા માણસો પોતાને મળે તેટલા માટે સમતાસંઘની શરૂઆતમાં તેઓ તેમાં જોડાયા, અને તે સંઘના અધ્યક્ષ પણ બન્યા.

ડૉ. આંબેડકર મહારોના મોટામાં મોટા આગેવાન છે એ વાત જો કે ખરી છે. છતાં પણ બધાજ મહારોને તેમનું નેતૃત્વ માન્ય નથી. આ વાત જ્યારે ડૉ. આંબેડકરે રાઉડ ટેબલ કોન્ફરન્સનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું ત્યારે સ્પષ્ટ થઈ. તે ઉપરથી મહારોમાંની રાજકીયવૃત્તિ બહાર આવી. તે આ રીતે, અમારે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય જોઈએ છે અને અમારી લાવે-તવ્યતા અંગ્રેજ લોકોપર વિશ્વાસવાને તૈયાર નથી ત્યારે અમારાજ પ્રયત્નોપર વિશ્વાસવાને તૈયાર છીએ એવું કહેનાર વર્ગ મહારોમાં પણ ઘણા મોટો છે. એવું તે વખતે દેખાઈ આવ્યું. આનું ડૉ. આંબેડકર પર પણ થયેલું જણાયું, નાગપૂરમાં આંખેલ અસ્પૃશ્ય ભારતીય પરિષદ વખતે અધ્યક્ષ સ્થાનેથી ડૉ. આંબેડકરે કરેલું ભાષણ અસ્પૃશ્યતાવાદી પોતાની જિનતિ માટે અંગ્રેજ સરકારપર આધાર રાખે છે.

એવું બતાવનાર હતું. અને મહારોને જો વિશેષ હક આપવામાં નહિ આવે તો સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યને હું વિરોધ કરીશ, એમ કહેનાર હતું. આંબેડકરની આ વૃત્તિ સ્પષ્ટ થયા પછી ગોલમેજમાં જવા માટે તેમને મહારો તરફથી જે વિરોધ કરવામાં આવ્યો, તે ઉપરથી અંગ્રેજો તરફ અવિશ્વાસની નજરે જોનારો પોતાની જાતિમાંજ કેટલો વર્ગ છે તેનું ભાન થયું અને ડૉ. આંબેડકરને ગોલમેજમાં સ્વરાજ્ય વિરોધક ભાષણ કરવાનું ધૈર્યજ થયું નહિ. દિવસે દિવસે અસ્પૃશ્ય લોકોની વૃત્તિ, પારકાના ઔદાર્ય ઉપર કે હિંદુસ્થાનના શત્રુઓની ભેદનીતિ-પર, પોતાના ઉન્નતિની આશા ન રાખતાં પોતાનાજ પરિશિષ્ટપર અને રાજનીતિ કુશળતાપર વિશ્વાસ રાખનારી બને છે, એવો અંદાજ કાઢી શકાય છે.

અસ્ત્રા:—નાંદગામ સંસ્થાનમાં એક મોટું ગામ મુરા નદીને કાંઠે છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૦ એકર છે. અહિં એક પ્રાથમિક શાળા ને વિશાળ આશ્રમ છે.

અહમદ:—આ નામના ત્રણ તુર્કી સુલતાન હતા તેમની હકીકત નીચે પ્રમાણે:—

પહેલો:—(૧૫૮૯-૧૬૧૭) આ ત્રીજો મહમદનો પુત્ર હતો. અને ૧૬૦૩ માં તે સુલતાન થયો. તે પછી તરતજ હંગરી અને ઈરાન દેશોમાં યુદ્ધો શરૂ થયા. અને તેનો અંત તુર્કસ્તાનની વિરૂદ્ધમાં થયો. અને તુર્કસ્તાનના ઉંચા દરજ્જાને પહેલીજવાર મોટો ફટકો લાગ્યો. ગાદીએ બેસતી વખતે આ સુલતાનના કાર્ય માટે પ્રબળ જે આશા હતી તે નિષ્ફળ નીવડી. તેવાજ વખતમાં તમાકુનું વ્યસન તુર્કસ્તાનમાં પેઠું એમ કહેવાય છે.

બીજો:—(૧૬૪૩-૧૬૯૫) આ સુલતાન ઇબ્રાહિમનો પુત્ર હતો. તેનો ભાઈ જે બીજો સુલેમાન હતો તેના પછી તે ગાદીએ આવ્યો. (૧૬૬૧) તેનો ચાર વર્ષનો અમલ ઘણો નામોશીભરેલો કરી શકાય. કારણ કે આસ્ટ્રિયન લોકોએ તુર્કી લોકોને હરાવીને તેમને હંગરીમાંથી તદ્દન કાઢી મુક્યા. તે દુઃખથી તેમજ શારીરિક વ્યાધિથી અહમદ મરણ પામ્યો.

ત્રીજો:—(૧૬૩૭-૧૭૩૬) તે ચોથા મહમદનો પુત્ર હતો. ભાઈના પદચ્છેદ થયા પછી ૧૬૦૩ માં તે સુલતાન થયો. રશિયાના લયથી તેણે ઇંગ્લંડ સાથે ભાઈબંદી કરી અને ઘણીજ અનિચ્છાએ તેને રશિયા સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું. પરંતુ પહેલાંના અથવા પછીના તુર્કી સુલતાનો કરતાં તેણે રશિયાને ઘણુંજ

હિસાન કયુ' : રૂશિયાને જ્યારે સુલેહ કરવાની ફરજ પડી ત્યારે સુલતાને ઘણી કઠણ શરતો મૂકી નહિં. આ વાત તેની પ્રજાને ગમી નહિં. આસ્ટ્રિયાની સાથે થએલા યુદ્ધમાં ફક્ત તુર્કી સત્તાને હારવું પડ્યું. તેમજ ઈરાની યુદ્ધનો અંત સારો થયો નહિં. તેથી જનિસેરી નામના લશ્કરી વર્ગે અહમદને ૧૭૩૦ માં પદબ્રજ કર્યો. કેટલાક વર્ષો પછી કેદમાંજ તે મૃત્યુ પામ્યો.

અહમદ ખટ્ટ :—(શેખ) તેનું ખરું નામ વજીરુદ્દીન મહમદ હતું. નાગોરમાના ખટ્ટ ગામે તેનો જન્મ થયો હતો. તેનો બાપ મલિક ઇજિપ્તિયાર-ઉદ્દીન દીલ્હીના બાદશાહ મહમદે તથાલખનો એક હરબારી હતો. બાપના મરણ પછી બધો પૈસો મહમદ એશઆરામમાં ઉઠાવી નાંખ્યો અને પછી શેખ બાબા ઇન્ડુક મધિખીનો શિષ્ય થઈને મોટો ધર્માચારી બન્યો. તે ગુજરાતમાં જઈને રહ્યો ત્યારથી તેની પ્રસિદ્ધિ ઘણી થઈ. સુલતાન મુઝફ્ફર એ તેમના શિષ્યમંડળમાંનો એક હતો. શેખ મહમદ ઇ. સ. ૧૪૪૬ માં મરણ પામ્યો. તેનું ચરિત્ર મહમદ અન્સારીએ લખ્યું છે.

અહમદખાન બંગાળ :—અહમદખાનનો ભાઈ કાઈમજંગના મરણ પછી ત્યાંના પ્રધાન સફ્ફરજંગે ઇ. સ. ૧૭૪૬ માં ત્યાંનું બધું ધન પોતે લઈ લીધું, ત્યારે અહમદખાને અફગાનોનું લશ્કર ભેગું કરીને વજીરના પ્રતિનિધિ રાજા નવલ-રાયને લડાઈમાં હરાવ્યો. અને પોતાનો સુલક પાછો મેળવ્યો. (૧૭૫૦) તે પછી ૧૭૫૧ માં અહમદખાન મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. શાહ આલમ બાદશાહે તેને મુઝફ્ફરજંગ પદવી આપી. (ખીલ).

અહમદ નગર :—(જલ્લો-મુંબઈ ઇલાકો) મધ્ય વિભાગમાંનો એક જલ્લો. ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૮°૨૦' થી ૧૮°૫૬; પૂર્વ રેખાંશ ૭૩° ૩૭' થી ૭૫° ૪૧' ને ક્ષેત્રફળ ૬૫૮૬ ચો. મા. છે.

સીમા :—ઉત્તર અને વાયવ્ય દીશાએ નાશિક જલ્લો. ઇશાને ગોદાવરી નદી, પૂર્વ દીશાએ નિઝામ-નું રાજ્ય, અગ્નિ ખૂણમાં તેમજ નૈઋત્ય ખૂણમાં સોલાપુર અને પુના જલ્લો, પશ્ચિમ દીશાએ સંઘાદ્રી પર્વતનો વિભાગ આ પર્વતના ત્રણ કાંટાઓ પૂર્વ દીશાએ ગએલા છે. તે કારણથી પ્રવરા અને મૂળા નદીની ખોણો બની છે. વાયવ્ય વિભાગમાં પર્વતોના શિખરો ઘણાજ છે. તેમાંનો એક ડુંગર સમુદ્ર સપાટીથી ૫૪૦૦ ફુટ ઉંચો છે. ખીલ. ઉંચા. સ્થળો,

પદા અને હરિશ્ચંદ્ર ગઢ એ બે ડુંગરી કિલ્લાઓ છે. પારનેરના ડુંગર પરનું મેદાન સપાટીથી ૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. અને સમુદ્ર સપાટીથી તેની ઉંચાઈ ૩૨૪૦ ફુટ છે. પ્રવરા અને મૂળા એ બે નદીઓનો સંગમ થઈને ગોદાવરીને મળે છે. દક્ષિણ ભાગમાં સીના અને ઘોડ નદીઓ વહે છે. ખીલ પણ નાની નદીઓ છે.

ભૂવર્ણ ન :—અહમદ નગર જલ્લાની જમીન બરાબર તપાસાઈ નથી. પરંતુ ઘણું કરીને ખેતીના પત્થરોના થર જણાઈ આવે છે, એમ ખલેમફડ માને છે. (રેકોડસ ઓફ નિચો લોન્ડોન સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા ૧૮૬૮.)

વન સ્થિતિ :—આ જલ્લાના અકોલા તાલુકામાં ઘણી જાતનાં ઝાડો જોવામાં આવે છે. કોકણમાં ઉગતાં ઝાડ ઘાટમાં થાય છે. અને દક્ષિણમાં ઉગનારાં ઝાડો પૂર્વ તરફની ટેકરીઓમાં થાય છે. બાવળ, વડ, લીમડો અને આંબાના ઝાડ ઘણા જોવામાં આવે છે. ઘણી જાતના જંગલી ફુલઝાડ અહિં જોવામાં આવે છે. આ પ્રદેશમાં દાઢમ અને ટેટી સારી થાય છે.

પ્રાણી :—આ વિભાગમાં વાઘ નથી. ચીત્તાઓ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. વરુ પણ જોવામાં આવે છે. મેદાનોમાં સાંબરો પણ ઘણું છે. તિતર પક્ષી ઘણું જોવામાં આવે છે. સસલાં પણ ઘણું છે.

આબોહવા :—હવા નીરોગી છે. નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરીના દીવસો કોરા અને ઉત્સાહદાયક હોય છે. અને ગરમ પવન શરૂ થવા માંડે છે. મે, જુન માસમાં તાપ સખત હોય છે. અકટોબરના છેવટના દીવસોમાં હવા સૌમ્ય અને શાંત થાય છે. જાન્યુઆરીમાં ગરમી ટપ થી ચઢી મે માસમાં ૧૦૬ સુધી જાય છે. વરસાદમાં ઘણીવાર કરા પડે છે.

ઈતિહાસ :—ઈ. સ. ૧૫૫૦ તે ૭૫૭ સુધી આ સુલખ બહામીના ચાલુક્ય રાજાપાસે હતો. પછી તે રાષ્ટ્ર દંડ રાજાના તાબામાં આવ્યો. અને ૬૬૭૩ સુધી તેના તાબામાં રહ્યો તેના પછી ઇ. સ. ૧૧૫૬ સુધી કલ્યાણીના ચાલુક્ય રાજા ત્યાં હતા. ઇ. સ. ૧૧૮૭ સુધી કળચૂરી અને દેવગિરિના ચાહવોની સત્તા હતી. ઇ. સ. ૧૨૬૪ માં મુસલમાનો એ તે જીત્યું. ઇ. સ. ૧૩૧૮ સુધી તેમની સત્તા નાબુદ થઈ ન હતી.

૧૩૪૬ ની સાલ અવ્યવસ્થાની હતી. દિલ્હીના સુબેદારના હાથથી બધી સત્તા બહામની સુલતાનને હાથમાં ગઈ. અને તેમણે દોલતાબાદ, ગુલબર્ગ અને ખેદરમાં રાજધાની સ્થાપી. ઇ. સ. ૧૪૬૦ મ

સુબેદારે ખંડ કયું અને પોતે સ્વતંત્ર થયો. નિઝામ-શાહીનો પાયો નાખ્યો. અને અહમદનગર શહેર અને કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬ માં સૈકામાં કોંકણમાં કલ્યાણ સુધી આ રાજ્યનો વિસ્તાર થયો હતો. પરંતુ વિજયપુરના બાદશાહ અને બીજા બાબુ ખાનદેશના ફરકી કુળના માણસોએ તેમની ચઢતી અટકાવી. ઇ.સ. ૧૬૦૦ સુધીના આ રાજ્યનો ઇતિહાસ એટલે આત્મસંસ્કરણ અને રાજ્યના વિસ્તાર માટે કરેલી લઠાઇઓની હકીકતો છે. તે પછી મોગલોએ તે જીત્યું. મલિક અંગર પાછો સ્વતંત્ર થયો પણ ૧૬૩૫ માં શાહ-જહાંને તે ફરીથી જીત્યું. ઔરંગઝેબના અમલમાં મરાઠાઓએ હુમલા કરીને તે કિલ્લો કબજે કર્યો. અને ૧૫ વર્ષ પછી એટલે ૧૭૬૩ માં પેશ્વાએ તે કિલ્લો સિંધીયાને આપ્યો. પેશ્વાએ નાશ થયા પછી તે અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો. ગયા બોઅર યુદ્ધમાં ત્યાં બોઅર કેદીઓ પૂર્યા હતા.

આ પ્રાંતમાં ડુંગરોમાંના કોતરકામો ઘણા છે. પારનેરમાં કેટલાક ૬ ફૂટ સૈકાના કોતરકામો નજરે પડે છે. મુસલમાનોના વખતની કેટલીક ઇમારતોનાં ખંડેર જોવામાં આવે છે. પેડગામમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર કોતરકામોથી શોભાયમાન થયું છે. અને બહારની બીંતો ઉપર ઘણા કોતરેલાં ચિત્રો જોવામાં આવે છે. આ પ્રાંતમાં કેટલાક પ્રખ્યાત કિલ્લાઓ છે. અહમદનગરની ઉત્તર દીશાએ આવેલો માંજર સુંળા નામનો કિલ્લામાં વાલ્મીક ઋષિનું નિવાસ સ્થાન હતું એમ કહેવાય છે. અકોટાની પાશ્વર્ષે ૧૮ માઈલ દૂર રતનગઢ નામનો કિલ્લો છે. સિદ્ધટેક અને મિરી એ ગામે ઘણા મહત્વના મંદિરો છે.

શહેરો અને ગામડાઓ કુલ ૧૩૪૯ છે. ઇ. સ. ૧૯૨૧માં ત્યાંની વસ્તી ૭૩૧૫૫૨ હતી.

મુખ્ય શહેરો :—અહમદનગર (જીલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ.) સંગમનેર, પાથરડી, વાંબોરી, ખરડા વગેરે છે. ૬૦ ટકા ભાષા મરાઠી પ્રચલીત છે. બીલ લોકો મરાઠીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી એક ભાષા વાપરે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં ૬૦ ટકા હિંદુ, સંકડે ૫ ટકા, મુસલમાન ૨ ટકા, ક્રિશ્ચન ને ૧૬૨૫૪ જૈન લોકો હતા. પરંતુ તેમાં ઘણા ખરા મરાઠાઓ છે. ખેતી કરનારા અને કારગીરી કરનારા લોકો છે. અંત્યજ, મોચી વણજરા વગેરે લોકોની વસ્તી ઘણી છે. ડુંગરોમાં વસનારા લોકોમાં બીલ, ઠાકોર ને કાથોડી આ મુખ્ય છે. કેટલાક માળી ગ્રામ્ય કોળી વગેરે છે. અંગ્રેજી અમલ પછી મારવાડી લોકો ઘણાજ આહ આવીને વસવા માંડ્યા છે.

સા...૪૪ બા...૨

સંકડે ૬૦ ટકા ખેતી કરનારા છે. વેપારીઓ અને બીજા ધંધાદારી લોકો અનુક્રમે ૧૮ અને ૧ ટકા છે. અમેરિકન મિશન નામની એક ખ્રિસ્તી સંસ્થા ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં કુલ ૨૦૦૦૦ ખ્રિસ્તી લોકો હતા. તેમની શાળાઓ પ્રાર્થના મંદીરો વગેરે ઘણીજ સંસ્થાઓ છે.

ખેતી :—અહિંના જમીન ત્રણ પ્રકારની છે. કાળી, રાતી અને ઘોળી. ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગોમાંની જમીન બીજા ભાગો કરતાં વધારે ફલદ્રૂપ છે. ખેડુતો પાસે સરાસરી એક બળદની જોડી છે. ખેડુતો ગરીબ વર્ગના છે.

ઘણીખરી જમીન લોકોની છે. માત્ર સંકડે ૧૩ ટકા જમીન ઇનામી અથવા તાલુકાદારી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૪ સુધી ૪૮૭૧ એકર જમીન પાકને માટે લાયક હતી. અને ૬૮ એકર જમીનને બહારથી પાણી આપવામાં આવતું હતું. ૮૫ એકર જમીન પડતર હતી. અને ૮૪૬ જમીન જંગલોમાં રોકાઈ હતી.

જીર અને બાજરી ખાવાના કામ માં વપરાતાં અનાજ છે. અહિં થતો પાક અને તે માટે જોઈતી જમીનના ચોરસ માઈલના આંકડા નીચે આપ્યા છે. જીર ૧૦૬, બાજરી ૧૫૫૬. ઘઉં ૩૨૬, ચણા ૧૨૩ તુવેર ૧૦૫, મઠ ૧૦૩, અલશી ૧૧૫, કપાસ ૨૨૫. શણ ૪૦, તલ ૫૭, જવ ૫૦. તંબાકુ શેરડી અને શાકભાજી પણ થોડા ઘણા થાય છે.

૮૪૬ ચો. માઈલ જંગલોમાંથી ૪૫૮ ચો. માઈલ જંગલ ખાતાના તાબામાં છે. ખાતાની વાર્ષિક ઉપજ આસરે ૨૫૦૦૦ રૂપિયા છે. મેદાનમાં બાવળ લીમડો, બોરડી, વગેરે ઘણા ઝાડો છે. ટેકરીઓપર સાગ, વાન, ખેર વગેરે થાય છે.

જંગલોમાં અંજન, બહેડા, બાંબુડા, કરમદા વગેરેના ઝાડો છે.

ખનીજ સંપત્તિ :—

મૈડ બધા જિલ્લાઓમાં ઘણીજ જોવામાં આવે છે. અહમદનગર પાસે ભૂરા રંગનો બસાલ્ટ પથ્થર સારા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. આરસ પહાણના પથ્થરો, શીવધાતુ, ગોલ્ડ અને રફટિક ગ્રીંગાંદે તાલુકામાં અને અકીકના પથ્થરો નગર શહેર પાસેના ડુંગરોમાં જોવામાં આવે છે.

વેપાર શેઠગાર :—સાડીઓ, પાઘડીઓ અને પિત્તળ અને તાંબાના વાસણો અને છે. પહેલાના વખતમાં કાગળ ને શેતરંજીઓ થતી હતી. પરંતુ તે ધંધાઓ હમણા નાશ પામ્યા છે. આ ભાગમાં જીનના કારખાનાઓ છે. તેમાં કેટલાક લોકોને ધંધો મળે છે.

પહેલાના વખતમાં વણઝારા લોકો માર્કેટ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સમુદ્ર કિનારાની સાથે વેપાર ચાલતો હતો. પરંતુ આગગાડી શરૂ થયાથી બધો વેપાર રેલ્વે માર્કેટ ચાલે છે. આ ભાગમાંથી જી. આઇ. પી. અને નીઝામ હૈદરાબાદમાંથી ગોદાવરી વેલી રેલ્વે ચાલે છે.

આ વિભાગમાં વરસાદ બહુ ઓછો પડે છે. ૧૯૨૧ સાલમાં આ જિલ્લામાં મોટો દુકાળ પડ્યો હતો. આજિલ્લાના ૧૧ તાલુકા છે. તેનીચે પ્રમાણે છે. અહમદનગર, પારનેર, શ્રીગોદે, કરજત, બનખેડ, શેગામ, નિવાસા, રાહુરી, કોપરગામ, સંગમનેર અને અકોલા. કલેક્ટરના હાથ નીચે બે આસિસ્ટન્ટ અને ડેપુટી કલેક્ટર હોય છે.

બ્રિટિશ અમલ પહેલાં અહિં ત્રણ જાતની વિધુટી ની પદ્ધતિ હતી. પહેલી ભૂંડ, બીજી કાસ અને ટિકાસ. આ શબ્દો દ્રવિડ ભાષાના છે. ભૂંડ એટલે મોટી જમીન આ જમીનની વિધુટી એકવાર ઠરાવવામાં આવી હતી. બીજી જમીનો આકારમાં નહાની હતી. આ પદ્ધતિ રાષ્ટ્રદૂત, ચાલુક્ય અને ચાદવ રાજાઓના વખતમાં હતી. ત્યાર પછી મલિક-એ-બર નવીન પદ્ધતિ શરૂ કરી, તેણે યોગ્ય વિધુટી ઠરાવીને ખેડુતો સાથે મિત્રાચારી વધારી. બધી માલિકી પોતાની પાસે ન રાખતાં જમીન ખરીદનારા ખેડુતોને કેટલાક અધિકારો આપ્યા. તે પછી મરાઠાઓએ પોતાની પદ્ધતિ શરૂ કરી. વચલાગાળામાં શું ચવાડો ઉત્પન્ન થવાથી નાના ફડનવીસે તેમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૦ ની વ્યવસ્થા પ્રમાણે ફેરડવાહુ જમીનપર દશ આના, ભાતની જમીન ઉપર એક રૂપિયો નવ આના, અને બાગાઈત જમીન પર દોઢ રૂપિયા પ્રમાણે દર એકરે વિધુટી ઠરાવી.

ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ માં જમીનનું મહેસુલ રૂપિયા ૧૫૪૧૩૦૦ અને કુલ ઉપજ ૧૮૬૨૦૦૦ હતી.

આ જિલ્લામાં અહમદનગર, ભિંગાર, સંગમનેર, બાંબોરી અને ખરડા ઠેકાણે મ્યુનિસિપાલિટીઓ હતી, અને એક જિલ્લા બોર્ડ અને અગિયાર તાલુકા બોર્ડ છે. લોકલબોર્ડની વાષિક આવક સરકારી

બે લાખ છે. અને મ્યુનિસિપાલિટીની આવક દોઢ લાખ રૂપિયા છે. દરવર્ષે સિત્તેર હજાર રૂપિયા રસ્તાઓ અને ઇમારતો બાંધવા માટે વપરાય છે.

જિલ્લામાં એક પોલિસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ હોય છે, અને તેના હાથ નીચે બે ઇન્સ્પેક્ટર હોય છે. સોળ પોલિસ થાણા છે. પોલીસોની સંખ્યા ૭૭૨ હતી. અહમદનગરમાં મોટી જેલ હતી. અને બહાર અગિયાર બીજી નાની જેલો હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં સેંકડે ૪ થી ૭ શિક્ષિત વર્ગના માણસો હતા. ઇ. સ. ૧૯૦૩-૪ માં આ વિભાગમાં ૪૧૨ શાળાઓ હતી. અને તેમાં ૧૪૮૮૪ છોકરા અને છોકરીઓ અભ્યાસ કરતી હતી.

અહમદનગરમાં ઇસ્પિતાલ બાદ કરતાં નવ દવાખાનાઓ છે. તેને માટે ૧૭૨૧૬ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. તેમાંથી દશ હજાર રૂપિયા મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલબોર્ડ તરફથી મળ્યા હતા. ૧૯૦૩-૪ સુધી ૨૩૨૫૪ માણસોને શિતળા ટકાવવામાં આવ્યા હતાં.

તાલુકા :—અહમદનગર જિલ્લાનો એક તાલુકો ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૮°૪૭' થી ૧૯°૧૬' અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૪°૦૨' થી ૭૫°૦૨' છે. ક્ષેત્રફળ ૬૨૪ ચોરસ માઈલ છે. અહમદનગર જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. (વસ્તી ૩૫૭૮૪) ભિંગાર (વસ્તી ૫૭૨૨) આ બે શહેરો અને ૧૧૭ ગામડાઓ હતાં. ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૧૨૬૧૦૬ હતી. ૧૯૦૩-૪ માં જમીન મહેસુલ ૧૦૭ લાખ હતું અને બીજા કરોની આવક રૂપિયા ૧૩૫૦૦ હતી. આ તાલુકો ભીમા અને ગોદાવરી નદીની પાસેના ડુંગર ઉપર છે. આ વિભાગમાં જંગલો વગેરે ઘણાં નથી. અને જમીન હલકી પ્રકારની છે. જે કે વરસાદ વધુ નથી છતાં હવા નીરોગી છે. આસરે વરસાદ ૨૨ ઇંચ પડે છે.

શહેર :—જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ. ઉત્તર અક્ષાંશ ૧૯°૦૫, અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૪°૦૫, પુના શહેરથી ૭૨ માઈલ દુર ધોંડ, મનમાડ રેલ્વેપર સીના નદીની ઉત્તર કાંઠે આવ્યું છે. તેનું ક્ષેત્રફળ બે ચો. મા. કરતાં વધુ છે. ત્યાંની વસ્તી ૧૯૧૧ માં ૪૨૬૪૦ હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં કેન્ટોનમેન્ટ સાથે વસ્તી ૪૨૦૩૨ હતી. તેમાં હિંદુ ૩૧૦૩૦, મુસલમાનો ૫૬૬૮ અને ખ્રિસ્તી ૩૫૭૨ હતા. કેટલાક બ્રાહ્મણો વેપાર કરે છે. મુસલમાનો આળસુ અને

અશિક્ષિત છે. તેમનો ધંધો કાપડ વણવાનો, કપાસ પીંજવાનો અને શ્રીમંતોને ઘેર નોકર તરીકે રહેવાનો છે, શહેરનો દેખાવ સાદો છે. શહેરની આસપાસ હુસેન નિઝામ શાહે બાંધેલો કોટ છે. તે હાલમાં ઘણાખરો તુટી ગયેલો છે. આ શહેર ઈ. સ. ૧૪૬૦ સાલમાં અહમદ નિઝામ શાહે વસાવ્યું. (અહમદ નિઝામશાહ જુઓ.) અને તેણે તેને પોતાનું નામ આપ્યું. અહમદ નિઝામશાહ એ બ્રહ્મણી રાજ્યમાં એક સુબેદાર હતો. તે રાજ્યના નાશ પછી તેણે પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વખતમાં ઉત્તરે દેલતાબાદ અને ખાનદેશમાંના થોડા ભાગ સુધી રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. ઈ. સ. ૧૫૦૮ માં તેના પછી તેનો પુત્ર બુરાન નિઝામ શાહ ગાદીએ આવ્યો ને તેના પછી ઈ. સ. ૧૫૫૩ માં તેનો પુત્ર હુસેન નિઝામશાહ ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં ઈ. સ. ૧૫૬૫ માં વિજયપુર, ગોવળકોંડા, ખેડર, અહમદનગર વગેરેના રાજાઓ એકઠા થઈને તેઓએ વિજયનગર ના રાજા સાથે લઢાઈ કરી. ત્યાર પહેલાં વિજયપુરવાળાએ અહમદનગર પર સ્વારીઓ કરી ઘણી લૂંટ કરી હતી. તેમાં મુલુક મેદાન નામની તોપ પણ ગઈ હતી તેના પછી મુર્તિના નિઝામ શાહ ગાદીએ આવ્યો. પણ ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં તેના પુત્રે તેનું ખૂન કર્યું, અને ગાદી મેળવી. મિરાન પોતે પણ મરાયો. અને તેના કાકાનો છોકરો ઈસ્માઈલ નિઝામ શાહ ગાદીએ આવ્યો પરંતુ તેના બાપે તેને પદબ્રષ્ટ કરીને પોતે બુરાન નિઝામશાહ (બીજો) ગાદીએ આવ્યો. તે ઈ. સ. ૧૫૯૪ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. તે પછી ઇબ્રાહિમ નિઝામશાહ ગાદીએ આવ્યો. થોડાજ વખતમાં થયેલી વિજયપુર સાથેની લઢાઈમાં તે મરાયો. ત્યારે તેના નાના છોકરાને નામે આંદળીબીએ રાજ્ય ચલાવ્યું. ઈ. સ. ૧૫૯૬ થી; ૧૬૩૫ સુધી મોગલોએ અહમદનગરનું રાજ્ય નાશ કરવાનો રાત કર્યો. છેવટે શાહજહાને તે રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. (નિઝામ શાહી જુઓ.) ઈ. સ. ૧૭૫૬ માં તે પેશ્વાએ લીધું. મરાઠાઓ સાથે અહમદનગર સંબંધી હકીકતો ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે શિવાજીએ રાઘોપંત સાથે પાદશાહ પાસે જીજ્ઞાસુ અને અહમદનગરના મુખી પણા માટે પત્ર લખ્યા હતા. તેના જવાબમાં એમ પ્રત્યક્ષ જોયા પછી જણાવીશું. એમ પાદશાહ જણાવે છે. ૩૦ નવેમ્બર ૧૬૪૯ (સ. ખં. ૮, ૪, ૩) આ કિલ્લો કેટલાક વખત સુધી અમારો પાસે હતો.

એમ જણાઈ આવે છે. રામચંદ્ર પંડિત અમાર્યાની યાદીમાં નગર હવેલીનો ઉલ્લેખ છે. ૧૭૩૧ (સ. ખં. ૮, ૧૨૨, ૧૪૮)

બાળાજી બાળરાવના વખતમાં પેશ્વાઓને અહમદનગર સાતે સંબંધ થયો. નવાબ સલાબત જંગનું અહમદનગરમાં લઢાઈના સાધનો ઘણા હતાં (સ. ખં. ૧, ૪, ૧૮.) નિઝામ કેદલ પાળળથી અહમદનગર જવાના છે એવું રઘુનાથ ગણેશ પેશ્વાને તા. ૧૩ નવેમ્બર ૧૭૫૧ ને રાજ લખ્યું હતું. (સ. ખં. ૧, ૧૩, ૩૭.)

શાહ નવાજખાને અહમદનગરનો કિલ્લો પેશ્વાને જોઈએ છે એમ જાણી તે છાની રીતે તેને નજરાણામાં આપ્યો. પેશ્વાના દરબારમાંના નિઝામના વકીલ કવીજંગે ઉદ્દગીરની લઢાઈ પહેલાં આ કિલ્લો જાહેર રીતે પેશ્વાને સોંપ્યો.

ઉદ્દગીરની લઢાઈના વખતમાં નગર મહત્વનું સ્થળ હતું. નગરના કિલ્લાની આસપાસ પહેરા બેસાડી રસ્તાઓ બંધ કર્યા હતા. તા. ૨૨ ઓગસ્ટ ૧૭૫૭ (સ. ખં. ૧, ૭૩, ૧૪૧) નિઝામે નગર પેશ્વાને આપવું એ વિષેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (સ. ખં. ૧-૮૦, ૧૧૫)

છેવટે પેશ્વાએ આ કિલ્લો લીધા એવી ખબર ગોવિંદપંત જુદેલે આપી. તે લખે છે. “કારતક વહી પાંચમે શ્રીમંત સરકારે અહમદ નગરનો કિલ્લો લીધો.”

આવા બીજા અનેક ઉલ્લેખ રાજવાડે ખંડમાં મળી આવે છે. તે બધાનો ઉલ્લેખ વિસ્તારથી કરવાની જરૂર નથી.

પાછળથી આ કિલ્લાનો ઉપયોગ રાજકીય કેદીને રાખવા માટે થતો. મોરાળા દાદાને નગરના કિલ્લામાં પૂરેલા. તે પછી આ કિલ્લો પેશ્વાએ દોલતરાવ સિંધિયાને આપ્યો. તે વિષેની આગ્રહ દોલતરાવે પેશ્વાને કરેલો, તે વિષેનો પત્ર મળી આવે છે. (સ. ખં. ૧૦, ૨, ૬૬, ૨૨, ૩)

દોલતરાવ સિંધિયા પોતે નગર ગયા તે વિષે એક ઉલ્લેખ મળી આવે છે. ૧૭૨૨ પોષ વદી ૧૦ ને તે પછી યશવંતરાવ સિંધિયાને ત્યાંના સુબેદાર જણ્યા વિષેનું જણાય છે.

પેશ્વાઓને અંત થયો તે વખતની ધામધમમાં પણ નગરના કિલ્લાનો ભાગ હતો કાલટન કંપૂ પલટન અહમદનગરનો મુકામ કાયદામાં થયા વિશે જણાય છે. પુણા તરફના શામરાવ ઘાટને નગરમાં આવેલા એવું પણ દેખાય છે.

પેશ્વાએ નગર ૧૭૬૭ માં દોલતરાવ સિંધિયાને આપેલું. ૧૮૨૮ માં પેશ્વાના નાશ પછી અંગ્રેજો પાસે આવ્યું. શહેરની પૂર્વે અડધા માઇલને અંતરે નગરનો કિલ્લો છે. તે ગોળ છે ને તેનો ૧૧ માઇલ ઘેરાવો છે. તેની આસપાસ પહોળી ને ઊંડી ખાઈ છે. એ કિલ્લો હુસેન નિજામ શાહે ૧૫૫૯ માં પહેલાંના માટીના કિલ્લાની જગ્યાએ બાંધાવ્યો. ગામમાં સરસ મશીદો છે. તેમનો ઉપયોગ આજ સરકારની કચેરીઓ ને અમલદારોના રહેઠાણ માટે થાય છે. શહેરની પૂર્વે ચાંદળીની મહેલ છે તે છ માઇલ દૂર છે. પથરી મશીદ કરિયાગ અહમદ નિજામશાહની કબર અને અલમગીરની દરગાહ વગેરે જોવા જેવાં સ્થાનો છે.

અમેરિકન મરાઠી મિશનનું વર્ણુ મોટું કામ અહિં જોવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રીય ખ્રીસ્તીઓની સંખ્યા અહિં પાંચ છ હજારની છે. ૧૮૫૪ માં આ શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી મળી. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં મહેસુલની આવક ૧ લાખની હતી. નગર એ લશ્કરી થાણું છે. અહિં ગયાદ મહાયુદ્ધ વખતે જર્મન કેટીઓને રાખવામાં આવ્યા હતા.

મુખ્ય ઉદ્યોગ ધંધા સાડીઓનો વણાટ, ને તાંબા પિત્તળના વાસણ બનાવવા મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. મિશનના એક કારખાનામાં સારી શેતરંજીઓ થાય છે. એક કપાસનું અને એક ગામડાનું અને એક ગળીનું કારખાનું છે. દવાખાનાં, પાંચ હાઈસ્કૂલ છે, હુન્નર શાળાઓ બે વાચનાલય, ને બીજી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે.

અહમદનગર ગામ:—(કાઠીઆવાડ) મુંબઈ ઇલાકામાં મહીકાંડ એજન્સીનું એક ગામ ઉત્તર અં ૨૩૦,૩૪ અને પૂ. રે. ૮૩૦-૧ એ આવ્યું છે. એ અમદાવાદ પ્રાંતીય રેલ્વે ઉપર હાથમતી નદીને ઉત્તર કીનારે છે. ૧૯૦૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૩૨૦૦ હતી આ ગામની આસપાસ પથરનો કિલ્લો છે. તે ગુજરાતના મુલતાન પહેલા અહમદે ૧૪૨૬ માં બાંધાવ્યો હતો. જ્યારે હાલના રાજકુટુંબના મૂળ પુરૂષે ઇ. સ. ૧૭૨૮ ઇસ લીધું ત્યારે અહમદનગર તેના હાથમાં આવ્યું. ૧૭૬૧ માં શિવસીંગનાં મૃત્યુ પછી તેનો બીજો પુત્ર સંત્રામસિંહે અહમદનગર ને આસપાસનો મુલક લીધો ને તે સ્વતંત્ર રાજા થયો. તેની

પાછળથી તેનો પુત્ર કરણસિંહ ગાદીએ આવ્યો તે ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં મરણ પામ્યો. જ્યારે તેની રાણીએ સતી થવા નીકળી તે વખતે અંગ્રજ વકીલ અસ્કિને તેનો વિરોધ કર્યો. અંગ્રેજ વકીલનો વિરોધ નથી માનતો એમ જાણ્યા પછી રાત્રે તે લોકોએ ભીલ લોકોની સહાયથી રાણીઓને સતી થવાની જોગવાઈ આપી ભીલ લોકો નાશી ગયા. પણ પાછા શરણે આવ્યા. તે વખતે કેટલાક કરારથયા ને તખ્તસિંહ ગાદીએ આવ્યો. થોડાજ વખતમાં જોધપુરની ગાદી પણ તેની પાસે આવી. ત્યારે અહમદનગરને તેની આસપાસનો પ્રદેશ પણ પોતાની પાસે રાખવો, એવો તેનો વિચાર થયો. પણ ૧૮૪૪ માં એવું નક્કી થયું કે અહમદનગર ફરીથી ઇસરને સ્વાધીન કરી દેવું. ભદ્ર નામના રાજમહેલનાં ખંડેર અને કુવારો એટલાજ ભુતો વખતના સ્મૃતિચિન્હો છે. આ શહેરમાં એક હોસ્પિટલ છે. તેમાં દર સાત ૭૦૦૦ રોગીઓને દવા મળે છે. શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે. તેની આવક ૧૯૦૩-૪ રૂ. ૧૭૫૫ હતી. ને ખર્ચ ૧૪૦૧ રૂ. નો હતો. અહિં નો પથર ખૂબ કિંમતી ગણાય છે. તલવાર ચાપુ વિગેરે જોખરો અહિં પ્રસિદ્ધ છે.

અહમદ નિજામશાહી (૧૪૫૯-૧૫૦૮)
નિજામશાહીનો સંસ્થાપક આ પ્રમુખકુળમાં જન્મેલો હતો વિજયનગરમાં સિમ્હાપા બહેર નામનો પ્રમુખ હતો તેનો આ પૌત્ર હતો મહમુદ શાહ બહાવેની (૧૪૮૨-૧૫૧૪) ના વખતનાં દક્ષીણતણુના કિલ્લાનો નાયક મલીક નાઈવ નિજામઉદ્દીન બહાદુરી એરફેજ વિજયનગરના રાજા સાથે લઢાઈ કરી તેનો નિમાખ્યાનો પુત્ર હતો. અહમદશાહ બહામનીની ફાજે વિજયનગરના રાજા સાથે લઢાઈ કરી તે પુત્ર ને કેદ કરી આણ્યો ને તે પાછળથી મુશવમાન થયો. આનિજામ ઉસ્મુકકનો છેકરો મહમદ હતો તેણે અહમદનગરની નિજામશાહીની સ્થાપના કરી સ્વતંત્ર થતાં પહેલાં તેણે કેટલાક કીલ્લા જીતી લીધા. તેમાં શિવનેરા કિલ્લો હતો તેમાં તેને ઘણો પૈસો મળ્યો. તે પછી તેનો ચંદન વંદન લોહગઠ તોરણ વગેરે દક્ષિણના કિલ્લાલીધા ને રાણુપુર સુધી કોંકણ પ્રાંત જીતીલીધા તે જુનરમારહેતો હતો પોતાના મુલકની વ્યવસ્થા એટલી સરસ રાખી હતી કે તેના રાજ્યમાં લોક સોનાની લગડીઓ ગમે ત્યારે લઈને કુટીશકના તે કોઈ તેમને ચોરી શકતું નથી. અહમદશાહના હુકમ શિવાય કોઈનું રૂયું ને એ ફરકતું નહિ. બહામની શાહ તેમની ઉપર સવારી કરી, તેમાં શાહ પોતે હારીગયો, તેનો વિરોધ ઓછો કરવામાટે શાહે ખુબયતનો કયાં પણ તે નિષ્ફલ ગયો. છેવટે

અહમદ એ નિઝામ શાહ એ નામથી સ્વતંત્ર રીતે સંન્ય કરવા લાગ્યો. હૈલતરાવ ને જડબટની વચ્ચે બીકર નામનું ગામડું હતું. તે સગવડવાળું વાગવાથી તેણે અહમદનગરની સ્થાપના કરી. આ વખતે મરાઠાઓ દક્ષિણમાં તોફાન કરતા હતા. અહમદ નિઝામશાહે હૈલતાગાદનો કીલ્લોલીધો. ઘણાં બહાદુરી થી ઘણાં મુલક કબજે કર્યા પછી આ સુલતાન ઇ. સ. ૧૫૦૫માં ગુજરી ગયો. અહમદશાહના ગુણોનું વર્ણન કરવાને ચોતે અસમર્થ છે, એમ ફેરી સ્તા મારે છે. તેણે એક પત્નીવત પાળ્યું હતું દ્રઢચુદ્ધ કરી ને કળ્યા સખંધ પાડવાનો રીવાજ એણે દક્ષિણમાં શરૂ કર્યો રાજનું અનુકરણ થવાથી આ દ્રઢ ચુદ્ધોનો ખૂબ પ્રચાર ગામડામાં પણ થયો ને જ્યાં ત્યાં તલવાર પટ્ટાના ખેલો અખાડા શરૂ થયા. (મુસ રીયાસ. બીલ સિમથમોડક દક્ષિણમુસલમ નોનો ઇતિહાસની.)

અહમદપુર:—(શરકિયા) તાહશીલ (પંજાબ) ભાવલપુર અને નિઝામ એ છેવટેએનો એક વિભાગ. તે પંચનદી અને સતલજ નદીની દક્ષિણ અને પશ્ચિમબાજુએ છે તે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૭°૪૬' થી ૨૯°૨૬' અને પૂર્વ રેખાંશ ૧૭°૫૪' થી ૧૯°૩૨' આવ્યું છે તેનું ક્ષેત્રફળ ચો. મા. ૨૧૦૭.૬ છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૧૧૦૮૯૪ હતી. તેમ. અહમદપુર અને બાકીના ૧૦૧ ગામડાં હતાં તેમ. હકરા નામનો પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશમાં સતલજ નદી વહેતી હતી, એમ કહેવાય છે. અહમદપુરની આવક ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી સુધી ૨૦૨ લાખ હતી.

શહેર:—(પૂર્વ) અહમદપુર તાલુકાનું મુખ્ય મથક. ઉત્તર અક્ષાંસ ૨૯°૧, પૂર્વ રેખાંશ ૭૧°૦૧, પરત આવ્યું છે આ શહેર ભાવલપુરની નૈરૂપ દિશાએ ૨૦ માઇલ પર છે. ઇ. ૧૯૧૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૪૭૨ હતી.

આ શહેર ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં વસાયું અને ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં ભાવલપુરના નવાબ બીજા ભાવલખાનને તેના સસરાતરફથી મંદ્યું.

આ શહેરમાં એક અંગ્રેજી નિશાળ અને એક દવાખાનું હતું. અહિં સોડા કંપોનેટનો વેપાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે તેમજ જોડાને માટીના વાસણની નિકાસ મોટા પ્રમાણમાં છે. શહેરમાં એક મ્યુનિસિપાલિટી છે, અને તેની આવક ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં ૧૨૧૦૦ રૂપિયા હતી. અને તે બધા, જકાતથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા.

અહમદપુર (લખ્ખા) તે ઉત્તર અક્ષાંશ ૨૭°૩૩ થી ૨૮°૪૫' છે અને પૂર્વ રેખાંશ ૬૯°૩૧ થી ૭૦°૨૦, પર છે તે સિંધુનદીને પશ્ચિમ કાંઠે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૭૭૫૨૩ હતી. તેમાં પશ્ચિમ અહમદપુર શહેર અને ૭૩ ગામડાંઓનો સમાવેશ થાય છે.

(સિંધુ નદીના પ્રદેશનો કેટલોક ભાગ રોગી છે. દક્ષિણ ભાગમાં મોટા જંગલો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી ૬ માં જમીનનો વેરા અને બીજા વેરાની આવક ૧૦૧ લાખ રૂપિયા હતી.

શહેર:—(પશ્ચિમ) — (પંજાબ) ભાવલપુર સંસ્થાનનું અહમદપુર લખ્ખા મુખ્ય મથક હતું. અક્ષાંશ ૨૮°૧૮ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૦°૭ હતું તે સાદિક. બાદ શહેરની વાયવ્યે ચારમાઇલ પર નાઈ. વેસ્ટર્ન રેલ્વે પાસે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૪૨૧૩ હતી દાઉદ પુત્ર જાતિના અહમદખાન નામન એક માણસે તે વસાવ્યું. અહીં એક અરબી શિખવાની નિશાળ હતી, અને ઘણાં મહત્વની મુસમાનોની ઈમારતો છે. અહિં મ્યુનિસિપાલિટીની વ્યવસ્થા છે અને ઇ. સ. ૧૯૦૩ થી માં તેની આવક ૪૩૦૦ રૂપિયા હતી તે બધી આવક જકાત વેરાની હતી આ શહેર આંબાના વૃક્ષો માટે પ્રસિદ્ધ છે.

શહેર:—(પંજાબ) ઝાંગ જીલ્લાના સારેકોટ-માનું એક શહેર છે. ચિનાબની પશ્ચિમે ઉત્તર અક્ષાંશ ૩૦°૪૧ અને પૂર્વ રેખાંસ ૭૧°૪૧ હતું. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૩૯૧૬ હતી. પૂર્વે આ શહેરનો ભાવલપુર સાથે ઘણો વેપાર ચાલતો હતો. પરત હાલમાં તે લગભગ બંધ પડ્યો છે. ત્યાં એક નિશાળ અને દવાખાનું છે અહિં નોટિક્ષઇડ એરિયા કમિટી છે.

અહમદશાહ:—(૧૪૧૧ થી ૧૪૪૩) તે ગુજરાતનો સુલતાન હતો. અહમદ શાહ પોતાની ૨૧ વર્ષની ઉંમરે ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. ફીરોજખાન નામના તેના કાકાના છોકરાએ શરૂઆતમાં જ પોતાને રાજ મળે તે માટે ભરૂચમાં બંડગાવ્યું. તેમાં બન્નેની લડાઈ થઈ. અને ફીરોજખાનનો પરાલભ થયો. તે લડાઈમાંથી પટ્ટણ તરફ પાછા ફરતાં રસ્તામાં જ તેણે એક નવું શહેર વસાવ્યું. અને તેને પોતાનું નામ આપ્યું. (સ. ૧૪૧૨) તે અમદાવાદ એ નામની પ્રખ્યાત છે. પાટણથી પોતાની ગાદી ખસેડીને અહમદશાહે તે અમદાવાદ સ્થાપી અમદાવાદ

રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું, તેનું નામ શેખમહમદ ખતુ ગંજબક્ષ હતું. અહમદશાહ પરાક્રમી હતો તેણે માલવા, સોરાષ્ટ્ર વગેરે આસપાસના પ્રાંતોમાંથી નાશ કરવા બંદની લેખી શરૂ કરી. અને હિંદુ ધર્મને નાશ કરવા માટે તેણે વિશેષ મહેનત લીધી. તે માટે તેણે પોતાનું નામ અમર કયું. ગુજરાત દેશ પહેલાં હિંદુ લોકોનો દેશ હતો. પહેલાના રાજકર્તાઓને તે ધર્મનો નાશ કરવાનો સમય મળ્યો નહિ. અહમદશાહે ૧૪૧૪ માં તાબુલમુલક નામના એક મોટા ધર્માભિમાની ગૃહસ્થને મુસલમાની ધર્મને પ્રચાર કરવાના સ્વતંત્ર ખાતામાં નીમ્યો. અને તેને હિંદુના મંદિરોનો અને મૂર્તિઓનો તદ્દન નાશ કરવાની સખત પરવાનગી આપી. તાબુલમુલકે આ કામ ઘણીજ હોશીયારીથી કયું. દેવસ્થાનોની માફક રાજ્યો ખાલસા કરવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. અનેક નાના નાના જમીનદારોને અને ગરાસીઆઓને તેણે પોતાના અમલ નીચે આણ્યા. સન ૧૪૨૦ થી ઘણા વર્ષો તદ્દન બેસીને અહમદે વિધ્રાંતિ લીધી. પોતાના અમલના છેવટમાં મહારાષ્ટ્રમાં બહામની સુલતાને સાથે ઉત્તરે કોંકણ પ્રાંતમાં તેના લડાઈના પ્રસંગો થયાં. તેમાં ઘણું કરીને અહમદનેજ જય પ્રાપ્તિ થઈ હતી. સન ૧૪૪૩ માં બુલાઈની ૪થી તારીખે અહમદશાહ અમદાવાદમાં મરણ પામ્યો. એમ સરદેસાઈ લખે છે, પરંતુ સ્મિથ અહમદશાહના મરણનો સમય ઇ. સ. ૧૪૪૧ લખે છે.

અહમદશાહ:—એ ઘણો ન્યાયી હતો. એમ તેની ખ્યાતી છે. તેણે રજપુતો સાથે લગ્નસંબંધ બાંધ્યો હતો. તેના પછી તેનો પુત્ર મહમદશાહ ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. (મુ. રિયારાત બીલ સ્મિથ ઇડિયા.)

અહમદશાહ:—(ઈ. સ. ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૪) દિલ્હીનો એક મોગલ બાદશાહ હતો. તેનું આખું નામ મુબ્બહિદુદ્દીન મહમદ અબુન નશ્ર અહમદશાહ બહાદુર હતું. બાદશાહ મહમદશાહનો તે પુત્ર હતો. તેની માતાનું નામ ઉદમબાઈ હતું. તેનો જન્મ દિલ્હીના કિલ્લામાં ૧૭૨૫ માં થયો હતો. અને રાજ્યાભિષેક પાણિપતમાં ૧૭૪૮ માં થયો હતો. ગાદીએ બેસતાં પહેલાં થોડા દિવસપર તેણે અહમદશાહ અબદલ્લીનો સરહિંદ મુકામે પરાભવ કર્યો હતો. તેના મુખ્ય સરદારોમાં અધિકાર સંબંધમાં ઝગડાઓ ઉપસ્થિત થયાં હતાં. અબદાલી ફરીથી ૧૭૫૧ માં પંજાબ માં આવ્યો હતો, તે વખતે અહમદશાહે તેને લાહોર અને મુલતાન એ બે પરગણાં આપીને વિદાય કર્યો. મરાઠાઓની ચઢાઈએ બાદ-

શાહી મુલકમાં થતીજ હતી. ગાજીઉદ્દીન નામના સરદારને (વજીરી) પ્રધાનવડુ બેઠવું હતું. તેથી તેણે મરાઠાઓની મદદ લઈને બાદશાહને કેદ કર્યો અને તેની આંખો ફેડી નાખી. તે પછી પણ તે ૨૧ વર્ષ જીવ્યો. અને માંદો થયો. છેવટે ૧૭૧૫ માં તે મરણ પામ્યો. દિલ્હીના મયમ મકાનમાં કદમ શરિકની મશિદની સામે તેને દાટવામાં આવ્યો. તેને કેદ થયા પછી જહાંઘરશાહનો પુત્ર બીબે આલમગીર ગાદીએ આવ્યો. (બીલ. મુ. રિસાયત).

અહમદશાહ અબદલ્લી:—મ. ૧૭૨૪ માં અહમદખાનનો જન્મ અદોશાહી જાતિમાં થયો. તેજ આગળ અહમદશાહ અબદલ્લીને નામે પ્રખ્યાત થયો. તેના બાપનું નામ સમાવખાન હતું. તે અબદાલી ટુકડીનો વંશપરપરાનો મુખ્ય હતો ત્યારે તે નાનો હતો ત્યારે (અહમદશાહ) ધીલઝાઈસ નામના દુશ્મનોની ટુકડીમાં સપડાયો. તે લોકોએ અહમદને કંદહારના કેદખાનામાં પૂર્યો. ત્યાંથી નાદિરશાહે તેનો ૧૭૩૮ માં છુટકારો કર્યો. અને એક લશ્કરની ટુકડીનો સરદાર બનાવ્યો. નાદિરશાહના મરણ પછી એટલે સન ૧૭૪૭ માં અહમદશાહ સ્વતંત્ર થયો. અને તેણે નાદિરશાહની ૩૦ લાખની રૂપિયાની પુલ અને કંદહાર તાબામાં લીધું. તે પછી પોતાની અધ્યાન ટુકડીનું નામ બદલીને દુરાની રાખ્યું હતું. સ. ૧૭૪૮ માં તેણે હિંદુસ્તાનપર પહેલી ચઢાઈ કરી. આ વખતે અહમદશાહ સરહિંદ સુધી આવ્યો હતો. પરંતુ સરહિંદ મુકામે તેની અને દિલ્હીના લશ્કરનો ભેટો થયો ને દિલ્હીનો યુવરાજ અહમદ તરફથી તેનો પરાભવ થયો. તે પછી સ. ૧૭૪૮ ના શિયાળામાં તેણે બીજી ચઢાઈ કરી, ૧૭૫૨ માં તેણે ત્રીજી ચઢાઈ કરી તેમાં અને સન ૧૭૬૧ ની ચઢાઈમાં ઘણી સામ્યતા છે. આ વખતે અબદલ્લીનો સુબો મીરપુત્ર આગળ હબડે આગળ જતાં. બન્ને લશ્કરો સામસામા આવી લડાઈ થઈ. તેમાં મીરમન્નુ પાછો હઠ્યો. અને લાહોરના આશ્રય લીધો. અબદલ્લીએ તેનો રસ્તો બંધ કર્યો. એટલે મીરમન્ને લશ્કરનો ભૂખમરો શરૂ થયો. છેવટે તા. ૧૨ એપ્રિલ ૧૭૫૨ ને રાજ મીરમન્નુએ પોતાના લશ્કરસાથે અબદલ્લીપર ચઢાઈ કરી. મોટો સંગ્રામ કર્યો. લડાઈ પુરુંબેસમાં આવી અને મીરમન્નુની જીત થશે એમ અબદલ્લીને પણ લાગ્યું. એટલામાં મીરમન્નુનો સેનાપતિ કોરામદલ હાથીપર બેસીને લડતો હતો. તેવામાં તેના હાથીનો એક પગ ખાડામાં પડ્યો. અને તે જાનવર એકદમ નીચે બેસી ગયું. તે સમયે એકજણે કોરામદલનું શીર કાપી નાખ્યું. સેનાપતિની આ દશા થવાથી લશ્કર એકદમ છિન્ન

બિજ થઈ ગયું. અને બધા પોતાનો જન બચાવવાની તજવીજ કરવા લાગ્યું. આ રીતે મીરમનુને પરાજય થયો આ ચઢાઈમાં મીરમનુને જેવી રીતે તેણે લાહોરમાં પુરીને તેના લશકનો ભુખમરો કર્યો તેવીજ દશા પાણીપતની લઢાઈમાં ભાઉસાહેબના લશકરની તેણે કરી. આ યુદ્ધ રાવી નદીના કીનારા પાસે થયું. અને પાણીપતની લઢાઈ જમનાનદીને કાંઠે થઈ. આ લઢાઈમાં હાથીપર બેઠેલો કેરોમલ્લ મરાયો તેથી અહમદને જય મળ્યો, તેમ પાણીપતની લઢાઈમાં વિશ્વાસરાવના મરીગયાથી મરાઠાઓ હાયાં. અહિં સુખીની હુકીકત મલથી આવે છે, પણ મીરમનુ અહમદશાહને શરણે ગયો. અને સ્વાલિમાની ભાઉસાહેબે રણક્ષેત્રમાં માયું મૂક્યું. આ પછી ઈ.સ. ૧૭૫૫, ૫૬ માં અહમદશાહે ચોથી વાર ચઢાઈ કરી. આ વખતે મોગલ પ્રધાન મીર શાહુખુદીને મુલતાન અને કાબુલ પ્રાંત પાછા લીધા અને ત્યાં પોતાનો સુબો નીમ્યો. એમ અબદલીને જાણ થવાથી તેણે હિંદુસ્થાનપર ચઢાઈ કરી. અને તે પ્રાંતો ફરી મેળવ્યા. (૧૭૫૫)

તે પછી તેણે દિલ્હી અને મથુરા એ બે શહેરો લૂટ્યાં. ત્યાંના લોકોની કતલ કરી. અને સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટી પછી તે આગ્રા આવ્યો. પણ તેની છાવણીમાં મેહોટા ઉપદ્રવનો ઉદ્ભવ થવાથી તેને પાછા હાલવું પડ્યું. ઈ.સ. ૧૭૫૬ ની શરૂઆતમાં અહમદ શાહ કાબુલ જઈ પહોંચ્યો. દિલ્હીથી નીકળતાં પહેલાં તેણે પોતાના પુત્ર ભીમુરશાહને લાહોર મુલતાન વગેરે બધા પંજાબ પ્રાંતનો સુબો બનાવ્યો.

ઈ.સ. ૧૭૫૮ માં રાધોગાદાદાએ અહમદ શાહ અબદલાના સરહિંદના સુબાને પૂર્ણ રીતે હરાવ્યો. અને લાહોર ને મુલતાન એ પ્રાંતો પર પોતાના વતી અદીનબેગને સુબો નીમ્યો. તે પ્રાંત પાછો લેવા માટે અહમદ શાહે હિંદુસ્તાન પર પાંચમી વાર ચઢાઈ કરી. (ઈ.સ. ૧૭૫૯ ના અંતમાં અથવા ૧૭૬૦ ની શરૂઆતમાં) અહિં મૂકેલી મરાઠાઓની ફેજને હાંકી કાઢી તે જમના નદી ઓળંગી ને આ બાબુ આવ્યો. નજબઉદ્દોલા રાહિલાએ તેને હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ કરવા માટે આમંત્રણ આપ્યું હતું. અને બીજા આલમગીર બાદશાહનો પણ તેની સાથે કંઈક પત્ર વહેવાર થયો હતો એમ કહેવાય છે. આહમદશાહ આવ્યો કે તરતજ નજબઉદ્દોલા તેને મળી ગયો, ને પછી સુબઉદ્દોલાને પણ પોતાનો કર્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બીજા મુસલમાન સરદારો પણ તેને આવી મળ્યા. આ બધાની મદદથી પાણીપતની લઢાઈમાં તેણે મરાઠાઓને હરાવ્યા.

(૧૭૬૦-૧૭૬૧ પાણીપતની લઢાઈ જુઓ.) તે પછી તેણે દિલ્હીની ગાદી શાહ આલમ બાદશાહને આપી ને સુબઉદ્દોલાને પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો. અને નજબઉદ્દોલાને તેણે અમીર ઉમરાવના હોદ્દાપર મૂક્યો, ને પોતે સ્વદેશે પધાર્યો. (ઈ.સ. ૧૭૬૧) અહમદશાહની આ વયને આખું હિંદુસ્થાન કબજે કરવાની ઈચ્છા હતી. પણ તેના લશકરે તેને એલેકઝંડરના લશકર પ્રમાણે પાછો ખેંચ્યો.

ઈ.સ. ૧૭૬૧ માં તેણે છઠ્ઠીવાર હિંદુસ્થાનપર ચઢાઈ કરી. ઈ.સ. ૧૭૬૪ માં સાતમી અને સન ૧૭૬૭ માં આઠમી એ પ્રમાણે તેણે આઠ ચઢાઈઓ કરી. નાસુરના દરદથી અહમદશાહ સ. ૧૭૭૩ ના જુન માસમાં મરણ પામ્યો.

બાદશાહ વ્યવસ્થાનો ખાસ અભ્યાસી હતો અને ન્યાયી હતો. પ્રબળ સંતોષકારક રાખવા પ્રત્યે તેનું ધ્યાન હતું તેજ પ્રમાણે તે વિદ્વાનોને ચાહનારો અને સુશિક્ષિત હતો. તૈમુર નાદીરશાહ વગેરે રાજાઓ પ્રમાણે તે ફૂરતાથી વરત્યો હશે તો પણ તેમણા કરતાં ઘણું દરજ્જે તે શ્રેષ્ઠ હતો એમાં શકે નથી. યુદ્ધ કલામાં તે ઘણોજ હોશિયાર હતો.

પાણીપતનું ત્રીજું યુદ્ધ અહમદશાહ અબદલી અને મરાઠાઓ વચ્ચે થયું. અબદલીએ ૧૭૫૫ માં દિલ્હીના બાદશાહનો સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યો. ૧૭૫૭ માં વજીરગાજીઉદ્દીનના કહેવા પરથી રાધોગાદાદાએ પેશવાએ તેને પદચ્યુત કર્યો સરહિંદ ખાતે અબદલીના સુબેદારને ગાજીના કહેવા પરથીજ રાધોગાદાદાએ હાંકી કાઢીને પંજાબ દુરાનીઓના હાથમાંથી મુકત કર્યો. મરાઠાઓ દિલ્હી દરબારમાં સર્વતોપરિ થયા; અને પાદશાહને ગાદી નશીન બનાવવો અથવા ઉઠાડી મૂકવો એ વાત કેવળ તેમના હસ્તક રહી. તેમના મનમાં આવ્યુંજ હોત તો મુસલમાન પાદશાહને તેઓ જડમૂળથી ઉખેડી નાખી શક્યા હોત. આવાત અહમદશાહ અબદલી થી સાંખી શકાઈ નહિ.

અબદલીના મનમાં ઘણા દિવસોથી, મરાઠાઓ આ વચ્ચે સ્વ દ્વર કરવાનો વિચાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી, લાગ આવે પોતેજ દિલ્હીની ગાદી પચાવી પડી, ત્યાંના બાદશાહ થવું, એવી તેની મહત્ત્વા કાંક્ષા હતી. પણ આમ કરવામાં મરાઠાઓ તેને કાંટારૂપ હતા. પાદશાહની ઔરમાન મા, મલિરા અજબમાની, નજબમાન, અને થોડા ઘણે બાદશાહ પણ મરાઠાઓની વિરુદ્ધ તો હતાંજ આ બધા ઘણા દિવસોથી અબદલી સાથે તેઓ વાટાઘાટ કરતા હતા. હતાજ એ જ્યારે નજબપર સ્વારી કરી,

ત્યારે અખદલ્લીને તરતજ બોલાવવામાં આવ્યો. અને તેથી તે અટક પર ગયો. એટલામાં અહમગીર બાદશાહનો અખદલ્લી સાથે ચાલેલો ગુપ્ત પત્ર વ્યવહાર જડી આવ્યો. અને ગાજીઉદ્દીને તેનો વધ કર્યો. અને શાહઆલમને ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યો. અહમદશાહ તરતજ દોડી આવ્યો. તેણે લાહોર લીધું. યમુના નદીના કિનારાપર દત્તાજીની ફાજ પડી હતી. ત્યાં થોડું પોતાનું સૈન્ય રાખી, તેણે યમુના નદી ઓળંગી. અને સૈન્યમાં ભરતી કરી, તરતજ તેણે દત્તાજીની એકબાજુપર અચાનક હુમલો કર્યો. દત્તાજી મરાયો અને તેનું લશ્કર નાસી ગયું. મહારાવ હોળકરને આ વખતે મદદ માટે ઘણું ઘણું બોલાવવામાં આવ્યો, પણ તે ન તે નજ આવ્યો. દત્તાજીનો પરાભવ થયા પછી મહારાવે અખદલ્લીનું અનાજ વગેરે લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ બાહોશ અખદલ્લીએ તેને નસાડી મૂક્યો.

અખદલ્લીના આ વિજયની ખબર પડતાંજ પેશવાએ ભાઉસાહેબને બોલાવ્યા ભાઉસાહેબે ઉદગીરના યુદ્ધમાં આ પહેલાં, નિઝામનો પૂરેપૂરો પરાભવ કર્યો હતો. એક અઠવાડિયા સુધી વાટઘાટ થઈ, અને ભાઉસાહેબ વિશ્વાસરાવની સાથે અખદલ્લી સામે નીકળ્યા. રજપૂતો તટસ્થ રહ્યા કારણ કે વરસ પૂર્વે રાધોબા દાદાએ અને જયાપ્યા શિંદેએ તેમનો પરાભવ કર્યો. રજપૂતોએ મરાઠાઓને અનાજ પણ પૂરું પાડ્યું નહિ. સુરજમલ્લ જાટ એકલો મહારાવના કહેવા પરથી ભાઉસાહેબને આવી મળ્યો. પણ તેપણ રીસાઈને ચાડ્યો ગયો. અતુર અખદલ્લીએ એને ફાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે.

ભાઉસાહેબ કિલ્લીમાં હતા, ત્યારે અખદલ્લી ગંગા કિનારે હતો. અખદલ્લીએ નજીબ મારફત સુબહદેવલાન પોતાની તરફનો કર્યો. મરાઠાઓથી તે ઘણાજ ડરતા હોવાથી ઉધાડી રીતે તો તે તેમને મદદ કરી શક્યો નહિ કે તેમને મળી શક્યો નહિ. ભાઉસાહેબે તેને પોતાની બાજુએ ન આવે તોપણ અખદલ્લીને જઈ ન મળવાનું, એટલે કે તટસ્થ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે નકામે ગયો. અખદલ્લી એટલામાં ગંગા આગળના અનુપ શહેરથી નીકળ્યો અને તેણે ભાઉસાહેબ સાથે ખોટી સલાહની શરતો મૂકી. તેમાં તેને ખાંધી, યમુના નદી ઓળંગી બીજા દિવસે બીજા આગળ જાનને લશ્કરે નો તેડો થયો. આ વખતેજ અખદલ્લી પર ચઢાઈ કરવી જોઈએ એવી સલાહ ઈબ્રાહીમખાને મહારાવને આપી. પણ તે ગણ કારવામાં નઆવી. આથી દક્ષિણમાં પાછા હટી, ભાઉસાહેબને પાણીપતના મેદાનમાં લઢાઈની તૈયારી કરવા ફરજ પડી.

અખદલ્લીની યુદ્ધ કલાની હોશિયારીથી પાણીપતનું યુદ્ધ છતાયું. અને મરાઠાઓનો ભારે પરાજય થયો. અખદલ્લીએ શાહઆલમને ગાદીપર બેસાડ્યો. આ યુદ્ધમાં અખદલ્લીનું પણ એટલું બધું

નુકસાન થયું કે, લઢાઈ પછી તે અગિયાર વરસ સુધી છૂંચ્યો. ઘણું ત્યારપછી તેણે હિંદુસ્થાનને ત્રાસ આપ્યો નહિ.

(સુલતાન મહમદખાન બાઝખઝાઈ ના તારીખ સુલતાનનીનું લાખાંતર એંડડકનો મરાઠાઓને ઇતિહાસ, વિન્સેન્ટ સ્મિથ ઈંડિયા એ. પ્રિ. સહવિચાર, વર્ષ ૧ અંક ૧ લો સરહેસાઈ મરાઠા રિયાસત મંથ વિભાગ ૩. વિસ્તાર વર્ષ ૫૪ અંક ૬ માનાં પુસ્તક પરિક્ષણ સાથે ખીલનો કોશ વગેરે.)

અહમદશાહ વલી:— (સ. ૧૪૨૨-૧૪૩૫.)

એક બહામની રાજા. પોતાના ભાઈને પદચ્યુત કરીને એ ગાદીએ આવ્યો. તે વિદ્વાન હતો અને સાધુઓને ઘણુંજ માન આપતો, તેથી તેને વલી (સાધુ) કહેવામાં આવેલો સૈયદ મહમદ હુસુદુરાજ એ સાધુને તેણે મોટી મોટી જાગીર આપી હતી. માણ શાહના પ્રધાનને તેણે નોકરીમાં કાયમ રાખ્યો. ફાજની શીસ્ત બરાબર સુધારી. તેમજ ભત્રીજા હસનને ફાજમાં આસામી બનાવી ને રહેવાને જુદો મહેલ આપ્યો. આ રીતે અનેક સત્કૃત્યોથી આ રાજાએ જૈયતની પ્રીતિ મેળવી લીધી. હંમેશ પ્રમાણે વિજયનગર ને કેરળના રાજાઓએ શાહ સાથે લડાઈ આરંભી સન ૧૪૨૩ માં દક્ષિણમાં મોટો દુકાળ પડ્યો. સન ૧૪૨૪ માં વારંગળના રાજા પર અહમદશાહે સવારી કરીને તે રાજાને ઠાર મારી આખો પ્રાંત જીતી લીધો. તેવીજ રીતે તેણે અનેક હિંદુઓને મારી નાખ્યા ને તેમની સ્ત્રીઓને બાળકોને વટલાવી દીધાં આ સવારીમાં શાહને એક હિરાની ખાણ જડી આવી. બધા મુલકોમાં જે મંદિરો હિંદુ ઓનાં હતાં, તે બધાંને ભગવીને ત્યાં તેણે મશીદો બનાવી ને નેમના ખરચ માટે ઉપજ થાય એવી જમીનો આપી. વહાડ પ્રાંતના કાવીલગઢ અને નરનાળી એ બે કિલ્લા તેણે સમરાવ્યા. ૧૪૨૬ માં મળવાના સુલતાન સાથે લડાઈ કરીને અહમદશાહે તેનો પરાજય કર્યો. પછી બેદર પાસે શાહ શિકારે ગયો, ત્યારે એક નવીન શહેર વસાવવાનો વિચાર મનમાં આવવાથી તેણે આમદાવાદ બેદર નામનું નવું શહેર વસાવ્યું. બેદર એ શહેર પહેલાં હિંદુ રાજ્યોની રાજધાની હતી. ત્યાં અહમદશાહે ખડક ઉપર એક કિલ્લો બંધાવ્યો. તે મજબુત હોય ઉપરાંત પ્રખ્યાત હતો એ નવા શહેરને તેણે પોતાની રાજધાનિ સ્થળ બનાવ્યું પછી કેટલાક દિવસ લગી કોંકણપટ્ટીને ગુજરાત પ્રાંત ઉપર આ શાહે સવારી ચાલુ રાખી મેસાપોટેમિયાપ્રાંતમાં કબેલાં ૧૪ સૈયદનું સ્થાન છે. તેઠકાણે સૈયદોને શાહે ઘણાં દાન આપ્યાં. તેણે ઈરાન વિગેરે દેશમાંથી ઘણા સાધુઓને આ દેશમાં આણ્યા. ૧૪૩૫ માં તે મરણ પામ્યો. તેની કબર અહમદશાહ બેદરમાં ખાંધવામાં આવી (મુસલમાની રિયાસત, સ્મિથ ઈંડિયા ખીલ વગેરે.)

અહમદાવાદ:- (અમદાવાદ) જીલ્લો (સુબ) ઇલાકો) ઉત્તર વિભાગમાંનો એક જીલ્લો. તે ઉત્તર અ. ૨૧°૨૬ થી ૨૩°૨૧ અને પૂ. ર. ૭૧°૧૬ થી ૭૩°૨૭ પર આવ્યો છે, અને તેનું ક્ષે. ક્ષ. ૩૮૧૬ ચો. માઈલ છે.

સીમા—પશ્ચિમે ને દક્ષિણે કાઠીઆવાડ દ્વિપ-કલ્પ ઉત્તરે વડોદરા રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ, ઈશાન્ય દિશાએ મહીકાંઠા એજન્સી ને ખાલા સિનોર સંસ્થાન, ને ખેડા જીલ્લો આગ્નેયમાં ખંભાતનો અખાત ને ખંભાતનું રાજ્ય.

સ્વરૂપ—આ પ્રાંતની એકંદર રચના ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, અહીં પહોલાંના વખતમાં સમુદ્ર હશે. ખંભાતનો અખાતને કચ્છના રણની વચ્ચેનો મુલક હજી ભરતી વડે ભરાઈ જાય છે. તદ્દન દક્ષિણે અને ઉત્તર સીમાની બાજુએ થોડા ડુંગરી પહાડો છે. બાકી એકંદર પ્રદેશ સપાટ મેદાન છે. પૂર્વ ઉત્તર દિશા તરફ ચઢાવ છે.

આ પ્રદેશનું મુખ્ય અંગ સાબરમતી કહેવાય ને અરવલ્લીમાં ઉત્પન્ન થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. ખારી મેજવો ને માછામ એ નદીઓ એને મળે છે. કાઠીઆવાડ તરફથી પૂર્વે વહેતી નદીઓ લો. ગાવો, ભાદર, ઉટાવલી, નીલકી, પીંજરીયા, ને અ. ધીઆ, ખારી નદીમાંથી ૧૬ માઈલ લાંબી એક નહેર કાઢવામાં આવી છે, ને તેથી ૩૦૦૦ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડવામાં આવ્યું છે. નાળ નામનું સરો-વર અમદાવાદથી ૩૭ માઈલ પર છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૪૯ ચો. માઈલ છે. ધોલેરા, ઘોઘા, બહુલીઆરી નામે ત્રણ ખાડીઓ છે.

આ જીલ્લાની ઓછી જમીન સારી છે. પણ તેની માટી ઉંડાઈમાં બહુ નથી. નીચેના થર ત્રિસ્તર (ટ-સી'અરી) અને સીતોપલ (કેટોસીઅસ) વખતમાં હશે. દક્ષિણ તરફના કાળવથરી પથ્થર ધંધુકા તાલુકા જેવા ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. પ્રદેશ એકંદરે સુકો ને ઝાડી ખૂબ ઓછી છે.

મુખ્ય ઝાડ—કેરી, મહુડાં, લીંબેઈ, સાગ, વાંસ, ખેર, બાવળ, પીંપળો ને ખેરડી એ ઝાડ મો-ડાસા ડુંગર ઉપર થાય છે. તેનો ઉપયોગ ખાવા માટે દવામાં અને રંગ ને ચામડાં બનાવવામાં થાય છે. ખેર ને બાવળનો ગુંદર લોકો ખાય છે. મહુડાંના ફળ અનાજ સાથે ઉકાળે છે. પીંપળ ને ખેરડીમાંથી લાખ તૈયાર થાય છે. ડેરીનાં પાનલીલ લોકો હોંશથી ખાય છે. તેનાં બીયામાંથી સાબુ અને છે.

જંગલના વાઘ હવે દેખાતા નથી. ચિત્તા જે-વામાં આવે છે. વરૂ નાલસરોવરને કાંઠે હોય છે. જં-ભલી કુતરા ઘણા છે. માછલાં પણ ઘણા મળે છે.

જા...૪૫ જા...૨૬

ઉષ્ણતામાન ઓછામાં ઓછું ૪૭° ને વધારેમાં વધારે ૧૧૫ હોય છે.

વરસાદ લગભગ ૨૬ ઇંચ હોય છે. પ્રદેશ સીધો ને સપાટ છે. નદીના પ્રવાહ વાંકાચુકા હોવાથી પૂર આવતાં ખૂબ નુકસાન થાય છે.

ઇતિહાસ—(ઈ. સ. ૭૪૬-૧૨૯૮) અણ-હિલવાડના રાજાના અમલમાં અહિંની જમીનમાંથી પાક લેવાની શરૂઆત થઈ. આ રાજા બલવાન અને પૈસાવાળા હતા, તો પણ તેમના વખતમાં ને મુસલ-માન રાજાઓના વખતમાં ઘણી જમીન ભીડ ને ના-યકાઓના તાબામાં હતી.

જ્યારે અકબરના હાથનીચે ગુજરાત પ્રાંત આ-વ્યો, ત્યારે ત્યાંના ભીલ નાયકોએ તેનું માંડલિકત્વ માન્ય કયું હતું. મુસલમાની રાજ્યના વખતમાં અહમદાવાદ સરકાર રાજકારભારનું ગુજરાતનું મુખ્ય સ્થાન હતું. હાલનો અમદાવાદ જીલ્લો પહે-લાના 'સરકાર' (જીલ્લા) જેવડોજ છે. ઈ.સ. ૧૭૫૩ માં મરાઠાઓએ એ પ્રાંત જીતી લીધો. તેમણે મધ્ય પ્રદેશમાં ગજ્ય વ્યવસ્થા કરી. પણ જ્યાં લગી પાસેના સંસ્થાનીકોએ ખંડણી આપવાનું સ્વીકાર્યું. ત્યાં લગી તેમને મરાઠાઓએ પજવ્યા નહિ. ઈ.સ. ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજોને આ પ્રાંત મળ્યા પછી તેમણે પહેલાંના સંસ્થાનેને કાયમ રાખ્યા માત્ર ખંડણીની રકમ ખૂબ વધારી.

ભાવનગરના રાજાએ ધોલેરા ભાગમાં મુલક લે-વાની ખટપટ કરી. ધોલેરા સંસ્થાને અંગ્રેજોને વિનં-તિ કરી કે તેને આ બુલમમાંથી બચાવવામાં આવે. ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડની સંમતિથી અંગ્રેજોએ તે રાજ્ય પોતાના રક્ષણ નીચે લીધું. ૧૮૦૩ માં ધો-લેરા સંસ્થાન સહાયકારી લશ્કરના ખર્ચ માટે અંગ્રેજોના હાથમાં ગયું.

૧૮૦૫ થી આ સ્થાન ખેડાના કલેક્ટરના અમ-લ નીચે આવ્યો. ૧૮૧૮ માં અમદાવાદ જીલ્લો બુલો જીલ્લો કરવામાં આવ્યો. આ ભાગમાં કળાની દૃષ્ટિથી ઉત્તમ હિંદુ અને મુસલમાન ઇમારતો અમદાવાદ શહેરમાં ને પાસેના ભાગમાં ઘણી છે. ધંધુકા તાલુ-કામાં ભીમનાથ ગામમાં શંકરનું એક મંદિર છે. જેનો સંબંધ પાંડવો સાથે જોડવામાં આવે છે. અઢા-લજ ગામમાં અમદાવાદથી ૧૨ માઈલ ઉપર એક સુંદર વાવ છે.

લોકવસ્તી—૧૮૫૭ માં આ જીલ્લાની વસ્તી ૬૫૦૨૨૩ હતી. ૧૮૬૧ માં ૬,૨૧,૫૦૭ હતી. પણ ૧૮૬૧ થી ૧૯૦૧ એ દશ વર્ષમાં ટુકાળ અને કોલેરા ને લીધે ઘણાં લોકોને ત્રાસ થવાથી અહિંની વસ્તી સંખ્યા ૭,૬૫,૬૬૭ હતી એમાંની ૬૦,૭૪૫ લોકો

બધે જા હતા તેમાં હિંદુ લોકો સેકડે ૮૪ મુસલમાન સેકડે ૧૧ અને ખ્રિસ્તીઓ ૩૪૫૦ હતા. ૧૯૨૧ ની સાક્ષમાં ત્યાંની વસ્તી ૮૯૦,૯૧૧ હતી. એટલે ૧૯૧૧ થી ૭-૦૬ થી વધી. અસહકારના યુગમાં વસ્તી ગણતરી બરાબર ન થઈ હોવાથી ૧૯૩૧ માં કેટલી વસ્તી છે તે જાણવાનું સાધન નથી. પ્રાંતની ભાષા ગુજરાતી છે.

મુખ્ય શહેર—અમદાવાદ, વિરમગામ ધોલકા, ધંધુકા, પ્રાંતીજ, મોલેરા, મોડાસા, આણંદ એટલાં મુખ્ય શહેર છે. વેપારી વર્ગનું (વાણીયાનું) મહત્ત્વ વિશેષ છે. શ્રાવક અથવા જૈન વેપારી બ્રાહ્મણાનુયાયી વેપારી કરતાં વધારે પૈસાવાળા છે. જોકે અમદાવાદ મુંબઈઈલાકામાં વેપારનું એક મોટું શહેર ગણાય છે. તો પણ ઘણા લોકો ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. ખેડુતોમાં કણુળી, રજપુત, વોહરા, ને ડોળી તેમજ મુસલમાનોનો સમાવેશ થાય છે. કન્યાના લગ્ન બર-ચાળાનાં હોવાથી પહેલાં કન્યાઓને મારી નાંખવાનાં રીવાજ હતો. તેનો કચડાથી હવે બંધી છે. કડવો કણુળીઓનો વિવાહવિધ પ્રચારમાં છે. તે બ્યાતગત રાખવા જેવા છે. જ્યારે સારોવર મળવો અશ્યક થઈ પડે ત્યારે કન્યાને એકાદ કુંડાના હાર સાથે પરણાવે છે તે તો હારને કુવામાં ફેંકી દેને તે કન્યાને વિધવા માનીને તેને એછા બરચાળાની નાતરા પદ્ધતિથી ફરી પરણાવે છે. બીજી રીત એ છે કે વિવાહિત પુરુષ સાથે છૂટા છૂટા કરવાનાં ડરાવ કરીને છોકરીના વિવાહ બીજા ગમે તે સાથે કરવાની છૂટ હોય છે.

રજપુત ખેડૂતોના બે ભેદ છે. એક ગરાસિયા બીજો ભાગે જમીન કે ભાડે ખેડનારી ખ્રિસ્તીઓની સંજ્યા એકઠી નથી. મિશનરીઓ અહિં પણ ઘણાં છે.

ખેતી—જમીન બે જાતની છે. એક કાળી અને બીજી ધોળાશ પડતી ભૂખરી. સાબરમતીની ખાણોમાં જમીન કાંપથી બનેલી છે. કાંકડેકાણે જમીન બે-જાતના છુટકા જેવી લાલ ધંગની છે.

જમીન મહેસુલની બે રીતો છે. એક તાલુકદારને બીજી રાયતવાડી સેકડે છ ટકા જમીન ઈનામ અપાયેલી છે.

મુખ્ય પાક—ચણ, ગાજરી, બટ, કપાસ, ભાત વગેરે.

ઠાર—ધંધુકા તાલુકાની ગાથો ઘણું જૂથ આપનારી હોય છે. બધા ઈલાકામાં ઘોડા સારા થાય છે. કાઠીજાવાડના ઘોડાને સિંધી અને અરબી ઘોડાને વેપાર ચાલે છે.

વેપાર—ખારાઘોડામાં બે મીઠાનાં અગરો છે. સુતરાઉ કાપડ, પીત્તળનાં તાંબાનાં વાસણ, માટીનાં

વાસણ, લાકડા ઉપરનું કોતરકામ ને જોડાં, જૂંકીટ, ઈત્યાદિ વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે. એકલા ગુજરાતના સુલતાનોના તાબામાં આવ્યા પછી અહિંના કારીગરોની તેમની કારીગરી માટે ખૂબ ખ્યાતિ છે. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં અહિં ૩૮ સુતરાઉ મીલો હતી ને તેમાં ૬૩૨૬૩૦ ત્રાકો અને ૭,૮૫૫ શાળો ચાલતી. ને ૪૫,૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ સૂતર અને ૨૮,૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ કાપડ તૈયાર થયું. આજ તેથી ઘણી પેદાશ વધી છે. ને ગામેગામે ખાતીની ઉત્પત્તિ થયા કરે છે.

અહિંના વેપારી વધારે પૂર્ણવસ્થાને પહોંચ્યા હોય એમ લાગે છે. દરેક ધંધાને કારીગર કે વેપારી એકાદ સંઘનો સભાસદ હોય છે. આવા સંઘમાં દરેક કુટુંબનો મોટો માણસ આવી શકે છે. દરેક સભ્યને મત આપવાનો અધિકાર હોય છે, ને નિકાસ બહુમતે માન્ય થાય છે. જ્યાં દરેક ધંધાના પેટા વિભાગ હોય છે, ત્યાં દરેક ધંધાના પેટા સંઘ હોય છે. તે સંઘનો ઉદ્દેશ કામના કલાક ને દિવસ યોછા કરાવીને ધંધામાંની હરીફાઈની હદ ઠરાવવી, સંઘનો નિકાસ કોઈ સભ્ય ન માને, તો તેને કામ ન મળવા દેવું, અથવા ઢંડ કરવો. ધંધામાં નવો પ્રવેશ કરવા મંગનારને ૫૦ થી ૫૦૦ રૂ. આપવા પડે છે. તે દી તરીકે લેવાય છે. આ આવકમાંથી ધર્મોદા ભોજન અને દાન થાય છે.

ઈ. સ. ૭૪૬ થી સંજામાં સુકાની આબર સુધી અમદાવાદ વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. પણ પાછળથી સુરતનું મહત્ત્વ વધ્યું, એટલે અમદાવાદ પાછળ પડ્યું.

આયાત ને નિકાસ માલ—ખાંડ, લાકડું, ધાતુ, અનાજ, નારીયેળ, એ આયાત અને કપાસને તૈલી ધાન્ય એ મુખ્ય નિકાસ છે.

અહિંના વેપાર ધોલેરા અને ધોધા બંદર થઈ ને મુંબઈ સાથે ચાલે છે.

વ્યવહારના માર્ગો આ પ્રદેશમાં આગગાડી આવતા પહેલાં માળવા અને મધ્યહિંદનો વેપાર અમદાવાદ મારફત થતો. બધો વેપાર બળદગાડી ને ઉંટોની પીઠપર થતો. પચાસ વરસ પહેલાં આ ભાગમાં સડકો ન હતી ને ચોમાસામાં વેપાર અશક્ય થઈ પડતો. ૧૮૭૦ થી ઘણી સડકો બનાવવામાં આવી. ૧૯૦૩-૪ માં ૧૨૪ માઈલ સડક, ને ૩૩૭ માઈલ કામચલાઉ રસ્તા થયા. તેમજ મુંબઈ વડોદરા રેલ્વે, રજપુતાના માળવા રેલ્વે તેમજ મહેસાણા વિરમગામ રેલ્વે એ રેલ્વેના ફાંટા શરૂ થયા.

કારભાર—આ જિલ્લાના છ તાલુકા છે. ઠસકોઈ સાણંદ, વિરમગામ, ધોલકા, ધંધુકા, પ્રાંતીજ, કલેઠરના હાથનીએ બે ઍસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને એક

ડાયુટી કલેક્ટર છે. તેઓ આ બધી વ્યવસ્થા ભુજે છે.

એક ડિસ્ટ્રિક્ટ અને એક સેશન્સ ન્યાયાધીશ છે. તેને ખેડા જીલ્લાના કેસ સાંભળવાનો અધિકાર છે. તેના હાથ નીચે પાંચ મુનસફ, એક સ્મૉલકોર્ટ કોર્ટનો જજ, અને નીચેનો જજ, અને એક સહાયક જજ હોય છે. અમદાવાદ શહેરનો એક સ્વતંત્ર મેજિસ્ટ્રેટ હોય છે.

આ જીલ્લામાં વિશેષતા એ છે કે તાલુકદાર અને મેવાસી લોકોના તાબામાં મોટી જમીનો છે. એ લોકો હિંદુ અને મુસલમાન પણ છે. અહિંના ચુડાસમાં લોકો ભુનાગઢના રાજાના વંશજો છે. વાઘેલ લોકો સોલંકી વંશના છે. ગોહેલ લોકો મારવાડમાંથી પુરાતન વખતમાં આવેલા છે. તે જાલ લોકો પહેલાં મકવાણા નામથી યદ્યપીતા હતા. તેમજ હિંદુ તેમજ મુસલમાન રાજ્ય કર્તાઓના માનીતા લોકો આ તાલુકદારો વિશેષ છે. તાલુકદારો પૂર્ણરીતે જમીનના માલીક હોય છે. માત્ર સરકારને અમુક રકમ આપવા તેઓ બંધાયેલા હોય છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ ની સાલમાં જમીન મહેસુલ રૂ. ૬૬,૦૦૦ અને એકદર આવક રૂ. ૩૪,૩૪,૦૦૦ રૂ. હતી.

પહેલાં ઘોઘા ને પ્રાંતીજ એ ગામોને મ્યુનિસિપાલિટીનો અધિકાર પહેલો ને પછી પાંચ વરસમાં ઘોળકા, અમદાવાદ, વિરમગામ, મોડાસા ધંધુકા, એ ગામોમાં મ્યુનિસિપાલિટી આવી.

ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં શિક્ષિત લોકોનું પ્રમાણ ૧૧-૪ હતું. ગુરૂખોનું પ્રમાણ ૨૦-૫ ને સ્ત્રીઓનું સંકેડે ૧-૭ હતું.

ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ માં ૪૦૧ શાળા હતી. ૩૧,૪૬૦ છોકરા છોકરી ભણતાં. તેમાં ૮ સરકારી ૬૧ મ્યુનિસિપાલિટીની, ૧૯૭ લોકલ બોર્ડની અને ૪૨ સાર્વજનિક ફંડથી ચાલતી શાળા છે. શહેરમાં એક આર્ટ્સ કોલેજ છે ને બે શિક્ષક તૈયાર કરવાની કોલેજ છે. એકદર શિક્ષણને માટે સાડા ત્રણ લાખ રૂ. ખર્ચાય છે. ને ફ્રીની આવક ૭૦,૦૦૦ છે.

પાંચ ખાનગી દવાખાના બાદ કરતાં આ જીલ્લામાં ત્રણ ઇસ્પિતાલો ને ૧૮ દવાખાનાં છે. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં ૧,૮૪,૦૦૦ લોકોને દવા આપવામાં આવી હતી. તેમાંથી ૪૩૬૪ રોગીઓને ઇસ્પિતાલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા એકદર ખર્ચ ૫૫,૫૮૦ રૂ. થયો. તેમાંનો ૧૭,૦૦૦ રૂ. મ્યુનિસિપાલિટીને લોકલ બોર્ડ સહન કર્યો. અમદાવાદ શહેરમાં ગાંડાની ઇસ્પિતાલ એક છે તેમાં ૧૦૮ ગાંડાની સગવડ છે.

૧૯૦૩-૪ માં ૧૬,૦૦૦ લોકોને શીતળ ની રસી મુકવામાં આવી હતી.

અહમદાવાદ:—શહેર (અમદાવાદ):—રખીઆ મણા ગુજરાતમાં અમદાવાદનું સ્થાન આજે અનેરું છે. ગુજરાત હિંદનો બગીચો છે છતાં અમદાવાદનો સાદા સૂકા રેતાળ પ્રદેશ પરજ આવ્યો છે. ઇસ્વી સનની શરૂઆતથી અમદાવાદ આસપાસ ભાગ શ્રવણદેશ કહેવાતો હતો. શ્રવણદેશ તે આનર્ત અને લાટની સરહદ પર એક ન્હાનો ભાગ. શ્રવણ એટલે દોનર સાબરમતીના કીનારા પરથી એ નદીની આસપાસનો મુતક શ્રવણ કહેવાતો સાબરમતીનું અસરનામ શ્રવણમતી હોવું જોઈએ. એ શ્રવણમતીનું લોકોએ સાબરમતી કરી નાખ્યું. અને સાબરમતી પરથી સંસ્કૃત કરી સાબરમતી નામ પડિતોએ બનાવ્યું હતો.

સાબરમતી નદી મેવાડના ડુંગરોમાંથી નીકળી બસો માઈલ વહી બંભાતના આખાતને મળે છે. નદી નોપટ ઘણો પહોળો અને રેતાળ છે. ચોમાસાના શ્રેષ્ઠ દિવસ શિવાય એમાં પાણી ઘણું ઓછું રહે છે. સાબરમતી પ્રવાહ અમદાવાદ આગળ વારંવાર બદલાયો છે, પ્રવાહ બદલાયો છે, કે વસતી માટે ખાસ બદલ્યો છે એ પ્રશ્ન છે. આ નદીનો મહિમા બહુ નથી. દુધેશ્વર પટ્ટાધારેશ્વર અને સતર્પિનો મહિમા કાંઈક ગણાય છે.

સાબરમતી અગર શ્રવણ નદીને કાંઠે આશાવલ કે આશાવલ્લી હતું. ઘણા ભુના વખતમાં ત્યાં ભીલ રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તે આશા ભીલને નામે પ્રસિદ્ધ હતા. એ આશાવલનો ઉલ્લેખ ૧૦ સી સદી થતાં આવ્યો છે. અગીઆરમી સદીમાં છ લાખ ભીલો ના સ્વામી આશાવલને હરાવી સોલંકી કર્ણદેવે ત્યાં કર્ણાવતી નગર સ્થાપ્યું. છતાં ઘણા વખત પછી પણ બંને નામે ઉપલબ્ધ થાય છે.

ઈ. સ. દશમી સદીથી અમદાવાદ વસતાં સુધી ગુજરાતના સ્થળોમાં પાટણ અને બંભાતથી ગીજ પંક્તિમાં આશાવલનું જ નામ જણાય છે.

મીરાતે અહમદીમાં અમદાવાદના પરંપરા નોંધમાં આશાવલ અને અસારવા બંને ગુદાં અને ભુદી જગ્યાએ છે એ સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. અસારવા અમદાવાદની ઇશાને છે. આશાવલ અમદાવાદની મહેજ નૈઋત્યમાં છે. આશાવલ પાછળથી પુરં થયું ત્યારે જમાલપુર દરવાજા બહાર કેલીકો મીતની પાસે હતો એમ નક્કી થાય છે. જ્યારે એ મહોટું શહેર હતો ત્યારે ઉત્તરે શહેરની અંદર ખાન જહાન અને રાયખડ સુધી ને પૂર્વે આસોડિયા સુધી તેની હદ હોય એમ સંભવે છે.

કણ્ઠવતી પણ સાબરમતીને કીનારે હતું. કણ્ઠ-
વતી નામ વાળો શિલાલેખ પણ સપ્તર્ષિ આગળ-
થી જ બેઠેલો છે. તે પસ્થી આશાવલ અને કણ્ઠવતી
એ બંને શહેરો એક છે. એ સિદ્ધ કરવાને વધારે
પુષ્ટિ મળે છે.

આશાવલના મહત્વને લીધે જૈન અને હિંદુ
ધર્મના ઘણાં મંદિરો ત્યાં હશે. અમદાવાદ વસ્યા
પછીથી આશાવલની પડતી થવા માંડી. આશાવલ
ઉત્તરનો થોડો ભાગ શહેરમાં આવી ગયો છે. એમ
મતવાને કારણે. આસ્ટોડીઅન દરવાજે આશા
લીલનો ટેકરો કહેવાય છે. તેને પુરાણ આશાવલ
સાથે સંબંધ હશેજ. આસ્ટોડીઆ તેજ આશાવલ
એવી માન્યતા ચાલે છે. પડતી થવા છતાં અમદાવાદ-
ના ખરા તરીકે આશાવલ અઢારમી સદીના પ્રથમ
સુધી હતું. મરાઠાઓ દક્ષિણથી આવી અમદાવાદ પર
આશાવલની બાબુથી હુમલો કરતો એટલે એમની
અવરજવર તેના નાશનું નિમિત્ત બન્યું હોય એમ
જણાય છે.

અહમદશાહના પિતા મુહમ્મદશાહને આશા-
વાલ પસંદ હતું અને ત્યાં ગાદી જમાવી હતી. અહ-
મદશાહને પણ આશાવલની હવા પસંદ પડી તેથી
ત્યાં એક શહેર વસાવી રાજધાની સ્થાપવાનો વિચાર
થયો. અને સરખેજ નિવાસી સંત શિરોમણિ શેખ
અહમદ ખટુ ગંજ બક્ષની સલાહથી શુભ ઘડીએ
ઈ. સ. ૧૪૧૧ નો પાયો નાખ્યો.

અહમદશાહનો રાજ્યાભિષેક હી. સ. ૮૧૩ માં
એટલે ૧૪૧૦ માં થયો. તે ગાદીએ આવ્યા પછી
તરતજ આશાવલમાં આવી અમદાવાદનો પાયો
નાખ્યો. મીરાતે સીકંદરી પ્રમાણે અમદાવાદ વસ્યાની
સાત ૧૪૧૧ આવે છે. મીરાતે અહમદી પણ એજ
હીજરી સંવત લગે છે. તે સાથે વિક્રમ સંવત ૧૪૪૬
અને શક ૧૩૧૪ લખે છે. તેનો બંધ ઇસ્વીસન સાથે
એસતો નથી. ઘણા ખરા ઇતિહાસ કારોને મતે ઈ.સ.
૧૪૧૦ નો પાછલા ભાગમાં અને ઈ. સ. ૧૪૧૧ નો
આગલા ભાગમાં અમદાવાદ વસાયું એમ નિર્ણય
થાય છે.

પાટણથી રાજધાની ખસેડી આશાવલની છેક
પાસે સહેજ ઉત્તરમાં સપાટ જમીન પર કિલ્લાની
જગ્યા પસંદ કરી હાલના ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો
નાખ્યો.

અહમદશાહે આશા લીલને હરાવી આ શહેર
વસાવ્યું. એ માત્ર જૂની આખ્યાયિકાને સ્થાપનાની
કથામાં મેળવી લેવાનોજ પ્રયાસ છે. જળ કુત્તા પર
સરસા આયા તખ પાદશાહે શહેર બસાયા એ
બાણીનું વચન પણ પાતા મગરનું છે. પણ અહમદ

શાહ જેવી પવિત્ર અને ભાવિક હોવાથી અને અહમદ
ખટુ પર ઘણી ઘઠા હોવાથી શહેર વસાવતા તેની
સંમતિ લીધી હોય એ સંભવિત છે.

સાબરમતીનો પ્રવાહ અને માણેક નાથ:-
માણેકનાથ માટે એક દંતકથા છે કે અમદાવાદનો
કિલ્લો બંધાતો હતો તે તોડી પાડવાને હંમેશા ગોદડી
બાંધતો અને સાંજના તે ઉકેલતો. જેમ જેમ તે ઉકે-
લતો જાય તેમ સ્વવારના બંધાયેલો કિલ્લો પડતો
જાય. આ કથા ઘણી પ્રચલિત છે. પણ તેમાં વિશ્વાસ
મૂકવા જેટલી શાસ્ત્રીયતા નથી. કદાચ એમ સંભવે કે
માણેકનાથ નામના કોઈ સાધુ પુરૂષ હાલ જ્યાં માણેક
ચોક છે ત્યાં રહેતા હોય અને તેના સંતજીવન પસ્થી
તે સ્થળનું નામ માણેક ચોક પડ્યું હોય. દંતકથા
પાછળથી જનતાને આકર્ષવા અદ્ભુત રસ આણવા
સર્જાઈ હોય. કહેવાય છે. કે સાબરમતી પહેલાં માણેક
ચોકમાં માંડવીની પોળ પાસેથી વહેતી હતી. અને અહ
મદશાહે જ્યારે શહેર વસાવ્યું ત્યારે બંધ બાંધી પ્રવાહ
હાલ જ્યાં વહે છે ત્યાં બદલ્યો. પણ મીરાતે સીકંદરી
અને ત્યાર પછી ત્રણસો વર્ષે લખાયેલી મીરાતે અહ-
મદીમાં આ વાત દંતકથા રૂપે પણ નથી. નદીએ
પોતાનો પ્રવાહ કાલ ક્રમે બદલે છે એ વાત સુસાત
છે. પણ સાબરમતીની બાબતમાં એ પૂરતા પુરાવા
વગર સ્વીકારાય નહિ. માંડવીની પોળ આગળ રેતી
નદી જેવી નીકળે છે. ત્યાં સ્મશાનીઆ હનુમાનનું
દેવાલય છે. હાલના ખાડીયા આગળ ખાડા જેવી
નીચી જમીન છે વગેરે પુરાવા અપાય છે. પણ નવાઈ
ની વાત એ છે કે કેઈ પણ જાણીતા ઇતિહાસકારે
તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી વળી અહમદ શાહે ત્યાંથીજ
શહેર વસાવ્યું હોત નહીને પ્રવાહ પટ ત્રણથી ચાર
માઈલ બદલવાનું સાહસ કે ખર્ચ કરવું પડત નહિ.
આ બધા કારણોથી સાબરમતીનો પ્રવાહ માણેક
ચોકમાં હોય એમ માની શકાતું નથી. સ્મશાનીઆ
હનુમાનની વાત કલ્પિત લાગે છે. છતાં માણેક ચોક
આગળ માણેક નદીનો પ્રવાહ વહેતો હશે એમ સર્વ
પ્રમાણો વિચારતાં માનવું પડે છે. અને અહમદશાહ
એ એનો પ્રવાહ કંઈક બદલ્યો હશે. સાબરમતીના
પ્રવાહના બદલાવા વિષે એવી બીજી પણ દંતકથા છે.

અહમદાવાદનો કોટ :- અહમદશાહે
પ્રથમ ભદ્રનો કિલ્લોજ બાંધ્યો. અને જ્યોતિષ પ્રમાણે
પણ એજ અનુમાન પર અવાય છે. મૂકૂર્ત બળતે
અહમદોએ કિલ્લાનોજ પાયો નાખ્યો હતો. પરંતુ
કોટના દરવાજાનાં નામ અને કોટને લીધે થતો શહેર
નો આકાર જોતાં અહમદ શાહે નહિ પણ મહમૂદ
શાહેજ કોટ કરાવ્યો એ કિરિસ્તાનું લખાણ ખરૂં
જણાય છે. કોટના ત્રણ મુખ્ય દરવાજા દરિયાપુર,

કાણુપુર અને સારંગપુરના નામ અને જમાલપુર અને પાસે તાજપુરના લત્તાનું નામ સુલતાન મહમૂદ બેગલાના અમીરોના નામ પરથી પડેલાં છે. પૂર્વમાં તે વખતે પાંચ કુવા અને ત્રણ દરવાજા ન હતા. એ દરવાજાઓ ગાણીસમી સદીમાં નવા થયા છે. એમ કહેવાય છે. એક વાર અમદાવાદનો કિલ્લો મોગલ સામ્રાજ્યમાં કાણુલ અને કંદહારથી જ ઉતરતો ગણાતો, અને તે ઘણા મજબુત ગણાતો. હાલનો કોટ કલેક્ટર એચ. બોરેડેલે ૧૮૩૨ પછી સમરાવેલો છે. અસલ કોટ પર તો ઘણા સંસ્કાર ચઢી ગયા છે. કોટને હાલ અઢાર દરવાજા છે. એમાં પંદર મોટા અને ત્રણ નાના છે. પાંચકુવા અથવા નવો દરવાજો અને પ્રેમ દરવાજો રેલ્વે થયા પછી સગવડ ખાતર પાડ્યા છે.

અમદાવાદનો ઇતિહાસ :—અહમદશાહ ધાર્મિક મુસદ્દમાન હોવા છતાં એના વડવા ટાંક રજપુત હતા. બાંધનારા તાજા વટલાયેલા હતા. એટલે અમદાવાદની રચના અણકિલ્લાવાડોના નમૂનો નજરમાં રાખી પ્રાચીન હિંદુ શહેરની રચનાને અનુસરીને થઈ. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં શહેર બરાબર વસ્યું હતું. તેણે શહેરનું સૌદર્ય વધારવા ઘણું કર્યું. શહેર બહાર કાંકરીયું તળાવ બોદાયું ખામંદરોળના (ઘટા મંડળના મહેલ) મહેલો બંધાયા કુતુબુદ્દીન પછી એનો ભાઈ મહમૂદ બેગરો ગાદીએ આવ્યો. એના સમયમાં અમદાવાદની ખરેખરી ચઢતી થઈ. અનેક મસજિદો શહેરમાં બંધાવી. આ સમયની કેટલીક મસજિદો તો દુનિયાનાં નાનાં પ્રકારના મંદિરોમાં સર્વોત્તમ પંકિતની ગણાય છે. ચાંપનેરના પતન પછી એ સુલતાને ત્યાં રાજધાની બદલી પણ વર્ષમાં એક વખત એ અમદાવાદ આવતો ખરો. પરંતુ અમદાવાદની આબાદીને હાનિ આવવાન દીધી. પણ આની અસર થોડી થયા વગર ન રહી. બાદશાહ જ્યારે જુનાગઢ જતવા રોકાયો હતો. ત્યારે મુહાફિઝખાને અમદાવાદનો ફોજદાર બનાવ્યો. કાલ ક્રમે તે સુખો બન્યો. અને શાહબાદ અહમદને ખુદાવંદ ખાને સોંપ્યો. ખુદાવંદ ખાએ બાદશાહને પદબ્રષ્ટ કરી શાહબાદને અમદાવાદની ગાદીએ બેસાડવાનું કાવતું રચવા માંડ્યું. બાદશાહ ના નીમક હલાલ અમીરોએ તે પકડી પડ્યું. બાદશાહના પુત્ર સુલતાન મુઝફર પણ ચાંપાનેર રહેતો પણ મરણ વખતે બાપદાદાના અમદાવાદમાં આવેલા મહેલમાં પ્રાણત્યાગ કર્યો. બહાદુર શાહની ટુંકી પણ દેહીખ્યમાન કારકીદીમાં એ પોતેતો અમદાવાદ ભાગ્યેજ થોડું રહ્યો હશે.

એના સમયમાં હુમાયૂંએ ગુજરાતના તાબાનું

માળવા સર કરી ચાંપાનેર જીતી અમદાવાદ આવ્યો. અને ત્યાં પોતાના ભાઈ મીરજાં અસ્કરીને ગુજરાતનો સુખો નીમ્યો. હુમાયૂં વિદ્વાન અને રસિક હતા. એણે અમદાવાદના જેવા લાયક સ્થળોની મૂલાકાત લીધી. એ સમયે અમદાવાદ હિંદમાં વસ્તી, પૈસા, સ્થાપત્ય અને કલામાં સર્વોત્તમ શહેર હતું અને આઝાદિલ્લી કરતાં ચઢીયાતું હતું. હુમાયૂંની સત્તામાં અમદાવાદ નવ માસ રહ્યું હતું.

બહાદુર શાહ પછીના સુલતાનો નામનાજ હતા. આ અડધી સદીમાં અમદાવાદ માટે કોઈ ખાસ અગત્યની વિગત નોંધાયેલી નથી. સુલતાન મહમદ ત્રીજો પણ અમદાવાદનો નામનોજ રાજા હતો. આમ કયાં અમદાવાદ સ્થાપનાર મહા પ્રતાપી અહમદશાહ અને કયાં એનોજ વંશજ અહમદ ત્રીજો. એ બન્ને ની સાથે આવેલી કબર. નશીબની વિચિત્રતા હાલ પણ બતાવે છે. ગુજરાતનો છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર શાહ કાઠીઆવાડમાં રખતો મરણ પામ્યો. એણે એક વખત અમદાવાદ અકબર શાહ પાસેથી લીધું હતું.

ઇમદખાં કે જેણે છેલ્લા સુલતાનને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. ગુજરાતની સ્થિતિની એક પરમ અંધાધુનીની સ્થિતિએ તેણે બાદશાહ અકબરને ગુજરાતમાં તેડવાને મીરંઅબુતુરાખ વલીને મોકલ્યો. અકબરે અમદાવાદ આવવાને ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં ફતેહપુર સીક્રીથી પ્રયાણ કર્યું અને ચાર માસે પાટણ આવ્યો. એના નામના પ્રતાપથી એને અમદાવાદ આવતાં જરાએ મુશ્કેલી ન નડી. એમનો નામનો સિકકો પાડ્યો અને ખુતાવો વંચાવ્યો. પોતાના સુપ્રસિદ્ધ દૂધભાઈ મીરજાં અઝીઝ કોકાને અમદાવાદમાં સુખા તરીકે મૂકી ફતેહપુર સીક્રી પાછો ગયો. પણ સુખાને શાંતિ મળી નહિ અને એનું રક્ષણ કરવા અકબરે બીજી ચઢાઈ કરી. ૧૫૭૩ માં ભારે લઢાઈ થઈ. અકબર શાહ અમદાવાદમાં અગીયાર દિવસ રહ્યો.

હવે અમદાવાદના સ્વતંત્ર બાદશાહનો છેવટનો અંત આવ્યો. અમદાવાદની સ્વતંત્રતાનો એના સ્વતંત્ર બાદશાહની મીઠી છાયા હંમેશાને માટે વિયોગ થઈ.

મોગલાઈમાં દિલ્લી સુખા નીમાતા અને અમદાવાદમાં રહી દેશનો વહીવટ કરતા. ૧૫૭૩ થી ૧૭૦૭ એટલે ઐરંગઝેબના અવસર સુધી દેશની આબાદી વધતી ગઈ. પણ તે પછી નબળા મોગલ બાદશાહે અને મરાઠાઓની ચઢાઈમાં શહેરની ખરાબી થવા માંડી. અકબરના વખતમાં એના નામ સાથે જોડાયેલો બાણીતો ખીરબલ અને રાજા ટોડર-મલ અમદાવાદ આવી ગયા હતા. ચૌદમાં સુખા

મુકબંધાનના વખતમાં ઇ. સ. ૧૬૧૭ માં જહાંગીર અમદાવાદ આવ્યો. કાંકરીઆની રચના બાદશાહને ખુબ ગમી. તે સમયે અમદાવાદમાં જહાંગીરના સમયમાં રોગ (ધણું કરી દુટીયું) ફાટી નીકળવાથી જહાંગીરને અમદાવાદ પર તિરસ્કાર આવી ગયો તેથી તેની નિંદા કરી છે. અમદાવાદમાં ઠાણુપુરને રસ્તે જે ટંકશાળ છે તે જહાંગીરના સમયમાં થઇ એમ કહેવાય છે.

શાહજહાનની સુબાગીરી દરમ્યાન એક વખત ગુજરાતમાં દુકાળ પડતાં અમદાવાદની ઉત્તરે નદી કીનારે શાહીબાગ (ઇ. સ. ૧૬૨૧-૨૨ માં) બાંધવામાં આવ્યો. અમદાવાદમાં શાહીબાગ બાંધી શાહજહાને સ્થાપત્ય અને કલામાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો.

આ સમયે અંગ્રેજ અને વલંદા વેપારીઓએ અમદાવાદમાં કોઠી કરી જહાંગીરની મુલાકાત લીધી હતી. રાજના પ્રતિનિધિ રૂપે પહેલો અંગ્રેજ એલચી સર ટોમસરો જહાંગીરના સમયમાં અમદાવાદ આવ્યો પણ તેનું મકાન ક્યાં છે તે જાણવામાં નથી. અંગ્રેજોને વેપારમાં હરકત ન થાય અને કેટલીક સગવડો મળે તે માટેનું તહનામું અમદાવાદમાં થયું હતું. આ પ્રમાણે લવિયમાં થનારા મહાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પહેલા કાલકરાર અમદાવાદમાં થયા હતા. અંગ્રેજ પેઢીની કોઠી અમદાવાદમાં ક્યાં હશે તે હાલમાં નક્કી થઈ શકતું નથી. વલંદાની કોઠી આજ સુધી ઓળખાય છે.

ઇ. સ. ૧૬૩૫ થી ૧૬૪૨ સુધી અમદાવાદમાં સુપ્રસિદ્ધ આઝમખાં સુબા થયેને આવ્યો. ગુજરાતમાં મોગલ સમયમાં જે સુબાઓ થઈ ગયા તેમાં સર્વથી સત્તાવાળા અને ફર સુબા આ હતો. એણે ભદ્રમાં મહેલ બાંધાવ્યા. ૧૬૪૪-૧૬૪૮ માં ઔરંગઝેબને અમદાવાદની સુબેદારી મળી.

ઔરંગઝેબના સમયમાં અમદાવાદમાં બાર સુબા આવ્યા. આ સમયે અમદાવાદનો કોટ સમરાવ્યાના ઉલ્લેખો કેટલીક વાર આવે છે અને શહેરની કેટલીક મસ્જિદો જીર્ણ થઈ ગઈ હતી તેની પણ મરામત કરવામાં આવી હતી. ઔરંગઝેબની વ્યવસ્થાની કાળજી જળરી હતી. ઔરંગઝેબના અવસાનના વર્ષમાં (ઇ. સ. ૧૭૦૭) બાલાજી વિશ્વનાથની સરદારીનીચે મરાઠી લશ્કર ગોધરે થઈ અમદાવાદ પર આવ્યું. અને મહે-મદાબાદ સુધી અ.વ્યા પછી વટવા લુંટયું. શહેરમાં અત્યંત ગભરાટ વ્યાપ્યો અને આથી સુબાએ લઢવાનો વિચાર માંડીવાળી સલાહ કરવા નક્કી કર્યું. છેવટે બેલાખ દશ હજાર રૂપીઆ લઈ મરાઠાઓએ સલાહ કરી.

ગુજરાતનું પાટ નગર:—અમદાવાદની હાલની સ્થિતિ એટલી ફરી ગયેલી છે કે બાદશાહી કે મોગલ સમયના અમદાવાદનો ખ્યાલ આવે એમ નથી. બાદશાહ અહમદે શહેર વસાવ્યું અને વસ્તી ધીમે ધીમે વધતી ગઈ મહમદ બેગડાના સમયમાં વસ્તીથી શહેર ભરમક થઈ ગયું. મહમૂદ બેગડાના મરણ પછી તે ત્રણ વર્ષે લિસ્બનનો બારબોયા મુસાફર ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. તેણે આખાનેરના વખાણ કરી અમદાવાદ આંખાનેરથી પણ મોટું હતું અને લખે છે બાદશાહી સમયમાં અમદાવાદનું સૌંદર્ય કેવું હતું એનો ખ્યાલ તો સ્થાપત્યના અવશેષોના વર્ણન થીજ આવશે. જહાંગીરના સમય સુધી શહેર હિંદમાં સર્વથી સુંદર નગર હતું. મોગલ સામ્રાજ્યના એક પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર થયા પછી પણ અમદાવાદે મહત્તા કાયમ રાખી હતી. જહાંગીર બાદશાહને અમદાવાદ પસંદ ન હતું તે તાપ ધુળ અને તે વખતે ચાલતા રોગને લીધે. અમદાવાદના વિસ્તાર અને સૌંદર્ય માટે એનેવાંધો હતોજ નહિ શહેરના રસ્તા પથ્થર જડેલા હતા અને રસ્તાઓ પર આવેલા ઉંચાઝાડથી ઉપવનમાં પેસતા હોઈએ એવું લાગે! સર ટોમસ રો ને તે લંડન જેવડું મોટું લાગ્યું હતું. સર ટોમસ હરવર્ડ ૧૬૨૬ માં લખે છે કે “અમદાવાદ ગુજરાતનું પાટ નગર છે. એનો કોટ મજબુત છે. રસ્તા સુંદર છે. દુકાનો સુગંધી પદાર્થો અત્તરો, તેલના, રેશમી માલ’ સુતરાઉ કાપડ છીંટો અને ચીન અને હિન્દુસ્થાનની બધી દુર્લભ વસ્તુઓથી ભરેલી છે. અને એના માલીક વાણીઆ છે. એમની વસ્તી અહિં મોટી છે.”

અધીં સદી ની અવ્યવસ્થા:—૧૭૦૧ માં બાદશાહ ગાદીએ બેઠો. ૧૭૫૯ એક પછી એક બાદશાહ નબળા થતા ગયા અને મરાઠાઓના કબજા સુધી અવ્યવસ્થા ચાલુ રહી. ઇ. સ. ૧૮૧૪ માં હિન્દુ-મુસલમાનનું ચોટું હુલ્લડ થયું. મદન ગોપાલ નામના એક મોટા શરાફના મહેલ જ્યાં બાંધાયો હતો ત્યાં હાલના મદન ગોપાલની હવેલીના રસ્તા પર હુલ્લડની શરૂઆત થઈ. એ વખતે ઘણા હિન્દુ વેપારીઓએ મુસલમાનોને દુકાન સાચવવા માટે રાખ્યા હતા તેથી મુસલમાનોને મુસલમાનો સાથે લડવું પડ્યું. હતું આ હુલ્લડમાં ઘણા માણસોને નુકશાન થયું. તે વખતના સુબાએ જાને કોમોના આગેવાનોને સમજાવી સમજાવી વચ્ચે પાડ્યા અને હુલ્લડ શાંત થયું. અમદાવાદમાં હિન્દુમુસલમાનનું આ મોટામાં મોટું હુલ્લડ હતું એજ વર્ષે સાબરમતી-માં મોટી રેલ આવી. શહેરની ઘણી ઈમારતો સાથે કોટ પણ ઘણી જગ્યાએથી પડી ગયો એજ

વર્ષે મુસલમાન લશ્કરના માણસોએ હિન્દુઓની હુકાનો લુટી ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં અનોપસિંહ લંડોરીના અમલમાં કપુરચંદ ભણસાળીનું એણે ખૂન કરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૧ માં લોકોએ અનોપસિંહનો મહેલ લૂંટ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૫૨ માં પાંડુરંગ પંડિત પેશ્વા તરફથી ગુજરાતમાં ખંડણી ઉઘરાવવા આવ્યો અમદાવાદને ઘેરો ઘાડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૩ ના એપ્રિલ માસની બીજી તારીખે અમદાવાદ મરાઠા હુકુમત નીચે આવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં મોમનમીઆ અમદાવાદ સર કરે છે. પણ ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં અમદાવાદ મરાઠાને કબજે કરી આવ્યું. ત્રેસઠ વર્ષ અમદાવાદ પેશ્વાની સત્તામાં રહ્યું મરાઠા કાળમાં પ્રમાણમાં અવ્યવસ્થા વધારે જણાય છે. ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં રઘુનાથ મહીપત સરમુખો થયો. આ સરમુખો લોકોમાં ઠાકાસાહેબને નામે પ્રસિદ્ધ છે. મરાઠાઓના ત્રેસઠ વર્ષના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં આપણે જુનેઈએ છીએ. હિન્દુ પા પણ ગર્વથી બનાવે અને જોનારની આંખો ઠરે એવું કોઈ સ્થાન એમણે કયું છે.

એમની અતિકંબુસ રાજનીતિથી લોકો કંટાળી ગયા. વસ્તીઓ છી થવા લાગી અને જીવનનો ઉલ્લાસ ઓછો થવા લાગ્યો. પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે શહેરનો ૧૮ મા સદીથી વિનિષ્ક્રિય થતો હતો. આ પ્રમાણે મરાઠા વહીવટથી ચુકાયેલું શહેર ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બ્રિટિશને મળ્યું ત્યારે શહેર આખું એક મહાન ખંડેર જેવું લાગતું હતું.

અંગ્રેજી રાજ્ય પછી:—અંગ્રેજો અમદાવાદ લીધા પછીના અમદાવાદનો ઇતિહાસ એટલે ખરી રીતે અમદાવાદના વેપાર ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ પહેલાં વેપાર એકલોજ રહ્યો. પહેલાં બધા રસ હતા હવે એકજ રસ રહ્યો. અંગ્રેજો એ અમદાવાદ લીધું ત્યારે વસ્તી ૮૦૦૦૦ ની હતી, અને વધી ને ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં ૮૮૦૦૦ થઈ. ધીમી પ્રગતિ થતી હતી અને લોકોને બીજી આસ કાંઈ નહિ પણ લાંબા જીવનમાંથી જવાસ ખાવાનો વખત હવે મળ્યો હતો. પણ ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવાની અસર અહિં પણ જણાવા લાગી. બળવા પછી અમદાવાદમાં વેપાર ઉદ્યોગ વધવા માંડ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં શાહપુરમાં રણછોડલાલ છોટાલાલે પહેલી કાપડ સુરતની મીલ બાંધી વેપાર સાથે કેળવણી અને દેશી ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ પણ થવા માંડી. આ શાન્તિ અને પ્રગતિમાં ભંગ પાડવા ૧૮૬૮ માં રેલ આવી અને ૧૮૭૫ માં ફરી એક લયંકર રેલ આવી. ૧૮૭૭ માં બહોરાની હુકાનમાં દારૂ ભર્યો હતો તે ફુટવાથી મોટી આગ

લાગી પાંચ હુકાનો ખાપી ગઈ અને ૮૮ માણસો મરી ગયા એ મહિના રહી ફરી મોટી આગ લાગી અને એમાં ૯૪ ઘર બળી ગયાં અને ૬ લાખ રૂ. નું નુકશાન થયું. આ સમયમાં રાજદ્વારી બાબતોને રાજ કે અમલદારો સાથે બહુ સંબંધ ન હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં પ્રખ્યાત વક્તા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદમાં પહેલીજ વાર હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક થઈ.

અમદાવાદમાં અસલ બાગોની ખોટ ન હતી. પણ ઓગણીસમી સદીમાં બધા સુકાઈ ગયા હતા. વીસમી સદીમાં એલીસ બ્રીજ આગળ વીકટોરીઆ બાગનું અને દસકો ગયા પછી સારંગપુર દરવાજા પાસે માધવ બાગ થયો.

૧૯૧૪ માં ગાંધીજી આફ્રીકાથી સ્વદેશ આવ્યા એક વર્ષ પછી અમદાવાદના સુભાષે જીવન સર્વસ્વ લોકકલ્યાણને માટે અર્પનાર, પુરાણ પ્રસિદ્ધ દ્ધીચિ સુનિના આશ્રમની પુણ્ય ભૂમિ ઉપર ગાંધીજીએ નિવાસ કર્યો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૧૯ સુધીમાં મજુર વર્ગની વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓનો જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. ૧૯૧૯ ના એપ્રિલમાં ગાંધીજીને પંજાબ જતાં રોક્યા અને ગાડીમાંથી પકડીને પાછા મુંબઈ ઇલાકાની હદમાં મોકલી દીધા. આ સમાચાર જાણ તાંજ અમદાવાદનો અજ્ઞાન મજુર વર્ગ ઉશ્કેરાયો. શ્રી. અનસૂયા બહેન પકડાયાંની ખોટી ખબર સાંભળી મજુરો ભાન ભૂંડ્યા. એમણે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાને મંડપ બાગી ભદ્રમાં કેટલીક સરકારી એફિસો તોડી રીચીરોડ પર એક અંગ્રેજ સાબનું દનું ફૂરતાથી ખૂન કર્યું. લોક પ્રિય કલેક્ટર ચેર ફ્રીડમેને પણ લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવો પડ્યો.

અસહકારનો જન્મ ગાંધીજીના નિવાસને લીધે અમદાવાદમાં થયો હતો. પદપુરાણમાં સાબરમતીનું મહાત્મ્ય ઘણું ગવાયું હતું; આજના જમાનામાં ગાંધીજીનાં જેવા પરમ સંત પુરુષના નિવાસ અને તેમની પ્રવૃત્તિથી આજે સાબરમતી નવીજ રીતે મહાત્મ્ય ધરે છે.

આ નવા યુગ નાં લક્ષિત કલાઓનો સારી રીતે વિસ્તાર થયો. યુવાનોની શરીર સંપત્તિ વધારવા અખાડાઓની ચળવળ શહેરમાં અને શહેર બાહર ચાલુ થઈ હતી. સાહિત્ય અને વર્તમાન પત્રોના ક્ષેત્રમાં પણ નવો વેગ આવ્યો હતો. અમદાવાદનું મુખ્ય જીવન વેપાર અને એ મુખ્ય જીવનની સ્થિતિ ખરાબ હોવા છતાં અમદાવાદની પ્રગતિ અટકી નથી. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીનો શ્રી વલ્લભ ભાઈનો વહીવટ શહેર અને સરકાર બન્નેને સફળ જણાયો છે.

અમદાવાદની ટંકશાળા અને સિકકા:—
અમદાવાદની ખૂણે પડેલો એક ભાગ હાલ પણ ટંક-
શાળા તરીકે ઓળખાય છે. પણ અસલ ટંકશાળા
ક્યાં છે તે જાણવાનું સાધન નથી. પણ પોણી બસો
વર્ષની સ્વતંત્ર બાદશાહીમાં મહારાજ્યને શોભે
એવી ટંકશાળા તો હશેજ. કમનસીબે અમદાવાદના
નામના સિકકાઓ બહુજ ઓછા જડેલા છે. સ્વતંત્ર
બાદશાહીમાં ગુજરાતમાં પાંચ જગ્યાએ સિકકા પડ્યા
છે. એમ જણાય છે. એમાં પહેલું અમદાવાદ, બીજું
અહમદનગર (ઈડર પાસે) ત્રીજું મુસ્તફાબાદ (જૂના-
ગઢ) ચોથું મહમ્મદાબાદ (ચાંપાનેર) આ ચાર નામ
ઉપરાંત ખાનપુરના નામના થોડા સિકકા પણ મળે
છે. પણ ઘણા ખરા સિકકા તો શહેરના નામ વગર
અને સાલના નામ વગરનાજ માલમ પડે છે. અમદા-
વાદના નામના સિકકા બાદશાહીના છેલ્લા વર્ષોનાજ
મળી આવે છે. અમદાવાદમાં લાંબો સમય રહી
જેમણે ગુજરાતના સિકકાનો અભ્યાસ કર્યો છે. તે
રેવરંડ ડૉ. ટેલરે જણાવ્યું છે. “ આખી ગુજરાતી
સલતનતના સમયમાં એના પાટ નગરનીજ ટંક
શાળામાં સિકકા પાડવાની પ્રવૃત્તિ છેવટના વર્ષો
હી. સ. ૯૭૦, ૯૭૭, ૯૭૮ અને ૯૯૨ ના વર્ષોમાંજ
થઈ હોય એ કેવળ અશક્ય જ વાત છે. આ અશક્ય-
તાજ એટલી ભારે છે. કે એથી આપણે ટંકશાળાના
નામ વગરના બધા સિકકા અમદાવાદમાંજ પડ્યા
હશે વાંધા વગર હિંમતથી માનીએ અને એવ સિકકા
ઘણા છે. ” અમદાવાદના નામના જે સિકકાઓ છે.
તેમાં અમદાવાદને શહેર મુઆઝમ મહાન શહેર
કહેલું છે. અકબરના સમયના કેટલાક સિકકાઓમાં
અમદાવાદને દાર-અલ-ખિલાફત ખિલાફતનું સ્થાન
દાર-અલ-સલ્તનત મહારાજ્યનું સ્થાન એવાં વિશે-
ષણા આપ્યાં છે.

સાધારણ રીતે બાદશાહી રૂપીયાને ટંકા કહેતા
જેઝેટીઅરના લેખક જણાવે છે કે ટંકશાળા ઉપર
એક નામાંકિત વેપારી પેટીની પણ દેખરેખ તે
સમયે રહેતી. અને દર સો સિકકે ૧૩-૪-૦ ધર્મદા
વગેરે માટે જુદા કાઢવામાં આવતા. સોના ચાંદીના
બજાર પર પણ ટંકશાળાનો અધિકારી વર્ગ દેખરેખ
રાખતો.

અમદાવાદનાં પરાં:—નો ઇતિહાસ પણ
રસમય છે. અમદાવાદના પરાંની મોટી સંખ્યા પરથી
તેની વસ્તી વધારે હશે એમ લાગે છે. મીરાતે અહ-
મદીનો કર્તા લખે છે કે પરાં ૩૬૦ કુતા. એમ કહે-
વાય છે કે સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં પરાંમાંજ
મુખ્યત્વે હિંદુ વસ્તી રહેતી અને શહેરમાં મુસલ-
માન શિવાય બીજા રહી શકતા નહિ. આ વાત ખાસ

માનવા જેવી નથી. પરાંના નામ કેટલાક જુનાં છે.
કેટલાક વસાવનાર અમીરો પરથી પડ્યાં છે. ઘણા
પરાં એવાં મોટા હતાં તથા આબાદ હતાં અને એમને
ફરતા કોટ પણ હતા કે એ દરેકને એક નાનું શહેર
જ કહી શકાય. જૈન્ય કાળે પરથી ઘણાં પરાં છેક
ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમય સુધી સારી રીતે
આબાદ હતાં અને હિંદુઓની મ્હોટી વસ્તી પરાંમાં
હતી. કેટલાક પરાં હાલ નવાં પણ વસ્ત્યાં છે. પહેલાં
પરાં અમીરો રાજ્યો કે ધનવાનો વસાવતા. હવે
લોકોનો સમૂહ પણ પરાં વસાવે છે. કોઓપરેટીવ
સોસાયટીના પ્રસંસનીય કાર્યથી ઘરો બાંધનારી
મંડળીઓ હાલ નીકળી છે. અમદાવાદમાં પરાં વસા-
વાની પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે તે શહેરની ગીચ વસ્તી
ઓછી કરવા અગત્યની છે એ રીતે એટલીસ ગ્રીજના
સ્ત્રી પર જમાલપુર તથા કાંકરિયાની આસપાસ
નવાં પરાં થશે. પરાંની સવિસ્તર નોંધ શ્રી. રતનભણિ
રાવ ભીમરાવના પ્રસિદ્ધ પુસ્તક ‘અમદાવાદ’ માં
આપી છે. જિસાસુ વાંચકે એ જોઈ લેવી.

અમદાવાદના ઉધાનો:—હાલના અમદા-
વાદને કોઈ જુએ તો અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉધા-
વોનું જૂઠું પ્રકરણ દેખીને જરૂર હસે. પણ પૂર્વે
અમદાવાદમાં અને બહાર વૃક્ષો એટલાં બીજેલાં
હતાં. કે પરદેશી મુસાફરોને આખું શહેર એક ઉપ-
વન જેવું લાગતું. મસ્જીદો સામે બાગ હતા અને
ઉમરાવોના પણ મોટા નાના બાગ હતા. અમદાવાદ
અને ગુજરાતમાં મહમૂદ બેગડાએ બાગ વધારવાની
પ્રવૃત્તિ કરેલી છે. બાગ અદારમી સદી ઘણે ભાગે
વેરાન થતા હતા. અદારમી સદીમાં નીચેના બાગ
સાધારણ સ્થિતિમાં હતા.

બાગે નગીના એટલે કાંકરીઆ વચ્ચેની નગીના
વાડી. કુતુબુદ્દીન અહમદશાહે હોજે કુતુબ (કાંકરીયા)
માં વચ્ચે બાગ બનાવ્યો. એમાં જવાને ૪૪ કમાનનો
પુત્ર હતો. બાગની વચ્ચે નાનું લંબચોરસ મકાન છે.
હાલનું મકાન બારડેલે બંધાવેલું છે. એ કાંઈ ખાસ
સુંદર નથી. શાહવાડી હવે બાગ નથી. હવે શાહ-
વાડી ટસ્કોઈનું નાનું ગામ છે. આ બગીચો અગાઉ
ઉત્તમ અને બહુ વપરાશમાં હોય. એમ માનવાને
કારણ છે. બાગે ફિરદોશ હાલ બાગ નથી. રાજપુરની
હદ મૂકી વસ્ત્રાલ ગામ પાસે એ બાગ હતો.

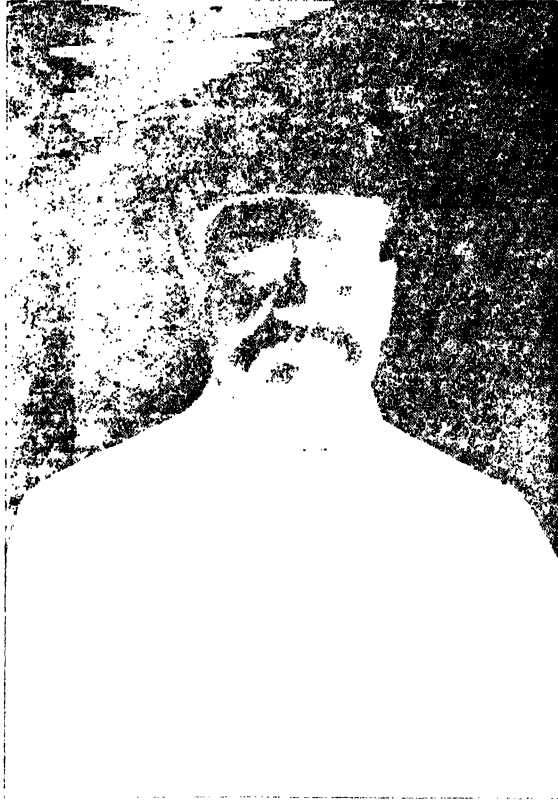
બાગે શયબાં બગીચાના સ્થાપનાર મલીક
શયબાંનું સ્થાન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં બહુ મ્હોટું
છે. હાલ એ સ્થળે રોજ સારી હાલતમાં છે. તળાવ
પણ છે. પણ બહુ ઉંડું નથી. વાવ પડી ગઈ છે અને
બાગને બદલે ખેતરો છે. હરડે બાગ ખરી રીતે બાગ
નથી.

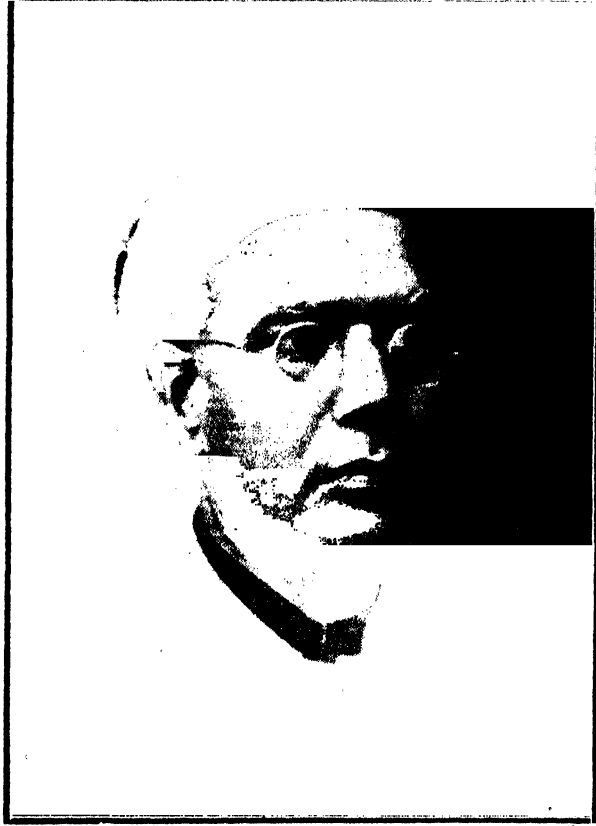
૧૬૫. કવિ દલપતરામ - અમદાવાદીઓના પૂર્ણ પરિચયના હતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અસ્તિત્વમાં આણનાર એક પ્રમુખ વ્યક્તિ. તેઓ જ્ઞાતે શ્રીમાળી પ્રાક્ષણ હતા.

૧૬૬. નાનાલાલ કવિ-કવિ દલપતરામના પુત્ર
એમને અમદાવાદના કવિતા માધુર્ય કહી શકાય.

૧૬૭. સર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ-ગઈ
પેઢીના એક અત્યંત પ્રમુખ પ્રજાકીય આગેવાન.

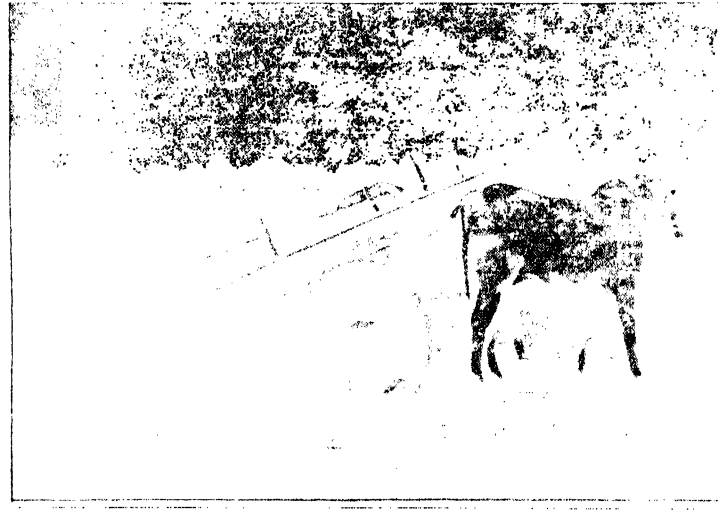
૧૬૮. હરિભાઈ દેસાઈભાઈ દેસાઈ;બી.એ.એલ.
એલ.બી. જે. પી.—એ મુંબઈ સરકારના દિવાન હતા.

૧૬૯. લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ-અમદાવાદનાં
અત્યંત પ્રમુખ સ્ત્રી. એ વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં
સેક્રેટરી છે.

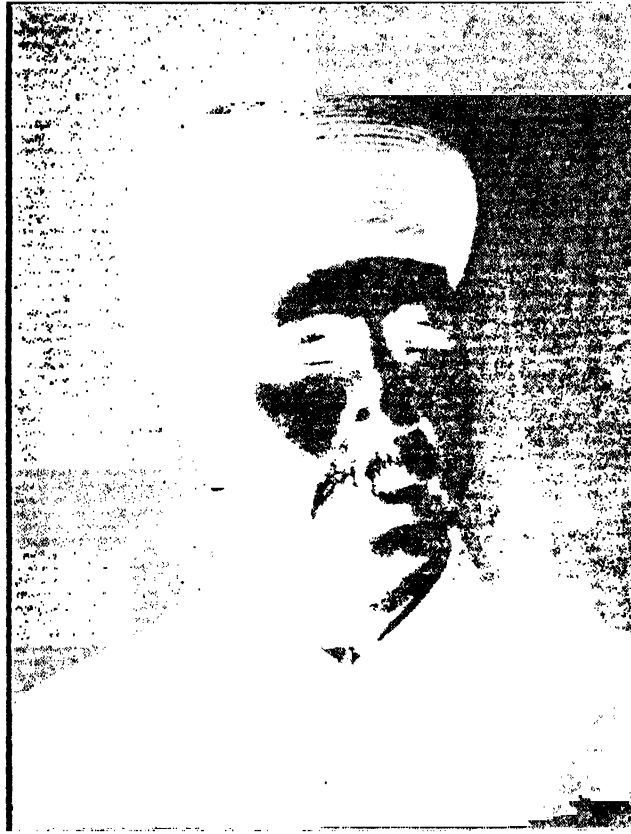
૧૭૦. કેવળ આગેવાનો જાણુયારી અમદા-
વાદનો ખરો પરિચય થયો નહિ. અમદાવાદને ગોરસ
પૂર પાડનાર સ્ત્રીઓને ભૂલતા ના.

૧૭૧. અમદાવાદ છાંદામંની બળદગાડી ત્યાં
જનારા બહારના દોરોનું ક્યાન ખેંચ્યા વગર
રહેશે નહિ.

૧૭૨. રવિશંકર રાવળ-અમદાવાદનાં એકેઆ-
ગળ પડતા ચિત્રકાર અને કલાચિકિત્સક.

૧૭૩. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી-અમદાવાદના સા-
હિત્યમાં પ્રખ્યાત મુખ્ય નવલકથાકાર.

ફરમાનવાડી બાગ શહેરની સામે નદીને તીરે હતો. આ બગીચો હાલની ગુજરાત કોલેજની આસપાસ કોઇ સ્થળે હોવાનો સંભવ છે.

ફતેહબાગ સરખેજ પાસે હતો. આ બાગનું વર્ણન કેટલાક યુરોપના મુસાફરોએ મુકત કંઠે કર્યું છે. આવો સુંદર બાગ મીરાતે અહમદી લખાઈ ત્યારે (૧૭૫૦-૬૨) વેરાન થયો હતો, હાલ ત્યાં ફતેહવાડી નામનું ગામડું કેવળ છે.

શાહીબાગ નામ પરથી હાલ પણ કોઇ એને મોટો બાગ ધારે. મોગલાઈના સમયમાં શાહીબાગ એક મોટો રમણીય બાગ હતો. હવેનું શાહીબાગ એટલે કંઈક સ્વચ્છ હવાવાળું અમદાવાદનું એક પડું. હાલના શાહીબાગમાં અસલના બાગેશાહી કરતાં ખીજ ઘણી હોતો સમાવેશ થઈ જાય છે. હાલનો શાહીબાગ દિલ્હી દરવાજાની બહાર ઉત્તર દિશામાં થોડે દૂર ગયા પછી રેલ્વે સડકથી પા માઇલ દક્ષિણથી શરૂ થઈ ઉત્તરમાં કેમ્પ ૧૧ હદ સુધી ગણાય છે. આ બાગ ગુજરાતમાં સર્વોત્તમ ગણતો અને હિંદના સારા બગીચાઓની પંકિતએ બેસતો. તેનું સમારકામ ઔરંગઝેબના રાજ્યના અંત સુધી થતું હતું.

હાલના શાહીબાગમાં ધનિકોના બંગલા તેમના ન્હાના મોટા બાગ સાથે જોવામાં આવે છે. ગુજરાતના કમિશનર શાહીબાગના મહેલમાંજ રહે છે.

આ પ્રમાણે અમદાવાદની અંદર અને ચારે બાજુએ મોટા મોટા લવ્ય બાગ બગીચા હતા. હાલ બધા બાગ ખેતર થઈ ગયા છે. શહેરની અંદર એલીસ બ્રીજ પુલ પાસે નાનો વિક્ટોરીયા બાગ છે અને સારંગ દરવાજા બહાર માધવ બાગ સર ચિનુલાઈ માધવલાલે પોતાના પિતાને નામે બંધાવ્યો છે. અમદાવાદને છાજે એવો એક પણ બાગ હાલ નથી તો પ્રાણી સંગ્રહલાયવાળો બાગ તો ક્યાંથીજ હોય?.

અમદાવાદનું સ્થાપત્ય:— અમદાવાદનું મુસલમાની સ્થાપત્ય એના મૌલિક તત્વોમાં હિંદુજ રહ્યું છે. ફરગ્યુસન અમદાવાદના સ્થાપત્યને અનુપમ લાવણ્યમય (પરફેક્ટલી એસીમેટી) કહે છે તે સત્ય જણાય છે. હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્ય માટે ખાસ આધાર જેવા ગણાતા ફરગ્યુસન હિન્દના મુસલમાની સ્થાપત્યની જાતોમાં અમદાવાદના મુસલમાની સ્થાપત્યને સર્વથી વધારે હિંદુ તત્વોવાળું ગણે છે. અપૂર્વ કારીગીરી અને અદ્ભૂત સ્થાપત્ય બેઝનેજ પરદેશીઓ અમદાવાદની ગણતરી એક સુંદર શહેરમાં કરે છે.

અમદાવાદના સ્થાપત્યની વિશેષતામાં પહેલું તો મકાનમાં પ્રકાશ દાખલ કરવાની અપૂર્વ કરામત

ખીજી ગોળ તથા બગીચોની સાધરણ કોમળતા બરેલી કોતરણી ત્રીજી મીનારાની રચના ગોઠવણી અને શણગાર અને ચોથું હાલના મીનારાની અભયબી.

અમદાવાદની બગીચો અને ગોળ એવા બન્યા છે કે એનો જોટો હિંદુસ્તાનમાં તો શું પણ દુનિયામાં પણ મળવો મુશ્કેલ પડે. અમદાવાદ જેવી સુંદર બગીચો હિંદુસ્તાનના હિંદુ કે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બીજે કાંઈ છેજ નહિ. એટલે સરખામણી ફકત દિલ્હી આગ્રા સાથેજ કરી શકાય. દિલ્હી આગ્રામાં બગીચા કરતાં ભીંતનું જડીત કામ વધારે છે. અને બગીચો જે છે તે અમદાવાદ જેટલી ઝીણી કોતરણીવાળી અને આકૃતિઓની વિવિધતાવાળી નથી. આગ્રામાં ઇતિમુદ્દાલાની બગીચાનું કામ સુંદર છે. પરંતુ તે અમદાવાદની શાહઆલમની બગીચે વરવાની ભાગી ટૂટી બગીચે જેટલું ખારીક નથી. શાહ આલમ અને સરખેજ, ખાંદશાહને રાણીના હજીરા શાહપુર, અને મુહાફીઝલાખાં જેવી મસ્જિદોની ભીંતોમાં મૂકેલી બગીચો અમદાવાદની બગીચોના અદ્ભૂત નમુના છે. પણ એ બધા કરતાં આ જગતમાં અમદાવાદની કલાની ખ્યાતિ પહોંચાડનાર લાલ દરવાજે સીધી શહીદની મસ્જિદની બગીચો અપૂર્વ છે. વનસ્પતિના આકારની ગૂંથણી ઉપરાંત અમદાવાદની બગીચોમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ વધારે છે. અમદાવાદની બગીચોની આકૃતિ જોઈ એક લેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં ભૌમિતિક એવી ઉદ્ભાસમાં આવી છે કે તે ઉન્મત બની નૃત્ય કરે છે. અમદાવાદની બગીચો જોઈ આ ઉદ્ગાર યોગ્ય લાગે છે.

મીનારા એ અમદાવાદની મસ્જિદની ત્રીજી વિશેષતા છે. ફરગ્યુસન લખે છે કે ઇસ્લામની મસ્જિદોમાં અમદાવાદ કરતાં ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં મીનારા કલાની ઉંચી કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા. પરંતુ મસ્જિદનાજ ભાગ તરીકે મીનારા મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પહેલ વહેલા અમદાવાદજ વાપર્યા છે. ગીજનીની સત્તા નીચે (ઈ. સ. ૬૭૫-૧૧૩૬) અને દિલ્હીના પઠાણ રાજ્યમાં (ઈ. સ. ૧૧૬૨ થી ૧૫૫૮) મીનારા કીર્તિસ્તંભ તરીકે જૂદા થતા પણ મસ્જિદના તરીકે નહિ. અમદાવાદના મીનારાની રચના બધીય હિન્દુ ઘાટની છે. ચીતોડના ખીજ કીર્તિસ્તંભ જેવી કાંઈક જણાય છે. અને ગુજરાતના મંદીરોની બહારની નીચેની બાંધણીને કાંઈક મળે છે. અમદાવાદની વખી એક નવીજ વિશેષતા છે. અમદાવાદની મસ્જિદોના મીનારા હાલે છે! એક મીનારા હલાવીએ એટલે એની જોડનો ખીજો મીનારા પોતાની મેળે ગતિ વાળો થાય છે. હાલના ઇજનેરી જ્ઞાનવાળા પણ આ

ખાખામાં સમજાવી શક્યા નથી. તેમ કોઈ પણ જગ્યાએ એના મુલકો મળતો નથી. યુરોપીઅન જોનારોમાં સર્વથી પ્રથમ નજર કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સની ખેંચાઈ હતી. ફરગ્યુસન લખે છે, 'અમદાવાદની જગ્યાએ કણીવતી મોટું શહેર હતું', અને સ્થાનિક આળો હવાને લાયક બાંધકામનો અનુભવ અહમદશાહને સ્થાન મળ્યો હોય." હવે એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે કે ગુજરાતમાં અસલ ધરતીકંપ બહુ થતા એ વિચારતાં અમદાવાદની મસ્જિદો ધરતીકંપના આચકા ખમી શકે એવી બનાવવા એ સમયના ગુજરાતી સ્થપતિઓએ મીનારા હાલે એવી કરામતકરી હોય એમ મનાય. વળી આ અનુમાન ખરું હોય તોપણ મોટા ધરતીકંપેજ છેવટે મીનારો પાડ્યા છે. પણ બહુ મોટા ધરતીકંપને મીનારા ન ખમી શક્યા હોય એમ માની શકાય.

ઓગણી સમી સદીના પૂર્વાર્ધના અંતમાં શેઠ હડીસીંહે દિલ્લી દરવાજા બહાર મોટું દેવાલય બાંધ્યું. શાન્તિદાસના દેવાલયના નાશ પછી એવું મોટું મંદિર આવ્યું છે છેક બહારના દ્વાર ઉપરના ઝરૂખા વગેરે બાદ કરતાં આ મંદિરની બાંધણી દેલવાડના મંદિરને અનુસરીને છે. મોગલાઈ પછીની અવ્યવસ્થામાં લાગેલા થાકેના શ્વાસ લેતા હિન્દુસ્થાનના બીજા કોઈ પણ પ્રાંતમાં એ સમયે આવી ઉત્તમ કારીગીરીનું મંદિર ભાગ્યેજ થયું હશે એમ કહેવામાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. હડીસીંગના મંદિર પછી વીરા વર્ષે સ્વામીનારાયણનું મંદિર થયું. ભવ્યતા તથા સૌંદર્યમાં એ પણ અમદાવાદને શોભાવે એવું છે. શહેરની અંદર પણ જૈન મંદિરો ઘણાં થયા.

નગર રચના—શહેરનો વિસ્તાર પહેલાં જેવો હાલ નથી. પુરાતન અમદાવાદનો ખ્યાલ હાલના અમદાવાદ પરથી આવે તેમ નથી. હાલનું અમદાવાદ એનાં કેટલાંક જૂનાં અવશેષો બાદ કરીએ તો ખસો વર્ષથી જૂનું નથી. બાદશાહી સમયની મસ્જિદો વગેરે મકાનો પુરાતન અમદાવાદની રચના અને જમીનની સપાટીના કંઈક ખ્યાલ આપી શકે છે. બી. હાલેલ લખે છે કે અમદાવાદ હિન્દુ શહેરોની રચના પ્રમાણે બંધાયું છે. અમદાવાદના રસ્તા હાલ એટલા સાંકડા અને વાકાચુંકા થઈ ગયા છે કે અસલના મહા-માર્ગની કંવેપના કરની મુશ્કેલ પડે. અમદાવાદના મુખ્ય રસ્તા દશ ગાડાં સાથે આવે તેટલા પહોળા હતા એમ એક પરદેશી મુસાફર લખે છે. શહેરમાં મુંદર મેદાનો (સ્કેર્સ) હજી એમ પણ એક કહે છે. હાલમાં એવું કાંઈ નથી. એ સર્વ બાંધે છે. રીચાર્ડ

ઓલીફન્ટ રોડ જેવા કંઈક પહોળા મેખાતા રસ્તા તો અગ્રેજી રાજ્યમાં નવા કરેલા છે.

સાધારણ રીતે જુમા મસ્જિદને મધ્યમાં બાંધી શકાય હિન્દુ રીવાજ પ્રમાણે શહેરના મધ્યમાં મંદિર જોઈએ તેને બદલે મુસલમાન બાદશાહ મસ્જિદ કરે એ સ્વાભાવિક છે. જુમા મસ્જિદની આસપાસ ચારે બાજુ મોટા ખુલ્લા રસ્તા હશે અને એની સામેના ભાગમાં માણેક ચોક એ એક મોટું મેદાન હશે એમ માનવાને કારણ છે.

એક રીતે જોતાં અમદાવાદ પાટણ શહેરનીજ સહેજ જુદી નકલ હશે એમ વધારે સંભવ છે. પાટણની ગણતરી હિન્દના સારામાં સારાં શહેરોમાં થતી હતી. મીરાતે અહમદીમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ભદ્રનો કિલ્લો પાટણમાં કિલ્લાના ઘાટનો બાંધવામાં આવ્યો હતો. અને એને ભદ્ર કહેતા એટલે અમદાવાદના કિલ્લાનું નામ પણ ભદ્ર પડ્યું અને એના ઉપરથી અહમદનગર (ઈડર પાસે) અને ચાંપાનેરના કિલ્લાના નામ પણ ભદ્ર પડ્યાં. પુરાતન રચના શાસ્ત્ર, શોભા અને આરોગ્ય એ ત્રણે દૃષ્ટિએ થઈ હતી.

પોળો ઘણું ખરું શહેર વસ્યું ત્યારથીજ થયેલી છે. મીરાતે અહમદીમાં એના ઘણા ઉલ્લેખ છે. પણ અસલ પોળ હાલના જેવી નહિ હોય એ સ્પષ્ટ છે. હાલની પોળો કેટલીક મરાઠાના સમયમાં અને કેટલીક અગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆત વસેલી છે. અને એ વસતી વખતે કોઈ જાતની નિયમિત રચના કે સિદ્ધાન્ત જળવાયો નથી. જે ઐતિહાસિક સંજોગોમાં પોળો બંધાઈ તેજ ઐતિહાસિક સંજોગોને લીધે પોળો વાંકીચુંકી ગલીઓવાળી, ગીચ અને સાંકડી બની. એક જાતિના સામાજિક બંધારણવાળા બનતા સુધી એકજ જથામાં એટલે એકજ પોળમાં રહેતા તેથી વસ્તી વધતાં પોળો ઘણી ધીચ બની ગઈ.

પુરાતન અમદાવાદ—કેવું હશે એ કોઈ રીતે બાણવાનું હાલ સાધન નથી. અહમદીનો કતો લખે છે કે કેટલાક ભાગ એળખાતા નથી અને કેટલાક બદલાઈ ગયા છે. હાલના પ્રેમ અને કાળુપુર દરવાજાની વચ્ચે ભંડરીપુર છે તે ઘણું પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે. શહેરની અંદરના બીજા ભાગોમાં ઢીંકવા, હાજા પટેલની પોળ અને નીશા પોળના ઉલ્લેખો બાદશાહી સમયના મળી આવે છે. ખાડીયા પણ મોગલાઈ પહેલાંનું હોય એમ જણાય છે. આટલાં નામ બાદશાહીના સમયના આજે પણ જણાય છે ઘણાં નામ નાશ પામ્યાં છે. અને મોગલાઈના નવાં નામ પડી હાલ તે પણ બદલાઈ ગયાં છે. અહમદીમાં મોગલ સમયમાં ચકલાના નામ આપેલા છે. તે આજે

પણ વપરાય છે. પરંતુ એમાં રસ્તા અને મહેલોનાં ને નામ છે તેમાંના ઘણાને આજે પત્તો લાગતો નથી.

મોગલ સમયના ચકલો અહમદીમાં આ પ્રમાણે આપ્યા છે. ખાસ બખ્તર, પાનકોટ (પાનકોર નાકા) માણેક ચોક, ઢીંકવા ચકલો, ત્રણ લીંબડી, લંડેરીપુર ખાડીયા ઉર્ફે અઢાવરપુ અકલરપુર, રાયપુર, આરોડીઆ, રાયખડ, ખાનપુર, શાહપુર, ઇંડેરીયા ચકલો, સદર જહાં, ઝવેરી વાડનો ચકલો. આ બધા ચકલોમાં અગ્રુતરા હતા અને રાત્રે કોટવાલના ચોકીદાર રહેતા. આમાં સદર જહાં શિવાય દરેકના નામ આજે જાણીતાં છે. આજ પણ ત્યાં પોલીસ ચોકી છે. સદરજહાંનો ચકલો ખમાસનો અગર જલાલપુર બાબુ કોર્ટ ચકલો હશે.

હાલની સાંકડી શેરી છે તે મોગલ સમયમાં હોય એમ લાગે છે. અસલ એ મોટો રસ્તો હશે અને સારંગપુર તરફ સીધો જતો હશે એમ માનવાને કારણ છે. ત્રણ દરવાજાવાળો રસ્તો હાલની માફક રીચીરોડને ન મળતાં માણેકચોકના મોટા ચોગાનની ઉત્તર સીમા બનતો હતો. રીચી રોડ તે વખતે હતો નહિ. મુસાફર થેવેનો લખે છે કે અમદાવાદ સુરતથી બમણું મોટું શહેર છે પણ સુરત જેટલું ભરચક નથી. અત્યારના ભરચક અમદાવાદમાં રહેનારા આ વાત માનશે? સુરતથી બેવડું તો અમદાવાદ આજે પણ છે.

મીરાતે અહમદીનો કતાં લખે છે કે દક્ષિણ તરફ શહેર એટલું વધેલું હતું એને બાદશાહી સમયમાં મહેમદાવાદ વધવાથી મહેમદાવાદ અને અમદાવાદના વચ્ચેના રસ્તા ઉપર દુકાનો વગેરે વસાવી એવું જોડી દીધું હતું કે આખું એક મોટું શહેર હોય એમ લાગતું હતું. ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બ્રિગ્સ અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે તેણે તે વખતના ખંડેરા જોઈ લખે છે “અમદાવાદ કવિની કલ્પના અને ચિત્રકારની પીંછીને લાયક છે.”

અમદાવાદની પોળો:—હાલની વાંકી-ચુકી પોળનો અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ. પોળનું મહોડે સરીઆમ રસ્તા પર પડે છે. આ મહોડે દરવાજો હોય છે અને તેને મોટાં કમાડ હોય છે. કેટલીક પોળોને દરવાજા કમાન વાળા અને કેટલીકને મહેલા જેવા ચોરસ હોય છે દરવાજાની કે ઉપર કેટલીક પોળોને મેડીઓ હોય છે. તેમાં પોળીઓ રહે છે. એ મેડીને રસ્તા પર બારણા હોતાં નથી પણ બંદુક માટે કાણું કરેલાં હોય છે. પોળના કમાડને એક નાની બારી હોય છે. કેટલીક પોળોની

પાછળ બારી હોય છે તેમાંથી બીજી પોળમાં કે રસ્તા પર નીકળાય છે. ઘણીબારી પોળોમાં અંદર નાના ખાંચા અગર બઝકીઓ હોય છે. કેટલીક પોળોમાં બીજી નાના પોળો પણ હોય છે ઘણી બારી પોળોમાં એક બે આંગણાં હોય છે, અને પોળનું ચોકડું કરે છે. પોળોનો કુવો અને પોળોનું જાજર એ આખી પોળની સ્વતંત્ર મીલકત છે. કેટલીક પોળોમાં મહેલ દેવ માતા કે હનુમાનનું મંદિર હોય છે. જૈને અપસરા અને હિન્દુ મંદિરો પણ પોળોમાં હોય છે.

શહેરના પશ્ચિમ ભાગ કરતાં પૂર્વમાં પોળો વધારે છે. પશ્ચિમમાં ખાનપુર, મીરજાપુર, ખાસ બખ્તર, પાનકોર, રાયખડ વગેરે લત્તામાં પોળો નથી. કાળુપુર વગેરે લત્તાઓનાં વહોરા વગેરે મુસલમાનો પોળોમાં રહે છે. પણ ઘણું ખર્ચે મુસલમાનો છુટા ઘરોમાં વધારે રહે છે. શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં ખારસી મુસલમાન છુટા ઘરોમાં રહે છે.

માંડવીની પોળ સર્વથી મોટામાં મોટી પોળ છે. એનું એક નાકું માણેક ચોકમાં અને બીજું આરોડીઆ ચકલમાં પડે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૨માં એકલી માંડવીની પોળમાંજ દશ હજાર માણસોની વસ્તી હતી. હાલમાં વસ્તી વધી છે. આ પોળમાં બીજી ઘણી પોળો છે. રા. રતનભણિરાવ ના ‘અમદાવાદ’ પુસ્તકમાં ઘણી પોળોનું વર્ણન છે તે છતાં સુવાંચકે જોઈ લેવું.

આ બો હવા - આ રો ગ્ય અમદાવાદ ૨૩૦૫૧’ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૨°-૩૭’ પૂર્વ રેખાંશ ઉપર આપેલું છે. એની ઉંચાઈ દરિયાની સપાટીથી આસરે ૧૭૩ ફીટ છે. અમદાવાદનું સ્થાન કોઈ રીતે હાલતો આકર્ષક નથી.

અમદાવાદનું સ્થળ એવી જગ્યાએ આવ્યું છે. કે વરસાદના બન્ને પ્રવાહ માંથી એકેનો લાભ તેને મળી શકતો નથી. હિંદના બીજા ભાગોમાં બન્ને પ્રવાહો પડી ગયા પછીએ તરફ આવે છે. આ કારણથી અમદાવાદ અને તેની આસપાસ દુકાળનો ભય ઘણું ખર્ચે રહ્યાં કરે છે. જમીન રેતાળ હોવાથી થોડે વરસાદે પણ પાક ઠીક થાય છે. સરેરાશ વરસાદ ૩૦ ઇંચ પડે છે.

અહિં શિયાળામાં ટાઢ અને ઉનાળામાં તાપ સખત હોય છે. અહિંની હવા એકંદર સૂકી છે. માગ-શરથી ફાગણ માસ સુધી અમદાવાદની હવા ઘણી નિરોગી રહે છે. શિયાળામાં ગરમી ઓછામાં ઓછી ૩૨ થી વધારેમાં વધારે ૮૦ ડીગ્રી રહે છે. ઉનાળામાં વધારેમાં વધારે ૧૧૮ ડીગ્રી થાય છે. ઉનાળામાં મદ્રાસ જેટલો તાપ છે પણ દરિયાના અભાવે ગરમ હવા વાય છે. શાહીબાગની હવા સારી ગણાય છે.

અમદાવાદ શહેરનું મરણ પ્રમાણુ ધણું મોટું છે. એનું કારણ એક શહેરની ધીચ વસ્તી, ખીલું પ્રમુખ નામે લોકોમાં ચાલતા કેટલાક ખરાબ રીવાજ એવું પાણીની તંગી અને ધૂળનો ત્રાસ, એથું આખા શહેરમાં ગટરો નથી તે, પાંચમું મીલોની ઘુણી, છઠું ઠારોના તળેલા શહેરમાં છે તે પણ આરોગ્યને ખગાડે છે. અને તેથી કાંઈ ખાસ દુધ સરતુ મળતું નથી.

૧૬ મી સદીના છેલ્લા દશકામાં શહેરને સાબરમતીનું પાણી પુરું પાડવાની શરૂઆત થઈ. વિશ વર્ષ પછી વસ્તી વધવાથી પાણીની તંગી પડવા માંડી. હાલમાં અમદાવાદનું પાણી સંતોષકારક છે. પણ એકંદરે તેટલું મળતું નથી.

અમદાવાદનું મરણ પ્રમાણુ જ્યંઝર છે. હિંદુ સ્થાપના સ્પર્થી વધારેમાં વધારે મરણ પ્રમાણુ વાળાં શહેરોની પંક્તિમાં અમદાવાદ એક છે. અહિં બાળ મરણ પ્રમાણુ પણ વધારે છે. ૧૯૨૭ ના ડિસેમ્બર માસમાં એક વર્ષની અંદરના ૩૪૮ બાળકો ગુજરી ગયાં હતાં. અમદાવાદનું શહેર રોગથી મુકત કોઈ પણ વખતે હતું નહિ. તાવ ઉપરાંત દમ અને કોગળીયાનો વ્યાધિ શહેરમાં ઘર કરી રહ્યો છે. અમદાવાદમાં ફેફસાના દરદોનું પ્રમાણુ મોટું છે. અમદાવાદમાં ઉત્તમ આરોગ્યભુવનો (સેન્ટોરિઅમ) ની સગવડ છે. શાહીબાગમાં પણ શેઠ ત્રીકમદાસ ગોપાલદાસનું આરોગ્ય ભુવન સાર્વજનિક છે. ખીજા આરોગ્ય ભુવન અમુક કોમને માટે ખાસ છે.

શહેર સુધારણા :—શહેરની સુધારણા હાલ મ્યુનિસિપાલિટીના હાથમાં છે. અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીની શરૂઆત વિચિત્ર રીતે થઈ છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં અમદાવાદ પ્રિટિશ સત્તા નીચે આવ્યું. શહેરનો કોટ ભાંગી ગયો હોવાથી હુંટારૂ ધાડપાડુ શહેરમાં ગમે ત્યારે પેસી શકતા. આથી કલેક્ટર બોરેડેલે શહેરના લોકોનું કોટ બાંધવાના પ્રશ્ન તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. લોકોએ ખાસ કરીને વેપારી વર્ગે કોટ સમારવા કર ઉઘરાવવાની ખાસ સંમતિ આપી. આથી ૧૮૩૦ માં ધી, શાખ, અફીણ વગેરેની આવક પર કર નંખાયા. કોટ પુરો થયા પછી કર બંધ કરવાનો સમય આવ્યો ત્યાં લોકોએ જોયું કે ભંડોળનાં નાણાનો સારો ઉપયોગ શહેરના લાભમાં થયો હતો. આ કારણથી લોકોએ કર ચાલુ રાખી એનાં નાણા શહેરમાં સ્વચ્છતા, દીવા છંટકાવ વગેરે સુધારણા કામ કરવામાં વાપરવાની સરકારને વિનંતિ કરી. મુંબઈ ઇલાકામાં મ્યુનિસિપલ વહીવટની ઝાંખી પહેલ વહેલી અમદાવાદમાં જ થઈ એમ માની શકાય.

મ્યુનિસિપાલિટી નામ વાગી ભૂદી સંસ્થા ૧૮૫૮ માં થઈ અને ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં કાયદા પ્રમાણુ એને શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી બનાવવામાં આવી.

અહિંના રસ્તા એકંદરે તેવા પહોળા નથી. દ્રામની પણ સગવડ થઈ શકે એમ નથી. માત્ર મોટરના ખટારા રીયરોડ થઈને સ્ટેશનથી ભદ્ર સુધી ચાલે છે. સ્ટેશનથી ભદ્ર એક આનામાં જવાય છે.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના કાયદા પછી રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલ પહેલા પ્રમુખ થયા, એમણે મ્યુનિસિપાલિટીની જે સેવા કરી છે તે આજ સુધી અમદાવાદને લાલદાયી નીવડી છે. ઇ. સ. ૧૯૨૭-૨૮ માં મ્યુનિસિપાલિટીની આવકનો અડસટો રૂ. ૨૫૦૦૫૧૦ હતો. સાર્વજનિક કેળવણી પાછળ રૂ. ૭૬૫૨૩૬ નો અડસટો કરવામાં આવ્યો હતો. હાલ માથાદીઠ કરનું પ્રમાણ રૂ. ૮૭ લગભગ છે. ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ ની સાલ સાથે સરખાવતાં આવક જ્યારે આસરે બારગણી વધી છે. ત્યારે કરનું પ્રમાણ ચાર ગણું વધ્યું છે.

અમદાવાદી જ ન સ મા જ :—અમદાવાદી ડાહ્યો ગણત્રીબાજ મહેનતુ અને કરકસરીઓ છે. અમદાવાદી કોઈ વાતમાં વગર વિચાર્યું સાહસ નહિ કરે.

અમદાવાદની વસ્તીમાં આજે હિંદુ વધારે છે. અઢારમી સદીમાં મુસલમાન વધારે હતા. અમદાવાદની વસ્તી સત્તરમી સદીમાં અને તે પહેલાં દસ અને બાર લાખની વચ્ચે હોય એમ માનવાને બહુ વાંધો નથી. આઠ લાખની વસ્તી તો એક વખત હતી એમ કેટલાક માને છે. ચૌરંગઝેળના અવસાન પછી અમદાવાદની વસ્તી એકંદરે ઓછી થવા માંડી. પ્રિટિશે અમદાવાદ લીધું ત્યારે (૮૦૦૦૦) એંશી હજારની વસ્તી હતી એનું કારણ મોટે ભાગે રોગ ચાળો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં ૧૮૫૮૮૬ વસ્તી હતી એમાં ૪૧૧૫ કેમ્પની વસ્તીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧૯૦૧ માં ૭૦ ટકા હિંદુઓ હતા. ઇ. સ. ૧૭૮૦ સુધી શહેરમાં બે લાખ મુસલમાન અને એક લાખ હિંદુની વસ્તી હતી. પણ ૧૮૧૭ થી હિંદુની વસ્તી વધતી જતી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં વસ્તી વધી ૨૨૫૫૩૬ થઈ અને ૧૯૨૧ માં ૨૭૪૦૦૭ ની થઈ. ૧૯૨૭ માં મ્યુનિસિપાલિટીએ આસરે કરેલી ગણતરી પ્રમાણુ વસ્તી ૨૬૫૬૫૫ હતી.

અમદાવાદના લોકો અસાધારણ ખતીલા છે. સાદાઈ પણ પ્રમાણમાં બહુ છે. આ જમાનામાં અમદાવાદમાં રાજકીય તેમ અન્ય બગૃતિ વેગથી આવી છે. અમદાવાદનું ધાર્મિક જીવન ઉજવલ છે. જૈન

ધર્મને લીધે અહિં અહિંસાનું તત્વ ખૂબ વ્યાપી ગયું છે. અમદાવાદમાં એથી સંપૂર્ણ છે. સલાહ છે શાંતિ છે. આ અસરથી અન્ય પ્રાંતોની કાલી અહિં અંબા અને ભદ્રકાલીનાં સૌમ્ય સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામી છે. ગઈ સદીમાં બંગાળના બ્રહ્મ સમાજની અસરથી રા. બ. લોમાનાથ સારાભાઈએ અમદાવાદ માં પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના કરી. એ ઉપરાંત અહિં થીઓસોફિકલ સોસાયટી અને આર્યસમાજ પણ ધર્મને નવો વેગ આપી તેણે નવા યુગના માનવસેરાના ધર્મને આધ્યાત્મિક ચૈતન્ય આપ્યું છે.

અમદાવાદના સામાજિક જીવનમાં મહાજનો અને પંથોનું સ્થાન હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ શહેર કરતાં વધારે છે. અહિં પોળોનું પંચ પોળોનો વહીવટ કરે છે. અહિં પોળની જે ઈચ્છી ભાવના છે તે હિંદુસ્થાનમાં અન્ય સ્થળે જણાતી નથી. આ ગાંધી યુગમાં ખાદીનો વપરાશ અહિં પુષ્કળ વળે છે. શરદ ઉત્સવમાં ઉંચા કલા વિધાનવાળા ગરબા અમદાવાદમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે થાય છે. આમ સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં અમદાવાદ પાટનગરનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું છે.

કે બ વ હ્મી:-ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ માં અહિં ૨૩ સરકારી નિશાળો હતી. આમાં કુલ ૨૭૦૯ છોકરા ભણતા. એક હાઈસ્કુલ હતી. ત્રણ એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલ, નવ ગુજરાતી નિશાળો છોકરાઓ માટે અને એક છોકરીઓ માટે હતી. ત્રણ ઉર્દુ નિશાળો અને ચાર રાત્રિશાળાઓ હતી. એક પુરૂષ અને એક સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજ હતી. એ ઉપરાંત છ ખાનગી શાળાઓ હતી. તેમાં એક હાઈસ્કુલ એક એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલ બે છોકરાઓની અને બે છોકરીઓની ગુજરાતી શાળા હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ થી પ્રાથમિક કેળવણીનું કામ મ્યુનિસિપાલિટીના હાથમાં આવ્યું. અંગ્રેજ કેળવણી સરકાર તથા ખાનગી લોકોના હાથમાં જ રહી. ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં આઈરિશ પ્રેસ્બિટેરીઅન મિશને મિશન સ્કુલ કાઢી છે. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં છ હાઈસ્કુલ હતી એમાં ૧૯૨૭ છોકરા ભણતા હતા. અને છ મિડલ સ્કુલો હતી. તેમાં ૪૧૬ છોકરા ભણતા હતા. એ પછી આજ સુધી ઘણી અંગ્રેજ નિશાળો ઉઘડી અને ઘણી બંધ થઈ. આજે અંગ્રેજ નિશાળની સંખ્યામાં તો પહેલાં કરતાં કાંઈ વધારો નથી થયો પણ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં બહુ વધારો થયો છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં ગુજરાત કોલેજનું બંધારણ થયું. થોડા વખતમાં કોલેજને માટે નવું સુંદર મકાન થયું. ૧૯૧૩ માં સર ચીનુભાઈ માધવલાલે કોલેજ

અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે એક લાખ રૂપિયા આપ્યા. એમાંથી સાયન્સ કોલેજ થઈ. અને જોર્જ ધિ ક્રિસ્ટ હાલ બંધાયો. એમણે હાઈસ્કુલને માટે પણ પૈસા આપ્યા અને રણછોડલાલ છોટાલાલ હાઈસ્કુલ બંધાઈ. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં શાળાઓ માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવા ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજ શરૂ થઈ અને કોલેજ એક આદર્શ ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળા પણ ચલાવતી. ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં સ્ત્રીઓ માટે પણ આવી ટ્રેનિંગ કોલેજ ખોલાઈ. આ બંનેને માટે પ્રેમચંદ રામચંદ્રે મકાનના પૈસા આપ્યા. તેના નામ અનુક્રમે પ્રેમચંદ રામચંદ્ર ટ્રેનિંગ કોલેજ અને મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ છે.

૧૯૨૧ માં પ્રથમ અસહકારના સમયમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીને માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. માધ્યમિક કેળવણી માટે વિનય મંદિર અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે મહાવિદ્યાલય સ્થપાયાં. ગુજરાત વિદ્યા પીઠ પોતે સફળ ન થઈ પણ તેણે એક મહત્વનું કાર્ય કર્યું. એ કામ તે ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિરની સ્થાપનાનું. એમાં ઘણા સમર્થ વિદ્વાનોએ ભાગ લીધો છે.

અહિં સ્ત્રી કેળવણી પણ એકંદરે સારી છે. અહિં કવે યુનિવર્સિટી સાથે સંબંધ ધરાવતી વનિતાવિશ્રામની શાળા. શ્રીમતી સુલોચના ખેડેને કાઢી છે. કવે યુનિવર્સિટી ની સાથે જોડાયેલી મહિલા પાઠ શાળા નામની સ્ત્રીઓને માટેની એક કોલેજ પણ અહિં છે.

આ જગ્યાએ રા. પ્રાણશંકર લલ્લુભાઈના ખર્ચ અને શ્રમથી ચાલતી બહેરાં મુંગાની શાળાની પણ નોંધ લેવી જોઈએ.

અહિં સિવિલ હોસ્પિટલ સાથે જેરામજી જીજીભાઈની મેડિકલ સ્કુલના જોડાયેલી છે. હુન્નર ઉદ્યોગની કેળવણી માટે રણછોડલાલ છોટાલાલ ટેકનિકલ સ્કુલ છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં એમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

રૂ. ૭૦૦૦૦ આપીને ભદ્રમાં હીમાભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટ નામનું પુસ્તકાલય ઉઘાડ્યું. આ અમદાવાદમાં જુનામાં જુનું પુસ્તકાલય છે એના લાભ પૈસા ભરીને જ થઈ શકે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં આપારાવ લોળાનાથના નામથી આપારાવ લાઈબ્રરી થઈ હતી. એમાં કેટલાક ફારસી હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ છે. દાદાભાઈ લાઈબ્રરી આ સદીમાં નીકળી છે. ભાઈશંકર લાઈબ્રરીપણ એજ વહીવટમાં છે અને એકંદરે ઠીક છે.

અમદાવાદનાં કેટલાક છાત્રાલયો પણ છે.

વિદ્યાપીઠ, ગુજરાત કોલેજે સત્યાગ્રહાશ્રમ અને વૈશ્ય સભાનાં છત્રાલયો સારાં અને મોટાં છે.

શાસ્ત્રમંદીર નામની એક છોકરા માટેની સહશિક્ષણની શાળા નવી પદ્ધતિથી સવિતા બેન વિશ્વનાથે કાઢી છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં ફ્રાન્સ સાહેબે કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની સહાયથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરી. એના તરફથી નીકળેલું વર્તમાન પત્ર ગુજરાતમાં પ્રથમ હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં સોસાયટી તરફથી ખુદ્દિ પ્રકાશ નામનું માસિક કાઠવામાં આવ્યું આ અમદાવાદનું જુનામાં જુનું માસિક છે.

અહિં સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય અગત્યનું છે. વિદ્યાપીઠ નવજીવન કાર્યાલય અને પુરાતત્વ મંદીર તરફથી પણ વિદ્વદ્ભોજ્ય સાહિત્ય બહાર પડે છે. આમ અમદાવાદની કેળવણી ચારે બાજુથી વધી રહી છે.

વેપાર ઉદ્યોગ:—અદારમાં સરી અને યોગ-છીસમી સરીનો કેટલોક અવ્યવસ્થા અને અશાન્તિનો કાળ કાઢી નાંખીએ તો સામાન્ય વેપાર ઉદ્યોગના ઇતિહાસમાં અમદાવાદે હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી પદ અસલથી કાયમ રાખ્યું છે. આજે મુંબઈ કલકત્તા મદ્રાસ રંગુન આદિ શહેરો અમદાવાદ કરતાં મોટો વેપાર ખેડે છે પણ એ માટે શહેરો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હિંદુસ્તાનમાં બંધાયું ત્યાર પછી વધેલો છે. ટાઈમ્સ આફ ઇન્ડિયા પત્રની 'ઇન્ડિયનયર બુકમાં મુંબઈ ઇલાકાના લોકોનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે' ગુજરાતના વાણીઆ આખા જગતની સર્વથી ખુદ્દિશાળી વેપારી બત્તીઓમાં ગણીશકાય' આ વાણીઆઓનું કેન્દ્રસ્થાન તે અમદાવાદ.

બાદશાહી સમયમાં બારબેસાન લાખે છે કે ગુજરાતનું આનંદનું પાટનગર બીજાં ઘણા શહેરો અને બંદરોનું કેન્દ્ર હતું. એ સમયે અમદાવાદમાં માળવાથી અફિણ આવતું ખુરાસાનથી ઘોડા, હથીઆર અને રેશમી માલ આવતો અને આસપાસથી ગળી રૂ. અને અનાજ પરદેશ ચઢાવવા માટે તથા સ્થાનિક ઉદ્યોગો માટે અપનાં. સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં અમદાવાદના કીનખાત મશરૂ અને મુતરાઉ કાપડ ખંખાતથી ચઢતાં એટલે ખંખાતને નામે મશહૂર હતાં.

અંગ્રેજ રાજ્યમાં શાન્તિ અને વ્યવસ્થા થઈ. બધે એક સરમો નિયમ પ્રવર્ત્યો. ઈ. સ. ૧૮૩૦ મુધીમાં અમદાવાદનો વેપાર જોઈએ તેવો વધ્યો નહિં એમ સર જોન માલ્કમનો અભિપ્રાય છે. એનું

કારણ એમ મનાય છે કે એ વખતે પણ રસ્તા બરાબર સુધારી નહતા અને આવવનના સાધનો ઘણા ઓછા હોવાથી કાચો માલ લઈજવાની બહુ સરકત પડતી. રૂઢવે થવાથી (૧૮૬૪) અમદાવાદ ફરીથી વેપારનું કેન્દ્ર બન્યું. ૧૮૬૦ માં અમદાવાદમાં પહેલી મિલ થઈ ૧૮૭૫ મુધીમાં બીજી બે ત્રણ મીલો વધી હતી. એ પછી અધીં સદી મીલો એક પછી એક વધતીજ ગઈ છે.

ચાલુ સાલમાં અમદાવાદમાં વેપાર વધતો જાય છે. પણ ૧૪૧૪ ની લડાઈ વખતે આખા જગતમાં વેપારની જે બરાબર સ્થિતિ થઈ તેમાંથી અમદાવાદ બચ્યું નહિં. આ સદીમાં મીલો ગઈ સદી કરતાં ઘણી વધી હતી. હવે અમદાવાદનો વેપાર વર્ગ યુરોપના સંસર્ગમાં વધારે આવતો જાય છે. યુરોપની વ્યવસ્થા શક્તિનો પરિચય વધતાં કેટલીક મીલો અને પેટીઓની વ્યવસ્થામાં સારો મુધારો દેખાતા જાય છે.

અમદાવાદ એક વખત નાણાંનું મોટું કેન્દ્ર હતું. અમદાવાદમાં એક વખતે સો કોટી ખજા હતા. હિન્દના દરેક મોટા શહેરમાં ગુજરાતી, મારવાડી, ચેટી અને મુલતાની શરાફો છે. પરતું અમદાવાદ કે ગુજરાતનાં બીજાં શહેરોમાં ગુજરાતીઓના હાથ-માંજ સરાફીનો ધંધો છે.

અમદાવાદનું કાપડ અને સુતર બજાર અમદાવાદના વેપારના ઇતિહાસમાં સારું સ્થાન લોગવે છે. અમદાવાદનું કાપડ બજાર મુંબઈ અને કલકત્તા કરતાં નનું છે પણ મદ્રાસ કરતાં અહિંની વસ્તી અડધી હોવા છતાં મોટું છે.

અમદાવાદના વેપારના ઇતિહાસમાં સદ્દા એ એક અગત્યનું ઝકરણુ છે. અમદાવાદમાં ઘણી ચીજોનો સદ્દા ચાલે છે. સદ્દાના કેટલાક બજાર અમદાવાદમાં છે જેમ જેમ વખતજતો ગયો તેમ તેમ અમદાવાદમાં સદ્દો વધતો ગયો. અનાજ, ખાંડ, બજારો થયાં અને તેમનાં મહાજન બંધાયાં સદ્દાના ઝઘડા ઘણેભાગે મહાજનજ પતાવે છે અને ભાગ્યેજ એ ઝઘડો કચેરીએ ચઢે છે.

અમદાવાદમાં સદ્દાનું ગોઠવાયેલું અને પદ્ધતિ-શરતું બીજુ મોટું બજાર તે શેર બજાર છે. અમદાવાદમાં મીલો થયા પછી એ બજાર જુદું થયું હિંદુસ્તાનમાં જેને ખરાં શેરબજાર કરી શકાય એવાં બજારો ખાસ કરીને મુંબઈ, અમદાવાદ, કલકત્તા, મદ્રાસ, અને રંગુનમાં છે. એમાં મદ્રાસ અને રંગુનના બજાર નામનાં છે. અમદાવાદના શેર બજારમ. દેશી તત્વ વધારે છે.

અમદાવાદની શેત્રંજ અને જાળમ બહુ ટકાઉ અને મજબુત હોય છે. શેત્રંજ વણનારના અમદાવાદમાં ત્રણ ઘર હતાં. એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદની શેત્રંજ ૩૦ વર્ષ ચાલે છે. આ પ્રમાણે હાથ વણાટનો માલ લગભગ ગઈ સદીના અંત સુધી સારો બનતો અને ખપતો. વીસમી સદીમાં અમદાવાદે જૂનું જૂનું ઘણું છોડવા માંડ્યું. આમ જૂનું જૂનું હતું અને નવું આવતું હતું. અમદાવાદમાં પહેલી મિલનું રણછોડભાઈના પોતાનાજ કહેવા પ્રમાણે ૧૮૫૯ માં ખાત મુહૂર્ત થયું. આ પહેલી મિલનું એન્જન પહેલ વહેણું ચાલુ કર્યું ત્યારે અમદાવાદમાં એક મેળાવડો થયો હતો. રણછોડભાઈની આ પહેલી મિલ રૂ. એક લાખના ભંડોળથી ઉભી કરી હતી. શરૂઆતમાં ૬૩ માણસોજ એમાં કામે લાગ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં રાયખડમાં બેચરદાસ અંબાઈદાસ દશકરીએ બીજી મિલ કરી ઇ. સ. ૧૮૮૦ પછી અમદાવાદમાં મિલો ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. વીસમી સદીના પહેલા દશકામાં બંગાળના ભાગલા પડ્યા ત્યારે ત્યાં સ્વદેશી માલ વાપરવા બાબત શરૂ થઈ તેમાં અમદાવાદી મિલનો ઘણો માલ ઉપડ્યો. ૧૯૧૪ ની લઢાઈ દરમિયાન અને ત્યારે અમદાવાદની મિલો બહુ કમાઈ.

અમદાવાદમાં મિલ ઉદ્યોગની ખીલવણી એ હિન્દુસ્થાનમાં ઉદ્યોગના ઇતિહાસનો એક ચમત્કાર છે. અમદાવાદની ભૂમિ મિલ ઉદ્યોગને માટે ખીલકુલ લાયક નથી. હવા છેક સૂકી છે. ઋતુની વિષમતા છેક ભારે છે. મિલોને માટે કોલસાની ખાણ પાસે નથી. વીજળીનું બળ મળી શકે એવું કાંઈ સાધન અમદાવાદ પાસે નથી. અમદાવાદને બંદરોનો લાભ નથી. અમદાવાદના મિલ ઉદ્યોગે સિદ્ધ કર્યું છે કે ક્રિયાની સિદ્ધિ સત્વમાં છે. સાધન સંપત્તિમાં નથી. આ ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં મોટામાં મોટો છે. એણે અમદાવાદને એની અસલ આબાદીના રસ્તા પર ચઢાવવા માંડ્યું છે. અમદાવાદનો મિલ ઉદ્યોગ અમદાવાદની સુડી થીજ ઉભો થયો છે. છતાં કંઈકું જોઈએ કે વખતના પ્રમાણમાં મિલોમાં સુવારો યઈ શક્યો નથી. અમદાવાદના મિલોના માલની જાત પણ હજી સુધરી શકી નથી. આ બાબતમાં સુબંધનું ધોરણ કાંઈક ઉંચું છે.

સુતરાઉ કાપડ જેવોજ અને વખત રેશમી કાપડ બનાવાનો ધંધો અમદાવાદમાં ખાસ અગત્યનો હતો. સુતરાઉ કાપડ માટે ઢાકાની જેમ ગુજરાતની ખ્યાતિ ન હતી પણ રેશમી કાપડ માટે તો હિન્દુસ્થાનમાં ગુજરાત અને એનું પાટનગર અમદાવાદ સર્વોપરી ગણાતું એવા પુરાવા મળી આવ્યા છે. અ-

બુલકૂલ લખે છે કે અમદાવાદનો રેશમી માલ અસાધારણ કારીગરીનો બનતો. ૧૬૩૮ માં મેન્ડેસ્સો રેશમી માલ બનાવનારા કારીગરો અસાધારણ હોંશિયારી વાળા હતા એમ લખે છે. મોગલ પ્રાંતોમાં રેશમનો મોટામાં મોટો ધંધો ગુજરાતમાં હતો અને અમદાવાદ એનું કેન્દ્ર હતું.

હાલ રેશમનો ઉદ્યોગ થોડો ચાલે છે. પરદેશમાં અમદાવાદનું રેશમી કાપડ ચાલીને મંગાનું એ દિવસ હવે ગયા છે. ઇ. સ. ૧૮૯૯માં રૂશિયાના બારના યુવરાજ અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે રેશમી કામ અમદાવાદમાં સાધારણ ચાલતું હતું.

પહેલાં બંગાળ વગેરે જગ્યાએથી રેશમ આવતું અને અમદાવાદમાં વણાતું. અમદાવાદમાં એક વખત ઘેર ઘેર રેશમના કાળકા ચાલતા. ઘણી ખરી નાતોમાં સ્ત્રીઓને રેશમ છણતાં આવડતું.

કિનાબાબના કાપડને માટે અમદાવાદ એના જન્મથી આજ પર્ચત મશહૂર છે. સુરત અને બનારસનો કિનાબાબ ગમે તેવો સારો હોય તો એ અમદાવાદની તોલે ન આવે.

જો વા લા ય ક સ્થળો :-આમાં ભદ્રનો કિલ્લો મુખ્ય છે. આ કિલ્લાનો પાયો સુલતાન અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું તેજ દિવસે નાંખ્યો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૩ એકર છે. ચોલ્હાના (૧૬૮૦) ના મત પ્રમાણે ભદ્રનો કિલ્લો મોગલ રાજ્યમાં માત્ર કાબુલ અને કંદહારના કિલ્લાથી મજબુતાર્ધમાં ઉતરતો ગણતો હતો. ભદ્રની નૈઋત્યમાં કોટ તોડીને એલીસ પ્રીજ કરેલો છે. ભદ્રને આઠ દરવાજા છે. ભદ્ર એક વખતનો રાજગઢ આજે પાધર છે. એમાં બેચાર સાધારણ કચેરીઓ અને નૈઋત્ય ખૂણે થોડાં ઘર છે.

ત્રણ દરવાજા શહેર બંધાયા પછી થોડા વખતમાંજ બંધાયો છે. એની વચલી કમાન ૧૭૫ પહોળી અને બન્ને બાજુની ૧૩ ફીટ પહોળી છે. ઉંચાઈ ૨૫ ફીટ છે. અહમદ શાહની મસ્જિદ ભદ્રના કિલ્લાની અંદર દક્ષિણ બાજુના દરવાજાને અડીને આવી છે. એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ઘણું છે. એજ મકાન બાદશાહી વખતનું અણીશુદ્ધ આપણી સામે ઉભું છે. આ મસ્જિદના થાલતા હિંદુ મંદિરમાંથી ઉપાડી આણેલા છે.

જુમ્મા મસ્જિદ શહેરની વચ્ચે છે એ અમદાવાદની મોટામાં મોટી અને સૌથી ભવ્ય મસ્જિદ છે. હિન્દુસ્થાનની ઉત્તમ અને મોટી મસ્જિદોમાં તેની ગણના થાય છે. અમદાવાદ વસ્યા પછી ત્રીજે વર્ષ એ બંધાવા માંડી અને ૧૨ વર્ષ એ પૂરી થઈ. એના વચલો ધુમટ ત્રણ માળ જેટલો ઉંચા લીધો છે. મસ્જિદના મોટા ચોકમાં વચ્ચેવચ્ચે હોજ છે જુમ્મા

મસ્જીદના પૂર્વ દ્વારમાંથી બહાર નીકળતાં અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહનો રોજો આવે છે. અમદાવાદની વચ્ચે માછુકચોકમાં અહમદશાહની રાણીનો હુજરા આવ્યો છે. આ હુજરા ઉપર ઘુમટ નથી. આ હુજરાની ખાસ ખુબી એની બાજીમાં રહી છે. હિંદો ચકલામાં કુતુબુદ્દીન શાહની મોટી મસ્જીદ આવી છે. તે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને એના બાપ મહમદશાહની હયાતીમાં બંધાવી છે. પૂર્વે શહેરથી સવા બે માઈલ દૂર મલીક શાખાનો રોજો આવેલો છે.

કાંકરિયા તળાવ બંધાયું ત્યારથી ગઈ સદીના અંત સુધી એ એક રમ્ય સ્થાન હતું. હાલ ત્યાં બહુ લોક જતા નથી. સુલતાન કુતુબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં બંધાવ્યું તેથી એ હોજે કુતબ કહેવાય છે. શાહી બાગ પહેલાં એ બાદશાહી નિવાસનું મુખ્ય સ્થાન હતું. એની આસપાસ પહેલાં ઘણા મકાનો મહેલો હશે. એને ૧૬૦ ફીટ લાંબો એવી ૩૪ એક સરખી બાજુઓ છે. ઘેરાવો ૨૧૫૩ વાર એટલે સવા માઈલ નો છે. કિનારા ઉપર બાર થાંભલાના મંડળો બેઠક માટે બાંધેલા છે. તળાવનું ગરનાળું અને ગરણી ઉત્તમ કારીગરીના નમુના છે. પાછળના મુસાફરોના ઉદ્દેશથી નગીના બાગ અંદરના બગીચાને કહેતા હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

સારંગપુર ચકલામાં એક મોટી મસ્જીદ છે. એ મસ્જીદ ભારે બાંધણીની છે. જોમતીપુરના અગ્નિ ખુલામાં રાજપુર હીરપુરની હદમાં અમદાવાદની સર્વ ધી સુંદર મસ્જીદમાં ગણી શકાય એવી રાજપુર બીંબીજીની મસ્જીદ આવી છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૪૫૪ માં સૈયદ યાકુબની મા બાંધાણ માટે બંધાવી એમ આકીઆલોજીકલ સર્વેમાં લખ્યું છે. મસ્જીદ સામેનો દરગાહમાં બીંબીજીની કબર હશે એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી.

સરખેજનું બરોબર તર્જુન કરતાં બહુ લંબાણ થાય. અહિં ટુંકમાંજ પતાવી શું. સરખેજનું મૂળનામ શ્રી ક્ષેત્ર છે. ત્યાં સહસ્રદ બટુગંજ બક્ષ મુકામ રાખ્યો. ઇ. સ. ૧૪૪૬ માં એમના રોજો સુલતાન મહમદ બંધાવા માંડ્યા તે ઇ. સ. ૧૪૫૧ માં કુતુબુદ્દીન પુરો કર્યો. મસ્જીદ પણ એજ વખતે બંધાઈ. સુલતાન મહમદ બેગડાને આ સ્થળ બહુ પ્રિય હતું એણે પોતાની દરગાહ અહમદ બટુના રોજની સામેજ કરવી. ઘણા પ્રસિદ્ધ પુરખો સરખેજમાં જ દફન થયા છે. ગુજરાતના રોજઓમાં એ સર્વથી મોટો છે. રોજની આસપાસની ભીંતોમાં અને અંદરની ભીંતોમાં અસંખ્ય તરેહની ભૌમિતિક આકૃતિઓની બાજીઓ બરેલી છે. એમાં પૂર્વ તરફની

બાજીઓ સીદીશહીદની ભૌમિતિક આકૃતિઓ વાળી બાજીઓને બરાબર મળતી આવે છે. રોજની સામે એક સોળ થાંભલાનો ચૌરસ સાદો હિંદ ઘાટનો મંડપ છે. પાછળ તળાવમાં ઉતરવાને પગથીયાં અને એની બાજુએ સુલતાન મહમૂદ બેગડા અને રાણીઓના રોજ છે. એ રોજઓની ભીંતોને પણ ભૌમિતિક આકૃતિઓની બાજીઓ છે. મહમૂદ બેગડાની કબર આરસની સુંદર કોતરણીવાળી છે. ચોકની પશ્ચિમ કિનારે મોટી મસ્જીદ છે તેને ડા બજેસ હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત મોટી મસ્જીદથીજ ઉતરતી ગણે છે. આ શિવાય ઘણી મસ્જીદો છે પણ સ્થલ સંકેત ને લીધી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી.

ચંડોળા તળાવ હાલ અમદાવાદમાં એક જોવા લાયક સ્થળ ગણાય છે આ તળાવ ઘણું મોટું છે. એનો વિસ્તાર ૧૮૧ એકરનો છે. પણ એ ક્યારે બંધાયું વગેરે કશાનો પ તો નથી. અમદાવાદમાં પહેલાં ઘણી વાવો હતી. ઘણી નાશ પામી કે પુરાઈ ગઈ છે. હાલ ત્રણ વાવો મશહૂર છે. માતરલવાની ની વાવ અસારવામાં આવેલી છે. આ વાવ ત્રણ ખંડની ને સાદી છે. આ વાવથી ત્રણસો વાર દક્ષિણે દાઢા હરીની વાવ આવી છે. આ વાવ મહમૂદ બેગડાના અતઃપુરની કોઈ હરીર નામની સ્ત્રીએ બંધાવી છે. અમદાવાદથી બાર માઈલ ઉત્તરે અડાલજ ગામમાં અડાલજની વાવ આવેલી છે. ગુજરાતનો હાલની રહેલી વાવોમાં આ વાવ સર્વથી વધારે સુંદર છે. આ દાઢાહરીની વાવથી અલંકારમાં બહુ ચઢીઆતી છે. આસ્ટોડીઆ દરવાજા પાસે રાણી સીમીની મસ્જીદ છે. એ મહમૂદ બેગડાની રાણીની બંધાવેલી છે. મસ્જીદ ઘણી નાની છે. પણ એક સુંદરમાં સુંદર મસ્જીદ છે. ફરગ્યુસન આને હુનિયાનાં સારાં મકાનોની પંકિતએ મૂકે છે.

અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા પાસે સીદીશહીદની મસ્જીદ પ્રખ્યાત છે. આ મસ્જીદ એની અંદરના બે બાજીઓનાં ઝાડને લીધે આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. બુઝારખાં સીદીએ આ મસ્જીદ ઇ. સ. ૧૫૬૦-૭૦ ની વચ્ચે બંધાવી એમ મનાય છે. અનેક મુસાફરોએ એની બાજીની મુકત કંઠે પ્રશંસા કરી છે.

અમદાવાદતા અલંકાર રૂપતો જૈન મંદિરો છે. તેમાં હડીસિંહનું મંદિર ગણી શકાય. ૧૬ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ બંધાવ્યું છે. આ સર્વ જોવા લાયક મકાનથી ધુળ ધુણીવાળા અમદાવાદમાં પણ આકર્ષકતા અંશોનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

(રા. રા. રતનભણિરાવ ભીમરાવના 'ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' એ પુસ્તકના કેટલાંક પ્રકરણો બાદ કરીને સારાંશ)

અહરિમન:—જરથોસ્ત્ર સંપ્રદાયમાનાં ખરાબ કામોની દેવતા અથવા દાનવ. અવેસ્તા-ગાથાઓમાં તેનું નામ ‘અંઝદ મન્યુ’ બીજા અવેસ્તા સાહિત્યમાં ‘અંઝર મૈન્યુ’ અને અર્વાચીન ઇરાની ભાષામાં ‘અહરિમન’ એવાં એના નામો જણાય છે. ઐરિ-સ્ટોટલ કાલીન ગ્રીક લોકોને પણ આ નામની ખબર હતી. અને તેમની પાસેથી લેટિનોએ ‘અરિમનિઅસ એ અપભ્રંશ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્યું’. ગાથાઓમાં અંઝ મંઝન્યુ જેની દૃષ્ટ દેવતા ગણી છે, તેમ ‘સ્પેનત્ મંઝન્યુ’ એ સારી દેવતા ગણી છે. કનિષ્ઠ અવેસ્તામાં અંઝર મંઝન્યુ’ અને અહુરમસ્દ એ બેડી યોજી છે. પ્રાચીન ઇરાની લેખોમાં અંઝર્મંઝન્યુ એ દુષ્ટ પ્રકૃતિવાચક શબ્દ મળી આવતો નથી, તો તે અર્થમાં દ્રાઉગ એ શબ્દ યોજેલો જણાય છે.

એકંદર જરથોસ્ત્ર સંપ્રદાયના ધાર્મિક સાહિત્યમાં અહરિમનનું જે સ્વરૂપ જણાય છે તે એવું છે કે તે પાપનો ચક્ર છે અને હંમેશાં ખરાબ કામો તરફ દોરાય છે, અને સારી પ્રવૃત્તિઓનો વિરોધ કરે છે. તેજ પ્રમાણે તે મોટો કપટી, દુવેશી અને અરાની છે (હા. ત. યજ્ઞ ૩૦. ૩.૬, ૪૫. ૧-૨ ૪૬. ૭) તે અહુરમસ્દની સૃષ્ટિપર હુમલાઓ કરે છે, અને તેમાં અપૂર્ણતા, રોગ અને મૃત્યુને છોડી મૂકે છે. દએવ નામના નરકવાસી રાક્ષસના લશ્કરનો તે રાજા છે. (યજ્ઞ ૩૦, ૨૦, ૩૨, ૧૩ વેંદાદાદ ૩.૩૫.) છેવટે આ અસુરી લશ્કરનો અને તેના અહરિમન રાજાનો પરાભવ માણસના હાથેજ થવાનો છે અને અહરિમન ને નિર્બળ કરીને માણસની વસ્તીમાંથી દૂર હાંકી કાઢવાના છે, એવું ભાવિ દારિસ્તાન-ઇદેનીગ, દીનકર્ટ બુંદહિસ્તન વગેરે પુરાણોમાં જણાઈ આવે છે.

વૈદિક ભારતીઓની આકાશ સર્પોની કલ્પના બૌદ્ધની મારની અને સેમેટિકોની સેતાનોની કલ્પનાઓ આ અહરિમન સાથે સરખાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન થયો છે. પરંતુ સેતાનો સિવાય બીજા કોઈની સાથે આનું મળતા પણું જણાતું નથી. એમ જેકસન કહે છે. (ઐરિએ ૧.) જગતની ઘટમાલમાં અસત્ય તત્વનું પ્રાધાન્ય કલ્પ્યાથી જરથોસ્ત્રી સંપ્રદાયને જીતમત એવું નામ આપવામાં આવે છે. અને તેનો પુરાવો અહરિમન છે. પરંતુ અર્વાચીન અવેસ્તિયન પંડિતો તેની ના પાડે છે. અને અહરિમન એ કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ એક તત્વ અથવા શક્તિ છે, એમ કહે છે. આ ચર્ચા આ સ્થળે અપ્રસ્તુત હોવાથી તેની હકીકત એંદ અવેસ્તા લેખમાં લેવામાં આવશે.

અહરૈરા:—સંયુક્ત પાંત, મિરબાપુર જિલ્લો. ચુનાર તાલુકામાંનું એક શહેર છે. ઉ. અ. ૨૫° અને પૂ. રેખાંશ ૮૩°૩૦ પર તે આવ્યું છે. ચુનારના અગ્નિ ખૂણામાં ખાર માઈલ પર અને અહરૈરા રોડ થી ૧૩ માઈલ પર તે આવ્યું છે. તે પૂર્વે વેપારનું મુખ્ય મથક હતું અહિં તસર બાતનુ રેશમ તૈયાર થતું હતું પણ હવે આ ધંધો નાશ પામ્યો છે, હાલમાં અહિં ખાંડ અને લાખનું કામ, અને રમકડાં તૈયાર થાય છે.

અહિંથી થોડે દૂર ખેલપર ગામમાં કનોજનો છેલ્લા રાજા લખદેવનો એક શિલાલેખ છે, તે ૧૧૯૬ ની સાલનો છે, તો પણ તેમાં મુસલમાનોએ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તાબે કર્યાનો ઉલ્લેખ નથી. (ઇ. ગે. પ)

અહર્ગણુ:—અહર્ગણુ એટલે દિવસનો સમૂહ. જ્યોતિષમાં અહર્ગણુનો ઉપયોગ મધ્યમ ગ્રહો સાધ્ય કરવામાં થતો હતો. અહર્ગણુ પરથી મધ્યમ ગ્રહો સાધ્ય કરવા એટલે કરણથી પસાર થઈ ગયેલા વર્ષ સંખ્યાને ૩૬૫ પર વડે ગુણવા. આગુણકાર એટલે અહર્ગણુ. આ ઉપરથી અને દિનગતિ ઉપરથી મધ્યમ ગ્રહસાધન કરી શકાય છે. પણ જેમ જેમ વર્ષ સંખ્યા વધતી જાય તેમ તેમ આ કામ બહુ ત્રાસ દાયક થઈ પડે છે. તેથી ગણેશ દેવને પોતાના ગૃહલાઘવમાં ૧૧ વર્ષનાં ૪૦૧૬ દિવસ થાય તેટલ અહર્ગણુનું એક ચક્ર બનાવ્યું છે અને તેટલા દિવસોમાંની ગ્રહમધ્યમગનીને ધ્રુવ એ સંજ્ઞા આપી છે. આ ગતિને સંસ્કાર થાય એટલે અહર્ગણુ ૪૦૧૬ થી વધારે કદી પણ ન થાય એ આગળ દર્શાવ્યું છે.

“ इन्द्रो द्यद्व्यां तरं तद्वर्क सावनन्दिनम् ”

ભાસ્કરાચાર્યે ગણિતાધ્યાયમાં કહેલુંજ છે. એનો અર્થ એવો છે કે સૂર્યોદય થયા પછી દ્રીથી સૂર્યોદય થાય ત્યાં લગ્નના વખતને સૌર (સાવન) દિવસ કહે છે અને આ સાવન દિવસને કુદિન એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. અહર્ગણુ શબ્દમાં અહ અને ગણુ એવા બે શબ્દો છે. અહ એટલે સૌરસાવન દિવસનો ગણુ એટલેસ મુદ્દાય. સિદ્ધાંત : ગ્રંથમાં સૃષ્ટિના આરંભથી ઇંદ દિવસના સૂર્યોદય સુધી સૌરસાવન દિવસ ગણાય છે તેથી આ અહર્ગણુને યુગાદ્યહર્ગણુ એમ માનવામાં આવે છે. અને ગ્રહલાઘવ જેવા કરણગ્રંથમાં ગમે તે શકના આરંભથી ઇંદ દિવસના સૂર્યોદય લગી સૌરસાવન દિવસ ગણાતા હોવાથી તેમને શકાદ્યહર્ગણુ કહેવામાં આવે છે.

હવે સૂર્ય સિદ્ધાન્ત ઉપરથી શકે ૧૪૪૨ ચૈત્ર શુ. ૧ સોમવારનો પ્રાતઃકાળનો અહર્ગણુ નીચે પ્રમાણે આપી છે.

“સૂર્યોદયસંખ્યયા જ્ઞેયાઃ કૃતસ્યાંતિ મતા અમી ॥ સ્વચતુષ્ક યમાદ્યગ્નિ શર રન્ધ્ર નિશાકરાઃ ” એમ સૂર્ય સિદ્ધાન્તમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી કૃતયુગની આખરે ૧,૬૫,૩૭,૨૦,૦૦૦ એટલાં સૌરવર્ષ થયા. આ કૃતયુગાંતનાં સૌરવર્ષોમાં ત્રેતાયુગનાં સૌરવર્ષ ૧૨,૬૬,૦૦૦ અને દ્વાપરયુગનાં ૮,૬૪,૦૦૦ મેળવીએ તો ૧,૬૫,૫૮,૮૦,૦૦૦ એટલાં દ્વાપરયુગને અંતે ગત સૌર વર્ષો થયા. આમાં શાલિવાહન શકારંભના ગત કલિ વર્ષો મેળવીએ અને ગત શાલિવાહન શક ૧૪૪૨ મેળવીએ તો ઇષ્ટકાલસુધી ૧,૬૫,૫૮,૮૪,૬૨૧ એટલાં સૌરવર્ષ થાય. આ ઉપરથી અહર્ગણુ આણીએ પ્રથમ ૧,૬૫,૫૮,૮૪,૬૨૧ એ સૌર વર્ષોને ૧૨ વડે ગુણીને સૌરમાસ ૨૩, ૪૭, ૦૬, ૧૫, ૪૫૨ આવ્યાં. આ સૌર માસમાં અધિકમાસ મેળવીએ તો ચાંદ્રમાસ આવશે એ સ્પષ્ટ છે. કારણ સૌરમાસ અને ચાંદ્રમાસની વચ્ચે જે ફેર પડે છે. તેનજ અધિકમાસ કહે છે. તેથી અધિકમાસ આણીએ એક મહાયુગમાં એટલે ૪૩,૨૦,૦૦૦ સૌરવર્ષોમાં ૧૫,૬૩,૩૩૬ અધિકમાસ આવે છે. એવું સૂર્યસિદ્ધાન્તમાં જણાવાયું છે. અને ૪૩,૨૦,૦૦૦ x ૧૨=૫,૧૮,૪૦,૦૦૦ એટલા માસ મહાયુગ સૌરવર્ષના થયાં. તેથી ૫,૧૮,૪૦,૦૦૦ સૌરમાસમાં ૧૫,૬૩,૩૩૬ અધિકમાસ આવે. હવે ૨,૩,૪૭,૦૬; ૧૫,૪૫૨ સુપ્રવાહિ ગતસૌરભમાસમાં કેટલાં અધિકમાસ આવશે? આ ત્રિરાશી ઉપરથી ૨,૩,૪૭,૦૬, ૧૫,૪૫૨ x ૧૫,૬૩,૩૩૬ = ૩૭,૩૬,૬૫,૭૫,૫૪, ૧૮,૨૭,૮૭૨, એટલા ગુણાકાર આવ્યો તેને યુગ સૌરમાસ ૫,૧૮, ૪૦,૦૦૦ ભાગીને ૭૨,૧૩,૮૪,૫૭૮ એટલો ભાગાકાર આવ્યો. અને આટલા સૃષ્ટિગત સૌરમાસમાંના અધિકમાસ આવ્યા. તેથી ૨,૩,૪૭,૦૬, ૧૫,૪૫૨ એ સૃષ્ટિગત સૌરમાસમાં ૭૨,૧૩,૮૪,૫૭૮ એ અધિકમાસ મેળવીએ તો ૨૪,૧૬,૨૦,૦૦૦,૩૦ ચાંદ્રમાસ આવશે. એમના ચાંદ્ર દિવસ કરવાને માટે ૩૦ વડે ગુણીએ તો ગુણાકાર ૭,૨,૫,૭૬,૦૦,૦૦,૬૦૦ એટલો આવશે. આટલા ચાંદ્ર દિવસ (તેથી) આવ્યા. આ ચાંદ્ર દિવસના સૌર (સાવન) દિવસ કરવાને માટે આ ચાંદ્ર દિવસમાંથી ક્ષયાહ બાદ કરવા જોઈએ. કારણ ચાંદ્ર દિવસ અને સૌર (સાવન) દિવસમાંનું જે અંતર તેનજ અવમશેષ અથવા ક્ષયાહ શેષ કહેવામાં આવે છે. ‘તિથ્યંત સૂર્યોદયયોજ્યમધ્યે સદૈવ તિથ્યવમાવશેષામ્’ તેમજ આસ્તક્રાત્યાય પૃથ્વ કલ્પી ગયા છે. આ અવમ

શેષ વધીને એક દિવસ થાય ત્યારે તેને ક્ષયાહ કહે છે. સાવન દિવસ ચાંદ્ર દિવસથી મોટો હોવાને કારણે સાવન દિવસની સંખ્યા ચાંદ્ર દિવસથી ઓછી હોય છે. તેથી સાવન દિવસ અને ચાંદ્ર દિવસ વચ્ચેનું અંતર (ક્ષયાહ૩૫) ચાંદ્ર દિવસમાંથી બાદ કરીએ તો સાવન દિવસ આવશે, એ સ્પષ્ટ છે. તેથી સૃષ્ટિગત ચાંદ્ર દિવસમાં ક્ષયાહ કેટલા આવશે, તે જોઈએ એ મહાયુગમાં ક્ષયાહ ૨,૫૦,૮૨,૨૫૨ આવે છે. એમ સૂર્યસિદ્ધાન્તજણાવે છે. અને ૫,૧૮,૪૦,૦૦૦ એ યુગ સૌરમાસમાં અધિકમાંસ ૧૫,૬૩,૩૩૬ મેળવીએ તો ૫, ૩૪,૩૩,૩૩૬ યુગ ચાંદ્રમાસ આવશે. એમને ૩૦ વડે ગુણીને ૧,૬૦,૩૦,૦૦,૦૮૦ યુગચાંદ્ર દિવસ આવશે. તેથી ૧૬૦,૩૦,૦૦૦૮૦ યુગચાંદ્ર દિવસોમાં ક્ષયાહ ૨,૫૦,૮૨,૨૫૨ થાય છે. તો ૭,૨૫,૭૬,૦૦,૦૦,૬૦૦ સૃષ્ટિગત ચાંદ્રાહમાં કેટલા ક્ષયાહ આવશે? આ ત્રિરાશીના ગુણાકાર ભાગાકાર કરવાથી ક્ષયાહ ૧૧,૩૫, ૬૦, ૧૬, ૪૨૨ આવશે. એ ક્ષયાહને આવેલા ૭,૨૫, ૭૬,૦૦,૦૦, ૬૦૦ સૃષ્ટિગત ચાંદ્ર દિવસમાંથી બાદ કરતાં કુલ ૭,૧૪,૪૦,૩૬,૮૪,૪૭૧ એટલા રહેશે સૂર્ય સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આટલો અહર્ગણુ આવ્યો. અને વાર ચક્ર ૭ વડે ભાગીએ, તો શેષ વધશે, તેથી સોમવારની મધ્ય રાત્રીનો અહર્ગણુ નીકળશે આ સોમવારનો પ્રાતઃકાળનો અહર્ગણુ કરવાને માટે ૪૫ ઘટિકા બાદ કરીએ તો ૭,૧૪,૪૦,૩૬,૮૪,૪૭૭. ૧૫ એ સાવયવ અહર્ગણુ તૈયાર થયો આ અહર્ગણુ ઉપરથી બધા મધ્યમ ગ્રહ તૈયાર કરી શકાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

મધ્યમ ગ્રહ:—ગ્રહ મધ્યમગતિ એટલે અહર્ગણુ ગણેશ દૈવજો ઉપરના સૃષ્ટ્યાદિ અહર્ગણુ ન આણતાં શકે ઉપરથીજ અહર્ગણુ કરીને મધ્યમ ગ્રહ તૈયાર કરવાનું કહ્યું છે. એને લીધે વધારે મોટા ગુણાકાર ભાગાકાર કરવા પડતા નથી. એ બહુ સારું છે. તે અહિં બતાવવામાં આવે છે.

પહેલાં ગણેશ દૈવજો શકે ૧૪૪૨ ચૈત્ર શુ. ૧ ની તીથિ સૂર્યોદયના ગ્રહ સિદ્ધાન્ત અંથ ઉપરથી તૈયાર કરી આપી છે. તેમણે તેણે ક્ષેપક એ નામ આપ્યું છે. તે કોષ્ટકરૂપે નીચે આપું છું.

રાશ્યાદિ ક્ષેપક

ર.	ચં.	મં.	બુધકેંદ્ર.	શુ.	શુ.કેંદ્ર.	શ.	ચંદ્રેદ્ય રા.
૧૧	૧૧	૧૦	૮	૭	૭	૬	૫
૧૬	૧૬	૭	૨૬	૨	૨૭	૧૫	૧૭
૪૧	૬	૮	૩૩	૧૬	૬	૨૧	૩૩

ગણેશ દેવજ્ઞે શકે ૧૪૪૨ ચૈત્ર સુ. ૧ ના સૂર્યો-
દયાના ક્ષેપક આપેલા હોવાથી અહર્ગણુ ત્યાંથીજ
કરીએ તેથી તેમણે આપેલી અહર્ગણુની રીતિ નીચે
આપી છે.

૬૯ શક—૧૪૪૨ = સૌરવર્ષગણુ (૧)

$\frac{\text{સૌરવર્ષગણુ}}{૧૧} = \text{ચક્ર} + \frac{\text{ચક્ર શેષ}}{૧૧}$ (૨)

ચક્રશેષ $\times ૧૨ +$ ચૈત્રાદિગત માસ = સૌર માસ (૩)

$\frac{\text{સૌરમાસ} + ૨ \text{ ચક્ર} + ૧૦}{૩૩} = \text{અધિક માસ}$ (૪)

સૌરમાસ + અધિકમાસ = ચાંદ્ર માસ (૫)

ચાંદ્ર માસ $\times ૩૦ +$ ગતતિથી + $\frac{\text{ચક્ર}}{૬}$ નિથી = ચાંદ્ર (૬)

$\frac{\text{ચાંદ્ર દિવસ}}{૬૪} = \text{ક્ષયાહ}$ (૭)

ચાંદ્ર દિવસ - ક્ષયાહ = અહર્ગણુ (૮)

$\frac{\text{અહર્ગણુ}}{૭} + ૫ \text{ ચક્રો} = \text{વાર ચક્રો} + \frac{\text{છંદવાર શેષ}}{૭}$ (૯)

આ અહર્ગણુની રીતિમાં ગણેશ દેવજ્ઞે ૧૧
વર્ષનું ચક્ર ગણિત સગવડને માટે માન કર્યું
હોવાથી આ અહર્ગણુ ૪૦૧૬ દિવસથી વધારે નથી
આવતો, એ બહુ સારું છે.

ઉદાહરણ:— શકે ૧૮૩૯ શ્રાવણ સુ. ૧૫
શુક્રવારે અહર્ગણુ કયો છે તે પુછેતો તેનો જવાબ
કાઢવાની રીત: ૧૮૩૯ એ સંખ્યામાંથી ૧૪૪૨ બાદ
કરતાં શેષ ૩૯૧૭ રહ્યા. એનો ૧૧ વડે ભાગીને
ભાગાકાર ૩૫ આવ્યો એમ ચક્ર કહે છે. અને શેષ એક
રહ્યો, તેને ૧૨ વડે ગુણીને આવેલા ગુણાકારમાં ચૈત્રા-
દિ ગતમાસ આ (૪) મેળવીને ૧૬ એ મધ્યમમાસ
ગણા થયો એમા ચક્રના બમણુ ૭૨ અને ૧૦ મેળવીએ
તો ૯૮ થાયર એને ૩૩ વડે ભાગીને લખ્ય આવ્યા.
આવેલા આ અધિકમાસ ૧૬ માં મેળવીએ તો ૧૮-૩૦
૫૪૦ એમાં ગતતિથી ૧૪ મેળવતાં ૫૫૪; એમાં
૩૬ ચક્રના ષડાંશ ઉમેરીએ, ૫૯૦ થયા એને ૫૪ વડે
ભાગતાં ૮ ક્ષયાહ આવ્યા. એમને ૫૬૦ માંથી બાદ
કરીએ, તો અહર્ગણુ તૈયાર થયો. હવેવાર કાઢવાને
માટે ૫૫૨ એ અહર્ગણુમાં ચક્ર ૩૫ નાં ૫ ગણા
મેટકે ૧૮૦ એ મેળવીએ તો ૧૩૨ સંખ્યા આવે છે.

એને ૭ વડે ભાગીને શેષ ૪ રહ્યા. તેથી ૦ સોમવારથી
ગણીએ તો શુક્રવાર આવ્યો. છંદ વારપણુ શુક્રવાર
જહોવાને લીધે આવેલો ૫૫૨ એ અહર્ગણુ બરાબર છે.
તેથી પ્રશ્નનો ઉત્તર ૫૫૨ અહર્ગણુ છે.

૬૯ દિવસનો વાર ન આપતાં ચત્રન તિથિ આપી
હોય તો તે ઉપરથી જે અહર્ગણુ નીકળશે તે
નિશ્ચિત ન સમજવો કારણ અહર્ગણુમાં વાર પ્રધાનપદ
લોગ છે એ નક્કી છે.

અહર્ગણુ મધ્યમ સાવન માનથી કરેછે કારણ
સ્કુટ સાવન એ દરરોજ ચલ હોય છે.

અહર્ગણુની જે રીત આપીછે તેમાં ગણિત
સુલભ થાય એટલા માટે ૧૧ વરસનું એક ચક્ર
કલ્પેલું છે. તે ૧૧ વરસનો અહર્ગણુ કરીને જે
મધ્યમગ્રહ તૈયાર થશે તે ૧૨ રાશિમાથી બાદ કરીને
ન્યથાદિ શેષાંક આવેછે, તેને ધ્રુવ અથવા કહેછે.

અહર્ગણુ પદ્ધતિથી ૧૧ વરસને અહર્ગણુ
તૈયાર કરીએ તો ૪૦૧૬ સૌર સાવનદિવસોમાં પછીથી
અહર્ગણુ આવેછે. કારણ ૧૧ સૌર વર્ષના માસ ૧૩૨
થાય તેમાં અધિક માસ ચાર (૪) આવે છે તેથી
૧૩૧૧૪-૧૩૬ એ ચાંદ્ર માસ થયા એ ચાંદ્ર
માસની તિથિ ૧૩૬-૩૦ ૪૦૮૦ થઈ એમાં ૬૪ ક્ષયાહ
આવેછે તે ૪૦૮૦ માંથી બાદ કરીએ તો ૪૦૧૬ એ
એક ચક્રનો અહર્ગણુ થયો.

આ એક ચક્રમાં ૪૦૧૬ અહર્ગણુમાં જે મધ્યમ
ગ્રહ તૈયાર થાય છે તેને રા'યાદિ ધ્રુવ અથવા ધ્રુવાંક
કહેછે.

અહર્ગણુ:—ઘણાજ પ્રાચીન સમયમાં દંત-
કથાનો મુખ્ય વિષય થએલી એક સ્ત્રી ગૌતમ રૂપિની
પતિ. બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલી: પહેલી: સ્ત્રી હતી.
તેની સૌંદર્ય માટે ઘણીજ પ્રખ્યાતિ છે. ઇંદ્રદેવે તેનું
પતિવ્રત હરણ કર્યાની કથા છે. તેનીજ ઇચ્છાથી
ઇંદ્રદેવે તેનો સ્પર્શ કર્યો હતો એવો એક પાઠ રામા-
યણમાં મળી આવે છે, પણ તેની વિરૂદ્ધમાં ઇંદ્રદેવે
ગૌતમનું રૂપ લઈ તેને છેતરી એવો બીજો પાઠ છે,
આ બરકર્મ વિષે નીચેની હકીકત મળી આવે છે.
ચંદ્રે, ઇંદ્રને મદદ કરવા માટે કુકડાનું રૂપ લઈ
મધ્ય રાત્રે બુમ પાડી. તેથી: ગૌતમ રૂપિ સવાર થઈ
છે, એમ ધારી સ્નાનાદિ કરવા માટે બહાર નીકળી
પડ્યા. ત્યારે ઇંદ્રદેવે અંદર આવી: શય્યારોહણ કર્યું
ગૌતમ રૂપિને જ્યારે આ કપટની બબર પડી, ત્યારે
તેમણે અહર્ગણુને શાપ આપી તેનું જગદ્ વિખ્યાત

સોંપી નહ કયું. બીજો એક કેસણે ગૌતમરૂપિએ તેને શીશ્વ બનાવી દીધી એવો પણ વૃતાંત છે. રામ-અંશુભે તેને ફરી પૂર્વવત બનાવી ગૌતમ રૂપિને સોંપી. કુમારિલભદ્ર આ કર્મને રૂપક માને છે. અને અને ઇંદ્ર રૂપી સૂર્યદેવે અહલ્યા રૂપી રાત્રીનું ધર્મણુ કયું. એ સ્વાભાવિક છે એમ કહે છે.

‘અભિલ્યાયૌજાર’ એવું જે ઇંદ્રને વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે, તે પરથી આ જ્ઞરકર્મની કથા બનાવવામાં આવી હોય એમ લાગે છે, બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં અહલ્યાનો આ ઇતિહાસ વર્ણવ્યો છે. (શત બ્રા. ૩.૩.૪.૧૮; જૈ. બ્રા. ૨-૭૬. ૪૭ બ્રા. ૧. ૧) અહલ્યાને શત આનંદ નામનો પુત્ર હતો. (સંદર્ભ ગ્રંથ-રામાયણ બાલકાંડ સંદર્ભ થી ૪૯ ઉત્તરકાંડ. સર્ગ ૩૦; રાહાભારત અને બીજા ગ્રંથો.)

અહલ્યાબાઈ:—આ પ્રખ્યાત સ્ત્રી રતનનો જન્મ ક્યારે થયો તે જાણવા માટે કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ પુરાવો નથી. માલકમ સાહેબ તે મૃત્યુ સમયે એટલે ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં આસરે ૬૦ વર્ષની હતી એમ જણાવે છે. પરંતુ ઇ. સ. ૧૭૮૦-૮૧ ના બે પત્રોમાં પોતાના ઉમરને ૫૫ વર્ષો થયાં છે, એમ અહલ્યા-બાઈના પોતાના ઉદ્ગારો છે, (વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર, વર્ષ ૩૮ અંક ૫ પૃષ્ઠ ૧૧૪૬) તે પરથી અને ઇ.સ. ૧૭૪૩ ની દરમિયાન મદ્દારરાવ હોલકર નાશિકની જાત્રાએ ગયા હતા તે વખતે તેમણે અહલ્યાબાઈ પોતાના લગ્ન વખતે ૮ વર્ષના હતાં એમ પોતાના ઉપાધ્યાયને જણાવ્યું હતું (ઇ. સ. ૧૭૩૩ માં.) તે પરથી તેના જન્મ ઇ.સ. ૧૭૨૫ માં થયો હશે એમ લાગે છે. પિતા માણકેશ શીંદે ઐરંગાબાદના બીડ તાલુકામાંના ચીંડ ગામનો મુખી હતો. શકે ૧૬૫૫-માં એટલે ઇ. સ. ૧૭૩૩-૩૪ માં મદ્દારરાવનો પુત્ર ખંડેરાવની સાથે તેનું લગ્ન થયું. પરંતુ તે આગળ જતાં વ્યસની થવાથી અહલ્યાબાઈની “વૃત્તિ ઉદાસ રહેવાથી સાસુ સસરાની સેવામાં તત્પર રહીને અંબાદાસ પુરાણિક પાસેથી પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા માટે કંઈક ગૃહણ કરીને તેજ માર્ગમાં મગ્ન રહેવા લાગ્યો.” (હોળકરાંની કૈફિયત પૃષ્ઠ ૬૬.) ખંડેરાવ ઉપરથી ગમે તેવો હોય તો પણ અહલ્યાબાઈ સામે તેનું કંઈ ચાલતું નહિ. તેણી જે વખતે તેની પાસે જતી, તે વખતે તેને બધી અવ્યવસ્થિત વૃત્તિઓ દબાવવી પડતી. અહલ્યાબાઈને બાળ પણમાંજ લખતાં વાંચતાં આવડતું હતું. તેણી મોડી અક્ષરો પણ લખી શક્તી હતી. તેને પુરાણની વાનો સંજ્ઞાવાની ધરણ હોવાથી તેનામાં જલદી

ઘણું સાંભળવાની ઈચ્છા અને હાથપણ આવ્યું. તેની કુશાચ બુદ્ધિ અને કામની હોંશિયારી જોઈને મદ્દારરાવે થોડાજ વખતમાં તેને સરકારી કામો સોંપ્યા હશે. તે ૨૮.૨૯ વરસની હતી ત્યારથીજ તેના નામનો પત્ર વ્યવહાર શરૂ થયો. તે પરથી તે ૪-૫ વર્ષ પૂર્વે એટલે તે ૨૪ વર્ષની હતી તે વખતેજ પોતાનું કામ-કાજ કરવાની હોંશિયારી તેનામાં આવી હશે. એટલે રાજ્ય ચલાવવામાં જે ગુણોની જરૂર હોય છે, તેના ઉદય તેનામાં એ પહેલાંજ થયો હોવો જોઈએ અહલ્યાબાઈને માલેરાવ અને મુકતાબાઈ એમ બે છોકરાં હતાં, તેમાંથી માલેરાવનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં દેવાલપુર મુકામે થયો. અને તેના પછી મુકતાબાઈ ત્રણ વર્ષે જન્મી હતી. અહલ્યાબાઈને નશીબે સૌભાગ્ય સુખ ઘણું વખત ન હતું. ઇ. સ. ૧૭૫૪ની સાલમાં ડીંગ પાસે હુલેરીના દિલ્લાને મરાઠાઓના લશ્કરનો ઘેરો શરૂ કર્યો, ત્યારે તેનો પતિ ખંડેરાવ ગોળી લાગવાથી મરી ગયો. તે વખતે અહલ્યાબાઈ પોતાના પતિ સાથે હતાં. તેને આ હકીકતની જાણ થતાંજ તેણે પતિ સાથે જવાનું નકકી કર્યું. પરંતુ મદ્દારરાવે તેને આગ્રહ કર્યોથી તેને પોતાનો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

ખંડેરાવના મરણ પછી સંસ્થાનનો બધો કારભાર સ્તુબાને સોંપ્યો. આ પછી તે પોતે ફક્ત યુદ્ધ પ્રસંગોની અને આવકની શીકર રાખતી. તોપણ અહલ્યાબાઈના કામમાં તેમની દેખરેખ હતી. અને તેણી પણ તેમની સલાહ લઈનેજ કામ કરતી. એટલે મદ્દારરાવના અમલમાં રાજ્યનો ખંદોળસ્ત સારો હતો. તેનો મુખ્ય આધાર અહલ્યાબાઈનેજ આભારી હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મદ્દારરાવ હોળકરના મરણ પછી રાજ્યની બધી જવાબદારી અહલ્યાબાઈ પર પડી. માલેરાવ આ વખતે ઉમર લાયક થયો હતો, તો પણ તે પોતાની જવાબદારી જાણી શકે તેવો હોંશિયાર નહતો. મદ્દારરાવ પછી રીવાજ પ્રમાણે માલેરાવના નામથી સુબેદારી થઈ પરંતુ તે ગાદીએ આવ્યા પછી આસરે દશ માસજ જીવતો રહ્યો તેને થોડાજ વખતમાં ગાંડપણની શરૂઆત થવાથી બીજાને ત્રાસ થવા લાગ્યો. આ તેના વર્તનથી અહલ્યાબાઈની સ્તુતિ કરનારાઓએ પોતાના ઉત્સાહમાં તે માતાપાસે પોતાના છોકરાને મરાયો. અથવા તેને હાથીના પગનીએ આણ્યો એમ જે દંતકથાઓ સાંભળીએ છીએ તે તદ્દન નિરાધાર છે.

અહલ્યાબાઈના મૃત્યુ પછી થોડાજ વર્ષોમાં માલકમ સાહેબે આ વાતની ઘણીજ ઝીણવટથી

તપાસ કરી તેમાં કંઈ તથ્ય નથી એમ ખાત્રી કરી લીધી. (પુસ્તક ૧ પૃ. ૧૫૧.)

માલેરાવના મૃત્યુપછી હોલકરનો પ્રધાન ગંગાધર યશવંત ચંદ્રચુડ એકાદ હોળકર કુળનો પુત્ર દત્તક લેવો એવી ઇચ્છા દર્શાવી. પરંતુ તે અહિંદ્યાબાઈએ નાકબુલ કયું. લશ્કરની મદદથી રાજ્ય ચલાવવાનો વિચાર કરીને તેણે તે કામ માટે મહાદેવશીંદે અને પેશવાની પૂર્ણ સહનુભૂતિ મેળવી, તે કમી હોવાથી તેનાથી લશ્કરનું અધિપત્ય સ્વીકારીને લઢાઈમાં જવાતું નહિ. તેથી તે કામ માટે તુકોળ-હોળકરની તેણે નીમણુંક કરી. આગળ જતાં તુકોળ એ પેશવાને ૧૫,૬૨,૦૮૦ રૂપિયા ભેટ આપ્યા. તે પરથી પેશવાએ તેને સેનાપતિના કપડાં આપ્યાં. તુકોળ મહત્વના પ્રસંગે અહિંદ્યાબાઈની સલાહ લેતો તે પુણામાં હોય ત્યારે સાતપુડાની ખીલખાનુ આવેલા હોલકરના મુલકમાં બંદોબસ્ત રાખતો અને અહિંદ્યાબાઈ તેના ઉત્તરના પ્રાંતોની દેખરેખ રાખતી. પણ તે જ્યારે સ્વાદીમાં ફરતો તે વખતે બધાજ પ્રાંતો અહિંદ્યાબાઈની દેખરેખ નીચે રહેતા.

અહિંદ્યાબાઈના અમલમાં તેનો અને તુકોળનો વાસ્તવિક વિરોધ ચારપાંચ મહત્વની બાબતોમાં થયો અને તેને પણ તુકોળનો ભોળો સ્વભાવ અને અવ્યવસ્થિત ખર્ચ એ બે કારણો હતાં. પહેલો પ્રસંગ એટલે તુકોળના કારભારી નારો ગણેશે અહિંદ્યાબાઈના હાથનીયેના અત્યંત વિશ્વાસુ શિવાજી ગોપાળ નામનો ઇસમની આગળ પોતાનું તેજ જણાવે નહિ, એમ ધારી તેની પુના દરબાર તરફથી ઘણી યુક્તિથી પુનામાં બદલી કરી લીધી અને તુકોળએ ભોળા સ્વભાવથી અહિંદ્યાબાઈની મંજૂરી મેળવ્યા વગર આ બદલીની સંમતિ આપી એછે. પછી ૧૭૭૫ માં નારો ગણેશ પોતાના માણસ ભેડે રાધોબાને મળી ગયાથી તેને કેદમાં જવું પડ્યું. તે વખતે તેની ગેરહાજરીમાં દાદાજી અહિંદ્યાબાઈની સંમતિથી તુકોળનો કારભાર તપાસનો હતો. પરંતુ તેનીસાથે તુકોળને નથી બનતું એ જાણીને નારો ગણેશે મહાદેવ શિંધ્યાને કેટલાક રૂપિયા લાંચ આપીને પોતાનો છુટકારો કરી લીધો ને સિંધીયાની શીફારસથી તે પોતાના મૂળ સ્થાન પર હાજર થયો. આ બધીવસ્તુઓ અહિંદ્યાબાઈની અજાણમાં થયેલી હોવાથી ફરી બીજો ઝગડો ઉપસ્થિત થયો ત્રીજો ઝગડો વિશેષ મહત્વનો છે. અંગ્રેજ સાથે થયેલા પહેલા યુદ્ધમાં હોળકરના લશ્કરનો ખર્ચ બેહુદ થયેલો ભેદ તેનેમર્યાદિત કરવા માટે અહિંદ્યાબાઈએ

પ્રયત્ન કર્યો. પણ આ પ્રસંગે યુદ્ધ જોરમાં ચાલતું હોવાથી લશ્કરમાં કરકસર કરવામાં આવે તો પરાજય થવાનો ભય હતો, તેથી એ કરકસર ન થાય એવા હેતુથી પુના દરબારે અહિંદ્યાબાઈ તરફ આખ ફેરવી આવવાનો પ્રસંગ અહિંદ્યાબાઈના જીવનમાં કેટલાએ આવ્યા હશે. તુકોળને મદદારરાવ જેવો વિનય રાખતો ન આવડવાથી તે ખર્ચ માટે અહિંદ્યાબાઈ પાસે વારંવાર માંગણી કરતો. અને અહિંદ્યાબાઈ પણ પ્રજાહિતનો વિચાર કરી તેનો વિરોધ કરતી, પણ આ પ્રસંગોમાં પુણા દરબાર વચ્ચે પડતો અને આ ટંટાનો નીકાલ અરજોરીથી કરવામાં આવતો.

અહિંદ્યાબાઈએ રાજનો અન્તર્ગત કારભાર પોતાના હાથમાં રાખીને બહારનો કારભાર તુકોળને સોંપ્યો હતો. હોળકરનું સૈન્ય તુકોળની આગેવાની નીચે સ્વતંત્રરીતે પેશવાની ચાકરી બજાવતું હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ તુકોળ હોળકર એ લેખમાં કરવામાં આવશે. અહિંદ્યાબાઈના રાજ્યમાં લડાઈ અને ઝગડા બહુ ઓછાં, આંગળીએ ગણાય તેટલાજ થયા. ગોવિંદપંત ગાનુ નામનો એક સજ્જન અહિંદ્યાબાઈનો મંત્રી હતો. તે ખાનગી કારભાર પર દેખરેખ રાખતો. દત્તક પ્રસંગ વખતે ગંગાધર યશવંતે રાધોબા સાથે મળી જઈને પ્રપંચ કર્યો હતો. તે છતાં તેના પુત્રના ગુણ જોઈને તેને પુનાના દરબારમાં વકીલ નીમ્યો હતો. ખંડેરાવ નામના એક માણસને તેણે મહેસુલ વસુલાતીના કામ પર નીમ્યો હતો. તેના અમલમાં ઇંદુરની પ્રજા સંતુષ્ટ અને સુખી હતી. પૂના, હૈદરાબાદ, શ્રીરંગપટ્ટણ, નાગપુર, કલકત્તા, લખનૌ વિગેરે ઠેકાણે જે વકીલો નીમવામાં આવ્યા તેમની નિમણુંક અહિંદ્યાબાઈ પોતે કરતી પોતાના પ્રાંતની વ્યવસ્થા માટે તેને કદી લશ્કરની જરૂર પડી નથી. પોતાની પ્રજા તરફથી તેને ભય હતોજ નહિ પણ બીજા રાજાઓએ કદી તેના મુલક પર સવારી કરી હતી. તેના અમલમાં યંચંદ્રાવતે જે બંડ કયું તે કેવળ જાત્યાભિમાન અને સ્વસંરક્ષણને કારણેજ હતું. ચંદ્રાવતોનો સંબંધ ઉદેપુરના સિસોદીયા રજપુતો સાથે હતો. ને તેમની રામપુરાની જગીર, જયપુરના માધવસિંહને, તે મોસાળમાં રહેતો, તે વખતે તેના ખર્ચ માટે, તેના મામા સંઘામસિંહે આપી હતી પાછળથી મદદારરાવ હોળકરની સહાયથી જ્યારે માધવસિંહે જયપૂરનું રાજ્ય મળ્યું, ત્યારે તેણે રામપુરનો મુલક હોળકરને આપી દીધો. આ વાત ચંદ્રાવતને ન ગમી. તેણે લાગ જોઈને હોળકર સામે બંડ પોકાયું. (ઇ. સ. ૧૭૭૧) આ વખતે તુકોળ

હોળકર ઉત્તર હિંદમાં ગુંથાયો હતો. પણ અહલ્યા-બાઈએ ન કરતા પોતેજ બંડખોરોની સામે થઈને મંદિરે પાસેના પળસુગ ગામ નજીક બંડખોરોનો પરાભવ કર્યો. (માલકમ) પછી ૧૭૮૭ માં રજપુતોએ મહાદેવ સિંધિયાને લાલસોટ આગળ હરાવ્યો. તે હોળકરનો નિંબાહેડા મહાલ ખાલસા કરી તેમનું બળદ શહેર કબજે કર્યું. તેથી ચાંદ્રાવતને જુસ્સો આવી ગયો ને તેણે વળી પાછું બંડ કર્યું આ બેઠ-ને અહલ્યાબાઈએ લશ્કર એકઠું કરીને અંબાજીપંત નાધોરણસોડ વિગેરે લોકો સાથે તે મોકલી આપ્યું પણ આ લશ્કર પર છાપો મારી રજપુતોએ અંબા-જીપંતને મારી નાંખ્યો તેથી અહલ્યાબાઈએ પોતા-ના પિએરના એક તુલાજી શીંદે નામના એક માણ-સને અને ચાંદ્રાવતના બંડને શમાવનારા શરીફ લાઈએ પાંચ હજારનું સૈન્ય આપીને સામે મોકલ્યા. તેમણે રજપુતોને હટાવી બળદ, નિંબાહેડા, રાણી-પુરા વગેરે કામોમાં છાવણી નાંખી ખુદ રામપુરા પણ જમ કર્યું. રજપુતોએ આમદનો આશ્રય લીધો પણ તે કિલ્લો પણ કબજે કરવામાં આવ્યો ને અહલ્યાબાઈનો વિજય થયો (ઈ. સ. ૧૭૮૮) પોતાના રાજ્યપર ઘાટ પાડીને જીવન ગુજારનાર ગોંડ લોકોને અહલ્યાબાઈએ જે રીતે કબજે કર્યો, તે રીત પરથી તેની વ્યવહાર કુશળતા સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. તેણે આ લોકો પોતાની હદમાંથી કોઈનો માલ જાય ત્યારે માલક પાસેથી જે કર (લીલકવડી નામનો) લેતા તે કબુલ રાખ્યો. પણ તેના બદલા તરીકે તેણે તેમની પાસેથી પડતર જમીન ખેડાવી લીધી ને તેમને હુક નીમી આપીને તેમાં જે કયાંય ચોરી થાય તો તેઓ તેની તપાસ કરી લે એવા કરાર તેમની પાસેથી લખાવી લીધો. ઘણા દિવસના કરારથી જમીન પટે આપવાની રીત પણ અહલ્યાબાઈએજ શરૂ કરી એમ કહેવાય છે. (માલકમ ભાગ ૨.)

તોપણ અહલ્યાબાઈની જે આટલી કીર્તિ ફેલાઈ છે, તે તેના યુદ્ધ નૈપુણ્યથી અથવા મુત્સદ્દીપણાને લીધે નથી, પણ ઔદાર્ય ન્યાયપ્રિયતા, ભૂતદયા, સદાચાર ઇત્યાદિ લોકોત્તર ગુણોને લઈને છે. આ ગુણોને લીધે તેને પોતાનો અમલ સરસ કરવાનો મળ્યો એટલુંજ નહિ, પણ પાટીલખાવા; નાના ફડ-ણવીસ જેવા મુત્સદ્દીઓની જેમ તેનું પણ વજન છેવટ લગી રહ્યું. અહલ્યાબાઈને પ્રત્યક્ષ માતૃશ્રી સસજીને પાટીલખાવા તેની સાથે વર્તતા કાગળ લખતા ને બોલતા. નાના ફડણવીસ, હરિપંત ઇત્યા-દી તે વખતના મુખ્ય લોકેન્દ્ર અભિપ્રાય અહલ્યાબાઈ

પોતાના કામમાં લેતી. પણ તે પોતાનું કામ કરતી વખતે બીજાનું વૃથા મહત્વ પોતાના ઉપર ન પડે, તે સાચવતી. તુકોણ અહલ્યાબાઈ કરતાં બે ત્રણ વરસે મોટો હતો તોપણ તે તેને માતા તરીકે સંબો-ધતો ને તે તેની સાથે સેવક તરીકે વર્તતો. અહલ્યા-બાઈની ન્યાયપ્રિયતા માટે પ્રખ્યાતી હતી. તેના ધર્મ-શીલ આચારને લીધે તે વખતના રાજા રજવાડાઓ તેની ઉપર એટલો વિશ્વાસ હતો કે આસપાસનાં રાજ્યો પોતાના ટંટા તેની પાસે ચુકાદા માટે લઈ આવતા. (દાખલા તરીકે મહેશ્વર દરબારનાં ખાતમી પત્રો ભાગ ૧ પાન ૨૪. ભા. ૨ પાન ૧૭૦ જુઓ.) તેમનાં ઘરનાં કળ્યા અહલ્યાબાઈએ મટાવ્યા એટ-લુંજ નહિ, પણ ખાસ પ્રસંગોએ તેમની ફરીયાદ પુણા દરબાર લગી પહોંચાડીને તેને યોગ્ય ન્યાય મેળવી આપ્યો (પાન ૧૧ જુઓ.) આથી પુણા દર-બારમાં કોઈને અન્યાય મળતો લાગે, તો તે અહલ્યા-બાઈ પાસે આવતો મહારાસવાના મરણ વખતે હોળ-કરના ખજાનામાં ૧૬ કરોડ રૂપીયા હતા. આ સિવાય તે વખતના સંસ્થાનના ખાનગી ને દૌલત એવા બે મોટા ભેદ પાડવામાં આવતા. ખાનગી એટલે રાજ પત્નીના નામનાં વ્યક્તિવિષયક આવક કે મિલકત અને દૌલત એટલે સરકારી આવક, આમાંથી ખાનગી ઉપર પેશ્વાનો કરોડ હુક રહે તો નહિ. દૌલતના મુલ-કો ઉપર માત્ર અર્ધી આવક પેશ્વાને આપવી પડતી અહલ્યાબાઈના હાથમાં આટલી સંપત્તિ આવવા છતાં તેણે તેનો દુરુપયોગ ન કર્યો. દૌલતનો પૈસો તેણે પ્રજા રક્ષણ માટેજ ખર્ચ્યો એટલુંજ નહિ પણ પ્રસંગોપાત પોતાનો ખાનગી પૈસો પણ તેણે દૌલતના કામમાટે તે ખપમાં લેતી આ રીતે દૌલતને ખાનગી એમાંનો પૈસો સરકારી કામમાં ખર્ચીને જે શિલક વધી તેનો તેણે એકદંર હિંદુસ્થાનમાં લોકોપયોગી સાર્વજનિક કામોમાં વ્યય કર્યો. હોળકરના ખાનગી ખજાનામાંથી તેણે જે ધન મળ્યું, તે બધું ધર્મ કાર્યમાં ખર્ચ કરવા માટે તેણે ખાનુએ કાઢી મૂક્યું. તેણે લોકોની સગવડ માટે ઠેકઠેકાણે અન્ન છત્ર, ધર્મ-શાળાઓ અને કુવા, રસ્તા ને ઘાટ બંધાવ્યા છે. તેણે કાશીવિશ્વેશ્વરનું મંદિર ને ગયામાંનું વિષ્ણુપદનું મંદિર ફરીથી નવાં બંધાવ્યાં. ને કલકત્તાથી કાશી સુધી મોટો રસ્તો બંધાવ્યો (હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીની સ્કુલ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા) કાશીવિશ્વેશ્વરની માફક સોરઠી સોમનાથનું દેવાલય પણ તેણે નવું બંધાવી તેમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાવી. (મહેશ્વર દર-બારના ખાતમી પત્રો ભા. ૨ પા. ૮૬-૮૭.)

આ રીતે આસેતુહિમાચલ તેણે આવાં પવિત્ર કાર્યો કરીને પોતાનું નામ અજરામર કરી મૂક્યું. તેણે કયું કામ કયાં કરાવ્યું તેની માહિતી તેના પોતાના સંસ્થાનમાં મળતી નથી તો તે અન્ય સ્થળે કેવી રીતે મળે કારણ તેણે કેટલાંય ગુપ્ત દાનો કયાં છે તો કેટલેક ઠેકાણે જે દેવળો, અન્ન છત્રો ઇત્યાદિ નિત્ય ખર્ચના લોકો પયોગી કામ કર્યાં છે. તેના દાનધર્મનો સંબંધ તેજ ગામમાં ઘર બંધાવીને જમીનો ખરીદ કરી તેની ઉપજ સાથે કરી આપ્યો. આથી તેનો હિસાબ સંસ્થાનલગી જઈ શકતો નહિં.

અહલ્યાબાઈના છેલ્લા દીવસોમાં તેના પર જે કૌટુંબિક સંકટો આવ્યા તેની હકીકત અત્યંત હૃદય-દ્રાવક છે. તેના બે ભાઈ તેની માટી ઉમરે મરણ પામ્યા. તેની છોકરીનો પુત્ર નથોળા જેને પોતાની પછી હોળકરની ગાદી આપવાનો વિચાર હતો તે ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં પોતાની ૨૩ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો. તેની પછી તેની ૧૮ અને ૨૦ વર્ષની બે સ્ત્રીઓ સતી થઈ. નથોળાનો મરણ વિધિ કરીને માણસો પાછા આવ્યા કે તરતજ કાશીરાવ હોળકરના પત્ની એટલે તુકેળ હોળકરની મુખા આનંદીબાઈનું મૃત્યુ થયું. આગળ જતાં એક વર્ષમાં તેનો જમાઈ યસ-વંતરાવ કૃષ્ણસે વા થઈ ચાર કલાકમાં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેની પુત્રી મુકતાબાઈ ના કહ્યા છતાં સતી થઈ. આ વખતે અહલ્યાબાઈની ઉમર ૬૫ વર્ષની હતી. તો પણ આ બધા આઘાતો શાંતચિત્તે સહન કર્યા. અને પોતાનો કારભાર કરવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં પણ જ્યારે બીજે વરસે શિંધિઆનો સરદાર ગોપાળરાવે તુકેળના દોષો કાઢીને તેના પર પોતાનું લશ્કર દોડાવીને તુકેળએ “અહિં આવો પ્રસંગ લયંકર છે માટે લશ્કરની અને પૈસાની મદદ થવી જોઈએ” એવા પત્રો મહેશ્વરપર મોકલ્યા. તેનું આ કૃત્ય એક વીર પુરુષને શરમાવે એવું હતું. તેણે પલાળ રૂપિયાની હુંડી સુબેદાર પાસે મોકલી પત્ર લખ્યો કે “હિંમત રાખીને હુરામખોરાને બરાબર હંકારવો ખરચ અને લશ્કરનો પુલ બાંધીશ વૃદ્ધાપ-કાળે હિંમત હાર્યા હો તો લખો કે જેથી હું પોતે આવું”. ખરકાના ચુદ્ધ પછી અહલ્યાબાઈ ઘણું છુવ્યા નથી. તે સંવત ૧૭૧૭ ના શ્રાવણ વદ ૧૪ ને દીવસે પરલોકવાસી થઈ.

અહલ્યાબાઈ દેખાવમાં સુંદર ન હતી. તો પણ તેનું મુખ અત્યંત તેજસ્વી હતું. તેના વસ્ત્રો સફેદ અને સ્વચ્છ રહેતાં. તેની વૃત્તિ શાંત હતી. પરંતુ તેને અસાધ્યનો ત્રિરસકાર હોવાથી જ્યારે કોઈ તેની

સાથે જુડું બોલે ત્યારે તે એટલી ક્રોધાયમાન થતી કે તેના ખાસ પરિચયના માણસો પણ તેની સામે જઈ શકતા નહિ. તેના ધાર્મિક ઉપવાસો અને વ્રત ઘણાજ કઠણ હતા, અને તે તેણે છેવટ સુધી કર્યા હતા. તેના અમલમાં ઇંદુર સંસ્થાનની પ્રજાનો ઉદ્ધાર થયો. આ વખતે તે સંસ્થાના છ ભાગ અને ૮૭ તાલુકાઓ હતા. તેની ઉત્તરની કારકીદીમાં (ઇ. સ. ૧૭૬૬ થી ૯૫) ઇંદુર સંસ્થાનની આવકની સરાસરી ૧૬૦૩૦૭૩૪ હતી. માલકમ સાહેબે અહલ્યાબાઈની દિનચર્યા ઘણીજ કાળજીપૂર્વક લખી મૂકી છે, તેમાં તે કહે છે કે “અહલ્યાબાઈ સૂર્યોદય પહેલાં બે ઘડી પહેલાં ઉઠતાં અને સ્નાન કરી પૂજા વગેરે કરતાં, તે પછી ઠરાવેલા સમય સુધી તે પુરાણો વગેરે વાંચતાં, તે પછી દાન વગેરે આપીને પોતાની સામે બ્રાહ્મણ લોજન કરાવતી. એટલામાંજ તેની થાળી પીરસાઈ આવતી. તેના થાળમાં ફક્ત શાકાદિ પદાર્થો રહેતા હતા....જમ્યા પછી થોડો વખત ઇશિસ્તવન કરી આરામ લેતાં, પછી પોશાક કરી સરકારી કામ માટે દરબારમાં જતાં.....તેનો દરબારમાં જવાનો સમય બપોરનો હતો. ત્યાં તે સાંજના ૬-૭ વાગતા સુધી બેસતાં. તે પછી પૂજા વગેરેમાં તેના ૩-૪ કલાકોનો વ્યય થતો. ત્યારબાદ ફરીથી નવ વાગ્યા સુધી તે સરકારી કામો સંભાળતી. રાતના અગિયાર વાગ્યા પછી તે સુવા જતી.” (સંદર્ભ ગ્રંથ-એ લેખમાં જુઓ.)

અહાર (૧)—(રાજપુતાના) ઉદેપુર સંસ્થાન-માનું એક ગામડું તે શહેરથી બે માઈલપર ઉત્તર અક્ષાંસ ૨૪°૪૫ અને પૂર્વ રેખાંશ ૭૩°૪૪ પર છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં લોકોની સંખ્યા ૯૮૨ હતી અહિં એક મિશનરી નિશાંણ છે. અને ચિતોડ છોડ્યા પછીના વખતમાં જે રાજ્યો મેવાડમાં થયા, તેમના સ્મૃતિ ચિન્હો આ ગામમાં છે. તેમને મહારાણી નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં બીજો અમરસિંહ રાજાનું સ્મારક ઘણું જોવાલાયક છે. પરંતુ ઘણું કરીને બધાજ નમુનાઓ સુંદર છે એમ કહી શકાય.

વિક્રમાદિત્યના પૂર્વજોએ વસાવેલા તાંબવડિ નગરને ઠેકાણે અસાદિત્યે બીજું શહેર વસાવ્યું. તેના પરજ બંધાવેલા એક શહેરના અવશેષો પૂર્વ તરફ દેખાય છે. પહેલાં તેને આનંદપુર કહેતા, તેનેજ પાછળથી અહાર નામ આપવામાં આવ્યું. અહિં દસમાં સૈકાના કાતરેલા ચાર લેખ અને કેટલુંક ઘન જહઝુ છે. કેટલાક જૈન મંદિરો અને હિંદુ દેવાલયોના ખંડેરઅહિં જોવામાં આવે છે. (ઇ. ગે.)

અહાર (૨)—(સંયુક્તપ્રાંત) ખુલંદ શહેર જીલ્લો. અનુમ શહેર તાલુકાનું એક શહેર. ઉ.અ. ૨૮°૨૮' અને ૭૮°૧૫' ત્યાંની વસ્તી ૧૬૦૧ માં ૨૩૮ હતી. અહાર એશબદ અહિં અહિં અને હાર આ બે શબ્દોથી થયો છે. અહિં એટલે સર્પ અને હાર એટલે સત્ર. જન્મેજ્ય રાજાએ પોતાનું સર્પ સત્ર આ સ્થળે કયું એવી પ્રચલિત માન્યતા છે. અને તેપરથીજ આ નામ પડ્યું છે. હસ્તીના પુરના નાશ પછી સામવંશી રાજાઓનું આ શહેર રાજધાનીનું શહેર બન્યું. બીજી એક પ્રચલિત દંતકથા ચાલે છે કે કૃષ્ણની પત્ની રૂકિમણી અહિં રહેતાં હતાં. અને જે મંદિરમાંથી શ્રીકૃષ્ણે તેનું હરણ કયું તે મંદિર હજી અહિં જોવામાં આવે છે. આ સ્થળ ખરેખર ઘણું પુરાતન છે. અકબરના વખતમાં અહાર એક પરગણાનું મુખ્ય સ્થળ હતું. આ શહેર ગંગાને કાંઠે કેટલાક ઉંચાણપર આવ્યું છે. આ સ્થળે ઘણા મંદિરો છે. જુન માસમાં અહિં સ્નાયો ધણી જત્રા ભરાય છે (ઈ. ગે.)

અહાલિંગ:—(અસાળીયું) આ વનસ્પતિને લેટિનમાં લેપિડિયમ, સિટિમવન અંગ્રેજીમાં કોમન-કેરા, સંસ્કૃતમાં અહાલિંગ, અને મરાઠીમાં અહાળીવ કહે છે. તેજ પ્રમાણે હિંદીમાં હાલો કહે છે. તેના બીયાં તપખીરા રંગના રાઈ જેવડાં અણીવાળા લંબગોળ હોય છે. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં અસાળીયાને બીના પાક થવા માટે વાવે છે. અસાળીયાના છોડ નાના હોય ત્યારે તેની ભાજીનું શાક બને છે. તે શાક શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરનારું છે, એમ કહેવાય છે.

અંગ્રેજ લોક મસ્ટર્ડ (રાઈ) કેસ (અસાળીયું) એમના કુમળા છોડો ઉપાડી, સ્વચ્છ ઘોઘ, સરકો નાખીને લીલી કચુંબર કરીને ખાય છે. અથવા લીલા-ધાણાની માફક ખીજ પદાર્થમાં નાખીને ખાય છે. આ બે વસ્તુઓ રોપવામાટે (કુંડા, ટોપલા અથવા બાગમાં) જગ્યા હોય તો હોંસિલી અને ગૃહ કામમાં પ્રવિણ સ્ત્રીઓ, આપણે ત્યાંની સ્ત્રીઓ જેવી રીતે મરચાં કોથમીર કરવા માટે મહંતત લે છે તે પ્રમાણે કરે છે. કારણ કે તે તાજાં ઉખેડી ને વાપરવામાં સ્વાદ ધણી હોય છે.

દાતરડાની અણીથી ૪-૬ આંગળા લિટીઓ પાડી માટીમાં રંગોળીમાફક ચપટીવડે બી નાખવાં અને હાથથી બી માટીથીકાંકી પાણી પાવું. ૪-૫ દિવસમાં બી ઉગી આવેછે. ત્યાર પછી તેને જોઈ એ તેમ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

અસાળીનો પાક મહીનદીને કાંઠે સુકી જમીનમાં કરવામાં આવે છે. જ્યાં અદ્રીષુ થાય છે, તે જમીનમાં તે ઉગાડવામાં આવે છે. ખેડા જીલ્લામાં તેનો પાક થાય છે. કંઈની જમીનમાં આનો પાક સરસ થાય છે. ખેડા જીલ્લામાં તેનું બી રાઈમાં નાખવામાં આવે છે. તેના પાકમાટે જમીન તૈયાર કરીને તેમાં દશ ગાડાં ખાતર નાખવામાં આવે છે. અક્ટોબર માસમાં બે ત્રણ પાઉંડ બીયાં કચારામાં નાખવામાં આવેછે. તેને રોપ્યાપછી તરતજ પાણી પાવામાં આવે છે. બીજીવાર ચાર દિવસે તેને પાણી પાય છે. પછી આગળ જતાં દશ બાર દિવસને અંતરે તેને ૮-૧૦ વખત પાણી પાવામાં આવે છે. તેનો પાક જાન્યુઆરી માસમાં તૈયાર થાય છે. તે કાપીને લાવી તેને ખંખેરી તેમાંથી અસાળીયું ઉત્પન્ન કરે છે. જે પાક સ્વતંત્ર હોય તો દર એકરે ૫૦૦-૬૦૦ પાઉંડ થાય છે. તેની કિંમત દર મણે ૩-૪ રૂપિયા થાય છે. (૧મણ-૧૪૦ પાઉંડ).

આ બી ખાનદેશમાં નદીને કાંઠે તૈયાર થાય છે. તે ઉષ્ણ, કડવું અને પુષ્ટીદાયક છે. અને ત્વગરોગ, અથવા ગુદ્મનું નાશકર્તા છે એમ કહેવાય છે.

ઉપયોગ:—અસાળીયાની ખીરકરવામાં આવે છે. પ્રથમ દૂધ ઉકાળવામાં આવેછે. તેમાં અસાળીયું નાખવું તે જ્યારે નરમ થઈ ને ખીરની જેમ બને ત્યારે ખાંડ અગર ગોળ નાખવો. આ ખીર વા નાશક છે. અને કેડને બળવાન બનાવીને વાતુને પુષ્ટિ આપે છે, અસાળીયાના લાડુ અગર ખીર સુવાવડીને આપવાથી શક્તિ આવેછે અને દૂધ વધે કહેવાય છે. (લેખક ગ. કે. કેળકર.)

અહિ:—(ઋગ્વેદ-૭.૧૦૪, ૭.૬-૫૭-૧૬વિ.) તે પછીના વૈદિક વાડ-મય માંથી “સર્પ” એ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો છે. તેણે કાંચળી ઉતારી મૂક્યાનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (ઋ. ૬, ૮૬, ૪૪ અથર્વ. ૧, ૨, ૭ રીત, બ્રા. ૧૧, ૨, ૬, ૧૩ બૃહ. ઉપ. ૪, ૪, ૧૦ જૈમિ. બ્રા. ૧, ૬, ૨, ૧૩૬ કાંકકઉપ ૨, ૬, ૧૭) તેની વિચિત્ર ગિલચાલનો પણ ઉલ્લેખ મળી આવે છે. (ઐતરેયઆર ૫, ૧, ૪) અને તે ઉપરથી તેને “દત્વ-તી રજ્જુ; (દાંતવાળી દોરી) એવું નામ મળેલું છે. (અથર્વ ૪ ૩, ૨) તેનો દંશ ઝેરી છે. (ઋ. ૭, ૧૦૪, ૭ અથર્વ ૧૦૪, ૪:વિ.) શિયાળામાં તેને જડતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી તે પૃથ્વીના ઉદરમાં સંતાઈ રહે છે (અથર્વ ૧૨, ૧, ૪૬) લુંટારૂઓથી બચાવ કરવા તેની કાંચળીનો ઉપયોગ થાય છે. (અથર્વ ૧૨૭)

વૃત્રને ઋગ્વેદમાં અહિ કહેલો હોય એમ જણાય છે. કારણ વૃત્રનાં વિશેષણો અહિને અને અહિનાં વૃત્રને લગાડેલાં જણાય છે. (ઋ. ૧, ૩૨ ૧-૨ અને ૭૧૪) ઇંદ્રે અહિને માર્યો એવું વર્ણન પણ (ઋ. ૮૮૨-૨) છે અશ્વિનું પણ અહિ નામ છે. (ઋ. ૧૨૬, ૧) શત્રુને અહિને સોંપવાની વિનંતિ સોમને કરી છે. (ઋ. ૭-૧૦૪, ૬) જ્યારે આ શબ્દ બહુવચનમાં હોય છે, ત્યારે જેમાં અહિનો જન્મ પડેલો છે. એવું રાક્ષસકુલ એવો તેનો અર્થ હોય છે. (ઋ. ૧, ૩૨, ૩.૪) (ઋ. ૬, ૮૮, ૪, ૧૦-૧૩૬, ૬) અહિ વૃત્રના સારા ગુણ બતાવતું સ્વરૂપ જેને અહિ બુદ્ધ્ય કહે છે. તે અહિનીજ દેવી પ્રકૃતિ છે. અવસ્થામાં તે અહિને મળતો શબ્દ અશ્વિ છે, તેનો અર્થ પણ સર્પ એવો થાય છે, એને માટેજ આગળ આઝીદ હાક એવી શબ્દયોજના થઈ ને તેનું પાછળથી ઝોહાક એવું રૂપાંતર થયું. આ ઝોહાક માટે અનેક પૌરાણિક કથાઓ પ્રચલિત છે. ને તેઓનો સંબંધ સર્પ સાથે છે. અહિ શબ્દનો અહ-રિમન એ શબ્દ સાથે સંબંધ જોડવાનો પ્રયત્ન પણ થયેલો છે. (વૈદિક ઇંડોક્સ વૈદિક માયથોલોજી અને શ્રોત વાડમય.)

વલ નામનું અહિનું નગર હતું તે કુત્રનોનો દૌપક્ષી લઇને ઇંદ્રે સર કર્યું. તે કબજે કરીને સૂર્ય-માં સામેલ કરવાથી તેનો પક્ષ બળવાન થયો. વલ અને સૂર્ય વચ્ચે વન હતું. વનમાંના લોકોએ સૂર્યનો પક્ષ લેધો તેથી તેની ક્રુતેહ થઈ. તેથી તેને પુષ્કળ લાભ થયો ઇશ્વરે ક્રુત્સ માટે સવારી કરી ને સવારીથી સૂર્યનો પક્ષ જખરો થયો તેથી ક્રુત્સ એ સૂર્યનો રાજા થયો. (લાગવતી અર્થ ઋગ્વેદ ૧૦-૧૩૮, ૧-૨) અહિએ સિંધુપ્રાંત લઈ લીધો હતો, તે ઇંદ્રે છોડાવી છેવટે અહિને પણ મારી નાંખ્યો. (ઋ. ૧૦-૧૩૩-૭) આ ઉલ્લેખ ઉપરથી અહિનું સ્થાન બહુચી સ્તાન હતું, એમ રા. લાગવત કહે છે.

અહિચ્છત્ર:—(અહિક્ષત્ર) અર્વાચીન રામ-નગર, આ પ્રાચીન રાજનગરનું નામ આજ સુધી કાયમ છે. તે પણ હુમણા લોકોએ આ શહેર છોડ્યું છે. પાંડવોના વખતમાં તે ઉત્તર પંચાલ દેશની રાજ ધાની હતું. અહિક્ષત્ર અથવા અહિચ્છત્ર એવા બે પ્રકારે તેનાં નામ લખાય છે. તેના પહેલા આદિરાજ પર સર્પે પોતે તેના પર છત્ર કર્યું હતું, એમ દંત-કથા છે. અહિ એક પુરાતન કિલ્લો છે. તે આદિ-રાજાએ બંધાવ્યો છે, એમ કહેવાય છે. ભારતમાં અહિચ્છત્ર એવું નામ મળી આવે છે. (૫-૧૬) ભારત માં કહ્યું છે કે પાંચાલ દેશ હિમાલયથી ચર્મણુ

વતી (હાલની અંબળા) નદી સુધી પથરાયો હતો. ઉત્તર પંચાલ (હાલના રાહિલખંડ) ની રાજધાની અહિચ્છત્ર હતી. અને દક્ષિણ પંચાલ (અંતરવેદી) ની રાજધાની કાંપિલ (હાલનું કાંપિલ) હતી. કાંપિલ એ બુદ્ધાઉન અને કુરુકાબાદ એ બે વચ્ચે ગંગાના જુના પાત્રમાં છે. ભારતીય યુદ્ધ પહેલાં પાંચાલ દેશનો રાજા દુપદને દ્રોણ જીતીને ઉત્તર પંચાલ પોતાને માટે રાખીને દક્ષિણ પંચાલ દુપદને આપ્યું (મહાભારત ૧-૧૩૮)

આદિરાજા અને સર્પ એમની દંતકથા છે, તેજ પ્રમાણે એક કથા બૌદ્ધ ગ્રંથમાં છે. પરંતુ બુદ્ધોએ તે આદિરાજાની કથા પરથી ચોળ હોવી જોઈએ. કારણ કે આદિરાજાની કથા જુની છે. અહિચ્છત્ર અથવા અહિક્ષત્ર એ નામ ઘણા શહેરોને આપવામાં આવ્યું છે.

ટાલેમી જેને અહિસદ્ર કહે છે, તે આજ નગર હોવું જોઈએ. અહિચ્છત્ર શહેરનો ઘેરાવો ૩ માઈલ છે. અને તેની આસપાસ કુદરતીજ કેર છે, એમ હયુએનસંગ લખે છે. તે બધી રીતે મળતું આવે છે. તેની ઉત્તર દિશાએ અને પૂર્વ દિશાએ એક પાણીનો સંચય તે. અને પશ્ચિમ તેમજ દક્ષિણ બાજુએ રામગંગા અને ઘોઆ એ બે વચ્ચે એક કિલ્લો છે. હયુએનસંગના વખતમાં અહિ બાર વિહાર, ૪-૫ સ્તુપો અને વૈદિક ધર્મના ૪-૫ દેવાલયો હતાં. હાલમાં કિલ્લો જીર્ણવસ્થામાં છે. અંદર બધે જંગલ છે. તે પણ ૩૨ અરૂણા હજી સારી સ્થિતિમાં છે. હયુએનસંગે આ રાજ્યનો ઘેરાવો ૪૦૦ માઈલ છે એમ જણાવ્યું છે. તે પરથી તેમાં રાહિલખંડનો પૂર્વભાગ પણ ગણાવો જોઈએ. (દિક્ષિત-ભારત વર્ષીય ભૂવર્ણન વિલ્સન-વિષ્ણુ પુરાણ ૨, ૧૬૧ અંસેઝ પુ. ૧ પા. ૪૮, ૨૬૧ વગેરે મહાભારત. ડૉસન-હિંદુ કલાસિકલ ડિક્શનરી.)

અહાર ગામ:—(મુંબઈ) નાશિક જીલ્લો નિકાડ ગામની વાયવ્ય દિશાએ દશ માઈલ દૂર છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૮૮૧) માં ૯૪૫ છે. આ સ્થળે સન ૧૯૧૮ માં થાણાની જેલમાંથી નાસી ગયા પછી ત્રિંબકજી ડેંગળને ફરી પકડવામાં આવ્યા (મુંબઈ ગે. પુ. ૧૪ પાનુ ૩૫૦ જુઓ.) અહિ કારતક મુ. ૪ ને દિવસે એક મુસલમાન સાધુની જાત્રા ભરાય છે. (મું. ગે. ૧૬-૧૮૮૩.)

અહિરી:—જમીનદારો (મધ્યપ્રાંત) ચાંદા જીલ્લામાં આ જમીનદારો મોટામાં મોટી છે. કુલ ક્ષેત્રફળ ૨૫ ચો. મા. છે. આ જમીનદારોની ગણ

ચિત્તેશી તાલુકામાં બીજા ૭૭ ગામડાઓ છે, અને તેમું જોડણ પપ થો. માઈલ છે. અને તેની માલ-ગુમસ્તરી હકની છે. આ જમીનદારીની ઉત્તર દિશાએ અરિયાપરા, કોટગામ, ખૂટગામ, અને પૈ-મુરંદા જમીનદારી છે. પૂર્વમાં બસ્તર સંસ્થાન, દક્ષિણે શિરો તાલુકો પશ્ચિમે પ્રાણહિતા નદી દિના નાળુ અને ગરુડીશી તાલુકાનો કેટલાક ભાગ છે. તેમાં ચી વૈનંગા. પ્રાણહિતા અને ઇંદ્રાવતિ નામની નદીઓ વહે છે. ઘણકરીને બધે જંગલ છે.

ઇતિહાસ:—હાલના જમીનદારોના માનસુ બાપુ નામના પુર્વજને ચાંદના એક ગોંડ રાજાએ આસરે છે એકાપહેલાં આ જમીનદારી ઇનામમાં મળી પરંતુ તે બુધારે મળી તેના લેખી પૂરાવો મળતો નથી. કાશા નામનો જમીનદાર ઇ. સ. ૧૭૦૩ થી ૧૭૬૯ સુધી થઈ ગયો વખતથી એકસ હકીકત આ જમીન માટેની મળી શકે છે. આ તે વખતના ચાંદના છેવટના ગોંડ રાજાની વતી મરાઠાઓની વિરૂદ્ધમાં લડ્યો હતો. તે રામશાહનો (ઈ. સ. ૧૬૭૨-૧૭૩૫) સગો હતો અને તેણે સાધા અને મુકાબુરિયા નામના બળવાખોરોના નાશ કર્યો તેથી આ જમીન ઇનામમાં મળી હતી. આ બળવાખોરોએ સુરજગઢ કિલ્લો પોતાને તાબે કર્યો હતો. કેટલાક વર્ષો પછી તેને જય મળ્યો. તે પછી તેના વંશનો શીમરાવ અથવા વ્યંકટરાવ (સાચા નામ માટે શક છે) ને તે જમીનદારી મળી. (ઈ. સ. ૧૭૭૦ તે ૧૬૧૮) તેણે ઇ. સ. ૧૭૭૩ ની સાલમાં મરાઠાઓના અંદર અંદરના અગડામાં મુખોળનો પક્ષ લીધો હતો. જો વખતે તે અને તેનો ભાઈ મોહનશાહની પાસે ચાંદાનું લખકરી સ્થાપિત હતું અને તેના બીજા ભાઈ વિદ્યાનરાવને તાબે માણિકગઢ કિલ્લો હતો. આ ત્રણ જણે પુનાથી આવેલી એક લખકરી તુકડીને હરાવી હતી. તે તુકડીએ મુખોળના કબાજાને પકડી કેદમાં નાખ્યો હતો. આ ત્રણભાઈએ તેને છોડ્યો અને મેજર લુસી રિમથ કહે છે. શીમરાવે પોતાની કીર્તિ પોતાની પાછળ રાખી છે. તેના સુકકમાં તેણે સારી રીતે બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. અને આસપાસના નાના જમીન દારોને પોતાના છત્રનીચે આણ્યા હતા. તેનાજ અમલમાં તે જમીનદારી વધી છે. તેના પછી દરિયાબાઈએ છ માસ સુધ આ જમીનદારીનો આ સ્વાક લીધો અને છે બરે મુજગદારાને તાબે તે જમીનદારી આવી. આ પ્રસંગ મોટો કટાકટીનો હતો. તેજ વખતે મેંકિનસેને આખાસાહિબની ધરપકડ કરી હતી. તે

વખતે ભૂજંગરાવે પોતાના કુળની આગર પ્રમાણે પોતાના રાજકર્તાની આગર રાખી અને ચાંદા શહેરના રક્ષણમાટે થયેલી લઠાઈમાં તેણે પ્રિટિશો વિરૂદ્ધમાં લઠાઈ કરી. આગળ જતાં ચાંદા શહેર લુંટાયા પછી ભૂજંગરાવપાસે તે જમીનદારી ઇ. સ. ૧૮૪૭ સુધી રહી. તે પછી તેના પુત્ર વ્યંકટેશરાવ પાસે આવી. પરંતુ તે ઇ. સ. ૧૮૫૧ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. તે પછી શીમરાવની વિધવા સ્ત્રી લક્ષ્મી બાઈ પાસે આ ધન આવ્યું. આગળ જતાં ૧૮૬૧ માં તે મરણ પામી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળગામાં મોલપલ્લીના જમીનદારે રાજપુરના પરગણામાં લુંટ શરૂ કરી અને પછી થોડાજ વખતમાં ઘોટ-અરપલ્લીનો જમીનદાર વ્યંકટરાવ તેને જઈ મળ્યો. તેમણે ખુલ્લીરીતે પ્રિટિશરાજ્યની વિરૂદ્ધ બળવો જગાવ્યો. તે વખતે તેમણે પ્રાણહિતા નદીની ઉપરના ચીંચગોડી તારખાનામાંના ગારટિ-યંડ અને હોડ ને ઠાર કર્યો. તે વખતે લક્ષ્મીબાઈની મદદથી બાપુરાવને પકડવામાં આવ્યા. આ તેની સેવા માટે ઘોટ અરપલ્લી જમીનદારોમાના ૬૭ ગામ. ડાંચો તેને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા તે હાલમાં તેજ જમીનદારોમાં ગણાય છે. બળવો સમાપ્ત થયા પછી અને બધે શાંતિ થયા પછી તે જમીનદારીમાં જણાવા બેગ કાંઈ બન્યું નથી. લક્ષ્મીબાઈ પછી થયેલાં જમીનદારો મેંગરાવ (ઈ. સ. ૧૮૬૧ થી ૮૬૧૬) સાવિત્રબાઈ (ઈ. સ. ૧૮૬૬ થી ૧૮૭૧) ધર્મરાવ ઇ. સ. ૧૮૭૧ થી ૧૮૮૪) આ જમીનદારીમાં દત્તકો ઘણા લેવાયા છે. ઇ. સ. ૧૮૮૩ ની સાલથી તે જમીનદારી ભૂજંગરાવ નામના જમીનદાર પાસે આવી છે, તે જમીનદાર બરાબ આલનો હોવાથી આવકમાં કરજ વધતું ગયું. અને ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલમાં જમીનદાર પોતાની જમીનનો અધિકાર ચલાવવા નાકાયક છે એમ સરકારે નક્કી કર્યું, અને આવક કોર્ટ આફ વૉડસના તાબામાં આપી આ વખતે આવકમાં ૧ લાખ રૂપિયા દેવું થયું હતું. તે વખતે જમીનદારને કોઈએ ફોસલાવ્યાથી તેણે નાનો બળવો જગાવ્યો પરંતુ તેનો તરતજ નાશ કરીને ભૂજંગરાવને ચાંદામાં લાવી રાખ્યા. અને જેઓ તેમાં સામેલ હતા, તેમને ઇસ્ટરેમથી કાઢી નાંખ્યા પછી જમીનદારોને ફરીથી અહિરગામે જવાની રજા આપી.

કારભાર:—આ જમીનદારીમાં બધા મળીને ૩૮૦ ગામડાં છે. ઘણાં ખરાં ગામોનો કારભાર જમીનદારો મારફતે થાય છે. કેટલાક ગામોનો કારભાર

લોકો તરફથી થાય છે. જરખંદી અને મોપદ્વી એ તાલુકાળીજદરજાની દરજ્જાની જમીનદારીમાં આવે છે. જરખંદીમાં, ૧૭ ગ.મઝાં હોહા ઉપરાંત અહિંસના. જમીનદારોએ ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં નાગેરવ ગોંડને ત્રિવલ્લવિષયક કરારો માટે વાર્ષિક ૧૦૦ રૂ. કર લેવાનો કરાવી આપીદીધી. ને તેપણ વંશપરંપરા માટે મોલપદ્વી તાલુકાએ ખંડજોર ખાખરાવની જમીનદારીને. લાગ હોતો, ને તે લક્ષ્મીબાઇએ લોકાપદ્મના જમીનદારોને ૧૦૧ રૂ. લેવાના કરાવી ખંડા હક સાથે આપી દીધો. આજે એ તાલુકામાં ૨૩ ગામડાં છે, અને કર ૧૭૨ રૂ. છે કોર્ટ આફ વાડસે આ મિલકત તાબામાં લેતાં પહલ. જે ગામો જમીનદારના તાબામાં છે. એમ મનંતું, તે ગામનો કારભાર ભૂમિયા કરતા. આ લોક વજનદાર હોવાથી ઘણીખરી આવક તે લોકોજ લઈ લેતા. તે ખેડૂતો પણ સર્વાંશે તેમની ઉપર આધાર રાખતા જે વખતે તગસણી થઈ તે વખતે ભૂમિયાને કાઢી મુકવાથી ઘણાંખરાં ગામડાં ઉજ્જડ થયા છે, એમ માલમ પડ્યું છે. ત્યાંની વસ્તી (૧૯૧૧ માં ૩૭૪૨૧ હતે દુકાળ ઘણુંખડું પડતો નથી. રહેવાસી રાજગોંડ, બારીયા, કોયા, તેવી મહાર વગેરે પાક ભાત (મુખ્ય પાક) શેરડી, જાં, મગ, અડદ, વગેરે. ૧૯૦૬-૭ માં ખેડાઈ ગયેલી જમીનનું ક્ષેત્રફળ ૫૭૬૫૮ એકર હતું ને મહેમુલ ૧૩૬૦૦ રૂ. હતા.

અહિંસાદંત્ર: ઉખારકાલીન વાડમયમાં શિવનું એ બીજું નામ છે. તેમજ એક રૂદ્રનું પણ એ નામ છે. તેનું વૈદિક સ્વરૂપ વેદવિદ્યા-મરાઠી જ્ઞાનકોશ પ્રસ્તાવનાખંડ ભાગરમાં સવિસ્તર આપ્યું છે.

અહિંસાંત કીલ્ક:—(મુખ્ય)ન.શિક શબ્દે, ચાંદારે હુંગરમાં દિગ્દીની ઉત્તરે ૧૫ માઇલપર અ. કિલ્લો છે. ૧૮૧૮માં કેપ્ટન બ્રા જે આ ટેકરાનુ. વર્ણન કાળો, રાગીષ્ટ અને જાંબોભૂખરો, એવું કયું છે. તેની ઉપર આવવાને બે માર્ગ છે. ખાનદેશ અને ગંગથડી બન્ને બાજુએથી અવાય છે. ખાનદેશ તરફનો માર્ગ સહેલા છે ને ગંગથડી તરફનો માર્ગ ખીણોમાં થઈને છે. વર્ષાઋતુમાં એ રસ્તો ઘણો મુશ્કેલીવાળો છે. ખીણોમાંથી ગયા બાદ રસ્તો વળે છે ને વચ્ચેવચ્ચે પગચાળા છે. આગળજે દરવાજા જેવી બે કમાવો છે આ જે તેમા લાગીને એક પડેલી બીંત છે તેને અડીને જે કોઠાર હતો અહિં પાણી પુષ્કળ હતું ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં અહિં પાંચ માણસે હતો (કેપ્ટન

ખીજનો રિપોર્ટ અહમદનગર કલેક્ટરની કાર્પલ નં ૬ જાવક. ૨૦-૬-૧૮૧૮) (મુખ્ય ગ્યાઝીડીયર).

અહિંસાંત્રી:—અહિંસાંત્રી-અહિંસાંત્રી એ સૌભરી ઋષિના મથુરાના આશ્રમનું નામ હતું. પ્રાચીણમાંથી ખરા અથવા પ્રાચીણ હોવા છતાં પ્રાચીણ કહેવાય નારો આ વર્ગ છે. પ્રાચીણ પિતાને ક્ષત્રિય માતામાંથી આ લોકો ઉત્પન્ન થયા છે. પહલો એ લોકો બેબે. લાખ ઉંચકવાનો પ્રધેકરતાં જળપુર નર્મદાની ખીણમાં આ લોકોની વસ્તી છે (રસેલ અને હીરાલાલ કાન્દલસ એડ ટ્રાન્સ એફ ઇન્ડિયા ઇ.નસી. પી.)

અહિંસા:—હરકોઈ સજીવ વસ્તુને ઇજા ન કરવાની આ ભાવના ઘણી પ્રાચીન છે. જાહેરમાં નિષદમાં ‘અયમ તમે દાનમાર્ગ મહિસા સમ્પ્રવચન મિત્ર તા અથ દક્ષિણ’ એ વાક્યમાં પુરુષ રૂપી યજ્ઞની અહિંસા એ દક્ષિણ છે એમ કહ્યું છે. આ ઉપનિષદનો સમય ઇ. સ. પહેલા ના ૭ મા સદીનો ગણાય છે. અને એજ સમય અહિંસા તત્ત્વ પરમ કોટીએ લઈજનારા જેન સંપ્રદાયના ઉદયનો છે. મનુ સ્મૃતિમાં બેકે ધર્મવિહિત હિંસાને અહિંસા માની છે તોપણ માંસ ભક્ષણને માટેજ કરેલી હિંસાને ત્યાજ્ય ગણી છે (મનુસ્મૃતિ પ ૪૪, ૪૮) અ: તત્ત્વ જુદાજુદા ભારતીય સંપ્રદાયમાં જોવામાં આવે છે. પણ દરેક સંપ્રદાયમાં જોવામાં આવે છે પણ દરેક સંપ્રદાય જુદીજુદી દૃષ્ટિએ એતરફ જુએ છે. તે તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે.

પહેલા જે સંપ્રદાયમાં આ તત્ત્વ અતિશયતાની હદે ગયું છે, તે જૈન સંપ્રદાય તરફ જોઈએ જૈન સાધુઓમાં પંચમહાવ્રતોમાં અહિંસા એ આવશ્યક છે. તેનું પરિપણ આચરણ થાય એટલામાટે તેઓ હંમેશાં (વિશેષતઃ સ્થાનકવાસી જૈન) એક સુતસ્ત્રી બનાવેલો મંચલો (સાવરણી) રસ્તો સાંકડે કરવાને માટે સાથે રાખે છે. મોટામાં જીવનંતુ ન પેસી જાય એટલા માટે મોઢા પર એક કાપડની પટ્ટી બાંધે છે તે શરીરપર પડેલા જીવર્ગને દુરપણ કરતા નથી. કેટલીક વાર જૈન લોકો મનુષ્ય હત્યાતરફ ખેદરકારી બતાવીને આ નાના જંતુઓને બચાવે છે. દાખલા તરીકે સર્પાદિ લયંકર પ્રાણીઓને તેઓ હાથ આવ્ય: હોય તોય છોડીમૂકે છે એવી વાત પણ સાંભળવામાં આવી છે કે માકડને જુઓ વિગેરે જંતુઓની પાંજરાપોળ બનાવી તેમને તેમાં રાખે છે ને તેમના પોષણ માટે એકાદ જાડા માણસને સંપ્રસુવાને માટે મોકલી આપે છે. આ રીવાજ હજી પણ નષ્ટ થયા નથી. સુરતના બેનિંચન હોસ્પિટલમાં ઉપદ્રવી જીવંતુઓનોવડં ખીણ પાડી ભેગો હો

છે. એમ હિંદુસ્થાન વિષયક વર્ણન એ પુસ્તકમાં (હોપટનકંત) લખેલું છે (મુખોપાધ્યાય: સર્વિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટસ આફ્ ધી હિંદુઝલાગ ૨ પા. ૫૦).

કેટલાક જૈન લોકો અહિંસા માટે કેટલી ફરદૂષ્ટિ રાખે છે, અને ભાવી અહિંસા માટે તાત્કાલીક કેવી હિંસા કરે છે. તેનો એક દાખલો જોવા જેવો છે. ઉનાળામાં જો ઝાડની છાયામાં ગાયો કે ભેંસો બેસી હોય તો જૈન તેમને ત્યાં બેસવા નહિ દે એકદમ ઉઠાડી મુકશે કારણ તેમના ત્યાં બેઠા પછી થનારા મલોત્સર્ગ કે મૂત્ર વગેરેમાં જંતુ વગેરે ઉત્પન્ન થાય ને તે જંતુ સખત તાવમાં મરી જાય તો નાહક હિંસા થાય એ વિચારથી તેઓ ગાયભેંસોના આરામની આડે આવે છે. આજ રીતે હિંદીયા નામના જૈન મલોત્સર્ગ વખતે એક અત્યંત દીલ રીત અર્ખાત-યાર કરે છે. આ જૈન લોકો ઠંડા પાણીમાં જીવજંતુ હોવાનો સંભવ હોવાથી હિંમેશાં શાકનું પાણી કે ભાતની ઉપરનું પાણી કે ગરમ પાણી પીએ છે. પણ પાણી ગરમ કરતી વખતે થનારી હિંસાપ્રત્યે આંખ-મિંચામણ કરે છે. જૈન શાસ્ત્રમાં મધ અને માખણ નિષેધ મનાયાં છે. આ તત્વને અનુસરવા માટેજ દંત-ધાવન, સ્નાન આદિ દેહશુદ્ધિની ક્રિયાઓ પણ જૈન યતિઓ માટે નિષેધ મનાઈ છે. આ સર્વનું કારણ માત્ર હિંસા ભય એજ છે.

ઐશ્વર્ય ધર્મમાં આ તત્વ માનવ ધર્મને અનુસરીને ચાલેલું છે. અષ્ટ માર્ગમાં આ તત્વ બે ઠેકાણે આવે છે. એક તો યોગ્ય ઇચ્છાઓની યાદીમાં ને બીજું સદાચરણમાં આવે છે. (મહિજમ નિકાય ૩ ૨૫૧=સંયુત્ત ૫-૯) તેમજ સંપ્રદાયના દશ નિયમો (શિખાપદ) માં અને પંચશીલામાનું તે તત્વ એક છે. (વિનય) ૧-૮૩; અંગુત્તર ૩, ૨૦૩ હમણાં મળી આવતા જુનામાં જુના ઐશ્વર્ય ગ્રંથમાં શીલને લગતા જુના લખાણમાં અહિંસાપર આરંભમાંજ ઘણું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે અનેક સુતોમાંથી જેમને તેમ લેવામાં આવ્યું હોય એમ જણાય છે. (રાઈસ ડેવીડ્સ-ડાયા લોન્સ આફ ધી બુદ્ધ ૧-૩-૪) અશોકના પહેલા શીલાલેખમાં (સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૫૬) આગળનું લખાણ મળી આવે છે.

“આ ધર્માનુશાસનપત્રિકા દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ લખાવી અહિં કોઈ પણ જીવની હત્યા થાય નહિ અથવા જલસા થાય નહિ કારણ આવા જલસામાં ઘણા દોષ થાય છે. એવું પ્રિયદર્શી રાજાના જોવામાં આવ્યું છે. પણ દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને કેટલાંક જલસા યોગ્ય હોય એમ લાગે

છે. પહેલાં પ્રિયદર્શી રાજાની પાકશાળામાં દરરોજ કેટલાંક શત સહસ્ર પ્રાણીઓ શાકભાજી કે દાળ વગેરે માટે મારવામાં આવતાં, પણ આજે એટલે જ્યારે આ ધર્માર્થ લખવામાં આવે છે. ત્યારે માત્ર ત્રણ પ્રાણીઓ મારવામાં આવે છે. તે પ્રાણી બે મોર અને એક સાબર—સાબર પણ હિંમેશાંજ નથી હોતું—છે. આ ત્રણ સજીવ પ્રાણી હવે પછી નહિ મારવામાં આવે” (સ્મિથ ધી આંકસફર્ડ હિસ્ટરી આફ ઈન્ડિયા પાન ૩૯)

અશોકના પાંચમાં સ્તંભપરના આ લેખમાં આ સમ્રાટે અહિંસાની આખતમાં કેટલી પ્રગતિ કરી તે જણાઈ આવે છે. જનાવરોને ખરચી કરવાની તે વિરુદ્ધ હતો તેમાં પહેલાં ૭૫ વરસ પૂર્વે તેના રાજ્યમાં શી સ્થિતિ હતી તેનો ખ્યાલ આવવા માટે તક્ષશિલાનો દાખલો પૂરતો છે.

ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬ માં અલેક્ઝાંડર તક્ષશિલામાં આવ્યો ત્યારે આંભી રાજાએ તેને ખાવાને માટે ભેટ તરીકે ૩૦૦૦ જાડા બળદ અને ૧૦૦૦૦ થી વધારે બકરીઓ મોકલાવ્યાં આ ઉપરથી વેદકાળ પ્રમાણે આ વખતે લોકો ખાવાને માટે ઢોરને જાડા કરી રાખતા, અને અતિથિસત્કારને વખતે તેની મિજબાની ઉડાવતા. ગૌમાંસને લગતી હિંદુઓની પ્રચલિત ભાવના તે વખતે સમાજમાં જરાપણ ન હતી. એમ કહેવું પડશે. અશોકના વખતમાં તે અહિંસાના ઉપદેશથી પ્રચારમાં આવી તે પછી તો તે જાતિ ભેદના કલહના કારણે ૩૫ થઈ. અસ્તુ. આ અશોકના પાંચમાં સ્તંભ ઉપરનો લેખ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર સાથે મળતો આવે છે. દાખલા તરીકે બન્નેમાં શુક, સારિકા અને ગ્રાહ્યણી કલહસની હત્યા નિષિદ્ધ માનેલી છે. ભિક્ષા પર્યટનમાં કોઈ પણ ભિક્ષા સ્વીકારવી એવો ઐશ્વર્યમાં એક નિયમ છે. જે વખતે દેવદત્તે બુદ્ધ પાસે આ નિયમ ઓછો વ્યાપક કરવા માટે વિનંતિ કરી ત્યારે બુદ્ધે તેમ કરવાની ચોકખી ના પાડી (વિનય ૨ ૧૧૭ ૩, ૨૫૩) બુદ્ધને મોઢેથી નિકળેલો સર્વશ્રુત આમગધ સુત્તમાં શબ્દોમાં એવું ચોકખું જણાવ્યું છે. માંસાહારથી માણસ નથી બગડતો પણ દુષ્કૃત્યથી બગડે છે. પોતે બુદ્ધે ચંડ નામના માણસને ઘેર ડુક્કરનું માંસ ખૂબ ખાધેલું ને તેથી તેને અતિ-સાર થયો ને તેથી તે મૃત્યુ પામ્યો. ત્યારે ઉપરની વાત ઉપરથી આ અહિંસાને લગતા ઐશ્વર્યને જૈન વિચારોમાં કેટલો તક્ષાવત છે. એ જણાઈ આવશે. હર્ષના વખતમાં ગોવધ નિષેધ તીવ્ર થયો હતો. તો

પણ બીજા પ્રાણીઓનું માંસ પ્રાપ્તિ. પણ આરોગતા (વાટર્સ પુ. ૧૦.)

આ બૌદ્ધ અને જૈન અહિંસાતત્વને લીધે પ્રાચીન પશુ યજ્ઞ બંધ પડ્યા. અને અહિંસા પરમો ધર્મ: તત્ત્વ અહિંદુઓમાં પણ આવ્યું. મહાભારત-માં હિંસાને અહિંસા આ બંનેના પોષક વિધાન મળી છે. આવે (વનપર્વ, ધર્મ વ્યાધ સંવાદ અ. ૨૦૮, શાંતિ ૨૬૪, ૨૬૫) બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ થયો તોપણ તે જૈન ધર્મ નબળો ને અલ્પસંખ્યાક થયો તો પણ પ્રાણી ધર્મના પુનરુત્થાપકોને માંસાશન શાસ્ત્રોક્ત કરવાનું ન બની આવ્યું. આ ઉપરથી આ અહિંસા તત્ત્વ હિંદુઓમાં કેટલું ઉંડું ગયું હશે તેનો ખ્યાલ કરી શકાશે.

પ્રાણીઓમાં એ બધા નિવૃત્ત માંસ છે, એમ નથી. બંગાળ પંખળ વિગેરે પ્રાંતોના પ્રાણીઓ ભલે માંસ ન પણ ખાય માછલા તો ખાય છે. તેથી સમાજમાં નિવૃત્ત માંસ માછલાં ખાઉ, ને મટન ખાઉ એવા ત્રણ મોટા ભેદ પડી જવાથી અરસપરસની આલડ છેડની કલ્પનાથી તેઓમાં ધ્રુવું ધ્રુવું વેર હોય છે. માંસહાર સારો કે શાકાહાર સારો એ વિવાદ-અસ્ત પ્રશ્ન છે. તેથી તેમાં ન પડતાં સમાજ હીતની દૃષ્ટિથી જોતાં નિવૃત્ત માંસ લોકોએ માંસાહારીઓનો તિરસ્કાર ન કરવો જોઈએ જેને જે રૂચે તે આહાર તે કરે. તે પસંદ ન પડે માટે કોઈનો વહેશ ન કરવો જોઈએ તેથી જાતિમાં ઐક્ય સધાશે એાછામાં એાછું આ કારણસર તો વેર વધશે નહિં.

ભૂતદયાની દૃષ્ટિએ અહિંસા માન્ય થાય એમ છે ખરું, પણ તેને અવાસ્તવ મહત્ત્વ આપી પોતાની જરૂરીઆતોને દૂર કરવી ને તેમને મારી નાંખવી તે પ્રગતિ વિનાના બનીને મૂઠ થયું, એ અહિંતકારક થશે. મોટા જીવને બચાવવાને નાનો જીવ મારવા જોઈએ. સૃષ્ટિનાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. પગ નીચે કીડીઓ મરી જાય માટે ચાલવું છોડી શકાય નહિં. અથવા હલ્કા થાય, માટે કૂરને ભયાનક જનાવરને દૂર રખાય નહિં. હાલમાં બેમા રોજ જંતુઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આ જંતુઓને મારી નાંખવા માટે દવાઓ ન લેવી કે ઇજેકશન લેવાં એ મોટી ભૂલ છે. કારણ રોગ દૂર થઈ શકતો નહિં. અને વાનાં જંતુઓને બચાવવામાં પહેલાં અલ્પનિક સુખ ને માટે પોતાની હલ્કા કરાવવી પડશે. તેવીજ રીતે હિંસા થવાના ભયથી રાત્રે કશું પણ ન ખાવું, એ ગાંડપણ લાગશે. કારણ આજના વખતમાં રાત્રે પણ

દિવસ જેટલો પ્રકાશ કરીને શક્ય તેટલી હિંસા દૂર કરી શકાશે. હુંડીયા જૈનોની જેથી જન્મારા લગ્ન સ્નાન ન કરવું એ કંઈ કોટિના માણસનું લક્ષણ કહેવાય, તો કહી શકાય તેવું નથી. તેથી અહિંસાના એથાનીએ આજના સુધારાના જમાના જંગલી લોકોની જેમ લીધો હિંદુધર્મ આધ્યાત્મિક વૈભવને ઉત્તમ શિખરે ચઢી બેઠો છે, એ વાત ખરી, પણ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી જીવ્ય પદવી પ્રાપ્ત કરાવનારા આ તત્ત્વને લીધે હિંદુસ્તાન દેશને રાજકીય દૃષ્ટિથી મૃત્યુ પાંથે જવું પડ્યું છે. એમ મંકસ મુલ્લર માને છે, તે રા. વૈદ્ય ને માન્ય કરવું પડે છે. (મધ્ય યુગીન ભારત ભાગ ૧. પા. ૧૬૬) પણ તેમ મહા-ભારતના ઉપસંહારમાં અહિંસા તત્ત્વ અને બૌદ્ધ કે જૈનો પાસેથી લીધેલું નથી, પણ તે અમારા લોકોમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી હતું, એમ સિદ્ધ કરે છે. (સંદર્ભ ગ્રંથ. વા. ગો. આપટે વિ. જ્ઞાન વિસ્તાર. પુ. ૩૫ એન્સાયકલોપેડીયા ઓફ રિલિજન ઍન્ડ એથિક્સ (અહિંસા) સ્પિથ—એકસર્કડ હિંદુરી ઓફ ઇન્ડિયા. 'ઇન્ડોગ્યોપનિષદ્; મનુ-મૃતિ કોટિ-લીયા અર્થશાસ્ત્ર, એન્સાયકલોપેડીયા બ્રિટાનિકા જે નિઝમ; વિનય ગ્રંથ; વૈદ્ય મધ્યયુગીન ભારત. ૧. મહાભારતનો ઉપ સંહાર.)

અહિંસા (જૈનદૃષ્ટિ):—જૈનદૃષ્ટિએ અહિંસાની માન્યતા વિશાળ સ્વરૂપની છે અહિંસા પરમોધર્મ: આસૂત્રને ઈતર દર્શન કરતાં જૈન દર્શન વધારે મહત્ત્વ આપે છે. જેથી પાંચ જૈનીયતોમાં પણ “સન્નાઓ પાળાઈ વાયાઓ વેરમણ” એ પ્રતિજ્ઞાને પ્રથમસ્થાન આપી અહિંસાના નિયમને પ્રધાન્ય આપ્યું છે.

જૈનમહર્ષિઓ હિંસાનું સર્વાંશી લખાણ બાંધતા કહે છે કે દ્વેષબુદ્ધિ અન્યસ્ય દુઃસ્વોત્પાદનં હિંસા ષણ્ણદિથી બીજાને માનસિક વાચિક કે શારીરિક દુઃખ કરાવવું તેનું નામ હિંસા છે અર્થાત અહિંસાના ડોળ નીચે બીજાને દુઃખોત્પાદક વેદી પ્રવૃત્તિનું નામહિંસા છે અને આ હિંસા પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ અહિંસા છે.

આ લક્ષણથી હિંસા-અહિંસાનું સ્વરૂપ મર્યાદિત બને છે. જેમકે કેટલીક માનવી પ્રવૃત્તિઓ એવી હોય છે કે જેમાં જાહેર રીતે હિંસા દેખાય છે પણ જેનું પરિણામ હિંતપૂર્ણ હોય છે જેમ કે “ગુરુ શિષ્ય ને વાતસલ્યથી શિખામણ આપતાં હોય ત્યાં જ તે શિખામણ હિંતકારક હોવા છતાં કદાચ સ્વચ્છંદી

શિષ્યને મનમાં ખેદ કરાવે છે" આવા અનેક અટપટા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે. ત્યારે ત્યાં અહિંસા છે કે નહીં એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આશયને મુખ્ય કરી પ્રસ્તુત લક્ષણોથી હિંસા-અહિંસાનો તુરત નિકાલ લાવી શકાય છે. વળી આ લક્ષણોથી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે બીજાને હુલવવા માત્રમાં હિંસા છે તોપણ મારણ તાડન છેદન વિગેરે ક્રિયાઓ હિંસા પૂર્ણ છે. આ ઉપરથી વસ્તુ સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે કે બીજાનું ભવિષ્ય ઉજવળખને તે ખાતર તેમની સહન શીલતાના પ્રમાણમાં પ્રેમથી વિચારપૂર્વક તેમના હૃદયને વ્યથિત કરવામાં આવે ત્યાં હિંસા હોવાથી જરૂર અહિંસાની શુદ્ધિ છે પણ તેજ કારણે તેનો વધ કરવામાં આવે એ તો સર્વથા હિંસામય પ્રવૃત્તિ છે. આથી તે ધર્મને નામે અપાતા પ્રાણી બાલદાનનો પણ હિંસામાં જ સમાવેશ થાય છે અને તેથી જ પશુયાગના નિષેધક પાઠો જૈન આગમોમાં અનેક સ્થાને દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે. અર્થાત મહાવીર તીર્થંકર એ યશમાં હોમાતા પશુનું રક્ષણ કરનારાઓ પૈકીના એક સમર્થ નેતા હતા જેથી તેમણે અહિંસાના સ્વરૂપને એકદમ સૂક્ષ્માવલોકનથી તપાસ્યું છે.

જૈનોમાં છે કે પ્રત્યેક જીવો સ્વતંત્ર છે, કોઈ નાનો નથી કોઈ મોટો નથી. કર્મજન્ય સંસર્ગથી નાનાઈ મોટાઈ માની બેડા છે પણ વસ્તુ જીવની અમુક શક્તિને છીનવી લેવા પ્રયત્ન કરે એ ઉદાર મતવાદમાં ભયંકર ગુનંદા છે. એક પ્રાણી પોતાના સ્વાર્થ ખાતર બીજા કુદ જંતુનો ભોગલે એનું નામ નરી ફરતા છે તો બીજાને મારવું કાપવું પીગવું ઇત્યાદિ કાર્યો જીવાત્મ સમાજની મર્યાદામાં નૈસર્ગિક પ્રાત્નભાવમાં દોષ કરાવનારા હોવાથી નીતિવિરૂદ્ધ છે છે દોષ રૂપ છે આ હુષિતપ્રવૃત્તિનું નામ પ્રાત્નદોષ કે હિંસા છે.

બીજાને! વધકરવામાં દોષ નથી એમ માનનારા માટે આચાર્ય શંકરસૂત્ર (૨૩૮ થી ૨૪૨) માં કહ્યું છે કે "આ જગતમાં કોઈ કદાચહી કહે કે કોઈ પણ જીવને મારવામાં દળાવામાં પકડવામાં પીલવામાં કે રેંચી નાખવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી. આ રીતે બહાર કાઢેલ વાક્ય તે ખરેખર અનાર્થ વચન છે જેમ તેઓને દુઃખ અભિષ્ટનથી તેમ સર્વ પ્રાણીઓને દુઃખ અભિષ્ટનથી તો કોઈને એ ભયંકર દુઃખ એભયંકર દુઃખ થાય એવી પ્રવૃત્તિ કેમ થાય."

આ રીતે જૈન અહિંસા વિચારવાનને તદ્દન નિષ્ક્રિય દિશાનું તત્ત્વપુરું પાઠ છે (આ ઉપરાંત

આત્મસ્વરૂપમાં અધિક વિકૃતિ કરાવનાર સંયોગમાં બીજાને બેડવો, તે જનમંતવ્ય પ્રમાણે ભાવહિંસાં મનાય છે.)

ઉપરોક્ત લક્ષણ પ્રમાણે અહિંસાનું સ્વરૂપ એક હોવા છતાં માનુષી વર્તનની વિવિધતાના કારણે અનેક વિધતા સાંપડશે તેથી જૈન દર્શનમાં અહિંસાના લેહો દર્શાવ્યા છે ૧-ત્યાગીની અહિંસા, ૨-ગૃહસ્થની અહિંસા.

૧—"પોતેજીવે ત્યાંમુધી હોઈપણ સંયોગોમાં મનથી વચનથી કે કાયાથી પૃથ્વી દેહવાળા જીવોની પાણીના જીવોની અગ્નિના જીવોની વાયુના જીવોની ભાજીપાલા ઘાસ વૃક્ષના જીવોની હાલતાચાલતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ જે ઇંદ્રિયવાળા પુરા વિગેરે જીવોની ગણા ઇંદ્રિય વાળા કાનખજુરા વિગેરે જીવોની ચારઈંદ્રિય વાળા વીંછી વિગેરે જીવોની પશુપક્ષિઓની મનુષ્યોની નાગકી દેવોની ચાતોકોઈ પણ સત્ય સ્વરૂપ વાળા પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ કરાવવી નહિ તેમજ હિંસા કરનારને સસ્મત થવું નહિ", એ ત્યાગીની જૈન સાધુની અહિંસા છે.)

આ અહિંસાના પ્રતિજ્ઞાપાલન માટે ત્યાગી-ઓએ માટી ખોદવી નહિ ઘરચણાવવાં નહિ જેતર ખેડવું નહીં સચેતન પ્રાણીનો સ્પર્શ કરવો નહિ. સંસ્કારિત પાણી પીવું, ચુલો સળગાવવો નહિ સગડીએ ઠંડી ઉડાડ વાળેસવું નહિ પંખોકે હિંચોજો ખાવો નહિ જેતી કરવી નહિ ધાન્યશાક લાવવાનહિ પકાવવું નહિ. જીવવ્યાકુલ ભૂમિમાં વસવું નહિ કોઈને હુકારાથી અપમાનથી કે રોષોત્પાદક શબ્દથી બોલાવવાનહિ કોઈનું ખરાબ ચિંતવું નહિ માર મારવો નહિ. ઇત્યાદિદેરક બાળતોમાં બહુ કાળજી રાખવી પડેછે. તથા વ્યવહાર નિર્દોષ વર્તનમાં પણ હુલંક્ય પૂર્વક કાર્ય નથાય તેમાટે સંપૂર્ણ સાવચેતી રાખવી પડેછે.

આવી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અહિંસાનું પાલન કરનાર માટે દશવૈ કાલિક સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે ખાસચેતવાણી આપીછેકે

જયંચરે જયંચિદ્દે, જયમાસે જયંસયે

જયંમુજંતો માસંતો, પાવકમ્મં ન વંધદ્ ॥

યતનાપૂર્વક વિવેકથી ચાલવું ખેંસવું ત્રાંસા થવું સુવું ખાવું કેપીવું એમાં કર્મ બંધાવું નથી. પણ ઉપયોગ રહિત શૂન્યચિત્તે તેજકાર્યો કરવાથી પાપ કર્મ બંધાયછે.

વળી અહિંસાના અનુસંધાનમાં જીવિતપર્યંત મનથી વચનથી શરીરથી ખોદખોલવું નહિં ચોરી કરવી નહિં સ્ત્રી સંગ કરના નહિં અને ઘરમાલમિલકતનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. કોઈ પદાર્થ માટે મમત્વ રાખવું નહિં એ પ્રતિજ્ઞા ઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલેકે આ કડક અહિંસાનું સંપૂર્ણ પાલન ત્યાગીઓ માટેજ શક્ય છે અને તેથીજ જૈનતત્વ સ્વીકારનાર પુરૂષ આપ્રતિજ્ઞાનું અભિશુદ્ધ પાલન કરે તોજ સાચો જૈનસાધુ બની શકે, જ્યારે એ કક્ષામાં ન રહીશકે તેને માટે છુટછાટવાળી બીજા પ્રકારની અહિંસાનો માર્ગ શ્રેયસ્કર છે.

૨—“ પોતે જીવેત્યાં સુધી મનથી વાણીથી કે દેહથી કોઈપણ નિરપરાધિત્રસહ જીતિશીલ હાલવાચાલવાની શક્તિવાળા) જીવને ધરાદાપૂર્વક સંકટપીને જાણીજોઈને હણવાની બુદ્ધિએ હણવો નહીં ” એ પ્રમાણે ઉચ્ચ કોટિના ગૃહસ્થોની અહિંસા છે.

અહિં યાદરાખવું જોઈએ કે ગૃહસ્થો વ્યવહારમાં જોડાએલા છે તેથી તેઓ પૃથ્વીપાણી અગ્નિ વાયુ કે લીવલીનસ્પતી અહિંસા પાળી શકતા નથી ઘરખેતરના કાર્યમાં ત્રસજીવોની અહિંસા પાળી શકતા નથી. યુદ્ધ આદિમાં અપરાધી થએલાની અહિંસા પાળી શકતા નથી અને નિરપરાધી છતાં વ્યવહારના સંસ્પર્શમાં આડે આવવા પુરતા (કેસહાયક સ્વરૂપે) નિમિત્ત ભૂતથતા જીવોની અહિંસા પાળી શકતા નથી. પણ તે દરેક પ્રસંગે પૂર્વાપર વિચાર કરી નાશમાં સપડાએલ જીવોનો પણ બચાવ કેમથાય એવું લક્ષ્ય રાખી પ્રવૃત્તિ કરે છે.

આથી જૈન વહેપારી હોય જૈનરાજા હોય જૈન સૈનિક હોય જૈન ખેડૂત હોય કે જૈન નોકરહોય તો તેમને પોત પોતાનું કાર્ય કરતાં વસ્તુના સંગ્રહમાં ગુન્હેગારને શિક્ષા કરવામાં યુદ્ધમાં ખેતીમાં ગોધનપાલનમાં કે માલીકની આજ્ઞા ઉઠાવવામાં અનેકવાર અહિંસાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે. પણ તે પોતાના કાર્યની સફળતામાટે જ્યાંસુધી બીજા જીવોનું રક્ષણ થાય ત્યાંસુધી તેમનો વિનાશ કરતા નથી આ વિષયને લગતી અનેક કથાઓ જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે.

એક કથા એવી છે કે મગધરાજ શ્રેણિકને સસરા અને ગણસત્તાક વૈશાલિરા જ્યનો મુખ્ય મહારાજા એટક હતો. તે એટલો નિપુણ બાણાવળી હતો કે એકજ બાણથી શત્રુનો નાશ કરી શકતો. પણ તેણે એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કેમારે સાચારાજ તરીકે કોઈપણ પ્રસંગે કોઈપણ નિર્દોષપર હાથ ઉપાડવો નહિં અને યુદ્ધમાં પણ જે શત્રુ પ્રથમ

બાણમારી ગુન્હે ગાર બને તેની પરજ બાણ છોડવું ” તેમણે આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન જીવતાસુધી કર્યું. તેરાજા જ્યારે યુદ્ધમાં જતાં ત્યારે પ્રથમ કોઈને પોતે બાણ મારતો નહિં પણ સામાનું બાણ આપ્યા પછી શરવીરતાથી પોતાના ધનુષ્ય બાણને તપાસી પોતે અપરાધી મનુષ્યને મારે છે. પણ ધનુષ્યપર ચોટેલા નિરપરાધી કુદ્રજંતુનો વિનાશ પણ ન થાય એવી સાવચેતીથી ધનુષ્ય બાણને ચારેબાજુ નિર્જીવ કરીને શત્રુપણુ બાણ ફેંકતો હતો. અહીં કહેવાની જરૂર નથી કે તેનું બાણ અચૂક સામાનો પ્રાણજ લેતું હતું. એટલે અપરાધીને મારવો એ રાજધર્મ છે પરંતુ કોઈ નિરપરાધી પ્રાણી કિંવા મનુષ્યને મારવો એ તદ્દન હીચકારાપણુ છે એમ તેની માન્યતા હતી.

આવા સૂક્ષ્મ વિચારોથી ઘડા એકી અહિંસાના અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. જેથી ગૃહસ્થોની અહિંસા કેવી હોવી જોઈએ તેનો આછો ખ્યાલ આવે છે પણ અહિંસાના શુદ્ધસ્વરૂપને નહિં ઓળખનાર મનુષ્ય તેનો વિકૃત અર્થ કરે તો તેમાંકોઈ નવાઈ જેવું નથી. તથા તેનું પાલન કરનાર અરી મનુષ્ય તેનોગેર ઉપયોગ કરે બનવું પણ શકાય છે. આવીજ અજ્ઞાનતાનો લોગથઈપડેલ એક પંથ અત્યારે મોજુદ છે.

શ્વેતાંબર સમાજમાંથી લોકમત નીકળ્યા હતો તેમાંથી ટુંઢક પંથનો જન્મ થયો છે જે પંથ ત્યાગીની કે ગૃહસ્થની અહિંસાને જોઈએ તેવા પ્રમાણમાં છુટી પાડી શકતો નથી. જ્યારે તેમાંથીજ તેરમનુષ્યે ચલાવેલ એક “તેરાપંથ” નામે સમુદાયનીકળ્યો છે કેજે અહિંસાના સ્વરૂપ જ્ઞાનથી તદ્દન વંચિત રહેલો છે. તેરાપંથના અનુયાયિઓ પોતાને જૈન તરીકે ઓળખાવે છે પણ બીજા પ્રાણીને બચાવવા માટે જે લાગણી ઓ જોઈએ તેથી છેક દુર રહેવાનું પસંદ કરે છે. કચ્છની “ અષ્ટકોટિય નાની પખ ” એ પણ આજ કક્ષાનો સમુદાય છે આવા સમુદાયો ઇતર સમાજમાં “ જૈનોની અહિંસા ગાંડી છે ” એવી છાપ જાહેરમાં પાડે છે. પણ અહિંસાના સિદ્ધાંતો ને સમજ્યા વગર ઉપયોગજ આને માટે જવાબદાર છે.

ટુંકમાં એ કહી શકાય કે ગૃહસ્થને પાળવાની અહિંસા સંપૂર્ણ નથી પણ વ્યવહાર છે. વિવિધ માર્ગને અનુલક્ષીને છુટછાટ લેનારી છે. પાળવામાં અશક્ય નહિં પણ શક્ય ને મયાદિત છે. છતાં તે અહિંસાના રહસ્યને સાચવી શકે તેવી છે. જેની

સમજીતી ગૃહસ્થાની અહિંસા પાલનની પ્રતિજ્ઞા-માંથી બરાબર મળી શકે છે.

અન્યજીવોને દુખી દેખી તેને દુઃખ મુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો તથા ઉન્માર્ગે જનારને નીતિના માર્ગમાં સ્થાપવો તેનો પણ જૈની અહિંસામાં સમાવેશ થાય છે. આથી જૈનોએ પશુ-રક્ષણનો પ્રથમ હાથમાં લીધો અને લોકોની સહકારથી પાંજરાપોળ પશુશાળા કે ગોરક્ષણ સંસ્થાની સ્થાપના કરી. અત્યારે પણ ગામોગામ આવી સંસ્થાઓ છે. તેમાં આખા ગામનો સહકાર હોય છે. પણ મુખ્ય તો જૈનોનો જ તેમાં હાથ હોય છે. દુધાળ કે જલ-પ્રલય સમયે સેવા કરવી એનો પણ અહિંસામાં સમાવેશ થાય છે.

આખીજ પ્રકારની અહિંસાના પ્રતિજ્ઞા-પાલન માટે (અ) કોઈ પણ પશુ પક્ષિને કોઈથી મારવું નહિં (આ) મજબુતરીતે બાંધવાનહિં (ઇ) કોઈના કાન આદિ અવયવો છેદવાનહિં કે પંઢબનાવવા નહિં (ઈ) હૃદયારનો બોળો લાદવો નહિં (ઉ) અને ઘાસ પાણી આપવાના સમયનો કે માપનો ફેરફાર કરવો નહિં. આ વિષયો માટે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ અને તે ભૂલ થાયછે તો પ્રતિજ્ઞા ભંગનો દોષ લાગે છે.

આ ઉપરાંત અંગારાનું કર્મ વનનાંકાર્યો વાહનનું વેચાણ ઘોડા વિગેરે ભાટે આપવોનો વહેપાર જમીન ફોડવાનો ધંધો દાંતનો વ્યાપાર લાખનો વહેપાર ચીકાશવાળા રસોનો વહેપાર ઝેરી પદાર્થોનો વહેપાર કેશનો વહેપાર ચંત્રથી પીલવાનો ધંધો પ્રાણીઓના શરીર છેદના કાર્યો વનમાં દાહ આપવો જલાશય સુકાવવાની ક્રીયા અને નિરૂપયોગી પશુ પક્ષિને ક્રીડામાટે કે આનંદ માટે બંધન માં રાખી પાળવાનો પણ અતુ ક્રૂણતાપ્રમાણે ત્યાગ કરવાનો છે એ કાર્યો કૂર પ્રકૃતિ સાધ્ય હોવાથી તેનો ત્યાગ એ અહિંસા પાલન માટે આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણેની અહિંસા પાળનાર ગૃહસ્થ જૈન ધર્મનો અનુયાયી બની શકે છે. જૈનોનો પરિચય “ વ્રતધારી શ્રાવક ” તરીકે અપાય છે.

જૈન દષ્ટિએ આ બેપ્રકારની અહિંસા શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અને તે પણ જેનાથી ન પાળી શકાય તેમણે આનિયમોને લક્ષ્યમાં રાખી બને તેટલી અહિંસા પાળવી એ જીવનની પવિત્રતા અને ક્ષિતતાનું એક લક્ષણ છે.

અહુરમઝદ:—અથવા ઔરમઝદ, મઝદ સંપ્રદાયમાં આ એક સર્વશ્રેષ્ઠ દેવતા છે. જેમ અહુરિમન દુષ્ટકૃત્યોની દેવતા ગણાય છે, તેમ આ સત્કૃત્યોની દેવતા ગણાય છે. અવેસ્તી ફારસી ઔરમઝદ શબ્દમાંથી પહલવી ઔહર્મઝદ શબ્દ આવ્યો, ને તે પરથી આજે તો ફારસી ઔર્મઝદ એ શબ્દ નીકળ્યો. પ્રાચીન અવેસ્તામાં આવો સંયુક્ત શબ્દ કયાંય નથી આવતો, પણ મઝદા અહુરા, અથવા અહુરા મઝદાએ કે અહુરાઈ મઝદાઈ એવા શબ્દો મળી આવે છે. અહુર એ વિશેષણ કેવળ મઝદને જ લગાડવામાં આવે છે, એમ નથી પણ મિથ્ર (યસ્ન ૧૦, ૨૫, ૬૬) અને અપાંનપાત્ર (યસ્ન ૨, ૫, ૧૫, ૬૫, ૧૨) એમને પણ લગાડવામાં આવેલું છે. છતાં અહુર એ પદવી વિશેષતઃ માત્ર અહુર એવા શબ્દ મળે, ત્યાં તેનો અર્થ અહુરમઝદ એવો જ કરવામાં આવે છે. અહુરમઝદ એટલે સંસ્કૃતમાં અસુર મહત્ત્વાંય એવું શ્રી. વૈ. કા. રાજવાડે માને છે. તે અસુર-મેધસ એવો પણ એક શબ્દ સૂચવામાં આવ્યો છે. અસુરમેધસની અર્ધ સર્વસાક્ષી અસુર એનો થાય છે. વેદમાં આ ગુણ વરુણનો છે, એમ બતાવાયું છે. (ઋ. ૧. ૨૪, ૧૪; અસુર પ્રચેતઃ) (અસુર જુઓ) સસંનિયન સમયમાં પરિપૂર્ણવસ્થામાં પહોંચેલા મઝદ સંપ્રદાયનો ઔર્મઝદ એજ ખરો દેવ છે, અને પહલવી ગ્રંથોમાં તેને પૂર્ણોત્કૃષ્ટ, ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યની શુદ્ધ અને અસ્પષ્ટ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિની પ્રકૃતિ કહેલી છે. એ સર્વશક્તિમાન, સર્વસાક્ષી, પૂર્ણ, સત્તમ, સર્વ હિતદર્શી ને સર્વ હિતકારી, પરોપકારી, તેમજ દયાળુ છે. પ્રકાશ ને બુદ્ધિની એ દેવતા મનાય છે, તેથી અહુરિમન સાથેના ઝઘડામાં કોણ જીતશે, તે એજ કહી શકે છે. અહુરિમનમાં જે નથી, તે આનામાં છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે એ બન્નેના સ્થાનો પણ ભિન્ન છે. અહુરમઝદ નિત્ય પ્રકાશમાં અને અહુરિમન નિત્ય અંધકારમાં વસે છે.

અહુરિમન અને અહુરમઝદનું આ જોડકું ગાથાના સમયનું છે. વિશ્વની શરૂઆતમાં સત્ અને અસત્ એવી બે પ્રકૃતિઓ ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે સજીવ અને નિર્જીવ એવી બે સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન કરી. મનુષ્યોએ એમાંથી કઈનો સ્વીકાર કરવો, તે વિષે તે પોતે બરાબર જાણી શકે છે. છતાં હાલ માણસોને પણ એ હીક હીક સમજાય છે. ને તેઓજ છેવટે સત્ પ્રકૃતિનો જશ મેળવે છે. (યસ્ન ૩૩, ૩ થી આગળ) ઝરથુષ્ટ્ર સંપ્રદાયના આ વૈતમત વિષેનું વિવેચન આગળ ઝંઘાવેસ્તા એ લેખમાં કરવામાં આવશે.

ન્યાય અને સત્ય (અશ) નો ધર્મ એટલે ઝર-થુપ્દનો ધર્મ અનુસરવાને સદ્ગુણ, સદ્ વિચાર અને સત્કર્મો કરીને દુરાત્મા દુઃખનો ત્યાગ કરી સુખ (અદના રાજ્ય (ક્ષત્રા) ને પામવાનું) શિક્ષણ અહુરમઝદજ આપતો હોય છે. મઝદના ગુણને સામર્થ્ય પ્રશસ્તિ પૂર્ણ શબ્દોમાં લખેલું ગાથાઓમાં મળી આવે છે. (યસ્ન ૪૪.૩-૫.)

આ પ્રમાણે અહુરમઝદ એ સર્વસાક્ષી, સર્વ-જ્ઞાતા અને સર્વસામર્થ્યવાળો અસુર છે. ગાથાઓમાં વિશેષતઃ નૈતિક રક્ષણ કરનારા તરીકે એની ગણના છે. જોકે મુખ્યત્વે કરીને પ્રકાશના દેવ તરીકે તેને વિષે માન્યતા છે, તે છતાં કોઈ પણ ભૌતિક બંધથી એ પૂર્ણ રીતે અલિપ્ત છે.

ઍકિમેનિયન શિલાલેખમાં ઇરાન સત્તાધીશો-નોજ દેવ જે ઐરમઝદ છે. તેમણા મોટા દરબજનો હોવા ઉપરથી અત્યંત મહત્વનો છે, ડરાયસ એ પોતાને ઐરમઝદનો અનુયાયી મનાવે છે. અને પોતાના કથનની સત્યતા માટે ઐરમઝદના સોગંદ લે છે. કસકિર્સસને ઐરમઝદજ રાજ બનાવ્યો (કસકિર્સસ પાર્શિ ૩) અંકિત લેખ પરથી ઐર-મઝદની સાથે એસે એવો દેવ મિથ્ર અને અનાહિત એ બે છે. હિરોડોટસ ઐરમઝદનો ઉલ્લેખ નથી કરતો. છતાં પશુની નિસર્ગપૂર્ણ પદ્ધતિનું વર્ણન કરે છે. તે વાંચીને ઇરાની લોકોએ પ્રાચીન આર્યભાવના કેવી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રક્ષણ કરી રાખી હતી તે જણા-ય છે.

ઇંડો યુરોપિયન દેવતા ગણોમાંના દેવ નીતિની વિશેષ પરવા કરતા હોય એમ જણાતું નથી, એ કથન ભલે અત્યુક્તિપૂર્ણ હશે, તો પણ (ઓડન-ખર્ગ ડાય રીલીજન ડેસ વેદ, પા. ૨૮૪) પંચ મહા-ભૂતાત્મક આકાશ દેવ અને અહુરમઝદ એ બંને વચ્ચે ઘણો મોટો વિરોધ છે, એ નક્કી છે. ઘૌસની આસપાસ ચંદ્ર, તારા, વાયુ, અગ્નિ, પૃથ્વી ઇત્યાદિ નિસર્ગ શક્તિદર્શક દેવ એકઠા થાય છે. ત્યારે ઝર-થુપ્દ સંપ્રદાયમાંના અહુરમઝદની બાબતે નીચેની નૈતિક ગુણવિશિષ્ટ સગુણ પ્રકૃતિનું આધિપત્ય અર્પણ કરેલું છે. અશ (ન્યાય, સત્યતા) વોહુમનહ (સદ્ધર્માર્મિક મન) ક્ષત્ર (સદ્ગુણ) આર્મંધિતિ (ધર્મનિષ્ઠા, ડાહપણ); હૌર્વતાત (ઉન્નતિ) અમેરે-તાત (અમરત્વ); સ્પૌષ (આજ્ઞાધારકતા) ઇત્યાદિ વૈદિક ધર્મના દેવતાઓમાં આદિત્ય સંઘ એ ગુણ-ધર્મની દૃષ્ટિથી અહુરમઝદની સાથે આવે એવો છે. મઝદ, મિથ્ર, અનાહિત, આ ત્રિમૂર્તિ જેવી વરુણ,

મિત્ર અને અર્ધમા એવી ત્રિમૂર્તિ વેદમાં છે. અ બન્ને ત્રિમૂર્તિમાંથી મઝદ=અરુણ અને મિથ્ર અને મિત્ર એમનું સાદૃશ્ય નિઃશંકિત છે. જેવી રીતે મઝ-દની ઇચ્છાથી ડરાયસ રાજ થયો, તેવીજ રીતે વરુણની ઇચ્છાથી અથવા આજ્ઞાથી જગત ચાલે છે. ઋત એ તેની ઇચ્છા, અને તેનેજ પ્રાચીન ઇરાની ભાષામાં અશ અથવા અર્ત કહે છે. ઋતની વિરુદ્ધ જો કોઈ જાય, તો વરુણના પાશ તેને ગળે વિંટાય છે. (૧.૨૪ ૧૦-૧૫) અહુરમઝદની આસપાસ પણ જેવો નૈ-તિક ભાવનાની વિશેષતાવાળો દેવતાસંઘ લેગો થાય છે. તેવો આદિત્ય સંઘમાં પ્રચેતસ વરુણ એ પહેલો શોભે છે.

ઋતનું અશ અથવા અર્તની સાથે જેવું સામ્ય છે, તેવુંજ અરમતિ (ધર્મનિષ્ઠા પ્રાર્થના) નું આ-ર્થંધતિની સાથે અને વરુણનાં રાજ્ય ક્ષત્રનું મઝદના ક્ષત્ર વૈર્યએ સામ્રાજ્યની સાથે સામ્ય છે. આ ઉપરાંત સૌર્વતાતી (નિષ્કપટતા) એટલેજ હૌર્વતાત ઇ. આ પ્રમાણે મઝદ મિથ્ર અને અમેશસ્પેંટ એ વરુણ-મિત્ર અને આદિત્યની સામે નૈતિકરૂપે જોતાં એક રૂપ જણાશે.

આ ભારતીય અને પશુ દેવતાઓની એકરૂપતા અસુરી બાબિલોની દેવતાઓમાં પણ મળી આવે છે. સેમિટો-હિટાઈટ સંપ્રદાયમાં મિથ્ર (૧) અરુણ, ઇંદ્ર, નાસત્ય એ આર્યોના દેવ અંતર્ભૂત થએલા હતા, એમિટની લેખ ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે. વિન્સેટ પ્રચીલે અસુરિયન દેવતાઓની જે યાદી પ્રગટ કરી છે, (રેસ્થર્લ ડી ટ્રવાક્સ ૧૪, ૧૮૬૩) તેમાં અસ્તુ મઝાશ (અસુર મઝદ-અહુરમઝદનું ઇતિહાસ પૂર્વ સ્વરૂપ નામ) એ નામનો એક દેવ આવેલો છે. આ દેવપછી અમેશસ્પેંટા-આદિત્યના જેવી સાત અનુ-યાયી દેવતાઓ આપેલી છે. આ સામ્ય નવાઈ ઉપ-જાવે, એવું તો છેજ, પણ તે ઉપરાંત અસુરિયન સંપ્રદાયમાં ભારતીય અથવા પશુ જેમ ત્રિમૂર્તિની કલ્પના આવી છે. એટલે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં આર્યોનો અને અસુરી અથવા હિટાઈટ લોકોનો નિકટ સંબંધ હોવો જોઈએ, એ વાત સ્પષ્ટ છે. તે ક્યારે ને કેવી રીતે હતો તે કહેવાનું સ્થાન આ નથી.

[સંદર્ભ ગ્રંથ—અવસ્તા-ગાથા. ઋગ્વેદ સં-હિતા. ડાર્મ્સ્ટેટર-ઝેંદ-અવેસ્તા. ઓર્મઝદ એટ અહુરિમન. ઢાલા ઝોરો-આદ્રીયન થિઓલોજી. હાગ-અસઝ ઓન ધી...પારસીઝ. જેક્સન-ડાય ઇરાન-રીલીજન; ઓડનખર્ગ-ડાય ઇરાન રીલીજન. (ડાય કુલટુર ડર ગેજેનવર્ટ ઇ. ૧૯૦૬; ડાય રીલીજન ડેસ

વેદ (૧૮૯૪-૫) સંજ્ઞા-અરથુષ્ટ્ર ઐંડ અરથુષ્ટ્ર એનિ-
અમ ઇન ધી અવસ્તા. મોલ્ટન-અલી° ઝોરોઆષ્ટ્ર
એનિઅમ. મિલ-અરથુષ્ટ્ર. કિલો. ધી ઐંકીમેનિડસ
ઐંડ ઇસ્ટ્રાએલ. એ.રી.એ. જસ્ટ્રો-ધી રીલીજન ઐંડ
એબિલોનિયા ઐંડ એસિરિયા. મેંકસમુદ્દર-ઓરિઅ-
ટલીશ્ચે લિટરેટુર સીટુંગ ૨૫.]

અહેરિયા :—(સંસ્કૃત=અખેટિક=શિકારી)
ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મળી આવનારી શિકારી, પાર-
ધી અને હુંટારાઓની એક જાત. તેમની સંખ્યા
લગભગ ૩૫,૪૭૭ છે. તેમાંના ઘણાખરા પંજળ
અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં રહે છે. તેઓ દ્રાવિડ વંશના છે
એવું જણાય છે. તેઓ વન્ય ધર્મી° છે. અને તેમ-
નામાં અભિજ્ઞ હિંદુ વર્ગોથી જુદી દેવતાઓ છે.
કેટલાક અહેરિયા લોકો અભિજ્ઞ વિચારના અને
દેવીના ઉપાસક છે. પણ ખરું જોતાં તેમની પોતાની
દેવતા મેખાસુર (સં. મેષ+અસુર=મેષાસુર) છે, ને
તેની ઉત્પત્તિ વિષે તેઓ કશું જાણતા નથી. કદાચ તે
પ્રાચીન પ્રાણિ પૂજા સંપ્રદાય દર્શાવતી હશે. જૂગા
અથવા જાહેર પીર એ પ્રસિદ્ધ સાધુની મુસલમાન
પુરોહિતને હાથે પૂજા કરવામાં આવે છે. (કુક, પોપ્યુ-
લર રીલીજન, ૨૧૧ થી આગળ) એમનો બીજો
મુસલમાન સાધુ મુરાદાબાદ જિલ્લાનો અમરોહાનો
મિયાન અથવા મીરાન સાહેબ છે. (એઆ દ્રાયર
અપીસ્તાન ૩. ૨૩૫) જળિયા એ દેવતાને પણ આ
લોકો પૂજે છે. જળિયા એ દેવતાપદને પામેલો એક
ભંગી હતો. તેને ડુક્કરનું બળિદાન આપવામાં આવે
છે, ને તે પ્રસંગેના મંત્રો પુરોહિત થોડુંક લોહિ
બાળકોને કપાળે લગાડે છે. તેથી ભૂતની પીડાન ઘાય
એમ મનાય છે. બરાઈ અને ચામર એનાથી ગ્રામ
દેવતાને પણ પૂજવામાં આવે છે. ચામરને ઘઉંનો
રોટલો અર્પણ કરવામાં આવે છે. ખાસ પ્રસંગોએ
પાટો અર્પણ કરે છે. અને તેનું માંસ દેવની સામે
બાવામાં આવે છે. આ લોકો પ્રસિદ્ધ વાલ્મિકીને આ-
ઘગુરુસ્થાને માને છે, એ વાત વિચિત્ર છે. દેવતાને
બલિદાન ખાસ કુલવાન માણસજ આપી શકે છે. આ
કામ માટે નિત્યના પુરોહિત નથી ચાલતો. કેટલાક
વિધિમાં બલિદાનને મારવામાં નથી આવતું, તો તેને
જ્ઞાનમાંથી લોહી કઢીને છૂટો મૂકે છે. મરેલાના મૃતથી
આ લોકો ખૂબ બીએ છે. તેથી પ્રેતના શરીરને અ-
ભિદાહ કરી એ લોકો ચિત્તા તરફ પથ્થર ફેંકે છે. એટ-
લા માટે કે મૃત પાછળ ન આવે.

પંજળ માં :—તેમની સંખ્યા (૧૯૧૧ માં)
૧૬૫૦૫ હતી. એમની હિસાર ગુટગાંવ, કરનળ

અને અંબાલા એ જિલ્લામાં અને પાતયાલા અને
જાંદ એ સંસ્થાનોમાં વસ્તી મળી આવે છે, પતિ-
યાળા સંસ્થાનમાં કેટલાક અહેરી લોકો શિખ અને
મહામંત્રી પંથને માનનારા છે. બાકીના બધા હિંદુ
છે. તે ઘાસનો વેપારને મજૂરી કરે છે. મોસમમાં
પાકની કાપણી માટે ટોળાંમાં ફરે છે. દેખાવમાં ને
શરીરે તે બાલરીયા જેવા હોય છે ને ગામ બહાર
રહે છે.

(સંદર્ભ ગ્રંથ:ક્રક-ટ્રાઈગ્સ ઐંડ કાર્ટસ ઐંડ
ધી નોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવીન્સીસ ઐંડ આઉથ. પોપ્યુલર
રીલીજન ઐંડ ફેક. લોઅર ઐંડ નોર્થર્ન ઇન્ડિયા. એ.
રી. એ. સેન્સસ રીપોર્ટ-પંજળ રોગ-એ ગ્લોસરી
ઐંડ ધી ટ્રાઈગ્સ એન્ડ કાર્ટસ ઐંડ ધી પંજળ
ઐંડ નોર્થ વેસ્ટર્ન ટ્રીટીયર પ્રોવિન્સ.)

અહેરિયા મિલમ :—(મદ્રાસ) કરનુલ જિલ્લો
શિરવેળ તાલુકામાં એક ગામડું અને મંદિર. તે
ઉ. અં ૧૫° ૮ અને પૂ. રે. ૭૮° ૪૫ પર આવ્યું છે.
આ સધર્ન મરાઠા રેલ્વેના નંધાલ સ્ટેશનથી ૩૦
માઇલ અંદર છે. ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં લોકસંખ્યા
૧૫૨ હતી. એ મંદિર વૈષ્ણવ લોકોનું ખૂબ મોટું
ક્ષેત્ર મનાય છે. આ ઠેકાણે જાત્રાના ત્રણ સ્થાન છે.
એક ડુંગરની તળેટીમાં, બીજે ઉપરની બાજુએ ચાર
માઇલ પર વચ્ચે અને ત્રીજું ડુંગરને મથાળે છે.
એમાંનું પહેલું ખૂબ મહત્વનું છે. કારણ તેની ભીંત
ને મંડળ ઉપર રામાયણ નાં ઘણાં દર્શ્યો કોતરેલાં છે.
અહિં હાળી પૂનેમે યાત્રા ભરાય છે. હાલમાં આ
મંદિર આજે ચિંગલપટ જિલ્લામાંના તિરુવેલુરમાં
આવેલો એનો મઠ એ ઘણી આવકવાળાં હોવા છતાં
અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં છે. (ઈ. ગે. પ)

અળતે :—(મુંબઈ) કોલ્હાપુર સંસ્થાન.
અળતે તાલુકામાં કોલ્હાપુરથી વાયવ્યે ૧૨ માઇલ પર
આવેલું એક ગામ તે ઉ. અ. ૧૯° ૪૫ અને પૂ. રે.
૭૭° ૧૮. પર આવ્યું છે. લોક સંખ્યા ૧૯૧૧ માં
૪૯૬૫ હતી. અહિં રમજાન દરગાહ હોવા ઉપરાંત
૬૧૩૩ ની મહેસુલ વાળી જમીન છે. ગામની
પશ્ચિમે શીદોળા, ધૂળઠોળા, અલમપ્રભુ, રામલિંગ,
અને એક લિંગાપત સાધુનાં મંદિરો છે. આ બધાં
મંદિરો માટે વરસે મેળા ભરાય છે. ચૌરંગઝેબ
અથવા અલમગીર બાદશાહ અહીં આવેલો, ત્યારે
તેણે પોતાની પાતલીઓ અહીંનાં લોકોને આપી.
તે માટે અલમપ્રભુનું મંદિર બાંધાવું હોવાનું કહે-
વાય છે. ચૌરંગઝેબ મંદિરને એક માંચડો લેટ
આપ્યો. તે પરથી મંદિરનું નામ અલમપ્રભુ પડ્યું
હોય એમ મનાય છે.

આ પ્રભુ એક લિંગાયત સાધુ છે, તે તેની સ્મૃતિ માટે અડલિંગ નામના તેના શિષ્યે આ મંદિર બંધાવ્યું, એવી પણ કથા છે. રામલિંગ એ બૌદ્ધ અથવા જૈનોનું પ્રાચીન દેવળ હોય એમ લાગે છે. હાલમાં પૂજા વગેરે બ્રાહ્મણ પદ્ધતિથી થાય છે. પહેલાં એ ઠેકાણે અળતીનો રંગ તૈયાર થતો તેથી તેનું નામ આવું પડ્યું હોય એમ લાગે છે. આ ગામ ૮૦૦ વર્ષ જેટલું જુનું છે. ૧૪ મા સૈકાની આખરે થએલી ધામધુમમાં આ ગામ બે વાર બાળવામાં આવ્યું હતું. (ઇ. ગ્રં. પ ૧૬૦૮; મુ. ગ્રં. ૨૪)

અળના વર:—(મુ. ઇ.) ધારવાડ જીલ્લો. ધારવાડની પશ્ચિમે ૨૦ માઈલ પર આવેલું ગામ. આ ગામ ઉપરથી બેળગામ હવ્યાળ રસ્તો ને ધારવાડ ગોવા રસ્તો એવા બે રસ્તા થયા છે. મદ્રાસ સંઘર્ષ મરાઠા રેલવેના પૂના બેંગલોર શાખા ઉપર લોંધા અને ધારવાડ એ બે વચ્ચે આ સ્ટેશન છે. (ધારવાડ ગેઝેટ.)

અળખો:—આ એક છત્રીના આકારમાં ઉગતી વનસ્પતિ છે. તે ઉકરડામાં સરેલા પદાર્થોમાં, સુકા-એલાં છાણામાં ને કવચિત સારી જગામાં પણ થાય છે. એનાં નામ લેફંગી; ઇ.-મશરૂમ; સં:ભૂછત્ર ગૂજ-કુગીયું, હિંદીમાં છતા; સાવંકી છત્રી. બં કોડક છતા. વગેરે છતા; કાનડી.અળવી.નાઈ છતરીગે એવાં છે. અળખે બે જાતનું હોય છે. ઝેરી ને મીઠા ઝેરી અળખેના સેવનથી કેફ ચઢે પેટ ફુલે, ને ઉલટી થઈ મન ભ્રમિષ્ટ થાય છે. અળખેની આડ જાતો છે. ચુડયે, ચિતળે, ગવતે, ફુબળે, ફુરટી, તેલંગી, ભૂમફાંડ અને મોઝળે, ચૂડયે હાથભર ઉંચું હોય છે, ને તેની છત્રી નાની હોય છે. ગવતે ખૂબ ઝીંણું હોય છે. ફુરટી છેક નાનું હોય છે. તેલંગી સૌથી ઉત્તમ મનાય છે. એની છત્રી વેંત અથવા સવાવેંત વ્યાજ જેટલી હોય છે. ભૂમ ફાંડ એ ગોળ હોય છે. ને ફુગેલું હોય છે. તેની છત્રી બની શકે નહિ. મોઝાળીના મોગરા જેવું આણીદાર છેડા હોય છે.

અળખેનું બી સૂક્ષ્મ હોય છે. તેનો કશાથી પણ નાશ થતો નથી. શિજવવામાં આવે તો તે શીજે પણ નહિ. કહોવાય પણ નહિ. જાનવરના પેટમાં જાય તો આખું ને આખું બહાર આવે છે. આથી છાણ ને ઉકરડા ઉપર આ આડ ખૂબ થાય છે.

અળખેના છેડા દવા માટે સુકવવામાં આવે છે. શ્રીતળા ને હોરી પેટમાં ન ઉતરે તેથી આના છેડા

ઉના પાણીમાં વાટીને પાવામાં આવે છે- મૂળવ્યાધ ઉપર પણ એનો ઉપયોગ થાય છે.

અળખેની બાજુ શૂદ્રો ખાય છે. (પદ્દે મોડક પદાર્થ વર્ણન)

અળશી:—(જવ જુઓ)

અળસુદી:—ચોળાની જાતનો એક વેલ. લંડીનમાં જેને વિગ્ના કરજંગ કહે છે. તેમાંનો એ છે એ એક મોટો લાંબી શીંગોની ને મોટા દાણાવાળી ચોળીની જાત હોય છે. વેલને બીજાં આડનો આધાર જોઈએ. ચોળીની જેમ જમીન પર આ વેલ ઘૂમતી નથી. આધાર ન અપાય તો એટલો ઢિંચો થતો નથી. અળસુદીનો પાક બગીચામાં ને બીનાંશવાળી ખેતરમાં પાણી વિના પણ થઈ શકે છે. ચોમાસામાં બી પેરે છે. ને શિયાળામાંજ ઉનાળામાં શીંગ તૈયાર થાય છે. કુમળી શીંગોનું શાકને મોટી શીંગોના દાણાનું શાક સરસ થાય છે. અળસુદેનું બી ચોળીના બમણું લાંબું ને તફીરી રંગનું હોય છે. કોકણમાં ને બેલગામ તરફ અળસુદે થાય છે. રતનાગિરી જીલ્લા માં તેને વાલીની શીંગો કહે છે.

અળુ:—(તેરે) એને અંગ્રેજીમાં તેરો એડાસ, સ્કેચ કોકો, ટેનીઆ ઇન્ડિશીઅન એડમ, એ નામ છે. અરબી કાચો, કાચી, પંજાબ, હાબ, મુંબઈ અળુ, તેરે, તેલગુ શામાપંથ, ઇત્યાદિ જુદાં જુદાં નામ છે.

ઉત્પત્તિ સ્થાન:—હિંદુસ્થાનના ઉષ્ણ પ્રદેશ માં ને સીલોનમાં એ થાય છે. એનાં પાન કમળના જેવા મોટા હોય છે, ને ડીટાં મોટાં હોય છે. એનો કર ખાવાના કામમાં આવે છે. એની ખેતી બંગાળા આસામ, મદ્રાસ, રજપુતાના, દક્ષિણ હિમાલય નજીક ને પ્રદેશ વિગેરે બધા હિંદમાં છે.

એ આડની જંગલી ને સુધરેલી એવી બે જાતો છે. જંગલી અળુના કંદ ખવાતા નથી. માત્ર પાન ખવાય છે. જંગલી છોડની ત્રણ જાતો હોય છે. પહેલાં જાતનાં નીલવણી; બીજાનાં ભૂરાં ને ત્રીજાના લીલાં હોય છે. આ જંગલી જાતના છોડ ઉષ્ણ પ્રદેશમાં લેજવાળી જગ્યાએ થાય છે.

ખેતી કરેલી જાતોમાં ગુરી કાચુ અને અસુકાચુ એ બે જાતો છે. ને એકના પાન ને દીટાં લીલા, ને બીજાનાં જાંબુડા રંગનાં હોય છે. એ બન્નેના કંદ સરખાં હોય છે. ગુરી કાચુના કંદ ડીસેમ્બરમાં ને અસુકાચુના કંદ ફેબ્રુઆરીમાં તૈયાર થાય છે.

પાક :—એ આડ વાલુકા યુક્તપાણીમાં સારી સાડ થાય છે. બીજી જગ્યામાં સારાં ન થાય. ગોરાડુ કેરતાળાંવી જેમ એમની પેરણી થાય છે. પેરણી વખતે ડીટાં સાથે કંદની આંખોને જમીનમાં પૂરવામાં આવે છે. કાપીને મૂકેલા કંદની આંખો જમીનમાં પૂરતાં પહેલાં જો બહાર રહે તો બગડી જતી નથી તેમજ મોટાં થએલાં કંદ પાકા થયા પછી જમીનમાં રહે, તો બગડતાં નથી.

મુંબઈ પ્રાંતમાં એમની પેરણી વધારે નથી. પાણીની વપરાશ વાળી જગ્યામાં એમને રોપે છે ગુજરાતમાં કુવા પાસે એનાં કયારા હોય છે ૧૨ ફીટ લંબાને ૬ ફીટ પહોળા એવા કયારામાં લગભગ ૪૦ છોડ મુકે છે. કયારામાં ખૂબ ખાતરને પાણી પુરું પાડવામાં આવે છે ને તેમાંનું ઘાસ પણ વખતો વખત કાઢી લેવામાં આવે છે. કંદ લગભગ ૧૨-૧૨ ઇંચને અંતરે મૂકવામાં આવે છે. લગભગ દશ મહિને એ કંદ તૈયાર થાય છે. કાનપુરમાં એક એકરમાં લગભગ ૫૦ મણ (પટકા) ને કોઈમતુરમાં દર ૫૦ પૌંડ કંદ તૈયાર થાય છે.

ઉપયોગ :—એમના કાંદામાં ઘણું પિપ્પટસત્વ (સ્ટાર્ચ) હોય છે. કાંદા એ મહત્વની ચીજ છે. ત્રાવણકોરમાં તેની ખાવાની ભુદ્ધિ ભુદ્ધિ વાનીઓ બનાવે છે. ન્યુઝિનીમાં આ કાંદાનો લોટ બનાવી તેમાં ખિસકિટ બનાવે છે એક દર ૩.૧ ના ૧૫ મણ મળે છે

કાંદાના ડીટાંને પાનાંને શાક દાળને રાથાળ વિગેરે બનીશકે છે પાતકાં પાન ને ડીટાં ઢારેને ખવાડે છે. તેથી ઠારે બડાં થાય છે.

રાસાયનિક ગુણધર્મ :—આ આડમાં એક તીખો અને કડવો પદાર્થ હોય છે. આડનો રસ ખાટોપેય છે, અને તેનો ઉપયોગ રક્તસ્તંભક તરીકે કરે છે. ૧૮૮૪ માં પેડલટ વૉડને આ આડપર પ્રયોગ કરીને આ ઝેરી ને તીખા પદાર્થની શોધ કરી. તે એ ઝેરી પદાર્થ આકસલેટ ઓફ લાઈમના સ્ફટીકથી આડમાં આવે છે, એવું તેણે નક્કી કર્યું. આ ઝેરી પદાર્થનું ઝેર ખાટા પદાર્થના વહવસિર્થ આધક થતું નથી અને તેથીજ આ છોડના શાક બનાવતાં આમલી નાખવામાં આવે છે. નહિં તો જીલે વવળે છે.

અળે :—(પુના જીલ્લો) ભુજરની પૂર્વે ૧૬ માઈલપર આ એક ગામડું છે એ પહેલાં હોળકર પાસે હતું. પણ તેમણે ખ્રિષ્ટીશાને આપી દીધું, દર શુકરવારે અહિં જનમ ભરાય છે. અળેના કોળીવાડા

માં ચૈત્ર શુ ૧૧ મહોળાના મેળો ભરાય છે. લગભગ ૧૦૦૦-૧૫૦૦ માણસો ત્યાં આવે છે. જે પાકા પાસેથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ વેદપઠન કરાવેલું, તે પાકો અહીં પૂરવામાં આવેલો એમ મનાય છે. અહિં તેની સમાધિ છે, ને તેની ઉપર બંધાએલું મંદિર પણ છે. સભા મંડપનું કામ અડધુંજ છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં કૅપ્ટન કલંન્સે એવું વર્ણન કર્યું છે, કે આ ગામ તે વખતે હોળકરની પાસે હતું ૩૦૦ ઘર, ૪ દુકાનો, કુવા ને એક હનુમાનનું મંદિર હતું. (મું. ગે. પુ. ૧૮, ભા. ૩.)

અળેગામ :—વહાડ જીલ્લો અકોલા તાલુકા બાળાપુર. બાળાપુરથી ૧૭ માઈલપર નિર્ગુણા નદીને કાંઠે આ એક ગામડું છે. ૧૯૦૧ માં ત્યાંની વસ્તી ૨૮૪૮ હતી, આ ઠેકાણે ઇમારતી લાકડાનો વેપાર ખૂબ ચાલે છે. અઠવાડીયાનું બજાર પણ રવિવારે ભરાય છે. અહિં નદી કાંઠે વાલકેશ્વર મહારાજનું અને ગાવકુસમાં ઉત્તરેશ્વરનું એવાં બે મંદિરો છે. માનભાવ પંથના લોકો અહિં ઘણું દૂરથી યાત્રા માટે આવે છે. દર ચૈત્રી પૂનમે ને કારતકી પૂનમે અહિં મેળો ભરાય છે. (અકોલા જાગ્રેટ ૧૯૧૦)

અક્ષય તૃતીયા :—(અખાત્રીજ) વૈશાખ માસની શુદ્ધ ત્રીજને અખાત્રીજ એવું નામ આપ્યું. કારણ કે મહન રતન નામના દ્વિસંસ્કૃત ગ્રંથમાં શ્રીકૃષ્ણને મુખે ધર્મરાજને એવું કહેવડાવ્યું છે કે

અસ્યાં તિયૌ ક્ષયમુપૈતિ હુતં ન દત્તં
તેનાક્ષયેતિ કથિતા મુનિભિસ્તૃતીયા ॥
ઉદિચ્ય દૈવત પિતૃન્કિયતે મનુષ્યૈ-
સ્તચ્ચાક્ષયં ભવતિ ભારત સર્વમેવ ॥

અર્થાત :—હું યુધિષ્ઠિર. આ વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજે કહેલું હવન કે દાન લાંબા વખત લગી ટકે એવું છે. ને તેથીજ આ તિથિને અક્ષયતૃતીયા કહેવામાં આવે છે, દેવતાને પિતર એમને ઉદ્દેશીને આ તૃતીયાએ કરેલાં બધાં કામ ચિરંતન થાય છે.

આ વૈશાખત્રીજને મહત્વ મળ્યું તેનું કારણ આકૃત યુગનો (કિટલાકના મત પ્રમાણે) ત્રેતાયુગનો આરંભ મનાય છે. અને આ દષ્ટિથી કાલવિભલાનો ગમે તે પ્રારંભદિન હું મેશાં ભારતીય દષ્ટિથી અત્યન્ત પવિત્ર અને મંગળ કારી મનાયો છે. મહન-રતન ગ્રંથમાં શ્રી કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને આ દિવસનું મહત્વ વિસ્તારથી કહ્યું છે. આ અખાત્રીજને દિવસે પવિત્ર ગંગાદિ નદીના પાણીમાં સ્નાન કરીને શ્રી વિષ્ણુ વગેરે દેવોની પૂજા કરવી. તેમજ જપ હોય

સ્વાધ્યાય, પિતૃતર્પણ દાન વગેરે બાબતો મનુષ્યમાટે મંગલ કરી છે. આ દિવસે યુગાદી શ્રાદ્ધ અર્પિત કરવું અને શ્રાદ્ધ ન કરવામાં આવે તો તલતર્પણ તો કરવું જ જોઈએ. દેવતાપિતૃઓને ઉદ્દેશીને ઉદકકુંભ દાન કરવું. આને માટે એક કથા નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.

પહેલાં એક ગરીબ વેપારી થઈ ગયો. તે મધુર ભાષી, સત્યવચની દેવ પ્રાદ્યણને પૂજનારો તેમજ સંતપુરુષોની કથા સાંભળનારો હતો. ગરીબાઈથી કુટુંબ પોષણ કરવામાં તે અશક્ત બની ગયો. તેણે એકવાર એવું સાંભળ્યું કે રોહિણી નક્ષત્ર યુક્ત ત્રીજા દિવસે જો યુધ સંયોગ થાય, તો ગમે તે પુણ્યકાર્ય માટે તે ઉત્તમ પર્વ કહેવાય. ને આ દિવસે કરેલું પવિત્ર કામ ચિરંતન બની જાય છે. આ વાત સાંભળીને તે ગંગા નદીને કાંઠે જઈ તેણે દેવતાને પિતૃઓનું તર્પણ કર્યું. ને ઘેરે આવી પાણીથી ને જીવંત જીવંત અનાજથી ભાત ભાતનાં ખાદ્ય પદાર્થોથી પૂર્ણ એવો કુંભ તેણે શુદ્ધ ચિત્તથી, સ્ત્રીના ના કહેવા છતાં, યોગ્ય અને સુપાત્ર પ્રાદ્યણને દાન આપ્યા, અને મૃત્યુ લગી આખા જગતની નશ્વરતા ધ્યાનમાં લઈને હૃંમેશાં ધર્માચરણમાં મગ્ન થઈ ગયો.

આ પછી વાસુદેવનું સ્મરણ કરતો તે મરણ પામ્યો. તે પછી બીજે જન્મે તે કુશાવતી નામની નગરીનો ક્ષત્રિય રાજા થયો. ને તેણે ધર્માચરણથી મેળવેલું ઐશ્વર્ય અક્ષય થવાથી અનેક મોટા મોટા યજ્ઞો કરીને ગાય, સુવર્ણદક્ષિણા ઋત્વિજોને આપી, તેજ પ્રમાણે મુંગા, આંધળા, પાંગળા એવા દીન લોકોને તેણે ધનદાન કરીને અનેક પ્રકારના સુખો ભોગવ્યાં. પણ તેના પુણ્ય કર્મોનાં ફલ ન થયો, ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં પણ અક્ષય તૃતીયાની વ્રત કથા છે.

આટલા માટે અક્ષય તૃતીયાને દિવસે તાપથી પ્રાણી માત્રનું રક્ષણ કરનારી સર્વવસ્તુ એટલે જોડા છત્રા પાણી, ગાય, જમીન, સુવર્ણ, વસ્ત્રો વગેરેનું દાન શ્રેયસ્કર છે. આ રીતે ઝીંખ ઋતુમાં હિતકર એવું શીતોદક કુંભનું પૂજન અને દાન એ દિવસ માટેનો ચાલુ રીવાજ છે.

પરશુરામ જયંતિનો એજ દિવસ છે. જમ-દગ્નિ ઋષિને રણકાથી રાત્રીના પ્રથમ પહોરમાં પરશુરામ રૂપી અવતારની પ્રાપ્તિ થઈ, આ દિવસે પ્રદોષ સમયે પરશુરામની પૂજા કરીને અર્ધદાન કરે છે.

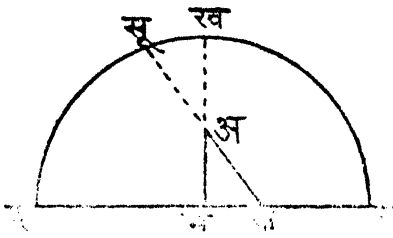
હાલમાં અક્ષય તૃતીયા એ દિવસ સ્ત્રીઓ માટે ખૂબ મહત્વનો હોય છે. ચૈત્ર માસમાંના વસંતોત્સવ નિમિત્તે થનારો સંમારંભ. આ દિવસ પર્યંત ની કરવાના હોય છે. તેથી આ સમારંભને બાકી રહ્યા હોય, તો આ દિવસે સૌકરીલે છે. તેથી સ્વભાવિક રીતે આ દિવસે શહેરમાં ખૂબ સ્ત્રીઓની ગિરદી હોય છે.

અક્ષવિચલન:—અંકકૃતિ પૃથ્વી ઉપરના ચંદ્ર સૂર્યના વિષય આકર્ષણને લીધે ખગોલીય ધ્રુવનું તેની મધ્યમ સ્થિતિની આસપાસ જે ભ્રમણ થાય છે તેને અક્ષવિચલન એ નામ છે. જ્યારે ચંદ્ર કે સૂર્ય ભૂમધ્ય રેખાની સપાટીમાં હોય છે, ત્યારે તે ખગોલીય ધ્રુવની દિશામાં ફરી શકતો નથી. આ સપાટીથી તેમનું અંતર જેટલું વધારે છે, તેટલો આ ફેરફાર વધારે હોય છે. આના પરિણામે જે ગતિ નિષ્પન્ન થાય છે, તેના બે ભાગ કરી શકાય તેમ છે. એક મધ્યમ ધ્રુવ નામના કાલ્પનિક બિંદુની, જેને સંપાત ચલન કહે છે, તે ક્રમિક ને લગભગ, અવિષય ગતિ (સંપાતચલન જુઓ) અને બીજી જેને અક્ષવિચલન કહે છે, તે ખરા ધ્રુવની આ કાલ્પનિક ધ્રુવની આસપાસ ચંદ્ર સૂર્યની બદલાતી ક્રાંતિને લીધે બની આવતી પરિભ્રમણ કરવાની ગતિ, ચંદ્ર પાતનું પરિભ્રમણ, અને તેની કક્ષાની તિર્યકતાને લીધે, તે ગોળની ક્રાંતિમાં તેના પાત વિશેષ સ્થાને આવ્યા હોય, તો બીજે ઠેકાણે થાય, તેથી વધારે ફેરફાર થાય છે. ચંદ્રપાતનો મૂળણકાળ ૧૮ ૬-૧૦ વરસનો છે. આ સમય દરમિયાન એક વખતે તેની ક્રાંતિનું દક્ષિણોત્તર અન્તિમ મર્યાદા ૨૮° થી એ વધારે હોય છે. તો ચંદ્રપાત તેમના સામેના બિંદુમાં હોય ત્યારે તે ૧૮° થી વિશેષ નથી હોતો. અક્ષવિચલન થવાનું કારણ આજ છે. ને તેથી ખગોલીય વાસ્તવિક ધ્રુવ મધ્યમ ધ્રુવની આસપાસ નવના અંતર ઉપરથી દીર્ઘવર્તુલાકાર માર્ગવર્તુલ કલ્પ ૧૮-૬ વરસમાં એક પ્રદક્ષિણ કરે છે. તો પણ ધ્રુવના આ પરિભ્રમણનો આ માર્ગ બરાબર દીર્ઘવર્તુલ થતો નથી. ચંદ્ર સૂર્યની કક્ષા દીર્ઘ વર્તુલાકાર હોવાથી અને તેની પરિવર્તિ શીલ ક્રાંતિથી આ માર્ગ વાસ્તવિક દીર્ઘ વર્તુલની કંઈક અંતર બહિર હોય છે.

અક્ષક્ષેત્ર:—અક્ષક્ષેત્ર એટલે જેમાંનો એક ખૂણો અક્ષાંશતુલ્ય છે એવો કાટખૂણવાળો ત્રિકોણ. આમાંની કણરેખાને અક્ષકર્ણ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય ક્ષિતિજપર હોય ત્યારે આપણે પૂર્વબિંદુ તરફ

થી આકાશ તરફ જોઈએ તો તેમાંના વૃત્ત આપણને સરલરેખા પ્રમાણે દેખાશે. અને આ સરલરેખાના આપણે ઘણા અક્ષક્ષેત્ર બનાવી શકીશું. આનું વિવેચન ભાસ્કરાચાર્યે ત્રિપુરનાધિકારમાં કર્યું છે.

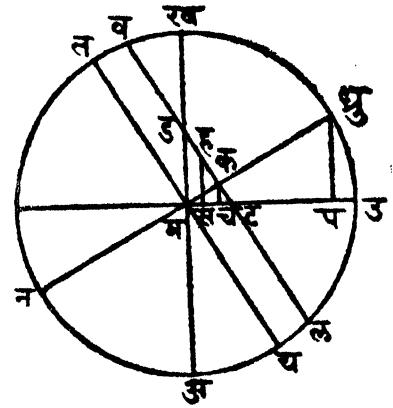
જે વખતે દિવસ અને રાત બંને સરખાં હોય છે અર્થાત સૂર્યવિપુલવૃત્તપર હોય છે, તે દિવસે સૂર્ય આશ્યોત્તર વૃત્તપર આવ્યો હોય તેથી નતાંશ અક્ષાંશ તુલ્ય હોવાથી, દ્વાદશાંગુલ શંકુથી એક અક્ષક્ષેત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. નીચેની આકૃતિમાં (અમક) તે બતાવવામાં આવ્યું છે.

અક્ષક્ષેત્ર અને પલમા બતાવનારી આકૃતિ

ઠેક પૂર્વમાં સૂર્ય કદ્રત બેજ દિવસ ઉગે છે. બીજા બધા દિવસો એ તે પૂર્વાર્ધિદુના ઉતરમાં કે દક્ષિણમાં ઉગે છે. આનું ક્ષિતિજ પરનું ઉદયસ્થાન અને પૂર્વાર્ધિદુ એબે વચ્ચેના અંતરાંશની ભૂજબંધાને અથા એમ કહેવામાં આવે છે સૂર્ય ઉન્મંડલપર આવે છે ત્યારે તેના સ્થાનથી ક્ષિતિજની સપાટીપર લંબકાઢવામાં આવે તો, તે લંબને ઉન્મંડલશંકુ, અને તે શંકુ અને ઉદયકાલિક સ્થાન એ બે વચ્ચેના અગ્રબંડને અગ્રાગ્રબંડ કહેવામાં આવે છે, અને અગ્રના અર્વાશિષ્ટ ભાગને અગ્રાદિબંડ કહેવામાં આવે છે. સૂર્ય જે વર્તુલમાં દૈનિક પ્રદક્ષિણા કરે છે તેને અહોરાત્રવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. આવૃત્તનું અને વિપુલવૃત્તના ઉન્મંડલને લીધે બેગે તુલ્યવિભાગ પડે છે. ઉદયથી તે ઉન્મંડલ સુધી પહોંચે ત્યારુધી સૂર્યને અહોરાત્રવૃત્તના જે અંશ આક્રમણ કરવા લાગે છે તેના તે વૃત્તપરના અર્થાત્ ઘન્યકણીય ભુજબંધાને કુળ્યા (ક એટલે પૃથ્વી) કે ક્ષિતિજના કહેવામાં આવે છે. અને અહોરાત્રવૃત્તના વ્યાસાર્ધ કરતાં એટલે ઘુળ્યાકરતાં ત્રિજ્યા જેટલી મોટી, તેટલી જ કુળ્યાને રૂપ આપવામાં આવે તો તેને ચરજ્યા કહેવામાં આવે છે. અને આ ચરજ્યાનાં આગ્રને ચરાંશ કહેવામાં આવે છે.

સૂર્ય ઉન્મંડલ છોડીને ઉપર ગયાપછી અને સમવૃત્તને પહેર્યા પહેલાં તેનું એકાદુ સ્થાન લઈને ત્યાંથી ક્ષિતિજની સપાટીપર લંબ દોરવામાં આવે, તો શંકુના અને ઉદયસ્થાનના વચ્ચેના સરલરેખામક અંતરને (આ રેખા વધારવામાં આવે તો: સમવૃત્તની સપાટીપર તે લંબરૂપ થશે) શંકુતલ કહેવામાં આવે છે. અને અગ્રના અર્વાશિષ્ટ ભાગને ભુજ કે બાહુ કહેવામાં આવે છે. (સૂર્ય દક્ષિણગોલસ્થ હોય તો અથા અને શંકુતલ આમના યોગથી ભુજ તયાર થાય છે) સૂર્ય સમવૃત્ત આવતાંજ તેસ્થાનથી ક્ષિતિજની સપાટીપર લંબ દોરવામાં આવે તો તે લંબને સમશંકુ કહેવામાં આવે છે.

અક્ષક્ષેત્રે બતાવનારી આકૃતિ.

ઉં બ દ અ :— ચામ્યોત્તરવૃત્ત દ મ ઉ :— ક્ષિતિજનો વ્યાસ ધ્ર, ન:—ઉત્તર અને દક્ષિણધ્રુવ. ત ય:—વિપુલવૃત્તનો વ્યાસ. વલ:—અહોરાત્ર વૃત્તનો વ્યાસ. ધ્રુ મ ન:—ઉન્મંડલની સપાટી.

મ ટ:—અથા (એટલે ઉદયકાલિક સૂર્યની દિગંશ જ્યા) કય:—ઉન્મંડલશંકુ એટલે ઉન્મંડલસ્થ સૂર્યથી ક્ષિતિજની સપાટીપર દોરવામાં આવેલો લંબ.

અક્ષક્ષેત્રો.

આકૃતિમાંના વર્ણુ ભુજ કોટી કણુ
મપધ્રુ પમ:-લંબજ્યા ધ્રુપ:-અક્ષજ્યા ધ્રમ:-ત્રિજ્યા
મકટ કટ કુળ્યા કિંવા મક:-કાંતિજ્યા મટ:-
ક્ષિતિજ્યા અગ્રા
મહટ મટ:-અગ્રા મહ:-સમશંકુ ટહ:-તદ્ ધ્રુતિ
મહક મક:-કાંતિજ્યા કહ:-(તદ્ ટમ:-સમશંકુ
ધ્રુતિ-કુળ્યા)
મકય કય:-ઉન્મંડલશંકુ મય:- મક:-કાંતિજ્યા
અગ્રાદિબંડ
ચકટ ચટ:-અગ્રાગ્રબંડ કય:-ઉન્મં કટ:-કુળ્ય
ડલશંકુ

હસટ સટ:શંકુમલ હસ:શંકુ હટ:-તદ્ધૃતિ'

(શ્રી. કૃ. કેલ્હટકર ભારતીય જ્યોતિર્ગણિત, શં. બા. દીક્ષિત-ભારતીય જ્યોતિ:શાસ્ત્ર. ત્રિપ્રરના-ધિકાર.)

અક્ષાંશ:— બંને ભૂધ્રુવપાસેથી ૯૦ અંતર ઉપર કાઢેલા મહાવૃત્ત જે ભૂવિધુવવૃત્ત છે ત્યાંથી સ્વસ્થાનલગી જે ગોલીય લંબવૃત્તઅંશાત્મક અંતર છે તેને અક્ષાંશ કહે છે.

એટલે અક્ષાંશ કાઢવાની સહેલી રીત એ છે કે પોતાને સ્થાનેથી જનારા યામ્યોત્તરવૃત્ત ઉપરના ભૂધ્રુવવૃત્તપરથી પોતાના સ્થાનલગી અંતર યોજનાત્મક કરે છે. તે પ્રત્યક્ષ માપી લેવું એટલે.

અક્ષાંશ = $\frac{\text{ઈષ્ટયોજનાત્મક} \times ૩૬૦}{\text{યોજનાત્મક ભુપરિધિ}}$ એમ આવે છે

અક્ષાંશ કાઢવાની રીત:—પરંતુ આ જાતની પ્રત્યક્ષ રીતથી અક્ષાંશ ગણવું અશક્ય જેવું હોવાથી તે કાઢવાને માટે જ્યોતિષ-મૂલક પદ્ધતિજ લેવી પડે છે. અક્ષાંશ કાઢવાની જ્યોતિષ મૂલક પદ્ધતિ ભારતીય ગ્રંથોમાં આગળ આપેલી છે.

(૧) આપયંત્રથી કે ચક્રયંત્રથી આકાશમાંના ધ્રુવતારા નું ઉન્નતાંશ જેટલા આવશે તેટલા સ્થાનના અક્ષાંશ હોય છે. એ લગભગ અક્ષાંશ આવશે. સૂક્ષ્માતા જોઈએ તો ૧૨ કલાકનો અંતરે બે વાર વેધ લઈને ધ્રુવ તારાના ઉન્નતાંશ આણીને તેમના સરવાળાનો અરધભાગ કરવો.

(૨) ત્રીસ ઘટિનો દિનમાન અને ૩૦ ઘટિનો રાત્રીમાન હોય તે દિવસે (વિધુવવૃત્તે) મધ્યાન્ન કાળે દ્વાદશાંગુલ શંકુની છાયા કેટલી પડે છે, એ પ્રત્યક્ષ માપી જોવું ને પછી ૧૨ ત્રિજ્યા વડે તૈયાર કરેલા સ્પર્શરેખાના કોષ્ટકમાં તે છાયામાન જોવું હોય, તે અક્ષાંશ આપી શકે છે. કારણે તે છાયા અક્ષાંશની સ્પર્શરેખા હોય છે.

(૩) યદિ ચંત્રથી ધ્રુવતારાનો વેધ લઈને ચંદ્રચંત્રથી ભૂમિઉપર લંબ નાખવો અને તે લંબનું માપ લેવું. પછી યદિ જેટલી ત્રિજ્યાથી એક વર્તુલ કાઢીને તેમાં અંશાદિકોની નિશાનીઓ કરવી અને તે અંશચિન્હિત વર્તુળમાં પૂર્વે લીધેલું લંબનું માપ અર્ધજ્યાની જેમ અપાયું હોય જોઈએ વૃત્ત પરિધિ ઉપર જેટલા અંશ હશે, તેટલા સ્વસ્થાનના અંશ છે, એમ સમજવું.

(૪) સૂર્ય ઉન્નતાંશ ઉપર એટલે બંને ધ્રુવઅને પૂર્વ બિંદુ એ માંથી જનારા વૃત્તો પર આવ્યો હોય તો ગોલચંત્રવડે સૂર્યને વેધ લઈને સૂર્ય અને પૂર્વ બિંદુ એ વચ્ચે જેટલા અંશ ઉન્નતાંશપર હશે, તેટલી સૂર્યની ક્રાંતિને દિવશે છે, એમ માનવું. ક્રાંતિ સમજ્યા પછી સ્વકીય યામ્યોત્તર વૃત્ત ઉપર સૂર્ય આવ્યો હોય તો ચાપચંત્રથી અથવા સૂર્યચંત્રવડે સૂર્યના નતાંશ માપવા આરીને ક્રાંતિને નતાંશ કાઢીએ તો સૂર્ય જગોલીય વિધુવવૃત્ત અને સ્વસ્થાનનું યામ્યોત્તરવૃત્ત એબંનેની વચ્ચે હોય તો ક્રાંતિને નતાંશ નો સરળવાળો કરી એ તો કે બીજે પ્રસંગે બાદબાકી કરવાથી અક્ષાંશ નીકળે છે.

(૫) રાત્રે ગમે તે તારાનો વેધ લઈને ગોળે-ચંત્રવડે તે તારાની ક્રાંતિ આણવી. પછી તે તારાનો વેધ યામ્યોત્તરવૃત્તમાં લઈને તેના નતાંશ તૂંચાદિ ચંત્રવડે આણવા. એટલે તે તારાની ક્રાંતિ ને યામ્યોત્તર નતાંશ, એ ઉપરથી પાછલી રીતપ્રમાણે અક્ષાંશ-નીકળશે

(૬) અથવા ઇષ્ટ યદિરૂપ ત્રિજ્યાવડે સમભૂમિ ઉપર એક વર્તુલ કાઢવું. નેતેમાં તે દિવશે સુરજના ઉદયાસ્ત સૂત્ર કાંઠવું પછી ઇષ્ટ સમયષ્ટિવડે સૂર્ય નોવેધ લેવો. વેધ સમયે ચંદ્રચંત્ર પાસેથી સમરભૂમિ ઉપર લંબ કાઢવો તે લંબ સમરભૂમિ ઉપર જેઠેકોણે લાગશે, તે બિંદુથી ઉદયાસ્ત સૂત્ર લગી લંબરૂપને અંતર હશે, તેનું માપ લેવું. પછી યદિ સમરભૂમિ ઉપર નાખેલા લંબ ભૂજ અને ઉદયાસ્તસૂત્રતાની માપેલા લંબરૂપ અંતરકોટી એ ભૂજકોટી ઉપરથી લંબ કાઢી તે કણુવડે એક વર્તુળ કાઢીને તે અંશાદિ ચિન્હિત કરવા. તે વર્તુળમાં કોટીરૂપ અંતર અર્ધજ્યાપ્રમાણે આવેલું હોતા, તે વૃત્ત પરિધિ ઉપર જેટલા અંશ હશે તે અક્ષાંશ સમજવામાં આવશે. અને તેજ દિગ ચિન્હિત વર્તુળમાં ભૂજરૂપ અંતર અર્ધજ્યાપ્રમાણે અપાયું હોય, વૃત્તપરિધિ ઉપર જે અંશહશે તે લંબાશ આવશે-લંબાંશ ૯૦૦ માંથી બાદકરીને જે શેષ રહેતે અક્ષાંશ રહશે. કારણ બમ્બ્ય અને ધ્રુવ એ બંને વચ્ચે જે અંશાત્મક અંતર યામ્યોત્તરકાલ વૃત્ત ઉપર માપેલું હોય છે. તે ને લંબાશ કહે છે, હંમેશા લંબાશને અક્ષાંશ નો સરવાળો ૯૦૦ હોય છે

(૭) અથવા ગમે તે સ્વસ્થ પદાર્થ પૂર્વાપાર વૃત્તમાં હોય ત્યારે તેની ક્રાંતિને નતાંશ ગોલચંત્રાદિ સાધનો વડે પ્રત્યક્ષ વેધ લઈને કાઢવા. પછી ક્રાંતિની ભૂજ-જ્યાને નતાંશના કોટિજ્યાવડે લાગીએ, તો અક્ષાં-

તેથી પલલા = ભૂજન્યા અક્ષાંશ \times ૧૨
કોભૂજન્યા અક્ષાંશ

આ રીતે પલલા કાઢી શકાય છે.

(૩) અક્ષાંશને લીધે દિનમાન ને રાત્રીમાન નક્કી કરી શકાય છે. તે નીચે પ્રમાણે.

ભૂવિષુવવૃત્ત ઉપરના ગમે તે સ્થાને દિનમાન ને રાત્રીમાન ૩૦ ઘટિનો હુમ્મેશાં હોય છે. કારણ તે સ્થાને બન્ને ધ્રુવ પાતળીમાં (સપાટીમાં) હોવાથી ઉન્મંડલ ને ક્ષિતિજ એ બન્ને એકજ થાય છે. સૂર્યના આહોરાત્ર વૃત્તો વિષુવવૃત્ત સાથે સમાંતર છે. અને ક્ષિતિજ ને લંબરૂપ હોય છે ને વિષુવવૃત્ત એજ પૂર્વાપર વૃત્ત અથવા સમવૃત્ત થાય છે. અને તે આહોરાત્ર વૃત્તોનો અર્ધભાવ ક્ષિતિજ ઉપર હોય છે. ને અર્ધ ભાગ ક્ષિતિજ નીચે હોય છે. તેથી ત્યાં ત્રીશ ઘટિ દિવસ ને ત્રીસ ઘટિ રાત હુમ્મેશાં હોય છે. આ સ્થિતિ શૂન્ય અક્ષાંશ હોય ત્યારે હોય છે. પરંતુ અક્ષાંશ જેમ જેમ ઓછા વત્તા હોય, તેમ તેમ દિન કે રાત્ર ઓછા વત્તા થાય છે. ઉદાહરણાર્થ આપણું સ્થાન ભૂવિષુવવૃત્તની ઉત્તરે છે. ને સૂર્ય ઉત્તર ગોલાર્ધમાં હોય, તો દિવસ દરરોજ ૩૦ ઘટિકા કરતાં વધારે વધતો હશે ને તે વધારો સૂર્યની પરમક્રાંતિ લગભગ ૨૪ થતાં લગી વધારો થયા કરશે ને ક્રાંતિ ઓછી થાય, તેમ દિવસ પણ ઓછો થશે. ને સંપાતમાં સૂર્ય હોય ત્યારે ૩૦ ઘટિ દિનમાન ને ૩૦ ઘટિ રાત્રીમાન થશે. અને સૂર્ય દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં જાય ત્યારે દિનમાન ઓછું ઓછું થઈને દક્ષિણ પરમ ક્રાંતિ સુમારે ૨૪ થાય ત્યારે વધતી જશે. દિનમાનની નક્કી કિંમત કાઢવી હોય તો

ભૂજન્યા ચર = સ્પર્શરેખા ક્રાંતિ \times સ્પર્શરેખા અક્ષાંશ

આ સારણી વડે ચર કાઢીને ઉત્તર ગોલાર્ધમાં સૂર્ય હોય ત્યારે

દિનમાન = $૨ \times$ ચર + ૩૦ ઘ.ટ. અને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં સૂર્ય ત્યારે

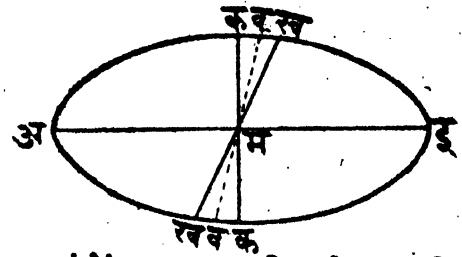
દિનમાન = ૩૦ ઘ. $૨ \times$ ચર અને દિનાર્ધ = ૧૫ ઘ. - ચર.

આ રીતે અક્ષાંશ ઉપરથી ચર કાઢીને દિનમાન ને રાત્રીમાન નિશ્ચિત કહી શકાય છે.

અક્ષાંશ નું ચંચલત્વ :—પૃથ્વી ઉપરના સ્થળોનું અક્ષાંશ વિષુવવૃત્તથી ગણવામાં આવે છે. વિષુવવૃત્તની વ્યાખ્યામાં એમ કહેવાયું છે, કે વિષુવવૃત્તની (સપાટી) પૃથ્વીના અંશસાથે લંબરૂપ હોય

જ્ઞા... ૫૦ જ્ઞા... ૨

છે. તેથી પૃથ્વીનો અક્ષ જે ઠેકાણે ભૂપૃષ્ઠને છેદે તે બિંદુ એટલે પાર્થિવ ધ્રુવ ને ચળ હોય, તો વિષુવવૃત્તને ને તેની સાથે ભૌગોલિક સ્થાનોના અક્ષાંશને પણ ચલત્વ પ્રાપ્ત થશે, એ સ્પષ્ટ છે. ગયા સૈકાની આખરે થયેલા સંશોધનથી એમ માલમ પડ્યું છે, કે પાર્થિવ ઉત્તર ને દક્ષિણ ધ્રુવ એ સ્થિર નથી ને તે કેટલાક નિયમિત સમયમાં લગભગ ૫૦ ફીટ વ્યાસના વર્તુલમાં પ્રદક્ષિણ કરતાં હોય છે, ને તેથી ભૌગોલિક સ્થળોના અક્ષાંશમાં ફેરફાર થયા કરે છે.

ધ્રુવાંચે ચલન દારબચિનારી આકૃતિ.

ધ્રુવનું ચલન બતાવનારી આકૃતી.

આમ થવાનું કારણ પૃથ્વીની આકૃતિનો અક્ષ અને તેનો ભ્રમણનો અક્ષ એક નથી એ છે. ઉપરની આકૃતિમાં અર્ધ એ પૃથ્વીજેવા એક ચપટા અંડગોલના કક એ લઘુત્તમ અક્ષમાંથી લીધેલા કાળનો દેખાવ છે, એમ માનવું. હવે એ અંડગોલને ને કક એ અક્ષની આસપાસ ફરવાનું હોય, તો તે તેમજ કશાય ફેરફાર વિના અંત કાલ સુધી ક્યાં કરશે, પણ તે ને આ આકૃતિના અક્ષને બદલે તેની સાથે ખમક જેટલા એકાદ સૂક્ષ્મ ખૂણો કરનારા ખ ખ એ અક્ષની આસપાસ ક્યાં કરશે, તો ખખ એ ભ્રમણને કક એ આકૃતિની અક્ષની આસપાસ કેટલાક નિયમિત સમય લગી પ્રદક્ષિણ કરશે. આ વાત યુદ્ધરના સમયથી જાણીતી છે. અને આ ઉપપત્તિ અનુસાર પાર્થિવ ધ્રુવનો ભ્રમણ કાળ ગણિતથી ૩૦૫ દિવસ નીકળે છે.

પરંતુ ૧૮૬૦ લગી અક્ષાંશમાં ફેર થાય છે, એ માનવા માટે પૂરો પૂરાવો હતો. તેમ છતાં અત્યંત કાળજીભર્યા ને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ ક્યાં પછી પાર્થિવ ધ્રુવનો ભ્રમણકાળ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરી શકાયો ન હતો. છેવટે શંકરલ એમણે એવું બતાવ્યું કે નિરીક્ષણ-વિષયભૂત સ્થાનના અક્ષાંશમાં અરેખર તફાવત પડી ગયો છે. પરંતુ તે ઉપરથી નીકળતા પાર્થિવ ધ્રુવનો ભ્રમણકાળ ૩૦૫ દિવસ નથી, પણ ૪૨૮ દિવસ છે. ગતિશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર ગણિત વડે કાઢેલા આ

બ્રમણ કાળમાં અને પ્રત્યક્ષાવગમ્ય બ્રમણ કાળમાં એવો ફેર શા માટે પડે એનો વિચાર કરતાં એવું જણાયું છે કે જુના ગણિતમાં પૃથ્વી ફરતી હોવા છતાં તેના કેન્દ્રોત્સારી શક્તિને લીધે વિપુલવૃત્તના સૂત્રેલા ભાગમાં થનારો તક્ષવત વિચારમાં લેવાયો ન હતો. થોડા વિચાર પછી એવું જણાયું કે, પાછળની આકૃતિમાં બતાવેલા અંડગોલનું દ્રવ્ય તેમાં થોડીક નરમાશ હોય, તો બળ એ અક્ષની આસપાસ ફરે તો કેન્દ્રોત્સારી શક્તિને લીધે શરોવડે બતાવેલી દિશામાં ખસતા રહેશે ને તેના આકારમાં ફેરફાર થશે અને આ વિકૃત અંડગોલનો અક્ષ કક ને બદલે કક અને બળ એ એની વચ્ચે રહેલી વવ એની એકાદ રેખા રહેશે આજ નિયમ પૃથ્વીનિય લાગુ પડશે. તે પોલાદ જેટલી કાંઈક નરમ છે, એવું માનીએ તો પણ આ નરમપણાને લીધે, અને મહાસાગરની ચંચલતાના લીધે ધ્રુવનો બ્રમણકાળ ૪૫૭ દિવસ જેટલો મંડેલો થશે. પરંતુ કેલવીન એમણે બીજા કેટલાંક કારણોને લઈને પહેલાજ એવું બતાવ્યું હતું કે પૃથ્વીનું કદનપણ પોલાદથી પણ વિશેષ છે. તેથી આ વાત પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણથી લગભગ ૪૨૮ દિવસ એજ ધ્રુવનો બ્રમણકાળ આવ્યો છે, તેથી વિસંગત દેખાતી નથી.

આ વિષયમાં આજના સંશોધનનું ફલ ટુંકમાં આમ આપી શકાયે (૧) પૃથ્વીની આકૃતિનો અક્ષ અને બ્રમણનો અક્ષ એ એજ નથી, પણ એક બીજા સાથે લગભગ ૦-૧° નો ખૂણો બનાવે છે. આથી ધ્રુવને ૧૪ માસના પ્રદક્ષિણા કાળ હોય એવી ગતિ મળે છે. પૃથ્વી, જે હાય તેવીજ તેના પૃથ ભાગ ઉપરના દ્રવ્યોમાં કોઈ હાલચાલવિના રહેશે તો આ અક્ષ ભિન્નત્વથી એક ધ્રુવ બીજા ધ્રુવની આસપાસ ૦-૧° ની અથવા લગભગ ૧૫ ફીટની ત્રીજ્યાવાળા વર્તુળમાં લગભગ ૪૨૮ દિવસમાં પ્રદક્ષિણા કરશે (આ ગતિને જે ગણિતજ્ઞે તે પ્રથમ શોધી કાઢી તેના નામ પરથી યુલેરીયન ગતિ એ નામ મળ્યું છે.) પણ વાતાવરણજન્ય કેટલાક કારણોને લીધે આ ગાતમા વાર્ષિક ફેરફાર થાય છે. આ કારકો સ્થિતિશાસ્ત્ર વિષયક અને ગતિશાસ્ત્ર વિષયક આમ બે જાતનાં છે. (૨) સ્થિતિશાસ્ત્ર વિષયક કારક એટલે પૃથ્વી ઉપર હિમ અથવા બરફના થર ભેગા થઈને તેના ધ્રુવમાં ફેર થાય છે, એ છે. ઢાળતા તરીકે ઔપરીયામાં જે બરફ ભેગો થાય તો તેથી પૃથ્વીનું વિપુલવૃત્ત તે પ્રદેશની કાંઈક ખાસ આવશ્ય ને તેનો જુદો તેથી કાંઈક આલો જશે. આથી ઉલટું પરિણામ

અમેરિકામાં થનારા બરફના સંચયથી થઈ જશે પણ એશિયા ને અમેરિકા એ ખંડોમાં સ્થૂલ માનથી રૂપ સાદૃશ્ય હોવાથી બરફના સંચયથી ધ્રુવની સ્થિતિમાં ભાવમ પડે એના તક્ષવત થશે એમ કહી શકાય નહિ. (૩) ગતિશાસ્ત્રવિષયક કારકોમાં વાતાવરણીય ને મહાસાગરમાંના પ્રવાહનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રવાહને હંમેશા નિયમિત દિશામાંજ વહેતો હોય તો તેમની અક્ષર એટલીજ થાત કે યુલેરિયન વર્તુલાકાર ગતિનો કેન્દ્ર પૃથ્વીની આકૃતિનો મધ્યમ ધ્રુવ થવાને બદલે તેનો નિકટવર્તી બીજો એક બિંદુ થયો હોત પણ વસ્તુથિતિ એવી છે, કે આ પ્રવાહમાં વાર્ષિક ફેરફાર થાય છે. તેથી ધ્રુવના બ્રમણમાં પણ તેને અનુસરીને ફેરફાર થાય છે.

પાર્થિવ ધ્રુવના સ્થાનમાં ફેરફાર થાય છે, એ વાત નક્કી થઈ તો હવે જ્યોતિષે ને ભૂગોલશાસ્ત્રીઓને માટે અગત્યનો હોવાથી નિશ્ચિત તારા વેધ લઈને આ ફેરફારનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ઈટાલીમાં કાર્લો ફ્રેટે, જપાનમાં મિઝુસાવા, મેરિલેન્ડમાં ગેથરગર્ગ, કેલીફોર્નિયામાં ઉકિયા વિગેરે ઠેકાણે વેધશાળાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. આ બધી વેધ શાળાઓ લગભગ એકજ એટલે ૩૬° ૮' એ અક્ષાંશ પર છે.

અજ્ઞાન દ્વિશિત:—આગ્રા હાણ મધ્યમતાનુસારી હતો. તે સાવનુરનો રહેવાસી હતો. એને નાનપણમાંજ ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલો એમ કહેવાય છે. એણે મધ્યમત વિષે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. તે હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી. આ મહાન બલવાદી હતો. તે સાવનુરમાં ૧૪૦૦ માં મરાણ પામ્યો એમ કહેવાય છે. (જ. રા. કવિચરિત્ર.)

અજ્ઞાન:—અજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનો અભાવ, અથવા કોઈ બાબતનું જ્ઞાન નહોતું. નીતિશાસ્ત્ર અને કાયદા શાસ્ત્રમાં એનું ઘણું મહત્ત્વ છે. પણ તે હમણાંજ મંગલું છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નકકી થયું છે કે સામુદાયિક હવન એ પૂર્વસ્થિતિ હતી અને પૃથક અથવા વૈયક્તિક હવન એ પાછળથી સ્થિતિ છે. અને આ પ્રાથમિક અવસ્થામાં એક વ્યક્તિના ગુન્ડા માટે આખા કુટુંબને કે જાતિને જવાબદાર ગણવામાં આવતાં. એટલે જેઓને દોષાર્પણ કૃત્યની કરી બખર પણ નથી, એવા લોકોને પણ શિક્ષા સહન કરવી પડતી. એવી સ્થિતિ ગ્રીસ, રોમન, વગેરે બધા પ્રાચીન યુરોપિયન દેશોમાં શરૂઆતમાં જેવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં દોષાર્પણતા અને અજ્ઞાન એમનો પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટરીતે બનાવવાનો પ્રયત્ન સોક્રેટીસે કર્યો. તેણે એવે

સિદ્ધાંત સ્થાપિક કર્યો કે સદગુણ એજ જ્ઞાનને દુર્ગુણ એજ અજ્ઞાન (વસ્તુ ઇંડ નોલેજ વાઇસ ઇંડ ઇન્ફોર્મસ) આ વ્યાખ્યા અતિશયોક્તિ પૂર્ણ છે. એવું પાછળથી એરીસ્ટોટલે સિદ્ધ કર્યું. માણસને હાથે સત્કાર્ય બને, તેને મતે સત્કાર્ય એટલે શું એટલુંજ જ્ઞાન પૂરતું નથી, તો તે પ્રમાણે વર્તવાની ઇચ્છા પણ હોવી જોઈએ. નીતિશાસ્ત્રની પ્રગતિ થતી ગઈ, તેમ એક વ્યક્તિના ગુન્હા માટે સર્વ કુટુંબને શિક્ષા કરવાની રીત નષ્ટ થઈ, અને જાણી જોઈને ગુન્હા કરનાર માણસ ખરો ગુન્હાગર ગણાવો જોઈએ, અજ્ઞાનતા અથવા અજ્ઞાનથી કોઈ બાળત હાથે થઈ જાય, તો તે મતે શિક્ષા ન હોવી જોઈએ, એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થયો.

કાયદાશાસ્ત્રમાં તો આમાં એ પ્રગતિ થઈ. "કાયદાનું" અજ્ઞાન ક્ષમ્ય નથી, પરિસ્થિતિનું અજ્ઞાન ક્ષમ્ય છે," આ તત્વ સર્વમાન્ય થયું છે. તેમજ અજ્ઞાન નિશ્ચિત કરતી વખતે બુદ્ધિની અપાત્રતા તરફ ધ્યાન દેવામાં આવે છે અને અદ્યવયવી અથવા મગજ ખગડેલા માણસે હાથે થએલો ગુન્હો ક્ષમ્ય મનાય છે.

અજ્ઞાન અથવા અદ્યવયવી પણ કે— (માયનોરીટી) કાયદા શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાની ઇસમ એટલે ઉંમરે ન પહોંચેલો, અથવા અદ્યવયવી હોવાથી જેને કાયદો બંધન કારક નથી એવા ઇસમ એવો અર્થ છે. મનુષ્ય ઉંમર લાયક થયો એમ ક્યારે મનાય, એને માટે જુદા જુદા દેશમાં જુદો જુદો કાયદો છે. અને સ્ત્રી અને પુરુષની ઉંમરમાં પહોંચવાની કાલ-મર્યાદા જુદી જુદી છે. આ બાળતમાં પ્રાચીન સમયનો કાયદો આજના કરતાં જુદો છે. હિંદમાં ધર્મ ભેદ ને લીધે હિંદુ મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી સમાજને લીધે ચાર જુદા કાયદા છે. હિંદુનો પ્રાચીન કાયદો મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથમાં નોંધેલો છે. તેમાં ૧૬ વરસ પૂરાં થતાં લગી અજ્ઞાન પણ સ્વીકારાયું છે. હાલમાં હિંદી સજ્ઞાનનો કાયદો (ઇંડીયન મેજોરીટી એક્ટ) બધા ધર્મવાળાઓને લાગુ કરવામાં આવ્યો છે, અને સામાન્ય રીતે ૧૮ વરસ પૂરાં થતાં લગી અજ્ઞાન મનાય છે. પણ જો કોઈની મિલકત કોર્ટ ઓફ વોર્ડસ અથવા કોર્ટે નિમેદા પાલકોના (ગાડીયન) તાબામાં હોય તો ૨૧ વરસ પૂરાં થયે તે કાયદામાં આવ્યો એમ મનાય છે. દીવાની બાબતોમાં સામાન્યતા આ કાયદો ચાલુ હશે, તો પણ વિવાહની ભેટ, છૂટાછેડા, અને દત્તક આ ચાર બાબતોમાં હિંદુને જુદો કાયદો (૧૬ વરસની મર્યાદાનો) લાગુ છે. અને સદરહુ ચાર બાબતોમાં ૧૬

વરસની ઉંમર પછી કરેલા કારણે બંધનકારક થાય છે. હિંદમાંના પારસીઓ અને ખ્રિસ્તીઓને બધી બાબતોમાં ઇંડિયન મેજોરીટી એક્ટ લાગુ પડે છે. મુસલમાનોને પણ સામાન્ય રીતે તેજ લાગુ પડે છે. પણ વિવાહ, વિવાહની ભેટ, છૂટાછેડા, આ બાબતોમાં સ્ત્રીને ૧૪ અને પુરુષને ૧૬ એવી સજ્ઞાનની મર્યાદા છે.

યુરોપમાં પ્રાચીન રોમન કાયદામાં અજ્ઞાન-વસ્થા ત્રણ હતી. એક સાત વર્ષ લગીની, બીજી પુરુષની ૧૪ અને સ્ત્રીની ૧૨ વરસ લગી ને ત્રીજી ૨૫ વરસ લગી. પહેલાં અવસ્થાના માણસને જે ગમે તે કરાર કરી શકવાની છૂટ ન હતી. પણ બીજી અવસ્થામાં ટ્યુટર-પાલકની સંમતિથી તે કરી શકાતા હતા. હાલમાં ઇંગ્લેંડમાં સ્ત્રી પુરુષ બન્નેને ૨૧ વરસ લગી અજ્ઞાનતા દીવાની કાયદામાં મનાય છે. ફ્રાન્સમાં કાયદામાં સાત વર્ષ સુધી પૂર્ણ અજ્ઞાની સમજે છે. અને સાતથી ચૌદ વર્ષ સુધી ગુન્હો કરવા જેટલું જ્ઞાન છે એમ પુરાવાથી સિદ્ધ કરવું પડે છે. ચૌદ વર્ષ પછી દરેક ઇસમ પોતાના ગુન્હા માટે જવાબદાર ગણાય છે.

અજ્ઞાનહાસ:—શિવકાલીન કવિ. તેણે અફઝુ લખાનનો વધ એ ઐતિહાસિક પ્રસંગ ઉપર એ પોવાડો (વીરરસપૂર્ણ કાવ્ય) રચ્યો છે. એ પોવાડો ખુદ જીજ્ઞાસાએ રચાવ્યાને શિવાજીએ તે સાંભળ્યા ને કવિની રચના ની ચતુરાર્થ માટે એક ઘોડો અને એક શેર સોનાનો તોડો ઇનામ તરીકે મળ્યો. આ બન્ને પોવાડો છપાઈને પ્રગટ થયા છે. (એકવર્થ અને શાલીગ્રામ કૃત પોવાડો) હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા બધા પોવાડામાં અજ્ઞાન (અથવા અગ્નિન) હાસનો પોવાડો સૌથી જુનો છે. એની રચના એકનારી તંબુરા પર જોલી કે ગાઈ શકાય એટલી સાદી છે. ઉપરાંત આ પોવાડામાં વર્ણવેલા પ્રસંગ પછી તરતજ રચા-એલો, શીવાજી અને તેના માવળી સરદારોએ સાંભ-જેલો હતો. તેથી તે વિશ્વસનીય છે, એમ કહેવું જોઈએ.

આ પોવાડો વાંચીને તે વખતનું ચિત્ર સામે ખડું થાય છે. શામદાસની પદ્ધતિઓ અખત્યાર કર્યા પછી અફઝુલખાત નથી માનતો એ જોવા પછી શિવાજીએ બધી વાતની વ્યવસ્થા કરી દીધી. ને પોતાની ઉત્તર ક્રિયાકારીમાં અને ગયામાં થાય એવી ઇચ્છા બ્રાહ્મણો આગળ રજુ કરી, દાન આપ્યા દાદી ઓછી કરી. અને ખાનના મેળાપ માટેની કળતી વખતે લોકોએ કહ્યું એટલે બખ્તર પહેરી લીધું. તે પછી ડાંબે હાથે વાધનખ પહેરી લીધાં ને

પોતે આગળ સૌની સલામો ઝીલતો આગળ ચાલ્યો. સૌને રામરામ કરી પોતાના પુત્ર સંભાળતું રક્ષણ કરવાનું કહી તે આગળ ચાલ્યો. પોતાની મા પોતાને મળવા ન આવે એવી વિનંતિ તેણે કરી હતી. પણ જીભપુત્ર પ્રેમથી પાલખીમાં બેસી તેને મળવા આવી. તેને કહ્યું હું હવે ખાનને મળવા જઈ છું. જીભપુત્રે કહ્યું ખાન વિશ્વાસઘાતકી છે, માટે ન જશો. પણ શિવાજીનો નિર્ધાર સાંભળીને તેણે રત્ન આપી ને સાંભળીને કામ લેવાની શિખામણ આપી. આ બધા પ્રસંગ સરસ રીતે કવિતામાં ગુંથેલો છે. આમાંજ આગળ અફઝુલખાનનો મેળાપ ને તેનું મૃત્યુ વર્ણવેલું છે.

આ પોવાડા ઉપરથી બીજી એ સમજાય છે, કે શિવાજીના તાળામાં તે વખતે ૪૦-૫૦ કિલ્લાઓ હતા. મહારાજ છત્રપતિ વગેરે ઉપપદ તેના નામની પહેલાં મૂકવામાં આવતાં. તેના રાજ્યની લોકપ્રિયતાને દર્શાવનારાં અનેક ચરણો એ કાવ્યમાં છે. આ સિવાય મહારાષ્ટ્રની તત્કાલીન પરિસ્થિતિ ખાનની તૈયારીને સવારી વગેરે બાબતો ઉપર ઠીક ઠીક પ્રકાશ પડે છે.

(સંદર્ભ અંથ: મરાઠી રીયાસત પૂર્વાર્ધ; મહારાષ્ટ્ર શાસન; એકવર્થ ને શાલીગ્રામે પ્રગટ કરેલા પોવાડા.)

અજ્ઞાન સિદ્ધ નાગેશ:—એમણે પોતાના અંથમાં નાગનાથ એ પોતાના ગુરુનું નામ છે. એમ કહ્યું છે, અને પોતાનું નામ ‘અજ્ઞાન’ છે, એમ તે જણાવે છે. એમણે અવિધ લાખામાં પંચીકરણ પ્રમેય રચેલું છે. તે ઉપરથી એમનો સમય ૧૪૦૦ ની લગભગ આવે છે. વરદ નાગેશ અને આ એ બન્ને એકજ હશે. એમ લાગે છે. તેના અંથ કાલ જ્ઞાન: પંચીકરણ પ્રમેય એ બે છે. (સ. ક. કા. સુ.)

અજ્ઞેયવાદ:—(એગ્નોસ્ટિસિઝમ) આપણને જે વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય છે, તે ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓનું જ હોય છે. ઇશ્વર અમરતા એ બાબતો ઇન્દ્રિયની કે પ્રત્યક્ષની પેટા બાબતો હોવાથી તે વિષે નિશ્ચિત પણ આપવામાટે આધાર નથી એ ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના વરસમાં હુકસલે એ પ્રતિપાદન કર્યું. અને જે અજ્ઞેયવાદ એ નામે ઓળખે છે. હુકસલે એ. સ. ૧૮૬૦ માં ચાર્લ્સ કીંગસલે ને લખેલા પત્રમાં આ વિચાર વિસ્તારથી જણાવ્યા છે તેમાં હુકસલેએ આ શબ્દની ઉત્પત્તિમાટે આગળ આવેલું પ્રવેચન કરેલું છે. તે કહે છે. “જ્યારે મારી ખુદ્ધિ ગવલ્લથઈ અને હું પોતાની જાતને એવો સવાલ

પૂછવા લાગ્યો, કે પોતે નાસ્તિક, આસ્તિક કેવ સર્વેશ્વર વાદી છું કે જડવાદી અથવા કલ્પનાવાદી છું ખ્રિસ્તી મતનો છું કે સ્વતંત્ર મતનો છું, ત્યારે મને એવું માલમ પડ્યું, કે હું જેમજેમ વધારે જ્ઞાન મેળવવા માગું કે વધારે વિચાર કરવા બેસું, તે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો માટેમાટે વધારે મુશ્કેલ થતું ગયું. છેવટે ઉપરના વિશેષણોમાંથી છેલ્લું વિશેષણ મને બરાબર લાગુ પડે છે. એમ મને લાગ્યું જે “એક” વાતમાટે સૌને એક મમ હતો તે જે એક વાતમાટે સૌનીસાથે મને મતલેદ છે. તેમની એવી ખાતરી હતી, કે તેમને અમુક નિશ્ચિત જ્ઞાન (ગ્નાસીસ) મળેલું છે, અને આ વિશ્વાસતિના પ્રશ્નનો તેમણે સંતોષકારક નિકાલ આણ્યો છે. પરંતુ મને આ પ્રશ્નનો જવાબ મળી શક્યો નથી. અને આ પ્રશ્નનો નિવેડો માટે આવે એ મારે માટે અશક્ય વસ્તુ છે, એ વાતની મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી. અને હયુમ અને કાંટ એ બન્ને મારા પક્ષના હોવાથી ઉપરનો મત પ્રતિપાદન કરવામાં કશું ખોટું હોય, એમ મને લાગતું ન હતું. મારો મન:સ્થિતિ આ પ્રકારની હતી, તે વખતે મને, જે સંસ્થા બંધ પડીને ઘણા દિવસ થયા છે, પણ જેની સ્મૃતિ અદ્યાપિમારા મનમાં તાજ છે, એવા આધિભૌતિક મંડળ (મેટેફિઝિકલ સોસાયટી) એ સંસ્થા ના સભ્ય થવાનો લાલ મળ્યો. આ સંસ્થામાં બધા તાત્ત્વિક અને ઇશ્વરવિષયક મતોના લોકોનો સમાવેશ થતો હતો ને દરેક જગ વિચારોનું ખુલ્લે દીલે પ્રતિપાદન કરી શકતો હતો. તે વખતના બધા તત્ત્વવત્તાઓએ મારા સહાધ્યાયી કોઈપણ મતના પુરસ્કર્તા હતા. અને પોતાના નામને કોઈપણ વિશેષ વિશેષણ લગાડી શકાય તેમ નથી, એ માટે મને પૂંછડું કપાએલા શિયાળા તેજેમ ખોટું લાગ્યા કરતું હતું. ત્યારે મેં મારા મતને એગ્નોસ્ટિક એટલે અજ્ઞેયવાદી એવું ઉચિત નામ આપ્યું. એ નામ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં એગ્નોસ્ટિક સંપ્રદાયની વિરુદ્ધતા દર્શાવતા શબ્દ તરીકે સામે આપ્યું, કારણ જેનેમાટે જ્ઞાન મને કશું ન હતું, તે બાબત વિષે સર્વ જ્ઞાન હોવાનો ડોળ આ જ્ઞાનવાદી લોકો કરતા. એટલે હું પણ એક વાદનો પુરસ્કર્તા છું એવું બતાવવાને માટે અને પોતાના પૂંછડાનું પ્રદર્શન કરવા માટે થોડીજવારમાં મેં મારા મતવિષે ના વિચારો મારા મંડળ આગળ મૂક્યા. અને કહેતાં આનંદ થાય છે કે તે શબ્દ પણ પ્રચારમાં આવી ગયો. અને જ્યારે સ્પેક્ટેટરે આ વિચારનો પુરસ્કાર કર્યો, ત્યારે આ વિચારનો મૂળ ઉત્પાદક કોણ છે, એ વાત જાણ્યા પછી કેટલાક લોકોના મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થયો હશે, તે પણ અદૃશ્ય થયે

એમ્પીરિકનો મુખ્ય અર્થ અજ્ઞાની એવો છે. છતાં અજ્ઞાની એ શબ્દ વધારે વિનયદર્શક છે. હકસલેનો અભિપ્રેત અર્થ હું અજ્ઞાની છું, એટલેજ નથી, પણ કેટલીક બાબતો જ્ઞાન ક્ષેત્રની પેલી પારની છે, એટલે અજ્ઞેય છે, એવો થાય છે. તેથી આ શબ્દને મહારાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં અજ્ઞેયવાદી એ પ્રતિશબ્દ તરીકે ચોખવા લાગ્યો. સ્પેન્સરે જ્ઞેય વિષય એમનું ઔપચારિક વિવેચન પોતાના સિંથેટિક ફીલોસફી ના પહેલા વિભાગમાં કરવાથી અજ્ઞેયવાદી એ શબ્દને વધારે નિશ્ચિત અર્થ ઉત્પન્ન થયો, સર્વ પ્રચલિત મતોમાં અનેક બાબતો માટે અસ્તિપક્ષી અને નાસ્તિપક્ષી એટલે નકારાત્મક વિધાનો હતાં પણ હકસલેના મતમાં કેટલીક બાબતોનું અજ્ઞેયત્વ પ્રમુખ રીતે અગળ મુકાયું હતું તેથી તેણે આ મતને અજ્ઞેયવાદ એ નામ આપ્યું હતું હતું સ્પેક્ટેટરમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો મળી આવે છે. અને ખ્રિસ્તી સાંપ્રદાયિક મતો ઉપરના અવિશ્વાસ-દર્શક મત તરીકે આ શબ્દનો ઉપયોગ કરાયો હોય એવું જણાય છે. તેમ છતાં હટને જે અજ્ઞેયવાદનું સ્વરૂપ વર્ણન છે, તે હકસલેના મતને મળતું આવે એવું નથી. હકસલેનું કહેવું, એવું હતું કે ઈશ્વર, મરણ પછીની સ્થિતી વગેરે બાબતો પર વિશ્વાસ મૂકવાને માટે કોઈ પણ આધાર નોંધ્યો. અને એવો પૂરાવો મળે, એ અશક્ય છે, એમ તે માનતો હતો. અને ઈશ્વર વગેરે જેવી બાબત ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને માટે પૂરતો ને શાસ્ત્રીયરીતે ગ્રાહ્ય થાય એવો પૂરાવો મળે, એ અજ્ઞેય વાદનો આધાર ભૂત સિદ્ધાંત છે કેટલાક સુક્ષિપ્ત માણસોને વાદઅસ્ત પ્રશ્નોને નિકાલ મુલતવી રાખવાને માટે આ યુક્તિ સહેલી લાગી એને આધુનિક ભૌતિક શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત પરિચિત હતા. પહેલાંના માત્ર વિધાનાત્મક વાદવિવાદ પદ્ધતિ જરા પણ ગમતી નહિ. અને હકસલે જેવા પ્રખ્યાત ભૌતિકશાસ્ત્રજ્ઞે આ વાદ આગળ મૂકેલો હોવાથી એકંદર આધ્યાત્મિક જ્ઞાનક્ષેત્ર ઉપર તેની જળરી અસર થઈ. કેટલીક વાર પછી તો લગભગ બધા સંશયવાદને આજ નામ અપાવા લાગ્યું. ધર્મોપદેશક આ બે પ્રશ્નો નિરીશ્વરવાદ સાથે સંબંધ જોડવા લાગ્યા જો કે એ બે પ્રશ્નોના ક્ષેત્ર નક્કી થયાં છે, તેં પણ અજ્ઞેયવાદને હજી પણ નિરીશ્વરવાદ તરીકેજ કેટલાક લોકો ઓળખે છે. આધુનિક શાસ્ત્રીય શોધ બાયબલના ઉત્પત્તિ કથનની વિરુદ્ધની હોવાથી ધર્મોપદેશક તેમને પાખંડી કહેતા. તો પણ વિકાસ વાદના ઉદ્ઘાટનથી ખ્રિસ્તીધર્મ શાસ્ત્રમાં પણ એક નવીન દષ્ટિ આવી. અને પારમાર્થિક

સંપ્રદાયોએ ઉપદેશોનાં તત્વો અને શાસ્ત્ર જે લાગતા પ્રશ્નોને જુદુંજ સ્વરૂપ મળેલું. સ્પેન્સરના તત્ત્વજ્ઞાન પદ્ધતિ વિરુદ્ધ થયેલા ચળવળને ઠીક અસર થઈ.

અજ્ઞેયવાદ એ સંશયની કબુલત છે, એમાં શંકા નથી સંશયઅસ્ત સ્થિતિમાં માણસનું કર્તવ્ય શું, ઈશ્વર, પરલોક, આત્માનું અવિનાશિત્વ, એ બાબતો અસિદ્ધ છે, એ વાત ખરી, પણ તે બાબતો નથી જે વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ અજ્ઞેય છે. તેનું દશ્ય પરિણામ જ્ઞેય હોય છે. એ વાત અજ્ઞેયવાદીઓ પણ કબુલ કરે છે. આવે વખતે શ્રદ્ધાવાન માણસે શું કરવું, એ પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થાય છે. શ્રદ્ધાવાન માણસો એમ કહેશે કે આ આધ્યાત્મિક બાબતોમાં જે પ્રત્યક્ષ પૂરાવો નથી મળતો ત્યાં શ્રદ્ધા એ કોઈ પણ બાબતનું સમર્થન ન કરવું, એ કથન પણ પુરું ચોગ્ય નથી. સામાન્ય માણસને ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ, મરણ પછીની સ્થિતિ એ પ્રશ્નો વિષેના પોતાના વિચાર વિશેષ કારણ ન હોવા છતાં અનિશ્ચિત કે સંદિગ્ધ રાખવા એ અનીતિકારક ને મનઃ સ્વાસ્થ્ય નાશક અથવા અસંતોષ જનક છે. હકસલેએ જીવને માટે મોક્ષની આશા એ વાતને વિશ્વાસ રાખવા જેવી છે, એનું સિદ્ધ કરવા માટે જે આવ્હાન કયું છે, તેને જવાબ દેવો શક્ય છે. જીવનું અમરત્વ એ શક્તિ નું નિત્યત્વ અને પ્રકૃતિના અવિનાશિત્વ કરતાં વધારે વિચિત્ર લાગવાનું કશું કારણ નથી અને આ સિદ્ધાંતને પણ વિચારની અન્તિમ સીમા તરીકે શા માટે માનીએ? સેશ્વરવાદીને નિરીશ્વરવાદી એ બંને વચ્ચેની તડઝોડ કરનારો વાદ જો અજ્ઞેયવાદ હોય, તો તેટલાથી તેને અન્તિમતા આવતી નથી. ભૌતિકશાસ્ત્રના અભ્યાસકે તે શાસ્ત્રના નિયમો વધારે સત્ય અને અન્તિમ છે, એવું બતાવે છે; પણ તે તેવા અન્તિમ નથી હોતા. પદાર્થવિજ્ઞાન અથવા રસાયન શાસ્ત્રની પદ્ધતિથી વિશિષ્ટ દેવતાવિષે ખુલાસો ભલે ન અપાય તોપણ ઈશ્વર એ તત્ત્વ અમાન્ય કરીએ તો તેના એકંદર જ્ઞાનક્ષેત્ર પર અસર થયા વિના નહિ રહે. કેટલીક આધ્યાત્મિક ઘટનાઓનું ભૌતિક શાસ્ત્રમાંના જ્ઞાનોત્પાદક સાધનોથી સ્પષ્ટીકરણ કરીશકતું નથી તેથીજ આ બંને જ્ઞાનક્ષેત્રો તદ્દન જુદાં ગણાય છે. ને જે રીતે શાસ્ત્રજ્ઞો જ્ઞાનોત્પાદન માટે ભૌતિક માર્ગ ઉપર આધાર રાખીને રહે છે. તેજ રીતે સંત સાધુ વગેરે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનક્ષેત્રમાં વિચરનારા લોકો નૈતિક અને આત્મિક અનુભવ ઉપર આધાર રાખીને ચાલે તો તેમાં નવાઈ પામવાનું કશું કારણ નથી.

અજ્ઞેય વાદને તેમાં શાસ્ત્રીય અને ઇશ્વરવિષયક વિચાર પદ્ધતિનો અન્તિમ વિકાસ હોવાનું માન આપ્યાનું અને તે માન કેવું અસ્થાને છે તેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. આપણને હવે એ જોવું જોઈએ કે માનવી વિચારોનું સંક્રમણ કઈ કઈ સ્થિતિઓમાં થયું ને આ પ્રશ્ન અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

અજ્ઞેયવાદ એ શબ્દ ભલે હમણાંજ પ્રચારમાં આવ્યો હોય, તો પણ અજ્ઞેયવાદમાં જે માનસિક પ્રવૃત્તિ છે, તે પ્રાચીન સમયથી જોવામાં આવે છે. ગ્રીક લોકોથી માંડીને સ્પેન્સર લગીના અનેક તત્વજ્ઞાનીઓમાં આ પ્રવૃત્તિ છે, આ વાત આપણને પાશ્ચાત્ય વિચારના ઇતિહાસના જ્ઞાતાઓ કહી શકે તેમ છે. તે આખો ઇતિહાસ ને તેનો વિકાસ અહીં આપવાની જરૂર નથી. દરેક સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં જો નિરીશ્વરવાદી થઈ ગયા છે. તેમ સંશય વાદી પણ થઈ ગયા છે. આપણા દેશમાં પણ આ વાદ અને ભિન્ન રીતે મુકાએલો જોવામાં આવે છે. જગતવિકાસનું શાસ્ત્રીય સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન વારંવાર થાય છે, ને તેવો પ્રયત્ન આપણા દેશમાં પણ થયો છે પણ પહેલાં તે વિષે શંકા પહેલાંના સ્પષ્ટીકરણને લગતી શંકા—ઉત્પન્ન થયાવિના આ પ્રયત્ન થયો શા માટે: પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્નેની એક બીજા ઉપરની અસરોથી જગતવિષયક સ્પષ્ટી કરણ કરવાના પ્રયત્નો આરંભ્યકીય અથવા તેનાપહેલાંના સમયથી થયા છે. આ સાંખ્ય પ્રયત્નો ને કોંટ જેવો તત્વવેત્તા શાસ્ત્રીય અથવા સાંખ્ય ગણુરી કે કેમ અથવા તે પ્રયત્નોને તે આધિ ભૌતિક અથવા મેટાફિઝિકલ ગણુ કે કેમ એ વિષે ચંકા છે. પણ એ વાત તો કહીજ દેવી જોઈએ કે વિશ્વોત્પત્તિજેવા અત્યન્ત વ્યાપક પ્રશ્નોના શાસ્ત્રીય સ્પષ્ટીકરણ નો પ્રયત્ન જે શાસ્ત્રજ્ઞ કરવા એ સે છે, તેમના પ્રયત્ન કળને પ્રકૃતિ પુરૂષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં વધારે શાસ્ત્રીય અથવા એ છું. આધિભૌતિક સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો જશ મળ્યો નથી. અજ્ઞેયવાદનો વિચાર એક કે બીજા સ્વરૂપમાં સર્વપ્રકારની ઉત્પન્ન થતો હતો સંસ્કૃતિઓમાં એમ શંકા નથી. આને શાસ્ત્રીય ભારે શબ્દો ન સમજનારા સામાન્ય માણસને અજ્ઞેયવાદ ઇશ્વરવાદ અને નિરીશ્વરવાદની વચ્ચેની સાંકળી જેવો લાગે છે આ કથન અજ્ઞેયવાદના પુરસ્કર્તાઓએ ભંત્ર અત્યન્ત આગ્રહ-પૂર્વક ન સ્વીકાયું હોય, તો પણ આગ્રહી અજ્ઞેયવાદી સિવાયના બીજા વર્ગમાં એ અસ્વીકાર બરાબર નહિમનાય.

પારમાર્થિક વહેવારમાં લાલ મેળવનારા અનેક લોકો સમાજમાં હોય છે. અને તે જુની દેવવિષયક

કલ્પનાનું વજન સમાજ પર કાયમ રહે એવા પ્રયત્નો કરે છે. જ્યારે ઇશ્વર-સ્વરૂપ વિષયક વિચાર શરૂ થાય છે, ત્યારે પ્રશ્નનો નીકાલ આણનારા તરફથી નવા મતો ઉત્પન્ન થઈને ઉપાસના પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર થતો જાય છે. સંશયવાદ, બ્રહ્મવાદ, પ્રકૃતિપુરુષવાદ ઇત્યાદિ વ્યાપક વિચારો વડે પારમાર્થિક વ્યવહારો ઉપર કેવી અસરો ઉત્પન્ન કરવામાં આવી, એ જોવું એ એક મનોરંજક સમાજ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થાય તેમ છે. યુરોપીય પારમાર્થિક ઇતિહાસમાં વ્યાપક ઇશ્વર કલ્પના અને સંશયવાદ એ ગયા ત્રણ ચારસો વરસમાં અસર કરી રહ્યાં છે. તો હિંદમાં તે ક્રિયા બુદ્ધ પૂર્વ સમયથી શરૂ થતી આવેલી જણાય છે. અને તે વખતના વિચાર વિકાસની અસર શ્રોત સ્માર્ત ધર્મ ઉપર થઈ, એટલુંજ નહિ પણ તે વખતના જે જૈન અને બૌદ્ધ સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યા તેમને પણ પોતાની આધ્યાત્મિક પદ્ધતિ તે સંશય-ગ્રસ્ત સ્થિતિ સાથે મળતી થાય એવી રાખવી પડી. ઋગ્વેદકાલીન વિચાર ક્ષેત્રમાં “કર્મ દેવાય હવિષા વિધેમ” (ઋ. ૧૦, ૧૨૧) આ બતનું ચોક્કસપણું શરૂ થયું. અને તે પ્રાચીન ભારતીઓના સાહિત્યમાં એક જુદુંજ સાહિત્ય તૈયાર કરી રહ્યો.

સંશયવાદનું સ્વરૂપ આપણા વિચારના ઇતિહાસમાં અનેક ઠેકાણે મળી આવે તેવું છે. તેનો સવિસ્તર ઇતિહાસ ન આપતાં જુદા જુદા સમયમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારો આગળ મૂકીએ, તો સંશયવાદનું સમાજમાં ચાલુ અસ્તિત્વ હતું, એ દેખાઈ આવશે.

સાંખ્ય લોકોનો પ્રયત્ન સર્વ વિશ્વનું ભૌતિક સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે હતો. ને વિશ્વ એ સત્તરજતમ એ ત્રણ ગુણોના મિશ્રણથી અને પ્રકૃતિ પુરુષની અન્યોન્ય ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયું એવો મત તેઓ દર્શાવતા.

કણ-સંયુતિ વડે સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કણાદે કર્યો હતો. ઉત્તર કાળમાં વૈષેશિક લોકોએ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ ભલે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ત્યાગ્યું ન હોય, તો પણ તે વિચારમાં ન લેવા જેવો વિષય છે. એમ બતાવી આપ્યું. બધી વાતોમાં કલાદિક સાધારણ કારણો છે, તેજ પ્રમાણે ઇશ્વર પણ છે. તે વિષે આપણને કારણ મિમાંસામાં વિચાર કરવાને કશું કારણ નથી, એવું તેમણે નિશ્ચિત કર્યું.

જગતનું આધ્યાત્મિક સ્પષ્ટી કરણ એટલે ઇશ્વરજ બધું બનાવ્યું છે, એમ કહેવું તે છે. આ સ્પષ્ટીકરણ દેખાવમાં સહેલું લાગે છે. પણ એ જો

કોઈ આપણને કહેવા લાગે, તોય અડચણ જણાઈ આવે છે, તે આવી છે. જગતમાં કાર્ય કારણ સંબંધ દેખાય છે. અનેક ક્રિયાઓના નિયમ દેખાવા માંડે છે આમ થાય, એટલે ઈશ્વર અમુક નિયમો નક્કી કરી આપનારો છે. અને તે નિયમો કામ કરી રહ્યા છે, એવો વિચાર આવીને ખડો થાય છે. નિયમ નક્કી કરનારો ઈશ્વર કયાં છે. તે સર્ગ-ઉત્પત્તિની શરૂઆતમાં હતો, એમ માનીએ, તો જે જગ્યાએ તે હતો, તે જગ્યા કોણે બનાવી? અથવા તે જગ્યા સ્વયંભૂ હતી કે શું? અને જો તે હોય તો તે ઈશ્વરથી મોટી ન કહેવાય કે? એવો પ્રશ્ન ખડો થાય છે. આવે પ્રસંગે શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ કુંઠિત થાય છે, અથવા શ્રદ્ધા ઓછી થઈ જાય છે. તેથી આ બંનેની સંગતી હરકોઈ રીતે કરી આપવી જોઈએ. વૈશેષિક લોકોએ ઈશ્વરને સાધારણ કારણોમાં નોંખીને વિજ્ઞાન વિકાશને ઈશ્વર કલ્પના ઓછી ઉપદ્રવી થાય, એવો પ્રયત્ન કર્યો ને પારમાર્થિકોએ નિરપેક્ષ ભક્તિનો મહિમા ગાયો. આખું જગત કાર્ય કારણ સંબંધથી જકડાયું છે, ઈશ્વરી નિયમો કામ કરી રહ્યા છે. તો તેથી ઈશ્વર ભક્તિ નિરપેક્ષ હોવી જોઈએ એ વિચાર સ્વાભાવિક છે.

વૈશેષિક લોકોએ “અસ્ય” વિષયોના અસ્તિત્વનું લાન ઉત્તમરીતે કરાવીને આપણી સંસારપદ્ધતિ ઘણી સુધારી. સૂત્રિમાંના અનેક ભાવોનું અનન્તત્વ અમયાદત્વ, અને એકદંર રીતે અસ્યત્વ એમનું લાન તેમને એકદંર પદાર્થોનું વર્ગીકરણ અને નામકરણ કરતી વખતેજ થયેલું અને અતન્ત વ્યાપક અને અનન્ત એવા દ્રવ્ય, ગુણ, અભાવ, જેવી બાબતોને નામ કયાં આપવાં? કારણ ઘણા ખરા શબ્દો અવ્યાપક છે, એમ લાગે એમ ધારીને તેમણે “પદાર્થ” એટલે “શબ્દોના વિષય” એવું નામ આપ્યું.

આજ અસ્ય તરીકે જે બાબતો વર્ણવેલી છે. તેમનું વર્ણન કરવા માટે ભાષાશાસ્ત્ર અને શબ્દસંપત્તિ અ બંનેની અપૂર્ણતા પ્રાચીન લોકોને વારંવાર સ્પષ્ટ થતી ને તે અપૂર્ણતાનું લાન સુશિક્ષિત કાવ્યમાં તેમજ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. ઈશ્વરનું વર્ણન કરવું હોય તો ‘નેતિ નેતિ’ એમ કહીને કરવું એના વિચાર વારંવાર જોવામાં આવે છે. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જો અસ્ય છે, તો તે ખુશ શા માટે થાય છે? અને તેમને ખુશ કરવા માટે મંત્ર વિગેરેની જરૂર શી? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈને તેની અસર પારમાર્થિક પદ્ધતિ ઉપર થયાવિના રહી નહીં. સર્ગવિષે વ્યાપક અને સ્વતંત્ર વિચાર, અને જુનો પારમાર્થિક વિચાર એ બંનેની મનુષ્યકર્તવ્ય

વિષયક ભિન્ન અપેક્ષાઓ હતી. તે ભિન્ન અપેક્ષાનો મેળ જ્ઞાન માટે કરી આપ્યો. અને સુશિક્ષિતોને કર્મોની જરૂર નથી, અશિક્ષિતોને જરૂર છે. એમ કહીને સુશિક્ષિતોના પરંપરાગત ઈશ્વર કલ્પના સાથેનો વિરોધ ઓછો કર્યો. આરીતે વ્યાપક વિચારની અસર પારમાર્થિક શાસ્ત્ર ઉપર પ્રાચીન ભારતીઓના વખતમાં થઈ.

અસ્યવાદની ઝાંખી આપણને ઐદ્ર સંપ્રદાયમાં બુદ્ધને અન્ત શત્રુના સંવાદમાં અને બ્રહ્મજલ સૂત્રમાં થાય છે. અન્ત શત્રુએ ‘શ્રામણ્યનું શું ફળ છે.’ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે બુદ્ધે ઐહિક લાભ બતાવીને છેવટે અહંદપદ અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિ એ છેલ્લાં ફળ બતાવ્યાં છે. બ્રહ્મજલ સૂત્રમાં વિશ્વનું અસ્તિત્વ અનન્તત્વ અથવા નશ્વરત્વ ઇત્યાદિ પ્રશ્નોને વિષે બુદ્ધે સીધો જવાબ ન આપતાં આ બધી બાબતોના જ્ઞાનથી કશો લાભ નથી. એમ કહ્યું છે. તે કહે છે. આ બધી બાબતો તેને ખબર નથી એમ તે કહેતો નથી. બુદ્ધ સર્વજ્ઞ હતો એમ સૌ ઐદ્રો માને છે. અને તે માન્યતા સાથે સુસંગત એવો ઉત્તર બુદ્ધે શા માટે ન આપ્યો એ વાંચકોએ શોધી કાઢવું એ ઐદ્ર ગ્રંથનો આગ્રહ છે. બુદ્ધ એકઠેકાણે આપણે આ સૂત્રિ નિયમ સાથે વિસંગત નથી, પણ આ સૂત્રિ નિયમોજ આપણી સાથે વિસંગત છે. એક ઠેકાણે મતભેદ અને વિવાદ નકામાં હોવાથી ને ભિક્ષુએ આવા વિગ્રહોથી દૂર રહેવું ઇષ્ટ હોવાથી ભિક્ષુએ કોઈ પણ મત ન દર્શાવવો એવું તેણે કહ્યું છે. ઐદ્રનો કર્મ પર અને ઉમરણોત્તર સ્થિત ઉપર વિશ્વાસ હતો અને નિર્વાણ એ આત્યન્તિક સુખની સીમા હતી તેને નાસ્તિત્વથી જુદી માનવામાં આવતી. નિર્વાણ વિષે ઐદ્રોમાં કોઈ પણ નિશ્ચિત વિચાર હતો.

સામાન્ય સુખની કલ્પના એટલે કેવળ દુઃખનો વિનાશ એજ હતી. પણ નિર્વાણ એટલે પ્રત્યક્ષ અને આત્યન્તિક સુખ હોય એમ મનાવું અને એ સ્થિતિ અહંત્ સ્થિતિ કરતાં ભિન્ન હોવી જોઈએ, કારણ અહંત્ની અહં સ્થિતિનો મરણની સાથેજ અંત આવે છે, એમ મનાવું. અહંત્ને તંના કર્મનું ફળ ભોગવવુંજ પડતું.

બુદ્ધ નિર્વાણ વિષેનો પોતાનો ઉત્તર કેમ નથી આપતો? તે સોફીસ્ટની જેમ નાસી જતો નથી. તેને પોતાને એ વિષેનું જ્ઞાન ન હતું તે પોતાના શિષ્યો આ બનાવમાં અજ્ઞાનમાં રહે એવી તેની ઇચ્છા નહતી, પણ તે આવશ્યક એમને અનાવશ્યક જ્ઞાન વચ્ચે ભેદ માને છે અને શિષ્યોએ વિશ્વ, પૂર્વજન્ય

અથવા ભવિષ્યત જન્મ નિર્વાણ એ વિષે. વિચાર કરવામાં વખત ન ગુમાવવો, એવી તેની સૂત્રગ્રન્થમાં ઈચ્છા દેખાય છે. અહીં નવદની પ્રાપ્તિ જો સર્વ વિચારને ઈચ્છાઓ નષ્ટ કરવાથી થાય છે, તો અહીં નવા જીવનક્રમ વિષે બુદ્ધ માહિતી કયા પ્રકારની આપી શકે? તેમજ નિર્વાણને લગતી અનાવશ્યક જાણસાને બુદ્ધ જવાબ દેવાની ના પાડે છે, તેનું કારણ આ નિર્વાણસ્થિતિની વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે. “આ બાબતોનું જ્ઞાન કેવળ તથાગતોને જ હોય છે.” તથાગતજ એ બધું જાણે છે, એમ કેશું જાણતા નથી, એવું બોધિસત્ત્વભૂમિમાં કહ્યું છે.

અસ્ય વાદીનો ગયા જમાનામાં ભલે સત્કાર થયો હોય તેપણ આ જમાનામાં તો તેની ઉપર ઘણા આક્ષેપ આવીને પડે છે. કેટલાક લોકોને આક્ષેપ એવો છે, કે માત્ર દુબંગામનના નાસ્તિક લોકો પોતાને આસ્યવાદી કહીવડાવે છે. સ્પેન્સરના અસ્યવાદ અને હકસ્લે એજે અર્થમાં ઍગ્નોસ્ટિસિઝમ એ શબ્દ વાપર્યો છે, એ બંનેમાં ઘણો ફેર છે હકસ્લેએ મનઃસ્થિતિ વર્ણવી છે, ને સ્પેન્સરે શાસ્ત્ર સ્થિતિ વર્ણવી છે.

કયા વિષયો શાસ્ત્રકક્ષાની બહાર છે, એ સ્પેન્સરે કહ્યું તેને અસ્યવાદ કહેવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે એમાં સ્પેન્સરનો હેતુશાસ્ત્ર અને બીજા વિચાર સમુદાયમાં ભેદ કરાવવાનો હતો. ને તેથી આ વિષય ઉપરના સ્પેન્સરનું વિવેચન એ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો ભાગ છે એમ કહેવાશે સ્પેન્સર વિવેચનનો સાર અહિં સંક્ષેપમાં અપાય, તો વાંચકોને સ્વીકારવા યોગ્ય સેવા અમે કરીએ છીએ, એ મલાગે છે. તેથી સ્પેન્સરનું વિવેચન અહિં આપવામાં આવે છે.

સ્પેન્સરે પ્રથમ પારમાર્થિક પ્રગતી અને શાસ્ત્ર વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવ્યો છે. પારમાર્થિક વિચાર પદ્ધતિ તપાસતાં તેમાં અનેક સદૃશ્યતાઓ દેખાઈ આવે છે. તે સદૃશ્યતા જોવામાં આવે કે તરતજ અનેક સ્થાનો એજ અનેક મત ઉત્પન્ન થયાં, તેમને તળીએ અમુક સત્ય હોવા વિના ઉત્પન્ન થયા કે શું? એવો વિચાર મનમાં આવે છે શાસ્ત્ર-અનુભવ-જન્ય છે. શાસ્ત્ર એટલે સામાન્ય પ્રકારનું જ આંધ્રિક પદ્ધતિવાળું બનાવેલું પગ અને અનુમાન પદ્ધતિથી સુસંગત થયેલું જ્ઞાન છે. શાસ્ત્ર જો અનુભવ ઉપર રચાયેલું છે, તે પારમાર્થિક કલ્પનાના મૂળમાં જો કોઈ અનુભવ હોય, તો પારમાર્થિક સાધનને માટે પ્રચલિત થયેલી પદ્ધતિઓ

અને શાસ્ત્ર એમની વચ્ચે વિરોધ શા માટે હોવો જોઈએ? અનુભવમૂલક જ્ઞાનમાં બે પરસ્પરવિરુદ્ધ એવી બાબતો બંને ખરી-સત્ય છે, એમ કહીએ, તે તે બચાબર કહેવાશે ખરું? જો અનુભવમૂલક જ્ઞાનમાં બે પરસ્પર વિરુદ્ધ સિદ્ધાંત વધારેવાર ટકી શકતા નથી, તો શાસ્ત્ર અને પારમાર્થિક વિચારની વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ શા માટે હોવા જોઈએ? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને સ્પેન્સરે આગળ એ બંનેમાં સ્પષ્ટ ક્ષેત્રાતનેત્રય છે, એમ બતાવ્યું છે.

પારમાર્થિક સંપ્રદાયમાં અત્યંત નિષ્કર્ષવાળા સિદ્ધાંત અને અંતિમ સત્ય અને શાસ્ત્રમાંના અતિશય નિષ્કર્ષાત્મક સિદ્ધાંત એમની વચ્ચે તાત્ત્વિક એકમતજ હોવો જોઈએ, અને એ તત્ત્વ મનુષ્યના જ્ઞાનનું આદ્ય ગૃહીત તત્ત્વ ગણાવું જોઈએ.

સામાન્ય કલ્પનાઓને વિષે એવો નિયમ છે, કે જે પદાર્થની તે કલ્પના હોય છે, તેના બધાગુણ એ કે સમયાવરોધથી તે કલ્પના વ્યક્ત થવા જોઈએ. તેમ થાય તોજ તે કલ્પના ને પૂર્ણ ગણી શકાય. એમ ન થાય, તો પદાર્થના ગુણમાંથી જો અમુક જલાવ કલ્પનામાં ઉતરે, તે કલ્પના કેવળ ચિન્હ અથવા લિંગ જેવા સ્વરૂપની શબ્દ રહે છે. એવાં ચિન્હોનો પણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ વિષેનું અનુમાન કરવાના કામમાં ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેથી તેનું સમર્થન કરી શકાય છે. પરંતુ અપ્રત્યક્ષ રીતે અથવા અનેક અનુમાનો વધારા પણ ચિન્હ ઉપરથી પ્રત્યક્ષ પદાર્થનું કશું જ્ઞાન અથવા એનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ વ્યક્ત થતું નથી. તો તે ચિન્હ કેવળ કાલ્પનિક છે, એમ સમજી લેવું. વિશ્વ વિષયક સર્વ ઉપપત્તિઓને આજ નિયમ લાગુ પડે છે. વિશ્વને લાગુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી ત્રણ કલ્પનાઓ કરી શકાય છે. (૧) વિશ્વ સ્વતઃસિદ્ધ છે. (૨) તે સ્વયંનિર્મિત છે. (૩) બાહ્ય એવી કોઈ શક્તિ એ તેને નિર્માણ કર્યું. એ ત્રણેય ઉપપત્તિ એવી છે, કે તેમની સ્પષ્ટ કલ્પના વિચારમાં આણવી શક્ય નથી. પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પનાઓની એકમત રીત બળાત્કાર કર્યા વિના વિશ્વવિષયક કલ્પના નિશ્ચિત થતી નથી. સ્વતઃ સિદ્ધત્વ માનવાથી ભૂત કાળમાં અનાદિ કાળની અમર્યાદ ગણના કરવી પડે છે. પણ આ કલ્પના અને તેના આનુષંગિક અવયવ અશક્ય છે. તેથી વિશ્વનું સ્વતઃ સિદ્ધત્વ માનવાને જેટલા વધારે પ્રયત્નો કરીએ, તેટલા તે નિષ્ફળ થઈને તર્ક વિરુદ્ધ કલ્પનાઓનું એક જાળું તૈયાર થાય છે.

વિશ્વની સ્થિતિ વિષે વિચાર કરીએ, તો તેજ આપત્તિ બીજા સ્વરૂપમાં સામે આવીને ઉભી રહે છે. જગતની બાહ્ય વસ્તુ અને માનસિક ભાવના એ બંનેનું આદિકારણ હોવું જોઈએ. એમ માનવું વિચાર દૃષ્ટિથી આવશ્યક અને છે. પરંતુ આદિકારણ અનન્ત અને અનપેક્ષને સ્વતંત્ર એવું માનવામાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ કેટલી આવે છે, તે મી. જોન મેન્સલના એક ગ્રંથમાં બતાવેલું છે. “એવા પ્રકારની અનંત અને સ્વતંત્ર શક્તિ માનવામાં અનેક તર્ક શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કલ્પના કરવી પડે છે. અને તેથી એમ માનવામાં પણ તેજ આપત્તિ આવીને ખડી થાય છે. આ શક્તિ એક છે. એમ માનવું, એમાં વિસંગત કલ્પના એકત્ર થાય છે. અનેક માનીએ તોય આવી વિસંગત કલ્પનામાંથી છૂટી શકાતું નથી એ શક્તિ પુરુષ સ્વરૂપી માનીએ, કે તેમ નથી. એમ માનીએ. તોએ એ બંને અનુમાનો તાર્કિકદૃષ્ટિથી આપત્તિ પૂર્ણ છે. તે શક્તિ અથવા ઈશ્વર કર્તા છે, એમ માનવું તે અકર્તા છે. એવું માનવું એ બંને વિસંગત કલ્પનાને કારણ ભૂખને છે. સર્વ દૃશ્ય વસ્તુઓનો સમુચ્ચય એટલે ઈશ્વર એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. અને તેના એક ભાગ તે છે, એમ માનવું એ પણ અસંબંધ છે.

આ રીતે આદિકારણ શું છે, અને કયા સ્વરૂપનું છે, એ ગહન વસ્તુ છે. સર્વ ધર્મોમાં અનેક ભિન્ન સિદ્ધાંત હોય, તો પણ ઈશ્વરત્વના અસ્તિત્વને વિષે તેમની એકમતતા છે.”

આ ગૂઢ તત્વ ઉકેલનાના જે પ્રયત્ન તેણે કર્યા છે પણ તે પદ્ધતિ તર્કશાસ્ત્રને બંધબેસતી આવે તેવી નથી તે ઉપરથી એ અત્યંત ગૂઢ હશે એ વાત નક્કી થાય છે. આ જે સિદ્ધાંત છે તેનાજ અધાર ઉપર ધર્મ અને આધિભૌતિક શાસ્ત્રોની વચ્ચેનો વિરોધ ઓછો કરી દૂર કરી તેમની એકવાક્યતા કરવી જોઈએ.

દિફ્ અને કાળ એ શું છે, એ વિષે પણ જે ઉપપત્તિ જોવામાં આવે છે. એક એવી છે, કે જે ઉ બાહ્ય સૃષ્ટિમાં રહેલાં સ્વતંત્ર, મનના અસ્તિત્વ પર આધાર ન રાખનારાં દૃશ્યો છે. દુરસ્તીની ઉપપત્તિ પ્રમાણે એ બંને મત ઉપર આશ્રય રાખતાં માનસિકને આત્મલક્ષી છે. પણ એ બંનેને પદાર્થ માનવામાં વિરોધી કલ્પનાઓ કરવી પડે છે. તે પદાર્થોના ધર્મ અથવા ભાવ સ્વરૂપ માનવામાં પણ વાંધો આવે છે. તેમનું અસ્તિત્વ માનવું પડે છે. પણ બીજા પદાર્થજ્ઞાત થયાથી જે પરિસ્થિતિ થાય છે તે પરિસ્થિતિ આમના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી નથી. તેમનું અસ્તિત્વ મન ઉપર આધાર રાખે છે, એમ

કહેવાથી પણ આ અડચણો ઓછી થતી નથી. એટલે એ બંને પદાર્થ અસ્ય છે. એમ માનવું જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે દ્રવ્ય વિષે પણ વિવાદ ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્ય અનન્ત વિભાજ્ય છે કે નહિ? જે જ પક્ષ સંભવે છે. દ્રવ્યને વિભાજ્ય માનીએ તો તેમની કલ્પના કરી શકાતી નથી. કારણ પ્રત્યક્ષ અનન્ત વિભાગપર કરવા માટે અનન્ત કાળ જોઈએ. જે દ્રવ્ય ને અનંત વિભાજ્ય ન માનીએ, તો તેના કેટલાક ભાગ થયા પછી તેના વિભાગ નહિ થાય એવું માનવું પડે છે. પણ અનુમાન પદ્ધતિને આ પણ બંધબેસતું નથી ને તેની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. આ ઉપરથી દ્રવ્ય અસ્ય છે, એમ કહેવું પડે છે.

ગતિ એ કલ્પના પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પના ઉત્પન્ન કરનારી છે. દિફ્ સિવાય ગતિ કેમ હોઈ શકે? એનો વિચાર પણ ન કરી શકાય છતાં નિરપેક્ષ ગતિ માનીએ, તો તે દિગતીત ગતિજ માનવી પડે છે. તેજ રીતે ગતિ ને સ્થિરત્વ એમની વચ્ચે સંક્રમણ કેમ થાય છે, તેનું ચિત્ર કલ્પનામાં કાઢી શકાતું નથી. ગતિનું એક પદાર્થમાંથી બીજા પદાર્થમાં ગમન કેવી રીતે થાય છે તે પણ કલ્પી શકાતું નથી. દિફ્ દ્રવ્ય ને સ્થિર હતા- એમના અનુષંગથી ગતિનો વિચાર કરીએ, તોયે તેનું પૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી. આ રીતે વૈરોધિક કલ્પનામાં વિચાર કરનારો ગૂંચલાઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે શક્તિ વિષે પણ પરસ્પર વિરુદ્ધાત્મક પદાર્થ નજરે ચઢે છે. શક્તિ એ આપણી ભાવનાથી જોય હોવાથી તે ભાવનાત્મક છે. અથવા તે સ્વતંત્ર વસ્તુ છે તે કહી શકાતું નથી.

માનસિક ક્ષેત્રમાં પણ એવોજ વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. મનમાંના વિચારોની પરંપરા અનંત છે કે મર્યાદિત છે? બંને કલ્પના મનમાં સ્પષ્ટ ઠસતી નથી. તેજ રીતે મન અથવા આત્મા એ શી વસ્તુ છે, તે કહી શકાતું નથી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત નીકળ્યો છે, કે શાસ્ત્રમાંની અંતિમ કલ્પના અસ્ય વસ્તુઓને દર્શાવનારી છે. જે વસ્તુનું સ્પષ્ટી કરણ શાસ્ત્રમાં આપણે કરીએ, તેની પેલી પાર અગમ્ય એવી વસ્તુ અથવા શક્તિ છે, એ શાસ્ત્રનો ઉંડો અભ્યાસ કરવાથી દેખાઈ આવે છે.

જેમ જેમ જ્ઞાન વધે છે. તેમ તેમ ઓછા વ્યાપક સિદ્ધાંત અધિક વ્યાપક સિદ્ધાંતોમાં મળી જાય છે. એમ કરતાં કરતાં છેવટે એવો એક સિદ્ધાંત નીકળે છે, કે જેની ઉપપત્તિ આણવી અશક્ય હોય છે. કારણ કોઈ પણ ઠેકાણે શ્રદ્ધાતો રાખવીજ જોઈએ આ ઉપરથી તદ્દન અંતિમ સિદ્ધાંત અગમ્ય અને અનુપપન્ન હોવો જોઈએ. તેજ રીતે આદિકારણ

અથવા ઇશ્વર જેવ થવા માટે જ્ઞાનની બીજ પદાર્થોની જેમ કોઈ પણ જાનની સેવતા હોવી જોઈએ, આ પ્રકાર બીજા સેવોના પ્રકારથી જુદો હોવો જોઈએ. કારણ કાર્યકાર્યમાં જે સંબંધ હોય છે. તે આદિકારણ્ય કાર્યમાં હોઈ શકતો નહિ, પરંતુ અઢિતીય એવું જ્ઞાન શક્ય નથી. અને અઢિતીય નથી, એવું માનીએ, તો અનેક આદિકારણ્ય માનવાં પડશે. અનેક માનીએ, તો તેમના સિવાય જુદું કારણ તેમની ઉત્પત્તિ માટે અગત્ય છે. તેને આદિકારણ્ય થઈ પડશે. તેજ રીતે અનેક એવાં નિરપેક્ષ ને સ્વતંત્ર આદિકારણ્ય અથવા ઇશ્વર માનીએ, તો તેમનું નિરપેક્ષત્વ દૂર થઈ; તે આપેક્ષ ધારી જાય નામજાત્યાદિ વિશિષ્ટ એવા કોઈ પણ વર્ગમાં ન આવવાથી અને બીજા નામજાતિ વિરાહીત ઇશ્વરની સાથે વર્ગીકરણ શક્ય ન હોવાથી એવા ઇશ્વરનું જ્ઞાન થવું શક્ય નથી. કારણ પ્રત્યેક જ્ઞાનને લેહાલેહ, નામજાતિ સંબંધની આવશ્યકતા હોય છે.

જ્ઞાન એ પદાર્થોમાંના સંબંધનુસાર માનસિક કલ્પનાનો સંબંધ કરવાથી થાય છે. અને વધારે કિલ્લટ સંબંધ હોય, તો વધારે કિલ્લટ કલ્પનાઓ કરવી પડે છે. આ રીતે જ્ઞાનનું સાક્ષેપત્વ સિદ્ધ છે. આમ હોવાથી ગમે તે વિચારમાં સંબંધ સિવાય બીજું કશું વ્યક્ત થતું નથી. છવનને તળીએ જોઈએ, તોય આજ તત્ત્વ છે.

જ્ઞાન એ સાપેક્ષ છે, ને ખરી વસ્તુઓ આપણે ત્યાગ્ય માનીએ છીએ જ્ઞાનવસ્તુની પેલીપાર આપણે જઈ શકીએ કે કેમ એ પ્રશ્નનો આપણે નિકાલ આણ્યો જોઈએ. સાપેક્ષ જ્ઞાનની પેલીપાર કશુંક હોવું જોઈએ એમ આપણને લાગે છે, ને બુદ્ધિના સ્વમાન્ય એવો છે, કે અસાજ પદાર્થ પોતાને દૃશ્ય થાય છે, એમ તે માનતી હોય છે.

અનેક દ્રેશકો થયાને જ્ઞાનની નામ જાતિ પણ બદલાઈ. છતાં તેમનાથી અતીત એવું કંઈક તત્ત્વ-વિચારથી સ્વતંત્રને વિકારહીન છે, એમાં શંકા નથી. પણ આવી નિરપેક્ષ ને સ્વતંત્ર વસ્તુવિષે ચિત્ર મનમાં આવે એ માનસ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. તેમજ તક-શાસ્ત્રથી એ વિરુદ્ધ છે. પણ આ વસ્તુતત્ત્વના સત્ય વિષેની આપણી શ્રદ્ધા અને આ કલ્પનાનું સ્થિરત્વ એ જાન્ય એ જાત્ય આપણી બુદ્ધિને ગ્રાહ્ય છે, એમ દર્શાવે છે.

આપણું બધું જ્ઞાન સાપેક્ષ છે. તેથી સાપેક્ષ નથી એવું તત્ત્વ સ્વતંત્ર તત્ત્વ માન્ય કયાં સિવાય સાપેક્ષ એજ નિરપેક્ષ અને સ્વતંત્ર બ્રહ્મ થઈ બેસશે, એટલે આપણું સ્વતંત્ર તત્ત્વ માન્ય કયાં સિવાય છૂટ-જોડ નથી.

જગતમાનું દરેક દૃશ્ય એ એક અનંત અને અજેય એવી શક્તિનું આવંકરણ છે. એમ આપણને માનવું પડે છે. આ સિદ્ધાંતમાં ધર્મ અને શાસ્ત્ર બન્ને માને છે. બધા ધર્મોમાં પોતાના જ્ઞાનને વિષે અગમ્ય અનંત અને મૂલભૂત એવાં તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ધર્મમાં ગમે તેટલા દોષ હશે, ભૂતભરેલા સિદ્ધાંતો હશે, તો પણ તે સિદ્ધાંતોને સિદ્ધ કરવામાં તેમણે પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચી નાંખી છે. અને આજ તત્ત્વમાં અનેક ધર્મોની એકવાક્યતા છે. આ ઉપરાંત જે કર્મો, ઉપાસના ને ધાર્મિક ડોળ છે, તે ધર્મનો નળજો ભાગ છે. અને તે ભાગ શાસ્ત્રોની પ્રગતિ સાથે ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવા માંડ્યો છે.

આ ઉપરાંત સૃષ્ટિ નિયમોની સંખ્યા એછી થતાં થતાં છેવટે એકજ નિયમ નીચે બધા નિયમોને લાવવાનો પ્રયત્ન શાસ્ત્રો કરી રહ્યાં છે. અને એ કામ જ્યારે પૂરું થશે, ત્યારે આપણે કહીશું કે જગતમાનું જે ધાર્મિક તત્ત્વ અગમ્ય અને અનંત છે, તેનેજ આપણે ઇશ્વર એ નામથી ઓળખીએ છીએ અને તેજ શાસ્ત્રને તળીએ છે. આ રીતે શાસ્ત્ર ધર્મને પોષણ આપે છે. શાસ્ત્રનો દોષ એટલોજ છે, કે અતિશય ઉંડા ન ઉતરતાં માત્ર ઉપર ઉપરના નિરીક્ષણથી તે સામાન્ય નિયમો બાંધીને સંતુષ્ટ રહે છે. અને આજ કારણથી શાસ્ત્ર અને ધર્મ વચ્ચે જેબતાવ થતો આવે છે.

અડધી પ્રગતિના જમાનામાં આ બન્ને વચ્ચેનો વિરોધ બન્ને ઉંડા પાણીમાં અવગાડીને પામે કે તરતજ અદૃશ્ય થાય તેવો છે. ને તેમ થયું પણ છે. ને જેમ જેમ શાસ્ત્ર પૂર્ણ અવસ્થાને પામશે, તેમ ધર્મના આદ્યતત્ત્વનું મહત્ત્વ તે સમજતું થશે એટલે બન્નેની પૂર્ણ અવસ્થામાં તે બન્ને તાદાત્મ્ય અનુભવ્યા વિના રહેશે નહિં.

કેટલાક એમ માને છે કે, ભલે ઇશ્વર વગેરે અન્તિમ તત્ત્વો નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે. તેમ છતાં તેમના ઉપર કેટલાક ગુણ લાઘાવિના તેમનો વિચાર આપણે કરી ન શકીએ. પણ આ મતવ્ય ધરાબર નથી. આપણી બુદ્ધિ જે વાત માનતી હોય, તેજ આપણે કરવું જોઈએ. બુદ્ધિને અગમ્ય વસ્તુ ગમ્ય છે, એમ બળાતકારે કહેવામાં શો સાર છે? ગમે તે વિચારનું સ્વરૂપ તો ઇશ્વરમાં હશેજ ને? કારણ નહિ તો તેવિના ઇશ્વરવિષે મનન કે વિચાર કરીજ શકાય નહિં પણ એ સ્વરૂપ અસ્પષ્ટ છે. એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ. જેમ જેમ આપણે ઇશ્વર વિષે વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તેના સ્વરૂપ વિષેની કલ્પના અને ચિન્હોનો આપણને ત્યાગ કરવો પડે છે. આ ઉપરથી તેનું અગાધત્વ અને " નેતિ નેતિ " સ્વરૂપ સિદ્ધ

થાય છે. ઉપાધિયુક્ત એવી બુદ્ધિને ઉપાધિ વિનાના ઈશ્વરનું જ્ઞાન થવામાં મુશ્કેલી હોય એ વાત સત્ય છે ને તેનું કારણ એ છે, કે એ બંને વચ્ચે આલ જમીનનું અંતર છે.

સામાન્ય લોકો આની ઉપર એવો અક્ષેપ લેજે, કે આવા અસ્પષ્ટ અને ઝાંખા તેમજ આકારવિનાના ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રહે એ અશક્ય છે. આવી કલ્પનાઓથી નીતિ અને માણસના મનમાંની મૂળભૂત ભાવનાઓ દુબળી બની જાય છે, એવું તેઓ માને છે. પણ તેનો એક જવાબ છે. હજારો વરસ લગી પુરૂષ સ્વરૂપ અથવા આકારયુક્ત અથવા વ્યક્ત સ્વરૂપમાં ઈશ્વરની ઉપાસના કરવાથી તેમને કેટલાક દિવસ લગી આવા અંજેય તત્વ ઉપર વિશ્વાસ મૂકતાં મુશ્કેલી દેખાશે.

રાજકીય બાબતોમાં જે કેટલાક લોકો એક-સત્તાક રાજ્ય પદ્ધતિ સિવાય બીજી પદ્ધતિને પ્રતિકુલ હોય છે. તેમ ધર્મમાં પણ પ્રાથમિક અવસ્થામાંના લોકો પણ આવા અસ્પષ્ટ અને દુબળા ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ મૂકવા માટે કદીપણ તૈયાર નહિ થાય. સંસ્કૃતિ પૂર્ણ થયા પછી આજ વિચાર તેમને ઠસ્યા વિના નહિ રહે એવી ખાતરી છે.

આ રીતે અનેક ધર્મમાં ભેદ હોય તોપણ મૂળભૂત તત્વ જે ઈશ્વર તે સૌને માન્ય છે. આ તત્વ જે પ્રત્યક્ષ અને મૂર્ત એવા સ્વરૂપમાં જુદા જુદા ધર્મોમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તે સ્વરૂપ તત્વતઃ સત્ય હોતા નથી. પણ તાત્પર્યતાં લાભકારી હોય છે. અનેક ધર્મો તે તે સમાજની અવસ્થામાં જે સંસ્કૃતિ હોય તેને અનુસરીને હોય છે. અને તેથી તે સમાજને લાભજ થાય છે. તેથી કોઈપણ ધર્મની નિંદા ન કરવી જોઈએ.

પરંતુ પ્રચલિત ધર્મ અને ધર્મ કલ્પનાઓ તાત્પર્યમાં લાભકર્તા છે, માટે તેમનેજ બદલવા એ કહેવું ખોટું છે. કારણ સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાન બદલાતાં વધતાં, પહેલાંના ધર્મ બદલાઈ જાય ને તેમની જગ્યાએ નવા આવે એજ વસ્તુ યોગ્ય છે. તેથી દરેક જણે પોતાની શક્તિ અનુસાર નવા ધર્મોને અંગીકાર કરવો જોઈએ. પુરાણ મતવાદી લોકની મશ્કરી ન કરવી તેમજ જુના વિચાર વાળાઓએ સુધારકોથી ને પ્રગતિવાળી વિચારકોથી ખેંચીવું ન જોઈએ. બંનેના મિશ્રણથી જ ધીમે ધીમે નવીન પરિસ્થિતિની સાથે તાદાત્મ્ય થઈને સમાજને નવીન સુવ્યવસ્થિત પ્રગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અંજેય ક્ષેત્ર—અંજેયવાદમાંનો એક મહત્વનો વિભાગ એને અંજેયક્ષેત્ર એવું નામ આપી શકાય. શાસ્ત્રજ્ઞોની એવી માન્યતા હોય છે કે જે આજે અજ્ઞાન છે તે કાલે જ્ઞાત થશે તેથી અંજેય જણાતી બાબતોનું ક્ષેત્ર દિવસે દિવસે વધારે સંકુચિત થતું જશે તો પણ કેટલેક અંશે તે ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવાનુંજ. કારણ માણસનું અજ્ઞાન એ શું છે અને જ્ઞાને માટે છે એનો પરિચય જ્ઞાનવધ્યા પછીજ થાય છે. આથી અંજેયક્ષેત્ર એાછું ન થતાં વધતુંજ જશે અને જ્ઞાનાસાવૃત્તિ પણ વધશે એવું ચાલું અનુભવ પરથી કહી શકાય. અંજેય ક્ષેત્રની બાબતમાં આપણી કલ્પના વધારે ને વધારે નિશ્ચિત સ્વરૂપ લેતી જાય છે કોઈ એક વિષયનું સાધારણ જ્ઞાન થયું એટલે આપણું અજ્ઞાન આપણને સમન્વય છે. અને તે સાધારણ જ્ઞાન પણ જે ન હોય તો તે વિષયના અસ્તિત્વનું પણ આપણને લાન હોતું નથી.

અંજેય ક્ષેત્રમાં મરણોત્તર સ્થિતિ એ એક વિભાગ છે. આ વિભાગની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. શાસ્ત્રજ્ઞોએ એટલે કે શાસ્ત્રજ્ઞ કહેવડા વનારા ભૌતિક શાસ્ત્રજ્ઞોના આગ્રહી ઉપાસકોએ પરલોકને લગતું કશું જ્ઞાન હોવું શક્ય નથી અને દિવંગત કે મરણ પામેલી વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ બતાવનારા સંદેશા કે બીજી કોઈ બાબતો ને જુદી માનવાની પ્રવૃત્તિ બતાવી છે. મરણોત્તર વ્યક્તિને મરણોત્તર અસ્તિત્વ છે અને તે વ્યક્તિ કોઈ પણ ક્રિયા કરવાને શક્તિમાન છે એ પ્રકારની શંકા ઉત્પન્ન કરનાર એટલાં બધાં દૃષ્ટો ઉપલબ્ધ છે કે તેને જુદાં માનવાં માણસના દુરાગ્રહ શિવાય અશક્ય થઈ પડશે. જે મૃત વ્યક્તિના પરિણામો ચાલુ જગત ઉપર થઈ શકે છે અને તે જીવતાં માણસોને સંદેશાઓ મોકલી શકે છે એ વાત માન્ય કરીએ તો જે ક્ષેત્ર પહેલાં અંજેય મનાતું તે હવે પછી કેવળ અજ્ઞાય છે એમ કહી શકાશે નહિ. ઇ. ગલડમાંના ઘણા શાસ્ત્રજ્ઞો પર લોકવાસી વ્યક્તિઓના ચમત્કારનું અસ્તિત્વ માનતા થયા છે. અને તેની શોધ માટે ‘નેશનલ લેબોરટરી’ નામની સંસ્થા સ્થાપન કરવામાં આવી છે. જેઓએ આજે અદ્યક્ષ વ્યક્તિઓનું થોડું ઘણું પણ કાર્ય નિહાળ્યું છે તેઓ આગળ પ્રમાણે પોતાના અનુભવનું વિશ્વાસ પૂર્ણ વિધાન કરી શકશે.

(૧) પરલોકગત વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઇંદુ લોકની વ્યક્તિ સાથે સંભાષણ કે સંદેશ વાહન કરી શકે છે.

(૨) પરલોકગત વ્યક્તિઓ અસંતુષ્ટ ઈરછા પ્રદેપ પ્રેમ વગેરે ભાવનાઓનું આશ્રય સ્થાન હોઈ શકે છે. અને તેથી ઈહ લોકની વ્યક્તિઓને ત્રાસ કે સૂચના ઓ આપી શકે છે અને જુનાં વેર વરસો સુધી આહુ રાખી શકે છે.

(૩) પરલોક ગત વ્યક્તિ ઓને એટલે કે આત્માઓને કેટલીક બાબતોનું અધિક પ્રચંડ શક્તિ હોય છે તે વસ્તુનું અદ્રવ્ય કરણ કરી શકે છે એટલે કે તેને અદૃશ્ય કરી શકે છે અને અદ્રવ્યીકૃત વસ્તુને દ્રવ્યીકૃત કરી શકે છે.

(૪) પરલોક ગત વ્યક્તિ અથવા આત્મા ભારે વજન કે માણસો પણ ધણે સાથે ધણા થોડાજ વખતમાં લઈ શકે છે. એટલે કે હુમણાં માણસ આ

જગ્યા પર હોય તો થોડી મિનિટમાં સો બસો માઈલ દૂર પણ લઈ જઈ શકે છે.

(૫) પરલોક ગત વ્યક્તિ પર એટલે કે આત્મા પર કોઈ પણ પ્રકારનું પરિણામ કરવું એ જીવંત વ્યક્તિ ને માટે પણ શક્ય છે. એટલે કે મંત્ર વગેરે ઉપાયોથી ભૂત પિશાચ પર એટલે કે મૃત માણસોના આત્મા પર કાળુ મેળવવો અશક્ય નથી.

(૬) ભૂતપિશાચને કે મૃતાત્માને જુદા રૂપમાં આવિર્ભૂત થતાં આવડે છે. અને જીવતા માણસો તેને જોઈ શકે એવા માણસો મળવા પણ શક્ય છે.

(૭) આ મૃતાત્માઓ અન્ય વ્યક્તિના મનમાં કે શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેની મારફતે અમુક ક્રિયાઓ કરાવી શકે છે.

ગુજરાતી જ્ઞાનકોશ.

આ

આ

આઈની અકબરી

આ.—અર્થ નિશ્ચય— ૧ વર્ણ માલમાનો બીજો અક્ષર. શબ્દને એ ઉપસર્ગ લાગ્યો હોય તો તેનો (સંસ્કૃતમાં) અર્થ— ૧ અપચયઃ જેમકે—ઑષ્ણમ્ (= જરા ઉષ્ણ આ અને ડળ્ળ માંથી) (૨) વિસ્તાર જેમકે આમોગ (= પર્યાપ્તિ આ અને મોગ = સુખ). ઉપક્રમ વિષયક મર્યાદા જેમકે આસમુદ્રાત્ (સમુદ્રથી) આજન્મતઃ (જન્મથી). ૪ સમાપ્તિ વિષયક મર્યાદા જેમકે આફલોદયં ક્ષણ મળે ત્યાંસુધી) આસમુદ્રમ્ (સમુદ્ર સુધી) ૫ અંતભૂત કરનારી મર્યાદા જેમકે આક્રમણ (પૂર્ણ સંચાર), આસકલત્ત્વ મ્મહ (સર્વ વસ્તુનો સમાવેશ પ્રદામાં થાયછે.) ૬ અતિરિકત શબ્દ જેમકે આમાસ, આઘ્રાણ, આઘાત, આલ્હાદ. એવોને! અર્થ ભાસ, ધાણ, ધાત, અને લહાદ એમજ થાયછે. એ ઉપસર્ગ શબ્દાર્થ અને વિનિયોગ વિસ્તૃત (પહોળો—વિસ્તાર) કરે છે, સકુંચિત કરે છે ઉઘો કરે છે, નહિંતો બદલીનાંખે છે જેમકે આગ્રહ આ અને ગ્રહ = લેવું એશબ્દથી—એક વખત લીધા પછી ((મત કે કાર્ય) કાયમ રાખવું, આચાર (આ અને ચર = ચાલવું શબ્દ પરથી)—ચાલવું (ધર્મ પ્રમાણે), આગમન (આ અને ગમન — જવું એશબ્દપરથી)—આવવું; આમોદ (આ અને મોદ આનંદ)—સુવાસ, આકૃતિ (આ અને કૃતિ)—રૂપ.

અક્ષર કૃતિ વિકાસ—આ એ સ્વરના ચિન્હના વિકાસ સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા જેથી બાબત એ છે કે બીજા સ્વરનાં સ્વતંત્ર અને વ્યંજન સંયોગી ચિન્હને બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપે હોવા છતાં આ એ સ્વરની બાબતમાં માત્ર બીજા અક્ષરપ્રમાણે જ એ સ્વરાક્ષર નેજા આ એ સ્વરનું વ્યંજન સંયોગી ચિન્હ લગાડીને તે અક્ષર લખવાની બહુ પૂર્વાપારથી રીત ચાલી આવેલી છે. (બુનીરીત રૂઢ છે.) અર્થાત આ એ શબ્દનો વિકાસ એટલે જ એ અક્ષરના વિકાસ ઉપરાંત આ એ સ્વરનો વ્યંજનસંયોગી ચિન્હનો વિકાસ છે એમાંનો પહેલો વિકાસ ક્રમ જ એ મથાળા નીચે પહેલાંજ આવીગયા (વર્ણધગયો) હોવાથી ક્રકત બીજાજ વિકાસક્રમનો અહિં આ વિચાર કરવાનો છે. નાગરી લિપિમાનાં બુનામાં બુના ઉપલબ્ધ લેખમાં એટલે પ્રી. પૂ ત્રિજ સૈકાના અરોઠના લેખમાં આ એ સ્વરનું વ્યંજન સંયોગી ચિન્હ, એ વ્યંજન-ક્ષરનાજમણી બાબુએ સાધારણરીતે માથ.પર (મથાળે) કવચિત્ વચ્ચે, એક ન્હાની આડી રેખા

હતી. આ સ્વરના ચિન્હમાં (અત્યારે છે તેમાં) ફરક કરાવાની જરૂર માલમ પડવાનું કારણ મુખ્યત્વે કરીને જ એ અક્ષરનું રૂપ હશે એમ લાગે છે. કારણ કે એ અક્ષરની જમણી બાબુએ નીચે, ઉપર અને વચ્ચે એ ત્રણે ઠેકાણે આડી રેખા હોવાને લીધે જ એ સ્વરનું ચિન્હ જોડતી વખતે સ્પષ્ટ વ્યક્તિ માટે આડી રેખા ઉપર કે નીચે દોરવામાં આવી. જ એ અક્ષરસંબંધીની અડચણ જે જે અક્ષરોના રૂપમાં જમણી બાબુએ આડી રેખા હતી તેને ઓછાવતા પ્રમાણમાં લાગુપડી. તેથી ઉપર્યુકત દર્શાવેલું ચિન્હ બીજા વ્યંજનોની બાબતમાં પણ લાગુ પડતું પરંતુ ઉપર ઉપયોગમાં આવેલા ચિન્હના ઇ કારના ચિન્હની સાથે સાદશ હોવાને લીધે છેવટે નીચે રહેલું ચિન્હજ પ્રચારમાં આવ્યું. અને તેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થઈ આ કાર નો કાને હવે જે પ્રચારમાં છે તેજ રહ્યો. ઇ. પૂ બીજા સૈકા જેટલા પ્રાચીન ભટ્ટી ત્રેલુમાં લેખમાં વ્યંજનને જોડેલું આકારનું ચિન્હ નીચમ પરથી નીચે વાળેલા જડ છે. આ એક અપવાદ છોડી દઇએ તો આકારનું ઉપર વળાવેલું ચિન્હ પ્રી-પૂ. પહેલા સૈકાની શરૂઆતમાં (મથુરાનો મહાક્ષેત્રપ શોડસનો જૈન લેખબુઓ) અને નીચે વળાવેલું ચિન્હ ઈસવી સનના બીજા સૈકાના અરસામાં (ગીરનારની શિલાપર રૂદ્રદામાનો વા અમરાવતીનો લેખબુઓ) પ્રથમ નજરે પડે છે એથા સૈકાના પલ્લવવંશના શિવસ્કંદવર્માના દાન-પત્રમાં તો આ નીચે વળાવેલા ચિન્હનો જ્યાં ત્યાં ઉપયોગ કરેલો નજરે પડે છે. તથાપિ આ એ સ્વરાક્ષરને અને એના વ્યંજન સંયોગી ચિન્હને અત્યારે છે એવું સ્પષ્ટ રૂપ દશમાં શતકસુધી આવેલું જણાતું નથી. (ઇંદવશી લલ્લનો દેવલનો લેખ બુઓ) પ્રાચીન સમયના કેટલાક લેખોમાં જા બનાવવામાં આ એ અક્ષરને હમણાંના ઉકારના જેવું ચિન્હ જોડેલું જણાઈ આવે છે.

[મોદસ્વર્થ અને કુંડી-મરાઠી ઇંગ્રેજી કોશ, વા. શિ. આપટે-સંસ્કૃત ઇંગ્રેજી કોશ, એક ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા.]

આઈની અકબરી—અકબર કાલીન પરિસ્થિતિદર્શક અબુલફઝલનો ગ્રંથ. અકબર નામા નામના પ્રચંડ ગ્રંથનો આ ત્રીજો ભાગ છે. આની

રચના ઈ. સ. ૧૫૬૮ માં પૂરી થઈ આ વિષેની માહિતી 'અબુલફઝલ' નામના લેખમાં આપવામાં આવી છે. અંદ્રગુપ્તકાલીન લોકસ્થિતિ અને રાજકારભાર વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી જેમ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી ખબર પડે છે, તેમ આ કારસી ઇતિહાસ પરથી અકબરના વખતની પરિસ્થિતિનું ઉત્તમ જ્ઞાન થાય છે. ઈ. સ. ૧૭૮૩ માં ક્રોસિસ ગ્લેડિવન નામના અંગ્રેજ લેખકે મૂળ કારસી ગ્રંથનું અંગ્રેજી ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું અને વોરન હેસ્ટિંગ્સે આ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવાની બાબતમાં સરકાર તરફથી થોડીઘણી મદદ અપાવી તેથી તેનેજ અર્પણ કરવામાં આવ્યું. ગ્લેડિવનનું આ ભાષાંતર લંડનમાં પ્રસિદ્ધ થયું. (૧૮૦૦) ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં પ્રો. જ્ઞાંકમને કરેલું ભાષાંતર આના કરતાં રાફ છે. આઈની-અકબરીનું મરાઠીમાં પણ એક ભાષાંતર છે.

આંકડાનું શાસ્ત્ર, ઉપોદ્ધાત—જે કાંઈ શાસ્ત્રો કે અભ્યાસ પદ્ધતિઓ પાશ્વિમાત્ય લોકોના સંસર્ગથી આપણા દેશમાં આવી છે તેમાનુંજ આ એક શાસ્ત્ર છે. આને પહેલવહેલાં ઇંગ્લાંડમાં પોલિટિકલ એરિથમેટિક એમ કહેતાં પાણુકે જર્મન શબ્દ સ્ટેટિસ્ટિક્સ એજ પ્રચારમાં છે. સ્ટેટિસ્ટિક્સ શબ્દ લૅટિન સ્ટેટસ એ શબ્દમાંથી આવ્યો છે. આવા લેટીન સ્ટેટસ શબ્દનો અર્થ યુરોપિયન ઇતિહાસમાંના મધ્યયુગમાં (મધ્યજુગમાં) રાજ્ય એમ થાય છે. તેથી પ્રથમ આ શબ્દ રાજ્યસ્થિતિ સંબંધ નો કાંઈ અભ્યાસ કરવો હોય ત્યારે વાપરવામાં આવતો. પણ ૧૮ માં સૈકાથી એનો અર્થ અંકવિષયક એમ માન્યો છે.

ઇતિહાસ—સ્ટેટિસ્ટિક્સ એ એક દત્તકશાસ્ત્ર છે. આકડાનું શાસ્ત્ર શાસન શાસ્ત્રને દત્તક આપવા મ આવ્યું, આકડાનું શાસ્ત્ર એ એક ક્રિયા, પણ નામમાત્ર સંસ્થાન વિષયક એવો જે ઘોટાળો (લાંઝગડ યુરોપિયન લોકો એ કર્યા તેનું) કારણ આપણે શોધી કાઢવું જોઈએ.

સ્ટેટિસ્ટિક્સનો ઇતિહાસ આપવો એટલે જે જુદા જુદા ધરનો ઇતિહાસ આપવો. જેમકે એક સંસ્થાન વિષયક જ્ઞાનનો અને બીજો આંકડાપદ્ધતિનો. સંસ્થાન વિષયક જ્ઞાનમાં આકડાંપદ્ધતિ મળીને, આખરે આંકડાપદ્ધતિનેજ સંસ્થાન વિષયકનામ કેવીરીતે આપ્યું એનો ઇતિહાસ આપવોજોઈએ.

આંકડાશાસ્ત્રની પૂર્વપીઠિકા—રાજ્યકારભાના જે કાંઈ વિષયનું જ્ઞાન બહુજ જરૂરીઆત હોય તે પરિણામકારક (અસરકારક) બને એટલાસાર્થ આંકડા એકત્ર કરવાનું જ્ઞાનબહુજ પુરાતન. સમયથી પ્રચારમાં છે જેમન લોકો પોતાના રાજ્ય ની સંરક્ષણ સાધનની

માહિતી બરાબર મેળવવા માગતા હતા એટલા સાર્થ એવો એ નિયમિતરીતે શિરોગણુતી કીધી હતી એમજણાય છે. પરંતુ રાજ્ય વ્યવસ્થા ઉપરાંત બીજા વિષયોના જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન અને બીજા જે કેટલીક બાતમી મળેલી છે, તેનો પદ્ધતિસર ઉપયોગ કરવાની રીત એ બધુંગયા ત્રણ સૈકાથી ચાલુ છે. જન જાંને નામના અંકશાસ્ત્રવેત્તાએ એકગ્રંથ લખ્યો છે. (લંડન ૧૬૬૬) પરંતુ કેટલાકનામતે એ ગ્રંથસરવિવ્યમ પેટીએ ૧૬૮૧ માં લખ્યો એવું છે. પણ એવો ગ્રંથ લખવાની “પેટીની” યોગ્યતાજ નથી કારણ કે પેટી એટલો જાડો વિદ્વાન હતો કે જેણે-ખાલી-દરીઆમાંની માછલી ગણવાની અજબ યુક્તી શોધીકાઢી છે. સાંપ્રેતના કાનેલયુનિવ્હર્સિટીના ડીન હલ એમણે પેટીના સાગ્રંથોની આવૃત્તિ છાપેલી છે તેમાં ગ્રંથનો ગ્રંથ પણ છાપ્યો છે. પણ એમણે પણ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે એ ગ્રંથ ગ્રંથેજ લખેલો હોવો જોઈએ.

સંસ્થાન વિષયક શાસ્ત્રની પૂર્વ પીઠિકા—ફ્રન્સેસ્કોસોહિનો નામના ગૃહસ્થનું હેલગોવેનો એ આમનિસે ત્રિઓની ડીયવ્હર્સી રેનીએ રેતખ્તીક નામનું એક પુસ્તક કે જેમાં દેશવર્ણન કરેલું છે પણ આંકડા ગણતી નથી એવું ૧૫૮૩ માં પ્રસિદ્ધ થયું. બીજા એવાજ પુસ્તકો ૧૬ માં સૈકાની આખરે, ઇટલી અને ફ્રાન્સમાં પ્રસિદ્ધ થયાં. સતરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં રાજ્યકારભાર અને આયવ્યયશાસ્ત્ર જેના વિષયોના ગ્રંથોમાં અંકની યોજના કરવાની પ્રવૃત્તિ ઘણી રૂઢ થઈ. વર્ણનશાસ્ત્ર ઇતિહાસમાંનાં બે મોટા માણસના નામજેવાકે કૉનરિંગ (૧૬૦૬-૧૬૮૧) અને આ કેનવાલ (૧૭૧૬-૧૭૭૨) એવા છે. સામાન્ય રીતે, સ્ટેટિસ્ટિક્સ, શબ્દનો અર્થ જીઆકેન્વાલ એ ઉપયોગમાં આપ્યો એમ મનાય છે.

જર્મની માનાં શાસ્ત્રસ્વરૂપાંતરનો ઇતિહાસ જે. પી. સુન્નમિલ્એ ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં એક ગ્રંથ છાપ્યો એના પછી સ્ટેટિસ્ટિક્સ શબ્દનું અર્થાંતર થયું સુસમિલ્એ આ એક પ્રશિઆમાંનો પરમાર્થ-માર્ગોપદેશક હતો. એણે વર્ણનાત્મક અંકપદ્ધતિ અને શાસન શાસ્ત્રવિષયક ગણિત પદ્ધતિ એકત્ર કીધી છે. એણે સમુચ્ચયાત્મક નિરીક્ષણનો ઉપયોગ પરિણામાત્મક જ્ઞાન કરતવાની પદ્ધતિ વાપરી અને એનો ઉપયોગ સમાજશાસ્ત્રમાં કર્યો. એના ગ્રંથનોઉપદેશ (હિત) એવો હતો કે આંકડાશાસ્ત્રની-સહાયથી પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબીત કરીશકાય જોકે દરક માનવનું જીવન કે મરણ આકસ્મિક અને ક્ષણભંગુર માનવામાં આવે તો પણ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ જો એનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો

જગન્નિયંતાનુ અસ્તિત્વ અને પ્રભુત્વ જણાઈ આવે એમ એણે જન્મમરણના આંકડાશાસ્ત્રથી સાબીત કર્યું છે. આખરે વર્ણનાત્મક સંસ્થાન શાસ્ત્રજ્ઞ એપણુ આંકડાની ઉપયુક્તતા માન્યકરી સુસ્મિદ્ધતા અર્થનું પરિણામ એવું આપ્યું કે સંસ્થાન-શાસ્ત્રમાં ગણિત વિષયક પંથ નિકળ્યા અને આવા પંથવાળાઓએ વર્ણનપર બહિષ્કાર કર્યો (નાંખ્યો). હવે એને બીજા અંકશાસ્ત્રજ્ઞ એ પેતાની શોધચાલુ રાખી અને ૧૮ માં સૈકામાં લોકોની સ્થિતિ વિષયના આંકડા લેવાકરી આ એક વર્ગ વધતો ગયો. મૃત્યુ-સંખ્યાના કોષ્ટકો કેટલાકે તૈયાર કર્યા. આર્થિક ચંગ હયુમ, અને બનો મિરામો વગેરે અંકશાસ્ત્રજ્ઞોએ શાસન શાસ્ત્રોપરના વાદવિવાદમાં આંકડાનો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી. એ બન્ને પંથ ૧૮૫૦ સુધી જુદા હતા પછી અંગ્રાંચીન સમયે તે એકત્ર થયા અને પ્રત્યેક પંથ બીજા પંથના મતનું મહત્વ માન્ય કરે છે.

હવે આ બન્ને પંથના નામાંતર મૂલક કલ્પકમાં નપડતા, જે કેટલાંક પ્રસિદ્ધ આંકડાશાસ્ત્રજ્ઞોએ, આંકડાશાસ્ત્રના સહાયથી સમાજભ્યાસ કર્યો તેમને વિષેની એ િ માહિતી છે.

પ્રથમતા: ડૉ. એડમંડ્ડલે (૧૬૫૬-૧૭૪૨) નું નામ મુખ્યત્વે કરીને ઍન્ટ અને પેટીના પછી આવવુ. જોઈએ. એણે ૧૬૬૩ માં મનુષ્યજાતની મૃત્યુસંખ્યા પ્રમાણુ એ વિષયપર રાયલ સોસાયટીને નિબંધ લખી આપ્યો. એણે એકવરસના ઉપરના એકહજાર બાળકોની સંખ્યા ગણી અને દરેક વર્ષે કેટલા મરણ પામે છે તે ગણી કાઢ્યાં. (વીમોનુઓ) પછી પહેલા, બીજા, અને ત્રીજા વરસમાના જીવન્ત બાળકોને દરેક વરસની મૃત્યુસંખ્યાસાથે પ્રણામથયા નીચે પોતે મેળવેલી માહિતી લેગીકરી, એક મૃત્યુપ્રમાણુનું કોષ્ટક તૈયાર કર્યું એને હલેનું કોષ્ટકહવાય છે. તેમજ જો આજ આકસ્મિક મૃત્યુ ન થાત ભાવિ આયુમર્યાદા, કેટલીક અને એની શાસ્ત્રીયરીતે કલ્પના કરી નુકસાન કેટલું થયું તેની કિંમત કાઢવાનીરીત ડૉ. હલેને શોધી કાઢી છે.

જેજ્ઞમમાનો મોટો આંકડાશાસ્ત્રજ્ઞ કેટલે (૧૭૬૫-૧૮૭૪) ને જે ગતિ (જેર) આપી તેના પરિણામે ઈ. સ. ૧૮૩૪ માં સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટી ઍક્ લંડન સ્થપાઈ. પ્રમાજભ્યાસ માટે આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવીહુતી એવો ઉદેશ આંકડા-શાસ્ત્રનો નહતો એમ એના પહેલા અંથ પરથી માલમ પડે છે. એના ઘણા ઉપયોગ યુનાઈટેડ કિંગડમમાં તેમજ બીજા કેટલાક અંકશાસ્ત્રની શોધ મટે થયા હતા.

કેટલેનું આશાસ્ત્રવિષેનું મુખ્ય કાર્ય એ આજ સુધીના આંકડાપંડિતોમાં રહેલું સમાજવિષયક વ્યવહારિક જ્ઞાન પરિણામાત્મક બનાવવા પ્રવૃત્તિ વધારવી એ હતું.

ઉદાહરણાર્થ— સમાજમાં જુદાજુદા વચ્ચેના મૃત્યુ કેટલા પ્રમાણમાં થાય છે. એ બાબતના નિર્ણય સંબંધી સંશોધકો પ્રયત્ન કરતાં. કોઈપણ સામાજિક કે આર્થિક શાસ્ત્રાંતર્ગત વિષયના ક્ષેત્રનું પૂરે પૂરું જ્ઞાન અને અંશભ્યાસથી થયેલું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ બનેનું અંતર બને તેટલું કમતી કરીશકાય એવો સર્વ શાસ્ત્રનો અન્તિમ હેતુ હોવોજોઈએ કોઈપણ બાબતનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ અવલોકન કરીએ તો એ બાબતનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી શકાય. પરંતુ જો અવલોકનક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય તો એના પ્રમાણમાં સત્ય સંપૂર્ણ ન મળતાં કેવળ સંભાવ્ય સત્ય આપણાં હાથમાં આવે. અવલોકન ક્ષેત્રની લઘુદીર્ઘતાથી સત્ય વિષયક અંદાજમાં ફેર પડે સંભાવ્ય સત્ય અને સંપૂર્ણસત્ય એ બન્નેનું અંતર દર્શાવનાર રેખા “સંભાવ્યતારેખા” છે નિરીક્ષણથી મેળવેલા પરિણત્મક જ્ઞાનમાં પરસ્પરસંબંધ શોધે એ સંભાવ્યતા રેખાનો ઉપયોગ કરી કેટલેએ બતાવ્યું અને આંકડા શાસ્ત્ર શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ આપ્યું અને આ અભ્યાસમાં રેખાગણિત એવા પ્રકારે (જિત્રાથી) એને લીધે અભ્યાસ નું ક્ષેત્ર તેમજ ફલદ્રુપણ વધાર્યાથી, એ કેવળ પદ્ધતિજ છે. કે શાસ્ત્ર બનવા માંડ્યું છે તેની ચર્ચાને અવગણ મળ્યો. આંકડાશાસ્ત્રને, પદ્ધતિ કે શાસ્ત્ર કહેવું.

આંકડાશાસ્ત્રને પદ્ધતિ ને બદલે શાસ્ત્ર કહેવું કે કેમ એ પ્રશ્ન દરેકની અભિરૂચીનો છે. આપ્રશ્નના વિવેચનમાં જુદાજુદા વિદ્વાનોએ આ શાસ્ત્રની જુદી-જુદી વ્યાખ્યા કરી છે. એ વ્યાખ્યામાં સંસ્થાનવિષયક જ્ઞાન હે આંકડાપદ્ધતિ એ બન્ને વિષયની કલ્પના મિશ્રથઈ છે. આંકડાશાસ્ત્ર, શાસનશાસ્ત્રને હસ્તક ગયું જેથી શાસનશાસ્ત્રને અંગભૂત રહેલી કેરવીલીક સંસ્થાનવિષયક કલ્પના, આંકડાશાસ્ત્રમાં એટલે સ્ટેટિસ્ટિકસ માં આવી (ઉતરી) આપ્રકારની કલ્પના દૂર કરી કેવળ આંકડાશાસ્ત્ર જુદુભોજ કરવાનું કામ મનુષ્યનાં પુરાણુ પ્રિયતાને લીધે કંઈકકાલ સુધી દુર્ધર થયું. અનેક વિદ્વાનેઓ આંકડાશાસ્ત્ર અને સંસ્થાનવિષયક જ્ઞાનનો સંબંધ તદ્દન જુદો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ આવો સંબંધ બહુજ નિકટ દૃઢ હોવાને લીધે એમણે આમ કરવા બાબતમાં સ્ટેટીસ્ટિકસની જેવ્યાખ્યાઓ આપી છે. તે બહુજ ગુચવણ ભરેલી જણાય છે. હાખલા તરીકેની એની કેટલાક વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે.

મૅરીસ જ્વૉક (૧૮૧૬-૧૮૭૮):—આંકડાથી જેટલું વ્યક્ત કરીશકાય તેટલું સમાજમાં રહેતા મનુષ્યો સંબંધીનું જ્ઞાન આ શાસ્ત્રને 'જનવર્ણન' ('ડેમોગ્રફી') એ નામ આપવું.

જ્હાનમેર (અંથકાલ ૧૮૭૭) કહે છે—સમાજ-માની કેટલાંક હકીકતોનું સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ પરિણામક અવલોકન કરીને, એ અવલોકનના પાયાપર મનુષ્યના સમાજક જીવનક્રમવિષે ખાંધેલા કેટલાક નિયમો અને તેનું પદ્ધતિસર વિધાનને વિવરણ એવી સ્ટેટિસ્ટિકલ ની વ્યાખ્યા આપી શકાય.

જૅમ્સલીઓ ૧૮૮૦ માં કહે છે—સ્ટેટિસ્ટિકસ સંજ્ઞાનો જે વિસ્તૃત અર્થ લઇએ તો તે પદ્ધતિ છે. અને સંકુચિત અર્થ લઇએ તો તે શાસ્ત્ર છે ગણિત શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કરેલા પ્રત્યક્ષ સંકલનાના યોગથી શાસન શાસ્ત્રાંતર્ગત સમાજ શાસ્ત્રના વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવો, આ શાસ્ત્ર એ દૃષ્ટિએ સ્ટેટિસ્ટિકસનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે પ્રો. જે કાનરાડ, પ્રો. લેકિસસ, પ્રો. વેસ્ટરગાર્ડ વગેરે જર્મન અંથકાર. જ્વૉક અને જ્હાનમેર એના મતને અનુસરે છે. પરંતુ બર્લિનના ડૉ. આગસ્ટ મિટ એને પોતાના પુસ્તકમાં (૧૯૦૩) સ્ટેટિસ્ટિકસના હક્કનું ક્ષેત્ર ઘણું સંકુચિત કર્યું છે. ફ્રાન્સમાં પ્રો. તેન્ડે લિસ્સે અને પ્રો. ફર્નાંડ ફેરે વગેરે લોકોએ મુખ્યત્વેકરી પદ્ધતિ છે એજ મતનો પુરસ્કાર કર્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૩૦ ને ૧૮૫૦ ના હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક ગ્રંથોમાં એકાદ દેશના શાસનશાસ્ત્ર વિષયક ભૂવર્ણનને સ્ટેટિસ્ટિકસ એવી સંજ્ઞા આપી છે અને એવી રીતે સ્ટેટિસ્ટિકસ અને પોલિટિકલ એરિથમેટિક બન્નેનો ભેદ વ્યક્ત કર્યો છે. મૅરીસ જ્વૉકે આ પ્રકારના સ્ટેટિસ્ટિકસને જનવર્ણન એવું નામ આપવું જોઈએ એવી યોગ્ય સૂચના કરી છે. અર્થશાસ્ત્રની ઐતિહાસિક પદ્ધતિના પ્રચારક રોશર અને ટિલ્લેબ્રૅંટ પછીના પ્રસિદ્ધ પ્રચારકર્તા જોનાર્ડસનું એવું માનવું હતું કે સ્ટેટિસ્ટિકસનો ખરો શાસ્ત્રીય ભાગ 'આંકડા' એજ છે. ૧૯ માં સૈકાના ઉત્તરાર્ધના કેટલાક પ્રસિદ્ધ આંકડાશાસ્ત્રજ્ઞોએ નાઈનો આ મત સ્વીકાર્યો છે. અર્વાચીન લેખકોમાંના ઘણા ખરાતો વિશેષતઃ જર્મનીના લેખકોનો એવો મત છે કે મનુષ્યના સામાજિક જીવનક્રમ સંબંધીનું શાસ્ત્ર અને સર્વ શાસ્ત્રને લાગુ પડે એવી શોધ પદ્ધતિ. એવાં અંક કે આંકડા પદ્ધતિના બે સ્વરૂપો છે (અર્થાત્ પદ્ધતિ એની જોડે બીજા તા માલમ પડે છતાં એ નામને અન્વયક એવું કાંઈપણ ક્ષેત્ર એ પદ્ધતિમાં ધુસાડી દેવા માટેની એ તાલાવેલી છે. જ્હાનમેર હોરોઃફ ટ્રે જૅમ્સલીઓ અને જ્વૉક એ બધા આ મતના પ્રચારક

હતા ડૉ. ડબ્લ્યુ. એ. ગાય, પ્રો. જે. કે ઈન્ગ્રમ (૧૮૨૩-૧૯૦૭) સર રાસન, ડબ્લ્યુ. રાસન, સર રામર્ટ જીફ્ફેન. મિ. એ એલૂ બોલે એના અંથકારો-એ અંક પદ્ધતિનું વ્યાવહારિક ઉપયોગનું વિવરણ કરેલું છે. અર્વાચીન આંકડાશાસ્ત્રજ્ઞોમાં ડૉ. વિખ્યમ ફાર (૧૮૦૭-૧૮૮૩) મુખ્ય ગણાય છે. એ ૧૮૩૯ તે ૧૮૮૦ સુધી રજીસ્ટ્રાર જનરલની ઓફિસમાં હતો. અને એ કાલમાં લખેલા વાર્ષિક અને દશવાર્ષિક રિપોર્ટમાં એણે આંકડા શાસ્ત્રવિષયક હતી મહત્વની માહિતી એકઠી કરી છે. આ રિપોર્ટમાંથી કેટલાક ઉતારા લઈ નોંધેલ. એ. દમ્ફ્રેએ ક્યાલ સેટિસ્ટિકસ નામનો સ્મારક અંથ તૈયાર કર્યો. આ ગ્રંથમાં હંફ્રેએ પોતાના જીવન ક્રમની પણ માહિતી આપેલી છે. લેન્સેટ, ટાઇમ્સ વગેરે તત્કાલીન (સમકાલીન સામાયિક પરથી એના જીવન ક્રમની માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. હંફ્રેનો અંથ જોબહુ મહોટો (વિસ્તૃત) લાગતો હોય તો આપદર્મ કહેવાનો વ્યુજોમનો અંથ વાંચવો.

ડૉ. ફાર બહુ મોટી યોગ્યતાવાળો પુરૂષ હતો. મૅરીસ જ્વૉકે ડૉ. ફારનો બહુજ આદર પૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ એની યોગ્યતા ઇંગ્લાડમાં પૂરે પૂરી સમજાઈ નથી. સેન્સસ, ઇંટર નેશનલ, સ્ટેટિસ્ટિકલ કૉંગ્રેસ સોશયલ સાયન્સ અસોસિએશન, રાયલ સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટી બ્રિટિશ મેડિકલ એસોસીએશન વગેરે અનેક સંસ્થાનો, એનો સંબંધ હતો. અને એ સંસ્થામાં એણે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અંથો લખ્યા છે. એ (ઉપરાંત એણે કેટલાક પરચુ પણ અંથ, નિબંધ, અને કાગળો છે. અમેરિકામાં અત્યારે રહેલા પ્રસિદ્ધ આંકડાશાસ્ત્રજ્ઞ ડૉ. વાલ્ટર, એક. વિન્કોલસ, આયર્લિંગ ફિશર (યેલના) અને જૉન, શા, વિલિંગ્જ છે. ડૉ. વાલ્ટર. એફ. વિન્કોલસ એવો અમેરિકાના ખાને સુમારી ખાતાના, શાસ્ત્રીય રીતે કેવી રીતે કામ કરી શકાય એ સંબંધી મંત્રી છે. એમણે આંકડા શાસ્ત્રના સહાયથી કેટલું કાર્ય કર્યું છે તે ૧૯૦૧ સાલનાં ખાને સુમારી ના રીપોર્ટ વાંચ્યાથી સહજે માલમ પડશે. વિવાહ અને ઘટ રજીસ્ટ્રેશન સંબંધીના તેમજ નિગ્રાસંબંધીના, આંકડા એ નો નેમ્સ એમનો અભ્યાસ પ્રસિદ્ધ જ છે. અમેરિકામાં પિટ્કિન અનેટકકર એ બે આંકડા શાસ્ત્રજ્ઞો થઈ ગયા એવો એ આંકડાશાસ્ત્રનો વિશેષ પદ્ધત સર રીતે અભ્યાસ કર્યો ન હતો. તથાપિ પોતાની બુદ્ધિથી આંકડાનો ઉપયોગ અર્થ શાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો ના સ્પષ્ટી કરણ માટે એમણેજ કર્યો છે.

આંકડાશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર—ઘણા

પડિ'તો એ આંકડા શાસ્ત્રની સહાયથી માનવી સમાજની વ્યવસ્થા સંબંધી વિચારો દર્શાવ્યા છે.

આંકડા પદ્ધતિ શિવાય માનવી સમાજના સ્વરૂપનું પૂર્ણ જ્ઞાન કદિ પશુ ન થાત એ વાત કબુલ કરવીજ જોઈએ. સમાજનું સામાન્ય ધર્મ શોધન જે પ્રકારે નિશ્ચિત થઈ શકે અને પ્રત્યેક વર્ષે સમાજ-સમૂહમાં થતા ફેરફાર જે પ્રકારથી દષ્ટિએ આવે એને માટે પ્રસ્તુત અંક પદ્ધતિ એ એકજ સાધન છે. સમાજનો અભ્યાસ આધુનિક શાસ્ત્રજ્ઞો વિશેષતઃ ત્રણ પ્રકારે કરે છે. પહેલો પ્રકાર ઐતિહાસિક પ્રકાર, એટલે કે સમાજના ઇતિહાસનો તેમજ અવસ્થા-તરનો અભ્યાસ. બીજો પ્રકાર-તુલનાત્મક અભ્યાસ હોઈ જુદા જુદા સમાજની તુલના કે સર-ખામણી કરવાની જુદા જુદા સમાજ સરખા કે જેમની બહુજ ઓછી પ્રગતિ થઈ છે. એવા સમાજના અભ્યાસ પરથી વધુ પ્રગતિ થએલી છે એવા સમાજના લોકોની પૈતૃક સ્થિતિ કે હાલત કેવી હતી એ તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથીજ જાણી શકાય. 'તુલનાત્મક' શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. તથાપિ એટલું તો ખરું કે આવા પ્રકારના અભ્યાસને થોડું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં પ્રત્યક્ષ ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી ત્યાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી તેના પૂર્વ સ્વરૂપ વિષે કલ્પના કરવી પડે છે શીરીતે એ કલ્પના કરી શકાય એની દીશા ઉપર જગાવી છે, ત્રીજો પ્રકાર- અંકડા શાસ્ત્ર વિષયક સમાજભ્યાસ એટલેસમાજ અંતર્ગત સ્થિતિના બે અંગનો સંબંધ. આંકડાના પુરાવાથી જાણવો એ છે. સામાજિક માનસ શાસ્ત્રાત્મક અભ્યાસ એ પણ એક પ્રકારનો સમાજભ્યાસ છે. એ પ્રકારના અભ્યાસનું વિવરણ ગસ્ટાબ્લ લ'બ જેવા અંકડાશાસ્ત્રીએ કર્યું છે. એણે સમુહનું માનસશાસ્ત્ર અને રાજ્યક્રાંતિનું માનસશાસ્ત્ર એ વિષયોનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે ગોપ્પિઅલ ટાડ'ને અનુકરણ પર નિબંધ લખ્યો છે.

આંકડા શાસ્ત્રથી કરવાની અભ્યાસ પદ્ધતિ-- આ પદ્ધતિ મુખ્યત્વેકરી ગણિતશાસ્ત્રની અને કેટલેક અંશે જમાખરચની છે. કેટલાક સત્યો પરિમાણરૂપે વ્યક્ત કરાવવાં એ આ પદ્ધતિનો હેતુ છે. આંકડા પદ્ધતિનો અભ્યાસ કરતી વખતે બે બાબતો ધ્યાનમાં લેવાની છે. પ્રથમ માહિતી મેળવવી અને પછી મેળવેલી માહિતીનો અર્થ કરવો. મેળવેલી માહિતી પરથી સિદ્ધાંતો બાંધવા એજ શાસ્ત્રજ્ઞનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. બીજાએ તૈયાર કરેલા આંકડાનો ઉપયોગ કરતી વખતે ભૂલ કે ચૂકન થવા દેવી એ બહુજ કઠણ છે. એ આંકડાના પહેલાંની વસ્તુ સ્થિતિ જાણનારજ કામ બરાબરરીતે કરી શકે. ઉદાહરણાથ

આ...૫૨ બા...૨

કુટુંબો, કુટુંબના સરાસરીમાણસો, એમના આંકડા શિરોમણિતીના અહેવાલ પરથીજ મળી આવે તથાપિ આ આંકડાનો ઉપયોગ કરતી વખતે હેટલમાં રહેનારી સર્વ વસ્તી એક કુટુંબ ગણી શકાય. એવા પ્રકારની માહિતી, આંકડા ઉપયોગ કરનારને હોવી જોઈએ. અવલોકન ક્ષેત્ર મર્યાદિત હોવાને લીધે અવલોકન દોષ અને સંકલન દોષ શા થયા છે એ સમજવું જોઈએ એ જાણીને દોષ ક્ષેત્ર (માજન આંક એરર) ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ.

આંકડા શાસ્ત્રથી કરવાનું અભ્યાસ ક્ષેત્ર:--આંકડાશાસ્ત્રના અભ્યાસના બે અંગો છે. પ્રથમ અંગ તે પદ્ધતિ વિષયક વિશિષ્ટજ્ઞાનનો અભ્યાસ, આ એકંદર જ્ઞાન વિષયક શાસ્ત્રનો ભાગ થયો. દ્વિતીય અંગ એટલે કે આંકડા શાસ્ત્રનો ઉપયોગ જે જે બીજા જ્ઞાનક્ષેત્રમાં થઈ શકે તે તેક્ષેત્રમાં કરવો. સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ માત્ર આંકડાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે કરી બેજ શાસ્ત્રને લાગુ પડે છે. એક અર્થશાસ્ત્રને અને બીજા જનવર્ણન શાસ્ત્રને.

અર્થ શાસ્ત્ર:--અંકપદ્ધતિનો અર્થ શાસ્ત્રમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિનો સમાજનો અભ્યાસ કરવા માગતા હો તો અભ્યાસને માટે એવી બાબતો ધ્યાનમાં લેવી પડશે કે જે આંકડાથી ગણી શકાય કારણ જો કે એ આંકડાથી ગણી શકાય તો તેને આંકડા શાસ્ત્રના નિયમ લાગુ પડતા નથી. ઘણી ખરી બાબતો આંકડાથી ગણી શકાતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે વેદાંત અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રસાર લખ્યો. આ કેટલા લોકોના મંગળમાં કેટલોપસરેલો છે એ કોણ સમજી શકે? ઉત્પત્તિ, ખપ, વગેરેના આંકડા ઉપયોગી છે. ઉત્પાદનના પદ્ધતિના વિકાસ દર્શાવનારા આંકડા પણ મળી આવે છે. કિંમતો, બજારભાવ, નાણું, ચલણના આંકડા, સોના ચાંદીના આંકડા ધંધા વિષયક આંકડા છે. ધંધા વિષયક આંકડા એ બધા વડે અર્થ શાસ્ત્રીય મહત્વનો અભ્યાસ કરી શકાય છે સમાજની અનેક બાબતોનો આંકડાથી અભ્યાસ કરી શકાય છે. આંકડા-શાસ્ત્રની મદદથી, અર્થ શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી ઉચ્ચ સમાજ કેવી રીતે પારખવો એ પ્રશ્નનો વિચાર આ કરતી વખતે ગણી શકાય એવી કેટલી સામાજિક બાબતો છે, એ જોઈને (ગણીને) કેટલાંક પ્રગત. સમાજના અંગો ધ્યાનમાં લઈએ. નીચે લખેલી બાબતો જે સમાજમાં (નિનયો) દૃષ્ટિ એ પડે એ સમાજ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ દરજ્જાનો ગણી શકાય. એકંદર ખર્ચમાં ખાવાના ખર્ચનું પ્રમાણ જે સમાજમાં કમતી હોય, તે ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોય છે. ફરિદ મનુષ્ય અને શ્રીમાન મનુષ્ય એ

ખર્ચના અર્થમાં તપશીલવાર આંકડા જોઈએ તો એમ જણાશે કે શ્રીમાન માણસનાં ખાવાના ખર્ચનું પ્રમાણ બીજા બધા ખર્ચોમાં બહુ ઓછું હોય છે. પેશાકર્તાઓ માટે શોખની બાજુ વસ્તુઓનું જ ખર્ચ ખાવાના ખર્ચ કરતાં વધારે હોય છે. ગરીબની બાબતમાં એમનથી હોતું એના બધા (એમંદર) ખર્ચમાં મુખ્ય ખર્ચ ખાવાનું હોય છે બીજાબધી બાબતોનો ખર્ચ એ પ્રમાણમાં બહુ ઓછું હોય છે. આજ નિયમ સમાજને લાગુ પડે છે જેમ કે એકંદર ખર્ચમાં ખાવાના ખર્ચનું પ્રમાણ જેટલું કમતી તેટલો તે, સમાજનો દરજ્જો મોટો ગણાય. માંસનું તેમજ બીજી એનાજ જેવી મોઢી વસ્તુઓ (ઉ. દુધ, માખણ વગેરે) ના ખર્ચનું પ્રમાણ જે સમાજમાં વધુ તે સમાજ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોય છે. ગરીબ માણસ અને પૈસાદારના લોજનના પદાર્થો જોઈએ તો શ્રીમંત માંસ અને એના જેવી બીજી મોઢી વસ્તુઓ (ઉ. દુધ, માખણ વગેરે) વેચાતાં લઘુ પ્રાપ્ત શકે છે ત્યારે ગરીબ સોઢી ચીજો ખાય છે એતામાં મોઢી વસ્તુઓ ખરીદવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. એજ નિયમ સમાજને લાગુ પડે છે. માંસના તેમજ દુધ માખણ વગેરે પદાર્થોજેવા વસ્તુનું વેચાણનું પ્રમાણ જેટલું લારે કે વધુ તેટલો તે સમાજ વધારે ઉચ્ચ દરજ્જાનો ગણી શકાય.

જે સમાજમાં ન્હાની વયમાં લગ્ન કરવું સહેલું છે તે સમાજ ઉચ્ચ હોયો જોઈએ, કારણ લગ્ન હોવી કરવાને માટે આર્થિક પરીસ્થિતિ તેની સારી જોઈએ શ્રીમંત ગમેત્યારે લગ્ન પોતાની ઇચ્છાથી કરી શકે પણ ગરીબ માણસને પોતાની સાંપત્તિક સ્થિતિનો વિચાર કરવો પડે છે. સમાજની પણ એજ સ્થિતિ છે.

જે સમાજમાં લગ્ન કરેલી એટલે કે વિવાહિત સ્ત્રીઓને ઉપજીવિકા સારૂ ધરગહાર ડોઢપણ મહેનત કરવી પડતી નથી તે સમાજ ઉચ્ચ હોય છે, શ્રીમંત સ્ત્રીઓને ઉપજીવિકા માટે ધર બહાર કામ કરવું પડતું નથી તેમ ગરીબ સ્ત્રીઓને હોતું નથી એમની સ્ત્રીઓને બહાર જઈ મજૂરી કરી પેટ ભરવું પડે છે. એજ નિયમ સમાજને લાગુ પડે છે.

જે સમાજમાં શ્રમ વિભાગ વધુ છે એ સમાજ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોયો જોઈએ. ધનિક માણસના પુષ્કળ કાંમો હોવાને લીધે એ પુષ્કળ નોકર રાખે છે. અને એમની પાસેથી કામ કરાવી લે છે. ગરીબ માણસને પોતાનાં કામો પોતેજ કરવાં પડે છે. શ્રીમાન માણસની માફક તે બીજા પર કામ સોંપી શકે છે નથી સમાજને પ્રજા એજ નિયમ લાગુ પડે

છે. જે સમાજમાં જરૂરીઆતો વિવિધ પ્રકારની હોય છે તે સમાજ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોય છે શ્રીમાન માણસ પોતાની જરૂરી આતો વધારતો બધા કારણ કે તે પૂરી કરવા એના પાસે પૈસા હોય છે. જરૂરી આતો વધારી એટલે જુદાજુદા પ્રકારના માલનો ખર્ચ થયો. દ્રવ્યના અભાવે ગરીબ માણસની જરૂરી આતો પણ ઓછી અને ફક્ત જરૂરીજ હોય છે.

દેશના જે સમાજમાં શિક્ષિત માણસોનું એકંદર પ્રમાણ લોકસંખ્યાના પ્રમાણ કરતાં વધારે હોય તે તે સમાજ ઉચ્ચ દરજ્જાનો હોયો જોઈએ એમ ગણાય શ્રીમાન કે ધનિક માણસ પૈસા ખર્ચી સાક્ષર (લખેલો) થઈ શકે પણ ગરીબને એ સુલભ નથી. સમાજનું પણ એમજ છે.

જનવર્ણન શાસ્ત્ર—આ એક માનવશાસ્ત્ર અને શાસનશાસ્ત્ર જેવું જ મનુષ્યસમૂહનું શાસ્ત્ર છે. જીવન ક્રમના હિતાહિત વિષયક પ્રશ્નોની માહિતી પૂરી પાડવી એ જનવર્ણન શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. જીવિતરક્ષણ અને વંશવર્ધન આ બે હેતુથી આ શાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે. આરોગ્ય રક્ષણસારૂ (તંદુરસ્તી જાળવવા) મૃત્યુના કારણોનું પૃથક્કરણકરી અને જેથી અણધાર્યું મરણ મનુષ્ય સત્તાના હાથમાં લાવી આયુર્મયોદ્ધા વધારવી એ મહત્વનું છે. એમ કરવાથી જીવિતરક્ષણ અને વંશવર્ધન થશે. પ્રજોત્પાદન એ, ગર્ભધારણા માટે સમર્થ વિવાહિત સ્ત્રીઓની સંખ્યા પર રહે છે. આયુર્વર્ધન અને પ્રજોત્પાદન એ વિષયોનો આંકડા શાસ્ત્રથી અભ્યાસ કરતાં નીચે લખેલી બાબતોનો આંકડા હોવાજોઈએ. (અ) વયોમાન દર્શક આંકડા (આ) સ્ત્રી પુરૂષના પ્રમાણ દર્શક આંકડા (ઇ) વૈવાહિક સ્થિતિ અવિવાહિત, વિવાહિત વિધવા થયેલી અને ઘટસ્ફોટ કરેલા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ (ઈ) જનનમરણના આંકડા, સમાજદૃષ્ટિએ મહત્વના એવા સમાજમાંની વ્યક્તિઓનો જે સંબંધ વસ્તીરૂપ નથી પણ લાવરૂપ છે તેમની ગણતરી આંકડાશાસ્ત્રથી શીરીતે કરવી? વ્યાપાર ઇત્યાદિ હકીકતો તો લાવરૂપ છે પણ એને પરિણામક સ્વરૂપ આપવું હોય તો સમાજમાનાં વેપાર વગેરેના રસ્તાના માધ્યમો, (ટેપોની) કાગળોની સંખ્યા, અને તારથી તેમજ ધ્વનિવાહકયંત્રની સહાયથી આપેલા સંદેશાની સંખ્યા એ વડે ગણી શકાય છે. લોકપ્રિયતા એ પસંદગીના મતોની સંખ્યાથી ગણી શકાય છે. શિક્ષણ વિષયની એકાદ શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટીએ ખર્ચ કરેલી રકમની સંખ્યાથી ગણી શકાય. સમાજનો સદ્ગુણ એ અપરાધોના પ્રમાણની સંખ્યાપરથી ગણી શકાય.

આંકડાની ઉપજિના સાધનો—જનનમરણના આંકડા એવા, સમાજમાં રહેલી વ્યક્તિઓની અવસ્થા-દર્શાવનારા આંકડાની તે સમુચ્ચયને એટલે અંશને પ્રજ્ઞાની સાથે પ્રમાણ કઢવું પડે છે. એટલે અમુક ભાગ એ પૂર્ણનો કેટલો અંશ છે એ જોવાનું હોય છે એ જોવાનું હોય છે. આપ્રમાણ તુલનામાતેજજરૂરનું છે. એકંદર તુલનાના પ્રકારનેતાં તુલના સ્વધર્મી કે વિધર્મી વસ્તુમાં હોય છે. એકાદ વિશિષ્ટ ગુણથી કે દોષથી યુક્ત એવા લોકસમૂહનું એકંદર લોક-સંખ્યાની સાથે શું પ્રમાણ થાય છે એ તપાસી જોતાં એ ધર્મનું અગર વૈગુણ્યનું મહત્ત્વ ગણી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે એકંદર વસ્તીમાં ગાંડાઓની સંખ્યાનું કેટલું પ્રમાણ છે એ જોઈએ તો એ પ્રમાણની બીજા દેશનાં ગાંડાઓનાં પ્રમાણ સાથે તુલના કરી શકાય. જો શહેરનાં રહેવાથી ગાંડાપણા સાથે કંઈ સંબંધ છે કે કેમ એ બાબત તરફ શાસ્ત્રજ્ઞોનું ધ્યાન ખેંચાય. તેવીજ રીતે પુરૂષોમાં સ્ત્રીઓ કરતાં ગાંડાનું પ્રમાણ વધુ કે ઓછું છે એમ માત્રમ પડે તો એ પણ એક મોટો ગહન વિષય થઈ શકે. પછી જુદીજુદી ઉમરમાં (વયમાં) ગાંડાપણું કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે એનો વિચાર શાસ્ત્રજ્ઞો કરશે. એવીજ રીતે ગાંડાપણાના કારણોનું ખરેખર જ્ઞાન કર્યાં ચોક્કસ મળશે એ વાત પણ નક્કી થશે અને એ વિષયે સૂક્ષ્મજ્ઞાન મળી શકશે. પારસી અને હિંદુ એ બંનેમાં ગાંડાઓનું પ્રમાણમાં જોપારસીઓના ગાંડાનું પ્રમાણ વધુ હશે અને એ બંનેમાં પારસીઓનું શહેરમાં રહેવાનું (વસ્તી કરવાનું) પ્રમાણ વધુ હશે તો એ જોને કારણોનો એકત્ર વિચાર કરી પારસીઓના ગાંડાનું પ્રમાણ વધુ હોવાનું કારણ એમનો શહેરમાં વધારે નિવાસ છે. કે રકત દોષ છે કે પારસીજાત છે એ સંબંધનો પુખ્ત વિચાર કરવા તરફ સંશોધકોનું ધ્યાન ખેંચાશે. જ્યારે એકાદ જાત વર્ગ વિષયના ગુણ ધર્મ સમુચ્ચયથી આપણે જ્ઞાન હોવ ત્યારે એ ગુણધર્મના કારણ ની મીમાંસા કરતાં પહેલાં આંકડા શસ્ત્રજ્ઞોએ એમ વિચાર કરવો જોઈએ કે એ વર્ગની અંતર્ઘટના કેવી છે એની કેવી પરિસ્થિતિ છે એ બંધાનું પૃથક્કરણ કરી એ અંતર્ઘટના અને પરિસ્થિતિનો પ્રત્યેક અંગને તેના ગુણધર્મમાં શ્રેય કે દોષ કેટલો રહ્યો છે તેની મૂલ્ય અંકના નક્કી કરવી.

સમાજની વ્યક્તિઓની અવસ્થા દર્શાવનાર મૂળ સંખ્યા, શાસનાધિકારી અથવા વ્યક્તિ અથવા જનતા અથવા બાજી સંસ્થા એ બધાના શ્રમથી મેળવી શકાય.

શાસનાધિકારીઓના શ્રમથી મેળવી શકાય

એવા આંકડા—સરકારી કામો થતી વખતેજ જનમ મરણની સંખ્યા, લોક સંખ્યાના આંકડા, એટલું જ નહીં, વગેરે ઘણાં આંકડાઓ મેળવી શકાય. સર્વ સુધરેલા રાષ્ટ્રોની આંકડા તૈયાર કરવાની વદ્ધતિ ઘણે ભાગે સરખીજ હોય છે તેથી જુદાજુદા દેશના આંકડાઓની તુલના કરીને પ્રત્યેક દેશનો સમાજ વિષયક પુરાવો મેળવવો એ વસ્તુ ઘણે ખરે ભાગે શક્ય છે, તો પણ કેટલાક આંકડા એટલા ભિન્ન હોય છે. કે જેથી તુલના કરવી બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે—અમેરિકાનાં ઘણાં સંસ્થાનોમાં એન્જી કંશનટંક્સ છે. તેમ અહિં નથી. ઇંગ્લંડમાં લૅડ રેવિન્ડુ નથી પણ ક્રિંડુસ્થાનમાં છે. વગેરે. એ પ્રકારે રાજશાસન વિષયક ભિન્ન પ્રકારના આંકડા ઉપલબ્ધ થઈ પડે એ ઉપરાંત વિશિષ્ટ વિષય સંબંધ માં વિશેષ શોધ કરવા માટે ગણતી કરવામાં આવે છે. સંખ્યા પત્રક આવક ઉપરનો કર, અને જમીન પરનો કર, અને પેદાશની ગણતી એ પરથી ઉપયુક્ત સંખ્યા જ્ઞાન મળી શકે.

સંસ્થાઓ તરફથી મેળવી શકાય એવા આંકડા એ પ્રકારના છે—(૧) દેશના કાયદાનો સાર જુદીજુદી સંસ્થાઓએ મેળવેલી માહિતી. (૨) કાયદા મારે નહિ પણ કેવળ ભાગીદારો સાર સંસ્થાઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલી માહિતી.

મૂળ સંખ્યાપર કરી શકાય એવા કાર્યો—મૂળ સંખ્યાના પ્રથમ કોષ્ટકો તૈયાર કરવા જોઈએ.

(અ) સાદા કોષ્ટકો—કોષ્ટક બનાવતી વખતે એ કોષ્ટકથી શું બતાવવા માગી છે એની સ્પષ્ટ કલ્પના હોવી જોઈએ અને એ કલ્પના ભાષામાં જરી-કે ભૂત ન થાય એવી રીતે વ્યક્ત કરવી જોઈએ. કોષ્ટકનું મથાળું—કોષ્ટક શું દર્શાવે માગે છે એ સ્પષ્ટ દર્શાવનાર હોવું જોઈએ. સામાન્ય કોષ્ટકમાં એ પ્રકારની સંખ્યા આવે છે. એકજ વર્ગના પરંતુ જુદાજુદા કાળમાં અસ્તિત્વમાં હોનારી અથવા જુદા જુદા કાલ વિભાગમાં અસ્તિત્વમાં થનારી એવી એ સામાજિક પરિસ્થિતિઓ દર્શાવનાર એ સંખ્યા હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે ૧૮૮૧, ૧૯૦૧, અને ૧૯૧૧ એવા જુદાજુદા કાળની હિંદુસ્થાનની વસ્તીના આંકડા અને ૧૯૧૧ ની વસ્તીમાં જુદાજુદા કાળ વિભાગમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા ૧૫ વરસની કે ૨૦ વરસની ઉમર ના મનુષ્યોના આંકડા કોષ્ટકોઈ વખતે પ્રમાણ વિષયક સંખ્યાનો પણ એ કોષ્ટકમાં અંતર્ભાવ થાય છે. તથાપિ તે સાદુંજ કોષ્ટક થશે. કારણકે પ્રથમ આવેલી મૂળસંખ્યા ગૂઢ હોવી જોઈએ. તે બાબતો એ કોષ્ટકમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી હોય છે.

(બ) સંયુક્ત કોષ્ટકો—એકજ વિષયના બે વિષાળ સંબંધી, જે બે બુદ્ધિબુદ્ધ કોષ્ટકો હોય તે તે એક કરીએ તો તેને સંયુક્ત કોષ્ટક કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે:—લોક સંખ્યાના આંકડા ગણો. ૧૮૯૧ ૧૯૧૧, ૧૯૨૧, વગેરે સાલમાં હિંદુસ્થાનની લોક સંખ્યાના આંકડા અને એજ કોષ્ટકમાં હિંદુસ્થાનમાં રહેલા યુરોપિયનના અને હિંદુના બુદ્ધિબુદ્ધ આંકડા અથવા હિંદુમાં શિક્ષિત કેટલા અને નિરક્ષર કેટલાં એવા બુદ્ધિ બુદ્ધિ:આંકડા, એ બધા જે કોષ્ટકમાં આવ્યા હોય તે સંયુક્ત કોષ્ટક ગણાશે. ગણિતશાસ્ત્રમાં બતાવેલી પદ્ધતિનું અવલંબન કરીને એ કોષ્ટક માં પુષ્કળ મૂલ રહેલી નવી નવી હકીકતો ઉઘાડી કરી શકાય.

(૬) પ્રમાણો—પ્રમાણો (સ્પષ્ટ) દર્શાવતી ઉત્તમ પદ્ધતિ તે: સંકેટાથી કે હજાર, દશહજાર કે લાખ એ બધાનું પ્રમાણ કાઢી બતાવ્યું હોય તે છે. એટલા સંખ્યામાંની એક એજ એક પદ્ધતિ સહેલી પડતી નથી.

(૬)—સરાસરી—સરાસરી કે ‘આસરે’ કાઢવાના આસરે બે પ્રકાર છે.

પહેલો—સરાસરી માટે સંખ્યાના સાપેક્ષ મહત્વ તરફ લક્ષ દેવું ન જોઈએ. ફક્ત સંખ્યાના સરવાળાને સંખ્યાથી ભાગીને પરિણામે કાઢવું હોય છે.

બીજો—મધ્ય સંખ્યાના સાપેક્ષ મહત્વ તરફ લક્ષ આપીને સંખ્યાના સરવાળાને સંખ્યાકથી ભાગીને શોધેલી સરાસરી ઉદાહરણ તરીકે મધ્ય વયોમાન અને સરાસરી વયોમાન કાઢવું. હોય તો જે વયો મર્યાદાના લોકની ઉંમર બધી મધ્યવયોમાન કાઢવું બાળક અને અતિવૃદ્ધ એ બન્નેની સંખ્યા બાતલ કરવી:જોઈએ. સરાસરી કરતી વખતે નીચેની બાબતો આપવામાં આવે તો વધારે ફાયદા કારક થઈ પડે છે.

(૧) સરાસરી:ગણતા સંખ્યાનું પ્રમાણ જો:બહુ ભિન્ન ન હોય તો પ્રમાણ દર્શાવનાર આંકડો આપવામાં આવે તો ઘણું સારું. ઉદાહરણ તરીકે:—વયની સરાસરી જો ૨૩ હોય તો ૨૨, ૨૧, ૨૪, ૨૫, એવા વયના મનુષ્યના:આંકડા આપવા એ ઘણું ઉત્તમ છે.

(૨) સરાસરીથી, બહુજ, અંતર દર્શાવનાર આંકડા ઉપર બતાવેલા ઉદાહરણમાં-૧ તે ૮૦ આ વયના આંકડા (બહુ ફરના) અને ૨૨ તે ૨૪ વયના મનુષ્યની સંખ્યાના પાસેના આંકડા: બહુજ આપવા એ બહુ ઉત્તમ છે.

અંકપદ્ધતિનું ઐક્ય—અંક પદ્ધતિની કાર્ય પદ્ધતિમાં જે બુદ્ધિબુદ્ધ પ્રકાર છે. તેનો વિચાર ન

કરતાં એ પદ્ધતિનું ઐક્ય કરવું ઈષ્ટ છે અને આ દીશામાં સુધારણા કરવાના પ્રયત્ન ઇંગ્લંડમાં ચાલુ છે. સર્વ દેશમાં અંકપદ્ધતિમાં ઐક્ય કરવાના પ્રયત્ન થયા હતા. ૧૮૫૩ સાલથી અંકશાસ્ત્રજોની સંયુક્ત સભા એ ઉદ્દેશથી ભરાય છે. અને ૧૮૮૫ માં અંતર રાષ્ટ્રીય અંક પદ્ધતિની સંસ્થા ઇંટર નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સ્ટેટિસ્ટિક્સ, સ્થાપન થઈ ‘લંડન સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટી’ તો પૂર્વેજ ૧૮૩૪ માં સ્થાપન થઈ હતી. યુરોપમાં મહત્વની સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટીઓ નીચે મુજબ છે.

કાંબ્રેસ ઇંટર નેશનલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ યુનાયટેડ કિંગડમ—રાયલ સ્ટેટિસ્ટિકલ સોસાયટી મ. ચેન્સર સ્ટિકલ ઍન્ડ સ્ટાટિસ્ટિકલ ઍન્ડ સોશિઅલ ઇન્કવાયરી સોસાયટી ઍન્ડ આયર્લંડ યુનાયટેડ-સ્ટેટસ-અમેરિકન સ્ટેટિસ્ટિકલ એસોસીએશન—સોસાયટી ઓફ સ્ટેટિસ્ટિક (એનોબલ) સોસાયટી ડી સ્ટેટિસ્ટિક (માર્સેલ્સ) સો. ફ્રા. ડિ. સ્ટેટિ સબૂની સો. ડિ. પેરીસ, સો. સ્ટ. ડેસ ડોસે હ્રીસ (સેંટ. મેકજોંટ) જર્મની કે આસ્ટ્રિઆ-હંગેરી-હ. ફ. ડ. ન્સ્ટેટિસ્ટ-સ્ટેટિસ્ટ હર ઉ. સ્ટેટિસ્ટિક્સના ગેસ.

હોલંડ—હર, ફર, ઉ. સ્ટેટિસઇન નેધર લંડ (આમસ્ટરડમ)

સ્પેન—જન્ટા એસ્ટડિસ્ટ (મંડ્રીડ)

ઇજીપ્ત—પ્યુરોડી સ્ટેટિસ (કૈરો)

જપાન—સ્ટેટિસ્ટ સો—(ટોકિઓ)

એ કયુરીઅલ સોસાયટીઝ—એમાની મહત્વની નીચેની છે.

યુનાયટેડ કિંગડમ—ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઍન્ડ ઍકયુઅરિસ ફડલી ઍન્ડ ઍકયુઅરીઝ ઇન સ્ટાટિસ્ટિક્સ

યુનાયટેડ સ્ટેટસ—એકયુઅરીઅલ સો ઍન્ડ અમેરિકા.

આફ્રિકા—કાઠીયાવાડમાંના બાપ્તિ પ્રાન્તમાંનું એક સ્વતંત્ર સંસ્થાન એ બાપ્તિની ઇશાનમાં આસરે ૨૦ માઇલપર ચાલદલાના ઉત્તરે આસરે ૪ માઇલ પર કેરી નદીના ઉત્તર તીરે આવ્યું છે. અહિંના ગરાસિયા (જમીનદાર) ચાવડા રજપુત વંશના છે અને આખા કાઠિયાવાડ દ્વિપ કંપમાં આ એકજ સ્વતંત્ર ચાવડા સંસ્થાન છે.

કાંકડી—(તાણ) બાળકોના મગજમાંના મજબૂત નિયામક સ્થાનો પરિપૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત ન હોવાથી પૂર્ણ રજબુનાં મગજ સ્થાનને થોડા એક કારણથી જો ઉત્તેજન મળે તો આચકા આવે જે આંકડી (ઝાટકા,) ઇત્યાદિ નામોથી ઓળખાય છે.

(૧) જેવી રીતે મોટા માણસને ત્રિદોષ કે (ન્યુમોનિઆ) ફેફસાંના દાહમાં શરૂઆતમાં

ટાઢ વાય છે તેવીરીતે ટાઢને બંદલે બાળકને બળી-આ કે બીજે કોઈ બતનો તાવ હોય એવબને આંકડી ઝાટકા આવેછે.

(૨) મસ્તિ પ્કહાઢ અથવા મસ્તિપ્કાવરણુદાહ (તાણુ) અને મગજના બીજા રોગમાં તેમજ કાનનો દાહ કે કાનની અગનમાં; તે થાયછે.

(૩) તથા અતિસાર, શરદી વગેરેમાં બહુજ સુસ્તી કે ગ્લાનિ આવી હોય તો.

(૪) ઉંટાટીઆમાં ખાંસીના ભેરથી મગજમાં અશુદ્ધલોહી એકદુ યથપરિણામે ફેફસાનો દાહ કે ન્યુ મોનીઆમાં, તેમજ અંતકાલ નજદીક આવ્યો હોય ત્યારે.

(૫) તેમજ બાલશોષમાં (રીકેટસ) જે જરાક પ્રકૃતિમાં બગાડ થાયતો-દાખલા તરીકે-દાંત નિકળતા હોય ને અપચો કૃમી થયો હોય ત્યારે ઝાટકા થાય છે.

(૬) હિસ્ટેરીઆ (એપીલેપ્સી) નાનપણમાંજ ઝાટકા આવેછે.

એ છકારણોમાનાં છેલ્લા બેનેજ અપસ્માર કે એ પીલેપ્સીક કહેવાય. બીજા બતાવેલાબાર કારણોમાં રોગ બુદ્ધો હોયજ અને ઝાટકા કે આંકડી એ એક એમાંનું બાહ્ય લક્ષણ છે.

સ્વરૂપ કે ચિન્હો-આંચકી કે તાણુ અપ-સ્મારના ઝાટકા માફકજ હોયછે. પ્રથમતઃ બાળકનું સર્વ શરીર થોડો વખત ટટાર કરે છે. એમાં આંખની કીકી જમણી કે ડાબી બાજુએ ફેરે છે. કીકી પહોળી થાય છે. ગળું અને ડોક પાછળ નાંખેછે. અને હાથ પગને તાણુ આવે છે. મોઢુ કાળું થઈજાયછે. વિશેષતઃ હોઠ કાળા થાયછે. તેમજ હોઠ અને પાંપણ હાલવા માંડે છે. અને બધું શરીર ઝાટકા દેવામાંડે છે (આખા શરીરને આકડી આવી થાયજે) આવી સ્થિતિ થોડો વખત રહ્યા પછી બાળક શુદ્ધિ પર આવે નહિંતો ઝાટકા ફરી ફરીને આવા માંડી બે ઝાટકાના વચલા કાળમાં બાળક એકદમ બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં શાંત પડી રહે છે ઝાટકા બે નરમ હોય તો નીચેના લક્ષણો કે ચિન્હો દેખાય છે.

બાળક જરાક આંબુઆંબુ નજર ફેરવેછે. છાતી હાલતી (શ્વસન કરતી) બંધ થઈ જાયને હોઠ કાળા થવામાંડે અથવા શ્વાસનળીનું મોઢું સંકુચિત થઈજાય છે. કે હાથલાંબા કરે અને અંગુઠાઓ વળીજાય. બાળકની સીધી નજર નરહેતાં વાંકી કે બાડી નજર થઈજાય. અથવા થોડાક વખત ટકે એવો 'વા' કે લકવો થાય નહિંતો મગજમાં કોઈ ખેડ કે વાધાં રહીજાય. કેટલીક વખતે ભેરથી થતા ઝાટકામાં બાળક મરણ પામે છે.

નિદાન-આ રોગની પરીક્ષા કરવી બહુકઠણ નથી. દરદીનો તાવ, શ્વાસનો વેગ શરીર પર કાંઈ ફુટયું છે કે કેમ વગેરેની ખાત્રા ક્યાં પછી સાથીનો તાવ કે રોગ નથી એવી પરીક્ષા કરીશકાય. ફેફસાં હંમેશા તપાસવા ભેંધએ બીજે કોઈ બે મગજનો રોગ હોય તો ઉલટી, માથું દુખવું, પેટ એકદમ અપડું થયેલું કે બેસી ગયેલું જણાઈ આવે છે અને શરીરના આડધા ભાગને 'વા' કે લકવાથી ઝાટકા આવવામાંડે છે. બીજા રોગમાં એટલે કે બાલશોષ (રિકેટસમાં) નીચેના લક્ષણો જણાઈ આવેછે. ગળું ઉંચું (બધા શરીરના પ્રમાણમાં) પાંસળીના (લાંબા હાડકાનાં હાથપગનાં છેડાઓ મોટા થયેલા જણાયછે) બાડા અથવાભાગની જાણે અશ્વમાળા હોય એવી જણાયછે માંધા ઉપરનું નાવુનું કાણું છીદ્ર પુરાયું હોતું નથી. (ભરેલું હોતું નથી) દાંત નિકળવાના ચિન્હો લાગેછે આવા બાળકને કોઈ પણ ક્ષુદ્ધક કારણને લીધે ઝાટકા આવેછે એમ માલમ છે.

ઉપચાર-જ્યારે ઝાટકા આવતા હોય ત્યારે આવા બાળકને એકદમ ગરમ પાણીમાં બેસાડવું ભેંધએ એકાદ રેચ આપવો એટલે પેટની અને આંતરડાની પીડા દુર થઈજાય વાતનું ભેરખુંજ હોય અથવા ઝાટકાસતત ચાલુ રહેતા હોય તો કલોરો ફાર્મના ટપકા રૂમાલ પરનાંખી નાક સાથે સુધવા માટે આપવાં એટલે ઝાટકાનું ભેરકમ થઈજાય કેટલી વખતે તદ્દન થોબી જાય એમભેન થાય તો ફરીથી કલોરોફાર્મ સુધાડવું જ્યારે બાળક સારીરીતે લાનમાં આવે એટલે પોટે-શીઅમ બ્રોમાઇડ પાંચ તે દશ એઈન બાળકની ઉમર તેમજ ઝાટકાનું ભેર ધ્યાનમાં લઈ, એમને એમજ કે કબોરલમાં (ત્રણને પાંચ ટપકામાં) મિશ્ર કરી આપવું ભેંધએ. નહિંતો એદવા પીચકારીથી શુદ્ધવારમાં પેસાડવી. ફરીથી ઝાટકા ન આવે એટલા સાડ ઉપર દર્શાવેલા જે કાંઈ કારણ હોય તે બરાબર તપાસી તેના સંબંધી ઇલાજ કરવો ઘટે છે.

બળીઆ, ઉંટાટીયું કે મગજનો કોઈ રોગ હોય તે તેના પર યોગ્ય ઉપચાર કરી રોગ નિર્મૂલ કરવો ભેંધએ કેમકે આ કારણથી બે ઝાટકા આવતા હોય તો ઉપચારમાં એવિભાગમાં દર્શાવેલી દવાઓથી એ બંધ થઈ શકતા નથી. કારણ કે બાલશોષથી બે ઝાટકા આવતા હોય તો એ રોગ નિવારણાર્થ જે ઉપચાર છે જેવાકે ખાવા પીવામાં અને દુધમાં ઈષ્ટ ફેરફાર કરવાનો હોય તે કરવો ભેંધએ. એ ઉપરાંત સુખલક હવા અને પ્રકાશની પણ આવશ્યકતા બહુ છે. કાંડલીવર તેલ પીવાથી હાડકાંઓ મજબુત થાયછે. ઝાટકા બંધ થવા માટે દરરોજ ૨-૩ ગેન્સ બ્રોમાઇડ

આપણું જોઈએ. અપરમારના રોગથી બે બાટકા આવતા હોય તો તેના પર પણ આ દવાસારી છે.

આકર—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો એક પ્રદેશ એનો મહાભારતમાં કંઈ ઉલ્લેખ જણાઈ આવતો નથી. બૃહત્સંહિતામાં એનો ઉલ્લેખ (૧૪૧૨) આકર અવંતી એવો છે. કર્ન આનું “ખાણું” એવું એનું ભાષાંતર કયું છે એમતે માને છે.

આકરાવતી—એ માલવાનો પૂર્વ ભાગ હોવો જોઈએ એમ ઠા. ભંડારકર કહે છે. ગોતમી પુત્ર શાત-કર્ણી એ ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો એમ નાશિક ના શિલા લેખ પરથી માલમ પડે છે. રૂદ્રામન એ અનુપ સુરાપ્ટ, અપરાંત ઇત્યાદિ (વગેરે) પ્રાંતો સાથે આકરાવતી જીત્યું એમ જુનાગઢ લેખ પરથી માલમ પડે છે.

ઑકલંડ—આ નામ બેટનાં (ન્યુઝીલેન્ડ) પૂર્વ કિનારા પર એક શહેર તથા બંદર છે અને એજ પ્રાંતની રાજધાની છે. અહિં આ બિશપ રહે છે. અહિંની વસ્તી ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં ૧,૩૩,૭૧૨ હતી. એ હૈરાકી ઉપસાગરના મુખ પર છે અને પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલા મનુકૌ બંદરથી ફક્ત ૬ માઈલને અંતરે છે. ઑકલંડની જગા બહુજ મનોહર છે. જે સંયોગીભૂમિ પર આ શહેર આવ્યું છે, તે સહેલાઈથી ઑકલંડની આરખર જવાનો અને નેહરનો રસ્તો પણ છે. એની ચારે બાજુએ, ઠંડા થએલા કેટલાક જવાળામુખી પર્વત પણ છે એની ટિટિરંગી ટેકડીઓ ૧૪૦૦ ફુટથી પણ ઉંચી છે. જવાળામુખીની થંડાપણની જમીન (ઉજ્જડ) છે. તોપણ ઘણાખંચે ભાગ સુપીક છે. ન્યુઝીલેન્ડનું આ એક સર્વોત્તમ બંદર છે અને અહિં આ મોટા મોટા જહાજોની આવજા થાય છે. બંદરમાં બે ગોદીઓ છે. મુખ્ય રસ્તો કિવન સિટ્ટ એ મુખ્ય ગોદીથી છે કે શહેરમાં જાય છે અને સાર્વજનિક ઇમારતો પણ બાંને બાજુએ છે. સરકારવાડો, સરકારી કચેરીઓ, ચિત્રોનું પ્રદર્શન, શેઅરબજાર સેન્ટ મેરી સેન્ટ પાલ અને સેન્ટ પેટ્રિક એ પણ પ્રાર્થનામંદિરો વગેરે જોવાલાયક ઇમારતો છે. અહિં આ પદાર્થસંગ્રહાલય નાટકગૃહ, અને ગાયનશાળા પણ છે. ઑકલંડ યુનિવર્સિટી કૉલેજ અને વ્યાકરણ શાળા એ બે શિક્ષણ સંસ્થા છે. રોમેન પાર્ટમાં વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિષયક બાગ છે. આઈબર્ટ પાર્કમાં વિહુકટોરિયા રાણીનું ખાવણું છે. મુખ્ય રસ્તા પર ઇલેક્ટ્રિક ટ્રામ છે. બીજા ઘણા ઉપનગરો પણ છે. મનુકૌ બંદરમાં વનહુંગા નામક જહાનું પેટા બંદર છે. માઉંટ એડનથી શહેર અને એની આસપાસના ભાગનો

દેખાવો બહુજ રમણીય લાગે છે. આ ટેકડી પર પ્રાચીન દેશ લોકોએ બાંધેલી તટખંધી (ફિલાલ) છે.

એ શહેરમાં સાકર શુદ્ધ કરવી, જહાજો બાંધવા, કાગળ તથા વિજ્યવાના દોર તૈયાર કરવા અને ઇંટો બનાવવી ઇ. ધંધા થાય છે. સાગવાનનું કામ પણ અહિં થાય છે. હોપ્સને ગવર્નરે ૧૮૪૦ માં આ શહેરની વસાહતની રાજધાની તરીકે પાથો ના. ખેડો દક્ષિણે અને ઉત્તરે રહેવે છે અને વસાહતીના, બીજા બંદરો મુખ્ય પેટ્રિક્ક બેટ અને આસ્ટેલીયા વગેરે સ્થાનોથી અહિં નિયમિત આગ-બોટો આવે છે. ૧૮૩૫ તે ૧૮૭૬ સુધી એ મુખ્ય શહેર પ્રાંતની રાજધાની અને ૧૮૬૫ સુધી મુખ્ય રાજ્યવ્યવસ્થાનું સ્થાન હતું. પછી વેલીંગ્ટનમાં રાજધાની લાવવામાં આવી. સાર્વજનિક સભાનું (જનરલ એસેમ્બલી) પ્રથમ અધિવેશન અહિંજ ૧૮૫૪ માં ભરાયું. અહિં મુનિસિપાલિટી છે.

આકાખાઈ—આકાખાઈ એ કંહાડકર રૂદ્રા-જીવંત દેશપાંડેના કન્યા રામદાસ સ્વામીજીની શિષ્યા. એનો વર જ્ઞાનપણમાંજ મરણ પામ્યા. બાપની માન્યતાથીજ તેણીએ સમર્થનો ઉપદેશ લીધો એ એક મહોટી એકનિષ્ઠ શુરભક્ત હતી. તેણે પરણી કિલ્લા પર રામદાસ સ્વામીજીની સમાધિ અને દેવળ બાંધ્યું તે સમર્થની પછી ૪૦ વર્ષે પછી મરણ પામી. (રામદાસ ચરિત્ર, અર્ચાચીન કોથ, મરાઠી રીયાસત.)

આકાશી—જ્યોતિર્વિષયક—આપણું ચર્મ-ચક્ષુને આકાશ એ જાણે કે ક્ષિતિજ નજીક પૃથ્વી પર ટેકવેલા એકાદ પ્રચંડ ધુમટ જેવું દેખાતું હોવાથી જ્યોતિષશાસ્ત્રની આ વ્યવસ્થામાં મનુષ્યની આકાશ સંબંધી કલ્પના ઘણે ભાગે અજ્ઞાનમય હતી. પ્રાચીન મિસરી લોકો તો આકાશ એ જાણે કે જડ વસ્તુ છે એમ સમજતા અને તેથી તેઓએ એમ કલ્પના કરી રાત કે તે ચાર દિશામાં રહેલા ચાર સ્તંભ પર (થાંભલા પર) આધાર રાખે છે (વિજ્ઞાનેતિહાસ પૃ. ૩૨૪ જુઓ).

આકાશસંબંધી ખાલ્ડી લોકની કલ્પના પણ મિસરી લોકના જેવી પણ અજ્ઞાનમય હતી. કારણ કે તેઓ પૃથ્વીની બધી બાજુએ રહેલા પર્વતોના મથાળે આકાશનો ધુમટ બેસાડ્યો છે એવું કંઈક અજ્ઞાનથી સમજતા (વિજ્ઞાનેતિહાસ પૃ. ૩૨૬ જુઓ) તથાપિ વૈદિક કાળના ભારતીય લોકની આકાશવિષયક કલ્પના માત્ર ઘણે મોટે ભાગે વસ્તુસ્થિતિને બંધબેસતી હતી એમ લાગે છે. છોક મિસરી કે ખાલ્ડી લોકો-

જેમ દષ્ટિ જમને આધીન થઈ. આકાશ એ પૃથ્વીપર ટેક વાથેલું છે એમ તે સમજતા ન હતા એનકી. (વિજ્ઞાનેતિહાસ પ. ૨૬૨) જેમજેમ જ્યોતિષશાસ્ત્રની પ્રગતિ થતી ગઈ તેમતેમ આકાશ એટલે તદ્દન પોલું છે એ જ્ઞાન મનુષ્યને થવું અને એ પોલાણમાં દેખાતા સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, ઉપગ્રહ તારાઓ, ધૂમકેતુ, ઉલ્કા, રૂપિંકારી તારાઓ, તારક, ગુપ્ત, તારક ગુપ્ત નિહારિકા મવા તારાએ એ જ્યોતિષ ચંદ્રાકાર વિષયનું જ્ઞાન વધતું ગયું. એ જ્ઞાન કેવી રીતે વધતું ગયું અને તેની આજની સ્થિતિશી છે એ વિષયની કંઈક સંક્ષિપ્ત માહિતી પૂર્વે વિજ્ઞાનેતિહાસના જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઇતિહાસ—પ્રકરણમાં આવી ગઈ છે. અને આગળ ઉપરપણ યથાસ્થાન વધારે આપવામાં આવશે.

આકાશના પોલાણના એ તેજોમય રહેવાસી ઓનું નિરીક્ષણ, મનુષ્ય બહુજ જુનાં જાતથી કરતો આવ્યો છે. તથાપિ ઉપલબ્ધ માહિતી પ્રમાણે આકાશના તારાઓ યથાયોગ્ય (વ્યવસ્થિત) એવા પહેલો નકશો તૈયાર કરવાનું માન ધણું કરીને ઈ. પૂ. ૩ જ સૈકામાં થઈ ગયેલા એરાટોસ્થિનિઝનેજ મળશે. એરાટોસ્થિનિઝે પોતાના નકશામાં આકાશના કુલ તેજસ્વી તારાઓનેજ અંતર્ભૂત કર્યો હતો. એના પછી ઈ. પૂ. બીજા સૈકાના મધ્યાનમાં હિપાર્કસે જે તારાસ્થિતિપત્રક તૈયાર કર્યું તે ઘણું સૂક્ષ્મ હોઈ તેમાં ૧૦૮૦ તારાઓનો સમાવેશ કર્યો હતા. પછી ઈ. સ. બીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલાં કોલેમીએ ૧૦૨૮ તારકોને શરભોગ લખેલો (વર્ણવેલો) છે એના પછીનું તારાસ્થિતિ પત્રક ૧૫માં સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં તય મુરલંગનો પૌત્ર ઉલુગ બેગનું છે. તેમાં કેવળ ૧૦૧૬ તારાઓની સિયતે છે. પરંતુ ૧૬માંસૈકાની આખરે હુર્ગિનની શોધને લીધેહ જારો બલકેલક્ષાવધિ તારાઓ સ્પષ્ટ પણે મનુષ્યના દષ્ટિપથમાં આવ્યા અને જ્યારે પ્રકાશ લેખનની શોધ થઈ ત્યારે હુર્ગિનને પણ અગોચર એવા તારકોનો તારા સ્થિતિ પત્રકમાં અંતર્ભાવ કરવું શક્ય બન્યું. અત્યારે બહુજ સૂક્ષ્મ એવા તારાસ્થિતિ પત્રકો છે અને એમાં લગભગ ૨૦૦૦૦ તારાઓની સ્થિતિ છે. ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ગતિ ૨ સુધી રહેલાં ૬ પ્રતિના તારકાનું એક સ્થુલસ્થિતિ પત્રક છે. તેમાં અસરે ૩ લાખ તારાઓ છે. એ સંખ્યા લગભગ અર્ધા અકાશમાંની છે. ખાલી આંખોથી અર્ધા અકાશમાં આસરે ૩૦૦૦ તારા દેખાય છે. એ પરથી ખાલી આંખોથી, જ્યાં એક તારકા દેખાયત્યા મધ્યમ પ્રતિના હુર્ગિનથી ૧૦૦ દેખાય. હુર્ગિનમાંથી દેખાતા અસંખ્ય

તારાઓની આકાશ ગંગા બની છે. એવા તારાઓ આકાશ ગંગાથી દૂરના પ્રદેશમાં થોડાકજ છે. જેમ જેમ આકાશ ગંગા તરફ આવીએ તેમ તેમ તારા જથ્થાબંધ દેખાય છે. ખાલી આંખોથી દેખાતા તારાઓ આકાશ ગંગામાં ઘણા છે. આકાશ ગંગા શિવાય બીજા પ્રદેશમાં કેટલેક ઠેકાણે તારાઓ દેખાય છે.

આકાશનો રંગ—ભૂગોલમાનાં કોઈપણ પ્રદેશપરના આકાશ તરફ જોઈએ તો આકાશનો રંગ વાદળી દેખાય. આકાશ જોકે છેક નિરખ હોય તો પણ એ વાદળી રંગમાં બહુજ તફાવત દેખાય છે. સ્વસ્તિ કંના ઠેકાણે આવો વાદળી રંગ વધુ દાટ દેખાય અને ભૂપૃષ્ઠથી જેમ જેમ વધુ ઉંચાણ પર જઈએ તેમ તેમ આ વાદળી રંગ વધુ ને વધુ વાદળી થાય છે. આ રંગમાં બીજા શુભ્ર રંગનું મિશ્રણ હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ આકાશથી પ્રસરેલો પ્રકાશ ધ્રુવીભૂત હોય છે. એ સુવિદિતજ છે. યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં આકાશમાંથી પસરેલા પ્રકાશમાંનો અર્ધાથી વધુ પ્રકાશ ધ્રુવીભૂત થયેલો હોય છે. આકાશના વાદળી રંગના કિરણોવિશે ઘણા જુદા જુદા મતો શાસ્ત્રોમાં પ્રચલિત છે. કેટલાકનો એવો મત છે કે, હવાથી કે હવામાના ઓઝોન જેવા ઘટકાવયવાથી આકાશનો વાદળી રંગ હોય છે. પણ એ મતપર એવો આક્ષેપ કરાય કે જો એમ હોય તો સૂર્યોદય કે સૂર્યાસ્ત સમયે એ વાદળનો રંગ વધુ થવો જોઈએ કારણ એ બંને સમયે પ્રકાશને બહુજ મોટા હવાના થરમાંથી પસાર થવું પડે છે. અને એથી પ્રકાશને હવાનો ભુરો રંગ વધુ પ્રમાણમાં આવેલો જોઈએ. પરંતુ એમ બનતું નથી તેથી એ કલ્પના ઘણે ભાગે ગ્રાહ્ય નથી.

ધ્રુવીભૂત પ્રકાશ પસરે કે અધ્રુવીભૂત પ્રકાશ પસરે પણ પ્રથમ એવોજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે આકાશથી પ્રકાશજ કેમ આવે? જે વાતાવરણ બીલકુલ ન હોત કે પૂર્ણપણે અપાર દર્શક હોત તો આકાશ દેખાતુંજ ન હોત એટલે કાળા પોકળમાંથી પ્રકાશ પૃથ્વીપર આવતો હોત. એ પરથી એટલું અનુમાન નીકળે છે કે, આકાશમાં પરાવર્તન કરનારો કોઈ પણ પદાર્થ હોવો જોઈએ.

આકાશની પોલાણમાં રહેલું વાતાવરણ અને એ વાતાવરણમાં રહેતા ધૂળના સૂક્ષ્મ કણો એ બંનેના યોગથી ભુરો પ્રકાશ પરાવૃત્ત થતો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન શાસ્ત્રીઓ કરે છે. એ ઉપરાંત હવાના કણ અને ધૂળના કણ એ બંનેના યોગથી પ્રકાશનું ધ્રુવીભવન થવું શક્ય છે. એવું ગણિતના આધારે સાબીત કરી શકાય અને એ અનુમાન વધારે ચોકસ પણ છે.

આકાશના ભિન્ન રંગોની ઉપપત્તિ— પ્રકાશનાં કિરણ પ્રકાશ લહરીની ભાષાથી ન્હાના કણ ઉપર આથડે એટલે તે આમતેમ પસરાય છે. વિચ્છિન્ન કિરણોની વાદળી ટોચની બાજુએ અત્યંત ટુંકા એવા વાદળી અને ભૂરા રંગની પ્રકાશ લહરીને લાલ અને પીળા રંગની દીર્ઘ પ્રકાશ લહરી કરતાં અધિક રીતે પ્રસાર થાય છે. એટલે એવા કણ રહેલા મધ્યમાંથી બહાર પડનારા પ્રકાશમાં લાલનું વધુ પ્રમાણ હોય છે. અને ઘણુંકરીને વાદળી રંગ એક બાજુએ ફેલાય છે. આકાશનો ઘણો ખરો ભાગ વાદળી દેખાય છે. એનું કારણ એ છે કે વાતાવરણમાંથી સૂક્ષ્મ કણને લીધે આમતેમ જે પ્રકાશ ફેલાય છે એજ મુખ્યત્વે કરી આપણી આંખો પર પડે છે. જેટલા એ કણ ન્હાના દેખાય તેટલો પ્રકાશ અધિક આંખો દેખાય પણ તેમાં વાદળી રંગનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. ક્ષિતિજ નજીક આકાશ ખસ્વસ્તિક કરતાં અધિક શુભ્ર દેખાય છે. કારણ ત્યાંથી આવતાં કિરણોને મ્હોટા કણના આધિક્યથી નીચેના વાતાવરણના અધિક ઘનતામાંથી આક્રમણ કરવું પડે છે. સૂર્યોસ્તનો રંગ લાલ હોય છે. એનું પણ એજ કારણ છે. તેથી જે કિરણો સીધા આપણી તરફ આવે છે. તેમનો ઘણો વાદળી રંગ આમતેમ ફેલાઈ નષ્ટ થયો હોય છે. ઉંચા પર્વત પરથી તે ઉંચાઈમાં ફરતા વિભાગમાંથી આકાશ ઘેરું પણ શુદ્ધ નીલવર્ણનું દેખાય છે. કારણ તે વાતાવરણના પ્રદેશમાં નીચેના કરતાં મ્હોટા કણનું પ્રમાણ બહુજ ઓછું હોય છે.

આકાશ દેવતા અને તેના લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપો—દુનિયામાંના સર્વ મુખ્ય અને સુધરેલા ધર્મની આધારભૂત બાબતમાં આકાશની દેવતા અનેક લિન્ન અને વિકૃત સ્વરૂપમાં જણાઈ આવે છે. એશિયામાંના મુખ્ય ધર્મ પંથોના અને કોલંબસ પૂર્વે અમેરિકાનાં અર્ધ-સંસ્કૃત ધર્મમાં આ દેવતાને એકજ વિશિષ્ટ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. એ ઉપરાંત આ દેવતા અસંસ્કૃત એવા ધર્મ પંથમાં પણ જે અર્થમાં નજરે પડે છે તે અર્થમાં ધર્મવિષયક ભાવનાના ઇતિહાસમાં અત્યંત પ્રાચીન કાલમાં પણ તે હોવી જોઈએ એવું માનવાને કંઈ પણ હરકત નથી. આકાશ-દેવતાની પૂજા કરવાની પદ્ધતિ સ્વભાવવાદના (નૅચરલિઝમ) આ પશુ પૂજા પૂર્વેની છે. કે કેમ એ આજે નિશ્ચિત કહી શકાય નહિં.

સર્વત્ર પૂજ્ય મનાએલી આ આકાશ દેવતાના સ્વરૂપોનો દર્જો સ્થાન કે વૈશિષ્ટ બહુ લિન્ન પ્રકારનું નજરે પડે છે. અમેરિકામાંના ટોલ્ટેક લોક, મયલોક, ઇકલોક, કૅરિબ લોક, અને તદ્દન ઉત્તરના એસ્કિમો

લોક, તેમજ પ્રાચીનના યા એન્ડીઝ પર્વત ભાગમાંના લોક એએના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં આ દેવતા છે. ઉત્તર એશિયાના શામાની પંથમાં અને એનું લોકમાં આ આકાશ-દેવતા ચિન ધર્મના જેવી તેમજ આદ્ય જાપાની શિંતો ધર્મની જેવી છે. અંદમાનના પ્રાચીન પુલગુ નામના દેવતાની સાથે અને હિંદુસ્થાનના વરૂણ દેવતાની સાથે આ આકાશદેવતાનો સંબંધ દક્ષિણમાંના આસ્ટ્રેલીઆ, પોલીનેશીઆ અને મેલીનેશીઆની આકાશદેવતાના વિશિષ્ટ લક્ષણો પ્રાચીન કાળનાં ખાદીઆ, સેમેટિક, અને મુજસેમેટિક રાષ્ટ્રોના દેવતામાં જેવાં નજરે પડે છે. તેવાંજ છે. પરંતુ આ દેવતાનું શરીર વર્ણન આફ્રિકા અને ઇજીપ્ત દેશના ધર્મમાં અને બીજા ઘણાં જંગલી લોકના ધર્મમાં જેટલું સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. તેટલું બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે માલમ પડતું નથી. બંગલ લોકના ઇબંતજુ, ગસોંગ લોકના ફિડી મુકુલુ વરેગ લોકનાં વલગ કુકુ લોકના ઉલેટીટ ગોલ્ડકોસ્ટ પ્રદેશમાંના રોપી આબુરીકોસ્ટ પરના ગામો, કિલીમાંજરોમાંના ઇતુરી, પૂર્વ અફ્રિકાના કોંગાલા વગેરે ઠેકાણાના દેવતા, આકાશદેવતાના સ્વરૂપો છે.

આકાશદેવતાનું રાજ્ય સર્વત્ર છે એમ માલમ પડે છે, અને અત્યારે પણ અસંસ્કૃત એવા ભૂભાગમાં આ દેવતાનું વચસ્વ છે. આ આકાશદેવતાનું સાર્વત્રિક અસ્તિત્વ અને તેના વિશિષ્ટ ગુણોની સદશતા તેનું એકજ કારણ છે. અને તે વિશ્વરચના સંબંધીની આદ્ય કલ્પનામાં જણાઈ આવતી એક વાક્યતા.

આકાશ એટલે શું એનું વર્ણન પણ સર્વ ઠેકાણે સરખુંજ માલમ પડે છે. તે એ કે આકાશ એ એક દ્રવ્યરૂપ પદાર્થનો મોટો સમુદ્ર હોઈ તેનું ઘનરૂપ દશપદાર્થનું અધિષ્ઠાન છે. અને તેની નીચે હવા, વાયુ અને આ ભૂપૃષ્ઠ પસરેલું છે. સમુદ્રનો આકાશ સાથે સંબંધ છે. અને મોટી મોટી નદાઓનો ઉદ્ભવ પણ આકાશમાંથીજ થાય છે. અને વાદળામાંથી પડતા વરસાદ એ આકાશમાંનુંજ પાણી છે. પર્જન્ય દેવતા જલ દેવતા, અને બીજા અનેક આકાશ દેવતા, એ બધાના કાર્યો ઉપરના વર્ણનથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

વાતાવરણમાં થતાં બીજા ઘણા ચમત્કારો પણ આકાશ દેવતા વડેજ થાય છે એવી માન્યતા લીધે પ્રાથમિક અવસ્થામાંના સર્વ ધર્મમાં આકાશ દેવતાને મુખ્ય સ્થાન આપેલું માલમ પડે છે. *

આકાશ દેવતાની સ્થિતિ અને કાર્ય—આકાશ દેવતામાં રહેલા ગુણ અને તેના કાર્યો એ બધાની યાદી આપવી એ બહુ સહેલું છે. અને એ બાબતમાં

સર્વ સ્થળોના વર્ણનમાં સામ્ય છે. એ વાત જુદા જુદા ધર્મના તુલનાત્મક અભાસથી સાબીત થઈ છે. આકાશદ્વારા થતાં અનેક કાર્યોના કારણ શોધવા જતાં મનુષ્યે આકાશ દેવતાપર અનેક ગુણોનો અધ્યારોપ કર્યો છે. પર્જન્ય (વરસાદ) અને તેના ભૂપૃષ્ઠપર થતા પરિણામ એ આકાશ દેવતાનું આદ્ય કાર્ય હોવાને લીધે પર્જન્યવૃષ્ટિ, વાદળ, અને આકાશમાંની વીજળી અને મેઘનાદ વગેરે કાર્યો આકાશ દેવતાનાં જ છે. એવું અનુમાન મનુષ્યે કર્યું. પર્જન્યવૃષ્ટિથી ભૂપૃષ્ઠ પર અનેક પ્રકારની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ જ્યારે જાણવામાં આવ્યું ત્યારે આકાશ દેવતા એ પ્રાણદાત્રી છે. અને વીજળી પડવાથી મરણ થએલું જોઈ એ મરણ આપનારી છે એવી કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ. ઘણા ધર્મોમાં આકાશ દેવતાને ઉત્પત્તિ કાર્યમાં પૂજ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. કેટલાક ધર્મમાં આકાશ દેવતા પુરૂષ લિંગ અને કેટલાકમાં સ્ત્રીલિંગના અર્થમાં વપરાય છે. પણ તે એકજ ઉત્પત્તિ કાર્ય કરે છે એમ મનાય છે. ત્યારે કેટલાક ધર્મોમાં આકાશને દેવ અને પૃથ્વીને દેવી માનીને એ બન્નેના સંયોગથી જગદુત્પત્તિ થાય છે. એમ માનવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત પવિત્ર અગ્નિ, વિદ્યુત, આકાશમાંથી પડતા બળતા પત્થર, ઉત્કાપાત વગેરે ચમત્કારો આકાશ દેવતાજ કરે છે. એવી સમગ્ર ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. (વેદવિદ્યા પા. ૩૧૧ યો. દેવતા જુઓ.)

[સંદર્ભ ગ્રંથ :—પ્રિટાનિકા, એનસાયકલોપિડીઆ ઓફ રીલીજન ઍન્ડ એથીક્સ, મિટિઓરોલોજીકલ ગ્લોસરી, જ્યોતિર્વિલાસ]

આકાશમાન :—“ વિમાનવિદ્યા ” જુઓ.

આકૃતિ :—સ્વયંભૂ મનુની ત્રણ કન્યામાંની પહેલી વરૂથી ઋષિની પત્નિ તેને યજ્ઞ અને દક્ષિણા એવું પુત્રકન્યારૂપ મિથુન થયું હતું (ભાગ સ્કં ૩ અ. ૧૨).

(૨) પ્રિયવ્રત રાજાના વંશમાં જન્મેલા ઋષભ-દેવના કુળમાંનો પ્રસિદ્ધ વિભુરાજ, તેના મુથુષેણુ નામના પુત્રની સ્ત્રી. તેણે નકત નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો.

(૩) ઉત્તાનપાદ રાજાના વંશનો વ્યુષ્ઠ નામનો રાજા તેની સ્ત્રી (વહુ) અને સર્વતેજ (સ) રાજાની પત્ની એના પુત્રનું નામ ચક્ષુ. એના પછી છઠો મનુ થયો હતો (ભાગવત સ્કં ૪ અ. ૧૩)

આકૃતિ :—એક કૌશિકાચાર્ય (ગારૂડ વિદ્યાનો આચાર્ય). શ્રુદ્ધિર રાજાએ જે સમયે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તે સમયે સહદેવ દક્ષિણ દિશા જીતવા ગયા

જ્ઞા... ૫૩ આ... ૨

ત્યારે તેને હરાવી એનો સર્વ કારભાર લીધો (મ. ભારત સભા ખ. ૩૧).

(૨) લોજરાજા ભીષ્મક એનો ભાઈ (મહાભાર. ત સ. ૫૧ અ. ૧૪.)

આકૃતિ :—જે રૂપાયુક્ત ચિત્રમાનાં અવયવો ભૂમિતિવિષયક કેટલીક દૃશ્ય જડવસ્તુનો સંબંધ વ્યક્ત કરે તે ચિત્રને તે જડવસ્તુની આકૃતિ કહેવાય. એનું વર્ગીકરણ એના ઉપયોગથી તેમજ મૂળ વસ્તુ અને તેની આકૃતિ એ બન્નેના સાદૃશ્ય પરથી કરવામાં આવે છે ગણિત શાસ્ત્રના ગ્રંથની આકૃતિ વાચકો ગ્રંથનું ગણિત વિષયક સમજ શકે એટલા માટે આપવામાં આવી હોય છે. આકૃતિ રચનાની વ્યાખ્યા શબ્દમાં કહેલી હોય છે, તે એટલા સાદું કે જો આકૃતિ ન દોરી હોય તો તે વાચકો જાતે કાઢી શકે સિદ્ધાંતના વિષયભૂત અંગો જેમાં બહુજ સ્પષ્ટ-રીતે દર્શાવેલા હોય તેજ આકૃતિ ઉત્કૃષ્ટકહે છે.

આકૃતિનો તે ઉપરાંત બહુ જુદી રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જેવોકે માપને માટે શિલ્પશાસ્ત્ર અને એન્જીનીઅર નકાશા અને આકૃતિનો ઉપયોગ એનાં ઉપરના વિશિષ્ટ અંતરોનું માપ કરીને, ખરા પરિમાણોનો હિસાબ સાડે ઉપયોગ કરે છે, એના એવા ઉપયોગ માટે તો નકશો શક્ય તેટલો ખરાબર હોવો જોઈએ. આકૃતિના બેવગ કરી શકાય. એક સ્પષ્ટીકરણ માટે કાઢેલી આકૃતિઓ, એ જોનારને વિશિષ્ટ રીતનું (સંબંધનું) જ્ઞાન કરો આપે છે બીજા વર્ગ તે પ્રમાણસર કાઢેલી આકૃતિ એના પરથી ખરેખર માપ લઈ શકાય એ ઉપરાંત કેટલીક એવી આકૃતિઓ છે, કે જેમના ભાગનું એટલું મહત્વ રહેલું નથી પણ તેમનો અન્યોન્ય સંબંધ બહુજ સારા રીતે વ્યક્ત કરવો જોઈએ. એવા પ્રકારની આકૃતિ તે વિદ્યુત સંયોગના અને ગુચવણવાળી ગાંઠો, મિશ્રવર્તુલોનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તે ભૂમિતિ શાખાની છે.

કેવલ અને મિશ્રચિત્રિત આકૃતિ :—આકૃતિના હજી વધારે વર્ગ કરી શકાય, આકૃતિ-માંના વિશિષ્ટ બિંદુ અક્ષરથી કે કેટલાક ચિન્હોથી માત્ર દિગ્દર્શિત કરેલા હોય છે. પણ જેમાં સાંકેતિક ચિન્હો જરી કે ઉપયોગમાં લેવાયા ન હોય એવી આકૃતિને શુદ્ધ કે ચિત્રિત આકૃતિ (એકિક) કહેવાય જેમાં મળ પરિમાણો આકૃતિમાંના ભાગપરથી ઠેર-વેલા ન હોતાં, સંખ્યા જેવા સાંકેતિક ચિન્હોવડે દિગ્દર્શિત કરેલાં હોય છે. એવાને મિશ્ર આકૃતિ કહેવાય. જેમ કે નકશામાં એકાદ સ્થળની સમુદ્રસપા-

પર ૧-૨, ૧-૩... એવા ગુણોત્તરો દર્શાવનારી રેખા કોતરેલા હોય છે. જેણે કરીને જે પ્રમાણનો નકશો આપણને બોધ્યો તે પ્રમાણે કાઢી શકાય.

આકૃતિલેખક યંત્રની સિદ્ધિ સિદ્ધિ બતો નીકળી છે જી. પેલેઈનના 'ડર પૅન્ટોગ્રાફ' (બર્લિન ૧૯૦૩) એ ગ્રંથમાં એના અનેક સ્વરૂપોની માહિતી મળી આવે છે.

આકક—આ એક આફ્રિકાના નિઓની છેક વામન જાત છે. આ જાતના લોકોની ઉંચાઈ આસરે ૪ ફુટ કરતાં વધાર હોતી નથી. કાંગો સંસ્થાનના અરવિ-મિજીલાના જંગલી પ્રદેશમાં એ લોકો રહે છે. એમનો રંગ સેકેલી કાંકીના જેવો છે. એમના જડમાં આગળ પડતાં અને નાક પહોળું હોય છે. એમનું પેટ આગળ વધેલું હોય પીઠનો કણો અવચ્છદ્ય એ ચિન્હના આકારનો હોય છે. એ લોકોની કમરના નીચેના ભાગ કરતાં ઉપરનો ભાગ વધાર લાંબો હોય છે.

આકક લોકો જંગલમાં રહી શિકાર પર પોતાની જીવન ગુજારે છે. તે હાથીના દાંત (હસ્તિદંત) અને મધ એકઠું કરે છે. અને એ આપીને એના બદલામાં તમાકુ, અનાજ કે લોઢાના (લોખંડના) હથિયારો લે છે. સ્વભાવે એ બહુ ચાલાક છે. પરંતુ તેઓ લીકણુ હોય છે. તેમનો પોશાક હથિયારો અને વાંખ-ભો આસપાસ રહેતા નિઓના જેવાજ હોય છે. તે જંગલમાં પાંદડા અને ઝાડની ડાળીઓ વડે ગોળા ઝુંપડીઓ બાંધી તેમાં રહે છે.

આકઝમ—અબિસિનિયા દેશના ટાયગ્રે પ્રાંતનું એક પ્રાચીન શહેર એ ૧૪° ૭' ૫૨" ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૩૮° ૩૧', ૧૦" પૂર્વ રેખાંશ પર છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ એક મોટું રાજ્યનું અને બેંકેપારનું મથક હતું એવો ઉલ્લેખ છે. એળીસીનીઆના રાજાઓને અહિંજ રાજ્યાલિપેક કરવામાં આવતો. ૧૮૭૧ અને ૧૮૭૨ ની સાલમાં જૉન રાજને અહિંજ રાજ્યા લિપેક કર્યો.

અત્યારે આકઝમ શહેરમાં ૧૦૦૦ ઘરો પણ નથી. અને પ્રાચીન શહેરના ક્ષેત્રફળની હદમાંજ એ વસાવેલું છે.

પ્રાચીન કાળના વૈભવની સાક્ષી તરીકે કેટલીક વસ્તુઓ અહિં જડે છે આ શહેરના ભુના, અને ભય્ય ઇમારતોના નાશનું કારણ જેવા બોધ્યો તો માર્મશુમ એ નહિ ના, પ્રવાહથી, એ ઇમારતોનો ખોદાઈ ગયો એમ ખેટ કહે છે. ખીજા કેટલાકેનો એવો તર્ક છે કે કેટલીક વાર તો અંધ ધર્મશ્રદ્ધા એ પણ એનું કારણ બને છે.

આકટરલોની (ખેરો)—મદ્રાસ ઇલેકાના તિલગીરી જીલ્લાના ગુલુર તાલુકાનું એક રમણીય સ્થાન એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬ ચો. માઈલ, અને સમુદ્ર સપાટીથી આસરે ૩૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈ છે. અહિં ખેતરમાં કોફી ચા અને સિકોનાની પેદાશ થાય છે ૧૯૦૧ સાલમાં અહિંની વસ્તી ૫૨૬૫ હતી.

આકટરલોની સર ડેવિડ (૧૭૫૮—૧૮૨૫)—એ બ્રિટિશ સેનાપતિ યોરનમાં ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૭૫૮ જન્મ્યો હતો. અને કેટલેક તરીકે (૧૭૭૭) માં હિંદુસ્થાન આવ્યો હતો. એને કોઈલ અલીગઢ અને દિલ્હી એ સ્થળો છે. લઢાઈ એવા લાર્ડ લોકના હાથ નીચે કામ કર્યું હતું. ૧૮૦૩માં દિલ્હીમાં તે રેસિડેન્ટ તરીકે નિમણે. ૧૮૧૨ માં જો કે તે મેજર જનરલ હતો તે છતાં હોળકરના હુકમથી એણે દિલ્હી શહેરનો બહુજ શૌર્યથી બચાવ કર્યો. નેપાળ યુદ્ધ જ્યારે શરૂ થયું (૧૮૧૪-૧૮૧૫) ત્યારે એને સેનાપતિ તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો. અને ૧૮૧૫ માં એના કામ માટે પ્રેરેલેટનો ઇલેકાબ આવ્યો પછી કાટમોડુપર ચઢાઈ કરવા જતાં સર્વ સેનાનું આધિપત્ય જ્યારે આવ્યું ત્યારે તે યુદ્ધમાં, પોતાની હોશિયારીથી ગુરખા લોકોનો પરા-ભવ કર્યો અને ૧૮૧૬ માં સેગવલીમાં સંધિ કરવાની ફરજ પડી. એ મદ્રાસમાં માટે આકટર લોનીને જી.સી. બી. કરવામાં આવ્યો હિંદી સૈન્યમાં આવો પહેલો માન મેળવનારામાં આકટ લોનીજ પહેલે અધિકારી છે. પિંઢારી યુદ્ધમાં (૧૮૧૭-૧૮૧૮) એને રાજપુતાના ટુકડી સોંપવામાં આવી હતી. તેણે અભિરખાનસાથે સ્વતંત્ર કોલ કરાર કરી, તેને બીજા પિંઢારાથી વિલક્ત કર્યો. ત્યાર પછી પોતાનું સૈન્ય શત્રુની બે મુખ્ય ટુકડીથી લઈ જઈ, કોઈ પણ ચક્રમક ન જગાવતો લઢાઈ નો અંત આણ્યો. ૧૮૧૮ માં રાજપુતાનાનો રેસિડેન્ટ નિમણે. જ્યારે દુર્જનસાહે ભરતપુરનો બાળરાજા બલવંતસિંગ વિરૂદ્ધ બળવો કર્યો (૧૮૨૫) ત્યારે આકટર લોની-એ પોતાની જવાબદારીપર રાજને સહાય કરવાનો ઠંઠેરો (જાહીરનામો) બજાવી પોતાના સૈન્યને હુકમ કર્યો. એના વખતનો ગવર્નર જનરલ લાર્ડ આલ્સ્ટર્ને, આકટરલોનીનું આ વર્તન પસંદ પડ્યું નહિ. ત્યારે આકટર લોનીને બહુ (અપમાન) લાગ્યું. પરિણામે એણે સજનામું આપ્યું અને તે દિલ્હી ગયો. સચ્ચાટીથી (ઇમાનથી) અત્યાર-સુધી કરેલી નોકરીની, ગવર્નર જનરલને કંઈજ દરકાર (કિંમત) લાગતી નથી એની એને દિલગીરી થઈ અને પરિણામે એને જલદી મોટા આવ્યું એમ

હક છે. પૂર્વમી જુલાઈને શનિ મિસ્ત આગળ તેના અંત આવી. કલકત્તામાં આક્ટરલોનીના સ્મારકની કિંમત આ ઉલો કયામાં આવ્યો છે.

ઝાંકસફડ :—ઝાંકસફડ (?) ઇંગ્લંડના ઝાંકસફડ શાયર પરગણામાં એક શહેર, કાઉન્ટી-ટાઉન, યુનિવર્સિટી અને પાલ્મેન્ટરી બેંક એ શહેર તેની વિશ્વવિદ્યાલયમાટે પ્રસિદ્ધ છે. અહિંની વસ્તી ૧૬૨૧ માં ૫૭૦૩૬ હતી અને ૧૯૨૮ માં આશરે ૭૩૬૬૦ હતી. એ ટેમ્સ નદી પર આવ્યું છે. થેમ્સ અને ચેરવેલ નદીઓ વચ્ચે પ્રાચીન ઝાંકસફડની જગ્યા હોવી જોઈએ.

પૂર્વપશ્ચિમ અને દક્ષિણોત્તર જનારા મુખ્ય રસ્તાઓનો મેળાપ જુના ઝાંકસફડના કેંદ્ર પર થયો છે. એનું કેરફેક્સ નામ છે અહિંથી હાઈસ્ટ્રીટ, કવીન સ્ટ્રીટ, કોર્ન માર્કેટ સ્ટ્રીટ અને સેન્ટ આંડ્રોસ એવા ચાર રસ્તા નીકળે છે. ઝાંકસફડ ઘણા મજબુત ઠેકાણે વસેલા છે.

ઇતિહાસ—ઝાંકસફડ અને કેમ્બ્રિજ બન્નેના વૈમનસ્થથી તેમના સ્થાપનાવિષે ઘણી દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. કેટલાક ઝાંકસફડને સંજય જુટ ધિ ટોનન રાજ મેકમ્ફડ (ઇ. ૧૦૦૯) અને ટ્રાઇડની સાથે ધારે છે. પણ એટલું તો નક્કી છે કે અહિં વિશ્વવિદ્યાલય, શહેરપછી સ્થપાયું. થેમ્સ અને ચેરવેલ એ બન્નેવચ્ચેના દ્વિપકલ્પ પર એક ન્હાનું રોમેનો નામનું પ્રિટિશ ગામડું હોવું જોઈએ. માર્સિયર અને વસકસ એમની સરહદ પર ઝાંકસફડ એ એક મહત્વનું સ્થાન હતું. એ વિષે ૯૧૨ ની સાલનો એક ઉલ્લેખ અંગ્રેજી તવારીખમાં છે. ઉપર આવી ગયેલા થેમ્સ નદીના (ખોરામાંનું) આ એક તટબંધી સ્થાન હોવાને લીધે, ડેન્સ લોકોએ અહિં પુષ્કળ લઠાઈઓ કરી છે તે ઉપરાંત રાજકીય દૃષ્ટિએ એ મહત્વનું હોવાથી અહિં વિદાના ગેમાટ પુસલાની ઘણી બેઠકો થઈ. નોર્મન જીતને સમયે ઝાંકસફડ શહેરનું બહુજ નુકસાન થયું હોય એમ માલમ પડે છે. રાબર્ટ ડી આર્મખી નામના નોર્મન શેરીફના અમલમાં ઝાંકસફડની બહુજ બહોળાલી હતી. એજેન્સ, કિલ્લાને બુરજ તેમજ સેન્ટ માયકેલનું પ્રાર્થના મંદિર આંખ્યું. સિક્કને ૧૧૪૨ સૈકામાં અહિંના કિલ્લાને ઘેરા ઘાલ્યો. એ વખતે મહારાણી મેટિલ્ડા એ તેને ઠગાવીને તે અંબિજન ગઈ.

શિક્ષણ વિશે પ્રથમ સંઘટિત એવો પ્રયત્ન ૧૧૩૩ માં થયો. ૧૨૧૪ માં અહિં એક વિદ્યાપ્રધાનિકારીની નિમણૂક થઈ. વિશ્વવિદ્યાલયથી શરૂ

આત ક્યારે થઈ છે એ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ નથી. પરંતુ જ્યુમાંટમાં વારંવાર લરાના ફરખારને ઝાંકસફડ એ વિદ્યાનું કેંદ્ર થયું. ઘણા મોટા કારણી-જૂત થયું. ૧૩ મી સદીમાં અહિં જુદાજુદા ખ્રિસ્તી ધર્મપંથ આવ્યા. અને તે કારણથી અહિંના વિદ્યાલય પર ઘણું પરિણામ થયું. તે છતાં એ સૈકામાં ઝાંકસફડ રાજકીય મહત્વ કાયમજ રહ્યું. અહિં પાલ્મેન્ટની ઘણી બેઠકો થઈ તે બધાની મેંડ પાલ્મેન્ટની બેઠક (૧૨૫૮) મહત્વની છે એ બેઠકમાં ઝાંકસફડની ઘણી શરતો (પ્રોવિઝન્સ ઝાંકસફડ) પ્રસાર થઈ. ૧૩ મી સદીના છેલ્લા દશકમાં અહિં કૉલેજ પદ્ધતિની શરૂઆત થઈ તેના આધારે મર્ટન યુનિવર્સિટી અને ગેલીઅલ કૉલેજની સ્થાપના થઈ. યુનિવર્સિટીનું અધિપત્ય (વર્ચસ્વ) અને રાજ તરફનો આશ્રય, એથી નગરવાસીઓનો તેની સાથે બેઠનાવ થયો. એ બેઠનાવનું પરિણામ આ બે સેન્ટ સ્કોલા સિકાની બાજાબાજીમાં થયું પરંતુ રાજ્યે યુનિવર્સિટીને વખતોવખત સનદો અને દત્તક આપ્યા ૧૫૭૧ ના ઇલિઝાબેથરાણીના કાયદા ને આ ધારે ઝાંકસફડ અને કેમ્બ્રિજ વિશ્વવિદ્યાલયને સરકાર તરફથી માન્ય થઈ.

મેરીની કારકીર્દીમાં ઝાંકસફડની એક જગ્યાએ બાણીતા રિડલે લેટિમર અલ ફ્રેનમરે પોતાના મત માટે પ્રાણત્યાગ કર્યો તેમના સ્મારક માટે તે રથને નવી જાતનો પરંતુ સુશોભિત ક્રોસ કર્યો છે. આવા ધામધુમના વખતમાં વિશ્વવિદ્યાલયને પુષ્કળ નુકસાન થયું પરંતુ ઇલિઝાબેથ અને વોલસે (વુડ્સ) એ બન્ને એ નુકસાન ભરી દીધું. રાજ અને પાલ્મેન્ટ એ બન્નેના લઠાઈમાં ઝાંકસફડ રાજ પક્ષનું મુખ્ય સ્થાન હતું અને પહેલા ચાલ્સની પાલ્મેન્ટ અહિંજ લગતી પછી રાજપક્ષનો પરાબલ થવાથી ચાલ્સ નાસી ગયો અને ઝાંકસફડને ઘેરો ઘાલ્યો હતો તેવામાં તે શહેર ૧૬૪૬ માં પાલ્મેન્ટ પક્ષના કબજામાં આવ્યું. આ લઠાઈની ધામધુમમાં વિશ્વવિદ્યાલયના અભ્યાસ થઈ અને વિનય માટે બહુજ અનાસ્થા થઈ અને જો કે કોમવેલ ચેન્સેલર થયેતો પણ એ વસ્તુની ખોટ પુરાઈ નહિ. રાજ્યસત્તાના ઉત્કર્ષ સાથે વિશ્વવિદ્યાથી અને નગરવાસીઓની વચ્ચે વૈમનસ્થ વધ્યું ઝાંકસફડમાં છેલ્લી પાલ્મેન્ટ બીજા ચાલ્સે ૧૬૮૧ માં બોલાવી. બીજા જોમ્સની સાથે, વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારીઓની નિમણૂકની બાબતમાં વિરોધ ઉત્પન્ન થયો એ શહેર આગળ પર જોકો બાઈના પંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યું. હંનાવેરિયનના સમયમાં, અહિંના લોક હંનાવેરીયન પક્ષમાં

મળ્યા અને વિશ્વવિદ્યાલય જકોબિયન પંથનેજ વળગી રહ્યાં આ ખરે ત્રીજો જ્યાજ્યા ૧૭૫૫ આંકસફર્ડમાં ગયો હતો તે વખતે એ બંને પક્ષએક થયા અને એમાંનો પક્ષલેહ નામશેષ થયો. અહિંજ આંકસફર્ડના રાજકીય ઇતિહાસનો અંત આવે છે. આંકસફર્ડ શહેરના વિદ્યાલયો આલસાલ્સ કૉલેજ (૧૪૩૭) આ શિક્ષણ સંસ્થાનું શિક્ષકમંડળ ઘણાખરા પદવીધરાંનું બનેલું છે. આ વિદ્યાલયને સર ક્રિસ્ટોફર કોલરિંગટને પોતાનું અંથાલય અર્પણ કર્યું.

બેલીઅલ કૉલેજ—(૧૨૬૨) આ જુનામાનું એક વિદ્યાલય હોઇ વિદ્યત્તાસાર્, બહુજ મશહુર છે પ્રેસેનોજ કૉલેજ—(૧૫૦૬) એ બી. એન. સી. નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

કાઇસ્ટ અર્થ: (૧૫૩૨) સંખ્યામાં એ બધા વિદ્યાલયો માં મહોટું વિદ્યાલય છે અને એની બહુજ વિશેષ તરેહની છે.

બ્રિટિશ અન બીજા રાજયગૃહના લોકો આ વિદ્યાલયમાંજ શિક્ષણ લીધું છે. તે ઉપરાંત ૧૬ ની સદીને સુમારે દશ પ્રધાનોનો અભ્યાસ એ વિદ્યાલયમાંજ થયો. અહિં—‘ટામ’ નામની મહોટી ઘંટી છે.

કા-સિમિસ્ટી કૉલેજ—(૧૫૧૬) ત્યાના ન્હાના અંથાલયમાં ફુલ્બ અંથ અને હસ્તલેખનનો સંગ્રહ છે.

એકિઝટર કૉલેજ—(૧૩૧૪) આ વિદ્યાલયના અને બ્રાડલિયન પુસ્તકાલયના મકાન વચ્ચે એક સુંદર ધીચ બગીચો છે.

હર્ટ ફ્રાઈ કૉલેજ—(૧૮૭૪) આ એક નવિન સ્થપાયેલું વિદ્યાલય છે.

ઇનસ કૉલેજ—(૧૫૧૧) એ વિદ્યાલયનો સંખંધ વેલ્સ સાથે વિશેષ છે.

કેમલ કૉલેજ—(૧૮૬૬) આ વિદ્યાલય તદ્દન નવું છે અને જન કેમલના સ્મરણાર્થ પૈસા એકઠા કરી બંધાવ્યું છે.

લિંકન કૉલેજ—(૧૪૨૭) આ વિદ્યાલય વાય કિલ્કના મતથી તદ્દન વિરુદ્ધ ધોરણ પર બાંધવામાં આવ્યું છે.

મર્ટન કૉલેજ—(૧૨૭૦) પ્રચલિત કૉલેજ પદ્ધતિનું આ પહેલું વિદ્યાલય છે. અહિંના પ્રાર્થના મંદીર અને અંથાલય એ બંને ઇમારત મહત્વની છે.

ન્યુ કૉલેજ—(૧૩૮૬) રાજા અને પાલમેંટ વચ્ચેના જગલ સમયે. અહિંના ટાવરમાં અને મઠની ચોરડીઓમાં રાજપક્ષના લોકોના શિલેખાના છે.

ઓરીએલ કૉલેજ—(૧૩૧૬ આ વિદ્યાલયના પ્રસિદ્ધ લોકોએ આંકસફર્ડ ચળચળમાં ભાગ લીધો હતો.

પે-બ્રાક કૉલેજ—(૧૫૨૪) આ વિદ્યાલયમાં સેમ્યુએલ જોન્સનના વખતના કેટલાક અવશેષ છે.

કિવન્સ કૉલેજ—(૧૩૪૦) ત્રિજા એડવર્ડની રાણી ફિલિપાના સ્મરણાર્થ અને આ નામ આપવામાં આવ્યું.

સેંટ જાન્સ કૉલેજ—(૧૫૫૫) ટ્રિનિટી (૧૫-૫૪) વૅડ્ડમ (૧૬૧૩) અને વોસેસ્ટર (૧૭૧૪) વગેરે અન્ય વિદ્યાલયો છે.

યુનિવર્સિટી કૉલેજ—(૧૨૪૯) વિશ્વવિદ્યાલયની ઘણીજ પૂર્વે આ કૉલેજ ૮૧૨ માં સ્થાપવામાં આવી હતી એવી દંત કથા છે.

કોઈ વ્યક્તિ કૉલેજનો વિદ્યાર્થી ન હોય તો પણ તે પરીક્ષામાં બેસી શકે એવો હક ૧૮૬૮ થી વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો છે. અહિં સ્ત્રીઓ માટે ૪ વિદ્યાલયો છે પણ તેમની પદવી માત્ર આપવામાં આવતી નથી.

વિશ્વવિદ્યાલયની ઇમારતો બ્રાડસ્ટ્રીટ અને હાયસ્ટ્રીટ એ બેની વચ્ચે છે તેમાં વૅડલીયન અંથાલય, કલેરન્ડન મુદ્રણાલય, કાન્વીકેશન હાઉસ, રૅડકિલ્ક અંથાલય (સાંપ્રત બ્રાડલિયન અંથાલયના વાંચનાલયની ચોરડી) એ મુખ્ય ઇમારતો છે. તે ઉપરાંત વિશ્વવિદ્યાલયનું ચિત્રસંગ્રહાલય, અંશ-મોલિયન પદાર્થ સંગ્રહાલય અને ટેલરની આધુનિક યુરોપીય લાખાની સંસ્થા એવી બીજી પણ ઇમારતો છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું પદાર્થ સંગ્રહાલય, રૅડકિલ્ક વેધશાળા, હિંદી વિદ્યાર્થી અને હિંદીવિષય એને માટે હિંદી ઇન્સિટ્યુટ અને આંકસફર્ડ યુનિયન સોસાયટી એવી બીજી સોસાયટી છે.

વિશ્વવિદ્યાલયનું શાસન ત્યાં રચાયેલા કાયદા પ્રમાણે ચાલે છે દરેક વિદ્યાલયનો કારભાર સ્વતંત્ર છે વિશ્વવિદ્યાલય પાર્લમેંટ માટે બે સલાસદ યુંટી કાઢવાનોહક છે. હિંદી અને પરકીય વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ માટે કેટલીક સગવડો કરવામાં આવી છે આંકસફર્ડ શહેર તરફથી પાર્લમેંટ માટે એક પ્રતિનિધિ ચુંટાય છે.

આખા—આ લોકો મંગોલ માનવ વંશમાંના જણાય છે. એમનો ચેહરો પહોળો અને ગોળ, નાક ચપટું, ને આંખો ઝીણી હોય છે તેમની વસ્તી બહુ ઓછી છે પણ તેઓ જંગલી હોવાને લીધે, તેમના પડોસના રહેવાસીઓ જેવાકે ચાર દ્વારના લોકોને તેમનાં ધાડાની બહુજ બીક લાગે છે. તેઓનાં બે

સુખ્ય વર્ગ છે હાનરી ખાવા આખા અથવા "અસિલક્ષક" અને કાચ્યચોરે આખા અથવા ("કપાસીચોર") એ બન્ને જાત લૂંટફાટ કરનારી હોવાથી જમીનદારોની સત્તાની જરાપણ દરકાર કરતા નથી ૧૮૩૬ માં એમના પર ચડાઈ કરી એમની વર્તણૂક માટે તેમના આગેવાનોને કેટલીક રકમ આપી જમીન પર છોડવામાં આવ્યા તેઓ પાસેથી સોગન લેવડાવ્યા અને તે તે એ હજીસુધી પાળે છે એ લોકો એટલા બધા અસંસ્કારી છે કે તેઓને જમીન ખેડાણની પણ માહિતી નથી. તેઓ પોતાનું ગુજરાન દોરોનો પાળીને ચલાવે છે તે એક ગાયનું માંસ લક્ષણ કરે છે પણ દૂધને અડકતા નથી લાલા તીરકામઠાં અને તીક્ષ્ણ તરવારો એ તેમના હથિયારો છે. ધર્મની બાબતમાં પણ બહુ અજ્ઞાન છે. તો પણ જે ધીચ જંગલમાં કેપર્વતોમાં કે નદીમાં તેમના દોરો ભૂલા પડે છે એવાં જંગલોને તેઓ ભયંકર માને છે તેઓ મુઠ્ઠાને દોટે છે. અને મરીગણેલા પૂર્વજોના આત્મા માટે માન રાખે છે.

આગગાડી—આગગાડી વિશે યાંત્રિક માહિતિ આપવી એટલે, પાટા, બ્રેક અને એન્જીન એ ત્રણ મથાળા નીચે આપવી જોઈએ તે શિવાય રસ્તાઓ એ મથાળા નીચે આગગાડીના રસ્તા ઉપર વિવેચન કરેલું જણાઈ આવશે. અહિં ક્ષેત્ર વિકાસ વિષયક અને અર્થ શાસ્ત્ર વિષયક માહિતીનું વર્ણન છે.

વિકાસ વિષયક—ઇંગ્લેન્ડ દેશમાં પ્રથમ આગગાડી ઈ. સ. ૧૮૨૮ સુમારે શરૂ થઈ. તે પછીથી ઘણાક વર્ષો વિતી ગયાં બાદ ૧૮૪૫ માં પ્રથમ બંગાળમાં અને ૧૮૫૪ ની સાલમાં સુબંધથી કલ્યાણ-સુધી રેલ્વે, પ્રયોગ ખાતર શરૂ કરવામાં આવી. આગગાડી સંબંધી પાશ્ચાત્ય દેશની હકિકત પ્રથમ વર્ણવી છે.

ઇંગ્લેન્ડ અને યુનાયટેડ સ્ટેટ્સમાંની આગગાડીઓ વિષે સામાન્ય માહિતી—અદારમાં સૈકાના અંતમાં ઇંગ્લેન્ડમાં કોયલા અને બીજી ખાણની જગ્યાએ લોઢાનાં ન્હાના પાટાઓની દ્રામના રસ્તા તૈયાર કરી તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એવા પાટા પર ધુળ, પથ્થર વગેરે પડી પૈડાને અટકાવ થતો હતો. આવા દ્રામના રસ્તાનો ઉપયોગ મુસાફરોને લઈ જવા માટે પ્રથમ ૧૮૨૫ માં કરવામાં આવ્યો. એ સાલમાં સ્ટોકટન અને ડાલિંગ્ટન વચ્ચે ૩૭ માઈલ લાંબી રેલવે શરૂ કરવામાં આવી અને તેનો વેગ પણ ઓછો રાખવામાં આવ્યો. પ્રથમ આવા પ્રવાસીઓના વાહનો ઘોડાઓથી ચલાવવામાં આવતાં વસાવાના ચત્રોને ઉપયોગ ખાણોમાંના માલ

લઈ જવા સારું કરવામાં આવતો અને તેનો વેગ પણ ઓછો રાખવામાં આવતો. શુદ્ધ લોઢાનો જાવ મોઘો હોવાથી એ લોહ માર્ગ પ્રથમ લોખંડોને કરવામાં આવતો. એ વખતના એન્જીનિયરોને એટલી પણ કલ્પના ન હતી કે બે લીસા લોઢાના રેલની (પાટાને) સાથે પૈડાની વાટો પણ લીસી બનાવવામાં આવે તો વધારે ફાયદો થશે. અદારમાં સૈકાના પહેલાં ચતુર્થકમાં માલ અને માણસનું વાહન નહેરોના માર્ગને રસ્તે થતું. અને એ પ્રવાસ માર્ગ એટલો બધો અસગવડ ભયો હતો એની બે કલ્પના આપવી એવું કહેવામાં આવતું કે આ મારગથી લીવરપૂરથી માન્ચેસ્ટર સુધી કાપડના જથ્થાઓ પહોંચાડવા હોય તો આખો એટલાંટિક મહાસાગર પાર પસાર કરવાને જેટલો વખત લાગે એટલો વખત લાગતો. લીવરપૂરથી માન્ચેસ્ટર સુધી રેલવે બંધાવવા માટે પરવાનગી આપવી કે નહિ એ સંબંધી ઠરાવ જ્યારે પાર્લામેન્ટમાં પ્રથમ મૂકાયો ત્યારે આજ નહેરોમાં વાહન કાર્ય કરતા કંપનીના ચાલકોએ પોતાની શક્તિ વાપરી એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં બે વરસનો વિલંબ કર્યો. પણ આખરે ૧૮૨૮ માં પાર્લામેન્ટની મંજૂરી મળી કામની શરૂઆત થઈ. શરૂઆતમાં તો આ રસ્તાનો ઉપયોગ માત્ર ગાંસડી અને બીજો માલ લઈ જવા માટે જ કરવો એમ નક્કી થયું અને ગાડીઓને ઘોડા બેડવા એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. પણ રસ્તો તૈયાર થતી વખતે જ લોર્ડ સિફ્સન એ આગ્રહથી ઘોડાને બદલે વરાળ એન્જીનનો ઉપયોગ કરવો એવું નક્કી થયું. તથાપિ એન્જીનો મુકરર એક જગ્યાએ જ બેસાડી, દોરડા લગાડી ગાડીઓ ખેંચવી કે દોડતાં એન્જીનો ગાડીને બેડીને ખેંચવાં એ બાબતમાં ડાયરેક્ટર લોકમાં મતભેદ થયો પણ આખરે દોડતાં એન્જીન જ બેડવાં એમ નિશ્ચિત થયું. ત્યાર બાદ એન્જીનની ગતિ સંબંધી વાદ શરૂ થયો અને "કલાકે બાર માઈલ એટલા વેગથી વરાળ ચત્ર લોહ માર્ગ પરથી ગાડીઓ ખેંચી શકશે એમ પ્રતિપાદન કરનારા મોટા મગજના ઉત્સાહી માણસોમાનો શું હું નથી?" એમ,

એક માણસે જાહેર રીતે કહ્યું. એ પ્રમાણે વાટાઘાટ થઈ આખરે 'રોકેટ' જાતનું એન્જીન બેડાઈ આગગાડી શરૂ થઈ અને તેને કલાકે ઓગણીસ માઈલ જેટલી ગતિ કે જેની કોઈએ સ્વપ્ને પણ કલ્પના કરી ન હતી, તે આપવામાં આવી એવી રીતે લીવરપૂર અને માન્ચેસ્ટર વચ્ચે માલ અને માણસની વાહક આગગાડી થવા માંડી અને જેમાં

તીસ ઘોડાની ગાડીઓનો ધંધો ચાલતો તે સાફ નાબુદ થયો. અને ઉલટું પહેલાં જે ૫૦૦ પ્રવાસીની સંખ્યા હતી તે ૧૬૦૦ સુધી વધી. નહેરોમાં ળેપાર કરતાં કંપનીનો ધંધો પણ તફન જેસી ગયો, એના પરિણામે એવા લોકોએ આગાડીની આવી યોજના તફન ઉંધી વાળવા માટે એ લોકોએ જે પ્રયત્નો સુક્તિ વગેરે શોધી કાઢ્યાં એનું રમુજ વર્ણન રમાઈદસજન જોઈ સ્ટીફનસનના ચરિત્રમાં આવ્યું છે. આગાડીનો રસ્તો તૈયાર પાડનારાઓને જમીન દારો તરફથી વિધન પડાવ્યું, ગોળી મારી કાર કરવાની બીક બતાવી, ચર્ચામાંનાં, કલજીમેન તરફથી માર મરાવાની યોજના કરી અને વર્તમાન પત્ર કારો તરફથી એમ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું કે “વરાળના એન્જીન ચાલવાથી હવામાં ઉડતાં પક્ષી મરશે, આબુખાબુ ચરતી ગાયો ખુજશે, મરઘીઓ ઇંડા નહિ મૂકે, ઘરો સળગી જશે, અને ઘોડાઓનો ઉપયોગ ન થવાથી એ પ્રાણી પૃથ્વી પરથી તફન નષ્ટ થશે” ? પછી લંડન અને વુલવિચ એ બંને વચ્ચે આગાડી શરૂ કરવાનો પ્રશ્ન મૂકાયો અને તેનો પ્રસિદ્ધિ પત્ર (પ્રોસ્પેક્ટસ) પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે ક્વાટલી રિવ્યુ નામે માસિકમાં નીચેની ટીકા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. “રોજ કોચના બમણી ગતિથી એટલે કલાકે વીસ પચીસ માઈલ ગતિથી વરાળના એન્જીનો દોડી શકશે એ વિધાનમાં કેટલું મૂર્ખપણું અને ઉપહાસ પાત્રતા રહેલી છે તે દેખીતું જ છે. અને જે કે આટલા વેગથી આગાડી ચાલી તો પણ એવો કોણ મૂઠ પ્રવાસી છે કે પોતાના જીવનની દરકાર ન કરે ! તે કરતાં, ચાહે તે ભાડું આપી લોક થેમ્સ નદીમાંના વહાણથી પહેલાના માફકજ પ્રવાસ કરશે. અમોને એવી પક્ષી ખાતરી છે કે પાર્લામેન્ટ આવો ઠરાવ પાસ કરતાં પહેલાં આગાડીનો વેગ કલાકે આઠ કે નવ માઈલ હોવો જોઈએ, એનાથી વધારે ન હોવો જોઈએ એવો નિશ્ચય જરૂર લાદશે ! તે પછી પાર્લામેન્ટમાં પણ રમુજ વાદવિવાદ થયા બાદ આખરે આ આગાડીનો રસ્તો તૈયાર કરવાને પરવાનગી મળી.

આગાડીનો રસ્તો તફન સીધો અને એકજ સપાટીમાં હોવો જોઈએ એવી પ્રથમ સમજણ હતી. તેથી તે વખતના એન્જીનઅરોને પહેલાં આખા પ્રદેશની તપાસણી કરી, બધા ઉંચા નિચા ખાડા પૂરીને રસ્તો તૈયાર કરવા સાડું દરેક માઈલે ખર્ચ ૩૫૦૦૦ પૌંડ આવતો ! બીજી એક રમુજની વાત તે એ કે લોકોનું ઉજ્જુતાથી પહોંચીનું થાય છે એ શાસ્ત્રીય તત્વનું અજ્ઞાન. પ્રથમ રેલ્વેના પાટા બંધાવતી

વખતે જે પાટા વચ્ચે અંતર જરી કે રાખતા નહતા. એથી શું થયું કે એક વખતે જે નવિન રસ્તાથી આગાડી સવારમાં ચાલી ગઈ, તેજ રસ્તાના પાટા બપોરના તડકાથી વૃદ્ધિ ગત થયા અને કેટલેક ઠેકાણે તો જે કુટથી પણ વધારે સીધી સપાટીથી ઉંચાઈએ ચલી ગયા. એવે વખતે એ રસ્તાથી આગાડી પાછી લાવતી વખતે રસ્તો એક સપાટીમાં લાવવો પડતો. કેટલેક ઠેકાણે તો ઉજ્જુતાનું પરિણામ ધ્યાનમાં ન આવવાથી ગાડી પાટા પરથી ઉથલી પડી અકસ્માત પણ થતા.

વળી એક વધારે અજ્ઞાનની ખાબત એ છે કે આગાડીના રસ્તાની પહોળાઈ વિષે ઇંગ્લાંડમાં બજાર સ્ટિફનસને શરૂઆતથીજ બંને પાટા વચ્ચે ૪ ફુટ ટાા ઈંચ અંતર રાખવાનું નિશ્ચિત કર્યું હતું. પણ એટ વેસ્ટર્ન રેલ્વે કંપનીના ખુનેલ નામક એન્જીનરે ૭ ફુટ પહોળાઈના ઉર્ફ્રાડગેજની આગાડીઓ અને રસ્તા બાંધવાનું ઠરાવ્યું, અને પહોળાઈ વધારવાથી એન્જીનની શક્તિ અને ગતિ વધશે, આગાડીના ડબ્બા, ગાડી જેસથી ચાલશે તો પણ હાલશે નહિ અને ડબ્બાનો આકાર વધવાથી ભારે માલની લેન્ક કરવાનું સગવડ ભયું થશે વગેરે કાયદાઓ દર્શાવ્યા ત્યારે આ વિષયપર પણ વાદ ચાલ્યો અને પાર્લામેન્ટે એનો પૂર્ણ નિકાલ કરવામાટે એક સ્વતંત્ર કમિટી નિમી. રસ્તા પહોળા કરવામાં બીજી અડચણ ઉપસ્થિત થઈ કે, એક રસ્તાપરની ગાડી બીજા રસ્તા પર લઈ જવી અશક્ય થવાથી બહુજ લાંબગડ થઈ સ્ટિફનસન પદ્ધતિનો રસ્તો ૨,૮૦૦ માઈલ હતો, ત્યારે ડ્રાડગેજનો રસ્તો ફક્ત ૨૭૦ માઈલ હતો, તેથી કમિટીએ સર્વ રસ્તાઓ સ્ટિફનસન પદ્ધતિનાજ હોવા જોઈએ એવું ઠરાવ્યું અને આથી ૭ ફુટ પહોળાઈના રસ્તા પાડીનાખી ફરીથી પદ્મ ઈંચ પહોળાઈના રસ્તા બાંધવા લાગ્યા.”

હવે એક વધુ રમુજ વાત બની તે એ કે ઉતાડોને વાહન બનતા ડબ્બાના આકારવિષે—પ્રથમ જ્યારે આગાડીમાંથી માણસો (મુસાફરો) લઈ જવા એમ ઠયું ત્યારે કોઈપણ એન્જીનઅરના મગજમાં એ કલ્પના ન હતી કે મુસાફરોને માટે કંઈક જુદા પ્રકારના ડબ્બા હોવા જોઈએ; પણ માલ લઈ જવાસાડું જે ઉઘાડી વેગન (ટ્રક) હતી તેમાંજ ઘોડાની ગાડીનો વચલો બેસવાના લાગ, એજ બેસવાના ઉપયોગમાં વપરાતો. ઇંગ્લાંડ પ્રમાણે અમેરિકામાં પણ એજ પદ્ધતિ ચાલુ હતી. આવા પ્રકારના ડબ્બાની આગાડી શરૂ થઈ, ત્યારે પહેલે દિવસે, સોળ માણસોઅ આવા ડબ્બામાં મુસાફરી કરી, તેમના આ સાહસ

માટે, લોકોએ તેમની સ્તુતિ કરી; પણ એથીપણ વિશેષ કૌતુકની ખાખત એ કે હજીસુધી ઇંગ્લાંડમાં આવા ઘોડાના ગાડીના આકારના ડબ્બા કાયમ છે. વિશેષતઃ ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બા આવા આકારના હોય છે. લોકોએ પુરાણપ્રિયતાની આશ્ચર્ય જનક વાત એ કે ફર્સ્ટ ક્લાસના ખારણુના હેન્ડલનો નમૂનો એ જુના સ્ટેજ કોચના ખારણુના હેન્ડલની માફક તર્ફન સગવડ વગરના છે છતાં તે કાયમ રાખવામાં આવ્યો છે.

બધા દેશોમાં અમેરિકામાં આગગાડીની રચનાની સુધારણા માત્ર મુસાફરીની સગવડની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ સુખની દૃષ્ટિએ પ્રથમ થઈ છે. સગવડ અને શોભા એ બંને દૃષ્ટિએ પુલમને સૂચવેલા નમૂનાના ડબ્બા સર્વોત્કૃષ્ટ ઠર્યા છે. આવા ડબ્બામાં સુવાળી ગાદીઓ અને ગમે તે દિશાએ મોં ફેરવી શકાય એવી ખુરશીઓ, તેમજ ખુરશીની પીઠનો ભાગ ગમે તેટલો ચઢતો કે ઉતરતો કરી શકાય એવી યોજના, દૂર મુસાફરી કરનારા ઉતાડ્યોને માટે સુવા માટે સગવડ અને ડબ્બાની એકદર શોભા એ બધી ખાખતો ઉત્તમ છે. આવી આગગાડીમાં મુસાફરોને મુસાફરી કરતાં, બાહ્ય કે આંતર્ય પોતાના ઘરમાં છીએ એમ લાગે છે. એ વિશે મિ. સી. નોડાફ નામના એક અમેરિકન લેખકે બહુજ મનેરજક અને યુક્ત વર્ણન કર્યું છે, તે નીચે પ્રમાણે છે.—સેન્ટ્રલ પેસિફિક રેલ્વેના પુલમન નામના ડબ્બામાં તમે જ્યારે તમારો સામાન, પુસ્તક વગેરે લઈ બેઠા હો તો તમારા ઘરમાં નિત્ય જે કાર્યક્રમ કરી શકો તે એમાં પારપાડી શકાય છે. સર્વ પ્રકારના દરરોજના કામ કરનારા હોશીઆર નોકરો દરેક કામ ચપળતાથી કરી શકે છે એટલે સુધી કે પોતાના ઘરમાં પણ એટલી બધી વ્યવસ્થા હાતી નથી. તમોને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વસ્થ આળોટવાને, ઉઘવાને કે બેસવાને સહેલું થઈ રહે છે નિયમિત વખતે બરાબર રાંધેલું સુખલક જમણું મળે છે. જુના જુદા પ્રદેશમાંથી આગગાડી દોડતી વખતે, દરેક પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન નૈસર્ગિક દેખાવો જોવાના મળે છે. તેમજ સ્વચ્છ આનંદદાયક હવાના સેવનથી મન હંમેશા આનંદી રહે છે, અને દરરોજના કામ બંધામાં તત્પ થયેલા કે સંસારની જંગલમાંથી તેમજ જીવનના કંકાસથી ત્રાસેલા લોકોના મન એકદમ ઉલ્લાસિત થવાથી આવો પ્રવાસ એટલે કે એક વિશ્રાંતિનું ધામ છે. એવો અનુભવ થાય છે. ટેબલ પર કાંઈ લખો, કે પુસ્તક વાંચો કે ફોટોમાંના ચિત્ર જુઓ, જો સાથે કુદુંબ હોય તો એ બાવી નજીક બેસીને કંઈ વિષયની કે સીવતી કે-

ખાશે કે કોઈક વખતે બહારની સુવિધાઓ જોતી માલમ પડશે. ખાજકો આમતેમ રમતાં કે બારી-બહારની કુતરાઓની ગમ્મત જોતાં, કે માથું નીચે અને પગ રાખી કુદકા મારતાં જણાશે. સવારે પોર્ટર નિયમિત વખતે આવી તમને જગાડશે. પછી સવારનું નાસ્તાપાણી, બપોરનું જમણું અને રાતનું વાળુ વગેરે તમને બરાબર આપશે. રાત્રે ગાદી ખીંછાનો વગેરે સર્વ સુવા માટે ચુકરર કરેલા નોકરજ પાથરશે આવીરીતે બધી ઘરના જેવીજ વ્યવસ્થા હોય છે.

રાજધાનીનાં શહેરની આગગાડીઓ—લંડનના રસ્તામાં લોકોનો વ્યવહાર વધવાથી તેમજ દરરોજના રસ્તાઓની સંખ્યા અપૂર્ણ જણાવાથી જમીનની નીચે રસ્તા બાંધવાનું સાહસ હાથમાં લેવુંબેઠાએ એવું જરૂરનું લાગ્યું. શહેરના રસ્તા નીચે પાણીના નવા, ડ્રેનેજના નળ ગેસની નળીઓ, હોવાથી એ બધાનું એક જાલ જમીનમાં પસરેલું હોય છે. એ કોઈપણ વસ્તુને ધક્કો ન લાગે એવી યોજનાથી રેલ્વે બંધાવવી એ ૧૮૬૩ માં નિશ્ચિત થયું. આ રેલ્વે ઇન્ડિગટનથી નીકળી એજવેયર રોડ નીચે થઈ મેરીલેગોન રોડને મળે છે. પછી પાર્ક કેસ્ટ પરના ઘર નીચે થઈ, પોર્ટલેન્ડ પેસનીયેથી, સુઇનરોડ નીચેજઈ કિંગ્સ ક્રોસસુધી જાય છે અને ત્યાં એટનો-ધર્ન અને મિડલેન્ડ રેલ્વેને મળે છે આ આગગાડીના રસ્તા પર આવેલી કેટલીક કમાનો જમીનનીચે થોડાક ઇંચના અંતર પર હોય છે, કેટલીક થોડા ફૂટના ઉંડાણની તો કેટલીક કમાનો ધરોના કે મોટ-મોટી ઇમારતોની પાયાથી પણ ઉંડી, બાંધવામાં આવી હોય છે આવી જમીન નીચે બાંધવામાં આવતી રેલ્વેઓ બાંધતી વખતે ઘણી અડચણો ઉપસ્થિત થાય છે જમીનની અંદરનો ભાગ કોઈ ઠેકાણે ખડકવાળો, કોઈક ઠેકાણે રેતીવાળો કોઈક ઠેકાણે ચીકણામાટીનો હોય છે. તેમાં ઉપર વર્ણવેલા પાણીના, ડ્રેનેજના કે ગેસના નળનળીઓને જરીકે ઇબ્બન કરતાં રેલ્વે બાંધવાની હોય છે. લંડનની ઉપયુક્ત રેલ્વેના તો કેટલાકે સ્ટેશનના સુધ્ધા પૂર્ણપણે જમીન નીચેજ બંધાવ્યા હોવાથી બાકીના જામનના પૃષ્ઠભાગ પર આવ્યા છે. સદરહું મેટ્રોપોલિટન રેલ્વે (લંડન રાજધાની નીચે આવેલી આગગાડી) પુરીથયા પછી તેને લગતીજ ધિ મેટ્રોપોલિટન ડિસ્ટ્રિક્ટ રેલ્વે બંધાવવામાં આવી. તે હાઈડ પાર્કથી નીકળી લંડનમાં ના વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ ની નજીક થઈ વેસ્ટમિનિસ્ટર બ્રિજને મળે છે ત્યાંથી થેમ્સ નદીની બાજુએ થઈ પ્લેકફેસર્સ બ્રિજ સુધી પહોંચી થોડી વક્ર થઈ મેન્શન હાઉસ માઈલેન ને

આદગેટ સ્ટેશન સુધી જાય છે એવી રીતે આખા લંડન શહેરમાં જમીન નીચે રેલ્વે બંધાયેલી હોવાથી એમાં વ્યવહાર પણ પુષ્કળ આવે છે કાબલાતરીકે— સામાન્યરીતે આ રેલ્વેનો મૂલગેટ-સ્ટ્રીટ સ્ટેશનમાં આવતી કુલગાડીઓની રોજની સંખ્યા આસરે ૮૦૦ છે.

ધિ પેસિફિક રેલ્વે:—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની આગગાડી વિષે એક વિશેષ કહેવા લાયક ખીના એ છે કે આટલાંટિક કિનારાના ન્યુયાર્કથી પેસિફિક કિનારાના સેનફ્રેન્સિસ્કો સુધી ૩,૧૨૫ માઈલ લંબાઈ એ જુદીજુદી કંપનીએ આગગાડીના પુષ્કળ રસ્તાઓ બંધાવ્યા છે. આવી દૂરની મુસાફરી કરતાં ફક્ત એક અઠવાડિયું જ થાય છે આ રસ્તા પર વિસ્તૃત મેદાન તેમજ ઉંચા પર્વત છે. તેમાં કોતરેલા મોટા મોટા પૂલ અને સુરંગ (ટનલ) એ બધાં ભેદ એન્જની-અરના કૌશલ્યની પ્રશંસા કર્યા વગર રહેવાતું જ નથી. આ માહા એ એક મહત્વનું જંકશન એ રેલ્વે પર આવ્યું છે ત્યાં એન્જનો અને ડબા દુરસ્તી કરવાના અને તૈયાર કરવાના મોટામોટા કારખાનાં છે આ માહાનાં સ્ટેશન માટે ત્રીસ એકર જગ્યા રોકાઈ છે. ત્યાંની વસ્તી ૧,૮૬૪ માં ૩,૦૦૦ હતી તે ૧૮૭૦ માં એકદમ ૧૬,૦૦૦ કરતાં પણ વધી ગઈ. આ માહાની આગળ જઈએ તો આ રેલ્વેનો રસ્તો પર્નેટી નદીના કાંઠે થઈ વહે છે અને તેના પર આવેલો ખસો ચારસો માઈલનો પ્રદેશ બહુ કેટલાકો અને વસાહતને માટે યોગ્ય હોવાથી ત્યાં લાખો માણસ રહે એવો છે આ માહાથી ૫૪૮ માઈલ અંતર પરના શર્મન સ્ટેશન નજીક આ રસ્તો પ્લૉક હિલ્સ નામે ડુંગરપરથી જઈ પૃથ્વીપરના કોઈપણ આગગાડીના સમુદ્રની સપાટીથી વધારે (૧,૨૪૨ ફુટ) ઉંચો છે શર્મનથી થોડે જ છેડે ૬૫૦ ફુટ લંબાઈના અને ૧૨૬ ફુટ ઉંચા એવા લોકડાના થાંભલા પર બાંધેલો એક પૂલ છે. એ પૂલના સાદા લોકડાનું કામ આશ્રય પમાડે એવું છે. તે પછી રોકી માઉન્ટ, નામના પર્વતપરથી એ રસ્તો જાય છે. ત્યાં પસી નામનું એક સ્ટેશન છે. એની આગળ ઍંગડેન નામનું એક વિખ્યાત સ્ટેશન છે. ત્યાંથી ૫૦ માઈલ અંતર પર જે રસ્તો બાંધવામાં આવ્યો તેમાં એક આશ્ચર્ય પમાડે એવી વાત એ છે કે (અદભૂત કૃત્ય) ૧૮૬૮ સૈકામાં અહિંનો ૧૦ માઈલ નો રસ્તો કેવળ એક જ દિવસમાં બાંધવામાં આવ્યો તે એવી રીતે કે પાટા પરના એક વેગન (ડબ્બો) તૈયાર થયેલા રસ્તાના અંત સુધી લાવ્યા પછી ચાર માણસોએ વેગનમાં બેસીને પાટા લઈ પાસેના સિલ્વર્સપર ખેસાડયા

અને તેના પરથી વેગન આગળ ધકેલવામાં આવ્યું પછી ફરીથી આગળ બે પાટા નાખવામાં આવ્યા અને તે પરથી વેગન આગળ લઈ જવામાં આવ્યું. પાછળથી આવતા મજૂરોમાંના કેટલાક પાટા ખીલ મારી સજડ કરતા ગયા અને કેટલાક કોદાળી વતી ખેંદી રસ્તા પર પાથરતા ગયા. એ પ્રમાણે તે દિવસે જે કામથયું તેનું ૧૧૧ સૈકામાં આસરે ૨૪૦ ફુટ એવું પ્રમાણ નિકળ્યું. આ દશ માઈલ લંબાઈના રસ્તા પર પાટા નાખવાનું કામ ફક્ત આઠ માણસોએ જ કર્યું, એટલું જ નહિ પણ વધારે અચંખા જેવી વાત એ છે કે એ દસ માઈલના આઠ માઈલના પાટા નાખવાનું કામ તો ફક્ત આઠ બહાદુર માણસોએ જ છ કલાકમાં ખપોરના લોજન પહેલાં જ ખલાસ કર્યું. અસ્તુ.

એની પછી આ રસ્તા પર 'કેપહાન' નામનો પર્વત છે ત્યાં એક ઠેકાણો, એક ઉભા કરાડ પરના ખડક ફોડી ૨,૫૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ, આગગાડીનો રસ્તો તૈયાર કર્યો છે. આ ખડક ભાંગવાનું કામ શિખર પરથી દોરડાં બાંધીને નીચે ઉપર રહેલા મજૂરોએ દોરડાના આધાર પર ઉભારી કર્યું છે એવી રીતે જે ઠેકાણે રેડ ઇંડિયાના કોઈ પણ ચાલાક જંગલી મનખનું પગલું પણ પોહાયવું અશક્ય હતું તે ઠેકાણે ગોરી પ્રજાએ પોતાના જ્ઞાનના બળે આગગાડીનો રસ્તો બાંધ્યો છે.

એ શિવાય જે રેલ્વે કંપનીએ આ રસ્તો બાંધ્યો તેના ચાલકોનું સાહસ પણ ડહાપણ ભરેલું અને સ્તુતિ પાત્ર હતું એ કંપનીના મૂળ પાંચ ઉત્પાદકો સ્કેચેટ નામના શહેરના રહેવાસી હતા. તેમાંના બે કાપડના વહેંપારી, એક વાણીઓ અને બે લેખકોના માલના વપારી હતા. એવા કઠણ પ્રદેશમાં રેલ્વે બાંધી શકાય જ નહિ એવો પ્રથમ કેટલાક મોટામોટા એન્જનીરોનો મત હોવાથી ઉપર જણાવેલી પાંચ વ્યક્તિઓની બધા ધનિક અને રાજદવારી મશકરી કરવા લાગ્યા તે ઉપરાંત લોકડા શિવાય બધા માલ ન્યુયાર્કથી વહાણમાં ભરીને કેપહાનથી વળીને સેનફ્રેન્સિસ્કો માં લાવવામાં આવ્યો અને કેલિફોર્નીઆમાં મજૂર ન મળવાથી, મજૂરી વધવાથી, કંપનીને ચિનમાંથી ૧૦૦૦૦ મજૂર મંગાવવા પડ્યા. દશ માઈલનો રસ્તો પૂરો થયા પછી લોકોનો ભાવ વધ્યો. આવી રીતે ચારે તરફથી નવા નવા વિખેનો ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ મૂળ ઉત્પાદકોએ હિંમત ન છોડતાં અને સાવ જનિક મદદની અપેક્ષા ન કરતાં પોતાની બધી મહા મત્તા ખરચી આ રસ્તો પૂરો કર્યો. એ કામમાં મુખ્યત્વે કરી મિ. એસ. એસ. મૅટ્ટેયુ નામના એન્જનીઅરની મદદ હતી.

આવી રીતે રસ્તો પૂરો થતાં જ સૈનિકોની કોઈ મહત્વ વધીને ત્યાં જ પોતે ચિન અને આફ્રિકામાંથી માલના માટીમાં વહાણોની આવીને થઈ ગઈ. પચીસ વરસ પૂર્વે જ્યાં ફક્ત પાંચસો માણસની વસ્તી હતી ત્યાં હવે ૧,૭૦૦૦૦ ની લોકો વસેલી થઈ. આને તો સૈનિકોની એક મોટી સંદેશ ગણાય છે.

દુનિયાના બહુભુદા દેશમાં આગગાડીઓનું પ્રમાણ કેટલું છે તેનીચે બતાવેલા કોષ્ટક પરથી માલુમ પડશે—

બુદાબુદા દેશમાં આગગાડીનું પ્રમાણ

દેશ	૧૯૨૦ કે ૨૧ સાલમાં લાઈનીની લાંબાઈ માંથી પ્રમાણ	સેવકોન ચોરસ માઈલ	દરેક હજાર ચો. માઈલમાં લાઈનના માઈલ	૧૯૧૬-૨૦ કે ૨૧ સાલમાં લોકસંખ્યા (દસ લાખ)
યુ. કિંગડમ	૨૩૭૩૪	૧૨૧૬૩૩	૧૬૪	૪૭.૩
અટલિટન	૨૦૨૬૨	૮૮૭૪૫	૨૨૮	૪૨.૬
આયર્લેન્ડ	૩૪૪૨	૩૨૫૮૬	૧૦૭	૪.૩
હિંદુસ્થાન	૩૭૨૬૫	૧૮૦૨૬૨૬	૨૧	૩૧૬.૦
કેનેડા	૩૬૧૬૬	૩૭૨૬૬૬૫	૧૦	૮.૭
આસ્ટ્રેલિયા	૨૬૧૦૪	૨૬૭૪૫૮૧	૬	૫.૪
દ. આફ્રિકા	૬૫૫૬	૪૭૩૦૮૬	૨૦	૬.૬
અમેરિકા	૨૨૫૬૦	૧૧૫૩૧૧૬	૨૦	૭.૮
આર્જેન્ટા	૩૬૪૦	૩૦૭૬૬	૧૩૧	૬.૧
બ્રેઝિલ	૪૬૪૬	૧૧૭૪૪	૪૨૩	૭.૬
પ્રાગ્વિલ	૧૭૮૪૭	૩૨૭૫૫૧૦	૫૫	૩૦.૬
ચિલી	૫૪૦૩	૨૮૬૮૨૬	૧૮	૩.૭
ચીન	૬૦૦૦	૩૬૧૩૫૬૦	૨.૩	૪૩૬.૦
એકિસ્ટો	૮૪૬૭	૫૪૨૬૪	૧૫૭	૧૩.૫
બુર્કિના				
પરુગ્વે	૩૦૩૨	૩૫૦૦૦૦	૬	૧૨.૭
રોન્સ	૨૭૦૧૧	૨૧૨૬૫૬	૧૨૭	૩૬.૪
જર્મની	૩૫૬૧૬	૨૫૦૪૭૧	૧૪૦	૫૬.૮
હંગેરી	૪૩૭૨	૩૫૬૫૪	૧૨૪	૭.૮
ઇટાલી	૬૬૪૧	૧૧૦૬૩૨	૮૮	૪૦.૦
જાપાન	૬,૩૫૬	૨૬૦૭૩૮	૩૬	૭૭.૦
નેધરલેન્ડ્સ	૨૩૭૭	૧૨૫૮૨	૧૬૮	૬.૮
નોર્વે	૨૦૭૨	૧૨૪૬૬૪	૧૭	૨.૩
રશિયા	૨૬૬૦૬	૭૪૪૦૦૦૦	૪	૧૨૪.૦
સ્પેઈન	૬૪૩૬	૧૬૬૭૮૩	૪૬	૨૦.૭
સ્વીડન	૬૪૨૦	૧૭૩૦૩૫	૫૪	૫.૬
સ્વિસલેન્ડ	૩૮૮૧	૧૫૬૭૬	૨૪	૩.૮
તુર્કી	૭૭૨૦	૬૧૩૧૨૪	૬	૨૦.૬
યુ. સ્ટેટ્સ	૨૬૩૭૦૭	૩૭૪૩૫૨૬	૭૪	૧૦૫.૭

જાપાનના આકાશ કોઈકયા સાથે છે.

અર્થશાસ્ત્ર વિષયક અને કાયદા વિષયક વહેવારના માગોનો દર—વસ્તુની કિંમત ઉત્પાદકોની સ્વતંત્ર હરીફાઈથી નક્કી કરવી એવો સિદ્ધાંત એક સમયે અર્થ શાસ્ત્રમાં અને કાયદા શાસ્ત્રમાં સર્વમાન્ય રીતે રૂઢ થયો હતો. પણ કાલક્રમે જેમ જેમ આગગાડીના ધંધાની વૃદ્ધિ થતી જણાઈ ત્યારે એવો અનુભવ થયો કે સ્વતંત્ર હરીફાઈના તત્વપર આધાર રાખી એનો થોડોએ ધંધો ચાલશે નહિં આ અનુભવ એકલા આગગાડીના ધંધામાં જ બ્યાનમાં લેવાનો છે એમ નથી પણ જે ધંધામાં પુષ્કળ મોટું લાંબાણ એકઠું કરવું પડે તેવા બધા ધંધાની એજ સ્થિતિ છે. એનો અર્થ એ કે, રેલ્વેની મુસાફરી કરનારાઓને સ્વતંત્ર હરીફાઈના તત્વથી જરાએ ફાયદો મળતો નથી. કારણ કે એકજ રસ્તા પર આગગાડીઓ ચલાવી બુદા બુદા માલીકોમાં માંહોમાંહે ભાડું લેવાની બાબત પર હરીફાઈ કરાવવી એ અશક્ય છે. કારણ, એકજ રસ્તા પર બુદા બુદા માલીકોએ પોતાની આગગાડીઓ ચલાવવી એ એક જોખમનું કામ છે, આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ પુષ્કળ લાંબગડવાળું છે અને લોકોની સગવડતાની દૃષ્ટિએ એક રસ્તાની વ્યવસ્થા એકજ માલીકના હાથમાં હોવી જોઈએ એ જરૂરનું છે. તેમજ બુદા બુદા માલીકોએ બુદા બુદા સમાંતર રસ્તા બાંધી આગગાડીઓ ચલાવવી એ પણ મુશ્કેલ છે. એવા બે કે ત્રણ બુદા બુદા પ્રકારના રસ્તા, દરેક ઠેકાણે બાંધવા એટલે કે લાંબાણનો નિર્ણયક અપવ્યય કરવા જેવું છે. અને એથી લાંબાણ પણ વહેલાંજ નાશ પામે તે શિવાય એવી હરીફાઈથી દરેક પ્રકારના દર હંમેશા બદલાતા જાય અને પરિણામે આગગાડી સદાવાળાઓનું ક્ષવરો. આવું પરિણામ એટલું તુકશાનકારક બને કે બે કંપનીમાં બે કદાચ આવો હરીફાઈનો પ્રસંગ આવે તો તે પોતાના લાવ માંહોમાંહે ઠરાવી નક્કી કરે છે અને અનિષ્ટ હરીફાઈને ટકવા દેતા નથી.

હવે હરીફાઈથી દર ઠરાવવો નહિં તો શી રીતે ઠરાવવો એ એક મોટો પ્રશ્ન છે. તે માટે પ્રથમ માંડલે દર (લાવ) ઠરાવવો એવું તત્વ અમલમાં આવ્યું એટલે કે અંતર બ્યાનમાં લઈ ભાડું ઠરાવવું એમ ઈર્ષ્યુ પણ આ તત્વ પણ એવ્ય નથી એવું થોડા અનુભવથી માલુમ પડ્યું કારણ કે માલ અથવા મુસાફર એ બંનેની વ્યવસ્થા જળવવાને લગતો સામાન્ય ખર્ચ પ્રવાસની લાંબાઈ પર અવલંબી રહેતો નથી અને એવો ખર્ચ ભરી આપવા માટે, દરની મુસાફરી કરનારાઓને એવ્ય જે જાડાનો દર

હોય તેજ દર દરના મુસાફરનો માટે રાખવો તે અન્યાય ભરેલું છે. એથી ઉલટું નજીકની મુસાફરી કરનારાને વધારે ભાડું અને દૂરના મુસાફરને ઓછું ભાડું એવું તત્વ રાખીએ તો પણ દૂરના પ્રવાસીને જરૂરે ઉતરવાના હક્કને માટે પ્રવાસી અને રેલવે અધિકારી વચ્ચે તટો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ છે. એ બધા પરથી આખરે એવું ઠરાવ્યું કે પાસેના કે દૂરના મુસાફરને એકજ દર આકારવો એ પ્રચલિત પદ્ધતિજ બરાબર છે.

તથાપિ ઉપર જણાવેલી સર્વ હકિકત ધ્યાનમાં લઈ, એક સુધારેલી પદ્ધતિ મુકરર કરી છે અને વિશેષતઃ માલની લાવળ કરવામાં ઉપયોગી છે. એ પદ્ધતિ એવી છે કે માલના લાવળ કરવામાં રેલવે કંપનીને થતા ખર્ચના બે વિભાગ કરવામાં આવે છે. એક ખર્ચ પ્રત્યક્ષ વાહતુક સંબંધી અને બીજો રોશનપર માલ ચઢાવના ઉતારવા ને લગતો ખર્ચ. એ બીજો ખર્ચનું ભાડું પ્રવાસીના ઓછી વતી મુસાફરીનો વિચાર ધ્યાનમાં ન લેતાં આકારવામાં આવે છે. બદલે એ પદ્ધતિમાં એવી ખામી રહેલી છે કે મૂળ રસ્તો તૈયાર કરવા બાબત એકઠું કરેલું ભંડોળ અને હંમેશના રસ્તા સમારવાનો લગતો ખર્ચ એનો વિચાર તેમાં કરેલો હોતો નથી. ઉલટું આ ખર્ચનો અંશ પણ ભાડામાં આકારીએ તો દર ઘણો વધી હલકી કિંમતના માલની લાવળ કરવી રેલવેથી જરીએ બને નહિ. ટુંકમાં ઉપર કહેલા એક પણ તત્વને સર્વથા સ્વીકાર થઈ શકશે નહિ અને એવું તત્વ નિશ્ચિત કરવું પડશે કે માલની કિંમત ધ્યાનમાં લઈ, ભાડું પરવડે એવો દર રાખવો અને જેનો વેપાર વૃદ્ધિગત થવાનો સંભવ છે એવા માલને માટે દર ઓછો રાખવો, કારણ વેપાર વધવાથી જો દર ઓછો કરવામાં આવે તો પણ આખર ફાયદોજ થશે. માલને યોગ્ય જણાય એવુંજ ભાડું રાખવું એજ વસ્તુ છેવટે યોગ્ય જણાય છે. કારણ કે આવક પ્રમાણે કર નાખવો એવા કર વિષયક અર્થ શાસ્ત્રના મુપ્રસિદ્ધ તત્વના ચોક્કસ આધારે તે ઠરાવ્યું છે. આ તત્વ અમલમાં મૂકવા માટે રેલવે અધિકારીઓ માલનો વર્ગ કરે છે અને પહેલા વર્ગના બોળપર છેલ્લા વર્ગના બોળના પ્રમાણમાં બમણું ત્રણગણું, કે ચાર ગણું એ ભાડાનો દર રાખે છે. એ વર્ગવારી માલની કિંમત અને રેલવે કંપનીને તે માલ લઈ જતા સાડ થતો ઓછો વત્તો ખર્ચ એ ધ્યાનમાં લઈ ઠેરવામાં આવે છે. આ તત્વ યોગ્ય હોવાને લીધે, એ અમલમાં મૂકતી વખતે માત્ર જુદા જુદા માલિકોને જુદો જુદો દર એવો ગોઠાવો

ન થાય એટલા માટે રેલવે કંપનીએ આ તત્વનુસાર મુકરર કરેલા ભાડાના દરના તકરારો ભેદિતે જણાવવા છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

આ ગાડીની ખાનગી કે સરકારી માલીકી—ઉપર જણાવેલું તત્વ રેલવે ખાનગી માલીકની હોય તો કે સરકારી માલીકની હોય તો સારી રીતે અમલમાં મૂકશે એ વિષે મતભેદ ઉત્પન્ન થયો. સરકારની માલીકી આગાડી પર હોય તો તેની પેદાશ વધારવા માટે રેલવેના ચાહે તે દર વધારશે એવી એક શંકા રહે છે. પણ એ બધામાં ઉપર બતાવેલા તત્વો યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકાય તેવી કે માલીકીની પદ્ધતિ બધામાં ઉત્તમ છે એ સ્પષ્ટ છે. રેલવે માલીકીના પણ ત્રણ પ્રચલિત પ્રકાર નજરે પડે છે. તે નીચે મુજબ છે:—

(૧) ખાનગી વ્યવસ્થા કે ન્યાય ખાતાનું નિયંત્રણ—શરૂઆતમાં આ પ્રકાર મુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં બહુ હતો. એટલિનમાં પણ શરૂઆતમાં આગાડીઓની માલીકી પર સરકારી કાયદાનું નિયંત્રણ જરીકે ન હતું. એથી દેખીતી રીતે એવો ફાયદો છેડે, કોઈ પણ સુધારમાં ઝખાટમાં અમલમાં મૂકી શકાય. ઉપર જણાવેલા બે દેશમાં આગાડી સંબંધી પુષ્કળ સુધારણાઓ થઈ, એનું કારણ સરકારી કાયદાના નિયંત્રણનો અભાવ એજ કહી શકાય. તથાપિ એ પદ્ધતિથી નુકસાન પણ એ છે કે રેલવે વિષે વિશિષ્ટ કાયદા ન હોવાને લીધે, સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે પોતાની તકરારોને કોર્ટ મારફતે ન્યાય કરી લેવી તે લોકોને મુશ્કેલ થાય છે. અને રેલવેના વધતા વિસ્તાર સાથે માલીકીના હાથમાં વધારે વધારે સત્તા એકત્ર થાય છે. જેથી જનતાને અસૂચા (મત્સર) ઉત્પન્ન થાય છે, એને લીધે સરકારી કાયદાનું નિયંત્રણ હોવુંજ જોઈએ એમ લાગવાથી અત્યારમુખી અનેક વિવિધ કાયદા પાસ થયા છે.

(૨) ખાનગી કંપનીઓની વ્યવસ્થા અને તેના પર દેખરેખ કરનાર સરકારી ખાતું:—આ પદ્ધતિ ફ્રાન્સમાં શરૂઆતથીજ સતત ચાલી આવેલી છે. આવ્યવસ્થાથી, જનતાના સહી સલામતપણા વિષે અને આગાડીઓ અને તેના રસ્તા બાંધવાના કામપર યોગ્ય ધ્યાન રાખી ભંડોળનો વગર કારણે ખર્ચ ન થાય અને ભાડાના આકરણ પર પણ યોગ્ય નિયંત્રણ રાખી શકાય, એવો આ વ્યવસ્થાના પૂરસ્કર્તાનો મત છે, પણ આ વ્યવસ્થા જોઈએ તેની રીતે અમલમાં મૂકાઈ નથી ઉલટું આ પદ્ધતિથી રેલવે કંપનીને થોડું પણ સ્વાતંત્ર્ય ન મળવાથી તે

ચાલતી કરવાતા પ્રગતિમાં પણ દોલ થાય છે, એવો અનુભવ છે. તે ઉપરાંત એવી કે પનીઓને સરકારી નિયંત્રણ સ્વીકાર્યા માટે મોટાં મોટાં ઈનામો આપવા પડે છે. તેમજ સરકાર ખર્ચા હોય તો લાયક વગેરે સ્વીકારવા પડે છે. સાત્ત્વરે કે આ પદ્ધતિથી જો કે કાયદા મળતા હોય તો પણ દેખાય છે એટલા કાયદા લેવાની જરૂર.

(ક) આગગાડીઓની સરકારી વ્યવસ્થા અને સરકારી માલિકી—આ વ્યવસ્થા પ્રથમ એલજીએમમાં શરૂ થઈ હતી. હવે સ્કોડનેવીઆ અને હુગેરી એ દેશોમાં પ્રચારમાં છે. ૧૯૬૦ થી આસ્ટ્રેલિયામાં પણ એજ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકાઈ. સાંપ્રત જર્મનીમાં સામાન્ય રીતે એજ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકાઈને રશિયા અને આસ્ટ્રીઆ એ દેશોમાં પણ લંડોળની સગવડ પ્રમાણે અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન થાય છે. હિંદુ-સ્વામી પ્રિન્ટિશ સરકારે પણ એજ પદ્ધતિ ધણું ભાગે સ્વીકારી છે. સરકારી માલિકીનું આ તત્વ એકંદર રીતે ધણું ઉત્તમ છે, એમાં કાંઈ શંકા નથી. રેલ્વેના ઘાડાને ધણું ભાગે કરતું જ સ્વરૂપ હોવાને લીધે આ અંગે સરકારનું ઉત્પન્ન છે એથી સરકારે પોતાની માલિકી રાખવી એ યોગ્ય છે. આગગાડીઓ સરકાર માલિકીની હોવી જોઈએ એ વાત તત્વતઃ જો કે માન્ય હોય છતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ એવો છે, કે કેટલાંક દેશના આગગાડીઓની વ્યવસ્થા કરનાર સરકારી અધિકારીઓ, ખાનગી કંપનીના માલિકો જેટલી પ્રવાસીના સુખસગવડની કાળજી લેતા નથી. સરકારી વ્યવસ્થામાં પણ લંડોળનો દુરપયોગ, સુધારણાનો અભાવ વગેરે દોષ રહેવા સંભવિત છે.

તથાપિ એ બાબતમાં વાદવિવાદને હવે અવસર જ નથી. કારણ કે આગગાડીઓ પર સરકારી માલિકી જ હોવી જોઈએ એમ તજજ્ઞોએ ચોક્કસ મત આપ્યો છે. અને જો સરકારી માલિકીની પદ્ધતિમાં કોઈ ઠેકાણે દોષ નજરે આવે તો તેનો દોષ સરકારી અધિકારીઓના અપ્રમાણિકપણને ને અજ્ઞાનને જેટલો વ્યથાય તેટલો જ દેશના સમાજમાંના ધંધાવાળા લોકોના અજ્ઞાન ને અપ્રમાણિકપણને પણ છે. કારણ કેઈ સ્વતંત્ર દેશની સરકારની લાયકી (યોગ્યતા) ને કાર્યક્ષમતા તે દેશની સમાજના વિશિષ્ટ વર્ગના લોકોની પ્રમાણિકતા પર ને હોશી-આસી પર આધાર રાખે છે.

ઈંગ્લેંડના આગગાડી વિષે કાયદાઓ:—ઈંગ્લેંડની એકાદ રેલ્વે કંપનીને આગગાડીની નવી સડક તૈયાર કરવી હોય તો પ્રથમ તે ઠરાવ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કરી પસાર થવો જોઈએ. માત્ર એવી સડક

બાંધવામાં બીજા કોઈના હક કે નફા નુકસાનીને બિલકુલ હરકત ન થતી હોય તો પાર્લામેન્ટની મંજૂરીની જરૂરીયાત રહેતી નથી. એટલે કે એકાદ જમીનના માલિકને પોતાની હદમાં જો રેલ્વે સડક બાંધવી હોય તો પરવાનગી થિવાય એ બાંધી શકે. આનો પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્ત તે લેંબેરિસથી સ્નોડન પર્વતની ટોચ સુધી બાંધેલો રસ્તો છે. એવી સડકના માલિકને કાયદાથી કાંઈ પણ વિશેષ હક મળતો નથી તેમ કાયદાનું કોઈ પણ વિશિષ્ટ બંધન પણ હોતું નથી. માત્ર સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે પાકોશના લોકોને એવા ખાનગી રસ્તાથી જો કાંઈ પણ હરકત થાય તો તેને માટે દાવો રજુ કરાય. પણ જ્યારે કંપનીને બીજાની માલિકીની જમીન વેચાતી લઈ, નદી નહેરોમાં પૂલ બાંધી, ડુંગર પર્વતોમાં નહેર ખોદાવી લોકોના ઘરો નજીક સડક તૈયાર કરવી હોય ત્યારે પ્રથમ પાર્લામેન્ટની મંજૂરી મળ્યા વગર કામ શરૂ કરાયજ નહિ. પાર્લામેન્ટમાં ઠરાવ રજુ થયા પછી પ્રથમ પાર્લામેન્ટમાંના સભાસદોની એક નિયુક્ત કમિટીના રિપોર્ટ મંગાવી પછી પાર્લામેન્ટમાં એ ઠરાવ પર સારી રીતે વાદવિવાદ થઈ ગયા પછી કંપનીને કાયદાની સંમતિ મળે છે, અને કંપની પછીથી સડક બાંધવા શરૂઆત કરે છે. જ્યારે કંપનીને કંપનીજ કલાઝિમ એક્ટ, રેગ્યુલેશન ઓફ રેલ્વે એક્ટ, રેલ્વે કલાઝિમ એક્ટ રેગ્યુલેશન ઓફ રેલ્વેસ એક્ટ, કોરિયર્સ પ્રોટેક્શન એક્ટ વગેરે કાયદાઓના બંધનો ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરવું પડશે.

તપાસણી:—મુસાફરોના સહી સલામીતીની દૃષ્ટિએ, ઈંગ્લેંડમાંના પહેલો કાયદો રેગ્યુલેશન ઓફ રેલ્વેસ એક્ટ એ ૧૮૪૭ માં પાસ થયા. એ કાયદાની રૂએ કોઈ પણ રેલ્વે કંપનીને માણસોની લેબ કરતાં પહેલાં બોર્ડ ઓફ ટ્રેડને ખબર આપવી પડે છે. તુરંતજ બોર્ડ નિમેલો અધિકારી, સડકની તપાસ કરી પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. એ અભિપ્રાય પ્રતિકુલ હોય તો પરવાનગીનો વાંધો આવે અને પરવાનગી વગર લાવજા કરવામાં આવે તો ૨૦ પાઉંડ દંડ દરેક દિવસનો આપવો પડે. બોર્ડ તરફથી નીચેની બાબતનો પૂરેપૂરી તપાસ થાય છે જેવી કે સડક, પૂલ, નહેરો, સ્ટેશનો, પ્લેટફોર્મ, દાદરો, વેટીંગરૂમ્સ, સિગ્નેલોની, વ્યવસ્થા વગેરે. એવી રીતે સર્વે જાતની તપાસણી થયા બાદ, પરવાનગી મંજૂર થઈ એટલે મૂળ સડકને જોડીને બાંધેલો બીજો રસ્તો સ્ટેશનો જંકશનો, વગેરે નવી યોજનાઓની તપાસણી કરવાનો હક ૧૮૭૧ ના રેગ્યુલેશન ઓફ રેલ્વેસ એક્ટની રૂએ બોર્ડ ઓફ ટ્રેડને આપવામાં

આગગાડી છે. અહિં એક વાત કહેવી જોઈએ કે, એક વાર, પ્રથમ તપાસણી કરીને પરવાનગી લીધા પછી, દરેક વરસે ફરી ફરીથી તેજ રસ્તો સારી હાલતમાં છે કે નહિ એની તપાસણી કરવાનો હક માત્ર બોર્ડને હોતો નથી.

અકસ્માત માટે ચોક્કસ સીઝન—ઉપર્યુક્ત ૧૮૭૧ ના કાયદાની રૂએ, દરેક રેલવે કંપની પર બોર્ડ ઓફ ટ્રેડને નીચે જણાવેલી બાબતો વિષે તરતજ ખબર આપવાની જવાબદારી નાંખવામાં આવી છે.

(૧) માથુસને ઇજા, કે મોત નિપજ્યુ હોય એવા અકસ્માત (૨) માથુસો વાળી આગગાડી અને બીજી કોઈ પણ આગગાડી સાથે થયેલી અથડામણ (૩) કોઈ પણ માથુસ લઈ જતી આગગાડી કે તનો કોઈ ભાગ રેલથી બાબુએ કે નીચે ઘસડાઈ ગયો હોય, (૪) જેમાં પ્રાણહાનિ કે મનુષ્યને ઇજા થાય એવો કોઈ પણ અકસ્માત એવી ખબર મળતાંજ બોર્ડ, ઇન્સ્પેક્ટર નીમી તે અકસ્માત વિષે તપાસ કરવાની ફરજ છે. નીમીલો ઇન્સ્પેક્ટર, રેલવે કંપનીના માથુસોની સાક્ષી પૂરતા પ્રમાણમાં લેગી કરી અને કાગળ મુકાબલા લઈ, એ અકસ્માત સંબંધી પૂરેપૂરો રિપોર્ટ તેમાં પોતે કરેલી હેટલીક સૂચનાઓ ઉમેરી, બોર્ડને મોકલાવી દે છે. પછી બોર્ડ, રિપોર્ટની નકલ, રેલવે કંપનીને, પાર્ટમેન્ટને અને વર્તમાન પત્રોના તંત્રીઓને લોકોને જાહેર કરવા સારૂ મોકલાવે છે. એવા રિપોર્ટમાં, ઇન્સ્પેક્ટરે કરેલી સૂચના અમલમાં મૂકવી કે ન મૂકવી એ જવાબદારી કાયદા પ્રમાણે રેલવે કંપની પર કાંઈ નથી, રેલવે કંપની પોતેજ જે ચોગ્ય અને વ્યવહાર્ય સૂચના હોય તે અમલમાં મૂકે છે એવો સાધારણ અનુભવ છે. અકસ્માતથી થયેલા, નુકસાનનો બદલો વ્યક્તિ ગત રીતે લોકોને કોરટ મારફત ભરી લેવાનો હક છે, એ દેખીતું જ છે.

આગગાડીઓ ચલાવવાનો વિષય:—૧૮૮૬ ના કાયદાની રૂએ સઘળી રેલવે કંપનીઓને (૧) પ્લોક વર્કિંગની પદ્ધતિ, (૨) સિગ્નલ અને સાન્ધા (પોઇન્ટ) ઇન્ટર લોકિંગની પદ્ધતિ, ને (૩) ઓટોમેટિક કન્ટ્રીન્યુઅસ બ્રેકની વ્યવસ્થા શરૂ કરવા બાબત ફરજ પાડી. તેથી ઇંગ્લાંડની વ્યવસ્થા માત્ર યુનાઇટેડ સ્ટેટસ એજ ઇંગ્લાંડ આગળ પ્રગતિ કરી છે. અન્ય દેશ કરતાં એ બાબતમાં આગળ પડતી છે. ઓટોમેટિક સિગ્નલિંગ, વિદ્યુત્ચક્રિતના કે હવાના દાબથી, સિગ્નલને પાઈન્ટસ હલાવવાની વ્યવસ્થા, માલગાડીની ઓટોમેટિક કન્ટ્રીન્યુઅસ બ્રેક વગેરે વખતમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસની, ઇંગ્લાંડ કરતાં આગળ છે.

રેલવેના કરોબિષે:—રેલવેના નોકરોની સહીસલામતવિષે ને હિત વિષે હવે કેટલાક કાયદા પાસ થયા છે. ૧૮૯૩ ના કાયદાથી કોઈ પણ રેલવે નોકરે કામના સમય સંબંધી, ચા કામ ન હોય તે વખતના વિશ્રાંતિવિષે ચા રવિવારે પણ કામ કરવા વિષે, વાંધો ઉઠાવતી રજુ કરી હોય તો તેની પૂરતી તપાસ કરવાનો હક બોર્ડને છે. બોર્ડ તપાસ કરી ચોગ્ય લાગે તે સુધારણા સંબંધી હુકમ દેવાની સત્તા પણ અધિકાર જે છે. એ હુકમ પ્રમાણે વર્તન જો ન કરવામાં આવે તો તેની તપાસ રેલવે એન્ડ કૅનાલ ટ્રેડિંગ એક્ટ નામે ૧૮૮૮ માં પાસ થયેલા કાયદાની રૂએ સ્પેશ્યલ કોર્ટ ભરવામાં આવે અને એ એની તપાસ કરે છે એ કોર્ટના કમિશનરો રાજનો સો પાઈંડ સુધી દંડ રેલવે કંપનીને કરી શકે. આવી વ્યવસ્થાને લીધે રેલવેના કરો વિષેની લગભગ બધી તકસરો દૂર થઈ છે, તે શિવાય ૧૮૮૪ ના નોટિસ ઓફ ઓફિસ ડેન્ટસ એક્ટની રૂએ મજુરોને, કામ કરવાના ઓની પ્રાણહાનિ કે ઇજા થાય તો તે બોર્ડને જણાવવાથી જવાબદારી રેલવે કંપની પર છે ત્રણથી વધારે દિવસ નખમી શકાય એવી મોટી હાનિ થઈ હોય તોજ બોર્ડને ખબર આપવી પડે છે. તથાપિ આમ કરવાથી પણ રેલવે નોકરામાંની અપમાતોની ગણતરી કંઈ ઘટી નહિ એમ માલુમ પડવાથી ૧૯૦૦ માં રેલવે એમ્પ્લોયમેન્ટ પ્રિવેન્શન ઓફ ઓફિસ ડેન્ટસ એક્ટ કાયદા અનુસાર બોર્ડને, રેલવે કંપનીથી એ બાબતમાં સુધારણા વિષે નિયમ કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો ત્યારે બોર્ડે (૧) માલ ડબાઓને ચિહ્નો ચોટાડવાવિષે (૨) માલના ડબા હલાવવાવિષે (૩) ઇન્જનની પાવર બ્રેક સંબંધી (૪) સ્ટેશનો અને સાયડિંગ્સમાં દિવાબત્તો વિષે (૫) જેજ કલાસેસની રચના અને સંરક્ષણવિષે (૬) આગગાડીને બ્રેકવાન બેડાવવાવિષે (૭) આગગાડીની સડકપર દુરસ્તી કરતા નોકરોની સુરક્ષિતતા વિષે, વગેરે અનેક બાબતો સંબંધી નિયમો કર્યા છે.

એસિવાય ૧૮૪૬ નો ઓફિસ ડેન્ટસ કમ્પેન્સેશન એક્ટ ૧૮૮૦ નો એમ્પ્લોયર્સ લાયબેલિટી એક્ટ અને ૧૮૯૭ નો વર્કમેન કમ્પેન્સેશન એક્ટ એ બધા અકસ્માતો વિષેના કાયદા છે.

હિંદુસ્તાનની આગગાડી વિષે માહિતી:— ઇંગ્લાંડમાં આગગાડી શરૂ થઈ ઘણા દિવસથી ગયા તો પણ હિંદુસ્તાનમાં આગગાડી બાંધવાનો વિચારે કોઈન મનમાં ન આવ્યો. ૧૮૪૫ ની લગભગ પૌરસ્ત્યદેશની પરિસ્થિતિમાં આગગાડી બાંધવાથી કાયદા કારક થશે કે નહિ તેની ખાતરી કરવા

કેવળ પ્રયોગ ખાતર કલકત્તાથી રાણીગંજ સુધી (૧૨૦ માઈલ) મુંબઈથી કલ્યાણ સુધી (૩૩ માઈલ) અને મદ્રાસથી આ કોલુમ સુધી (૩૬ માઈલ) એવા ત્રણ રસ્તાઓ ખાંધવાનું નક્કી કર્યું. એ પ્રમાણે મુંબઈ તે કલ્યાણ સુધીના રસ્તો ૧૮૫૪ ની સાલમાં પૂરો થયો અને ખર્ચ રૂ. ૪૫,૦૦,૦૦૦ થયો. એજ વર્ષે લોખંડી રસ્તાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નામનું મરાઠી પુસ્તક કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટવડેકરે પ્રસિદ્ધ કર્યું. મુંબઈથી થાણા સુધીની રેલ્વેગાડી લોહમાર્ગને રસ્તે એ દિવસનું વર્ણન ઉપયુક્ત પુસ્તકમાં છપાયું છે ને નીચે પ્રમાણે છે "આવા શુભપ્રસંગેજે મોટમોટા સાહેબ લોક અને નેટિવ લોક તેમનો સત્કાર મુખ્ય સ્થાન બેરિંગ્દર સ્ટેશન હતું. અને સર્વે પ્રકારની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. એ પછી બરાબર બે વાગે સરેયો પોતાના દમાનથી પોતાના દરબજા પ્રમાણે ગાડીમાં બેસતા ગયા કેટલીક બાનુઓ પણ પધારી હતી. નામદાર સર વુમ્ફ્રેસ યાર્ડલી મુખ્ય જડજ અને નહાના જડજ સર ચાર્લ્સ બુ કરીન, મિ, પ્લેન અને બેલ સર હેનરી ઝીક અને એવા બીજા કેટલાંક સાહેબ લોક અને મુંબઈમાંના મોટમોટા આમદારો એ સર્વે મળી આશરે પાંચસો માણસો એ સમારંભમાં ભાગ લીધો હતો. આ જલસા સાડે બેઠો બંદરથી તે છેક લાંબાગા સુધી ઘણી ગદી થઈ હતી. બરાબર સાડા ત્રણ વાગે રાજકીય સલામી માટે ડુંગરી કિલ્લાના પરથી તોપોની શરખતી શરૂ થઈ. આગગાડીનો આખો એક ઉખેડ રોકાયો હતો એવા બેંડવાળાઓએ ગવ્હર્નર જૅનરલના વિજયધ્વનિ તરીકે વગાડવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે સર્વ તૈયારી થયા પછી તે આગગાડીને ત્રણ એન્જીનો જોડ્યા જેનાથી તે આગગાડી ચલાવામાં આવી. ત્રણને પાંત્રસ મિનિટે ગાડી મોટા ઠાઠમાટથી નિકળી ત્યારે ત્યાં ભેગા થયેલા હજારો માણસાના સમુદાયને અચંબો લાગ્યો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ બેરોબંદરથી ને બાયબજાની બાજુના મેદાન સુધી, બેનારાઓ ધીરોધીર ઉભા રહ્યા. કેટલાક લોક પોતાની આગાસી માંથી જોતા હતા. આ પ્રમાણે આખું મુંબઈ શહેર સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકોથી ભરાયેલું હતું શહેરની અંદર જે જે ઉચ્ચ સ્થાનો હતાં ત્યાં ત્યાં લોકોનો જમાવ એક સરખો થઈ. એ અદ્ભુત અચંબો પમાડે એવી તદ્દન નવો ચમત્કાર એ પડે એ આશાથી ઉભા હતા. આવીરીતે દિવસનું એ દશ્ય અત્યંત શોભાયમાન અને લોકાના મનને ખૂબ આનંદ આપે એવું હતું.

લાંબાગા બાજુની હડ પાર ઉતામાં પાડી

માહીમ અને સીવના પૂજની વચ્ચેના ભાગમાં પેડા એટલે બાજુ બાજુના ગામડાંના લોકો રસ્તાની બન્ને બાજુએ, આ ચમત્કાર જોવા માટે ઉભા રહ્યા હતા. થાણામાં પણ આ પ્રમાણેજ બની રહ્યું. ત્યાં પણ પુષ્કળ લોકો એક રીત થયા હતા. થોડાએક રસ્તો પસાર કરવા હોય તો પણ બહુ વખત લાગતો. થાણામાં દરબારી તંબુ ઉભા કર્યા હતા, એમાં લગભગ ૪૦૦ માણસ બેસીશકે એટલી વ્યવસ્થા કરી હતી. સભામાં, રેલ્વે કંપનીના મુખ્ય કારોબાર મેજર સ્વાનસન અધ્યક્ષસ્થાને બિરાજ્યા હતા. તેમણે એ સભામાં સુંદર ભાષણ કર્યું. ત્યાર પછી સભાસદોનું સંભાષણ થયું. છેલ્લે ગવર્નરનું બેન્ડ બહુજ સુંદર રીતે વાગવા લાગ્યું. થોડાજ વખતમાં આશરે સાડા છ વાગે થાણા છોડીને પંચાવન મિનિટમાં ફરી બેરોબંદરે એ સર્વ લોકો સહીસલામત આવી પહોંચ્યા વખત ઘણા થયો હોવા છતાં રસ્તાના બેનારા સર્વે લોકો. પધારેલા સર્વ લોક પાછા ફરે ત્યાં સુધી ત્યાંને ત્યાંજ ઉભા હતા. જ્યારે પધારેલા લોક બરાબર પોતાના સ્વસ્થાને પોહ્યા ત્યારે એ બધા લોકોએ પોતાનો આનંદનો ઉલ્લસ પ્રદર્શિત કર્યો. આવી રીતે તે દિવસનો સંમારંભ ઉજવવામાં આવ્યો.

લગભગ ૧૮૫૩ ની સાલમાંજ લાર્ડ ટેલ્ફા-ઉસી સાહેબે, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરોને એક મોટો ખલીતો લખી મોકલ્યો. તેમાં હિંદુસ્થાન ના મોટાં મોટા શહેરોને રેલ્વે થવાથી થવાના સામાજિક, રાજકીય, અને બેંડવારી ફાયદાઓનું વર્ણન કરી બુદ્ધાબુદ્ધા પ્રાંતમાં આગગાડીની સડક બંધાવી એકબીજાને જોડાવવાની તથા દેશનો અંતર્ભાગોને બુદ્ધાબુદ્ધા બંદરોની સાથે જોડવાની ભલામણ કરી હતી. આવી સૂચનાઓ ડાયરેક્ટરોને પસંદ પડી. એ સિવાય ૧૮૫૭ ના બળવાને લીધે, આગગાડીના રસ્તા બંધાવવા જરૂરના છે. એમ સરકારને લાગ્યું. પરંતુ આવા કામ સાડે લાંબા એકઠું કરવું હિંદુસ્થાનમાં ફાળું નહિ. તેથી ઇંગ્લિશ કંપનીઓએ ઇંગ્લાંડમાં લાંબાગાની ચોજના કરી અને તેનું વ્યાજ આપવાની જવાબદારી હિંદુસ્થાન સરકારે મને લીધી. પરિણામે ૧૮૫૬ ની આખરે, આઠાં બુદ્ધાબુદ્ધા કંપનીઓ એકત્રિત થઈ. ૫૦૦૦ માઈલ સડક બંધવા માટે ૫૨૦ લાખ પાઉન્ડનું લાંબાગા એકઠું થયું. તેમાં ભાગ ભજવતી જણાવેલી આઠ કંપનીઓ હતી.

(૧) ધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયન; (૨) ધી ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનીનશુલા; (૩) ધી મદ્રાસ; (૪) ધી બેરોબંદર રોડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા; (૫) ધી ઇસ્ટર્ન બેંગાલ; (૬) ધી ઇન્ડિયન બેન્ચ એટલે હાલની ધિ સાઉથ એન્ડ

રેલિવમ્ ડેવે; (૭) ધિ સિંધ પંબળ એન્ડ દિલ્હી અત્યારની ધિ નોર્થ વેસ્ટર્ન સ્ટેટ રેલ્વે; (૮) ધિ ગ્રેટ સુધર્ન આફ ઇન્ડિયા—અત્યારની ધિ સાઉથ ઇન્ડિયન રેલ્વે; આ રીતે કંપનીઓ સ્થાપવામાં આવી, હિંદુસ્થાનમાં આજે જે આગાડીઓ છે. તેનો મૂળ પાત્રે ત્યારે નંખાયો.

શરૂઆતમાંની નિરાશાજનક હાલત:—સરકારે લીધેલી જવાબદારી જેવી કે ભંડોલ પર વ્યાજ આપવું એજ આ કંપનીઓનું સ્થાપન થવાનું મુખ્ય કારણ છે. કારણકે આવી જવાબદારી માથે લીધા સિવાય એવું ભંડોળ એકઠું કરવા, ઇંગ્લેન્ડમાં કોઈ તૈયાર થાત નહિ. આ વ્યાજનો દર સેંકડે ૫ ટકા જેટલો ઠરાવવામાં આવ્યો હતો, એ સિવાય સડકને માટે જમીન પણ મફત આપવાનું સરકારે કબુલ કર્યું હતું. ફક્ત મોખદલામાં, કંપનીઓને વ્યાજ આપ્યા પછી જે નફો રહેતો સરકારે લેવો એવા કોલ-કરાર થયો હતો. એ ઉપરાંત કંપનીઓના જમાખરચ અને વ્યવસ્થાપર સરકારનું જ નિયંત્રણ હોવું જોઈએ તેમ વીસ વરસની મુદત પછી કંપનીઓએ સરકારને રેલ્વે વેચવી એવું ઠરાવમાં આવ્યું હતું. આવી રીતે રેલ્વે સડક બંધાયા પછી રાજ્ય કારભારનું કામ ઉત્તમ રીતે ચાલવા માંડ્યું, ને સૈન્યની લાવ જ સહેલાઈથી ટુંક વખતમાં જ શરૂ થઈ, દેશમાં બહેપાર ઉત્તેજન થયો અને લોકોના અરસસરસ વહેવાર માર્ગ ખુલ્લા થયા. તેમ છતાં કંપનીના નફામાંથી ભંડોળ માટે વ્યાજ આપવાનું અશક્ય બન્યું. તેને માટે એન્જનીયરોનું સ્થાનિક પરિસ્થિતિનું અજ્ઞાન અને રેલ્વે બંધાવવા સ્વીકારેલું ઉચ્ચ કોચ્ચ એ ઉભય કારણો જવાબાર હતાં. ૧૮૬૬ ના સરકારી બજેટમાં ૧૬૬ ૧-૨ લાખ રૂપીઆની રેલ્વેના ખર્ચ માં ખોટ આવી. આથી કમ ખર્ચ થાય તે સારૂ સરકાર બંતે રેલ્વે બંધાવવાનું કામ હાથમાં લીધું અને મીટર ગેજના રસ્તા બંધાવવાનું શરૂ કર્યું. પરંતુ ટુંક સમયમાંજ સરકાર પાસેની રકમ ખૂટી જવા આવી અને બાકી રહેલી રકમ સિંધ અને પંબળની મીટર ગેજ તે સ્થાને ખાડ ગેજ બંધાવવા વપરાઈ ગઈ. આ રસ્તો પંડાળો થવાનું મુખ્ય કારણ સૈન્યની વાહતુકજ હતું. દ્રવ્યના અભાવે સરકારે ફરીથી વ્યાજ આપવાનું નક્કી કરી કંપનીઓને જ રસ્તા બંધાવવાનું કામ સોંપ્યું. આ રીતે ઇન્ડિયન મિડલેન્ડ રેલ્વે (૧૮૮૨-૮૫) અત્યારે એ ધિ ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિનશ્યુલ રેલ્વેમાં અંતર્ભૂત થઈ છે. ધિ બંગાલ નાગપુર રેલ્વે (૧૮૮૩-૮૭), ધિ સુધર્ન મરાઠા રેલ્વે (૧૮૬૪) અને આસામ બંગાળ રેલ્વેઓ બંધાવવા-

માં આવી. એ વખતે સરકારે પહેલાં કરતાં વધારે છૂટ આપી હતી. આ રસ્તાનું કોલેક્ષન ૪૦૦૦ માઈલ હતું.

દુકાળ અને વાયવ્ય સરહદ વિષેનો પ્રશ્ન— ૧૮૭૬ ના ભયંકર દુકાળને લીધે, આગાડીઓના રસ્તાઓ વધારવાની સરકારને જરૂરીઆત લાગી. પણ સરકાર પાસેના પૈસાના અભાવે એ કામ ખાનગી કંપનીઓનેજ સોંપવામાં આવ્યું પરિણામે ધિ નિલગિરિ, ધિ દિલ્હી અંબાલા—કાલકા ધિ બેંગાલ સેન્ટ્રલ અને ધિ બેંગાલ નોર્થ વેસ્ટર્ન એવી ચાર કંપનીઓ સ્થાપિત થઈ. એમાંથી પહેલીએ કેવાળું કાલ્કુ, બાકી રહેલી બે કંપનીને સરકારે વ્યાજ આપવાનું નક્કી કર્યું. એથી કંપનીને ટિરહૂટ રેલ્વે ભાડે આપવામાં આવી. એના પછી બહુજ મહત્વની વાત જેવી કે હિંદુસ્થાનના સંસ્થાનોમાં રેલ્વે બાંધવી તેની સૂચના કરવામાં આવી અને તરતજ નિયામ સરકાર (હૈદ્રાબાદના) ૩૩૦ માઈલ રસ્તો બંધાવવા માટે થતી ખર્ચની રકમ વ્યાજ આપવાનું કબુલ કર્યું. અને પોતાના હૃદમાં રેલ્વે બાંધવાની શરૂઆત કરી. હિંદુસ્થાનમાં આગાડીઓનો જે પ્રચાર થયો તેના પૂર્વાર્ધમાં એટલે કે ૧૮૧૦ સુધી ફ્રાં ૪૨૨૫ માઈલ સડક (રસ્તો) બંધાયો. તેમાંથી ૪૫ માઈલ સિવાય નો રસ્તો બ્રાડગેજ હતો. બીજા દશ વરસમાં ૪૨૩૬ માઈલ રસ્તો બંધાયો કુલ ૮૪૬૪ માઈલનો રસ્તો થયો. તેમાંનો ૬૫૬૨ માઈલ બ્રાડગેજ ૧૮૬૫ માઈલ અને ૬૭ માઈલ નેરો ગેજનો રસ્તો હતો. તે પછી કેટલાક સમય સુધી સરકાર રેલ્વેમાં કોઈ ખોટ આવી નહિ. પણ થોડા વખતમાં દુડિયામણના દર ઓછા થયા અને વાયવ્ય સરહદ પરની આગાડીના રસ્તા બાંધવામાં ભારે ખર્ચ થયો. પેન્જડહ પ્રકરણ પરથી ગ્રેટ બ્રિટન અને રશિયા વચ્ચે યુદ્ધનો પ્રસંગ જાગવાથી, હિંદુસ્થાન માંથી રેલ્વેના ફાંટા કવેટાથી ચમન સુધી લઈ જવામાં આવ્યા. હનઈથી તે બોલનઘાટ સુધીના ઉજ્જડ પ્રદેશમાં રસ્તો બંધાવવા સારૂ એટલે બધો ખર્ચ થયો કે તર્ફન રૂપિયા કાંકરાની માફક રસ્તા પર પાથરીનેજ એ રસ્તો બનાવ્યો છે. એવા ઉદ્ધાર કેટલાકના મોંમાંથી નિકળ્યા હતા. તે ઉપરાંત બોજક ઘાટમાં મોટી નહેરો પણ ઘણા ખર્ચથી બંધાવ્યા. અર્થાત એ બધો ખર્ચ, જરીકે ફાયદાની આશાથી ન કરતાં કેવળ રાજકીય જરૂરીઆતને લીધે જ કરવામાં આવ્યો.

પૈસા પાછા આપવાની પદ્ધતિ :—તે પછી રેલ્વે કંપનીને સરકાર પ્રથમ રોકડા પૈસાની મદદ કરવાનું બંધ કર્યું અને પાછળથી પાછા આપવાની

પદ્ધતિ અરૂં કરી. મુખ્ય રસ્તાપર, એ લાઇન મારફતે મલ્ટી કુલ ઉપજ માંથી થોડી છૂટ આપી, એકંદર ૪ ટકા ડિવિડંડ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવાનો કરાર સરકાર અને રેલ્વે કંપની વચ્ચે થયો. પરંતુ તે છૂટ ૨૦ ટકાથી વધે નહિ તેની સાવચેતી રાખવામાં આવી. આવા કરારને પરિણામે અમદાવાદ પ્રાંતિજ સ્થાન બિહાર અને સધન પંજાબ એવી નવી ત્રણ કંપનીઓ નીકળી. એમાંથી, પહેલી કંપનીની વ્યવસ્થામાં, ઉપર કહેલી સરતો અક્ષરશઃ પાળવામાં આવી. બાકીની લાઇન રેલ્વે કંઈ પણ કોલકરાર વગર સ્થાપન કરવામાં આવી. પરંતુ ચાર ટકાના ટ્રસ્ટ બોર્ડની સાથે તુલના કરતાં આ છૂટ આપવાની પદ્ધતિ બોહી કાયદાવાળી છે એવું લાગતાં. ૧૮૬૬ ની સાલમાં, એ નિયમોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. અને સેક્ટે ૩ ટકાની જવાબદારી બેદારી લઈ, મુખ્ય રસ્તાથી જેટલો કુલ કાયદો થાય તેટલી કંપનીના ઉપજમાંથી છૂટ આપી ઉમેરો કરવો એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. માત્ર, એ બંનેના સરવાળાથી, કમમાં કમ કુલ લાંબા પર ૩૦ ટકા વ્યાજ હોવું જોઈએ એવી મર્યાદા રાખી. આવી શરતે, બીજી ઘણી ઉપશાખા ચલાવનારી કંપનીઓ સ્થાપન થઈ. એમાંથી કોઈ પણ કંપની વિષે એવી શરત અક્ષરશઃ અમલમાં મૂકાઈ નહિ. આ જે શરતો કરી એ પણ કાયદા કારક નથી. એમ જણાયાથી, ફરી એમાં સુધારણા કરવામાં આવી અને એમ નક્કી થયું કે પૂરેપૂરી જવાબદારી ૩ ટકાને બદલે ૩૦ ટકા આપવી જોઈએ અને છૂટની મર્યાદા ૩૦ થી તે ૫ ટકા સુધી વધારવી અને જે વધતો નફો થાય તે બધો સરખો વહેંચી લેવો. આવી રીતે રેલ્વેમાં લાંબા દેનારા સર્વ લાગીદારોને ઉત્તેજન મળે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી. ત્યારથી ઉપશાખા ચલાવનાર બીજી રેલ્વે કંપનીઓ સ્થાપન કરવાની પ્રવૃત્તિ લોકોમાં દિવસે દિવસે વલગત થઈ. અને જે કંપનીઓ ઉત્તમ હાલતમાં છે તેના શેરોનો બજારમાં ભાવ પણ સારો છે.

આગાડીઓથી લાભ થવાની શરૂઆત:—દર-મીઆન, એક મહત્વનો ફેરફાર થતો હતો. દેશમાં ધીમે ધીમે થતી આર્થિક ઉન્નતિને લીધે, માણસની તેમજ માલની વાહતુક વધવા માંડી. પ્રથમ કરેલા કરારની મુદત પૂરી થયા પછી હવે કરવાના નવા જે રીતે વધારે કાયદાકારક થાય તે પ્રમાણે સરકારે શરૂ કર્યાં. પંજાબ અને સિંધમાં પુષ્કળ નહેર ખોદવાથી નોથ વેસ્ટર્ન સ્ટેટ રેલ્વેનું સ્વરૂપ તફન ફેરવાઈ ગયું. વાયવ્ય મહાકાળ રેલ્વે સ્તાઓથી કાંઈ પણ ફાયદો ન હતો પણ તેથી થતો અરબ સરકારને

સહન કરવોજ પડતો, તેથી ટીકા કરનારા લોકોએ, કરજ કરી રેલ્વે બાંધવી એ ભયંકર ભૂલ છે. એવી ટીકા ઠગને બદલે સંન્યાસીને શુભીએ ચલવવો એ ન્યાયે નોથ વેસ્ટર્ન રેલ્વે સંબંધી કરવા માંડી. વખત જતાં ચિનાલ અને ઝેલમ એ નદીઓની નહેરો તૈયાર થઈ, એજ અરસામાં (વખતમાં) ઉપર કહેલી નોથ વેસ્ટર્ન રેલ્વે કંપની આ રસ્તાથી ધાન્ય ની વાહતુક મોટા પ્રમાણમાં શરૂ થઈ, તે એટલે સુધી વધી કે મોસમના દિવસોમાંતો અનાજ લઈ જવા સારું જોઈએ તેટલા ડબ્બા પણ મળી શક્યા નહિ અને સરકારને કુલ નફો ખૂબ થવા માંડ્યો. ૧૯૦૦ ની સાલમાં આરંભમાં સરકારને થોડો નફો થયો પણ પછીથી દરક વરસે આ રેલ્વેનું કુલ ઉપજ વધતું ગયું ને આખરે ૧૯૦૭-૮ ના છેલ્લા ૪ વરસમાં દર વરસે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ જેટલું વધતું ગયું. ૧૯૦૮-૯ ની સાલમાં એ ઉપજ બોહી થઈ. તેના કારણે જેવાં કે હિંદુસ્થાનમાં પહેલો દુકાળ, અમેરિકાની સાંપત્તિક સમૃદ્ધિમાં થએલો ઘોટાળો અને તેને પરિણામે દરેક વસ્તુની કિંમતમાં થયેલા વધારા હતા. ૧૯૦૮-૯ સાલમાં કંપનીને કાયદો થવાને બદલે ૧૨,૪૦૦૦૦ પાઉન્ડની ખોટ આવી. પરંતુ તેના પછીના વર્ષે ખોટ બિલકુલ ન થતાં ઉલટો કાયદો થયો અને ત્યારથી એ રેલ્વે કંપનીનું કાયદાનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધતું જ ગયું. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં ૧,૦૮,૫૮,૩૭૯ જેટલો કાયદો થયો. હિંદુસ્થાન સરકારની કર ઉધારણીની ઉપજ ઘણેભાગે દરસાલના વરસાદના પ્રમાણપર હોય છે. અને રેલ્વેની ઉપજ પણ એજ પ્રમાણમાં બોહી વત્તિ થવા માંડે, એ જો કે ખરૂં છે. તે છતાં, હવે પછી હિંદુસ્થાનના રેલ્વે સરકારની ઉપજમાં કોઈ પણ વર્ષે ખોટ આવશે એમ માનવાને કાંઈ પણ કારણ રહ્યું નથી. ઉલટું ચિન જોડે થતો આફ્રીકાનો વહેપાર બંધ થવાથી હિંદુસ્તાન સરકારની ઉપજમાં આવતી ખોટ, રેલ્વેની ઉપજથી પૂરાશે એવી આશા રાખવાને કાંઈ પણ હરકત નથી.

કરારોમાં ફેરફાર—કોઇની જવાબદારીપર પ્રથમ જે રેલ્વેકંપનીઓ સ્થપાઈ તેમના પહેલા કરારની મુદત પૂરી થયા પછી મૂળ કરેલા કરારમાં સરકારે ફેરફાર કર્યો, જેથી રેલ્વેવિશેની વ્યવસ્થામાં મહત્વનો ફેરફાર થયો છે. પાંચ ટકા ડિવિડંડ અને છમાસનો હિસાબ છે બંને સરતને લીધે જોકે રેલ્વે કંપનીના સ્ટોકની કિંમત સારી હતી છતાં સરકારની તીજેરીમાંથી રેલ્વે પ્રત્યે પૈસા સતત ખર્ચ કરવામાં આવતા હતાં ઇડિયન કંપની જોકે થયેલા કરારની

મુદત પૂર્ણ થઈ ત્યારે કલકત્તાને હિંદીને વાચવ્ય સર-
હદ પરના માત્ર સુધી જનારી રેલવે, સરકારે પોતાનો
હક બજાવી બેઠાંથી લીધી અને તેની કિંમત વરસે-
વરસની ઉપજમાંથી વારષિક હપ્તો આપી, ડેરવેલી
મુદતમાં પૂર્ણ પછે પતાવી નાખવાનું ઠરાવી, અને
બાંકોની ફેડને માટે જુદી મૂકવાનું કબુલ કર્યું.
આવીરીતે એ સર્વ રેલવે સરકારની માલકીની થઈ.
પણ તે ચલાવવા સાડ, ઠરાવેલી મુદત સુધી એજ
કંપનીને પાછી ભાડે સોંપવામાં આવી. આવી વ્યવ-
સ્થાને લીધે ૧૯૦૬ ની સાલ પૂરી થતાં દશ વર્ષની
ખંડર, વાર્ષિક હપ્તાઓ, ભંડાણપરતું વ્યાજ, અને
બીજાં ખર્ચ બાદ કરી, સરકારને ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
જેટલો ચાકબો ફાયદો થયો. ૧૮૮૦થી ચુભોતેર વરસ
પૂરા થાય એટલે, આ એક રેલવેથી સરકારને દર
વરસે ૨૭,૦૦,૦૦૦ પૌંડ ચાકબો ફાયદો થયો, એટલે
૬ થી ૭ કરોડ સુધીનું બાંકો ભેગું કરી શકશે. ઇસ્ટ
ઇન્ડિયન રેલવે જટલા કોઇપણ બીજી રેલવેને ઉપજ
થતી નથી એનું કારણ એક તો એ છે કે આ રેલવે
સાધન પ્રદેશમાંથી પસાર થાય છે બીજું એકે એનો
માલિક જે છે તેની પોતાની કોલસા ખાણ છે જેથી
તે કંપનીને કોલસા તદ્દન સસ્તો મળે છે તેમ છતાં
આ બે કારણો નગણીય, તો પણ બીજી બધી કંપ-
નીઓ પ્રથમ કરેલા કરારની મુદત પૂરી થતાં સરકાર-
ની માલકીની થઈ તે દાવસથી હજી સુધી સરકારની
ઉપજમાં વધારાજ કરતી જાય છે. જ્યારે પહેલાં
સરકારને એમાંથી કશા ફાયદા ન થતાં ઉલટું
પોતાની તીજેરીમાંથીજ વ્યાજ આપવું પડતું. ઠરા-
વેલી મુદતસુધી તીજેરીમાંથીજ જ ખર્ચ થતો તેના
આંકડો કટલા વધારે હતા તે નિશ્ચિત કરવું સહેલું
નથા. એક જણ તોના ખર્ચ પ પાઉંડ ગણ્યા એવા
સૂચના કરી છે, અને બે એ આંકડો ખરો માનીય
તો પણ રેલવે સરકારી માલકીના થયા પછી તે એક
ઉપજતું મોટું સાધનજ થશે એમાં કાંઈ શંકા નથી.

ચાલુ રસ્તાની સુધારણા વિષે—આવી રીતે
આર્થિક પરિસ્થિતિમાં ફર થતાંજ રેલવેના ધોરણ-
માં પણ ફેર કરવાની જરૂર પડી. ૧૯૦૦ સાલસુધી
હિંદુસ્થાનની રેલવેના બધા મોટા મોટા રસ્તા
બાધા તે કામ પૂરું કરવાનું ચાલતું હતું, પણ મુંબઈ
થી ત હિંદી સુધી પૂર્વ રાજપુતાનામાં જનારી બીજી
રેલવે નાગડા-મથુરા લઈને ફાટા તૈયાર થતાજ, સુખ્ય
સુખ્ય રેલવે બંધાવવાનું સર્વ કામ શરૂ થયું તે
પછી મુંબઈથી સિંધ સુધી થેટ જનારો એક રસ્તા
બાંધવાની જરૂર છે, પણ તે ફક્ત સૈન્ય લઈ આવ-
વા કરવા માટેજ હોય એવા રસ્તાથી વેપારી

વાહતુક બહુ વધશે એવો સંભવ ન હોવાથી અને
કચ્છના રાવની પણ પોતાના પ્રદેશમાંથી, રેલવે જવા
દેવા માટે અનુમતી ન હોવાથી એવી યોજના અમ-
લમાં મકાઈ નહિ. તેમ હિંદુસ્થાન અને બ્રહ્મદેશ,
એ બંને રીકબીજાને સંયુક્ત કરવા માટે પણ રસ્તા
ઓની તપાસ થઈ છે. તથાપિ આ રસ્તો ડુંગરવાળો
પ્રદેશમાંથી જાય છે તેમજ સમુદ્રમાંથીજ પ્રસ-
દેશની બેકે વેપાર કરવો વધારે સગવડ ભરી જણા-
યાથી, ભવિષ્ય તરફ કોઈ લક્ષ આપતું નથી. કરાંચી
તથા હિંદી એને બેડતો (બ્રાડગેજ) સંગળ રસ્તો
કરવાનો વિચાર ચાલુ છે. તથાપિ આવા નવા રસ્તાની
યોજના કરતાં, રેલવેની ઉપજાબા સ્થળે સ્થળે કુદ-
વાળી જરૂર વધારે જણાય છે. તે ઉપરાંત સિવસોદિવસ
વેપાર વધતો જાય છે, જેને લીધે રેલવેને માલકીની
ગાડી પૂરી પાડવી એ વસ્તુ અઘરી થઈ પડી થઈ છે.
ગાડીની સંખ્યા વધારવી પડી, તેમ બધે એ એ રસ્તા
કરવાની જરૂર જણાય છે, સ્થળેસ્થળે જ કરાંચી
બાંધવા, તેમ હજી નેબીજા સાધનો વધારવા એ બધી
બાબતોની આવશ્યકતા માલમ પડે છે. પરિણામે
બંધાયેલી રેલવે માટેજ વધારે ખર્ચ કરવાની જરૂર
છે. તેથી નવા આગામીના રસ્તા બાંધવા એ થઈ
પડ્યું છે. આવી દુરસ્તીના કામમાં થતો ખર્ચ
સરકારને ભારે પડવાથી એ બાબતમાં એવ્ય સૂચના
સૂચવવાસાડું લંડનમાં લોડ ઇન્ડિયન એજન્સી
પણ હેડળ એક ન્હાની (છોટી) કમિટી બરાવવામાં
આવી તેના રીપોર્ટમાં એમ સૂચના કરવામાં આવી
કે ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦ પાઉંડથી વધારે ખર્ચ સરકારે
એક વરસમાં રેલવે પાછળ કરવો નહિ પણ એ
સૂચનામાં જણાવેલો ખર્ચ પણ સરકાર કરી શકે
એમ નથી.

સ ર કારી નિયંત્રણ—રેલવે કંપની સાથે
કરેલા કરાર પ્રથમ કરારમાં, સરકારે વ્યાજ આપ-
જવાબદારી માથાપર લીધી તેથી, આગામીનું
બાંધકામ શરૂ થયું ત્યારથીજ સરકારને કંપનીના
ખર્ચ પર અને આગામી શરૂ થયા પછી તેની વ્યવ-
સ્થાને આવકબંધકમાં દેખરેખ રાખવાની ફરજ પડી.
સર્વથી પહેલાં સરકારે પોતાના સલાહકાર તરીકે
ઇંગ્લીશરોનો નામજુક કરી અને પછી નિયંત્રણ
પ્રતિનિયંત્રણ કરનારા અધિકારી નિમ્યા. હિંદુસ્થાન
સરકારના પાબંધક વર્કસ ડિપાર્ટમેન્ટને રેલવે બાંધ
તરીકે એક સ્વતંત્ર ઉપજાબા બેડવામાં આવી. પરંતુ
જ્યારથી રેલવે સરકારની માલકીના થઈ ત્યારથી
ઉપરની વ્યવસ્થા અધુરીને સગવડ વગરની જણાઈ
આખરે એક અધ્યક્ષ, બે સહાયક અને એક મંત્રી મળ્યા

મીટર જેટલા સીધા સલ્ફીકેટમાં અને એ રસ્તો થોડા અંતમાં થયો છે. પ્રદેશમાંની બધી રેલ્વેએ સીધર જેટની જ છે. માર્ગો લાઇટ રેલ્વે ૨ ફુટ ૬ ઇંચ જેટના રસ્તાની છે ને એ રસ્તો પણ સીધર કામ થાય છે એવો અનુભવ થવાથી ઘણીખરી ઉપરોક્ત આવા નહાનાં સીધર ફુટ નેરો જેટની જ બંધાવવાની એવી વૃત્તિ વધતી જાય છે.

સરકારી સ્કેલ કંપનીની વ્યવસ્થા— સરકારી વ્યવસ્થા, ઇન્ટ છે કે કંપનીની, એને માટે જખરો વાદવિવાદ ચાલે છે. એકવર્થ રેલ્વે કમિટી આગળ આ કદાચ મોટામાં મોટો પ્રશ્ન હતો. પણ તે કમિટી એકે ભલામણ સર્વાનુમતે આપવા અસમર્થ હતી. પણ તેમના સર્વાનુમતે એવો અભિપ્રાય થયો કે લંડનમાં સરકારે કરેલા ના બેઠક દ્વારા હાલમાં ચાલતી વ્યવસ્થા, તે ઇન્ટ નથી જ અને એનો કરાર પૂરો થાય પછી વધુ વર્ષો તો ચલાવી જોઈએ નહિ. આ સૂચનાને પ્રજા તરફથી પણ સત્કાર થાય છે. પાછળથી સરકારી નિયંત્રણ ઇન્ટ છે એવું લેજસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં નક્કી થઈ ગયું અને એરીને પ્રસ્ટ ઇન્ડિયા અને એક ઇન્ડિયન એનિસલા સરકારી નિયંત્રણવાળી થઈ. એ ઉપર આવી જ ગયું છે.

સરકારી નિયંત્રણ હોવી છતાં એક્ટની કોઈ જાતની વ્યવસ્થાપક કંપની હોવી જોઈએ એવું બીજા દેશના અનુભવ પરથી સરકારે સ્પષ્ટ જણાવ્યું અને રીતે ભવિષ્યમાં જર્મની, કેનેડા, એડેન્બરગ એ સ્ટ્રેલિયા કે જ્યાં કેલીક કંપનીને લિખિત હક્ક આપવામાં આવ્યા છે અને સરકાર અને કંપની વચ્ચે આગગાગાડીના નફાની વહેંચણી સંબંધી લિખિત કરાર થયો છે ૧૯૨૫ માં જુનમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એક રેલિલખંડ રેલ્વે સાથે જોડાઈ ગઈ છે.

નીચેનું કોષ્ટક હિંદુસ્તાનની રેલ્વેના ૧૯૨૮-૨૯ ખર્ચા છે—

૧૯૨૬માં આ રેલ્વે હિંદુસ્તાનની રેલ્વેના ખર્ચા (૧૯૨૬) થયો અને સરકાર તરફથી તેની વ્યવસ્થા લેવામાં આવી.

વિજળીની આગગાડી— હિંદુસ્તાનમાં વિજળીની આગગાડીઓ શરૂ થઈ છે. કલ્યાણથી પુણા વિદ્યુત પોલ લાઈન નાના રો. આ. પી. રેલ્વેનો એક સંબંધી રેલ્વે ૧૯૨૬ ની આખરથી શરૂ થઈ ગયો છે. અને મુંબઈ પુના અને ઇગતપર વચ્ચેનો વિજળીનો રસ્તો કરવાનો વિચાર એ રેલ્વે તરફથી ચાલે છે. વરાળથી ચલાવવા મુંબઈ થી પુના જતાં પ કલાક લાગતા વિજળીની આગગાડીથી ૩.૩૦ કલાક થાય છે. જ્યારે કલ્યાણથી ઇગતપરમાં વિજળીદ્વારા આગગાડીનો રસ્તો પૂરો થઈ જાય તો આ પી. નો વિજળીનો રસ્તો આખા પી. સામ્રાજ્યમાં મોટામાં મોટો રસ્તો અને એ આખી રેલ્વેના જર્મનમાં એક મોટામાં મોટો વિજળી રસ્તો ગણાશે.

હિન્દી કેરળ—ટીકમિશનમાં ભલામણ ને મુજબ આ પી. પી. રેલ્વેની, હિન્દી, જ્યાં એમાં હિન્દીનું લગભગ ૭૫ ટકા પ્રમાણ માય એવી જાતની શિક્ષણની નગવડ વધારવી જોઈએ. આ વિચારને સરકારી તેમજ કંપનીની રેલ્વે એટલે આપ્યો છે. આના સંબંધમાં ૧૯૨૫ માં પી. સી. એક ટ્રસ્ટ પોર્ટેશન સ્કુલ ખોલવામાં આવી છે. આના ઉપરાંત દેરાડૂનમાં ૧૯૩૦ ના ખર્ચામાં એક રેલ્વે સ્ટેશ કોલેજ સ્થપાઈ છે.

આગગાડી સંબંધી કોષ્ટક—નીચે આગગાડી સંબંધી કેટલાક અગત્યનાં કોષ્ટક આપ્યાં છે તેથી હાલની હિંદુસ્તાનની આગગાડી ની સ્થિતિનો ખરાબર ખ્યાલ આવશે.

તેમજ ૧૯૨૭-૨૮ માં જણાવતા અગત્યના અંશો

૩૧ મી માર્ચ (૧૯૨૬) સુધીના રસ્તો તૈયાર ૧૯૨૭-૨૮				૧૯૨૮-૨૯	
(૧) એક બાલુના પાટા	૩૬૧૫૬.૦૬			૩૭,૩૮૨.૬૫	૩૫૧૬.૧૬
(૨) બે અથવા વધારે પાટા	૩૫૫૫.૪૬			૩૫૧૬.૧૬	૪૦૬૪૬.૭૦
(૩) એક દર જવાનો માર્ગ	૩૬૭૧.૫૮			૫૫૪૫૬.૬૬	
(૪) એક દર વાહનનો માર્ગ	૫૩,૮૪૬.૪૮				
મુડી, આવક અને ખર્ચ—					
(૫) એક દર મુડી જલવાહનો આવક સાથે		૬૨૨૬૨૨૫૦૦૦		૬,૩૧,૩૬,૩૬,૦૦૦	
(૬) મૂળ આવક		૧૧૮૨૨૧૭૦૦૦		૧,૧૮,૨૨,૧૭,૦૦૦	
(૭) મુસાફરીના માઇલની આવક		૬,૫૮		૬-૩૮	
(૮) ચાલ ખર્ચ		૭૨૩૦૭૬૦૦૦		૭૨૩૦૭૬,૦૦૦	
(૯) મુસાફરીના માઇલનો ખર્ચ			૪-૦૨	૩-૬૫	

(૧૦) ચોક્કસ આવક (નેટ આનિંગ)	રૂ.	૪૫૯૧૪૧૦૦૦	૪૫૨૪૧૧૦૦૦
(૧૧) મૂલ્ય આધારિત આવક અર્થેના સેકડેટકા		૬૧-૧૬	૬૨.૭૭
(૧૨) સુધી પર ચોક્કસ આવકના સેકડેટકા		૫-૫૮	૫-૩૨
(૧૩) સાધન વાહન		૬૫૫૪	૬,૪૪૨
(૧૪) મુસાફરોની ગાડીઓ		૨૦,૧૧૨	૨૦,૨૨૬
(૧૫) બીજા મુસાફરોના વાહનો		૫,૪૦૬	૫,૫૦૪
(૧૬) માલ		૨૨૮,૨૭૧	૨,૨૫,૫૫૩
પાટાપરના યંત્રો		૩૨	૩૨
પરાણના વાહનો		૨૧	૨૭
વિજળીના યાત્રિક વાહનો અને ટ્રેઇલર્સ		૨૧૩	૩૦૭

મુસાફરનું વાહન—

(૧૭) મુસાફરોની સંખ્યા		૬૨૩,૧૧૪,૮૦૦	૬૨૦,૧૦૧,૧૦૦
(૧૮) મુસાફરના માઇલ		૨૧,૭૦૪,૨૬૦,૭૦૦	૨૨,૦૬૭,૧૩૬.૦૦૦
(૧૯) સરેરાશ મુસાફરી	માઇલ	૩૪.૮	૩૫.૬
(૨૦) મુસાફરો મારફતે આવક	રૂ.	૩૬,૧૭,૬૫,૦૦૦	૩૮૨૪૩૬૦૦૦
(૨૧) એક માઇલ દીઠ પ્રત્યેક મુસાફરને આપવો પડતો સરેરાશ ભાવ	પાઇ.	૩-૪૭	૩.૩૨
(૨૨) એકંદર વાહનો દ્વારા આવક	રૂ.	૪૫,૬૭,૩૬૦૦૦૦	૪૪,૪૬,૮૬૦૦૦

માલનું વાહન—

(૨૩) માલ લઈ જવામાં આવ્યો તેના ટનની સંખ્યા		૮૬,૭૬૧,૦૦૦	૮૦,૮૩૫,૦૦૦
(૨૪) એકંદર ટન માઇલ		૨૧૬૦૨,૨૨૨,૦૦૦	૨૧,૮૮૬,૧૭૭૦૦૦
(૨૫) સરેરાશ વાહન		૨૪૩-૬	૨૪૧-૦
(૨૬) ટન વાહનથી આવક	રૂ.	૬૬,૩૬,૬૬૦૦૦	૭૧,૧૫,૫૫૦૦૦
(૨૭) એક માઇલ લઈ જનારો એક ટન દીઠ સરેરાશ ભાવ	પાઇ.	૬.૦૮	૬.૨૪
(૨૮) કુલ માલ દ્વારા આવક		૬૬,૫૮,૩૨,૦૦૦	૭૧,૪૪,૪૧,૦૦૦
કામગારની સંખ્યા—		૮૦૦,૧૦૨	૮૦૭,૮૬૬

મુસાફરો તરફથી આવક (હબર રૂપિયામાં)

વર્ષ.	પહેલો વર્ગ.	બીજો વર્ગ.	છંદર વચ્ચેનો વર્ગ.	ત્રીજો વર્ગ.	સીઝન ટિકિટ અને બેઝિનનારા તરફથી
૧૯૧૦	૫૮,૮૨	૭,૭૨૩	૬,૪૬૬	૧,૪૬,૫૧૬	૧,૫૮૫
૧૯૧૧	૬૬,૩૮	૮,૩૮૩	૧૦,૮૮૮	૧,૫૭,૩૧૫	૧,૬૮૫
૧૯૧૨	૬૨,૬૦	૮,૩૩૧	૬,૧૩૭	૧,૭૦,૧૩૫	૧,૭૫૫
૧૯૧૩-૧૪	૬૮,૬૪	૮,૮૭૦	૧૦,૩૪૮	૧,૮૩,૭૦૩	૧,૯૩૬
૧૯૨૪-૨૫	૧,૨૨,૬૩	૧૬,૨૦૦	૧૪,૮૦૧	૩,૪૭,૨૪૫	...
૧૯૨૫-૧૯૨૬	૧,૨૦,૪૨	૧૮,૬૪૨	૧૫,૬૬૧	૩,૪૭,૬૪૫	...
૧૯૨૬-૧૯૨૭	૧,૧૭,૭૫	૧૮,૮૨૭	૧૬,૧૭૬	૩,૩૪,૩૬૭	...
૧૯૨૭-૧૯૨૮	૧,૧૩,૭૧	૧૬,૫૬૭	૧૬,૬૩૨	૩,૪૩,૬૨૫	...
૧૯૨૮-૧૯૨૯	૧,૧૨,૨૫	૧૬,૧૮૬	૧૬,૬૪૩	૩,૩૫,૩૮૨	...

લિંગત.	મરી થયેલા.		ઘાયલ થયેલા.	
	૧૯૨૭-૨૮	૧૯૨૮-૨૯	૧૯૨૭-૨૮	૧૯૨૮-૨૯
અ મુસાફરો				
(૧) આગગાડી વગેરેને અકસ્માત, એન્જીન આદિ યંત્રો, પાણીના રસ્તા.	૪૫	૨૪	૧૦૪	૨૦૭
(૨) માત્ર રેલ્વે પરજ કરતા વાહનોથી થયેલા અકસ્માત.	૩૩૬	૩૬૦	૧૦૪૬	૧૧૩૧
(૩) ઉપર ગણાવેલા શિવાયના અકસ્માત.	૩	૪	૨૭	૩૦
ઘ નોકરો.				
(૧) આગગાડી, એન્જીન આદિ યંત્રો પાટાના રસ્તા વગેરેને અકસ્માત.	૨૩	૨૧	૧૬૬	૧૬૨
(૨) માત્ર રેલ્વે પરજ કરતા વાહનોથી થયેલા અકસ્માત.	૩૨૩	૩૪૧	૧૩૨૩	૧૪૬૨
(૩) ઉપર ગણાવેલા શિવાયના અકસ્માત.	૫૪	૪૬	૨૭૧૩	૩૧૮૦
ક ઇતર.				
(૧) આગગાડી, એન્જીન આદિ યંત્રો, પાટાના રસ્તા વગેરેને અકસ્માત.	૩૬	૫૫	૮૪	૬૪
(૨) માત્ર રેલ્વે પરજ કરતા વાહનોથી થયેલા અકસ્માત.	૨૨૦૩	૨૪૪૮	૭૩૨	૭૭૫
(૩) ઉપર ગણાવેલા શિવાયના અકસ્માત.	૪૧	૨૬	૬૮	૮૬
કુલ.....	૩૦૭૦	૩૩૫૮	૬૨૬૫	૭૧૮૭

વર્ષ	યુરોપિયન	હિન્દી					એકંદર સંખ્યા
		હિન્દુ	મુસલમાન	અંગ્રેજી ઇન્ડિયન	ઇતર	કુલ	
૧૯૨૭-૨૮	૫૧૧૦	૫૭૩૬૦૧	૧૭૬૨૬૨	૧૪૩૭૪	૨૭૪૫૫	૭૬૪૮૬૨	૮૦૦૧૦૨
૧૯૨૮-૨૯	૪૬૮૬	૫૭૫૩૪૫	૧૭૬૪૭૪	૧૪૪૧૬	૩૩૬૪૩	૮૦૨૮૭૮	૮૦૭૮૬૬

અગત્યની પ્રિન્ટિંગ મશિન રેલવે	માનવબળ પ્રદેશ	મુદી	પ્રિન્ટિંગ મશિન આવક	આવકના સેક્ટર
આસામ બેંગલ રેલવે	૧,૧૮૫	૩,૨૪,૦૦,૦૦૦	૨,૧૦,૧૧,૦૦૦	૪-૪૬
બેંગલ અને નોર્થ વેસ્ટર્ન	૨,૦૭૬	૨,૦૬,૩૦,૦૦૦	૨,૧૩,૬૬,૦૦૦	૪-૩૫
બેંગલ નાગપુર ૪૦૧	૩,૧૧૭	૩,૧૬,૩૩,૪૪,૦૦૦	૩,૧૬,૩૩,૪૪,૦૦૦	૩-૩૨
બેંગલ બેંગલ	૩,૮૫૨	૩,૮૫,૪૮,૦૬,૦૦૦	૩,૮૫,૪૮,૦૬,૦૦૦	૪-૨૧
બર્મા રેલવે (હિન્દુસ્તાનની રેલવેથી સ્વતંત્ર)	૧,૬૩૧	૩૨,૭૬,૦૫,૦૦૦	૩૨,૭૬,૦૫,૦૦૦	૬-૦૧
ઈસ્ટ ઇન્ડિયન	૪,૧૮૪	૧,૪૦,૪૧,૧૭,૦૦૦	૮,૧૩,૬૩,૦૦૦	૪-૩૬
ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનિન્સ્યુલા	૩,૬૭૮	૧,૧૫,૮૮,૦૧,૦૦૦	૫,૫૫,૩૧,૦૦૦	૪-૩૬
મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા રેલવે	૩,૧૨૧	૫૬,૩૬,૩૬,૦૦૦	૪,૮૮,૨૬,૦૦૦	૮-૨૨
નોર્થવેસ્ટર્ન	૬,૮૩૦	૧,૪૬,૮૧,૫૨,૦૦૦	૪,૬૮,૧૮,૦૦૦	૩-૩૬
સાઉથ ઇન્ડિયન	૨,૨૬૪	૩૮,૪૨,૫૫,૦૦૦	૨,૬૪,૦૨,૦૦૦	૬-૮૭

આગળોટા:—આર.લ. વરાળનાં વડે ચાલનારી પહેલી આગળોટ શેષી કાઢવાનું માન ઇંગ્લેન્ડના સીમિંગટનને છે. તેની આ પહેલી આગળોટ ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ફ્રાન્સ નદી અને કલોઇડની નહેરમાં ચલાવવામાં આવેલી. આ પછી થોડા વખતમાં અમેરિકાના ફુલટને વેરાળનાં ઘણાં વહાણ તૈયાર કરી તેમાં માણસોને અને માલને લઈ જવાનું કામ શરૂ કર્યું. વરાળની આગળોટ બાંધવામાં અમેરિકા સાથે ઉભા રહેવાય એવી તૈયારી કરવાને આર.લ. ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૮૧૪ માં થયો તે સાલમાં એક નાનીશી બોટ ટેમ્સમાં ઉતારીને ફ્રેન્સની પાંચુ તે વખત પછી આગળોટને વેરાળ ઇંગ્લેન્ડમાં એટલે જાણી જાણામાં થયો કે બે ચાર વરસમાં તે બધી મુખ્ય મુખ્ય નદીઓમાં વરાળનાં વહાણો ચાલવા માંડ્યાં. એટલું જ નહિ, પણ એક આગળોટ તે ન્યુયોર્કથી લીવર પુલના પ્રવાસ પછી પૂરો કર્યો છતાં મોટી સફર કરવાની હિંમત હજી લોકોમાં આવી ન હતી. ૧૮૨૫ માં એક કમીઝ ઇંગ્લેન્ડથી હિંદમાં આવ્યો તેને માટે તેને એક ભારે રકમ ધનામમાં આપવામાં આવી હતી. પછી લગભગ ૧૨-૧૩ વરસ એટલે જ એક આગળોટ અમેરિકાથી બ્રિટન લગીની સફર

નિયમિત રીતે કરવા લાગી. તે પછી આટલાં ટિપ્પ મહાસાગરમાં પ્રવાસ કરવા માટે ખાસ મોટી આગળોટો બાંધવામાં આવી. તે છેવટે ૧૮૪૫ માં થી ગ્રેટ બ્રિટન નામના મોટા વહાણે ન્યુયોર્ક લગીના પ્રવાસ ચાલુ દિવસમાં કર્યો.

વિકાસ વિષયક

હવે સાંનાં ચક્રોને પાંખા:—આ સમય પછી આગળોટની બાબતમાં નવો જમાનો શરૂ થયો, એમ કહેવું જોઈએ. આ ગ્રેટ બ્રિટન આગળોટ આ પહેલાંની બધી આગળોટ કરતાં મોટી હતી. તેની લંબાઈ ૩૨૦ ફુટ હતી તે તે લોકોને બદલે ખલસાની બનાવવામાં આવી હતી. તેને ગતિ આપવાને માટે હવે સાંનાં ચક્રોને બદલે (પેડલ વ્હીલ્સ) ને પાંખા (પ્રોપેલર) લગાડવામાં આવ્યા હતા. આ બંને વસ્તુઓ આગળોટની રચનામાં હતી. અમેરિકામાં ફુલટને હવે સાંનાં ચક્રો અને પાંખા એ બંનેનો ઉપયોગ કરીને પાંખાને બદલે ચક્રો સાંનાં ચક્રો નિર્ણય કર્યો. કોવાથી ઘણાં વરસ લગી આગળોટને હવે સાંનાં ચક્રો બેડમાં આવતાં. ઘણાં લોકો વહાણ પછી એવાં બનાવવામાં આવેલાં પણ છેવટે ગતિ અપેક્ષાના કારણે પાંખા વધારે ઉપયોગી છે, એમ નક્કી થયું. આર.લ. હવે

કરાવ મવાથી પેસાને વધ એ બંને દિશાએ મોટું નુકશાન થયું. બુનદસનાં આ કામ પ્રમાણે ધી વેસ્ટર્ન બોટનું કામ પણ આર્થિક દષ્ટિએ નિષ્ફળ થયું. છતાં આ બધાં કામોમાં તેમણે જે સુક્ષિપ્તો અને કુશળતા યોજી, તે બધી બીજા ઇન્જીનીયરોને ખૂબ ઉપયોગી થઈ. તેમણે બનાવેલાં બધા યંત્રો મોટાં પ્રમાણમાં ભારે સાહસનાળાં હતાં. ધી ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન બોટ સાવ નકારીજ બની એમ ન કહી શકાય. તેને ન બની હોત, તો કદાચ આટલાંટિક મહાસાગરમાંથી તારાયંત્ર બનાવવાનું કામ આટલું વહેતું થઈ શક્યું ન હોત. વળી હાલમાં જે મોટા લડાયક અથવા બીજા સાદાં મોટાં વહાણો બંધાય છે, તેમને આરંભતો ધી ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન બોટથીજ થએલા. ઉપર કહેલા અકસ્માતથી એ આગમોટને મોટું નુકશાન થયું ન હતું તેથી થોડીક દુરુસ્તીથી મોટા કામમાં તેનો ઉપયોગ થયો. ૧૮૬૫ ઈ. સ. માં આટલાંટિક મહાસાગરમાં ૨૫૦૦ માઈલ તારાયંત્રના દોરડાં નાખવાનું કામ આજ બોટે કર્યું હતું. આ એક બોટમાંજ આ બધા કામ માટે જરૂરી સામાન મુકવામાં આવતો આના જેવાં બીજા અનેક મોટાં કામ આ આગમોટ વડે થયા છે. કુનાડ લાઈનના લિવર પુલ અને ન્યુયૉર્ક વચ્ચે સફરકરનારી બોટો કરતાં આ બોટ સાત ગણી મોટી હતી. તે વખતે આટલાંટિક મહાસાગરમાં ચાલનારી બોટો કરતાં આની વહાળની શક્તિ ત્રણગણી હતી ને આમાં બીજી બોટ કરતાં વી શગણા ઉતારૂઆ પ્રવાસ કરી શકતા. આની લંબાઈ ૬૬૨ ફીટ, પહોળાઈ ૮૩ ફીટ, ઉંડાઈ ૬૦ ફીટ, ટનેજ ૨૪૦૦૦ ટન હતું. આ બોટમાં લગાડેલા હલશાનાં ચક્રનો વ્યાસ ૨૬ ફીટ હતા ને તેમને ચલાવવાનો ચાર વરાળના અંજીન (દરેકને ૬ ફીટ ૨ ઇંચ વ્યાસ વાળાવરાળનાં વાસણો) મૂકેલાં હતાં. તે ઉપરાંત આ બોટને ૪૪ ફીટના વ્યાસવાળો ચાર પાટાવાળા એક પ બો હતા ને તેન ચલાવવાન માટે બુદ્ધ અંજીન હતું. આ બધા અંજીનો મળીને ૮૦૦૦ અંચ ગલાનું બળ આ કામમાં વપરાતું હતું ને એકવાર પૂર્યા પ્રદક્ષણ થાય અટકા કાલસા હતા. પચાસ ટન વજનના દશાશ બાપ્પપાત્રો (બાયલસ) તેમાં રહેતાં ને ૧૨ ટન ડોઝરો તેમને જરૂરના હતા.

વરાળ યંત્રને। પ્રસારને ગતિને।
વધારા:—અગમોટના ચલાવવામાં વરાળ યંત્રના ઉપયોગ ખૂબ હપાટાથી થવા લાગ્યા. ૧૮૫૦ થી ૧૮૬૦ ના અરસામાં લંડન શહેરમાં આવનારા વહાણો ટનેજ વધીને ત્રણગણું થયું. પાનેનરયુલર અને સોરીએ ટલકંપનીની સુદર આગમોટો અટલાં

ટિકમાં ચાલવા લાગી. હોલીહેડને કિંગસ્ટન લાઈન દ્વારા પ્રથમ વર્ગની ઉત્તમ આગમોટો ચાલતી થઈ. આ બોટોને હલેસાના ચક્રોજ લગાડવામાં આવ્યા હતાં. આ સાધારણ રીતે દરેક આગમોટની લંબાઈ ૩૩૪ ફીટ, ચક્રોના વ્યાસ ૩૧ ફીટ અંજીનના વાસણનો વ્યાસ ૮ ફીટ ૨ ઇંચ હતો. બોટની કિંમત લગભગ ૭૫૦૦૦ પાઉંડ છે. આટલો વેગ કલાકે ૨૦૮ માઈલ થાય છે. કુનાડ કંપનીના ગ્લાસગોવાળા એન નેપીઅરે બાધેલી પશિયા નામની બોટ ૩૮૬ ફીટ લાંબી ને ૪૫ ફીટ પહોળી હતી.

૧૮૬૫ સુધીની આગમોટોનો વેગ વધારેમાં વધારે કલાકે ૨૫ માઈલ હતો. ૧૮૬૫ માં આ વેગ ખૂબ વધ્યો હતો. બોટ ચાલે ત્યારે તેને પાણીનો વિરોધ ખૂબ સહન કરવો પડે છે. એટલે બોટની ગતિ ધમણી કરવી હોય, તો પંખાનો શક્તિવેગ ચારગણો કરવો પડે છે. ઉપરાંત બોટની ગતિનો ઘણો આધાર તેના આકાર ઉપર હોય છે. બોટનો આગળનો ભાગ જે આણીદાર હોય તો પાણી ખૂબ કાપી શકાય છે. જેથી બોટ જલદીથી ચાલી શકે છે. પણ વરાળની મુખ્ય શક્તિ બોટની નીચે જે પાણી વિરોધ કરતું હોય છે તેને દૂર કરવામાં ખરચાય છે.

આગમોટની શક્તિને આકારમાં કેટલો અપાટમાં ફેરફાર ને વધારો થતો ગયો તે નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી માલમ પડી આવશે.

વર્ષ	બોટનું નામ	ગાંતસાધન	લં.કુ.	પો.કુ.
૧૮૩૮	ગ્રેટ વેસ્ટર્ન	હલેસાં	૨૩૬	૩૬
૧૮૪૪	ગ્રેટ બ્રિટન	પંખો	૩૨૨	૫૧
૧૮૫૬	પશિયા	હલેસાં	૩૬૦	૪૫
૧૮૫૮	ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન	હલેસાં; પંખો	૬૬૦	૮૩

આગમોટની ગતિમાં જે અજબ ફેરફાર થયો છે તેનું કારણ આગમોટમાંના વરાળ યંત્રની સુધારણા છે. આ ફેરફારથી ગતિ વધી છે, અટલુંજ નાહું પણ બળવાળુ પણ આણું બળે છે, ને તેથી આગમોટના ભાડાં પણ આછાં થયાં છે. આની અસર દુનિયાના બુદ્ધ બુદ્ધા દેરો સાથેના વહેવાર ઉપર થઈ છે. ને તેથી જગતના એક દર વ્યવહારમાં જે ફાતે થઈ છે, તેનું ઘણું ખર્ચ માન વરાળ યંત્રનેજ મળે તેમ છે.

આગમોટની રચનામાં સુધારણા:—
આગમોટની રચનામાં અનેક વિશિષ્ટતા છે, તેમાંની સૌથી અજબ વિશિષ્ટતા એ છે કે ઈંગ્લેન્ડ બાડામાં બોટો જરા પણ ન હાલે ને ઉતારૂઆને જરાય અગવડ ન થાય તે માટે કરેલી નિયંત્ર યોજના છે. આ યોજનાવાળી બોટને કેસ્ટોલેવા કહે છે. આ રચના કેપ્ટન હંસિએ પોર્ત સુઆડા. આ કેપ્ટન કલકત્તા

ખંડમાં એક અમલદાર હતો, ને તેણે અહિંના આનુભવનો ઉપયોગ કરી આ યોજના સૂચવી. આ યોજના એવી છે કે તેમાં ખોટની ખર્ચે બાબતોએ હાકડાના મોટા ગદ્દા અથવા બે હોડીઓ ભેરીને રાખવી. આમ કરવાથી મોટા તોફાનમાં મોટાં વહાણો પણ ડામડાળ થાય, ત્યાં આવી યોજના વાળી ખોટો તદ્દન શાંત રીતે ચાલે છે. એવું તેણે આ દેશમાં (ડિંદમાં) ભેયું. આ યોજનામાં સુધારો કરીને બે તળીઆના ભાગ વાળી ખોટની યોજના તેણે શોધી કાઢી. તેથી એક તળીઆનો ભાગ બીજા ભાગને સાચવી લે છે ને ખોટ ખાસ હાલતી નથી. બે ખોટો એક બીજાને ભેડીને બનાવી હોય, તેવો આકાર કસ્ટોલિયાને હોય છે. મોટાં મોટાં વહાણ-ખોટો તૈયાર થયાં છતાંય ઇંગ્લિશ ખાડીમાં તો નાની ખોટોજ ચાલતી કારણ આ ખાડીમાં મોટાં વહાણોને માટે પૂરતું ઉંડુ પાણી નથી. પણ ઉપર કહેલી કસ્ટોલિયા ખોટ પાણીની નીચે છજ ફીટ રહેતી હોવાથી તે ભરતી કે ખોટ ગમે તે વખતે કંઈ ખંડરમાં ચાલી શકે છે. વળી મોટી આગમોટ જેટલા ઉતારોએ પણ તેમાં ખેસી શકે છે. કસ્ટોલિયા ખોટ લંબાઈમાં ૨૬૦ ફીટ ને પહોળાઈમાં ૬૦ ફીટ હતી. આ ખોટમાં પ્રવાસની બધી સગવડ કરવામાં આવેલી હતી. આ ખોટ-માંથી એક હજાર ઉપરાંત પ્રવાસીઓ જઈ શકતા. આ ખોટની ગતિ બહુ ઓછી એટલે સરાસરી ૧૪ નોટસ સુધીનીજ હોય છે. છતાં આ ખોટ બહુજ શાંતિથી ચાલતી હોવાથી ઉતારોએ જરા પણ તકલીફ પડતી નહિ, આ મોટો સુધારો આ ખોટમાં છે. કસ્ટોલિયા ખોટમાં મોટી ખામી ઓછી ગતિની હતી, તે કાઢી નાખવા માટે પાછળથી બાંધેલી ખોટ-માં નવી બતનાં હલેસાના ચક્રો ખેસાડવામાં આવ્યાં. આ સુધારાને બંધાવતાં ખોટમાં ઇનાંનેકટા, વિક્ટોરીઆ અપ્રેસ વગેરે ખોટોની ગાત કલાક છવીશ માઈલ જેટલાં હતી. ખોટ હાલવાથી થતી પીડાથી બચવામાટે મિ. મિસેમરે એક નવી યુક્તિ કરી. તેણે એક મોટા વિશાળ દીવાનખાના (સડુન) વાળી ખોટ તૈયાર કરી. જ્યારે ત આગમોટમાં દશાદર્શક હાકાયત્ર મૂકેલું હોય છે તેવી રીતે આસ ઉપર આ દીવાનખાનું ગાંઠવેલું હતું ને તેને સ્થિર રાખવામાટે અનંક ચાખનાઓ બનાવવાં હતી. પણ મિસેમરની આ યુક્તિવાળી ખોટ સમુદ્રના પ્રવાસ માટે નિરૂપ-યોગ્ય થઈ ગઈ.

આ હાલવાની પીડા ઉતાવળે ચલાવવાની જરૂર વાળી લશ્કરી વહાણ ઉપર તો ઘણીજ થતી હોય છે. તે એકલી બધી હોય છે કે ખાસાંઓને પણ તે અ-

સહ્ય થઈ પડતી ને આખું વહાણ તેથી હાલી ઉઠતું ને તેથી તે નાદુરસ્ત બની જતું. વહાણ ખાટલું ભયાનક રીતે હાલવાતું કારણ એ હતું કે સમુદ્રનાં મોટાં મોજા ઉપરાંત વરાળયંત્રના ધક્કા પણ ખૂબ ભેરથી હચમચાવી મૂકતાં હતાં આ ધક્કા એ જીનના દાટા (પિસ્ટન) અને દાટાના દાંડા ખંડિત રહેવાને લીધે વધારે લાગતા. તેને દૂર કરવા માટે પાણી ચક્કિ ના સિદ્ધાંત ઉપર બાબ્બચક્કિનું ઇજીન તૈયાર કરવા માં આવ્યું. તેમાં દાટા, દાટાના દાંડા વગેરે ભાગ જરા પણ નથી હોતા તેથી વહાણને ગમે તેવા ધક્કા નથી લાગી શકતા. આ નવી બતની ખોટ પહેલાં ગ્લાસગો શહેરમાં તૈયાર થઈ ને તેનું નામ ટર્મિનિયા પાડવામાં આવ્યું. એ ખોટ ૧૦૦ ફીટ લાંબી ને ૬ ફીટ પહોળી હતી. તેની ગતિ કલાકે ૩૨૦ નોટ એટલે ૩૭૦ માઈલ રહેતી. આ ખોટમાંની ખાસ ચક્કિનું વજન બીજા આગમોટોના બાબ્બચંત્રથી ઓછું હતું ને તે જગ્યા પણ ઓછી રોકતી. તેમાં ખરચ ઓછો થતો, બળતણ ઓછું બળતું, ને ગતિપણ ખૂબ વધારે મળતી. આ પ્રમાણે બાબ્બ ચક્કિનું આ યંત્ર બધી બાબતોથી લાલલાયી થઈ પડ્યું.

આ ગ મો ટ ચ લા વ ના રી શ ક્તિ:—આગ-મોટ કઇ શક્તિની સહાયથી ચલવવી એ વિષે હાલ-માં ઘણા પ્રયોગ થઈ રહ્યા છે. વરાળની જેમ બીજા પાંચ છ શક્તિઓની સહાયથી ખોટોને ચલાવવાના પ્રયોગ ચાલુ છે. પ્રથમ ઉપયોગમાં આણેલી વરાળની શક્તિવિષે જોતા તેમાં ત્રીશ ચાળીશ વરસમાં વરાળના ઇજીનના આકાર ત્રણ ચાર ગણો વધ્યો છે. અને તથા ખોટની વાહક શક્તિ ઘણી વધેલી છે. પણ આ ઇજીનના ખોટની ગતિ વધારે હોતી નથી. ત્યાર પછી બીજા ચક્કિ (ટરબાઇન) ની યુક્તિ શોધવામાં આવી. આ નવાન નાંકળલા ઇજીનન જગ્યા થાડા લાગતી હોવાથી ખોટમાં માલને માટે વધારે જગ્યા મળતા લગી. આ ઇજીનમાં આ એક ફાયદો છે. વળી ખોટની ગતિ પણ વધા છતાં ગતિ વધારવાને માટે પાખાના વ્યાસ આછા કરવા ને પાંચ બદલવા. આ નવાન યુક્તિ આ હતી. આ સિવાય વરાળના યંત્રમાં વધારાની સુધારણા એ હતી કે ટરબાઇન શેફ્ટ અને પ્રોપેલર શેફ્ટ એક એકને ગીઅરીંગ વડે જોડવા.

ખોટો ચલાવવાની વરાળયંત્રો સિવાય બીજા સાધનો હાલમાં ઉપયોગમાં આવવા માંડ્યાં છે. આમાંનું એક સાધન વિદ્યુતશક્તિ છે.

વરાળનાં યંત્રના ત્રાજ હરીફ તૈલયંત્ર (ઓઇલ ઇન્જીન) છે. આ યંત્ર નાવું હોવાથી એને જગ્યા

ઓછા કરવા તરફ વધારે ધ્યાન અપાવા માંડ્યું. બોટો ઓછી હાલે તે માટે ઉપયોગમાં આણેલી કેટલીક યુક્તિઓ આગળ આપીજ છે. અને એક યુક્તિ બીલબ્રિક્સની છે. બોટને તળીએ મોટાં પાતળાં પતરા બેસાડેલાં હોય છે. તે બોટ હાલે એટલે પાણીનો વિરોધ કરે છે. આ યુક્તિ પછી ફ્રેચ અને ટર્કિની (અન્ટી રોલીંગ ટેક્સ) ની યુક્તિ શોધી કાઢવામાં આવી. કુનાર્ડ કંપનીની ૧૯૧૨ માં બંધાએલી લેકોનીઓ બોટ આ સાધન વાળી પહેલી બોટ હતી. બોટની બંને બાજુએ મોટાં ટાંકા મુકીને તળીએ એક સાકડી નળી વડે બેઠેલો હોય છે. બોટ એક બાજુ એ નમે એટલે તે બાજુના ટાંકામાં પાણી વધે છે તે પછી એકંદર પાણીના નીચે ઉપર એવી ગતિ એક સરખી ચાલુ રહે છે. એટલે જે બાજુ એ પાણી વધારે હોય તે બાજુએ વજન વધારે પડીને બોટને બીજી બાજુ એ થનારો ધક્કો તેટલો ઓછો થાય છે. ને આ રીતે બોટને થતા ધક્કાનો પ્રતિબંધ થાય છે.

પરંતુ માત્ર ધક્કા લાગે, એટલીજ આકૃત બોટમાં નથી હોતી. કેટલીક વાર તો મોટાં મોજનીચે સપડાઈને આગબોટ એકદમ ડુબીને સમુદ્રને તળી એ ગયાના દાખલા મોજુદ છે. કેટલીક બોટો અચાનક ગૂમ થયેલી છે, ને તેઓ અથડાવાથી અથવા ખડક ઉપર અફળાવાથી તે ડુબ છે એવું કહી શકાય તેમ નથી. તેથી તેઓ મોટાં મોજનીચેજ ડૂબી હોય એમ માનવું પડે છે. આ પ્રસંગના ટાંકાની યુક્તિથી તેમના ઉપર આવ્યો હોય, એમ માનવાને કારણ છે. કારણ ટાંકાનું પાણી અને બોટને ધક્કો એ બંને એકી વખતે એક બાજુ એ આવે તો બોટને ઉંધી કરવામાં તે બંને સાહાય કરે એમ છે આટલા મોટે આ ટાંકાની યુક્તિમાં સુધારા કરવાનો પ્રયત્નો ચાલુ છે.

બોટ સલામત રહે એટલા માટે કેટલોક અંશે બોટો બાંધવામાં અને કેટલોક અંશે બાહ્ય સાધનો વડે કાળજી રાખવામાં આવે છે. બોટ બાંધતી વખતે હાલમાં એવી યોજના કરવામાં આવે છે કે આખી બોટનો નીચેનો માલ જલનિરોધી (વોટર ટાઈટ) ઓરડીથી વિભાગાયેલો હોય છે. ને એક ઓરડીમાં પાણી પેસી જાય તો બીજા બધા ભાગ કોરા રહે છે. આ પ્રમાણે બે ભાગ પૂરા પાણીથી ભરાયા હોય, તો પણ બોટ ડુબ્યા વિના ચાલી શકે છે. આ ઉપરાંત બીજી યુક્તિ એવી છે કે આખી બોટનો તળ મજલો અંદરની બાજુએ કેટલોક અંતરે આસપાસ-ચરે બાજુએ વેષ્ટન કરીને જુદો કરી નાખે છે. એવી રચના પ્રથમ એલિપિયો બોટમાં ને પછી એકવી-

ટેનીઆ બોટમાં કરવામાં આવી. એકવીટેનીઆ બોટમાં બાહ્ય ભાગથી ૧૫ ફીટ જગ્યા ચારે બાજુએ છોડીને બીજું આવરણ ઉપર મૂકવામાં આવ્યું. એટલે એક બોટમાં બીજી બોટ એવી જ બોટો બની. એવી બોટને ખરફ અથવા ખડક અથડાઈને ગાબડું પડે, તોય અંદરનું આવરણ સલામત રહે છે ને બોટ ચાલી શકે છે. છતાં બોટ પૂર્ણ વેગમાં હોય ત્યારે મોટા ખડક ઉપર અથવા હિમખંડ (આઈસ બર્ગ) ઉપર અથડાઈને ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે. આવા અકસ્માત આટલાંટિક મહાસાગરમાં “ટ્રિનિક” જેવી પ્રચંડ આગબોટોને નડવાથી આ હિમખંડ ઉપર ધ્યાન રાખીને તેમની ખબર બધી બોટોને મળે એવી તજવીજ ‘આઈસ સ્કાઉટ’ મારફતે થાય છે આ ઉપરાંત ખરફનો ડુંગર પાસે આવ્યાની ઇશારત પાણીનું ઉષ્ણમાન એકદમ ઓછું થવાથી બોટ ઉપરના ચાલકોને મળી શકે છે. આ ફેરફાર એકદમ દર્શાવે એવા શીતત્વદર્શક (ક્રીજોથોમીટર) નામનું યંત્ર મેકનેલ નામના શાસ્ત્રજ્ઞે બનાવેલું છે. આ યંત્ર વહાણના આગળના ભાગમાં તેની આસપાસ સમુદ્રનું પાણી ફરતું હોય, એવી રીતે ગોઠવેલું હોય છે, અને ઉષ્ણમાનમાં વિશેષ ફેરફાર થયા પછી તરતજ તેવી સૂચના બોટપરના અધિકારીઓને વિદ્યુત ઘંટ વાગીને મળે એવી યોજના કરવામાં આવેલી છે વળી આ યંત્ર વડે હવાપાંના ઉષ્ણમાનનો ફેરફાર એકદમ સમજાય છે.

બોટને બીજે ભય આગતો હોય છે. તેથી વહાણના ગરે તે નીચેના માલમાં (હોલ્ડ) માં લાગેલી આગ એકદમ બોટપરના અધિકારીઓના બાજુવામાં આવે એવી એક યુક્તિ ‘મોરેટેનિયા’ ને બીજી કેટલીક બોટોમાં કરવામાં આવી છે, પણ મુખ્ય સુધારણા પહેલાં જે બોટના વિભાગો લાકડાતા હતા તે હાલમાં પોલાદના બનાવેલા છે, એ છે; છતાં હાલમાં પણ બોટોમાં આગ લાગે છે. પણ આગ ઘણું ખર્ચ માલની બોટોમાં જે માલ હોય છે, તેનેજ લાગે છે. એકંદર રીતે જોતાં બોટ અદ્યતન વસ્તુઓની હોવાથી સલામતી ઘણી છે, એમાં શંકા નથી. ‘રોનીઓ’ કંપનીએ તો બોટમાંના દરવાજા, ખુરશી, ટેબલો વગેરે સામાન પણ લોખંડનોજ વાપરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. વહાણને માટે અર્ધા અથવા એક ઇંચનું પતરું વાપરવાને બદલે ૧-૨૦ ઇંચ જાડાઈ વાળું બેવડું પતરું વચ્ચે હવા મોટે જગ્યા રહે, એમ વાપરવું, વધારે ફાયદા ભર્યું છે તે કુનાર્ડ કંપનીએ પ્રત્યક્ષ અનુભવે નક્કી કરેલું છે, ને ‘એકવીટેનિયા’ વગેરે આગબોટો હાલમાં આજ પદ્ધતિથી બાંધવામાં આવી છે.

ત્રીજા ભય કસાને ચલાવેલી દિશા છેડીને જોટ ખીંચે માર્ગે ભય, એ છે, ને જે ખડક કે કીના-મથી પોતે દૂર ગયા હોય એમ કસાન માને ત્યાંજ જઈને ઘણું ખર્ચ તે અથડાય છે. માર્ગમાનો આ ફેર-ફાર થયો હોય તો તે ધ્યાનમાં આવે એટલા માટે જોટ ઉપરના હોઠાચંત્રમાં એક યુક્તિ કરેલી હોય છે. એ યુક્તિ એવી છે કે દિશા દર્શક ઘડિયાળની જેમ ડાયલની ઉપર જેમ વહાણ હંકારાય તેમ તેનો માર્ગ નોંધાય, એવી તજવીજ કરેલી હોય છે. વળી માર્ગ ક્યારે બદલાયો, તે નક્કી વખત પણ તેમાં લખા-એલો હોય છે. ખીણ વાત એવી છે કે લયનો કે ધોકેનું સ્થાન આસપાસ નજીક હોવાની સૂચના થાય એટલા માટે, હાલમાં એક યુક્તિ યોજવામાં આવે છે. ૧૮૨૬ માં જીનેવા સરોવર ઉપર પ્રયોગ કરતી વખતે એમ માત્રમ પડેલું કે હવાના કરતાં પાણીમાં ધ્વનિ (અવાજ) વધારે ચાર ગણો પ્રવાસ કરતો હોય છે. પાછળ મિ. એચ. ડી. મંળી એ અમેરિકન વિદ્વાનને એમ જણાવ્યું કે પાણીમાં પ્રવાસ કરતી વખતે અવાજને હવાની જેમ દુરકતો નડતી નથી. આ શોધનો લાલ લઈને ખડકાળ કીનારા પાસે આવ્યાની સૂચના જોટ ઉપર મળે યોજના હાલમાં કરવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સમુદ્ર તળીઆના આધાર ઉપર એક ૨૧ ફુટ ઉંચાઈનો ત્રિપાદ સ્તંભ ઉભો કરીને તેને લગલગ ત્રણ મણ (૨ હંડરવેટ) વજનનો ઘંટ લગાડે છે. આ ઘંટ કીનારા ઉપરના સ્ટેશન ઉપરથી અથવા લાઈટ શિગામાંથી લઈ જવાએલા વિજળીના તારથી વાગ્યા કરે એવી યોજના કરેલી હોય છે. આ ઘંટને અવાજ ૧૫-૨૦ માઈલ દૂર સંભળાય છે. અથવા સમુદ્ર ઉપરના પાણી દર્શકને (બોયને) ઘંટ બાંધેલો હોય છે. ઘંટ પાણી નીચે ૧૬ ફીટ હોય છે. અને મોજાને લીધે બાય હાલતો હોવાથી ઘંટ વાગતો ન હોય છે. આ ઘંટનો અવાજ સંભળાય એટલા માટે જોટની બન્ને બાજુએ બહારની બાજુએ ડુબી રહે એવી ૨૨ ચો. ઇંચની બે ટાંકીઓ બેસાડેલી હોય છે. ટાંકીમાં માયકોફોન (સૂક્ષ્મધ્વનિદર્શક) મૂકેલો હોય છે, ને તેના તાર સૂકાનીના ઓરડામાં ટેલીફોનને જોડેલા હોય છે. ત્યાં સ્વીચ હટાવી અવાજ કંઈ બાજુથી આવે છે તે સંભળવાર બાણી શકે છે. આ યુક્તિ તદ્દન નવીજ છે. છતાં ઘણા લોકો ને વહાણો સંકટમાંથી આનાથીજ બચી શક્યાં છે. ઘાડું ધુમ્મસ ફેલાએલું હોવાથી આસપાસ કંઈ પણ ન દેખાતું હોય, તોપણ કપ્તાનને આ ટેલીફોનના અને દિશા દર્શક નકશાની મદદથી પોતાની જોટ ખડકવાળી

કીનારાની બાજુએથી સલામત રીતે હંકરી શકાય છે.

આધુનિક જોટમાંની મોજમજલની સગવડ:—જોટમાંના ત્રણ ચાર હજાર લોકોનો નિર્વાહ થાય એટલા માટે ખાવા પીવાના સારી ચીજોના જે મોટો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, તેના જેટલી નવાઈ ઉપલબ્ધ, એવી બાંજી કોઈ વસ્તુ નથી. કીનારા ઉપરની ઉત્તમોત્તમ હોટેલમાં જેટલા જેટલી સરસ સગવડ હોતી નથી. લુભીયાનીઆ જેવી જોટોમાં દૂરની સફર વખતે જે અન્ન સામગ્રી લેવામાં આવે છે, તેના ખ્યાત નીચેનો સાદી ઉપરથી આવશે.

૪૫૦૦૦	પાઉંડ ગોમાંસ
૧૭૦૦૦	,, મટન
૩૦૦૦	,, બકરાનું માંસ
૨૫૦૦	,, ડુંકરનું માંસ
૧૨૦૦	,, તાજાં માછલાં
૭૫૦	,, ઇંગ્લિશ સાલમન
૮૦૦૦	સિગાર
૩	જીવતા કાચાળ
૨૦૦	પેટી સૂકાએલ માછલી
૧૦૦	પાઉંડ કેવીઅર
૨૦૦૦	મરઘીનાં બરચાં
૬૦૦	મરઘી
૧૫૦૦	પાઉંડ ગોવત્સ માંસ
૧૫૦	ટરકીશ મરઘી
૩૦૦	બતકનાં બરચાં
૬૦	હંસપક્ષી
૧૫૦૦	બીજાં નાના પક્ષી
૧૫૦	બ્રેસ
૫૫૦૦	પાઉંડ માખણ
૨૮	ટન બટાટા
૩૦૦૦	ગંલન દૂધ
૧૦૦૦	પાઉંડ ચાહ
૧૮૦૦	,, કોફી
૧૦૦૦	,, ઇંગ્લિશ ટામેટો
૨૫૦૦	જેમને માર્મા લેડ
૨૧૦	બેટલ કણુક (થેઈ લોટ)
૧૪૦૦	પાઉંડ હેમ
૧૫૦૦	,, પનીર (ચીઝ)
૧૫૦૦	ખાટલી દારૂ
૧૦૦૦૦	પાઉંડ ખાંડ
૨૮૦૦	સૂકાં ફળ
૮૦	પેટી નારીંગો

૨૩૦	પાઉંડ સફરજન
૮૦૦	" ફ્રીજ
૧૫૦૦	પીચી નેક્રોસાઇસ
૪૦	પેટ્રી પીચરૂ
૧૫૦	પાઉંડ મેલન્સ (ઇંગ્લિશ)
૨૦	ફેળનાં જૂથ
૨૦	પેટી લીંબુ
૪૫૦	ડબ્બા બિસ્કીટ
૨	ટન મીઠું
૪૦૦૦	ખરૂં ડુધાનું માંસ
૪૦,૦૦૦	બેરત્ર ઓર્ડર
૨૦	બેરત્ર ઓર્ડર

રાજ અન્ન સંધીને તૈયાર કરનારાં અનેક રસોડાં હોય છે. વરાળથી ઉષ્ણતાથી ખાવાની ચીજો બને છે. મહાઈનાં ખરૂંનાં અને ખીજાં સંધવાનાં યંત્રો વિજળીથી ચાલે છે. અન્ન શીજવવાના કામ સીવાય ખીજાં અનેક કામ વિદ્યુતશક્તિથી લેવામાં આવે છે. કપર-કાળી, છરી વિગેરે સામાન ધોઇને સાફ કરવો, ખુટ પોલીશ કરવાં બોટમાંનાં પંચ વધારે ઘડીઅળ ચલાવવાં, ટેલીફોન ચલાવવા વગેરે બધા કામ વિદ્યુતશક્તિથી ચાલે છે. ઓલીમ્પીઆ, એકવી-ટેનીઆ, ઇંપીરેટર, વગેરે બોટો ઉપર બધી સગવડો છે. વળી વિશ્રાંતિગૃહો લોજનગૃહો લેમન વાયનગૃહો વ્યાયામગૃહો, સ્નાનગૃહો વગેરે બુટી સગવડો હોય છે. અને તે એટલી સુંદર હોય છે કે એથી વધારે સારી વ્યવસ્થા મોટાં શહેરોમાં પણ જોવા ન મળે. આ બધી જગ્યાઓ એટલી મોટી ને વિશાલ હોય છે કે બ્રિટિશ કવીન નામની બોટનું લોજનગૃહ ૫૦ ફીટ લાંબું ને ૩૦ ફીટ પહોળું છે. ને ઓલિમ્પિક બોટનું ૧૧૪ ફીટ લાંબું ને ૬૨ ફીટ લાંબું છે.

ઉપર કહેલી અન્નસામગ્રી સિવાય ખીજો અનેક જાતનો સામાન બોટ ઉપર હોય છે તે નીચેપ્રમાણે:-

૪૦૦૦	મલવસ્ત્ર
૧૫૦૦	બ્લૅકેટસ
૫૦૦૦	ઓછાડ
૨૦૦૦	અરિસાપરનાં વસ્ત્ર
૩૫૦૦	સંધનારનાં વસ્ત્ર
૩૦૦૦	બારીપરનાં પડદા
૩૬૦૦	પલંગ પરના વસ્ત્ર
૩૬૦૦	ગાદી
૧૫૦૦૦	એક વડી ચાદર
૩૦૦૦	બે વડી ચાદર
૧૫૦૦૦	ઓશીનકાનાં વસ્ત્રો
૧૫૦૦૦	દીલ લોવાનાં વસ્ત્ર

૨૫૦૦૦	સુંદર ટાવેલસ
૪૦૦૦૦	ખીજાં વસ્ત્રો
૮૦૦	ઓશીકાંટ

આ ઉપરાંત કાચનો અને ધાતુનો સામાન નીચે મુજબ લેવામાં આવે છે.

૪૫૦૦	પ્યાત્રા
૩૦૦૦	રડુના પ્યાત્રા
૧૫૦૦	કોફીના પ્યાત્રા
૩૦૦૦	ગે માંસ રસના પ્યાત્રા
૧૦૦૦	મહાઈનાં વાસણ
૨૫૦૦	ફલાકારની રકાળી
૧૮૦૦૦	જમણની રકાળી
૨૦૦૦	દારૂના ગ્લાસ
૧૨૦૦	કોફીના વાસણ
૧૨૦૦	રડુનાં વાસણ
૪૫૦૦	ફલાકારની રકાળી
૩૦૦૦	રડુની રકાળી
૧૫૦૦	કોફીની રકાળી
૨૫૦૦	પાણીની બાટલી
૫૦	પુષ્પ પાત્ર
૪૦૦	ખાંડનાં પાત્ર
૪૦૦	ફળની થાળી
૪૦૦	માખણનાં વાસણ
૮૦૦	લાલ શાખના વાસણ
૮૦૦૦	જમવાવા કાંટા
૧૫૦૦	માછલીના કાંટા
૪૦૦	ફીમનાં વાસણ
૧૫૦૦	માખણની છરી
૧૫૦૦	ફળની છરી
૧૫૦૦	માછલીના છરી
૮૦૦૦	બધા કામમાં આવે એવી છરી
૩૦૦૦	સૂડી
૫૦૦૦	જમવાના ચમચા
૫૦૦૦	રડુના ચમચા
૧૫૦૦૦	મીઠાના ચમચા

કુનાડ' બ્હાઈટ સ્ટાર, એલન અને બીજી કેટલીક કંપનીઓ બોટ પ્રવાસ હોય છે ત્યારે દૈનિક પત્રો કાઢીને બીનતારી યંત્ર વડે મેળવેલી ખબરો પ્રવાસીઓને રોજ વાંચવા માટે આપે છે. ગાયન વાદનના જલસા અને બીજી રમતો પણ આગબોટોમાં થાય છે. આપ્રમાણે પ્રવાસમાં ધરના કરતાં એક વારે બોર્ડ પડતું નથી. આ રીતે પ્રવાસસાઠ વર્ષ પહેલાંના કરતાં હાલ બોટમાં ખુબ સગવડો હોય છે એવું જણાઈ આવશે.

વિશિષ્ટ કામોની આગબોટો તેલની બોટો—
જુની આગબોટો સાથે સરખામણી કરવાં બીજી એક
મહત્વની વાત જણાય છે તે, એ કે, હાલ વેપારધંદા
વધ્યાં છે એટલે બોટોના પણ જુદા જુદા પ્રકાર
નીકળ્યા છે. દાખલા તરીકે, ઘાસલેટતેલ પહેલાં
પેટીમાં કે પીપોમાં લઈ જતાં પણ હાલમાં
બ્રિટિશ બોટોવાળાએ સ્વતંત્ર તેલ લઈ જનારી બોટો
તૈયાર કરી છે. ૧૮૯૩ માં આવી તેલની સ્વતંત્ર બોટો
૮૦ હતી. અને તેમનું સરાસરી ટનેજ દરેકે ૨૫૦૦
ટન હતું. ૧૯૧૪ માં આ સંખ્યા ૩૦૦ હતી અને
હાલ તે વધતાં પ્રમાણ છે. આળી બોટોને ઓઈલ
ટેંકર કહે છે. તેમાં તેલ કાઢવા અને ભરવા માટે પંપ
વાપરે છે. બોટમાં તેલને માટે જુદી જુદી ટાંકીઓ
કરે છે. એક જ્યાંમાં ભરી ચૂકતા નથી. કારણ કદાચ
બોટ હાલે તો બધું તેલ એક બાજુએ આવે અને
એક બાજુએ ભાર પડે તો બોટ ઉંધી વળવાની ખીક
હોય છે. દરેક ટાંકીઓ સરેરાસ ૨૮ ચોરસ ફુટની
હોય છે. આગળની ટાંકીઓ, સામાનની જગ્યા અને
ઇંજનરૂમની વચ્ચે સલામતી માટે ખુલી જગ્યા
રાખેલી હોય છે. ઇંજનરૂમ બોટનાં પાછળનાં ભાગ-
માં હોય છે આપ્રમાણે આગનો ભય ઓછો કરવા
માટે બીજી પણ અનેક રીતે કાળજી રાખે છે. તો પણ
બધી બોટ તેલથી ભરાને દૂરનો પ્રવાસ કરવો એ
જોખમ ભરેલું છે. છતાં પણ સેંકડો આગબોટો આ
કામ કરે છે. આ ઉપરથી તે પરના ખલાસીઓની
પ્રશંસાજ કરવી જોઈએ.

આગગાડી લઈ જનારી આગબોટો—આગબોટનું
કામ કોઈ પણ દેશના અથવા ખંડના રેલવેમાં જનાર
પ્રવાસી અને માલને એક બીજા તરફ પહોંચાડાવું
એ છે. પણ આટલાથી પતતું નથી. નદી સરોવરો,
અથવા જહાના સમુદ્રોમાંથી માલ ઉતારીને સાથે
આખી આગગાડી એક કીનારથી બીજે કીનારે પહોં-
ચાડવાનું કામ આગબોટનેજ કરવું પડે છે. કેટલી
નદીઓ પર પૂલ બાંધવા અશક્ય હોય છે. ત્યાં બોટોની
યોજના કરવી પડે છે. એવા પ્રકારનો મહત્વનો
દાખલો તે જર્મન સ્ટેટરેલવેનું સેસનીઝ સ્ટેશન
સ્વીડીશ સ્ટેટ રેલવેનાં ટેલેબોર્ગ સ્ટેશનની સાથે
જોડવા માટે બાર્લિક સમુદ્રમાંનાં અત્યંત વાઝળમય
એવા ૫૪ માઈલનાં પ્રવાસ કરનારી બોટ છે. આ
ઠેકાણે ૨ જર્મનીની અને સ્વીડનની એમ જ બોટો
છે. ફરેકની લંબાઈ ૩૭૦ ફીટ છે અને વેગ ૧૫ મા
નાટસુધી હોય છે. બોટ ઉપરની ડેક પર રેલવેના
પાટા બેસેલા હોય છે. અને બંદરમાંથી આગગાડી
બોટ પર લેવાય છે. બોટમાં પાણીની ટાંકી હોય છે.

તેમાંનું પાણી ઓછું વચું કરીને બોટમાંના પાટા
ધક્કા ઉપર લાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.
આવી આગગાડીના ઉતારીને જગ્યાએથી ખસ્યા-
સિવાય બાર્લિક સમુદ્ર બોળંગી જવાની સગવડ છે.
તેજ પ્રમાણે રશિયન સરકારની લેક બાઈકલ નામની
આગબોટ બાઈકલ સરોવર ઉપરથી આગગાડી લઈ
જવાનું કામ કરે છે. શિઆળમાં આ સરોવરનું પાણી
ઠરી જાય છે, ત્યારે ખરફ તોડીને બોટ જાય, એવી
યોજના કરવામાં આવેલી હોય છે. આ બોટ ચલાવ-
વાને માટે બેવડો પંખો ગોઠવેલો છે. વોલ્ગા નદી
ઉપર એ એવી સગવડ કરવામાં આવેલી છે. અને
ડેન્માર્ક યુનાયટેડ સ્ટેટસ કેનડો, વગેરે ઠેકાણે એવી
સગવડો છે બ્રિટિશ ફર્મે એવી ખરફ તોડીને ચાલ-
નારી બોટો ૪૦૦થી વધારે બાંધી તૈયાર કરેલી છે.
કેનેડોમાં પણ સરોવરમાં આવી અનેક યોજનાઓ
કરવામાં આવી છે.

નદી અને સરોવરમાંની બોટો—સમુદ્ર
માંની બોટ કરતાં નદી સરોવરમાં ફરનારી બોટો તફન
જુદીજ પદ્ધતિપર બાંધવામાં આવે છે. જગતના
ઘણા ખરા ભાગોમાંની અને મુખ્યત્વે કરીને ગ્રેટ
બ્રિટનની નદીઓ ઘણીજ સાંકડી હોવાથી મોટી
બોટો તેમાં તરી શકતી નથી. યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં જે
પાસે પાસે અનેક સરોવરો છે તેમાં ચાલનારી બોટો
પણ જુદા નમૂનાની છે. આ સરોવરમાંનો પ્રવાસ
હજારો માઈલો સુધી થઈ શકે છે અને પહોંતાં અહિં
શિડોના જહાજો ચાલતાં. હમણાં હમણાં આગબોટો
શરૂ થઈ ત્યારથી મુસાફરોની સગવડ ખાતર અનેક
સુધારાઓ કરવામાં આવી છે. સરોવરના કાંઠા પર
વસ્તી પણ ઘણીજ વધી છે અને રેલવેના રસ્તા પણ
થયા હોવાથી સરોવર પરની આવજા પણ ઘણી વધી
છે. ઇ. સ. ૧૮૭૨ થી નદી સરોવરમાં ફેરવવા માટે
જુદી જાતની લોખંડની બોટો મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર
થવા લાગી છે. આ બોટોને ગતિ આપનારા પંખાઓ
હોય છે. બાષ્પપાત્ર અને એંજન બોટના પાછળના
ભાગમાં હોય છે. આવા પ્રકારની બોટની લંબાઈ ૩૫૦
થી ૪૦૦ ફુટ સુધીની અને પહોળાઈ ૪૦ થી ૫૦
ફુટ હોય છે. એક બોટમાં ૫૦૦૦ સુધી ઉતારીએ
બેસી શકે છે.

મિસિસિપી, મિસૈરી, હડસન વગેરે નદીઓમાં
ફરનારી બોટો આ પ્રમાણેજ લાંબી પણ સાંકડા
આકારની હોય છે. હડસન નદીમાં ચલાવા માટે કલેર
મોન્ટ નામની પહેલી બોટ ફલટને ૧૮૦૭ માં
બાંધી. તેની લંબાઈ ૧૪૩ ફુટ અને પોળાઈ ફક્ત
૧૮ ફુટ અને ઢાંઠા સાત ફુટ હતી. શિઆળામાં

જ્યારે પાણીનું ખર્ચ થાય છે તે વખતે બોટો ખંધ રાખવામાં આવે છે. આવી બોટોને ગતિ આપવા માટે ૧૮૬૫ સુધી ઘણું ખર્ચ હલેસાં વાપરવામાં આવતાં. હડસન નદીમાં ચાલનારી હમણાની એક અતિશય સુંદર બોટ ન્યુ થોર્ક નામે બાણીતી છે. તે ૧૮૮૭ સાલમાં ચાલુ થઈ. તેની ગતિ ૨૦ માઈલ સુધીની છે. આ બોટ પર પહેલા વર્ગના તેમજ બધા પ્રકારના મુસાફરોને માટે સારી સગવડો કરવામાં આવી છે. ગ્રેટ બ્રિટન જેવા નાનકડા દેશમાંની નાની નદીઓમાં ચલાવવા માટે બાંધવામાં આવતી બોટોને પ્રશ્ન વધારે અગત્ય છે. ઉપરાંત આવા દેશમાં રહેલે ઘણી હોવાથી જલમાર્ગની અવશ્યકતા લોકોને ઠસાવા માટે વખત લાગે છે. કેન્યુબ મિસિસિપી વગેરે મોટી નદીઓનું પાત્ર પહેાળું અને પ્રવાહ ધીમે હોવાથી તેમાં સામાન્ય પ્રકારની બોટો ચાલી શકે છે. નદીમાં ચાલનારી બોટોની મુખ્ય વિશેષતા એ છે, કે તેઓ ઘણી છાછરી હાય છે. ઘણી બોટો ના પાણીની અંદર ડુબતો ભાગ ૧૬ ઇંચથી વધારે નથી હોતો. ઘણી ખરી બોટોને ગાંત આપવા માટે હલેસાંનું એક ચક્ર બોટના પાછળના ભાગમાં બેસાડવામાં આવે છે. તેમ છતાં પંખાવાળી બોટો પણ હોય છે.

જગતમાંની બધાથી મોટી આગબોટો (આકારાનુક્રમે) મેન્ચેસ્ટર, લેવીઆ થન, બેરગારીયા, આલ્બાનિય. એકવીટનાઆ, હોમરિક, પોરસ, મોરેટનીયા, એમ્પ્રસ ઓફ સ્કાટલેન્ડ, કલરિકિઓલી. બેલ્ગિક, આર્ચાટેક, રાટેરડમ, બાલ્ટિક, બેન્ગ પોશિંગ્ટન, ક્રાસ, હુલ્લીઆ, ગાવલાઆ, સસેર, એમ્પ્રસ ઓફ કનડા, એમ્પ્રસ ઓફ ચાઇના અમારિકા સેન્ટ્રલ, સ્વિટ્ઝ, મિનેસોટા, કેપ પાલાનાઆ, રેસાલ્યુટ રીલાયન્સ, સાયયા, કરાનીઆ, લેડાનીઆ, કમનીઆ એગેમનન, અરુન્ડલ, કસલ, વિન્ડસર કેસલ, લેપલન્ડ, સમરીયા, સરમિક, એમ્પ્રસ ઓફ ક્રાન્સ, માઉન્ટ વર્નોન, પ્રિન્સેડન્ટ ગન્ટ, કાઉન્ટ, રૂસા આલિઆ, અરગિક, મિસે કાહડા, દેન્સી લવનીઆ, ટસ્કનીઆ, ન્યુ અમસ્ટરડેમ, એમ્પ્રસ ઓફ ઈન્ડયા એમ્પ્રસ ઓફ આશયા, એમ્પ્રસ ઓફ રાશયા, ડાર્ક પિટસબર્ગ, રેળના, માન્ટકામ, માન્ટરાજ માન્ટકલર, હંસ, નરકુન્ડ, કેમરાનીઆ, ટિરનીઆ, એમ્પ્રસ ઓફ બ્રિટન, નલ હરા, કંગ અલકાડર, આર્નેડ, અલ મનઝારા, મંગાલિઆ, માલ્ડાવીઆ આ બધા ૧૫૫૦૦ ટનની કે ત્યાં વધારે મોટી છે.

જગતમાંની ઘણી ઝડપથી હોડનારી આગબોટ (વેગાનુ ક્રમે) માર્ટીનાઆ મેન્ચેસ્ટર, એકિવિટનીઆ

ક્રાન્સ, બેર-ગેરીઆ, એલિમ્પિક, એરન્સો નસેસ, પ્રન્સેસ જ્યુલીઆના, વાહિને, પેરિસ, વાન્સ ટ્યુબેન એમ્પ્રસ ઓફ એશયા, એમ્પ્રસ ઓફ રશિયા, લા લોરન, લા સેન્વાએ, પ્રિન્સેસ પેટ્રીસઆ લેવીઆથન એગે મેગનન, માઉન્ટ વર્નોન, એમ્પ્રસ ઓફ ક્રાન્સ, નૈહાના, એસ્મેરીઆ, મઓરી, હુંગારા, પ્રિન્સ હેડિક, લ્યુટેટીઆ, મહિસલીઆ, ચાર્લ રોઆમાં ૨૦ નોટ (સમુદ્ર પરના માઈલ) નીચે કોઈ પણ ભાટનો વેગ નથી.

યંત્ર શાસ્ત્ર વિષયક.

આ ગ બા ટ પર ના યંત્રો:—આગબોટ ચાલાવા માટે વરાળના એન્જીનોના જે ઘણું ખર્ચ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આજે સમુદ્રમાં જે આગબોટો ફરે છે. તેમાંની ૭૫ ટકા જેટલી આગબોટો વરાળના એન્જીનોથીજ ચાલે છે. પણ ગયા હસ વર્ષ માં એઈલિ એન્જીનોમાંના પણ બીજા જાતનાં એન્જીનો આગબોટ ચલાવાના કામમાં વાપરવામાં આવે છે. તે પણ આગળના ચાલીસ પચાસ વર્ષમાં વરાળના એન્જીનોવડે ચાલનારી ઘણી આગબોટ માણસ અને માલની લે-જા કરવા માટે બાંધવામાં આવેલ.

બાઈલર—વરાળ પેદા કરવા માટે બોઈલર (બાષ્પ પાત્ર) ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. જે પ્રમાણમાં આગબોટ મોટી કે નાની હોય તે પ્રમાણમાં આગબોટ પર મોટું કે નાનું બોઈલર વપરાય છે. જમીન પર ચાલનાર કારખાનાઓમાં જે પ્રકારનું બોઈલર વપરાય છે તેના કરતાં આ બોઈલર આકાર અને વજનમાં જુદા પ્રકારનું હોય છે. અને તેની રચના થોડી જગ્યામાં વધારે વરાળ પદાર્થ શકે એ પ્રમાણ કરવામાં આવે છે. બોઈલરમાં દ્રવતા હોય છે અને તેમાંના ધુમાડા નીકળવા માટે મોટા બંખા રાખવામાં આવે છે. આ ઉંચા બંખા બોઈલર આગબોટમાં બોઈલર કંઈ જગ્યાએ મૂકવામાં આવ્યું છે તે સહેજ જાણી શકાય છે.

એન્જીન—જુદા જુદા બોઈલરોમાં વરાળ પેદા કરીને મોટા લુગળાઆ માટે તેન મુખ્ય એન્જીનમાં આણવામાં આવે છે. આ લુગળાન જે ઠંડાણ બોઈલરમાંથી વરાળ બહાર આવે છે. ને લુગળાના સાધા બોડવામાં આવે છે. આ સાધાપર એક ઢાકણ રાખવામાં આવે છે. જ્યાં બોઈલર ત્યારે ગમ ત બાઈલર જુદું પાડી તેમાંની વરાળ બહાર કાઢી નાખી શકાય છે.

આ મુખ્ય લુગળામાંથી જ્યાં જુદા જુદા યંત્રો ચાલુ થાય છે ત્યાં નાની મોટી લુગળીઆ વડે વરાળ લઈ જવામાં આવે છે. એક આગબોટ પર એક મોટી

એન્જલ વચ્ચે જુદે જુદે ઠેકાણે નાનાં નાનાં વરાળના એન્જલો બસાડવામાં આવે છે. સામાન લેવામાં કે ઉતારવામાં નાનાં મોટા કેઈન ઠેક ઠેકાણે હોય છે. તેને પણ વરાળના એન્જલો બેડવામાં આવે છે. બરફ તેજસ્ કરવાનું યંત્ર કે પાણી કાઢી નાંખવાનું કે પાણી ભરવાના યંત્રના તેના પંખાને પણ વરાળના એન્જલો લગાડવામાં આવે છે. સારાંશ બોધકર એકે એકજ ઠેકાણે હોય છે છતાં પણ એન્જલો જુદે જુદે ઠેકાણે રાખવામાં આવે છે. ઘણી ખરી આગબોટોને એકજ સુખ્ય એન્જલ હોય છે. આ એન્જલની શક્તિ આગ-બોટના પાછળના છેડા તરફ લઈ જવામાં આવે છે અને આ શક્તિ પાણીને પાછું ફેંકીને આગબોટને આગળ ધપાવામાં મદદ કરે છે.

આગબોટ પરના એન્જલ માંની વિશેષતા :—આગબોટ પરના એન્જલ અને જમીન પરના એન્જલમાં આસમાન જમીનનો ફેર હોય છે. જમીન પરનું એન્જલ આડું હોય છે અને તે વધારે જગ્યા રોકે છે. આગબોટ પર જગ્યાની અડચણ હોવાથી થોડી જગ્યામાં જેટલી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાય તેટલી ઉત્પન્ન થાય એવી આગબોટ પરના એન્જલોની રચના કરવામાં આવે છે. એન્જલ ઉભું હોવાથી તે ઘણી થોડી જગ્યા રોકે છે. એન્જલની રચના કરતી વખતે અને તેનાં જુદાંજુદાં ઉપાગોની યોજના કરતી વખતે જગ્યાની અડચણ બાનમાં લેવામાં આવે છે. તમજ એન્જલ હલકું બનાવવાની કાળજી લેવામાં આવે છે. આગબોટના એન્જલના ઘણા પ્રકાર છે. તે પૈકીના એન્જલ એ મનાજા નાખ આગળ આવે.

એન્જલ ગૃહ :—એન્જલની આરડીની વ્યવસ્થા ઘણી સારી હોય છે. જુદા જુદા ભાગમાં જવા માટે લાખડના લાંબા રાખનામાં આવે છે. એન્જલના જુદા જુદા ભાગમાં તત્ત્વ પૂરવા માટે કલમન તપાસવા માટેના સગવડ કરવામાં આવેલી હોય છે. એન્જલ ગૃહમાં યંત્રના જુદા જુદા ભાગોના નકશા ટાંગ્યા હોય છે. અને જુદા જુદા ભાગોના કવાયા લઈ જવામાં આવે છે તમા નકશા પણ હોય છે. આડું રિયાતેમાં કામ વખતે આવરવડ જણાતા હોયવારા પણ વ્યવસ્થિત રીતે ટાંગ્યા હોય છે. હાલના માણસોનું ઇવન જ યંત્રના પર અવલોકી રહ્યું છે તે યંત્રની જેટલી કાળજી લેવામાં આવે તેટલા આછા છે. આટલી બધી કાળજી લેતા છતાં ઘણી વાર આગ-બોટના યંત્ર બગડે છે અને માડું થાય છે.

જુદા જુદા યંત્રના માટે આવરવડ જણાતા વધારેના ભાગ પણ આગબોટ પર રાખવામાં આવે

છે જેથી કંઈ પણ ભાંગ તોડ થાય તો તે દુરસ્ત કરવામાં બેઠતો સામાન અને હથિઆરો તરતજ મળી શકે. આમ છતાં કેટલીક વાર એવો વખત પણ આવે છે કે જ્યારે આગબોટ યંત્રો બગડવાથી આલતી નથી એને તેને ધીણ આગબોટની મદદ વડે ધસડી લઈ જવામાં આવે છે.

શેફ્ટિંગ અને બેરિંગ—આગબોટના આગળના છેડાથી બેઠ્યે તો સાધારણ રીતે એન્જલ અને બોધકર મધ્ય ભાગમાં દેખાય છે. તેમાં પણ એન્જલ પાછળના ભાગમાં હોય છે. કારણ એન્જલમાં ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિ તદ્દન પાછળના છેડા સુધી લઈ જઈ ત્યાંથી તે આગબોટની બહાર કાઢી પાણીમાં લઈ જવી પડે છે. આ કામ માટે બડા શેફ્ટિંગ વાપરવામાં આવે છે. એન્જલ જે પ્રમાણે નાનું મોટું હોય તે પ્રમાણે શેફ્ટિંગ પણ બડાઈમાં નાનાં મોટાં હોય છે. આ શેફ્ટિંગ બરાબર બેસાડવા માટે પ્રત્યેક જગ્યાએ બેરિંગ બેસાડવામાં આવે છે. આ વારંવાર ફરતા હોવાથી તે એક બીજાની સાથે અડચણ નહિં તેટલા માટે એક લાંબુ લોયડ કરવામાં આવે છે. આ લોયરમાં એન્જલના કામ કરનારા મણસો એન્જલની મોડી ઠેક આગબોટના પાછળના છેડા સુધી બંને બાજુએ આવળ કરી શકે છે. આ શેફ્ટિંગનું વજન અને ગતિ ઘણી હોવાથી અને બધીજ આગ-બોટ આગળ ધપાવવા માટે આવીજ શક્તિના ઉપયોગ થતો હોવાથી આ જ બેરિંગમાં બેસાડવામાં આવે છે. તે બેરિંગ ઘણી વખત ઘણું ઉના થાય છે. બધાજ એકી સાથે તપતા નથી પણ વચ્ચે વચ્ચે એકાદ બાજે તપે છે. આવી વખતે બાજુ ચીંતિ સાથે પાણીની જરૂર છે. તરતજ મળી શકે તેટલા માટે એક નળ લોયડના છાપરાની અંદરની બાજુએ લગાડવામાં આવે છે. આ નળન પ્રત્યેક બેરિંગ પર એક એક કોક બેસાડીને મોકલવામાં આવે છે આ કોક ઉચડતજ બેરિંગ પર ટાલા પાણીની ધાર પડે છે.

ધકેલવાનું બેરિંગ—આ શેફ્ટિંગ કંકડા સાંધીને બનાવવામાં આવે છે. તદ્દન પાછળની બાજુએ જ બેરિંગ હોય છે તે ઘણું મજબુત અને કઠનાં મોટું હોય છે. એન્જલ આડું કર્યા પછી જ્યારે પંખા હાલવા માંડે છે ત્યારે પાણી પાછળ ઢકલાય છે. અને ગાતે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બેરિંગ પર બેર આવે છે. આને ધકેલવાનું બેરિંગ કે ડ્રસ્ટ બેરિંગ કહે છે. આની રચના તદ્દન જુદા પ્રકારની હોય છે અને આગબોટ પાણીમાં આગળ જવાને માટે બેર આગળના છેડા પર લાગુ થાય છે તે ભાગ ઘણોજ અગત્યનો છે.

આના પછી બીજા અગત્યનો ભાગ તે (૧) લાકડાનું બેરિંગ. આ લાકડાના બેરિંગનો કાયદો એ છે કે આનાથી સમુદ્રનું પાણી આગળોટમાં આવી શકતું નથી. આ તદ્દન પાછળની ભીંતમાં બેસાડવામાં આવે છે. આ ભીંતની પેલે પાર સમુદ્રનો વિસ્તાર હોય છે. ત્યાં એક ઓરડી હોય છે. તેના દરવાજા પાણી અંદર ન આવી શકે એવી રીતના ઘટ હોય છે. કોઈક વાર કામ વખતે આ ઓરડીઓના દરવાજા ઉઘાડીને પંખા આગળ જવાય છે.

પંખો—આગળોટના એન્જીનને શક્તિસંગ્રાહક એક ઉર્જા ગતિચક્ર કે શક્તિવાહક પૈકા હોતાં નથી. એન્જીનમાં તૈયાર થયેલી શક્તિ ઉપર કહુયાપ્રમાણે શેફ્ટિંગમાંથી તદ્દન પાછળના છેડા સુધી જાય છે. ત્યાં તે શક્તિમાંથી ગતિ તૈયાર કરવા માટે એક પંખો લગાડેલો હોય છે. આજ પંખો શક્તિસંગ્રાહક ચક્રનું કામ કરે છે. આ પંખો એક મોટા રક્કૂના આકારનો હોય છે. રક્કૂને ઘણા આંટા હોય છે પણ આ રક્કૂને એકજ આંટો હોય છે પણ આનો ઘેરાવો મોટો હોય છે. આ પંખાના પાનાઓ વાંકાં હોય છે અને તે વાંકાં પણ રક્કૂના ઘેરાવા પ્રમાણે હોય છે. આ પંખો ફરવા માંડે છે ત્યારે રક્કૂ અને પાણીમાં ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે આગળોટનો પંખો ફરે છે એટલે પાણીને ગતિ મળે છે અને રક્કૂના ફરવાથી જે પાણી ખમચાય છે તેથી સહજ રીતે આ રક્કૂ આગળોટ આગળ ધકેલવામાં મદદ કરે છે. આગળોટ આગળ જવાનું આજ કારણ છે. આપ્રમાણે રક્કૂ જેવા પંખાના ઉપયોગ કરીને હવાને પાછળ ધકેલીને હવામાં વિમાનો આગળ જાય છે.

પંખો એ ઘણો મહત્વનો ભાગ છે અને તેને ઘણી યોગ્ય જગ્યાએ બેસાડવામાં આવે છે. તો પણ ત્યાં જઈને માણસોને કામ કરવું પડે છે. પંખાને ચાર પાના હોય છે. આ ચારને બોલ્ટ લગાડીને એક ઢેકા (હુજ) પર બેસાડવામાં આવે છે. (આ ઢેકાને પાછો શેફ્ટિંગ પર બેસાડવામાં આવે છે.) ઢેકા અને પાનાં મળીને પંખો થાય છે. કોઈ વાર એકાદ પાનું ભાંગી જઈને નીચે પડે છે. આવે વખતે ટાલ કે પવનની દરકાર ન કરતાં પાણીમાં જઈને ત્યાં બીજું પાનું બેસાડવું પડે છે. કોઈકવાર આખો પંખો પણ ઢીલો થાય છે અને ગળી પડે છે. આવે વખતે કામમાં આવે તેટલા માટે એક પંખો અને તેને બેઠતું સરસામાન એટલે કે બોલ્ટ, નટ, કુંચી વગેરે તૈયાર રાખવામાં આવે છે. તેમ એકાદ પાનું ગળી પડે ત્યારે ઉપયોગમાં આવે તેટલા માટે બીજાં બે ઘણાં પાનાઓ રાખવામાં આવે છે.

બીજાં યંત્રો—આ પ્રમાણે બાયલર એન્જીન શેફ્ટિંગ અને પંખો મળીને આગળોટને ચલાવનારો મુખ્ય યંત્રો હોય છે. બીજાં યંત્રોનાં પણ પાછળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આગળોટ જે પ્રમાણે નાની મોટી હોય છે તે પ્રમાણે તેની સગવડો બોલાવતા પ્રમાણમાં હોય છે. માણસો લઈ જતી આગળોટ પર માલ લઈ જનારી આગળોટ કરતાં વધારે સુખ અને સગવડ હોય છે, અને તેને માટે યંત્રો પણ વધારે રાખવામાં આવે છે, માલ લઈ જનારી આગળોટ પર જે પ્રકારનો માલ ભરવામાં આવે છે તે પ્રકારના યંત્રો તેની પર રાખવામાં આવે છે.

ઢાખલા તરીકે ફેરોસિન લઈ જતી આગળોટ પર ફેરોસિન કાઢવા માટે બેઠતા પંખની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. તીજ આગળોટો પર ગરગડી કે કોઈન રાખવામાં આવે છે. શાકભાજી માંસ કે બીજી બગડી જનારી વસ્તુઓ અથવા તો ફળ આ બધાની લાવળ કરનારી આગળોટ પર બરફ તૈયાર કરવાનું એક મોટું યંત્ર બેસાડવામાં આવે છે.

આગળોટનું બાંધકામ—આગળોટ બાંધતી વખતે તે કયા કામને માટે વાપરવાની છે એનો વિચાર કરીનેજ તેની બાંધણી ને યંત્રોજના કરવામાં આવે છે. આગળોટ બાંધવામાં ઘણાજ ખર્ચ થાય છે. અને એક વખતે એક કામને માટે બાંધેલી આગળોટ બુદ્ધા કામને માટે વાપરવામાં આવે તો તેનાં ઉપયોગ બરાબર થઈ શકતા નથી એટલે પહેલેથીજ બધી બાબતોનો વિચાર કરવો પડે છે. તદ્દન પહેલાં તેનો નકશો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નકશા તૈયાર કરવાના કામમાં ઘણો પેસો અને કુશળતા બેઠેલી હોય.

એક માપી જહાજ—(સ્ટેન્ડર્ડ શિપ) આજ સુધી જે આગળોટો બાંધવામાં આવી તે બધી સ્વતંત્ર રીતે તૈયાર થઈ અને હજી પણ એજ પ્રમાણે ઘણી ખરી આગળોટો તૈયાર કરવામાં આવે છે. પણ આ રીતે આગળોટ બાંધવામાં ખર્ચ ઘણો થાય છે અને કામ પણ ધીમું થાય છે. એટલે એક નવીન યુક્તિ પ્રચારમાં આણવામાં આવી છે. આ પદ્ધતિને એક માપી પદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિનું પહેલામાં પહેલું અને મોટામાં મોટું ઉદાહરણ ફોર્ડ મોટરનું છે. વિશેષે સ્પર્ધીકરણ માટે આપણો આપણા ઘરનુંજ ઉદાહરણ લઈએ—પુના શહેરમાં ઘરની ગણતરી ખંડની સંખ્યા પર થાય છે. પણ આ ખંડ એટલે અનિશ્ચિત અંતર. કારણ ઘણે ઠેકાણે એકજ દિવાનખાનામાં નાના મોટા ખંડો હોય છે. એટલે જો ખંડની પહો. માપ નક્કી કરવામાં આવે તો ઘર બાંધનારા માણસને

મોલ વેચાતા લેતી વખતે હરકત પકડી નહિ. નગ ગણી લીધા એટલે પૈયું તેજ પ્રમાણે હરક માણસ સ્વતંત્ર રીતે ઘર બાંધે છે. કોઈની ગેલરી રા કુટની આવી રીતે ઘર બાંધવા કરતાં સર્વ સામાન્ય રીતે સગવડ ભરેલા એવા બુદ્ધી બુદ્ધી જાતના દર ઘર (આશરે ૪૦૦૦ રૂપિયાથી તે ૫૦૦૦ રૂપિયા સુધી) તૈયાર કરવામાં આવે અને તેવાંજ ઘર બધાએ બાંધવા બેઠાંએ એવું નક્કી કરવામાં આવે તો તેને એકમાર્પી ઘરની પદ્ધતિ કહેવાય એટલે પછી બારણુ બારીઓ થાંભલા મોલ નળીયાં વગેરે બધાંજ એક માપના કરવા પડે. આ પદ્ધતિથી આગબોટ બાંધવાની શરૂઆત ઇંગ્લેન્ડમાં ચાર કે પાંચ એકમાંથી આગબોટના નમૂના તૈયાર કરીને તે પ્રમાણે આગબોટ બાંધવામાં આવે છે.

નમૂનો આ આગબોટ અનાજના વાહતુક ને માટે હોય છે, લંબાઈ ૪૦૦ ફુટ, ૫૨.૫૦ ટન (ડીરપે ઇસમેંટ) દાદર એક.

નમૂનો બ લંબાઈ પહોળાઈમાં નમૂના આ પ્રમાણેજ બધા માલની વાહતુક માટે દાદર બે.

નમૂનો ક ઉપર કરતાં નાની.

નમૂનો ૩ કીનારા પરના વેપારીઓ માટે ત્રણ હજાર ટનની

નમૂનો ઇ લંબાઈ ૩૭૬ ફુટ અને ૪૪૦૦ ટન આ બધા બહુજાને એકજ ગતિ હોય છે. એટલે કે તેઓ કલાકે ૧૧૫ નોટ જાય છે. આ પ્રમાણે નમૂના નક્કી કર્યા પછી તેના પ્રત્યેક ભાગના નકશા તૈયાર કરીને તે ભાગ તૈયાર કરવાની શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

એક માર્પી પદ્ધતિથી થનારો અમ વિભાગ :—આજ સુધી બધું કામ આગબોટના કારખાનામાંજ કરવું પડતું હતું. પણ હવે આ ભાગ બુદ્ધાબુદ્ધા કારખાનાઓમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. પુલ બાંધવાના કામમાં હોશિઆર કારીગરો પાસેથી લાખડને કાણા પાડવામાં તેને વાળવામાં વગેરે કામો આવા કારખાનાઓમાં કરવાથી સંઘા પડે છે. આવીજ રીતે સમુદ્ર કીનારાથી હજારો માઇલ દુર આવેલા કારખાનામાં સામાન તૈયાર કરીને કીનારા પરના ગામોમાં આગબોટો તે માલ ધણીજ ઝડપથી લઈ જાય છે. ઉપરની આગબોટોના અનુજનો એક સરખા પંખા પણ એક સરખા સામાન ટેળકો પુરશીઆ શેત્રંજીઓ પણ એકજ સરખી અને એકજ માપની એથી ભાંગતોડ થાય તો તે દુરસ્ત કરવામાં ઘણા ખર્ચ થતો નથી.

જમીન લોકોએ આગબોટો ડુબાડીને વિલાયત

માં ભૂખમરો ફેલાવવાનો વખત આવ્યો. આ વખતે ઇંગ્લેન્ડ એક માર્પી પદ્ધતિ પ્રમાણે ઝપાટામાં આગબોટો બાંધવા માંડી અને તેની સાથે હરિકાઇમાં ઉતર્યું. આવી એકમાર્પી આગબોટ બાંધવાની બધા દેશોએ શરૂઆત કરી છે.

હિંદુસ્થાનમાં ૧૦૦૦ ટન સુધી આગબોટો કલકત્તામાં તૈયાર થાય છે. અહીં આ આગબોટો બાંધવામાં અડચણ પડે છે. કારણ જે ઠંડાણે શિષ પ્લેટસ વગેરે સામાન મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. ત્યાંજ તે સંઘા મળે છે. જ્યાં સુધી લોખંડના માલના કારખાના આપણા દેશમાં વધ્યાં નથી ત્યાં સુધી આગબોટો બાંધવાનો ધંધો આપણા દેશમાં વધી શકશે નહિ.

નકશો અને નમૂના તૈયાર કરવા વિષે—પહેલાં નકશો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નકશો તૈયાર કરવાનું કામ ઘણા ખર્ચનું છે. આગબોટ બાંધવાનું પ્રત્યક્ષ કામ શરૂ કરતા પહેલાં બધા નકશા તૈયાર કરવામાં આવે છે. બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગના નકશા બુદ્ધા બુદ્ધા બનાવામાં આવે છે તેમાં બધાં માપો ઘણી ઝીણવટથી તપાસીને દોરવામાં આવે છે. ડ્રોઇંગ ઓફિસમાં યોજના તૈયાર થયા પછી એ આગબોટનો એક નાનો નમૂનો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નમૂના થોડા ફુટ લાંબો હોય છે. આ આગબોટનો નમૂનો પાણીના ટાંકીમાં મૂકવામાં આવે છે. અને તે કંવા પ્રકારે તરશે એ નક્કી કરવામાં આવે છે. અને જે ઘરાકને માટે આગબોટ તૈયાર કરવાની હોય છે. તેની જરૂર યોગ્ય રીતે તે પૂરી પાડી શકશે કે નહિ તે આ નમૂના પરથી ઠરાવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે નકશા બાતામાંથી નકશા તૈયાર થયા પછી તે બીજા એક બાતામાં જાય છે. આને માલિંગ બાતું અમ કહેવામાં આવે છે. અહિં પ્રત્યેક ભાગનો નકશો લઈ તે જમીન ઉપર કાઢવામાં આવે છે, જે જે ઠંડાણે જેવો આકાર અન ગોલ હોય છે. તે પ્રમાણે જમીન પર કાઢવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે નકશામાં બે કંઈ ભૂલ હોય તો તરતજ માલમ પડે છે.

આગબોટ બાંધવાની જગ્યા ઢાળ, સંઘા અને પુલ—નકશા તૈયાર થયા પછી ખર્ચ આગબોટ બાંધવાનું કામ શરૂ થાય છે. આ કામની જગ્યાને સ્લેપ (ઢાળ) કહેવામાં આવે છે. આ ઢાળની જમીન ખાસ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આનો એક છેડો ભરતીન વખત સમુદ્રમાં ડુબેલા જણાય છે. અને કીનારા પરના બીજા છેડા ભરતીન વખતે પણ પાણીની બહાર ધણીજ દૂર સુધી પથરાયેલા હોય છે. આ ઢાળ અવી રીતે રાખવામાં આવે છે કે ભરાયર વખતે

આગબોટ રહેજે લખસીને સમુદ્રમાં જઈ શકે. આ લાંબો પાંચો ઘણો મજબુત અને માંડો હોયો જોઈએ કારણ આગબોટનું તેમજ માણસાનું વજન આની ઉપર હોય છે. હવે આ લાંબની બે બાજુઓ તપાસીએ. આ બંને બાજુએ પોલાદના લાંબા લાંબા પાટાઓ વર્ણઓ વગેરે સાંધાઓ હોય છે. આ પ્રકારના સાંધાઓ બંને બાજુએ રાખવામાં આવે છે. સાધારણ આગબોટ જેટલી ઉંચી બાંધવાની હોય છે તેના કરતાં પણ ઘણું ઉંચું સુધી આ સાંધાઓ ઉભા કરવામાં અને સાંધાના માથા પર બંને બાજુએ બેવડા પાટા નાંખવામાં આવે છે. આ પાટાઓ ઉપરથી મોટા મોટા લોખંડનાં કેઈન મૂકવામાં આવે છે. તેથી ભારે સામાન અંદર તેની ચોગ્ય જગ્યાએ મૂકવામાં અડચણ પડતી નથી. બંને બાજુના બે સાંધાઓની વચ્ચે એક આડો પુલ હોય છે. કેઈ વાર વધારે પણ હોય છે. આ પુલ એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ખસેડી શકાય છે અને તેનો ઉપયોગ ભારે સામાન જે જોઈએ તે જગ્યાએ લઈ જવા માટે કરવામાં આવે છે. આ પુલ ઉપર કેઈન હોય છે. આગબોટની બાંધવાની પ્રત્યક્ષ જગ્યાની આવી વ્યવસ્થા હોય છે. જે ઠેકાણે આગબોટનો સામાન તૈયાર થાય છે તે ઠેકાણે હજારે ચંત્રો અને માણસો કામ કરતાં હોય છે.

કીલ ઉદ્દે તળીયું અને જોખું તૈયાર કરવાની રીત—ઘર બાંધતી વખતે જે પ્રમાણે પહેલાં પાંચો નાંખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પહેલાં આગબોટનો મધ્ય ભાગ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આને કીલ કહેવામાં આવે છે. આનાં ઘણાં પ્રકાર હોય છે. પરંતુ હમણાં બધામાં બધામાં મનાતી અને મોટી મોટી આગબોટોએ ચોળેલી કીલની રચના તે તળીએ સપાટ હોય છે. એટલે કે આગબોટને બરાબર વચ્ચે કાપી તેના બે કડકા કરવામાં આવે તો પાણીમાં ડુબનારો ભાગ અંગ્રેજી 'યુ' અક્ષર જેવો દેખાયો. આ કીલ પાણીમાં ડુબનારો આગબોટનો નીચેનો ભાગ હોય છે. ઘર બાંધતાં પહેલાં લાકડાના જોખાં ત્રણ ચાર દાંદર સુધી ઉભા કરવામાં આવે છે. અને ત્યાર પછી તે ચોકડોની અંદર ભીંતો વગેરે ચણુ વામાં આવે છે. આજ પ્રમાણે આગબોટનું જોખું પહેલાં તૈયાર કરીને પછી તેની પર પતરાં જડવામાં આવે છે.

બેવડા તળી આ નો ફાયદો :—પહેલાં તળી આને અને બંને બાજુએ પતરાંનો એક થર જડવામાં આવે તો હવે, પણ હમણાં હમણાં બેવડાં પતરાં જડવાનું ફાયદા કારક જણાયું છે. આ વાત અનુભવી એટલે ઇસ્ટર્ન નામની બોટ બનાવતી વખતે જણાઈ આવી. આ આગબોટ દ્વર કુંડાં લાંબી છે.

એક વખતની મુસાફરી વખતે એક ખડક પર તે અથડાઈ અને તેમાં સો કુંટનું ગાળડું પડ્યું. પણ બેવડાં પતરાં જડેલા હોવાથી નીચેનું પતરું તુટી ગયું તો પણ અંદરના પતરાં સહી સલામત હોવાથી આ આગબોટને કંઈ પણ નુકશાન થયું નહિ. આ અનુભવ પરથી નળી આગબોટો બાંધતી વખતે તેને તળીએ બેવડાં પતરાં જડવામાં આવે છે. બરચ તરફ દૃષ્ટિ ન રાખતાં પહેલાં બાંધેલી આગબોટોને પણ બેવડાં પતરાં જડવામાં આવે છે. વાઈટ સ્ટાર કંપની ની ટાઈટેનિક નામની આગબોટ બરફ સાથે અથડાઈ ને ડુબી ગઈ એ વાત બધાને ખબર છે. ત્યાર પછી અલિમ્પિક નામની બીજી બોટ ટાઈટેનિકની પદ્ધતિ પરજ બનાવામાં આવી. હમણાં તેને દોઢ લાખ પાઉંડ બરચ કરીને વાઈટ સ્ટાર કંપનીએ બેવડાં પતરાં જડ્યાં છે. મારેટ્ટેરિયા નામની બોટને તળીએ પણ બેવડાં પતરાં છે. એટલું જ નહિ પણ પાણીમાં રહેતો બધોજ ભાગ બેવડાં પતરાંથી જડવામાં આવ્યો છે.

લોખંડનું જોખું અને તેને જડવાના પતરાંને પહેલેથીજ કાણાં પાડેલાં હોય છે. આ બધા કાણાં-ઓમાં રીવેટ નાખીને યાંત્રિક હથોડાથી મજબુત કરવામાં આવે છે. આ યાંત્રિક હથોડા હવાથી કે પાણીના જોરથી ચાલે છે.

આ ગળની અને પાછળની ટોચ :—આગ બોટનો આગળના છેડો અને પાછળના છેડા વચ્ચે ઘણું અંતર હોય છે. આગળનો છેડો ઉંચો હોય છે. આગબોટની પહેલાંના ગમે તેટલી હોય તો પણ આગબોટનો આગળનો છેડો તફન ઢળતો રાખવામાં આવે છે. આ છેડો પાણીમાં ધુસે છે. છેડો જે પહેલો કે ચપટો હોય તો પાણીમાં ધુસવા માટે તેને મુશ્કેલી નડે અને આગબોટને ગતિ માન શકે નહિ. આગળનાં મોજાંઓનું પાણી અંદર ન આવે તેટલા માટે આ છેડો ઉંચો રાખવામાં આવે છે અને આ છેડાં જેમ જેમ પાછળ બાય તેમ તેમ તેની ઉંચાઈ ઓછી થતી જાય છે.

પાછળનો છેડો તફન જુદા પ્રકારનો હોય છે. આનું કામ પણ તફન જુદું છે. આની નીચેની ગાળુએ પંજો ફરે છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિનું ગતિમાં રૂપાંતર થાય છે. આ છેડા પરજ પહેલાં બધો ભાર આવે છે. આગબોટ વાળવાનું સુકાન તે આજ છેડા પર રાખવામાં આવે છે. તેથી આગબોટ વાળતી વખતે પાણીનો બધો ભાર સુકાન પર અને પાછળના છેડા પર પડે છે. તેથી આ છેડો તૈયાર કરતી વખતે ઘણીજ કાળજી લેવામાં આવે છે

અને તેને મજબુત બનાવવામાં આવે છે. ઉપર વણી-વેલા પંખાનું પાછળનું બેરિંગ પણ આજ ભાગમાં હોય છે. બધી રીતે ભેતાં આગળના છેડા કરતાં પાછળનો છેડો મજબુત બનાવવામાં આવે છે. હમણું હમણું કેટલીક આગબોટોને બે પંખા લગાડવામાં આવે છે અને તેથી આ છેડાની રચનામાં વળી વધારે ફેર કરવો પડ્યો છે. આ બે છેડા બુદ્ધા બુદ્ધા તૈયાર કરીને પછી તેમને કીલની સાથે જોડવામાં આવે છે તેમજ છેડા તૈયાર કરતાં પહેલાં તેમનાં લાકડાના નમૂના તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ નમૂના પર બુદ્ધા બુદ્ધા અંતરે લીટીઓ દોરવામાં આવે છે અને પાછળથી છેડો તૈયાર કરતી વખતે જો કંઈ ભૂલ રહી ગઈ હોય તો તે દુરસ્ત કરવામાં આવે છે.

શેફ્ટિંગ, સુકાન અને પંખો બેસાડીને જહાજને તરતું મૂકવું. ઘરની રચનામાં જે પ્રમાણે બુદ્ધા બુદ્ધા દાદર અને ચોરડીઓ હોય છે તેજ પ્રમાણે આગબોટમાં પણ હોય છે. ઉપર જે લોખંડનું જોખું તૈયાર કરવાની વાત કરી તે જોખામાં પણ અમુક અંતરે બાડાં કાણું પહેલેથીજ પાડી મૂકવામાં આવે છે તેથી એક વખત કામ શરૂ થયું કે તરતજ જોડવાનું કામ ઘણુંજ સપાટામાં થઈ શકે છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તબિયું જોખું અને બાબુઓ તૈયાર થયા પછી મુખ્ય શેફ્ટિંગ બેસાડવામાં આવે છે. ત્યાર પછી સુકાન અને પંખો જોડવામાં આવે છે. બીજાં યંત્રો પહેલાંજ બેસાડવામાં આવે એવું કાંઈ નથી. મુખ્ય એન્જીન અને બોઇલર જડતાં પહેલાં આટલું તૈયાર થયેલું જોખું પાણીમાં તરતું મૂકવામાં આવે છે. પાણીમાં તરતું મુકતાં પહેલાં બધી ઢેળાવવાળી જગ્યાને ચરબી વગેરે લીસા પદાર્થો ચોપડવામાં આવે છે આથી પહેલાંજ જગ્યા લીસી હોય છે તે વધારે લીસી બનીને આગબોટ સહેજ પાણીમાં જઈ શકે છે. પાણીના જરેથી ચાલનારા યંત્રની મદદ વડે ગતિ આપીને આગબોટને આગળ ધકેલવામાં આવે છે. પહેલા ગતિ ઘણીજ થોડી હોય છે. તે એટલે કે તે સુધી જણાતી પણ નથી. આટલી ધીરે ધીરે આગબોટ શરૂઆતમાં આગળ જાય છે. તો પણ લીસા કરેલા ભાગ પર જેમ જેમ તે આગળ વધે છે તેમ તેમ તેને વધારે તે વધારે ગતિ મળે છે. આગબોટનું વજન ઘણુંજ ભારે હોવાથી ગુરૂત્વાકર્ષણના ન્યાય પ્રમાણે આગબોટની ગતિ એકદમ વધીને તે પાણીમાં જઈ પડે છે. આ કામને માટે તેઓ ભરતીનો વખત પસંદ કરે છે કારણ તે વખતે પાણી ઘણું આગે સુધી હોતું નથી.

એન્જીન અને બોઇલર ત્યાર પછી બેસાડવામાં આવે છે. એક વખત આગબોટ પાણીમાં તરવા લાગી એટલે તેને સાંકળો વડે બાંધીને બીજી આગબોટ તેને ખેંચે છે. અને નકકી કરેલી જગ્યાએ તેને લાવી મૂકવામાં આવે છે. ત્યાં સ્થિર થયા પછી તેની ઉપર એન્જીન અને બોઇલર બેસાડવામાં આવે છે.

એન્જીન અને બોઇલર અંદર બેસાડ્યા પછી બાકી રહેલા કામની શરૂઆત થાય છે. આ કામ તે સુધાર કામ, દિવા બત્તીઓ, બીજા સામાન ઓફિસ રહેલા માટે ચોરડીઓ વગેરે તૈયાર કરવાનું છે.

આ કામને જોઈતો સામાન પહેલેથીજ લાવી મૂકવામાં આવે છે. બીલા, બોલ્ટ વગેરે એકજ માપના હોય છે. કળાટ, ટેબલ, ખુરશી, દિવા, નકશા ટાંગવાના બેકેટ વગેરે પણ એકજ માપના હોય છે. જે જગ્યાએ આ બધી વસ્તુઓ જડવાની હોય છે તે જગ્યા અને સામાનના માપમાં એક ઈંચનો પણ તફાવત પડતો નથી. (લેખક દિવાકર યશવંત ફાટક.)

આગબોટ લાગવી.—દરીયામાં આગબોટ ચાલવા માટે એટલે કેટલાક લોકોને કમતાકાતી મોળ આવવી, ઉલટી, થવી અને ચક્કર આવવા વગેરે લક્ષણે મુખ્યત્વેકરી જણાય છે. આગબોટની એક બાબુ નીચે દરીયામાં એક વખત આથડાઈ ફરી તેજ બાબુ ઉપર આવે, એવી સતત ફિલચાલને લીધે, માથામાં કાંઈ થઈ ચક્કર આવે ને પેટમાં ગડબડ થઈ મ્હોડાંને મોળ આવી ઉલટી થવાની ધાસ્તી લાગે છે. શરૂઆતમાં ઉલટીમાં ફક્ત બાઈલુ પડે છે ને પછી પિત્તમિશ્રિત પાણી પડવા માટે છે. જો સથી થતી ઉલટીને લીધે, થોડું લોહી પણ ઉલટીમાં પડે છે. જે પ્રમાણમાં આગબોટનું ઉપરનીચે થતી ગતિનું જોર હોય તે પ્રમાણમાં ઉલટી ઓછી વત્તી થાય બલકે કેટલીક વખતે ઉલટી તેની મેળે અંધ થઈ દરદીને થોડોક આરામ મળે છે ને થોડી ઊંધ પણ આવે છે. ઉલટી શરૂ થઈ એટલે બધા શરીરને સુસ્તી આવે છે ને તેથી આખું શરીર ઘોળું સફેદ ને ઠંડા પરસેવાથી બીજેલું; નાડી ધીમી, ને શરીર અને મનને બહુજ ગ્લાનિ આવવી એવા લક્ષણો માલમ પડે છે. જો કાંઈ બીજા રોગથી પ્રથમજ શરીર નબળું ન થયું હોય તો આવી માંઢગીથી કોઈપણ ઉતાર ઘણું કરી મરણ પામતો નથી.

કારણો:—આવા લક્ષણો કેમ થતાં હશે એનાં કારણો ઘણા છે. પોતાનું શરીર સમતોલ રાખી શકાય તેટલા માટે આસપાસના પદાર્થોપર આધાર રાખવાની ટેવ જન્મથીજ પડેલી હોય છે ને આવી ટેવને લીધે

આગમોટ હાલતી વખતે કશું આપણને ફાવતું નથી. ને દરેક ઘડીએ આપણું સમતોલ પણ જશે એવી આપણને ઓક લાગે છે. ઓકને લીધે મગજ અને મજબાના સ્થાન પર એક સરખા ભયના આધાર થવાથી શરીર રચિત રાખવાનું કાર્ય સ્વાભાવિકરીતે ઓછું થાય છે. લોહીના ફરવામાં એકદમ ફેરફાર થવાને લીધે રક્તવાહિની માંના લોહીના દબાણમાં ફેરફાર થાય ને પરિણામે ઉલટી મોળ એવાં ચિન્હો જણાય છે. આગમોટથી થતી બેચેનીને લીધે પેટ વગેરે ઈન્દ્રિયો હાલે તેમજ હૃદયેશ માફક અંખોનો ઉપયોગ શરીર સ્વાસ્થ્ય માટે અસમર્થ બને છે. અંધારું હોય કે ઉતાર આંધળો હોય તો પણ તેને આ દરદ થાય છે. એ પરથી જણાયે કે દૃષ્ટિની શરીર તોલન કરવા સાડ થતી મદદ એટલી બધી મોટી નથી. દરદીને જે પ્રથમથી જ મનમાં ઓક ભરાઈ હોય તો આગમોટ ચાલુ થતાં જ તેને ઉલટી થાય છે. આગમોટ સુવાળા રૂમાં પડી હોય તેમ એકવાર છેક તળીએ તો કોઈ વાર ખુબ ઉંચે એવું શરીર તથા મનને લાગવાથી અને આગમોટમાંની બુદ્ધિબુદ્ધિ ગંદી વાસ, ને ગંદકી ને લીધે માણસનું માથું ફરી ભય છે ને ઉલટી થવા માંડે છે.

રોગ ચિકિત્સા:— ઘણા લોકો આગમોટથી એવી માંદગી ન આવે માટે અચુક ઉપાયો ને આપધિ સારાં છે એમ કહે છે પણ તે ખરું નથી જ્યાંસુધી આગમોટ દરિયામાં ઉંચી નીચી ન થાય એવી યુક્તિ શોધાઈ નથી ત્યાં સુધી થોડી ઘણી ઉલટી થવી એ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે અનિવાર્ય છે. લટકતા કેચ, ને ખુરશીઓ આરામ માટે ટાંગેલાં હોય છે પણ તેથી કશો ફાયદો થતો નથી. વહાણ મોટું હોઈ તેની હેઠળ જો મોટું વજન રાખ્યું હોય તો આગમોટ ઓછી હાલે છે. પણ તદ્દન ઉલટી થાય નહિ એમરો નહિજ. આ રોગની દવાઓ જોઈએ તેટલી અસરકારક નથી. જો કદાચ એકાદ દવાથી એકાદ દરદીને બંધ થઈ તો તેજ દવાથી બીજાને પણ તેમ થશે એવું કાંઈ નથી. વખતે પણ તેમ થશે એવું કાંઈ નથી પિત્ત-શામક દવાઓ (પોટાશીઅમ ઓમાઈડ, કલોરલ હેડ્રેટ, ઓપુરાલ) એ ઘણાઓને ગુણકારી લાગે છે. કેટલાક ડોક્ટરો એનાથી ઉલટું કહે છે કે આગમોટમાં ખેસતાં પહેલાં ઓછામાંઓછી બે કલાક પૂર્વે સ્ડાંગ કૌફી (કડક કૌફી) એક ન્હાનો પ્યાલો ભરી પીવી એથી કદાચ જો ઉલટી થાય તો તે એટલી બધી બેસબંધ હોતી નથી ને કેટલીકવાર તદ્દન બંધજ થાય છે. આગમોટ ચાલવામાંડે તે ઘડી કે ચાલવા માંડે તે પહેલાં આંખો બંધ કરી, ડોક નીચે

તકીઓ ન રાખતાં તેમને તેમજ પડી કે સુઈ રહેવું આવી રીતે ટાલ કે વરસાદ ન હોય ત્યારે ઓરડીમાં સુઈ રહેવા કરતાં બહાર ડોક પર પડી રહેવું ઘણું સાફ. આનાથી આગમોટથી થતી માંદગી અટકે છે. ડોક પર સુતી વખતે પણ સારી રીતે ગોઠડામાં ઢાંકી દેવા પણ કેટલાકને ઓરડીમાંજ પગતળે ઉંઠા પાણીના શીશીથી (હાટવાટર બેગ) ઠીક લાગે છે. કેમકે તેથી સહેજ ઉંઘ આવે છે ને ઉલટી કે ચકકરની તે વખતે તો ઓક રહેતી નથી આમ છતાં જો ઉલટી થાય તો, તે ખુબ બેસર્થી થયા પછી બેચેની ન થાય એટલા માટે તે વખતેજ અરાડટની પાતળી કાંજ કે તેના જેવોજ બીજા હલકા પગથી થોડા પ્રમાણમાં ખાવા આપવા. સોડાવાટર; લેમોનેડ, વગેરે ઠંડાને ઉભરાંતાં પેય પીવાથી કે ખરફ, કલોરો-ફ્રામ અફીણ હાયડ્રોસાયનિક એસીડ લેવાથી ઉલટી બંધ થાય છે પણ છેલ્લી જણાવેલી દવાઓ ઝેરી હોવાને લીધે તે ડોક્ટર પાસેથી લેવી આવકોહાલ (હાડ) લેવાની જગ્યાએ જરૂર નથી કારણ તેથી ઉલટી વધી ચકકર આવે છે. કેટલાક દરદીના પીઠના મણકા ઉપર ખરફની લાંબી કોથળી મૂકવાથી તેમને આરામ થાય છે આભિલનાયટ્રેને કોકેન એ દવાઓ કેટલીક વખતે ગુણ કરી નીવડે છે તો કેટલીક વખતે તેનો કશો ફાયદો થતો નથી.

આગમ:— જૈનસાહિત્ય બુઓ.

આગમોદય સમિતિ:— જૈન આગમ ગ્રંથો સિ-દ્ધાંતોને શુદ્ધકરી છપાવવા માટે જૈનાચાર્ય આગમ-દાતા શ્રી આણંદસાગર સૂરિજીએ વિ. સ. ૧૯૭૨ માં અમદાવાદ પાસે આવેલે જૈનોનાં લોચતી તીર્થમાં આગમોદય સમિતિ નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી. આ સંસ્થાએ આચાર્ય શ્રી તથા બીજા જૈન વિદ્વાન સાધુઓની મદદથી આગમે છપાવ્યાં, અને આણંદ સાગરજીએ આગમ-વાંચના આપી હતી—એટલે આચાર્ય શ્રીસૂત્ર વાંચે અર્થ કરે બધા સાંભળે લગ-ભગ ૧૮૭૮ સુધી આ કામચાલ્યું હતું આ સંસ્થાએ નીચેના આગમે અને ઉપાંગો તદ્દન ઓછી કિંમત જૈન સમાજને અને ઇતર વિદ્વાનોને પુરાં પાડ્યાં છે.

અગીઆર અંગસટીક અને ચંદ્ર પન્નતિ સિવા-યના અગીઆર ઉપાંગસટીક દશ પચન્ના છાયાયુકત ચાર મૂલસુત્ર, તથા નંદિ આદિ સાત સૂત્રોની અકા-રાદિ અનુ ક્રમણિકા એટલે છ છેદ સૂત્રો અને ચંદ્ર-પન્નતિને છોડીને જૈન આગમ સાહિત્ય બહાર-પાડ્યું છે (દરેક આગમનાં નામ અને શ્લોક સંખ્યાદિ-માટે આગમ શબ્દ જોવો) આ શિવાય બીજા ગ્રંથો પણ છપાવ્યા છે. બીજા છપાવેલ પુસ્તકો. નીચે પ્રમાણે છે. વિચાર સારકરણ, પંચસંમદ દીકા, વિશેષાવશ્યક

મૂલ સંદેશ મૂલસાથે ભાષાંતર તા. ૧-૨, છવસમાસ સતીક, સ્તુતિયુવિ'શતિકા, (શોભનમુનિકૃત) ભાષાંતર(સચિત્ર)યુવિ'શતિકા, (ખપલદસુરિકૃત) આવશ્યક મૂલ પૂર્વાર્ધ મલયગિરિકૃત ટીકા યુક્ત.

આમાંથી કેટલાક સત્રોની દ્વિતીયાવૃત્તિ પણ આજ સંસ્થાએ છપાવી છે. આમાંથી ઘણાં ગ્રંથો અત્યારે તો મળતા પણ નથી. આ સંસ્થા જૈન સમાજમાં ગહજ પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. આ સંસ્થા જે ગ્રંથ ગહાર પાડે તે તરજ ખપી જાય છે. તેમજ જૈન સંઘ આ સંસ્થાને મદદ-આર્થિક મદદ પણ ઘણી સારી કરે છે. અને તેટલા શુદ્ધ ગ્રંથો ગહાર પડે તે માટે પ્રયાસ સારો કરવામાં આવે છે.

આગરકર:—(૧૮૫૬-૧૮૬૫) આ મહા-રાષ્ટ્રીય લેખક અને સમાજ સુધારક ગોપાળ ગણેશ આગરકરનો જન્મ સને ૧૮૫૬ માં થયો. તેઓ ઘરના ઘણા ગરીબ હોવાથી પોતાના સગા વડાલાઓની મદદથી તેમણે રત્નાગિરિમાં અને વરાડમાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. સને ૧૮૭૫ માં તેઓ મેટ્રિકયુલેશન પાસ થયા અને ડેકન કોલેજમાં દાખલ થયા. તેમણે આગળની પરીક્ષાઓ પાસ કરી અને સને ૧૮૭૬ માં તેમને દક્ષિણ ફેલોશિપ મળી. ૧૮૮૦ માં તેઓ એમ.એ. થયા અને ન્યુ ઈંગલિશ સ્કુલમાં જોડાયા. નિધાનમાં તેમજ કોલેજમાં હતા ત્યારે તેમને મરાઠી લખવાનો શોખ હતો અને ડેકન કોલેજ સંમેલન તરફથી એક મરાઠી નિબંધ માટે તેમને ઇનામ પણ મળ્યું હતું. તેમના વિચાર જો તેમને પ્રોત્સાહન મળ્યું હોત તો વિદ્યાપ્રસાર કરવાનો હતો. ન્યુ ઈંગલિશમાં જોડાયા તેજ સાલમાં કેસરી અને મરાઠા નામના બે પત્રો કાઢવાનું નક્કી થયું અને કેસરીનું સંપાદકત્વ આમને મળ્યું. કાંઈ પણ વિષયની મામિક અને જુસ્સાદાર ચર્ચા કરવામાં તેઓ ઘણાજ પંકાયે હતા. કેસરીની હમણાંની સ્થિતિ માટે ઘણે અંશે આગરકરજ કારણીભૂત છે એટલું જ નહિ પણ કેસરીના સંપાદક તરીકે તેમણે મહારાષ્ટ્રના લોકો સાથે પરિચય કર્યો અને તે કોલ્હાપુર પ્રકરણથી દૃઢ થયો. દેશી વર્તમાન પત્રોને જે મહત્વ મળ્યું તે માટે આગરકરના બુદ્ધિ-પ્રચુર અને મામિક લેખો ઘણે અંશે જવાબદાર છે. આવા પ્રકારની પ્રશંસા કેસરીએ આગરકરના મૃત્યુ લેખમાં કરી છે. શાળા અને કોલેજનું કામ સંભાળીને પંદર વર્ષ સુધી બાકીના વખતમાં તેમણે વર્તમાન પત્રો તરફ ધ્યાન આપ્યું. આ ઉપરથી મરાઠી ભાષા દ્વારા પોતાના વિચારો લોકો આગળ મૂકી તેમના અભિપ્રાય કેળવવાની કેશીશ આગરકરે કરી.

તેમને હમને વ્યાધિ પહેલેથીજ હતી. તેમણે ઘણી દવાઓ કરી પણ તેના ફાયદો થયો નહિ. છેવટના બે વર્ષોમાં તેમને યકૃતના વિકાર થયો. તેથી પગને સોજે આવ્યો અને તેમાંથી ૧૮૯૫ માં તેમનું મરણ નીપજ્યું.

સુધારક પત્રમાંના લેખો ઉપરાંત આગરકરના લખેલા બે પુસ્તકો છે. 'મહારા ડોંગરીમાંના એકસો એક દિવસ' ના પુસ્તકમાં ડોંગરી જેલમાંના અનુભવો અને વિચારો પ્રગટ કર્યા છે. 'વિકાર વિલસિત' એવું તેમણે શેક્સપીઅરના હેમલેટનું પણ ભાષાંતર કર્યું છે. આ પુસ્તકની ચોખ્ખતા માટે ઘણો મત લેદ છે. 'કેસરીતીલ નિવડક નિબંધ' (કેસરીમાંના ચુટેલા નિબંધ) એ પુસ્તકમાંના ઘણા ખરા લેખ આગરકરના લખેલા છે. સુધારકમાં પણ તેમના લેખ પ્રસિદ્ધ થયા છે. સુધારક નામનો વર્ગ આમને પોતાનો તત્વ વેત્તા સમજતા.

આગરવાલ:—મુંબઈ મદ્રાસ બાદ કરતાં બધા પ્રાંતોમાં આમની વસ્તી વધારે પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આગરવાલ લોકોની વસ્તી વધારે છે. ૧૯૧૧ ની વસ્તી ગણતરીમાં આમની સંખ્યા ૧૦૧૬૬૯૮ (૫૪૭૪૧૨ પુરુષ અને ૪૭૨૨૮૬ સ્ત્રીઓ) હતી. આમાં હિન્દુ, સીખ અને જૈન અને મુસલમાનો પણ છે. બધામાં હિન્દુની સંખ્યા (૯૩૧૭૩૩) વધારે છે. અને તે પછી જૈન આગરવાલ આવે છે.

રીત રિવાજો—દસેરાને દિવસે આ લોકો ઘોડાની અને શસ્ત્રાસ્ત્રની પૂજા કરે છે-ભાટીઆ મારવા. ડીઓ પ્રમાણે દિવાળીમાં ચોપડા પૂજન ન કરતાં દસેરાને દિવસેજ કરે છે. આ ઉપરથી ઘણાઓનું એવું માનવું છે કે આમના પૂર્વજો પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવતા હોવા જોઈએ.

ઘણા ખરા હિન્દુ આગરવાલ વિષ્ણુના ઉપાસક છે. શિવની અને શિવશક્તિની ઉપાસના કરનારા કેટલાક છે. તોપણ તેમનામાં પણ હત્યા અને મધમાંસ લક્ષણ નથીજ એમ કહીએ તો ચાલે. જૈન આગરવાલો સંબંધમાં તો આ બાબતનો વિચાર કરવાનોજ નહોત્ય. કારણ તેઓ પૂર્ણ અહિંસાવૃત્તિ પાળનારાજ હોય એટલે આ સમાન રીત રિવાજોને લીધે જૈન અને શૈવ-વૈષ્ણવ આગરવાલોમાં માંહોમાંહે લક્ષ થઈ શકે છે. જ્યારે પતિ અને પત્ની એકજ ધર્મના નથી હોતા ત્યારે ઘણું કરીને પત્ની પતિનોજ ધર્મ વિધિપૂર્વક સ્વીકારે છે. અને પીઅર જાય છે ત્યારે જુદું રાધી ખાય છે. આમની બાતિ દેવતા લક્ષ્મી છે. અને તેઓ પીપળાના ઝાડને માને છે. સીએ

નાગની પૂત કરે છે. બીજા હિન્દુઓની માફક આ લોકો શ્રાદ્ધ વગેરે પણ કરે છે.

આ સામંતના આગરવાલ—આસામ પ્રાંતમાં આ લોકોની વસ્તી ૫૩૬૦ (સન ૧૯૧૧) છે. ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં આ જાતના લોકો પૈસાદાર વેપારી છે. અને મનુષ્ય જે વૈશ્ય વર્ણ વર્ણવ્યો છે તેમાંથીજ પોતે ઉતરી આવ્યા છે એમ તેઓ કહે છે. ('કયા' એ વ્યાપક શબ્દથી આ જાતના લોકો દર્શાવવામાં આવે છે.

પુના જીલ્લા માંના આગરવાલ—આ લોકોની વસ્તી પુના જીલ્લામાંના હવેલી, માવળ, શીરર, પુરંદર અને પુના તળામાં છે. તે પોતાની જાતને આગરસેન નામના ઋષિના વંશજ કહેવડાવે છે. આ ઋષિના સત્તર છોકરાના શેષની સત્તર છોકરીઓ સાથે લગ્ન થયા. એમનામાં સત્તર ગોત્ર છે. એમાંના બાસલ એરણ કાસલ ગાગર ગોવેલ મંગળ અને મિતલ એ મુખ્ય છે. આમનામાં સગોત્ર વિવાહ થતા નથી. મૂળ તો આ આગ્રાથી આવ્યા કેટલાક દિવસ મારવાડમાં રહ્યા અને આશરે દોડસો વર્ષ પહેલાં પુનામાં આવ્યા આમનામાં ખરા આગરવાલ દશ અને વિશ આગરવાલ અને મરાઠા અગરવાલ એવા પેટા ભેદ છે. મરાઠા આગરવાલ એ ખરા આગરવાલની અનૈરસ સંતાત છે. ખરા આગરવાલ અને દશ અને વિશ આગરવાલ એમની અંદર રોટી બેટી વ્યવહાર થતો નથી. પરંતુ તેમના ધાર્મિક આચાર અને રીતરિવાજમાં આટલો ફરક નથી. એમનામાં ગણપતલાલ ગિરધારીલાલ કનૈયાલાલ, નારાયણદાસ, રાઠલદાસ એવા પુરુષાનાં નામો હાય છે. અને લાગરથી, ગંગા, જમના, સદમી રાઈ, વગેરે સ્ત્રીઓના નામો છે. ત્યાં મધ્યમ બાંધાના હાય છે. અને મારવાડાંના જવા દેખાય છે. તમની આગ્રા દેખાવડી હાય છે. ઘરમાં ત મારવાડી લાખા બાલ છે. પણ ઘણા ખરા તો હિન્દુસ્થાની અને ગુજરાતી બનનારો બનેલી લાખા બાલ છે. ત્યાં શાકાહારી હાય છે. અને ડુંગળી લસણ ગાજર અને મસુર ખાતા નથી. આ લોકો દક્ષણી પ્રાસણ જવા પહોંચ્યા કરે છે. અને જનાઇ અથવા તુલસીનાં માતા ગણામાં પહોંચે છે. ત્યાં આટલાં રખાવ છે અને ઘણા તો દાદા પણ રાખે છે. સ્ત્રીઓ ચાળી અને પગમાં બેડા પહેરે છે. અને પગથી ત માથા સુધી ધાણું વસ પહેરે છે. આ લોકો માથામાં, કાનમાં, નાકમાં, ગળામાં વગેરે ઠેકાણે ઘરેણાં પહેરે છે. પુરુષા હાથની આંગળીઓ પર વાંટી વગર બીજા કંઈ પણ દાગીના પહેરતા નથી. ખાવામાં મુખ્યત્વે ચાખા દાળ શાક-ભાજી ઘઉં માંખણ વગેરે પદાર્થોના ઉપયોગ કરે છે.

આ લોકો મહેનતુ ગરીબ અને કંજુસ હોય છે. વળી તેઓ ઉધમી વેપારી અનાજ અને કાપડના દુકાનદાર કંદોઈ અને ખેડૂત અને જમીનદાર તરીકે પણ ચારા ગણાય છે. આ લોકો ધાર્મિક વૃત્તિના હોય છે અને મુખ્યત્વે બાલાજીની ઉપાસના કરે છે. મારવાડી પ્રાસણ તેમના પુરોહિત છે. અને તે ન હોય ત્યારે આ કામ દેશસ્થ પ્રાસણ કરે છે. આ લોકો પંદરપુર મથુરા નાશિક કાશી વૃંદાવન અને રામેશ્વર વગેરે સ્થળોએ યાત્રા માટે જાય છે. તેઓ અગીયારસ મહાશિવરાત્રી રામ નવમી ગોકળ આઠેમ વગેરે દિવસે ઉપવાસ કરે છે. અને હોળી દશેરા દિવાળી વગેરે તહેવારો ઉજવે છે. રામાનંદ કે વલ્લભાચાર્ય પંથના લોકોને તેઓ ગુરુ ગ્રે છે. અને તેમને ઘણું માન આપે છે. છોકરુ જન્મે ત્યારથી પાંચમે દિવસે તે સદવાઈની પૂજા કરે છે. એક મહિનાનું છોકરુ થાય ત્યારે તેનું નામ પાડવામાં આવે છે. છોકરો આઠ નવ વર્ષનો થાય ત્યારે તેને ગુરુને ત્યાં લઇ જવામાં આવે છે અને ગુરુ તેના ગળામાં તુલસીની માળા બાંધે છે અને કાનમાં મંત્રનો નામોચ્ચાર કરે છે. છોકરીને દસથી તે બારમે વર્ષે અને છોકરાને પંદરથી તે વીસમે વર્ષે પરણાવવામાં આવે છે. આ ન્યાતમાં વિધવા વિવાહ નથી. તેઓ મડદાને બાળે છે.

(સંદર્ભ ગ્રંથ રિસ્લે-ટ્રાઇપ્સ ઓન્ડ કાર્ટસ ઓફ બેંગાલ ફ્રોમ-ટ્રાઇપ્સ ઓન્ડ કાર્ટસ ઓફ નાર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સિસ ઓન્ડ આઉથ. એસેલ મથુરા. એ.રી. એ. (બનીઆ) બ્રાન્ચે ગે. વો. ૧૮ ભાગ ૧ સેન્સસ ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૧૧.)

આગરી.—આમને આગળે કુણી એમ કહે છે. આ લોકો હજુ મરાઠા જાતીમાં લખ્યા નથી. આ લોક યાજ્ઞા જીલ્લા, કોલાબા જીલ્લા અને જંજીર સંસ્થાનમાં જણાય છે. આમની વસ્તી ૧૯૧૧ ની સાલમાં ૨૩૩૫૫૩ હતી. તેમાંના યાજ્ઞા જીલ્લામાં ૯૨૫૪૮ અને કોલાબા જીલ્લામાં ૧૧૬૭૧૧ એ પ્રમાણે હતા. ૧૯૧૧ ની વસ્તી ગણતરી વખતે ૧૨૫૪૫ પુરુષ અને ૪૭૦૦૦ સ્ત્રીઓ એ પ્રમાણે આમની સંખ્યા ગણવામાં આવી હતી. એમાં એમ જણાઈ આવ્યું કે ૪૭૮૯૪ પુરુષા અને ૩૬૪૮૧ સ્ત્રીઓ ખેતી કરતાં હતા. ફક્ત ૬૧ પુરુષ ૬૨ સ્ત્રીઓ બીજાની ગુનગાર કે અનીતના ધંધા કરતાં માલમ પડ્યા હતા. આ જાતના શુદ્ધ આગરી દાસ આગરી અને વરપ આગરી એવા ત્રણ પેટા વિભાગ છે.

શુદ્ધ આગરી.—આ જાતના મીઠા આગરી જસ આગરી ઠાલ આગરી એવા ત્રણ વિભાગ છે. આમને પરસ્પર રોટી બેટી વ્યવહાર ચાલે છે. આ

લોકો હીંમત રૂંધે કાળા અને મહેનતુ હોય છે. એમના પહેરવેશમાં કમરની નીચે તેઓ એક ટુકું ધાતીયું વીંટળે છે અને કુણ્ણી પદ્ધતિની પાઘડી પહેરે છે. આ લોકો ઘણાજ દારૂખાજ છે. ચોખા માંસ મચ્છી વગેરે તેઓ ખાય છે. ધંધામાં મુખ્યત્વે ખેતી અને મીઠું તૈયાર કરવાના ધંધાને સમાવેશ થઈ શકે. વ્યવહારમાં તેઓ ઓછા ખર્ચાળ અને લેવડદેવડમાં પ્રમાણિક હોય છે. આ લોકો બધી હિન્દુ દેવતાઓને માને છે પણ ચેડા અને બીજા સ્થાનિક દેવને તેઓ ખાસ પૂજે છે. દારૂખાજ હોવાથી ઘણું ખર્ચ તેઓ ઘણાજ ગરીબ હોય છે.

દાસ આગરી:—આમની ઉત્પત્તિ વિષે નીચે આપેલી કંઈ કથા નોંધવા લાયક છે. એક આગરી સ્ત્રીના છોકરા છવતા ન હતા. તેથી તેણે મહાર લોકોના દેવને એવી બાધા માની કે જો મારું છોકરું છવશે તો માથા પર ગાયનું હાડકું મૂકી અને કાનમાં ઉનનું ફુલ પહેરી હું મહારોની વસ્તીમાં પ્રવેશ કરીશ. આ બાધા પછી તેનું છોકરું છવ્યું અને તેણે માનેલી બાધા પૂરી કરી. દાસ આગરી આ સ્ત્રીનાજ વંશજ છે. શુદ્ધ આગરી લોકો સાથે આમનો રોડી બેટી વ્યવહાર નથી.

વરપ આગરી:—આ લોકો એક વખતે ખ્રિસ્તી હતા એવું બતાવનારા પૂરાવા મળી છે. કારણ આ લોકોમાં ગોમઝ, સોઝ, ફરનમ વગેરે અટકો મળી આવે છે. રામચંદ્રબાબા જોશી ભાઈ મુકુન્દ જોશી અને વિકૃત હરિ નાઇક વૈદ્ય આ ત્રણે માધ્યમિન પ્રામુખ્યતાની મદદ વડે તેમનું શુદ્ધીકરણ કરીને તેમને જાતમા લીધા (ઈ. સ. ૧૮૨૦—૨૮). આ ઉપરથી તેમન નવા મરાઠા એવું કહે છે. શુદ્ધ આગરી અને દાસ આગરી આ લોકોન હલકા માન છે. આ લોકોનો ધર્મ અને આચાર વિચાર બીજા આગરીઓ પ્રમાણેજ હોય છે.

આગરી લોકોમાં દેખાતી હલકા દેવોની ઉપાસનાની ટવ અને દારૂ ખાણ જોઈ આર્ય અને અનાર્ય એમની બાબતમાં ભૂત ભરેલી કલ્પનાઓવાળા હતા વસ્તી ગણતરી કાર આ લોકોને અનાર્ય કહે છે. મેકેન ટોશ અને વિલસન એમને કોળી માને છે. (ટ્રાન્સ. બોમ્બે. જીઓ. સોસાયટી ૧.૧૯૪).

આગરી જાતનો ઇતિહાસ—આગરી લોકો પોતાનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે કહે છે. આશરે ૬૦૦ વર્ષ પહેલાં અલીબાગ તાલુકામાં ત્રણ નાનાં નાનાં રાજ્યે હતાં એક ચૌહાણ બીજું આચાસ સાસવણુ-માં અને ત્રીજું સાગર ગઢમાં. ચૌહાણ અને આચાસ તે હિન્દુ રાજ્યો હતાં. પછી સાગરગઢ પર દિલ્હીના

બાદશાહ તરફથી મુસલમાન સરદાર હકુમત અલાવતો. અને બાકીના બન્ને હિન્દુ રાજ્યો પાસેથી ખંડણી વસુલ કરીને દિલ્હી મોકલતો. આગળ ઉપર સાગર ગઢનો મુસલમાન સરદાર બળવાન બન્યો અને તેણે દિલ્હી ખંડણી મોકલવાનું બંધ કર્યું અને બાદશાહના ફરમાનને તે અમાન્ય કરવા લાગ્યો. તેથી દિલ્હીના બાદશાહે તેને હરાવવા માટે એક સરદાર મોકલ્યો પણ તે સરદાર હારીને પાછો દિલ્હી આવ્યો. ત્યાર પછી બાદશાહે બીજો સરદાર મોકલવાનું નક્કી કર્યું. અને મુંગી પૈઠણના ખંડીઆ રાજા બિમ્બને કામળ લખીને દિલ્હીથી મોકલેલા સરદારને મદદ કરવા માટે વિનંતી કરી. રાજા બિમ્બે દિલ્હી સરકારનું ફરમાન માન્ય કર્યું અને પોતાનું બધું લશ્કર લઈ નકકો કર્યો પ્રમાણે દિલ્હીથી આવનાર મુસલમાન સરદારને થાણા આગળ તે મળ્યો. મુસલમાન સરદારે પશ્ચિમ દિશા તરફથી ગઢ પર ચઢાઈ કરવી અને લઢાઈની શરૂઆત થાય, ત્યારે રાજાએ પોતાનું લશ્કર લઈ પૂર્વ બાજુથી હુલ્લો કરવો એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે બંને એ કુચ કરી પશ્ચિમને બાજુએ લઢાઈનો પ્રારંભ થતાજ રાજા બિમ્બે પોતાના બધા લશ્કર સાથે ગઢ પર છાપો મારી અને ગઢની અંદરના સરદારને હરાવી તેને પકડી દિલ્હીથી આવેલા સરદાર સાથે તેને બાદશાહ પાસે મોકલી દીધો અને પોતેજ ગઢ પર રહીને રાજ્ય કરવા લાગ્યો—થોડા દિવસ પછી તેણે ચૌહાણ અને આચાસ સાસવણુ એ બે રાજ્યો છુટ્યાં. આજી બાજી કોઈ પણ શત્રુ ન હોવાથી રાજાએ પાછા જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને ત્યાંજ કાયમનું રાજ્ય સ્થાપ્યું તેના લખકરને પણ આ વિચાર ઘણાજ ગમ્યો. શાન્તિને વખતે આટલા મોટા સૈન્યની જરૂર ન હોવાથી રાજાએ જોઈતા લોકો રાખી બાકીઓને મીઠાના અગર બાંધી આપ્યા અને તેમને જે ઠેકાણે યોગ્ય લાગે ત્યાં એક વસાહત સ્થાપવાની રજા આપી. મીઠાના આગરમાંથી સારી કમાણી થવાથી મુંગી પૈઠણ પાછા જવા કરતાં ત્યાંજ રહેવું તેમને વધારે ગમ્યું રાજા બિમ્બ પછી તેના વંશજો પણ અહિં ધણા વર્ષો સુધી રાજ્ય કરતા હતા. આ ઇતિહાસમાં બિમ્બ રાજા દિલ્હીના બાદશાહની વિનંતી થી અહિં મદદ માટે આવ્યો એ વિધાન સંશયસ્પદ લાગે છે.

આગળ ધીમે ધીમે મીઠાના અગર અને વસાહતો બધતી ગઈ અને આગરી લોકોની વસ્તી કોલાબા જીલ્લામાંના અલીબાગ, પેણુ, પનવેલ, કરજત, રાહે અને માનગામ તાલુકામાં થતી ગઈ—અને જાણી

અને ઘણું જીવદાના થોડા ભાગમાં ફેલાઈ. જે જમીનમાં આશરે છે અથવા તે આશરવાળી જમીનની આસપાસ આંગરો લોકોની વસ્તી માલમ પડે આનું કારણ એ છે કે મીઠું પકવવાનો ધંધો કમાણીવાળો હોવાથી સખા બિઝનેસ મીઠાના આંગરો તે લોકોને બાંધી આપી તેમનેજ મીઠું પકવવાનો હુક આપ્યો હશે અને તેથી બીજા લોકોને તે ધંધામાં પ્રવેશ થઈ શક્યો નહિ હોય. આ પ્રમાણે આ ધંધો આજરો જાતમાં પેઢીઓથી ચાલતો આવે છે. નવા આવેલા લોકોને ધંધો મીઠું પકવવાનો હોવાથી અને તેમની જાતનું નામ મૂળના લોકોને ખબર ન હોવાથી મૂળના લોકોએ નવા આવેલા લોકોને આંગરો એમ કહેવા માંડ્યું. ઘણી જાતોના નામ તેમના ધંધા પરથી પ્રડયા છે. આ તત્વને અનુસરીને મીઠું પકવનારા લોકોને આંગરો એમ કહેવામાં આવ્યું હોય તો નવાઈ નથી.

આંગરે:—મરાઠે શાહીમાં નૌકાનયની અંદર જે મરાઠા સરદારો નામાંકિત થયા તેમનામાં કુલાબાના આંગરેનું નામ પ્રખ્યાત છે. જે સમુદ્ર તીરપરના પ્રદેશમાં આવેલું પોતાનું નામ ગળવ્યું તેને પહેલાં અટ્ટાગર એટલે આઠ ગામનો સમુદાય એમ કહેવામાં આવતું. હમણાં આ ગામોનો સમાવેશ અસિબાગ તાલુકામાં થાય છે. આ ગામમાં પહેલાં ચૌહ ગામ ઘણુંજ પ્રસિદ્ધ હતું. આગળ શિવાજીને આ પ્રાંતની ઉપયુક્તતા વધારે ભાસી. તેણે આહ આ કિલ્લા બાંધી પોતાનો મુકામ કર્યો. અલીબાગમાં તેણે ૧૬૮૦ માં એક મજબુત કિલ્લો બાંધ્યો તેજ કુલાબા. પરંતુ શિવાજી આહું જીવ્યો તેથી તેના હાથથી આ પ્રાંતના ખંદાખરત જોઈએ તે પ્રકારે થઈ શક્યો નહિ.

મૂળ પુરૂષ:—આંગરેનો પહેલો પ્રસિદ્ધ પુરૂષ તુકેજી સંકપાળ હતા. અને શહાજી લોસલેને મોગલા વિરુદ્ધ કાંઠણમાં લડાઈ કરવામાં મદદ કરી પોતાના છોકરા કાન્ડાજી સાથે શરૂઆતમાં શિવાજીના આરમારમાં નોકર હતા. બન્ને જણાં પોતાના કામમાં પ્રવીણ હતા. તેમનું વર્તન ચોખ્ખું હતું તેઓ શિવાજીના વખતમાં પ્રસિદ્ધી પામ્યા. સંભાજીની કારકીર્દીમાં કુલાબા પર ભિવજી ગુજર નામનો સરદાર હતો અને કાનોજી આંગરે સંકપાળ એ દર્યા-પરના ફરતાં આરમાર પર મુખ્ય હતા. કાનોજી સંકપાળ આંગરવાડી નામના ગામનો રહેવાસી હોવાથી તેને અને તેના વંશજોને આંગરે એવું ઉપનામ મળ્યું.

કાન્ડાજી આંગરેનો પહેલો પ્રસિદ્ધ પુરૂષ તુકેજી ઈ. સ. ૧૬૬૦ માં મરણ પામ્યો તેના પછી તેના શા. ૫૮ ભા. ૨

છોકરા કાનોજીએ તેનું કામ હાથમાં લીધું. કાનોજી આંગરે કુટુંબનો સંપાદક હતા. સ. ૧૬૬૭-૬૮ ને આશરે તે મરાઠાના આરમારનો અધિપતિ બન્યા. કુલાબા, ખાદેરી, સાગરગડ, સુવર્ણદુર્ગ અને વિજય-દુર્ગ આ ઠેકાણે તેના મજબુત સ્થાન હતા. ૧૬૬૯ ની સાલમાં તેણે પોર્તુગીઝ અને શિર્દી એમના સંયુક્ત આરમાર સાથે લડીને સાગરગડ કિલ્લો લીધો. અને કુલાબા, ખાદેરી સાગરગડ આ ઠેકાણેનું અને રાજકોટ અને ચૌલનું પણ વસૂલ પોતાને મળવું જોઈએ એવી સંધી કરી. શાહુ અને તારા-બાઈ એમની વચ્ચે ટોટો શરૂ થયો. ત્યારે કાનોજીએ તારાબાઈનો પક્ષ લઈ મુંબઈથી સાવંતવાડી સુધીનો સમુદ્ર કિનારો રાજમાચી કિલ્લો અને કલ્યાણ ભિંવડી પરગણું એટલાનું અધિકાર પત્ર મેળવ્યું. આગળ ૧૭૧૩ ની સાલમાં બાલાજી વિશ્વનાથની મારફત તેણે શાહુ સાથે સંધી કરી અને ખાદેરીથી દેવગઢ સુધીના પ્રાંતનું અને દસ ઠેકાણી કિલ્લાનું અધિકાર પત્ર આરમારના મુખ્ય સેનાપતિની જગ્યા અને સરખેજ એ પહવી શાહુ પાસેથી મેળવી કાનોજીએ મુસલમાન અંગ્રેજ અને ફિરંગી આ ત્રણેની સાથે લડીને મરાઠાઓના જીજીર અને પ્રાંત એનું રક્ષણ કર્યું. કાનોજી ઇ. સ. ૧૭૨૯ ની સાલમાં મરણ પામ્યો. વિવાહિત સ્ત્રી બે અને ઉપસ્ત્રી ચાર એમ એને છ છોકરા હતા.

સંજોજી:—કાનોજીના મરણ પછી તેનો ઔરસ મોટો પુત્ર સંજોજી સરખેલીનો કારભાર તપાસવા લાગ્યો. તેનો સ્વભાવ મળતાવડો ક્રૂતા અને કોઈની સાથે પણ ટોટો ફરિયાદ થયો ન હતા. પરંતુ તે વધારે દિવસ જીવ્યો નહિ. ઇ. સ. ૧૭૩૩ માં તે મરણ પામ્યો.

સંભાજી:—સંજોજી પછી કાનોજીના નાનો ઔરસ પુત્ર સંભાજી અને દાસીપુત્ર માનાજી એમના વચ્ચે પૈસાની વહેંચણીની બાબતમાં જગડા શરૂ થયા. આંગરેના કુટુંબમાં બે તડ પાડીને, તમને સત્તા ઓછી કરવાના ઇરાદાથી બાજરાવે નાનાજી વજરતમાબ એવો ઇલકાબ આપીને કુલાબા રાખ્યો અને સંભાજીને સરખેલીનું પદ આપ્યું. સુવર્ણદુર્ગ અને તેની દક્ષિણ તરફના પ્રદેશ હિંદુ આપ્યા. બાજરાવનું આ કૃત્ય સંભાજીને ગમ્યું નહિ. શાહુ મારફતે આ વ્યવસ્થા ફેરવવા આજીવન ખટપટ કરી. પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહોતો. આ સંભાજી અને માનાજી એમની વચ્ચે અંતિમ અણબનાવ થયો.

તુળાજી:—માનાજીના સગા

નાં સાળ પાસે રહીને કારભાર ચલાવતો હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૧ માં સાંભાળ મરણ પામ્યો. ત્યારે તુળા-ભાઈ સાંભાળની જગ્યા પરકાવી, પહેલાનો ટટો ચાલુ રાખ્યો. તુળાળ પેશવાનો કટ્ટો દુરમન હોવાથી, પેશવાએ અંગ્રેજોની મદદ લીધી. અને તુળાળના સુવર્ણ દુર્ગ, વિજયદુર્ગ વગેરે કિલ્લાઓ કબજે કર્યા. અને તુળાળને અને તેના જૈરાં છોકરાંઓને કેદ કરીને (ઈ. સ. ૧૭૫૬) ડાંગરી નામના કિલ્લામાં રાખ્યા.

માનાળ :—પેશવાએ માનાળને ઈ. સ. ૧૮૩૫ ની સાલમાં કુલાળાનો અધિકાર સોંપ્યો. ત્યારથી તેણે પેશવા સાથે હુળીમળીને, પોતાના બાઈઓ સાથે ઝગડો ચાલુ રાખ્યો, તુળાળ સાથે થયેલા છેલ્લા યુદ્ધમાં પણ, ઘાટપર આવીને તે પેશવાને મદદ કરતો હતો. પરંતુ પેશવાઓએ તુળાળને દરાગ્યા પછી, અને તેને કેદમાં નાંખ્યા પછી, તેના જ વંશમાંની મિલકત અને કિલ્લા માનાળ-ને આપીને, આંગરેની દોલત ભેગી થવા લીધી નહિ. બાલુકાદ અને દાસગાંવ એંગ્રેજોને આપીને, વિજય-દુર્ગના કિલ્લા પેશવાએ પોતે લીધો. અને ત્યાં પોતાની આરનાર સત્તા સ્થાપન કરીને, આનંદરાવ તુળા નામના માણસને મુખેદાર નીમ્યો. આ પછી પેશવાને મેટલે ૧૭૫૮ માં માનાળ મરણ પામ્યો.

રઘુળ :—માનાળના મરણ પછી રઘુળ નામ-ના તેના દાસીપુત્રને પેશવાની સહાયથી સીદી લોકો પાસે લાવ્યું પડ્યું. તેણે ઉદેરીબેટ સીદીઓ પાસેથી ઈ. સ. ૧૭૫૯ માં પેશવાને આપ્યો. રઘુળએ અલીબાગમાં પોતાના મુલકની સારી વ્યવસ્થા રાખી અને વિજયવગેરે છેકાણે રીઝના અગર સ્થાપી પોતાની વાજ વધારી. દરવરસ તે પેશવાને બે લાખ રૂપિયા બેટણી આપના હતા. અને અલીબાગમાં બેઠતો મરજીતન અને લશ્કર રાખીને તેણે પેશવાની નોકરી કરી. રઘુળ ૧૭૬૩ ની સાલમાં મરણ પામ્યો.

માનાળ બીજો અને બાળુરાવ :—રઘુળના મરણ પછી, રઘુળના નાના છોકરા માનાળનું પાલ-કાવ જયસિંહ આંગરેના હાથમાં આવ્યું. જયસિંહે આ વાત પૂના દરબારની સંમતિવગર કરી હોવાથી માનાળ અને જયસિંહ બન્ને તેમની આંખમાં આવ્યા પણ એટલામાં સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો. આથી બાળુરાવને ગાદી મળી. કારભારી મંડળની સત્તા આથી ખદાસ થઈ. આ વખતના કારસ્થાનમાં માનાળના પક્ષ પેશવાએ લીધો હોવાથી પ્રતિપક્ષી જયસિંહ શિંદના દરબારમાં મદદ માટે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. બાળુરાવ નામનો સરદાર શિંદે તરફથી

અલીબાગ આવ્યો. તેણે બન્નેપક્ષના હક્કદારોને કેદમાં નાંખીને પોતેજ અલીબાગ પચાવી પકડ્યો. બાળુરાવ આંગરે કુંડુંબમાંના જ મુકબ હતો. અને તે દોલતરાવ શિંદેનો માઓ હતો.

૧૮૧૩ ની સાલમાં બાળુરાવ જંગમમ મુકામે મરણ પામ્યો. માનાળએ પાણું માથું ઉચક્યું અને પેશવાને ૧૦ હજારનો મુલક અને ખાંદેરી બેટ આપીને તેણે અલીબાગ પાછો મેળવ્યો. ૧૮૧૭ માં તે મરણ પામ્યો. બન્ને પેઢીમાંના કળ્યાને લીધે, ઘણુંજ નુકસાન થયું અને ત્રીસ પાંત્રીસ લાખની તેમની ઉપજ ત્રણ લાખ પર આવી ઉભી.

રઘુળ બીજો :—નાનાળ પછી તેનો અલ્પવયથી છોકરો રઘુળ ગાદીપર બેઠો. બિવલકર આની વ્યવ-સ્થા બેતા હતા. પેશવાઈની સમર્પિત પછી ૧૮૨૨ ની સાલમાં, અંગ્રેજ અને આંગરે વચ્ચે સંધિ થઈ. અને અંગરેએ અંગ્રેજોની સત્તા માન્ય રાખી. ત્યારથી આંગરેની ગાદીનો વારસ ઠસવાનો અધિ-કાર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. ૧૮૩૮ ની સાલમાં રઘુળ મરણ પામ્યો બે વરસ પછી તેનો છોકરો બીજો કાનોળ મરણ પામ્યો. આથી આંગરે કુંડુંબની ઔર-સ સંતતિનો અંત આવ્યો. રઘુળની સ્ત્રીએ આથી દત્તક લેવાની પરવાનગી માંગી. પરંતુ અંગ્રેજોએ તેમ કરવાની નાપાડી સંસ્થાન ખાલસા ક્યું.

પયાં લોચન—આંગરેનું કુંડુંબ દરિયાને લગતી બાળતોમાં ભારે સાહસ ખેડનાર હતું. નાન-પણથી સમુદ્રના મોજાઓપર રમત કરવાથી, તેમના શરીરમાં જન્મથીજ સાહસ અને મજબુતી એ બે ગુણ આવ્યા હતા. તેથી વેપારી જહાજોપર હુંટકાટ કરીને, ધનિક થવા તરફ આ ગુણોનો તેમણે ઘણો ઉપયોગ કર્યો. તે વખતની વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરતાં ચાંચિઆઓનો ધંધો ઘણુંજ નફાકારક હતો. ગુલામોનો વેપાર, ચાંચિયાપણું વગેરે શખ્દો સાંભળતાંજ આજે આપણને કંઈક થઈ આવે છે, અને તે વાતો પ્રત્યક્ષ કરનારા લોકો મનુષ્ય નામને યોગ્ય છે કે, નહિ, એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ કોઈપણ વાતનો વિચાર કરવી વખતે તે વખતની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો ઘટે છે. પ્રત્યક્ષ અંગ્રેજ વેપારીઓએ પણ ચાંચિયા વિદ્યામાં અગ્રગણ્યતા મેળવી છે. ડગલાસ કહે છે કે મરાઠા ચાંચિયા દુષ્કર્મો ખરાજ, પણ અંગ્રેજ ચાંચિયાઓ તો તેથીપણ દુષ્કર્મ હતા. અંગ્રેજોમાં આ વાતનું જ્ઞાન વધારે હતું, અને તેમનામાં લીલ વધારે હતો.

આંગરે અને અંગ્રેજો વચ્ચે સમુદ્રપર ઘણા વરસો સુધી ઝગડો ચાલતો હતો. આ હકીકતને

ઇતિહાસ વાંચીએ બીએ, ત્યારે એમ જણાઇ આવે છે કે આ પાશ્ચાત્ય કલામાં આપણા લોક અંગ્રેજો સાથે બરાબરી કરી શક્યા એટલું જ નહિ પણ હજારો વરસો સુધી તેમણે દરિયાપર અંગ્રેજોનું ભર ચાલવા લીધું નહિ. આ વાતનું આજે આશ્ચર્ય થાય છે. સન ૧૬૨૪ થી ૧૭૫૪ સુધી, અંગ્રેજોના બે, ત્રેય લોકોનું એક અને ૩૫ લોકોના ત્રણ મોટાં લડાયક જહાજો આંગરે લોકોએ કબજે કર્યા. અંગ્રેજો નાના પ્રકારના દાવપેચ ખેંચ્યા. કોઇકવાર તેમણે પોર્ટુગીઝોની મદદ લીધી. કોઇકવાર તેમણે સીદીઓ સાથે દોસ્તી કરી કોઇકવાર તદ્દન નાઇલાજ થઇ આંગરે સાથે સંધિ કરી. આ પ્રમાણે તેમને અનેક દાવપેચ રમવા પડતા હતા. ઘેરિઆ ઉદે વિજયદુર્ગ કિલ્લાપર અંગ્રેજોના જે ગોળા જઇને પડતા તે કપાસના ઉનના હતા એમ અંદરના લોકોને લાગતું. પશ્ચિમ કિનારાપર આંગરેની સાથે લડવા માટે કંપનીએ તદ્દન જુદું જ આરમાર રાખી મુક્યું હતું. તેનો ખર્ચ દરવર્ષે પાંચ લાખ રૂપિયા હતું. સએક્સ નામનું અંગ્રેજોનું જહાજ આંગરેએ જ્યારે કબજે કર્યું ત્યારે જે લઢાઇ થઇ તે ૩૮ વર્ષો સુધી ચાલી આંગરેનો ધાક એટલો બધો હતો કે અરબી સમુદ્રમાં આવનારા વહાણો કિનારાપર સહીસલામત આણુવા માટે આંગરેના લોમિયાને પાંચ હજાર રૂપિયા બક્ષીસ આપવાનો રિવાજ કંપનીએ ચાલુ રાખ્યો હતો. આંગરેના વંશમાની ઘણી સ્ત્રીઓ પણ પુરૂષો પ્રમાણે જ બહાદુર હતી જયસિંગની સ્ત્રી સકવારબાઇએ ૧૭૬૮ ની સાલમાં ખાનદેરી બેટ કબજે કર્યો. તે પાછો લેવાની કોઇનીજ હિંમત ચાલી નહી. તેનો પતિ પુનાની જેલમાં હતો. બેટ બે સ્વાધીન કરીશ તોજ તારા ઘણીને છોડવામાં આવશે એવું વચન શિંદેએ તેને આપ્યું. એના શબ્દોપર વિશ્વાસ મૂકીને તેણે કિલ્લો ખાલી કરી આપ્યો. પણ શિંદેએ વચન ભંગ કરીને તેના ઘણીને ઠાર માર્યો. રઘુજીની સ્ત્રી આનંદીબાઈ પણ એવીજ પરાક્રમી હતી. અનેક પ્રસંગોએ તે ઘણીજ બહાદુરીથી લડી હતી. શિંદેના પડોશી હોવાથી અને શિંદેની સાથે લડવું પડતું હોવાથી આંગરેમાં ફરપણું આપ્યું હતું. આંગરેની સાથે તકરાર કરીને તેમની અનિયંત્રિત જલસતાની આડે જે કોઇ આવતું તેને ઘણું જ દુઃખ લોગવવું પડતું. કોયળામાં સીવીને સાગરગડ કિલ્લાની ટોચ પરથી નીચે સમુદ્રમાં નાંખી દેવાની શિક્ષા હંમેશનીજ હતી. આંગરેપાસે ઉત્તમ પ્રકારના અરબી અને ઈરાની સુંદર ઘોડા હતા. જમીનપર પણ આંગરે-રે અમલ બળવતા. શાહુછત્રપતીની વખતે આંગરેની સત્તા ઘણીજ હતી. લોહગડનો મજબુત કિલ્લો

તેમનાજ તાબામાં હતો. તોપણ આંગરેએ રાજ્ય ચિન્હો કોઇપણ દિવસ ધારણ કર્યા નહિ. શિવાજીની પછી મરાઠીશાહી પર ઘણા વિકટ પ્રસંગો આવ્યા. આ પ્રસંગોમાં સીદી મોગલ અને પોર્ટુગીઝ આ ત્રણે સત્તા સાથે બહાદુરીથી અને યુક્તિથી લડીને મરાઠા લોકોનો અમલ જેમનો તેમ કાયમ રાખવાથી આંગરેનું નામ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પ્રમુખ મનાય છે.

સને ૧૭૯૦ માં કાનોજી કારભાર તપાસવા લાગ્યો. ત્યારથી તે આસરે એકસો પચાસ વરસ સુધી એટલે સને ૧૮૪૦ સુધી આંગરેની સત્તા અરબી સમુદ્રપર ચાલુ હતી એમ કહેવામાં ફરકત નથી એ બોલે એ સુબંધ તાળે કરી પોતાનું રાજ્ય આસરે ૧૫૦ માઇલ લાંબી અને ૩૦ થી ૬૦ માઇલ પહોળી જમીન પર ફેલાયું. સને ૧૮૪૦ માં કોઇ પણ વારસ ન હોવાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ ખાવસા કર્યું. આ વખતે તેમની ઉપજ ત્રણ લાખની હતી.

(સંદર્ભ ત્રથ ઐડડક મરાઠી રિમાયન ઇતિહાસ સંગ્રહ માં (જુલૈસ-આગષ્ટ ૧૯૦૬) છાપેલી આંગરેની બખર સુબંધ ગેઝેટિઅર મરાઠા અને ઇંગ્રેજ.)

ઓગસ્ટસ બાદશાહ— (ઈ. સ. પૂ. ૬૩ ઇ. સ. ૧૪.) ઓગસ્ટસ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ દરમિયાન અર્થ પૂજ્ય બાદશાહ (વેનરેબલ, મેજેસ્ટિક) એવો થાય છે. રોમન સિનેટરે આ પદવી ગામસ એ કોલેવિયસને તેણે કરેલી ઉત્કૃષ્ટ રાજકીય કાગળિલીમાટે આપી હતી. અને તે તેણે પહેલા રોમન બાદશાહના અધિકાર તરીકે ધારણ કરી. આગળ અનેક રોમન બાદશાહે, આજ પદવી ધારણ કરી હતી. ગાયસ જોસ્ટેવિયસ ઇ. સ. પૂ. ૬૩, સપ્ટેમ્બરની ૨૩મી તારીખે એટલે જે વરસે સિસારોકોન્સહ હતો અને કેરિસ્ટીનનું ચુપ્ત કાયતર રચાયું હતું તે સાલમાં જન્મ્યો તેનો વંશ ઘણો જૂનો હતો. છતાંપણ રોમમાં કયરુલ મેજસ્ટ્રેટની જગા, અને સિનેટનું સભ્યસદસ્ય પહેલાં તેનાજ બાપને મળ્યું તેની માનું નામ અડિયા હતું. એ જ્યુલિયાની છોકરી હતી. આ જ્યુલિયા એટલે એમ. એટિયસ બાદશાહની પત્ની અને પ્રત્યક્ષ જ્યુલિયન સીસરની બહેન. આ ભારે સગપણને લીધે, ઓક્ટોવિયસના આયુષ્યક્રમને જુદીજ દિશા મળી. એના પાંચમે વરસે (ઈ. સ. પૂ. ૫૮) તેનો બાપ મરણ પામ્યો. આશરે એક વરસ પછી, તેની માએ બીજું લગ્ન કર્યું. આથી એનો આરમાન બાપ એલ માર્કસ ટ્રિવિયસ તેનો પાત્રક બન્યો. પોતાની ઉંમરના બારમે વરસે તેણે પોતાની દાદી જ્યુલિયાના ઉત્તરક્રિયાના પ્રસંગે રોમન રિવાજ પ્રમાણે મૃતની સ્તુતિકારક ભાષણ કર્યું. તેના આયુષ્યમાં

સાર્વજનિક ભાષણ કરવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮ની સાલમાં, તેને 'ટોગા વિરિયસ' (વસ્ત્રવિશેષ) મળ્યું અને તેની પોર્ટ્રિકલ કોલેજમાં ચુંટણી થઈ. આટલું મોટું માન, તેની માનો મામો જયુલિયસ સીઝર, આ વખતે રોમનો સર્વોચ્ચ કારી (ડિક્ટેટર) હતો, એટલેજ મળ્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬ની સાલમાં, સીઝરે આફ્રિકામાં જે વિજય મેળવ્યો તેમાં ઑક્ટેવિયસ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫માં સિનેટે તેને પર્ટ્રિશિયન (ઉચ્ચ રોમન) એવી પદવી આપી. અને સીઝરના 'મારટર ઑફ કોમર્સ' (ઘોડેસ્વારો-પરનો અધિકારી)ની જગ્યાએ તેની નીમણૂક કરી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫માં સીઝર પાર્થિયન લોકોપર ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યારે આ સંબંધમાં તેણે ઑક્ટેવિયસને ઇલિરિયામાં ઑપોલોનિયા નામની ગ્રીક વસાહતમાં ગુપ્તરૂપે માહિતી મેળવવા માટે મોકલ્યો. ત્યાં હતો ત્યારે રોમમાં સીઝરનું ખૂન થયાની ખબર તેને મળી. આથી તે પાછો ઇટાલિમાં આવ્યો ત્યાં તેને ખબર પડી કે, સીઝરે તેને પોતાના દત્તક લઈ, પોતાનો વારસ નીમ્યો છે. આથી તેને ગાયઝ જુલિયસ સીઝર ઑક્ટેવિયસ એવું નામાધિધાન પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ આ વારસો તેને માત્રક નીવડ્યો. તેની માએ અને બીજા લોકોએ, તે અમાન્ય કરવામાટે તેનું મન વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ઑક્ટેવિયસને પોતાની બુદ્ધિસામર્થ્યમાં વિશ્વાસ હતો. તેથી તેણે રોમન સામ્રાજ્યની લગામ હાથમાં લેવાની જવાબદારી સ્વીકારવાની અને રોમન લોકોને આપેલી રકમ વહેંચી આપવાનું જાહેર કર્યું. પરંતુ સીઝરના બધા કાગળો અને માલમત્તા માર્ક ઍન્ટનીના કબજામાં હતી. ઍન્ટનીએ ઑક્ટેવિયસનો હક માન્ય રાખવામાં જરા તકરાર ઉઠાવી. પૂટસ અને કેશિયસ પોતપોતાના પ્રાંતમાં જતા રહ્યા. સિસેરો ઍટોનિયસ પણ ચુકિતથી ચાલી તેને દગોદેવાના વિચારમાં હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં ઑક્ટેવિયસ ઘણીજ ચતુરાઈથી વર્ત્યો. તેને સૈન્યનું ઘણુંજ લોકચાલ હતું. સીનેટે પણ કાનનલોને ઍટોનિયસ વિરુદ્ધ સચાસ થઈ ઑક્ટેવિયસને મદદ માટે બોલાવ્યો. તેણે ૪૩ માં ઍટોનિયસનો મ્યૂટિના ઠેકાણે પરાજય કર્યો.

કાનસ તરીકે ચુંટણી અને પ્રતિસ્પર્ધી આ સાથે હરિકાઈ-લશ્કરની માંગણીને લીધે, અને સિનેટની મરજી વિરુદ્ધ, પછી તે ચુંટાયો ત્યારે તેણે ઍટોનિયસ અને લેપિડસ તેમની સાથે સલાહ કરી. અને સીનેટે એ ત્રણે જણાનું અધિકાર-મંડળ નીમીને પાંચવરસ સુધી તેમના હાથમાં અધિ-

કાર આપ્યો. ત્યારપછી ત્રણેજણએ નવી આસનાહ માણસેની એક યાદી બનાવી; અને ત્રણેસો સિનેટના સભાસદો અને બેહુબાર સરદાર (નાઇટસ) ને કાર કર્યા. ઘણા શહેરોમાંની જમીનો જપ્ત કરી, તેણે સૈનિકોને વહેંચી આપી. ઍટોનિયસના કહેવાપરથી સિસેરને પણ મારી નાખવામાં આવ્યો.

ત્યાર પછી ઑક્ટેવિયસ અને એલેક્ઝિન્દ્રસે મળી પૂટસ અને કેશિયસ પર ચઢાઈ કરી, અને તેનો ફિલિપી આગળ પરાજય કર્યો. પણ ત્યાર પછી તરતજ બંને વિજેતાઓ વચ્ચે લડાઈ જમી. પણ થોડા વખતમાં, પાછી સંધિ થઈ અને ઍટોનિયસે ઑક્ટેવિયસની બહેન ઑક્ટેવિયા સાથે લગ્ન કર્યું અને બંને વચ્ચે વહેંચણી કરીને ઍટોનિયસને પૂર્વ સામ્રાજ્ય અને ઑક્ટેવિયસને પશ્ચિમ સામ્રાજ્ય મળ્યું. લેપિડસે આફ્રિકા, પ્રાંત લીગીઆ દરમિયાન સેક્સ પ્રાંતિયસે રોમને મળતા અનાજનો જથ્થો અટકાવ્યો. આથી તેને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંના બેટો આપવામાં આવ્યા. પણ થોડાજ વખતમાં ઑક્ટેવિયસે તેના પર ચઢાઈ કરી અને તેને એશિયા-ખંડમાં નસાડી મૂક્યો. લેપિડસને બધાજ હુદ્ર માનતા હતા. આથી બંને વચ્ચેજ હવે ખરી હરિકાઈ જમી. પરંતુ ટોટો વધતાં, વચગાળામાં પાંચ વરસો ચાલી ગયાં. આ દરમિયાન, ઍટોનિયસે કોઇ પણ જાતની તૈયારી કરી નહિ પણ કિલ્લોપેટ્રા રાણી સાથે વિલાસમાં જે વરસો વીતાડયાં આથી રોમન લોકોની સ્વાભિમાન વગેરે ભાવતાઓને ધકકો લાગ્યો, અને તેમણે ઑક્ટેવિયસને વધારેજ મદદ કરી. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮ માં ઑક્ટેવિયસે લીવિયા સાથે લગ્ન કર્યું. તે બાજુ કિલ્લોપેટ્રાએ ગ્રીકો-ગ્યારિઓંટલ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. ઍન્ટનીએ ઑક્ટેવિયા સાથે છૂટાછેડા કર્યા, અને એક વ્યવસ્થા-પત્ર તૈયાર કર્યું. આથી તે કિલ્લોપેટ્રાની વધારેને વધારે સત્તા નીચે આવ્યો. આથી લડાઈ જમી. ઇ. સ. પૂ. ૩૧ માં એકિટયમ આગળ ભારે લડાઈ થઈ. આમાં ઍન્ટનીના આરમારનો પૂણું નાશ થયો અને જમીન પરનું સૈન્ય શરણે ગયું. ૩૦ માં, ઑક્ટેવિયસે એલેક્ઝાંડ્રિયાનું ઘેરો ઘાલ્યો. આથી ઍન્ટની અને કિલ્લોપેટ્રાએ બંને એ આત્મ હત્યા કરી.

સામ્રાજ્યની પુનર્ધટના અને નવી ન વિજય:—આ પ્રમાણે શત્રુનું નિર્મૂલન કરી, સર્વજ્ઞ શાંતિ ફેલાવી, ઑક્ટેવિયસ, રોમ પાછો આવ્યો. અર્થાત રોમન લોકોએ તેનું ઘણુંજ આનંદ પૂર્વક સ્વાગત કર્યું. ત્યાર પછી તેણે પુનર્ધટનાનું કામ હાથ ધર્યું. સીનેટ, મેજસ્ટ્રેટ, અને લોક મંડળો,

પોતા પોતાના કામો મહેલાની માફક શરૂ કર્યાં. સરહદ મરતુ આમિપર્ય દસ વરસ સુધી આકર્ષિતવસના હતાં. આમિપર્ય આપ્યું. આપ્યું લશ્કર, અને આરમારની સત્તા તેના હાથમાં આપવામાં આવી. અને પરશાદેનો કારભાર પણ તેનેજ સોંપવામાં આવ્યો. અને દરવરસ તેનેજ કૉન્સલ નિમવાનું મૂકી કરવામાં આવ્યું. ૨૭ માં લોકશાહીનો મુગટ તેના ઘરના બારણા પર ચઢાવવામાં આવ્યો, અને હિમે આગસ્ટસની પદવી આપવામાં આવી.

ત્યાર પછી આગસ્ટસે જાતે ગોલમાં, ઓશ-ધામાં અને રપેનમાં જઈ, ત્યાં સુવ્યવસ્થિત રાજ્યકારભાર શરૂ કર્યો. આ કામમાં તેણે દસ વરસ આપ્યાં. અને ઇ. સ. પૂ. ૧૮ ની સાલમાં તે રોમ પાછો આવ્યો. આથી પાંચ વરસ સુધી પાછો તેના હાથમાં રાજ્યકારભાર આપવામાં આવ્યો. ત્યાર-પછીના ત્રણ વરસ તેણે રોમમાં સુધારણા કરવામાં ખસાર કર્યા. આ વખતે તેણે “જ્યુલિયન લૉ” વગેરે કાયદાઓ કર્યા. ઇ. સ. પૂ. ૧૬ માં, સામ્રાજ્યની ઉત્તર સરહદપર જર્મન ટોળીઓએ હુલ્લા શરૂ કર્યા. આ સંકટ દૂર કરવામાં આગસ્ટસે આગળના પચીસ વરસો ગાળ્યાં. આ કામમાં ટાયબેરિયસ અને ડરસસ એ બે તેના ઓરમાન છોકરાઓએ તેને મદદ કરી. ટાયબેરિયસે ડાન્યૂબ નદીપર શર્નટન ઠેકાણે લશ્કરના મથકો સ્થાપ્યાં. પાછી આગસ્ટસની મુદત વધારવામાં આવી. પરંતુ એટલામાં લેપિડસ મરણ પામ્યો. અને તેનો વિશ્વાસુ મિત્ર અંથ્રિપા તેને છોડીને ચંદ્યો ગયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૬ માં તેનો પરાક્રમી છોકરો ડ્રુસસ મરણ પામ્યો. ટાયબેરિયસ તેનો ઓરમાન છોકરો હતો. આગસ્ટસ આ છોકરાને ચાહતો નહતો. આથી તેણે અંથ્રિપાના બે છોકરા ગાયસ અને લ્યુસિયસ દત્તક લીધા. અને તેઓજ વારસ છે એમ જાહેર કર્યું. પરંતુ બંને એક પછી એક એમ મરણ પામ્યા. આથી નાઈલાજ થઈ તેણે ટાયબેરિયસને વારસ નીમ્યો.

ફરીવાર જર્મની છૂતવા તરફ તે વળ્યો. ઇ. સ. ૫ માં માર્કોમની (બોહિમિયા) પ્રાંતના રાજા એરોબોડસ પર ચઢાઈ કરવાની તેણે ભારે તૈયારી કરી. પરંતુ એટલામાં પેનોનિયા, અને ડાલ્મેશિયા ઠેકાણે બહાજાગ્યા. તે શમાવવા માટે તેને પાછા આવવું પડ્યું. મહાલીતળ પર હુમલો થવાનો સંભવ જણાયો. આથી ત્યાં જઈ, લશ્કરમાં ભરતી કરવાનું કામ તેણે જપાટામાં શરૂ કર્યું. દરેક પ્રાંત-માંનું લશ્કર બોલાવવામાં આવ્યું. તેમ છતાં, ત્રણ વરસ સુધી લડાઈ ચાલ્યા પછી, બંદ શમ્યું. એટ-

લામાં, જર્મન પ્રાંતમાં વ્હરેસસના રોમન લશ્કરની હાર થઈ છે, એવી ખબર આવી. પરંતુ આ વખતે આગસ્ટસ ૭૨ વરસનો હોવાથી, જર્મની છૂતીને, રોમન પ્રાંતમાં ઉમેરવાની મહત્વાકાંક્ષા તેણે છોડી દીધી. તેણે લશ્કર મોકલી સરહદપરના સંરક્ષણનું કામ બજાવ્યું. બાકીના પાંચ વરસમાં (ઇ. સ. ૧૭-૧૮) કયાંય પણ લડાઈ બગી નહિ તે વરસો શાંતિમાં ખસાર થયાં. સેનેટે તેના અધિકારના પાછાં દસ વરસો વધાર્યાં. પરંતુ હવે રાજ્યકારભારનો બધો ભાર આગસ્ટસે પોતાના ઓરમાન છોકરા ટાયબેરિયસ પર નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૩ ની સાલમાં તેણે રોમન લોકોની વસ્તી ગણતરી કરાવી. આ પહેલાં પણ બે વખત તેણે વસ્તી ગણતરી કરાવી હતી. છેવટે રોમ મૂકી, તેપ્લસ જઈ, પોતાના પિતાના બુના ગામમાં, એટલે નોલામાં, તે રહ્યો. તેની માંગળી વધતી ગઈ છેવટે બધા મિત્રોને મળી સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી, ૧૬ આગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૪ ને રોજ પોતાની વૃદ્ધ, ઘણીજ હોંશિયાર, વિશ્વાસુ અને પ્રેમળ પત્નીના બાહુ પ્રદેશ પર માથું મૂકી, તેણે પ્રાણ છોડ્યા. મરતી વખતે તેણે પોતાની પત્નીને ઉદ્દેશીને, “આપણા વિવાહ બંધનને ભૂલતો મા” એવા છેવટના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. તેનું મડકું રોમ લઈ જવામાં આવ્યું. ત્યાં ઘણાજ સન્માનપૂર્વક તેનો દફનવિધિ કરવામાં આવ્યો.

સ્વભાવ વર્ણન:—જુલિયસે જેવા કેટલાક થોડા લેખકોએ આગસ્ટસ પરંપરાગત લોકશાહી ડુબાડનાર લોકોના સ્વાતંત્ર્યનું હરણ કરનાર” એવું તેનું સ્વભાવ વર્ણન કર્યું છે. આ અપવાદાત્મક લેખ-કો કોરણે મુકીએ તોપણ ટીકાકારોના મતો તેના સંબંધમાં ઘણાજ જુદા જુદા છે. કોઈ તેણે કેવા પ્રકારે સત્તા પ્રાપ્ત કરી એ બાબતમાં, ત્યારે કોઈ તેણે તે સત્તા કેવી રીતે ઉપયોગમાં આણી તે વિષે મત પ્રદર્શિત કરે છે. તેના વખતની પ્રચલિત દંત કથાઓ પણ હવે અવિશ્વાસાહક થઈ છે. હમણાં આ-પણી પાસે જે ઐતિહાસિક સાધનો ઉપલબ્ધ છે, તેની પરથી તેની બાબતના મતોમાં મહત્વનો ફેરફાર થયો છે. ઉમર લાયક થતાંજ તેણે પહેલાં પહેલાં કરેલી લુચ્ચાઈ, કૂરકૂચો, અને તેના બેયની આડે આવનાર ગમે તે માણસને ઠાર કરવાની તેની તૈયારી, આ બાબતો બધાનેજ માન્ય છે. તોપણ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮ માં સિલિયાસાથે વિવાહ કર્યો ત્યારથી ઇ. સ. ૧૪ માં મરણ પામ્યો, ત્યાંસુધી તેની કારકીર્દીનું બારીક અવલોકન કરવામાં આવે તો એવું જણાઈ આવશે કે, તે પૂર્ણ, વિચારી, કારકીર્દી માણસ, અને નિષ્ઠુ

રાજકીય વૃત્તિવાળો. માણસ હતો એટલું જ નહિ, પણ, જગતમાંના મહાત્મા માણસોમાંના તે એક હતો. બહાદુર સામ્રાજ્યની રાજ્ય કારણની પુનર્ધારના કેવી રીતે કરવી, તેની યોગ્ય યોજના મનમાં નક્કી કરીને તેના પ્રત્યક્ષ અમલ કરવા જેટલો મુતસદી તે હતો. વહેંચાઈ ગયેલું રોમન સામ્રાજ્ય સુસંઘટિત કરીને તેમાં શાંતિ અને સમાધાન સ્થાપન કરીને, રોમન સંસ્કૃતિ બે સૈદ્ધાંત કરતાં વધારે વખત સુધી છવતી રાખનાર તે માણસ હતો.

ઓગસ્ટસખાદ—ફેરેડેનની પૂર્વ બાજુએ ૨૦ માઈલ પર, એક રમણીય ખીણમાં વસેલું સેક-સેનીના રાજ્યમાંનું એક આરોગ્યકારક ઠેકાણું છે. લોક સંખ્યા ૬૦૦ ની છે. અહીં આ કાર્યક્રમ અને લોક-ગુણાત્મક પાણીના પાંચ ઝરા છે. આનું પાણી પીવામાં, અને નહાવાના કામમાં લેવામાં આવે છે. અર્ધા જવાણુ, સંધિવાત, મજબૂત તંતુ વ્યથા અને સ્ત્રીઓના રોગ પર, આ પાણી રામબાણુ દવાની ગરજ સારે છે. અહીં આ ઉનાળામાં ઘણા લોકો હવાફેર માટે આવે છે.

આગસ્ટામ અન્ડર્સ જોનાસ—સ્વીડન દેશમાંના લાગડો ગામમાં આ માણસ ૧૮૧૪ની ઓગસ્ટ ૧૩મી તારીખે જન્મ્યો. ઉંસાલા વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો. ખગોલશાસ્ત્રની પ્રત્યક્ષ માહિતિ મેળવવા માટે તે ૧૮૪૨ સાલમાં સ્ટોકહોમની વેધ-શાળામાં દાખલ થયો. ત્યારપછી તેણે ભૂચુંબક શાસ્ત્રમાં રસલેવા માંડ્યો. આથી તેણે સ્વીડન દેશમાંની જુદીજુદી જગ્યાઓની તપાસણી કરી, તે પ્રદેશમાંના ભાગના (ચુંબકીય) કલ અને બલ આ બે નિશ્ચિત કર્યાં. યુનન નામના સ્વીડીશ વહાણે ૧૮૫૧થી તે ૧૮૫૩ સુધીમાં પૃથ્વીપ્રદક્ષિણ કરી જુદા જુદા ભાગનું ભૂચુંબકત્વ નક્કી કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવી માહિતી એકઠી કરી. આ ભેગી થયેલી માહિતીનો ઉપયોગ કરવાનું કામ, સ્ટોકહોમની શાસ્ત્રીય અકેડેમીએ તેને સોંપ્યું. તેના મરણ પહેલાં કેટલાક દિવસો સુધી, આ કામ ચાલ્યું, અને તેટલામાંજ તે પુરું થયું. ૧૮૫૮ સાલમાં ઉંસાલામાં તેને પદ્મવિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો અધ્યાપક નીમવામાં આવ્યો. તા. ૨૧ જૂન ૧૮૬૪ ની સાલમાં તે તેજ ઠેકાણે મરણ પામ્યો.

તેના લેખ અને શોધો—તેના બધા લેખોમાં તેણે ઉપજાવેલ વહનપર જેટલું છે તે ઘણું જ મહત્વનું છે. વિશિષ્ટ કિરણ શાખા પર તેણે ઉપયુક્ત માહિતી મેળવી. સન ૧૮૫૩ની સાલમાં તેણે એમ બતાવી આપ્યું કે, એકાદ ધાતુના બે વિદ્યુત્ત્રુવોમાંથી વિદ્યુ-

તારી પેદા થાય, અને તે વિદ્યુત્તારી વિશિષ્ટ કિરણ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી એવામાં આવે તે, આપણને બે પ્રકારના પદાર્થો એકત્રિત થયેલા જણાઈ આવશે. આમાંથી એક પદાર્થ તે ધાતુનોજ હોય છે, અને બીજો પદાર્થ વાયુમાં જે ચીણાતારી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તે વાયુની હોય છે. ચૂલરના સિદ્ધાંતનો પ્રયોગ કરીને તેણે પોતાની ખીણ શોધ દ્વારા બતાવી આપ્યું એકાદ તત્ત્વવાયુમાંથી જે પ્રકારના પ્રકાશ કિરણો નીકળે છે, તેજ પ્રકારના કિરણો તે વાયુ મારફતે શોષાઈ જાય છે. આ તેની શોધ તરફ ઘણા વરસો સુધી, લોકોએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરંતુ પ્રકાશ-કિરણોની મદદથી એકાદ પદાર્થમાં રહેલાં મૂળ દ્રવ્યો ઓળખી કાઢવાની વિદ્યાનું મૂળ આ શોધમાં રહેલું હતું. સને ૧૮૬૧ની સાલથી, સૂર્યના વિશિષ્ટ કિરણપટ તરફ તેણે વધારે ધ્યાન દોર્યું અને ૧૮૬૨ ની સાલમાં તેણે એવું સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, સૂર્ય પર ઉજળ (હાયડ્રોજન) નામનું દ્રવ્ય રહેલું છે. સને ૧૮૫૮ ની સાલમાં તેણે સૂર્યના વિશિષ્ટ કિરણ પટના એક નકશો તૈયાર કર્યો. શાસ્ત્રજોએ ઘણા વરસો સુધી આ નકશાનો પ્રમાણુત્રય તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. આ એકજ વાત પરથી આ નકશાની યોગ્યતા ધ્યાનમાં આવશે. ૧૮૫૧ની સાલમાં, આણેજ પ્રથમ ઉત્તરધ્રુવસ્થ અરુણતેજોમંડલના પ્રકાશનું વિસ્તરણ કર્યું. પરંતુ આ વિસ્તરણ કિરણપટમાં જણાતી જે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પીતરેષા, અને રાશિચક્રમાં જણાતી પીતરેષા, આ બંને એકજ છે એમ માનવામાં માત્ર તેણે ભૂલ કરી.

આગાખાન. આગાખાન પહેલો (૧૮૦૦-૧૮૮૧) હસન અલી શાહને (જન્મ ૧૮૦૦ ઈરાનમાં) બ્યારે મુંબઈમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સત્તા નીચે આવીને રહ્યો ત્યારે 'હિંદ હાઈનેસ આગાખાન' એવી પદવી આપવામાં આવી. મહમદ પેશવરના જમાઈ અલી એમના પૂર્વજ હતા એમ માનવામાં આવે છે. અલીના છોકરા હુસેન ઈરાનની એક રાજકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. અર્થાત આથી આગાખાનનો સંબંધ પૂર્વકાલિન ઈરાનના રાજકુળ સાથે સંધાયો. ઉપરાંત તેના પૂર્વજોએ ખ્રિસ્ત ધર્મનું ચાલુ હતું તે ઈસ્લામ બની ફતીમી લોકોના ખલિફા તરીકે ઘણા વર્ષો સુધી ઈસ્લામમાં રાજ્ય કર્યું હતું. ઈરાન છોડતાં પહેલાં બાદશાહ ફતેઅલી શાહે આગાખાનને કરમાનનો સુબેદાર નીમ્યો. તેની કારકીર્દી, નિયમિતતા, હોંશિયારી અને રાજકીય દૃષ્ટિ વખાણવા જેવાં છે. તેના પ્રતિસ્પર્ધિઓએ અને શાહની ખાસ મરજીમાં

દરબારી લોકોએ અંદરખાનેથી કારકુનો શરૂ કર્યાં. આથી દેશમાં ખળભળાટ પેદા થયો. આમ છતાં ઘણા વિદેશી મુખી બાદશાહનો તેના પર પ્રેમ હતો. છેવટે બાદશાહ તેના પર ઘણોજ નાખુશ થયો. આત્મ-રક્ષાને માટે હસનઅલીને ખ્રિટિશ સરહદમાં નાસી જવું પડ્યું. પોતાના રહેઠાણ માટે હિંદુસ્થાન દેશ તેને ગમ્યો અને તે મુંબઈમાં આવીને રહ્યો. આ વખતે પહેલું અફઘાન યુદ્ધ જોસમાં ચાલુ હતું. આથી ઈરાનથી અફઘાનિસ્તાન તરફ આવતાં ખ્રિટિશ લશ્કરને મદદ કરવાની તેને તક મળી. આ પ્રમાણે તેણે ખ્રિટિશ લોકોના હાથમાં પોતાનું ભવિતવ્ય મૂક્યું. ત્યારબાદ થોડા વર્ષો પછી સિંધ પર અઢાઈ થઈ. તે વખતે પણ તેણે ખ્રિટિશોને મદદ કરી. તે વખતે સરહદ પરની ઘણી ખરી જતોનો તે ગુરૂ હોવાથી તે તે જતોનો ખંદોખસ્ત કરવામાં આગાખાનનું વજન ઘણુંજ કામ આવ્યું. નેપિઅર આગાખાનને ઘણુંજ આહતો અને તેની બહાદુરી અને મુતસદ્દીપણા માટે તેને માન આપતો. આગાખાન પણ ખ્રિટિશ સરકાર તરફ નિમકહલાલ રહ્યો. તે જ્યારે હંમેશ માટે હિંદુસ્થાનમાં રહેવા લાગ્યો ત્યારે ખ્રિટિશ સરકારે મુસલમાન પ્રજાના ઇસ્માઈલી સંપ્રદાયની તેની આગેવાની માન્ય રાખી 'હિઝ હાઇનેસ' એવી પદ્ધતિ આપી તેને બારે પેન્સન પણ આપવામાં આવ્યું. તેના મરણ મુખી આગાખાને ખ્રિટિશ સત્તા નીચે પોતાનો વખત શાંતિમાં ગાળ્યો, અને પોતાના અનુયાયીઓના ધર્મકૃત્ય તરફ ધ્યાન આપ્યું. તેની ધાર્મિક સત્તા માન્ય કરનારા લોકો કેવળ હિંદુસ્થાનમાંજ છે એમ નથી. અફઘાનિસ્તાન, ખોરાસાન, ઈરાન, અરબ-સ્તાન, મધ્યએશિયા, સિરિયા, મોરાકો વગેરે દેશોમાં પણ તેના ઘણા અનુયાયીઓ હતા. છેવટ મુખી ખ્રિટિશ છત્ર નીચે તે રહ્યો. સરહદ પરની જાતો પર તેનું વજન હોવાથી વાયવ્ય સરહદ પરની અઢાઈ વખતે ખ્રિટિશ લોકોને તેના તરફથી ઘણી મદદ મળી. હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાન લોકો જ્યારે જ્યારે ધાર્મિક કે રાજકીય ટંટાઓ મચાવતા ત્યારે ત્યારે તેમને શાંત પાડવામાં આગાખાનની ઘણી મદદ થતી.

આગાખાન બીજો—આના મરણ પછી આનો મોટો છોકરો આગાખાન બીજો તેની જગ્યાએ આવ્યો. તેણે પણ પોતાના બાપ પ્રમાણેજ સારું વર્તન બતાવ્યું. આથી સ્થાનિક સરકારે ખુશ થઈ તેને 'નાઇટહુડ ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિઅન એમ્પાયર' પદ્ધતિ આપી અને તેને મુંબઈ કૌન્સિલમાં સ્થાન આપી.

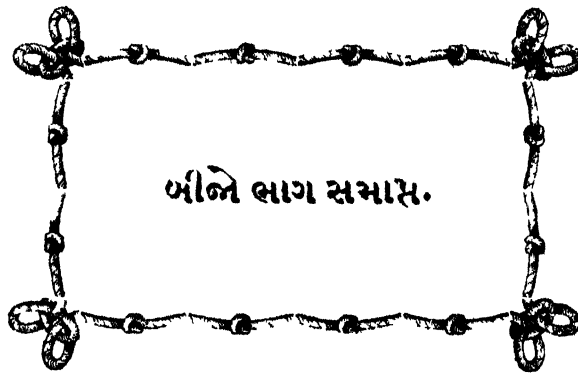
આગાખાન ત્રીજો—(સુલતાન મહમદશાહ) બીજા આગાખાનનો આ એકનો એક છોકરો હતો. બાપના મરણ પછી ૧૮૮૫ ની સાલમાં પોતાના વંશનો તેમજ અનુયાયીઓનો તે મુખ્ય બન્યો. ૧૮૭૭ ની સાલમાં તે જન્મ્યો. તેની માઈરાનના રાજવંશમાંથી ઉતરી આવી હતી. તેણે ઇસ્માઈલીઓના ધર્મગુરૂને યોગ્ય ધાર્મિક શિક્ષણ આપ્યું, એટલુંજ નહીં પણ તેના બાપને અને દાદાને ન મળેલું ઉંચા પ્રકારનું યુરોપીઅન શિક્ષણ પણ તેને આપવામાં આવ્યું. બંને પ્રકારના શિક્ષણથી પોતાના અનુયાયીઓની ધાર્મિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ તરફ પુરતું ધ્યાન આપવાની આગાખાનની લાયકાત વધી. પોતાના અનુયાયીઓને આશીર્વાદ આપવા માટે અને તેમની વચ્ચેના ટંટા બખેડા મટાડવા માટે તેણે બધા દેશોમાં મુસાફરી કરી. ઇ. સ. ૧૮૯૭ ની સાલમાં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીઆએ તેને 'નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિઅન એમ્પાયર' નામની પદ્ધતિ આપી. તેજ પ્રમાણે જર્મનીના બાદશાહે, તુર્કિસ્તાનના સુલતાને અને ઈરાનના શાહે પણ તેની લોક સેવા માટે તેની કદર કરી. ૧૯૦૨ ની સાલમાં ખ્રિટિશ સરકારે જી. સી. આર્ચ. ઇ. અને ૧૯૧૧ માં જી. સી. એસ. આર્ચ. પદ્ધતિઓ આપી. યુરોપના મહાયુદ્ધ દરમ્યાન તેણે કરેલી સેવા માટે તેને પહેલી પ્રતિના રાજનો મોલો અને ૧૧ તોપોના માનનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. (હજી જવે છે.)

આગાખાનને અવાંચીન રાજ્યકારણમાં ઘણુંજ મહત્વ છે. મુસલમાન જગતના રાજ્યકારણમાં તો તેને અવનવું મહત્વ છે. હિંદુઓ કરતાં મુસલમાનોને વધારે હક મળવા જોઈએ એવી ઝુંબેશ આગાખાનેજ પ્રથમ ઉઠાવી અને ખ્રિટને હિંદુસ્થાનમાં વસતા મુસલમાનોને ખૂશ કરવા માટે યુરોપનાં રાજ્યો અને તુર્કિસ્તાન વચ્ચે જ્યારે યુદ્ધ થાય ત્યારે ખ્રિટને મુસલમાન રાજ્યનેજ મદદ કરવી જોઈએ, એવા પ્રકારની ઝળવળ પણ આગાખાને હાથ લીધી હતી. પોતાના ભાષણોમાં “અમે હિંદુઓ કરતાં પાશ્ચાત્ય યુરોપીઅનોને વધારે મળતા છીએ” એમ તે ઘણીવાર કહે છે. હિંદુસ્થાનને અંગ્રેજોના હાથમાં રાખવા માટે મુસલમાનોએ અંગ્રેજોને મદદ કરવી જોઈએ. એટલે અંગ્રેજ લોકો આખા મુસલમાન જગતનું હિત હૈકે રાખશે એવી આશા આગાખાનના મનમાં છે, એવી શંકા ઘણી વાર આવે છે. પણ રાજ્યકારણમાં વધતા જતા અનુભવ સાથે આ આશા દુર્બળ બનતી જાય છે. હમણાંની ગોળમેજી પરિષદમાં આગાખાને હિંદુ

અને સુખદાયક રીતો. એને તેમજ હોમીયોપાથી
કરવી જોઈએ એમ કહ્યું હતું.

આજીવનની રીતો હોમીયોપાથી
હોતી. તેના અનુયાયીઓએ તેમ જોઈ સ્વાગત કર્યું.
આજીવનની પહેલી યુરોપીયન સી મરણ પામી.

હસજીવ તેણે મરણ પામ્યું તે વખતે સામે લોકો કહ્યું
છે. તેના ઘણા અનુયાયીઓને આ વાત ખબર પડી.
આજીવનની આવક ઘણી મોટી છે. તેના જોઈ
અનુયાયીઓમાં ત્રણ વડ પડ્યા છે તેને લગતી પંચર
“ જોમ ” મથાળા નીચે આપવામાં આવશે.

બીજો ભાગ સમાપ્ત.

